

DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY

NO. 14117

Zamość Memorial Book

Pinkes Zamoshtsh

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

©2003 THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY AND
THE NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

AUTHOR Bernstein, Mordechai Wolf, 1905-1966.
TITLE Pinkes Zamoshtsh : yizker-bukh tsum fuftsntn yortsayt (1942-1957) nokh
der ershter shehite fun di Zamoshtsher Yidn.
DESCRIPT 1265 p. : ill., port., facsim. ; 28 cm.
SUBJECT Jews -- Poland -- Zamość.
Zamość (Poland) -- Ethnic relations.
Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Zamość.
ADD'L TITLE Pinkes Zamosc, dedicated to the sacred memory of the Jewish community
of Zamosc

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

שנים זאמאשטע

פֿ'תש"ז • בוענאס-איירעס • 1957

הילע און שער-בלאט געצייכנט פון קינסטלער

ה. גראַט

די הוצאות פון די צייכענונגען פון שער-בלאט און הילע האָט געדעקט פרוי חנה־לע שלאָק
ווי איר אָנערקענונג פאַר זאַמאַשטשער ל"ל־פאַריין ביים אַרויסגעבן דעם פנקס.

פנקס זאמערשט

פנקם זאמאשטש

יזכור-בוך נאך דער פארשניטענער
דורך די נאציס עיד ואם בישראל

דערשיינט צום פופצנטן יאָרצייט (1942-1957) נאָך
דער ערשטער שחיטה פון די זאמאשטשער יידן

רעדאקטירט:
מרדכי וו. בערנשטיין

ארויסגעגעבן דורך דעם
צענטראל-קאמיטעט פאר פנקם זאמאשטש
ה'תשי"ז — בוּענאַם איירעם — 1957

צענטראל-קאמיטעט פאר דעם פנקס זאמאשטש

געשאפן דורך דעם זאמאשטשער ל"ל-פאדיון אין ארגענטינע

דער אקציע-קאמיטע

ישראל זילבער (ניו-יארק)
אברהם שווארצבערג (קאנאדע)

אהרן ערבעספעלד
אלעקסאנדער ציצמאן

חיים שפיזאייזן (מדינת ישראל)

וואלף קארנמאס

טעכנישע און פינאנס-קאמיטע

שיע אייזנבערג
שלמה גאלדצווייג
מאקס מייטראוויטש
מיכל ראש
יחזקאל שלאק

יצחק בוים
קובא ציצמאן
זכריה קאסאני
מאיר ליעבער
יצחק שווארץ

סוב-קאמיטעס

מעקס פינקלער
משה אבערפערשט
סעם צוקערמאן
אייב גערטלער
לואיס גראס (פילאדעלפיע)
יצחק פינקלשטיין (דעטראיט)
סענדער ראטשטיין (שיקאגא)

פארייניקטע שטאטן:
ישראל זילבער
יצחק לייב הערמאן
יעקב פאקס
בעריש מאנדעלבוים
העלא אשכנזישעפער
יוסף העקער
שלמה לובלינער

מדינת ישראל:

לייב געווערין
יוסף לוקסעמבורג
בייניש שאצקאמער
צבי געבעט

חיים שפיזאייזן

יקותיאל צוויליך
הרב אברהם גאלדשמיד

קאנאדע:

מאנטרעאל: מאטל דרעשער
דוד שארף
וויניפעג: דוד בעלד.

מאנטרעאל: יצחק זינגערמאן
אברהם שווארצבערג
בערל אייזנקאפ

בראזיל:

סאן-פאולא: ראובן דראנג
אוריז שמוין

ריא דע זשאנירא:
פייגע ארענבוים-שקלא

באלייזע (לא פאז):

אויסטראליע:
יודל ליכטמאן.

פיניע וויינטראב
מנשה עפעלצווייג

אינהארט

11	וואלף קארנמאס — אריינפיר-ווארט
17	דער בראשית פון זאמאשטש
29	ישראל לעווין — צו דער געשיכטע פון יידן אין זאמאשטש
69	ד"ר יעקב שאצקי — ספרדים אין זאמאשטש
95	אינזש' דוד דאווידאוויטש — די שול אין אלטשטאט
103	אפרים קופפער — דער פנקס פון דער זאמאשטשער „חברה קדישה וגמולת חסדים“
153	י. י. טרונק — דער דובנער מגיד
175	היסטארישע דאטעס און פאקטן
	(א) גזירות ת"ח אין זאמאשטש; (ב) א יידישע קעכין פון זאמאשטש פאר די יידישע מעסע-געסט אין ברעסלאו אין יאר 1697 — מ. ב.; ג) א מעשה נורא אין זאמאשטש אין יאר 1727 — י. ש.; ד) פון דעם פנקס פון דער „חברה צדקה גדולה“ אין זאמאשטש — מ. ב.; ה) דער בלבול אויף זאמאשטשער יידן אין 1870 אין ליכט פון פרצעס זכרונות — יעקב שאצקי.
185	ד"ר יעקב שאצקי — השכלה אין זאמאשטש
221	יעקב דב מנדלבוים — ספרי רבני וחכמי זמושץ' (ביבליאגראפיה)
317	ד"ר מאקס וויינרייך — שלמה עטינגער, זיין לעבן און זיין פערזענלעכקייט
341	ד"ר י. שיפער — ד"ר שלמה עטינגערס ווארשעווער קרובים און פריינד
354	יעפים ישורין — ד"ר שלמה עטינגער ביבליאגראפיע
365	זאמאשטש מיט קרוב הונדערט יאר צוריק (צוויי דאקומענטן)
	(1) די יידישע קהילה אין זאמאשטש; (2) די יידישע קאלאניע זשדאנאוו הינטער זאמאשטש.
	י. בארטס — די יידישע לאנדווירטשאפטלעכע קאלאניזאציע אין דער זאמאסער
376	ארדינאציע אין 19טן יארהונדערט
414	ש. ל. ציטראן — אלעקסאנדער צעדערבוים און דער „קול מבשר“
430	יעפים ישורין — אלעקסאנדער צעדערבוים ביבליאגראפיע
438	יעקב אייכענבוים
440	יעקב רייפמאן
447	יעקב רייפמאנס א רעקאמענדאציע-בריוו
	זאמאשטש די שטאט פון י. ל. פריץ:
451	ד"ר יעקב שאצקי — זאמאשטש און פריץ
459	י. ל. פריץ — קינדעריארן און מלמדים
477	י. ל. פריץ — זאמאשטשער פאזשאנדיק
481	דאס לעבן און שאפן פון י. ל. פריץ (ביבליאגראפישע פרטים)
492	מ. אלגין — געשטארבן פריץ
495	ד"ר ח. זשיטלאווסקי — י. ל. פרצעס נאציאנאלע באדייטונג
506	ב. מיכאלעוויטש — אונדזער פריץ
508	יוסף אפאטאשו — דאס פריץ-יאר
511	יעפים ישורין — צו דער יצחק לייבוש פריץ ביבליאגראפיע
518	לואיס גראס — יצחק לייבוש פריץ און בעריש בעקערמאן
534	י. צודיקער — די אדלערין וואס איז ארויסגעפליגן פון זאמאשטש
549	יחיאל גולדוואג, משה שליאם — די ציוניסטישע באוועגונג אין זאמאשטש
563	הרב אברהם גאלדשמיד — דאס רעליגיעזע לעבן פון אונדזער זאמאשטש
566	סנדר ראטשטיין — הרב הגאון ר' מרדכי הלוי שטערנפעלד
572	רעליגיעזע פעריאדישע אויסגאבעס אין זאמאשטש
575	„זאמאשטשער ווארט“
585	יעקב נעמן (ניימארק) — קאפיטלעך זכרונות (זאמאשטש 1914-1923)

597	וועגן דער צעשטערונג פון דער י. ל. פרץ-ביבליאטעק אין זאמאשטש
599	שמחה צווירן — די ביבליאטעק אויפן נאמען פון ד"ר שלמה עטינגער אויף דער ניישטאט
603	שבע פעכער-גארפניקל און משה גארפניקל — יידישע טעאטער-ליבהאבערס און דראַ-מאטישע קרייזן אין זאמאשטש
609	חיים שפיזאייזן — פון געזעלשאפטלעכן לעבן אין זאמאשטש
627	זאמאשטשער לערער-קדושים — געזעלשאפטלעכע כראניק פון זאמאשטש
633	„זאמאשטשער שטימע“ — וואָלף קארנמאס
675	א. שוואַרצבערג — ניי-זאמאשטשער טיפן און געשעענישן
707	מאַרק יאַקובאַוויטש — אין יענע טעג (וועגן די זאמאשטשער קדושים פון 1914)
712	עקיבא שוואַרצבערג — דער פאָגראַם אין זאמאשטש אין 1914
714	צבי געבעט — יידיש לעבן אין לעצטן יאָרהונדערט אין זאמאשטש
716	שלמה שוואַרצבערג — זאמאשטשער קאלידאסקאָפּ
731	משה קעזמאן — אינסטיטוציעס און עסקנים אין זאמאשטש
756	דאָקומענטן פון הונגער און נויט — העלענא שעפנער — זאמאשטשער ערב דעם חורבן
764	קלמן ענגעלשטיין — די העברעאישע שולע „קדימה“
769	ברוך סאַבאַל — מחלוקת לשם שמים אין זאמאשטש
772	לייזער פינקמאן — צען יאָר יידישע אַרבעטער-באַוועגונג אין זאמאשטש (1913-1923)
774	מאַטל שטיינער — אַ חתונה אויף דעם בית-הקברות
783	דוד קאַרנבליט — די ציוניסטישער-עוויזאָניסטישע באַוועגונג אין זאמאשטש
788	עקיבא אייערווייס — דער זאמאשטשער „לינת-הצדק“
790	חיים שפיזאייזן — ווילטעטיקע אינסטיטוציעס
792	יחזקאל שלאָק — זכרונות פון דער יוגנט
795	דער סענסאַציאָנעלער פראָצעס פון 2 יידן אין זאמאשטש פאַר „פאַרשווערן דעם צלם“
815	משה פריילעך — פון אַמאָליקן זאמאשטשער לעבן
817	איטשע לייב הערינג — זכרונות פון אַמאָל
828	נעכע ראָק-שוואַרץ — געווען אַ לעבן און פאַרשניטן געוואָרן
831	וואָלף קארנמאס — די פראָפּעסיאָנעלע באַוועגונג
835	גיטע אַקערמאַן גראַסער — דער פעטליכער-פאָגראַם אין זאמאשטש
855	

יחידים פון אנדערע זאמאשטש:

858	חיים שפיזאייזן — סילוועטן פון טוערס
866	חיים הובערמאַן, שמואל אשכנזי, יונה-יהושע פרץ, העסיע גאַלדשטיין, אליקום, עזריאל באָקסער, שמואל גראַסבוים, אהרן גאַלדגראַבער, יעקב-מאיר טאַפּף, חיים שטיך, ישראל זיצער, מאיר שטערנפיקל, לייבל זעץ, ירחמיאל בראַנדווין, הירש פרוכטגארטן, שיינדל העכטקאָפּ, יוחנן מאַרגנשטערן.
868	משה שליאם — אברהם צבי ערליך (הערשקע)
869	אשר זעגען — ישראל ראָסעט
872	יעקב ראָטנשטיין — ר' משהלע סטרעכער-זילבער נ"ע
873	חיים שפיזאייזן — די פאַמיליע מאַרגאַליס
874	שרה שלאַפראָק (יאַנקע) — לאהקע בראַך
876	צבי גבת — שלום שמוקלאָר
877	דוד קאַרנבליט — ר' שמואל יצחק קאַרנבליט
878	דוד קאַרנבליט — ר' שמואל רייזין
878	יקותיאל צוויליך — ישראל שעק
879	אריז — ד"ר פיליפ ליוועלסקי
882	פייוול הכהן געליבטער
882	דוד שיפמאַן — בראַניש הובערמאַן
883	יעקב רייפמאַן — ר' משה יהושע העשל וואָהל
884	שמחה הררי קראַנפעלד — מרדכי-יוסף קראַנפעלד
884	שבתי הוללעש
884	צבי בן רמליהו — דוד שיפמאַן
885	ד"ר יצחק שיפער — ד"ר יצחק געליבטער

889	נפתלי ניימאנאוויץ — אריה־לייב ניימאנאוויטש
890	יששכר בער פאלקענזאן
891	יקותיאל צוויליך — אויצער הערש
891	שושנה הערמאן־ריכמאן — אברהם גערסאן
893	יקותיאל צוויליך — שלמה (לאמע) לוקסענבורג, נחל קארנאגאלד
894	זאבערמאן שמואל
895	פישל געליבטער
896	יעפים ישורין — פיליפ געליבטער ביבליאגראפיע
898	יקותיאל צוויליך — משפחה צוויליך
899	שלמה וואהל, בן־ציון לובלינער, אהרון געליבטער, יאסל פינקמאן, הרב יוסף שבתי הורוויץ, יונה שפער, אברהם הארץ

אזוי איז זאמאשטש פארשניטן געווארן:

907	מענדל שנור — דער אנהייב פון חורבן
911	מרדכי שטריגלער — און אזוי איז עס צוגעגאנגען
916	לייב געווערץ — די געצטע טעג אויף דער ניישטאט
924	מרדכי שטריגלער — אין אזוי האט א שבתדיקע עדה אונזקעגשפרייזט צו גאט
932	יקותיאל צוויליך — דער אומקום פון די זאמאשטשער יידן
965	מרדכי שטריגלער — אין דעם טאג פון אומגערעכטן משפט
976	בערל אייזנקאָפּף — זאמאשטשער אין קאמף פארן לבן נעת דער היטלערשער אָקופאַציע
989	מרדכי שטריגלער — דער לעצטער ייד אין געטא
995	ראָזע ראָטעט — אויף אַרישע פּאַפּירן
998	אָנאַנים — זאמאשטשער קאָזערנירטע
999	כראָניק פון דער נאַציסער אָקופאַציע
1003	שלמה שטערן — זאמאשטשער אין לודמירער געטא
1008	איטקע הערינג — דורך וועלדער און פארטיזאנקע
1014	דוד מעקלער — געטא, שחיטות, וואָדז, מיידאנעק
1020	הענאָן נאַבעל — דורך זיבן גהינומס
1030	אבע פרידלינג — געטא, מיידאנעק, סקאזשיסקא, בוכנוואלד, שליבען, טערעזענשטאט
1037	ט. ברוסטין־בערנשטיין — גירושים און פארניכטונג פון די יידן אין זאמאשטשער קרייז
1034	דער נאַציסער טויט־קאַמבינאַט אין בעלזשעץ
1076	יעקב שוואַרץ — באַשולדיקונגס־רעדע אין דאַכאַו
1079	יזכור: אונדזערע קדושים און מאַרטירער

דאָקומענטן און מאטעריאלן:

1117	דאָקומענט נומ. 1 — דער פאַרזיצער פון „יודענראַט“ דערציילט
1159	דאָקומענט נומ. 2 — דער „יודענראַט“ שאַפט אַן „אַרבעטס־קאָמפּאַניע“
1160	דאָקומענט נומ. 3 — צוואַנגס־אינספּעקציע אין דער „עס־עס“
1162	דאָקומענט נומ. 4 — דער „יודענראַט“ מאָנט אויף שטייערן
1164	דאָקומענט נומ. 5 — וואָרנונג אָפּצוהיטן די פּאָליציי־שעה
1166	דאָקומענט נומ. 6 — קראָסנאַבראַד בעט הילף
1169	דאָקומענט נומ. 7 — „איבערזידרטע“ דייטשע יידן אין זאמאשטש
1171	דאָקומענט נומ. 8 — „איבערזידלטע פון טערעזענשטאט מאָנען זייער געפּעק

זאמאשטשער שארית־הפליטה:

1175	די קאמיטעטן פון דער זאמאשטשער שארית הפליטה אין פוילן אין די יאָרן 1945-1950 (פון די באריכטן פון חיים שפיזאייזן ע"ה)
1179	יקותיאל צוויליך — זאמאשטש נאָכן חורבן
1184	משה שלימ — זאמאשטש אָן יידן
1188	שלום שטערן — יצחק לייבוש פּרץ אויף די זאמאשטשער גאַסן
1193	העלענע שעפנער — זאמאשטש 1945
1197	עקיבא אייערווייס — די זאמאשטשער „ראַטונדע“
1199	מ. צאָנין — זאמאשטש די שטאָט פון י. ל. פּרץ

1202	שלום שטערן --- בלעטער פון א רייזע איבער פוילן
1210	זאמאשטשער שארית הפליטה אין דייטשלאנד
1216	חיים שפיזאייזן

זאמאשטשער אין דער וועלט:

1218	ישראל זילבער --- זאמאשטשער לאנדסלייט (זייער לעבן און ווירקונג אין די פארייניקטע שטאטן)
1223	דזשעק פאקס --- אנטשטייאונג און אנטוויקלונג פון זאמאשטשער פראגרעסיוו ברענטש 375 אַרבעטער־רינג
1227	פארבאנד פריינד פון זאמאשטש, פילאדעלפיע
1228	א. שווארצבערג און ב. אייזענקאפ --- די גרינדונג פון דער זאמאשטשער לאנדסמאנשאפט אין מאנטרעאל (קאנאדע)
1233	יעקב נעמן (ניימארק) --- פארבאנד פון זאמאשטשער לאנדסלייט אין ישראל
1239	משה שלם, יקותיאל צוויליך --- באריכט פון דער טעטיקייט פון די זאמאשטשער לאנדסלייט אין חיפה און אין דער סביבה
1242	וואָלף קארנמאס --- די זאמאשטשער אין ווארשע
1257	מרדכי וו. בערנשטיין --- פנקס זאמאשטש
1261	רשימה פון בילדער

אַריינפיר וואָרט

מיר זיינען געקומען צום סוף פון אונדזער פֿנקס זאָמאַשטש.

גאנצע 7 יאָר האָט געדויערט דאָס זאַמלען, דאָס קלייבן און צונויפברענגען די פיין און טרערן פון אונדזערע אומגעבראַכטע שוועסטער און ברודער; זיבן יאָר האָט געדויערט ביז מיר האָבן רעאַליזירט אונדזער שטרעבונג — שטעלן אַ דענקמאַל אויף דורדורות אונדזער פאַרטיליקטער קהילה זאָמאַשטש.

אַנגעהויבן האָבן מיר טראַכטן וועגן אַ יזכור־בוך מיט 7 יאָר צוריק, איידער עס איז נאָך פראַיעקטירט געוואָרן דורך אונדזערע לאַנדסלייט אין ישראל אַרויסצוגעבן אַ פֿנקס. ווען צו אונדז איז דערגאַנגען די ידיעה האָבן מיר באַשלאָסן אָפצוואַרטן. ערשט ווען מיר האָבן דערהאַלטן דעם פֿנקס „זמו שׁי' בגאונה ובשרה", וואָס איז דערשינען אין ישראל האָבן מיר באַשלאָסן, אַז מיר טרעטן צו אַקטיוו צו רעאַליזירן אונדזער פראַיעקט.

מיר ווילן בשום אופן נישט מינימיזירן דעם ישראלדיקן יזכור־פֿנקס (אדרבא, פון דאָרטן זיינען אַ ריי אַרבעטן אַריין אין אונדזער יזכור־בוך), עס זיינען אָבער געווען צוויי וואַגיקע טעמים פאַרוואָס מיר האָבן נאָכן באַקענען זיך מיט דער אויסגאַבע „זמו שׁי' בגאונה ובשרה" געהאַלטן פאַר דורכאויס וויכטיק אַרויסצוגעבן דעם איצטיקן פֿנקס.

ערשטנס איז דער דערמאָנטער ספר עדות וזכרון דערשינען אין העברעאיש און דער רוב פון אונדזער שארית־הפליטה און אונדזער גאַנצע לאַנדסלייט־משפּחה אין דער וועלט איז נישט היימיש מיט העברעאיש און וועלן נישט וויסן וואָס עס ווערט דאָרטן געבראַכט.

צווייטנס — דער ישראלדיקער פֿנקס האָט ווייט נישט אויסגענוצט אַלע מאַטעריאַלן וואָס איז פאַראַן וועגן זאַמאַשטש און עס האָט זיך פאַרלאָנגט אַ דער־גאַנצונג צו דער געשיכטע פון אונדזער היימישטאָט.

די וואָס וועלן זיך אָפילו אויבנאויפֿן באַקענען מיט אונדזער „פֿנקס זאָמאַשטש" וועלן גלייך זען וויפֿל וויכטיקע מאַטעריאַלן, סיי פון דער געשיכטע פון דער קהילה, סיי פון אומקום, עס זיינען ביי אונדז צוגעגעבן געוואָרן.

אויך אין אונדזער פֿנקס, נישט געקוקט אויף זיין גרויסן פאַרנעם, ווייסן מיר אַז עס פעלן נאָך אַלץ געוויסע פרטים, אָבער נאָר פֿרטים, וואָס עס איז געווען מעגלעך האָבן מיר פון אַלע וועלט־ווינקעלעך געפרווט אַרויסציען.

זיינען ביי עמיצן געבליבן מאַטעריאַלן, וואָס וואָלטן געקענט אויסגענוצט ווערן אזוי זיינען נישטאָ אין פֿנקס, איז עס נישט אונדזער שולד. ממש הונדערטער בריוו זיינען צעשיקט געוואָרן ווי מיר האָבן נאָר געהאַט אַן אַדרעס. מיר האָבן אין מושך פון יאָרן געמאַנט און געפאָדערט.

איך וויל אויך דערמאָנען, אַז מאַנכע זאָכן זיינען אונדז פון לאַנדסלייט צוגעשיקט געוואָרן און זיי זיינען נישט אויסגענוצט געוואָרן. דאָס איז געשען אין אַזעלכע פאַלן

ווען די אנגעגעבענע פאקטן האָבן זיך איבערגעחזרט, ווען עמיץ האָט שוין פריער וועגן דעם צוגעשיקט. צוליב דעם זעלביקן טעם איז אויסגעקומען פון געוויסע אַרביבעטן אַרויסגעקומען פראגעמענטן, אויב זיי זיינען שוין פריער, ביי אַנדערע, דערמאָנט געוואָרן.

מיר האָבן זיך באַמייט, אַז אַלע ריכטונגען, וואָס האָבן געווירקט אין אונז דער שטאַט זאָלן באַקומען זייער תיקון אין פּנקס. וועט עמיצן אויסקומען אַז "זיין" ריכטונג איז נישט ווי געהעריק פאַרטראָטן, זאָל ער וויסן, אַז דאָס איז נישט געשען בכוונה. אַלץ וואָס איז פון אַלע מען צוגעשיקט געוואָרן איז אין דעם פרט אויסגענוצט געוואָרן.

טאָקע צוליב דעם וואָס מיר האָבן געוואָלט אַרייננעמען אַלץ און אַלע מ'ען איז אנדער פּנקס אַזוי אויסגעוואקסן. געטראכט האָבן מיר וועגן אַ 400 זייטן און ער איז דרייפאַך איבערגעשטיגן!

עס ליגט איצט דער פּנקס פאַר די לייזער און יעדער וועט מיט גרויס צופרידן קייט פעסטשטעלן, אַז עס איז נישטאָ קיין "איבעריקע" זאכן אין אים. יעדער קאָפּ פילט, יעדער אַפטייל האָט זיין באַרעכטיקונג, האָט געמוזט זיך געפינען אין אנדער יובור-פּנקס.

דער גורל האָט געוואָלט, אַז די הייליקע אויפגאַבע, פון טעכניש ברענגען צו דער וועלט דעם פּנקס זאַמאַשטש איז אויסגעפאלן אויף אונדז, זאַמאַשטשער פון אַרביבעטן זיינען מיר אין פאַרגלייך מיט אנדערע זאַמאַשטשער קאַלאָניעס אין דער וועלט, ראשית פאַרייניקטע שטאַטן און ישראל, צאָלמעסיק נישט אַזוי גרויס. מיר זיינען אויך ווייט נישט רייך מיט גבירים. עס האָט זיך אַזוי געמאַכט וואָס גראַד מיר, סיי צאָלמעסיק נישט קיין גרויסע לאַנדסמאַנשאַפּט און ווייט פון זיי אַ פאַרמעגלעכער קאַלעקטיוו האָט געהאַט די גרויסע זכיה צו זיין פון די אַקטיוויטעטן ביי שטעלן דעם דענקמאַל נאָך אנדער פאַרשניטענער היימשיטאָט.

מיר האָבן געהאַט אַן אַ שיעור שוועריקייטן. נישט אַלע האָבן זיך באַצויגן מיט צוטרוי צו אנדער איניציאַטיוו. זייער פיל מי האָט גענומען ביז עס איז אנדז געלונגען צו איבערצייגן דעם ד"ר יעקב שאַצקי ע"ה און אַנדערע, אַז זיי זאָלן מסכים זיין זיך מיטבאַטייליקן מיט אַרבעטן אין דאָזיקן פּנקס.

אויב אנדער אַרבעט איז געקרוינט געוואָרן מיט דערפאלג איז עס צו פאַרדאנקען פריער פאַר אַלץ די האַרמאָנישע און קאָלעקטיוו צווישן מענאָרבעט פון דעם גאַנצן פּנקסיקאָמיטעט, סיי דעם צענטראַליקאָמיטעט, סיי די פאַרשידענע סובקאָמיטעטן און די באַזונדערע קאָמיטעטן. יעדער האָט אויף זיין אופן און מיט גרעניצלאָזער איבערגעגעבנקייט אויסגעפילט די פליכטן וואָס די דאָזיקע באַמח ריזיקע אַרבעט האָט פאַרלאָנגט.

איך וועל דאָ נישט אַנרופן קיין באַזונדערע נעמען. זיי אַלע פיגורירן אין דער רשימה פון דעם פּנקסיקאָמיטעט. אַן אויסנאַם וועל איך נאָר מאַכן פאַר אנדערע אַזוי צו זאָגן, "אויסלענדישע אַמבאַסאַדאָרן".

דאָס זיינען אנדערע פריינד — דער אומדערמידלעכער טוער ישראל זילבער, וועלכער איז שטענדיק געווען גרייט, אויף יעדן רוף, צו העלפן סיי מאַטעריעל, סיי טעכניש און דער פריינד איזו הערמאַן (איטשעלייב הערנינג), וואָס האָט נאָכגעפאלגט אנדער טעטיקייט פון ערשטן טאָג אָן, זינט מיר האָבן אָנגעהויבן גרייטן דעם פּנקס. די דאָזיקע פריינד פון די פאַרייניקטע שטאַטן האָבן סעקונדירט פון ישראל חייט שפירא און אַזוי ע"ה. ער האָט ממש געפירט מיט דער פּנקסיאידעע, צונויפגעפירט און פאַרבונדן די לאַנדסלייט פון אַרבע פּינות העולם. ער, הגם אַ בונדיסט, האָט געוועקט אַלע געזעלשאַפּטלעכע טוער פון זאַמאַשטש (ציוניסטן און רעליגיעזע) זיי

זאלן זיך באשטייערן מיט זייערע ארבעטן פארן פנקס. אים צו לענגערע יאָר האָט אַ גרויסן חלק אין אונדזער פנקס דער חבר יקותיאל צווייליך, וואָס האָט נאָך שפּיזאייזנס טויט אויסגעטראָגן די גאנצע לאַסט פון העלפן שאַפן און אויפזוכן די גייטיקע מאַטעריאַלן. זאָל אויך דאָ דערמאָנט ווערן, אַז דאָס האָט ער דורכגעפירט די מיפולע אַרבעט פון צונויפזאַמלען די נעמען פון אונדזערע קדושים פאַר דער יזכור־רשימה אין אונדזער פנקס.

רעדט מען וועגן די יעניקע וואָס האָבן געהאַלפן מיט באשאַפן די מאַטעריאַלן קען אויך נישט פאַרבייגיין און נישט דערמאָנען די מיטאַרבעט פון די לאַנדסלייט משה פריילעך (זיינע באַמערקונגען און אָנווייזונגען בנוגע די באַשרייבונג פון דער ניי־שטאָט), מענדל פינקמאַן, אהרן ערבעספּעלד און זעליק קארפּ פאַר זייערע זכרונות און אָנווייזונגען צום קאָפיטל פראָפּעסיאָנעלע באַוועגונג.

צום סוף וויל אויך דערמאָנען, אַז אונדזער גרויסע אַרבעט אַרום פנקס זאַמאַשטש איז קאָאָרדינירט געוואָרן פון אונדזער רעדאַקטאָר מ'ר דב'ר נשטוין, וואָס האָט נישט געזשאַלעוועט קיין מי, כדי אין דאָזיקן פנקס זאָל אַריינקומען וואָס מער מקורותדיקער מאַטעריאַל. אויך וויל דערביי אונטערשטרייכן, אַז אפשר האָט דער רעדאַקטאָר דעם גרעסטן חלק אין דעם וואָס דער פנקס איז אַלץ זיין טייל, וואָס ער נעמט אַרום אַלץ און אַלע מען וואָס האָט געוויקלט, געשאַפן, געלעבט און געקעמפט אין זאַמאַשטש.

זיכער וואָלטן מיר געווען גליקלעך, ווען מיר וואָלטן דעם פנקס זאַמאַשטש אַרויס־געבראַכט צו אַ יובל פון אונדזער קהילה; ווי גרויס וואָלט געווען אונדזער שטאַלן ווען מיר וואָלטן געקענט דעם דאָזיקן פנקס ברענגען אַ מתנה צו אַ שעפּערישן, אַ בליענדיקן ישוב...

צו אונדזער גרויסן ווייטאַק איז עס נישט קיין יובל־פנקס נאָר אַ יזכור־בוך, אַ קלאַג־בוך, אַ נייע מגילת איכה נאָך הונדערטער יאָרן פון יידישער שעפּערישקייט, וואָס איז פאַרטיליקט געוואָרן צוזאַמען מיט אירע שעפּער און טרעגערס.

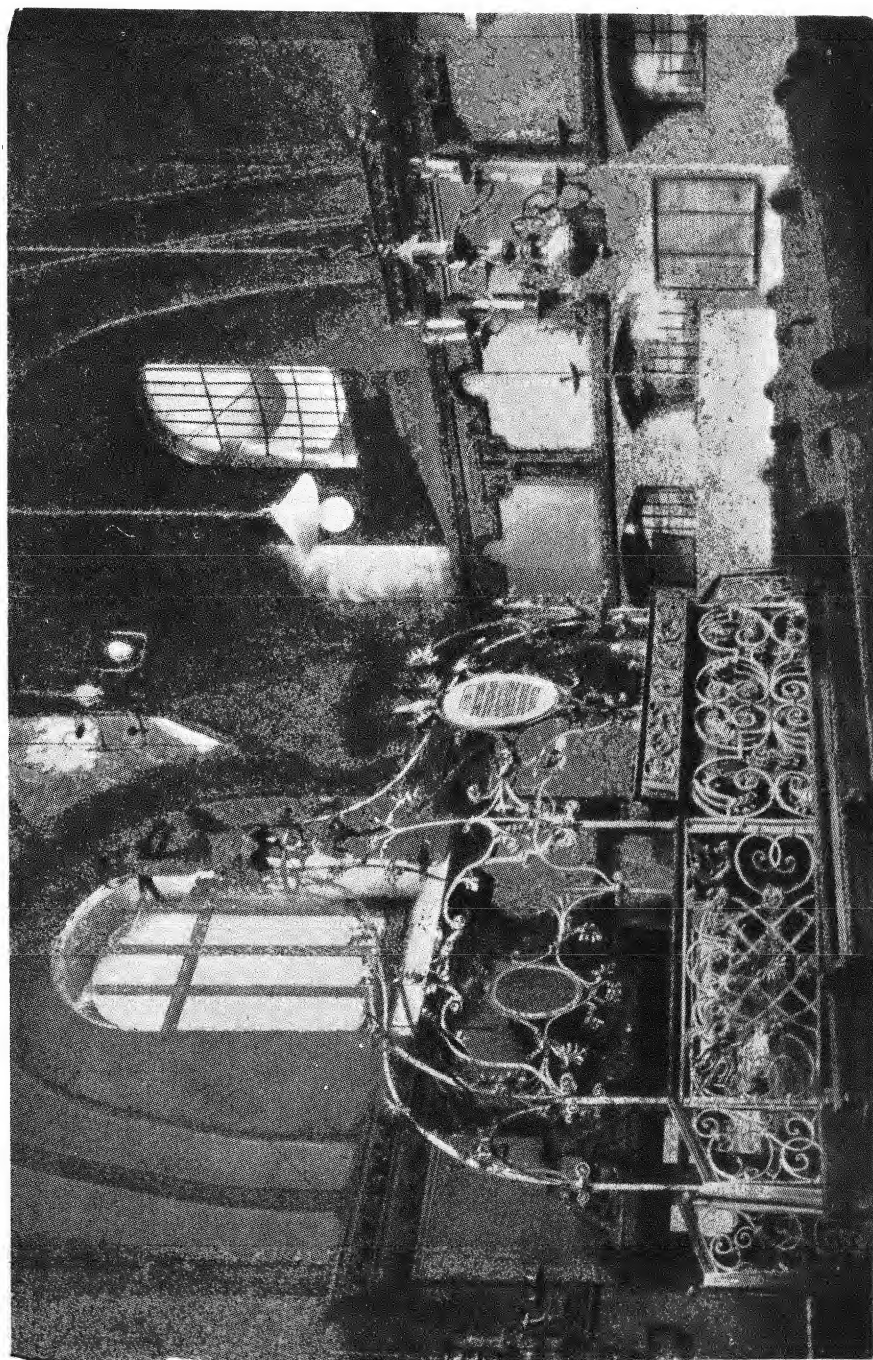
אפשר וועלן מיר געפינען אַ שטיקל טרייסט אין דעם וואָס דער דאָזיקער „פנקס זאַמאַשטש" וועט גורם זיין, אַז עס וועט קיינמאָל נישט פאַרגעסן ווערן דער זכר פון אונדזערע טייערע טאַטעס, מאַמעס, פרויען, קינדער; אַז מיר וועלן אייביק געדענקען זייער מאַרטירערישן אומקום; אַז מיר וועלן צוזאַמען מיטן הייליקן ציטער נאָך זייער אַנדענק טראָגן אַ טיפּע און אייביקע קללה קעגן זייערע מערדער — קעגן די עמלקים פון אונדזער דור, די נאַצישע פאַנדיטן און זייערע געדונגענע און פרייוויליקע מער־דערישע קנעכט.

דער „פנקס זאַמאַשטש" דערשיינט צום טראַגישן 15טן יאַרצייט פון דעם אומקום פון אונדזער טייערער היימשטאַט. ביי דעם דאָזיקן בלוטיקן יאַרצייט דערקלערן מיר און שווערן מיר:

קיינמאָל, קיינמאָל נישט פאַרגעסן דעם הייליקן אַנדענק פון אונדזערע קדושים.

קיינמאָל, קיינמאָל נישט מוחל זיין זייערע פייניקער און מערדערס.

די געשיכטע פון דער שטאט זאמאשטש

דער אלגעמיינער אינווייניקסטער אויסזען פון דער גרויסער שול.

דער בראשית פון זאמאשטש

איידער מיר קומען צו אונדזער אייגנטלעכן ציל, צו דערציילן וועגן דער געשיכטע — דעם אויפקום און בלוטיקן אונטערגאנג פון דער עיר ואם בישראל, די יידישע קהילה זאמאשטש, האלטן מיר פאר ריכטיק צו דערציילן וועגן דעם אנהייב פון דער דאזיקער שטאט בכלל: ווען אין ווער עס האט די שטאט אויפגעבויט; די פארשידענע פאזעס פון דער אנטוויקלונג פון זאמאשטש; די צייט און די באדינגונגען פון דעם אויפקום און אויסברייטערונג פון ישוב; דער ארום, די שכנותדיקע ישובים; וועגן די וועגן און שלאכטן וואס האבן דורך זאמאשטש געצויגן. עס איז דאך וויכטיק צו וויסן דעם באדן, אויף וועלכן עס איז אויפגעקומען אונדזער יידישער זיין אין דער דאזיקער שטאט. זייער א סך פרטים פון אונדזער דארטיקער יידישער געשיכטע זיינען דאך געקניפט און געבונדן מיט די אלגעמיינע תנאים פון ארט. זייער פיל געשעענישן פון דער יידישער סביבה ווערן פארשטענדלעך אויפן פאן פון דער אלגעמיינער געשיכטע פון דער שטאט.

די ווייטערדיקע פרטים האבן מיר ארויסגענומען פון א ריי פוילישע מקורים און בעיקר פון דער ארבעט פון סטאניסלאוו הערברסט „זאמאשטש“ (פויליש), וואס איז דערשינען אין ווארשע אין יאר 1955, פון דעם זעלביקן ווערק האבן מיר אויך ארויסגענומען א ריי פון רעפראדוקציעס, בילדער און פלענער פון דער שטאט, וואס אילוסטרירן די געבראכטע דאטעס, פאקטן און שילדערונגען.

די רעדאקציע

שוין א טויזנט יאר ווי עס ציען זיך דורך דעם דאזיקן פלאץ, ווו ס'געפינט זיך דאס היינטיקע זאמאשטש, די שלאכטן פון וועלט-מסחר, צו דערפארערונגען. דאס דאזיקע לאנד צווישן בוג און ווייסל איז געווען אן אביעקט, וואס האט צו זיך געצויגן. דורך דאנען זיינען געגאנגען די מיטלאטערלעכע האנדלס-וועגן, דורך דאנען האבן זיך געצויגן די טראנזיט-קאראוואנען פון קיעוו (די האנדלס-מעטראפאליע פון מזרח) קיין מערב.

דער האנדלס-שליאך, וואס האט זיך געצויגן ביי דעם גרענעץ-ראנד פון פאלע-סיע דורך לודמיר (וואלדזעמיעש וואלינסקי) און אויסצילונג האט זיך פארקערעוועט צום בוג, דערגאנגען צו דער ווייסל און דערגרייכט ביז די באלטישע האפנס. עס האט זיך דא געצווייגט דער טראקט, זיך געשניטן אין פארשידענע זייטן — צו הרוביעי שאו, צו שעבערשין — פון דארטן ווייטער געפירט צום סאן, כדי באזארגן קראקע און פראג מיט סחורות.

דאן איז נאך זאמאשטש אויף דער לאנדקארטע נישט געווען.

עס גייען דורך איבער די דאזיקע געגנטן די מלחמה און אינוואזיע-כהלות פון די

מאטארן און ליטווינער. עס שטעלט זיך אפ דער וועלט־טראנוויט. עס הייבט זיך אבער אן אויסצופארעמען אן אייגן ווירטשאפטלעך לעבן; עס וואקסן אויס שמעט; די ברוי־טע פליינען ווערן באדעקט מיט לאנדווירטשאפטלעכע פראדוקציע־פונקטן -- פריציג־שע הויפן ארומגעוואקסענע מיט פויערישע דערפער. דאס לאנד ווערט דעראבערט, באזעצט, באארבעט, באפרוכפערט.

די אויפגעקומענע שמעט, דער צושטראם פון דער באפעלקערונג איז גורם צו דער ווייטערער אנטוויקלונג פון דער לאנדווירטשאפט -- אלץ נייע און נייע שטחים ווערן ארומגענומען פון דער מענטשלעכער באהערשונג און אויסנוצונג.

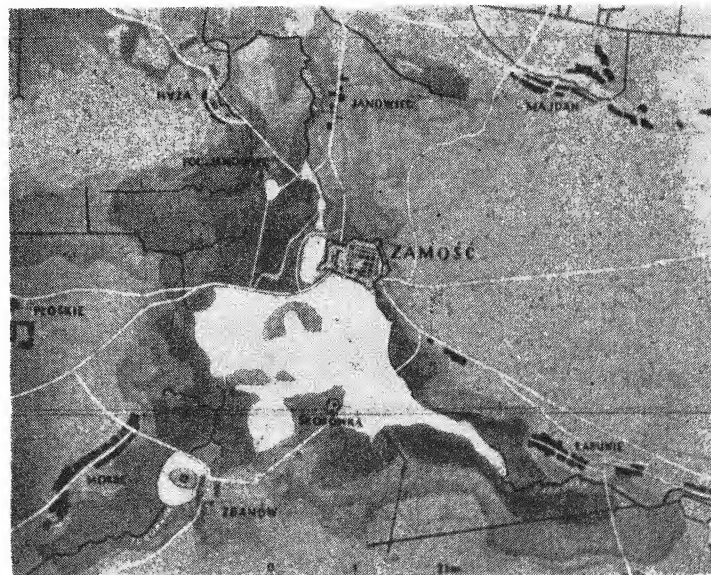
ווילד און אומבאזעצט זיינען געווען די גרויסע שטחים ארום דעם איצטיקן זאג־מאשטש. איינצלנע פונקטן האבן געהאט קליינע ישובים, לרוב זיינען עס געווען פרי־צישע שלעסער אדער קריסטלעכע קלויסטערס.

- פון יאר 1420 דאמירט זיך די פריווילעגיע פון דעם ישוב גארא.

אין יאר 1450 ווערט צום ערשטן מאל דערמאנט א דארף סקאקוויקא. דאס דאג־זיקע דארף ווערט אין יאר 1517 (צוזאמען מיט די שכנותדיקע ישובים) איינגעקויפט דורך די זאמאזסקים.

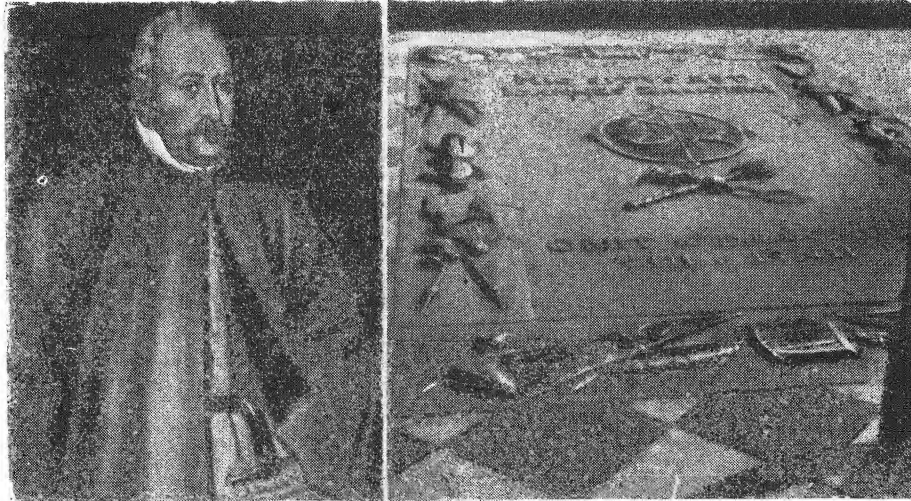
די דאזיקע זאמאזסקים האבן אפגעשטאמט פון א ריטער־משפחה פון שיעראדזער געגנט און דער אורפאטער פון דאזיקן זאמאזסקי־שטאם, מאמאש פון לאזשניק, איז שוין אין דעם געגנט געווען אין אנהייב פון 15טן יארהונדערט.

דער דאזיקער זאמאזסקי־שטאם האבן עס אויפגעבויט צווישן דעם אויסגוס פון די טייכן לאבונקי און מאפארניצי א שוין־שלאס. אין יאר 1535 איז דער דאזיקער שלאס די רעזידענץ פון דעם ערד־באזיצער סטאניסלאוו זאמאזסקי. דא, אין דאזיקן ערשטן זאמאזסקי־שלאס, איז אין יאר 1542 געבוירן געווארן יאן זאמאזסקי, דער שפעטערדיקער קאנצלער פון פוילן, דער גרינדער פון דער שטאט זאמאשטש.

די ישובים ארום זאמאשטש אין 17טן יארהונדערט.

אין דער דאזיקער צייט איז דער געגנט שוין געווען באזעצט מיט א ריי שלאכ-
מע-שטאמען, באזיצערס פון גרויסע לאטיפונדיעס, אייגנטימער פון טויזנטער לייב-
אייגענע פויערס. יעדער האט זיך געבויט זיין שלאס -- די רעזידענץ, פון וואנען זיי
האבן פארוואלטעט איבער זייער באזיץ. פון די דאזיקע שלעסער איז אנגעפירט גע-

לינקס: דער גרינדער פון זאמאשטש יאן זאמאסקי; רעכטס: די פלאקע אויף זיין קבר אין דער קאלעגיאטע.

ווארן דער דעמאלטיקער האנדל (מיט תבואות בעיקר); די פארבינדונג פון איין טייל
פון לאנד מיטן צווייטן; די אדמיניסטראציע פון ארטיקן געביט און די פארבינדונג
מיט די צענטראלע רעגירונגס-אינסטיטוציעס פון לאנד. חוץ דעם דאזיקן ערשטן זא-
מאסקו-שלאס האבן זיך אין יענער געגנט געפונען די רעזידענצן פון די פריצים פיר-
ליי (לובארט), טארנאזסקי (איזשביצע-טארנאגראד), גארקאוו (שעבערשין). די דא-
זיקע אלטע מאגנאטן זיינען עס געווען א ביישפיל פאר דעם יונגן, זייער פעאיקן און
דינאמישן שלאכטיין יאן זאמאסקי, וואס איז שוין צו 37 יאר געווען דער פוילישער
קאנצלער.

אין יאר 1578 האט יאן זאמאסקי חתונה מיט דער טאכטער פון דעם מאגנאט
ראדזיוויל. ער איז שוין דאן א מעכטיקער הערשער איבער 6 גרויסע ערד-באזיצן. ער
באשליסט, אויפן מוסטער פון די דעמאלטיקע מאגנאטן, אויסצובויען א מאדערנעם
פעסטונג-שלאס, אין גייסט פון דעם דעמאלט הערשנדיקן רענעסאנס. אין דעם מיטל-
פונקט פון זיין צעצווייגטער זאמאסקער ארדענאציע, אין דעם דארף סקאקוויקע, אויף
דעם שיידוועג פון די טראקטן, וואס האבן געפירט אין פארשידענע ריכטונגען דארף
דער דאזיקער שלאס זיך געפינען.

לויט דעם פלאן פון דעם יונגן מאגנאט איז צו זען, אז ער האט געוואלט אויס-
בויען נישט נאר א פאלאץ-רעזידענץ פאר זיך נאר טאקע א גרויסן אדמיניסטראטיוון
און האנדלס-צענטער. דער אויסוואל פון ארט און דער פלאן ווייזן, אז ער האט גע-
האט אין אויג די פערספעקטיוו, אז דער דאזיקער נייער ישוב, וואס האט געזאלט
הייסן *Nowy Zamosc* -- (ווייל א פונקט „אלט-זאמאשטש“ ווו
ס'האט בשעתו געוויינט דער שטאם-פאטער פון די זאמאסקים, טאמאש פון לאזשנין)

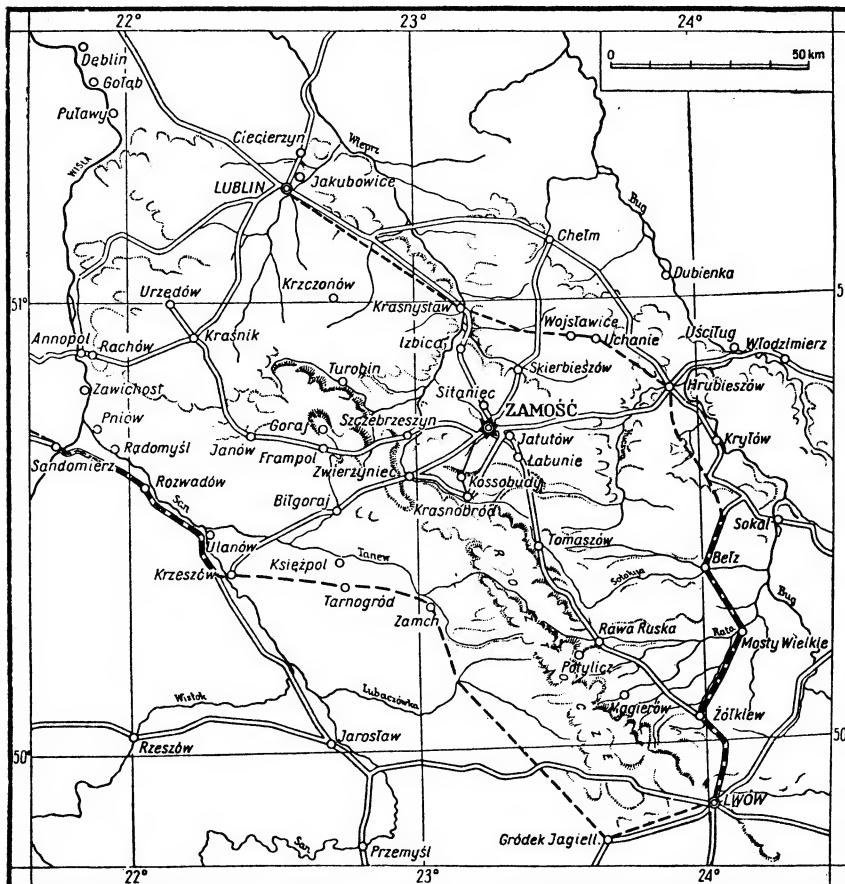
פנקס זאמאשטש

האט געדארפט שפילן ווי דער וויכטיקסטער צענטער פון דער סביבה. דער דאזיקער ארט איז געווען א מיטלפונקט פון די דעמאלטיקע קאמוניקאציע-וועגן וואס האבן געפירט קיין קראסניסטאוו, שעבערשין און טאמאשעוו.

דער געפלאנטער ישוב האט אבער אויך געדארפט זיין א מוסטער-פעסטונג, נאך די לעצטע דערגרייכונגען פון דער שוין-סיסטעם פון יענער צייט. עס האט אויך גע-דארפט זיין א ביישפיל פון אורבאניסטיק, פון שיינקייט און פראקטישקייט און זאל זיין אן אויסנאם פון ארכיטעקטאניש-קאנסטלערשן שטאנדפונקט.

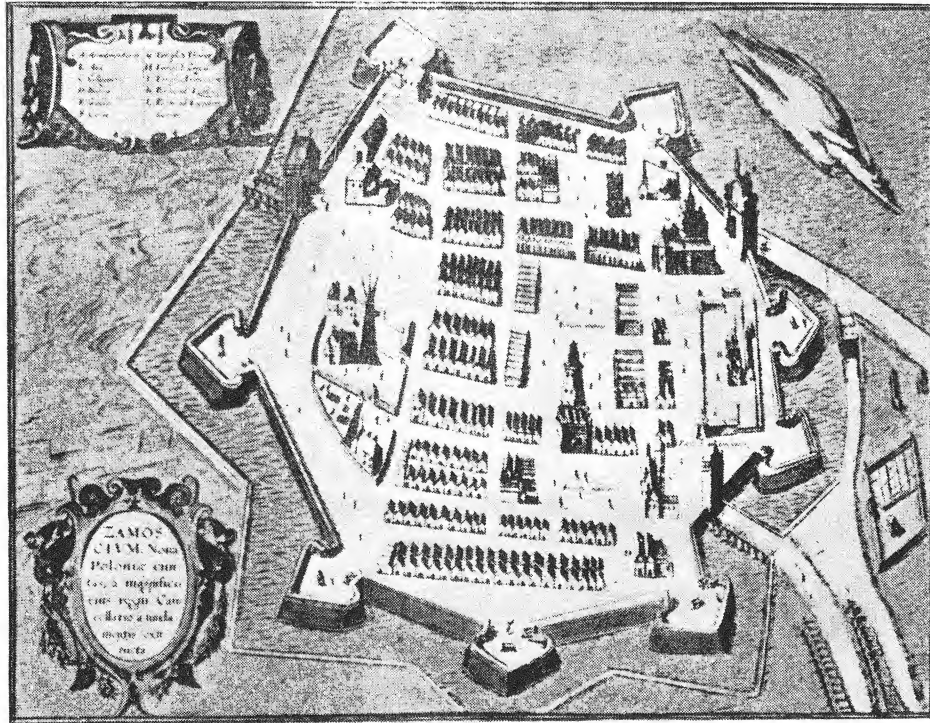
דער גרינדונג-אקט פון דער שטאט איז דאמירט דעם 3טן אפריל 1579 און צו-זאמענגעשטעלט אין דארף יארמאסלאוויען.

דעם 3טן אפריל 1980 האט דער קאנצלער יאן זאמאסקי ארויסגעגעבן א פריוו-לעגיע פאר די וואס וועלן זיך באזעצן אין נייעם ישוב. די דאזיקע פריווילעגיע, וואס איז מיט 2 חדשים שפעטער באשטעטיקט געווארן פון דער צענטראלער פוילישער מאכט האט באפרייט די איינווילדער פון אלע שטייערן, אפצאלן און צינשן אין משך פון 20 יאר; עס זיינען באשטימט געווארן דריי יארמערקן; עס איז אינגעשטעלט גע-ווארן דאס רעכט פון סחורות-טראנספער מיט דער רוס און וואלין.

די געאגראפישע לאגע פון זאמאשטש. די צייכנס — — — באדייטן די מיטלעטערלעכע האנדלס-טראקטן.

דער ערשטער געדאנק פון דעם קאנצלער יאן זאמאסיקי איז געווען אויפצובויען א נייעם טיפ פון א שלאס, וואס זאל נישט זיין ענלעך צו די פון דעם מיטלאלטער — אנשטאט דער שוין-סיסטעם פון וואסער-וואלן זאל עס זיין א רענעסאנס-רעזידענץ — וואס זאל קענען ארומגעוואקסן ווערן מיט א שטאטישן ישוב. אויסגעקליבן האט ער דעם פלאץ אויף א בערגל ביים דאָרף וואָנאווי.

זאמאשטש לויט א צייכענונג אין אן אויסגאבע פון קעלן 1618.

דעם 1טן יולי 1578 שליסט זאמאסיקי אן אפמאך מיט א באקאנטן ארכיטעקט, דאס איז געווען דער געבוירענער אין פאדוא בערנארדא מאראנדא. מאראנדא איז שוין דאן געווען באקאנט אין פוילן. זיין קאריערע האט ער דא אנגעהויבן מיט אויפ-בויען דעם ווארשעווער פאלאץ, פארזעצנדיק דארטן די אנגעהויבענע ארבעט פון ג. ב. קוואדרא. מאראנדא האט אויך אין ווארשע געהאט אין ארענדע די שטאטישע צע-געלניע. יאן זאמאסיקי האט זיך שוין פריער געקענט מיט מאראנדאן — אין יאר 1673 האט מאראנדא באגלייט זאמאסיקין בעת זיין שליחות אין פארו.

דער אפמאך איז געשלאסן געווארן אין לעמבערג, ווו מאראנדא האט זיך געפיר-נען, וועלכער האט דארטן איינגעפירט א ריי ארבעטן ווי דער קיניגלעכער ארכיטעקט. דעם 3טן אקטאבער האט יאן זאמאסיקי באשטעטיקט דעם צוגעשטעלטן בוי-פלאן.

עס איז אויפגעקומען א שטאט, ווו פלאנמעסיקייט און באקוועמלעכקייט איז גע-ווען געפארט מיט אויסערלעכער שיינקייט. עס איז אויך גענומען געווארן אין אכט די שוין-באדערפעניש פון דעם דאזיקן וויכטיקן ישוב. דער מיטלפונקט פון שטאט דער מארק Rynek וואס האט פארנומען א שטח פון 100 מעטער ברייט און 100 מע-טער די לענג, מיט די פאטישינעס, די זייטיקע דורכגענג אונטער דעכער. די פלאנ-

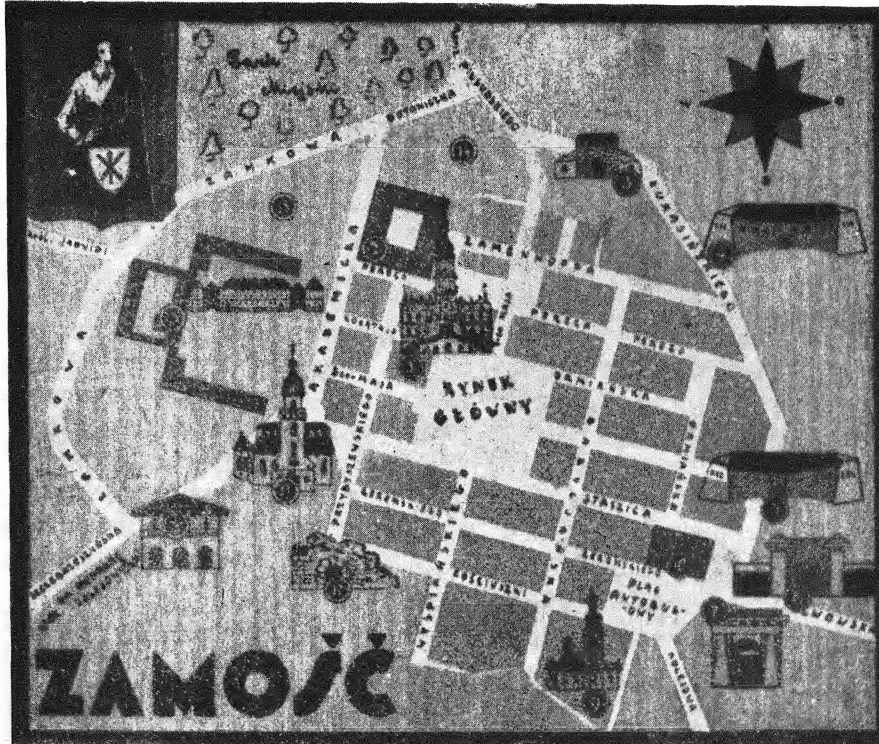
מעסיקע קווארטאלן ארום דעם „רינעק“ האבן געשאפן אן אויסערגעוויינלעכע פאנא-ראמע, וואס איז נאך מער פארשענערט געווארן מיט דעם אויסערלעכן באפֿולן פון די בנינים.

איינהאלטנדיק דעם פעסטונג-באראקטער פון דעם נייעם ישוב זיינען אין דער סיסטעם פון שוין אריינגעגלידערט געווארן די דריי שטאט-טויערן: לעמבערגער, לוב-לינער און שעכערשינער — קאמוניקאציע אויסגאנג-פונקטן אין די פארשידענע ריכטונגען.

חוץ דעם אלגעמיינעם שטאטישן בוי-פלאן האט מאראנדא געזארגט פאר די בא-זונדערע רעפרעזענטאטיווע געביידעס פון דער שטאט ווי דעם שלאס-פאלאץ, קירכע, ראטהויז און ארמענאל.

דער שלאס איז אנגעהויבן געווארן צו בויען שוין אין יאר 1579. דער שכנותדי-קער ארמענאל איז אויסגעבויט געווארן אין יאר 1582. אין יאר 1593 איז אנגעהויבן געווארן דער בוי פון קאסצאל. דער בוי פון דער „אקאדעמיע“ איז אנגעהויבן גע-ווארן אין יאר 1590. לסוף איז אין יאר 1591 אנגעהויבן געווארן דער בוי פון ראט-הויז. שפעטער איז שוין אויסגעוואקסן דער איבעריקער פארבויטער שקעלעט פון דער שטאט, וואס איז ארומגענומען געווארן מיט א פעסטונג-סיסטעם פון וואלן אין פארטיפיקאציעס.

די אינספעקציע פון יאר 1591 וועגן דעם בוי-צושטאנד פון דער שטאט דערציילט,

דער פלאן פון זאמאשטש פון יאר 1939, ביט זיי היסטארישע געביידעס.

אז דאן זיינען אין זאמאשטש געווען 275 הייזער, פון זיי 217 אינעווייניק פון דער שטאטשער פעסטונג און די איבעריקע אויף דער פערפערע. די בראשיתדיקע זאמאשטש האט געהאט א האנדלס-כאראקטער. עס זאגן וועגן דעם עדות די 41 אויסלענדער, וואס זיינען געווען אייגנטימער פון הייזער, צווישן זיי ארמעניער, פערסן, גריכן און, ווי ס'וועט אויסקומען שפעטער ברייטער דערציילן, יידן פון שפאניע. צווישן די שטאטשע בירגער זיינען דאן אויך געווען ביז 100 בעלי-מלאכות. גאר באזונדער דארף דערמאנט ווערן א גרופע פון פוטער-ארבעטער (עלף

דער אלגעמיינער בליק אויף זאמאשטש מיטן ראטהויז אין מיטן.

מאן) און וועבערס (צוועלף מאן). מיט דער הילף פון זאמאטסקין האט דער ארמענער מוראט יאקובאוויטש באקומען דעם מאנאפאל אויף דער אויסארבעטונג און האנדל פון סאפיאן, טעפיקער, טערקישע קאכערדינען און האט טאקע געעפנט א פאבריק פון די דאזיקע לוקסוס-אויסארבעטונגען. פון גאר גרויסן אנזען איז געווען די דרוקעריי פון דער זאמאשטשער „אקאדעמיע“. זי האט געשטמט פאר איינע פון די בעסטע אין יענער צייט. אין דער דאזיקער גוט-איינגעארדנטער דרוקעריי זיינען דערשינען וויכ-טיקע ווערק, וואס האבן זיך מיט זייער טעכנישער אויסשטאטונג געקענט פארגלייכן צו די אינטערנאציאנאלע אויסגאבעס.

מאראנדא איז געשטארבן אין זאמאשטש ארום יאר 1600. אין דער לעצטער צייט פאר זיין טויט איז ער געווען דער בירגערמייסטער פון דער שטאט. נאך זיין טויט איז אביסל אפגעשטעלט געווארן דער ראשיקער אויפבלי פון דער שטאט. נישט אלע פראיעקטן פון די גרינדער פון דער שטאט זיינען ביז דאן רעאליזירט געווארן. ערשט אין די 20ער יארן פון 17טן יארהונדערט מערקט זיך א וויי-טערדיקער בארג-ארויף פון דעם ישוב. מען הייבט אן א ווייטערדיקע פונדאטירונג

אונג פון דער שטאט און דאס פארענדיקן די אנגעהויבענע פרינציפיעלע געביידעס.
 אין יאר 1622 ווערן באנייט די ארבעטן ארום דעם ראטהויז;
 אין יאר 1639 ווערט ענדלעך פארענדיקט דער בנין פון דער „אקאדעמיע“;
 אין יאר 1940 ווערט אויפגעבויט די פראנצישקאנער קירכע, וואס ווערט שפע-
 טער, אין 19טן יארהונדערט איבערגעבויט אויף א שטאטישן טעאטער.
 דער שלאס גופא ווערט אויפגעבויט אין 18טן יארהונדערט, דורך דעם ארכי-
 טעקט קאלומבאני.

אין מיטן 17טן יארהונדערט, בעת די קאזאקישע אויפשטאנדן, וואס זיינען בא-
 קאנט ווי גזירות ת"ח ות"ט פון באגדאן כמעלניצקי, לייגט זאמאשטש פארהעלמנס-
 מעסיק ווייניק. די פארפעסטיקטע שטאט האט זיך פארטיידיקט קעגן די אנגרייפערס.
 די שטאט לייגט אבער פון א ריי שווערע שריפות.

אין יאר 1666 האט זאמאשטש צוזאמען מיט די פארשטעט געהאט 253 וווינ-
 הייזער, נישט רעכענענדיק די שטאטישע און רעגירונגס-געביידעס און אויך נישט די
 געבעט-הייזער. אין דער צאל זיינען געווען 63 געמיינעס בנים.

בעת דער ערשטער צעטיילונג פון פוילן אין יאר 1772 איז זאמאשטש אריבער
 צו עסטרייך. אין יאר 1774 האט זיך פארהאלטן און געוויינט אין א געמיינעס בנין
 אויפן מארק דער ראש פון דער עסטרייכישער מלוכה דער קייסער יאזעף דער צוויי-
 טער. זאמאשטש ווערט דער אדמיניסטראטיווער צענטער פון דעם דאזיקן ראיאן, וואס
 איז דאן איינגעשלאסן צום גאליציש-לודאמירישן געגנט. אין דער צייט (יאר 1784)
 ווערט ליקווידירט די זאמאשטשער „אקאדעמיע“.

אין דער צייט פון די נאפאלעאנער מלחמות ווערט זאמאשטש איינער פון די
 וויכטיקסטע סטראטעגישע פונקטן. צוויי מאל האלט אויס די שטאט גרויסע א-
 גריפן — אין די יארן 1809 און 1813. עס וואקסט אויס די וויכטיקייט פון דער פעס-
 טונג, וואס ווערט טאקע כסדר באנייט און עס ווערן צוגעבויט נייע פארטיידיקונג-
 פונקטן.

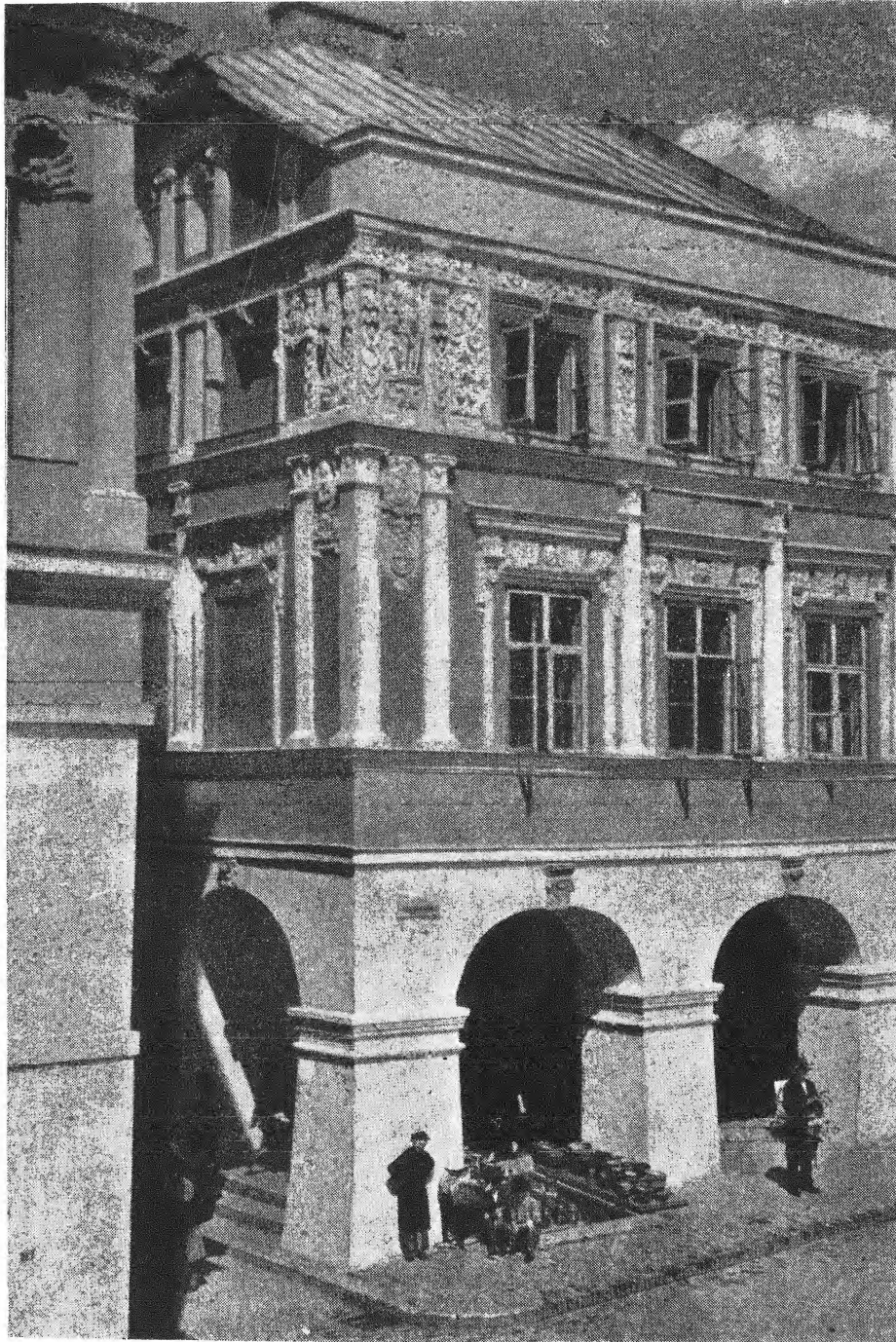
אין די ווייטערדיקע יארן, אויך אין דער ערשטער צייט פון דער צארישער הער-
 שאפט, האט די פעסטונג פארנומען א גאר וויכטיקן ארט אין דעם גאנצן וועזן פון
 זאמאשטש און האט צוגעגעבן דער שטאט א בולט מיליטערישן כאראקטער.

דאס אריינגעמערקטע דעם גרעסטן טייל פון דער שטאט אין דער סטראטעגיש-מילי-
 טערישער פארטיידיקונג-ליניע האט גורם געווען, אז די פערפערעס פון שטאט זאלן
 זיך פונאנדערבויען. דער צווייטקסט פון דער באפעלקערונג האט נישט געפונען קיין ארט
 אין דער שטאט גופא, וואס איז אריינגעצויגן געווארן אין דעם פעסטונג-סיסטעם.

פון די דאזיקע פערפערע-ראיאנען דארף גאר באזונדער דערמאנט ווערן די
 „נאווא אסאדא“, וואס איז צווישן דער יידישער באפעלקערונג אנגערופן געווארן
 ניישטאט.

די דאזיקע פארשטאט איז אויסגעפלאנט געווארן אין יאר 1822 נאכן זעלביקן
 מוסטער ווי די שטאט; אין סימטרישע קוואדראט-גאסן מיט א פירקאנטיקן מארק
 אינמיטן. אין דער פארעם פון א שאכערעט אויף ביידע זייטן פון דעם לעמבערגער
 שאסיי איז אויפגעקומען דער דאזיקער נייער ישוב, וואס איז נאכדעם געווארן איינער
 פון די וויכטיקסטע יידישע פונקטן אין זאמאשטש. וועגן דעם טראגישן סוף פון דער
 דאזיקער ניישטאט, וועט ווייטער, אויפן געהעריקן ארט, איבערגעגעבן ווערן.

שפעטער, נאכן פוילישן אויפשטאנד פון 1861, ווערט צעשטערט די פעסטונג.
 עס ווערן אויפגעריסן די וויכטיקסטע פארטיפיקאציעס. די צארישע מאכט וויל נישט
 האבן קיין פעסטונג אין א פוילישער שטאט. די פארגעקומענע געשעענישן ביים אויפ-
 שטאנד האט געוויזן, אז די פאליאקן ניצן אויס די דאזיקע פלעצער קעגן די אקר-

י" לאנגע „פאטשינע“, ארמיאנסקע גאס נומער 30. דער פארקויף־שטאנד פון טעפ פון בוזשע (ברוך) טעפער.

פ נ ק ס ז א מ א ש ט ש

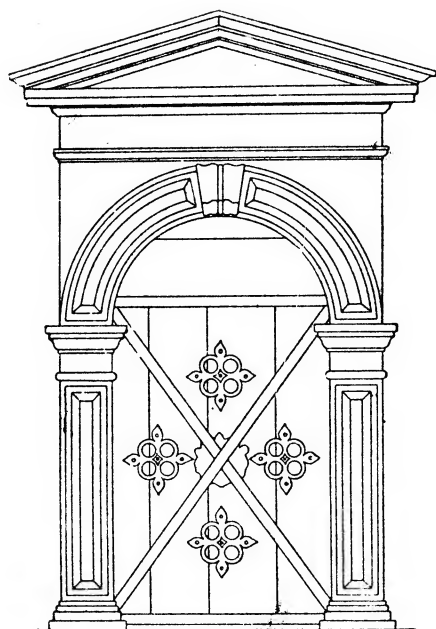
פאנטן. עס זיינען פון דער אמאליקער פעסטונג געבליבן נאר רעשטן ווי אן אנדענ-
קונג פון דעם אמאליקן מיליטערישן יחוס פון זאמאשטש.
נאך דער צעשמערונג פון די שוין-פארטיפיקאציעס אין די שטאט-טווערן האט
זיך די שטאט אנגעהויבן צו אנטוויקלען. צוליב מיליטעריש-סטראטעגישע טעמים איז
זאמאשטש געווען אן א זייט פון דער באן-נעץ. פון דער באן-ליניע לובלין-בעלם,
וואס איז אויסגעבויט געווארן אין יאר 1877 איז די נאענטסטע סטאנציע געווען
רייוויץ, 54 קילאמעטער. ערשט אין יאר 1915 איז אויסגעבויט געווארן (דורך דער
דייטש-עסטרייכישער אקופאציע-מאכט) א באן-ליניע פון ריוויץ קיין בעלזשין. אויך
די דאזיקע ליניע האט אויסגעמיטן זאמאשטש. פון זאוואדא קיין לודמיר איז אויס-
געבויט געווארן א ליניע, וואס שניידט דורך זאמאשטש.
ווי ס'גייט איבער דער דערמאנטער בוך אין אנהייב פון דעם דאזיקן איבערזוכט
„זאמאשטש“ פון סט. הערבסט זעט אויס דער ווקס פון דער באפעלקערונג אין זא-
מאשטש אין משך די לעצטע העכער 100 יאר ווי ווייטער:

אין יאר	1822	---	4.709	איינוווינער
אין יאר	1865	---	6.222	„
אין יאר	1897	---	10.963	„
אין יאר	1909	---	14.213	„
אין יאר	1921	---	19.023	„
אין יאר	1931	---	24.273	„
אין יאר	1939	---	27.358	„

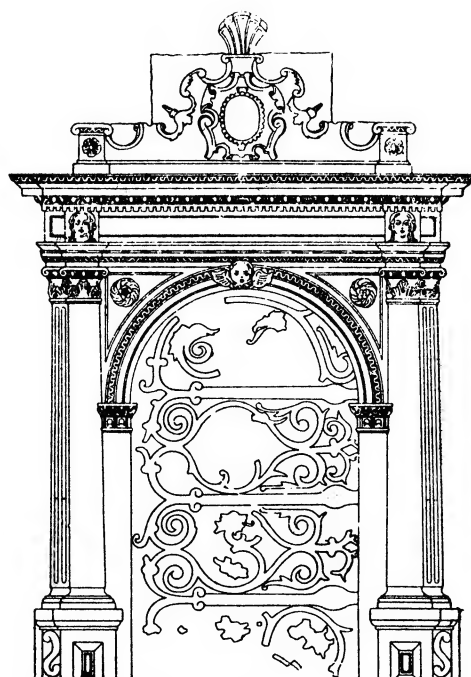

פראגענט פון „רינעק סאלני“, אויסבליק פון מאגיסטראט-טורעם.

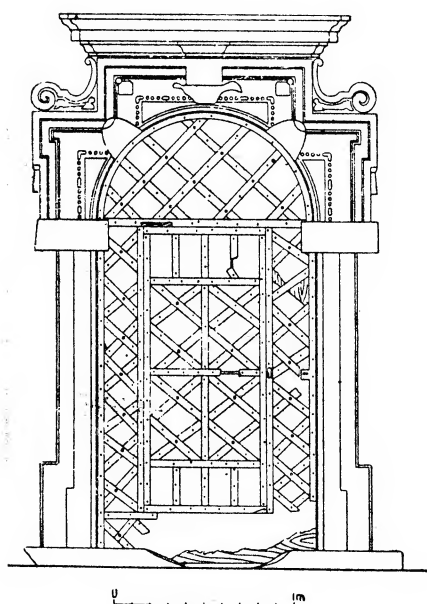
פיר פארשידענע טויערן אויפן רינעק

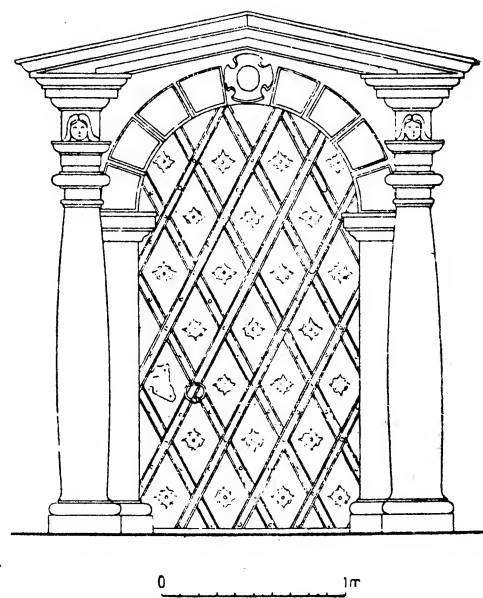
פון מויער אויף מיצקעוויטשא 4.

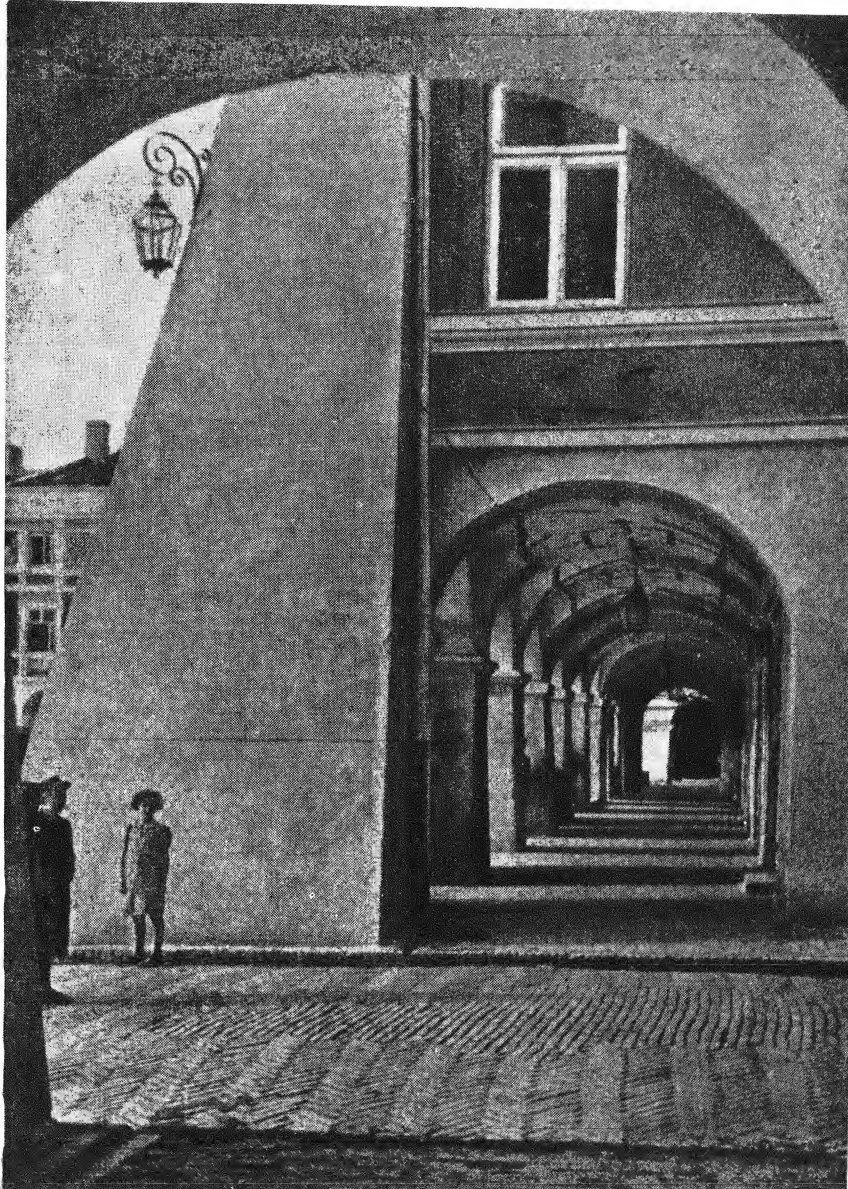
פון מויער אויף מיצקעוויטשא 6.

פון מויער אויף סטאשיצא 17.

פון מויער אויף סטאשיצא 31.

אריינגאנג אין די „פאטשינעס“ פֿון דער „ברוקאוואנער גאס“ צו דער ארמיאנסקער גאס. אין דעם טייל זיינען געווען די געשעפטן פון חנה פאלעץ, הארל לובלינער, חיים ברענער.

צו דער געשיכטע פון יידן אין זאמאשטש

ווען איך הויב אן צו דערציילן די געשיכטע פון מיין שטאט, שטייט זי פאר מיר
זוי לעבעדיק; איך זע זי מיט מיין יוגנט-בליק. אוועק בין איך פון איר מיט יארן
צוריק און אלט בין איך דאן געווען א יאר צען.

שטייענדיק אויף אירע חורבות, אויף די קברים פון די טויזנטער יידן ווילט זיך
מיר, מיט זיך אליין, א שמועס טאן, איידער איך וועל דערציילן וועגן איר געשיכטע:
— שוין איז זי געווען, מיין שטאט זאמאשטש; פוין און ריין זיינען געווען אירע
גאסן און הייזער, צניעותדיק האבן זיי אויסגעזען. א ספעציעלן חן האט אויף איר
ארויפגעגאסן דער הויכער טורעם, וואס איז געשטאנען אין מיטן פון דער שטאט
— פונקט ווי ער וואלט געוואלט איבערצייגן אירע איינוווינער וועגן זייער גאר גע-
הויבענעם ווערט. עס איז דארט נישט געווען קיין שיינהייטס-רייזן, נאר א פשוט-
קייט וואס האט געפאנגען אלע צוקוקער. א יידישער צענטער איז דאס געווען, א
חן-ארייננועב אין דעם פוילישן יידנטום. אירע יידן זיינען געווען פשוטע פאלקס-
מענטשן. עס זיינען דארטן געווען פארטראטן אלע געזעלשאפטלעכע טיילן פון פויל-
לישן יידנטום. עס זיינען דארטן געווען רייכע יידן, סוחרים, פארמעגלעכע און אויך
ארעמעלייט, הארעפאשניקעס, ארבעטער, בעלי-בתים, אויסגעאיידלטע, גייסטיק-
סענטימענטאלע — אבער אויך טרעגער, באלעגאלעס פעסטגעבויטע, עס זיינען דא
געווען פרום-רבנישע קרייזן, הארציק-חסידישע גרופן אין זייערע פארשיידענע גע-
שטאלטן, אויך די השכלה האט דא אין איר צייט געבליט. עס האט דא אויך נישט
געפעלט דער „בונד“ אויף דער יידישער גאס — עס האבן אויך מוכה געווען דאס
לעבן די חלוצישע באוועגונג פון דעם ארבעטנדיקן ארץ-ישראל.

אלץ צוזאמען האט זיך צונויפגעגאסן אין אן אלגעמיין לעבנס-בילד, וואס האט
באשאפן א פילפארביק דינאמיש לעבן.

איצט איז אלץ חרוב געווארן. שוין מער נישטא דאס יידישע זאמאשטש. פון
אירע קרוב פופצן טויזנט יידישע איינוווינער איז קיינער דארט נישט געבליבן. די
גערסטעוועטע קאן א קינד איבערציילן. זיי קומען פון דער איבערקערעניש אין
זייער שטאט צו באוויינען די קברים פון זייערע עלטערן, אדער צו ליקווידירן זייע-
רע פארמעגנס. די שווערד, וואס האט פארטיליקט דאס אייראפעאישע יידנטום האט
אויך אהער געטראפן. נאך א קורצן טרויעריקן געטא-לעבן, זיינען די יידן ארויסגע-
פירט געווארן אין די וועלדער און דארט אויסגעמארדעט געווארן.

יא, ברייטע און טיפע וועלדער זיינען געוועזן ארום, וואס האבן ארומגערינגלט
זאמאשטש. איך געדענק נאך, זייענדיק א קינד, פלעג איך אין די דארטיקע וועלדער,
אין די זומערן, הנאהדיק ארומלויפן. גרויס איז געווען די פרייד און דאס גליק פון די

יידישע קינדער און זייערע מאמעס ווען זייערע קינדער פלעגן פארשוונדן ווערן צווישן די הויכע סודותדיקע וואלד-ביימער אין די זומער חדשים. אין די דאזיקע וועלדער זיינען דאס אויסגעשאכטן געווארן די יידן. זיי זיינען פארשניטן געווארן דורך די אויטאמאטישע מאשין-געווער און באגראבן אין ברודער-קברים. טייל זיינען אוועקגעשלעפט געווארן אויף די וועגן פון טויט, ווייט אין די טויט-פאבריקן אין די פארניכטונג-לאגערן. אין זאמאשטש איז געבליבן איין גרויסער קבר, ווו עס זיינען באהאלטן טויזנטער גופים...

א. (1)

אין יאר 1939, בעת דער דייטשער אקופאציע, זיינען אין פוילן — לויט דער אלגעמיינער פאלקסציילונג פון יענעם יאר — געווען 3.250.000 יידן, דאס האט געמיינט 9,4 פראצענט פון דער אלגעמיינער באפעלקערונג. אין יענעם יאר האבן אין זאמאשטש געווינט בערך צווישן 13 — 15 טויזנט יידן. די גענויע ציפער איז נישט באקאנט. די לעצטע ציפער וואס איך האב געפונען איז פון יאר 1931 — דאן האט זאמאשטש פארמאגט העכער צען טויזנט יידישע איינוווינער (פינקטלעך 10.265). דער פראצענט פון די זאמאשטשער יידן לגבי דער אלגעמיינער צאל פון די יידן אין פוילן האט אויסגעמאכט נישט קיין גאנצן האלבן פראצענט. וואס זשע פאר א חשיבות האט געקענט האבן אזא קליינער פונקט? וואס איז דער גרונד פאר די שבחים וואס ס'האבן צוגעטיילט פאר זאמאשטש אזעלכע פערזענלעכקייטן ווי נ. סאקאלאו, י. ל. פרץ (2) און אנדערע?

אויסבליק אויף זאמאשטש פון לופטפלי, אין דער מיט דער טורעם פון מאגיסטראט מיטן שטאט-זייגער.

- (1) די סטאטיסטישע דאטעס זיינען גענומען פון פארשיידענע מקורות און דער עיקר: The Universal Jewish Encyclopedia 1942, פון דעם קאפיטל „Statistics“, זייטן 23-36;
- (2) אין פרצעס „זכרונות“ אלע ווערק.

אבער אזוי איז שוין זאמאשטש געווען; זי איז געווען א מין שפיגל פארן פויר-לישן יידנטום; פון איר געשיכטע, פון די געזעלשאפטלעכע פירונגען; פון דעם געבוי פון אירע קולטור-אינסטיטוציעס; האט מען געקענט לערנען, אין א קאנדענסירטער פארם דאס אלגעמיינע לעבן פון די יידן אין פוילן.

אויך פון סטאטיסטישן קוק-ווינקל באקומט זיך גאר אן אנדער בילד ווי עס קאן מאכן דער ערשטער איינדרוק. עס פארשטייט זיך, אז א וויסנשאפטלעכער פינקטלעך-כער אנאליז קאן באזירט ווערן גאר אויף גענויע און פינקטלעכע ציפערן, וואס ווערן געבראכט אין פארגלייך מיט אנדערע צאלן. מיר וועלן דא ברענגען א ריי ביישפילן: **זאמאשטש איז געווען א יידישע שטאט.** לויט באגרינדעטע אפשאצונגען איז די אלגעמיינע צאל פון דער באפעלקערונג פון זאמאשטש אין יאר 1939 נישט געווען העכער פון 25 טויזנט איינוווינער. דאס הייסט, ביי א פארויכטיקער אפשאצונג, איז די צאל פון יידן געווען מער ווי 50 פראצענט, יעדנפאלס נישט ווייניקער דערפון. לאמיר טאקע זען ווי האט עס אויסגעזען אין אנדערע גרעסערע און חשובערע קהילות אין פוילן? (נישט ריידנדיק שוין וועגן די גאר קליינע שטעטלעך).

אין ווארשע — די פוילישע רעזידענץ, האט די דארטיקע גרויסע קהילה געציילט 365.000 נפשות, אבער פון דער אלגעמיינער צאל איינוווינער איז עס געווען 29.4 פראצענט.

לאדזש — די צווייט-גרעסטע שטאט אין פוילן, די שטאט פון האנדל און אינדוסטריע, האט געציילט 220 טויזנט יידן (בעתן אויסברוך פון דער מלחמה) — דאס איז געווען 34.9 פראצענט פון דער אלגעמיינער איינוווינער-צאל.

לובלין — די גרויסע און חשובע שטאט, וואס מ'קאן איר באדייטונג פארן יידישן אויטאנאמישן לעבן אין פוילן נישט אפפטרן מיט א פאר שורות, האט אין יאר 1931 פארמאגט 38.971 יידישע נפשות, וואס מיינט 34,7 פראצענט פון דער אלגעמיינער באפעלקערונג.

עס קאן זיין, אז די אבסאלוטע צאל פון די יידן אין זאמאשטש וועט זיך אונדז ארויסווייזן אין א גאר אנדער ליכט. ווער קען דען מיט פעסטקייט פעסטשטעלן, צי אין יאר 1939 זיינען געווען א סך שטעט פון מיטלמעסיקער גרויס, ווו יידן האבן אויסגעמאכט 50 פראצענט פון זייער באפעלקערונג? אין די צענדליקער, אין די הונדערטער-טער זיינען געוועזן גרויסע יידישע קיבוצים אין גאר דער וועלט. קיבוצים ווו די צאל פון יידן אין יעדן איינעם פון זיי איז געווען מער ווי הונדערט טויזנט. אזעלכע קיבו-צים זיינען אין יאר 1939 געווען 18, אין זיי זיינען געווען קאנצענטרירט 5.935.600 יידן, וואס מיינט בערך 35 פראצענט פון דער אלגעמיינער צאל פון דער באפעלקערונג אין די דאזיקע שטעט. ניריארק, מיט אירע 2.600.000 יידן, איז נישט מער ווי 29,3 פראצענט פון אלע אירע איינוווינער.

אמת, אין גאר פריערדיקע תקופות איז געווען גרויס די צאל פון קהילות, וואס זייערע יידן זיינען געווען מער ווי פופציק פראצענט פון דער שטאט. עס איז באקאנט, אז די יידן אין פוילן זיינען געווען דער יסוד פון דעם געזעלשאפטלעכן בוי פון דער שטאט. אין יאר 1900 זיינען נאך די לובלינער יידן געווען 51,3 פון דער אלגעמיינער איינוווינער צאל; פון היסטארישן שטאנדפונקט איז יענע קהילה וואס האט געציילט 24.280 נפשות אין יאר 1900 דאן געווען שטארקער, פון יידיש-נאציאנאלן שטאנדפונקט, פון דער שפעטערדיקער קהילה אין יאר 1931 וואס האט געציילט 38.937 נפשות.

אויב אפילו די אבסאלוטע ציפערן פון יידישע קהילות אין פוילן, אין זייער מערהייט, פלעגן האלטן אין איין וואקסן ביז דעם גרויסן חורבן איז אבער געווען א שטענדיקע אראפנידערונג פון דעם פראצענט פון די יידן לגבי דער אלגעמיינער בא-

פעלקערונג. עס איז קרוב לאמת, אז אויך אין זאמאשטש איז דער זעלבער פראצעס פארגעקומען אין מושך פון די לעצטע הונדערט יאר. אבער ביזן סוף פון דער עקזיסטענציע פון דער קהילה איז איר געלונגען אפצוהיטן דעם נומערשן איבערגעוויכט.

אין דא ליגט טאקע דער סוד בין דער געשטאלט פון דער דאזיקער פוילישער שטאט. ווער עס איז נאך געקומען אהער האבן זיינע פיס געטראטן אויף יידישע גאסן, אויף א יידישן קולטור-באדן. אירע יידישע איינוווינער זיינען נישט געווען צו שפרייט, זיי זיינען אלע געזעסן זיכער, קאנצענטרירט אין צענטער פון שטאט, הגם זיי האבן זיך אויך געפונען אין די פארשיידענע נייע פארשטעט. די שיינע שול האט דערגאנצט די געזעלשאפטלעך-נאציאנאלע ראם פון דער קהילה מער ווי די קאמיוני-לישע קאמעדע, וואס איז אויפגעבויט געווארן דורך דעם גרינדער פון דער שטאט, וועמענס שלאס ס'האט זיך געפונען אויף דער „אקאדעמיע גאס“, ווי דער סימבאל פון הערשאפט אין אייגנטום.

א באזונדער אינטערעסאנט קאפיטל איז דער וואקס פון דער יידישער זאמאשטש. ווי א ביישפיל וועלן מיר ברענגען אייניקע ציפערן:

אין יאר 1856/7 זיינען אין זאמאשטש געווען נישט מער ווי 2490 יידן.
אין מושך פון אן ערך 40 יאר, ביזן סוף פון דעם 19טן יארהונדערט בערך, איז זייער צאל אויסגעוואקסן ביי 7034.

פון דאן אן און ווייטער איז כסדר געשטיגן די אבאלומע צאל פון די יידן. נאך דער ערשטער וועלט-מלחמה, אין יאר 1921, איז די צאל פון די יידן אין זאמאשטש געווען 9383. צען יאר שפעטער — 10.265. ווי ס'איז שוין פריער דערמאנט געווארן, איז די צאל פון די יידן ערב דער צווייטער וועלט-מלחמה געווען צווישן 13 — 15 טויזנט.

דער וואקס פון דער יידישער באפעלקערונג אין זאמאשטש שטייגט איבער דעם אלגעמיינעם וואקס אין אנדערע פוילישע קהילות. אויך איז גאר אויפשטייגעריש די געשיכטע פון דער יידישער קהילה אין זאמאשטש אין פארבינדונג מיט דער אלגעמיינער געשיכטלעכער אנטוויקלונג. גאר באראקטעריסטיש איז דער קרעפטיקער פארויסמארש אין דער צווייטער העלפט פון דעם 19טן יארהונדערט. אין דער דאזיקער צייט איז די זאמאשטשער קהילה אויסגעוואקסן דרייפאכיק; ווארשע איז פארגרע-סערט געווארן פון 41062 יידן אויף 219.141 און איז ווייטער געוואקסן; דאס יידישע לובלין איז אויסגעוואקסן פון 8.588 ביי 24.280; לאדזש האט זיך פון א קליינער קהילה, וואס האט אין די יארן 1856-57 געציילט נישט מער ווי 2775 יידן, פארוואנדלט אין דער צווייט-גרעסטער קהילה אין פוילן אין איז די יארן 1887 — 1900 דערנאך גען צו דער אויפגעשטיגענער צאל פון 98.677. אין דער זעלביקער צייט פאלט טאקע אויס דער העכסטער וואקס פון די יידן אין דער וועלט בכלל און אין אייראפע בפרט. אבער נישט אלע קהילות האבן אויפגעהיט דעם דאזיקן סיסטעמאטישן פארויס-מארש; אין ווייניקע קהילות האבן זיך אפילו באוויזן סימנים פון ירידה (צום ביי-שפיל: ביאליסטאק וואס האט אין יאר 1921 געציילט 39.602 יידן האט אין דער אלגעמיינער פאלקסציילונג פון יאר 1931 געהאט 39.165); טייל קהילות זיינען גע-קומען צו א שטילשטאנד-פונקט צווישן זיי אויך לובלין.

זאמאשטש אבער איז פאָררעכנט צווישן די יעניקע קהילות אין פוילן וואס זייער צאָלמעסיקער וואקס איז נישט פארקלענערט געווארן און זייער אנטוויקלונג איז נישט פארלאנגזאמט געווארן. אדרבא; די צאל פון די יידן אין די יארן 1931 — 1939, זאגן עדות אז דער וואקס איז אויך נישט פארקלענערט געווארן לגבי דער אל-געמיינער פארהעלטעניש פון די איינוווינער, א זאך וואס מ'קאן עס נישט זאגן,

אפילו לגבי לאדוש, אויך נישט וועגן א סך אנדערע קהילות, מיט ווארשע אין דער שפיץ.

ב.

די געשיכטע פון דער יידישער זאמאשטש איז פארפלאכטן מיט דער אלגע-
מיינער געשיכטע פון די יידן אין פוילן. עס זיינען אבער פאראן א סך פונקטן אין
דער „פאליטישער“ געשיכטע — אויב מ'קען זיך אזוי אויסדריקן — וואס מ'איז
כדאי אויף דעם ספעציעל אויפמערקזאם צו מאכן, וואס האט א שייכות צו זא-
מאשטש.

זאמאשטש איז אויפגעבויט געווארן דורך יאן זאמאייסקין אין יאר 1550. ער
האט איר ארומגערינגלט מיט א גרויסן און שטארקן שווייטסמערס און פארוואנדלט
אין א שטארקער פעסטונג-שטאט. די דאזיקע פעסטונג האט עקזיסטירט 300 יאר.
י. ל. פריץ אין זיינע זכרונות דערמאנט וועגן דער צעשטערונג פון דער דאזיקער
פעסטונג. ווי א כלל פלעגן זיך די יידן באווייזן אין יעדער נייגעגרינדעטער שטאט
אין פוילן, ווי מיר וועלן עס ווייטער זען האבן זיי זיך געהאלטן מיט דער קראפט
פון די היסטארישע געזעצן וואס האבן פעסטגעשטעלט דעם סאציאל-ווירטשאפט-
לעבן מעמד פון דער שטאט, וואס איז אנב געווען אן ארגאנישער טייל פון דעם אל-
געמיינעם סאציאל-ווירטשאפטלעכן סיסטעם פון פוילן. זאמאשטש איז אבער גע-
ווען פארשלאסן פאר יידן. משמעות, אז דער אויפבויער פון דער שטאט האט פאר-
באטן דאס באזעצן זיך דארט פון יידן אויף זיין גאנץ לעבן. זיכער האבן דא אויך
געווירקט די קלאסישע גורמים פון די רדיפות אויף יידן אין פוילן, וואס האבן שוין
געהאט הינטער זיך א לאנגע טראדיציע פון אנטיסעמיטישע ארויסדערעמונגען. ווייסט
אויס, אז די רעליגיעז-ווירטשאפטלעכע פיינטשאפט פון דער קאטוילישער קירכע האט
זיך נישט צוזאמענגעטראפן, ביים בראשית פון אויפקום פון דער שטאט, מיט דער

די „פאטינעס“ ביי דער ברוקאוואנער גאס (לעצטנס צטער מאי); רעכטס איז געווען
דער בשמים-געשעפט פון אברהם ראניץ; לינקס: פון ביילע איטקעס.

נויטווענדיקייט פון דעם יידישן אנטויל ביים ווירטשאפטלעכן אויפבוי, פון דער שטאט און עס איז געלונגען צו פארמאכן פאר די יידן די טויערן פון דער שטאט, האבנדיק דעם פריין יאן זאמאסקין ווי א ווערקצייג אין זייערע הענט.

עס איז דאן געווען די תקופה פון דעם יעוואיטישן אנגריף, וואס האבן געזען אין זאמאשט א פעסטונג פון קאטאליציזם אין מיט דער אנפירונג פון וואטיקאן האבן זיי פון דער דאזיקער באזע געוואלט באקעמפן אלע קעגנערישע כוחות, וואס זיינען פארשטארקט געווארן צוזאמען מיט דער פראטעסטאנטישער רעפארמאציע אין מערב. צו זיי האבן זיך פאראייניקט נאך אנדערע פאקטארן וואס האבן געצילט מיט זייערע פילן אין די יידן צוליב ווירטשאפטלעכער שנאה, וואס זיי האבן פארדעקט מיט „רעליגיעזע“ מאטיוון. דער דאזיקער רעאקציענערער אנגריף וואס האט זיך אנטוילקלט אין די טעג פון דעם לעצטן יאגעלאנער — זיגמונט אויגוסט — איז דער גאנצט געווארן דורך דעם דאזיקן קיניג און דורך דעם שטארקן אונגערישן קיניג סטעי פאן באטארי (1576 — 1586). די דאזיקע כוואליע האט צעשטערט יעדע דאמבע אין די צייטן פון זיגמונד דעם 3טן. די כאראקטעריסטישע דערשיינונג איז געווען די כוואליע פון די בלוט-בילבולים וואס האבן זיך געמערט, אנהייבנדיק פון סוף פון 16טן יארהונדערט — סיי אין דער פארב פון בילבולים וועגן „האסטיע-שענדונג“, אז יידן פאראומרייניקן דאס, הייליקע ברויט, הן אין בילבולים, אז יידן פירן אויס מארדן צוליב ריטועלע צוועקן. די דאזיקע בילבולים זיינען געווען זייער גוט און אויס-גערעכנט צוגעגרייט. אין יאר 1598 איז אין לובלין איינגעארדנט געווארן אן אכזר-יותדיקער משפט וועגן א בלוט-בילבול, וואס איז געווען דער סיגנאל צו א לאנגער ריי פון בלוטיקע און כארארישע ארויסטרעטונגען קעגן די יידן.

אין דער דאזיקער פיינטשאפט-תקופה איז עס אויפגעבויט געווארן זאמאשט. עס איז דעריבער נישט קיין ווונדער, וואס אירע טויערן זיינען געווען פארשלאסן פאר יידן אין דעם בראשית פון איר גרינדונג. מען דארף פארציילענען דעם פאקט, אז זא-מאשט איז נישט געווען קיין אויסנאם, איך נישט די ערשטע שטאט אין פוילן, וואס האט נישט אריינגעלאזן די יידן אין זייער תחום. צווישן דעם מין שמעט איז א גאר לאנגע צייט געווען ווארשע; פון יאר 1527, ווען דאס פירשטנטום מאזאווע איז צוגעשטאנען צו דער פוילישער קרוין. צווישן אנדערע באדינגונגען וואס עס איז גע-שמעלט געווארן ביים צושטיין צו דער קרוין איז געווען דאס נישט דערלאזן, אז יידן זאלן זיך דארטן באזעצן.

אבער די ווירטשאפטלעך-היסטארישע געזעצן זיינען אייזערנע געזעצן וואס לאזן זיך נישט באצווינגען אפילו פון פינצטערע אינסטינקטן און פון רעליגיעזער שנאה. מיר האבן שוין פריער באמערקט, אז די פוילישע שמעט האבן נישט געקענט פאר-גרעסערן זייער אויפבוי און וואקס, נישט געהאט קיין מעגלעכקייט צו א ווירטשאפט-לעכן אויפשטייג אן דעם יידישן שטאנד און זיין געלט. סיי דער קיניג, סיי די אדע-ליקע האבן זייער גוט געוואסט די דאזיקע ווירטשאפטלעכע חשיבות און זיי האבן זיך באמיט ארויסצוהעלפן פון צייט צו צייט דורך די יידן; זיי זאלן געבן זייער ביי-שטייער צום אויפבוי פון דער שטאטישער געזעלשאפט, איר ווירטשאפט און האנדל. זייער אפט פלעגן זיי עס מאקע טאן נישט נאר קעגן דעם ווילן און פארלאנג פון די גלחים און יעוואיטן נאר אויך קעגן די באמאונגען פון די נישט-יידישע שטאטישע עלעמענטן און סוחרים, אדער קעגן די דייטשן וואס זיינען אריינגעדונגען אין פוילן פון די רהיינישע ברעגן. דעריבער האט די קאטוילישע זאמאשט לאנג נישט גע-קענט זיין פארמאכט פאר די יידן, וואס האבן זיך בארעכטיקט אין דער אנטוויקלונג פון דער שטאט און אירע האנדלס-פארבינדונגען — א געזעץ וואס האט זיך בולט בא-שמעטיקט אין משך פון די שפעטערדיקע יארהונדערטער.

דער אנהויב פון דער יידישער קהילה אין זאמאשטש איז איינגעהילט אין טונקל-קייט און עס איז אוממעגלעך פעסטצושטעלן דעם גענוינס יאר פון איר גרינדונג. אמת עס איז אונדז באקאנט, אז אין יאר 1588 האבן זיך אין שטאט באזעצט ספרדישע יידן, וועלכע האבן באקומען א ספעציעלע פריווילעגיע פון דעם שטאט-הערשער. עס זעט אבער אויס, אז די ערשטע גרויסע שול איז אייפגעבויט געווארן פון די ערשטע אשכנזישע יידן אומגעפער אין יאר 1595(3). עס שטייט דעריבער די פראגע, פון ווען אן קען מען וועגן דעם זאמאשטשער יישוב ריידן ווי וועגן אן ארגאניזירטער און אין א פעסטגעשטעלטער ראם אייגנטלעכער קהילה. עס איז אבער קלאר, אז ווי א קהילה האט זיך שוין דער יישוב ארגאניזירט אין אנהויב פון 17טן יארהונדערט. א סך גע-שיכטעס וועגן די יידן אין זאמאשטש (איינע פון זיי דערמאנט פ ר ין אין זיינע זכרונות), דערגייען צו אונדז פון דער כמעלניצקי-תקופה. דער דאזיקער צורד וואס האט פארפלייצט פוילן און האט הרוב געמאכט אירע יידישע קהילות, האט אויך גע-לאגערט פאר דער זאמאשטשער פעסטונג צוזאמען מיט זיינע קאזאקן. די זיינע שטארקע פעסטונג האט זיך אים קעגנגעשטעלט און ער איז פון דארט אוועק מיט שאנד. עס ווערט איבערגעגעבן, אז די יידן פון שטאט האבן זיך דאן געדאמטעוועט

רעכטער ארויפגאנג צום מאגיסטראט.

(3) וועגן דעם דאזיקן ענין איז אין אונדזער „פנקס“ פאראן א ספעציעלע ארבעט פון ד"ר יעקב שאצקי, זע זייטן 67 און ווייטער.

דורך זייער באהאלטן זיך אין דער גרויסער שול, וואס איז געוועזן דאס שיינדל פון דער יידישער שטאט ביז דעם נאציסן חורבן.

עס ווייזט אויס, אז די קהילה איז זייער שנעל געוואקסן, ווייל, ווי מיר האבן פריער געזען, איז זי ביז דער ערשטער העלפט פון דעם 19טן יארהונדערט געווען זייער קליין. פארהעלטנישמעסיק האט זי זיך אבער גערעכנט ווי א חשובע קהילה. אין יאר 1677, ווערט זי צום ערשטן מאל דערמאנט אין די דאקומענטן פון וועד ארבע הארצות(4) אין א פארם וואס זאגט עדות, אז זי איז שוין דאן געווען א פעסטע, פון ווירטשאפטלעכן שטאנדפונקט קהילה.

פון דער דאטע אן און ווייטער ווערט כסדר פארגרעסערט די צאל פון די דאקומענטן פון דעם וועד ארבע הארצות, ווי עס ווערט דערמאנט דער נאמען פון זאך מאַשטש. דער דאזיקער מאטעריאל איז זייער ווערטפול צו דערלערנען די געשיכטע פון דער קהילה און איר לעבן. פון דארטן לערנען מיר אויך ארויס וועגן דעם חשובן פלאץ, פון ארגאניזאציעלן שטאנדפונקט, וואס זאמאשטש האט פארנומען אין דער אויטאנאמער ראם פון דעם פוילישן יידנטום; וועגן איר פינאנציעלן מצב וואס באזירט זיך פון דעם שטאנדפונקט פון די ביישטייערונגען, וואס די זאמאשטשער קהילה האט געגעבן אין דעם ביודזשעט פון די אויטאנאמע אינסטיטוציעס; וועגן די סוחרים און פינאנץ-לייט וואס זענען דארטן געווען, וואס זייער השפעה האט דער-גרייכט גאר ווייט; און צום סוף — וועגן אירע גרויסע רבנים און זייער גרויסער דערצייערשער השפעה אין די ראמען פון דער גייסטיקער שעפערשיקייט פון דעם וועד ארבע הארצות און זיין בית-דין. מיר דערמאנען דאס דא נאר פון דעם בולטן פונקט ווי אן איבערבליק ביים אָנצייכענען די מאל-שטיינער צו דער געשיכטע פון דער יידישער זאמאשטש. אין די ווייטערדיקע קאפיטלען וועט אונדז אויסקומען וועגן דעם צו ריידן פרטימדיקער.

מיטן אונטערגאנג פון פוילן איז אויך געקומען דער אונטערגאנג פון דער בליענדיקער אויטאנאמיע פון די פוילישע יידן. צוזאמען מיט א גרויסער טייל פון דער קרוין-הערשאפט איז זאמאשטש אריבער אונטער דער הערשאפט פון די עסט-רייכער אין דער צייט פון דער דריטער צעטיילונג פון פוילן; אונטערן שאטן פון די רוסן האט זיך זאמאשטש געפונען פון יאר 1816 ביז נאך דעם סוף פון דער ערשטער וועלט-מלחמה (אין צווישן איז געווען א קליינע הפסקה בעת דער נאפאלעאן-תקופה און די עקזיסטענץ פון דעם ווארשעווער פירשטנטום). צוזאמען מיט אנדערע פוילישע יידן האבן די זאמאשטשער יידן זיך באטייליקט אין די פארצווייפלע גע-ראנגלען קעגן דער צארישער הערשאפט. דאקומענטן וועגן דעם אקטיוון אנטווייל אין זאמאשטש דערגייען צו אונדז דער עיקר פון דער תקופה פון דעם צווייטן פוילישן אויפשטאנד פון יאר 1863.

אין יאר 1912 איז זאמאשטש צוזאמען מיטן גאנצן בעלעמער ראיאן אפגעריסן געווארן פון דעם אקופירטן דאן דורך די רוסן טייל פוילן און איז פאראייניקט געווארן — דער עיקר מיט דער ווירקונג פון דעם פראוואסלאוונעם קלויסטער — צו רוסלאנד. עס איז נישט אריבער קיין סך צייט און עס האט זיך צעפלאקערט דער שטורעם פון דער ערשטער וועלט-מלחמה. אין דעם דאזיקן וויכער איז אויך אריינגעשליידערט געווארן די יידישע קהילה פון זאמאשטש. און עס איז געשען א וועלטענע זאך אין קעגנזאץ פון די ארומיקע קהילות, נאר געציילטע יידן פון שטאט זענען אנטלאפן

(4) „פנקס ועד ארבע ארצות“ פון ישראל הלפערין, ארויסגעגעבן אין ירושלים אין יאר תש”ה — 1945. סימן שנ”ט, זייט 157. אויסעמוס וועלן מיר ווייטער, אָנווייזנדיק אויף דעם מקור זיך באניצן מיטן קיצור „פנקס“.

אין טיף רוסלאנד צוליב דעם מלחמה-פייער. אזוי ארום איז אויפגעהיט געווארן דער מנין און בנין פון דער גאנצער קהילה. זאמאשטש איז פארנומען געווארן פון עסט-רייכישע מיליטער-טיילן, אבער נישט אויף לאנג. ביים סוף פון דער מלחמה האבן זיך די זאמאשטשער יידן צוריקגעקערט צו דער פוילישער מדינה, דאס מאל שוין נישט צו דער פוילישער קרוין נאר צו א רעפובליק. וואס איז פאקטיש געווען א דיקטאטור פון פילסודסקין צוזאמען מיטן פארבאנד פון די גרויסע ערד-באזיצער. עס איז אויך כדאי צו פארצייענען, אז די שטורעם, וואס האבן געווילדעוועט אין מזרח-איראפע אין רעוולטאט פון דער ערשטער וועלט-מלחמה, האבן נישט אויס-געמיטן זאמאשטש: די אפענסיווע פון דער רויטער ארמיי, וואס האט זיך פאר-שפרייט — דורך דעם אויפפלאקער פון דער רויטער רעוואלוציע — און איז דער-גאנצען אויך ביי צו דער פוילישער ערד, האט דערגרייכט ביי דער פארשטאט פון זאמאשטש, די הארמאטן-קוילן זענען געפאלן אויף דער שטאט. דער צוריקטריט פון ווארשע האט אויך גורם געווען דעם צוריקטריט פון זאמאשטש.

די רעליגיעזע אין קולטור-באוועגונגען פון 18טן און 19טן יארהונדערט, וואס האבן געקענציכנט דאס היסטארישע בילד פון דער געשיכטע פון די יידן אין יענער צייט, האבן נישט אויסגעמיטן די יידישע גאס פון זאמאשטש. אירע רבנים און רע-ליגיעזע מנהיגים האבן גענומען א גאר אקטיוון אנטווייל אין דעם הויכע ארום דער שבת-צבי-באוועגונג און אין די פארפאלגונגען קעגן דער סעקטע פון יעקב פראנק פון פאדאליע; טייל האבן אויך נישט אויסגעמיטן דער מיסטישער השפעה וואס האט ווי בליצן אין דער עלעקטריזירטער לופט באלויבטן די יידישע האפענונג אויף אויס-לייוונג און עס איז געגעבן געווארן א מעגלעכער פלאץ פאר דער ווירקונג פון „בעל-שמש“, וואס האבן אויסגעטראטן דעם וועג פאר חסידות.

הגם די יידישע זאמאשטש איז בכלל נישט אריינגעצויגן געווארן אין דעם שטארקן חסידישן שטראם, האט פונדעסטוועגן די דאזיקע בשורה פארקאפט די הער-צער פון א טייל זאמאשטשער יידן און זיך ביי זיי אנגענומען — נישט געקוקט אויף דער אפענער פיינטשאפט פון דעם „מתנגדישן“ צד, וואס איז געווען שטארק, מיטן שטאטישן רב אין דער שפיץ.

מיטן אויפקומען פון דער השכלה איז זאמאשטש, ווי עס זאגט עדות פרין, די

דרום-טייל פון „רינעק“. דא איז געווען די דרוקעריי פון הערנהוט און די געשעפטן פון בן-ציון ליובלינער, העסיע גאלדשטיין (פרעסע שוועסטער), איטשע מאיר קאן (געוועזענער ראש-השיבה אין זאמאשטש).

פארויסגעשריטענע — נאך ווארשע — און דא זיינען געוואקסן אלע שיינע פרוכטן פון דער דאזיקער באוועגונג, מיט אן אייגנארטיקן קאליר, וואס איז ארויסגעקומען צוליב איר באזונדער געשיכטע. מיר וועלן זיך נאך אומקערן צו די דאזיקע צוויי תקופות און באזונדער דערציילן דער עיקר וועגן די חשובע פערזענלעכקייטן — יעדער אויף זיין געביט — וואס זאמאשטש האט פון זיך ארויסגעגעבן. און אז מיר האלטן שוין דערביי, דארף פארצייכנט ווערן דעם זייער חשובן אנטויל פון דער נאציאנאלער באוועגונג אין דעם לעבן פון דער יידישער שטאט, די העברעאישע דערציאונג, די יוגנט- באוועגונג און הכשרה-קיבוצים פון דעם ארבעטנדן ארץ-ישראל. אויך די באוועגונג פון „בונד“ — די באוועגונג פון די יידישע ארבעטער.

אומגעפער 20 יאר האבן די זאמאשטשער יידן, צוזאמען מיטן גאנצן פוילישן יידנטום, געלעבט אין דער שטיקנדיקער לופט פון דער „פרייער פוילישער רעפובליק“. איר יאר 1939, אין אנהייב פון דעם טעוועטאנישן אנגריף אין אייראפע און אין דער וועלט, איז די שטאט געפאלן. א קורצע צייט נאכן אויסברוך פון דער מלחמה איז אין שטאט ארוינגעקומען א טאנקן-אפטיילונג און אינפאנטעריע פון אן עסטרייכישער דוי- ווייזע פון דעם נאצישן מיליטער. זייער ערשטע עובדא איז געווען וואס זיי האבן אויף א זייער פייערליכן אופן אויפגעצויגן אויפן הויכן שטאט-טורעם, איבערן שטאט-וויי- גער, די האנקערייז-פאן. אויף דעם דאזיקן פלאץ, וואס איז געווען דער לעכעדיקסטער בלוט-אדער פון דעם געזעלשאפטליכן און קאמערציעלן לעבן פון דער יידישער זא- מאשטש, איז ארויסגעטראגן געווארן דער לעצטער גור-דין. איין וואך צייט, ביז דער פעסטשטעלונג פון די דעמאקראטיע-גרעניצן האט זיך זאמאשטש געפונען אינטער דער רוסישער הערשאפט.

נאך די ערשטע דייטשע מיליטערישע אקופאציע-אפטיילונגען זיינען געקומען די מלאכי-חבלה פון דער ס"ס און געשטאפא. איינצלע יידן האבן געפרוהט און עס איז זיי געלונגען אריבערצוגיין צו דער רוסישער זאנע פון דער פארנומענער פוילן. טיילן פון זיי האבן אוועקגעוואנדערט אין ווייטן רוסלאנד; טייל האבן זיך צוריקגעקערט, צוליב קורצוויכטיקייט, אין דעם נאצישן טייל און געקומען אין זייער שטאט. בכלל אבער איז די זאמאשטשער יידישע עדה געבליבן אויף איר ארט. וועגן דער דאזיקער שוידער-תקופה שוועבט דער פינפולער סוד פון אלע יידן פון פוילן. די שטאט האט זיך געפונען אין יענעם געביט, וואס די נאציס האבן זיך באנוצט, כדי דארט איינצו- ארדענען די קאנצענטראציע פון די יידן; נישט ווייט פון לובלין גופא, וואס אירע שרעקן זיינען געווען א שטייגער אויך אין דער קייט פון די נאצישע בעסטאליטעטן. די זאמאשטשער יידן זיינען, ווייזט אויס, געווען די ערשטע צו דער פארטיליקונג. זיי אלע האבן נישט געהאט די „זכיה“ צו דער „וויסנשאפטלעכער“ טעכניק פון מענטשן- פארניכטונג; אין די וועלדער ארום דער שטאט, אין דער נאטור-פראכט פון פוילן, זיינען זיי דורך די רוצחים אויסגעשטאן געווארן.

אזוי איז א פראכטיקע יידישע קהילה פארוואנדלט געווארן אין א גרויסן קבר, אין א צעשמערטן בארג אין דעם חורבן פון פוילישן יידנטום, פון דעם גאנצן איירא- פעאישן יידנטום. צוזאמען מיטן אנטגילטיקן סוף, וואס די געשיכטע האט גוזר גע- ווען אויפן פוילישן יידנטום איז אויך געקומען די ענדע פאר דער קהילה פון זא- מאשטש — א סוף וואס נאך אים איז נישטא קיין שום המשך נאר אן אויפשריפט אויף א שטיינערנעם דענקמאל.

אבער די שחיטות אין די וועלדער האט נישט דערשטיקט די שמים פון די זא- מאשטשער יידן. דאס פוילישע יידנטום האט געקעמפט, האט זיך אויפגעהויבן צום אויפשטאנד און באוויזן דער גארער וועלט, דער גאנצער מענטשהייט, דעם קאמף- ביישפיל פון א הייליקער מלחמה, די וואנדערלעכסטע אין דער מענטשלעכער געשיכ-

מע. דאס זיינען געווען די געמאס פון ווארשע, ווילנע, ביאליסטאק און א סך אנדערע, וואס האבן אויפגעהויבן דעם ווונדער פון אויפשטאנד אין די קברים — אויפן שוועל פון טויט, ווען דער שווערד פון אומקום איז שוין איבער זיי געהאנגען און ס'איז נישט געווען קיין אנטרינג. און עס איז פארשטענדלעך און נאטירלעך, אז צווישן די דא-זיקע העלדישע קעמפער האבן נישט געפעלט די קינדער פון דער יידישער זאמאשטש, וואס זיינען געפאלן ביי די מויערן פון ווארשעווער געמא.

ג.

דער אנהייב פון דער זאמאשטשער קהילה פאלט זיך צונויף אין דער צייט פון דעם אויפשטייג פון דער יידישער אויטאנאמיע אין פוילן. די הערשאפט פון דעם „וועד ארבע ארצות“ האט זיך איינגעפערמט אויפן געביט פון געריכט און דערציאונג און האט ארויפגעלייגט זיינע שטייערן — סיי פאר זיינע נויטן, סיי פארן אוצר, פון דער מלוכה — לויט אן אדמיניסטראטיווער מלוכהשער פארטיילונג. דאס איינטיילן דאס לאנד אין געביטן, אין קרייזן האט געדינט צו פארשיידענע צילן, חוץ דער אר-גאנצאציע פון די שטייער-צאלונגען. לויט דער דאזיקער איינטיילונג איז אויך געווען די פארשטייערשאפט אין די וועדים און אין די צענטראלע בית-דינים.

ווען זאמאשטש איז נאך געווען א קליינע און שוואכע קהילה איז שוין די ראם פון דער אויטאנאמער ארגאניזאציע געווען א פעסטע און אויסגעקריסטאליזירטע. זא-מאשטש האט נישט געקענט זיין זעלבסטשטענדיק און זי איז געווען אנגעשלאסן צום געגנט **כעלעס-בעלז**, וואס האט זיך גערופן אויפן נאמען פון דאזיקע צוויי וויכטיקסטע קהילות אין דאזיקן קרייז. די קהילה זאמאשטש איז געווען איינע פון די 30 צווישן די דערמאנטע צענטראלע קהילות.

אבער נישט לאנג האט זיך זאמאשטש געפונען אין דעם מצב פון א צווייט-ראנגיקער קהילה אין דער ארגאניזאציעלער ראם פון וועד. מיר האבן שוין פריער געזען, אז גאר שנעל האט זי דערגרייכט ווירטשאפטלעכע און פינאנציעלע השיבות. די דאזיקע זאך האט זיך אויסגעדרוקט אין דעם פראקלאמירן די אומאפהענגיקייט, פון פינאנציעלן שטאנדפונקט, פון זאמאשטשער קהילה אין דער ארגאניזאציעלער ראם פון דער אויטאנאמיע. זי האט זיך אפגעטיילט פון דעם כעלעס-בעלזער גליל און איז אליין געווארן צו א קרייז (גליל), ארום וועלכע ס'האבן זיך קאנצענטרירט א סך מעכטער-שטעט; אזוי איז די זאמאשטשער קהילה ארויף אויפן דרך-המלך פון א גרויסן יידישן צענטער.

ווען עס איז אויסגעפאלן דער דאזיקער ערשטער שריט איז שווער פעסטצו-שמעלן; אבער ס'איז כמעט ווי זיכער, אז דאס איז שוין געשען אין די ערשטע יארן פון 18טן יארהונדערט. די פינאנציעלע ארגאניזאציע פון די קהילות פון א גליל איז געווען א גאר פעסטע און ס'איז נישט געווען לייכט, בעת דער צעטיילונג פון גליל, צו לייזן אלע פראבלעמען. עס הייבן זיך אן רייבונגען צווישן דעם כעלעס-בעלזער גליל מיטן זאמאשטשער וואס האבן זיך געצויגן צענדליקער יארן. די דאזיקע סיכסו-כים זיינען פון צייט צו צייט דערגאנגען ביז דעם אויבערשטן בית-דין פון דעם וועד ארבע ארצות.

דאס ערשטע פראבלעם איז געווען וועגן באצאלן די חובות. ניט איין מאל פלעגט א קערפערשאפט פון קהילות זיין געצוונגען צו מאכן געלטהלוואות פאר די נויטן פון דער ארגאניזאציע און אירע אנשטאלטן. דאס געלט פלעגט מען בארגן אין פארשייד-ענע קוואלן, צווישן זיי אויך ביי פוילישע אדעליקע. פונקט ווי אלע פלעגן געניסן פון דער הלוואה האט אויך יעדער טייל פון דער ארגאניזאציע געדארפט מראגן דעם

יאך פון די התחייבותן פון באצאלן דעם חוב. דער כעלעם-בעלזער קרייז האט (בעת זאמאשטש האט נאך געהערט צו אים) געבארגט ביים אדעליקן אולענסקי א סומע פון 4.000 פוילישע גילדן. ווען זאמאשטש האט זיך אפגעטיילט פון דעם דאזיקן קרייז איז אויסגעבראכן א מחלוקת צוליבן טייל פון חוב, וואס איז אויסגעפאלן אויף זאמאשטש. דער דאזיקער סיכסוך האט זיך נישט איינגעשטילט ביז ער איז נישט געבראכט גע- ווארן פארן בית-דין פון דעם וועד ארבע ארצות. אויף דער סעסיע פון וועד אין יאר ראסלאוו, אין יאר 1711, איז ארויסגעטראגן געווארן דער אורטייל: זאמאשטש דארף באצאלן א דריטל פון דער סומע און דער צווייטער צד צוויי דריטל (5). עס ווייזט זיך אבער ארויס, אז דער דאזיקער פסק איז נישט אויסגעפירט געווארן, אז די מחלוקת האט נאך אנגעהאלטן, ווייל ערשט מיט 12 יאר שפעטער, אין יאר 1723, האט דער וועד אויף זיין סעסיע אין ריטשעוואל, נאך אמאל באשטעטיקט דעם פריערדיקן פסק-דין (6).

באפע פון א טייל פון דער טעריטאריע פון „וועד ארבע ארצות“. אין דער מיט דער קרייז „תשע קהילות“ די ניין קהילות, וואס האבן געהערט צו זאמאשטש.

(5) „פנקס“, בימן תקנ”ג, זייט 269.

(6) „פנקס“, בימן תק”צ, זייט 293.

א מער ערנסטע און פארצווייגענע מחלוקת איז אויסגעבראכן אויף אן אנדער גע-
ביט און דאס שטעלט אונדז אוועק אין א מער קלארערער בילד אין די באציאונגען
צווישן די איבעריקע קהילות פון פריערדיקן כעלעס-בעלזער גליל פון איין זייט און פון
דער, כסדר-אויפשטייגנדיקער, זאמאשטשער קהילה פון דער צווייטער.

מיר האבן שוין פריער אנגעוויזן, אז די פארטיילונג אויף קרייזן און ראיאנען איז
געווען בעיקר צוליבן פינאנציעלן צענוז פון די שטייערן. לויט א צענטראלן ביוד-
זשעט, ווו ס'זיינען חוץ די מלוכהשע שטייערן אריין אויך סומעס פאר די אינערלעכע
נויטן פון דעם אפאראט פון דער אויטאנאמער ארגאניזאציע, פלעגט דער צענטראלער
וועד ארויפלייגן פארשיידענע געלט-סכומים אויף די באזונדערע גלילים און ראיא-
נען. אויב די גרויס פון דער סומע איז, אן ספק, געווען אפהענגיק צו דער צאל פון
די יידן אין געגעבענעם קרייז, איז ער אבער נישט גאר אינגאנצן געווען גלייך צו דער
דאזיקער צאל. מען האט זיך גערעכנט מיט פארשיידענע פרטים אין אויסנאמען.
(ארויסגענומען פון דעם איז געווען דער קאפאשטייער וואס איז געווען דער זעלבער
פארפליכטעט פאר יעדן יידישן נפש). די צענטראלע קהילה (אדער קהילות) פלעגט
מאנען די געלט-שטייערן נישט גאר ביי אירע יידן גאר אויך פון די יידן פון די טעכ-
טער-קהילות פון איר גליל אדער ראיאן, לויט דער אינערלעכער ארדענונג, וואס זי
האט איינגעשטעלט פארן קרייז.

דער כעלעס-בעלזער גליל פלעגט דעם סכום צונויפזאמלען פון א סך קלענערע
קהילות. ווען דער צענטראלער וועד האט אויסגעפונען, אז פאר דעם טובת-הכלל
דארף מען אפטיילן זאמאשטש פון דאזיקן גליל און מאכן דער דאזיקער קהילה זעלב-
שטענדיק אין דער הינזיכט פון פינאנצן, האט די דאזיקע קהילה אויך געפאדערט פאר
זיך „טעכטער“-קהילות, זי זאל ביי זיי קענען נעמען א טייל פון די נויטיקע שטייערן.
די מחלוקת וואס איז אויפגעקומען צווישן זאמאשטש און דעם גליל, פון וועלכן די
קהילה האט זיך אפגעטיילט, איז געווען א מלחמה צוליבן שווערן יאך וואס יעדער צו
האט געטראגן. פון אויסגאנג פון דער דאזיקער מחלוקת איז דאך אפהענגיק געווען
וועגן דער פינאנציעלער משא וואס יעדער פון די צדדים וועט דארפן אויסטראגן.

מען דארף אננעמען, אז די מחלוקת איז אויסגעבראכן שוין פון ערשטן יאר אן
זינט זאמאשטש איז פראקלאמירט געווארן ווי אן אפגעטיילטע פינאנציעלע ארגאני-
זאציע. אזוי זעט עס אויס נאטירלעך. די מחלוקת האט זיך געצויגן ביי דרייסיג יאר,
און געלויזט איז זי געווארן דורך א קאמפראמיס, וואס איז געקומען ווי א פסק-דין
פון הויכן געריכט. עס האט זיך טאקע אפגעהויט א זייער וויכטיקער דאקומענט, וואס
מאכט אונדז מעגלעך זיך אפצושטעלן אויף א גאנצע ריי אינטערעסאנטע פרטים פון
דער אינערלעכער ארגאניזאציע, קעגנזייטיקע באציאונגען און פארוואלטונג פון דעם
צענטראלן וועד. פון דעם דאזיקן דאקומענט דערווייבן מיר זיך די ווייטערדיקע פרטים:
(7) דעם 10טן נאוועמבער 1731, איז אויף דער סעסיע פון וועד אין יארסלאוו ארויס-
געטראגן געווארן דער פסק-דין פון דער פשרה; אין דעם זאמאשטשער גליל דארפן
פון דער דאטע אן אריינגערעכנט ווערן די קהילות פון: לאשטשעוו, בילגאריי, פראני-
קאפאל, קראסנאבראד, אוילאנא-ראזוואדאוו, ושוולקיעווי-סאקע, מאדליבאזשעץ.
דער שאדן וואס איז געמאכט געווארן פארן כעלעס-בעלזער קרייז און דער פארגע-
סערטער יאך פון הוצאות איז נישט געווען קיין קליינער, ווייל עס זיינען ביים גליל
אויסקגענומען געווארן א ריי קהילות וואס האבן געהערט צו אים. זאמאשטש האט
זיך דעריבער מתחייב געווען צו צאלן דעם כעלעס-בעלזער גליל אנטשעדיקונג יעד-
לעך 2.900 פלארינען, וואס האבן אויסגעמאכט 5.800 פוילישע גילדן.

(7) „פנקס“, סימן תרכ”ה, זייט 318.

ווי א כלל איז די ארגאניזאציעלע ראם פון זאמאשטש געבליבן אזא ווי זי איז דאן פעסטגעשטעלט געווארן און איז אויפגעהאלטן געווארן ביז עס איז אויפגעלייזט געווארן דער וועד ארבע ארצות. נאך א קורצע צייט פאר דער ליקווידאציע זיינען פארגעקומען קליינע ענדערונגען, משמעות צוליב דעם פינאנציעלן קריזיס ווען בעת דער ציילונג פון יאר 1764 זיינען מאדליבאזשעץ און בילגאריי אריבער צו דער אר-גאניזאציעלער ראם פון לובלינער גליל. (8)

אין יאר 1765 איז געזעסן א ספעציעלע קאמיסיע, וואס האט באהאנדלט די פרא-גע וועגן פונאנדערלאזן די יידישע וועדים אין פוילן, אויפן סמך פון א בפירושן בא-שלוס פון סיים. פון יענער צייט איז אונדז געבליבן א רשימה פון שטייער-חובות פון די קהילות (9), א ליסטע פון גאר גרויסער חשיבות. צווישן די דערמאנטע קהילות און דער רשימה פיגורירן כעלעס-בעלז און זאמאשטש מיט אירע „טעכטער“-קהילות — אורדינאציע זאמאסקא — ווי צוויי באזונדערע קערפערשאפטן. אין דער דאזיקער „אורדינאציע זאמאסקא“ זיינען געווען 10.196 יידן, די קלענסטע צאל פון צווישן די דארטן דערמאנטע, אין דאזיקן דאקומענט, אנדערע קהילות. די אלגעמיינע צאל פון די יידן אין אלע גלילים איז געווען 385.579 שטייער-צאלער. די יידן פון דער „אורדינאציע זאמאסקא“ זיינען שולדיק געווען די סומע פון 50.708 פוילישע גילדן פון דעם אל-געמיינעם חוב פון 2.314.350 גילדן. דער פראצענט פון חוב איז בכן א סך גרעסער ווי דער פראצענט פון די יידן. אין אלגעמיין איז טאקע דער חוב פון דער „אורדי-נאציע זאמאסקא“ געווען גרעסער פון די חובות פון די אנדערע גלילים, חוץ פון דעם כעלעס-בעלזער. דער דאזיקער גליל האט אויף זיינע 21.499 יידן געקומט א חוב פון 126.918 גילדן. אין יענעם דאקומענט איז אויך פאראן א חוב וואס זאמאשטש קומט דעם צענטראלן וועד פון ארבע ארצות — א סומע פון 4.531 גילדן (דער כעלעס-בעל-זער גליל איז דאן שולדיק געווען דעם צענטער — 9.555 גילדן).

מיר דארפן אבער דא דערמאנען, אז אין פרט פון אנדערע צילן, דער עיקר אין דער הינזיכט פון רעפערענצנאנג אין די אנשטאלטן פון דער אויטאנאמער ארגאני-זאציע זיינען זאמאשטש און כעלעס-בעלז געבליבן איין ארגאנישע קערפערשאפט. מען דארף אנערקענען, אז א ריי פונקטן זיינען דא נישט קלאר. מיר וועלן זיך נאך אפשטעלן אויף זיכערע מאמענטן. ס'איז באווסט, אז עס האט עקזיסטירט, אין די ראמען פון דעם וועד ארבע ארצות, א קערפערשאפט מיטן נאמען „תשע קהילות“ (10) עס האבן אהין געהערט די ווייטערדיקע קהילות: (א) לובאמיל (ליבעווע), (ב) כעלעס, (ג) בעלז, (ד) אלעשיץ, (ה) שיניאוו, (ו) ווארש, (ז) סאקאל, (ח) מיטעוויצע, (ט) זאמאשטש.

וואס פאר א ראל האט זאמאשטש געשפילט אין דער דאזיקער קערפערשאפט פון די „ניין קהילות“? עס איז אונדז נאך באווסט, אז אין א באשטימטער צייט איז זאמאשטש געשטאנען בראש פון די ניין קהילות. דאס דערוויסן מיר זיך פון א דאק-מענט פון יאר 1753 (11). עס איז געווען א צייט פון דער גרויסער מחלוקת אין יידישן כלל, ווען אין רבנישן לאגער האט זיך צעפלאקערט דער גרויסער וויכוח וועגן דער באשולדיקונג קעגן ר' יונתן אייבעשוין, אז ער איז א שבתי צביניק.

דאן האט זיך אין זאמאשטש געפונען דער רב יצחק, וואס איז געווען פון א יחוס-דיקער משפחה (12), דער זון פון ר' משה-חיים דער אבי-בית-דין פון דער לעמבערגער

(8) „פנקס“, דארטן, באמערקונג 3.

(9) „פנקס“, סימן תתל”ד, זייט 443.

(10) „פנקס“ — אינדעקס — „תשע קהילות“, זייט 555.

(11) „פנקס“ — סימן תשכ”ב, זייטן 391 — 395.

(12) „פנקס“, דארטן, זייט 393, באמערקונג 1.

קהילה און איידעם פון ר' אברהם לובלינער, אנפירנדיקער פרנס פון די ארבע ארצות. אין יאר 1753 האבן די רבנים ארויסגעלאזן א קול-קורא וואס לייגט אריין אין חרם יעדן וואס וועט פארלוימדן ר' יונתן אייבעשיצן. אין שפיין פון די אונטערשריפטן גע- פינט זיך דער נאמען פון דעם פריער-דערמאנטן ר' אברהם פון לובלין און גלויב נאך אים --- וואס זאגט אונדז אויף דעם זייער חשובן ארט --- „הקמן יצחק החונה בק"ק זמושין ראש דמתשע קהילות".

אין יענעם יאר איז אין יארצאלאז פארגעקומען א זיצונג פון צענטראלן וועה. דארט איז אויך געווען ווי „אן אויסגעקליבענער פון די ניין קהילות": „הק(טן) שלמה חו(נה) בק"ק חעלמא". און מיר ווונדערן זיך זייער, אז די דאזיקע זאך האט נישט אויסגעמיטן א באזונדער זאמאשטשער פארשטייערשאפט און מיר געפינען טאקע דארטן אויך „הק(טן) אברהם הכהן מזמושין/ מכורר מגליל אורדיניציע ונדב"י (ונאמן דבית ישראל) דד"א (דד' ארצות) בעל ספר בית אברהם. (13) עס קאן אויך זיין אז דער דאזיקער פאקט דארף אונדז ווייזן וועגן דעם חשובן פלאץ וואס די זאמאשטשער קהילה האט פארגענומען אין יענער צייט.

צום סוף איז זאמאשטש ארויף גאר הויך. אין א געוויסער צייט ארום איז געווארן געווארן דער גאנצער גליל (פון רעפרעזענטאטיוון כאראקטער און נישט צוליב פינאנ- ציעלע ענינים) מיטן נאמען בעלעם און זאמאשטש צוזאמען. אנשטאט דעם שטענדיקן טערמין, וואס הורט זיך כסדר איבער „בעלעם-בעלז" געפינען מיר שוין די באצייבע- נונג „בעלעם-זאמאשטש". אין יאר 1762 זיינען צו א סעסיע פון וועד געשיקט געווארן צען דעלעגאטן, זיי זיינען באשטאנען פון: 4 עלטסטע פון די מדינות פון גרויס-פוילן; 4 פון קליין פוילן; 1 פון דער קהילה פון ריישע און איינער פון „גליל בעלם-זא- מאשטש". (14) צוויי יאר שפעטער זיינען צו דער סעסיע געשיקט געווארן נאך 7 דע- לעגאטן, זיינען עס געווען: 3 פון דער מדינה פון גליל רוסיא; 3 פון דעם גליל וואלין און 1 פון גליל בעלם-זאמאשטש (15).

אבער דאס איז שוין געווען אויפן שוועל פון דער צעברעקלונג. די זון פון דער פראכטיקער יידישער אויטאמאטיע אין פוילן האט געהאלטן ביים פארגיין. די וועדים זיינען א קורצע צייט נאך דעם אויפגעלויזט געווארן און אויפן שוועל איז אנגעקומען די צעפאלונג-צייט פון פוילן. די קלעפ וואס זיינען אויף איר אראפגעפאלן האבן אויך גאר שטארק געטראפן דער יידישער באפעלקערונג און אונטערן שאטן פון די אקו- פאציעס פון די שכנותדיקע מלוכות איז אויך אויסגעלאשן געווארן דאס ביסל ליכט וואס האט באליכטן דאס יידיש וועלטל.

ד.

א קורצע צייט נאך דער גרינדונג פון דער קהילה אין זאמאשטש איז שוין מעג- לעך געווען דארטן צו געפינען גרויסע יידישע סוחרים און פינאנסיסטן, וואס האבן נישט זעלטן געהאלפן דאס גאנצע פוילישע יידנטום. די פונדאמענטן פון דעם ווירטשאפטלעכן אויפבוי פון דאס פוילישע יידנטום זיי- נען געלייגט געווארן שוין אין דעם בראשית פון זייער איינבירגערן זיך אין דער ווירט- שאפט פון דער מדינה. א סך פאקטן זאגן עדות, אז שוין אין דעם סוף פון 12טן יאר- הונדערט האבן יידן געהאט א גרויסע השפעה אויפן פינאנציעלן געביט. גאר וויי-

(13) „פנקס", סימן תשכ"ב, זייטן 396 - 397.

(14) „פנקס" סימן תת"ט, זייט 437.

(15) „פנקס", סימן תתל"ב, זייט 442.

ציקע האבן זיך באזעצט אויף ערד, אנדערע זיינען געווארן אדמיניסטראטארן פון די גיטער פון דער פוילישער שליאכטע, אבער זייער הויפט-אויפגאבע איז געווען און געבליבן די ווירטשאפטלעכע אנטוויקלונג פון די פינאנצן און קאמערץ.

אין זייערע הענט איז געלעגן די ארגאניזירונג פון דעם עקספארט פון די אר-טיקע לאנדווירטשאפטלעכע פראדוקטן און דעם אימפארט פון אינדוסטריעלע אויס-ארבעטונגען — ספעציעל טעקסטיל-סחורות — פון מערב; עס זיינען אויך געווען סוחרים, וואס זיינען געווען פארבונדן מיטן מזרח, פון וואנען זיי האבן געבראכט פארבן, זיידנס, באוול. זיי האבן געהאט פארבינדונגען מיט דאנציג, קאנסטאנטינאפאל, ברוקלין, קאפא (אין קרים ביים שווארצן ים) גענוא און ווענעדיק. זיי זיי-נען אויך געווען די וואס האבן געהאלטן אין ארענדע די שטייערן, גרעניץ-צינזן און זאלין-גרובן. די הויפט-פונקציע — דעם מאנאפאל פון פארקויף פון שארפע משקאות אין דעם ארענדירטן גוט. שוין ביים סוף פון דעם 15טן יארהונדערט האט מען גער-קענט זען: פון איין זייט דעם אנהויב פון אויפקום פון קליינעס האנטווערק ביי יידן, (ראשיית דער טיפישער שניידער), פארשיידענע בעלי-מלאכות, קצבים וואס האבן אנגעהויבן פארנעמען דעם כאראקטעריסטישן פלאץ אין דעם געזעלשאפטלעכן לעבן. פון דער צווייטער זייט איז אויפגעקומען א ריי פון יידישע פינאנצירן וואס פלעגן אויסלייען געלט אויף פראצענט די קיניגן און פירשטן (די געשיכטע האט ביי דעם דאזיקן פרט אביסל פארגעסן געווארן, אז די יידישע געלט-בארגער האבן געהערט צו א גאר ברייטן כלל נישטיידן פון דעם מין און אז די דאזיקע ארבעט איז בשום אופן נישט געווען קיין ספעציפיש-יידישע באשעפטיקונג). א סך פון זיי זיינען פאפולער געווארן, ווי: משה און יעקב פון קראקע, יאסקע און שכנא פון לעמבערג, דוב פון פשעמישל און אנדערע.

וועגן גרויסע סוחרים און פינאנצן-לייט פון זאמאשטש ווייסן מיר פון דער צוויי-טער העלפט פון 17טן יארהונדערט און פון דאן אן קען מען זיי געפינען ביי פאר-שיידענע געלעגנהייטן ביז דער אויפלייוונג פון דער אויטאנאמער ארגאניזאציע פון דעם וועד ארבע ארצות.

אין יאר 1677 ווערן דערמאנט די נעמען פון די „ברידער סוחרים דניעל און ענדרס דעוועסן פון זאמאשטש“; ווייזט אויס, אז זיי האבן געהאט חשובע קאמערציעלע פארבינדונגען מיט גאר ווייטע ערטער אין אויסלאנד. צווישן אנדערע זיינען זיי געווען פארבונדן מיטן סוחר לואיס סערירי פון אמשטערדאם. אין דעם דערמאנטן יאר האט זיך געמאכט א געלעגנהייט אויסצוניצן די דאזיקע פארבינדונג-נען פאר דעם טובת-הכלל. אין יאר 1672 האבן די טערקן פארפלייצט אוקראינע און פאדאליע, נעמענדיק געפאנגען יידן. דער וועד פון קראקע האט באשלאסן צו שיקן שליחים אין אויסלאנד כדי צונויפקלייבן געלט פאר פדיון-שבויים; די עיקר-וועג-דינג איז געשיקט געווארן צו דער קהילה אין אמשטערדאם. ווייזט אויס, אז אויף דער ערשטער ווענדונג איז נישט געקומען דער געהעריקער ענטפער, ווייל אין יאר 1677 איז דער קראקעווער וועד געצוונגען געווען נאכאמאל זיך צו ווענדן מיט א צווייטן בריוו, דאס מאל אויך בעיקר קיין אמשטערדאם. נאכן אויפקלערן דעם טרויעריקן צושטאנד, וועגן דער ארעמקייט וואס הערשט אין פוילן נאך די אינ-וואזיעס און מלחמות, ווענדט זיך דער בריוו מיט א פלאמיקן רוף מ'זאל זיך ביי-שטייערן פאר פדיון-שבויים, אויסצולייזן די געפאנגענע פון די הענט פון די „קדרים“, וואס פארלאנגען גאר א סך. כדי פראקטיש דורכצופירן דאס איבערשיקן די געלדער-שרייבט דער „ספרא דמתא לובלין“ אין נאמען פון די רבנים פון וועד ארבע ארצות און לייגט פאר: דאס געלט זאל מען געבן דעם סוחר לואיס סערירי פון אמשטערדאם, וואס וועט געבן א וועקסל פאר דעם. דעם וועקסל זאל מען איבערשיקן אין פוילן און

עם וועלן פאר אים באצאלן „האחים הסוחרים דניעל וענדערס דעוועסן מואמשיין“ (16). אין דעם שטאט-ארכיוו פון ברעסלאו האט זיך אויפגעהויבן א זייער אינטערעסאנטער דאקומענט, וואס זאגט עדות וועגן דעם, אז דארט האט זיך אין סוף פון 17טן יארהונדערט געפונען א זאמאשטשער ייד, א פינאנסיסט. עמלעכע „ידישע מנהיגים“ זיינען דארטן פאראורטיילט געווארן צו תפיסה ווי א רעוולטאט פון א פינאנציעלער אנקלאגע פון קריסטאף ברעסלער. דעם 29סטן סעפטעמבער 1691 זיינען זיי באפרייט געווארן אונטערן צוואג צו באצאלן ברעסלערן אלע זיינע תביעות א וואך נאך זייער באפרייאונג. זיי האבן זיך פארגעשטעלט צו באקומען דאס געלט פון דעם וועד ארבע ארצות. — אויב זיי וועלן צו דעם טערמין נישט איינצאלן דאס געלט וועלן זיי צוריק ארעסטירט ווערן, נישט נאך זיי, נאר אויך יעדער ייד פון פוילן, וואס וועט קומען אין ברעסלאו. ווייזט אויס, אז עס איז זיי נישט געלונגען צו דערפילן זייער צור-זאג, אין משך פון איין וואך האבן זיי נישט געקענט איינשאפן די נויטיקע סומע. עס איז געקומען צו א פארשטענדיקונג: אפצולייגן דעם צאלונג-טערמין ביז דעם 16טן מארץ 1692. דעם 10טן דעצעמבער 1691 האבן זיך אויף דער פארפליכטונג, (וואס דארף גארנאטירן, אז ס'וועט געטאן ווערן אלץ, כדי צו דערפילן דעם צוואג) אונטער-געשריבן 7 פערזאן, וואס זיינען באצייכנט „אלץ יידן פון דער קיניגרייך פוילן“, פון פארשיידענע קהילות. צווישן די ערשטע 5 אונטערגעשריבענע, וואס רופן זיך „מנהיגים“, איז אויך פאראן דער נאמען פון „אהרן יעקב מואמאשטש“ (17).

מיטן געלט פון די זאמאשטשער האט זיך נישט איין מאָל, ווייזט אויס, באנוצט דער צענטראלער וועד ארבע ארצות, כדי צו דעקן זיין ביודזשעט. אין דעם יערלעכן ביודזשעט פון 1731 געפינט זיך אין דער הוצאות-פאזיציע די סומע 267.021 פוילישע גילדן, דערפון א חוב פאר די „יורשים פון הערש פון זאמאשטש 900“ (18).

א חשובער פינאנסיסט איז געווען „איצקה בן ליב מואמאשטש“. אין משך פון א האלבן יארהונדערט פלעגט ער בארגן געלט, וואס זיינען ווייזט אויס שטארק גע-וואקסן א דאנק דעם פראצענט, וואס ער פלעגט נעמען. אין דעם אנהויב פון 18טן יארהונדערט (1700 — 1710) איז אים די „מדינה זאמושיין“ געווען שולדיק 1.000 פוילישע גילדן. ביים קאנטראלירן די דאקומענטן, אין יאר 1756, האט דער צענטראל-לער וועד פון ארבע ארצות צווישן די דרינגענדיקע און אן-ספקדיקע חובות געפונען דעם סכום פון 3.832 פלארינען (7664 גילדן), וואס ער איז שולדיק צו „איצקה דער זון פון ליב מואמאשטש“ ערב דאס אויפלייזן פון דער אויטאנאמער ראט, אין יאר 1765, איז אים די מדינה פרעמיסלע געווען שולדיק 256 גילדן קרן און 94 גילדן פראצענט, וואס האט זיך אנגעקליבן אין משך פון די יארן. (19)

צי קענען זיין מאסגעביק אזעלכע טיפן ווי איצקע דער זון פון ליב, וועגן דער דייבקיט פון זאמאשטש? — אזא אויספיר וואלט געווען צו אייליק, מיר דארפן דער-דיכער ארויסדרינגען וועגן דער פינאנציעלער פעסטקייט פון דעם יידישן כלל אין זאמאשטש פון אנדערע ערטער, וואס זאלן דאס דערווייזן; מיר מוזן א בליק טאן אין דער אלגעמיינער פינאנציעלער ווירטשאפט פון דער קהילה. מיר קענען, בכן, דא קיין

(16) „פנקס“, סימן שמ"ז, זייט 147 און די סמנים שנ"ה, שנ"ח, שנ"ט, זייטן 153 —

157.

(17) „פנקס“, סימנים תע"ה, תע"ח, זייטן 224 — 226.

(18) „פנקס“ סימן תרל"ט, זייטן 322.

(19) „פנקס“, סימן תשמ"ט, זייטן 414 — 415; באמערקונג 3, צום דאזיקן סימן.

זייט 415; סימן תשס"א, זייט 420. דער דאזיקער מלווה האט אין די פוילישע דאקומענטן געהייסן „איצקא לעוואקאוויטש“.

שום זאך, מיט זיכערקייט, נישט פעסטשטעלן, ווייל עס פעלן אונדז אויף דעם מקורות-מיר געפינען גאר פארקערטע סימנים פון דעם איינדרוק וואס מיר האבן פון די דער-מאנטע סוחרים און פינאנסיסטן. דער פאקט גופא וואס זאמאשטשער קהילה איז גע-צוונגען געווען צו נעמען ווי מיר האבן עס פריער געזען א הלואה פון איר גביר אין אנהויב פון 18טן יארהונדערט זאגט בולט עדות וועגן דעם. מיר דארפן אויך נישט פארגעסן די גרויסע חובות וואס זאמאשטש איז געווען שולדיק אין דער צייט פון אויפלייזן די יידישע וועדים אין פוילן⁽²⁰⁾. יאָרצענדליקער פריער איז דער זאמאש-טשער קהילה שווער געווען צוזאמענצושטעלן די נויטיקע סומע, וואס איז אויף דער קהילה ארויפגעלייגט געווארן פון דעם צענטראלן וועד. אין דעם חשבון פון די הור-צאות און שטייערן פון אלע יידן פון פוילן פארן יאר 1726 (21) געפינען מיר, אז עס איז געגעבן געווארן א הנחה פאר די יידן פון „אורדיניצא זמושטש“ — 500 גילדן. יעדנפאלס, דער פאקט, אז אין זאמאשטש זיינען צווישן די יידן געווען גרויסע קאמערצן און פינאנץ-לייט איז באוויזן. אפטמאל פלעגן זיי העלפן דעם יידישן כלל אין פוילן, צייטנווייז פלעגן זיי אבער אויך זיי שווער מאכן, נעמענדיק ביי זיי פאר הלואות גאר הויכע פראצענטער. דאס זאגט אבער נישט קיין עדות אז די קהילה ווי אזעלכע איז געווען א רייכע. די יחידים האבן געגעבן זייער געלט די קהילות אויף פראצענט, ווי זיי פלעגן עס געבן אנדערע קרעדיטארן. דאס וואס אין זאמאשטש האבן זיך געפונען אזעלכע גוט-סיטואירטע פערזאנען ווייזט נאך, אז ס'איז דארטן בכלל געווען א באדן פאר ווירטשאפטלעכער אקטיוויטעט און ארויפארבעטן זיך, וואס ס'האבן, צווישן אנדערע, אויך אויסגענוצט יידן.

די יסודות פון דעם ווירטשאפטלעך-סאציאלן כאראקטער פון פוילישן יידנטום, וואס האט עקזיסטירט ביז דעם 16טן יארהונדערט זיינען, נישט נאר פארווישט גע-ווארן, אדרבא זיי זיינען נאך שטארקער געווארן. דער ייד האט פארנומען דעם שטאנד פון א פארמיטלער כמעט אויף אלע געביטן פון דער פוילישער מדינה. ער איז געווען דער פארמיטלער צווישן דעם פירשט אדער קניג מיטן פויער וואס האט געהאלטן אין ארענדע די שטייערן; ער איז געווען דער פארמיטלער צווישן פראדוצירער און דעם מארק, ווי א סוחר. זיין עיקר-אויפגאבע פון דעם סאציאלן קוק-ווינקל האט זיך ארויס-געוויזן אין די פינאנציעלע עסקים וואס זיינען מיט די פריערדיקע עובדות נישט געווען פארבונדן. ביסלעכווייז איז זיין אויפגאבע אריינגעפלאכטן געווארן אין דער פוילישער ווירטשאפט, ביז ער איז געווארן אן ארגאנישער טייל פון איר, א טייל, וואס אן אים האט מען נישט געקענט אויסקומען. ער האט געהאט אויסצושטיין די קאנקורענץ פון די ארטיקע סוחרים, אומעטום ווי ער האט אויפגעשטעלט געשעפטן, אדער אין די מארק-שטעט, ווי ער האט געפרוהט מאכן מסחרים; ער האט קעגן זיך געהאט די אפענע פיינטשאפט פון די דייטשע סוחרים, געקומענע פון די רהינישע געביטן, וואס די פיינטשאפט און גרינגשעצונג צו די יידן איז שוין ביי זיי געווען א „טראדיציאנעלע“. דער ייד איז געווען אריינגעווארפן אין דעם געווייבל פון די צייט-רעדער פון דעם היסטאריש-סאציאלן געראנגל צווישן דער מלוכה, דער שליאכטע און דער קירכע — נישט זעלבן פלעגן זיי אלע טרעפן אים, דעם יידן.

חזון סוחרים און פינאנסיסטן זיינען אויך געווען גוט-פאכטערס. די דאזיקע פאכ-טערס האט זייער פונקציע פארגעזעצט אויך שפעטער בעת דער רוסישער הערשאפט, האלמנדיק אין ארענדע א ריי דערפער נאך אין דעם 19טן יארהונדערט, ביז מען האט זיי פולשטענדיק באזייטיקט פון דארטן. זיי זיינען א לאנגע צייט אנגעגאנגען ווי פיר-

(20) זע פריער אין קאפיטל ג. זייטן 40 — 42.

(21) „פנהם“ תתקכ”ב, זייטן 502 — 503.

נאנציעלע ריון, וואס האבן געדארפט זיין די שטיין-באזע פון די קהילות. און דער-
ציילט האט מען אזוי:

„און גבירים געווען...“

— פאסעסאדן, גרויסע גיטער געהאלטן.

— רע-פולין, ארויסגעטריבן.

— נאך פראצעסן געמאכט. תקיפים אין סאנד, דער עקאנאם זאגט, וואס דער
פריין הייסט, און מען ליציטירט נאך אזא ייד, וואס גייט אליין נישט אזעלע פארן
טערמין למשל —

— „רע-פולין“... איינציקווייז אין שטאט אריין געטריבן.

— ווער איז געבליבן? איין י. מ... (22)

— איז ער דאך י. מ.!

אבער די פאסעסארן זיינען געווען „אויסגעמישט“ מיט פריצים, געפירט זיך
פריצים, געקומען און געברענגט אין שטאט אריין פריצישע מינהגים... (23)

ה.

נאך דעם דאזיקן קורצן איבערבליק וועגן דעם ווירטשאפטלעך-געזעלשאפטלעכן
מצב וועלן מיר אריינבליקן צום קולטור-גייסטיקן מצב.

א זייער חשובן ארט האט, אין דער אויטאנאמער ראם פון דעם פוילישן יידנטום,
פארנומען דער רב פון דער קהילה. פאקטיש האט זיך די גאנצע מאכט פון דער יידי-
שער אויטאנאמיע געפונען אין די הענט פון די רבנים פון וועד ארבע ארצות. זיי זיי-
נען עס געווען די רעפרעזענטאנטן פון דער גאנצער יידישער געזעלשאפט פאר דער
אויסערלעכער וועלט; זיי זיינען עס געווען די פאראנטווארטלעכע פארן אויפמאכען
און איינצאלן די מלוכהשע שטייערן; כלפי פנים — אין דער יידישער סביבה גופא,
זיינען זיי עס געווען וואס האבן באשטימט דעם קולטור-גייסטיקן פנים פון די יידן;
קיינ שום ווינקל פון פאלקס-לעבן איז פון זיי נישט געווען פארשטעלט און איז נישט
פריי געווען פון זייער צילבאוואוסטער אריינמישונג, פון זייער געריכטלעכער מאכט.

זייער א סך דאקומענטן פון דער דאזיקער תקופה פון דער יידישער אויטאנאמיע
אין פוילן דערמאנען, צווישן אנדערע, וועגן די רבנים פון זאמאשטש. דער מאטעריאל
וואס מיר געפינען דארטן איז פון גרויס וויכטיקייט נישט נאר פאר דער עטיכטע פון
דער שטאט און אירע רבנים אן און פאר זיך, נאר — און דאס איז נישט ווייניקער
וויכטיק — ער העלפט אונדז פעסטצושטעלן די פארהעלטניסמעסיקע חשיבות פון זא-
מאשטש און אירע רבנים אין דעם גאנצן צוזאמענשפיל פון דער דאזיקער מאכט. און
נאך א גרינטלעכער באטראכטונג קומען מיר צום אויספיר, אז זאמאשטש האט אין
דער יידישער אויטאנאמיע פארנומען א זייער בכבודיקן און ערשטן פלאץ. צוזאמען
מיט די גדולי-תורה פון אנדערע גאר חשובע קהילות פלעגן זיך די זאמאשטשער
רבנים אריינמישן אין דעם גייסטיקן און געזעלשאפטלעכן לעבן פון פוילישן יידן-
טום; זיי פלעגן האבן די אויפזיכט ביים באשטימען פארשיידענע אמטן אין די קהי-

(22) געמיינט יחושע מרגליות, וואס איז געווען דער פאדריאדטיק וואס פלעגט בא-
זארגן ארע נייטיגע פראדוקטן דער פעסטונג און איז געווען באוואוסט ווי אזא וואס איז ספע-
ציעל געווען פראווייליגירט ביים „פלאן-מאיר“, דעם קאמענדאנט פון דער פעסטונג. די
גאנצע מיטפחה מרגליות איז געווען באהאנט ווי א משפחה פון גרויסע גבירים.
(23) י. מ. פריץ - זכרונות און בריוו. 18טער באנד אלע ווערק. פאראג „יידיש“,
בענגאם איירעס, זייטן 79 - 80.

לות; וועגן ארויסגעבן ספרים; זיי פלעגן זיין סיי די גוטהייסער, סיי די באקעמפערס; מיט זייערע לויבווערטער, ווי מיט זייער קריטיק האט מען זיך גערעכנט; אויך אין דער צייט פון גרויסע גייסטיקע אויפטרייסלונגען, ווען דער יידישער לאגער איז אויפגעטרייסלט געווארן פון די שטורעם פון נייע תורות — זיינען די זאמאשטשער רבנים געווען פון די ערשטע וואס האבן זיך געשטעלט אין פאדערשטע רייען פון די קעמפערס.

כמעט א יארהונדערט נאך דער גרינדונג פון דער יידישער קהילה אין זאמאשטש, דערווייט מיר זיך פון די דאקומענטן פון וועד ארבע ארצות, וועגן איר ערשטן רב. זיכער זיינען שוין פריער געווען רבנים זינט די קהילה איז געגרינדעט געווארן, אבער ערשט אין יאר 1687 ווערט צום ערשטן מאל דערמאנט א זאמאשטשער רב אין דאָ-קומענטן און דאָס מאל איז זיין נאָמען אונטערגעשריבן אויף אַ ווענדונג וואָס איז אַרויס פון דעם צענטראַלן וועד. אין דעם דאָזיקן יאָר איז פאַרן וועד געבראַכט געוואָרן אַ גאָר שווערער ענין פון דער אַפּטער קהילה (אפאטאָוו). דער געטאָ פון דער דאָזי-קער קהילה, וואָס האָט פאַרנומען דעם שטח פון איין גאָס, איז געוואָרן צו ענג אַרייַנ-צונעמען די יידן פון דער דאָזיקער קהילה גופא. אַבער אַהער, קיין אַפּט, האָבן אָנגע-הויבן שטראָמען מאַסן פליטים פון אַלע ווינקלען פון פוילן און האָבן פאַרפלייצט די דאָזיקע קהילה. עס איז געווען די מורא, אַז די קריסטלעכע באַפעלקערונג, וואָס האָט גאָר שטאַרק מקפיד געווען, אַז די גרענעצן פון געטאָ זאָלן זיך נישט אויסברייטערן, זאָל איר כּעס פאַרן יידישן צופּלום נישט אויסלאָזן צו די אַרטיקע יידן; אין דעם דאָ-זיקן פאַל האָט זיך די אַפּטער קהילה געווענדט צו דער סעסיע פון וועד ארבע ארצות אין יאר 1687. דער וועד האָט דאָן אַרויסגעלאָזט אַ „קול-קורא“ וואָס האָט פאַרווערט דאָס שטענדיקע באַזעצן זיך פון יידישע דורכפאַרערס אין די גרענעצן פון דעם געטאָ אין אַפּט. אונטער דעם דאָזיקן „קול-קורא“ זיינען אונטערגעשריבן די „קציני רוזנא, מנהיגי... ד"א קהלות ראשיות ד"ר ארצות...“ און ביי דער זייט פון די פאַרשטייער פון די חשובע קהילות פון קראָקע, לואָוואָ, פּרעמישלע, טיקטין, לובלין געפינען מיר אויך די אונטערשריפטן פון:

„רבי הירש בן לא"א מוהר"ר שמשון בן ז"ל מזאמאשטש". (24)

מען דארף דעריבער פאַרשטיין, אַז דער רב רבי שמשון ב"ן איז אויך געווען מפורסם אין זיין דור. אַבער צי איז ער געווען רב אין זאמאשטש? — וועגן דעם ווייסן מיר גאַרנישט. אוינס איז קלאָר, אַז דער דאָזיקער זאמאשטשער רב, ר' צבי-הירש ב"ר שמשון, איז געווען פון רבנישן שטאַם, אַ זון פון אַ גאָר יחוסדיקער משפּחה. אין דעם זעלביקן יאָר, וואָס ער האָט אונטערגעשריבן דעם פריערדיקן „קול-קורא“ געפיר-גען מיר זיין נאָמען אויף נאָך אַ דאָקומענט, וואָס שמעלט אים אַוועק אויפן ערשטן פּראָנט צו מאַכיליזירן דעם אויבערשטן אויטאָריטעטן כּוח פון דעם צענטראַלן וועד פון די ארבע ארצות. ווייזט אים, אַז נישט פאַר אַ מאל האָט דער וועד דערוואָרבן זיין ראָל ווי די העכסטע אויטאָריטעט, עס איז אַדורכגעגאַנגען אַ לענגערע אַנטוויק-לונג אין דער ריכטונג. אין יאר 1687 האָבן, (אויף דער סעסיע פון וועד אין יאראַס-לאָוו), די רבנים אונטערגעשריבן אַ וואָרענונג צו די רבנים פון די קהילות, זיי זאָלן זיך נישט לייכט מאַכן די אורטיילן פון דעם העכסטן בית-דין פון וועד און זיך נישט אַרייַנמישן אין די דאָזיקע ענינים. ביים זייט פון די באַפולמעכטיקטע פון די גרויסע און חשובע קהילות געפינען מיר אויך דעם נאָמען „צבי הירש הכהן מזאמאשטש". (25)

(24) „פנקס", סימן תל"ג, זייטן 206, 207.

(25) „פנקס" סימן תל"ז זייטן 207 — 208.

דער חשובער רב ר' אריה-לייב, באוואוסט ווי דער מחבר פון דעם ספר פון שאלות ותשובות „שאנת אריה וקול שחל“. אפגעשטאמט האט ער פון דער גרויסער קהילה פון לובלין. אין משך פון זיין לאנג לעבן האט ער פארנומען דעם כסא-רבנות און א ריי גאר אנגעזעענע קהילות ווי מיקטין, קראקע און אפילו בריסק דליטא. אין זא-מאשטש געפינען מיר אים אין צוויי צייט-אפשיטן פון אומגעפער א 40 יאר. אין יאר 1689 איז ער, צווישן אנדערע, אונטערגעשריבן אויף א גוט-הייסונג און דערלויבע-ניש ארויסצוגעבן א רבנישן ספר, ער חתמעט זיך דארטן „אריה ליב החונה בק"ק זאמאשטש" (26) אין יאר 1723/4 כאטייליקט ער זיך אין דער יארצאלאווער סעסיע פון דעם וועד. און אויף אן הסכמה פאר א רבנישן ספר, וואס איז דארטן ארויסגע-געבן איז ער געחתמעט: „הקטן ארי' ליב חונה בק"ק זאמאשטש יצ"ו" (27)

דאס דריטע מאל ווערט דער דאזיקער רב דערמאנט אין דאקומענטן פון דעם וועד ארבע ארצות, פון וועלכע ס'איז צו זען נאך א זייט פון די טעטיקייטן און אוי-בערשטן אויפזיכט פון צענטראלן וועד. ר' יהודה פון לוואוו איז אויפגענומען גע-ווארן ווי דער „סופר מתא" (שרייבער פון דער קהילה). ווייזט אויס, אז עס האבן זיך געפונען אזעלכע וואס האבן זיך קעגנגעשטעלט דער דאזיקער באשטימונג און האבן געוואלט אים באזייטיקן מיט כוח. אין יאר 1730 האט דער וועד ארבע ארצות פארעפנטלעכט א שוץ-בריוו, וואס האט באשטעטיקט די נאמינאציע פון ר' יהודה ווי דעם שרייבער פון דער קהילה אין לוואוו. צווישן די וואס האבן דאס באשטע-טיקט געפינט זיך אויך „אריה מלובלין החונה בק"ק זאמאשטש" (28)

ביי דער געלעגנהייט דארף מען באמערקן וועגן דעם פאקט פון דער גאר בריי-טער אקטיוויטעט אויפן געביט פון רבנישער ליטעראטור אין זאמאשטש. מיר וועלן זיך, אמת, צו דעם נאך צוריקקערן אין ווייטערדיקע פונקטן, דא ווילן מיר נאר פאר-צייכענען, אז עס געפינט זיך אין אונזער האנט א כתב-הרשאה ארויסצוגעבן דעם ספר פון ר' פנחס דורך זיין זון רב יחזקאל, א כתב וואס איז ארויסגעגעבן געווארן אויף דער סעסיע פון וועד אין יארצאלאו אין יאר 1711. (29) פון דער הקדמה צום ספר דערוויסן מיר זיך, אז דער דאזיקער רב יחזקאל האט געווינט אין זאמאשטש. ער איז, ווייזט אויס, געווען אין זיין צייט א רייכער סוחר. ער אליין זאגט אויף זיך עדות, אז ער איז געווען א „בעל משא-זמתן גדול". צום סוף איז ער געווארן א יורד, האט פארלארן זיין פארמאגן. און אז א ייד ווערט א קבצן, הייבט ער אן זיך באשעפ-טיקן מיט ארויסגעבן ביכער.

א גאר גרויסע און חשובע פערזענלעכקייט איז געווען רב שלמה וואס האט גע-לעבט און געוויקט אין זאמאשטש צענדליקער יארן. ער איז געבוירן געווארן אין זאמאשטש אין אנהויב פון דעם 18טן יארהונדערט. פאר זיין לאנג לעבן האט ער פארנומען דעם רבנות-שטול אין א גאנצער ריי פון קהילות: ער איז געווען אב-בית-דין פון **כעלעם** און דעם געגנט; געוועזן אויך דער אב-בית-דין פון **זאמאשטש** און דעם גליל. צום סוף איז ער געווען דער אב בית-דין און ראש-ישיבה פון דער קהילה אין לוואוו און אומגעגנט. אין די דאקומענטן פון דעם וועד ארבע ארצות דערשיינט זיין נאמען אין יאר 1742. אין יאר 1739 האט די יארצאלאווער סעסיע באשלאסן מען זאל באשטימען גבאים אין די קהילות זיי זאלן אויפמאנען די ארויפגעלייגטע סכ-מים פאר דער אונטערשטיצונג פון דער קהילה אין צפת. משמעות, אז די דאזיקע

(26) „פנקס" סימן תנ"א, זייטן 213 — 214.

(27) „פנקס" סימן תקצ"ג, זייטן 294 — 296.

(28) „פנקס" סימנים תרכ"ג און תרכ"ד זייטן 315 — 317.

(29) „פנקס", סימן תקנ"א, זייטן 265 — 268.

אקציע איז געגאנגען צו שלאבעריק און דערווייל זיינען פון דער קהילה פון צפת אנגעקומען אלערמירנדיקע רופן. אין יאר 1742 האט דער וועד אויף זיין סעסיע אין טישעוועץ באשלאסן זיך צו נעמען ענערגישער צום ענין און צו פארפליכטן די קהילה צו איינצוצאלן די פארלעגענע סכומים און אויף ווייטער זיין מער פינקטלעכער און טאקע שוין באשטימען די סומעס אויף להבא, וואס עס וועלן דארפן אויפמאנען די באשטימטע אויף דער סעסיע גבאים. צווישן די אינטערגעשריבענע אויף דער דאזיקער באשטימונג איז אויך געווען **“שלמה מזאמאשטש נבחר מגליל פוזנא”**. (30)

ר' שלמה איז באקאנט ווי דער מחבר פון דעם ספר „מרכבת משנה“ אויפן רמב"ם. ער איז געווען שטארק געשעצט ביי אלע וואס האבן אים געקענט, אבער עס זעט אויס, אז ער האט נישט געפונען קיין רו אין דער פרעמד. זיין אונטערשריפט אויפן פריער-דערמאנטן „קול-קורא“ צו העלפן דער קהילה אין צפת איז געווען א סימ-באלישע בענקשאפט וואס האט שוין אין דער טיפעניש פון זיין נשמה עקזיסטירט צום הייליקן לאנד. אין דער לופט פון אייראפעאישן יידנטום האט נאך געשוועבט דער עכא פון דער גרויסער אשכנזישער עליה קיין ישראל אין דעם אנהויב פון 18טן יאר-הונדערט אונטער דער אנפירונג פון רבי יהודה החסיד. די גאולה-בענקענישן האבן זיך געשטארקט און געפעסטיקט אפילו ביי אזעלכע וואס זיינען אויפגעטרייסלט גע-ווארן פון דער פאלשער משיחישער בשורה פון שבתי צבי. ר' שלמה האט נישט גע-רוט און זיך נישט בארואיקט ביז ער האט געפרווט אליין מקיים זיין די דאזיקע וויכטיקע מצווה. אין די 70 קער יארן פון 18טן יארהונדערט, צען יאר נאכדעם ווי ער האט געפאדערט הילף פאר די יידן פון צפת, זייענדיק שוין גאר אלט, האט ער בא-שלאסן עולה צו זיין קיין ארץ ישראל. ער האט אבער נישט זוכה געווען צו דערגיין צום ציל צו וועלכן ער האט געשמרעכט, זייענדיק אין סאלאניקי איז ער געשטארבן נישט זעענדיק דאס הייליקע לאנד. ער איז געווען דער ערשטער ייד פון זאמאשטש וואס האט זיך געלאזן קיין ארץ-ישראל, דער ערשטער פראקטישער ציוניסט פון זא-מאשטש. (וועגן זיין טויט אין סאלאניקי, זען אין דער ארבעט פון ב. מאנדעלבוים, פאזיציע „מרכבת המשנה“).

די דאזיקע באוועגונג פון א יחיד דארף מען נישט זען ווי עפעס אן אפגעריסע-נע געשעעניש, עס איז א פאקט וואס באווייזט דעם אויפרודער פון אייראפעאישן יידנטום בכלל, און פויילשן בפרט. מיר שטייען דאן אין א תקופה ווען עס איז אויפגע-קומען א שטורעם אין דעם רעליגיעזן לעבן פון פויילישן יידנטום. מער פון דער פער-זענלעכקייט פון דעם דערמאנטן רב האט זיך אין דער דאזיקער באוועגונג אריינגע-פלאכטן די פערזענלעכקייט פון רב **אברהם כהן**, וואס איז געווען מעטיק אין דער צווייטער העלפט פון 18טן יארהונדערט. אין זיין געשיכטע און דעם לעבנסוועג וואס ער האט דורכגעמאכט קען מען זען אן אפשפיגלונג פון א גאנצער היסטארישער תקופה. דאס וועט אבער אונדז נישט זיין פארשטענדלעך, אויב מיר וועלן פריער נישט א בליק טאן — לכל-הפחות גאר קורץ — אויף דער תקופה גופא. אין דער מיט פון 18טן יארהונדערט געפינט זיך זאמאשטש אין מיטן פון דעם קריג-קעסל ארום דער פערזאן פון רבי יונתן אייבעשוץ, און א שטיקל צייט שפעטער אין מיטן שווערן קאמפס-פראנט קעגן דער פראנקיסטישער סעקטע. עס וועט אונדז בלייבן אומפאר-שטענדלעך די ראל פון די חכמי-זאמאשטש אויב מיר וועלן נישט דערקענען דעם באדן אויף וועלכן די דאזיקע געראנגלענישן זיינען פארגעקומען. דעריבער מיין איך, אז אין דער ראל פון דער זאמאשטשער קהילה לגבי דער משיחישער מיסטיק קען מען

(30) „פנקס“, סימן תרנ"ז, זייטן 333 — 335.

אויך געפינען דעם שליסל צום וואַרצל פון איר שאַרפער קעגנערשאפט צו דער חסיד-דייטער באַוועגונג וואָס איז שפּעטער אויפגעקומען.

1.

די געשיכטע פון יידן אין פוילן איז איין לאַנגע קייט פון געראַנגל מיט פאַרשייד-דענע כוחות וואָס האָבן געוואַלט צעשטערן דעם יידישן קיבוץ, אויסרויפן אים מיטן וואַרצל — פון דעם באַגינען פון אויפקום פון ישוב, ביז דעם גרויסן חורבן, דער פוילישער סוחר האָט פיינט געהאט דעם יידישן צוליב זיין דערפאַלג, צוליב זיינע פעאיקייטן אויפן געביט פון מסחר, דער אַדעליקער, דער פרייז, האָט פיינט געהאט דעם יידן, ווייל ער איז געווען געצוונגען אַנצוקומען צו זיין געלט; דער פויער, ווייל ער האָט אין אים, דעם יידן, דעם פאַרמיטלער אויפצומאַנען די שטייערן, געזען דעם יעניקן וואָס דריקט אים, וואָס מאַכט שווערער זיין לעבן; דער שטאַטישער ביר-גער האָט אין יידן בכלל געזען אַ „פרעמדן עלעמענט“ אַ קאַנקורענט און די קאַטוי-לישע קירכע האָט אין דעם יידן געשאַפן אַלע אירע פילן, אויפגעקנדיק ביי די מאַסן די פּינצערסטע אינסטינקטן, ווייל זי האָט אין דער עקזיסטענץ גופא פון יידן געזען אַ פאַרלייקענונג פון איר אמונה. צייטנווייז פלעגן טאקע ווירטשאפטלעכע קרייזן, וואָס פלעגן צוליב קאַנקורענץ-מעמס נישט קענען באַקעמפן די יידן, אַנטאן אויף זיך אַ רעליגיעזע מאַסקע, פאַר זייער פשוטן מאַטעריעלן שטרייט מיט די יידן, די אינעוויי-ניקסטע צוזאַמענשטויסן צווישן שטאַנדן און גרופּן; די געראַנגלען צווישן די הערשנ-דיקע קיניגלעכע הויפן און דאָס פריצנטום; די פאַרשיידענע ווידעראַנאנדן צו דער פאַנאַטישער קירכע — זיי אַלע האָבן געטראָפן דעם יידן. דער ייד האָט געלעבט אין אַ פאַרסטער אַטמאָספּער פון שנאה און גאָר אַפּט פלעגט עס ברענגען צו בלוט-ביל-בולים, צו עפנטלעכע פאַרברענונגען, צו פייניקונגען, צו בלוטיקע עקסצעסן מצד דעם אויפגעהעצטן המון.

אַ שרעקלעכע פאַרוויסטונג האָט דורכגעמאַכט דאָס פוילישע יידנטום אין יאָר 1648 (די טרויעריקע גזירות פון ת"ח און ת"ט), ווען באַגדאָן כמעלניצקיס קאָזאַק-ישע האָרדעס האָבן פאַרפלייצט דאָס לאַנד. דער צוזאַמענשטויס צווישן דעם רייכן פריצנטום און די קאָזאַקישע פאַראַבקעס איז טאקע געווען אַ גאָר שטאַרקער, אַבער האָט נישט לאַנג געדויערט. ערשט נאָך דעם געשלאָסענעם שלום איז דאָס פוילישע יידנטום אָפּגעגאַנגען מיט בלוט. צענדליקער מויוזנטער יידן זיינען אויסגעמאַרדעט גע-וואָרן מיט די פאַרשיידנסטע מיתות-משונות, אַ סך קהילות זיינען צעשטערט געוואָרן און טייל זיינען אינגאַנצן אָפּגעווישט געוואָרן פון דער יידישער לאַנדקאַרטע. די הויפטזאַך — דער גייסטיקער געמיט איז געוועזן אַ צעטרייסלטער און עס איז גע-שאַפן געוואָרן אַ פרוכטבאַרער באַדן פאַר פאַרשיידענע מיסמעריעזע און משיחישע פאַנטאַזיעס. יאָרנלאַנג האָבן די צעווייטיקטע און אויסגעמאַטערטע נשמות זיך גע-קוויקט מיט די מיסטישע לערעס פון דעם זוהר און פון דער קבלה פון דעם אר"י (דער גרויסער בעל-מקובל רבי יצחק בן שלמה לוריאַ אשכנזי, געבוירן אין ירושלים אין יאָר רצ"ד — 1534 און געשטאַרבן אין צפת אין יאָר של"ב — 1572). די מיסמעריע איז אַריינגעפלאַכטן געוואָרן מיט די רעליגיעזע געפילן און די יידן האָבן אַהין פאַר-טיפט זייער אייביקע בענקשאַפט צו אויסלייזונג און דערהויבונג פון דער טומאה. דער זיג פון דעם זוהר און די קבלה פון אר"י איבער די נשמות פון די מאַסן איז גע-ווען אַ טיפער און אַ פולשמענדיקער. דורך זייער פאַרמיטלונג האָט דער ייד באַ-צוונגען דעם קאַסמאָס און באַשאַפן, מעטאָפיזישע דרכים, וואָס אין זיי האָט ער גע-פונען דעם ריכטיקן תכלית פון זיין אומגליקלעכן וועג אויף דער ערדישער וועלט. און

אין דער דאזיקער עלעקטריזירטער אטמאספער איז גענוג געווען אריינצוזארפן דעם פונק פון דעם משיחישן אנטאג, כדי עס זאל אויסברעכן דער פלאקערדיקער שטור-רעם פון דער גרויסער וויזיע פון גאולה און דעם גלויבן אין איר.

און דער צייכן האט אויף זיך לאנג נישט געלאזט ווארטן, ער איז געקומען פון מזרח, פון דעם וויגעלע פון דער סודותדיקער געהיימניש; געקומען אין דער געשטאלט פון דעם „משיח“ שבת-יציב. דעם וועג פאר אים האט אויסגעכעט די תורה פון דעם גלויביקן, דעם פאנאטישן נביא נתן העזתי. פאר זיין פראקטישער לערע האט ער אויסגענוצט די שיטה פון דעם אר"י וועגן דער „קאנצענטראציע“ און דעם „כאשאף“; וועגן די כוחות פון ליכט און פינצטערניש, וואס קעמפן קעגן זיך; וועגן די ניצוצות, די לייכטמדיקע פונקן און די אומריינע קליפות וואס זיינען צווישן זיך פארפלאכט; וועגן דער זינד פון איין זייט אין דעם מזא ארויסצוראטעווען די „ניצוצות“ פון דער געפאנגענשאפט ביי די „קליפות“. נתן העזתי האט אין דער דאזיקער גאנצער קאכא-ליסטישער שיטה געמאכט פלאין, כדי ארגאניש אריינצוהעפטן אהין די נשמה פון משיח. ביי אים האט אויפגעהערט משיח צו זיין אן אנאנימע פערזאן נאר האט בא-קומען די ממשותדיקע געשטאלט פון שבת-יציב, דעם מענטש, וואס האט זיך צו אים אין וויזיעס באוויזן. און וויבאלד די קבלה איז געווען א טייל פון דער פסיכישער וועלט פון די יידן אין יענער צייט איז די דאזיקע נייע תורה געפאלן אויף א פרוכטבארן באדן, זי האט געשלאגן ווארצלען אין איז אנגענומען געווארן.

די דאזיקע ווונדערלעכע באוועגונג האט זיך פארשפרייט מיט דער שנעלקייט פון א בליין איבער אלע לענדער פון צענטראל-איראפע, טערקיי, גריכנלאנד, ארץ-ישראל און מצרים. אין יאר 1665 איז די דאזיקע משיחישע בשורה דערגאנגען אויך קיין פוילן. דער יאר נאך דעם איז טאקע געווען דער הויך-פונקט פאר דער משיחישער באוועגונג, וואס האט אין זיך שוין געטראגן די אומפארמיידלעכע מפלה.

עס איז געקומען די אויסניכטערונג. אמת, שבת-יציבאישע כוחות זיינען נאך גע-ווען פארפעסטיקט אין דער ברייט פון אלע תפוצות און אין פוילן בכלל, זיי האבן אריינגעדערגען אין דער וויזיאנערישער פינצטערניש און געפרוויט אויפצוקלערן דאס שמדן זיך פון דעם „משיח“ מיט מיסטעריעזע וועגן און צוגעגעבן כוונות, וואס קיין מענטש האט עס נישט געקענט פארשטיין. אבער די רבנישע וועלט האט זיך אויפגעמונטערט און האט פארשטארקט איר מלחמה, אן רחמנות, קעגן די רעשטלעך פון דער דאזיקער באוועגונג. אין רעזולטאט פון דעם דורכפאל פון דער דאזיקער פאר-פירערישער באוועגונג האט געדראגט, אז ס'זאל בכלל קומען צו אן אלגעמיינער אפ-שוואכונג פון דעם כוח, וואס זאל זיך קעגנשטעלן דעם ווילן פון ווייטערדיקן יידישן קיום; עס האט זיך געפאדערט כוח זיך צו שטעלן אויף דער וואך און פארפעסטיקן דעם יידישן לעבן. אבער צו דער מלחמה מיט די שבת-יציבאישע קרעפטן איז געווען נאך איין טיפע סיבה: פראפעסאר שלום, דער גרויסער פארשער וועגן די יידישע מיס-טישע באוועגונגען, וואס האט אויסגעפארשט אלע טיפענישן פון דער שבת-יציבא-ישער באוועגונג, האט אונדז געוויזן דעם פאקט, אז שוין אין דער ערשטער פארעם — אין דער פיין-פארמולירטער תורה פון נתן העזתי — זיינען געווען א סך יסודות, וואס זיינען, פון רעליגיעזן שטאנדפונקט, אין סתירה צו דער טראדיציאנעלער יידיש-קייט, אז עס זיינען שוין דארטן געווען בילמע קריסטלעכע עלעמענטן. און ווען עס זיי-גען נאכדעם געקומען די פראנקיסטן און האבן אויף זייער פאן אויסגעקריצט די קא-טעגארישע קעגנערשאפט צום תלמוד און האבן אויך געגעבן אנצוהערענישן אויף א גלויבן אין א פארנעפלטן „דריילינג“, זיינען זיי געווען נישט מער ווי שפראצונגען פון קערנער וואס זיינען שוין געווען אין דער הויפט תורה; דאס אנגעמען נאכדעם

פון די מיטגלידער פון דער סעקטע דעם קריסטלעכן גלויבן איז געווען נאָר אַ לאַגרי-
שער אויספיר פון זייער געהיימער לערע.

אַבער איידער מיר וועלן מאַכן אַ קורצן איבערבליק אַרום די געשעענישן פון דער
פראַנקיסמישער סעקטע — וואָס זייער שטעמפל איז געוועזן גאָר אָנזעבאר אין זא-
מאַשט — וועלן מיר זיך אַפּשטעלן אויף דער גרויסער מחלוקת וואָס עס האָט זיך
געפירט אַרום רבי יונתן אייבעשיין. אויך די דאָזיקע מחלוקות האָט איבערגעלאָזט אַפּ-
קלאַנגען אין אונדזער קהילה, איז געוואָרן אַ געשעעניש אין לעבן פון די יידן, וואָס
האָט געשפּאַלטן דעם יידישן לאַגער אין צוויי קריגערישע און פּיינטלעכע צדדים.

רבי יהונתן אייבעשיין, דער רב פון פראַג, איז געווען איינער פון די גדולים אין
יענעם דור. אומגעפער אין יאָר 1750 איז ער פאַרבעטן געוואָרן צו פאַרנעמען דעם
רבנות-שטול אין אַלטאַנע און נאָך אַנדערע שוועסטער-קהילות. דאָ איז געווען דער
זיצארט פון דעם רבניש-פאַנאַטישן אַנפירער רב יעקב בן צבי עמדה, וואָס געוויסע
באַראַקטעריסטישע שטריכן זיינע דערמאָנען דעם ווילנער גאון, דעם גר"א (גאון
רבי אליהו). רב יעקב, גערופן יעב"י, האָט געירשנט פון זיין פאָטער, צבי אשכנזי,
זיין שמאַרקע שנאה צו די רעסטלעך פון דעם שבת-צביאזם און האָט מיט זיי מל-
חמה געהאַלטן אַן שוואַכקייטן און אַן ציטער. אַ קורצע צייט נאָך דעם ווי ס'האָט זיך
באַוווּן רב יהונתן אין אַלטאַנע איז אויף אים אַרויס דער צאָרן פון יעב"י'ן צוליב
קמיעות וואָס רב יהונתן האָט דאַרטן פאַרשפּרייט צווישן געווינערינס, קמיעות וואָס
האָט זיי געדאַרפט אָפּהיטן פון דעם טויט וואָס האָט אויף זיי געלויפּט. דער קנאי
רב יעקב עמדין האָט עפנטלעך באַשולדיקט דעם גרויסן אין תורה רב, אַז ער איז גע-
נייגט צו דעם באַהאַלטענעם גלויבן און שבת-צבי. נאָך אַ גאַנצער ריי פון פערזענלעך-
כע צוזאַמענשטויסן איז די זאך דערנאָנגען צו אַ שפּאַלטונג פון דער יידישער מחנה
אין אייראָפּע. מ'האָט איינע די צווייטע געלייגט אין הרס, יעדער צד האָט געצאָלט
דעם צווייטן מיט טאַפּלע פאַרצייטן. אין דעם דאָזיקן שטורעמדיקן געוויבן האָט
זיך אַריינגעמישט אַ דריטער צד, וואָס האָט נישט געהאַט קיין דירעקטע שייכות צום
ענין — די רעגירונגס-מאַכט פון דענעמאַרק און דייטשלאַנד. דער וועד ארבע ארצות
האָט אָנגענומען אַ פּאָליטישע שטעלונג לגבי רבי יהונתן אייבעשיין און האָט פאַר-
עפנטלעכט אַ „קול-קורא" וואָס לייגט אַריין אין הרס יעדן איינעם וואָס וועט וואַרפן
שמוץ אויפן גרויסן רב פון אַלטאַנע. הגם ס'איז צו זען, אַז די אָפיציעלע שטעלונג פון
דעם פּוילישן יידנטום איז געשמאַנען אויף דער זייט פון ר' יהונתן אייבעשיין, איז
אַבער בשום אופן נישט צו דרינגען, אַז ר' יעקב עמדין האָט דאָ נישט געהאַט קיין
אָנהענגער. מיר וועלן עס באַלד זען.

רבי יהונתן איז געבליבן אין זיין רבנישן אַמט אין דער קהילה פון אַלטאַנע ביז
זיין פטירה — אין יאָר 1764. אַבער מיט זיין פטירה איז נישט געקומען קיין שום רב-
צושטאַנד ביים פאַרביסענעם קעמפער רב יעקב עמדין. פון פאָדאָליע זיינען דערנאָ-
גען קלאַנגען וועגן אַ נייער באַוועגונג, וואָס איר שעפער הייסט פראַנק. זיין תורה איז
געווען אַ גילגול פון דער שבת-צביאישער מיסטישער שיטה, וואָס האָבן נאָך גע-
האַט אַ צומיש מיט פּרעמדע געדאַנקען פון קריסטנטום. כלפי-חוי'ן, אויף דער נישט-
יידישער גאָס, האָט ער אָנגעהויבן מיט אַן אַנגריף קעגן תלמוד און כלפי-פנים, אינע-
ווייניק אין יידישן לעבן האָט ער אין די קרייזן פון זיינע אָנהענגער (אין אַ צאָל גרויסע
קהילות), אָנגעהויבן צו פראַקטיצירן געהוימע צערעמאָניעס, וווּ ער האָט פאַרהיי-
ליקט די אויסגעלאַסנקייט און דאָס פאַרדארבן די אָנגענומענע מידות פון מאָראַל און
צניעות. ווען עס איז אַרויס אויף דער אויבערפלאַך זייער אויסגעלאַסענער דרך האָבן
זיי געהאַט קעגן זיך סיי דעם כעס פון דער רעגירונגס-מאַכט, סיי דעם צאָרן פון דער
רבנישער יידישער עדת. אין יאָר 1756 האָט דער וועד ארבע ארצות אויף זיין סעסיע

אין **בראדי** אויסגערופן אויף זיי א הרם און זיי אויסגעשלאסן פון יידישן כלל. דאן האט זיך די פראנקיסטישע סעקטע אנגעכאפט אן דעם אימיווירדיקן וועג פון דער-נענטערונג צו אויסערלעכן שונא, כדי דערמיט צו שלאגן זייערע ברידער פון אינע-ווייניק. עס האט זיך אנגעהויבן א משונהדיקע אונטערהאנדלונג מיט דער הילף פון דער פיינטלעכער קאטוילישער קירכע, וואס האט זיך פארענדיקט דערמיט, וואס די פירער פון דער סעקטע און דער רוב פון זייערע אנהענגער האבן אנגענומען דעם קריסטלעכן גלויבן. „אונטערפירער“ צום שמד פון **פראנק**, דעם פירער פון דער כת, איז געווען דער פוילישער קינגי בכבודו ובעצמו, ווען ער האט גענומען די הייליקע מויפונג אין ווארשע. דאס האט אים אבער נישט געראטעוועט פון די שווערע פאר-דאכטן פון דער קירכע און מיטן באפעל פון דעם וואטיקאן איז פראנק אריינגעזעצט געווארן אין דער טשענסטאכאווער פעסטונג. 13 יאר איז ער געווען פארשלאסן, די יארן 1760 — 1772. פון דער תפיסה ארויס האט ער געפריידיקט עפעס איבערגע-טריבענע נארישע תורות וועגן א מיסטעריעזער אומפארשטענדלעכער לערע. דער-וויל איז פוילן צעשניטן געווארן דורך אירע שכנים. אין יאר 1768 האבן פראנקס אג-הענגער געפרווט זיך ווענדן צו די נייע הערשער, די רוסן, אז זיי ווילן אנעמען דעם פראוואסלאווענעם גלויבן. זיי האבן געפרווט איינריידן די פירער פון דער פראווא-סלאווער קירכע, אז זייער פירער, פראנק, ויצט איינגעשפארט אין תפיסה צוליב דער פיינדשאפט פון די קאטאליקן, וואס האבן דערזען, אז ער, פראנק, איז גענוגט צו דער פראוואסלאווע... דעם דאזיקן פרוו זייערן האט אבער צעשטערט ברוך פון **גריבלאנד**, וואס איז צוליב זיינע געשעפטן פארוואגלט געווארן אין דער רוסישער הויפטשטאט און דארטן אויפגעקלערט די מאסגעבנדיקע קרייזן, אז די פראנקיסטישע סעקטע איז נישט מער ווי א שווינדלערישע באנדע וואס מווישט איר גלויבן נאר לפנים וועגן, כדי זיך מאסקירן.

די כוואליעס פון די דאזיקע שטורעם האבן נישט אויסגעמיטן אויך דער זא-מאשטשער קהילה.

רבי **אברהם כהן** איז, ווייזט אויס, געבוירן געווארן אין זאמאשטש, ווי א זון פון רבי **יצחק**, וואס איז געווען רב פון דער קהילה. פריער האט ער פארנומען דאס רבנות אין דער קהילה פון **מארלע**, און ס'קומט אויס, אז דארטן האט ער אנגעשריבן זיין ספר „בית-אברהם“, וואס האט באקומען א ספעציעלע רעקאמענדאציע. פון דאן אן איז ער באוואוסט ווי דער „בית אברהם“ (אויפן נאמען פון זיין ספר) און זיין טיטל „אב"ד דק"ק מרלא" איז געבליבן אויך שפעטער, הגם ער האט שוין נאכדעם אויסגע-פילט אנדערע פונקציעס. אין יאר 1753 איז נאך זיין פאטער, רבי יצחק, געווען זא-מאשטשער רב. א יאר שפעטער געפינען מיר שוין אז רב אברהם ווערט פארבעטן, פון דער זאמאשטשער קהילה ער זאל איבערנעמען די דארטיקע רבנות, משמעות צו ירשנען דעם פאטערס רבנות-שטול — דאן איז ער שוין געווען מפורסם אין תורה און שרייבן (31). אין יענעם יאר האט ער זיך באטייליקט אין דער סעסיע פון וועד ארבע ארצות אין **קאנסטאנטינאָפּל**. איינע פון די פראגן וואס זיינען דאן געשטאנען צו בא-טראכטן איז געווען וועגן דעם דרוק פון דעם ש"ס. מיט יארן צוריק האט שוין דער צענטראלער וועד באשלאסן צו אנערקענען דעם נוסח פון ש"ס פון דער דרוקעריי פון **פראפעס אין אמשטערדאם** און כדי צו העלפן דער פארשפרייטונג פון דעם דאזיקן ש"ס איז געאסטר געווארן, דורך א הרם, צו דרוקן דעם ש"ס אין משך פון 25 יאר. א קורצע צייט נאך דעם דאזיקן באשלוס איז דערשינען דער ש"ס אין דער דרוקעריי פון

(31) „פנקס“ סימן תרפ"ט, זייטן 372 — 374; סימן תשכ"ב, זייטן 391 — 395; סימן תשכ"ה זייטן 422 — 424.

ר' משלם-זלמן ב"ר אהרן פון זולצבאך. אויף דער קאנסטאנטינער סעסיע פון יאר 1754 איז ארויפגעלייגט געווארן א חרם אויף די זולצבאכער דרוקערס. צווישן די אינ-טערעסירטע אויף דעם דאזיקן חרם-אויסרוף געפינט זיך אויך „הק' אברהם כהן מוזאמשיט" (32).

פון דער צייט אן נעמט רב אברהם אן אקטיוון אנטהיל אין דעם לעבן פון די פויל-לישע יידן ווי איינער פון די צענטראלע פיגורן פון אירע רבנים (33). ער שטייגט כסדר אין זיין פאפולאריטעט און אקטיוויטעט. פון זיין פערזענלעכן לעבן ווייסן מיר, אז ער האט אין יאר 1758 חתונה געהאט מיט דער טאכטער פון דעם אב-כית-דין פון לובלין. (34)

דאס איז געווען די תקופה פון דער גרויסער מחלוקת ארום רב יהונתן אייבער-שיין. מיר האבן שוין פריער דערמאנט, אז די אפיציעלע שמעלונג, וואס עס האט פארנומען וועגן דאזיקן ענין דער צענטראלער וועד פון ארבע ארצות איז געווען אויף דער זייט פון רב יהונתן. צווישן די אונטערגעשריבענע אויפן בריוו, וואס ליגט אריין אין חרם די יעניקע וואס פארלוימדן רבי יהונתן — פון יאר 1753 — געפיר-נען מיר די חתימה פון „הקמן יצחק החונה בק"ק זמושין' ראש דמתשע קהילות" (יצחק פון זאמאשטש, דער עלטסטער פון די ניין קהילות) (35). אבער רב אברהם איז גישט געגאנגען אין דעם אנגעצויכנטן, דורך די פירער פון זיין לאנד, וועג אויך נישט אינעם וועג פון זיין גרויסן פאטער. ער ווייזט זיך ארויס ווי א פארביסענער קעגן פער קעגן אלע דערשיינונגען פון דער משיחישער מיסטיק און שבת-צביאזם, וואס איר מקור האט געמאכט אויפצוימערן דעם גורל פון יידישקייט. דעריבער איז ער גע-קומען צו דער נעגאטיווער שמעלונג קעגן רב יהונתן אייבערשיין; פון דער צווייטער זייט זעען מיר אים ווי א פלאמיקן חסיד פון רב יעקב עמדין. ער שטייט מיט אים אין בריולעכער פארבינדונג און באראטונג, גאר אפט קומען דארט צום אויסדרוק נאענט-טע פריינטלעכע באציאונגען.

ווי א קאנסעקווענץ פון דער משיחישער פאנטאסטיק איז דאס יידישע פוילן פארפלייצט געווארן מיט א שטראם פון קמיעות און געהיים-שריפטן, וואס זיינען געווען אומצעררייסבאר פארבונדן מיט דער פערזאן פון שבת-צבי פון דער צייט פון דער משיחישער ווירונג ארום אים, הגם זייער מקור און אנהויב האבן אפגעשטאמט פון פריערדיקע תקופות פאר אים. אויף איינע פון די בריוו וואס דער וועד ארבע ארצות האט ארויסגעשיקט, כדי צו באקעמפן די דאזיקע קמיע-עפידעמיע — אין דעם פאל קעגן דער פארפלייצונג וואס איז געקומען פון דייטשלאנד — איז צווישן אנדערע פאראן אויך די חתימה פון „הק(מן) אברהם כהן מוזאמשיט מבורר מגליל אורדינאציע ונדב"י דר"א (ונאמן דבית ישראל דדלת וארצות) בעל ספר בית אבי רהם". (36)

אין חודש כסלו פון תקי"ד איז רב אברהם ארויס מיט א ספעציעלער ווענדונג און א בריוו צו יידן אין פוילן. ער קלערט אויף, אז דער דערמאנטער בריוו איז גע-ווענדט קעגן די שבת-צביניקעס און רופט זיך אפ מיט ווארעמקייט וועגן די רבנים פון דייטשלאנד. (37)

(32) „פנקס", סימן תשל"ה, זייטן 403 — 404.

(33) „פנקס" — סימן תשע"ג — זייט 429.

(34) „פנקס", סימן תשע"ה — זייט 430.

(35) „פנקס", סימן תשכ"ב — זייטן 391 — 395.

(36) „פנקס", סימן תשכ"ג, זייטן 396 — 397.

(37) „פנקס", סימן תשכ"ה, זייט 398.

ווייזט אויס, אז דעם דאזיקן בריוו מיינט עס רב ברוך מארץ יון (פון גריכנלאנד). צוויי יאר שפעטער אין איינעם פון זיינע בריוו צו יעב"ץ. ווען ער וויל לויבן די שטעלונג פון די „גאוני רבני פולין“, וואס האבן זיך געשטעלט אין קאמף קעגן דער קמיע-פלאג, דערציילט ער וועגן דעם בריוו פון „הרם“, וואס עס האט מפרסם גע-ווען „רב אברהם כהן מזמושץ“ (38).

א זייער כאראקטעריסטישער פאקט איז אונדז פארבליבן פון אן אנדער בריוו פון ר' ברוך פון גריכנלאנד, וואס ווערט געבראכט, ווארט אין ווארט, אין „עדות ביעקב“, בלאט נ"ו זייט 2, פון 36 טעג אין ספירה פון יאר תקט"ו; ער שרייבט צו רב יעקב עמדין:

„לא רק יחיד סגולה כי אם גם קהילות גדולות כגון חכמי ק"ק זאמושטש עיר מלאה חכמים וסופרים שבקשו ממני לתת מהודו דבר עליהם לשלוח להם ספריו“.

(„נישט נאר איינצלנע נאר אויך גרויסע קהילות ווי די חכמי-זאמושטש, א שטאט וואס איז פול מיט חכמים און שרייבער האבן פון מיר געבעטן צו געבן פון זיין שיינע קיט, צוצושיקן זיי זיינע ביכער“).

זיכער זיינען דא געמיינט געווארן די ספרים פון דער פען פון יעב"ץ קעגן רב יהונתן און דעם שבת-ציבאיזם אין אלגעמיין.

די שטעלונג פון רב אברהם אנטפלעקט זיך אויך פון זיין באציאונג צו אנדערע „קעמפער“. ווי באוואוסט האט ר' יהונתן אנגעשריבן א ספר, „לוחות העדות“, כדי זיך ריינצוואשן פון ר' יעקב עמדינס באשולדיקונגען. אין יאר 1757 איז ארויסגעטראגן דוד אזי קעגן אים מיט א שארפן פאמפלעט און ער רופט דעם ספר מיטן נאמען „לוחות האון“. אויף דעם דאזיקן פאשקוויל, מיטן נאמען „ספר שבירת לוחות האון“ האט רב אברהם אנגעשריבן א בריוו פול מיט לויב-געזאגנען (40).

דערווייל איז פארלאפן די „מעשה נורא בפודוליה“ (שוידערלעכע געשיכטע פון פאדאליע) — ווי עס האט אנגערופן ר' יעקב עמדין א העפט ארויסגעלאזן קעגן פראנקיסטן. אין יאר 1757 האט ער דערלויבט די פרנסים פון די ארבע ארצות מלחמה צו האלטן, מיט אלע מיטלען, קעגן דעם וואקס פון דער שבת-ציבאישער ווילדקייט, אויך דורך „מסירה צו מלכות ביו מ'זאל זיי פארברענען“. פון דעם דאזיקן בריוו פאר-שטייען מיר, אז דאס איז געקומען ווי אן ענטפער אויף דער אנפראגע פון „רב אברהם כהן מזמושץ“ (41).

ווייזט אויס, אז אין יענעם יאר האט רב ברוך פון גריכנלאנד פון דער דאזיקער שטעלונג אנגענומען פראקטישע באשלוסן. אין א ספעציעלן בריוו צו יעב"ץ איז ער אים מודיע וועגן זיין השתדלות ביי דער קאמיולישער קירכע, ביי די מיניסטארן און קיניג אויגוסט דעם 3טן. ווי א רעזולטאט פון דער דאזיקער השתדלות האט ער דער-גרייכט דעם פסק-דין פון „כרת“ (פארשניטן צו ווערן) קעגן די פראנקיסטן, וואס האבן זיך געפרוהט ראטעווען דורך איבערגיין צום קריסטנטום. אזוי גיט ער איבער, אז דעם דאזיקן פסק האט ער געשיקט צו די „רבנים המנהיגים“ פון לובלין, לביב; „להרב הגאון נאמן דר"א מורנו אברהם כ"ץ נר"ו לזמשט אב"ד דק"ק טרלי...“ און אויך צו

(38) „פנקס“, סימן תשמ"ב, זייט 408.

(39) „פנקס“, סימן תשמ"ג, באמערקונג 5 זייט 408.

(40) „פנקס“ סימן תש"ס, זייטן 419, 420.

(41) „פנקס“, סימן תשס"ה, זייטן 421, 422.

צוויי רבנים פון פאדאליע(42). מען קען זיך אויך פארשטעלן, אז רב אברהם גופא האט אינטערוויענירט ביי דער קירכע און קיניג קעגן די פראנקיסטן(43).

די קבלה-מיסטיק איז נישט געווען פרעמד אין זאמאשטיש אויך איידער ס'האט זיך באוויזן די משיחישע באוועגונג. פארקערט: זי האט פון זיך אויפגעשטעלט פאלקס-פערזענלעכקייטן, וואס זיינען געווען באליבט ביי די ברייטסטע פאלקסמאסן, וואס האבן זיי ארומגעוויקלט מיט לעגענדעס פון פאלקס-געשיכטעס וועגן געשעענע ני-סיס. א זייער אינטערעסאנטער דאקומענט וועגן דעם איז פאראן אין דעם ספר „תולדות אדם" פון רב אליהו בעלישם:

„...און איך האב געהערט פון דעם באוואוסטן מוהר"ר אהרן צבי הירש ב"ר, דעם נאמן פון ארבע ארצות פון פוילן וועגן דעם מקובל ריב"ש (רב יואל בעל שם). אין יאר ת"ה בעת דעם דעם שטורעם, ווען א סך זיינען אנטלאפן מיט שיפן און די כוליגאנעס האבן זיי נאכגעיאגט אין קליינע שיפ-לעך, כמעט ווי זיי האבן זיי אנגעיאגט, האט דער דאזיקער מקובל געהאט ביי זיך א טאוול מיט פארשיידענע צייכענונגען (געהאט צוגעגרייט פון פריער) און ער האט גענומען דעם טאוול און אים אויפגעהאנגען אויף דער שיף און זי איז אוועק מיט א ווונדערלעכער שנעלקייט און איז פארשוונדן פון די אויגן פון די כוליגאנעס. און דאס האט מיר דערציילט דער רב, דער חסיד מיט פולשטענדיקער זיכערקייט. אויך זיין איידעם, דער בארימטער... אורי פון זאמאשטיש, דער זון פון דעם פריער-דערמאנטן מקובל ריב"ש, האט מיר דערציילט אין נאמען פון זיין פאטער, אז די זאך איז אזוי געשען"(44).

דער דא דערמאנטער רב איז נישט קיין אנדערער ווי דער **רב צבי הירש מזמושץ**, וואס איז אונטערגעשריבן אויף איינע פון די דאקומענטן פון דעם וועד ארבע ארצות פון יאר 1687(45). ער דערשיינט ווי א פלאמיקער מאמין אין די ווונדער-דערציילונגען פון דעם גרויסן מקובל רב יואל בעל-שם (וואס איז ווי עס זעט אויס אויך געווען א זאמאשטישער תושב) און זיך מיט אים מתחתן געווען געבנדיק אים זיין טאכטער פאר א פרוי. ווייל נאכן גרויסן אומגליק פון 1648 און אין רעזול-טאט פון די קלעפ וואס האבן זיך נאך דעם אראפגעלאזט, זיינען די הערצער געווען אפן פאר דער מיסטישער וויזיע, וואס האט בארואיקט און אין שוים פון די פאנ-טאזיעס האבן זיי געזוכט טרייסט. די יידישע זאמאשטיש האט נישט געקענט נישט צוזושטיין צו דעם אלגעמיינעם מיסטרעיקען שטראם, עס איז פון אים אויך נישט ארויס גאנץ דער „נאמן דארבע ארצות פולין". אבער אין רעזולטאט פון דעם גרויסן גייסטיקן ווייטיק אין שייכות מיט דער אויסניכטערונג נאך דער גרויסער משיח-שער באוועגונג, ווען די מיסטיק האט זיך פארייניקט מיט דעם שבת-צביאזם, האט זיך די רבנישע זאמאשטיש פאראייניקט צום קעמפערנישן לאגער מיט דער מיס-טיק, וואס האט זיך ארויסגעוויזן געפערלעך פארן יידנטום אין יענער צייט.

עס הייבט אן אונטערצוגיין די תקופה פון וועד ארבע ארצות.

ס'איז נאך ווייט, אז עס זאל זיין א בארואיקטער צושטאנד. דער אנגערייזטער המון; די קירכע; די ווירטשאפטלעכע קאנקורענץ; די פרעמדע ארמיען וואס האבן

(42) „פנקס", סימן תשס"ה, זייטן 422 -- 424.

(43) „פנקס", סימן תשע"ה, זייט 430.

(44) „פנקס", תוספת הערות ותיקונים, זייטן 524, 525.

(45) „פנקס", סימן תל"ג, זייטן 206, 207.

פארפלייצט דאס לאנד, האבן געטראפן אין קערפער פון דעם יידן, האבן אים פאר-וונדעט און אן אויפהער געפייניקט. אבער די תקופה פון דעם וועד איז געווען א גרויסע תקופה אין יידישן לעבן פון פוילן: גרויס אין איר ווירטשאפטלעכער אנטוויקלונג; אין דעם געזעלשאפטלעכן וואקס; אין דעם גייסטיקן און קולטור-מצב. עס איז געווען א תקופה פון שאפונג, פון אקטיוויטעט און וואקס אויף אלע געביטן. און אין דעם דאזיקן שטורעמדיקן לעבן-קאפיטל האט זאמאשטש געדינט ווי א ממשותדיקער אויפמונטערער אין דעם לעבן פון יידישקייט פון דעם וועד ארבע ארצות. צו דעם דאזיקן איבערבליק וועלן מיר צוגעבן איין בולטן ביישפיל(46).

אין יאר 1753, דעם 10טן אויגוסט, איז אין יארזאלאוו אונטערגעשריבן געווארן א ספעציעלער מלוכהשער דאקומענט, וואס פון אים דערוויסן מיר זיך די ווייטערדיקע פרטים: דעם 20סטן יולי איז געקומען קאזימיעזש גראנאווסקי פון גראנאוו, דער הער-שער פון ראדאמער קרייז, דער קאמענדאנט פון דער מלוכהשער ארמילעריע-אפטיי-לונג אאו"וו. דער אויפזעצער פון מלוכה-אוצר, ווי א קאמיסאר צו דער סעסיע פון וועד אין יארזאלאוו. ער האט אבער דארטן קיינעם נישט געפונען אויסער די ראשי המדינה פון פרעמישלאו און דעם אלט-גלויביקן (דעם יידן) אברהם דעם זון פון יוסף פון ליסע, דעם עלטסטן פרנס. און עס שרייבט דער דאזיקער קאמיסאר:

**„אויך נאך דעם, ווי כ'האב געשיקט צוויי בריוו קיין זאמאשטש, ווו
ס'זאלן דארטן האבן זיך געפונען, לויט די רייד פון פרנס, אלע יידישע מנהי-
גים, איז קיינער נישט געקומען...“**

מיט כעס און דראאונגען לייגט ער אפ די סעסיע אויף דעם 10טן סעפטעמבער פון לויפנדיקן יאר, כדי די יידן זאלן נישט טענהן, אז ער גיט זיי א קורצן טערמין צו-צוטראגן די חשבונות.

וואס עס אינטערעסירט אונדז דא אין דעם פאל איז דער ארט, וואס זאמאשטש פארנעמט דא: זי איז א **צענטר**. אין דער תקופה פון קריזיס און ריס מיט דער מאכט, ווייזט זיך ארויס אז עס זיינען אויך געווען פינאנציעלע שוועריקייטן וועגן דעקן די ארויפגעלייגטע שטייערן, קומען זיך צוזאמען די רבנים פון צענטראלן וועד אויף א **באראטונג אין זאמאשטש**.

די שקיעה פון דער דאזיקער תקופה איז געקומען אין שווערע דערדריקטע יארן. זעט אויס, אז אויך דער ווירטשאפטלעכער מצב איז צעטרייסלט געווארן און אויפן געביט פון גייסטיקער קולטור האבן געדונערט די שטימעס פון דער פען-מלחמה מיט דעם שבת-צביאזם און פראנקיזם. אט-אט און עס ווערט במל דער וועד ארבע אר-צות, פוילן ווערט פארטיילט צווישן פרעמדע כוחות און צוזאמען מיט דעם גאנצן יידישן קיבוץ פון לאנד גייט זאמאשטש אריין אין א נייער תקופה אין איר געשיכטע. די כוואליע פון רדיפות, די שחיתות און דער ווירטשאפטלעכער קלעם פון איין זייט און דער טריבער יאזש צוליבן דורכפאל פון דער משיחישער האפענונג פון דער צווייטער זייט, האבן דערשלאגן די ברייטע מאסן פון יידישן פאלק, אריינגעיאגט זיי אין א וויסטקייט, אין א האפנונגסלאזיקייט. א גאר קליינער טייל, פארהעלטניסמע-סיק, האבן זיך ווייטער געפרווט באשיצן אין דער פעסטונג פון תלמוד און האבן מיט מער אייפער געפרווט פארשמארקן דאס יידישע לעבן, כדי צו פארמיידן א נייע מיסטישע באגייסטערונג, אין וועלכער נישט איז פארם.

צום סוף פון 18טן יארהונדערט האט זיך ווי א פלאקער פארשפרייט צווישן דעם מזרח-איראפעאישן יידנטום א נייע מעכטיקע באוועגונג — דער חסידים. די באזיג-

(46) „פנקס“, סימן ת”ש, זייטן 381, 382.

גונג איז געקומען באוואפנט מיט ווירקזאמע פסיכאלאגישע פאקטארן און האט בא-
הערשט די נשמות פון די מאסן. ראשית און דער עיקר האט זי געגעבן דעם פשוטן
יידן א גאט, אן אנהאלט פון וואנען ער האט געשעפט מריסט אין די דאזיקע פינצ-
טערע טעג. אין דער נייער שיטה איז טאקע געווען א סך פון דעם רעליגיעזן מיסטישן
עקסטאז, אבער פון פסיכאלאגישן שטאנדפונקט האט זי אויך פארמאגט א סך עלע-
מענטן וואס האבן געווירקט אויפן יחיד מיט ליבע, מיט הארציקייט. דורך דעם בא-
גריף פון דער מיסטישער געפילס-פילאזאפיע, ווו דער „צדיק“ פארנעמט דארט א גאָר
אנגעזעענעם אָרט, איז יעדער גלויביקער געווען אומדירעקט פארבונדן מיט זיין בא-
שעפער און האט געקענט פאר אים אויסגיסן זיין אנגעלאדן הארץ. די דיקע מחיצות
און די שרעקן פון די גראַבע בענד פון דער רעליגיעזער ליטעראטור זיינען אראפגע-
פאלן. גאט איז מער נישט געווען אין דער הלכה, אין די טרוקענע דינים — נאָר אין
געזאנג, אין געבעט, אין גלויבן.

די דאזיקע גרויסע כוואליע האט פארפלייצט אלע יידישע ישובים און דערגאנגען
אויך קיין זאמאשטש. אפילו אז טראדיציאנעל-רבנישע קהילה ווי זאמאשטש האט
זיך נישט געקענט קעגנשטעלן דער נייער באוועגונג. נייע ווינטן האבן אנגעהויבן
בלאזן. עס איז דאן אוועקגעלייגט געווארן דער יסוד פון חסידות אין זאמאשטש —
דער דאזיקער טייל פון ישוב איז געווען א באזונדער פארביקער שטריך אין דעם אל-
געמיינעם קאלירפולן בילד פון דער קהילה.

אבער לאנג האט נישט אנגעהאלטן דער זיג פון חסידות. פון צפון-זייט, פון
ליטע, איז אנגעקומען די פראקלאמירטע מלחמה, פון ווילנע, דורך דעם טייל פון גאון
רבי אליהו.

זאמאשטש איז געווען אן אייפערזיכטיקע שטאט. אירע רבנים, די מיפע תלמוד-
לערנער, זיינען געווען פאנאטיש אויף זייער וואכפאסטן אפצוהיטן די געביידע פון
דת. פריער האבן מיר שוין געזען זייער קאמפראמיסלאזן קאמף מיט דעם שבת-יצבי-
איזם און אנדערע דערשיינונגען וואס זיינען פון דער באוועגונג אויסגעוואקסן. ס'איז
אמת, אז מ'דארף טאקע זען די רבנישע מלחמה אין זאמאשטש מיטן חסידות ווי אן
אומאפטיילבארער טייל פון דעם גאנצן אנגריף, וואס האט געשטאמט פון ווילנע און
זיך אריבערגעטראגן אין אלע יידישע ישובים.

אבער ס'איז נישטא קיין שום ספק, אז א צוגאב-סיבה איז געווען אין דער עק-
זיסטידנדיקער טראדיציאנעלער קעגנערשאפט צום מיסטיציזם און ראשית-כל צום
שבת-יצביאיזם. עס איז קיין שום ספק אין דעם, אז געוויסע עלעמענטן פון מיסטישן
עקסטאז זיינען אריבער פון דער גרויסער משיחישער באוועגונג צו דער נייער אויפ-
געקומענער באוועגונג — חסידות, עלעמענטן וואס שמעקן טאקע אין ווייטן עבר, נאך
איידער ס'איז אפילו געווען די שבת-יצבי-באוועגונג גופא. עס וועגט אבער איבער
דער פאקט, וואס אין דער חסידישער לערע איז נישט געווען קיין שום זכר, קיין שום
אנדייט וועגן א משיחישן געדאנק, און ספעציעל וועגן דער אידענטיפיצירונג פון א
מענטשן ווי א משיח. אבער די פאנאטישע וועכטער האבן נישט געמאכט קיין אונ-
טערשייד און נישט אריינגעטראכט זיך אין קיין פרטים, זיי זיינען אויפגעצויטערט
געווארן פון דעם עצם-מעגלעכקייט, אז עס קאן אפשר זיין עפעס א שייכות, עפעס
אן ענלעכקייט, אין אן אנדער פארם, מיט דער משיחישער באוועגונג. שוין איין מאל
איז דאס יידנטום געשטרויכלט געווארן, ווייל מ'האט באצייטנס נישט אלארמירט
וועגן דער געפאר. און אין זייער ווילן אויסצומיידן די איבערחורונג זיינען זיי ארויס
מיט דער גאנצער קראפט קעגן דער נייער באוועגונג. די רבנישע זאמאשטש האט
אזוי ארום נאך פארגעזעצט איר קאמף קעגן חסידות, איר קעגנערשאפט צו חסידות

איז געווען א נאטירלעכער המשך פון איר קעגנערשאפט צו שבת-צביאיוס און וויינער דערשיינונגען.

ראשית איז דערשטיקט געווארן אין זאמאשטש דער אנהייב פון דער נייער בא-וועגונג. מען דארף זיך פארשטעלן אז מ'וויינען אנגעווענדט געווארן די שארפסטע מיטלען ווי אזוי מ'האט אנגעוויזן פון דעם ליטווישן צענטער. ווען דער ערשטער קלאפ איז געלונגען, האט זאמאשטש געהיט מ'זאל צוריק נישט אויפגעוועקט ווערן די דא-זיקע חסידישע באוועגונג. די אנהענגער פון דער „כת" וויינען גערודפט געווארן און מ'האט ארום זיי באשאפן א שטיקנדיקע אטמאספערע. עס איז פארווערט געווארן דער אריינפאר פון „צדיקים" אין שטאט אריין. פון צייט צו צייט פלעגט מען זיך צו דעם באנוצן מיט דער הילף פון דער מאכט. די קהילה האט אויפגעהיט איר „רבנישן" באראקטער.

דער דאזיקער צושטאנד האט אבער נאכדעם זיך געענדערט. עס קען זיין, אז די אויסניכטערונג פון דעם רבנישן פאנאטיוס האט אפגעשוואכט די קאמפראמיסלאזע קעגנערשאפט; עס קען אויך זיין, אז דער ספעציפישער באראקטער פון דער זא-מאשטשער קהילה איז געווען די הויפט-סיבה. דאס וואס עס איז געלונגען צו דער-גרייכן אין דער מוטער-קהילה, האט זיך נישט איינגעגעבן אין די קלענערע, שכנות-דיקע קהילות. די קליינע שטעטלעך, וואס האבן ארומגערינגלט זאמאשטש ווינען פול געווארן מיט דער נייער באוועגונג, וואס האט ביסלעכווייז, אין געהיים, אן רעש, אריינגעדונגען אויך קיין זאמאשטש. אין א צייט ארום האט מען זיך געכאפט, אז זיי וויינען דא — די חסידים. פארשידענע גרופן פון חסידים האבן געשאפן זייערע אייגענע „קלויזן" און „צדיקים" פלעגן אנהייבן באזוכן דער קהילה און חסידים פלעגן אפן, נישט אין געהיים, פארן צו זייערע צדיקים. קיינער האט שוין נישט געלא-רעמט, נישט געשריגן. דער עיקר האבן זיך אויסגעקריסטאליזירט צוויי גרויסע גר-פעס — די „בעלזער" חסידים און די „גערער" חסידים. די לעצטע וויינען געווען מער באראקטעריסטיש פאר זאמאשטש. זייער חסידות איז געווען א „באלעכאמישע", זיי האבן אויך מיטגעהאלטן מיט דעם טייל פון די למדנים. שוין אין מיטן פון 19טן יארהונדערט האט דער חסידים באקומען אן אנערקענטן פלאץ אין דער זאמאש-טשער קהילה, קיינער האט שוין נישט דערווידערט. און געשען איז אזוי, אז דאן ווען אומעטום, אין פארשיידענע ערטער האט געהערשט אן אפענע פיינטשאפט צווישן „מתנגדים" און „חסידים", וואס פלעגט אפט פירן צו גאר מיאוסע צוזאמענ-שטויסן, איז אין זאמאשטש געווען שלום-ושלווה. „אויך דערמיט האט זיך אויסגע-צייכנט אנדזער שטאט — זאגט עדות איינער פון איר — אלע אירע קינדער האבן ליב שלום און אייניקייט: די חסידים וויינען נישט אויפערזיכטיק אויף די מתנגדים און די מתנגדים דריקן נישט אונטער די חסידים" (47).

זייער באראקטעריסטיש איז אויך דער פאקט וואס די זאמאשטשער קהילה האט נישט געהאט קיין שום ארומרייסענישן און קריגערדיגע צווישן אירע פארשייד-ענע טיילן. עס איז נישט געווען קיין שום שטראם — א רעליגיעזער, א גייסטיקער, א קולטורעלער וואס מ'זאל אים נישט אויפנעמען, אים טאלערירן. זאמאשטש האט אבער נישט דורכגעלעבט קיין שום גרויסע גייסט-קריזיסן. איר שטייגער לעבן איז געווען מיט געמיטלעכקייט און אירע רבנים, וואס וויינען געווען גרויס אין דער לומ-דישער וועלט פלעגן שטענדיק אויך אריבערשפרייזן די גרענעצן פון דער למדנישער פעדאנטישקייט.

א טיפישער געשטאלט צום גרויסן רבנישן יידן אין זאמאשטש קען מען געפינען

(47) „בישא זמזשיץ" פון דוד שיפמאן אין „המליץ", 1878, זייט 390.

אין רב יעקב קראנץ, וואס איז באקאנט ווי דער „רובנער מגיד“ (48). ער איז גע-
בוירן געווארן אין זשעמל, ווילנער געגנט אין יאר 1740. צו 18 יאר האט ער פאר-
לאזט זיין געבורט-שטעטל און אוועקגעפארן קיין מעזריטש. ער פלעגט דארטן האלטן
דרשות אין קרייז פון זיינע פריינט און באקאנטע. עס איז געוואקסן זיין פאפולאר-
רייטעט און מ'האט אים אנגאזשירט ווי א „מגיד“ אין דער דארטיקער קהילה. נאך-
דעם ווי ער האט זיך געפונען א געוויסע צייט אין זשולקיעוו איז ער אריבער קיין
רובנע (ער איז דארט געווען 18 יאר), ווו ער האט באקומען דעם נאמען „רובנער
מגיד“, וואס איז גאר שטארק מפורסם געווארן אין אלע יידישע תפוצות. נאכדעם
איז ער נאך געווען אין ווילאדעווע, אין קאליש, אין בעלז, וואס איז דאן געווען א
גאר חשובע קהילה. צום סוף איז ער, אין יאר 1789 אריבער קיין זאמאשטש. דא
האט ער מהנה געווען דער קהילה מיט זיינע ווונדערלעכע דרשות אין משך פון
גאנצע 15 יאר, ביז זיין טויט, דעם 18טן דעצעמבער 1804. „ער האט געהאט א ווונ-
דערלעכן כוח אויסצוגעפינען משלים און געשיכטעס, כדי צו געבן פארשטיין זיין
דרוש. זיינע משלים זיינען געווען פון טאג-טעגלעכן לעבן, פון דעם שטייגער פון די
יידן אין יענער צייט... ביז ער איז געקרוינט געווארן מיטן טיטל דער ראש פון אלע
דרשנים, דער פאטער פון די משלים-זאגער ביי יידן“ (49). זיינע חידושים זיינען אפ-
געדרוקט געווארן נאך זיין טויט. עס איז קיין שום ספק נישט, אז א סך פון זיינע
משלים און דרשות, וואס עס זיינען ארויסגעגעבן געווארן דורך דער איניציאטיוו פון
זיין זון רבי יצחק קראנץ און זיין תלמיד רב בערוש פלאהם זיינען באשאפן און גע-
האלטן געווארן אין זאמאשטש.

א קינסטלערישע שילדערונג פון א געשטאלט פון א זאמאשטשער רב האט אונדז
איבערגעלאזט י. ל. פריץ אין זיינע זכרונות וועגן דער געשטאלט פון דעם רב ר' משה
וואהל (50). (זיין געשטאלט האט פריץ פארקערפערט אין זיין דערציילונג „פיר דורות
— פיר טויטן“). ער איז געווען א גדול בתורה און זייער שטארק געשעצט. לייט פלעגן
פאר אים מורא האבן און ער פלעגט אויפצווינגען זיין באצווינגענדישקייט, דעם
צוואנג פון דער תורה, אויך אויף די „גבירים“, צו די גוט-פארמעגלעכע מיטגלידער
פון דער קהילה. אבער די דאזיקע מורא איז געווען געמישט מיט באערונג און ליב-
שאפט. מיט דער זעלבער מאס ווי ער פלעגט נישט מוותר זיין אויף זיין כבוד —
דעם כבוד התורה — פלעגט ער קענען זיך דערנענטערן צו די מיטגלידער פון זיין
קהילה, זארגן פאר זיי. ער האט פארשטאנען נעמען אין אכט די נייע ווינטן וואס
האבן אנגעהויבן בלאזן פון מערב-איראפע. און הערנדיק אז עמין א חסיד האט
אריינגעלייגט אין חרם דעם משכיל יעקב רייפמאן, האט ער דעם חרם בטל געמאכט.
און די מעשה דערציילט ווייטער, אז אויף דעם דאזיקן חסיד איז טאקע געקומען א
גרויסע צרה. עס איז געווען א גרויסע פערזענלעכקייט, א פאלקסטימלעכע, מיט א
ברייט הארץ און ברייטן געדאנק צוזאמען.

מיר האבן אבער דא איבערגעשפרונגען איבער א זייער חשובער תקופה און מיר
מוזן זיך צוריקקערן צו א געשטאלט וואס איז איינע פון די וויכטיקסטע רינגען אין
דער קייט פון דער תקופה, וואס פארבינדט די „אלטע צייט“ מיט דער „נייער“ —
די השכלה. מיר מיינען דא די ארויסגעהויבענע פערזענלעכקייט רבי ישראל זאמשיץ.
רב ישראל זאמאשטש איז געווען א „רב תורני גדול ומופלא בכל חכמות הלוי-

(48) וועגן „רובנער מגיד“ גיבן מיר דא אין „פנקס“ א ספעציעלע עסיי פון י. י.
ברונק, זייטן 153 א"ו.

(49) פין „כנסת ישראל“, זייט 543 און ווייטער.

(50) מיר ברענגען דא אין „פנקס“ פראגענטן פון י. ל. פרעס זכרונות וועגן דעם.

מודיות", שרייבט וועגן אים דער יידישער כראַניקער. (51) ער איז געבוירן געוואָרן אין בויבעריק, אומגעפער אין ת"ס. נאָך גאָר יונג פאַרט ער אַריבער קיין זאַמאַשטש און דאָ וואַקסט ער אויף און ווערט דערצויגן. אין דער רייכער קולטור-סביבה האָבן זיך אַנטוויקלט זיינע פעאיקייטן אין פאַרשיידענע ריכטונגען און ער באַשעפטיקט זיך אין משך פון דער צייט מיט לערנען תורה. זייער אַ וויכטיקע ידיעה האָט אונדז איבערגעלאָזן דער אב-בית-דין פון זאַמאַשטש אין דער הסכמה צו זיין ספר „נצח ישראל" — ער שרייבט דאָרטן, אז רב ישראל האָט זיך באַשעפטיקט מיט הוראה די גאַנצע צייט וואָס ער איז געווען אין זאַמאַשטש — ער איז געווען מלמד אין דער ישיבה פון דער קהילה. ביסלעכווייז איז רב ישראל פאַפולער געוואָרן ווי אַ מענטש מיט גרויסע קענטענישן און פעאיקייטן. זייענדיק נאָך גאָר יונג, האָט ער שוין גע- האָט אַ שם, אז ער איז גוט באַקאנט אין וועלטלעכע וויסנשאַפטן, אזוי ווי ער איז גרויס אין תלמוד און רעליגיעזע ליטעראַטור. 37 יאָר איז ער אַלט געווען ווען רב יואל בעל-שם פון זאַמאַשטש האָט געגעבן די הסכמה אויף זיין ספר „נצח ישראל", און ער האָט אים געשילדערט ווי אַ מענטש, וווּ תורה און חכמה זיינען צוזאַמען באַ- האַפּטן. ער שרייבט אויף אים: „עלה שמים וירד מים עד ים, מים התלמוד לים החכ- מות רמות ונעלות, גם הרבה פירושים וחיידושים על ספר יסוד עולם להחכם הישראלי וכו' וכו'...".

אין יאָר ת"ק האָט ר' ישראל פאַרלאָזן זיין שטאָט און אַוועק קיין פראַנקפורט. דאָ האָט ער אָפּגעדרוקט זיין ספר „נצח ישראל". פון דאָרטן איז ער אַוועק קיין בערלין און געוואָרן אַ באַווסטער לערער אין ברייטע קרייזן. צווישן זיינע תלמידים איז אויך געווען משה מענדעלסאָן, דער „דעסויער", דער פאַטער פון דער השכלה- באַוועגונג ביי יידן. אָבער אויך בערלין איז נישט געווען זיין לעצטע סטאַנציע; ער איז אָפּגעפאַרן קיין בראַד און דאָרטן געשטאַרבן י"ז ניסן תקל"ב.

נאָך זייענדיק אין זאַמאַשטש האָט ער אָנגעשריבן אַ ספר, וואָס ער האָט אים נישט זוכה געווען אָפּצודרוקן ביזן סוף פון זיין לעבן — דאָס איז דער „ספר ארבות השמים". לויט דער דעפיניציע אין דער הקדמה צום „נצח ישראל" איז דאָס געווען אַ ווערק וועגן „געאָמעטריע, אַסטראָנאָמיע, וועגן אַלץ מיט קלאַרע ביישפילן פון אַנ- הייב ביזן סוף...".

אויסדערוויילטע פערזענלעכקייטן פון רבנים אין פאַרשיידענע תפוצות זיינען געווען געלערנט אין וועלטלעכע לימודים און פון דעם שטאַנדפונקט איז טאָקע רב יש- ראל געווען ווי אַ פרט פון גרויסן כלל. עס איז אָבער קיין ספק נישט, אז אַ גאָר באַ- זונדער שטעמפל האָט אָנגעצייכנט די קאַלירפולע קולטור פון דער שטאָט און קהילה וווּ ער האָט געאַרבעט און געווען טעטיק. און זיכער האָט ער געגעבן זיין צושטייער צום באַשאַפן דעם ספּעציפישן קולטור-כאַראַקטער פון דער יידישער זאַמאַשטש, דער אָרט פון זיין געבוירן און אויפּוואַקסן. עס איז באַווסט ווי גרויס עס איז געווען זיין השפּעה אויפן פאַטער פון דער דייטשער השכלה און אזוי אַרום האָט זאַמאַשטש די- רעקט בייגעשטייערט צום באַשאַפן דער דאָזיקער גרויסער באַוועגונג. פאַרלאָזנדיק זאַמאַשטש האָט רב ישראל געלעבט אין אַ סך קהילות, וווּ ער איז געווען אַקטיוו. שמענדיק איז ער אָבער געבליבן דער „בירגער" פון זיין שטאָט, אזוי טאָקע איז פאַר- אייביקט געוואָרן זיין נאָמען אין דער געשיכטע פון פּאָלק: ישראל זאַמאַשטש.

און עס איז געשען, אז נאָך דעם ווי ס'זיינען אַדורך 100 יאָר ווי רב ישראל דער לערער פון מ. מענדעלסאָנען אין בערלין האָט פאַרלאָזט זאַמאַשטש, איז די השכלה, ווי אַ גייסטיקע באַוועגונג געקומען קיין זאַמאַשטש.

(51) פין „כנסת ישראל", זייט 690 און ווייטער.

ה.

דאס יידישע זאמאשטש איז פונדעסטוועגן געשטאנען אויף איר פעסטער באזע. ווייזט אויס, אז דער פראצעס פון פארארעמונג און די ירידה פון דער צאל יידן האט אויפגעהערט אין דעם ערשטן פערטל פון 19טן יארהונדערט, ווען די קהילה האט אנהייב געווען קומען צו זיך. די ראל ווי א צענטראלע קהילה האט זאמאשטש אויפגעהאלטן און געדינט ווי א מיטלפונקט פאר א סך קלענערע קהילות אין יענעם געגנט. פון צייט צו צייט איז זי געקומען צו הילף די קלענערע מעכטער-קהילות. אט צום ביי-שפיל איז דאנערשטיק כ"ה אלול 1878 אויסגעבראכן א גרויסע שריפה אין די יידישע הייזער פון קראסניסטאוו. אין דעם „המליץ" פון יענעם יאר (נומ' 21) דערציילט דוד שיפמאן, אז די זאמאשטשער יידן האבן אויפגעקליבן עסנווארג, בגדים און אנדערע זאכן פון ערשטן געברויך, — צוויי אנגעלאדענע פורן — און חוץ דעם אויך מזומן-געלט. זיין באריכט האט ער פארענדיקט: „הלוואי וואלטן עס אזוי געטאן די אנדערע שטעט פון דער אומגעגנט, און ראשית-כל די לובלינער גרויסע עדה. וואל גאט באצאלן די זאמאשטשער קינדער לויט זייער פארדינסט און זיי מוזן זיין מיט א כתיבה וחתימה בספר חיים טובים...".

אין „משא זמורין" („המליץ" 1878 פון זייט 414 און ווייטער) קלאגט זיך דוד שיפמאן אויף דער מאראלישער ירידה פון די געזעלשאפטלעכע אנשטאלטן פון דער קהילה. ער דערקלערט דער דאזיקער ירידה צוליב די פארלוסטן וואס זיינען געליפן געווארן צוליב די רדיפות. ער מאכט א פארגלייך פון דעם צושטאנד פון די אינסטיטוציעס אין זיין צייט (מיטן 19טן יארהונדערט) און פון די פריערדיקע דורות. און דאס זיינען די אנשטאלטן וואס ער רעכנט אויס:

(א) „חברה קדושה" — מיט אן אויסברוך פון בעס פאלט ער אן אויף די „הדיר-טות", די פראסטאקעס, וואס האבן באהערשט די דאזיקע חברה און פארנומען דעם ארט פון די פיינע לייט וואס זיינען דארטן אמאל געווען מעטיק. עס איז, שרייבט ער, נישטא דארט קיין ארדענונג. מען טוט נישט קיין צדקה-מעשים, מען האט אויפגעשריפט דעם פרייז פון קבורה-געלט און דער עיקר: די פירער גיבן נישט אפ קיין דין וחשבון דעם ברייטן עולם, דעם יארייערלעכן באלאנס.

(ב) „חברת תלמוד תורה" — די באזע פון דער עקזיסטענץ פון דער דאזיקער חברה איז געווען די הכנסה פון די וואס פלעגן עולה זיין לתורה אין די יום-טוב-טעג פון שבועות, שבת-בראשית און ימים-נוראים; „דאס פאלק פלעגט מיט א ברייטער האנט געבן". די דאזיקע פינאנציעלע באשטייערונג האט מעגלעך געמאכט דעם בכבודיקן קיום פון דער חברה. איר אויפגאבע איז געווען, בעיקר, די אנפירונג מיט דער „תלמוד-תורה" פון שטאט, ווו ס'האט געלערנט א גרויסע צאל יונגווארג — סיי פון דער ארטיקער קהילה, סיי פון די ארומיקע קלענערע שטעט. אויך די דאזיקע חברה ווערט דורך דעם קארעספאנדענט באשולדיקט אין פארנאכלעסיקן אירע אויפגאבעס; אין פעלן פון א גענוגנדיקער אויפזיכט איבערן אנשטאלט; אין נאכלעסיקייט פון דער פינאנציעלער פירונג. אויך דא שטרייכט ער אונטער, אז די פירער געבן נישט אפ דעם ציבור קיין באריכטן.

(ג) „חברה תיקון ספרים" — די פאגדן פאר דער דאזיקער חברה קומען פון אינגליזישע ביכערונגען פון פארמעגלעכע יחידים און אויך פון א ברייטן אנטוויקלונג פון פאלק. די אויפגאבע פון דער דאזיקער חברה איז גאר א געהויבענע: אנצופירן מיט דער ביבליאטעק פון דעם שטאטישן בית-המדרש. די דאזיקע ביבליאטעק, וואס האט געהערט דעם כלל, איז געווען אן אומגעהויערער אוצר פון דעם יידישן ציבור

אין זאמאשטש. העכער 4000 בענד זיינען דארטן געווען, די מערהייט רעליגיעזע ספרים, עס זיינען אבער אויך דארטן געווען וויסנשאפטלעכע ווערק און ס'האבן אויך נישט געפילט קיין „ספרים הצוניים“ — עס איז דארט געווען פון אלע געביטן, וואס דער יידישער גייסט האט געשאפן אין משך פון אלע צייטן און דורות. און ווען ס'האבן זיך געמערט די באזוכער און די לערנער אין דער ביבליאטעק איז זי גער-ווארן איינע פון די וויכטיקסטע קולטור-צענטערן, פון וועמענס קוואלן עס האבן גער-צויגן יניקה יונג און אלט. נישט נאר פאר די וויסן-דורשטיקע פון זאמאשטש, נאר עס איז געווען א קוואל פאר אלע פון די ארומיקע קהילות. עס איז דעריבער געווען נאטירלעך, אז עס זאל זיך געפינען א ספעציעלע געזעלשאפטלעכע קערפערשאפט, וואס זאל זארגן פאר דער חברה, ווי: די גאנצקייט פון די ספרים; איינבינדן זיי ווען ס'איז נויטיק; זארגן פאר דער פארגרעסערונג פון דער ספרים-צאל; בארייכערן איר מיט די ניי-דערשינענע. אויך דא באשולדיקט שיפמאן, אז די ארבעט פון דער חברה ווערט פארזען, עס פעלט א געהעריקע אויפוויכט, א פארנאכלעסיקונג וואס האט געבראכט צום פראצעס פון דער פארקלענערונג די צאל פון די ספרים אין דער ביב-ליאטעק.

(ד) „חברה ש"ס“ — דא האט דער קארעספאנדענט געזען די גרעסטע מארא-ליש-קולטורעלע ירידה. עס איז אמת, זי פארמאגט, די חברה, א סך מיטגלידער, אבער אין קעגנזאץ וואס אמאל האבן צו איר געהערט גדולייתורה, זיינען היינט דארט פאראן גבירים, געלט-אדירים, נישט צוליב דעם כבוד-התורה, נאר צוליבן אייגענעם כבוד ויצן זיי אין דער חברה. פון דער גאנצער פראכטפולער פארגאנגענ-הייט איז געבליבן איין טראדיציע — די סעודה אין דער נאכט פון טבת, ווען עס ווערט געפראוועט א סיום פון ש"ס. די דאזיקע סעודה פלעגט איינגעארדנט ווערן אין די ווינונגען פון איינעם פון די מיטגלידער פון „חברה-ש"ס“. עס ווערן טאקע געזאמלט געלטער, אבער מען קויפט נישט קיין נייע ספרים; מ'צאלט נישט קיין געהאלט דעם שיעור-זאגער; קיין שום יערלעכער דין-וחשבון ווערט נישט אפגע-געבן.

אויב אפילו מיר זאלן אָננעמען, אז ס'איז ריכטיק אין דער צעשמעטערנדיקער קריטיק, וואס דער קארעספאנדענט פון „המליץ“, דער זאמאשטשער משכיל, האט ארויסגעבראכט וועגן די זאמאשטשער אינסטיטוציעס פון זיין צייט, דארף מען אבער נישט מאכן קיין איבערגעאייילטן אויספיר — עס קען גריינלעך זיין, אז ער האט צופיל אידעאליזירט דעם מצב פון פארצייטן און האט אביסל איבערגעמירבן די פארהעלטענישן פון זיין צייט, ווי דאס פלעגט בכלל זיין אין דער נאטור פון די משכילים. גאר כאראקטעריסטיש איז וואס ער האט גאר שארף ארויסגעטראטן קעגן דעם פאקט, וואס עס פעלט... אַ מקווה אין די שטאט-גרעניצן און וואס דאס האט געבראכט צו זייער נישט אָנגענעמע פאלן ווען די יידישע טעכטער זיינען אָנגעשראקן געווארן גייענדיק מחוץ דער שטאט אין מקווה אריין...

אלעקסאנדער צעדערבוים, אליין א זאמאשטשער געבוירענער, וואס איז טאקע געווען דער רעדאקטאר פון „המליץ“ האט אָנגענומען דוד שיפמאן „משא זמושץ“, עס אָפגעדרוקט אין „המליץ“ מיט א רעדאקציעלן צוגאב: ער האפט אז דער דריט-לענדיקער גייסט פון זיין היימשיטאט וועט נאך אויפואכן און וועט זיין ווי אין די אמאליקע צייטן.

עס איז קיין ספק נישט, אז נאך דעם ווען עס זיינען איינגעשטילט געווארן די פאר-שיידענע שטורעמס און נגישות איז די קהילה געקומען צו זיך און זיך מער געווינדעט דער ארבעט אין די געזעלשאפטלעכע אינסטיטוציעס. מען דארף ריכטיק אַפשאצן דעם

גרויסן ארט און די פילבארקייט פון די געזעלשאפטלעכע מוסדות וואס זיינען געווען אין זאמאשטש. ראשית זאגט די גרויסע צאל עדות אויף דעם, אז ס'זיינען יא געווען ארגאניזאציעלע פעאיקייטן און זארגן פאר די נויטן פון כלל. ווען מען באקענט זיך מיט אלע אינסטיטוציעס זעט מען, אז ס'איז געווען א גאר רייכע געזעלשאפטלעכע גאמע פון אויפטוען, א פרייוויליקע אקטואציע און אפפערוויליקייט פון גאר ברייטע קרייזן. די פריער-דערמאנטע דורך שיפמאנען 4 אינסטיטוציעס, זיינען נאר געווען גע- ציילטע פון א גרויסער צאל. די דאזיקע 4 האבן בעיקר געהאט א שייכות מער אדער ווייניקער צום רעליגיעזן לעבנס-שטייגער. אבער דוד שיפמאן אליין ציילט אן נאך א ריי חברות, וואס זייערע צילן זיינען געווען בעיקר סאציאלע. הגם ער רעדט זייער ווייניק וועגן זיי, דערמאנט זיי נאר אגב-אורחדיק און דאס אויך נאר כדי צו קריטי- קירן, אז זיי ווערן פארנאכלעסיקט, איז עס אבער פאר אונדז זייער וויכטיק מיט זיי זיך צו באקענען. לאמיר זיי טאקע אויסרעכענען:

ה) „חברה סנדק” — די דאזיקע חברה האט געהאט פאר א ציל צו האבן די אויף- זוכט אויף יעדער געווינעריין, אן ארעמע ווי א רייכע, און ווען ס'איז נויטיק געווען נישט נאר סתם אויפזוכט נאר אויך מאטעריעלע הילף האט זי עס געטאן. פאר ווייניק- באמיטלטע האט די חברה צוגעשטעלט אלץ וואס ס'איז נויטיק צו דער צערעמאניע פון „ברית-מילה”, ווי ס'איז געווען איינגעפירט ביי אלעמען אין זאמאשטש.

ו) „חברת תהילים” — די דאזיקע חברה איז געווען אן אונזיקום און דווקא פון באציאלן שטאנדפונקט. די מלמדים פון די קינדער; די „רביים” פון די חדרים, ווען זיי פלעגן אלט ווערן און די מלומדות איז פון זיי צוגענומען געווארן זיינען זיי אריין אין „חברת תהילים” אין פלעגן דארטן פארדינען אויף זייער עקזיסטענץ פון דעם אפצאל, וואס מ'פלעגט זיי צאלן פאר זייערע תפילות און תהילים-זאגן ביי קראנקע אדער ביי בר-מיננס להבדיל.

ז) „חברת נשאי מיטה” — א חברה פארן כבוד-המת וועגן, בעיקר פאר די ארע- מע, וואס האבן געהאט ווייניק באקאנטע פארן לעבן, וואס וואלטן אים געקומען אפ- געבן כבוד, ביי זיין לעצטן וועג.

ח) „חברת ביקור-חולים” — די דאזיקע אינסטיטוציע איז געווען א ווענדערלעכע, סיי מיט אירע אויפטוען, סיי מיט איר פאלקסטימלעכקייט. די אויפגאבע פון דער חברה איז געווען צו זארגן פאר יעדן יידישן חולה, ארעס צי רייך. דוד שיפמאן ווייס צו דערציילן, אז די חברה פלעגט שיקן צוויי געניטע פלעגערס צו יעדן יידישן חולה, אן וועלכן נישט איז אפצאל, וואס האבן געדארפט העלפן דעם חולה בעת זיין קראנק- הייט. מיט דער צייט האט זיך אנטוויקלט א נייער אנטשטאלט און זיין מעטיקייט האט ארומגענומען אלע געביטן וואס עס איז נויטיק געווען פארן קראנקן — דאס איז גע- ווען די חברה „לינת הצדק”. עס איז געווען א פרייוואטע געזעלשאפט, וואס האט זיך אויסגעהאלטן פון דעם מיטגלידס-אפצאל פון אירע מיטגלידער. איר אויפגאבע איז געווען צוצושטעלן מעדיצינישע הילף פאר אלע וואס האבן זיך אין דעם גענויטיקט. די חברה איז געשטאנען אין פארבינדונג מיט די דאקטוירים און מיט ביידע שטא- טישע אפטייקן. אויף א קוויטל פון דער אינסטיטוציע האט דער חולה באקומען די הילף פון דאקטער לויט א הנחה אדער אומזיסט אן באצאלט, אפהענגיק פון מא- טעריעלן מצב פון חולה. דאס זעלבע האט אויך דער חולה באקומען רפואות אין די אפטייקן, מיט הנחות אדער פריי פון אפצאל. די חולאים פלעגן אויך קענען קריגן פארשיידענע הייל-אינסטרומענטן, אויף א משכון. די דאזיקע פונקציעס האבן פון דער

ארגאניזאציע געמאכט אן ערשטקלאסיקן געזעלשאפטלעכן פאקטאָר אין לעבן פון דער קהילה. עס איז געווען אַ מין פאָלקסטימלעכע „קראַנקן-קאַסע“, וואָס אַלע האָבן פון איר גענאָסן. די ביישטייער-צאָלער האָבן געהאַט נאָר די אַנפירערשאַפט-רעכטן. אויף יערלעכע אָלגעמיינע פאַרזאַמלונגען פלעגט געוויילט ווערן אַ פאַרוואַלטונג, וואָס איז געווען פאַרזאַמטוואַרטלעך פאַר דער טעטיקייט אין משך פון גאַנצן יאָר. מיר דאַרפן נאָך דערגאַנצן די רשימה פון די אַנשטאַלטן וואָס עס ברענגט דוד שיפּמאַן:

(י) **דער שפיטאַל** — דער דאָזיקער אַנשטאַלט איז דער איינציקער, וואָס דער משכיל האָט נישט קיין ווערטער אים אויסצולויבן. ווי ער דערציילט איז דער מוסד געשאַפן געוואָרן העכער ווי מיט 100 יאָר צוריק, ווען ער האָט געשריבן דעם באַ-ריכט, דאָס הייסט אין דער צווייטער העלפט פון 18טן יאָרהונדערט. געגרינדעט האָט אים **רב סענדער**, דער זון פון „הר"ר המפואר ר' בעריש". געציילטע יאָרן, איידער עס איז אָנגעשריבן געוואָרן דער „משא ומושיץ" האָט דעם שפיטאַל געשטיצט דער גביר יהושע מרגליות, וואָס האָט אין שפיטאַל אַריינגעלייגט אַ סך געלט און אים אי-בערגעבויט אין אַ העכסט מאָדערנעם אַנשטאַלט. דער דאָזיקער מעצענאַט איז גע-שטאַרבן אין יאָר 1887.

און דווקא דער דאָזיקער אַנשטאַלט האָט נישט אויסגעהאַלטן. העכער פון חונ-דערט יאָר האָט די זאַמאַשטער קהילה אויסגעפירט איינע פון די וויכטיקסטע אויפ-גאַבעס, אויסגעהאַלטן דעם שפיטאַל. אָבער ביודזשעט-שוועריקייטן האָבן גורם גע-ווען צו זיין אונטערגאַנג. ער האָט אויפגעהערט צו עקזיסטירן און די שיינע בנינים וואָס זיינען אויפגעבויט געוואָרן האָבן אויפגענומען אַ נייעם אַנשטאַלט, אויך פון וויכטיקער באַדייטונג.

די אַלע עובדות האָט אויף זיך אויסגעטראָגן די אויסגעוויילטע יידישע קהילה, וואָס איז געשטאַנען בראש פון דער יידישער זאַמאַשטש. די דאָזיקע אייגנריכטונג, וועמענס אָנהויב עס וואַרצלט אין די ערשטע טעג פון דער גרינדונג פון דער קהילה, נאָך אין דער תקופה פון דעם וועד ארבע ארצות, האָט עקזיסטירט, אמת ביי געענ-דערטע תנאים און פאַרמען, ביז דער נאַציסטישער אָקופאַציע.

ווען עס איז אויפגעקומען דאָס אומאַפהענגיקע פוילן, נאָך דער ערשטער וועלט-מילחמה, ווען עס איז אָנגענומען געוואָרן דער געזעץ פון דער יידישער זעלבסט-פאַרוואַלטונג, דער סטאַטוט פון דער קהילה, און די וואַל-סיסטעם, זיינען אין זא-מאַשטש בראש פון דעם יידישן קיבוץ געשטאַנען 25 מאַן: צען אין דער פאַרוואַלטונג פון דער קהילה און פופצן אין דעם ראַט. דער לעצטער איז געווען אַ באַראַטנדיקער און באַשליסנדיקער אַמט, דער ערשטער איז געווען דער אויספיר-אַמט. די דאָזיקע 25 זיינען אויסגעוויילט געוואָרן דורך אָלגעמיינע וואַלן. אַקטיווע וואַלרעכט האָט גע-האַט יעדער ייד פון 25 יאָר און העכער; פאַסיווע וואַלרעכט פון 30 יאָר און העכער. די אָפּשטימונג איז געווען אויף צעטלעך, די קהילה-פאַרוואַלטונג האָט אויסגעוויילט דעם רב. די פאַרוואַלטונג האָט אַרויפגעלייגט שטייערן לויט אַ ספּעציעלן שאַצונג-מאָדוס, האָט אויך באַשטימט אַ שחיטה-שטייער.

אונטער דער דירעקטער ווירטשאַפט פון דער קהילה איז געווען די גאָר אַלטע און פראַכטפולע שטאַט-שול, דער פלאַץ פון דאווענען און גרויסע פאָלקס-פאַרזאַמ-לונגען און אויך דער בית-המדרש.

די דאָזיקע אַלע טעטיקייטן האָבן פאַרלאַנגט נישט קיין קליינע הוצאות. לויט ווי ס'האָט איבערגעגעבן דוד שיפּמאַן האָט אין זיין צייט די זאַמאַשטשער קהילה אויסגעגעבן צען טויזנט רובל אַ יאָר — פאַר יענע צייטן אַ פאַרעלטנישמעסיק גרוי-

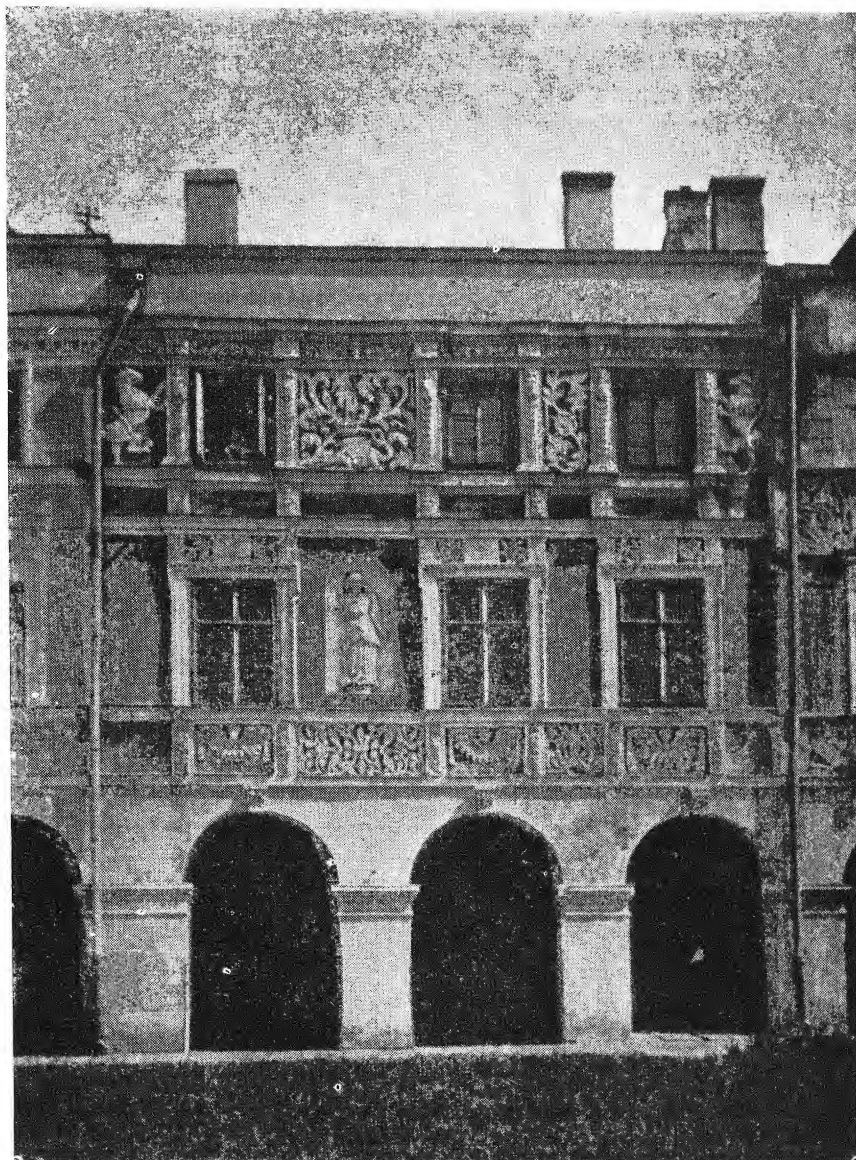
סע סומע, ווען מען נעמט נאך אין אכט, אז אין דער סומע גייען נישט אריין די פאר-
שיידענע נדבות און ברייטע באשטייערונגען פון דער גאנצער יידישער באפעלקערונג.
פונקט ווי אויף אנדערע געביטן פון לעבן, אזוי איז אויך געווען א שטענדיקער
פראגרעס אין די געזעלשאפטלעכע אינסטיטוציעס; אין דער חברה „לינת הצדק“
האבן מיר שוין געזען דעם ביישפיל פון אן אנשטאלט וואס האט באדינט דעם גאנצן
ציבור, אזעלכע אנשטאלטן האבן זיך געמערט ביי דער זייט פון די קהילה-אנשטאלטן
און האבן טריי געדינט דעם כלל אויף פארשיידענע געביטן. פון זיי דארף בעיקר פאר-
צייכנט ווערן:

„חברה גמילות חסד“ — זי האט זיך אויסגעהאלטן פון א מיטגלידס-אפפאל. די
חברה פלעגט געבן „גמילות חסדים“ אין קליינע סומעס פאר באדערפטיקע, וואס
פלעגן צוריקצאלן די הלוואות אין קליינע ראטעס און אן פראצענט.
פון די ווירטשאפטלעכע אינסטיטוציעס זיינען פון באזונדערער וויכטיקייט געווען
צוויי:

(א) „קאאפעראטיווע לייקאסע פאר קעגנזייטיקן קרעדיט“ — א באנק, וואס זיין
גרונט-קאפיטל איז באשטאנען פון פאיען פון די מיטגלידער. אריינטרעטנדיק אין
באנק האט דער מיטגליד געהארפט איינצאלן א באשטימטע סומע וואס האט אים
געגעבן דאס רעכט צו נעמען אן הלוואה וואס איז צען מאל העכער פון דער אריינגע-
טראגענער סומע. דער פראצענט איז געווען באדייטנדיק קלענער פון דעם אנגענומע-
נעם פראצענט אויפן געלט-מארק. דער מיטגליד איז אויפגענומען געווארן לויט דעם
באשלוס פון דער פארוואלטונג. אן אלגעמיינע פארוואלטונג פון די מיטגלידער, וואס
איז פארגעקומען איין מאל אין יאר האט אויסגעוויילט די אנפירערשאפט פון באנק.
עס איז געווען א פאלקסטימלעכער אנשטאלט, וואס האט אויסגעפילט א וויכטיקע
אויפגאבע צווישן ברייטע שיכטן פון דער קהילה.

(ב) „סוחרים-באנק“ — א רייכער ווירטשאפטלעכער אנשטאלט און א שטאנד-
האפטיקער. אין קעגנזאץ צום פריערדיקן מוסד, האט דעם אנשטאלט געפעלט די
פאלקסטימלעכקייט. ער האט געדינט די קאמערציעלע ענינים פון די גרויסע סוחר-
רים. עס זיינען טאקע דארטן פארגעקומען וואלן, אבער די הערשאפט האבן דארטן
געהאט די גאר רייכע, און געהערשט האבן זיי מיט אומבאגערעניצטער תקיפות.
דארף מען אויך דערמאנען דעם „טאז“, די געזעלשאפט אפצוהיטן דאס געזונט;
די אויפגאבעס פון דער אינסטיטוציע האט זיך אויסגעשפרייט בעיקר צו אפהיטן
דאס געזונט פון די קינדער פון די אומפארמעגלעכע שיכטן. (וועגן „טאז“ וועט נאך
נישט איינמאל זיין ווייטער דערציילט).

די דאזיקע ארבעט פון ישראל לעוויין איז געווען פאר-
עפנטלעכט אין דעם פנקס „זמושץ' בגאונה ובשברה“, וואס דער „ועד עולי
זמושץ' בישראל“ האט ארויסגעגעבן אין יאר תשי"ג אין ישראל.
ביים איבערזעצן די ארבעט פאר אונזער „פנקס“ האבן מיר דורכגע-
לאזט א ריי פראגמענטן, וואס גייען אריין אין א ריי ארבעטן פון אונ-
זערע מחברים, וואס לאזן זיך פון דארטן נישט עלימינירן.
צוליב דעם טעם טאקע זיינען אינגאנצן נישט אריין די לעצטע קא-
פיטלען פון דער ארבעט: ט/י, י"א, און י"ב.

געביידע אויפן "רינעק" באקאנט מיטן נאמען "דעם קאסירערס הויז". (דער אייגנטימער איז געווען פאר זי צארישע צייטן דער קאסירער פון מאגיסטראט). אין דעם הויז האט געווינט דער ערשטער פארזיצער פון דער יידישער שול-ארגאניזאציע (אפטיילונג פון צישא) און פון דער י. ל. פרץ-שול, גדליה יאנעסגארטען (גדליה בעקער). דא איז איך געווען זיין בעקעריי. אין זעלביקן הויז האט געווינט שמואל דייטשגעוואנד, אין וועמענס דירה עס פלעגן זיך אויסבאהאלטן פארפאלגטע פאליטישע (קאמוניסטן, פראפעסיאנעלע טוער א"א).

ספרדים אין זאמאשטש

1. דער אויפקום פון זאמאשטש

די שטאט זאמאשטש איז אויפגעקומען אין יאר 1580. אין באזיץ פון דער רייכער און אלטער פוילישער פעאדאלער מאגנאטן-משפחה זאמאסיקי איז געווען א שטעטל וואס מען האט שפעטער גערופן אלט-זאמאשטש. מחמת אפטע אנפאלן פון די טאטערן איז דאס דאזיקע שטעטל חרוב געווארן; אויף דעם ארט איז געווארן א דארף וואס האט באקומען דעם נאמען Skakówka אין דעם דאזיקן דארף איז געבוירן געווארן דער בארימטער מיטגליד פון דער משפחה זאמאסיקי, דער שפעטערדיקער קאנצלער פון פוילן, גרינדער פון דער שטאט זאמאשטש, דער גרעסטער קולטור-און קונסט-מעצענאט וואס אלט-פוילן האט בכלל געהאט — יאן זאמאסיקי (1542 — 1605).

אין 1571 נעמט יאן זאמאסיקי איבער דעם גרעסטן טייל פון די ריוויקע פאר-מענגס וואס זיין פאטער האט אים איבערגעלאזט. זיינע שטודירירן האט זאמאסיקי פארבראכט אין אויסלאנד. ער האט זיך געלערנט אין שטראסבורג (א קורצע צייט) און פינף יאר (1561 — 1565) אין איטאליע. דארט האט ער זיך באקענט מיט די פראמינענטסטע הומאניסטן און געלערנטע וואס האבן זיך קאנצענטרירט ארום דעם אלטן אוניווערסיטעט אין פאדוע. זאמאסיקי האט זיך צוגעקוקט צו דעם גייסטיקן לעבן פון דער דאזיקער שטאט, צו דעם הומאניסטישן גייסט וואס האט געהערשט אין דעם אוניווערסיטעט, וואס האט אויפגענומען אפילו יידן ווי סטודענטן — א זעלטענע דערשיינונג אין 16טן יארהונדערט. ווען ער האט פארגליכן דעם גייסט אין פאדוע מיטן אנטיהומאניסטישן גייסט פון דעם אלטן יאגעלאנער אוניווערסיטעט אין קראקע, איז ער געפאלן אויף א געדאנק אויפצובויען אויף איינער פון זיינע טע-ריטאריעס א מין פוילישע פאדוע, א שטאט וואס זאל זיין אין „איטאליענישן נוסח“, ווי ער האט זיך אויסגעדריקט, ניט נאר וואס שייך ארכיטעקטור, נאר אויך וואס שייך קולטור און בילדונג. אין אנהייב האט ער אפילו געבראכט איטאליענישע געלערנטע, וואס זאלן אין פוילן פארשפרייטן דעם גייסט וואס האט באהערשט א טייל אייראפע. זאמאסיקים אידעאל איז געווען אן אוניווערסיטעט וואס זאל געבן דער יוגנט פון דער שליאכטע א הומאניסטישע דערציאונג און א גרינטלעכע צוגריימונג צום פאליטישן לעבן פון לאנד און ניט סתם טעאלאגיש-סכאלאסטיש וויסן וואס קראקע האט גע-געבן און וואס דער נייער דור שליאכטע האט דעמאלט שטארק קריטיקירט. 1

אין 1578 האט יאן זאמאסיקי געשלאסן א קאנטראקט מיט אן איטאליענישן ארכיטעקט Bernardo Morandi לכתחילה איז דאס געווען א פראיעקט אויפצובויען א שלאס טאקע אין דעם דארף Skakówka א יאר שפעטער האט ארום דעם דאזיקן שלאס אנגעהויבן אויסוואקסן א שטאט. דעם 3טן אפריל 1580 איז זאמאשטש אפי-ציעל פראקלאמירט געווארן ווי א נייע שטאט אין די טעריטאריעס פון דער זא-

מאָיסקי-משפּחה. די נייע שטאָט האָט תּיכּף באַקומען די ברכות פון פּויפּס און פון דעם קינג. לויט די פּלענער פון דעם בעל-הבית האָט זאמאַשטש באַדארפּט ווערן אַ נייער ווירטשאַפּטלעכער און קולטורעלער צענטער, קודם-כל פאַר די ריזיקע שטחים וואָס ער גופא האָט פאַרמאָגט. די פּעסונג וואָס איז אויפגעבויט געוואָרן אַרום דער דאָזיקער שטאָט האָט געזאָלט דינען ווי אַ צוציאונג פאַר די וואָס ער האָט געהאַט בדעה צו פאַרבעטן זיך דאָרט צו באַזעצן. קודם-כל מענטשן מיט קאפיטאַל, ווי סוחרים און בעל-מלאכות. זאמאַיסקי האָט באַפרייט די נייע איינוווינערס פון צאָלן שטייערן די ערשטע 25 יאָר. די קאלאניסטן, וואָס זיינען געווען גרייט זיך צו באַזעצן און באַארבעטן שטיקער לאַנד, האָט ער באַפרייט פון פערזענלעכן באַדינען און אויך פון אַפּגעבן אַ טייל אַרבעט לטובת דעם בעל-הבית.²

דעם 12טן יוני 1580 האָט דער מלך סטעפּאַן באַטאָרי באַשאַנקען די שטאָט מיט אַ פּריווילעגיע, לויט וועלכער זאמאַשטש האָט געהאַט דאָס רעכט צו האָבן דריי ירידים אַ יאָר, דאָס רעכט צו האָבן שפייכלערס פאַר די סחורות וואָס ווערן אַהין געבראַכט פון אַנדערע טיילן פון לאַנד Prowo skladu אויף דער צייט פון ירידים איז אַפילו באַשטימט געוואָרן אַ ספּעציעלער יריד-געריכט, וואָס זאָל פאַרענטפערן אַלע יורדישע קאָנפליקטן און טענות, וואָס געוויינטלעך וואָקסן זיי אַרויס פון מסחר-טראַנזאַקציעס. די סוחרים וואָס האָבן געוואָלט נאָר דורכפאַרן זאמאַשטש און ניט צאָלן קיין טראַנזיטצאָל האָבן זיך געמוזט מתחייב זיין אויסצושטעלן זייערע סחורות אויף דריי טעג אין זאמאַשטש גופא, כדי די אַרטיקע תושבים זאָלן קענען איינ-קויפן דאָס וואָס זיי ווילן. צווישן די דאָזיקע סוחרים זיינען אַבער געווען אויך אַזעלכע וואָס זאמאַשטש האָט ביי זיי אַזוי נושאַ הן געווען, אז זיי האָבן באַשלאָסן זיך דאָ צו באַזעצן. אין דער ערשטער תקופה פון זאמאַשטש ווי אַ שטאָט איז אַזא באַ-שלוס צו בלייבן געווען גאָר לייכט דורכצופירן. אַזוי אַרום האָבן זיך אין זאמאַשטש אַנגעהויבן אויסטיילן פאַרשיידענע סאַציאַלע גרופּעס, לויט געוויסע נאַציאָנאַל-רע-ליגיעזע סימנים. זיי זיינען באַשיצט געוואָרן דורך ברייטע פּריווילעגיעס מצד יאָן זאמאַיסקי. דאָס איז געווען נייטיק, כדי מע זאָל קענען באַשליסן ביי זיך צו מאַכן דעם ריזיקאַלישן שריט — שאַפן זיך אַ נייע היים אין אַ נייער שטאָט, וואָס דאָס האָט גע-פאָדערט ליקווידירן די געשעפטן און היימען, וואָס אַ סך פון די נייע תושבים האָבן פריער געהאַט אין די מרחקים, אַפילו מחוץ פוילן.

די ערשטע תושבים אין זאמאַשטש זיינען געווען אַרמענער. געקומען זיינען זיי פון דער ווייטער טערקיי. אין זאמאַשטש האָבן זיי זיך באַזעצט אויף איין גאַס, מיש-מעז לכתחילה צוגעטיילט פון דער שטאָט-פאַרוואַלטונג גופא. דעם 30סטן אַפּריל 1585 גיט זיי זאמאַיסקי אַ פּריווילעגיע, לויט וועלכער זיי ווערן באַפרייט אויף צוואַנ-ציק יאָר פון צאָלן וועלכע עס איז שטייערן. צוויי יאָר שפּעטער ווערט שוין דערציילט וועגן אַרמענער-בעל-הבתים אין זאמאַשטש. 1589 האָבן זיי זיך קאָנסטיטואירט אין אַן אייגענער רעליגיעזער געמיינדע, מיט אַ מאַגיסטראַט און אַן אייגענעם געריכט. די אַרמענער האָבן געבראַכט קיין פוילן די קונסט פון אויסאַרבעטן סאַפּיאָ, אַ מין קאַלירט לעדער, וואָס איז תמיד געוואָרן אימפּאָרטירט קיין פוילן טאָקע פון טער-קיי. הוין דעם האָבן זיי, אין הסכם מיט דער מאַגנאַטישער פּריווילעגיע, באַקומען דאָס רעכט צו האַנדלען מיט וויין, מעד, שנאָפּס און ביר.

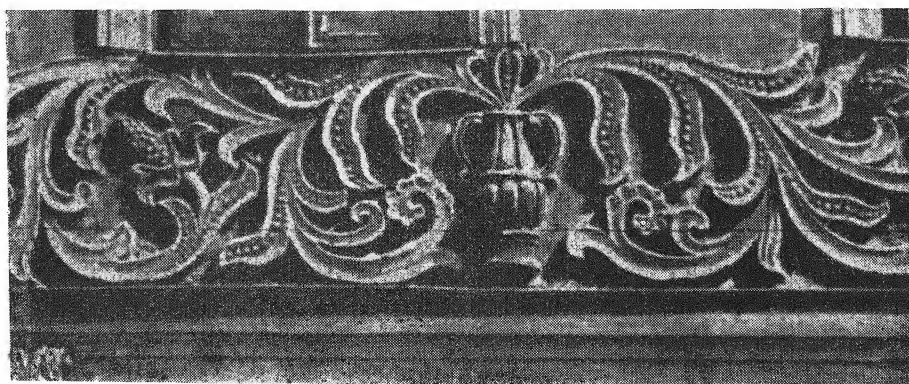
אין 1589 האָבן זיך גריכן באַזעצט אין זאמאַשטש. זיי האָבן אויך באַקומען אַ כתב וואָס האָט זיי קודם-כל גאַראַנטירט פּרייהייט פון אַמונה. ווי גריכיש-קאַטאָלישע האָבן זיי אַ דאָנק דער פינאַנציעלער הילף פון זאמאַיסקי, תּיכּף אויפגעבויט אַן איי-גענע קירך. אויך אין האַנדל האָבן זיי קיין שטערונגען ניט געהאַט. זייערע אינגעוויי-ניקסטע ענינים האָבן זיי געפירט אויף אַן אויטאָנאָמישן אופן און געהאַט אייגענע

דיכטערס און אפילו שומרים, וואס האבן געהיט די גאס וואס זיי האבן באוויינט.
אין 1594 באזעצן זיך טשעכן אין זאמאשטש, אויך אויף א יסוד פון א גארטן-
מירטער פרווילעגייע. 3

אזוי ארום האבן עטלעכע נאציאנאלע גרופעס ביסלעכווייז זיך באזעצט אין
זאמאשטש און זיך געפירט לויט זייערע אייגענע מנהגים און געווען מעטיק אין
פארשיידענע פעלדער פון עקאנאמישן לעבן, בהסכם מיט די רעכט און גארטנטיעס
וואס יעדע גרופע האט אויסגעפועלט ביים בעל-הבית פון שטאט. יעדע נאציאנאלע
גרופע האט געהיט איר פרווילעגייע ווי אן אויג אין קאפ און זיך תמיד אויף איר
פאררופן, ווען עמעצער פון אן אנדער גרופע האט געוואלט משיג גבול זיין זייער יורי-
דיש געזיכערטע ווירטשאפטלעכע מעטיקייט. צאלרייכע רייזשנערס וואס האבן בשעתו
באזוכט זאמאשטש קארגן נישט קיין לויב-ווערטער פאר דער דאזיקער אייגנארטי-
קער שטאט, מיט אירע פארשיידענע נאציעס, שפראכן, רעליגיעס, מיט די אויטא-
נאמע רעכט וואס יעדע גרופע האט און מיט די גאסן-טעריטאריעס וואס יעדערע בא-
וויינט. א זאמאשטשער יריד האט אויסגעזען ווי א קאלירפולער מעפעך, מיט מענטשן
פון פארשיידענע שפראכן און פעלקער. יעדע גרופע האט דורכגעפירט אירע מסחרים
און מלאכות אומגעשטערט. אין גאר א קורצער צייט האט זאמאשטש צוגעצויגן נייע
אימיגראנטישע גרופעס פון דייטשלאנד, ענגלאנד, מאסקאווע, טערקיי, פערסיע,
גריכנלאנד, איטאליע און אונגערן.

להיפוך צו אנדערע שטעט אין פוילן, ווו די בעלי-מלאכות האבן אפגעהיט דעם
קריסטלעך-קאטאלישן כאראקטער פון זייער צעך און נישט צוגעלאזט קיין אנדערש-
גלייביקע — האט אין זאמאשטש פון אנהייב אן געהערשט טאלעראנץ. אין 1590
האבן די קירושנערס באקומען אן אייגענע „ארדענונג“ Porzadek cechowy,
וואס גארנטירט זיי א מאנאפאל וואס שייך פראדוקציע און פארקויף אין שטאט,
הויז בעת די ירידים, ווען פרעמדע קירושנערס האבן אויך געמעגט ברענגען און פאר-
קויפן זייערע אויסארבעטונגען. עס איז אבער געווען שטרענג פארבאטן צו מאן פאר-
מאשטשע ארבעט, ד"ה פון נישט קיין מיטגליד פון צעך. אין פאראגראף XXXV פון
דער „ארדענונג“ ווערט געזאגט, אז „מענטשן פון אנדערע נאציעס מעגן זיך אויך
פארנעמען מיט קירושנעריי“.

גאר גיך וואקסט די שטאט אין דער לענג און אין דער ברייט. 1591 ציילט זא-
מאשטש 301 מויערן, 1596 — גאנצע 400, אלע אגב געבויט אין איטאליענישן סטיל.
די דאזיקע פוילישע מיניאטור פון פאדוע, פארפלאנצט אין א „סארמאטיש“ לאנד,

דער קארגן פון א הויז אויפן „סטאלי רינעק“, זאלענהאפא גאס נומער 1.

אין זכות פון א קאפריז פון א מאגנאט, האט אלע מיטצייטלערישע רייזדערס שטארק באגייסטערט. די שטאט ווערט באשריבן און באזונגען.

אן איטאליענער וואס האט באזוכט זאמאשטש אין יאר 1953 שרייבט אזוי:

די דאזיקע שטאט איז זייער שיין און איז אויסגעפוצט אין אן אמתן איטאליענישן גוסט. זי האט גוטע הייזער, על-פירוב געמויערטע. 4

דער זעלבער איטאליענער איז אגב געווען שטארק אנטזיקט פון דער רייכער ביבליאטעק וואס זאמאסקי האט געשאנקען דער דארטיקער אקאדעמיע, וואס ער האט געגרינדעט אין דעם זעלבן יאר (1593). 5

די מיטצייטלעכע האבן באוונדערט דעם טעמפא, מיט וועלכן זאמאשטש איז גע-

דער אינעווייניקסטער טויער אין דעם „קאסירערס הויז“.

בוים געוואָרן. דער פאָעט קלאַנצוויטש האָט אפילו באַזונגען אין אַ לאַטייניש ליד ווי זאמאַשטש וואַקסט פאַר זיינע אויגן.

די מעשטשאַנעס האָבן זיך געפילט אין זאמאַשטש אַ סך פרייער ווי אין אַנ-דערע שטעט אין פוילן. זאמאַסקי האָט זיי געגעבן די זעלבע רעכט וואָס די שלאַכ-טע האָט געהאַט. זיי זיינען קודם-כל געווען פריי פון צאַלן צאַל ביים אַריינפירן סחור-רות. ער האָט אפילו דערמוטיקט, אז זיי זאלן זייערע קינדער שיקן אין דער אַקאדעמיע פון זאמאַשטש, וואָס איז געעפנט געוואָרן מיט גרויס פאַרזאָר אין יאָר 1593. אויף דער דאָזיקער דערעפּענונג האָט יאָן זאמאַסקי געהאַלטן אַ פּראָגראַם-רעדע און געזאָגט אזוי:

איך האָב פיינט יענע לערערס, וואָס פאַרשטאַפּן די מוחות פון דער יוגנט מיט אומנייטיקע ספּעקולאַטיווע לימודים, וואָס אַנשטאַט אמתער אויפקלערונג פאַריאָגן זיי אין אַ תהום, פאַרברייטערן ניט, נאָר פאַרקערט — דערשטיקן בילדונג און אמת. 6

זאמאַסקים אידעאַל איז געווען דעמאָקראַטיזאַציע פון בילדונג אין דעם זינען, אז אויך די שלאַכטע און ניט נאָר די מאַגנאַטן זאלן געניסן פון בילדונג, וואָס דאַרף קודם-כל האָבן אַ פּראַקטישן ווערט. צו דעם צוועק האָט זאמאַסקי צום ערשטן מאל אין דער געשיכטע פון פוילן איינגעפירט דעם לימוד אַנאַטאָמיע מיט ספּעציעלע לע-רערס, אַראָפּגעבראַכטע פון איטאַליע. 7

דער צוואַנענשטעל פון דעם לערער-פּערסאָנאַל אין דער זאמאַשטשער אַקאדעמיע איז געווען זייער אַ קאַלירפולער. מענטשן פון פאַרשיידענע לענדער און אפילו אמונות (הוין, פאַרשטייט זיך, יידן) האָבן דאַרמט געלערנט, הגם צו לאַנג האָבן זיי נישט געקענט איינזיצן אין זאמאַשטש, ווייל קיין קולטור-לעבן ווי אין די אונגווער-סיטעטי-שטעט, פון וועלכע די דאָזיקע לערערס זיינען געקומען, איז דאָ נישט גע-ווען. אפילו די פּאָליאַקן, וואָס האָבן זיך געלערנט אין איטאַליע און שפּעטער געוואָרן פּראָפּעסאָרן אין זאמאַשטש, האָבן דאַרט בדרך-כלל לאַנג נישט געקענט איינזיצן. עס זיינען צווישן זיי געווען אַ סך שיכורים און, ווי איין מיטציטלער דריקט זיך אויס, אפילו אונטערוועלטלעכע. 8

אַרום דער אַקאַדעמיע איז געוועזן טעטיק אַ דרוקעריי, וואָס האָט אַגב שפּעטער געשפילט אַ ראָלע אין דרוקן אַנטיסעמיטישע ווערק. עס זיינען געווען סטודענטן-היימען, און אַ סך קריסטלעכע פרויען האָבן געלעבט פון האַלטן אויף פּענסיאָן פּרעמד-שטאַטישע סטודענטן. 9

אזוי אַרום האָבן די וואָס האָבן נישט געהאַנדלט און זיך נישט פאַרנומען מיט מלאכה זיך מפרנס געווען פון פאַרשיידענע פונקציעס, שליחות, אַרבעטן אַרום דער אַקאַדעמיע. אַבער דאָס איז געווען אַ גאָר קליינער מיעוט.

זאמאַשטש איז געוואָרן אַ האַנדלסשטאָט צוליב דעם מסחר מיט אַקסן, וואָס מען האָט געבראַכט פון וואַלעכיי און פּאָדאָליע און טראַנספּאָרטירט קיין שלעזיע און דייטשלאַנד. יידן האָבן געשפילט אין דעם דאָזיקן האַנדל אַ וויכטיקע ראָלע, הגם זיי האָבן נאָך דעמאָלט נישט געמאַרט וווינען אין זאמאַשטש.

די לעצטע וואָס האָבן באַקומען אַ פּרווילעגיע צו וווינען אין זאמאַשטש זיינען געווען יידן. דאָס איז געשען אין 1588. דאָס רעכט האָבן באַקומען נישט פוילישע יידן, נאָר ספרדישע. דאָס גופא מאַכט די געשיכטע פון יידן אין זאמאַשטש אויסטערליש און אינטערעסאַנט. כדי דאָס צו פאַרשטיין, איז כדאי אין קורצן צו דערציילן וועגן ספרדישע יידן אין פוילן און וועגן יאָן זאמאַסקים אינטערעס פאַר זיי. 10

2. ספרדישע יידן אין פוילן

די פארשפרייטע מיינונג, אז נאך גירוש ספרד (1492) איז אויך פוילן געווארן טיילווייז אַ מקום-מיקלט פאר די גולי ספרד, לאזט זיך היסטאריש נישט באשטימט טיין. 11 פון צייט צו צייט האבן זיך אין פוילן באוויזן שפאנישע יידן, על-פיר-רוב דיפלאמאטישע שליחים אדער גאר בארימטע רופאים. דאס זיינען געווען קורצע בא-זוכן אויף ספעציעלע פארבעסונגען. אמת, עס האט געטראפן, אז אזעלכע צופעליקע אורחים זיינען געבליבן און עטלעכע האבן אפילו געפונען זייער מקום מנוחה אין פוילן. דאס ביסל מצבות וואס האבן זיך אפגעהויט איז אבער אזוי קליין, אז עס קען נישט זיין קיין רייד וועגן א גרעסערן צושטראם פון ספרדישע יידן קיין פוילן. 12

די דאזיקע יחידי סגולה פון ספרד זיינען בדרך כלל געווען פון א העכערן סאציאלן שיכט; עטלעכע זיינען אפילו נתעלה געווארן, געווארן קרובים למלכות און האבן זוכה געווען אריינגעוועכט צו ווערן אין א ראמאנטישער לעגענדע, מיט וועלכער די פאלקס-פאנטאזיע האט זיך געשפיזט. אבער קיין היסטארישע דאקומענטאציעס, וואס זאלן באשטעטיקן אז פוילן האט געהאט גרעסערע ספרדישע גרופעס, זיינען לעת עתה נישט בנימצא.

די עלטסטע ידיעה איז וועגן א שפאנישן יידן, א רופא ר' יצחק, וואס איז אין יאר 1472, בכן 20 יאר פארן גירוש, געווען אין א פערסישער דיפלאמאטישער מיסיע קיין ווענעציע. אין 1473 איז דער דאזיקער רופא-דיפלאמאט געווען אין קאפא (אין קרים, היינט פעאדאסיע), וואס איז געווען א קאלאניע פון די גענוועזענע יצחק דער שפאניער איז אויך געפארן אין שליחות צום מאלדעווישן וואיעוואדע סטעפאן און פון דארטן קיין פוילן צום קיניג קאזימיר דעם פערטן, וואס האט זיך גראד געפונען אין ליטע. עס שרייבט וועגן אים דער פוילישער כראניקער יאן דלוגאש, וואס מאכט אים גאר פאר א גריד, בעת אין דעם בריוו פון פערסישן שאך ווערט ער אנגערופן „דער רופא יצחק, פון שפאנישער נאציע, לויט אמונה א ייד, און א גרויסער דיפלא-מאט“. 13

א צווייטער ספרדי, ר' יעקב אנועלמי, דאס מאל פון ווענעציע, האט קורץ פארן אונטערגאנג פון דער קאלאניע קאפא זיך באזעצט מיט זיין משפחה און קרובים אין פוילן.

פוילישע יידן האבן אין זייערע ווייטע און ריזיקאלישע מיסחר-נסיעות זיך אפט באגעגנט מיט ספרדישע יידן. צי זיי האבן אנגעשפארט אין שפאניע, איז נישט בא-קאנט. אין די עטלעכע ריזע-באשרייבונגען פון פאליאקן וואס האבן באזוכט שפא-ניע ווערן יידן אויך דערמאנט, אבער נישט קיין פוילישע.

אין 15טן י"ה זיינען די קאנסטאנטינאפאלער יידן געווען די איינציקע סוחרים וואס האבן אימפארטירט קיין פוילן סחורות פון אריענטאלישע לענדער. לעמבערג איז געווארן דער צענטראלער פונקט פאר דעם דאזיקן מסחר און איז געווען אזוי בארימט, אז אויף שפאנישע מאפעס פון 14טן און 15טן יארהונדערט ווערט די דא-זיקע שטאט באצייכנט ווי א וויכטיקער האנדלספונקט. 14

אין די יארן 1467 — 1481 אימפארטירן ספרדישע יידן קאלאניאלע סחורות קיין פוילן, ווי געוויינלעך, מורח-וויינען א"א. אין די יארן 1515 — 1600 זיינען פאר-צייכנט די נעמען פון 12 מערקישע יידן וואס האבן געפירט גרויסע אימפארט-גע-שעפטן צווישן מערקיי און פוילן און געהאלטן אפילו ספעציעלע שפייכלערס, ביי וועלכע עס זיינען געווען באשעפטיקט פוילישע יידן.

הגם על-פי רוב זיינען דאס ספרדים, זיינען זיי אבער נישט קיין שפאנישע יידן. דירעקט פון שפאניע גופא באלד נאכן גירוש זיינען יידן קיין פוילן נישט געפארן. די

האָס זיינען שפעטער געקומען און א טייל פון זיי זיך אפילו באזעצט זיינען געווען נישט מער ווי קליינע גרופעס, אפילו נישט גענוג אויף צו האָבן אַן אייגענע קהילה. זיי זיינען געווען גולי ספרד אויף אַן אומדירעקטן אופן. דאָס זיינען געווען קינדער אַדער אייניקלעך פון גולי ספרד, על-פי רוב געבוירן אין לענדער מחוץ שפּאַניע. זיי זיינען געווען גרויסע סוחרים, באַנקירן, אַבער על-פי רוב רופאים, וואָס האָבן אין זכות פון זייער פאך און אפשר אויך צוליב זייער אַפּשטאַם נושאַ הן געווען און גאָר גיך עולה לגדולה געוואָרן אין יידישן און אפילו אין נישט-יידישן לעבן פון פוילן.

די פוילישע סטודענטן אין די אימאַליענישע אוניווערסיטעטן זיינען נישט איין בויאל געקומען אין קאנטאקט מיט יידן-סטודענטן, כפרט אין דער שטאָט פאדווע, ווו עס האָבן אויך שטודירט פוילישע יידן, און נישט איינער פון זיי איז געקומען אַהיים מיט אַן אידעאליזירט בילד פון אַ ספרדישן ייד, וואָס איז אין זייערע אויגן געווען די פארקערפערונג פון דער רענעסאַנס-קולטור. יידישע רופאים אין אימאַליע, און צווישן זיי אַ סך גולי ספרד, האָבן געהאַט פאַציענטן צווישן דער הויכער פוילישער שליאַכ-בע. דאָס האָט אפשר גורם געווען דערצו אַז נישט איין פוילישער מאַגנאַט האָט גע-וואָלט מיטברענגען מיט זיך קיין פוילן אַ יידישן רופא פון אימאַליע. 15

דער שם וואָס דער שפּאַנישער ייד האָט געהאַט אין דער פוילישער ליטעראַ-טור פון 16טן י"ה דריקט אויס צום בעסטן יאָן קאַכאַנאַווסקי (1530 — 1584), ווען ער לויבט דעם באַרימטן מחבר פון די „דיאַלאָג וועגן ליבע“ (וואָס זיינען אַרויס אין 1535), דון יהודה בן יצחק אברבנאל Leone Hebreo פון וועלכן ער איז געווען באַ-איינפלוסט. 16 עס איז דערפאַר נישט קיין חידוש וואָס די אימאַליענישע פּרינציפּעסין באַנאַ, ווען זי קומט קיין פוילן צו ווערן די פרוי פון אַ פוילישן קיניג, ברענגט מיט זיך מיט דעם ספרדי שמואל בר משולם ווי אַ הויף-רופא (געווען אין פוילן אין די יאָרן 1532 — 1547) און דעם אימאַליענישן אַשכנזי ר' שלמה פון אודינע (פראַקטיר-קירט אין פוילן 1548 — 1564). יאָרן נאָכן גירוש האָט מען אין שפּאַניע געשריבן, אַז עס איז נישט קיין חידוש וואָס קיניגלעכע פאַלאַצן און מאַגנאַטישע הויפן ווילן האָבן דווקא שפּאַניש-יידישע רופאים. איינער פון די שפּאַנישע דאָקטוירים האָט אין 1575 באַראַקטעריזירט דעם יידן ווי אַ מענטשן וואָס איז לויט זיין „כאַראַקטער און בעמפעראַמענט ממש באַשטימט פון דער השגחה“ צו זיין אַ דאָקטאָר. 17

עס איז דערפאַר נישט קיין חידוש וואָס די פאַר יידן-דאָקטוירים, על-פי רוב פאַרבכעטענע קיין פוילן, וואָס האָבן געשטאַמט פון שפּאַניע, האָבן גאָר גיך אויסגע-נומען און געשאפן דינאַסטיעס פון יידישע רופאים וואָס האָבן אויך געשפילט אַ חשוּר בע ראַלע אין דעם יידישן ציבור-לעבן פון לאַנד.

אַזא רופא, מסתמא אַ געבוירענער אין שפּאַניע, איז געווען ר' יצחק בן אברהם. אין 1501 באַקומט ער אַ פּרינציפּעל פון קיניג יאָן אַלבערט, אַז ער איז באַפרייט פון צאָלן שטוייער. דאָס זעלבע טוט אין 1502 דער קיניג אַלעקסאַנדער. אין 1504 וווינט ער אין קראָקע. ער איז הויף-רופא פון דריי פוילישע הערשערס. ער איז באַ-פרייט פון שטעלן זיך אין וועלכן עס איז געריכט, חוץ דעם קיניגלעכן. פאַר זיינע קאַנסולטאַציעס באַקומט ער שטענדיקע שכירות. מען פלעגט אים אַנפאַרטרוען אפילו דיפלאָמאַטישע מיסיעס. אין 1507 פאַרט ער קיין קאַנסטאַנטינאָפּאָל. ער איז גע-שטאַרבן אַן ערך אין 1510. 18

זיין איידעם איז געווען דער ספרדי ד"ר גרשון ראַפּאַפּאָרט, באַקאַנט אין די מקורים ווי דער רופא פון פארטאָ Rofe de Porto (דער זידעל פון בעל אי תן ה מ ז ר ה י). אין דער זעלבער צייט מיט ד"ר שלמה האַשכנזי איז קיין פוילן גע-קומען ד"ר שלמה קליפּאָראַ אַדער קאַלאַהאַראַ. אין די העברעאישע מקורים הייסט ער: שלמה רופא ספרדי קליפּאָראַ. ער איז געקומען קיין פוילן צוזאַמען מיט זיין פאָ-

טער יוסף און זיין ברודער משה, שפעטער א מחבר. ער איז געווען א זון פון א שפאניש געבוירענעם יידן. אליין איז ער געבוירן געווארן אין אמסטערדאם און דארטן טאקע שטודירט מעדיצין. אין קראקע באזעצט ער זיך אין יאר 1560. אין יאר 1570 ווערט ער באשטימט פון קיניג זיגמונט-אויגוסט ווי זיין רופא צוליב „די באזונדערע מעדיצינישע ידיעות און פראקטישער דערפארונג“. צוזאמען מיט זיין פרוי און קינד דער ווערט ער באפרייט פון אלע שטייערן. זיינע מעלות און זיין ערלעכקייט ווערן געלויבט פון דעם קיניג סטעפאן באטארי אין דער באנייטער פרינציפאליע, ארויס-געגעבן אין 1578. ער קריגט אפילו רעכט צו פירן מסחרים און שוויג זיך גאר שטארק אויס אויך אויף דעם דאזיקן געביט. מיט זיין זון אברהם און א ספרדישן ייד שלמה הביבי פירט ער גרויסע מסחרים מיט זאלץ און עקספלאזאטירט די ניי-אנטדעקטע זאלצגרובן אין „רויט רייסן“. ער איז אויך א שטיקל באנקיר און לייט געלט אויף פראצענט. 19

באלאבאן שרייבט, אז ד"ר שלמה קאלאהארע האט זיך גוט געקענט מיטן רמ"א און געפירט מיט אים לאנגע וויכוחים וועגן עניני הדת, וואס ווערן אפט דערמאנט אין רמ"א'ס שאלות ותשובות. דאס איז געווען די תקופה ווען אין פוילן איז פארגעקומען דער הייסער וויכוח צווישן די אנהענגערס פון דעם רמב"ם, צו וועלכע עס האבן אויך געהערט די יידן פון שפאניע און איטאליע, און זיינע קעגנערס.

א דאנק דער דאזיקער געזעלשאפט — שרייבט באלאבאן — האט זיך געביטן דעם רמ"א'ס קוק אויף דער וועלט און האט אים געמאכט מער טאלעראנט בנוגע די מעשים און „כפירות" וואס האבן זיך באוויזן צוזאמען מיט דער נייער תקופה אויף דעם פויליש-יידישן האריוואנט. דערפון שטאמט דעם רמ"א'ס ליבעראליזם אין א סך פון זיינע תשובות. 20

דער וועלט-בארימטער מאראן, רופא אמאטוס (חביב) לויטאנאס (1511 — 1568), האט געשטאמט פון פארטוגאל. קיניג זיגמונט-אויגוסט האט אים דורך א ספע-ציעלן שליח, פארבעטן צו ווערן זיין לייב-רופא, בעת יענער האט שוין געוויינט אין אנקאנא. ער האט אבער די פארבעטונג נישט אנגענומען. אבער זיין קווינס זון, וואס האט געהייסן משה בן אליהו מאנטאלטא, האט זיך באזעצט אין לובלין, ווו ער איז געשטארבן אין יאר 1637. דער דאזיקער משה מאנטאלטא האט אין לובלין אויסגע-בויט אויף אייגענעם חשבון א שול, ווו מען האט געדאוונט על-פי נוסח ספרד. ער האט געהאט א זון וואס האט שטודירט מעדיצין אין פאדוע און שפעטער געווארן הויפדאקטאר אין פוילן. היות ווי זיין זיידע אליהו מאנטאלטא איז אויך געווען א דאקטער (געשטארבן 1616 אין פראנקרייך), האבן מיר דא דריי דורות פון פראמי-גענטע ספרדישע רופאים אין פוילן. 21

אזעלכע משפחות פון שפאנישן אפשטאם וואס האבן אין פוילן געהאט דורות דאקטוירים איז געווען נישט ווינציק. גענוג צו דערמאנען די משפחה חזק וואס האט זיך פארוואנדלט אין Fortis de Lima און האט זיך מתחתן געווען מיט די קאלאהאר-דאס, און א סך אנדערע. ווייל זיי זיינען געווען חשוב אין זכות פון זייער פראפעסיע, סאציאלן מעמד און קהלן זיך אין יידישן לעבן, איז די געשיכטלעכע דאקומענטאציע וואס שייך דעם סעקטאר ספרדישע יידן אין פוילן ווייט נישט קיין ארעמע. עס זיינען אבער אויך געווען אין פוילן ספרדישע סוחרים, באנקירן, גרויסע אונטערנעמערס, אפט מאל פון אן אוואנטוריסטישן שניט. וועגן די וולאכאווויטשעס פון איטאליע זיי-נען אויך פאראן דאקומענטן. איינער פון זיי, שלמה וולאכאווויטש, שרייבט זיך אפילו אונטער אויף א דאקומענט Salomo Szafardi ד"ה שלמה הספרדי. ער איז געווען א האנדלס-אגענט ביים קיניגלעכן הויף, ממילא א רייכער ייד. עס האבן מסתמא נישט געפעלט קיין ספרדים פון די בינזנים, ד"ה פון מיטעלן קלאס. אפשר זיינען אין לא-

קאלע פנקסים ערגעין פאראן שפורן פון זייער עקסיסטענץ. אפשר זיינען זיי ווי א גיטיקער מיעוט „אסימילירט“ געווארן מיט די אשכנזים און פארשוונדן אין דעם ברוינדיקן מאסן-לעבן פון יידן אין פוילן. על כל פנים קען מען וועגן גרויסע צאלן ספרדים אין פוילן בדרך כלל נישט ריידן, אפשימא וועגן א דירעקטער עמי-גראציע פון שפאניע אדער פארטוגאל קיין פוילן, אזוי ווי מען איז געפארן קיין איי-טאליע, פראנקרייך, טערקיי און שפעטער (שוין ווי מאראנעו) קיין האלאנד. 22

אבער אין זכות פון אן איינגארטיקער פאליטישער קאניונקטור גראד אין טער-קיי האט זיך אין איין שטאט אין פוילן, אין לעמבערג, אנגעהויבן פארמירן א קא-לאניע פון ספרדישע יידן וואס האט אין א גרויסער מאס משפיע געווען דעם אויפ-קום פון דעם יידישן ישוב אין זאמאשטש. די הויכע מאראלישע און געזעלשאפטלעכע השיבות, וואס ספרדים האבן זיך אויסגעארבעט אין דער פוילישער ליטעראטור און ביי די פריצים, האט נישט ווייניק צוגעשפילט צו דעם מערקווירדיקן מזל, וואס יהודים-ספרדים האבן געהאט אין פוילן און וואס האט גורם געווען דעם פאטערנא-ליזם מצד מאגנאטן און מלוכה-פירערס, בעת די אייגענע, פון דורות איינגעווארצלעט יידן, האבן קיין מאל נישט זוכה געווען דערצו.

דער דאזיקער אינטענסיווער קאנטאקט פון ספרדישע יידן מיט פוילן דאמירט זיך זינט דאן יוסף נשיא (געשטארבן 1579) האט אין זכות פון זיין מעמד אין טער-קישן הויף ווי אדיפלאמאט, באנקיר און ממש גלאבאלער סוחר, באקומען א סך קאנצעסיעס צו פירן מסחרים אין פוילן. דאן יוסף נשיא האט זיך באזעצט אין טערקיי אין 1552. ער איז פון א מאראן געווארן צוריק א ייד און האט אנגעהויבן ביסלעכ-ווייז שפילן א פירנדיקע ראלע אין דער אימפעריאליסטישער פאליטיק פון טערקיי, אין דער צייט פון דער ממשלה פון סולטאן סוליימאן דעם צווייטן (1520—1566) און זיין זון סעלים דעם צווייטן (1566—1574). יוסף נשיא האט געהאלפן דורכפירן דעם פויליש-טערקישן טראקטאט פון 1561, וואס האט פוילן פארזיכערט שלום אויף א געוויסער צייט, פארן פרייז פון ניט שטערן דער טערקישער עקספאנסיאן אין איירא-פע. וואס עס איז געווען יוסם נשיאס ראלע אין די דאזיקע פארהאנדלונגען איז ניט אין גאנצן קלאר. על כל פנים האבן זיינע פאליטישע פארדינסטן געמוזט זיין גאר וואגיקע, אויב דער סולטאן האט אים באשאנקען מיט אזוי פיל טובות און הנחות. אין יאר 1562 האט דער סולטאן סוליימאן פארווערט דעם אימפארט פון וויין קיין קאנס-טאנטינאפאל, אפילו פארן געברויך פון יידן און קריסטן, אבער פארן טראנזיט אין אנדערע לענדער זיינען קיין מניעות ניט געווען. היות ווי די נייע איינגענומענע טע-ריטאריעס האבן פראדוצירט א סך וויין און די ארומיקע לענדער האבן דאס שטארק קאנסומירט, איז אימפארטירן וויין געווארן א גרויס געשעפט. דער הויפט-דיפלא-מאט און באנקיר יוסף נשיא האט באקומען פון סולטאן א פירמאן (א דער-לייבעניש) צו עקספארטירן וויין פון אינדזל קרעטא (קאנדיע) קיין מאלדעווע און פון דארטן קיין פוילן. מיט דער הילף פונעם טערקישן סולטאן געלינגט אים צו באקומען ברייטע האנדל-קאנצעסיעס אין פוילן. אין דעם בריוו פון פוילישן קיניג ווערט דער-קלערט, אז די דאזיקע ברייטע הנחות אריינצופירן סחורות קיין פוילן אן צאל בא-קומט יוף נשיא מחמת דער סולטאן גופא האט עס אים געבעטן. ער באטראכט אגב די דאזיקע פריווילעגיע אויך ווי אן אויסדרוק פון דאנקבארקייט פאר די טובות וואס דער דאזיקער יוסף נשיא האט געטאן זיינע אמבאסאדארן אין טערקיי. דאס איז גע-ווען אין יאר 1567. דערווייל האט יוסף נשיא געגעבן דעם פוילישן קיניג א הלואה פון 150.000 דוקאטן, א סומע גאר א גרויסע אין יענע צייטן. ווען דער קיניג האט שפעטער דערקלערט דעם ספעציעלן שליח פון דאן יוסף נשיא, אז ער קען די הלואה דערווייל נישט צוריקצאלן, האט ער געבעטן ווי א באלייגונג צו פארלענגערן זיינע

האנדל-קאנצעסיעס. אזוי ארום האבן קנאפע עלף יאר אנגעהאלטן די דאזיקע מסחר-קאנטאקטן צווישן דעם פוילישן מלך און דעם יידישן באנקיר-דיפלאמאט אין מער-קיי.²³

ווי א פועל-יוצא פון די דאזיקע ברייטע, עקסטערניטאריאלע און דיפלאמאטישע באנקציאנירטע האנדלס-הנחות האבן זיך אין פוילן באוויזן מערקישע יידן, אלע אנענטן פון יוסף נשיא, און אנגעהויבן אריינפירן אן צאל פארשיידענע וויינען און אנדערע מורח-פראדוקטן. דער צענטראלער פונקט פון די דאזיקע געשעפטן איז גע-ווען לעמבערג, ווייל עס האבן דארט געווינט א סך גריכן און ארמענער. דער אנלויף פון מערקישע יידן האט ארויסגערופן א גוואלטיקע אימצופרידנקייט נישט נאר מצד די קריסטלעכע סוחרים, וואס האבן דערשפירט די סכנה פון קאנקורענץ, קעגן וועל-כער זיי האבן זיך נישט געקענט ווערן, נאר אויך מצד די דארטיקע יידן.

אין 1567 באקומען צוויי אנענטן פון יוסף נשיא, די מערקישע יידן היים הבהן און אברהם דע מאסא, די אויסשליסלעכע רעכט צו אימפארטירן וויינען קיין פוילן. אברהםס ברודער, משה דע מאסא, ווערט באשטימט פארן פארטרעטער, מיטן ויז-ארט אין לעמבערג. דער דארטיקער שטאטראט און די סוחרים-הברה האבן שטארק פראטעסטירט קעגן די ברייטע האנדלס-קאנצעסיעס וואס די דאזיקע מערקישע יידן האבן באקומען. דאס וואס זיי זיינען געווען פריי פון צאלן אריינפיר-שטייער און גע-האט דאס רעכט צו דעפאנירן זייערע סחורות Prawo skladu בעת אנדערע סוחרים האבן געמוזט די ערשטע 14 טעג פארקויפן קודם-כל צו די שטאט-איינוווינערס און ערשט שפעטער געקענט פארקויפן אין אנדערע מקומות, -- דאס האט געשטעלט אין סכנה די עקאנאמישע זיכערקייט פון די לעמבערגער סוחרים וואס האבן גע-האנדלט מיט וויינען, יידן בתוכם. אזעלכע פריווילעגיעס האבן קיין אנדערע אויס-לענדישע סוחרים אין פוילן קיין מאל נישט געהאט. די לעמבערגער סוחרים האבן אבער בשום אופן נישט געוואלט אנערקענען די דאזיקע אפמאכן און קאנצעסיעס. די מער-קישע יידן גופא האבן קיין סך נישט געקענט אויפטאן. אמת, דער קיניג האט זיך אריינגעמישט און דערמאנט די לעמבערגער שטאטמאטעס, אז מען קען די יידן סוחרים נישט שמערן, מחמת דעם וואס די קאנצעסיעס, וואס די דאזיקע ספרדישע יידן האבן באקומען, זיינען קודם-כל אן אויסדרוק פון דאנקבארקייט וואס פוילן פילט לגבי מערקיי. דערפאר וועט יעדער אקט פון סאבאטאזש קעגן די דאזיקע סוחרים באטראכט ווערן ווי א בונט, א מרידה. דער מלך האט אויך געווארנט, אז ער וועט שווער באשטראפן די שולדיקע וואס שמעלן זיך אנטקעגן און לאזן נישט דורכפירן די פריווילעגיע, וואס ער גופא האט די דאזיקע יידן געגעבן.

די לעמבערגער מעשטשאנעס זיינען ארויס מיט גאר אנדערע דיבורים. זעענדיק, אז קיין מסחר-ארגומענטן העלפן נישט, זיינען זיי ארויס מיט פאטריאטישע מענות און אנגעהויבן דערציילן, אז אייגנטלעך זיינען די דאזיקע יידן נישט קיין סוחרים, נאר בפועל ממש מערקישע שפיאנען. ווען אויך די בילבולים האבן נישט געהאלפן, האט די שטאט אפעלירט צום סיים וואס האט זיך גראד צוזאמענגעקליבן אין פיעטריקאו. דארטן האט מען, נאך לאנגע וויכוחים, באשלאסן בטל צו מאכן די דאזיקע דיפלאמא-טיש-סוחרישע פריווילעגיעס. אויף אזא אקט האט אבער דער קיניג נישט געוואלט געבן זיין חתימה, אזוי אז די פריווילעגיעס זיינען געבליבן אין קראפט.²⁴

יאן זאמאסיק, ווי דער מלוכה-קאנצלער, האט פארשטאנען, אז פוילן קען זיך נישט דערלויבן עובר צו זיין אויף דעם צוואג, געהתמעט אין אן אפיציעלן דאקומענט. האט ער זיך שטארקט באמיט, אז דיד דאזיקע יידן זאלן קענען זיך פריי באוועגן און האנדלען בהסכם מיט די פונקטן פון דעם אפמאך וואס יוסף נשיא האט באקומען. אין לעמבערג גופא האבן זיך די ספרדים אבער געפילט זייער שלעכט. די דארטיקע

יידן זיינען דאס מאל געגאנגען יד-אחת הווא מיט די פוילישע מעשטשאנעס, ווייל אזוי האבן דיקטירט זייערע אינטערעסן, הגם יענע זיינען תמיד געווען אנטוויידיש, אבער אין דער געשאפענער לאגע זיינען די יידן געווען פונקט אין דער זעלבער גע- פאר פון איבערליצטירט צו ווערן, ווי עס זיינען געווען די ניט-יידן.

די שנאה צו די טערקישע יידן איז אין לעמבערג געווארן זייער שטארק. זיי גופא האבן עס גאר גיך דערפילט. משה הכהן דע מאסא, דער לעמבערגער פארטרעטער, שרייבט אין א בריוו צו זיין ברודער, אז די לעמבערגער סוחרים ווילן זיי ממש רד- אינירן. אויך די יידישע סוחרים און לעמבערג ווייזן ארויס זייער ווייניק ליבע צו זייערע אמונה-ברידער פון טערקיי. אין א געוויסן פרט זיינען זיי דווקא מער קעג- נעריש געשטימט ווי די גויישע סוחרים. דערפאר אבער האט דע מאסא נישט גע- האט גענוג לויבווערמער וועגן דער באציאונג פון יאן זאמאסקי צו אים און צו זיינע חברים. אין דעם דאזיקן בריוו צום ברודער אין דער ווייטער טערקיי שרייבט משה הכהן אזוי:

ווען ניט די סימפאטיעס און דער חסד פון דעם הער קאנצלער (ד"ה יאן זא- מאסקי) וואס האט פאר מיר דרך-ארץ און נעמט מיך אויף אין זיין שטוב ניט ווי מען נעמט אויף א סוחר, נאר ווי אן אייגענעם, וואלטן די לעמבערגער אונז אויפ- געגעסן לעבעדיקערהייט.

משמעות, אז די דאזיקע האנדלס-מיסיע, דורכגעפירט פון די ברידער דע מאסא, האט געהאט א פעולה, אז קיין פוילן זאלן פון דער ווייטער טערקיי קומען אנדערע יידן און אויך פרווון מזל אין געשעפטן. אין חודש מארץ 1568 שיקט דער טערקישער סולטאן א בריוו צום פוילישן קיניג מיט א פראטעסט וואס „זיינער" א ייד, ווערט שטארק געשטערט מצד די ארטיקע סוחרים, הגם ער האט א בפירושע פרוווי- לעגיע צו פירן מסחרים. ער בעט דעריבער ניט שמערן דעם יידן און זיין גרופע, וואס געהערט צו די וואס פארדינען זיין שטיצע, פונקט ווי דאן יוסף נשיא, א „מאדעל פון א פריינד אין דער יידישער נאציע". עס איז זיין טבע, שרייבט דער סולטאן, צו באליינען די וואס צייכענען זיך אויס מיט „זייער טריישאפט און איבערגעגעבנקייט צו אונזער טראן".

דאס איז משמעות געווען גאר א נייע טערקיש-יידישע עקספעדיציע וואס האט געארבעט אין לעמבערג, אבער זי האט זיך אנגעשטויסן אויף אזעלכע שוועריקייטן, אז דער ייד Gianamore האט געמוזט פארמסרן פארן סולטאן און יענער האט גע- פאדערט זיינע רעכט לויטן אפמאך. 1570 שיקט יוסף נשיא א ספעציעלן שליח צום פוילישן קיניג אין שייכות מיטן חוב וואס דער קיניג איז אים שולדיק געווען. קיין מוזמן האט דער קיניג נישט געהאט און דערפאר האט ער פארלאנגט די קאני- צעסיעס, נישט געקוקט אויף דער גרויסער אומצופרידנקייט וואס זיי האבן ארויס- גערופן ביי די פוילישע מעשטשאנעס, נישט ווינציקער ווי ביי די יידישע סוחרים. 26 אונטער דעם האגל פון קולות און בפירושדיקן סאבאטאזש האבן די אגענטן פון יוסף נשיא ווייטער געפירט זייערע מסחרים, זיי האבן געהאט גרויסע קרעדיט-שווע- ריקייטן און געמוזט לייען געלט אין לעמבערג. די גויישע וואכערערס האבן אבער געשוונדן פון זיי די הויט. צו יידישע געלטלייערס האבן זיי מורא געהאט זיך צו ווענדן. דיד „כלבים אונדזערע" — אזוי רופט אן משה הכהן די לעמבערגער יידן — זיי האבן טאקע „געבילט". דער מאגיסטראט און די גויישע סוחרים האבן שטארק פרא- טעסטירט, אבער דער קיניג האט זיינס אויסגעפירט: דער האנדל איז ווייטער גע- נאנגען. אפגעשוואכט פון קאמף, האבן די לעמבערגער שטאט-טאטעס געמוזט אפ- שמעלן די אטאקעס און געהאפט, אז די דאזיקע פרעמדע, נישט-געבעטענע טערקי- שע סוחרים-יידן וועלן סיי ווי סיי מוזן עקאנאמיש צוזאמענברעכן. די ספרדישע סוחר-

רים האבן אנגעהויבן פילן אלץן שטארקער און שטארקער די פיינדלעכע אטמאספערע. איזאלירט פון דער יידישער עדה אין לעמבערג, וואס האט פון זיי געווייכט, אן לשון, אן פריינד — האבן זיי זיך דערפילט שטארק דערשלאגן. זיי האבן פארשטאנען, אז מען דארף טאן עפעס קאנקרעטס טאקע באלד, ווייל פון דער ווייטנס האט מען זיי נישט געקענט באשיצן, בעת אין דער נאענט האט געווייט מיש שנאה און כעס. שרייבט דער אגענט משה הכהן צו זיין ברודער אין דער ווייטער טערקיי אזוי:

איך האב אויפגעהערט זיך צו זארגן, ווייל מיין איינציקע ישועה איז גאט. ווען איך קען האבן א בגד און א שטיקל ברויט, ארט מיך קיין זאך נישט און גאר נישט, ווייל איך ווייס וואס עס טוט זיך אויף דער וועלט. אומעטום וועל איך פארדינען מיין שטיקל ברויט און סוף כל סוף וועל איך דאך עולה זיין קיין ירושלים, בכדי דארטן צו לעבן. אלע דיינע פריינד זיינען איצט שונאים דיינע, זיי ווילן דיך פארניכטן, באראבעווען, פארשטיינערן. 27

אין אזא אטמאספערע האבן די דאזיקע טערקישע ספרדים געלעבט, געהאנדלט און געפירט א קאמף אין משך פון קנאפע זאכט יאר. דער קאנצלער יאן זאמאסקי האט זיך באמיט צו העלפן מיט וואס ער האט נאך געקענט. בעת ער האט אין 1580 אויפגעבויט די שטאט זאמאשטש איז אים איינגעפאלן א געדאנק צו פארבעסן די דאזיקע טערקישע יידן זיך דארטן צו באזעצן, און אזוי ארום ווערן דער יסוד פאר א דארטיקן יידישן ישוב. פון די מקורים איז נישט קלאר, צי דאס איז געווען זיין אייגענער געדאנק, אדער דאס האבן די ספרדישע יידן אונטערגערוקט. דער תנאי איז אבער געווען, אז קיין פוילישע יידן זאל מען אהין נישט אריינלאזן. דער קאנצלער, וואס האט נאך פון זיינע שטודירטארן אין איטאליע געהאט א הויכע מיינונג וועגן די שפאנישע יידן, האט זיכער אין דעם פרט געטאן דאס וואס איז אים געווען שטארק צום הארצן. על כל פנים האבן די ספרדים פון לעמבערג שטארק אונטערגעשטראכן אין זייערע בריוו, אז זאמאסקים בפירושע כוונה איז נישט אריינצולאזן אין זאמאשטש קיין פוילישע יידן. זאמאסקי האט אויך דערביי געמאכט א חשבון, אז די ספרדישע יידן וועלן, וויינענדיק אין שטאט, ווייטער קענען פירן מסחרים אין פוילן בכלל און אין לעמבערג בפרט. אין 1587, ד"ה א יאר איידער זאמאסקי האט ארויסגעגעבן די אפיציעלע פריווילעגיע פאר די ספרדישע יידן וואס ווילן זיך באזעצן אין זאמאשטש, איז משה הכהן דע מאסא אהין אוועק-געפארן און איז שוין דארט געבליבן. דאס איז זיכער געקומען ווי א רעזולטאט פון דעם קאנצלערס פארבעטונג. אים גופא איז שטארק געפעלן געווארן דער געדאנק פון א יידישער ספרדישער קאלאניע אין זאמאשטש, וואס איז נישט ווייט פון לעמבערג, אבער ווייט פון יידישע און אפשר נישט-יידישע קאנקורענטן. אין א בריוו קיין טערקיי צו זיינע פריינד, געשריבן אין 1587 שוין פון זאמאשטש, האט משה הכהן געלאזט וויסן:

איך זאג אייך, אז די גרויסע אדונים און מלכים זארגן זיך אומעטום און בפרט אין פוילן דערפאר, אז זייערע אונטערטאנען זאלן נישט ליידן קיין אומישר, אלץ איינס אויב דאס איז א ייד, א ציגיינער אדער א טאטער.

נאך אזא גזומא, וואס איז געקומען ווי א רעזולטאט פון אן אומגערעכטער ישועה פון דער טאפלט פיינדלעכער לאגע, אין וועלכער ער האט זיך געפונען אין לעמבערג, שרייבט ער ווייטער אזוי:

דער הער קאנצלער וויל קאלאניזירן זיין ניי געגרינדעטע שטאט. די דאזיקע שטאט האט, ווי די שטאט לעמבערג, א סך מעלות, ווייל זי געפינט זיך אין צענטער פונעם לאנד, אין א שיינער געגנט, סך-הכל פיר מייל פון א פארט וואס פירט

קין ווארשע און קיין דאנציק. דא זיינען פאראן גענוג פרייע פלעצער בכדי אויפ-
צושטעלן הייזער און אויך גענוג פעלדער, וואס אין לעמבערג זיינען זיי גראד
טייער. א ו י ד א י ז ד ע מ ק א נ צ ל ע ר ס ו ו נ ט ש , א ז
נ א ר פ ר ע נ ק י ש ע (ד"ה ספרדישע) י י ד נ ז א ל נ ז י ד ד א ב א -
ז ע צ נ . ע ר ו ו י ל ל ח ל ו ט י נ ב י ט ה א ב נ ק י י א י י ג ע נ ע
י י ד נ . די דארטיקע בירגערס האבן א סך פריווילעגיעס. דער אדון גופא אין
זייער א פיינער מענטש, אפילו שטיינער האבן אים ליב, א פשיטא — מענטשן.
צו מיר האט ער ארויסגעוויזן א סך חסד, און ער האט פאר מיר באשטימט א פלאץ,
כדי איך זאל קענען זיך אויפשטעלן א הויז. דאס דארף מיך קאסטן 400 גולדן,
אבער עס וועט זיין א שיין הויז! ווי נאר איך וועל פארקויפן מיינע וויינען, וועל
איך זיכער צוטרעטן צום בויען פאר זיך א הויז. אויב ביי אייך געפינען זיך אונזעל-
כע וואס האבן בדעה זיך צו באזעצן אין זאמאשטש. וועלן זיי דא געפינען פאר
זיך פלעצער און געניסן פון אלע מענטשלעכע פרייהייטן. דאס איז חל גיט נאר
אויף די א ו נ ד ז ע ר י ק ע , נאר בכלל אויף יעדן איינעם אין טערקיי. 28

וואס פאר א פעולה דער דאזיקער אינטערעסאנטער בריוו האט געהאט לאזט
זיך נישט פעסטשטעלן. על כל פנים קען מען זיך משער זיין, אז א ביסל ספרדישע יידן
זיינען געקומען פון טערקיי, פונקט ווי עס זיינען געקומען ארמענער פון דארטן און
זיך באזעצט אין זאמאשטש.

איינס איז אבער קלאר, אז בעת משה הכהן האט געשריבן דעם דאזיקן בריוו
צו זיינע אמונה-ברידער אין טערקיי, האט ער שוין אויף דעם משמעות געהאט זא-
מאסיקים הסכמה. ער און אויך אנדערע ספרדים, וואס האבן זיך געפונען אין לעמ-
בערג, זיינען אפריער פארבעטן געווארן פון זאמאסיקין ווי יחידים. דער פאקט, אז
עמלעכע פון זיי האבן באקומען אזעלכע ברייטע הנחות כדי עס זאל זיי ציען זיך צו
באזעצן אין דער נייער שטאט, האט אין א גרויסער מאס משפיע געווען צו העלפן
דעם גרינדער פון דער שטאט צו פארגרעסערן די צאל יידן, אבער נאר ספרדישע.
באשיצט פון דער קאנקורענץ פון אייגענע און פרעמדע, ד"ה פון פוילישע יידן און
פון די קריסטלעכע סוחרים, האבן די ספרדישע יידן געהאפט ווייטער צו פירן זייערע
געשעפטן דווקא אין לעמבערג און אויסניצן זאמאשטש נאר ווי א ווייניגפונקט.

צונויפגעטראפן האט זיך די דאזיקע מערקווערדיקע פארבעטונג קיין זאמאשטש
גראד מיטן מאמענט ווען די געשעפטן פון יוסף נשיאס אגענטן זיינען אין לעמבערג
געגאנגען מיט דער פוטער אראפ און קיין דיפלאמאטישע ישועה פון דעם הויכן פרא-
טעקטאר פון טערקיי איז נישט געקומען און האט אויך נישט געקענט קומען. פאר-
טונקען אין חובות, האבן די ספרדים נישט געהאט קיין געלט אויסצוקויפן זי סחר
רות, וואס זיי האבן געמוזט פארמשכונען. משה הכהן איז אפילו איין מאל געווען
ארעסטירט פאר נישט צאלן די חובות. עס האבן נישט געהאלפן די פראטעסטן פון
צוויי שלאכטשיצעס וואס האבן אין זאמאסיקים נאמען געבעטן אים צו באפרייען.
אמת, משה הכהן איז נאך פיר טעג באפרייט געווארן, אבער די לאגע איז נישט
פארבעסערט געווארן. געשען איז דאס שוין נאך דעם ווי ער האט געוויינט איז זא-
מאשטש און איז געקומען קיין לעמבערג וועגן זיינע געשעפטן.

אזוי ארום האט זיך די ספרדישע קאלאניע אין לעמבערג אנגעכאפט פארן גע-
דאנק משנה מקום צו זיין און געהאפט, אז דאס וועט אפשר משנה זיין אויך זייער
מול אין מסחרים.

די דאזיקע קאניונקטור, ממש צוגעטראגן אויף טעלערלעך דער קליינער ספרדי-
שער גרופע, האט אזוי ארום גורם געווען דעם אפיציעלן אקט פון שאפן א יידישן
ישוב אין זאמאשטש, וואס זאל באשטיין נאר פון ספרדישע יידן, אן אקט א יחיד
במינו אין דער געשיכטע פון יידן אין פוילן.

3. דער כפרדישער ישוב אין זאמאשטש

דער געדאנק זיך צו באזעצן אין זאמאשטש, וואס די צופעליקע ספרדישע איינ-וויינערס פון לעמבערג האבן זיך אנגעכאפט אין אים און אים באטראכט ווי א שוין קעגן די רדיפות און שיקאנעס קעגן זיי — איז אין א סך פרטים ענלעך צו דער גע-שיכטע מיטן ספרדישן ישוב אין דעם שמעטל גליקשטאט, נישט ווייט פון האמבורג. דאס דאזיקע שמעטל איז געגרינדעט געווארן אין יאר 1618 פון דעם דענישן קיניג Christian IV אויך ער האט געגעבן די ספרדים זייער א גינציקע פריווילעגיע וואס האט צוגעצויגן צו יענער שטאט א סך ספרדים וואס האבן געזוכט גליק. דערביי איז אויך געווען דער געדאנק ווייטער צו פירן מסחרים אין האמבורג כל-זמן עס לאזט זיך, און אויב די דאזיקע געשעפטן וועלן ווערן אלץ מער און מער צעשטערט, וועט גליקשטאט ווערן דער מקום מקלט פאר די האמבורגער ספרדים, פונקט ווי זאמאשטש האט עס געזאלט ווערן פאר דער ספרדישער קאלאניע אין לעמבערג. 29

באטראכט אין דעם גייסט, באקומט גאר א וויכטיקן באטייט די זאמאשטשער פריווילעגיע פון 1588, וואס דער פעאדאלער מאגנאט יאן זאמאסקי האט מיט אים ברייטער האנט געגעבן נאר פאר ספרדישע יידן. ווי די עלטסטע פריווילעגיע פון דעם מין, וואס ספרדים האבן בכלל ווען עס איז באקומען בעת עס איז געגרינדעט געווארן א נייע שטאט, פארדינט דער דאזיקער דאקומענט אן אויספירלעכע באשרייבונג. 30 זיין פריווילעגיע הייבט זאמאסקי אן מיטן פעסטשמעלן, אז מען האט אים גע-בעטן „אין נאמען פון עטלעכע יידן פון דער שפאנישער און לויטאנישער (ד"ה פאר-מוגעזישער) נאציע" צו דערלויבן זיי זיך צו באזעצן אין זאמאשטש, פונקט ווי ער האט עס דערלויבט אנדערע גרופעס. 31

ער דערציילט, אז ער האט געהאט א באראטונג מיטן שטאטישן מאגיסטראט און באשלאסן צו געבן יידן די זעלבע רעכט און פרייהייטן וואס עס פארמאגן די אנ-דערע גרופעס. די יידן דארפן זיין נאר שפאנישע און פארטוגעזישע, הגם זיי מעגן קומען פון איטאליע אדער טערקיי. „זיי וועלן האבן די פרייהייט אריינצופירן אין ארויסצופירן אלע זאכן און מכשירים אן שום מניעות“.

מען טאר די דאזיקע יידן נישט אויספרעגן וואס שייך זייער אמונה, וואס עס דארף זיי דערלויבט ווערן אפצוהויטן לויט „ידישע דינים ומנהגים“. די יידן טאר מען נישט באליידיקן, אנטאן צרות אדער ברענגען שאדן, און בכלל דארפן זיי זיך פילן אזוי זיכער אין שטאט, ווי א שלאכטישן אדער א סענאטאר פילט זיך אין לאנד. פאר א פלאץ צו ווינען ווערט פאר די ספרדים אויסגעטיילט א גאס (די שום-טערגאס) און אויך א זייטיקע גאס וואס פירט צום קליינעם מארק, די זאלצגאס. אויף די דאזיקע גאסן מעגן זיי האבן פלעצער, בויען הייזער און באטראכטן די דאזיקע הייזער ווי אן „אייגענעם באזיץ“ פאר זיך און זייערע יורשים. די דאזיקע הייזער מעגן זיי פארמשכונקן, פארקויפן, איבערבויען אדו"וו. „אין אלע אנדערע ענינים דארפן זיי לעבן אין זיכערקייט און הנאה האבן פון זייערע היימען. מען טאר זיי נישט באליידיקן, ווי אויך נישט זייערע קינדער און נישט שמערן אין זייערע רעכט און פרייהייט פון פארמעגן“.

עס ווערט זיי אויך דערלויבט אויסצובויען אן אייגענע שול, אבער ביז זיי וועלן זיין בכוח אויפצושטעלן א בית התפילה פון שטיין, ווערט זיי דערלויבט זיך צונויפ-צוקומען אין א פריוואטער דירה און דאוונען. זיי מעגן האבן זייערע אייגענע ספרים בדפוס אדער בכתב. זיי מעגן אראפברענגען מלמדים פאר די קינדער זייערע און אויך זיי (ד"ה די מלמדים) מעגן האבן די ספרים וואס זיינען נייטיק. בוי-מאטעריאל ווערט

די יידן דערלויבט צו נעמען פון זאמאסיקס וועלדער, און ציגל ווי אויך קאלך און שטיינער וויפל זיי ווילן — אן באצאלט.

אין פאל די יידישע קאלאניע אין זאמאשטש וועט זיך אזוי צעוואקסן, אז עס וועט ווערן ענג אויף די פאר גאסן, וואס זיינען לבתחילה פאר זיי באשטימט, מעגן זיי זיך פונאנדערשפרייטן. „אויב מיט דער צייט וועט זיך אנוואמלען אזוי פיל פון דער דאזיקער נאציע, אז עס וועט זיין אוממעגלעך צו וווינען צווישן די שטאטמויערן, וואס זיינען פאר זיי באשטימט געווארן, זאל זיי דעריבער זיין דערלויבט צו קויפן אנדערע הייזער אין די פארשטעט, אויסער דער שטאט, מיטן רעכט צו בויען דארטן הייזער.“ פאר די דאזיקע הייזער וועלן יידן נישט דארפן צאלן מער ווי עס צאלן די דארטיקע שטאטלייט.

זאמאסיקי זאגט צו מנדב צו זיין א פלאץ פאר א בית-עלמין, כתנאי אז די יידן גיפא זאלן דעם בית-עלמין ארומצוימען מיט א הילצערנעם גדר. וואס שייך פירן מסחרים, וואס דאס איז נאך אלעמען געווען דער הויפט-נסיון זיך צו באזעצן אין דער נייער שטאט, גיט די דאזיקע פריווילעגיע די הייזער-דיקע הנחות:

די ספרדים באקומען דאס רעכט צו עפענען קראמען אויפן גרויסן מארק, אין ראטהויז און אין אנדערע פלעצער. עס ווערט זיי דערלויבט צו האנדלען מיט צירונג, בליט, טייערע בגדים, גאלדענע און זילבערנע הפצים, ווי אויך מיט רפואות און פער-זומען. די סחורות מעגן זיי אימפארטירן פון וואנען זיי ווילן און פארקויפן מעגן זיי דירעקט אדער אומדירעקט אויף די ירדים.

אינטערעסאנט איז דער פאראגראף וועגן די רעכט פון יידישע רופאים אין זא-מאשטש. עס ווערט געזאגט אין דער דאזיקער פריווילעגיע, אז די „וואס זיינען גע-לערנט אין מעדיצינישער וויסנשאפט, האבן דערפארונג און האבן זיך א דאקטאר-טיטל פון זאמאשטש, 32 מעגן זיך פארנעמען מיט מע-דיצין, קורירן קראנקע אן שום מניעות. זיי מעגן אויך האלטן אפטייקן אומגעשטערט, פרעפארירן מעדיקאמענטן און זיי פארקויפן. זיי קענען אויך אומגעשטערט זיך פאר-נעמען מיט פעלדשעריי, כתנאי אז די שטאטישע באד וועט פון דעם נישט האבן קיין חיוק, ווייל א טייל הכנסות פון דעם מין געהערט איר.“ 33

וואס שייך בגדים מעגן זיי זיך אנטאן ווי זיי ווילן און מען טאר זיי נישט צוויי-גען צו טראגן וועלכע עס איז דרויסנדיק סימנים, וואס מען וועט דערקענען נאך זיי אז זיי זיינען יידן, און „כדי זיך צו קענען באשיצן מעגן זיי טראגן דאס זעלבע געווער וואס אנדערע בירגערס מעגן טראגן פאר דעם זעלבן צוועק.“ 34 אין די היימען וויערע מעגן די ספרדים בויען באדפלעצער פאר די מיטגלידער פון דער אייגענער משפחה, איינגעשלאסן די באדינערשאפט.

אין עניני מסחר ווערן אבער אריינגעפירט א ריי באגרענעצונגען וואס זיינען געווען א פעל-יוצא פון די מסחר-גאראנטיעס וואס אנדערע גרופעס, ווי ארמענער, גריכן א"א, האבן באקומען פון זאמאסיקן. אזוי, למשל, איז האנדלען מיט מורח און דרום-וויינען געווען א פריווילעגיע פון די ארמענער, דער האנדל מיט שפייז-ארטיקל-לען, ווי ברויט, פלייש, היינער איז געווען גאראנטירט די טשעכן, ממילא האט מען די ספרדים פארווערט זיך אפצוגעבן מיט די דאזיקע מסחרים. אן אויסנעם ווערט אבער געמאכט פאר וויין, פארקויפט אין גרויסע קוואנטומס.

די ספרדישע יידן מעגן זיך אפגעבן מיט מלאכה, חוץ קירושנעריי, טעפערריי, שוסטעריי זיי קענען אויך נישט זיין קיין קצבים. די דאזיקע מלאכות האבן שוין געהאט אייגענע צעכן, וואס האבן באשיצט די אינטערעסן פון די דאזיקע בעלי-מלאכות.

זיי מעגן שעכטן פארן אייגענעם געברויך. דאס טריפה פלייש ווערט זיי דער-
לויבט צו פארקויפן בעת די וואך-ירידים, זיי אויך אין אנדערע שטעט און דערפער
פון „מיון פריצטום“ „Panstwa mojego“, ד"ה אויף די טעריטאריעס וואס זיינען דאס
אייגנטום פון די זאמאשטש.
זייער אינטערעסאנט איז דער פונקט וועגן דער יידישער קהילה-ארגאניזאציע
אין זאמאשטש:

די אויבן דערמאנטע יידן פון דער שפאנישער און לויטאנישער גאציע זאלן
ניט זיין אונטערגעווארפן דער מאכט פון אנדערע יידן. זיי גופא וועלן באשטימען
זייערע ראשים און שאפן א קהילה פון לויטאנישע און שפאנישע יידן, צו וועלכער
א ייד פון א צווייטער גאציע וועט ניט קענען צוגעלאזט ווערן אן זייער דערלויב-
בעניש. 35 אזא (באשלוס) וועט דארפן אנגענומען ווערן פון די ראשים פון דער
סינאגאגע אדער דורך א מערהייט לויטאנער און שפאנישע יידן. דער גאנצער פון
יעדן יידן דארף פארשריבן ווערן אין דעם פנקס פון דער סינאגאגע. (די יידן) וועלן
האבן די מאכט אויסצוקלייבן די ראשים לויט אייגענע מנהגים. די דאזיקע ראשים
וועלן האבן דעם כוח הרשאה צו דערליידיקן אלע סיכסוכים, משפטים, שטראפן
די שולדיקע און די וואס האבן עובר געווען דעם דין, מחרים זיין און אפילו מגרש
זיין.

וואס שייך שטאטשטייערן ווערן די ספרדישע יידן נישט אונטערגעווארפן דער
שטאט, ממילא דארפן זיי צאלן שטייערן וואס זאמאשטש גופא וועט באשטימען.
די שטאטלייט קענען נישט ברענגען קיין יידן פארן שטאטישן געריכט. אין יעדן
ענין, מעג עס זיין א ציווילער אדער א קרימינעלער, דארף דער געקרוינעטער נישט-
ייד זיך קודם-כל ווענדן צו זאמאשטשין גופא.

איך זאג צו -- דערקלערט זאמאשטש אין דער דאזיקער פריוילעגיע -- צו
זיין יושרדיק. איך וועל באשטימען א געניטן און ערלעכן ריכטער, וואס איז פריי
פון חשדים און וועט אין די ענינים פון זייערע סכסוכים מיט קריסטן משפטן
הן אין ציווילע, הן אין קרימינעלע ענינים.

די פריוילעגיע פארזיכערט די ספרדישע יידן פרייהייט צו באזעצן זיך. וויל
עמעצער פון זיי פארלאזן זאמאשטש, קען ער דאס טאן אומגעשטערט, בתנאי אז ער
וועט באצאלן אלע חובות, אויב ער קומט עמעצן. ער מעג פארקויפן זיין הויז און
מיטנעמען זיין גאנץ פארמעגן.

ווייטער דערקלערט זאמאשטש, אז יידן פון זיין שטאט זאמאשטש וועלן האבן
די זעלבע רעכט וואס עס האבן יידן אין קראקע, פויוז, לובלין און אנדערע שטעט
אין פוילן, ווי אויך „סענאטארן און די שלאכטע פון דער פוילישער קרוין“.
כדי צו געבן דער דאזיקער פריוילעגיע א יורדישן ווערט, ווערט זי פארשריבן
„ווארט ביי ווארט“, כדי „מיינע יורשים זאלן דאס אויספירן לדורות“.

איך זאג צו און גאראנטיר, אז זיי מעגן אויף די באשטימטע ערטער בויען
הייעזער און פארמערן די שטאטישע מיסחרים.

אבער זיי דארפן „נישט זיין פויל“.

זיי געזאגט אין די דאזיקע אויספירלעכע פריוילעגיע די איינציקע בכלל וואס
ספרדים האבן באקומען אין פוילן, בעת אין אנדערע לענדער האט עס שפעטער אפט
פאסירט.

בדרך כלל איז דאס געווען א ליבעראלע פריוילעגיע. דער חשבון איז אבער גע-
מאכט געווארן אן דעם בעל-הבית. אין דעם פרט זיינען די בעל-ביתים געווען די
פאטענציעלע תושבים פון זאמאשטש פון דער ספרדישער גזע. וויפל יידן אין טער-
קיי ס'האבן זיך אפגערופן אויף משה הכהנס לויבבריוו וועגן די גוטע כוונות פון זא-

מאָסקווי פונגע ספרדישע יידן איז שווער פעסטצושטעלן. משמעות אז א ביסל יידן האָט זיך פאַרט באַזעצט אין זאמאַשטש. מיר געפינען א פאַר נעמען פון ווענעציאַ-נישע יידן און אפילו פון אנדערע. ווייטערע מקומות. די דאזיקע פרווילעגניע איז פאַר דער ספרדישער קאלאניע אין זאמאַשטש. וואָס איז אין תוך גענומען געווען פאַראינטערעסירט צו האָבן א געזיכערטן צוריקטריט, א מקום מיקלט, כדי צו קענען מיט ווייניקער ריזיקע פירן מיסחרים אין לעמבערג — פונקט ווי די ספרדים אין גליק-שטאט האָבן עס געוואלט טאָן וואָס שייך האמבורג — געווען א ביסל צו שפעט. דאָן יוסף נשיא האָט שוין נישט געלעבט. די שפעטערדיקע ספרדים-אגענטן וואָס זיינען משמעות אויף אייגענער אחריות געקומען קיין פוילן האָבן שוין קיין דיפלאמאטישן שוץ נישט געפונען. 1605 שטארבט יאָן זאמאַסקי און מיט אים גייט אוועק דער לעצטער פאַרטיידיקער פון די „טערקישע יידן“.

די ספרדישע יידן וואָס האָבן זיך באַזעצט אין זאמאַשטש האָבן על-פי רוב געפירט זייערע מיסחרים אין לעמבערג. דער זעלבער משה הכהן מאָסא, אגב דער ערשטער זאמאַשטשער יידישער תושב (זינט 1587), פיגורירט נאָך אין 1596 אין לעמבערגער אַקטן ווי א בעל-דבר אין האַנדלס-סיכסוכים מיט אַן אַרמענישן סוחר, ד"ה קנאַפּע ניין יאָר נאָכן באַזעצן זיך אין זאמאַשטש. 1597 ווערט פאַרנאָמירט, אז צוויי זאמאַשטשער ספרדים, ביידע פון ווענעציע, שלמה מאַרקוב און אברהם מורחי, פאַרקויפן א הויז איינעם אייזיק מעטקעפט, וואָס זאָל האָבן געווען אַן ענגלישער ייד. 36. אין 1598 ווערן די דאָרטיקע ספרדים דערמאָנט אין שייכות מיט זייערער א ביישטייערונג פון 80 גולדן לטובת דעם בנין פון ראַטהויז. 37

הגם די פרווילעגניע זאָגט בפירוש, אז מען טאָר יידן נישט באַליידיקן און טאָן עפּעס וואָס קען זיי ברענגען שאַדן, נעמט אַן די דאָרטיקע אַקאדעמיע א געלט-ירושא, וואָס א פּראָפּיעטאָר האָט איבערגעלאָזט פאַר א „גמילת-חסדים-קאָסע“ (mons pictatis) וואָס זאָל לייען געלט אויף משכנות אלעמען אחוץ יידן. די דאזיקע קאָסע איז גע-גרונדעט געוואָרן אין 1607. ד"ה סך-הכל ניינצן יאָר נאָך דעם ווי די ספרדים האָבן זיך באַזעצט אין זאמאַשטש. 38

די פרווילעגניע פון 1588 רעכנט אויס פיר מלאכות. מיט וועלכע די ספרדישע יידן קענען זיך נישט פאַרנעמען. אָבער 1621 גיט אַרויס דער זאמאַשטשער צעך פון צירולניקעס תקנות, לויט וועלכן יידן מעגן זיך פאַרנעמען מיט דער דאזיקער מלאכה גלייך מיט נישט-יידן. אזא תקנה איז שוין זיכער נישט געווען חל אויף ספרדישע יידן, ווייל מען האָט אזא ענין נישט געקענט אַרייננעמען אין א תקנה, מחמת על-פי זייער פרווילעגניע איז דאָס געווען א בפירוש קלאַרע זאך. הייסט עס, אז אין 1621 זיינען שוין געווען נישט-ספרדישע יידן אין זאמאַשטש. 39

גאָר אינטערעסאַנט איז די געשיכטע מיט א יידישן דאָקטאָר (נישט רופא, נאָר טאַקע א דיפלאמירטן דאָקטאָר, וואָס זיין נאָמען ווערט ליידער נישט אָנגעגעבן). דעם 13טן מיי 1631 האָבן סטודענטן פון דער זאמאַשטשער אַקאדעמיע אַרויסגע-גנבעט פון שטוב זיינע א טאַכטער, א קינד פון עלף יאָר, און זי אָפּגעשמדט. עס איז בייגעווען דערביי דער נייער אַרדינאַט, ד"ה דער יונגער זאמאַסקי. 40 דער דאזיקער פאַל איז געווען אין א בפירוש סתירה מיט די גאראנטירטע רעכט, לויט דער פרווילעגניע פון 1588, אז עס איז אַן ספּק געשען מיט א נישט-ספרדישן יידן. דאָס אַלין קומט פאַר אגב נאָך 1605, ד"ה נאָכן טויט פון יאָן זאמאַסקי, דעם גרינדער פון זאמאַשטש. ווען עס הייבט זיך בכלל אַן פילן א ירידה אין דער שטאַט. די אַקאדעמיע וואָס האָט געזאָלט קאָנקורירן מיט קראַקע ווערט איינגעשרומפן און געזעלירט צו א נישט-וויכטיקער לערן-אינסטיטוציע. די „נאציס“ וואָס האָבן גע-האַט גאָראנטירטע תקנות און פרווילעגניעס באַקלאַגן זיך אז מען רודפט זיי און

מען באגרענעצט זיי אין די האנדלס-פרייהייטן, וואס מען האט זיי לכתחילה גע- געבן. דאס טוען די גריכן, די ארמענער, די שאטלענדער. א סך פון זיי פארלאזן בכלל זאמאשטש און באזעצן זיך אין אנדערע שטעט. די אימאליענער גייען אוועק קיין קראקע, די גריכן קיין לעמבערג, די ארמענער קעמפן נאך א געוויסע צייט פאר זייערע רעכט, גאראנטירט אין דער פרווילעגאיע.

די פוילישע שטאטלייט זיינען פול מיט קינאה. זיי ווילן ווערן די פולע בעלי- בתים פון דער שטאט. די פרווילעגאיע פון וויין-מסחר האט גראד שטארק אנגע- רירט די ספרדישע יידן. פארקויפן צירונג און זיידענע בגדים איז אין זאמאשטש נישט געווען וועמען. דאס וואס די שטאט האט געדארפט האבן. האבן צוגעשטעלט פוילישן יידן פון די שכנותדיקע ערטער, וואס האבן אנג געהערט צו די זאמאסיקס. גרויס אדער קליין אין צאל, האבן די ספרדישע יידן זיך ארומגעקוקט, אז דער זאמאשטשער גן-עדן איז נישט דאס וואס זיי האבן געמיינט. קאנקורירן מיט די אר- מענער אין זאמאשטש איז נישט געווען קיין לייכטער ענין. צו קיין מלאכה האבן זיי זיך בכלל אין ערגעץ נישט גענומען. אזוי אז דאס רעכט צו ווערן בעלי-מלאכות האט זיי גאר ווינציק געקענט העלפן. די אויסלענדישע סוחרים האבן זיך בכלל דער- פילט נישט גוט אין דער פוילישער סביבה. יאן זאמאסקי פלעגט באקומען בריוו פון זיי, בפרט פון די ענגלישע סוחרים וואס האבן זיך באזעצט אין זאמאשטש און געהאט דארטן ווי אויך אין אנדערע שטעט פון פוילן גרויסע קראמען, אז די שלאכט- טע צאלט נישט די חובות, און ווען זיי מאנען דאס געלט וואס עס קומט זיי, שלאגט מען זיי. אין געריכט קען אן אויסלענדישער סוחר נישט קריגן קיין גערעכטיקייט, ממילא פילן זיי, אז מען דארף פון לאנד אוועק, אויב דער קאנצלער גופא קען זיי נישט באשיצן.

אויב די קריסטלעכע סוחרים האבן נישט געקענט געפינען שוין ביי זאמאסיקן, אפשרטא יידן, אפילו פון שפאנישן אפשטאם, וואס וועגן זיי האט דער קאנצלער געהאט אזא הויכע מיינונג. 41

אזוי ארום וואלט מען געקענט קומען צו אן אויספיר, אז איידער די ספרדישע קאלאניע אין זאמאשטש האט זיך איינגעפונדעוועט, האט זי שוין געהאלטן ביים פונדאדערפאלן זיך. ווי לאנג אבער עס האט געדויערט ביז דער ספרדישער ישוב אין זאמאשטש איז בכלל אויפגעלייזט געווארן. לאזט זיך לעת עתה נישט פעסט- שטעלן. איינס איז זיכער: ארום 1600 פארשווינדן די נעמן פון ספרדישע יידן אין די לעמבערגער אקטן.

עס ווערט אנגעגעבן למשל, אז די זאמאשטשער שול איז אויפגעבויט געווארן אין יאר 1595. עס ווערט אפילו דערציילט, אז דעם באלעמער האט מנדב געווען איינער ר' שמואל ברזל. 42 אויב דאס איז מער ווי א מסורה, וואלט עס געמיינט, אז די קליינע עדה ספרדים (וועגן א גרויסער קהילה ספרדים קען בכלל נישט זיין קיין רייד) האט אויפגעבויט די דאזיקע שול, וואס איז שפעטער געווארן דער אב- יעקט פון קונסט-היסטאריקערס אין פוילן. 43

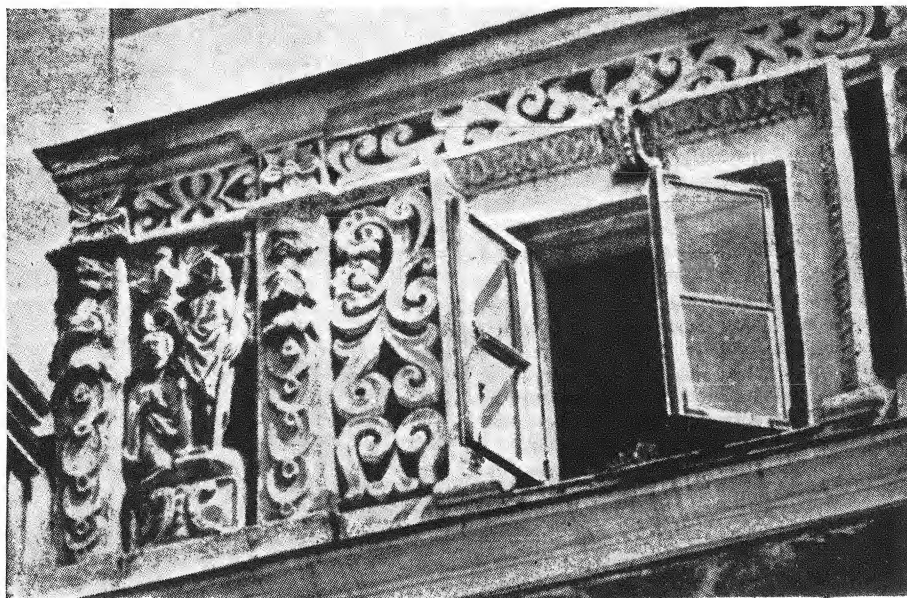
עס זיינען נישטא קיין שפורן פון א ספרדישן בית-עלמין אין זאמאשטש און קיין איין נאמען פון א ספרדישן רב אין יענער שטאט איז צו אינדז נישט דער- גאנגען. 44 פון דעם אלעמען לאזט זיך מער אדער ווייניקער משער זיין, אז די גר- שיכטע פון ספרדישן ישוב אין זאמאשטש האט זיך פארענדיקט אין די ערשטע פופציק יאר פון זיין אויפקום.

די רייזנדערס וואס האבן באזוכט זאמאשטש נאך גזרת ת"ה (1648) דערמא- נען בכלל נישט קיין ספרדישע יידן. אין 1648 איז שוין זאמאשטש געווען א גרויסע יידישע קהילה פון בלויז אשכנזים, וואס איז פארגרעסערט געווארן בעת די יארן

פון כמעלניצקיס גזרות, ווען פון די ארומיקע שטעט און שטעטלעך האָבן זיך יידן געראטעוועט אין דער פעסטונג און אזוי ארום ניצול געוואָרן פון טויט, הגם אַ סך זיינען געשטאָרבן ווי קרבנות פון מגפות און הונגער.

אזוי ארום קען מען מיט אַ סך זיכערקייט אַנווייזן, אז ארום 1630 פארשווינדן שוין די זאמאַשטשער ספרדים. דאָס מיינט נישט, אז דער אשכנזישער ישוב האָט זיך אָנגעהויבן נאָך דעם ווי דער ספרדישער איז פארשווינדן. על כל פנים דאָרף מען אָנעמען, אז פוילישע יידן זיינען דארטן אריין פריער ווי סוחרים וואָס האָבן געווינט אין די נאָענטסטע שטעט און שטעטלעך וואָס האָבן געהערט צו די זא-מאָיסקים. אין דעם שכנותדיקן שעברעשין איז 1594 דער הויפט-ארענדאר געווען יעקב בן נתן. כמעט אין אלע גרויסע גיטער פון די זאמאָיסקים שפילן יידן די הויפט-ראַלע ווי ארענדארן און סוחרים. אין זיינע פריוואַטע שטעט ווי טאַמאַשאָוו, טור-בין א"א געפינען זיך יידן באלד ביים אנהייב פון גרינדן די דאָזיקע שטעט. 45 אַזעלכע כריסטע פריווילעגיעס ווי מען האָט געגעבן די ספרדים אין זאמאַשטש האָבן זיי נישט געהאַט. על כל פנים זיינען זיי אַהין אריין און אויסגעפילט יענע פונקציעס וואָס זיינען געווען נייטיק, און ממילא זיי געמאַכט מער אינטעגראַל אין דער אל-געמיינער סטרוקטור פון דער שטאָטישער ווירטשאַפט אַן פריווילעגיעס ווי די ספרדישע יידן זיינען דאָס געווען מיט פריווילעגיעס.

די צייט ווען ספרדים זיינען געווען אין זאמאַשטש דאָרף דעריבער באַטראַכט ווערן ווי אַן אייגנאַרטיקער עפיוואָד, וואָס האָט אין לעצטן סך-הכל נישט געהאַט קיין השפעה אויף דער ווייטערדיקער אַנטוויקלונג פון יידישן ישוב אין זאמאַשטש און נישט איבערגעלאָזט קיין שום שפורן פון זיין עקזיסטענץ, חוץ צופעליקע נא-טיצן און דעם טעקסט פון דער פריווילעגיע, וואָס אַ פוילישער קאַנצלער, אַן „אוהב ספרד“, האָט דער דאָזיקער עדה צוגעוואָרפן ממש ווי אַ מאַגנאַטישן קאַפּריז. 46

פראַגמענט פון דער אַרכיטעקטאָנישער דעקאָראַציע אין הויז פון אַרמאַנסקע נומער 30.

די זאמאשטער פרווילעגיע פון 1588

(אפגעדרוקט אין *Jurzenka* 1861, נומ' 43, ז' 433—435)

„Jan na Zamościu Zamoyski” Królestwa Polskiego, Najwyższy Kanclerz y Woysk General Belzki, Margeburski, Derpatowski, Knyszynski, Miedzyrzyczki, Grodzinski, Jaworowski etc. Starosta. Znać daie lym listem Wszystkim i każdemu z osobna komu o tym wiedzieć należy terażniejszego y Potomnego Wieku Ludziom. Ze ia będąc proszony Jmieniem niektórych Żydów Nacyi Hyszpanskey y Łazytanskiej abym im moc mieszkania y obywatelstwa w Mieście moim Zamościu Pozwolił, których w Prawdzie z kilku Rodzajami tak od Wschodu iako y Zachodu przychodzących tu przyjmowano. Taki wspólny uczyniwszy radę z Magistratem y Zawicą Pomienionego Miasta mego Zamościa, aby ym ludniew w Rzeczy Kupieckie krzewić się y pomnażać mogło. Z Pozwoleniem tychże mieszczan Zamoyskich, Wolności y Moim mieszkania w tym samym Mieście moim im pozwoliłem. Temi Prawami kondycjami Wolnościami. Gdy by do Zamościa Miasta mego Pomienieni Żydzi Łazytansky y Hyszpansky, tak z Włoch iako tecz z Poddaństwa Tureckiego przyiechali tegoż Prawa Przywilejów Wolności Całości używać y zazywać będą którego y Jnni Mieszczanie Zamoyscy. Będą tecz mieli Wolność do niego przyiechać y nazad odiechać tak z Rodzajem Rzeczami iako tecz y Sprzętami bez Żadnego Impedimentu, tak osób iak y Rzeczy iakichkolwiek albo tecz swoiey Familij Żadna Jngvizycya przeciwko nim, albo ich Familij o Większey ich Religij, postanowiona nie będzie, Ale wolno Wiarg swoię według Prawa i Postanowienia Żydowskiego czcić będą. Bspieczęstwa którego wszyscy inni Senatorów y Szlachty Poddani gdziekolwiek po Królestwie tecz wedlug Praw Królestwa będą aby od nikogo Potwarzą iaką albo Zelżywością albo tecz na Dobrach swoich uszczyrbkiem udęrczeni niebyli. Naznaczam im tedy Vlice która się pospolicie Szewską nazywa, y bok albo strone, która pochodzi od tyżie Ulicy w Rynku mnieyszym, który się nazywa Solny naprzeciw Fundamentów, które na Skład Publicznych Przidaży założone są. Na której to Ulicy y Stronie Rynku wolno im będzie Placę y Domy budować, wystawiać, które im i Potomkom ich Wiecznemi czasy należyć będą z dozwoleńiem tychże obligowania, Przedania, Przemienienia, według upodobania onych. W których to Domach swoich Gości, tak Żołnierzów, iako y innych przyjmować będą powinni albo tecz obowiązani. W innych zaś wszystkich Rzeczach tym bspieczęstwem Żwć będą y Zazywać Domow swoich, aby Żad-

nym ani czci osob onych, ani Dzieci y Rodzain swego ani Dabr y Wolności onychże uciążeniem niebyli aggrawowani. Na tey że Ulicy wył pomienioney Wolno im będzie z Murów wybudować y stanowić pospolitą Beżnicę, wprzód zaś do kąd sobie Pospolitej tey niewystawia Synagogi, mogą się do Jakiego Domu Prywatnego zchodzić y w nim Ceremonie, y Religij swoję według Żydowskiego Postanowienia odprawować, bez żadnego czyiego kolwiek się sprzeciwienia. Xięgi tak Żydowskie tak Drukowane, iako tecz Ręką pisane, tak do czci Religij y do Paciery iako tecz y do Nauki Dziecinney Swoich y innych Żydów, którzy by to dla nauk przysłani byli należące Wolno ich y potrzeba mieć y onych zazywać mogą. Oprucz zaś tego, Wszystkim im na Budowanie pezwalam, Wolność matery, albo DREW na opał y wypalenie Cegly. Drzewa y Balki z Lasów moich Dziedzicznych wycinać y wywozić z Wiadomością jednak Dozorców moich y bez szkody Znaczných Drzew, (a osobliwie na wyrobieńie Ulów, albo które się na nie zdać mogą). Częścią tecz daie im Wolność szukania sobie Cegly Wapna y kamienia Zamania, Za którą materyą, nic mi placić nie będą. Jeżeli by zaś tak wiele tego Narodu napotym Żydów zgromadziło się, Zeby na mieyscach między Murami miasta naznaczonych wszyscy mieszkac niemogli, tym że za Miastem po Przedmieściu inne Domy kupować, y budować wolno sobie będzie. Domów zaś tak tych co między murami, iako tych które po Nowey Ulicy na Przedmieściu y Jnnych Ulicach więcey nie Placić niebędą iak Mieszczanie Zamoyscy wedlug Przywileju Fundacyi Samey Miasta. Miesce zaś im odeinie wczesne y należy te dla chowania według Zwyczaju y obrzedu ich Umarłych wydzielone y naznaczone będzie: Które Parkanem DREWNIANYM ogrodzić im będzie się godziło. Handle y Przedaży iakowkolwiek mogą być przez Królestwo Polskie y w tym Mieście moim tak że prowadzić będzie wolno, y w tym że Mieście moim, wolno im także będzie mieć y otwierać Kramnice tak w Rynku wielkim iako y w Ratuszu, dla Przedaży Kleynotów, naczynia, Drogiego noszenia, y Jnnych Rzeczy Złotych y srebrnych; y Sukien Złotem albo srebrem tkanych, Jedwabnych y Welnianych, także tecz Lekarstwy ionych, Wonných Perfum. Na ostatek jakiegokolwiek nazwiska tak Wschodnich Zachodnich y Północnych kupić, iako inne Przedaży Żadnych niewyjąwszy, przedawać rozprzestrzeniać y po Jarmarkach Królestwa, tak przez się iako tecz przez Faktorów albo Namiestnikom

Swoich rozwodzie dla sprzedaży, iako też y dla innych Towarów Nakupu wolno będzie. Którzy zaś w Nauce Lekarskiej nauczeni y Biegli są y w niey Stopnia Doktorskiego dostąpili w Zamościu, w Medycynie się cwiczących y Chorych kurować bez Żadney Kontradycyji bezpiecznie mogą. Tak też Apteki mieć Lekárstwa sposobić y przedawać, y Cerałictwo traktować bez przeszkody iednak Łazni Publiczney albo Dochodów iey należących. Sukien Pospolitych iakiegokolwiek koloru z Chrzęścianami gdzie się im będzie podobalo zażywać będą. Ani też do ncszenia różney na sobie odzieży albo znaków przez które by się od innych różnili nigdy przyniewoleni byđz mają. Wszelkiego zaś rodzaju Oręża którego inni obywatele zażywają dla swojej obrony mieć y nosić wolno mogą. W Domach swoich Łaznie budować będą mogli w którychby Żony, Córkę, y Służebnice ich według ich obrzędu, podług Miesiący y Czasów im opisanym, w Prawie y w Ceremoniach ich omywać się mogli tak żeby w nich od Chrzęścian przeszkody nie mieli. Jednak bez Uszczerbku Pospolitey Łazniy ich Dochodów. Nie będą mogli dawać Małmazyi, Wina, Miodu, Piwa małą miarą alias Drobną do Przedazy, także też ani Chlebów, mięsa Kurcząt y innych do iedzenia Należytych Rzeczy Kupować niemogą na Przekup. Atoli iednak Wino któregokolwiek Rodzaju w Bęczkach większych albo też w Kufach, przedawać mogą na Miescu pospolitym. Wszystkie Rzemieśla im oprócz Szewstwa y Kusnierstwa Rzeźnictwa y Gancarstwa przeciwko ich Cechom Przywilejów na Warstatach Oczywiście robić będzie się godziło, y Robotę Rzemiosła swego wystawiać y Przedawać, Buty zaś y Futra Cudzoziemskim Stroiem robić y przedawać wolno im będzie. Woly zaś y którekolwiek Nazwiska Bydło biec im wolno będzie, tak iednak aby z nich Mięso tylko Swoim Żydom przedawali: Jnne zaś którego według Prawa swego y ustawy zażywać się im niegodzi, podczas Dni Targowych Tydniowych tak że y po innych Miasteczkach Wsiach Panstwa moiego przedawać, wolno im będzie. Pomienieni zaś Żydzi Nacy Hyszpanskiej y Łazytanskiej żadnym Jnym Żydom władzy podlegać nie mają, ale samisz oni postanowią Starszych albo iedność z Żydów Łazytanskich y Hyszpanskich przez się do którego Drugiey Nacy: Żaden Żyd bez ich pozwolenia przypuszczony byđz niema dotąd aż, albo przez Starszych Synagogi będzie approbowany, albo też pomocą Większey Części tey społeczności Żydów Łazytanskich y Hyszpanskich przyjęty. Aby Jmiej iego w Xięgi Synagogi wpisane było. Będą mieli Władzę Obierania Sobie Starszych przez ich Mocę według Zwyczaju ich którzy starsi będą mieli Moc Kontrowersye między niemi decydować Sentencye exegwować. Złych y występnych karać y także wyłączać,

y z ład wygnać, y wyganiać. Podatków ani ciężarów żadnych od Miasta uchwalonych ponosić niebędą. Oprócz tych które odemnie na nich włożon będą. Pomienionych Żydów, Żaden z mieszczanów moich, ani też Postronnych tak w sprawach potocznych iako też kryminalnych do Jurisdycyji Mieyskiej pociągać niebędzie, ale jeżeli by kto znał się byđz od nich w czym ukrzywdzony nieodwłocznie, Sprawiedliwość z nich uczynić obiecuje, albo ten który odemnie Sędzimznaczony będzie, Naczynce zaś im Sędziego, Męża dobrego biegłego niepodeyrzanego, który w Sprawach y kontrowersyach ich z Chrzęścianami rozsądzać będzie, y wszystkie sprawy tak Potoczne iako y kryminalne Sądzić będzie. Świadcetwa także też Żydów iako w prawie jest y Przysięgi słuchać będzie, Sentencye wydawać, y oneż Exegwować, Pomienionych zaś Żydów, aby ich bronił od Praw y wolności ich. Skargi żadne Sekretne przeciwnim Słuchane niebędą. Wolno im też Świadków według Prawa excipować y przeciwko ich Świadcetwa obiekcyce czynić. Jeżeli by kto z iakiey przyczyny Podeyrzany był; Niezabrania się też im aby z Prokuratorami, Obroncami y Przyjaciolami o brońnieniu Swych Spraw znosili się którzyby zaś z Pomienionych Łazytanskich y Hyszpanskich Żydów znowu gdzieindziej z ład wyjechać y Siebie z Familią y Rzeczami swemi wywieść się Chciał, Wolno mu będzie Dom swoy przedać Zapłaciwszy wszystkie długę, wolno gdzie będzie chciał iść y wyjechać. Jeżeli by zaś Kray z Pomienionych Żydów w Szczęściu iakimkolwiek trafunkiem podupaść miał, Exekucya iego nie będzie się rozciągala, do osób rzeczy y Handlów, albo Towarów czyich inszych, Posagów zaś Przywilyi extra J's Terrestre nad Jnne y prócz innych Długów Zapisany byđz ma. Będą zaś mieli Pomienieni Żydzi Wszelkie prawa które mają Krakowscy, Poznanscy, Lubelscy y Jnni Miast y Miasteczek Jego Królewskiej Mości y Jnych Senatorów y Szlachty Korony Polskiej iako w Statutach Królestwa y Przywilejow Bolesłai Ducis Halissiens y Jnych Należniejszych Królów Polskich Zamykają się Co wszystko Że sam y Sukcessorowie moi Zachowamy obiecuje y obowiązuję iako by Słowo w Słowo w ten Przywilej wpisani byli znowu wszystkie się w ten Przywilej Zamykania ia y Sukcessorów moich, Że wiecznemi czasy zachowają obiecuje y Ręczę. Tak iednak aby na Mieyscachznaczonych Domy budowali y w tych kupiectwach Miasta pomnazali niebędąc w tym leniwemi. Co do lepszej wiary terazniejsze pismo Ręką moją podpisawszy Pieczęć moją przycisnąć Kazalem. Dan w Zamościu Feria Sexta ante Festum Carnis Primo prox Anno Domini Millesimo Quingentesimo octagesimo Octavo 1588.

ב א מ ע ר ק ו נ ג ע ז

⁴ St. Kot, *Publikacja nowych uniwersytetów w XVI wieku*, Królewiec i Zamość, 1929, 17; H. Barycz, *Historja Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu*, Kraków, 1935.

⁵ *Archiwum Jana Zamojskiego*, 1909, II, 392-394.

⁶ Al. Tarnawski, *Działalność gospodarcza Jana Zamojskiego (1542-1605)*, Lwów, 1935.

זעגן די פרייזענישע פון די יארן 1580—1604 זען די רענעסאנס פון Sochaniewicz געדרוקט אין דעם זאמלבוך: Szymon Szymonowicz i jego czasy, Zamość, 275 sq. יעקב שאנצקי אין יוחא בלעטער, ב' וואווי 40.

⁷ דער דאזיקער איטאליענער האט געהייסן Venozzi.

Niemcewicz, *Zbiór pamiętników*, Lipsk, 1839, II, p. 262;

זאמאשטש זערט באשריבן אין: Braun, *Theatrum Urbis*, 1593-1615, Cologne

אין 1670 באשטעטיקט דאס א צווייטער ריזונדער, Ulrich Werdua: „די שטאט אין זייער שיין, האט א פארעכטיקן פאלאץ, עלף טורעמס און דריי קירכן“ (*Przewodnik naukowy i literacki*, 1876, IV, 569).

⁸ St. Lempicki, *Działalność Jana Zamojskiego na polu szkolnictwa*, Kraków 1920.

⁹ Niemcewicz, *Zbiór pamiętników*, IV, 112-113.

¹⁰ „Pierwsze ślady naukowego wykładu anatomji w Polsce było w Zamościu, w roku 1593,” A. F. Adamowicz (א חילנער משומר), *Krótki zarys początków anatomji w Polsce*, Wilno, 1855, 109; St. Lempicki, „Jan Zamojski, mecenas medycyny,” *Przewodnik naukowy i literacki*, Lwów, 1921, 60.

¹¹ „męty społeczne.” Bielowski, Szymon Szymonowicz, *Pamiętnik Ak. Um., wydział historyczno-filozoficzny*, II, 118; Jan Ptaśnik, *Minerwa polska*, II, 1929, 3; Jan Riabinin, *Profesorowie Akademji Zamojskiego*, 1929.

¹² Al. Birkenmajer, *Typograficzny zasób Akademji Zamojskiego w roku 1617*, Kraków, 1936, 57 pp.

¹³ א קולטור-היסטארישן אינטערעס האט אנט דער פארט וואס Andreas della Aqua, דער ארכיטעקט פון דער זאמאשטשער פֿעסטונג, איז געזען באפריינט מיטן ספרדישן מחבר און דרוקער ר' אברהם הכהן פֿימענטעל (Pimentel), צו זעלנען ער האט געשריבן א ברייף, אז ער וויל ביי אים אין אמסטערדאם דרוקן זיין טראקטאט זעגן ארטיילעריע (אין 1620). זען: *Rocznik przemyski*, 1927, VII, 193.

¹⁴ בעת באלאבאן שרייבט, אז ער וויל סקיצירן א „קליין בילדל פון דער אַנדולס-טעטיקייט פון די ספרדים אין פוילן“ (*Skizzen und Studien zur Geschichte der Juden in Polen*) בערלין, 1911, 12, זערט דער דאזיקער זאץ פֿאַרזאנדלט ביי אן אַנדער שרייבער אין אַזא גוומא:

„The arrival of the Portuguese Jews, who were granted special privileges by the Kings to carry on trade in Poland, swelled the number of the Jewish population, and led to a rapid development of Jewish communal life” (Meyer S. Lew, *The Jews of Poland*, London, 1944, p. 84).

¹⁵ סוכיטט, מצבת קודש, לעמבערג, 1863, IV, פֿאַרצייכנט צוויי מצבות אין לעמבערג מיט אן איינפֿירט: „אשר הגלה מגלות ספרד”.

¹³ "Medicus Isaak natione Hispanus fide autem Hebreus ambassador magnus" (Jorga, *Annalele Academici Romane*, 1914, II, 37); G. Benhet, *La republica di Venezia et la Persia*, Torino, 1865; M. Dubiecki, *Kaffa i jej stosunek do Polski*, 1886.

י. ברוצקוס פֿאַרבייט אים מיט אַן אַנדער רופֿא ר' יצחק האָס איז געווען אין פוילן אַ סך שפּעטער. זען: סאַציאַלע מעדיצין, 1931, גומ' 2. גיטסע פרטים ב'י: Marian Malowist, *Kaffa-kolonia genuensis na Krymie*, Warszawa, 1947, pp. 226, 229.

¹⁴ ספֿרדישע יידן אין קאָנסטאַנטאַנאָפּאָל האָבן זיך באַקענט מיט יידן פֿון רוסן און פוילן, וואָס זינען זינט 1521 דאָרטן געווען אין גרעסערע צאָלן. "יהודים רבים המכונים רוסו יושבים בתרכיה מימי קדם ועד היום הזה" — שרייבט ר' אברהם רוסו (אויך אַ ייד פֿון פוילן). זען: רוזנס, דברי ימי ישׂראל בתרגום, ה' 177.

¹⁵ Jacob Shatzky, "Jewish Medical Students of Padua," *Journal of the History of Medicine*, Volume V (1951), p. 4.

¹⁶ Ch. W. Steckel, *Jan Kochanowski und das Judentum*, Breslau, 1938, 77. ער רעדט וועגן דעם "געלערנטן יידן לעאָנע". דער ערשטער פוילישער היסטאָריקער יאָן דלוגאָש שרייבט, אַז די פּאָליאַקן זאָלן זיך נעמען אַ מוסטער פֿון די שפּאַניער, וואָס האָבן יידן און אַראַבער אָפּגעגעבן די וויכטיקסטע אַמקן, און אַזוי אַרום ביגעשטעלט צום וואָס פֿון דער מלוכה (ציטירט לויט *Kultura staropolska*, 1932, ז' 688).

¹⁷ Juan de Dios Huarte, *Examen de Ingenios para las ciencias*, 1640, 174b. "por Judios en mi opinion son los que tienen habilidad natural para curar" ער דערציילט אַפֿילו, אַז מען פֿלעגט (פֿאַרשטייט זיך געהייס) רופֿן אַ ייִדישן רופֿא אַזש פֿון קאָנסטאַנטאַנאָפּאָל.

¹⁸ אין די אַקטן הייסט ער: Jacob Isaac Hispanus; זען: בערשאַדסקי אין: P. E. A., III, 28, 29, 61, 67; J. Lachs, *H. Baas-Festschrift*, 54-56. יצחק שיפּער אין סאַציאַלע מעדיצין, 1929, גומ' 2, ז' 28.

¹⁹ M. Bałaban, "Kalahorowie," *Z historii Żydów w Polsce*, Warszawa, 1920, 90-103.

זיין זון, אויך אַ רופֿא און אַ סוחר, ווערט דערמאָנט אין אַ ברייף פֿון יהודה אַריה מאָדענאָ (1610). שיפּער האָט בטעות צוגעשריבן דעם ברייף צו שלמה קאַלאַהאָראָן, העלכער איז גע־שטאַרבן אין 1597. זען: בלוי, כתבי הרב יהודה אריה מסודינה, בודאַפּעשט, תרס"ו, ז' 85. *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa, 1937, 85. אַגב, האָט יאָן זאַמאַיסקי פֿאַרבעטן דער שלמה קאַלאַהאָראָן זיך צו באַזעצן אין זאַמאַשטש. וועגן זינע וואַלגעשעפטן זען:

J. Turska, *Przemysł solny w woj. ruskim XVI w.*, Lwów, 1928.

²⁰ M. Bałaban, *Umysłowość i moralność żydostwa polskiego XVI wieku*, Kraków, 1932, 23;

ש. א. הורודצקי, "השפּעת הרמב"ם על הרמ"א", ספר היוכל לכבוד הרב יעקב פריימאן, תרצ"ו, 42-57.

²¹ M. Bałaban, *Doktor Montalto. Studja historyczne*, Warszawa, 1927, 107-111; Idem, *Die Judenstadt von Lublin*, 1919, 25-27.

משה מאָנטאַלטאָ האָט געהאַט אַ ברודער אַ דאָקטאָר, יצחק מאָנטאַלטאָ, וואָס ער האָט אין 1637 אַרויסגעגעבן אין אַמסטערדאַם די דריטע אויפֿלאַגע פֿון פתרון חלומות פֿון דעם ספֿרדישן רופֿא שלמה בן יעקב אַלמולי (ערשטע אויסגאַבע — 1516). וועגן דעם רופֿא אַמאַסוס לוויטאַנוס זען:

Maximano Lemos, *Amato Lusitano e o seu tempo*, Porto, 1904.

²² וועגן לומדים און מחברים אין פוילן, וואָס זינען געווען ספֿרדים, איז פֿאַראַן אַ בינטל פרטים ב'י:

Louis Lewin, "Deutsche Einwanderungen in polnische Ghetti," *Jahrbuch*, Fr. a.M., V (1907), 147-148.

¹² די וויכטיקסטע מקורים זיינען:

A. Kraushar, *Historja Żydów w Polsce*, 1862, II, 318, M. Bersohn, *MGWJ*, 1869, 422-24; Schor, *ibidem*, 1897, 169-177, 228-237, M. Balaban, *Żydzi lwowscy*, 1906, Dokumenty, 9, 10.

וועגן דער ראלע פון יוסף נשיא אין די טערקיש-פאלישע פערטאקטאציעס קלערט אויף דער דאקומענט, אפגעדרוקט פון:

J. M. Hirschberg, "Udział Józefa Nasi w pertraktacjach polsko-tureckich w r. 1562," *Miesięcznik Żydowski*, 1934, 426-39

א סך ענינים קלערט אויף אן אלט, אבער נאך אלץ חאגיק בוך:

Julian Bartoszewicz, *Pogląd na stosunek Polski z Turcją i Tatarami*, Warszawa, 1860.

²⁴ וועגן דעם קאמף גואל דערציילן באריכות: באלאבאן אין *Żydzi lwowscy*, 459-468

אין אין:

Die Portugiesen in Lemberg, Skizzen und Studien, Berlin, 1911, 11-19; W. Łoziński, *Patrycyat i mieszczaństwo lwowska, w XVI i XVII w.* 1892, 52 sq.

דער טער, Abraham Galante, *Don Joseph Nassi*, Constantinople, 1912, 28, קישער טעקסט: געדרוקט איין אין: *REJ*, 64, 240.

²⁶ וועגן דעם ספעציעלן שלוח פון יוסף נשיא ווערט דערציילט אין א בריוו פון אן איי-טאליענישן רב: „שמעתי מאחורי הפרגוד איך כמ' יוסף נשיא יכיה שלח ציר מיוחד אל המלך מסולניא עם שרים ועבדים עמו ונעשה לו כבוד גדול ולכל העם אשר היה עמו — אבל לא נודע מחמת עסק מה היה שם הציר." זען:

Graetz, *Geschichte der Juden*, IX⁴, 536.

דאס האט דער רב האט נישט געוואלט צוליב האט יוסף נשיא האט געשיקט דעם פאר-טערטער ווערט אויפגעקלערט אין ליכט פון די דאקומענטן.

²⁷ לויט באלאבאנס *Skizzen*, 16.

²⁸ באלאבאן, דצ"ח, ז' 14—15; שאר, דצ"ח, ז' 177.

עס איז כדאי אויפצוקלערן, אז טאקטיש זיינען די דאזיקע ספרדים נישט קיין טערקישע יידן, א טייל האבן געשטאמט פון איטאליע און אנדערע לענדער.

²⁹ Alfonso Cassuto, *Die portugiesischen Juden in Glückstadt*, Hamburg, 1930.

³⁰ דער דאזיקער דאקומענט איז צום ערשטן מאל דערמאנט אין א גאנצן אין וואסנבלאט:

Jutrzenka (1861, נומ' 21, ז' 208). דער זאמאשטשער משכיל יהושע אלטבערג, פרעסע א קרוב, האט צוגעשיקט דעם פולן טעקסט דעם רעדאקטאר פון *Jutrzenka*, האט האט אים אפ-געדרוקט, ליידער מיט א סך גרייזן, אין נומ' 43 פון דעם דאזיקן וואסנבלאט. א קורצער רעגענט געפינט זיך אין זאמאשטשער ארכיוו אין ווארשע (B. O. Zamojskich, 1815, 92).

א רעפראדוקציע פון דעם טעקסט האט איז געווען געדרוקט אין יוסזשענקא גיבן מיר צום סוף פון דעם ארטיקל.

די ערשטע געשיכטע פון יידן איז זאמאשטש האט אנגעשריבן אלטבערג אין אן ארטיקל א"נ:

"Gmina izraelska w Zamościu" (*Jutrzenka*, 1861, 20).

אין וועלדיקן יאר האט דער דארטיקער גלח קאלאשינסקי געלאזט חיסן, אז ער שרייבט א גע-שיכטע פון דער שטאט זאמאשטש אין זוכט יידישע מאטעריאלן.

³¹ נישט אנדערש, אז די דאזיקע בקשה איז געקומען בעל-פה, חבל אין די דאקומענטן פון די זאמאשטשער געפינט מען נישט קיין שפור פון אזא בקשה בכתב.

³² דער פרט מיט יידן-דאקטוירים גראדוירטע פון זאמאשטש איז ביז נאך אינטערעסאנט. קיין מעדיצינישער פאקולטעט איז אין דער זאמאשטשער אקאדעמיע בכלל נישט געווען, הגם מען האט געלערנט אנאטאמיע לויטן איטאליענישן (ד"ה פראקטישן) נוסח. 1598, ד"ה צען יאר נאכן ארויסגעבן די דאזיקע פרייחילעג, האט זאמאשטש זיך פאראינטערעסירט מיט א יונגן יידישן רופא טוביה און אים געוואלט שיקן קיין פאדוע שטודירן כירורגיע. דער יונגער רופא האט אבער נישט געוואלט פארן אהין, חבל ער האט געטענהט, אז אן ידיעות אין לאשמן העלן אים די דאזיקע לימודים קיין שום נוצן נישט ברענגען. זען:

St. Łempicki, *Działalność Jana Zamojskiego na polu szkolnictwa*, Kraków, 1920, 244.

⁷¹ אין דער פרייזלעגער וואס די ספרדים האבן באקומען אין די צוויי טשעכיש-שלוזישע שטעטלעך Troppau און Jägerndorf אין יאר 1625 איז זיי געגעבן געהערן דאס רעכט צו האבן אייגענע רופאים. זען:

Alfonso Cassuto, "Ein unbekanntes Dokument . . ." *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in der Tschechoslowakei*, 1930, II, 87.

⁷² Isaac da Costa, דער בארימטער האלענדישער פארשער פון ספרדישן אפשטאם וואס האט אין 1860 ארויסגעגעבן זיין גענעאלאגיע פון ספרדישע משפחות. שרייבט אזוי:
"אין איטאליע און אין געוויסע טיילן אפילו אין פוילן האט מען זיי די ספרדישן ייִדישן די זעלבע רעכט. וואס עס האבן אין א סך פרטים געהאט פריער די קריסטלעכע אדללייט אי שפאניע, היי למשל טראגן א שווערד". ציטירט לויט:

Isaac da Costa, *Noble Families Among the Sephardic Jews*, London, 1936, 121.
"אין דער פרייזלעגער פון 1625 (Cassuto, 86) ווערט בפירוש געזאגט, אז נאר "העב־רעער פון לעחאנט, איטאליע אדער אפריקע" מעגן זיך באזעצן, בשום אופן אבער נישט "keine deutsche oder polnische Juden".

⁷³ A. Tarnawski, *Działalność gospodarcza Jana Zamojskiego*, Lwów, 1935, 384.
היי קומט אן ענגלישער ייד אין יענע צייטן אין פוילן, בעת יידן זיינען נאך נישט געווען צוריק אין ענגלאנד (אפיציעל) זינט 1290? איין היסטאריקער רופט אים אן Izaak Metkeft, א צווייטער — Izaak Midkeft. ער האט א געלעבטע קעגן צוויי שאטלענדישע סוחרים און שרייבט צום קאנצלער פון זינבירגן מכוה אינטערווענץ. לויט אלע הארשנילעכקייטן איז ער נישט קיין ייד. די קראנע איז אבער היכטיק צוליב דעם וואס צוויי ספרדים האבן אים פארקויפט זייער הויז אין זאמאשטש. זען:

M. Bałaban, *Zydzi lwowscy*, 467; Białkowski, *Rozprawy i studia*, Zamość, 1929, 178.

⁷⁴ Tarnawski, *op. cit.*, p. 325.

⁷⁵ דער דאזיקער פראפעסאר האט געהייסן דרעווער, שטודירט אין פאדווע היי א סטיפענדיאט פון זאמאשטש. די צוואה איז פון 1616. וועגן דער שינאה צו יידן זען:

Adam Burski, "Listy Prof. Ak. Zamojskiego (1597-1612)," *Biblioteka Warszawska*, 1884, II, 321-331; Jan Ptasnik, in: *Minerva Polska*, II, 1927, 7.

⁷⁶ K. Sochaniewicz, *Teka Zamojska*, 1922, 62; Janusz Peter, *Przywilej cechbu cyrulickiego w Zamościu; Teki Zamojskie*, 2, 1939.

⁷⁷ Jan Kochanowski, *Dzieje Akademii Zamojskiej*, 1900, 87.

⁷⁸ S. Staszic, *Uwagi nad życiem Jana Zamojskiego*, Kraków, 1926, 74.

⁷⁹ Altberg, in: *Jutrzenka*, 1861, 20.

דער זעלבער דא קאסטא שרייבט (דצ"ח, 81), אז "אין פוילן און אין רוסלאנד זיינען אפשר געבליבן א פאר [ספרדישע] יחידים און אפשר אפילו איינצלע משפחות וואס האבן אפ געהיט זכרונות פון זייער דרומדיקן אפשטאם, אבער זיי האבן קיין מאל נישט פארמירט א סינאגאגע".

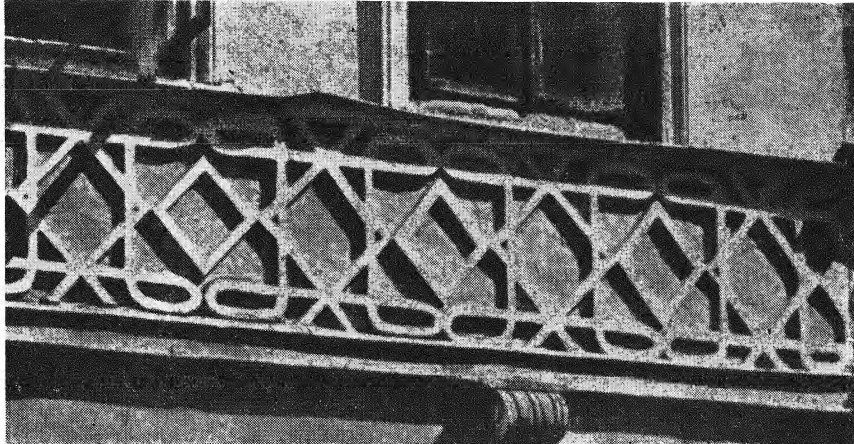
אין דעם קאנטעקסט קען סינאגאגע האבן צוויי סטעטן: א שול צום דאזיגען און א קהילה.

⁸⁰ M. Bałaban, *Zabytki historyczne Żydów w Polsce*, 51; Z. Glogier, *Budownictwo drzewne w Polsce*, Warszawa, 23; Szyszko-Bohusz, *Prace komisji historii sztuki*, Ak. Um., 1926, 21-23.

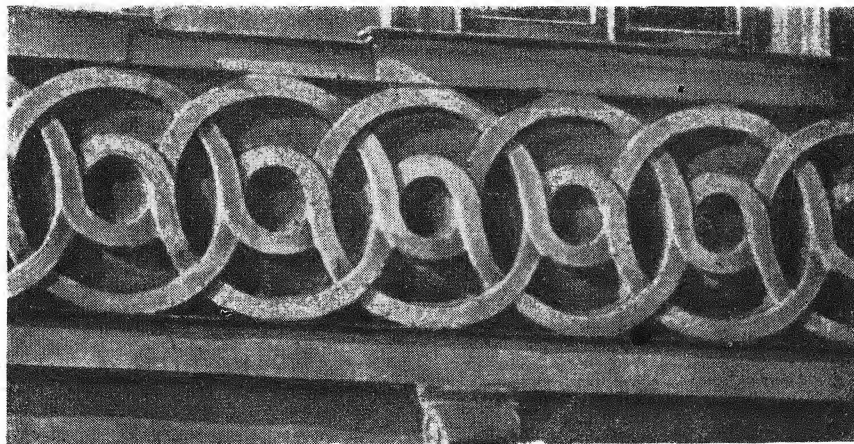
⁸¹ הורחיק, כתבי הגאונים, פיעטריקא, 1928, ז"ל 137—140, דערמאנט אלע רבנים, אבער הייסט נישט פון קיין ספרדישע.

⁸² וועגן דער עקאנאמישער טעטיקייט פון יידן אין זאמאשטש גיטער און לאטיפאדעס, אויספירלעך אין דעם ציטירטן בוך פון טאגאנסקי. די רוסיש-ידישע ענציקלאפעדיע (VII, 667) אינפארמירט נישט ריכטיק, אז יאן זאמאשטש האט נישט צוגעלאזט קיין יידן אין זאמאשטש. "מיט א ראמאנטישער בענקשאפט זוכט זיי ארום אין יאר 1816 אין זאמאשטש דער פאעט ניעמצעוויטש. ער שרייבט אזוי: *Hiszpanów, Greków, Włochów już niema, dużo Żydów* (קיין שפאניער [ספרדים], גריכן, איטאליענער זיינען שוין מער נישטא; דערפאר אבער א סך יידן). (*Podróże historyczne po ziemiach polskich*, Paryż, 1858, 168).
1604 האבן די ארמענער נאך געהאט פאבריקן פון סאפאן, אבער אנהייב 1818 יאה פארשיידן זיי פון זאמאשטש. 1706 איז שוין נישטא קיין שפור פון דער גריכישער סוחרים-קאלאניע.

מוסטערן פון ארכיטעקטאנישער באפאצונג

פריז אונטערן פענצטער פון הויז אויפן „רינעק“, אַרמיאַנסקע 24.

פריז אויפן הויז פֿון דער „פאָטשינע“, אויף סטאַשיצאָ 31.

אינוש' דוד דאוידאוויטש (תל-אביב)

די שול אין אלטשטאט

די זאמאשטשער שול האט זיך גערעכנט צו די אינטערעסאנטסטע יידישע אר-
כיטעקטאנישע שאפונגען אין קאנגרעס-פוילן; די שול איז אויסגעבויט געווארן אין
סוף פון 16טן יארהונדערט (1). און נאך דעם כאראקטער פון איר געבוי דארף זי אפשר
צוגערעכנט ווערן צום טיפ פון די רענעסאנס-שולן, די פריערדיקע, וואס זיינען געווען
פארשפרייט אין פארשיידענע קהילות אין פוילן, אנהייבנדיק פון העלפט 16טן יאר-
הונדערט און שפעטער.
פראפעסאר שישקא-באהוש, דער באוואוסטער פארשער פון דער אלט-פוילישער

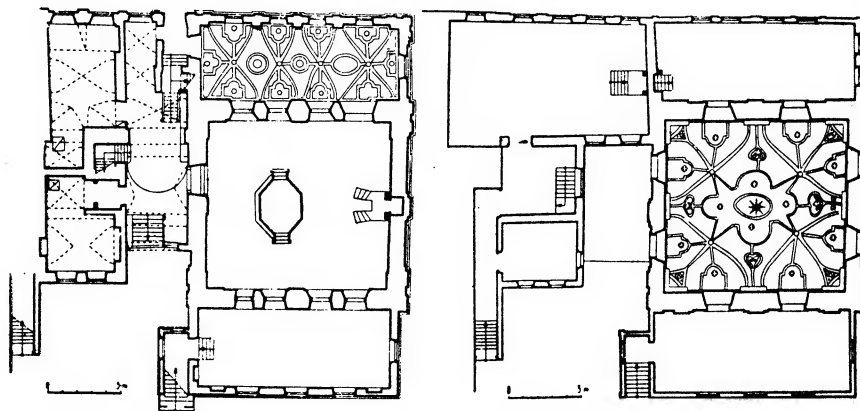

די גרויסע שול אין אלטשטאט, אויסבליק פון נאך-זייט.

(1) לויט באלאבאנען זיינען די שולן פון זאמאשטש און שעבערשין אויפגעבויט גע-
ווארן אין איין צייט, אין סוף פון 16טן יארהונדערט, אבער די גענויע דאטע פון זייער אויפ-

ארכיטעקטאניק, האט אונדז געגעבן א גענויע שילדערונג פון דער דאזיקער שול אין זיין וואגיקער פארשונג „מאטעריאלן צו דער ארכיטעקטור פון די יידישע שולן אין פוילן“ (2): אין דעם גאנצן פול-געשטאלטיקן קאמפלעקס פון דער היינטיקער שול אין זאמאשטש געהערן צו די פריאיקל טיילן, וואס זיינען צווישן זיך ארגאניש פאר-בונדן, דער עיקר — דער הויפט-בנין און די צוויי זייטיקע „ווייבער שולן“ פון דרום און צפון-זייט, וואס זיינען צו אים פאראייניקט. אויסער דעם געהערט אויך צו א פריערדיקן פערלאד דער היינטיקער „פאליש“. עס קען זיין, אז דער „פאליש“ איז אר-בערגעבויט געווארן, יעדנפאלס איז דער פריערדיקער געווען גאר ענלעך צום היינ-טיקן. עס קען אויך זיין, אז איבערן „פאליש“ איז געווען א „ווייבער-שול“. די איבע-ריקע טיילן, וואס זיינען פאראייניקט צום הויפט-בנין געהערן שוין צו גאר שפע-טערע צייטן. עס זיינען פארגעקומען גאר וויכטיקע ענדערונגען נישט נאר אין דעם אויסערלעכן אויסזען פון דער געביידע, נאר אויך אינעם גאנצן אינעווייניק פון דער שול.

דער „פאליש“ פון דער שול דערמאנט די פאדערהייזער אין די מויערן פון שטאט-פלאץ (דעם „רינק“). ער האט א פאדער-טייל, א גאר ברייטן און א קעסלארטליקן סופיט-געוועלב מיט לונגען. דער „פאליש“ איז מער ווי א מעטער אין טיף פון ערד-

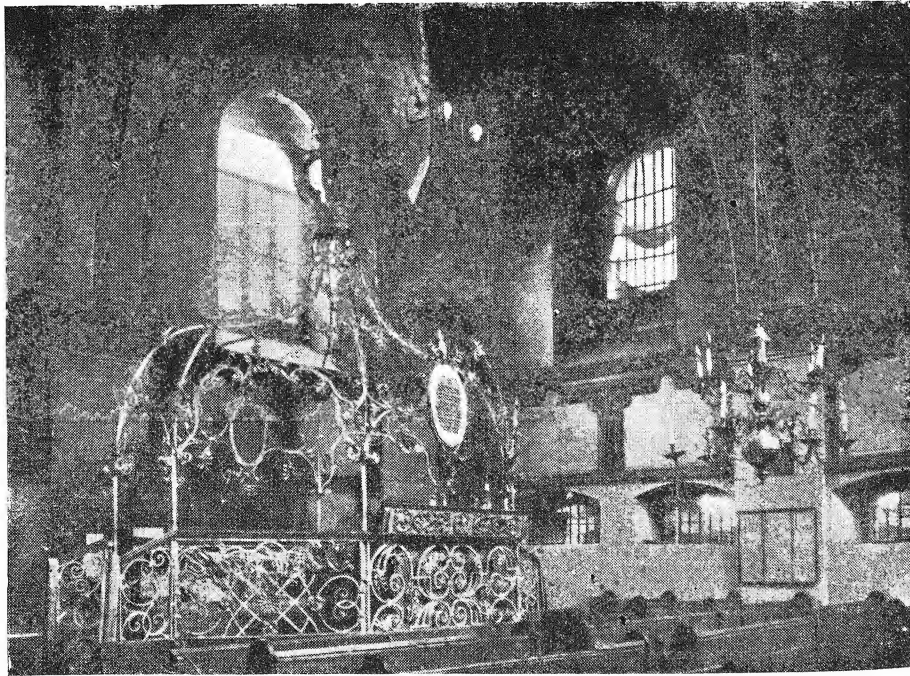

די פלענער פון דער שול. רעכטס פון גארן; לינקס פון דעם באדן.

בוי. איז נישט באקאנט. אויך די הנהגה, אז די זאמאשטשער שול איז אויפגעבויט געווארן מיט דער הילף פון דעם קאנצלער יאן זאמאסיקי, דעם באלעבאס פון שטאט, איז נישט גענוג בא-גרינדעט. ז. גלאגער, באצייכנט יאן זאמאסיקי ווי א מוסטער פון א פוילישן אדעליקן און מעצענאט, וואס האט אויפגעבויט די שול פאר די יידן. ער שטרייכט אבער אונטער „ווי-עס-גיט-אי-בער-אלע-געדע, האט זאמאסיקי אויפגעבויט די שול אין זאמאשטש“. Z. Gloger: Budownictwo drzewa i wyroby z drzewa w dawnej Polsce. ווארשע 1907, אין זיין אריינפיר צום קאפיטל „שולן“, זייט 22.

(2) די שטודיע פון: A. Szyszko-Bohusz: Materiały do architektury bóżnic w Polsce. קראקע 1926, איז געווינדמעט די שולן אין צענטער פון פוילן און דער עיקר די שולן פון די קהילות אויף ריידע ווייסל-ברעגן (די קרויון: קיעלץ, ליבלין, ווארשע). זע. ד. דוידוביץ, „לזכר הרופ' א. שישקובוהוש" אין „גזות", תמוז תש"י (1950).

פלאך, פון מזרח-זייט איז דער אריינגאנג אין דעם גרויסן געבעט-הויז, וואס זיין באדן איז נאך נידעריקער, ווו מ'דארף אראפגיין עטלעכע טרעפ; פון מערב-זייט פירן שטייגן צו א קליינעם דאוון-שטיבל. אין דעם גאר שמאלן קארידאר-עק פון פאליש געפינט זיך דער אריינגאנג אין הויף; אין דעם מערב-טייל דער אריינגאנג אין דער „תלמוד תורה“ און אין מזרח-זייט צו דער „עזרת נשים“. צווישן די ביידע טיילן פון „פאליש“ זיינען דא די שטייגן וואס פירן צו דער גאלעריע פון דעם כאָר (3).
 דער עיקרדיקער טייל פון דעם געבוי, וואס איז אינטערעסאנט פון ארכיטעקטאָ-נישן און קינסטלערישן שטאנדפונקט איז דער גרויסער דאוון-רום, וואס זיין בוי-קונסט געהערט, ווי מען שאצט, צום 17טן יארהונדערט. די שול איז כמעט קוואַדראַט-מעסיק (12.22 מעטער אויף 11.57); אין דער מאָס און לויטן אופן פון געבוי דער-מאָנט די שול זייער שטארק די שעבערשינער שול (13.43 מעטער אויף 11.35). די וואַנט-באפּוצונגען זיינען אַבער דא, אין זאמאָשטש, אַנדערש. דא זיינען אויך ווי אין שעבערשין, פאַראַן מאָפּל לונעטן אין די ווינקלען פון בנין. דא זיינען אַבער אַנדערש די דאָזיקע ווינקלען פאַרענדיקט. דא זיינען די ווינקלען פון פילאסטערן, וואס זיינען צוגעפאַסט צו דער צעמילונג פון דעם סופיט-געוועלב. פון ארכיטעקטאָנישן שטאַנד-פונקט איז דא אַלין בעסער אויסגעענדיקט ווי אין שעבערשין. אין די זייטיקע ווענט (צפון און דרום) זיינען פאַראַן 8 לעכער אין די ווענט (צו 4 אין יעדער וואַנט) וואס פאַראייניקן דעם גרויסן שול-רום מיט די „ווייבער-שולן“. איבער די דאָזיקע דער-עפּענגונגען זיינען דא מאָוילען וואס, בעיקר זייערע קאַנטן, זיינען גאַר שיין באַצירט.

דער אינעווייניק פון דער שול. אין מיטן די קינסטלערישע בימה.

(3) זע ווייטער די באַמערקונג וועגן דעם כאָר.

דער פלאץ פון דעם מיטלסטן פילאסטער פון מזרח-וואנט פארנעמט דער ארונקודש, א געשניצטער, צווישן צוויי יאנישע זיילן.

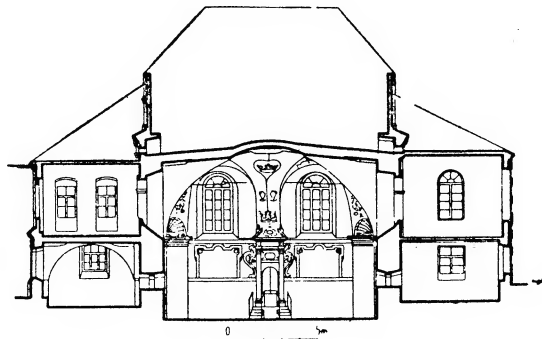
דאס ליכט דרינגט היינט (4) אריין נאך דורך צוויי פענצטער וואס זיינען דא אין דער מזרח-וואנט. די צוויי פענצטער פון דער מערב-וואנט זיינען אפשר פריער געווען פארבונדן מיט דער „ווייבער-שול“. די פיר זייטיקע פענצטער, דינען היינט, נאך די פארשיידענע ענדערונגען פון בנין, ווי דורכזיכטיקע מחיצות צו די זייטיקע צימערן פון דער „ווייבער-שול“.

מיט אייניקע יאר צוריק זיינען נאך אינעווייניק, אין דעם שול-רום, לענגאויס דער מערב-וואנט, געשטאנען צוויי האלץ-גאלעריעס פאר די חדר-יינגלעך (5). צייכע-נונגען פון די דאזיקע גאלעריעס געפינען זיך אין דעם בוך פון ז. גלאגער „האלץ-גע-בויען און האלץ-אויסארבעטונגען אין אמאליקן פוילן“. דער שפור נאך די דאזיקע גאלעריעס איז אין משך פון דער צייט פארווישט געווארן.

נאכן היינטיקן אויסערלעכן אויסזען פון דער שול איז שווער צו זאגן ווי עס איז געווען איר פריערדיקער אויסזען (6).

אויסער דעם פעסל-געוועלביג פון דעם בנין, איז עס א מוסטער פון דעם רע-נעסאנס-בוי, וואס איז אנגענומען אין די פוילישע בתי-כנסיות פון יענער תקופה. עס זיינען פאראן צו פארצייכענען אין דער זאמאשטשער שול נאך א ריי וויכטיקע קונסט-ווערטן — און אין א געוויסן זין אויך פון די ערשטע — פון זיי קוקט ארויס גאר בולט די ווירקונג פון איטאליענישן רענעסאנס.

פון צווישן אלע באוואוסטע רענעסאנס-שולן אין פוילן דינט די זאמאשטשער שול ווי דער ערשטער ביישפיל אין דער דערשיינונג פון ארכיטעקטאנישע פארפויג-ארנא-

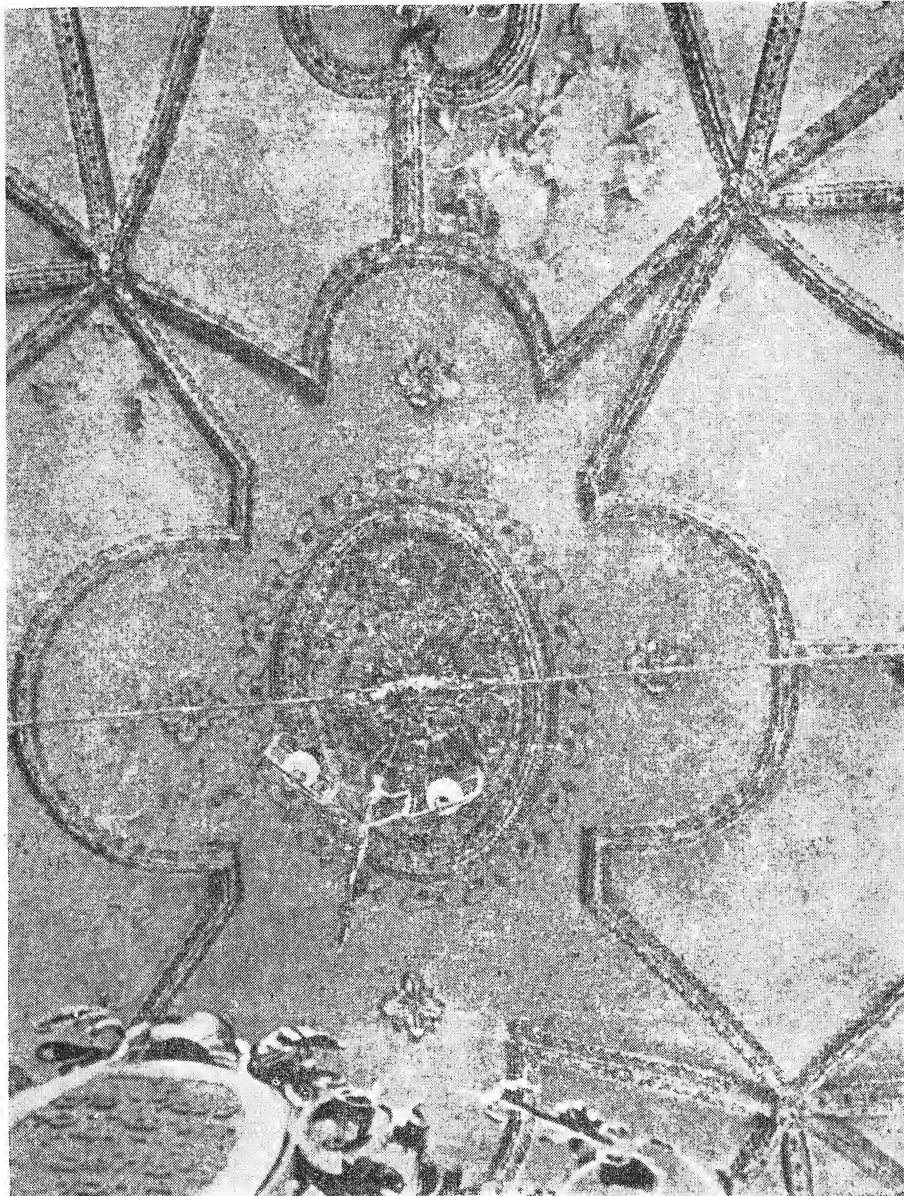
דער דורכשניט-פלאן פון דער שול.

(4) היינט?... וועגן דעם טראגישן סוף פון דער דאזיקער שול שרייבט מ. צאנץ („על חורבות יחרות פוילן“ — „דבר“, 28סטן יאנואר 1948). נאך זיין באזוך אין פוילן, צווישן איר דערע אטיוואס: „ווען עס זיינען ארויסגעטריבן געווארן די זאמאשטשער יידן אין געטא האט זיך געמערט דער רויב-אנגריף פון שטאט-איינוווינער. אין משך פון געציילטע שעהן זיינען אין די שולן געבליבן לידיקע ווענט“. זע אויך: מ. צאנץ „איבער שטיין און שטאק“, תל-אביב 1952, זייטן 54-55. מיר ברענגען א פראגענט פון צאנז'נס יילדערונג אין דער חורבן-אפטיילונג פון פנקס.

(5) לויט דער דעפיניציע פון שישקא-באָהוש Chórki וואס מיינט קליינע באָרן, אדער א פלאץ פאר באָרן. די דאזיקע ערטער זיינען אויפגעהיט געווארן אין א ריי שולן אין פוילן ווי: ווישאָגראָד, גאָמבין, לעמבערג, און זיי זיינען זיכער געווען באַשיטיט פאר די חדר-יינגלעך אדער פאר די משוררים פון דעם חזנס באָר.

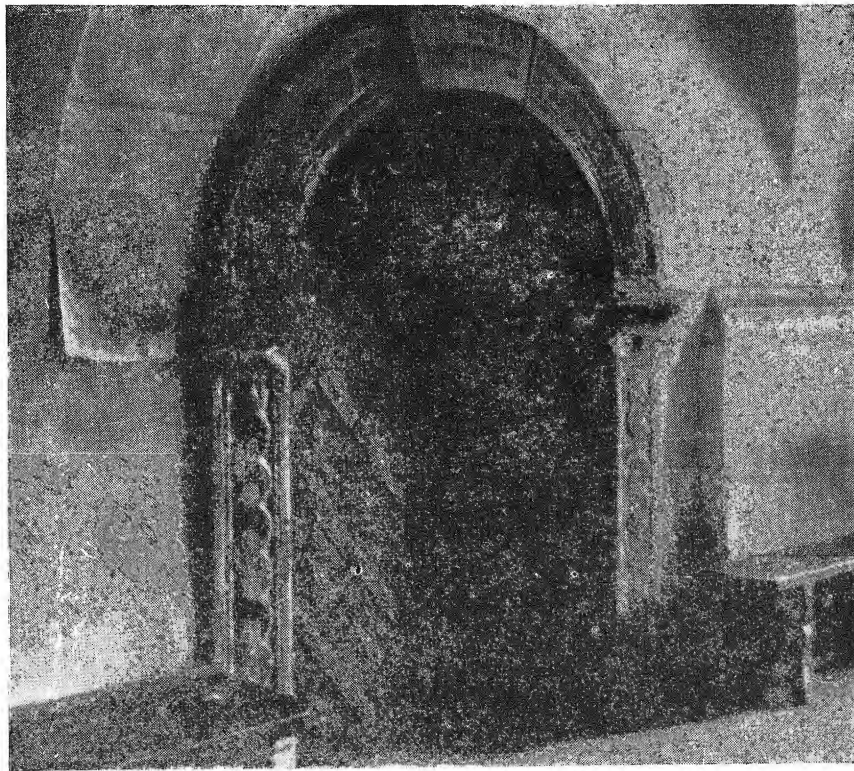
(6) זע די פריער-דערמאנטע שטודיע פון שישקא-באָהוש, זייטן 21-23.

מענטן פון די אינגוויניקסטע ווענט פון דער שול. דא איז צו זען די ארקאדע וואס איז אזוי באראקטעריסטיש פאר די פעסטונג-שולן, וואס זיינען אויפגעבויט געווארן פון העלפט 17טן יארהונדערט. די וואנט-באפוצונגען וואס שישקא-באָהוש באַצייכנט זיי ווי „טאָולען וואָס ביידע ראס-ברעגן צייכענען זיך אויס מיט דער שפע פון באַפּר-צונגען, האָט נאָך נישט יענע מאַטירן פון דעם בינד-זייל — די אויסערלעכע באַפּר-צונג וואָס איז אינטערעסאַנט ביי די פעסטונג-שולן — וואָס איז איבערגעטראָגן אין דעם אינגוויניק פון הויז; עס איז אויך דאָרט נישטאָ גאַרנישט פון דעם „טריפּוריום“

זי אַרנאַמענטן פֿין דעם סופֿיט אין שול.

פון די קריסטלעכע טעמפלען: די דאזיקע באפוצונגען האבן אין זיך אן אויסערגע-
וויינלעכע צארטקייט און אן ארכיטעקטאנישן געשמאק וואס באלעבן די ברייטע
אויבערשטע שטחים צווישן די הויכע פענצטער און צווישן די לעכער וואס פאראיי-
ניקן די שול מיט די אונטערשטע „וויבער-שולן“. די צוויי טאוולען, מיט די פיינע
באצירונגען, וואס זיינען פאראן ביי ביידע זייטן פון די פילאסטערן, דאס הייסט: צו
פיר אויף יעדער פון די ווענט (די מזרח-וואנט אריינגערעכנט), האבן א פאראלעל-
גראם-אויסזען וואס זיין אויבערשטע הארץאנמאלע ליניע איז נישט גראדליניק נאר
אנשוויקלט זיך אין זיין צענטער אין א האלב-רונד וואס גייט ארויס פון דער ליניע
זייטיק און ביי די ברעגן ווערט געשאפן א פירעק מיט א רויז אין מיטן. די פלאס-
טישע מאטיוון פון דער ליניע פון דער ראם צייכנט זיך אויס מיט איר געפלאכטענער
ארגאמענטיק, וואס דערמאנט אן דעם אויסזען פון דער אראבעסקע(7), באזונדערס
איז עס בולט ביי דער אונטערשטער ליניע און דעם פריז, וואס צעשפרייט זיך אי-
בער ביידע ראמען צווישן די פילאסטערן פון די ווענט פון גאנצן בנין.

דער אריינגאנג אין שול פון פאליש.

(7) אין די ספרדישע שולן אין טאלעדא, היינט די קריסטלעכע טעמפלען „סאנטא מא-
ריא לא בלאנקא“, און „על טארנסידא“.

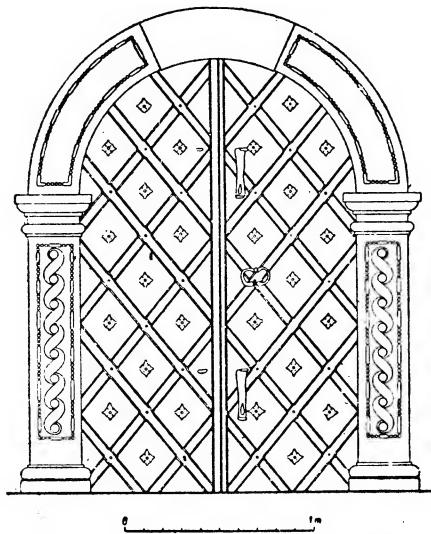
G. K. Lukomski: Jewish Art in European Synagogues. לאנדאן 1947. זייט 34.

אויך די באפונגען פון דעם סופיט, וואס זיינען געמאכט אין דער פארם פון באצירטע בענד, וואס ציען זיך ביי די ברעגן פון די לונגען אין צענטער פון די גארטלען אין צווישן די פילאסטערן אין גארטלען — זיינען א פראדוקט פון קנסטלעך-הענט. מען דארף באזונדער דערמאנען דעם בולטן פאלקסטימלעכן באפונגע-מאטיוו, וואס ווייזט זיך ארויס אין די ווינקלען פון בנין — די בלומען-וואזעס מיט די צוויי רויזן ביי דער זייט. דאס באנוצן זיך מיט דער דאזיקער ארנאמענטיק, לויטן סטיל פון דעם איטאליענישן רענעסאנס אויף די בויגן-זייטן, איז באראקטעריסטיש פאר דער זאמאשטשער שול.

די אייזערנע בימה איז פון די אריגינעלסטע און שענסטע אין פוילן; די בימה דערמאנט מיטן אויסזען א קאלאסאלע תורה-קריוו, אן אכט-זייטיקער קרוין-סקעלעט, וואס איז פאראייניקט אין דעם אויבערשטן טייל פון דער בימה; אויך דער דאזיקער טייל איז פארענדיקט מיט א כתר-תורה אין מיניאטור, אבער אין א גאר רעאל-טישן באנעם. די ארנאמענטיק פון דער אייבערשטער טייל פון דער בימה, איז גאר איידל און איז געמאכט פון געוויקס-מאטיוון (בלעטער, צווייגן) און פון ביידע זייטן זיינען דא צוויי טאוולען מיט די נעמען פון די מנדבים (8). די ארנאמענטיק פון דעם פונדאמענט פון דער בימה זיינען געמאכט פון געאמעטרישע מאטיוון וואס זיינען דורכגענומען מיט רויזן, מיט געצייכנטע אקאציע-בלעטער, די דאזיקע בימה איז אויפגעבויט געווארן אין יאר 1788.

אין דער שול געפינט זיך א גרויסע חנוכה-מנורה מיט 9 רערן פון די גאר טי-פישסטע, וואס זיינען פאראן אין די פוילישע שולן.

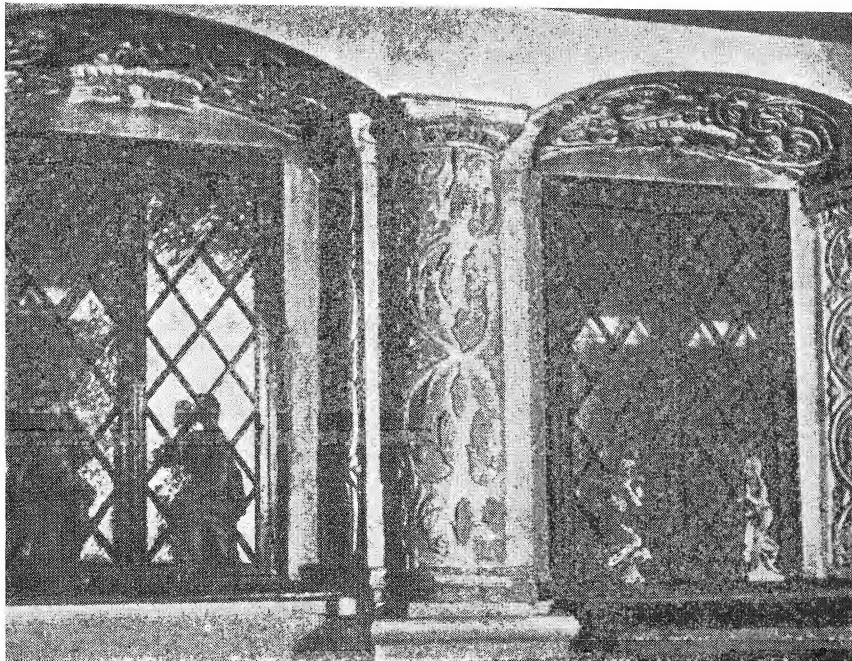
אין דעם „פאליש“ איז כדאי צו פארצייענען דעם שיינעם אריינגאנג-טויער אין שול אריין. דער טויער איז געמאכט אין דער פארעם פון א שטיינערנעם פארטאל וואס איז צוזאמענגעשטעלט פון צוויי בא-ראק-זיילן וואס זיינע קרוינען טראגן אויף זיך א האלב-רונדיקן בויגן. אין דאזיקן טייל געפינט זיך אינדער פארם פון א פרויז אין ביידע זייטן דער פסק: „מה נורא המקום הזה אין זה כי אם בית אלקים וזה שער השמים“, און אין צענטער, דער מער בולטער טייל, איז דא דער פסק: „זה השער לד' צדיקים יבואו בו“. די טיר פון טויער איז באדעקט מיט אן אייזערנעם גראטן-געוועב וואס דערמאנט דעם פאר-טאל פון דער קראקעווער שול אויפן נאמען פון „אייזיק יעקעליש שול“.

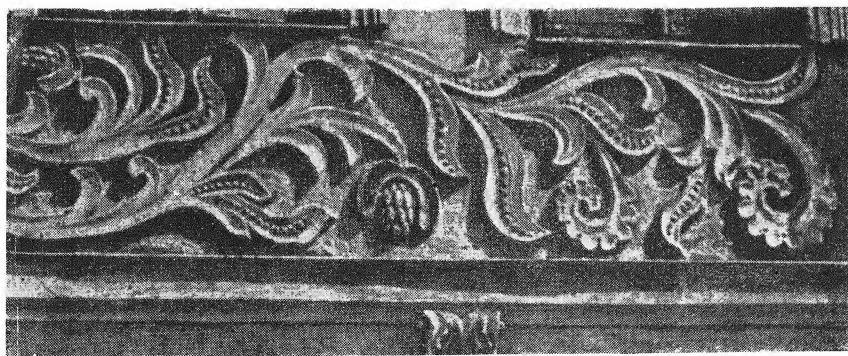
דער פלאן פון דעם פארטאל פון פאליש.

(8) עס ווערט דערציילט אז די בימה איז איבערגעגעבן געווארן דער שול ווי א געשאנק פון ר' שמואל ברזל. עס קאן זיין, אז דער דאזיקער נאמען ווייזט אן אויף דעם ספרדישן אפי-שטאם פון דעם מנדב. אבער דער דאזיקער פאקט איז נישט קיין באווייז פאר דעם, אז די קליינע ספרדישע עדה זאל האבן אויפגעבויט די שול. זע די ארבעט פון ד"ר יעקב שאצי-קי „ספרדים אין זאמאשטש“ און דעם „פנקס“, זייטן 69 און ווייטער.

מוסטערן פון זאמאשטשער בוי-אַרנאמענטיק

פענצטער-באפונג פון „זאטירערס הויז“.

פריז אונטער די פענצטער אויף זאמענהאפא 1.

אפרים קופפער

דער פנקס פון דער זאמאשטשער „חברה קדישה ונמולת חסדים“

א י נ ה א ל ט :

אריינפיר.

1. גרופע 1. תקנות
2. " וואלפראטאקאלן
3. " אונטערנומענע מיטגלידער אויסער די תקנה-נארמעס
4. " פארשידענע תנאים ביים אונטערנומענע מיטגלידער
5. " פארשרייבונגען פון קינדער
6. " געקנסעטע און אויסגעשלאסענע מיטגלידער
7. " געלטער און פארמעגנס-איינקונפטן פון דער חברה
8. " הילף און חלואות פון דער חברה קדישה פארן קהל
9. " פראטאקאלן ארום די אנטשטאנדענע חברה „מבקרים“
10. " רשימה פון די איינקונפטן צום רעמאנא פון דער שול.

באמערקונג:

[...] פונקטן אריינגענומען אין קלאמערן באצייכענען די נישט פיל קלארע שטעלן.

... פונקטן באצייכענען אדורנגעלאזטע מליצה-זאצן.

די אונטערנומענע נומערן פון די זייטלעך זיינען די זייטן פון פנקס (נומערירט דורך מיר).

מיר האבן נישט געענדערט די ארטאגראפיע פון מקור. איבערגעלאזט אויך די פאר-
גרייזטע ווערטער. מיר האבן נאך די ווערטער מיט ראשי-תיבות געגעבן פולע.

אַרײַנפיר

דער פנקס, פון וועלכן מיר פארעפנטלעכן דא די אויסצוגן, איז איבערגעגעבן גע-
ווארן דעם יידישן היסטארישן אינסטיטוט אין פוילן דורך דעם אפיציר פון דער פויל-
לישער פאלקס-ארמיי ענזעל יאצאכס דעם 5טן סעפטעמבער 1949. דער פנקס אנט-
האלט 190 זייטן, פארמאט 30 אויף 25, די ערשטע 22 זייטן זיינען געשריבן אויף
פארמעט, אין אלגעמיין (אויסער די זייטלעך 44—43, 50—49), אין א גוטן צושטאנד.
ער נעמט ארום די טעטיקייט פון דער חברה-קדישא וגמילת-חסדים אין זאמאשטש
פון דעם יאר תמ"ז (1687) ביז תרמ"ה (1885). אין דעם פנקס זיינען פארשריבן גע-
ווארן די ווייטערדיקע ענינים:

(א) תקנות פון יאר תמ"ז, דערגענונגען און אויסבעסערונגען צו די תקנות פון
די יארן 1709, 1723, 1731 און 1740, א טעקסט פון די תקנות, וועלכע זיינען אפרא-
בירט געווארן דורך דער אדמיניסטראציע-מאכט פון דער זאמאסיק-ארדינאציע, ווי
אויך קליינע אויסבעסערונגען, וועלכע זיינען אנגענומען געווארן אויף די יערלעכע
וואל-אסיפות.

(ב) וואל-פראטאקאלן פון יאר 1710 ביז 1865;

(ג) אפמאכן צווישן דער חברה און קהל, צווישן דער חברה-קדישא אין די שפע-
טער-אנטשטאנדענע חברה מבקרים, ווי אויך צווישן חברה-קדישא און יחידים;

(ד) פראטאקאלן פון קניות, פון איבערגענומענע פארמעגנס און פון די איינגע-
פלאסענע גרעסערע געלט-סומעס;

(ה) רשימות פון געלט-זאמלונגען אויף אדורכצופירן רעמאנטן און אפרעכענונגען
פון די דורכגעפירטע רעמאנטן;

(ו) פראטאקאלן וועגן צונעמען און באזייטיקן באצאמטע;

(ז) אייגנענטיקע פארשרייבונגען פון די נייע צוגענומענע מיטגלידער, פון די
„מלאדשים" ביים ענדיקן זייער קאנדידאטן-סטאזש און פארשרייבונגען פון קינדער;

(ח) פראטאקאלן וועגן אננעמען מיטגלידער אויף געוויסע באדינגונגען און איבער-
שרייטונגען פון די תקנות ביים אננעמען מיטגלידער;

(ט) קנסות און אויסשליסונג פון מיטגלידער;

(י) פראטאקאלן וועגן קהילה-ענינים (ווייזט אויס, פארשריבן געווארן אין פנקס
פון דער חברה-קדישא, כדי צוצוגעבן זיי מער חשיבות).

די אויסצוגן, וועלכע ווערן דא פארעפנטלעכט, אנטהאלטן:

1. דעם פולן טעקסט פון די ערשטע תקנות פון 1687 יאר דאקעגן פון די שפע-
טערדיקע תקנות ווערן איבערגעגעבן די אריינגעטראגענע אויסבעסערונגען און דער-
גענוגענע, אבער מיר מידן אויס דאס, וואס עס חזרט זיך איבער („כדי לחזק");

2. פון די פראטאקאלן פון די אויבנדערמאנטע פונקטן, ג, ד, ח, ט, ווערט אי-
בערגעגעבן דער אינהאלט, אויסמיידנדיק די מליצה-זאצן;

3. פון די טעקסטן, וואס ווערן דערמאנט אין די פונקטן ב' און ז' פארעפנטלעכן
מיר ווי אן אילוסטראציע בלויז די ספעציעל כאראקטעריסטישע, ווי אויך א רשימה
פון געלט-זאמלונגען.

פון דעם איז צו זען, אז ביים אפקלייבן די טעקסטן צום פובליקירן, האבן מיר
געהאלטן פאר נויטיק צו פארעפנטלעכן אין דער ערשטער ריי די יעניקע, וועלכע
קענען דינען ווי א צושטייער צו דער באלויכטונג פון די סאציאלע באציאונגען און
פונעם לעבנסטייגער פון די יידן אין פוילן.

איידער מיר טרעטן צו באלויכמן די אינערלעכע סאציאלע באציאונגען און דעם לעבנסמיינער פון יידישן ישוב אין זאמאשטש אויפן סמך פונעם פנקס-מאטעריאל, איז נויטיק קודם-כל צו מאכן עטלעכע אלגעמיינע פעסמטעלונגען. פון דעם פנקס-מאטעריאל דרינגט ארויס, אז די חברה-קדישא אין זאמאשטש איז אנשטאנען ווי א זעלבשטענדיקע אינסטיטוציע אומאפהענגיק פון קהל. נאכן אדורכפירן אן אינערלעכע רעארגאניזאציע (וועגן וועלכער מיר וועלן שפעטער

דער שער-בלאט פון פנקס פון דער זאמאשטשער „חברה קדישה במלת חסדים“.

ריידן), זיינען ד חברה-תקנות געווארן באשטעטיקט דורך דער וואָסעוואַדיש-פעאַ-
דאלער מאַכט;

צו דער זאמאַשטשער חברה-קדישא האָבן געהערט (וואַרשיינלעך ביזן אָנהויב
פון 19טן יאָרהונדערט) 1) אלע יידישע ישובים פון דער סביבה, וועלכע האָבן גע-
הערט צו דער אַרדינאַציע פון די זאַמאַסיקס, ווי: מאַראַגראַד, מאַמאַשאַוו, שע-
בערשין, קראַסניבראַד, טורבין, יוזעפּאַוו און אַנד' אַווי, אַז דער מעריטאָריאַלער
פאַרנעם פון דער אינסטיטוציע מוז ווערן גענומען אין אַכט ביים אַנאַליזירן די סטאַ-
טוסן און פראַמאַקאַלן.

דער שער-בלאַט פון דעם פּנקס איז דאַטירט פון יאָר ת'צמ"ח (תמ"ח). די
ערשטע תקנות, מיט וועלכע דער פּנקס הייבט זיך אָן, זיינען פאַרזען מיט דער דאַטע
ו' ב' א' ת' (תמ"ז), אַזוי, אַז דער פּנקס איז אַנטשטאַנען צו דעם 100-יעריקן יובל
פון אָנהויב פונעם יידישן ישוב אין זאַמאַשטש. ווי ס'איז צו זען פון דעם אַריינפיר צו
די תקנות פון יאָר תמ"ז און פון אַ טייל פאַראַגראַפן פון די תקנות, האָט שוין פון
לאַנג עקזיסטירט אַ חברה-קדישא אין זאַמאַשטש און געהאַט אירע תקנות. דעריבער
נייטיקט זיך קלאַר צו מאַכן, פאַרוואָס אין די שפּעטערדיקע תקנות ווערט כסדר
באַטאַנט, אַז ווי קומען צו שטאַרקן די שוין-איינגעפירטע תקנות פון יאָר תמ"ז
(„לחוק תקנות הקודמים“); דאַקעגן די תקנות פון תמ"ז דערמאָנען נאָר אויף אַזוי-
פיל די פריערדיקע, כדי אַנצוווייזן זייער נישט-ריכטיקייט. דאָס ווערט קלאַר, ווען
מיר באַטראַכטן דעם רעאַרגאַניזאַציע-באַראַקטער פון אַט-די תקנות פון תמ"ז, וועל-
כע האָבן פאַר אַ ציל פולשטענדיק צו ענדערן דעם פראָפּ פון דער חברה.

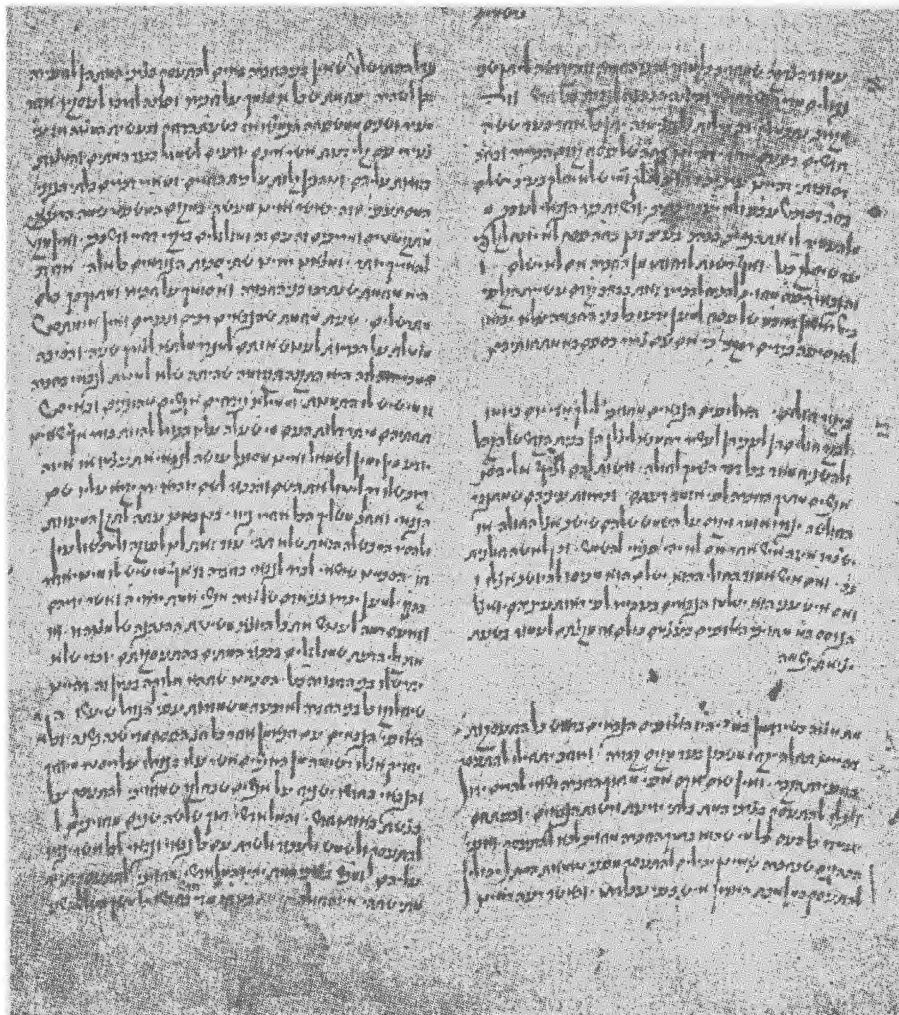
אין וואָס איז באַשטאַנען די רעאַרגאַניזאַציע? עס איז באַוואוסט, אַז אין דעם
ערשטן פּעריאָד פון דער אַנטשטייאונג פון אַ שטאַט ביז עס אַנטוויקלען זיך די
קאָנטורן פון איר עקאָנאָמישער באַזע, ד"ה דער האַנטווערק און האַנדל קען נישט
זיין קיין בולטע סאַציאַלע דיפערענציאַציע און ממילא איז נאָך איינגעשטעלט ביי
דער באַפעלקערונג אַ געוויסע גלייכהייט (כפרט אין דער שטאַט זאַמאַשטש. וואָס
איר גרינדער גראַף זאַמאַסיקי2) האָט געהאַט די אַמביציע אויסצובויען זי לויט דעם
מוסטער פונעם איטאַליענישן רענעסאַנס) אַזוי האָט די יידישע געזעלשאַפּטלעכע
אינסטיטוציע „חברה-קדישא" וגומלי חסדים, וועלכע איז אין יענעם פּעריאָד אַנט-
שטאַנען, געטראָגן אַ געזעלשאַפּטלעכן באַראַקטער. ווי עס איז צו זען פון דעם פאַ-
ראַגראַף ג' פון די תקנות פון יאָר תמ"ז, איז די חברה קדישא וגומלי חסדים ביז צו
דער דערמאָנטער רעאַרגאַניזאַציע געווען אַ מאַסן-אינסטיטוציע. דער דעמאָלטיקער
סטאַטוס האָט נישט דערלאָזט, אַז די אַנפירונג פון דער אינסטיטוציע זאָל זיך געפיר-
נען אין די זעלבע הענט, וועלכע האָבן די מאַכט אין „קהל". כדי צו פאַרזיכערן איר
געזעלשאַפּטלעכן פראָפּ, האָט די אַנפירונג פון דער חברה זיך טאַקע געפונען אין די
הענט פון פאַלקס-מענטשן, וואָס זיינען אין זייער גרעסטער מערהייט געווען נישט
פאַרמעגלעכע (דלת העם).

אין סוף 17טן יאָרהונדערט איז זאַמאַשטש שוין אויסגעוואַקסן צו אַ וויכטיקן
פראָווינץ-צענטער מיט אַן אַנגעזעענעם יידישן ישוב. 3) די שטאַט איז שוין סאַציאַל
דיפערענצירט, זי פאַרמאָגט שוין אייגענע גבירים און אַרעמעלייט, עס הערשט אין
איר אַ פולשטענדיקער פּעאַדאלער רעזשים. דעמאָלט טרעט מען צו אַדורכצופירן אַ
רעאַרגאַניזאַציע אין דער חברה-קדישא וגומלי חסדים אין דער ריכטונג פון עלימי-
נירן די פראַסטע פאַלקס-מענטשן, לכתחילה בלויז פון דער אַנפירונג.

ווען מיר באַטראַכטן דעם פאַראַגראַף ג' פון די תקנות פונעם יאָר תמ"ז, באַ-
קומט זיך אַן אינטערעסאַנטע דערשיינונג, אַז גראַד די לייכטזיניקע „קלי הדעת" און
נישט גענוג פרוּמע, וואָס די „מצוות בזיות עליהם" פירן אויס זייער אַרבעט און

פליכטן פון דער חברה, און פאר זיי איז נישט צו קליין דער אויטאריטעט פון די גבאים פון פלעכט פון „דלת העם“. בלויז די שיינע יידן, די „אנשי צורה“ קענען נישט אויספירן די מצוה אונטער דער אנפירונג פון אַזעלכע גבאים, פאר זיי ווערן געשאפן די תקנות פון תמ"ו, וועלכע דארפן שטארקן די חברה (לעשות חיזוק יותר ממה שהיה כבר מלפנים). די איצטיקע נייע תקנות גייען אין צוויי ריכטונגען:

1. איינפירן די אליגארכישע הערשאפט פון די רייכע מיט א שטארקער האנט, וואס זאל דערדריקן יעדן פראטעסט קעגן דער אנפירונג, צו דעם זיינען צוגע-טראכט געווארן די פאראגראפן ג', מ', יב';

א בלעטל פון זיי תקנות פון פנקס פון יאר תמ"ו (1687).

2. לייגן דעם עיקר-אכט אויף דער קאסע; עס פארשטייט זיך, אז מיטגלידער „בידים ריקנות“ מיט ליידיקע הענט פארלירן זייער ווערט. דאס איז דער ציל פון די פאראגראפן א', ד', ה', ו', ז', טו', יז'.

אבער ווי געזאגט, האבן די תקנות פון דעם יאר תמ"ו בלויז ארויסגענומען די

אנפירונג פון די הענט פון די פאלקס-מענטשן. ארום 20 יאר שפעטער, אין יאר תש"ט, נאך דער פויליש-שוועדישער מלחמה, בעת וועלכער די שטאט זאמאשטש האט זיך געפונען אונטער דער הערשאפט פון דעם יעזואיטן-שילער און פאלקס-פארעמער העט-מאן מאזעפאט⁵⁾, וואס האט געבראכט מיט זיך די פארערעמונג פון די פאלקס-מאסן (שכבת הדל שטוח על פני המחנה) און גלייכצייטיק פארשטארקט די הערשאפט פון דער שליאכטע און אירע משרתים, איז רייף געווארן אין יידישן לעבן די צייט צו בא-גרענעצן אויך דאס אננעמען די פאלקס-מענטשן אלס מיטגלידער אין די געזעלשאפט-לעכע אינסטיטוציעס (די חברות זיינען געווען דאס איינציקע ארט, ווו יידן האבן זיך געקענט געזעלשאפטלעך אויסלעבן). דעמאלט באשליסט מען צו שאפן אויסבעסער-רונג-תקנות צו די תקנות פון תמ"ז⁶⁾.

דער פאראגראף ד' פון די תקנות פון יאר תש"ט נעמט צו ביים נישט-פארמעג-לעבן ייד די מעגלעכקייט אריינצוקומען אין דער חברה. אויב די תקנות פון תמ"ז האבן בלויז געגעבן דעם סמימול צו וויילן פאר גבאים בלויז רייכע און שיינע יידן, פארזיכערן אין די איצטיקע תקנות די פאראגראף ב', ג', ה' די אליגארכישע הערשאפט פון די גבירים.

אין 15 יאר שפעטער, אין תפ"ג, שרייבט מען דערגענונגס-תקנות⁷⁾. די פא-ראגראפן י' און יא' פון די דאזיקע תקנות באווארענען קעגן צופלוס פון ארעמע מיט-גלידער. כדי נאך מער צו פארזיכערן, אז די פירונג זאל זיך געפינען בלויז אין די הענט פון די רייכע כלל-טווער, שרייבט מען די פאראגראפן ד', ו', ט' יב', אבער די וויכטיקסטע פון די תקנות פון יאר תפ"ג איז דער פאראגראף א', וועלכער פירט אדורך די וואל-מאכונג ציעס פון צוויי-אורנע-סיסטעם און נעמט צו פאקטיש די וואל-רעכט פון די נישט-פארמעגלעכע מיטגלידער און די רעכט צו פארנעמען וועלכן עס איז אמט אפילו ביי א געוועזענעם פארמעגלעכן און איצט פארערעמטן מיטגליד.

באראקטעריסטיש אין די איצטיקע תקנות זיינען אויך די פאראגראפן כד' און יא', וועלכע זארגן, אז אפילו דער אנדענק פאר די שפעטערדיקע דורות זאל זיין אונ-טער דער אוסגעשלאסענער קאנטראל פון די רייכע גבאים און ראשים⁸⁾.

פארשטייט זיך, אז כדי צו דערהאלטן דעם אנטי-פאלקישן באראקטער פון אן אינסטיטוציע, וועלכע באזירט סוף כל סוף אויף מיטגלידער, וואס קענען אויך ווערן פארערעמט, איז ווייניק בלויז פאראגראפן, מען מוז אוסגעפינען פארשיידענע מיט-לען, כדי צו זיכערן דאס איינהאלטן דעם נישט-פאלקישן באראקטער פון דער אינסטי-טוציע, צו דעם איז געווארן צוגעקלערט די שבועה פון דער תקנה ג'.

אויפפאלנד איז, אז די רעארגאניזאציע-תקנות פון יאר תמ"ז האבן נישט געהאט פארצווארפן די גבאים, "מדלת העם" קיין געלט-אומפינקטלעכקייטן. אויב אין יענע תקנות באגנוגענען זיך בלויז מיט שאפן דעם פאראגראף ג', וועגן חודשלעכן אפרע-כענען זיך, איז איצט, אין יאר תפ"ג, נאך יארן פראקטיק פון זיין ביי דער אנפירונג מצד דער חברה, "אנשי צורה", איז דער צומטרוי אין געלט-ענינים געווארן קלענער און די איצטיקע תקנות באשטימען אז 4 פאראגראפן: יח', יט', כג', כז', כדי צו פאר-היטן פאר מיסברויכן.

אזוי איז א יידישע געזעלשאפטלעכע אינסטיטוציע אין משך פון 40 יאר דורך רעארגאניזירן, דערגאנצן און, "אויסבעסערן" דערגאנצען צום פולשטענדיקן עלימינירן דעם נישט-פארמעגלעכן פאלקס-מענטש פונעם געזעלשאפטלעכן לעבן.

ביז איצט האבן מיר באטראכט די אנטוויקלונג פונעם סטאטוס אין ליכט פון די אינערלעכע סאציאלע באציאונגען. איצט וועלן מיר זען ווי אזוי האבן זיך די תקנות

אָפגעשפּיגלט אין דער טעטיקייט פון דער חברה. צום בולטסטן קאָנען דאָס אונדז אילוסטרירן די פּאָלגנדיקע פּאַקטן: די תקנות פון יאָר תס"ט באַגרענעצן די צאָל פון אָנגעמערן מיטגלידער ביז איינעם אַ יאָר, אָבער אַזוי גוט אין יאָר תפ"ח (84), ווי אין יאָר תרמ"ב (96), ווערן אָנגענומען אַ סך רייכע מיטגלידער, וואָס קענען זיך דער-לויבן איינצוצאָלן גרעסערע סומעס. דאָקעגן ווערן אַרויסגעוואָרפן נאָכן אַפּוויז 15 יאָר אין דער חברה פאַרערעמטע מיטגלידער, וואָס בעסן צוליב זייער נויט-לאַגע, מען זאָל זיי אומקערן די פון פאַרויס איינגעצאָלטע איינמאָליקע באַשטייערונגען (א.ב.6). אָבער פאַר אַ „נתן מתנה חגונה" ווערן פאַרווישט אַלע חטאים (ד.6).

אַזוי רעדט זיך אויס דער „נגיד והספּסור" ר' יודל נאָכן איינצאָלן אַ „מנה יפה", אַז ער פאַרשרייבט זיין קינד נאָר בתנאי, אַז מען זאָל אַדורכפירן אַן אַרדענונג ביים אָנגעמערן אַנדערע קינדער (ב.4). דאָקעגן מיטן רופא צבי הערש ריידן זיך די חברה-גבאים אויס, ער זאָל נישט פאַרלאַנגען קיין וואַל-רעכט. אַזוי שפּיגלט זיך אַפּ די סאָ-ציאַלע דיפערענצירונג פון יידישן לעבן אין די ראַמען פון דער חברה-טעטיקייט.

עס וואָלט נישט געווען ריכטיק, אַז מיר זאָלן נישט זען די פאַרצווייגטע טעטי-קייט פון דער חברה, וועלכע האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט אַ וויכטיקע זעלבסט-הילף-אינסטיטוציע אין די ראַמען פונעם יידישן לעבן, בפרט מוז ווערן אונטערנע-שטראַכן, איר טעטיקייט אויפן געביט פון זאָרגן פאַר קראַנקע. ווי עס איז צו זען פון די פּנס-מאַטעריאַלן, האָט די חברה געהאַט פאַר אַן אויפגאַבע אויסער דאָס וואָס און באַדינען קראַנקע — אויך צו באַזאָרגן זיי מיט אַ דאָקטער, וועלכן זי האָט געהאַט אין איר רשות. זי האָט אויך געזאָרגט וועגן רפואות און געלט-שטיצע פאַר די אַרעמע קראַנקע און אפילו וועגן צוגרייטן פרוכטן-איינגעמאַכטס פאַר די קראַנקע אויף דער ווינטער-צייט.

ווי עס איז צו זען פון פאַראַגראַף (ב.5, צ.1), האָט די חברה שפּעטער איבערגע-זומען געוויסע אָגענדן פון דער קהילה, ווי: די לייטונג מיטן הקדש. די חברה האָט אויך איבערגענומען די מקוה (ע.8).

אין שייכות מיט די דאָזיקע אויפגאַבן האָט די חברה באַקומען גרויסע מעגלעכ-קייטן אַנצופילן איר קאַסע (9). ווי מיר זעען פון די דאָקומענטן, האָט זי אַרויסגעוויזן גענוג פּעאיקייטן דערביי. נישט באַגנוגנדיק זיך בלויז מיט די חכנסות פון איינשרייב-געלט און מיטגלידס-אַפּצאָלן, האָט זי, ווען עס איז געווען נויטיק, ווערברירט אַ גרעסער-דע צאָל רייכע מיטגלידער און דערביי גענומען דעם געהעריקן אַפּצאָל. נישט געקוקט אויף דעם תקנות-פאַרבאָט, האָט זי פאַרקויפט פון פאַרויס קרקעס. ביים רייסן קבורה-געלט האָט זי באַוויזן צו ווערן דער יורש פון אומבאַוועגלעכע פאַרמעגנס און גע-שעפטן (ב.צ.ד.7).

פון צייט צו צייט איז די חברה געוואָרן דער קרעדיטאָר פון קהל. ווי מיר זעען פון די פּראָטאָקאָלן (גרופע 8).

עס בלייבט אונדז אויפצוקלערן די באַציאונג פון דער חברה צו קהל. ווי מיר האָבן אויבן אָנגעוויזן, איז די חברה-קדישא אויפגעקומען אַלס זעלבסטשטענדיקע אינ-סטיטוציע. אין איר קאַמף פאַר דערהאַלטן דעם געזעלשאַפּטלעכן באַראַקטער האָט זי געשאַפן תקנות קעגן די צענטראַליזירונג-טענדענצן פון די קהילה. פון דעם זיינען אַרויסגעדרונגען די תקנות — ווי נישט דערלאָזן, אַז די קהילה-פירער זאָלן באַקומען די אַנפירונג אין דער חברה, ווי אויך די תקנה, אַז דער שטאַט-רב קאָן נישט זיין קיין מיטגליד און זיך מישן אין די ענינים פון דער חברה.

נאָך דער רעאָרגאַניזאַציע פון יאָר תמ"ז (1687) און אין די שפּעטערדיקע דער-גענוגנס-תקנות האָבן די קהילה-פירער, אָדער געוועזענע קהילה-פירער געהערט צו דער פריוויליגירטער קאַסע, וועלכע האָט באַקומען דעם מאַנאַפּאָל אויף דער אַנפיר-

רונג. און דאס צווייגט אינדז צו מאכן דעם אויספיר, אז די שפעטערדיקע פארזארגאפן וואס זיינען געשריבן אין דער ריכטונג צו פארהאלטן די חברה פון דער אריינמישונג מצד דער קהילה, דרינגען ארויס פון פערזענלעכע אַמביציעס פון די גבאים און ראשים וועלכע האבן געוואלט זיין אליינהערשער אין דער חברה און אליין זיך קאנטראלירן (דעם אַמט פון רואי השכונות באַגעגענען מיר דאָס ערשטע מאל אין וואל-פראַמא-קאל פון יאָר תקצ"ה).

נאָך מער: ווי מיר זעען, איז אין געוויסע מאַמענטן, ווען קהל געפינט זיך אין אַ שווערער לאַגע, קומט די חברה צו הילף איר ברידערלעכער קלאַסן-אינסטיטוציע. דאָס געשעט אין יאָר תקמ"ב (28), ווען מען דאַרף שטיל מאַכן דעם פראַמעסט קעגן קהלהשן שטייער-טרויף (להשבות קול המדבחה), און אין יאָר תקפ"ה (31), ווען עס נויטיקט זיך צו ראַטעווען דעם כבוד פון דעם שוין-אונטערגיינדיקן קהל.

אין דער העלפט פונעם 19טן יארהונדערט הערט שוין אויף די אַריסטאָקראַטישע חברה-קדישא צו זיין פעאיק אויסצופירן וועלכע עס איז ווילטעטיקע פונק-ציעס, ווי: באַדינען די קראַנקע און אַפילו אויסצופירן אַ טייל אַרבעטן ביים באַדי-נען די מתים. אזוי אַנטשטייט די נייע חברה „מבקר׳׳ם ונושאי מטה״.

פון די ווייניקע פראַמאָקאלן, וועלכע געפינען זיך אין דעם פנקס אין צוזאַמען-האַנג מיט דער חברה „מבקר׳׳ם, איז צו זען, אז די איינציקע זאָרג פון דער אַלטער חברה-קדישא איז געווען צו האַמעווען די אַנטוויקלונג פון דער ניי-אַנטשטאַנענער חברה. מיט דער מיטהילף פון דעם שטאַט-רב ווערן אַדורכגעפירט תקנות, וועלכע גאַראַנטירן דעם מאַנאַפּאַל איבער די איינקונפֿטן פאַר דער אַלטער חברה-קדישא און צווינגען די חברה „מבקר׳׳ם צו זיין עקאָנאָמיש אַפהענגיק פון דער אַלטער חברה-קדישא.

אויף וויפל עס איז נוגע כאַראַקטעריסטישע לעבנס-שטייגער-מאַמענטן, וועלכע שפּיגלען זיך אַפּ אין די דאָקומענטן פון דעם פנקס, זיינען זיי פונקט אזוי ווי די סאַ-ציאלע מאַמענטן פון די תקנות נישט קיין ספּעציפיש-זאַמאַשטשער. עס איז גענוג אַנצווייזן, אז די תקנות פון תמ"ט זיינען פאַרזען מיט חתימות פון דעם בריסקער רב און פון יהושע העשעל פון בראַד. זיכער האַבן זיי גענומען פאַר אַ מוסטער די געזעלשאַפטלעכע אַרגאַניזאַציע-פאַרמען פון זייערע אַלטע יידישע שטעט, אַבער דאָס זאָגט נישט, אז מיר גענערעליזירן אין דער פראַגע פון דעם אינערלעכן לעבנס-שטייגער, אָדער פון די סאַציאלע באַציאונגען. ניוואַנסן זיינען, נאטירלעך, פאַראַן. אין זאַמאַשטש זאָרגט די חברה וועגן קאַנסערווירן פרוכטן פאַר קראַנקע, אָדער אזא מנהג ווי אַלס סגולה אַפצושטעלן אַ מגפה זאָגן זיך אין בריסק קוואַרטל אַפּ די גבאים פון דער חברה-קדישא פון זייער גבאות(10), דאָקעגן אין זאַמאַשטש באַזוי-טיקט די חברה דעם שמש פון זיין אַמט (2ע).

אין דעם אַריינפיר האַבן מיר זיך באַמיט אויסצוגעפינען דעם הויפט-נערוו פון דער געשיכטלעכער אַנטוויקלונג פונעם געזעלשאַפטלעכן לעבן, וואָס שפּיגלט זיך אַפּ אין אַ פנקס פון אַ געזעלשאַפטלעכער ווילטעטיקער אינסטיטוציע ביי יידן אין אַ פּוילישער שטאַט. דאָס שליסט נישט אויס, אז עס זיינען געווען נאָך געוויסע סיבות ביים שאַפן די, אָדער יענע תקנה אין דער געגעבענער חברה, וואָס די אויפגאַבע פונעם פאַרשער וועט זיין אויסצוגעפינען, אויף וויפל זיי קענען אַריינברענגען נייעס.

ה ע ר ו ת

1) אין די וואל-פראַמאָקאלן זיינען אָנגעגעבן פאַרשטייער פון די פּאָלגנדיקע שטעט: תצ"ה: אַ פאַרשטייער פון טאָרינגראַד;

תצ"ט א פארשטייער פון מאדליבאָוויץ;
 תק"ג: א פארשטייער פון טאָמאַשאָוו;
 תק"ו: א פארשטייער פון טאַרלאָ מיט דער צושריפט על פי הסכמות והרשאות
 כבוד האלופים הראשים מנהיגי קהלתינו;
 תקכ"ג: א פארשטייער פון ריוויץ;
 תקכ"ד: א פארשטייער פון שעברעשין;
 תקכ"ה: א פארשטייער פון דובענקא;
 תקל"ג: א פארשטייער פון ברעסטעצקי;
 תק"מ: א פארשטייער פון נעמעראָוו;
 תקנ"א: א פארשטייער פון טורבין;
 תקנ"ג: א פארשטייער פון יוזעפּווי;
 תקס"ד: א פארשטייער פון אפרים פישל פרנס דגליל בעלזא;
 תקס"ט: א פארשטייער פון קראסניבראָד;

(2) כדי זיך צו אַריענטירן וועגן די ענדערונגען אין פעאַדאַלן סיסטעם, וועלכע יאָן
 זאַמאַיסקי האָט איינגעפירט אויף זאַמאַישיטשינע, איז כדאי אָנצווייזן פּאָלגנדעס:
 רעם גרעסטן טייל פויערים פון דער זאַמאַשטשער אַרדינאַציע איז געגעבן געוואָרן ירושה
 רעכט אויף זייער ערד. St. Stazik: uwagi nad zyciem Jana Zamojskiego. Cz. II-ga.
 יאָן זאַמאַיסקי איז געווען פון די ערשטע פעאַדאַלן אין פוילן, וועלכע האָבן אָנגעהויבן
 איינפירן די פאַרם פון געלט־רענטע אָנשטאַט פאַנשטשינע, אַרבעטס־טעג (וועגן דער באַר
 דייטונג דערפון פאַר דער עקאָנאָמישער אַנטוויקלונג, זע קאַרל מאַרקס: „קאַפיטאַל“, ט. 3,
 ז' 696 „גאספאליטודאַט“, מאַסקווע, 1938).
 אזוי האָט ער אויך פאַרשטאַנען, איינהאַלטנדיק זיינע פעאַדאַלע רעכט, דאָך צו געבן
 דער שטאַט זאַמאַשטש די „מאַגדעבורגער רעכט“ און צוצולאָזן אין שטאַטראַט אַריין אויך
 נישט קיין קאַטאָליקן.
 בנוגע יידן אין זאַמאַשטש, זעט פאַר זיין פריווילעגיע פון יאָר 1588, אַלע בירגער־רעכט,
 אפילו דאָס טראָגן געווער.

Aleksander Tarnowski: Działalnosc Gospodarcza Jana Zamojskiego Kancelerza i
 Hetmana w. kor. 1572—1606. Lwów 1935 r. str. 325, 369, 370.

צום סוף פון 17טן יאָרהונדערט, איז שוין פון די פרייהייטן און עקאָנאָמישן אויפבלי
 אין דער שטאַט זאַמאַשטש גאַר ווייניק געבליבן.
 דער בעסטער באַווייז איז, אז אין 1706 יאָר, האָט יי גריכישע סוחרים־קאַלעגיע אין זאָ
 מאַשטש פאַרלאָזט די שטאַט. זע:

M. M. Pieszko: Zamosc Gród Kancelersko-Hetmanski. Zamosc 1928. str. 10-11.

(3) וועגן דעם אָנזען פון זאַמאַשטש שוין דעמאָלט אַלס יידישער ישוב קאָן דינען דער
 פאַקט, אז ר' אריה ליב, דער אייניקל פון ר' יואל סירקיס (ב"ה) און קאַנדידאַט אַיפן קראָ
 קעווער און בריסקער רבנות, פאַרנעמט דעם רבנות־אַמט אין זאַמאַשטש אין יאָר תמ"ב (עיר
 תהלת, ז' 199), זייענדיק שוין פריער רב אין אַזעלכע שטעט, ווי: קאַמאַרנאָ, סטאַבניץ און דער
 זאַמאַשטשער פאַרשטייער אויפן בראָדער ועד הגליל, ר' שלמה (מחבר פון מרכבת המשנה) אין
 יאָר תקכ"ג שרייבט זיך אונטער רב הכולל דק"ק זאַמאַשטש והגליל.

(4) די פירער פון די חברה־קדישות האָבן זיך באַמיט ביי די רבנים צו האָבן די רעכט צו
 באַנוצן דעם חרס־וואָפן קעגן זייערע קעגנער, פונקט ווי קהל. (שו"ת מהרש"ם יורה דעה
 שאלה ק').

5) "Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego". Tom XIV. W-wa, 1895.
 Woprosy Istorii, N. 7, str. 15.

(6) דער הויפט־מחבר פון די אויסבעסערונג־תקנות פון תס"ט איז ר' שמואל צבי הירץ,
 בריסקער רב, זון פון אויבנדערמאָנטן ר' אריה ליב און פאַטער פון דעמאָלטיקן זאַמאַשטשער
 רב ר' נחמן.

(7) הויפט־מחבר ר' דוד, זון פון אויבנדערמאָנטן ר' אריה ליב און ברודער פון דערמאָנטן
 שמואל צבי הירץ.

(8) גבאים זיינען די פאַרוואַלטונג, און ראשים — דער ראַט פון עטלעכע (סעניאָרן).
 וואָס ווייטער די חברה האָט אָנגעוויירן דעם געזעלשאַפטלעכן אינהאַלט און דער עיקר געהאַט
 אין זינען די מאַכט־פאַזיציע אינעם יידישן לעבן, האָט זי אויך רעאַרגאַניזירט די לייטונג פון
 דער חברה, אין אַ ריכטונג, אַ פאַראַלעלע צו דער קהל־לייטונג. אזוי ווי אין קהל זיינען געווען
 ראשים און טובים, האָט די חברה אויך ביי זיך געשאַפן דעם זעלבן סיסטעם. דאָס באַשטע

טיקט זיך, ווען מיר באטראכטן דעם פאראגראף י"ט פון די תקנות (א1) און פאראגראף (ל') פון די תקנות (צ1).

נישט אלע חברה־קדישות האבן געוויילט אויסער גבאים אויך ראשים. צום ביישפיל אין קראקע זיינען געווארן געוויילט גבאים און משגיחים (סדר סליחות לחבורה קדושה קראקע 1810, התקנות לחבורה קדישה ז' 26). אין וויטקאוו בלויז גבאים, (פנקס דחברה קדישה י"ה"א).

(9) אין יאר תקמ"ו גיט די חברה־קדישה אויפן רעמאנט פון דער שטאטישער שול 1296 גילדן, ווען קהל גיט בלויז 457 גילדן. די חברה־קדישה פירט דעם אפרעכענונג פון דעם רעמאנט ווייל זי האט צום מערסטן געגעבן (ולאית כי פיגת יקרת הנרבה הלז מקופת החברה קדישה גומלי חסדים לזאת הרתנו החשבון הלז בפנקס החברה).

(10) ייו"א־בלעטער, 1938, באנד 13, נר' 2—1, ש. ווינטער: פנקסים פון חברות ז' 93.

גרופע I

תקנות

יאר תמ"ז (1687)

(ז' 3—6)

A

דער פנקס הייבט זיך אן מיט די ווערטער „זה ספר תולדות האדם ותכליתו“. נאך דעם ארומריידן די וויכטיקייט פון דער מצווה „ביקור חולים“, באגלייטן און קובר זיין די מתים, זאגט זיך ווייטער: צוליב דעם האבן די אונטערגעשריבענע באשלאסן צו פארשטארקן די חברה נאך מער ווי פריער און אפצוהיטן די פרטים פון די אונטן פארצייכנטע תקנות.

טעקסטן:

תקנה א) עמוד הצדקה: שמחויב כל אחד מבני החבורה זו הקדושה ליתן שני גדולים מדי חודש בחדשו והיתה הנהגה לגבות בכל חודש, וזה מקרוב נתבטלה רק ככלות כל חצי שנה יתן כל אחד בעד ששה חדשים בפעם אחת, דהיינו בחול המועד של פסח קודם הבירה ובחול המועד דסוכות, דהיינו ערב יום־כפור לסלק ומי שלא יסלק בערב יום־כפור ישלים בחול המועד דסוכות דהיינו על כל פנים ולא יעבור כתיב. ורשות ביד הגבאי לעכב מלהעמיד לו את הנר יום כיפור בבית הכנסת בערב יום כיפור וכן בחול המועד פסח לא יונח לקלפי עד שיסלק כנ"ל. ואף רשות לדחות מן החברה אם לא ישלם, והגבאי הפרנס חודש מחויב להניח להכריז זאת בבית המדרש קודם עשיית הקלפי ביום־טוב ראשון דחול המועד של פסח למען ידעו כל בני החבורה שלא יבואו להאסיפה בידים ריקנות כי אם עם צרור כספם באמתחותיהם.

ב) ביקור חולים: האלופים הגבאים מחויבים לילך מדי יום ביומו לבקר חולים הן לעני הן לעשיר רחמנא ליצלן הן בבית הקדש של הקהל ולהשגיח מאד בכל דבר הצריך לחולה, ורשות להם לצרף אליהם אנשים מתוך החברה לפי אומד דעתם. וכראות עיניהם שמתגבר החולשה יגזרו אומר ויקום על השמש שלהם שישב אצל החולה או ישכרו איזה איש אחר אם לא יהיה פנאי להשמש, וכן לאשה חולנית גם כן, ואם איש אמוד החולי ההוא ישלם הוא מכיסו להיושב אצלו. ואם איש עני הוא ישלמו הגבאים בעבורו לפי ראות עיניהם, ואצל הגוסס בר מינן מחייבים האלופים בעצמם כולם או מקצתם לעמוד בשעת יציאת נשמה.

(ג) מת מצוה: כשיודמן בר מינן יהיו האלופים הגבאים בראש כל התעסקות דהיינו תחלה יקה משכון בעד מקום קבורה, ואחר כך יתחילו להתעסק בחפירת הקבר ואין שום אדם אפילו מתוך החברה רשאי להרים ידו ורגלו להתעסק בצרכי המת בלתי ידיעת ורשות הגבאים, ובפתחם יעמדו כל העם, כל מי שהוא בתוך החברה מהויב לבא להתעסק ואף על פי הכהנים שבחברה שאינן יכולין להתעסק מפני טומאת המת יכולין להתעסק במלאכת הארון איש כפי עבודתו, וכאשר רעה ראינו גורל ההתרשלות שאין בני החברה באים להתעסק בצרכי המת הן לחפירה, הן לפתירה, מהמת שכל אחד סומך על חבירו ופונה לדרכו לעסקיו. ואחד מעיר ישנים ממשפחה הנמצא אז בשעת הדחק ונעשית המצוה אז על ידי צעירי עם קלי דעת אשר אינם יודעים לשמור כבוד המתים והמצות בזויות עליהם, ונוהגין קלות על בית החיים ושאר דברים בלתי הוגנים המסתעפים מזה, כאשר ראינו מעשה במקום המשפט שמה הרשע, ומתקוטטים ומריבים זה עם זה ומזלזלים ביקרא דחיי ודשכבי ואין מקום להאריך יותר. ומצאנו ראינו שתי סיבות הגורמים כל אלה אחת היא מהמת שנתרכו בני החבורה ואחד סומך על חבירו ומתוך כך כולם מתרשלים, שנית מהמת שהגבאים רכים ונערים ואין אימתם מוטלת על הבריות לענוש אותם למגדר מלתא לצורך שעה, והסיבה ה- מביאה לזה היא התקנה הקדומה שהיתה שלא למנות לגבאי בחברה זו מי שיש לו התמנות וממילא נדחים אנשים מהוגנים ובאים תחתיהם מיתר דלות העם מי שעלה עליו הגורל להיות בורר אף שאינו יודע בין ימין לשמאל ואינו מסוגל עושה לגבאי את עצמו או איזה קרוב שלו רק ליטול את השם והכבוד לשם יוהרא, רק יקרא עליו שם הגבאי ואחר כך משליך הכל אחר גיוו. ככן באנו עתה לתקן המעות ולהסיר המכשלה הזאת שלו תהיה עוד זאת לנו לפוקה ולמכשול עון חס ושלוש, הסכמנו שרשאי לברר לגבאי בחברה זו אף מי שיש לו מינוי אחר בהחברה קדישה למען יבררו בני אדם של צורה אנשי אמת יראי ה' ואשר ידיהם וזרועם רמה לענוש את כל היוצא משיטת הנהגה של מצוה זו, או את קלי הדעת שמזלזלים בכבוד המתים בהתעסקותם. וכדי שלא יתרשלו בני החבורה כנ"ל הסכמנו שתהא חלוקה בעין זה דהיינו שיחלקו כל בני החברה לארבעה משמורות על פי הגורל שיעשו האלופים הגבאים עם הנאמן אחר כל חג הפסח מדי שנה בשנה וכל אחד יחזיק אצלו הרשימה מן האנשים אשר עלו בגורלו על ריסטר מיוחד והגבאי בחדשו ישגיח על אנשים שבחלקן שמחויב להתעסק על כל צרה שלא תבוא. באותו חודש. והמלודשי תוך שלשה שנים מחויבים להתעסק ולשמש ולעבוד ולשרת עם כל גבאי וגבאי לכל אשר יגזרו עליהם ומכל שכן בצרכי המת יהיו המלאדשים מחויבים להתעסק תדיר מתי שתהיה איזה חולה או מת בר מנן חס ושלוש מדי חודש בחודשן כל השלשה שנים, ומי שיע- בור במזיד בלי שום אונס ולא יבוא להתעסקות במשמרתו יעשה לו הגבאי בחדשו כל הכפיות ונגישות כאות נפשו, ובאם שיהיה טרוד מאוד במחייתו או אנוס ושארי טרדות בני אדם, מחויב על כל פנים לשלם כדי לשכור במקומו איש אחר שיתעסק במקומו בחפירת קבר דהיינו ששה גדולים בימות החמה, ותשעה גדולים בימות החורף. אכן אותם אנשים שאינם אז בעיר אינם צריכים ליתן רק שלשה גדולים בכל פעם שלא יתעסק בחודש שלו, ועל זה יהיו האלופים הגבאים מזורזים לזרז את אחרים העולים בגורלם שתהיה המצות נעשים כתקונן, ולהאלופים הגבאים בכלל ואף לפרנס החודש בחודשו לבדו נתונה הרשות וכל תוקף אמיץ כח ליקח משכון מן המתרשל בלי שום שאלה. כל שכן וקל וחומר כשירגיל חס ושלוש איזה איש קטטה ומריבה על בית החיים או בשאר מקומות ומכל שכן במסיבת החברה הקדושה כולם או מקצתם, או שיוציא דבר מגונה מפיו על אחד מבני החבורה או על איזה עסק הנוגע לחברה זו הרי להם מקל ורצועה לענוש אותו כרצונם תיכף במקום שחטא האיש בליעל ההוא בלי שום נשיאות פנים לו או למשפחתו ולא כרחוב תלין משפט כזה רק יחריצו אליו פסק דין תיכף ומיד ושיקיים אותו תיכף כל אשר יצא מפיהם

למען ידעו כל עמי הארץ כדת לשמור פתחי פיו ולשוננו ישמור מצרות נפשו.
(ד) מעות קבורה: הרשות ביד האלופים הגבאים להעריך בעד מקום קבורה וכעד קרשים אשר המה נותנים לצרכי ארון המת כפי אומד דעתם, ואם המת היה איש אמוד ועשיר מסויים ובדעתם לצרף אליהם את הפרנס החודש או שארי מנהיגי הקהל הרשות בידם.

(ה) ברגלים כשקורין מתנת יד או ביום כפור כשמוכירין נשמות לא יעשה השליח ציבור אל מלא רחמים לשום אדם הן שהוא מבני החברה הן שאר כל אדם כי אם כשיתן משכון תחלה, אך בענין התשלומין בעדו יש חילוק בין אנשי החברה לשארי בני אדם איש חברה יתן ז' גדולים בעד אל מלא רחמים ושאר כל אדם מחויב ליתן טו' גדולים.
(ו) אל מלא רחמים שעושים האבלים בשעת אבלם, מחויבים תחלה לפשר את עצמם עם האלופים הגבאים וטרם שיתפשר כנ"ל לא יעשה השליח ציבור שום אל מלא רחמים.

(ז) העולה לספר תורה בימים נוראים וברגלים ינדב ג' גדולים על כל פנים לחברה זו ואף שלא ינדב עם כל זה חייב ליתן בעד כל פעם שעלה לספר תורה כנ"ל. השליח ציבור יעשה מי שכירך להאלופים הגבאים עם כל החברה בכל רגל וימים נוראים. בכל חול המועד של סוכות ופסח יתאספו האלופים הגבאים ויצרפו עליהם עוד אנשים דחברה זו לעין ולפקח בכל דבר הצריך תיקון בחברה קדושה זו.

(ח) ביום שני דחול המועד של פסח יעשו ברירת הגבאים על פי פתקא כנהוג ובאסיפת כל החברה כולה ומי שלא יבוא לאסיפה ההיא לא יניחו אותו לקלפי וכל מי שלא יסלק בעד ששה חדשים לא יבא לקלפי כנוצר לעיל. וכן המלאדשי בשלשה שנים הראשונים לא יבוא לקלפי, גם לא יהיו רשאים המלאדשי להיות גבאים, וסדר הברירה זו יהיה על פי פתקא כנהוג להוציא מן הקלפי חמשה בוררים, ופסולי קורבה פסולים זה עם זה כמו בברירת הקהל, ואותן בוררים הכשרים יעשו ארבעה גבאים, ובאזהרה שיחוו דעתם לשם שמים ודבר המסור ללב נאמר בו ויראת מאלקין.

(ט) איזה מהבוררים שלא היה לו מעולם שום מינוי בהחברה קדישה ולא היה עדיין גבאי בחברה זו אינן רשאים לעשותו לגבאי, אם לא אחד מתוך החמשה בוררים רשאים לבררו כנ"ל, ולא יותר מאחד.

(י) שכירות להשמש שנותנים לו מדי שבת בשבתו כנהוג יתן לו ארוחת תמיד מידי שבוע בשבוע וכימים טובים וימים נוראים אם הם חלים כאמצע שבוע יתנו לו כפל באותו שבוע אך אם יום א' של יום טוב וימים נוראים חל בשבת אינו מגיע לו כפל.

(יא) אין בכח הגבאים להלוות מעות צדקה לשום אדם בעולם הן יחיד הן רבים אפילו במחיר ואפילו להיותר אמוד ועשיר גדול ובטוח מאד, עם כל זה אינם רשאים להלוות לשום אדם כלל וכלל.

(יב) כדי שלא תהא עוד זאת לנו לפוקה ולמכשול עון אשר רבים מעמי הארץ ובני חנעורים המנוערים שמוזלים במצות ה' העומדים ברומו של עולם, אשר בהתקפצם ותעל שויעתם וצחנותם לבעוט בחברה הקדושה ונעשים כתוהים על הראי- שונים אשר נכנסו לתוך החברה ואומרים כפה מלא שאינם רוצים להיות עוד בתוך החברה ונמצא המצות בזויות עליהם, והגם שלא עלתה בידם אלא רגזנותם שמרוב שיחם וכעסם הם מתכעסים בהבליהם בהבל פיהם שיש בה חטא ואשמה ורשעה וגוררת עון על עונם אל יבואו בצדקת ה' וסוף כל סוף כאשר נח רגזם יזעף לבם שאינם ברשותם ומתהרטים על הדיבור הקשה שכבר יצא מפיהם ומוטל עליהם, בכך הסכמנו לעשות משמר למשמרת שבאם המצא ימצא איזה איש אשר יעקם שפתיו לבטא להרע איזה דיבור כזה, אבד ממנו חזקת החברה ושוב אין לו תקנה אף אם יתן כעפר פיהו לבקש ולחנן בפישוט ידיים ורגלים רק יהיה נדחה דוקא מן החברה הקדושה יהי' מי שיהיה כקטן כגדול, וגם יתן קנס בלי מחילה שני מאליר

ישינים, וזה לא יפטר אותנו מתשלומין הנשאר חייב שהוא חייב לתוך החברה, ועל ידי זה נפש כל חי ורוח כל בשר איש ימלא רתח וחלחלה להיות נזהר שלא יבהל על פיו ולבו אל ימהר להוציא דבר שאינו הגון, ובאם שעל פי ראות עיני הגבאים ובאסיפת כל החברה, לא יהיה האיש ההוא כדאי להיות נדחה מן החברה לגמרי, אזי על כל פנים בזאת יכופר עונו שיהא דינו כדון המלאדשי כאילו בו ביום נכנס לתוך החברה הן לענין התעסקות הן לענין שלא יבוא לקלפי ושלא יהא נמנה לגבאי משך שלשה שנים וכל שארי פרטי דברים הנאמרים עליו מלבד הקנס הנ"ל במיטב.

(יג) כל פרנס חדש ככלות חדשו מחויב לאסוף את הגבאים האחרים דחברה זו שיעשו עמו חשבון צדק ההוצאות והכנסות שהיו לו בחדש פרנסותו וכל מה שיגיע לגבאי ההוא על פי חשבון, מחויבים המה ליתן לו תיכף קוויט בכתב יד המופר ויחתמו עליו. וכל מי שלא יהיו לו קוויט כזה לא יקובל ממנו שום פרומה בחשבון כלל וכלל.

(יד) יש רעה חולה ראינו תחת השמש והנה צדיקים קבורים וממקום קדוש יהלכו ואין להם מנחם ומתנחם הולכים לבית עולמם ערירים מבלי השאיר להם מי שיתעסק לקבוע מנין להתפלל שם בעשרה כמנהג תוך שבעה ימים לאבילות בר מינו. בכן מחויבים בני החברה להתפלל במנין כל שבעה ימים של מת כנ"ל והחויב מוטל ביותר על הגבאי דאותו חדש לילך לשם עם האנשים אשר באמתחתו.

(טו) בענין ליקח משכון בעד מעות קבורה בעוד שהמת מוטל על הארץ הרשות והכח ביד האלופים הגבאים להעריך לפי ראות עיניהם לבד. ואין הו' טובי עיר רשאים להזדקק להוסף או לגרוע רק כאשר יעריכו כן יקום, וכן ליקח משכון על קנס מכל מי שיפצה פה לדבר סרה על כלל החברה קדושה זו ומכל שכן הנוגעים להעדר כבוד הגבאים אף מי שאינו בתוך החברה אין להו' טובי עיר להזדקק בשום אופן. (תקנה טז) איז נישט פארשריבן אין דעם פנקס).

(יז) תיקון הגון נכון הוא שאין שום אדם יהיה מי שיהיה רשאי לחדש שום דבר על בית עלמין דהיינו להעמיד מצבה או לגדור את הקבר בנסרים וכיוצא בזה בלתי רשות הגבאים דחברה זו, ומחויב ליתן לתוך הצדקה לא פחות מן שלשה זהב כשיניח לגדור איזה קבר, ולא פחות מן טאליר ישן בעד העמדת מצבה, ולאנשים אשר בתוך החברה יהיה קולא בנדון זה שאינו צריך ליתן רק זהב טאליר וגדול מן הגדר, וארבעה זהובים מן העמדת מצבה, ויהיה דוקא בידיעת הגבאים כנ"ל.

(יח) מכאן עד סוף העמוד הנחנו חלק לא שיבוא שום אחד מבני חבורה על החתום בכאן. כי אם הנהנו מקום להתגדר לכתוב עוד איזה פרטי חברים, אשר נצטרך מכאן ואילך לתקן איזה תקנה שיהי' לצורך שעה על פי מוסכם החברה קדושה באסיפה שלימה.

(יט) כהיום על פי מוסכם האסיפה מלאה נתחדש תיקון נכון לפי העת והזמן של עכשיו שהבוררים בכל חול המועד של פסח יבררו שני ראשים מתוך אנשי החברה זו אשר יהיה שייכים לכל הדברות והאמירות וצויים ולכל אסיפות אשר יתאספו האלופים הגבאים לכל דבר גדול וקטן שיהיה שייך להחברה ההיא יקראו אותם גם כן אליהם, ואין בין מנוי הראש החברה זו למינוי הגבאות דחברה זו, אלא פרנסות בלבד, דהיינו הגבאים יהיו פרנסים כל אחד בחדשו כסדרם, ולהראשים לא יהיה שום פרנסות כלל, וזולת זה יהיה שייכים לכל דבר שבעולם כמו הגבאים רק לפר-נסות ולהוצאות ולהכנסות לא יהיו שייכים הראשים, והחשבונוט שלהן יהיה בפניהם.

(כ) זאת ועוד אחרת ראינו מעשה ונזכרנו הלכה למעשה שבאם ירצה איזה איש או אשה לקנות לעצמו בחייו איזה מקום קבורה מחויבים הראשים והגבאים של החברה לברר אליהם עוד ארבעה אנשים חשוכים מסויימים מתוך החברה ועל כי רוב דעות של כולם יקום הדבר.

כא) מהירות מביאה לידי טעות, מה שגכתב לעיל במוסכם האסיפה מליאה תקנה חדשה להוסיף לברר עוד שני ראשים שיהיו שייכים לדבר גדול וקטן בטעות נכתב, כאשר בפירוש נאמר לכתוב בשעת אסיפה שיהיו השני ראשים שייכים רק לדבר גדול, דהיינו למכור מקום קבורה בחייו ושאר דברים כיוצא בזה. או ליקח משכון על סך גדול דהיינו מן ארבעים וחמשה זהב' ולמעלה וכיוצא בזה הנקרא דבר גדול, אמנם מן מ"ה זהובים ולמטה ושאר דברים הרגילים תמידים כהלכתם על כל צרה שלא תבוא, אין להראשים שום שייכות כלל, כי אם האלופים הגבאים לבדם יתנהגו בכל הלכותיהן כמנהגם מקדם והלילה לגרוע כחם בזה בשום אופן. כל התקנות המבוארים בדפים הקודמים יצאו מאתנו באסיפה מלאה דברי החתומי מטה בחנוכה כחסד ובאמת יכופר עון לפ"ק. הנעשה בעת אשר אנחנו היינו גבאים בצדקה וחברה זו ואל פינו נתסד הכל אל אדני פז במוסכם כל החברה קדושה ביום הנ"ל. נאם נפתלי הירין בן לא"א החסיד מהור"ר אלחנן ז"ל.

יָאָר תַּס"ט (1709) 11

(ז' 23 — 24)

B

לא כל העתים שוות בכן תקנות הקודמים שהועמדו לפי עת וזמן ימים הראשונים שהיה טובים מאלה והאידנה לפי עת וזמן ספוג ומשפך מכנים בזו ומוציא בזו לפי הדור דהאידנה נתחדשו תקנות לבל יזיוין ובל ימוטו יסודותיהן מכל האמור למטה עפ"י הנבחרים לבעלי תקנות מכל החברה הקדושה דגמולת חסדים ובצירוף הראשין והגבאים דהחברה ושאר השייכין לחברה ההיא נעשה ביום.

א) התקנות הקדומות הנעשו ביום (די דאטע איז ניט קלאר) על פי הנבחרים מכל החברה בצירוף כבוד מו"ה הגאון שמואל צבי הירין נר"ו אב בית דין וריש מתיבתא בריסק יקומו בכל אופן וענין בעולם. ואלו הן בכל שנה ושנה הבוררים יבחרו במקום איש אחד שיהיו במקום הנחסר מן הגבאים או מן הראשים ודינו כדין הגבאים וראש שים בנדון הפיסול קורבה בלא פלוג.

ב) הבוררים לא ימנו ראש להחברה ההיא כי אם על כל פנים שעברו עליו שנים עשר שנים אחר נישואין וכבר היה גבאי תוך החברה או מו' טובי עיר או גבאי צדקה גדולה או דיין, ולא זולתם.

ג) (די תקנה איבערחרט טיילווייז די תקנה פון די תקנות פון יאָר תמ"ז מיט דעם צוגאב, וועלכער זאגט: ואינם רשאים הבוררים למנות שני גבאים חדשים תוך החברה שלא היו מעולם גבאים בחברה ההוא כי אם את גבאי אחד בכחם למנות ולא שנים בפעם אחת).

ד) החברה קדושה אינם רשאים לקבל להחברה רק איש אחד בכל שנה ולא יותר ויהיו שייכים לקבלת איש ההוא הגבאין והראשון ועל כן פנים יעלה נתינתו ארבעה טאליר ישנין כמוזמן מלבד ז' גדולים כנהוג.

ה) איסור גמור למכור לשום אדם מקום קבורה בחיים יהיו מי שיהיו אף שירבה מזהר ומתן לא ישמע ולא ירצה לא בשום ענין בעולם.

ו) (די תקנה גיט דאס רעכט די גבאים פונאנדערצוטיילן עליות אין די ימים גו' ראים אין דעם צווייטן בית המדרש).

(ז) המנוים בכל שנה שנה יוכתב תיכף בפנקס מי הם הראשון והגבאי והבמקום ולא יעברו.

(ח) הכורים לא ימנו לגבאי כי אם עברו עליו ששה שנים רצופים אחר קבלתו לתוך החברה ואין צריך לאמר שיהיה מיום התונתו ששה שנים ואף שנתקבל קודם התונתו לא יתחשבו השנים מקודם התונתו. כל הכתבים והפנקסים של החברה יהיו מונחים תוך התיבה והתיבה תעמיד אצל הראש והמפתח ביד הגבאי והתיבה תהיה במקום המשתמר כגון כיפה של אבנים והמפתח יהיו בחוזר חלילה אצל גבאי החדש. התקנות הנ"ל נעשו ביום הנ"ל ובתוכם גם ניתוסף ליפוי כח ולחזק תקנות קודמים הנ"ל וכחיום הזה עוד ניתוסף עליהם הנזכרים מטה תקנות הללו.

(ט) התקנה קדומה אשר הרגישו (!) לחזק כל מי שעלה עליו הגורל שילך על בית עלמין ובאם שלא ילך בעצמו מחויב ליתן נתינה ששה גדולים בימי הקיץ ותשעה גדולים בימי החורף וראינו שהיא חומרא שיבא לידי קולא ובכן הקלנו עוד בדבר הזה והלואי שיעמדו כאלה בזמנים הללו שהפרומה אזלת מהכים, שכל מי שלא ירצה לילך בעצמו כשהגורל יעלה עליו מחויב ליתן שלשה גדולים בימי הקיץ וחורף שנים לנתינה זו וזה דווקא כשיתן מרצונו הטוב בפנים יפות ובאם שלא יסלק תיכף אזי מחויב הגבאי חדש ליקח ממנו משכון על שנים עשר גדולים וזאת יחשב לכל פרנס החדש בחדשו בעד מזומן בהכנסה שלו.

(י) המשכון אשר יותן בעד מעות קבורה לא ינוח יותר מן שלשים יום. ובאם שתהיו המניעה מצד הבעל-דבר שלא יתפשר עמהם אזי מחויבין הגבאין להניח לשום בשומת בית-דין המשכנות ולהתרות בהבעל-דבר ולמוכרם על פי הערכה אשר יערי-כו אותו עפ"י התקנה הנזכר מטה.

(יא) בנידון הנזכר בתקנות ישנות שהו שות ביד הגבאי ליקח משכנות לבדו בלא צירוף להראשים עד חמשה וארבעים זהב וכחיום שבעוונתינו הרבים שהעולם חוזר לאחוריו ושכבת הדל שטוח על פני המחנה הקלנו בדבר הזה שאין בכח הגבאין ליקח לבדם בלא צירוף הראשים כי אם עד שלשים זהב, ומשלשים זהב ולמעלה מחויבין לצרף גם הראשים, ואף גם זאת אם גבאי אחד יאמר רוצה אני לצרף גם הראשים כי דעתי ליקח יותר מן שלשים זהב אזי אפילו הגבאין לא יסכימו על צירוף זה מחויבין לשמוע הגבאי ההוא ולצרף הראשין וכשמצרפו הראשים כנ"ל אז אינם רשאים הגבאים לפשר עם הבעל-דבר בלתי הראשים, ומששים זהב ומעלה חיבים לצרף את כבוד הרב נר"ו דקהלתינו דהאידנא, ודינו כדין הראשים הנ"ל.

(יב) על כל צרה שלא תבוא אם יעמד אחד מבני החברה הנ"ל וירצו הירורשין ליתן תיכף במזומנין דוקא ליד הגבאין ששים זהב מזומן ולא שוה כסף כלל אין בכח הגבאין והראשים הנ"ל ליקח ממנו שום משכון אפילו על פרוטה אחת רק בנתינה הנ"ל פטור ממעות קבורה. אמנם אם הגבאים והראשים כלם כאחד יסכמו ליקח ממנו יותר מסך ששים זהב אזי מחויבין לצרף גם הרב דהאידנא, וכאשר יצא מפיהם כן יקום. וכל העילוי הנ"ל בנידון הצירוף של כבוד הרב נר"ו דוקא ניתן היתרון לכבוד הרב המאד הגדול האב בית דין נר"ו מוה"ר נחמן נר"ו דהאידנא בתיות שמנעוריו נתקבל לתוך החברה וכל ימיו היתה עבודתו באמת ובתמים גמילות חסד וחלף עבודתו נוצר תאנה יאכל פרוי לו לבדו ניתן היתרון ולא לזולתו לשום רב אחר שימלא מקומו, הם כי לא להזכיר לקבלו בנידון החברה הנ"ל, וקבלנו עלינו בחרמות ושמחות ונדון עלינו ועל הבאים אחרינו הלילה לעבור לצרף שום רב אחר להחברה הזה בחומר עונשין וקנסים מרובים ובהעברת התמנות של הגבאין והראשין לא יזכר ולא יפקד לקבל הרב להחברה וחלילה לקבל שום רב לתוך החברה בחומר עונשין וקנסין.

(יג) (איבערזרט די פליכט פון אפטרעטנדיקן חודש-גבאי זיך אפצורעכענען).

יד) בכל השנה כולה לא יעלה הוצאות פיוזר אכילה שתהי מה שהוא לחיזוק החברה של הגבאים והראשים יותר מן מאה זהב ובתוכם גם הוצאות פסה וש"ע יהיו בכלל מאה זהב הנ"ל.

טו) הוצאות על ענינים שארי הוצאות שבתוך החברה עד ארבעים זהב מה שיוציא הגבאי בחודשו יהיה חילוף הנ"ל על פי ידיעת עוד גבאי אחד ומארי בעים זהב ולמעלה מחויבים להיות בידיעת השלישי או גבאי או ראש.

טז) (איבערזרט די תקנה זעגן פסולי קורבה).

יז) וכל יתר תקנות ישינות הקדומין מה שאינם סותרין התקנות הללו הנה בתקפם ובגברתם בכל פרטין ודקדוקיהן וכלולתיהן.

יח) קנס של העובר על התקנות הנ"ל חדשים גם ישנים מלבד ביטול המעשה אשר יעשה הן הגבאים והראשים והכורים שאין ממש במעשיהם מלבד זה יוקנס עשרה טאליר ישנים, ויוסר עטרת כבודו שלא יהיה לו קלפי על כל פנים שלש שנים רצופים ולא שום התמנות תוך החברה ההיא.

התקנות האלו דמעבר לדף ובעבר הזה הועתקו מלה במלה מגוף התקנות בה' הרב המאה"ג הגאון המופלג כבוד מ' שמואל צבי הירץ וה"ה המנוח מהר"ר אורי והרב מוהר"ר יושע העשל מבראד והרב מה' וה"ה ליבר.

בדבר החלוקת כבוד שחלקו לי החברה הקדושה בצירוף בעלי התקנות יתר שאת מאשר היה להרכבים קודמים שיהיה החיוב על הגבאים והראשין כאם שירצו ליקח יותר משישים זהב לצרף אותי עמהם כנזכר מעבר לדף בכך אנוכי מעצמי הנני מוחל על כבודי הנל' ורשות ביד הגבאין והראשין לבדם ליקח אף יותר מסך שישים זהב כאשר היה הכח והעזו בידם משנה קדמונים וגם הגדר הנ"ל אשר גזרו במעבר לדף כנדון הרב החדש שיהיה אחרי לכל לקבלו לחברה כנזכר שם באריכות הוא בכל תוקף ועזו ואף ידי תכון וזרועי תאמין לכל ימוט לכל הנאמרים מעבר לדף בתקנה ההיא הלא כה דברי הבא על החותם.

היום חי' אייר תיו עיין ואו לפ"ק.

נאם הצעיר נחמן החונה בק"ק זאמאשטש.

יאר תפ"ג (1732)

(ז"ו 38 — 39)

C

הן עמדנו לפקח בענייני תקנות הקדומים בהחברה הקדושה מה שצריך לתקן לפי העת והזמן דהאידנה. ומה שצריך להוסיף עוד על התקנות הנעשים בהימים הראשונים, אשר גדרו גדרין וסייגין ומקום הניחו לנו אבותינו להתגדר, ולעשות משמרת למשמרת, למען לא תמוט יסוד מעמד ומצב החברה, ואנחנו החתום מי מטה נבחרנו לבעלי תקנות מכל החברה הקדושה, וכל אשר יצא מפינו, ובתבנינו כן יקום, ואלו הן התקנות.

א) בענייני הקלפי נזכר בהתקנה הקודמת שיהיה קלפי לכל א' שהמה בהחברה כקטן כגדול, בלא פלוג, אך שראינו כעת שהרבה מכשולות יצאו מזה אשר לא נתנו לכתוב, ואין מהראוי ונכון להיעשות כן בכך עשינו סייג וגדר שלא יונח לקלפי מי שלא יתן לסכום על כל פנים לא פחות משני טאליר ישנים לשנה. אמנם מי שיהיה בתוך זיין טובי עיר, או גבאי-דצדקה גדולה, או גבאי להחברה ואין צריך לומר ראש בהחברה או דיין אף שאינו פורע מס מחמת התמוטטותו, ומקדם היה פורע מס יהי

חיוב קלפי כמו שארי בני החברה. רק שלא יהיו לו שום התמנות בחברה אף במקום, אם לא שיתן סכום הקצוב למטה ואותן אנשים שאין נותנין ב' מאליר סכום לשנה, וגם לא היה להם שום התמנות הן בהחברה או בתוך הקהלה יהיו להם קלפי בפני עצמן לברור א' מהן על פי קלפי, ואותו שיעלה מהקלפי שלהם ינוח בתוך הקלפי דהחברה.

(ב) בנדון הפסולים המה עד שלישי ברביעי ולא עד בכלל, ושלישי בשלישי בהד בעל דינו כמו שלישי ברביעי וכשר, והפסולין אסורין באיסור כולל, הן לברירה, ומכל שכן לשום התמנות בהחברה להיות פסולים הנזכרים לעיל ראשין או גבאים, אף ראש וגבאי, ובכלל הפסולין נכללו גם שותפין לשנה.

(ג) הנהגת הבוררים מחויבים לקבל באלה ובשבועה לבל יעברו שום תקנה השייכים לברירה והתמנות ואחר עשיות ההתמנות יאספו עליהם הראשים והגבאים שגם המה יקבלו עליהם באלה ובשבועה שלא יעברו על שום תיקון השייך להם אף על קוצו של יוד.

(ד) הבוררים אינם רשאים למנות לגבאי או ראש, ובמקום, אם לא מי שנותן שלשים זהב סכום לשנה, חוץ קרופקי ושארי נתונות אך מי שהיה בתוך החבורה גבאי או ראש, אף שאינו נותן רק עשרים זהב סכום בלא קרופקי כנ"ל, רשאי להיות לו התמנות. ודוקא שיהיה לו ארבעה דעות ודעת עצמו נחשב גם כן לדעה אחת. ואותו הנותן פחות מעשרים זהב סכום, ובשעת הקלפי ירצה להשלים עד עשרים או ירצה להשלים עד שלשים בכדי שיהיה לו קלפי או התמנות, אזי אינו מועיל לו השלמה.

(ה) מי שיש לו שום התמנות בתוך זיין טובי עיר או גבאי דצדקה גדולה אינו רשאי להיות לו שום התמנות בהחברה זו, ודין רשאי להיות לו התמנות בהחברה. (ו) (די תקנה איבערזחוט דעם פארבאט צו וויילן גבאים אועלכע, וואס האבן נאך נישט באקליידט דעם אמט. די איצטיקע תקנה גיט צו, דאס א ניי געוויילטער ראש מוז אויך זיין א מורינא).

(ז) הבוררים מחויבים לברור גבאי אחד מחוץ לעיר.

(ח) דיני מלאמשי מבואר למטה.

(ט) הראשים והגבאים דהחברה זו אינם רשאים להיות יותר מן שלוש שנים רצופים מהיום ומה שעבר אינו מן המנין. ולראשים יהיה עלוי זה, כשהיה להם שלשה דיעות חוץ דעת עצמן רשאי להיות אף בשנה הרביעית ואם דעת כולם מסכמת יכול להיות אף בשנה החמישית.

(י) מי שירצה להכניס עצמו להחברה מחדש אינם רשאים הגבאים והראשים ליתן לו שום כתב או איזה הבטחה לקבלו לתוך החברה, רק מי שיעורר לבבו להיות גומל חסד יטריח את עצמו בשירות התעסקות מעצמו, הן ללון אצל חולה רחמנא ליצלן, והן השירות על בית עלמין וכל שאר התעסקות בהחברה ועל כל פנים משך שתי שנים ובכלות שתי שנים כשיראו הראשין והגבאים דהחברה שיהיה אז, שהוא עסקן גדול וכונו לשם שמים אזי הרשות בידיהם להכניסו להחברה, ועל כל פנים לא יפחות מתקנות הקודמין הן בענין הנתינה ליתן על כל פנים ד' ישנים והן בענין המלאדשי כמבואר שם ובהסכמת כולם ואחד יכול לעכב.

(יא) מהיום והלאה איש אשר מחדש יבוא ויכנס לתוך החברה חלילה לו לעלות במעלות לחתום בראש או באמצע דף של החתומים כאשר ראינו עין בעין שדחקו חתימתם במקום אשר יכלו, רק תהיה חתימת איש ההוא באחרונה תחת כל החתומים במקומו ובזמנו ובפני כל החברה כמבואר בתקנות הקודמים.

(יב) בכלות ימי מלאדשי ויגיעו הימים להיות לו קלפי אינם רשאים למנות לגבאי או ראש או במקום עד אחר שלש ברירות ועד בכלל.

(יג) באשטעטיקט די פאריקע תקנות וועגן משכנות).

(יד) נישט לעזבאר.

(טז) באשטעטיקט די פאריקע תקנות וועגן קבורה-געלט).

(מז) כשיחלה משרת או משרתת בבית בעל בית אינו רשאי השמש לקבל אותו החולי להקדש בלתי ידיעת גבאי פרנס-החודש, וגם הגבאי אינו רשאי לצות לקבלו עד שיתן בעל הבית צורך פרנסותו על שני שבועות.

(יו) אחר חג השבועות מהיומים הגבאים למגן כל מיני טיגון להיות בידם מזומן לצרכי החולאים וזהו צדקה לעניים וגמילות-חסד לעשירים בעד מזומן וכשלא יהיה להם מעות מזומן החיוב על כל הגבאין ליתן מכסו חלק כחלק.

(יח) עם ווערט איבערגעחזרט די פריערדיקע תקנה וועגן חודשלעכן אפרעכענען און צוגעגעבן (ואם יהיה ההכנסה יתר על ההוצאה הן מזומן והן משכנות מחויב אותו הגבאי למסור ליד הגבאי שלאחריו ולא יעבור כתוב ובאם שיהיה לאיזה גבאי יחלפו איזה חוב משנה שעומדים בו אזי יגובה רק החצי מהכנסה היתירה יחלפי הנשאר יתן לגבאי שלאחריו ובסוף שנה יהיה חשבון צדק ביניהם אם יהי' לאיזה מהן איזה חוב יראו שיהיה שוין בענין חוב).

(יט) איבערחזרט די תקנה וועגן דעם אופן פון כאהאלטן די פנקסים).

(כ) איבערחזרט די אל מלא רחמים תקנה וועגן אפצאל פון אל מלא רחמים.

(כא) באסור גמור לגבאי פרנס החדש להעמיד מצבה או ציון בלתי ידיעת גבאי שני וירשם בפנקס אותו הכנסה מהמצבה או ציון.

(כב) אין בכח הגבאי הפרנס החדש ליתן לאיזה עני הגון או לאיזה סיעות מצוה יותר משני זהב בלתי ידיעת שני, וחמשה זהב צריך בידיעת ג' גבאים.

(כג) איבערחזרט די פאריקע תקנה וועגן מיטגלידס-אפצאל. די איצטיקע תקנה פארפליכטעט די גבאים איינצושרייבן דאס איינגעפלאסענע געלט).

(כד) בקעה מצאנו וגדרנו גדר שרעה ראינו שכל אחד ואחד כותב על המצבה מה שרוצה ומשכח את המתים יותר מדאי מה שכודאי לא ניחה להמת לספי בשכחו יותר מדאי ככן איסור גמור הוא לרשום על המצבה כי אם בידיעת הראשים והגבאים והמה ירשמו על הניר וכפי הרשמה שלהם כן ירשמו על המצבה.

(כה) שכירות השמש לפי העת וזמן ולא יותר מן זהב טו"ב (אין דער תקנה ווערט באשטימט דער אפצאל פאר דעם שמש פאר שמירת המתים) און ואזהרה על השמש להודיע לפרנס החודש אם יש איזה חולי תוך העיר או חוצה לה יהיה מי שיהיה עשיר או עני וכל שלשה ימים מחויב השמש לילך על בית העלמין לראות מה שצריך תיקון וכשיצוה הפרנס החודש שילך ללון אל איזה חולי מחויב לילך ומשכרותו כאשר יגיד הפ"ה כפי עת וזמן.

(כו) אסור גמור לכרך את החולי או שינוי השם בבית המדרש אם לא בידיעת הפרנס החודש.

(כז) אין בכח שום גבאי להחזיק הפושקא בעד איזה חוב ובכלות חדשו מחויב תיכף לשלוח את הפושקא לגבאי שלאחריו ובכלות השנה בשעת עשית הקלפי, מחויב הפרנס החודש למסור הפושקא והמפתח של התיבה ליד הבורר, והבורר ימסרו ליד גבאי הראשון שיכירו, ואיזו גבאי אשר יעבור ויחזיק הפושקא בעד חובי, אזי יקנס בטאליר שנים. ויוכתב בפנקס להיות באיסור גמור ליתן לו שום התמנה בהחברה.

(כח) להיות פנקס מיוחד בהחברה לרשום בו כל מקום קבורה של כל אחד ואחד הפרנס החודש.

(כט) הדבר שנאמר ונשנית לא נישנית אלא לחזק ביתר שאת. שאינם רשאים להיות בחברה יותר משני ראשים.

(ל) כל התקנות הקודמים מיום הוסדה החברה אשר ניתקן לחיזוק החברה וביחוד אותן תקנות אשר תקן הרב הגאון מהר"ר צבי הירץ וארבעה אנשים אשר היו עמו, ובאו על החתומים וג"כ בא על החתום הרב המאור הגדול מהר"ר נר"ן בענין מחילת כבודו כנוצר שם, את כולם אנחנו מחזקים ומאשרים, זולת מה שיהי תקנותיו סותרין נגד תקנות ההם אזי צריך לילך אחר האחרון, ומן התקנות הללו אין לשנות כי הכל נעשו לפי העת וזמן וצורך שעה. ומה שנוצר בתקנות ישנוב בתי-קון ד' שרשות ביד הגבאים לצרף הפרנס חודש או שאר מנהיגי ק"ק כירצו, ליקח כך מסוים מאיש אמוד ועשיר, זאת התקנה היה בשלא היה ראשים בהחברה וכתיום שיש שני ראשים בהחברה כפי תקון החדש, אזי הם שלא להזכיר לצרף שום ראש ומנהיג הקהלה לשום דבר קמון או גדול רק יהיה להגבאי בצירוף הראשים בהחברה כל עוז וכח ותוקף לכל ענינים הנוגעים אל החברה, פשיטא שבידם ממה עוז וכח נגד הפוערים פיהם נגד החברה לענוש אותם בכל מיני עונשים וקנסים כאות נפשם ורצונם. בלי שום שאלת ראש ורב כנוצר בתקנות הקודמים. התקנות האלו במספרם ובמנינים נעשו על משך שלש שנים וכל זמן שלא יתחדשו תקנות חדשים יהיה תקנות האלו בתקפם אף לאחר שלש שנים. ולראיה באנו על החתום היום (... תפיא גימל לפ"ק.

נאם דוד בהגאון הגדול

נאם יהושע בלא"א בהר"ר יוסף

נאם צבי הירש בלא"א במהר"ר יוסף ז"ל מקראק

נאם יצחק במהר"ר ברוך

פראטאקאלן וועגן אויסוויילן בעלי תקנות

D

היום יום ג' אייר תפ"ט לפ"ק עלה במוסכם כל החברה בשעת אסיפת הקלפי, לכשיבאו כבוד הראשין כבוד הראש מוה' יוסף יוזל והה' הראש כבוד מהו' שמואל מווארשי אזי מחויבים האלופים הגבאים דהחברה לאסף החברה ולבחור בעלי תקנות לעשות תקנות לתקון החברה בלי שום דחיה בעולם.

הן היום הגיע השעה לקים מה שכתוב כאן הנ"ל לבחור בעלי תקנות ועפ' פני החברה קרואי העדה נעשה קלפי ועלו מתוך קלפי שלשה מטיבי לכת: ה"ה במר"ר משה ראפ, וה"ה המרומם כמהודר"ר שלמה בכמו' שמעון סג"ל, וה"ה בבהר"ר אליעזר בהמנוח מה' שמואל סג"ל. והמה בחרו בעלי תקנות הללו ה"ה הרב כבוד מהר"ר דוד וה"ה הראש כבוד מו' שמואל ברש, וה"ה כמהור"ר צבי הירש קרא-קאווער, וה"ה התורני הרבני מוה' אבלי כץ, וה"ה המרומם כמהור"ר שלמה בכמהור"ר שמעון סג"ל וכל אשר יעשו בעלי תקנות הנ"ל לטובת החברה כן יקום לבלי יפול דבר ארצה היום יום כו' אדר תצא לפ"ק.

ובעלי תקנות יהי ורזין לגמור הכל לא יאוחר אדר שני תבא עלינו לטובה תצא

לפ"ק.

יאר תצ"א (1731)

(ז"ז 43 — 44)

די אנגענומענע תקנות פון דעם יאר תצ"א זיינען כמעט נישט לעזבאר. מיר וועלן זיך באמיען איבערצוגעבן דעם טעקסט פון דעם וואס עס איז געלונגען איבערצולייגען.

הנזכר בסימן ט' בנדון משך התמנות הראש וגבאי. שהגבאי אינו רשאי להיות יותר ממשיך שלש שנים רצופים וראש רשאי להיות חמשה שנים רצופים. בכך פקחנו על דבר זה לכל יהי שום חלוק בזה, רק יהי התמנות ראש וגבאי שוים בזה שיהיה רק שלש שנים אמנם להרב מהור"ר דוד חלקנו כבוד בזה להיות עוד משך שלש שנים מהיום.

(ב) לגמרי נישט לעזבאר.

(ג) הנזכר בסימן יח' שאם יהי לגבאי בחדשו הכנסה יתירה על הוצאה וכו' מחויב ליתן לגבאי, שלפניו שהיה לו הוצאות יתירות על הכנסות החצי על חובו (.) ינוח לגבאי ראשון לכדי פרעון כל חובו כדי שלא לנעול דלת בפני גומלי חסדים.

(ד) נישט לעזבאר.

(ו) אנחנו מקיימים תקנה הקודמת שחלילה להגבאים לקבל יותר מאיש אחד לשנה.

(ז) וועגן דעם אז די מלאדשים זאלן מסבב זיין מיט די פושקע פון הזכרת נשמות. (ח) הגבאים מחיובים לברר וללבן חשבונם של כל משך השנה שיהיה החשבון צלול וברור בכדי שלא יעכב וידחה הקלפי.

(ט) יתד תקועה לכל ימוט יסוד התקנה שאסור למכור מקום קבורה לשום אדם בחיים.

(י) מחק הנמצא פנקס של החברה או איזה דבר חדש הנמצא בפנקס בלתי מקוים בחתימת הגבאים באיזה יום ובאיזה שנה לא ידרוש ממנו שום זכות או חוב.

(יא) נישט לעזבאר.

(יב) כבר שקלו וטרו בדבר מעות קבורה ונתחדש בנדון זה כמה תקנות להקל כמבואר בתקנות הקודמין וכל זה לא הועילו החכמים בתקנתם שכמה בני אדם אם לא נתמלא רצונם מתלוננים בדברים של ממש נגד ד' ונגד החברה, בכך להסיר התלונה הזאת מצאנו עוד בדבר הזה דבר השווה לכל אדם באם שיעלה ברצון הגבאים והראש שים ליקח בערך זה ולמעלה דהיינו מבעל החברה מששים זהב ולמעלה ומחויב לה-חברה מתשעים זהב ולמעלה הרשות ביד הבעל דבר לבחור לעצמו שני אנשים מתוך החברה הקדושה לצרף אל הגבאים והראשים וכל אשר יצא מפיהם כן יקום.

(יג) נישט לעזבאר.

(יד) וועגן ריסטער פון מקום קבורת המתים.

(טו) נישט לעזבאר.

(יז) על השמשיין דהחברה החיוב לציית את הפרגם החדש ללין אצל חולי עני לילה אחד בלי שום שכירות ואם יצטרך ללון יותר ישולם שכרם ששה גדול בעד לילה והמעות שכירות ישולם מהמלאדשים. ולראיה באנו על החתום יום א' חג של פסח תצא. (משמעות חול המועד פסח)

נאם דוד בהרב

נאם.

נאם.

נאם.

נאם שלמה בן מהור"ר שמעון סג"ל

יאר ת"ק (1740)

(ז"ז 49 — 50)

E

היום יום א, כו, ניסן עלה במוסכם האסיפה שלימה של כל בני החבורה לכהור המשה על פי הקלפי והחמשה אנשים הללו יבחרו חמשה אנשים בעלי תקנות ואם ירצו החמשה הנ"ל לבחור מעצמם איזו בעלי תקנות אזי לא יבחרו יותר משנים, ושלשה מן החוץ ועלו מתוך הקלפי ר' ליב, ר' ברוך, ר' חיים, ר' הירש, ר' מענדל. כהיום הזה באנו לעיין בענין התקנות הקודמים אשר נאמרו ונשנו כמה פעמים וזכרנו לבד את האוכל מתוך הפסולת אשר אין לזוז מהם היום יום ג' ערב ראש חודש אייר תק' לפ"ק.

(א) (איבערזרט די פאריקע תקנות וועגן ביקור חולים די איצטיקע תקנה פאר-פליכטעט ספעציעל די מלאדשים צו וואכן ביי די קראנקע).

(ב) מצוה גוררת מצוה בעת שיבקרו את החולי החיוב מוטל על הגבאים להזכיר את החולי להתוודות ולצות אל ביתו. ואם ירצה לצות בפני הראשין והגבאים מה טוב. ואם לא ירצו לצות בפניהם מחויבים המנוים דהחברה על כל פנים לידע מי הם האנשים אשר החולי מצוה בפניהם בכדי שלא יבוא איזה תקלה מהמת זה.

(ג) אם יראו הגבאים בעת שמבקרים את החולי שהוא עני והוא צריך סעד, אזי עד שני זהובים יש רשות לגבאי החודש ליתן ומן שני זהוב והלאה עד ארבעה זהוב יהי בידיעת הגבאים ומשם ולמעלה הכל בידיעת הראשים, וכאם שיודמן איזה חולי בבית הקדש מוטל על הגבאים להשיגה עליו להיות לו כל צרכו אכילה ושת' וגם בעניני רפואות האפשרים, אם יראו הגבאים שיצטרך לרופא, אזי הרופא המיוחד אל החברה ישלח הגבאי ויקרא את הרופא ההוא לעשות כל צרכיו.

(ד) (איבערזרט די פאריקע תקנות וועגן צוגרייטן איינגעמאכטס).

(ה) (איבערזרט די פאריקע תקנות וועגן נעמען משכנות אויף קבורה געלט).

(ו) (איבערזרט די תקנות ביז וויפל די גבאים אליין האבן רעכט צו באשטי-

מען קבורה געלט).

(ז) בענין מעות קבורה ככה יתנהגו הגבאים והראשים כהעדר א, מבני חבורה חס ושלום אם יהיה אדם בינוני ויבואו היורשים לפני הראשים והגבאים וירצו ליתן מעות קבורה תכף ששים זהוב מזומנים אין בכח הגבאים ליקח מהם שום משכון, אם לא לפי ראות הראשים הגבאים ודעת כולם מסכימים שהוא היה איש אמוד ולא בינוני וליקח יותר, על כל זה אינם רשאים ליקח יותר מן מאה זהוב מזומנים, ואם שלא ירצו ליתן מזומנים אזי יקחו משכנות שיהיה שווים בשווי הסך המגיע, ואם ירצו היורשים ליחד קרקע ידוע לקבורת המת ולהעלות בדמים, אזי מחויבים הגבאים ליקח משכנות על זה כמה שישפוק חוץ ממעות קבורה כנ"ל ודין שוה הן איש או אשה בכל בני החבורה. וכשיהיה המת איש או אשה חוץ לחברה אם הוא היה איש בינוני אם ירצו יורשים ליתן מזומנים תשעים זהוב אינו צריך ליתן משכנות, ואם לפי ראות עיני הראשים והגבאים שהיה איש אמוד יתן (12) מאה וששים זהוב, ואם ירצו ליחד קרקע יתפשו או הגבאים, ודבר זה אין לו קצבה רק הגבאים מהייר-בים ליקח מהיורשים כתב יד על זה חוץ ממעות הקבורה. וכל הסדר הזה נעשה באופן זה אם המת היה מתושבי הק"ק ופורע מס לכל ריסטר כל בני הקהלה. אכן איזה אורח או אף שהוא מתושבי הק"ק ואינו פורע מס לכל ריסטר ואף שפורע ומת בלא בנים ותניח ברכה אחריו או שהיורשים המת דרים בעיר אחר ושום א' מהיורשים אינם דרים כאן ק"ק, או איזה בחור ובתולה שיש להם ירושה על ידי שאחד יורש

את אשתו שלא היה לו עמה בנים אזי הדבר אין לו שיעור וקצבה כי אם לפי ראות עיני הראשים והגבאים שיהיו בימים ההם ובזמן הזה.

(ח) אכן באם שיתנצלו היוורשים לפני הראשים והגבאים שהנתינה הנ"ל ממקום הנ"ל היא קשה להם ורוצים כולם לישבע שלא הניח להם מורשם חמשה מאות זהוב מזומנים, אזי לא יתנו רק שלשים זהוב, אם המת הוא מבני החכורה, וחזין להברה גם כן החצי. ואם לא הניח להם המורשם מטלטלין סך ת"ק זהוב והניח קרקעות אזי מחויבין היוורשים ליתן החצי במזומן והחצי שעיבוד על הנחלאות, וגם יש עוד הברירה ביד היוורש אם ירצו להצטרף אל המנויים עוד שני אנשים מהחכורה מחוץ בין הגבאים להצטרף שני אנשים מהחכורה כשרים להיוורש, ושהיה כבר מקדם מן המנויים בהחכורה, וירצו לקיים מה שיצא מפיחם על פי כתבם כן יקום, למען הסיר עקשות פה ולזות שפתים, וגם שלא להעמיד הדבר על השבועה נעשה תיקון זה לטובת היוורשים ואין צריך לומר שכל זה הוא אם המת מתושבי הק"ק ופורע מס כנ"ל בסעיף ז, כל אלו שאין להם שיעור ע"ש.

(ט) ואם היוורשים יהיו מאנשי בליעל ולא ירצו לציית באיזה אופן מאופנים הנ"ל ויקשו ערפם מליתן משכנות, ואינם משגיחים בכבודו של המת המוטל עליהם לקברו ומחמת זה יכול לבוא לידי הלגת המת, והתלונה נשארה על החברה, בכך אסור (12) להלין את המת כפי דת תורתנו אף שהיוורשים מסרבים ומקשים ערפם עכ"ז אסור להלינו, רק רשות להגבאים לחפור קבר בשורה מיוחדת ובעד מקום קברתו אם הניח איזה נחלאות אזי יקחו המנויים תוך החברה כתב שעיבוד מבית דין על הנחלאות שלו, ואם אין לו נחלאות ויש להיוורשין מטלטלין משל אביהם ואינם רוצים ליתן אזי לא יתנו להיוורשים לאמר קדישין ואל מלא רחמים.

F

אין דעם פנקס געפינט זיך א טעקסט פון תקנות, וואס זיינען געווארן באשטעט-טיקט דורך דעם איינגעטימער פון דער זאמאשטישער ארדינאציע גראף זאמאסיקי (המקוימים בתוקף האפראכאטי מן אדונינו המושל הגדול השר פאן וואַיעוואַדי ירום הודו).

די תקנות זיינען א סך הכל פון די הויפט און אויסבעסערונגס-תקנות. נאך דער שרייבער האט זיי געסדרט לויט ענינים: באזונדער די וואל-תקנות פאר די בוררים און באזונדער די תקנות, וועלכע זיינען נוגע די גבאים און די מיטגלידער. ניי איז בלויז דער פאראגראף טו, וועלכער זאגט:

בשעת עשיות הקלפי חלקנו כבוד לכבוד הרב... דקהלתינו... לשלוח על-ידי המלאדשים והשמשים לבקש את כבוד הרב... שיכזא... והוא בעצמו יוציא הפתקאות מתוך הקלפי אף שהוא מכבר באיסור כולל ומוסיף שאין לו שום שייכות בהחברה... ולעומת זה אנו מחזיקים המנהג הקודם לכבד את כבוד הרב מקופת החברה בכל שבת הגדול אחר הדרשה וגם שבת תשובה אחר הדרשה טאליר ישן מזומנים חוץ דגים כנהוג בשני השבתות האלו...

ד"ה: טראץ דעם, וואס דער רב האט נישט קיין שייכות צו דער חברה, ווערע אים צוגעטיילט דער כבוד צו קומען צו די וואלן און ארויסנעמען די קוויטלעך פון דער קלפי (אורנע). פאר דעם איז זיך מתחייב די חברה אויף ווייטער אויסצוצאלן דעם רב צו 1 טאלער פאר זיינע דרשות פון שבת הגדול און שבת תשובה, אויסער פיש אויף די דערמאנטע שבתים (13).

יאר תקפ"ה (1825)

(ז' 134 — 135)

G

כחיום הזה ראה ראו כבוד הראשים הרוזנים מנויי דהקה"ק דג"ח כי שמה זשערוורה נה' בקרב החברה קדושה וזה כשתי שנים אשר לא ה' שום קלפי ע"כ שמו לבכם לחזק כבוד הח"ק ותקנותם אשר קבעו בה הקדמונים. ולעשות יתד במקום נאמן.

א) התקנה אשר נאמר ונשנית בלוח הפנקס הלז להיות שכל א' אשר הוא מכבוד מינויי הקהל והטובים, חלילה להם להיות בשום התמנות בהחברה קדישה דגומלי חסדים הנ"ל וכעת החזקנו התקנה הנ"ל מבלי יהיה לשום אדם פתחון פה לבעבור שבעונותנו הרבים נוטל תפארת הקהל מאת עדת ב"י במדינה זו לקרותם בשם דיואריצי, 14) ע"כ אין להם משפט הקהל, אשר היה בימים הקדמונים. כי אם כל זה, כל דין ודת הקהל להם, על כן התקנה קדומה חל גם כן על דיואריצי הנקראים עתה, ומכלל זה נשמע גם כן, אחרי שלהדיואריצי היום יש להם דין הקהל לפנים. אם כן משמע ממילה שבאם יצטרכו הבוררים לאיזה הצטרפות להכשיר חדש להתמנות, מחויבים לצטרף להם, מהדיואריצי גם כן. כאשר היה לפנים בהיות תפארת שמם ראשי הקהל.

ב) ושלא יעכבו הבוררים הכרירה, כי אם משך שלשה ימים ולא יותר די ווייטערדיקע תקנה ג', ד' חזרט איבער פריערדיקע תקנות. ולראיה מהימנא באו כבוד... הרבנים הראשים המנויים להחברה קדישה גמולת חסדים ובראשם כבוד הרב... אב"ד דפ"ק אור ליום ל' ב' דר"ח אייר שנת תקפה לפ"ק.

גאם יצחק בן איש ח' הגאון האמתי מהור"ר יוסף יוכנה היום גלערנטר גאם אברהם משלם ערליך און ווייטערע אונטערשריפטן.

(ז' 142)

H

הן זה כמה חדשים אשר היה עירינו במצור (15) ועל ידי זה נתפזרו אנשי החבורה לעירות סביבתינו לכן לא היה הקלפה בחול המועד פסח העבר. כפי המבואר מעבר לדף והנה תודת לד' כי שבו אנשי עירינו איש לאחוזתו, אמרנו לכל יפול שום תקנה החרות בפנקס הלז ארצה, התאספו אנחנו החתומים מטה כל אנשי החבורה לעשות למזל קלפי עפ"י התקנות ועוד זאת גמרינו אומר לעשות תקנה יתד שלא תמוט לעולם שהשמישים מהחברה הן שמש ראשון וכן השמש שני חלילה להם לקבל שום מעות קבורה מנפטר, רק שהחבורה יקצוב להם שכירות בכל שבוע, וחלילה להשמישים לעשות שום ערמה ותחבולה לקבל מעות קבירה או שום מקח וממכר מהקרשים ותכרי- כים או שום ריוח בעולם מהדברים הנצרכים לקברנות, רק החבורה יקנו קרשים וישאר צרכי קבורה, — התקנה הלזו נעשה בהסכמת כל אנשי החבורה ובחומר כל התקנות החרותים בפנקס הלז וחלילה לשנות. ולראיה באנו על החתום יום א' ראש חודש כסליו תקצ"ב לפ"ק ואמאשטש. עם קומען 24 חתימות.

קורצער אינהאלט פון די טעקסטן אין יידיש

גרופע I

תקנות פון יאר תמ"ז (1687)

A

תקנה א) באשטימט איינצוצאלן די צוויי גדולים (גראשן) חודש'עכן מיטגלידס-אפצאל יעדע האלבע יאר. עס ווערט געגעבן דעם גבאי דאס רעכט אנצונעמען סאנקציעס קעגן די נישט צאלער, ווי: נישט לאזן אריינשטעלן דאס יום-כיפור-ליכט אין דער שול; נישט צולאזן צו די גבאים-וואלן — ביזן אויסשליסן פון דער חברה.

ב) פארפליכטעט די גבאים צו באזוכן די קראנקע און פאראינטערעסירן זיך מיט זייער לאגע, און גיט זיי רעכט צו פארפליכטן די חברה-מיטגלידער מיטצוגיין צו דעם קראנקן. די גבאים מוזן פארפליכטן דעם שמש, אדער דינגען א וועכטער צו וואכן ביי די שווער-קראנקע. די דערמאנטע פליכטן פון די גבאים באציען זיך סיי צו רייכע, סיי צו ארעמע קראנקע און אונטערשיד פון געשלעכט.

ג) די תקנה פירט איין ארדענונג ביים מתעסק זיין זיך מיט די מתים. ווייטער זאגט זיך: עס איז פעסטגעשטעלט געווארן, אז צוליב דעם, וואס עס איז געווען א פריערדיקע תקנה נישט צו וויילן פאר חברה-גבאים מענטשן, וואס פארנעמען א קהילה-אמט, זיינען ממילא געווארן געוויילט גבאים פון ארעמען פאלק און אויטאריטעט. די מיטגלידער האבן זיך זיי נישט אונטערגעווארפן און פארנאכלעסיקט די ארבעט אזוי, אז די נייטיקסטע ארבעטן האבן אויסגעפירט יונגע לייכטזיניקע מענטשן, וועלכע די מצוות שפילן ביי זיי קיין ראל, און זיי טוען לייכטזיניק זייער ארבעט, וואס באליידיקט דעם כבוד פון די טויטע און לעבעדיקע. א סיבה פון פארנאכלעסיקן איז אויך, וואס די חברה האט צופיל מיטגלידער אזוי, אז איינער פארלאזט זיך אויף דעם צווייטן. דעריבער ווערט באשלאסן, אז מען דארף וויילן פאר גבאים „שיינע“ בעלי-בתים, אפילו ווען זיי באזיצן שוין וועלכן עס איז אמט אין דער קהילה. זיי וועלן האבן א שטארקע האנט איינצופירן דיסציפלין. יעדער פון די פיר גבאים באקומט צוגע-טוילט א גרופע מיטגלידער, וועלכע מוזן זיך אים אונטערגעווארפן אין דעם חודש, אין וועלכן ער אמטירט. די יעניקע, וואס וועלן אן א סיבה זיך נישט צושטעלן צו דער ארבעט, מוזן איינצאלן אין דער קאסע זומער-צייט 6 גדולים און ווינטער-צייט 9 גדולים. עס ווערן אויך איינגעפירט סאנקציעס קעגן דעם, וואס וועט אויפהייבן א גע-קריגעריי, אדער רעדן נישט פאסיקע ווערטער וועגן דער חברה, אדער אירע מיטגלידער.

ד) גיט דאס רעכט די גבאים צו באשטימען דעם סכום פון קבורה-געלט ביי א רייכן מת, פון וועמען מען דארף נעמען א גרעסערע סומע. זיי קענען זיך אין דעם פאל באראטן מיט די קהילה-פירער.

ה' ו' ז) רעדן וועגן דעם אפצאל פון אן אל מלא רחמים און מי שברך.

ח) באשטימט דעם צווייטן טאג חול-המועד-פסח אלס וואל-טאג. די וואלן ווערן דורכגעפירט אויף דעם אופן: פון דער אירנע, ווו עס ווערן אריינגעלייגט די נעמען פון אלע מיטגלידער, ווערן ארויסגעצויגן נעמען פון פינף עלעקטארן, וועלכע האבן נישט קיין פאמיליע-פארבינדונגען צווישן זיך און זיי באשטימען די גבאים.

ט) בלויז איין עלעקטאר, וועלכער האט נאך נישט געהאט קיין קהל-אמט אדער גבאות, קאן ווערן געוויילט פאר א גבאי.

י) באשטימט שכירות פארן שמש.

יא) פארווערט ארויסצובארגן חברה-געלט.

(יב) באשליסט אויסצושליסן פון דער חברה דעם יעניקן, וואס וועט וואגן אין א צושטאנד פון אויפגעגונג זיך אויסצודריקן, אז ער האט חרמה, וואס ער איז אריינגע-
טרעטן אין דער חברה, ווי אויך אים צו באשטראפן מיט צוויי טאלער קנס.
(יג) פארפליכטעט יעדן גבאי זיך אפצורעכענען ביים סוף פון זיין אמט-חודש.
(יד) וועגן דאווענען ביי א פאמיליעלאזן מת אין די שבועה-טעג.
(טו) וועגן נעמען פארויס א משכון אויף קבורה-געלט ווי אויך א משכון אויף דעם
קנס ביי דעם, וועלכער וואגט צו רעדן קעגן דער חברה, אדער אירע גבאים; די
קהילה-פירער האבן נישט קיין רעכט אין דעם זיך אריינצומישן.
(יז) באשטימט אן אפצאל פאר א מצבה אדער ארומצוימונג.
(יח) באשטימט צו וויילן אויסער די גבאים אויך „עלמסטע“ (ראשים) פון דער
חברה, מיט וועלכע די גבאים מוזן זיך באראטן ביי אלע וויכטיקע ענינים.
(יט) באשטימט, אז ביי פארקויפן וועמען אן ארט אויף א קבר נאך ביים לעבן,
מוזן זיך די גבאים און „עלמסטע“ באראטן מיט נאך פיר אנגעזעענע חברה-מיט-
גלידער.
(כא) באשטימט די קאמפעטענץ פון די ראשים און פון די גבאים אין דער ריכ-
טונג, אז די ראשים זאלן זיך נישט מישן אין די ענינים פון די גבאים און נישט בא-
גרענעצן זייערע ביזאנצטיקע רעכט.

יאָר תס"ט (1719)

8

אין אריינפיר זאגט זיך: „אזוי ווי נישט אלע צייטן זיינען גלייך, די פריערדיקע
תקנות זיינען געווען פאסיק פאר יענע בעסערע צייטן, און איצט, ווען די אויס-
גאבן (שטייערן) פון דער באפעלקערונג זיינען זייער געשטיגן, מוזן ווערן צוגעפאסט
תקנות צו דער איצטיקער צייט, צוליב דעם באשטימט מען די פאלגנדיקע תקנות:
(א) באשטימט, אז די עלעקטארן וויילן אויך איין פארטרעטער („במקום“), וואס
פארטרעט דעם אפגעזונדיקן גבאי, אדער ראש;
(ב) פארווערט די עלעקטארן צו וויילן פאר חברה-עלמסטע (ראשים) אזעלכע
מענטשן, וועלכע האבן נאך נישט פארנומען אן אמט פון א גבאי, אדער קהל-פירער
אדער א דיין. כלויז איינעם פון די פיר גבאים קענען זיי באשטימען א נייעם מענטש.
(ג) עס ווערט פארווערט אנצונעמען מער ווי איין מיטגליד א יאר, וועלכער מוז
איינצאלן איינשרייב-געלט 4 טאלער אויסער דעם נארמאלן אפצאל;
(ד) פארווערט צו פארקויפן א קרקע וועמען עס איז ביים לעבן;
(ה) גיט די רעכט די גבאים און ראשים איינצוארדענען א מנין אין ראש-השנה
און יום-כיפור אין צווייטן בית-המדרש און פונאנדערמיילן עליות די חברה-מיטגליד-
דער אן געלט.
(ו) פארפליכטעט יעדעס יאר בעת די וואלן תיבה צו שרייבן וואל-פראטאקאלן.
(ז) פאר גבאי קאן ווערן באשטימט כלויז אזעלכער, וואס איז 6 יאר מיטגליד
און שוין 6 יאר נאך דער חתונה;
(ח) נאך די פריערדיקע תקנות האט דער חברה-מיטגליד, וועלכער האט נישט
אליין גענומען קיין אנטייל אין דער ארבעט אויפן בית-עולם, געמוזט באצאלן 6 גדו-
לים זומער-צייט און 9 גדולים ווינטער-צייט. איצט, צוליב דער פארערגערונג פון דער
מאטעריעלער לאגע, ווערט דער אפצאל רעדוצירט ביז דריי גדולים אזוי זומער-צייט
ווי ווינטער-צייט;

(י) דאָס משכון, וואָס די גבאים באַקומען אויפן קבורה-געלט, מוז ווערן אויס-געקויפט במשך פון 30 טעג. אין פאל פון נישט אויסקויפן אין אנגעזויגענעם טער-מין, ווערט עס אָפּגעשאצט דורך אַ בית-דין און פאַרקויפט;
 (יא) צוליב דער פאַרערגערונג פון דער עקאָנאָמישער לאַגע ווערט באַגרענעצט דאָס רעכט פון די גבאים, אז ביים נעמען אַן אָפּצאל העכער פון 30 גילדן, מוזן זיי זיך באַראַטן מיט די ראשים;
 (יב) עס ווערט באַשטעטיקט אַן אַלמער מנהג נישט אַנצונעמען דעם שטאַט-רב אַלס מיטגליד אין דער חברה ווי אויך פאַרווערן אים זיך צו מישן אין די חברה-ענינים. די איצטיקע תקנות מאַכן אַבער אַן אויסנאַם פאַר דעם איצטיקן רב ר' נחמן, וואָס איז געווען אַ חברה-מיטגליד, איידער ער איז געוואָרן רב;
 (יג) פאַרפליכטעט דעם אָפּטרעטנדיקן גבאי-חודש זיך אָפּצורעכענען ביים אר-בערגעבן דעם אַמט זיין נאָכפאלגער און איבערגעבן אים גלייכצייטיק דאָס געלט, וואָס עס איז געבליבן אין דער קאַסע;
 (יד) באַגרענעצט דאָס רעכט פון די גבאים אויסצוגעבן אויף סעודות מער ווי 100 גילדן אַ יאָר.
 די תקנות זיינען אונטערגעשריבן דורך דעם בריסקער רב צבי-הערש און פיר אַנדערע מיטגלידער.
 נאָך די אונטערשריפטן פון די תקנות געפינט זיך אַ צושריפט פון דעם רב ר' נחמן, אז ער רעזיגנירט פון זיין באַראַטונגס-רעכט, וואָס די תקנות זעען פאַר אים אויסנאַמסווייז פאַר.
 ער שטרייכט אונטער, אז קיין שום רב נאָך אים זאָל נישט ווערן אַנגענומען אַלס מיטגליד אין דער חברה.

יאָר תפ"ח (1732)

C

(א) היות ווי פון דעם פריערדיקן וואַל-סיסטעם, לויט וועלכן יעדער איינער פון די מיטגלידער האָט געהאַט דאָס רעכט צו ווערן געוויילט אַלס עלעקטאָר, איז אַרויס-געקומען נישט קיין גוטס, וואָס עס קאָן נישט ווערן באַשריבן, באַשטימען מיר דער-ריבער, אז אַן עלעקטאָר-קאַנדידאַט קאָן נאָר זיין דער, וועלכער צאָלט ווייניקסטנס אַ יערלעכן צוויי-טאָלער-שטייער. בלויז דער יעניקער, וואָס איז געווען אַ קהל-פירער אָדער אַ גבאי, אַ דיין און איצט איז ער פאַראַרעמט און קאָן נישט צאָלן קיין שטייערן — קאָן קאַנדידירן אַלס עלעקטאָר צו וויילן די גבאים, אָדער געוויילט ווערן אַלס גבאי — קאָן ער נישט. די איבעריקע מיטגלידער, וואָס צאָלן נישט קיין צוויי-טאָלער-שטייער, וויילן אַלע צוזאַמען אויס איין פאַרשטייער אַלס עלעקטאָר-קאַנדידאַט, וואָס זיין נאָמען ווערט אַריינגעלייגט אין דעם גורל צוזאַמען מיט די פאַרמעגלעכע שטייער-צאָלער;
 (ב) פירט איין אַ שבועה פאַר די עלעקטאָרן ווי אויך פאַר די געוויילטע גבאים און ראשים, אז זיי וועלן נישט איבערשטרייטן די תקנות;
 (ד) באַשטימט, אז אַ גבאי אָדער ראש קאָן נאָר ווערן דער, וואָס צאָלט דרייסיק גילדן שטייערן אַ יאָר, אויסער „קאַראַבקע“. געוועזענע גבאים קאָנען ווידער ווערן געוויילט, ווען זיי צאָלן בלויז 20 גילדן און דאָס נאָר, ווען זיי באַקומען פיר שטימען פון די פינף עלעקטאָרן;
 (ה) דער, וואָס האָט אַן אַמט ווי אַ קהל-פירער, קאָן נישט גלייכצייטיק זיין אַ גבאי פון דער חברה.

(ט) די ראשים און גבאים קענען נישט זיין אויף זייער אַמט אָן איבעררייס מער זוי דריי יאָר.

(י) נאָך צוויי יאָר מיטאַרבעטן אין דער חברה, קענען די גבאים באַשטימען וועגן אַרייננעמען אַ קאַנדידאַט פאַר „מלאַדשי“ נאָך דעם, ווי ער וועט אַריינצאלן אין דער קאַסע די אויבנדערמאָנטע סומע פון פיר טאַלער;

(יא) דער נייער אָנגענומענער מיטגליד האָט נישט קיין רעכט זיך צו חתמנען דער ערשטער אויף חברה-דאָקומענטן, בלויז דער לעצטער;

(יב) ווען אַ משרת ווערט קראַנק, מוז דער באַלעבאָס אַיינצאלן פאַר צוויי וואָכן אויסהאַלטונג אין שפּיטאַל (הקדש); ערשט דעמאָלט האָט דער גבאי אַ רעכט אָנצו-נעמען דעם קראַנקן אין שפּיטאַל.

(יג) די גבאים מוזן אין זומער-צייט צוגרייטן אַיינגעמאַכטס פאַר קראַנקע, וועל-כע ווערן אין ווינטער די פאַרמעגלעכע קראַנקע פאַרקויפט און אַרעמע — גענעבן בחינם;

(יד) אויב וועלכן עס איז חודש וועלן די אַיינקונפטן איבערשטייגן די אויסגאַבן, ווערט פון דעם סאַלדאָ אויסגעצאָלט 50 פראָצענט פון דעם עווענטועלן חוב פון פריער-דיקן חודש-גבאי.

(כד) באַשטימט, אַז אָן אויפשריפט אויף אַ מצבה האָבן אַ רעכט צו באַשטימען נאָר די גבאים;

(כה) באַשליסט אַיינצופירן אַ בוך צו פאַרשרייבן די ערטער, וווּ און וועלכער מת עס ליגט דאָרט.

אין די ווייטערדיקע תקנות ווערן על פי רוב איבערגעחזרט די פריערדיקע. צ"א ווערט צוגענומען ביי די חברה-גבאים די רעכט זיך צו באַראַטן ביים פאַרלאַנגען אַ גרעסערע סומע קבורה-געלט — מיט די קהילה-פירער. עס ווערט אונטערגעשטראַכן, אַז אַיזט, ווען עס איז געוואָרן אַיינגעפירט ביי דער חברה דער אַמט פון „ראשים“ (עלמסמע), דאַרפן זיך נישט מער די גבאים צו באַראַטן מיט דער קהילה, נאָר מיט די ראשים.

אינהאַלט פון די פראָטאָקאָלן וועגן אויסוויילן אַ תקנות-קאָמיסיע

אין יאָר 1729

D

אויף דער וואַל-פאַרזאַמלונג אין יאָר תפ"ט (1729) ווערט באַשטימט, אַז נאָך דעם זוי עס וועלן צוריקקומען פון וואַרשע די ראשים פון דער חברה ר' יוסף יוזל (זע פראָטאָקאָל 4 ב.) און ר' שמואל, (ווייזט אויס געפאַרן וועגן קהילה-ענינים) ווערן די גבאים פאַרפליכטעט תיכף צו רופן אָן אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג, כדי צו באַשטימען אַ תקנות-קאָמיסיע, וועלכע זאָל אויסבעסערן די אַלטע תקנות.

ערשט אין צוויי יאָר שפּעטער אין תצ"א איז געוואָרן מעגלעך צו רעאָליזירן דעם דערמאָנטן באַשלוס. עס ווערן אויסגעוויילט דריי מאַן, וועלכע האָבן באַשטימט דעם צוזאַמענשטעל פון דער תקנות-קאָמיסיע.

תקנות פון די יארן תצ"א און ת"ק (1731 — 1740)

E

די תקנות 1 ד. ע. ברענגען נישט אריין קיין ספעציעלע ענדערונגען אין דער פירונג, אדער ארבעט פון דער חברה. אין זיי ווערן איבערגעחזרט און פארפעסטיקט א טייל פון די פריערדיקע און אריינגעפירט געוויסע אויסכעסערונגען, ווי אויסצוצאלן די געוועזענע גבאים דעם גאנצן חוב פון דעם חודש, וועלכער האט א סאלדא אויף דער זייט פון די איינקונפטן.

אלס העכסטער סכום פון קבורה-געלט ווערט באשטימט 60 גילדן פון א חברה-מיטגליד, 90 גילדן פון א נישט-מיטגליד, פון א גאר רייכן 160 גילדן. די דערמאנטע מאקסימום-נארמע פארפליכטעט די גבאים כלויז לגבי ארטיקע איינוווינער, וועלכע צאלן שטייערן צו יעדן רייסטער ד"ה אלע מינים שטייערן. פאר די יעניקע, וועלכע האבן נישט געצאלט אלע מינים שטייערן, אדער פאר א מת נישט קיין ארטיקן, ווי אויך פאר די יורשים, וואס וווינען נישט אין דער שטאט, פארפליכטעט נישט קיין שום מאקסימום-נארמע; די גבאים האבן די רעכט צו נעמען לויט זייער איינזען.

אין פאל, ווען די גבאים פארלאנגען פון אן ארטיקן שטייער-צאלער מער ווי 60 גילדן קבורה-געלט פון א חברה-מיטגליד, אדער מער ווי 90 פון א נישט-מיטגליד, האבן די יורשים דאס רעכט צו פארלאנגען צוצוקאפטיירן צוויי חברה-מיטגלידער צו די גבאים און ראשים, וועלכע זאלן באשטימען דעם הויך פון דער קבורה-געלט. די צוויי צוקאפטיירטע מוזן זיין נאר אזעלכע, וועלכע האבן שוין אמאל פארנומען וועלכן עס איז אמט אין דער חברה.

די גבאים ווערן פארפליכטעט, באזוכנדיק די קראנקע, אויסצוויירקן ביי זיי, אז זיי זאלן אין זייער אנוועזנהייט איבערגעבן א צוואה. אויב דער קראנקער וויל נישט איבערגעבן זיין צוואה אין אנוועזנהייט פון די גבאים, מוזן אבער די גבאים וויי-ניקסטנס וויסן, ווער זיינען די מענטשן, פאר וועלכע דער קראנקער לאזט איבער זיין צוואה.

יאר 1825

G

יאר 1825. אזוי ווי פון א ריי יארן הערשט אומאָרדענונג אין דער חברה און עס זיינען נישט פאָרגעקומען קיין וואָלן, ווערט באַשלאָסן צו פאַרשטאַרקן די פריערדיקע תקנות.

(א) די תקנה, וואס איז פיל מאל איבערגעחזרט געוואָרן, אז די יעניקע, וועלכע פארנעמען אן אמט אין קהל, קענען נישט גלייכצייטיק פארנעמען אן אמט אין דער חברה, לכן בכדי נישט צו דערלאזן דעם געדאנק, אז צוליב דעם, וואס די קהל-פירער זיינען דורך דער מאכט דעגראדירט געוואָרן צו ווערן גערופן דאָזאַרעס, (זע בייגע-לייגט בלעטל). פון דעם דרינגט אויך, אז ווען די חברה-עלעקטאָרן ווילן צולאָזן די חברה, אז די פאָריקע תקנה איז ווייטער אין איר קראפט, אויך בנוגע די דאָזאַרעס. פון דעם דרינגט אויך, אז ווען די חברה-עלעקטאָרן ווילן צולאָזן א פרישן מענטש פאר גבאי, מוזן זיי זיך באַראַטן מיט די קהל-דאָזאַרעס אזוי ווי אמאל, ווען די לעצטע האבן זיך גערופן „די עלטסטע פון קהל“.

(ב) די עלעקטאָרן האבן נישט קיין רעכט אויפצוהאלטן זייער באַשטימונג מער ווי דריי טעג.

H

1831 נאָוועמבער. נאָך עטלעכע חדשים, וואָס אונדזער שטאָט איז געווען אין באַלאַגערונג און אַ טייל חברה-מיטגלידער האָבן זיך געפונען אין די אַרומיקע שטעט, און צוליב דעם זיינען נישט פאַרגעקומען די יערלעכע וואָלן אין פאַרגאַנגענעם פּסח, איז — דעריבער איצט, ווען יעדער איז צוריקגעקומען אויף זיין אַרט, באַשליסט מען צו מאַכן וואָלן (דער וואָל-פּראָטאָקאָל איז פון 4 מאַג אין כסליו), עס ווערט אויך באַ-שלאַסן צו פאַרווערן די שמישים צו נעמען געלט פאַר באַגראַבן אַ מת. פאַר די שמישים ווערט באַשטימט וואָכן-געלט, און אַלע אויסגאַבן, וואָס זיינען פאַרבונדן מיטן רעכט-מאָן אַ טויטן, פירט אַדורך די חברה.

הערות

- (11) די דאטע, ווען די תקנות זיינען געשאפן געוואָרן, איז נישט אָנגעגעבן. איך באַ-צייכן זיי אַלס תקנות פון יאָר תס"ט צוליב פּאָלגנדיקע מאַטיוון:
ראשית — דער ערשטער פאַרעפנטלעכטער וואָל-פּראָטאָקאָל פון דעם פנקס איז פון יאָר ת"ע, ד"ה אין הסכם מיט די תקנות ז' פון די געגעבענע תקנות;
והשנית — אין דעם וואָל-פּראָטאָקאָל פונעם יאָר ת"ע ווערט געוויילט אַ „במקום“ („במקום כולם כפי התקנה החדשה האלוף מוהר"ר מענדל"). דאָס שטימט מיט דער תקנה א' פון די געגעבענע תקנות. ווייזט אויס, אַז די תקנות זיינען איבערגעשריבן געוואָרן אינעם פנקס פון דעם אַריגינאַל שוין נאָכן יאָר תע"ג, ווייל שמואל צבי הירץ ווערט טיטולירט אב"ד, ור"מ דק"מ בריסק. און ווי באַוווּסט, האָט ער איבערגענומען דאָס רבנות נישט פריער ווי אין תע"ג. מעגלעך, אַז די תקנות פון פאַר. ט' אָן זיינען צוגעשריבן געוואָרן נאָך תע"ג, אַלפאַלס פאַר תע"ו, ווייל נאָך זיי פאַלגט ר' נחמנס אייגנהענטיקע צושריפט פון יאָר תע"ו.
(12) דער ועד מדינת ליטע האָט פאַרבאָטן אויפצוהאַלטן דאָס קובר זיין דעם מת. נאָר דאָן, ווען די חברה באַקומט אַ מיטן אויף דעם קבורה-געלט (פנקס מדינת ליטע, תקנה ת"ת ת"קע"ב).
(13) די באַציאונג פון די חברה-קדישות צו די שטאָט-רבנים איז געווען אַ פאַרשיידענע. אַזוי זעען מיר, אַז אין וויטקאָוו האָט דער שטאָט-רב באַקומען כיבוד-יוס-טוב-געלט פון דער חברה, ווי אויך אַ ספּעציעלע באַלוינונג פאַר דער דרשה, וועלכע ער איז געווען פאַרפליכטעט צו האַלטן שמיני עצרת (פנקס חברה-קדישא וויטקאָוו, ארכיוו פון ייד. היסט. אינסט.). דאָ-קעגן זיינען געווען שטעט, וווּ דעם שטאָט-רב איז נישט געווען דערלויבט צו דרשנען ביי דער חברה, אָדער וועגן ענינים פון דער חברה (שו"ת שער אפרים תשובה ס"ג). אין זאַמאַשטש, ווייזט אויס, האָט דער רב באַקומען געלט פון דער חברה פאַר זיינע אַלגעמיינע דרשות, גע-האַלטן נישט ספּעציעל וועגן די ענינים פון דער חברה.
(14) דעם 1טן יאנואַר 1822 יאָר איז די קהילה אָפּציעל בטל געוואָרן און אויף איר אָרט איז באַשטימט געוואָרן דער „דאָזער בונזיטשני“.
(15) דעם 21סטן אָקטאָבער 1831 (סוף חשוון) האָט דער זאַמאַשטשער גאַרניזאָן קאַפּי-טולירט (אגב דער סאַמער לעצטער שוין נאָך וואַרשע און מאַדלין).

גרופע II

וואָל-פּראָטאָקאָל

דער ערשטער פאַרשריבענער וואָל-פּראָטאָקאָל פון 1710

(ז' 25)

A

אלו הן הראשים והגבאין דחברה הקדושה של גומלי חסדים דחאי שתא שנת תר, עין לפ"ק.
האלופים הראשים ר' דוד כהרב הגאון ד"ק בריסק דלימא יצ"ו

האלוף בהר"ר יהושע בריף
האלופין הגבאים
האלוף מוהר"ר בעריש בר"א
האלוף מוהר"ר שמעון סגל
האלוף בהור"ר יוזפ"רס"ק
האלוף כהור"ר אברהם זרח ברא,
במקום כולם כפי התקנה החדשה האלוף מהור"ר מענדל בר"א
כל הנ"ל נעשה כתקון וכהלכה היום יום ה' כד' ניסן תיו עין לפ"ק
נאם דוד בהרב הגאון דק"ק בריסק דליטא
ונאם יהושע העשל במהור"ר יהודה זלה"ה מבראד
ונאם יהושע בלא"א כהר"ר יוסף פינש
ונאם ארי' ליב בא"א... מולקווי
ונאום.....

יאר תפ"ח (1728)

(ז' 28)

B

אלו הן הראשים והגבאים דהחברה הקדושה גומלי חסדים הנעשית ביום ג'
דח"ה של פסח תפ"ח על פי הכוררים.
אלופי הראשים
הרב הנגיד כבוד מ"ו דוד בהרב הגאון מה"ו יהודא ליב ז"ל
כבוד מה"ו איצק במהור"ר ברוך ברין ז"ל (מוחל כבודו לה"ה התורני
הראש במהור"ר ארי' ליב חרמ. זה היה בפני כל פני החברה)
האלופים הגבאים
האלוף בהר"ר שמואל סגל
האלוף במהור"ר צבי הירש חר"א
האלוף במהור"ר יודל ב"רי חרי"ם
האלוף במהור"ר משה פוכס (זה נעשה שלא בתיקון. ועל פי פסק נתמנה
ה"הבהר"ר משה ברא"פ. מחוץ לעיר, כמבואר בהפסק).
ובמקום כולם דהיינו במקום הראשים ובמקום הגבאים דהיינו כל הכבוד מה שיהי'
ויגיע לכל א' מהמנויים הנ"ל ולא יהי' אזי יהי' במקומו ה"ה הראש במהור"ר ליב
ברף ובקנס עצום באם שיעברו זאת א' מכל הדברים הנ"ל (ה"ה מוהר"ר ליב בריף
נעשה במקום שלא כתיקון בכן אין במעשה זה כלום כמבואר בהפסק).
כל הכבוד ויפוי כח מה שהיה להאלוף כהר"ר שמואל סג"ל משנה (!) הקודמים
לחלוק לו כבוד מידי חדש בחדשו על כל צרה שלא תבוא על בית עלמין אזי אנחנו
הבוררים דהאי שתא חלקנו כבוד זאת לה"ה מוהר"ר מנחם מענדל בראף שיהיה
במקומו.
לראיה מהימנא באנו על החתמים היום ד' דחה"מ של פסח תפ"ח (16)
נאם יהושע העשיל מבראד.
(להיות שכרירית הקלפי דהאי שתא הנ"ל היתה בערב יום-טוב אחר חצות
ולא היה זמן מספיק לבוררים לעיין בתקנות החרותים על לוח הפנקס
ולמעמיד הכל על בוריו ומתכנתו כפי התקנה, ונעלם מעיניהם איזה מה-
תקנות נעשה התמנות מה שהוא נגד התקנות, ראשונה שעשו שני גבאים

חדשים שלא היו מעולם, מה שהוא באיסור גמור לעשות גבאי חדש רק אחד, והוסיפו עוד לעבור על התקנה, שלא עשו שום גבאי מחוץ לעיר, והפנקס פתוח לעשות דוקא גבאי אחד מחוץ לעיר, ועוד בה שלישית שנמנה אחד בהתמנות במקום ואינו מגיע לו שום התמנות לזמדה, להיות שלא נשלמו שלש שנים אחר ג' שנים של מלאדשי, ועל זה נתעוררו רוב מנין ובנין קרואי העדה של החברה, והיו מפקחים בדבר זה ועלה במוסכם כולם, שחלילה וחלילה לעבור אף על דבר קטן וקוצו של י' מכל תקנות, ונזרקה מפי החבורה שכל המעשים אשר עשו הבוררים נגד התקנה, ממילא הוא בטל ומבוטל. הובא לפנקס למשמרת ולזכרון ביום כ' כ"ה ניסן תפ"ח.

וואל-פראטאקאל פון תקט"ו (1755)

(ז' 63)

C

למזל ולכרכה ההתמנות דהאלופים דחברה הקדשה דהאי שתא תקט"ו לפ"ק.
הראשים
הרב ר' אברהם הכהן
כבוד ה"ה מוהר"ר ליב חריב
ה"ה הר"ר הירש בהר"א
האלופים הגבאים השלשה הגבאים הראשונה סדרן כפי הגורל שהיה ביניהם
כבוד ה"ה מוהר"ר אברהם ח"ר שמאי בראף זה יצא ראשון
כבוד ה"ה מוהר"ר זוסמן בר' בריף זה יצא שני
כבוד ה"ה מוהר"ר יצחק בכבוד הרב המאהג"ל אב"ד דק"ק טארנגראד זה יצא שלישי
ה"ה מוהרר משה במוהר"ר יצחק ברוק
במקום כלם האלופ ה"ה מוהר"ר הלל במוהר"ר יצחק בה"ר
האלופים הגבאים דבה"מ
ה"ה מוהר"ר ירמי חתן המנוח מוהר"ר נמץ בר"ב
ה"ה הר"ר יודל חר"ה
ה"ה מוהר"ר צבי הירש בה"ה מוהרר עזריאל כץ
ה"המו יודל בה"ה יודל
כל הג"ל נעשה יום הנ"ל לזכרון באנו על החתום

Te Elekeje Starszych, także Bractwa Okopiecznego y Puszkarczów według uczynioną mocą Jurysdykcji Zamkowej aprobuje y podpisuje. Ze zas na ten Rok dwóch obrano Nowotnych y Namiestnika ob carentiam osób dla Pokrewienstwa przeto na dalszy czas takowa Elekcyja Nowotnych nie ma bydz praktykowana oprócz jednego Nowotnego, który by według Porządku do Podatku Sympłowego iako y drudzy importował. W dalszym zas czasie nakazuje sie Elektorom, aby sie nie wazyli do Funkcyj Bractwa tego obierac ani w pokrewienstwie Trzeci z Trzecim przez sie, ani Drugi z Trzecim przez Zone, tylko według porządku w Punkcie po Hebraysku 16 a po Polsku napisanym Osmnastym wyrażonego y reka S. P. Jw. Im Pana Wojewody Lubelskiego approbowanego pod Grzywnami na Zamek Datum w Zamku Zamoyskim de 8 Aprilis 1755 A.

A. Zdienicki

אנולירטע וואלן

(ז' 57)

D

להיות שהקלפי הנעשה בחול המועד פסח דהאי שתא תק"ט לפ"ק יצאו הבוררים מגדר וסייג התקנות החרותות על לוח פנקס תוקף אבראכמי מן אדוננו השר המושל ירום הודו ומהמת זה נתבטל הקלפי ומעשי הבוררים הראשונים, והן היום נעשה למזל קלפי חדשה היום יום ג' כב' תמוז תקט"ט (1759).

(ז' 60)

דער וואל-פראטאקאל פון תקי"ט ענדיקט זיך מיט פאלגנדיקע ווערטער:
"כל הנ"ל נעשה ונגמר כדת ובהלכה על פי התקנות החדשות וגם ישינים ועל פי הסכמות כל הבוררים ובלבד שאם המצא איזה מהם הצריך להשלים סכומו ישלים סכמו לתקן ובאנו על ההתנבא."

אונטער דעם פראטאקאל קומט דער פאלגנדיקער צושריפט: (17)

Poniewaz te Elekcyja uczynili przeciwko porzadku, wiec z Wladzy Jurisdycyji Zamkowej ta sie annihiluie. Datta zb. Apr. 1759.

A. Kochowsky

(ז' 141)

E

ב"ה

יען כי בעונותינו הרבים נהרס מצב עירינו ובאנו במצור (18) לכן לא היה באפשרי החברה קדישה לעשות קלפי בזמנו היינו בחול המועד פסח העבר כפי התקנות. אך זאת נגמור על פי דעת כל אנשי החברה קדישה הנשואים פה. לעשות גורל שיהיה לעת עתה שני גבאים ושני ראשים וקאסירער עד שיגמור ד' בעד עירנו לטובה וישיב כל איש לאחוזתו. אזי לכל יאהרו להתאסף כל אנשי החבורה במשך חודש אחר מיום בואם ויעשו קלפי ומונוי עפ"י תקנות הנאמרים בפנקס הלז. וכעת עלו מן הגורל.

גבאים	ראשים	קאסירער
הרבני מ' אהרן זעליק קרוין	ר' נחמיה נעטיל הרש	ר' פישל הערר
הרבי מ' צבי הערש קלארפעלד הרש	ר' נטע קעסיל	

גם יען כי בעונותינו הרבים היה החלואים רעים כעת הלז והרבו אנשים לגוף. לכן נגמר בדעת כל אנשי החברה קדישה הנמצאים פה להעביר השמש ר' אנשיל משירות שלו. ונתקבל שלמה בן המנוח מרדכי ז"ל שיהיה במקומו עד אשר ירחם ד' עלינו ויבאו כל אנשי החברה קדישה הנפזרים עתה בעיירות סביבותינו או אז יעשו כחפצים וכרצונם.

כל זאת נעשו ונגמר בהסכמת כל אנשי החבורה הנמצאים פה. כה' ניסן תקצ"א פה זאמאשטין.

הערות

16) די וואלן פון יאר תפ"ח האבן ארויסגערופן א מחלוקה צוליב דעם וויילן אלס גבאי משה פוקס און אלס "במקום" ליב בריה. דער פסק פון ב"ד באשטימט משה בראפן אויפן ארט פון משה פוקס. דער זעלבער משה בראפ ווערט שוין כסדר געוויילט אלס גבאי אין די שפעטערדיקע יארן. ווען אין יאר תצ"ב ווערט ער געוויילט אלס פארטרעטער — נעמט ער דעם אָמט נישט אָן ("ולא קבל החמנות"). אין די שפעטערדיקע יארן פון תצ"ג און תצ"ד ווערט ער ווידער געוויילט אלס גבאי. דאָסענן דעם נאָמען משה פוקס באַגעגענען מיר נישט אין דעם פנקס.

17) פאקטיש לויטעט די תקנה ד' פון די תקנות C.I. אז עס דינט נישט די מיט גלידער די רעכט צוצוצאלן בעת די וואלן, אָדער נאָך די וואלן צו דעם פארפליכטנדיקן שטייער-צענו, כדי צו קענען ווערן געוויילט אלס גבאים. ווייזט אָבער אויס, אז דאָס מאָל האָבן די עלעקטארן געוואלט מאַכן א געוויסע הנהל פאר די נישט גענוג רייכע, אָבער עס זיינען געווען אזעלכע וואָס האָבן באַוווּזן מיטן כוח פון פריץ נישט צולאָזן דערצו.

18) דער פראָטאָקאָל C. איז געשריבן אין יאר 1831. ער שטעלט פֿעסט, אז צו ליב דער באַלאַגערונג פון דער שטאָט (אין שייכות מיט די קאמפן, וועלכע זיינען פאָרגע-קומען ביי זאמאָשטש בעת דעם רוסיש-פּוילישן קריג פון 1830 — 1831) האָט נישט גע-קאָנט פאָרקומען חול-המועד פסח די יערלעכע וואַל-פאָרוואַמלונג. זיי באַשליסן צייטווייליק דורך א גורל אויסצוקלייבן 2 גבאים, 2 ראשים און 1 קאסירער. צוליב די קראַנקהייטן, וועל-כע הערשן (דאָס מיינט מען די כאַלערע-מגיפה, וועלכע האָט דעמאָלט באַהערשט אייראָפּע), האָבן די אין דער שטאָט-פאָרבליבענער חברה-מיטגלידער באַשלאָסן אָפצוואַגן דעם שמיש ר' אַנשלען פון זיין פאָסטן (ווי א סגולה).

גרופע III

אַנגענומענע מיטגלידער אויסער די תקנת-נארמעם

(ז' 36)

A

אם אמנם שעל פי תקנה הקודמת המבוארת בפנקס הפתוח לעין כל, שבאיסור גמור לקבל להחברה. כי אם א' לשנה, ולהיות, שבאה לידינו מצות עשה שהזמן גרמא והשעה היתה צריכה, כדי הקרה ה' לפנינו לקנות כלי קודש העולים לכמה מאות. — — — וצרפנו אלינו כל פני החברה, והכנסנו איזה אנשים להחברה. וכל אחד סילק מעות הקדמה שלו — — — ולעומת זה קבלנו עלינו להיות באיסור גמור להכניס שום אדם מחדש להחברה — — — ובדבר הגדר אשר גדרו אבותינו לכל למכור לשום אדם מקום קבורה בעודו בחיים חיותו. ולגודל הפצרת בקשות אשר בקש, ה"ה הישיש מ' שמואל בריטי, למכור לו מקום קבורה — — — לא היינו יכולים להשיב פניו ריקם. — — — וסילק סך שני אדומים לקנין מקום קבורה הנ"ל. — — — חובא לפנקס ביום ג' ד' חול המועד פסח תפ"חית (1728).

(ז' 10)

B

ה"ה מהור"ר שמעיה ביקש מאתנו החברה קדישה וגמולת חסדים להכניס בנו הילד כמר יודה ליב להחברה הנ"ל ואם אמנם שנגד התקנה שכבר קדם את עצמו ה"ה מהור"ר איצק ברוק עם כל זה באשר שהילד הנ"ל יצא מבית האסורים בתידוע

לכל בני הקהלה ומלומד בנסים, ככן קבלנו אותו להיות מלאדשי כשאר ילדים — —
ומעות הקדמה כבר סילק כפי התקנה.
היום יום ב' אה' פסח תק"ו לפ"ק (1746)

שמריה שמעי'.

(ז' 17)

C

כולם אהובים כולם ברורים לעבודת הקודש עבודה המלאדשי
ולזהיות שמעות קדימה מהמלאדשים הילדים שהכנסנו לתוך החברה הפסדנו
לדבר מצוה גדול, לזאת הכנסנו יותר מכפי התקנה ומהיום והלאה התקנה במקומה
עומדת יתד תקוע במקום נאמן שלא להכניס יותר כי אם כפי התקנה, והכנסת
לתוך החברה ילידי שעשועים

— (עם פאלגן 13 נעמען פון בני הנגידים) — — —
ולזהיות לראיה באנו על החותם. היום — — — שנת תקמ"ד

גרופע IV

פארשיידענע תנאים ביים אננעמען מיטגלידער

(ז' 28)

A

היקר והנעלה הר"ר דוב בער בהר"ר צבי הירש רופא בא לפנינו כמה וכמה
פעמים, דופק על דלתינו האלופים הגבאים בצרוף כבוד האלופים הראשים דחברה
הקדושה כהוצעת דבריו שרצונו לשרת בקודש בחינם בלא תשלומין כלל וכלל על כל
צרה שלא תבוא באם שיהיה איזה חולי או חולנית אשר לא השיג ידם לשלמו לרופא,
והוא רוצה לשרת. לעשות בעזרת האל כל הפעולות בחנם, ובדאי שכונתנו לשם
שמים כאשר שאינו רוצה שום כופר ושום התמנות שבעולם בתוך החברה הקדושה,
בכן נענו את ראשינו והקלנו עליו מן התקון מה שנרשם בתוך הפנקס שלנו, וקבלנו
להר"ר דוב בער הנ"ל להיות כאחד מבני החבורה הקדושה לכל מצוה מלבד על פי
דיבורו שלו והוצעת דבריו שלא להיות לו שום קלפי ושום התמנות בתוך החברה
שלנו ובזכות זה שכונתנו לשם שמים באנו על החותם היום יום ה' ה' כסליו תי"ו
פ"א ח"ת.

(ז' 29)

B

ה"ה המרום הראש והנגיד והספסר מוהר"ר יודל בה"ה המנוח מוהר"ר יוסף
יוזל נגש לפנינו בעלי תקנות הנבחרים — — — וביקש להכניס את בנו הקטן כמ'
יוסף יוזל לתוך החברה הקדושה קודם עשיית התקנות החדשות בתנאי קודם למעשה
שנעשה גדר וסיוג בענין קבלת הילדים לתוך החברה הקדושה וסילק מעות הקדמה
במנה יפה. — — —
היום יום ב' דח' אייר ת"ק לפק.

קורצער אינהאלט פון די פראטאקאלן

III

A

יאר 1718. דער פראטאקאל שטעלט פעסט, דאס נישט געקוקט אויף דער תקנה נישט אנצונעמען מער ווי איין מיטגליד א יאר, נאר אזוי ווי עס האט זיך געטראפן צו קויפן כלי-קודש פאר עטלעכע הונדערט גילדן, האבן די גבאים אין הסכם מיט עטלעכע אנגעזעענע חברה-מיטגלידער באשלאסן אריינצונעמען אין דער חברה עטלעכע נייע מיטגלידער, און יעדער איינער פון זיי האט איינגעצאלט פארויס א געוויסע סומע.

דער פראטאקאל שמרייכט אונטער, אז נישט געקוקט אויף דעם געמאכטן אויס-נאם — בלייבט די אלטע תקנה אין פולער קראפט. ווייטער זאגט זיך, אז נישט גע-קוקט אויף דעם אלטן באשלוס, נישט צו פארקויפן ביים לעבן קיין קרקע — ווערט געמאכט אן אויסנאם פאר ר' שמואלן, וועלכער צאלט איין צוויי אדומים (רויטע גילדן).

B

יאר 1746. עס ווערט געמאכט אן אויסנאם פאר דעם קינד, וואס איז באפרייט געווארן פון תפיסה, אריינצונעמען אין דער חברה אויסער דער נארמע, פאר וואס דער פאטער האט פריער איינגעצאלט די געהעריקע סומע.

C

יאר 1784. דער פראטאקאל שטעלט פעסט, אז אזוי ווי עס איז נויטיק געווען געלט אויף א וויכטיקער זאך, באשליסט מען אנצונעמען אין דער חברה א ריי גבי-רישע קינדער.

די אלטע תקנה וועגן נישט אננעמען מער ווי איין מיטגליד א יאר — בלייבט אין קראפט.

קורצער אינהאלט פון די פראטאקאלן

IV

A

יאר 1728. אויף דער ווענדונג פון דוב בער רופא, וועלכער שלאגט אפ די מירן פון די גבאים און לייגט פאר צו באדינען כחינם די ארעמע קראנקע, ווערט בא-שלאסן צו פארלייכטערן פאר אים די תקנות און אים אנצונעמען אלס חברה-מיט-גליד. אבער עס ווערט אויסגערעדט מיט אים, אז ער זאל האלטן זיין ווארט און נישט פארלאנגען קיין וואל-רעכט און אויך קיין אמט אין דער חברה.

B

יאָר 1740. דער גביר ר' יודל איז געקומען צו די, וועלכע זיינען בארופן צו מאַכן פרישע תקנות פאַר דער חברה, און לייגט פאַר זיין פאַרלאַנג, אַנצונעמען זיין קליינעם זון אין דער חברה נאָך פאַר דעם באַשטימען נייע תקנות. אַבער ער רעדט זיך אויס פון פאַרויס, אַז זיין פאַרלאַנג איז, אַז עס זאָל ווערן באַשטימט אַ געוויסע גרענעץ ביים ענין פון אַננעמען קינדער אין דער חברה. ווייטער ווערט געזאָגט, אַז ער האָט שוין פון פאַרויס איינגעזאַלט איינשרייב-געלט, וועלכע איז אַ מנהיפה.

גרופע V

פאַרשרייבונגען פון קינדער

טעקסט

A

ידי כבדה על אנחתי על שכר בנים אשר לגדלם לא זכיתי ובשם ד' קראתי אל הנער הזה התפללתי אליעזר בני יחידי על ירכי מצומדים אליעזר הקטן גדול יהיה כר' אלעזר הגדול בתורה ובמידות ובמעשים, ובעודו עדין רך וצעיר לימים ולא הגיע לחינוך אני מכניסו למצוה לחברה קדשה הזו ועליו יאמר המקרה הזה אשרי איש ירא ד' במצותיו חפץ יחפוץ בתורת ד' ובמצותיו כל הימים לאריכת ימים ושנים טור בים ונחומים. וכסתם אבא מוכה ברא. היום יום ד' חול המועד פסח ת"ס דלית לפ"ק.

אליעזר כהר"ר שמואל סג"ל

B

חכמת הנשים כנתה ביתו בבית עלמין היא האשה הגברת בעלה האלוף המרומם כמהר"ר יהושע העשל ב"מ ירוחם שהתכוונה שניהם לטובה לעשות לטוב לפני אלקים והכניסו למצוה את שני בניהם א' הוא החתן יניק וחכים הבחור החשוב כמר שלמה והשני אשר עדין מוטל בעריסה יגדל שניהם לתורה ולד' ולמצות ומעשים טובים נקרא ירוחם שיחיה שיהיה שניהם נקראים בני החברה קדושה לאריכות ימים ושנים, ובעבור זה התנדבו את עצמם לבנות הבית שער של פני הבית עלמין על הוצאתם והנהגת כל אחד מן הבנים מן זמן הנשאון של כל אחד יהיה מלאדשי משך שלוש שנים ואחר כך שייך לקלפי וכל דבר ככל בני החבורה ומן היום הזה המה כתובים וחתומים בתוך החברה כאשר כל אדם שקונה את עצמו לחברה זו כלל פרטיו ודקדקו זה יאמר לד' אני וזה יכתוב ידו לד'.

שלמה בן כמהר"ר יהושע העשל.

קודצער אינהאלט פון די טעקסטן

v

A

יאָר 1704. דער פאָטער באַקלאַגט זיך אויף דעם, וואָס די קינדער שטארבן ביי אים. צוליב דעם באַשליסט ער זיין איינציק קינד אליעזר איינצושרייבן אין דער חברה.

B

יאָר 1705. אויף דעם פאָרשלאַג פון דער פרוי, מיט דער הסכמה פונעם מאָן, ווערן איינגעשריבן די צוויי קינדער, פון וועלכע איינס איז נאָך אַ קינד אין דער וויג. די עלטערן פארפליכטן זיך דערפאר אויפצובויען אַ פאָדער-הויז ביים בית-עלמין.

גרופע VI

אויסגעשלאָסענע און געקנסטע מיטגלידער

טעקסט (ז' 6)

A

היום יום ד' ז' אייר ת"ק לפ"ק (1740) ביקש כהר"ר צבי הירש הנ"ל מאותנו להחזיר לו את הספר תורה הנ"ל שנדר בעד בנו באשר שמטה ידו ואין לו במה להתפרנס. בכך עשינו רצונו וניתן לידו הספר תורה ובנו נדחה מהחברה ואין לו עוד שום זכות בהחברה, וכשיתרצה ליכנס לתוך החברה יהיה דינו כדין אדם אחר חדש שרוצה ליכנס לתוך החברה כה דברי אלה האלופים הראשים והגבאים דהחברה קדושה.

נאם משה יהודא אברהם כמותר"ר דוד.

(ז' 42)

B

אני החתום מטה מחמת דוחק פרנסתי שהכסף אינו מצוי בידי לפרנסת בית זחורתי על כל הצדדים ולא מצאתי שום תחבולה לפרנסת ביתי ובקשתי מאת כבוד המונוים דהחברה הקדושה וג"ה להחזיר לי מעות הקדמה שנתתי לכבוד החברה הנ"ל ולקבל איזה אדם חשוב אחר במקומי ובחריקאי להיות בתוך החברה והיא במקומי ויהיה חתימת ידי שבאתי על החתום בתוך הכאים בתוך שאר חתימת אנשי החברה ויהיה חתימה זאת כטילה ומבוטלת כאלו לא באתי על החתום מעולם. ואם ימצא איזה כתב בחת' המנוים הניתן לי מהמנוים הנ"ל יהא בטל ומבוטל כחרש הנשבר ולא ידרוש לטובתי כלל כי כבר התרצו אותי החברה הקדושה ברצוי כסף מלא מחמת חתימת ידי וכבר קבלתי תשלומי כסף ההוא. ורשות בידם לקבל במקומי איזה אדם אחר שיוכשר בעיניהם ולראי' מהימנא באתי על החתום. באסיפת כל המנוים דהחברה

הקדושה והגומלי חסדים בלי שום אונס והכרח רק ברצוי גמור היום א' חול המועד פסח תק' גימל לפ"ק (1743).

נאם משולם פייכש בהר"ר משילם פייכש ז"ל

(ז' 27)

C

אם ימדו שמים למעלה ומוסדי ארץ למטה לא נראה ולא נשמע אין זכרון לרא-
שונים גם לאחרונים המעשה הרע ופשע שעשה — — —
פ' וירא תע"ו לפ"ק — לא די שלא בא להשיב את כבוד הגבאים, — — —
ומי לנו גדול מאברהם אבינו שהשתחוה לעם הארץ — — — והוא לא כן עשה לא
נתן לבו לכוא אל הגבאים ומחמת זה היתה מונחת בשבת וכיום א' כשראו הגבאים
שלא בא להם ועברו על מדותם ושלחו את השמש שלהם לקרוא אותו שיבוא להם
והשיב דברים מגונים אשר לא ניתן להעלות בכתב ומילא פיו לדבר סרה על המת
בשרירות לבו בזה הלשון אף שתהא מונחת שבוע שלימה או ימים ושנים אין רוצה
לעלות ופיו הכשיל אף שתהיה מוסרחת — — — ומגונה הדבר בפני הבריות והאור-
חים שהיה אז בפה — — — בכן התאספו הגבאים את כל החברה הקדושה לעיין
ולפקח לגדור הפרצה ההיא — — — וזאת אשר יצא מפייהם בראשו למחות את שמו
מן דף הפנקס ויהא נידה מהחברה הקדושה ההיא עולמית ואף לאחר מותו לשלם
כמפעלו — — — מדה מנגד מדה — — —
היום יום ב' כב' מרחשון תיו עין ויו לפ"ק (1716).

נאם אביגדור מפרקנים בלא"א... דק"ק זאמאשטש

נאך דעם פראמאקאל קומט גלייך פאלגנדיקע צושריפט:
נתגלגל הדבר שהפסק הנ"ל נתבטל כביטול גמור, ובנפש חפצה מאת ה"ה
האלופים הגבאים, הראשין — — — ומהיום והלאה לא ישמע שום כיעור וגנאי להנוגע
לדבר זה — — — בקנס עצום להחברה.

D

אויף דעם זעלבן דף קומט א ווייטערדיקער פראמאקאל פון יאר תקע"ב וועגן איי-
נעם — — — אשר פער פיו לבלי חוק — — — נגד כבוד המנוים החברה קדושה
און ס'ווערט באשלאסן אשר ירשם סרחונו בתוך הפנקס — — — עד אשר יבוא לפני
כבוד האלופים ויפייס אותם ואם שלא יבוא לפייס — — — אזי יצטרפו כבוד המנוים
החברה הקדישא את כבוד האלופים ראשי הקהלה ויעשו לו פסק — — —
היום כ' כסליו תקע"ב לפ"ק
נאך דעם פראמאקאל איז פאראן א צושריפט:
— — — ומחלו לו האלופים הגבאים המעשה שעשה, ונתן מתנה הגונה.

אינהאלט פון די פראטאקאלן

VI

A

יאר 1740. ר' צבי בעט די חברה זאל אים צוריקגעבן די ספר תורה, וועלכע ער האט געגעבן ביים פארשרייבן זיין קינד. ער מאטיווירט זיין בקשה מיט דעם, וואס ער איז פארערעמט געווארן און האט נישט פון וואס צו לעבן. די חברה באשליסט אנטקעגנצוקומען זיין בקשה, אבער גלייכצייטיק אויסצושליסן זיין קינד פון דער חברה.

B

יאר 1743. דער אנטערגעשריבענער שמעלט פעסט, אז ער האט אלץ געמאכט, כדי צו געפינען מיטלען צו דערנערן זיין פאמיליע, אבער ער האט שוין מער נישט קיין אויסוועג. די חברה איז נאכגעקומען זיין בקשה אומצוקערן אים דאס איינקויף-געלט, וועלכעס ער האט איינגעצאלט פארויס אין דער חברה. אבער גלייכצייטיק רעד-זיגנירט ער פון זיין מיטגלידערשאפט, ער שמרייכט אונטער, אז צו דער רעזיגנאציע האט אים קיינער נישט געצוונגען.

C

יאר 1716. דער פראטאקאל הייבט זיך אן מיט דער פעסטשמעלונג, אז אזא גע-שיכטע איז נאך נישט געהערט געווארן. פון דעם אינהאלט איז צו זען, אז עס האנדלט זיך וועגן א געוויסער פערזאן, וועלכע וויל נישט קומען צו די גבאים אונטערהאנדלען וועגן באגראבן זיינעם א מת. דעם שלוח פון דער חברה ענטפערט ער, אז מעג דער מת אפילו פארשמונקען ווערן — וועט ער צו די גבאים נישט גיין. אויף א פארזאמלונג פון דער חברה קדישא ווערט אנגענומען א פארשלאג פון די גבאים אויסצושליסן דעם ווידערשפעניקן פון דער חברה און אויסמעקן זיין נא-מען פון פנקס. די דערנעבנדיקע צושריפט רופט אפ דעם פסק און גיט צו, אז די חברה וועט קנסענען דעם יעניקן, וועלכער וועט מאכן וועלכן עס איז פארווורף אין צוזא-מענהאנג מיט זיין טאט.

D

אין יאר 1812 באשליסן די גבאים צו קנסענען א געוויסן פארשוין, וועלכער האט געוואגט ארויסצומרעטן קעגן די פירער פון דער חברה, — אויב ער וועט זיי נישט איבערבעטן. די נעבן-צושריפט זאגט, אז די גבאים האבן אים מוחל געווען און ער האט געגעבן א געהעריקע מתנה.

געלטער און פארמעגנס-איינקונפטן פון דער חברה

טעקסט (ז' 33)

A

רשמנו זאת לזכרון שהיום יום א' כ"ח אייר תפ"א התפשרנו עם האלוף המרומם הראש והתורני המופלג מהר"ר יצחק כמוהר"ר אברהם מ"ק אפטא בעת קבורת חתנו הרבני המופלג מהר"ר היים במהור"ר עובדי' זצ"ל"ה לה"ק עשרה אדומים, והיה תנאי מפותי שיהיה פטור מכל הוצאות, הן בעת העמדת המצבה ואמ"ר ושאר' ובאופן זה התרצה המרומם הנ"ל לפשרה הנ"ל שלא יוציאו החברה הקדושה ממעות קבורה הנ"ל לשום דבר רק שיהיו על קניות קרקע העומדת למכור במיצר בח"ק, כדי שיהיו לזכרון לחתנו הנ"ל, ככן קבלנו עלינו כאלה ובשכועה שלא לנגוע במעות הנ"ל לשום דבר רק על קרקע הנ"ל, ואף שיהי' ראשים וגבאים אחרים הם אסורים האיסור גמיר להחליף על דבר אחר כי על מנת כן הוקצנו ותופרשנו על קרקע הנ"ל. אף שיגיע לעת הזאת לכל גבאי וגבאי מה שהוצאו לצורך החברה הקדושה כנחוג שהוצאות הם יתר על הכנסות אעפ"כ וויתרו את שלהם להמתין את חובתם עד שיהיה ממקום אחר לגבות, ובכן איסור גמור לנגוע אף פרוטה א' ולראיה באנו על החתום.

דוד בהרב הגאון הגדול

(ז' 71)

B

בעצם היום בא ה"ה המרומם כהר"ר דובער בה"ה המנוח מהר"ר דוד זלח"ה הנקרא בפי כל ר' יעקל'יש לפני מנויים דחברה קדושה וגמילות חסדים יצ"ו דהאי שתא תקנ"ה, והתנדב את עצמו חלק שלישי מהבית הידוע בסמניו ומצוריו מצד הימין לכניסת האמקיש של ערלים בשר טרפה ומצד הב' הבית של מהור"ר דוד לינדר הכהן. שנפלה לו בירושה מאחיו המנוח כהר"ר ארי' ליב זלח"ה מהמת שלא נשאר אחריו זרע של קיימא, והתנדב במתנה גמורה על פי כל אופנים היותר מועילין לדברי חכמינו זכרונם לברכה חלק שלישי מכל הבית לארכה ולרחבה ומתהום ארעה ועד רום רקיע לחבורה קדישה וגמולת חסדים יצ"ו דפה קהלתנו, על אופן זה שיהיה פטור ממעות קבורה מאחיו כהר"ר אריה ליב ז"ל הנ"ל, ומכנו הילד הנשאר אחריו, וחזין מזה כבר סילק החבורה דגמולת חסדים יצ"ו לידו במוזמנים סך מאה שישה ועשרים זהב פל' שיהיה בידו לסלק כתובת אשתו של אחיו כהר"ר אריה ליב ז"ל הנ"ל ובפירוש היה מדובר לפני שלחן מלא שיהיה לו קרקע מקום קבורתו אחר פטירתו עד מאה שנים לפי כבודו בלי שום מתן דמים וגם הוצאת קבורתו והעמדת מצבה הכל יהיה חל על המנויים דגמולת חסדים שיהיה בעת ההוא, וכל ימי חייו של כהר"ר דובער הנ"ל לא יהי' לחבורה קדישה וגמולת חסדים שום טובת הנאה מחלק שלישי הבית הנ"ל הן להשתמש שום שימוש בעולם ואין צריך לומר להחזיק בו איזה חולי או ליטול שום שכר דירה מחלק שלישי הבית הנ"ל, ונגד זה כל התיקון הבית וגם ווידר קוויף הכל חל על כהר"ר דובער הנ"ל כל ימי חייו. רק אחר פטירתו עד מאה שנים או הוחלט בהחלטה גמורה וקיימא חלק שלישי מהבית הנ"ל... דגמולת חסדים יצ"ו ואין לאשתו של מהור"ר דובער הנ"ל שום כח לגבות דמי כתובתה שתהיה לה מבעלה בהרר דובער הנ"ל מחלק שלישי הבית הנ"ל, כי כבר הופרס לה מאת בעלה מקום אחר שתהיה לה לגבות כתובתה

וכל הנ"ל קיבל כהר"ר דובער הנ"ל מרצונו הטוב בס"ג, וגם המנויים קבלו על עצמם ועל הבאים אחריהם לאשר ולקיים מכל הנאמר לעיל ולהיות למשמרת לדורי דורות בא כהרר"ר דובער הנ"ל בעצמו על החתום וכבוד נגידי המנויים באו גם כן על החתום תוך הפנקס הלז למען יעמוד ימים רבים נעשה ונגמר יום ד' כ' מנחם אב תקנ"ה

הק' דב בער גענצליך

יקום כנ"ל, ולהיות שאין ביד ר' דובער הנ"ל כסף מוצא לסלק כתובת גיסתו ונהגו כבוד רוזני נגידי מינוי החברה קדישה טובת עין לסלק כנ"ל ויקום כל התוקף המועיל כל האופנים הנ"ל, אף לענין כתובת אשת ר' דוב הנ"ל מחמת שנעשה כדת על כן הוחלט שלישי הבית הנ"ל בלי שינוי הב"ד יו' ד' ר"ח מרחשון ולישרי לב לפ"ק

הק' יוסף בהגאון אב"ד

כחיום יום דלמטה נעשה מעמד נידון הבית הנ"ל ונתבטל כל הנאמר למעלה ונשאר אופן זה בתוקף ועוז דהיינו (...) בית השייך לר' דובער ואשתו (...) משעובד שעובד גמור להחברה קדישה וגמולת חסדים וביקור חולים בעד סך מאה זהב. וכל זמן שלא יסולק סך זה מחויבים הזוג הנ"ל ליתן עצ"ה לקופת החברה הקדישה מידי שנה חמשה זהב...

(ז' 174)

C

נעשה באסיפת המנויים קודם הקלפי () תק"נ חית לאשר ראינו אנחנו הגבאים כי הזכות מקח וממכר השייך לחבורה הקדושה הנשאר מהמנוח הרבני ר' מנדיל בער וזוגתו אין להחבורה שום הכנסה מזה זה כמה שנים. לכן הסכמנו למוכרה ולעשות מהמעות המכירה דבר שבקדושה להיות. וזכר לדורות עולם — — — ומהמעות הנ"ל עשינו כתר חדש השייך להחבורה הנ"ל. יום ד' תרי"א לפ"ק.

(ז' 86)

D

כחיום יום דלמטה התאספו כל בני החבורה ק' דפה ויצא מאתנו לאשר שלא נשאר מאשה המנוחה גינענדיל סאפיר שום זרע קיימא להיות יורש מאשה הנ"ל. לכן עפ"י תוקף התקנה המבואר בפנקס לקחנו את שני הזמו"מ (?) אשר נשאר אחריו היינו אחת בבית אדון נאוונינסקי, והשנית בבית אדון סארדעצקי הידועים במצריהם כמבואר בפנקס הידוע שיהיו שייכים מהיום והלאה לחברה קדישה דפה בלי שום שינוי בעולם, וזר לא יכנס בגבולו, וכל בתוקף הח"ה המבואר בפ' הידוע עש"ק מטות ר"ה מנחם אב תרי"ז פה זאמאשטש.

אינהאלט פון די פראטאקאלן

VII

A

יאר 1721. יצחק פון אפט צאלט איין קבורה-געלט פאר זיין שווער 10 אדומים (10 רויטע גילדן) מיט דעם תנאי, אז דאס געלט זאל ווערן פארווענדט אויף צו קויפן

ערד צו פארגרעסערן דעם בית-עלמין. די חברה באשטימט, אז די גבאים האבן נישט קיין רעכט אפצונעמען זייערע חובות פון דעם געלט.

B

יאָר 1825. ר' יעקילש גיט אוועק דער חברה א דריטל פונעם הויז, וואָס איז אים צוגעפאלן א ירושה פון זיין ברודער ר' לייב — אלס קבורה-געלט פאר זיין ברודער ר' לייב מיטן קינד. די חברה גיט ר' יעקילשן 126 גילדן, ער זאל באצאלן די כתובת פון דער אלמנה נאך זיין ברודער. דער אפמאך ווערט אויך באשטעטיקט דורך דעם שטאט-רב אלס א געזעצלעכער. (ווייזט אבער אויס, אז דער ר' יעקילש האט נישט אוועק-געגעבן דאס חלק הויז מיטן גומן ווילן ווי עס ווערט אונטערגעשטראכן אינעם אקט). ווייל אין דריי יאָר אַרום ווערט דער אפמאך בטל און ר' יעקילש באקומט צוריק דאס חלק הויז און פארפליכטעט זיך צו באצאלן אין דער חברה 100 גילדן אלס קבורה-געלט פון זיין פארשטאנדענעם ברודער. ביז ער וועט איינצאלן די 100 גילדן, מוז ער צאלן פראצענט אין דער חברה-קאסע 5 גילדן א יאָר.

C

יאָר 1851. דאָס געשעפט, וואָס די חברה האט באקומען פון פארשטאנדענעם ר' מענדל-בער און פרוי גיט נישט קיין איינקונפט. באשליסט די חברה עס צו פאר-קויפן און פארן געלט מאכן א כתר תורה, אלס אנדענק נאכן פארשטאנדענעם.

D

יאָר 1857. די חברה באשליסט אויף אן אסיפה צוצונעמען דאָס אומבאוועגלעכע פארמעגנס פון דער פארשטאנדענער קינדערלאזער פרוי גינענדל סאפיר אויפן סבך פון א פריערדיקער תקנה (אין דעם פנקס האט זיך וועגן פארמעגנס, וואָס האבן נישט איבערגעלאזט קיין יורשים, קיין שום תקנה נישט אפגעזוכט).

גרופע VIII

הילף און הלאות פון דער חברה קדושה פאר קהל

טעקסט (ז' 33)

A

רשמנו זאת לזכרון היום יום ב' ר"ח סיון תפ"ז התנדבנו מנדבת לבינו שמהו"י בים אנו החברה הקדושה ליתן לתיקן המקוה מן המעות של יורשי האלמנה הרב המוכיח זצ"ל סך תשעים זהב. וחלילה לשנות כי קבלנו עלינו באלה ובשכועה שלא לנגוע במעות הסך הנ"ל לשום דבר, והמעות הנ"ל נתננו ליד הרב מהר"ר דוד בהרב שיהיה מוכן בכל עת שיצטרך ליתן על הוצאות תכף. והמתעסקים במצוה זו לתקן המקוה יתנו קוויט להרב מהר"ר דוד הנ"ל. לראיה באנו על החתומים ביום הנ"ל נאם

(ז' 35)

B

אומרים לפועלי טבא יישר כחם וחילם של בני החברה קדישה.
דקהלתינו אשר נתנו כבוד לתורה להיות עמרה לראשה כתר תורה אשר עד
הנה הורם העמרה אשר היה בבית המדרש דקהלותינו יצ"ו בימים הראשונים אשר
היה טובים מאלה כמה עשרות, וכצוק העתים כי דלוננו עד מאד באו זרים וחללוהו,
ובאה כתר אחת מכתרי בה' הקהלותינו לידי זרים במכירה מיד אל יד. וידי קהל
נתמוטטו ולא מצאו די פדיונה — — — עד אשר העיר ה' רוח נדיבי לב חברה
קדישה — — — והמצאו לקנות העמרה הזאת לבית המדרש דקהלתינו — — —
ווייטער פאלגט דער תנאי, וועלכער כתר זאל זיין דער ערשטער באנוצט צו ווערן יעדן
שבת און, ומעות מצוה בעד כתר תורה יומכר תמיד כיבוד של כתר תורה בבית
הכנסת על יד השמש המוכר המצות, והקונה יפרע החצי ואותה החצי יומכר ליד
כבוד הרב הנגיד מוה"ר דוד שהוא הנבחר כעת על פי גבאי חברה קדישה וראשין
להיות גזבר על זה והמעות שייך לבדק הבית בית הכנסת דקהלתינו יצ"ו — — —
— ואין בכח הקהל — — — לשלוח יד בכתר הזה להשכינה או למכרו ח"ו — — —
חלא כה דברי אליפי ראשי הקהלה דק"ק זאמאשטש כ"א אדר תפ חית לפ"ק

נאם משה יהודא צבי במהור"ר יוסף

גם אנחנו מאלמים ומאמצים בתוקף ועוז כרב אונים ואמיץ כח וגוזרים בחרמות
ושמאות ונדירים על אותו אדם אשר יעלה על לבו למעול מעל לשלוח יד
באותן כלי הקודש השייכים להחברה ובתוכם כתר תורה הנ"ל, הן להשכון או למכור
חס ושלום. ענוש יענש מעונשים קשים ומרים וקנסים אל יפטרו את החרמות ושמאות
והיה מי שיהיה הן שיהיה אותו איש מהחברה או חוץ לחברה, ועון עצמו אינו נמחק
להפקד עליו לעת תמוט רגליו עליו ובניו ובני בנו ואין צדיק לומר אם היה אותו איש
מהחברה למחות שמו מפנקס דהחברה ובמותו אל יתעסקו עמו אנשי החברה, וגם
עלה במוסכם כולנו שכל הכלי קודש דהחברה יהא מונח תחת יד ורשות כבוד הנגיד
הרב ה"ה מוה"ר דוד בהרב הובא לפנקס לזכרון ביום ד' חול המועד של פסח תפ"חית.

(ז' 50)

C

הובא לכאן לדורות הבאים אחרינו למען ידעו שהמע' מהמהו' יצחק מק' יוועפוף
בעברו דרך (— —) והופרש סך המעות דמי קבורתו לצורך גדול, או לבנין בה"כ
דהיינו לתקן בדקה. וכדומה, ובעת כי (— —) לסייע לקופת הקהל להשבית קול
המדהבה מנתינות וכדי להקל על עני בני עמנו שהוכבד עליהם (— —) ובכן בהסכמת
המנוים ניתן כהיום ממעות הנ"ל סך שמונה מאות זהב פוליש מסך מעות ההוא. ונגד
זה (— —) הקהל את ההכנסה של בית חורף שבין בית המרחץ ובין היאטקים (— — — —)

וכל זה נעשה על פי שבעה מטובי העיר ומנויי החברה הקדשה וליתר שאת באנו
על החותם אייר תקמב לפ"ק פק'.

D

הובא לזכרון שקבלנו אנחנו החתומי מטה מהחבורה הקדושה גמילת חסדים דפה סך עשרה אדומים רענדליך האלענדער לצורך דבר גדול ומחייבים אנחנו החתומי מטה להחזיר הסך הנ"ל מתי שיצטרכו החברה קדושה דפק' לצורך גדר. בית עלמין דפק' מקפת הקהל בלי שום טענה ומענה ופתחון פה בעולם ובפירוש נאמר ששעבדנו על זה בלי קודש דפק' על החוב. הנ"ל ולראיה באנו על החותם היום, יום א' ב' אייר תקנ לפק.

נאם יחיאל חותן ר' מענדל סגל הכתן, הק' יהושיע הארינשטיין,

הק' הירש כהנא.

וזה היום ה' כו' אייר פרעו האלופים הקהל העשרה אדומים הנ"ל לצורך עסק גדול ומעתה אין עליהם שום טענה ומענה..
באו על החותם האלופים המנויים דח"ק.

E

הן היום פקחנו על הצטרבות הקהלה, וראינו דבר הצריך תיקון גדול שהתנור שבמרחץ נפל עד היסוד — — — ואין לכסף מוציא אצל המינויים הנגידים גבאי דהחברה קדישה והתאספו אנחנו מינויים דחברה קדישה עם כבוד אלופי ראשים נגידי הקהלה מנהיגי דקהילתינו יצ"ו ועלה בהסכמה ללוות סך חמשה ושבעים זהב פ"ל שיש ביד הנגיד — — — הנשאר בעזבון מהאשה המנוח — — — על צד היתר עיסקא מהר"ם ז"ל 19) ששה למאה לשנה וקבלנו על הבאים אחרינו בעת שיצטרך לאיזה תיקון לכה"כ הקדושה שבעזרת נשים מחוייבים כלל הקהלה לשלם או מקפת הקהל ממנהיגי הקהל או מקפת המנויים דג"ח דפה הן קרן ורווחים — — היום יום ג' ה' מנחם אב דהאי שתא תקנה פ"ה זאמאשטש.

קורצער אינהאלט פון די פראטאקאלן

VIII

A

יא"ר 1727. חברה פארפליכטעט זיך צושטייער צו געבן צו דעם מקווה-רעמאנט 90 גילדן פון דעם געלט, וואס זיי האבן באקומען פון די יורשים פון דער אלמנה...

B

יא"ר 1728. אזוי ווי קהל איז פארארעמט און האט געמוזט פארקויפן אדער פאר-משכנען א כתר תורה (און ווייזט אויס, אז איין כתר האט זיך אריינבאקומען אין נישט-יידישע הענט), — באשליסט די חברה-קדישה עם אויסצוקויפן. גלייכצייטיק לייגט די חברה א חרם אויף דעם, וועלכער וועט וואגן צו פארקויפן, אדער פארמשכנען עמוואס פון די בלי-קודש, וועלכע געהערן צו דער חברה.

C

יא"ר 1782. חברה העלפט ארויס דער קהל-קאסע מיט 800 פוילישע גילדן — פון

דעם געלט, וואס די חברה האט גענומען קבורה-געלט פון דעם דורכרייזנדיקן יצהק פון יוזעפוו, כדי צו פארלייכטערן די ארעמע שטייער-צאלער, וואס קהל האט אויף זיי ארויפגעלייגט צו שווערע שטייערן און דערמיט ארויסגערופן קעגן זיך זייער פרא-טעסט. פאר דער הילף פארפליכטעט זיך קהל אפצוטערעטן דער חברה דעם איינקונפט פון א הויז.

D

יאר 1790. קהל בארגט אויס ביי דער חברה 10 האלענדישע רענדלעך און פאר-משכנט ביי דער חברה די כלי-קודש. דעם חוב פארפליכטעט זיך קהל אפצוצאלן ווען די חברה וועט רעמאנטירן דעם פלויט פון בית-עלמין. — אין עטלעכע וואכן שפע-טער האט קהל אפגעצאלט דעם חוב.

E

יאר 1795. עס איז נייטיק געווען צו מאכן א רעמאנט אין דער מקווה. די חברה קדישה האט אבער נישט געהאט קיין געלט-מיטלען דערצו. נאך א געמיינזאמעם באראטונג פון דעם קהל און חברה-פירער ווערט באשלאסן אויסצובארגן אויף דעם רעמאנט פון דעם געלט, וואס א פארשטאנדענע פרוי האט איבערגעלאזט צו פאר-ריכטן די שול. חברה און קהל פארפליכטן זיך אפצוגעבן דעם חוב מיט ציגונ.

ה ע ר ו ת

(19) דאס צאלן ציגונ ביים באנוצן געלט, וואס איז באשטימט געווארן אויף ווילטע-טיקע צוועקן, איז געווען אן אנגענומענע זאך אין יענע צייטן, ווען פראצענט נעמען איז גע-ווען אזוי נאטירלעך ביי יידישע קרעדיטארן (יורה דעה סימן קס' ס"ק יח') זע דאָרט "חוות דעת".

גרופע IX

פראטאקאלן ארום די אנשטאנענע חברה „מבקרים" (20)

טעקסט (ז' 111)

A

עלה במוסכם כל בני החבורה, לעשות תקנה קבועה, מהיום ויום דלמטה, שחלילה לחבורה מבקרים וגמולת חסדים לקבל יותר משום נפטר רחמנא ליצלן מסך ששה זהוב פויליש.

— אך רשות ביד הגבאים, דחברה קדישה וגמולת חסדים להסכים עם בני החבורה ליקח עד סך שלשים זהוב, ולא יותר, — אף אם יהיה בהסכמה הגבאים דחברה קדישה, וכל בני החבורה דחברה קדישה, ולתוקף התקנה ההוא, באו ה-גבאים דחבורה נושאים בעצמם עה"ח בפנקס דחבורה נושאים — זאמושמץ יום ד' דחזהמ"פ תרו.

B

הן היום דלמטה כהתאסף הגבאים דחברה קדישה נעשה בהסכמת הרב אב"ד דפ"ק והסכמת הגבאים דחברה קדישה נעשה במוסכם כלם אשר החבורה מבקרים ונושאי המטה דפה קהילתנו שלהם יש להם רשות ליקח להם הקהל שמיכל

להתפלל... כדי שיהיו כל אנשי החבורה ביחד לפקח על עסקי החבורה לטובת אנשי עירנו וקבלו עליהם אנשי החבורה מבקרים את התקנות האלה.

(א) אנשי החבורה מבקרים מחויבים ליתן בכל שנה ושנה לבית המדרש הגדול דפה קהילתנו סך חמשה עשר ר"כ

(ב) (וועגן ליכט פאר דעם בית-המדרש).

(ג) מחויבים החבורה הנ"ל ליתן לבית החולים דפה קהילתנו מאה לינות במשך שנה. בלי שום תשלומין. מלבד הלינות שכל אחד מאנשי עירנו מחויב ליתן כמקדם

(ד) אינם רשאים ליקח יותר מעשרה פרצענט ממה שיקבלו החברה קדושה. היינו כאשר יקחו החברה קדישה מאה זהב יקחו הם עוד עשרה זהב ולא יותר.

(ה) אינם רשאים לקבל חזן הן מפה ממקום אחר.

(ו) כל אחד מבני החבורה מבקרים מחויב לילך ללון כפי הקוויטל שישלחו לו הגבאים דחברה מבקרים ובאים שלא יהיו לו פנאי לילך בעצמו ללון מחויב לשלם א' זהב בעד לינת לילה אחד.

(ז) כראש חודש ויום כפור ויום טוב כאשר יצטרכו אנשי החבורה הקדושה להתאסף שמה בהקהל שטיבל הן לקרות או שיצטרכו להתאסף שמה לפקח על עסקי העיר הן בחול הן בשבת מחויבים החבורה מבקרים לילך מהקהל שטיבל. כל התקנת האלו נעשו מודעת הרב אב"ד דפה קהילתנו ובהסכמה הגבאים ד-חברה קדישה ובהסכמת אנשי חבורה מבקרים.

ולראיה הן באו הגבאים דחברה קדישה והבוררים מחבורה מבקרים ואנשי החבורה מבקרים לאשר ולקים כל התקנות הנ"ל.

אור ליום ד' כ"ב לחדש שבט תרכ"ו

אונטערשריפטן: פינף פון די חברה קדישה גבאים.

אין צוואנציק פון דער חברה מבקרים.

C

בהסכמת הרב הגאון שליט"א אב"ד דפה והסכמת ראשי החבורה והגבאים דחברה קדושה אנחנו הח"מ מחזיקים עוד הפעם התקנות המבוארים למעלה. כי אסור להחברה מבקרים וגמולת חסדים דפה, לקבל משום בר מינן רחמנא ליצלן יותר מן עשרה אחוזים מכאשר יקחו הגבאים דחבורה קדושה. ואף את זאת אסור להם באיסור גמור לקבל המעות בעצמם, כי אם על ידי האלופים הגבאים דחברה קדישה. וכאשר יקבל הכסף יתנו גם להחבורה מבקרים חלקם.

ולראיה התמנו שמינו ואמאשטין ד' דחול המועד פסח תרכ"ח.

אונטערשריפטן:

קורצער אינהאלט פון די פראטאקאלן

IX

דער ערשטער פראטאקאל

1. געשריבן אין 1847, באגרענעצט די רעכט פון דער ניי-אנטשטאנענער חברה „מבקרים" צו נעמען מער ווי זעקס גילדן פאר זייער ארבעט ביים מת. די גבאים, פון דער חברה-קדישה קענען זיי דערלויבן צו נעמען ביז דרייסיק גילדן.

אין יאר 1866 ווערט געמאכט א פרישער אפמאך צווישן די חברה-קדישה אין

דער חברה „מבקרים“ ביי דער אנוועזנהייט פון שטאט-רב. עס ווערן ארויפגעלייגט פארשיידענע געלט-פליכטן אויף דער חברה „מבקרים“ ווי ליכט פארן בית המדרש, א יערלעכער אפצאל פון 15 רובל. דערביי ווערט באגרענעצט זייער רעכט נישט נעמען פאר דעם קובר זיין א מת מער ווי 10 פראצענט, לויט דער סומע, וואס עס נעמט די חברה קדישה. אין צוויי יאר שפעטער ווערט צוגענומען דאס רעכט פון דער חברה „מבקרים“ אליין צו נעמען פון א מת די באשטימטע 10 פראצענט. זיי מוזן דעם סכום באקומען דורך די גבאים פון דער חברה קדישה.

ה ע ר ו ת

(20) וועגן די מאטיוון פון פאראלעל אנטשטאנענע חברות צו דער חברה קדישה, זע ש. ווינטער „יוואבלעטער“ 1938 באנד 13, נ"ר 2, 1, ז' 90. וועגן דער וולאצלאווקער חברה „משמורת“ זאגט זיך „היות ווי די חברה-קדישה וביקור-חולים, וואס דארף פארזארגן די קראנקע פון שטאט מיט משמורות טוט דאס נישט ווי געהעריק, ווערט געגרינדעט א צווייטע חברה“. זע אויך וועגן דעם קאמף פון דער חברה „עושי-חסד“ מיט דער חברה קדישה אין לונטאמירסק (לאדזשער וויסנשאפטלעכע שריפטן באנד 1, לאדזש 1938 זייט, 208).

גרופע X

אפרעכענונג-פראטאקאל און מנדבים-רשימות

טעקסטן (ז' 90 — 93)

זה היום שקוינהו, אשר בדקי בית ה' החלו להסתם אשר מרוב הימים פרצו הפרצות... בררו המכירים ה"ה... כבוד מהור"ר שמואל בהמנו"ח מהור"ר מאיר ז"ל וה"ה הרבני הנגיד מהר"ר טעבל בהרבני המפורסם מו"ה יצחק אב"ד מדובענקי אשר על ידם תכון המלאכה... ולא יחשבו אתם כי באמונה חמה עושים, אך כאשר נגמרה... בררו המתעסקים הנ"ל הדבר כשמלה וחרטו בחרט אנוש כל הנדבות והוצאות ולכל המתנדבים בשם יקראו ולהיות כי פינת יוקרת הנדבה הלז היתה מקופת החברה קדישה גומלי חסדים לזאת חרתנו וחרטנו החשבון הלז בפנקס החברה. ותהי התחלת המלאכה בראש חודש תמוז תקמ"ג, ותשלם המלאכה... בראש חודש כסליו תקמ"ד לפ"ק.

מעות שהניח אחריו ברכה ה"ה הרבני הנגיד המנוח מו' יצחק מק"ק יוזעפוף שנפטר פה והפרשו המנויים דחברה קדישה סך אלף עשרה זהוב פול'.
מעות קבורה מה"ה המנוח וואלף מרשא (מורשא?), שהי' מונח תחת יד הרבני הנגיד צבי הירש לצורך תיקון גדול סך שני מאות שבעה וארבעים זהוב פול' קיסר ירום הודו.

משכר דירה מהשטיבל השייך לחברה קדישה ששה עשר זהב

גבאי חודש ר' שמואל שלשה ועשרים זהב

מהחברה הנ"ל סך אלף מאתים ששה ותשעים זהב

מקאסי מכבוד האלופים הקהל סך מאה שנים שמונים זהב

עוד שלמו בעד ציגל סך שנים שבעים זהב

עוד... ע"י האלופים הקהל סך מאה וארבעה וחמישים זהב

ממעות א"י שהיה מונח ת"י הרבני סענדר ברש"ס בפקודת האלופים הקהל סך

שמונה עשר ז' וגם מה שמכרו לר' בערל שיהיה לו רשות לעלות לתורה שלשי

בבית הכנסת קמן של זק' נתן בעת סך שלושים זהב.

סך הכל על ידי האלופי' הקהל ארבעה מאות שבעה וחמישים זהב.

גדלות

מהרב אב"ד ארבעה שלשים זהב	ר' יהושע חייט, עשרה גדולים
מהרב מדובענקי, מו"ה יצחק שמונה שלשים זהב	ר' ליבל פארבער, שבעה זהב
התנו ר' ליבל, שבעה זהב	ר' איציק הרמ"ן, שני זהב
משרתים של ר' הירש, שבעה עשר זהב	ר' הירץ בער מלמד, זהב
ר' אליהו בר"ם, שבעה עשר זהב	בנו ר' וואַלף בער, עשרה זהב
ר' טוביה, ב"ה, מאה שבעים זהב	פועל מר' אייזיק חייט, מו' גדולים
ר' ברוך בר"ל, שני זהב	ר' דוד חייט, ארבעה זהב
אשת ר' יודל חייט, שני זהב	התנו ר' חייט, שבעה זהב
ר' מנלי כין, מאה שלשה זהובים	ר' פנחס בר"ג"ס, זהב
ר' אברהם צעלוצער, זהב	ר' נחמי, הלוי, שלשה זהב
מאת אשת ר' הילל, שמונה עשר זהב	ר' נתן הר"מ זין, ב' זהב
ר' אברהם איציק חתן ר' משה, ארבעה זהב	פועל מר' ניסן חייט, חי' גדול
ר' עקיבא הר"מ, שני זהב	ר' ליב הר"ה מאפמא, שמונה עשר זהב
ר' וואַלף פארבער, מו"ג	ר' אהרן, זהב
ר' ישעיה, בר"פ, שני זהב	ר' אברהם גרוינים, שבעה זהב
ר' וואַלף צורף, שני זהב	ר' יוסף דוב, שלשה זהב
ר' חיים בר"א חייט, שני זהב	ר' הערץ בר"א, זהב
ר' משה בר"א חייט, שני זהב	ר' נחום מיאניוויצא, שני זהב
מהיודע להנכדורים, ארבעה ושלושים זהובים	ר' דוד רופא, שני זהב
ר' הירש בריבש, אחד ועשרים זהוב	ר' ליבל הר"א, שלשה זהב
ר' מאיר הר"מ מלמד, חי' גדול	ר' משה הר"א חייט, שבעים ואחד זהב
ר' איציק בר"ד, שני זהב	ר' הירש פיינעס, זהב
ר' יעקב בר"ף, שמונה עשר זהוב	ר' סנדר הר"א מטול, ארבעה עשר זהב
ר' פייבל, שבעה זהב	ר' יונה הר"א, ארבעה עשר זהב
ר' ברוך מלמד, זהב	הרב מאוכאן, שמונה זהב
מהתנו ר' משה, שמונה זהב	ר' שמעון הר"ה, שלשה זהב
בנו ר' יעקב, שמונה עשר זהב	ר' דוד חייט מחוץ לעיר, שלשה זהב
ר' הירש גראבוויצר, עשרה זהב	ר' שמואל רופא, ארבעה זהב
ר' עזריאל בר"מ כין, ארבעה זהב	ר' איציק בר"ף, שני זהב
ר' שמואל הר"מ בר"א, מאתים זהב	ר' מאיר בר"מ, ארבעה עשר זהב
ר' שמעון קירזניר, חמשה זהב	ר' ברוך הר"ל בהמגיד, שמונה עשר זהב
אלמנת ר' וואַלף מרשא, שבעה זהב	ר' מאיר מוויערקוויין, שבעה זהב
ר' נתן בר"מ כין, שבעה זהב	מחזק שעדלסק, שני זהב
אשת ר' מתתיהו, מאה זהב	ר' איציק בר"ל שמוקלער, שלשה זהב
ר' משה בה"רב מלובלין, שבעה זהב	ר' סנדר הר"ה מיזדארן, שני זהב
בנה ר' בעריל, שבעה זהב	ר' מענדל חייט, זהב
בתו יטה, שמונה עשר זהב	האשה צפורה אשת ר' דוד כין, שמונה זהב
ר' עזריאל מנארוויין, שלשה זהב	ר' יואל בן ר' משה, שלשה זהב
ר' אייזיק רופא, שני זהב	ר' איציק בר"ל, שלשה זהב
ר' שמואל ברש"ס, ארבעה זהב	ר' איציק גלעזער, חי' גדול
	ר' מיכל חייט, ארבעה זהב
	ר' חיים, מו' גדולים

מאמו חנלי שצותה קודם מותה ליתן לכדק בית לצורך גדול. מאה זהובים ר' יוסל חרד"ס, זהב	ר' העשל, אחד עשר זהב אשה פייגא מגראבוביץ, שני זהב ר' אייזיק צורף, זהב
ר' אביגדור שמוקלער, שני זהב ר' איציק ברמי"ר, שבעה זהב ר' וואָלף בער חר"י חרד"ס, זהב ו' גדולים	ר' משה כץ, שלשה זהב ר' פרץ חר"א, ארבעה עשר זהב, חוץ ממה שהוציא על תקון בהכ"נ של נשים
ר' מענדל חר"ו, ג' זהב ר' מאיר זין, זהב כד' גדול ר' אברהם בר"מ, שבעה זהב חתנו ר' לייבל וחתנו ר' פנחס, זהב חי' גדול	ר' יוסל מאלחוביץ, שני זהב ר' זלמן, שני זהב ר' אברהם יידל, טו' גדולים ר' זעליג גלעזער, עשרה זהב ר' ישראל חר"א, שבעה זהב הרב ממאמאשוו, ארבעה זהב ר' גרשון מטארזשעמיק, שני זהב ר' חיים בזדאניו, שמונה זהב ר' הירץ חר"מ, כץ, שני זהב ר' יוסף בן הרב מרייניץ, שבעה עשר זהב
ר' איציק עגלון ברד"ו, שלשה זהב ר' ליבל גראנדיק, שבעה זהב בנו ר' שמואל, שבעה זהב חתנו ר' שמשון, שלשה זהב ר' ליבל חרא וחתנו, כח' גדול' ר' וואָלף אופה, שלשה זהב אשת ר' ישעיה, סגל, חי' גדול' ר' הירש ריקלש, זהב מנין מפערסיל, שמונה זהב ר' איציק מיאנוויץ, זהב ר' אבוש ור' ליב חייט מפערסיל, שלשה זהב	ר' בעריש בר"ר, כ' גדולים ר' יעקב בר"א מוואסלוביץ, מאה ושבעים זהב רייזל אשת ר' יודל, שבעה זהב ר' מענדל בער ור' בונם, שבעה זהב ר' יעקב קרעמער, שני זהב בת ר' יודל, חי' גדולים ר' הענך בר"א, זהב כ' גדולים ר' מרדכי מצויזמיר, זהב ו' גדולים ר' יוסף בר"י מלמד, חי' גדול ר' שמואל בר"י בר"מ, שלשה זהב ר' בעריש מקלאדז, זהב ו' גדול ר' חיים בריק, חי' גדול ר' חיים חר"א, טו' גדולים ר' וואָלף גראנדיק, כ"ו זהב ר' יעקלי חר"ה, ששה זהב ר' איציק בר"ה ריקלש, זהוב בנו ר' הירץ, שני זהב ר' משה אופה, זהב ר' ברקי כץ, ששה זהב ר' משה אופא, זהב ר' יוסל חייט, טו' גדולים ר' וואָלף משעכמ-הויז, שלשה זהב הרב מנעמרוכ, שבעה זהב הדאקטור ר' משה, שני זהב ר' לייזער בר"א מווייסלאוויץ, שבעה זהב
ר' יואל חר"א, ששה זהב ר' מרדכי בר"ן, שבעה זהב ר' הירש אשכנזי מלמד ובנו, שלשה זהב ר' שמואל בר"ז מלמד, שלשה זהב ר' אריש, שני זהב ר' מרדכי פ"ה, שמונה עשר זהב ר' שלמה דוב, ששה זהב ר' שלמה זין, שני זהב ר' אייזיק חייט, זהב ר' משה יודל, שבעה זהב ר' (...), שבעה זהב ר' (....) מקראסניבראד, שנים עשר זהב ר' משה, ששה זהב ר' איציק חייט, זהב יג' גדול' ר' (...) הרופא ובנו ר' חיים, ארבעה עשר זהובים	
ר' משה שוחט, שני זהב ר' יעקב בר"א, ארבעה זהב ר' וואָלף מאוזורוב, זהב ר' הירץ מבראד, שבעה ועשרים זהב ר' יוסל עגלון, זהב	

ר' אברהם איציק חתן ר' משה, שני זחב	ר' (...) אב"ד מברעסטצק, ארבעה ושלשים זחב
ר' משה ווארוג, שלשה ועשרים זחב	חתנו ר' שאול, שבעה זחב
ר' בעריש קירזנער ופועל, כח' גדולים	ר' דוד חייט בר"מ, שני זחב
ר' (...) חייט, זחב נו' גדולים	ר' איסר בר"מ, זחב
ר' (...), שני זחב	ר' בעריש, שני זחב
ר' מיכל, שני זחב	ר' משה חר"ח..., שנים עשר זחב
ר' הירץ מגורי, שנים ועשרים זחב	ר' נחום מאזרוב, ארבעה זחב
ושתפו ר' בעריל, שנים ועשרים זחב	ר' איציק בהר"כ זכנו הרב משעברשין, כמ' זחב
ר' דוד בר"מ, חי' גדול	
ר' גדליה, שני זחב	ר' שמואל קירזנר, זחב
ר' אברהם בר"מ, שני עשר זחובים	ר' ארוש, כ' גדולים.

קורצער אינהאלט און באַמערקונגען צו דעם אַפּרעכענונגס־פּראָטאָקאָל פון אַדורכגעפירטן רעמאַנט פון דער שול אין יאָר 1783

דער פּראָטאָקאָל גיט איבער, אַז דאָס אָנפירן מיט דער אַרבעט איז געוואָרן אָנפאַרטרויט די גבאים ר' שמואל און ר' טעכל דעם דובענקער רבס זון. די אַרבעט, וועלכע האָט געדויערט 5 חדשים, איז מיט זיי נישט געוואָרן אָפּגערעכנט, ווייל עס איז צו זיי געווען צוטרוי. נאָכן פאַרענדיקן דעם רעמאַנט האָבן זיי פאַרגעשטעלט דעם רעכענונג פון די איינקונפטן און אויסגאַבן. און היות זיי די הויפט־פאַנדן צו דעם רעמאַנט האָט געגעבן די חברה־קדישה, צוליב דעם ווערט אין חברה־פּנס פאַרצייכנט די אַפּרעכענונג.

פון דער קאַסע פון דער חברה־קדישה איז איינגעפלאָסן צום רעמאַנט 1296 גילדן. פון דער קהל־קאַסע 457 גילדן.

נאָך דעם ווערט אָנגעגעבן די רשימה פון די אינדיווידועלע מנדבים. ווי עס איז צו זען פון דער רשימה, האָבן גענומען אַן אַנטייל אין דער אַקציע כמעט אַלע יידישע איינוווינער פון דער שטאָט, ביז די סאַמע אַרעמסטע. עס פיי־גורירן מנדבים, וועלכע האָבן געגעבן 10 גדולים (גראַשן) און צוויי צוזאַמען האָבן געגעבן 18 גדולים. אין דער רשימה געפינען זיך אויך נישט קיין בחורים. אַזוי, אַז מיר קענען אָננעמען, אַז אַלע מנדבים זיינען געווען פאַמיליע־מענער (די עטלעכע פרויען, וואָס פיגורירן אַלס מנדבים זיינען אלמנות, אַדער — צוליב דער אַפּוועז־הייט פון זייערע מענער).

אויף דער אַלגעמיינער צאָל 186 מנדבים איז דאָ צווישן זיי 33 זעלבשטענדיקע בעלי־מלאכות (17,7 פּראָצענט): שניידער — 14, רופאים — 5, דערונטער — איי־נער מיטן טיטל דאָקטאָר, קירזשנער — 3, בעקער — 2, שמוקלער — 2, פאַרבער — 2, גלעזער — 2, צורף (גאַלדשמיד) — 2. משרתים: שניידער־געזעלן — 2, קירזש־נער־געזעלן — 1; בעלי־עגלות — 3; משרתים ביי ר' הירש, נישט אָנגעגעבן די צאָל; 1 שעכט־הויז ייד, 1 שוחט און 3 מלמדים.

די נתינות שטעלן זיך פאַר לויט דער ווייטערדיקער טאַבעלע:

העכער 100 גילדן	— — — — —	5
פון 25 ביז 100 גילדן	— — — — —	25
פון 10 ביז 25 גילדן	— — — — —	7
פון 5 ביז 10 גילדן	— — — — —	36
ווינציקער פון 5 גילדן	— — — — —	113
צוזאַמען	— — —	186

דער דובנער מגיד

1.

אין דער געשיכטע פון דער יידישער קולטור האט מען ס'רוב געשטעלט דעם מראָפּ אויף דער געשיכטע פון יידישן ספר און זיין אַנטוויקלונג. עס איז געווען אַנגענומען פאַר אַ היסטאָרישן אַקסיעס, אז יידן זיינען אַן עס-הספר און זייער גאַנצע שעפּעריש-קייט האט זיך אויסגעדרוקט, אזוי צו זאָגן, אין דער שריפט. די דיאלעקטיק פון יידישן גייסט האט מען געזוכט אין דער דיאלעקטיק פון יידישן בוך. די וואָגשאלן פון די גייסטיקע יידישע תקופות האט מען געגלויבט צו געפינען אין דער וועלטלעכקייט צי אין דער סאַקראַלקייט פון יידישן בוך. אזוי ווי מיר האָבן סוף-כל-סוף באַשיימפּער-לעך נישט געהאַט קיין אַנדער נאַציאָנאַל יידיש לעבן סידן דאָס גייסטיקע יידישע לעבן, האט מען דערפאַר אין גייסטיקן לעבן פון יידן געזוכט די פולע געשיכטע פון יידן. — אזוי האט עס קאנסעקווענט אַדורכגעפירט גרעץ, למשל. גייסטיק יידיש לעבן האט געהייסן — דורכויס — דאָס יידישע בוך. דער ספר.

דער יידישער גייסט שבעל-פה איז כמעט ווי אינגאָרירט געוואָרן פון יידישע היסטאָריקער. אין דער געשיכטע פון יידישער קולטור האט זיך געמערקט צו אים, צום גייסט שבעל-פה, עפעס אַ מין שטייפּמוטערישע באַציאָנונג. עס שטאַמט אויך דער-פון, וואָס די יידישע קולטור-געשיכטע האט די אַנטוויקלונג פון יידישער גייסטיקייט געזוכט אויפן אַנטוויקלונגס-וועג פון דעם געשעשן פון דעם וואָרט. דאָס געשעשן פון דעם וואָרט איז טאַקע געווען די געלייטערטע און סטיליזירטע מדרגה פון יידי-שער שאַפונג. דאָס געשעשן פון דעם וואָרט איז גענטער געווען צו דער אַקאַדע-מישער געלערנטקייט און צו דער אַבסטראַקטער אַריסטאָקראַטיע פון גייסט ווי דאָס גערעדטע וואָרט. אַפּוונדערן זיך פונעם לעבן און לעבן אויף די פאַפירענע עמודים פון פאַליאָנטן איז געווען אַ היפשע און כסדרדיקע טענדענץ אין דער געשיכטע פון יידי-שער גייסטיקייט. אפשר האט מען זיך אין דער דאָזיקער פאַפירענער אַטמאָספּער גי-כער געגלויבט צו קאָנען ראַטעווען פון די שטורעם פון דער צייט. אויפן פאַפיר האַפט מען זיך גיכער צו קאָנען איזאָלירן פאַר דער אייביקייט. דאָס געשעשן פון דעם וואָרט, ווי עקסטרעם און דערהויבן עס זאל נישט קלינגען, איז עס פאַרט נאָך אין גאַנצן אַנגעבונדן אין לעבן און עס קאָן זיך נישט איזאָלירן פון די פליסנדיקע גע-שעענישן פון דער אַלטעגלעכקייט. דאָס לעבעדיקע וואָרט באַדאַרף צו האָבן דעם לעבעדיקן ווירקן. פאַר וועמען עס זאל אַרויסגע-זאָגט ווערן. עס געמט נאָך אין גאַנצן אַן אַנטייל אין דער פולסירנדיקער וואָרעמקייט פון דער ווירקלעכקייט. דער אַראַמאַר קאָן זיך נישט פונאַנדערגיין מיטן לעבן. פאַר דעם שריפטשמעלער ביים שרייבטיש קאָן די ווירקלעכקייט אַמאַל זיין, גרייטלעך נישט מער, ווי אַ רעמיניסצענץ און אַן אילוזיע. נישט מער ווי עפעס אַן אַבסטראַקטע פאַר-

שטעלונג. די פענצטער פון אקאדעמישן ארבעט-צימער צום לעבן זיינען על-פירוב פארמאכט. דאס געשריבענע וואָרט געשטאלטיקט זיך אין דער התבודדות פון גייסט. א יי נ ז א מ ק י י ט איז די אטמאָספּער פון דער שריפט. די אטמאָספּער פון דעם גערעדטן וואָרט איז די ג ע מ י י נ ז א מ ק י י ט און דאָס געמיינשאַפטס-געפיל. אין דעם ג ע ר ע ד ט ן וואָרט באַהעפט זיך דער גייסט מיטן לעבעדיקן מענטש און מיט זיינע גויטן.

עס איז קלאַר ווי דער טאָג, אַז די געשיכטע פון יידישער גייסטיקייט האָט זיך נישט אָפּגעשפּילט בלויז אויף די ערפאַרעכטיקע עמודים פון די ספרים. זי האָט זיך אפשר נישט ווייניקער אָפּגעשפּילט אין מיטן די לעבעדיקע געשעענישן פון דער יידישער ווירקלעכקייט, אַזוי צו זאָגן, אין מיטן די רוישנדיקע געמאָרקן פון דער יידישער אַל-טעגלעכקייט. די געשיכטע פון יידישן גייסט שבעל-פה איז זיכער נישט ווייניקער אינטערעסאַנט און נישט ווייניקער וויכטיק ווי די געשיכטע פון יידישן גייסט שבכתב. מען דאַרף זיך נאָר דערמאָנען אין די נביאים פון דער ביבלישער צייט, כדי צו זען ווי גרויס עס איז געווען דער כוח און די השפּעות פונעם ג ע ר ע ד ט ן וואָרט פאַר דער אַנטוויקלונג פון יידישער געשיכטע און פאַר דער אַנטוויקלונג פון דער היסטאָרי-רישער ליניע פון יידישער גייסטיקייט. ס'רוב נביאים האָבן גערעדט אויפן הויף פון בית-המקדש און אין די עפנטלעכע געמאָרקן פון די שטעט אין יהודה און ישראל. ס'רוב אויפגעשריבענע נביאותן זיינען נאָר געווען דרשות, וואָס זיינען פּיסקילט גע-וואָרן אויפן פאַפּיר. ירמיהו, למשל, האָט זיינע געפריידיקטע נביאותן שפּעטער דיק-טירט פאַר זיין תלמיד ברוך בן נריה. דאָס אייגענע אַנדערע נביאים. שריפטשטעלע-רישע נביאים זיינען געווען די זעלטענערע. סידן אפשר די נביאים אין כבל, למשל, דער צווייטער ישעיה און יחזקאל. זיי זיינען געווען שריפטשטעלערישע נביאים. פון זייערע נביאותן שמעקט מיט פען. א שריפטשטעלער עמוס לייגט זיך עפעס נישט אויפן שכל. אויך אין די שפּעטערדיקע צייטן געפינען מיר זייער טעטיק די פאַלקס-רעדנער און די דרשנים, די מתורגמים אין די בתי-כנסיות און אַנדערע עפנטלעכע רעדנער, וועמענס דרשות זיינען דורך לאַנגע דורות געוואָלט געוואָרן אין אַלערליי מדרשים און ילקוטים. די מתורגמים האָבן איבערגעזעצט און פריי דערציילט פאַרן יידישן המון די געשריבענע מעשיות פון דער תורה. זיי האָבן נאָך צוגעגעבן מעשיות און בילדער פון פאַלקסלעבן און פון דער פאַלקס-פאַנטאַזיע. די דאָזיקע מעשיות זיי-נען אונז איבערגעבליבן אין די פאַרשיידענע תרגומים און ילקוטים, למשל, די ווונ-דערלעכע פאַלקס-מעשיות פון ת ר ג ו ס ש נ י . „ונחגו מימות עזרא מתורגם מתרגם מה שהקורא קורא בתורה כדי שיבינו ענין הדברים“... „עקרו של התרגום כדי להשמיע לנשים ועמיהארין שאין מכירין בלשון הקודש“ (רשי, מגילה כ"א). דער תרגום איז דורכום געדרשנט געוואָרן בעל-פה און נישט געלייענט געוואָרן פון דער שריפט (ירושלמי כ'). הקורא עומד, הלכה א' רמבם, תפילה י"ב). דער אַלעקסאַנדריער פילאָן אין זיין ספר **דאָס לעבן פון משה** שרייבט, אַז דער מינהג צו דרשנען און צו ריידן אין די שולן שטאַמט נאָך פון משה רבינו, און ער גילט ביז היינט צו טאָג, ד"ה ביז צו פילאַנס צייטן. יוסף פלאַוויוס אין זיין שריפט **קעגן אַפּיאָן** (17.2) ברענגט די יידישע פריידיק פאַר אַ גאַנץ אַלטע זאך. אין די עוואַנגעליעס געפינען מיר אַפט בילדער ווי דער נוצרי האָט מינדלעך געדרשנט אין די שולן. מיר האָבן אַפילו באַקאַנטע נעמען פון תלמודישע דרשנים, למשל, אַזעלכע דרשנישע באַ-הימטקייטן ווי בן עזא און בן זומא. „אמר ר' לוי, יש מן הדרשנים שהיו דורשין כגון עזאי ובן זומא“ (**בראשית רבה** ה'). „משמת בן זומא בטלו הדרשנים“ ר' חוצפית המתורגמן איינער פון די עשרה הרוגי מלכות איז געווען אַ פאַפּולערע אַראַמאַרי-שע פערזענלעכקייט ביי יידן, און אויף אים האָט מען געזאָגט, אַז פון זיין מויל שימן

זיך פערל — „פה מפיך מרגליות“. אין ילקוט געפינען מיר א נאמען פון א גרויסן דרשן, לוי בר סימי. „קחו עמכם דברים, קראים טובים, דרשנים טובים כגון לוי בן סימי“ (ילקוט השע, סימן תקלג). לוי בר סימי איז געווען באקאנט פאר א משלים-דערציילער. זיינע מענטשן-כאראקטעריסטיקעס זיינען געווען בארימט. עס קוקט אויס, אז די תלמודישע אגדות זיינען עפנטלעך דערציילט געווארן פארן עולם. די חז"ל האבן עס בפירוש געזאגט אויפן פסוק „כה תאמר לבית-יעקב ותגיד לבית-ישראל“. פון דאנען נעמט זיך אפשר דאס ווארט „מגיד“. „אמורא“ הייסט אויך זאגן: „אמר“. דער תלמוד איז מן-הסתם אויפגעשריבענע פראמאקאלן פון גערעדטע דיס-פוטן און עלאקווענצן. ווי מיר זאלן זיך נישט באציען צו דער היסטארישער אנט-שטייאונג פון זוהר און ווען מיר זאלן אפעררוקן זיין צייט ביז צו דער שפאנישער תקופה פון ר' משה די ליאן, איז עס אבער כמעט ווי זיכער — אז ר' משה די ליאן איז נישט מער ווי דער רעדאקטאר און דער צונויפזאמלער פון דעם דאזיקן ווידער-לעך-פאעטישן ספר. ער האט געהאט אין דער האנט און אפשר געפונען אין א הייל, ווי ער אליין האט אנגעגעבן, אדער אין אנדערע גניזהס (אט האט מען נישט לאנג געפונען אלטע טעקסטן אין דער בארימטער גניזה פון קאירא. די גניזה האט מען געפונען אין 1898 אין בית-הכנסת של עזרא הסופר, אין קאירא). גאר אלטע קא-באליסטישע שריפטן, וואס שטאמען פון די אלעקסאנדרינישע צייטן און נאך פארן הורבן-ירושלים. זיי זיינען געפרידיקט געווארן פון יידישע מיסטיקער. זיכער געפיר-נען זיך נאך דארט, אין זוהר, דרשות פון עקזאלטירטע איסיים און פון די ערשטע יידן-קריסטן. די שפראך פון זוהר קוקט אויס צו זיין די פשוטע פאלקסשפראך פון די צייטן פארן חורבן. דאס גיט אויך א גרונט צו מיינען, אז די זוהר-טעקסטן זיי-נען גערעדט געווארן פאר א פאלקס-עולם פון מיסטישע בעלי-חלומות. אין דער שפראך פון זוהר האבן מיר מסתמא די שפראך פון יענע יידישע פאנאטיקער, וואס האבן געווארט אויף משיחן אין די היילן פון ארץ-ישראל און געקעמפט פאר זיין מלכות מיט די רוימישע לעגיאנען. אזוי געפינען מיר אויך במשך דער גאנצער שפעטערדיקער גלות-תקופה, — באגלייך מיט די גרויסע יידישע שרייבער, — א קייט פון יידישע דרשנים. פון א סך פון זיי, ד"ה פון די יעניקע דרשנים וואס זיינען אויך געווען שריפטשמעלער, האבן מיר די דרוש-ספרים וואס זיי האבן אליין גע-שריבן. באקאנט זיינען נאך די דרוש-ספרים, וואס זיינען געשריבן אויף העברעאיש און אויסגערעכנט פארן לומדישן און אינטעלעקטועלן עולם. די דרשות פון די פאלקסרעדנער, וואס זיינען גערעדט געווארן אויף דער פאלקסשפראך און פארן פשוטן פאלק, זיינען נישט אויפגעשריבן געווארן. און אויב יא — זיינען די דאזיקע חיבורים פארלוירן געגאנגען פאר דער נאכוועלט און ס'געפינען זיך פון זיי — אלס אונקום — איינצלענע עקזעמפלארן אין די אלמערס פון זעלטענע ביבליאמעקן. די אנגענומענע מיינונג, אז דער לוי פון דער יידישער געשיכטע פליסט אין יידישן בוך און נישט אויף דער יידישער גאס, ד"ה צווישן פשוטן אלטעגלעכן יידישן פאלק, האט געגאלטן ווי א זיכערער אקסיאם ביי דער גאנצער יידישער שרייבערישער אינטעליגענץ. אפילו אזא מאדערנער היסטאריקער ווי גרעץ האט קאנסטראוירט דעם גייסט פון יידישער געשיכטע נאך וועדליק דעם גייסט פון דער געשיכטע פון יידישן ספר. דערפאר אפשר זיינען יענע פראסטע דרוש-ספרים פארן פאלק נישט מיטגעגאנגען מיטן וועג פון יידישן בוך. זיי זיינען נאך געווען ענג פארבונדן מיט דער יידישער ווירקלעכקייט — און פון די היסטאריקער איגנאירט געווארן צו-גלייך מיט דער איגנאירטער יידישער ווירקלעכקייט.

די דרשנים פון מיטלעלטער און פון די שפעטערדיקע קומענדיקע תקופות זיי-נען, ווי געזאגט, אונדז איבערגעבליבן אין דער פארעם פון שריפטשמעלער. ס'רוב

האָבן זיי געמיינט אזוי צו פארבלייבן. יידישע שריפטשטעלער. זיי האָבן זייערע דרשות דורכום געוואלט פארבינדן מיטן געשריבענעם וואָרט. זיי האָבן דאָס לעבע-דיקע וואָרט צוגעפירט צום סמיל און צום אופן פון געשריבענעם בוך; מן-הסתם האָבן זיי אלצדינג, וואָס האָט אַ שייכות געהאט מיטן בילד פון ווירקלעכן און לע-בעדיקן לעבן פון יידן, אַרויסקאַרעגירט פון זייערע שפעטערדיקע אויפגעשריבענע דרשות. זיי האָבן דאָס לעבן באַטראַכט ווי אַ שמערונג צו פארבלייבן אין געדעכע-ניש פון די נאָכקומענדיקע דורות. אויך אַזעלכע רעדנער ווי דעמאָסטענעס און צי-צערע האָבן געמאַכט פון זייערע דרשות שריפטשטעלערישע ליטעראַטור.

איך גלויב, אז דער נאָמען „עם הספר“ פאסט זיך גיכער צו די גריכן ווי צו יידן. דאָס זאָגט שוין אליין דאָס גריכישע און רוימישע צערטלען און ציטערן פאַר דער נאָבלקייט פון דעם שריפטשטעלערישן סמיל. דער שרייבערישער סמיל איז ביי יידן געווען פאַרוואַרלאָזטער ווי ביי די אַנטיקע גריכן און רוימער. די אַנטיקע יידן האָבן געהאט פאַר אים, פאַרן שרייבערישן נוסח, ווייניקער קולט ווי די גריכן. עס איז גענוג צו פאַרגלייכן אַזעלכע צוויי אומשטערבלעכע ווערק ווי דער תנ"ך און האַמער, כדי צו זען ווי עס איז געווען דער קולט פאַרן וואָרט און ווי דער קולט פאַרן שריפט.

אונטער דער דירעקטער השפעה פון די אַראַבער און אונטער דער אומדירעק-טער השפעה פון די אַנטיקע גריכן האָט ביי יידן אין מיטלעלענער אָנגעהויבן צו ייאַקסן דער גרויסער פיעטעט פאַרן יידישן ספר. ביי די אינטעלעקטועלע שיכטן פון יידן האָט דער ספר אָנגעהויבן צו ווערן דער אַלף און תיו פון יידיש לעבן און יידי-שער עקזיסטענץ. דאָס האָט, מן-הסתם, נישט ווייניק מיטגעהאַלפן צו מינערן די אינטעלעקטועלע אויפמערקשאַפט און פיעטעט פאַרן לעבעדיקן יידישן לעבן און פאַרן לעבעדיקן יידישן מענטש. דעריבער איז עס נישט קיין ווונדער, וואָס פון די קאַרגע איבערגעבליבענע מאַטעריאַלן איז אונדז אזוי שווער צו רעקאָנסטרווירן די בילדער פון דער היסטאָרישער יידישער ווירקלעכקייט — ווי אזוי זי איז געלעבט געוואָרן אין די לאַנגע יאָרהונדערטער פון דער פריערדיקער יידישער געשיכטע. ערשט אין דער מאָדערנער יידישער ליטעראַטור צוזאַמען מיטן קינסטלערישן רע-געאָנס פון יידישער ווירקלעכקייט און צוזאַמען מיטן קולט פאַרן לעבעדיקן יידישן מענטש זיינען געמאַכט געוואָרן פרווון פון אַזעלכע רעקאָנסטרוקציעס ווי, למשל, שלום אש אין דער בישוף-מאַכערין פון קאַסמיליע און קידוש השם און י. אַפאַמאַש אין אַ מאָג אין רעגענסבורג.

די שפעטערדיקע דרשנים זיינען נאָך ווייטער געגאַנגען אינעם קולט פאַרן גע-שריבענעם וואָרט. זיי האָבן זיך אַכסאַלזט אָפגעקערט פון יידישן לעבן און דאָס גאַנצע געמייט פון זייערע דרשות אַריינגעבויט אין דעם שלל פון פסוקים און מא-מרים פון דער געשריבענער ליטעראַטור. די ליטעראַטור איז געוואָרן דער איינצי-קער יסוד. זי האָט אין איר פאַרעם און אין איר אופן אַכסאַלזט באַהערשט און אונ-טערגעיאַכט דאָס דרשנישע וואָרט. דער דרש האָט זיך אין גאַנצן פאַרלאָזטערט אינעם וואַלד פון דער יידישער שריפט. ער איז געוואָרן פונקט אזוי שאַרפזיניק, אזוי האַר-שפאַלטנדיק און אזוי פילפולדיק ווי די רבנישע ספרים. די אַפיציעלע דרשות פון די רבנים אין די שולן — די דרשות פאַרן פראַסמן עולם — זיינען געווען קונציקע געבייען פון תלמודישער סאַפיסטיק און זיינען אייגנטלעך געווען אויסגע-רעכנט גאָר פאַר גרויסע לומדים. אין פוילן האָבן אַפילו די רבנים געדורשנט הלכישע פשטלעך. דאָס פראַסמע יידישע פאַלק האָט זיך אין די הייליקע טעג געזאַמלט אין די שולן צו הערן די דרשות פון די רבנים. די רבנים זיינען איינגעהילטע אין טלי-תים געשמאַנען אויף די ערפאַרטיקע באַלעמערס און גערעדט שאַרפזיניקן פילפול.

עמך-יידן האָבן אַבער נישט געהאט קיין פאַרשטענדעניש פאַר די דרשות פון די רבנים.

צוגלייך מיט דער דאָזיקער שריפטשמעלערישער און ספרימדיקער עלאָקווענץ האָבן אויך פאַלקסרעדנער גערעדט צו דעם געמיט און צו דער פאַנטאַזיע פון פראַס-טע יידן. די האַרציקע פאַלקס-מגידים זיינען אַבער געבליבן אין שאַטן. די מאָדערנע צייט, איבערהויפט די נייע יידישע ליטעראַטור און די רעוואָלוציאָנערע יידישע אַרבעטער-באַוועגונג, האָט דעם ווירקלעכן און פשוטן יידישן מענטש אַרויסגעפירט אויף די פאָדערשטע ליניעס פון דער יידישער געשיכטע. אין יענע פאַרצייטישע צייטן זיינען נאָך ווייט נישט געהאַט אויפגעקומען אין די מו-חות פון די יידישע מאַסן אַט די פאָזיטיווע באַציאונגען צו דעם יידישן לעבן ווי צו דעם אייגנטלעכן טרעגער פון דער יידישער געשיכטע. די דרשנים, וואָס זיינען פאַרבליבן אינעווייניק אין די יידישע מאַסן און מיט די יידישע מאַסן געווען גייס-טיק פאַרבונדן, האָבן דערמיט אַליין אַרויסגעגעבן אויף זיך דעם ביטערן גור, היינט, אַז זיי געהערן נישט צו דעם דיאַלעקטישן וועג פון יידישער קולטור-געשיכטע און ביזן פונקט אַזוי ווי די יידישע ווירקלעכקייט גופא, נאָמענלאַז פאַרשווינדן פון דער היסטאָרישער אויבערפלאַך.

אַז אַזעלכע פאַלקס-דרשנים זיינען געווען און זיי זיינען אויך מיטגעוועזן מיט די יידישע מאַסן אין פרייד און אין טרויער, איז געווען. מיר ווייסן פון זיי ווייניק און זייערע שפורן זיינען בלייבע.

אין דער יידישער ליטעראַטור-געשיכטע ווייסן מיר אַיצט אַפילו פון אַ היפשער צאָל יידישע שריפטשמעלערנים, וואָס האָבן אויף עבר-טייטש געשריבן ביכלעך פאַר ווייבער און פאַרן פראַסמן פאַלק.

נישט בלויז די גענדענע פען, נייערמ אויך דאָס גערעדטע יידישע וואָרט האָט געהערט צו דער מואונג פון פרומע און גאָטספאַרכטיקע יידישע פרויען. אינע-זויניק אין די טיפענישן פון יידישן לעבן — וווּ אַלצדינג איז נאָך נישט אָפגעשלאָסן געוואָרן אין דער געאיידיאָלטער אַבסטראַקטער אַטמאָספער פון בוך — דאָרט האָבן זיך אַלע כוחות, אַלע קלאַסן און אַלע געשלעכטער פון יידישן פאַלק באַטייליקט אין דער שאַפונג פון נשמה-געמיט. דאָרט האָבן זיך געשטאַלטיקט די באַציאונגען צו יידיש לעבן, צו יידישע מידות און לעבנס-עטיק און אויך די באַציאונגען צום יידישן גאָט. הגם די אומפאַרשטענדלעכע תלמיד-חכמים זיינען ביים רבנו-של-עולם טאָ-קע דאָס אייבערשטע פון שטייטל, פאַרנעמט ער פונדעסטוועגן אויך די געבעטן און די ווערטער פון פראַסמע יידישע הערצער. אינעם גערעדטן און געשריבענעם עבר-טייטש האָבן מיר נאָך געהערט דעם אַמעס, די אַנשוואונגען און די בענגשאַפּטן פון דער לעבעדיקער יידישער מאַסע. די פשוטע יידן האָבן געלעבט אין יענע טיפע האַרציקע ווערטער אויף יידיש-טייטש, פונקט ווי זיי לעבן אין אַ דערהויבענעם און סטיליזירטן אופן אין דער נייער יידישער ליטעראַטור. מיר ווייסן, למשל, פון דער „הרבנית הדרשנית רבקה בת ר' מאיר". פון איר איז אַפילו געדרוקט געוואָרן אַ בפרל א"נ מינקת דבורה, מוסר מלוקט מגמרא ומדרשים בלשון אשכנז (ספריה-דורות ג' 69) מן-הסתם האָט זי געדרשנט בלויז אין די ווייבערשולן פאַר ווייבערישע צו-הערערקעס. אויך דער הרב יעקב מואה אין זיינע זכרונות (הוצאת ילקוט, תל-אביב) ברענגט, אַז זיין באַבע גיטל איז געווען אַ מגידקע און זי האָט בפירוש געדרשנט אין דער ווייבערשול. אפשר איז אויך די באַרימטע שרה בת טובים עפנטלעך אַרויסגעטראָטן אין די ווייבערשולן און דאָרט, פאַר די ווייבער, געלייענט אירע זונדערלעכע תחינות — יענע איידעלע יידישע השתפכות-הנפשן, וואָס דערציילן אונדז אַזוי פיל פון דעם געמיט און פון די נויטן פון דער יידישער פרוי. עס קוקט

אויס, אז דאס ווארט „זאגערין“ מיינט נישט א „פירזאגערין“ נאר טאקע א מגידקע, אן אראטארישע יידענע, וואס האט געזאגט מוסר און גאטספארכטיק געדרשנט פאר די ווייבער אין די זויבערשולן. „זאגערין“ איז די העברעאישע ווערטערלע-כע איבערזעצונג פון מגיד. מגיד — זאגער.

אין אט דער קורצער אפהאנדלונג איז נישט דאס ארט אדורכצוגיין די גאנצע לאנגע און אינטערעסאנטע געשיכטע פון גערעדטן און געשריבענעם עבר-טייטש. א שאד וואס דאס דאזיקע געביט איז דורכום פארלאזן געווארן פון אונדזערע גרוי-סע היסטאריקער. ניין, דאס ווארט אויף יידיש האט נישט געשפילט קיין קליינע ראל אין דער געשיכטע פון יידישן קולטור-לעבן. דער דובנער מגיד אבער איז געווען, אזוי צו זאגן, אן אנטשיידונגס-פיגור אין דער געשיכטע פון יידישן ווארט. ער געהערט צו אונדזער תקופה. זיין דערשיינונג האט א באזונדערן אינטערעס אויך פאר דער געשיכטע פון דער יידישער ליטעראטור. איבערהויפט געהערט ער צו דער געשיכטע פון איר אידעאישן און רענעסאנסלעכן מהות. די רענעסאנס-אידעע און די היסטארישע פריאריטעט, וואס די יידישע ווירקלעכקייט האט באקומען דורך דעם פרעזיום אין דער ליטעראטור און דורך דער רעוואלוציאנערער יידישער ארבעטער-באוועגונג אין לעבן — אין דעם דאזיקן גרויסן היסטארישן פראצעס איז דער דובנער מגיד געווען כמעט ווי א פיאנערישע פערזענלעכקייט. הגם זיין פיאנערישקייט איז דורכום געווען אן אומבאקאנטע הן פארן דובנער מגיד גופא, הן פאר זיין גאנצער סביבה.

ווען מ'וויל שרייבן די גייסטיקע געשיכטע פון מאדערנעם יידישן רענעסאנס, מוז דער דובנער מגיד — אויף זיין אופן — געשטעלט ווערן אויף דעם געהעריקן פלאץ.

2.

אין דעם פאלגנדיקן קאפיטל וועל איך געבן א קורצע ביאגראפישע כאראקטעריסטיק פון דובנער מגיד. קודם-כל וויל איך זיך באמערקן צו צייכענען דאס אייגנע-מלעכע גייסטיקע בילד זיינס און אנווייזן וואס עס זיינען דעם דובנער מגידס פאר-דינסטן און פיאנערישקייטן פאר די אנטוואונגען און דערגרייכונגען פון דער מאדערנער יידישער קולטור.

עס איז פולקאם זעלבסטפארשטענדלעך, אז דער דובנער מגיד איז נישט מיט קיין שום נאטאטארישן מיין געגאנגען אויף א נייעם וועג פאר דער קולטור פון יידישן ווארט. ער איז נאר געווען דער נאטאטאר אין סטיל, אין אופן און אין דער באציאונג צו יידן און צו יידישן לעבנס-שטייגער. הגם ער האט געהאט פיל חוש און פארשטענדעניש פאר יידישער רעאליטעט — האט ער, דער דובנער מגיד, פונדעסטוועגן אבסאלוט נישט געהאט אין זיך דאס רעוואלוציאנער-נאטאטארישע ווי די חסידים, למשל. דער דובנער מגיד איז נאך מיט ביידע פיס געשטאנען אין דעם אופן פון דער אלטער רבנישער קולטור. ער האט געלעבט מיט די געפילן פון קאנטערוואסטיאן יידישן לעבנסשטייגער און נישט געוואלט דארט רירן און מינערן אויף א האר. גראד אויפן וועג פון דער קאנטערוואסטיאן פרומקייט האט דער דובנער מגיד געוואלט צוגיין צום יידישן מענטש.

זייענדיק א בן-דור פון דעם אויפקומענדיקן חסידות האט ער אפילו נישט בא-נומען די געוואלדיקע — היסטארישע — נאענטקייט צווישן אים מיטן חסידות. וואס-רעם — אויך דאס חסידות האט אנגעהויבן צו זען אין דעם לעבעדיקן יידישן מענטש אלע ווערטן, אלע מדרגות און געהויבנקייטן פון דער יידישער עקזיסטענץ

און פון דער יידישער געשיכטע. בלויז דאס חסידות איז געווען טעמפערעאמענטפֿור-
לער און רעוואלוציאנערער. עס האט גאנץ באשיימפערלעך — הגם גענוג פארויב-
מיק — אנגעהויבן צו מינערן דעם ווערט פונעם געשריבענעם ספר לגבי דעם
ווערט פונעם לעבעדיקן יידיש. דאס חסידות איז געווען דורכאויס קעמפער-
ריש און דורכאויס אנגרייפערש קעגן א סך אנגענומענע אנשיאונגען און קעגן א
סך געהייליקטע מנהגים. אין קאמף מיט די קאנסערוואטיווע מתנגדישע רבנים
האט דאס חסידות געוואלט מינערן דעם קולט פארן רבנישן ספר. דער יידיש-
דאס איז יידישטום — דאס איז געווען דער היסטארישער אויסבליק פון חסי-
דות. דאס חסידות האט אנגעהויבן אויסצומראגן די אידעע, אז דער לעבעדיקער
יידישער מענטש איז דער הויפט טרעגער פון יידישער
גייסטליכקייט. אז אין אים, אינעם ייד, געשעט אלץ וואס איז היסטאריש
און היסטאריש-גייסטיק אין יידישן געשיכטלעכן קיום. ביי זיין גאנצער חשיבות
איז דאס יידישע ספר — וועדליק דעם חסידות — נישט מער ווי א צווייטראנגיקער
מיטגלידער אויפן היסטארישן וועג פון יידישן מענטש. אינעם יידישן מענטש גופא
ליגן אלע טיפע כוחות און די — דיאלעקטישע — געהיימנישן פון יידישן וועלט-
דאזיין. אט דאס נייע און רעוואלוציאנערע איז געווען דער אייגנמלעכער איינשטעל-
פון חסידות. אויך דאס חסידות האט זיך געשטעלט מיטן פנים צו דער יידישער
ווירקלעכקייט. נישט מער, דאס חסידות האט געקוקט אויפן יידישן מענטש פון א
ווייזאנערשן און מיסטישן קוקפונקט. די געהיימנישפולע שפילן פון אן אבסאלוטן
איבערקאסמאס האט דאס חסידות אנגעהויבן אריינצושטעלן אין די לעבנס-באווע-
גינגען פון א מיקראקאסמאס — פון דעם ווונדערלעכן „עולם-קטן“ וואס הייסט
יידישער מענטש. קאבאליסטישער פאנטעאזם.

דער דובנער מגיד, אין זיינע באציאונגען צו יידישער ווירקלעכקייט, איז געווען
א רעאליסט, רעאליסטיש-סאציאל און רעאליסטיש-עמיש. ער איז אין גאנצן גע-
שטאנען אויפן באדן פון טעאלאגישן דואליזם פון אלטן יידנטום. דער מענטש האט
זיך אים נישט געוויזן אינעם מיסטישן וועלטבילד. אין העכערן מענטשלעכן לעבן
האט ער געזען די הארמאניע פון מידות און די מאראלישע פליכטן לגבי זיך און
זיינע מיטמענטשן. און לגבי דעם אבסאלוטן — האט ער געזען בלויז די הכנעה
פארן וועלט-באשעפער. דער דובנער איז מיטן מענטש נישט געפלוין אין די הימ-
לען און אים נישט אוועקגעשטעלט אין מיטן די פליינען פון מיסטישן פאנטעאזם.
פארן פשוטן יידישן מענטש האט ער געהאט די טיפסטע ליבשאפט, אבער ער האט
זיך מיט אים נישט פאנטעאטיש עקזאלטירט. ווי א גרויסער און איראנישער
מענטש-קענער, האט דער דובנער מגיד געקוקט אויפן מענטש פון קוקפונקט פון
די אייביקע מענטשלעכע שוואכקייטן. ווי א רעליגיעזער דואליסט, איז ער
צוגעגאנגען צום מענטש נישט ווי צו א מיסטישן וועלט-פענאמען, נייערט ווי צו
גאטס א שאפונג, א שאפונג וואס האט אויף זיך רק מאראלישע פליכטן און איז אין
זיין שוואכער הילפלאזיקייט קוים בכוח עפעס פון אט די פליכטן מקיים צו זיין.
דער מענטש זינדיקט מער פון שוואכקייט ווי פון שלעכטסקייט. די ליבע צו
מענטשן און דאס רחמנות אויף זייער הילפלאזן גורל איז דאס העכסטע געבאט
פון דעם עמישן מענטש. בלויז אן איינצלנער צדיק האט, ווי-עס-איז, אין זיך גובר
געווען זיינע מענטשלעכע שוואכקייטן און האט זיך דיסציפלינירט אין דער הכנעה
צום וועלט-באשעפער. מענטשלעכע הכנעה הייסט ביים דובנער מגיד דאס באווסט-
זיין פון דער מענטשלעכער קליינקייט און צופעליקייט אין די גרויסע מעשים פון
דעם וועלט-באשעפער. אויב איינער א גרויסער יחיד קומט אפילו אריבער צו דער
גרענעץ פון דער גרויסער וועלט-הכנעה, ד"ה צו דער גרויסער וועלט-דערקענטע-

ניש, דארף ער פארט וויסן, אז ער קאן זיין אייגענעם נצחון איבער די מענטשלעכע שוואכקייטן בשום אופן נישט שמעלן ווי אן אקסיאמאטישע פאדערונג פאר דעם כלל פון מענטשן. דאס אינעווייניקסטע ביי קומען - זיך פון דער פער - זענען לעכטיקייט איז נישט קיין מעגלעכער וועג פארן כלל. אויפן מענטשן דארף מען זיך מרחם זיין און אים מוחל-זיין אין ליבשאפט, מחמת דער מענטש קאן סוף-כל-סוף נישט גובר זיין די אינסטינקטן און די באגערן פון זיין בלוט. דער גאנצער מענטשלעכער גורל איז א קאמף מיט זיינע אייגענע יצרים. וואס איז דער מענטש? א פלעווע אויף די שטורעמוויגן פון דער וועלט.

אין דעם דאזיקן פרט געהערט דער דובנער צו די פסיכאלאגיש-עטישע חוק-רים. צו די דערקענער פון מענטשלעכן מהות. דורך אטרא דער מענטשן-קענטשאפט קומט ער צו דער פאלקסטימלעכער ליבשאפט צו מענטשן, צום גרויסן וועלט-רחמנות אויף מענטשן. דער מענטש — דאס זיינען די מענטשלעכע טאג-מעגלעכע קליינע מעשים, קליינע זארגן און קליינע טועכצן.

אט די קליינע מעשים פון יעדן טאג האט דער דובנער מגיד גענומען פאר א משל סיי פאר דער באשטימונג און סיי פאר דעם גורל פון מענטש. דאס פשוטע לעבן, די מעשים פון טאג-מעגלעכן מענטש גיבן דאס פנימותדיקע שפיגל-בילד פון מענטש-לעבן מהות, פון זיין עצם. נאר דארט קאן מען דעם מענטש דערקענען, און דער-קענענדיק אים — אויף אים רחמנות האבן און אים ליב באקומען. אין דעם וואכע-דיקן קליינעם טאג זעען מיר גיכער דעם מענטש, ווי אין דעם אבסטראקטן געדאנ-קען-בילד פון די ספרים. אין אונדזערע טואונגען אנטפלעקן מיר זיך אויף א ווארערן אופן ווי מיר אנטפלעקן זיך אין אונדזערע געדאנקען, דאס גאנצע מענטשלעכע לעבן איז נישט מער ווי א שוימבילד פון א חלום און ווי א שאטנשפיל פון בלינדע. מיר טוען אונדזערע טואונגען מיט אן אינגערעדטער זיכערקייט, אז די וועלטגיטער אין אונדזערע הענט זיינען טאקע עפעס א ממש. ניין. פון דער וועלט האבן מיר נישט מער נייערט דעם ווינט פון אונדזערע ווונטשן. טיפע מענטשלעכע הכנעה און עמי-שע פליכטן — דאס איז דאס איינציק רעאלע און איינציג ווארע אין אונדזער לעבן. ווארהאפטליך — ווען מיר גייען אוועק פון די דאזיקע וועלטפליכטן אונדזערע, און ווען מיר הארבן-אויף דעם לאק-רוף פון די עגאאיסטישע יצרים אין אונדזער בלוט — צו וועמען זיינען מיר דעמאלט געגליכן? סידן צו יענע בלינדע נארישע בעט-לערס, פון וועלכע דער דובנער מגיד דערציילט אונדז א ווונדערלעכן משל:

א ייד א לץ איז געגאנגען אין גאס, האט ער געטראפן שטיין א כאפטע בלינדע בעטלערס. זיי זיינען געשטאנען אליין אן זייער זעעוודיקן פירער. האט זיך אים, דעם שקאצישן ייד, פארגלוסט צו מאכן פון זיי הונק. דער ייד האט זיך הויך אויפן קול אנגערופן צו די בלינדע בעטלערס:

— נאדיר א גילדן, און צעטייל אים, גיב יעדן צו צען גראשן.

אין דער אמתן האט דער לצישער ייד קיין גילדן קיינעם נישט געגעבן. איז געווארן צווישן די בלינדע א קריגעריי און א געשלעג. איעדער בלינדער האט געמיינט, אז דער צווייטער בלינדער האט צוגענומען דעם גאנצן גילדן פאר זיך און וויל קיינעם נישט געבן זיין חלק. די בלינדע בעטלערס האבן זיך צעכייילט און צעשלאגן; דער לץ איז געשטאנען פון דערווייטנס און געקייכט פון געלעכטער צוליב זיין שקאצישן שפיצל.

ביז עס איז אנגעקומען דער זעעוודיקער פירער פון די בלינדע בעטלערס און גענומען זיי אויפקלערן, אז זיי רייסן זיך אלע אויסמיט איבער א גארנישט. מחמת באמת האט קיינער קיין גילדן נישט באקומען. דער שקאצישער ייד האט בלויז פון זיי געטריבן ליצנות.

די בלינדע בעמלערס זיינען די מענטשן; דער שקאציסער ייד איז דער יצר-הרע; דער זעוודיקער פירער איז דער חכם*).

נאך א מעשה וועגן א משל טראגט זיך ארום פון דובנער מגיד. דאס זיינען פון די משלים וואס געפינען זיך נישט אין זיינע ספרים. זיי גייען ארום בעל-פה צווישן יידן. זיי גיבן אונדז, ווי מיר וועט שפעטער אויסקומען צו באווייזן, א שליסל צו דעם סטיל און דער עפישער פארעם פון דובנער מגידס משלים: מען האט אמאל דעם דובנער מגיד געפרעגט פארוואס האט דער משל אזא כוח און מאכט אויף מענטשן א שטארקן רושם. האט דער דובנער מגיד געזאגט: איך וועל עס אייך דערקלערן מיט א משל:

דער אמת איז אמאל ארומגעגאנגען אין גאס הויל און אדם-נאקעט. קיין מענטש האט דעם נאקעטן אמת נישט געוואלט לאזן איבער דער שוועל. ווער עס האט דעם אמת באגעגנט פלעגט פון אים אנטלויפן מיט שרעק. דער משל איז געווען אויסגער-פוצט און שיינע מלבושים פון פארביקע קאלירן. פרעגט דער משל: זאגט מיר רב אמת, וואס דרייט איר זיך ארום איבער די גאסן פארמרהשחורהט און דערשלאגן? ענטפערט דער אמת: שלעכט, ברודערקע משל. איך בין שוין אלט, זייער אלט און קיינער וויל מיך נישט קענען. זאגט דער משל: נישט דערפאר וואס דו ביסט אלט האבן מענטשן דיר נישט ליב. אט בין איך אויך זייער אלט און פונדעסטוועגן וואס עלטער איך ווער, אליין מער ליב האבן מיך די מענטשן. איך וועל דיר פארטרויען א סוד וועגן די מענטשן. זיי האבן ליב, אז אימלעכע זאך זאל זיין אויסגעפוצט און א קאפעטשקע פארשטעלט. איך וועל דיר אויסלייען אזעלכע קאלירטע מלבושים ווי מיינע, טו זיי אן און דו וועסט זען ווי מענטשן וועלן דיר ליב האבן.

דער אמת האט געפאלגט די עצה פון משל און זיך אויסגעפוצט אין דעם משלם קליידער. זינט דעמאלט גייען אמת און משל האנט ביי האנט און מענטשן האבן זיי ביידן ליב.**)

3.

ר' יעקב בן ר' זאב קראנץ, דער א. ג. דובנער מגיד, איז געבוירן געווארן אין יאר ת"ק (געשטארבן אין תקס"ה) אין שטעטלע זשעמל לעבן ווילנע. זיין פאטער איז געווען א גרויסער למדן און אן איידעם פונעם באווסטן גאון ר' נחום אבד"ק קאברין. דער רעדנערישער טאלאנט פון דובנער מגיד האט זיך געוויזן שוין אין זיי-נע יונגע יארן. צו אכצן יאר האט ער געדרשנט פון דעם שול-באלעמער אין דער שטאט מעזריטש (שעלעצער קאנט, פוילן). מעזריטשער ישיבה איז געווען בא-רימט איבער גאנץ פוילן און דער יונגער יעקב קראנץ איז געקומען אהין לערנען. מעזריטשער יידן זיינען געווען גרויסע בעלנים אויף מגידות. זיי האבן זיך באלד דערקענט אויפן גרויסן מגידישן טאלאנט פון „זשעמלער בחור". זיי האבן אים גע-בעטן דרשענען. דער „זשעמלער בחור" האט געדרשנט פאר מעזריטשער יידן און ביי אלעמען שטארק אויסגענומען. ענדלעך איז ער געווארן דער שטאט-מגיד פון מעזריטש. צוויי יאר בלויז איז ער דארט געווען מגיד. באלד איז ער בארימט גע-ווארן בכל תפוצות ישראל ווי אן אויסערגעוויינטלעכער צדיק און אויסערגעוויינט-לעכער מגיד. ער איז געווארן שטאט-מגיד אין זאלקאווע, שפעטער אין דובנע.

(* משלים פון דובנער מגיד, א. 5. פערל (אלף בץ), ז' 12. פארלאג אלף, ווארשע 1937.

(**) דארט.

דארט איז ער געווען מגיד גאנצע אפיצן יאר. דערנאך איז ער געווארן מגיד אין אג-
דערע שטעט, אין וואלאדאווע, אין בעלעס און אין זאמאשטיש. אין זאמאשטיש איז
ער געווען מגיד פופצן יאר און דארט נפטר געווארן.

דער דובנער מגיד איז אַרומגעפאַרן דרשענען אין פאַרשיידענע יידישע ישי-
בים אין רוסלאַנד, פּוילן, קיר"ה און דייטשלאַנד. אין בערלין איז אים געקומען הערן
דער באַרימטער משה מענדעלסאָן. מענדעלסאָן האָט דעם דובנער באַצייכנט ווי
דעם „יידישן עזאָפּ", דער פאַרגלייך איז נישט קיין ריכטיקער. דער דובנער מגיד
איז נישט קיין „פאַבל-דיכטער", און האָט זיינע משלים קיינמאל נישט גענומען פון
דעם לעבן פון די חיות.

אין זאמאשטש איז דער דובנער מגיד געווען ראש-ישיבה. אפילו א הארבן תוס-
פות האט ער פאר די שארפע לומדישע בחורים מסביר געווען מיט א שיינעם משל
פון יידישן לעבן מחוץ די ווענט פון בית-המדרש (ר' יצחק פלאם אין דער הקדמה
צום ספרה-מידות).

דער פראטאקאל פארן יידן האבן זיך דורכן דובנער מגידים משלים געפילט גאר דערהויבן. אין די שפיגללידער פון מאג-טעגלעכן יידישן לעבן אויף דער גאס, אויפן מארק און אין קראם — אויך אין פשוטן לעבן פון דער יידישער פאמיליע — האט דער דובנער מגיד געזען די סימבאלן פון דעם מאדעראליזשן גאנג פון דער וועלט. די ארעמקייט און נויטן פון יידישן מאסנמענטש האט ער אויפגעהויבן צו די ליכטיקע מדרגות פון נשמה-אידלקייט, און צו די גרויסע לעבנס-קלוגשאפטן פון רעזאנירנד-דיקער חכמה. די מעשים און מעשיות פון פראסטן יידישן לעבן זיינען אין מויל פון דובנער מגיד געווארן גלייכענישן צו די אייביקע אמתן פון דער תורה. אפילו נאכן דובנערס טויט — שרייבט זיין זון ר' יצחק קראניץ אין דער הקדמה צום אוהל יעקב — זיינען יידן מאסנענטשן געקומען צו לויפן אין די שולן, כדי צו הערן דעם דובנער מגידים משלים וואס ער, ר' יצחק קראניץ, און אנדערע נאכפאלגנדיקע מגידים האבן דערציילט פונעם דובנער מגיד.

אבער נישט כלוין פארן פראסטן פאלק זיינען די מעשיות פון דובנער מגיד גער
ווען טיפע קוואלן פון דערהויבנקייט. אין דער פאלקסטימלעכער און באשיידענער
נידוקות פון זיינע ווערטער און אין דער שארפער מענטשן-קענטשאפט, וואס האט
געשמעקט אין זיינע מעשיות פון רעאלן יידישן לעבן, האבן אויך די תלמידי-הכנים
און די גאונים פון דור דערווען די באגלייט-סימבאלן פון די העכסטע געדאנקען פון
יידישן אינטעלעקט.

ווי זוייט דער דובנער מגיד דערנענטערט די גרויסע מאַראַלן פון יידישן גייסט צו דעם טאָן און פֿילן פון פשוטן יידישן מענטש דערצוילט זיין תלמיד ר' בעריש פלאם (שפעטערדיקער מגיד פון מעזריטש) אין זיין הקדמה צום ספר המדות:

אין מאל איז דער דובנער מגיד געקומען קיין יארזשלאוו. דער דארטיקער רב, ר' הירש וואהל, באקאנט אלס ר' הירש מייזעס, האט דעם מגיד אריינגענומען צו זיך אין זיין אריין, האט אים אפגעגעבן א באזונדער חדר ווו דער מגיד זאל קאנען רואק זיצן און לערנען במשך גאנצע צוויי אדער דריי וואכן, וואס ער האט גע- מראכט צו פארבלייבן אין יארזשלאוו. ביים יארזשלאווער רב איז געווען אן איי- דעם אויף קעסט, ר' יעקב ארנשטיין, דער שפעטערדיקער לעמבערגער רב. דער לומדישער איידעם האט געהאט א חבר, ר' הערשעלע, וועלכער איז נאכדעם געווען רב אין באנהארד. דער איידעם ר' יעקב מיט זיין חבר האבן א סך פארברענגט צו- זאמען מיטן דובנער מגיד. יעדעס מאל ווען ער האט געדרשנט אין שול זיינען זיי מיט אים מיטגעגאנגען, כדי צו הערן זיין דרשה. ווען דער דובנער מגיד האט בא-

דארפסט האלטן זיין לעצמע דרשה; האט ער געזאגט צו די צוויי עילוישע יונגעלייט: „היינט איז בעסער, אז איר זאלט נישט גיין מיך הערן. אן עבירה די צייט וואס איר זענט מבטל פון לערנען.“ ווען די יונגע לומדים האבן אים געפרעגט: „וואס עפעס גראד דאס מאל ווילט איר נישט, אז מיר זאלן אייך הערן?“ — האט זיי דער דוכ-נער מגיד דערציילט, אז מיט יעדערער פון זיינע געזעגענונגס-דרשות מאכט ער תמיד דעם עולם שטארק וויינען. ווארעם ער וויל וועקן די יידישע הערצער צו הכנעה און מוסר; אזוי ווי די צוויי יונגעלייט האבן שוואכע הערצער, וויל ער זיי פאר-שפארן דאס וויינען. די יונגעלייט האבן געענטפערט: „האט נישט קיין מורא, רבי, מיר זיינען נישט קיין המונישע יידן. מיר וועלן נישט וויינען.“ וואס איז ווייטער געשען וויל איך לאזן דערציילן ר' בעריש פלאמען אין זיין שווערן רבנישן לשון-קודש. ר' בעריש פלאם גיט איבער, וואס ר' יעקב ארנשטיין האט אים פערזענלעך דערציילט פון יענער מערקווירדיקער סצענע. זאל דער לייענער זען מיט וואסער ידא-הכבודיקן ציטער דעם דוכנערם תלמידים האבן גערעדט פון דוכנער מגיד:

אחר תפלת המנחה, בעלות הצדיק נ"ע על הכימה אשר לפני ארון-הקודש, אני התחלתי לבכות תיכף. בראותי אותו עולה והבטתי בפניו ובתנועותיו, פחד קראני ורעדתי, ואבך גם כטרם פתח את פיהו הקדוש, והברי היה עומד אצלי כמתקש לנסות את כוחו, והיה עומד כמו חצי שעה ולא בכה, ואחר כך, כאשר התחיל לבכות, בכה במר-לב, עד כי כמו רבע שעה חלה את חליו בסכנה גדולה, כי היה איש רך וענוג וחלוש עד מאוד.

דער ווילנער גאון, וואס איז אין זיין צייט געוועזן דער גרעסטער אויטאריטעט צווישן די גדולי-התורה, האט ארויסגעוויזן אויסערגעוויינטלעכע סימפאטיעס און שוואכקייטן צום דוכנער מגיד און צו זיינע מעשיות. אגב, וויל איך דא אויפמערק-זאם מאכן אויף איינעם פון די היסטארישע טעותים: מ'האט די התנגדות צום חסי-דות תמיד באצייכנט ווי א קאמף פון די יידישע „טרוקענע“ ראציאנאליסטן קעגן די יידישע איראציאנאליסטן; א קאמף צווישן יידישן דיין מיטן יידישן גע-פיל. אין דעם דאזיקן פרט מוז זיכער געמאכט ווערן א רעוויזיע אין דער גע-שיכטלעכער איינשטעלונג. איבערהויפט מוז רעוויזירט ווערן די דאזיקע געשיכט-לעכע איינשטעלונג בנוגע דער פערזאן פון ווילנער גאון. איז דאך דער ווילנער גאון געשטאנען אין דער שפיץ פונעם קאמף מיטן חסידות. ניין, אין אידעאישע קאמפן קאן מען קיינמאל נישט קלאר אנווייזן די גרענעץ צווישן שכל און געפיל. אויף דער זייט פון יידישן געפיל געפינען זיך א סך ראציאנאליסטן ווי, למשל, דער מחבר פון תניא, וואס האבן געזוכט דעם סינטעז צווישן ראציאנאליזם און מיסטיציזם; אויף דער זייט פון יידישן שכל איז געשטאנען דער וויל-נער גאון, וואס האט זיין פילפולדיקן ראציאנאליזם געוואלט סינטעזירן מיטן מי-כאס פון פראסטן יידישן פאלקסלעכן און מיט דער געהייליקטער ליבשאפט צום פראסטן יידן. פארן ווילנער גאון איז דער דוכנער מגיד געווען די אידעאלע פער-זאן פון דעם דאזיקן סינטעז. הגם דער דוכנער מגיד איז וואס שייך לומדות אפ-געשטאנען פון א סך גדולי-התורה אין זיין צייט, האט ער אבער זיין באשיידנקייט אין פאלקס-צידיקות ווונדערלעך סינטעזירט מיט די שכלדיקע געבאטן פון דער תורה. ער האט זיך באמיט צו זען אינעם גאנג פון פשוטן יידישן לעבן די באהאלטענע דרכים און די רחמימדיקע געדאנקען פון דעם וועלט-באשעפער. דער ווילנער גאון האט באטראכט דעם דוכנערם באזוכן ביי אים פאר א גרויס גייסטיק פארגעניגן. דער גאון האט ממש געגארט צו פארגעמען די מעשיות וועגן יידן אין דעם מויל פון דוכנער מגיד.

דאס פאלק דערציילט א מעשה וועגן א צוזאמענטרעף פון די דאזיקע צוויי נע-

הויבענע יידישע פערזענלעכקייטן פון יענער צייט. די דאזיקע מעשה גיט אויף א שארפן און אידעאלישן אופן די כאראקטעריסטיק סיי פון ווילנער גאון און סיי פון דובנער מגיד:

דער ווילנער גאון איז, כידוע, געווען א יושב-אוחל, כמעט נישט ארויסגעגאנגען מפתח ביתו, געזעסן תמיד ביי זיך אין חדר, די פענצטער פארמאכט אויף די לאדנס אפילו בייטאג, און עוסק געווען יום ולילה אין תורה און אין עבודה.

אין יענע יארן האט געשטמט דער דובנער מגיד. ער איז געווען דער דרשן נפלא און דער גרויסער מוכיח. האט דער גאון געשיקט נאכן דובנער, ער זאל אים קומען זאגן תוכחה.

דער דובנער מגיד איז געקומען, געזען דעם גאונם הנהגה, ווי ער איז אפגע-שיידט פון דער וועלט און גייט נישט ארויס מפתח ביתו.

דער דובנער איז געבליבן מיטן גאון ביחידות.

— א קונץ צו זיין א ווילנער גאון בעת מ'יצט סגור ומסוגר בחדרי-חדרים און מ'איז עוסק אין תורה? — האט דער דובנער מגיד געזאגט צום ווילנער גאון. ארויס-ניין אין גאס צווישן מענטשן, עוסק זיין אין הויות-העולם, טאן משא-ומתן און דע-מאלט בלייבן ווילנער גאון — דאס איז א קונץ.

דער גאון הערט אויס דעם דובנער און ענטפערט קורץ און שארף: כ'בין נישט קיין קונצן-מאכער.

אויב דער דובנער מגיד האט אמאל — מחמת זיינע מירחות און ארומפארע-נישן איבער פארשיידענע יידישע ישובים — נישט באוויזן צו קומען צום גאון קיין ווילנע, האט דער גרעסטער תלמודישער אויטאריטעט אין זיין צייט געשריבן בריוו צום דובנער, וואס רירן ממש מיט זייער באשיידנקייט און מיט זייער בענקשאפט נאכן פאלקסטימלעכן דובנער צדיק און זיינע מעשיות פון יידישן אלטעגלעכן לעבן. איך ציטיר אומישנע פארן לייגענער אט-א די בריוו פון ווילנער גאון צום דוב-נער מגיד. איך גיב זיי אין 'העברעאישן אריגינאל, ווי זיי זיינען געדרוקט אין אן אלטער הגדה (סדר הגדה של פסח עם פירוש חדש זרע ג'ד, ווילנע תרי"ב — 1852).

ב"ה יום ב' פ' וישב תקנ"א

שלום רב לאה"נ ה"ה הרב המופלא ומופלג בתורה המפורסם לשבח כבוד מוהר"ר יעקב מ"מ דק"ק דובנא.

אחרי דרישת שלום כמשפט לאהובי אבקשה את שאהבה נפשי שיבא אצלי, ונפלאות היא בעיני אשר לא בא אלי עד הנה זה שלש עשרה שנה. עתה באתי לעוררו: כנפש א"נ הד"ש וטובתו אליהו במהו' ש"ז זצלה"ה.

ב"ה יום ב' י"ד סיוון תקון (תק"נו) תפלתי

שלום רב לאהובי ידידי ה"ה הרב המופלג דובר צדק ומישרים כבוד מו"ה יעקב נ"י.

אספרה נא לידידי על גמולות אשר גמלני ה' ברב טובו. חלץ נפשי מתחלואות קשות, הפליא לעשות עמדי. יבוא ידידי לביתי ואל יאחרו פעמיו להשיב רוחי ולהש-תעשע אתי כפעם בפעם. בראותו כתב זה יורו נסיעתו ואל יאחר. דברי אוהבו נאמנו המצפה על ביאתו לשלום, אליהו במו"ה ש"ז זצלה"ה.

הגם דער דובנער מגיד איז געווען אויסערגעוויינטלעך פאפולער בכל תפוצות ישראל, האט ער פונדעסטוועגן זייער ווייניק געשריבן. ער האט, ווי עס קוקט אויס, געגלויבט, אז די שריפטשמעלערישע פען שמעלט אונזעך אן אינטעלעקטועלע מחיצה צווישן אים און די פראסטע יידן, צו וועלכע זיין הארץ האט תמיד געברענגט מיט הכנעה און ליכשאפט. ער האט זיך מיט גארנישט געוואלט ארױסױסן בױבן פון דער יידישער מאסע. תמיד האט ער אין זיי געזען די לעבעדיקע און טיפע קוואלן פון אלע גייסטיקע יידישע דערהויבנקייטן. ער איז אנטלאפן פון דער פאליאנ-בישער איזאלירטקייט פון א שריפטשמעלער. יידן דערציילן: מ'האט אמאל דעם דובנער מגיד געפרעגט פארוואס ער שרייבט נישט אן קיין חיבור אויף תורה, נבי-אים אדער מדרשים, וואס זאלן אנטהאלטן זיינע דרשות און פשמים. אזוי טוען דאך אנדערע גאונים און דרשנים, האט ער געזאגט: איך וועל אייך דערויף ענטפערן מיט א משל:

א גביר מאכט חתונה זיינס א קינד. צו דער סעודה קומען זייער פיל געסט, רייכע יידן און ארעמע לייט. זיי עסן און טרינקען און זיינען זיך משמח. דער חילוק איז אכעה: דער געבעטענער גביר וואס זעצט זיך ביים טיש, עסט די מאכלים און טרינקט די משקאות מיט א געוויסן סדר. פריער עסט ער פיש, דערנאך נעמט ער א ביסעלע משקה, דערנאך יויך מיט לאקשן, פלייש, צימעס. צום סוף טרינקט ער אויך א גלעזל וויין. דער ארעמאן שטייט אין דער זייט און עסט פלינק אויף דאס איבערגעבליבענע אויף די טעלער. דער ארעמאן קאן נעבעך נישט ווארמן אויף קיין סדר. ער מישט אויס פיש מיט יויך, פלייש מיט הערינג, הייס מיט קאלט, אבי ווייטער צו קאנען כאפן וואס מען ווארפט אים צו.

דאס אייגענע איז אויך מיט מיר. דער גרויסער גאון פון ווילנע זיצט שמענדיק ביי זיין הייליקן טיש על התורה ועל העבודה. ער קאן געניסן פון דער חכמה און הריפות וואס כביכול טיילט אים צו מיט סדר און ארדענונג. אבער איך, א ייד, וואס וואנדערט ארום איבער שמעט און שמעטלעך — איך מוז זיך באנוגענען מיט דעם וואס כביכול ווארפט מיר צו פון צייט צו צייט. אט פאלט מיר איין א פשט אויף א פסוק פון חבקוק און באלד דערנאך א משל אויף די רייד פון בלקן צו בלעמען, אדער גאר א דרש אויף פרשת נח. איך מוז די אלע זאכן בחפזונדיקערהייט, אן א סדר פארצייענען און גרייטן זיך ווייטער צו פארן אין וועג אריין.*

ס'רוב משלים און דרשות, וואס מיר האבן פון דובנער מגיד, זיינען נאר גע-ווען קליינע און קורצע נאטיצן, וועלכע ער האט מן-הסתם אויפגעצייכנט בלויז ווי קאנספעקטן פון זיינע מגידות. איך בין אפילו גענויגט אנצונעמען די השערה, אז די קאנספעקטן פון די משלים האט דער דובנער מגיד אויפגעצייכנט אויף לשון יידיש. ווארעם אין אוהל יעקב זיינען זיי איבערגעגעבן פון די רעדאקטארן היפש מרוקן און אין אן אפיציעלן רבנישן העברעאיש. ס'איז נישט דעם דובנערם שפראך. אין דעם ספר המידות, דאס איינציקע ספרל וואס ער האט זיכער אליין אנגעשריבן, דארט האט זיך דער דובנער מגיד אויסגעטריקט אין א בעסערן און אין אן עפי-שערן, געמיטפולערן לשון-קודש. יעדנפאלס דאס שריפטשמעלערישע און דאס גע-מיט פון דער פען איז נישט געלעגן אין די אמביציעס פון דובנער מגיד.

הגם ער האט זיינע דרשות געבויט סיי אויפן יידישן ספר און סיי אויפן יידישן

(* משלים פון דובנער מגיד. א. ל. פערל, ווארשע, 1937.

לעבן, האט ער פערזענלעך זיך געהאלטן בלויז ווי א טייל פון דער פראסט-פשוטער יידישער ווירקלעכקייט און מיט איר זיך גייסטיק און גורלדיק אי-דענטיפיצירט. ער האט געוואלט דורכום בלויבן אין מיטן די האמעטנע געשעענישן פון יידישן ספר. אויך אין דעם דאזיקן פרט געפינען מיר א פאלקס-מעשה וועגן דובנער מגיד און אויך זי באראקטעריזירט אויף א שארפן און גרויסארטיקן אויפן דעם גאנצן לעבנס-סטיל פון דובנער מגיד:

אין מאל שבת איז דער דובנער מגיד געשטאנען אויף דער בימה און גערעדט. די שול איז געווען פול געפאקט מיט אן עולם וואס האט געשלונגען איטלעך ווארט זיינס. פון דובנערס מויל האבן זיך געשאטן פערל, ליכטיקע געדאנקען. דער דובנער מגיד אליין האט זיך דערהויבן אין זיין געפיל צו דער געטלעכער מרכבה אין די הימלען און צו די גאלדענע שטולן פון די גרעסטע צדיקים. פלוצים האט ער דער-הערט אויף זיך א קיטרוג אין דער פמילא של מעלה. ער האט נאכגעזוכט זיינע מעשים און ער האט געפילט, אז מיט דעם, וואס ער האט זיך דערנענטערט צו די גאלדענע שטולן פון די צדיקים, איז ער ארונטער פון זיין אייגנטלעכער מדרגה.

כדי צו פארריכטן די דאזיקע עליה זיינע, וואס איז אין תוך געווען זיין גרויסע ירידה, האט דער דובנער מגיד אויף זיך גענומען צו פראווען גלות.

דער דובנער מגיד איז אויף א פאר יאר פארשוונדן א נאמענלאזער צווישן דער גרויסער נאמענלאזער מאסע פון ארעמע יידן און האט ארומגעוואנדערט אי-בער דער יידישער וועלט ווי א פשוטער ארעמאן. צוזאמען מיט נאך ארעמע יידן איז ער געגאנגען פון שמעטל צו שמעטל קרועה-כלואה, מיט א שטעקן אין דער האנט און מיט א זעקל אויף די פלייצעס. ער האט גענעכטיקט אין הקדשים, גענו-מען פרומות ביי פארמעגלעכע יידן און אין די שבתים צוזאמען מיט אנדערע פאר-חושכטע ארעמע לייט געזעסן ביי די הינטערשטע טישן פון יידישע באלעבאטס. ער האט פאר אלעמען באהאלטן זיין פאפולערן און באליבטן נאמען. ער האט מיט-געליטן די נויט, דחקות און דערנידערונגען פון ארעמע יידן. אין דער דאזיקער ביטערער יידן-געמיינשאפט מיט פראסט, נאמענלאזע און ארעמע פאלקסמענטשן האט ער זיך גייסטיק פונדאסניי גערייניקט. האט ער זיך פארטיפערט און זיך דער-הויבן אין זיין אוממיטלדיקער ליבשאפט צו יידן. האט ער געשעפט נייע כוחות. זיין רייכקייט אין נייע יידישע לעבנס-דערפארונגען האט ער איבערגעשטאלטיקט אין דער פארעם פון נייע מעשיות. פון די דאזיקע אנאנימע וואנדעריארן פון דובנער מגיד אין די אונטערשטע טיפעינישן פון יידישן לעבן האבן מיר א שלל מיט מעשיות, מעשיות וואס זיינען א גלייכעניש פאר העכערע עטישע געדאנקען וועגן סדר-העולם און וועגן דעם לעבן פון מענטשן. אבער עס געפינען זיך אויך דארט פארשיידענע בילדער פון דעמאלטיקן יידישן לעבנס-שטייגער. אט די משלים זיי-נען אן אמתער אוצר פאר דער קולטור-און שטייגער-געשיכטע פון יידן. מיר זעען דארט די אלערליי קלאסן פון דער יידישער געזעלשאפט. ראשי-הקהל, פרנסים, מלמדים און זייערע באהעלפערס, בעלי-עגלות אין יידישע אכסניות, ישובניקים און ארענדארן, תקיפים און אנוצער, ארבעטער און בעלי-מלאכות, משרתים און ארעמע לייט, טירן-גייערס און קאליקעס, זיידענע יונגעלייטלעך, באלעבאטס, שמשים, שדכנים, התנים, כלות, מהותנים. מיר זעען דארט די רייכע יידן, וואס פארן אין יידישע געפאקטע בוידן קיין לייפציק און דאנציק אויף די גרויסע יארדן. דורך די דאזיקע מעשיות-משלים קאנען מיר אפילו באקומען אן אריינבליק אין דעם דע-מאלטיקן ווירטשאפטלעכן באשטאנד פון דער יידישער באפעלקערונג, פון יידישע מסחרים און קראמען, יידישע לאדענישן און משא-ומתנע, יידישע בעלי-עגלות, יידי-שע בוידן און יידישע פערדלעך, אויך פון דער דעמאלטיקער הלכשה פון יידן, צי-

רונגען און תכשיטים פון יידישע ווייבער. אין די יארן פון פרייוויליקן נע-זונדזיין צווישן דעם נע-זונדן יידישן פאלק האט זיך דער דובנער מגיד באקענט מיט די הארטקייטן און תקיפות פון די יידישע גבירים און קהל-לייט — און ער האט פאר זיי ווייניק גוטע ווערטער. אין זיינע מעשיות קומען די אייבערשטע צען טויזנט ארויס אין היפּשן שאַטן. די יארן פון דובנער מגידס גלות-ליידן זיינען בילדעריש פארבליבן אין זכרון פון דער יידישער מאַסע. צווישן יידישן עולם זיינען שפעטער אַרומגעגאַנגען פאַרשיידענע מעשיות און אַנעקדאָטן פון אַט דער הייליקער און ווונדערלעכער צייט, ווען דער באַליבטער דובנער מגיד איז געווען איינער פון די אומבאַקאַנטע און נאָמענלאָזע יידן. וואָס שייך זייער עפישן סטיל, זייער שאַרפּזי-ניקייט, לעבנס-חכמה און טיפּער ליבשאַפט צום פראַסטן אַרעמען יידישן פאלק שטייען די דאָזיקע מעשיות שבעל-פה — אין זכרון פון פאלק — זיכער נישט אַפּ פון די מעשיות, וואָס דעם דובנערס זון, ר' יצחק קראַניץ, און דעם דובנערס תלמיד, ר' בעריש פלאַם, האָבן קאַנסטרואַירט פון די איבערגעבליבענע נאָמינען און קאַנ-ספּעקטן. ניין, זיי שטייגן זיי אַריבער. דווקא די מעשיות שבעל-פה מיט זייער באַ-ראַקטער, גיבן אונדז אַ שליסל און אַן אַנטפלעקונג צו די מעשיות-שבת, וואָס זיינען אַריינגעפלאַכטן ווי גלייכענישן און משלים אין די דרשות פון דובנער מגידס ספרים. דאָרט זיינען זיי טרוקן און געמיטלאָז אויפגעשריבן פון די רעדאַקטאָרן. די מעשיות שבעל-פה זיינען פארבליבן אין דער פולער פשטות און אין דער ווונדער-לעכער און קורצער עפישקייט, מיט וועלכער דער דובנער מגיד האט זיי דערציילט פאר די מאַסן אויפֿהאַרבנדיקע יידן.

די דאָזיקע מעשיות זיינען פונדערגעטיילט אין צוויי טיילן: מעשיות אויף אויסנווייניק וואָס דער דובנער מגיד זאל האָבן דערציילט אין מיטן אַ דרשה, אָדער געזאָגט אין אַ טרעפלעכער סיטואַציע וואָס האט מיט אים פאַסירט. אין אַט-אָ די מעשיות איז פאַראַן אַ סך סאַרקאָז, אַ סך איראָניע און דערצו סאַטירישע ביל-דער פון די תקיפּים און גבירישע יידן. יידישע גבירישע האַפּערדיקייט להיפּוך צו דער פשוטער גוטסקייט פון אַרעמען פאלק. עס זיינען אָבער אויך פאַראַן מעשיות, וואָס יידן דערציילן וועגן דובנער מגיד. אין די דאָזיקע מעשיות האט דאָס פאלק, וועדליך זיין פאַנטאַזיע, געמיט און פאַרשטעלונג געצייכנט דאָס ווונדערלעכע עניוּתדיקע און האַרציקע געשטאַלט פון דעם יידישן פאלקסטריבן. דער עניו וואָס נישט געקוקט אויף זיין לומדות (סך-הכל איז דער דובנער מגיד אויך געווען אַ ראשי-שיבה), נישט געקוקט אויף זיין חשיבות און אַנזען ביים ווילנער גאון און ביי די אַנדערע תורה-קאַריפּען אין זיין צייט, האט ער פונדעסטוועגן געהאַלטן פאר דעם הייליקסטן חוב זיינעם און פאר זיין העכסטן עמישן געכאַט אַריינצוגיין אין פראַסטן אַרעמען פאלק, צו ווערן איינער פון זיי, זיך לויטערן אין זייערע גויטן אין דחקות, — אַט-אָ דער עניוּתדיקער ל מ ד י און יידישער אינטעלעקטואַל האט דאָס אַרעמע לעבן פון פשוטע יידן גענומען ווי אַ משל פאר די גרעסטע אי-דעען און געדאַנקען פון גייסט. די אַרעמע יידן האָבן זיך געפילט אַליין דערהויבן דורך דעם דובנער טריבן, וואָס האט זיך כסדר באַמיט צו זיין איינער פון זיי, אַ ייד צווישן דער יידישער מאַסע, צו ריידן צו יידן אויף זייער טאַג-טעגלעכן לשון, אויף אַן אופן וואָס איז זיי פשוט און פאַרשטענדלעך.

אין זיין אַי גענער גייסט ייט האט זיך דער דובנער מגיד אין גאַנצן אידענטיפיצירט מיט דער גייטקייט פון פשוטן מאַסנייד.

אין גרויסער אידעאישער און גייסטיקער דעמאָקראַטישער שטעקט דאָס נשמה-האַפטיקע „גלייך-ווערן“ מיט אַלעמען: דאָס גלייך-שטעלן זיך מיט דער קאַלעקטיווער מאַסע פון מענטשן. ס'זיינען פאַראַן צוויי אופנים פון גייסטיקן „גלייך-ווערן“. ראשית: פאַנמעאָיסטישע עניוּת און פאַנמעאָיסטישע גומסקייט. עס איז די דערהייבונג-דימענסיע, אין וועלכער יעדער יחיד זעט אין דעם כלל אַן עקזיסטענץ-מדרגה פון די העכסטע וועלטן און די העכסטע דאָזיגס. מענטשן-ליבשאַפּט ווי אַ פאַנמעאָיסטישער מיטאָס — דאָס איז געווען די עניוּת און אהבת-ישראל פון חסידות. אין חסידות איז נישטאָ די ליבשאַפּט צום אַרעמען אָנמעכטיקן מענטש, נייערס די ליבשאַפּט צו דער געמלעכער סובסטאַנץ אין מענטש. די ליבשאַפּט צו דעם גאַט-מיטאָס אינעם מענטש. דאָס אהבת-ישראל פון חסידות איז אין תוך אירן געווען דער אומגעשטילטער עקסטאַז פון אהבת-אלהים. שנית, איז אַכער פאַראַן אַן אַנדערע, אַ רעאַליסטישע עניוּת, אַ רעאַליסטישע אהבה. אַ ליבשאַפּט צום מענטש, וואָס קומט גראַד פון דער דערקענטעניש פון מענטשנס שוואַכקייט. „מה אנוש כי תשים אליו“... אַזאָ וו. וואָס איז מיטטיינס געזאָגט, דער מענטש אין דעם גרויסן שפיל פון וועלט און קאָסמאָס? וואָס איז דער טראַפּן וואָסער אין די אומ-ענדלעכע, אין שטורעם צעבושעוועטע אַקעאַנען? דער מענטש געפינט זיך אין לעבן אין כסדרדיקער אומבאַהאַלפֿנקייט. ער איז דורכום מאַכטלאָז קעגן די גלוסטן און אינסטינקטן אין אים גופא. גלוסטן און אינסטינקטן וואָס מאַכן אומס דעם רוב בנין זינן פון מענטש. פולשטענדיקע מאַכטלאָזיקייט קעגן זיך אליין — דאָס איז דער מענטש. נישט אין דער פאַנמעאָיסטישער גאַטהייט אין מענטש, נייערס אין דער פרימיטיווער און היהשער אורוועלט אין מענטש, — דאָרט מוז מען זוכן די מענטש-לעכע אָנמעכטיקייט קעגן זיינע יצרים. יעדער פרוו פונעם מענטש זיך צו באַ-פרייען פון דעם חיהשן גיהנום אין זיך, מוז זייער הויך אָפּגעשאַצט ווערן. מענטש — איז ראשית זינדיקייט און צוגלייך הערשאַפֿטישע ראַנגלענישן מיט דער זינדיקייט. מ'קאָן סוף-כל-סוף פון אַ מענטש נישט צו פיל פאַרלאַנגען. מען מוז האָבן איינזע-עניש מיט אים. מען מוז גיכער גלייבן אין דער אילוזיע פון זיין בעסערן ווילן, איידער אין דער רעאַליטעט פון זיינע עמישע דערגרייכונגען. גוט זיין צום מענטש — וויל דער מענטש איז מאַכטלאָז קעגן דער וועלט. גוט זיין צום מענטש — וויל דער מענטש איז טראַגיש אין זיין הילפֿלאָזיקייט, און הילפֿלאָזיקייט איז די דיאַלעקטיק פון מענטשלעכן גורל. אַזאָ גומסקייט איז מער איראָניש ווי עקסטאַ-מיש; מער רעזיגנירנדיק ווי פאַרלאַנגענדיק. אַ סך גרויסע מאַראַליסטן האָבן זיך באַוועגט אויף דעם דאָזיקן וועג. אויפן וועג נישט פון מענטשן-פאַרגעמלעכקייט, נאָר פון מענטשן-קענטעניש. דאָס איז אייגנטלעך דער חילוק צווישן דער חסידי-שער מענטשן-צידקות און דער מענטשן-צידקות פון די א. ג. מתנגדישע צדיקים. אין דעם דאָזיקן פרט איז דער דובנער מגיד געווען פולשטענדיק אין באַראַקטער פון מתנגדישע צדיקים. אין זיין באַציאָנונג צו מענטשן און אין זיין דרך פון צידקות איז זייער דיסקרעט געווען באַהאַלטן די טרויעריקע איראָניע פון דעם מענטשן-דערקע-נער. אין זיין משל מיט די בלינדע דערציילט ער פון זיין באַציאָנונג צו מענטשן און צו זייער הילפֿלאָזיקייט. מיר האָבן נאָך אַ משל פון דעם דאָזיקן זשאַנער. אַ משל וועגן אַ טויבן מיט אַ לאַמען:

אַ לאַמער און אַ טויבער, וואָס זיינען אַרומגעגאַנגען איבער די הייזער, האָבן געמאַכט שותפות. דער לאַמער האָט זיך אַרויפגעזעצט אויף דעם טויבנס פלייצעס. ביידע זיינען זיי אַרומגעגאַנגען איבערן שטאָט פון הויז צו הויז און געבעמלט.

אין מאל גייען די צוויי שותפים פארביי א הויז, ווי עס איז געווען א חתונה. דער לאמער האט געהערט די קלעזמער שפילן. אים האט זיך פארוואלט מאנצן. ווי אזוי קאן ער מאנצן, אז ער האט נישט קיין פיס? דער טויבער, נעכעך, האט די מוזיק נאך נישט געהערט. — מאנצן א ביסל, שפרינג א ביסל, עס איז מיר פריילעך, — האט דער לאמער געשריגן צום טויבן. דער טויבער, — נישט ער הערט דעם לאמען, נישט ער הערט די קלעזמער. וואס טוט דער לאמער? ער נעמט פון זיינע קעשענעס ארויס א פלעשל שטארקע משקה און גיט דעם טויבן א זופ מאן. דער טויבער פארוואלט די משקה, ווערט ער אביסל פריילעך און זיינע פיס הייבן זיך צום מאנצן. דער לאמער גיט אים נאך א זופ און נאך א זופ. דער טויבער האט גענוג גענוג, מען מאנצן מיט אלע כוחות. דער לאמער, וואס איז געזעסן ביים טויבן אויף די פלייצעס, האט זיך אויך געהויבן ארויף און אראפ. אזוי האבן זיי ביידע געמאנצט. דער לאמער צוליב די קלעזמער, דער טויבער צוליב דער משקה.

וויפל איראניע פאר דעם מהות פון מענטש! וויפל איראניע פאר דעם שפיל פון די אילוזיעס פון זיין ווילן און די אילוזיעס פון זיינע מעגלעכקייטן! ניין, מ'קאן פון מענטש נישט צו פיל פארלאנגען. מ'דארף אים ליב האבן אין זיין שוואכקייט. דאס איז דער מאראלישער תוך פון דובנער מגיד דרשות. זיינע מעשיות האבן נאך געוואלט אילוסטרירן דעם כאראקטער און דעם שטייגער פונעם מענטשלעכן מ א ג. ליב האבן דעם מענטש אין זיין אומבאגאלפענער ארעמקייט!

ווען דער דובנער מגיד איז געשטאנען אויפן באלעמער איינגעהילט אין מלית און גערעדט צו יידן, האט ער זיי נישט געשראקן מיט די פייערן פון גיהנום, ווי דער שפעטערדיקער בארימטער קעלעמער מגיד. דער דובנער מגיד האט יידן געטרייסט. מיט דער טיפסטער ליבשאפט האט ער זיי געוואלט ארויפפירן אויפן דרך-הישר. אויפן ג ע ר ע כ ט מ ו ו ע ג. דאס איז דער וועג צו דער פנימיותדיקער רואי-קייט און צו דער וועלט-גליקזעליקייט פונעם ג ע ר ע כ ט מ ו ו ע ג. גע-רעכטיקייט — דאס איז די איינציקע מ ו ו א ו נ ג פון מענטש, וואס שמעקט מיט ד ע ר ג ר י י כ ו נ ג.

דער דובנער מגיד האט זיך געפירט ווי א הייליקער אסקעט און פון זיך פער-זענלעך געפאדערט די שמרענגסטע דיסציפלין. אבער דאס האט בלויז — און דורכ-אויס — געהאט א שייכות צו אים אליין; צו זיין אייגענער פערזאן. פון אנדערע האט ער ווייניקער פארלאנגט. וויפל א ייד האט נאך געמאן גוטס, האט עס דער דובנער מגיד ארויפגעלייגט אויף די גאלדענע וואגשאלן פון יידישע מידות און גע-האט דערצו די פאזיטיווסטע באציאונג. דאס דרשענען פאר יידן האט דער דוב-נער באטראכט פאר דער גרעסטער עבודה. די פולע הערצער פון פראסטע יידן האבן זיך פאר אים געעפנט אין זייער געמיט. אין מיטן דער עדה פון פשוטע הארכנ-דיקע יידן האט ער געציטערט פון אינעווייניקסטער ערפארכטיקייט.

סיי די גרויסע פאדערונג צו זיך אליין, סיי דאס טיפע איינזען און מוחל-זיין בנוגע אנדערע האבן מיר ווידער אין א בילד וואס ר' בעריש פלאם האט געשריבן אין דער הקדמה צום ספריהמדות. ר' בעריש פלאם שילדערט א געוויינטלעכן מאג פון דובנער מגידס לעבן. עס איז צוגלייך א כאראקטעריסטיש שטייגער-בילד פון א לעבנסמאג פון א יידישן צדיק. אן אומפארגעסלעך בילד אי פאר א קולטור-היסטא-ריקער, אי פאר א בעלעטריסט, וואס וויל שרייבן וועגן יענע צייטן און יענע יידן. איך וויל דעם טעקסט נישט איבערזעצן אויף עברי-טייטש און אים בעסער איבער-לאזן אין דעם פרומען, אביסל אומבאגאלפענעם אבער ערפארכטיקן לשון-קודשדיקן אריגינאל פון ר' בעריש פלאם, זאל עס דער לייענער קענען געניסן מיט אלע ניוואנס;

כי הצדיק ז"ל כל עתיו ורגעיו היו ספורות לו, ולא רצה לאבד זמן על כתיבת הידושו כפי הצורך, לבאר בעד כל קורא. ולא רשם כ"א בעבור יהי' למוכרת עצמו, כי יותר מה שהי' חכם ואמין כח בתכונה בדעת ומומה, עוד יותר נפלאה צדקתו וחסידתו, תמימותו ופרישותו, כי קם כארי בכל חצות הלילה (וגם בליל שבתות וי"ט) וחולך לבהמ"ד לתקון חצות ובכה במר נפש על הורבן בית אלהינו. אח"כ היה לומד עד קרוב לאור הבוקר, הלך למקוה טהרה ובהאר היום לבש טלית ותפלין והי' חולך בהם כל היום עד אחר תפלת מנחה. והתפלל כמנהג גדולי צדיקים הראשונים ע"ה, כמאמר י י ר א ו ך ע ש מ ש. וכאשר לבש טלית ותפלין הסב את פניו אל הקיר, וגם כי היה בעל בשר, כפף קומתו ועמד כן כפוף עד אשר השלים כל תפלתו ולא הרים יד ולא הניע רגל, לא פנה ימין ושמאל, כעבד העומד לפני רבו. והכסא אשר היה נגד פניו בכותל המזרח היה תמיד כאלו פלג מים שטף עבר עליו, וזה היה ג"כ בתמידות גם בימי שבתות וי"ט, עד כי כמעט בכל רגע מרגעי היום היו עיניו יורדות מים. ואחר תפלת שחרית הי' לומד שיעור משניות וגמרא עד חצי היום. ואח"כ הי' חולך למעום והי' חולך בתפלין ופניו מכוסות עד בואו לביתו. ושם היה מגלה אותם ואוכל סעודתו כך. אח"כ חזר לבהמ"ד ולמד עם הישיבה. ומנהגו הי' בכל יום באמצע הלמוד הלך מאת הישיבה אל העמוד שעליו מונה סדור כל בו ואמר כמה קפיתליך תהלים בכבי' רבה וחזר אל הישיבה ולמד השיעור אשר לו עמם (ספרי הטורים). וזאת עשה בכל יום מימי השנה. ולא נודע לו מה זאת. וכאשר נסתלק ארון הקודש והלכו ללוות אותו אל בית עולמו, אמר השמש של בהמ"ד, כמדומה לו שהוא יודע מה היתה הבכי' הזאת. כי הוא ז"ל צוה עליו בסוד, אם ידע דרך עוצב בעיר אצל אחד שיודיע אותו. והעיר זאמושטש הלא היא עיר רבת עם, כן ירבו. והי' מודיע אותו בכל יום פלוני חולה רחמנא ליצלן, פלונית היא מקשה לילד וכדומה מהמקרים המזדמנים. הדברים האלה אמר השמש. וכאשר עסק בלמודי גפ"ת ראו כחו וגבורתו, חכמתו ותכונתו, כי פעמים רבות הי' מסביר תוס' חמור עם משל נמרץ. (*)

מיר האבן שוין דערציילט ווי דער דובנער מגיד האט געוואלט שויןען קראנקע און שוואכעלעכע תלמידים-חכמים פון צו הערן זיינע דרשות -- דרשות וואס האבן ביים עולם ארויסגערופן דאס געוויין פון מענטשלעכער זעלישער גערירטקייט און די נויטן פון חשבון-הנפש. אבער וויפל דער דובנער מגיד האט געוואלט שויןען אגד דערע האט ער צו זיך פערזענלעך געהאט די גרעסטע פאדערונג און זיך מיט גאר-נישט געשוינט. כדי צו פארטיפערן זיין געוויסן האט ער גענומען אויף זיך, ווי מיר האבן אויבן געזען, דעם שווערן וועג פון נאמענלאזן גלות-ליידן. דאס געהערט אויך צו די עמישע אייגנשאפטן פון יענעם אלטן יידישן לעבנסשטויגער. דער מאדערנער מענטש האט זיך ליידער צוגעווינט צום געדאנק, אז ס'איז גריילעך מעגלעך און ס'קאן אנגיין א טאפלטע בוכהאלטעריע צווישן די פליכטן פון געוויסן און די גע-לעבטע ווירקלעכקייטן פון פערזענלעכן לעבן; אז דאס ווארט האט נישט צו טאן מיט די מעשים. אז קיינער דארף נישט אריינקוקן אין קיינעם פערזענלעכע ביכער און אז מ'קאן זיך לאזן גיט ייט ק דערציען פון פערזאנען וואס זייער פערזענלעך לעבן איז א שרייענדיקע סתירה צו די אידעען וואס זיי פארשפרייטן. דער ראפינירטער קולטור-מענטש נעמט ווערטער אן דעקונג פאר גוט געלט. דאס האט נישט ווייניק גורם געווען צו דער שוידערלעכער ירידה פון דער מאדערנער קולטור.

(*) ספר המדות מאת רבינו יעקב דובנא... 1862, הקדמה דף ד'.

יענע יידן האבן נישט געוואסט פון דער דאזיקער מאַפלטער בוכהאלטעריע. די אמתע, די טיפע אחריות פונעם מענטש פאר זיין וואָרט און זיין געדאַנק איז ביי זיי געווען גאר גרויס און גאר טיף. דער מענטש האָט נאָך געהאַט דאָס געפיל פארן השיבות פון זיין געוויסן. ער, דער מענטש הייסט עס, איז נישט בלויז די פוסטע דוינטמיל, וואָס דרייט זיך אין די ווינטן און מאַלט נישט קיין מעל. אַ מגיד ביי יידן זייט מאַלענטירט און אַראַטאַריש ער זאָל נישט זיין, אויב די וואַגיקייט פון זיין פער-זענלעכקייט און זיינע מעשים זיינען נישט געווען אין הסכם מיט זיינע ווערטער, האָט מען אים נישט אַרויפגעלאָזט אויפן באַלעמער צו ריידן פארן יידישן עולם. אין פינקס פון דעם ועד ארבע הארצות געפינט זיך אַ ספעציעלע תקנה קעגן אוממא-ראַלישע דרשנים. די תקנה איז געהתמעט יום ב' ט אלול, שנת שפ"ג לפ"ק.

וואָס גרעסער ס'איז געוואָסן די פאַפולערקייט פון דובנער מגיד, וואָס מער זיין נאָמען האָט געקלונגען צווישן די יידישע מאַסן, אַליין שטאַרקער און ערפאַרכטי-קער האָט ער געפירט זיין פערזענלעכן חשבון-הנפש און געוויגן זיינע מעשים און זיינע טיפסטע געפילן און געדאַנקען. אויב ער האָט דערפילט אַ מאַראַלישע בא-דערפעניש מיטאַמאָל אַוועקצוגיין פון די קלינגענדיקע הויכענישן פון זיין נאָמען און זיך נאָמענלאָז אויסצומישן מיטן נאָמענלאָזן פאַלק — האָט ער עס מאַמענטאַל געמאַן. אַבער דאָס איז געווען פאַר אים ווייניק. זיינע דרשות און משלים האָט ער נישט אויפגעשריבן. ער האָט זיך נישט געהאַלטן ראוי צו שרייבן ספרים. ביכער וואָלטן געשמעקט מיט פאַפולערקייט און רום. דער דובנער מגיד האָט געווען זיין לעבנסציל נאָר אין דער לעבעדיקער באַהעפטונג מיט יידן.

מיט זיך אליין אַבער, אין דער ערפאַרכטיקייט פון זיין געמיט, האָט ער גע-פירט אַ חשבון. אַ שטרענגן חשבון. ער האָט געפירט, אַזוי צו זאָגן, אַ טאַג-בוך. פראַגמענטן פון דעם דאָזיקן טאַג-בוך, דעם ספריהמידות, האָט ער יאָ אויפגעשריבן. נישט צום דרוק. ער האָט עס אויפגעשריבן פאַר זיך אליין. פאַר זיך אליין איבער-צולייגען און פאַר זיך אליין צו פאַרנעמען די שטילע עניוונדיקע אליין-געשפּרעכן פון אַ מענטש מיט זיין נשמה.

6.

די פאַרדינסטן פון דובנער מגיד פאַר דער יידישער קולטור און שטייגער-גע-שיכטע האָבן איך זיך באַמיט אין קורצן אויפצוצייכענען. עס וועט זיין אַ דאַנקבאַרע אַרבעט פאַר דעם, וואָס וועט וועלן די מאַטעריאַלן ברייטער און טיפער אויסבויען. אויסבויען סיי אין שייין פון דער דעמאָלטיקער תקופה אן סיי אין שייין פון דער דע-מאָלטיקער יידישער פערזענלעכקייט און יידישער מאַסע. איך וויל נאָך אַנזוייזן אויף איין וויכטיקן פאַקט — און דאָס האָט אַ שייכות צו דער געשיכטע פון דער יידישער ליטעראַטור און איר דויערדיקייט.

די יידישע ליטעראַטור האָט איין באַשיימפערלעכע הויפט-מענדענין: די דאָזיקע טענדענץ האָט געדינט פאַר דער שאַפונגס-אידע פון אונדזערע גרויסע שריפטשטעלער. גאָר בולט איז זי אַרויסגעקומען ביי י. ל. פּרין. זי איז נאָך היינט צו טאָג פאַרבליבן די היסטאָרישע אידעע פון דער יידישער ליטע-ראַטור. דורך יעדער באַדייטנדיקער ליטעראַטור ציט זיך אַדורך ווי אַ רויטער פאַ-דעם אַ געוויסע היסטאָרישע אידעע.

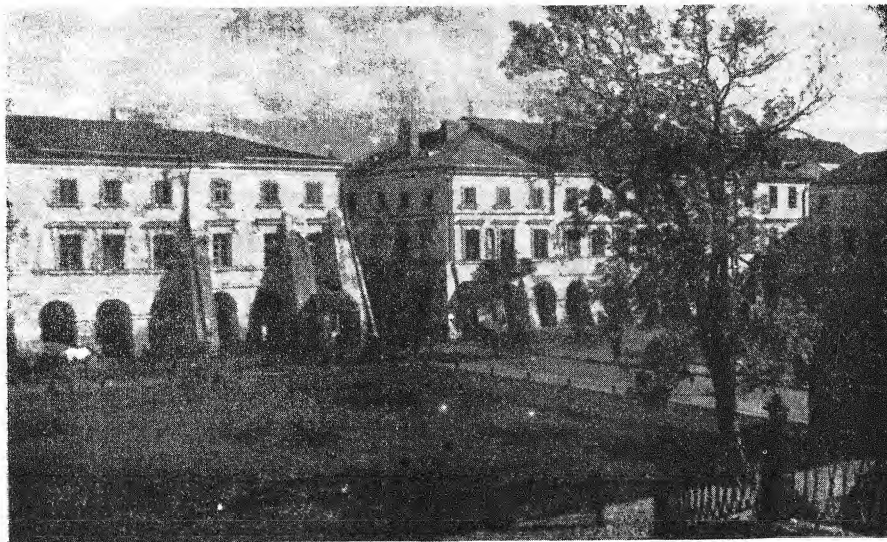
אַמאָ די טענדענץ איז געווען אַ ראַדיקאַלער קעגנזאָץ צו דעם גאַנצן בוי-אַהעריקן אידעאָלאָגישן בליק אויף דעם מהות פון דער יידישער געשיכטע. די נייע יידישע ליטעראַטור האָט זיך פאַרנומען אַפערצורוקן דאָס וויר-ק-

לעכע יידישע לעבן און די לעבעדיקע יידישע מאסע ווי די הויפטטרעגער פון דער היסטארישער יידישער אנטוויקלונג. עס האט פון דער נייער יידישער ליטע-ראטור געזאלט באוויזן ווערן, אז די יידישע גייסטיקייט איז נאך, אזוי צו זאגן, דער אידישער איבערבוי איבער דער וויטאלער קאנטינאלי-מעט פון היסטארישן יידישן קאלעקטיוו. די יידישע שריפטשמעלער האבן געפרווט שילדערן דעם יידישן מענטש און דורך אים — דעם יידישן מענטש היינט עס — שילדערן די יידישע אידיע. דער היסטארישער אידעע פון דער יידישער געשיכטע האט מען געוואלט געבן א היסטארישן גוף און א קערפער-לעבן טרעגער. דער יידישער מענטש טראגט — פסיכאלאגיש — די יידישע אידיע. די אידעע פון דער יידישער געשיכטע שווימט נישט ארום אין דער לופט ווי עפעס א קערפערלאזע אבסטראקציע און ווי אן אסטראלע דערשיינונג. די הויפט-טענדענצן פון דער נייער יידישער ליטעראטור זיינען געווען: ארויסצופירן דעם יידישן מענטש אויף די אידישע פאדערגרונטן פון דער יידישער געשיכטע. דאס זיינען די גרויסע פארדינסטן פון דער יידישער ליטעראטור און אירע היסטארישע דערגרייכונגען. די וויכטיקסטע אויפ-גאבע פון דער יידישער ליטעראטור-געשיכטע וואלט גראד געווען אויסצוזוכן און אויסצוגעפינען און אויסצוגראבן די קוואלן און די קוועלעכלעך פון וואנען אטא די אויסערגעוויינטלעך פאזיטיווע און וויכטיקע און פאפולערישע טענדענצן זיינען ארויסגעקומען.

בנוגע דעם דאזיקן פרט איז די פערזענלעכקייט פון דובנער מגיד — ווי אויך פון אנדערע, אים ענלעכע יידישע פערזענלעכקייטן — מיט אן אומפארשטענדלעך-כער לייכטזיניקייט פארשוויגן געווארן פון אנדערע קולטור-היסטאריקער. אין אנדערע קולטור-געשיכטע גייט נאך ביז היינט צו טאג אן די נישט-ריכטיקע מיי-נונג, נעמלעך: אז קולטור-אויף יידיש האט צו טאן מיט פאפולערער פאלקס-קולטור און, אז די התחלות פון דער הומאניסטישער יידישער ליטעראטור מוז מען זוכן בלויז אין די פאלקס-פרימיטיוו, אין די פורים-שפילן, און אין דער א. ג. אלטער עס-הארצישער ליטעראטור אויף יידיש — אין דער ליטעראטור פאר ווייבער און יידישע אנאלפאבעטן. די דאזיקע מיינונג שטאמט פון דעם אטאוויסטישן געפיל, אז יידיש איז עפעס אזוינס ווי א פראסטע הי-יוקיי-דיקע דינסטמויד. נישט מער וואס אונדז, די ראדיקאלן — שטייט גראד די „דינסט-מויד“ גיכער אן צום געשמאק און צום יחוס. קולטור אויף יידיש איז טאקע דער קאמף פון פאלק קעגן די אייבערשטע צען טויזנט פון אריסטאקראטישער קול-טור. אבער ס'איז נישטא עפעס נישט-ריכטיקערס ווי זען איינזייטיקייט אין דער דיאלעקטיק פון דער געשיכטע. די געשיכטע באשטייט טאקע פון קאמפראמיסלאז-יג-קאמפן, אבער זי באשטייט אויך פון אינעווייניקסטע פאפולערע. גראד אין דער דיאלעקטיק שפילן טיילמאל די פשרות נישט קיין קלענערע ראל ווי די קאמפן. די סינטעזן זיינען נישט ווייניקער וויכטיק ווי די אנטיעזן. אפשר נאך וויכטיקער. די סינטעזן זיינען טיילמאל גאר אפילו רעוואלוציאנערער ווי די אנטיעזן דער-מיט, וואס זיי שמופן די געשיכטע ווייטער און עפענען נייע פערספעקטיוו. עס איז דורכאויס אמת: די הומאניסטישע טענדענצן און דאס טיפע היסטארישע געפיל, אז דאס יידישע לעבן איז דער אייגנטלעכער טרעגער פון דער יידישער געשיכ-טע, האט אין די אונטערשטע קלאסן פון יידישן פאלק אנגענומען א ראדיקאלע און בונטארישע פארעם. א פארעם, וואס האט זיך אקעגנגעשטעלט דער אפיציעל-לעכער יידישער גייסטיקייט, א פארעם פון א ווילן צו ווייזן די וואלארן פון דער אייגענער פאלקישער גומסקייט. די גייסטיקייט פון די נישט-געלערנטע יידן. אבער

עס איז אויך דורכום אמת, אז אויבן אין די ספערעס פון דער אפיציעלער גייסטי-קייט איז נישט אלצדינג געווען געשטימט געגאט יו צו די אונטערשטע קלאסן. מיר געפינען א פולע פון די אפיציעלע יידישע אינטעלעקטואלן וואס ביי זיי איז געווען א טיפערער קוק און א חשבון: דהיינו, אז די קוואלן פון אלע יידישע גייסטיקייטן פליסן גאר אין דער לעבעדיקער יידישער ווירקלעכקייט און אין דעם לעבעדיקן און אוממיטלדיקן יידישן מענטש. אין דער געשיכטע פון דעם א. ג. מעא-לאגישן יידנטום האבן זיך נישט איין מאל באוויזן רעוואלוציאניזירנדיקע מענדענצן און רעוואלוציאנערע רופן צום גראען יידישן מענטש און צו דער יידישער גאס. אויך די דאזיקע מענדענצן אין דער יידישער מעאלאגיע געהערן צו דער געשיכטע פון דער יידישער ליטעראטור. ס'רוב געפינען מיר אזעלכע מענדענצן אין דער מיס-זישישער מעאלאגיע. קוים איז די יידישע מיסטיק געווען פאנטעאטיש, האט זי ממילא געמוזט זען דעם לעבעדיקן ווירקלעכן מענטש אין דעם קרייז פון דער שער-פערזשער סובסטאנץ. דאס חסידות איז נאך ווייטער געגאנגען. אין א סך חסידישע ספרים געפינען מיר א פארהייליקונג פאר דער לעבעדיקער שפראך פון יידישן מענטש. א פיעטעט פאר יידיש. גאנצע שטיקער יידיש לשון האבן די עקס-טאטישע רביים אריינגעפלאכטן אין דעם לשון-קודש פון זייערע ספרים. אין דער עקסטאטישער גאטהתלהבות האבן זיי די לעבעדיקע און גערעדטע יידישע שפראך געהאלטן אויף איין מדרגה מיט דער געהייליקטער שפראך פון יידישן ספר. ביישפילן דערפון געפינען מיר אין די קלאסישע ספרים פון דער חסידישער ליטעראטור, ווי דער בית אהרן פון ר' אהרן קארלינער, דער קדושת לוי פון ר' לוי יצחק בערדיטשעווער, און די ספרים פון ר' נחמן בראצלעווער. הגם ער אליין, ר' נחמן, האט זיינע ספרים איינגעהענטיק נישט געשריבן, האט דער אויפשרייבער זייערער, ר' נחמן תלמיד, ר' נתן, אפגעהיט דעם סטיל און דעם אופן פון ר' נחמן'ס שטייגער. עס וואלט געווען דער גרעסטער יושר ארויסצוגעבן אן אנטאלאגיע פון די וונדערלעך-עקסטאטישע שטיקער יידיש אין דער חסידישער ליטעראטור. אין די רייען פון די דאזיקע סינטעטיקער און פשרה-זוכער צווישן הייליקן זוארט פון דער תורה און דעם לעבעדיקן יידישן מענטש, צווישן דעם אבסטרעקטן יידישן געדאנק און דעם רעאלן יידישן לעבן, — איז געשטאנען דער דובנער מגיד. אין די מעשים פון פשוטן יידישן מענטש און אין די בילדער פון יידישן לעבן האט ער געוואלט זען די אפבילדונגען און די גופים פון די הויכע און אבסטרעקטע געדאנקען פון יידישער גייסטיקייט. ישראל ואורייתא חד הוא — איז געווען דער אי-דעאישער דעוויז פון דובנער מגיד. די ליכשאפט צום יידישן מענטש איז פאר אים גלייך געווען צו דער ליכשאפט צום יידישן גאט. אין דעם איז ער פולשטענדיק גע-ווען איינער פון די וויכטיקע פיאנערן פון נייעם יידישן הומאניזם. די נייע יידישע ליטעראטור — אין איר אידענעהאפטקייט — האט אויך געוואלט שאפן דעם סינ-טעז צווישן דעם היסטארישן יידישן גייסט און דעם לעבעדיקן יידישן גייסט און דעם לעבעדיקן יידישן מענטש. איך וואלט נישט געוואלט צורעכענען דעם דובנער מגיד צו די יעניקע פון די יידישע שריפטשמעלער, וואס זייער מענדענצן אין דער יידישער ליטעראטור איז געווען בלויז צו זען דעם נאטוראליסטישן לעבנסשטייגער, דעם טאג-טעגלעכן רעאליזם פון יידישן לעבן. א יידישן רעאליזם אן אידעאישע פערספעקטיוון פאר דער יידישער וועלט-עקזיסטענץ. פאר אזא מין יידישקייט האט דער דובנער מגיד זיכער נישט געהאט קיין געשמאק. דער דובנער מגיד געהער — היסטאריש — צו די יידישע שריפטשמעלער, וואס האבן געוואלט זען די יידישע ליטעראטור און די דערהייבנקייטן פון דער דאעלעקטיק פון דער יידי-שער געשיכטע. אין די גייסטיקע מדרגות פון יידישן מענטש. איך מיינ דא פראנץ

אין די פּרעזאָנאַנציע שול. פּרין איז געווען דער גאָלדנעסטרע רינג אין דער קייט, וואָס האָט זיך געצויגן פון דובנער מגיד. ביי פּרעזאָנאַנציע האָט זיך דער קוויט פון דער אַנטוויקלונג אומגעבויגן. דער דובנער מגיד האָט געזוכט די ליניע פון יידישן גע-דאַנק, וואָס ציט זיך — אין די טיפּענישן — צום יידישן מענטש. פּרין האָט אָנגעהויבן צו זוכן די ליניע פון יידישן מענטש וואָס ציט זיך — אין די טיפּענישן — צום יידישן געדאַנק. דער דובנער האָט געוואלט זען די יידישע פּערזענלעכקייט אין דער געשטאַלט פון יידישן קאַלעקטאָר. פּרין האָט אָנגעהויבן צו זעלן זען די געשטאַלט פון דעם יידישן קאַלעקטאָר. אין די געשטאַלטלעכע דערהייבנ-קייטן פון דער יידישער פּערזענלעכקייט.

פּראָגמענט פון „רינעק“, אַריינגאַנג צווישן די „פּאַטשינעס“.

היסטארישע דאטעס און פאקטן

צעזייט און צעשפרייט אין פארשידענע ערטער — אין זאמליכער, אין זכור-
נות, אין שטודיעס — געפינען זיך איינצלענע עפיואדן צו דער געשיכטע פון זא-
מאשטש. עס ווערן דערציילט פון די מחברים, אגב-אורחאדיק געשעענישן, וואס
האבן א שייכות צו דעם יידישן קהילה-לעבן פון זאמאשטש, וואס געפינען זיך נישט
אין די ארבעטן פון אונדזער פנקס. די דאזיקע פרטים דערגאנצן אפטמאל געוויסע
קאפיטלען פון דער יידישער געשיכטע אין אונדזער ישוב. אפטמאל זיינען זיי אויך
אילוסטראציעס צו די געבראכטע פרטים.

מיר ברענגען דא ווייטער א סעריע מיט פאקטן און דאטעס צו
דער געשיכטע פון דער קהילה זאמאשטש, ארויסגענומען פון פארשידענע מקורות.
ביי יעדן פאל איז אנגעגעבן דער מקור.

א. גזירות ת"ח אין זאמאשטש

פון דער שוידערלעכער שחיטה-קייט אין מיטן פון 17טן יארהונדערט, וואס איז באקאנט
אין דער יידישער געשיכטע ווי די גזירות ת"ח ות"ט איז געבליבן א פרטימדיקע כרא-
ניק אנגעשריבן פון אן עדר-ראיה, פון איינעם וואס איז געווען אינמיטן פון די דאזיקע גע-
שעענישן, פון הרב ר' נתן נטע בן הקדוש מורנו הרב ר'
מש"ה. די דאזיקע כראניק אונטערן נאמען "יון מצולה" איז געווארן איינע פון
די ויכטיקסטע מקורים צו דער געשיכטע פון יענער בלוטיקער צייט. עס האט זיך ארויס-
געוויזן, אז די אנגעגעבענע אין "יון מצולה" פאקטן, דאטעס און אפילו ציפערן שטימען מיט
די דאקומענטן פון נישט-יידישע מקורים. דער "יון מצולה" איז צום ערשטן מאל געדרוקט
געווארן אין יאר ת"ג (1663) אין ווענעדיק (איטאליע). דאס הייסט, אז זי איז
דערשינען אויף דער הייסער מינוט, ווען די געשעענישן זיינען נאך געווען ווארעם, זיי זיי-
נען נישט אפגעקילט געווארן דורך פארגעסנקייט.

מיר ברענגען דא ווייטער דעם טייל פון "יון מצולה", וואס האט א שייכות צו זא-
מאשטש. מיר נעמען דערביי אריין אויך א פראגענט פון א ישוב פון וואנען די אג-
פאלערס זיינען געקומען קיין זאמאשטש.

אונדזער אויסצוג איז פון דער זאמל-אויסגאבע "גזירות ת"ח", וואס איז דערשינען אין
יאר 1938 אין ווילנע, ארויסגעגעבן פון יידישן וויסנשאפטלעכן אינסטיטוט. אין דעם דאזיקן
זאמלבוך זיינען פאראן די ארבעטן פון:

- (1) דר' יעקב שאצקי — היסטאריש-קריטישער אריינפיר צום "יון מצולה"
פון ר' נתן נטע האנאווער;
- (2) זאב-וואלף לאצקי-בערטאלדי — איבערזעצונג פון ר' נתן נטע
האנאווערס "יון מצולה";

(3) דר' י. איז ראעלסאן — נתן נטע האנאווער, זיין לעבן און ליטערארישע סעטיקייט.

אונדזער אויסצוג איז טאקע פון ז. וו. לאצקי-בערטאלדיס איבערזעצונג. מיר ענדערן גארנישט, נישט אין דעם סטיל, נישט אין דער ארטאגראפיע.

...די גזירה אויף דער קהילה קדושה נאראל

און פון דארטן זענען זיי אוועק צו דער ק"ק נאראל און האבן די שמאט באלאגערט. אהינצו האבן זיך פארקליבן צענדליקער טויזנטער יידן און טויזנטער פריי-צים און קיין איינער פון די יונגים איז דארטן נישט געווען. און ס'ע זיינען געווען דארטן דריי שמעט, איינע לעבן דער אנדערער, האבן יידן געוואלט אנטלויפן פון דארטן, האט זיי דער האר פון דער שמאט נישט געלאזט און האט זיי געזאגט: „לאמיר זיך שמעלן אנטקעגן, מלחמה האלטן מיט זיי, אזוי ווי מען האט געטאן אין אנדערע פעסטע שמעט. און דערנאך בעת די שונאים האבן באלעגערט די שמאט, האבן זיי געוואלט א פשרה מאכן מיט די שמאטלייט, און יידן האבן אייך געוואלט; האט אבער דער האר פון דער שמאט נישט דערלאזט, און מען האט מלחמה געהאלטן דריי טעג נאכאנאנד און אויסגעהרגעט פון די קאזאקן א פולע. דערנאך האט אבער דער צורר חמיל (כמעלניצקי) ימח שמו צוגעשיקט א גרויסן חייל, ווי דער זאמד ביים ברעג ים, און אין י"ז חשוון ת"ט לפ"ק האט מען די שמאט איינגענומען און קודם-כל געהרגעט דעם האר פון דער שמאט; וואס האט געהייסן לאשמש און מען האט אים לעבעדי-קערהייט די הויט פון לייב אראפגעצויגן און אנגעטאן אים אלע מיתות, וואס די וועלט פארמאגט נאר; דערנאך האט מען אויסגעהרגעט יידן מער פון צוועלף טויזנט נפשות מיט כלערליי מיתות משונות. א פולע זענען אין וואסער דערטרונקען געווארן, עס-עלכע הונדערט יידן האבן זיך געהאט פארשלאסן אין דער שול, האבן זיי צעבראכן די טירן פון דער שול און אפריער אויסגעהרגעט אלע יידן און דערנאך די שול אונ-טערגעצונדן מיט אלע הרוגים. אזא מין שחיטה, ווי אין נאראל, איז אין דער גארער מדינה פוילן נישט געווען, א פולע האבן די מאטערן פארשלאפט אין גע-פענגעניש. די דריי שמעט האבן זיי פארברענט, געמאכט פון זיי א תל, א צוגלייכער ניש צו סדום ועמורה. ס'האט מיר דערציילט א פרוי, וואס איז פארבליבן א לעבעדיקע צווישן די הרוגים, אז דארטן זענען פארבליבן לעבן עטלעכע הונדערט פרויען און קינד-דער און א קליין ביסל מאנסבילן. פינף טעג נאכאנאנד האבן זיי נישט געהאט קיין שום שפייז, האבן זיי געגעסן מענטשן-פלייש: פון די הרוגים פלעגן זיי שניידן אברים און בראטן זיי אויפן פייער און עסן. א פולע טויזנטער הרוגים האבן אויפגעגעסן הינט און חזירים. דערנאך האבן די פארבליבענע אין נאראל געשיקט לייט קיין פערע-מיישל מיט עטלעכע הונדערט גילדן אויף ברענגען לייזונג צו תכריכים און האבן די הרוגים צו קבורה געבראכט. גאט זאל זיי באצאלן פאר זייער אויפטו.

די גזירה אויף דער קהילה קדושה זאמאשטש

און די דריי זענען אוועק פון דארטן, דער צורר חמיל ימח שמו מיט גאר זיין חייל, די מאטערן און די יונגים, א גרויסער חייל, ווי דער זאמד אויפן ברעג ים. און זיי האבן באלעגערט די קהילה קדושה זאמאשטש. און די שמאט איז א פעכ-מונג, וואס ס'איז נישט געווען איר גלייכן, מיט א מאפלטן מויער און א גראבן מיט וואסער ארום און ארום. און וויבאלד דער שונא האט גענענט צו דער שמאט האבן די שמאטלייט פארברענט אלע הייזער, וואס זענען געווען לעבן דער מויער, כדי די

שונאים זאלן זיך דארטן ניט קענען באהאלטן, און זיי האבן ניט געלאזט די שונאים גענענען צו דער שטאט אויף א מהלך פון א האלבער מייל, און אזוי איז געווען א פולע טעג. און אין דער דאזיקער צייט האבן זיי זיך פארשפרייט אין אלע קהילות פון ארום און געמאכט אויף זיי גרויסע שחיטות, אין טאמאשאוו, שעברעשין, טורבין, הרר ביטשויוו, בעלגאריע, גארי, קראשניק האבן זיי אויסגעקוילעט טויזנטער און צענדליג קער טויזנטער יידן. אויך אין דער מדינה וואס ליגט אין די קהילות לודמער, לוי באמלע, לויצק, קרעמענעץ און זייערער ביי-קהילות האבן זיי געמאכט גרויסע שחיטות און געהרגעט טויזנטער יידן, און אין קרעמענעץ האט א צורר גענומען דעם חלק פון א שוחט און האט אויסגעקוילעט עטלעכע הונדערט יידישע קינדער און האט געפרעגט ביי זיין חבר, צי ס'איז כשר אדער טריף. האט דער חבר געענטפערט: טריף, האט ער איינס געווארפן פאר די הינט און זעענדיק דאס האט ער גענומען אן אנדער געקוילעט קינד, פארפירט עס אין שעכטהויז, געעפנט דאס פלייש און די אייגענע שאלה געפרעגט. האט אים דער חבר געענטפערט: יא, דאס איז כשר. האט ער דאס געבראקט, ווי מען טוט מיט ציקעלעך און שעפסעלעך, און געטראגן דאס אויף א שטאנג איבער די גאסן פון דער שטאט און געשריען אויפן קול: ווער וויל האנדלען ציקעלעך און שעפסעלעך? גאט זאל נקמה נעמען פאר זייער פארגאסן כלום.

אין דער ענגשאפט לעבן ביז א וואס האבן די ליידאקעס נאכגעיאגט עטלעכע וואגנס מיט יידן און האבן אלעמען אויסגעשטאכט. דאס אייגענע האבן זיי געטאן אויך מיט אנדערע קהילות, אז ס'איז גאר ניט מעגלעך אלצדינג אויסצושרייבן, זיי האבן חרוב געמאכט מער פון זיבן הונדערט קהילות, אלע שמעט און שמעטלעך ביז צום טייך ווייסל. און זיי האבן באלעגערט די שטאט זאמאשטש א פולע טעג און האבן זי ניט געקענט אייננעמען, ווארעם דארטן איז געווען א האר א דייטש, געהייסן האט ער וואיאור מיט זעקס טויזנט מאן חייל, אויך דייטשן, און זיי האבן אראפ-געשאסן פון דעם מויער פון הארמאטן און האבן אויסגעהרגעט א פולע שונאים. אבער אין דער שטאט איז ארומגעגאנגען א קרענק און ס'איז געווען א גרויסער הונגער און א פולע טויזנטער יידן זענען אויסגעשטארבן.

אזוי ווי די צייט איז שוין לאנג געווארן, זענען די שונאים געפאלן אויף אן וואס: מיט כישוף באשאפן א פייער-שלאנג און אים ארויסגעלאזן אין דער לופט, און דאס וועט זיין פאר זיי א סימן: וועט דער שלאנג זיין פנים קערן צו דער שטאט, וועלן זיי דענסטמאל די שטאט איינגענעמען; וועט אבער דער שלאנג א קער טאן זיך מיטן פנים צו זיי, וועלן זיי מוזן אנטלויפן. און ס'איז געווען אינמיטן נאכט, האבן זיי דערזען דעם שלאנג אין דער לופט, ווי ער שטייט אן ערך א האלבע שעה מיטן פנים צו דער שטאט און דערנאך האט ער זיך א קער געטאן צו די קאזאקן און טאטערן, האבן זיי פארשטאנען, אז דאס איז א שלעכטער סימן, און עס ווארט אויף זיי אן אומגליק. האבן זיי תיכף-ומיד געשיקט צו די שטאטלייט און האבן זיי געלאזט זאגן: צי איז נישט בעסער פאר אייך צו מאכן מיט אונז א פשערה, אזוי ווי די גרויסע שטאט וואס וואס האט געטאן, איידער אויסצושטארבן פון הונגער.

און וויבאלד די שטאטלייט האבן דאס דערהערט, האבן זיי געפעדערט נעשה צו נשמע און זענען מיט די שונאים דורכגעקומען פאר א סכום פון צוואנציק טויזנט גילדן. דערנאך האבן די טאטערן און די יונגים גענענעט צו דעם מויער און האבן מיטגעבראכט א פולע געפאנגענע אויף אויסצולייזן. האבן די יידן פון דער שטאט עטלעכע הונדערט שבוים אויסגעלייזט. גאט זאל זיי אפגעבן זייער געצאלט.

און פון דארטן איז אוועק דער צורר חמיל ימה שמו מיט זיין מחנה, מיט זיינע יונגים און טאטערן, און האט פארקערעוועט קיין לובלין, איינע פון די פיר גרויסע קהילות אין פוילן, וואס איר גלייכן איז ניט געווען אין דער גארער מדינה אין

תורה, גדולה און גמילת חסדים. און די שטאטלייט זענען פון דארטן אנטלאפן היינט-טעג ווייטל...

ב. א יידישע קעכין פון זאמאשטש פאר די יידישע מעסע-געסס אין ברעסלאו אין יאר 1697

אין דער היסטארישער צייטשריפט „ציון“, וואס ווערט ארויסגעגעבן אין ירושלים פון דער „החברה ההיסטורית הישראלית“, אין דעם באנד איב פון תשי"ד (19טער יארגאנג) איז פאראן אן ארבעט פון באקאנטן פארשער פון דער געשיכטע פון די יידן אין דייטשלאנד ראבינער דר' דב בריינג וועגן די האנדלס-פארבינדונגען צווישן די פוילישע יידן אין ברעסלאו אין די 90ער יארן פון דעם 17טן יארהונדערט (על קשרי המסחר בין יהודי פולין וברסלא בשנות התשעים של המאה ה'17). צווישן א ריי זייער וויכטיקע און אינטערעסאנטע פרטים וועגן די יידישע מעסע-באזוכער געפינען מיר אויך א פרט, אז מען האט דערלויבט צו ברענגען א יידישע קעכין פאר די יידישע סוחרים.

פון א ריי דאקומענטן, וועלכע עס ברענגט דר' ברילינג אין דער ארבעט באווייזט ער וועגן די באגרעניצונגען וואס מען האט געמאכט פאר יידישע סוחרים און כפרט סתם-יידן צו קומען אין ברעסלאו בעתן די יארדן.

די באגרעניצונג איז געקומען אין שייכות מיט אן אנקלאגע פון די קריסטלעכע סוחרים, אז די יידן זענען עובר אויף די פעסטיגעשטעלטע תקנות וועגן זייער אויפ-האלט אין דער שטאט. דער שטאט-פארוואלטער פון יענער צייט, פאן האנאלד האט באפוילן, אז מען זאל דורכפירן א גענויע רעגיסטראציע פון די יידן, וואס געפינען זיך אויפן עליוזאבעט-יריד (נאוועמבער) פון יאר 1896. די דאזיקע רשימה נעמט ארום 125 יידן וואס האבן דאן געוויינט אין ברעסלאו. בהסכם מיט די אינסטרוקציעס האט די ליסטע באווייזן די ווייטערדיקע צאל יידן נאך די באזונדערע 5 קאטעגאריעס:

קאטעגאריע 1 — יידן וואס וווינען אין ברעסלאו אויפן סמך פון פראטעקציע פון וועגירונג-אינסטיטוציעס אדער חשובע לייט — 26 משפחות;

קאטעגאריע 2 — סוחרים און געלט-מוישער, 19 מאן;

קאטעגאריע 3 — מעקלערס, 30 מאן;

קאטעגאריע 4 — „יידן-בירגער“, אנגעשטעלטע, שוחטים, קעכנס און אנדערע, 27 מאן;

קאטעגאריע 5 — נעמט ארום א גרופע וואס ווערט באצייכנט „די שווינדלער און אזעלכע וואס פירן זיך נישט אויף ווי עס באדארף צו זיין“.

די שטאט-פארוואלטונג האט פארווערט אריינצולאזן די פרויען און קינדער פון א ריי קאטעגאריעס, אפילו אין די יארד-מעג. אויך די יעניקע וואס געפינען זיך דארטן זאל מען ארויסטרייבן.

עס האבן נישט געהאלפן קיין שום אינטערעסענצן, די שטאט-פארוואלטונג פלעגט אפמאכען יעדע בקשה. אין דער צייט פון יארד-קרוצים (סעפטעמבער) פון יאר 1697 האבן די יידישע פרנסים זיך געוואנדן מיט א בקשה, אז מען זאל לכלהפחות דער-לויבן אריינצולאזן די יידישע ארבעטארינס, די קעכנס, וואס זאל קאכן פאר די יא-ריד-געסט. דאן האט די שטאט-פארוואלטונג דערלויבט:

...די יידן פון גלאגאז קענען ברענגען צום יאריד זייער אייגענע קעכין. פאר אלע אנדערע יידן איז פעסטיגעשטעלט געווארן די נארמע פון 3 קעכנים איינע פון זאמאשטש אדער ליסע, איינע פון זילץ און איינע פון קראטאשין.

ווערטלעך זאגט זיך אין דעם דאקומענט, וואס עס פארעפנטלעכט דר' ברילינג אט וואס:

"Judenschaft verlangte auch zu Jahrmackts-zeiten einige Weiber herein zum Kochen, und zwar wurden denen Glogauischen allein eine Jüdische Köchin hereingelassen, vor die andern und allesamt noch drey andere, als eine von Zamosch oder Lisse, eine von Ziltz und eine von Krotoschin als des Schameses sein Weib".

עס איז אנצונעמען, אז די „קעכיןס“ זענען צוגעטיילט געווארן פאר יענע שטעט, וואס האבן געהאט זייערע סוחרים אויפן יאריד, פון דעם איז געדרונגען, אז זאמאשטש האט פארנומען דעם איינציגן ארט פאר יידן מחוץ דער דייטשער ספערע.

עס וואלט געווען נאך אינטערעסאנט צו האבן די רשימה פון די זאמאשטשער באזוכער פון דער ברעסלאווער יארידן.

מ. ב.

ג. א מעשה נורא אין זאמאשטש אין יאר 1727

אין *Vossische Zeitung*, נומ' 107, 1727, ארויס אין בערלין, האב איך געפונען די ווייטערדיקע נאטיץ, וואס דערציילט א מוראדיקע געשיכטע פון זאמאשטש. צוליב דער זעלטנקייט פון דער דאזיקער צייטונג און אויך צוליב דער היסטארישער וויכטיקייט פון דעם פאקט גיב איך דא איבער דעם גאנצן טעקסט אין אריגינאל:

Lublin, den 17 Aug. (1727)

Von Zamosc verlautet, dass die gantze Juden-Gemeinschaft umständigt bey dem Ordinaten angehalten, damit ihnen erlaubt werden möchte, den neulich mit einem Christen zugleich, wegen Kirchen Diebstahls, aufgehängenen Juden herunter zu nehmen und zu begraben, welches endlich auch der Ordinat nachgegeben, mit der Condition, dass sie erstlich den Christen begraben sollten, allenselbige haben ihren Bruder Judas herunter genommen und begraben, den Christen aber nicht anrühren wollen, worauf der Ordinat alle älteste Rabiner inhaftiren lassen und den anderen befohlen, den Juden wieder auszuscharren und an den Galgen zu hängen, welches auch geschehen.

פון דעם טעקסט איז קלאר, אז מען האט אין זאמאשטש אין דער ערשטער העלפט פון אויגוסט 1727 פארמישפט א יידן און א קריסט צום הענגען פאר באגנבענען א קלויסטער. שפעטער איז דער ארדינאט זאמאסקי איינגעגאנגען, מסתמא אויף דער בקשה פון דער קהילה, אז מען זאל דערלויבן דעם ייד ברענגען צו קבר ישראל. זיין תנאי איז אבער געווען, אז זיי זאלן אויך דעם קריסט אראפנעמען פון דער תליה, וואס זיי האבן אבער ניט געטאן. ווי א שטראף האט דער ארדינאט געהייסן ארעסטירן די „עלמסטע רבנים“, מסתמא די ראשי הקהילה, און געהייסן אנדערע יידן צוריק אויסגראבן דעם יידישן קרבן און נאך א מאל אויפהענגען. דאס איז דורכגעפירט געווארן. וועגן דער דאזיקער געשיכטע שווייגן אלע מקורים וואס האבן א שייכות צו זאמאשטש. מען געפינט אבער א נאטיץ, משמעות גענומען פון א דייטשישער צייטונג,

וואס איר נאמען איז נישט געגעבן געווארן און וואס איז דאסירט: לובלין, 22סטן יוני 1727, ד"ה כמעט פון דער זעלבער צייט, וועגן אזא ענין אין זאמאשטש:

דעם 19טן פון היינטיקן חודש האט מען איז זאמאשטש פארמישפט פאר א גנבה פינף יידן צו הענגען. היות ווי זיי האבן אבער אנגענומען די קאטוילישע רעליגיע, האט מען זיי נאר אפגעהאקט די קעפ און באגראבן אויפן צווינטער.

די דאזיקע צייטונג-נאטיין געפינט זיך ביים פוילישן היסטאריקער Jarochoński, *Szkie i opowiadania historyczne*, vol. II, Poznań, 1863, pp. 212-213 עס איז קלאר, אז ביידע צייטונג-ידיעות באציען זיך אויף דער זעלבער מעשה נורא. זעקס יידן און איין קריסט זיינען פארמישפט געווארן פאר באגאנבענען א קירך. די זעקס יידן האט מען פארמישפט צום טויט, און פינף פון זיי האבן געהאפט, אז דורך שמדן זיך וועלן זיי זיך ראטעווען דאס לעבן. האט מען זיי נישט געהאנגען, „נאר“ אפגעהאקט די קעפ, אבער באגראבן אויפן צווינטער. דעם יידן וואס האט זיך נישט געוואלט שמדן האט מען געהאנגען, וואס דאס האט געמיינט א שטענדיקע שטראף.

עס וואלט געווען כדאי אויסצוגעפינען מער פרטים וועגן דעם דאזיקן שרעק-לעבן עפיואד, וואס ווערט אין ערגעץ נישט דערמאנט.

(ייווא-בלעטער, נירנאק, באנד 34, 1952).

י. ש.

ד. פון דעם פנקס פון „חברה צדקה גדולה“ אין זאמאשטש

אין דעם מאנומאטאל-ווערק פון פראפעסאר ש מ ח א ס ה „מקורות לתולדות החינוך בישראל“, אין באנד 4, זייט קל"ח (תל-אביב תש"ח), געפינט זיך א דאקומענט (פאר-ראגראף ק"כ), וואס איז אן אויסצוג פון דעם פנקס פון זאמאשטשער „חברה צדקה גדולה“. מיר ברענגען ווייטער, ווארט ביי ווארט, דעם טעקסט פון דעם אריגינאל און אויך אן איי-בערעצונג אין יידיש.

ק"כ. מתוך פנקס החברה צדקה דולה בזמושטש, הנמצא בספריה למדעי היהדות בורשא, 106

כבוד האלופים הגבאים דהברת ת"ת (תלמוד תורה) הציגו דברים לפני כבוד האלופים הגבאים דצ"ג (דצדקה גדולה), כאשר שהחברה תלמוד תורה כנגד כולם ועליהם מוטל לעיין תמיד להעמיד תלמידים לומדי תורה, והכנסה שלהם אינם מספיק לשלם שכרם לימוד תלמידים מעניי ישראל שמהם תצא תורה, והכנסה שלהם אינם ספיק לשלם למלמדי התלמידים, ומנהג שלהם ככל ראש השנה ויוה"כ (ויום הכיפורים) ושלש רגלים ליקח ס"ת (ספר-תורה) שלהם מכה"כ (מבית הכנסת) ולקרות אנשי החברה או חוץ לחברה, כדי להספיק להם שכר לימוד מנדבות ונדרים שנידכו אותם האנשים העולים לתורה, ומנהג של החברה ת"ת הנ"ל (תלמוד תורה הנזכר לעיל) לקרות שני פעמים: אחת בשעת קריאת ס"ת (ספר תורה) בבית המדרש, ושנית בשעת קריאת ס"ת בבית הכנסת, והיו קוראים החברה הנ"ל בפעם הראשון מבמה שנים בכיפה שתחת ביה"מ הקנין (1), ובהיום באו הגבאים דהחברה הנ"ל לגבאי דצ"ג להחזיק זכות הנ"ל לקרות בפעם ראשון בכיפה השייך לכבוד האלופים גבאי צדקה גדולה דק' יצ"ו (דקהילתנו ישמרהם צורם וגואלם) ונתנו כבוד האלופים הגבאים דת"ת

(1) אפשר ה ק ט ן ?

לכבוד האלופים דצ"ג עבד זכות לקרות בכיפה הנ"ל פעם ראשון תשלומים כסף מלא, ולא יוכלו לדחותם מהכיפה הנ"ל, רק שמחזיבים לשלם בכל שנה כנהוג, ולמען תהי' למשמרת, לכל תהי האמת נעדרת, לדור דורות כתבנו בעט ועופרת, בפנקס של כבוד האלופים הגבאים רצ"ג וקבלנו עלינו ועל הבאים אחרינו לאשר ולקיים הנ"ל, יום ו' ג' דחזה"מ (דחול המועד) סכות תקך טית לפ"ק (1768).

א י ב ע ר ז ע צ ו נ ג :

ק"כ. פון דעם פנקס פון דער חברה צדקה גדולה אין זאמאשטש, וואס געפינט זיך אין דער יודאייטישער ביבליאטעק אין ווארשע, קאדעקס 106

די אלופים, די גבאים פון דער חברה תלמוד-תורה האבן פארגעלייגט זייערע רייד פאר די אלופים, די גבאים, פון דער צדקה גדולה, ווייל דער חברה תלמוד-תורה איז אין פארגלייך מיט אלעמען וויכטיקער און אויף זיי ליגט דער חוב צו זארגן, אז עס זאלן זיין תלמידים לומדי-תורה און זייער הכנסה איז נישט גענוג, כדי צו צאלן פארן לערנען פון די קינדער פון ארעמעלייט, וואס פון זיי וועט טאקע ארויסקומען די תורה, עס איז נישטא פון וואס צו צאלן די מלמדים. האבן זיי געהאט א מנהג, אז מען פלעגט יעדן ראשי-שנה און יום-כיפור און די דריי יום-טובים (סוכות, פסח, שבועות) ארויסנעמען א ספר-תורה פון זייער שול און אויפ-רופן די חברה-מיטגלידער און אויך אויסער דער חברה, כדי דורך די נדבות און נדריים, וואס עס פלעגט אריינברענגען דאס אויפרופן, צו שאפן געלט פאר דעם דערמאנטן צוועק. און אויך האט די חברה א מינהג אויפצורופן צו דער תורה צוויי מאל: איין מאל ווען מען לייענט אין בית-המדרש און דאס צווייטע מאל ווען מען האט געלייענט אין שול. און די חברה פלעגט לייענען דאס ערשטע מאל אונטער דעם דעכל (פאדערשטיבל?) פון דעם קליינעם בית-המדרש. היינטיקס מאל זענען געקומען די גבאים פון דער תלמוד-תורה-חברה צו די אלופים פון דער צדקה-גדולה און האבן באצאלט א געהעריקן סכום פארן זכות צו לייענען די תורה אין זייער "שטיבל". זיי האבן באצאלט די פולע סומע און אויף ווייטער וועלן זיי שוין ניט קענען ארויס-געשטויסן ווערן פון דעם ארט, זיי וועלן אדער דארפן יעדן יאר איינצאלן ווי עס פירט זיך. כדי דאס זאל בלייבן לזכרון אויף שטענדיק, אז דער אמת זאל ניט געמינערט ווערן האבן מיר עס פארשריבן מיט פען און בליי אין דעם פנקס פון די אלופים, די גבאים פון דער צדקה גדולה און מיר האבן גענומען אויף אונדז און אויף די וואס וועלן קומען נאך אונדז צו מקיים זיין און דערפילן דאס אויבנדערמאנטע.

פרייטיק, דעם דריטן טאג חול-המועד סוכות תקכ"ט (1768).

פון דעם דאזיקן דאקומענט איז קלאר, אז עס איז געווען א פנקס פון דער דאזיקער "צדקה-גדולה-חברה". אין וואס אייגנטלעך עס זענען באשטאנען אירע פונקציעס ווייסן מיר נישט. דא רעדט זיך נאר וועגן איר, "כיפה" וואס זי האט געהאט און אירע באציאונגען מיט דער "תלמוד-תורה-חברה". דער דאזיקער דאקומענט איז געקומען אין דער עפנטלעכקייט נאר דורך דעם צופאל, וואס אין אים רעדט זיך וועגן חינוך - ענינים, וועגן וואס פראפעסאר ש"מ ה"א ס"ה האט געזאמלט דא-קומענטן אין זיין מאנומענטאל ווערק. צוגעשיקט געווארן איז דער דאזיקער אויסצוג פון ווארשע פאר דעם חורבן. ווער ווייס וואס איז געווארן מיטן דאזיקן פנקס. יעדנ-פאלס איז דער זאמאשטשער פנקס וואס ווערט פון אפרים קופערן באשריבן אין אונז-דזער פנקס (זע זייטן 103 א"ו) נישט דער פון דער "צדקה-גדולה".

אין א הערה צו דער דאזיקער נאמיין האט דער מחבר פון פראפ' שמחה אסף
ע"ה אנגעגעבן אז דעם דאזיקן אויסצוג האט אים בשעתו צוגעשיקט דר' י. ה. ל.
פ. ר. י. (היינט פראפעסאר פון ירושליםער אוניווערסיטעט).
האבן מיר אנגעפרעגט דעם פראפ' ישראל היילפרין וועגן דעם דאזיקן ענין. עס
איז כדאי צו ברענגען זיין תשובה:

„...דעם פנקס פון דער חברה גדולה אין זאמאשטש האב איך געהאט
אין מיינע הענט אין דער טלאמאצקע-ביבליאטעק מיט יארן צוריק, איך גע-
דענק שוין נישט ווי ער האט אויסגעזען. ווי עס ביי מיר פארצייכנט האט
ער געטראגן דעם קאדעקס נומער 105 (ביי אספן אפגעדרוקט 106) און ער
האט געהאט בערך מער ווי הונדערט בלעטער. אויסער יענעם אויסצוג וואס
איך האב צוגעשיקט צו אספן (וואס איז אריין אין זיין בוך „מקורות לתול-
דות החנוך בישראל“) האב איך פאר מיינעטוועגן פארצייכנט נאך עטלעכע
פרטים וואס האבן א שייכות צו די הוצאות פון דער דאזיקער חברה. נאר
איין פרט פון די פארנאטירטע ביי מיר פאזיציעס האט אפשר א לאקאלן
אינטערעס, דהיינו: צווישן די הוצאות פון דער חברה פאר דער צייט פון כ'
סיון ב' כ' תמוז תקל"ח (1778) געפינט זיך אויך די פאזיציע:

„על פדיון שבוי' להאנשים אשר באו כמאסר פ"ק בראטהויז ששה
זהו“.

דאס מיינט: פאר אויסלייזן די ארעסטירטע מענטשן פון אונדזער קהילה,
וואס זענען געווען אין ראטהויז זעקס גילדן.

מ. ב.

ה. דער בילבול אויף זאמאשטשער יידן אין 1870 אין ליכט פון פרזעס זכרונות.

פריץ דערציילט אין זיינע זכרונות (1), אז איין מאל האט מען אין זאמאשטש גע-
פונען ליגן געבונדן א סאלדאט וואס איז געשטאנען אויף דער וואך פאר דער קאסע
פון פאלק. די קאסע איז געווען אויפגעבראכן און דאס קעסטל מיט געלט איז נעלם
געווארן. דעם סאלדאט האט מען, פארשטייט זיך, ארעסטירט און ער האט דערקלערט
אז יידישע גנבים האבן דאס געטאן. דער רוסישער קאמענדאנט האט אויפגעפאדערט
דעם מאגיסטראט צוצושטעלן א פולע רשימה פון זאמאשטשער פראפעסיאנעלע יידי-
שע גנבים. עטלעכע יידן האט מען ארעסטירט און זיי זיינען געווען אין סכנה צו
קריגן מויטשטראף. זאמאשטשער יידן האבן תיבה זיך אנגעהויבן באמיען, אז מ'זאל
די אומשולדיקע יידן באפרייען. וויפל יידן מען האט דעמאלט ארעסטירט דערציילט
ניט פריץ.

אין א מיטציטלערישן דייטש-יידישן זשורנאל געפינט זיך אכער א באריכט וועגן
דעם דאזיקן עפיזאד. קודם-כל דערווייט מען זיך, אז דאס איז געשען אין יאר 1870
און אז די צאל ארעסטירטע איז געווען אכט (2).
פריץ דערציילט, אז נאך דעם ווי אלע יידישע און קהלשע בקשות האבן ניט גע-

(1) י. 5. פריץ, „אלע ווערק“, „מיינע זכרונות“, ב' 13, פארלאג „אידיש“, ניו-יארק, 1920.
(2) *Israelit*, 23, Mainz, 1870, p. 437.

האלפן, איז אויף איינער פון די אסיפות באשלאסן געווארן צו לאזן וויסן דער „וועלט“ וועגן דעם בילבול אויף אומשולדיקע יידן אין זאמאשטש.

די „וועלט“ איז דעמאלט, פארשטייט זיך, געווען אויסלאנד, און דערמיט האט מען אויך געמיינט אזעלכע חשובע יידישע פערזענלעכקייטן וואס זיינען געווען קרוב למלכות. אזעלכע יחידי סגולה זיינען דעמאלט געווען: משה מאנטעפיארע אין לאנדאן און אדאלף קרעמיע אין פאריז.

די פראגע וואס איז געשטאנען אויפן סדר-היום פון די דאזיקע אסיפות אין זאמאשטש איז געווען, ווי אזוי דערגרייכט מען די דאזיקע פראמינענטע שתדלנים, ווייל ארויסשניקן בריוו דורך פאסט איז געווען א גרויסע סכנה.

אויף זיין אייגנארטיקן אימפרעסיעאניסטישן אופן דערציילט פריץ, אז קהל איז גע-פאלן אויף א המצאה, אז עמעצער זאל זיך „מוסר נפש זיין, אריבערכאפן די גרענעץ אין טאמאשאוו, דריי מייל אין גאנצן, פון דארט קיין לעמבערג, פאראן א פריידיקער לעווינשטיין, פון דארטן טעלעגראפירן צו משה מאנטעפיארע קיין לאנדאן, צו קרע-מיע קיין פאריז...“ (3).

פריץ דערציילט ווייטער, אז אזא ייד, א זקן, האט זיך געפונען, האט געמאכט די געפערלעכע נסיעה קיין לעמבערג און איבערגעגעבן דעם „פריידיקער לעווינשטיין“ דעם בריוו מכוח משתדל זיין זיך ביי מאנטעפיארען אדער קרעמיען לטובת די אומ-גליקלעכע יידישע קרבנות פון דעם מיליטערישן בילבול.

די היסטארישע אויטענטישקייט פון פרצעס זכרונות איז א גוט עטאבלירטע. דא האנדלט זיך וועגן אן אנאליז פון דעם צופאל, וואס פון זאמאשטש האט מען זיך גע-ווענדט גראד קיין לעמבערג און דווקא צום פריידיקער מיטן נאמען לעווינשטיין. ווי קומט בכלל זאמאשטש צו וויסן אז עס איז בנימצא אזא ראבינער, וואס איז דאך קיין וועלטפיגור נישט געווען? פארוואס נישט צו אהרן יעלינעקן (1820—1893) וואס איז זינט 1856 געווען ראבינער אין ווין און האט געהאט א וועלט-שם און געווען באמת קרוב למלכות ביי פראנץ-יאזעפן?

קודם כל לאמיר זען, ווער עס איז געווען דער פריידיקער, וועמען פריץ רופט אן לעווינשטיין. געהייסן האט ער בערנארד לעווענשטיין. ער איז געבוירן געווארן אין 1821 אין מעזריטש (פאדלאשע). אין 1862 ווערט ער באשטימט פאר ראבינער און פריידיקער פון דער „דייטשער“ („פראגרעסיווער“) שול אין לעמבערג, ווו ער איז גע-שטארבן אין 1889 (4).

וועגן זיין עקסיסטענץ בכלל האט מען אין זאמאשטש געקענט וויסן דורך דעם דארטיקן חשובן בעל-הבית און פרנס הקהילה אברהם אדער עדווארד לוקסעמבורג, וואס זיין פרוי לינא איז געווען דעם ראבינער לעווענשטיינס שוועסטער (5). דער דא-זיקער לוקסעמבורג פיגורירט אגב אין פרצעס זכרונות אונטער די ראשי-תיבות א. ל.

פריץ דערציילט, אז לוקסעמבורג איז געווען א „דייטש“, געהאט אן אייגענעם מויער אין שטאט. ער דערמאנט אפילו זיין טאכטער וואס האט געהאט א הויקער. דאס דאזיקע מיידל איז ראזע לוקסעמבורג, די שפעטערדיקע בארימטע קאמוניסטקע. ראזע לוקסעמבורגס זיידע, וואס איז געווען א וואלד-סוחר, האט געהאט 14 קינדער. עס איז אויך באקאנט עדווארדס אדער אברהמס א ברודער מאטל. ביידע זיינען געווען

(3) י. ל. פריץ, דצ"ו, ז' 70.

(4) M. Balaban, *Historia lwowskiej synagogi postepowej*, Lwów, 1937, p. 95.

וועגן דער שייכות צווישן ראבינער לעווענשטיין און זאמאשטש ווייסט באלאבאן נישט. (5) אלעקסאנדער שטיין אין „פארווערטס“ פון 16טן יאנואר 1949.

משכילים און פיגורירן אָפּט אין געדרוקטע רשימות פון פרענומערעאנטן פון די דעמאָל-
טיקע העברעישע משכילישע ביכער (6).

עס זעט אויס אז עדוואַרד לוקסעמבורג האָט דאָס אָרגאַניזירט די ריווקאַלישע
נסיעה פון דעם זקן צו זיין שוואַגער קיין לעמבערג, און פון אים האָט מען זיך אין
שטאָט בכלל דערוואַסט וועגן דער עקסיוסטינען פון אזא ראַבינער אין לעמבערג.
אז די דאָזיקע אינטערוועניען האָט געבראַכט אַ פעולה ווערט מען געוואָר פון דער
נאַטיין אין דער שוין דערמאָנטער דייטשיידישער צייטשריפט. דאָרטן ווערט דער-
ציילט אזוי:

מען האָט פאַרמישפּט צום טויט אַכט יידן, ווייל לויטן עדות זאָגן פון
עטלעכע רוסישע אַפיצירן האָבן זיי געוואָלט באַראַכעווען די מיליטער-קאָסע.
אַבער אַ דאָנק דער אינטערוועניע פון אליאַנס איזראַעליט זיינען די דאָזיקע
אַכט יידן, וואָס זענען פאַרמישפּט געוואָרן צום טויט, באַפרייט געוואָרן און
דערקלערט געוואָרן אומשולדיק.

פון דער נאַטיין דערוואַסט מען זיך, אז גראַד קרעמייע האָט אין דעם פּרט געהאַלפּן
און אז דער ראַבינער לעווענשטיין האָט זיין שליהות דורכגעפירט. די לוקסעמבורגס
גופא האָבן אין 1873 פאַרלאָזט זאַמאַשטש און זיך באַזעצט אין וואַרשע. אין זעלביקן
יאָר איז געשטאַרבן דער זאַמאַשטשער רב ר' משה הלוי וואַהל, וואָס האָט זיך אויך
שטאַרק משתדל געווען ביים באַפרייען די אַרעסטירטע יידן. אין 1877 איז געשטאַרבן
יהושע מאַרגוליס, פרצעס פעטער, וועלכער האָט אויך אינטערווענירט אין דעם זעל-
ביקן ענין.

דער אַנאַליז פון דעם דאָזיקן עפיוואַד ווייזט נאָך אַ מאל ווי וויכטיק און אויטענ-
טיש עס זיינען די זכרונות פון י. ל. פּרץ ווי אַ מקור פאַר דער געשיכטע פון זא-
מאַשטש. עס וואָלט באַמט כדאי געווען אַרויסצוגעבן די דאָזיקע זכרונות מיט אַן אויס-
פירלעכן היסטאָרישן אַפּאַראַט.

יעקב שאַצקי

(ייוואָ-בלעטער, ניויאַרק, באַנד 34, 1952).

(6) יִמְשִׁיָּה, "דבר גבורות" פון דעם זאַמאַשטשער משכיל פייוול שיפער, וואַרשע, 1845.

השכלה אין זאמאשטש

1. היסטארישע אנטוויקלונג

אידער פריץ האט פארלאזן זיין געבוירן-שטאט האט די אלטע זאמאשטשער השכלה נאך אלץ געשטעקט אין דעם באוואוסטזיין פון יחידים. אלטע זאמאשטשער תושבים האבן פארגעדענקט עטלעכע נעמען פון די אבות פון דער ארטיקער השכלה. צווישן אים די אבות זיינען געווען עטלעכע וואס זיינען עולה לגדולה געווארן אין בערלין, אין דער מעקא פון דער אויפקלערונג-באוועגונג, און זיי האבן זיך שוין מער אהיים נישט אומגעקערט.

איינעם פון זיי דערמאנט פריץ אליין אין זיינע זכרונות. דאס איז געווען ר' ישראל בן משה זאמאשטש (1700 — 1772). פריץ ווייסט צו דערציילן, אז ר' ישראל איז גע-ווען מענדעלסאנס רבי און אז אין זיינע צייטן האט מען נאך אין זאמאשטש גע-האלטן, אז ס'איז גלייכער וועגן אים בכלל נישט צו רעדן, „נישט קיין גומס און נישט קיין שלעכטם“.

די דאזיקע נייטראלע פאזיציע לגבי איינעם פון די פארביקסטע און רעפרעזענ-טאטיווסטע פארשטייערס פון דער אלטער זאמאשטשער השכלה איז זייער כא-ראקטעריסטיש. דאס באווייזט, אז אין פרצעס צייטן זיינען אין זאמאשטש נאך גע-ווען לעבעדיק געוויסע סימפאטישע זכרונות וועגן דעם דאזיקן ישיבה-בכור, וואס איז פון א קליין שמעטל אין מזרח-גאליציע געקומען קיין זאמאשטש געווארן א ראשי-ישיבה און גאר א נאענטער ידיד מיט די לומדים פון שטאט. אין 1740 איז ער אוועק קיין בערלין ווו ער האט זיך באקענט מיט די פני פון דער יונגער השכלה-באוועגונג, געווארן מענדעלסאנס רבי, זיך באפריינדעט מיט לעסינגן און דעם פי-לאסאף ניקאליי. לעסינג האט שטארק געהאלטן פון ישראל זאמאשטש. ער האט געשריבן אז ער איז א טיפער און א שארפזיניקער ייד. מיט ניקאלייען האט ער אפילו פארפירט אן עפנטלעכן וויכוח אויף דייטש, — א לשון וואס ער האט, ווי א סך אנדערע מזרח-אייראפעאישע אויטאדידאקטן, גאר גיך זיך אויסגעלערנט. דער דא-זיקער וויכוח איז, אגב, דאס איינציקע וואס דער דאזיקער משכיל האט פארעפנט-לעכט אויף דייטש; 1 זיין שרייבשפראך איז געווען העברעאיש.

ר' ישראל זאמאשטשעס משכילים איז ווייט פון מיליטאנטישקייט, ער דריקט זיך קודם כל אויס אין קעגנערשאפט צו פילפול און אין נעמען א נעגאטיווע שטיי-לונג צו חסידות. אין דעם פרט זיינען א סך קעגנערס פון דער השכלה געווען איינ-שטימיק מיט אים, און ער האט צוליב דעם נישט געמוזט זיך דעקלארירן דווקא פאר אן אויפקלערער. אין דעם ביכל מליצה און חרוזים, וואס ער האט ארוסגעגעבן 1773 א"נ נ ז ר ה ד מ ע, ווערט זיין אטיחסידיזם בולט ארויסגעבראכט. אין אנדע-דערע חיבורים האט ער פארויכטיק און איינגעהאלטן געזוכט א בריק צווישן דת און דעת.

די צוויי גרעסטע לומדים פון זאמאשטש 2 האבן געגעבן זייערע הסכמות אויף זיין ספר נ צ ח י ש ר א ל וואס איז ארויסגעגאנגען אין פראנקפורט-אדער אין 1741. א דאנק דעם ספר האט ער זיך קונה שם געווען.

ארום 1754 פארלאזט ר' ישראל זאמאשטש בערלין און באזעצט זיך אין בראד, וואס איז דעמאלט געווען א וויכטיקער לומדישער צענטער. דארט איז ער געשטארבן אין יאר 1772.

אט דעם ערשטן פארלויפער פון דער גאליצישער השכלה וואס האט א געוויסע צייט געווינט אין זאמאשטש דערמאנט פריץ מיט ליבשאפט. ר' ישראל האט פרעגט שטאט ארויפגעשטעלט אויף דער מאפע פון דער יונגער משכילישער מלוכה. ער איז אדווקא פון דער וועלט נישט ווי א צעשמערער פון די עיקר-יסודות פון יידישקייט, נאר ווי א מבשר פון א נייער שיטה, וואס האט נושא הן געווען אויך ביי א סך פרומע יידן פון יענער צייט.

א ביסל פריער ווי ר' ישראל זאמאשטש (אין 1732) פארלאזט די שטאט אן אנדער אומרויאקער גייסט וואס ווערט פארבלאנדזשעט אזש קיין ברין (מערן) ווו ער שמדט זיך און ווערט א דרוקער (אין די יארן 1754 — 1760), און דווקא פון יידישע ספרים. ווי א משומד איז ער באקאנט אונטערן נאמען פראנץ יאזעף נוימאן. זיין דרוקעריי האט געשפילט א געוויסע ראלע אין דער געשיכטע פון דער יידישער בוך-פראדוקציע, אבער ער גופא האט קיין שום ראלע נישט געשפילט אפילו אין זאמאשטש, און מען האט אים אין גאנצן פארגעסן. 3

צווישן די פארלויפערס פון דער זאמאשטשער השכלה זיינען געווען אויך פרומע יידן און לומדים. זיי האבן נישט געזען קיין סכנה אין וועלטלעכער בילדונג און האבן באקעמפט חסידות, דאך זיינען זיי קיין בפירושע משכילים נישט געווארן. אזא איי-נער איז געווען דער זאמאשטשער רב ר' ישראל בן משה, וואס איז שפעטער (1725), אויפן וועג קיין ארץ-ישראל, געשטארבן אין סאלאניקי. דער דאזיקער רב פלעגט באזוכן די לייפציקער ירידים, קויפן און לייענען דייטשע ביכער און באזוכן קאנצערנן. צו חסידות האט ער געהאט א קעגנערישע שטעלונג, און זיינע בני-דור האבן אויף אים געקוקט ווי אויף א משכילישן מתנגד. זיין בארימטער מ ר כ ב ת ה מ ש נ ה (1751) איז מיט רעכט באטראכט געווארן ווי אן אויפקלערערשער ספר און האט שטארק אויסגענומען ביי משכילים. 4

א זאמאשטשער איז אויך געווען דער מחבר פון מ ח נ ה ר א ו ב נ , א ספרל מיט פילפול אויף ש"ס, וואס איז אין תקל"ז (1777) ארויס אין ליווארנע. ער האט געהייסן ראובן זעליק בן אליעזר. זיין טאטע איז געווען איינער פון די שטאר-טישע גבירים, און ווען די געשעפטן זיינען געגאנגען בארג אראפ האט ער, א בחור פון 20 יאר, באשלאסן אדווקאפארן קיין בערלין. דארטן איז ער געווארן א מלמד אין דער ישיבה פון דעם נגיד אליהו פרענקעל. אין זיין הויז האט ראובן זעליק אג-געשריבן דאס דערמאנטע ספרל, וואס האט שוין אין זיך עפעס פון א משכילישן צו-גאנג, הגם נאך א שטארק קאנסערוואטיוון. 5

אזעלכע זאמאשטשער וואס על-פי צופאל זיינען זיי אדווקא פון דער היים און געווארן אין דער פרעמד גאנצע אדער האלבע משכילים זיינען געווען א היפש ביסל. נאך זייענדיק אין דער היים האבן די דאזיקע יחידים זיך איינגעשטעלט פאר די רעכט אויף אלגעמיינער בילדונג און געמענהט, אז דאס איז נישט קיין סתירה צום יידישן דת.

זאמאשטש האט געהאט א שם פון א לומדישער שטאט, און דאס איז געווען ווייט נישט קיין גומא. זאמאשטשער יידן האבן געזוכט ספרים, זיי געקויפט און אפגעהיט. די גרויסע זאמלונג אין דעם זאמאשטשער בית-המדרש איז געווען א פועל-יוצא טאקע פון דורות לאנג אויפגעהיטע קאלעקציעס אין בעל-הבתישע היימען. 6

צו די פארלויפערס פון דער השכלה אין זאמאשטש דארף מען אויך צורע-
כענען די יידן-דאקטורים וואס די שטאט האט געהאט. אין 1690 האט א זאמאש-
טשער ייד שמואל מעדיצין אין פאדוע. אין 18טן י"ה שמואל עטלעכע זאמאש-
טשער יידן אין פראנקפורט-אדער. איינער פון זיי האט אין זיין בקשה אנגעוויזן,
אז זיין פארבילדונג (אין מעדיצין) האט ער באקומען אין דער „זאמאשטשער שול“,
וואס דאס קען מיינען, אז ער האט זיך געלערנט ביי די פאלקס-רופאים (די בעל-
שם-רופאים) וואס זיינען אין יענער צייט געווען שטארק פאפולער מיט זייער פראק-
טיק און אויך מיט זייער העברעאיש-יידישן מעדיצינישן פאלקלאר. טייל פון די
דאזיקע רופאים האבן אפילו געהאט א נאכוואקס אין דער אייגענער משפחה, ווי
למשל ר' משה דאקטאר. 7

אין 1778 ווערט א ייד, אהרן בן שלמה (סלאמקאוויטש), דער קרייז-רופא פון
זאמאשטש. צוויי יאר שפעטער קומט צו א צווייטער יידישער דאקטאר — בער-
נאר. עס איז זייער ווינציק באקאנט וואס פאר א קולטור-אלע די דאזיקע יידן-
רופאים האבן געשפילט אין זאמאשטש. מיטן אויסנאם פון עטלעכע יחידים וואס
זיינען געווען גאר ראדיקאלע משכילים (א שטייגער ד"ר קאלמאנסאן פון דעם
שכנותדיקן רובישווין) זיינען די דאזיקע רופאים אין זאמאשטש נישט געווען ע-
זעלשאפטלעך אקטיוו.

אויב זאמאשטש איז דאך אריין אין דעם אלגעמיינעם שטראם פון דער השכלה-
באוועגונג, — און נישט דורך צופעליקע מעשים פון יחידים מחוץ דער שטאט —
איז דאס געשען א דאנק געוויסע פאליטישע שינויים. זינט 1772, ווען די ערשטע
הלוקה פון פוילן איז דורכגעפירט געווארן, איז זאמאשטש געווארן א טייל פון דער
נייער עסטרייכישער פראווינץ וואס האט באקומען דעם נאמען גאליציע. דעם 25סטן
יולי 1772 האט די פעסטונג זאמאשטש קאפיטולירט פאר די עסטרייכישע חילות.
דעם 24סטן אויגוסט 1772 האט דער עסטרייכישער מלך, יאזעף דער צווייטער, דער
„געקרוינטער משכיל“, באזוכט זאמאשטש. וועגן דעם עפיזאד זיינען צום באדויערן
נישט געבליבן קיין שום ידיעות, און מען ווייס נישט צי א משכילישע גרופע האט
באגריסט דעם דאזיקן צוואנג-אויפקלערער, ווי דאס האבן דעם זעלביקן יאר געמאכט
די בראדער משכילים. בכל אופן זיינען שוין געווען אין זאמאשטש יחידים וואס האבן
סימפאטיזירט מיט דער מלוכה-שטעלונג לגבי אלגעמיינער בילדונג פאר יידן, און
מסתמא האבן זיי זיך באטייליקט אין דעם ערשטן און לעצטן קבלת פנים וואס זא-
מאשטש האט בעל כרחו געגעבן דעם עסטרייכישן הערשער.

אין 1788 קומט צו פארן קיין זאמאשטש נפתלי הערץ האמבערג (1749 —
1841), דער „יידישער גרויסער אינקוויזיטאר“, וואס זיין ציל איז געווען צו עפענען
דייטשע שולן פאר יידישע יינגלעך. אין זאמאשטש און אין די ארומיקע שטעט
און שטעטלעך, ווי רובישווין, קוליקאוו, מאמאשאוו, טארנאגראד א"צ זיינען תיכף
געעפנט געווארן אזעלכע שולן, און מען האט זיי געמוזט אויסהאלטן פון יידישע
שטייערן. משמעות, אז גראד אין זאמאשטשער קרייז האבן זיך די שולן לאנג נישט
געהאלטן און זיי זיינען פארמאכט געווארן א סך פריער ווי 1806, בעת מען האט זיי
בכלל אפיציעל ליקוידירט. 8

גאר א וויכטיקער ענין בנוגע דער פארשפרייטונג פון דייטש, דעם לשון פון דער
השכלה, איז געווען די יאזעפינישע קאלאניזאציע פון דייטשן ארום זאמאשטש, וואס
האט אויך אריינגענומען יידן. על פי דעם פאמענט פון 14טן מארץ 1784 האט זיך
אנגעהויבן א קאלאניזאציע פון דייטשישע פויערים, צום טייל אויף פריוואטע יסודות
און צום טייל אויף די הוצאות פון דער עסטרייכישער מלוכה. סך-הכל זיינען באזעצט
געווארן אויף לאנד 231 דייטשע משפחות און 78 יידישע (365 נפשות). עס זיינען
אויך אראפגעבראכט געווארן קיין זאמאשטש דייטשע בעל-מלאכות. די מעכטער

פון די דאזיקע דייטשע קאלאניסטן זיינען געווארן דינסטן אין זאמאשטש און א סך פון זיי האבן געדינט אין יידישע הייזער, ווו מען האט שוין גערעדט דייטש, ד"ה אין די הייזער פון אויפגעקלערטע. בדרך כלל האט זיך די דאזיקע קאלאניזאציע נישט איינגעגעבן. טייל קאלאניסטן זיינען אבער געבליבן, און פריץ האט זיי נאך געקענט, אבער דער גרעסטער טייל איז שפעטער אוועק קיין אמעריקע. דייטש האט אבער אזוי ארום איבערגעלאזן שפורן אין א סך יידישע היימען. 9

די עסטרייכישע באאמטע האבן נישט געקארגט קיין לויבווערטער פאר דער דינאמישער ראָלע פון זאמאשטשער יידן אין דער ווירטשאפטלעכער אנטוויקלונג פון דער ניי געווענער פראווינץ. אויב מען קען עפעס קריגן צו קויפן — האבן זיי געשריבן — האט מען עס צו פארדאנקען די יידישע סוחרים פון זאמאשטש און אנדערע שטעט. אויך צופעליקע אויסלענדישע באזוכערס פון זאמאשטש קארגן נישט קיין לויבווערטער פאר יידן, מיט וועלכע זיי האבן זיך געקענט ווי עס איז צונויף-רעדן. — א סימן, אז דייטש איז שוין אריין אין א סך יידישע הייזער.

דער זאמאשטשער דיסטריקט האט אין 1776 געציילט 18.823 משפחות, פון זיי 1,656, ד"ה 8.8%, יידישע. אין 1783, ווען זאמאשטש ווערט א קרייזשטאט, זיינען אין דעם קרייז געווען 870 יידישע משפחות אין די שטעט און 788 אין די דערפער. עס איז לייכט זיך משער צו זיין, אז פון די 870 משפחות האט דער רוב געלעבט אין זאמאשטש גופא, מחמת די אנדערע שטעט זיינען אין דער אמתן געווען דערפער. 10 אין דער עסטרייכישער תקופה איז אויך פארגעקומען אן אינעווייניקסטע מיר-גראציע. יידן פון גאליציע האבן זיך באזעצט אין זאמאשטש און פארקערט. עס ווארפן זיך אין די אויגן צוויי עיקרדיקע פאקטן: זאמאשטש שטעלט צו בליקודש א ווי שטעט אין גאליציע און אפילו אין אנדערע לענדער און אויך פארקערט. בליקודש פון זאמאשטש זיינען זיך מתחתן מיט משפחות מחוץ דער שטאט, און אזוי ארום קומט פאר א מיגראציע פון לומדישע עלעמענטן. מען געפינט זאמאשטשער יידן אין פראנקפורט-מייין, 11 אין בערלין, 12 אין אמסטערדאם. צווישן די ערשטע מיטגלידער פון דער קליינער און יונגער יידישער קהילה אין פעטערבורג געפינט מען א יידן פון זאמאשטש.

די פארמעגלעכע שיכטן האבן אויסגענוצט יעדער געלעגנהייט צו פארלאזן זאמאשטש. דער הויפט האבן די אפטע מלחמות, באלאגערונגען און מגפות חרוב גע-מאכט דאס יידישע לעבן. די וואס האבן נאר געקענט זיינען אוועק פון שטאט און טייל מאָל אפילו עוקר געווען פון לאנד גופא. זאמאשטשער סוחרים וואס פלעגן אפט פארן אויף ירידים האבן אויסגענוצט די צופעליקע קאנטאקטן און געווען זיך צו בא-זעצן אין יענע מקומות. עס איז אבער אויך געווען אן עלעמענט וואס איז געווען גע-שעפטלעך פארבונדן מיט דעם חיל וואס האט זיך געפונען אין דער זאמאשטשער פעסטונג. א סך פון זיי האבן זיך טאקע צוליב דעם דארט באזעצט. דער דאזיקער פאקט איז פון גרויס באטייט, מחמת דעם וואס זאמאשטש ווערט אזוי ארום אט דער „קליין פאריז“, וועגן וועלכן עס שרייבט פריץ און אויך א סך נישט-יידישע מעמלא-ריסטן. אין זכות פון די דאזיקע פערמאנענטע צושטראמען און אפפלוסן פון יידישע ליזועראנטן, וואס טייל פון זיי זיינען שוין ארויס לתרבות רעה, און זייערע קינדער, דער הויפט די טעכטער, זיינען געווען געקניפט און געבונדן מיט די אפיצירישע קרייזן, האט זאמאשטש באקומען א מער וועלטלעכן כאראקטער. פריץ דערמאנט עס אין שייכות צו זיין צייט.

א קורצער איבערבליק איבער יענער מיליטעריש-דינאמישער תקופה אין דער געשיכטע פון זאמאשטש ווי א שטאט בכלל און ווי א פעסטונג בפרט וועט דעם דא-זיקן מאמענט בולט ארויסברענגען.

ערב דער ערשטער חלוקה פון פוילן האט זאמאשטש דורכגעלעבט צוויי רוס-י-

שע באלאגערונגען, אין 1768 און אין 1771. די צווייטע איז געפירט געווארן פון סווארצוואלד אליוו. שפעטער איז געקומען די קאפיטולאציע צו די עסטרייכער (אין 1772). אין יאר 1809 ברעכט אויס די מלחמה צווישן עסטרייך און דעם פירשטנטום ווארשע, וואס האט באלאגערט די זאמאשטשער פעסטונג און זי גענומען מיט שטור-רעם. אין שטאט איז אויסגעבראכן א מגפה. מען האט געראכעוועט יידן. מיט דעם אויסרייד פון א סטראמענישן מוז האט מען הרוב געמאכט די יידישע גאסן.

ר' זאב וואלף בער שיף (1768 — 1842), א זאמאשטשער, דער זון פון דעם גרויסן גדבן ישעיה בן ר' יואל בעל-שם היילפרין וואס האט אין 1800 געשאפן אין זאמאשטש א יידישן שפיטאל, האט אין א ספר דערציילט זיינע איבערלעבענישן בעת יענע טראג-גישע צייטן. ער איז געווען א ייד א נגיד. ערב שבועות שנת תקס"ט (1809) האבן זיך אנגעהויבן די שלאכטן ארום דער פעסטונג. קודם-כל האט מען פארטריבן די יידן, מען האט זיי משמעות געהאלטן פאר פראעסטרייכיש. דער בעל הזכרונות גופא איז קוים ארויס א לעבעדיקער און ווי א סך אנדערע זאמאשטשער וואס האבן זיך געראטעוועט האט ער זיך שוין מער נישט אומגעקערט אהיים. 14 קוים האבן יידן אפגעשטעמט פון דער דאזיקער שרעקלעכער באלאגערונג און פון דער מגפה, איז אויסגעבראכן די „פוילישע מלחמה" פון 1812. די דאזיקע מלחמה האט געפאדערט חוץ קרבנות אויך פאליטישע מאניפעסטאציעס. די זאמאשטשער קהילה האט גע-מוזט דעקלארירן, אז זי סאלידאריזירט זיך מיט די פאדערונגען פון רעסטיטואירן די אפאליקע פוילישע מלוכה (דאס איז געווען דער פאליטישער לאזונג פון יענער מל-חמה). 15

ווען די פראנצויזישע און פוילישע ארמיען האבן זיך צוריקגעצויגן פון רוס-לאנד, האט זאמאשטש געשפילט א גאר וויכטיקע סטראמענישע ראלע ביים איינ-האלטן דעם צוריקמארש. נאפאלעאן האט געגעבן א באפעל, אז די פעסטונג זאל נישט צולאזן דעם רוסישן שונא צו פוילן. זיבן חדשים האבן די רוסן באלאגערט זאמאשטש, אבער סוף-כל-סוף האט די פעסטונג געמוזט קאפיטולירן. דאס איז געווען דעם 22סטן דעצעמבער 1813.

וואס זאמאשטשער יידן האבן איבערגעלעבט אין די זיבן חדשים, דערציילן פוילישע און פראנצויזישע מיליטערישע מקורים. די קהילה איז געווען שטארק פאר-ארעמט. מען האט נאך אמאל צוליב סטראמענישע טעמים פארברענט די אקערשט-צוריק אויפגעבויעט יידישע גאסן. פון דער מקווה האט מען געמאכט א מיליטערישן שפיטאל. מען האט אנגעהויבן שטארק רעדן מכות לאזן וווינען אין זאמאשטש נאך די וואס זיינען דארטן געבוירן געווארן. 16

די מלחמה האט זיך פארענדיקט, און גאר אנדערע יידן ווערן תושבים פון זא-מאשטש. דאס זיינען געווען לייוועראנטן וואס האבן געהאט עסקים מיט ביידע אר-מיען, דער פוילישער און דער רוסישער. דאס זיינען געווען האלב פרומע און האלב אויפגעקלערטע יידן, — אייגנטלעך מער מופקרים ווי אויפגעקלערטע. מיט השכלה-ענינים האבן זיי קיין דירעקטן קאנטאקט נישט געהאט. על-פירוב איז דאס געווען געווען אן אויפגעלאפן, אן טיפע יידישע ווארצלען, אן „היימגעפיל", זיי האבן זיך זינציק געמישט אין קהלשע ענינים. עס זיינען אבער געווען צווישן זיי יוצאים מן הכלל, און טאקע פון זיי איז ארויס א טייל פון יענעם דור משכילים און כלל-טווערס, וואס פראג האט נאך געקענט.

ווי אין אלע שטעט אין פוילן, האבן זאמאשטשער יידן געווינט אין א באזונדער-רעויר, ער איז אפגעשאפט געווארן ערשט אין 1862 א דאנק וויעלאפאלסקים אקט פון יידישער עמאנציפאציע. אין 1814 האט מען אבער דערלויבט פינה פארמעגלעכע יידן צו קויפן הייזער אין די אלגעמיינע גאסן פון דער שטאט. 17 אין 1815 ווערט געגרינדעט דאס „קינגרייך פוילן", און זאמאשטש ווערט א

קרייזשטאט פון דער לובלינער וואַיעוואַדשאַפט. די פעסטונג ווערט פארגרעסערט, דער גארניזאן פארשטארקט, און דאס מיליטערישע לעבן ווערט דער יסוד פון דער יידישער עקאנאמיק און פאר א טייל יידן אפילו פון זייער געזעלשאפטלעכן לעבן. א סך אנטלאפענע יידן קומען צוריק אין שטאט אריין. מען הערט שוין א סך פרעמדע ישובות אין די גאסן. זאמאשטש ווערט באמת „קליין פאריז“. אין די אפיצירישע קלובן זעט מען א סך אויפגעקלערטע יידן. עס שפילן זיך אפ די ערשטע ליבע-דרא-מעס צווישן יידישע טעכטער און די אומרויאקע זין פון מאַרס. וועגן שמדן זיך הערט מען דערווייל נישט, — אפשר דערפאר ווייל מען האט עס שטארק פארשטיקט. דאס יידישע לעבן איז נאך אלץ יידיש-בעל-הבתיש און עס האלט נאך נישט ביי דעם קריג צווישן צוויי דורות, וואס איז שוין אזוי שארף אין אנדערע שטעט.

זאמאשטש האט געהאט א שם, אז נאך ווארשע האט זי די גרעסטע צאל „אויפ-געקלערטע“ יידן. וועגן דעם שרייבן פוילישע אפיצירן אין זייערע בריוו אהיים. וועגן דעם ווייטט מען אויך אין ווארשע. אין 1825 ווערט אין ווארשע געגרינדעט דער „יידן-קאמיטעט“ מיטן ציל צו „רעפארמירן“ דאס יידישע לעבן אין פוילן. צווישן זיינע קארעספאנדענטן געפינט זיך א זאמאשטשער סוחר לייבל קאן וואס האט גע-האט א וויינגעשעפט. פרי דערמאנט זיינעם א זון. דער דאזיקער קאן איז געווען אפשר פון די ערשטע זאמאשטשער יידן וואס האבן געשריבן א גומן פויליש. 18 אין 1827 האט די יידישע באפעלקערונג פון זאמאשטש געציילט 2,874 נפשות לגבי דער אלגעמיינער באפעלקערונג פון 5,414, ד"ה אז יידן האבן דעמאלט אויסגע-מאכט 54 פראצענט פון דער באפעלקערונג.

די צאל אויפגעקלערטע יידן וואקסט. פון גאליציע קומען יונגע משכילים און ווערן לערערס אין בעל-הבתישע היימען. פאר אט די גאליצישע משכילים איז זא-מאשטש נאך אלץ א מדבר, און מען אנטלויפט גיך אהיים. ארטיקע משכילישע מא-לענטן פילן זיך עלנט און אנטלויפן קיין גאליציע. מען ווערט לערערס אין משכילישע שולן אין בראד, טארנאפאל און לעמבערג. זאמאשטשער יידן וואס האבן שוין גע-האלטן ביי געבן די קינדער וועלטלעכע בילדונג האבן דאס געמאט פרוואט און גע-נומען דווקא פאליאקן פאר לערערס. דייטש איז אבער נאך אלץ די קולטור-שפראך פון די אויפגעקלערטע, ווי דאס איז צו זען פון דעם קרייז ארום ד"ר שלמה עטינגער. מיט א גומן, ממש קערנדיקן פויליש ציילענען זיך אויס נאר צוויי חשובע משכילים פון יענער צייט: דער שעבערשינער פרנס לייב בן שלמה שפער (געשטארבן 1849) און דער זאמאשטשער ר' הערשקע ניימאנאוויטש (געשטארבן 1862), ביידע ידידים פון דעם גלח און פיזיקאראט סטאניסלאוו סטאשיץ, וואס האט זיך א סך מתעסק גע-ווען מיט באזעצן יידן אויף לאנד. 19

די אידעע פון באזעצן זיך אויף לאנד האט גראד אין זאמאשטש געפונען א סך אנהענגערס. אין 1820 האט לייב שפער, א דאנק די זאמאסיקס, גענומען אין ארע-ב דע דריי פאלווארקן און באזעצט דארט יידן. ער גופא האט כיון יאר 1831 געפירט א דאָרף-בעל-הבתישקייט נאר מיט יידן. 20

ערב דעם נאוועמבער-אויפשטאנד פון 1830 האט אויך ניימאנאוויטש אנגע-הויבן זיך מתעסק צו זיין מיטן באזעצן זאמאשטשער יידן אויף לאנד. עס האט זיך אבער אנגערוקט א נייע קאמאסטרעפּע וואס איז פאר דער יידישער קהילה געווען נישט ווייניקער שרעקלעך ווי די פריערדיקע פון 1809 און 1813.

די פאטריאטישע שטימונג פון דער זאמאשטשער באפעלקערונג האט אויך ארומגענומען יידן. אין זאמאשטש האט מען זיך נישט געקערנט צי א ייד מיט באַרד און פאות מעג דינען אין דער שטאטישער גווארדיע, ווי דאס איז געווען אין וואר-שע. מען האט זיי גענומען, און א סך זיינען געגאנגען פרייוויליק. די רוסישע באלאגערונג איז געווען זייער א שווערע. די שטאט האט געליטן

הונגער. די עפידעמיע פון כאלערע האט אנגעמאכט א הורבן. בראש פון דעם מיר-ליטערישן שפיטאל איז געשטאנען א ייד א תושב, ד"ר פיליפ לובעלסקי (1778 — 1879), א וועטערען פון די נאפאלעאנישע מלחמות. ער איז געווען א שוליד און קינד און קייט אין זאמאשטש האבן אים גוט געקענט. זיין פרעסטיזש האט אין א גרויסער מער מאס אפגעווישט די אנטיסעמיטישע שטימונגען וואס זיינען געשטיגן צוליב די מפלות פון אויפשטאנד און אויך צוליב דעם וואס דער קאמענדאנט פון דער פעסט-טונג איז געווען דער פראנקיסט יאן קרישינסקי. 21

די יידישע גאסן זיינען חרוב ונחרב געווארן. ווען די פעסטונג האט זיך אונטער-געגעבן די רוסן, זיינען די גאר רייכע יידן אדוקע קיין ווארשע.

מיטן סוף פון דער רוסיש-פאלישער מלחמה אין 1831 ענדיקט זיך די ראלע פון זאמאשטש אין דער געשיכטע פון פאלישע מיליטער-פארמאציעס. זייער ארט פארנעמט די רוסישע ארמיי ביזן יאר 1866, ווען די פעסטונג ווערט אין גאנצן ליך-ווידערט, ווייל מען האט זיך ארומגעזען, אז זי האט א קנאפן סטראטעגישן ווערט. מיליטערישע מעמאריסטן וואס האבן געדינט אין זאמאשטש אין די יארן 1812 — 1831 ווארפן דורך זייער אפט באמערקונגען וועגן יידן. אין ליכט פון די דאזיקע, ס'רוב דרך-אגבדיקע, פרטים זעט מען, אז נאך ווארשע האט זאמאשטש געהאט לפי ערך א באדייטנדיקע צאל יידן, דער הויפט יידישע פרויען, וואס האבן געקענט פירן א שמועס אין עטלעכע לשונות, פראנצויזיש בתוכם. דאס האט זיי נאך נישט גע-מאכט פאר משכילים. זיי זיינען אבער געווען חסידים פון דער אנטוויכטישער בא-וועגונג וואס האט זיך דעמאלט פארשטארקט. 22 די דאזיקע יידן זיינען אבער וויי-טער געבליבן בית-מדרש-יידן און זיינען געווען מסוגל צונויפצובינדן די משכילישע און מתנגדישע עלעמענטן אן שום גרויסע מניעות. אזוי ארום זיינען די זאמאשטשער אנהענגערס פון השכלה געווארן גאר מעסיקע משכילים און געשטאנען אויפן יסוד פון מסורהדיקער און לומדישער יידישקייט. אפילו טייל זאמאשטשער דאקטוירים פון דעם נייעם דור, על פי רוב קינדער פון בעל-הבתישע הייזער, זיינען נאך אלץ געגאנגען אין די דרכים פון זייערע עלטערן.

דער סוחרישער עלעמענט אין זאמאשטש איז לפי ערך געווען א וועלטלעכער אין דעם זינען וואס א סך סוחרים האבן צוליב זייערע עסקים געזען א ביסל די וועלט. זיי האבן געהאנדלט מיט ווארשע, דאנציק, ברעסלע, ווין, קראקע, בערלין, און האמבורג. פון דארטן פלעגן זיי ברענגען משכילישע ביכער און אויך די לעצטע נייעס וועגן יידן אין אנדערע מקומות. אין די היימען און אין בית-המדרש האט מען זיך מתווכח געווען וועגן יידישע ענינים. אין שטאט האט מען זיי גערופן „דייטשן“, הגם זיי זיינען געווען, ווי געזאגט, נישט ווייניקער שולידן ווי די גאר פרומע. די שטאטישע חברה ש"ס איז געווען זייערס אן אויפטו. די גרויסע ביכליאטעק פון דער דאזיקער חברה, וועגן וועלכער א בן-דור און א בן-עיר שרייבט, אז זי האט פאר-מאגט אויך משכילישע ביכער, האט געהאט א שם צווישן לומדים אין דער פאלי-שער פראווינץ. איר רוח החיים איז געווען ר' יוסף צירעלעס (אלכסנדר צעדערבוים פאטער), ער איז געשטארבן אין 1832, זיין הויז איז געווען אן אמתער בית וועד לחכמים. 23

אין די דאזיקע קרייזן איז אויפגעלעבט געווארן דער אלטער רעיון פון באזעצן יידן אויף לאנד. הערשקע ניימאנאוויטש האט ממשיך געווען די ארבעט וואס צוליב דעם אויפשטאנד פון 1831 איז זי איבערגעריסן געווארן. די תקנות פון 1846 וואס האבן באפרייט יידן-קאלאניסטן פון מיליטער-דינסט האבן געגעבן א נייעם שמועס אונצוגיין מיט דער ארבעט. אין יענעם יאר איז אין זשאנאווא (פינף ווערסט פון זא-מאשטש) געגרינדעט געווארן א יידיש דארף. חוץ ד"ר שלמה עמינגער זיינען אין

דער דאזיקער ארבעט פארקאכט געווען אזוינע משכילים, ווי יוסף און הערש כהן, דוד ענגעלסבערג, משה הערץ און יודל סאבעל. דאס לאנד האט מען אפגעדונגען אויף דרייסיק יאר ביי די זאמאסיקים. סך-הכל האבן זיך דארט באזעצט 14 יידישע משפחות, ווי האבן אבער לאנג נישט געקענט אויסהאלטן און זיינען זיך ביסלעכ-ווייז צעלאפן. עס האבן נישט געהאלפן די מליצהדיקע שירים פון די צוויי היימישע משוררים, יהודה קינדערפרינד און פייוול שיפער, וואס האבן פארהערלעכט דאס אידישע דארפסלעכן. פון די צוויי נישט-געלונגענע נסיונות (פון 1759 און 1846) איז גארניט געבליבן אחוץ די ריין טעארעטישע הנחה, אז נאר ערדארבעט קאן „פראדוקטיוו מאכן“ די יידישע פאלקסמאסע. 24

באלד נאכן אויפשטאנד פון 1831 ווערט זאמאשטש א משכילישער צענטער. די פאראייניגטע משכילים פון רובישוו, טאמאשאוו, קוליקאוו, יוועפאוו און אפילו פון דעם שטארק פארחסידישטן לובלין, פלעגן זיך צונויפקומען אין זאמאשטש. אברהם בער גאמלאבער האט באזוכט זאמאשטש אין 1836, בעת ער איז ארומגע-פארן קלייבן אבאנענטן אויף זיין זאמלונג לידער פ. ר. ה. א. ב. ב., וואס איז ארויס אין יוועפאוו אין 1837. צווישן די נעמען פון זאמאשטשער פרענומערעאנטן געפינט זיך אויך דער נאמען פון ד"ר שלמה עמינגער, ער האט אפילו אנגעשריבן א שיר-הסכמה אויף העברעאיש, אגב דאס איינציקע וואס ער האט געזען פון זיין פען געדרוקט ביים לעבן. 25

אין די יארן 1832 — 1863 וואקסט אין זאמאשטש פאראלעל מיט דער צאל פרענומערעאנטן אויף העברעאישע ביכער אויך די צאל פויליש-לייענענדיקע. יידן לייענען פוילישע צייטונגען, הגם דייטש איז נאך אלץ דער סימן-מובהק פון אן אויפגעקלערטן יידן. יידן שרייבן שוין אין די פוילישע בלעטער וועגן יידישע ענינים און בארירן אפילו אזעלכע „דעליקאטע“ פראגעס ווי שמירת שבת פאר יידישע תלמידים אין די אלגעמיינע שולן. פויליש טעאטער וואס קומט אויף גאסטראלן קיין זאמאשטש בויט גאר א סך דווקא אויף דעם יידישן באזוכער. אין 1856 האט זא-מאשטש געהאט א באפעלקערונג פון 2,475 יידן און 1,531 נישט-ייידן. הגם לגבי דער ציילונג פון 1827 האט זיך די צאל יידן שטארק פארקלענערט, האט זי זיך אבער כמעט ווי פארטאפלט אין פארגלייך מיט דער אלגעמיינער באפעלקערונג.

אין די יארן פון „פויליש-יידישער ברודערשאפט“ (1861 — 1863) האט זא-מאשטש געשפילט א חשובע ראלע. די בעסטע ארטיקלען וואס זיינען דעמאלט גע-שריבן געווארן פון דער פראווינץ פאר דעם זשורנאל „יוט זשענקא“ (1861 — 1863) זיינען געקומען פון זאמאשטש. צווישן די מיטארבעטערס זיינען געווען מאר-גולים, אלטבערג, קארנגאלד און אפרים פישלזאן. אין זייערע ארטיקלען האבן די זאמאשטשער משכילים בארירט נישט בלויז לאקאלע ענינים, נאר אויך פראגעס פון יידישן חינוך, עקאנאמיק און אלגעמיינע רעפארמען אין יידישן לעבן. אין זייע-רע ארויסטרעטונגען האט זיך געפילט א סך פארויכטיקייט און קאנסערוואטיוו-קייט.

זאמאשטשער יידן האבן אין 1861 געקליבן געלט לטובת ארעמע קריסטן, און די דאזיקע אקציע האט א יאר שפעטער ארויסגערופן אן ענלעכע געלט-זאמלונג מצד די פאליאקן. אין די וואלן פון שטאט-און קרייז-ראטן אין יאר 1862 זיינען פון זאמאשטשער פאזיצאט אויסגעקליבן געווארן פיר יידן, צווישן זיי יהושע מארגו-ליס, 26 וועגן וועמען עס וועט נאך זיין א רייד. יענע תקופה האט פריץ גוט בא-שריבן, הגם על פי רוב אין רמזים. ער האט אגב ריכטיק פארצייכנט, אז אין 1863 האבן זאמאשטשער יידן זיך געפילט מעשה „היוסע פאליאקן“. „מיר האבן גע-זאגט תהילים פארן נצחון פון דער צווייטער מדינה“.

אין 1863 האט מען פון דער זאמאשטשער פעסטונג געמאכט א תפיסה פאר פאליטישע ארעסטירטע. הונדערטער אויפשטענדלערס האט מען אריינגעבראכט אין שטאט אריין. צווישן זיי זיינען געווען אויך א סך יידן. עס איז געשאפן געווארן א יידישער קאמיטעט צו העלפן די ארעסטירטע, בפרט די יינגערע וואס מען האט תיכף אפגעגעבן פאר סאלדאטן. 27

פריץ איז אלט געווען 14 יאר, ווען די זאמאשטשער פעסטונג איז צענומען גע-
ווארן (1866).

די שטאט האט שטארק געביטן איר פיזיאנאמיע. יידישע קינדער, אפילו פון חסידישע היימען, האבן אנגעהויבן זיך לערנען אין דער רוסישער פרא-גימנאזיע וואס איז געעפנט געווארן אין 1867. דער אלטער דור משכילים האט געלעבט מיט די שירים פון אמאליקן גלאנץ, מיט די צופעליקע באזוכן פון העברעאישע סופ-רים, מיט די לויזע רינגען וואס האבן זיי פארבונדן מיט יענע זאמאשטשער לאנדס-לייט, וואס זיינען בינתים עולה לגדולה געווארן אין דער גרויסער וועלט פון רו-סישן יידנטום.

מיטן יאר 1870 ענדיקט זיך די בלי-תקופה פון דער השכלה אין זאמאשטש. ווען אלכסנדר צעדערבוים האט אין 1869 באזוכט זיין געבוירן-שטאט האט ער שוין געפונען א צושטאנד פון ירידה. עס איז אים געווען „סקוטשנע“ אין זאמאשטש, שרייבט דער רעדאקטאר פון קו ל מ ב ש ר. די שטאט האט געהאט „צו פיל חסידים“. ער האט זיך געטרייסט, וואס אין אנדערע שטעט פון לובלינער ראיאן איז נאך ערגער. דארטן איז סתם „א גייסטיקע וויסטע“. זאמאשטש איז נאך אלץ אן „אזע“.

„פאר בילדונג האט מען דא מער זינען ווי אין גאנץ פוילן“, ווייל אין פארגלייך מיט אנדערע שטעט איז אין זאמאשטש פאראן ווייניק „פארווילדעוועטע חסידים“, כאטש מען זעט זיי שוין. דער זאמאשטשער חסיד איז לויט צעדערבוים „ווייני-קער פארקנייטשט“, ער „האלט נישט א וויסנשאפטלעך ווערק פאר אפיקורסות“. מען געפינט נאך אלץ משכילישע ספרים אין בית-המדרש און מען לייענט זיי, און קיינער קוקט נישט דא אויף לשון קודש ווי אויף א „פארברעכן“. 28

דאס איז געווען צוויי יאר נאך דעם ווי צעדערבוים האט אפגעדרוקט זיין ב י נ ה מ צ ר י ס, אן אויטאביאגראפישע דערציילונג וואס גיט איבער א סך זויכטיקע פרטים וועגן יידישן לעבן אין זאמאשטש. 29 ער איז נאך אלץ געווען הא-פערדיק פון יענעם (לעצטן) באזוך אין זיין געבוירן-שטאט. אין 1883 האט ער אפ-געדרוקט אין יו די ש ע ס פ א ל ק ס ב ל א ט א בריוו פון זאמאשטש, ווו דער קארעספאנדענט באקלאגט זיך, אז זינט צעדערבוים באזוך האט זיך די לאגע גע-בייזן צום שלעכטן. „א מאל — שרייבט ער — איז זאמאשטש געווען א שטאט וואס האט געהאט אלטע פאני-בריות, עכטע לומדים, גרויסע חכמים, פייער סוחרים, לייטישע בעלי-בתים אין אויסגעצייכנטע אויפגעקלערטע“. פון דעם איז שוין נישט קיין שפור. „מען קען נישט זאגן — באקלאגט זיך דער מחבר — אז עס איז אויפ-געקומען א נייער דור אויפגעקלערטע אויף היינטיקן מאניר“. דאס ניט, ווייל „חסי-דים האבן א גרויסע פארטיי און א שטארקע דעה“, און קיינער פון די „אריסטא-קראטן“ וויל קיין יידיש ניט לייענען, און די צייטונג פון דעם בן-עיר דעם רעדאק-טאר האט כמעט ניט קיין לייענערס אין זאמאשטש.

ווער איז אין דעם שולדיק? אויף דעם גיט דער מחבר צוויי ענטפערס. קודם-כל האט די אייזנבאן חרוב געמאכט דאס לעבן אין זאמאשטש, והשנית, די פעסטונג. 30 „כל זמן די פעסטונג איז געשטאנען האט זיך נישט געקענט אריינכאפן שמות אין שטאט אריין. היינט איז הפקר די וועלט“. די געזעלשאפטלעכע מעסיקייט פון די

משכילים איז שטארק אפגעשוואכט געווארן. די חסידים און די מתנגדים האבן נישט געקעמפט צווישן זיך. ביידע צדדים האבן אן שבר-לב אנגעהויבן שיקן זייערע זין אין דער פראגמנאזיע.

אין דער קהילה זיינען קיין וואלן כמעט ווי נישט פארגעקומען. מען האט גע-
מוזט בעטן די פאליציי, זי זאל העלפן דורכפירן וואלן, ווייל קיינער האט זיך נישט
געוואלט איינרייסן מיטן רב. אין 1879 זיינען פארגעקומען אזעלכע וואלן קאנטרא-
לירט פון דער פאליציי. די אויפגעקלערטע גבירים זיינען געווען אומצופרידן, האבן
אויפגעהערט צו דאווענען אין בית-המדרש און זיך געשאפן א פריוואטן מנין. אין
דער קהילה זיינען אריין נייע גבירים וואס האבן זיך געהאלטן פאר אויפגעקלערטע,
הגם זיי האבן מיט דער אלטער משכילישער אריסטאקראטיע נישט געהאט קיין
שום שייכות. זיי האבן געוואלט עס זאל זיין מער סדר אין דער קהילה, אבער קיין
נייע אדער רעפארמירטע אינסטיטוציעס זיינען זיי נישט אויסן געווען צו שאפן. 31
אין דעם זעלבן יאר האט פריין מיט עטלעכע אידעאישע פריינד זיינע געגרינדעט
אן עלעמענטארע שול פאר קינדער. די מלמדים האבן פראטעסטירט, און די איניציא-
טארן, צוזאמען מיט שמעון באדאק, דעם לערער פון יידישער רעליגיע אין דער פרא-
גמנאזיע, האבן זיך צוריקגעצויגן פון דעם עסק. 32 די ערשטע יידישע תלמידים
אין דער פראגמנאזיע האבן קיין עקסצעסן קעגן דער השכלה נישט גורם געווען.
עס איז בכלל נישט געווען קיין שפור פון טיפע קאנפליקטן אין דער „עיר מלאה
הכמים וסופרים“.

אין 1896 האט א זאמאשטישער משכיל, אלבערט לעדערער, געגעבן אזא מין
סך-הכל פון יענע יארן:

זאמאשטש פארנעמט אן ספק דעם אויבנאן וואס שייך פראגרעס און גייסטי-
קער אנטוויקלונג ביי יידן אויף דער (פוילישער) פראווינק. איך וועל ניט גיין צו פיל
אין דעם אמאל און וועל ניט דערמאנען די לומדים און גרויסע קענערס וואס זיינען
געבוירן געווארן אין שטאט. איך וועל נאר נעמען די לעצטע 25 יאר. אין משך פון
די דאזיקע יארן האט זאמאשטש געהאט חוץ דעם אויסגעצייכנטן זשארגאנישן
שרייבער, דעם הער פריץ, אויך א סך געבילדעטע יידן וואס האבן זיך אויסגעצייכנט
אין פארשיידענע פאכן, ווי דאקטוירים, אינזשענירן, טעכניקערס, טעכנאלאגן, אד-
וואקאטן און בכלל אן אינטעליגענטע יוגנט, צווישן איר אפילו טעכטער פון אונ-
דזערע מתנגדים און חסידים וואס האבן מיט אויסצייכענונגען פארענדיקט די היגע
שקאלעס. 33

איצט, ד"ה אין 1896, באקלאגט זיך דער מחבר פון דער קארעספאנדענץ, איז
ניטא מער קיין שפור פון דער אמאליקער קולטור-דינאמישקייט. די קהילה האט
אפילו ניט קיין אייגענע שול, הגם קיין פאנדן פעלן ניט; עס פעלט איניציאטיוו.
לעדערער פרישט אפ די געשיכטע מיט פרצעס שול פון 1879 וואס האט קיין אריכות
ימים נישט געהאט. ער דערמאנט די פריוואטע צווייכלאסיקע שול פאר מיידלעך, גע-
פירט פון פרוי אלטבערג, — און דאס גאר. ער אפעלירט צו די אויפגעקלערטע זא-
מאשטישער יידן, טאקע אין נאמען פון דער אלטער קולטור-טראדיציע, מיט וועלכער
זאמאשטש האט געשטמט, אז מען זאל זען עפענען ביי דער קהילה אן עלעמענטארע
שול מיט קלאסן פאר בעלי-מלאכות.

א צווייטער אינסערעסאנטער פרט וואס ווערט ארויסגעבראכט אין דעם בריוו
איז, אז הגם עס זיינען שוין אין זאמאשטש פאראן א סך „דייטשע“ יידן, דאווענען
זיי נאך אלץ אין די אלגעמיינע שולן און מנינים און באמיען זיך אפילו ניט אוימאר-
בויען א קליינע סינאגאגע לויט זייער אייגענעם געשמאק. דער מחבר שרייבט עס צו
דעם פעלן פון געזעלשאפטלעכער ענערגיע, הגם אין דער אמתן האט עס נאר באוויזן,
אז פריין איז געווען גערעכט בעת ער האט אין זיינע זכרונות געשריבן: „די השכלה,

אז זי וועט זיך באווייזן, וועט ביי אונדז קיין אסימילאטארישע פארבן נישט טראגן".
אין דעם האט טאקע געשטעקט די אייגנארטיקייט פון דער זאמאשטשער השכלה.
נחום סאקאלאוו האט א מאל געשריבן וועגן זאמאשטש:

ווען איך וועל א מאל זוכה זיין צו שרייבן מער וועגן דעם פוילן פון אונדזערע
קליינע שטעטלעך, דעם פוילן פון דער אלטער שלאכטע, מיט איר יחוס-שטאם, און
פון אונדזערע רבנים און משכילים, וועל איך אפשר קענען קלאר מאכן, וואס איז
דער אייגנטלעכער טעם פון א זאמאשטש. 34

דער דאזיקער טעם האט געשטעקט אין דער אידיאלישער אטמאספער פון א
שטאט, וווּ מען האט חסידישע רביים נישט געלאזט זיך באזעצן און וווּ די קאנטאקטן
מיט א נימידישער קליינעמאל, וואס צעדערבוים דערמאנט אגב זייער אפט, האבן גע-
פירט צו דער קאמבינאציע פון סאלידער יידישער קולטור און לאנדקולטור. פון יענע
אידיאלישע קאנפליקטן, וואס האבן בשעתם אזוי אויפגעשטורעמט שטעט און לעג-
דער, האט זאמאשטש נישט געוואלט. דער אויפגעקלערטער איז געבליבן א שול-
ייד, חסידות האט א לאנגע צייט קיין דריטן הרגל נישט געהאט, האט מען געלעבט
אין די ד' אמות פון דעם אייגנארטיקן קולטור-געמיט, וואס האט אימפאנירט אי די
לומדים, אי די משכילים, און וואס סאקאלאוו האט אזוי גוט כאראקטעריזירט.

2. די שרייבערס און די לייענערס

די ערשטע משכילים אין זאמאשטש באווייזן זיך אין דער צייט ווען די שטאט
האט געהערט צו עסטרייך. א טייל פון זיי זיינען געווען אנגעפארענע, טאקע פון גא-
ליציע גופא. אנדערע זיינען געקומען אהער כדי זיך אפצורוען פון דעם ליידנשאפט-
לעבן קאמף וואס איז דעמאלט אנגעגאנגען אין מורח-גאליצישע שטעט און שטעט-
לעך צווישן משכילים און חסידים. קיין זאמאשטש האט זיי געצויגן צוליב צוויי טע-
מים: ערשטנס זיינען דארטן געווען א סך השכלה-סימפאטיקערס און ווייניק חסידים,
און צווייטנס, פלעגט די יידישע בורזשואזיע האלטן פריוואטע לערערס פאר די קי-
דער און אזוי ארום איז דארט געווען א געלעגנהייט צו פארזיכערן זיך מיט פרנסה.
טייל פון די צופעליק אנגעפארענע משכילים זיינען דא שוין פארבליבן, התונה געהאט
און ערשט שפעטער, ווען עס איז געווארן ענג, האבן זיי אנגעהויבן זוכן מזל אין
דעם גרויסן רוסלאנד אדער זיינען אוועק צוריק אהיים.

אין גאליציע האט זאמאשטש געהאט א שם פון א משכילישער שטאט. ר' יוסף
צירעלעס אדער צעדערבוים (אן ערך 1772 — 1832), דער זייגער-מאכער וואס האט
געהאלפן משכילישע מחברים, האט געפירט א הויז וואס מען האט גערופן „צירעלעס
משכילישע ישיבה". ער האט געשטאמט פון א משפחה מער-זווייניקער היינטיגעלטי-
קע לומדים, וואס זיינען שוין געווען „געכאפט" אויף דער דייטשער השכלה. געבוירן
געווארן איז יוסף צירעלעס אין דעם שטעטל מארקעשעוו, נישט ווייט פון לובלין.
זיין פאטער ר' אברהם אבנש הלוי האט זיך באזעצט אין זאמאשטש. ער איז געווען
א ייד א למדן און האט אויך געשריבן שירים אין גוסט פון די אלטע פייטנים. ער איז
געשטארבן אין עלטער פון 46 יאר. יוספס מאמע איז געווען די טאכטער פון ר' נתן
בן אלכסנדר הכהן (1750 — 1786), א מחבר פון ספרים. אין 1780 איז ער געווען
אין בערלין, וווּ ער האט זיך באקענט מיט משה מענדעלסאנען. פון דער דאזיקער לומד-
דיש-אויפגעקלערטער משפחה האט געשטאמט אלכסנדר צעדערבוים (1816 — 1893),
דער שפעטערדיקער רעדאקטאר פון ה מ ל י ן און פון דעם ק ו ל מ ב ש ר ,
וואס איז געווארן דער שטאלץ פון די זאמאשטשער משכילים פון צווייטן דור.
אלכסנדר צעדערבוים דערציילט, אז זיין טאטנס שטוב איז געווען „א בילדונג-

אנשטאלט אין זאמאשטש". דארטן פלעגט מען טרעפן כלערליי יידן: פרומע לומדים און ווייניקער פרומע, אויפגעקלערטע.

„פאר אונדז — שרייבט ער — איז דאס פאטערלעכע הויז געווען אן אנוווער-סימפט". 35 אז דער זון האט נישט איבערגעכאפט די מאס, האבן מיר גבית עדות פון אנדערע משכילים, צעדערבוימס בני-עיר. איינער פון זיי דערציילט, אז ווען יוסף צעדערבוימס איז געשטארבן (אין 1832) האט מען געפילט, אז עס איז אוועק פון דער וועלט איינער וואס האט דער שטאט צוגעגעבן חשיבות. די שטאט גופא האט מיט זיין טויט פארלארן „דעם אויפלעכער פון דער מאדערנער ציוויליזאציע, א תלמיד פון דער מענדעלסאנישער שול", און אז צוליב דעם טאקע האבן „צביעות און אינדי-פערענץ" צוריק אויפגעהויבן דעם קאפ. געמיינט האט ער, אז חסידות פון איין זייט, הייסטיקע ירידה פון דער צווייטער — האבן באהערשט די שטאט. ווי אלכסנדר צע-דערבוימס דערציילט, זאל זיין פאטער האבן געזאגט פארן טויט: „אויב איך וועל זען אויף יענער וועלט דעם אבן עזרא, וועל איך אים זאגן, אז קיינער האט נישט אזוי פארשטאנען זיינע ווינקע (רמזים) אין יעדן ווארט ווי איך". 36

אין יוסף צעדערבוימס הויז האבן זיך אויסגעהאדעוועט א סך משכילישע יונגע-לייט. צווישן זיי זיינען געווען די ברודער בלאך און יעקב אייכענבוים.

אן ערך 1802 האט זיך אין זאמאשטש באזעצט א יונגערמאן, שלמה זאב בן יצחק בלאך. ער האט געשטאמט פון גאליצישן שמעטל קודיקאוו. ער איז געווען א העברעי-אישער לערער און האט אויך געשריבן אויף העברעאיש וועגן חכמת הטבע. 1804 קומט אראפ זיין ברודער שמשון בלאך (1784 — 1845), שפעטער באקאנט ווי דער מחבר פון דעם פאפולערן דרייבענדיקן ווערק איבער געאגראפיע א"נ ש ב י ל י ע ו ל ס . אין זאמאשטש האט ער חתונה געהאט. חיונה האט ער געצויגן פון געבן העברעאישע לעקציעס. לגבי דעם שמורענדיקן לעבן אין די גאליצישע השכלה-צענ-טערס איז אין זאמאשטש געווען רואיק און שטיל. האט שמשון בלאך דא נישט גע-קענט איינזיצן און איז אוועק צוריק קיין לעמבערג. שפעטער איז ער געקומען צוריק. 1821 איז ער נאך געווען אין זאמאשטש. אין א בריוו צו זיין דעמאלטיקן אידעאלישן חבר יעקב שמואל ביק (געשטארבן 1831) האט ער זיך באקלאגט, אז ס'איז אים אר-מעטיק אין זאמאשטש, אז ער איז אפגעריסן פון זיינע חברים. איז ער אוועק פון זא-מאשטש קיין ווין. אים האט געפעלט די עסטרייכישע אממאספער פון השכלה און די מלוכישע סימפאטיעס צו משכילים. אין פוילן איז נישט געווען פאר דער השכלה קיין רעזאנאנס אין דער סביבה, נאך ווייניקער איז געווען דער אינטערעס מצד די פוי-לישע קרייזן. 37

צו דעם זעלביקן קרייז וואס די בלאכס האט אויך געהערט יעקב אייכענבוים. ער איז געבוירן געווארן אין א קליין גאליצישן שמעטל, קריסטיןאפאל, אין יאר 1796. זיין אמתער פאמיליע-נאמען איז געווען געלבער. זיין פאטער משה געלבער האט זיך אין 1815 באזעצט אין זאמאשטש און גענומען אין ארענדע א שטיק לאנד נישט ווייט פון רובישוויץ. 38 אין זאמאשטש האט יעקב אייכענבוים געשריבן שירים צו פאר-שיידענע געלעגנהייטן, אבער קיין פאעט איז ער נישט געווארן. ער האט פארמאגט גאר סאלידע ידיעות אין מאטעמאטיק און האט אין 1819 איבערגעזעצט אויף העב-רעאיש אויסקלידס געאמעטריע. ער האט חתונה געהאט מיט א זאמאשטשער מיידל און ער איז א לאנגע צייט געווען לערער פון די פינף זין פון דעם משכילישן נגיד נתן קינדערפרינד. אין 1830 איז ער אוועק פון זאמאשטש. שפעטער (1850) איז ער גע-ווארן אינספעקטאר פון דער ראבינער-שול אין זשיטאמיר. 39

דער ערשטער וואגיקער העברעאישער פאעט וואס זאמאשטש האט ארויסגע-געבן איז געווען אריה לייב בן נתן קינדערפרינד (1797 — 1837). פריין דערמאנט די

דאזיקע משפחה, דער הויפט איינעם א בחור, א משכיל, וואס האט געקענט גוט דייטש, געלייענט מענדעלסאנען אין אריגינאל און געדאוונט פון א דייטשן סידור. דאס איז געווען דעם משוררם ברודער, הערמאן קינדערפרינד, און טיילווייז אויך זיין מעצענאט ביים ארויסגעבן זיינע ערשטע דיכטערישע ווערק. אריה לייב קינדער-פרינד איז 1814 אוועק קיין מארנאפאל און געווארן לערער אין דער בארימטער פערל-שול. ער איז געווען זייער א געבילדעטער יונגערמאן מיט וואגיקע ידיעות אין א סך אלטע און נייע לשונות. זיינס א פילאלאגיש ווערק איז צום באדויערן פארלוירן געגאנגען. אין יאר 1833 האט ער פארענדיקט א באנד שירים וואס איז ארויסגעגאנגן יען מיט א יאר שפעטער א"נ ש י ר י ס ש ו נ י ס . 40

בעת גאטלאכער האט צוליב זיין פארמאליסטישע טעמים (די נישט-אפגעהיט-קייט פון מישקל) אוועקגעמאכט מיט דער האנט די דאזיקע לידער, האט פין א סך יארן שפעטער געשריבן, אז קינדערפרינד איז געווען „אחד המשוררים אשר עמדו בישראל בדור העבר“. 41

ביידע האבן איבערגעכאפט די מאס. קינדערפרינד איז געווען א שטילער פאעט, אן גרויסע פאעטישע חידושים, נאר דער ציקל א"נ ה מ ש ו ר ר ב כ פ ר י ס איז אינטערעסאנט, ער שפיגלט אפ א פאעטישע רעאקציע צו דער יידישער ווירק-לעכקייט אין די זאמאשטשער קאלאניעס. לכל הדעות איז אריה לייב קינדערפרינד געווען דער ערשטער און איינציקער פאעטישער טאלענט אין העברעאיש וואס זא-מאשטש האט ארויסגעגעבן איידער עס האט זיך באוויזן יצחק לייבוש פריץ.

ווי א זאמאשטשער דארף באטראכט ווערן דער פראדוקטיווער העברעאישער מחבר פייוול שיפער (1890 — 1871). ער איז געבוירן געווארן אין לאשטשעוו, האט אבער א טייל פון זיין לעבן פארבראכט אין זאמאשטש. ער האט געהאלפן יידן מיט מעשים און... שירים זיך צו באזעצן אויף לאנד. שיפער איז געווען שלמה עמינגערס א ייד. ביידע זיינען געווען די „ליטערארישע כוחות" פון דער קאלאניע אין זשא-נאו. 1835 איז ער געקומען קיין ווארשע, ווו ער האט געעפנט א פריוואטע שול פאר יידישע קינדער. פאסקעוויטש, דער „נאמיעסטניק" פון פוילן, האט אים מקרב געווען און געהייסן אים שטיצן פון א פאנד וואס איז באשטימט געווען פאר „ניצלעכע" שרייבערס. שיפער האט ארויסגעגעבן פינף ביכער, איינס פון זיי, מ ט ע ל ש ס (ווארשע, 1843), שמעקט אין זאמאשטשער קלימאט. דאס איז א באשרייבונג אין פאעטישער פראזע פון דעם אידיילישן לעבן אין יידישע קאלאניעס, — א דירעקטער פראדוקט פון דעם מחברס קאנטאקט מיט די זאמאשטשער ערד-ארבעטערס. 42 פייוול שיפער איז געווען דער ליבלינג פון זאמאשטשער משכילים. פון די הונדערטער פרענומעראנטן, וואס ווערן אויסגערעכנט אין זיינע ווערק, שמאמט דער גרעסטער טייל פון זאמאשטשער יידן וואס האבן שטארק שטאלצירט מיט „זייערן" א מחבר.

גרויס איז געווען אין זאמאשטש די חשיבות פון דעם חוקר בישראל יעקב רייז-מאן (1818 — 1894). ער האט זיין גאנץ לעבן אפגעלעבט אין דעם שכנותדיקן שט-בערשין אין שוידערלעכע מאטעריעלע תנאים. זיין שווער יוסף מיימאן איז געווען א באקאנטער משכיל. רייפמאנס נאמען פיגורירט זייער אפט צווישן די פרענומעראנטן פון ספרים פון יענער תקופה. ער האט געוואלט זיין אקטיוו אויפן פעלד פון יידישן חינוך. דער דאזיקער „אפיקורס" און חוקר בישראל, וועמען פריץ דערמאנט מיט דרך ארץ, האט געהאט אויסצושטיין גרויסע צרות מצד חסידים, זיי האבן אים געוואלט אריינזארפן אין חרם. דאס איז געווען דערפאר, וואס אין זיינע גאר יונגע יארן האט ער גורם געווען דאס גרינדן יידישע עלעמענטארע שולן אין לובלין (אין 1833) און שפעטער אין כעלעס (אין 1862). די שטארקע חסידישע קעגנערשאפט האט געפירט דערצו, אז די דאזיקע שולן זאלן פארמאכט ווערן.

ווי געזאגט, האט מען אין זאמאשטש פון רייפמאנען שטארק געהאלטן. די דאר-
טיקע משכילים איז געפעלן געווארן ווין צוגאנג צו יידישן חינוך, וואס האט געזאגט
שאפן א גלייכגעוויכט צווישן דברי תורה און חכמות הצנויות. רייפמאן האט גע-
חלומט פון א מאדערנער ישיבה, און אין 1862, א דאנק דער הילף פון יהושע מאר-
גוליס, פרצעס א נאענטן קרוב, איז אים געלונגען צו שאפן אזא מין אינסטיטוציע.
זי האט עקזיסטירט סך-הכל איין יאר, אבער זי איז געווארן א שם דבר אין די משכיל-
לישע קרייזן פון לאנד.

יעדן שבת אונט פלעגן זיך צונויפקלויבן יונגעלייט און רייפמאן האט פאר זיי
געהאלטן א סעריע גוט צוגעגרייטע לעקציעס וועגן וויסנשאפטלעכע ענינים. ער האט
זיי געגעבן גוטע דעפיניציעס וועגן אלע ענינים וואס זיינען שייך צו חכמת ישראל
און זיי באקענט מיט די נייסטע דערגרייכונגען אויף דעם פילד. ער האט שטארק קרי-
טיקירט די ווארשעווער ראבינער-שול פאר איר נעגאטיווער באציאונג צום יידישן
עבר. ער איז געווען שטארק פארביטערט וואס די ראבינער-שול האט נישט געהאלטן
ווארט. זי האט אים נאך אין 1854 צוגעזאגט צו פארבעטן אים ווי דעם לערער פון
תלמוד. אבער פאר די ווארשעווער אויפקלערערס פון ארום דער ראבינער-שול איז
רייפמאן א פנים געווען צו פרום, בעת אין די אויגן פון חסידים איז ער געווען א גע-
פערלעכער אפיקורס. ער האט געהאלטן, אז דאס פוילישע יידנטום פארמאגט א סך א
שטארקערן אינטעלעקטועל-יידישן פאטענציאל ווי יידן אין מערב-איראפע. מען
דארף נאר געפינען א מיטל וועג צווישן דעם כאאטישן אלטפרענקישן אופן לערנען
און דער מאדערנער מעטאדיק. די אויפגאבע פון א ראבינער-שול — האט ער דער-
קלערט אין זיינע לעקציעס פאר די זאמאשטשער תלמידים — איז נישט צו פארגרע-
סערן די צאל סתם לערערס אדער בוכהאלטערס און סעקרעטארן פון מסחר-הייזער,
נאר אויפצוברענגען א לומדישע אינטעליגענץ. „תחת רבנים יצאו אבנים, ותחת מור-
רים חמורים“, — האט ער אויף א שפילעוודיקן אופן איינגעטענהט מיט זיינע תל-
מידים. 43

ארום רייפמאנען האט זיך אין זאמאשטש געשאפן א סאלידער קרייז. א דאנק
אים האט די דארטיקע חברה ש"ס געהאט א גוטע ביבליאטעק. דער עצם פאקט וואס
ער האט געקענט געבן אזא ערנסטן קורס האט עדות געזאגט, אז אין זאמאשטש איז
געווען א לומדיש-משכילישע יוגנט.

אין 1877 איז געשטארבן יהושע מארגוליס, רייפמאנעס מעצענאט און פריינד. האט
ער זיינע אלטע יארן פארבראכט אין שרעקלעכער ארעמקייט, געוויינט אין א „הי-
נערשטייג“, ווי ער באקלאגט זיך אין א בריוו, און געלעבט פון נדבות, וואס מען האט
געקליבן פאר אים דורך די העברעאישע בלעטער. די זאמאשטשער משכילים פון אלטן
דור זיינען געווען אויסגעשטארבן און קיין סך יונגע און פרישע כוחות זיינען נישט
צוגעקומען. רייפמאנעס לומדישע ארבעטן (ער איז געווען זייער פראדוקטיוו) זיינען
על פי רוב געווען באשטימט טאקע נאר פאר לומדים, ווייל ער איז נישט געווען קיין
שרייבער, נאר א פארשער. די וועלט פון לומדים איז נתפעל געווארן פון זיינע חידו-
שים. די וועלט ארום אים האט אים ווינציק געהאלפן, הגם שטארק מיט אים שטאל-
צירט. 44 פון זיינע תלמידים איז דער העברעאישער שרייבער דוד שיפמאן (1828 —
1903), א יליד זאמאשטש, וואס איז געווען א פרויוואטער לערער פון העברעאיש און
געהאנדלט מיט ספרים, געווען דער איינציקער, וואס איז פון צייט צו צייט ביי-היל-
פיק געווען דעם אלטן רבין. שיפמאן איז געווען א געוויסע צייט פרצעס סעקרעטאר.
ער איז געווען דער לאקאלער קארעספאנדענט פון „המליץ“, האט ארויסגעגעבן
נישט-געדרוקטע שירים פון יעקב אויכענבוים און געמאן אלץ וואס ער האט געקענט,
אז די השכלה-באוועגונג אין זאמאשטש זאל נישט פארגליווערט ווערן. 45

צווישן די תלמידים פון רייפמאנען האט זיך גערעכנט אויך א. קארנגאלד, וואס האט געדרוקט אין ה ש ה ר (1, 94, 1869) הערות און הגהות צו געוויסע פסוקים אין תנ"ך, יוסף מינצער, וואס האט געדרוקט שירים אין כוכבי יצחק (1865), ה ב ו ק ר א ו ר און אנדערע העברעאישע זשורנאלן, 46 לייבוש (לודוויג) לויזן (לעוויזאן, אן ערך 1844 — 1904), דער מחבר פון דער דערציילונג נ ד ר י פ ת ה (ווארשע, תר"ל) און פון דער יידישער פאלקס-קאמעדיע וו י י ב ע ר י ש ע ק נ י פ - ל ע ר , 47 און א סך אנדערע.

צוויי זאמאשטשער יידישע שרייבערס דארפן נאך דערמאנט ווערן. דאס זיינען שלמה עמינגער (אן ערך 1800 — 1856) און אפרים פישלזאן. ווען עמינגער איז גע-שמארבן איז פרץ אלט געווען פיר יאר. אין זאמאשטש איז ער נאך אלץ געווען לע-בעדיק אין זכרון פון די בני-עיר, והא ראייה: אין די שפעטערדיקע יארן האבן די אויפגעקלערטע יידן וועגן אים געשריבן און תמיד דערמאנט צום גוטן, 48 זיין געזעל-שאפטלעכע ראָלע אין זאמאשטש איז געווען א סך א גרעסערע ווי מען איז געוויינט צו טראכטן. עמינגער פיגורירט אפט ווי א פרענומערענט פון השכלה-ביכער צווישן די יארן 1837 — 1854. אויף איין בוך פיגורירט אפילו זיין זון יצחק. שלמה עמינגער איז געווען איינער פון די מקורבים פון יוסף צעדערבוים און האט געשפילט א ראָלע אין דער קהילה ווו זיין שווער יהודה לייב גאלד איז כשעתו געווען ראש הקהל, און ווו שפעטער איז זיין שוואַגער געווען מעטיק. עמינגערן האט געהאט א סך צו פאר-דאנקען דער יידישער שפיטאל וואס איז געווען אין צענטער פון דער כללישער מע-טיקייט פון דעם משכילישן סעקטאר. מיט דער פינאנציעלער הילף פון יהושע מאר-גולים האט עמינגער אויפגעבויט די אפטייק 49 וועגן זיינע ליטערארישע אויפמוען זייל איך דא נישט מאריך זיין. וועגן זיי איז שוין גענוג געשריבן געווארן.

אפרים פישלזאן, אויך א יידישער מחבר פון פאר דער פרץ-תקופה, האט גע-שמאמט פון א קליין שמעמל, קרושניעוויץ. ער האט יארן לאנג געלעבט אין זא-מאשטש. ער האט אין 1839 אנגעשריבן א דיאלאגזירמע סאטירע, מ ע י א מ א ר פ י י ה ס י ד י ס . דאס דאזיקע ווערק האט ער געווינדעט שלמה הירץ מוזא-מאשטש, ד"ה שלמה עמינגערן. פישלזאן איז אין דער גאנצער גרופע זאמאשטשער משכילים געווען דער איינציקער ראציאנאליסט. אין דעם פרט איז ער געווען נאָענט צו שלמה עמינגערן, וואס אין זיינע קאמאווועסלעך האט ער אויך שמארק דעמאס-קירט די חסידישע באַוועגונג און די גאנצע קהלשע בעל-הבתישקייט. פישלזאן האט קארעספאנדירט מיט דניאל נייפעלדן, דעם רעדאקטאר פון י ו מ ז ש ע נ ק א , גע-שריבן אין ה מ ל י י און זיך א סך אפגעגעבן מיט פארשן מדרשים אין ליכט פון פארגלייך-ליטעראטור. פאר נייפעלדן, דעם קאנסערוואטיוון משכיל, איז פישלזאן גע-ווען צו ראדיקאל און ער האט אים נישט געוואלט דרוקן. אין 1862 האט אים נייפעלד צוריקגעשיקט אן ארטיקל געשריבן אויף פויליש, דערקלערנדיק, אז דרוקן אזא אר-טיקל מיינט אויפרייצן ביידע צדדים, בעת רעליגיעז-דאגמאטישע פראבלעמען געהערן נישט צו דער, "פראגראם" פון דער י ו מ ז ש ע נ ק א . פישלזאן איז געווען דערפון שמארק צעטראָגן. אין די אלגעמיינע פוילישע זשורנאלן האט ער נישט געוואלט פארעפנטלעכן אזוינע ארטיקלען וואס קריטיקירן די יסודות פון דער יידישער רע-ליגיע, הגם מען וואלט זיי דארט געדרוקט. 50

צו די פאפולערע משכילישע משפחות אין זאמאשטש האבן קודם כל געהערט די ניימאנאוויטשעס. הערשקע ניימאנאוויטש (געשמארבן 1862), דער פראקטישער אויפקלערער וואס גיט זיך אפ מיט באַזעצן יידן אויף לאַנד, איז שוין פריער דער-מאנט געווארן. ער איז געווען זייער פאפולער אין זכות פון זיין עכט פוילישן אויסזען און פויליש רעדן. אנדזשיי זאמאסיקי דערמאנט אים אפט אין זיינע זכרונות. ער האט

זיך געקענט מיטן גלח סטאשיין און דורך אים מיט אברהם יעקב שטערן. זיין נאמען פיגורירט זייער אפט צווישן די פרענומערענטן פון השכלה-ביכער. וועגן זיין זון, יצחק ניימאנאוויטש, ווייסן מיר זייער ווייניק, דערפאר איז זיין אייניקל, נפתלי יהודה ניימאנאוויטש (הנ"ץ), געווען גוט באקאנט. ער איז געבוירן געווארן אין יוזעפא אין 1843 און איז געשטארבן אין ווארשע אין 1898. ער איז געווען פרצעס א נאענטער ידיד. ער האט געשריבן אויסגעצייכנט פויליש, העברעאיש און יידיש (אין דער ווארשייער יידישע צייטונג) און געהערט צו דער קליינער גרופע דריי-שפראכיקע משכילישע שרייבערס פון יענער תקופה. 51

אויך די משפחה געליבטער האט געהאט דריי דורות משכילים. דער אלטער צבי הירש געליבטער איז געווען א לומדישער משכיל. זיין זון פייוול (1808 — 1888) איז געווען א פריוואטער אדוואקאט אין זאמאשטש. ער האט געשטמט פאר אן עילוי וואס „קען גאנץ תנ"ך אויסנווייניק". ער איז געווען לויט פרצן „א מלומד פון זיך אליין". זיין זון, ד"ר יצחק געליבטער, א הייסער ציוניסט, האט זיך פארנומען מיט זאמלען זאמאשטשער יידישן פאלקלאר און האט משמש געווען יידישע פאלקלאריסטן. זיין זאמלונג איז שפעטער אריין אין ווארשעווער עטנאגראפישן מוזיי. 52

ארום די דאזיקע שרייבערס און סתם ליכהאבערס פון געדוקטן ווארט האט זיך פונאנדערגעבליט א פערופערע פון קאנסומענטן פון ספר און בוך, וואס איז געווען וואגניק שוין מחמת דער צאל און טראדיציאנעלן המשך. אזא דערשיינונג איז אין אן אנדער שמאט אין פוילן קוים באקאנט. עס איז גענוג אנצווייזן אויף א גרופע נעמען פון משפחות אין זאמאשטש, וואס פיגורירן סיסטעמאטיש אין די רשימות פון פרע-נומערענטן, לויט וועלכע מען קען אגב פעסטשטעלן א סך ריין ביאגראפישע פרטים. צו די דאזיקע פאמיליעס האבן געהערט די משפחה קינדערפרינד, די לוקסעמבורג (מאטל, אברהם 53 און עדווארד), די קארנגאלדס (מאטע און עטלעכע זין), די פרצעס (מאיר פריץ, די לעוויץ-משפחה פון דער מוטערס צד), דוד שטיינסבערג (פון 1835 ביז 1862), שלמה זלמן פינקשטיין (1791 — 1877), צעדערבוים א ידיד, די שלאס-משי-בחה (זאב וואלאף און זיין זון), די מארגוליס-משפחה (יהושע און זיינע פיר זין), שלמה עטינגער און זיין זון יצחק, די שפערס פון שעבערשין און זאמאשטש (דריי דורות מיט אכט משפחה-גלידער) און א סך אנדערע. בראש פון כמעט יעדן השכלה-בוך פון א זאמאשטשער מחבר פיגורירט ווי א פרענומערענט דער רב ר' משה וואהל, וואס פריץ האט אים אזוי ווארעם באשריבן. ער איז געבוירן געווארן אין 1797 און איז גע-שמארבן אין 1873. פריץ שרייבט וועגן אים, אז ער איז געווען א גבירישער איידעם. זיין שווער איז געווען דער זאמאשטשער רב ר' יצחק בר' יוסף הויכגעלערנמער (1767 — 1825), דער מחבר פון די שאלות ותשובות זכרון יצחק (לעמבערג תק"ס). אין די יונגע יארן איז ער געווען א סוחר. נאך דעם ווי ער האט פארלארן דאס געלט איז ער געווארן זאמאשטשער רב (אין 1834).

א שונא בצע — שרייבט פריץ — זיצט ער שוין אויף דער שטול א יובל און לאזט זיך נישט געבן קיין הוספה. „מאכט מיר נישט קיין רייכן האלדז" (טענהט ער). רח"ש נעמט ער ניט! דין-תורה-געלט צעטיילט ער צווישן די בייזיצערס-דיינים אדער בוררים. נעמט נישט אין מויל אריין וואס זיין רביצין קאכט נישט. אויף א סעודת-מצווה ניפט ער א ביסל, א ברכה צו מאכן; עסט א טרוקענעם כזית, צוליב וואשן און בענטשן.

איז דאס דאזיקע „קליין זים יידעלע מיט א ווייס זילבערן בערדעלע" און מיט אויגן „טויכן צו גלייך" געווען דער איידלסטער מרא דאתרא אין א קהילה ווו משכיר-לים האבן געשפילט א גאר חשובע ראל. ער איז געווען א ידיד פון יעקב רייפמאנען דעם „אפיקורס" און האט זיך פאר אים שטארק איינגעשטעלט. ווען מען האט דעם גרויסן שעבערשינער נזיר און למדן געוואלט מחרים זיין האט ר' משה וואהל געזאגט

— אזוי דערציילט פריץ, — אז „ווער עס איז מחרים אן א ידיעה פון מרא דאתרא און זיין בית-דין צדק, איז אליין בשמחא“.

אלכסנדר צעדערבוים שרייבט וועגן אים, אז ער איז געווען א מושלם, א טאָ-
לעראַנטער מענטש און האָט געשריבן אַ שיינעם לשון קודש. חוץ עטלעכע הסכמות
צו ספרים זיינען אָבער קיין חיבורים פון אָט דעם זאַמאַשטשער רב נישט באַקאַנט. 64
ווען ער איז געשטאַרבן איז שווער געווען צו געפינען אַ רב אויף וועלכן אלע
זאָלן איינגיין. אַ געוויסע צייט איז ר' שלמה זילבער געווען זאַמאַשטשער רב. אין
1879 איז ר' יוסף שלמה שבתי בן יהודה הלוי הורוויץ (געבוירן 1861) אויסגעקליבן
געוואָרן פאַר רב. דעמאָלט האָבן זיך די אויפגעקלערטע, על פי רוב די זין פון אַמאָ-
ליקע משכילים, שוין ווינציק געמישט אין די איגעווייניקסטע ענינים פון דער קהילה. 55
דעם צענטראַלן אָרט אין דעם משכילישן סעקטאָר פון זאַמאַשטש האָט פאַר-
נומען דער שוין אזוי פיל מאָל דערמאָנטער יהושע מאָרגוליס (1805 — 1877), דער
„קאַלטער פעטער“ י. מ. פון פרעסע זכרונות.

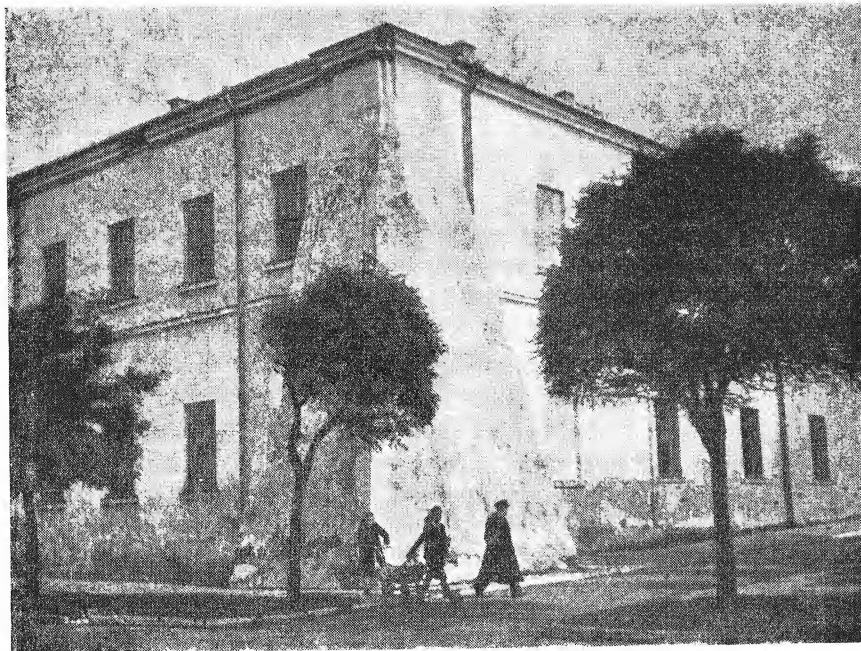
ער איז געווען אַ מיליטער-ליוועראַנט, אַרענדירט מילן, געהאַנדלט מיט תבואה,
געהאַט, אייגענע מויערן אין זאַמאַשטש און אויך אין וואַרשע. ער האָט געהאַט פינף
זין, פון וועלכע איינער איז נעלם געוואָרן באלד נאָכן אויפשמאַנד פון 1863, און צוויי
טעכטער. די זין זיינען געווען דערצויגן אין אַ לומדיש-משכילישן גייסט, זיך גע-
לערנט ביי פּרויאַטע לערערס, צווישן זיי אויך ביי יעקב רייפמאַנען. זיי האָבן אלע
געקענט גוט העברעאיש און פּויליש, איינער פון זיי, שמואל, איז אַ געוויסע צייט גע-
ווען זאַמאַשטשער קאַרעספּאָנדענט פון דער „אֵיזֶר אַעלֵיט“ א. מאָרגוליסעס
זין פיגורירן ווי פרענומעראַנטן אויף אַ סך ספרים און השכלה-ביכער פון יענער צייט.
איינ טאָכטער זיינע (רחמה) האָט חתונה געהאַט מיט יעקב קאַרנאָלאַ, אַ צווייטע
טאָכטער (גיטל) האָט חתונה געהאַט מיט נפתלי פיק, אויך פון יידישן יחוס אין
זאַמאַשטש. זי איז געשטאַרבן אין 1877 אין עלטער פון 47 יאָר. אין דעם זעלביקן
יאָר איז געשטאַרבן איר פאָטער. 56

ווי אלע אויפגעקלערטע יידן אין זאַמאַשטש איז יהושע מאָרגוליס געווען ווייט
פון זיין אַ פּורץ גדר. ער האָט זיך באַטייליקט אין דעם אַלגעמיינעם לעבן פון שטאָט
און אַנטיילגענומען אין פּוילישע געשעענישן נישט ווייניקער ווי אין יידישע קהילה-
ענינים. ער איז אין 1830 געווען מיטגליד פון דער שטאָטישער מיליץ. אין די יאָרן
1861 — 1863 האָט ער אַנטיילגענומען אין די רעוואָלוציאָנערע געשעענישן. צוואַ-
נען מיט זיין קרוב יוסף אַלטבערג (1801 — 1873), אַ מיטאַרבעטער פון „וֵיט-
זשענקא“, האָט ער זיך באַטייליקט אין דער יידישער דעלעגאַציע צו אַ פּויל-
לישער פאַטריאָטישער דעמאָנסטראַציע, געזאַמלט געלט פאַר די קריסטלעכע אָרע-
מע-לייט פון זאַמאַשטש (צוזאַמען מיט די לוקסעמבורגס) ווי אַ מאַניפעסטאַציע פון
ברידערלעכקייט. אין 1862 איז ער געווען אַ מיטגליד פון שטאָטראַט. זיין אַרבעט
למובת זאַמאַשטש איז געווען אזוי חשוב, אז אין 1854 האָט שטאָט אים באַערט
מיט דעם טיטל זאַמאַשטשער ערץ-בירגער. 57

יידישע ענינים זיינען אים געווען נישט ווייניקער נאָענט צום האַרצן. ער איז
געווען דער גרעסטער יידישער בעל-צדקה אין זאַמאַשטש, זיך שטאַרק אָפּגעגעבן
מיטן יידישן שפּיטאַל, געווען יאָרן לאַנג ראַש הקהל. אים האָט מען געהאַט צו פאַר-
דאַנקען דעם רעמאַנט פון דער אַלטער שול וואָס האָט געהאַט 100 ספר-תורות, דאָס
גרינדן די חברה ש"ס און דאָס אַרויסגעבן רייפמאַנס שיעורים.

אלכסנדר צעדערבוים האָט אים באַראַקטערירט ווי דעם אידעאַלסטן יידישן
כלל-טוער אין זאַמאַשטש. אין 1869 האָט ער אים באַזוכט און דערמיט אים אויס-
געדריקט דעם יראת הכבוד וואָס דער דאָזיקער שוין דעמאָלט וועלט-באַרימטער
ייד האָט געהאַט פאַר דעם משכיל-כלל-טוער פון זיין געבוירן-שטאָט. 58

ארום די פאטריזישע משפחות ווי מארגוליס, אלטבערג, קארנגאלד, קראסנא-פאלסקי, לוקסעמבורג און אנדערע האט זיך ביז די אכציקער יארן אנטוויקלט דער אויפקלערערישער סינטעז פון לומדות און השכלה — אן אריגינעלער זאמאשטשער נוסח. פריין האט אין זיך איינגעזאפט א גרויסן טייל פון דער דאזיקער ירושה. זי איז דעמאלט נאך געווען דינאמיש, חגם עס האבן זיך שוין אנגעהויבן ווייזן די ערשטע סימנים פון פארגליווערטקייט און פונאדערפאל. דער חסידישער עלעמענט איז אין שטאט געווארן גרעסער, ממילא שטארקער, 59 און א סך פון די משכילים, בפרט זייערע קינדער, זיינען אין גאנצן אוועק, פריער פון זאמאשטש און שפעטער איז א טייל פון זיי אין גאנצן אוועק פון יידישן פאלק — אוועק אויף פארשיידענע אופנים, אויף וועלכע מען קען זיך פון א פאלק דערווייטערן, שמד בתוכם.

די זאמאשטשער „אקאדעמיע“, ביי דער פושיבישעווסקירגאס.

באמערקונען

¹ די דאזיקע זעלטענע שריפט הייסט:

Schreiben eines Juden, Levi Israel (Samosch), an einen Philosophen nebst der Antwort, Berlin, 1753.

² דאס זינגען געווען דער זאמאשטשער רב ר' יעקב יצחק הויכגעלערנסער (געשטארבן 1771) און ר' יואל בן אורי המלפרין (דער בעל-שם מזאמאשטש), וועמענס הסכמה איז דא' טירט תצ"ג (1733), ד"ה אז דער חיבור איז מסתמא געשריבן געווארן נאך פריער. אין די הסכמות ווערט קודם כל ארויסגעבראכט, אז ר' ישראל זאמאשטש טרעט שארף ארויס קעגן פילפול און ניצט חיסושאפטלעכע מעטאדן במם אויפקלערן טונקעלע ערטער אין תלמוד. (געשטארבן 1760) Franz Joseph Neumann.

די דרוקער' האבן שפעטער געפירט זיין אלמנה און זינגע זיין. אין 1816 גייט די דרוקער' איבער צו אנטאן שמידט אין חוין. זען:

Hans Metz, "Zur Geschichte der Juden in Brünn," *Zeitschrift des deutschen Vereins . . . Mährens*, 1904, 8, 344; Flesch, in: *Hickls jüd. Volkskalender*, XXIV, 42; Freimann, "Die hebräische Druckereien in Mähren," *ZfB*, XX, 34-41; O. Donath, *Die Brünnener hebräischen Buchdrucke*, Praha, 1930.

⁴ ש. בובער, אנשי שם, 207—209; L. Lewin, *Geschichte der Juden in Lissa*, 1904, 318-329.

לעזין איז געווען א ליסער איידעם.

⁵ אויפ'ן שער-בלאט פון דעם דאזיקן ספר לויבט דער מחבר שטארק די קהילה קדושה זאמאשטש און רופט זי אן: "הקהלה המפוארה מלאה חכמים וסופרים". דריי הסכמות אין דעם ספר זינגען פון זאמאשטשער רבנים. צום סוף פון ספר דערמאנט ער זיין מוטער: "פייגלה בת הרב המנוח מרדכי מזאמאשטש".

⁶ "לא לבד יחידי סגולה כ"א גם קהלות גדולות כגון חכמי ק"ק זאמאשטש עיר מלאה חכמים וסופרים שביקשו ממני לתת מהודו דמר עליהם לשלח להם ספריו". אזוי שרייבט אין 1755 א ייד ברוך, א שליח פון גריכנלאנד, וואס איז אגב אויך געווען אין ווארשע און איז געווען פארמישט אין עמדן-ענין. געבראכט אין עדות ביעקב, פון ר' יעקב עמנואל און ציטירט על פי פנקס ועד ארבע הארצות פון ישראל המלפרין, ירושלים תש"ה, 408.

⁷ *Jahrbuch*, Frankfurt am Main, XIV, 74; XVI, 58; J. Kiermisz, *Lublin i Lubelskie w ostatnich latach Rzeczypospolitej (1788-1794)*, Lublin, 1939-1945, I, 27.

די זאמאשטשער דאקטוירים פון 1790ס י"ה זינגען שוין געווען מער קאריעריסטן און ווייט נישט אזעלכע לומדים ווי די רופאים-משכילים פאר זיי. אזא איז געווען פנחס ראזענטאל, דער "כירורג פון זאמאשטשער קרייז", וואס האט אין 1836 געוואלט קויפן א גוט, אבער מען האט עס אים נישט דערלויבט (שאצקי, פנקס, נירנאק, I, 281). ער אבאגירט זיך נאך אויף משפילישע ספרים (פון זיין לאנדסמאן פייחל שיקער). דערקעגן ד"ר יוזעף קינדערפרינד

(1803—1825), א ברודער-זון פון דעם העברעישן פאעט אריה ליב נתן קינדערפרינד, וואס האט אין 1857 זיך באזעצט אין ווארשע, ווי ער איז געווארן הויפטדאקטאר פון יידישן שפיטאל. איז געווען אזוי ווייט פון יידישקייט, אז אויף דער עלטער האט ער זיך אפגעשמוט; דער בשעתו זייער פאפולערער פוילישער ראמאנען-שרייבער אלפרעד קאנאר איז געווען זינגער א זון. (וועגן דאקטאר פנחס ראזענטאל זען הוספה I צום סוף פון דעם ארטיקל).

⁸ M. Bałaban, *Z historii Żydów w Polsce*, Warszawa, 1920, 201.

⁹ Alfred Karasek-Langer, "Josefinische Privatsiedlungen im alten Zamoscier Kreise," *Deutsche Monatshefte in Polen*, 1936 (2), 261-284; H. Lepucki, *Działalność kolonizacyjna Marii Terezy i Józefa II w Galicji*, Lwów, 1937.

- די 128 פון א סעפאראט־אפדרוק.
¹¹ אבני זכרון מאת מרדכי הלוי הורוויץ, תרס"א (א רשימה מצבות פון זאמאשטשער יידן פון די יארן 1738—1821).
- ¹² Jacob Jacobsen, *Jüdische Trauungen in Berlin, 1723-1759*, 1938, 40-41.
 אין דער הקדמה צום ספר הזכרונות פון ר' חיים קייקא זאמאשטש (1730—1765), ארויסגעגעבן פון זיין ברודער ר' יצחק (בערלין, 1770), ווערט דערציילט, אז צוליב דער שרפה אין זאמאשטש (מסתמא 1768) זינען עטלעכע יידן אנטלאפן קיין בערלין.
¹³ *Босход*, 2, 1884, 40.
- דער זאמאשטשער ייד האט געהייסן שבת אדעלשטיין.
- ¹⁴ מנחת זכרון על מסכת עירובין, ארויסגעגעבן פון זיין אייניקל מרדכי רובינשטיין, קראקע, 1894. ער איז געווען מגיד אין שמידטס דרוקערע אין חין (וועגן אים און א צווייטן משפילישן מגיד פון זאמאשטש, ר' ירוחם בן ישכר בער, זען: ראובן קאהן, תקופת ההשכלה בוינה, חין, 1919, 49): „כי נאבד הרבה ממני בשלל הלוחמים בשנת תקס"ט בזאמושטש" (ז' 16). „וכאשר לקוחה בשבת קודש ערב חג השבועות בשנת תקס"ט בחזקה, שללו האיובים העיר, ולקחו ממני הכל" (ז' 14).
- ¹⁵ *Gazeta Krakowska*, 19, 1812; *Akcesz Starozakonnych Zamościa do Konfederacji Generalnej*, 1812.
- ¹⁶ Hauke, *Dziennik obłożenia twierdzy Zamościa w roku 1813*, wydał A. Rembowski, Warszawa, 1905, 167; Henryk Eile, *Dzieje obłożonego Zamościa w dobie wojen napoleońskich*, Warszawa, 1924, 41 pp.
- גענעראל האוקע האט זיך צו יידן באצויגן מיט א סך פרינדישאפט. 1817 איז ער ארויס מיט א קריטיק אויף די טענות וואס מען האט צו פוילישע יידן.
¹⁷ חתופה, 15, 1383.
- Гессен, *История еврейского народа в России*, 1, 1916, 454.
- ¹⁸ *Kwartalnik przeszłości Żydów w Polsce*, 1913, II, 89.
- ¹⁹ לויט ארכיוודאקומענטן אין רשות פון דעם מחבר. נייע פרטים וועגן דער משפחה שפער אין דער ארבעט פון א. שפער אין הצופה לחכמת ישראל, VIII, 285—286.
- ²⁰ *Jutrzenka*, 1862, 37; *General Zamojski*, Warszawa, 1912, I, 66.
- ²¹ Jan Bartkowski, "Wspomnienia," *Pamiętnik naukowy i literacki*, 1897, 614-617.
- אגב ברענגט ער, אז אין מיליטערישן שפיטאל האט געארבעט א יידישער רופא. אלסער שלמה עטינגער?
 וועגן יידן אין דער זאמאשטשער שטאטגאנארדיע:
Ibid., 1876, IV, 833; 1912, 326, 608.
- ²² אין זינע קולטור־היסטאריש וויכטיקע געקראלאגן אויף געשטארבענע זאמאשטשער יידן רעדט צעדערבוים אלס וועגן זאמאשטש חי וועגן אן „אנטיסעמיטישער אָנע" (אין המליץ, אין קול מבושר און אין יידישעם פאלקסבלאט). אינטערעסאנטע פרטים געפינט מען אויך אין זיין וועג כהונה, אדעס, 1866 (זו' 127, 158 א"ח). ער דערמאנט אגב דעם משפיל און ליחוראנט הערץ קראסנאפאלסקי, שלמה עטינגערס שוואגער.
- ²³ J. Altberg, "Gmina izraelska w Zamościu," *Jutrzenka*, 1867, 20, 159-162.
- ²⁴ J. Altberg, "Kolonja żydowska Zdanów," *Jutrzenka*, 1862, 22, 37.
- אלע יידישע קאלאניעס אין זאמאשטשער קרייז האבן אין 1863 געצילט 210 נפשות.
- ²⁵ י. בלאך, „א העברעישער שיר פון שלמה עטינגער", יידישע קולטור, גייראק, 1951, נומ' 9. ער דערמאנט נישט, אז די „אנטדעקונג" האט פאר אים געמאכט מאיר ווינער, ביב' ליזאנטישער זאמלבוך, 1930, 162.
- ²⁶ יהושע מארגוליס איז יעמאלט אויסגעקליבן געווארן פאר ראטמאן. ווי קאנדידאטן זינען אויסגעקליבן געווארן צוויי גאר פאפולערע משפילים — אברהם שלמה שפער און יוסף גאלדמאן און א גאר פאלאגאגאטער ייד, זיגמונט וועלטשער.
- Jutrzenka*, 1862, 18.

- ²⁷ Czar, Kraków, 1863, 180.
- ²⁸ קול מ'שטר, 1869, 48. זען הוספה וו צום סוף פון דעם ארטיקל.
- ²⁹ בין המצרים או יחוס עצמו, פרק מחיי עדת היהודים ותהלוכותיהם בפולין במאה שעברה מאת אלכסנדר צעדערבוים, אדעס, 1867, 2+vi+78 זי.
- זאמאשטש פ'גורירט ווי צמרת. די גענויע באשרייבונגען פון יידישע ח'רות און קולטור לעבן זינען פון גרויס הייטיקייט. ער דערציילט למשל וועגן דעם שמש אין בית המדרש, און ער גיט בחורים צו ליינען השפלה ביער. "בתנאי שיעסוק בהם כל אחד רק כיחיד" (ז' 6).
- ³⁰ ש"ד, "דער קלוגער פסק", יידישע פאלקסבלאט, 1883, 36.
- ³¹ אין דער ניער פארזאמלונג איז ארען שלמה עטינגערס א זון און די צוויי ברידער משה און שמשון קאפלמאן, המליץ, 1879, 14 און 44.
- ³² Samuel Margulis, in: *Israelita*, 1879, 44.
- וועגן חסידישע קינדער אין דער פראגמאנזיע: שילמאן אין המליץ, 1878, 20. וועגן באדאנקן זען פרעסע זכרונות. באדאנק האט אפגעדרוקט א בריוו פון זאמאשטש אין רוסקי פ'חריי, 1880, 48. די איזרעליטע האט קארעגירט עטלעכע פרארוסישע מיינונגען זינען.
- ³³ *Israelita*, 1896, 34.
- ³⁴ אישים, ספר שני, 42.
- ³⁵ כוכבי יצחק, XXXIII, 75—78; האסיף, VI, 169—171; קול מ'שטר, 1869, 48, 336.
- ³⁶ *Jutrenka*, 1862, 22; 50, 1869.
- ³⁷ דער בריוו צו ביקן, דאטירט כ"ז ניסן תקפ"א, איז געדרוקט אין אוצר הספרות, IV, 254—258; וועגן בלאזן:
- Hirsch Chajes, in: *AZJ.*, 1845, 702; *Jutrenka*, 1861, 20.
- ³⁸ זינגער דערמאנט א געזיסן געלבער. ער הייסט גיט, און דאס איז משה געלבער, איינענבוים פאטער.
- D. B. Weinryb, *Neueste Wirtschaftsgeschichte in Russland und Polen*, 1934, 171.
- ³⁹ די לידער, געשריבן אין זאמאשטש, זינען ארען אין זיין זאמלונג שירים א"ג קול זמרה, לופציק, 1836. מער פרטים וועגן אים אין: מצפה, פעטערבורג, 1886, 15—18, און אין זיין אייניקלס ארבעט:
- B. Эйхенбаум, *Мой современник*, Москва, 1929, 9-16.
- אין 1879 איז אין לעמבערג ארויס זינס א בראשור א"ג: "הקרב אדער דאס שאכשפיל. דיא שפיקעלאטציעס פון דעם שאכשפיל, זינען גענוג מיט אללע דינים און זיינען שכלדיקע בערעכנונגען און קליגע אויפלייגן אז עס ווערט געשפילט פון א חכם האט איז געאיבט אין דער ארט מלחמה האט איז אייגענטליך א חכמה. דאס אללעס אין זייער שיינע גראמען אויף לשון הקודש פערפאסט פון דעם חכם, דעם גרויסן מליץ און משורר, האט האט א שם אויף דער וועלט, ר' יעקב אייכענבוים ז"ל פון זאמאשטש. צינד איבערעטצט אויף אידיש פון ל. ה. — 48 זי 8, מיט א הקדמה פון דעם איבערעטצער.
- ⁴⁰ וועגן אים: 5. פרידמאן אין: פון נאענטן עבר, 98'99 (בריוו פון 1814); יוואג'בלעטער, XXXIII, 151.
- ⁴¹ הכוכבים, חילנע, תרכ"א, 33—34; פון, "שפה לנאמנים", הכרמל, 1879, 557; *Israelitische Annalen*, 1840, 143;
- י. צינבערג, געשיכטע פון ליטעראטור בני יודן, VIII, טייל ו, ז' 110.
- ⁴² י. שאצק, געשיכטע פון יודן אין ווארשע, III, 129;
- Jutrenka*, 1862, 22; *Kancelarja Namiesznika* 12515.
- א) בקשה פון 1850 וועגן דערלויבן ארויסצוגעבן אויף העברעאיש א געשיכטע פון רוסלאנד. וועגן זיין חצרות השיר, ווארשע, 1840, איז פאראן א קורצע נאטיץ פון דעם פארשעווער דאקטאר בערנשטיין אין *AZJ.*, 1840, 420.
- ⁴³ באראקטעריזירט לויט די שיעורים גוף האט זינען ארויסגעגעבן געווארן אין 1863 א"ג מועדי ערב. מכלכל מחקרים שונים אשר דברתי מדי שבת בשבתו לפנות ערב באוני בחירי הבחורים מזאמושץ... חילנע, 107 זי (געדרוקט אויפן חשבון פון צ"י הירש ליבש און דוב בעריש, די זין פון יהושע מארגוליס פון זאמאשטש). זינער א בריוו צו די זאמאשטשער תלמידים איז געדרוקט אין השחר, ו, 95—100; די אויטאביאגראפיע אין: כנסת ישראל, III, 173—184; האסיף, VI, 200—204; *AZJ.*, 38, 1839; סאקאלאז אין: *Israelita*, 1895, 24; 1898, 12; המגיד, 1865, 7; 1867, 27; *Jutrenka*, 1862, 8.

- ⁴⁶ "וועגן זיין ארעמקייט: א בריח פון 1887, געדרוקט אין יד ושם לזכר א. ז. פריידוס. נירנאק, 1929, דח (אפגעדרוקט פון ישראל דאחידזאן); אַטע בריח און אויפֿרופֿן אין דער פרעסע פֿון יענער צייט אין לאַנד און אין אויסלאַנד.
- ⁴⁷ "די וויכטיקסטע אַרטיקלען זינען וועגן זאַמאַשטש זינען געווען געדרוקט אין המליץ, 1878, 20, 21; 1879, "משא זאַמאַשטש", 14, 18; 1882, 33, 34, 36; 1892, 186, 215 און אַנדערע. וועגן זיין טויט: המליץ, 1903, 49.
- ⁴⁸ И Мильнер, *Еврейская Жизнь*, 1916, 50.
- ⁴⁹ "י. שאַצקי אין אַרכיו פֿאַר דער געשיכטע פֿון ייִדישן טעאַטער און דראַמע, ו, ווילנע, 1930, 477—479.
- קאַרנאַלד איז איינער פֿון די דריי אַבאַגענטן וואָס האָבן זיך אָפּגערופֿן אין גאַנץ פּוילן אויף דעם איבערדרוק פֿון מאָר ענינס וואָס בן־יעקבֿ האָט אַרײַסגעגעבן (*Jutrzenka*, 1862, 5).
- ⁵⁰ "על פי רובֿ אין דער יוטזשענקאַ. עס איז נישט קלאָר פֿאַר וואָס פּרץ שרײַבט אין זײַנע זכרונות, אַז אין זײַנע צײַטן איז שוין ד״ר עטינגער געווען טױט. פּרץ איז אַלט געווען 4 יאָר ווען עטינגער איז געשטאַרבן. ער געדענקט זיך אין חדר חי אַ קינד פֿון דריי יאָר, חי אַזוי האָט ער פֿאַרגעסן וועגן עטינגערס טױט?
- ⁵¹ "מ. ווינרײַך, עטינגערס כתבֿים, ווילנע, 1925; מ. ווינער אין ביבליאָלאָגישער זאַמלבוך, ו; מ. עריק — אַ. ראָזענצווייג, די ייִדישע ליטעראַטור אין 19טן יאָר, קיעוו, 1935, 86—118; י. שאַצקי אין פֿנקס, נירנאק, ו, 281—282. מער מאַטעריאַל איז פֿאַראַן אין יוטזשענקאַ און אין אַיזדאַעליטאַ.
- ⁵² "וועגן זיין פּיעסע: היסטאָרישע שריפֿטן פֿון יחזקאָ, ו, 623—644; ביבליאָלאָגישער זאַמלבוך, ו, 514—515; וועגן נײַפֿעלדן: *Jutrzenka*, 1861, 23; 1862, 20, 24, 32; המליץ, 1860, 5. ווי אַן אַבאַגענט פֿיגורירט ער שוין אין יאָר 1849.
- ⁵³ הצפירה, XXV, 50; ספר זכרון, 1889, 75; *Jutrzenka*, 1862, 37; *Izraelita*, 1898, 12; י. שאַצקי, געשיכטע פֿון ייִדן אין וואַרשע, וו (אין דרוק).
- ⁵⁴ "ארו (צעדערבוים) אין המליץ, 1888, 95. אין דעם אויספֿירלעכן געקראָלאָג אויף פֿיחיל געליבטער דערמאָנט ער אַ משפּיל סגל, וואָס איז אַוועק קיין בראַד, און לעוויזאַנען, דעם מחבר פֿון ווייבערישע קניפּלעך. זען אויך: יוואַבּלעטער, XXVIII, 46, 56; (ליאַן איז געווען אַ זאַמאַשטשער) *A. Лион, Недельная Хроника Восхода*, 1888, 17; פּרץ באַשרײַבט געליבטערס לחיה אין זײַנע זכרונות.
- ⁵⁵ "ראָזע לוקסעמבורגס פֿאַטער. „אַנדרהס] לוקסעמבורג] טראָגט זיך דײַטש“ דערציילט פּרץ אין זײַנע זכרונות.
- ⁵⁶ "איינע פֿון די דאָזיקע הסכמות געפֿינט זיך אין ספֿר בית משה פֿון הרבֿ משה הלוי עפּשטיין, אַ מאָל זאַמאַשטשער רבֿ, זשאַלקווע, תר״ח—יא (1848—1851). זי איז געחתמעט: משה הלוי וואהל אבד״ק זאַמושטש, תר״א.
- ⁵⁷ "וועגן די וואָלן אין 1879, ווען שלמה עטינגערס אַ זון איז אויסגעקליבן געוואָרן אין דער קהילה, און דער אומצופֿרידנקייט מיטן נײַעם רבֿ (ד״ה מיט ר׳ שלמה זילבערן): דוד־שימאָן אין המליץ, 1879, 14 און 44.
- זען אויך: שמואל גאַטליב, אהלי שם, פינסק, 1912 (וועגן הרבֿ הורוויץ).
- ⁵⁸ (*Jutrzenka*, 1861-1863; *Izraelita*, 1877, 5; (אין אַטע בריח פֿון זאַמאַשטש)
- זען אויך: המגיד, 1877, 3.
- ⁵⁹ *Archiwum Akt Dawnych*, 14241.
- ⁶⁰ "קול חבֿשר, 1869, 50.
- ⁶¹ "קיין רביים לאָזט מען נישט אַרײַן אין זאַמאַשטש. מען וויל נישט קיין מחלוקת." שרײַבט פּרץ אין זײַנע זכרונות.

הוספות

I

א דאקומענט וועגן דעם זאמאשטער דאקטאר פנחס ראזענטאל

Вольнопрактикующий лекарь еврей Пинкус Розенталь подал прошение об исходатайствовании ему гражданских прав.

Прав. Ком. Внут. Дел при донесении от 12/24 февраля, представляя таковое прошение в совет, присовокупила, что к удовлетворению оной могли бы послужить следующие обстоятельства: что проситель более десяти лет несет общественную службу, находясь сперва в звании Тарногородского поветского хирурга, а потом замостьского обводного лекаря; что во время свирепствовавшей в здешнем крае холеры, он с примерным усердием и бескорыстием подавал помощь страдающим; что он равно как и все его семейство одеждой не разнится от христиан, что, впрочем, он, как человек посвятивший себя ученой части, не занимается спекуляциями, для коих именно евреи ограничены в правах гражданства.

Совет, имея в виду Высочайшую волю, чтобы о даровании евреям права на приобретение недвижимых имений делаемы были представления не иначе, как только в необыкновенных случаях, не нашел достаточных причин ходатайствовать для еврея Розенталя привилегию, для чего и положил: в просьбе отказать. 25 фев./8 Марта 1836

(Protokoły Rady Administracyjnej, Vol. I, 1836, Archiwum Akt Dawnych, Warszawa.)

II

ארטיקל פון ארז (אלכסנדר צעדערבוים) אין קול מבשר, 1869, נ' 47, 48 און 50

(אויסלייג מאדערניזירט)

אין פילע ריזע-באשרייבונגען ווירד געשילדערט דאס געפיל, אז מען גייט אי-בער פון א גרויסער שטאט מיט אלע באקוועמלעכקייטן אין א לאנגער זאנדיקער וויסמעניי, ווו מען באגעגנט זעלטן א גרינעם בוים, קיין הערבערג אויסצורוען, קיין נארונג, קיין גוט וואסער; מען געפינט קיין געזעלשאפט פון גלייכגעזינטע מענטשן, נאר זעלטן איינזידלעך וואס זענען ווי אפגעשטארבן פון דער וועלט, אדער גאר פארווילדערטע וואס מען האט מורא מיט זיי זיך צו באגעגענען; מען הערט נאר דאס געשריי און די מלחמות צווישן די ווילדע חיות, און אויף יעדן טריט איז מען אין סכנה געביסן צו ווערן פון שלענג און עקדישן. פלוצעם טרעפט מען אין מיטן סטעפ איינע אאזע, דאס הייסט א שטיק פעלד באוואקסן מיט גרין גראז, הויכע שא-טיקע ביימער מיט שיינע געשמאקע פירות, א קוואל מיט לויטער פריש דערקוויקנד

וואסער, אייניקע ליבע גאסטפריינדלעכע מענטשן, וואס מען קען מיט זיי א ווארט רעדן. וועלכע אנגענעמע איבערראשונג פאר דען רייזונדן! ער איז זיך מחיה, ער רוב זיך אויס פון זיין אנשטרענגונג, שטערקט זיך און זאמלט כוחות צו זיין ווייטערער רייזע אין דער וויסטע. אזא געפיל האבן מיר געהאט, ווען מיר זיינען געקומען אין דעם קליינעם ארט זאמאשטש נאך א רייזע פון אייניקע וואכן פון אדעסא ביז אהין. אז מען גייט ארויס פון דעם גרויסן, שיינעם, לעבאפטן האנדלסשטאט אדעסא, ווו מען קען געניסן אלע קערפערלעכע און גייסטיקע ערקוויקונגען, ווו כמעט אלע איינ-ווייניגער זיינען פראקטישע מענטשן, זעלבסט דארטיקע חסידים פארדינען אלע אכ-טונג, ווייל זיי זיינען צו דער וועלט וועלטמענטשן: מעטיק, ארבעטזאם, בראו און פראקטיש, נישט אויפפאלנד אים געשעפטס-לעבן דורך זייער קליידונג, באנעמען, זא-גאר שפראכע, זיי פארשטייען זיך צו עקספליצירן מיט יידן און קריסטן; מען זעט נישט פון זיין קיין פאנאטיזם, פארקערט, זיי קומען אין בארירונג מיט אלע קלאסן און האבן געשעפטן מיט די פרייזניקסטע און שענקען זיי צומירן; וואס גייט וועמען אן זייערע געדאנקען און זייער שטייגער אין בית-המדרש, אדער אין דער היים אונ-טער זייער געזעלשאפט? ווער פארלאנגט דען מער, נאר מען זאל זיך קענען באג-גענען מיט אלע מענטשן אין בירגערלעכע, געשעפטלעכע פארהעלטענישן פריינדלעך און ערלעך. אז מען גייט, זאגן מיר, ארויס פון דעם ליבן אדעסא אין די זיד-וועסט-לעכע גובערניעס, אין די דארטיקע קליינע ווי גרעסערע שטעט, און מען זעט פאר זיך נאר סקוטשנע פלעצער מיט מרה-שחורהדיקע, מערסטנס איינזייטיקע באשרענקטע מענטשן, מייסטנס אין רעדלעך פלוידערן אדער פארטראגן אין העכערע וועלטן ארום אין די קלויזן; דאס זיינען פארטייען פון פארשידענע קלאסן חסידים וואס יעדער רעדט אויס אויף יענעם צדיק אסור לדבר, און א קריטיקער זאל צוזאמענגעמען אלע מיינונגען, וואלט ער זיך געקענט מאכן א קלארן באגריף פון דעם גאנצן קא-פיטל. די הלכשה האלב יוקיש האלב פייוויש, עפעס א מין פארזעניש אויף רוסיש, דייטש מיט יידיש, דאס באנעמען מיט דער רעדנסארט, די קליינמוטיקייט צוזאמען מיט דער פאראכטונג, ווי זיי באטראכטן דעם פרעמדן, דעם נישט-חסיד, און דאך קריכן זיי פאר אים ווי די מערישקעס; די מאסע האלב פארווילדערט וואס גאפען אויף א פרעמדן גלייך ווי זיי וואלטן אין לעבן קיין מענטש נישט געזען; זעלבסט די נגידים וועלכע זיינען שוין געווען אין דער וועלט, אין אויסלאנד, און אין הארץ פילן זיי שוין וואס שוין און גוט איז, וואס די היינטיקע צייט פאדערט; זיי טראגן אבער מאסקעס, שפילן די חסידישע ראלע, ווייל זיי טויג אזוי צום געשעפט, צו שידוכים; די היינטיקע אויפגעקלערטע מוזן זיך אויך פארשטעקן אין א מיינלאך און זעען אויס ווי פאראיינצלעטע ביימלעך אין סטעפ, זיי מעגן זיין בריהם, נאר קעגן דעם דין אין שולחן ערוך ווערן זיי בטל באלף; ווער שמועסט נאך אז מען קוקט זיך נאך צו צו די אומארגענוגען אין די געמיינדע-אנגעלעגנהייטן און מען הערט די פאסקודנע מחלוקתן און פראצעסן צווישן די כיתות חסידים, די קנאה-שנאה אונטער די באלע-באטים, דאס נישט פארגינען איינער דעם אנדערן, די קעגנזייטיקע פאראכטונג, די לשון-הרע, רכילות וואס הערשן אין אלע קרייזן; זייער טרויעריק פארהעלטניס צו דער היימישער קריסטלעכער באפעלקערונג; אלעס צוזאמען, ביים מאנגל אין אלע באקוועמלעכקייטן און צעשטרייאונגען, דערשיינען דעם אויפמערקזאמען רייזונדן פאלקאמען ווי א גייסטיקע וויסטע. ווי אנגענעם איז אים, אז ער קומט אומגעריכט אין א שטעטל ווי זאמאשטש וואס ליגט אין מיטן דער גרויסער מדבר, עס שיינט אים ווי איין אַזאע אין דער וויסטע!

מען דארף אונדז נישט חושד זיין אז מיר זיינען בעפאנגען (נוגע בדבר), ווייל זאמאשטש איז אונדזער געבורטשטאט, די וויג פון אונדזער יוגנט, עס קניפן זיך

אן איר אנגענעמע דערינערונגען פון די קינדישע יארן. אין קעגנטייל, ביים אריינגעפארן זיינען אונדז אויפגעשטיגן די טרויעריקסטע געדאנקען, מיר האבן זיך אליין געפרעגט: וועמען האסטו דא אונטער די לעבעדיקע? קיין עלטערן, קיין געשוויסטער, קיין נאענטע אדער ווייטע קרובים (אלע זיינען שוין לאנג אויסגעשטארבן), קיין יוגנטפריינדע אדער גאנץ ווייניקע, ווארשיינלעך פון גאנץ פארשידענע געזינגען, קיינער כמעט פון דער זעלבענער ליטערארישער געזעלשאפט וואס האט זיך אויסגעבילדעט און אנגענעם פארלעבט אין פעטערלעכן הויז. נאר די קאלטע, אפגעריבענע מצבות דער אומפארגעסלעכן, אים אנדענקען פון אלע זאמאשטשער און דער אומגעגנט לעבנדער עלטערן. דאס איז דאס איינציקע וואס בינדט אונדז נאך אן זאמאשטש, וועלכע מיר האבן מיט 18 יאר (צוריק) פארלאזט, ווערנד 5 יאר וואס מיר האבן געלעבט אין לובלין אייניקע מאל באזוכט, און זייט דעמאלט, זייט 30 יאר אין אדעסא, נישט באטרעטן. מיר וואלטן איינגעמלט געקענט יוצא זיין גלייך צו פארן צום בית החיים, דארט אויף די קברים פון די עלטערן אונדזערע געפילן אויסגיסן מיט קינדישער ערפורכט און ווייטער אונדזער ריזע פארזעצן. זאנסט האט נישט פאר אונדז דארט א באזונדער אינערעם, ווען נישט דער ציל פון אונדזער ריזע, איבעראל צו באטראכטן דעם צושטאנד פון אונדזערע גלויבנס-ברידער, און מיט אזעלכע אויגן האבן מיר אויך באצאכטעט גאנץ אומפארמייאיש זאמאשטש.

ביים אריינפארן אין שטאט קעגן נאכט, נאך 24 שעהדיקער שווערער פאסט-ריזע, איז אונדז באפאלן א טרויעריק געפיל צו זען די איינגעריסענע פעסטע מויער, די צעשטערטע בראמען (פעסטונגס-מויערן) און קיימבריקן פון דער געוועזענער פעסטונג. עס האט אונדז נישט באנג געמאכן די פעסטונג וואס האט נאך אונדזער באגריף קיינמאל קיין באזונדערן ווערט געהאט, ווייל זי איז געשטאנען אין מיטן פונעם פלאצן לאנד, נישט ביי קיין פלוס, נישט ביי א געבירגע, נישט ביי זאנסט נאטירלעכער גרענעץ. נאר מיר האבן זיך דערמאנט אין יעדן קאסאמאט, יעדן שאנין, יעדער פאסע, יעדן מויער וואס איז פאר אונדזערע אויגן געבויט געווארן און מיט אונדז גלייך געוואקסן; וויפל דאס האט געקאסט, וויפל מענטשן עס האבן דערביי געארבעט און די שטארקע פעסטונג וואס האט זיך גערעכט א סך דורות איבערצולעבן איז צערטרימערט אין א קורצער צייט! איינס האט אונדז נאך געטרייסט, מיר האבן געדאכט, אז דאס איז א טובה פאר די איינוווינער: דער האנדל וועט פרייער ווערן, זיי וועלן נישט מער איינגעשלאסן זיין; ווי מיר האבן אבער דערנאך ערפארן זיינען די געשעפטן זייער געשלאגן. זייט צענדליג יארן געווינט מייסטנס אין ענגן קרייז פון פעסטונגס-ארבעטער פון דעם גארניזאן און פון די אינזשענערסקע צו לעבן — א קאמענדאנט, א פלאצמאיר מיט זייערע בירוים האבן שפע געבראכט. — איז שווער ביי זיי וועלן זיך איינאיינעם צו זוכן אנדערע קוועלן.

דעם מארגנס זיינען מיר אראפגעגאנגען אין גאס; מערקווירדיק, כמעט אלע מענער און פרויען פון אלטע באקאנטע וואס מיר האבן באגעגנט, האבן מיר דערקענט, כאטש זיי האבן זיך אין 30 יאר נישט ווייניק פארענדערט, אויך אין דער טראכט, דאקעגן אונדז האט קיין מענטש נישט דערקענט. מיר זיינען צוערשט געגאנגען אן קוקן די פראכטפולע איינפאכע שול מיט דעם אויסגעצייכנטן אייזערנעם (ב)אלע-מער, וואס בילדט א קרוין אויס צווייגן. זי איז טאקע נאך זייער נידלעך און באצייגט דעם שיינעם געשמאק און די ווילטעמיקייט פון פארציטיקישער זאמאשטשער גע-מיינדע מיט אירע גרויסע לייט. נאר איינס האט אונדז איבערראשט — אין זא-מאשטש זאל מען לאזן אין יעצט(ט)יקער צייט אַנמאלן אויף אלע ווענט חיות ווי אין א מענאזשעריע! מיר האבן זיך פשוט געשעמט און האפן אז אונדזערע דארטיקע פריינד וועלן נישט זען דארויף וואס דאס מאלן האט פיל געלט געקאסט און וועלן צו-

מרוי האָבן אַ ביסל צו זייער אייגענעם, אַ ביסל צו אונדזער געשמאַק און וועלן לאָזן פון נייעם גאַנץ וויים אויספאַרבן די שול אָדער העל גרוי, כדי רייזנדע זאָלן ניט אויס אונדזער פאַטערשטאַט חוזק מאַכן, אָדער גלייבן, אַז היינטיקע צייטן איז גאַר זאָר מאַשטש איבערגעבויטן געוואָרן; וואָרעם דאָס איז פאַלש, דען ווען עס זיינען פילייכט ניט דאָ היינט אַזעלכע הערפאַרראַגנדע געלערטע, דער אַלטע גייסט הערשט דאָרט דאָך אין אַלגעמיין ווי פריער, און פאַר בילדונג האָט מען מער זין ווי אין גאַנץ פוילן. מען באַגעגנט דאָרט ווייניק פאַרווילדערטע חסידים כאָטש די יאָזווע האָט זיך ליידער דאָרט גענוג פאַרברייטערט, נאָר עפעס דער חסיד אליין איז אויך פיינער, ווייניקער פאַנאַטיש און פאַרקנייטשט, פאַרדומט; ער לערנט, ער האַלט ניט אַ וויסנ-שאַפטלעך ווערק פאַר אַפיקורסות, וואָרן עס געפינט זיך אין ביהמ"ד און ער לייענט אָדער לערנט עס. לשון קודש איז אויך נישט קיין פאַרברעכן, אין קעגנטייל, עס ווירד גערעכנט צו די מעלות. דעריבער ווינטשן מיר פאַם הערצן די אויסערע אויס-זיכט זאָל אַנטשפּרעכן דעם אינערן אַלטן גייסט און געשמאַק.

פון שול זיינען מיר אַרויפגעגאַנגען אין ביהמ"ד. וואָרלעך איין פאַרגעניגן: אין גרעסערע שטעט געפינט מען זעלטן אַזא גרויס געריימיק בית המדרש מיט אַזא הערלעכער ביבליאָטעק. עס געפינט זיך דאָרט ספרים אין אַלע צווייגן דער יידישן ליטעראַטור: פון פילע ש"ס, משניות, מדרשים, ספרי, ספרא, תוספתא, מכילתא, אלפסי, רמב"ם און שאלות תשובות, אַלטע און נייע, האָט מען גאַרנישט וואָס צו רעדן. נאָר חוץ דעם געפינט מען פיל מקראות גדולות מיט עשרים וארבעס און באַזונדערע פירושים אויף תנ"ך, דאָן ספרי מחקר, אַסטראָנאָמישע און מאַטע-מאַטישע העברעאישע ווערק, נאַטירלעך פון פאַרצייטיקישע. עס וואַלט אַפילו רעכט געווען נייערע אויך אַנצושאַפן. מיר האָבן זיך געפרייט צו זען, אַז די ביבליאָטעק איז אין דער גרעסטער אָרדענונג ערהאַלטן, די חברה תיקון ספרים זאָרגט דאָפיר. די גדולה פון מאַנכע אונדזערע אַלטע קאַמעראַדן און באַקאַנטע קען מען זיך קוים פאַרשטעלן. יעדעס ווינקעלע וווּ מיר האָבן אַ מאָל געלערנט האָט אונדז אַנגענעם און דאָך וויימוטיק עראינערט אין אונדזערע יונגטיאָרע.

אין ביהמ"ד האָבן מיר באַשטעלט דעם חברה-קדישא-שמש און אונדזער ערשטער גאַנג איז געווען אַ קינדלעכע וויזיט צו מאַכן ווייניקסטנס די בערגלעך ערד, די קאַלטע שטיינער וואָס באַדעקן די פאַר אונדז הייליקן איבעררעסטע אונדזערער זעליקן עלטערן. אייניקע פון אונדזערער עלטערלעכע פון אונדזערע פריינדע האָבן אונדז באַגלייטעט.

אויך דאָ אויף דעם עוויגן היים האָבן מיר דערקענט דאָס אַלטע זאָמאַשטש. וויפל מאָל זייט מיר קענען זיך עראינערן האָט מען שוין דאָרט איינגעריסן דען פאַרקן פון בית עולם און די מצבות אַנידערגעלייגט, ווייל אין באַלאָגערונגס-צו-שטאַנד האָט מען מורא געהאַט דער פיינט זאָל זיך דאָ ניט קענען פאַרשטעקן. אויך אים לעצטן אויפשטאַנד איז דאָס געשען. געליטן האָט די שטאַט ניט ווייניק אים אַלגעמיינען, דאָך אַ פאַרקן איז שוין דאָ אַ נייער און די מצבות זיינען אין אָרדענונג. נאָך מער: אַלעס איז רעגיסטרירט. דער שמש האָט באַלד נאָך אַן אַלף-בית-בוך גע-פונען די שורה און דעם נומער פון די גריבער פון אונדזער פאַטער און מומער און באַכעס.

וואָס מיר האָבן דאָרט געפילט איז דאָכט זיך גאַר אַנדערש ווי ווייניקסטנס ביי יידן איינגעוואַרצלט איז. מיר האָבן צוואַר געזאָגט מענה לשון ניט אַפצוגיין פון נעם יידישן מינהג, נאָר וואָס מיר האָבן אין האַרצן געפילט, אין געהירן געדענקט — דאָס האָט זיך דעם מחבר פונעם מענה לשון גאַרנישט געחלומט. מיר זיינען נישט געקומען בעסן אונדזערע עלטערן, זיי זאָלן פאַר אונדז זיין מליצי יושר אויבן, מען

זאל אונדז מוחל זיין די עוונות און אונדז באגליקן. דאס איז שטותים: אויב עלטערן קענען עפעס ווירקן אויף דער וועלט טוען זיי אומגעבעטן פון זייערע קינדערס וועגן, מכל שכן אויף יענער וועלט ווו זיי האבן פאר זיך נישט צו זארגן. אויב ווידער דער אינגערונג אן זיי שמייכלט זיי אפילו, וועלכעס מיר האלטן פאר א באליידיקונג פאר גייסטיקע וועזן, דאכט זיך קיין קינד פארגעסט נישט ביז צום טויט זיינע עלטערן, ווייניקסטנס קענען מיר עס פון זיך אורטיילן! אונדזער מוטער איז טויט 42 יאר און דער פאטער 36, דאך שטייען זיי אונדז פאר די אויגן, און (ווען) מיר זאלן זיין א מאלער זיינען מיר זיכער, אז עס וואלט אונדז לייכט געוועזן און א הייליקע פליכט זייער פארטרעט צו צייכענען און וואלטן געוויס אין ענלעכקייט ניט געפעלט. מיר געדענקען זיי תמיד און דא ביים גרוב האבן מיר אין גרינסטן (?) ניט מער אן זיי געדענקט. ווידער פאר זייער נשמה בעטן איז דאכט זיך אויך ניט פאסנד, מיר דארפן קיין קדיש מער ווי 11 חדשים ניט זאגן און רעכענען אז אונדזערע עלטערן זיינען אין ליכטיקן גן עדן, קומען מיר זינדיקע מענטשן זיי טובות טון און זייערע שתדלנים ווערן. יא, מיט מעשים טובים, מיט גייסטיקער אויסבילדונג קען א קינד זיינע על-מערן כבוד מאכן אויף דער וועלט, מעגלעך אויך אויף יענער, אבער ניט מיט גע-שרייען אויף דעם קבר, מיט דעם אנקלאפן אויף דער מצבה. און דאך האבן מיר אויף דער שמעלע זייער היים געוויינט און גאר מיט איין אנדער סארט טרערן. אין דעם אויגנבליק איז פאר אונדז איבערגעלאפן אונדזער גאנצע ביאגראפיע. מיר האבן זיך דעראינערט וואס מיט אונדז איז פארגעגאנגען זייט דער קלענסטן קינדעייט אן ביז אויף היינטיקן טאג. מיר האבן זיך דערמאנט אין אונדזער פאטער וואס זיין הויז איז געווען א בילדונגס-אנשטאלט אין זאמאשטש; אהין פלעגן קומען אלערהאנד איידעלערע מענטשן, לומדים און אויפגעקלערטע, ר' שמשון און ר' שלמה וואלף בלאך און נאך זאמאשטש אין דער וועלט באקאנטע פערזענלעכקייטן; דארט האט זיך אונטער דער לייטונג פונעם זעליקן פאטער אויסגעבילדעט דער וועלט בארימ-מער אייכענבוים ע"ה. מיר האבן זיך פארזעצט אין יענע צייטן, ווען די געזעלשאפט פלעגט זיך צוזאמענקומען ביימאג צו אונטערהאלטן און פון פארשידענע זאכן צו שפרעכן. ביינאכט ווינטער צו פארלעזונגען. מיר האבן זיך בארעכנט, אז כאטש מיר האבן קיינע לערער (אויסער מלמדים) געהאט און קיינע עפנטלעכע שולע באזוכט, נאך דאס פאטערלעכע הויז איז געוועזן איין אוניווערסיטעט פיר אונדז. שפילנדיק האבן מיר דארט געהערט די מיפזיניקסטע אפהאנדלונגען און די ניצלעכסטע פראק-טישע וועלט-אנשוואונגען, וואס איז אונדז אויך שפעטער זייער צו ניץ געקומען. אלס קינד זיינען מיר פארזעצט געווארן אין א העכערער ספערע אונטער געלערנטע און געבילדעטע, וואס האט אויסגעבילדעט אונדזער גייסט און כאראקטער. אין אונדזער געדעכעניש האט זיך אפגעבילדעט די סצענע פון אונדזער פאטערס קראנקייט, ווי אלע זיינע צאלרייכע פריינדע און די גאנצע שמאט האט געוואכט ביי אים און אלס קראנקן-וועכטער דינסטע געלייטעט. ווי ער האט איינגעהענטיק אנגעפאנגען גען און געענדיקט זיין צוואה און דאס איבעריקע דיקטירט איינעם פון זיינע פריינדע. ווי ער האט זיך געזעגנט מיט זיינע אנהענגער, די פסוקים וואס ער האט דע-מאלט ציטירט, זיין מוט מיט וועלכן ער האט דערווארטעט דעם טויט, זיינע ווער-מער: אויב איך וועל אויף יענער וועלט זען דעם אבן עזרא, וועל איך אים זאגן, אז קיינער האט נישט אזוי פארשמאנען זיינע ווינקע אין יעדן ווארט ווי איר. ווי ער האט אונדז געבענטשט פארן טויט, און כאטש מיר זיינען זייט דעם ערשטן טאג זיינער קראנקייט געוועזן אויפגעלייזט אין טרערן, נישט געשלאפן און נישט גע-עסן און האבן געפילט דעם שרעקלעכן פארלוסט, דאך האבן מיר געהאט אלס קינד דיזע זעלשטערקע דעם פאטער נאך דעם לעצטן זעגן אונטער ביטערע טרערן

די ווערטער צו זאגן: „יהי נא פי שנים ברוחך אלי“. מיר האבן געוואלט, אז מיר פאר-
 לירן אין אים איינען ערציער, הוין א פארזארגער. מיר האבן געקענט אונזער לא-
 גע, אז מיר בלייבן אליין אויף דער וועלט, א שוואך קינד אן דערפארונג, אן ברויט-
 זיכנדע קענטניסע, מיר האבן זיך דערמאנט וואס מיר האבן שוין זייט דעמאלט אי-
 בערגעטראגן, אונדזערע 5 יאר אין לובלין, אונדזער ריזע נאך אדעסא, אונדזערע
 פלאגן אליין זיך עטוואס אויסצובילדן און צוגלייך א שטאנד צו זוכן. דאס אלעס
 איז אונדז ווי א באוועגלעכעס געבלילד פאר די אויגן פארבייגעפלויגן און האבן זיך
 באדויערט וואס מיר זיינען אזוי יונג פאריתומט געווארן, עלטערן וואלטן פאר אונדז
 זיכער בעסער געזארגט; נאך מער אבער האט אונדז זייער לייד געטון וואס די על-
 טערן האבן זיך געבעך אזוי פיל געפלאגט און האבן נישט דערלעבט אן זייער איי-
 ציק קינד כאטש א שטיקל נחת אויף דער וועלט. אפשר וואלטן זיי פארגעניגן גע-
 האט פון אונדזער פאזיציע וואס מיר האבן זיך דערווארבן אין דער וועלט. עלטערן
 פילן זיך געוויינטלעך געשמייכלט און אין זייערע אויגן זעט עס גרעסער און בעסער
 אויס ווי די ווירקלעכקייט. צי פילן מיר זיך גליקלעך אין אונדזער איצטיקן שטאנד
 צי נישט, העטן מיר פאר די עלטערן אלס צערמלעך קינד געוויס פארהיימלעכט דער-
 ווייל אויסגעשפיליעט (?), איז עס פאר עלטערן א פרייד. אויסער דעם האבן זיך אויף
 דיזער פיר אונדז בעזאנדערס הייליקע שמעלע, אויף דעם הייליקן ארט, אין אונדז
 דערוועקט טיפערע געדאנקען און צארטערע געפילע. די ביימער, וועלכע זיינען פון
 זעלבסט אויפגעוואקסן אויף די קברים און ציען נאך זייער זאפט פון די קערפערלעך
 כע איבעררעסטע דער עלטערן, האבן אונדז אויפמערקזאם געמאכט, אז אויך מיר
 האבן צו פארדאנקען אונדזער עקזיסטענץ, אונדזער קערפערלעכע און גייסטיקע
 אנטוויקלונג, די טייערע עלטערן, און מיר האבן זיך אליין געפרעגט, אויב מיר האנד-
 לען אויך אזוי ערלעך ווי די פון דער נאטור געלייטעטע ביימער וואס די ווארצלען,
 דער שטאם, צעטיילן טריי און גלייכמעסיק די פון די עלטערן דערהאלטענע זעפטע
 אונטער אלע צווייגן, דעריבער זיינען אלע אזוי מיט גרינע בלעטער באדעקט און
 טראגן זייערע פריכטע? אויב מיר האבן אויך דעם רעליגיעזן און נאציאנאלן יידישן
 גייסט וועלכן מיר האבן איינגעוויגט אין דער מוטערמילך, פון דער דערציאונג דעם
 האכגעאכטעטן פאטערס אין אונדזערע קינדער פארגעפלאנצט, ווי זיי האבן עס גע-
 טאן גאנץ געטריי מיט דעם גייסט אירער עלטערן? ביי דעם געדאנקען זיינען מיר
 א ביסל שטיין געבליבן.

דא איז דער ארט וווּ מען דארף זיך אליין אויך ניט נארן. אין ערשטן אויגנבליק
 האט זיך אונדז געדאכט, שטרענג גענומען, זיינען מיר אפגעוויכן פון זייער פרא-
 גראם. זיי האבן כמעט קיין האר נישט פארענדערט פון די אלטע זימן און געוויי-
 היטן זייערער עלטערן און אורעלטערן פיל דורות צוריק. זיי האבן אונדז אויך גע-
 שיקט אין איין ענלעך חדר וווּ זיי האבן געלערנט און אין אלעמען אזוי דערציגן ווי
 זיי פארצייטנס. דאקעגן מיר דערציען אונדזערע קינדער אין שול, מער וועלטלעך;
 זיינען מיר יוצא? נאר ביי גענויערער איבערלייגונג האבן זיך אונדזערע געוויסן בא-
 רואיקט. מיר האבן זיך בארעכנט, אז נישט אונדזערע עלטער-עלטער-זיידעס זיינען
 שולדיק וואס זיי האבן זייערע קינדער געמוזט דערציען אין די חדרים, נאר ווייל עס
 איז דעמאלט יידן געווען פארבאטן עפנטלעכע שולע צו באזוכן און אלע וועלטלעכע
 קענטניסע האבן דעם יידן גארניט געניצט אויף דער וועלט. זיי זיינען נאר פון
 (פאר?) אים געוועזן אן אומגליק, עד האט בעסער געפילט דאס גלות, די באשרעני-
 קונגען, די פארזארגונג וואס ער האט געליטן אונטער די פעלקער צווישן וועלכע
 ער האט געלעבט אפגעזונדערט. וואס אונדז באטרעפט האבן מיר זיך אמווייניקסטן
 פארווירפל צו מאכן, שוין אונדזערע זיידעס האבן געהאט געפיל פיר בילדונג. ביידע

זיינען געווען גרויסע מדקדקים, בעלי תנ"ך, האבן געשריבן אויסגעצייכנט לשון קודש, זיינען געווען דענקער, אלע יידישע פילאזאפישע ווערקע האבן זיי שטודירט. איינער, ר' נתן ז"ל (דער מומערס פאטער), איז געווען א גוטער מאטעמאטיקער, א שטארקער אסטראנאם, האט אויך דייטש און לאטיין פארשטאנען. אמת, זיי זיי-נען דערביי געווען גרויסע לומדים, מופלגי תורה. דער זעליקער פאטער איז געווען א גרויסער יידישער געלערנטער, האט אויך דייטש און פויליש געלעזן, מאטעמאטיק פארשטאנען, האט געהאט מעכאנישעס וויסן און האט אונדז אלס קינד געלאזט לערנען די לאנדשפראך, אויך דייטש, געאגראפיע, געשיכטע. דאס באווייזט ווי ער האט געפילט וואס דער צייטגייסט פאדערט. ער האט זיך פארגענומען אונדז א זיכערן שטאנד צו געבן, א מלאכה צו לערנען. וואלט ער איצט געלעבט און געזען וועלכע ריוזשעריס די וועלט האט געמאכט אין די לעצטע 36 יאר, ווי די לאגע דער יידן האט זיך פארענדערט צום גוטן, וואס די צייט פארלאנגט היינט פון יעדן מענטשן, ער זאל קענען געניסן בירגערלעכע רעכט און זיכערן זיין עקזיסטענץ; גע-וויס, ער וואלט געהאלטן פאר א גרויסער עוולה, מען זאל היינטיקע צייטן די בעסטע יונגע יאר פארברענגען נאך מיט זאלכע שטודיען וואס ניט יעדעס קינד קאן ברענגען גען צו פאלקאמענהייט און זייער ווייניקע קענען דערביי בלייבן און דערפון זיך דערנערן.

די איינזייטיקע אויסשליסלעך רעליגיעזע דערציאונג האט צוואר דעם קינד איינגעפלאסט רעליגיעזע פארמען, זעלטן אבער טיפע איבערצייגונגען, זעלבסט-באוויסזיין, שטאלץ אויף זיינער נאציאנאליטעט, אויף זיינער פערערבטן ריינען רעליגיאן. נאר אזוי לאנג דאס וועלטלעכע לעבן איז פאר אים געווען פארשלאסן, ער האט זיך באוועגט אין זיין ענגן קרייז פון דער געבורט אן ביז צום גרייזן עלטער; זיינע בעדירפניסע, זיינע באשעפטיקונגען זיינען נישט געשטאנען אים ווידערשפירן מיט זיין לעבנסווייזע, מיט זיינע בעגריפע, איז ער נישט געקומען לידי נסיון (פרוי-פונג). היינט קען חלילה אזא דערציאונג געפערלעך זיין און די פארנאכלעסיקטע יוגנט, קוים זעט זי זיך אין דער גויס און ווארפט זיך אליין קעגן דעם ווילן פון די עלטערן צו פראקטישע שטודיען (און דאס קען מען היינטיקע צייטן נישט פארהיי-דערן, די בילדונג גנבעט זיך אריין אין די פארשלאסנסטע ארטאדאקסע הייזער) זיי-נען זיי זיך נאר נוקם אן דער רעליגיע און פאראכטן זייערע עלטערן, באטראכטן זיי פאר שונאים, פאר פינצטערלינגע. בעסער פון קינדווייז אן צו פירן דאס קינד מיט דער צייט און דערביי אין אים שטאלץ איינפרעגן אויף זיין נאציע, וואס האט זיך געקענט דערהאלטן טויזנטער יאר אונטער אלע שרעקלעכסטע פארפאלגונגען און מיט איר געדולד האט זי עס געבראכט דערצו, אז אלע נאציעס מוזן זי אנערקענען. בעסער קלאר און דייטלעך אים דערקלערן די ריינהייט פון זיין גלויבן, פון אונדזער תורה, ער זאל זיך גליקלעך פילן א קינד פון דעם פאלק צו זיין, וואס האט — כמעט דער גאנצער וועלט דעם עכטן רעליגיעזן וועג געבאט. דערמיט וועט ער אים הארצן זיין א ייד און וועט גערן איבערטראגן א מאל פארדריסלעכקייטן דערפאר וואס ער איז א ייד, אין דער איבערצייגונג, אז ווער אין אים דעם יידן פאראכטעט און באליי-דיקט איז נאך קיין פאלקאמענער מענטש, אין גייסט פון דער ציוויליזירטער וועלט, און פון אזעלכע לייט דארף מען זיך גארניט געקערענקט פילן. אזא דערציאונג האט מאנירט פאלקאם מיט דעם גייסט דער עלטערן ווי די בליטן פון די ביימער מיט זייערע רייפע פרוכטן. אזעלכע און ענדלעכע געדאנקען און געפילע זיינען אונדז אויפגעשטיגן אויף די קברים דער עלטערן און א שטראם פון הייסע קינדלעכע טרערן האט אינדזער הארץ דערלייכטערט. מיר זיינען מיט באנגעס הערצן אוועקגעגאנגען, ווער ווייסט אויב מיר וועלן נאך א מאל אין לעבן אים שטאנדע זיין דיוע היי-

ליקע שטעלע צו באטרעטן; נאך די האפענונג איינסט זיך מיט זייערע גייסטער צו באגעגענען אין א בעסערער וועלט האט אונדז געשטארקט און מיר האבן זיך אין הארצן געדאכט: „אויף ווידערזען, מיינע מייערע עלטערן“.

קוים האבן מיר אין שטאט צוריקגעקערט האט שוין יעדער געוואסט פון אונז דער אנקונפט. אלע זיינען געווען זייער צופרידן און געשמייכלט, אז מיר האבן נאך 30 יאר דאך אן דער פאמערשמאט געדענקט זי צו באזוכן. די ערשטע ווייזט האבן מיר געמאכט ביים אלטן ערוויירדיקן רב ר' משה וואהל, דעם שטאלץ פון אונדזער זאמאשטש. דאס איז אונדזער פאניכריהש קינד, דעם טורבינער רבס זון, וואס אין זיין הויז איז געווען פאראייניקט תורה, חכמה, יחוס, עשירות און ווילטעטיקייטס-זין. ער האט אין זאמאשטש זיין דערציאונג גענאסן, האט אין זאמאשטש געהייראטעט (דעם רבס ר' יצחק ז"ל א טאכטער, דעם מחבר פונעם זכרון יצחק). אין זאמאשטש געלעבט אלס סוחר און איז זייט מער אלס 35 יאר רב אין זיין געבורטס-שטאט. חוץ זיין לומדישעס וויסן איז ער א מושלם, ענטשפרעכנד דעם פאראייניגט-קישן זאמאשטשער גייסט, שרייבט זייער שוין לשון קודש, און ביי זיין עכטער פרומקייט איז ער זייער טאלערעאנט. ער איז אויך אין העכסטן גראד געאכטעט ווי ער פארדינט. גאנץ נאמירלעך, אז מיר זיינען ביידע זייער דערפרייט געוועזן זיך ווידער צו זען. דאן האבן מיר באזוכט דעם איידעלן גביר ר' יהושע מרגליות, אויך איינעם דעם עלטסטן הויזפריינדע אונדזערס זעליקן פאטערס ר' זלמן פינקשטיין. דערנאך זיינען מיר געגאנגען אין פראגמנאזיום וועלכעס עקזיסטירט ערשט זייט אייניקע יאר און פון אנהייב אן ציילט עס יידישע שילער, וואס פארמערן זיך יעדעס יאר; זאגאר איין חסיד שיקט אויך זיין קינד אין גימנאזיום. אונטער 90 שילער אין אלע 4 קלאסן זיינען 31 יידן פון וועלכע 13 האבן באקומען אויסצייכענונגען ביי דער פריפונג, כאטש זיי גייען נישט שבת, דען בשעת דער דערעפענונג האט דער אקרוזשנאי אינספעקטאר, ה' שערשענעוויטש, דערלויבט יידן זאלן שבת אין דער סינאגאגע גיין און זיין באפרייט פון דער שולע. זיי האבן אויך איין רעליגיאנס-לע-רער, וואס איז פון דער רעגירונג אנגעשטעלט און בעזאלדעט און האט די ווילנער ראבינער-שולע געענדיקט. — נון, בעקלאגטן זיך די פארנעמסטן, אז דער אינספעקטאר (דארט איז קיין דירעקטאר) האט פארגעלייגט און באשלאסן אים פער-דאגאגישן סאזעט, אז יידישע קינדער מוזן שבת דאס גימנאזיום באזוכן, זאנסט וועט מען זיי רעכענען די פעלנדע טעג, וואדורך זיי קענען אויסגעשלאסן ווערן. — נאך דעם (ווי) דער אינספעקטאר האט אונדז געפירט אין אלע קלאסן און מיר האבן דעם אונטערריכט בייגעוויינט און דאס גאנצע געריימיקע לאקאל בעזוכטיגעט, האבן מיר אים צו רעדע געשטעלט, ווארום ער וויל די יידן דורכום צווינגען שבת צו גיין, נאך דעם (ווי) מען האט ביז אהער זיי דערלויבט זייער שבת צו האלטן און זיי פארלירן דערביי ניכטס. תירוצים האט ער וואל געהאט, מיר זיינען אבער פון אים דערפארן, אז ער קען אליין זא וואס ניכט באשליסן, ער האט עס ערשט פאר-געשטעלט צום דירעקטאר פון 7 קלאסיקן גימנאזיום אין כעלעס, אונטער וועלכן ער שטייט, און יענער מוז עס פארשטעלן דעם פאפעטישטעל אין ווארשע. מיר האבן פארשפראכן דעם עולם דעריבער מיט דעם קוראטאר צו שפרעכן. עס איז אונדז אויך געלונגען באלד די ערשטע טעג וואס מיר זיינען קיין ווארשע געקומען, ביי דער ערשטער אוידיענין מיט דעם פאפעטישטעל דעריבער צו שפרעכן. מיר האבן זיך בארופן אויף דער באוויילונג פון זיינער עקסעלענץ ה' שערשענעוויטש, אונדזערן גומן באקאנטן, וועלכער האט אונדז דערלויבט זיך דערויף צו שטיצן. דער פאפע-טישטעל און זיין געהילף, ה' מיכניעוויטש, האבן אונדז פארשפראכן, אז ווען דינע פארשטעלונג וועט זיי פארקומען, וועלן זיי נישט נאך פאר זאמאשטש אליין, נאך

פאר גאנץ פוילן א צירקולאר שרייבן, אז יידן קענען זיך, אויפן פארלאנג פון די על-
טערן, באפרייען שבת גארנישט צו קומען, אדער ווען זיי ווילן יא די לעקציעס ניט
פארנאכלעסיקן מעגן זיי זיך באפרייען פון שרייבן און צייכענען. מיר האפן אז זיי
וועלן ווארט האלטן.

נאך מיטאג האבן מיר באזוכט דאס יידישע האספיטאל. דאס איז דאס זעלבע
לאקאל וואס א פרוואטמאן, ר' סענדערל דעם דאקטארס (ר' בעריש ז"ל) האט גע-
בויט נאך איידער מיר זיינען געבוירן געווארן, גאר זייער נידלעך רעסטאורירט און
מאנכעס צוגעבויט. עס ווירד זייער גוט פארוואלטעט און אין דער בעסטן ארדע-
נונג געהאלטן. מער איינצלהייט וועלן מיר דעריבער שרייבן אין אונזער העברע-
אישן בראשורע וואס מיר געדענקען אי"ה ארויסצוגעבן איבער אונזערע רייע-
באטראכטונגען.

מער האבן מיר קיינע עפנטלעכע אנשטאלטן נישט געהאט צו באזוכן. דאס
הכנסת-אורחים-הוויז וואס איז אין אונזערע צייטן באשטאנען, זאגאר אין געמיינ-
דע-לאקאל, ווען אויך קיין גרויסעס, דאך איין אזיל פיר דורכרייזנדע ארמע מיט א
קאנטראלע, באשטייט ניט מער. קיין תלמוד-תורה עקזיסטירט פאסט נישט. עס איז
איין ארט חדר וואס לוינט זיך ניט צו באזוכן. אמת, זאמאשטש האט זייט יארן פיל
געליטן, דאך באדויערן מיר זייער, אז דארט זאל מען פארנאכלעסיקן אזא וויכטיקע
אנשטאלט. עס וואלט רעכט געוועזן, אז אייניקע ענערגישע מענער זאלן זיך דערצו
נעמען און זאלן איינריכטן א תלמוד-תורה ווי די צייט פאדערט, טאקע תנ"ך, לשון
קודש, משנה, זאגאר גמרא, שולחן ערוך, געבעטע איבערזעצן, דערביי אויך רוסיש
און רעכענען. זיי וועלן שוין מיטל פינדן, כאטש דער עמאט (ראסקלאדקע) דאס איז
איצט איינגעפירט גייט שווער איין. — די איבעריקע ווילטעטיקע חברות פון אלטע
צייטן באשטייען נאך.

אין אלגעמיין האט זאמאשטש אויף אונדז א זייער אנגענעמען איינדרוק גע-
מאכט, נאך מער, אז מיר האבן שפעטער געזען אונדזערע ברידער אין קראסנא-
סטאוו, לובלין און אנדערע שטעט ביז ווארשע און אין ווארשע זעלבסט, האבן מיר
זיך איבערצייגט אז זאמאשטש שטייט העכער פון אלע געמיינדעס אין קליין פוילן.
איבערהויפט איז אונדז אויפגעפאלן אין דער גאנצער געגנט די ווילדע טראכט און
דאס פארווילדערטע אויסזען פון אונדזערע יידעלעך מיט וועלכעס מיר זיינען שוין
גישט געוויינט זייט לאנגע צייטן, און האבן זיך ווערנד (דעם) 6 וואכנדיקן אויפ-
האלט אין דער זייט ביז ווארשע און אין ווארשע קיינעס וועגס דערמיט ניט גע-
קענט געוואנען. עס שיינט אז יידן האבן נאך באניצט די גלייכבארעכטיקונג, וואס
די רעגירונג האט זיי פאר אייניקע יאר געשענקט, די ספאדיקעס מיט די שטריימלעך
אויס דער ערד ווידער אויסצוקאפן. יא, זיי זיינען תחתית המתים אויפגעשטאנען
און קראנען ווידער די געגאלטע קעפלעך מיט די לאנגע פאות וואס איז א מורא צו
זען (ניט איבערגעטריבן גרייכן זיי ביז צו די אקסל). טייל טראגן צו איינציקע לאקן
מיט לאקשניויד אדער ביר געשטייפט און זעען אויס ווי געטריקענע קישקעס; א-
דערע הענגען נאך גלייכע צאפנס ווי חזיר-שווענצלעך; ווידער אנדערע צעכארשטע-
נע שמוטיגעס, געקרייזלט אדער נישט, ווי א וואלד. צו די חיות וואס געפינען זיך
דארט דארף מען קיין מיקראסקאפ נישט. פארשטייט זיך, אז די פארפאלצעוועטע
יארמלקע זעט מען ארויס אונטער דעם אויסגעריבענעם ספאדיקל. די אלטע לאנגע
קאפאטעס מיט די נעצארטיקע גארטלען מיט דעם קנופ פארנט זיינען אויפגעלעכט
געווארן. שוין און זעקעלעך מיט אויסגעריבענע פיענמעס (פיאמעס) זיינען שטארק
(איין) מאדע. וועגן די פאות האבן מיר שוין געקלערט, אויב די דארטיקע גוטע-יידן
האבן ניט א ווונק געהאט פון אויבן, אז רבש"ע פאדערט פון יידן בכלל א געוויסע

מאָס קלאַפּטער פּאָות; נאָר אַזוי ווי היינטיקע צייטן בענוותיגן הרבים איז געקומען שניט אויף די בידנע פּאָות ביי די דייטשן, ווילן זיי דורך זייער קאמאנדע דאָס ערזעצן און וועלן דעם גאַנצן שכר צונעמען. — די פרויען טראָגן צוואַר קיין שליער, נאָר די שיינע טשיפּיקעס אָדער הויבן, וואָלט כדאי געווען, די פאַרזינער האַפּמאָדיסטקע זאָ אַ מאַדעל אַראָפּנעמען, אפּשר וועט איינזשעניע, דיד פּראָנציוזישע קייסערין, אַזעלכע אַנטון, וואָלט עס מאַדע געוואָרן אין גאַנץ אייראָפּע. דעמאָלט וואָלטן אפּשר די פּוילישע ווייבער אַנדערע דערפֿינדן, אַבי ניט צו גיין ווי די גוים חלילה. עפּעס אַ מין קופּקע מיט באַנד, לענטעס, אויפּפאַלנדע פאַרבן, פּערל, ווען אויך וואַקסענע אָדער גלעזערנע. אַבער ווי שיקט זיך אַ יידישע מאַכטער אָן תּכשיטין. היינט די מושקעס דריקן נאָר אַפּ דאָס האַרץ. עס גייט גראַדנווייז, פּראָסט האַרבאַנד (פאַר אַלטע), געפּלאַכטן אויס האַרבאַנד-קרייזעלעך; פּעלענע (אומגעדרייטע זייד) פאַרקוקן פון שיקסעהאַר, אָדער האַלבע. טייל יונגע ווייבלעך שטשאַגילקעס טראָגן שוין דען פאַרוק פאַרשאַרצט, אונטן איז דער שרינט, דער נאַטירלעכער פון זייער שיידל. און די אייגענע האַר זיינען אויסגעמישט און פאַרפּלאַכטן מיט פּרעמדע אויפּגעזעצטע האַר. ווי דער שיניאַן זעט אויס פאַסט ניט צו שרייבן. — אונדאָי האָבן זיי טאַקע אין פּוילן קריסטלעכע פּרייהייט! דאָס האָבן מיר אין קיין אַרט אין רוסלאַנד ניט גע- זען אויף אונדזער רייזע ביז מיר זיינען איבערגעטרעטן די פּוילישע גרענעץ אין הרובּשוב (רובישווין, Hrubieszów אויף פּויליש). פּע, פּע, ניט דערמיט זיינען מיר יידן! — זאַמאַשטש פאַרדינט אַ קאַמפּלימענט, דאָרט זעט מען פיל ווייניקער אַזעל- כע ווילדע פיגורן, נאָר די פרויען זאָלן אונדז פאַרציינען זיינען דאָך, ווען אַפילו ווייני- קער, אויפּפאַלנד מיט זייער קאַפּפּין. געוויס האָט מען אין זאַמאַשטש אויך זאָ מאַנ- כעס נאָך צו פאַרבעסערן, נאָר אין פּוילן קען זאַמאַשטש נאָך גילטן פאַר אַ פּראָ- גרעסיסטקע. מיר האָפּן, אַז די צייט וועט דאָך אירם טון, און ווען די רעגירונג האָט אויפּגעהערט יידן צו צווינגען זיך אייראָפּעאיש צו קליידן, וועט זיי דער צייט- גייסט אַ שפּיגל פאַרשטעלן, זיי זאָלן זיך אַנקוקן ווי זיי זעען אויס ווי חזק.

א ר ז

III

זמן סאָבעל, און אומבאקאנטער זאַמאַשטשער משלים-שרייבער

אין 1874 איז אין וואַרשע אַרויס אַ קליין ביכל פון 86 זייטן מיט 12 משלים א"נ: זונגים אָדער דיאָנאָוואַזשיס. צום לוסטיגען צייט פערטריבען. דער מחבר פון דעם דאָזיקן משלים-ביכל איז אַ זא- מאַשטשער משכיל, זמן סאָבעל. פון דער העברעאישער הקדמה, געשריבן פון גבריאליהודה ליכטענפעלד (גי"ל), י. ל. פּרצעס שווער, דערוויסט מען זיך, אַז סאָ- בעל איז געווען אַ לערער, אַ טאַטע פון זעקס קינדער און אַ גרויסער אכיון. די הקדמה גופא איז געשריבן מער כדי צו העלפן דעם מחבר פאַרקויפּן זיין ביכל ווי צו געבן אים אַ הסכמה. ליכטענפעלד נעמט זיך אָן פאַרן יידישן לשון און טענהט, אַז עס איז פונקט אַזאָ דיאַלעקט... ווי די דייטשע דיאַלעקטן, אויף וועלכע עס איז פאַראַן אַ ליטעראַטור, אַלין איינס צי זי גייט אָדער גייט ניט אויף דעם דרך המלך פון דער דייטשישער ליטעראַטור. דער מחבר פון דער הקדמה האָט איינעם פון די משלים איבערגעזעצט אויף העברעאיש און אים אַריינגעשטעלט גלייך נאָך זיין אַריינפיר-וואָרט.

דער התנצלות-טאן פון ליכטענפעלדס הקדמה (ער פארזיכערט דעם לייענער, אז זיין כוונה איז צו העלפן א משכיל וואס וויל שרייבן „זשארגאן“; אז מען האט אים נישט באצאלט דערפאר: דער מחבר איז אן ארעמאן „ואין לו לשלם“) איז ביז נאך באראקטעריסטיש. ער אליין האט געשריבן שירים, אבער בלויז אין העברע-איש; זיין הקדמה צו א יידיש ביכל האט ער געגעבן מיט באווארענישן וואס ווייזן, אז דאס איז גיכער געווען א רחמנות-זאך, איידער א ליטערארישע אפשטאצונג פון סאבעלס משלים.

די 12 משלים פארדינען אבער דעם אינטערעס פון א יידישן ליטעראטור-היסטאריקער. זיי זיינען וויכטיקע און אינטערעסאנטע מוסטערן פון דעם ליטערארישן נוסח, וואס הוץ שלמה עטינגערן האט ער אין דער יידישער ליטעראטור פון 19טן יארהונדערט קיין פארגייערס נישט געהאט.

לעצט ווינער האט אין זיין „געשיכטע פון דער יידישער ליטעראטור“¹, דער ערשטער אנגעוויזן אויף סאבעלס משלים. ער האט ריכטיק אפגעשאצט זייער שטארק אידיאמאטישן לשון. צום באדויערן איז ער ווייטער פון דער דאזיקער אפשטאצונג נישט געגאנגען. זלמן רייזען האט אין זיין לעקסיקאן (II, 590) איבערגעזעצט ווינערס מיינונג און נאך מוסיף געווען, אז עס איז פאראן סאבעלס א פריערדיק ביכל „נ: דורות עולם“, ווארשע, 1865, וואס איז א מין בראניק פון וויכטיקע געשעענישן „פון בריאת עולם ביז דער היינטיקער צייט“. נח פרילוצקי האט אין זיין בוך דאס געוועט (ווארשע, 1923, ז' 114) ציטירט א גרעסערן טייל פון דעם משל „דאס שטריימל און דער ספאדיק“². קיין אפשטאצונג פון די דאזיקע משלים וואס שייך זייער תוכן האט קיינער נישט געגעבן.

דער עצם פאקט וואס סאבעל איז געווען א יליד זאמאשטש און וואס פרעסע שווער האט געשריבן די הקדמה צו זיינע משלים הייבט די חשיבות פון דעם דאזיקן ביכל פון קולטור-היסטארישן קוקווינקל.

די 12 משלים זיינען דיאלאגן צווישן שטריימל און ספאדיק, א זייגערל און א וואנטזייגער, טישטעך און מלית, שפיגל און שויב אאז"וו. דער דאזיקער נוסח פון דיאלאגזירטע שירים איז אין דער יידישער ליטעראטור געווען גוט באקאנט. גענוג צו דערמאנען דעם נוסח פון די בראדער זינגערס און פון דער עפיגאגישער תקופה פון ליטווישע בדהנים. די דאזיקע נוסחאות זיינען געווארן מיט דער צייט אזוי ווייט פאלקלאריזירט, אז מען האט שוין נישט געוואוסט ווער ס'איז פון וועמען באאיינפלוסט געווארן.³

אין דעם פרט איז סאבעל א יוצא מן הכלל. אין זיינע משלים איז פאראן א סך שטייגערבילדער, דער הויפט פון חסידישן לעבן אין זאמאשטש, און הגם זיין טענה-דענציעזע אנטיחסידישע איינשטעלונג איז זייער בולט, פילט מען די אויטענטיש-קייט פון דער סביבה וואס ער באשרייבט.

סאבעל איז א דעמאקראטישער משכיל. ער קריטיקירט די סעודות ביי די רייכע יידן וואס פארגעסן, אז ארום זיי צאפלט זיך א גרויסע מאסע אביונים. ער איז נישט קיין גרויסער חסיד פון דעם המון — ער רופט אים: „דער פאדלער כל בו“, אבער רחמנות שטייט ביי אים העכער פון אלץ. דער בית-מדרש (מסתמא אין זאמאשטש) איז ביי אים אן „ארכיוו פון הייליקע ספרים, טייערע גמרות און חומשים“. סאבעל

1) *The History of the Yiddish Literature in the Nineteenth Century*, New York, 1899, p. 96.

(2) ער דערמאנט אויך סאבעלס ביכל אין מאמע-לשון, ווארשע, 1921, ז' 123.

(3) דער דאזיקער וויכטיקער ענין ווערט בארירט פון לעצט ווינער אין זיין: „Popular Poetry of the Russian Jews“, *Americana Germanica*, 1898, I, 54-58.

זוגים

אדער

דיא ווכוחים

זאם לזשענען צייט פערטריבען

ער' וואס סאבעל מאמשיט

ווארשא

שנת תרל"ד לפ"ק

דוק אהר איינעמרום פאן ר' היים ביר אלקנה סג"ל קעלמער נ"י

(נאכדוק שבעננסט פערבאטען)

СУДЬБА

или Разговоры для приятнаго препровождения времени.

ВАРШАВА

в Типографіи и Литографіи Х. Кельтера, улица
Тлумацкая № 570 (6) въ Варшавѣ.

1874.

שערבלאט פון זלמן סאבעלס ביכל משלים.

האלט ניט פון דער מעאריע וואס איז געווען זייער פאפולער אין פוילן, אז פון שפארן
קען מען ווערן א נגיד. ער איראניזירט איבער דעם און שרייבט, אז אזא קוק איז א
גומער תירוץ פאר די גבירים ניט צו זארגן פאר די ארעמע-לייט. „לאז דיין ברוד-
דער אויך געבן לעבן, לאז אים אויך האבן א שטיקל ברויט“, שרייבט ער.
ער לאכט אים די דרויסנדיקע סימנים פון השכלה, וואס דריקן זיך אויס אין
אונעקגיין פון דער יידישער הלכשה און משנה זיין דעם נאמען. „פאר קורצע קליין-
דער האט מען דרך-ארץ, מען גיט אים כבוד מיט כוונה, נאר ווייל ער רופט זיך
קיין יידישן נאמען“.

אין א סך משלים פינקלען בילדלעכע פארגלייכן און מעטאפארן. דאס שמריימל
למשל „מיט די שפיצן ארום און דער ברעם, איז דער שפיגל פון יידישקייט מיט דער
גילדענער רעם“.

אין דעם משל „דער קוימען און דער אויוון“ זאגט דער קוימען: „וואס איז דיין
יחוס, עס שימט זיך דיר אויסן מויל לויטער ריינע פערל“, און דערפאר גלעטן מענטשן
דעם אויוון. און דער קוימען גופא האט א „הולך פאררויסן ביז די זוימען“.

דער מאַפּ (אין אַן אנדער משל) האָט „אַ בויך מיט גרויפן, פלייש, ביז איבערן האַלדז“ און איז „אַ גאַנצער קנאַקער ווען דער פייער ברייט“, אָבער ווען עס איז גישמאַ קיין פייער איז דער מאַפּ אויס יחסן, ער ווערט אַ שטיק ליים. די ציבעלע, די באַרימערקע, נעמט זיך איבער וואָס ברייט און רעמער זיינען אירע בעסטע חברים.

אין דעם משל „טלית און מישמעך“ באַרימט זיך דער מישמעך, אַז די „גאַנצע וועלט ווייבער ווערן ערב שבת מיט מיר דערקוויקט“. דער טלית ענטפערט, אַז דער מישמעך האָט אין זינען נאָר „פרעסן און זויפן“, אָבער ווען מען גייט אויף יע-נער וועלט נעמט מען מיט מיט זיך נאָר דעם טלית.

אין דעם משל „צוויי וואַנדערער“ איז פאַראַן אַ וויכוח מכות רייך און אַרעם. פרעגט דער אביון:

האַט דען דער מלאך המוות אַזאַלכן פאַרשווינט
וואָס האָט כל ימיו מעדנים געגעסן, אין סאַלעס געוויינט?

און זאָגט, אַז

אַ בעטלער אין לאַכעס
קען אויך האָבן נחת.

דער אַרעמאָן לאַכט אויס די אָפגעקומענע גבירים וואָס „ס'מעג זיין אַ מכה צו עסן, מוז זיין אַ זילבערנער גאַפל“.

די הערצער פון די גבירים זיינען „פאַרלייגט מיט האַרמע קיזלשטיינער“. ביי סאַבעלן געפינט מען אינטערעסאַנטע ווערטער און וואַרטשפילן וואָס זיי-נען ווייניק באַקאַנט. ווען ער רעדט וועגן יונגוואַרג וואָס האָט ליב צו טאַנצן שרייבט ער: „נערנים טאַנצן“. אַ שוויגער וואָס קאַרמעט דעם איידעם נאָר מיט יויך ווערט געמאַלן ווי „אַ שוויגער (וואָס) באַיאַכצט אים ביים עסן“.

פון אַלטע יידישע אויסדרוקן אין פוילן איז כדאי צו ברענגען צוויי:
„איך בין געבוירן פון שיינע פאַמיליאַנטן“, ד"ה פון אַ חשובער משפּחה, און די „רעיענטנע כתובה“, אַ כתובה פאַרשריבן ביי אַ נאָטאַריום (רעיענט אויף פויליש). די משלים פון זלמן סאַבעל דעם זאַמאַשטשער משכיל זיינען אַ המשך פון דער שלמה עמינגער-טראַדיציע.

מראגמענט פון „פאטשינע“, ארמיאנסקא 22. אין דעם ארט איז געווען די פאבריק פון סאדעיוואסער פון יחזקאל טאפ און שלמהקע גרויפנס שפייד-געשעפט.

יעקב רב מנדלבוים (ניירורק)

ספרי רבני והכמי ומושיץ'

(ביבליוגרפיה)

הקדמה

זאמאשטש איז ניט געווען פאררעכנט צווישן די אלטע יידישע קהילות אין פוילן. איר ספר-היוחסין האט נישט געגרייכט אין די אנהייבן פון יידישן ישוב אין אלטן פוילן, און דאך האט זי פארנומען אזא אנגעזען און אייגנארטיק ארט אין דער פרעכ-טיקער גאלערע פון די הונדערטער ערים ואמהות, מיט וועלכע דאס פארשניטענע יידישע פוילן האט זיך אזוי שפעדיק אויסגעצייכנט. דער נאמען זאמאשטש איז גע-ווען א סינאנים פון תורה און חכמה. א גייסטיקע אריסטאקראטישקייט האט פון איר אראפגעשיינט און ביזן לעצטן טאג פון איר טראגישן אונטערגאנג האט מען נאך געשפירט דעם אטעם פון די הונדערטער גייסט-ריון, וואס האבן דארט געלעבט, געווירקט און געשאפן אין משך פון איר בערך 300-יאריקער געשיכטע.

גענוי דאס יאר ווען אין זאמאשטש האט זיך פארפעסטיקט א באשטענדיקע יידישע קהילה, איז היסטאריש נישט פעסטגעשטעלט. ווייל אויב מיר רעדן וועגן א יידישן ישוב אין זאמאשטש, קומט דאך דער מערקווירדיקער פאל פון יאן זאמאס-קיס-פארבעמונג פון ספרדישע יידן, אדער ווי זיי ווערן אויך גערופן „פרענקן“, זיך צו באזעצן אין זאמאשטש, נישט אין באטראכט. דער יידיש-ספרדישער ישוב ביים בראשית פון זאמאשטש, אין יאר 1588, האט נישט איבערגעלאזט קיין שום צייכן אויף די שלאכטן פון דער געשיכטע פון יידן אין זאמאשטש (1). דער נאמען פון זא-מאשטש ווי אן ארגאניזירטע יידישע קהילה הייבט ערשט אן ארויסשיינען ווען אירע שווערן זיינען געווארן געעפנט אויך פאר אזוי גערופענע אשכנזישע יידן. די בסורה, וואס איז ארומגעגאנגען אין זאמאשטש, אז די גרויסע שול איז געבויט געווארן דורך די ערשטע אשכנזישע יידן אין יאר 1595, איז היסטאריש נישט פעסטגעשטעלט (2). אבער דאס איז זיכער, אז אין אנהייב פון 17טן יארהונדערט האבן שוין אין זאמאשטש געוויינט אשכנזישע יידן. דער יידישער ישוב אנטוויקלט זיך זייער שנעל. אין יאר 1648 (ת"ח) איז שוין דארט געווען א באדייטנדיקע יידישע קהילה און אדאנק דער בארימטער פעסטונג מיט וועלכער די שטאט איז געווען ארומגענומען, זיינען די יידן אין זאמאשטש פארהייטן געווארן פון אומקום פון דער שווערד פון כמעלניצקיס הארדעם (3).

שוין אין יענער צייט הייבט אן דער נאמען פון זאמאשטש מפורסם צו ווערן אין פוילן צוליב דעם וואס דער בארימטער מקובל ר' יואל בעל-ישם (הזקן) האט זיך דארט באזעצט. פונדאנעם ר' יואל בעל-ישם האט געשטאמט און ווען ער איז געבוירן גע-ווארן, איז נישט באקאנט. אבער דאס איז קלאר, אז אין דער ערשטער העלפט פון 17טן יארהונדערט איז ער שוין געווען א תושב אין זאמאשטש, ווו ס'האבן זיך ארום

אים געקליבן פיל אנהענגער און זיין נאמען אלס מקובל האט געגרייכט אזוי אין ווייטן פויזן (4).

וועגן ערשטן רב אין זאמאשטש איז צו אונדז נישט דערגאנגען קיין גענויע ידיעות. ווי דער היסטאריקער פון רבנים און רבנות אין אלטן פוילן, ר' צבי הורוויץ, גיט אן, איז זיין נאמען געווען ר' שלמה (5). מיינע אלע באמאונגען אויסצוגעפינען עפעס וועגן אים פון די זקני זאמאשטש און פון די דארטיקע פנקסים, האבן צו גאר-נישט געפירט. אין די זאמאשטשער מקורות האב איך זיין נאמען נישט געפונען פאר-צייכנט. דערפאר האבן מיר קלארע און זיכערע ידיעות וועגן דעם צווייטן רב אין זאמאשטש. דאס איז געווען ר' אריה לייב, דער מחבר פון ספר **שאגת אריה** (נומער 62—63) און **תשובות גאוני בתראי** (נומער 77). ער איז געווען א שטיפזון פונעם גאון און פוסק ר' דוד הלוי, מחבר פון ספר **טורי זהב** (דער ט"ז) און אן אייניקל פון נעם גאון און פוסק ר' יואל סירקיס, מחבר פון ספר **בית חדש** (דער ב"ח).

ווייזט אויס, אז דער רום פון דער יידישער קהילה אין זאמאשטש האט זיך גיך פונאנדערגעטראגן איבער מדינת פוילן, אויב אזא גרויסער גאון און אפשאטמיקער פון גרויסן יחוס, ווי ר' אריה לייב איז געווען, האט איבערגענומען דאס דארטיקע כסא-הרבנות.

ר' ארי' לייב איז געווען רב אין זאמאשטש 7 יאר, פונעם יאר תמ"ב (1682) ביזן יאר תמ"ט (1689), ווען ער האט פארלאזט זאמאשטש און איבערגענומען דעם כסא-הרבנות אין טיקטין (6).

אין מיין קורצן אריינפיר צו דער ביבליאגראפיע פון זאמאשטשער מחברים וויל איך זיך נישט אפשטעלן אויף דעם ווי אזוי ס'איז געקומען דערצו זאמאשטש זאל ווערן דאס וואס זי איז געווען; וועלכע היסטארישע סיבות האבן, דירעקט און אומ-דירעקט, געווינקט זאמאשטש זאל ווערן אן „עיר מלאה חכמים וסופרים אשר אין על עפר משלה“ (7).

און דא זעען מיר א מערקווירדיקע דערשיינונג. עס איז קוים אריבער עטלעכע צענדליק יאר זינט די זאמאשטשער קהילה איז געקומען צו זיך נאכן גרויסן חורבן פון כמיעלניצקיס באלאגערונג, און שוין ווייזן זיך די ערשטע פרוכטן פון איר שא-פרישקייט, פון איר גייסטיקער וויטאליטעט. אין יאר תס"ה (1705) גיט ר' אליעזר ליפמן בר' מנחם מנלי ארויס זיין ערשטן ספר **לקח טוב** (נומ' 34). מיט 15 יאר שפע-טער, אין יאר ת"פ (1720), דרוקט אפ א צווייטער זאמאשטשער מחבר, ר' אריה ליב בר' אברהם, זיין ספר **פני ארי' זוטא** (נומ' 55). אין זעלביקן יאר דערשיינט אויך דער ספר **תולדות אדם** (נומ' 71), וואס אויב אפילו ר' יואל בעל-שם (דער צווייטער) איז נישט דער מחבר דערפון, איז אבער קלאר צו זען פון דער הקדמה פונעם ארויס-געבער, אז די כתבים זיינען געווען אין זיין, ר' יואל'ס רשות, און ער האט זיי, אזוי צו זאגן, „רעדאקטירט“. אין יאר תפ"ג (1723) זעען מיר שוין ווידער דעם דערמאנטן ר' אליעזר ליפמן ווי א מחבר. ער גיט דאן ארויס זיין צווייטן ספר **פירוש אבות דר' נתן** (נומ' 52). אין יאר תפ"ד (1724) באווייזט זיך ווידער דער נאמען פון ר' יואל בעל-שם (דעם צווייטן) אין פארבינדונג מיטן ספר **מפעלות אלקים**, וואס איז דאן דערשינען (נומ' 40). זיין נאמען ווי דער מחבר פון דאזיקן ספר ווערט, וואס אן אמת, אויפן שער פון ספר נישט דערמאנט. זיין פארבינדונג מיטן דאזיקן ספר לאזט זיך, אבער, קלאר פעסטשטעלן פונעם נוסח פון זיין מצבה (ציטירט אין דער ביבליאגרא-פיע), ווי אויך פונעם שער פון ספר **מנחת זכרון** (נומ' 39), ווו דער ארויסגעבער שרייבט, אז דער מחבר איז געווען אן אייניקל פון „ר' יואל בעל-שם“ בעל מפעלות אלקים“. אין יאר תפ"ז (1727) קומט צו נאך א זאמאשטשער מחבר: אין יענעם יאר האט ר' אברהם בר' ברוך אפגעדרוקט זיין ספר **בדרך אלשיך** (נומ' 11).

אין יענער צייט ווערט א בן-עיר פון זאמאשטש, ר' בנימין זאב בר' דוד, פאר-וואגלט אין ווייטן מערקיי, אינעם שטעטל קיזאלניק „הסמוך לאנדרינופאל“, ווו ער איז שוואם און מלמד, און אין יאר תצ"ח (1738) דרוקט ער אפ, אין איזמיר, דעם ערשטן חלק פון זיין ספר **בן אוני** (נומ' 14). ער איז אויך דער מחבר פון א צווייטן ספר **שערי בנימין** (נומ' 66).

אין זאמאשטש זיצט דעמאלט און שרייבט זיינע באקאנטע חיבורים, ר' ישראל הלוי, דער מחבר פון **אוצר נחמד** (נומ' 6); **טוב הלבנות** (נומ' 26); **נוד הדמע** (נומ' 46); **נצח ישראל** (נומ' 48) און **פירוש רוח חן** (נומ' 54).

מיט דער פולער קראפט צעבליט זיך די שאפערישקייט פון די חכמי זאמאשטש אין דער אנדערער העלפט פון 18טן יארהונדערט. רב אין זאמאשטש איז דעמאלט געווען ר' יעקב יצחק הויכגעלערנמער ז"ל, דער ערשטער פון דער דאזיקער בארימטער פאמיליע, וועלכע האט קרוב צו הונדערט יאר פארנומען דעם כסא-הרבנות אין זאמאשטש. ר' יעקב יצחק, א זון פון ר' משה חיים, רב אין זאמאשטש און לעמבערג (8), איז געווארן רב אין זאמאשטש אין יאר ת"ק (1740). ער האט בא'לד גע-גרינדעט א ישיבה, וועלכע איז געווען איינע פון די וויכטיקסטע תורה צענטערן אין דעמאלטיקן פוילן.

פון די אנווענדיקסטע חכמי-זאמאשטש פון יענער תקופה דארף דערמאנט ווערן: ר' אברהם בר' יצחק הכהן (9), מחבר פון **בית אברהם** (נומ' 12); ר' שלמה בר' משה, מחבר פון **מרכבת המשנה** (נומ' 42-44); **שלחן עצי שטים** (נומ' 64); **שלחן ערוך** (נומ' 65) און **שערי נעימה** (נומ' 67); ר' משה בר' הלל אוסטער, מחבר פון **דרש משה** (נומ' 17) און **ערוגת הבושם** (נומ' 51); ר' אברהם בר' דוד, מחבר פון **ברכת אברהם** (נומ' 16); ר' מאיר בר' משה מייזלש, מחבר פון **הלכות עולם** (נומ' 18); זיין ברודער ר' אברהם נתן נטע, מחבר פון **נטע שעשועים** (נומ' 47א) און **קול שחל** (נומ' 62-63); ר' עזריאל בר' אהרן, מחבר פון **זרע אהרן** (נומ' 24); ר' מרדכי בר' מאיר, מחבר פון **תבנית הבית** (נומ' 69-70); ר' ברוך בר' אריה ליב, מחבר פון **זהב מחור** (נומ' 20); ר' נטע בר' אלכסנדר, מחבר פון **פירוש בקשת חמ"מין** (נומ' 53); ר' ראובן זעליג בר' ישראל אליעזר, מחבר פון **מחנה ראובן** (נומ' 36); ר' צבי הירש בר' בנימין בישקא, מחבר פון **תפארת צבי** (נומ' 74-75) א. א.

באזונדערס פראדוקטיוו אויפן געביט פון שרייבן ספרים איז געווען ר' חיים חייקא בר' אהרן, דער מחבר פון ספר **הזכרונות** (נומ' 23), **צירור החיים** (נומ' 56) און **תולדות אהרן** (נומ' 72). געלעבט סך-הכל 35 יאר. און דאך, ווי זיין ברודער ר' יצחק דער-ציילט אין דער הקדמה צום ספר **הזכרונות**, האט ער באוויזן אנצושרייבן קרוב צו 20 חבורים אין הלכה, דרוש, פירושים אויף תנ"ך און ש"ס, מוסר, חקירה א. א. אגב, אויף פיל ספרים אין זאמאשטשער בית המדרש האב איך געזען צוגעשריבן זיינע הגהות און הערות, באזונדערס, ווי כ'דערמאן זיך, איז געווען באשריבן ממש פון טאוול ביז טאוול, דער ספר שאלות ותשובות מקום שמואל, פון ר' שמואל בר' אלקנה (אלטונה, תצ"ח).

עס דארף אויך דערמאנט ווערן, אז חוץ זייער גדלות אין תורה, אזוי אז פיל פון זייערע חבורים זיינען ביזן היינטיקן טאג פארבליבן נכסי צאן ברולדיקע שאפונגען און ווערן געלערנט פון יידן תלמידי חכמים, זיינען פיל פון די חכמי זאמאשטש געווען מלומדים אין אנדערע וויסנשאפטן אויך. ר' אברהם הכהן האט געקענט לאטיין (10); דאס זעלבע ר' יואל בעל-שם (11); ר' שלמה בר' משה איז געווען א קענער אין אס-טראנאמיע, אלגעברע, מאטעמאטיק, מוזיק אאז"וו (12); ר' ישראל בר' משה איז געווען א בארימטער געלערנטער (13) און אזוי פיל אנדערע. עס וועט זיין אינטערעסאנט איבערצוגעבן, וואס דער באוואוסטער רבנישער היס-

מאריקער, ר' חיים נחמן דעמביצער, שרייבט וועגן יענער תקופה אין זאמאשטש. „ובעת ההיא — שרייבט ער — היתה העיר זאמאשטש מצוינת מכל ערי יהודה שבמדינת פולין לעיר שחברה לה יחדיו תורה וחכמה, מדע ותושיה, לעיר מגדלת גבורי חיל בתורה ובחכמה גם יחד. כי הרבה מגדולי ישראל אשר ישבו שם בשבת תחכמוני מלבד שקידתם בתורה, נתנו עין ולב לשקוד ג"כ על דלתות החכמה, וזה וזה עלתה בידם, כי גדלו והצליחו וגם עשו פרי" (14).

און אויך די חכמת הקבלה איז געווען פארווארצלט אין זאמאשטש. צו אונדז זיינען דערגאנגען די נעמען פון בלויז דריי זאמאשטשער מקובלים, דאס זיינען די שוין דערמאנטע: ר' יואל בעל-שם, דער ערשטער, זיין אייניקל ר' יואל בר' אורי און ר' משה אוסטריי, וועלכער איז די לעצטע יארן זיינע געווען מגיד אין בראד. אבער דאס איז באקאנט, אז ר' יואל בעל-שם, באזונדערס דער צווייטער, איז געווען ארומגע-רינגלט פון פיל פארערער און האט געהאט א גרויסע צאל תלמידים.

דער שוין דערמאנטער רבנישער היסטאריקער, ר' צבי הירש הורוויץ, שרייבט-דיק וועגן זאמאשטש דריקט ער זיך צו. אגד. אויס, אז זי איז געווען א „קהלה גדולה וחשובה עד מאוד, עיר ואם בישראל, מלאה חכמים וסופרים ואנשי השם, ויבקע כשחר אור התלמוד במלא רוחב העיר, ותהי' לאכסניא של תורה ושל חכמת הקבלה ויודעי חן, ושל חכמה ומדע..." (15).

אין יאר תקל"ב (1772) איז ר' יעקב יצחק הויכגעלערנער נפטר געווארן און דאס רבנות איז אריבער צו זיין זון ר' יוסף, דער מחבר פון ספר **משנת חכמים** (נומ' 45). ווי זקני זאמאשטש פלעגן דערציילן איז אין זיין צייט דערהויבן געווארן דאס חשיבות פון דער זאמאשטשער קהילה ווי קיינמאל פריער. נאטירלעך, צו דעם האט אויך צוגעהאלפן דאס, וואס במשך פון זיינע רבנות יארן איז זאמאשטש געווען א טייל פון גאליציע (1772—1809), און די פארבינדונג מיט עסטרייך האט געבראכט עקא-נאמישע שפע פאר דער שטאט. ר' יוסף הויכגעלערנער ז"ל אליין איז געווען זייער רייך. זיין זיידע, ר' אברהם ר' חיימס פון לובלין, האט אים איבערגעלאזט א גרויסע ירושה. דאס שכירות פון דער קהילה האט ער אוועקגעגעבן אויסצוהאלטן זיין גרויסע ישיבה. צווישן זיינע תלמידים זיינען געווען די בארימטע גאונים ר' צבי הירש הע-לער, מחבר פון **טיב גיטין** (נומ' 27-30), **קונטרס** ר' צבי חריף (נומ' 58-59) און **תפוחי זהב** (נומ' 76); זיין ברודער ר' שמואל זיינוויל העלער, מחבר פון **זכרון שמואל** (נומ' 22); ר' שלמה קלוגער פון בראד א. א.

דעמאלט איז אויך געזעסן אין זאמאשטש און געשריבן זיינע חיבורים, דער בא-קאנטער דרשן און גאון ר' יהודה ליב עדל, דער מחבר פון **איי הים** (נומ' 7-8), **אפיקי יהודה** (נומ' 9-10), **מי נפתח** (נומ' 37) און **מים טהורים** (נומ' 38).

ווי ווייט דער רום פון זאמאשטש אין יענער צייט האט געגרייכט, ווייזט אויך דאס וואס דער בארימטער דובנער מגיד, ר' יעקב קראנץ ז"ל, האט אויסגעקליבן זא-מאשטש פאר זיין לעצטער לעבנס-סטאנציע. אין דער זאמאשטשער שול האבן אפ-געקלונגען די לעצטע אקארדן פון זיינע דרוש-סימפאניעס. דא, ארומגערינגלט פון פארערונג פון די חכמי זאמאשטש, האט ער ענדלעך געפונען די גענארטע מנוחה. און דא האט ער, ווארשיינלעך, געמאכט די קורצע פארצייכענונגען פון זיינע דרשות, פון וועלכע צוערשט זיין זון ר' יצחק און דערנאך ר' בעריש פלאהם, האבן, נאך זיין פטירה, י"ז בטבת תקס"ה, מסדר געווען זיינע באקאנטע חיבורים: **אהל יעקב** (נומ' 5-1), **יום ישועה** (נומ' 32), **כוכב מיעקב** (נומ' 33), ספר **המדות** (נומ' 35) און **קול יעקב** (נומ' 57).

און אויך ביים עמוד אין שול אין יענער צייט איז געשטאנען איינער פון די דע-

מאליטיקע בארימטסטע חזנים — ר' שלמה וויינמרויב, גערופן „קאשטאן חזן". און יידיש-פוילן האט מקנא געווען זאמאשטש מיט איר גרויסן מגיד אין גרויסן חזן.

האבן טאקע די אנגעזעענסטע יידישע קהילות אין פוילן און מחוץ פוילן געקליבן זייערע רבנים צווישן די חכמי זאמאשטש. זאמאשטשער זיינען געווען רבנים אין אזעלכע גרויסע שטעט ווי: לעמבערג (ר' שלמה בר' משה); לובלין (ר' עזריאל הור-וויץ, גערופן „דער אייזערנער קאפ"); בראד און אה"ו (ר' צבי הירש בר' בנימין בישקא); קראקע (ר' משה שלמה זלמן בר' בנימין בישקא); אובין (ר' צבי הירש העלער); פרעמישלא (ר' שמואל זיינוויל העלער), אמשטרדם (ר' יצחק בהקדוש ר' שלמה) (15א), שוין נישט רעדנדיק פון די פיל קלענערע שטעט און שמעטלעך, וועלכע האבן געהאט זאמאשטשער פאר זייערע רבנים.

אגב אין דער צייט פון ר' יוסף הויכגעלערנמער ז"ל הייבן זיך שוין אן ווייזן די ערשטע שפראצן פון חסידות אין זאמאשטש. אמת, צווישן די תלמידים פון ר' ישראל בעל-שם-טוב ז"ל געפינען מיר שוין דעם נאמען פון א זאמאשטשער: ר' דוב בער בר' ארי' ליב מלובלין, רב אין קאזניץ, קראשניק, ריישא און צולעצט ראש-מתיבתא אין לעמבערג (16). אבער דער פרט כאשמעטיקט נאך דעם כלל, אז די חכמי זאמאשטש האבן נישט נומה געווען צום חסידות, הגם מיר האבן אויך נישט קיין באווייזן פון אפענער קעגנערשאפט זייערער צו דער חסידישער באוועגונג, ווידער מיטן אויסנאם פון איינעם — דער פריער דערמאנטער ר' עזריאל הורוויץ, רב אין לובלין. אונטער די אלע כרוזים און חרמות קעגן חסידות, וואס זיינען דעמאלט ארויסגעגעבן געווארן, זעען מיר נישט אונטערגעשריבן דעם נאמען פון א זאמאשטשער רב, אדער מחבר (17). דאס וואס חסידות האט ביים בראשית פון איר אנטשטייאונג נישט באוויזן אריינצו-דרינגען אין זאמאשטש, דארף, גיכער פון אלץ, צוגעשריבן ווערן צו דעם, וואס זא-מאשטש האט נאך דעמאלט געלעבט מיט דער טראדיציע פון אירע אייגענע בעל-שם, באזונדערס פונעם צווייטן — ר' יואל בר' אורי, וועלכער איז אליין געווען א רבי פון תלמידים און געהאט זייער פיל פארערער. זיין השפעה איז לאנגע יארן נאך זיין פטירה נאך אלץ געווען אנזעענדיק אין זאמאשטש און זיין זון ר' ישעי' האט א געוויסע צייט אפילו פארנומען דאס ארט פון זיין פאטער (18). ערשט אין דער צייט פון ר' יוסף הויכגעלערנמער ז"ל איז געקומען די ענדערונג. ר' יוסף אליין איז געווען נאענט באפריינדעט מיט איינעם פון די גדולי החסידות אין פוילן, דעם קאזניצער מגיד ר' ישראל ז"ל (19). ר' יוסף הויכגעלערנמער האט אויך געגעבן זיין הסכמה צום באקאנטן חסידישן ספר לקוטי יקרים (לבוב, תקנ"ט), ווו ער שרייבט אויף ר' בער פון מעזריטש: „חד מחבורה הרב הגאון החסיד איש אלקי מוהר"ר דוב בער ז"ל מ"מ דק"ק מעזריטש".

מען דארף נעמען אין אכט, אז דער דאזיקער ספר איז דורך דער דעמאליטיקער קראקעווער קהילה, בראש פונעם רב ר' יצחק, אריינגעלייגט געווארן אין חרם אריין (20), און אויב ר' יוסף הויכגעלערנמער האט געגעבן זיין הסכמה דערצו, איז אונדאי אנצונעמען, אז דער תוכן פון דאזיקן ספר איז געווען נאענט צו אים.

און רעדנדיק וועגן חסידות אין זאמאשטש דארף אויך דערמאנט ווערן, אז אן אפשטאמיקער פון דארטן איז געווען אויך ר' לוי יצחק בערדיטשעווער ז"ל. זיין זיידע ר' משה, איז געווען פון די חכמי זאמאשטש. אויפן שער פון ספר בתר תורה פון ר' לוי יצחקס זון ר' מאיר, גיט ער אן זיין יחוס: „חברתי אני... מאיר באאמ"ו הגאון מוהר"ר לוי יצחק נרו יאיר בהגאון מו' מאיר זלה"ה אב"ד דק"ק הוסקאב בהגאון מוהר"ר משה זלה"ה מואמישטש". א סברא, אז אין זאמאשטש טאקע איז ר' לוי יצחק, אין יאר ת"ק (1740) געבוירן געווארן (21).

אין די שפעטערע יארן זעען מיר אפילו ווי א זאמאשטשער חסיד, ר' אברהם בר'

יהושע, שרייבט אויף די תורות פון זיין רבין, ר' נח בר' שמואל מקארוב, און דרוקט דערנאך אפ דעם ספר קב חן (ברסלא, תרכ"ו).

ווי געזאגט דערמאן איך דאס נאך דרך אגב. אינעם אריינפיר צו דער ביבליא-גראפיע איז נישט דאס ארט אויספירלעך צו שרייבן וועגן חסידים און חסידות אין זאמאשטש. איך האָף דאָס צו טאָן אין מיין אַרבעט: „עיר זמושין' וחמיהה".

און מיט נאך א זאך האָט זיך זאמאשטש אויסגעצייכנט: געלערזאמקייט איז גע-ווען דער קנין הכלל. אלץ האָט געלערנט דער אלטימסקער שמש פון זאמאשטשער בית המדרש, ר' שלמה דאלים ע"ה, אין וועמענס געדעכעניש עס איז נאך געווען ווי לעבעדיק די בילדער און געשטאלטן פונעם זאמאשטשער אַמאַל, האָט מיר דערציילט, ער געדענקט נאך די צייטן, ווען דער בית המדרש איז אזוי איבערפולט געווען מיט לערנער, אז פיל זיינען געזעסן אין „פאליש", אנדערע אפילו אויף ביידע זייטן טרעפ, וואָס האָבן געפירט צום בית המדרש, מיט גמרות אין די הענט און געלערנט. ווער ס'האָט דאָס נישט געזען — האָט ער פארענדיקט אין א רירנדיקן טאָן פון בענקשאפט נאך פארגאנגענע צייטן — ווייס נישט ווי זאמאשטש האָט געלערנט.

און עדות פון דעם זיינען געבליבן ביז די לעצטע טעג פון איר חורבן. ווי נאך מען האָט איבערגעטראָטן די שוועל פונעם בית המדרש, האָט מען געזען א מערקווירדיק בילד: אלע פיר זייטן איבער דער לענג און ברייט פונעם רחבותדיקן בית המדרש באַשלאָגן מיט שענק אַנגעפראָפטע מיט ספרים אלערליי. ווו דאָס אויג האָט זיך גע-קערט און געווענדט — ספרים. א העלפט פון דער מערב-וואַנט, לעבן באַרימטן שטיי-זייגער, וועלכער זאל האָבן געווען זיין א מתנה פון די זאמאשטש פארן בית המדרש, איז געווען איבערפולט מיט ש"סן. איך בין אַמאַל א בעלן געווען צו וועלן וויסן וויפל ש"סן זיינען אַמאַל דאָ געווען. עס איז מיר דאָס אַנגעקומען נישט שווער פעסטצו-שטעלן. ווי באַקאנט, ווערן טייל מסכתות געלערנט מער און אנדערע ווייניקער. די מסכתות פון סדר קדשים, למשל, לערנט מען נישט אזוי פיל ווי די מסכתות פון אג-דערע סדרים, ממילא ווערן זיי נישט „אויסגעלערנט", ד"ה נישט צעריסן. און אויפן סמך פון די גאנץ-געבליבענע גמרות פון סדר קדשים האָב איך, צו מיין אייגענער אי-בעראַשונג, אויסגעפונען, אז ס'איז דאָרט געווען איבער דרייסיק ש"סן...

אַנהייב 19טן יאָרהונדערט זיינען געקומען שווערע צייטן פאר זאמאשטש. אי-בער דער מלחמה צווישן עסטרייך און וואַרשעווער פירשטנטום, אין יאָר 1809, איז די שטאָט געוואָרן צעשטערט און צעפלינדערט. דער חורבן פון דער שטאָט האָט גע-צוונגען פיל יידן אויסצוואַנדערן פון דאָרט. צווישן די אויסוואַנדערער איז אויך גע-ווען ר' וואַלף בער שיק, דער מחבר פון **מנחת זכרון** (נוב' 39), וועלכער איז דעמאלט געווען איינער פון די רייכסטע יידן אין זאמאשטש, מיט צעצווייגטע מסחרים אין בראַד, ווין און ליפּציק, און אין יענעם יאָר איז זיין גאנץ פארמעג אויסגערויבט גע-וואָרן (22). דער דעמאלטיקער זאמאשטשער רב, ר' יצחק הויכגעלערנטער, דער מחבר פון **זכרון יצחק** (נוב' 21), וועלכער האָט צוזאמען מיטן כסא-הרבנות געירשנט פון זיין פאָטער ר' יוסף זייער א גרויס פארמעג, איז אזוי פאַראַרימט געוואָרן, אז ער האָט נישט געהאַט קיין מעגלעכקייט אַפצודרוקן דעם ספר **אותות למועדים** פון זיין פאָטער (23).

פון יענער צייט האָבן מיר די צוויי דערמאָנטע חיבורים: **זכרון יצחק** און **מנחת זכרון**. מיט א דריי צענדליק יאָר שפעטער קומען צו צוויי נייע חיבורים, און דאָס נראָד פון צוויי „ניי-שטאָטישע" רבנים — דעם **בית משה** (נוב. 13), פון ר' משה עפשטיין, און דעם **עטרת שלמה** (נוב. 50), פון ר' נחמן בר' שלמה, וועלכער איז נפטר געוואָרן אין ירושלים.

פון דער אנדערער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט האָבן מיר די חיבורים **הוכשר**

הזבח (נומ' 18) און יד אבֿי שלום (נומ' 31), פון זאמאָשטשער שוחט, ר' מאיר צבי בר' יעקב יצחק, און דעם ספר הקריב נתנאל (נומ' 19), פון ר' נתנאל שנאר. אָנהייב היינטיקן יאָרהונדערט באַווייזט זיך ווידער ר' נתנאל שנאר מיט צוויי חיבורים: טייל בנן (נומ' 30) און ערן בנן (נומ' 49). און אינטערעסאַנטער טיפּ פאַלקס-דרשן איז געווען דער דאָזיקער ר' נתנאל שנאר. געווען יאָרן-לאַנג דער רבי פון „עמך" אין זאמאָשטש. געלערנט מיט זיי עין-יעקב, מדרש, חומש מיטן אלשיך און אויך גע-דרשנט פאַר זיי צוערשט אין „קהל שטיבל" אין דערנאָך אין „קצבישן שולכל". און דאָרט טאַקע, בין מנחה למעריב, אינמיטן פירלערנען „עין יעקב" איז ער געשטאַרבן. אין יאָר תרפ"ח (1928) האָט ר' צבי הירש פרידלינג (פון „ניי-שטאָט"), רב אין ביסקוביץ, אָפּגעדרוקט זיינע דריי חיבורים: חיים הנצחיים (נומ' 25), קיום העולם (נומ' 60) און רץ כצבי (נומ' 61). ער האָט אַרויסגעגעבן און רעדאַקטירט אַ רבנישע פערטל-יאָר-שריפט א. נ. הבאר, וועלכע איז דערשינען קרוב צו 20 יאָר, אָנהייבנדיק פון יאָר תרפ"א (1921) ביז צו דער נאַציסער אַקופאַציע פון פּוילן.

און דאָ קומען מיר צום מראַגישן סוף פונעם קאַפיטל: זאמאָשטשער מחברים. די האַנט הייבט אָן ציטערן. ווי שווער, ווי ווייטיקלעך שווער איז אויפצושרייבן די ווער-טער: דער לעצטער זאמאָשטשער מחבר. דער לעצטער... ר' חיים משה גאסטינסקי ז"ל איז דער נאָמען פונעם דאָזיקן לעצטן מחבר, און זיין ספר איז געוואָרן געדרוקט שוין נאָכן בלוטיקן מבול, וואָס האָט פאַרשוואַנקען יידיש-פּוילן און זאמאָשטש צווישן דעם. געקומען קיין אמעריקע נאָכן אַדורכמאַכן דעם ביטערן גלות-סיביר, און דאָ האָט ער, אין יאָר תש"ט (1949) אָפּגעדרוקט זיין ספר נחלת חמשה (נומ' 47). ער האָט אויך אָפּגעקליבן אַ קליינעם טייל חידושים אויף תורה און אויף הלכה פון זיין שווער, דעם לעצטן זאמאָשטשער רב, ר' משה חיים בלום ז"ל, און עס פאַרעפנט-לעכט ווי אַ צוגאַב צו זיין ספר א. נ. תפארת משה.

זאָל דאָ אויך פאַרצייכנט ווערן די נעמען פון זאמאָשטשער רבנים נישט-מחברים, פון נאָך ר' יצחק הויכגעלערנטער ז"ל ביז צום חורבן-יאָר תרצ"ט (1939). דאָס זיי-נען געווען: ר' אריה יהודה יעקב מייזלש (דערנאָך רב אין פיעטראָווא), ר' משה וואהל, ר' אברהם יעקב טייכער („ניי-שטאָט"), ר' שמואל זילבער, ר' יוסף שלמה שבתי הלוי, הורוויץ-ווייסבראָד, ר' חיים גאַלדשמיד (מורה-הוראה), און די סאַמע לעצטע דריי, מיט וועמען דאָס גלאַרייכע קאַפיטל יידיש-זאמאָשטש איז אַזוי מראַגיש געשלאָסן געוואָרן: ר' מרדכי הלוי הורוויץ-שטערנפעלד („ניי-שטאָט"), ר' משה חיים בלום און ר' צדוק הורוויץ (מורה הוראה). הי"ד, ר' נתן האַבענשטרייט (דערנאָך מו"צ אין פשעמישל).

טייל פון זיי האָבן איבערגעלאָזט אין כתב-יד זייער פיל חידושים און שאלות ותשובות, און מחמת פאַרשידענע סיבות זיינען זיי נישט אָפּגעדרוקט געוואָרן (24).

די ביבליאָגראַפישע רשימה נעמט אַרום פולע 80 חיבורים, וואָס זאמאָשטשער רבנים און תלמידי חכמים האָבן אַרויסגעגעבן. גאָר אַ באַדייטנדיקע ציפער פאַר אַזאַ אין כמות קליינער יידישער קהילה ווי זאמאָשטש איז געווען (25). ווען מען באַקענט זיך מיטן תוכן פון די חיבורים, זעט מען אַז קיין איין געביט פון תורה-לערנונג איז פון די זאמאָשטשער מחברים נישט אויסגעלאָזן געוואָרן. זיי נעמען אַרום: פירושם אויף תנ"ך, חידושים אויף ש"ס (הלכה און אגדה), אויף משניות, רמב"ם, שלחן ערוך, שאלות ותשובות, דרוש, מוסר, הקירה, קבלה, חסידות, דקדוק אצו"ו. איך האָב זיך געמיט צו געבן די ערשטע דרוקן פון יעדן ספר, אַזוי ווי ס'איז אַרויס פון דער האַנט פון מחבר, אָדער פון ערשטן אַרויסגעבער. צוליב ביבליאָגראַפישע טעמים איז דאָס

זייער וויכטיק, מחמת דעם, וואָס אָפּטמאָל ווערן אין די שפּעטערע איבערדרוקן פונעם זעלביקן ספר, אויסגעלאָזן געוויסע זאַכן. אזוי, למשל, איז די זייער אינטערעסאַנטע הקדמה און דאָס נאָכוואָרט צום תולדות אדם נישט פאַראַן אין טייל שפּעטערע אויפֿ-לאַגעס. אין אַנדערע ספרים, וועלכע זיינען מערערע מאל איבערגעדרוקט געוואָרן, פעלן די הסכמות צום ספר און אַנדערע פרטים. ס'וואַלט אַוודאי געווען וויכטיק פון די ספרים פון וועלכע ס'איז דערשינען מערערע אויפלאַגעס, צו געבן פון זיי אַ פולע ביבליאָגראַפישע רשימה. אין דעם פאל וואַלט די אַרבעט זיך שטאַרק צעצווייגט און ס'וואַלט פאַר דעם ענג געווען די ראַמען פון פּנקס זאַמאַשטש. איך וועל שוין דאָס איבערלאָזן פאַר מיין כוללדיקער אַרבעט עיר זמזשין/ וחכמיה.

ס'איז מיר נישט געלונגען צו זען די ערשטע דרוקן פון טיב גיטין (נומ' 27); ספר חמדות (נומ' 35) און מפעלות אלקים (נומ' 40). פון די דאָזיקע דריי ווערט פאַרציכנט די צווייטע דרוקן. איך האָב אויך נישט געזען נאָך 3 זאַכן, וועלכע זיינען דערשינען נישט מער ווי איין מאל. דאָס זיינען: בן אונג, חלק ב' (נומ' 15); מראה כהן (נומ' 41) און נטע ששועים (נומ' 47א). זיי ווערן דאָ געגעבן לויטן אַנווייז פון ביבליאָגראַפן. פונעם טוב הלבנות (נומ' 26) האָב איך אויך נישט געזען דעם ערשטן דרוק, און הנם ער איז דערשינען זייער פיל מאל צוזאַמען מיטן חובות הלבבות, דאָך האָב איך גע-האַלטן פאַר בעסער צו געבן די ערשטע אויפלאַגע, לויט ווי זי ווערט פאַרציכנט פון שמואל ווינער אין קהלת משה (ז' 479, נומ' 3928). דער ספר הקריב נתנאל (נומ' 19) ווערט נישט דערמאָנט פון קיין שום ביבליאָגראַף און אלע מיינע באַמאָנטען אויפצוזוכן עס האָבן צו גאַרנישט געפירט. איך פאַרציכט עס דאָ אויפן סמך פון דעם, וואָס דער מחבר אליין שרייבט אזוי אויפן שער פון זיין ספר עזן בגן. ביי די ספרים, וועלכע איך האָב פאַר מיר נישט געהאט, ווערט ביים לויף-נומער צוגעגעבן אזא צייכן*.

איך וויל האַפּן, אז איך האָב אין דער ביבליאָגראַפישער רשימה אַריינגענומען אלץ וואָס זאַמאַשטשער מחברים האָבן פאַרעפנטלעכט. איך וועל זייער דאנקבאַר זיין די ביבליאָגראַפן און פאַרשער, אויב זיי וועלן מיר אַנווייזן אויף נאָך ספרים פון זא-מאַשטשער מחברים, וועלכע איך האָב פאַרזען, כדי איך זאל דאָס קענען אַריינגעמען אין מיין דערמאָנטער אַרבעט עיר זמזשין/ וחכמיה.

איך האַלט פאַר מיין אנגענומען חוב אויסצודריקן אַ דאנק דעם געלערנטן און ביבליאָגראַף ד"ר יצחק ריבקינד און דעם ביבליאָגראַף ר' חיים ליבערמאַן פאַר זייער פריינדלעכער פאַראינטערעסירונג ביים צונויפשמעלן די ביבליאָגראַפיע. אַ האַרציקן יישר-כוח אויך דעם רעדאַקטאָר פון פּנקס זאַמאַשטש, דעם גייסטרייכן שריפטשטע-לער, פריינד מרדכי וו. בערנשטיין, פאַר זיינע גוטע אַנווייזונגען ביים צוגרייטן די ביבליאָגראַפיע און פאַרן דערמעגלעכן זי זאל קענען בשלימות דערשיינען.

אזי — אַ וואָרט וועגן לשון פונעם אַריינפיר. די אַרבעט איז פאַרטראַכט און צו-געגרייט געוואָרן אינעם לשון אויף וועלכן די חיבורים זיינען געשריבן געוואָרן — לשון הקודש. און פאַר דער מעור-אחדיקער קאנסטרוקציע פון דער ביבליאָגראַפיע וואַלט אַוודאי בעסער געווען אויך די הקדמה זאל זיין אין זעלביקן לשון. איך בין אָבער נאָכגעקומען דעם פאַרלאַנג פון רעדאַקטאָר און די אַרויסגעבער פונעם פּנקס זאַמאַשטש צו שרייבן די הקדמה אין יידיש, אין וועלכן דער גאַנצער „פּנקס“ דערשיינט, כדי אלע לייענער, אויך די נישט-פאַכמענער, זאלן האָבן אַ גענוי בילד און אַ סך-הכל פון דער ביבליאָגראַפיע. שליסלעך איז אפשר גוט אזוי. איז דאָך לשון יידיש, דאָס לשון פונעם פאַרשניטענעם פוילישן יידנטום, געהייליקט געוואָרן דורך דורותדיקער יידישער טראַדיציע. טאָקע די זעלביקע מחברים, וואָס האָבן זייערע חידושי תורה אויפגע-שריבן אין לשון הקודש, האָבן דאָך זייערע בעל-פה תורות און שיעורים איבערגעגעבן

אין לשון יידיש. אין יידיש האבן דאך ר' בער מוכיח, ר' אברהם זבארוזר, ר' יעקב קראנץ און אנדערע זאמאשטשער מגידים און דרשנים אויסגעדונערט און אויסגעזונגן גען זייערע פלאמיק-ברויזנדיקע און הארציק-רירנדיקע דרשות אין דער קהילה קדושה זאמאשטש. אינעם דאזיקן לשון האבן זיי געשטראפט אבער צוגלייך געברענגט מרייסט און האפענונג זייערע פארצערטע און געפלאגטע ברידער און שוועסטער. לשון יידיש, ביי דער זייט פון לשון הקודש, האט באגלייט דעם טויזנט-יאריקן בארג-ארופ פון יידיש לעבן און שאפן אין פה-לין-יה. עס פאסט דעריבער זייער גוט אן הקדמה אין יידיש צו א ביבליאגראפיע פון ספרי רבני וחכמי זמנשיך.
צום סוף פון דער ביבליאגראפיע זיינען אויך פאראן 7 פארשידענע זוכצעמלען פון נעמען פון יחידים און שמעט.

**

מיין דאזיקע ארבעט איז געהייליקט דעם זכרון נצח פון מיינע עלטערן מוהר"ר דוד בר' מרדכי און מרת טאבע מרים בת ר' משה מאיר (למשפחת לאנדא), מיין בר-דער ר' מרדכי און זיין גאנצע פאמיליע, און מיינע שוועסטער ביילה רבקה און עטיל, וועלכע זיינען אלע אומגעקומען אין חורבן-פולין. השם ינקום דמם!

יעקב דוב מאנדלבוים

ניו-יארק, איר, תשמ"ו.

ה ע ר ו ת :

- (1) זע: י. שאצקי: ספרדים אין זאמאשטש, "ייווא-בלעטער" xxxv, ניו-יארק, 1951, ז"ז 93—120. און אין אונדזער פנקס.
- (2) וועגן דער שול זע: Szyszko-Bohusz, Prace Komisji Historji Sztuki, Ak. Um. 1926, 21-23.
- ד. דוידוביץ: בית הכנסת בעיר הישנה, אין 'זמור ש' בגאונה ובשרה, תל-אביב, תשי"ג, ז"ז 29—32. און אין אונדזער פנקס.
- (3) א בךדור פון "גזירת ת"ח ות"ט", ר' אברהם אשכנזי, שילדערט כמיעלניצקיס באלאגערונג פון זאמאשטש אין די ווייטערדיקע מליצה-דיק-געראמטע ווערטער:

„כשבאו הפוחזים לק"ק זאמאשטש הבצורה,
שהיא עיר בצורה מאד ומסוגרת,
בשורא וכר שורא [זע רש"י פסחים פ"ח א': „חומה קמנה לפנינו מן
החומה הגדולה". י. ד. מ.],
וסבכו אותה מכל הצדדים כעטרה,
והיהודים היו בסערה,
כי היה בתוכה מגיפה אשר אין לספרה,
והשליחו נפשם על יחוד שם הנורא,
וצעקו אל ה' בקול מרה,
משמרה מול משמרה,
והוא ברחמיו שמע צעקתם בעת צרה,
ונפלה על השונאים חרדה ומורא,
כי שמעו מאחורי הפרגוד קול ענות גבורה,
שיש מלך חדש במדינה וקאזימיר נקרא,
ואמר הראש הצורר חמיל י"ש לחרטומים לראות אם יכבשות מהרה,
ויענוהו בלילה תראה בשמים נחש של אש בצורה מכווערה,
וזה לך האות לבשורה,

אם יפתה פיו כנגד העיר תהיה לנו נמסרה,
ואם לאו יפה לנו החזרה,
וכך היה שראו כלילה נחש ופער פיו כנגדם מלהט איש כבירה,
אז שבו לאחוריהם ופניהם כשולי קדרה
והיה להם לזרא."

(צער בת רבים, לבוב, תרס"ו, ז' 13).

א צווייטער בן-דור, ר' נתן נטע האנאווער, גיט איבער אנדערע פרטים וועגן דער באלא-
גערונג און רעטונג פון זאמאשטש. אין זיין באוויסטער כראָניק י ו ן מ צ ו ן ה שרייבט
ער וועגן דעם אזוי: "ויסעו... הצורר חמיל ימ"ש עם כל חילו הקדרים והיונים עם רב כחול
הים ויצורו על ק"ק זאמושטש, והיא עיר חזקה אשר אין כמוה בחומה כפולה וחפירת מים
סביב לה. ומיד שבאו האויבים לשם שרפו אנשי העיר כל הבתים הסמוכים לחומה שלא יחבאו
שמה האויבים, ולא הניחו לאויבים לגשת אל העיר מהלך חצי פרסה רחוק מן העיר... ויצורו
על העיר זאמושטש ימים רבים ולא יכלו להם האויבים לכבוש, כי הי' שם שר ראש א' מעם
אשכנז ושמו וויאור עם ששת אלפים גבורי חיל מעם אשכנז ויורו עליהם מן החומה בקני
השריפה ויהרגו מהם עם רב. אבל דבר ורעב גדול הי' בתוך העיר ומתו כמה אלפים יהודים.
ויהי כי ארכו להם שם הימים עשו האויבים תחבולה ובמעשה הכשפים נחש שרף תחת השמים,
ולקחו להם לאות אם ישים פניה אל העיר ונכבשה העיר לפנינו, ואם ישים פניה אלינו נסים
בפניהם. ויהי בחצי הלילה ראו עליה נחש תחת השמים ויעמדה כמו חצי שעה ופניה אל העיר,
אחר כך הפכה אל מחנה קאזאקין והקדרים וראו שזה סימן רע להם וראה כנגד פניהם, נגיד
שלחו אל יושבי העיר ואמרו להם: הלא טוב לכם להתפשר עמנו כמו שעשה לבוב הבירה
מלחמות ברעב. ויהי כשמוע אנשי העיר הדבר הזה הקדימו נעשה לנשמע ונתפשרו עמם שיתנו
להם יושבי העיר עשרים אלף זהובים. אחר כך קרבו הקדרים והיונים אל החומה והביאו הרבה
שבויים לפדות, ופדו היהודים שבתוך העיר כמה מאות שבויים. השם ישלם להם גמולם."

דאָס זעלבע גיט אויך איבער אין געריימטער פראָזע א דריטער בן-דור, ר' מאיר בר'
שמעון אויס שעברשין, אין זיין כראָניק צ ו ק ה ע ת י ם: ויסעו המורדים בכל המרכבה
וגם קדרים לאלפי רבבה לק"ק ז א מ ו ש ט ש הבצורה והחביבה. והעיר היא מאד חזקה,
והחומה טובה ברומה ועמקה, לא נמצא אחר כחקה, ויקבצו פריצים בעלי מלחמה, יהודים רבים
היו שמה, עמדו במשמר על החומה... לכן לא קירבו המונים לחומה ומרחוק היו זוננים, סביב
לעיר מכל פנים, הפריצים פחדו לצאת אליהם, בכלי מלחמתם להלחם עמהם, כי רבים היו
שוואיהם, והמורדים פחדו גם המה לגשת לעיר ולערוך מלחמה, מפני המורים מעל החומה...
וימתו בעיר עשרים ואביונים ברעב וצמא בפחים וצנים, כי הפריצים היו לצנינים, בשעה י"ב
כלילה נראה נחש אחד בבהלה, ועלה השמימה בקול המולה, ויעמוד בשמים בדמות וצורה,
כחצי שעה פניו העירה, וחזר את פניו לאחוריו... והבקיאים בכשפים אודות וידעונים, אמרו
נהפוך אחר ולא פנים, וישלחו דברי שלום העירה, מדוע תמותו כלכם בצרה, בואו ותעשו
עמנו פשרה, נתרצו העירונים והיהודים האהובים, חלשים ויעפו כח כזובים, לתן כ"ד אלפים
זהובים... ויביאו הקדרים אל החומה, את השבויים ששבו במהומה ויפדום אנשי זאמושטש
הנדיבים, ויכמרו על השבויים החביבים, בחורים ובתולות עלמים ושבבים..." (ציטירט לויט דער
אויסגאבע פון ח"י גורלאנד אין צ ו צ ר ה ס פ ר ו ת, שנה ג').

וועגן דער באלאגערונג פון זאמאשטש זע אויך: ג ז ר ו ת ת " ח ו ת " ט (י ו ן
מ צ ו ל ה אין יידישער איבערזעצונג פון לאַצקי-בערטאָלדי, מיט אַ היסטאָריש-קריטישן
אריינפיר פון ד"ר יעקב שאַצקי), ייווא, ווילנע 1938, ז' 136; י. ש. הערץ, ד י י ד ן
א י ן א ו ק ר א ן י ע, נירנאָרק, 1949, ז' 166.

(4) זע: ר' צבי הירש קיינאווער, ק ב ה י ש ר, פרק ס"ט, ווו ער שרייבט צו.
אַנד: "ואח"כ שלחו שליח מיוחד אחר הבעל שם המפורסם בדורו הנקרא מהור"ר בע"ש מק"ק
זאמושטש." אַז דאָ איז די רייד וועגן דעם ערשטן ר' יואל בעל"שם, זען: ר' יעקב עמדין,
מ ג ד ל ע ז ו ב ר כ ת ש מ י ם (ווארשא, תרמ"ב), ז' 184; רח"ל דעמביצער,
כ ל י ל ת י ו פ י, חלק ראשון, דף ע"ט.

ש. י. פין, כ נ ס ת י ש ר א ל, ז"ז 432—433, פאַרצייכנט וועגן דעם ערשטן ר'
יואל בעל"שם אזוי: "ר' יואל בר' יצחק אייזיק היילפרין באוסטרהא הידוע בשם ר' יואל
בעל"שם הראשון בסוף המאה הרביעית ותחלת החמשית". דאָס איז אַ טעות. ער מישט צו
נוף צוויי באַזונדערע פערזאָנען מיטן זעלביקן נאָמען. ר' יואל בר' יצחק אייזיק היילפרין
פון אוסטרא האָט מען נישט גערופן "בעל"שם". אימערס ווו זיין נאָמען ווערט דערמאָנט,

ווערן נישט צוגעגעבן די ווערטער „בעל-שם“, אזוי ווי דאס ווערט געטאן ווען מען דערמאנט דעם נאמען פון ר' יואל בעל-שם פון זאמאשטש. דער לעצטער איז אויך קיינמאל קיין רב נישט געווען, בעת ר' יואל בר' יצחק אייזיק היילפרין איז געווען רב אין לוצק, פינסק און צולעצט טאקע אין אוסטרא. ווו ער איז אין יאר תע"ג (1713) נפטר געווארן (זען: דעמביצער, דאָר ט, דף פ"ט—צ'; ש. ווינער, דעת קדושים, ז' 60; ש. באבער, א נ ש י ש, ז"ז 86—88).

(5) זען: כתבי הגאונים (פיעטרקוב, תרפ"ח), ז' 139.

(6) זען זיין הסכמה צום ספר צפנת פנחס ד ש פון ר' יוסף בר' משה (פפד"א, תנ"ד). די הסכמה איז געגעבן געווארן אין יאר תמ"ט (1689), צוזאמען מיט די „רבנים ד' ארצות ממדינות פולין“, און דארט חתמעט ער זיך: „החונה בק"ק זאמושט ולע"ע (= ולעת עתה) החונה בק"ק טיקטין“. ד. ה. אין דעם יאר האט ער פארלאזט זאמאשטש און איבערגענומען דעם כסא-הרבנות אין טיקטין. דערנאך, ווי באקאנט, איז ער געווען רב אין קראקע און צולעצט אין בריסק, ווו ער איז אין יאר תע"ג (1713) נפטר געווארן (זען: פיינ' שטיין, עיר הלה, דעם בריוו פון ר' אריה לייב יעלין א. אנד.).

ישראל לעווין: לתולדות היהודים בזמושץ', אין „זמושץ' בגאונה ובשברה“, ז' 45, און אין אונדזער פנסק ציט אויס ר' אריה לייבס רבנות אין זאמאשטש אַזש ביו צום יאר ת"ץ (1730). ד. ה. ער איז געווען דארט רב נאָענט צו פופציק יאר. די דאָזיקע „היסטאָרישע אַנטפלעקונג“ איז צו אים געקומען פון דעם, וואָס אויף אַ דאָקומענט פון „ועד ארבע ארצות“ פון יאר 1730 איז אויך אונטערגעשריבן: „ארי' מלובלין החונה בק"ק זאמושט“, און ער נעמט אָן, אַז דאָס איז דער ר' אריה לייב, דער מחבר פון שאלות ותשובות שאגת אריה. דאָס איז אַ טעות. ווער ס'איז באקאנט מיט דער געשיכטע פון רבנים אין זאמאשטש, ווייסט, אַז דארט זיינען געווען צוויי רבנים, אין צוויי באַזונדערע צייטן, מיטן נאָמען ר' אריה לייב. דער ערשטער ר' אריה לייב, דער מחבר פון שאגת אריה, איז געווען אַ זון פון ר' שמואל צבי הירץ, אַ זון פונעם ב"ח, און, ווי שוין דערמאָנט, האָט ער אין יאר תמ"ט פאַרלאָזט זאמאשטשער רבנות. דער צווייטער ר' אריה לייב, וועמעס נאָמען געפינט זיך אויפן דאָקומענט פון „ועד ארבע ארצות“ פון יאר 1730, איז געווען אַ זון פון ר' יחיאל פון לובלין (זען זיין הסכמה צום ספר נצח ישראל — נומ' 48). ער איז געוואָרן רב אין זאמאשטש אין יאר תע"ח (1718), אויפן אָרט פון ר' נחמן סירקין, אַן אייניקל פונעם בעל שאגת אריה. וועלכער האָט דאָן איבערגענומען דאָס בריסקער רבנות (זען זיין הסכמה צום ספר בריית שלום פון ר' פנחס בר' פילטא, פפא"מ, תע"ח). ר' ארי' לייב בר' יחיאל מלובלין איז געווען רב אין זאמאשטש ביזן יאר תצ"ט (1739).

אויפן זעלביקן אָרט שרייבט ישראל לעווין ווייטער, אַז אין יאר 1687 איז אין זאמאשטש געווען אַ רב מיטן נאָמען ר' צבי הירש בר' שמשון כ"ץ. און ווידער נעמט ער דאָס אַרויס פון אַ „קול קורא“ פון „ועד ארבע ארצות“ פון יענעם יאר, אויף וועלכן ס'איז אויך פאַראַן די חתימה פון „צבי הירש בן לא"א מוהר"ר שמשון כ"ץ ז"ל מזאמושטש“ (זען: י. היילפרין, פנקס וועד ארבע ארצות, ירושלים, תש"ה, ס' תל"ג). דאָס איז ווידער אַ טעות. אין זאמאשטש איז אַ רב מיט אַזאָ נאָמען קיינמאל נישט געווען, און אַוודאי נישט אין יאר 1687, וואָרום דאָן איז דאָך, ווי שוין דערמאָנט, ר' אריה לייב, דער מחבר פון שאגת אריה. געווען זאמאשטשער רב, וואָס שייך דעם דערמאָנטן ר' צבי הירש, איז דאָך קלאָר פון דער איבערשריפט איבער די חתימות, אַז דאָ איז די רייד פון „קציני רוזני מנהיגי... דד' ארצות“, און די דאָזיקע זיינען דאָך, ווי באַווסט, געווען נישט דווקא די רבנים פון די קהילות, וועלכע זיי האָבן רעפּרעזענטירט ביים „ועד“. ממילא פאַלט אויך אָפּ זיין „חקירה“ צי זיין פאַטער, ר' שמשון, איז אויך געווען אַ רב אין זאמאשטש. נישט דער פאַטער און נישט דער זון זיינען קיינמאל רבנים אין זאמאשטש נישט געווען.

(7) זען: ר' דוד בער שיק, מנחת זכרון, דף ו', ב', אנהייב-וואָרט „אמנם“.

(8) י. היילפרין, דאָרט, ז' 590 (מפתחות), פאַרציכנט דאָס ווי צוויי באַזונדערע מענטשן: „ר' יעקב יצחק אב"ד זאמושטש“ און „ר' יעקב יצחק בר' משה חיים“. באמת איז עס איין און דער זעלבער: דער זאמאשטשער רב ר' יעקב יצחק איז טאקע געווען ר' משה חיים זון. וועגן דעם לעצטן זען: דעמביצער, דאָרט, דף ק"ד; באבער, דאָרט, ז"ז 166—165; כתבי הגאונים, ז"ז 31—28 און ז"ז 60—61; צינץ, עטרת משה, בילגורייא, תרצ"ו, ז"ז 6—8.

(9) ש. ווינער, דאָרט, ז' 107, גיט אָן, אַז ר' יצחק הכהן, אב"ד דק"ק לייפניק, וואָס ווערט דערמאָנט אין שאלות ותשובות נודע ביהודה, מהדורה קמא, חלק,

אבן העזר, סימן מ"ו, איז דער פאָטער פון ר' אברהם הכהן. דאָס איז נישט ריכטיק מחמת צוויי טעמים. ערשטנס, ר' אברהם פאָטער איז קיינמאל קיין רב נישט געווען, ווי ס'איז צו זען פון ר' אברהם הסכמה צום ספר מרכב בת השנה, חלק א', פון זיין שוואַ גער ר' שלמה בר' משה, ווו ער טיטולירט זיין פאָטער מיטן געוויינלעכן "הרבני מוהר"ר יצחק הכהן מזאמזשטש". צווייטנס, די דערמאָנטע תשובה איז דאָטירט פון יאָר תקל"ג, און דאָן האָט שוין ר' אברהם פאָטער נישט געלעבט. ווי ס'איז צו זען פון ר' אברהם הסכמה צום ספר פורת יוסף פון ר' יוסף תאומים, פון יאָר תקט"ז, ווו ער שרייבט אויף זיין פאָטער די ווערטער: הכ"מ (= הרינו כפרת משכבו), און דאָס, ווי באַ קאָנט, ווערט געזאָגט אויף עלטערן אינעם ערשטן יאָר פון זייער טויט (זע: שלחן ערוך יורה דעה, סי' ר"מ, סעיף ט').

ישראל לוי, דאָרט, ז"ל 48—49, ווידער שרייבט, אָן ר' יצחק הכהן איז געווען רב אין זאמאָשטש און אין יאָר 1753 איז ער נאָך געזעסן אויפן דאָרטיקן כסא־הרבנות. ווי געזאָגט איז ער קיינמאל קיין רב נישט געווען. דער טעות איז, מסתמא, געקומען צו אים דערפון, וואָס אויף אַ דאָקומענט פון "ועד ארבע ארצות" פון יאָר 1753 געפינט זיך די אונטערשריפט פון אַ זאמאָשטשער רב ר' יצחק, און ער נעמט אָן, אָן דאָס איז ר' יצחק הכהן. באמת איז עס ר' יעקב יצחק הויכגעלערנטער, וועלכער פלעגט אָפטמאל זיך אונטערשרייבן מיטן נאָמען יצחק אליין (זע, למשל, זיין הסכמה צום ספר מרכב בת השנה — נומ' 16), און אין יאָר 1753 איז ער טאָקע געווען רב אין זאמאָשטש.

(10) זע: ברית אברהם, דף פ"ח.

(11) זע זיין ביאָגראַפיע (נומ' 40) און די הקדמה צום תולדות אדם (נומער 71).

(12) זע זיין הקדמה צום מרכב בת השנה, חלק א'.

(13) זע זיין ביאָגראַפיע (נומ' 48).

(14) כלי יסודי, חלק ראשון, דף ק"מ.

(15) כתבי הגאונים, ז' 139.

(15א) זע זיין הסכמה צום תיקוני זהר, אמשטערדם, תע"ט.

(16) ר"ח קנאללער, דבר יום ביומו (פרעמישלא, תרס"ז), דף נ"א, ב' (ג' אייר). וועגן זיין לעצטן אַמט אין לעמבערג, זע: דעמביצער, דאָרט, דף ל"ט; באַ בער, דאָרט, ז"ל 51—52.

(17) טייל היסטאָריקער ווילן צושרייבן שאַרפע התנגדות צום חסידות צו ר' ישראל זאמאָשטש און דעם ספר נודעה דמע זאָל ער האָבן טאָקע געשריבן קעגן חסידים און חסידות. דאָס איז אָבער נאָך ווייט נישט באַוויזן געוואָרן. זע: ח. ליברמן, כיצד חוקרים חסידי דת בישראל (ב), בצרון, ניו־יורק, תמוזאב, תשט"ו. דאָס זעלביקע קען אויך געזאָגט ווערן וועגן דער הקדמה צום מרכב בת השנה, חלק ראשון. זע: י. צינבערג: די געשיכטע פון דער ליטעראַטור ביי יידן, ווילנע 1936, זיבעטער באַנד, צווייטער בוך, ז' 278, הערה 3.

(18) זע: ר' יעקב עמדין, תורת הקנאות (לבוב, תר"ל), ז' 128.

(19) זע זיין ספר בית ישראל (וואַרשא, תר"מ), קונטרס "עגונת ישראל".

(20) זע: א. ר. מלאכי, ספר שלא זכה לראות אור, ספר היובל של "הדואר", ניו־יורק, תשי"ב, ז' 294.

(21) זע: פּינסקער שטאַדט־לוח, תרס"ד (1903), ז' 16.

(22) זע הקדמה צום מנחת זכרון.

(23) זע הקדמה צום זכרון יצחק.

(24) ביי דער אלמנה פון ר' יוסף שלמה שבתי הורוויץ ז"ל האָב איך געזען פיל כתבים, טייל אַפילו שוין געווען מסודר צום דרוק (דוכט זיך אַ פירוש אויף גאַנץ מסכת שבת), וועגן גורל פון די כתבים פון ר' משה חיים בלום ז"ל, זע די הקדמה צום קונטרס תפארת משה.

(25) וועגן דער צאָל יידן אין זאמאָשטש, זע: ישראל לוי, דאָרט, ז' 35.

1 ספר אהל יעקב על התורה והוא חלק ראשון מספר בראשית... כולל דרושים נחמדים ונעימים לאזן שומעת, מיוסדים בתבונה ודעת, מעשה חרשים כלם, לא נראו ולא נשמעו מעולם, והמה ביאורים על התורה, ומדרשי חז"ל, אשר... הנם טמונים בתוך האהלי, בין מכתבי חמד אשר הניח אא"מ (הרב המנוח אבי המגידים, וראש דורשי חמודות כבוד... מהור"ר יעקב זללה"ה, מ"מ דק"ק מעזריטש, דובנא, זאמושטש...) מורשה לקהלת יעקב. ואנכי בנו הצעיר יצחק קראנץ, אשר נקראתי לשבת על כסא אבי, על גפי מרום המגידות דק"ק מעזריטש העליזה, לקטתי זה שנים מכין המכתבים ההם, וחכרתי ספר קול יעקב [על חמש מגילות], ועתה העיר ה' את רוחי לחבר את האהל הלוח מיריעות מכתביו נטוי על סדר התורה... בדפוס של הרבני הנגיד המפורסם מוה"ר דוד פער' ישי' וואקס נ"י בהחריף המפורסם המנוח מו' בצלאל זללה"ה נ"ע: בשנת מה טבו אהליך יעקב ומה נאהב הוד קולך [= תק"ץ] לפ"ק. ביוזעפאף. W Drukarny Szaje Wax R. 1830.

40. [2], קט"ו, י"ב דף.

מעבר לשער הסכמת ר' יעקב [לורברבוים] החונה בק"ק סטרי', מיום ד', כ"ז סיון תקפ"ט [ועל הכותרת: "האב"ד דק"ק ליסא"]; ור' שלמה זלמן מפוזנן האב"ד בע"מ ווארשא, מיום ה', י"ד מנחם אב תקפ"ט. בדף [2]: פ ת ח ה א ה ל, — הקדמה מבנו, ומזכיר שהספר נעתק "ע"י איש מהיר ומבין. ה"ה האברך הישר הרבני מהור"ר א ב ר ה ס ד ו ב נ"י [פלאהם] מילידי קהלתינו. הנה... לשונו נעים וצח... הוא כתב על הספר כאשר מלאתי לו בפי... כי מכתבי מר אבי ז"ל. הנם כתובים בתכלית הקיצור. ככותב רק למזכרת עצמו...". — י"ב הדפים האחרונים: פ ת ח ע י נ י מ, — מפתחות ו"לוח הטעות". האכסמפלאר שבידי נדפס על נייר כחול.

2 ספר אהל יעקב חלק שני על ספר שמות מאת אבי המגידים וראש הדרשנים. רב אונים ואמין כח. תהלתו מלאה הארץ. כבוד המנוח מהור"ר יעקב זללה"ה... ואנכי הצעיר אספתי אמריו. לקטתי שושניו (מכין החדושים אשר השאיר אחריו ברכה והמה בכתובים תחת ידי). ובכל כחי נטיתי אהליו. הקימותי יריעותיו. ללאות הגהותי עשיתי עליו. קורא נעים ראה נא מיטב טהרו. ויפעת זהרו... ודע כי עוד אשיבך באהלים סלה [= תקצ"ו] לפ"ק: הצעיר אברהם בערוש [בר' דוד] פלאהם ממעזריטש: בדפוס של הרבני הנגיד המפורסם מהור"ר שאול דוב מאיר האפער בזאלקווא. שנת מרום מראשון [= תקצ"ז] לפ"ק.

Ohel Jacob imprimatur den 13 april und 21 august 1837. Zolkiew bey Saul Meyerhoffer 1837.

40. [1], ג'נ"ב, מ"ח דף. (דף א' מסומן בטעות ג"כ באות ב').

מעבר לשער הסכמת ר' יעקב אורנשטיין נ"י האב"ד לבוב, מיום ג', ז' אב תקצ"ז. בדף ג'ד': פ ת ח ה א ה ל מאת המסדר. — בדף ה': פ ת י ח ה. — בדף מ"ג עמ' א': ה ע ר ה ממנו. — בדף מ"ג עמ' ב' — מ"ד עמ' א': השמטות להספר. — בדף מ"ד עמ' ב': השמטה מביאורו "חסד לאברהם" על הגדה של פסח (ש"ז ימים אחדים אשר יצא לאור). — בדף מ"ה"ח: פ ת ח ע י נ י מ. — בעמוד האחרון נדפסה מודעה זו: "ל ה ת ו ד ע ולהגלות כי הספר הנכבד הזה

השארתי ת"י האברך היקר הנגיד מהור"ר אהרן בהרבני הנגיד מהור"ר אבי ג' דור הכהן סעניץ נ"י מלבוב מח"ל. והרוצה לקנותו יוכל להשיגו שם במקח הקצוב.

3 ספר אהל יעקב על ספר ויקרא מאת אבי המגידים... צדיק ואיש קדוש, מו"ה יעקב דובנא זצ"ל. ואנכי... אספתי אמריו... אברהם דוב בערוש פלאהם מ"מ דק"ק שעברשין. יאהאנניסבורג, [חיים אריה מדפים], [תר"ך ?].
4. [2], ב"ד, [1], ב"ק' [צ"ל צ"ד] דף.

דף [2] — ד': פתח ה מאת המסדר.
ראיתי גם כן אכסמפלאר מספר זה בלי מקום הדפוס על השער, והוא הוא דפוס הנ"ל בלי שום שינוי אחר כלל.

4 ספר אהל יעקב על ספר במדבר מאת... מו"ה יעקב דובנא זצוק"ל... אספתי אמריו... אנכי... אברהם דוב בערוש פלאהם מ"מ דק"ק שעברשין וק"ק פיעטרקוב. וכאת אני עומד על משמרתי משמרת הקדש בעיר מולדתי מעז-ריטש... [קניגסברג ?], שנת תרכ"א לפ"ק.
4. [3], ד"ה, [1], ב"פ"ד דף.

עם הסכמת ר' חיים דויד זאהן האבד"ק ווארשא זללה"ה ועמו שני צנתרות הוהב כבוד הרב... מו"ה יצחק מאיר [אלטער] נ"י וכבוד הרב... מו"ה יעקב געזונד-הייט נ"י, מיום ד', ר"ח חשון תרי"ד; הסכמת ר' ישעיה מושקאט האבד"ק פראגא, מיום ב', ו' מרחשון [תרי"ד]; הסכמת ר' רפאל יו"ט ליפמן היילפרין אבד"ק מעז-ריטש, מיום ב', ר"ח מנחם אב תרי"ח [ועל הכותרת: "אבד"ק ביאליסטאק"]; הסכמת ר' יעקב צבי מעקלענבורג [אבד"ק קניגסברג], מיום ב', כ"ז למב"י תרי"ט; הסכמת ר' שלמה זלמן מפוזנא אבד"ק ווארשא זללה"ה, מיום כ"א אלול תקצ"ג; הסכמת ר' שלמה קלוגר מבראד, מיום ו' עש"ק פ' עקב תקצ"ז.
בדף [3] עמ' ב"ה: פתח ה. — בדף פ"ב פ"ד עמ' א': חת"מ ת
ה ס פ ר — דרוש מאת המסדר. — בעמוד האחרון: "אזהרה... שאין אני מרשה לשום אדם להשיב להעלות ספר אהל יעקב על מכבש הדפוס".

5 ספר אהל יעקב על ספר דברים מאת... מו"ה יעקב דובנא זצוק"ל... אספתי אמריו... אנכי... אברהם דוב בערוש פלאהם מ"מ דק"ק שעברשין וק"ק פיעטרקוב. וכעת... בעיר... מעזריטש... [קניגסברג ?] שנת אך הטוב וחסד ירדפוני כל ימי חיי [= תרי"ט] לפ"ק.
4. [5], ב"צ"ב דף.

מעבר לשער "ענין קטן מחידושי גפ"ת... מימי חורפ"י, ו"אזהרה" כנ"ל על ס' במדבר.
עם הסכמת ר' יוסף שאול הלוי נאטענזאהן אבד"ק לבוב והגליל, מיום ב', י"ב שבט תרי"ט; ר' יהושע העשיל אשכנזי אבד"ק לובלין, מיום ג', כ' שבט תרי"ט; והסכמת ר' חיים דוידזאהן, ר' יצחק מאיר אלטער, ר' יעקב געזונדהייט, ר' ישעיה מושקאט ור' יעקב צבי מעקלענבורג, כמו על ס' במדבר.
בדף [3] עמ' ב' — [4]: פתח ה א ה ל עם קצת מתולדות המחבר. — בדף [5] — ב': פתח ה. — בדף פ"ח צ"ב: חת"מ ת ה ס פ ר.

6 [אוצר נחמד] ס' הכוזרי... חברו... רבי יהודה הלוי ספרדי ז"ל... עם פירוש חדש אשר לא הי' לעולם... מהרב... מוהר"ר ישראל הלוי [מזאמושטש] בעה"מ

ס' נצח ישראל ושו"ת אבן ישראל [לא נדפס] וספר ארובות השמים [לא נדפס] וס' בחינת הלכות [לא נדפס] ואגרת נזד הדמע ופי' על רוח חן: הובא לבית הדפוס ע"י ב"א... מוהר"ר ירוחם במוהר"ר ישכר בער... מלכוב. בשנת תקנ"ו לפ"ק. וזין געדרוקט ביי יאזעף הראשאנצקיא קייזרליכען אונד קעניג-ליכען דייטש אונד העברעאישען האף בוכדורקער אונדז בוכהענדלער...

40. [2], ב — קסח דף.

הסכמת הרב צבי הירש רוזאניש אבד"ק לבוב מיום א' מנחם, תקנ"ה.
ראיתי טופס מדפוס זה עם עוד דף אחד בסופו ועליו שמות «אנשי עיר החכמה דק"ק פראג... אשר נדב לבם לקנותו בגמר ההדפסה...», ואח"כ נדפס נוסח המצבה של המחבר.

7 ספר איי הים חלק ראשון... על סדר אגדת הש"ס בכלי [ברכות וסדר מועד]... לחקור מה ראו חז"ל להוציא את המקרא ממשוטו... עוד דבר טוב נמצא בו להוציא לאור מקצת הענינים אשר הם לוטים בשמלת לשון חז"ל... אחריו יאיר נתיב הישר הולך. בדרך המלך. ללמוד וללמד חכמה ומוסר. צדק ומשפט ומישרים: ולמה אשר כלל דברי הש"ס מתואר בלשון הקדמונים ים התלמוד לזאת תארנו את המקומות המדברים בו מעניני האגדה והדרשות בשם איים. הכינו גם חקרו ח"ה הרב הגאון... מוהר"ר יהודה ליב הלוי עדיל וצלח"ה [מוזאמושטש] שהיה מגיד דבריו ליעקב בק"ק סלאנים. מחבר ס' אפיקי יהודה וס' מי נפתח ומים טהורים: הובא לבית הדפוס ע"י בני הרב המחבר... האחד... מו"ה אליעזר ליבר... והשני... מוהר"ר שלמה... בדפוס של הרבני הנגיד מו"ה אליעזר פייבל אייזין בארג באוסטריה ותהי ראשית מלאכתו בשנת כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים [= תקצ"ה].

40. [3], קפ דף.

הסכמות הרבנים: ר' חיים כהן רפאפורט אבד"ק אוסטריה, כ"ג תמוז תקצ"ה:
ר' ארי' ליב מבית קצאנעליפוגין אבד"ק בריסק דליטא. כ"ז תמוז תקצ"ה; ר' אברהם אבלי אבד"ק ווילנא, תקצ"ד; ר' שלמה זלמן מפוזן אבד"ק ווארשא, א' כסלו תקצ"ה.

8 ספר איי הים חלק ראשון... [ונלוח אליו חלק שני על סדר נשים, נזיקין ועל מנחות, חולין, ערכין, ברכות] ווארשא בדפוס ר' שמואל בר' חיים ארגעלבראנד שנת תרכ"ה לפ"ק.

40. [2], ג-ע"ו, [1], ע"ז-ק"א דף.

9 ספר אפיקי יהודה והוא שם הכולל אל הדרושים [ארבעה ועשרים] אשר בואת המחברת... וכל דרוש ודרוש מיוחד בשמו. כפי ענינו. על פי מהותו ואיכותו... ואופן זאת המחברת ואודותיה. ומי הוא המעיר והמעורר את אהבת מחברת. עד שתחפץ לדרוש הדבר. ולהתבונן בדברי חז"ל וחדותם. יתבאר... בשער פוטר מים... הכינה גם חקרה... יהודה ליב הלוי עד"ל. מילידי עיר ואם בישראל ק"ק זאמושטין יע"א. כעת תקע את אהלו בק"ק סלאנימא יע"א. אשר במדינת ליטא יצ"ו. מצפה על יד דרך. מתי יהי' מהלכנו. לשכון כבוד בארצנו. ארץ הקדושה. אשה בית אישה... בלעמבורג מיט צענזאר מהגובער-ניא תחת ממשלת אדונינו האדיר קיסר רוימישר אונגריין פיהם גליציאן עט לאדמיריאן קיניגליכה אפאסטאלישי מייסטעט פראנץ השני יר"ה: בדפוס של הרבני הנגיד מוהר"ר אהרן במוהר"ר חיים דוד סג"ל זצ"ל: ובא בשנה

השמועה לסימן: וגללו את האבן מעל פי הבאר והשקו הצאן [= תקס"ג] לפ"ק.

40. [2], קל"ה דף.

הסכמת הגאונים: ר' צבי הירש ראזאניש אב"ד דק"ק לבוב הבירה והקרייז, מיום ב', כ' מנחם תקס"ג; ר' מאיר בר' צבי הירש דק"ק בראד והקרייז, מיום ה', כ"ג מנחם אב תקס"ג; ר' יוסף [הויך גלערנטר] אב"ד דק"ק זאמושץ והקרייז, מיום ב', א' דר"ח תמוז תקס"ג, בעברי פה לבוב.

בדף [2] עמ' א': "אמר המחבר, זה שבע שנים בלכתי בדרך אל מדינת אוקריי-נא להשטתח על קבר אבי ז"ל [ר' משה] בק"ק בערשיד... אשר שם מנוחתו כבוד. היה ספרי זה הנכחי לעיני... אצילי בני ישראל. והוריו ומוריו... וגדולי הזמן והגאון גים עלו בהסכמה... בתוכם גם... הרב הגאון המפורסם האב"ד דק"ק ריישא והקרייז... והרב הגאון השלם [ר' יהודה ליב מרגליות] האב"ד דק"ק לעסלא בעל ק"ר [= קרבן ראשית] ופרי תבואה. והרב הגאון המפורסם האב"ד דק"ק ראווי... והיה מהראוי להדפיסם ולענדם עטרה לראשי. אבל מה אעשה, כי בהיותי הלך ונסוע ממדינת למדינה ושעת חירום. לא ידעתי אן המה. שנגנבו או שנאבדו מקצת הכתבים ופתקי ההסכמה. וקצתם נקרעו בכפליהם. לזה לא הדפסתי זולת אלה ההסכמות אשר לקחתי מיד הגאונים הנכחיים מחדש. בהיותי יושב פה ק"ק לבוב על הדפוס... אחרי כן נדפסה מליצת בן המחבר ה"ה הרבני המופלג המשכיל ירא ושלם מו' אברהם הלוי גי"י, עם שיר לכבוד אביו.

בדרוש "עמק הבכא" (דרוש ח'): הספד על הגר"א מוויילנא, ו"גם בכינו ביום ד' י"ב אדר תקנ"ח... על פטירת א"א המנוח ז"ל אשר מת ביום הנ"ל, בשנת תק"מ. הקולופון: על ידי המסדר האותיות העוסק במלאכת הקודש באמונה מהור"ר ישראל במוהר"ר יצחק יצ"ו: על ידי המכבש... משה פנחס בהמנוח מהו' שלום פרידל סג"ל.

10 ספר אפיקי יהודה חלק שני [דרוש כ"ה-מ"ח] חובר מאת הרב הגאון החכם

הכולל הדרשן הגדול. המאיר לארץ ולדרים. המפורסם בכל תפוצות ישראל לשם ולתהלה... מו"ה יהודה ליב הלוי עדל זצוק"ל.

אחרי כן שער שני שנערך, כנראה, ע"י המחבר בחיים חיותו, כשהיה בדעתו להדפיס החלק השני. וזה השער:

ספר אפיקי יהודה חלק שני ובחלק הראשון יעד המחבר להוציא שארית הדרושים... אם תיטיב חן בעיני המקום ובעיני הבריות. ואחרי אשר תודות לא' ית'. החלק הראשון... נפתח בגדולים... ויצא העם למים אשר מימי יהודה יצאו. לאמר. תנה לנו מים שאריתם ונשתת... ואומר הנני הנני. שתה אדוני... ופקודתם אשא על נחל הערבים. שתולה על מים רבים... בביאורי דברי חז"ל. עוד נוסף אניף ידי... כהזכירי פה ביאורים רבים מחבורי איי הים... נדפס באמשרדם ה' תקפ"ז לפ"ק [יאהאניסבורג, חיים אריה מדפיס, תרי"ד].

40. [10], רל"ח [צ"ל: רל"ז], [1] דף.

בדף [3—6] עמ' א': "הקדמה והתנצלות מבני הרב... המחבר: ר' יוסף אליעזר ליבער מ"מ דק"ק סלאנים ואחיו ר' שלמה מ"מ דק"ק שערשאב. — בדף [6] עמ' א' — [7]: ה צ ע ה מאת נכד המחבר ר' יעקב יוסף הלוי עדל, עם פלפול אם מחויב לכבד אבי אביו; ומיד לאחר כן דברי תודה מהמדפיס לר' יעקב יוסף "אשר הוויל זהב והמציא לי בכל עת הצורך להוצאת הדפוס". — בדף [8]: שיר מאת בן המחבר ר' יוסף אליעזר לכבוד אביו, וקינה על הסתלקותו. — בדף

[9—10]: "מליצת חתן נכד המחבר", ר' יצחק בר' חיים אריה לייב כהנא, חתנו של ר' יעקב יוסף. — בדף רכ"ט עמ' ב' — רל"ח: מ פ ת ו ת. — בדף האחרון: ל ו ח ה ת י ק ו נ.

הקולופון (רל"ח עמ' ב'): על ידי הפועל העוסק במלאכת הקודש באמונה הזעיר צער הבחור כמר צבי הירש בהמנוח מו"ה יצחק ז"ל: על ידי הפועל... הזעצער הבחור כמר יעקב במו"ה משה: על ידי הפועל... הדרוקער החתן ניסן מאיר במו"ה דוב בער סג"ל:

הדרושים כ"ה"ל"ז מחלק שני נדפסו עוד פעם בשנת תרכ"ד, עם ב' פירושים מאת נכדו ר' צבי עדל. וזה נוסח השער של הוצאה זו:

ספר אפיקי יהודה חלק שני מהמחברת הגדולה אשר מימי יהודה יצא. הוא הרב... מו"ה יהודה לייב הלוי עדל זצוק"ל... ועתה קם נכדו...

ספר

אפיקי יהודה

והוא שם הסלל אל הדרושים אשר באת האחרת • כי עמי יאדה ילאו • וכל דרוש ומדע מיוחד בשמו • כפי ענינו • אשר פי מהו וואיכו • יקנו • ידבר • אל הקורא לענינו ונחן מינו • ואופן זאת המחברת ואורחות • ומי הוא הסעיר והמעורר • את אהבה מחברה • עד שחפץ לדרוש הדבר • ולהחזיק בדברי מו"ה וחדושים • יחבאר כמה שלפנינו בעים • בשער פוטר מים • ראה ויספרה • הכינה גם חקרה • שפל אנשים באלפי הדל • יאולא ליכ הלוי עדל • מיליד עיר ואם בישראל • ק"ק זאמושטן יע"א :

בעת חקע את אהלו בקיץ בלאנימא יע"א • אשר במדינת ליטא יא"י • מנפה על יד דרך • מהי יהיב מהלכנו • לשכון כבוד בארצנו • ארץ הקדושה • אשה בית אישה • ביבאכיר :

בלעמבורג

AFIKE JEHUDE

Zemberg Gedruckt in der Taussigischen Buchdruckerei mit Erlaubniß der Zensur vom 14 October 1828.

ברפוס של הרבני הנגיד מוה"ר אהרן כהמנח מוה"ר חיים דוד כגיל :

לפ"ק

תקפ"ט

בשנת

מו"ה צבי עדיל הלוי מק"ק יאברו... ויתעודד להביאו לדפוס וישת עליו נוספות משלו, לספח לקוטי אמריו... אשר פיו יקבנו בשם עין ש ת ו ל ו פ ר י ה ע י... ל ב ו ב בדפוס המשובח של הרבני הנגיד מוהר"ר זלמן ליב פלעקיר ושותפו נ"י בשנת המקרה במים עליותיו [= תרכ"ד].

40. [10], קמ"א דף.

עם הסכמות אלו: הסכמת ר' יוסף שאול הלוי נאטנזאהן, אב"ד דק"ק לבוב, מיום א' אייר, תרכ"ג; הסכמת ר' יחיאל מיכל קריסטאנפאלער, אב"ד דק"ק בראדי, מיום א' ט"ו תמוז, תרי"ט; הסכמת ר' אליעזר הלוי איש הורוויץ, אב"ד דק"ק וויען, מיום א', ערב חג הסוכות, תר"ז; הסכמת ר' דוב בעריש מייזילש, אב"ד דק"ק קראקא, מיום א' במדבר, תר"ח; הסכמת ר' לוי יצחק שור, אב"ד דק"ק ראווא, בלי תאריך; הסכמת ר' משה הכהן ראפיפורט, אב"ד דק"ק יאברוב, מיום ב' ג' שבט, תרכ"ד. "הסכמת הגאונים חכמי אשכנז", "בי דינא רבה דק"ק פראג": ר' שמואל פריינד, מיום ד' כסלו, תר"ז, ר' שלמה יהודה ליב הכהן ראפפורט, מיום ר"ח מרחשון, תר"ז, ר' רפאל שולהאף, מיום ז' חשוון, תר"ז, ר' שמעון ב"ר משה וואלף אוש, מיום ב' כסלו, תר"ז, ר' צבי הירש המבורגר, חונה פה ק"ק בעהמיש לייפע, מיום י"ב כסלו, תר"ז, ר' זכרי' פראנקיל, חונה פה ק"ק דרעזדין, מיום כ' טבת, תר"ז, ר' יששכר בעער המכונה דאקטער בער, מיום ב' טבת, תר"ז, "בי דינא רבה דק"ק בערלין": ר' יעקב יוסף ב"ר מרדכי, חונה פה ק"ק הנ"ל, מיום (ג') [א'], ז' שבט, תר"ז, ר' יחיאל מיכל זאקס, מיום ג', ט' שבט, תר"ז, ר' אלחנן ראזענשטיין, מיום ב', ח' שבט (תר"ז) [תר"ז]. ר' יוסף איזאק זאהן, חונה פה ק"ק פפד"א, מיום י"ג אדר, תר"ז, "בי דינא רבה דק"ק ליסא": ר' צבי הירש אברבנאל, ר' יעקב האמבורגער, ר' אלי' קאלישער, מיום ג', כ"ח אדר, תר"ז, "בי דינא רבה דק"ק ראוויטש": ר' ישראל חיים ב"ר משה כ"ץ, ר' יעקב שטערנבערג, ר' מרדכי כ"ץ, ר' רפאל בהרב, מוהר"א, מיום א', י"א ניסן, [תר"ז], "בי דינא רבה דק"ק ברעסלא": ר' גדלי' טיקטין, חונה פה ק"ק הנ"ל, מיום אסרו חג של פסח, תר"ז, ר' יוסף יהודה ליב פעדער, דיין, מיום כ"ה ניסן, תר"ז, ר' יהושע פליק ב"ר יעקב יהודה ליב דיין, ר' מרדכי דוב פרידנטאל, מיום ד', כ"ח ניסן, תר"ז, ר' יוקב בן אהרן עטלינגער, חונה פה ק"ק אלטינע, מיום ב' תמוז, תר"ז, ר' בער אדלער הכהן מפ"פ ד"מ, מיום כ"ד אלול, תר"ז, ר' יצחק בהר"ש הלוי מווירצבורג, מיום ב', כ"ד תשרי, תר"ח, ר' גבריאל אדלער הכהן מאבערען במדינת ווירטענבערג, מיום ד', ט"ז כסלו, תר"ח. מעניין מאוד דברי ר' יוסף שאול נתנזון ז"ל בהסכמתו, על ר' יהודה ליב עדל ז"ל, שהודות ספרו "שפה לנאמנים" (*) ע"ד הדקדוק ותהלוכות לשון הקודש... נתיקר ונתגדל שמו בעיני הגאון התנא האלקי מהר"א מווילנא ז"ל עד אשר הוא צוה להביאנו אל מדינת ליטא להיות לו ליד כותבת ספריו הקדושים..."

11 ספר בדרך אלשיך על תורה ונביאים וכתובים [וההלים ומשלי ואיוב עדיין מונח בכתב יד"] אשר חבר הרב מוהר"ר אברהם [במוהר"ר ברוך זצ"ל מואמשט] אשר הי' אב"ד ור"מ בק"ק באר ובכמה קהלות בגליל פאדאלי' השייכים ללבוב והגליל... בעל המחבר חדודי דאבא על עין יעקב שתהיה נדפס בקרוב [לא נדפס] לכן נדפס ספר קטן הקל לנישוא תמיד ללמוד בכל שבוע מאותו סדרא ומנביאים ההפטרה של אותו שבת ואף כל הנביא הפירו' מפסוקים התמוהים שנעשו מתוקים וגם חמש מגילות לדקדק בתיבות להיות מדוקד-

(*) ראה מספר 58.

דקים יפים כפי הפשט וישמע חכם ויוסיף לקח ויוסיף דעת: [דיהרנפורט ?]
למען תלך בדרך טובים [= תפ"ז] לפ"ק.
40. [1], נט דף.

הסכמות הרבנים: ר' זיסקינד רוטנבורג אבד"ק לובלין מיום ר"ח אלול, תע"ב;
ר' פנחס משה חריף אב"ד ומ"צ דלבוש מיום ג' ניסן, ת"ס; ר' יוסף זצ"ל מלבוש
אבד"ק טיסמניץ מיום ט' שבט, תע"ד.

12... בית אברהם והם שאלות ותשובות... להבין ולהורות בארבעה חלקי הש"ע.
והרים המחבר ממנו ב' שאלות ותשובות שבאו לידי מעשה והסכימו גדולי
הדור לדעתו... ואידי דחביבא עלי' דהמחבר אקדמה ברישא... [א] גט כשר,
בדין אשה שנשמתית ("כי יצא דינו מלפני להכשיר. וגם כי תיכת כשר
נוטריקון כ' בודן ש"ל ר' אשונים"). (ב). משפט שלום, להכשיר האוונות שראש
חרטומן שחור. ("שלום כגימטריא עוף טחור")... חיברו... הרב המאוה"ג...
החכם השלם מוה"ר אברהם [בר' יצחק] כהן צדק... מק"ק זאמשט נאכ"י
דד"א... וקרנים מידו ליד תלמידו להביאם לדפוס והוסיף התלמוד מדעתו...
[קונטרס] מנחה כלולה במקרא משנה הלכות ואגדות וספרי חכמה אשר
ערס ובלל... המחבר רבו בחכמתו כבא התלמידים ליראות את פניו בשבתות
ויו"ט... וכתב התלמיד לעצמו. והן היום הקריב גם את זה באחרונה [ובחם
גם בשם אבי המחבר וחותנו "החכם הכולל הנגיד מוה"ר משה ז"ל"...
נדפס פה ק"ק ברלין... בבית הדפוס של... כה"ר אהרן בן מהור"ר משה רופא
ז"ל מליסא חתן... כה"ר שמואל פיזר בשנת בשפתי נבין תמצא חכמה
[= תקי"ג] לפ"ק.

20. [2], א"ס, [6], סז-קמח, [1] דף.

הסכמות הרבנים: ר' דוד אבד"ק ברלין והמדינות מיום י"ג אלול, תקי"ג; ר'
חיים כהן ראפפורט אבד"ק לביב מיום ט' אייר, תקי"ב; ר' שלמה אבד"ק חעלמא,
גיסו של המחבר, מיום י"ז מרחשון, תקי"ג (הסכמה בחרוים): "הסכמת הרבנים...
נאכ"י דד"א [בראשם הרב... הנגיד אביר הרועים פ"ה...]", קאנסטאנטין יום ד'
ט"ו מנחם, תקי"ב, וחתומים: ר' אברהם מליסא פהו"ע; ר' ישכר בערש בהרב המנוח
מ"ו יושע סג"ל החו" בק"ק טשעכנאווצי; ר' ארי' ליב בר' שמואל הח"ו בק"ק
קרעמניץ והגליל; ר' שאול בר' יעקב זצ"ל הח"ו בק"ק לאדמיר והגליל; ר' יוסף בר'
יחזקאל סג"ל לנדא; ר' נתן בר' יעקב יושע נ"י הח"ו בק"ק דאבראמיל. — ר'
שמואל כהנא שפירא אבד"ק שעברשין מיום כ"ח אלול, תקי"ב; ר' יצחק זעליג קרא
אבד"ק הנובר מיום י"ט כסלו, תקי"ג; ר' יהושע הלוי [איש הורוויץ] שהי' אבד"ק
יערסלב מיום ט"ז כסלו, תקי"ג; ר' אברהם בר' דוד מבית קצינאלפוגין אבד"ק
סלוצק מיום ט"ב אלול, גאו"ל ב"ן דו"ד לפ"ק [מדי עברי פק"ק קאנסטאנטין
בהתועדות הרבנים]; ר' גרשון אבד"ק פרנקפורט דאדר מיום ד' טבת, תקי"ג.
בסוף ההסכמות שיר מאבי המחבר.

הקונטרס "גט כשר" הוא דף א"ס ו"משפט שלום" — סז ע"א — פד ע"ב, ואח"כ
עוד י"ד תשובות. הדפים סא"ס (בין הקונטרס "גט כשר" ו"משפט שלום") אינם
מסומנים ומכילים מפתחות של "גט כשר". הדף האחרון כולל חלוקא דרבנן במס'
גיטין שדרש בביה"מ בזאמושטש תלמידו המו"ל הר' צבי הירש בר' ישראל בר'
נתן נטע שפירא שהי' אבד"ק סקאלי (דודו של המחבר).
הקולופון: על ידי המסדר יצחק כהר"ר חיים זעצר ז"ל וארץ מולדתו ק"ק
ברלין. ועל ידי הפועל העוסק במלאכת הקודש (הדורקר [הדורקר] הבח' שלום
כהר"ר פנחס זעליג ז"ל מפוזנא.

13 ספר בית משה חלק ראשון על שלחן ערוך אבן העזר... הלכות פריה ורביה ואישות... חיברתי אנכי... משה כהרם מוה' שלמה לבית לוי [עפשטיין] יושב פה זאמושטין [עיר חדשה]. בן הרב הגאון מוה' יעקב ז"ל שהי' אבד"ק לאמו בן הרב הגאון הגדול מוה' משה ז"ל שהי' אבד"ק קאברין במדינת ליטא. והרב מוה' יעקב הנ"ל הי' חתן הגאון קדוש וטהור מוה' ברוך בענדיט ז"ל בעהמ"ח ס' נר תמיד על כריתות ותמיד. ונכד להרב הגאון הגדול מוה' זלמן מירלש ז"ל שהי' אבד"ק המבורג חותן הגאון המפורסם חכם צבי ז"ל. ומצד אמו נכד הגאון החסיד מוה' יהודא פסח כ"ץ שפירא שהי' אבד"ק לענטשנא. והי' נכד הרב הגאון המקובל מוה' נתן נטע שפירא בעהמ"ח ס' מגלה עמוקות... וחלק הפלפול זה נקרא בשם פלפול הלכה... [זאלקווא, שאול דוב מאיר האפער, תר"ח-תר"ג].

20. [2], פג דף.

דף א'מ"ד הפירוש על ש"ע אבהע"ז סי' א'י"ז (עם הפנים). מ"ד עמ' ב'פ' עמ' ב': "קונטרס עגונא דאיתתא". פ' עמ' ב': תשובה "לרב אחד". פ"אפ"ג, פירוש על סי' י"ט"כ"ב (בלי הפנים).

"הסכמת ומכתבים הרבנים...": ר' שלמה קלוגר מבראד, מיום ג' אמור תר"י; ר' דוב בעריש ז"ל אשכנזי אבד"ק לובלין, מיום ג' אמור תר"י; "גיס... בעהמ"ח ס' מפרשי הים ומגן גבורים": ר' מרדכי זאב סג"ל איטינגא ור' יוסף שאול הלוי נאטהינזאן מלבוב, מיום ג' ה' אדר תר"ו; ר' יהושע העשיל אשכנזי אבד"ק לובלין, מיום ה' י' סיון תרי"ג; ר' משה הלוי וואהל אבד"ק זאמושטין ת"ה [= תחת החומה], מיום א' כ"ד מנחם אב תרי"א.

אחר ההסכמות: "גרגיר אחת מחידושי אחי הבחור החרף הגדול ירא אלקים מוה' ברוך בענדיט ז"ל..."

ר' משה הלוי עפשטיין נולד בשנת תק"פ לאביו ר' שלמה, אבד"ק לענטשנא. "מיום עמדי על דעתי — מספר בהקדמתו — בעוד הייתי מורכב על כתפו של אבא... נתתי אל לבי לדרוש ולתור מאין החכמה תמצא. ובכל יום ויום באיזה שעות למדתי ש"ע עם המקור בש"ס ורי"ף ורא"ש וכל נושאי כלי הש"ס וש"ע ומפרשי... אני שלו ושאנן ישבתי בבית אבא ז"ל והאנני חשבה להשבר. כי בחורף שנת תקצ"ז... בכ"ח טבת נלקח ממני... אאמו"ר... ובכ"ח שבט נלקח ממני אחי היקר ז"ל. ונשארתי גלמוד. בן יחיד לאמי מ' ליבא הענדיל ז"ל. בת הרב הגאון הצדיק מוה' יהודא פסח ז"ל בעהמ"ח ס' קרבן פסח אשר אתי בכתובים... בדד ישבתי. לא מצאתי למי לפנות. ואנכי יחיד ורך בן י"ז שנים הייתי. עד בחמלת ד' אל בית חותני באתי. כי בר"ח אייר תקצ"ח לפ"ק נשאתי את האשה... מ' לאה שרה תי' בת חותני הרב המופלג מוה' שלמה צבי נ"י. ובביתו בתוך עיר זאמושטין קריה נאמנה. שמה מצאתי מנוח להגות באמרי שפר. כי הוא נתן לי כמה שנים מזונות והספיק כל צרכי... גם אחר כלתה לחם חוקי אצל חותני הנגיד נ"י. עמסה עלי' זוגתי הרבנית תי' עול מסחר. למען אוכל לישב השקט על התורה ועבודה... וחיברתי חיבור על אה"ע הלכות גיטין... וגם כתבתי הרבה שו"ת וחדושי סוגיות. אולם בחורף שנת תר"ח... נחלתי מאד על עיני. והי' יסורין שיש בהם ביטול תורה ערך שנה ומחצה... אולם הש"י... לא עזב אותי... וזכני וחברתי חיבור הנוכחי וקראתי שמו ב י ת מ ש ה... זולת ספרי הנ"ל כמה ספרים פתוחים לפני אם כי אנכי בן שלשים וחמש. ספר בית משה על הלכות גיטין. ס' פתחי נדה... על ש"ע יו"ד הלכות נדה ובו נספח קונטרס מעיין טהור על הלכות מקוואות. וס' גופי הלכות על מס' נדה וס' שו"ת מוהר"ם הלוי... וחדושי סוגיות הש"ס... ודרשות..."

אח"כ נותן הוא תודה "לחמיי... מוה' שלמה צבי לעווין נ"י ולחמותי

מ' חנה תי' אשר היטיבי עמי בכמה טובות". ומברך הוא ג"כ את "דו"ז [= דודי זקני] הרבני המופלג הגביר הנדיב אשר ביתו פתוח לרוחה מו"ה י ה ו ש ע נ"י מרגליות בהרב החריף הצדיק המפורסם מ"ה נפתלי ז"ל וזוגתו... מ' אסתר עטיל תי' אשר נודע בשערים כשרון מעשיהם. ופזרת צדקתם. וגם עבורי פזרו סך רב בעת חולי על העינים. ומלבד זה הטיבי עמדי בכמה טובות..."

הקולופון בדף פ' עמ' ב': "סליק תקנת עגונות... פה עיר חדשה זאמושטץ שנת תרי"ב לפ"ק. בחודש שבט..."

ראיתי ג"כ אכסמפלר מספר זה בלי ההסכמות ובלי ההקדמה ומחזיק פ"ד דף. ועל השער כתוב מפורש: Zólkiew bei Saul Meierhoffer, 1848.

14 ספר בן אוני אשר אסף וקבץ גבול שגבלו ראשונים ה"ה החכם המרומם כמח"ר בנימין זאב בכר דוד [מזאמשט] שוחט מק' קיזאנליק שליטתו וחיבר לוח של משך ארבעים ושיש שנים עם כל חידושי הכללים ופרטים עד סוף ששת אלפים לבריאת עולם אשר כמוהו לא היה מכמה וכמה חידושים שנמצא בתוך זה הספר. הביאו לבית הדפוס... החכם המחבר השם יזכהו בבנים ובני בנים לעבודתו יתברך אכ"ר: נדפס פה איזמיר יע"א אשר תחת ממשלת אדונינו המלך שולטן מחמוד יר"ה. בשנת וערכה לח' מנחת יאודה [— תצ"ח] לפ"ק. נדפס באותיות המחוקק כמח"ר בצלאל אשכנזי ה"י [בדפוס יונה בן יעקב ודוד חזן].

160. 2, 59 דף. (את מספר הדפים רשמתי על פי "בית עקד ספרים" מאת ח. ד. פרידברג, הוצאה שניה, תל-אביב תשי"א, אות ב' מס' 1019. האכסמ-פלר שלפני בספריית הסמינר ביו-יורק, מחזיק [1], ג"ו דף, וחסר בסופו).

ב"הערת חכם המחבר" מעבר לשער מספר ש"ביו' ג' לס' ויצ' יעקב מבאר שבע יצאתי מביתי ליסע לארץ הקדושה וצאתי הכסף בידי... והלכתי אל המקום אשר יבחר ה'... בדרך קרוב מביתי כמטחתי קשת נפל עלי השודדים הכוני פצעוני נשאו רדדי מעלי וכל הכסף שבידי ונשארת ערום וחוסר כל. בכל זאת אמרתי... גם זו לטובה והלכתי בדרכי עד שבאתי לק"ק אזמיר שהיא עיר ואם בישראל בביאתי לאזמיר מצאתי פתח פתוח לרוחה הכנסתי בו מצאתי בעל הבי' יושב על כסא ממלכתו ה"ה החכם המרומם הגביר הנגיד כמח"ר י צ ח ק ס ב ע ה"ו ועשה לי כל הכבוד ונתן לי לחם לאכול... בכל זאת לא נחה לבי כי לא על הלחם לבדו יחיה האדם והזויל הגביר המרומם מעות מכיסו והלווה אותי להדפיס זה הספר ונחה בי רוח... היום ר"ח אדר בשנת ואביו קרא לו בנימי ין [= תצ"ח] לפ"ק.

המחבר שהרחיק נדוד מזאמושטש אשר בפולין המדינה עד ל"קיזאנליק הסמוך לאנדרינופלי" ושימש שם בתור שוחט ומלמד, היה עמוס "צרות וטרדות". וכה דבריו בהקדמתו: "...אינני אוכל לכונן דעתי לספר כל התלאות וצרות שבא עלי כי יכלה הזמן והמה לא יכלה... אוי נא לי כי יסף ה' לי יגון על מכאובי... כי מתו עלי עשתי עשר ילדי... לכן נדרתי ליסע ולילך לארץ הצבי... להשתטח על קברי אבות וגאוני ארץ אולי ואולי ירחם ה' עלי ויזכה לראות בנים ובני בנים כי עוד נער אנכי ורך בשנים לא הגעתי עוד לחצי הימים אגב חדא תרתי שמעינן אמרתי אספרה אל חק להדפיס ספר על החוקים חדשי הלבנה כי כל זה עמלתי תחת השמש וקראתי שמו בן אוני על שם כשיצאתי מרחם אמי מת אבי ומורי ועכשיו מתו עלי ילדי... כה דברי בן אוני ואבי קרא לי בנימי ין זאב בכר דוד מזאמשט שוחט ומלמד מק"ק קיזאנליק הסמוך לאנדרינופלי..."

בהקדמתו מביא דברי תורה מזקנו „המפורסם החכם השלם אהרן מטישיוויץ שנפטר בק"ק טורבין בר"ח כסלו ביום שבת קדש בשנת תע"א לפ"ק."
ראה מאמרו של י. ריבקינד: „המדפיסים יונה אשכנזי ובניו בקושטא" ב-
Journal of Jewish Bibliography, vol. 1, N° 2, New-York 1939, p. 54-53.

15* ספר בן אוני. כולל עניני עברונות וסדר המולדות משנת תקי"א עד ת"ר, עם
כללים על הרעשים והרעמים. זאלקווא, תקי"א.
12⁰. 48 דף.

רשמתי עפ"י פרידברג, שם. כנראה זה חלק שני.

16 ספר ברכת אברהם אשר הכרתי אני... אברהם [בר' דוד] זכארוזר מק"ק
זאלקוויא מגיד משרים בקהלה קדושה ומפוארה... זאמושט עיר ואם בישראל
מלאה חכמים וסופרים... לתרץ כמה מכובות שנפלו בגפ"ת... ולפרש דבר
אגדה ופסוקי תנ"ך בהפטרות מכל השנה ע"פ משל ומליצה דברי חכמים
וחידותם וע"פ מוסר... וכדי שיחא שואל כענין וכסדרה חלקתי לפרשיות
[התורה] שהוא מעניינא... נדפס פה ק"ק זאלקוויא... בדפוס המחקקים
מהור"ר גרשון בה"ר חיים דוד סג"ל וחתן אחיו מהור"ר דוד במהור"ר מנחם
בן יצ"ו ובן אחיו הר"ר חיים דוד במהור"ר אהרן סג"ל זצ"ל: נכדי של ה"ר
אורי פייבוש שהיה מקדם בעל מדפים באמשטרדם לפרט אליהו תשבי יתרץ
קישיות ואבעיות במהרה בימינו [= תקי"א] לפ"ק.
4⁰. [2], מ"א, [1] דף.

הסכמות הרבנים: ר' חיים כהן ראפאפרט אבד"ק לבוב (ותומים עמו גם: ר'
שמואל שמעלקא חונה בק"ק קראקא ור' יהושע העשיל חונה בק"ק ווילנא), בלי
תאריך; ר' נפתלי הערץ הלוי הורוויץ אבד"ק זאלקווי, ד' אייר תקי"א (ותומים
עמו גם: ר' אריה ליב הכהן ראפאפרט ר"מ דלבוב, ר' יעקב הלוי איש הורוויץ חונה
בק"ק גלוגא; ר' יחיאל מיכל חונה בק"ק פרעמסלי); ר' יצחק בר' משה חיים [הויכ-
געלערנטער] אבד"ק זאמושטש, י"ז אדר תקי"א; ר' אריה ליב מזאמושטש אבד"ק
טארניגראד, נאמן ב"י דג"א, כ"ה אדר תקי"א (ותומים עמו גם: ר' צבי הירש
איש הורוויץ חונה בק"ק טשטארקטוב; ר' יעקב חונה בק"ק ליסא, ר' יצחק הלוי
חונה בק"ק דוקלא, ר' יעקב חונה בק"ק קעמפנא); ר' אברהם הכהן מזאמושטש,
נאמן ב"י דד"א, ח"י אדר תקי"א.
הקולופון: על ידי הפועל העוסק במלאכת הקודש באמונה הועציר חיים במהור"ר
יהודה יצ"ו מק"ק זאלקווי.

17 [דרש משה] ספר תהלים עם פירוש... רש"י ז"ל ובאור המצודת דוד ומצודת ציון
עם פירוש הדרש... ע"פ פרד"ם דרש משה. נדפס מכ"י... של הרב חג' המקובל
האלקי המפורסם בכל קצוי ארץ איש אלקים קדוש וחסיד מוה' משה אוסטרך
[בר' הלל מזאמושטש] שהי' מגיד משרים בק"ק בראד בעהמ"ח ספר ערונת
הבושם על שיר השירים. הבאתיו לבית הדפוס... אהרן אוסטרך מבראד בן
לא"א הרב מוה' אברהם ברוך זצ"ל בן הרב המחבר זצלה"ה. לבוב שנת
תרל"ט. Druck v. Carl Bundweiser, Lemberg 1879.
8⁰. [6], ט"שמה [צ"ל שמ"ז] דף.

עם מכתבי תעודה והסכמות ר' צבי הירש אורנישטיין אב"ד דק"ק לבוב, מיום
ו' עש"ק, י"ז סיון תרל"ו; ר' ישעי' מגזע היחש שור אב"ד דק"ק יאסי והמדינה.

תרל"ז; ר' חיים הברשטאם אב"ד דק"ק צאנז והגליל זצלה"ה, מיום ה', ד' מנחם אב תרל"ה; ר' אליהו אב"ד דק"ק דראהאביטש, מיום ה' יתרו תרל"ו; ר' דוד [טווערסקי] מטאלנא, מיום ב', ט"ו מרחשון תרל"ט, פה"ק בראדי; ר' משלם יששכר איש הורוויץ אב"ד דק"ק סטאניסלאב והגליל, מיום ד' פקודי תרל"ו. בעמוד האחרון: "מכתב תעודה" מר' שמעון סופר אב"ד דק"ק קראקא, מיום ד', כ' כסלו תרל"ט.

הכ"י של הספר, שהיה בידי ר' אפרים זלמן מרגליות ז"ל מבראד, עמד היה להופיע עוד בשנת תקנ"ה. ע"י איש אחד בשם אברהם אבלי מקוריץ, וכה מספר ר' אפרים זלמן מרגליות ב"מכתב עדות והסכמה" שלו שנדפס בראש הספר: "...זה רבות בשנים אשר הגיע לידי חבור... הרב הגדול איש אלקים קדוש החסיד המפורסם בכל קצוי ארץ בוצינא קדישא המקובל האלקי מוה' משה אוסטרי זלה"ה אשר נדלו שעשועים פה קהלתינו בראד למגיד מישרים, והוא חבור נפלא על ספר תהלים אדמהו אכנהו בשם דרש משה איידי דאתא מדרשה אשר דרש... פה קהלתינו מדי שבת בשבת... בנגלה ובנסתר... והמפורסם אין צריך ראייה. נודע ביהודה וב ישראל גדול שמו וכבר בימי חורפו יצא לו מוניטין... בספר ערוגת הבושם אשר חיבר על שיר השירים... ולא נראה כבושם ההוא עוד בארץ...". אחרי כן מספר שקנה את הכ"י "בכסף מלא מן בעל המחבר זצ"ל, ומדאגה בדבר פנ זרים יבלעוהו ההולכים לרעות את עצמן בשדות אחרים... ולתלות הגדולה בעצמן... נפשי נכספה שיתגלו דבריו הקדושים בעולם... וזכות המחבר גרמה אשר אנה ד' לקראתי האיש הנכבד הנוכחי הרבני המופלג מוה' אברהם אבלי נ"י מק"ק קארעץ אשר... בא הנה לקבץ חתימות בדבר הדפסת... הרוקח... וראה בבית נכאתי הספר הקדוש הנ"ל ונפשו חמדה... להדפיסו ולהעמיד ספר תהלים באמצע עם פירושו סביב... ויעלה הכל בערך ששים בויגין במקח על נייר אונגערש חמשה גדולים פויליש בעד כל בויגין ועל נייר טוב שבעה גדולים בעד כל בויגין וביד כל אדם יחתום לקחת ממנו ספר אחד במקח הנ"ל ולתת אדרוף על יד א' זהב רייניש. אך אחרי שמוה' אברהם אבלי הנ"ל אין לו מכירין כל כך, לזאת אתה שלחתי את ידי להודיע לרבים כי כל הרוצה ליטול ישלח לידי כדבר האמור, ובעיירות אחרות יעמדו אחד מחבריהם לקבץ על יד והוא יביא לידי את הכסף המתוכן עם החתימות ואנכי אערבנו שיתן לו ספר הנ"ל ככלות הדפוס... כה דבריו... פה ק"ק בראד תמוז תקנ"ה לפ"ק הק' אפרים זלמן מרגליות מבראד."

אולם כנראה לא עלה בידי ר' אברהם אבלי הנ"ל לאסוף את הסכום הנחוץ להדפסת הספר ולכן לא הופיע אז, והכ"י נתגלגל ובא לידי האדמו"ר ר' יהושע רוקח מבלז. "ונהג בי טובת עיין", — כותב נכד המחבר המביא לדפוס, — "ויתן לי רשות להעתיק את הכ"ק כדי לזכות את הרבים..."

ראיתי גם כן אכסמפלאר עם שינוי מעניין: הסכמות ר' חיים הברשטאם מצאנז ור' אליהו מדרוהוביץ' נשמטו, ובמקומן יש "מכתבי תעודה" מבני האדמו"ר ר' ישראל פרידמן מרוזין; [ר' אברהם יעקב מ]סאדיגורה, וחתום: צבי יהודא ליב ביליג, מיום ג', ה' כסלו תרל"ז; [ר' דוד משה מ]טשארטקוב, וחתום: צבי יהודא שטערנבערג, מיום א' ח' טבת תרל"ז; [ר' מרדכי שרגא מ]הוסיאטין, וחתום: דוד שוואגער, מיום י"ח טבת תרל"ז; [ר' מנחם מנדיל האגער מ]וויזשניצא, וחתום: משה ברומיר, תרל"ו.

המו"ל, כנראה, היה מוכרח לעשות "שינוי" כזה, מחמת המחלוקת הידועה בין ר' חיים הברשטאם מצאנז והאדמו"רים מבית ריזין, וחשש שחסידי צאנז לא יכניסו לביתם ספר עם הסכמות ממשפחת ריזין וכן להיפך, וכדי שלא להפסיד את הקונים משגי הצדדים, הדפיס ב' מהדורות, ולכל אחד ואחד הראה לו ספר עם הסכמת רבו לבד...

18 ספר הוכשר הזבח... אספתי בילקוט קטן כל הלכות שהיטה וכיסוי וכדיקה יחד כל המוכרח לדעת לשו"ב כבואו אל העבודה... מאתי מאיר צבי בן... יעקב יצחק זצ"ל שו"ב בזאמושטין... ווארשא בדפוס הנגיד מו"ה נתן שריפטגויססער תרמ"ב 1882.
40. 10, 78 עמ'.

הסכמות הרבנים: ר' ברוך מרדכי ליבשיץ אבד"ק שעדליץ מיום ה' כ"ט סיון תרל"ט; ר' אלי' סלאבאדקין מו"צ בוויטעפסק מיום ג' י' תמוז תרל"ט; ר' חיים אלעזר וואקס אבד"ק קאליש [וכעת בעיר ווארשא] מיום י"ט אדר תרמ"ב; ר' שמשון ארינשטיין אבד"ק אזארקאוו מיום א' כ"א אדר שני תרמ"א; ר' יוסף חיים קרא אבד"ק וולאצלאוועק מיום א' ד' ניסן תרמ"א; ר' משה דוד הכהן אבד"ק קאלושין מיום ד' י"ג למב"י תרמ"א; ר' מענדיל בר' נח אבד"ק שטיצין מיום ג' כ"ד אדר תרמ"ב; ר' אהרן דוד מאנטיג אבד"ק מאדליבאזין ור' צבי יחזקאל בר' אברהם חיים מיכלסאהן, בלי תאריך.

18א. ספר הלכות עולם והוא הדושי הלכות אשר היו מעולם צפונות ונעלמות מהמת קושית עצומות ובפרט באיזה מקומות ברש"י ותוספות סתומות אשר אינן וחיבר ותיקן בשכלו הו"ך בפילפולא הריפתא וגלי עמיקתא וטמירתא כאשר העידו עליו הרבנים הגאונים בהסכמותיהם... ה"ה הרבני המופלג מהור"ר מאיר בה"ה הרבני מהור"ר משה [מק"ק זאמושטין] שנשרש מגזע היהוש אשר מעולם אנשי השם... מצידי אביו ואמו. שאביו... מהור"ר משה מייזלש. הוא בנו של הפרנס ומנהיג מהור"ר חיים. בן הגאון... מהור"ר אריה יהודא ליב חסיד אב"ד דק"ק פרעסלא. נכדו של הגאון רמ"א בעל המפה. ומצד השני שאביו הנ"ל הוא נכד של הגאון... החסיד מהור"ר נפתלי הירין אב"ד מק"ק ווין דליטא מגזע רש"י. ומצד אמו היא האשה הגבירה... מרת בריינדיל... בת הגאון... מהור"ר שמואל צבי הירין אב"ד דק"ק בריסק דליטא. בן הרב הגאון... המקובל מהור"ר אריה יהודא ליב אב"ד דק"ק קראקא. ולבסוף נתקבל לק"ק בריסק דליטא. בן הרב הגאון... מהור"ר שמואל צבי הירין אב"ד דק"ק פינטשוב. בנו של הגאון... מהור"ר יואל אב"ד דק"ק קראקא בעל המחבר ספר בית חדש. בהרב מהור"ר שמואל יפה ממשפחת הרב הגדול מהור"ר שמואל [יפה אשכנזי] בעל המחבר ספר יפה תואר [על מדרש רבה]. נכד הרב הגדול מהור"ר שמואל [לאניידן] בעל המחבר ספר כלי יקר על נביאים. ובפול' ומשולש ומרובע שאמן הנ"ל היא נכד של הרב הגאון... מהור"ר נחמן (ליפשת) [ליפשיין] כ"ץ רפאפורט אב"ד דק"ק דובנא. התן הגאון... מהור"ר יוסף אב"ד דק"ק לבוב: התן הגאון... מהר"ם מלובלין. ואין בודקין מן המובהק ומעלה ומכאן ואילך התורה מחזרת על אכסניא שלה אשר הפליא והגדיל בשכלו הצח והזוהר והעלה על הכתב... לחדד בהם התלמידים דבר דבור על אופניו: **בזולצבאך** בשנת והיה ה' לך **למאיר לעולם** [= תקט"ז] לפ"ק בבית ובדפוס המשובח כהר"ר **משלם זלמן יצ"ל**. בן המנוח התורני המפורסם מהור"ר אהרן זצ"ל.

40. [2], ע"ה דף. (דף נ"א מסומן בטעות: נ"ג. וכן ס"ו מסומן בטעות: ס"ה).

התוכן: חידושי ש"ס על מסכת ברכות וסדר מועד, נשים, נזיקין ופרק ראשון ממסכת חולין, בענינים השייכים גם לפרשיות השבוע.
עם "הסכמות... הרבנים דמדינת פולין ודמדינת ליטא ודמדינת הגר": הסכמת

ר' נחמן, אב"ד דק"ק בריסק דליטא, מיום ב', ר"ח מרחשון, תקי"ד, בהתוועדות
 דד"א פה ק"ק יערסלב" [זכותב בין השאר על המחבר: "הרב המופלג סיני ועוקר
 הרים... ה"ה בן אחותי... כליל המעלות תרומות החכם השלם מוהר"ר מאיר בהרבני
 מוהר"ר משה נ"י מק"ק זאמושט... ואף שתמיד אני מן המושכים ידיהם מליתן הסכמה
 על ספרי' חדשים כי די לנו בראשונים. אך אדעתא דגברא רבא לא נדרתי..."];
 הסכמת ש"ב ר' חיים כהן רפאפורט, אב"ד דק"ק לבוב, מיום ג', ב' מרחשון, תקי"ד,
 "פה וועד ק"ק יערסלב"; הסכמת ר' משה יהושע הלוי הורוויץ, אב"ד דק"ק יערסלב;
 ולע"ע בק"ק הראדנא, מיום ג', כ"ח כסלו, תק"ב, "פה ק"ק יערסלב" [ומתארהו:

ספר הלכות עולם היסוד

והוא פדושי סלכות אשר היו מעולם למונות ונעלמות תחת קוצת עולמות וכפרט בלחם
 מקומות כרטי' ותוספות סתומות אשר ליון וחוכר ותיקן בשכלו הן בפילפולא תרומת
 וגל עמיקתא וטוירתא כאשר העירו עליה הרבנים הגאונים בהסכמותיהם ואסף ולקט מרשיו
 שחידש וקובץ על ידי ה"ה הרבני המופלג מהר"ר מאיר ב"ה הרבני מהר"ר משה שפירא מנצח
 היחוס אשר מעולם אבשי השם ונמשך כהר ונח מעדן ומסס יפרד ויהי לארבעה ראשים תנוד
 תכיו וחמו • שאביו הג"ל ה"ה הרבני מהר"ר משה חיוול • הוא כנושל הפרנס ומנהיג מהר"ר
 חיים • בן הגאון הגדול המפורסם מהר"ר אריה יהודה ליב חפיד אב"ד דק"ק פרטמסל • כבדו של
 הגאון רמ"ח בעל המפה • ומכר השני שאביו הג"ל הוא נכד של הגאון הגדול החסיד מהר"ר נפסלי
 הירץ אב"ד דק"ק ווין דליטא מנצח רש"י • ומכר חמו • הוא השם הגבירה והנגועה והחסידה
 מרת כריונדיל • היא פת הגאון הגדול מוהר"ר שמואל נבי הירץ אב"ד דק"ק בריסק דליטא •
 בן הרב הגאון הגדול המקובל מהר"ר אריה יהודה ליב אב"ד דק"ק קראקא • ולבסוף נפסל לק"ק
 בריסק דליטא • בן הרב הגאון הגדול המפורסם מהר"ר שמואל נבי הירץ אב"ד דק"ק פינסאכ •
 כנו של הגאון הגדול המפורסם מהר"ר יואל אב"ד דק"ק קראקא בעל המחבר ספר בית חלם •
 כהרב מהר"ר שמואל יפה ומספחת הרב הגדול מהר"ר שמואל בעל המחבר ספר יפה תואר •
 נכד הרב הגדול מהר"ר שמואל בעל המחבר ספר כלי יקר על נביאים • וככול מחשול ומרובע
 שאמץ הג"ל הוא נכד של הרב הגאון הגדול המפורסם מהר"ר נחמן ליעפת כ"ן רבמסטר
 אב"ד דק"ק דובנא • חתן הגאון הגדול המפורסם מהר"ר יוסף אב"ד דק"ק לבוב •
 חתן הגאון הגדול המפורסם מהר"ר מלובלין • ואין בודקין מן המוכח
 ולמעלה ומכאן ואילך התורה מחורט על אכסניא טלה אשר העלים
 והגדיל בשכלו הלח והאור והעלה על הכתב לזכות
 רבים ישתוממו חיים ולחדר בהם העלמידים
 דבר דבור על אופניו :

בזולצבאך

בשנת וק"ה ה' לך למאיר לעולם לפ"ק

בבית וברפוס

העשוכה כהר"ר משלם ולמן יצ"ו • בן הגאון התורני המפורסם
 מוהר"ר אהרן זצ"ל

„ה'ה חד מחובשי בהמ"ד ודיינא דפה קהלתי"; הסכמת ש"ב ר' יחיאל מיכל, אב"ד דק"ק פרעמסלא, מיום ג', כ"ה שבט, תק"ב; הסכמת ר' שלמה, אב"ד דק"ק חעלמא בעל המחבר מרכבת המשנה, מיום ב' א"ח [= אסרו חג] סוכת, תקי"ד; הסכמת ש"ב ר' יצחק, אב"ד דק"ק זאמשט, מיום ה', כ"ז ניסן, תק"ד; הסכמת ר' משה, אב"ד דק"ק פרעשבורג, מיום ב', ה' חשוון, תקט"ז; הסכמת ר' אריה ליב בר' יצחק, אב"ד דק"ק רעכניץ, מיום א', כ"ח במרחשון, תקט"ז; הסכמת ש"ב ר' אריה ליב הכהן רפאפורט, אב"ד דק"ק פשעווארסק, מיום ג', י"ט טבת, תק"ב, „פה ק"ק פרעמסלא"; הסכמת [= חתימת] ר' צבי הירש מלאדמיר, אב"ד דק"ק זמיגרד; „הסכמת [= חתימת] מחותני הרב הגדול כמוהר"ר יואל בעל שם זצ"ל... בה"ה כמוהר"ר אורי היילפרון מזאמשט”.

אל השער מזכיר המחבר שאביו הי' נכדו של ר' „נפתלי הירץ אב"ד מק"ק וו ין דליטא”, בודאי כונתו לעיר וו א ין. ראה „פנקס המדינה” לש. דובנוב, ברלין, תרפ"ה, עמ' 17.

19* הקריב נתנאל, ר' נתנאל בר' גרשון יצחק שנאר מזאמושטין. על טריפות הריאות. ווארשא, תרמ"א.

על-פי שער ספרו „עדן בגן” (ראה מס' 49). אולם בסוף הקדמת ספרו „טיול בגן” כותב שנדפס בשנת תרמ"ב.

20 ספר זהב טהור... מדבר ומבאר בשאלות ותשובות בעניני זמנים ומועדים... ברמב"ם ופוסקים. מוצאם ומוכאם. טעמם ונימוקם... וגם חידושים וביאורים... לנשואין ולשבוע הבן... יסד והיבר... ה"ח... הרב... מוהר"ר ברוך בהרבני הנגיד המפורס' החכם השלם מוהר"ר אריה ליב מק"ק זאמושטין... נדפס פה ק"ק זאלקווא תחת ממשלת... הדוכס וואוואדי מוויילנא דמדינת ליטא קאריל סטאניסלב ראדזווייל יר"ה: בדפוס המחוקקים האלוף התורני מוהר"ר דוד כמוהר"ר מנחם מן זצ"ל ומהור"ר חיים דוד כמוהר"ר אהרן סג"ל ז"ל: וכן דודי האלוף התורני מוהר"ר זאב וואלף כמוהר"ר גרשון סג"ל זצ"ל. נכדי של ה"ה הר"ר אורי פייבוש סג"ל ז"ל שהיה מקדם בעל מדפים באמשטרדם. בשנת זהב טהור עשה אותו [= תקל"ה] לפ"ק.⁴⁰ [19] דף.

הסכמת ר' שלמה [בר' משה מזאמושטין], אבד"ק לבוב, מיום ב', כ"ה מנחם, תקל"ה; ר' צבי הירש מייזלש אבד"ק זאלקווא, מיום ה', כ"ח מנחם, תקל"ה; ר' יהודא ארי' ליב אבד"ק קרעמניץ, מיום ד', ר"ח תמוז, תקל"ה; ר' דוב בער [בר' ארי' ליב אבד"ק זאמושטין], אב"ד ור"מ דק"ק לבוב, מיום ה', ז' אב, תקל"ה; ר' צבי הירש מזאמושטין אבד"ק ור"מ דק"ק בראד, מיום ג', כ"ה ניסן, תקל"ה; ר' יוסף [הויכגעלערנטער] אב"ד ור"מ דק"ק זאמושטין, מיום ב', י"א אדר שני, תקל"ה; ר' מענדל אבד"ק פרעמסלא, ר"ח מנחם, תקל"ה; ר' הילל אבד"ק לאבין, תקל"ה [אחיו של המחבר].

21 ספר זכרון יצחק חלק ראשון והוא חידושים וביאורים ופולפולים בדברי הש"ס ובדברי הפוסקים ראשונים ואחרונים... אספתי ולקטתי... וסדרתי אותם בדרך שאלות ותשובות... „חלק שני... ביאורים וחידושים על כמה מקראי קודש... בחמשה חומשי תורה וחמש מגלות...” [הברתי אני הצעיר... יצחק [הויכ- געלערנטער] אשר מלפנים... נתקבלתי לרב ומורה... בק"ק חעלמא וחגליל...]

וכעת בקריה נאמנה. מקום חכמה ובינה. ק"ק זמאשטש... על כסא אדוני אביו... הרב... בעל ספר משנת חכמים... מו"ה יוסף זצללה"ה אשר גם הוא יושב בק"ק זמאשטש על כסא אביו הרב... יעקב יצחק... בהרב... מו"ה משה חיים... אבד"ק לכוב והגליל. נכד הרב... משה חריף... ונכד הרב... אריה ליב... מקראקא ונכד הרב... מוהר"ם מלובלין זצללה"ה ושאר גאוני עולם... [לכוב] שנת באו למדו בזכרון יצחק [= תקפ"ב] לפ"ק.
20. חלק א': [2], מ' דף. חלק ב': [1], מ"ו דף. להלך ב' שער מיוחד.

הקולפון של חלק א': שלמתי בחדש אלול שנת אלה דברי יצחק בהגאון מוהר"ר יוסף זצללה"ה [= תק"פ] לפ"ק. הקולפון של חלק ב': שלמתי בחדש אייר שנת אלה דברי ה"ק יצחק בהגאון מ"ה יוסף זצללה"ה [= תקפ"א] לפ"ק.

ראיתי ג"כ אכסמפלאר רק מחלק ראשון ומחזיק: [2], מ"ב דף. וב' הדפים האחרונים הם מפתחות ותיקונים.

בהקדמתו מספר המחבר "שהגביה ה' קרני. ולרב ולמורה שמני: בחעלמא עיר הגדולה... ומעט לא עמדתי. נפל תפארת: אדוני אבי מורי... והלך למנוחה ולנחלה... וכחמשה ושלשים שנה נהג נשיאותו באמונה בקהלה קדושה ומפוארה. עיר זאמשטש המעושרה: וכבוד עשו במותו. כי אהבו אותו: ובמקומו השיבוני. ובכתרו הגדול עטרוני: וטרם הוליכוהו לקבורה, שמוני לרב ולמורה: ולאבי לחשו המבשרים, שלא ינחלו אחרים: את כסא כבודו, בלתי בנו לבדו: וכה עשו אבותיהם, כשקיבלו לאבי עליהם... במות אביו בגדוליהם... ורבים וכן שלימים, פתוני בדבריהם... לשוב לארץ מולדתי: גם אמי... (היא הרבנית... מרת צפרה זללה"ה בת זקני... מוהר"ר יעקב חיים זצללה"ה אב"ד דק"ק לובלין והגליל) על זה הקפידה...". אחרי כן הוא מודיע שנשאר "כמוס עמדי, חתום באוצרותי, מחברת אדוני אבי... המנוח זצללה"ה אשר קרא בשם אותות ולמועדים והוא חלק שני מחיבורו הגדול משנת חכמים אשר הדפיס בחייו. וגדול יהי' האחרון מן הראשון. והוא פלפולים... בדרך שו"ת על הלכות שבת ומועדים. והנה ההוצאות רבות עלי וכבר ממני הדבר להביאו לבית הדפוס. ואין כבודי וכבוד בית אבא לקבץ חתימות מהמתנדבים בעם כדרך מחברי זולתי. על כן אמרתי להודיע לבעלי המדפיסים הקרובים והרחוקים כי אין רצוני לעשות מדבר הזה קרדום כו' כי ת"ל לא בי הוא. רק מי שיעלה על רצונו הטוב אתן לו המחברת בלא מחיר כסף... בכדי... להפיץ מעיינות אדוני אבי... על פני תבל" (ספר זה לא נדפס, ודומני שהכ"י היה נמצא בבית המדרש בזאמושטש). ר' יצחק הויכגלרנטר ז"ל נפטר בזאמושטש, ביום כ' כסלו, תקפ"ז. לא הניח אחריו בנים כי אם שתי בנות, ועמו נפסקה השושילתא של הרבנים ממשפחת הויכגלרנטר, שכינהו בזאמושטש קרוב לתשעים שנה.

22 ספר זכרון שמואל מחברת... על סדר התורה מאיש חי רב פעלים, הן הי' כאחד הגאונים המובהקים. המפורסם בדורו. גדולי הדור שתו מי בארו. והלכו לאורו. ה"ה אאמו"ר הרב הגאון הגדול החריף ובקי בחדרי תורה... מוהר"ר שמואל זיינוויל העללער זצ"ל [ב"ר אריה ליב מזאמושטש] אשר שמש בכתר הרבנות פה"ק פרעמשלא. אחיו של הרב הגאון המובהק חריף למאוד מופ"ה מוה' צבי הירש העללער זצ"ל בעהמ"ח ספר טיב גיטין ותפוחי זהב... הבאתיו לבית הדפוס אנכי... צבי אלימלך העללער בהגאון המחבר ז"ל. לפרט ליכר עולם יהיה הצדיק [= תרמ"ב] לפ"ק.

40. [4], ס', [2] דף.

הסכמות ר' שמעון [סופר] אבד"ק קראקא, מיום ב', ד' טבת, תרל"ח; ר'

יחזקאל שרגא הלבפשטאס מסטראפקוב וכעת בשינאווא. מיום ה' בראשית, תרל"ח; אדמו"ר [ר' מנחם מנדל האגער] מוויזניצא [וחתום: אפרים מאהללער] ובנו ר' ברוך, מיום י"ט אלול, תר"מ; ר' יקותיאל יהודה ט"ב [טייטלבוים] אבד"ק סיגוט, בלי תאריך; ר' יצחק שמעלקיס אבד"ק פרעמישלא, מיום א' י"ג תמוז, תרל"ז; ר' ישראל ראפאפארט אבד"ק טארנא, מיום ג' פ' נצבים, תרל"ז; ר' אברהם יצחק וו"ב [= וויינברג, חתן אחיו ר' צבי הירש בעל ה"טיב גיטין"], חפ"ק קליין ווערדיין, מיום ה', כ"ד תמוז תרל"ח.

23 [ספר הזכרונות] ספר צרור החיים חלק ראשון ממנו נקרא בשם ספר הזכרונות.

והם כמה זכרונות. מעירו' רעיונות. לטהר המחשבה. ולשבות המדעכה. מוכרחות לנכון. להסיר הדאבון. ורשתות הפרושות. לנפשות. העיושות. בעוד בו נשמתו. יסיר עברתו. לשום אלה באמתחתו. ובעודו בחיים חיותו. יקוה לשלימותו. ומעבדיו ירבה. טרם נר אלקים יכבה. ולמול פניו יאר. מה שמעבר לדף יתבאר. שם נאמר טעמו ונימוקו. יעיר את האדם להשלים חקו: חברו הרב הגדול המוסמך המפורסם... החריק ושינון... סיני ועוקר הרים, נ"י פ"ה עה"ה המנוח מוהר"ר חיים חייקא ז"ל ה"ה בה"ה הראש הקצין הנגיד התורני המנוח מוהר"ר אהרן זצ"ל ה"ה מואמשטש יצ"ו. שהיה נקרא ר' ארון טרני גראדר. וכבר יצא מוניטין שלו בחיבורו שחיבר בילדותו. סביב לזמן היותו בן שמונה עשר שנה. בקראו שמו צרור החיים שהוא פלפולים... בספר משנה תורה להרמב"ם זצ"ל ה"ה. ואח"ז טרח ויגע... וחיבר חיבורים... הרבה... כגפ"ת ופוסקים. ושו"ת ודרושים... וביאורים לאגדות ומדרשים. ובדרכי יראה ומוסר. וביאורים לתנ"ך. וביאורים לכמה ספרי קדמונים. והיה נאה דורש ונאה מקיים. דרכו בקדושה והלכו בקדושה. התנהג מימיו כפרי-שות עצום ואיננו כי לקה אותו אלקים בחצי ימיו. והתעורר אחיו הרבני המופלג מוהר"ר יצחק נרו יאיר. והוציא לאור חיבור אחד מחיבוריו. הוא חיבור הזה מעט הכמות ורב האיכות. המדבר מעניני יראה ומוסר... נדפס פה ק"ק ברלין... לפרט מדי דברי בו זכר אזכרנו עוד על כן חמו מעי לו [= תק"ל] לפ"ק.

8". [5], מז דף.

עם הסכמות ר' אהרן בר' משה זצ"ל מגזע צבי ראב"ד פה ק"ק ברלין, ר' יואל בר' יקותיאל זצ"ל מגלוגא דיין ומ"ץ דק"ק ברלין, ר' זנוויל נייא גאס מפ"פ דמיין ויושב בבה"מ ד"ק ברלין, מיום ב' דר"ח אדר תק"ל; ר' יעקב יצחק האב"ד ור"מ דקק זאמשטש, מיום ה', כ"א מנחם תקכ"ט. [וכותב בין השאר: "ממש נדמה יום פרידתו מאתנו כיום סילוק האור אורים ותומים..."].

בראש הספר מבוא גדול מר' יצחק הנ"ל על גדולתו של אחיו המחבר, שנקטף בדמי ימיו, בשנות הל"ה לימיו חייו, ועל כתביו הרבים שהניח אחריו. ומספר: "ויהי כי קרב עת קצו... קרא אותי בקריאה של חבה, באמרו אהובי אחי. אל נא תמנע ממני חסדי ובקשתי, לעשות עמדי חסד ואמת. אחר הפרדי ממך תקבל אמתחת הכתבים חדושי תורה שלי לרשותך... ותשתדל... להדפיסם... ויהי כאשר גוע וימת ויאסף אל עמיו ביום ה' ער"ח מרחשון שנת תקכ"ה... קבלתי כתביו ליד. ויהי בפתחי אותם מצאתים וראיתים קצתם מהם חבורים שלמים כ"א כבר מסודר עם הקדמה שלו... ושמו נאה לו. וקצתם המה ענינים מיוחדים... וראוים לחבר מהם חבורים שלמים... (ואפרש אותם אחד אחד בשמותיהם ועניניהם): ת ו צ א ו ת ח י י ס... ביאור... על התורה... ואחר כל סדרה ביאור ההפטר... ב י א ו ר י ש ע י ה י ר מ י ה י ח ז ק א ל ועמהם גם באורים לקצת פרשיות מס' שמואל. מלכים.

הושע. עמוס. מלאכי. ביאור תהלים משלי איוב... חדושי גמרא ומפרשיהם... ביאור פרקי אבות... באורי רמב"ם לספר מ"ת... באורים ופולפולים... בארבעה חלקי ש"ע... שאלות ותשובות... דרושים... לראש השנה... ליוה"כ... להושענא רבה... לחנוכה... ספר אגרת פורים... ומרחיב הדרוש... על הגאולה העתידה... ושם חשף זרועו ללחום... נגד כת האפיקורסים ש"ץ ימ"ש שנתעוררו קרוב לזמננו. ועדיין קצתם מרקדים בינינו. דרושים לחג הפסח ועמהם באורים להגדת פסח. דרושים לחג השבועות... לב"ה... ט' באב... דרושים מיוחדים... נקראים שער ישימים... שער זכירת האחרית... שער איתן... ספר דרך הקודש והוא ביאור רחב וקל... על ספר חובת הלבבות ועמו קונטרס נקרא שער עליון. שהוא כולל שעריו ופרקיו של ח"ה תמצית מוסריו בקיצור ע"פ חרוזים... ארחות ימים והוא ביאור... לספר הישר לרבנו תם. ספר עסיס רימונים היא ביאור... לספר בחינת עולם. ספר מנחת ביכורים מיוסד על יום לידתו שהיה בחה"ש [= בחג השבועות. שנת ת"צ]... ספר מימים וימים וחלק שני לו הנקרא קול מבשר מדבר במעלת חג הסוכות... ספר פרי חיים על חכמת הדקדוק. חוץ ספר צרור החרים באור לס' מ"ת להרמב"ם ז"ל שכבר חברו והוציאו לאור בילדותו... וחוץ ספר הזכרונות הלזה שאנו עומדים בו... והנה להיות כי ארכו הימים זה יותר מחמש שנים דאזיל לעלמי' ורעיוני על משכבי סליקי והרהרתי שכבר מהראוי להזדרז לקיים הבטחתי. ובפרט שכלתה זרעו בעו"ה. בערך שנתיים אחר פטירתו מתו גם שלשתן בנותי הקטנים שהניח אחריו. וראוי עכשיו ביותר להזדרז להוציא לאור חדושו שיזכר שמו בישראל ויקרא על שם חבריו. אך רבו טרדותי... וביותר מחמת השריפה גדולה שנתהוה בעו"ה בקהלתנו יצ"ו הוכרחתי להיות נטרד מביתי... להרחיק נדוד לארץ מרחקים לתור לפני מנוחה מקום מדרש... ויביאני השם עד הלום פ"ק ברלין יע"א עיר ואם בישראל. מלאה חכמים וסופרים... צדק ילין בה. ויהי כראותם באמתחתי... מכתבי אחי זלה"ה... בקשו ממני... הטעימנו... אמרי נועם חדושי אחיד... והוציא לאור איזה חבור מחבוריו... ואמרתי בלבי... כי אף אמנם שמהראוי ונכון להקדים איזה חבור גדול... שהוא הספר תוצאות חיים, אך ורק להיות שאותן חבורים עדיין בלתי נגמרים בסדורם והעתקתם... ואני כעת על אם הדרך כאורח הנוטה ללין. כי לא באתי עדיין אל המנוחה. ומי יודע מה יולד יום. לכן גמרתי בלבי להדפיס ספר נחמד הזה הנקרא בשם ספר הזכרונות שהוא כבר נגמר בשלמותו ומדבר בעניני יראה ומוסר... וקראתיו ג"כ בשם ספר צרור החרים כי כן מצאתי כתוב כונת ורצון אחי המנוח זלה"ה. לקרות כל חבריו בשם כולל ספר צרור החרים וכל חבור וחבור בפני עצמו... יקרא עמו שמו המיוחד לו... ואתם אחינו ב"י דרשו מעל ספר הזה והשכילו חכמתו ומוסריו. וישארו כל איש בחקו להגות בו. ויהיה תמיד נגד עיניו הזכרונות אלו... וה' צבאות אותנו יחונן. בביאת ינון. ויעלנו לציון ברנן... כה עתירת המר והנאנח, אשר מימיו לא שקט ולא נח מהמית הזמן שענינו ממולח... יצחק בא"א אהמנוח מוה"ר אהרן זצ"ל ה"ה מ"ק קזאמאשטש יצ"ו.

הקולפון: על ידי הפועל העוסק במלאכת הקודש באמונה הזעזיר אלקנה מאיר בן מהו' בצלאל יצ"ו מזאלקווא ולע"ע פה ק"ק ברלין: ועל ידי הפועל... הזעזיר הבחור יהודה ליב בן מהו' זאב וואלוף זצ"ל מק"ק ברלין: על ידי הפועל... הדרוקר משה בן מהור"ר יהודה ליב מזאלקווא. ולע"ע פה ק"ק ברלין: ועל ידי הפועל... הדרוקר יצחק אייזיק בן כהר"ר מרדכי זצ"ל מזאלקווא. ולע"ע פה ק"ק ברלין:

24 ספר זרע אהרן והם נטעו נאמנים. חשוכים וספונים. כסדר הש"ם וחגים וזמנים. וקצת מפי חכמים ונבונים. לחדד בהם תלמידים... והביא איש על דגלו אותות לבית אבותיו... הכינו וגם חקרו... **עזריאל במהור"ר אהרן ז"ל** מזאמשטש נדפס פה ק"ק זאלקווא תחת ממשלת... הדוכס ושר צבא גדול דמדינת ליטא מיכל קאזימיר ראדזווייל יר"ה. בדפוס המחוקקים האלוף התורני מוהר"ר גרשון בהר"ר חיים דוד סג"ל זצ"ל. וחתן אחיו מוהר"ר דוד במהור"ר מנחם מן נר"ו. וכן אחיו הר"ר חיים דוד בהמנוח מוהר"ר אהרן סג"ל ז"ל. נכדי של הר"ר אורי פייכוש סג"ל. שהיה מקדם בעל מדפים **מאמשטרדם** לפרט בבוקר זרע את זרעך ולערב אל תנה ירך [= תקי"ז] לפ"ק.

20. 32 דף.

„הסכמת הגאונים המפורסמים: ר' חיים כהן רפאפרט אבד"ק לבוב והגליל, מיום ו', ט"ז אייר תקי"ז; ר' יצחק אב"ד ור"מ דק"ק זאמשט, מיום ו', י"א ניסן תקי"ז; ר' אברהם הכהן מזאמשט במ"ס שו"ת בית אברהם, מיום ד', ז' אייר תקי"ז. דף 3—10 א': „ח ד ו ש י מ ה ר ר" ... שמעתי מפי החרף המפורסם מוהר"ר יוסף בהרב... מוהר"ר יצחק אב"ד דק"ק זאמשט [שבילדותו למד אצלי] ואידי דחביבין בעיני אקדמי' ברישא". ואח"כ מביא מה ששמע „מפי רבי [חיים] חייקא ביאור המאמר במסכת מנחות“.

בתוך הספר מביא עוד חדשים בשם: ר' נחום מפרשעווארסק; ר' יושע העשיל אבד"ק קראסני בראד בן ר' אברהם הכהן מזאמשט בעל ס' שו"ת בית אברהם; האברך ר' צבי הירש [בעל ס' שו"ת „תפארת צבי“] בהרבני הנגיד המפורסם מוהרר בנימין בישקא מזאמשט חתן ר' ארי' ליב אבד"ק דובענקי; ר' אלעזר הכהן מזאמשט אבד"ק ואוידיסלוב; ר' יואל מלעברטוב; ר' אהרן הכהן ז"ל בעל דודתו של המחבר; ר' נפתלי הירץ כ"ץ חתן דודו הנגיד ר' יצחק; ר' צבי הירש בר' מנחם מענדל בהמנוח ר' חיים חייקא מזאמשט.

25 ספר חיים הנצחיים... בו מלוקט ונאסף... מש"ס ופוסקים... ומספרים שונים... כל הדינים שיש להבנים לעשות לכבוד הורם לאחר מותם... כל דיני קבורה... וקדיש וחלימוד (שבהם כ"ב פרקים משניות באותיות א"ב והתפלות...) עמדת מצבה. יאהרציט. הדלקת נרות ביאהרציט. תענית ותיקון ביאהרציט. השתטחיות על קברים וכל התפילות על קברי אבות וצדיקים ולער"ה ולעיה"כ... הזכרת נשמות ועניני תחית המתים...

אין דעם ספר איז צוזאמען געזאמעלט און צוזאמענגעקליבען פון ש"ס ופוסקים... און פון אללע ספרים אללע דינים ולמודים ותפלות וואס קינדער דארפען טוהן פאר זייערע עלטערין נאך זייער פטירה וויא אללע דינים פון קבורה. אללע דינים פון באגלייטונג צום בית החיים. אללע דינים פון קדיש. אלע דינים פון יאהרציט. אללע פרקים משניות פון א' ביז ת' וואס מען דארף לערנין דאס ערשטע יאהר און אין דעם יאהרציטאג. מיט א יודישער איי-בערעצונג אויף יעדין ווארט פון משניות. אללע דינים פון שמעלין א מצבה. אללע דינים פון גיין אויף קבר אבות מיט אללע תפילות צו זאגען אויף דיא קברים פון עלטערען ברידער שוועסטער א. א. וו. און פאר א חולה לערב ר"ה ולעיה"כ. אללע דינים פון הזכרת נשמות. און נאך פיל פיל דינים פון אזעל-כע ענינים.

ונחלק לח"י סימנים ושם"ה סעיפים... ונלוה בסופו דרוש הספד בשם

„זכרון עולם“ וקונטרס בשם „יקרא דשכבי“ בענין קבלת מעות קבורה מחברה קדישה. אספתי ולקטתי... צבי הירש במוהר"ר רוב בעריל ז"ל פרידלינג [מזאמושטץ עיר חדשה] אבד"ק ביסקוביץ והגליל. בעל המחבר הספרים „רין כצבי“ ב"ח. וספר „קיום העולם“ ח"א והעורך והמו"ל מאספ הרבני „הבאר“ ד' פעמים בשנה. ובהשתדלות והוצאות ידידי הרב... שלום יצחק לעוויטאן שליט"א אבד"ק אוסלא, נעתק הספר בשפה המדוברת יודיש למטה בכל עמוד בשם סוכת שלום. בבית הדפוס של האחים וויינבערג בבילגורייא [תרפ"ח ?].

80. [4] דף, רע"ח עמ', [16] דף.

עם הסכמות ר' צבי יחזקאל מיכלזאהן בועד הרבנים דווארשא [גיסו של המחבר], מיום כ"א כסלו תרפ"ח; ר' חנוך צבי הכהן לעווין אבד"ק בענדין, בלי תאריך; ר' יוסף חיים זאנענפעלד רב ואב"ד למקהלות אשכנזים בירושלים, מיום ט"ז טבת תרפ"ח; ר' זעליג ראובן בענגיס אבד"ק קאלוואריא, מיום י"ז טבת [תרפ"ח ?]; ר' אברהם יצחק הכהן קוק הרב הראשי לא"י, מיום ג' ניסן תרפ"ח; ר' יהודה ליב צירלסאהן אבד"ק קעשנוב; ר' אלימלך הכהן רובינשטיין הרב מראחוב וכעת בירושלים; ר' אלעזר סג"ל מישל אבד"ק טורקא, ר' יהושע עזיאל ממארקשוב [חותנו של המחבר], ר' יחזקאל הלוי מאסטרואוצא, ר' שאול ידידי' אלעזר ממאדוניץ אבד"ק קארטשוב, ר' שמרי' הלוי הורוויץ רב דבאלטימארי (אמערקא), כולם בלי תאריך.

הקונטרס „יקרא דשכבי“ הוא מגיסו ר' צבי יחזקאל מיכלזאהן.

יש גם מהדורה אחרת מספר זה, עם שינוים רבים ובלי התרגום היודי, ומחזיק 107 דף.

26* [טוב הלבנון] ספר חובות הלבבות... עם פירוש טוב הלבנון מהרב... ישראל הלוי ז"ל... [מזאמושטש]. נדפס ראשונה מכ"י המחבר. ווין (געארג הרא-שאנצקיא) תקס"ט.
80. 4, רי"א דף.

ווינער, עמ' 479, מס' 3928.

27 ספר... טיב גיטין חידושים... בפפוליים... על כל מס' גיטין מכבוד הרב הגאון... החריף מאוד... קדוש ה' מוהר"ר צבי הירש העללער זצ"ל [בר' ארית ליב מזאמושטש] אשר היה אב"ד וראש ישיבה בכמה קהלות ולבסוף ימיו נתקבל לאב"ד ור"מ בק"ק אויבין ישן... הספר הזה נדפס בזאלקווא זה שלשים ושלש שנים [בשנת תר"ד]... ואיננו... נדפס כעת... בתיקוני טעויות... גם כל ההשמטות... הועמדו על מקומם: הוכא לביה"ד ע"י הרב וכו' מ' יעקב שענקיל נ"י מו"ם מק' טארנא בנו של הרב... מוה' וואלף בער שענקיל שליט"א מטארנא. פרעמישלא שנת תרל"ו. בדפוס של הרבני הנגיד מ' חיים אהרן זאפניק עט קנאללער נ"י.
20. [1], צ"ז, [1] דף.

דף צ"ד ואילך: „שאלות ותשובות חיבת הקודש“ מאת בנו ר' מנחם דוב, אבד"ק אלמאש.

מתולדותיו: נולד בזאמושטש בשנת תקל"ו. נתחנך ולמד אצל ר' וואלף בער שיף, בעל „מנחת זכרון“. אחרי כן למד בישיבת ר' יוסף הויכגלרנטר, בעל „משנת חכמים“, שהיה אז אב"ד ור"מ בזאמושטש. הצטיין בחריפותו וכינהו בשם: ר'

הירש חריף. בהשתדלות ר' וואלף בער שיף והגאון הנודע ר' ברוך תאומים-פרנקל בעל "ברוך טעם", נתקבל לאב"ד בעיר בריגיל. משם נתעלה לריש מתיבתא בברודי. אחרי כן נתקבל לאב"ד בעיר אונגוואר. בשנת תקע"ט נתמנה לאב"ד בעיר בונהארד. בשנת תקצ"ד נקרא לשבת על כסא הרבנות בעיר אויבין ישן. ולא ארכו לו שם הימים, ופתאום נפטר שם ביום ג', כ"ה בתשרי תקצ"ה.

מצבתו :

ה"ה דמו יושבי אב"י, כי נפלה עטרת צבי, בצדקתו זרחה
תבל, עמוקות התורה לו לחבל, באמריו מזוקקים שבעתים.
הודיע דבר א' חיים, יחיד בעמו והדרתו, להפיץ מעינותיו אהבתו,
הקדיש חי במעלליו, דור דור יציצו פעליו, יוצר חכמי זמננו,
לנצח יהיה בתוכנו, רוחו מלא פי שנים, וכל צמא הלך לו למים,
שמימה שבה נשמתו, לזרוח שמש בגבורתו, ה"ה אדוננו מורינו,
פאר דורנו מו"ה צבי הירש העללער זצוק"ל נפטר יום ג' כ"ה תשרי
ונקבר למחרתו ביום ד' לפרט אה"ה הצדיק נאס"ף בעוננו
לפ"ק. ושם אמו הינדל.

28 [טיב גיטין] ספר שאלות ותשובות מבעל המחבר טיב גיטין על כל ארבעה חלקי הש"ע... אשר השיב המחבר... מוהר"ר צבי הירש העללער זצלה"ה [מזאמושטש] אשר חי' אב"ד וראש ישיבה בכמה קהלות ובסוף ימיו נתקבל לאב"ד ור"מ בק"ק אויבין ישן... חלק יורה דעה. הספר הזה ספון וטמון יותר מחמשים שנה... יוצא עתה לאור הדפוס במוצות חתנו הרב... אברהם יצחק וויינבערג נ"י אבד"ק קליינווארדיין והגליל. הובא לבית הדפוס ע"י הנגיד המופלג מוה' צבי הירש רייטער נ"י מטארנא. קראקא בשנת תר"מ לפ"ק. Schalot Utschuvot. Verlag von Jacob Schenkel, in Tarnow. Druck von Fischer & Weindling in Krakau 1879.

2". [1], ב"כ' דף.

29 [טיב גידין] ספר שאלות ותשובות מבעל המחבר טיב גיטין... מוהר"ר צבי הירש העללער זצלה"ה... אל או"ח ואהע"ז... הוצאתי לאור... אנכי... אליעזר שענקיל מטארנא... קראקא בדפוס המשובח של ר' יוסף פישער שנת תרמ"ט לפ"ק.

2". [2], ב"י"ט דף.

30 ספר טיול בגן כולל חמישה עשר דרשות... ובהם ביאור... הפיוט "אקדמות מלין"... מאת נתנאל בן... גרשון יצחק ז"ל שנאר מזאמושטין... פיעטרקוב בדפוס החדש ר' אברהם רויזענארטען נ"י תרס"ה לפ"ק. 8". 112 עמ'.

הסכמות הרבנים: ר' צבי יחזקאל מיכלזאהן אבד"ק פלונסק מיום כ"ז תמוז תרס"ה; ר' יהודה ליב הלוי הורוויץ אבד"ק וולאדאווי, א' שופטים תרס"ד; ר' יוסף שלמה שבת בן מהרי"ל הורוויץ אבד"ק זאמושטש מיום א' ניסן תרס"ד; ר' מרדכי הלוי הורוויץ אבד"ק זאמושטש עיר חדשה מיום ט"ז אדר שני תרס"ה; ר' חיים אהרן צבי שידקאווסקי אבד"ק טאמאשוב מיום ט"ו סיון תרס"ד; ר' נחום פייגענבוים אבד"ק קראסניבראד, אור ליום ג' תצא תרס"ד.
...נתקבלתי פה עיר מולדתי "בבהמ"ד דחבורה משניות וחבורה מבקרים"

להגיד לפניהם דברי חכמה ומשרים. שיעורים שונים ודברי מוסרים. בכל לילה בין מנחה למעריב ומדי שבת בשבתו ורגלים ומועדים" (מההקדמה).

31 ספר יד אבי שלום ראו זה חיבור חדש מעט הכמות ורב האיכות דבר השווה לכל נפש בו ימצא עונג ומרגוע לנפש תחבושת ותעלה לכאב הגוי' מאתי מאיר צבי בהמנוח מוהר"ר יעקב יצחק זצ"ל שו"ב [„זה שבע עשרה שנה" בוא-מושטין. ההעתקה נגמרה בשנת תר"ם קרנינו לפ"ק... ווארשא בדפוס הנגיד מוה' נתן שריפטגיססער נ"י. שנת תרמ"ב לפ"ק... 4⁰. [4], ד"מ"ח דף.

עם הסכמות: ר' דובער החופ"ק קאוולא, מיום א', ער"ח מנחם אב תרל"ט; ר' משה יעקב חופ"ק טישוויץ, מיום ז' מנחם אב תרל"ט.

תוכן הספר: עניני מוסר בשערים, לקוטים על תנ"ך, חדושי אגדות ופרקי אבות. דף ל"ו—ל"ז: „דברים... אשר שמעתי... מאת... אדמו"ר ר' שמחה בונם

מפרשיסחא נ"ע ואחריו החזיק דברי החסידות... אדמו"ר רב מנחם מענדיל נ"ע
מקצק..."

דף מ"ה—מ"ח: לו ח ה מ פ ת ח ו ת.

32 ספר יום ישועה על הגדת פסח להתיר הספקות אשר העירו המפרשים ז"ל, הלא
המה השר דון יצחק אברבנאל ז"ל, בספרו זבח פסח על ההגדה, ואחריו הגאון
ר"א אשכנזי ז"ל בספר מעשה ה' ואחריהם הגאון המפורסם מהור"ר יעקב
האב"ד מליסא ז"ל בספרו מעשה נסים, וכולל שני ביאורים האחד אמת
ליעקב מלקומי הרב הגדול המפורסם בכל קצוי ארץ, כבוד המנוח מהור"ר
יעקב מ"מ מדובנא זלה"ה, השני חסד לאברהם מאת הצעיר אברהם דוב
בערוש בלאא"מ מהור"ר דוד פלאהם יצ"ו נ"י מילידי ק"ק מעזריטש: נדפס
פה ק"ק זאלקווא בדפוס של הרבני הנגיד המפורסם מהור"ר שאול דוב מאיר
האפער: Jam leschie, Zolkiew, bey Saul Mejerhoffer. Imprematur.
שנת וינחם כענן יומם והלילה באור אש [= תקצ"ו] לפ"ק.
40. (ל) [כ"ט] דף.

33 ספר כוכב מיעקב באורים ופרושים, פשטים ודרושים על סדר ההפטרות מאת
גאון-האגדה ואבי המושלים, פאר המגידים וראש הדרשנים, הרב... מהור"ר
יעקב דובנא... ומאת כבוד תלמידו... הרב... מהור"ר אברהם בערוש פלאהם
נ"י, מ"מ דק"ק לובלין בעהמ"ח ספר שמן המור. נדפס בהוצאת הרב ר'
נפתלי משכיל לאיתן... ווארשא בדפוס ר' יצחק גאלדמאן... שנת תרל"ב
לפ"ק...
80. כ"ו, ט"ז, י"ח, (י"ז) [ט"ו], כ"א דף.

...ותשואות חן חן לידידי... הרב... מוה' נפתלי בן הרב... בעל משכיל לאיתן...
אשר העיר ה' את רוחו ללקט ולסדר מחידושי מו"ר ז"ל אחת אל אחת וחבר מהם
ספר... כוכב מיעקב על הפטרות... (מדברי ר' אברהם בערוש פלאהם בהקדמה).

34... ספר לקח טוב... ביאור נחמד ונעים דרושים לכל הפציהם על אגדות תמוהות
הנלקט מהש"ס ומדרשי' ומתוכן יתבארו כמה וכמה פסוקי תנ"ך ומהן יצאו
כמה וכמה טעמים לשבת כמצות ה' ברה שחיבר הקטן והדל... אליעזר
המכונ' ליפמן בהר"ר מנחם מנלי ז"ל מק"ק זאמשט גליל דהעלמ'. לסדר ולפרט
ושם הא'חד א'ליעזר' כי' א'לקי' א'בי' בעזרי' עזרי מעם ה' וגו' [תס"ה ?]
תחת ממשלת אדונינו המלך החסיד פרידריך השם יר"ה וי"מ: נדפס פה ק"ק
פרנקפורט דאדרה כבי' התא"ה הער מיכל גאטסלק.
40. [4], ס' דף.

הביאור הוא בערכין, "כ"ב מערכות... נגד כ"ב אותיות התורה..."
עם הסכמת ר' אריה יהודא ליב מקראקא "ולע"ע נתקבל בק"ק בריסק דליטא",
מיום ג' ח' תשרי תס"א. "חתמתי בעברי מדיני פ"ק זאמשט". [וכותב על המחבר:
"באשר הכרתי את תלמידי הותיק התורני מהורר אליעזר ליפמן בהר"ר מנח' מנלי
שהי' תלמידי כמה שני' בימי בחרותו ואח' חתנותו לא מש מתוך האהל... והנה הגם *
שעלה המוסכם שלא ליתן הסכמה לדפוס פשטים ודרושי' מ"מ בודאי לא עלתה ע"ד
איש עני ואביון כזה... שאין לו לפרנס ביתו וע"י זה יוכל להמצי' פרנס' ביתו..."].
הסכמת ר' שאול החונה בק"ק קראקא והגליל, מיום ה' י"א אייר תס"א, פה ק"ק
אפטא; ר' שמעיה בר' אברהם יששכר בער זצ"ל חונה פה ק"ק ברלין והמדינה

מרק, מיום ג', ער"ח תמוז תס"א; ר' אשר הנקרא ענויל בר' דוד זצ"ל מפינטשוף, אור יום ו', י"ד אייר תס"א; ר' יהודא ליב מגלוגא רבתי לע"ע, אור ליום ד', ט' סיון תס"א; ר' מרדכי בר' צבי הירש מלוצק, מיום א', כ"ה שבט תס"א, "בעבר פה דרך זאמשטש"; ר' בנימין זאב וואלף מדעסוי בעל המחבר עיר בנימין, מיום ג' ואתחנן תס"א; ר' יהודא ליב מוולאדוי בר' יעקב פורי' ז"ל מלבוב, מיום ב', ח' חשוון תס"א; ר' יהודא ליב בר' יצחק אייזק זצ"ל מראקוב לע"ע נתקבל בק"ק שידלוב, מיום ה', כ"ו למב"י תס"א; ר' בנימין בר' יהודא ליב כ"ץ משעברשין, מיום ג',

י"ז למב"י תס"א; ר' ישראל בר' יצחק זלה"ה מסטעפאן, בלי תאריך; ר' בנימין זאב סג"ל הורוויץ הנ"ל רבי וואלף סירקש מקראקא בעל המחבר תשובת פנים חדשות, מיום י"ב למב"י תס"א. "הסכמת הדרשן גדול כתונת פסים" ר' יוסף בר' משה מפרמסלא [המחבר... ספר צפנת פענח וספר חלוקא דרבנן וסידור עם פירש כתר יוסף וספר מלחמות השם שהוא מחידושי גמרא ותוספות], לסדר ולפרט וי"ס"ף ע"ו ד"ל ד"ב ר' לפ"ק. "הסכמת הדרשן גדול" ר' שלמה מלובלין, מיום א' ג' אדר שני תס"א.

הקלופון: ע"י הפועל העוסק במלאכת הקודש הועזיר משולם זלמן בן לא"א כהר"ר שמואל פיישיל סגל ממשפחת הורוויץ מק"ק פרנקפורט דאדרה. וע"י הפועל... הועזר אליה' בן כהר"ר משה יצ"ו מק"ק פרנקפורט דאדרה.

35 ספר המדות מאת רבינו יעקב דובנא זצ"ל עם שיורי המדות מאת תלמידו הרב המגיד הדרשן... מוה' אברהם בערוש פלאהם נ"י מ"מ דק"ק שעברשין [קניגסברג?] שנת נודע בשערים [= תרכ"ב] לפ"ק.
80. [3], ק"ט דף. (לדעת בן יעקב נדפס בשנת תרכ"א).

עם הסכמת ר' יוסף שאול הלוי נאטענזאהן אבד"ק לבוב, מיום ב' י"ב שבט תרי"ט; ר' דוב בערוש מייזלש אבד"ק ווארשא, מיום ה' י"ב תמוז תרי"ט; ר' ישע העשיל אשכנזי אבד"ק לובלין, מיום ג' כ' שבט תרי"ט; ר' רפאל יו"ט היילפרין חופ"ק מעזריטש, מיום ד', כ"ו מרחשון תרט"ז [ועל הכותרת: "אבד"ק ביאליס-טאק"]; ר' מרדכי זאב איטינגר מלבוב, מיום ו', ה' טבת תרט"ז; ר' ברוך מרדכי ליבשיץ אבד"ק וואלקאוויסק, מיום ו', ח"י תמוז תרי"ז.

מעבר לשער: "מודעה אחי ורעי! שאלה אחת אני מבקש מכם. הנה זה כמה שנים נאבד או נגנב ספר אחד מספרי מו"ר כתיבת ידו הקדושה. בו כל כתבי הלקוטים מחידושי דרושי מוסר אשר דרש בימי הנוראים ובימי התשובה... ושמעתי כי הוא נמצא ביד דרשן אחד בחבל ווילנא. לא ידעתי מה שמו. ושם עירו. לכן עתירת... כל מי שיהי' לו ידיעה מזה איה נמצא הכרך הזה למהר להודיעני ואשיב לאיש מחירו אשר נתן. וישיב לי את האבדה... אברהם בערוש פלאהם מ"מ דק"ק מעזריטש".

דף א'ה: הקדמה מאת ר' אברהם בערוש פלאהם, עם תולדות המחבר ר' יעקב קראנץ ז"ל.

תוכן הספר: מאמרי מוסר בשערים, על דרך ס' "חובות הלבבות".
ס' המדות תורגם גם ליידיש (בקיצור), ונדפס בוויילנא תרכ"ד (?). לפני הוצאה מאוחרת, משנת תרפ"ד. (טופס בספרית הסמינר מיסודו של שכטר בניר-יוק). וזה השער:

ספר המדות איבערזעצט איין יידיש מאת רבינו יעקב דובנא זצ"ל. יעדער יידען איז בעוואוסט די רייכטונג וואס עס האט אריינגעבראכט אין אונדזערע הייליגע ספרות די ווערק פון רבינו יעקב דובנא זצ"ל און איינער פון זיי איז דער בעוואוסטער "ספר המדות" וואס בעליכט יעדן די אויגען, און יעדער בעקומט פון אים די גרעסטע גייסטליכע פערזענליכע. און צו ליב דעם האבען געפונען פאר נייטיג די חכמים פון פריערדיקע דור איבערזעצען דעם ספר פון לשון הקודש אויף יידיש בכדי די וועלכע באזיצן ניט די העברעאישע שפראך זאלען אויך קאנען געניסען פון אים. אזוי ווי דעם ספר האט מען שוין פון א צייט ניט געדרוקט האב איך געפונען פאר איין חוב קדוש אים איבער צו דרוקען און צו געבען איין ערקלערונג די נייטיגקייט פון אים... פון מיר שמוע'ן בהרב

הגאון מהר"ר יעקב ישראל הלפרין ז"ל מו"צ דפה בעהמ"ח
ספרי מטה שמעון ועוד. וז"ל נא שנת תרפ"ד, בדפוס של שרגא פייבל גאר-
בער, זאוואלגע 25.
80. 96 עמ'.

36 ספר מחנה ראובן חידושים וביאורים... כגפ"ת וישושים... לשיטת הרמב"ם ושאר
פוסקים... כל אלה עשתה ידי הצעיר... ראובן זעליג בהרבני... כמוהר"ר
ישראל אליעזר יצ"ו חד מתושבי קהלה מפוארה מלאה חכמים וסופרים ק"ק
זאמושטש... נדפס בליוורנו... בשנת רק חזק ואמץ [= תקל"ז] לפ"ק.
20. [2], ס"ג דף.

"הסכמות הרבנים... בי דינא רבא דק"ק ליוורנו": דוד מלאך ס"ט: אברהם
יצחק קאסטייל ס"ט: מאיר סנגוויניטי ס"ט. "הסכמת הרבנים... שבק"ק ליוורנו":
חנניה מזל טוב בלא"א יצחק חיים בונדי נ"ע ס"ט: ר' ישראל ב"ר בנימין סרוסי
ס"ט: ישראל בכה"ר משה הכהן זלה"ה ס"ט: איש צעיר אליהו בכה"ר משה הכהן
זלה"ה ס"ט, כולם משנת תקל"ז. ר' שלמה בעל מרכבת המשנה אבד"ק לבוב והגליל.
ה' דוב ["בהגאון ר' אריה ליב אב"ד ז"ל זאמושטש"] ר"מ בלבוב, ר' יוסף
[הויכגעלערנטער] אבד"ק זאמושטש, כולם משנת תקל"ז. "הסכמת הרבנים... דמדינת
איטליא": ר' ישראל בנימין בכמהר"ר ישעיהו באסין זצוק"ל, ר' דוד בכמ"ר אברהם
יצחק הכהן זלה"ה, תקל"ז.

הקולופון: נעשה ונגמר על ידי הפועל העוסק במלאכת הקודש המסדר האותיות
יוסף ב"ר אברהם ז"ל מק"ק פיורדא ועוסק לעת עתה בעיר ליוורנו: ועל ידי הפועל
העוסק במלאכת הקודש המסדר האותיות דוד י"ץ בלא"א המשכיל ונבון כה"ר
יעקב רפאל מילול ז"ל:

מדבריו בהקדמה: "...כל ימי גדלתי בין החכמים המחוברים בדרכי התלמוד
והפוסקים... ויהי כי הייתי בן עשרים... שלו ושאלתי בבית אבי ואמי השם
ישמרם... והחיבור הזה כתבתי בבית אבי נר"ו אך רבות מחשבות בלב איש... כי
אבי יצ"ו ירד מנכסיו ולא היה סיפוק בידו לפרנס אותי ואת בני ביתי... והזכרתי
להרחיק נדוד... ועזבתי את ביתי זו אשתי ובני... ונסעתי... למדינה אחרת להביא
טרף לביתי. וגם שם יד ה' היה עלי לטובה והביאני אל כרכא דכולה ביה ק"ק ברלין
ואל בית נדיב לב ומופלג בתורה הגביר המהולל... החריף... בנן של קדושים כש"ת
כמהר"ר אליהו פרענקיל יצ"ו ושם עינו... עלי... הייתי אצלו כמה שנים
ולמדנו ביחד בעיון רב וסדרתי שם כל לימודי כי היה הפנאי מסכים עמדי לעשות
כל חפצי כי כל מחסורי היה עליו וכתבתי הכל בסדר יפה... וקראתי שם החיבור
הזה על שמי מנחם נהר ובה"ד המר והנאנח מפגעי הבלי הזמן גולה
ומטולטל..."

אח"כ הוא מברך את "גבירי וקציני ק"ק ליוורנו יע"א אשר הגדילו חסדם עלי...
ובחתומים זכין לי ליקח ממנו כל אחד ספרי במיטב כספם אחר גמר הדפוס... וביתר
שאת ה"ה הגביר המהולל המפורסם... ביתו בית ועד לחכמים המשכיל ונבון ירא
אלקים מרבים כ"ש כמהר"ר אלעזר חיי שאלתי א"ל ריקנא סי
נר"ו אשר היטיב עמי בכל מילי דמיטב להוצאת הדפוס..."

37 ספר מי נפתוח... לבאר דברי רבינו משה בר מיימון ז"ל אשר פתח פתח תקוה
בסדר טהרות. ויכתוב משה את כל דברי התורה הזאת על ספר... תארים בשם
פתיחה... אולם, תורת משה חתומה נתנה. אין חזון נפרץ מכאן מי יצאו

הדברים... אי לזאת באתי... ללמוד וללמד. החכמה מאין תמצא... ותארתני את המחברת הלז בשם מי נפתחה... והי' לשני ראשים. הראש האחד... תארתני אמנה. ואת זה לעומת זה נעשה... תארתני פרפר ממאמר (מלכים ב' ה') הלא טוב אמנה ופרפר נהרות דמשק... הצעיר... יהודה ליב הלוי עדיל מילידי ק"ק זאמושיץ... בתוך עמי אנכי יושב פק"ק סלאנים... נדפס פה ק"ק ביאליסטאק בכית ובדפוס הרבני הנגיד המפורסם מו"ה אהרן הלוי הורוויץ נ"י. ותהי ראשית מלאכתי כשנתי אפתח על שפיים נהרות ובתוך בקעים מעינות [= תקע"ו] לפ"ק.

20. [2], ג--ט, ס"ד דף.

הסכמות: ר' ארי' ליב [מבית קצנעלפוגין] אבד"ק בריסק דליטא, ער"ה ניסן תקע"ה; ר' ארי' ליב אב"ד ור"מ דק"ק זאבלודאווי וכעת הראב"ד דק"ק ביאליסטאק, תקע"ו.

38 ספר מים טהורים חבר על משניות סדר טהרות [מס' כלים] ומפרשיו... ונחלק לשני חלקים. חלק אחד... בשם נהרא ופשטא... לחקור במשמעות פשטי המאמרים... ותקוני המעיות אשר נפלו בלשונות רבותינו הר"מ והר"ש. והחלק השני... בשם חריפותא דנהרא. בו יתבארו הלופי שיטות... כל אחד מהקדמונים... ושימת עין ולב גם על דברי האחרונים... דברי הצעיר... יהודה ליב הלוי עדיל בחמנוה הרבני מ"ו משה סג"ל ז"ל. מילידי ק"ק זאמושיץ... תוך עמי אנכי יושב עיר ואם בישראל ק"ק סלאנים... במדינת ליטא. נדפס פה ק"ק ביאליסטאק... בכית ובדפוס הרבני הנגיד המפורסם מו"ה אהרן הלוי הורוויץ נ"י. אתה ד' תקום תרחם ציון בביאת גואל. וכימינו תושע יהודה וישראל [= תקע"ז] לפ"ק.

20. [2], נ/, [2] דף.

39 ספר מנחת זכרון על מסכת עירובין. מורה דרך ונתיבה ב... ים התלמוד... ועוד יתרון לבעל המחבר בחכמת החשבונות אשר להמסכת הלז נחוצות... ה"ה הרב... החכם הכולל... מו"ה וואלף בער שייף... מוזאמושטש בהרב... צבי הירש... בן בנו של הרב... המקובל האלקי מו"ה יואל בעש"ט [בר' אורי היילפרון] בעל מפעלות אלקים מוזאמושטש הובא לבית הדפוס ע"י נכדו הרב... מרדכי רובינשטיין בהרב... דוד צבי... מוזאלקווא... קראקא בדפוס של יוסף פישער שנת לראות טוב [= תרנ"ד] לפ"ק.

Minchoth Sikoron. Druk von Joseph Fischer, Verlag von A. Faust's Buchhandlung, Krakau 1894.

20. [6], ג--סו דף.

הסכמות הרבנים משנת תרנ"ד: ר' יצחק שמעלקיס אבד"ק פרעמישלא וכעת אבד"ק לבוב מיום ד' ויקהל; ר' אריה ליבוש הלוי איש הורוויץ אבד"ק סטריא מיום א' כ"ו אדר ראשון; ר' דובעריש הכהן ראפפורט אבד"ק ראווא מיום ט' אדר ראשון; ר' בנימין אריה ווייס אבד"ק טשערנאוויץ מייב י"ט שבט; ר' מאיר כץ ראפפורט מלפנים אבד"ק ליקאווי ור' יוסף יהודה צוקער מלפנים אבד"ק אפטא, קראקא, ז' אדר שני; ר' חיים אריה הלוי הורוויץ ראבד"ק קראקא מיום ד', ער"ה אדר שני; ר' שלום מרדכי [שיוואדראן] אב"ד ברעזאן; ר' אברהם בנימין קלוגר, בראד; ר' שמואל וואלדבערג אבד"ק יארוסלאוו מיום א', כ"ו אדר.

בדף 3 הקדמה מאת המו"ל. בדף [4] ע"א "מכתב עוז" מבנו של המו"ל, ר'

גדליהו צבי רובינשטיין, ראב"ד זבארז. בדף 5 עמ' א' הקדמת המחבר משנת תקס"ז
ובעמ' ב' הקדמתו משנת תר"ב.

בהקדמתו מוסר נכדו ר' מרדכי רובינשטיין את תולדות המחבר וקורות ימי
חיו:

"הרב הגדול החכם הכולל... מו"ה וואלף בער שיף זללה"ה נולד בעיר זאמושטש
ביום ג' ר"ח טבת תקכ"ח לאביו הרב המופלג הגביר צדיק וקדוש מו"ה צבי הירש
היילפרין ז"ל (ושם שיף הי' לו על שם זר ע"י סיבה וטעם), ובהיותו עוד עלם קטן...

ספר

מנחת זכרון

על מסכת עירובין

מורה דרך ונתיבה במים עזים ים התלמוד לירד תהומות ולתעלות פנינים, תרשיש
שוהם, נופך ספיר ויהלום, אשר מנוגה זיוס יהי מאירת עינים, להבין דבריהם היקרים
מזהב פרוזם, סבאר כל חמרים, בחידושי הנפלאים עמוקים וסחודדים, לא ידלג על
ההרים ולא יקפץ על הגבעות, אך באמרות מאורות דבריו נוסדות, נובעים מסקור
נאמן מים חיים, מווקקת שבעתים, קולע אל השערה, בסברה ישרה, לאמיתת של
תורה, בהבנת דברי רש"י ותוס' ולחיה ולפרש כשפלה נועם צוף אמרוהם על מרכו
האמת בהבונה ודעת, ועוד יתרון לבעל המחבר בחכמת החשבונות אשר להמסכתא
הלו נחוצות, וציוריו המדוקדקים, עין רואהם מבריקים, להורות להם דרך ההלכה,
היה הרב הגדול החריף ובקי החכם הכולל נודע בשערים לאיש דגול מרבבת
בחכמתו וצדקתו וענותנותו גדול מרבן שמו מו"ה וואלף בער שיף ולחיה
מזאמושטש בחרב הגדול צדיק ואיש קדוש יאמר לו מיה צבי הירש ולחיה
כן בנו של הרב הגאון הקדוש המקובל אלקי מו"ה יואל בעשיט ולחיה בעל
מפעלות אלקים מזאמושטש.

חובא לבית הדפוס עיי נכדו הרב וכו' מו"ה מרדכי רובינשטיין בחרב המופלג וכו'
מיה דוד צבי ז"ל מזאלקווא ובעת סתגור בקראקא.
בהוצאת הטיס אהרן פייטש בקראקא.

קראקא

ברפוסו של יוסף פישר (גרףאנסטע 62).

סנת לראות טוב לסיק.

MINCHATH SIKORON

Druck von Josef Fischer, — Verlag von A. Faust's Buchhandlung, Krakau.
' 1894.

הושיבו אותו על ברכי ת"ח בשבת תחכמונים... כי המה ראו חידוד שכלו למעלה מעל כל בני גילו... להבין ולהשכיל ללמוד וללמד, ולקח לקח טוב מפי מורים גדולים, עיר זאמושטש היתה קרית משוב מלאה חכמים וסופרים לא הי' על עפר משלה, ובעת הזאת נראו שם ראשי ההרים ההורים הגאונים המפורסמים הגאון בעל מרכבת המשנה ז"ל והגאון בעל קרבן ראשית ז"ל ולמד אצל הגאון הנ"ל עד הגיע לבר עשרים, והתחיל לזרוח שמש ההצלחה על אוהל מסחרו ועלה מעלה על במתי העושר להיות סוחר הכולל במסחר הבשמים בקריה נאמנה עיר זאמושטש והמחוזות, אז הפריע ממלכתו מלאכת הקודש ללמוד בשקידה כמאז ומקדם. כי הי' מוכרח לראות שלש פעמים בשנה עיר וויען ולייפציג ובראדי, כי משמה הי' רגל מסחרו, עכ"ז קבע עתותיו ללמוד בלילה. והי' צדיק תמים בכל דרכיו וחכם בכל מעשיו ומוקיר ת"ח אוהב ומכבד תלמידי חכמים האמיתים וצדקת פורונו להם הי' בהשכל ודעת. וכמה רבנים מערים הקטנים אשר יחנו סביביו וחיו במצור ובמצוק, הי' נותן להם ארוחתם מדי חדש בחדשו. גם בעת נסיעתו במסחרו לווייען ובחזירתו הי' מסבב נסיעתו דרך ניקלשבורג ולייפניק לראות פני המאורות הגדולים הגאונים שרי התורה מ' מרדכי בנעט זללה"ה ומו"ה ברוך פרענקיל זללה"ה ולפלפל עמם בד"ת, ומים רבים לא יכלו לכבות האהבה בינותם. יום חתונתו היתה אור ליום וא"ו ר"ח טבת שנת תקמ"א ונעשה בר מצוה ביום חופתו, ומאז עד שנת תקס"ט הי' בביתו תורה וגדולה במקום אחד. אולם בשנה הנ"ל כבה נר הצלחתו וירד פלאים ממעלת עשרו וגדולתו, כי אור ליום ג' במדבר ר"ח סיון תקס"ט עשו הפולין מצור על עיר זאמושטש וביום ש"ק ערב שבועות בבקר השכם צעדו עלי שור וילכדהו וישללו כל בני העיר וגם אותו שללו ויצגיגהו ערום כיום הולדו. ביום ג' שופטים תקס"ט יצא מעיר זאמושטש ונסע ללבוב ונתקבל לנהל הקאנטור של הרב הגביר ר' יצחק ראפאפורט ז"ל ויהי שם לערך חמשה שנים. ואח"כ נקרא לעיר קראקא להיות בהקנטור של הרב הגאון מו"ה דוב בעריש מייזלש ז"ל ושם משכנו פה קראקא. עד לעת זקנתו טרם תש כחו פרנס את ביתו בכבוד ופזר נתן לאביונים כאחד הגבירים המפורסמים. ובשנת ת"ר שנתים ימים קודם פטירתו פנה עצמו מכל עסקיו ובחר את המנוחה והמרגוע והתבודד עצמו בחדר מיוחד ולא ראה עוד פני החוצה אך בעת התפלה, והוסיף אומץ בלימודים יומם ולילה לא פסק פומיה מגירסיה, ויסדר את חידושיו על רוב ש"ס. ובשנת תר"ב שבט עלתה נפשו השמימה...

והרב הגביר קדוש ד' מכובד מו"ה צבי הירש הנ"ל הי' מוכתר בשלשה הכתרים עמודי העולם תורה עבודה גמ"ח וצדיק צדקות אהב, צדקת פזרונו עצמו מלספר. הוא בנה בית החולים הגדולה ליהודים בעיר זאמושטש מכספו וזהבו, והי' אפטרופוס מכל היתומים בגליל זאמושטש והי' מעוז לדלים ואב ליתומים לגדלם על ברכי התורה והיראה, והביאם בברית הנשואין לרוב התקשר יתום עם יתומה. גם לעת תש כחו לעת זקנתו נשא המשא הכבדה הזאת על שכמו והי' זאת למורת רוח ב"ב, ועלה בדעתם לדבר עם שר הגליל לקחת זאת מידו וליתנה לידי איש צעיר לימים ולשווא הי' עמלם כי נתן להם כתף סוררת באמרו כל היתומים היאורה תשליכו ואח"כ תדברו עמי ובל תתנו חרב בידי להרגם, כי אין לי בכל המדינה נאמן רוח כמוהו, ובכל עת אשר א"ז הרב וכו' המחבר הנ"ל נשא שמו על שפתו הי' מילתי על לשונו אלא בר חמרא לגבי אבא. מחצבתו הי' מחצבת קודש... הוא הי' בן להרב הגדול מו"ה ר' ישעיהו ז"ל בהרב הגאון המקובל חכם הרזים ובן לחש מו"ה יואל בעש"ט היילפרין זללה"ה בהרב הגדול מו"ה אורי בהרב הגאון איש אלקים המקובל אלקי מו"ה יואל בעש"ט... הזקן... והרב... מו"ה יואל ב"ש בהרב ר' אורי ז"ל הי' חתנו של הגאון החסיד ארון אלקים וכו' מו"ה אהרן צבי בהרב וכו' מ' שמשון הכהן ז"ל חתנא דבי נשיאה הרב הגאון רשכבה"ג רבנו ר' העשיל האבד"ק קראקא זללה"ה.

ובנו הרב ר' ישעיהו הנ"ל הי' חתנו של הרב הגדול הנכבד מו"ה אברהם מייזלש זללה"ה המתיחס עם רבינו הרמ"א זללה"ה. ובנו של הרב ר' ישעיה הנ"ל... מו"ה צבי הירש היילפרין ז"ל הי' חתנו של הרב הגאון הקדוש מו"ה אלכסנדר סנדר זללה"ה בהרב מו"ה אברהם אבלי גינצבערג אשכנזי זללה"ה אשר נהרג על קדושת השם יום ראשון דחג השבועות תק"ב. ואמי זקנתי... אשת... ר' וואלף בער שיף ז"ל מרת לאה היתה בת הרב הגדול מו"ה אברהם בהרב הגאון מו"ה אליעזר בהרב הגאון מו"ה משה חיים האבד"ק לבוב ז"ל (אביו של הגאון מו"ה יצחק ז"ל האבד"ק זאמושטש אביו של הגאון מו"ה יוסף הויכגעלערהרענטער ז"ל בעמ"ח ס' משנת חכמים אביו של הגאון בעל זכרון יצחק ז"ל אבד"ק זאמושטש) בהרב הגאון ר' מענדיל ר' ליוזש חתן הגאון רשכבה"ג מו"ה משה חריף ז"ל האבד"ק לבוב, והוא הי' נכד... רביני המהרש"ל זללה"ה שהתיחס עד... רש"י ז"ל. גם הי' נכד הגאון מו"ה ארי' ליב ז"ל האבד"ק קראקא שהי' נקרא הויכר רבי ר' ליב (אביו של הגאון ר' זכרי' מענדיל אבד"ק בעלזא וחותרו של הגאון בעל בית שמואל ז"ל) בהגאון ר' זכרי' מענדיל שהי' נקרא בימיו ר' זכרי' הנביא וגם הי' נכד להגאון מהר"ם מלובלין ז"ל...

ולדוגמא אציג לפניכם דבר אחד ממפעליו הטובים. הרב הגאון... מו"ה צבי הירש באהנעטר המכונה העלליר בעל טיב גיטין ז"ל נתגדל אצלו והי' תלמידו... הוא הי' אחד המיוחד מאוהביו... אולם מאשר הרב... הנ"ל הי' בגדל הלחץ זו הדחק ולשמע און שמע כי עיר ברוגיל היתה אז בלי מורה ואב"ד, חגר עוז בנפשו ונסע עמו... לעיר ווישניצא למחו' הרב הגאון... ר' ברוך פרענקיל ז"ל אשר הי' שמה אב"ד ור"מ, להראות לו את תפארת גדולתו וגאוונו... ונסעו שלשתם לעיר ברוגיל להפית רוח אש התשוקה בלב המנהיגים והבע"ב ויקבלוהו בכבוד גדול. גם פזר מהונו עבורו סך ארבע מאות רובל לטובת העיר. ואחר עבור איזה שנים קבל מכתב מהרב... הנ"ל כי יש לו דוחק פרנסה, ובעת ההוא בקשו עיר בראדי מו"צ ור"מ ונסע עמו לעיר בראדי, כי הרב הגאון... ר' זלמן מרגליות ז"ל הי' גיסו... כי אשתו השני' אשר נשא בשנת תקס"ז מרת שיינדיל היתה אחותו של אשת הגאון הנ"ל, ובפעולות החכמה הושיבו על כסא הכבוד הנ"ל, ומשם נתעלה וישב על כסא כבוד הרבנות בבאהנאט ואונגוואר, ויש לי לכתוב מעשיות מפעולותיו הטובים כאלה למאות, אולם מהכרח לעשות לזה חיבור שלם...

ויש להעיר לדברי ר' מרדכי רובינשטיין, הוא כותב שר' זאב דוב שיף למד ג"כ אצל הג"מ ר' יהודה ליב מרגליות בעל "קרבן ראשית", זה היה בודאי בשברשין הסמוכה לזמושץ', כי ר' יהודה ליב מרגליות לא היה מעולם לא רב ולא ר"מ בזמושץ', ובימי ילדותו של ר' זאב דוב שיף היה אב"ד בשברשין. ועוד פרט מעניין מחיי ר' זאב דוב שיף: בערך שנת תקע"ב (1812) היה זמן קצר מגיה ספרים בדפוסו של אנטון שמיד בווינה.

וזה נוסח מצבתו:

קבר איש חי ורב תבונה ופעלים הרב המופלג בתורה וביראה החכם המובהק בכל חכמה ומדע איש אמונים על נדיבות הוקם על במדות נכבדות ומעלות נשגבות נודע למשגב מו"ה זאב דוב שיף בהגביר המופלג קדוש יאמר לו מו"ה צבי הירש היילפרין זצ"ל מילידי ק"ק זאמושטש

לב חכמים בבית האבל (לפ"ק) עלי אבד טוב זבדני אל אלים, אבל גדול למידעיו האמללים, לאבדן פרי דורני קודש הלולים, דור לדור ישבח מעשי חכמתו, ויהי ידיו אמונה רק בתורתו, לכתבי חדושי צדיק חוסה במותו, אשר השאיר אחריו

ברכה חדושים על מסכתות רבות ומהמה בכתובים תנצב"ה
יום י"ב שבט התר"ב.

40 ספר מפעלות אלקים בו כלולים פעולות: ע"פ שמות הקדושים והטהורים וסגולות מעולות: ורפואות הטבעיות: לא יערבם כתם אופיר ומרגליות: מוחצב מקורם הוא מכתבי המקובלים הגדולים המפורסמים בכל העולם ה"ה הרב הגדול המקובל האלקי מוהר"ר אלי' בעל שם [מהלם]: וה"ה הרב הגדול המקובל האלקי מהור"ר יואל בעל שם [הזקן מוזאמשט]: וגם מכתבי הגאון המפורסם נשיא אלקים מוהר"ר נפתלי כ"ץ אב"ד דק"ק פוזנא והגליל. ומכתבי רופאי מומחים ובראשם הרופא הגדול המפורסם הרבני מוהר"ר שמוחה: ומכתבי שאר רופאים מומחים אשר עודם בחיים ורופאים שהיו סמוכים לדור הזה שהיו בקיאים בטבע של אלו הדורות. ואגב זה ג"כ פשטים נחמדים בשם איזה רבנים מופלגים בעלי תורות. ואלה מוסף על הראשונים שהוספנו כמה סגולות ורפואות מספר אמתחת בנימין [מר' בנימין בינוש בר' יהודה ליב הכהן]. ומן ספר שרביט הזהב [מר' דוד בר' אריה ליב לידא] כלשון אשכנז: נדפס פעם שנית פה ק"ק טורקא: בדפוס המשובח של הני תרי שותפים ה"ה האלוף הראש הקצין המנהיג הר"ר יהושע העשיל במוהר"ר צבי הירש זצ"ל. נכד של הגאון המפורסם מוהר"ר יצחק אייזיק מטרני גראד: וחבירו ה"ה האלוף התורני הראש המנהיג מוהר"ר שלמה בחקדוש מוהר"ר מאיר הי"ד זצ"ל: לסדר ולפרט לכו וראו פליאות י"י [= תקכ"ז] לפ"ק.⁸⁰ מ"ד דף (ההוספות מס', "אמתחת בנימין" ו"שרביט הזהב" לא היו, כנראה, בדפוס הראשון).

עם "הסכמת הרב... מרא דאתרא דק"ק טורקא יצ"ו ואגפיה... ר' יעקב משה מנחם מענדל בהמנוח... מוהר"ר דוד שמואל שמעלקא זצ"ל שהי' אב"ד דק"ק קראקא והגליל העליון", מיום א' דר"ח אדר שני תקכ"ז.
אחרי כן נדפסה הסכמת ר' יואל בעל שם בר' אורי היילפרין מזאמשט, מיום י"ט סיון, תפ"ה. ההסכמה ניתנה, כנראה, על ההוצאה הראשונה (זאלקווא תפ"ד—תפ"ה) "לאחד מתושבי ק"ק זאלקווי" שהראה לו "כמה כתבי קודש קבלה מעשיות וסגולות... ורפואות טבעיות מקורם מאנשי השם המובהקים... מוהר"ר נפתלי כץ וקצתם מהרב המקובל מוהר"ר אלי' בעל שם ומכתבי א"א זקני הרב המקובל מוהר"ר יואל בעל שם ומשאר אנשי מעשה... ואלו הכתבים באו לידו כחומר בלי צורה. והוא סדרן בסדר נאה ע"פ א"ב... והנה נדרשתי מהאלוף המאסף הנ"ל לעיין בקונטרסים הנ"ל בכל בדק... כדי שיהיו ראויים להעלותם על מזבח הדפוס לחלקם ביעקב ולהפיצם בישראל. ויען כי כונתו רצויה ע"כ לעשות רצונו חפשתי בחיפוש ניירות בכל סדקי הכתבים הנ"ל להסיר כל חרולים... וטעיות... והנה ידעתי נאמנה שרבים וכן שלמים יקראו תגר על הדפסה זו וכן נהירנא שנשאלתי מחכם אחד מחכמי הזמן מה שנתתי הסכמה על הדפסת ספר תולדות אדם ועל הדפסת ספר הקטן זבח פסח [מר' יעקב פסח בר' יצחק] והביא איזה ראיות שלא עשיתי כהוגן ואני מתחתי זרתי לקבליה להשיב אחור כל חלקי הסותר ועל ספיקותיו וראיותיו... הייתי מעלה איזה תשובות מספיקות ואולם מי שימען בהדפסה זו מיטל עליו בראשונה ליישב מדוע הרשו הראשונים הגאונים להדפיס שושן סודות להרמב"ן [!] שהוא... מלא סתרי תורה וקבלה מעשיות... וגם ספר ברית מנוחה [מר' אברהם בר' יצחק מרמון ספרד] שהוא כולו מסוג זה... על פי שמות... ועוד שאר ספרי קבלה מעשיות אשר רבו כמו רבו... בכך ראוי לכל חכם לב להשען על הגדולים הראשונים להחזיק טבותא לה"ה המאסף הנ"ל אשר העירוהו רעיוניו לזכות את ישראל... יישר כחו וחילו..."

בהקדמתו מספר "המלקט" שהגיעו לידו "חבילות כתבי קודש. פעולות וסגולות ורפואות ממקובלים מפורסמים מקצה הארץ ועד קצה הארץ... בכן אמרתי להדפיסם לפרסמם בעולם לזכות בהם בני דרא: ובפרט בעיירות קטנות שאין להם רופאים ואף גם בעיירות גדולות שיש להם רופאים מכ"מ יש בהם זכות לעני שאין ידו משגת לגשת אל הרופא. ואלו פעולות הנ"ל כולם חדשים מקרוב באו לאור ולא שזפתו עין עד הנה..." אח"כ הוא מבקר את הספרים "שנדפסו בעיני רפואות", כי "המחברים ההם טח עיניהם מראות. כי כל אחד נכנס בגבול חבירו... ואין זה אלא כמעתיק נסיב מן הכא ויהיב הכא... ע"כ אין לסמוך היטב עליהם כי אם בשעת הדחק. לא כן החיבור הזה שנלקט מכתבי מקובלים הגדולים מפורסמים הנ"ל. וגם רפואות מרופאים טבעים מומחים... וכל אלה הסגולות והפעולות היה נגד עיני ה"ה המאור הגדול המקובל המפורסם: חכם הרזים ונבון לחש החכם הכולל והשלם כבוד מוהר"ר יואל ב"ש נר"ו בה"ה הרבני מוהר"ר אורי ז"ל מק"ק זאמושט. אשר יצא טבעו בעולם שהוא מומחה לרבים בדור הזה. וממלא מקום אביו זקנו המפורסם המקובל הגדול ר' יואל ב"ש זלה"ה הנ"ל. הוא שם עינו ועיונו בהשגחה פרטית על כל הנוסחאות. והגיה כל הטעויות. והמפורסמו' א"צ ראייה שאין בודקין אחריו: וכבר ספרו לנו אנשים נקיים הדעת שבירא"ה של"ם וביחוד ספר לי הרב המוכיח הגדול דק"ק זאמושט: ה"ה הישיש מוה"ר בער נר"ו... שראו כמה פעולות גדולות ונפלאות מאד אשר פעל ועשה... ר' יואל ב"ש... ובכל אשר יפנה יצליח בע"ה. וגם אנכי ראיתי בעיני ענין פלא מאד מה שפעל ר' יואל ב"ש... ומעשי ידי להתפאר ת"ל. אך שאין רצונו לפרסם מעשיו ורזוהי כמן. ואינו נוהג כמו שעשה זקנו... ר' יואל ב"ש ז"ל הנ"ל שהיה עושה מעשיו בפומבי וכן שאר בעלי שמות: ולא כן הרב... מ' יואל בעל שם נר"ו הנ"ל. שהוא מצניע דרכיו ועניניו. ובודאי אם היה עושה מעשיו לעיני כל ישראל היו מתמיהים. כי הוא מפליא לעשות. ושמעתי מהרב המאה"ג המקובל... מהר"ר פסח ז"ל שהיה מגיד מישרים דק"ק זאלקווי ששאל את רבי יואל ב"ש... מדוע הוא עושה הכל בסתר. והשיב שהוא מתחבא מן הקנאים המתקנאים בו. שהרי בלאו הכי מתקנאים בו מאד. ומכ"ש אם היה הולך בגדולות ונפלאות בפרהסיא. ואע"פ כן זכה לו מן השמים שנתרפסם שמו בכמה מדינות. כאשר הגידו לי כמה אנשים חשובים שבאו מארץ אשכנ"ז. ואפילו בארץ ישמעאל שמו נודף כאפרסמון ומקשקש כפעמון. בכן נקוט כלל זה בידך מאחר שהרב... רבי יואל בעל שם... הגיה את הכתבי' בכן ראו לסמוך עליהם... כ"ד זעירא דמן חבריא דפה ק"ק זאלקווי עיר וא"ב [= ואם בישראל] יע"א:."

הספר "מפעלות אלקים" נחשב, כידוע, לספר אנונימי ואינו ידוע שם מחברו. "המלקט" של כתבי המקובלים והרופאים הסתתר עצמו תחת השם "זעירא דמן חבריא דפה ק"ק זאלקווי". לדבריו בהקדמתו הגיה ר' יואל בעל שם מזאמושט את הכתבים "ושם עינו ועיונו בהשגחה פרטית על כל הנוסחאות". אולם אין כל ספק ששייכותו של ר' יואל בעל שם בר' אורי לספר זה היא יותר מזה של מגיה פשוט. ודבר זה נרמז גם במלים האחדות שנחרתו על מצבתו שראיתיה מאז בבית העלמין הישן בזאמושט. וזו נוסחה: "לכו חזו מפעלות אלקים אשר שם שמות בארץ ה"ה יואל במ' אורי..."

מתולדותיו לא נודע לנו הרבה. נולד בזאמושט בשנת ת"ן בערך, וכאן חי ופעל כל ימיו(*). הוא מילא מקום זקנו בתור "בעל שם" ורופא. ולעדות "המלקט" בהקדמתו "יצא טבעו בעולם שהוא מומחה לרבים בדור הזה." וגם זקני עיר זאמושט

(*) וטעות היא מה שכתוב ב- The Jewish Encyclopedia 6, 324, והדבר הולך ונשנה ב- The Universal Jewish Encyclopedia 5, 296.

סיפרו שאנשים ונשים צבאו תמיד על פתח ביתו לבקש ממנו סגולות ורפואות למחלתם. היה גם גאון בנגלה, ובהכותרת שעל הסכמתו לספר "נצח ישראל" מ"בעל בריתו" ר' ישראל מזאמושטש, מתארהו זה האחרון בשם: "הגאון המפורסם". ידע גם שפת לטין וקרא בספרי "אפוקראטוס וגאלינוס". השתמשותו בשמות ובלחשים גרמה לו התנגדות גדולה, ובדברי "המלקט": "שהוא מתחבא מן הקנאים המתקנאים בו... מאד..."

כזכור הוא נפטר ונקבר בזאמושטש. את שנת ויום פטירתו לא יכולתי אז להעתיק ממצבתו מפני שהיתה כבר שקועה באדמה. לדעת ר' יוסף לונשטיין בספרו "דור דור ודורשיו" (ווארשא, תר"ס), נפטר בשנת תקכ"א, ואין זה נכון, מגני שבהסכמתו על ספר "הלכות עולם" שנדפס בשנת תקט"ז (*). הוסיף המחבר לשמו של ר' יואל בעל שם את המלה ז"ל [זכרונו לברכה], הרי מפורש יוצא שאז כבר לא היה בחיים.

הניח אחריו בן ר' ישעיה המוזכר ע"י ר' יעקב עמדין בס' "תורת הקנאות". נכדו היה ר' וואלף בער שיף בעל ס' "מנחת זכרון" (ראה מס' 39).

41* מראה כהן, ר' יששכר בר' דוד הכהן מזאמושטש. קבלה בעניני רוח הקודש, נבואה, מלאכים, שדים וסוד הגלגול. זאלקווא, תק"ג. 40.
בן יעקב (מ', מס' 2215) ופרידברג (הוצאה שניה, תל-אביב תשי"ב, מ', מס' 3561). כנראה הוא על-פי הרשימה הידועה של וונדרכאר ב"ליטעראטור-יבלאט דעם אריענטס", שנה ט', עמ' 707, ועד היום לא נודע טופס מספר זה. השווה ג. שלום ב"קריית ספר", שנה כ"א, עמ' 295.

**42 ספר מרכבת המשנה והנה ארבעה אופנים איפן אחד אצל... הנשר הגדול... רבנו משה בר' מיימון זצוק"ל... חידושים... על... הלכות שבת והלכות עירובין והלכות שביתת עשור והלכות י"ט כסדר לישב ולתרץ השגות האשל הגדול הראב"ד זצוק"ל והערות המפרשים הראשונים והאחרונים... ואופן אחר... נכבדות מדובר בו על מקומות רבים מס' זרעים וס' טהרה וכמה... חידושים מלוקטים על הי"ד ספרים... לפני השלישי... קונטרס אחרון על השיטה דשמונה עשר דבר גזרו בו כיום... ואופן אחר... מגדנות... ופרפראות לחכמה חולין שנעשו על טהרת הקודש לפרש בהן איזה מקומות מדברי חז"ל בקראו שמו קונטרס ברכות בחשבון... חיברו הרב... שלמה [מזאמושטש] אבד"ק חעלמא. נדפס פה ק"ק פרנקפורט דאדר... בבית ובדפוס של האדון דאקטער ופראפערס גרילא ותשלם מלאכתו שנת תקוה [= תקי"א] לפ"ק.
20. [4], ה—קכ"ח, י"ח דף.**

"הסכמת הגאונים חכמי אשכנז": ר' דוד אבד"ק ברלין, תק"י ("פפד"א ביומא דשוקא"); ר' יעקב הלוי איש הורוויץ אבד"ק גלוגא רבתי מיום ד', כ'סיון, תק"י; ר' גרשון ראב"ד ומ"צ ב"ק פפד"א מיום ו', י"ג תמוז, תק"י.
"הסכמת הגאונים חכמי פולניא": ר' דוד הוא הקטן שמואל שמעלקא אבד"ק קראקא והגליל העליון מיום ב', ז' סיון, תק"י ("פה ק"ק זאלישיץ"); ר' חיים הכהן רפאפורט אבד"ק לבוב מיום ג', ג' תמוז, תק"י; ר' מרדכי אבד"ק ליסא מיום ד', א' סיון, תק"י; ר' אברהם בר' יצחק הכהן מזאמושטש אבד"ק טארלא (גיסו של המחבר), מיום ב', ר"ח אב, תק"י.

43 ספר מרכבת המשנה חלק שני... אשר חיבר הרב... שלמה זלה"ה אב"ד ור"מ דק"ק

(*) ראה מספר 18 ברשימותנו.

לכוב... החלק הזה אופן מרכבותיו הולך וסובב על כל הי"ד החזקה להרמב"ם ז"ל... לישיב ולתרוץ כל ההשגות... הראב"ד זלה"ה אשר לא באו בחלק הא' והמה אלפים קכ"ח וגם שאר הערות המפרשים הראשונים והאחרונים אשר תשיג ידם על הרמב"ם ז"ל... נדפס פה שאלוניקי... בדפוס היקר והנעלה חלקת מחוקק כה"ר מרדכי נחמן בשנת מרכבת המשנה אשר לו [= תקמ"ב].

20. [1], נ"ג, ק' דף.

44 ספר מרכבת המשנה חלק שלישי והוא הנפרד מהלק שני... ויען כי רב מאד מחנהו וגדול כבודו כי על כן ל"ו יחצו לשתי ממלכות שני עושה שלישי... נדפס פה שאלוניקי... בדפוס... כה"ר מרדכי נחמן... בשנת מרכבת המשנה אשר לו [= תקמ"ב].

²⁰. [1], רי"ז, סכ"ב, [1] דף.

מתולדותיו:

ר' שלמה נולד בזאמושט לאביו ר' משה בשנת תע"ז (1717) בערך. למד ונתחנך בעיר מולדתו, ועסק גם כן בלימוד חכמות אחרות, כמו החשבון, האלגברה, ההנדסה, התכונה, הטבע, הפילוסופיה, הדקדוק וההגיון (1). אחיו ר' דוד ור' חיים, מחשובי תושבי זאמושט וסוחריה, עזרו לו מהונם לשבת במנוחה ולשקוד על דלתי התורה (2). התחתן עם בתו של הגביר המפורסם ר' משה פרנס מליסא, וישב שם זמן מה (3).

בתחילה שימש אב"ד בעיר חלם, ועל שמה נקרא ר' שלמה חלמא. כאן, כנראה, בהיותו כבן שלושים ושלוש שנה, השלים את החלק הראשון מספרו "מרכבת המשנה". אחרי כן נתמנה ל"רב הכולל דגליל אורדנצייא" (4). באותו זמן, לפני שקיעת שמשו של האבטונומיה היהודית בפולין, לקח ר' שלמה ז"ל חלק פעיל בעבודת "ועד ארבע ארצות", ושמו חתום על כמה תעודות חשובות של הוועד (5). פעם אפילו כ"נבחר מגליל פוזנן"; ופעם כ"נבחר מתשע קהלות" (6).

(1) ראה הקדמנו ל"מרכבת המשנה ח"א.
(2) בפרוטרוט ראה דמביצר כלילת יופי, ח"א, עמ' ק"מ—קמ"ד; בובר, אנשי שם, עמ' 209—202 ועמ' 249. אגב, אחותו מרת שינדיל היתה אשת ר' אברהם הכהן בעל "בית אברהם" (ראה מס' 12).
(3) ראה 318—329 Lewin, Geschichte der Juden in Lissa.
(4) כן נקראו אהוזות הנראה זאמויסקי מסביב לזאמוישטש: Ordynacja Zamojska.
כנראה הוא היה הראשון וגם האחרון לשמש בתפקיד של רב הגליל בכבר. את שמו בתור רב הגליל אנו מוצאים חתום בשו"ת מחותנו ר' חיים כהן רפפורט (אהע"ו סי' ע"א): "הק' שלמה בה"ס מרכבת המשנה ה"ה הרב הכולל דגליל אורדנצייא". אגב, מעניין שתשובה זו היא בעיקרה חקירה פילולוגית היאר לכתוב בגיטין שם העיר: זאמשץ; זאמשטש; זאמושטש; וזאמוישטש; ואמושיץ; (ובפנקסאות ישנות של סופרי הגליל המובהקים נכתב זאמשטש); וזאמושט; וזאמשץ ("האשכנזים כותבים זאמשט"). דעתו הוא לכתוב "זאמשץ דמתקריא זאמושטש".
הן אמנם במקום אחר, בתשובתו בדבר הגט מקליווה בס' "אור ישראל" (סי' י"ג), מיום ה' י' טבת תקכ"ח, הוא חותם: "שלמה בה"ס מרכבת המשנה הרב הכולל דק"ק זאמשץ וגליל אורדנצייא". המלים: "הרב הכולל דק"ק זאמשץ" קשה להולם כי ר' שלמה מעולם לא היה רב בזאמושטש, ובשנת תקכ"ה, כידוע, שימש שם ברבנות ר' יעקב יצחק הוינגלרנטר. אגב בעל "משנת חכמים". ור' שלמה בעצמו, בראש תשובתו הנ"ל לר' חיים כהן רפפורט, כותב: הן "הי' למראה עיני תשובתי הרמתה אשר הוד כ"ת לה"ה הרב הגאב"ד דפה ק"ק זאמשץ".
(5) ראה היילפרין, פנקס ועד ארבע ארצות (ירושלים תש"ה), סי' תנ"ו, עמ' 334, סי' תרע"ו, עמ' 360; סי' תשי"ד, עמ' 389; סי' תשכ"ג, עמ' 397.
(6) על המונח "תשע קהלות", שם סי' תשכ"ב, עמ' 391—393.

בשנת תקל"א (1771) נבחר לאב"ד ור"מ דלבוש והגליל. אולם רק שש שנים שימש שם ברבנות. כי בשנת תקל"ז (1786) הסתלק מעליו את עול הרבנית והחליט לעלות לארץ ישראל. הוא לא זכה, כנראה, להגיע למטרתו הנכספת, כי בדרכו לארץ ישראל מתעכב בסלוניקי להדפיס את שאר חלקי ספרו "מרכבת המשנה", ופתאום באמצע ההדפסה, נפטר שם ביום ו', כ"ז תמוז תקמ"א. ואחד מגבירי סלוניקי, ר' יוסף צלמונא, התנדב להשלים את הדפסת הספר שיצא לאור בשנה שלאחריה. לדעת חוקרים אחדים כן הגיע ר' שלמה ארצה וישב זמן מה בטבריה, ומשם נשלח בשליחות לתורכיה ונפטר בדרכו בסלוניקי (7).

מלבד חיבוריו הנדפסים (8) השאיר אחריו בכ"י תשובות "לב שלמה" (9); "חוג הארץ" על גבולות ארץ ישראל (10); "קהלת שלמה", חידושים על הש"ס ודרשות (11), וספרו העצום "עשרה שלחנות" על ארבעה חלקי השלחן ערוך (12).

45 ספר משנת חכמים ואלה המצות אשר ניתנו במהות. לאבי כל הוזה... כאשר נמנו וגמרו תרי"ג מצות נאמרו למושה: ולנו היא מורשה. ולבאר במדה גדושה. כל דברי המחברים אשר הליכות עולם להם... ת"ה בה"ג והרמב"ם [בס' המדע] והרמב"ן והסמ"ג והסמ"ק ושאר מחברים ז"ל שביארו בכל אותיות. לומר הללו דברי תורה והללו דברי סופרים... ובאתי להבין שמועתן כביאור **יבין שמועה**. וברוך הנותן ליעקב כח. לזכות לדון בדברים כתלמיד הדן לפני רבותיו... ולזכות לרב טוב הצפון **צפנת פענח**. חברתי אני הצעיר **יוסף** [הוכנלרנטר] באא"מ הגאון המפורס' המנוח מהור"ר **יעקב יצחק** זללה"ה היושב בשכנת תחכמוני ק"ק זמאשטש יע"א: לעמבורג תחת ממשלת אדונינו הקיסר רומישר אונגריין פיהם גאליציאן עט לאדמיראן קיניגליכה אפאסטלישי לעאפאלדים השני יר"ה: בדפוס מהור"ר שלמה יאדיש רפאפורט ותהי ראשית ממלאכתי מלאכת הדפוס שנת ופתחון פה אתן לך בתוכם וסימנא מלתא לסדר ולפרט **לא תוסיף ולא תגרע** ממנו לפ"ק [= תק"ן — תקנ"ב].

20. [11], י"א — קנ"ד [צ"ל קנ"ה] דף.

בדף קכ"ה עמ' ב' — קל"ח עמ' א': "קונטרס מעלות המדות על מ"ע מספר המדע" [וספר אהבה]. בדף קל"ח עמ' ב' — קמ"ט עמ' א': "קונטרס ח ו ט ה מ ש ו ל ש... חידושים וביאורים על לשונות הפוסקים מהרבנים המופלגים בני הגאון המחבר נר"ו: חתנו ר' משה בר' צבי הירש אב"ד ור"מ דק"ק גלוגא רבתי, ובניו ר' חיים ור' יצחק. — מדף קמ"ט עמ' א' עד סופו: "מפתחות החיבר ומהדורא בתרא".

הקולופון בסוף הקונטרס "מעלות המדות": "השלמתי ח"י כסליו החיבור הזה על יד הגדולה והחזקה להרמב"ם ז"ל [= תקנ"ב] לפ"ק." ראה "מחקרים ביבליוגרפים" מאת אריה טויבר, ירושלים, תרצ"ב, עמ' 66.

(7) שם, עמ' 529. והשוה מרגליות, סיני, כרך ל"ג, חוב' ז'—ח' (ירושלים, תשי"ד), עמ' צ"ד.

(8) ראה להלן מס' 64, 65, 67.

(9) היו בספריותו של האדמו"ר ממונקאטש זצ"ל. והשוה הקדמתו לספרו "שלחן עצי שטים" (מס' 64), ושם נקרא הספר בשם אחר.

(10) ראיתיו כאן בניריוק.

(11) ראה הקדמתו לספרו הנ"ל (מס' 64). והשוה מרגליות, שם, עמ' צ"ג.

(12) כרכים אחדים היו בהספריה של הקהילה העברית בלבוש. מרגליות, שם. ועל שאר הסימנים מחלק אהע"ז נמצא בירושלים.

מתולדותיו:

נולד בזאמושטש בשנת ת"ק. אביו ר' יעקב יצחק אב"ד דשם. היה בנו של ר' משה חיים אבד"ק לבוב, ואמו היתה בתו של פרנס הועד דארבע ארצות ר' אברהם ר' חיימ'ש מלובלין. למד אצל אביו, והיה מחונן בתפיסה מהירה ובזכרון נפלא, וספג לתוכו אוירה המחכמת של עיר מולדתו, שהיתה אז מלאה חכמים וסופרים. בן ארבע עשרה שנה נשיא אשה מרת צפורה בת דודו, אחי אמו, ר' יעקב חיים אבד"ק לובלין. בהיותו בן שבע עשרה שנה כבר נדפסו חידושי בראש ספר "זרע אהרן" לר' עזריאל בר' אהרן מזאמושטש, בשם: "חידושי מהר"י". בשנת תקי"ח נתקבל לאב"ד בעיר ימפלי. בשנת תקל"ב, ביום ג', ד' לחודש ניסן, נפטר אביו, ואז עטרוהו קהילת זאמושטש בכתר הרבנות למלא מקום אביו. במשך זמן רבנותו נתעלה מאוד כבודה של העיר. יסד שם ישיבה ובין תלמידיו היו הגאונים המפורסמים ר' שלמה קלוגר, ר' צבי הירש הלר ועוד.

זקני זאמושטש סיפרו שאצלו היה תורה וגדולה במקום אחד. לא התפרנס מרבנות. ירש הון עצום מזקינו ר' אברהם ר' חיימ'ש ומזקן אשתו ר' יצחק חזק רופא ("פורטיו דאקטאר"). את משכירתו חילק לתלמידיו העניים.

בשנת תק"ן, אחרי פטירת גיסו ר' שאול אב"ד דקהל אשכנזים באמסטרדם, נקרא ר' יוסף הויכגלרנטר למלאות מקומו, ולא נענה לבקשתם. וכן אחרי פטירת ר' יצחק הלוי אבד"ק קראקא והגליל, בשנת תקנ"ט, נקרא לשבת על כסא הרבנות דשם, וגם כן השיב פניהם ריקם, כי לא רצה לעזוב עיר מולדתו. כל כך היתה חביבה עליו עיר זאמושטש על לומדיה וחכמיה.

שלשים וחמש שנה ישב על כסא הרבנות בזאמושטש, ונפטר שם ביום ר"ח ניסן, בשנת תקס"ז.

הניח אחריו שני בנים. הבכור ר' חיים היה אב"ד באוסטרובצה, הרבועוב וגרבוויץ, ונספה שם במגפה ביום כ"ד אדר תקס"ט, ביחד עם אמו ואשתו ובנו, ולא נשאר לו רק בן יחיד, ר' משה יעקב, שנתגדל בבית דודו בזאמושטש.

בנו השני ר' יצחק, בעל "זכרון יצחק", מילא מקומו של אביו בתור אב"ד ור"מ בזאמושטש.

גם בת היתה לו, מרת פייגלה, אשת ר' משה אבד"ק טומאשוב, מחוז לובלין, בנו של ר' צבי הירש אבד"ק אה"ו, בעל "תפארת צבי".

ר' יוסף הויכגלרנטר ז"ל השאיר אחריו בכתביד ספר "אותות למועדים", פלפולים בדרך שו"ת על הלכות שבת ומועדים; והוא חלק שני מחיבורו "משנת חכמים", ולא נדפס. (ראה הקדמת בנו לספרו "זכרון יצחק". וכמדומני שהכ"י היה נמצא בבית המדרש הגדול בזאמושטש).

46 ספר נזד הדמע הכינו וגם חקרו חד מגדולי זמננו אכיר האכירים. דורש טוב לעמו ודובר שלום במישרים. כתוכחת מגולה ואהבה מוסתרת דבריו סדורים. כבוד שמו מפארים נודע בשערים. ה"ה הרב המופלג המפורסם חכם הכולל נ"י כמוהר"ר ישראל במהור"ר משה סג"ל זצ"ל מזאמשט: נדפס בדיהרנפורט... אונטר דירעקציאן כהר"ר זלמן ק"ב מברעסלויא בשנת תקל"ג לפ"ק. 160. [1], כ"ט [צ"ל ל'] דף.

מדפוס זה יש גם מהדורה אנונימית, בלי שם המחבר על השער, ואחרי המלים: "דבריו סדורים" כתוב לאמר: "ומרוב ענותנותו לא הניח להזכיר שמו על הטוב בשערים. רק עיניכם תחזנה משרים. שהיה המחבר בעל הנפש ומהדר מן המהדרים. לעורר לבבות העברים. ולפקות עיני העורים. אשרי השומע ועל דלתי פתחו ישקוד באלו הנאמרים..."

ויש גם טופס שלישי מדפוס זה עם שם המחבר, אבל במסגרת אחרת ובסידור אחר של העבר לבד (טופס בספרייתו של האדמו"ר מליובאוויטש בניו-יורק).
 תוכן הספר: ד' מאמרי תוכחה במליצה חרוזית על חטאת בני דורו במשא ומתן שלא באמונה, אהבת הממון והמותרות, ובכלל על העבירות שבין אדם לחבירו. "שוד אקרא ואעזר זעקת שבר — כותב הוא בהקדמתו הקצרה — ועל ריב ה' אתעבר. על הרי נשפה נס ארי'. לאמור שמעו העברי'... כי אש יצאה מחשבון... ותקד באפי. ותלהט מוסדי גופי. וסביבותי מאוד נשערה... אין מתום בבשרי. ועלה משאת מכל איברי... עד שמפי לפדים יתמוטטו... ושלחבת י' עולה מאליה. למשך עצמי ואחרים עמי. נר לרגלי ואור לנתיבותי בני עמי. ונפשי יצאה בדברי. ליסר שארי. ועם גויתי. קהל עדתי. כי לא יכולתי לכלוא הרוח העצור בבטני... עד כי יצא ויגע בפנות אנשי הזמן... לא אשא פני איש ואל אדם לא אכנה. אחת דברתי ולא אשנה. ולא אחוש לקול מלחשים וחובר חב'ר. את אשר ישים ה' בפי אותו אדבר."
 ראה ח. ליברמן, כיצד חוקרים חסידות בישראל (ב), "בצרון", חוברת תמוז-אב, ניו-יורק תשט"ו (ובהדפסה מיוחדת).

47 נחלת חמשה על חמשה חומשי תורה. חלק ראשון בראשית-שמות פרפראות לחכמה בנוים על דברי רבותינו... ז"ל... חובר מאתי חיים משה גאסטינסקי מ'זאמושטין בלאאמו"ר... יצחק איזשע זצ"ל מלאדו. ניו יארק (מוינעשטער פאבלישינג קאמפ.) שנת תש"ט.

80. [4], 5—8, [1], ב—קעט, [3], קפג—קפה, [1], קפז—רכג עמ'.

הסכמות משנת תש"ט: ר' שמעון שלום קאליש האדמו"ר מאמשינאו, ברוקלין, נ. י.; ר' משה יחיאל עפשטיין האדמו"ר מאזשעראוו, בראנקס נ. י.; ר' אברהם בנימין זילבערבערג, אבד"ק פיטסבורג.

בעמ' קפג-רכג עם שער מיוחד: "קונטרס ת פ א ר ת מ ש ה קטעים אחדים מתירושי ודרושי... מוהר"ר משה חיים בלום וצלה"ה אבד"ק פשייטש, פאדעמביץ, זאמושטין... [חותן המחבר. הרב האחרון בזמושץ'. נפטר בתוך הגולה בסיביריא, בעיר אטשינסק, אור ליום ג' פ' ויצא, ט' לחודש כסלו תש"ג].

בהקדמתו להקונטרס "תפארת משה" מוסר הר"ר חיים משה גאסטינסקי ז"ל פרטים אחדים מתולדות ימי חייו האחרונים של חמו הג"מ ר' משה חיים בלום ז"ל, רבה האחרון של זמושץ' (עיר ישנה):

...ביותו צעיר לימים כבן כ"ה שנה נתמנה לרב ואב"ד בעיר פ ש י ט ש והי' שם כחמשה שנים, ואח"כ בחרו אותו אנשי עיר פ א ד ע מ ב י ק והגליל לרב ואב"ד בעירם, ושם נהל את עדתו כ"ד שנה. ואח"ז נתקבל לרב ואב"ד בעיר ז א מ ו ש ט ק והגליל מחוז לובלין. ובמשך כל הזמן הזה עסק הרבה בתורה וחסידות, למד ולימד שיעורים עם תלמידיו הרבים ורבים מגדולי הרבנים פנו אליו בשאלותיהם... וכתב חיבורים רבים להלכה ולמעשה וגם על סדר המסכתות, ואיזה מהם כבר היו מסודרים לדפוס, ובעזה"ר נאבדו כל כתביו בעת שהלכנו בגולה אחר גולה ע"י הרוסים ליערות סיביר, והכתבי קודש השאיר בזשולקווע אצל הגה"צ הר"ר צבי רימאלט הי"ד אב"ד דשם, מחמת שהי' ירא ליקחם אתו כמובן. וא"א לתאר על הכתב את גודל העגמ"נ ורב האנחות שפרצו מלבבו תמיד וממש נד שנתו מעיניו על שלא לקח אתו הכתבים פרי מעללו כל ימיו חייו שהיו חביבים אצלו מאד, כי מגמתו וחפצו הי' לראות חידושי תורתו נדפסים ויוצאים לאור עולם, ולב יודע מרת נפשו, כי במות הקדושים בזשולקווע ע"י הרשעים האורזים ימ"ש, נחרבו כל בתי היהודים ובתוכם גם בית הרב אב"ד הנ"ל אשר בו היו הכתבים מונחים. ובמשך זמן היותו

בסיביר סבל הרבה מאד בגוף ובנפש בחוסר ספרים ונייר לכתוב חידושי תורתו אשר הי' תמיד כמעין המתגבר, והי' מיצר מאד בצרת קרובים ורחוקים בשמעו ממצב בנ"י באירופה, ובפרט בבוא הידיעות האיומות שעשו הפרעים ימ"ש בכל אתר בואם, וכל דיבוריו עם המסובים ולהפליטים שבאו אליו היו אודות הגאולה העתידה וניחם אותם ברמזים שונים בגאולת ישראל בב"א, וקצת מרמזיו רשם בכתב, אך בקיצור לזכרון דברים, אבל לא זכינו להנות עוד מאורו ולהרחבת דבריו אלה, כי בעוה"ר נטרפה עלינו השעה, ולבו אשר היתה מאד דוה בצערם של ישראל עמדה מלכת, וגברו העליונים על התחתונים ונשמתו הקדושה עלתה בסערה השמימה פתאום באמצע אמירת המזמור שיר המעלות ממעמקים, באור ליום ג' פ' ויצא, ט' לחודש כסלו, שנת תש"ג, בעיר אטשינסק סיביר, ונקבר שם למחרתו בבית החיים היהודים תנצב"ה... וכשעזר לי השי"ת לבוא בשלום לארצה"ב אמרתי לעשות רצון צדיק ולקטנו מהיר" חונים שערי תורה המו"מ בפלפולא של תורה שהי' למו"ח הגה"צ זצ"ל כשהי' צעיר לימים עם גדולי התורה שהיו אז, גם כל דבריו אשר רשם בקיצור בהיותו בסיביר... ואף שכל זאת היא רק קטעים אחדים מדרוש ופלפול של כבוד גדולתו זצ"ל, אעפ"כ לא מנעתי מלהביאם בדפוס, כי יודע אני שרצונו וחפצו הי' להביא לאור עולם את חידושי. וגם קראתי את הקונטרס הנוכחי "תפארת משה" כשם שקרא המחבר זצ"ל לספרו אשר הי' בראשונה מסודר לדפוס..."

***47א. נטע שעשועים, ר' אברהם נתן נטע בר' משה מייזלש [מזאמושטש]. חדושי מסכתות הש"ס. ניוויוט, תצ"ה.**
40. 20 דף.

על-פי בן-יעקב, "אוצר הספרים", עמ' 398, מס' 166 ופרידברג, "בית עקד ספרים", מהדורה שניה, תל-אביב, תשי"ד, עמ' 724, מס' 407.

48 ספר נצח ישראל התקבצו הגבירים הכבירים. והאספו התיירים הטהורים. הכו אלי הסגנים ההוגנים והאזינו עדי יושבי על מדין החורים תהורים. שמעו נא המא"ורים המורים. התמהמהו ותמהו חכמי למד הישרים. התנערו והתנחרו אנשי שם הגבורים. שיתו לבכם לחבורי. ושתו איש מי באר באורי. היא הכאר נוכעת מים שיטת התלמוד בבלי וירושלמי והנלווים אליהם כמו התוס' והרמב"ם וגדולי הקדמונים במקום אשר המצא ימצא לעורר בדבריהם על קושיות גדולות ותמיהות עצומו' ובישוב הדברי' הקשים המתמהי' אשר בחיקם טמונים. חדשי' גם ישני'. ובכלל מן הקשות שבקושיות הראב"ד וזולתו על הרמב"ם. לא את הפשט מכלבל. ולא על הפירושים קובל. לא כרם ה' מחבל. ולא צור ישועתו מנבל. אבל כל הדברים קבועים. כמסמרות נטועים. נטויים בשרד הסברות היישרו'. ועל עמודי עומק העיון משוחים בשר. ובראיות אמיתיות סמוכים לעד עשויים באמת ובישר. חברתי אני הצעיר ישראל כמו' **משה סג"ל** מבוכרקי אח"ד שבהמלמדים בישיבה בזאמשט. והו' מקמ' קמ' דממי ועוד ידי נטויה על יתר חיבורי לעת מצוא די הוצאות הדפוס אי"ה. תחת ממשלת אדונינו המלך פרידריך שני ה' יר"ה ויתנשא מלכותו אמן בשנת וגם נצח ישראל לא ישקר [= תק"א] לפ"ק: נדפס פה ק"ק פרנקפורט דאדרה:

20. [1], נ"ה, [1] דף.

עם הסכמת ר' משה נר"ו [בר' אהרן זצ"ל מלבוב] אב"ד ור"מ דפ"פ דאדר והמדינה, מיום ד' ז' תמוז תק"א; הסכמת ר' אריה ליב חונה ק"ק לבוב והגליל

ומצ"פ בק"ק גלוגא רבתי [ועל הכותרת: «כעת אב"ד ור"מ דק"ק אמשטרדם»]. מיום ראש חדש מרחשון ת"ק [בעוברי דרך ק"ק זאמשט"]; «הסכמות הנהו תרי גיסי: ר' אריה ליב [בר' יחיאל] מלובלין החונה בק"ק זאמשטש, מיום ב', ט' סיון תצ"ט [ועל הכותרת: «הרב המנוח... שהיה אב"ד דק"ק זאמשט»]; ור' יוסף בר' אביגדור נר"ו אב"ד ור"מ דק"ק טרניגראד ואגפיה, מיום ו' עש"ק, ר"ח חשון תק"א; הסכמת ר' [יעקב] יצחק [הויכגלרנטר], «החונה פה ק"ק זאמשטש יצ"ו לע"ע», מיום ג', כ"ה ניסן תק"א.

בדף ג' עמ' א', למטה: «הקדמת והסכמת המה"ג הגאון המפורסם מהור"ר יואל ב"ש [= בעל שם] מזאמשט בעל ברית המחבר, ובה נאמר: «שמים לרום וארץ לעומק ולב החכם המופלא המחבר הזה אין חקר. נצ"ח ישרא' ל' לא ישקר. ה"ה חד מן קמא"י דקמאי... סיני ועוקר הרי הרים. בנגלות ובנסתרים. התוכן הגדול נ"י פ"ה ע"ה. השלם והכולל כבוד מוהר"ר ישראל מיקירי קהלתינו יצ"ו אשר חבר כמה חבורי' מופלאי' ומסולאי' מכתם אופיר כאש' היו למראה עיני חדושי' בחריפות ומתיקות מדבש ונופת צופים בשיטת התלמוד. עלה שמים ויר"ד מים ועד ים. מים התלמוד לים החכמות רמות ונעלמו. גם הרבה פירושים וחדושים על ס' יסוד עולם להחכם הישראלי ועל ס' אילם להגאון מקנדיאה כולם ברורים וצלולים. אשריך ישראל מי כמוך בא"לים. כל רוז ממנו לא נעלם. וגם במדרשים ואגדות. פותר כל חידות... ועתה העיר ה' את רוחו רוח חכמה ובינה להוציא לאור ספר א' מפרינו הנ"ל אשר פי ה' יקבנו נצח ישראל שם חשף זרוע קדשו הן בחידוש, גפ"ת ופוסקים ובחכמת התכונה ובשאר למודים נכבדים הגדיל עצה הפליא תושיה. ב"קי פלילה. בכך תליתי זייני עליו להביא ספר הנכבד הנ"ל על מזבח הדפוס... יעם היות שהחכם המופלא המחבר אינו צריך למטיבי סע"ד וסמך כי חבוריו היקרים מפז יעידו עליו והאמת עד לעצמו. אך מפני שהפציר בי להסכים על ידו אמרתי אין מסרבין לגדול ובאתי על החתום היום יום ג' ז' אלול תצ"ז לפ"ק נ א ו ס ה ק ט נ י ו א ל ב ה"ה מוהר"ר אורי' היילפרין מזאמשט».

מיד לאחר ההסכמה נדפס: «אפריון נמטי לאחי המרוזם הראש והקצין התורני הנגיד מהור"ר פנחס לאפנטניר מבראד. יען היה מן התימכים ידי. והעוזרים בעדי. לשאת עמי בעול הוצאות הדפוס...»

תוכן הספר: «לישב הקושיות... הטמונים בחיק הש"ס... גם לפעמים פירשתי איזה מימרות... הצריכו' ביאור בדרך איזה חכמה... כמו המאמרים המדברים מעניני תכונה או הנדסה... ולא פורשו בשום חבור על נכון...» (מה"ך ההקדמה). מדף נ"ב ואילך: «קונטרס אחרון... ביאור האגדות החמורות אשר בש"ס... המדברים בחכמות התכונה ובשאר חלקי חכמות הלמודים...».

הקולופון: ותהי התחלת המלאכה א' ד' סיון תק"א לפ"ק ונגמר בכי טוב ביום שנאמר בו ב' פעמים כי טוב יום ג' ב' תמוז דהאי שתא. אגב, יש להעיר בדברי ר' יעקב יצחק הויכגלרנטר בהסכמתו: «החונה פה ק"ק זאמשט לע"ע [= ל' ע' ת' ע' ת' ה']». ר' יעקב יצחק, בר' משה חיים אבד"ק לבוב, נתקבל לאב"ד בזאמושטש לערך בשנת ת"ק, וכנראה לא היתה אז עדיין קביעה משרת הרבנות שלו שם. אולם כידוע נשאר בזאמושטש וכיהן שם בתור רב ור"מ לערך ל"ב שנה, ונפטר שם ביום ג', ד' לחודש ניסן תקל"ב. מתולדותיו:

ר' ישראל בר' משה הלוי נולד בבובריקי בשנת ת"ס (1700) בערך. בעודו צעיר לימים הוא עובר לעיר זאמושטש ובה הוא גדל ומתחנך. עסק הרבה בתורה וגם במדעים שונים ועלה ונתעלה על כל בני גילו. הודות גודל שקודתו ועוצם עיונו נתפרסם ר' ישראל עוד בימי עלומיו כאיש אשר תורה וחכמה חברו בו יחדיו. וכעדות

בן עירו ר' יואל בעל שם בהסכמתו "לב החכם המופלא המחבר הזה אין חקר... סיני ועוקר הרים. בנגלה ובנסתרים... עלה שמים וירד מים ועד ים מים התלמוד לים החכמות רמות ונעלמו... כל רז ממנו לא נעלם". הוא שימש שם אחרי כן בתור ראש ישיבה, או בלשונו על השער: "אחד שבהמלמים בישיבה", ובין תלמידיו נחשבו הרבה מגדולי וחכמי זאמושטש.

בשנת ת"ק (1740) עזב את עירו והלך לפרנקפורט דאדר להדפיס את ספרו "נצח ישראל". משם הלך לברלין והתאכסן בבית הגביר המפורסם דניאל יפה. היה מלומדי בית מדרשו והורה גם כן בתורה ובמדעים לתלמידים רבים, ביניהם היה משה מנדלסון.

ואף גדולי חכמי הנוצרים הכירוהו והוקירוהו. לסינג נמנה בין ידידיו הרבים, והעיד עליו באחד ממכתביו שהוא "חריף ועמקן מופלג בחכמות הלמודיות (1). גם הפילוסוף הגרמני ניקוליי היה בין ידידיו ועמו היה לו ויכוח פומבי בעניני אמונה ודת ואת דבר-הויכוח פירסם אחרי כן במחברתו בגרמנית: Schreiben eines Juden Levi Israel (Samosch) an einen Philosophen. Nebst der Antwort, Berlin 1853 (2).

בשנת תקכ"ד (1764) עזב את ברלין ושב לארץ מולדתו וקבע ישיבתו בעיר ברודי אצל אחיו ר' פנחס לאפטניר, ושם נפטר בי"ז ניסן תקל"ב.

וזהו נוסח מצבתו:

פ"ג שר התורה, מקור הבינות, שמעו הולך בכל המדינות, לא הניח תורה ומשנה ותלמוד ספרא וספרי ותוספתא וירושלמי, שלא הניח כקמה בכברה, ולקח הסלת הברה, והכין מאכל מזומן, בכל ממתק ומשמך, בחדושי המחודדות, ובתשובותיו הנחמדות, ופירושי הנכבדות.

מופת הלמודים והתוכנים והפילוסופים האלקיים, אבי המליצים, וטבעיים מובהקים, הרב הגאון חריף ובקי החכם המפורסם מוה"ר ישראל בעהמ"ח נצח ישראל בהרבני מו"ה משה סג"ל, נפטר י"ז ניסן תקל"ב. תנצב"ה.

מלבד ספריו הנדפסים (3) השאיר אחריו בכ"י פירוש על ס' "יסוד עולם" מר' יצחק הישראלי; פירוש על ס' "אילם" מר' יש"ר מקנדיאה (4); שו"ת "אבן ישראל" וספר "ארוכות השמים". לפי דבריו בהקדמתו "לנצח ישראל" היה זה האחרון "חבור בחכמות הלמודיות, ההנדסה, הראיה והצללים והתכונה, הכל במופתים ברורים".

49 ספר עדן בגן כולל דרושים וכאורים... משלים נחמדים... אשר דרשתי במקלות העדה... נוסדו על אנדות חז"ל ומדרשים שונים... מאתי נתנאל בהמנוח גרשון יצחק שנאד מק"ק זאמושין, בעהמ"ס הקריב נתנאל על טריפות הריאה, יצא לאור שנת תרמ"א בווארשא. טיול בגן על אקדמות, נדפס שנת תרס"ה בפיעטרקוב... בילגוריי שנת תרע"א לפ"ק בדפוס של ר' נתן נטע קראנעני בערג.

80. [1], ס"ה דף.

(1) זרבבל לריב"ל ח"א, 68.

(2) ראה י. שאצקי: השכלה אין זאמאשטש, יו"א-בלעטער xxxvi, ניו-יארק, 1952. ובפנקס הלז.

(3) ראה מס' 6, 26, 54.

(4) ראה הסכמת ר' יואל בעל שם לספר זה.

הסכמות הרבנים: ר' צבי יחזקאל מיכלזאהן אבד"ק פלונסק מיום א' שופטים תרע"א; ר' משה קליערס אבד"ק טבריה, תרע"א; ר' יוסף שלמה שבתי הורוויץ אבד"ק זאמושטש מיום ו' ניסן תרע"ע; ר' מרדכי הלוי הורוויץ אבד"ק זאמושטש ע"ח מיום ח' כסלו תרע"ע; ר' אהרן צבי שידקאווסקי אבד"ק טאמאשוב מיום כ"ב מנחם אב תרס"ט; ר' שמחה גאלדבעריג אבד"ק שעבערשין מיום כ"ה תמוז תרע"ע; ר' יחיאל מיכל ניקעלסבערג אבד"ק קאמארוב מיום כ"א למב"י תרע"ע.

50 ספר עטרת שלמה שהכרתי אני הצעיר... ביאור... בסוגיא דשיקול הדעת

שהעמיקו בו כל גדולי הפוסקים הראשונים. ונעלמה מאנוש כערכי. בהשקפה ראשונה לירד לעומק כונתם. כי קצרו במכתב. וסמכו על רוחב בינתם. כאשר האריכו הפוסקים אחרונים ככונתם. זה בכת. זה בכת. ואני בעניי אחר גדול העמל ויגיעה רבה לא נהתי ולא שקטתי. עד אשר עשיתי מקודם ביאור על גדולי הפוסקים ראשונים [הרי"ף, בעל המאור, הרמב"ן, נמוקי יוסף, המרדכי, התוספות והרא"ש]. ואח"כ ביאור רחב על רבינו הש"ך בח"מ בסו"כ. כי גם הוא ברוחב כינתו קצר כמובן... ואקוה לד' שע"י חבורי יתרכה הדעת לבעלי התורה... להבין... דברי הש"ך... על בוריה. דברי נחמן שלמה הלוי [אבד"ק זאמושטש] חדש וכעת תקעתי אהלי בירושלים עיה"ק. באא"מ הרב הגדול המפורסם בחסידות ובפרישות מו"ה משה זל"ה. תחת ממשלת אדונינו המלך האדיר החסיד שולטן עבדול מאגיד יר"ה. ע"י הרב המדפיס חכם עדיף וכו' כמו"ה ישראל כהרם החסיד מו"ה אברהם זללה"ה... פה עה"ק ירושלים תובכ"א שנת וברחמים גדולים א"קבצך לפ"ג [ה' תר"ז], (פרידברג ב"בית עקר ספרים" רושם כמעות: ב"ח, תר"ז—י"ב).

40. [2], ח' פ' דף.

הסכמת הרב המאור הגדול... ראשון לציין... מו"ה חיים אברהם גאגין ס"ט, בלי תאריך. וכותב בין השאר: "זה שלש שנים האיר זרח אל עבר פנינו... הדין גברא רבא... הרב המופלא. וכבוד ה' מלא. נודע בשערים שמו... כמה"ר נחמן שלמה נ"י רב מזאמושטש יע"א. צדיק זה בא לבית מלוננו. לשכון כבוד בארצנו. מקום שמגדלין בו תורה... מיום בואו אל הקידוש... עסיק באורייתא... משנתו קב ונקי... משנה שלימה..."

בהקדמתו מספר שעוד בהיותו בחוץ לארץ "נכסף נכספתי" להדפיס את הספר "ולא עלתה בידי מטעם הכמוס. ואודה לד' כי נדפס פה ירושלים עיר הקודש בתכלית היופי". אחר כן מתאר גודל חסידותו ופרישותו של אביו: "קרוב לשלשים שנה היה פרוש מכל תענוגי העולם. וישב כל זמן פרישותו בחדר מיוחד ולא שח שיחות חולין. וישב כל היום מעוטף בטלית ותפלין. ולומד כל היום בנגלה. ורוב ימיו בתעניות. וכל זמן פרישותו לא אכל מאכל חם ולא שתה משקה חם אפילו קאווי. ובעת אוכל לא אכל כדרך כל אדם רק תחב האוכל לבית הבליעה לבל יהנה בגרונו... ועוד ספרה לי אמי... מרת בילה ז"ל. בעת היות המלחמה בין אנשי חיל פולין ובין אנשי חיל רוסיא. היתה מלחמה כבידה לפני עיר אשר דר אבי הצדיק ז"ל. וכאשר גברה חיל רוסיא וכבשוהו העיר וביזו אותה וכמה נפשות מישראל מהם נהרגו. ומהם עשו בהם פצעים גדולים. ואבי הצדיק ז"ל ישב בחדר מעוטף בטלית ולומד כדרכו. ושני ימים היו יושבים עמו. וכאשר שמעו הזקנים קול רעש ויללה גדולה בעיר... לא קמה עוד רוח בהם. ובכו בקול מר לפני אבי... באמרם מה נעשה לנפשתינו. ולא ענה אותם דבר. רק יושב ולומד בהתמדה גדולה... עד לעת ערב. ואנשי חיל לא באו לחדרו כלל..." הלאה מתאר הוא את ימיו האחרונים של אביו שבמשך "שני ימים רצופים הלך ביום לישכב על מטתו לערך ב' שעות". וכאשר נפטר לא ראו בו "שום שינוי לא

בפנים ולא בעיניו כאשר היה שוכב חי... כי בנשיקה הלך לעלמא דקשוט, ומתפלל שזכותו יגן עליו „להאריך ימי בארץ הקדושה בירושלים. ואזכה להוציא לאור שאר חדושי ובפרט חדושי אגדתא אשר המה סדורים ת"י על כל סדרה מבראשית ועד זאת הברכה אשר קראתי בשם מ ד ר ש ש ל מ ה...“

ר' נחמן שלמה ז"ל היה אח"כ אב"ד דקהל אשכנזים בירושלים, ונפטר שם ביום ד' טבת תרי"א

וזה נוסח מצבתו:

ציון במר תבכה על האי שופרא דבלי בעפרא, ה"ה הגאון המפורסם בנן של קדושים, הרב כמו"ה נחמן שלמה הלוי זללה"ה, בעהמח"ס עטרת שלמה, שהיה מקדם אב"ד ור"מ בק"ק זאמושט חדש וזכה להיות אב"ד וד"ץ בעה"ק ירושלם אצל קהל אשכנזים הי"ו. בן לאדוננו מו' הצדיק וחסיד, הרב הגאון מו"ה משה הלוי זללה"ה, עלה לשמים יום ד' לחודש טבת התרי"א לפ"ג. תנצב"ה.

51 ספר ערוגת הבושם שחברתי אני הצעיר משה [אוסטריר] בהרבני מהור"ר הלל זללה"ה מזאמושטש [„נכד הגאון והמקובל ר' יעקב תעמרילש ז"ל במ"ס ספרא דצניעותא דיעקב"] והוא פירוש נחמד על שיר השירים מיוסד על ספר הזוהר וקבלת החסיד והקדוש האר"י זללה"ה וגם אשר אריתי ולקטתי פרי מגדים מספר שושנת העמקים אשר חיבר האשל הגאון הגדול מורנ' ורבנא מהור"ר משה אלשיך זללה"ה גם אשר ביארתי סדר קבלת שבת עם פירוש לכה דודי על דרך הסוד וראה זה דבר חדש אשר לא היה לעולם... נדפס פה ק"ק זאלקווא תחת ממשלת אדונינו... הדוכוס ושר צבא גדול דמדינת ליטא מיכל קאזימיר ראדזיוויל יר"ה. בדפוס האחים המחוקקים מהור"ר אהרן ואחיו מהור"ר גרשון בני של הרב חיים דוד סג"ל נכדי של הרב אורי פייביש הלוי זצ"ל מאמשטרדם לפרט ישמח משה במתנת חלקו [= תק"ה] לפ"ק. 120. [4], נ', [38] דף.

עם הסכמות ר' יצחק סג"ל לנדא חונה בגליל לבוב, ור' דוד בר' ישראל היילפרין חונה פק"ק אוסטרא, מיום ה' ט"ב סיון תק"ה; ר' נפתלי הערץ הלוי הורוויץ חונה בק"ק זאלקווא, מיום ג', י"ב מנחם תק"ה; ר' נתן נטע חונה פק"ק בראד, ר' משה בהרב הגאון החסיד המפורסם מהור"ר אליעזר ז"ל מנוחתו כבוד בא"י, ור' אברהם יעקב אפרים מקראקא מגיד דק"ק בראד, מיום ג', ט"ו סיון תק"ה; ר' יחיאל מרגליות מקראקא חונה בק"ק קאוולי והגליל, מיום א', כ"ה טבת תק"ה; ר' יחזקאל בהרב המנוח הנגיד מהור"ר יהודא זצ"ל לנדא חונה לע"ע בק"ק יאנפלי, ור' מאיר החונה בק"ק הארדנקא, מיום ה', ט' אדר ראשון תק"ה.

דף א'—ג': „י"ח כללים מכתבי האר"י. בסופו: „כוונת הקידוש וצייר השלחן. מדברי ר' יחזקאל לנדא ור' מאיר מהארדנקא בהסכמתם: „משה עלה ונתעלה במעלות ומדות ששנו חכמים. משים לילות כימים. ריחו נודף כקטורת סמים. זה האיש משה אשר ישב אתנו בבית מדרשו זה כמה שנים. ידענו מה היה לו קריאתו זה הילולו. מופלא ומופלג בנגלה ונסתר ומושלם בחסידות... ה"ה כבוד... ש"ב מהור"ר משה במוהר"ר הילל... ובחכמת הקבלה הגביר מאד ירד בחדרי המרכבה

וכל יקר ראתה עיניו ובקי בכל חדרי כתבי הקדוש האלקי האר"י ז"ל רדה דבש מגוויית הארי ואכל דיו...".

ר' משה אוסטרייך ז"ל נפטר בברודי ביום י"א טבת, תקמ"ה.

ס פ ר

ערוגת הבושם

שחברתי אני הצעיר משה בהרבני מוהר"ר הלל
זלה"ה מואמושטש והוא פירוש נחמד על

שיר השירים

מיוסד על ספר הזוהר וקבלת החסיד והקדוש האר"י זלה"ה
וגם אשר אריתי ולקטתי פרי מגדים מספר
שושנת העמקים אשר חיבר האשל הגאון הגדול מורנא
ורבנא מוהר"ר משה אלשיך זלה"ה.

גם אשר ביארתי סדר קבלת שבת עם פירוש לכה
דודי על דרך הסוד וראה דבר חדש אשר לא היה
לעולמים ורבים יראו וישמחו וישרים יעלוזו ובזכות זה
יעלה שכינת עוזינו ויבנה בית מקדשינו ותפארתינו
ויבא משיח צדקינו במהרה בימינו אמן סלה:
(עכ"ל המחבר ז"ל בדפוס הראשון בואלקווא)

הונח לביס"ד ע"י הר"ר מאיר יעקב צונץ כ"י מפרעמישלא.

נדפוס זופניק, קנאללער עס האמערשמיר בפשעמיש 1895

Drnk Zupnik. Knollers i Hamerszuida w Przemysle.

52 [פירוש] **מסכת אבות דר' נתן**... נחמד ומספיק אשר חיבר הרבני המופלג ומופלא שמו נודע בשערים... מוהר"ר אליעזר ליפמן במוהר"ר מנחם מנלי [מק"ק זאמשט] בעל המחבר ספר לקח טוב. והנה מסכת אבות דרבי נתן... אין דורש ואין מבקש... ללמוד... מרוב הטעיות שנפלו בו ועתה... העיר ה' רוחו של... הנ"ל... ועשה פי' מספיק... הוגה בתכלית הדיקדוק... לכן עושו חושו וקנו הקונה ואל יחוש לכסף וזהב השלך על ה' יהב כי הוא רחמן ואב הביטו וראו אנכי נותן לפניך היום ברכה זהו משלי וה' יוסף עליכם אלה פעמים ככה. היום יום דב שבט לסדר זכור לנו ברית אבות [= תפ"ג] לפ"ק פה ק"ק זאלקווי בדפוס הרב אהרן בן כהרר חיים דוד סגל זצל נכד של הרב אורי פייכש מאמשטרדם.
20. [2], כח דף.

הסכמות הרבנים: ר' יעקב יושע אבד"ק לבוב והגליל מיום י"ב טבת תפ"א; ר' אברהם בר' מרדכי אבד"ק זאלקווי מיום כ"ב מנחם תפ"א; ר' אלעזר מקראקא אבד"ק בראד, תפ"א; ר' אלעזר בר' יששכר בער מקראקא ובנו ר' יהושע העשיל אבד"ק דובנא רבתי מיום י"ב תמוז תפ"א; ר' שמואל בר' מרדכי מרגליות אבד"ק הרובשוב מיום ג', ר"ח סיון תפ"א; ר' משה במוהרי"ל הכהן אבד"ק בעלוי מיום א' אסרי חג דפסח תפ"א; ר' אריה ליב מלובלין אבד"ק זאמשט מיום א' תשרי תפ"ב; ר' אהרן זעליג בר' שמואל אבד"ק הארחוב מיום ג' ערב ר"ח תמוז תפ"א; ובדף 2 עמ' ב', אחר ההקדמה: "הסכמה של הרב המקובל המפורסם כבוד מוהר"ר יואל [בר' אורי היילפרון] ב"ש", מיום ר"ח שבט תפ"ג פה ק"ק זאמאשטש. הקולופון: על ידי הפועל העוסק במלאכת הקודש באמונה הזעצר והפרעסין ציהר יצחק אייזיק בן לא"א כמוהר"ר אליעזר ליפמן ז"ל ועל ידי הפועל העוסק במלאכת הקודש באמונה הפרעסין ציהר צבי הירש בן לא"א כה"ר משה זצ"ל מק"ק.

53 [פירוש בקשת המ"מין] ספר בחינות עולם חברו החכם השלם המליץ הרב הכולל מוהר"ר ידעי' הפניני כמוהר"ר אברהם הברדשי... [עם פירוש מר' יוסף שלמה דיין מליסא. ונספח אליו "בקשת הממין"ן... ע"פ חדש שלא היה לעולמי' הכינו גם חקרו הרב המופלא החכם הכולל מוהר"ר נתן כ"ץ נר"ו מזאמושטש"]. נדפס בדיהרפורט... בדפוס ה"ה ר' יחיאל מיכל מייא מ"ם בברעסלויא. אשרי אנוש יעשה זאת וכן אדם יחזיק בה [= תקכ"ח] לפ"ק.
160. מ"ד [צ"ל מ"ה] דף.

הפירוש על בקשת המ"מין הוא דף ל"דמ"ג.
בדף ל"ג עמ' ב': הקדמה קצרה מאת המחבר על כוונת ואופן פירושו, ומסיים: "ויהא רעוא. דמשמיא יסכימו על ידי. שאזכה להיות ממזכה הרבים בכל עת... ולהוציא אל הפועל חבורי אשר בכתובים ת"י... הכ"ד המעתיר דשף מדוכתיה ויתיב ישיבה שיש בה סמיכה לאורייתא: בבית הרבני המופלא הקצין החכם השלם נדיב לב מוהר"ר יחיאל מיכל מ"ס נר"ו פה ק"ק ברעסל א ל א נטה ללון כאורח. ואל מקומו שואף וזורח. הק' נתן בהרבני המנוח מוהר"ר אלכסנדר הכהן זלה"ה מזאמושטש". — בדף האחרון: "ואלה דברי דוד האהוב ותלמיד של החכם הרב המפרש... החתן... מיכאל שמעון... בה"ה המדפיס... מו"ה מיכל...". עם שיר לכבודו.

54 [פירוש] ספר רוח חן שחבר החכם הכולל ופלאספ האלקי כמוהר"ר יהודה אבן תבון על מורה נבוכים לפרש בו מלות הזרות ושמות שפילוסופים משתמשים

בהם. ואין המון בני אדם רגילים ומכירים בעיונם. וליקיר ולהקיל החיבור הזה לקוראיו הוספתי פרוש חדש שחבר החכם הכולל ובקי בשבע חכמות ה"ה התורני כמותר"ר ישראל נר"ו [בר' משה הלוי מוזאמושטש] בעל מחבר ספר הנחמד נצח ישראל. נדפס בדפוס ה"רר ישראל בר אברהם זצ"ל: בשנת תק"ד לפ"ק: פה ק"ק יעסניץ.
160. [1], ל"ב דף.

הקולופון (דף ל"א ע"ב): על ידי הפועל העוסק במלאכת הקודש באמונה הזעצר ירוחם בן כהר"ר משה יצ"ו: מעיר ברעסלויא. ולע"ע עוסק פה ק"ק יעסניץ. סמוך לק"ק דעסויא.

55 ספר פני ארי' זוטא הנלקט מתוך החיבור הגדול פני ארי' רבה להחכם השלם הרב הדרשן ה"ה מהר"ר ארי' ליב [בר' אברהם] טארטשינר קורדוויא מק"ק זאמאשטש. דרושים לכל הפציהם [על התורה כסדר הפרשיות]... ביאר מקראות... וסמיכת הפרשיות וטעמי תורה ומדרשים תמיהים... מכילתות וירושלמות. ומאמרי הש"ס ופוסקים הנעלמות... נדפס פה ק"ק ווילהרמרש דארף לסדר ולפרט כתב לך את דברים האלה [== ת"פ] לפ"ק... ע"י המחוקק רבי הירש בן האלוק כהר"ר חיים זצ"ל מפיורדא.
20. [3], נ"ז דף. בעמ' האחרון: „זמר לחנוכה ולסעודת פורים“.

הסכמת ר' דוד אפנהיים אב"ד ור"מ דק"ק פראג, מיום ד' אסרי חג הפסח, תס"ז; ר' אברהם ברודא ר"מ דק"ק פראג ואח"כ נתקבל לאב"ד ור"מ לק"ק מיץ ולק"ק פ"פ דמיין, כ"ה ניסן, תס"ז [על החתום: יהודה ליב כץ סופר: העני בומסלא שמש]; ר' מנחם מענדיל אשכנזי אבד"ק באמבעריג [וק"ק פייארש דארף והמדינה] ומקורב נתקבל לק"ק וירמייזא, מיום א', י' אדר שני, תס"א; ר' שמעון סג"ל אבד"ק הייץ פעלד ומדינת ווירצבורג לע"ע [ומדינה קראפעלד ושווארצי בורג], מיום ב', כ"ו חשון, תס"ה [פה ק"ק מרק בראד]; ר' יוסף מאיר בר' אברהם משה אב"ד ור"מ בק"ק פרידבורג ולע"ע בק"ק הנובר, מיום ג', י' טבת, תס"ה; ר' [אברהם נפתלי] צבי הירש הלוי רעבץ שפיץ אבד"ק וירמייזא, מיום ב', ראשון דחנוכה, תס"ה; ר' נפתלי כהן שהיה אב"ד דק"ק פ"פ דמיין וק"ק פוזניץ, מיום ב', ח"י כסלו, תס"ה; ר' יואל [בר' אייזק זצ"ל היילפרון] אבד"ק אוסטרא ולבסוף ימיו נתקבל לאב"ד לק"ק לבוב, מיום א', כ"ב תמוז, תס"ט; ר' שמואל [בר' שכנא הכהן מקרא-קא] אבד"ק דובנא גדולה, מיום ה', י"ב תמוז, תס"ט; ר' אברהם אבד"ק זאלקווא, מיום ג', ג' תמוז, תס"ט; ר' נתן בר' שמואל סג"ל אבד"ק פולנאי [מחותנו של המחבר], מיום ג', כ"ד תמוז, תס"ט; ר' אהרן אבד"ק זאלאזיץ וזבארב, מיום ב', ט"ו חשון, תס"ט; ר' מנחם מנדל אבד"ק צילץ, מיום ה', ארבעים לספירה, תס"א; ר' מאיר בר' יצחק אבד"ק פרוסטיץ, מיום ה', כ"ו שבט, תס"ד; ר' מנחם מנדל בר' דוד אבד"ק רויסטיץ לע"ע, מיום א', כ"ט למב"י, תס"א; „הסכמת האפלנטין דייני מו"ש דק"ק פראג“, וחתומים: מתתי' ליברמן; ר' יצחק בר' שלמה זלמן זצוק"ל... מוצל מאש מאובין ומפראג: זכרי' מנדל בר' צבי הירש שפירא מקראסני בראד, ניום עש"ק, י"ב למב"י, תס"ז.

ראיתי אכסמפלר בהשמטת הסכמת ר' מנחם מנדיל אשכנזי ובמקומה יש הסכמה מר' בנימין וואלף [שפירא] שהיה אב"ד ור"מ בק"ק פראג, מיום כ"ו ניסן, תס"ד והסכמת ר' יעקב אב"ד דק"ק מעץ [ש"ב של המחבר] ובנו ר' שמעון אבד"ק רוזניץ מיום כ"ד ניסן, תס"ז.

בהקדמתו מוסר המחבר דברים מעניינים על מצב ישראל בפולין בזמנו ועל

הגלגולים שעברו עליו ועל כתביו: "...כמה פעמים... שלח ה' אש בקהלתי ק"ק טאר-טשין. והאחרון הכביד כי בשנת תנ"א לפ"ק בית קדשינו ותפארתינו היה לשריפת אש באכל האש את כל העיר מקצהו עד קצהו עם כמה וכמה נפשות מישראל... וגם בהספרים שלי מחמד עיני שהיו עולים לכמה וכמה מאות זהובי' פגעה בהם יד ה'... והכתבים האלה... היו להצלה... אחר שעמדתי על עמדי לסדרם על הסדר יחדיו יודבקו הצרות צרורות תכופות וסמוכות זו לזו רבו כמו רבו אחר מות המלך פולין סאבעצ"קי ונתעוררו מלחמות גדולות בין המלכים ושרים שנה אחר שנה... וכמעט לא קם רוח באפינו ממש בכל עת ובכל שעה לא שקטנו ולא הונח לנו. ואכלו זרים את כספינו. ולא נשאר בלתי גווייתנו ואדמתינו. ולא אוכל לעצור כח עוד ולתועבה נחלתי שמתי. ומפתח ביתי ולחוץ נדדתי... וזוגתי ובני... נטשתי... ובאלה מסעי למדינת אשכנז אשר לא נסתה כף רגלי הציג על הארץ הלכתי. ובהיותי במדינת פיהם העיר ה' את לב הקצין המפורסם... מוהר"ר אלי' מעיר איגר וכתב אלי בשליח מיוחד שלו שאבא אליו לבית מדרשו... וכן עשיתי ובאתי לאהל... והבאנו חדריו ונשי' לי שם מטה ושלחן כסא ומנורה כיד המלך... והביאני בית נכא. וצנא דמלא ספרא שם מצאתי. ואמרתי אך זה היום שחכיתי וקויתי לו... וצרפתי ובררתי בדרושי רשומות וכתבים שלי... אמנם כי היתה סיבה מאת ה' כי לקח ה' את מחמד עיני אשת נעורים... ונשארו בני כצאן בלי רועה ולקול השמועה... שמתי לדרך פעמי ליסע למדינתי. וכאשר הניח ה' אותי ברווח מעט. יצאתי לי עוד מביתי לגמר מחשבתי אל הפועל. ואבקשה את שאהבה נפשי ולא מצאתי כי... נאסף הצדיק הקצין כה"ר אלי' איגר הנ"ל... וחזרתי לאחורי ולא יכלתי עוד לצאת ולבא כי ננעלו דלתות המדינה מהנו צרות צרורות כפולות ומכופלות למקום עלינו... מאויב דבר וחרב מלחמה שהיה במדינתנו בעו"ה כנודע עד שנת תע"ח. וכאשר הרוויח ה' אותנו מצרות האלה מיד יצאתי עוד מביתי כי אמרתי הנה כבר שבתי ובאתי בימים. ואם לא עכשיו אימתי... ובאתי לק"ק ווילהרשדארף בר"ח כסלו ת"פ לפ"ק לבית הדפוס... של... כה"ר צבי הירש... וגמל חסדו ואמתו עמדי וקרבני למלאכת הקודש בסך מועט שלי. וביום א' חנוכה התחילו להדפיס את ספרי הלזה. ונודרו במלאכה ביותר זירו במקום שיש חסרון כיס. גלל כן הוכרחתי לקצר במקום שיש להאריך. כה דברי ההתנצלות ועתירות הקטן ארי' ליב בהאלוף... הר"ר אברהם קורדוורא זצ"ל מילדי ק"ק טישוויץ הנקרא ר' ליב טארטשינר. ע"ש ארץ מגורי שהיה מקדם בק"ק טארטשין בגליל וואלין. ולע"ע בק"ק זאמאשטש..."

הקולופון: ותשלם המלאכה ביום הששי ערב שבת קודש י"ד לחדש אדר ראשון בפורים קטן לסדר ולפרט ולתת עליכם היום (ברכה) לפ"ק.

56 ספר צרור החיים... לחקור בקצת דברי... רבינו משה בן רבינו מיימוך בחיבורו הגדול משנה תורה. לעיין בפסקיו. לבדוק סדקיו... קצת טענות והערות לסלק... על דרך פלפול... הכינו וגם הקרו אנכי... חיים חייקא בן הראש והקצין הנגיד התורני המנוח מוהר"ר אהרן ז"ל מוזאמשטש חתן האלף המרומם התורני והרבני... הדיין המצוין מוהר"ר נפתלי הירץ בתחמיד... מוהר"ר אלחנן חתן הרב המאור הגדול החסיד מוהר"ר יצחק זצוק"ל שהיה אב"ד ור"מ בק"ק אמסטיבווי ובק"ק לענמשנא... נדפס פה ק"ק זאלקווא תחת ממשלת... הדוכוס ושר צבא גדול דמדינת ליטא מיכל קאזמיר יר"ה. בדפוס של המחוקקים האלף התורני מוהר"ר גרשון בה"ר חיים דוד סג"ל זצ"ל: וחתן אחיו מוהר"ר דוד כמוהר"ר מנחם מן נר"ו. וגיסו הר"ר חיים דוד כמוהר"ר אהרן סג"ל ז"ל: נכדי של הר"ר אורי פייבוש סג"ל זצ"ל שהיה מקדם מדפוס באמשטרדם. כשנת מעין גנים באר מים חיים [= תקי"ג] לפ"ק.

20. [40] דף.

הסכמת ר' חיים כהן ראפאפורט אב"ד ור"מ דק"ק לבוב, מיום ד', י"ב תשרי, תקי"ג; ר' נפתלי הערץ הלוי הורוויץ אב"ד ור"מ דק"ק זאלקווא, מיום ד', ג' מרחשון, תקי"ג; ר' אריה לייב הלוי [מזאמושטש] אב"ד ור"מ דק"ק טארני גראד "ונאמן בית ישראל דגליל אורדינאציא", מיום ג', מ"ו למב"י, תקי"ב. [מדי עברתי פה ק"ק זאמושטש קהלה מפוארה ומאושרת...]; ר' אברהם הכהן [מזאמושטש] אב"ד ור"מ דק"ק טרלי "ונאמן בית ישראל דד' ארצות", מיום א', ט"ו סיון, תקי"ב; ר' אלעזר כ"ץ [מזאמושטש] אב"ד ור"מ דק"ק וואידסלוב, מיום ב', כ"ו מנחם, תקי"ב; ר' יצחק אב"ד ור"מ דק"ק בעלזא, מיום מ"ב למב"י, תקי"ב.

בראש הספר הקדמה ארוכה בעניני מחקר ומוסר.
הקולופון: ותשלם המלאכה ביום ב' ר"ח מרחשון תקי"ג לפ"ק.

57 ספר קול יעקב... כולל ביאורי הכתובים ומאמרי חז"ל בחמש מגילות... עפ"י חקירות שכליות... ומשלים נאים... מלוקט מבין כתבי... הרב הדרשן המפורסר המגיד המפורסם מו' יעקב זצ"ל... מ"מ בק"ק דובנא רכתי ובשאר קהלות... ובאחרית ימיו אוה למושב לו... בק"ק זאמושטש... הוכא לבית הדפוס ע"י בן הרב המחבר מו' יצחק קראנין נ"י פה ק"ק ווארשא ע"י המחוקק מהורר אביגדור בהמנוח מהורר יואל ז"ל שנת קול יעקב בחר לו ייה [= תקע"ט — [תק"פ] לפ"ק].

W Warszawie w Druarni H. Nossonowicz & W. Ielowicz.

40. [4], קל"ח דף.

הסכמת ר' עקיבא גינז [איגר] מא"ש אבד"ק פוזנא, מיום א' דר"ח אדר, תק"פ; ר' יעקב [לורברבוים] אבד"ק ליסא, י' למב"י, תקע"ה; ר' יעקב אורן שטיין אבד"ק לבוב, מיום ד', ט"ז אדר, תקע"ז; ר' צבי הירש דוד סג"ל אבד"ק קראקא, מיום ג', כ' אייר, תקע"ח; ר' יצחק בר' יוסף [יכונה הויך גלערנטר] אבד"ק זאמושטש, מיום ג', כ"ג שבט, תק"פ; ר' ארי' לייב מבית קצנאליפוגין אבד"ק בריסק, מיום ד', ב' ניסן, תקע"ה.

הקולופון (קכ"ט ע"ב): ע"י הפועל העוסק במלאכת הקודש הדרוקר ש ב ת י במהו' מ נ ח מ ע נ ד י ל.

דף ק"ל-קל"ח הספד מאת ר' יצחק קראנץ על הגביר המפורסם ר' ישראל בר' צבי הירש צנצימינר מורשה.

הספר "קול יעקב" תורגם ג"כ ליידיש (בקיצור), ונדפס כמה פעמים. לפני דפוס ווארשא, תרמ"ב (טופס בספריית ייו"א בניו-יורק). וזה נוסח השער:

ספר קול יעקב על חמש מגילות מהרב הדרשן הגדול המפורסם מהו' יעקב זצ"ל הנקרא בפי כל המגיד מדובנא. מיר האבן איבערגעזעצט דאס טייערע ספר... פון לשון הקודש אויף עברי דייטש יעדער משל מיט דעם פסוק וואס גיהער צו דעם משל אויף אלע חמש מגילות. אונ גאך פיהל ליקוטים פון נביאים וכתובים. כדי איטליכער מענטש זאל פאר שטיין די זיסע משלים מיט די שיינע די-בורים פון דעם מגיד... ווארשא בדפוס ישראל אלאפין תרמ"ב לפ"ק.

80. דף 40 (מעבר לשער תאריך הצנזורה: קיוב, 22 יולי 1881).

58 קונטרס הגאון ר' צבי חריף זצ"ל... לבאר כל סתום בש"ס ופוסקים... מכבוד... רבינו צבי הירש העללער... [מזאמושטש]... שהי' אב"ד ור"מ בק"ק אונג-וואר, בראד, באניהאט, אובין ישן והמדינה בעהח"ס טיב גיטין וש"ת על ד"ח שו"ע שהי' קרוב למאה שנים בכתובים וכעת יוצא לאור... ע"י הרב...

יעקב לעהרער... מצעשוניב... חלק ראשון על שיקול הדעת... יאראסלוי תרס"ו
בדפוסו ל' סמירני אייגענשהומער מוהר"ר מאיר וויעזען נ"י.
80. [6], כ"ח דף.

אם הסכמת: ר' ישכר דוב מבעלזא מיום ל"ח למב"י תרס"ו (וחתום: עקיבא
גאטליעב מזאלקווא); ר' ישראל מטשארטקוב מיום י"ד אייר תרס"ו (וחתום: צבי
הירש שטערנבערג); ר' שמחה ישכר דוב הלברשטאם אבד"ק צעשנא, תרס"ו; ר'

יהושע הורוויץ אבד"ק דזיקעב מיום י"ז למב"י תרס"ו; ר' שלום מרדכי [שוואדראן] אבד"ק ברעזאן מיום ט"ז אדר א' תרס"ה; ר' ארי' ליבוש הורוויץ אבד"ק סטאניסלאוו מיום י"ט סיון תרס"ו; ר' אברהם בנימין קליגר מבראד, תרס"ו; ר' דוב בעריש הכהן זצ"ל ראפפורט אבד"ק ראווה תרס"ס; ר' יהושע פנחס באמבאך אבד"ק אשפעצין מיום י"ג אייר תרס"ה; ר' משה בן עמרם [גריןוואלד] אבד"ק חוסט, תרס"ו; ר' אלעזר דייטש אבד"ק באניהאד, תרס"ו.

הקולופון: נעשה ונגמר ע"י המסדר העוסק במלאכת הקודש כמר צ ב י כ ז מליביטשוב.

59 קונטרס הגאון ר' צבי חריף זצ"ל חלק שני על הש"ס על מ"ב ב"ב מ"מ סנהדרין ע"ז שבת קידושין חולין זכחים מנחות כריתות... מכבוד... רבינו צבי חריף העללער... יוצא לאור... ע"י הרב... יעקב לעהרער... מצעשינוב... ובסוף... נתוסף... תשובות... מאת גאוני בתראי, להמו"ל... ואחרון חביב... תשובות... המחבר זצ"ל להגאונים... בעלי מפת"י... וגם תשובה... להגאון מוהר"ן שפירא זצ"ל... בדפוס של קאהן עט פריעד מונקאטש תרס"ז.

80. [9], ב'—ל"ח, [1], מ'—מ"ז, [1] דף.

הסכמת הרבנים: ר' ישכר דוב מבעלזא, ר' שמחה ישכר בער מצעשנוב, ר' ישראל מטשארטקוב ור' יהושע מדזיקעב, כמו בחלק הראשון; ר' שלום מרדכי מברעזאן מיום ט"ו טבת תרס"ז.

בדף 5: "מכתב מרבינו... מוהר"ם מינץ... לרבינו המחבר... משנת תקפ"ה".

בדף 7: "תשובת רבינו המחבר להגאון מהר"ן שפירא [אבד"ק טשעטשאווין] נידון שמרים שעבר עליהם הפסח וחימצו בהן עיסות ונשתמש מהן ליי"ש". (אוונג וואר, תקע"ג).

בדף כ"ז—ל"ח: "תשובת רבינו... להגאונים... [ר' מרדכי זאב איטינגא ור' יוסף שאול נאטאנזאהן] בעלי מפרשי הים" (מועתק מס' ים התלמוד).

בדף ל"ט והלאה: "תשובות גאוני בתראי" להמו"ל: אי"ב) מר' שלום מרדכי מברעזאן משנת תרס"ז. ג) מר' יהושע פנחס באמבאך מאשפעצין מיום ה' ניסן תרס"ז. ד) מר' ישראל מתתי' אויערבאך אבד"ק בוסק מיום י' למב"י תר"ן. ה) מר' יחיאל מנחם דומ"ץ דק"ק בעלזא מיום עשרה בטבת תר"ן (וחתום: ט"ו בטבת).

60 ספר קיום העולם... חלק ראשון בו מלוקט ונאסף... מאמרי חז"ל מש"ס בכלי ירושלמי ספרא ספרי זוהר, מדרשים ילקוטים פסקי תוספות פרד"א אבדר"ג תדא"י ותדא"ז של"ח רמב"ם מנורת המאור ומעוד הרבה ספרי מוסר ומפרשי התורה ראשונים ואחרונים המדברים מגודל החיוב לגדל בניהם לתורה ויראת שמים... ונלזה בסופו קונטרס דיני מלמד תינוקות ומתדרושים שדרשתי במקלות בענינים הנ"ל. הק' צבי חריף במוה"ר דוב בעריל ז"ל פרידלינג [מוזאמושמיץ עיר חדשה] אבד"ק ביסקוביץ והגליל... העורך והמו"ל המאסף הרבני "הבאר" ד' פעמים בשנה. (ובהשתדלות והוצאת ידידי הרב... ר' שלום יצחק לעוויטאן שליט"א אבד"ק אוסלא, נעתק הספר בשפה המדוברת יודיש למטה בכל עמוד בשם "סוכות שלום" ו"מנחת ש"י"). [פיעטקוב, בנימין ליבעסקינד], שנת תפר"ח לפ"ק...

80. [1] דף. [7], ח—ק"א, [1] עמ'.

הסכמת הרבנים: ר' צבי יחזקאל מיכלזאהן בועד הרבנים דפה ווארשא [גיסו של המחבר], מיום כ"א כסלו תרפ"ח; ר' חנוך צבי הכהן לעווין מבענדין, בלי תאריך; ר' יוסף חיים זאנענפעלד רב ואב"ד למקהלות אשכנזים בירושלים, מיום

ט"ז טבת תרפ"ח; ר' ראובן זעליג בענגיס מקלואריא, מיום י"ז טבת תרפ"ג; ר' אברהם יצחק הכהן קוק הרב הראשי לא"י ואב"ד בירושלים, מיום ג' ניסן תרפ"ח; ר' יהודה ליב צירלסאן מקעשנא; ר' אלימלך הכהן רובינשטיין הרב מראחוב וכעת בירושלים; ר' אליעזר סג"ל מישעל מטורקא; ר' יהושע עזיאל [אדמו"ר] ממארק-שוב [חותנו של המחבר]; ר' יחזקאל הלוי [האלשטוק] מאסטראווא; ר' שמרי' הלוי הורוויץ רב דבלטימאר [אמעריקא]; ר' יצחק קליין מסאטמאר; ר' צבי הירש לעווין ממנשטור (ענגלאנד); ר' שאול ידידי' ממאדוויץ, אבד"ק קארטשוב; ר' אהרן ראובן טשארני מזבעיאן נירדזשורזי (אמעריקא); ר' יצחק יעקב דוידובסקי מניעוועש, כולם בלי תאריך.

בעמ' צ'—ק"א: "דרוש לגידול בנים לתורה שאמרת... במוצ"ק פרשת תצוה בשנת ר פ ו א ת (שהי' חל ביום י"א לחודש אדר שהוא יום היארצייט של... אבי...) בבית המדרש שלי בפה ביסקיביץ..."

הקדמת הספר וגם הדרוש לגידול בנים לתורה ניתרגמו ג"כ ליודיש בשם: "אמרי צבי", עם הגהות בידיש בשם: "לקט צבי".

יש גם מהדורה אחרת מספר זה מדפוס הנ"ל בשינוים גדולים והרבה השמטות, ובלי תרגום יודיש, מחזיק רק 36 דף, עם הוספת "קונטרס חידוד התלמידים... מכתביי בחידושי תורה... ששלחתי מאז בימי בחורתי [בשנת תרע"ה] לאחיי... הרב... ישראל יחיאל... האבד"ק זאקשעוויק... בהיותו בר שיתסר שנה והי' לומד בישיבה... דרכי נועם בגור..."

61 ספר רץ כצבי... חלק ראשון בו מלוקט ונאסף... מאמרי חז"ל מש"ס בבלי וירושלמי, ספרא, ספרי, זוהר, מדרשים, ילקוטים, פסקי תוספות, פרד"א, אדר"נ, תדא"ר ותדא"ז, של"ה, רמב"ם, מנורת המאור ומעוד הרבה ספרי מוסר ומפרשי התורה... המדברים מגודל החיוב לכבד ולהוקיר תלמידי חכמים ולומדי תורה... ונלוה בסופו מהדרושים שדרשתי במקהלות בענינים הנ"ל... צבי הירש במוהר"ר דוב בעריל ז"ל פרידלינג [מזאמושטין עיר חדשה] אבד"ק ביסקיביץ והגליל... העורך והמו"ל המאסף הרבני "הבאר" ד' פעמים בשנה. (ובהשתדלות והוצאת... הרב... שלום יצחק לעוויטאן... אבד"ק אוסלא נעתק הספר בשפה המדוברת יודיש למטה בכל עמוד בשם "פונת שלום" ו"מנחת ש"י"). [פיעטקאו (ב. ליבעסקינד)], שנת תפר"ח לפ"ק.
80. [14]. דף, י"א—ק"א [7] עמ'.

עם הסכמות הנ"ל בספר "ק י ו ס ה ע ו ל ס", בהוספת הסכמת ר' מאיר יחיאל הלוי [האלשטוק] מאסטראווא; ר' יצחק זעליג מקאצק, אבד"ק סאקלוב; ר' אליהו קליאצקין, חופ"ק לובלין ור' צבי הירש פערבער, חופ"ק לאנדאן, משנת תרפ"א ותרפ"ב.

קין החופ"ק לובלין, ר' צבי הירש פערבער החופ"ק לונדון.

בעמ' ע"ד—ק"א: "דרוש דגל הרבנות... שדרשתי בק"ק נאלענטשוב בעת שנתקבלתי שם לרב ואב"ד בשבת קודש פרשת בהעלותך... תרפ"ב... (שמחמת סיבת משפחות... לא קבעתי דירתי שם)".

ח ל ק ש נ י בו מלוקט ונאסף... מאמרי חז"ל... ספרי מוסר ומפרשי התורה... המדברים מגודל החיוב ל ת מ ו ד ל ה נ ו ת ל ת ל מ י ד י ח כ מ י ס ו ל ו מ ד י ת ו ר ה... ונלוה בסופו מהדרושים שדרשתי... בענינים הנ"ל... צבי הירש... פרידלינג... ובהשתדלות... הרב... ש ל ו ס י צ ח ק ל ע ו ו י ט א נ... נעתק הספר בשפה המדוברת יודיש... בשם "ס ו כ ת

ש' ל' ו' "מנחת ש"י". [פיעטקוב (ב. ליבעסקינד)], שנת תפ"ח לפ"ק.

⁸⁰. [3], ד'—צ"ב, [6] עמ'.

בעמ' ל"ו—מ"א מאמר "דברי ש' ל' ו' ש' י' ח' י' צ' ח' ק" מהרב ש. י. לעווטאן. בעמ' מ"ב—צ"ב ג' דרשות מהמחבר. בסופו קונטרס "עטרת צבי", שיר לכבוד המחבר ודברי דרוש מר' י' צ' ח' ק" ס"ט מרע"ל מאלגיר. יש גם הוצאה אחרת מח"א ומח"ב בשינויים רבים ובלי תרגום יודיש. הח"א מחזיק רק 32 דף וח"ב 20 דף.

62 [שאגת אריה] ספר שאלות ותשובות... ראה זה דבר חדש... הרבה חידושים ועניינים. אשר לא נודעו מלפנים: הוא היה יחיד בדורו. הוא זיוו הוא הדרו: אשר אינן ותיקן וחיבר... ה"ה המאור הגדול הרב הגאון המפורסם המנוח מהור"ר ארי' יהודא ליב זללה"ה אב"ד ד"ק קראקא ודק"ק בריסק דליטא... ועד הנה היו דברי הגאון הנ"ל ספון וטמון בכתב ידו ממש: עד אשר העיר ה'... נכדו הרב... מהור"ר נתן נטע אב"ד דק"ק ווישניץ דליטא... להדפיס כאן קצת משו"ת אביו וקיננו... והוסיף נופך מדילי'. אלה מזה ואלה מזה. הלא הוא שאלות ותשובות קול שחל... ועוד ידי נטוי' להביא לבית הדפוס שאר שאלות ותשובות מאביו וקנו הגאון הנ"ל אשר הניח אחריו בכתו"בים נוסף על אלה... נדפס פה ק"ק נייאוי וויט בשנת אריה שאג מי לא יירא [= תצ"ו] לפ"ק על ידי המדפיס האלוף כהר"ר ישראל בן הר"ר משה ז"ל.
⁴⁰. [2], ל"ח דף.

עם הסכמת הרב ר' יושע העשיל נר"ו אב"ד דק"ק טריר והמדינה ג"ע, מיום א', כ"ג שבט תצ"ו.

הספר מכיל ו' שו"ת ב"שאגת אריה" וח' שו"ת ב"קול שחל".

הקולופון: על ידי הפועלת במלאכת הקודש באמונה הזעזרין רבקה בת כהר"ר ישראל בעל המדפיס ואחיה הבחור כמר טובי' בן הר"ר ישראל הנ"ל.

63 [שאגת אריה] משאלות ותשובות אשר חיבר הרב... מהור"ר אריה יהודא ליב ז"לה שהיה אב"ד בק"ק זאמשט ובק"ק טיקטין ובק"ק קראקא ובק"ק בריסק בן הרב הגאון מהור"ר שמואל צבי הירץ בנו של הגאון מהור"ר יואל סירקש בעל המחבר בית חדש נכד של הגאון מהור"ר שמואל יפה בעל המחבר יפה תואר ויפה מראה. וקול שחל משאלות ותשובות אשר חיבר הרב המובהק כמהר"ר אברהם נתן נטע בן מהר"ר משה [מיוזלש] נר"ו אב"ד בק"ק וויש-ניץ נכד הגאון מהור"ר אריה יהודא ליב חסיד שהיה אב"ד בק"ק לבוב והוא היה נכד הגאון ר"מא ז"לה הנקרא בעל המפה ומצד אמו נכד הגאון מהור"ר שמואל צבי הירץ ז"ל שהיה אב"ד בק"ק בריסק בנו של הגאון שחיבר שאגת אריה ומצד אם אמו הוא נכד של הגאון מהר"ם מלובלין ז"לה. נדפס בתכלית היופי פה שאלוניקי אשר תחת ממשלת אדוננו המלך שולטן מחמוד ירום הודו שנת נותן לכם לכל בשר [= תק"ו] לפ"ק בדפוס המהוקק והמדפיס כה"ר בצלאל הלוי אשכנזי נר"ו.
²⁰. [1], נא דף.

"הסכמת המאורות הגדולים הרבנים המובהקים חכמי שאלוניקי", משנת תק"ו:

ר' יצחק הלוי, ר' חיים משה אמארייליו ור' יוסף נ' ארדוט.

בהוצאה זו כ"ח שו"ת ב"שאגת אריה" וכ"ה ב"קול שחל".

הקולופון: על ידי הפועל העוסק במלאכת הקודש המסדר אברהם בן

החכם המרומם נז"י [= נזר ישראל] כה"ר משה רזאניס יצ"ו. ועל ידי הפועל...
מדפיס ה"ר יחיא ל המכונה מיכל בן כה"ר יעקב כ"ץ אשכנזי. ועל ידי
הפועל... מדפיס פסח בן לא"א כה"ר גבריאל הלוי אשכנזי ז"ל.

64 שלחן יצי שטים [על הלכות שבת ויו"ט וחה"מ ול"ט אבות מלאכות] ותוא החלק
השני מן עשרה שלחנות אשר ערך הרב הגאון מהר"ר שלמה [מזאמושמש]
האב"ד דק"ק העלמא בעל מחבר מרכבת המשנה. נדפס פה ק"ק ברלין שנת
הישועה והתקוה [= תקכ"ב] לפ"ק... בבית ובדפוס התורני המרומם מהר"ר
אהרן המדפיס בברלין.

Berlin, Gedruckt bey Christian Moritz Vogel. Königl. Pribal. Buchdrucker.

4⁰. [222] דף.

הסכמות הרבנים (בדף 6): ר' דוד בר' נפתלי הירץ אבד"ק ברלין מיום ער"ח
אב תקכ"א; ר' גרשון ראבד"ק פרנקפורט דאדר מיום כ"ב מרחשון בעת
'הגאולה' לפ"ק; ר' ארי' ליב בר' יעקב ישע' זצ"ל לע"ע אב"ד ור"מ בק"ק
הנובר מיום ג' פ' לך לך (בלי תאריך השנה).

הקולופון: על ידי העוסק במלאכת עבודת הקדש הזעציר המרומם התורני כה"ר
שמואל בהתורני המופלג מוה"ר מנחם מניס הלוי מק"ק דובנא רבתי ועל ידי הפועל
הזעציר והדוקר הבח' כמר משה בהר"ר מרדכי מלנדשבורג נכד... מוה"ר אהרן
המדפיס מברלין ובדפוס של... אביו זקנו מוה"ר אהרן הנ"ל.

בראשו (דף 2—6): שיר על הל"ט אבות מלאכות ונדפס רק עד דיני בורה,
ומודיע: "הנה באמתחתי כל דברי השירה הזאת עד תום כל ל"ט מלאכות ואולם
נטרפה השעה והדפסתי רק עד פה".

בהקדמתו (דף 7—9) כותב בין השאר: "כי חנני ה' להתחיל ולגמור עשרה
שלחנות. אשר הכינותי... זה ימים לא כבירים... והוספתי לחבר... חלק שני מן
מרכבת השמה... וחברתי ס' שאלות ותשובות. ובסופו קונטרס הראיות
על כמה וכמה הכרעות אשר הכרעתי בס' עשרה שלחנות... וקראתי כלל הספר
בית יערי הלבנון. עוד אחבירה במילין... מעשה חרש וחושב חידושי
הלכה ותוספת... ובתוכו... חילוקים... על סדר הש"ס... ובסופו... דרושים נחמדים...
וקראתי שם המחברת... קהלת שלמה. ואם יזכני ד' בחיים ארוכים ומתור
קים. עוד לאל ידי לעבוד עבודת הקדש... כאיש מלחמה ערוך שלחן מלא
דשן ובית מלא ספרים חנני ה' כי יש לי כל אתי אל ואוכל...". ובסופו מבקש את
"פני המעיין בצדק" שאם "ימצא בתוך דברי בדק: אחרי העיון היטב הדק: יכתוב
לי ע"י בי דואר טענותיו ותשובותיו: ואנכי אשלם לו בתשואות חן הוצאותיו: ולא
אתפעל מזה בשום אופן להודות על האמת ולקבלו ממי שאמרה... ושוניא נפשי
הדרכא במהדורא בתרא: אשר בדעתי להדפיס אחר משך שנה או שנתיים: אם יגזור
השם בחיים: ושם אשא את שם המשיב כהלכה על שפתי... ואכתוב פלוני ופלוני:
כך וכך שאלוני...".

דף 9—10א: "לוח הטעיות להיות כי בתוך משך הדפוס נסע מזה
הרב המחבר לפפד"א ונדפס בלעדו דף נ"א עד דף נ"ח ולא הוגה בצדק... ע"כ...
נציג לוח הטעיות דהיינו הגהת הנהו ז' ניירות...".

הספר "שלחן יצי שטים" זכה גם כן להוצאה שניה. אולם, בשינוי
קצת — נשתנה שם הספר ושם המחבר. פשוט נעשה גנבה-ספרותית (פלאגיאט
בלע"ז)... איש אחד בשם אשר קליינמן, הדפיס על שמו, בלבוב תקצ"ז, ספר בשם
"מעדני אשר", והוא הוא הספר "שלחן יצי שטים" של ר' שלמה ז"ל. (ראה פרידברג,
בית עקד ספרים, הוצאה שניה, עמ' 640, מס' 2723).

את הספר "מעדני אשר" לא ראיתי, כדי לזהו עם ספרו של ר' שלמה. אולם, כנראה, "המחבר" דגן קצרו, או אולי הדפיס רק חלק ממנו. כי הספר "שלחן עצי שטים" במקורו מחזיק 222 דף והספר "מעדני אשר" מחזיק, לפי רשימת פרידברג הנ"ל, רק 62 דף. והדבר צריך עוד בירור.

65 [שלחן ערוך] ספר חכם לב על שלחן ערוך אבן העזר [סי' כ"ז—כ"ח] כולל שני ספרים. פנים הספר הוא קצור פסקי הלכות להגאון... רבינו שלמה העלמא... בעהמח"ס מרכבת המשנה. עצם כ"ק זה שהוא יחידי בעולם, והיו גנוז וטמור עד היום, יו"ל בפעם הראשונה. וסביב עליו ספר, "חכם לב" ובו חידושים וביאורים... בש"ס ופוסקים... וביהוד בדברי הרמב"ם ז"ל, לישב דבריו... מהשגות... הראב"ד ז"ל... ונלוה אליו בסופו... שתי תשובות מספרי שו"ת רילב"ח... חובר... מאת... חיים יהודה ליב אויערבאך בן... כמוהר"ר אברהם דובער... [ירושלים] שנת פז"ת אויבך [== תרפ"ז] לפ"ק. דפוס סלומון.

4⁰. [2] דף, ו' [2], שפ"ח עמ'.

"הסכמת הרבנים... דארעא דישראל": ר' אברהם יצחק הכהן קוק ראש רבני ארץ ישראל ואב"ד דירושלים, מיום ח"י טבת תרפ"ה; ר' יוסף חיים זאנענפעלד רב ואב"ד דירושלים, בלי תאריך; ר' משה מרדכי עפשטיין אב"ד ור"מ דהישיבה כנסת ישראל (סלובודקא) בעיה"ק חברון, מיום ג' סיון תרפ"ה; ר' אברהם אהרן בורשטיין מלפנים אב"ד בטווריק, מ"א למב"י תרפ"ה; ר' אבא יעקב בורוכוב לפנים אבד"ק וואלקאוויסק פלך גראדנא וכעת בירושלים, מיום ב', כ"ה סיון תרפ"ו; ר' אליהו קלאצקין אבד"ק לובלין וכעת בירושלים, מיום ד', כ"ז סיון תרפ"ו; ר' מנחם נחום בר' יוחנן טווערסקי אדמו"ר מרחמיסטרביקה, ירושלים יום ג', חדש אדר שני תרפ"ז. ראיתי טופס אחר המחזיק עוד דף אחד בראשו ועליו הסכמת ר' יעקב מאיר ראש הרבנים בארץ ישראל ראשון לציון, מיום כ"ב לחו' זיו תרפ"ז.

....הכ"י העתיק הזה היחידי בעולם המיוחס לרבנו... בעל המח' "מרכבת המשנה"... נמסר לי... מאת הרבנים... ר' אפרים פישעל איצקאוויץ נ"י מק"ק חוסט וכעת בפעיה"ק ת"י, ומסר לי גם את כל הכתבים מאת הרבנים... דמסהדי... על אמיתת עצם הכ"י שענינו ראו עוד את כ"י זה ביד הרב המנוח... בעל מעדני אשר ז"ל בק"ק דאבראמיל שהא"פ איצקאוויץ... קנהו מאת נכד המנוח ז"ל הנ"ל... ולאשר אין באפשרות חילי להדפיסו כלול מחוסר האמצעים, הופסתי עתה רק חלק א' על ג' סימנים בהל' קדושין... (מדברי המו"ל בהקדמתו). ומיד לא"ז שמות הרבנים שמעידים על אמיתת הכ"י: ר' שלמה האלבערשטאם, מבאבוב, אור ליום ד' ויחי תרנ"ו; ר' שמואל שפירא, אבד"ק דאבראמיל, כ"ו אדר תרנ"ה; ר' אברהם מרדכי רומאלד, אבד"ק דאבראמיל, ג' ניסן תרנ"ד.

עמ' [1] נדפס עוד "י ק ר ס ה ד ו ת י" של גאונים... הדור": ר' אברהם מנחם מענדיל שטיינבערג, אבד"ק סנוטין; ר' אברהם בנימין קלוגער מבראדי; אדמו"ר [ר' יצחק] מבאיאן; ר' יצחק שמעלקיש, אבד"ק לבוב; ר' יחזקאל שרגא האלבערשטאם משינאווא; ר' יצחק חיות, אבד"ק בראדי; ר' יודא ליבש לאנדא. אבד"ק סאדאגורא; ר' יצחק הלוי איש הורוויץ, אבד"ק סטאניסלאב; ר' פייבל הלוי, אבד"ק בראדשין; ר' משה הרש פוקס, אבד"ק גר' ווארדיין; ר' משה שמואל גלאז נער, אבד"ק קלויזענבערג; ר' משה פאנעט, אבד"ק דעשש; ר' מרדכי יהודא, אבד"ק ענטראדאם; ר' שלמה זלמן אולמאנן, אבד"ק ביסטריץ; ר' שמעון באבאד, אבד"ק טארנאפאל; ר' שלום מרדכי הכהן, אבד"ק ברעזאן; ר' שמחה בונם סופר, אבד"ק פרעסבורג.

את ספרו זה מזכיר המחבר ר' שלמה בהקדמתו לספרו "שלחן עצי שטים": "כי חנני ה' להתחיל ולגמור עשרה שלחנות... השלחן ה' יהי מקורך ברוך. וקראתיו שלחן ערוך. בו כללתי ה' קדושין וגיטין ומיאון הקטנה. וה' כתובות ותנאים..."

66 ספר שערי בנימין חלק ראשון אשר איזן וחקר ודרש ואגר וכלל החכם השלם בנימין זאב בן החכם השלם מהור"ר דוד [מזאמשטש] כל הלשונות... באמרי... לשון הקודש בכמה שערים ואופנים על דרך א"ב מכל ש"ס ומתורה נביאים וכתובים ומספרי הקבלה ובחלק שני אסף כל משלים והיינו דאמרי אינשי ודברי צה מכל תנ"ך ומכל הגמרות על דרך א"ב שיהא רגיל בפי כל אנשי אמת לשון ודברי אמת מתורת אמת ומחכמי אמת ולא לשון שקר מחכמי שקר ונמצא בזה הספר בקיאות וחקירות מכל תורה בכתב ותורה בעל פה אשר לא היה כמוהו מכמה דורות... ככן באתי להזהיר על אחינו בגולה שיהא רין כל אחד לשום עינו על זה הספר שימצא ביד כל אינש ואינש לשוננו... לשון אבותינו... [נדפס פה ק"ק זאלקווא] תחת ממשלת... הדוכס ושר צבא גדול במדינת ליטא מיכל קאזמיר ראדוויל יר"ה: בדפוס המחוקקים מהור"ר גרשון בהר"ר חיים דוד סג"ל זצ"ל וחתן אחיו מהור"ר דוד במהור"ר מנחם מן נר"ו וגיסו הר"ר חיים דוד במהור"ר אהרן סג"ל ז"ל נכדי של הר"ר אורי פייבש שהיה בעל מדפים באמשטרדם לפרט ואתה תצוה את בני ישראל [= תקי"ב] לפ"ק.

40. 62 דף.

החלק הראשון מכיל הפעלים ושמות הנרדפים עד אות צ'. לחלק השני שער מיוחד, ושם כתוב בפירושו: "נדפס פה ק"ק זאלקווא". מעבר לשער הראשון הסכמת ר' חיים כהן רפאפורט אבד"ק לבוב והגליל ור' משה פנחס בר"א ר"ח [= בן ר' אברהם ר' חיימס] מלובלין "מנהיג מדינה", אבד"ק סווירז, מיום ה' ט' אדר תקי"ב. הסכמת ר' נפתלי הערץ הלוי אבד"ק זאל-קווא ואגפיי, מיום א' ד' ניסן תקי"ב.

המחבר, ר' בנימין זאב אשכנזי, שבהקדמתו לספרו "בן אוני" (ראה מספר 14) הביע תשוקתו לעלות לארץ ישראל, בא למחזו חפצו ושם חיבר ספרו זה. וכה דבריו בהקדמתו: "ברוך ה' שהחייני וקימני והגיעני לשערי בנימין ונכנסתי בחורבות... ירושלים... ראיתי מעלות א"י... ובהיותי שם כמעט נשמה יתירה היתה בי... וכן ראיתי אנשי ארץ ישראל הם אנשי אמת אנשי חסד ומבני עליה... אך באותם הימים שהייתי שם אך גדול היה לי שלשונם לשון עגא ואגא כמעט שנשכח לשוננו לשון הקודש אם באנשי עליה ארץ ישראל כך באנשי ח"ל לא כ"ש וכן ראיתי שערורית שערורית הנגע שפשטה בכל תפוצות ישראל שמושלים מושלים ממושלי האומות ואומרים בפה מלא לא לחנם אמר הישמעאלי כך וכך וכן המפוזרים בארץ אשכנז ויוון אומרים לא לחנם אמר הערל האשכנזי ויוון כך וכך וכן בארצי מערב כל זה אך גדול היא לי ותמי' גדולה איך מנוחין משלי שלמה מלך ישראל שהוא קודש קדשים וכן משלי הגמרות ומשאר חכמי האמת ומושלים מושלי חכמי האומות וזה חרפה לבית יעקב... ויתעצב לבי כי נבלה עשו בישראל לשכח לשון בת יעקב וכן לא יעשה... ולא אחר הנער לעשות הדבר... יום ולילה לא נשביתי מלקבץ ולכתוב דברים מיעוטים ברב האיכות ומעט הכמות... מלשון הקודש מכמה ספרים מתורה ונביאים וכתובים ומכל הש"ס ומספר אהל מועד [מר' שלמה בר' אברהם מאורבינו, ויניציאה, ש"ח] וכן קבצתי כמה משלים ממשלי שלמה מלך ישראל וכמה משלים מחכמי הגמרא ומשאר חכמי אמת... ולקרא שמו בישראל ש ע ר י ב נ י מ י ... כ"ד הקטן...

בעל המחבר בן אוני ושבט בנימין [לא נדפס] ושערי בנימין: בנימין במהור"ר דוד זצ"ל מזאמשטש".

כנראה לא השתקע ר' בנימין זאב בארץ, וחזר משם, ובשנת תקי"ב סיבב ערים וארצות בשליחות קהלת ניקופול (אלבניא) לקבץ נדבות לתקן את בית הכנסת ההרוס של ר' יוסף קארו ז"ל בעירם. בראש הספר הדפיס את מכתביו המלצה של הרבנים לטובת שליחותו: ר' רפאל יעקב אברהם גירון פה אידרינה; שלוחא דרחמנא הרב מהור"ר עזרא מלכי מצפת; ר' אריה ליב בר' יחיאל מיכל חונה טה ק"ק זוואניץ וגליל פדאליי; ר' יעקב בר' יצחק לנדא חונה פה טרנפאל וגליל פדאלי; ר' יחזקאל לנדא חונה פה יאמפלא. — "וועד קודש מגליל לבוב... הרוזנים נגידים קציני מנהיגי מדינה וגליל לבוב בצירוף הרבנים... פרנסי הגליל... ובראשם... הרבנים... דגליל לבוב: יוסף שאצקיס מבראד; הקטן יצחק ישכר בער מבראד; יצחק בר' נטע הלוי מלובוב; מנחם מענדיל בר' מרדכי באב"ד מבראד; הקטן דוב בער מקאוולי; ברוך בר' מענדיל מלובוב; ה"ק בנימין וואלף מטיסמניץ; ה"ק ארי' ליב מלובוב; ה"ק יצחק בר' באב"ד ז"ל; ה"ק יוסף מטיסמניץ". — הרב הדיין מהורר נתן נטע חונה בק"ק בראד; הרב הדיין מהורר משה חונה פה רישא. — "הרוזנים נגידים קצינים מדינת ליטא בצירוף הרבנים... דמדינת ליטא: נאום ישראל איסרל חונה ק"ק פינסק; ונאום אברהם קאצין נעלין פוגין חונה בק"ק סלוצק; ונאום יהודא ספרא ודינא דמתא דק"ק ווילנא הנבחר כהיום במקום רב בק"ק ווילנא הנ"ל; ונאום ה"ק שלום בהרב המאור הגדול אלעזר מנוחתו כבוד בצפת... החונה בק"ק טיקטין; ונאום ישראל בר' יונה מבריסק; ונאום דוד בר' משה יצחק זלה"ה מבריסק; ונאום ישעי' בר' יצחק זצ"ל מהוראדנא; ונאום שלמה בהרב מ' חיים בהגאון ז"ל מהוראדנא; ונאום אברהם בר' אייזק זלה"ה מפינסק; ונאום יהודא הנקרא ארי' בר' יצחק ניידא מפינסק; ונאום דוד בר' ברוך הלוי זצ"ל מוילנא; נאום אלי' בר' משה מינלש מוילנא; ונאום יהודה ליב בהגאון מ' אברהם הלוי הורוויץ ז"ל מסלוצק; נאום אשר זעליג בהרב הגדול מהור"ר יוסף ז"ל פרוף מנ"ד מסלוצק; — "רבני מובהקים מעיר ואם בישראל קושטאנטינה: מאיר יצחקי; אברהם בכ"ר יאודה מיוחס; יצחק בכ"ר דוד".

בחתומות הקצינים והרבנים דמדינת ליטא יש לתקן טעויות דפוס אלה: במקום: יצחק ניידא, צ"ל: גידיש; ובמקום: יוסף פרוף מנ"ד, צ"ל: פרענקיל סו"ד [= ספרא ודינא]. ראה דובנוב, פנסק מדינת ליטא, עמ' 258—259 (העירני על זה החוקר והביבליוגרף ר' חיים ליברמן).

הקולופון בסוף חלק א': "...גדולה השמוש ששימש האיש בסיעתו להביא זה הספר לדפוס... הנכבד גרשון בן הישיש ר' יונתן אלשיך ונפשו צרורה בצרור החיים ונקבר בין גדולי הדור בק"ק לובלין עיר ואם בישראל ביום ה' ערב ר"ח אייר שנת תקי"ב לפ"ק וירט הדרך לנגדי בצרת נפשי הכרחתי לסיים הספר באות צדי"ק כ"ד ב נ י מ ין ז א ב'".

67 ספר שערי נעימה על טעמי א'יוב מ'שלי ת'הלים לה"ה הגאון... מוהר"ר שלמה בעל המחבר ספר מרכבת המשנה. ואשר החכמה הזאת נעלמה מעיני כל חיי... זו כמה מאות שנה. והמדקדקים שלפניו לא עמדו על סודה... והגאון הנ"ל הוציא אמ"ת לאמתו והודיע קושטא אמרי אמ"ת לעדת מי מנה. לגודל יפיה נכנס אהבת' בלב התורני המופלג המדקד' מו' שלמה כמו' יואל מדובנא... להדפיסה... וגם להוסיף נופך משלו... ולכן רודפי צדק אנשי אמ"ת קנו את הספר הזה ובזכות זה תזכו לעלות לציון ברננה. נדפס פה ק"ק

פרנקפורט דאדר... בדפוס של האדון החסיד א"ה דאקטר ופראפעסר גרילא, בשנת נעימות כימינך נצח [= תקכ"ו] לפ"ק.
8⁰. [16] דף.

הסכמת הרב ר' גרשון אב"ד ור"מ דק"ק פ"פ דאדר, מיום ד', י"ד כסלו, תקכ"ו.

68 [שפה לנאמנים] קונטרס הפעלים... עם מה שראוי לכאר עליו מתמונת משקליהם ושנוייהם הנקרא... שפה לנאמנים יתן חלק לשבעה הכנינים. גם לשמונה הגזירות והמורכב מהם... בקיצור נמרץ... סדרתי אני יהודא ליב הלוי [עדיל] מזאמושטש עד היותי על אדמתי בביתי ובחומתי (לתועלת בני שו' המת- למדים לדרך בנתיבות משפט לשון עברי...) ויהי כאשר שלחני הזמן לשכור בתוך הבאים פק"ק לבוב... ויראו את הקונטרס הלז רבים... אשר קרבת לח"ק יחפצון. פתוני ואפת... להעלות הקונטרס הלז על מזבח הדפוס... נדפס פה ק"ק לבוב הכירה... בדפוס הרבני המופלג האברך מהור"ר גרשון בהרבני המנוח מהור"ר זאב וואלף סג"ל ז"ל: ליטערים לפרט לעולם יספר אדם בלשון נקיה [= תקנ"ג] לפ"ק.
8⁰. [32] דף.

69 ספר תבנית הבית... מוסר לעולמים ונערים. לכל יאחזו בהבלי חבלי ההעדרים. בחכמה יבנה בית ובדעת ימלא חדרים. יראו הבונים ויתמהו הנבונים להדרת יופי הענין תבנית הבנין... אשר בנה... התורני המשכיל כמוהר"ר מרדכי [מק"ק זאמושטש] בחישיש האלוף המרומם כמוהר"ר מאיר יצ"ו נכד המפורסם מוהר"ר יצחק קלמנש מלובלין... וקרא שם החיבור תבנית הבית אשר נוכל לחסות משמך זרם רעם הזמן... ואשר יפרוש כפיו אל הבית הזה מחזה שד' יחזה. נדפס פה ק"ק פ"פ דאדרה (כלי שם המדפוס) בשנת וקם הבית לצמיתות לקונה אותו לדורותיו [= תק"ז] לפ"ק.
4⁰. [4], נ"ו דף.

הסכמת גאוני ארץ חכמי מדינות אשכנז: ר' דוד בר' נפתלי הירש אבד"ק ברלין ופרנקפורט דאדרה, י"ב כסלו (בלי תאריך השנה), "פה פרנקפורט דאדרה ביומא דשוקא"; ר' יעקב הלוי איש הורוויץ אבד"ק גלוגא ולפנים בק"ק בראה, ר"ח ניסן תק"ז; ר' גרשון מ"צ וראב"ד דק"ק פפד"א, עש"ק מנחם תק"ז; ר' צבי הירש בר' שאול הלוי אבד"ק קאפון האגון ולפנים בק"ק קאליש, י"ג מנחם תק"ז; ר' יוסף א"ש מפוזן אבד"ק דעסא [וחתום: "חונה ק"ק פלאצק וגליל מאזי"], כ"ה סיון תק"ו [= פה פרנקפורט דאדרה].

הסכמת גאוני חכמי פולין גדול ופולין קטן: ר' מרדכי בר' צבי הירש אבד"ק ליסא, ט' סיון תק"ה; ר' [יעקב] יצחק אבד"ק זאמושטש, ז' ניסן תק"ה; ר' אברהם כהנא [בר' יצחק מזאמושטש] אבד"ק טארלי, ט' שבט תק"ה; ר' יואל בעל שם טוב [בר' אורי היילפרין מזאמושטש], ג' אדר שני תק"ה; ר' יוסף בר' אביגדור אבד"ק טארניגראד, ט' אדר ראשון תק"ה ואחיו ר' צבי הירש אבד"ק אפאטשני, ער"ח סיון תק"ה; ר' חיים בר' יצחק זעליג נר"ו קרא אבד"ק לונטשיץ, ח"י שבט תק"ז [החותם פה ק"ק פ"פ דאדרה]; ר' דובער אבד"ק קאזניץ בגליל לובלין [בהגאון ר' אריה ליב אבד"ק זאמושטש, שאר בשרו של המחבר], ל"ו למב"י תק"ה.

בדף ב' עמ' ב': "הסכמת חתן גיסו ר' יואל בר' יצחק אבד"ק קלעצק וק"ק טימקאוויץ במדינת ליטא". בדף נ"ו ע"א: "הסכמת החכם השלם החוקר... מופלא

בשבע חכמות ה"ה כמוהרר ישראל בע"מ נצח ישראל... מיום י"ט שבט תק"ה ובעמ' האחרון: "הסכמת ר' אברהם דילזנאני איש ירושלים... יושב במלכות קנדיאה מוריאה ומדינת הוקדוניה אגריפון ואגפי' אורח נטה ללון פה פ"פ דאדרה יום הששי רביעי לחודש תשרי שנת ו'מלכות ר' ראיתי טופס שיש בו שינוי מעניין: הסכמת ר' יצחק מזאמושטש נשמטה ובמקומה יש הסכמת ר' שלמה מחעלמא בעל "מרכבת המשנה", מיום כ"ט למב"י, בלי תאריך השנה.

הקולפון: על ידי הפועל העוסק במלאכת הקודש הזעזיר משולם פייבש בן כה"ר אהרן ז"ל מפרנקפורט דאדרה. ועל ידי הפועל... הזעזיר צבי הירש בן כה"ר חיים ז"ל מפרנקפורט דאדרה.

70 ספר תבנית הבית מליצה חרוזית ללמד מוסר לכן אדם ע"ד בהינת העולם. הכרו התורני המופלג מו"ה מרדכי בן מו"ה מאיר קלמנ'ס... נדפס פעם ראשון בפפד"א בשנת תקנ"ל. עתה יצא לאור פעם שנית עם העתקה אישכנוית חרוזית מאת מאיר הכהן מביסטריין במדינת הגר. וויען בדפוס האדון אדאלברט... תר"ח לפ"ק.

80. xxii, 92, [2] עמ'.

שער נוסף בגרמנית.

בעמ' xxix הקדמת המעתיק בעברית ובגרמנית. (תירגם רק את השירים בלי הפירוש).

70א. ספר תוחלת צדיקים ובו ביאורים נחמדים על המעלות של... ר' פנחס בן יאיר מיוסדים וגם שאר חידושים כלול בגפ"ת ובאגדה בדרך הישר. אשר בעזה"י בעיני האנשים יוכשר. וגם יבוארו בו תוכחת מוסר לכני דורינו... לסור את ערלת לבבינו מקרבינו. הן כל אלה חיברתי אני הצעיר בישראל עזריאל בהרבני המור"ר צבי הכהן מרגליתא... [מק"ק זאמושטש].

נדפס בלעמבורג בשנת אהבת עולם [= תקנ"ד] לפ"ק.

Imprimatur Thoren. Dieser Buch Tohelet Zadikim, wird von der K. K. Bucherzensur zu Drucken erlaubt. Lemberg den 14 Julius 1794. Jos. Theodor von Thoren K. K. Gub. Rath.

40. 21 דף. (את מספר הדפים רשמתי על-פי "בית עקד ספרים" לפרידברג, אנטוורפן, תרפ"ח—צ"ב, עמ' 640, מס' 89. בטופס שלפני הסר בסופו).

עם הסכמת ר' יוסף [הויכגלרנטר] בר' יעקב יצחק, אב"ד דק"ק זאמושט, מיום ג', ז' טבת, תקנ"ד; הסכמת ר' מנחם מענדל גראער, אב"ד דק"ק יארטשוב, מיום כ"א סיון, תקנ"ד.

המחבר "ה' מורה הוראה בישראל אב"ד דק"ק פראנטיפאל" [פראמפאל, מחוז זאמושטש ?] (ר' יוסף הויכגלרנטר בהסכמתו). אמו של המחבר היתה בת "מהור"ר אברהם... מאפטא ראש מדינה דגליל קראקא בן הרב... מהור"ר משה... אב"ד דק"ק בוטשאטש וחתן החסיד המקובל... מהור"ר נתן נטע... שפירא בן החסיד המקובל מהור"ר שלמה דרשן בהרב... מהור"ר נתן נטע... שפירא ב"ה"מ ספר מגלה עמור קות... (מתוך ההקדמה).

71 זה ספר תולדות אדם בו תמצא פעולות וסגולות מעולות ויקרות. לנשים עקרות. ולהחיו' זרע העשוקים בידי מכשפות ארורות. או שמותים ב"מ בשנים קצרות מסיבת חולי כפיה ועינא בישא ושאר סיבות אשר עליהם עוברות. וגם למקשה לילד וליוולדת הרבה שמירות. ועוד שאר רפואות. כאשר עיניכם תחזנה בסימני

הספר כולם על דגלם סדורות. וגם פעולות לזכרון להיות דברי תורה על לוח לב חרות. נלקטו מכתבי קודש של המקובלים הגדולים המפורסמים בכל העולם ה"ה מוהר"ר אלי' ב"ש [מחעלם] וה"ה מוהר"ר יואל בעל שם [הזקן מזאמושטש] אשר שניהם הניחו אחריהם שם טוב לדורי דורו. וגם הדפסנו מעשים גדולים שעשו ושאר שמועות וספורות. אשר חכמים יגידו על פי מסורת. וגם קצת רפואות טבעיות מרופאים מומחים ה"ה השר ונגיד בישראל המנוח מוהרר שמחה ז"ל וה"ה השר והנגיד בישראל מוהרר יצחק חזק נר"ו השם יאריך ימיו ומשאר רופאים מומחים ומפורסים ככל מקומות ועירות. בכך קחו עמכם ספר הזה ולא תחוסו על מעות"יכם. אך את דמכם תדרשו לנפשותיכם. למען ירבו ימיכם וימי בניכם. הדור אתם ראו כמה אדם מפור ומפריש ממונו בשביל רפואה אחת. ומכ"ש בזה הספר ימצא את כל ונוכחת. בעזר רופא נאמן מושל מרום ותחת. הוא יציל נפשותינו מרדת שחת. נרפס פה ק"ק זאלקווי בשנת תפארת בנים אבותם [= ת"פ] לפ"ק.

120. מ"ה דף.

מעבר לשער הסכמת ר' יואל בעל שם בר' אורי היילפרון, ובה נאמר: «עברתי על פני הספר הקטן מעט הכמות ורב האיכות... ספר תולדות אדם... והיה אמונת עטי חות"ם ידי לעדות נאמנה שאלו הפעולות וסגולות נלקטו ונקבצו מקובץ ישן של המקובל הגדול מוהר"ר אלי' ב"ש ז"ל ומכתבי אבי אבא ה"ה המקובל הגדול מוהר"ר יואל ב"ש... ובאתי להעיד... כי כל סגנון זה הספר ככתוב"ים ומס"ורים בידי דמי ומכוון ממש אל הנוסחא' הכתבים שבידי מא"א זקני המקובל הנ"ל ואין בהם שינוי וחילוף דברים אפילו בהמשך הנוסחא. בכך ראוי לכל אדם להשען עליהם בעזרת השם ית'. ולראי' מהימנא חתמתי שמי הקטן יואל בא"א... מהור"ר אורי נר"ו היילפרון מזאמושט נכד... המקובל המפורסם... מוהר"ר יואל בעל שם זצ"ל».

אחרי כן «הקדמת המאסף», בה מספר «באתי לידי כתבי קודש של הרב... מוהר"ר יואל בעל שם... ושם מצאתי סגולות... ורפואות בדוקים... ואמרתי מצוה קא עבדינא להעלות הפעולות... על מזבח הדפוס על נייר ודיו יפות... אמנם פן יאמר האומר מאן לימא דבר סמכא הוא שמא בפעול הנ"ל פיתח או הוסיף. ופרשתי שיחתי לפני כמה גדולים רבנים חכמי דורינו ואמרו באמת לספר זה נפשותינו כלתה ונכסף. אך אין לנו ידיעה בקבלה מעשיות... ואין לנו אלא דברי הרב המאור הגדול המופלא בנגלה ובנסתר החכם הכולל והשלם המקובל המפורסם ה"ה מהורר יואל בעל שם נר"ו בהנגיד ה"ה מו' אורי נר"ו מזאמושט נכד להמקובל המפורסם מו' יואל בעל שם זלה"ה. וכל עלמא ידעי שמהורר יואל ב"ש נר"ו הנ"ל בר סמכא ומומחה לרבים בדור הזה ואם הוא לבד יסכים יאמינו בני יעקב ויוסף. לכן שימו נא עיניכם לראות הסכמת ה"ה מוהריב"ש נר"ו האי גברא רבה דקא מסהיד שכל דברי הספר זה המה מכתבי קדש זקיננו... מורייב"ש זלה"ה...».

בדף מ"ד עמ' ב' כותב ר' יואל בעל שם בר' אורי עוד פעם: «אחר הדפסת ספר תולדות אדם אשר ליקט ואסף איש טהור. ספרא נהיר. הרבני נר"ו. שאלני ליתן לו הסכמה שוב שנית כי הסכמה ועדות הראשונה אינה מספקת פן יאמרו עליו שהוסיף איזו פעולות שלא היה לנגד עיני בשעת הסכמה בכך הנני יוסיף שנית ידי להעיד שהשגחתי על כל הפעולות וסגולות שבספר הזה אחר גמר הדפוס וראיתי שהדברים כהוייתן וכולם הוטבעו על אדני אמת וסגנון הספר הזה עולה בסגנון א' עם הכתבים אשר הם מסורת בידי וגם קצת רפואות טבעיות הבנויות על קו היקש הטבע ג"כ אמתיות כאשר בינותי בספרים שיסדו חכמי הטבע... ולראיה ועדות נאמנה חתמתי שמי בשנת עדו"ת נאמנה [= ת"פ] לפ"ק. נאום יואל בה"ה החכם הכולל הרבני כבוד מהור"ר אורי נר"ו היילפרון מזאמושט הנ"ל. וחתן הנגיד המפורסם המופלג

כבוד מוהר"ר דוד בהגאון הגדול מוהר"ר ארי' יהודא ליב שהיה אב"ד ור"מ בק"ק קראקא ובק"ק בריסק דליטא".

בדף האחרון נדפסה "התנצלות המדפיס", בה מכחיש את "העלילה" שר' יואל בעל שם בר' אורי היילפרון בעצמו הוא הוא המחבר והמביא לדפוס של ס' "תולדות אדם", וכותב: "אמר המדפיס לעצור במילין לא אוכל. כי הנה שמעתי דיבת רבים המדברים עתק על הרב המאור הגדול החכם הכולל והשלם המקובל המפורסם ה"ה מוהר"ר יואל ב"ש נר"ו בהנגיד מ"ו אורי נר"ו מזאמושט שנתן הסכמה על הדפסת ספר תולדות אדם: וכונתו היה לשם שמים כי רצה לזכות את ישראל: ואותן בעלי עלילה אומרי' שהוא בעצמו הדפיס אותו הספר: והתנכר את עצמו כדי להרבות בשבח... ואנשי הנ"ל נותנים אמתלא לדבריהם שלא נמצא בהקדמת הס' הנ"ל שום אדם שבא על החתום רק מתחיל סתם אמר המאסף וכו' ובסוף ההקדמה לא נמצא שום חתימה: ומסיבה זו הם תולין בוקי סריקי בהרב... מוהר"ר יואל נר"ו הנ"ל שהוא בעצמו כתב נוסחה ההקדמה כדי להגדיל שמו כשם הגדולים: ונמשך להם עוד ענין אחר שמאחר שהוא המאסף בודאי לא בירר בתוך כתביו רק פעולות שאינם בדוקין כדי שלא לקפח פרנסתו: באשר שזה נודע בשערים שאליו ידרשון יום יום מעירות קרובים ורחוקים: בכך כדי להסיר המכשילה הזאת שלא יהיה בני אדם נלכדים בעונש החושד בכשרים כו' הנני נשבע בכבוד הבורא. ובשמו הגדול הגבור והנורא. ובעשרת הדברות שנאמרו מפי הגבורה: שהרב מוהר"ר יואל נר"ו הנ"ל נוצל מאותו עון: הן בענין הקילוסין והשבח והתהלה הנזכר בהקדמה ובתוך הספר... כל אלו הדברים לא יצאו מה"ה מוהר"ר יואל הנ"ל ולא עלתה על לבו: כי הוא לא בא למידה זו לשבח את עצמו: רק אני הנני המדפיס כתבתי אלו התוארים והשבחות עליו מדעתא דנפשי: והן בענין שבח ממון: עד בשחק נאמן שלא קיבל הנאה מזה אפילו פרוטה א': רק מה שאני המדפיס נתתי לו איזה מהם במתנה. ואם לחשך אדם לומר מדוע ככה עשה לאפסיד אנפשי' לגרום לעצמו הויקא דשכיחא: אשיבך מילין שהוא מובטח שכל מי שיהי' לו באפשרו ליסע בעצמו למכון שבתו ק"ק זאמושט או באשר הוא שם אז ניחא לי' להוציא הוצאות ליסע אליו כי איתמחי גברא כידוע ומפורסם. אך מה יעשו היושבי' בערי רחוקות אשר מן הנמנע לשום פעמיהם מחמת דאורחא רחוקא וכו' ומכ"ש אותן הסגולות שהם לצורך שעה כגון למקשה לילד ושמירה ליולדת וכיוצא בהם אשר בלאו הכי לא היו נוסעים אל ה"ה מוהר"ר יואל נר"ו הנ"ל: ע"כ נשא לבו להסכים על הדפסת הספר הנ"ל ולהעיד שאלו הפעולות והסגולות נלקטו מכתבי... זקיננו... ריב"ש זלה"ה והרינו מקבל עלי באלה ובשבועה ובחרם יב"ן [= יהושע בן נון] ובנידוי שני עולמות... שהדברי' הנ"ל הם כנים ואמתי' שהרב מ"ו יואל הנ"ל לא כתב על עצמו שום שבח ותהלה הן בהקדמה והן בשאר מקומות: וגם לא נתכוון לשום הנאת ממון רק שנתן הסכמה הנ"ל: ואם תקפוץ לשאול מדוע נעלם שם המאסף הן בראש הספר והן בהקדמה: בא אראך דוגמא זו בכמה ספרים ראשונים שהמחברים כיסוי שמותם: כגון ספר כל בו: ושאר ספרים... וכן ספר ילקוט חדש וכיוצא בו: ובודאי כל אחד היה טעמו ונימוקו עמו: וגם המדפיס יש ויש ת"ל טעם הגון ומספיק: ומי שידין אותי לכף זכות: ידונו אותו מן השמים לכף זכות אמר: "ומיד לאחר זה: "עדות נאמנה של הרב המקובל ה"ה מ"ו פסח נר"ו מגיד משרים דק"ק זאלקווי: הנני מעיד שדברי המדפיס הנ"ל כנים ואמתיים ברורים וצלולים... ולעדות נאמנה חתמתי שמי פה ק"ק זאלקווי יעקב פסח בהר"ב מוהר"ר יצחק זצלה"ה מגיד דבהמ"ד דק"ק זאלקווי יצ"ו".

72 [תולדות אהרן] ספר חובת הלבבות מהרב הגדול החסיד רבינו בחיי הדיין הספרדי בר' יוסף זצ"ל. חברו בלשון ערבית והעתיקו ללשוננו העברית החכם

ר' יהודה ו' תבון וצ"ל. וכבר נתחבר לזה הספר ביאור נחמד המכונה בשם כללי תולדות אהרן. והביאור כללי ההוא יפרד והיה לשני חלקים. חלק אחד ממנו מכונה בשם דרך הקודש [לר' חיים חייקא, "מקחלה קדושה ומפוארה זאמשטש"]. והשני לו מכונה בשם פחד יצחק [מאחיו ר' יצחק, המביא לדפוס]. ומהות חלקי ביאור ההוא ושמות בעליהם אשר חכרו אותם מתבאר היטב מעבר לדף. נדפס פה ק"ק פ"פ דאדר בשנת אתה הראת לדעת כי ה' הוא האלקים אין עוד מלבדו [= תקל"ד] לפ"ק.

4⁰. ד', מ' דף.

עם הסכמת ר' צבי הירש אב"ד דק"ק ברלין, בלי תאריך; הסכמת ר' שמואל שמעלקא הורוויץ האב"ד ור"מ דק"ק ניקלשבורג ומדינת מעהרין, "אורח עובר פ"ק ועליחאב", מיום א', י"ג סיון תקל"ב, "והסכמת שני לו הוא תלמידו המובהק... הרב... ר' לוי יצחק האב"ד ור"מ דק"ק ועליחאב ואגפיה", מיום א', כ"ד מנחם תקל"ב; "הסכמת הרבנים... בי דינא רבה. תופסי ישיבה. חכמי למד. לנשואים ובחורי חמד. בקהלה קדושה ומפוארה בערלין": ר' אהרן בר' יוסף אהרן הלוי הור"וויץ זלה"ה, ר' זאנוויל נייא גאס מפ"פ דמיין, ר' שמואל זאנוויל מבראנדי בורג, ר' יאודה ליב פארן באך, כולם מיום ו' עש"ק יוד סיון תקל"ד; הסכמת ר' חנניא ליפמן [בר' צבי הירש זלה"ה מייזלש] האב"ד ור"מ דק"ק אפטא והגליל, מיום ו' עש"ק, כ' טבת תקל"ב; ר' נתן נטע האב"ד ור"מ דק"ק פרעזבארו, מיום ב', ער"ה סיון תקל"ב, "חותם פה עיר מלוכה ווארשי"; ר' אלעזר הכהן [מזאמושטש] האב"ד ור"מ דק"ק וואידיסלאב, מיום ו', מ' למב"י תקל"ב, "פה ע"מ [= עיר מלוכה] ווארשי"; ר' אהרן בר' ישראל סג"ל זצ"ל העלר וואלרשטיין שהיה אב"ד באיזה ק"ק וכעת דיין ומ"ץ פ"ק פ"פ דאדר, מיום כ"ה אלול תקל"ד. כנראה נפסקה הדפסת הספר באמצע ולא נדפס אלא פירוש "שער היחוד" בלבד, וכן הקדמת ר' יצחק לא נשלמה.

73 תפארת משה, ר' משה חיים בלום אבד"ק זאמושטין.

ראה נחלת חמשה (מס' 47).

74 ספר תפארת צבי... שאלות ותשובות [על ש"ע או"ח ויו"ד] שחיבר... הרב האזי גאון... החסיד המקובל... קדוש יאמר לו... החזיק בישיבה והרביץ תורה ברבים משך חמישים שנה מהורר צבי הירש [בר' בנימין בישקא מזאמושטש] שהיה מקדם אב"ד בק"ק בראד ואחר כך נתקבל לק"ק גלוגא רבתי ומשם נתקבל לאב"ד לשלש קהלות אלטונ' המבורג וונזבוג... ומנוחתו כבוד שם והיום העיר ה' את... בנו הרב... מהו' משה... אב"ד דק"ק טאמשוב [חתן ר' יוסף הויכגלרנטר אבד"ק זאמושטש] להפיץ תורת אבי... ברבים להביא לבית הדפוס את הספרים המבוארים בהקדמה... נדפס פה ווארשא בדפוס... ר' צבי הירש בר"ן [= נתן] זצ"ל... היום יום א' ג' אב שנת חותמו לאמת לפ"ק [= תקע"ו] (*).

2⁰. [1], (פ') פ"א דף.

(*) אחרי שהחומר כבר היה מסודר בדפוס העירני הביבליוגרף המומחה ר' חיים ליברמן שאכן בספריית הרבי מליובאוויץ בניירורק יש טופס מספר תפארת צבי עם שער אחר בשינוי שם המדפוס ומקום הדפוס. שם המדפוס בשער של טופס זה הוא: נ פ ת ל י ה י ר י ג ר ו ש מ א נ, ומקום הדפוס הוא: ל ב ו ב, אבל הפרט של שנת ההדפסה הוא ג"כ כמו של דפוס ווארשה: "יום א' ג' אב שנת חותמו ל' א מ ת", בהוספת המספר הנהוג:

„ואלה הספרים אשר חיבר אדוני אבי... חידושים על כל הש"ס חבור על ארבע ש"ע... דרשות... על אגדתא... אמרות... על חמשה חומשי תורה... קבלתי עלי לדפוס כל ספרי אבי עד תומם... אפס לא לאדם השלטון לבצע את אשר זומם לעשות... שוט המלחמה אשר עבר על כל יושבי זאמושטץ, לקח גם ממני הוני ורכושי, עד כי קצרה ידי מנשוא הוצאות הדפוס... ואסע לווארשא ואקוה למצוא שם משען כסף למען אוכל לדפוס בראשונה ספר תפארת צבי על ארבע ש"ע, ואולם דברים רבים... סגרו גם שם בעדי את מוצא הכסף ולא יכולתי לדפוס את כל הספר בפעם אחת, לכן חלקתי דברי הספר לשני חלקים, וזה היום החלי ראשונה להקריב לעיני העדה... את חלק הראשון על אורח חיים ויורה דעה..." (מדברי בנו בהקדמה).

תמונת הרב צבי הירש בישקא

75 תפארת צבי על חלק אבן העזר... שו"ת בעניני שניות ועריות תקנות עגונות
קדושין כתובות וגיטין יבום וחליצה אשר השיב... הרב... מו"ה צבי הירש זצוקללה"ה... הובא על מזבח הדפוס בהשתדלות ובהוצאות הרב... מהו' ישכר... מייזלש בהרב... מו"ה צבי מנחם מייזלש זצלה"ה אבדק"ק עיר חדש בגליל קראקא... נדפס ביוזעבאף בדפוס של השותפים הרבני הנגיד וכו' מוה' שלמה נ"י ואחיו ה"ה הרבני וכו' מוה' ברוך זעצר נ"י וה"ה הרבני הנגיד וכו' מוה' יחזקאל רענר נ"י שנת מכבוד הגאון רבינו צבי אבד"ק אה"י [= תרכ"ו] לפ"ק.
20. [3], ג—ק"כ, [2] דף.

הסכמת ר' חיים הלברשטאם אבד"ק צאנז, מיום ג', כ"ה ניסן תרכ"ו; ר' יוסף שאול הלוי נאטין זאהן אבד"ק לבוב, מיום ו', כ"ז למב"י, תרכ"ו; ר' שמעון סופר אבד"ק קראקא, מיום ו', ר"ח כסלו, תרכ"ז; ר' דובעריש מייזלש אבד"ק ווארשא,

1816. ובכן הדבר ברור שנדפס בשנת תקע"ו. ואין זו הוצאה אחרת; וגם אין כאן זויף, מפני שבשאר הדברים טופס זה הריחו אות באות כמו דפוס ווארשא, ואפילו הקישוט והחותם שעל העמוד האחרון של דפוס ווארשא יש בטופס זה. כנראה המו"ל בעצמו, בנו של המחבר, ר' משה הרפס רק שער מיוחד בשיביל מדינת אוסטריה. וטעמו ונמוקו עמו. ואולי מחמת קושי היבוא של ספרים מדפוס פולין לאוסטריה, או מפני חוקי הצנזורה הוכרח לעשות זאת.

מיום א' כ"ב תמוז, תרכ"ה; ר' ישעיה מושקאט אבד"ק פראגא, מיום ב' כ"ג תמוז, תרכ"ה; ר' יושע העשיל אשכנזי אבד"ק לובלין, מיום ד' שבט, תרכ"ו; ר' צבי הירש אורנישטיין אבד"ק בריסק דליטא, מיום א' כ"ב טבת, תרכ"ו; ר' אלעזר הכהן אבד"ק פולטוסק, מיום א' י"א תמוז, תרכ"ו; ר' ישראל יושע אבד"ק קוטנא, מיום ו' כ"ט מנחם אב, תרכ"ו; ר' חיים אלעזר וואקס אבד"ק קאלוש, מיום י"ג אלול, תרכ"ו; ר' אליעזר שלום אבד"ק פיעטרקוב, מיום ה' ר"ח מנחם אב, תרכ"ה; ר' יעקב ארי' אבד"ק ראדזימין, מיום ב' כ"ג תמוז, תרכ"ה; ר' יעקב דוד אבד"ק אמשינאוו, מיום ד' כ"ד מנחם אב, תרכ"ה.

בדף 3 ע"ב כותב המו"ל: "יש לי ת"י תכריך כתבים מהרבנים... אשר גם הם סייעו אותי... שאוכל להוציא את החיבר... הזה, אך מחמת הוצאת הדפוס כי רבה לא יכולתי להדפוס לכ"א כלשוניהם אשר כתבו והצגתי רק חתימותיהם: ר' שמחה שמואל אבד"ק מעזריטש; ר' צבי תאומים אבד"ק וולאדאווי; ר' ישראל מייזל אבד"ק שעדליטץ; ר' משה הלוי וואהל אבד"ק זאמושטץ (ש"ב של המחבר); ר' דוד וואהל אבד"ק טישוויטץ (חתן נכד המחבר); ר' אפרים פישל אבד"ק מאקאווע; ר' עזריאל יצחק, אבד"ק פלאצק; ר' משה אבד"ק לאדו; ר' יצחק ראבינאוויץ אבד"ק טשענסט-חוב; ר' שמשון אורנישטיין אבד"ק אזירקוב (ש"ב של המחבר); ר' זאב וואלף אבד"ק מלאווא; ר' יהושע אבד"ק פראשניץ; ר' מנחם מענדיל ליסא אבד"ק זדינסקיוואלע; ר' דוד דוב מייזלש אבד"ק לאסק; ר' צבי הכהן ראפיפורט אבד"ק זאכלין.

על ספר זה יש מבוכה גדולה בין הביבליוגרפים. בן-יעקב ב"אוצר הספרים" בערכו רושם כזה: שו"ת בדיני ש"ע או"ח ויו"ד, לבוב, תקע"א, ווארשא, תקע"ח; פרידברג ב"בית עקד ספרים" בערכו מחלק את הספר לשני חלקים: על ש"ע או"ח, לבוב, תקע"ה, ועל יו"ד, ווארשא, תקע"א, והמו"ל של ה"תפארת צבי" על אבן העזר כותב על השער שהחלק על או"ח ויו"ד נדפס בווארשא בשנת תקס"ז. וטעות היא ביד כולם. הוצאת ל ב ו ב לא ראיתי, והוצאת ווארשא היא על או"ח ויו"ד ביחד. אמנם כן, מהפרט שעל השער קשה לפענח את שנת ההדפסה — ולביבליו גרפים הפתרון. אולם זה ברור שנדפס שם בשנת תקע"ו, כי בשנה זו חל ג' באב ביום א'. וכן הפרט שבסוף ההקדמה: כ ד אב וידבר משה לפ"ק — עולה תקע"ו, ועי' שטיינשניידר רשימת אוכספורד, עמ' 2751, מס' 7413.

מתולדותיו:

נולד בשנת ת"ק (1740) לאביו ר' בנימין בישקא, מנכבדי עיר זאמושטש. למד בשיבת הרב ר' יעקב יצחק הויכגלרנטר ז"ל. הצטיין בעוצם עיונו וחדוד שכלו הנפלא. בהיותו עוד צעיר לימים נתקבל לאב"ד בעיר טישוויץ הסמוכה לזאמושטש. בשנת תקכ"ח, בהיותו בברסלא, הסכים שם על ס' "פעמוני זהב" מר' דוד כ"ץ (פירדא, תקכ"ט), ומתואר בשם: "הרב המאוה"ג אב"ד דק"ק טישוויץ", וחותם: "נאום צבי הירש מזאמושטש פה ברעסלא".

בשנת תקכ"ט שימש, כנראה, ברבנות בעיר גרידיץ והאציפלאץ, כי בהסכמתו לס' "ארבע שיטות" למהרי"ש (נקרא גם: "פנים מסבירות", פפד"א תקל"א), שניתנה בגרידיץ ביום א' ד' תמוז תקכ"ט, חותם: "צבי הירש בהרבני הנגיד מוה"ר בנימין בישקא מזאמושטש חונה לע"ע [= לעת עתה] פה ק"ק הג"ל ומצ"פ [= ומצודתי פרושה] לק"ק האציפלאץ".

הוא בא בחליפות מכתבים בחידושי תורה עם הגאונים המפורסמים ר' יחזקאל לנדא בעל "גודע ביהודה", ר' עקיבא איגר מפוזן, ר' יעקב לורברבוים מליסא בעל "חות דעת" ועוד.

בשנת תקל"א נבחר לאב"ד ור"מ בעיר ברודי הגדולה והמפורסמת. בשנת

תקמ"ח עבר לגלאגוי רבתי שבשלזיה הפרוסית, ובשנת תקס"ב נקרא לשבת על כסא הרבנות של שלוש הקהילות המאוחדות אה"ו [= אלטונה - המבורג - ונזבק].
ד' שנים שימש ר' צבי הירש ברבנות אה"ו, ונפטר שם ביום ב', י"ח אלול תקס"ז (1).
על מצבתו חרות:

עטרת צבי תפארת ישראל. פ"נ אדוננו מורינו ורבינו ורבן של כל בני הגולה הרב הגדול המפורסם החריף ובקי החסיד ומקובל איש אלוקים קדוש, החכם והעניו מאוד שר ושופט תופס ישיבה והרביץ תורה בישראל חיבר הרבה חיבורים על ש"ס ופוסקים ותנ"ך ושו"ת והמה עוד בכתובים. האיר עיני הגולה לא קם כמוהו ואחריו לא יהיה עוד, כבוד שמו מהור"ר צבי הירש מק"ק זאמושט זצלה"ה האב"ד ור"מ דשלש קהלות אה"ו ומלפנים היה אב"ד ור"מ בק"ק בראד ובק"ק גלאגוי רבתי. נפטר ביום ב' ח"י אלול תקס"ז לפ"ק, בשנת ששים ושבע לימי חייו.

בניו היו: ר' משה, אבד"ק טומשוב, הסמוכה לזאמושטש (המו"ל של ס' "תפארת צבי" וחתנו של ר' יוסף הויכגלרנטר, רבה של זאמושטש); ר' יהודה ליבוש וואהל, אבד"ק קאמארנא; ור' בנימין (נשאר לגור בהמבורג). בתו היתה אשת ר' אליעזר ליפמאן, אבד"ק צילץ.
אגב, אחיו של ר' צבי הירש ז"ל, ר' משה שלמה זלמן, היה גם כן גאון מפורסם ועושר גדול. היה אבד"ק קאריץ וקראקא, ובסוף ימיו פרק מעליו את עול הרבנות, התישב בווארשא ועסק במסחר והצליח מאוד. מפורסמת היתה ספרייתו הגדולה (2). וגיסו, בעל אחותו, היה הגאון האדיר ר' עזריאל הלוי הורוויץ (ג"כ יליד זאמושטש), אבד"ק קראשניק ולובלין, ואשר בגלל חריפותו היה נקרא "ראש הברזל" (דער אייזערנער קאפ").

76 ספר תפוחי זהב כולל דרושים... על ספר בראשית וספר שמות ולקוטים... מכתבים... הרב... מו"ה **צבי העללער** [מזאמושטש] הנקרא כפי כל ר' הירש חריף אשר שמש בשלש קהלות גדולות פק"ק אונגוואהר, ובק"ק באניהארט ובק"ק אוכין ישן לקטתי ואספתי... אני... יוסף צבי חיים בן מו"ה משה כהנא העללער מנכדי הגאון... מו"ה יהודה... בעל המחבר ספר קונטרס חספיקות וס' תרומת הכרי, אחי הגאון בעל קצות החשן, אבני מלואים ושכ שמעתתא, מתושבי ק"ק גראסווארדיין. **אונגוואהר** בשנת זכרון **בספר** [= תרכ"ה] לפ"ק. געדרוקט ביזא קארל יעגער... 1864.
40. [4], ה — (צה) [צג], [ד] דף.

בסופו הסכמת הרב מנחם בר' מאיר א"ש מאונגוואהר.
דף צ—צג לקוטים מבנו של המחבר ר' מנחם דוב.

77 [תשובות הגאונים בתראי] חלק ראשון משאלות ותשובות הגאונים בתראי
המה הגאונים המפורסמים אנשי שם וקדושים אשר בארץ המה בארצות

- (1) ראה י. דוקעי, או"ה למושב, עמ' 77--83.
- (2) ראה ש. יעוונין, נחלת עולמים, עמ' 9 ועמ' 107. בס' שו"ת "בית שמואל אחרון" מר' שמואל פלקנפלד מפוזן (נאוויורואהר, תקס"ו), נרפס קונטרס מיוחד עם שו"ת מר' משה שלמה זלמן ומאחיו ר' צבי הירש.

החיים הגאון בעל תוספת י"ט והגאון בעל בית חדש וחתנו הגאון בעל טורי
זהב והגאון בעל מגיני שלמה והגאון מוהר"י העשיל [ו] משאר גאוני ארץ
ראש תורה חתומה נתנה וחותם יד כל אדם בו בשאלתו ותשובתו אשר היו
משדרין שביבין וזקוקין דנורין וזה לזה שואלים וזה אל זה קוראים... לחוות
דעתם ואת כל אלה אסף בחפניו... כבוד הגאון הגדול המפורסם ארי' דבי'
עילא' מוהר"ר ארי' ליב זצ"ל חורגו של בעל טורי זהב בעל המחבר תשובת
שאגת ארי' שהי' אב"ד דק"ק [זאמושטש וק"ק] קראקא והגליל ובכחו ועוצם
ידו עשה את כל הכבוד והכר"ך הנורא הזה... בירר וליבן השאלות ותשובות
הנ"ל עד מקום שידו מנה"ת בכל הגהותיו ובכמה מקומות חתם שמו הקדוש
למען ידעו כי גה"ה גה"ה הוא בעצמו והג"ה מפיו יצא והי' הספר הזה מונח
ודורש אין לה... עד אשר קם ונתעורר ה"ה כבוד הרבני המופלג החריף ושנון
מ' אליהו ב"מ משה גרשון מק"ק פינטשוב בעל המחבר ספר מענה אליהו
והזיל זהב מכיסו... וטרח ויגע עד כי הביא אפס קצה לבית הדפוס עד כי
ירחיב ה' את גבולו ויוגמר אי"ה במלואו וטובו... נדפס פה ק"ק טורקא בדפוס
המשובח של הני תרי שותפים ה"ה הראש הקצין המנהיג כהר"ר יהושיע
העשיל ב"מ צבי הירש זצ"ל: וחבירו ה"ה האלוף התורני הראש המנהיג
כמהור"ר שלמה בן הקדוש מהור"ר מאיר זצ"ל הי"ד: וסוגה בהג"ה מדויקת
ובחמש מאות עמלות מחמת מדות המחוקק שנמצא בספר ישן נושן ע"י ה"ה
הרבני המופלא מ' מאיר כהתורני מ' שלמה מדפים מפ"ק טורקא. למד
ולפרט ושבת עד ה' אלקיך ושמעת בקלו [= תקכ"ד].

40. [2], ס"א דף.

„הסכמת וגזירת החרם מהמאורות הגדולים הרבנים ואב"ד: ר' יצחק סג"ל
לנדא אב"ד ור"מ דק"ק קראקא והגליל העליון, מיום ב', ר"ח אדר תקכ"ג; ר' יחיאל
מיכל אב"ד דק"ק פרעמסלא והגליל, מיום א', כ"ח מנחם תקכ"ג; ר' מנחם מענדיל
אב"ד דק"ק טורקא. (בהמנוח ר' דוד שמואל שמעלקא זצ"ל שהי' אב"ד ור"מ דק"ק
קראקא והגליל העליון וחתנו של הרב מפרעמסלא), מיום ה', ח' תשרי תקכ"ד; ר'
משה יעקב אב"ד דק"ק ליסקא, מיום ג', כ"ו סיון תקכ"ג; ר' יוסף סג"ל אב"ד
דק"ק חמעלניק, מיום ב', ר"ח אדר תקכ"ג; ר' אהרן הלוי איטוגא אב"ד דק"ק רישא
והגליל, מיום ה', ז' למב"י תקכ"ג; ר' שאול אב"ד דק"ק קאמרני, בן הגאון אב"ד
דגליל לבוב, מיום א', כ"ב תמוז תקכ"ג; ר' צבי הירש בר' שמשון מייזלש אב"ד
דק"ק לנצהוט, מיום א', כ' מנחם תקכ"ג.

מפתחות – זוכצטלען

א. מפתח שמות המחברים

- ר' אברהם בר' ברוך, 7.
 ר' אברהם בר' דוד זבארוזר, 16.
 ר' אברהם בר' יצחק הכהן, 12.
 ר' אברהם דוב בעריש פלאהם, 32.
 ר' אברהם נתן נטע בר' משה מייזלש, 62, 63.
 ר' אליעזר ליפמן בר' מנחם מנלי, 34, 52.
 ר' אריה יהודא ליב בר' שמואל צבי הירץ, 62, 63, 77.
 ר' אריה ליב בר' אברהם טארטשינר, 55.
 ר' בנימין זאב בר' דוד, 14, 15, 66.
 ר' ברוך בר' אריה ליב, 20.
 ר' וואלף בער שיף, 39.
 ר' חיים חייקא בר' אהרן, 23, 56, 72.
 ר' חיים יהודה ליב אויערבאך, 65.
 ר' חיים משה בן יצחק איטשע גאסטינסקי, 47.
 ר' יהודה ליב הלוי עדל, 7, 8, 9, 10, 37, 38, 68.
 ר' יואל בעל שם בר' אורי היילפרון, 40, 71.
 ר' יוסף בר' יעקב יצחק הוכגלרנטר, 45.
 ר' יעקב עדל, 10.
 ר' יעקב קראנץ, 1, 2, 3, 4, 5, 32, 33, 35, 57.
 ר' יצחק בר' אהרן, 72.
 ר' יצחק בר' יוסף הוכגלרנטר, 21.
 ר' ישראל בר' משה הלוי סג"ל, 6, 26, 46, 48, 54.
 ר' יששכר בר' דוד הכהן, 41.
 ר' מאיר בר' משה מייזלש, 18א.
 ר' מאיר צבי בר' יעקב יצחק, 18, 31.
 ר' מרדכי בר' מאיר, 69, 70.
 ר' משה בר' הלל אוסטרר, 17, 51.
 ר' משה בר' שלמה עפשטיין הלוי, 13.
 ר' משה חיים בלום, 47.
 ר' נחמן שלמה בר' משה הלוי, 50.
 ר' נתן בר' אלכסנדר הכהן, 53.
 ר' נתנאל בר' גרשון יצחק שנאר, 19, 30, 49.
 ר' עזריאל בר' אהרן, 24.
 ר' עזריאל בר' צבי מרגלית, 70א.
 ר' צבי הירש בר' בנימין בישקא, 74, 75.
 ר' צבי הירש העללער, 27, 28, 29, 58, 59, 76.
 ר' צבי הירש פרידלינג, 25, 60, 61.
 ר' ראובן זעליג בר' ישראל אליעזר, 36.

ר' שלמה בר' משה, 42, 43, 44, 64, 65, 67.
ר' שמואל זיינוויל העללער, 22.

ב. מפתח שמות המסכימים

א.

ר' אבא יעקב הכהן בורוכוב מוואלקאוויסק וירושלים, 65.
ר' אברהם מליסא, 12.
ר' אברהם בר' דוד מבית קצינאלפוגין אב"ד סלוצק, 12.
ר' אברהם בר' יאודה מיוחס מקושטאנטינה, 66.
ר' אברהם בר' יצחק הכהן מזאמושטש, אב"ד טארלא, 16, 24, 42, 56, 69.
ר' אברהם בר' מרדכי, אב"ד זאלקווא, 52, 55.
ר' אברהם אבלי, אב"ד ווילנא, 7.
ר' אברהם אהרן בורשטיין מטווריק, 65.
ר' אברהם בנימין זילבערבערג מפיטסבורג, 47.
ר' אברהם בנימין קלוגר מבראד, 39, 58, 65.
ר' אברהם ברודא מפראג, מיץ ופראנקפורט דמיין, 55.
ר' אברהם יעקב מסאדיגורא, 17.
ר' אברהם יעקב אפרים מקראקא, מגיד בבראד, 51.
ר' אברהם יצחק וויינבערגער, אב"ד קליינווערדיין, 22.
ר' אברהם יצחק קאסטילו ס"ט מליורנו, 36.
ר' אברהם יצחק הכהן קוק, ראש רבני א"י, 25, 60, 61, 65.
ר' אברהם די לונזאני מירושלים, 69.
ר' אברהם מנחם מענדיל שטיינבערג, אב"ד סניטין, 65.
ר' אברהם משה רומאלד, אב"ד דאבראמיל, 65.
ר' אברהם נפתלי צבי הירש הלוי רעבץ שפיץ, אב"ד ווירמייזא, 55.
ר' אהרן, אב"ד זאלאזיץ וזבארוב, 55.
ר' אהרן בר' משה מגזע צבי, ראב"ד ברלין, 23.
ר' אהרן הלוי איטוגא, אב"ד רישא והגליל, 77.
ר' אהרן דוד מאנטיג, אב"ד מאדליבאזיץ, 18.
ר' אהרן בר' יוסף אהרן הלוי הורוויץ מברלין, 72.
ר' אהרן בר' ישראל סג"ל העלר וואלרשטיין, דיין ומ"צ בפ"פ דאדר, 72.
ר' אהרן זעליג בר' שמואל, אב"ד הארחוב, 52.
ר' אהרן ראובן טשארני מזבעיאן, 60, 61.
ר' אלחנן ראזענשטיין מברלין, 10.
ר' אליהו בר' משה הכהן ס"ט מליורנו, 36.
ר' אליהו הורשאווסקי, אב"ד דראהאביטש, 17.
ר' אליהו סלאבאדקין, מו"צ בוויטעפסק, 18.
ר' אליהו קאלישער מליסא, 10.
ר' אליהו קלאצקין מלובלין, 61, 65.
ר' אלימלך הכהן רובינשטיין מראחוב, 25, 60, 61.
ר' אלעזר שלום, אב"ד פיעטרכוב, 75.
ר' אלעזר מקראקא, אב"ד בראד, 52.
ר' אלעזר בר' יששכר בער מקראקא, 52.

ר' אלעזר דייטש, אב"ד באניהאד, 58.
 ר' אלעזר הלוי איש הורוויץ, אב"ד ווין, 10.
 ר' אלעזר הכהן, אב"ד פולטוסק, 75.
 ר' אלעזר כ"ץ, אב"ד וואידיסלב, 56, 72.
 ר' אלעזר סג"ל מישעל, אב"ד טורקא, 25, 60, 61.
 ר' אפרים זלמן מרגליות מבראד, 17.
 ר' אפרים פישל, אב"ד מאקאווע, 75.
 ר' אריה יהודה ליב, אב"ד קראקא ובריסק דליטא, 34.
 ר' אריה ליב, אב"ד אמשטרדם, 48.
 ר' אריה ליב, אב"ד זאבלודאווי וביאליסטאק, 37.
 ר' אריה ליב מזאמושטש, אב"ד טארניגראד, 16, 56.
 ר' אריה ליב בר' יחיאל מלובלין, אב"ד זאמושטש, 48, 52.
 ר' אריה ליב בר' יעקב יושע, אב"ד הנובר, 64.
 ר' אריה ליב בר' יצחק, אב"ד רעכניץ, 18א.
 ר' אריה ליב בר' שמואל, חו' בקרעמניץ, 12.
 ר' אריה ליבש הלוי איש הורוויץ, אב"ד סטרי וסטאניסלאוו, 39, 58.
 ר' אריה ליב מבית קצאנעלפוגין, אב"ד בריסק דליטא, 7, 37, 57.
 ר' אריה ליב הכהן רפאפורט, אב"ד פשעווארסק ור"מ בלבוב, 16, 18א.
 ר' אשר ענזיל בר' דוד, אב"ד פינטשוף, 34.

ב.

ר' בנימין בר' יהודה ליב כ"ץ משעברשין, 34.
 ר' בנימין אריה ווייס, אב"ד טשערנאוויץ, 39, 65.
 ר' בנימין וואלף שהי' אב"ד פראג, 55.
 ר' בנימין זאב וואלף, אב"ד דעסוי, 34.
 ר' בנימין זאב וואלף סג"ל הורוויץ מקראקא, 34.
 ר' בער אדלער הכהן מפ"פ דמיין, 10.
 ר' ברוך האגער מוויזניצא, 22.
 ר' ברוך מרדכי ליבשיץ, אב"ד וואלקאוויסק ושעדליץ, 18, 35.

ג.

ר' גבריאל אדלער הכהן מאבערען במדינת ווירטעמבערג, 10.
 ר' גדליה טיקטין מברעסלא, 10.
 ר' גדליה צבי רובינשטיין, ראב"ד זבארז, 39.
 ר' גרשון ראב"ד ומ"צ בפ"פ דאדר, 12, 42, 64, 67, 69.

ד.

ר' דובער מקאוולא, 31.
 ר' דובער בר' ארי' ליב מזאמושטש, אב"ד קאזניץ ור"מ בלבוב, 20, 36, 69.
 ר' דוב בעריש אשכנזי, אב"ד לובלין, 13.
 ר' דוב בעריש מייזליש, אב"ד קראקא וווארשא, 10, 35, 75.
 ר' דוב בעריש הכהן ראפפורט, אב"ד ראווה, 39, 58.

פ נ ק ס ז א מ א ש ט ש

- ר' דוד בר' אברהם יצחק הכהן, 36.
 ר' דוד בר' ישראל היילפרין, חונה פה אוסטרא, 51.
 ר' דוד בר' נפתלי הירש, אב"ד ברלין והמדינות, 12, 42, 64, 69.
 ר' דוד אפנהיים, אב"ד פראג, 55.
 ר' דוד דוב מייזלש, אב"ד לאסק, 75.
 ר' דוד וואהל, אב"ד טישוויץ, 75.
 ר' דוד טווערסקי מטאלנא, 17.
 ר' דוד מלאך ס"ט מליוורנו, 36.
 ר' דוד משה מטשארטקוב, 17.
 ר' דוד שמואל שמעלקא, אב"ד קראקא והגליל העליון, 40, 42.

ה.

ג' הלל, אב"ד לאבין, 20.

ז.

- ר' זאב וואלף, אב"ד מלאווי, 75.
 ר' זיסקינד רוטנבורג, אב"ד לובלין, 11.
 ר' זכרי' מענדיל בר' צבי הירש שפירא מקראסניבראד, דיין בפראג, 55.
 ר' זכרי' פראנקיל, חונה פה דרעזדין, 10.
 ר' זנוויל נייא גאס מפ"פ דמיין, דיין בברלין, 23, 72.
 ר' זעליג ראובן בענגיס, אב"ד קאלוואריא, 25, 60, 61.

ח.

- ר' חיים אברהם גאגין ס"ט, ראשון לציון בירושלים, 50.
 ר' חיים אהרן צבי שידקאווסקי, אב"ד טאמאשוב, 30, 49.
 ר' חיים אלעזר וואקס, אב"ד קאליש, 18, 75.
 ר' חיים ארי' הלוי הורוויץ, ראב"ד קראקא, 39.
 ר' חיים דוידזאהן, אב"ד ווארשא, 4, 5.
 ר' חיים האלברשטאם, אב"ד צאנז והגליל, 17, 75.
 ר' חיים משה אמאריליו משאלוניקי, 63.
 ר' חיים בר' יצחק זעליג קרא, אב"ד לונטשיץ, 69.
 ר' חיים כהן רפאפורט, חונה פה אוסטרא, 7.
 ר' חיים כהן רפאפורט, אב"ד לבוב, 12, 16, 18, 24, 42, 56, 66.
 ר' חנוך צבי הכהן לעוין, אב"ד בענדין, 25, 60, 61.
 ר' חנניא ליפמן בר' צבי הירש מייזלש, אב"ד אפטא והגליל, 72.
 ר' חנניה מול טוב בר' יצחק חיים בונדי ס"ט מליוורנו, 36.

י.

- ר' יהודה ארי' ליב, אב"ד קרעמניץ, 20.
 ר' יהודא ליב, אב"ד גלוגא רבתי, 34.
 ר' יהודא ליב בר' יעקב פורי', אב"ד וולאדאווי, 43.
 ר' יהודא ליב בר' יצחק אייזק מראקוב, אב"ד שידלוב, 34.

- ר' יהודה ליב הלוי הורוויץ, אב"ד וולאדאווי, 30.
 ר' יהודה ליב פארן באך מברלין, 72.
 ר' יהודה ליב צירלסאהן, אב"ד קעשנוב, 25, 60, 61.
 ר' יהושע הלוי איש הורוויץ שהיה אב"ד יערסלאב, 12.
 ר' יהושע מפראשניץ, 75.
 ר' יהושע הורוויץ, אב"ד דזיקוב, 58, 59.
 ר' יהושע העשיל בר' אלעזר, אב"ד דובנא רבתי, 52.
 ר' יהושע העשיל, חונה בוויילנא, 16.
 ר' יהושע [יושע] העשיל אשכנזי, אבד"ק לובלין, 5, 13, 35, 75.
 ר' יהושע עזיאל ממארקשוב, 25, 60, 61.
 ר' יהושע פליק בר' יעקב יהודה ליב, דיין בברעסלא, 10.
 ר' יהושע פנחס באמבאך, אב"ד אשפעצין, 58.
 ר' יואל בעל שם בר' אורי היילפרון מזאמושטש, 18א, 40, 48, 52, 69.
 ר' יואל בר' אייזק היילפרון, אב"ד אוסטרא ולבוב, 55.
 ר' יואל בר' יקותיאל מגלוגא, דיין ומ"צ בברלין, 23.
 ר' יודא ליבוש לנדא, אב"ד סאדיגורא, 65.
 ר' יוסף, אב"ד חמעלניק, 77.
 ר' יוסף מלבוב, אב"ד טיסמניץ, 11.
 ר' יוסף בר' אביגדור, אב"ד טארניגראד ואגפיה, 48, 69.
 ר' יוסף בר' יעקב יצחק הוכגלרנטר, אב"ד ור"מ זאמושטש, 9, 20, 36, 70א.
 ר' יוסף בר' משה דרשן מפרעמשלא, 34.
 ר' יוסף איזאק זאהן, חונה פה פפד"א, 10.
 ר' יוסף ן' ארדוט משאלוניקי, 63.
 ר' יוסף א"ש מפוזן, אב"ד פלאצק ודעסא, 69.
 ר' יוסף בר' יחזקאל סג"ל לנדא, 12.
 ר' יוסף חיים זאנענפעלד, אב"ד ירושלים, 25, 60, 61, 65.
 ר' יוסף חיים קרא, אב"ד וולאצלאוועק, 18.
 ר' יוסף יהודה ליב פעדער, דיין בברעסלא, 10.
 ר' יוסף יהודה צוקער מקראקא, מלפנים באפטא, 39.
 ר' יוסף מאיר בר' אברהם משה, אב"ד פרידבורג והנובר, 55.
 ר' יוסף שאול הלוי נאטענזאהן, אב"ד לבוב והגליל, 5, 10, 13, 35, 75.
 ר' יוסף שלמה שבתי בן מהרי"ל הורוויץ, אב"ד זאמושטש, 30, 49.
 ר' יוקב בר' אהרן עטלינגער, חונה פה אלטינע, 10.
 ר' יושע העשיל, אב"ד טריר, 62.
 ר' יחזקאל הלוי מאסטראווצא, 25, 60, 61.
 ר' יחזקאל בר' יהודא לנדא, חונה ביאנפלא, 51.
 ר' יחזקאל שרגא האלברשטאם מסטראפקוב ושינאווא, 22, 65.
 ר' יחיאל מיכל, אב"ד פרעמסלא והגליל, 16, 18א, 77.
 ר' יחיאל מיכל זאקס מברלין, 10.
 ר' יחיאל מיכל ניקעלסבערג, אב"ד קאמארוב, 49.
 ר' יחיאל מיכל קריסטיאנפאלער, אב"ד בראדי, 10.
 ר' יחיאל מרגליות מקראקא, חונה בק"ק קאוולי, 51.
 ר' יעקב, חונה בק"ק ליסא, 16.
 ר' יעקב, אב"ד מעץ, 55.
 ר' יעקב, חונה בק"ק קעמפנא, 16.

- ר' יעקב אורנשטיין, אב"ד לבוב, 2, 57.
 ר' יעקב ארי', אב"ד ראדזמין, 75.
 ר' יעקב געזונדהייט מווארשא, 4, 5.
 ר' יעקב דוד, אב"ד אמשינאוו, 75.
 ר' יעקב האמבורגער מליסא, 10.
 ר' יעקב הלוי איש הורוויץ, אב"ד גלוגא רבתי, 16, 42, 69.
 ר' יעקב יהושע, אב"ד לבוב, 52.
 ר' יעקב יוסף בר' מרדכי, חונה פה בערלין, 10.
 ר' יעקב יצחק בר' משה חיים הויכגעלערנטער, אב"ד זאמושטש, 16, 18א, 23, 24, 48, 69.
 ר' יעקב לורברבוים, אב"ד ליסא, 1, 57.
 ר' יעקב מאיר, ראשון לציון בא"י, 65.
 ר' יעקב משה מנחם מענדיל, מרא דאתרא דק"ק טורקא, 40.
 ר' יעקב פסח בר' יצחק, מ"מ בזאלקווא, 71.
 ר' יעקב צבי מעקלענבורג, אב"ד קניגסברג, 4, 5.
 ר' יעקב שטעריןבערג מראוויטש, 10.
 ר' יצחק מבאיאן, 65.
 ר' יצחק, אב"ד ור"מ בעלזא, 56.
 ר' יצחק הלוי, חונה בק"ק דוקלא, 16.
 ר' יצחק הלוי משאלוניקי, 63.
 ר' יצחק בכ"ר דוד מקושטאנטינה, 66.
 ר' יצחק בר' שלמה זלמן, דיין בפראג, 55.
 ר' יצחק בר"ש הלוי מוירצבורג, 10.
 ר' יצחק בר' יוסף הוכגלערנטר, אב"ד זאמושטש, 57.
 ר' יצחק הלוי איש הורוויץ, אב"ד סטאניסלאב, 65.
 ר' יצחק זעליג מקאצק, אב"ד סאקאלאוו, 61.
 ר' יצחק זעליג קרא, אב"ד הנובר, 12.
 ר' יצחק חיות, אב"ד בראד, 65.
 ר' יצחק יעקב דוידבסקי, חופ"ק נעזוועז, 60, 61.
 ר' יצחק סג"ל לנדא, אב"ד לבוב וקראקא, 51, 77.
 ר' יצחק מאיר אלטר מווארשא, 4, 5.
 ר' יצחק קליין, ראב"ד סאטמאר, 60, 61.
 ר' יצחק ראבינאוויץ, אב"ד טשענסטחוב, 75.
 ר' יצחק שמעלקיס, אב"ד פרעמשלא ולבוב, 22, 39, 65.
 ר' יקותיאל יהודה טייטלבוים, אב"ד סיגוט, 22.
 ר' יששכר בעער, המכונה דאקטער בער, 10.
 ר' ישכר בעריש בר' יושע סג"ל, ח"ו בק"ק טשעכנאוויצי, 12.
 ר' ישכר דוב רוקח מבעלזא, 58, 59.
 ר' ישעיה מושקאט, אב"ד פראגא (ווארשא), 4, 5, 75.
 ר' ישעיה מגזע היחס שור, אב"ד יאסי והמדינה, 17.
 ר' ישראל מטשארטקוב, 58, 59.
 ר' ישראל בר' בנימין סרוסי ס"ט מליורנו, 36.
 ר' ישראל בר' יצחק, חונה ק"ק סטעפאן, 34.
 ר' ישראל בר' משה מזאמושטש, 69.
 ר' ישראל בר' משה הכהן ס"ט מליורנו, 36.

- ר' ישראל בנימין בר' ישעיהו באסאן, 36.
 ר' ישראל חיים בר' משה כ"ץ מראוויטש, 10.
 ר' ישראל יושע, אב"ד קוטנא, 75.
 ר' ישראל מייזל, אב"ד שעדליץ, 75.
 ר' ישראל ראפאפארט, אב"ד טארנא, 22.

ל.

- ר' לוי יצחק, אב"ד זעליחאב, 72.
 ר' לוי יצחק שור, אב"ד ראווא, 10.

מ.

- ר' מאיר, חונה בק"ק הארדנקא, 51.
 ר' מאיר בר' יצחק, אב"ד פרוסטיץ, 55.
 ר' מאיר בר' צבי הירש, אב"ד בראד והקרייז, 9.
 ר' מאיר יחיאל הלוי מאסטראווצא, 61.
 ר' מאיר יצחקי מקושטאנטינה, 66.
 ר' מאיר כ"ץ ראפפורט מליקאו וקראקא, 39.
 ר' מאיר סגויניטי ס"ט מליורנו, 36.
 ר' מנחם בר' מאיר א"ש, אב"ד אונגוואר, 76.
 ר' מנחם מענדיל, אב"ד צילץ, 55.
 ר' מנחם מענדיל בר' דוד, אב"ד רויסטיץ, 55.
 ר' מנחם מענדיל בר' דוד שמואל שמעלקא, אב"ד טורקא, 77.
 ר' מנחם מענדיל אשכנזי, אב"ד באמבעריג ווירמייזא, 55.
 ר' מנחם מענדיל גראער, אב"ד יארטשוב, 70א.
 ר' מנחם מענדיל האגער מוויזניצא, 17, 22.
 ר' מנחם מענדיל ליסא, אב"ד ודינסקיוואלע, 75.
 ר' מנחם נחום בר' יוחנן טווערסקי מרחמיסטרילבקה, 65.
 ר' מענדיל, אב"ד פרעמסלא, 20.
 ר' מענדיל בר' נח, אב"ד שטיצין, 18.
 ר' מרדכי, אב"ד ליסא, 42, 69.
 ר' מרדכי בר' צבי הירש מלוצק, 34.
 ר' מרדכי בר' צבי הירש מליסא, 69.
 ר' מרדכי דוב פרידנטאל מברעסלא, 10.
 ר' מרדכי הלוי הורוויץ, אב"ד זאמושטץ עיר חדשה, 30, 49.
 ר' מרדכי זאב סג"ל איטינגא מלבוב, 13, 36.
 ר' מרדכי יהודא, אב"ד ענטראדאם, 65.
 ר' מרדכי כ"ץ מראוויטש, 10.
 ר' מרדכי שרגא מהוסיאטין, 17.
 ר' משה, אב"ד לאדז, 75.
 ר' משה, אב"ד פרעשבורג, 18א.
 ר' משה בר' אהרן, אב"ד פרנקפורט דאדר, 48.
 ר' משה בר' אליעזר, 51.
 ר' משה בן עמרם גרינוואלד, אב"ד חוסט, 58.

פ נ ק ס ז א מ א ש ט ש

- ר' משה דוד הכהן, אב"ד קאלושין, 18.
 ר' משה הירש פוקס, אב"ד גראסווארדיין, 65.
 ר' משה הלוי וואהל, אב"ד זאמושטין, 13, 75.
 ר' משה יהושע הלוי הורוויץ, אב"ד יערסלב, 12, 18א.
 ר' משה יחיאל עפשטיין מאזשעראוו, 47.
 ר' משה יעקב, חופ"ק טישוויץ, 31.
 ר' משה יעקב, אב"ד ליסקא, 77.
 ר' משה במוהרי"ל, אב"ד בעלז, 52.
 ר' משה מרדכי עפשטיין מסלבודקא, 65.
 ר' משה פאנעט, אב"ד דעש, 65.
 ר' משה פנחס בר' אברהם ר' חיימס מלובלין, אב"ד סווירז, 66.
 ר' משה פנחס חריף, אב"ד לבוב, 11.
 ר' משה קליערס, אב"ד טבריה, 49.
 ר' משה הכהן ראפיפורט, אב"ד יאברוב, 10.
 ר' משה שמואל גלאזנער, אב"ד קלויזענבורג, 65.
 ר' משולם יששכר איש הורוויץ, אב"ד סטאניסלאב והגליל, 17.
 ר' מתת' ליברמן דיין מפראג, 55.

נ.

- ר' נחום פייגענבוים, אב"ד קראסניבראד, 30.
 ר' נחמן, אב"ד בריסק דליטא, 18א.
 ר' נפתלי הערץ הלוי הורוויץ, אב"ד ור"מ זאלקווא, 16, 51, 56, 66.
 ר' נפתלי הכהן שהי' אב"ד פ"פ דמיין וק"ק פוזנא, 55.
 ר' נתן בר' יעקב יושע הח"ו בק"ק דאבראמיל, 12.
 ר' נתן בר' שמואל סג"ל, אב"ד פולנאי, 55.
 ר' נתן נטע חונה פ"ק בראד, 51.
 ר' נתן נטע, אב"ד פרזעדבארו, 72.

ע.

- ר' עזריאל יצחק, אב"ד פלאצק, 75.
 ר' עקיבא גינז [איגר] מפוזנא, 57.

פ. פ.

- ר' פנחס משה חריף, אב"ד ומ"צ לבוב, 11.
 ר' פייבל אב"ד בראדשין, 65.

צ.

- ר' צבי הירש, אב"ד ברלין, 72.
 ר' צבי הירש מזאמושטין, אב"ד ור"מ בראד, 20.
 ר' צבי הירש מלאדמיר, אב"ד זמיגראד, 18א.
 ר' צבי הירש בר' אביגדור, אב"ד אפאטשני, 69.

- ר' צבי הירש בר' שמואל הלוי חונה בק"ק קאפין האגין מלפנים בקאליש, 69.
 ר' צבי הירש בר' שמשון מייזלש, אב"ד לנצהוט וואלקווא, 20, 77.
 ר' צבי הירש אברבנאל מליסא, 10.
 ר' צבי הירש אורנשטיין, אב"ד בריסק ולבוב, 17, 75.
 ר' צבי הירש דוד סג"ל מקראקא, 57.
 ר' צבי הירש המבורגר, חונה פה בעהמיש לייפע, 10.
 ר' צבי הירש איש הורוויץ, חונה בק"ק טשארטקוב, 16.
 ר' צבי הירש לעווין, חופ"ק מאנשעסטר, 60, 61.
 ר' צבי הירש פערבער, חופ"ק לונדון, 61.
 ר' צבי הירש רוזאניש, אב"ד לבוב הבירה והקרייז, 6, 9.
 ר' צבי הירש תאומים, אב"ד וואלאדאווי, 75.
 ר' צבי יחזקאל בר' אברהם חיים מיכלזאהן, אב"ד פלונסק ובוועד הרבנים בווארשא, 18, 25, 30, 49, 60, 61.
 ר' צבי הכהן ראפפורט, אב"ד זאכלין, 75.

ר.

- ר' רפאל בר"א מראוויטש, 10.
 ר' רפאל יו"ט ליפמן היילפרין, אב"ד מעזריטש וביאליסטאק, 4, 35.
 ר' רפאל שולהאף מפראג, 10.

ש.

- ר' שאול אב"ד קאמרני, 77.
 ר' שאול החונה בק"ק קראקא והגליל, 34.
 ר' שאול בר' יעקב הח"ו ק"ק לאדמיר והגליל, 12.
 ר' שלמה בר' משה, אב"ד חעלמא ולבוב, 12, 18א, 20, 36, 69.
 ר' שאול ידידי' אלעזר ממאדוויץ, אב"ד קארטשוב, 25, 60, 61.
 ר' שלום מרדכי הכהן שוואדראן, אב"ד ברעזאן, 39, 58, 59, 65.
 ר' שלמה דרשן בלובלין, 34.
 ר' שלמה האלברשטאם, אב"ד באבוב, 65.
 ר' שלמה זלמן אולמאן, אב"ד ביסטריץ, 65.
 ר' שלמה זלמן מפוזן, אב"ד ווארשא, 1, 4, 7.
 ר' שלמה יהודא ליב הכהן ראפפורט, 10.
 ר' שמואל בר' מרדכי מרגליות, אב"ד הרובשוב, 52.
 ר' שלמה קלוגר מבראד, 4, 13.
 ר' שמואל בר' שכנא הכהן מקראקא, אב"ד דובנא גדולה, 55.
 ר' שמואל וואלדבערג, אב"ד יאראסלאוו, 39.
 ר' שמואל זאנוויל מבראנדי בורג, 72.
 ר' שמואל פריינד מפראג, 10.
 ר' שמואל שמעלקא, אב"ד ניקלשבורג, 72.
 ר' שמואל שמעלקא חונה בק"ק קראקא, 16.
 ר' שמואל שפירא, אב"ד דאבראמיל, 65.
 ר' שמואל כהנא שפירא, אב"ד שעברשין, 12.
 ר' שמעון, אב"ד רוזניץ, 55.

- ר' שמעון בר' משה וואלף אוש מפראג, 10.
 ר' שמעון סג"ל, אב"ד הייץ פעלד ומדינת ווירצבורג, 55.
 ר' שמעון סופר, אב"ד קראקא, 17, 22, 75.
 ר' שמעון שלום קאליש מאמשינאו, 47.
 ר' שמחה בונם סופר מפרעסבורג, 65.
 ר' שמחה גאלדבעריג, אב"ד שעברשין, 49.
 ר' שמחה ישכר דוב האלברשטאם, אב"ד צעשינוב, 58, 59.
 ר' שמחה שמואל, אב"ד מעזריטש, 75.
 ר' שמעון באבאד, אב"ד טארנאפאל, 65.
 ר' שמעיה בר' אברהם יששכר בער, חונה פה ק"ק ברלין והמדינה מרק, 34.
 ר' שמרי' הלוי הורוויץ מבאלטימאר, 25, 60, 61.
 ר' שמשון אורנשטיין, אב"ד אזרקאו, 18, 75.

ג. מפתח שמות המרפיסים

- אביגדור בר' יואל (ווארשא), 57.
 אדאלבערט (ווין), 70.
 אהרן בר' חיים דוד סג"ל (זאלקווא), 51, 52.
 אהרן בר' חיים דוד סג"ל (לעמבערג), 9.
 אהרן בר' משה רופא מליסא (ברלין), 12, 64.
 אייזין בארג, אליעזר פייבל (אוסטרהא), 7.
 אלאפין, ישראל (ווארשא), 57.
 ארגעלבראנד, שמואל (ווארשא), 8.
 אשכנזי, בצלאל (שאלוניקי), 63.
 בודווייזער, קארל (לבוב), 17.
 ברוך ושלמה זציר (יוזעפאף), 75.
 גאטסלק, מיכל (פרנקפורט דאדר), 34.
 גאלדמאן, יצחק (ווארשא), 33.
 גארבער, שרגא פייבל (ווילנא), 35.
 דאקטור ופראפעסר גרילא (פרנקפורט דאדר), 42, 67.
 גרשון בר' חיים דוד סג"ל (זאלקווא), 16, 24, 51, 56, 66.
 דוד בר' מנחם מן (זאלקווא), 16, 20, 24, 56, 66.
 דוד חזן (איזמיר), 14.
 הורוויץ, אהרן הלוי (ביאליסטאק), 37, 38.
 הירש בר' חיים מפיורדא (ווילהרמשדארף), 55.
 הראשאנצקיא, געארג (ווין), 26.
 הראשאנצקיא, יאזעף (ווין), 6.
 וואקס, דוד סעדי' ישעי' (יוזעפאף), 1.
 וויינבערג, האחים (בילגוריי), 25.
 וויינדלינג (קראקא), 28.
 וויעזען, מאיר (יארסלוי), 58.
 זאב וואלף בר' גרשון סג"ל (זאלקווא), 20.

- זופניק, חיים אהרן (פרעמישלא), 22, 27.
 זלמן ק"ב מברעסלוי (דיהרנפורט), 46.
 זעצור, ברוך ושלמה (יוזעפאף), 75.
 חיים ארי' מדפיס (יוהאניסבורג), 3, 10.
 חיים דוד בר' אהרן סג"ל (זאלקווא), 16, 20, 24, 56, 66.
 יהושע העשיל בר' צבי הירש (טורקא), 40, 77.
 יונה בן יעקב (איזמיר), 14.
 יחיאל מיכל מ"ס בברסלא (דיהרנפורט), 53.
 יעגר, קארל (אונגוואר), 76.
 ישראל בר' אברהם (יעסניץ), 54.
 ישראל בר' אברהם (ירושלים), 50.
 ישראל בר' משה (נייא וויט), 62.
 ליבעסקינד, בנימין (פיעטרכוב), 61.
 ליטעריס, גרשון (לבוב), 68.
 מאיר האפער, שאול דוב (זאלקווא), 2, 13, 32.
 מוינעשטער, יצחק (ניו יורק), 47.
 מרדכי נחמן (שאלוניקי), 43, 44.
 משלם זלמן בר' אהרן (זולצבאך), 18א.
 סלומון (ירושלים), 65.
 פישער, יוסף (קראקא), 28, 29, 39.
 פלעקיר, זלמן ליב (לבוב), 10.
 פריעד. ראה: קאהן עט פריעד.
 צבי הירש בר' נתן (ווארשא), 57, 74.
 קאהן עט פריעד (מונקאטש), 59.
 קנאלער, חיים (פרעמישלא), 22, 27.
 קראנענבערג, נתן נטע (בילגוריי), 49.
 רויזענגארטען, אברהם (פיעטרכוב), 30.
 רעגר, יחזקאל (יוזעפאף), 75.
 רפאפורט, שלמה יאדיש (לעמבערג), 45.
 שלמה בר' מאיר (טורקא), 40, 77.
 שלמה זעציר (יוזעפאף), ראה ברוך ושלמה זעציר.
 שריפטגיסער, נתן (ווארשא), 18, 31.

ד. מפתח מקומות הדפוס

- אונגוואר, 76; אוסטרהא, 7; איזמיר, 14.
 ביאליסטאק, 37, 38; בילגוריי, 25, 49; ברלין, 12, 23, 64.
 דיהרנפורט, 11, 42, 46, 53.
 ווארשא, 8, 18, 19, 31, 33, 57, 74; ווילהרמסדארף, 55; ווילנא, 35; ווין, 6, 26, 70.
 זאלקווא, 2, 13, 15, 16, 20, 24, 32, 41, 51, 52, 56, 66, 71; זולצבאך, 18א.

טורקא, 40, 77.
 יאהאניסבורג 3, 10; יאראסלאוו, 58; יוזעפאף, 1, 75; יעסניץ, 54; ירושלים, 50, 65.
 לבוב (לעמבערג), 9, 10, 17, 21, 45, 68, 70א; ליוורנו, 36.
 מונקאטש, 59.
 ניריארק, 47; נייאי וויט, 62.
 פיעטרקוב, 30, 60, 61; פרנקפורט דאדר, 34, 42, 48, 67, 69, 72; פרעמישלא, 22, 27.
 קעניגסבערג, 4, 5, 35; קראקא, 28, 29, 39.
 שאלוניקי, 43, 44, 63.

ה. מפתח שמות פועלי הדפוס

אברהם בר' משה רוזאניס, מסדר (שאלוניקי), 63.
 אליהו בר' משה, זעציר (פרנקפורט דאדר), 34.
 אלקנה מאיר בר' בצלאל מזאלקווא, זעציר (ברלין), 23.
 דוד בר' יעקב רפאל מילול, מסדר אותיות (ליוורנו), 36.
 חיים בר' יהודה, זעציר (זאלקווא), 16.
 טובי' בר' ישראל, זעציר (נייאי וויט), 62.
 יהודה זעליג בר' אליעזר ליפמן, זעציר (זאלקווא), 52.
 יהודה ליב בר' זאב וואלף, זעציר (ברלין), 23.
 יוסף בר' אברהם מפירדא, מסדר אותיות (ליוורנו), 36.
 יחיאל מיכל בר' יעקב כ"ץ אשכנזי, מדפיס (שאלוניקי), 63.
 יעקב בר' משה, זעציר (יוהאניסבורג), 10.
 יצחק בר' חיים, זעציר (ברלין), 12.
 יצחק אייזיק בר' מרדכי מזאלקווא, דרוקר (ברלין), 23.
 יצחק אייזיק בר' שלמה, זעציר ופרעסין ציהר (זאלקווא), 52.
 ירוחם בר' משה מברעסלויא, זעציר (יעסניץ), 54.
 ישראל בר' יצחק, מסדר אותיות (לעמבערג), 9.
 מאיר בר' שלמה, מגיה (טורקא), 77.
 משה בר' יהודה ליב מזאלקווא, דרוקר (ברלין), 23.
 משה בר' מרדכי מלנדשבורג, זעציר ודרוקר (ברלין), 64.
 משה פנחס בר' שלום פרידל סג"ל, מכבש (לעמבערג), 9.
 משולם זלמן בר' שמואל פייטל סג"ל ממשפחת הורוויץ, זעציר (פרנקפורט דאדר), 34.
 משולם פייבש בר' אהרן, זעציר (פרנקפורט דאדר), 69.
 ניסן מאיר בר' דוב בער סג"ל, דרוקר (יוהאניסבורג), 23.
 פסח בר' גבריאל הלוי אשכנזי, מדפיס (שאלוניקי), 63.
 צבי הירש בר' חיים, זעציר (פרנקפורט דאדר), 69.
 צבי הירש בר' יצחק, זעציר (יוהאניסבורג), 10.
 צבי הירש בר' משה, פרעסין ציהר (זאלקווא), 52.
 צבי כ"ץ מליביטשוב, מסדר (יאראסלוי), 58.
 רבקה בת ר' ישראל, זעצירין (נייאי וויט), 62.

- שבתי בר' מנחם מגדיל, דרוקר (ווארשא), 57.
 שלום בר' פנחס זעליג מפוזנא, דרוקר (ברלין), 12.
 שלמה מרדכי בר' אהרן מחוטיין, מגיה (שאלוניקי), 43.
 שמואל בר' מנחם מניס הלוי מדובנא רבתי, זעציר (ברלין), 64.

ו. מפתח שמות אנשים שונים

א.

- ר' אברהם מאפטא (ראש המדינה דגליל קראקא), 70א.
 ר' אברהם בר' אייזק מפינסק, 66.
 ר' אברהם בר' אליעזר, 39.
 ר' אברהם ר' חיימס מלובלין, 45.
 ר' אברהם אבלי מקאריץ, 17.
 ר' אברהם אבלי גינצבורג, 39.
 ר' אברהם בעריש פלאהם, 1, 2, 3, 4, 5, 33, 35.
 ר' אברהם יצחק וויינבערגער מקליינווארדיין, 28.
 ר' [אברהם] יצחק חזק ("פורטיס") רופא, 45, 71.
 ר' אברהם מייזלש, 39.
 ר' אברהם עדל, 9.
 ר' אברהם קאצין נעלין פוגין, חונה בק"ק סלוצק, 66.
 ר' אהרן מטישוויץ, 14.
 ר' אהרן אוסטרר מבראד, 17.
 ר' אהרן הכהן, 24.
 ר' אהרן סענץ מלבוב, 2.
 ר' אהרן פויסט מקראקא, 39.
 ר' אהרן צבי בר' שמשון הכהן, 39.
 ר' אורי היילפרין בר' יואל בעל שם (הזקן) מזאמישטש, 39.
 ר' אורי פייבוש (בעל מדפיס מאמשרדס), 16, 24, 51, 52, 56, 76.
 ר' אלי' מא'גר, ככ.
 ר' אלי' (הגר"א) מווילנא, 9, 10.
 ר' אלי' בר' משה גרשון מפינטשוב (בעל "מענה אליהו"), 77.
 ר' אלי' בר' משה מנילש מווילנא, 66.
 ר' אלי' בעל שם, 40, 71.
 ר' אליהו פרענקיל מברלין, 36.
 ר' אליעזר בר' משה חיים מלבוב, 39.
 ר' אליעזר אשכנזי (בעל "מעשי ה'"), 32.
 ר' אליעזר ליבר עדל, 7, 38.
 ר' אליעזר ליפמן, אב"ד צילץ, 75.
 ר' אליעזר שענקיל מטארנא, 29.
 ר' אלכסנדר סנדר בר' אברהם אבלי גינצבורג אשכנזי, 39.
 ר' אלעזר חי שאלתיאל ריקנטי מליוורנא, 36.
 ר' אפרים זלמן מרגליות מבראד, 39.
 ר' אפרים מאהללער, 22.

- ר' אפרים פישעל איצקאוויץ מחוסט, 65.
 ר' ארון טרניגראדר, 23.
 ר' אריה יהודה ליב, אב"ד קראקא, 18א.
 ר' אריה יהודה ליב חסיד, אב"ד פרעמסלא ולבוב, 18א, 63.
 ר' ארי' ליב, אב"ד דובענקי, 24.
 ר' ארי' ליב מלבוב, 66.
 ר' ארי' ליב מקראקא («הויכער ר' ליב»), 21, 39.
 ר' אריה ליב בר' יחיאל מיכל, חונה פה זוואניץ, 66.
 ר' אשר זעליג בר' יוסף פרנקל ס"ד מסלוצק, 66.
 ר' אשר קליינמאן, 64.

ב.

- רבנו' בחיי הדיין הספרדי (בעל «חובות הלבבות»), 72.
 ר' בנימין בר' צבי הירש מזאמושטש, 75.
 ר' בנימין בינוש בר' יהודה ליב הכהן (בעל «אמתחת בנימין»), 40.
 ר' בנימין וואלף מטיסמניץ («ועד גליל לבוב»), 66.
 ר' בער מוכיח מזאמושטש, 40.
 ר' ברוך בר' מענדל («ועד גליל לבוב»), 66.
 ר' ברוך בענדיט (בעל «נר תמיד»), 13.
 ר' ברוך תאומים פרנקיל (בעל «ברוך טעם»), 27, 39.

ג.

- ר' גרשון בר' יונתן אלשיך מלובלין, 66.

ד.

- ר' דוב בער מקאוולי («ועד גליל לבוב»), 66.
 ר' דוד בר' אריה ליב לידא, 40.
 ר' דוד בר' ברוך הלוי מווילנא, 66.
 ר' דוד בר' משה מזאמושטש, 44.
 ר' דוד בר' משה יצחק מבריסק, 66.
 ר' דוד בר' שמואל הלוי בעל «טורי זהב», 77.
 ר' דוד כ"ץ (בעל «פעמוני זהב»), 75.
 ר' דוד שוואגער מהוסיאטין, 17.

ה.

- ר' העני בומסלא שמש מפראג, 55.
 ר' העשיל מקראקא, 39, 77.

ו.

- ר' וואלף בער שיף מזאמושטש, 27.

ז.

- ר' זכרי' מענדיל מבעלזא, 39.
ר' זלמן מירלש, אב"ד המבורג, 13.

ח.

- ר' חיים בר' משה מזאמושטש, 44.
ר' חיים אלעזר שפירא ממונקאטש, 44.
ר' חיים הוכגלערנטר, 45.
ר' חיים חייקא מזאמושטש, 24.
ר' חיים מייזלש, 18א.
ר' חיים כהן רפאפורט, אב"ד לבוב, 44.

י.

- ר' ידעיה הפניני (בעל "בחינת עולם"), 53.
ר' יהודה אבן תבון, 54.
ר' יהודא ארי' בר' יצחק ניידיטש מפינסק, 66.
ר' יהודה ליב בר' אברהם הלוי הורוויץ מסלוצק, 66.
ר' יהודה ליב וואהל, אב"ד קאמארנא, 75.
ר' יהודה ליב כ"ץ סופר מפראג, 55.
ר' יהודה ליב מרגליות (בעל "קרנן ראשית"), 9, 39.
ר' יהודה ספרא ודינא דווילנא, 66.
ר' יהודה פסח כ"ץ שפירא, אב"ד לענטשנא, 13.
ר' יהושע העשיל מקראקא (בעל "מגיני שלמה"), 77.
ר' יהושע העשיל בר' אברהם הכהן, אב"ד קראסניבראד, 24.
ר' יהושע מנחם מענדיל טעפער מדאבראמיל, 65.
ר' יהושע מרגליות מזאמושטש, 13.
ר' יהושע פנחס באמבאך מאשפעצין, 59.
ר' יהושע רוקח מבעלז, 17.
ר' יהושע שפירא (בעל "ארבע שיטות"), 75.
ר' יואל מלעברטוב, 24.
ר' יואל בעל שם מזאמושטש (הזקן), 39.
ר' יואל בעל שם בר' אורי היילפרין מזאמושטש, 39.
ר' יואל סירקיש (בעל "בית חדש"), 18א, 63, 77.
ר' יום טוב ליפמן הלר (בעל "תוספות יום טוב"), 77.
ר' יוסף מטיסמניץ ("ועד גליל לבוב"), 66.
ר' יוסף אב"ד לבוב, 18א.
ר' יוסף בר' שלמה דיין בליסא, 53.
ר' יוסף אליעזר ליבר עדל מסלאנים, 10.
ר' יוסף הוכגלערנטר, אב"ד זאמושטש, 24, 27, 39, 74, 75.
ר' יוסף צבי חיים בר' משה כהנא העללער, 76.
ר' יוסף צלמונה משאלוניקי, 43.
ר' יוסף קארו (בעל "שלחן ערוך"), 67.

- ר' יוסף שאול נאטנזאהן, אב"ד לבוב, 59.
 ר' יוסף שאצקיס מבראד ("ועד גליל לבוב"), 66.
 ר' יחזקאל לנדא חונה פה יאמפלא (בעל "גודע ביהודה"), 66, 75.
 ר' יחיאל מנחם דומ"ץ בבעלזא, 59.
 ר' יעקב, אב"ד לאמז, 13.
 ר' יעקב חיים, אב"ד לובלין, 21, 45.
 ר' יעקב יוסף הלוי עדל, 10.
 ר' יעקב יצחק, אב"ד זאמושטש, 21, 39, 44, 75.
 ר' יעקב לורברבוים מליסא, 32, 75.
 ר' יעקב בר' יצחק לנדא, חונה פה טרנפאל וגליל פדאלי ("ועד גליל לבוב"), 66.
 ר' יעקב לעהרער מצעשינוב, 58, 59.
 ר' יעקב פסח בר' יצחק מזאלקווא (בעל "זבח פסח"), 40.
 ר' יעקב שענקיל מטארנא, 27, 28.
 ר' יעקב תמרילש (בעל "ספרא דצניעותא דיעקב"), 51.
 ר' יצחק אב"ד אמסטיבווי ולענטשנא, 56.
 ר' יצחק הלוי, אב"ד קראקא, 45.
 ר' יצחק בר' אהרן מזאמושטש, 23.
 ר' יצחק בר' חיים ארי' ליב כהנא, 10.
 ר' יצחק בר' נטע הלוי ("ועד גליל לבוב"), 66.
 ר' יצחק אברבנאל, 32.
 ר' יצחק באב"ד ("ועד גליל לבוב"), 66.
 ר' יצחק הוכגלערנטר, אב"ד זאמושטש (בעל "זכרון יצחק"), 39, 45.
 ר' יצחק הכהן מזאמושטש, 12.
 ר' יצחק ישכר בער מבראד ("ועד גליל לבוב"), 66.
 ר' יצחק לוריא (האריז"ל), 51.
 ר' יצחק ס"ט מרעלי מאלגיר, 61.
 ר' יצחק סבע מאזמיר, 14.
 ר' יצחק קלמנש מלובלין, 69.
 ר' יצחק קראנץ, מ"מ במעזריטש, 1, 57.
 ר' יצחק ראפאפורט מלבוב, 39.
 ר' ירוחם בר' ישכר בער מלבוב, 6.
 ר' ישכר בר' צבי מנחם מייזלש מעיר חדש, 75.
 ר' ישעיה בר' יצחק מהוראדנא, 66.
 ר' ישעי' היילפרין מזאמושטש, 39.
 ר' ישעי' צבי העללער, אב"ד פראמפאל, 22.
 ר' ישראל בר' יונה מבריסק, 66.
 ר' ישראל איסרל חונה ק"ק פינסק, 66.
 ר' ישראל יחיאל פרידלינג, אב"ד זאקשעוויק, 60.
 ר' ישראל מתת' אויערבאך מגוואדזין, 59.
 ר' ישראל צנצימינר מווארשא, 57.

מ.

- ר' מאיר הכהן מביסטריץ, 70.
 ר' מאיר (מהר"ם) מלובלין, 18, 21, 39, 63.

פ נ ק ס ז א נ א ש ט ש

- ר' מיכאל שמעון מברעסלוי, 53.
 ר' מנוח הענדיל בר' שמריהו (בעל "מנוח הלבבות"), 72.
 ר' מנחם דוב בר' צבי העלער מזאמושטש, 27, 76.
 ר' מנחם מנדיל מקאצק, 31.
 ר' מנחם מנדיל בר' חיים חייקא מזאמושטש, 24.
 ר' מנחם מנדיל בר' מרדכי באב"ד מבראד ("ועד גליל לבוב"), 66.
 ר' מרדכי בנעט מניקלשבורג, 39.
 ר' מרדכי זאב איטינגא מלבוב, 59.
 ר' מרדכי רובינשטיין, 39.
 ר' משה (חותנו של ר' אברהם הכהן מזאמושטש), 12.
 ר' משה, אב"ד בוטשאטש, 70א.
 ר' משה, אב"ד טאמאשוב, 45, 74, 75.
 ר' משה, אב"ד קאברין, 13.
 ר' משה, חונה פה רישא ("ועד גליל לבוב"), 66.
 ר' משה איסרלש (רמ"א), 18א, 39, 63.
 ר' משה אלשיך, 51.
 ר' משה ברומיר מוויזניצא, 17.
 ר' משה חיים, אב"ד לבוב, 21, 39, 45.
 ר' משה חריף, אב"ד לבוב, 21, 39.
 ר' משה יעקב הוכגלערנטר, 45.
 ר' משה (מהר"ם) מינץ, 59.
 ר' משה פרנס מליסא, 44.
 ר' משה שלמה זלמן מזאמושטש, אב"ד קאריץ וקראקא, 75.

נ.

- ר' נחום מפשעווארסק, 24.
 ר' נחמן ליפשיץ כ"ץ רפאפורט, אב"ד דובנא, 18א.
 ר' נפתלי הירץ, אב"ד וואין, 18א.
 ר' נפתלי הירץ בר' אלחנן, 56.
 ר' נפתלי הירץ כ"ץ, 24.
 ר' נפתלי הירץ קליין מדאבראמיל, 65.
 ר' נפתלי כ"ץ מפוזן, 40.
 ר' נפתלי מרגליות מזאמושטש, 13.
 ר' נפתלי משכיל לאיתן, 33.
 ר' נתן נטע חונה בק"ק בראד ("ועד גליל לבוב"), 66.
 ר' נתן נטע בר' שלמה זלמן דרשן שפירא, 70א.
 ר' נתן נטע שפירא (בעל "מגלה עמוקות"), 13, 70א.

ע.

- ר' עזרא מלכי מצפת, 66.
 ר' עזריאל הלוי הורוויץ, אב"ד לובלין, 75.
 ר' עקיבא איגר מפוזן, 75.
 ר' עקיבא גאטליב מזאלקווא, 58, 59.

פ.

פורטיס רופא. ראה: ר' אברהם יצחק חזק.
ר' פנחס לאפטניר מבראד (אחיו של ר' ישראל מזאמושטש), 48.

צ.

ר' צבי אלימלך העללער, 22.
ר' צבי הירש בר' בנימין בישקא מזאמושטש, (בעל "תפארת צבי"), 24.
ר' צבי הירש בר' מנחם מנדיל, 24.
ר' צבי הירש אשכנזי (בעל "חכם צבי"), 13.
ר' צבי הירש היילפרין מזאמושטש, 39.
ר' צבי הירש העללער מזאמושטש (בעל "טיב גיטין"), 39, 45.
ר' צבי הירש רייטער מטארנא, 28.
ר' צבי הירש שטערנבערג מטשארטקוב, 58, 59.
ר' צבי הירש שפירא, 12.
ר' צבי יהודא ליב ביליג מסאדאגורא, 17.

ר.

ר' רפאל יעקב אברהם גירון מאידרינה, 66.

ש.

ר' שאול אב"ד אמשטרדם, 45.
ר' שלום בר' אלעזר חונה בק"ק טיקטין, 66.
ר' שלום יצחק לעוויטן, אב"ד אוסלא, 25, 60, 61.
ר' שלמה (בעל "מרכבת המשנה"), 39.
ר' שלמה מליסא, 53.
ר' שלמה בר' חיים בהגאון מהוראדנא, 66.
ר' שלמה בר' יואל מדובנא, 67.
ר' שלמה לוריא (מהרש"ל), 39.
ר' שלמה עדל, מ"מ בשערשאב, 7, 10.
ר' שלמה צבי לעווין מזאמושטש, 13.
ר' שלמה קלוגר מבראד, 45.
ר' שלמה דרשן שפירא, 70א.
ר' שמואל בר' אורי שרגא פייבש (בעל "בית שמואל"), 39.
ר' שמואל יפה אשכנזי (בעל "יפה תאר"), 18א, 63.
ר' שמואל לאניידו (בעל "כלי יקר" על נביאים), 18א.
ר' שמואל פלקנפלד מפוזן (בעל "בית שמואל אחרון"), 75.
ר' שמואל צבי הירץ, אב"ד פינטשוב ובריסק דליטא, 18א, 63.
ר' שמחה בונם מפשיסחה, 31.
ר' שמחה רופא, 40, 71.
ר' שמעון היילפרין מווילנא, 35.
ר' שמשון הכהן, 39.

ז. רשימת המקומות

א.

אָבערען, 10; אַגריפּון, 69; אה"ו (אַלטונאַ - המבורג - וואָנבאָק), 45, 75; אובין (ישן), 27, 28, 29, 55, 58, 76; אויגוואַר, 39, 76; אוינגרין, 9; אוסטרהאַ, 7, 51, 55; אוסלא, 25, 60, 61; אוקריינאַ, 9; אורדינאַציאַ (גליל), 44, 56; אָזאַרקוב, 18, 75; אָזשעראַוו, 47; אַטשינסק (סיביריא), 47; איגור, 55; אידרינה, ראה: אנדרינופּלי; איטליאַ (מדינת), 36; אלגיר, 61; אַלטונאַ (אַלטינע), 10, 74; אַלמאַש, 27; אַמסטיבאַוו, 56; אַמשטרדם, 16, 20, 24, 45, 48, 52, 56, 66; אַמשינאַוו, 47, 75; אַנדינופּלי (אידרינה), 14, 66; אַסטראָווצאַ, 25, 45, 60, 61; אַפּאַטשני, 69; אַפּטאַ, 34, 39, 70, 72; אשכנז (ארץ), 40; אַשפּעצין, 58, 59.

ב.

באַבוב, 65; באַיאַן, 65; באַלטימאָר (אַמריקאַ), 25, 60, 61; באַמבעריג, 55; באַניהאַד, 27, 58, 76; באַר, 11; בוברקי, 48; בוטשאַטש, 70; ביאַליסטאָק, 4, 35, 37, 38; ביסטריץ, 56, 70; ביסקוביץ, 25, 60, 61; בעהמיש לייפּע, 10; בעלז (בעלזא), 17, 39, 52, 56, 58, 59; בענדין, 25, 60, 61; בערשיד, 9; בראד (בראדי), 4, 9, 10, 13, 17, 20, 27, 39, 48, 51, 52, 65, 66, 74, 75; בראַדשיץ, 65; בראַנדי בורג, 72; בראַנקס, נ. י. (אַמריקאַ), 47; ברוקלין, נ. י. (אַמריקאַ), 47; בריגיל, 27, 39, 59; בריסק (דליטאַ), 7, 18, 34, 37, 57, 62, 63, 66, 75; ברלין, 10, 12, 23, 34, 36, 42, 64, 69, 72; ברעזאַן, 39, 58, 59, 65; ברעסלא (ברעסלויאַ), 10, 34, 46, 53, 75.

ג.

גוואַדזיץ, 59; גור, 60; גלוגאַ (גלאגוי), 16, 23, 34, 42, 45, 48, 69, 74, 75; גליציאַן, 9; גראַבוביץ, 45; גראַדנאַ (הראדנאַ, הוראדנאַ), 18, 65, 66; גראַסוואַרדיין, 65, 76; גריידיץ, 75.

ד.

דאַבראַמיל, 12, 65; דובנאַ (רבתי), 1, 18; 52, 55, 57, 64, 67; דובענקי, 24; דוקלא, 16; דזיקוב, 58, 59; דעסאַ (דעסוי), 34, 54, 69; דעשש, 65; דראַהאַביטש, 17; דרעזדין, 10.

ה.

האַציפּלאַץ, 75; האַרדנאַ, 51; האַרחוב, 52; הוסיאַטין, 17; הוראדנאַ, ראה: גראַדנאַ; האַמבורג, 13, 74, 75; הנובר, 12, 55, 64; הרובשוב, 45, 52.

ו.

וואַדיסלאַב, 24, 56, 72; וואַיין, 18; וואַלין, 55; וואַלקאַוויסק, 35, 65; וואַנזוב, 74; וואַרשאַ, 1, 4, 5, 7, 25, 35, 60, 61, 72, 75; וויזניצאַ, 17, 22, 39, 59; וויטעפּסק, 18; ווילנאַ, 7, 7, 20, 66; ווין, 10, 39; (מדינת) ווירטענבורג, 10; ווירמיוזאַ, 55; (מדינת) ווירצבורג, 10, 55; ווישניץ דליטאַ, 62, 63; וולאַדאוו, 30, 34, 75; וולאַצלאוועק, 18.

פ נ ק ס ז א מ א ש ט ש

ז.

זאבלודאָווי, 37; זאכלין, 75; זאלאָזיק, 55; זאלקוואַ, 16, 20, 23, 27, 39, 40, 47, 51, 55, 56, 58, 59, 66, 71; זאלשיץ, 42; זאקשעוויק, 60; זבאָרוב, 55; זבאָרו, 39; זבעיאן (אמריקה), 60, 61; זדינסקיוואלע, 75; זוואניץ, 66; זמיגראד, 18א; זעליחאָב, 72.

ח.

חברון, 65; חוטיץ, 42; חוסט, 58, 65; חמעלניק, 77; חעלם (חעלמא), 12, 18א, 21, 44, 64, 69.

ט.

טאַלנאָ, 17; טאַמאַשוב (פלך לובלין), 30, 45, 49, 74, 75; טאַרטשיץ, 55; טאַרלאָ (טרלי), 42, 56, 69; טאַרנאָ, 22, 27, 28, 29; טאַרנאָפּאָל (טרנפאל), 65, 66; טארניגראד, 16, 40, 48, 56, 69; טבריה, 44, 49; טווריק, 65; טורבין, 14; טורקא, 25, 60, 61, 77; טיסמניץ, 11, 66; טיצין, 18; טיקטין, 63, 66; טישוויץ, 14, 31, 55, 75; טיר, 62; טשאַרטקוב, 16, 17, 58, 59; טשעטשאָוויץ, 59; טשעכנאָוויץ, 12; טשענסטחוב, 75; טשער-באָוויץ, 39, 65.

י.

יאָברוב, 10; יאַמפלא (יאנפלי), 45, 51, 66; יאַס, 17; יאַראָסלאָו (יערסלב), 12, 18א, 39; יאַרטשוב, 70א; יעסניץ, 54; ירושלים, 25, 44, 50, 60, 61, 65, 66, 69.

ל.

לאָבין, 20; לאָדז, 75; לאדמיר, 12, 18; לאדמיריאן, 9; לאָמז, 13; לאָסק, 75; לבוב (לעמבערג), 2, 5, 6, 9, 10, 11, 12, 13, 16, 17, 18א, 20, 21, 24, 34, 35, 36, 39, 42, 44, 45, 48, 52, 55, 56, 57, 65, 66, 68, 75, 77; גליל, 51, 66, 77; לובלין, 5, 11, 13, 18א, 21, 34, 35, 45, 48, 52, 61, 63, 65, 66, 69, 75; לונדון, 61; לונטשיץ, 69; לוצק, 34; ליביטשוב, 58; ליורנו, 21, 36; (מדינת) ליטא, 9, 10, 13, 20, 38, 66; לייפניק, 39; לייפציג, 39; ליסאָ, 1, 10, 16, 42, 44, 53, 56, 69, 75; ליסקא, 77; ליקאָווי, 39; לנדשבורג, 64; לנצהוט, 77; לעברטוב, 24; לענטשנא, 13, 56; לעסלאָ, 9.

מ.

מאָדזיץ, 25, 60, 61; מאָדליבאָזיק, 18; (גליל) מאָזי [מזוביה], 69; מאָנשעסטער, 60, 61; מאָקאָווע, 75; מארקשוב, 25, 60, 61; מונקאטש, 44; (מדינת) מוקדוניה, 69; מלאווי, 75; (מדינת) מעהרין, 72; מעזריטש, 1, 2, 4, 32, 35, 75; מעץ, 55; (מדינה) מרק, 34; מרק בראד, 55.

נ.

נאָוידוואהר, 75; נאָלענטשוב, 61; ניצוועש, 60, 61; ניקופול, 66; ניקלשבורג, 39, 72.

פ נ ק ס ז א מ ג ש ט ש

ס.

סאָדאָגורא, 17, 65; סאַטמאַר, 60, 61; סאַקלוב, 61; סווירז, 66; סטאַניסלאב, 17, 58;
65; סטעפּאַן, 34; סטראַפּקוב, 22; סטרי, 1, 39; סיגוט, 22; סלאָנים (סלאָנימאַ), 7, 9, 10,
37, 38; סלובודקאַ, 65; סלוצק, 12, 66; סניטין, 65; סקאלי, 12.

ע.

עיר חדש (גליל קראקא), 75; ענטראדאם, 65.

פ. פ.

(גליל) פאָדאָלי, 11, 66; פאָדעמביץ, 47; פּוּנאַ (פּוּזן, פּוּזן), 1, 4, 12, 40, 55, 57;
75; גליל, 44; פולטוסק, 75; פולנאָי, 55; (מדינת) פיהם, 9, 55; פיורדאָ, 36, 75; פיטס-
בורג (אמריקה), 47; פייארש דאָרף, 55; פינסק, 66; פינטשוב, 18א, 34, 77; פיעטרקוב, 4,
75; פלאַצק, 75; פלונסק, 30, 49; פראָג, 10, 55; פראָגאָ (ווארשא), 4, 5, 75; פראַמפּאָל,
22; פראַנטיפּאָל (פראַמפּאָל ?), 70א; פראשניץ, 75; פרוסטיץ, 55; פרועדבאָרז, 72; פריד-
בורג, 55; פּרנקפורט דאָר, 10, 12, 34, 42, 48, 64, 67, 69, 72, 75; פּרנקפורט דמיין,
10, 23, 55, 72; פּרעמסלאָ (פּרעמסלא), 16, 18א, 20, 22, 34, 39, 77; פּרעשבורג, 18א.
65; פּרשיסחאַ, 31; פשייטש, 47; פשעוואַרסק, 18א, 24.

צ.

צאנז, 17, 75; צילץ, 55, 75; צעשינב, 58, 59; צפת, 66.

ק.

קאַברין, 13; קאָוולאַ, 31, 51, 66; קאָזניץ, 69; קאַלושין, 18; קאַליש, 18, 69, 75; קאָ-
מאַרוב, 49; קאַמאַרנאַ (קאמרני), 75, 77; קאַנסטאַנטיין, 12; קאַפּין האַגין, 69; קאַצק, 61;
קאַרטשוב, 25, 60, 61; קאַריץ, 17, 75; קוטנאָ, 75; קושטאַנטינאַ, 66; קיזאַנליק, 14; קיעוו,
57; קאַלוואַריאַ, 25, 60, 61; קליווא, 44; קלויזנבורג, 65; קליינוואַרדיין, 22, 28; (מלכות)
קנדיאה, 69; קעמפּנאַ, 16; קעניגסבערג, 4, 5; קעשינב, 25, 60, 61; קראַסניבראָד, 18, 24,
30, 55; (מדינה) קראַפּפּעלד, 55; קראַקאַ, 10, 16, 17, 18א, 21, 22, 34, 39, 40, 42, 45,
51, 52, 55, 57, 62, 63, 75, 77; גליל, 70א; גליל העליון, 40, 42, 77; קראַשניק, 75;
קרעמניץ, 12, 20.

ר.

ראדזמין, 75; ראָווא, 9, 10, 39, 58; ראוויטש, 10; ראחוב, 25, 60, 61; ראקוב, 34;
רוזניץ, 55; רויסטיץ, 55; רחמיסטרובקה, 65; רישא, 9, 66, 77; רעכניץ, 18א.

ש.

שאַלוניקי, 44, 63; שידלוב, 34; שינאַווא, 22, 65; שעברשין, 3, 4, 12, 34, 35, 49;
שעדליץ, 18, 75; שערשאב, 10.

ד"ר מאקס וויינגרייך

שלמה עטינגער, זיין לעבן און זיין פערזענלעכקייט*

א.

שלמה עטינגער איז געבוירן געווארן אין ווארשע אין די ערשטע יארן פון 19טן יארהונדערט. מעגלעך, אז מען מעג זאגן נאך באשטימטער: 1803(1). ער איז גע-וואקסן פון א יחוסדיקער משפחה, אין וועלכער ס'איז געווען היימיש אי תורה, אי סחורה. דער זיידע, ר' איטשע, וואס רעכנט זיך פארן שטאמפאטער פון דער גאנצער פאמיליע, זאל זיין געווען רב אין כעלעס(2), און וועגן עטינגער'ס פאטער, ר' יאסקע,

(*) אריינפיר צו "ד"ר שלמה עטינגערס כתבים", ארויסגעגעבן אין וויל-נער פארלאג פון ב. קלעצקין 1925.

(1) פארגלייך דעם עקסקורס: "וועגן עטינגערס געבוירן-יאר" אין די הערות צום סוף פון צווייטן באנד;

(2) לויט א יחוס-בריוו, וואס איז אויסגעשטעלט דורך עטינגערס אין 1914 געשטארבע-נער טאכטער דישע שפירא האט זיין זיידע געהייסן ר' איטשע, צעדערבוים: "היה בן טובים, נכד הרב מחעלם, גדול בתורה ועשיר". לויט מילנער, לקורות היהודים בהעלם, אין המאסף, 1902, ז' 159, כא. איז אין כעלם אין דער צווייטער העלפט פון 18טן יארהונדערט טאקע גע-

האט מיר איבערגעגעבן עטינגערס יינגסטע טאכטער, פרוי מאריע גאלדמאן, אז ער האט געהאט סמיכות אויף רבנות און מען האט אים געוואלט צונעמען פאר א רב אין פראנקפורט-מאין, נאך ער האט נישט געוואלט פארלאזן פוילן.

דעם טאטן האט שלמה פרי פארלוירן, דער זיידע, ביי וועלכן ער איז געווען א ליבלינג, האט שוין אויך נישט געלעבט — איז ער אריבער צום פעטער, דעם פאטערס א יינגערער ברודער, רב מענדל עטינגער, וואס איז געווען רב אין לענטישע (לובלינער געגנט). דא האט ער געלערנט אונטער דעם פעטערס השגחה, און ווי מען גיט איבער האט עטינגער פון אים באקומען נישט בלויז תורה, נאך חכמה אויך: ר' מענדל זאל האבן געקענט דייטש, און וועלטלעכע ספרים זיינען ביי אים נישט געווען מריף-פסול. דא אין דער טאלערנאטער שטוב פון דעם פעטער, האט דער יונגער שלמה געזען, אז תורה און חכמה זיינען נישט דווקא קעמפנדיקע עלעמענטן, און דא איז געלייגט געווארן זיין גרונדשטיין פאר זיין שפעטערדיקן גאנג אז מען קען זיין א געבילדעטער און אויפגעקלערטער מענטש און פונדעסטוועגן נישט אפרייסן זיך פון דעם טראדיציאנעלן יידישן שטייגער לעבן.

דער יונגער בחור, וואס איז נאך צו דעם געווען א וויל-לערנער מיט א פלינג קעפל האט זייער אויסגענומען ביי די שדכנים. אבער ר' מענדל האט נישט געוואלט אוועקגעבן דעם ברודער-זון פאר אבי וועמען. ער האט זיך געמעגט פארגינען צו זיין אן איבערקלייבער, ביז וואנען עס האט אים ענדלעך אפגעגאלטן צו געפינען א פאסיקן זיווג: ער האט „געטאן“ מיט דעם זאמאשטער גביר יהודה-לייב וואלף, וועלכער האט געוואלט האבן דעם מושלם פאר זיין יינגסטער טאכטער גאלדען. שלמה האט צו מזל חתונה געהאט און איז אריבער פון לענטשנע קיין זאמאשטש, צום שווער אויף קעסט(3).

יעדער איינער האט אים מקנא געווען אויף דעם גליק, וואס האט אים געטראפן, אז ער זאל פארדינען, האט קיינער נישט געפאדערט. ער האט פארבראכט גאנצע טעג איז בית-המדרש, מעיין געווען אין א ספר; אמאל פלעגט מען גיין הערן, ווי עס שפילט דער שיינער ארקעסטער פון זאמאשטשער גארניזאן. ווען דער שווער, דער פארגעס איז געשטארבן, איז שלמה אויך נישט געווארן קיין בעל-פרנסה, וועגן חיונה האט געקלערט זי, גאלדען. איר עלטסטער ברודער יאנקל, האט געהאט א הוט (א גלאזפאבריק) אין א וואלד לעבן שטעטל יאנעוו, נישט ווייט פון זאמאשטש. האט זי זיך געמאכט א קראם פון גלעזערנע כלים און שויבן, געזעסן ביים טאמבאנק און איר מאן איז געבליבן א „לערנער“, א בית-מדרש-ייד(4).

זאמאשטש איז אין יענער צייט געווען א צענטער פון השכלה, דא האבן זיך אויפגעהאלטן רב שמעון בלאך, דעם רנ"קס (רב נחמן קראכמאלס) א נאענטער חבד, זיין ברודער שלמה-וואלף, יעקב אייכענבוים און נאך אנדערע. די ווירקונג פון די משכילים איז געווען אזוי גרויס, אז אפילו אין בית-מדרש האבן זיך געפונען השכלה-

ווען א רב ר' יצחק, דער מחבר פונעם ספר „זכרון יצחק“. שפעטער איז ער אריבער קיין זאמאשטש. מען דארף משער זיין, אז צעדערבוים, וואס האט גוט געקענט עטינגערס האט נישט צעפלאנטערט דעם זיידן מיט דעם פעטער ר' מענדל לענטשנער. אויב אזוי איז דער „זכרון יצחק“ טאקע עטינגערס זיידע. אבער עס איז מער נישט ווי אן אומזיכערע סברה. די ווייטערע דיקע ידיעות וועגן עטינגערס פאמיליע זיינען גענומען טייל פון דעם יחוס-בריוו און אנדערע נאטיצן, וואס איך האב געפונען צווישן עטינגערס כתבים, טייל פון צעדערבוים דערמאנטן ארטיקל;

(3) לויט י. שאצקי (אין „טעקא זאמאסקא“) האט עטינגער חתונה געהאט צו 15 יאר;

(4) צעדערבוים, — שאצקי אנווייז: „א שפירא-קראם“ איז שייך צו א שפעטערדיקער צייט.

ספרים און מען פלעגט דארט שמועסן וועגן וועלטלעכע ענינים. א זאמל-פונקט איז געווען אין שטאט, ווו עס פלעגן זיך צוזאמענטרעפן די משכילים און די תלמידים-חכמים — קיין שארפער גרענעץ צווישן זיי איז נישט געווען: — דאס איז די שטוב פון יוסף צעדערבויםען, אלכסנדר צעדערבוים פאטער. דא פלעגט מען זיך אפט אויפטערעפן חקירתן זיך וועגן א הארבער גמרא און וועגן וועלט-זאכן, דערציילן א גלייכווערטל. אויך עטינגער, אדער, ווי מען האט אים גערופן אין שטעטל נאך זיין שווער שלמה ר' יהודה-לייבס, איז געווען אן אפטער גאסט ביי די צעדערבוים.

מ'האט דא עטינגערן זייער ליב געהאט. ער איז געווען א קעגער אויך. אבער לומדים זיינען געווען גרעסערע פאר אים. נאר ער איז נאך דערצן געווען א לעבעדיקער יונג, תמיד פריילעך, געשאטן מיט וויצן, נישט פויל געווען אויף א גראס. עס איז נישט געווען קיין שמחה, אדער אסיפה אין שטעטל, וואס מען זאל אים אהין נישט פארבעטן, כדי זיך צו קוויקן מיט זיינע לידלעך און גלייכווערטלעך.

ב.

אזוי זיינען זיך עטינגערס טעג געפלאסן גאנץ רואיק און פיין, און ער וואלט אפשר זיין לעבן אפגעלעבט אין בית-מדרש ביים לערנען און גלייכווערטלעך זיך, ווען נישט דער עקאנאמישער קריזיס, וואס האט זיך אנגערוקט אויף דער שטאט און נישט אויסגעמיטן אויך די גאלדס. און די הוצאה איז גראד געווארן גרעסער: עס איז גע-בוירן געווארן א קינד. שלמה האט צוביסלעך גענומען שפירן, אז ער איז נישט אויפן געהערקן וועג: צי שטייט דאס אן א דערוואקסענעס מאנספערשוי, ער זאל אומגיין שלינג און שלאנג און אויסקוקן אויפן ביסל לייזונג, וואס דאס ווייב וועט ברענגען פון קראס? ניין, מען מוז זוכן א תכלית!

אבער וואס קען ער טאן, קיין פראפעסיע קיין באשטימטע האט ער דאך נישט געהאט; שטעלן זיך אין קראס לוינט נישט, ווייל דאס ווייב אליין האט דארט אויך נישט וואס צו טאן. עטלעכע עלטערע גוטע פריינט פון די שטאט-כאלעבאטיס, צווישן זיי אויך ר' יוסף צעדערבוים, האבן אים געגעבן אן עצה ער זאל פארן קיין בערלין צו שטודירן אויף דאקטער. דער פלאן וואלט אים גראד געווען צום הארצן; אבער ווו נעמט מען די מיטלען? איז אים אריין אין זינען: ער וועט פארן קיין אדעס, דארטן האט ער געהאט אן אנשפאר.

מיט אדעס האט דעמאלט געקלונגען די וועלט. צום אנהויב 19טן יארהונדערט האט זיך די שטאט צעבליט נישט צו דערקענען, און ס'האבן זיך געצויגן אהין א סך יידן, וואס זענען געווען באשעפטיקט אין מסחר, איבערהויפט פון מזרח-גאליציע. די גאליציאנער זיינען געווען די מער אויפגעקלערטע לגבי די „פוילישע“ יידן, אזוי אז „בראדער“ איז אין אדעס, פונקט ווי אין ווילנע „דער בערלינער“ — געווארן א סך-נאנים פון משכיל. איינער פון עטינגערס שוואגערס, ר' וואלף, וואס האט אגב געהאט א בראדערין פאר א ווייב, האט אויך געהאט אויסגעוואנדערט קיין אדעס, געווארן א מעקלער אויף דער בערזע און מצליח געווען אין זיינע געשעפטן. האט זיך אויסגע-דוכט גאנץ גלייך, אז עטינגער זאל אויך אראפפארן אהין און זען מיטן שוואגערס הילף-דערשלאגן זיך צו עפעס. אדעס איז געווען רוסלאנד, זאמאשטש — פוילן, נאר די אפיציעלע שפראך אין די בעסערע יידישע קרייזן איז דא אי דארט געווען דייטש. און דייטש האט עטינגער געקענט, לפחות האט זיך אים געדוכט אזוי לויט זיין געניטקייט אין דייטשישער מליצה. דער שוואגער אליין איז אויך באשטאנען. אז שלמה זאל קומען.

אין א שיינעם פרימארגן האט זיך דער יונגערמאן געזעצט אויף דער פור. די

רייזע איז געווען נישט קיין קלייניקייט. זי האט געדארפט געדויערן א פאר וואכן. דאס ווייב איז געווען ברוגז — זי איז אלעמאל געווען אנגעשטויסן, און אין א סך ווערק עמינגערס רייסט זיך דורך אין די שפעטערדיקע יארן די בענקשאפט נאך א ביסעלע פאמיליען-גליק. נאר עמינגער איז געווען פריילעך, ער האט געהאפט. אין זיין קלומעקל האט ער מיטגעפירט מיט זיך נישט נאר דאס ביסל וועט און די שבתדיקע קאפאטע, וואס דאס ווייב האט אים מיטגעגעבן, נאר אויך עטלעכע בידדער; מסתמא באהאלטענערהייט פון זיין פראקטישער גאלדען, וואס וואלט דאס געהאלטן פאר א נארישקייט. ער האט זיך אבער נישט געוואלט שיידן מיט זיין ארבעט. נאך פון קינד-ווייז אן האט ער ליב געהאט צו מאלן „מענטשעלעך“⁽⁵⁾, און אין זאמאשטש האט ער געהאט א שם פאר א גומן צייכענער.

ג.

פון די אדעסער גליקן האט זיך אויסגעלאזן א בוידעם. צווישן דעם מאמענט, וואס ר' וואלף איז איינגעגאנגען אויף דעם שוואגערס קומען, און זיין באווייזן זיך אין אדעס איז אריבער א היפשע וויילע, און פאר דער צייט האט זיך דאס רעדל א דריי געמאן. אין אדעס איז אויך געווארן א קרייז. א סך מענטשן זיינען ארומגעגאנגען אן ארבעט.

גאלדן פערזענלעך איז גראד געגאנגען נישקשט. אי ער, אי זיין פרוי האבן דעם קליינשטעטלדיקן יונגמאן גאנץ פיין אויפגענומען, און ער האט זיך אנגעהויבן צו קוקן. די שיינע אדעס איז אים זייער געפעלן געווארן. אבער וואס וועט זיין ווייטער? נאך דעם ווי ער האט זיך ארויסגעכאפט פון דער היים לשם פרנסה, איז שוין פאר אים קיין עסק נישט געווען צו זיצן ביים שוואגער אויף קעסט און הנאה האבן פון די דרום-דיקע פרוכטן, וואס ער האט אין זאמאשטש נישט געהאט. ר' וואלף האט זיך גע-פלייסט צוצווערן פאר עמינגערן א שמעלע, אבער אומזיסט. ער האט פארגעלייגט שלמה, אז ער וועט אים געבן פיר הונדערט קערבלעך, און זאל ער אנהייבן האנדלען. אבער שלמה האט פארשטאנען, אז דערפון וועט גארנישט ארויסקומען. „גאלד גייט נאר צו גאלד“, האט ער זיך געחכמעט, און איך וועל פטרן דאס געלט און וויי-טער בלייבן ביי גארנישט, אזוי האט ער פארבראכט אין אדעס איבער פיר חדשים. איינמאל איז ביי ר' וואלפן געזעסן א געזעלשאפט פון גוטע פריינט, און מען האט געשמועסט. דער באלעבאס האט גערימט דעם יונגן שוואגער און זיך געקלאגט, וואס עס לאזט זיך קיין זאך נישט טאן פאר אים. ער האט געוויזן די געסט עמינגערס בילדער און מען האט אנערקענט, אז ער האט טאלענט. האט איינער פון דער גע-זעלשאפט, ר' יעקב נאטאנאן, א גרויסער גביר און א יחסן, אויך א פוילישער ייד, זיך אפגערופן:

איך וואלט געהאט פאר אים א פיינעם פלאן, אויב ער זאל נאר קענען האבן שמיצע.

— שמיצע, — האט איבערגעריסן ר' וואלף — דאס וועט נישט פעלן. שמיצע האט ער פון מיר און איך וועל זיין זייער צופרידן, אויב איך וועל אים קענען שמיצן אויף אזא אופן, אז ער זאל זיין באזארגט אויף תמיד און קענען מפרנס זיין ווייב און קינדער.

אויב אזוי, האט געזאגט ר' יעקב, לייג איך פאר, אז דער יונגערמאן זאל פארן קיין לעמבערג שטודירן אפטייקעריי. איך שיק ערשט מיין זון אויך אהין, קענען זיי פארן צוזאמען.

(5) פארגלייך „דאס קאטשקעלע“, אין די געזאמלטע שריפטן, ז' 150;

איר זייט גערעכט, ר' יעקב, האט זיך אפגערופן אן אנדערער, נאך אפמייקעריי פאדערט זייער א סך געלט. בעסער זאל ער שטודירן אויף דאקטער. און א דריטער האט צוגעגעבן: און פאר איינס וועט ער קענען זיך אויסבילדן אין מאלעריי. מען האט דאך געזען גענוג פאלן, ווען מענטשן האבן פון די צוויי פאכן געהאט גענוג חיונה. עמינגער אליין איז געזעסן די גאנצע צייט פארצערט און שווינגנדיק צוגעהערט דעם שמועס. ער האט זיך געפילט געדריקט, וואס אלע קלערן, ווי אזוי צו העלפן אים, דעם לא-יוצלה. אצינד האט דער שוואגער זיך געווענדט צו אים און אים געפרעגט, ווי האלט ער אליין. ער איז געווען צו שטארק צעטומלט אויף צו געבן גלייך אן ענטפער. ער האט געבעטן, מען זאל אים לאזן דריי טעג צייט אויף א קלער צו מאכן. דאס איז דאך א זאך, וואס דארף באשליסן זיין גאנצן ווייטערדיקן לעבן. דערמיט איז זיך די געזעלשאפט פונדאדערגעגאנגען, און עמינגער איז געבליבן אליין מיט זיינע געדאנקען.

ד.

דער באשלוס איז געווען נישט קיין גרינגער. ווען ער האט זיך אויסגעמאלט, אז אט קערט ער זיך אום קיין זאמאשטש און אלע גאפן, ווי אזוי פון אים, דעם איידעם אויף קעסט, איז געווארן א דאקטער-מעדיצין, האט זיך אים אויסגעדוכט, אז קיין שער נערס קען גארנישט זיין. אבער באלד האט ער פאר די אויגן דערזען די ביווע פרוי און דערהערט אין די אויערן איר געשריי: איידער איבערצומראנג אירע קולות, איז שוין בעסער אפזאגן זיך פון אלע טרוימען. נאך צוריק גערעדט, וואס דען זאל ער מאכן, אומקערן זיך אהיים. אומגיין ליידיק און ווארטן, ביז וואנען מען וועט אויפגעסן דאס לעצטע קערבל? און צווען ווי זיין ליב קינד וועט הונגערן? ניין, איידער דאס, איז שוין בעסער נעמען אויף זיך דער פרויס צארגן! נאך ווידער דאס אייגענע: פארן קיין לעמבערג הייסט אויסטאן די יידישע בגדים, פארבייטן דעם שווארצן ראצעמארענעס קאפמאן מיט סטראקעס אויף א טוכענעם ראק און דאס כשרע יידישע שטריימל אויף א הוט. וואס וועלן זאגן אויף דעם אלעמען זאמאשטשער יידן? צי וועט מען אים נישט האלטן פאר אן עוכר-ישראל, צי וועט מען אים נאך אריינלאזן אין א יידישער שטוב? און צי וועט זיין גאלדע אליין נאך וועלן מיט אים הויזן?

עטלעכע טעג האט ער זיך געשלאגן מיט דער דעה, ביז וואנען ער האט בא-שלאסן אויף יא. מכריע געווען האט אזא ארגומענט: איידער צווען ווי די פאמיליע גייט אום פון נויט, איז שוין בעסער צו נעמען אויף זיך דער פרויס קולות און שילמע-נישן. אלע באקאנטע מיט וועמען ער האט זיך מישב געווען האבן אים אויך געעצהט דאס אייגענע. איינער, ר' שמואל לאנדוי, א שוועסטערקינד פון זיינעם א מחותן, האט אים פארבעטן צו זיך, און דארטן האט ר' שמואל צוזאמען מיט זיין שוועסטער, זייער א סימפאטישע און געבילדעטע דאמע, איינגעמענהט מיט עמינגערן. שרעקט זיך נישט, האבן זיי געזאגט צו אים, אייער ווייב וועט פארשטיין, אז מידות-טובות קען מען באווייזן נישט נאר אין א ראצעמארענעס קאפמאן; אפילו א לייב, ווען ער טוט אן אויף זיך אן איינלשע פעל, פארלירט ער אויך נישט זיין כוח.

אויף מארגן האט זיך שוין שלמה עמינגער פארוואנדלט אין א „דייטש" און אין א וואך ארום איז ער געווען אויפן וועג קיין לעמבערג(6). נאך פארן אוועקפארן האט

(6) עמינגערס וואקלען זיך צווישן יא און ניין ווערט אין קאפעלס ארטיקל (פנקס 1 40—41) פארגעשטעלט א ביסל אנדערש. די מעשה איז וואס קאפעל האט געהאט געזען בלייז איין בריוו, נומ' 2 (זע ב. 2), אין דער צייט, וואס פאקטיש איז נאך פאראן אויך בריוו נומ' 1

ער אנגעשריבן א בריוו צו זיין גוטן פריינט צעדערבויםען (7) אין זאמאשטש, ער זאל בארואיקן זיין גאלדען און זאגן, אז שטודירן מעדיצין איז נישט קיין בזיון: אט שמו- דירט ר' יעקב נאטאנזאנס זון אויך אין דער זון פון א בראדער גביר אויך.

ה.

קיין לעמבערג איז עטינגער אנגעקומען בערך אין 1825 און באלד אנגעקלאפט אין די טירן פון דעם מעדיצינישן אינסטיטוט. (Medicinischo-Chirurgische Lehranstalt zu Lemberg) איז געווען דער אפיציעלער נאמען. מען האט אים צוגענומען, קיין שום באגרענעצונגען האבן נישט עקזיסטירט — נאר עס איז געווען א פראקטישע שוועריקייט: דער באיאָרנטער סטודענט איז נישט געווען צוגעגרייט צום שטודיום. ער האט זיך געהאט אנגעלייגט מיט השכלה-ספרים, אָבער אַן שום סיסטעם. פון לאַטיין האט ער נישט געקענט קיין צורת-אלף, און זיינע דייטשישע קענטענישן, האט זיך אַרויסגעוויזן, האבן אויך נישט געקלעקט. אָבער ער האט זיך נישט אָפּגע- שראָקן און גענומען לערנען מיט התמדה. ווען ער איז אין אַ האַלב יאָר אַרום גע- פאַרן אויף וואַקאַציעס אַהיים, האט ער זיך געקענט באַרימט, אז ער איז שוין דורכ- געגאַנגען דריי קלאַסן דייטש און דעם ערשטן קלאַס לאַטיין. גלייכצייטיק האט מען אים שוין דערלאָזן צו די מעדיצינישע לימודים אויך.

אין לעמבערג האט עטינגער זיך גוט איינגעלעבט. מיט געלט איז אפילו געווען קנאַפלעך, אָבער דערפאַר איז געווען אינטערעסאַנט. צווישן זיינע אוניווערזיטעט-שע חברים איז אויך געווען אַרנאָלד זשעלינסקי, שפעטערדיקער לייב-מעדיקער אין ווין. עטינגער האט זיך מיט אים צונויפגעטראָפן נאָך אויף אַן אַנדער געביט: זשע- לינסקי איז געווען אַ טאַלענטירטער מאַלער. אים האבן מיר צו פאַרדאַנקען דאָס איינציקע בילד, וואָס עס איז איבערגעבליבן פון עטינגער (8).

דער „לוסטיגע זאלאַמאַ“, ווי עטינגער האט געהייסן צווישן זיינע קאלעגן, איז געווען אַן אַפּטער גאַסט ביי אַ סך לעמבערגער משכילים און גבירים. ער האט ליב געהאַט צו פאַרברגענען אין געזעלשאַפט, און פון אים פלעגט מען אויך הנאה האָבן, כאַטש מען האט מסתמא אַביסל מורא געהאַט פאַר זיין שאַרפער צונג.

1. ביידע זיינען זיך אַ ביסל סותר, און מען דאַרף באַשליסן, וועלכער איז נענטער צום אמת. ביי מיר איז קיין ספק נישט, אז נומ' 1. ערשטנס איז ער געשריבן נאָך פאַר דעם אָפּפאַר פון אַדעס; 2 איז געשריבן אין מער ווי אַ האַלב יאָר אַרום. צווייטנס איז 1 געשריבן צו אַ גוטן פריינט און איז נישט באַשטימט פאַר דער פרוי; פאַרקערט, נומ' 2 איז געשריבן אין זאַמאַשטש, און מיר דוכט זיך, אז עטינגער האט דאָ אַביסל „געזאָגט דער טאַכטער און געמיינט די שוור“: ווענדן ווענדט ער זיך מיט דעם בריוו צו אַ באַקאַנטער דאַמע (לויט מיין השערה — צו זיין שוועסטערקינד חנה-רוזע, ר' מענדלס לענטשנער טאַכטער, וואָס האט חתונה געהאַט פאַר ר' יענקל לאַנדוי). נאָר געמיינט האט ער מסתמא, אז אויך זיין גאַלדע זאָל איבערלייענען זיין בריוו און שטיילן אַביסל איר שטענדיקן כעס. קאַפּעל האט אַגב ציטירט נישט איבעריקס גענוי.

(7) „טהי: צ"ב" קען מאַכן בלויז: „טייערער צעדערבוים“, פון דער ווענדונג „שעצונגס-ווירדיקער און טהייערסטער פריינד“ מעג מען דרינגען, אז דער אַדרעסאַט איז טאַקע צעדער-בוים פאַטער, בפרט נאָך אז אלכסנדער צעדערבוים איז געווען אַ בן-יחיד און האט הייסט עס, קיין עלטערע ברידער נישט געהאַט;

(8) איבעריקנס איז דאָס בילד גופא, וואָס איז געווען געמאַלט אין פאַרבן (פרוי מאַריע גאַלדמאַן) געדענקט נאָך, ווי עס האט געבלישטשעט די בריליאַנטענע נאָדל אין שניפּס), פאַר-פאַלן געוואָרן ביי איינעם פון עטינגערס יורשים. איבערגעבליבן זיינען בלויז עטלעכע קאַפּיעס פון אַ פאַטאָגראַפּע פון דעם דאָזיקן בילד;

אנהויב 1830 האט עטינגער געענדיקט זיין שטודיום אין אינסטיטוט (9) און אוועק צוריק אהיים. ער האט דערמיינט זיין ציל און געמעגט זיין צופרידן. נאך איין זאך האט אים געוויס וויי געטאן: עס איז נישט מקוים געווארן זיין האפענונג, אז עס וועט זיך אים איינגעבן אויסבילדן אין מאלעריי. אמת, אינגאנצן האט ער דאס נישט אוועקגעווארפן, און נאך אין די שפעטערדיקע יארן הערן מיר, אז ער האט על פי זכרון אנגעצייכנט אזא בילד פון אייכענבוים, אז אלע זיינען נתפעל געווארן פון דער ענלעכקייט (10). אבער עס איז שוין געווען בלויז א ליבהאבעריי, אן קיין שום אמביציעס.

יעקב אייכענבוים
(געמאלט פון עטינגער על-פייזכרון)

(9) אויף מיין אנפרעג האב איך פונעם סעקרעטאריאט פון לעמבערגער אוניווערסיטעט באַ קומען דעם פריינדלעכן ענטפער, אז מען האט צוויי מאל איבערגעקוקט דעם Album- im- matricularum Juristarum, Philosophorum, Theologorum, Chirurgorum און מען האט דארטן עטינגערן נישט געפונען. דאס איז זייער מערקווירדיק. נאך פונדעסטוועגן קען נישט זיין קיין שום ספק, אז עטינגער האט אין לעמבערג יא שטודירט. ראיות: א) די טראדיציע פון דער פאָ- מיליע; ב) יאָזעף שולבוים בריוו צו אים פון ווין, דאטירט דעם 13טן דעצעמבער 1829, וואָס איך האָב געפונען צווישן די פאפירן. דער בריוו איז אדרעסירט: "Herrn Salomon Ettinger, Candi der Med. Chirurgie in Lemberg" און האט אזא זאץ: "Bereitest Du Dich noch in- mer zu Deinem Rigorosum [vor?]".

ג) צעדערבוים: „בשובו מלבב מוכתר בשם רופא בשנת השלשים למאה זו...“.

(10) פון א בריוו פון עטינגערס ברודערנזון לעאָן גאָלד פון אָדעס, דאטירט דעם 14טן נאוועמבער 1849:

דערפאר האָט ער אָבער פאַר דער צייט פון זיין נעוואַנדיגן אויפגעדעקט אין זיך אַ נייעם טאַלאַנט, אויף וועלכן ער האָט זיך פריער אַליין נישט געריכט. פריער פלעגט ער זאָגן גלייכווערטלעך, שרייבן עפיגראַמעס און שפאַט-לידלעך און אַליין נישט חושד געווען, אז דאָס האָט עפעס אַ ווערדע. אין לעמבערג האָט ער געפונען אין זיך דעם שרייבער. דאָ האָט ער אָנגעהויבן צו שרייבן זיינע משלים, דאָ איז שוין מסתמא געשאפן געוואָרן „סערקעלע“ אויך.

1.

דאָס, וואָס דער לעמבערגער אינסטיטוט האָט בלויז געגעבן דעם טיטל „מעדי-קער“, נישט „דאָקטאָר“, וואָלט נאָך געווען אַ האַלבע צרה. זאַמאַשטשער יידן האָבן צוגענומען זייער אויסגעשטודירטן בן-עיר זייער פריינדלעך און אים באַלד געקרוינט מיטן נאָמען „דאָקטאָר עטינגער“. זיי וואָלטן געהאַט צו אים דעם פולסטן צוטרוי. שלעכט איז אָבער געווען, וואָס לויט אַ געזעץ, וואָס האָט שוין דעמאָלט אויך גע-גאַלטן האָט אַן אַבסאָלוטענט פון אַן אויסלענדישער הויכשול נישט געטראָט זיך תיכף נעמען צו פראַקטיק אין פוילן. ער האָט פריער געמוזט האַלטן מלכדיקע-זאַ-מענס ביים וואַרשעווער אוניווערזיטעט. עטינגער האָט זיך גענומען גרייטן. אָבער איידער ער האָט באַוווּזן דורכצוגיין דעם קורס, וואָס מען האָט געפאָדערט, האָט אויסגעבראָכן דער נאָוועמבער-אויפשאַטאָנד. ווער האָט ערשט געקענט קלערן וועגן לערנען? זאַמאַשטש איז געווען אַ פעסטונג מיט אַ היפּשן גאַרניזאָן, און מען האָט זיך געקענט ריכטן, אז זי וועט באַלאַגערט ווערן. האָט עטינגער באַשלאָסן צו פאַר-לאָזן מיט זיין פאַמיליע די שטאָט און צו באַזעצן זיך אין דעם שוואַגערס יעקלס הוט לעבן יאנגעווע. די השערע זיינע איז טאַקע געווען אַ ריכטיקע. זאַמאַשטש איז גע-וואָרן אַ מיטלפונקט פון די קריגס-אַפּעראַציעס.

זומער 1831 האָט אין פוילן אויסגעבראָכן אַ שרעקלעכע כאָלערה. דאָס איז גע-ווען די ערשטע עפידעמיע אין לאַנד, וואָס דאָס רוסישע מיליטער האָט געבראַכט אַ מתנה מיט זיך. אין יאנגעווע און אין די אַרומיקע דערפער האָט אויך געבושעוועט די מגפה, און די שררות האָבן זיך נישט געקענט קיין עצה געבן. די צאָל דאָקטויר-רים איז געווען קליין און ביי דער גרעסטער אַנשטרענגונג זיינען זיי נישט געווען ביכולת צו באַדינען אַלע קראַנקע. דאָ איז די מאַכט געוואָרן געוואָרן, אז אין גאָלדס-הוט זיצט אַ מעדיצינער, וואָס האָט נאָך אמת נישט קיין פאַרמעגלעך וואַרשעווער דיפלאַם, נאָר ער האָט געענדיקט דעם פולן קורס. האָט מען עטינגערן געלאָזט רופן און געהייסן נעמען באַהאַנדלען די כאָלערה-קראַנקע.

„...Beim Tode meines geliebten Vaters waren wir so glücklich, ein Daguerotyp Portät von ihm besitzen, das seiner ausserordentlichen Aehnlichkeit halber den Schmerz den sein Verlust verursacht hatte einigermaßen linderte. Kurze Zeit darauf wurde aber dieses Bild die Unvorichtigkeit unseres Bedienten verdorben. Ich gab es einem Maler, um aus diesen Resten ein Ganzes zusammenzustellen, allein er hat darin nicht reussiert. Da der Maler meinen Vater nicht gekant hat, so war es ihm schwer, aus diesen Umrissen ein vollendet ähnliches Bild zu schaffen. Unsere einzige Hoffnung blieb diese, sich an Sie zu wenden, um uns diesen Verlust zu ersetzen. Die Mutter sagt, dass Sie das Bild von Herrn Eichenbaum aus dem Gedächtnisse so frappant ähnlich gezeichnet haben, dass alle Welt darüber erstaunt war. Sollten Sie uns ein Gleiches bei meinem seligen Vater machen können, so wurden Sie uns ungemein verbinden und auf unsere ewige Dankbarkeit Anspruch machen.“

עמינגער האט זיך אריינגעטאן אין דער ארבעט מיט לייב און לעבן. ער האט נישט געקוקט אויף דער סכנה, אין וועלכער ער אליין האט זיך געשטעלט, ער האט געארבעט טאג און נאכט, נישט צו מאכן קיין אונטערשייד צווישן ייד און פאלאק, צווישן ארעם און רייך. א סך מענטשן האבן אים טאקע געהאט צו דאנקען פאר זייער לעבן.

ז.

די רוסיש-פּוילישע מלחמה האט זיך געענדיקט, — זאמאשטש האט זיך גע-האלטן לענגער ווי אלע אנדערע פונקטן און האט זיך אונטערגעגעבן ערשט צום סא-מע סוף 1831 — און עמינגער האט זיך אומגעקערט מיט זיין פאמיליע אין זיין היימלאנד. עס האבן גענומען גיין צו אים קראנקע. ווידערמאל האט זיך געשטעלט פאר אים די פראגע: וואס ווייטער? על-פי-דין וואלט ער געמוזט איצט האלטן דעם עקזאמען אין ווארשע. אבער דאס איז געווען א לאנגער עסק, און איידער וואס ווען, איז נישט געווען פון וואס צו לעבן. האט ער אבער געהאט א שטיקל מזל: אפשר דאס איינציקע מאל אין זיין לעבן. די מאכט האט אים אפנים געקענט פון זיין מסירת-נפשדיקער ארבעט אין יאנעווע. ד"ר בושענסקי, דער פיזיקוס (מעדיצינאלער אינ-ספעקטאר) פון לובלינער גובערניע, האט זייער געהאלטן פון אים און געקוקט דורך די פינגער אויף דעם, וואס עמינגער האט זיך נישט נאסטריפצירט. בושענסקי האט געגעבן א פארארדענונג דעם אפטייקער פון שטעטל, ער זאל ארויסגעבן רפואות לויט עמינגערס רעצעפטן, און דערמיט איז אים מעגלעך געווארן צו פירן א פרי-וואטע פראקטיק. מיט די מיליטערישע דאקטוירים — קיין אנדערע זיינען דאן אין זאמאשטש נישט געווען — איז עמינגער געווען אין גוטע באציאונגען⁽¹¹⁾. זיי פלעגן קומען אפילו אויף קאנסיליומס, ווען ער פלעגט זיי רופן. אינגיכן האט מען עמינ-גערן באשטימט פאר אן ארדינאטאר פון שטאטישן שפיטאל. אין דער אפטיילונג פאר ווענערישע קראנקהייטן. ער האט זיך אויך גענומען ענערגיש צום יידישן הקדש, וואס אן ארטיקער גביר האט געהאט געגרינדעט. עמינגער האט דארטן איינגעפירט א גוטע ארדענונג, זיך מתחייב געווען צו קומען אהין אלע טאג ארום-צוקוקן די קראנקע, געמאכט אליין די רפואות, כדי איינצושפארן דעם הקדש א פארמאצעווט.

אינגיכן האט דער ד"ר עמינגער — אליין האט ער זיך איבעריקנס קיינמאל אזוי נישט גערופן און נישט אונטערגעשריבן; נישט געוואלט נוצן א טיטל, וואס זיין אינסטיטוט האט אים נישט געגעבן — געהאט א גרויסע פראקטיק. אבער מא-טעריעל איז ער ווייטער געווען געעננט. די פאציענטן האבן געצאלט ווינציק. מען האט געוואוסט, אז דער דאקטער איז א מסתפק במועט, האבן אים די ארעמערע גאר-נישט געגעבן, און אפילו די רייכע האבן זיך געפילט ארויסצונעמען פון קעשענע

⁽¹¹⁾ צווישן עמינגערס פאפירענער ירושה געפינט זיך א דאנק-בריוו, געשריבן פון עמינ-גערס האנט, וואס די „פארשטייער דער היזיגען איזראעליטישען געמיינדע... אים נאחמען אללער היזיגען איינוואהנער „שיקן צום „מיליטער ארצטע הערן פאטערניצקי“, וועלכער האט אין משך פון זיין זעקס-יאריקן זיין אין זאמאשטש, און ספעציעל אין דער צייט פון דער בא-לערע, אויפן שענסטן אופן געהאלפן דער גאנצער באפעלקערונג. פאר די קולטור-פארהעלטע-נישן פון יענער צייט איז כאראקטעריסטיש: א) אז דער בריוו פון דער יידישער קהילה צו א פוילישן מיליטער-דאקטער אין דער רוקיש-פוילישער דינסט אין פוילן איז געשריבן אויף דייטש, און ב) אז די פירשריפט (שווארצשריפט) פון דעם בריוו האט עמינגער אנגעשריבן, פונקט ווי דעם ווייט-גרעסטן טייל פון זיינע געשריפטן, דווקא מיט יידישע אותיות;

אין, העכסטנס צוויי פוילישע גילדן(12). קוים מיט צרות האט ער פארדינט פאר זיין פאמיליע, וואס איז קיין עיידהרע אלץ געוואקסן. בינו-לבינו האט ער זיך אויך געגרייט צום מלוכה-עקזאמען. אין דער מינוט האט ער דאס נישט געדארפט, אבער זיין פאזיציע איז פארט געווען אן אומזיכערע. עס איז גענוג געווען, דער פיזיקוס, אדער דער אפטייקער זאל אפטאן פון אים זיין הסד, אדער א ליאדע שונא זאל אים פארמסרן, וואלט ער שוין געבראכן געווארן פון דעם ברויט. איז ער אין יאר 1833 אדער 1834 געפארן קיין ווארשע (דער רייכער שווא-גער זינער, הערץ קראסנאפאלסקי, האט אים ארויסגעהאלפן אויף הוצאות). אבער דאס אומגליק האט אים נישט אפגעלאזן. ער איז אין ווארשע אזוי געפערלעך קראנק געווארן, אז מען האט אים אפגעזאגט דאס לעבן, און אין זאמאשטש האט מען אים שוין באוויינט. ער איז געזונט געווארן, אבער די קרענק האט אויפגעגעסן דאס געלט, וואס ער האט מיטגעבראכט, און כדי זיך נישט אומצוקערן אהיים צום ווייב מיט גארנישט, איז ער אוועק זיך עקזאמינירן, איידער ער איז געווען צוהעגרייט ווי עס געהער צו זיין. די קאמיסיע האט אים געגעבן דעם טיטל „מעדיצינער“ (Lekarz) פון דער צווייטער מדרגה, וואס דאס האט באדייט א מין פעלדשער, מיטן רעכט צו היילן בלוז דרויסנדיקע קראנקייטן, נישט קיין אינעווייניקסטע(13). אט מיט אזא נע-בעדיקן פאפירל איז עטינגער צוריקגעפארן אהיים, אין די אלטע צרות אין דאנות אריין. ער האט פראקטיצירט ווייטער ווי געווען, ווייל דער אפטייקער האט אנגענו-מען זיינע רעצעפטן. נאר די מורא איז געבליבן הענגען איבער זיין קאפ.

ה.

דאס איינציקע ביסל נחת האט ער געהאט פון שרייבעריי, קיין פרומה האט ער חלילה פון דעם נישט פארדינט. פארקערט, דאס וואס ער האט ארויסגעבראכט אויף פאפיר און מינט אויף איבערצושרייבן פיר און פינף קאפיעס פון יעדער ווערק איז געווען פאר אים אפשר א גאנץ קאנטיקע הוצאה, אבער עס איז נישט געווען פאר אים קיין גרעסערער פארגעניגן, ווי אוועקצווערן זיך ליענען זיינס א זאך. און גאטלא-בער, וואס איז אין 1837 פארוואגלט געווארן קיין זאמאשטש און דארט קראנק גע-ווארן אויף באלערע, איז געווען נישט געווען דער איינציקער פאציענט צו וועלכן עטינגער האט געזאגט:

„וואס טווג אייך באלערע? איך וויל אייך בעסער פארלייענען מיין „סערקעלע“.
„ער האט מיר אליין פארגעלעזן און איך בין געזונט געווארן“, גיט צו גאטלא-בער(14). אנדערע האבן נישט אזוי הנאה געהאט פון זיינע שטעכווערטער. היפש פון זיינע קאמאזועסלעך און זיינע משלים זיינען געשריבן געווארן נישט סתם אין דער וועלט אריין, נאר אויף לעבעדיקע פערזאנען(15), און זיינס אן אנטווערעניש האט מען געדענקט.

דער מאמענט און די מאטיוון פון עטינגערס קומען צו יידישער שריפטשטעלע-ריי איז פארפיקסירט אין א דאקומענט, געשריבן מיט זיין אייגענער האנט, וועלכער איז אזוי טשיקאוו, אז עס לוינט צו ברענגען אים אות באות:

(12) צערעכבוים;

(13) דארט גופא — פארגלייך דאס ליד „ווייטס געזונט!“ אויף ז' 523;

(14) יידישע פאלקסבלאט 1, 253;

(15) מיטטיילונג פון פרוי מאריע גאלדמאן: „די שער“ איז געווען געשריבן אויף יעקב רייפמאנען. פריי, מיינע זכרונות, יידישע וועלט 1913, נומ' 6, זייט 6; „א קאלטע מוחמען האב איך געהאט, מיין חבר יהואלם מוטער, א הויכע מאגערע יודענע, א בלאסע, א קרענקלעכע. פון איהר האט ד"ר עטינגער זיין סערקאלע געמאכט. שרייט שטענדיק: „אוי מיינע כוחות!“

„פאר עטלעכע יאָהר האָב איך געקריגן צו ליינען אין לעמבערג צוויי
ביכלעך. איינס האָט געהייסן „דיא גענאָרטע וועלט“ און דאָס אנדערע
„אַלמעיִלי“. ביידע ביכלעך זענען איבערגעזעצט און גאָר איבערגעאַרבעט
געוואָרן פון דאָטש אויף יידיש. דאָס ערשטע הייסט אויף דאָטש „דער
מארטיף“ און דאָס אנדערע „ראַבינזאַהן“. — עך האָב צו געזעהן, אז דיא
ביכלעך זענען זייער אַ סך מענשען געפעלליך, דהיינו אַזעלכע, וואָס זענען
גרוסע קענערס און אַזעלכע וואָס זענען פראַסטאַקעס. דיא ערשטע, בין עך
מיר משער, האָט עס געמוזט געפעלליך, וואָל זייא האָבען געזעהן אזו עפעס
וואָס זייא האָבן נאָך ביז אַהער ניט געזעהן אויף יידיש לשון געשריבען,
און דיא אנדערע, ווייל זייא האָבען עפעס געליינט אַ מעשה בוך. — אוב
דיא ביכלעך זענען יא אַדער נישט געמאַכט געוואָרען, ווייל עך מחמת
כמה טעמים נישט זאָגן, נאָר דאָס וועט אימלעכער אַלליין שון אַנזעהן אז
ווייניגסטענס האָט מיר דער פלאַן צו שראַבען אין פראַסטען יידישען לשון
געמוזט געפעלליך, וואָרין עך האָב מיך תיכף געפריפט אוב עס איז אין מאָן
כה אויך עפעס אין דעם שטייגער און אין דעם לשון צו שראַבען. דאָס
ערשטע, וואָס עך האָב געשריבען איז געוועהן איינציגע משלים און
כתבותלעך (אויף דאָטש הייסט עס עפיגראַמע). עך האָב געזעהן, אז זייא
זענען דעם עולם זייער שמאַרק געפעלליך, מען האָט באַ מיר ציהאַפט אַלס
וואָס עך האָב נאָר געשריבען, און אימלעכער האָט זעך עס איבערגע-
שריבען, נאָר, וויא דער שטייגער איז, מיט סאַמע פעהלערס און געראַזען.
וויא עך האָב דאָס געזעהן, האָב עך מיך מישב געוועזן אין האָב מיר
אַלליין אויסגעטראַכט אַ סך משלים און כתבותלעך (עפיגראַמע) אין צים
סוף גאָר אַ גאַנץ טהעאטערשטיק. עך האָב מעך אַבער אויף מיר אַלליין
נישט געוואַלט פאַרלאָזן און האָב דאָס געשריבענע געגעבן צו ליינען
זעלכע מענשען וואָס זענען זייער געשיקט אין האָבען שון געליינט זייער
אַ סך ביכער אויף אנדערע לשונות, אין ווידער זעלכע מענשען, וואָס זי-
נען גאָר פראַסטאַקעס אין קענין נישט מעהר נאָר דאָס יידישע לשון, כדי
עך זאָל פון אימלעכען הערען, וואָס ער וועט דערצי זאָגן. דיא געשיק-
טע מענשען האָבען עס געלובט נאָך זייער שטייגער און דיא פראַסטאַ-
קעס נאָך זייער שטייגער. ביידע אַבער האָבען מעך אַנגעהויבן צו בעטן,
אין בעטן מעך נאָך. איצינד זייער, אז עך זאָל דאָס וואָס עך האָב געשרי-
בען, לאָזן דרוקען, עך האָב מעך אַבער אזו מישב געוועזן: עך וויל מעך
פאַרלייגען אזו אַ פלאַן, אז עך זאָל קענין — חוץ דעם וואָס עך האָב שון
גרייט געשריבענס — נאָך אַללע מאַהל נאים צו לייווערן, דהיינו טהעא-
טערשטיקעס, מעשות, משלים, כתבותלעך (עפיגראַמע) אין נאָך אנדערע
זאָכען פון דעם שטייגער. — עך בין פון מאָן זאָט מיט דעם פלאַן פארטיק
אין בין אימשטאַנד אַללע מאַהל נאים צו לייווערן, נאָר דעם עולם ווייל עך
בעטן, אז אויף דעם ערשטן ביכעל וואָס עך ווילל אַצינד דריקען, זאָללען
זאָן געהתמעט עטלעכע פון דיא מענשען, וואָס וויללען האָבען, אז דאָס
ביכעל זאָלל זאָן געדריקט. און עך בין זייא מבטיח, אז זייא וועלליין צי-
פרידען זאָן, וואָרען עך האָב שון אזו אַ פאַרשוואַרצטע טבע, אז עך גיב
מיר תמיד גרוס מיה, אז מען זאָלל פון מיר צופרידען זאָן. איצט וועט גע-
דריקט ווערין אַ טהעאטערשטיק אין פינף אויפציחעס, עס הייסט „סערה-
קעלע אַדער דיא יאַרצייט נאָך אַ ברידער“ אין משלים און כתבותלעך
(עפיגראַמע). עך וועל זעהן, אז עס זאָל געדריקט ווערין אויף שיינ פאַפיר

אין מיט זעלבע אותיות וואס עס זאל אימלעכען גאנץ לאכט זאן צום ליי-
נען, אין דיא נעהמען פין דיא מענשן, וואס וועלן זעך אויף דעם חתימה-
בוגין התמנן וועלן זאן געדריקט אין דעם ביכעל".

מ.

מעגלעך, אז דעם דאזיקן פראספעקט צו זיינע ווערק האט עטינגער געשריבן
אביסל שפעטער, אין די פערציקער יארן, בשעת ער האט ארויסגעלאזן אין אדעס
זיינע פרענומעריר-קוויטלעך (זע דאס בייגעלייגטע געמעל), אבער עס איז קיין ספק
נישט, אז שוין 1836 — 1837 האט ער זיך געטראגן מיטן געדאנק צו דרוקן זיינע
ווערק. איך מוז איך באלד זאגן, שרייבט ער אנהויב 1837 צו אן אומבאקאנטן אד-
וועסאט, אז איך וויל זען געדרוקט סיי „סערקעלע", סיי די „משלים". דאס וואלט
געווען עפעס פאר מיין קעשענע... לויטן צוזאג פון הער טוגענדהאלד פארהאף איך
צו באקומען אין ווארשע דעם דערלויב פון דער צענזור⁽¹⁶⁾.

גלייכצייטיק האט ער זיך ארומגעטראגן מיט ברייטערע ליטערארישע פלענער.
ער, וואס האט פאר זיך כסדר איבערגעשריבן דייטשישע לידער און שפריכווער-
טער, וואס האט זיך געלערנט איטאליעניש⁽¹⁷⁾, וואס האט אפילו דעם ווייט-גרעסטן
טייל פון זיינע פרוואטע בריוו געשריבן אויף דייטש, האט פונדעסטוועגן קיין אין
מינוט נישט געקלערט צו בייטן די יידישע פון אונדזערער. דאס
„פראסטע יידישע לשון" איז געווען זיין שפראך, די איינציקע, וואס ער האט בא-
הערשט מיט אלע קליפערלעך און די אייניקע שפראך פון זיין הארצן. אמת, זיין
העלד רעדלעך רעדט דייטש, אבער נישט אומזיסט זאגט אויף אים די כלה הינדע
מיט אן אומפרייוויליקער איראניע, אז „ער רעדט דאך ווי א בוך", און א השכלה-
בוך מוז ריידן דייטש. דאס איז אויך די סיבה, פארוואס אויך רב דוד צערעדט זיך
אויף דייטש אין געהויבענע מאמענטן. ווייטער ריידן אלע העלדן אין „סערקעלע", א
חזן דער קאמישער פרידעריקען, מאמע-לשון, און ר' דוד פרעגט ביי איר בפירוט:
„פארוואס רעדסטו נישט ליכער יידיש?" דעם גרעסטן חילוק צווישן עטינגערן און
אזא השכלה-שרייבער ווי אהרן וואלפסאן זעען מיר ארויס, ווען מיר פארגלייבן
זייערע ביידעס קאמעדיעס. „אין לייכטזין אונד פרעממעלייא" זיינען אלע רעמארקעס
אין דייטש, אפילו ביי יענע העלדן, וואס ריידן יידיש. דאס הייסט, אז דעם מחברס
שפראך איז דייטש, און יידיש האט ביי אים די ווערדע פון אן עטנאגראפישן קוריאז.
אין „סערקעלע" פארקערט זיינען אפילו ביי רעדלעכס רעפליקעס די רעמארקעס
געשריבן אין יידיש.

אבער עטינגער האט געשפירט, געמוזט שפירן, אז א יידישער שרייבער זאל
זיין דער בעסטער, איז אביסל געגליכן צום פליגל-פיש אין זיין אייגענעם משל. הויך
קען ער נישט פליען, ווייל דאס לשון איז ארעם, און ווען דער מחבר זאל זיך שוין
אפילו געבן אן עצה, האט ער צו טאן מיט אן עולם, וועלכן עס פעלן די עלעמענט-
טארסטע ידיעות. עטינגער האט דעריבער געוואלט שאפן אין יידיש א „מיטא-
לאגיע, וועלט און נאטור-געשיכטע", ווי ער דריקט זיך אויס און ער האט געמיינט,

(16) זע בריוו נומ' 3: — יעקב טוגענדהאלד (1794 — 1871), באקאנטער טוער פון דער
פויילישער השכלה; פון 1820 איינער פון די יידישע צענזארס אין ווארשע. געווען עטינגערס
א גוטער פריינט;

(17) רייזענס מיטטוילונג (אין לעקסיקאן 1), אז עטינגער האט איבערגעלאזן איטאליע-
נישע „ווערק", איז שטארק נישט פינקטלעך. ס'זיינען איבערגעבליבן פון זיין האנט א פאך
זייטלעך עלעמענטארע איטאליענישע געניטונגען („איבונגען" בלע"ז);

אז במשך פון א פאר יאר וועט ער די ארבעט אפמאן. ער איז אבער נישט געגאנגען מיט דעם קרומען וועג פון א סך שפעטערדיקע, וואס פלעגן זיך ארויסהעלפן גאנץ גרינג מיט א דייטשן ווארט אדער מיט א פרעמדן באגריף. גראד די איי-בערגעזעצטע צווישן עטינגערס מיליטעריס (נישט פאבלען!) און קאמאנדאנטעס (נישט עפיגראמען!) גיבן א השגה וועגן דעם, ווי ציטער-דיקער האט אפגעהיט די ריינקייט פון זיין אויסדרוק. זיין מעטאמערשטיק (נישט דראמע!) באשטייט פון אויפציען (נישט אקטן און אפילו נישט אויפצוגן!), און יעדער אויפציע פון עמלעכע אריינקומען (נישט סצענעס און נישט אויפמרימן!). אנשטאט „אינהאלט-פארצייעניש" אדער „תוכן" געפן נען מיר אין זיין משלים-מאנוסקריפט I. M. דאס ווארט מיליטעריס - ווייזט ער. שפעטער האט ער צוגעקלערט אן אויסדרוק: זוכצעטל. ביי אים גייט נישט אן, אז „די האנדלונג קומט פאר", נאר, די מעשה איז אין לעמבערג.

דעם 24סטן מאי 1843 האט דער באוואוסטער אנטאני אייזענבוים, אמאל רעדאקטאר פון „באבאכטער און דער וויכטעל", און שפעטער דירעקטאר פון דער ווארשעווער ראבינער-שול, עטינגערס א גוטער פריינט, אנגעגעבן א בקשה צום קוראטאר פון ווארשעווער לערן-קרייז, מען זאל דערלויבן דרוקן „סערקעלע" און די „משלים". „אזוינע ווערק, האט ער געשריבן, זיינען צומרימלעך פאר אלע קלאסן יידן, זיי שמעלן ארויס אין פארשיידענע פארבן די חסרונות און לעכערלעכ-קייטן, זיי מאלן טרעפיק און קאמיש דעם גאנצן יידישן שטייגער-ריידן, און דעריבער קענען זיי האבן א דערלייזנדיקע (Bardzo zbawieny) השפעה אויף די מוחות" (18).

עטינגער האט דערווייל געהאפט אויף מוגענדאאלדס פראטעקציע. ער האט זיך אבער שטארק אפגענארט. די שטרענגע צענזור האט געפונען טריה-פסולס אין זיינע שטילינקע חיבורים. דעם 10טן אויגוסט פון דעם זעלבן יאר איז דעם „יידן אייזענבוים" אנגעקומען א תשובה פון קוראטאר, אז נאך א פארשטענדיקונג מיט דער העברעאישער צענזור גיט ער א דערלויבעניש צו דרוקן די דערמאנטע צוויי כתב-ידן, נאר בתנאי, עס זאלן אריינגעטראגן ווערן אלע שינוים, וואס דער ראד-פארט פון צענזור-קאמיטעט פאדערט.

מיר ווייסן נישט ווי ווייט האט עטינגער שוין געהאט דערלאנגט אין דער פארווירקלעכונג פון זיין פלאן צו שאפן א מין פאפולער-וויסנשאפטלעכע ליטע-ראטור אויף יידיש. אויפגעהיט האט זיך בלויז א קליין פראגמענטל, וואס מיר גיבן אין די הוספות; נאר די כוונה אליין איז שוין אויך גענוג כאראקטעריסטיש.

די צענזארן מוגענדאאלד און טשערנסקער האבן זיך נישט באנוגנט מיטן אויס-מעקן איינציקע ערטער. זיי האבן געהייסן ביימם גאנצע זאצן און שטיקער. דער צענזור-עקזעמפלאר פון די „משלים", וואס האט זיך אויפגעהיט על-פי-טראם (19) זאגט עדות אויף דער נאריש-קליינלעכער מעטאדע, מיט וועלכער די צענזארן האבן געלאזט אין גאנץ דעם רויטן בלייער.

אין די „משלים" טאר נישט דערמאנט ווערן דאס ווארט „מלך" אלס עפימעט

(18) פארגלייך דעם עקספורט: „אייזענבוים השתדלות פון יאר 1843" אין די הערות צום סוף פון צווייטן באנד;

פון לייב. וואָרעם טאָמער איז דער לייב פאַרגעשטעלט נישט אין די שענסטע פאַרבן, קען דאָך דער אונטערטאן אַ קלער טאָן, אז מלכים זיינען אויך נישט קיין מלאכים, און פון דאָנען איז בלויז איין טריט צו מאיעסמעט-באלידיקונג און צו רעפובליקאנישע אידעען. „ווען עך זעה, אז אַ סך גרויסע לייט שמיסען, אין וויי-סען ניט פון וואָס און פון וועמען“ (דאָס פאַרזעניש), טויג דאָס ניט: זאָג נאָר דעם אונטערטאן, אז גרויסע לייט פלוידערן אויך אַמאָל, וועט ער מאַרגן מאַכן אַ רעוואָ-לוציע. בעסער אויסמעקן דאָס וואָרט „גרויסע“ איז רואיקער. אויך אויף יידישע פראַגעס האָט זיך דער צענזאָר זיין קוק: אז צו שטאַרקע אַנפאַלן פון די השכלה-שרייבער אויף די חסידים זיינען שעדלעך. דעריבער איז בעסער, אז אין דעם משל „די פליג“ זאָל נישט שטיין דער אויסדרוק „גוטע יידעלעך“, און אין דער „אסיפּו“ דאָרף געוויס נישט שטיין: „דער צדיק האָט זעך מיט אינעם אַנגעקערט“, וויי-כאַטש דאָ רעדט זיך וועגן גאָר אַן אַנדער זאָך, קען דער עולם זיך אַנשטויסן, אז דאָס מיינט מען דווקא אַ חסידישן רבין.

ווייטער דאָהיט דער צענזאָר גלאַט וועגן מאַראַל. וועגן „גליטשיקע“ טעמעס איז דאָך נישט שוין. דאָ האָט ער גאַרנישט וואָס איבערצוקלערן. אַבער ער קען אויך נישט פאַרטראָגן דעם זאָץ, אז „איטלעכער קען שראַבען אויף יענעם אַ פאַש-קעוויל“ (די שרייבערס); דער ליינער טאָר גאַרנישט געווייז ווערן, אז עס קען געמאַלט זיין, אז דער פאַטער זאָל שלאָגן זיינס אַ דערוואַקסן קינד (דער פאַרענט-פער). און וואָס איז דאָס פאַר אַ לשון: פאַרשאַלטן מעגן ווערן רכילות-טרייבער (דאָס פאַרזעניש) אַדער „פאַרברענען, פאַרשעלטן? אַסור, דאָס טאָר מען נישט דער-אַלליין“ (וויטעלע)? פאַרברענען, פאַרשעלטן? אַסור, דאָס טאָר מען נישט דער-לאָזן! און אזוי מעקט זיך דער רויטער בליינער אויס גאַנצע שטיקער פון „אסותא“ און אינגאַנצן אזוינע עפּיגראַמען ווי „דיא נקמה“, „דער דאָקטאָר גרינד“ (20). דאָס האָט מען אָפּגעטאָן אין די משלים און קאָמאָזעסלעך; „סערקעלע“ האָט מען צעקאָראַדאשעט נאָך ערגער (21).

באַלד די ערשטע שורות פון דעם „וואָרט פריד“ הייסט דער צענזאָר אויס-מעקן: מען טאָר נישט זאָגן — על תפתח פה לשון! — ס א מ ע ג ו ט ס נ א ר א ל י י, ט א ר א י י ד ע ר ו ו ע ל מ נ י ש ט ב א ש ט י י, און בכדי

(20) נאָך אין 20 יאָר אַרום, ווען אַ (פאַרברייטערטער) עקזעמפלאַר פון די משלים און קאָמאָזעסלעך איז אָנגעקומען איבעראַניס אין וואַרשעווער צענזאָר-קאָמיטעט, האָט דער צענז-זאָר טשערסקער געפסקנט, אז דאָרטן זיינען פאַראַן ערטער „וואו די איראָניע און דאָס אַפּ-שפּעטן גייען צו ווייט אַדער זיינען אויפרייצנדיק פון רעליגיעזן שטאַנדפּונקט (זע דעם עקס-קורס: „די השתדלות פון מיכל און יעקב עטינגער פון יאָר 1843“ אין די הערות אין סוף פון צווייטן באַנד).

(21) „Juz raz byla cenzurowana i dozwolona do druku z pewnymi modyfikacjami.“
דריקט זיך אויס זייער צאָרט דער פראָטאָקאָל פון וואַרשעווער צענזאָר-קאָמיטעט פון 18/30 יולי 1862, — דער צענזאָר-עקזעמפלאַר פון „סערקעלע“ פון 1845 האָט זיך נישט אויפגעהיט, נישט אין עטינגערס ירושה און נישט אין אַרכיוו פון צענזאָר-קאָמיטעט. נאָר דערפאַר איז אין אַרכיוו פון קראָטאָריום פאַראַן אַן אויספירלעכער באַריכט פון די צענזאָרן טוגענד-האַלד און טשערסקער, און דאָרט הייסט מען בייטן נישט נאָר ווערטער, נאָר אויך גאַנצע זאָצן אין אַב-זאָצן. צום באַדויערן האָב איך דעם ראַפּאָרט באַקומען פון אַרכיוו פון בילדונגס-מיניסטעריום פון וואַרשע, בשעת דער גאַנצער טעקסט פון „סערקעלע“ איז שוין געווען אויסגעזעצט. איך מוז דעריבער אַפּלייגן ביז אַ צווייטער אויפלאַגע דעם פרוו אויפצושטעלן אויפן סכך פון די צענז-זאָר-באַמערקונגען דעם לכתחילה-דיקן טעקסט עטינגערס. דאָ וויל איך נאָר באַמערקן, אז לויט אַלע סימנים איז דער טעקסט MS 2 עלטער פאַר MS 3; אין MS 3 זיינען שוין אַריינגעטראָגן, לויטן פאַרלאַנג פון צענזאָר, געוויסע שינוים;

די ווייטערדיקע פערזן זאלן האבן א זינען הייסט ער אין דער דריטער שורה אויפ-
 בעקן וואס ר' און בייטן עס אויף "ע פ ע ס". די אויסדרוקן ר י י נ י ש
 מ י נ ין, ק ר י י צ ע ר, הייסט ער איבערבייטן אויף "קערבלעך", "גראשן",
 "טאלער", "גילדן", מסתמא כדי אריינצופירן די היימישע באצייכענונגען אנשטאט
 די אויסלענדישע (הגם, די מעשה איז אין לעמבערג). פון די אנדערע פאדערונג-
 גען פון דער צענזור (אין "סערקעלע" זיינען געמאכט געווארן, ווי ס'ווייזט דער רא-
 פארט פון טוגענדעאלדן און טשערסקערן צום קוראטאר פון לערן-קרייז, ביי הוג-
 דערט, "אויסבעסערונגען". אין די "משלים" און "קאמאנועסלעך", "בלויז" א פער-
 ציק) זיינען ווערט פארצייכנט צו ווערן:

(א) פארטיידיקונג פון דער קריסטלעכער אמונה: משומד, שמד-שטיקלעך,
 גויים הייסט מען פארבייטן אויף "פושע-ישראל", "אדער", "הולטיי", "גנבישע שטיק-
 לעך", "קריסטן", "אדער גאר ארויסווארפן".

(ב) פארטיידיקונג פון דער הערשנדיקער פאליטישער ארדענונג: "מ א -
 ג א ר כ ע" דארף פארבייטן ווערן אויף "גביר", "פ ר י י ה י י ט" אויף "וואנעק"
 און אפילו די קאמישע פ א ג ע ל - פ ר י י ה י י ט אין פרידעריקעס מאנאלאג אין
 לעצטן אקט אויף "ערפרייאונג".

(ג) פארטיידיקונג פון דער מאראל: אין דעם זאין, "ווער עס טוט מיט דעם
 שווער, שלאפט מיט דעם בער", ווערט אנשטאט "ש ל א פ ט" אריינגעשטעלט
 "זיצט". אנשטאט "מ ל כ ה - ג ר ין" געפעלט דעם צענזאר "טויז-גריין". אנ-
 שטאט — "א קוש" — "א גלעט". אנשטאט "שיקסעהויז" — "ש ל ע כ ט ה ו י ז".
 אזער באלאנגט אויך דעם צענזארס איסור אויפן ווארט "פריין", וואס הייסט דאך
 אייגנטלעך געוואלט-טוער. אנשטאט דעם הייסט ער אומעטום אריינשטעלן דאס
 ווארט "שררה", "הער".

עטינגער איז געווען אויסער זיך אויף אזא פסק פון צענזור-קאמיטעט. ער, דער
 מחבר האט געקעלט יעדעס ווארט, איבערגעארבעט יעדע שורה, געשריבן די קעפ-
 לעך און די נעמען פון די פערזאנען דווקא מיט געכתיבהטע איתיות, די רעמאר-
 קעס דווקא מיט רויטן טינט — און דא קומט א בארכארישע האנט און צעשאטקע-
 וועט זיינע ווערק, נישט צו רעכענען זיך אכסאלוט מיטן מחבר. זיין ביטער הארץ
 האט ער אויסגעגאסן אין א העכרעאישן מליצה-בריוו צו א גוטן פריינד (22).

"...אבער דייןע ווערטער: שיק מיר צו דיין בוך מיט פערציק רובל, וועט דיין
 בוך געדרוקט ווערן, פארשטיי איך נישט. וויל אפדרוקן דאס בוך אן געלט מיט
 די אויסבעסערונגען, וואס די צענזור-לייט האבן אויסגעבעסערט, וויל איך נישט.
 צי ריידן דארטן מיינע לעפצן ביז אויף גאט, אויף זיין משיח, אויף די מלכים פון
 דער ערד, אויף זייערע הארן, אויף זייערע ריכטער, אדער אויף זייערע אויפזעער,
 חלילה? צי רעדט מיינ צונג שלעכטס קעגן די וועגן פון דער זיטלעכקייט, וואס די
 לייט האבן אויסגעצייכנט מיין העפט מיט א רויטן צייכן, געמעקט, געמעקט און
 צעקאלעטשעט פון אנהויב ביזן סוף, און האבן זיין שיינקייט פארדארבן, געלאזט
 מייקעכן אנשטאט שיינקייט? און נאך: איך קען דאך די מענטשן, אז זיי זיינען גע-
 בילדעטע לייט, מענטשן, וואס זוכן וויסן, און גוט הארציקע זיינען זיי און זיינען שלום
 מיט מיר פון שמענדיק אן, פרעג איך, וואס האבן זיי איינגעזען מיר אזא ביוו צו
 טאן? מיינ בוך איז ריין פון יעדער אומרעכט, און אויב עס געפינט זיך דארט עפעס
 א זינד, זאלן זיי מיר געבן צו פארשטיין אין וואס איך האב געשולדיקט, און איך
 וועל עס אדער אויסמעקן פון בוך, אדער פאריכטן דאס נישט ריכטיק, אבער קיין

(22) בריוו נומ' 4.

אויסרייד זאלן זיי נישט זוכן! — דו האסט מיר אויך נישט צווישן געגעבן, ווי גרויס וועט זיין די צאל עקזעמפלארן פאר די פערציק רובל, וואס דו האסט מיר געשריבן איך זאל דיר שיקן".

יא.

די באמערקונגען וועגן די פערציק רובל באווייזט, אז עמינגער האט נאך גע- האפט אפצושרייבן די גזירה פון דער צענזור, און אז ער האט שוין געזען פאר די אויגן זיין ציל — אפצודרוקן זיינע ווערק — פונקט ווי דערגרייכט. געענדיקט האט זיך אבער דאס ווידער אמאל מיט גארנישט. גענויער וועגן די סיבות וויסן מיר נישט. מעגלעך, אז די נייע דאגות, וועלכע האבן זיך אנגערוקט אויף עמינגערן האבן אים געצוונגען צו פארגעסן וועגן דעם לוקסוס פון שרייבעריי.

עס איז אנגעקומען דער מאמענט, פאר וועלכן עמינגער האט די גאנצע צייט מורא געהאט. דער פראוויזאָר אין דער זאמאשטשער אפטייק האט זיך געביטן, און ממילא איז אונטערגעהאקט געוואָרן דער צווייג, אויף וועלכן דער האלב-לעגאלער דאקטער האט זיך געהאלטן די גאנצע צייט. דאס איז געווען בערך אין 1845 (23). א ייד א פערציקער, א מטופל מיט קינדער — גאנצע זיבן האט ער געהאט — האט איצטער נאך פופצן יאר פראקטיק, געדארפט איבעראנייעס נעמען זיך צום ביכל, דא איז געגאנגען נישט וועגן דעם עצם מי פון לערנען: די עקזאמענס זיינען געווען שווערע און די צוגרייטונג האט געדארפט קאסטן היפש צייט, ממילא געלט. און קיין פרייע קאפיטאלן האבן זיך אין שטוב נישט געוואָלגערט.

בלית-ברירה האט מען ווידער געמוזט אנקומען צום אַדעסער שוואַגער, עמינגער האט זיך אוועקגעלאָזט קיין אַדעס. אונטערוועגס וויסן מיר האט ער באזוכט גאטלאַבערן אין קרעמענעץ. וואָלף גאלד האט אויך דאס מאל נישט אָפּגעזאָגט, און עס איז געבליבן בהסכם, עמינגער זאל פאָרן קיין כאַרקאָוו האַלטן מלוכה-עקזא- מענס (24).

אין כאַרקאָוו האט ער זיך געווענדט צום דעקאן פון מעדיצינישן פאקולטעט און באקומען א קאלטן אפיציעלן ענטפער נאך ערגער, ווי ער האט זיך געריכט: היות ער האט נישט אין זיינע לעמבערגער פאפירן קיין צייגענישן וועגן פיזיק און בעמיע, קען מען אים צום עקזאמען נישט דערלאָזן. ער מוז איבעראנייעס דורכחערן די קורסן. אמת, ווען דער דעקאן, א ליידנשאפטלעכער שאך-שפילער, איז געווייז- געוואָרן, אז מען קען מיט עמינגערן א שפיל מאַן א פארטי, איז ער ווייכער געוואָרן. אבער די בעסטע עצה, וואס ער האט געקענט געבן, איז פארט געווען בלויז א שוואַ- כע: אז עמינגער זאל זיך ווענדן מיט א בקשה צום מיניסטער, אַנווייזן, אז ער האט די לעמבערגער צייגענישן אנגעוואָרן, פאררופן זיך אויף זיין אַרבעט אין די זא-

(23) צעדערבוים: "ובכל זאת רפא חולים מכל מיני מחלות הקטן והריאה והלב, להרוקח קבל את כתובותיו ויתן סמי מרפא להולין, כל הימים אשר היה שם מנהל (פראוויזאָר) יודע להוקיר חין ערך הד"ר הנ"ל! אך בבוא חדש אשר לא ידע אותו ולא אבה לעשות לפנים משורת הדין, חדל מתת רפואות תעלה על-פי כתובותיו וממילא נכרת עגף עץ חיוו...";

(24) עמינגערס מאַרשרוט שטעלט זיך צונויף אויף קרעמענעץ (אב"גם זכרונות, יור' פ"ב 1 253) — יעליסאוועטגראד (אין זיין בריוו צו גאלדן פון כאַרקאָוו קיין אַדעס: "גאנץ אַז דערס... האט מיר דער אַרמע גאָלדשטיין אין יאליסאוועטגראד אויפגענאָמען") — אַדעס — פאָלטאווע (א בריוו פון ה. הערצענשטיין, דאטירט פון פט"ב 17טן יאנואר 1847, צו עמינגערן קיין פאָלטאווע) — כאַרקאָוו (פון דאָרט אַרויסגעפאָרן מיטן אָקטאָבער 1847) — בער- דיטשעוויזאמאשטש;

מאָשטשער שפיטאל און בעטן אים באַפרייען פון די עקזאמענס אין די דערמאָנטע לימודים (25).

דער פראַפעסאר האָט געמרייכט עטינגערן, אז דער מיניסטער וועט געוויס באַוויליקן זיין בקשה. אָבער פעטערבורג האָט זיך נישט געאייילט מיטן ענטפער. עס איז אַוועקגעגאַנגען אַ מאָנאַט נאָך אַ מאָנאַט. וויפל מאל האָט שוין עטינגער אין זיין פאַרצווייפלונג געטראַכט וועגן וואָרפן אַלצדינג און פאַרן אַהיים. אָבער דאָס וואָלט געווען מעגלעך ווען ער זאל געווען פאַרן צו אַ פאַמיליע, וואָס זי פילט מיט מיט אים. ביי אים איז אָבער געווען פאַרקערט, ער איז געווען זיכער, אז מען וועט אים נאָך שימל זאָלן אויף די ווונדן. די פרוי האָט אים די גאַנצע צייט קיין וואָרט נישט געשריבן, דער עלטסטער פון די גאָלדס אין זאַמאָשטש, זיינוויל, האָט אויך געקוקט קרום אויף דעם מאָדנעם מענטשן, וואָס אים גייט אַליין מיט דער פוטער אַראָפּ. די איינציקע פון דער גאַנצער משפּחה, וואָס האָט אים פון צייט צו צייט געשריבן און אויך געשטיצט אַביסל די שטוב, איז געווען איינע פון זיינע פלימער-מעניצערס.

ענדלעך האָט ער זיך פאַרט געמוזט באַשליסן אויף דעם יאָושדיקן שריט. ערלך חדשים איז ער שוין געווען פון דער היים, געלעבט האָט ער אין דחקות און עס האָבן זיך נישט געווען קיין האַפּענונגען אויף אַ גיכן ענטפער. פון דער היים האָט ער גע-האַט ידיעות, אז זיין דישע-לעבן, זיין ליכסט מעכטערל, איז נישט געזונט. דער שוואַ-גער וואָלף האָט אפילו געהאַט אַ ברייטע האַנט, אָבער יעטווידער נדבנות האָט דאָך אַ שיעור, און עטינגער האָט אַרויסגעשפּירט פון זיינע בריוו, אז ער ווערט אומגע-דולדיק. האָט ער אַ מאַך געטאָן מיט דער האַנט אויף דעם גאַנצן פלאַן און אין מיטן אַקטאָבער 1847 אַוועקגעפאַרן צוריק אַהיים. אין בערדיטשעוו, אויפן האַלבן וועג אַהיים, האָט אים ווידעראַמאל פאַרפּעלט געלט, און ער האָט נאָכאַמאל געמוזט אָנ-קומען צום שוואַגערס הילף. דעם 25סטן נאָוועמבער איז ער נאָך אַ נסיעה פון פינף וואָכן אַנגעקומען צוריק אין זאַמאָשטש — געקומען מיט גאַרנישט (26).

יב.

לויטן גאַסט איז געווען דער ברוד-הבא. ווי נאָר זיין גאָלדע איז געוויזן גע-וואָרן, אז איר מאַן איז אַריינגעפאַרן אין שטאָט, איז זי אַוועק פון שטוב צו איר ברודער זיינוויל. דאָס איז שוין פאַר זיינווילען אויך געווען צו שאַרף. ער האָט פאַר-שטאַנען, אז ווייניקער, ווי אַליין, איז דער שוואַגער דאָס מאל שולדיק אין דעם נישט דערפאַלג פון זיין ריזע, און אגב האָט נאָך דער אַדעסער ברודער אויך געשריבן פון עטינגערס וועגן אַ וואַרעמען בריוו. זיינוויל האָט געהייסן זיין שוועסטער, זי זאל גיין אַהיים. זי האָט נישט געפאַלגט און איז אַוועק צו אירער אַ פריינדין. דריי טעג

(25) בריוו נומ' 7;

(26) ביי קאפּעלן אין פּנקס ווערט מיטגעטיילט, אז עטינגער האָט יאָ אויסגעהאַלטן דעם עקזאַמען. די כאַראַקטער בריוו און איבערהויפּט דער בריוו נומ' 7 פון זאַמאָשטש. זאָגן אָבער עדות, אז גערעכט איז אונזער שילדערונג פון די פאַקטן. אַן אומדירעקטע ראיה דערויף איז דאָס, וואָס צערעברוים דערמאָנט נישט מיט קיין איין וואָרט דעם כאַראַקטער עקזאַמען. ער, דער נאָענטער פריינד, וואָלט געוויס וועגן דעם געוואוסט. איך האָב זיך אַנגעפרעגט ביים כאַר-קאָווער אַניווערזיטעט. נאָר עס איז מיר אַנגעקומען אַן ענטפער פונעם באַפולמעכטיקטן פון פאַלקסיקאָמיסאַריאַט פאַר אויסנווייניקסטע ענינים אין דער א.ו. ס. ר. א. אז דער אַרכיוו פון כאַראַקטער מעדיצינישן אינסטיטוט פאַר די יאָרן 1846 — 1847 האָט זיך נישט אויפּגעהיט, און ממילא איז אוממעגלעך צו געבן אַן ענטפער אין תוך. — אַן ענדגילטיקע תשובה וואָלט אפּשער געקענט געבן דער אַרכיוו פון בילדונגס-מיניסטעריום אין פעטערבורג;

האט געדויערט, ביז וואנען מען האט איר איינגערעדט, זי זאל זיך אומקערן צום מאן און צו די קינדער.

די שפיכת-דמים וואס עמינגער האט דערפון געהאט — דאס גאנצע שמעטל האט געוויס געקלונגען מיט דער פיקאנטער מעשה — זעט מען ארויס אפילו פון דעם איינגעהאלטענעם, זעלבסטבאהערשטן בריוו, וואס ער האט געשריבן צו וואלף גאלדן קיין אדעס (27). נאך אראפגעריכט דאס, האט זיך אלץ ארויסגעוויזן פאר גאנץ נישקשה. ער האט געמיינט, אז ער פארט אריין אין א שטוב, א קבצנישער, און דא האט זיך ארויסגעוויזן, אז פאר דער צייט פון זיין נישט דא זיין, האט די פאמיליע אוועקגעשענקט גאלדען א שטיינערנע הויז אין זאמאשטש און נאך א פאר הונדערט טאלער דערצו. די בשמים-קראם, וואס די פרוי האט געהאט געעפנט איז אויך נע- גאנגען נישקשה.

ער האט געפרוהט פראקטיקירן ווייטער, און דער אפטייקער האט (עמינגערן אליין איז דאס געווען אביסל א ווונדער) ארויסגעגעבן רפואות לויט זיינע רעצעפטן. אבער דאס האט זיך קענטיק גיך איבערגעהאקט, ווייל אינגיכן האט ער געקויפט א שטיק ערד, 65 מארג די גרויס (28) אין זשאנאוו, ביי פיר קילאמעטער פון זאמאשטש און זיך דארט באזעצט מיט דער גאנצער פאמיליע.

ערד-ארבעט איז פאר עמינגערן געווען אן אידעאל פון לאנג אן, און ער איז גע- ווען צופרידן, וואס ער קען אליין איצט ווערן א קאלאניסט, אגב איז נאך דערפון גע- ווען א ממשותדיקע טובה אויך: זיין פון קאלאניסטן זענען געווען פריי פון מיליטער- דינסט און דאס איז געווען אין ניקאליי דעם ערשטנס צייטן נישט קיין קלייניקייט, הגם עמינגער אליין האט אין „שמאמעס“ גערופן יידן לוסטיק און פריילעך צו דינגן דעם מלך און צו גיין „אפילו אין פייער אריין אויסצופירן דעם מלכ פלאן“.

אט אזוי איז עמינגער געזעסן א צייט אויף דער ערד און פארנומען מיט לאנד- ווירטשאפט (29).

(27) בריוו נומ' 7;

(28) מיטטיילונג פון פרוי גאלדמאן;

(29) ד"ר יעקב שאצקי שרייבט מיר פון ניו-יארק: „איך האב געזען די אקטן וועגן דער קאלאניע זשאנאוו אין „ארכיוום אקט דאוויך“ אונטערן נאמען: „אקטן וועגן דער קאלאני- זאציע פון יידן אין קעניגרייך פוילן“. אין די אקטן איז אויך פאראן א כאראקטעריסטיק פון ד"ר עמינגערן פון „קאזיאנעס“, אפיציעלן שטאנדפונקט און איך געדענק, אז א פאר פונקטן זיינען באמת געווען טרעפלעך“.

אויף מיין אנפרעג אין דערמאנטן ארכיוו איז מיר אנגעקומען דער פריינדרעכער ענטפער, אז מען האט די אקטן געזוכט, אבער אומזיסט. היות איך האב נישט געוואלט צוליב דעם פאר- האלטן דאס בוך, האב איך באשלאסן צו באנוגענען זיך מיט דער דאזיקער קורצער הערה. צווישן די פאפירן האט זיך אויפגעהיט א היטבון פון הוצאות, געשריבן פון עמינגערס אייגענער האנט, פון וועלכן מען זעט, אז ער איז אליין געווען אריינגעטאן אין באלעבאטיש- קייט:

קאססאוויע שניט ומליצען	— — — — —	353.27
פאראבעק, ומיכאל	— — — — —	49.29
געקופט זאכען	— — — — —	11.07
געצאהלט לוווערויניעץ עס הוצאות	— — — — —	335.27
הוצאות פארשידענע	— — — — —	5.06
טיטין, צוקער, ונדבות וזאכען עבורי	— — — — —	35.02
791.8		

אין א צווייטן, אויך איינגעהענטיק, חשבון געפינען מיר אזוינע רובריקן: לאנקעס, שני- טער, אקאוויט, זויערויניעץ, פארבקעס (!), בליים, גלעזער, מאלינאווסקי ופאסטער, טיטון וטא- בעק, הענטשקעלעך;

נאך איין מאמענט איז געקומען, בשעת די מאכט האט זיך ווידער געווענדט צו עטינגערן און אפעלירט צו זיינע מעדיצינישע קענישן, פארבייגייענדיק די פראגע וועגן דיפלאם; דאס איז געווען, ווען אין זאמאשטש, יולי 1855, איז פונ-דאסניי אויסגעבראכן די באלערע(30). ער האט קיין איין מינוט זיך נישט געקווענקלט און נישט געשפילט קיין ברוגז-טאנין. די פאמיליע איז איבערגעבליבן אין דארף, און ער איז איבערגעפארן צוריק אין שטאט, אין די צוויי צימערן, וואס ער האט געהאט פאר זיך איבערגעלאזט אין דעם אייגענעם הויז. נאכדעם האט ער זיך ווידער אומ-געקערט אין דער קאלאניע.

יג.

די לעצטע יארן פון עטינגערס לעבן זיינען אריבערגעגאנגען שטיל, וועגן ליטע-רארישער ארבעט האט ער שוין מער נישט געקלערט. בשעת ער איז געווען דעם לעצטן מאל אין אדעס, האט ער נאך געפרווט שאפן פרענומערענטן אויף זיינע ווערק — אפשר האט ער געהאפט, אז דורך דעם וועט ער האבן אביסל צושטייער אויף די גרויסע הוצאות — נאר דערפון איז אויך גארנישט געווארן. נאך דעם דאזיקן דורכ-פאל האט ער שוין פארלארן, ווי ער שרייבט, דעם חשק צו זיין א „מוזענזאהן אן מזון“.

די אויסנווייניקסטע אומשטענדן פון אויפהאלט אין זשאנאוו זיינען גראד נע-ווען נישט קיין שלעכטע. פרנסה איז געווען אביסל פון דער לאנדווירטשאפט, אביסל פון מעדיצינישער פראקטיק, אביסל פון דירה-געלט פארן זאמאשטשער הויז. אין זשאנאוו גופא האבן די עטינגערס געהאט פינף פיינע צימערן. טיילמאל פלעגן קומען צו זיי געסט, און חשובע: געווען אמאל א גענעראל, אן אינזשיניער, איין מאל אפילו דער גיבערנאטאר אליין. אן אנדערש מאל זיינען אריינגעפארן צו זיי פיר רבנים, צווישן זיי דער טישעוויצער, דער זאמאשטשער און דער ניי-שטעטישער(31).

די געסט זיינען ביי עטינגערן געווען זייער אנגעלייגט, ווייל זיי פלעגן צע-טרייבן די שווערלעכע שטימונג אין שטוב. גאלדע איז אלץ געווען אנגעשטויסן. נאר זעלטן ווען האט זי באוויזן א פריי מוט(32). דאס רוב איז זי געווען ברוגז(33). איך שמעל דאך נישט קיין גרויסע פאדערונגען צום לעבן, רייסט זיך אפט ביי עטינגערן ארויס א זיפץ. איך וויל דאך נאר אביסל פאמיליע-גליק, און גראד דאס האט דאס מזל מיר נישט געגעבן. איך בין א מאן, א פאטער, א באלעכאס פון א הויז, א לאנד-ארבעטער. אבער מיר איז באשערט נאר דער צער פון דעם אלעס(34). א שטיקל נחת האט ער געהאט, ווען עס האט זיך אים איינגעגעבן גוט חתונה צו מאכן זיין זון אי-זאק(35).

(30) ווען מיר פארגלייבן די דאטירונג פון די באלערע-עפידעמיעס אין פרצעס: „ווער עס וויל נישט, שטארבט נישט אויף חלי-דע“ (ווארשע 1892) מיט די אומשטענדן, וואס זיינען בא-שריבן אין עטינגערס בריוו נומ' 15, קומען מיר צו דער דאזיקער צייט-באשטימונג;

(31) מיטטיילונג פון פרוי גאלדמאן;

(32) איינמאל האט עטינגער אויסגעהאפטן א ברוסטטור. די פרוי איז נתפעל געווארן און געפרעגט: „פון וואנען קענסטו דאס?“ האט ער געענטפערט: „דו ווייסט דען נישט, אז מין טאטע איז געווען א שניידער?“ (מיטטיילונג פון פרוי גאלדמאן);

(33) אמאל איז ער אהיימגעקומען אום ווינטער א דערפרייענער... דערעסט אים זיין ווייב די יארן. „עס מיך נישט קאלטערהייט, גאלדעלע, זאגט ער צו איר, וועסט דיר נאך קאליע מאכן דעם מאגן.“ — „ליטערארישע בלעטער“ 1924, נומ' 15;

(34) בריוו נומ' 12;

(35) אין דער פאמיליע האט ער שפעטער געהייסן „איגנאצי“. דער פאטער דערמאנט אים

דאס געוונט איז אויך געווען נישט צום בעסטן. די צרות האבן אים קראנק גע-
מאכט פאר דער צייט און צו פופציק יאר רופט ער זיך שוין אליין אן „שוואכער, אל-
טער מאן“. ער נעמט שוין קלערן וועגן טויט. א סימן, אז ער האט זיך אליין אנגע-
גרייט אן עפימאפיע, וואס איז טאקע דערנאך אויסגעקריצט געווארן אויף זיין מצבה:

מות

את חרבך עלי שלפת

אכזר האלן גוי טרפת

אבל נפשי נצח תלעג עליו

כי פינת תחיה לעומת עיניו(36).

ד' טבת תרמ"ו איז ער געשטארבן. אין שטאט האט מען געזאגט, אז ער איז גע-
שטארבן „ראפטאונע“. אלע האבן געווען, ווי זיין גייסט איז נאך פריש, האט מען זיך
נישט געריכט, אז ער שטייט אזוי נאענט פון קבר. ווען מען האט אים געבראכט פון
זשדאנאוו אין שטאט אריין, איז דאס בית-דין אים ארויס אנטקעגן און געטראגן דעם
ארון ביזן בית-עולם(37). דאס איז געווען א געוואלדיקער כבוד, א ראיה אויף דעם,
ווי שטארק דאס שטעטל האט פון אים געהאלטן. גאנץ שטאט האט אים באגלייט אין
דער לעצטער רו אריין.

עמינגער איז טאקע נישט געווען קיין פורץ-גדר, קיין שטורעמער פון דער יידי-
שער טראדיציע. איזאק איז גאטספארבטיק און רעליגיעז, ווייל ער איז מיט זון,
שרייבט ער צו א גומן פריינט. און שטאט האט אויך געהאט וועגן אים אזא מיינונג.
נישט נאר, וואס רבנים פלעגן קומען צו אים צו גאסט אויף א וויילע. ס'איז אויך בא-
ווסט א פאל, אז דער איזביצער רבי איז געקומען מיט זיין מוטער קיין זאמאשטיש
צום דאקטער זיך קורירן, זיינען זיי איינגעשטאנען ביי עמינגערן אין הויז(38). דאס
וואלט געווען אוממעגלעך, אויב ביים עולם האלט געווען דער מינדסטער ספק וועגן
דער יידישעכער פירונג פון דעם דאקטערס שטוב.

א סך פרטים און דאטעס פון עמינגערס לעבן זיינען נאך פאר אונדז נישט אויפ-
געקלערט, אבער דאס בילד פון אט דעם ריינעם, ציכטיקן, פשוטן יידן שטייט פארט
קלאר פאר אונדזערע אויגן. ווייניקער פון אלץ איז ער געווען א צוימען-ברעכער. יעדן
בריוו, וואס ער האט געשיקט, האט ער פריער געשריבן אויף שווארץ און געפילט און
געשליפט די מליצה, ביז וואנען עס האט זיך אים אויסגעזוכט, אז זי איז שוין גענוג
געהויבן. לאנגווייליקע באגריס-שירים אין יידיש און אין דייטש האט ער געשריבן,
אויב עס איז געווען נויטיק, און טאמער שרייבט דער זון פון לובלין אין א בריוו:
„פריידעלען מיט איהר ליבען מאן אונד קינדערלעך גריסע איך הערצליכסט“, האט
ער פאראיבלי: „ווארום גריסט דא מיין זאהן, אונדזערע פריינדן הגבירה הצנועה

אבער אלע מאל אלס איזאק. ער האט חתונה געהאט אין לובלין און האט זיך דארטן אין 1863
באטייליקט אין אויפשטאנד. ווי ס'גייט איבער זיין שוועסטער פרוי גאלדמאן, איז ער דערפאר
אפגעווען 11 יאר אין סיביר. דער שווער האט אים אפגעגט. שפעטער, ווען ער האט זיך אומ-
געקערט, האט ער חתונה געהאט א צווייטן מאל. געשטארבן אין 1896; — „עמינגער, זון פון
א דאקטער אין זאמאשטיש“, ווערט דערמאנט צווישן די קיין סיביר פארשיקטע אַנטוילנעמער
פון אויפשטאנד אויך אין דער בראשור פון בערטאלר מ ע ר ו ו י י : „Zydzi w Powstaniu
1863 roku“ לעמבערג 1913;

(36) ליטערארישע בלעטער 1924, נומ' 15, מיט אן אָנווייז: „די אויפשריפט... איז שטארק
אפגעריבן. עס האט זיך איינגעגעבן אויפצושטעלן אייניקע אפגעריסענע ווערטער וואס בינדן זיך
נישט ערטערווייז“;

(37) מיטטיילונג פון פרוי גאלדמאן;

(38) דאס אייגענע;

המושלמת מ'פריידעלע כהן תי' זא גלאטוועג... גאנץ אהנע טימעל, דאס וואר איין וועניג ניכט שעהן פאן דיר."

אבער ער איז געווען א קלוגער מענטש. די מליצה איז דאך סוף-כל-סוף געווען אזא סמיל פון דער צייט, ווי דער הויכער קאלנער. און א ליכער מענטש איז ער אויך געווען. ווען ער פלעגט שמעכן, פלעגט דאס וויי טאן, אבער ס'איז פארט געווען אן ביז.

יד.

עמינגערס גרעסטע טראגעדיע איז געווען, וואס ער האט נישט דערלעבט צו זען קיין איין שורה זיינע א געדרוקטע, הגם געשמרעכט דערצו האט ער אלע זיינע יארן. אבער אפילו נאך זיין טויט האבן זיינע כתבים קיין מזל נישט געהאט. 1861 האט איי-נער א גאנשאראווסקי אפגעדרוקט אין דעם פרייסישן שמעטל יאהאניסבורג (39), "קא-מעדיא אין 5 אקטן פאן סערקעלע אדער דיא פאלשע יאהרצייט געשעהן אין לעמבערג שנת תקצ"ה". דער מעקסט פון דעם ביכל איז פארדרייט און פארגרייזט. קענטיק, מען האט געדרוקט פון אן עקזעמפלאר, וואס איז געווען איבערגעשריבן דורך א דריטער האנט. אינגיכ, אין 1862, האט זיך געפונען א מוכר-ספרימניק אין ווארשע, וואס האט געוואלט איבערדוקן סערקעלע. עמינגערס צוויי זין מיכל און יעקב (40), תלמי-דים פון דער ווארשעווער ראבינער שול, זיינען אבער וועגן דעם געווייר געווארן און האבן זיך געווענדט צום ווארשעווער צענטראל-קאמיטעט מיט א בקשה, מען זאל קיי-נעם נישט געבן קיין דערלויבעניש צו דרוקן זייער פאטערס ווערק. איידער עס וועט זיין פארענדיקט זייער תביעה צו די איבערדוקער. דער קאמיטעט האט באוויילקט

N°

פרענאממעראציאנסשיין

דאס פאראייניגטע ריזעס בייא מיר אויף איין עקזעמפלאר מיינע שריפטען

אין יידישער שפראכע אלס :

1. סערקעלע איר דיא יארצאט נאך א ברידער .

2. משלים, קאמאָוועסלעך, אונז געדיכטע

פרענאממעריס אונז רען בעטראג בעייטס בעציהלט האט

בעציעט הימיט

אדעססא רען

א פרענומערירקויטל מיט עטינגערס אייגנהענטיקער חתימה.

(39) דאס איז די זעלבע דרוק, אין וועלכער עס האט זיך געדרוקט דער "המגיד" די ערשטע יארן, איידער ער איז אריבער קיין ליס;
(40) יעקב האט זיך שפעטער געשמדט. באקענט אונטערן נאמען ווילחעלם עמינגער, אלס ארויסגעבער פון רוסישער מעדיצינישער ליטעראטור אין פעטערבורג;

זייער פארלאנג. אין א קורצער צייט ארום האבן זיך די ביידע זיך נאך אמאל געווענדט צום צענוואר, דאס מאל שוין מיט א האנט-עקזעמפלאר פון זייער פאטער, און אליין געבעטן א דערלויבעניש דאס ווערן צו דרוקן. די בקשה זייערע איז ווידער באוואליקט געווארן. סוף 1862 איז אין צענזור-קאמיטעט צוגעשטעלט געווארן אויך אן עקזעמפלאר פון די משלים און קאטאָוועסלעך, און אויך דערויף האט דער צענזור-קאמיטעט, אריינטראגנדיק געוויסע שינוים, געגעבן א דערלויבעניש צו דרוקן (41).

פון דער דאזיקער אונטערנעמונג איז אויך גארנישט געווארן. טאמער איז „סער-קעלע“ יא אפגעדרוקט געווארן אין ווארשע, איז אין דעם פארגרייזטן יאהאניסבורג-גער נוסח (42); אויך אין לעמבערג איז ארויס אזא אויסגאבע (43). די משלים און קאטאָוועסלעך האט אלכסנדר צעדערבוים אנגעהויבן דרוקן אין „קול מבשר“ 1863, דער-נאך האבן זיי זיך געדרוקט אין דער „ווארשעווער יידישער צייטונג“ און אין „יידישן פאלקסבלאט“ אין פעטערבורג. געזאמלטערהייט זיינען זיי ארויס ערשט אין 1889 — אין א צווייטער אויפלאגע 1890 — בהשתדלות פון עמינגערס זון ווילהעלם (יעקב) אין פעטערבורג.

„סערקעלע“ ווערט אין דער איצטיקער אויסגאבע (*) געדרוקט בשלמות צום ערשטן מאל. אבער מען דארף זיך נישט פארשטעלן, אז דער עולם האט די פיעסע נישט געקענט. עמינגערן אליין האט זיך אזוי געוואלט, מען זאל קענען זיינע ווערן, אז ער האט אפגעגעבן היפש פרייע צייט אויף צו שרייבן קאפיעס מיט זיין געמאקטן פינקטלעכן כתב. פון „סערקעלע“ זיינען אונדז נאך היינט באוואוסט פינף עקזעמפלארן (44). און וויפל זיינען פארפאלן געווארן?

די משכילים זיינען געווען באגייסטערט פון עמינגערס פיעסע, און מיר ווייסן אויך, אז זי איז נישט איין מאל געשפילט געווארן אויף דער בינע. וועגן איינער אזא אויפפירונג אין 1863, ווו די ראָלע פון סערקעלען האט געשפילט נישט קיין אנדער-דער ווי א ב ר ה ס ג א ל ד פ א ד ע ן, דערציילט אונדז פאפירנא אין זיינע זכרונות (45). צעדערבוים ברענגט א צווייטן פאקט, אז אין טערקיש-מאחלעוו (ביים דניעסטער) האט א גרופע משכילים אויפגעפירט דאס טעאטער-שטיק, און דארטן

(41) פארגלייך דעם עקספורט: „די השתדלות פון מיכל און יעקב עמינגער פון יאר 1862“ אין די הערות הינטערן טעקסט אין צווייטן באנד;

(42) ווארשע, 1875. דער צענזור-קאמיטעט האט שוין דאן משמעות געהאט פארגעסן זיין אייגענעם איסור (פון 1862) אויף דער יאהאניסבורגער אויסגאבע.

(43) מיטטיילונג פון דעם בוכהענדלער ה' 5. מארגענשטערן אין ווארשע;

(44) איינער פון אדוואקאט לודוויק עמינגערן, ביי נח פרילוצקין, א צווייטער אין ווארשע ביי ה' לעוויטען, דעם מאן פון עמינגערס אן אייניקל. א דריטער אין לאָדזש, ביי ה' שפירא. א פערטער אין ניריאָרק (דא אין פאָבליק ליברערי, אין דער יידישער אָפטיילונג, געפינט זיך א כתב־יד פון „סערקעלע“, ווארשיינלעך אן אקטיארישער, אן ערך 50 יאר אלט. דער טעקסט. אָפּטמאַל אנדערש, ווי אין אלע געדרוקטע אויסגאבן, אפילו שטארק אנדערש. פון וואנען קומט הין דער כתב־יד? לויט מיינע אויספארשונגען האט מען אים געקויפט מיט א פאַר יאָר צוריק, און קומען קומט ער אהין פון א ק ט י א ר י ש ע הענט. א באווייז, אז פראָפּעסיאָנעלע טרופן האָבן געשפילט „סערקעלע“. פריוואטע מיטטיילונג פון ד"ר י. שאַצקי, ניריאָרק). זאָגן עפעס אויף געוויס, נישט זעענדיק דעם כתב־יד, איז אוממעגלעך, נאָר מיר לייגט זיך אויפן שכל, אז אויך ניריאָרק זאל האָבן עמינגערס אן א יי ג נ ה ע נ ט י ק ן עקזעמפלאַר. לויט אונדזער איצטיקער אויסגאבע וועט זיך עס לאָזן פעסטשטעלן אויף געוויס;

(45) פנקס 1, 189;

(*) געמיינט דעם באַנד „ד"ר שלמה עמינגערס כתבים“, פון וואנען מיר ברענגען די דאָר-זיקע ארבעט.

האט די ראלע פון יוחנן שדכן געשפילט ר' יעקב אייכענבוים(46). עס זיינען נאך געווען פיל פאלן אועלכע און פיל פאלן ווייסן מיר בפירוש(47).

אבער נאך אלעמען איז עמינגערס ווירקונג פארט געווען א קנאפע, באגרענעצט מיט ענגע קרייזן. וואלט ער פארמאגט דעם טעמפערעמענט פון אן איבערקערער, וואלט ער אפשר געווארן דער זיידע פון אונדזער ליטעראטור. די ליטערארישע מסוגליקייט האט ער פארמאגט. אויב ער איז הינטערשטעליק אנטקעגן מענדעלען אין טאלאנט, שטייט ער געוויס העכער פון אים אין פרט פון פארס-געפיל, כאטשי ער האט געשריבן מיט דרויסיק יאר פריער. אבער אזוי ווי ער איז געווען איז זיין כאראקטער, האט ער נישט געקענט צעברעכן. איז ער געבליבן דער ערלער זיידע פון דער יידישער ליטעראטור, דער ווייניק-געקענטער, האלב-פארגעסענער עלטער-זיידע, וועלכן מען מוז אויפן וועג פון פארשטעלן פאר אונדזער היינטיקן לייענער.

עמינגער איז אוועקגעשטארבן אן דעם באוויסטזיין, אז עס וועלן קומען בע-סערע צייטן פאר יידישע שרייבער, אבער ווען ער איז אוועק פון דער וועלט. איז שוין אומגעגאנגען לעבן אים זיין ווירדיקער, גרויסער יורש. 1856 איז אין זא-מאשטש געשטארבן שלמה עמינגער, 1851 איז אין זאמאשטש געבוירן געווארן יצחק לייבוש פריץ.

(46) „וכה נתפרסם שמו וחבריו ברוסיה ופולין בלי מכבש רדפום ויקראום במסבת משכיר לים אשר התענגו לשמע אזנם וגם נסו להעלות את סערקעלע על במת ישחק בכמה מקו-מו ת, והכסף הנקבץ מהבאים לראות נקדש לצדקה, והמשחקים היו מבני עליה כה עשו במאה ילוב עקנה הרהר דני עסטר ובין ירח המשחקים יצא המשורר המפואר ר' יעקב אייכענבוים ז"ל בתור ר' יוחנן שדכן. נקל להבין כי גם יתר המשחקים היו אנשים נכבדים בני גיל“, (צערעבויים);

(47) פארגלייך די פריערדיקע ציטאטע און נאך אזוינע ווערטער צערעבוימס: „כבר נסו במקומות רבים אנשים משכילים מתנדבים לשחוק על הכמה את החזיון „סערקעלע“, ויתמחו כל הרואים והשומעים, כי הוא נעשה על פי חוקי הרמאמ בשפות היות ומסודרות אשר להן ספרות רחבה“. — פריינד, ש' מענדעלסאן, ווארשע, האב איך נאך צו פארדאנקען אזוינע צוויי מיטטיילונגען: א) די קוילער רביצין, איצט א יידענע פון א יאר זיבעציק, געדענקט, אז ביי זיי אין קויל Kolo לעבן קוטנע, אמאליקע קאלישער גובערניע) האט מען בשעת זי איז געווען יונג, אויפגעפירט אום פורים „סערקעלע“. ב) דאס אייגענע דערציילט פרוי באראדינא אין טאמאשאוו, אויך וועגן דער צייט מיט 30—40 יאר צוריק. — פארגלייך צו דעם די הערה 44. — אפשר וועלן עלטערע לייט, וואס געדענקען סערקעלע-אויפפירונגען, ספעציעל די ווע-טעראנען פון יידישן טעאטער, אן עפן טאן פאר אונדז זייערע זכרונות?

עטינגערס מצבה אויפן זאמאשטשער בית-עולם, ערב דעם היטלער-חורבן.

ד"ר י. שיפער

ד"ר שלמה עטינגערס ווארשעווער קרובים און פריינד

(לויט ארכיוו-מקורים)

ווי א דערגאנצונג צו דער ארבעט פון ד"ר מאקס וויינרייך ברענגען מיר דא ווייטער די ארבעט פון דעם קדושהיסטאריקער ד"ר י. שיפער, וואס איז געווען פארעפנטלעכט אין דעם באנד III פון ייווא-בלעטער, אפריל-מאי 1932 (נומ. 4-5). פון ביידע ארבעטן באקומט זיך שוין א פול בילד פון ד"ר שלמה עטינגערס, ווע-מענס הונדערטסטער יארצייט איז אויסגעפאלן אין יאר 1956, ווען אונדזער פנקס איז געווען אין דער ארבעט.

— 1 —

ד"ר עטינגערס ווארשעווער פעטער ר' יחאל-מיכל ראווער-עטינגער און זיינע אפשפראצער

אין דער ביאגראפישער עטינגער-פארשונג פון ד"ר וויינרייך (זע זיין קלאסישע עטינגער-אויסגאבע) געפינען מיר א ריי פעדים, וואס ציען זיך קיין ווארשע. אזוי אשטייגער דערוויסן מיר זיך פון די בריוו און הערות, וועלכע ד"ר וויינרייך ברענגט צום סוף פון זיין עטינגער-אויסגאבע, אז ד"ר עטינגער איז געווען באפריינדעט מיט די באקאנטע ווארשעווער משכילים יעקב מוגענדהאלד און אהרן-אנטאני אייזענבוים, און אז ער האט קארעספאנדירט מיט א ווארשעווער פריינד, א געוויסן י. קארנאגאלד (פארגלייך די בריוו נומערן 3, 4, 12 און 13), ד"ר וויינרייך ברענגט אויך א העכסט אינטערעסאנטן דאקומענט פון יאר 1862, וואס אין אים ווערט דערמאנט צוויי זין פון ד"ר עטינגער מיכל און יעקב, און עס ווייזט זיך דערביי ארויס, אז ביידע זיינען דעמאלט געווען תלמידים פון דער בארימטער ווארשעווער ראבינער-שול, וואס איז געשטאנען אונטער דעם אנפיר תחילת פון אייזענבוים און שפעטער פון מוגענדהאלד (פארגלייך ד"ר וויינרייכס עטינגער-אויסגאבע ז' xli און 590).

מילא וואס שייך ד"ר עטינגערס ביידע זין, באגעגענען מיר זיי טאקע אין וואר-שע נאכן טויט פון זייער פאטער, הגם מען מעג אננעמען, אז געקומען זיינען זיי קיין ווארשע נאך ביים לעבן פון ד"ר עטינגער. א סך נייכטיקער איז פאר אונדז די פון וויינרייך פעסטגעשטעלטע באקאנטשאפט מיט די ווארשעווער משכילים. זיינען דאס געווען די איינציקע פעדים, וואס האבן פארבונדן דעם מחבר פון „סערקעלע" מיט דער פוילישער רעזידענץ-שטאם? לויט די ביז-אהעריקע עטינגער-פארשונגען (פון קאפעל, וויינרייך און לעצטנס פון מ. ווינער) וואלט אויסגעקומען, אז מער ווי איי-ניקע גוטע פריינט האט ד"ר עטינגער נישט פארמאגט אין ווארשע. שווימט טאקע ארויס א פראגע, ווי אזוי זשע איז ד"ר עטינגער געקומען צו די דאזיקע באקאנט-

שאפטן? א פערזענלעכער צונויפטרעף לייגט זיך ווייניק אויפן שכל, מחמת עס איז נישט באוואוסט, אז ד"ר עטינגער זאל זיך ווען עס איז אויפגעהאלטן אין ווארשע. ווער זשע האט אויף אים אויפמערקזאם געמאכט אין ווארשע, ווער האט געשאפן די פארבינדונג צווישן אים מיט די פירנדיקע ווארשעווער משכילים, ווי אייזנבוים און טוגענדהאלד? ווי אזוי קומט ער צו דעם ווארשעווער פריינד זיינעם י. קארני-גאלד, וואס ער פירט מיט אים שפעטער אן אינטימע קארעספאנדענץ? און בכלל, ווער איז אזעלכער דער דאזיקער מענטש, דער „ווערט-געשעצטער פריינד"? י. קארני-גאלד, וואס האט עטינגערן — ווי עס קאן געמאלט זיין לויט דעם פארעפנטלעכטן בריוו פון יאר 1854 (בריוו נומער 14 אין וויינרייכס אויסגאבע) — אויפגעזוכט אין זאמאשטש לערך 2-3 יאר פאר זיין טויט, דעמאלט שוין אן „אלטן, שוואכן מאן"? אלע די אנגעווארפענע פראגעס וואלטן געבליבן ניט מער, ווי רעטארישע, ווי „פרומע ווונטשן", ווען מיר וואלטן זיך צופעליק ניט אנגעשטויסן אויף מאטעריאלן, וועלכע זאגן עדות, אז ד"ר שלמה עטינגער האט אין ווארשע געהאט א פארצווייגטע מע משפחה, און דווקא איינע פון די אנגעזעענסטע ווארשעווער משפחות. זיי, די ווארשעווער עטינגערס, זיינען עס געווען די פראטעקטאָרס פון זיינע כתבים, ביי זיי האט ער געפונען די נייטיקע רעקאמענדאציעס, דורך זיי האט ער געטראפן צו די אייזענבוים, טוגענדהאלדס און קארניגאלדס. די ווארשעווער עטינגערס זיינען אבער אינטערעסאנט מחמת נאך איינעם א מאמענט, וואס איז אגב נאך וויכטיקער ווי די פארבינדונגען, וועלכע זיי האבן געשאפן צווישן זייער זאמאשטשער קרוב און די ווארשעווער משכילים. און זיי אליין פאר זיך זיינען אינטערעסאנט ווי פארשטייער פון זייער דור און ווי פערזענלעכקייטן. די ביאגראפיעס זייערע, וועלכע מיר וועלן דא ווייטער ברענגען, קאנען פאר דער עטינגער-פארשונג דינען ווי א צושטייער, וואס גיט א באגריף וועגן דער „ראסע", וואס פון איר האט געשטאמט דער מחבר פון די „משלים", פארט אנטפלעקונגען פון דעם זעלבן בלוט...

לאמיר אבער אריבערגיין צו דער טעמע גופא.

לויט קאפעלס און וויינרייכס אויספארשונגען האבן עטינגערס עלטערן, בעת ער איז געבוירן געווארן, געלעבט אין ווארשע. זיין פאטער יוסף-יאסקע זאל האבן גע-האט סמיכות אויף רבנות און מען האט אים געוואלט צונעמען פאר א רב אין פראנק-פורט—מאין, נאר ער האט נישט געוואלט פארלאזן ווארשע. וועגן ר' יוסף-יאסקען איז נאך באוואוסט, אז ער האט געשטאמט פון א מיוחסדיקער משפחה און אז דער פעטער זיינער יצחק-איטשע, זאל זיין געווען רב אין כעלעם. אחוץ יוסף-יאסקען ווערט פון די עטינגער-ביאגראפן דערמאנט נאך א צווייטער זון פון ר' איטשען, ר' מענדל, וואס איז געווען רב אין לענטישע און וואס ביי אים איז דער שפעטערדיקער מחבר פון „סערקעלע" אויפגעהאדעוועט געווארן, נאכדעם ווי ער האט נאך קינדזייט פארלאזן דעם פאטער. אין די ווארשעווער אקטן באגעגענען מיר אבער נאך א דריטן זון פון ר' יצחק-איטשען, און דאס איז ר' יחיאל-מיכל ראזענער-עטינגער (1). אויב ד"ר קאפעל כאראקטעריזירט די פאמיליע עטינגער ווי איינע פון די אנגעזעענסטע אין פוילן, וואס האט „געגעבן פוילן פיל גאונים, פרנסים, שתדלנים און סוחרים, וואס האבן געפירט גרויסע געשעפטן מיט די אמאליקע פוילישע פריצים", האט אזא כא-ראקטעריסטיק נאר דעמאלט א יסוד, ווען מען שמעלט זיך אפ ביי אים דעם וואר-שעווער פעטער פון ד"ר עטינגער, ביי דעם נארוואס דערמאנטן ר' יחיאל-מאיר רא-זענער-עטינגער און ביי זיינע קינדער און קינדס-קינדער. כלזוי אין דער דאזיקער פאר-צווייגונג פון די עטינגערס באגעגענען מיר טאקע אי גאונים, אי פרנסים, אי שתדל-נים, אי סוחרים. אין פארגלייך מיט ר' יחיאל-מיכלען און זיינע זין דערשיינט דער לענטישער ר' מענדל ווי א פראווינציעלער גדול, ווי א שוואכער שפראצלינג פון דער עטינגער-ראסע.

אויף דער מצבה פון ר' יחיאל-מיכל ראזער-עמינגער זיינען וועגן אים צו לייענען אַט וועלכע שבחים: „איש גדול ליהודים, בצדק נהל עדת ישורון ועסק בצרכי ציבור באמונה, הרב החריק". און דאָס זיינען לגמרי נישט קיין גוזמאות. אַ ראיא — די ביאָ-גראַפישע פרטים וועלכע מיר ברענגען דאָ ווייטער.

פונקט ווי זיינע ברידער, איז אויך יחיאל-מיכל דערצויגן געוואָרן אין אַרמאָ-דאָקסישן גייסט און האָט געהאט סמיכות אויף רבנות. אין זאַמאַשטש, וווּ ער האָט זיך אין זיין יוגנט אויפגעהאַלטן צוזאַמען מיט זיינע עלטערן, פלעגן אַבער אַרייַן פאַלן אין זיינע הענט „טריף-פסולע" ספרים און עס איז וועגן אים באַוואוסט, אז ער איז געווען אַ בקי נישט בלויז אין תורה-זאַכן, נאָר אויך אין וועלטלעכע וויסנשאַפטן. פון דער סמיכה האָט ער נישט געמאַכט קיין געברויך. עס האָט אים געצויגן צו מסחר, און ער איז אַוועק, אַ יונגערמאַן נאָך, קיין ראַווע אין מאַזאַוויע, זוכן דאָרט זיין גליק. באַלד באַגעגענען מיר אים צווישן די ערשטע יידישע סוחרים, וואָס האָבן אַנגעקניפט באַציאונגען מיט דער יונגער לאַדזשער טעקסטיל-אינדוסטריע. ער קויפט אויף רוישטאַפן, לאָזט זיי באַארבעטן דורך די לאַדזשער וועבער און פירט מיט זיינע אויסאַרבעטונגען אַ האַנדל מיט וואַרשע און „ניי-פרייסן".

ביים סוף פון 18טן יאָרהונדערט באַזעצט ער זיך צוזאַמען מיט זיין ברודער יוסף-יאַסקע, דעם פאַטער פון ד"ר שלמה עמינגער, אין וואַרשע. ער האָט שוין דעמאָלט אַ שם ווי איינער פון די חשובסטע און רייכסטע סוחרים און אונטערנעמער אין לאַנד. ער פאַרמעסט זיך מיט די רייכע זין פון באַרימטן וואַרשעווער גביר שמואל זביטקע-ווער און ער קאַנקורירט מיט זיי אויף שריט און טריט, סיי אין געשעפטן, סיי אין כלל-זאַכן. זיצן דער אַלטער זביטקעווער און אַ צייט שפעטער די יונגע „שמועלעווי-טשעס" אין דער קהילה-פאַרוואַלטונג, איז דאָס פאַר יחיאל-מיכלען אַן אימפּולס צום קאַמף, און ער וועט זיי אַזוי לאַנג באַקעמפן, ביז ער וועט זיי סוף-כל-סוף אַרויסשטופן פון קהילה-שטוב. און טאָן וועט ער דאָס, נעמענדיק זיך צו הילף דעם יונגן דור וואַר-שעווער משכילים וואָס מיט זיי פאַרבינדן אים, דעם מתנגד, כלערליי וועלטלעכע „אַפּניגן". אַט אַשטייגער האָט ער זיך אַ לאַ זביטקעווער איינגעאַרדנט אַ גביריש-נגידישע וווינונג, אמתע סאַלאַנען מיט די טייערסטע מעבל. און אַ ביבליאָטעק פאַר-מאַגט ער מיט רבנישע און משכיליש-נאַוואַטאַרישע ספרים, וואָס נאָר ביי דעם רייכן משכיל מיכל קאָהן האָט זיך געפונען אַ גרעסערע. אין זיינע סאַלאַנען פלעגט זיך צונויפקומען די סאַמע „סמעטענע" פון דער יונגער וואַרשעווער אינטעליגענץ. צו די שטענדיקע איינגייערס אין זיינע סאַלאַנען האָבן געהערט אַלע היצקע פון דעם יונגן משכילישן דור, וואָס האָבן זיך דעמאָלט באַוויזן אויף דער אַרענע פון עפנט-לעכן לעבן: דער ענערגישער און אויסערגעוויינלעך טאַלאַנטירטער אַנטאַני אייזעני-בויב, דער געבילדעטער אַבער כאַראַקטער-שוואַכער יעקב טוגענדאָלד, די ברידער עפשטיין, הערמאַן, יוזעף און יאַן, די זין פון „פאַרוטשניק" אין קאַשטשוסקאַס אַר-מיי יעקב עפשטיין, דער יונגער יאַן גליקסבערג, אַ זון פון דעם אַוניווערסיטעט-פאַר-לעגער ר' נתן-מיכל — מנלי גליקסבערג, דער מעדיצין-דאָקטאָר דוד סאַמעלזאָהן און דער ערשטער יידישער געשווירענער בערזע-מעקלער אין וואַרשע הייב-היינריך סאַמעלזאָהן, ביידע אַפּשפּראַצער פון ד"ר שמעון סאַמעלזאָהן, דעם לייב-דאָקטאָר פון לעצטן פּוילישן קעניג, דער פייערדיקער משכיל יצחק וויינבערג, דער העברעאישער ליטעראַט אייזיק קאַנדיאַ און נאָך אַזעלכע אויפגעקומענע „גדולי הדור". אין יחיאל-מיכל עמינגערס סאַלאַנען פלעגט דאָס דאָזיקע משכילישע יונגוואַרג צוזאַמען מיטן בעל-הבית לייענען „טריפענע" השכלה-ביכלעך, איינאַרדענען רעפּעראַטן, פירן דיס-קוסיעס אויף וויסנשאַפטלעכע און ליטעראַרישע טעמעס און פון צייט צו צייט אויך אַרגאַניזירן אַמאַטאָרן-פאַרשטעלונגען, אויפפירן טעאַטער-שטיק פון ניי-העברעאישע

מחברים. אין עטינגערס פאלאנען האָבן זיך אויך אויסגעפיקט פלענער, ווי אזוי איז בערצובויען דעם אלטן קהל, אז ער זאל צוגעפאסט ווערן צו די באדערפענישן פון דער נייער צייט (2).

ר' יחיאל-מיכל עטינגערס השיבות אין ווארשע איז געוואקסן פון טאג צו טאג און מען האט אים געהאלטן פאר דעם אנגעזעענסטן מנהיג אין שטאט, אין יאר 1814, ווען עס האט געהאלטן נאענט צום ווינער קאנגרעס, וואס אויף אים האט געזאלט באשטימט ווערן דער גורל פון „ווארשעווער פירשטנטום“ — האָבן די ווארשעווער יידן אויסגענוצט דעם היסטארישן מאמענט, בכדי דורכצופירן א ברייטע אקציע פאר זייער גלייכבארעכטיקונג. ר' יחיאל-מיכל עטינגער האט דעמאלט ארויסגעוויזן א באזונדערס ברייטע געזעלשאפטלעכע אקטיוויטעט. ער געפינט א וועג צו דעם בא-רימטן סענאטאר נאָוואסילצעוו, וואס האט אין יענער צייט שוין געוועלטיקט אין ווארשע און פארשאפט זיך די פראטעקציע פון דעם דאזיקן הויפטמענטש, פארקלייבט ער זיך מיט זיינע צוויי נאענטע פריינד, דעם באנקיר וואָלא-מיכל קאן און דעם קהילה-סעקרעטאר ר' שכנא ניירינג, קיין פעטערבורג צום סאמע קייסער אלעקסאנדער 1. די דעלעגאציע האט דעם 28טן יולי 1814 דערלאנגט דעם קייסער און דעם שפעטער-דיקן קיניג פון „קיניגרייך פוילן“ אן אויספירלעכן מעמאריאל וועגן די בירגערלעכע באגרענעצונגען, וואס האָבן געדריקט דאס פוילישע יידנטום. די זעלבע דעלעגאציע, מיט יחיאל-מיכל עטינגערן בראש, האט אויך מיט איין יאר שפעטער אויפגעזוכט דעם רוסישן מאכטהאבער, בעת ער האט זיך (יולי-אויגוסט-סעפטעמבער 1815) אויפגע-האלטן אין פאריז, און זי האט אים אויף אן אוידיעניץ דערלאנגט א צווייטן מעמא-ריאל וועגן דעם זעלבן ענין.

לויט ר' שכנא ניירינגס א מיטטיילונג, זאל דער צאר דעמאלט האָבן געזאגט צו דער דעלעגאציע: „איך נעם אייך אונטער מיין פערזענלעכער פראטעקציע און וועל זען צו פארבעסערן אייער לאגע.“ נישט געקוקט אויף דעם דאזיקן צוזאג, האט די דעלעגאציע ווייטער געפירט איר שתדלנות: זי האט זיך נאך דער אוידיעניץ ביים קייסער געמאלדן ביים גרויספירשט קאנסטאנטין, וואס האט דעמאלט געוויילט אין פאריז, און באקומען פון אים רעקאמענדאציעס, אז זי מעג אויך ווייטער אינטערווע-נירן ביים סאמע קייסער, איז זי אוועקגעפארן קיין בערלין, כדי צוגרייטן דעם באדן, ווען אלעקסאנדער וועט אהין אנקומען. אין בערלין האָבן זיך ר' יחיאל-מיכל עטינגער און זיינע באגלייטער פארשטענדיקט מיט די פירנדיקע פערזענלעכקייטן פון דער דארטיקער קהילה און זיי האָבן זיך אויך צונויפגעטראפן מיט נאָוואסילצעוו, וואס איז אנגעקומען פון ווארשע, בכדי זיך צו באגעגענען מיטן קייסער. איבער-געבנדיק דעם סענאטאר א נייעם מעמאריאל וועגן דער יידן-פראגע, זיינען די דע-לעגאטן באלד דערנאך אוועק קיין ווארשע. זיי האָבן געוואלט, אז דער קייסער דארף פון בערלין אנקומען אין דער פוילישער רעזידענץ-שטאט, און זיי האָבן געלייגט הא-פענונגען אויף אן אוידיעניץ בעת דעם ווארשעווער אויפהאלט פון מאנאך. קיין אוי-דיעניץ האָבן זיי אבער נישט באקומען, און זיי האָבן זיך געמוזט באזונגענען מיט א נייער אינטערוועניץ ביים גרויספירשט קאנסטאנטין (3).

מען קען זיך לייכט אויסמאלן, ווי גרויס עס איז געווארן יחיאל-מיכל עטינגערס אויטאריטעט נאך אלע נסיעות זיינע און אוידיענצן אין פעטערבורג, פאריז און בער-לין. ער רוקט זיך ארויס אין סאמע פאדערגרונט פון ווארשעווער יידנטום און דער-גרייכט אין משך פון אייניקע יארן די העכסטע כיבודים, וואס א פוילישער ייד האט אין יענע צייטן געקאנט חלומען וועגן זיי. אין יאר 1817 נעמט ער איבער, צוזאמען מיט נאך אייניקע פריינט זיינע (ווי דער משכיל ר' איטשע ראזען און די מתנגדים שלמה-זלמן פאזנער, לוי שאולזאהן, שלמה אייגער און חיים דאווידזאהן) די ארענדע

פון דער קארעאבאקע און ער שפייזט מיט דער הכנסה די ליידיקע קהילה-קאסע. מיט איין יאר שפעטער ווערט ער אויסגעקליבן פאר א מיטגליד פון דער קהילה-פארוואל-טונג. ער לייגט אבער אנדער זיין מאנדאט און ער דערקלערט אין א מעמאריאל צו דער אויפזיכט-מאכט, אז ער וויל נישט זיצן צוזאמען מיט די „שמועווויטשעס" און זייערע אנהענגער, וואס פירן זיך ווי תקיפים און פארשווערן די רעארגאניזאציע פון דער קהילה.

אין יאר 1823 קלייבט מען אים אויס ווי איינעם פון די קאנדידאטן, וואס פון זיי האט געוואלט צונויפגעשטעלט ווערן די פארוואלטונג פון יידישן שפיטאל אין ווארשע. 1825 ווערט ער דורך דער רעגירונג נאמינירט פאר א מיטגליד פון דער „בארעטי-קאמער" Izba Doradcza וואס איז געשאפן געווארן ביים „יידישן קא-מיטעט" Komitet Starozakonnych אויף אויסצוארבעטן פאר דער רעגירונג גע-זעץ-פראיעקטן מכות דער יידן-פראגע. צו אזא כבוד האבן דעמאלט זוכה געווען בלויז געציילטע יחידים פון פוילישן יידנטום. ווי א געוועזענער ארענדאטאר פון דער „קארעאבאקע" באשעפטיקט ער זיך אין דער „בארעטי-קאמער" מיט אויסארבעטן א פראיעקט וועגן אט דעם הארבן שטייער-ענין און ער זיצט אין א ספעציעלער טוב-קאמיסיע פאר „כשר-פלייש-פראגעס", וואס צו איר געהערן, חוץ אים, נאך אזעלכע ווארשעווער יידן. ווי דער דערפינדער און גרויסער מאטעמאטיקער ר' אברהם שטערן, דער פאבריקאנט און פארשפרייטער פון לאנדווירטשאפט צווישן יידן, ר' שלמה-זלמן פאזנער און דער הייסער משכיל, דוד-מאדאר טעפליץ.

זייער אינטערעסאנטע ידיעות וועגן יחאל-מיכל עמינגערן זיינען אונז דער-גאנגען פון דער צייט פון פוילישן „נאָוועמבער-אויפשטאנד" (1829-1831). ער האט זיך דעמאלט באטייליקט אין אלע וויכטיקע אקציעס פון דעם ווארשעווער „דאָזאר בוזשנימשי" (קהל) און ער איז אין די סאמע געפערלעכסטע מאמענטן געשטאנען אויף דער וואך פון יידישע אינטערעסן. אזוי אשטייגער הערן מיר וועגן אים, אז ער האט זיך אנטקעגנגעשטעלט די לאזונגען פון אייניקע משכילישע יונגעלייט (מיט דעם זון פון בארימטן בערעק יאסעלעוויטש בראש) צו שאפן א באזונדערן יידישן לעגיאן, מחמת דאס וואלט סאנקציאנירט דעם געמא-פרינציפ אויך אין דער ארמיי. אויך איז יחאל-מיכל עמינגער שארף ארויסגעטראטן קעגן דער רעוואלוציאנערע רעגירונג, ווען זי האט באשטימט, אז מען וועט אויפנעמען אין דער „נאציאנאלער גווארדיע" בלויז אזעלכע פרייוויליקע יידן, וואס וועלן זיך לאזן אראפנעמען בארד און פאות. ער האט דאס געמאן איבער פרינציפיעלע פאליטישע טעמים, ווארום אין תוך איז ער געווען פאר א רעפארמירטן לעבנס-שטייגער פון דער פאלקס-מאסע און ער פלעגט ביי אנדערע געלעגנהייטן נישט ווייניקער שארף ארויסטרעטן קעגן יידי-שע פאנאטיקער, ווען זיי האבן זיך דערלויבט צו פארשווערן דעם כבוד פון די משכילים.

וועגן איינעם אזא אינצידענט זיינען אונז געבליבן ידיעות פון יאר 1826, און עס איז דא כדאי דעם אינצידענט צו שילדערן, מחמת עס אנטפלעקט זיך דערביי יחאל-מיכל עמינגערס טאלערענטע איבערצייגונגען.

אין דאזיקן יאר האט א ווארשעווער משכיל, א געוויסן מארקאס פריי, געטראפן אן אומגליק, וואס די מאכטער זיינע איז געשמארבן. בעת דער קבורה איז געקומען צו ווילדע סצענעס. די קברנים האבן ניט געוואלט באגראבן דעם מת — די מאכטער פון „מריפניאק", א „דייטש" און די לייט פון דער חברה קדישא האבן זיי געגעבן גערעכט. דער „דייטש" איז געווען געבראכן ביז גאר. און פאסירט האט אים אזא ווילדקייט שוין דאס צווייטע מאל. מיט צוויי און א האלב יאר פריער האבן זיך אפ-געשפילט ענלעכע סצענעס בעת דער קבורה פון זיין פארשמארבענעם זון יוליוס. אין

שטאט איז געווארן א רעש, א געפילדער. איז דער ארעמער פאטער אוועק צו ר' יחיאל-מיכל עטינגער און צו די מיט אים באפריינדעטע משכילים יוזעף עפשטיין און ד"ר לעאפאלד לעא און ער האט זיך באקלאגט אויף דער חברה-קדישא. זיי האבן ווי מיטגלידער פון דער „באראט-קאמער" אפיציעל פארלאנגט פון קהל צו מאכן אן אויספארשונג און שטרענג באשטראפן די שולדיקע. און אזוי איז געשען (4).

יחיאל-מיכל עטינגער איז געשטארבן 16 טעג אין מכת 1836.

עס זיינען נאך אים געבליבן 4 זין: אהרן-ישראל, יצחק-אשר, מנחם-מענדל און יעקב-הלל. די דערציאונג, וועלכע זיי האבן באקומען אין הויז פון זייער פאטער, איז געווען אין גייסט פון אויפגעקלערטע מתנגדים, וואס פלעגן צונויפבינדן תורה מיט וועלטלעכער בילדונג. יצחק-אשר און יעקב-הלל האבן געהאט סמיכות אויף רבנות און יעקב-הלל איז אויך שפעטער געווארן רב אין מינסק. די דריי ברודער, וואס זיי-נען געבליבן אין ווארשע, האבן געטריי געשפונען די טראדיציע פון זייער פאטער און האבן געשפילט א וויכטיקע ראלע אין כלל-לעבן פון ווארשעווער יידנטום.

אהרן-ישראל עטינגער האט געפירט גרויסע געשעפטן מיט שניט-סחורה. ער האט זיך אויך א סך אפגעגעבן מיט כלל-זאכן. אין דעם הייסן רעוואלוציע-יאָר 1831 איז ער אויסגעקליבן געווארן ווי א מיטגליד פון קהילה-פארזאמלונג („דאָזאַר"). אין די יאָרן 1839-1841 איז ער מעטיק ווי א מיטגליד פון דער בודזשעט-קאמיסיע און ער טרעט ארויס קעגן סובסידירן די פון דער רעגירונג געגרינדעטע „עלעמענטאר-שולן פאר יידן", מהמת עם זיינען אין זיי אפגעשאפט געווארן די לימודי-קודש. ער איז געשטארבן אין יאָר 1850 (5).

יצחק-אשר, גערופן אויך איציק עטינגער, איז פון בארוף געווען אן אנטערנע-מער און פינאנץ-מענטש (ער ווערט אין די אקטן באצייכנט מיטן פוילישן וואָרט „Spekulant") וועגן זיין געזעלשאפטלעכער טעטיקייט זיינען אנדז באַזוכט ווי-מערדיקע פרטים: 1833 ווערט ער אויסגעקליבן פאר א „דאָזאַר", ער זאָגט זיך אָבער אָפּ פון מאַנדאַט; 1839 איז ער מעטיק ווי א מיטגליד פון דער קהלשער ביודזשעט-קאמיסיע; 1850 באַגעגענען מיר אים ווי א גבאי פון דער חברה-קדישא; צווישן 1850 און 1853 ווירקט ער צוזאמען מיט ר' חיים דאָוידזאָהן און אלכסנדר ראָזען ווי א קאנטראָלירער פון די געלטער וואָס ווערן צונויפגעקליבן אין פוילן פארן ישוב ארץ-ישראל; אין דער זעלבער ראל באַגעגענען מיר אים אויך אין יאָר 1860. ער האט חתונה געהאט מיט א געוויסער בלומע, וואָס האט געשמאמט פון דער משפחה „קלאַטשקא" אָדער „קלאַטשקא" און ער האט מיט איר געהאט א זון (מענדל) און פיר טעכטער (רעגיןאַ, ראָזאַליאַ, ליבע און רעבעקאַ). נאָכן טויט פון דער פרוי האט ער א צווייטן מאל חתונה געהאט. זיין צווייטע פרוי (יעטע) איז געווען די טאכטער פון א באַקאַנטן וואַרשעווער גביר (זימל עפשטיין). ער האט מיט איר געהאט פינף קינדער: דעם זון מיכל און 4 טעכטער (טויבע, אסתר, חיה, פריידקע). עס ווערט נאך גערמאַנט איינער א זון זיינער, וואל, וואָס איז יונגער-הייט געשטארבן אין יאָר 1847. אין יאָר 1864 האט ער זיך געפילט אזוי שוואַך, אז ער האט געמאַכט א צוואה. מיר דערוויסן זיך פון איר, אז זיין פארמעגן האט דעמאלט באַטראַפן 175.500 רובל, אריינגערעכנט שוין די 30 טויזנט רובל, וועלכע זיין צווייטע ווייב האט באקומען בירושה נאך איר פאטער. פון זיין פארמעגן האט ער אין זיין צוואה באשטימט 13 טויזנט רובל פאר פארשידענע צדקה-צוועקן און פאר אַרעמעלייט אין ארץ-ישראל.

ער האט דערגרייכט א הויכן עלטער און איז געשטארבן אין יאָר 1878. די אויפ-שריפט אויף זיין מצבה איז פול מיט שבחים וועגן זיין בקיאות אין תורה, — א שמריך וואָס ווערט אגב באַשמעטיקט דורך א פאקט פון 1849; אין דאָזיקן יאָר איז ער

זעמלעך מיט נאך אייניגע וויללערנער פארבעטן געווארן דורך קהל אויסצוארבעטן
אן ענטפער אויף א דייטשישן פאמפלעט וועגן תלמוד "Der Talmud in seiner
Nichtigkeit" וואס עס האט דעמאלט ארויסגעגעבן דער באווסטער ווארשעווער
משכיל אברהמעלע בוכנער (6).

אן אנגעזעענער ווארשעווער איז אויך געווען מנחם-מענדל עטינגער. די ערשטע
ידיעה וועגן זיין געזעלשאפטלעכער טעטיקייט שטאמט פון 1846: ער טרעט דעמאלט
ארויס ווי א קהלשער דעלעגאט און באטייליקט זיך אין דער מיליטערישער קאמי-
סיע פון 3טן צערקל, וואס האט געדארפט צונויפשטעלן א רשימה פון מיליטער-
פליכטיקע יידן. אין די יארן 1854-1856 ווירקט ער ווי א ווארשעווער „דאזאר" און
ער פירט דורך ביים סוף פון זיין קאדענץ דעם באשלוס פון קהל צו פארבעטן פארן
ווארשעווער רב דעם בארימטן ר' בעריש מייזלש. ער באטייליקט זיך אין קהלשע
ארבעטן אויך אין די שפעטערע יארן. ער ארבעט אויך אין פארשידענע הילפס-קא-
מיטעטן, ווי אשטייגער אין יאר 1852 אין דעם „יקרות-קאמיטעט", וואס איז געשאפן
געווארן צו געבן שטיצע פאר ארעמע יידן.

מנחם-מענדל עטינגער איז געשטארבן אין זעלבן יאר 1878, וואס זיין ברודער
יצחק-אשר (7). עס איז נאך אים פארבליבן א זון, וואס האט נאכן זיידן געהייסן
מיכל (געשטארבן אין יאר 1905).

— 2 —

יוסף-יאסקע עטינגער און זיינע אפשפראצער

אחוץ דעם אונדז שוין באווסטן פעטער פון ד"ר שלמה עטינגער רב יחיאל-מיכל
דאווער-עטינגער און זיינע קינדער, האבן נאך געלעבט אין ווארשע א ברודער און א
שוועסטער פון דעם מחבר פון „סערקעלע". זייער לעבנסוועג אנטפלעקט אונדז א
טראגעדיע, וואס האט זיך אפגעשפילט אין ד"ר שלמה עטינגערס נאענטסטער
משפחה.

ד"ר שלמה עטינגערס פאטער, יוסף — יאסקע, איז געווען, ווי שוין פריער דער-
מאנט, א לייבלעכער ברודער פון דעם ווארשעווער גביר און גרויסן שתדלן רב יחיאל-
מיכל ראווער-עטינגער (וואס פלעגט זיך אגב חתמענען „אייטינגער"). יוסף-יאסקע
האט חתונה געהאט מיט א געוויסער יעטע און ער האט זיך ארום דעם סוף פון 18טן
יאהרונדערט צוזאמען מיט זיין ברודער יחיאל-מיכל באזעצט אין ווארשע. אין וואר-
שע זיינען אים געבוירן געווארן 3 קינדער: דער זון שלמה (געבוירן אין יאר 1800,
אדער 1803), א טאכטער הינדע (געבוירן 1802) און א זון מרדכי-מאָרקום (געבוירן
אין יאר 1810). יוסף-יאסקע איז געשטארבן לערך אין יאר 1810 אדער 1811. איבער-
געלאזן יונגע אומפארזארגטע יתומים. ווי באווסט פון די עטינגער-ביאגראפיעס פון
ד"ר קאפל און ד"ר וויינרייך איז שלמה נאכן פאטערס טויט אריבער צו זיין פעטער
ר' מענדל, וואס איז דעמאלט געווען רב אין לענמשנע (ניט ווייט פון לובלין). ער איז
דעמאלט געווען א יינגל פון א יאר 8—11. זיין 8—9 יאריקע שוועסטער הינדע און
דאס ברודערל מרדכי-מאָרקום זיינען געבליבן ביי דער מאמען אין ווארשע. ווייזט
אויס, אז צווישן יעטען און דעם שוואַגער אירן, דעם רייכן ר' יחיאל-מיכל, האבן
געהערשט אנגעצויגענע באציאונגען. זי האט זיך געמוטשעט מיטן יונגווארג און ווען
זי איז אין א קורצער צייט נאך איר מאנס טויט געשטארבן, זיינען די קינדער גע-
בליבן אויף גאטס באַראַט... דערווייטערט — מחמת גענויער ניט באווסטע סיבות
— פון זייער רייכן ווארשעווער פעטערס הויז זיינען זיי אוועק פון יידנטום. הינדע

האט זיך אין יאר 1824 אפגעשמוט, דעמאלט א כלה-מידל פון 22 יאר. און מיט 6 יאר שפעטער האט זיך אויך אפגעשמוט דער ברודער אירער מרדכי-מארקוס, וואס האט דעמאלט געציילט 20 יאר און איז געווען באשעפטיקט ווי א דרוקער-געזעל אין א משמעות קריסטלעכער דרוקעריי. הינדע האט ביים שמד געענדערט איר נאמען אויף „קאנסטאנציע“, מרדכי האט אנגענומען דעם טויפנאמען „מארקוס“. ביידע זיינען זיי אריבער צום קאלווינישן גלויבן, וואס איז דעמאלט געווען שטארק אנגענומען ביי משומדים (8). דער דאזיקער „פלעק אין דער משפחה“ האט זיכער גורם געווען דערצו, אז ד"ר שלמה עטינגער זאל זיך אין משך פון זיין גאנץ לעבן האלטן ווייט פון ווארשע, הגם ער האט דא געהאט רייכע און אנגעזעענע קרובים.

אנדערש איז געווען מיט די קינדער פון ד"ר שלמה עטינגער. זיי האט יא גע-צויגן אין דער רעזידענץ-שטאט און מיר באגעגען אין דער צווייטער העלפט פון 19טן יארהונדערט אייניקע פון זיי, וואס האבן געלעבט און געוויקט אין ווארשע. פון די קינדער, וואס זיינען געבליבן נאך ד"ר שלמה עטינגער, ווערן אין דער אויספירלעכער עטינגער-ביאגראפיע פון ד"ר וויינרייך דערמאנט ווייטערדיקע פינף: די זין **יצחק-איגנאצ, יעקב, מיכל-מיכאל** און די טעכטער **מאריא** (נאכן מאן גאלד-מאן) און **דישע** (נאכן מאן שפירא) (9). ווייסן מיר אבער פון ד"ר עטינגער אליין, אז ער האט געהאט 7 קינדער. אין דעם בריוו נומער 9, וואס איז אפגעדרוקט אין ד"ר וויינרייכס עטינגער-אויסגאבע (אויף זייט 573), שרייבט ער וועגן זיך אין יאר 1847, אז ער איז „אן אומגליקלעכער פאטער פון זיבן ארעמע קינדער“. די צוויי קינדער, וואס ווערן נישט דערמאנט ביי זיינע ביאגראפן, זיינען געווען: **יוסף** און **דוד**. מיר האבן אפגעזוכט אויפן ווארשעווער בית-עולם די מצבה פון יוספס קבר און א צווייטע מצבה, וואס געהערט צו ד"ר עטינגערס אן אייניקל העלענע, וואס איז גע-ווען א טאכטער פון דוד עטינגער.

דא ווייטער ברענגען מיר א בינמל פרטים וועגן ד"ר עטינגערס קינדער, וואס האבן געלעבט אין ווארשע:

ד"ר עטינגערס צווייטער זון — **יוסף-יוזעף** איז געבוירן געווארן אין יאר 1840 און איז געשטארבן דעם 28טן יוני 1909 (10). ער האט יונגער-הייט שטודירט אין ווארשע אין דער ראבינער-שול. דארט האט ער זיך אנגעשטעקט מיטן גייסט פון השכלה (11). נישט געקוקט דערויף, איז ער געווארן אן איידעם פון א באקאנטן וואר-שעווער מתנגד ר' מרדכי ווילנער, וואס איז געווען א גרויסער אנהענגער פון וויל-נער גאון. יוספס פרוי האט געהייסן ראזאליא (געבוירן אין יאר 1853, געשטארבן אין יאר 1912) (12).

אין דער ווארשעווער ראבינער-שול האבן שטודירט נאך צוויי זין פון ד"ר שלמה עטינגער: **יעקב** און **מיכל**. אין ד"ר וויינרייכס עטינגער-אויסגאבע ווערט וועגן זיי געבראכט א דאקומענט פון יאר 1862, וואס זאגט עדות, אז זיי זיינען דעמאלט גע-ווען אין דער ראבינער-שול און אז זיי האבן זיך שטארק אינטערעסירט מיט זייער פאטערס שאפונגען. זיי ווערן אויך דערמאנט אין א רשימה פון תלמידים אין דער ראבינער-שול, וואס איז צונויפגעשטעלט געווארן אויפן סמך פון ארכיוואקטן דורך דעם ווארשעווער פארשער אדאלף-יעקב קאהן (13). זייערע שפעטערדיקע לעבנס-וועגן זיינען אונדז נישט באוואוסט, אויפן ווארשעווער בית-עולם האבן מיר זייערע קברים נישט געפונען.

אין ווארשע האט פארבראכט די לעצטע יארן פון זיין לעבן אויך דער פינפטער זון פון ד"ר עטינגער, דער פון אים הייס-געליבטער **יצחק-איגנאצ**. ער האט אין יאר 1856 נאך ביים לעבן פון זיין פאטער חתונה געהאט מיט דער „אויסערסט גוטער און קלוגער“ — ווי עס כאראקטעריזירט זי אין א בריוו דער שווער אירער, ד"ר שלמה

עטינגער, — טאכטער פון לובלינער ראש-הקהל, ר' שמחה ערליך. יצחק האט גע-
לעבט אין לובלין ביז דעם יאר 1863. בעת דעם איפשטאנד אין דעם יאר האט ער
זיך באטייליקט אין א פאטריאטישער מאניפעסטאציע פון פאליאקאן און ער איז דער-
פאר פארשיקט געווארן קיין סיביר. ווען ער האט זיך נאך 11 יאר אומגעקערט קיין
פוילן, האט ער זיך באזעצט אין ווארשע און איז דארט געשטארבן דעם 14טן סעפ-
טעמבער 1887. זיין קבר געפינט זיך אויפן ווארשעווער בית-עולם, און די מצבה
האט א פוילישע (14) אויפשהיפט, ווו עס ווערט בפירוש דערמאנט, אז ער איז גע-
ווען דער זון פון „ד"ר עטינגער פון זאמאשטש“.

צו די פרטים, וואס ד"ר וויינרייך גיט איבער וועגן ביידע טעכטער פון ד"ר
שלמה עטינגער, האבן מיר ניט צוצוגעבן קיין ניס. צוליב א בעסערן איבערבליק
פון אונזערע ביזאחעריקע אויספירן ברענגען מיר ד"ר עטינגערס שטאמבוים:

יצחק

זאל זיין געווען רב אין כעלעם

(1) יחיאל מיכל ראזנער-עטינגער		(2) יוסף-יאסקע		(3) מענדל	
געשטארבן 1836		זיין חתם: יעטע		רב אין לענטשע	
(1) אהרן	(2) יצחק אָשך	(3) מנחם	(4) יעקב	(1) ד"ר שלמה (2) הינדע — (3) מרדכי- (1800/3-1856) קאנסטאנץ- מארקוס	
געשט' 1850	1טע פרוי:	געשט' 1878	געלעבט	צ"א געב' 1810	
בלומע געבוירענע		מיכל		זיין פרוי:	
קלאטשקא		געשט' 1905		געב' 1802 געשט' 1830	
2טע פרוי:		יעטע, די טאכ- טער פון זימל עפסטין		געב' 1840 געשט' 1909	
(1) יואל (2) מענדל (3) מיכל (4) רעגינע (5) רויזע		(1) דוד (2) יוסף (3) יעקב (4) מיכל		(5) יצחק — (6) מאריא (7) דיטשע אינגאצי	
געשט' 1825 — 1847		געשט' 1840		געשט' 1887	
(6) ליבא (7) רבקה (8) טויבע (9) אסתר (10) היה		(11) פריידע		געשט' אין יאר גאלדמאן שפירא	

— 3 —

ד"ר שלמה עטינגערס ווארשעווער פריינד י. קארנגאלד

ווי אויבן דערמאנט, געפינט זיך אין דער זאמלונג בריוו פון ד"ר שלמה עטינ-
איז אויסדריקלעך אדרעסירט קיין ווארשע צו עטינגערס „ווערט-געשעצטן פריינד“
גער, וואס ד"ר וויינרייך האט פארעפנטלעכט אין זיין עטינגער-אויסגאבע, איינער
א דייטשער בריוו פון 25טן אקטאבער 1954, וואס איז געשריבן פון ד"ר עטינגער צו
זיינעם א ווארשעווער פריינד, א געוויסן י. קארנגאלד (בריוו נומער 14 פון דער
זאמלונג). צו דעם זעלבן פריינד איז — ווייזט אויס — אויך געשריבן דער בריוו
נומער 12, וואס שטאמט לויט ד"ר וויינרייכס השערה פון לערך די יארן 1850-1848.
מען קען דאס ארויסדרינגען פון די ווייטערדיקע 3 מאמענטן:

(1) לויט ווי מיר זעען פון בריוו נומער 14, האט עטינגער קארעספאנדירט מיט
קארנגאלדן אויף דייטש, באנוצנדיק דערביי ניט — ווי געוויינטלעך — דעם העב-

רעאישן, נאָר דווקא דעם לאַטיינישן אָדער גאָטישן אלף-בית. פונקט אזוי איז אויך געשריבן דער בריוו נומער 12.

(2) אין ביידע בריוו, סיי אין נומער 14, סיי אין נומער 12 דערמאנט ד"ר עטינ-גער באלד ביים אנהייב וועגן דעם, אז ער האָט זיך מיט זיין פריינד געמוזט צעשיידן, קוים ווי זיי האָבן זיך פערזעגלעך באקענט. אַ ראיה, אז מיר האָבן דאָ צו מאַן מיטג-זעלבן אַדרעסאַט.

(3) אין בריוו נומער 12, וואָס זיין אַדרעסאַט איז ניט אָנגעגעבן, געפינען מיר אזא זאַץ: "Es ferut mich ungemain zu haben, dass sie mit H. Tugendhold in guter Freundschaft leben."

היות ה' טוגענדהאלד — דער באַווסטער משכילישער שרייבער און דירעקטאָר פון דער וואַרשעווער ראַבינער-שול — האָט געלעבט אין וואַרשע, לאַזט זיך אויך משער זיין, אז דער „אומבאַקאַנטער אַדרעסאַט" פון ד"ר עטינגערס בריוו נומער 12, וועל-כער האָט געלעבט מיט טוגענדהאלד אין „גוט-פריינטשאַפּט", איז געווען אַ וואַר-שעווער.

נאָר אַפילו אויב מיר זאָלן זיך אַפּשטעלן בלויז ביי דעם בריוו נומער 14, וואָס איז אויסדריקלעך אַדרעסירט קיין וואַרשע צו עטינגערס „ווערט-געשעצטן פריינד" י. קאַרנגאַלד, איז שוין כדאי געווייר צו ווערן אַ ביסל פּרטים וועגן דעם דאָזיקן מענטשן און ממלא צו זיין דעם ניט-איבעריקן גרויסן מאַטעריאַל מכוה ד"ר שלמה עטינגערס נאָענטע פריינט.

אויפן סמך פון וואַרשעווער מקורים זיינען מיר דערגאַנגען ווייטערדיקע ידיעות וועגן י. קאַרנגאַלד:

קודם-כל דער נאָמען זיינער, — ווי האָט ער זיך גערופן מיטן נאָמען? אין דעם אַדרעס פון אויבן-דערמאָנטן בריוו נומער 14 ווערט בלויז געבראַכט דאָס ערשטע אות פון זיין נאָמען מיר זיינען דערגאַנגען, אז ער איז אידענטיש מיט יהושע-יחזקאל קאַרנגאַלד בן שבת. און אַט איז דער יחוס-בריוו זיינער:

אין דער ערשטער העלפּט פון ניינצנטן יאָרהונדערט באַגעגענען מיר אין וואַר-שע צוויי אָנגעזעענע משפּחות קאַרנגאַלד. ביידע שטאַמען זיי פון קראַקע, וווּ עס האָט ביים סוף פון 18טן יאָרהונדערט געלעבט זייער שטאַם-פאָטער ר' ליכר. וועגן ר' ליכר איז באַווסט, אז ער האָט געשטמט ווי אַ גאון און די קינדער און אייניקלעך זיינע פלעגן זיך רימען מיטן דאָזיקן יחוס. ליכרס צוויי זין משה קאַרנגאַלד און יהושע-יחזקאל קאַרנגאַלד האָבן זיך ביים אָנהייב 19טן יאָרהונדערט באַזעצט אין וואַרשע און זיי האָבן דאָ געלעבט אַ שטיל, אומבאַמערקט לעבן. ערשט די זין זייערע און ר' ליכרס אייניקלעך האָבן אָנגעהויבן צו שפּילן אַ ראָלע אין געזעלשאַפּטלעכן לעבן פון וואַרשעווער יידנטום. באַזונדערס זיך אויסגעצייכנט: ר' נחום קאַרנגאַלד, דער זון פון משה קאַרנגאַלד און ר' שבת-יהודא-לייב קאַרנגאַלד, דער זון פון יהושע-יחזקאל קאַרנגאַלד.

ר' נחום קאַרנגאַלד האָט געהערט צום מתנגדישן לאַגער און איז געווען זייער נאָענט צו די משכילים. ער רוקט זיך אַרויס אויף דער אַרענע פון עפנטלעכן לעבן אין דעם רעוואָלוציע-יאָר 1831. ווען קהל רופט דעמאָלט די „חשובע פאָמיליע-פאָר-שטייער" אויף אַסיפות, כדי צו באַראַטן זיך וועגן וויכטיקע פאָליטישע פראַגעס, ווערט ר' נחום קאַרנגאַלד תמיד פאַרבעטן. ווען עס איז אין דאָזיקן יאָר אַרגאַניזירט געוואָרן אין וואַרשע אַ „יידישע נאַציאָנאַלע גוואַרדיע", ווערט נחום אַ גוואַרדיסט. אַ ראיה, אז ער האָט זיך געפירט לויטן „בערלינער" שטייגער, וואָרום אין דער נאָ-

ציאנאלער גווארדיע האבן געמעגט דינען בלויז אזעלכע יידן וואס האבן געהערט צו דער דיפלאמירטער אינטעליגענץ אדער צום רייכן באנקירן און סוהריס-קלאס, און וואס האבן נישט געטראגן קיין בערד און נישט קיין פאות. ר' נחום איז געשטארבן אין יאר 1848. די אויפשריפט אויף זיין מצבה זאגט וועגן אים א שבת: „הרב המופלג, הגביר, הנדיב איש יר"א חסד מגזע היוחסין מוה"ר נחום..." איינע פון זיינע מעכ-טער האט חתונה געהאט מיט ר' דוד-מנחם בן צבי סאלאווייטשיק פון קאברין (15). נאך חשובער איז געווען ר' שבת-יהודה-לייב קארנגאלד. גערופן אין די אקטן געוויינטלעך מיטן ערשטן נאמען ר' שבת. אויך זיין געזעלשאפטלעכע קאריערע הייבט זיך אן אין רעוואלוציע-יאר 1831. מיר באגעגענען אים דעמאלט אויפן אחר-רותדיקן און אין יענער הייסער צייט באזונדערס שווערן פאסטן פון א ווארשעווער „דאזאר". נאך דער מפלה פון אויפשטאנד איז ער דורך די רוסן אראפגעזעצט געווארן פון דער „דאזאר"-שטעלע און עס זיינען אריבער 17 יאר, ביז ער איז ווידער חשוב געווארן ביי דער אויפויכט-מאכט. אין דעם עפומעדיע-יאר 1887 האט ער זיך אויס-געצייכנט מיט זיין הילפס-אקציע פאר געליטענע יידן. איין יאר שפעטער ווערט ער א „דאזאר"-קאנדידאט מיט די רעכט פון א פולבארעכטיקן „דאזאר". ער באטייליקט זיך אין די ויצונגען פון דער קהילה-פארוואלטונג און פארנעמט זיך באזונדערס מיט לויפנדיקע ענינים פון דער צדקה-סעקציע און דער בית-עולם-אפטיילונג. זינט 1848 איז ער פארזיצער פון דער צדקה-סעקציע. ער איז געשטארבן אין יאר 1853. לויט ווי עס ווערט פארצייכנט אין דער אויפשריפט אויף זיין מצבה, האט ער געהאט סמיכות אויף רבנות און איז געווען א גרויסער תורה-קענער.

מיט לערנען תורה האבן זיך אויך א סך אפגעגעבן זיינע צוויי זין: איינער מיטן נאמען בנימין, וואס איז שפעטער געווארן רב אין גראדע, און דער צווייטער, גערופן נאכן זיידן יהושע-יחזקאל, וואס איז אידענטיש מיט ד"ר שלמה עמינגערס „ווערט-געשעצטן פריינד" י. קארנגאלד (16). בנימין איז געווען, ווי דער פאטער זיינער, א מתנגד, דאקעגן יהושע-יחזקאל האט זיך א רוק-געטאן מער אויף לינקס, נענטער צו די משכילים. א ראיה, אז ער האט מיט עמינגערן קארעספאנדירט וועגן ענינים, וואס האבן א גרויסע שייכות צו... ביבל-קריטיק. די מצבה פון ד"ר עמינגערס פריינט האט זיך אנדזי נישט איינגעגעבן צו געפינען.

(1) אויף דער מצבה זיינער, וואס געפינט זיך אויף „גענשער" בית-עולם אין ווארשע (רא, ווי ווייטער מיינט עס, אז זי האט זיך געפרעגן בעת די ארבעט איז גע-שריבן געווארן, צי איז נאך די מצבה פאראן היינט, נאך דעם נאצי-הורבן, איז נישט בא-ווסט. — רעדאקציע), ווערט אויסדריקלעך דערמאנט דער נאמען פון זיין פאטער יצחק (המפורסם מו"ה מיכל ראזער בהרב מוה"ר יצחק זצ"ל... מו"ה יחיאל מיכל עטינגער) און דערמיט לאזט זיך אויך פעסטשטעלן, אז ער איז געווען א ברודער פון יאסקען און א פעטער פון ד"ר שלמה עטינגער.

(2) וועגן יחיאל-מיכל עטינגערס באציאונגען מיט דער לאדזשער טעקסטיל-אינדוסט-ריע איז מיר באוואוסט פון א מאנאגראפיע פון א. אלפערין וועגן דעם אנהייב פון דער לאד-זשער קהילה, וואס איז מיר צוגעשיקט געווארן פון דעם מחבר, וועגן עטינגערס סאלאנגען. זיינע קאנקורענצ-קאמפן מיט די ווארשעווער „שמועוויטשעס" און זיינע באציאונגען מיט די ווארשעווער משכילים פון יונגן דור פארגלייך די פערטיליאזשירפט:

„Kwartalnik poświęcony badaniu przeszłości żydów w Polsce"

ווארשע, העפט I, זייטן 72, 108-190, 137.

ספר

גורן אטד

מסד גדול מחד על מה שארי הרב הגדול המושג כלל המדע יסד על החור
והעבודה, חרש חכמה והוש' מנטע קדש מחנכו הגביר המפורסם
מיה' יחיאל מיכל אימינגר ולה' נהני המעט
המפורסם מה' יצחק ולה' הנקרא נמי
כל ר' מיכלי ראזער
נכבד לעדתו במקדלות עדת ישורון קק ווארשוא

חלח

שאירו, איש מבית הלוי, הצומר למשמרת בית ישראל, פ'ק קעמפא והליל, ועירא
מחבריא, שמואל הק' יוסף הלוי לנדא בהנאון מהר"י ולה' בעה"מ ס' מע"ה.

הלילו בני ישראל יושבי ארץ מדינת פולין, כי נלקח תפארתכם, מנחם
ראשיכם, עליו אשא נהי ובכי תמחרים.

ברשין ווארשא הצענוד

בדפוס של המחוקק הרבני מוה' אביגדור בהרבני המנוח מוה' יחאל ז"ל

שנת תקצ"ז לפ"ק

GOREN UTOD W WARSZAWIE 1837.

w drukarni. W. J. Lebenssohna.

אין באמערקונג ג. 1 שרייבט ד"ר שיפער וועגן דער מצבה ווי עס איז „אויסדריקלעך דערמאנט ווער זאגן
פון זיין (יחיאל-מיכל) פאטער יצחק ק". אויף אינגזער רעפראדוקציע פון דעם „גורן אטד" ווערט קלאר גע-
בראכט ר' מיכלי ראזער און זיין פאטער יצחק.

(3) פארגלייך די אפהאנדלונג פון פראפעסאר שמעון אשכנזי:

„Ze spraw zydowskich w dobie Kongresowej”, Kwartalnik, III.

וועגן דעם פארלויף פון דער פאריזער אוידיענץ געפינט זיך א ידיעה אין די אקטן פון וואר-
שעווער גמינע-ארכיוו (זע ניידינס רעדע נאך אלכסנדרס טויט, וואלומען „Uroczystosci”
צום יאָר 1826).

- (4) לויט ארכיוואקטן פון דער ווארשעווער גמינע (פארגלייך ווייטערדיקע פאסציקלען: „Organizacja Gminy” צום יאָר 1818 און 1819; „Budzety” צום יאָר 1826; „„szkoła” צום יאָר 1817 און 1827—1829); זע אויך Kwartalnik העפט וו זייט 87 און די מאָנאָ-גראַפֿיע פון ערנעסט לוינסקי: Berek Joselewicz i jego syn זייטן 91 און 131.
- (5) אַרכיוו פון דער וואַרשעווער גמינע (פאסציקלען: „Budzety” צו די יאָרן 1839—1845 און „Organizacja Gminy” צום יאָר 1831); פארגלייך אויך „נחלת עולמים” זייט 17.
- (6) אַרכיוו פון דער וואַרשעווער גמינע „Organizacja Gminy” צום יאָר 1833 „Budzety” צום יאָר 1839 און 1845 „Protokoly posiedzen” צום יאָר 1850 „Skladka” „Palestynska” צום יאָר 1853 און 1860 „Sprawy religijne” 1839 און 1849 „Różne ofiary” צום יאָר 1852 און „Legat po Izaku E.” 1864). ווי אויך „נחלת עולמים” ז' 66 און יואלס דייטשע מצבה אויפן וואַרשעווער בית-עולם.
- (7) אַרכיוו פון דער וואַרשעווער גמינע „Organizacja” צום יאָר 1846—1856 „Protokoly posiedzen” צום יאָר 1846 און 1855/6 „Bóznice” צום יאָר 1852; „Protokoly posiedzen Komitetu wsparcia ubogych” צום יאָר 1855 „Duchowni” צום יאָר 1856) און „נחלת עולמים” זייט 69.
- (8) פארגלייך די משומדים-רשימה ביי:
Teodor Jeske-Choinski: Neofici Polscy (1905) p. 238.
- (9) פארגלייך ד"ר וויינרייכס עטינגער-אויסגאבע, זייטן:
XLII, XLV, XLVI, 373, 578, 586, 590.
- (10) אזוי אויף דער מצבה, וואָס געפינט זיך אויפן וואַרשעווער בית-עולם.
- (11) פארגלייך די רשימה פון די תלמידים פון דער ראַבינער-שול אין דעם זאַמלונגס-קאָלעקציע:
„Z dziejów Gminy Starozakonných w Warszawie”: Warszawa 1907, N. 217.
- (12) זע איר מצבה אויפן וואַרשעווער בית-עולם.
- (13) פארגלייך ד"ר וויינרייכס עטינגער-אויסגאבע זייטן XLII און 590, ווי אויך:
„Z dziejów Gminy Starozakonných w Warszawie”, 125, 222, 223.
- (14) פארגלייך ד"ר וויינרייכס עטינגער-אויסגאבע זייטן XLII, 578 און 590, ווי אויך B. Marwin „Zydzi w powstaniu 1863 roku” און ד"ר י. מ. געלבער: „Die Juden in polnischen Aufstand 1863” זייט 221.
- זע אויך די אויפשריפט אויף יצחקס מצבה אויפן וואַרשעווער בית-עולם. די מיטטיילונג פון פרוי מאַריאַ גאַלדמאַן, וואָס ווערט געבראַכט אין ד"ר וויינרייכס עטינגער-אויסגאבע (זייט XLIII) אַז יצחק איז געשטאַרבן אין יאָר 1896 איז אַ פאַלשע, אין טעקסט האָבן מיר לויט דער שריפט אויף זיין מצבה געבראַכט די ריכטיקע דאַטע 1887.
- (15) אַרכיוו פון דער וואַרשעווער גמינע „Organizacja Gminy” צום יאָר 1831 „Zydzi Królestwa Polskiego w dobie powstania Listopadowego”. אָנעקס נומער 1; „נחלת עולמים” זייטן 24 און 29.
- (16) אַרכיוו פון דער וואַרשעווער גמינע: „Organizacja Gminy” צום יאָר 1831 „Protokoly posiedzen” צו די יאָרן 1848—1850 „Epidemie” צום יאָר 1847—1848; „נחלת עולמים”, זייט 29.

ד"ר שלמה עטינגער ביבליאגראפיע

- אויסלענדער, נ. די עלטערע יידישע דראמע און איר קינסטלערישע אויסשטאטונג. טעאטער-בוך. קיעוו, 1927. ז"ל 46-54.
- אויסלענדער, נ. עטאפן פון דער ליטעראטור-אנטוויקלונג אין אנהייב 19טן יארהונדערט. יידישע ליטעראטור. — כרעסטאמאטיע פאר ליטעראטור און קריטיק. קיעוו, 1928. ז"ל 30-33, 35.
- אויסלענדער, נ. צוגאבן און אַנמערקונגען. באַשטאַנד פון שפראַך-פאָלקלאָר אין עטינגערס „סערקעלע“. שריפטן, ערשטער באַנד, קיעוו, 1928. ז"ל 104-120.
- אויסלענדער, נ. פאָלקס-אידיאמען און רעזשיאָנאַלע דיאַלעקטן אין דער ליטעראטור-שפראַך. שריפטן, 1טער באַנד, קיעוו, 1928. ז"ל 120-126.
- אויבאַן, ש. ז"ל א. מוקדוני. דער אַמעריקאַנער, נ. יוני 22, 1956. קענעדער אַדלער, מאָנט-רעאַל, יולי 4, 1956. נייע יידישע צייטונג, מינכען, יולי 22, 1956.
- אימבער, ש. י. גאַליציען — לעגענדע און ווירקלעכקייט. היינט, וואַרשע, יוני 2, 1933.
- א[ינהאַרן], א. טעאטראַלע נאַטיצן. נייער היינט, וואַרשע, סעפט. 28, 1923.
- אשכנזי, ש. עטינגער-אַנעקדאטן. ליטעראַרישע בלעטער, וואַרשע. אָקט. 10, 1924. ז"ל 5.
- באַטשאַנסקי, יעקב מאַמע יידיש. בוענאַס איירעס, 1949. ז"ל 84, 90-93, 108, 109, 145.
- באַסין, מ. שלמה עטינגער. אַנטאָלאָגיע 500 יאָר יידישע פּאָעזיע, באַנד 1, 1917. ז"ל 128-138.
- בוכוואלד, נ. טעאטער. פאַרלאַג קאַמיטעט טעאטער. נ. י. 1934. ז"ל 454.
- ביאַלאַסטאַצקי, ב. י. אברהם ליעסין. חלום און וואַר. עסייען, נ. י. 1956. ז"ל 225.
- ביאַלאַסטאַצקי, ב. י. שמעון פרוג. חלום און וואַר. עסייען, נ. י. 1956. ז"ל 477.
- ביק, אברהם א קריטיש-ביבליאגראפישע באַמערקונג. אין באַגניען, נ. י. 1952. ז"ל 6.
- בלאַק, דר. יהושע העברעאישער שיר פון דר. שלמה עטינגער. יידישע קולטור, נ. י. אויגוסט-סעפט. 1951. ז"ל 51.
- בעזנאַסיק, ק.; עריק, ה.; רובין, י. קלייקוידעש, גאַטס סטראַפּטשעס. זייער ראַלע און מייסיס. אַנטירעליגיעזער ליטעראַרישער לייענבוך. צענטראַלער פעל-קער-פאַרלאַג פון פ.ס.ס.ר. מאַסקווע-כאַר-קאָוומינסק, 1930. ז"ל 189-190, 192-196, 214-219.
- בראַנשטיין, יחזקאל אין שאַטן פון אונדזער ליטעראַרישן עבר. אונדזער וועג, שיקאַגאָ. [דאַטום אומ-באַקאַנט].

- בלין, צאלעל
א גרויסע ליטערארישע פיגור: דר. שלוי-
מע עטינגער. היינט, בוענאס איירעס,
אקט. 8, 1950.
- בעל מחשבות
ווי אלט איז די זשארגאן-ליטעראטור?
בעל מחשבות שריפטן, באנד 1, ווילנע-
ווארשע, 1929, ז" 23.
- בעל מחשבות
צוויי שפראכן — איין איינציקע ליטע-
ראטור. בעל מחשבות שריפטן, באנד 2,
ווארשע, 1929, ז" 64.
- בעל מחשבות
דאס דרום-רוסישע יידנטום און די יידי-
שע ליטעראטור אין 19טן יארהונדערט.
געקליבענע ווערק, נ.י. 1953, ז" 91, 93.
- בעל מחשבות
צוויי שפראכן — איין איינציקע ליטע-
ראטור. געקל. ווערק, נ.י. 1953, ז" 118.
- בערנשטיין, מרדכי
אן אומבאקאנט בלעטל צו דער געשיכ-
טע פון דער יידישער קאלאניזאציע, "די
אידישע צייטונג", בוענאס איירעס, אק-
טאבער 22, 1956.
- גארין, ב.
ערשטע יידישע דראמאטורגן אין רוס-
לאנד. די געשיכטע פון יידישן טעאטער.
1טער באנד, נ.י. 1929, ז" 89-131.
- גארין, ב.
רשימה פון די פיעסן אין יידישן רעפער-
טואר. די געשיכטע פון יידישן טעאטער,
באנד 2, נ.י. 1929, ז" 270.
- גינזבורג, ש.
גייס וועגן ישראל אקסענפעלד. פילאלא-
גישע שריפטן, 2טער באנד. ווילנע, 1930,
ז" 43.
- גלאטשטיין, יעקב
מ'זוכט דעם פאטער פון דער אמעריקא-
נער יידישער ליטעראטור. אין תוך גע-
נומען, נ.י. 1947, ז" 392, 393.
- גלאטשטיין, יעקב
משל-און גמשל-ביכער פון פוילן. יידי-
שער קעמפער, נ.י. יאנ. 19, 1951, ז" 12.
- [גלאטש, א.] לעיעלעס
בעל מחשבות — דער קינסטלער. טאג-
מארגן זשורנאל, נ.י. מאי 22, 1954.
- [גלאטש, א.] לעיעלעס
פון פרצן ביז היינט. טאג-מארגן זשור-
נאל, נ.י. פעב. 25, 1956.
- גריין, בער
שלוימע עטינגער — עלטער-זיידע פון
מאדערנער יידישער ליטעראטור. מארגן-
פרייהייט, נ.י. יאנ. 22, 1956.
- גריין, בער
שלוימע עטינגער — עלטער-זיידע פון
דער יידישער מאדערנער ליטעראטור.
לאנדסמאנשאפטן, ב. איירעס, מערץ 11
1956.
- דאברושין, י.
האסקאלישע פארעמלאזיקייט. געדאנקע-
גאנג, קיעוו, 1922, ז" 103.
- דאברושין, י.
שלום עליכמס דראמאטורגיע. אין אי-
בערבוי, מאסקווע, 1932, ז" 199, 200,
203, 206.
- דובילעט, מ.
וועגן עטינגערס דראמאטישער טעכניק.
ש. עטינגער. געקליבענע ווערק. פארלאג
פון דער אוקראינישער וויסנשאפט-אקא-
דעמיע, קיעוו, 1935, ז" 34-40.
- דובילעט, מ.
עטינגער-אויסגאבעס. ש. עטינגער. גע-
קליבענע ווערק, פארלאג פון דער אוק-
ראינישער וויסנשאפט-אקאדעמיע, קיעוו,
1935, ז" 349-367.
- דינעוואן, יעקב
די יידישע שפראך און אירע שרייבער.
הויז-פריינד, 1טעס בוך, ווארשע, 1908,
ז" 10.
- דינעוואלד, מ.
צי איז שוין פאראן א יידישע ליטערא-
טור? פארלאג "פנחס גראובארד", וואר-
שע, 1929, ז" 10.
- דינער, מ.
די ראל פון שפראך-פאלקלאר אין דער
יידישער ליטעראטור. שריפטן, ערשטער
באנד, קיעוו, 1928, ז" 73-129.

ווינער, מ. 19טן יאָרהונדערט, ערשטער באַנד, נ.י.

1945, ז"ז 71-77.

ווינער, מ.

אַקסענפעלדס פיעסעס און די אויפקלע-
רערישע דראַמאַטורגישע פאַעטיק. צו
דער געשיכטע פון דער יידישער ליטע-
ראַטור אין 19טן יאָרהונדערט. ערשטער
באַנד, נ.י. 1945, ז"ז 101.

ווינער, מ.

שילדערונגס-מאַגיר ביי אַקסענפעלדן,
עטינגערן און מענדעלען. צו דער געשיכ-
טע פון דער יידישער ליטעראַטור אין
19טן יאָרהונדערט, ערשטער באַנד, נ.י.
1945, ז"ז 123-131.

ווינער, מ.

דערציילערישער נוסח און שפראַך-סטיל.
צו דער געשיכטע פון דער יידישער לי-
טעראַטור אין 19טן יאָרהונדערט, נ.י.
1945, ז"ז 141.

ווינער, מ.

עטינגער, לעווינזאָן, דאָס פאַלקלאַר-ליד.
צו דער געשיכטע פון דער יידישער לי-
טעראַטור אין 19טן יאָרהונדערט. ערש-
טער באַנד, נ.י. 1945, ז"ז 150-158.

ווינער, מ.

אַקסענפעלד און די רעקרוטישע-טעמע.
צו דער געשיכטע פון דער יידישער לי-
טעראַטור אין 19טן יאָרהונדערט. ערש-
טער באַנד, נ.י. 1945, ז"ז 189.

ווינער, מ.

אַ פיליסטערישע באַלויכטונג פון עטינג-
גערס ווערק. צו דער געשיכטע פון דער
יידישער ליטעראַטור אין 19טן יאָרהונ-
דערט. ערשטער באַנד, נ.י. 1945, ז"ז
208-214.

ווינער, מ.

די קוואַלן פאַר דער יידישיסטישער כאַ-
ראַקטעריסטיק פון עטינגערן. צו דער גע-
שיכטע פון דער יידישער ליטעראַטור אין
19טן יאָרהונדערט. ערשטער באַנד, נ.י.
1945, ז"ז 214-221.

ווינער, מ.

באַמערקונגען צו עטינגערס ביאָגראַפיע.
צו דער געשיכטע פון דער יידישער לי-

ווינער, מ.

די אויסגאַבע פון עטינגערס שריפטן. בי-
בליאָגראַפישער זאַמלבוך 1, מאַסקווע-
כאַרקאָוו-מינסק, 1930, ז"ז 115-163.

ווינער, מ.

שילדערונג-מאַגיר באַ אַקסענפעלדן, עטינג-
גערן און מענדעלען. צו דער געשיכטע
פון דער יידישער ליטעראַטור אין אױא
יאָרהונדערט. קיעוו, 1940, ז"ז 92-98.

ווינער, מ.

עטינגער, לעווינזאָן, דאָס פאַלקלאַר-ליד.
צו דער געשיכטע פון דער יידישער לי-
טעראַטור אין אױא יאָרהונדערט. קיעוו,
1940, 115-121.

ווינער, מ.

ש.עטינגער, זיינ אַרט אינ דער יידישער
ליטעראַטור. צו דער געשיכטע פון דער
יידישער ליטעראַטור אין אױא יאָרהונ-
דערט. קיעוו, 1940, ז"ז 161-213.

ווינער, מ.

די ראָל פונ שאַבלאַנישער פראָזעאַלאַ-
גיע אינ דער ליטעראַטור פונ דער האַס-
קאַלע. צו דער געשיכטע פון דער יידי-
שער ליטעראַטור אין אױא יאָרהונדערט.
קיעוו, 1940, ז"ז 215-249.

ווינער, מ.

צו דער געשיכטע פון דער יידישער לי-
טעראַטור אין אױא יאָרהונדערט. קיעוו,
1940, ז"ז 9, 10, 18, 37-38, 52-57, 75,
92-98, 103, 115-121, 145, 161-
213, 211-241, 245, 246, 402, 444-
448.

ווינער, מ.

דאָס עלטערע און דאָס נייע יידיש. צו
דער געשיכטע פון דער יידישער ליטע-
ראַטור אין 19טן יאָרהונדערט, ערשטער
באַנד, נ.י. 1945, ז"ז 28.

ווינער, מ.

אַקסענפעלדס אַרט אין דער יידישער לי-
טעראַטור. צו דער געשיכטע פון דער
יידישער ליטעראַטור אין אױא יאָרהונ-
דערט. ערשטער באַנד, נ.י. 1945, ז"ז 69.

ווינער, מ.

אַקסענפעלד און עטינגער. צו דער גע-
שיכטע פון דער יידישער ליטעראַטור אין

- ווינער, מ.
דיאלעקט און ליטעראטור-שפראך. צו
דער געשיכטע פון דער יידישער ליטע-
ראטור אין 19טן יארהונדערט. ערשטער
באנד, נ.י. 1945, ז" 311-310.
ווינער, מ.
באשטאנד פון רעדנסאָרטלעכע עלעמענט-
טן אין עטינגערס "סערקעלע". צו דער
געשיכטע פון דער יידישער ליטעראטור
אין 19טן יארהונדערט. ערשטער באנד,
נ.י. 1945, ז" 361-354.
ווינער, מ.
די ערשטע פיעסע אין דער נייער יידי-
שער ליטעראטור-שפראך. צו דער גע-
שיכטע פון דער יידישער ליטעראטור
אין 19טן יארהונדערט, ערשטער באנד,
נ.י. 1945, ז" 255-251.
ווינער, מ.
"ראבינזאן" אויף יידיש. צו דער געשיכ-
טע פון דער יידישער ליטעראטור אין
19טן יארהונדערט. ערשטער באנד, נ.י.
1945, ז" 264-255.
ווינער, מ.
ווירקונגען פון דער אייראפייאישער לי-
טעראטור אין עטינגערס "סערקעלע". צו
דער געשיכטע פון דער יידישער ליטע-
ראטור אין 19טן יארהונדערט. ערשטער
באנד, נ.י. 1945, ז" 270-264.
ווינער, מ.
ביבליאָגראַפישע הערות. אויספיר. צו
דער געשיכטע פון דער יידישער ליטע-
ראטור אין 19טן יארהונדערט. ערשטער
באנד, נ.י. 1954, ז" 275-270.
ווינער, מ.
אריינפיר. די פראַבלעם-שטעלונג. צו דער
געשיכטע פון דער יידישער ליטעראטור
אין 19טן יארהונדערט. ערשטער באנד,
נ.י. 1945, ז" 278-276.
ווינער, מ.
די געשיכטע פון דער סטערעאָטיפישער
פראַזעאַלאָגיע. צו דער געשיכטע פון דער
יידישער ליטעראטור אין 19טן יארהונ-
דערט, ערשטער באנד, נ.י. 1945, ז" 287-288.
טעראטור אין 19טן יארהונדערט. ערש-
טער באנד, נ.י. 1945, ז" 225-222.
ווינער, מ.
צו עטינגערס משלים. צו דער געשיכטע
פון דער יידישער ליטעראטור אין 19טן
יארהונדערט. ערשטער באנד, נ.י. 1945,
ז" 233-233.
ווינער, מ.
מעשהלעך, עפֿיגראַמעס און סענטענצן.
צו דער געשיכטע פון דער יידישער לי-
טעראטור אין 19טן יארהונדערט. ערש-
טער באנד, נ.י. 1945, ז" 236-233.
ווינער, מ.
די טעקסטן פון "סערקעלע". צו דער גע-
שיכטע פון דער יידישער ליטעראטור אין
19טן יארהונדערט. ערשטער באנד, נ.י.
1945, ז" 244-236.
ווינער, מ.
די ליטעראטור-היסטאָרישע באַדייטונג
פון עטינגערס קאָמעדיע. צו דער געשיכ-
טע פון דער יידישער ליטעראטור אין
19טן יארהונדערט. ערשטער באנד, נ.י.
1945, ז" 248-245.
ווינער, מ.
עטינגערס פאָרגייער אין דער יידישער
ליטעראטור. צו דער געשיכטע פון דער
יידישער ליטעראטור אין 19טן יארהונ-
דערט. 1טער ב., נ.י. 1945, ז" 250-248.
ווינער, מ.
בוך-פראַזעאַלאָגיע אינעם רייד-שטייגער.
צו דער געשיכטע פון דער יידישער לי-
טעראטור אין 19טן יארהונדערט. 1טער
באנד, נ.י. 1945, ז" 296-287.
ווינער, מ.
שאַבלאַנישע פראַזעאַלאָגיע אין דער לי-
טעראטור אַלס מיטל פון קריטיק. צו דער
געשיכטע פון דער יידישער ליטעראטור
אין 19טן יארהונדערט. ערשטער באנד,
נ.י. 1945, ז" 303-296.
ווינער, מ.
לעבעדיקער שפראַך-פאָלקלאָר אַלס שע-
פּערישער אויסדרוק אין דער ליטעראטור.
צו דער געשיכטע פון דער יידישער לי-
טעראטור אין 19טן יארהונדערט. ערש-
טער באנד, נ.י. 1945, ז" 309-303.

- ווינער, מ.
מענדעלע און דער ליטעראריש-שפראכ-
לעכער סטילקאנאן. צו דער געשיכטע
פון דער יידישער ליטעראטור אין 19טן
יארהונדערט. צווייטער באנד, נ.י. 1946.
ז"ז 171, 173.
- ווינער, מ.
דער פאלקסטימלעכער אורשפרונג פון
מענדעלעס שפראך-מייסטערשאפט. צו
דער געשיכטע פון דער יידישער ליטע-
ראטור אין 19טן יארהונדערט. צווייטער
באנד, נ.י. 1946, ז" 195.
- ווינרייך, דר. מאַקס
אלע כתבים פון דר. שלמה עטינגער.
וילנע, 1925.
- ווינרייך, מ.
עלטערזיידע פון דער יידישער ליטערא-
טור דר. שלמה עטינגער און זיינע אלע
כתבים. ליטערארישעל בלעטער, ווארשע,
נוב. 67, אויג. 14, 1925, ז"ז 17-19.
- ווינרייך, דר. מאַקס
די אוצרות פון פארמע. בילדער פון דער
יידישער ליטעראטור-געשיכטע, ווילנע,
1928, ז" 120.
- ווינרייך, דר. מאַקס
הוספות און תיקונים. שפאלטן, בערלין,
1923, ז" 246.
- ווינרייך, דר. מאַקס
צוויי צייטונגסמעסיקע באריכטן פון 17טן
י"ה. בילדער פון דער יידישער ליטערא-
טור-געשיכטע, ווילנע, 1928, ז" 253.
- ווינרייך, דר. מאַקס
פון אלט צו ניי. בילדער פון דער יידי-
שער ליטעראטור-געשיכטע, ווילנע 1928
ז" 259.
- ווינרייך, דר. מאַקס
שלמה עטינגער. בילדער פון דער יידי-
שער ליטעראטור-געשיכטע, ווילנע 1928,
ז"ז 280-291.
- ווינרייך, דר. מאַקס
פיר אומבאקאנטע טעאטערשטיק פון
מיטן 19טן יארהונדערט. ארכיוו פאר
דער געשיכטע פון יידישן טעאטער און
דראמע. ערשטער באנד, נ.י. 1930, ז"ז
175, 176, 179, 199, 201.
- זילבערצווייג, זלמן און מעסטל, יעקב
דר. שלמה עטינגער. לעקסיקאן פון יידי-
שן טעאטער. צווייטער באנד, ווארשע,
1934, שפאלטן 1553-1564.
- זילבערצווייג, זלמן
דר. מוקדוני "מעיק אפ יור מאינד". ניר-
יארקער וואכנבלאט, מערץ 1, 1935, טע-
אטער מאָזאיק, נ.י. 1941, ז"ז 116-118.
- זילבערצווייג, זלמן
דר. שלמה עטינגער. דער אמעריקאנער,
נ.י. אפריל 28, 1950, ז"ז 9, 16.
- זיליקאוויטש, יוסף
דער טויט און זיינע באגלייט-מאמענטן
אין דער יידישער עטנאגראפיע און פאלק-
לאן. לאדזשער וויסנשאפטלעכע שריפט,
באנד 1, לאדזש, 1938, ז" 160.
- טורקאוו, זיגמונט
דר. שלמה עטינגער. שמועסן וועגן טע-
אטער, בוענאס איירעס, 1950, ז"ז 134-
135.
- טורקאוו, זיגמונט
עטינגערס "סערקעלע". שמועסן וועגן
טעאטער, בוענאס איירעס, 1950, ז"ז
136-150.
- טורקאוו, זיגמונט
אברהם בער גאטלאבער. שמועסן וועגן
טעאטער, ב. איירעס 1950, ז" 151.
- טורקאוו, יאָנאַס
שמואל לאנדאן. פארלאשענע שטערן, ב.
1, ב. איירעס, 1953, ז" 204.
- טורקאוו, יאָנאַס
פסח קערמאן. פארלאשענע שטערן, ב., 2,
ב. איירעס, 1953, ז" 73.
- טורקאוו, יאָנאַס
אדאם דאָמב און סאַניאַ אַלטבוים. פאַר-
לאשענע שטערן, ב. 2, ב. איירעס, 1953,
ז"ז 153-155.
- טורקאוו-גרודבערג, יצחק
די פארגאלדפאדן-תקופה. יידיש טעא-
טער אין פוילן. ווארשע, 1951, ז" 8.
- טורקאוו-גרודבערג, יצחק
צענטראל-טעאטער "וויקט". יידיש טעא-
טער אין פוילן. ווארשע, 1951, ז" 61.
- טרונק, ש.
הונדערט יאר נאכן טויט פון דר. שלמה

געשיכטע פון דער יידישער ליטעראטור.
קאנספּעקט, נ.י. 1943, ז"ז 38-40.
[מוקדוני, דר. א.] דר. א. קאפּעל
דר. שלמה עטינגער. (זיין לעבן און זיין
ליטעראַרישע טעטיקייט). דער פּנס. ער-
שטער יאָרגאַנג. רעד. פון ש. ניגער. וויל-
נע 1913, ז"ז 37-48.
מוקדוני, דר. א.
מנחם מענדל רעדאַקטירט אַ לעקסיקאָן.
ניו-יאָרקער וואָכנבלאַט, מערץ 8, 1933.
זלמן זילבערצווייג. טעאָטער מאָזאַיק, נ.י.
1941, ז"ז 123.
מוקדוני, דר. א.
דער טעאָטער-לעקסיקאָן. מאָרגן זשור-
נאַל, נ.י. פעב. 15, 1935. זלמן זילבער-
צווייג. טעאָטער מאָזאַיק, נ.י. 1941, ז"ז
107-110.
מוקדוני, דר. א.
ה. לייזויק דער דראַמאַטורג. יידישע קול-
טור, נ.י. יאָנ. 1939, ז"ז 5.
מוקדוני, דר. א.
אַ פּאַלק אָן אַ טעאָטער. יידישער קעמ-
פּער, נ.י. אַפּריל 8, 1955, ז"ז 40, 41.
[מיכאַלעוויטש, ב.] אַ טעאָטראַל
דער תּחית-המתים פון „סערקעלע“ אין
טעאָטער „צענטראַל“. אונדזער פּאַלקס-
צייטונג, וואַרשע, סעפט. 28, 1923.
מינקאָוו, נ. ב.
אַלעקסאַנדער צעדערבוים — פּיאַנער-
קריטיקער. געדאַנק און לעבן, נ.י. יאָנ.
1945, ז"ז 184.
מינקאָוו, נ. ב.
יידישקייט-מאַטיוון אין דער יידישער לי-
טעראַטור. געדאַנק און לעבן, נ.י. יולי-
סעפט. 1946, ז"ז 129.
מינקאָוו, נ. ב.
דוד עדעלשטאַט. דוד עדעלשטאַט געדענק
בוך, רעד. פון ב. י. ביאַלאַסטאַצקי, נ.י.
1953, ז"ז 558.
[מייזיל, נ.] נון-מעם
דר. שלמה עטינגער און זיין „סערקעלע“.
אונדזער פּאַלקסצייטונג, וואַרשע, סעפט.
24, 1923.
מייזיל, נחמן
די העברעאישע און יידישע ליטעראַטור.

עטינגער, אונדזער שטימע, פאַריו. מערץ
29, 1956 און מערץ 30, 1956.
טרונק, ש.
הונדערט יאָר נאַכן טויט פון דר. שלמה
עטינגער. דאָס יידישע וואָרט, סאַנטיאַ-
גאַ, יוני 1, 1956.
לאַסטיק, שלמה
גרונט-שטריכן פון דער השכלה-באווע-
גונג. די יידישע ליטעראַטור ביז די קלאַ-
סיקער. וואַרשע, 1950, ז"ז 107.
לאַסטיק, שלמה
די השכלה-באוועגונג אין קאָנגרעס-פוילן.
די יידישע ליטעראַטור ביז די קלאַסיקער.
וואַרשע, 1950, ז"ז 180.
לאַסטיק, שלמה
דר. שלמה עטינגער. יידישע ליטעראַטור
ביז די קלאַסיקער. וואַרשע, 1950, ז"ז
183-196.
לעבעדיקער (דער)
אויפן ליטעראַרישן יאָר. טאַג-מאַרגן
זשורנאַל, נ.י. אַפּריל 22, 1956.
לעשינעסקי, יעקב
קולטור-מצב און אַסימילאַציע. דאָס נאָ-
ציאָנאַלע פנים פון גלות-ייִדנטום. בוע-
נאָס איירעס, 1955, ז"ז 111.
מואהלער, דר. רפאל
סאַציאַל-פּאַליטישע יסודות פון דער הש-
כלה אין גאַליציע. דער קאַמף צווישן
השכלה און חסידות אין גאַליציע, נ.י.
1942, ז"ז 61.
מאָנגער, איציק
דר. שלמה עטינגער. נאָענטע געשטאַל-
טן. וואַרשע, 1938, ז"ז 35-44.
מאָנגער, איציק
אברהם בער גאַטלאַבער. נאָענטע גע-
שטאַלטן. וואַרשע, 1938, ז"ז 58-59.
מאָנדל, י.
אויף שלמה עטינגערס קבר. ליטעראַרי-
שע בלעטער, וואַרשע, נומ. 165, 1927.
מאָרק, ב.
יצחק מאיר ווייסנבערג. יידישע שריפטן,
וואַרשע, מערץ 1950, ז"ז 3.
מאָרק, יודל
שלמה עטינגער — דער עלטער-זיידע פון
דער מאָדערנער יידישער ליטעראַטור. די

- נאָענטע און ווייטע, 1טער באַנד, וואָר-
שע, 1924, ז" 32.
מייזל, נחמן
געשיכטלעכער שטאָף אין אונדזער איצ-
טיקער ליטעראַטור. נאָענטע און ווייטע.
1טער באַנד, וואָרשע, 1924, ז" 172.
מייזל, נחמן
אומגעזעכטע פאָרוורפן. ליטעראַרישע
בלעטער, וואָרשע, סעפט. 26, 1924 ז" 1.
מייזל, נחמן
אומגעזעכטע פאָרוורפן. אויף אונדזער
קולטור־פראָנט. וואָרשע, 1936, ז" 9.
מייזל, נחמן
געשיכטלעכער שטאָף אין דער יידישער
ליטעראַטור. פון נאָענטען עבר. 1, וואָר-
שע, 1937, ז" 66.
מייזל, נחמן
צוואַנציק יאָר יידיש טעאָטער אין פוילן.
פון נאָענטען עבר. העפט 2, וואָרשע 1937
ז" 159.
מייזל, נחמן
אברהם גאָלדפאָדען, נ.י. 1938, ז" 12.
מייזל, נחמן
ווינקונגען און איינפלוסן אויף שלום אַש.
פאָרגייער און מיטציילער. נ.י. 1946, ז" 238.
מייזל, נחמן
יידיש טעאָטער אין יענער צייט. געווען
אַמאָל אַ לעבן. ב. איירעס 1951, ז" 124.
מייזל, נחמן
אַנטאָלאָגיעס פון יידישער פאָעזיע. יידי-
שע קולטור, נ.י. אָקט. 1954, ז" 33, דע-
צעמבער 1954, ז" 17-16.
מייזל, נחמן
די השפעות פונעם וועלט־שאַפן אויף דער
יידישער ליטעראַטור. יידישע קולטור, נ.
י. פּעב. 1956, ז" 12, 13.
מייזל, שמואל
יידישע טעאָטער געשיכטע. טעאָטער-
וועלט, וואָרשע, אָקט. 6, 1908, ז" 6.
מענדעלסאָן, שלמה
שלמה עטינגער. שלמה מענדעלסאָן —
זיין לעבן און שאַפן, נ.י. 1949, ז" 115-
125.
- מעסטל, יעקב
אַ ברייטל צו דר. א. מוקדוני. זלמן
זילבערצווייג. טעאָטער מאָזאיק, נ.י.
1941, ז" 128.
מרמר, קלמן
ערשטע 50 יאָר יידישע ליטעראַטור אין
אַמעריקע. מאָרגן־פרייהייט, נ.י. מאי 25
1947.
מרמר, קלמן
ליטעראַטור טאָר נישט איינשלעפערן.
מאָרגן־פרייהייט, נ.י. נאָו. 11, 1951.
נאָטאָוויטש, מ.
אי. א. קרילאָוו און די יידישע ליטעראַ-
טור. אייניקייט, מאַסקווע, נאָוועמבער
30, 1944.
נוסינאָוו, י.
די פראָבלעם פון פאָזיטיווע געשטאַלטן
אין דער ליטעראַטור. סאָוועטישע ליטע-
ראַטור. אַלמאָנאָך 3, מאַסקווע, 1955, ז" 302.
ניגער, ש.
דער ערשטער פרוווי. דר. מ. פינעס, די
געשיכטע פון דער יידישער ליטעראַטור...
די יידישע וועלט, פעטערבורג, נומ. 1,
1912, ז" 73.
ניגער, ש.
אין יאָר 1917. שמועסן וועגן ביכער. ער-
שטער טייל, פאָרלאַג יידיש, נ.י. 1922,
ז" 44.
ניגער, ש.
ראָמאַן און ראָמאַנטיזם. שמועסן וועגן
ביכער. פאָרלאַג יידיש, נ.י. 1922, ז" 108.
ניגער, ש.
יואל ענטין — די זיילן פון דער נייער
יידישער ליטעראַטור. ביכער־וועלט, וואָר-
שע. נאָו־דעצ. 1923, ז" 486.
ניגער, ש.
עלעמענטן פון שלום־עליכם־הומאָר פאַר
שלום עליכמען. פנקס, באַנד 1, העפט
1-2, נ.י. יולי־דעצ. 1927, ז" 9, 10.
ניגער, ש.
עלעמענטן פון הומאָר באַ שאַלעם אליי-
כעס פאָרגייער. יידישע ליטעראַטור.
כרעסטאָמאָטיע פאַר ליטעראַטור און קרי-
טיק. קיעוו, 1928, ז" 176-179.

פנקס זאמאשטש

- ניגער, ש.
פראבלעמען פון קריטיק. לעזער, דיכטער,
קריטיקער, באַנד 2, יידישער קולטור
פארלאג, נ.י. 1928, ז" 399-400.
ניגער, ש.
מאָקס עריק... דר. מאָקס וויינרייך... צו
קונפט, נ.י. אויג. 1928, ז" 490.
ניגער, ש.
דר. עטינגערס משלים און דראַמעס. טאָג,
נ.י. דעצ. 14, 1930.
ניגער, ש.
א דאָקטאָר וואָס שרייבט לידער און דראַ-
מעס. טאָג, נ.י. דעצ. 21, 1930.
ניגער, ש.
דר. שלמה עטינגער און ישראל אַקסענ-
פּעלד. די צוויי שפּראַכיקייט פון אונדזער
ליטעראַטור. דעטראַיט, 1941, ז" 94,
99, 101.
ניגער, ש.
אייזיק מאיר דיק. טאָג, נ.י. פעב. 7,
1943.
ניגער, ש.
ש. דובנאָוו ווי אַ ליטעראַטור־קריטיקער.
ייוואַ-בלעטער, באַנד 23, מערץ־אַפריל
1944, ז" 167.
ניגער, ש.
מוסרדיק־משכילישע דערציילונגען. דער-
ציילערס און ראַמאַניסטן, נ.י. 1946, ז" 33.
ניגער, ש.
משכילישע דערציילונגען. דערציילערס
און ראַמאַניסטן, נ.י. 1946, ז" 73.
ניגער, ש.
משכיליש-פאָלקיסטישע און פאָלקיסטי-
שע דערציילונגען. דערציילערס און ראַ-
מאַניסטן, נ.י. 1946, ז" 111.
ניגער, ש.
די ליטעראַטור אויף יידיש און דאָס יידי-
שע פאָלקס־לעבן. יידישער קעמפּער, נ.י.
סעפט. 28, 1954, ז" 30, 35.
ניגער, ש.
דאָס דריי־שפּראַכיקע יאַרבוך ווערט בר-
מצוה. טאָג־מאַרגן זשורנאַל, נ.י. אָקט.
16, 1955.
- סוקולוב, נחום
יצחק לייבוש פּרץ. אישים. ספר שני.
הוצאת א. י. שטיבל, תל־אביב, תרצ"ה
1935, ז" 43.
סאַקאַלאָוו, נחום
י. ל. פּרץ. פּערזענלעכקייט. בוענאַס איי-
רעס, 1948, ז" 25, 57.
סדן, דב
קוצים ותלים. קערת אגוזים. תל־אביב,
תשי"ג-1953, ז" 280, 306.
סדן, דב
עצרת תמים. קערת אגוזים. תל־אביב.
תשי"ג-1953, ז" 571.
ענטין, יואל
י. ל. פּרץ. די זיילן פון דער נייער יידי-
שער ליטעראַטור. יידישער נאַציאָנאַלער
אַרבעטער פאַרבאַנד, נ.י. 1923, ז" 68.
ענטין, יואל
אַריינפיר. יידישע פּאָעטן. פאָלקסשול
אַרגאַניזאַציע פון יידיש נאַציאָנאַלן אַר-
בעטער פאַרבאַנד און פּועלי ציון, נ.י.
1927, ז" 14.
ענטין, יואל
דר. שלמה עטינגער. יידישע פּאָעטן.
פאָלקסשול אַרגאַניזאַציע פון יידיש נאַ-
ציאָנאַלן אַרבעטער פאַרבאַנד און פּועלי
ציון, נ.י. 1927, ז" 39-41.
ענטין, יואל
וועגן יהואשן. מאָרגן זשורנאַל, נ.י. אויג.
12 און 20טן, 1944. שלמה ביקל. די
יידישע עסיי. נ.י. 1946, ז" 115.
עק, נתן
די יידיש־קאַטעדרע אין דער ירושלימער
אוניווערזיטעט. יידישער קעמפּער, נ.י.,
יאַנ. 9, 1953, ז" 11-12.
עריק, מ.; בעזנאַסיק, ק.; רובין, י.
קלייקוידעש, גאָטס סטראַפּטשעס — זיי-
ער ראָלע און מייסיס. אַנטירעליגיעזער
ליטעראַרישער לייענבוך. צענטראַלער
פּעלקער־פאַרלאַג פון פּ.ס.ס.ר. מאָסקווע-
כאַרקאָוו־מינסק, 1930. ז" 189-190,
192-196, 214-219.
עריק, מ.
שלוים עטינגער (1856 [01?] 1800).
ש. עטינגער. געקליבענע ווערק. פארלאג

פונ דער אוקראינישער וויסנשאפט־אקאדעמיע. קיעוו, 1935, ז"ז 7-33.
עריק, מ.

פאראפראזעס פון שילערס „ליד פונעם גלאק" איז דער יידישער האסקאלע־ליטעראטור. דר. ש. עטינגער, געקליבענע זוערק. פארלאג פון דער אוקראינישער וויסנשאפט־אקאדעמיע. קיעוו, 1935, ז"ז 370-374.
פינעס, דר. מ.

דער אנהייב פון דער משכילישער יידישער ליטעראטור. די געשיכטע פון דער יידישער ליטעראטור. באנד 1, ווארשע, פארלאג ב. שימין [יאר ניט אנגעגעבן], ז"ז 91, 95-98.

פינעס, דר. מ.

י. ל. פרץ (דער פאָעט). די געשיכטע פון דער יידישער ליטעראטור, באנד 2, פארלאג ב. שימין, ווארשע [יאר ניט אנגעגעבן], ז"ז 41.

פערלמוטער, שלום

יידישע דראמאטורגן. די יידישע וועלט. קליוולאנד, נאוו. 18, 1928.

פערלמוטער, שלום

דר. שלמה עטינגער. יידישע דראמאטורגן און טעאטער - קאמפאזיטארס. נ.י. 1942, ז"ז 35-40.

פינקעלשטיין, לעא

דער יחוס־בריוו פון דער יידישער ליטעראטור. לשון יידיש און יידישער קיום. מעקסיקע, 1954, ז"ז 79.

פרידקין, א.

דר. שלמה עטינגער. אברהם־בער גאט־לאבער און זיין עפאכע. ווילנע, 1925, ז"ז 176-178.

פרידקין, א.

זיין [גאטלאבערס] ערשטע באקאנט־שאפט מיט דר. שלמה עטינגער. אברהם־בער גאטלאבער און זיין עפאכע. ווילנע, 1925, ז"ז 304-310.

פרידקין, א.

די פאלעמיק צווישן „הבוקר אור" און „השחר". אברהם־בער גאטלאבער און זיין עפאכע. ווילנע, 1925, ז"ז 337.

צינבערג, י.

אלע כתבים פון דר. שלמה עטינגער. ארויסג. פון דר. מאַקס וויינרייך. ליטערארישע בלעטער, ווארשע, נומ. 14-15, מערץ 30, 1928, ז"ז 291.

צינבערג, דר. י.

די געשיכטע פון דער ליטעראטור ביי יידן. זיבעטער באנד, ניינטער קאפיטל. פארלאג משה שקלארסקי, נ.י. 1943, ז"ז 312.

צינבערג, דר. י.

די געשיכטע פון דער ליטעראטור ביי יידן. אכטער באנד, פינפטער קאפיטל. פארלאג משה שקלארסקי, נ.י. 1943, ז"ז 213.

צינבערג, דר. י.

שלמה עטינגערס לערן און וואנדער־יאָרן. עטינגער דער עסטעט און מייסטער פון דער יידישער שפראך... די געשיכטע פון דער ליטעראטור ביי יידן. אכטער באנד. צווייטער בוך, זעקסטער קאפיטל. פארלאג משה שקלארסקי, נ.י. 1943, ז"ז 230-248.

ציטלין, אהרן

עטינגער אויף דער בינע. דער מאַמענט. ווארשע, סעפט. 28, 1923.

קאזדאן, ח. ש.

שלום אַשם ווערק אין דער יידיש־וועלט־לעכער שול. פרייע ארבעטער שטימע. נ.י. דעצ. 8, 1950, ז"ז 3.

קאציונע, אלטער

טעאטער. ליטערארישע בלעטער, ווארשע, אפריל 9, 1924, ז"ז 4.

קעניג, לעא

די אידעאישע אנטוויקלונג פון דער השכלה. פאלק און ליטעראטור. לאנדאן, 1947, ז"ז 34.

ראוויטש, מלך

דר. שלמה עטינגער. אָדער דאָס הונדערט־סטע יאָרצייט־ליכטל נאָך אונזער עלי־טער־זיידן. לעצטע נייעס. תל־אביב, יאָנ. 1956, 27.

ראוויטש, מלך

דר. שלמה עטינגער. די פרעסע, בוענאס איירעס, מערץ 18, 1956.

- ראזענפעלד, ש.
סערקעלע" אויף דער בינע. טעאליט. נ.י.
יאנ. 1924, ז" 13-14.
דאזשאנסקי, שמואל
שלמה עטינגער. 100 יאר נאכן עלטער-
זיידן פון דער יידישער ליטעראטור. די
אידישע צייטונג, ב. איירעס. סעפט. 30,
1956.
רובין, דר. ישראל
אליעזר שטיינבארגס "משלים". ליטערא-
רישע בלעטער, ווארשע, פעב 17, 1933,
ז" 118.
רייזען, אברהם
געשטאלטן פון דער יידישער ליטערא-
טור. פארווערטס. נ.י. אפר. 17, 1949.
רייזען, אברהם
דר. שלמה עטינגער. פארווערטס. נ.י.
מאי 15, 1949. די פרעסע, בוענאס איי-
רעס, יולי 23, 1950.
רייזען, אברהם
אלעקסאנדער צעדערבוים. פארווערטס.
נ.י. מאי 15, 1949. די פרעסע, בוענאס
איירעס, יולי 23, 1950.
רייזען, זלמן
דר. שלמה עטינגער. פון מענדעלסאן ביז
מענדעלע. פארלאג קולטורליגע, וואר-
שע, 1923, ז" 271-285.
רייזען, זלמן
ישראל אקסענפעלד. פון מענדעלסאן ביז
מענדעלע. פארלאג קולטורליגע, ווארשע
1923, ז" 374.
ר[ייזען]. ז.
דער יידישער טעאטער. טאג. נ.י. פעב.
15, 1924.
רייזען, ז.
דוד זאליק. דער פארפאסער פון דעם טע-
אטערשטיק "די רויז צווישן דערנער".
ארכיוו פאר דער געשיכטע פון יידישן
טעאטער און דראמע. ווילנע-נייאָרק.
1930, ז" 458.
רייזען, ז.
אוצר בדויי השם. ייווא-בלעטער. באַנד
13, ווילנע, 1938, ז" 588.
- שאַליט, משה
בלעטערנדיק. ליטערארישע בלעטער.
ווארשע, נומ. 22, 1928.
שאַפיראָ, פאַנני
דער טעאטער-מוזיי א"נ פון אסתר-רחל
קאמינסקי ביים ייווא. ארכיוו פאר דער
געשיכטע פון יידישן טעאטער און דרא-
מע. ערשטער באַנד, ווילנע - ניויאָרק,
1930, ז" 512.
שאַצקי, דר. יעקב
"טעאטער-בויך", קיעוו, 1927. ארכיוו
פאר דער געשיכטע פון יידישן טעאטער
און דראמע. ערשטער באַנד, ווילנע-ניו-
יאָרק, 1930, ז" 465.
שאַצקי, דר. יעקב
Dr. Max Grunwald, Das Jiddi-
sche Theater in New York,
ארכיוו פאר דער געשיכטע פון יידישן
טעאטער און דראמע. ערשטער באַנד,
ווילנע-נייאָרק, 1930, ז" 503.
שאַצקי, דר. יעקב
השכלה אין זאמאשטש. ייווא-בלעטער,
באָנד XXXVI, נ.י. 1952, ז" 32.
שולמאַן, אליהו
יונגוויילנע 1929-1939. געצעלטן. נ.י.
סעפט. אָקט. 1945, ז" 161.
שולמאַן, אליהו
די היסטארישע מיסיע פון דער השכלה-
ליטעראטור. דער וועקער. נ.י. מערץ 1,
1956, ז" 15.
שונמי, שלמה
מפתח המפתחות ביבליוגרפיה של ביב-
ליוגרפיות ישראליות. ירושלים. תרצ"ו-
1936, ז" 197.
שטאַרקמאַן, משה
The Drama of Transition, Na-
tive and Exotic Playcraft, By
Isaac Goldberg.
ארכיוו פאר דער געשיכטע פון יידישן
טעאטער און דראמע. ערשטער באַנד,
ווילנע-נייאָרק, 1930, ז" 488.
שטיין, נחום
בריוו פון שריפטשטעלער. צו דר. יעקב
קליאטקיין. אין נאָענטן עבר. iv, ווארשע,
1937, ז" 333.

- שמיין, א. ש.
בין שתי מלחמות עולם. חבר ארתור.
תל-אביב, 1953, ז" 114.
שיפער, דר. י.
דר. שלמה עטינגערס ווארשעווער קרן-
בים און פריינד. ייווא-בלעטער, ווילנע,
אפריל-מאי 1932, זז" 371-384.
יידישע שריפטן
נומ. 3 (107), ווארשע, מערץ 1956, ז"
2. די דיכטונג פון דר. שלמה עטינגער.
ליטערארישע בלעטער, ווארשע
אויגוסט 15, 1924, ז" 5. אויף דר. שלמה
עטינגערס קבר.
ליטערארישע בלעטער, ווארשע
אויגוסט 15, 1924, ז" 5. עטינגערס ליי-
טערארישע ירושה.
דאס שלום עליכם בוך, ניו-יארק
1956, ז" 166.

- Ausubel, Nathan:
The Story of Yiddish. Solomon
Ettinger. Morning-Freiheit, N.
Y. May 18, 1947.
Bloch, Joshua:
Solomon Ettinger. The Universal
Jewish Encyclopedia. Vol. 4, N.
Y. 1941. P. 190-191.
Goldberg, Isaak:
The Drama of Transition. Cin-
cinnatti, 1924.
Hrushovski, Benjamin:
On Free Rhythms in Modern Yid-
dish Poetry. The Field of Yid-
dish, N. Y. 1954. P. 233.
Mark, Yudel:
Israel Oxenfeld and Solomon
Ettinger. The Jews. Their History,
Culture and Religion. Vol.
II. N. Y. 1949. P. 872-873.
Meisl, Dr. Josef:
Haskalah. Geschichte der Auf-
klaerungsbewegung unter den
Juden in Russland. Berlin. C. A.
Schwetschke & Sohn. 1919. S.
187.
Niger, Samuel:
Fiction and Poetry. The Jewish
People. Past and Present. Jewish
Encyclopedic Handbook. Vol.
III, N. Y. 1952. P. 171, 172,
173, 174, 176.
Raisin, Max:
Russian Empire. A History of
The Jews in Modern Times. New
York, Hebrew Publishing Com-
pany, 1919. P. 182.
Resnick, Salomón:
La Transición. Esquema de la
Literatura Judía. Buenos Aires,
1933. P. 23, 25.
Roback, A. A.:
The Yiddish Drama. Curiosities
of Yiddish Literature. Sci-Art
Publishers. Cambridge, Mass.
MCMXXXIII, P. 190.
190.
Roback, A. A.:
Yiddish Humor. Curiosities of
Yiddish Literature. Sci-Art Pub-
lishers. Cambridge, Mass.
MCMXXX, P. 192.
Roback, A. A.:
Outlook of Yiddish Literature.
Curiosities of Yiddish Literatu-
re. Sci-Art Publishers, Cambridge
Mass. MCMXXXIII, P. 197.
Sackheim, Arthur:
Das Jüdische Element in der
Weltliteratur. Verlag Hazdref.
Hamburg, 1924, S. 165.
Schock, William and Sarah:
1001 Nights in The Yiddish
Theatre. From Goldfaden to
Thomashefsky, N. Y. 1951. P.
466.
S[ontag], J.:
Solomon Ettinger, Cassell's En-
cyclopedia of World Literature.
Vol. I. N. Y. 1953, P. 878.
Waxman, Meyer:
Israel, Axenfeld, Solomon Ettin-
ger and Isaac Meier Dick. A
History of Jewish Literature. Vol.
IV, N. Y. 1947. P. 481.
W[iernik], P[eter]:
Solomon Ettinger. The Jewish
Encyclopedia. Vol. IV. Funk and
Wagnalls Company, N. Y. P.
264.
Valentines Jewish Encyclopedia,
London, 1938, P. 215. Solomon
Ettinger.
Ц[инберг] С. Л.:
Соломон Эттингер. Еврейская
Энциклопедия. Издательства
Брокгауз-Эфрон. Том 16. С.
Петербург. Стр. 328-329.

זאמאשטש מיט קרוב הונדערט יאר צוריק

(צוויי דאָקומענטן)

ביים אָפּשליסן דעם ערשטן, היסטאָרישן, טייל פון אונדזער פּונקט זאמאשטש האָלטן מיר פאַר נייטיק צו ברענגען צוויי קאַרעספּאָנדענציעס פון זאמאשטש, וואָס זיינען פאַרעפנטלעכט געוואָרן מיט בערך הונדערט יאָר צוריק. ביידע זיינען געווען אין דער דעמאָליטיקער צייטונג פון יידן אין פויליש Jutrzenka (= מאָרגנשטערן). דאָס איז געווען ד י ע ר ש ט ע יידישע צייטונג אין פויליש. די דאָזיקע צייט-שריפט, אַ וואָכנבלאַט, איז געגרינדעט געוואָרן דורך ד נ י א ל נ י י פ ע ל ד (געבוירן 1814, געשטארבן 1874) און איז דערשינען אין די יאָרן 1861-1863 אין וואַרשע. די צייטונג איז דורך דער צאָרישער אַדמיניסטראַציע געשלאָסן געוואָרן און דער רעדאַקטאָר איז פאַרשיקט געוואָרן קיין סיביר.

דער רעדאַקטאָר ד. נייפּעלד, אַליין אַ געזעלשאַפּטלעכער טוער און פאַרשער, וואָס האָט זיך באַמיט אויפצוווייזן די היסטאָרישע אייגנאַרטיקייט פון יידישן גע-זעלשאַפּטלעכן לעבן אין פוילן, האָט סטימולירט אַז אין דער „יוטזשענקאַ“ זאָלן גע-שריבן ווערן היסטאָרישע מאָנאָגראַפּיעס וועגן באַזונדערע יידישע קהילות. ער האָט געבעטן צוצושיקן די פאַרשידענע מאַטעריאַלן, אַקטן און דאָקומענטן צו דער גע-שיכטע פון יידן אין פוילן.

פון זאמאשטש זיינען דאָרטן געווען פאַרעפנטלעכט צוויי קאַרעספּאָנדענציעס; ביידע פון י. אַ ל ט ב ע ר ג.

ד"ר יעקב שאַצקי דערמאָנט אים אין אַ פאַר ערטער (אין זיינע אַר-בעטן פאַרעפנטלעכט אין אונדזער פּונקט).

אין מאָל הייסט ער ביי אים י ה ו ש ע אַלטבערג. אין דער הערה 30 זאָל זיין אַרבעט „ספרדים אין זאמאשטש“ זאָגט זיך:

„דער דאָזיקער דאָקומענט (די פּריווילעגיע פון יאָן זאמאָיסקין פון יאָר 1588 פאַר די ספרדישע יידן, וואָס מיר האָבן פּריער אויף די זייטן 88-89 פאַרעפנטלעכט) איז צום ערשטן מאָל דערמאָנט אין אַ נאָטיץ אין וואָכנבלאַט „יוטזשענקאַ“. דער זאמאשטשער משכיל י ה ו ש ע אַלטבערג, פּרעזעס אַ קרוב, האָט צוגעשיקט דעם פולן טעקסט דעם רעדאַקטאָר פון „יוטזשענקאַ“ (זע פּריער זייט 92).

אין אַ צווייט אָרט — אין זיין אַרבעט „השכלה אין זאמאשטש“, שרייבט ער: „...ער (יהושע מאָרגוליס) האָט זיך באַטייליקט אין דעם אַלגעמיינעם לעבן פון שטאָט און אַנטוואָרטענען אין די רעוואָלוציאָנערע געשעענישן. צוזאַמען מיט זיין קרוב יו ס פ אַ ל ט ב ע ר ג (1801-1873), אַ מיטאַרבעטער פון „יוטזשענ-קאַ“, האָט ער זיך באַטייליקט אין דער יידישער דעלעגאַציע צו אַ פוילישער פאַ-טראַטישער מאַניפעסטאַציע...“ (זע פּריער זייט 201).

ווי ער זאָל נישט האָבן געהייסן, י ה ו ש ע, צי יו ס פ אַ ל אָר — ער איז געווען פּרעזעס אַ קרוב און אַן אַרטיקער געזעלשאַפּטלעכער טוער. די ערשטע זאמאשטשער קאַרעספּאָנדענץ איז געווען פאַרעפנטלעכט אין דעם

נומער 20 פון 15טן נאוועמבער 1861 און איז געווען געווינדמעט דער געשייכטע פון דער יידישער קהילה אין זאמאשטש (1). די צווייטע קארעספאנדענץ איז געווען אין נומער 22 פון 30סטן מאי 1862 און האט דערציילט וועגן דער יידישער לאנדווירטשאפט לעכער קאלאניע אין זשאנאוויי זאמאשטש (2). די דאזיקע ארבעטן ווערן, אמת, פריער אין אריי קאפיטלען ציטירט, אבער דאס ברענגען זיי, ווי זיי שטייען און גייען, דערגאנצט דאס אלגעמיינע בילד פון יידישן ישוב אין זאמאשטש מיט א הונדערט יאר צוריק. אפשריפטן פון די דאזיקע קארעספאנדענציעס האט אונדז צוגעשיקט דער יידישער היסטארישער אינסטיטוט פון ווארשע. מיר האבן זיי איבערגעזעצט אין יידיש.

1

די יידישע קהילה אין זאמאשטש

„צידקות ווערט מיט לויב באצאלט“.

יאן קאכאנאווסקי

דאס באשרייבן די פארשידענע (יידישע) שמעט און זייערע ווילטעטיקע אינסטיטוציעס, די פארשידענע חברות און זייערע גרינדערס, ברענגט א דאפלטן נוצן. ערשטנס, די דאנקבארקייט, וואס מיר זיינען שולדיק די גרינדערס פון די דאזיקע ווילטעט-מוסדות לייגט ארויף אויף אונדז א פליכט, אז מיר זאלן זיי, ווי ביי אנדערע געזעלשאפטן (פעלקער געמיינט), שמעלן דאנקבארקייט-דענקמעלער, וואס זאלן דערציילן זייערע העלדישע אויפטוען. ביי אונדז, ווי עס איז נישט געווען דער מנהג פון שמעלן דענקמעלער, האבן מיר אונדזערע העלדן פון גוטע מידות געשמעלט היסטארישע דענקמעלער דורך באשרייבן זייערע שיינע אויפטוען. די דאזיקע עפנטלעכע אנערקענונג אויפן מוזע פון דער אומשמערבלעכקייט, וואס מיר גיבן אפ די טויער פון מעשים-טובים און זייערע פארדינסטן איז דאך זייער איינציקע פארגיטיקונג, אויב עס ליגט בכלל אין אונדזער כוח ווילטעטער צו פארגיטיקן.

דער הייליקער בעל-התהילים ווילנדיק בענטשן די בעל-מידות האט ער געזאגט: „לזכר עולם יהיה צדיק“, אויף אייביקע אייביקייטן וועט בלייבן דער צדיק. אונדזערע חכמים אין משנה, אין דעם סדר פאה, ערשטן קאפיטל, דריקן זיך אויס אויף אזא מין אופן:

„אלן דברים שאדם אוכל פירותיהן בעולם הזה...“, דאס זיינען די מעשים פאר וועלכע דער מענטש עסט זייערע פרוכט אויף דער וועלט און דער קרן בלייבט אויף דער צווייטער וועלט: אפגעבן כבוד די עלטערן, טאן גמילות-חסדים — און...

חזון דעם דינען די באריכטן פון די ווילטעטן ווי א ביישפיל פאר אנדערע דאס נאכצוטאן: עס גיט סטימול פאר אנדערע דאס זעלביקע צו טאן, בעת זיי זעען, אז שוין אויף דער וועלט ווערן די מעשים-טובים באלוינט דורך עפנטלעכע אנערקענונג אין דעם געהעריק-צוגעטיילטן כבוד.

אונדז גייט נישט אן, צי עמיצער טוט זיינע גוטע מעשים צוליב דעם אדער יענעם

1) Gmina Izraelska w Zamosciu

2) Kolonia zydzowska Zdanów, pod Zamosciem.

טעם — עס איז נישט אונדזער עסק צי ער טוט עס צוליב זיין מובה (כבוד) וועגן. נישט איין אנשטאלט האט צו פארדאנקען זייער עקזיסטענץ די דאזיקע יחידים.
דעם ערשטן נוצן האבן די וואס באשרייבן די זאכן און דעם צווייטן די וואס לייען.
עס איז א באקאנטע זאך אז אזעלכע באשרייבונגען זיינען סיי וויכטיק, סיי נייטיק.
עס שטעלט זיך דעריבער די פראגע: — מיר, וואס מיר פארמאגן כמעט אין יעדן שטעטל פארשידענע ווילטעמיקע חברות, (אין די גרעסערע שטעט שפיטאלן און אין די קלענערע כל-המינים חברות) — ווי צום ביישפיל פאר די ארעמעלייט וואס שעמען זיך צו גיין איבער די הייזער נאך נדבות; פאר הכנסת-כלה; אדער גמילות-חסדים-קא-סעס אן פראצענט אא"וו) פארוואס האבן מיר נישט, מיטן אויסנאם פון ווארשע און טשענסטאכאוו, קיין באשרייבונג פון די דאזיקע אנשטאלטן און זייערע גרינדערס?

די דאזיקע כלומרשטע גלייכגילטיקע באציאונג צו דעם ענין פון אונדזערע שריי-בער, קאן מען אפשר בארעכטיקן מיט דעם, וואס מיר האבן ביז איצט נישט געהאט קיין אייגענעם ארגאן, קיין ספעציעלע צייטשריפט, וואס זאל זיין געוויינטלעך די דא-זיקע ענינים. עס איז דאך פארשטענדלעך, אז פון די געגעבענע לאנד-צייטונגען (די נישט-יידישע), וואס עפענען פאר אונדז אין געגעבענע פאלן זייערע שפאלטן, קען מען נישט פארלאנגען, אז זיי זאלן פארעפנטלעכן פרטימדיקע באריכטן פון אונדזערע (יידישע) ענינים, וואס קאנען גארנישט אינטערעסירן דעם אלגעמיינעם (נישט-יידישן) לייענער.

איצט אבער, ווען די לאנגגעגארטע „יוטזשענקא" איז אויפגעגאנגען אויף אונ-דזער האריזאנט און מיר האבן שוין אונדזער ארגאן; איצט, זאג איך, איז דער חוב פון יעדן פון אונדז, יעדן איינעם וואס איז לעבעדיק פאראינטערעסירט מיט דעם וויל פון זיינע גלויבנס-ברידער; אז עס זאל פון יעדער שטאט, ווו עס עקזיסטירט א וויל-טעטיקער אנשטאלט צוגעשיקט ווערן א באשרייבונג פון דער אינסטיטוציע; זאל מען אויסרעכענען די נעמען פון די גרינדערס; ארויסברענגען די מיינונגען וועגן די פאר-דינסטן און די פעלערן פון דעם אנשטאלט; די ערשטע זאלן דינען ווי א ביישפיל פאר אנדערע און די צווייטע, כדי אריינצוברענגען די געפאדערטע אויסבעסערונגען. די ארויסגערופענע דיסקוסיע קאן נאר, אויף אזא אופן, זיין א צושטייער איינצופירן די נייטיקע רעפארמען.

דעריבער טאקע, שטיצנדיק זיך אויף דעם באקאנטן זאג פון קאכאנאווסקי „יע-דערער ווי ער קען", דערלויב איך זיך אנצוצייכענען א קורצן שטריך וועגן דעם מצב פון די היגע (יידישע) איינוווינער און זייער ווילטעמיקע אנשטאלטן און זיך באגריי-נעצן צו דער געשיכטע פון יידישן ישוב אין זאמאשטש, וויל מיט דער אלגעמיינער געשיכטע פון דער שטאט גופא פארנעמט זיך דער היגער געלערנטער, דער קסיאנדז קולאשינסקי.

פעסטשטעלן מיט זיכערקייט דאס יאר, ווען יידן האבן זיך דא באזעצט און זייער צאל דאן איז שווער, עס זיינען נישטא קיין שום דאקומענטן, אויף וועלכע מען זאל זיך מיט זיכערקייט קענען שטיצן. איין איינציקער דאקומענט איז דא, וואס איז עדי-היום אויפגעהיט געווארן, און וואס מען קען וועגן זיין עכטיקייט נישט גאראנטירן, בא-ווויזט אז די יידן האבן זיך דא שוין אין יאר 1588 (ש"מ"ח) באזעצט. אין דאזיקן דא-קומענט זאגט זיך, אז דער פונדאטאר פון דער שטאט, דער קאנצלער יאן זאמאשינסקי, האט דערלויבט די יידן צו וווינען אין זיין שטאט זאמאשטש. אין דער דאזיקער פרי-ווילעגיע גיט ער די יידן, צווישן אנדערע, דאס רעכט: האבן פון זיינע וועלדער האלץ אויף הייצן; ארויספירן פון די דאזיקע וועלדער געהילץ אויף בוי-צוועקן; די יידן האבן דאס רעכט זיך צו באשעפטיקן מיט אלע צווייגן פון האנדל און אינדוסטריע. די אר-טיקע יידן זיינען נישט געווען געצוונגען זיך אויסצוטיילן פון די אנדערע איינוווינער

מיט קיין שום אויסערלעכע סימנים, ווי עס איז דאן געווען אין אנדערע ערטער; ער האט די יידן געגעבן דאס רעכט אויסצולייבן פון צווישן זיך עלטסטע, וואס זאלן אויסגלייכן סיכסוכים און באשטראפן די שולדיקע. די און אנדערע פריוילעגיעס האבן פארמאגט די היגע (יידישע) איינוווינער.

א שאד וואס צוליב מאנגל אין פלאץ קענען מיר נישט ברענגען אלע רעכטן, פון וואנען עס וואלט געווען צו זען, אז נישט נאר זיינען די יידן געווארן טאלערירט פון דעם פונדאטאר, נאר אויך זייער געשעצט (*).

עס איז אויך שווער צו דערגיין ווען די היגע סינאגאגע איז אויפגעבויט געווארן און פון וועלכע פאנדן. עס פעלן אונדז וועגן דעם געוויסע פרטים. די הנחה, אז דאס ווארט "של"ג, וואס געפינט זיך אויף דער וואנט פון מויער זאל, ווי טייל מיינען, בא- דייטן דעם אויפבויער פון דער סינאגאגע, קאן מען נישט אננעמען פאר ריכטיק. אין דאזיקן יאר "של"ג, וואס מיינט 1573, האט נאך די שטאט זאמאשטש נישט עקסירט- מירט. די שטאט איז ערשט אויפגעקומען אין יאר 1580 ("ש"מ), זעקס יאר פארן טויט פון סטעפאן באמארי איז די שטאט געגרינדעט געווארן, ווי עס באווייזט עס דער קסיאנדז קולאשינסקי אין זיין ארבעט וועגן דער געשיכטע פון זאמאשטש.

דער אויבנדערמאנטער דאקומענט ווייזט אויך די טעותדיקייט פון דער הנחה (אז די שיל איז אויפגעבויט אין יאר 1573), ווייל ערשט אין יאר 1588 איז (די יידן) דערלויבט געווארן אויפצובויען די שול.

וועגן דער דאזיקער שול איז ווערט צו דערמאנען, אז מיט איר ווונדערלעכן אויס- זען, מיט דער מוסטערדיקער אינערלעכער איינארדענונג, מיט דער פליסיקער אויפ- זיכט פון אירע גבאים, איז נישטא וואס צו פארלאנגען. דער אלמאמער, וואס געפינט זיך אין דער שול, וואס איז אויסגעשמידט פון אייזן און אין באגילדט, איז דער גע- שאנק פון ר' שמואל בארזעל ע"ה. דער דאזיקער אלמאמער איז עד-היום דער קעגנ- שטאנד פון באוונדערונג — סיי פון דעם קינסטלערישן שטאנדפונקט, סיי פון זיין גרויסן ווערט.

ביי דער שול געפינט זיך דער בית-המדרש, א הויז פון וויסן, וואס האט אן אויס- דערווילטע ביבליאטעק, וואס ציילט ביז עטלעכע טויזנט בענד — תלמוד און מפר- שים. ווי עס איז צו זען פון אן אלטן סינאגאגע-בוך (פנקס ?) האבן שוין אין יאר 1662 (תכ"ב) עקסיסטירט די דאזיקע גאטס-היזער.

פון יענע צייטן איז די שטאט (יידישע עדה) באזונדער דאנקבאר איין חברה, וואס איז אלזייטיק נוצלעך ביז צום היינטיקן טאג. דאס איז די חברה-יקדושה, וואס האט אין זיך פאראייניקט די חברה: ביקור חולים, וועמענס צילן עס זיינען לייכטער צו מאכן דער ליינדיקער באפעלקערונג, באזארגנדיק די קראנקע מיט שפיז און זיי אפ. צוהיטן. עס איז כדאי זיך אפצושטעלן אויף דעם פרט, אז אין די סטאטוסן פון דער דאזיקער חברה איז דא, אז יעדער מיטגליד פון איר, דארף בעת עס קומט זיין ריי, איין נאכט וואכן ביים בעט פון א קראנקן און קיין שום זאך האט אים נישט געקענט באפרייען פון דער דאזיקער פליכט. ווי אויך די חברה הלויית חמת, וואס האט געהאט א ציל ברענגען אויף איר חשבון צו קבורה די געשטארבענע ארעמעלייט, געבן זיי תרכיבים און בעת די טעג פון שבעה אונטערשטיצן די ארעמע אכלים מיט געלט, כדי זיי זאלן האבן אויף די ערשטע באדערפענישן אין די אבלות-טעג.

(*) אויף דעם ארט גיט צו די רעדאקציע פון יוטשענקא א באמערקונג, ווי זי בעט דעם חשבוני קארעס- פאנדענט, אז ער זאל צושיקן דעם טעקסט פון דער דאזיקער פריוילעגיע, כדי דעם פולן טעקסט צו פארעפנט- לעכן בעת א געלעגנהייט. זי איז טאקע צוגעשיקט געווארן און איז פארעפנטלעכט געווארן. אין אונדזער פנקס געפינט זיך א פאטאקאפיע פון דער פארעפנטלעכטער פריוילעגיע אין יוטשענקא, נומער 43 פון יאר 1861. זע סריער די זייטן 88 און 89.

די דאזיקע טיף-מענטשלעכע חברה איז געגרינדעט געווארן אין יאר 1688 (תמ"ח). דער פנקס, ווו עס זיינען פארצייכנט די תקנות פון דער חברה איז פאראן ביז היינטיקן טאג (*). און היינט נאך איז א שטאלץ פארן יעדן (יידישן) איינוווינער צו געהערן צו דער דאזיקער איידעלער חברה.

עס איז צום באדויערן, וואס פון דעם דאזיקן פנקס קען מען נישט ארויסלייענען די נעמען פון יענע איידעלע פערזאנען וואס האבן געגרינדעט די דאזיקע חברה. שווער פעסטצושטעלן דעם מאטעריעלן מצב פון די דעמאלטיקע יידן, מיר האבן וועגן דעם נישט קיין שום שפור — אבער משפטנדיק נאך דער צאל פון די געשענקטע ספרי-תורות איז אנצונעמען, אז זייער מצב איז געווען א גוטער — די צאל דערגרייכט ביז 100.

פון יענע צייטן איז דאס לעבן פון אונדזערע אורעלמערן געפלאסן איינמאניק, אויב עס האט עפעס איבערגעריסן די דאזיקע מאנאטאניקייט זיינען עס געווען די ענ-דערגען פון דער פאליטישער סיטואציע, וועמענס אויפטרייסלונג עס האט זיך אויך אויסגעווינקט אויף די יידן.

פון די באקאנטע היגע יידישע געלערנטע קומט אונדז אויס צו דערמאנען, הויז א סך אויסגעצייכנטע אויפן געביט פון תלמודישן וויסן און תנ"ך-מפרשים, וואס מע קאן גארנישט אויסציילן, דעם בארימטן רבי ישראל זאמאשטש, וועלכער האט נישט באקומען קיין שום שול-בילדונג און איז געווען באהאוונט נישט נאר אין תלמוד און זיינע מפרשים נאר אויך אין מאטעמאטיק, פילאזאפיע, פסיכאלאגיע, מעטאפיזיק. שפעטער איז ער אוועקגעפארן קיין בערלין, ווו ער האט זיך אויסגעלערנט עטלעכע קלאסישע שפראכן און איז געווארן דער לערער פון דעם אומשטערבלעכן מענדעלסאן. אזוי ארום האט דאס יידנטום אים צו פארדאנקען זיין סאקראמענט.

דער דאזיקער בארימטער מאן באמיט זיך אין זיינע פארשידענע ווערק אויפצו-ווייזן אז די וויסנשאפט מיינט נישט אפצופרעגן דעם (רעליגיעזן) גלויבן, ווי דאס שמעלן פעסט די פאנאטיקערס, נאר אדרבא — די ריכטיקע בילדונג גיט צו דעם מענטשן א נייגונג צו ערן גאט. ער באווייזט עס באזונדער אין זיין הקדמה צום ספר „נצח ישראל“.

נאך אים דארף דערמאנט ווערן דער בארימטער רבי יעקב, דער שפעטערדיקער דובנער מגיד, וועמענס משלים זיינען אומעטום באקאנט.

ווידער דער באקאנטער געאגראפיסט פ. בלאך, וואס איז געווען דער ערשטער וואס האט ארויסגעגעבן אין העברעאיש אין א ווונדערלעך שיינעם סטיל און זייער טרעפלעך א געאגראפישן בוך וועגן דער נאטור און דעם שטייגער-לעבן פון די פעל-קער פון אזיע און אפריקע. זיין בוך האט דערווארבן א גרויסע בארימטקייט אין דער העברעאישער ליטעראטור.

זיין ברודער פ. וו. בלאך, ווי אויך דער בארימטער וו. ב. שיה, פארדינען אויך דערמאנט צו ווערן.

א שיין בלאט אין דער געשיכטע פון די היגע יידן פארנעמט אויך יוסף צערעלעס אדער צעדערבוים, דער פאטער פון דעם רעדאקטאר פון דער העברעאישער צייט-שריפט „המליץ“, וואס דערשיינט אין אדעס (**). ער איז געווען א ביישפיל פון די ווונ-דערלעכסטע בעלי-מידות. ער איז געווען דער מיטלפונקט, ארום וועלכן עס פלעגן זיך גרופירן די הויפט-כוחות פון אונדזער היגער גייסטיקער געזעלשאפטלעכקייט.

(*) זע פריער זייטן 103 און די הייטערדיקע ארבעט פון אפרים קופפער „דער פנקס פון זייער זאמאשטשער

חברה קדישא וגמולות חסדיו“.

(**) וועגן אלכסנדר צעדערבוים זען דעם ארטיקל פון ש. ל. ציטראן אין אונדזער פנקס.

גענוג צו דערמאנען עטלעכע פערזאנן פון דער דאזיקער, וואלטן מיר געזאגט, שו-
לע, כדי זיך פארצושטעלן דעם ברייטן וויסן פון דעם היגן נעסטאר **יעקב אייכענבוים**
— דעם בארימטן פאעט און מאטעמאטיקער, דעם מיטגליד פון עטלעכע וויכטיגע-
לעכע אקאדעמיעס, וועלכער האט מיט זיין בארימטן ווערק „הקרב“, זיך דעראבערט
אן אייראפעאישן נאמען.

לעאן קינדערפריינד, א באליבטער פאעט, וועמענס ווערק „שירים שונים“ איז אן
אמתע דערשיינונג אין דער העברעאישער ליטעראטור, הן צוליב דעם דערהויבענעם
סטיל, הן מיט די פארכאפנדיקע נאטור-בילדער.

ווייטער דארפן דערמאנט ווערן **אלעקסאנדער צעדערבוים**, דער דערמאנטער רע-
דאקטאר פון העברעאישן „המליץ“ און דער ד״ר **עטינגער**, וועלכער האט מיט זיינע
משלים און מעשיות פארדינט א באליבטן אנדענק.

נאך די דאזיקע בארימטע לייט דארפן מיר פארצייענען א נאמען וואס איז בכלל
נישט באקאנט און וואס האט אמת נישט געזינדיקט מיט בילדונג און פון דעסוועגן
פארדינט ער אן אייביקן לויב — דאס איז ר' **הירש שיק**, דער גרינדער פון דעם היגן
יידישן שפיטאל, וואס עקסיסטירט ביז דעם היינטיקן טאג.

דער דאזיקער ווונדערלעכער רב הערש האט אין יאר 1800 (תק״ס), פאנגנדיק
זיין איידל הארץ, פון אייגענע מיטלען געשאפן דעם היגן שפיטאל. מיט דעם דאזיקן
קרובן אויפן מובה פון דער מענטשלעכקייט האט דער נדבן באוויזן, אז דער הייליקער
פונק פון מענטשלעכקייט און גנדיקייט, וואס איז געווען פון דורות א סימן-מובהק
פון אונדזער פאלק, איז נישט אויסגעלאשן. כבוד און לויב זיין אנדענק!

פון דער גרינדונג פון דעם שפיטאל, ביז דעם יאר 1843, איז אין דער געשיכטע
פון דעם אנשטאלט נישט פארגעקומען קיין שום נייע ענדערונג, וואס זאל פארדינען
פארצייענט צו ווערן. עס האט פארן שפיטאל געפעלט די מלוכהשע סאנקציע (יורי-
דישע אנערקענונג), וואס וואלט אים ארונטערגענומען אונטער רעכטלעכער שוין און
געגעבן די מעגלעכקייט פון אנטוויקלונג.

פון דעם דאזיקן יאר אן (1843) איז דער אנשטאלט אריבער אונטער דער אויף-
זיכט פון דעם הויפט-ראט פון ווילטעטיקע געזעלשאפטן. פון דאן דארף מען אויך רע-
כענען זיין בארג-ארויף.

דער שפיטאל איז תחילת באשטאנען פון איין גרויסן צימער פאר קראנקע פון
ביידע געשלעכטער, איין צימער, וואס איז געווען באשטימט פאר א קיך און א קליין
צימערל פאר וועט. אבער מיט דער מאס ווי עס איז באקאנט געווארן די אויפנאמע
פון שפיטאל אין דער געגנט, פון וואנען מען פלעגט שמענדיק ברענגען חולאים, האבן
די איינוווינער דערפילט די נויטווענדיקייט אויסצוברייטערן און איבערבויען דעם
גאנצן לאקאל. זיי האבן אבער דאס נישט געקענט אויספירן צוליב א פשוטער סיבה
— זיי האבן אויף דעם נישט געהאט די נייטיקע פאנדן.

ערשט אין די יארן 1846-1849, מיט דער הילף פון נדבות דורך א לאטעריע און
ביי דער כסדרדיקער ארבעט פון דעם דעמאלטיקן פארזיצער פ. לעווין ע״ה, וועלכער
האט געווידמעט דעם אנשטאלט זיין גאנצע צייט און ענערגיע, האט אלץ געמאכט, כדי
דורכצופירן די נייטיקע איבערבויע-ארבעטן.

דער אנשטאלט איז איבערגעבויט געווארן און באשטימט איצט פון 4 סאלעס —
2 פאר מענער, 2 פאר פרויען — מיט 24 בעטן, 2 צימערן פאר דער קיך, 2 אויבערשטע
צימערן פאר דער קאנצעלאריע, אפטיק און א צימער פאר וועט. אויסער דעם איז
אויך פאראן א באזונדער בנין פאר דער שטאטישער וואג, וואס ברענגט אריין דעם
אנשטאלט א געוויסע הכנסה.

עס גייט נישט וועגן דער גרויס און אנווען פון אנשטאלט — עס גייט בעיקר וועגן

דער באקוועמלעכקייט, ריינקייט, ארדענונג, ווי בכלל מיט אלע נייטיקע פאדערונגען, וואס אזא אנשטאלט פאר לאנגט אין פולן זין פון דאזיקן ווארט.

דער אנשטאלט האט צו פארדאנקען די באמאונגען פון איצטיקן פארזיצער **ישעיה מארגוליעס** און דעם נישט לאנג פארשטאנדענעם דאקטער **עטינגער**, וואס ער פארמאגט אן אייגענע אפטייק, וואס חוץ וואס דאס איז א גרויסע איינשפארונג פארן אנשטאלט, גיט עס נאך א מעגלעכקייט צו געבן אומזיסטע רעצעפטן פאר די ארעמע חולאים (מחוץ די וואס ליגן אין שפיטאל).

פון יאר 1849 האט זיך, אמת, דער אנשטאלט אויסערלעך נישט פארענדערט, אבער אין מאס פון די נויטן, וואס פלעגן זיך באווייזן און ארטיקע באדינגונגען, זייער נען געמאכט געווארן קאנטיקע דערגרייכונגען. אין פארגאנגענעם יאר איז, דורך די באמאונגען פון זייער ענערגישן ערנמיטגליד פון דער פארוואלטונג ד. **שטיינבערג**, איבערגעארבעט געווארן דער דאך פון גאנצן בנין.

אין לויפנדיקן יאר איז דער גאנצער בנין באנייט געווארן אינעווייניק דורך די באמאונגען פון פריער-דערמאנטן מיטגליד (ד. **שטיינבערג**) צוזאמען מיט די **ה"ה מ. קאהאן** און **פ. קאפעלמאן**, ערנמיטגלידער פון דער פארוואלטונג.

די היגע איינוווינער, אנערקענענדיק די ווילטעטיקייטן וואס עס ברענגט דער אנשטאלט, העלפן אים מיט די כסדרדיקע נדבות, ווי עס איז צו זען קלאר פון דעם רעגירונג-באריכט פון יאר 1859. אין דאזיקן יאר איז אין דער קאסע פון שפיטאל בלויז פון נדבות אין בלימעלעך אריינגעקומען די סומע פון 1.008 רובל. די דאזיקע סומע איז זייער א גרויסע נעמענדיק אין אכט, אז אונדזער שטאט ציילט עטלעכע טויזנט (יידישע) נפשות, באזונדער ווען די מערהייט פון די איינוווינער איז נישט אין קיין גאר געהויבענער מאטעריעלער סיטואציע. דאס איז נאך א באווייז פון דער באציאונג פון די יידן צו ווילטעטיקייטן.

פון צווישן די מיטגלידער (וואס פירן אן מיטן שפיטאל) צייכענען זיך אויס מיט זייער זארג פאר דעם שפיטאל, וואס פארדינען דערמאנט צו ווערן איז **ה' ישעיה מארגוליעס**, וואס גייט אין דער ערשטער ריי מיט זיין ליבע צו ווילטאט און ער זשא-לעוועט נישט קיין שום קרבנות אין ארבעטן, כדי צו קומען מיט הילף דעם אנשטאלט. אויסנצונדיק זיין גרויסן איינפלוס אויף דער באפעלקערונג, וואס דערהייבט עס מאראליש האט **ה' ז. גאלד** אין משך פון 7 יאר געווירקט פארן וויל פון אנשטאלט. זייער פיל האט אויפגעטאן דער **ה' ד. שטיינבערג**, וועמענס ארבעטן און אויפ-טוען אין משך פון 12 יאר האבן געבראכט א סך נוצן דעם אנשטאלט.

חוץ די שוין פריער-דערמאנטע חברות און ווילטעטיקע אנשטאלטן עקסיסטירן נאך א ריי אנדערע, וועגן וועלכע עס וועט אונדז אויסקומען צו פארצייענען:

חברה גמילת חסדים, וואס האט זיך געשמעלט פאר א ציל צו העלפן ארעמעלייט, וואס פארדעקן זייער נויט, און וואס פארנעמט זיך מיט דער זארג פאר יתומים;

חברת תלמוד-תורה, וואס פארזיכערט די קינדער פון ארעמע עלטערן די מעג-לעכקייט פון רעליגיעזער דערציאונג און וואס שטיצט אויך עלטערע ביים לערנען;

חברת הכנסת אורחים, וואס העלפט אויס געקומענע פון דער פרעמד ארעמע-לייט, וועלכע שעמען זיך צו גיין בעטלען. זיי געבן עסן, ווייניג און א געוויסע סומע, וואס זאל גענוג זיין, כדי צו קומען אין א צווייטן ארט.

די דאזיקע חברות עקסיסטירן שוין גאר לאנג. די נעמען פון זייערע גרינדערס זיינען נישט באקאנט. זיי האלטן זיך אויס פון די פרייוויליקע נדבות פון די איינוווינער. די גרייטקייט פון די היגע (יידישע) איינוווינער צו ווילטעטיקייטן, באגרענעצט זיך נישט נאר מיט הילף בלויז פאר יידן און יעדער איידעלער מאט געפינט אין זא-מאשט אזעלכע וואס ווילן דעם ביישפיל נאכמאן. אזוי איז אין היינטיקן יאר, ווען דא

איז געקומען די ידיעה וועגן די געשפענדעטע פון די ווארשעווער (יידישע) איינוואוי-
נער 9.200 גילדן פאר קריסטן, האבן די הערן: י. קארנגאלד, מאקס קינדערפריינד און
ע. לוקסעמבורג צונויפגעקליבן אין משך פון עטלעכע שעה עטלעכע הונדערט גילדן
פון די היגע (יידישע) איינוואוינער און עס צעטיילט צווישן די ארעמע קריסטן.
וועגן געזעלשאפטלעכן לעבן, ווי אויך וועגן די גייסטיקע אינטערעסן פון די היינ-
טיקע יידן, אויך וועגן די לאנדווירטשאפטלעכע יידישע קאלאניעס ביי זאמאשטש,
וועל איך אינפארמירן אין דעם צווייטן בריוו.

י. אלטבערג

2

די יידישע קאלאניע זשאנאוו הינטער זאמאשטש

Ou la critique n'est pas permise le louange est sans dignité

(De la Rochefoucault)

באשרייבנדיק דעם איצטיקן מצב פון די ארטיקע יידן, זייער געזעלשאפטלעך און
גייסטיק לעבן, האב איך א גארנישט אנגענעמען איינדרוק. ווייל מיט וויפל פארגעניגן
מיר האבן בשעתו געשילדערט די אמאליקע יידן (אין יומזשענקא נומער 20 פון פא-
ריקן יאר) מיט אזויפיל אומוילן קומט אויס צו דערמאנען די איצטיקע.

עס זיינען פארשוונדן יענע מענער, וואס האבן פארשטאנען די אויפגאבן פון
לעבן, וואס האבן געקענט אין זיך פאראייניקן די אלזייטיקע בילדונג מיט דעם רעלי-
גיעזן טראדיציאנאליזם; ביי דער זייט פון די העכסטע היימישע מעשים-טובים האבן
זיין אויך געפלעגט די הויכע אידעען פון מענטשלעכן פראגראם. עס איז נאר פאראן
אין טרייסט, אז אויפריכטיקע און אביעקטיווע אפשאצונגען, וואס ווערן ארויסגעזאגט
מיטן גומן גלויבן, האבן א ווערט; אז די דאזיקע ווערטער פון אויפריכטיקן, הגם ביי-
טערן, אמת, וועלן ברענגען נוצן.

נאכן טויט פון דעם יעניקן וואס מיר האבן אזוי געלויבט אין אונדזער פריערדיקן
באריכט, יוסף צעדערבוים, וועלכער איז געשטארבן אין יאר 1832, האט אונדזער
שמאט פארלוירן אין איר באדייטונג, וואס האט איר ארויסגערוקט אין פאדערשטן
פלאץ פון צווישן אנדערע אין דעם וועג צו פראגראם; זי האט פארלוירן יענעם, וואס
האט אויפגעהויבן די אידעע פון דער מאדערנער ציוויליזאציע; דער וואס איז געווען
באלויבטן מיט די שטראלן פון דער מענדעלסאנישער שולע און האט פארמירט דעם
חושך וואס האט באהערשט דעם ארום.

נאך זיין טויט האט גאר אנשמאט דעם דורשט נאך וויסן פארכאפט די איינוואוי-
נער א מין גייסטיקע פארשלעפערונג. א פינצטערניש, אונטער א רעליגיעזער מאסקע,
האט באהערשט די געדאנקען און ארויסגערופן אן אומוילן צו וויסן — די שמויט-
קראפט צום פראגראם.

מען דארף באדויערן, וואס די שפראכן פון דער ציוויליזאציע, וואס זיינען מיט
דער זארגפליקער האנט פון אזא מענטש פארפלאנצט געווארן האבן נישט געגעבן
די פארלאנגטע פרוכט. דעם ארט פון ליבע צו וויסנשאפטן האט פארנומען א גלייכ-
גילטיקייט און אפילו א געוויסן עקל. וואס עס טוט נאך מער וויי איז דאס, וואס אונ-
טער דעם פאלשן שלייכער פון כלומרשטן רעספעקט פאר דער טראדיציע, ווערט פעסט-
געשטעלט, אז די רעליגיע קען נישט גיין האנט ביי האנט מיט די וויסנשאפטן. עס איז

שווער צו פארשטיין ווי אזוי עס האבן זיך אין אזא קורצער צייט געענדערט די כא-
ראקטערן און די געמיטן פון די מענטשן — די פריינד פון בילדונג זיינען געווארן
גלייכגילטיק צו איר; די אנהענגער פון לערע זיינען געווארן קעגנער פון וויסן.
אייגנטלעך איז עס שוין אן אלטער פעלער פון אונדזערע גלויבנס-ברידער אין
אונדזער לאנד, וואס שמענדיק ווילן זיי געהערן צו די עקסטרעמע ריכטונגען — אדער
זיי זיינען דורכגענומען מיט די דאקטרינעס פון די מאדערנע הויך-ציוויליזירטע גע-
זעלשאפטן, אדער זיינען די פארביסנסמע אנהענגער פון דעם אפגעשמאנענעם, נישט-
ציוויליזירטן, קאנסערוואטיוס, וואס האבן א גלייכגילטיקייט צו וויסנשאפטן.

זינט דער דאזיקער ענדערונג זיינען נישט אויפגעקומען קיין שום נייע פערזענ-
לעכקייטן מיט טאלאנט אויפן פעלד פון תלמוד, ווי בכלל אויפן געביט פון מענטש-
לעבן וויסן, ווי אין די אלטע צייטן — ס'איז איצט אזעלכע נישט צו געפינען. עס זיי-
נען נאר געבליבן זכרונות פון יענע צייטן. מיט רעכט מוזט טאקע יעדער איינוווינער
מיט שמאלץ דערמאנען די בארימטע פארגאנגענהייט, די פארגייער זייערע, וועמענס
שמרעכונגען עס וויל קיינער איצט נישט ממשיך זיין.

מיר וואלטן אבער געטאן אן עוולה דער שמאט נישט צוגעבנדיק, אז מיר האבן
אויך אויסגאמעס — עס זיינען פאראן מענטשן וואס שמרעבן צו בילדונג, מענטשן
מיט פראגרעסיווע איבערצייגונגען; אזעלכע וואס זיינען טריי די אידייען פון דער צי-
וויליזאציע, וואס זשאלעווען נישט קיין שום באמיואנגען, אין דער מאס פון די מעג-
לעכקייטן, כדי צו פארשפרייטן בילדונג צווישן די גלויבנס-ברידער און גיבן זייערע
קינדער א דערציאונג וואס איז אין גייסט פון דער צייט.

און פון נאך א שמאנדפונקט דארפן מיר רעכטפערטיקן אלעמען, כפרט אונדזע-
רע היגע גלויבנס-ברידער, וואס אדאנק דער בילדונג באקומען פון זייערע פארגייער
איז ביי זיי געבליבן די ליבע צום נאענטן און צו פילאנטראפיע, זייער פיל פרטים
דערציילן וועגן דעם. מיר וועלן פון צווישן א סך פאקטן ברענגען די ווייטערדיקע:

אין יאר 1854 איז ביי אונדז דערגאנגען צו דעם העכסטן שפיץ די נויט, אין דער
פארם פון גרויסן יקרות וואס האט דערדריקט דעם ארעמען קלאס, זיי געבראכט ממש
צו דער געפאר פון הונגער. דאן האט איינער פון צווישן אונדזער מיט, הער ישעיה
מארגוליעס, איינגעקויפט קרוב 800 קארץ מעל, געלאזט באקן ברויט און עס פאר-
קויפט צו האלבע פרייז ווי עס איז געווען דער נארמאלער פרייז. דאס ברויט איז פאר-
קויפט געווארן צו די ארעמעלייט אן אונטערשיד פון גלויבן. דער דאזיקער פאקט ניי-
טיקט זיך נישט אין קיין שום קאמענטארן.

דער מאטעריעלער מצב פון די היגע איינוווינער איבערצייגט אונדז וועגן דעם
אמת, אז אין דער מאס פון דער גייסטיקער אנטוויקלונג ענדערן זיך אויך די מאטע-
ריעלע באדינגונגען.

דאס געזעלשאפטלעכע לעבן פון די היגע יידן קאן נישט פארשמעלן מיט זיך אן
אביעקט פאר באריכטן — עס איז איינמאניק. ווען עמיצער וואלט אויפגעכאפט דאס
לעבן פון פארצייטן און איצט געהאט א טרייע קאפיט דערפון, וואלט ער געקענט
פעסטשמעלן, אז עס האט זיך פאר דער צייט מיט גארנישט נישט געביטן.

די באציאונגען זייערע מיט די קריסטלעכע שכנים זיינען שמענדיק רואיקע און
פרידלעכע. די היגע יידן האבן נאך אין יאר 1846 אפגעלייקנט דעם פארווורף וואס
ווערט געמאכט די יידן, אז זיי זיינען נאר פעאיק צום האנדל און האבן אן עקל צו
ערדארבעט.

אין דעם דאזיקן יאר האבן די ברידער יוסף און הערש קאהאן, דוד ענגעלסבערג,
משה הערשקין, יהודא סאבעל און אנדערע, א צאל פון 14 משפחות, פארלייגט, 5 קי-

לאַמעטער פון דער שטאט א קאלאניע. זי געפינט זיך דרום-מזרחדיק פון זאמאשטש, טראגט דעם נאמען **זשאנאוו** און נעמט ארום ביז 592 מארג באדן.

די דערמאנטע קאלאניסטן האבן געשלאסן אן אפמאך מיט דער זאמאשקער אר-דינאציע אויף 30 יאר. זיי האבן זיך, אויפן סמך פון דאזיקן קאנטראקט, פארפליכט מעט צו צאלן יערלעכן צינש, הויז די מלוכהשע שטייערן, צו 4 גילדן 15 גראשן און 5 גילדן 15 גראשן פאר יעדן מארג — אפהענגיק פון דעם סארט פון דעם ארענדירטן באדן.

עס זיינען דארטן נישט געווען קיין שום בנינים. זיי האבן, בכו, מיט אייגענע מיטלען, פון דעם געהילין, וואס עס האט זיי צוגעשטעלט די ארדינאציע, אויפגעבויט א פאר צענדליק הייזער, וואס ציען זיך אין א שורה. יעדע הויז מיט 4 ביז 6 רחבות'דיקע צימערן. הינטער יעדן הויז געפינט זיך א הויף, ארומגענומען מיט א פארקאן, ווו עס געפינט זיך די פארשידענע באלעכאטישע פארבויאונגען ווי פערד-שטאלן, שייערן אא"וו.

איידער די קאלאניסטן האבן איבערגענומען דעם באדן אין ער געווען זייער א שלעכטער. הגם עס איז געווען נאענט פון דער שטאט האט קיינער פון די קריסטלעכע פויערים עס נישט געוואלט ארענדירן. ליגנדיק לאנג, נישט באארבעט, איז דער באדן געווען באוואקסן מיט דערנער און ווילדגראס ווי א ווילדער סטעפ. אונדזערע קאלאניסטן האבן זיך אבער פאר די דאזיקע שוועריקייטן נישט אפגעשטעלט. זיי האבן באשלאסן צו באקעמפן אלע מניעות און ווערן נוצלעכע פארן לאנד ערדארבעטער. זיי האבן אין זייער איידעלער שטרעבונג אויסגעהאלטן. מען האט געמוזט פארמאגן א גרויסע מאס געדולד, אין ברייטסטן זין פון דעם ווארט, כדי דורכצופירן די דאזיקע אונטערנעמונג. די פעלדער האבן פארלאנגט אן אומבאשרייבלעכע אנטערנעמונג פון ארבעט און כוחות און איבערמענטשלעכע אנטערנעמונגען (כדי צו פונדאדעראקערן דעם באדן האט מען געמוזט אין דעם פלוג איינשפאנען 4 פאר אקסן). לאנג האט דער פארווארלאזטער און שווערער באדן נישט באצאלט די אריינגעלייגטע אין אים כו' הות און קאסטן. דאס האדעווען דארטן פי וואס איז אזוי נייטיק פאר דעם לאנדווירט, איז אויך געווען אוממעגלעך, ווייל עס האבן געפעלט פאשע-ערטער און וואלד.

נישט געקוקט אויף דעם האבן זיי עטלעכע יאר געקעמפט מיט אלע שטערונגען און אין שוויים פון פנים געפראצעוועט כדי אלץ איבערווינדן. דאן האט דארטן אויך די מווע געהאט אירע פריינד: דעם ד"ר **עטינגער** ע"ה, און פ. **שיפער**, דער מחבר פון דער ביאגראפיע וועגן נאפאלעאן דעם ערשטן, אין העברעאיש, אין וועמענס פארשטער-לונג עס האט די ריינע לופט באפליגט מיט שיינע בילדער פון דארפישן לעבן, וואס קומט אזוי פיין צום אויסדרוק אין זיין „**מטע לשם**“.

אבער אזוי ווי אלץ אין דער וועלט פארשווינדט און די בעסטע ווילנס פון די קאלאניסטן האבן זיך צעשלאגן אן די ווייטערדיקע איממעגלעכקייטן צו אפפערן ווייטער-דיקע קאפיטאלן, וואס האבן זיך אויסגעשעפט ביזן דעק; עס זיינען אפגעפאלן די נייטיקע פי פאר דער קאלאניע; איין דורכפאל נאכן צווייטן איז געקומען פאר די קאלאניסטן; זיי זיינען געצוונגען געווען זיך צוריקציען פון דער אונטערנעמונג. צו זייער גרויסן באדויערן האבן זיי געמוזט זיך צוריקציען פון דעם פלאץ, ווו עס איז געווען אריינגעלייגט עטלעכע יאר פון זייער שווערע און ערלעכע ארבעט.

די שווערע פונקטן פון דעם קאנטראקט מיט דער ארדינאציע, וואס זיינען בכלל געווען אומגינסטיק פארן פויער און ארענדאטאר, האבן כמעט דערפירט די קאלאניסטן צו פשוטער רואין.

אזוי געהערט אויך די היגע קאלאניע צו דער פארגאנגענהייט.

י. אלטבערג.

* * *

נאך דער דאזיקער קארעספאנדענץ איז פאראן א צוגאב. צי איז עס פון דעם קארעספאנדענט א ל ט ב ע ר ג, אדער פון דער רעדאקציע איז נישט קלאר. כדי די יידישע קאלאניזאציע זאל אמאל קענען פארווירקלעכט ווערן מוז עס זיין די ארבעט פון ליבע צו דעם נאענטן און ליבע צום לאנד און נישט אן ענין פון געלט-שפעקולאציע. פארלאנגענדיק כסדר פון אונדזערע גלויבנס-ברידער זיי זאלן זיך פאר-נעמען מיט קאלאניזאציע, האבן מיר אין זין, אז עס זאל געשאפן ווערן א דארפישע באפעלקערונג, א פעאיקע, א דורכגעטראכטע, אן ארבעטסזאמע — אזא עלעמענט, וואס אונדזערע קריסטלעכע פויערים וועלן עס אפשר אין 100 יאר ארום נישט האבן. דער יידישער פויער וואלט געקענט ווערן דער ביישפיל פאר זיינע קריסטלעכע שכנים און אין משך פון א יאר 20, וואלט איין יידישער פויער געקענט איבערבילדן א צענד-ליק קריסטלעכע, אויסלערנען זיי שפארזאמקייט, נישטערקייט און צוגעבונדנקייט צום לאנד.

אבער די לאנד-אייגנטימער פון אלע גלויבנס דארפן די יידן, וואס קאלאניזירן זיך אויף זייער באדן, נישט באטראכטן פאר זייערע פויערים, נאר ווי ארענדאטארן; נישט ווי א מיטל פון תיכפדיקער פארגרעסערונג פון זייערע הכנסות און רווחים, נאר ווי א קאפיטאל וואס וועט ברענגען פראצענט פאר זייערע קינדער. עס דארפן דעריבער די ערד-אייגנטימער אויסטיילן פאר די יידישע קאלאניסטן-אנפאנגערס פרוכטבארן באדן, געבן זיי פאטערלעכע באדינגונגען — נישט קיין זאמ-דיקן און זומפיקן באדן, אדער וואלד צום קארטשעווען. דאס לעצטע וואס איז פראק-טיצירט געווארן פריער איז געווען אויסגערעכנט אפצושרעקן די יידן פון ערדארבעט, ארויסרופן ביי זיי אן אומוילן דערצו. קיין שום קאלאניזאציע-פלאן וועט זיך נישט איינגעבן, אויב מיר וועלן פארגעסן, אז די יידן דארפן זיך ערשט אנהייבן לערנען די תורה פון לאנדווירטשאפט. און ביי יעדער לערער הייבט מען אן מיטן לייכטערן און מען פארענדיקט מיטן שווערן.

* * *

גענוי וועגן דער יידישער קאלאניזאציע אין דער זאמאסקער ארדינאציע איז פאראן אין דעם ארטיקל פון י. בארטס, אין אונדזער פנקס, זייטן 376—413.

די יידישע לאנדווירטשאפטלעכע קאלאניזאציע אין דער זאמאָיסקער אַרדינאציע (*)

(אין דער ערשטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט)

די זאמאָיסקער אַרדינאציע איז, ווי באַווסט, געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1589 דורך יאָן זאמאָיסקי, דעם קאנצלער און גרויסן העטמאן פון קרוין, אויף זיינע ברייט-צעלייגטע גיטער.

די אַרדינאציע האָט פאַרמאָגט אַן אייגענעם גרויסן אַרכיוו, אין וועלכע עס איז, אָנהייבנדיק פון 18טן יאָרהונדערט, געפירט געוואָרען אַ ספּעציעלער טייל באַשטימט פאַר די ענינים פון די יידן וואָס האָבן געוווינט אין די דערפער פון דער זאמאָשטשער אַרדינאציע. די אַקטן וואָס באַציען זיך צו די יידן וואָס האָבן געוווינט יאָן די דער-פער זיינען איינגעטיילט אין מעטשקעס לויט קרייזן (אין אַריגינאַל Kłuczków וואָס אין דער ווערטלעכער איבערזעצונג מיינט עס „שליסלען“) און זיינען געווען באַ-צייכנט מיט טיטלען, צום ביישפּיל: „אַקטן פון די יידן וואָס וווינען אין די דערפער פון שעבערשינער קלויטש“. בעיקר געפינען זיך ידיעות וועגן דער יידישער קאלאני-זאציע אין דער מעקע מיטן נאָמען „יידישע אַקטן אין אַלגעמיינ“, וואָס טראָגט די סיגנאַטור 4757. מיר געפינען דאָ פאַרשיידענע מינים אויסצוגן פון פראָטאָקאָלן פון די סעסיעס פון דער זאמאָיסקער אַרדינאציע; קאַרעספּאָנדענץ צווישן דער צענטראַל-לער קאנצלעאריע מיט דער אַדמיניסטראַציע פון דער זאמאָיסקער אַרדינאציע; בקשות פון יידן וועגן צוטיילן זיי באַדן; נאָמענטלעכע רשימות פון דער יידישער באַ-פעלקערונג; אַנווייזונגען און אינסטרוקציעס אין שייכות מיטן באַזייטיקן פון די דער-פער די יעניקע יידן, וואָס ווערן דורך דעם פאַרוואַלטער פון קרייז אנערקענט ווי שעדלעכע און אַזוי ווייטער. די דאָזיקע מעטשקע האָט אַ שייכות צו די יאָרן 1840-1854.

די דערמאָנטע דאָקומענטן האָבן אונדז געגעבן די מעגלעכקייט, אמת טיילן זיך צו באַקענען מיט דעם מצב און גורל פון דער יידישער ערדאַרבעט אין דער ער-שטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט; די באַציאונג פון דער אַדמיניסטראַציע פון דער זאמאָיסקער אַרדינאציע צו די יידישע פויערים; די קאלאניזאציע-פלענער פון דער אַדמיניסטראַציע און דער צענטראַלער קאנצלעאריע אד"גל. די דאָזיקע דאָקו-מענטן, ניט געקוקט אויף זייער פראַגמענטאַרישן כאַראַקטער, זיינען אַ וויכטיקער

(*) די דאָזיקע אַרבעט איז פאַרעפנטלעכט אין :

Biuletyn żydowskiego Instytutu, Lipież-Grudzien 1955. N. 15-16.

די אַרבעט אין אַריגינאַל הייסט :

J. Bartys — O żydowskim osadnictwie rolniczym w ordynacji zamojskiej w. pierwszej połowie XIX wieku.

און ביז איצט ניט-באקאנטער ביישטייער צו דער געשיכטע פון דער יידישער קא-לאניזאציע אין פוילן אין 19טן יארהונדערט.

די ערשטע ידיעות וועגן יידישע פויערים אין די גיטער פון דער זאמאסקער ארדינאציע שטאמען פון יענער צייט, ווען די ארדינאציע איז געווען א טייל פון עסט-רייך. אין דער רשימה פון דער יידישער באפעלקערונג פון יאר 1838-1839 זיינען אויסגערעכנט די יידישע משפחות וואס האבן געווינט אין דארף קארזשינקי, קולנא און ליפיני גורנע. די באמערקונג וואס עס געפינט זיך ביי די דאזיקע משפחות איז פארמירט אונדז, אז די דאזיקע משפחות האבן זיך באזעצט אין דער צייט פון דער עסטרייכישער הערשאפט ווי א פועל-יוצא פון א געמיינזאם-אונטערגענומענער אקציע פון דער עסטרייכישער מאכט אין דער אדמיניסטראציע פון דער ארדינאציע. אויך ווערט באקאנט, אז די דאזיקע משפחות האבן באקומען אונטערשטיצונג אויף זיך קענען באזעצן (אין די דערפער).

די ערשטע רשימה פון דער יידישער באפעלקערונג וואס ווינט אין די דערפער פון דער זאמאסקער ארדינאציע, וואס איז אפגעהויט געווארן ביז צום היינטיקן טאג, איז צוזאמענגעשטעלט געווארן אין יאר 1838-1839. די רשימה אנטהאלט זייער פרטימדיקע ידיעות וועגן די יידן. די צווייטע רשימה, וואס שטאמט פון יאר 1846-1847 איז שוין ניט אזוי פרטימדיק, ווייל אין דער רשימה פיגורירן נאר די „קעפ“ (די עלטסטע) פון דער משפחה, זייער באשעפטיקונג, ווו זיי ווינען און באמערקונגען. די דאזיקע רשימות האט צוזאמענגעשטעלט א באאמטער פון דער צענטראלער אדמיניסטראציע אויפן סמך פון ראפארטן פון די פארוואלטערס פון די באזונדערע קרייזן („קלומשי“), כדי פעסטצושטעלן די צאל פון די „שעדלעכע“ יידן, וועלכע מ'האט גלייך גענומען באזייטיקן פון דארף.

אויפן סמך פון די רשימות קענען מיר רעסטאזירן די צאל פון דער יידישער באפעלקערונג, וואס האט געווינט אין די דערפער פון דער ארדינאציע, זייער סא-ציאלע סטרוקטור און די צאל יידן פויערים.

ווי עס ווייזט זיך ארויס פון די דאזיקע רשימות איז די אלגעמיינע צאל פון דער יידישער באפעלקערונג, וואס האט געווינט אין די דערפער פון דער זאמאסקער ארדינאציע אין יאר 1838-1839 באשטאנען פון 498 פערזאן (74 משפחות). וועגן דעם צאלמעסיקן וואס פון דער יידישער באפעלקערונג אין יאר 1846-1847 זאגט עדות די ציפער פון 96 משפחות וואס זיינען פאראן אין דער רשימה פון דאזיקן יאר וואס עס האט דאן צוזאמענגעשטעלט א באאמטער.

די צאל פון די יידן אין די דערפער פון דער זאמאסקער ארדינאציע האט אין די דאזיקע יארן אויסגעזען ווי ווייטער: (זע טאבעלע 1, זייט 378).

ווי עס דרינגט ארויס פון דער דאזיקער טאבעלע האט די מערהייט פון די יידן געווינט אין די קרייזן: שעבערשי, טוראבין און קושעזשאו-טארנא-גראד און נאר אין די קרייזן באמערקן מיר א באדייטנדיקן וואס אין דעם יאר 1846-1847. ער ווארפט זיך אין די אויגן די קליינע צאל פון קינדער. ווען מיר זאלן רעכענען די צאל פון 6,4 פערזאן אויף איין משפחה, דארף מען אָננעמען, אז די צאל יידן וואס האבן אין יאר 1846 געווינט אין די דערפער, איז געווען בערך 615 נפשות.

אויפן סמך פון די באפעלקערונג-רשימות קענען מיר אויך דערגיין צו דער גע-עלשאפטלעך-ווירטשאפטלעכער סטרוקטור פון די יידן אין דערפער פון דער זא-מאסקער אדמיניסטראציע, וואס האט זיך — אין אלגעמיינע שמירכן — פארגע-שטעלט לויט דעם צוזאמענשטעל פון טאבעלע 2 אויף זייט 378.

פנקס זאמאשטש

טאבעלע 1

צוזאמען	די גאנצע קערונג אין יאר 1838 - 1839					צאל מענטחות אין יאר:		נאמען פון קרייז
	עלפטער פון 17 יאר מענער	עלפטער פון 17 יאר פרויען	עלפטער פון 17 יאר מיידלעך	עלפטער פון 17 יאר קינדער	עלפטער פון 17 יאר קינדער	1846/47	1838/39	
209	59	51	45	34	52	38	38	שעערטין
20	2	5	4	9	5	4	4	טאמאטאור
19	7	3	5	4	4	4	4	יאנאור
116	23	22	30	41	21	18	18	קוטעטאור - טארנאגראד
134	33	35	30	36	14	10	10	טוראין
498	124	116	114	144	96	74	74	צוזאמען

טאבעלע 2

נאמענט קונגען						אין יאר:		טוראין
שעערטין	טאמאטאור	יאנאור	קוטעטאור - טארנאגראד	טוראין	טוראין	1846/47	1838/39	
9	1	2	11	1	1	1846/47	1838/39	פרייער
10	1	2	12	1	1	1846/47	1838/39	פרייער
6	-	-	3	-	-	1846/47	1838/39	פרייער
7	2	-	2	-	-	1846/47	1838/39	פרייער
3	-	2	2	-	-	1846/47	1838/39	פרייער
5	-	-	5	-	-	1846/47	1838/39	פרייער
2	8	-	-	-	-	1846/47	1838/39	פרייער
2	-	-	-	-	-	1846/47	1838/39	פרייער
3	-	-	-	-	-	1846/47	1838/39	פרייער
6	-	-	-	-	-	1846/47	1838/39	פרייער
9	5	-	1	-	-	1846/47	1838/39	פרייער
6	1	2	1	-	-	1846/47	1838/39	פרייער
6	6	-	1	-	-	1846/47	1838/39	פרייער
8	2	-	1	-	-	1846/47	1838/39	פרייער

טאבעלע 3

פרייער							נאמען פון קרייז
אויסגלייטער מיט ערו-אדעט:	אויך מיט גוגא-נאמענט קונגען	אויך מיט גוגא-נאמענט קונגען	אויך מיט גוגא-נאמענט קונגען	אויך מיט גוגא-נאמענט קונגען	אויך מיט גוגא-נאמענט קונגען	אויך מיט גוגא-נאמענט קונגען	
מערער	מערער	מערער	מערער	מערער	מערער	מערער	נאמען פון קרייז
3	6	18	10	7	16	60	שעערטין
-	-	-	4	1	-	5	טאמאטאור
-	-	-	2	2	5	9	יאנאור
25	19	20	3	3	7	77	קוטעטאור - טארנאגראד
-	-	-	1	1	5	7	טוראין
28	25	38	20	14	33	158	צוזאמען

מיר זענען בכן אז די צאלמעסיקסטע גרופע פון דער יידישער דארפישער באפעל-קערונג איז באשטאנען פון משפחות, וואס האבן זיך פארנומען מיט ערדארבעט, וויי-טער גייען די פאקטערס, ארענדאטארן און פארטרעטערס (פארמעגלעכע יידן), ווע-בערס, שניידער אא"וו. מען דארף אויך באמערקן, אז די אנגעגעבענע צאל ארבעטער איז ניט אינגאנצן גענוי, ווייל זיכער האבן מיטגלידער פון די משפחות, וואס האבן זיך באשעפטיקט מיט לאנדווירטשאפט, און אויך אנדערע ניט פארמעגלעכע משפחות געווען אנגעדונגען צו ארבעט ביי די רייכערע יידן. אין דער רובריק „אנדערע פאכן“ האבן מיר אריינגענומען די אלע פערזאנען, וואס זיינען אין די הויפט-רשימות געווען פארנאטירט ווי אזעלכע וואס האבן ניט קיין שטענדיקע באשעפטיקונג, דהיינו: הי-טערס פון די אזיערעס, פישערס, בעקערס, קליינהענדלער וכדומה. אין סך-הכל הייסט עס, אז די בעלי-מלאכות, פויערס, פאכטערס, ארבעטער און אנדערע ניט פארמעג-לעכע יידן האבן צוזאמענגעשטעלט 85 פראצענט פון דער דארפישער יידישער בא-פעלקערונג.

די דארפישע יידישע באפעלקערונג אויף די גיטער פון דער זאמאסקער ארדי-נאציע קענען מיר איינטיילן אין די ווייטערדיקע 7 פאך-קאטעגאריעס:

- (1) אזעלכע וואס באשעפטיקן זיך אויסשליסלעך מיט ערדארבעט;
- (2) אזעלכע, וואס נעבן זייער ערד-ארבעט פארנעמען זיי זיך נאך מיט מלאכה, פאכטעריי, מיט אננעמען וועגענער (פורמאנעס), קליינעס האנדל און דאס גלייכן;
- (3) פאקטערס וואס פארנעמען זיך מיט אויפקויפן מילכיקס אין די דערפער און שפעטער פארקויפן זיי עס אין די שטעט;
- (4) בעלי-מלאכות, ווי וועבערס, שניידערס, דאכדעקערס, בעקערס, פישערס;
- (5) ארבעטער וואס פלעגן זיך פארדיינען צו ארבעטן אויף דער לאנדווירטשאפט, זוי באדינער, באשעפטיקטע אין די מילן אד"גל;
- (6) ארענדאטארן און פארטרעטער, וואס האבן געהאלטן אין ארענדע מילן, אזיע-דעס, דעם פאקט פון גאנצע קרייזן, סמאלניעס, טשוועקעס-פאבריקן — ווי אויך א גלאז-הומע;
- (7) יידן אן א וועלכער ניט איז סטאבילער באשעפטיקונג, וואס האבן זיך פאר-צומען מיט קליינעס האנדל און פארמיטלעריי.

די גרעסטע פאך-גרופע איז געווען די לאנדווירטשאפטלעכע (36%); נאכדעם גייען די בעלי-מלאכות (20%) פאקטערס (בערך 15%), ארבעטער (5,7%), אנדע-רע פאכן און ארבעטלאזע (אין דורכשניט 10%), ארענדאטארן און פארמעגלעכע יידן (בערך 15%).

אזוי שטעלט מיט זיך פאר די באשעפטיקונג-סטוקטור פון דער יידישער דאר-פישער באפעלקערונג אין יאר 1838-1847. אזוי ארום האבן זיך מיט באארבעטן די ערד זיך באשעפטיקט 58 מענער און פרויען, וואס האבן געהאט 38 מיטדערייקע משפחה-מיטגלידער ביז 17 יאר; 34 מענער און פרויען און זייערע 33 מיטדערייקע משפחה-מיטגלידער ביז 17 יאר האבן זיך באשעפטיקט — חוץ מיט דער לאנדווירט-שאפט אויך מיט צוגאב-פרנסות ווי מלאכה (וועכעריי, ציגל-ברענעריי, מויעריי א"א) פאקט פון פי און קליינהאנדל. אין דער דאזיקער צווייטער גרופע געפינען זיך דריי פארמעגלעכע יידן, וואס חוץ מיט דער לאנדווירטשאפט זיינען זיי אין דער זעלבער צייט די ארענדאטארן פון מילן און איינער פון זיי האלטן אין ארענדע די גלאז-הומע אין פאארי און באארבעט 70 מארג באדן. די באמערקונגען וואס עס געפינען זיך אין די רשימות ביי די דאזיקע נעמען דערלויבן אונדז אנצונעמען, אז אויך די דאזיקע דריי גבירים האבן פערזענלעך געפירט זייער לאנדווירטשאפט.

די גרויס פון די נחלות האבן זיך געוואקלט אין די גרענעצן פון 3 ביז 22 מארג

באדן (פאר יעדער משפחה). די יידישע קאלאניסטן האבן זייער באדן אויסגעצאלט דורך ציגש אדער דורך אפארבעטן כמו-פאנשטיווע. ניט זעלטן ביידע זאכן צוזאם-מען — ציגש און פאנשטיווע-ארבעט. חוץ דעם פלעגן זיי צאלן אלע געהעריקע שטייערן.

אויף יעדער משפחה איז אויסגעקומען אין דורכשניט כמעט 2 קינדער ביז 17 יאר.

אין יאר 1838-1839 האבן 30% פון די יידן אין (די דערפער פון) דער זאמאס-קער ארדינאציע זיך באשעפטיקט מיט ערדארבעט. אין יאר 1846-1847 איז די פאר-העלטעניש געוואקסן ביז 36%. די צאל פון יידישער לאנדווירטשאפטלעכע משפחות איז געשטיגן פון 24 אויף 35. דאס זאגט עדות אויף דער עקשנות מיט וועלכער די יידן, ניט געקוקט אויף די שיקאנעס פון דער אדמיניסטראציע, האבן געשמרעכט צו אט דער שווערער און גארניט דאנקבארער, אין יענער צייט, ערדארבעט. אן ספק זיינען דאן געווען נאך אנדערע סיבות, חוץ דעם אויפריכטיקן ווילן, וואס האט זיי צו דער ארבעט געשטויסן, למשל, די נויט אין די שטעטלעך, די האפענונג זיך צו בא-פרייען פון די 25 יאר מיליטערינסט ביים צאר אד"גל.

מ'דארף חוץ דעם אויך אונטערשטרייכן די צעווארפנקייט פון די יידישע לאנד-וירטשאפטלעכע באלעבאטישקייטן. עס האבן געפעלט אין דער זאמאסקער ארדי-נאציע געשלעכטע גרופן פון יידן-פויערים. די גרעסטע צאל פון יידישע לאנדווירט-שאפטלעכע באלעבאטישקייטן איז געווען אין איין פאל — 7 (אין דעם דארף זשורא-נאז אין יאר 1846-1847), אין דער מערהייט פאלן טרעפן מיר אין די באזונדערע דערפער צו איינעם אדער צוויי יידישע פויערים. אן ספק האט דאס געהאט א גע-נאטיוון איינפלוס אויף דער אנטוויקלונג פון דער לאנדווירטשאפט (צווישן די יידן). ווי דאס איז צו זען פון דער טאבעלע נומער 3, אויף דער זייט 378.

וועגן דער באציאונג פון דער צענטראלער קאנצעלאריע און דער אדמיניסטרא-ציע פון דער זאמאסקער ארדינאציע צום פראבלעם פון יידישער קאלאניזאציע און יידישע פויערים בכלל זאגן עדות די דאקומענטן ווו עס זיינען פאראן כל המינים תקנות, אינסטרוקציעס און קארעספאנדענץ וועגן די יידן-פויערים.

דער ערשטער פון די דאזיקע דאקומענטן, פון יאר 1833, דערמאנט די פאראר-דענונג פון דעם ארדינאט פון יאר 1828 וואס פארווערט די יידישע פויערים צו בא-שעפטיקן קריסטלעכע הילף-ארבעטער און זאגט אן דעם פארוואלטער פון דעם יא-נאו-טאמאשאווער „קלוטש" ער זאל דאס דאזיקע צוהיטן (1).

מען דארף באמערקן, אז די יידן פלעגן אין דער צייט זייער אפט דינגען קריסט-לעכע הילף-ארבעטער, ניט נאר ווי הילף צו דער פעלד-ארבעט, נאר אויך כדי זיך אויסצולערנען די לאנדווירטשאפטלעכע ארבעטן. די דאזיקע פארארדענונג איז בכן געווען א שטיין אין וועג פאר די יידישע ערדארבעטער און באווייזט באשיימפערלעך דער (גענאטיווער) באציאונג פון דער אדמיניסטראציע צו דער יידישער לאנדווירט-שאפט. מען דארף דא דערמאנען, אז אפילו די צארישע מאכט, מיט איר געזעץ פון 1844מ'ן יאר האט דערלויבט די יידישע קאלאניסטן צו באשעפטיקן אין משך פון 3 יאר קריסטלעכע (געדונגענע) הילף-ארבעטער מיטן צוועק זיך אויסצולערנען פון זיי די לאנדווירטשאפטלעכע ארבעט:

אין דעם בריוו פון דער אדמיניסטראציע פון דער זאמאשמער ארדינאציע צום פארוואלטער פון „קלוטש" ליענען מיר, אז אין פאל ווען עס וועט פעסטגעשטעלט ווערן אזא מין „פארברעכן", דארף מען אזא קאלאניסט תיכף ארויסזעצן פון דארף. אין יאר 1833 האט דער ארדינאט בדעה ארויסצוזעצן די יידן פון אלע דערפער

(1) זע ווייטער דאקומענט נומער 1.

פון דער אַרדינאַציע און זיי צו גרופירן אין איין דאָרף, דהיינו, אין קאַלינאָוויצע (אין דער שפראך פון די אַרטיקע זאַמאַשטשער יידן קעלניעוויץ) ביי זאַמאַשטש².

דער אַרגאַניזאַטאָר פון דער דאָזיקער „איבערוידלונג“ אַקציע מצד דער אַדמיניסטראַציע איז באַשטימט געוואָרן דער קאַלאָניסט פון דעם דאָרף זשאַנאַוו — הערש ניימאַנאָוויטש. ניט געקוקט וואָס דער באַדן אין דאָרף קאַלינאָוויצע איז געווען באַזונדער גוט און די לאַנקעס גאָר „שפּעדיקע“, האָבן זיך די יידן ניט געיאָגט זיך צוזאַמענגרופירן אין דעם, מיטן פריצם גנאָד, פּראַיעקטירטן לאַנדווירטשאַפּטלעכן „רעוויור“ (אויפן מוסטער פון די אויסגעטיילטע אַזוי גערופענע יידישע „רעוויור“ אין די שטעט). וועגן דעם דורכפאל פון דער דאָזיקער אַקציע זאָגט עדות די רשימה פון דעם יאָר 1838-1839 פון וואָנען עס וווייזט זיך אַרויס, אַז אין קאַלינאָוויצע וווינט גאָר איין יידישע משפּחה פון דעם גאַלדשמיד יצחק האַלהלענדער, וועלכע איז געווען דער אייגנטימער פון באַדן. אין דער רשימה פון דער יידישער באַפעלקערונג פון יאָר 1846-1847 געפינען מיר שוין דאָרטן ניט קיין איין יידישן איינוווינער.

די איינשטעלונג פון דער אַדמיניסטראַציע ענדערט זיך גרינטלעך אין יאָר 1840, ווען עס איז אין שייכות מיטן פּראַיעקט צו עלימינירן די יידן פון דאָרף וואָס האָט געשטאַמט פון אַ זייער „אונטערנעמערישן“ פאַרוואַלטער פון אַ „קלוטש“, אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ ספּעציעלע אינסטרוקציע צו אַלע פאַרוואַלטערס פון די „קלוטשן“ און די פאַרטערטערס פון די גמינעוואַיטן³.

די אַדמיניסטראַציע פון דער זאַמאַיסקער אַרדינאַציע לייגט פאַר, אין דער אינסטרוקציע, מען זאָל ניט וואָגן זייער אָפּן צו שיקאַנירן די יידן, מען זאָל אויך לגבי זיי ציט אָננעמען קיין שום דירעקטע שריט. גאָר די גענעראַל-אַדמיניסטראַציע האָט דאָס רעכט — אין זין פון דער דאָזיקער אינסטרוקציע — צו דעצידירן וועגן דעם גורל פון דער יידישער באַפעלקערונג, וואָס וווינט אין די דערפער פון דער אַרדינאַציע. די פאַרזאָלטערס פון די „קלוטשן“ און די פאַרטערטערס פון די וואַיטן דאַרפן גאָר צוהיטן, אַז די יידן זאָלן זיך „ניט פאַרנעמען מיט פאַרדינסטן, וואָס זיינען שעדלעך פאַר די פּויעריס“, אַז זיי זאָלן אויספולן אַלע פליכטן, און אַז קיינער זאָל זיך ניט דערוועגן צו האַלטן אַ יידן פאַר אַ שכן. די פאַרוואַלטערס האָבן זיך חוץ דעם געדאַרפט פאַרנעמען מיט נאָכשפּיאַנירן דער יידישער באַפעלקערונג און צוטראַגן צו דער אַדמיניסטראַציע וועגן אַלע פאַלן פון עובר זיין (דורך די יידן) די פאַררעדענונגען. די דאָזיקע אינסטרוקציע האָט געהאַט פאַר אַ ציל צו פאַרהאַלטן דעם צופּלוס פון דער יידישער באַפעלקערונג אויפן דאָרף, וואָס איז קודם-כל באַשטאַנען פון דער שטאַטישער אַרעם-קייט און האָבן ניט געהאַט קיין פינאַנציעלע מעגלעכקייט אויסצובויען אייגענע הויזונגען.

די מיינונגען פון אייניקע פאַרוואַלטערס פון די „קלוטשן“, וואָס זיינען פאַראַן אין דער רשימה פון יאָר 1838-1839 וועגן די יידן-ערדאַרבעטער זאָגן עדות וועגן דעם פאַרוואַרפלאָזן אויפפירן זיך פון די קאַלאָניסטן. גאָר שאַרף טרעט אַרויס די ניט-פאַ-זיטווע באַציאונג פון געוויסע פאַרוואַלטערס אין דער מיינונג פון אַ געוויסן סטזשע-מיעטשני, וועלכער שרייבט וועגן די יידישע קאַלאָניסטן בזה הלשון: „... (אויך בין ניט מסכים) אַז זיי זאָלן פולשטענדיק זיין אומשעלעך פאַר די פּויעריס; דאָס זיינען פיאַווקעס...“ די דאָזיקע מיינונג איז אין קעגנזאַץ מיט אַ פּריערדיקער נאָטיץ גע-מאַכט מיט אַן אַנדער האַנטשריפט, וווּ מיר לייענען, אַז „די דאָזיקע (יידישע) פּויעריס

(2) זע ווייטער דאָקומענט נומער 2.

(3) זע ווייטער דאָקומענט נומער 3.

פארהאלטן זיך רואיק, זיינען ניט געווען באשטראפט פאר קיין שום אויסשרייטונג, און פארן „דאמיניום“ זיינען זיי אמווייניקסטן שעדלעך.

גאר פון אן אנדער באראקטער איז די נאטיין וואס מיר זעען ביים נאמען פון דעם יידישע פויער אין דארף וואלא אלשאנסקא. די נאטיין שטעלט פעסט: „אן ארע-מער, ווערט קוואליפצירט עלימינירט צו ווערן“.

א געוויסן אויפשיין פון גוטן ווילן לגבי די קאלאניסטן מצד דער אדמיניסטראציע פון דער זאמאסקער ארדינאציע באמערקן מיר אין יאר 1840, ווען די דאזיקע האט פאזיטיוו דערליידיקט די ביטע פון דעם יידן אין ביאלאווואלא וועגן אנולירן דעם באשלוס ארויסזעצן אים פון דעם באדן; עס איז גלייכצייטיק פעסטגעשטעלט גע-ווארן, אז בלויז דער פארדאכט וועגן זיין „שעדלעכקייט“ קען ניט זיין דער מאטיוו אים אויסצוווייזן (4).

אין יאר 1841 האט די צענטראלע קאנצלעאריע באפרייט די יידישע פויערים, וואס האבן געוויינט אין דעם דארף זשאנאוו פון דעם טייל „אקופ“ (אויסקופ — שטייערן), וואס איז אויסגעפאלן אויף זיי. אויפן סמך פון די אויפקלערונגען פון דעם פארוואלטער פון „קלוטש“ וועגן דער פארווירפלאזער אויפפירונג (פון די יידישע פויערים) אין דעם שאדן פון האגל וואס עס האט געטראפן די דאזיקע קאלאניסטן (5). דאס זיינען אבער נאר קליינע באמערקונגען וועגן דער פאזיטיווער באציאונג פון דער אדמיניסטראציע צו יידישע קאלאניסטן וואס האבן שוין געפירט באלעבא-טישקייטן.

אין זעלביקן יאר, 1841, שטויסן מיר זיך אן אויף א נאטיין, וואס זאגט עדות אויף דער קאנטינענטאלער פון דער אויסווייזונג-אקציע פון די יידן פון די דערפער (6). די אדמיניסטראציע לייגט פאר די פארטרעטערס פון די גמינע-וואיטן פון טווא-רימשאוו און טוראבין, וואס פארלאנגען מ'זאל באזייטיקן די יידן פון ראדעמישניץ, גרושאקא-פארסקא, זשאבנא און גאי, אז זיי זאלן זיך צופאסן צו די אינסטרוקציעס וועגן באזייטיקן די יידן „אן זיך צו באנוצן מיט גוואלט-מיטלען“.

די גאנצע אקציע פון ארויסשטויסן די יידן פון די דערפער פון דער ארדינאציע איז דורכגעפאלן. די יידישע ערארבעטער, וואס האבן זיך אין 90 פראצענט רעקר-טירט פון צווישן דער ארעמקייט, האבן ארויסגעוויזן א באזונדער ענערגיע און עקשנות אין קאמף (ווי מיר וועלן עס זען ווייטער), מיט די שיקאנעס פון דער אדמיניסטראציע פון דער זאמאסקער ארדינאציע. ניט געקוקט אויף אלע פרווון אויסצוגעפינען „שעדלעכע פאר די פויערים“ יידן, כדי זיי ארויסצוזעצן פון די דערפער, האט די אדמיניסטראציע זעלטן געקענט זיך רימען מיט „דערפאלגן“ אויפן דאזיקן געביט.

מען האט ארויסגעזעצט אדער אריבערגעפירט אין אנדערע ערטער א געוויסע צאל משפחות, אין א פאר פאלן פויערישע, די מערהייט אבער איז עס געווען פאק-בארעם, מענטשן אן א שטענדיקער באשעפטיקונג, הענדלער און דאס גלייכן. ווי מיר האבן שוין דערמאנט, האבן די יידישע קאלאניסטן אין די יארן 1838-1847 ניט נאר פארמינערט זייער באשטאנד, נאר פארקערט — זיי זיינען באדייטנדיק אויסגע-וואקסן. אגב, דאס זעלביקע איז געשען מיט די אנדערע פאך-גרופן ביי די יידן, וואס האבן געוויינט אין די דערפער. דאס באשעפטיקט א רשימה פון די יידישע איינ-וויינער אין די דערפער פון יאר 1846-1847 אין א ראפארט וועגן דער באפעלקערונג-באוועגונג פון 23טן יולי 1845. (7). אין דאזיקן ראפארט (פון דער אדמיניסטראציע

(4) זע ווייטער דאקומענט נומער 4.

(5) זע ווייטער דאקומענט נומער 5.

(6) זע ווייטער דאקומענט נומער 6.

(7) זע דעם דאקומענט נומער 7.

פון דער זאמאייסקער ארדינאציע צו דער צענטראלער קאנצעלאריע (לייענען מיר, אז אין רעזולטאט פון דער רעקאמענדאציע פון דער צענטראלער קאנצעלאריע צו בא-שווערן די יידן זיך צו באזעצן אין די דערפער האט זיך זייער צאל באדייטנדיק פאר-קלענערט. דאס איז אבער נישט אינגאנצן פינקטלעך. עס זיינען אמת אפגעקומען 13 משפחות פון דעם שטח פון די גמיעס-סטארי זאמאשמש, מוואריטשוו און זויעזשי-ניעץ. אבער עס זיינען צוגעקומען אנדערע 9 משפחות. עס זיינען בסך-הכל אפגעקו-מען פון דער אלגעמיינער צאל נישט מער ווי 4 משפחות. אינטערעסאנט איז דאס, וואס נאך ביי 2 יידישע פויערים — ווי עס קומט אויס פון באריכט — האט מען אפגענומען דעם באדן, און מען האט זיי נישט געקענט באזייטיקן פון די דערפער. די דרייצן וואס מען האט ארויסגעזעצט זיינען געווען פאקטערס און אזעלכע וואס האבן געווינט ווי שכנים אין פרעמדע הייזער. (8) מען האט טאקע ארויסגעזעצט 2 פויע-רים יידן אבער אויף זייער ארט האבן זיך באזעצט אויף „פערטלעך“ פיר יידישע משפחות.

וועגן פארלויף פון א סטיכישער יידישער קאלאניזאציע אינפארמירן אונז די פרווון אדער אויסערלעכע נאטיצן פון די ווענדונגען פון יידן צו געבן זיי באדן. מיר האבן זיך דא באנוצט מיטן אויסדרוק „סטיכישע קאלאניזאציע“, ווייל די צענטראלע קאנצעלאריע און די אדמיניסטראציע פון דער זאמאייסקער ארדינאציע האט שוין אפילו ביים אויסטיילן צום בעלן דעם באדן זיך שטענדיק באמיט שווער צו מאכן די יידן צו גרינדן און צו פירן א לאנדווירטשאפטלעכע באלעבאטישקייט. דאס פעלן פון וועלכער נישט איז מאטעריעלער הילף פאר די קאלאניסטן ווי אויך די פארשיידענע באווארענישן און שיקאנעס וואס האבן „ענג געמאכט“ דאס זיין פון די יידן אויפן דארף, ווי בכלל די נעגאטיווע שטעלונג פון דער אנפירונג פון דער זאמאייסקער אר-דינאציע האבן געהעמט, פארשטייט זיך, די אנטוויקלונג פון דער יידישער קאלא-ניזאציע.

וועגן דער צוגעבונדנקייט פון די יידישע קאלאניסטן צו דער ערד זאגט עדות דער ראפארט פון דער אדמיניסטראציע פון דער זאמאייסקער ארדינאציע צו דער צענטראלער קאנצעלאריע פון 1845, (9). דער ראפארט שטעלט פעסט, אז די יידן ערדארבעטער פון די דערפער האראשינקי און יאשיענניק, האבן נישט געקוקט וואס מ'האט ביי זיי צוגענומען דעם באדן און געהייסן צו פארלאזן די דאזיקע דערפער, נישט נאר נישט אויסגעפאלגט די באפעלן, נאר האבן נאר ווידער פארזיט דעם באדן, וואס מ'האט ביי זיי צוגענומען. חוץ דעם האבן זיי אונטערגענומען באמאונגען ביים נא-טשאלניק פון פאוויאט וועגן דערלויבן זיי צו וווינען אין די גרענעץ-פאסן פון די דאזיקע דערפער. די עקשנות פון די דאזיקע צוויי ערדארבעטער, קעגן דעם באשלוס פון דער צענטראלער קאנצעלאריע, וועגן איבערגעבן דעם ענין א גריכטלעך וועג, האט זיך ארויסגעוויזן פאר ווירקזאם. ביידע פיגורירן נאך אין די בירגער-רשימות פון יאר 1846-1847.

אן ענלעכער פאל איז געשען אין דארף זאפארא, ווו עס איז, אויפן סמך פון דער אנווייזונג פון דער צענטראלער קאנצעלאריע, געקומען דער באפעל, אז דער ארע-מער וועבער וואלף אבערווייס זאל פארלאזן דאס דארף (10). דער דאזיקער וועבער, נישט געקוקט אויף דאס „אפטע אונטעריאגן אים“, האט זיך נישט געוואלט רירן פון

(8) די צענטראלע קאנצעלאריע האט אין יענע יארן פארארדנט ארויסצוצען פון די דערפער די פאק-טערס. מלוכהשער ארכיוו אין לובלין, אקטן פון דער זאמאייסקער ארדינאציע נומערן 4750 און 4751.

(9) זע דעם דאקומענט נומער 8.

(10) זע דעם דאקומענט נומער 9.

דעם אַרמ; יעדעס מאל, ווען ער האט באקומען דעם באפעל צו פארלאזן דאס דארף, האט ער געוויינט, „פארשאלטן דעם מאַג פון זיין געבוירן“. דער פארוואלטער איז סוף-כל-סוף געוועזן געצוונגען צוצוטיילן אים א ליידיק הויז אין דארף גרושקא זאָ פאַרסקאָ.

די אַקטן פון דער זאַמאָיסקער אַרדינאַציע, וואָס האָבן אַ שייכות צו דער יידי-שער באפעלקערונג, אַנטהאַלטן בכלל 18 בקשות אָדער נאָמיצן וועגן ווענדונגען פון יידן, וואָס בעטן מען זאל זיי צוטיילן ערד, און 2 דאָקומענטן, וואָס דערציילן וועגן קאַלעקטיווע ווענדונגען פון אַ באַדייטנדיקער צאָל יידן, וואָס האָבן געוואלט זיך נעמען צו ערדאַרבעט. די אַדמיניסטראַציע האט געגעבן באַדן נאָר פיר פון צווישן די פעטענטן, דאָס רעשט פון די בקשות איז דערטרונקען געוואָרן אין דער ספּערע פון נידעראַליזירטע פראַיעקטן אָדער פשוט אָפּגעזאַגט געוואָרן.

אויף אַזאָ אופן איז די געזונטע און סטיכישע באַוועגונג פון דער יידישער באַ-פעלקערונג פאַראַליזירט געוואָרן דורך דער פאַרוואַלטונג פון דער אַרדינאַציע, וואָס האט זיך געריכטעט מיט די דעמאָליטיקע מיטלאַלטערלעכע פאַראורטיילן לגבי די יידן. מען האט אפילו רעזיגנירט פון די באַדייטנדיקע ווירטשאַפּטלעכע נוצן, וואָס עס וואַלט אָן ספּק געהאַט די זאַמאָיסקער אַרדינאַציע, ווען עס וואַלט פון די יידן באַאַרבעט געוואָרן אַ סך הונדערטער מאָרג ליידיקער באַדן. די דאָזיקע קאַלאָניאַ-ציע וואַלט דאָך זיכער אַנטלאַסטעט די איבערבאַפּעלקערונג, מיט יידישער אַרעמ-קייט, שטעטלעך פון דער אַרדינאַציע. די פאַרוואַלטונג פון דער זאַמאָיסקער אַרדי-נאַציע האט אָפּגעוואָרפן די בקשות פון די יידן וועגן צוטיילן זיי חלקים פון באַדן, וואָס זיי זאָלן אָפּאַרבעטן לויט דעם פאַנשטשיזנע-סיסטעם אָדער צו צאָלן ציגש פאַר דעם באַדן.

אין יאָר 1835 וואַרפט אָפּ די אַדמיניסטראַציע די בקשה פון אַ יידן אין יוזעפּאָוו, אַז מ'זאל אים געבן באַדן, דערביי איז נישט אָנגעגעבן געוואָרן קיין שום מאַטיוו פון אָפּזאָג. (11)

אין זעלביקן יאָר לייגט פאַר די אַדמיניסטראַציע 10 יידן פון יוזעפּאָוו, וואָס האָבן זיך געוואַנדן וועגן באַדן, אַז זיי וועט זיי געבן באַדן אין קאַלינאָוויץ, וווּ זיי האט גע-וואלט קאַנצענטרירן די יידן פון אַלע דערפער פון דער זאַמאָיסקער אַרדינאַציע. די דאָזיקע 10 קאַנדידאַטן האט זייער נישט געשמעקט, פאַרשטייט זיך, די פערספּעק-טיוו פון וווינען אין אַ דאַרפישן „רעוויר“ אַנשטאַט דעם שטאַטישן. פון דעם איז גאַרנישט געוואָרן. (12)

אין יאָר 1841 האט זיך אַ שטעכערשינער (יידישער) איינוווינער געוואַנדן מיט אַ בקשה צו דער אַדמיניסטראַציע, מען זאל אים צוטיילן באַדן אויף ציגש און אַרויס-געבן הילף, אין דער פאַרעם פון אַ פאַר אַקסן און אַ פאַר פערד, וואָס ער וועט אומ-קערן אין משך פון דריי יאָר. די דאָזיקע ווענדונג איז אָפּגעוואָרפן געוואָרן נישט אָנגעבנדיק דערביי קיין שום מאַטיוו. (13)

אין דעם זעלביקן יאָר האט די אַדמיניסטראַציע אָפּגעוואָרפן די בקשה פון אַ יידן פון רוסקיע-פּיאַסקי, וועגן געבן אים באַדן אין דעם דאַרף האַרישאָוו, „ווייל אין האַרישאָוו איז שוין פאַראַן אַ צאָלרייכע גרופע יידן, וואָס זיינען מער שעדלעך ווי נוצלעך“. דער עיקרדיקער מאַטיוו פון דעם אָפּזאָג איז אָבער געווען די אַרעמקייט.

(11) זע דאָקומענט נומער 10.

(12) זע דאָקומענט נומער 9. דער דאָזיקער פאַרשלאַג נעמען מיר פון דעם פאַקט, וואָס אין דער רשימה פון דער יידישער באַפעלקערונג פון יאָר 1938-1939 פיגורירט נאָר 1 יידישע משפּחה.

(13) זע דאָקומענט נומער 12.

אין וועלכער ס'האט זיך געפונען דער ייד; מ'האט געצווייפלט צי ער וועט קענען אויפהאלטן די ווירטשאפט. 14)

די בקשה פון קלמן זומערמאן, פון 16טן נאוועמבער 1841, מ'זאל אים צוטיילן דעם באדן פון דעם געשטארבענעם אן יורשים „פאן ציעשיי“, איז פון דער אדמיניסטראציע אפגעווארפן געווארן. 15)

עס ווערט ווייטער אפגעווארפן די קאלעקטיווע ווענדונג פון די יידן פון מארא נאגראד, וואס זיי האבן אריינגעגעבן אין דער צענטראלער קאנצעלאריע אין יאר 1846, דורך דער פארמיטלונג פון א געוויסן סטראש, און ווו זיי בעטן מ'זאל זיי געבן א גרעסערע צאל פון באדן-שטחים אין דעם גוט קארבאוו, וואס זאל גענומען ווערן אין פאכט דור דא געוויסן יוסף גאלדמאן, וועלכער וועט דעם באדן צעטיילן צווישן זיינע לאנדסלייט פון מאראנאגראד און ער וועט ביי זיי איינמאנען אלע אפצאלן און שטייערן. אויך דער דאזיקער פאר דער ארדינאציע גינסטיקער פארשלאג איז אפ-געווארפן געווארן, ווייל „עס איז נישט דער ווונטש פון דעם גראף צו פארקלענערן דעם שטח פון זיינע גיטער“. 16)

דאס פעלן פון דעם נאמען פון ישראל מענדל מילך אין דער רשימה פון דער דארפישער באפעלקערונג פון יאר 1846-1847 זאגט עדות, אז אויך זיין ווענדונג פון 22טן נאוועמבער 1846 צו פאכטן באדן אין דארף סוכין, האט געטיילט דעם זעל-ביקן גורל פון די פריערדיקע ווענדונגען.

ערשט דאס ווענדן זיך אין יאר 1842 פון א גרעסערער צאל יידן פון זאמאשטש און אנדערע שטעט פון דער ארדינאציע מיט דער בקשה זיי צו געבן באדן, האט געבראכט דערצו, אז די אדמיניסטראציע פון דער זאמאשטשער ארדינאציע איז גע-קומען מיט אן אייגענעם פראיעקט צו באזעצן די יידן אויף ערד אין א ברייטן פארנעם. די מאסנווייזע ווענדונג פון דער יידישער באפעלקערונג פון די שטעט פון דער ארדינאציע איז געווען אין שייכות מיטן געזעץ, ארויסגעגעבן דעם 26טן אויגוסט 1827, וועגן דער מיליטער-פליכט פון די יידן. ערדארבעט האט באפרייט פון דער 25-30 יאריקער פליכט פון דער צארישער מיליטער-דינסט. מ'האט די רעקרוטן גע-שיקט אין ערטער, וואס זיינען געלעגן א סך טויזנטער קילאמעטער פון די היימען. די יידן האבן זיך געוואלט באווארענען קעגן דער געפאר פון צעטיילן די משפחות אויף אזא לאנגער צייט. עס איז דעריבער נישט קיין ווונדער, אז נישט געקוקט אויף דער נעגאטיווער שטעלונג פון דער אדמיניסטראציע און דער צענטראלער קאנצע-לאריע, האט די שטעטליכע יידישע באפעלקערונג אנגעהויבן מאסנווייז זיך צו ווענדן וועגן צוטיילן זיי באדן צום באארבעטן.

די אדמיניסטראציע האט פארגעלייגט דער צענטראלער קאנצעלאריע מען זאל פאר די דאזיקע יידן אויסטיילן 900 מארג באדן אין די נישט-באארבעטע שטחים, וואס געפינען זיך אין די דערפער. יעדער קאלאניסט-קאנדידאט האט געדארפט איינ-לייגן פון 100 ביז 200 פוילישע גילדן קאוציע, וואס עס וואלט געבליבן אין דער אד-מיניסטראציע, ביז ער וועט זיך נישט אויסבויען א הויז און אנדערע ווירטשאפט-לעכע בנינים. די אדמיניסטראציע האט חוץ דעם פארגעלייגט, אז מען זאל די קאלא-ניסטן ארויסגעבן געהילן אומזיסט פאר זייערע בנינים און מען זאל זיי באפרייען אויף 2 יאר פון צאלן צינש. די אדמיניסטראציע האט אונטערגעשטראכן, אין איר בריוו צו דער צענטראלער קאנצעלאריע, אז עס איז געוונטשן א גאר שנעלער ענט-

14) זע דאקומענט נומער 13.

15) זע דאקומענט נומער 14.

16) זע דאקומענט נומער 15.

פער אין שייכות מיטן צוטרעטן צו דער טעטיקייט פון דער קאמיסיע, וואס האט צוזאמענגעשטעלט די באפעלקערונג-רשימות (אין שייכות מיט דער רעקרוטירונג אין מיליטער). די יידן-קאנדידאטן האבן געוואלט וואס שנעלער זיך אריבערטראגן פון די שמעט אין דארף, איידער עס ווערט צוזאמענגעשטעלט די רשימה פאר מיליטער-דינסט. (17)

אויך דער דאזיקער פראיעקט צו באזעצן יידן אויף ערדארבעט איז אין גרונט נישט געווען אנגעמלעך פאר דער מערהייט פון דער יידישער באפעלקערונג, וואס האט זיך רעקרוטירט פון צווישן דער ארעמקייט. פאר זיי איז די פארלאנגטע קאוציע געווען צו גרויס. חוץ דעם האט נאך די צענטראלע קאנצעלאריע אויך ווייטער בא-שווערט די אקציע פון באזעצן זיך אויף ערדארבעט דער שטאטישער יידישער ארעמ-קייט. אין איר בריוו פון 2טן יאנואר 1843, דערלויבט זי צו באזעצן זיך די יידן אויפן באדן און צו שליסן מיט זיי קאנטראקטן, נאר אין דעם פאל, ווען עס וועלן זיך ווענדן עטלעכע משפחות צוזאמען פון וועלכע יעדע זאל נעמען מינדסטנס צוויי „וולאקעס“ באדן (אקער-העקטארן). דער צענטראלער קאנצעלאריע איז איינגעמלעך געגאנגען אין דעם, אז עס זאל אויף אזא אופן געשאפן ווערן א ריין יידישע קאלאניע, וואס זאל זיך געפינען אויף א געוויסן שטח ווייט פון די קריסטלעכע דערפער. די קאלא-ניסמן האבן געדארפט זיך אויסבויען אויפן אייגענעם חשבון אין משך פון דריי יאר, זיי האבן נישט געדארפט באקומען קיין שום הילף און הנחות אין דעם צינש. יעדע פון די קאלאניסטישע משפחות איז געווען מחויב איינצולייגן מינדסטנס 200 פוי-לישע גילדן קאוציע.

די צענטראלע קאנצעלאריע האט אין פרינציפ אפגעווארפן די ווענדונג פון דער יידישער ארעמקייט. דאס אריינטראגן אין דער קאסע פון דער ארדינאציע אזלעכע, פאר יענער צייט ריזיקע סומעס, האט פאקטיש אוממעגלעך געמאכט צו רעאליזירן דאס באזעצן זיך פון די נישט-פארמעגלעכע קאנדידאטן אויף דער ערד. עס פעלן אבער ווייטערדיקע ידיעות וועגן דעם גורל פון דאזיקן פראיעקט פון דער צענטראלער קאנצעלאריע. מען דארף אבער משער זיין, ווען עס זאלן זיך אפילו דאן געפינען עטלעכע אדער מער פרייוויליקע קאנדידאטן, וואס האבן געקענט נאכ-קומן די באדינגונגען פון דער אדמיניסטראציע, זיינען דאס געווען אויסשליסלעך פארמעגלעכע יידן.

ווי מיר האבן שוין דערמאנט, האבן קוים פיר יידישע משפחות באקומען דער-לויבענישן פון דער צענטראלער קאנצעלאריע און אדמיניסטראציע צו פארנעמען די ליידיקע ערד-שטחים. די דאזיקע ביטעס זיינען אנגעגעבן געווארן אין יאר 1842. ביי איינע פון די דאזיקע בקשות געפינט זיך א משונהדיקע באמערקונג, א כמראינס-טרוקציע פון דער צענטראלער קאנצעלאריע, אז זי איז „בכלל נישט קעגן אנצונעמען יידן אויף דער לאנדווירטשאפט“. די דאזיקע אינסטרוקציע ברענגט די כללים, וואס האבן א שייכות צום באזעצן זיך פון די יידן אויף ערדארבעט. (18) די דאזיקע כללים באשטימען, אז די יידן קענען זיך באזעצן נאר אין יענע דערפער, ווו עס געפינען זיך שוין יידן; אז מען דארף זיי צוטיילן ערד-חדקים נישט קיין קלענערע, ווי איין וולאק; אז יעדער קאנדידאט אויף דער דאזיקער קאלאניזאציע זאל האבן א גוטע מיינונג וועגן זיין פריערדיקער אויפפירונג. יעדע פון די דאזיקע פאזיטיוו דערליידיקטע בקשות האט נאך אויך געהאט א באמערקונג מיט א „רעקאמענדאציע“ פון דעם פארוואלטער פון „קלוש“. כאראקטעריסטיש איז דער פאקט, וואס די דאזיקע 4

(17) זע דאקומענט נומער 18.

(18) זע דאקומענט נומער 18.

קאנדידאטן, וועלכע האבן משמעות באקומען באדן, זיינען בכלל נישט ארויפגענומען געווארן אין די רשימות פון דער יידישער באפעלקערונג פאר די יארן 1846-1847. עס קומט דערפון ארויס, אז אויך די דאזיקע 4 משפחות האבן געמוזט פארלאזן דעם באדן אין רעזולטאט פון די פארשיידענע נגישות און שיקאנעס מצד דער אדמיניסטראציע; זיי האבן לאנג נישט געקענט אויסהאלטן אויפן צוגעטיילטן זיי באדן. אזוי ארום איז די סטיכישע אקציע פון די יידן זיך צו באזעצן אויף ערדארבעט, געפירט אויף אן אפיציעלן וועג, פולשטענדיק פארעליזירט געווארן דורך די מאכטהאבער פון דער ארדינאציע.

די מערהייט פון די דאקומענטן, וואס האבן א שייכות צו די דארפס-יידן אין דער ארדינאציע טראגן אויף זיך די באצייכענונג: „א שעדלעכער ייד פאר די פויערים“, אדער „א שעדלעכער ייד פארן מלוכה-אויסער“; קעגן די יידן וואס זיינען באצייכנט געווארן מיט די דאזיקע כאראקטעריסטיקעס איז דערקלערט געווארן אן אמתע קריג; מען מאכט זיי שווער דאס לעבן צייטנווייז אויף א זייער פערפידן אופן. מען ווארפט זיי ארום פון דארף; מען שרייבט וועגן זיי הונדערטער ראפארטן, מסירות, אויס-ווייזן, מיינונגען און דאס גלייכן. דער מין באציאונג פון דער אדמיניסטראציע וואלט אפשר געווען באגרינדעט צו א גאר קליינער גרופע פון די יידן, למשל צו די גבירים (די ארענדאטארן, גרויסע מיל-פאכטערס, אייגנטימערס פון די סמאלניעס, טשווער-קעס-פאבריקן, און אנדערע אביעקטן פון דער דארפישער אינדוסטריע). עס ווערט אבער געטאן דאס פארקערטע — די באשולדיקונג אין „שעדלעכקייט“ ווערט גאר אנגעווענדעט צו דער יידישער ארעמקייט פון די דערפער: צו די פויערים, וועכערס, קליינע פאכטערס און אנדערע. די רייכע יידן, דאקטערן, זיי באקומען גאר פיינע מיי-נונגען; זיי לאזט מען אויך איבער די מעגלעכקייט צו פארנעמען ערד-שטחים. די גלאז-הומע אין פאארי פארמאגט אפילו 68 מארג, וואס איז איבערגעגעבן געווארן צום באנוצן דורך דעם אונטערנעמער — דעם רכן יידן פינקוואס שענער.

נישט אלע מיטארבעטער פון דער אדמיניסטראציע פון דער זאמאסקער ארדי-נאציע האבן אבער מסכים געווען מיט דער שטעלונג פון דעם ארדינאט און דער צענטראלער קאנצעלאריע אין דער דאזיקער פראגע. כאראקטעריסטיש און בפרוש ווערט אילוסטרירט די כולטע אומגערעכטע און נישט מענטשלעכע באציאונג פון די פירער פון דער זאמאסקער ארדינאציע צו דער יידישער באפעלקערונג אין דעם ענין פון די יידישע פויערים אין דעם דארף פלאסקיע. גאר באזונדער פארדינט אונ-טערגעשטראכן צו ווערן דער פאקט, אז די באשולדיקונג פון דער כלומרשטער שער-לעכקייט פון די דאזיקע יידישע פויערים פאר די פויערים קריסטן, ווערט אפגע-ווארפן מצד די פארטרוילעכע פארשטייער פון די באאמטע פון דער זאמאסקער אר-מיניסטראציע; די דאזיקע פארווורפן ווערן אויך אפגעווארפן דורך די ארטיקע פויע-רים און די דייטשישע קאלאניסטן, וואס וווינען (צוזאמען מיט די יידן) אין דארף פלאסקיע. די פאליטיק פון די פירער פון דער ארדינאציע האט אין דאזיקן דארף גע-ליטן א צעשמעטערנדיקן דורכפאל. דא איז דורכגעפאלן די מיסטעריש-צוגעגרייטע פאלשע באשולדיקונג קעגן די יידישע פויערים וועגן זייער „שעדלעכקייט“. אייגנט-לעך האט מען נישט געדארפט קיין סך כדי צו באצייכענען א יידישן פויער ווי א „שעדלעכן“. גענוג געווען אויב ער האט ווי א צוגאב צו זיין לאנדווירטשאפט נאך מיט עפעס צוגעהאנדלט; אויב ער האט (בעת דער שניטצייט) באשעפטיקט צייט-ווייליק קריסטלעכע לוינ-ארבעטער; אדער ער האט צו זיין ערדארבעט נאך געהאלטן א שטיקל פאקט. דאס איז שוין געווען גענוג, כדי מ'זאל אים באפוילן צו פארלאזן דעם דארף, מ'זאל צונעמען זיין באדן, וואס ער האט, אין אפטע פאלן, באארבעט פון קינדווייז אן.

דער אויבנדערמאנטער פארווורף איז פאר די מאכטהאבער פון דער אדמיניסטרעציע געווען א זייער באקוועמער אויסרייד, כדי צו באזייטיקן די יידן פון דארף; כדי ארויפצווארפן אויף זיי די שולד פאר אלע עוולות וואס עס געשעען אין דארף. די באזיצנדיקע קלאסן איז באזונדער געגאנגען אין דעם אפצוציען די אויפמערקזאמ-קייט פון דעם פויער און שטאטישן עלעמענט פון די אייגנטלעכע סיבות פון זייער נויט. מ'האט, בכך, געריכטעט דעם אויפמערק און דעם צארן פון די אויסגענוצטע, דורך דער ארדינאציע פויערים, צווישן אנדערע דורך ארגאניזירן דיסקרימינאציע-אקציעס קעגן די יידן, ווי די כלומרשטע שולדיקע אין דער נויט פון דארף.

דער ענין פון די יידישע פויערים אין דעם דארף פלאסקיע האט זיך אנגעהויבן אין אקטאבער 1843. די צענטראלע קאנצעלאריע האט דאן באפולמעכטיקט, אויפן סמך פון דעם ראפארט פון פראנקאווסקין (דעם פארויצער פון די סעסיעס פון דער ארדינאציע) דורכצופירן אן אויספארשונג אין דעם דארף פלאסקיע. פראנקאווסקי האט, דהיינו, צוגעטראגן, אז די יידישע פויערים פון דעם דאזיקן דארף שעדיקן די פויערים מיט זייער „שאכריסטוואג“. די צענטראלע קאנצעלאריע האט דאן פאר-ארדנט זיך צו פאראינטערעסירן מיט די דערמאנטע פויערים, מ'זאל זיי אנהייבן נאכפארשן און פעסטשטעלן די מעגלעכקייט זיי ארויסצווערן פון דעם דארף. (19) עס קומט אויס, אז די דאזיקע אקציע איז פון פראנקאווסקין ארגאניזירט געווארן בשותפות מיט דעם ארענדאטאר פון דעם גוט פלאסקיע, גירסא, וועלכער איז געווען פערזענלעך פאראינטערעסירט צו באזייטיקן די יידישע קאלאניסטן.

די אדמיניסטראציע האט, אין דעצעמבער 1843, ארויסגעשיקט א קאמיסיע פון צוויי פערזאנן, וואס איז באשטאנען פון דעם אינספעקטאר פון דעם „קלוטש“, פילי-פאָוסקי, און דעם פארטרעטער פון דעם וואַיט פון דער גמינע ליפסקא — האלען. דער ציל פון דער קאמיסיע איז געווען דורכצופירן אויפן אַרט אן אויספארשונג. (20) די דאזיקע קאמיסיע שטעלט צוזאמען א גענויע דערקלערונג פון אַכט פויערים (קריסטלעכע) און צוויי דייטשע קאלאניסטן, וואס וווינען אין דארף פלאסקיע. די פויערים דערקלערן, אז די יידישע קאלאניסטן באשעפטיקן זיך צוזאמען מיט זייערע קינדער מיט ערדארבעט און צוויי פארנעמען זיך, ווי א צוגאב, מיט אריבערפירן סחורות פאר זאמאשטשער סוחרים; אז זיי זיינען רואיקע מענטשן, וואס ברענגען קיינעם נישט קיין שאדן. די דאזיקע יידן באשעפטיקן זיך בכלל נישט מיט קיין האנדל. אין דער צייט פון די גאָר דרינגנדיקע פעלד-ארבעטן דינגען זיי צו קריסטלעכע אַרבעטער, וועמען זיי צאלן אויס דעם לויף גלייך נאכן פארענדיקן די אַרבעט. די דערקלערערס גיבן נאך צו, אז דאס צוזאמענלעבן פון די יידישע און קריסטלעכע פויערים זיינען אן וועלכן עס איז פארווורף; נאך מער — בעת דער שריפה, וואס איז פארגעקומען אין דארף, האבן די יידן אריינגענומען די נשרפים אין זייערע הייזער און זיי האבן ארויסגעשיקט זייערע פורן אין וואַלד, כדי צו ברענגען דעם בויגעהילץ פאר די אָפגעברענטע.

די דאזיקע דערקלערונג האבן אונטערגעשריבן 8 פויערים, 2 דייטשע קאלא-ניסטן און אויך די קאמיסיע-מיטגלידער. די מיינונג פון דער קאמיסיע וועגן די יידי-שע פויערים באשטעטיקט די מיינונג פון די פויערים. מיט באזונדער אָנערקענונג שטרייכן אונטער ביידע מיטגלידער פון דער קאמיסיע דעם פאקט, וואס די יידישע פויערים געוויינען צו די קינדער פון די ייגנסטע יאָרן צו ערדארבעט: „מיר האבן

(19) זע דאָקומענט נומער 21.

(20) זע דאָקומענט נומער 22.

געזען אייערע זין, וואס זיינען געגאנגען מיט דער בראנע, מיטן גראבאייזן און האבן אנגעטריבן די אקסן אין אקעראייזן.

איינער פון די ערדארבעטער **כאסקל אבערפערסט** — קאן, לויט דער מיינונג פון דער קאמיסיע, דינען ווי א גוטער ביישפיל פארן גאנצן דארף. נישט געקוקט אויף דער אויפפאדערונג פון דער קאמיסיע צום ארענדאר פון דעם גוט **פלאסקיע**, אז ער זאל קומען און געבן אויפקלערונגען אין שייכות מיט די שאדנס, וואס די יידן פון פלאסקיע זאלן האבן אים פארשאפט, האט ער זיך אפגעזאגט צו קומען און אפצוגעבן די געהעריקע אויפקלערונג. וועגן דעם מעלדעט ער אין א בריוו, וואס איז בייגעלייגט צום אקט פון דעם ענין.

אויף דער אויפפאדערונג אבער פון דער צענטראלער קאנצעלאריע, גיט אפ גירסא אן אויפקלערונג ערשט אין פעברואר 1844. אין דער דאזיקער אויפקלערונג, וואס איז געהאלטן אין א זייער ווייניגענדיקן מאָן, באקלאגט זיך דער דאזיקער ארענדאמאר, אז ער איז געפאלן א קרבן פון די יידישע פויערים, וועלכע באלעבאטעווען אויף דעם בעסטן באדן און נעמען ביי אים צו די סעזאן-ארבעטער. אינמערעסאנט זיינען די גאר שניידיקע באמערקונגען פון דעם פארוואלטער פון שעבערשינער „קלוטש“ — כושאנסטאווסקי — וואס זיינען אנגעצייכנט אויפן ראנד פון גירסאס קלאג-בריוו. כושאנסטאווסקי ווייזט אויף אין זיינע באמערקונגען אויף די פאלש-קייט, וואס געפינען זיך אין דער אנקלאגע פונעם ארענדאמאר.

דער אינספעקטאר פון „קלוטש“, פיליפאווסקי, קאמענטירט אין זיין בריוו צום פארוואלטער פון שעבערשינער „קלוטש“ די אנקלאגע פון גירסא און ווייזט אויף די פולשטענדיקע באדנלאזיקייט פון די פארווורפן, וואס זיינען פאראן אין דער דאזיקער אנקלאגע. ער גיט ארויס די יידישע פויערים פון **פלאסקיע** די בעסטע מיינונג. זיין ארויסזאג איז זאכלעך, אן פניות פאר דעם אדער יענעם צד, נאר פאכמעניש, וואס קען גוט די פויערישע פראבלעמען.

לסוף האט דער פארוואלטער פון דער שעבערשינער „קלוטש“ גופא — כושאנסטאווסקי — אין פעברואר 1844, אין זיין אמטלעכן בריוו צו דער אדמיניסטראציע פון דער זאמאשטשער ארדינאציע פעסטגעשטעלט, אז אויפן סמך פון זיינער א פערזענלעכער אויספארשונג צווישן די פויערים איז ער געקומען צו די ווייטערדיקע אויספירן:

די פויערים האבן גיט קיין שום שאדן פון די יידישע קאלאניסטן אין **פלאסקיע**; אז די יידן צאלן די קריסטלעכע לויז-ארבעטער א בעסערן לויז ווי גירסא; די דאזיקע ארבעטער ווילן בעסער ארבעטן ביי די יידן; די דאזיקע יידן, נישט נאר וואס זיי שעדיקן נישט די פויערים — אדרבא, זיי קומען זיי גאר אנטקעגן מיט הילף. און כושאנסטאווסקי שטעמפלט לסוף גירסאן ווי א שלעכטן מענטשן, וואס איז פעאיק צו די ערגסטע מעשים. אין זיין אויספיר שטעלט ער פעסט, אז מען דארף שיצן די יידישע קאלאניסטן אין **פלאסקיע** קעגן גירסאס פארפאלגונגען.

ערשט נאך די דערקלערונגען, אויפקלערונגען און ראפארטן, וואס זיינען אפגעגעבן געווארן דורך 11 פערזאן און וואס אלע האבן איינשטימיק באוויזן די פאלש-קייט און בייזוויליקייט פון פראנקאווסקי און גירסאס באשולדיקונגען, האט זיך די צענטראלע אדמיניסטראציע באוויזן פאר פארשפילט. אין איר בריוו פון 14טן מארץ 1844, אנערקענט זי די אנקלאגע פון גירסא פאר גיט זאכלעך און קוואליפיצירט עס צו א גולירן. 21 אבער דערמיט איז עס נאך נישט פארענדיקט. דעם 8טן נאוועמבער 1844, שיקט נאך איבער דער פארוואלטער פון דעם ליפסקער „קלוטש“ — אויף דעם

פארשלאג פון דער צענטראלער קאנצעלאריע — א ראפארט וועגן דער אויפפירונג פון די יידישע משפחות אין דארף פלאסקיע. ער שטעלט פעסט, אז די דערקלערונגען וואס ער האט באקומען פון די פויערים און קאלאניסטן, וואס וווינען אין דאזיקן דארף שטעלן פעסט די גוטע מיינונג און פארווארפלאזע אויפפירונג פון די ארטיקע יידן-פויערים. דער פארוואלטער זאגט אבער צו, אז ער וועט וואכן אויף זייער פאר-האלטן זיך אויף וועט תיכף מודיע זיין אין די פאלן וואס וועלן זיין אין סתירה מיט די פארשריפטן. (22)

מיר אבסערווירן אין דעם דאזיקן פאל א מאדנע פארהאלטן זיך פון דער צענטראלער קאנצעלאריע, וואס איז עקשנותדיק אין איר ווילן צו דיסקרימינירן די רואיקע און ארבעטזאמע פויערים, וואס הארעווען שווער אויף זייער עקזיסטענץ און וואס טראגן אריין א באדייטנדיקן טייל פון זייערע פארדינסטן אין דער קאסע פון דער ארדינאציע ווי דעם ציגש פון באדן.

אין ליכט פון די דאזיקע דאקומענטן, ווייזט זיך ארויס, אז די פויערים פון דארף פלאסקיע האבן אויפגעהיט די קלאסן-סאלידאריטעט, וואס האט פאראייניקט די יידישע און קריסטלעכע פויערים אין זייער קאמף קעגן דעם געמיינזאמען אויסנוצער — דעם ארענדאטאר.

עס פארדינט אויך אונטערגעשטראכן צו ווערן דער אויסערגעוויינלעך ערלעכער און אן-צדדימדיקער צוגאנג אין דאזיקן ענין פון דעם פארטרעטער פון דעם וואיט, דעם אינספעקטאר פון „קלוטש" אין דעם פארוואלטער פון „קלוטש", וואס הגם זיי האבן געהערט צו דעם פרויווילעגירטן קרייז, האבן זיי זיך קעגנגעשטעלט דער פאנאנדערנעבלאזענער אנט-יידישער העצע, א העצע, וואס איז אונטערגע-שטיצט געווארן דורך דער צענטראלער קאנצעלאריע און אויסגעפירט געווארן דורך צוויי אפענע אנטיסעמיטן קעגן די יידישע פויערים. דאס זאגט עדות פון איין זייט וועגן דעם באוואוסטן פון דער געמיינזאמער גויט פון די יידישע און קריסטלעכע פויערים און פון דער צווייטער זייט פון דער עקזיסטענץ פון א שטארק-פראגרעסיוו ווער גרופע צווישן די נידעריקע באאמטע אין דער אדמיניסטראציע פון דער זא-מאסקער ארדינאציע, וואס איז נישט געבליבן גלייכגילטיק לגבי דער אומגערעכט-טיקייט און די עוולות, וואס ווערן באגאנגען לגבי די יידן. זיכער איז עס געווען א שטארקע גרופע. דאס זאגט עדות, ראשית דער מוט, מיט וועלכן מ'איז ארויסגע-טראטן קעגן די באשולדיקונגען, וואס זיינען אונטערגעשטיצט געווארן פון דעם אר-דינאט און דער צענטראלער קאנצעלאריע.

עס איז נישט אויסגעשלאסן, אז דער וואקס פון דער יידישער באפעלקערונג אין די דערפער פון דער ארדינאציע, וואס מיר באמערקן אין די יארן 1838 - 1847 און די איבערוואנדערונג פון די יידן פון די שטעט אין די דערפער איז צושטאנד געקו-מען ביי דער שטילער אונטערשטיצונג פון די פויערים און די נידעריקע באאמטע פון דער אדמיניסטראציע. דאס קאן אויך אויסטייטשן דער פאקט, וואס נישט געקוקט אויף דער פאליצייאישער אויפזיכט, די „אויסזידלונגען", פארשיידענע פארבאטן און שוועריקייטן, איז די צאל פון דער יידישער באפעלקערונג אין משך פון די דאזיקע 9 יאר צאלמעסיק געשטיגן אויף 30 פראצענט. די צאל פון די יידישע משפחות, וואס באשעפטיקן זיך ביי ערדארבעט האט אויסגעמאכט 36 פראצענט פון דער יידישער באפעלקערונג. אויך איז די צאל פון יידישע ערדארבעטער אין משך פון דער צייט געשטיגן מיט 36 פראצענט.

דער הויפט-פאקטאר איז אין דאזיקן פאל געווען דער אויסדויער און די אונטער-

(22) זע דאקומענט נומער 25.

נעמערשיקייט פון די יידן. די געשיכטע פון די יידישע קאלאניסטן אין דאָרף פּלאַט-קיע וואָרפט אויף דער געשיכטע פון דער יידישער ערדארבעט אין די גיטער פון דער זאַמאַסקער אַרדינאַציע און אין גאַנץ פּוילן אַ גאָר נייע ליכט. אין סך-הכל קאָנען מיר אַרויסברענגען די ווייטערדיקע אויספירן:

(1) די אויפגעהיטע דאָקומענטן שטעלן פעסט, אַז די יידישע קאלאניאַציע אין די גיטער פון דער זאַמאַסקער אַרדינאַציע, האָבן עקזיסטירט פון דעם סוף 18טן יאָרהונדערט און זיך גאָר באַדייטנדיק אַנטוויקלט — אין דער ערשטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט, נישט געקוקט וואָס עס איז מצד דער אַר-דינאַציע נישט געווען קיין שום הילף;

(2) די הילף פון דער אַרדינאַציע פאַר די קאלאניסטן האָט זיך אויסגעדרוקט אין דער צוטיילונג פון באַדן-חלקים און שטיצע ביים סוף פון 18טן יאָרהונדערט. אין דער ערשטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט האָט די אַדמיניסטראַציע פון דער זאַמאַסקער אַרדינאַציע נישט נאָר נישט צוגעטיילט די קאלאניסטן וועלכע נישט איז געלט-שטיצע, נאָר אויך נישט באַפרייט פון די צינשן (ווי דאָס האָט געטאָן די צאָרישע מאַכט אין די מערבדיקע גובערניעס), נאָר שווערער געמאַכט און נישט דערלאָזט צו דער אַנטוויקלונג פון דער יידישער לאַנדווירטשאַפטלעכער קאלאניאַציע, שטרעבנדיק צו דער פולשטענדיקער באַזייטיקונג פון דער יידישער באַפעלקערונג פון די דערפער;

(3) אין די יאָרן 1838-1839 האָבן 24 יידישע משפחות, פון דער אַלגעמיינער 74, וואָס האָבן געוויינט אין די דערפער, זיך באַשעפטיקט מיט ערדארבעט. אין יאָר 1846-1847 האָבן זיך מיט ערדארבעט באַשעפטיקט 35 משפחות פון דער אַלגעמיינער צאָל 96.

(4) נישט געקוקט אויף די שוועריקייטן, באַגרענעצונגען און גרונטלאָזע באַ-שולדיקונגען, וואָס די צאָל פון די יידישע פויערים. זייער ווירטשאַפט איז געווען אַ גוטע און טייל פון זיי זיינען אַפילו געווען ווי אַ ביישפיל פון גוטע פויערים. די יידישע פויערים פון דער זאַמאַסקער אַרדינאַציע אין די מערבדיקע גובערניעס האָבן אַפגעלייקנט די פעסטשטעלונגען פון פאַרשיי-דענע טוערס און פאַליטיקערס פון 18טן און 19טן יאָרהונדערט וועגן דער אומטויגבאַרקייט און אומפּעאיקייט פון די יידן צו ערדארבעט;

(5) די באַציאונגען צווישן די פויערים מיט די יידישע קאלאניסטן האָבן זיך אַנטוויקלט גוט און דער ענין פון דעם דאָרף פּלאַטקיע האָט פעסטגעשטעלט דעם פאַקט פון דער סאַלידאַרער אַרויסטרעטונג פון די פויערים לגבי זייערע יידישע שכנים;

(6) נעבן די יידישע משפחות, וואָס זיינען שוין פריער געווען באַשעפטיקט מיט ערדארבעט, וואָס האָט אויסגעמאַכט בערך 40% פון די קאלאניסטן, איז אויפן דאָרף צוגעקומען אַ שטראָם פון דער יידישער אַרעמקייט פון די אי-בערבאַפעלקערטע שטעט און שטעטלעך. אַ וויכטיקער שטויס פון דער דאָ-זיקער קאלאניסטישער באַוועגונג פון די יידן איז געווען אויך די באַפריי-אונג פון די ערדארבעטער פון דער לאַנגיאָריקער מיליטערי-דינסט אין דער צאָרישער אַרמיי;

(7) דער פראַיעקט פון אַרדינאַט און פון דער צענטראַלער קאַנצעלאַריע, וואָס האָט געוואָלט באַשאַפן איזאָלירטע, פון דער קריסטלעכער וועלט, יידישע

לאנדווירטשאפטלעכע קאלאניעס, האבן ביי די יידן נישט ארויסגערופן קיין שום ווילן, זיי האבן שוין געהאט די פראקטיק פון די „רעוויזן“ פאר יידן אין די שטעט. די יידן האבן ליבער געוואלט אינדווידועל זיך באזעצן אין דערפער צווישן קריסטן-פויערים. זיי האבן דאס אפט געמאן ברעכנדיק דעם אומוויילן, די באגרענעצונגען און פארבאטן. זיי האבן אפטמאל זיך באזעצט אין די דערפער אן דעם וויסן פון דער צענטראלער אדמיניסטראציע, ביי דער שטילער אונטערשטיצונג פון דעם ארטיקן פארוואלטער, וועלכער האט אויף אייגענער האנט איבערגעגעבן אין ארענדע דעם יידן א וועלכן נישט איז „ליידיקן“ ערד-חלק. די יידישע קאלאניסטן האבן פארגרעסערט זייער צאל דורך אראפברענגען זייערע קרובים פון די שטעט.

(8) די יידישע פויערים האבן זייער ווירטשאפט געפירט אויף שטחים פון 3 ביז 22 מארג. אייניקע פון זיי פלעגן אין דער צייט פון די סעזאן-ארבעטן אין דער לאנדווירטשאפט (נאכן יאר 1840) דינגען קריסטלעכע לויז-ארבעטער. נאך איין ייד, דער פאכטער פון דער גלאז-הומע אין פאצארי, האט געפירט א ווירטשאפט פון בערך 70 מארג באדן.

אזוי פיל ידיעות שמעלן אונדז צו די עדהיום אויפגעהיטע אקטן פון דער זא-מאסקער ארדינאציע, וואס האבן א שייכות צו דער יידישער באפעלקערונג, וואס האט געווינט אין די דערפער פון דער דאזיקער ארדינאציע. די דאזיקע ידיעות זיינען ביז היינט נישט פארעפנטלעכט געווארן אין קיין שום ארבעט, וואס איז גע-ווידמעט בכלל אדער טיילווייז צו דער געשיכטע פון דער יידישער לאנדווירטשאפט-לעכער קאלאניזאציע אין פוילן. די דאזיקע מאטעריאלן וועלן אן ספק זיין א וויכ-טיקער, הגם באשיידענער, צושטייער צו דער געשיכטע פון דער לאנדווירטשאפט-לעכער קאלאניזאציע אויף דער פוילישער ערד.

ד א ק ו מ ע נ ט ז *

1. די פארארדענונג פון דער אדמיניסטראציע פון דער זאמאסקער ארדינאציע בשייכות מיטן באשעפטיקן פון קריסטלעכע לויז-ארבעטער דורך די יידישע פויערים.

וויזשניצע, 12 יולי 1833.

אדמיניסטראציע פון זאמאסקער ארדינאציע צום פארטרעטער פון פארוואל-טער פון די גיטער אין יאנאווער-מאמאשאווער קלוזש, כזשאנסטאווסקי.

דער ארדינאט האט מיט זיין פארארדענונג פון 20טן אויגוסט 1828 באווייליקט פעסטצושטעלן, אז די יידן, וואס האבן באדן אויף ציגש, אדער אויף אפארבעטן, זיי-זען מחויב, מיט זייער אייגענער הילף, אדער מיט דער הילף פון געדונגענער אר-בעט פון זייער אייגענעם גלויבן, צו באארבעטן די דאזיקע שטחים, פון וועמענס חסד ס'האבן גענאסן א סך יידן אין דער הערשאפט פון דער ארדינאציע. אבער די הערן אפיצאליסטן, וואס האבן געדארפט אפהיטן די דאזיקע פארארדענונג, האבן דאס נישט אפגעהיט, און דעריבער האבן א סך יידישע משפחות, אונטערן אויסרייד פון האלטן באדן, זיך באזעצט אויף דעם דארף און באארבעטן עס אדער דורך געדונ-

(*) אלע דאקומענטן זיינען פון דעם וועגוואדשן מלוכהשן ארכיוו W. A. P. און געפינען זיך אין די אקטן פון דער זאמאסקער ארדינאציע נימערן: 4750 און 4757.

גענע פויערריי, אדער מיט קריסטלעכע פארעכענעס; היות דאס איז בהסכם מיט די געזעצן פון לאנד פארוערט, רופט די אדמיניסטראציע דעם חשובן פארוואלטער זייער שטרענג אפצוהיטן און נישט דערלאזן, אז די יידן זאלן דינגען צו דער ארבעט קריסטן. די יידן, וואס וועלן זיך באנוצן מיט דער הילף פון קריסטן, זאל מען תיכף פון דארף ארויסזעצן. אויב אבער דער פארוואלטער וועט זיך איבערצייגן, אז א ייד וואס האט באדן, וואס ער באארבעט אן דער הילף פון קריסטן, אזא דארף אויסגע- טיילט ווערן הילף.

גענעראל-סעקרעטאר: קענדזיערסקי. גענעראל-פארוואלטער: ציעשקאווסקי.

2. באקאנטמאכונג פון דער אדמיניסטראציע פון דער זאמאייסקער ארדינאציע וועגן שאפן קאלאניעס פאר יידן אין דארף קאלינאוויצע.

זויעזשיניעץ, 27 נאוועמבער 1833.

צום פארטרעטער פון פארוואלטער פון דעם יאנאווער-טאמאשאווער „קלומש“, כזשאנסטקאווסקי.

וועלנדיק געבן א מעגלעכקייט דאס אויפהאלטן זיך פון די אלטגלויביקע (יידן) אין די דערפער פון דער הערשאפט פון דער זאמאייסקער ארדינאציע, וועלכע דארפן אויפן סמך פון דער פארארדענונג פונעם 29טן יולי ה"י נומ. 233 פארלאזן די דער- פער, האט דער ארדינאט, אין זארג פאר דער גוט פון זייער גורל, באווייליקט צו דער- לויבן צו שאפן א באזונדער קאלאניע, וואס זאל באשטייען נאר פון אלטגלויביקע, וועגן דעם זאל די אלטגלויביקע, וואס וווינען אין די דערפער, באקאנט ווערן (אויך צו די יעניקע אין די שטעט, וואס ווילן זיך נעמען צו ערדארבעט). זאל זיי דערקלערט ווערן, אז אזא פלאץ, וואס האט גוטן באדן און שפעדיקע לאנקעס, איז באשטימט אין דעם דארף קאלינאוויצע. דאס געבן באדן קען באשטימט ווערן אויף 25 יאר. די יעניקע, וואס ווילן זיך באזעצן אין די דאזיקע קאלאניעס, דארפן זיך מעלדן צום אלטגלויביקן הערשאפט ניימאנאוויטש, דעם קאלאניסט פון דארף זשדאנאווי, ביי זאמאשטש.

די הויפט-באדינגונגען, אונטער וועלכע די יידן קענען אין די אויבנדערמאנטע קאלאניעס אויפגענומען ווערן, זיינען די פאלגנדיקע:
דער קאלאניסט דארף זיך מתחייב זיין אויסצופירן די באדינגונגען, וואס עס באשטימט דער פינאנצאמט פון דער זאמאייסקער ארדינאציע;
דער קאנטראקט אויף 25 יאר, מיט דאס רעכט צו באנייען אים נאך דעם דא- זיקן טערמין, קאן געשלאסן ווערן;

די בעלנים דארפן זיך מעלדן פאר דעם אנקומענדיקן ווינטער, אנדערש וועלן זיי ארויסגעזעצט ווערן פון דעם באדן, וואס זיי האלטן איצט אין די (אנדערע) דערפער, וואס די פארטרעטער פון פארוואלטער דארפן אפהיטן.

די וואס וועלן אזא סאלידארע דעקלאראציע ביילייגן, וועט דערלויבט ווערן דעם באדן וואס זיי פארנעמען ביז איצט צו באנוצן ביז דעם 1טן אקטאבער 1834, מיטן באדינג נישט צו באנוצן קיין קריסטן, נאר יידן צו דער ארבעט. אויב עס וועט זיך ארויסווייזן, אז די בנינים זיינען זייער אייגנטום, דאן דארף מען מיט זיי דורכקומען, אז מ'וועט זיי אנדערע אויפשטעלן און מ'זאל זיי אסיגנירן נייעס בוי-מאטעריאל.

אויף די ערד-חלקים, וואס זיי פארנעמען איצט, דארף מען זיך באמיען צו גע- פינען בעלנים (קריסטן), כדי זיי זאלן נישט בלייבן ליידיק.

גענעראל-סעקרעטאר קענדזיערסקי. גענעראל-פארוואלטער ציעשקאווסקי.

3. אינסטרומנטן פון דער אדמיניסטראציע פון דער זאמאניסקער ארדינאציע בשייכות מיטן ארויסזעצן דער יידישער באפעלקערונג פון די דערפער פון דער ארדינאציע.

זויעזשיניעץ, 6 מארץ 1840.

די גענעראל-אדמיניסטראציע פון די גיטער פון דער זאמאניסקער ארדינאציע צו
אלע פארוואלטערס פון די „קלוטשן“.

אין שייכות מיטן פארשלאג פון איינעם פון די פארוואלטערס וועגן ארויסזעצן
די יידן, וואס וווינען אין די דערפער פון דער ארדינאציע, האלט די אדמיניסטראציע
פאר גייטיג אויפצוקלערן די פארוואלטערס, אז: עס קענען נישט אויף דער פאדער-
רונג פון פארטרעטער פון וואס ארויסגעזעצט ווערן די יידן פון די וווינונגען וואס
זיי פארנעמען און אויך נישט באזייטיקט ווערן פון די גמינעס, אין וועלכע זיי וווינען,
וואו זיי זיינען מיט רעכט שוין פארשריבן אין רשימות פון דער באפעלקערונג. יעדער
דירעקטער שריט אין דער דאזיקער הינזיכט קאן באדראָען נישט נאר דער פערזאן
וואס וועט עס טאן, נאר אויך ציען די פאראנטווארטלעכקייט לגבי דער ארדינאציע.
די אדמיניסטראציע דארף דעריבער פון די דאזיקע טעמיס-וועגן קיין זאך נישט אנגע-
מען און דארף אויך נישט געבן קיין עצות און קיין שום הילף דאס (ארויסזעצן די יידן)
דורכצופירן.

פון דער צווייטער זייט אבער דארפן די פארוואלטערס ווי געהעריק זיין אינ-
פארמירט, אז עס איז דער פארלאנג פון דער ארדינאציע, אין הסכם מיט דער פאר-
ארדענונג פון 10טן יאנואר 1837, נומער 3152, אז עס קענען אנגעווענדעט ווערן
(לגבי די יידן) אומדירעקט מיטלען, למשל:

א) עס זאלן אפגעהיט ווערן, דורך דער פארמיטלונג פון דעם פארטרעטער פון
וואס, אז די יידן זאלן זיך נישט באשעפטיקן מיט ארבעט, וואס זיינען שטער-
לעך פאר די פויערס;

ב) אז מ'זאל לגבי זיי אנווענדן א זייער אויפמערקזאמע נאכקוקונג דורך דער
פאליצייאישער וואך.

וואס פאר א מיטלען אנצווענדן, מיט דער הילף פון דעם פארטרעטער פון וואס,
לאזט איבער די אדמיניסטראציע פאר די פארוואלטערס, ארויסגעבנדיק פון איר
זייט די געהעריקע אינסטרומנטן צו די פארטרעטערס פון וואס, וואס איר קאפי-
ווערט דא בייגעלייגט לשם אינפארמאציע.

* * *

צו אלע פארטרעטערס פון וואס אין די גמינעס פון דער ארדינאציע.

אין איינקלאנג מיט דער פארארדענונג פון דעם 10טן נאוועמבער 1837, נומער
3152, וואס איז ארויסגעגעבן, כדי דער פארטרעטער פון וואס זאל קיין שום איבער-
זידלונג פון די יידן, וואס וווינען אין די דערפער נישט דורכפירן, נישט פון די שטעט
און נישט פון אנדערע דערפער און א פריערדיקער אנפראגע אין דער אדמיניסטרא-
ציע און איר ערלויבעניש.

די אדמיניסטראציע האט אנערקענט און האלט פאר ריכטיק פארצולייגן:
אז דער פארטרעטער פון וואס זאל קיין שום יידן, און א דערלויבעניש פון איר
בערזידלונג נישט לאזן וווינען אין דער גמינע, אפילו צייטווייליק;
אז דער פארטרעטער פון וואס זאל שטרענג אפהיטן, אז קיין שום ייד, וואס
וויינט שטענדיק אין דער גמינע און איז פארשריבן אין דער באפעלקערונג-רשימה,

זאל זיך נישט פארנעמען מיט פארדינסטן, וואס ברענגען שאדן די פויערים און זיי-
גען גורם הזיקות דער דאמעניאלער פראפינאציע;
אז דער פארטרעטער פון וואַיט זאל לגבי די דאזיקע פערזאנען און זייערע
מעשים איינשמעלן א פאליצייאישע קאנטראל;
אז דער פארטרעטער פון וואַיט זאל ביי די יידן וואס וווינען ווי שכנים ביי
פויערים, אן אונטערשייד, אויפמאנען סיי דאס דירה-געלט, סיי אלע אנדערע שטיי-
ערן און פליכטן פאר דער גמינע; לסוף:
אז דער פארטרעטער פון וואַיט זאל בכלל אַנזאָגן אלע פויערים, אז זיי זאלן
נישט ארייננעמען ווי שכנים קיין שום יידן.
די אדמיניסטראציע מאכט די פארטרעטערס פון וואַיט פארנאנטווארטלעך פאר
דער פינקטלעכער אויספירונג פון דער דאזיקער אַנווייזונג.
פאר דער ריכטיקייט: סעקרעטאר יאקעוויטש.

4. באשלוס פון דער זאמאָיסקער אַרדינאציע וועגן איינפֿירונג פון א יידישן פויער אויף דער ווירטשאפט.

זויערזשיניעץ, 28 אפריל 1840.

אין דערליידיקונג פון דער בקשה פון דעם אלטגלויביקן פון ביאלאָוואָלע, וואס
זיצט אויפן באָדן, אז ער זאל אויף אים ווייטער בלייבן, נאך אויפקלערן פון דעם פאר-
וואלטער, איז באשלאסן געווארן דעם זעלביקן (פארוואלטער) אויפצוקלערן, אז דאס
סתם באצייכענען דעם יידן ווי א שעדלעכן (אן אַנזאָגעבן פאקטן) קאן נישט זיין קיין
מאָטיוו אַפצונעמען ביי אים די קאלאניע, וואס ער באארבעט, אויף וועלכער ער האט
געהאט א דערלויבעניש.

5. באשלוס פון דער זאמאָיסקער אַרדינאציע צו אַנולירן דעם אויסקויף-שטייער פון די יידישע קאלאניסטן אין זשאנאָוו.

זויערזשיניעץ, 20 יולי 1841.

אויסצוג פון פראטאָקאָל פון דער 430סטער סעסיע, וואס איז אָפּגעהאלטן גע-
וואָרן דעם 20טן אפריל 1841, אין דער אויספירונג פון דעם באשלוס פון דער צענט-
ראלער קאנצלעאריע פון 26טן מארץ לויפנדיקן יאָר, נומער 1.354, איבערצייגנדיק
זיך מיט די אויפקלערונגען פון דעם פארוואלטער, אז די זשאנאָווער יידן האבן גע-
ליטן א הויז פון א האגל און נעמענדיק אין אַכט זייער גוטע אויפפירונג, אז זיי בא-
ארבעטן אליין זייערע פעלדער, איז באשלאסן געווארן צו דערקלערן דעם פארוואל-
טער, אז ער זאל דעם אַפּצאל וואס עס קומט פון זיי פראלאַנגירן.

6. נאָטיץ פון דער זאמאָיסקער אַרדינאציע וועגן אַרויסזעצן די יידן פון עטלעכע דערפער.

זויערזשיניעץ, 20 אפריל 1841.

אין שייכות מיט די באריכטן צוגעשטעלט דורך די פארטרעטערס פון דעם וואַיט
פון די גמינעס טוואַריטשאָוו און טוראָבין וועגן אַרויסזעצן די יידן פון ראָדעטשיניק,
גרושקא-זאָפּאָרסקא, זשאַבנאָ און גאָי, ווי שעדיקנדיקע פאר דעם אוצר פון דער אר-

דינאציע און די פויערים, האט מען זיי אינפארמירט, דורך דער פארמיטלונג פון דר פארוואלטערס, וואס פאר אן אופן, אן גוואלט-מיטלען, אנצווענדן צו באזייטיקן פון די דערפער די יידן, וואס פילן נישט אויס די באדינגונגען לגבי די פויערים און דעם אוצר.

פאר דער ריכטיקייט — סעקרעטאר: מיאדזשיעווסקי.

7. ראפארט פון דער זאמאסיסקער אדמיניסטראציע וועגן דער פארקלענערונג פון דעם צושטאנד פון דער יידישער באפעלקערונג, וואס וויינט אין די דערפער פון דער ארדינאציע.

זויעזשיניעק, 23 יולי 1845.

צו דער צענטראלער קאנצעלאריע פון די גיטער און אינטערעסן פון די גראפן זאמאסיקי.

אויספירנדיק דעם אייפטרעג פון דער צענטראלער קאנצעלאריע פון 6טן אפריל פון לויפנדיקן יאר נומער 2113, וואס איז אויך דערמאנט געווארן דעם 9טן פון לויפנדיקן חודש אונטער דעם נומער 442, האט דעם כבוד צו מעלדן, אז אין רעזולטאט פון דער פאררעדענונג פון דער אדמיניסטראציע צו די פארוואלטערס פון די קלוטשן און פארטרעטערס פון גמינע-וואס, ארויסגעגעבן כדי ענגער צו מאכן די יידן זיך צו באזעצן אין די דערפער פון די גיטער פון דער ארדינאציע, האט זיך די צאל פון די דאזיקע פארקלענערט, ווי עס איז צו זען פון די ראפארטן פון די פארוואלטערס, וואס זיינען געקומען אין משך פון דער צייט זינט ס'איז ארויס די פאררעדענונג. אין דער גמינע אלעקסאנדראוו זיינען צוגעקומען צוויי: וואלף מילשטיין קיין גארעצק, ווי א שותף צום ארענדאטאר פון דער מיל און אברהם גוטשערבסט, א פאקטער, אין אלעקסאנדראוו. ביידע מיט צייטווייליקע באשטעטיקונגען פון דער גמינע לוקאוו — דארטן געבוירענע.

אין דער גמינע ביסצק — איז קיין שום ייד נישט צוגעקומען. 2 האבן זיך בא-זעצט אויף ערד-חלקים, אבער ביידע אין דעם דאזיקן ארט געבוירן; אין דער גמינע קזשעמיען — וויינט נישט קיין שום ייד; אין דער גמינע ליפין איז קיין איינער נישט צוגעקומען, און צוויי, נאכן צונעמען ביי זיי דעם באדן, דאס זיינען וואלף קראמפף אין האראשיוק און משה שטורמער אין יאסיענניק, זענען צוגעשטעלט געווארן צום ארויסזעצן זיי; אין דער גמינע ליפסק — נישט נאר וואס עס זיינען נישט אפגעקומען, נאר גאר צוגעקומען פינף משפחות, דאס זיינען:

אין דארף זשאנאוו — הערשעק קאחאן, א שכן אברהם צעלניק א באדינער;

אין דארף פלאסקיע — יאנקל ווערנשטיין, א פאקטער;

אין דארף הארישאוו — לייזער אייזענשטיין, אויף אן ערד-חלק;

אין דארף סטאבראוו — גרשון הערבסטמאן, אויף אן ערד-חלק;

די אלע, לויט דער מיינונג פון די פארוואלטערס, זיינען פאר די פויערים נישט שעדלעך און פארהאלטן זיך רואיק.

אין דער גמינע לוקאוו — קיין שום ייד איז נישט צוגעקומען און נישט אפגע-קומען.

אין דער גמינע ראגאזשנא, הויז פינקוואס שענער, דעם פארטרעטער פון דער הומע אין טשוועקעס-פאבריק, וויינט דארט קיין שום ייד נישט, צוליב דער נאענט-קייט פון דער גרענעץ.

אין דער גמינע סטארי זאמאשמש זיינען אפגעקומען דריי משפחות, צוויי שכנים און איין פאקטער.

אין דער גמינע סטרוזשא — נישט צוגעקומען און נישט אפגעקומען.
פון דער קמינע טוואריטשאוו — אפגעקומען צוויי משפחות — פון ראדעטש-
ניצע, א שכן און פון לאמיטשין א פאקטער.
פון דער גמינע טוראבין איז אפגעקומען, לויט אן איבערוואונג-דערלויבעניש,
מאשקע שאפיר, דער פאקטער פון זשאנאוו.
אין דער גמינע קסיענזשפאל איז די צאל יידן נישט פארגרעסערט און נישט
פארקלענערט געווארן.

פון דער גמינע זויעזשיניעץ זיינען אפגעקומען אכט משפחות, אין זויעזשיניעץ
גופא 4 משפחות, שכנים, און 4 פריערדיקע פאקטערס אין פארשיידענע גימער.
לויט די ראפארטן פון די פארוואלטערס זיינען די יידן וואס וווינען אין די גמיר-
צעס אדער אזעלכע, וואס זיינען דארטן געבוירן געווארן, אדער אזעלכע וואס וווינען
שוין דארטן לאנגע יארן און זיינען פארשריבן אין די באפעלקערונג-רשימות — זיי
זיינען רואיקע און פאר די פויערס נישט שעדלעכע. די יעניקע אכער, וואס זיינען
צוגעקומען שפעטער, דהיינו אין דער גמינע ליפסק, זיינען מיט צייטווייליקע באפול-
מעכטיקונגען, וואס מען קאן אין יעדער צייט, ווען זיי וועלן זיך ארויסווייזן פאר
שעדלעך, גלייך ארויסזעצן.

פלעניפאטענט — זיעלינסקי; רעפערענט — וו. מורסקי;
סקרעטאר — מאדזשיאווסקי.

8. קארעספאנדענץ פון דער זאמאייסקער ארדינאציע מיט דער צענטראלער קאנצעלאריע אין שייכות מיט צוויי יידישע קאלאניסטן.

זויעזשיניעץ, דעם 1טן אויגוסט 1845.

צו דער צענטראלער קאנצעלאריע פון די גימער אין אינטערעסן פון די גראפן
זאמאייסקי.

אין שייכות מיט דעם אויפטראג פון דער צענטראלער אדמיניסטראציע פון 7טן
יולי היינטיקס יאר, נומער 4099, אין דעם ענין וועגן ארויסזעצן מאשקא שטורמער
פון האראשיוק און וואלף קראמפה פון יאסיעניק, האט (די אדמיניסטראציע) דעם
כבוד צו איבערשיקן בייגעלייגט דעם ראפארט, וואס עס האט אין דעם דאזיקן ענין
אפגעגעבן ליפין, דער פארוואלטער פון דעם „קלוטש". פון דאזיקן ראפארט איז צו
זען, אז די אלטגלויביקע נישט נאר וואס זיי ווילן זיך נישט אפטרעגן פון דער גמינע,
נאר זיי האבן אליינמאכטיק פארזיט די צוגענומענע ביי זיי שטחים און זיי מאכן
אפילו באמאונגען ביים נאטשאליק פון פאווואט, אז ס'זאל זיי ארויסגעגעבן ווערן
א דערלויבעניש צו וווינען אין דעם גרענעץ-פאס.

ביי אט דעם מצב פון די ענינים נעמט זיך (די ארטיקע אדמיניסטראציע) די
דרייסקייט צו פרעגן דער צענטראלער אדמיניסטראציע וואס פאר א מיטלען דארף
דער פארוואלטער אננעמען, כדי אימבאדינגט ביי זיי אפצונעמען דעם באדן און זיי
פון דער גמינע ארויסצוזעצן.

רעפערענט — וו. מורסקי; פלעניפאטענט — זיעלינסקי
סקרעטאר — מאדזשיאווסקי.

* * *

ווארשע, דעם 11טן אויגוסט 1845.

צענטראלע אדמיניסטראציע פון די גיטער פון דער זאמאסקער ארדינאציע.
ווי אן ענטפער אויף דעם פארגעשטעלטן ענין פון דער אדמיניסטראציע פון 1-טן
אויגוסט 1845 היינטיקס יאר, נומער 1311, בנוגע דאס ארויסזעצן פון דעם באדן (די
יידן) משה שטורמער און וואָלף קראַמפּף, ווערט דערקלערט, אז אויב די אויסגע-
רעכנטע אלטגלויביקע האָבן נישט געענדערט זייער האַנדלונג און די דערמאָנטע זיי-
נען נאָך אלץ פאר די פויערים שעדלעך, אויב אויף דעם זיינען פאראן זיכערע בא-
ווייזן, דארף מען זיך באַמיען וועגן אן עקסמיסיע אויפן געריכטלעכן וועג.

נישט-לייגענדיקע אונטערשריפט.

9. ענטפער פון דער אדמיניסטראציע פון דער זאמאסקער ארדינאציע אויף דער
ביטע פון די יידן פון שטעטל יוזעפאוו וועגן צוטיילן זיי באדן.

זויעזשיניעץ, דעם 24 מאַרץ 1835.

גענעראל-אדמיניסטראציע פון די גיטער פון דער זאמאסקער ארדינאציע.
צום פארוואלטער פון דער טאמאשאווער „קלוטש“.

האָבנדיק פאר זיך (דעם בריוו) פון דעם פארוואלטער פון 16טן היינטיקן חודש,
וואָס איז פארגעשטעלט די דעקלאַראַציע פון די יידישע איינוווינער פון שטעטל
יוזעפאוו, וואָס ווילן מ'זאל זיי אויסטיילן באדן, כדי צו גרינדן א יידישע קאלאניע,
פארוואלטער זיך די צענטראלע אדמיניסטראציע אויף דעם פריערדיקן באשלוס אין דא-
זיקן ענין פון 27 סעפטעמבער פון 1833, נומער 2502, אין דערקלערט, אז די בעלנים
וואָס פארלאנגען באדן אויף א יידישער קאלאניע קאנען אזא באקומען אין דעם דארף
קאלינאוויץ, הינטער זאמאשטש, אויב זיי וועלן אָננעמען די באדינגונגען, וואָס זיינען
באשטימט פאר יענע קאלאניסטן.

סעקרעטאר — יאָקעוויטש; פלעניפאטענט — זאליווסקי.

* * *

צו יוסף קאהאַן און אנדערע 9 אלטגלויביקע אין יוזעפאוו.

אויף זייער דעקלאַראַציע וועגן באקומען באדן, האט זי גענעראל-אדמיניסטרא-
ציע געענטפערט, אז זיי קענען אזעלכע באקומען אין קאלינאוויץ, הינטער זאמאשטש,
ווען זיי וועלן אָננעמען די באדינגונגען, וואָס זיינען באשטימט פאר יענע קאלאניסטן.

10. דער אָפּזאג פון דער אדמיניסטראציע פון דער זאמאסקער ארדינאציע אויף
דער ווענדונג פון א יידן אין יוזעפאוו.

זויעזשיניעץ, 24 מאַרץ 1835.

גענעראל-אדמיניסטראציע פון די גיטער פון דער זאמאסקער ארדינאציע.
צום פארוואלטער פון טאמאשאווער „קלוטש“.

עס ווערט געמאלדן דעם פארוואלטער, אז די ביטע פון דעם אלטגלויביקן אַנקל
וואָס, דעם איינוווינער פון דער שטאָט יוזעפאוו, וועגן צוטיילן אים 4-5 מאָרג באדן
אויף צינש און דורך דעם פארוואלטער אין דער אדמיניסטראציע פעסטגעשטעלט.
איז נישט באווייליקט געווארן און ס'איז ארויסגעגעבן געווארן אן אפּזאג-רעזאָלוציע.
גענעראל-סעקרעטאר — קענדזיערסקי. פארן פלעניפאטענט — ווינאווסקי.

11. די אדמיניסטראציע פון דער זאמאסיסקער ארדינאציע באזעצט א יידישן וועבער, וואס איז ארויסגעזעצט געווארן פון זאפאר, אויף א „ליידיק ערד-חלק" אין גרושקא-זאפאר-אוווא.

זויעזשיניעץ, 1 נאעמבער 1840.

צו דער צענטראלער קאנצלעאריע פון די גיטער און אינטערעסן פון די גראפן זאמאסיקי.

דערליידיקנדיק די רעקאמענדאציע פון דער צענטראלער אדמיניסטראציע פון דעם 10טן אויגוסט היינטיקס יאר, נומער 4189, האט (די אדמיניסטראציע) דעם כבוד צו מעלדן, אז דעם אלטגלויביקן אבערווייס האט דער פארוואלטער פון „קלוטש" באזעצט אויף א ליידיקן ערד-חלק אין גרושקא-זאפאר-אוווא. מ'האט דעם דאזיקן נישט געקענט פון זאפאר און דער גמינע ארויסזעצן אן צו טראגן פאר דעם פאראנטווארט-לעכקייט, ווייל ער איז פארשריבן אין די איינוווינער-רשימות, ווי עס ווייזט די קא-פייע פון דער אויפקלערונג פון פארוואלטער וואס עס ווערט דא בייגעלייגט.

26 אויגוסט 1840.

צו דער גענעראל-אדמיניסטראציע פון די גיטער פון דער זאמאסיסקער ארדינאציע. פון דעם פארוואלטער פון טוראבינער „קלוטש".

אין שייכות מיט דער אויבנדערמאנטער רעקאמענדאציע פון 16טן היינטיקס חודש, נומער 1899, האט (דער פארוואלטער) דעם כבוד צו דערקלערן, אז דער ייד וואלף אבערווייס האט, נישט געקוקט אויף זיין צוואג און דאס אפטע דערמאנען אים, פון זיין ארט, ווו ער האט זיך באזעצט, נישט געוואלט אפטרעטן. יעדעס מאל, ווען ער האט באקומען דעם באפעל זיך ארויסצוציען, האט ער געוויינט און געשאלטן דעם טאג פון זיין געבוירן. דער פארוואלטער איז געווען געצוונגען אים צו הייסן ארי-בערציען אין א ליידיק הויז אין גרושקא-זאפאר-אוווא, ווו ער האט זיך מתחייב געווען צו האלטן א גאנץ יאר דעם באדן פאר פאנשטשיזנע, צאלן די שטייערן און דערליי-דיקן אלע התחייבותן לגבי דער גמינע ווי אויך פאר דעם סקארב. ער האט זיך אונ-טערגענומען צו פארריכטן דאס הויז, צושטעלן א שטאל, דעם פארקאן ארומצוימען און אין דעם פאל, ווען עס וועט זיך אפגעפינען דער (א?) באלעבאס, אפטרעטן דאס הויז אן קיין שום פרעמענזיעס. עס איז געווען שווער ארויסצווארפן פון הויז און פון דער גמינע דעם דאזיקן יידישן וועבער, ווען די אדמיניסטראציע האט מיר צוגע-שיקט איר פארארדענונג פון 6טן מארץ היינטיקס יאר, נומער 7114, וועגן דער פאר-אנטווארטלעכקייט פון פארוואלטער און נישט פארלאנגט ארויסצווארפן קעגן ווילן דעם איינוווינער פון דער גמינע.

קלימאזשיטש, פאר דער ריכטיקייט — סעקרעטאר יאקעוויטש.

12. די אדמיניסטראציע ווארפט אפ די בקשה פון א שעבערשינער יידן וועגן געבן אים באדן.

זויעזשיניעץ, 6 יוני 1841.

אויסצוג פון דער 454טער סעסיע פון דער אדמיניסטראציע. צו דעם פארלאנג פון אלטגלויביקן הערש שאפיר, פון שעבערשין, וואס האט געוואלט זיך אויסקלייבן באדן אויף צינש אין א וועלכן נישט איז דאָרף, אויב די קאסע וועט אים אנטקעגנקומען מיט הילף אין דער פארעם פון א פאר אקסן און א פאר פערד, וואס ער וועט אומקערן נאך 3 יאר (איז באשלאסן געווארן) די בקשה אפצווארפן און וועגן דעם איז אים געמאלדן געווארן.

פאר דער ריכטיקייט — סעקרעטאר מאדזשעיאָווסקי.

13. דער אָפּזאָג פון דער אַדמיניסטראַציע פון דער זאַמאַיסקער אַרדינאַציע אויף דער ביטע פון אַ יידן אין רוסקריפּיאַסקי וועגן צוטיילן אים באַדן.

זויעזשיניעק, דעם 6טן יולי 1841.

דעם אַלטגלויביקן ליפּע פּאַפּיער, פון רוסקריפּיאַסקי, וואָס האָט געבעטן צוצו-טיילן אים אַן ערד-חלק אין האַרישאָוו, איז אָפּגעזאַט געוואָרן, ווייל זיין אויפפירונג איז נישט באַקאַנט און אין האַרישאָוו איז שוין פאַראַן אַ גענוגנדיקע צאַל יידן, וואָס זיינען מער שעדלעך ווי נוצלעך.

פאַר דער ריכטיקייט — סעקרעטאַר מאָדזשעיאָווסקי.

* * *

זויעזשיניעק, דעם 23טן יולי 1841.

צו דער צענטראַלער אַדמיניסטראַציע פון די גיטער און אונטערנעמונגען פון די גראַפן זאַמאַיסקי.

לויט דער רעקאַמענדאַציע פון דער צענטראַלער קאַנצלעאָריע פון 21 יוני היינט-טיקס יאָר, נומער 3686, נאָכן באַקומען אינפֿארמאַציעס ביים פאַרוואַלטער פון דעם „קלוטש“, האָט (די אַדמיניסטראַציע) דעם כבוד צו ענטפערן, אַז דער אַלטגלויביקער ליפּע פּאַפּיער איז שטאַרק הינטערשטעליק געבליבן ביי דער אַרענדע פון דעם מיל אין רוסקריפּיאַסקי, ער האָט זיך אַרויסגעצויגן ווייט פון דער אַרדינאַציע, ער גער-פינט זיך אין דעם אַרעמסטן מצב, אַזוי אַז ער וואַלט אַפילו אַ באַלעבאַמישקייט פון דריי מאָרג נישט געקאַנט אויפהאַלטן. דעריבער האָלט (די אַדמיניסטראַציע) אַז עס דאַרף נישט אנערקענט ווערן די נויטווענדיקייט אַראַפּברענגען אים אין האַרישאָוו.

פּלעניפּאַטענט — זיעלינסקי. רעפערענט — טיראַווסקי.
סעקרעטאַר — מאָדזשעיאָווסקי.

* * *

אויף דער סעסיע פון דער אַדמיניסטראַציע פון דער זאַמאַיסקער אַרדינאַציע פון 12טן אויגוסט 1842, איז ענדגילטיק באַשלאָסן געוואָרן אַרויסצוואַרפן ליפּע פּאַפּיערן ווי „אַן אומפּעאיקן“.

14. די בקשה פון יידן קלמן זימערמאַן צו דער זאַמאַיסקער אַרדינאַציע צוצוטיילן אים באַדן.

ויעפּושעק, דעם 16טן סעפטעמבער 1841.

צום יאַסני-וועלמאַזשני פאַן דאַבראַדזיי.

(איך) דער אונטערגעשריבענער אַלטגלויביקער, וועלכער איז פריער 10 יאָר געווען דער פאַרטערטער אין זאַמאַשטש און איצט געפינט ער זיך אין דער גמינע ליפּסק, טראָגט אונטערטעניקסט אַריין מיין ביטע צו די פוסטריט פון יאַסני-וועלמאַזש-ני פאַן די ווייטערדיקע בקשה.

אין דאַרף וויעפּושעק געפינט זיך אַ ליידיק-געבליבענער באַדן נאָך ציעשייקאַ, וואָס איז פאַרלאָזט, ווייל נאָך אים איז נישט געבליבן קיין שום משפּחה, וואָס זאָל דעם באַדן קענען באַארבעטן. איך אָבער מיט אַ פרוי און 4 קינדער, נאָך מינדערע-ריקע, און האָב קיין פאַנדן פון וואָס זיך אויסצוהאַלטן. איך האָב אַ הויז אין זאַ-

מאשמש, וואס איך האב געקויפט פאר מיין אייגן געלט, קיין שום הכנסה האב איך נישט פון הויז און זיך אומקערן צום הויז קען איך אויף שמענדיק אויך נישט, ווייל עס קומט אריין דער גרענעץ-פאס (?) און וועלנדיק ארבעטן אויף ברויט, נעם איך זיך צו ערדארבעט, בעט איך די טובה און רחמנות פון יאסני-וועלמאזשני פאן, אז מ'זאל דעם אפגעצייכנטן באדן נאך דעם פארשטארבענעם ציעשייקא מיר אי-בערגעבן צו באנוצן, ווי אויך א דערלויבעניש דארטן צו וווינען. איך זאג צו אלע התחייבותן וואס עס וועט אויסקומען דערפאר פינקטלעך צו צאלן, אן אפשלעפן. איבערזורנדיק מיין בקשה, ווארט איך אויף דער לייטזעליקער תשובה.

קיעלמאן (קלמן) זומערמאן.

לויטן אויפטראג פון גראף, איבערגעגעבן דער אדמיניסטראציע ארויסצוטראגן א מיינונג. 1טער דעצעמבער 1841 — זיעלנסקי.

15. 'דערלויבעניש פון דער אדמיניסטראציע פון דער זאמאייסקער ארדינאציע פאר א יידן פון טארנאגראד זיך צו באזעצן אויף א „ליידיקן חלק". אין פאר-בינדונג מיט דעם שיקט איבער די צענטראלע אדמיניסטראציע א נייע אינסטרוקציע וועגן באזעצן יידן אויף לאנדווירטשאפט.

וויזערזשיניעץ, דעם 29טן אפריל 1842.

פאזיטיוו צו דער בקשה פון אלטגלויבדיקן לייזער אייזענשטיין פון טארנאגראד, וואס פארלאנגט זיך צו באשעפטיקן מיט לאנדווירטשאפט און איז פון דעם פאר-וואלטער פון קרעשטשאווער „קלוטש" גוט רעקאמענדירט געווארן, ווערט באאויף-טראגט דעם פארוואלטער פון שעבערשינער „קלוטש" ער זאל אים דערלויבן זיך צו באזעצן אויף דעם ליידיקן ערד-חלק אין הארישאוו, אדער אין אן אנדער ארט.

פאר דער ריכטיקייט — סעקרעטאר מאדזשעיאזומסקי.

* * *

ווארשע, דעם 1טן סעפטעמבער 1842.

צו דער אדמיניסטראציע פון די גיטער פון דער זאמאייסקער ארדינאציע. מיטן באשלוס נומ. 102 פון דעם פראטאקאל פון דער סעסיע פון דער אדמיניס-טראציע, וואס איז אפגעהאלטן געווארן דעם 29טן יולי פון היינטיקס יאר, וואס דער-לויבט דעם אלטגלויבדיקן לייזער אייזענשטיין זיך צו באזעצן אויף דעם ליידיקן ארט אין הארישאוו אדער אין אן אנדער ארט, גיט דער צענטראלער אדמיניסטראציע דעם מאטיוו צו דערקלערן, אז אין פרינציפ איז די דאזיקע קעגן דעם, אז מען זאל אויף-נעמען יידן אין דער לאנדווירטשאפט און מאכט אויפמערקזאם, אז ווען עס וועלן פאר-זיי יא באשטימט ווערן באלעבאטישקייטן זאל עס זיי נישט געגעבן ווערן סתם או-מעטום, נאר אין יענע דערפער, ווו עס געפינען זיך שוין יידן אויף לאנדווירטשאפט. זיי זאלן נישט באזעצט ווערן אויף ערד-חלקים קלענערע ווי גאנצע וואלקעס, אויך זאלן זיי פריער נישט באזעצט ווערן אויפן באדן ביז מ'וועט נישט האבן די איבער-צייגונג וועגן זייער מאראלישן אויפפירן זיך און עס זאלן פון זיי גענומען ווערן דע-קלאראציעס, אז אויב זיי וועלן נישט אפהיטן די תקנות, נישט צו ברענגען שאדן די פויערים אדער אנדערע אויסשרייטונגען, וועלן זיי תיכף-ומיד באזייטיקט ווערן פון באדן און נישט האבן קיין פרעטענזיעס צו דער קאסע פון דער ארדינאציע אפילו פאר די בנינים (וואס זיי האבן אויפגעשטעלט).

**16. באשלוס פון דער אדמיניסטראציע פון דער זאמאָיסקער אַרדינאציע
צו געבן באַדן צוויי יידן.**

זויערושיניעץ, 23 אויגוסט 1842.

די אלטגלויביקע גרשון הערבסטמאן פון טארנאָגראַד און ליפּע פיינער פון וואָלאָ
בילגאָרייסקא, וואָס האָבן זיך געווענדעט צום שעכערשינער „קלוטש“ וועגן צוטיילן
זיי באַדן און זיינען גוט רעקאָמענדירט, איז דערקלערט געוואָרן, אז זיי זאלן זיך
אויסקלייבן ליידיקע ערד־חלקים און וועגן דעם פאַרלאַנג זיי איבערצונעמען זיך ווענדן
צום פאַרוואַלטער פון „קלוטש“. דעם פאַרוואַלטער איז רעקאָמענדירט געוואָרן, אז
ער זאל זיי דעם דאָזיקן באַדן צוטיילן, אויב דער באַדן איז נישט באַשטימט פאַר
אויסלענדישע קאָלאָניסטן.
פאַר דער ריכטיקייט — סעקרעטאַר מאָדזשעיאָווסקי.

**17. דער הסכם פון דער אדמיניסטראציע פון דער זאמאָיסקער אַרדינאציע אויף
דער בקשה פון א ייד וועגן צוטיילן אים באַדן.**

זויערושיניעץ, 25 אָקטאָבער 1842.

בהסכם מיט דער מיינונג פון דעם פאַרוואַלטער פון „קלוטש“, אַרויסגעגעבן אויף
דער בקשה פון דעם אומגלויביקן איביק לייבשיסעל, איז דערלויבט געוואָרן דעם דאָ-
זיקן אלטגלויביקן אויסצוטיילן אַ באַדן־חלק אין ניעדזיעלישקי, ווייל איין ייד געפינט
זיך שוין דארטן, וואָס האָט זיך אויפן באַדן באַזעצט. עס דאַרף אָבער אָפּגעהיט ווערן,
אז עס זאל מיט אים געמאַכט ווערן אַ שריפטלעכער אָפּמאַך, אזוי ווי מיט די אַנ-
דערע, און אז דער פאַרוואַלטער זאל זיך באַמיען צו וואַלט נישט מעגלעך געווען פאַר
אים, אין הסכם מיט די תקנות פון דער צענטראַלער קאָנצעלאַריע, צוויי „חלקים“
אין איין ווירטשאַפט פאַראייניקן.

פאַר דער ריכטיקייט — סעקרעטאַר מאָדזשעיאָווסקי.

זויערושיניעץ, 16 פעברואַר 1843.

צו דער צענטראַלער קאָנצעלאַריע פון די גיטער און אונטערנעמונגען פון די
גראַפן זאמאָיסקי.

אין דער דערליידיקונג פון דער רעקאָמענדאציע פון דער צענטראַלער קאָנצע-
לאַריע פון 26טן יאָנואַר היינטיקס יאָר, נומ. 477, טיילט מיט (די אדמיניסטראציע)
אז עס איז אָפּגעשלאָסן געוואָרן אַן אָפּמאַך מיט איצעק לייבשיסעל וועגן אויסטיילן
אים אין ניעדזיעלישקי אַן ערד־חלק.

פלעניפּאָטענט — זיעלינסקי. רעפּערענט — טיראָווסקי.

סעקרעטאַר — מאָדזשעיאָווסקי.

**18. די יידן פון די שטעט אין דער אַרדינאציע ווענדן זיך מאַסנווייז מיט בקשות
וועגן באַזעצן זיי אויף לאַנדווירטשאַפט. קאָרעספּאָנדענץ צווישן דער אַדמיניס-
טראציע פון דער זאמאָיסקער אַרדינאציע מיט דער צענטראַלער קאָנצעלאַריע.**

זויערושיניעץ, 13 דעצעמבער 1842.

צו דער צענטראַלער קאָנצעלאַריע פון די גיטער און אונטערנעמונגען פון די
זאמאָיסקער גראַפן.

די אלטגלויביקע פון דער שטאָט זאמאָשטש און פון די אנדערע שטעט אין דער
אַרדינאציע, אין שייכות מיט דעם אָנגענומענעם באשלוס פון דער רעגירונג וועגן

דער רעקרוטירונג אין מיליטער, האבן זיך געווענדעט מיטן פארלאנג זיך צו נעמען צו ערדארבעט און זיך צו באזעצן אויף דעם ליידיקן באדן. די אדמיניסטראציע, פאר-שטעלנדיק די ביטעס נומערן: 6311, 6312, 6313 און 6124, זאגט ארויס איר מיינונג, אז דורכן באזעצן די דאזיקע אלטגלויביקע וועט באדייטנדיק פארקלענערט ווערן דער ליידיקער שטח, ווייל הויז די וואס האבן זיך שוין געווענדעט וועלן זיין נאך מער בעלנים, וויבאלד ערדארבעט וועט זיי באפרייען פון מיליטער-דינסט. די דאזיקע וואלטן געקענט ווערן באזעצט אויף באדן ווי קאלאניסטן אין **זשדאנאוו**, אויף 30- מארגניקע און מערער שטחים, וואס וועט זיך געפינען פלאץ. דהיינו: אין **זשדאנאוו** גופא (אין פאראן) 600 מארג, אויף **זאוואדני** (אין דא) 300 מארג, אין יענס ארט, ווי די צענטראלע אדמיניסטראציע האט פארגעלייגט, מיט דעם רעסקריפט נומ. 5794 פון 8טן נאוועמבער היינטיקס יאר, איינצוארדענען גיטער. אויך אין אנדערע ערטער, וואס געפינען זיך ליידיקע ערד-חלקים און זי פויערים ווילן זיך אויף די דאזיקע שטחים נישט באזעצן. און דעם געגנט פון זאמאשטש זיינען איינגעמלעך טאקע פאר ראן די גרעסטע שוועריקייטן צו באזעצן די ליידיקע פלעצער.

עס וואלט געווען גלייך צו פארלאנגען פון יעדן פון זיי, ביים שליסן דעם אפי-מאך, זיי זאלן איינלייגן א קאזיע פון 100 ביז 200 פוילישע גילדן, וואס זאל בלייבן אין דער קאסע ביז זיי וועלן זיך נישט אויפבויען. מ'דארף זיי קומען צו הילף דורך געבן זיי אומזיסטן בוי-מאטעריאל פאר זייערע הייזער און לאנדווירטשאפטלעכע בנינים און זיי באפרייען פון צינש אין משך פון 2 יאר — אין משך פון דער דאזי-קער צייט דארפן זיי פולשטענדיק אויפשטעלן זייערע געביידעס. לסוף בעט די אד-מיניסטראציע, אז די צענטראלע קאנצעלאריע זאל געבן וואס שנעלער איר דעציזיע אין דאזיקן ענין. די קאנקורענטן (בעלנים) יאגן זיך שטארק, זיי ווילן וואס גיכער זיך אריבערציען פון די שמעט אין די גמינעס, ווייל די קאמיסיעס זיינען שוין צוגעמראמטן צוזאמענצושטעלן די רשימות פאר דער מיליטערישער רעקרוטירונג.

רעפערענט — טראווסקי. סעקרעטאר — מאדזשעיאווסקי.

הארשע, דעם 11טן יאנואר 1843.

די צענטראלע קאנצעלאריע צו דער אדמיניסטראציע פון די גיטער פון דער זאמאסיקער ארדינאציע.

אויף אייער פארגעשטעלטן פלאן פון דעם 13טן דעצעמבער, נומער 6359, וועגן אננעמען די אלטגלויביקע צו לאנדווירטשאפטלעכע באלעכאטישקייטן אויף קאנט-ראקטן, וועלן מיר נאר אין דעם פאל דערלויבן, אויב זיי וועלן זיך מעלדן אין א גרע-סערער גרופע און אזעלכע, וואס וועלן נעמען מינדסטנס צו צוויי „וואלק“ ערד און אז די קאלאניע זאל באשטיין נאר פון אלטגלויביקע אויף אזא באדן, וואס זאל פון אלע זייטן אויף א געהעריקן מרחק זיין דערווייטערט פון די קריסטלעכע דערפער און פון די וועלדער.

אויב אפילו עס זאל זיך געפינען א גענוגנדיקע צאל בעלנים צו פארלייגן דער געהעריקער קאלאניע, קענען זיי פריער נישט באקומען קיין דערלויבעניש צו אויפ-בויען די ווינונגען ביז זיי וועלן זיך נישט פארפליכטן, אז זיי וועלן נישט אנקומען צו וועלכער נישט איז הילף פון דעם סקארב; אז זיי וועלן קיין שום הנחות נישט פארלאנגען, אז אויך דעם בוי-מאטעריאל זאל זיי נישט אסיגנירט ווערן; אז זיי וועלן אמשפעטסטנס ביז 3 יאר זיך אויפבויען די בנינים און זיי וועלן, כדי די דאזיקע בא-דינגונגען מקיים זיין, איינצאלן א קויציע נישט ווייניקער פון 200 פוילישע גילדן פון יעדן איינעם. די בייגעלייגטע ביטעס צום פארשלאג ווערן צוריקגעשיקט.

זויערזשיניעק, 13 דעצעמבער 1842.

אויסצוג פון דער 50טער סעסיע פון דער אדמיניסטראציע.

אין שייכות מיטן ווענדן זיך פון א באדייטנדיקער גרופע אלטגלויביקע פון די שטעט זאמאשטש און שעבערשין, וואס ווילן זיך באזעצן אויף באדן און זיך פארנע- מען מיט ערד-ארבעט, וואס וועט זיי דורך דעם באפרייען פון מיליטער-דינסט, איז באשלאסן געווארן פארצולייגן דער צענטראלער אדמיניסטראציע: אויסער די דערלויבעניש זיי זאלן זיך באזעצן אויף די ליידיקע ערטער אין די דערפער, אין וועלכע עס וווינען שוין פון פריער יידן, זאל באשטימט ווערן צו גרינדן א קאלאניע פון די דאזיקע אויף דעם באדן הינטער זאמאשטש, אין זשאנאווא און אין זאווארנא.

עס זאל זיי געגעבן ווערן בחינם בוי-מאטעריאל און זיי זאלן אין משך פון 2 יאר באפרייט ווערן פון צינש און פאר דער זיכערקייט, אז זיי וועלן אויספירן די באדינ- גונגען פון די קאנטראקטן, זאל מען ביי זיי נעמען פון 100 ביז 200 פוילישע גילדן.

19. די בקשה פון די יידן אין טארנאגראד צוצוטיילן זיי 200 מארג באדן אין דעם גוט קורכאווא, און דער אפזאג פון דער צענטראלער קאנצעלאריע.

טארנאגראד, 9 סעפטעמבער 1846.

געערטער נאטשאליק און גנעדיקער ווילטעטער!

א סך פון די טארנאגראדער אלטגלויביקע וואלטן פארלאנגט זיך צו נעמען צו ערדארבעט. זיי וואלטן עס אבער געוואלט האבן ווי אמנאענטסטן פון דער שטאט. פאר דעם ציל וואלט אמבאקוועמסטן געווען דער גוט קורכאווא. מען וואלט געקנט 200 מארג איבערלאזן דעם גוט און דאס איבעריקע צעטיילן אויף 20-30 מארגניקע קאלאניעס. די ארדינאציע וואלט געקענט דעם גאנצן באדן איבערגעבן צו יוסף גאלד- מאן און מיט אים שליסן א קאנטראקט, וואס ער זאל אפהיטן און ער וואלט שוין דארטן ווינע גלויבנס-ברידער קאלאניזירט. אויף אזא אופן וואלט די קאסע געהאט ווי-אמבעסטן פארזיכערט דעם צינש און די אלטגלויביקע, וואס האבן נאך וועלכע נישט איז קאפיטאלן, וואלטן עס מיט נוצן געקענט פארווענדן אין דער לאנדווירט- שאפט איידער אין האנדל, וואס איז אין טארנאגראד אין זייער א שלעכטן מצב. אזא אנרגענדיקער ביישפיל, געגעבן פון עטלעכע פארמעגלעכע וואלט געקענט ארויסרופן דעם חשק צו ערדארבעט אויך ביי די ארעמע יידעלעך (אין אריגינאל: zydków) וואס וואלט זיי א בעסער לעבן פארזיכערט און וואלט איבעריק געמאכט זייער שאכרייסטווא און צעטומלען די פויערים. דאס ווינען די מאטיוון וואס האבן מיך גענייגט צו בעטן אז איר זאלט גנעדיק מסכים זיין און אננעמען די ווענדונג פון ה' גאלדמאן און אים איבערגעבן אין ארענדע דעם באדן פון דעם גוט קורכאווא. איך לייג ביי מיינע אויסדרוקן פון דרך-ארץ און באערונג, שטענדיק ווינטשנדי- קער. — א. סטראש.

* * *

ווארשע, 13 סעפטעמבער 1846.

וו. אדאמאווסקי:

אזוי ווי עס איז דער פארלאנג פון דעם יאסני וועלמאזשני גראף נישט צו פאר- קלענערן דעם שטח פון די פאלווארקעס, ווערט די ווענדונג בייגעלייגט צום אקט. (גע- מיינט אפגעווארפן).

20. נאָמיץ וועגן דער ביטע פון א יידן פון קראשניק וועגן געבן אים באַדן אויף פאכט.

אונטערן דאָזיקן נומער איז אָפגעצייכנט געוואָרן די בקשה פון ישראל מענדעלי-מילך פון קראשניק וועגן געבן אים אויף פאכט די ליידיקע שטחים ערד אינעם דאָרף פוכין אָדער סטרוזש; לכל הפחות 40 מאָרג. די ביטע איז איבערגעשיקט געוואָרן דעם 25טן נאוועמבער 1846 אין דער אַדמיניסטראַציע פון דער זאַמאָיסקער אָרדי-נאַציע מיט דער בקשה צוריקצושיקן א מיינונג הן וועגן דעם בעלן, הן וועגן באַדן.

21. די צענטראַלע קאָנצעלאַריע ליגט פאַר דער אַדמיניסטראַציע פון דער זאָ-מאָיסקער אָרדינאַציע זיך צו פאַראינטערעסירן מיט די יידן פון דאָרף פלאַסקיע.

וואַרשע, 10 אָקטאָבער 1843.

דער ראַפּאָרט פון פראַנקאווסקי, דעם פאַרזיצער פון די סעסיעס פון די פאַר-וואַלטערס פון שעבערשינער „קלוטש“, גיט דער צענטראַלער קאָנצעלאַריע דעם מאָ-טיוו וועגן דער ווייטערדיקער אינסטרוקציע צו דער אַדמיניסטראַציע:

צווייטנס — אין דאָרף פלאַסקיע זאלן די יידן, וואָס האָבן דאָרטן ערד-חלקים, גאָר חרוב מאַכן די פויערים מיט זייער שווינדל. אויב עס איז אזוי, דאָרף מען זיי אָדער אַרויסוועזן פון דעם דאָרף, אָדער זיי דערמיט דראַען און איבער זיי אַוועק-שמעלן די געהעריקע אויפזיכט, וואָס זאל נאָכקוקן זייערע האַנדלונגען.

22. ראַפּאָרט פון דעם אינספּעקטאָר פון „קלוטש“ פיליפּאווסקי און דעם פאַר-טרעטער פון דעם וואָיט פון דער גמיע אין ליפּסקאָ — האַלעק, דעלעגירטער פון דער אַדמיניסטראַציע פון דער זאַמאָיסקער אָרדינאַציע אין דאָרף פלאַסקיע.

זויערזשינעץ, 13 יאָנואַר 1844.

צו דער צענטראַלער קאָנצעלאַריע פון די גיטער און אונטערנעמונגען פון די גראַפן זאַמאָיסקי.

פון דער אַדמיניסטראַציע פון די גיטער פון דער זאַמאָיסקער אָרדינאַציע. פאַררופנדיק זיך אויף דעם צווייטן אָפזאץ פון דעם רעסקריפט פון דער צענט-ראַלער קאָנצעלאַריע פון דעם 10טן אָקטאָבער אויף דער אינסטרוקציע פון 12טן אָק-טאָבער פאַריקן יאָר, נומער 3272 און 6589, שיקט (די אַדמיניסטראַציע) בייגעלייגט דעם וועכטלעכן פראַטאָקאָל פון דעם פאַרטרעטער פון דעם גמיע-וואָיט און דעם אינספּעקטאָר, וואָס איז געמאַכט געוואָרן אין דאָרף פלאַסקיע, כדי זיך איבערצוצייגן צי די יידן, וואָס וווינען אין דאָזיקן דאָרף זיינען די סיבה פון דער פאַרניכטונג פון די דאָרטיקע פויערים. גירסא, דער אַרענדאָמאַר, האָט די פראַטאָקאָלאַנטן נישט גע-וואַלט געבן קיין שום שריפטלעכע אויפקלערונגען. די אַדמיניסטראַציע האָט אים אָבער אַרויסגערופן צו זיך וועגן דעם. נאָכן באַקומען פון אים די צוגאָב-דערקלערונג-גען צום פראַטאָקאָל, וועלן די דאָזיקע אָן פאַרשפּעטיקונג צוגעשיקט ווערן צו דער צענטראַלער קאָנצעלאַריע.

פלעניפּאַטענט — זיעלינסקי. רעפערענט — מיראַווסקי.
סעקרעטאַר — מאָדזשעיאָווסקי.

פלאסקיע, 4 דעצעמבער 1843.

די הויפט-דערקלערונג

אויפן סמך פון דעם רוף פונעם פארוואלטער פון 21טן נאוועמבער היינטיקס יאר
נומער 1701, האט דער אינספקטאר פון דעם קלוטש, צוזאמען מיט פארטרעטער
פון וואַיט אין דער גמינע ליפסקא, פארפאָרן אין דעם אויבנדערמאָנטן דאָרף און באַ-
קענענדיק די אַרטיקע פּויערס ווי אייך די אַרטיקע קאַלאַניסטן, געפרעגט:

ערשטנס:

צי טוען, די יידן וואָס וווינען דאָרטן, וועלכע נישט איז שאַדנס, וואָס זאָלן גורם
זיין צום שלעכטן מצב פון די אַרטיקע ווירטשאַפטן; צי באַשעפטיקן זיך די יידן מיט
ערדאַרבעט אָדער זיי האַלטן די ערד נאָר לפנים וועגן און אין דער אמתן פאַרנעמען
זיי זיך ווי געוויינטלעך מיט יידישער שאַכרייכטוואָ, דאָס הייסט: מיט תבואה-האָנדל,
פי, פערד, אָדער אַנדערע קעגנשטאַנדן, ביי וואָס זיי האָבן אייך אָפגענאַרט?

(ענטפער):

קאָמעגאַריש דערקלערן מיר, אַז די יידן וואָס וווינען צווישן אונדז אויף ערד-
חלקים האָבן אונדז קיין שום שאַדן נישט געבראַכט און מיר האָבן נישט קיין שום
היזק צוליב זיי אין אונדזער ווירטשאַפט. בכלל זיינען זיי רואיקע מענטשן און באַ-
שעפטיקן זיך מיט ערדאַרבעט אַזוי ווי מיר. **כאַסקל אָבערפּעסט און אברהם אָבער-
פּעסט** פאַרנעמען זיך מיט זייערע פורן ביים איבערפירן סחורות פון די זאַמאַשטער
סוחרים קיין וואַרשע, אָבער זייערע משפחות זיינען באַשעפטיקט אין דער לאַנד-
ווירטשאַפט און שטענדיק זעען מיר, אַז זייערע קינדער, אויף וויפיל זייערע כוחות
דערלויבן עס, ווערן כסדר צוגעוויינט צו ערדאַרבעט.

אַז זיי זאָלן זיך באַשעפטיקן מיט שאַכרייכטוואָ ווי די אַנדערע יידן, דהיינו:
אויפקויפן פי, פערד, תבואה, געפליגל און ענלעכע קעגנשטאַנדן, גייענדיק איבער די
דערפער, האָבן מיר, ביי די יידן וואָס וווינען צווישן אונדז נישט געזען פראַקטיצירן.
דרייט און קאָמעגאַריש דערקלערן מיר, אַז זיי טוען עס נישט. עס טרעפט אַמאָל,
אַז איינעם וואָס פאַרנעמט זיך מיט פורמאַנקע, פעלט אויס האָבער, קויפט ער עס
פרייוויליק און צאָלט אַזאַ פרייז ווי עס איז אין שטאַט און אַמאָל טאַקע אייך טייער
רער און אין מזומן (מיר וואָס מיר וווינען נאָענט באַמערקן מיר גוט וועגן די פרייזן
פון תבואה).

צווייטנס:

צי דינגען אייך די יידן אויף אַרבעט בעת דער שניטציט אָדער אַנדערע זומער-
אַרבעטן און וואָס פאַר אַ טעגלעכן לויז צאָלן זיי אייך?

(ענטפער):

אין דער צייט פון היי- און תבואה-שניט דינגען זיי מענטשן צו דער אַרבעט אין
צאָלן זיי אַזאַ לויז ווי עס פראַקטיצירט זיך אין דער געגנט. מיר, ווי באַלעבאַטיס,
האָבן מיר גענוג אַרבעט אין אונדזערע ווירטשאַפטן און גייען נישט צו די דאָזיקע
פאַרדינסטן, אָבער די יעניקע, וואָס אַרבעטן ביי זיי, האָבן מיר נישט געהערט זיי
זאָלן זיין באַטוולט — פאַרקערט, זיי דערציילן, אַז ווען זיי זיינען פון דער אַרבעט
צופרידן, צאָלן זיי גלייך אויס גאָר באַפרידיקט. און מיר גיבן דערביי צו, אַז די דאָ-
זיקע יידן וווייזן אונדז אַרויס הילף בעת פאַרשיידענע צופאַלן, וואָס האָבן אונדז אין
דעם יאָר געטראָפן. אַט בעת דער שריפה האָבן זיי אַריינגענומען די נשרפים צו זיך

אין די הייזער, געהאלפן אן וועלכער נישט אין באצאלט און נאך געשיקט זייערע וועגענער צו ברענגען דעם בוי-מאטעריאל פון וואלד און אויך אנדערע מעשים, וואס אנדערע יידן וואלטן אין אזא פאל אן גוצן פאר זיך נישט געטאן.

דריטנס :

איר, וואס ווינט נאענט, קאנט איר דאך דאס אמבעסטן זען — צי זיינען די יידן גורם וועלכע נישט איז שאדנס דעם ארענדאטאר?

(ענטפער):

אונדז איז נישט באקאנט אין וואס די יידן, וואס וויינען אין פלאסקיע, וואלטן געקאנט עפעס שאדן ברענגען דעם ארענדאטאר. מיר וואס וויינען נאענט פון זיי טוען זיי אונדז נישט קיין שלעכטס, טא ווי אזוי קאן דער ארענדאטאר פון זיי ליידן. מיר ווייסן נישט וועגן קיין שום סיכסוכים וואס זאלן פארקומען צווישן זיי. די דאזיקע דערקלערונג, ווי א קאמעגארישע, גיבן מיר אפ און שרייבן אונטער מיט צלם-סימנים.

יאן באזשעק
פיאט יאבלאנסקי
קאספער סעקרעצקי
פיאטרא מאלעין
לוקאש בודזיוק
מאטעלאש ביעלעין
אנטאני מאנטשקא
אנדזשיי זאצאני
פון די קאלאניסטן:
יאן קילנער
יאן עפפנער
יאן רעדער
האלען — פארטרעטער פון וואיט.
פיליפאווסקי.

היות גירסא, דער ארענדאטאר פון דעם גוט אין פלאסקיע, האט זיך אפגעוואגט צו געבן זיינע דערקלערונגען (וועגן די שאדנס וואס עס ברענגען די יידן, וואס וויר גען אויפן באדן אין פלאסקיע) ווי ער האט געמאלדן אין זיין בריוו, וואס ווערט ביי געלייגט, האלטן מיר, אז מיר האבן מער גארנישט צוצוגעבן צום דאזיקן פראטאקאל נאר אונדזערע געוויסנהאפטע און קאמעגארישע אינפארמאציעס וועגן יעדן יידן בא-זונדער, וואס וויינען אויף ערד-חלקים אין פלאסקיע, אונדזער מיינונג וועגן זיי:

(1) וואס שייך צו איצעק ווייכפעלד — זיין אויפפירונג איז א גוטע, במשך פון דער גאנצער צייט וואס ער וויינט אין דארף פלאסקיע (א פאר צענדליק יאר) איז אויף אים קיין שום אנקלאגע מצד די פויערים נישט געקומען. עס איז נישט באקאנט אז ער זאל וועמען פון די פויערים טאן אן עוולה — פאר-קערט, ער זיצט אויפן באדן, וואס ער באארבעט און איז דער מקור פון זיין היינה. ער באשעפטיקט זיך נאר מיט דער ערדארבעט און האט נישט קיין שום אנדערע עסקים.

(2) וואס שייך **כאסקל אַבערפעסט** — דער דאזיקער ייד, הגם ער האט באדן, פארנעמט ער זיך נאך מיט פורמאנקע, ער אליין פארט אין וועג אריין. זיין פרוי אבער און די קינדער באשעפטיקן זיך אויף דער לאנדווירטשאפט. די קינדער ווערן צו דער דאזיקער ארבעט צוגעוויינט. מיר האבן אליין געזען ווי די זין זייערע זיינען געגאנגען נאך בראנעס, מיט די גראבאייזנס און גע- פירט די אקסן אין די אקעראייזנס. דער דאזיקער ייד קאן דינען ווי א ביי- שפיל פאר די לאנדווירטן, וואס וויינען לעבן אים בשכנות, ווי אזוי צו פירן א לאנדווירטשאפט. זיין אויפפירונג איז מיט גארנישט באפלעקט.

(3) די זעלביקע מיינונג, ווי פון דעם אויבנדערמאנטן, דינט אויך פאר **אברהם אַבערפעסט**, און באזונדער גיבן מיר צו, אז די דאזיקע יידן זיינען רואיקע און מיר האבן נישט געהערט אז ווער פון די פויערים זאל זיך אין וועלכער הינזיכט קלאגן וועגן באגאנגענע עוולות דורך די דאזיקע יידן אדער וועגן קריגערייען צי וועגן שאכרייסטווא.

האלען - פארטרעטער פון וואַיט.
פיליפאָוסקי.

(צום ראפארט איז בייגעלייגט דער בריוו פון י. גירסא, מיט דעם ווייטערדיקן אינהאלט).

5 דעצעמבער 1843.

צום געערטן אינספעקטאר פון שעבערשינער „קלוטש“.

די אויפקלערונגען וועגן די יידן אין **פלאסקיע**, אויף וויפיל די דאזיקע זיינען פאר מיר א שטערונג, און פאר די פויערים א פארניכטונג, קען איך אנדערש נישט אפ- געבן ווי אויף אן אויפפאדערונג פון דער צענטראלער אדמיניסטראציע, וואס אויב זי שרייבט צו וועלכע נישט איז וואָג צו דעם דאזיקן בריוו, קאן זי מיך ארויסרופן. און אויב נישט, וועט דאך סיינע קיין שום בריוו גארנישט העלפן. דעריבער זאל דער הער מיט מיין בריוו דעם ענין געדענקען און זיין פאקט דערמיט אויסטייטשן.

י. גירסא.

23. די אדמיניסטראציע פון דער זאמאזסקער אַרדינאציע טראַגט אַריין אין דער צענטראלער קאנצעלאריע די אַנקלאגע קעגן די יידן אין דעם דאָרף **פלאסקיע**, וואָס ווייזט אויף די לינגערשיקייט פון די פארווארפן פון דעם אַרענדאמאָר פון דעם דאזיקן גוט.

וויצעזשינעץ, 28 פעברואר 1844.

פארווארפן זיך אויף אונדזער בריוו פון 13טן יאנואר היינטיקס יאר, נומ. 359, 6612, שטעלן מיר פאר בייגעלייגט די אויפקלערונגען פון גירסא, דעם אַרענדאמאָר פון דעם גוט אין פלאסקיע, פארוואס די יידן זיינען שעדלעך פאר די ארטיקע פויערים, אויך א רשימה פון די יידן וואס וויינען אין דאָרף פלאסקיע און לסוף די בריוו פון דעם פארוואלטער און אינספעקטאר, וואס האבן א שייכות צום דאזיקן ענין — דאס אלץ פאר א ווייטערדיקער דעציזיע פון דער צענטראלער קאנצעלאריע.

פּלעניפּאָטענט — זיעלינסקי. רעפּרענט — טיראָוסקי.
סעקרעטאר — מאָדשעיאָוסקי.

* * *

פלאַסקיע, 3 יאנואר 1844.

צו דער גענעראל-אדמיניסטראציע פון די גיטער פון דער זאמאסקער
ארדינאציע.

אויף דער אויפפאדערונג נומער 4233, אויפצוקלערן וועגן די שאדנס וואס עס
ברענגען די איינגעזעסענע יידן און די וואס וועלן נאך קומען פאר דעם גרויסן לאנד-
ווירט, האב איך דעם כבוד צו געבן די ווייטערדיקע אויפקלערונגען:

עס איז באוואוסט, אז גרעסערע ווירטשאפטן דארפן האבן א סך ארבעטסהענט
און אז פריער, ביי קלענערע גערעטענישן און ביי ווייניקער באארבעטע פעלדער,
האט נישט נאר דאס גאנצע דארף פלאַסקיע, נאר אויך די דערפער וויסאָקיע און ביאָ-
לאַבזשעני האבן אפגעארבעט פאנשטשיונע, נאר מ'האט אויך באנוצט א סך געדונ-
גענע ארבעטס-הענט. איצט איז דאס אלץ במל געווארן און דער ארענדאטאר דארף
זיך נאר פארבינדן מיט דער לופט, וואס רינגלט אים ארום. איך גיב אויס דורכ זי-
מער 3000 פוילישע גילדן אויף געדונגענער ארבעט, פון די דאזיקע געלטער קומט
נישט אריין אין דארף אפילו א 200 גילדן, ווייל פון דארף באקום איך נישט קיין אר-
בעטער. צי איז דאס נישט צום שאדן פאר דעם ארטיקן מאטעריעלן ווייל, אז אזא בא-
דייטנדיקע סומע מוז איך אויסגעבן מחוץ דער גרענעץ.

אמאל זיינען געווען נאר צוויי יידישע משפחות אויף צוויי ווירטשאפטן. מיט
צוויי יאר צוריק האט דער „קלוטש" צוגענומען א דריטע יידישע משפחה אויף דעם
באדן, וואס דער ייד האט איבערגענומען פון איגנאצי אלייטשוק, ווייל די ווירט-
שאפטלעכע בנינים זיינען געווען אין א גוטן צושטאנד. און איצט ציילט זיך דא 6
משפחות אין דארף, וואס אלע האבן זיי בדעה צו נעמען באדן. די אלע יידן טוען
אליין גארנישט ביי דער לאנדווירטשאפט, אבער זיי פאדזיינען אויסער זייער אייגע-
נעם באדן אויך די בעסטע שטיקער וואס שטייען ליידיק, אדער ביים ארעמען פויער;
זיי נעמען אויך צו די גרויסע שטחים פון לאנקעס ביים סקארב. צו דעם אלעמען
דארפן זיי האבן א סך מענטשן, וואס זיינען ביי זיי פארקאנטראסטירט, אזוי אז א
סך גאנצע פויערישע פאמיליעס זיינען ביי זיי פארקויפט און פון טאג צו טאג אר-
בעטן זיי ביי זיי.

חוץ דעם זיינען דא אויך פאראן 8 קאלאניסטן, וואס זומערצייט דינגען זיי איך
א סך ארבעטס-הענט.

(אויף דעם ארט איז פאראן א צושריפט מיט אן אנדער האנטשריפט, ווו עס
זאגט זיך: „אויסער די יידן וואלט מען געדארפט, צוליב דער באוועמלעכקייט פון
פאן גירסא ארויסטרייבן פון דארף אויך די קאלאניסטן און די פריוואטע ארענדארן,
ווייל זיי שמערן אים).

חוץ דעם איז אין דארף פאראן א פריוואטער גוט, וואס דארף אויך האבן מענטשן
דערצו נעמט ער צו נאך באדן און דארף נאך מער ארבעטער. ווו זאל איך זיך אהיין-
טאן מיט מיין גרויסער ווירטשאפט אויף אן ארט, וואס די יידן אליין קענען עס
אויסנוצן. מיינט אפשר דער סקארב (די פארוואלטונג פון דער ארדינאציע) אז דאס
איז פון נוצן פאר די פויערים. — זיי זיינען אין אזא קלאגעדיקן מצב, אז זעלטן ווער
פון די באלעבאטס האבן 2 בהמות, פאקטיש גארנישט. און ווי איך שאץ אפ, וועט
צום פרילינג צוקומען גייע 6 ליידיקע (נישט פארזייטע) ערטער. וואס פאר אן אויס-
קוק האט שוין אין אזא פאל א גרויסע באלעבאטישקייט, ווען ער האט ארום זיך אזוי
פיל שמערונגען — פאראקערן און פארזיינען וואלט מען געקענט מיט די אייגענע
מענטשן, אבער צום אראפנעמען פון די פעלדער מוז מען האבן (געדונגענע) הענט.
עס איז באקאנט, אז יעדער איינער דינגט אויף יענער צייט, און ביי באפעלקערטע

דערפער האט יעדער ווו צו באקומען ארבעטער; אבער נאך איך, אפשר דער איינ-
ציקער פון דער גאנצער ארדינאציע, האב נישט קיין זיכערע צוויי ארבעטער פון
מיין דארף. אומעטום ווו עס עקזיסטירט איין גוט ביי א דארף, האט דער ארענדא-
טאָר נוצן פון די ארבעטער און די פויערס שטייען בעסער, אבער ביי אזא פירונג
ווי אין פלאַסקיע, גייט זיך דער פויערל ארבעטן ווו עס געפעלט אים, הגם פאר וויי-
ניקער געצאלט, ווייל זיין אייגענע עקזיסטענץ אינטערעסירט אים נישט — ער
טראכט נאך ווי זיך אַנצוטרינקען.

וואָס שייך די פויערס איז עס פאר זיי אַן אומגליק, וואָס זיי קענען נישט בא-
קומען קיין לאַנקעס. נאך די יידן פארן נישט בכלל אויף „פאַרשפאַן“ (קהלשע ארבעטן)
קיין שום ארבעטן אזעלכע וואָס געהערן צום גאנצן כלל, ווי פירן דאָס געהילן אויף
פאַרשיידענע געביידעס, טוען זיי נישט. און צום סוף — פאַרוואָס ווילן זיי זיך נישט
באזעצן אויף זייערע פעלדער באַזונדער, ווייל זיי וואַלטן נישט געהאַט מיט וועמען
זיי באַארבעטן און וועמען צו שאַכרירן. אויב די חשובע אַדמיניסטראַציע וויל נישט
נעמען אין אַכט דאָס פאַרגעשטעלטע פון מיר בילד, וועט אויך דער הויפט-גוט מוזן
אונטערגיין, אבער פאר דעם וועט עס געשען דעם דארף; ווייל יעדער וואָס קוקט
אויף די דאָזיקע זאכן מיט אַ רייפן בליק און קאָן די דאָזיקע ענינים ווייזן, אז וואָס
מער עס עקזיסטירן קלענערע אַרענדירטע ווירטשאַפטן אין איין געגנט אַלץ מער איז
עס גורם צו צעשטערן די גוטע עקזיסטענץ פון די פויערס און זייערע באַלעבאַטיש-
קייטן — איינס ציט דאָס צווייטע צום פאַנאָדערפאַל.

גירסא.

* * *

זשאַנאַר, 14 - נאָוועמבער 1844.

רשימה פון די יידן, וואָס האָבן זיך באַזעצט אויף באַדן אין דארף פלאַסקיע.

לויף נומער	נ א מ ע ז	מערער	צ א ל נ פ ש ו ת	צוזאַמען
1	אברהם אַבערפעיט	2	2	4
2	איצקע ווייספעלד	2	6	8
3	כאַסקל אַבערפעיט	6	4	10
	צוזאַמען	10	12	22

פאַרטרעטער פון גמינע-וואָיט — האַלען.

* * *

צום געערטן פאַרוואַלטער פון שעבערשינער „קלוטש“.

אויפן בריוו פון גירסא, דעם אַרענדאָטאָר פון דעם גוט פלאַסקיע, ווו ער באַווויזט
אַז די יידן וואָס וווינען אויף ערד-חלקים אין דארף פלאַסקיע זיינען שעדלעך פאר די
פויערס, וויל איך געבן די ווייטערדיקע אויפקלערונגען:

דער אויספיר פון ה' גירסא, אז אויסער די שוין פון לאַנגע יאָרן באַזעסענע יידן
טראַכטן נאָך אַנדערע דארטן זיך צו באַזעצן, איז אויסגעטראַכט, ווייל אין דאָזיקן
ענין האָט קיין שום ייד זיך נישט געווענדעט צום סקאַרב וועגן געבן אים באַדן. דאָס
וואָס עס האָט זיך מיט 3 יאָר צוריק באַזעצט אויף באַדן אַ ייד, איז ער נישט סתם אַ
פרעמדער, נאָר פון דער זעלביקער משפּחה — אַ לייבלעכער ברודער פון כאַסקל

אָבערפערשט, ווייל די דאזיקע גאנצע שפּחה איז אויפגעהאדעוועט געוואָרן אויפן דאָרף און זיינען צוגעוויינט צו פירן אַ פויערישע ווירטשאַפּט און זיי באַמיען זיך אין די באַלעבאָטישקייטן אויפצוהאַלטן אַ געהעריקן אינווענטאַר. אין דער צייט פון דער פאַרשטייגערונג פון די לאַנקעס נעמען זיי עס, אָבער נישט לשם שפּעקולאַציע נאָר פאַר די באַדערפענישן פון דעם באַדן, און עס געשעט דערביי די פויערים קיין שום בייז, יעדער קען בעת דער ליציטאַציע דינגען אַזויפיל לאַנקעס וויפיל ער דאַרף. אויב ה' גירסא זאָרגט זיך אַזוי וועגן דעם וויילשטאַנד פון די פויערים, האָט ער נישט גע- דאַרפט ביי דעם סקאַרב אַפּדינגען 75 מאָרג לאַנקעס, וואָס ער האָט משמעות גאָר- נישט געדאַרפט, ווייל ער האָט עס אליין נישט באַאַרבעט נאָר בשותפות מיטן מי- ליטער פון זאַמאַשטש. פון דעם ווייזט זיך אַרויס, אַז נישט דער באַדאַרף נאָר די איי- פערזוכט האָט גורם געווען, אַז ה' גירסא האָט גענומען די לאַנקעס, וואָס די פויערים פלעגן שטענדיק אַפּדינגען.

אַז די יידן פאַרווייזן נישט די פויערישע ליידיקע פעלדער און ציען במילא פון דעם נישט קיין שום ריווחים באַווייזן די דערקלערונגען פון די דאזיקע פויערים און פון די קאַלאָניסטן אין דעם שוין צוגעשיקטן פראָטאָקאָל. און אויב עמעץ פאַרזייט שוין יא אַ שטיקל ליידיקן באַדן, איז דערביי נישטאַ קיין שום שאַדן פאַרן סקאַרב, ווייל ער צאָלט דעם ציגש אַזוי ווי דער פויער (וואָלט עס געדאַרפט צאָלן). אַז „גרוי- סע באַלעבאָטישקייטן דאַרפן אַ סך אַרבעטס-הענט" האָט געדאַרפט דער אַרענדאָ- מאַר וויסן, ווען ער האָט געדונגען דעם גוט און זיך מיט דעם פאַרוויכערן — און האַבנדיק פאַנדן קאָן מען אַרבעטס-הענט געפינען, אויב נישט אין דעם דאָרף איז אין אַ צווייטן. אויף דעם קאָן זיך קיין שום אַרענדאַטאָר נישט באַקלאָגן. און אַז אין אַמאָליקע צייטן האָבן צום גוט פלאַסקיע געהערט אַנדערע דערפער מיט אַרבעטס- קראַפט און היינט נישט, וועגן דעם האָט ה' גירסא געוואָלט ביים שליסן דעם אַפ- מאַך, אַז ער נעמט באַדן, אָבער נישט קיין פאַנשטשיזנע.

וואָס שייך, אַז ער גיט אַויס 3000 גילדן אויף לויז-אַרבעטער און אין דאָרף קומט אַריין נישט מער ווי אַ 200, קאָן איך די דאזיקע געלעגנהייט אַזוי דערקלערן: ווי איך האָב זיך דערוואָסט, קומען פאַר די אַרבעטן בעת דעם צונויפקלייבן דער גערעטעניש אין גוט פלאַסקיע אויף אַן אַקאַרד-אופן — פון שאַק אַדער פון מאָרג. די פויערים, וואָס זיינען נאָך נישט באַפרייט פון דעם געדאַנק, אַז עס איז אַויס מיט דער פאַנש- משיזנע זעען אין דעם דאזיקן אַקאַרד-סיסטעם (פון שאַק אַדער מאָרג) אַזאָ מין פאַנש- משיזנע. זיי וואָלטן גערן געגאַנגען צו דער אַרבעט, ווען מ'זאָל זיי צאָלן פון טאָג. זיי קומען בכן נישט אַרבעטן אין דעם גוט נאָר גייען דאָרט אַרבעטן וווּ מ'צאָלט זיי פאַר די אַפּגעאַרבעטע טעג און נישט פון צאָל אויסגעאַרבעטע שאַק אַדער מאָרג (וואָס דערמאָנט אין דער פאַנשטשיזנע-סיסטעם). בכלל קען מען דעם פויער נישט צווינגען ווהיין ער זאָל גיין זיך פאַרדינגען, מיט צוואַנג אים שיקן אַרבעטן אין גוט פלאַסקיע קאָן מען נישט.

דער פאַרוואָרף פון ה' גירסא, אַז דאָרט וווּ עס איז פאַראַן די מעגלעכקייט פאַרן פויער צו פאַרדינגען אין אַ סך ערטער איז נישט גאָר קיין טרעפלעכע איבערצייגונג. פאַר- קערט, דאָרטן וווּ דער פויער קאָן צופאַרדינגען אין פאַרשיידענע ערטער נוצט ער עס אַויס צו פאַרבעסערן זיין מצב און איז נישט געצווינגען צו פאַרקויפן זיין תבואה און ליידן הונגער אַדער בעטן אונטערשטיצונג ביים סקאַרב.

צווישן די פויערים פון דאָרף פלאַסקיע, געפינען זיך אַרעמע, אָבער דאָס איז נישט קיין רעזולטאַט פון די יידן וואָס וווינען דאָרט, נאָר צוליב דעם וואָס מיט צוויי יאָר צוריק האָבן זיי געליטן פון אַ שטאַרקער האַגל-קאַטאַסטראָפּע, פון וואָס זיי זיי- צען שטאַרק צעשעדיקט געוואָרן. די געשיכטע, אַז צום פּרילינג זאָלן 6 פויערים פאַר-

לאזן זייער באדן, דאס האב איך (נישט געקוקט אויף א גענויער אויספארשונג) נישט געקאנט באשטעטיקן — אדרבא, איך ווייס, אז יעדער פויער האט שוין פארזיגט די ווינטערדיקע תבואה און קלייבט זיך צו פארזייען די זומערדיקע.

אין סך-הכל — די אויפקלערונגען פון ה' גירסא וועגן דער שעדלעכקייט פון די יידן לגבי די פויערים קענען נישט גענומען ווערן אין אכט. די זעלביקע פויערים האבן פעסטגעשטעלט פונקט דאס קאפוירדיקע. זיי האבן דערקלערט, אז קיין שום עוולות האבן זיי נישט פון די יידן; פארקערט, זיי ארבעטן אויפן באדן ווי פויערים און אלע עפנטלעכע ארבעטן פון דער געמיינדע פירן זיי אויס.

פיליפאזוסקי — דער אינספעקטאר פון „קלוטש“.

זויערשינעץ, 24 פעברואר 1844.

צו דער גענעראל-אדמיניסטראציע פון די גיטער פון דער זאמאייסקער ארדינאציע.

פון דעם פארוואלטער פון שעבערשינער „קלוטש“.

אויספירנדיק די פארארדענונג פון דער גענעראל-אדמיניסטראציע פון 10טן יאנואר פון היינטיקס יאר, נומ. 7408, און צוריקשיקנדיק דעם בריוו פון גירסא, האב איך דעם כבוד צו באשרייבן גענוי וועגן די יידן, וואס וווינען אין פלאסקיע: ערשטנס — איך לייג ביי די באשטעטיקונג פון דעם פארטרעטער פון גמינע-וואַט, אז מער ווי דריי (יידישע) לאנדווירטשאפטלעכע באלעכאטישקייטן וווינען אין פלאסקיע נישטא.

צווייטנס — איך לייג ביי דעם ראפארט פון דעם אינספעקטאר, וואס איז שוין עטלעכע מאל דארטן געפארן און אים וועט עס לייכטער זיין אויפצוקלערן דעם ענין פון ארענדאטאר גירסא.

חויז דעם האב איך פערזענלעך אויסגעפארשט די פויערים און זיי האבן מיר דערקלערט:

(א) אז פון די יידן, וואס וווינען אין פלאסקיע לענגער איידער ס'איז געקומען דער ה' גירסא, ווייל נאך פון פאר דעם יאר 1831, האבן זיי קיין שום עוולות און אומאנגענעמלעכקייטן נישט געהאט. וואלטן אזעלכע געווען וואלטן זיי זיך שוין גע-קלאגט פאר דער גענעראל-אדמיניסטראציע.

(ב) אז די יידן אין דער צייט פון תבואה- און היי-שניט צאלן זיי בעסער און רע-גולערער ווי דער ה' גירסא און דערפאר גייען זיי גערנער צו די יידן ווי צו אים.

(ג) אז די יידן קויפן ביי זיי אויף נישט די תבואה, ווייל ווי לאנדווירטן האבן זיי גענוג אייגענע אויך צום פארקויפן. עס טרעפט אבער אמאל, אז ביים קומען צוריק פון וועג, נעמען זיי א פאר טעף האבער — ווען זיי האבן עס נישט אין שטוב — צאלן זיי עס לויט דעם מארק-פרייז און טאקע אין מזומנים גלייך אויפן ארט.

(ד) די יידן האבן די אפגעברענטע פויערים ביי זיך געגעבן א שוצארט, אן וועל-כע נישט איז פארלאנגען און, האבנדיק גוטע פערד, עטלעכע מאל געפארן אין וואלד, כדי צו ברענגען געהילץ פאר די נשרפים. פון ה' גירסא האבן די אפגעברענטע אזא מין הילף נישט געהאט.

פון דעם אלעמען דערקלער איך — איך האב שוין אויף דער וועלט געזען א סך שלעכטע מענטשן, אבער אזא שלעכטן ווי ס'איז גירסא געפינט מען ווייניק, אין וואס עס וווינען שוין איבערצייגט סיי די אדמיניסטראציע, סיי די צענטראלע קאנצלעל-ריע פון דעם דאקומענט נומ. 9865, דורך מיין ראפארט פון 18טן מאי 1841, נומער 4081, ווי איך האב מיט פאקטן באוויזן, אז די אומריינסטע האנדלונגען ביים איינ-קויף פון שעפסן אין טשעכיי האט ער גענומען אויף זיך, נאר כדי צו דערגיין די יארן

דעם ה' קאלושי. אזוי איז איצט, וויבאלד ער איז ברוגו געווארן מיט די יידן, ווען זיי האבן א געוויסן טאג געהאט אין פעלד מער ארבעטער ווי ער. ער האט אויף צו מארגנס געקענט האבן ביי זיך די זעליקע ארבעטער, ווען די יידן האבן זייער אראפ-געם פון די פעלדער שוין פארענדיקט. אבער אין זיין בייזקייט אן גרענעצן, פארלאנגט ער זיי צו פארניכטן, דערדריקן און וואלט אפילו געווען צופרידן, ווען ער קען זיי אויסהרגענען — אבער ס'איז שווער, דאס ליגט נישט אין זיינע הענט, ווייל פאר יעדן מענטשן, פון יעדן גלויבן, דארפן מיר אין דער זעליקער מאס צוגיין מיט דער גאנצער גערעכטיקייט.

לגבי די יידן אין פלאסקיע איז נישטא די איבערצייגונג, אז זיי ברענגען שאדן דער רעגירונג אדער די פויערים און זיי דארפן געשיצט ווערן קעגן די פארפאלגונגען פון ה' גירסא.

24. די ענדגילטיקע דעציזיע פון דער צענטראלער קאנצעלאריע אין ענין פון די יידישע פויערים אין דארף פלאצקיע.

ווארשע, 14 מארץ 1844.

פון דער דאזיקער דערקלערונג פון דער צענטראלער אדמיניסטראציע ווייזט זיך ארויס, אז די אנקלאגע און די פאדערונגען פון ה' גירסא, דעם ארענדאטאר פון דעם פאלווארק פלאסקיע, אריינגערעכנטענע לגבי די יידן, זיינען באדנלאז און דארפן בא-זייטיקט ווערן.

נישט-לייענענדיקע האנטשריפט.

25. ראפארט פון דעם פארוואלטער פון ליפסקער „קלוטש" צו דער צענטראלער קאנצעלאריע וועגן דאס אויפפירן זיך פון די יידישע לאנדווירטשאפטלעכע קאלאניסטן אין דארף פלאסקיע.

ווארשע, 8 נאוועמבער 1845.

צו דער צענטראלער קאנצעלאריע פון די גיטער און אונטערנעמונגען פון די גראפן זאמאסקי.

פון דעם פארוואלטער פון ליפסקער „קלוטש".

אין דער אויספירונג די אינסטרוקציע פון דער צענטראלער קאנצעלאריע פון 24טן אקטאבער היינטיקס יאר, נומער 6348, האט זיך דער פארוואלטער באמייט צו דערהאלטן ידיעות וועגן דער אויפפירונג פון די יידן קאלאניסטן אין דארף פלאסקיע. פון דער צייט, וואס דער „קלוטש" געפינט זיך אונטער מיין פארוואלטונג, לויט די דערהאלטענע אינפארמאציעס, סיי פון די פויערים, סיי פון די דייטשע קאלא-ניסטן, וואס האבן זיך אין דעם דאזיקן דארף באזעצט, ידיעות אויך פון פריערדיקע צייטן — האב איך נישט באקומען קיין שום באווייזן, אז די יידן זאלן זיך פארנעמען מיט שאכרייסטווא און פארדינסטן וואס זאלן זיין שעדלעך פאר די פויערים. די יידן האבן זיך באזעצט אין פלאסקיע אויף 5 ערד-חלקים, פון וועלכע 4 גע-הערן צו דער ארדינאציע און איינער איז קלויסטערישער אייגנטום פון סיעדליסקי. די ערד איז באזעצט פון 4 ברידער אבערפעשט און איצעק ווייספעלד. די ערשטע 4 פארנעמען זיך חוץ מיט זייער לאנדווירטשאפט אויך מיט פורמאנקע. איצעק ווייס-פעלד נאר מיט ערדארבעט.

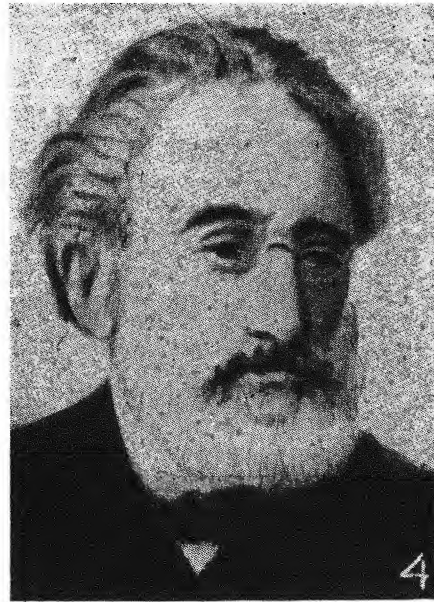
איך וועל אבער נישט פארזען גענוי צו וואכן איבער זייער אויפפירונג און ווי-באלד איך וועל נאר עפעס באמערקן, אזוינס וואס קאן שאדן ברענגען דעם אוצר פון דער ארדינאציע אדער די פויערים, וועל איך תיכף-ומיד מעלדן אין דער צענטראל-לער קאנצעלאריע. משארתאצקי.

אלכסנדר צעדערבוים און דער „קול מבשר“

מיר ברענגען דא ווייטער א פאר אויסצוגן פון ש. ל. ציטראנס ארבעט: „די געשיכטע פון דער יידישער פרעסע“ 1. פון יאר 1863 ביז 1889. דערשינען אין ווארשע 1921, פארלאג „אחיספר“. דאס זיינען פראגמענטן וואס האבן א שייכות צו דעם יליד זאמאשטש אלכסנדר צעדערבוים און דער יידישער צייטונג „קול מבשר“, וואס ער האט אנגעהויבן ארויסגעבן.

די חבלי-לידה פון דער ערשטער יידישער צייטונג

פערציק יאר בערך זיינען אריבער פון דעם ערשטן אייזנבוים פרוו, ביז ס'האט זיך גענומען שאפן און אנטוויקלען אין רוסלאנד א יידישע פרעסע. די פארשטייער פון דער השכלה באוועגונג, וואס נאר זיי האבן געדארפט און געקאנט זיין די איניציאטארן פון אזא קולטורעל-דערציערישן אויפטו, האבן זיך גלייך פון דער ערשטער מינוט אן אוועקגעלאזן אין די דרכים פון די דייטשע משכילים, וואס האבן באטראכט דעם „זשארנאל“ פאר א הויקער אויפן קערפער פון פאלק און אנגעווענדט אלע מיטלען פון אים פטור צו ווערן.

אלכסנדר צעדערבוים

דער פאקט מיט די ווילנער משכילים, וועלכע האבן אין די ערשטע צוואנציקער יארן פונעם 19טן יארהונדערט געפלאנט ארויסגעבן א יידיש בלאט, ווי

מיר האבן אויבן דערציילט (עס רעדט זיך וועגן ציטראנס אריינפיר-ארטיקל צום בוך, רעד.). איז געווען נאר אן אויסנאםפאל. די משכילים בכלל האבן זיך פארהאלטן צו יידיש מיט פארזאכטונג, אין זי איז געווען אין זייערע אויגן „א מין געלע לאמט, א סימבאל פון פינצטערן גלות, פון קנעכטישן לעבן“. ס'איז אומבאגרייפלעך ווי אזוי די מענטשן האבן אין זייער צייט ניט פארשטאנען, אז מיט דעם וואס זיי שרייען: „דער זשארנאל מוז אראפ פון דער בימה און מ'דארף אים פארבייטן מיט אן אנשמענדיקער

שפראך", לאזן זיי דערוויילע וואס-ווען ארויס פון האנט דעם בעסטן און זיכערסטן שליסל צום הארצן פון פאלק, וועמענס טובה זיי זענען אזוי אויסן. מ'מוז סיידן זאגן, אז די משכילים האבן אייגנטלעך געהאט אין זינען צו באזארגן מיט גייסטיקער שפייז בלויז די אינטעליגענטע פאלקסשיכטן און פאר דער גאנצער יידישער מאסע, וואס פארשטייט א ספר דווקא אויף „זשארגאן", האבן זיי נישט געדאגהט, און דעריבער האבן זיי זיך אפגעשטעלט אויף העברעאיש, אויף רוסיש, און אויסגעמיטן יידיש. דער האס צו יידיש האט דערגרייכט אזוי ווייט, דאס פון געוויסע משכילישע קרייזן האט מען געזוכט ווירקן אויף דער רעגירונג, אז זי זאל לגמרי פארבאטן צו דרוקן ביכער אויף „זשארגאן", נישט נעמענדיג אין אכט, וואס זי איז די איינציקע צו געגלעכע שפראך פון דער יידישער פאלקסמאסע (*).

די צייט האט אבער דערווייל געטאן איר זאך, און אנהייב די ניינציקער יארן הייבט זיך אן צו מערקן אן אומענדערונג אין די מוחות פון געוויסע משכילים בנוגע יידיש. מ'זעט זיך ביסלעכווייז ארום, אז אן דער הילף פון דער פאלקסשפראך וועט מען דעם קאמף פאר אויפקלערונג נישט קענען אויסשפילן, און אן דעם לשון פון דער מאסע וועט מען אין דער הינזיכט גארנישט אויפטאן. ס'איז כדאי צו באמערקן, אז דער דאזיקער איבערבאך צו גוטן אין דער מיינונג וועגן יידיש האט זיך באוויזן צום ערשטן אין דרום-רוסלאנד. די סיבה דערפון איז, וואס אין יענעם קאנט האט זיך אזוי שטארק פארשפרייט די חסידות, ביז זי איז דארט געווארן אן עכטע פאלקס-באווע-גונג און די פארשטייער פון דער דאזיקער באוועגונג האבן תיכף אנגעהויבן צו בא-נוצן פאר זייער פראפאגאנדע דעם לשון פון דער מאסע. דאס האט געבראכט דערצו, אז די משכילים האבן צום סוף אויך געמוזט אנווענדן יידיש אלס כלי-זין אין זייער מלחמה קעגן דער השפעה פון חסידות.

אלס רעזולטאט דערפון איז דארטן, אויפן דרום, מריט פאר מריט, צוגעגרייט גע-ווארן דער באדן פאר א יידישער צייטונג, און די צייט איז אויך געווען אזעלכע, וואס אין דעם יידן פון תחום האט זיך דערוועקט א גרויס חשק צו באקענען זיך מיט דער ארומיקער וועלט דורך אן אייגן בלאט. ס'האט נאר געפעלט דער מאן, וואס זאל די דאזיקע שטימונג פון דער גאס אונטערבאפן און פארוואנדלען אין א פאקט פון דער ווירקלעכקייט.

אין יאר 1858 האבן צוויי אדעסער שריפטשטעלער יוסף ראבינאוויטש און חיים מארנאפאל דערלאנגט א בקשה, מ'זאל זיי דערלויבן ארויסגעבן אין אדעס א וועכנט-לעכע יידישע צייטונג אין רוסיש, „ראזסוויעט". כאטש זייער בקשה איז שטארק אונ-טערשטיצט געווארן פון דעם בארימטן כירורג פיראגאוו, וואס איז דעמאלט געווען קוראטאר פון אדעסער לערנקרייז, דאך האט מען אנפאנגס ראבינאוויטשן און מאר-נאפאלן נישט דערלויבט ארויסצוגעבן א צייטונג אין רוסיש, נאר אין דער „העברעאיש-שער אדער אויך דער פון רוסישע יידן געברויכטער יידיש-דייטשישער שפראך". הא-בינאוויטש און מארנאפאל האבן אבער די באקומענע דערלויבעניש נישט אויסגע-נוצט, און דאן איז זי נאך א לאנגער, זייער אנגעשטרענגטער השתדלות אריבער צו אן אנדער אדעסער שריפטשטעלער. דאס איז געווען דער שפעטער ביי יידן אזוי פא-פולער געווארענער אלכסנדר צעדערבוים (*).

(*) נאך פיל פריער פאר צעדערבוים האט זיך משתדל געווען ביי דער מאכט מכות א דערלויבעניש אויף א צייטונג אין דער יידישער שפראך אויך דער ערשטער ענערגישער קעמפער פאר יידיש 'הושע מרדכי' לפשיץ פון בארדיטשעוו...

(**) דער רוסישער שריפטשטעלער פ. ס. אוסאח האט אין „איסטארישעסקי וועסטניק", יארגאנג 1883, ביכל 2, פארעפנטלעכט די קארעספאנדענץ, וועלכע איז פארגעקומען אין יאר 1862 צווישן אינערן-מיניסטער מיט דעם בילדונג-מיניסטער וועגן דעם פלאן צו פארזעצן דרוקן ספרים אין יידיש.

ווי דער געשיכטע-שרייבער פון דער אלטער יידישער ליטעראטור אליעזר שול-מאן, האט שפעטער דערציילט, האט זיך צעדערבוים לכתחילה געשעמט ארויסצוגעבן א צייטונג אויף „פראסט זשארגאן“, און האט דערפאר געבעטן, מ'זאל אים דערלויבן ארויסצוגעבן א צייטונג אין העברעאיש און אין דייטש מיט יידישע אותיות. דורך פיראגאווס גומשפרעכן האט צעדערבוים די דאזיקע דערלויבעניש באקומען, און דעם 29סטן סעפטעמבער 1860 איז ארויס דער ערשטער נומער „המליץ“ — „אין צענ-טראל-ארגאן פאר יידישע אנגעלעגנהייטן אין העברעאיש און דייטשער שפראך“, ווי עס איז געשטאנען געשריבן אין קעפל.

די ערשטע צוויי יאר איז דער „המליץ“ ווירקלעך ארויס אין ביידע שפראכן: צווישן די העברעאישע ארטיקלען האבן זיך אפט געדרוקט אויך דייטשע מיט יידישע אותיות.

דער פראקטישער צעדערבוים האט אבער באלד איינגעזען, אז די דייטשע אר-טיקלען אין בלאט זיינען, ממש, א ברכה לבטלה, קיינער דארף זיי נישט און קיינער לייענט זיי נישט, און ער איז געקומען צום געדאנק אוועקצולייגן די בושא אן א זייט, און אויפן ארט פון די דייטשע ארטיקלען פרווון ארויסגעבן א באזונדער בלאט אויף יידיש. צום 42סטן נומער „המליץ“ האט צעדערבוים בייגעלייגט א גרויסע הודעה גע-שריבן אין יידיש אויף גאנצע 4 זייטן, אין וועלכער ער זאגט אן די בשורה, אז איינזיכטן הייבט ער אן ארויסצוגעבן א באזונדער בלאט אויף פראסט יידיש מיטן נאמען „קול מבשר“.

מיט דעם „קול מבשר“ הייבט זיך אן די ערשטע עפאכע אין דער געשיכטע פון דער יידישער פרעסע און א נייע תקופה אין דער געשיכטע פון דער יידישער ליטע-ראטור.

„קול מבשר“

א.

אלכסנדר צעדערבוים, וואס אויף זיין גורל איז אויסגעפאלן צו לייגן דעם יסוד פון דער ערשטער יידישער פערזאלישער פרעסע, איז געבוירן אין זאמאשטש, לוב-לינער גובערניע, אין יאר 1816. זאמאשטש איז איינע פון די פוילישע שטעט, וואס מחמת זייער נאענטקייט צו דער דייטשער גרענעץ, איז צו זיי גיכער אריינגעדונגען די מענדעלסאנישע השכלה; נאך אין די פינצטערע יארן פון ערב דעם 19טן יאר-הונדערט, האט זי שוין געהאט עטלעכע בארימטע משכילים. צעדערבוים פאטער איז געווען א זייערמאכער, אבער א גרויסער למדן און משכיל, קלאר אין דער אלטער און נייער פילאסאפישער ליטעראטור, א קענער אין דייטש און פויליש, א שיינער מליץ אין העברעאיש לויט דעם דעמאלטיקן געשמאק, א מחבר און אן איבערזעצער פון שירים. זיין הויז איז געווען א צענטער פון משכילים און חכמים און בכלל פון יעדערן, וואס האט געפילט א דורשט צו בילדונג. צווישן זיינע שטענדיקע באזוכערס זיינען געווען: דער באוואוסטער מאטעמאטיקער און שפעטערדיקער אינספעקטאר פון זשי-טאמירער ראבינער-שול, יעקב אייכענבוים, דער היסטאריקער ר' שמשון בלאך און דער ד"ר שלמה עטינגער, וועלכער האט זיך קונה-שם געווען דורך זיינע יידישע פאב-לען און לידער. צעדערבוים האט זיך אין דער יוגנט געריבן ארום די דאזיקע משכיל-לים און האט פון זיי גענאסן תורה און השכלה. ער האט געלערנט גמרא מיט מפרשים, דייטש און פויליש און אביסל פראנצויזיש, און מער פון אלץ העברעאיש. אין דער יוגנט, — ער האט שוין דאן געהאט א ווייב מיט קינדער, — האט ער זיך אוועקגע-

לאָזן, לויט דעם מנהג פון די דעמאלטיקע משכילים, צו זוכן גליק אין דער גרויסער וועלט. אין יאר 1840 איז ער געקומען קיין אָדעס.

דארטן האט ער צוערשט באקומען א שטעלע פון א בוכהאלטער אין א מוכגע שעפט, און אין א קורצער צייט ארום האט ער געעפנט פאר זיך א קלייט פון פארטיקע בגדים. כדי מער געניט צו ווערן אין דעם עסק, האט ער זיך אויסגעלערנט צושניידן קליידער. שפעטער, אז צעדערבוים איז געווארן א שריפטשמעלער און א רעדאקטאר און פלעגט זיך אריינלאזן אין שארפע פאלעמיקעס מיט זשורנאליסטן קעגנער, פלעגן אים יענע גאנץ אפט וועלן א שטאך טאן מיט דעם ווארט „שניידער“. ער האט זיך אבער דערפון קיינמאל נישט געפילט באליידיקט, און אמאל פלעגט ער נאך דערמיט שטאלצירן קעגן אנדערע משכילים, וואס שעמען זיך מיט א מלאכה.

צייטנווייז, אז אים פלעגט אויסקומען ארומצורעדן אין זיינע ארטיקלען וועגן דער נייטיקייט צו פארשפרייטן ארבעט צווישן יידן און אנווייזן בשעת-מעשה אויף ר' יוחנן דעם שוסטער און ר' יצחק דעם שמיד און אויף אנדערע חכמי-התלמוד, וואס זיי-נען געווען בעל-מלאכות, פלעגט זיין שטייגער זיין צו פארענדיקן מיט די פאלגנדע ווערטער: „און אויך מיר (ד"ה איך דער רעדאקטאר פון „המליץ“ און פון „קול מבשר“) האבן אונדז נישט געשעמט אויסצולערנען זיך א פראסטע ארבעט, מיט וועלכער צו דערנערן זיך אין א נויט“.

אין אָדעס, וואס איז דעמאלט געווען דער קולטורעלער צענטער פון דרומדיקן יידנטום, האט זיך צעדערבוים פיל אָפגעגעבן מיט כלל-מועריי, איז געווארן אן עסקן אין אלע ווילטעטיקע און דערציערישע אינסטיטוציעס, און באקומען אומעטום כמעט די גרעסטע דעה. דורך דעם איז ער געווארן א מקורב צו „נאטשאַלסטוואַ“ א מענטש מיט ווייניק בילדונג און מיט א געבוירענעם צעקאליעטשעטן רוסיש, האט ער דאך תמיד געוואלט צוצוקומען צום גרעסטן שררה און צו פועלן ביי אים אלץ, וואס ער האט געוואלט. געבראכט דערצו האט זיין טיפע איבערגעגעבנקייט צו קהלשער ארבעט און זיין אייזערנע ענערגיע. מ'מוז אבער באמערקן, אז נישט קיין קליינע ראל האט אין דעם געשפילט אויך דער אלטמאָדישער שתדלנישער, אָדער ריכטיקער: פאק-טארישער שניט, וועלכן ער האט געכאפט מיט זיין באזונדערן חוש פון דער ערשטער מינוט אן און איז שוין ביי אים פארבליבן אויפן גאנצן לעבן.

די דעמאלטיקע אָדעסער יידישע אינטעליגענץ, וועלכע איז געווען אינגאנצן אן אנגעלאָפֿענע, באזונדערס פון גאליציע (דערפון דער נאָמען: „די בראָדער“), האט מיט זיך אריינגעטראָגן אין יידישן לעבן א גרויסן שטראם פון גערמאניזאציע. די אומגאנג-שפראך איז געווען דייטש. ביז די זיבעציקער יארן האט די רוסישע רעגירונג צו דעם זיך פארהאלטן גאנץ גלייכגילטיק; ס'האט נאך אויסגעוויזן פארקערט, עפעס ווי זי וואלט נאך די דאזיקע גערמאניזאציע-מענדענצן געשטיצט. ס'איז געקומען אזוי ווייט, למשל, אז די רעגירונג גופא האט געדרוקט פאר די יידישע שולן דייטשישע לערנב-כער. אבער נאך דעם פוילישן אויפשטאנד פון יאר 1863 האט די רוסישע רעגירונג אנגעהויבן צו פירן א שאַרף-נאַציאָנאַליסטישע פּאָליטיק און האט זיך דאן גענומען ענערגיש צו רוסיפֿיצירן די יידן אין גאנצן לאַנד און אויך אין דער גערמאניזירטער אָדעס. די „בראָדער“ האט די דאזיקע „אפיציעלע“ רוסיפֿיקאציע גריילעך נישט גע-שמעקט. נאָר איין קליינער הייפל האט מיט איר סימפאטזירט און צו דעם דאזיקן הייפל איז צוגעשטאנען אויך צעדערבוים. צעדערבוים איז מיט דער דייטשער שטרע-מונג זייער נישט קאנטענט געווען און האט זיין מיינונג ארויסגעזאגט פריי און אָפן און דורך דער דאזיקער שרייאיקער לאַיאליטעט האט ער זיך איינגעקויפט אין יחוס ביי דער מאַכט.

צטערבוים האט אבער אראפגעבראכט צו זיך אן איידעם א גאליציאנער דאס-

טער, אהרן יצחק גאלדענבלום, וועלכער איז געווען א פארברענטער „דייטש“, און גראד ער, א מענטש מיט אייראפעאיש-פעדאגאגישע קענטעניש, אבער מיט א גאנץ קנאפער נמיה צו רוספיקאציע, איז דורך זיינע לאנדסלייט די „בראדער“ אנגעשטעלט געווארן אלס הויפט-אנפירער פון דער אדעסער תלמוד-תורה, אין וועלכער עס האט זיך דאן קאנצענטרירט די עלעמענטארע דערציאונג פון די יידישע נידעריקע און מיר-טעלע פאלקסשיכטן. צעדערבוים, וואס האט זיך געשראקן פארן געדאנק, אז דורך דער השפעה פון זיין איידעם קאן נאך די אדעסער תלמוד-תורה אננעמען א גערמאניזא-טארישן כאראקטער, האט זיך אזוי לאנג באמיט, ביז אים איז געלונגען אויך „אריינ-צושטעקן א פיסל“ אין דעם דאזיקן אנשטאלט אלס „פאטשאטני בליוסטימלע“ (ערך-משגיה) ווי עס האט דאן געהייסן. פון דעמאלט אן, איז אין וועלכער יידישער בילדונג-אינסטיטוציע דאקטער גאלדענבלום איז נאר אריין — און אזעלכע זיינען געווען עט-לעכע — האט זיך דארטן גלייך אריינגעמאכט אויך צעדערבוים, און אלץ נאר צוליב דעם, כדי אומשעדלעך צו מאכן דעם דייטשישן איינפלוס פון זיין איידעם. צעדערבוים איז אזוי ארום אריינגעצויגן געווארן אין די ענינים פון חינוך און האט דורך דעם זיין געשעפט אינגאנצן פארנאכלעסיקט און געוואלט אים צום סוף ווארפן. מיט א ריי יארן שפעטער בעת ער האט זיך געבויגן אין דרייען אונטער דער שווערער לאסט פון זיין רעדאקטארישער און שתדלנישער טעטיקייט, דורך וועלכער ער האט זיך דערווארבן אויך פיל קעגנער, וואס האבן אים פארשאפט ביזו בלוט, האט ער נישט איין מאל אין זיינע בלעטער שטארק באדויערט דאס, וואס ער האט געווארפן „די מאסשנור מיט דער שער“.

בלייבנדיק אן חיונה, האט זיך דאן צעדערבוים אפגעשטעלט אויפן געדאנק ארויס-צוגעבן א יידישע צייטונג. ער האט נישט געקוקט צי ער איז פאסיק צו דער זאך לויט זיינע ידיעות און פעאיקייטן; ער האט נאר געוואלט, אז מיטן מויל איז ער א גרויסער מאדים, איי די פען? וועט ער זיך שוין מסתמא אין דעם אן עצה געבן, ליותר בטחון וועט ער עס מאכן בשותפות מיט זיין געלערנטן איידעם. און צעדערבוים איז געווען פון די מענטשן, וואס געטראכט און געטאן. באלד האט ער זיך אנגעהויבן משתדל צו זיין וועגן א דערלויבעניש. אבער, אז עס איז געקומען צו דער זאך, האט צעדערבוים מיטאמאל באקומען „בושה“, ווי מיר האבן שוין דא פריער דערציילט — ארויסצו-געבן א צייטונג אויף „פראסמ-זשארגאן“ און האט אנשטאט איר אויסגעפועלט א קאנ-צעסיע אויף א דייטשעם בלאט מיט יידישע אותיות. זיין רעכענונג ווייזט אויס איז געווען, אז אזא בלאט וועט האבן א היפשן אפגאנג צווישן די „בראדער“, דעם דעמאל-טיקן פארמעגלעכן קלאס פון דער אדעסער יידישער באפעלקערונג. די „בראדער“ האבן זיך אבער ארויסגעוויזן גאנץ קנאפע בעלנים אויף זיין דייטשישער צייטונג, און דאס האט אים באווייגן ערשט אין א פאר יאר ארום איבערצוגיין צו אן אמת יידיש בלאט. ער האט שוין אבער איצט באקומען די דערלויבעניש נישט אויף א באזונדער יידיש בלאט — דאס האט דאן די רומישע מאכט געפונען פאר צופיל — נאר אויף א יידישע ביילאגע צום העברעאישן „המליץ“ און אלס אזעלכע איז די צייטונג פאר-בליבן אכט יאר כסדר.

אנאגנדיק דער וועלט די בשורה וועגן דער צייטונג, וואס ער קלייבט זיך ארויס-געבן אויף „פראסמ יידיש“, כדי דער פראסמער עולם און אפילו ווייכער זאלן וויסן וואס עס טוט זיך אויף דער וועלט, האט צעדערבוים געהאלטן פאר נייטיק תיבה דארטן אויף אן ארט צו פארענטפערן זיך פאר די קעגנער פון יידיש מיט די פאלגנ-דיקע ווערטער:

„מיר ווייסן דאך, אז האנטיקע אויפגעקלערטע שרייען מע זאל דאס פאלק אפגע-וויינען יידיש דערין און זיי געווינען צו רעדן דאס לשון פון דער מדינה; אפשר זענן

זיי אויך ניט אים גאנצען אומגערעכט, וואָרין אין דער מדינה, ווי מע לעבט דאָרף מען פערשטעהן דאָס לשון; נאָר אויף וואָס פאָר אַ לשון זאָל מען מיט דעם פראָסטען עולם רעדן, זיי זאָלען לערנען וואָס נייטיג איז פאָר איטליכען מענטש, אַז זי פער-שטעהען פאָרט ניט מעהר נאָר יידיש."

ווי דער לעזער זעט, דערוועגט זיך נאָך צעדערבוים נישט אַרויסצוזאָגן מיט דער פילער מויל, אַז ער קומט דאָ עפעס אויפמאָן פאָר דער פאַלקסשפראַך. אויף דעם האָט ער נאָך דאָן, צומערטנדיק צום „קול מבשר", נישט געהאַט קיין דרייסקייט. ער האָט גערעדט וועגן דער „פראָסטער שפראַך", וועגן דעם „המון-שפראַך". דערמיט האָט ער זיך נאָך אַבער נישט באַנוגנט און אין נומער 18 פון „קול מבשר" (ערשטער יאָרגאנג) געפינט ער פאָר נייטיק מודיע צו זיין אין אַ באַזונדערער הערה, אַז ער האָלט חלילה נישט דעם זשאַרגאָן פאָר וואָסער עס איז בכבודיקע שפראַך, ווי די איבעריקע שפראַכן. אין אַן אַנדער אַרט געפינען מיר ביי צעדערבוים אַ מיינונג, אַז דער זשאַרגאָן איז נאָר אַן איבערגאנג-שפראַך, אַ שפראַך אויף אַ ווילע, אַ צומשעפעניש פון וועלכער מען וועט אינגיכן פטור ווערן. דאָס איז אַבער נישט געווען זיין גלויבן, זיין טיפע אי-בערצייגונג; ער האָט עס נאָר אַזוי געזאָגט פון יוצא וועגן. מען האָט געדאַרפט קענען צעדערבוים מיט דער צעדערבויםער פסיכאלאגיע, כדי צו פאַרשטיין, אַז דאָס האָט ער געוואָלט יוצא זיין נישט פאָר די חסידים פון דייטש און פון רוסיש, נאָר פאָר די העברעאישטן, פאָר די לעזער פון „המליץ", וואָס דער „קול מבשר" איז זיי געגעבן געוואָרן אַלס אומזיסטע פרעמיע, אַלס אַ צוציאונגס-קראַפט. דאָס איז אויך די סיבה, וואָס ער האָט געגעבן זיין יידישע צייטונג אַ העברעאישן נאָמען און וואָס אין די ער-שטע נומערן פון „קול מבשר" האָבן זיך דאָס רוב אַרטיקלען אָנגערופן מיט העברעאיש-שע נעמען. אַבער, ווי געזאָגט, איז דאָס אַלץ געווען די ערשטע צייט. וואָס ווייטער איז צעדערבוים אַלץ מער דרייטער און זיכערער געוואָרן אין זיין מיינונג וועגן „זשאַרגאָן" און האָט בכלל גענומען רופן די שפראַך נאָר יידיש און יידיש, ווי דער לעזער וועט זען אין די ווייטערדיקע קאפיטלעך.

ב.

דער ערשטער נומער פון „קול מבשר" איז אַרויס דעם 11טן אָקטאָבער 1862. ביי היינטיקן טאָג וואָלט אונדז אויסגעקומען אַזא מין נומער, און באַזונדערס ווען ער איז דער ערשטער משונהדיק ווילד. אַנשטאָט אַ פראַגראַם-אַרטיקל, הייבט ער זיך אָן מיט עטלעכע ווערטער וועגן—אַמעריקע. דער תמצית פון די עטלעכע ווערטער: „אַמע-ריקע איז אַ גליקלעך לאַנד, וווּ מע פרעגט נישט צי דו ביסט אַ ייד, נאָר, צי דו ביסט אַ סוחר". נאָך דעם קומען אַרויסגעקליבענע פון פאַרשידענע אויסלענדישע בלעטער ספּעציעל יידישע פאַסירונגען פון פאַרזי, מאַינץ, ווין, קאָפּענהאַגען און אויך פון ירו-שלים. נאָך די נייעס גייט פון איינעם אַן אומבאַקאַנטן פאַעט אַ שיר מיטן נאָמען „הכל הבל" (חוץ צדקה און מעשים טובים). דער נאָמען אַליין זאָגט שוין גענוג וועגן כאַ-ראַקטער פון שיר. ווייטער ברענגט דער נומער אַ קורצע מעשה וועגן אַ יידישן „יונגן בעטלער", אַ קליינע באַשרייבונג „קידוש השם" הייסט זי, וועגן דעם ווי די קרייז-צוגלער האָבן אַמאָל אָנגעמאָן יידן צרות; אַן אַרטיקל וועגן די „ברויט-ביימער", וואָס וואַקסן אין אינדיע; אַן אַנהייב פון אַן איבערגעזעצטער דערציילונג „דער גואל" און נאָר צום סוף אַ פאַבל מיט אַ העברעאישן נאָמען „רופא ולא לו" (אַ רופא און נישט פאָר זיך) פון דעמאָלט שוין פאַרשטאַרבנעם ד"ר שלמה עמינגער. וואָלט אויפן נו-מער נישט אָנגעצייכנט געווען קיין דאַטע, האָט מען געקענט מיינען, אַז ער איז אַרויס מיט 100, און מיט גאַנצע 200 יאָר צוריק; אויף אַזויפיל האָט ער אויף זיך נישט גע-טראָגן דעם שטעמפל פון זיין צייט.

דער דאזיקער ערשטער נומער, און אויך אייניקע פון די ווייטערדיקע, זיינען אונז-
מער פארשידענע פסעוודאנימען געווען אויסגעפילט פון צעדערבויען אליין, דאס
האט מען גלייך געקענט דערקענען פון דעם צעשעדיקטן לשון, — א מין קוידערוועלש.

אין גאנץ אייבערשט

העלף אונזערע וועגן, קאפאלי
די 6 רוב, 100000 רוב, 100000
העלף אונזערע וועגן, קאפאלי
די 6 רוב, 100000 רוב, 100000
העלף אונזערע וועגן, קאפאלי
די 6 רוב, 100000 רוב, 100000

קול מבשר

פרייז און אדעסא

העלף אונזערע וועגן, קאפאלי
די 6 רוב, 100000 רוב, 100000
העלף אונזערע וועגן, קאפאלי
די 6 רוב, 100000 רוב, 100000
העלף אונזערע וועגן, קאפאלי
די 6 רוב, 100000 רוב, 100000

КОЛЬ-М'ВАССЕРЪ

Приложение къ "Гамеуу"

на пѣснѣно-срѣднѣно-извѣстѣ

1869

№ 11

יום ה' יג ניסן תרמ"ט

העלף אונזערע וועגן, קאפאלי
די 6 רוב, 100000 רוב, 100000
העלף אונזערע וועגן, קאפאלי
די 6 רוב, 100000 רוב, 100000
העלף אונזערע וועגן, קאפאלי
די 6 רוב, 100000 רוב, 100000

העלף אונזערע וועגן, קאפאלי
די 6 רוב, 100000 רוב, 100000
העלף אונזערע וועגן, קאפאלי
די 6 רוב, 100000 רוב, 100000
העלף אונזערע וועגן, קאפאלי
די 6 רוב, 100000 רוב, 100000

העלף אונזערע וועגן, קאפאלי
די 6 רוב, 100000 רוב, 100000
העלף אונזערע וועגן, קאפאלי
די 6 רוב, 100000 רוב, 100000
העלף אונזערע וועגן, קאפאלי
די 6 רוב, 100000 רוב, 100000

א נומער פון דעם "קול מבשר" ווען ער איז נאך געווען א ביילאגע צום "המליץ".

און עס איז גאר קיין ווונדער נישט, צעדערבוים האט אנדערש נישט געקאנט שרייבן.
אליין א געבוירענער פון קרוין-פילד, ווו ער האט פארבראכט ביי ער איז אראפ פון
שווערס קעסט; דערנאך א תושב פון וויפל יארן אין אדעס, ווו די יידן האבן נאך דאן

נישט גערעדט דעם פיינעם זאפטליכן וואלינער יידיש, נאר א מיטמאש פון וואלינער יידיש מיט גאליציאנער דיאלעקט (א ירושה פון בראד); דערצו איז נאך די אומגאנג-שפראך ביי צעדערבויען אין הויז געווען דייטש (די השפעה פון דייטשישן איידעם ד"ר גאלדענבלום), — דאס אליין צוזאמען האט גורם געווען, אז ביי צעדערבויען האט זיך אויסגעארבעט א הילצערנער יידישער סטיל, וואס האט פשוט געגריילצט אין די אויערן און איז אפט געווען נישט פארשטענדלעך.

א קליין ביישפיל פון צעדערבויעס דעמאלטיקן יידיש און פון זיין ארטאגראפיע:

„א שיינער זיממער טאג האט זיך אנגעהויבן צו ווייזן. דיא טונקעלקייט פין דער נאכט האט אנגעהויבן אנטלויפן פאר דעם רייטערלעכען שאן פון מזרח זאט. גאנץ שטיל איז געווען אין אללע גאסעס פון פראג, ווארין דער שלאף האט נאך צוגע-האלטן דעם עולם אין די בעטן.“

און נאך א ביישפיל פון אן אנדער פארם לשון (אויך קענטיק צעדערבויעס, נאר שוין מיט רוסמערישע סימפאטיעס):

„דיא וואס געהערין צו פאדאטנע סאסלאווע זענין פטור פון הערבאוואיע פאר פיר; סאי באם אפגעבן רעקרוטען צום נאבארן סאי באם שרייבען צו נאטשאלסטווע אין אללע זאכען וואס איז נוגע רעקרוטען. נאר אז מעקויפט נאיאמשטשיקס אדער קוויטאנציעס וואס מעהאט אפגעגעבען רעקרוטען עד לחשבו, דאצו מוז מען געברוי-כען סטעמפעל פאפיר. אחאטניקעס וואס גייען פאר זייערע סעמיסטוועס זאל מען נעמען אטשערעדני“ א. א. וו.

די יידישע שפראך האט זיך אנגעהויבן צו אנטוויקלען אין „קול מבשר“ ערשט אין א צייט ארום, בעת צעדערבויעס האט שוין אויפגעהערט צו זיין געצווונגען אונז פילן דאס גאנצע בלאט דורכאויס נאר מיט זיינע אייגענע „שאפונגען“. און איבער-הויפט זינט עס האבן זיך ארום אים גענומען גרופירן וואלינער שריפטשטעלער, און צווישן זיי אזעלכע סטיליסטן ווי אבראמאווויטש, ליניעצקי און אנדערע. אונטער דער השפעה פון זיינע וואלינער מיטארבעטער האט זיך צעדערבויעס אליין אויך אויסגע-לערנט שרייבן יידיש אליין בעסער. מיט דער צייט האט ער אליין אויסגעארבעט אן אלגעמיינע שטענדיקע ארטאגראפיע פאר די שרייבער פון „קול מבשר“, האט גע-נומען אגטירן פאר דער נייטיקייט פון א יידישער גראמאטיק און אנדערע לערנ-כער, און פארשלאגן, לויט זיין שטייגער, פארשידענע פלענער ווי דאס אליין צו פאר-ווירקלעכן. דאס איז געווען, בעת ער האט שוין כלומרשט די פאן פון יידיש געטראגן הויך און שטאלץ.

קיין פראגראם וועגן דעם, וואס ער איז אויסן אויפצומאן מיט זיין בלאט, האט צעדערבויעס נישט געהאט. בכלל איז צעדערבויעס געווען א מענטש, וואס האט, אויב מען קען אזוי זאגן, ארגאניש נישט אנערקענט קיין פראגראמען. במבע איז ער געווען א ווייניג-מענטש, דאס הייסט א מענטש אן פעסטע איבערצייגונגען און וועלט-אנשוי-אונגען; ביי וועמען עס איז רעכט אי אזוי, אי אזוי, היינט — טאג, מארגן — נאכט. פאר סתירות האט ער קיין מורא נישט געהאט, טאמער האט אים ווער „געכאפט פארן ארבלי“, אז נעכטן האט ער געשריבן פונקט דעם היפוך פון היינט, האט עס אים גע-ארט ווי „צען מאל גארנישט“, עס איז דאך זיין בלאט, בכן מעג ער דאך שרייבן וואס ער וויל. נישט תמיד אכער האט ער געוויסט וואס ער וויל. מיט דעם דערקלערט זיך דער אויפפאלנדיקער פאקט, וואס בעת אין דעם העברעאישן „המליץ“ האט ער שוין צוויי יאר נאכאנאנד געפירט א שטארקע מלחמה מיט די אפגעשטאנענע עלעמענטן, די קעגנער פון „השכלה“, האט ער נישט געקענט כאפן דעם שניט פון דער „זשאר-“

גאנער" פובליציסטיק. מיט גרויס הארץ-קלאפעניש איז צעדערבוים צוגענאנגען צו זיין נייער, „פראסטער" — לויט זיין אויסדרוק — אויטאריע, מיט א שרעק פאר א איבעריק ווארט, וואס קען ברענגען שאדן, פאר אן איבעריקע עצה, וואס קען ווערן געפערלעך.

מיט דער צייט האט זיך אבער דורך דעם פרעמדן, צופעליקן מאטעריאל, גענומען אנטוויקלען אין „קול מבשר" א פראגראם מיט פעסטע טענדענצן, וואס האט שוין שפעטער געפענטעט אויך דעם ווינטיקן צעדערבוים אלץ, דעם ווירקלעכן טאנגעבער פון דער צייטונג. מיר וועלן אבער נישט פארלויפן פאראויס און איידער מיר וועלן צו-קומען צו דעם שפעטערדיקן פראגראם פון „קול מבשר", ווילן מיר באטראכטן וואס פאר א פיזיאנאמיע דאס בלאט האט געהאט ביז עס האט באקומען א פראגראם.

פון דריטן נומער אן כסדר האט זיך דער „קול מבשר" אנגעהויבן צו עפענען יעדן מאל מיט אן ארטיקל אונטערן אלגעמיינעם נאמען: „נייאיקייטן", דאס איז געווען א שורה פון פארשידענע ניס, אבער אימלעכע מיט איר באליכטונג, און אויסגעקומען איז עס תמיד אין אזא פארעם, אז אויפן יסוד פון די נייעס האט צעדערבוים ארויסגעזאגט זיין מיינונג וועגן אלערליי פראגן. דאס האט שוין ממילא געבראכט צו דעם, אז ער האט זיך שטענדיק אויסגעקליבן אזעלכע פאקטן, אויף וועלכע ער האט געקענט בויען דאס, וואס אים האט זיך געוואלט ארויסזאגן. און וואסער פראגע ער זאל נישט האבן בארירט און וואס ער זאל נישט האבן ארויסגעזאגט, האט עס אלץ געפירט צום גרונט-געדאנק, אז „רוסלאנד איז א געבענטשט לאנד און אז יידן איז דארטן בעסער ווי אר-מעטוס"; מע שטיקט יידן אין רומעניע, מע דריקט זיי אין מאראקא, אפילו אין דער געבענטשטער דייטשלאנד טוט מען זיי אן די געברענטשטע ליידן; בלויז אין איין רוסלאנד, און אונטער די פליגלען פון אירע „מלכי-חסד", לעבט זיך יידן ווי אין א גן-עדן און דער פועל-יוצא דערפון איז, געוויינלעך, אז מען דארף זיין גוט און פרום, האלט האבן דאס לאנד און דינען טריי דעם קייסער. דאס איז געווען, באזונדערס די ערשטע צייט, די איינציגקע טעמע, וועלכע צעדערבוים האט געזוכט צו אנטוויקלען פאר זיינע לעזער אלץ מער ברייטער און טיפער, ווייל ער האט אין איר געפונען א קלארע תשובה אויף אלע פראבלעמען פון יידישן לעבן כלפי-חוץ.

שפעטער אביסל האט שוין צעדערבוים אנגעהויבן אויסצונוצן די „נייאיקייטן" אויך אויף דער באליכטונג פון די אינעווייניקסטע יידישע פראבלעמען. ער שטעלט זיך אפ, למשל, אויף דעם פאקט, אז אין דער מאראקאנישער שטאט טעטואן האבן יידן געעפנט פאר זייערע קינדער א שול, און ציט דורך א פאראלעל צווישן זיי, וועלכע גע-פינען זיך אין אזא שלעכטן מצב, וועלכע זיינען אין לאנד ללעג ולקלם, און צווישן די יידן אין רוסלאנד, וווּ פארן געבילדעטן „שטייט דיא גאנצע וועלט אפפערן; אין גאנץ ראסיי מעג ער וואהנען, ער מעג דיענען אין אללע פריסאטסווייעס, ער מעג זיין אפילו א פראפעסאר. וויפיל האט שוין אונזערע גאנץ געבילדעטע ברידער אין דייטשלאנד דאס געקאסט, מען זאל זיי צולאזן צו דיא אללע עהרענעמטער און זיי זענען נאך נישט פערטיק". דערביי באווארנט זיך צעדערבוים און זאגט, אז בילדונג איז זיך בילדונג, אבער „גיט אכטונג, אז די קינדער זאללען ערנסט דאווינען אין שיל געהען, גיט זיי צו ליינענען מוסר-ספרים" („קול מבשר" ערשטער יארגאנג, נומער 5). קיין באזונדערע פובליציסטישע ארטיקלען וועגן די פראבלעמען פון יידישן חינוך האט נאך צעדער-בוים נישט געשריבן. ער האט נאך נישט געהאט קיין מוט ארויסצוזאגן זיך וועגן דער דאזיקער פראגע מיטן פולן מויל. באזונדערס האט ער נאך נישט געוואגט א טרייסל צו טאן די זיילן פון דער אלטער יידישער דערציאונג-סיסטעם, און טאמער האט אים ווען עס איז געפויסט צו זאגן עפעס וועגן דעם, האט ער עס מבליע געווען אין די שורות פון די „אייניקייטן".

אין די ערשטע אכט נומערן האט צעדערבוים געשפייזט דעם „קול מבשר“ מיט זיינע אייגענע כוחות. אויסער קליינע, נישטיקע איבערזעצונגען, וועלכע זיינען געווען אונטערגעשריבן מיט איניציאלן, אונטער וועלכע עס האט זיך מייסטנס באהאלטן אלץ דער זעליקער צעדערבוים, האט מען אין „קול מבשר“ קיין איין פרעמדן נאמען נישט באגעגנט. א נייער נאמען איז אויפגעטראטן צום ערשטן מאל אין דעם ניינטן נומער. דאס איז געווען יהושע מרדכי ליפשיץ, א בארדיטשעווער ייד, מיט דייטשער בילדונג, א גרויסער ליבהאבער פון דער יידישער שפראך אין וועלכער ער האט גע- גלויבט צו זען נישט בלויז א באקוועמען און נוצלעכן מיטל צו פארשפרייטן בילדונג, נאר אויך א גרויסן און באדייטנדיקן נאציאנאלן קולטורעלן ווערט. אט דער ליפשיץ, וועלכער האט צוערשט אליין געוואלט ארויסגעבן א יידיש בלאט, און האט עס נישט גע- קענט באווייזן, ווי מיר האבן שוין פריער דערציילט, האט זיך געווייגלעך מיט דעם ארויסגאנג פון „קול מבשר“ זייער דערפרייט. געוויס האט ער זיך פארגעשטעלט, אז צעדערבוים וועט באלד אויסנוצן די געלעגנהייט און זען פארשטארקן דעם פרעס- טיזש פון יידיש, וועלכער איז זייער געווען געפאלן ביי די דעמאלטיקע משכילים. ער האט אבער דערווען, אז לא די, וואס אין „קול מבשר“ ווערט נישט אנגעפירט פאר יידיש די קלענסטע אגיטאציע, האט נאך צעדערבוים אליין ארויסגעווארפן אין א הערה דעם פאלגענדן משונהדיקן געדאנק:

„מיר וויללען נישט ווארטען ביז לצים וועלין אונז פרעגען, בעסער זאגען מיר שוין אז אונזער פראסט יידיש איז אונדאי נישט גערעכנט פאר א לשון, ווארין עס איז גאר א פארדארבן דייטש“ (זע „קול מבשר“ נומער 5).

דא האט ליפשיץ אויף זיך אליין גענומען די ארבעט אויפצוקלערן דעם גאר פשוטן לעזער די באדייטונג פון יידיש. ער האט עס אבער נישט געמאט אין פובלי- ציסטישן ארטיקל, נאר אין דער פארעם פון א דיאלאג צווישן יודל (דאס יידישע פאלק) און זיין ווייב יהודית (דאס יידיש לשון). דער דיאלאג איז געשריבן אין חרוזים, האט אבער נישט קיין שום פאעטישן קלאנג. דער עיקר איז דער אויספיר, דער מוסר-השכל.

יהודית האט שטארק פאראיבל אויף איר מאן, דערפאר, וואס פון איר „קיקט ער אלץ אוועק“ און פון „אנדערע“ האלט ער גאר אן עולם ומלואו.

„דו ווילסט נאך אויף אנדערע קיקען!
און זיך נאך צו פרעמדע ביקען.
ביזסט תמיד אנדערע מקנא,
און אן פרעמדע דרך מהנה.“

און דער מאן איז זיך מתנצל דערמיט וואס

„אויף אנדערע איז א תענוג צו קיקען,
דארומעך מוז איך מיך נאך צו זיי ביקען
זייא שיט זיך דעך פעריל פון מויל
פאר דיין רעדין גייט זיך אן א גרויל.“

אויף דעם ענטפערט אים יהודית שטאלץ:

„דאס איז דעך טאקע
שוין איין אלטע מכה,
א פרעמד ווייב געפעלט מיין,
זי איז קליג גוט און שוין...“

זיי זענען מיאוסער געווען ווי איך אצינד,
האבן געשריבן און גערעדט ווי א קינד.
נאר זיי האבן געהאט גוטע דאליעס,
מען האט זיי געפיצט מאג און נאכט;
דעריבער שפילן זיי גרויסע ראליעס,
מען טאנצט מיט זיי, מען שפילט, מען לאכט.

פרייוו נאר מיר שיין אויספיטצען,
מיך קעכלען פריילאכען,
וועסט אפשר תחילת א ביסל שוויצען,
דערנאך וועסטו גענוג האבען."

דער מאן קריגט א שטארקע בענקעניש צו זיין, "איממערווייב" (א געוועזענע ווייב
געמיינט: **העברעאיש**) און זאגט מיט באדויערן:

"א גרויסער ווייטאק איז מיר אין ליב,
אז איך דערמאן מיך אן מיין איממערווייב,
זי איז געווען גאר א בריליאנט,
זי האט געהאט א שם אין גאנצן לאנד,
נאר חוץ אלע איהרע גולדענע מעלות,
איז זי דאך געווען גאלע יוחוס;
דיין יוחוס איז אבער פיל שאלות,
דו ביזסט דעך פון אלדע רוחות.
איהר נאמען אליין איז גאר חידוש
זי הייסט, "לשון קודש", ניט, "יודיש".

יהודית פאלט אבער ביי זיך כלל נישט אראפ און זאגט:

"חלעבן איך קען זיא גלייך מיט דיר,
און האב זיא ליעב גאר אן א שיעור;
וואס איך ווינש איהר
זאל אנגיין מיר.
האב זיא פיינד, זאג איך ניט,
פערקעהרט זיין מיט איהר גיט;
נאר פארנעם ניט איין אויגענבליק
פון ווייב ביז איממערווייב איז א חלום,
צו איהר קומסטו נאר מיט א ווייזט
און צו מיר דארפסטו אללע מינוט.
עס איז אמת, זיא איז זייער שיין
נאר אהן מיר קענסטו דיר ניט באגיין,
זיא איז טאקע א גאטטס ווינדער,
מיט מיר האסטו אבער שוין קינדער."

צום סוף באטאנט יהודית, אז זי איז נאר אויסן די טובה פון איר מאן:

"אין מיין אסור ניט אזוי מיך,
זיין בעדויער א סך מעהר דיר."

ביים סוף פון דיאלאג אינסצענירט, כלומרשט, ליפשיץ אויך די מיינונג פון דער
"עדאקציע אין דער זאך. כדי שטארקער צו מאכן דעם רושם, לאזט ער אין דעם נע-

מען דאס ווארט נישט דער רעדאקציע פון דעם יידישן „קול מבשר“, נאך די רעדאקציע פון העברעאישן „המליץ“. ליפשיצן, לוינט בעסער, אז העברעאיש אליין זאל באשטע-טיקן, אז זי איז ביי יודלען בלויז אן „איממערווייב“, אז העברעאיש אליין זאל בא-שיטן יהודיתן מיט תהילות ותשבחות און זאל קומען צום אויספיר:

„אין קען מיך מיט אייך וועטן
יודל וועט יהודיתן נישט גטן,
ווי לאנג עס איז איהר באשערט צו לעבן
וועט ער איהר תמיד כבוד אפגעבן.“

עס קען גריילעך זיין, אז צעדערבוים אליין, וועלכער האט נאך דאן זיין לעצט ווארט איבער יידיש נישט ארויסגעזאגט, האט אויך געפונען פאר גלייכער, אז דער „קול מבשר“ זאל דערווייל וואס ווען וועגן דעם ענין מאכן א שווייג... ביים 13טן נומער האט זיך דער „קול מבשר“ (צוזאמען מיטן „המליץ“, געוויינ-לעך) אפגעשטעלט מיט אמאל אויף גאנצע דריי חדשים, מיר זאגן: מיט אמאל, ווייל צעדערבוים האט דערצו די לעזער נישט מכין געווען; ער האט נאך, פארקערט, אין לעצטן נומער דערמאנט וועגן דער באנייאונג פון אבאנאמענט צום צווייטן פערטל-יאר. דאס איז זייער כאראקטעריסטיש פאר דעמאלטיקער באציאונג פון א יידישן צייטונג-ארויסגעבער צו זיינע אבאנענטן. ערשט שפעטער האט צעדערבוים געפונען פאר נייטיק צו דערקלערן, אז דער אפשטעל פון דער צייטונג איז געווען צוליב דעם, וואס מען האט איר אריבערגעטראגן אין א נייער טיפאגראפיע.

דאס ערשטע פערטליאר האט אין דעם מעכנישן צוזאמענשטעל פון „קול מבשר“ געהערשט אן אמתער תוהו-ובוהו. עס איז געווען רעכט למשל, אז כמעט אין דער שפיץ פון בלאט זאל געדרוקט ווערן אן ארטיקל „דיא מערת-המכפלה“, אז נאך די „נייאיקייטן“ (דער לייטאטיקל) זאל קומען: „אין רפואה צו דער קראנקייט וועלכע הייסט קארבונקיל“, אדער, אז אין רעכטן מיטן נומער, זאל מען ברענגען מיטלען, „ווי ארויסצונעמען זשאווער-פלעקן פון ווייסציג“. ס'איז רעכט געווען אז א שיר, וואס האט נישט קיין טעם און קיין ריח („דאס גראבער-ליד“) זאל זיך דרוקן אין קליינע שטיקלעך אין עטלעכע נומערן נאכאנאנד. מען דארף דא באמערקן, אז צעדערבוים האט געהאט א געוויסע שוואכקייט צו „פאעזיע“, דאס הייסט, צו גראמען. עס זיינען געווען אזעלכע נומערן, אין וועלכע עס האבן זיך געדרוקט צו צוויי, דריי שירים מיט-אמאל. צווישן דעם מיט האט זיך אבער אמאל פארוואלגערט אויך א פערל — א קליין ליד „דער ארימאן“, געשריבן אין דעם שפעטערדיקן אברהם רייזענס זשאנר. מיר דערלויבן אונדז צו ברענגען דא עטלעכע אויסצוגן פון דאזיקן שיר.

„איך לייף ארום און זוך,
פון אין דער פריה ביז נאכט;
און צוריים אומזיסט די שוך,
און קום אהיים פארשמאכט.“

קום איך אהיים צוגיין
האב איך ערשט דעם פסק:
די קינדער מיט א געוויין,
און דאס ווייב צום טאק.

דו האסט אן אונדז פארגעסן
— שרייען זיי מיט א קלאג —

מיר האבן ניט געגעסן
שוין דעם דריטן טאג.

ווייא איז מיר און ווינד
שרייט און בעט דאס ווייב;
אין וויגל וויינט דאס קינד,
עס גרוילט מיר אזש דאס לייב;

מיר ליידן הונגער און פיין,
אין שטיב איז קאלט און נאס;
דער רעגן רינט אריין,
אזוי וויא אויף דער גאס."

דער דאזיקער שיר, אויף וועלכן עס זיינען געחתמעט די איניציאלן י. וו. ש.
(קענטיק יוסף וויינשטיין, א נאמען, וועלכן מיר באגעגענען שפעטער אפט אין "קול
מבשר", קלינגט ווי א דיסאנאנס הן לויט זיין אינהאלט, הן לויט זיין שפראך, לגבי
די אלע איבעריקע זאכן וואס האבן זיך גלייכצייטיק געדרוקט אין "קול מבשר".
נעמען פון ריכטיקע שריפטשטעלער האבן זיך נאך אין "קול מבשר" נישט גע-
וויזן. די שרייבער האבן, אפנים, געוואלט אפּווארטן און זען פריער וואס פאר א מין
"באשעפעניש" עס וועט זיך אויספירן פון צעדערבוים יידישער צייטונג. נאך איינעם
אין די שפעטערדיקע יארן גוט באקאנט געווארענעם יידישן שריפטשטעלער, געפינען
מיר אין די ערשטע נומערן פון "קול מבשר", און נישט אייגנטלעך זיין בפירושן נאך-
מען, נאך דערווייל זיין פסעוודאנים: יוסף יואל הערדנער. דאס איז געווען יוסף יהודה
לערנער, דער איבערזעצער פון "אוריאל אקאסטא" און אנדערע טעאטער-שטיק פון
דער יידישער געשיכטע, וועלכער האט זיך אויף דער עלטער געשמדט.
דאס איז דער סך-הכל פון "קול מבשר" אין זיינע ערשטע 3 חדשים. דער דאזיקער
סך-הכל האט עפעס יא און נישט מבטיח געווען אין דער צוקונפט. צעדערבוים האט
נאך אלץ געטאפט דעם וועג.

(ש. ל. ציטראנס ארבעט וועגן דעם "קול מבשר" האט 12 קאפיטלען. מיר האבן
דא געבראכט נאך צוויי, די וויכטיקסטע צו זיין ביאגראפיע און גרינדונג פון דער ציי-
טונג און מיר וועלן ברענגען דעם שלוס-פאסוס פון לעצטן קאפיטל פון דער ארבעט).

* * *

ווען מיר רעזומירן די פארדינסטן פון "קול מבשר" אין משך פון זיין באַלד ניין
יעריקער עקסיסטענץ ווען מיר, ערשטנס אז האבנדיק בכלל אן אומגעהויער גרויסע
השפעה אויפן יידישן לעבן אין רוסלאנד, איז הגם ער איז מייסטנס געווען באהערשט
פון רוספיקאטארישע טענדענצן, האט ער דאך געהאט א גרויסע דערציערישע בא-
דייטונג אין נאציאנאלן זין. ווי דורכגעדרונגען ער איז געווען פון די השכלה-געדאנקען,
האט ער דאך געפריידיקט כסדר ליבע און איבערגעבנקייט צו די יידישע נאמינאלע
ווערטן. און אזוי ארום האבן זיינע צעשמערערישע טענדענצן געווירקט אויפבויעריש.
צווייטנס, האט דער "קול מבשר" באשאפן דעם נייעם יידישן לעזער, דאס הייסט,
דעם לעזער פון דעם יידישן "וועלטלעכן" ספר. ביז דעם "קול מבשר" איז די איינציקע
גייסטיקע שפייז פון דעם יידישן לעזער און לעזעריין, געווען פון איין זייט דער "מנורת
המאור" מיט דעם, "נופת צופים" און פון דער אנדערער זייט "שאפונגען" ווי "צענ-

טורע ווענטורע" און אלערליי „בבא-מעשיות". דער „קול מבשר" האט אין זיי דער ערשטער דערוועקט דעם אינטערעס צו א מער מאדערנעם לייען-מאטעריאל. דריטנס, האט דער „קול מבשר" מאדערניזירט די יידישע שפראך. ווי צעדער-בוים האט ווייניק געהאלטן פון יידיש און פון איר צוקונפט, האט ער אליין נישט וועלנדיק מיטגעהאלפן צו בארייכערן די יידישע שפראך, ער אליין האט אנגעווענדעט פיל קרעפטן צו באשאפן אן איינהייטלעכע יידישע ארטאגראפיע, כאטש נישט תמיד האט ער זיך באמיט איר אפצוהיטן.

אין דער אונטערשטער שורה האט דער „קול מבשר" געלייגט דעם פונדאמענט צו דער נייער, מאדערנער יידישער ליטעראטור דורך די דורך אים ארויסגערופענע קלענערע און גרעסערע טאלאנטן אויף די פארשידענע ווארט-קינסטלעריש-שאפערישע געביטן.

* * *

פון זלמן רייזענס „לעקסיקאן פון דער יידישער פרא-סע און פילאָלאָגיע" (דריטער באַנד, עמודים 235-350) נעמען מיר נאָר אַרויס אַ ריי ביאָגראַפישע פרטים, וואָס זיינען נישט דערמאָנט ביי ש. ל. ציטראָנען.

אלעקסאנדער צעדערבוים איז געבוירן געוואָרן ג' אלול 1816 און געשטארבן כ"ו אלול 1893. ער האט חתונה געהאט צו 19 יאָר אין ליובלין.

די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן האט ער געפירט בלויז דעם „המליץ", אָבער זיינע פאַרדינסטן פאַר דער יידישער פרעסע, ליטעראטור, שפראַך בלייבן היסטאָריש, הגם זיי זיינען נאָך אין דער פולער מאָס נישט אָפגעשאַצט געוואָרן.

צעדערבוים האט ביי יעדער געלעגנהייט פאָפולאַריזירט אין זיינע צייטונגען די יידישע ליטעראטור, דער ערשטער אויפמערקזאם געמאַכט אויף זיין בן-עיר שלמה עטינגער, אויף זיין אַדעסער פריינד ישראל אָקסענפעלד... ער איז אויך געווען דער גרינדער פון דער יידישער קריטיק, אמת אין דעם גאָר פרימיטיוון זין פון דעם וואָרט... אַרויסווייזנדיק אַלס רעדאַקטאָר און כלל-טוער איבערמענטשלעכע אַרבעטס-קראַפט און ענערגיע, האט ער אויך געגרינדעט אַ העברעאישן חודש-זשורנאַל „המצפּה" (1885), נאָך דעם אונטערגאַנג פון (רוסישן) „וועסטניק" אַרויסגעגעבן צו-זאַמען מיט גאַלדענבלומען אַ וואָכנבלאַט „ראַזסוויעט" (רוסיש — 1879-1883, ביי דער פאַקטישער אַנפירונג פון ג. באַגראָוו, מ. וואַרשאַווסקי, נ. מינסקי, מ. קולישער, י. ל. ראַזענפעלד)...

זיין עלטערער זון יוסף צעדערבוים איז געווען דער פאַטער פון די באַוואוסטע רוס-סישע סאַציאַל-דעמאָקראַטן מאַרטאַוו, יעזשאַוו, לעוויצקי...

* * *

פראַפעסאָר שמעון דובנאַוו, אין זיין „פון „זשאַרגאָן" צו יידיש", דערשיינט אין ווילנע, פאַרלאַג ב. קלעצקי, 1929, דערציילט אַ ריי פרטים פון זיינע באַגעגענישן מיט א. צעדערבוים. פון דעם קאַפיטל „דאָס יידישע „פאַלקסבלאַט" אין פעטערבורג" נעמען מיר אַרויס דעם ווייטערדיקן פראַגמענט:

אין אַ הייסן זומערטאָג פון יאָר 1881, אין פעטערבורג, האט מיך דער צייטוויילי-קער רעדאַקטאָר פון „ראַזסוויעט", מאַרק וואַרשאַווסקי, צוגערופן און געזאָגט: „זע-דערבוים, רעדאַקטאָר פון „המליץ", וויל אַרויסגעבן אַ צייטונג אויף „זשאַרגאָן" (דאָס וואָרט „יידיש" האט נאָך קיינער נישט באַנוצט) פאַר דעם יידישן המון, און בעט, אַז

דער „ראזסווייט“ זאל אונטערהאלטן זיין פלאץ. אפשר וועט איר אנשרייבן אן אר-
טיקל וועגן דער באדייטונג פון אזא פאלקסצייטונג? אויב יא, גייט אריין צום אלטן
און באקומט פון אים גענויע ידיעות וועגן זיינע פלענער און מעגלעכקייטן.”

איך בין אריין צו צעדערבויען אין זיין גרויסער וווינונג אויף ליטיני פראס-
פעקט. אן אלטער, אביסל הויקערדיקער יידל האט מיך באגעגנט: דאס איז יענער „צער-
דער“, אר”ז (זיין ליטערארישער פסעוודאנאם), וואס האט זיך מיר פארגעשטעלט אין
מינע קינדער-פאנטאזיעס, ווען איך האב געלייענט דעם „המליץ“, עפעס ווי א שמשון
הגבור פון אונדזער ליטעראטור. אויף שלעכטן רוסיש (יידיש רעדן צווישן משכילים
איז דאן געווען „שאקינג“) האט ער מיר אנגעהויבן דערציילן די גאנצע געשיכטע פון
זיין ערשטער יידישער צייטונג „קול מבשר“, וואס ער האט ארויסגעגעבן אין אדעס.
אין די זעציקער יארן, א ביילאגע צום „המליץ“. א פאר שעה נאכאנאנד האט ער
דערציילט וויפל צרות ער איז אויסגעשטאנען פון דער רוסישער צענזור אין ביידע
זיינע צייטונגען, ווי ער האט אריינגעצויגן אין „קול מבשר“ דעם יונגן אבראמאָוויטשן
— מענדעלע מוכר ספרים — און נאך אנדערע שרייבער פון יענער צייט, און וועלכע
סיכסוכים ער האט געהאט מיט זיינע מיטארבעטער — גאטלאכער, ליליענבלום און
דאס גלייכן. איצט, וויל ער ווידער שאפן א נייע צייטונג אויף זשארגאן, כדי צו פאר-
שפרייטן השכלה צווישן דעם המון. דער „המליץ“ און „ראזסווייט“ — פאר משכילים
און דער נייער אינטעליגענץ, און א זשארגאניש „פאלקסבלאט“ — פאר פראסטע יידן.
וואס פארשטייען נישט לשון-קודש אדער רוסיש, דערביי האט ער זיך בארימט, אז
נאר ער האט געקאנט קריגן ביי דער רעגירונג א דערלויבעניש אויף א זשארגאנישער
צייטונג, ווייל ער איז א שטיקל „קרוב למלכות“, ער איז נאענט צו גרויסע תקפים אין
די מיניסטעריומס. אין פעטערבורג האט מען געוואסט, אז צעדערבוים איז טאקע א
מאכער אין די זאכן, ווייל ער קאן אריינגיין צו די „שררות“ אויך פון דער הינטערטיר.

איך האב שוין פארגעסן א סך פרטים פון יענעם געשפרעך מיט צעדערבויען,
נאר דעם אלגעמיינעם איינדרוק געדענק איך: פאר מיר, וואס איז דאן שוין אריבער
פון עלעמענטארער השכלה צו אייראפעאישע וועלט-פראבלעמען, האט זיך אויפגע-
דעקט א בילד פון די ליטערארישע הינטער-קולין און דאס האט אביסל פארמינקלט
מינע פאעטישע פארשטעלונגען וועגן יענער העברעאישער השכלה-ליטעראטור, וואס
האט מיך אין די פריערדיקע יארן געשיינט ווי די ליכטיקע זון. אין צעדערבויען האב
איך דערזען מער א געשעפטסמאן אין ליטעראטור איידער אן עכטן ליטעראטאר. זיין
פלאץ וועגן א זשארגאנישער צייטונג איז מיר געפעלן געווארן. מיר האבן אלע, יונג
און אלט, געקוקט אין יענער צייט אויף זשארגאן אין ליטעראטור פון אויבן אראפ.
דאס הייסט: מיר, געבילדעטע, שאפן פאר זיך א ליטעראטור אין דער לאנדסשפראך,
אין רוסיש, וואס מוז ווערן די שפראך פון אונדזער צוקונפט, און טיילווייז אויך אין
העברעאיש — די שפראך פון אונדזער פארגאנגענהייט. אבער די ארעמע אומגעביל-
דעטע מאסן, נעבעך, מוזן דאך אויך האבן א מיטל צו בילדן זיך און אויפהייבן זיך צו
אונדזער מדרגה — דארף מען פאר זיי שאפן א דערווייליקע ליטעראטור אויף זייער
שפראך, אויף זשארגאן, ביז וואנען זיי וועלן אויך זוכה זיין צו רעדן און לייענען אויף
רוסיש.

אין דעם אויבנדערמאנטן ארטיקל, וואס איך האב געשריבן פארן „ראזסווייט“
אונטער דעם טיטל „א יידישע צייטונג פארן פאלק“ בין איך אויך געשטאנען אויף
דעם דאזיקן שטאנדפונקט, נאר מיט א שטארקן רוק צו דעמאקראטישקייט. איך האב
באוויזן, וואס פאר א מעכטיקע בילדונגס-קראפט עס ליגט אין א לעבעדיקער שפראך
פאר מיליאנען יידן, און וואס פאר א גרויסן פעלער עס האבן געמאכט אונדזערע מש-
כילים, וועלכע האבן ביז אהער מבטל געווען די דאזיקע קראפט, אדער באנוצט זשא-
רגאן.

צאן אין ליטעראטור נאָר צו צוועקן פון בדחנות אָדער נאָרישע מעשהלעך. איצט, ביים
שרעקלעכן פאליטישן קריזיס אין פאָלק-לעבן, נאָך די נייע פאָגראַמען, וואָס האָט אַט
ערשט אָנגערירט די גרויסע יידישע מאַסן און געבראַכט צו דער גרויסער עמיגראַציע,
מוז מען שאַפן אַ צייטונג, וואָס זאָל זיין פאַר זיי אַ וועגווייזער.

אַזוי האָט אין האַרבסט 1871 אָנגעהויבן אַרויסגיין אין פעטערבורג וועכנטלעך
„דאָס יידישע פאָלקסבלאַט“ און האָט עקסיסטירט ביזן יאָר 1890. דאָרטן האָבן גע-
דרוקט זייערע ערשטע זאַכן, ספּעקטאַר און שלום-עליכס; דאָרטן האָט געשריבן זיינע
שיינע הומאָריסטישע לידער מיין פעטערבורגער פריינד פּרוג, וואָס האָט אין יענע
יאָרן געהאַט אַ שם אַלם איינער פון די בעסטע רוסישע דיכטער...

* * *

אַלעקסאַנדער צעדערבוים איז עדהיום אַן אַביעקט פאַר פאַרשונגען. אין יאָר
1954 איז אין דעם בוך פון נ. ב. מינקאָוו „זעקס יידישע קריטיקער“,
דערשינען אין אַרגענטינע אין פאָרלאַג „יידבוך“, דאָס ערשטע קאַפיטל איז געווידמעט
טאַקע אַלעקסאַנדער צעדערבוים, וווּ ער ווערט טאַקע פאַרגעשטעלט ווי דער פּיאַ-
נער פון יידישער ליטעראַטור-קריטיק; פון דאָזיקן בוך נעמען מיר אַרויס דעם וויי-
טערדיקן פראַגמענט:

... ווי מיר זאָלן נישט וועלן טייטשן צעדערבוים באַציאונג צו יידיש, איז איין
זאך קלאַר — ביי אים, ביי דעם אַרכי-פאַרמיטלער, איז יידיש געווען נישט מער ווי אַ
מיטל. דער עיקר איז ביי אים געווען „צו דערלאנגען צום ציל“. און דער ציל איז גע-
ווען: פאַרבעסערן די לאַגע פון יידן. אויף דער הייסער מינוט האָט ער פרובירט העלפן
מיט שתדלנות. אָבער נאָך מער האָט מען געקענט העלפן דורך בילדונג. בילדונג איז
דער עיקר. און אויב ער מוז בילדן דאָס פאָלק מיט „זשאַרגאָן“, מוז ער אויך דעם
„זשאַרגאָן“ אויסבילדן. ער מוז אַריינטראַגן אין אים אַליין, וואָס אַ מענטש זאָרף האָבן
כדי „קריגן געשמאַק“ און כדי ער זאָל קענען דערפילן זיינע „בירגערלעכע פליכטן“.
דאָס דאָרף מען אויך נייטיק האָבן, כדי זיך קענען ווייזן דערמיט אין די „הויכע פענצ-
טער“ ביים מלכות.

דעריבער האָט דער אומגעהויער ענערגישער צעדערבוים איינגעפירט אַן איינ-
הייטלעכע אַרטאָגראַפיע. געזוכט צו שאַפן אַ „גערעגלטע“ שפראַך. ער האָט דער-
שטער אויפגעהויבן די פראַבלעמען וועגן אַרטאָגראַפיע, גראַמאַטיק, דיאַלעקטן. ער
האָט געשאַפן דעם פובליציסטישן און זשורנאַליסטישן נוסח, אַן שום טראַדיציע היי-
טער זיך. אַ וויכטיק קאַפיטל אין דער יידישער ליטעראַטור איז זיין צוציען יידישע
שריפטשטעלער צו דער פרעסע, וועקן נייע טאַלאַנטן. צווישן די אַלע „נייקייטן“, וואָס
ער האָט איינגעפירט, איז געווען אויך די אַפטיילונג „יידישע ביבליאָגראַפיע“. אומ-
באַהאַלפן זעט אַזויס די דאָזיקע אַפטיילונג. אָבער, היסטאָריש גענומען, איז זי דער
יסוד פון דער שפּעטערדיקער מאָדערנער יידישער ליטעראַטור-קריטיק, אויב מען זאָל
דערביי נישט רעכענען צעדערבוים נעקראָלאָגן וועגן ישראל אַקסענפעלדן („קול
מבשר“, נומער 26, 1866).

אלעקסאנדער צעדערבוים ביבליאגראפיע

ארטיקלען וועגן א. צעדערבוים אין ביכער, זשורנאלן און צייטונגען

- אויסלענדער, נ.
מענדעלעס מיטגייער אין די 60ער-70ער
יאָרן. מענדעלע און זיין צייט. מעלונקע-
פארלאג „דער עמעס“, מאַסקווע, 1940,
זו“ 94, 95, 156.
אַלמ, א.
דער „ידישיסט“ צאָר אלעקסאנדער דער
צווייטער און אלעקסאנדער צעדערבוים.
פרייע אַרבעטער שטימע, ניו-יאָרק, מערץ
12, 1954, זו“ 8.
באָדער, גרשם
צום 45טן יאָרצייט פון יהודה לייב גאָר-
דאָן. מאָרגן זשורנאל, נ.י. אויגוסט 1,
1937.
באָדער, גרשם
מיין באַגעגעניש מיט יהודה לייב גאָר-
דאָן. מייענע זכרונות, בוענאַס איירעס,
1953, זו“ 389, 390, 391.
באַטאַשאַנסקי, יעקב
מאַמע יידיש, בוענאַס איירעס, 1949,
זו“ 114.
באַטאַשאַנסקי, יעקב
די פאַרלאַגן און די ביכער, וואָס זיי האָבן
אַרויסגעגעבן. יאָרבוך פון דער יידישער
קהילה אין ב. איירעס, 1954, זו“ 242.
באַראַוואַי, ש.
ישראל אַקסענפעלד. מענדעלע און זיין
צייט. מעלונקע-פארלאַג „דער עמעס“,
מאַסקווע 1940, זו“ 172, 175, 180.
ביאַלאַסטאַצקי, ב. י.
מיר און אונדזער ברידער. עסייען, נ.י.
1932, זו“ 212.
- ביקל, דר. יט.
זעקס יידישע קריטיקער. טאָג-מאָרגן
זשורנאל, נ.י. יאָנ. 9, 1955.
בעל מחשבות
דאָס דרום-רוסישע יידנטום און די יידי-
שע ליטעראַטור אין 19טן יאָרהונדערט.
געקליבענע ווערק, נ.י., 1953, זו“ 96.
בערדיטשעווסקי, מ. י.
יצחק-יואל לינעצקי. יידישע כתבים, ב.
2, ניו-יאָרק, 1951, זו“ 180.
בריינין, ראובן בן מרדכי
א. צעדערבוים. פרץ בן משה סמולנסקי.
הוצאת „תושיה“, וואַרשע | יאָר ניט אָנגע-
געגעבן, פרק ד. זו“ 36.
בריינין, ראובן
פרץ בן משה סמאלענסקי. פרץ סמאָל-
לענסקי. דער וואָס האָט געבלאַנדזשעט.
יידיש ב. עפּעלבוים. ווער באַנד, וואָר-
שע, פארלאַג „ספר“ זו“ XVIII | יאָר ניט
אַנגעגעבן.
בריינין, ראובן
אלעקסאנדער צעדערבוים. פון מיין לע-
בנס-בוך. ניו-יאָרק, 1946, זו“ 305-324.
בריינין, ראובן
וואַסילי בערמאַן. פון מיין לעבנס-בוך.
ניו-יאָרק, 1946, זו“ 325.
בריינין, ראובן
אין די הענט פון דער פאָליציי. פון מיין
לעבנס-בוך, ניו-יאָרק, 1946, זו“ 355.
בריינין, ראובן
קאַנסטאַנטין שאַפּיראַ. פון מיין לעבנס-
בוך, ניו-יאָרק, 1946, זו“ 360.

ראקטעריסטיק פון עטינגערן. צו דער גע-
שיכטע פון דער יידישער ליטעראטור אין
19טן יארהונדערט. ערשטער באַנד, נ.י.
1945, ז' 216.
ווינער, מ.
די טעקסטן פון „סערקעלע“. צו דער גע-
שיכטע פון דער יידישער ליטעראטור אין
19טן יארהונדערט. ערשטער באַנד, נ.י.
1945, ז' 237.
ווינרייך, דר. מאַקס
מענדעלעס אָנהויב. בילדער פון דער יידי-
שער ליטעראטור-געשיכטע. ווילנע 1928
זו" 332, 334, 343.
ווינרייך, דר. מאַקס
הוספות און תיקונים. בילדער פון דער
יידישער ליטעראטור-געשיכטע. ווילנע.
1928, ז' 357.
ווינרייך, דר. מאַקס
די אומבאקאנטע טעאטערשטיק פון מיטן
19טן יארהונדערט. אַרכיו פאַר דער גע-
שיכטע פון יידישן טעאטער און דראַמע.
ווילנע - ניריאַרק, 1930, ז' 179.
ווינרייך, דר. מאַקס
א פאַלעמיק צווישן צעדערבוימען און
פּרץ סמאַלענסקינען וועגן יידישע דיאַ-
לעקטן. יוואָ-בלעטער, ווילנע, מאַרץ-אַפּ-
ריל 1933, זו" 401-404.
זאַגאַראַדסקי, י. ח.
יהודה ליב גאַרדאַן. די יודישע פאַמילי-
ליע. קראקוי, 1902, ז' 152.
טשערקאווער, א.
יידיש-רעוואָלוציאַנערן אין רוסלאַנד. היסט-
טאָרישע שריפטן, ווו, ווילנע-פאַריז 1939
זו" 116, 118, 123.
כין, בן-ציון
פאַרוואָס י. ל. גאַרדאַן איז אַרויסגעשיקט
געוואָרן פון פעטערבורג. טאַג-מאַרגן
זשורנאַל, נ.י., פעב. 7, 1954.
כין, בן-ציון
צאָרס מיניסטער האָט געפאָדערט 2 מיל-
יאָן רובל פאַר יידישע רעכט. טאַג-מאַר-
גן זשורנאַל, נ.י., פעב. 21, 1954.
כין, בן-ציון
ווי אַ ניקאַלאַיעווסקער סאַלדאַט איז גע-

בריינין, ראובן
אַרום דעם „וואַסכאַד“. פון מיין לעבנס-
נייריאַרק, 1946, זו" 269, 370.
גאַלדבערג, ב. צ.
וועגן ליטעראַרישע ענינים. טאַג-מאַרגן
זשורנאַל, ניריאַרק, מאי 6, 1956.
גאַרדין, אבא
זעקס יידישע קריטיקער — פון נ. ב.
מינקאו. פרייע אַרבעטער שטימע, נ.י.,
דעצ. 31, 1954, ז' 4.
גינזבורג, מ.
זעקס יידישע קריטיקער פון נ. ב. מינ-
קאו. קענעדער אַדלער, מאַנטרעאַל, אָק-
טאבער 25 און נאָוועמבער 1, 1954.
גינזבורג, מרדכי
„זעקס יידישע קריטיקער“ פון נ. ב. מינ-
קאו. אילוסטרירטע ליטעראַלישע בלע-
טער, בוענאַס איירעס, יולי-אויג. 1955
און סעפט-אָקט. 1955.
[גלאַנץ, א.] א. לעיעלעס
די אַנגעפיקעוועטע צייט. טאַג-מאַרגן
זשורנאַל, ניריאַרק, יוני 5, 1955.
דאַנציס, מרדכי
לכבוד שבת. טאַג, נ.י., מערץ 26, 1940.
דובנאָו, שמעון
דאָס יידישע „פאַלקסבלאַט“ אין פעטער-
בורג. פון „זשאַרגאָן“ צו יידיש. ווילנע,
1929, זו" 10, 11, 13, 15.
דובנאָו, שמעון
מרדכי ספּעקטאַר און זיין „הויזפריינד“. פון
„זשאַרגאָן“ צו יידיש. ווילנע, 1929, ז' 17.
דינעוואָן, יעקב
די יידישע שפּראַך און אירע שרייבער.
הויזפריינד, 1טער בוך, וואַרשע, 1908, ז' 15.
דרוזדוב, נחמן
דער „ילקוט“ און די קעגנער. אחד העם,
שיקאַגאָ, 1940, ז' 79.
ווינער, מ.
צו דער געשיכטע פון דער יידישער לי-
טעראטור אין XIX יארהונדערט. קיעוו,
1940, ז' 160.
ווינער, מ.
די קוואַלן פאַר דער יידישיסטישער כאַ-

טיקער. סעפאראטער אפדרוק פון „גע-
דאנק און לעבן“ ב. 3, נ. 1, אפריל 1945.
מינקאוו, נ. ב.
אלעקסאנדער צעדערבוים. קריטיקער.
זעקס יידישע קריטיקער. בוענאס איירעס
1954, ז” 49-7.
מינקאוו, נ. ב.
א ביסל פארגעשיכטע פון יידישער קרי-
טיק. זעקס יידישע קריטיקער. בוענאס
איירעס, 1954, ז” 53, 54, 55, 57.
מינקאוו, נ. ב.
דער יסוד פון לערנערס קריטיק. זעקס
יידישע קריטיקער, ב. איירעס, 1954, ז”
58, 59.
מינקאוו, נ. ב.
לערנער דער יידישיסט. זעקס יידישע
קריטיקער, ב. איירעס, 1954, ז” 93.
מינקאוו, נ. ב.
פיאנער און טראדיציע. זעקס יידישע
קריטיקער, ב. איירעס, 1954, ז” 127-
128.
מייזל, נחמן
דאס קאלעקטיווע זאמלבוך. אויף אונד-
זער קולטור-פראנט, ווארשע, 1936, ז”
59, 61.
מייזל, נחמן
אינטערעסאנטע בריוו פון א יידישן רע-
דאקטאר מיט 50 יאר צוריק. טאג, ניר-
יארק, אקט. 18, 1938.
מייזל, נחמן
די גרענעצן צווישן ש. י. אבראמאוויטש
און מענדעלע מוכר ספרים. פארגייער
און מיטצייטלער. נ. 1, 1946, ז” 48.
מייזל, נחמן
די יידישע ליטעראטור אין אמעריקע און
אין אייראפע — און זייערע קעגנזייטיקע
באציאונגען און איינפלוסן. יידישע קול-
טור, ניריארק, פעב. 1954, ז” 7.
מלאכי, א. ר.
יהודה לייב גארדאן אלס דיכטער אין
יידיש. צוקונפט, ניריארק, סעפט. 1917,
ז” 545.
מלאכי, א. ר.
לאגרות פרידברג. אגרות סופרים. ניר-
יורק, תרצ”ב-1931, ז” לב, מז, מח.

ווארן אייגנטימער פון „המליץ“. טאג-
מארגן זשורנאל, נ. 1, אפריל 18, 1954.
לעבעדיגער (דער)
אויפן ליטערארישן יאריד. טאג-מארגן
זשורנאל, נ. 1, נאוו. 7, 1954.
לעבעדיגער (דער)
אויפן ליטערארישן יאריד. טאג-מארגן
זשורנאל, נ. 1, יוני 12, 1955.
לעיווינסאן, הרב יעקב
ח”ק זעליק סלאנימסקי, נחום סאקאלאוו,
צעדערבוים, יל”ג, דער אמעריקאנער,
נ. 1, פעב. 20, 1953, ז” 3 און 24.
מאגיד, דוד
פון מיינ לעבן. פון נאענטן עבר. v, וואר-
שע, 1938, ז” 55, 56.
מאנישזאן, ב.
דער „קול מבשר“ און זיין רעדאקטאר א.
צעדערבוים. יידישע קולטור, ניריארק,
אפריל 1942, ז” 57-60.
מוקדוני, דר. א.
דער טעאטער-לעקסיקאן. מארגן זשור-
נאל, נ. 1, פעב. 15, 1935. זלמן זילבער-
צווייג. טעאטער מאזאיק, נ. 1, 1941,
ז” 110.
מוקדוני, דר. א.
זעקס קריטיקער. קולטור און דערציאונג.
ניר-יארק, מאי 1955, ז” 13.
מוקדוני, דר. א.
ביים געבורט פון דער יידישער געלער-
פרעסע. אין ווארשע און אין לאדזש. ב.
1, בוענאס איירעס, 1955, ז” 45.
מילך, יעקב
יצחק לייבוש פרץ. יידישע פראבלעמען.
2טער באנד, נ. 1, 1920, ז” 202.
מילנער, יוסף
אלכסנדר הלוי צעדערבוים („ארז“). צו
זיין 60טן יארצייט. ארבעטער-ווארט,
פאריז, נאוועמבער 20, 1953.
מינקאוו, נ. ב.
אלעקסאנדער צעדערבוים — פינאנער-
קריטיקער. געדאנק און לעבן. ניר-יארק,
באנד וו, נ. 4, יאנואר 1945, ז” 170-
193.
מינקאוו, נ. ב.
אלעקסאנדער צעדערבוים. פינאנער קרי-

- מלאכי, א. ר.
לאגרות שור [זאב שור]. אגרות סופרים,
ניר-יורק, תרצ"ב-1931, ז"ז צד.
מרמר, קלמן
דער אנהויב פון דער יידישער ליטעראַ-
טור אין אמעריקע (1870-1890). שריי-
בער-טעקציע ביים איקוף, נ.י., 1944,
ז" 13.
מרמר, קלמן
די ערשטע צייטונג אין יידיש אין אמע-
ריקע. דער אנהויב פון דער יידישער לי-
טעראַטור אין אמעריקע (1870-1890).
שרייבער-טעקציע ביים איקוף, ניר-יאַרק,
1944, ז" 103.
ניגער, ש.
די יידישע ליטעראַטור און די לעזערין.
ווילנע, 1919, ז" 70.
ניגער, ש.
פון א לעזערס און א שרייבערס נאָטיץ-
בוך. טאַג, ניר-יאַרק, יוני 7, 1925.
ניגער, ש.
יצחק-יואל לינעצקי — א פאָרגייער פון
„פראַלעטאַרישער“ ליטעראַטור. צוקונפט,
ניר-יאַרק, אָקט. 1939, ז" 583.
ניגער, ש.
וואַרצלען (אין דער אַלטער היים). אין
קאָמף פאַר אַ נייער דערציאונג. ניר-יאַרק
1940, ז" 5.
ניגער, ש.
„קול מבושר“ — אַ ביילאָגע צו „המליץ“.
די צוויי-שפראַכיקייט פון אונדזער לי-
טעראַטור. דעטראַיט, 1941, ז" 101-
102.
ניגער, ש.
ש. דובנאָוו ווי אַ ליטעראַטור-קריטיקער.
ייוואָ-בלעטער, ב. 23, מערץ-אַפר. 1944
ז" 167, 168.
ניגער, ש.
וועגן דעם אנהויב פון דער נייער יידי-
שער ליטעראַטור. צוקונפט, נ.י., סעפט.
1944, ז" 574-569.
ניגער, ש.
יידישע ליטעראַטור-געשיכטע. טאַג, ניר-
יאַרק, מאַי 13, 1945.
- ניגער, ש.
געליינענט און געשריבן. טאַג, ניר-יאַרק,
מאָי 20, 1945.
ניגער, ש.
יצחק-יואל לינעצקי (1839-1915). דער-
ציילערס און ראַמאַניסטן. נ.י., 1946,
ז" 77.
ניגער, ש.
אין דער ברייט (80ער און 90ער יאָרן).
דערציילערס און ראַמאַניסטן. ניר-יאַרק,
1946, ז" 79.
ניגער, ש.
מאַטיוון און טענדענצן פון דער אמערי-
קאַנער יידישער ליטעראַטור. צוקונפט,
נ.י., פעב.-מערץ 1953, ז" 95.
ניגער, ש.
צו דער געשיכטע פון יידישער ליטעראַ-
טור-קריטיק. טאַג-מאַרגן זשורנאַל, נ.י.,
יוני 19, 1955.
ניגער, ש.
וועגן פון יידישער ליטעראַטור-קריטיק.
טאַג-מאַרגן זשורנאַל, ניר-יאַרק, יוני 26,
1955.
ניגער, ש.
די קונסט צו מאַכן זיך שונאים. טאַג-
מאַרגן זשורנאַל, נ.י., אויג. 28, 1955.
סוקולוב, נחום
יצחק לייבוש פרץ. אישים. ספר שני.
הוצאת א. י. שטיבל. תל-אביב, תרצ"ה-
1935, ז" 41.
סאַקאַלאָוו, נחום
י. ל. פרץ. פערזענלעכקייטן. בוענאַס איי-
רעס, 1948, ז" 23, 26.
סדן, דב
דרך משכילים. קערת צמקים. הוצאת
מרדכי ניומן. תל-אביב, תש"י-1950, ז"
157.
סדן, דב
פליטת-סופרים. קערת צמקים. הוצאת
מרדכי ניומן. תל-אביב, תש"י-1950, ז"
241.
סלושין, דר. נ.
תנועת הזכיון. הריאליסטים. קורות
הספרות העברית החדשה. ספר שני. ור-
שה, תרס"ו-1906, ז" 141.

ש. שרעבערק, ווארשע, 192, "ז" 96-129.

ציטראן, ש. ל.

די האַנאַראַר-באַדינגונגען אין דער העב־
רעאישער און יידישער ליטעראַטור. וויי-
טער-בוך, ווילנע, 1920, "ז" 137.

ציטראן, ש. ל.

וועגן האַנאַראַר-באַדינגונגען אין דער
יידישער ליטעראַטור. ביכער-וועלט, ווארשע,
יאַנאַפּר. 1923, "ז" 20.

ציטראן, ש. ל.

אלכסנדר צדכובים (אר"ז). לקסיקון ציו-
ני. הוצאת ש. שרברק, ורשה, תרפ"ד
[1924] שפאלטן 549-556.

ציטראן, ש. ל.

"יודישעס פאַלקס-בלאַט". יידישע ליטע-
ראַטור. כרעסטאָמאַטיע פאַר ליטעראַטור
אין קריטיק. קיעוו, 1928, "ז" 45, 46,
47, 48, 49.

צינבערג, דר. י.

די געשיכטע פון דער ליטעראַטור ביי
יידן. אַכטער באַנד, צווייטער בוך. פינפֿ-
טער קאַפיטל. פאַרלאַג משה שקלאַרסקי,
גיי. 1943, "ז" 173, 174, 179, 190.

צינבערג, דר. י.

די געשיכטע פון דער ליטעראַטור ביי
יידן. אַכטער באַנד, צווייטער בוך. זעקס-
טער קאַפיטל. פאַרלאַג משה שקלאַרסקי,
גיי. 1943, "ז" 230.

צינבערג, דר. י.

די געשיכטע פון דער רוסיש-יידישער
פרעסע. קולטור-היסטאָרישע שטודיעס.
פאַרלאַג משה שמואל שקלאַרסקי, גיי.,
1949, "ז" 91, 92.

צינבערג, דר. י.

דער "וויסענטיק רוסקין יעוורעיעוו" פון
אַלעקסאַנדער צעדערבוים. קולטור-היס-
טאָרישע שטודיעס. פאַרלאַג משה שמואל
שקלאַרסקי, גיי., 1949, "ז" 131-135.

צינבערג, דר. י.

דער אויפקום פון "ראַזווייעט". קולטור-
היסטאָרישע שטודיעס. פאַרלאַג משה
שמואל שקלאַרסקי, גיי., 1949, "ז" 139.

צינבערג, דר. י.

דער "קול מבשר" און זיין צייט. קולטור-

ענטוין, יואל

י. ל. פרץ. די זיילן פון דער נייער יידי-
שער ליטעראַטור. יידישער נאַציאָנאַלער
אַרבעטער פאַרבאַנד, גיי., 1923, "ז" 68.
פינעס, דר. מ.

י. ל. פרץ (דער פּאַעט). די געשיכטע פון
דער יידישער ליטעראַטור, באַנד וו, פאַר-
לאַג ב. שימין [יאַר ניט אָנגעגעבן], "ז"
41.

פיעטרושקא, שמחה

אלכסנדר צעדערבוים. יידישע פאַלקס-ענ-
ציקלאָפּעדיע. 2טער באַנד. מאָנטרעאַל,
1943, שפאלט 649.

פרובסט, מנדיל

העתונות העברית בהתפתחותו הכרונו-
לוגית. אחיאסף, ורשה, תרפ"ג-1923, "ז"
242, 252, 276, 278.

פרידקין, א.

כאַראַקטעריסטיק פון די ליטעראַרישע
זיטן פון יענער צייט. אברהם-בער גאַט-
לאַבער און זיין עפאָכע. ווילנע, 1925.
"ז" 299, 300, 301, 302, 303.

פרידקין, א.

די פאַלעמיק צווישן "הבוקר אור" און
"השחר". אברהם-בער גאַטלאַבער און
זיין עפאָכע. ווילנע, 1925, "ז" 331.

פרידקין, א.

צעדערבוים גייט איין, בתנאי, אַז דער
"הבוקר אור" זאָל זיך אָפּשטעלן. אברהם
בער גאַטלאַבער און זיין עפאָכע. ווילנע,
1925, "ז" 344-348.

ציטראן, ש. ל.

"קול מבשר". די געשיכטע פון דער יידי-
שער פרעסע, ו פון יאָר 1863 ביז 1889.
פאַרלאַג "אחיספר", ווארשע, 192, "ז"
74-5.

ציטראן, ש. ל.

"יודישעס פאַלקס-בלאַט". די געשיכטע
פון דער יידישער פרעסע. פון יאָר 1863
ביז 1889. פאַרלאַג "אחיספר", ווארשע
192, "ז" 117-172.

ציטראן, ש. ל.

אַלעקסאַנדער צעדערבוים. דריי ליטעראַ-
רישע דורות. דריטער באַנד. פאַרלאַג

- היסטאָרישע שטודיעס. פאַרלאַג משה שמואל שקלאַרסקי. נ.י. 1949, ז" 159, 164-168, 170, 175, 182, 183, 186-189.
- צינעמאָן, יעקב
ביים מקור פון מאָדערנעם ציוניזם. די געשיכטע פון ציוניזם. 1טער באַנד, פאַ-
ריז, 1947, ז" 49.
- קאַנאַן, ש.
אַלעקסאַנדער צעדערבוים אַנגריף אויף
דער יידישער קאַלאָניזאַציע אין אַרגענ-
טינע. אַרגענטינע ייוואַ-שריפטן, 5, ב.
איירעס, 1953, ז" 81-108.
- קאַן, פנחס
אַ פאַרגעסענער משכילישער פאַסקוויל
אויפן יידישן טעאַטער. אַרכיוו פאַר דער
געשיכטע פון יידישן טעאַטער און דראַ-
מע. ווילסע - ניריאַרק, 1930, ז" 445.
- קלוזנר, דר. יוסף
היסטוריה של הספרות העברית החדשה.
כרך חמישי, ירושלים, 1949, ז" 17,
34, 38, 42, 51, 63, 199, 286, 310,
346, 355, 356, 362, 410, 411, 451.
- קלוזנר, דר. יוסף
היסטוריה של הספרות העברית החדשה.
כרך ראשון, ירושלים, 1952, ז" 103,
248, 298.
- קלוזנר, דר. יוסף
היסטוריה של הספרות העברית החדשה.
כרך שני, ירושלים, 1925, ז" 352.
- קלוזנר, דר. יוסף
היסטוריה של הספרות העברית החדשה.
כרך שלישי, ירושלים, 1933, ז" 136,
189, 330.
- קלוזנר, דר. יוסף
היסטוריה של הספרות העברית החדשה.
כ" iv. ירושלים, 1953, ז" 115, 120-
123, 144, 146, 153, 155, 156, 163,
164, 169, 181, 184, 185, 210, 226,
234, 252, 273, 274, 278, 282, 285,
288, 337, 338, 348, 350, 354, 355,
368, 374, 375, 378, 381, 386-388,
391-393, 395, 398, 402, 407-409,
462, 468.
- קלענטינאָוסקי, דוד
דער פיאַנער פון "חיבת ציון". דר. יוסף
האַזאַנאָוויטש. ניריאַרק, 1956, ז" 43.
- ראַבינאָוויטש, שמואל
מיט 50 יאָר צוריק. היסטאָרישע שריפ-
טן, ווו. ווילנע-פאַריז, 1939, ז" 326.
- ראַזשאַנסקי, שמואל
לייענערס-וואַרטזאַגערס אין ליכט פון
עפאָכעס. יידישע צייטונג, בוענאַס איי-
רעס, יולי 2, 1954.
- רייזין, דר. מאַקס
אחד העם. צוקונפט, ניריאַרק, יוני 1944
ז" 385.
- רייזין, אברהם
געשטאַלטן פון דער יידישער ליטעראַ-
טור. פאַרווערטס, ניריאַרק, אַפּריל 17,
1949.
- רייזין, אברהם
אַלעקסאַנדער צעדערבוים. פאַרווערטס,
ניריאַרק, מאַי 15, 1949.
- רייזין, אברהם
אַלעקסאַנדער צעדערבוים. די פרעסע,
בוענאַס איירעס, יולי 23, 1950.
- רייזין, זלמן
דר. שלמה עטינגער. פון מענדעלסאָן ביז
מענדעלע. פאַרלאַג קולטור-ליגע, וואַרשע
1923, ז" 276, 278.
- רייזין, זלמן
יהודה-לייב קאַנטאַר. ווילנע, ז"ב. רעד.
פון יעפים ישורין, נ.י. 1935, ז" 481.
- שאַצקי, דר. יעקב
אין דער תקופה פון גרויסע האַפענונגען
און רעפּאַרמען (1856-1863). יידישע
בילדונגס-פּאַליטיק אין פּוילן פון 1806
ביז 1866. ביבליאָטעק פון ייוואַ. נ.י.
1943, ז" 119, 142, 154.
- שאַצקי, דר. יעקב
השכלה אין זאַמאַשטש. ייוואַ-בלעטער,
באַנד xxxvi, ניריאַרק, 1952, ז" 36,
39, 74, 49.
- שור, זלמן
יוליוס מרטוב-צדרבוים. אור אישים, תל-
אביב, תשט"ו ז" 28.

- שטארקמאן, משה
צעדערבוים — 125 יארקער יובל. טאג,
ניו־יאָרק, אויגוסט 25, 1941.
שטארקמאן, משה
אלכסנדר צעדערבוים, פיאנער פון יידי־
שער און העברעאישער פרעסע אין רוסי־
לאַנד. טאג, ניו־יאָרק, אָקט. 26, 1943.
שטיבל, אברהם יוסף
אג—סקי אין שטאָט. היינט, וואַרשע,
יולי 18, 1930.
שענדעריי, מ.
קריטיק־שטודיעס. יידישע צייטונג, בועז־
נאָס איירעס, יולי 16, 1954.
שערמאן, אליעזר
אחד העם אַלס רעדאַקטאָר פון „השלוח“.
שעפער און בויער. אחד העם. א. ד. גאָר־
דאָן, פילאָדעלפיע, 1941, ז' 45.
דאָס שלום עליכם בוך
ניו־יאָרק, 1926 זז" 4, 13, 33, 39, 183,
184, 312, 325-328.

וועגן א. צעדערבוים אין פרעמדע שפראכן

- Grafstein, M. W. (Melech):
The Hebrew Realm of Sholom
Aleichem. Sholom Aleichem Pa-
norama (Jewish Observer). Lon-
don, Canada, 1948. P. 69.
Klausner, Joseph:
Die Angriffs-Literature der Auf-
klaerung. Geschichte Der Neu-
hebraischen Literatur. Jüdischer
Verlag, Berlin, 1921. S. 47.
Liptzin, Sol:
Second Marriage. Eliakum Zun-
ser Poet of his People. Behrman
House, Inc. Publishers. New
York, 1950. P. 140.
Margoshes, Dr. S.:
Congress For Yiddish Culture
Awards. The Day-Morning Jour-
nal, New York, May 13, 1955.
Meisl, Dr. Josef:
Haskalah. Geschichte der Auf-
klaerungsbewegung unter den
Juden in Russland. Berlin.
C. A. Schwetschke & Sohn. 1919.
S. 36, 165, 166, 170, 184.
Niger, Samuel:
The decade of The Sixties. The
Jewish People. Past and Present.
Jewish Encyclopedic Handbooks.
Vol. III, New York, 1952, P.
178, 180, 182, 184.
Niger, Samuel:
Yiddish Culture in The 1870's.
The Jewish People. Past and
Present. Vol IV, Jewish Encyclo-
pedic Handbooks. New York,
1955, P. 270.
Raisin, Jacob S.:
The Awakening. 1881-1905.
The Haskalah Movement in Ru-
ssia. The Jewish Publication So-
ciety of America, 1913, P. 288.
Raisin, Max:
Russian Empire. A History of
The Jews in Modern Times. He-
brew Publishing Company, New
York. 1919. P. 147, 183, 184,
186.
Raisin, Max:
Palestine. The Nationalist Revi-
val, and The Zionist Hope. A
History of The Jews in Modern
Times. Hebrew Publishing Com-
pany, New York, 1919. P. 385,
388-395.
Raisin, Max:
Ahad Haam. Great Jews I Ha-
ve Known. Philosophical Libra-
ry, New York, 1952. P. 4.
Resnick Salomón:
El Periodismo. Esquema de la
Literatura Judía. Buenos Aires,
1933, P. 101.
Sakheim, Arthur:
Das Jüdische Element in der
Weltliteratur. Verlag Hazdref,
Hamburg, 1924. S. 120.
Shatzky, Dr. Jacob:
Slavonic Slant on Sholom Alei-
jem. Sholom Aleichem Panora-
ma (Jewish Observer). London,
Canada, 1948. P. 51.

Slouschz, Nahum:

Les Realistes. — Le Mouvement Emancipateur. La Renaissance de la Litterature Hebraique. Paris, 1903. P. 128.

Slouschz, Nahum:

The Emancipation Movement. The Realist. The Renaissance of Hebrew Literature. Philadelphia. 1909. P. 162-163.

Simón, Leon:

Introduction. Ahad - Ha - Am. Oxford, MCMXLVI. P. 13.

Simón, Leon:

Personal Characteristics and Experiences. Ahad-Ha-Am. Oxford, MCMXLVI. P. 304.

Simón, Leon:

Reminiscences. Ahad-Ha-Am. Oxford, MCMXLVI. P. 333.

Waxman, Meyer:

The Ha-Meliz. A History of Jewish Literature, Vol. IV. New York, 1947, P. 433.

Waxman, Meyer:

Periodicals and Essays. The Jewish People. Past and Present. Jewish Encyclopedic Handbooks. Vol. III. New York, 1952. P. 115.

The Encyclopedia of Jewish Knowledge, New York, 1946. P. 651-652, Alexander Ossypovitch Zederbaum.

Valentine Jewish Encyclopedia. London, 1938, P. 686. Alexander Ossypovitch Zederbaum.

The Universal Jewish Encyclopedia. Vol 10. New York, 1943. P. 635. Alexander Zederbaum.

Цинберг, С. Л.:

Александр Осипович Цедербаум. Еврейская Энциклопедия. Издательство Брокгауз-Эфрон. Том 15. С. Петербург. Стр. 786-787.

Цинберг, С. Л.:

Александр Цедербаум и Арнольд Гольденблюм. История Еврейской Печати в России в связи с общественными течениями. Петроград 1915. Стр. 70-78.

Цинберг, С. Л.:

Обличительная роль "Кол-Мевасера". Его борьба с хасидизмом. История Еврейской Печати. Петроград. 1915. Стр. 97-98.

Цинберг, С. Л.:

Успешные хлопоты Цедербаума... Переезд Цедербаума в Петербург и прекращение "Кол-Мевасера". История Еврейской Печати. Петроград. 1915. Стр.

98, 100, 107, 108, 109.

Цинберг, С. Л.:

Циркуляр Муравьева. История Еврейской Печати. Петроград. 1915. Стр. 130.

Цинберг, С. Л.:

Негодование в лагере прогрессистов. Роль Цедербаума. История Еврейской Печати. Петроград. 1915. Стр. 152, 160, 162, 171.

Цинберг, С. Л.:

"Вестник русских евреев" Цедербаума. История Еврейской Печати. Петроград. 1915. Стр. 184, 185, 187.

Цинберг, С. Л.:

Первое выступление Переца Смоленского. История Еврейской Печати. Петроград. 1915. Стр. 193.

Цинберг, С. Л.:

Мысль о создании органа. История Еврейской Печати в России. Петроград. 1915. Стр. 237.

יעקב אייכענבוים

יעקב אייכענבוים, איינער פון די ערשטע פון דער השכלה-באוועגונג אין רוס-לאנד, ווערט דערמאנט הן אין דער ארבעט פון ד"ר יעקב שאצקי וועגן דער השכלה אין זאמאשטש, הן אין דער ארבעט פון ד"ר מאקס וויינרייך וועגן שלמה עטינגער, ווי אויך אין אנדערע ארבעטן פון אונדזער פנקס. מיר ברענגען ווייטער די ביאגראפישע פרטים פון אייכענבויםען, ארויסגענומען פון גרשם באדערס „מדינה וחכמי ה" פון זעלביקן מקור שטאמט אויך די רעפראדוקציע פון אייכענבוים האנטשריפט.

יעקב אייכענבוים — געבוירן צען טעג אין תשרי תקנ"ו (12 אקטאבער 1796) אין קריסטיאנאפאל; געשטארבן 20 טעג אין מכת תרכ"ג (11 יאנואר 1863) אין קיעוו. ער איז געווען פון די ערשטע, וואס האבן זיך באמיט צו פארשפרייטן השכלה אין דרום-רוסלאנד. א פאטער וואס איז אויסגעצייכנט מיט ווונדערלעכע געפילן אין א מאטעמאטיקער, וואס האט זיך געשפייזט פון מלמדות און אין די לעצטע יארן געווען לערער און אינספּעקטאר אין דער רעגירונגס-שול פאר ראבינערס אין זשיטאמיר.

זיין פאטער (משה געלבער) האט אים געוואלט דערציען פאר א רב. דער פאטער, וואס איז געווען קלאר אין אלע השכונות פון די תקופות, געאמעטרישע אויכ-דעכענונגען פון עירובין און מיקוואות האט די דאזיקע כללים געלערנט מיט זיין זון שוין אין זיינע קינדער-יארן. ווען דאס יינגל איז געווען אלט 8 יאר, איז ער שוין גע-ווען בארימט אין דער גאנצער סביבה מיט זיין פלינקן באנעמען און קענטשאפט. איינער פון די גאר גרויסע גבירים האט אים דאן ארויסגעגעבעט פון זיין פאטערס הויז און געבראכט צו זיך, כדי אים דערציען און אים נעמען פאר אן איידעם. דער שווער האט אבער געווען, אז אייכענבוים לערנט גאר געשמאק דייטש און פאר-פולקאמט זיך אין מאטעמאטישע וויסנשאפטן און איז מבטל די צייט פון לערנען תורה, האט ער אים געצוונגען צו געבן גמ' זיין פרוי.

זיין פאטער האט אים דאן חתונה-געמאכט קיין זאמאשטש, וואס איז פון יאר 1772 ביז 1851 געווען אונטער דער הערשאפט פון עסטרייך. די דאזיקע לאגע האט געבראכט דערצו, וואס די שטאט איז געווארן א דורכגאנג-פונקט פון סוחרים פון מערב קיין מזרח; א שטאט מיט לומדים און משכילים. דארטן האט יעקב געלערנט פרעמדע שפראכן און פארשטיין דעם תנ"ך לויט דער ביבל-פארשונג.

ווען די שטאט איז פארייניקט געווארן צו פוילן און די רוסישע רעגירונג האט געפאדערט ביי די יידן זיי זאלן ברענגען זייערע דאקומענטן, כדי צו באשטעטיקן זייער ווויז-רעכט אין זאמאשטש, איז יעקב געצוונגען געווען זיך צו באנוצן מיט א געפלעשטן דאקומענט און ענדערן זיין פאמיליע-נאמען פון געלבער אויף **אייכענבוים**. ער ווערט דאן א רוסישער בירגער.

ווען ער האט אנגעהויבן זוכן א פרנסה-מקור איז ער געווארן א מלמד אין די הייזער פון גבירים, וועלכע האבן גערן אים געגעבן זייערע קינדער צום לערנען, צו-

ליב דעם גרויסן שם זיינעם ווי א משכיל. נאכדעם וואנדערט ער איבער קיין דרום-רוסלאנד, פריער קיין אומאן, פון דארטן קיין מאהילעוו און פון מאהילעוו קיין אדעס. אין יענע טעג איז צו אים אין האנט אריינגעפאלן דאס בוך פון אלקידוס אין דייטש, אזוי ווי עס איז אים שווער געווען דאס בוך צו פארשטיין, האט ער עס פאר זיך איבערגעזעצט אין העברעאיש. די דאזיקע איבערזעצונג האט אים אריינגעפירט אין דעם ווערק, דאס צו פארשטיין. מיט דער דאזיקער איבערזעצונג הייבט זיך אייגנטלעך אן זיין ליטערארישע טעטיקייט, הגם דאס בוך איז געבליבן אין כתב-יד. אין יאר תר"ד (1844) איז זיין נאמען און פעאיקייטן געווארן באוואוסט צו דער רוסישער רעגירונג און זי האט אים באשטימט פאר א משגיח אין דער יידישער רע-גירונג-שול אין קישניעוו און אין יאר תר"י (1850) איז ער באשטימט געווארן פארן אינספקטאר און לערער אין דעם ראבינער-סעמינאר אין זשיטאמיר. ער איז דארטן קראנק געווארן. ער פארט זיך קורירן אין קיעוו ווו ער שטארבט.

זיינע ערשטע לידער זענען געדרוקט געווארן אין דעם זאמלבוך „ציון“, וואס איז רעדאקטירט געווארן פון יוסט און קרייצנאך; אין פינס „פרחי ציון“, אין „המליין“ און אין „הכרמל“. טייל פון זיינע לידער זענען אויפגעקליבן אין דעם העפט „קול זמרה“ (לייפציג, 1836) אין העפט „הקסם“ (וואס איז א וויזאנעריש העלדן-ליד, יע-דרוקט אין ערשטן יארגאנג פון „המליין“ און שפעטער אין א באזונדער העפט אין אדעס 1861). זיינע פאעטישע פעאיקייטן זענען באזונדער בולט אין זיין בוך „הקרב“, א פאעמע וועגן דער סטראטעגיע אין שאך-שפיל (לאנדאן 1840, לעמבערג 1860). דאס דאזיקע בוך איז איבערגעזעצט געווארן אין רוסיש דורך יוסף ראבינאוויץ און איז געדרוקט געווארן צוזאמען מיטן העברעאישן אריגינאל (אדעס 1847 און לעט-בערג 1874). ער האט אויך אנגעשריבן א בוך וועגן מאטעמאטיק „חכמת השיעורים“, באארבעט פון פראנצויזיש (ווארשע 1857) און אן עסיי אין 1טן באנד פון „כרם חמד“.

זאת הוא הכרית ציני ונין יידיש. יקירי המשכיל הנעלה

יכר לכב הנגיד מל הכרה חייזר לי אשר נתתי לו, ערס

אזנו למולדתו, למכרן חכתי חלי כל הימים -

יש איהב כותב או גם אח יעקב
אך לוא כהמה רעה יעקב

פאקסימיליע פון אייכענבוים א

פריינטשאפט-דעדיקאציע צו זיין

נעם א פריינד אין אדעס.

לא מאשר תעליח

בעץ רענן תפריח

אבחר בה מאלה

על זאת אוקירך

כי נקי לבך

מכל שוא וסלף

אח יעקב

אברהם

יעקב רייפמאן

ווען מיר שטייען אויף דער „גרענעץ פון צייטן“, אין דער תקופה פון השכלה, צווישן דער רבניש-לומדישער זאמאשטש און דער נייער מאדערנער צייט, קאן מען נישט פארבייגיין און נישט דערמאנען די פערזענלעכקייט פון יעקב רייפמאן, וואס האט א גאר גרויסע שייכות צו זאמאשטש און ווערט דערמאנט ביי די אלע וואס שרייבן וועגן דער דאזיקער צייט.

רייפמאן ווערט ביי אונז אין פנקס דערמאנט אין א ריי ארבעטן אנג-אורחא-דיק, פארבייוועגס. עס איז קלאר, אז דאס איז נישט גענוג. מיר קענען נישט געבן א גענוג אויסשעפנדיקע שטודיע פון רייפמאנס לעבן און שאפן, כאראקטעריזירן זיינע ווערק, דאס איז פאר א ספעציעלער אויסגאבע. מיר ברענגען דא ווייטער א ריי פראגמענטן, וואס האבן דער עיקר א שייכות צו זיין ביאגראפיע, וואס דארף לכל-הדעות נישט פעלן אין אנדער פנקס.

יעקב רייפמאנס אויטאביאגראפיע

אין דעם דריטן באנד „כנסת ישראל“, וואס איז דערשינען אין ווארשע (רעדאקט ציע שאול-פנחס ראבינאוויץ, שפ"ר, פון 1896-1898) איז פאראן אן אויטאביאגראפיע צוגעשיקט פון רייפמאנען גופא. ער האט משמעות די דאזיקע ביאגראפיע צוגעשיקט אויף דער בקשה פון רעדאקטאר. מיר ברענגען דא ווייטער די דאזיקע אויטאביאגראפיע, ארויסלאזנדיק מאנכע שטעלן, וואס זענען איבערגעלאזן מיט מליצה. ראשי-פרקים פון מיין געשיכטע, וואס איך האב אנגעשריבן, עס זאל בלויבן

* * *

לזכרון אויף דור-דורות.

איך בין געבוירן געווארן ראש-חודש ניסן פון יאר ה'תקע"ח (1718) אינעם דארף לאגאוו (Logów) וואס איז ווייט דריי ווארסא פון דער שטאט אפט (Opatów) וואס איז אין ראדאמער (Radom) קרייז, אין לאנד פוילן. דער נאמען פון מיין פאטער ז"ל איז געווען צבי הירש און פון מיין מוטער ז"ל רחל. מיין פאטער איז געבוירן געווארן אין דער אויבנדערמאנטער שטאט אפט און מיין מוטער אין א צווייטן דארף, וואס איך געדענק שוין נישט ווי ער האט געהייסן. סיי מיין פאטער, סיי מיין מוטער האבן אפגעשטאמט פון גאר יחוסדיקע משפחות, תורה-לערנער, יראי-שמים, פול מיט חכמה, וועלכע האבן זיך אויך באמיט אין דעם זעלביקן וועג צו פירן זייערע קינדער... נישט איין מאל טו איך געדענקען, ווען איך בין נאך געווען א קינד, ווי מיין מוטער פלעגט מיך ארויסנעמען אין מיטן נאכט פון בעט און מיך אין א שטאק פונצטערניש געטאן פירן אין בית-המדרש צו לערנען דארטן תורה פון מויל פון מיין לערער. אויך אין דער גרעסטער קעלט נישט אויסצוהאלטן, הגם זי איז נישט געווען גוט אנגעמאן, האט זי נישט פארמיטן מיך צו טראגן צום לערנען. און מיין פאטער האט זייער ווייניק און מיט שווערן שווייט פארדינט זיין געלט, וואס האט נישט גע-סטייעט פאר דער חיונה, פון דעסט וועגן האט ער דעם שווער-לימוד געצאלט מייער מלמדים.

מיין פאטער האט געקאנט לערנען און האט געהאט א ידיעה אין דער תורה אין טראדיציע. מיין מוטער האט גארנישט געקאנט, אבער יראת-שמים האט זי פאר-מאגט און געוואסט ווי אזוי אויסצומיידן צו טאן שלעכטס.

ווען מיין עלטערן האבן געווינט אין דארף לאגאוו, האט זיי זענען נישט גע-ווען רייך, האט אונדז אבער גארנישט געפעלט. דער פאטער איז געווען א שרייבער ביי איינעם און די דאזיקע שמעלע האט אונדז אריינגעבראכט גענוג פאר אונדזערע באדערפענישן... אבער ווען איך בין אלט געווארן 4 יאר איז אונדז די ברכה פאר-ביסן געווארן אויף א קללה און דער פארגעניגן צו ווייטיק. גאט האט אויסגעגאסן זיין צארן אויף אונדז, עס איז אויסגעבראכן א שריפה אין אונדזער הויז, וואס האט אלץ חרוב געמאכט, עס איז אונדז נישט איבערגעבליבן נישט קיין פאדעם און שוין בענדל.

מיר זענען געצוונגען געווען צו פארלאזן דעם דארף און מיר האבן זיך באזעצט אין אפט, מיין פאטערס געבורט-שטאט. דארטן האט זיך מיין פאטער פארנומען מיט מלמדות. דאס איז געווען דער קוואל פון כעס און ביטערניש ארויסצובאקומען אונדזער חיונה... ביז ער איז געשטארבן.

עס איז נישטא קיין פעדער צו שילדערן אונדזער נויט און פיין אין יענער צייט. און פון יענער צייט ווען איך האב אנגעהויבן צו טרינקען דעם גאליקן כוס פון פיין און צרות צו גענוג, האט עס מיר ביז היינט נישט אפגעלאזט; נאר צייטנווייז טוט מיר גאט א ביסל באלויכטן און באגנעדיקן מיט נייעס אין תורה פון חכמה...

ביז איך בין אלט געווארן 6 יאר האב איך געלערנט ביי מיין פאטער אלף-בית, תנ"ך, משנה און גמרא. דעם אלף-בית, דאס דערקענען זייערע פיגורן, נקודות און קענען לייענען ווערטער, האב איך זיך אויסגעלערנט אין איין וואך. עס איז אריין אין מייןע ביינער ווי גוטער בויםל.

פון 6 ביז 16 האב איך געלערנט תלמוד און פוסקים ביי די דיינים פון דער שטאט, וואס איינער פון זיי האט געהייסן „רב מאיר חריף“...

נאך פופצן יאר האב איך אויפגעהערט צו לערנען ביי יענעם. איך האב אנגע-הויבן צו טרינקען וואסער פון מיין אייגענעם ברונעם. איך האב זיך אויך אפגעקערט פון דעם וועג פון פילפול און שארפקייט. איך האב זיך באמיט צו פארשטיין יעדן ענין מיטן גלייכן פשוטן וועג, דערגיין ביז זיין יסוד.

א האלב יאר בין איך אויפן דאזיקן וועג געגאנגען און עס איז מיר קלאר געווארן דער וועג פון לאגיק, האט אזא ווארט האב איך נאך פאר מייןע אויערן ביז דאן נישט געהערט. איך בין אוועק אויפן וועג פון פרייער פארשונג, באמיט זיך אלץ צו פאר-שטיין מיטן שכל-הישר און געלויבט איז גאט וואס האט מיר טאקע געהאלפן צו גע-פינען דורך דעם דאזיקן פארשונג-וועג אזעלכע אמתן, וואס זענען פריער מיר נישט געווען באקאנט.

אין אפט האב איך נישט געזען גארנישט פון די פילאסאפישע ווערק פון אונדזערע געלערנטע, חוץ די פירושים פון רלב"ג אויף תנ"ך... זיי האב איך טאקע גאר געשמאק שטודירט... ביז גאט האט מיר אויסגעוויילט פאר א פרוי די טאכטער פון טייערן חכם מו"ה יוסף מימון פון שעבערשין און ביי אים האב איך געפונען דעם ספר „מורה נבוכים" פון דעם רמב"ם. ווי א הונגעריקער, וואס איילט זיך צום עסן, אזוי האב איך גענומען אריינצוטראכטן אין דעם דאזיקן טיפן ספר, ביז איך האב אים אריינגעזאפט אינעווייניק אין מיין הארץ. נאכדעם זענען אין מיין האנט געקומען די ספרים „האמונות והרעות" פון ר' סעדיה גאון; דער „ספר הכוזרי" פון יהודה הלוי; דער „ספר עקרים" פון ר' יוסף אלכו און דער „ספר מלחמות ה'" פון רלב"ג. איך

האָב זיי גענומען שטודירן און מיט אלע מיינע כוחות זיך באַמיט צו דערגיין אין צו פאַרשטיין זייערע ווערטער.

נאָכדעם האָב איך זיך אויסגעלערנט גוט דייטש און האָב אָנגעהויבן אַרײַנבליקן אין די שטודיעס פון די דייטשע פילאָסאָפּן, און מיין האַרץ האָט זיך שטאַרק פאַר-בונדן מיט דער פילאָסאָפּישער לערע. אויך פון פאַעזיע האָב איך מיין האַנט נישט אויסגעמיטן און איך האָב ביי פאַרשיידענע געלעגנהייטן געשריבן שירים אין העב-רעאיש און אַראַמעאיש, מיט גאָר געהויבענער מליצה און הויכע געדאַנקען — אמת אָן די כללים פון ריטם און גראַם, אַט ווי דער שטייגער אין אלע פאַעטישע שאַפונגען פון אונדזער הייליקער שריפט; אויך האָב איך געשריבן אַ ריי משלים...

פון שעכערשין האָב איך אָנגעהויבן צו פירן אַ קאַרעספּאָנדענץ מיט די גדולים פון דעם דור: ראַפּאַפּאָרט, גייגער, יאַסס, רגיוו, לוצאַטו, פירסט, חיות, שטיינהיים... גורנדי... קירכהיים, זאַקש, גאַלדבערג... ויענער און נאָך אַנדערע...

זייענדיק אין אַפט איז מיין טעטיקייט געווען נאָר מיט רייד און מיט געפילן פון האַרץ, אַבער נישט בכתב, קיין איין וואָרט האָב איך נישט אָנגעשריבן אין אַ בוך. קומענדיק קיין שעכערשין האָב איך אָנגעהויבן האַלטן אַ פעדער אין האַנט, און טאַקע שרייבן. דאָרטן האָב איך זיך אַרײַנגעטאַן אין דער מליצה פון אונדזער היי-ליקער שפראַך. און דעם ערשטלינג פון מיינע מליצות אויף דער דאָזיקער שפראַך האָב איך צונויפגעקליבן אין איין העפט וואָס הייסט „אגרת תושיה ומזמה". זאָל מיר נאָר גאָט העלפן אַרויסצוברענגען עס אויף דער ליכטיקער שיין און דער ליינער וועט זען, אז אויך מיינע ערשטע אַרבעטן אין דער העברעאישער מליצה איז נישט גע-ווען קליין.

מיינע גייסטיקע איינשטעלונגען זענען:

(1) איך שמרעב שטענדיק צו זיין אַריגינעל אין יעדער זאַך; איך באַמי זיך נישט צו קאָפירן און נאָכמאַכן. אויך האָב איך הנאה צו ליינענען ווערק, וועמענס מחברים זענען מקורדיק (ברענגענדיק דעם העברעאישן אויסדרוק „מקורים" נעמט ער אַרײַן אין קלאַמערן די ווערטער אורגייסמער, אַריגינאַליען. — רעד.). און שעפער פון נייע שיטות. דאָס האָט מיר געבראַכט צו אַנשרייבן אַן עסיי מיטן נאָמען „תעודת ישראל", וואָס וויל אויפקלערן די באַשטימונג פון פאַלק ישראל. די דאָזיקע אַרבעט דאַרף זיין אַריגינעל סיי פון גייסטיקן, סיי פון מאַטעריעלן זין.

(2) בתכלית השנאה פאַרטראַג איך נישט די פאַלשקייט און צביעות. (אין קלאַ-מערן גיט ער צו די אויסדרוקן: פאַרהיימליכונג, פערשטעלונג, זיך אַנדערש שטעלן אַלס מאַן דענקט. — רעד.). נישט ריידן איינס און טראַכטן אַנדערש; נישט באַהאַלטן שנאה מיט כלומרשמער פריינטשאַפט; נישט חנפענען די „אויסדערוויילטע"; ווייבן פון די צבועקעס. דעריבער טו איך זיך חברן מיט יונגע איידער מיט די אַלטע, ווייל די הערצער פון די יונגע זענען נאָך פריי פון פאַלשקייט, עס איז נאָך נישט פאַרדאַרבעט און איינגעפלאַנטערט אין דער נעץ פון פאַרדאַרבערס.

(3) איך האָב ליב צו זיין איינזאַם, דאָרט וווּ עס איז נישטאָ קיין לעבעדיקער נפש. גאָר זעלטן קומט דער פאַרלאַנג זיך צו געפינען אין דער סביבה פון פריינט און דער פאַרזאַמלונג פון גוטע ברידער.

(4) מיין ליבע צום מענטש איז שטאַרקער ווי דער טויט... איך טו מקרב זיין בע-סער אַ קליינעם און נישטיקן, אַבער ערלעכן מענטשן איידער די נגידים און די אַזוי צו זאָגן, פאַרשטענדיקע. איך האָב פיינט די יעניקע וואָס פאַרדינען מען זאָל זיי פיינט האָבן, באַזונדער אַזעלכע, וואָס ווייזן זיך אַרויס אויבנאויפיק פאַר אַ פריינט און ביי זיך איז ער אַ פרעמדער און אַ שונא...

(5) איך האָב ליב יעדע זאך דערגרונטעווען ביזן יסוד, פארשטיין אין דעם ענין אַלץ גרינטלעך.

(6) איך האָב ליב די פאַרשונג פון אַלטערטימלעכקייטן און קריטיק; איך טו מיט דעם ממש זיך שפּילן, ווען איך פאַרמאָסער זיך ביי דעם שטודירן גאָר הויכע פּראָ-בלעמען.

און דאָס זענען די ביכער, וואָס איך האָב שוין אַרויסגעגעבן:

(1) „**תבנית הבית**“ (זאַלקוואַ, תר”ד); עס אַנטהאַלט שאלות-ותשובות אין עני-נים פון תלמוד. עס איז אַ טייל פון מיין גרויסן בוך „**בית יעקב**“;

(2) „**פּשר דבר**“ (וואַרשע, תר”ה), וואָס אַנטהאַלט אויסטייטשונגען אויף 22 אגדה-מאמרים לויט דעם קריטישן צוגאַנג;

(3) „**תולדות רבינו זרחיה בעל המאור**“ (פראג, תרי”ג). מיטן דאָזיקן ספר האָבן זיך באַנוצט די גדולים פון די דייטשע געלערנטע ווי גרעץ, גייגער און זייער גלייכן;

(4) „**קול מבשר**“ (פראג, תר”ט). אַנזאָג וועגן דער אויסגאַבע פון מיין גרויסן ספר „**הלכות גדולות**“;

(5) „**חוט המשולש**“ (פראג, תרי”ט). אַנטהאַלט 3 פאַרשיידענע ענינים: (א) וועגן דער קענטעניש פון די בעלי-התלמוד און בעלי-המדרשים אין פרעמדע שפּראַכן; (ב) די געשיכטע פון די יידישע משלים; (ג) באַמערקונגען אויפן ספר „מבחר פנינים“; וועגן דאָזיקן בוך מיינעם איז אין סוף פון מיין בוך „משלוח מנות“ פאַראַן אַ בריוו, וואָס עס האָט צו מיר געשריבן דער פּראָפּעסאָר פּראָנץ דעליטש;

(6) „**ארבעה חרשים**“ (פראג, תר”כ), באַהאַנדלט די פיר ספרים: (א) בן סירא; (ב) ספר חסידים; (ג) סדר התפילה; (ד) שאלות לר’ אחאי גאון;

(7) „**משלוח מנות**“ (פראג תר”כ); אַנטהאַלט צוויי וויסנשאַפטלעכע מתנות וואָס איך האָב געשיקט פורים איינע אין יאָר תרי”ט און די צווייטע אין יאָר תר”ך. צו דעם גרויסן מענטשן וואָס איז באַרימט אין עקן וועלט מוה”ר **אברהם אלבערט כהן ז”ל** פון פאַרין. וועגן דער צווייטער מתנה, דער מאמר „נר שבת“, האָט מיר געשריבן מיין פריינד הרב החכם הגדול מו”ה **רפאל קירכהיים** אַזעלכע ווערטער: און כדי צו דער-פרייען דיין נשמה וועל איך צווייטן געבן, אַז דיין מאמר „נר שבת“ איז געזאַגט גע-וואָרן און איבערגעזעצט געוואָרן אין דער היינטיקער וואָך דורך דעם מויל פון הרב החכם הגדול מו”ה **אברהם גייגער** אין דער דרשה, וואָס ער האָט געהאַלטן אין אַוונט אַ גאַנצע וואָך אין אַ גרויסן הויז, וואָס איז איבער זיינע ברעגעס פול מיט מענער און פרויען, קריסטן און יידן, וואָס קומען הערן לעקציעס וועגן דער יידישער תורה און וועגן די פאַרשידענע יידישע סעקטעס. אַזוי שרייבט ער.

(8) „**מועדי ערב**“ (ווילנע, תרכ”ג); אַנטהאַלט אַ ריי פאַרשונגען, וואָס איך האָב גערעדט בעת מיין שבת-צו-שבת שמועסן ביי די אויסגעוויילטע יונגעלייט (בחירי הבחורים) פון זאַמאַשטש.

(9) „**תעודת ישראל**“ (בערלין, תרכ”ה); פריער שוין דערמאָנט;

(10) „**קן ציפור**“ (בערלין, תר”ל), אַ משל לויטן אופן פון די פאַבלען פון אַזאָפּ... עס איז אַ דערהויבן ליד. צום סוף איז פאַראַן אַ בריוו וועגן דאָזיקן ליד פון די פירער פון דער חברה „כל ישראל חברים“ און דער גרויסער געלערנטער ד”ר קאַהוט, דער מחבר פון „הערוך השלם“ האָט דעם אינהאַלט פון ליד איבערגעזעצט אויף דייטש און עס אַפּגעדרוקט אין אַ דייטשער צייטשריפט, וואָס דערשיינט אין ברעסלוי און אים דאַרטן שטאַרק געלויבט;

(11) דעם ערשטן קאפיטל פון די 11, וואס זענען פאראן אין מיין ספר „אמרות יעקב“ (איימקוונען, תרל"ג). דער דאזיקער קאפיטל הייסט „מה לך נרדס“; ער וועקט און מונטערט דעם מענטשן פון זיין דרימל צו ארבעטן פאר דער וויסנשאפט, און ער איז געשריבן אין זייער א פיינער מליצה;

(12) „שדה ארם“ (בערלין, תרל"ה), וואס אנטהאלט א ריי שטודיעס אויף דעם תרגום אונקלוס;

(13) „אור בקר“ (בערלין, תרל"ז), וואס לייכט אויף דעם וועג פון דער קריטיק אין דריי קאפיטלען, און איז פול מיט נייע ווי א מילגרוים;

(14) „מנחת זכרון“ (ברעסלאו, תרמ"א), געדרוקט ווי אן אויסגאבע פון דעם גער לערנטן הרב ד"ר מארקוס גרינוואלד, עס אנטהאלט נייע אויסטייטשונגען אויף הונדערטער רייד פון אונדזערע הייליקע ספרים, לויט דעם שטייגער פון „דרך קצרה“ (קורצן וועג) וואס עס זענען פאראן אין די 32 מידות פון רבי אליעזר בר' יוסי הגלילי.

(15) „חובת האב לבנו“ (סט' פטרבורג, תרמ"ב), באהאנדלט די זעקס פליכטן, וואס א פאטער האט לגבי זיין זון, וועגן זייערע ווארצלען און צווייגן ווי אויך זייער קיום. איך האב עס געשאפן פאר איינעם פון מינע תלמידים בעת עס איז אים גע- בורן געווארן א בכור.

אויסער די דאזיקע 15 ספרים געפינען זיך פון מיר עסייען און גאנצע ביכער צע- זייטע אין פארשידענע צייטשריפטן, אין העברעאיש און אין דייטש. „ציון“ (וואס איז דערשינען דורך יאסע, אין קרייצענאך), „אריענט“, די „מאנאטשריפט“ פון פרענקלען; „ישרון“, „המגיד“, „הכרמל“, „המליץ“, „קבוצת חכמים“, „המבשר“, „כוכבי יצחק“, „בכורים“, „הכוכבים“, „הלכנו“, „הצפירה“. אויך די צעזייטע ביכער אין אר- טיקלען האבן געפונען חן און גוטן פארשטאנד אין די אויגן פון אלע געלערנטע... סיי פון יידן, סיי נישט-יידן, וואס פארשטייען די שפראך און העברעאישע ליטעראטור. גיט למשל א בליק אין דער הקדמה פון דעם קריסטלעכן געלערנטן „דריבער“, איז זיין לעצטער אויסגאבע פון דעם פירוש משלי, וואס מען שרייבט עס צו דעם רב אברהם בן עזרא, וואס ער האט ארויסגעגעבן פון א כתב-יד. און מיין פריינט, דער רב הגאון נתן אדלער, דער אכ-בית-דין פון לאנדאן און די מדינות האט מיר געשריבן איז זיין בריוו פון ערב דעם יאר תרמ"ב ווערטלעך: מיין זון, דער רב, גרייט דיר און ער האט מיר געזאגט, אז ער האט געטראפן א גרויסן געלערנטן פון די קריסטלעכע געלערנטע אין געטינגען, וועלכער האט גוטס גערעדט וועגן דיר און דיינע ספרים, די שאפונגען פון דיין קלוגשאפט און קענטעניש. עס זענען נאך ביי מיר פאראן זייער א סך נוציקע ספרים און אויב גאט וועט מיר שטיין ביי דער רעכטער האנט, וועל איך זיי ארויס- ברענגען אויף דער ליכטיקער שיין.

אין ביבליאגראפיע האב איך אנטדעקט א סך ניין וואס זענען פאר מיר נישט געווען באקאנט, פון זיי וועל איך דערמאנען (מיין פעסטשטעלונג) אז דער פירוש אויף משלי, וואס מען שרייבט צו דעם ראב"ע איז גארנישט זיינער, נאר פון רבי משה קמחי, דער ברודער פון רד"ק... מען זאל אריינבליקן אין דעם „ליטעראטורבלאט דעם אריענטס“ 1841, נומער 48.

אין יאר ה'תרמ"א (1881) האט מיר דער האר און צדיק מו"ה משה מונטעפיאָרע זל"ה מכבד געווען מיט א מייערע מתנה, דהיינו: א גרויסן בעכער פון ריינעם זיל- בער, מיט אן אייגנהאנטיקן בריוו זיינעם און אין דאזיקן בריוו זאגט זיך:

„בע"ה פה ראמסט יום ב' פ' חיה שרה התרמ"א לבריאית העולם.

יצו ה' את הברכה על ראש הרב המאה"ג החכם השלם מו"ה יעקב רייפמאנן נ"י ויזרח שבק"ק שעבערשין יע"א.

יקבל מעב"ת את גביע הכסף אשר הרימותי לו למנחת זכרון להיות לו לעדה, כי חפצתי בספריו היקרים ושמתי אותם באהל משה ויהודית להאיר עיני הבאים שם לרוות צמאונם בתורה ובחכמה. יהי ה' עמו לברכה ברב עוז ושלום. ובעת ישא הכוס לקדש על היין בשבתות ומועדים יזכיר לטובה את מוקירו הנאמן המעתיר בעד טוב עמו.

משה מונטיפיור.

מיט גאטס הילף, ראמאסט, מאנטיק, פרשה חיה-שרה תרמ"א (1881) פיל בר-כות... יעקב רייפמאן... שעבערשיין.

נעם צו דעם זילבערנעם בעכער פאר אן אייביקער מתנה, עס זאל זיין אן עדיט פון מיין ווילן פון זיינע טייערע ביכער. איך האב זיי אריינגעלייגט אין דעם פלאץ פון משה ויהודית, כדי צו דערקוויקן דעם דורשט פון די, וואס לעכצן נאך תורה און חכמה. גאט זאל דיר שטארקן און בענטשן. און ווען דו וועסט אויפהויבן דעם כוס מיט וויין צו קידוש — אין די שבתים און יום-טובים — זאלסטו דערמאנען צום גוטן דיין באערער, דעם מרייען, וואס בעט פאר דאס גוטס פון זיין פאלק.

משה מאנטיפיאר.

אין מיין גאנץ לעבן האט זיך מיין מויל נישט אנגעפילט מיט אזויפיל געלעכטער זוי אין דעם טאג, ווען עס איז צו מיר געקומען די מתנה פון דעם דערמאנטן האר און אויך דאן, ווען עס איז געקומען דער געשאנק פון מיין פריינד, דעם גרויסן געלערנטן מו"ה אברהם-חיים וואגנא, פון אמשטערדאם, א פולער קאסטן מיט טייערע ספרים, וואס זייער ווערט איז העכער פון דימאנטן. נאר די דאזיקע צוויי טעג זענען עס גע-ווען פרייד-טעג פון מיין לעבן אויף דער ערד ביז היינט. אלע איבעריקע טעג זענען געווען מרויער און הארצקלעמעניש זייער אנטייל...

אנשטאט פארמעגן און רייכטום און וועלט-פארגעניגנס האט מיר גאט געשאנקען א זון פול מיט שיינקייט, א גרויסער ערודיט אין תלמוד און פוסקים, די ראשונים און אחרונים... ער איז איצט א מורה-הוראה אין לובלין און איז בארימט אין זיין קענט-שאפט און גאטספארכטיקייט. זיין נאמען איז נתן. אויסער אים האב איך מער גאר-נישט, נישט קיין זון און נישט קיין טאכטער. נאר ער איינער איז מיין דערגרייכונג אין דער וועלט, נאר אין אים זע איך מיין פרייד.

מיין איבעריקע לעבנס-געשיכטעס, זייער פארלויף וועט קומען אין א באזונדערן העפט. איצט און דא האב איך נישט די מעגלעכקייט זיי אויסצורעכענען, סיי צוליב דער סך ארבעט מיינער, סיי צוליב דעם איצטיקן טומל און אומאָרדענונג אין מיין שטוב. כדי אבער אנטקעגן קומען די ביטעס פון מיינע ברידער-פריינט און געבן זיי לויט זייער פארלאנג, וועל איך אינפארמירן וועגן א טייל נעמען פון מאנכע ביכער, וואס געפינען זיך נאך אין דער פינצטער און ווארטן אויף דער ליכטיקער שיין:

(א) „לבונה זכה". דער דאזיקער ספר וועט אויסווייסן און אויסלייטערן צוויי פרי-ערדיקע ספרים, וואס ביידע טראגן דעם נאמען „ערוך". דאס זענען: (1) „ערוך" אייף די ווערטער פון דער תורה, וואס איז צוגעשריבן צו רבנו נתן בר' יחיאל דעם איטא-ליענער, און (2) „ערוך" אויף די ווערטער פון דער תורה פון רבי שלמה פרחון דעם ספרדי. עס וועט זיין אנגעוויזן די ערטער פון די פסוקים (אין דעם ערשטן „ערוך" זענען נאר פסוקים, וואס זענען נישט אלעמען באקאנט) און מאמרי רז"ל, וואס ווערן דארטן געבראכט; עס וועט אויך זיין רשימות פון די נעמען פון די חכמים און ספרים און אנדערע וויכטיקע ענינים מיט נויטיקע באמערקונגען...

(ב) „הערוגה השניה" (די צווייטע בייט) פון דעם ספר „שדה ארם" און דאס איז דער אינהאלט: עס זענען דארטן פאראן פארשידענע שטודיעס וועגן דעם תרגום

פון די נביאים, וואס מען שרייבט צו יונתן בן עוזיאל. דאס איז איינגעטיילט אין 5 קאפיטלעך: (1) ווער האט אים (דעם תרגום) באשאפן. דא וועט אויפגעקלערט ווערן גענוי, אז דער תרגום פון די נביאים וואס מיר האבן, איז פון ר' יוסף האמורא און דער תרגום ירושלמי אויף נביאים, וואס ווערט געבראכט אין א סך פריערדיקע ספרים איז פון רבי יונתן בן עוזיאל. אויך ווערן אויפגעקלערט אלע מאמרי חז"ל, וואס רעדן וועגן דעם תרגום יונתן בן עוזיאל און דורך דעם ווערן אויפגעקלערט א סך פארבארגנ-הייטן. (2) דער וועג פון די, וואס האבן געשריבן (דעם תרגום) און ער איז פול מיט ניסן ווי א מילגרויס; (3) דער ציל (פון תרגום); וועגן דער באנוצונג (פון תרגום)... פון אונדזערע בעלי-התלמוד און בעלי-המדרש ווי אויך פון די גאונים, רבנים, מדקד-קים... (4) א גרויסע עסי וועגן דעם וועג פון רבי אברהם בן עזרא ביים באנוצן זיך מיטן דאזיקן תרגום; (5) ש"ס (360) באמערקונגען אויפן תרגום.

(ג) „רבר אסתר“, אנטהאלט באמערקונגען און אויפגעקלערונגען אויף ביידע תרגו-מים פון מגילת אסתר און שטעלט צוזאמען די שירים אויפן ספר פון דעם אלף-כית און תשר"ק, וואס געפינען זיך. און דאס איז א זייער טייערער געפינס, וואס איז איצט פון מענטשלעכע אויגן געווען פארבארגן...

(ד) „בעל ברית אברהם“, אנטהאלט באמערקונגען, אויפגעקלערונגען און אויסבע-סערונגען אויף די פירוש פון ר' אברהם בן עזרא.

(ה) „שמן למאור“, פארשפרייט א העל ליכט אויפן גאנצן פירוש אויף משניות פון רמב"ם, וואס הייסט מאור...

(ו) „פרודור“, נעמט ארום פארשידענע פארשונגען אויף אלע פילאסאפישע בי-כער פון אונדזערע חכמים; דער ערשטער אפשניט איז אויפן ספר „מלת הגיון“, וואס ווערט צוגעשריבן צום רמב"ם, וואס איז שוין ארויס אין דער צייטשריפט „אוצר טוב“.

(ז) „חקר מצוה“, פארנעמט זיך מיט דעם שטודיום פון די געטלעכע מצות, קלערט אויף זייער גרענעץ, אינהאלט און יסודות... עס איז א גרויסער און ברייטער ספר, וואס איז נאך נישט אינגאנצן פארענדיקט...

חוץ די אלע אויסגערעכנטע זענען ביי מיר פאראן נאך אנדערע ספרים וועגן תלמוד און פילאסאפיע, אבער איצט פעלט מיר אויס רואיקייט און געמיט און איך קאן נישט פארצייענען זייערע נעמען און אינהאלט.

ביז דאנען די ביאגראפישע פרטים פון רייפמאנען, געשריבן פון אים גופא. צו זיי גיט נאך צו דער רעדאקטאר פון „המליין“ שאול פנחס ראבינאוויץ (שפ"ר). ער שרייבט:

אט דאס איז די געשיכטע פון דעם ווונדערלעכן געלערנטן, תולדות יעקב, דעם איש תם, וואס זיצט אין די געזעלטן פון תורה פון די יינגסטע יארן ביז זיין טיפן עלטער. פון זיין מויל טוט זיך נישט הערן דער קריג פאר דעם לעבן און זיין פארגע-ניגן-רויש, נאר מיט די גייסטיקע אינטערעסן פון ייד, פון זיינע געפילן און געדאנקען באשעפטיקט ער זיך. ביז זעכציק יאר איז ער געזעסן אין א פארווארפן שטעטל, ווייט פון דער ברייטער גרויסער וועלט און אין דער שטיל גענישמערט און געזוכט די פאר-בארגענישן אין די גייסטיקע אוצרות פון אונדזער פאלק...

דער רעדאקטאר מאכט א ווענדונג מען זאל אליין טאן, כדי צוצונעמען די דאגות פון דעם דאזיקן זקן און חכם, אז מען זאל אים העלפן אויף זיין עלטער און דערמעג-לעכן, אז ער זאל קענען ארויסגעבן זיינע וויכטיקע ספרים.

ער פארענדיקט דעם דאזיקן רוף מיט א סטראפע פון דעם העברעאישן דיכטער
י. ל. גארדאן:

כי באשר אפנה שם אראה רוחך
מופש חדר תורה באור האבוקה;
.....
אין א שטח, אחי, ומי ישכחך?
כמה יעקב רייפמאן אכא בשוקא?!

אויף יידיש מיינט עס:

אומעטום ווו איך טו זיך ווענדן זע איך דיין גייסט,
וואס זוכט אין דעם צימער פון תורה מיט דער ליכט פון א פאקעל
.....
אבער איך האב דיר נישט פארגעסן, ברודער, און ווער קאן דיר פארגעסן?
וויפיל יעקב רייפמאן האבן מיר דען אויפן מארק?

יעקב רייפמאן א רעקאמענדאציע-בריוו

מיר ברענגען דא ווייטער זייער אן אינטערעס
סאנטן צייט-דאקומענט: א רעקאמענדאציע-בריוו,
וואס עס האט ארויסגעגעבן יעקב רייפמאן. דעם
דאזיקן דאקומענט האט אונדז איבערגעגעבן דער
בן-עיר יוסף בראנדווין; ער האט עס געפונען אין
דעם עזבון פון זיין פאטער יהודה בראנדווין,
וועמען רייפמאן האט טאקע געגעבן די דאזיקע
„תעודה“.

יהודה בראנדווין, א געבוירענער איז זא-
מאשטש, איז — נאך די רייד פון זיין זון — גע-
ווען גאר נאענט מיט י. ל. פרצן און ווען פרין
האט פראקטיצירט אדוואקאטור, האט ער ביי
אים געארבעט, געהאלפן אים איבערשרייבן נע-
וויסע דאקומענטן קאליגראפיש — ווייל ער האט
געהאט א ריינע און שיינע האנטשריפט.

דער דאזיקער בריוו איז פון רייפמאנען גע-
געגעבן געווארן אין יאר תרנ"ג, וואס מיינט אין

1893 (צוויי יאר פאר זיין טויט, 1895). יהודה בראנדווין האט דאן געזאלט פארן
קיין ארגענטינע. א טייל פון זיינע חברים, זאלן טאקע דאן געפארן אין דאזיקן לאנד,
וואס איז מפורסם געווארן ווי אן ארט פאר יידישע איינוואנדערער, אדאנק דעם בא-
ראן הירשם קאלאניזאציע-פראיעקטן. פון דער נסיעה איז אבער גארנישט ארויס-
געקומען.

יהודה בראנדווין איז ערשט אין 1908 ארויסגעפארן פון זאמאשטש קיין דייטש-
לאנד; פריער געוויינט אין וויסמאר (מקלענבורג) און שפעטער אין גרייפספעלד
(פאמערן), ווו ער איז אין יאר 1923 געשטארבן.

יהודה בראנדווין

אין יאר 1936, ווען יוסף בראנדווין האט, שוין בשעת דער נאציסער הערשאפט פארלאזן דייטשלאנד, האט ער צווישן אנדערע דאקומענטן געפונען אויך דעם דא-זיין רעקאמענדאציע-בריוו פון יעקב רייפמאן. ער האט דעם דאזיקן דאקומענט איי-בערגעגעבן דעם ארכיוו פון דעם יידישן וויסנשאפטלעכן אינסטיטוט אין ארגענטינע. דער אינהאלט פון דעם בריוו איז א רעקאמענדאציע פאר יהודה בראנדווין פון זאמאשטש, לובלינער גובערניע, וועלכער איז נאך מיט 2 יאר צוריק געווען רייך, פארמאגט געלט און געהערט צו די געשעצטע פון שטאט און וועמען עס האט גע-טראפן א פלוצימדיקער אומגליק און ער האט פארלוירן זיין גאנצן פארמעגן און פארארעמט געווארן. ער מוז דעריבער אוועקוואנדערן אין ווייטע לענדער, צו זוכן פרנסה. ער קען שרייבן העברעאיש, פויליש, רוסיש און פירן האנדלס-ביכער. דע-ריבער בעט ער, רייפמאן, אז אומעטום זאלן אים העלפן, ארייננעמען אים אין זייערע געשעפטן, ווייל ער איז א געשעצטער, א יקר און תמים...

אונטערן דאזיקן רעקאמענדאציע-בריוו געפינט זיך נאך א לענגלעך קיילעכיק שטעמפל וווּ אין דער אויבערשטער העלפט זענען דא די ווערטער: **תתן אמת ליעקב; אין דער אונטערשטער טייל: שברשיה, און אין מיטן: יעקב רייפמאן;**

אינטערעסאנט, וואס אונטערשרייבן פלעגט ער זיך מיט צוויי ננען און דער שטעמפל איז מיט איין נון.

תעודה

[illegible]

יַעֲקֹב רִיפּמאַנן

שפּרעסין כּוּ סין ה' תרנ"ג

טרייסט מיין פאלק עס דארף די טרייסט

זאמאשטש די שטאט פון י. ל. פרץ

עס האט אין אונדזער פנקס נישט געקענט פעלן אונדזער י. ל. פרץ.
זאמאשטש און פרץ זענען דאך געקניפט און געבונדן.

זענען מיר געשטאנען פאר א שווערער אויפגאבע: ווי זאלן מיר עס מאכן? די פרץ-ליטעראטור איז דאך ריזיק. נאר פון די ביכער וועגן פרצן קאן מען דאך צוזאם מענשמעלן א גאר גרויסע ביבליאטעק. און אונדזער פנקס איז דאך נישט קיין פרץ-בוך.

און פרץ מוז דאך זיין אין דעם מאנומענט-ספר פאר דער קהילה זאמאשטש פאר אירע יארהונדערטער, וווּ די יידישע עדה האט געלעבט, געשאפן, געקעמפט, געבויט און געבליט און... וווּ זי איז אזוי טראגיש און בלוטיק אומגעקומען דורך דער נאצישער בעסטיע.

מיר האבן געפרוווט זוכן א סינטעז — ברענגען די עיקר-עיקרים וואס זאלן זיין סיי פרץ, סיי זאמאשטש, וואס זאלן ביי אונדז פאראייניקט ווערן.

גייט דעריבער אין דעם דאזיקן אפטייל אריין די ארבעט פון ד"ר י. שאצקי וועגן דעם צונויפפלעכט „פרץ-זאמאשטש“; מיר ברענגען א ריי קאפיטלען פון פרצס זכר-נות, וווּ עס זענען ווידער צונויפגעוועבט פרץ און זאמאשטש. געלעגנהייט-ארטיקלען וועגן פרצן פון פארשטייער פון פארשיידענע שיטות אין יידישן לעבן — אונדזער פרץ איז דאך אלעמענס פרץ.

די ביא-ביבליאגראפישע מאטעריאלן מאכן גאנץ דאס בילד. מיר גלויבן, אז דאס איז געווען דער וועג, כדי כולט אפצושפיגלען און עס זאל בלייבן אויף די אייביקע אייביקייטן דער געבענטשטער זיווג: פרץ און זאמאשטש.

מיט מיין פאלק גיי איך, פון גלאנץ פון זיין פאן פלאמט
 מיין נשמה און איך רופ: יידן פון אלע לענדער און פעלקער, פאר-
 אייניקט אייך . . . לאנג און געפערלעך איז דער וועג . . . האלט
 אייך צוזאמען !

י. ל. פרץ

. . . אין ערגעץ ניט פארשטיינערט, אין ערגעץ ניט פארגליי-
 ווערט ווערן, אין ערגעץ דעם פאדעם ניט איבעררייסן, נאך אלץ
 ווייטער און ווייטער שפינען. און האט מען ערגעץ ווו דעם פא-
 דעם אפגעלאזט, צוריקגיין, אויפנעמען און ווייטער שפינען, אלץ
 ווייטער און ווייטער שפינען, אייביק אין די דורות שפינען און
 וועבן און איבעראל מיט א ליכטיקער נעץ די וועלט פארנעמען !

י. ל. פרץ

זאמאשטש און פרץ

דאס ווייטערדיקע קאפיטל איז א פראגמענט פון א גרעסערער ארבעט "פרץ שטודיעס", וואס איז געווען פארעפנטלעכט אין די יי וואלעטער (פרץ בוך), שריפט פון יידישן וויסנשאפטלעכן אינסטיטוט, באַנד 27, נומער 1, האַרבסט 1946. מיר ברענגען דעם גאַנצן פראגמענט, הגם אין אים זיינען פאַראַן קליינע איי-בערחורונגען פון די פריערדיקע ארבעטן פון ד"ר שאצקי אין אונדזער פנקס. — רעד.

ווייל מען, איז די מעמע פרץ און זאמאשטש ענג פאַרכונדן מיט די זכרונות פון זאמאשטש וואס מען קען פעסטשטעלן אין פרצעס ווערק. ווייל מען — איז דאס די געשיכטע פון א שטאט און פון א סביבה, וואס האט מיט אירע היפוכים און סתירות משפיע געווען אויף דער פערזענלעכקייט פון פרצן. אין ביידע פאלן איז דאס א וויכטיקע, דאנקבארע און שווערע מעמע.

כדי ארויסצוברענגען די עצם-פאקטן מוז מען קודם-כל קענען די געשיכטע פון דער שטאט זאמאשטש בכלל און פון דעם יידישן ציבור בפרט. די שטאט זאמאשטש איז (ווי מיר האבן עס שוין פריער ברייטער ארויסגע-בראכט — רעד.) אויפגעקומען ווי א פועל-יוצא פון א מאגנאטישן קאפריז. סוף 16טן יארהונדערט האט דער קאנצלער יאן זאמאסיקי, א גראדואירטער פון פאדוע, בא-שלאסן צו עפענען אן אוניווערסיטעט, ווייל אין קראקאווער אוניווערסיטעט איז געווען צופיל טעאלאגיע און צו ווייניק וויסנשאפט. אזוי ארום איז געווארן די שטאט זאמאשטש, א פוילישע ארכיטעקטאנישע קאפיע פון דער איטאליענישער שטאט פאדוע, און אויף דעם אוניווערסיטעט אין זאמאשטש האט מען צום ערשטן מאל אין דער געשיכטע פון פוילן געלערנט אנטאמיע לויט וויסנשאפטלעכע מעטאדן און פאר דעם צוועק האט זאמאסיקי אראפגעבראכט ערשטקלאסיקע געלערנטע. ארום דעם דאזיקן אוניווערסיטעט האט זיך אנגעהויבן בויען א שטאט. א ריי נאציאנאלע גרו-פעס האבן באקומען פון דעם שטאט-פונדאטאר ספעציעלע פריווילעגיעס וואס האבן באשיצט זייערע ווירטשאפטלעכע רעכט. אזוי ארום האבן זיך אין זאמאשטש בא-זעצט ארמענער, גריכן, סקאטן און יידן. די יידן, וואס האבן זיך באזעצט אין זא-מאשטש אויפן סמך פון אן אויסערגעוויינטלעכער ליבעראלער פריווילעגיע וואס זא-מאסיקי האט זיי געגעבן אין יאר 1588, זיינען געווען ספרדישן יידן. שוין דער פאקט גופא מאכט די געשיכטע פון יידן אין זאמאשטש אויסטערליש אינטערעסאנט (1).

(1) די פריווילעגיע פון די ספרדישע יידן איז געדרוקט אין דעם זשורנאל "Jutrzenka" (1863) און געפינט זיך אין אונדזער פנקס אויף די זייטן 88—89. פון די ארמענער און גריכן (1585) אין דעם יארבוך פון גאטהילף קאן, סארבאר 1888, זייטן 84—85 (פויליש) און איבערגעדרוקט פון סאכאניעוויטש אין Teka Zamojska, 1920, זייטן 31—32. זעגן דער באציאונג צווישן ארמענער און יידן אין זאמאשטש זען: B. Janusz, "Przeslosc Ormian w Zamosciu". Poslaniec Sw. Grzegorza, Lwów 1928, p. 36.

לאנג האבן זיך די ספרדישע יידן אין זאמאשטש נישט געהאלטן. דאך האבן זיי איבערגעלאזט אזוי פיל מסורות, אז נישט איין משפחה אין זאמאשטש, פרצעס איינגעשלאסן, האט זיך געהאלטן פאר ספרדישע אפשטאמלערס. אויף וויפל דאס איז אמת, לאזט זיך שוין ליידער נישט פעסטשטעלן. די עלטערע שול, וואס פריי דערמאנט זי אגב אין זיינע זכרונות, דאטירט זיך פון יאר 1595 און איז געווען אן אשכנזישע שול. ווי אזוי און ווען האבן זיך אשכנזישע יידן באזעצט אין זאמאשטש איז נישט באווסט. אין דער לאנגער רשימה זאמאשטשער רבנים געפינט מען נישט קיין איין ספרדישן נאמען, וואס דאס באווייזט, אז די ספרדישע יידן האבן זיך אין דער שטאט ווי א קהילה נישט באפעסטיקט (2).

זאמאשטש האט צוגעצויגן א סך רייזנדערס וואס האבן זיך נישט געקענט אנלויבן פון דער רענעסאנס-שיינקייט פון די הייזער און פון די פרויען. וועגן די זאמאשטשער פרויען שרייבט אזא מבין ווי דער בארימטער קאזאנאווא (3).

די יידישע געשיכטע אין זאמאשטש איז פול מיט טראגישע געשעענישן, אפשר שוין א ביסל צופיל פאר אזא קליינער קהילה. משמעות די געאגראפישע לאגע פון דער שטאט האט גורם געווען די לאנגע קייט קאמאסטרעפס, וואס עטלעכע פון זיי האבן געפונען א ווידערקול אין פרצעס ווערק. עלילת-דם; עפנטלעך הענגען יידן פאר גניבות; פארשידענע מגיפות; דאס ארויסגנבענען יידישע טעכטער דורך די סטודענטן פון אוניווערסיטעט און זיי אפשטעלן בגוואלט; די גזירות ת"ח וואס האבן זיך טראגיש אפגעשפילט אין זאמאשטש, א פעסטונג וואס האט געמוזט אויסהאלטן די באלאגערונג פון כמיעלניצקיס חיילות — דאס אלץ האט אוועקגעשטעלט די שטאט ביי דער מירוד-וואנט פון פויליש-יידישער מארטירערישקייט. די לעגענדעס פון העל-דישקייט און טראגישן אומקום פון הילפלאזן יידישן יחיד אין זאמאשטש האבן זיך געוועבט און לאנג געלעבט אין היסטארישן זיכרון פון דער יידישער עדה.

דערנאך איז געקומען די צווייטע תקופה, א תקופה פון קולטורעלן אין עקאנאמישן אויפשטייג, וואס האט זאמאשטש געגעבן א נייעם פרעזן.

דאס איז געווען אין דער צייט, ווען זאמאשטש איז געווארן אן עסטרייכישע שטאט, ווי א טייל פון גאליציע, אין די יארן 1772-1809. דעמאלט בלייבט זיך פאנאנ-דער אין זאמאשטש די השכלה. די שטאט לעבט איבער א טיפע גייסטיקע רעוואלוציע. דער קאנטאקט מיט דער דרויסנדיקער וועלט האט אריינגעבלאזן א נייעם גייסט אין דער פארגליווערטער שטאט, וואס האט געלעבט מיט די שיריים פון דער אמאליקער גרויסקייט. די קאמפן צווישן חסידים און מתנגדים, משכילים און זייערע קעגנערס זיינען אין זאמאשטש לפי-ערך א סך פארשפיצטער און שארפער איידער אין אנדערע שטעט פון דעם פארנעם. מען געפינט וועגן דעם אנוונקען אין א סך דרוש-ספרים פון יענער צייט, אין די דערציילונגען פון וואנדערנדיקע מגידים און דרשנים. די לפי-ערך באדייטנדיקע צאל יידן-דאקטוירים, כמעט אלע אנהענגערס פון דער השכלה, האט פארשאפט דער נייער גייסטיקער ריכטונג אין יידישן לעבן א וואל-גיקע פאזיציע אין זאמאשטש. דער דראנג נאך וועלטלעכער בילדונג מאניפעסטירט זיך קודם-כל אין שטודירן מעדיצין. זאמאשטשער יידן געפינט מען אויף די מעדיצינישע פאקולטעטן פון פאדוע, פראנקפורט-אדער, לעמבערג און אפילו מאנפעליע.

(2) די שול איז באשריבן פון Zyszko Bohusz אין: Prace Komisji Historii Sztuki Akademii Umiejetnosci, 1926, IV, 21-23.

א רשימה פון זאמאשטשער רבנים געפינט זיך אין כתי הגאונים פון הורוויץ, זייטן 137-140.

(3) Casanova, Denkwürdigkeiten, Hamburg S. A. X, 135, 59.

טייל פון זיי האבן זיך שפעטער אומגעקערט אהיים, הגם דאס לעבן פון א יידישן רופא איז געווען זייער שווער, ווי דאס באווייזט דער טראגישער סוף פון משה רופא (4).

פון דער צווייטער זייט זיינען אויך די מיסטיש-רעליגיעזע שטרעמונגען געווען זייער שטארק אין זאמאשטש. עס איז גענוג אנצווייזן, אז דער בארימטער מקובל ר' יואל בעל-שם איז געווען א זאמאשטשער; על-כל פנים איז ער דארט באגראבן גע-ווארן. אויך דער דובנער מגיד ר' יעקב קראנץ האט געפונען זיין רו אויף דעם זא-מאשטשער בית-עולם (געשטארבן אין יאר 1807) (5).

פריץ איז געווען בארימט דירעקט פון ביידע באוועגונגען. א סך פראמינענטע משכילים-מחברים פלעגן באזוכן זאמאשטש און דארטן זאמלען פרענומערעאנטן אויף זייערע ווערק. א טייל משכילים-מחברים האבן אפילו געלעבט אין זאמאשטש א גע-וויסע צייט. ווי פאר א שטאט וואס האט אין יאר 1856 געציילט 1531 קריסטן און 2475 יידן — הייסט עס, ניט קיין גרויסע באפעלקערונג בכלל — איז די צאל פרע-נומערעאנטן, וואס מען געפינט אין די משכילישע ספרים געווען לפי-ערך א היפישע. אין די יארן 1810-1860 איז שווער צו געפינען א העברעאישן בוך אן זאמאשטשער פרענומערעאנטן. א פולע רשימה פון זייערע נעמען, צאל פרענומערעאנטע עקזעמפ-לארן (פאראן פאלן ווען איינער פארשרייבט זיך אויף גאנצע 100 עקזעמפלארן), און די דעשיפריירונג פון דעם סאציאלן מעמד פון דעם משכילישן פרענומערעאנט וואלט געקענט זיין א וויכטיקער מקור פאר דער יידישער קולטור-געשיכטע פון זאמאשטש. גאטלאכער, למשל, האט באזוכט זאמאשטש (1835). ער האט דא באקומען פרענומערעאנטן פאר זיין פרחי האביב וואס איז ארויס אין 1837, און אין ביכל איז פאראן אפילו א באגריסונג-שיר געשריבן לכבוד אים פון ד"ר שלמה עטינגער. פייוויש שיפער האט א סך יארן פארבראכט אין זאמאשטש און באקומען שטיצע פון די דארטיקע משכילים. אריה-ליב קינדערפריינד, אליין א יליד-זאמאשטש (גע-שטארבן 1837), האט געהאט די פולע שטיצע פון זיינע לאנדסלייט פאר זיינע שיריים שוים (לעמבערג 1834) (6). אין דער ווינציק באקאנטער ביאגראפיע פון יעקב אייכנבוים וואס איז געווען א זאמאשטשער איידעם און וואס זיין אייניקל, דער רוסישער קריטיקער, האט ארויסגעגעבן, איז פאראן א וואגיקער מאטעריאל פאר דעם קאמף צווישן השכלה און אירע קעגנערס אין זאמאשטש און אין דער סביבה (7).

וויכטיקע פרטים וועגן יידישן לעבן אין זאמאשטש געפינט מען אין מיטציט-לערישע זכרונות און בריוו. עס איז גענוג אנצווייזן אויף די בריוו פון רענאנס שוועסטער וואס איז געווען א גווערנאנטקע ביי די זאמאשטש'ס אין די יארן 1844-1846 און אויף א ריי קארעספאנדענצן אין דער דייטש-יידישער פרעסע. זאמאשטש איז אין יענער צייט געווען א וויכטיגע קולטור-שטאט. לויט א בא-

(4) פון אים האט אפגעשטאמט די שפעטער אויסגעשמוטע פוילישע משפחה אַרצט.

(5) אונטער דער הסכמה פון ספר תבנות הבית פון מרדכי בן מאיר קלמנש, שרייבט ער זיך אונטער (אין יאר 1795): הק' יואל בן הר' מוהר"ר אורי היילפרן מזאמאשטש. א יליד-זאמאשטש איז געווען דער בארימטער מגיד יהודה בן משה הלוי איידל, וועלכער איז געשטארבן אין סלאנים אין 1803 (פון כנסת ישראל, חארשע, תרמ"ו, ז' 415). זע אויך וועגן די דאזיקע פערזאנען אין דער אַרבעט פון דובעריש מנדלבוים אין אונדזער פנקס.

(6) שאצקי אין פנקס פון ייווא, ניו-יאָרק 1 (1927) ז' 281-283. צו די חשובסטע משכילישע מע-צענאנטן האט געהערט הערשקע ניימאנאוויץ (ספר הזכרון, 1848, ז' 75).

(7) Б. Эйхенбаум, *Мой временник*, Москва, 1929, стр. 916.

שרייבונג פון א דייטשישן געאגראף, ארויסגעגעבן 1839, האט די שטאט פארמאגט א שטענדיקן טעאטער, א גימנאזיע מיט א גרויסער ביבליאטעק, א דרוקעריי און צוויי שפיטעלער, א קאטוילישן און א יידישן (8). דעם יידישן שפיטאל וואס איז געגרינדעט געווארן אין יאר 1800 פון דעם רב ר' הערש שיק, האט מען ערשט לע-גאליזירט אין 1843. אין פרצעס צייטן האט ער געהאט א נאמען פון א גוט איינגע-שטעלטער אינסטיטוציע מיט 26 בעטן און אפילו מיט אן אייגענער אפטייק.

דאס יידישע לעבן האט זיך קאנצענטרירט אין די תלמוד-תורות, ישיבות און חברות. טייל פון די דאזיקע חברות זיינען געווען זייער אלט און האבן געשפילט א וויכטיקע ראָלע אין ווידישן געזעלשאפטלעכן לעבן. די פני פון דער שטאט האבן געהערט צו דער חברה-קדישא וואס איז געגרינדעט געווארן אין יאר 1868. די חברה „ביקור חולים" איז געווען ממש א קלוב פאר די שענסטע באלעכאטן אין שטאט. עס איז גענוג אנצווייזן, אז אין פרצעס צייטן זיינען אין דעם „ביקור חולים" געווען טעטיק אזעלכע חשובע משפחות ווי: קינדערפריינד (איינער פון זיי איז געווען א רופא), לוקסעמבורג (ראָזע לוקסעמבורגס זיידע), קארנאָלד, ר' יוסף צירעלעס, דער פאָטער פון אלכסנדר צעדערבוים, און א סך אנדערע. פון די נאָעטסטע קרובים און ידידים פון דער פריי-משפחה איז בדאי צו דערמאנען ישעיה מאַרגולעס, וואס איז אין 1861 געווען דער „פרעזעס" פון יידישן שפיטאל און שמואל לעווין, פרצעס א קרוב (9). די משפחה פריי האט געשפילט א ראָלע נישט נאר אין געזעלשאפטלעכן לעבן פון דער שטאט, נאר אויך אין דעם קולטורעלן. מאיר פריי, למשל, דעם דיכ-טערס א פעטער, פיגורירט זייער אָפט ווי א פרענומערענט אויף משכילישע בי-כער (10).

די מקורים דערציילן אונדז נאָר משיקאָווע זאכן וועגן ליטעראַרישע טראַדיציעס ביי די זאמאַשטער יידן. גענוג אנצווייזן, אז דער ערשטער פוילישער ייד וואס האט געשריבן דייטשע שירים און האט זוכה געווען רעצענטירט צו ווערן פון געמען איז געווען א זאמאַשטער, שפעטער באקאנט ווי ד"ר בער פאלקענסאן (11). וועגן דער שטיצע פאר השכלה-פריים מצד זאמאַשטער יידן איז שוין דערמאנט געווארן. אזוי למשל, בעת מען האט געפלאנט ארויסצוגעבן שמעון לעוויןסאַנס קור א הדרות, האט שלמה הכהן אנגעשריבן א בריוו צו אלכסנדר צעדערבוים און אים געבעטן, אז מען זאל אין זאמאַשטש זאמלען פרענומערענטן (12). מען דארף אויך נישט פארגעסן די ווירקונג, וואס יעקב רייפמאן האט געהאט אויף די לומדיש-משכילישע קרייזן פון זאמאַשטש, ווי ער האט געוווינט 1862. ארום אים האט זיך קאנצענטרירט א גרופע משכילים, ווי שמאי קאפלאן, די ברידער בלאך, הערשל פינ-קעלשטיין, ד"ר פנחס ראָזענטאַל, דוד שטיינספּעלד, מרדכי ענגעלסבערג און אפרים פישעלזאָהן (דער מחבר פון טעיאטאָר פֿינְחֵסִי דִיִּם). די ראָלע וואס

(8) A. Friedrich, "Historisch-geografische Darstellung Polens", Berlin, 1839, p. 331.

(9) כוכבי יצחק, 1857, XX:1, ז' 75-78 (וועגן דער משפחה צעדערבוים); ישעיה מאַרגולעסעס בריוו אין Jutrzenka 1861-1863; ארכיוואַקטן וועגן זיין באַמייאנג צו באַקומען א טיטל פון אַן ערן בירגער פון זאמאַשטש (אין 1854).

(10) זיין נאָמען פיגורירט צווישן די פרענומערענטן פון פייוויש שיפערס ווערק און א סך אנדערע משכילישע מחברים.

(11) צבי הירש ראָזענטאַל (צהר) אין המליץ, III, 636; הצפירה, III, 107.

(12) קוהלת, פעטערבורג, 1881, 164.

ד"ר שלמה עטינגער האט געשפילט איז גענוג באקאנט. זיין נאמען פיגורירט זייער אפט אין די רשימות פרענומערעאנטן (13).

אין ליכט פון פרצעס זכרונות, וואס זיי נעמען ארום נאך די ערשטע צוואנציק יאר פון זיין לעבן, וואלט מען ערשט באדארפט פעסטשטעלן דעם כאראקטער און די פערזענלעכקייטן פון דער נאענטער סביבה פון דעם דיכטער. די לאפידארע פאר-צייכענונגען וועגן מענטשן און געשעענישן, וואס מען געפינט אין פרצעס זכרונות, לאזן זיך פארברייטערן, באשעפטיקן און אויפקלערן, בעת מען קאנפראנטירט די דא-זיקע פרטים מיט אנדערע מקורים, בפרט מעמוארן. פרץ האט געשריבן זיינע זכרונות אין אזא קאנדענסירטער פארעם און אין אזא ראמאנטישער שטימונג, אז א סך פרטים האט ער נישט דערמאנט, ווייל ער האט זיי נישט געהאלטן פאר וויכטיק. צי איז נישט אינטערעסאנט צו וויסן, אז זאמאשטש האט געהאט די בארימטע גראמען-זא-גערקע? זי האט געהייסן שיינדעלע און איז געבוירן געווארן כמעט אין איין צייט מיט פרצן (1851). אין 1931 האט זי נאך געלעבט. ליידער איז חוץ איר בילד (גע-פינט זיך אין ארכיוו פון ייווא) גארנישט געבליבן און אירע גראמען זיינען נישט בא-קאנט.

וועגן אינטעלעקטועלע השפעות אויף פרצן איז אויך כדאי צו וויסן מער. פרץ דערמאנט למשל אין זיינע זכרונות דעם לערער פאר יידישער רעליגיע אין דער דאר-טיקער פראגמאנאזיע. זיין נאמען גיט ער אן אין איניציאלן: ש. כ. דאס איז געווען שמעון באדאק, וואס איז געשטארבן אין ווארשע, ווו ער איז געווען א יידישער צענ-זאר. דער דאזיקער באדאק האט געהאט א גרויסע ווירקונג אויף פרצעס גייסטיקער אנטוויקלונג. ער האט פארמאגט א רייכע יודאסטישע ביבליאטעק וואס איז אין 1910 אריבער אין רשות פון דער סינאגאגע-ביבליאטעק אין ווארשע. פרץ איז צוזא-מען מיט באדאקן געווען מעטיק אויף דעם בילדונג-געביט אין זאמאשטש. זיי האבן געגעבן קורסן וועגן יידישער געשיכטע און נאטור-וויסנשאפט, באזונדער פאר דער יוגנט, וואס האט נישט געקענט באזוכן קיין שול. וועגן ביידעם מעטיקייט ווערט דערציילט אין א סך מיטצייטלערישע קארעספאנדענצן. די דאזיקע מעטיקייט האט איבערגעלאזט טיפע שפורן. קנאפע צען יאר נאך דעם ווי פרץ האט זיך באזעצט אין ווארשע האט א זאמאשטשער תושב, איינער לעדערער, דערמאנט די דאזיקע אקטיוויטעט אין א בריוו צו דער צייטונג: Israelita

„פאך דעם לעצטן פערטל יארהונדערט, האט זאמאשטש, חוץ דעם בארימטן יידישן שרייבער ה' פרץ, ארויסגעגעבן א סך געבילדעטע מענטשן וואס זיינען טע-טיק אויף פארשידענע געביטן. צווישן זיי זיינען פאראן קוואליפיצירטע דאקטוירים, אינזשעניערן, טעכניקערס, אדוואקאטן און סתם אן אינטעליגענטע יוגנט, צווישן וועלכער עס געפינען זיך אפילו חסידישע טעכטער.“

דער קארעספאנדענט דערמאנט פרצעס מעטיקייט אויפן געביט פון שולוועזן אין זאמאשטש און באקלאגט זיך, אז עס איז נישטא קיינער וואס זאל די דאזיקע ארבעט ממשיך זיין (14). אגב איז כדאי צו דערמאנען, אז די איינציקע וועלטלעכע

(13) אז אפרים פישעלזאהן, דער מחבר פון דעם אינטערעסאנטן משכילישן פאמפלעט טעיאטאר פון חסידים, וואס איז געווען געשריבן אין די יארן 1839-1843, איז געווען א זאמאשטשער, איז צו זען פון זיין קארעספאנדענץ אין המליץ (1860, 5). אויך אלטבערג דערמאנט אים צווישן די זאמאשטשער משכילים שרייבערס (Yutrzeña, 1861, 23). פישעלזאהנס חערק איז געדרוקט אין די היסטארישע שריפטן פון ייווא, באנד 1, 1929, 623-694. זען אויך ביבליאגאגישער זאמלבוך, 1, ז' 514-515.

(14) S. M. Marguliss, "Israelita", 1879, 44; Lederer, "Israelita", 1896, 34; So-
kolow, "Israelita" 1895, 24; 1898, 12.

ישראל פאר יידישע קינדער, וואס זאמאשטש האט געהאט, איז געווען די פריוואטע שול פון פרוי אלטבערג.

פרץ האט געהאט אינמיטע באקאנטשאפט מיט די קרייזן וואס האבן געשפילט א ראלע אין פוילישן אויפשטאנד פון 1863. אין זיינע זכרונות, למשל, דערמאנט ער, אז א געוויסער י. מ. האט זיך אויסגעצייכנט אין אויפשטאנד ווי אן אנפירער. פאר וואס ער האט נישט מגלה געווען דעם פולן נאמען פון דעם דאזיקן זאמאשטשער פאטער ריאט איז אומפארשטענדלעך. די מיטצייטלעכע מקורים באשטעטיקן, אז פרץ איז געווען וועגן דעם זייער גוט אינפארמירט. דער דאזיקער י. מ. איז געווען יוסף מאר-גענשטער, וועמענס נאמען ס'ווערט דערמאנט אין די מעמוארן פון פוילישע אג-טיילנעמערס פון אויפשטאנד (15).

שוין נאך דעם ווי פרץ האט זיך באזעצט אין ווארשע, האט ער נאך אלץ געהאט אן ענגן קאנטאקט מיט זיין געבוירן-שטאט. וועגן דעם איז פאראן א סך אין דער מיטצייטלעכער פרעסע און אין דער ווייניק באקאנטער בראשור הספד וואס איז ארויס וועגן ד"ר יצחק געליבטערן (16).

אין ליכט פון די דאזיקע ביישפילן, איז צו זעהן, ווי וויכטיק עס איז אויסצופארשן גענוי און סיסטעמאטיש דעם היסטארישן הינטערגרונט פון זאמאשטש בכלל און פון

אויבן — דער וואסערטרעגער „באצקל באטשאן“, א בארימטער טיפ אין זאמאשטש.

רעכטס — „שיינדעלע די גראמען-זאג גערקע“, וואס ד"ר שאצקי דערמאנט אין זיין ארטיקל.

(15) J. Szacki, "Znakomici Żydzi radem z. Zamoscia", Teki Zamojskie, 1921, 1-2, Zamosc, 1920, 29 pp.; Cras, (Kraków) 1863, 180

(16) [ד"ר יצחק שיפער] ד"ר יצחק געליבטער, ווארשע תרצ"א, 7 ז"ו. ארויסגעגעבן פון דער גע-זעלשאפט פריינד פון העברעאישן אוניווערסיטעט אין ווארשע. (פאראן אויך א פוילישע אויסגאבע).

דעם יידישן עבר אין דער דאזיקער שטאט בפרט (17). ערשט שפעטער דארף קומען דאס דעשיפירן פרצעס זכרונות אויפן סמך פון אנדערע מקורים און אן אנאליז פון דעם יידישן ציבור-לעבן אין דער צווייטער העלפם 19טן יארהונדערט. דורך דעם וועלן קלאר ווערן פרצעס יידישע סאמירישע לידער, די דאזיקע בכורים פון פרצן דעם יידישן שרייבער, וואס ווארצלען מיט זייער מעמאטיק אין דער זאמאשטשער סביבה. מאטעריאל צו דער מעמע איז פאראן לרוב (18). מען דארף צו דעם קיין ארכיוו-מאטעריאל ניט האבן, הגם עס וואלט געווען שטארק אנגעלייגט ווען אזעל-כע זאלן זיך אפגעפינען. לעת-עתה קען מען אבער אויף דעם ניט האפן. די געדרוק-טע מאטעריאלן, ווי זכרונות, פרעסע און ועל-כולם די רשימות פרענומערעאנען מיט נעמען פון זאמאשטשער משכילים — זיינען פאראן, און מען קען אויף זייער סמך א סך אויפקלערן.

(17) אזוי למשל איז צעדערבוים ביכל בין המצרים, וואס איז ארויס אין אדעס אין 1867, פאקטיש א פרק פון יידישן לעבן אין זאמאשטש סוף 18טן י"ה.

(18) מ. י. פריד למשל דערציילט א פאר אינטערעסאנטע עפיוואן מיט פרצן אין זאמאשטש, וואס ווערן אין ערגעץ ניט געבראכט. מען מוז זי אבער שטארק קאנטראלירן. זען ימים ושנים, תל-אביב, 1939, כרך ב' ז' 60-64.

די געוועזענע פראנצישקאנער קירכע, וואס איז שפעטער איבערגעבויט געווארן פאר דעם קינא-טעאטער „סטי-לאזיי“, וואו עס פלעגן זייער אפט ארויסטרעטן די ארטיקע יידישע דראמאטישע קרייזן און אויך יידישע טעאטער-טרופעס. דא פלעגן אויך פארקומען דאס רוב פון די רעפערעאנטן פון געסטילעקטארן.

לינקע זייט פון געוועזענעם באסטיאן פון דער צעשטערטער פעסטונג. לעצטנס דער אפגוס פון דער קאנאליזאציע. באקאנט צווישן דער יידישער באפעלקערונג ווי "לעבן קאזאצקע טייך".

נייער לובלינער טויער "בראם".

קינדער-יארן און מלמדים (*)

געווען בין איך, ווי מען האט געזאגט, אן עילוי. א פלינקן לאגישן קאפ געהאט און — פיל געמיט.

ווי אזוי בינדט זיך דאס צוזאמען? עס בינדט זיך ניט. עס גיסט זיך ניט צו-זאמען.

... א פראצעס פון צוויי עלעמענטן (א לאגישער מוח און א הארץ פול מיט געמיט) — אין איין „בעל-כרחך אתה חי“...

אין „מאניש“, צווישן אונדז גערעדט, האב איך געוואלט מיר אליין קאפירן. האב איך מיר אליין פארשענערט. איך בין געווען מאגער, שווארץ, גאר ברענגענדיקן אויגן געהאט (פונקען זיינען נאך געבליבן) און גרויסע. דער „וואס טרעפט באלד אריין אין קארב, מעג דער רמב"ם זיין ווי הארב" — בין איך, גאר חער „דערצו נאך א „בעל-קורא" איז צוגעקומען צום גראם. קיין מאל קיין בעל-קריאה ניט געווען, ניט רעכט אפילו „מעביר געווען די סדרה". דער עיקר איז ביי אונדז געווען לערנען...

פון חורבה ארויסגעזונגען האט מיר ניט איין „מאריע". די מאריעס וועלן קר-מען. ניט אלע... ווי געזאגט: אפפאל וועל איך ניט געבן. זיי זיינען ניט אריין ניט אין מיר, ניט אין מיינע שריפטן... די אנדערע ווי ווייט מעגלעך. עס האלט אבער נאך ניט דערביי. דער פרק הייסט קינדער-יארן...

און געהענקען געדענק איך מיר נאך גאר א קינד: (1) צווישן יינגלעך און מייד-לעך אויף א הויף, (2) אויף א פאדלאגע אין חדר, דער מלמד האט געהייסן חיים קעלבל. א יידל, זע איך איצט פאר מיר, א קליינס, א קליין בערדל, קליינע אייגעלעך און א קליין ספאדיקל. און (3) ביים בעלפער אונטערן ארעם. א זאווערונגע — און ער טראגט מיך אין חדר אריין...

צו דריי יאר — אנגעהויבן (גלייך מיט אלע חברים) חומש. געלערנט „ויקרא". זאגן פלעג איך „ויטרא", ניט געקענט ארויסברענגען קיין „ק"; קיין „ג" אויך ניט. יארן לאנג פלעגט מען מיך רופן דד דוד ידודנו (גד גדוד יגודנו)...

שבת נאך דער סעודה האט געזאלט זיין ביים זיידן אין שטוב די שימחה. בשעת סעודה נעמט מיך דער זיידע (א קליין יידל, מיט א צימערדיק קעפל, ווי איך בין געווען געווארן, פאר עלטער), זעצט מיך ארויף אויפן טיש, אין דער מיט. די מאמע דערשרעקט זיך און כאפט אונזע געשווינד פון אונטער מיר א גאפל. ארום טיש זיצט די גאנצע מישפחה: א זון, צוויי טעכטער, צוויי איידעם און אן אלמנה, מיינע אן עלטער-מומע, (פון וועלכער איך האב געמאכט די „סקילער רביצין", גאר ניט אימער-טרייבנדיק), א חוצן זיידן מיט דער באבע. צו וואס מען האט מיך ארויפגעזעצט,

(*) פון דעם אכצנטן באנד „מיינע זכרונות אין ברייט" פון י. ל. פרץ. אלע ווערק, פארלאג „יידיש", ביענאס איירעס 1944.

ווייס איך ניט. מיר געפעלט עס. א וואזע שטייט אויפן טיש, פרוווי איך, צי וועל איך זי ארומנעמען מיט די הענט, נעמט אבער די באבע די וואזע צו און פרעגט מיך, צי איך וועל קענען שפעטער האלטן די דרשה.

— מענען! (קענען) — ענטפער איך און וויל שוין אראפ פון טיש; לאנג אויף איין ארט זיצן קען איך ניט' פארהאלט מיך א פעטער, שוין זעמאלט א שטיק משכיל, אין א שווארצן קאפעליוש, — דער זעלבער, וואס וועט שפעטער זיין א מבין אויף מיינע יינגלשע שירים און וועט זיי זאמלען און באהאלטן, און פרעגט:

— און אויסלייגן „ויטרא“ (ער מאכט מיר נאך) קענסטו?

ווייס איך ניט, וואס אויסלייגן איז, פרעג איך:

— סטייטש?

— זוי אזוי שרייבט מען זיכרא?

מיינ איך, אז ער מאכט חזק.

— „ויטרא“ — ענטפער איך פארדראסיק — שרייבט מען ניט. „ויטרא“ איז א פסוק אין א פרשה אין דער הייליקער תורה.

מען האט מיר קוים אויסגעטייטשט, וואס מען מיינט און איך דערזע פלוצלינג פאר די אויגן שוועבן אין דער לופטן די פרשה, א ווארט נאך א ווארט, אין רוף אן איין אות נאכן צווייטן, אויסערן שם הויה.

דער מאמען ווערן די אויגן פייכט (ניט צו גלויבן, ווי איך האב אלץ געזען). עפעס האבן ביי איר אנגעהויבן צו פינטלען די אויגן און זי הייבט זיך אויף און גייט אין א ווינקל אריין צום אויוון, די באבע קוקט איר נאך און שמייכלט:

— שעמט זיך נאך אלץ!

מיך נעמט דער זיידע פון טיש אראפ צו זיך אויפן שוים און גיט מיר א קניפ אין בעקל. איך זיין אבער ניט לאנג, — בייניקע פים געהאט, איז מיר ניט באקוועם — און גיי איבער צום טאטן, וואס קושט מיך.

מער פון זיידן ווייס איך ניט, געדענק איך ניט. געהייסן, ווייס איך, האט ער שלמה. געווען אמאל א דאנציקער סוחר. פארציילט האט מען, אז איינמאל איז ער אהיימגעקומען, ווי מען זאגט, מיטן בייטש... געווען איז עס פרייטיק, געגאנגען אין באד אריין, דערנאך צו קבלת-שבת. „אפגעראטעוועט“ דעם שבת, ווי אלע מאל, קיין סימן פון עינוי. און ערשט מוצאי-שבת, נאך הבדלה, צוזאמענגערופן אלע בעלי-חובות זיינע און געזאגט: „רבותי, איך בין געקומען אן א גראשן, נעמט אייך צו אלץ, וואס אין שטוב!“

— חנהלע, דערלאנג! — האט ער זיך געווענעמט צו דער באבען.

און די באבע חנהלע האט אויסגעטאן די צירונג און געלייגט אויפן טיש. גער-עפנט די שאנק מיט זילבער און גאלד, אריינגעברענגט די חפצים פון אנדער שטיבל... קיינער אבער האט ניט גערירט.

די באבע האט איר קראם געהאט, האט מען פון קראם געלעבט, איינציקווייז די חובות באצאלט, מיט פראצענט. און קינדער אויסגעגעבן.

ווי ווייט די מעשה איז אמת, בין איך אייך ניט ערב. אז זי באבע איז פעאיק געווען דערצו, דאס ווייס איך. דעם זיידן געדענק איך ניט מער, ווי דעמאלט ביים טיש, ווען איך האב אויסגעלייגט. איך זע זיינע אויגן, קליינע, נאך הארציק-ליכטיקע...

ווען און ווי אזוי דער זיידע איז געשמארבן, ווייס איך אויך ניט. מען האט מיר געהאלטן בשעת-מעשה פון דערווייטנס, אזוינס פארגעסט מען ניט, געהערט האב איך, אז ער איז קראנק געווען, האט אים דער דאקטער געהייסן מאכן א הייסע ווא-נע, און אין דער וואנע איז ער געשמארבן...

לאז איך איבער פאמיליען-אנגעלעגנהייטן אויף שפעטער און גיי צוריק צו מיינע מלמדים...

צו זעקס יאָר האָב איך אָנגעהויבן גמרא. דעמאלט — אלע אזוי.

דעם גמרא-מלמד געדענק איך בעסער.

אויך א קליין, מאַגער יידל. גערופן האָט מען אים דעריבער בערישל. אַ ביז יידל, שלאָגן אָבער קאָן ער נישט. אַז ער קומט אַריין אין כּעס אַריין, הייבן אים אָן די הענט צו ציטערן.

— הענע! — רופט ער זעמאלט די רעביצן — כאַפּ די קאָטשערע און שפּאַלט

דעם עס-הארץ דעם קאַפּ!

הענע רירט זיך נישט, זיצט ביים אויוון, פליקט פעדערן אָדער שמריקט אַ זאַק.

גייט עס וועגן מיר, ענטפערט זי:

--- הערסט, ריר לייבזשלען נישט אָן... איך וועל פאַרציילן ריבעלען...

ריבעלען איז מיין מאַמע. און די רעביצן איז געווען אַן איינקויפּערין פון ציבער-

לעס, גרינס... און פלעגט טראָגן צו אונדז אויך, אַ דריס-הרגל געהאט. און ליב געהאט די מאַמען און מיר, אפנים, דער מאַמען צוליב.

— אַ יידענע, פלעגט זי זאָגן, אַ צדיקת... קאַרנט אויף זיך און אויפן הויזגע-

זינד — און גיט צדקה, אָבער צדקה! און ער, דער גזלן, וויל שלאָגן איר לייבזשלען!

— נו, נו, — ברומט דער רבי — זאָג איר, וואָס פאַר אַ תכּשיט זי האָט...

זי פלעגט זאָגן... נאָר קאַפּויער.

דער מאַמע מיינער (ער לעבט שוין נישט) האָט אויך נישט געהייסן שלאָגן. איז

דעמאלט נאָך אַ קעסט-קינד געווען, אינדערהיים געזעסן, און במכּע אַ ליבעראַל, אפשר אַן אַנאַרכיסט.

אַז עס איז אַרויס אַ קלאַנג, אַז מען וועט נעמען צו מיליטער, און מען האָט זיך

אָנגעהויבן שרעקן, האָט ער געראטן: נישט שרעקן זיך און נישט גיין. קיינער זאָל נישט גיין...

— מען וועט שמייסן!

— אַ וועלט שמייסט מען נישט!

— שמידן אין קייטן!

— נישטאָ אזוי פיל קייטן!

— איינזעצן אין תּפיסה!

— אַכיבא (סיידן. רעד). מאַכן די וועלט פאַר אַ תּפיסה!

ער אליין האָט מיר אין לעבן צוויי מאל געפאַטשט.

פון געבוירנהייט אָן האָב איך פיינט געהאט זיסע זאַכן. אין מויל אַריין נישט גע-

נומען. „איך וויל, מען זאָל מיר האַלטן פאַר קלוג“, האָט מען זיך גערייצט מיט מיר.

די באַבע פלעגט באַקן מכל-המינים גוטע זאַכן: ווייסן לעקער, האַניק-לעקער, מאַרסן,

שמעפענס, פרעגלען איינגעמאַכטס... פאַר זיך, פאַר די קינדער... פאַר קראַנקע

אין הקדש, — אלע אייניקלעך פאַרדאַרבן זיך פון צייט צו צייט די מעגעלעך. מען

באַקומט און מען גנבעט אַביסל צו; איך איינער — אַן אויסנאַם. איך עס נישט ביז

היינט.

מאַכט זיך מיין יינגערן ברודערס ברית.

קומען אַרעמעלייט אויף לעקער און בראַנפן, פאַרזאַמלען זיי זיך אין מיטל-שטוב.

דעכטס — די מאַמע די קימפעטאָרין, אין דער שטוב לינקס — די באַלעכאַטישע

געסט. איז געווען ביי אונדז אַ סאַרווער, זאָל ער מיר מוחל זיין, אַ „כלב-שבכלבים“.

אזוי האָבן אים אלע גערופן. געווען איז ער, איך זע אים פאַר די אויגן, אַן אויסטער-

ליש הויכער, אַ דאַרער און אַ ווייסער, אַז אַ טראָפּן בלוט אין פנים. געווען איז ער

אן אלמן און חשוך בנים. עטלעכע ווייבער געהאט און קיין איינציק קינד. אז דר לעצטע איז געשטארבן, האט ער זיך שוין מיאש געווען פון לעבן און געמאכט זיך תכריכים. ביינאכט, האט מען פארציילט, שפאצירט ער ארום אין די תכריכים אין הויף... שרעקט איבער לויט. ארעמעלייט האט ער פיינט געהאט שנאת-מוות. טראגט דער רשע פון דער מאמעס שטוב ארויס, הויך איבערן קאפ, א טאץ מיט לעקער צו די באלעכאטים אריין, איבער דער מיטל-שטוב. און איך זע ווי א קראנק מיידל קוקט מיט פארברענטע אויגן צו דער טאנץ ארויף. פלינק בין איך געווען, שפרינג איך אונטער, כאפ א שטיק לעקער און דערלאנג דעם בלאסן מיידל... דער טאטע, — איך האב ניט געוואוסט דערפון, — איז געשטאנען אין טיר פון דער מאמעס שטוב. דעם שפרונג אין דער הייך האט ער געזען, וואס איך האב מיטן לעקער אין דער נידער געטאן — ניט. גייט ער צו און דערלאנגט מיר אין באק. צומארגנס, מיר ויצן אלע ביים טיש, פארקלאגט ער מיך פאר דער מאמען:

— דער קאמעדיאנט, עסט כלומרשט נישט קיין זיסע זאכן און כאפט לעקער פון טאץ!

קומט אריין די דינסט מיט דער יויך, — געהערט האט זי, אפנים, הינטער דער טיר, — און פארציילט, וואס איך האב מיטן לעקער געטאן. זי האט געזען. די מאמע האט די ברעמען אראפגעלאזט איבער די אויגן. זי האט שטענדיק געהיט איר געמיט פאר פרעמדע און אפילו פאר היימישע אויגן. דער טאטע איז בלאס געווארן, די אויגן ווערן אים פייכלעך. און ער הייבט זיך אויף און גייט אפ אין צווייטן צימער אריין. פיל איך מיך שולדיק, וואס איך האב באלד ניט דערציילט, וויל נאכגיין און איבערבעטן, — און קאן ניט. ביזן היינטיקן טאג קאן איך מיך אליין ניט פארטיידיקן און קיינעם ניט איבערבעטן... דערפון אן אנדערש מאל.

דאס צווייטע מאל האב איך געלייזט, ווען איך בין שוין געווען א „ינגל“, ניט קיין „קינד“ — א „בחור“ (א יאר 14 אונדאי!). אבער שוין דעמאלט א „חוקר“ גע-ווען, געלערנט „מורה נבוכים“ (ווי איך קום דערצו, וועט ווערן דערציילט) און בין ארומגעגאנגען אין עולמות העליונים, פארמרה-שחורה, מיט וועלט-טראגישע חלור-מות און געדאנקען! וואס פאר א תכלית האט דער מענטש? די וועלט-ידיעה ובחירה... פון וואנען נעמען זיך און פון וואס די יסורים, דער צער? — דערביי האט געוויס געשפילט א ראלע דער יידישעלעך-פריער איבערגאנג צו די מענער-יארן. נאר א געמיט האב איך געהאט א שווארצם, געזוכט התבודדות און געקראצט מיט נעגל די נשמה...

איינמאל פרייטיק בין איך פארפאלן געווארן אויף א גאנצן טאג. איך געדענק שוין ניט, ווו איך בין געווען. געקומען אין בית-המדרש אריין צו קבלת-שבת, בין איך גלייך פון שפאציר, אין דער וואכעדיקער קאפאטע, אין וואכעדיקן היטל און ניט-געפוצטע שטיוול, אנגעקלעפט מיט ליים פון הינטער דער שטאט. דעם טאטנס פנים האט אויפגעפלאמט. ער האט זיך דאך איינגעהאלטן פארן עולם. נאר ביים קידוש קען ער קיין אויג ניט אפרייסן פון מיין פארהושכטן פנים און גיט פלוצלינג א שמעל אוועק דעם כוס און דערלאנגט מיר אין באק מיט דער באפרייטער האנט.

— שיינע שבתים מאכט ער מיר! — און גייט ארויס אויף א וויילע.

די מאמע ברומט:

— גלייך א קינד האט ניט זיינע ווייטיקן...

אז מיין ווייטיק איז געווען גאר ניט קינדיש, איז איר ניט איינגעפאלן...

אינגאנצן צוויי מאל געשלאגן.

א פרעמדן ארויפלייגן אויף מיר א האנט וואלט ער געוויס ניט געלאזט. פון דעם

ווייס ר' בערישל און די רביצן, וואס זיצט שמענדיק ביים אויוון, טוט עפעס, פאר-
קוקט אין די תלמידים און פארהערט אינעם לערנען.
איבער דער רביצן, אויפן געזימס פון אויוון, ליגט שמענדיק אויסגעצויגן די קאץ,
א גרויסע, א פוילע...

טרעפט זיך אבער, אז די רביצן דרימלט איין ביים שמריקן א זאק, אפשר איינ-
געוויגט פון גמרא-ניגון, און פארלירט די קנויל. גיט שוין די קאץ, וואס האט דערויף
געלאקערט, א שפרונג אראפ פון געזימס צו דער קנויל און הייבט זיך אן מיט דער
קנויל צו שפילן, ווי מיט א מויו, און פאריאגט זי ביז אונטערן בעט...
מיר פלאצן ארויס מיט געלעכטער... די רביצן כאפט זיך אויף. דער רבי
ווערט ביז...

פאר אזא געלעכטער (איך פלעג לאכן צום שמארקסטן) האט ער מיר איינמאל
געוואלט ערנסט שלאגן. איז אבער פונקט אריינגעקומען דער טאטע... די סצענע
בייט זיך מיטאמאל.

— א, ר' יודל, וואס מאכט איר ר' יודל? זעצט אייך, ר' יודל...
די רביצן פרעגט: וואס ריבעלע מאכט. און דער טאטע ווענדעט זיך גלייך צו
מיר און פרעגט:
— וואס שוויצסטו אזוי, לייבעלע?

— וואס הייסט? — פארקאפט דער רבי, אויס מורא, איך זאל גיט פארציילן:
— ווי הייסט, די תורה-הקדושה, ברוך-השם, ווארעמט... און א זומער-טאג...
באקומט דער טאטע א ליבעראלן איינפאל און זאגט צום רבין:
— ווייסט איר וואס, ר' בערישל, לאזט יעדן טאג ארויס די קינדער פאר דער
טיר אויף א שעה!

גלייך א דונער וואלט אין בערישלען אריינגעשלאגן...
גלאצט ער אויס א פאר אויגן און הייבט אן שטאמלען:
— וואס רעדט איר? ווי הייסט? זיי זאלן זיך שפילן אין ליים?
מען האט געזאלט ארויפציען א נייעם שמאק, האט מען אפגעלייגט ליים פאר
דעם הויז.

— פארוואס נישט? — ענטפערט אים דער טאטע צוריק.
גיט זיך ר' לייכישל אונטער:
— מילא, בנוגע צו אייער לייכישלען... אז איר ווילט...
— איך אויך! איך אויך! — רופט זיך אפ מיין גליד-שוועסטערקינד, יחזקאל...
— פאר ר' מרדכיין בין איך אייך ערוב! — רופט זיך אן דער טאטע. יחזקאל
פאטער האט געהייסן מרדכי.

כך-הוה. מיר צוויי באקומען רשות און גייען טאג-טעגלעך ארויס אויף א שעה
פאר דער טיר, צום בארג, צום ליים, זיך געשפילט, געקראכן (ערגעץ א לאפעטע בא-
קומען) טאלן, גריבער געמאכט, א פעסטונג געבויט.

און די ארבעט איז אונדז שפעטער צונגן געקומען א מצווה צו טאן. איז א
קורצער צייט ארום האט מען איינגעלייגט די זאמאשטשער פעסטונג. די מויערן האט
מען צעשאטן און געדונגען ארבעטער, אראפצושיטן די וואלן אין די פאסן אריין.
געצאלט האט מען פון קלאפטער. האבן זיך אויך עטלעכע יידן צו דער ארבעט גע-
שמעלט. אלטע, צעבראכענע יידן, וואס האבן שוין צו עפעס אנדערש נישט געטויגט.
נאענט צום חדר איז עס געווען, פלעגן מיר אויף דער שעה לויפן אויפן וואל ארויף
און ארבעטן פאר די אלטע ליים.

וואס איך האב געלערנט ביי דעם ר' בערישלען געדענק איך נישט...

נאך צוויי זמנים בין איך מיט מיין גליד-שוועסטערקינד יחזקאל אריבערגעגאנגען צו מיכל מלמד. ער האט אויך ניט געשלאגן.
 א מאדנער ייד געווען דער „געלער מיכל“ — א בלאנדע בארד געהאט. א מלמד געווען און דערביי שמש אין בית-המדרש. געווען איז ער א גרויסער בעל-חשבון און געקענט „מדידה“. לערנען, אויסער מיט אונדז אין חדר, האט אים קיינער ניט געזען.
 אין בית-המדרש פלעגט ער קיינמאל ניט רעדן, און געפרעגט, פלעגט ער ניט ענטפערן וועגן לערנען. אויסער, אז עס איז געגאנגען וועגן א גמרא מיט חשבון אדער א משנה מיט מדידה. אן אנדער מענטש געווארן. גערעדט, און מיט ליבשאפט צום ענין. אזוי לערנען איז ביי אים קיין עסק ניט געווען. אויף א „גראב“ יינגל פלעגט ער קוקן מיט רחמנות: „פארשטאפט נעכעך“. אויף א „ווייל יינגל“ — גלייכגילטיק. „וועסט זיין א למדן“ — און אין טאן איז געלעגן: הכלל וואס? מאי כולי האי? אמאל האט ער נאך געזאגט ניט אן באהאלטענעם בזיון: „וועסט זיין א רב!“ — דאווענען האט אים אויך קיינער ניט געזען. „א באהאלטענער קאצקער“, — האט מען געזאגט; קאצקער פלעגט ניט האלטן פון דאווענען. געמוזט האט עס זיין בסוד, — א מתנגדישע שטאט, א מתנגדישער בית-המדרש. איך דערמאן מיך א מעשה. ביים שולחן-ערוך איז געשטאנען א קליין יידל, ר' עזריאלכל האט ער געהייסן. א דעמאלטיקער שענקער געווען — א שטייגער. אן אלט יידל, א קרענקלעכע, מיט א בלאז אוועקצויאגן. קומט אריין אמאל אין אונט א פרעמלער ייד, א הויכער, א די-קער, א גבר, שטעלט זיך זאגן יתום-קדיש און כאפט זיך ארויס: ויצמח פורקניה... פלאמט דער אלטער ר' עזריאלכל אויף, גיט א שפרונג איבער טיש און כאנק, א לויף צו צום עמוד, צום פרעמדן גיבור צו, א הייב די נעגעלעך, א שפרונג אונטער און א דערלאנג דעם ייד אין באק...
 באהאלט, זעט אויס, ר' מיכל זיין קאצקער חסידות, דרייט זיך בשעתן דאווענען ארום צווישן עולם אין טלית ותפילין, נאך ער זאל עס א ריר טאן מיט זי ליפּו. די תלמידים רירט עס ניט אן, מיך אונדזאי ניט. ביי דער רביצין בין איך א חשוב. איר שוועסטער דינט ביי אונדז! איך געדענק זיי ביידע און ווידער מיך נאך, ווי ענדלעך די שוועסטער זיינען זיך געווען. איך, א צעווארפענער, פלעג זיך גאנץ אפט טועה זיין, זאגן אין חדר צו דער רביצין: „חנה, דערלאנג מיר אביסל וואסער“, און אין דער היים דער דינסט:

— „וויט-זשע מוחל רביצין“... און שיינהייטן, יידישע, צנועהדיקע, זיינען (אין מיי-נע יונגע אויגן ווייניקסטנס) ביידע געווען. לענגלעך-בלאסע, דיין-הויט-דורכזיכטיקע פנימלעך, לאנגע ברעמען איבער געצויגענע, סאמעטיקע בליקן פון שמאל-לענגלעכע מאנדל-אויגן... און שוין. זיי פארשווינדן מיר ביזנעס פון זכרון. ווו זיי זיינען אהינ-געקומען, ווייט איך ניט. איך ווייט שוין אויך ניט, וואס איך האב ביי דעם מיכלען געלערנט. געוויס ניט מער, ווי א ביסל נאכטראכטנדיק שווייגן, געוויס זיך אנגענו-מען מיט א שטילן, גוט-הארציקן אומעם, וועלכע איך דערקען אין מאנכע פון מיינע זאכן. אפשר האט ער מיר מיט די שטילע אויגן איבערגעגעבן א ביסל חסידות?

איך און מיין גליד-שוועסטערקינד שטייגן ווייטער און קומען אן צו ר' יודלען — צו א העכערן גמרא-מלמד. ביי אים זאגט מען שוין א „לייענען“ אויך.

צוויי זאכן האט ער ליב געהאט, דער ר' יודל:

שמייםן איבער די פינגער מיט ריטלעך און — פיראגעס, וואס די רביצין פלעגט אים מאכן אין א יומא דפגרא — און אוועקגיין... זי קען ניט ליידן, „ווי דער בעל-תאוה פרעסט, ווי דאס שמאלץ רינט איבערן פיסק“...

די רביצין מישט זיך ניט צום לערנען און איז אויך ניט קיין איינגייערן ביי מיין מאמען, זי זאל סטראשען, זי וועט פארציילן. דער טאטע איז שוין סוחר, זעלטן אין

דער היים, און ר' יודל לאזט זיך ווילגליין. און איך גיי ארום מיט געשוואלענע פינגער גלייך מיט אלע. דעם צווייטן זמן, אז מען איז אריבער פון בבא-קמא צו יבמות, וואס איז אונדז נאך שווערער געווען, איז אויך די מלחמה שארפער געווארן. און באקומען האט מען גאנץ אפט בחינם. ר' יודל איז א בלינדלעכער געווען, קיינמאל נישט געזען און געוואסט, ווער איז שולדיק — האט ער, פאר וואס עס איז, אלע איבער די פינגער געשמיסן. די ריטלעך האט ער מיט גרויס פארזיכטיקער ליכשאפט אויס-געקליבן פון נייעם בעזעס, וואס די רביצן פלעגט ברענגען פון צייט צו צייט. דאכט זיך מיר, זי האט גאר געהאנדלט מיט בעזעמער. שטענדיק געווען, נאך אויף זיכער געדענק איך נישט. אויסקלייבן פלעגט ער די וויכטיקע, די דינסטע און געשמיסן האט ער בניחותא, פאמעלעך, נאך לאנג.

מיר האבן אים אויך נישט געקארנט.

געהאט האט ער א לאנגע בארד, האבן מיר זיך איינמאל גענומען זי צוצוקלעפן צום טיש. אונט געווען, נאך די פיראגעס. איז ער איינגעדרימלט געווארן. חתימה און טרוואקס גייט, דאס ליכט אויפן טיש ברענט, מען רירט זיך צו. האט ביי עמעצן, זעט אויס, פאר שרעק א צימער געטאן די האנט. א צופ געטאן א האר פון בארד. ער האט זיך אויפגעכאפט און געכאפט זיך צו די ריטלעך. זערא האבן מיר דעם צווייטן יומאדפגרא געכאפט דער רביצנים קוואקעדיקע הונ. און געזעצט אויף דער שיסל פיראגעס אונטערן קישן. ער קומט, נעמט די שיסל, שטעלט זי פאר זיך, קוקט מיט די בילנדע אויגן און צעשמייכלט זיך פאר נחת:

— איי, איי, אזויפיל געריישטע ציבעלעס! און האט איינגעכיסן...

איינמאל האבן מיר אים אויף א גליטש פארגארט. הינטערן בית-המדרש איז געווען א גליטש. האבן מיר זי צווישן מנחה-ומערב פארשיט מיט שניי. און געשיקט א חבר אין בית-המדרש אריין, ער זאל די רעשט פארן רבין פארמסרן, אז מען גליטשט זיך. ... גייט ער אראפ, קומט אויף דער גליטש, קערט זיך איבער: א שווערער מענטש געווען, הייבט ער זיך און פאלט, הייבט זיך און פאלט. מיר לאכן ... ווילן אנטלויפן. שרייט ער נאך: רחמים! שווערט, ער וועט אונדז נישט שלאגן, גארניט טאן ... האבן מיר אים אויפגעהויבן, און ער האט ווארט געהאלטן. פאר דאס צום דריטן זמן אן אנדער קגעלונג זיך געשאפט. מיר (איך און מיין שוועסטערקין) זיינען מיר אריבער צו גאר א ביזן מלמד.

דער האט שוין געקניפן. א מוהל געווען, א נאגל געהאט! און מיר האבן נישט געשוויגן. א ספאדיקל האט ער געטראגן, האבן מיר אים אין ראנד אריינגעשיט שניי. זיצט ער ביים טיש, הייבט אים אן רינען איבערן פנים. טיי האט ער ליב געהאט, די רביצן שטעלט אים יעדן טאג א בלעכענעס סאמאואארל אויף, אן א משייניק, שיט אין סאמאואארל אריין עטלעכע קערנדלעך טיי. ער ברומט: צווייניק; זי הערט נישט. און די טיי איז ווירקלעך וואסערדיק. האבן מיר איינמאל געבראכט שמירעכטס פון א ראד און צוגעשיט. ... דאס סאמאואארל קאכט אויף און ער גיסט זיך אן א גלאז: שווארץ ווי טינט. א מחיה. ער ווארפט דער רביצן א דאנקבארן בליק און זעצט זיך און שטעלט דאס גלאז פאר זיך אויפן טיש. ער וויל זיך שוין צורירן מיט די ליפן, קריגט מען מורא, ער זאל זיך, חס ושלום, נישט סמען. גיט עמעץ מיט א פוס א זעץ אין טיש אריין פון אונטן, דאס גלאז קערט זיך און דעם רבין אין שוים אריין, די טיי איז געווען קאכעדיק —

דער גרעסטער להכעים איז אבער געווען אן אנדערער: געלערנט האט מען איזהו נשך, און ער האט געפייניקט מיט קשיות און פארלאנגט מיטן מוהל-נאגל תירוצים... קיין גרויסער למדן איז ער נישט געווען. מיר האבן געוואסט, אז עס איז נישט זיינע קשיות, נישט זיינע תירוצים. פלעגט מען זיך אמאל א שבת אריינכאפן אין בית-המדרש

אריין, דורכקוקן אויף אויפדערוואך די סוגיא מיט די תוספות, מהרש"א און אנדערע מפרשים און זונטיק פרי האגלען אויף אים מיט קשיות. א קיילעכדיק, פעט יודל גע- ווען, — ער שווייגט, דרייט זיך ווי א ווארעם, די קיילעכדיקע אויגן ווארפן זיך אין שרעק, און מיר פלאצן דערנאך ארויס מיט א געלעכטער... נעמט ער און קנייפט... פרייטיק פלעגט ער אלע אבער שמייסן, מכלומרשט אויף קאמאזועס: אן אלטער מנהג, מען זאל געדענקען שבת. עס פלעגט אבער אפט וויי טאן... און דאך האבן מיר אים טיילמאל ליב, זייער ליב געהאט...

אין א יומאדפגרא פלעגן די יינגלעך ברענגען קליינגעלט (צווייערס, דרייערס, העכסטנס צענערלעך). דערפון פלעגט מען מאכן א סעודה. די סעודה איז באשטאנען פון דער רביציגס סחורה: הערינג, קיכלעך און הייסע באכעס... זעצן צו דער סעודה פלעגט זיך צו אונדז אויך דעם רבינס איינציקע טאכטער... א בלאס טרויעריק מיידל מיט לענגלעך פארנעפלטע אויגן... און דער רבי פלעגט זי גלעטן איבערן געלבלעך גאלדיקן קעפל און איר און אונדז מעשות דערציילן פון עיידעקב, פון מדרשים... אן אנדער מענטש געווארן. אזוי ווייך, אזוי הארציק, און דאס קול איז אנגעזאפט מיט אזא טייערער גוטסקייט, אז די ביזע רביצן ביים באזונדערן טישל, האט זיך די אויגן געווישט...

אוי, האבן מיר אים דאן ליב געהאט... דערנאך האב איך געליטן גלות: גע- לערנט ביי א מלמד אין דער פרעמד, אין שעבערשין, דריי מייל פון דער היים, דער- נאך אין דער היים ביי א דיין געלערנט; פון דעם אין צווייטן פרק.

נאך געפלדיקע יארן

תוהו ובוהו. באקאנטשאפט מיט הינט. די ערשטע ליבע. שיר גיט אין ברונעם. מער פארשיקט מיד.

ווייטער געפלדיקע יארן, א קינדעריש תוהו-ובוהו... אמאל א שטיקל וואקס, פון אלערליי הענט געקנאטן; שטענדיק מיט צייכנס פון פרעמדע פינגער אויף דער נשמה. און אמאל וועקט זיך, אויף א צייט, אויב גיט א צייכן פון ווילן, — קאפריזן, און פארלאנגען. און איך ווארף ארויס, ווי מען זאגט, ווילדע שטיק... דאס אינער- לעכע לעבן איז זייער שוואך. איך בין א שוואַם און זאפ איין. דאס איינגעזאפטע פאלט ערגעץ אריין אין מיר, איך ווייס נישט דערפון, גלייך איך וואלט דערביי נישט געווען... דאס אויג זעט, נאך איך קוק נישט; דאס אויער פארנעמט, איך הער מיך נישט צו. און ראש מיט זיך אליין, ווען איינס לאגערט אויפן צווייטן... ווערט עפעס אינערלעך געבויט, קומען אן נייע קינדערישע מאמענטן מיטן ווינט, און פארשיטן יענע — בויען זיך הייזלעך אויף הייזלעך... דא און דארט שטארט עפעס ארויס, א שפיץ דאך, א וועטער-פענדל, א שטיק קוימען...

א „קאלטע" מומע האב איך געהאט, מיין חבר יחזקאלס מוטער. א הויכע, מא- גערע יידענע, א בלאסע, א קרענקלעכע. פון איר האט ד"ר עטינגער זיין סערקעלע געמאכט. שרייט שטענדיק „אוי, מיינע כוחות!" טרינקט אלץ אינאיינעם מאנדלמילך פארן האלדז און באקט באשטענדיק קעזקוכן (דאס איינציקע פון זיסקייטן, וואס איך האב ליב) און עסט... און באהאלט אים אויף א הויכן שאנק, די קינדער זאלן זיך, חלילה, די מעגעלעך נישט פארדארבן. און איך, אויס ליבשאפט צום קעזקוכן, איר להכעיס, און גלאט, א קונץ צו באווייזן — שפרינג אונטער, כאפ מיך אן אין געזימס פון שאנק, שלעפ שטיקער און פארדארב מיר ווירקלעך דעם מאגן. און עס קומט דער אלטער בייזער דאקטער סקושינסקי, וואס וועט מיר שפעטער באפרייען פון מילי-

טער, און פארשרייבט מיר עפעס ביטערס און געזאלצנס אין א פלעשעלע, א ווייסע פליסיקייט. און איך, אז מען ווענדעט זיך נאך אפ פון מיר, גיט איך אויס די מיקסטור, גיט אריין א ביסל מילך מיט וואסער און נעם איין אלע שעה איין עסלעפעלע, און בעט מיר יעדעס מאל אויס אן אנדער מתנה און פארקריס מיר דערביי, גלייך איך שלינג גאט ווייס וואס... קוים ווער איך געזונט, — סקזשינסקי וויינט צו אונדז ווייזאוו, א פענצטער קעגן א פענצטער — ווארט איך אים אפ ביים פענצטער, און ווי ער באווייזט זיך, שמרעק איך אים ארויס די צונג, כאפט ער א שמעקן און לויפט צו אונדז ארויף, מיר מקיים-פסק זיין און אין שטוב בין איך אליין... אט לויפט ער שוין אויף די טרעפ... רייט איך אויף א גרויסע רויטע שאפע אין שטוב, שפרינג אריין און טרעפ מיט איין פוס אין א טאפ אייער אריין...

פאראן ביי אונדז א שטיקל גריין-באוואקסענע חורבה, מן-הסתם אין א פראצעס געשטאנען. שפיל איך מיר דארט גאנץ אפט פארנאכט מיט קליינע מיידלעך אין חתך-כלה. דער חתך-בין איך. איך מיט די פייערדיקע אויגן. די כלה — מיינע א קווינע, א מיידל מיט לאנגע צעפ. און אז דאס שפיל פארלאנגט, חתך-כלה זאלן זיך קריגן, ווארפן זיך מיט די מתנות, כאפ איך א שטיינדל, ווארף, טרעפ איר אונטערן אויג, און זי בלייבט מיט א צייכן ביז צו דער אמתער חופה... און דערביי בין איך גענעראל און האב אונטער מיר א גאנצע מחנה חדר-יינגלעך... באנקאצעטל האבן דעמאלט פאר-פעלט, קליינגעלט — ווייניק, דערלויבט די רעגירונג סוחרים זאלן לאזן אין קורס „קוויטלעך“, אויפן ארט פון קליינגעלט, — מאכט דער טאטע „קוויטלעך“ און איך — „שניעף“. און גיב אים אויף הילצערנע שווערדן, מיט פאפירענע שיידן, אויף גע-פלאכטענע שטריקלעך צו די לענדן פון מיינע גיבורים און גרייט מיר צו'ן א מלחמה מיט די „לעשנטיקיעס“, וואס מען פלעגט רופן די „יונגען“ פון דער ניישטאט, צוויי וויארסט הינטער זאמאשטש. דאס „טרעפונג“ וועט זיין אין מיט וועג, הינטערן בשותפותדיקן בית-עולם... און האב דערביי נחת פון א צעפלאסן שטיק ר"ן, עגמת-נפש פון „פריי-מגדים“ איבערשטרעכלעך, טראכט אויס פשטלעך און זאג פאר די יונגעלייט — קעסטקינדער וואס שלאנדערן זיך ארום אין בית-המדרש... און עס אין דער פרי קיין אנבייסן ניט, איך טרינק נאך די קאווע, און טראג אוועק די בייגל מיט פוטער פאר אן ארעם יינגל, א יתום, וואס וואלגערט זיך אין בית-המדרש ארום, אביגדורל מלמדים יתום... אזוי האט מיר געהייסן דער „חובת הלבבות“. און דאון על-פי-נוסח פון „יד-החזקה“ און שטיי שמונה-עשרה, ווי דער רמב"ם וויל, ווי א סאלדאט אין פראנט, די הענט ביי די נעט... און ווייס שוין על-פי הרלב"ג, אז עס הויבט זיך ניט אן: אליהו-הנביא איז גארניט געפלוין אין הימל אריין...

און אז על-פי-הרמב"ם זיינען די ניסים עפעס כמעט גאר קיין ניסים ניט, קיין „שדור המערכות“. און ווייז חידושים אין בית-המדרש אין דאמע און שאכשפיל. דאס ברעט — אויסגעצייכנט מיט קרייד אין דער הייך, אויף דער פאדלאגע פארן ארון-קודש, (ריינער!) די שטיינדלעך און די פיגורן — געקנעטן פון ווייס און רא-זעווע ברויט, און געטריקנט אדער אויסגעשניטן פון קארטאפליעס, די שווארצע — אין די שאלן! און לויף אפט דאווענען אין בעלזער שטיבל אריין: עס ציט דאס חת-להבות — דער ברען, מיטן געשריי, מיטן קלאפן קאפ אן וואנט ביי שמונה-עשרה... און צוליב (ווי איך וואלט היינט געזאגט) דער שטילער שטימונג — אין גערעד שטיבל, צו שלוש סעודות... און טרעפ שוין — פון איין זייט צום „מורה נבוכים“, וואס שטייט אויף דער העכסטער פולקע (ווער נוצט אים?), און פון דער צווייטער זייט — צום „עין-החיים"... איך וועל נאך דערלאנגען צום זוהר... און כאפ אמאל אראפ אן „אורים ותומים“ און שארף מיר דעם שבל, ווי אן א שליפשטיין... פאקטן פון קוים דריי „פארנעפלטע“ קינדער-יארן... וואס טו איך מיט זיי?

אויף וואס פאר א שנירל צי איך אויף די שטיינדלעך, גלעזלעך און די פאר פערל?
אט בינדט זיך מיר צוזאמען מיין — באקאנט ווערן מיט פירפסיקע! דאס וועל
איך קענען פארציילן, ווי מען דארף!

די שטאט, וואס איך האב גרייט געטראפן, און וואס, אריינגעדרינגט צווישן
וואלן, פארגרעסערט זיך און ענדערט זיך ניט, וועל איך ערשט זען אין שעכערשין,
דריי מייל פון דער היים, ווהין מען האט מיך (ווי ווייטער וועט זיין) צו'ן א מלמד
פארשיקט. אויף א גאנצן זמן... מענטשן זען איך אויך עפעס ניט. מהאי טעמא...
א קליינע, רואיקע שטאט, פון וואנדערן, פון עמיגרירן האט מען נאך קיין ביזן חלום
ניט, זעלטן עמעין „גייט אוועק, פון וואנען מען קומט ניט צוריק“, זעלטן ווערט עפעס
אין דער משפחה געבוירן... אמאל ערגעץ אויף א וואכנאכט געווען און פארן רויטן
קליינעם „שלימויז“, וואס מען האט געוויזן כמעט זיך דערשראקן... איך געדענק
נאך דעם „הילך“, די קנאל, ווען מען האט זי פאסטונג צעשאסן, דעם רבינס מיט
דער רביצינס שרעק, די מויערן פון די הייזער וועלן זיך שפאלטן... אויך געדענק
איך די שרעק, ווען עס האט געברענט „אויפן זייגער“, אין בורעם איבערן מאגיס-
טראט. מען האט זיך געפאקט. א שניי און א שטורעם. דער טורעם דער ברענגענדיקער
וואקלט זיך, ער קען פאלן און ארויפפאלן אויף די הייזער, רעכטס אדער לינקס, ציע
שמעטערן די שטאט, אוועקגיין מיט רויך... מען פאקט זיך אין דער היים, און איך
לויף אין שול אריין, ראטעווען די ספרותורות...
מענטשן וועל איך ערשט זען נאך שפעטער, אין אפט, צווימיר, גרויספולן,
ווארשע... דערווייל מאך איך די נענטערע באקאנטשאפט, ווי דערמאנט, מיט
בעלי-חיים אן לשון...

—:—

מיט קיין האב איך מיך באקאנט נאך אין דער ביים רבין ר' בערישל. ביי אונז
אין דער היים איז אויך א געוויסע צייט א קאין געווען, האט מען זי משלח געווען,
איך זאל מיך ניט שפילן מיט א קאין... קי און אקסן זען איך גאר ווייניק. איך ווייס,
פון וואנען עס קומען: מילך, קעז, „פאדעמעטענע“ (ווערמילך), סמעטענע... פאראן
אויך, מען ברענגט אמאל אויף א רפואה ציגן-מילך... זען זען איך קיין אקס און קיין
קו — ניט „בלעקען“ און „מע“ הער איך נאך פון מיינע חברים, וואס מאכן עס נאך
אין א קינדער-שפיל. אקסן און קי פירט מען צו „אונדז“ (מיין זידע איז פאכטער גע-
ווען) אין שעכטהויז אריין נאך איבערן שאסיי, ארום שטאט, קיין „בכור“, מיט וועלכן
איך ווער באקאנט, פריער פון „לערנען“, שפעטער פון דער ליטעראטור — דרייט
ניך אין זאמאשטש (אינעם „קליינעם פארז“, ווי די געגנט רופט עס) ניט ארום.

מיט פערד! — גוט באקאנט, אויך, פארשטייט זיך, גענוג פון דער ווייטנס...
אין הויף פון „היפל“, א גרויס פירעקיק אלט הויז, אויף פיר ארומיקע גאסן, אין עק
שטאט, ביי דער לעמבערגער בראם, ווו מיין רבי האט געווינט, שטייען פויערס
אין די מארקטעג מיט די פורן... פון איינעם פון די וועגן האט מען דארט באקומען,
פון ראד אראפ, א ביסל שמירעכץ צום רבינס סאמאווואל. איך מאך שמיטשקעס פון
פערדס האר, נאך איך אליין רייס ניט. א ביסל פחד, א ביסל צער בעלי-חיים...

די אפיצירן פון גארניזאן האבן פערד. דער גארניזאן גייט אוועק, קומען קאזאקן,
טוילמאל אולאנען, הווארן... אויפן פלאץ, ביי געזעגענע דאס מיליטער, וואס איז
געגאנגען פון אונדז צום טערקישן קריג, האט ארומגעטאנצט א יונגער גענעראל אויף
א פערדל, א שיינס, א סאמעטנס, מיט אזא חן, און מיט אזוינע פליטערלעך באהאנד-
גען... אז מען קריגט א פירוש אויף „לסוסתי“ אין שיר-השירים...

„פערד ווי לייבן“, האט געזאגט ישראל זשאנאווער, ביי וועלכן מען דינגט פערד, אויב מען דארף ערגעץ פארן אין א נייטיקער זאך, ניט שלעפן זיך מיט א פויערישער פור...

„זשאנאווער“, דריי וויאָרסט הינטער דער לעמבערגער בראם, איז אמאל געווען א יידישע קאלאניע. די פוילישע רעגירונג האט געוואלט צוציען יידן צו ערדארבעט און צוגעזאגט הנחות פאר יידישע קאלאניסטן: יארנלאנג זיין פריי פון אפצאל און דער עיקר... פון מיליטער... פארלייגט די קאלאניע האט דאָקטער עטינגער. אליין מיט די קינדער אין פעלד געארבעט... ניט מיינע צייטן. אין מיינע צייטן איז שוין ד״ר עטינגער לאנג געווען א שוכן-עפר. זיין וון האט שוין צערקוועס געבויט, פון טאָג צו טאָג רייכער געוואָרן. „און פאַרט — האט מען אויס קנאה געזאָגט — פילט מען אים פון די הענט דאָס מיסט, וואָס ער פלעגט פירן“... און פון אלע יידישע קאָל־לאַניסטן איז געבליבן איין ישראל, וואָס האט געפירט ניט קיין שלעכטע ווירטשאַפט. געהאלטן קי (דאָס ווייב צעמראַגט די מילך אין שטאַט, אויף שבוּעות — אויך פֿור־טער. און גאַמולקעס) און קאַנקורירט זייער שטאַרק מיטן מילכיגער פון שוואַניען (אָן אַנדערע זייט הינטער זײַער שטאַט) וואָס האלט אויך „פערד ווי לייבן“...

דער מאַמער המוסגר וועט צוניין קומען. און איצט — די באַקאַנטשאַפט, וואָס ווערט פון מיר געמאַכט מיט הינט... פריער הער איך פון די הינט... אַן אלטע דייטשקע איז „אָוועקגעקומען“, אַ פאַרזינדקטע. געטראָגן אייגענע האָר און נאָך אַנדערע פלעקן געהאַט אויף דער נשמה, פון וועלכע מען רוימט זיך אויפן אויער, און מען פאַרציילט, אַז איר נשמה איז אַריין אין אַ הונט, אין אַ שוואַרצן „קודלאַטע“ הונט (ער איז אַריין אין „מאַניש“), וואָס זרייט זיך נאָכט אויף נאָכט אַרום אויפן דאָך, איבערן הויז, וווּ זי האט געווינט. דער בעלפער, וואָס מאַכט פריי־טיק ביי אונדז די פיש, האט אים אליין געזען... סליחות־צייט גיי איך מיטן טאַטן, אַ שטיק נאָך פאַרטאָג, צו סליחות און ווך, ניט אינגאַנצן אָן שרעק, דעם הונט אויפן דאָך — קיין זכר. מן־הסתם שוין „תיקון“ באַקומען...

חברים אין חדר און אין בית־המדרש ריידן פיל פון הינט, יוגעלייטלעך — אויך. די הינט זיינען אַ שטיין אין וועג... לאָזן קיין לעבעדיקן מענטש פון שטאַט ניט אַרויס...

הינטער דער לעמבערגער בראם, נאָכן בית־עולם, נאָך דער ניישטאַט, אַ צוויי וויאָרסט ווייטער איז פאַראַן אַ דאָרף יאַטוטאַוו. האט יאַטוטאַוו אַ שענק מיט אלטן מעד, באַרימט אין דער סביבה. פריצים קומען אַהין טרינקען. אַ יוגנטמאַן אויף קעסט ווילט זיך אַהין... פאַרצייטנס, פאַרציילט מען, פלעגן באַלעבאַטיס, יעדן זומערדיקן פרייטיק, נאָכן מרחץ, און אַדער־לאָזן, גיין קיין יאַטוטאַוו, אונטערלענען זיך, פאַר קבלת־שבת, מיט אַ גלעזל מעד... ניט היינטיקע צייטן... היינט קאָן מען שוין ניט עפעס בייזע הינט איינגעפירט. אַ קעסטקינד האט זיך געוועט, ער וועט זיך אַראָפֿ־כאַפֿן... „האַסט אַ פּסוק“? ... לאַכט מען. ניין... ער האט אַ „ספּאַסאַב“. הינט, האט ער בקבלה פון אַן אלטן פויער, פגן פאַר ווייך ברויט, אויסגעשמירט מיט שווייס פון מענטש. וועט ער נעמען אַ שטיק ווייך ברויט, אויסקנעטן אין די הענט, ביז ער וועט עס דורכנעמען מיט שווייס, און וואַרפֿן... מען געוועט זיך (אָווי פאַר־ציילט מען). ער גייט, קומט, מחילה, צוריק אָן הייזן און אָן אַ שטיק „ווייך פלייש“ פון אַ פּוס. די זאָך קומט, ווי אַ בוימל אויפן וואַסער אַרויף; מען גט אַפּ דעם בחור... שוואַניען, הינטער דער לובלינער בראם, נאָכן שוואַס הויז, האט, ווי איך האָב שוין דערמאָנט, אַ מילכיקער. האט ער אַ שטיקל „מילכיקע אכסניא“. פאַרקויפט ער זומער־צייט ערדענע שיסעלעך סמעטענע. פאַר אַ דרייער אַ שיסעלע. קאַלט, אַ מחיה, פון קעלער אַרויס, און גאַמולקעס מיט „קמינעק“ (קימל) — אויך בייזע הינט אין

דארף! ... מען קאן אפילו זיך אפשטעלן ביים שאסיי... א געשרייטאן: יאסל!
קומט ער ארויס און פירט, דורך די כלבים, מיט א בייטש... קאן אבער אמאל יאסל
ניט זיין אין דער היים. דערהערן וועלן די הינט! און אליין דאס בילן איז ווייניק?
קען מען אפילו אין שוחטס הויז אריין, ווו די שוחטים בראטן און זיינען מכבד
מיט אייטער, ניט קומען; אזוינע כלבים מיט כלומיקע פארגאסענע אויגאנעס. מיט די
קצבים לעבן זיי גוט, די חיות-רעות. לעקן ביי זיי פון די הענט און פון כאליעוועס
אראפ דאס בלוט, מיט וועלכע זיי באשפריצן זיך, — די שוחטים זיינען שוין אמאל
אין סכנה. גייען לאנגע קאפאטעס, ניט שפענצער מיט שמריק, ווי די קצבים, — און
הינט האבן דאס ניט ליב... מען איז זיכער, אז יידן ארויסגייענדיק פון מצרים, האבן
אויך געטראגן קאפאטעס און מען האלט דעם „לא ירחין“ פארן גרעסטן פון צווישן
אלע ניסים.

הינטערן פלאץ, ווו די אפיצירן וויינען, זיינען פאראן גרינע טאלן; שענערע ווי
די לאנקעס ביים טייך הינטערן שטאט. און בלומען וואקסן, א מחיה צו שפאצירן,
דאצו ליגן דארט, פון פעסטונג געבליבענע, קיילן און גראנאטן אין דרייעקיקע קופעס
(הויפן), כמעט א שרעק! און היינט מעג מען שוין קוקן, ווייזן מיט א פינגער, אפילו
אנדרין מיט א האנט (ניט טשעקאווע?). דאס פעסטונג איז דאך שוין אויך אויס פעס-
טונג, די מויערן צעשאסן, דריי-פערטל וואלן אפגעשיט, — איז אבער דער דורכ-
גאנג דורכן פאלקאוויקס הויז, און אין פעדער-הויז שטייט א הונט, א גרויסער, א
שווארצער, א קודלאטער (פון אים האט מען, זעט אויס, אפגעמאלט דעם גילגול פון
דער דייטשקע!) — גרויס ווי אן אקס! אפילו אויף א קייט, אבער אז ער רייסט
איבער די קייט? וואס איז ביי אזא הונט אפרייסן זיך פון א קייט? בפרט, אז ער
וועט דערווען א קאפאטע? אהין גייט נאר מיין רייכער קרוב (א קאלטער פעטער) י.
מ. (*), וואס האט א הויז אין שטאט, א פאלווארק הינטערן שטאט, א הויז אין ווארשע,
ווו ער פארברענגט חדשים, און איז א פאדריאטשיק, און קומט אין קלוב אריין, און
בעט אפט דעם פאלקאוויק, מיט וועלכן ער האט עסקים, צו זיך, און גייט אפט צו
אים אויף א פרעפערענס... ער איז געוויינט צו הינט, האט אייגענע אין פאל-
ווארק, ווייסט ווי זיך נוהג צו זיין, און דער עיקר — טראגט זיך שוין האלב דייטש...

און אפילו קליינע, מיוחסדיקע הינטלעך, האבן פיינט יידישע קינדער... עס
שמערט דעריבער דאס באדן זיך זומער ביים טייכל. ארום זיינען לאנקעס פון פעס-
טונג, פון געוועזענע; נעמט אראפ דאס היי דער געוועזענער, ווי עס זעט אויס — דער
פארגעסענער „סמאטריטעל“. וויל ער ניט, יידישע קינדער וואלן גיין זיך באדן, ווייל
זיי האלטן זיך ניט אין דעם שטעגל, וואס פירט צום טייכל, און לויפן, און יאגן זיך
איבער גראז און היי. און דער שמאלער גאנג פון שטאט ארום — אויב מען וויל ניט
מאכן א גרויס אומוועג, דורך דער שעכערשינער בראם, איבערן שאסיי און דערנאך
לינקס איבער די גריבער! — איז פונקט צווישן א פארגעסענע וואל און די פענצ-
טער, ווו דער סמאטריטעל וויינט... וואלט אייגנטלעך דער סמאטריטעל ניט געווען
אזוי געפערלעך. ער שפילט גאנצע נעכט אין קלוב אין קארטן („אן אייגנס וואל מען
האבן, וואס י. מ. אונדזער גביר, פארשפילט צו אים נאכט אויף נאכט; ער דארף אים
האבן!“) און בייטאג האט ער ליב דעם כיטערן טראפן — טרינקט ער און שלאפט...
ער וואלט ניט געהערט, כאטש זומער שלאפט ער ביים אפענעם פענצטער („וואס
א גוי קען!“) און מען שלייכט זיך פארביי שטיל: פארן הויז נעמט מען די שטיינעל און
שיך אראפ, מען גייט אויף די שפיץ נעגל, מען האלט דעם אטעם איין... מען הערט
ווי דאס אייגענע הארץ קלאפט. און דער סמאטריטעל שנאכט...

(*) י. מ. — ישעיה מארגולעס.

וואלט גוט געווען? האט ער אבער א ווייב! און זי שפילט ניט אין קארטן און טרינקט ממש גארניט... זי איז א „שם-דבר“ דעם סמאטריטעלס פלוניתמע. און אזוי מאלט מען זי: „א הויכע ווי א דראנג, א דארע, ווי שמעקל, א פלאכע, ווי א ברעט, א פנים (נאך פאקן!) ווי א ריבאייזן, מיט א בעזים קווייטן איבערן שפיציקן קאפ“ — מען האט דער א לידל געמאכט, געוויס האב איך מיטגעהאלפן...

וואלט זי אבער אויך ניט געפערלעך געווען. ערשטנס — א מזג-טוב פון א גויע. קינדער, אפילו יידישע, אין קאפאטקעלעך, האט זי ליב אהבת-נפש; מען וואלט זיך לאזן, וואלט זי אין גאס געכאפט און געקושט. קען זיין, ווייל זי אליין האט ניט און האט ניט געהאט קיין קינדער... און דריטנס, אויב זי לויפט ניט ארום איינקויפן אין מארק, אין די געוועלכער, וואס פארנעמט איר דריי פערטל שעה, זיצט זי איינע אליין אין שטוב און לייגט זיך קארטן. און אין מיטן א פאסיאנס, מעג זיך די וועלט איבער-קערן, רירט זי זיך ניט פון ארט... עטלעכע יאר שפעטער האט זי אמאל דערהערט א שמארקן קלאפ פון מאנס שטוב, א זעץ, ווי עמעץ פאלט אראפ פון בעט, — אריינגע-קומען איז זי, א שפאר ביסל צו-שפעט! געענדיקט פריער דעם פאסיאנס און — א קאלטן מאן געפונען...

וואלט זי, הייסט עס, קיין שמערונג ניט געווען! האט זי אבער — א הינטל! און א הינטל א „יקר המציאות“, א מיוחסדיקס... שפעטער, אז זי איז אן אלמנה געווארן און אונדזער פעלשער האט געכאפט דאס גרויסע געווינס, האט ער ביי איר דאס הינטל אפגעקויפט פאר מטמון, מען זאגט פאר שש מאות זהובים! און — ער האט זיך געקויפט אין שטאט א הויז, ווו ער האט געעפנט א מאגאזין פון ביכער „אויף אלע לשונות“ צו בילדן די שטאט, און א קליין הייזל הינטער דער שטאט... דאס הויז אין שטאט מיטן מאגאזין האט ער איבערגעגעבן די זין און ער אליין (שוין אן אלמן) האט זיך ארויסגעצויגן מיטן הינטל אין הייזל אריין, הינטער דער שטאט, אויף התבודדות און חשבון-הנפש. און איך האב דעמאלט קוים אפגעהאלטן מיינע חברים, זיי זאלן זיך ניט נוקם זיין אינעם „יידיש-געווארענעם הינטל“, פאר זיינע חטאים, ווען עס איז א גויאיש הינטל געווען... דערווייל אבער איז נאך דאס הינטל ביים סמאטריטעלס ווייב, און איך דארף עס דא דערציילן זיין גרויסע זינד!

איז'ן איז עס א הינטל, אן איידלס, א סאמעטנס, א שווארץ-גלאנציקס, מיט א ווייסן פלעק צווישן די אייגעלעך, וואס זעען דעריבער אויס ווי די געבלענדט. און פיסלעך האט עס דינינקע, אונטן — די פיס-בלעטלעך איבערגעבויגענע, עס זעט אויס אז עס גייט אויף די קניען... און אין גאנצן א ציטערדיקס, מיט א ציטערדיק ביי-קולכל. און אז עס ווערט מיד זיצנדיק ביי דעם סמאטריטעלס פלוניתמע אויף דער שוים, ביים פאסיאנס, און עס כאפט זיך א ביסל לופט צו שעפן, א וויילע ארויס פאר דער מיר, און דערוועט אונדז, אונדז יידישע קינדערלעך, הייבט עס אויף דאס ציטער-דיקע ביי-קולכל און וועקט אויף דעם סמאטריטעל, וואס ווייס שוין וואס עס באדייט. און שיקט אונדז נאך זיינע לייט, אונדזער אנטאן צו פארנעמען... איז א חרפה און הארצווייטיק — די ציצית ביי די גוים אין די הענט! מוז מען זיך אפקויפן אדער אזוי לאנג שטייען און וויינען, ביז די לייט קריגן רחמנות, אדער עמיץ קומט אן און לייזט עס אויס. טאטע-מאמע זאגן: „א לעבונג אויפן סמאטריטעלס קאפ! עס וואלט דען איינגעזעסן אין חדר נאך ספירה!“

פון הינט דערציילט אויך מיין קראנק ברודערלס ניאניע: א קרענקלעך ברודערל געווען, נאך מיר דאס דריטע... עס דארף השגחה. דער טאטע פארט ארויס צו פריצים וועגן מסחר, די מאמע — אין געוועלכ, דאס שוועסטערל — צו-קליין, שפילט זיך נאך אין צייכן, אדער פארן געוועלכ אין זאמד. צום ברודערל נעמט מען צו א גויע פון דארף. עס איז א קליינע, אלטע גויע, שיטערלעכע ווייסע האר, אן אויסגעדארט פנים;

קליינע, נאך שטילע אייגעלעך, און פייכטע, האלב-פארשיכורטע; זי טרינקט, און טרינקענדיק ווערט זי נאך בעסער, נאך געטרייער. האט א מאן אין דאָרף, צו וועלכן זי בענקט, כאפט זיך ארויס פון צייט צו צייט, און קומט צוריק — צעשלאָגן, צע-ביילט, אפגעצויגן, האלב-נאָקט... און ווערט צום הויז נאך צוגעבונדענער, נאך געטרייער... שלעפערט זי מיין קראנק ברודערל איין מיט געזאָגט און מיט מעשיות... פארשטיי איך ווייניק פויליש, נאך איך שטויס מיר, טרעף, וואָס מען מיינט. כאַפּ איך אַמאַל, פארנאָכט, אין שטוב אַריין, לייגט מיר אויפן בעט מכלומרשט — קאַפּ-ווייטיק, און הער מיר איין, ביז די מאַמע קומט און גיט „וויעטשערע“ — אַן אישה — אַבער עס ציט!

זינגט זי אים „קאַלענדעס“, געצויגענע, לאנגגעצויגענע, און איך וואַרט אָפּ מיט א שטילן האַרץ-קלאַפּעניש אויפן רעפּריין:
— העי, קאַלענדאַ, קאַ — לענדאַ!

און האָב דערביי א שרעקלעך רחמנות אויף דער אַרעמער, פאַרלאַזטער, געשטור-פלטער גויע. איך ווייס, אַז עס איז מער ווי ווינגל-לידער, אַז עס איז איר געכעט, איר תפילה און — ווער ווערט זי? די תפילה צעגייט זיך אין אַויר... אפילו וויער קלויסטער זינקט דאָך יעדן טאָג אין דער ערד אַריין אויף אַ האַר (איך וואַלט אַ בעלן געווען מעסטן, געפינען א „ספּאַסאַב“!)... אַזויס רחמנות וואַלט איך איר „די אויגן געעפנט“, וואָל זי אַוועקלייגן דעם טעות... אַזוי אַ יושר! יונג, וואָס האָט נים גער-וואַלט וואַרענען נינוּה איז באַשטראַפט געוואָרן... מוז איך אַבער וואַרטן, ביז איך וועל אויסלערנען צו רעדן בעסער פויליש... (אז איך האָב שוין געקענט, איז זי שוין נים געווען, און איך האָב שוין דעם השק נים געהאַט...). אַמאַל פאַלט איר איין, פאַרציילט זי (האַלב-שיכור) פון אַ גוואַישן מלאך-המות — אַ פאַנגע, וואָס פליט אַרויס אין דער לופטן און פאַכעט מיט אַ ווייס טיכל... און דער, אויף וועלכן זי פאַ-כעט, גייט פון דער וועלט; איז עס אַ שטאַט, ווערט אַ מגיפה... נאָך מער טעות! איך ווייס דאָך: דער מלאך-המות איז אַ מאַנספאַרשויך, האָט טויזנט אויגן... איז אַמליכסטן, ווען זי פאַרציילט וועגן היות ובהמות פון דאָרף. ליכער פון פרי-צייט און דאַרפישע הינט. דאָס פאַרציילט זי לעבעדיק, מיט באַוועגונגען, מאַכט נאָך מימיש דאָס בילד, דאָס כאַפּן, דאָס לויפן...

די פריצישע הינט זיינען פלינקע, גייען אויף געיעגן; אויף לאַנגע שטורן געפירט. אַז מען גיט אַ בלאָז, לאַזט מען זיי אָפּ, פליען זיי, ווי די ווינטן... יאָגן נאָך די חיות... און — גיבורים! פאַלן אָן אפילו אויף ווילדע חזירים, בערן און וועלף, כאַפּן געשיקט האָזן און פוקסן... אויף חזירים — אַ מיצווה! אויף די האָזן וועקט זיך אַ רחמנות, אויב וואָל איך האָב קיינמאַל קיין האָז נים געזען און ווייס פון אים נאָר פון דער תורה, ווי ער ווערט פאַררעכנט צווישן די „ניט-ריינע“... אַבער אַ ציטערקס איז עס, לויט זי פאַרציילט, אַ שטיל ציטערקס. אויף די פוקסן — אויך אַ מיצווה; ווערגן די הינער, אַזוי פאַרציילט זי! און לויפן, דאָס ווייס איך, אַז זיי פאַרדאַרבן די וויינ-פון בית-המקדש... און פון „שיר-השירים“ ווייס איך, אַז זיי פאַרדאַרבן די וויינ-נערטנער אין אַרץ-ישראל... קלוג זיינען זיי, די פוקסן, איך ווייס: „משלי שועלים“, אַבער וואָס טויג מיר וויער חכמה, אַז עס איז נאָר צום שלעכטן?

די פויערישע הינט זיינען אויך בריות, היטן פאַר גנבים... זיי לייזן פיל. מען האַלט זיי, דאָס מערסטע אויף קייטן, אַזוי הייסט די פאַליציי. און די גנבים סמען... און די הינט זיינען אַזוי געטריי! זיי בילן און וועקן דאָס דאָרף, קוים באַווייזט זיך אַ פונק, אַ שריפה. אַדער ווינטער-צייט, אין די גרויסע פרעסט, ווען די חיות, פון הונג-גער געטרייבן, לאָזן זיך פון וואַלד אַרויס צום ישוב — באַלד אַ רעש, אַ געפילדער! כאַפּן זיך די פויערים אויף, לויפט מען אַרויס מיט שטעקענס, מיט דרענגער, מיט-

גאפלען, הרהא! מען רינגלט ארום, מען קלאפט דער חיה אין קאפ אריין, מען צער שמעטערט איר דעם קאפ.

„און פארוואס כאפן זיי אין שטאט די „היצעלעס“ (הינט-שלעגער)? — — —
און באלד איז מיר באשערט געווען צו באקענען זיך מיט לעבעדיקע פריצישע הינט.

דער טאטע, ווי זערמאנט, האנדלט מיט פריצים. דארף ער אמאל, אין א ווייניג מער-טאג, ארויספארן צום פריין קיין סטאבראוו, פאלט אים איין, מיך מיטצונעמען. פארפארט ער צום „הייפל“ צו, קומט אין חדר אריין. — א מאמר המוסגר: עס איז קיין מנהג ניט, צו פארן איבער דער שטאט, ווער דארף וויסן, ווער ווו אהין עס פארט, וואס פאר א געשעפטן האט? א קלייניקייט: קאנקורענץ, קיין עין-הרע!

אפילו מיין רייכער קאלטער פעטער, דער דערמאנטער י. מ., וואס גייט איבער דער שטאט מיט פארלייגטע הענט הינטער זיך, אפילו ער, וואס מען שיקט נאך אים זיינע אייגענע פערד פון פאלווארק, פארט אויך ארויס ניט פון מארק, נאר פון הייניגער געגנט; גייט דורכן הויף צו דער בריטשקע. אנדערע גייען ארויס פון שטאט און זעצן זיך אויף. מאכט מיין טאטנס פארפארן פארן „הייפל“ א רושם. אז ער גייט ארויף אויף די טרעפ, גייט מען אים נאך; עס מוז ניט זיין אומזיסט! געעפנט די טיר, לאזט מען זי אים ניט צומאכן: הינטער אים אין טיר בלייבט שטיין מיט אויס-געגלאצטע אויגן א ייד, הינטער אים — עטלעכע ווייכער. דאס חדר גאפט. און אז דער טאטע זאגט נאך וואס ער איז געקומען, גאפט מען נאך מער. מיין טאטן האלט מען „אויך“ שוין לאנג פאר א „ניט-גלייכן“; „אויך“, ווייל איך בין שוין גאר א „פאר-לורענער“...

— רב יודל — פרוווט זיך דער רבי — סטייטש, ביטול-תורה?

דער טאטע צעלאכט זיך. ער ווייס און אלע ווייסן, אז איך און יחזקאל זיינען מיר פריי פינף אויף זעקס טעג אין וואך. ער, א געלאסענער, הערט זיך איין צום שיעור באלד וונטיק און פארטרעט דעם רבין, וואס איז אמאל פארנומען מיט א ביי-פרנסה, א שדכנות צי א כוררות און גארעט מיט די חברים. איך ווייטער לערן ערשט פרייטיק... פרייטיק קריגט דער רבי „בחי-חינים“ א באבעלע פון רב משה-יצחקס גארקיד, פאר אויספירן עפעס א שידוך. איז פארן באבעלע די ערשטע רעפעטיציע צום פארהערן אויף שבת; און איך לערן, — נאכן באבעלע. האלט זיך דער רבי אין איין ווישן די פעטע וואנצעס און אפשטאקלען די בארה, און איך פיר דאס חדר ביד רמה!

פאר איך. יחזקאל וויל מיט. דער טאטע האט'ן מורא צו נעמען. ער וועט זיך חס-ושלום פארקילן, וועט ער זיך ביי פריידעלען (זיין מוטער) קיין מאל ניט אויס-קויפן...

מען קומט אין פעלד אריין — עס כאפט מיך ארום א ווייסע, דאס ערשטע מאל געזעענע ווייטקייט. דער טאטע איז שוין פארטראכט אין די חשבונות מיט סטאבא-ראווער פריין, און איך בין געבלענדט פון שניי, און פון די „בריליאנטן“ איבערן שניי, פון דער ציכטיקייט און ריינקייט... די שטימונג, וואס איך האב איבערגעגעבן אין „וואס אין פידעלע שטעקט“; יואל פארציילט זי. איך גיב א קוק צום הימל, און כאפ אן דעם טאטן ביים ארבל:

— טאטע, טאטע, זע א געגליווערטע זון, ווי אנדער אחרוג-פושקע!

געווען ביי אנדז אן אחרוג-פושקע, א מאט-זילבערנע...

דער טאטע לאזט זיך אבער פון זיינע חשבונות ניט אפפירן:

— רעד ניט קיין נארישקייטן... זיין שמיל...

דערזע איך דעם שטייטערס אקסל, אזוינע ברייטע, און די קאמישע, פומערנע

קומשע אויפן קאפ... און קוק פאר מיר... און זע, ווי די פערדעלעך לויפן און לויפן... קליינע, פלינקע פערדעלעך, שפריצן פון אונטער די פיסלעך גאנצע וואלן שניי-שטויב. און דער פויער זיצט און רירט זיך ניט, ווי א שטיק זאלץ. (דער פאר-גלייך — פון לומט ווייב!). זיצט ער, און די בייטש שטייט אים ביי דער זייט. ער דארף זי ניט! דער שליטן גליטשט זיך. נעמען די בייטש? וואס וועט זאגן דער פויער? א בייטש איז דאך א יצר-הרע! איך שטרעק אויס די האנט. דער טאטע אומגעדולדיק:
— ניטע!

איך צי די האנט צוריק. עס ווערט מיר קאלט, דעם טאטן זאג איך ניט, איך בין אויפ'ן ברוגז. דערווייל פארפארט מען פארן הויף. ווי א שמעטיש הויז... נאר הינט שפרינגען ארויס ערגעץ פון א ווינקל... איינס, צוויי, דריי, פיר — — — איך צייל ניט אן שרעק... הינט גרויסע, מיט די צונגען אויס די מיילער, טייל בילן... אלע שפרינגען צו... דער טאטע מאכט זיך ניט פון זיי. שפרינגט אראפ פון דער פור, טוט אויס דעם פעלץ, וויקלט מיך מיט אים ארום, גייט צום הויף צו. (א גיבור, דער טאטע!) טייל הינט גייען אים נאך בילנדיק... (איי, א גיבור!!!) צוויי אבער בלייבן, שטעלן זיך, פון ביידע זייטן שליטן, אויף די הינטערשטע, אגנעשפארט אויפן שליטן מיט די פאדערשטע פיס. איך זע בחוש, זיי נישטערן מיט די אויגן אין שליטן, זוכן מיט ציטערדיגע נעז, ניטא עפעס גוטס? דער פויער, וואס האט אגעהאנגען האבער פאר די פערד און זיך אויך גענומען צום עסן, ווארפט זיי שטיקלעך ברויט און שטיק-לעך חזיר-פעטס. דאס ברויט רירן זיי ניט, דאס חזיר-פעטס שלינגט מען!
דאס געפעלט מיר ניט!

ווערט א גרויסע ענדערונג.
שבת פארהער איך מיך ביי ר' משה וואהל, ביים רב. פון אים האב איך געמאלט אין די „פיר דורות“ ר' זישען... א מזג-טוב. מיך האט ער ליב, און זאגט דעם טאטן:
— ער דארף אן אנדער מלמד.
— ווו נעמט מען?
שיק אים קיין שעבערשין... צו פינחסלען... (פון ר' פינחסלען שפעטער).
— וואס וועט זאגן ריוועלע?
— ווייסטו וואס, יודל? פרונו א זמן אין בית-המדרש. זאל ער לערנען אליין.
בלייבט אזוי. עס איז טאקע ענדע זמן. איך זאג צו, אז איך וועל גוט זיין, פרום זיין, א מתמיד זיין. און ווער פריי! און כאפ מיך מיט געשמאק צו חקירה און קבלה-ספרים... און נאך מער לויף איך ארום... טו מעשים.
טויג ניט. בלייבט, מען מוז באקומען א רעכטן מלמד. דערווייל זאל איך לערנען אין דער היים, און כדי איך זאל ניט קאנען ארומלויפן, נעמט מען מיר די שטייול צו אויף א גאנצע וואך. מיר מאכט ניט אויס, לויף איך ארום אין די שמעק-שיך אין הויף. ווערט ענג, ווארף איך מיט פיס-באוועגונגען די שמעק-שיך אויפן דאך ארויף, און כאפ מיך, דורך אונדזער גאנעק ארויף אויפן דאך פון צוויי-שטאקן הויז ארויף, אראפצונעמען זיי. דערזע איך די שטאט דאס ערשטע מאל פון דער הייך, מאכט עס מיר קיין גרויסן רושם ניט. העכערע, דריי-שטאקע הייזער, פארשטעלן זיי... דער-מאן איך מיר, וואס איך האב געהערט, אז פון גאנעקל, ארום זייגער-טורעם איבערן מאגיסטראט, זעט מען ניט נאר די גאנצע שטאט, נאר ארום און ארום שטאט אויף א מהלך! כאפט מיך א גלוסטונג דאס צו זען. קריך איך אראפ פון דאך און גיי ארום מעג און טראכט, ווי אזוי גנבעט מען אוועק די שטייול, ווי אזוי באקען איך מיך

מיטן אלטן זיגערמאכער, וואס גייט יעדן טאג ארויף, אנציען דעם זייגער, ער זאל
מיך מיטנעמען...

זאגט מען: א ביסל געלאסענער געווארן... שמיכל איך אין מיר אריין און
טראכט ווייטער... דערווייל, שטייענדיק אמאל פארטראכט אויפן גאנעקל, הער איך,
ווי דער טאטע, ארויסקומענדיק פון מיר צום גאנעקל (מיך, שטארק פארנומען, זעט
ער ניט) רופט צו דער צווייטער מיר, אין קיך אריין:

— מירל, זייט זשע מוחל, לויפט אראפ, נעמט א שליח און שיקט צו ישראלן קיין
זשדאנאוו, ער זאל תיכף-ומיד קומען מיט די פערד...

מירל ענטפערט: גוט, גוט! זי וועט זיך נאך אנטאן, נאך כאפן אויף זיך עפעס!
דאס וועט דויערן! נעם איך, כאפ און לויף קיין זשדאנאוו. דאס גאנעקל פון זייגער
ווערט דערביי אפגעלייגט. לויף אין די שמעק-שיך. אין גאס קוקט מען מיר נאך, מען
רופט: משוגענער! מען וויל מיך פארהאלטן. איך דריי מיך אויס, ווי א שלאנג. כאפט
מען מיך אומגעריכט, רייס איך מיך אויס און לויף און קום... און פרעג (אזוי פיל
פויליש קען איך שוין) א פויער פון דאָרף וווּ ישראלס הייזל איז. „טאָס“ און ווייזט
מיר מיטן פינגער. איך מיינ, איך ווייס, און לויף, און פאל אריין צו'ן א שכן א דייטש,
א רייכן קאלאניסט. און באלד נאך דער פורטקע פאלט צו א הונט, גיט א שפרונג צו
דער ברוסט, לייגט מיר די פערדערשטע לאפּעס אויפן אַקסל און קוקט מיט זיינע גרויסע,
רויטע קלוגע אויגן אין מיינע אויגן אריין: ביכט אפשר א גנב! א געלערנטער הונט
און ווארט, עמעץ זאל ארויסקומען... וואס איך פיל, מאלט איך אליין. דעם הונט
פארשטיי איך ווייניק. און א הונט איז ער א גרויסער, א ברוינער, א האַריקער...
דער מוטערס מילך ווערט אין מיר אנטרונען. און שרייען קאן איך ניט, פארשנירט
דער האַלדז. א מערכה, מען האט מיך, נאך אויפן וועג, פון ישראלס פענצטערל דער-
זען. תוך כדי דיבור שפרינגט איבערן פלויט א מיידל, כאפט אן דעם הונט ביים אַקסל,
גיט אים א שליידער אַוועק און פירט מיך ארויס צו ישראלן...

זיין טאכטער געווען...

א מיידל, א יונגס — בלומ און מילך. אויגן קלאַרע, קלוגע און זיסע. א נעץ פון
שוואַרץ-גלאַנציקע האַר. א שטיק פירוש פון שיר-השירים... און אזא גבורה... וואלט
אויך געקענט קומען פון די לעמפערט-בערג...

און אז עס מאכט זיך שפעטער א מעשה, און אז איך פאל שיר-ניט אין ברוינס
אריין, פארדרייט מיך, פארוואס האט מיך פארהאלטן עפעס אן עלטערע יידענע און
גיט זי...

זי חלומט זיך מיר יעדע נאכט... נאך ארויסגיין קיין זשדאנאוו זי זען. פאלט
מיר אפילו ניט איין...

פאר דאס פאלט מיר איין גאר צו באווייזן א גבורה און אנטאפן א געלן גרויסן
הונט ביים עק... און ער גיט זיך א רוק אפ, א שפרונג ארונטער, און שפרונג ארויף
מיר אויפן אַקסל...

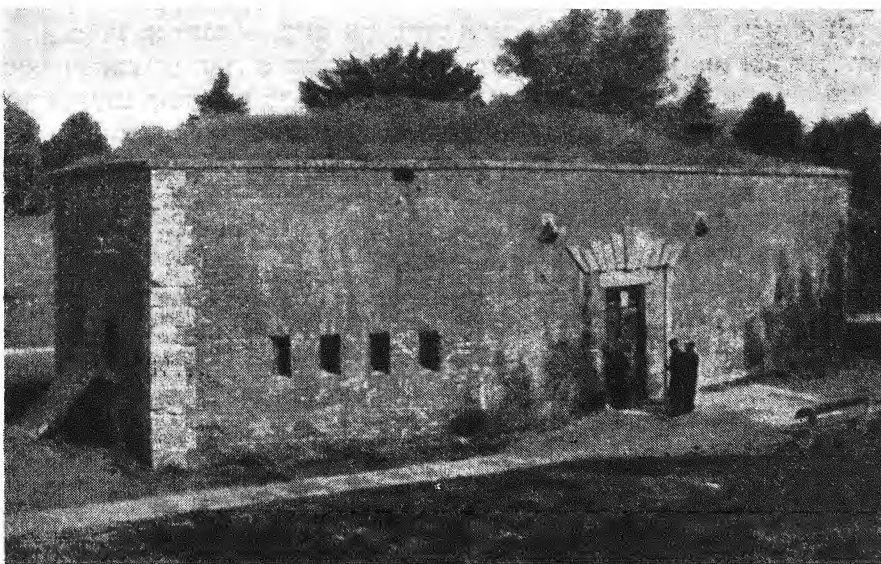
איך האב ביז היינט א צייכן...

האט זיך שוין איבערגעפולט די מאס, שיקט מען מיך קיין שעבערשין, צו רב
פינחסלען...

און אזוי רייסט זיך אריין, ווייניקסטנס האט זיך אריינגעריסן א שטיקל נאמור
צו'ן א יידיש יינגל אין הארץ אריין...

דער זאמאשטשער פארק אויפן פלאץ פון דער צעשטערטער פעסטונג. דער באליבטער
שפאציר-פלאץ פון דער יידישער יוגנט. אין דאזיקן טיכל פלעגט זיך די יוגנט שיפן מיט
לאדקעס און זייער געזאנג פלעגט ווייט זיך צעטראגן.

רעשט פון דער צעשטערטער פעסטונג אין פארק. אין פאלקס-מויל געהייסן „לעבן
סטאק“. געוועזן א מינהג צו גיין אהין טרינקען מילך „ביי פיאדארן“ — דער קריסט,
וואס האט געהאט אין דער נאענט קישטאלן.

זאמאשטשער פאזשאנדיק*

1.

אַרעמעלייט הי שטארבן פאַר הונגער,
שרייען געוואָלד און בייסן די פינגער:
28 גראַשן פלייש אַ פונט,
און אַ פונט, אוי! אַ גרויסע קלאַג,
שטיינער און ביינער און אַ פאַלשע וואָג —
און אַ שטשעררווע פון אַ געפגרטן הונט,
מעל, קארטאָפל זענען טייער,
אַ שלעכטע צייט, עס איז נישטאָ קיין דרייער,
מען אַכט דעם טאָג מיט דעם ווינט.
עס זאָל אַמאָל אַ שטשור האָבן אַ טעות
און זאָל אויפֿעסן דעם רמא'ס הגחות,
און דעם רב זאָל טרעפן דעם פיוט „אש, אש“.
אַ דונער זאָל טרעפן דעם שוחט דעם עניו
און דער קצב זאָל גיין קיין יאָנעוו,
דעמאָלט וועלן מיר אפשר האָבן פלייש!
נאָר ווען דאָס וועט זיין ווייסט דער רוח,
אפשר קומט אַמאָל משיח,
דערווייל רייסט מען פון אונדז אַפּ דאָס פלייש!

2.

אין דעם בית־המדרש אַ שיינער פאזשאנדיק:
שמוציק, בלאַטיק, רויכיק, סוואַנדיק,

(*) פון צענטן באַנד: י. ל. פרץ — אַלע ווערק, אַרויסגעגעבן אין פאַרלאַג „יידיש“,
בוענאַס איירעס, 1944.

דאָס דאָזיקע ליד, וואָס איז בשעתו געווען גאָר פאָפּולער און געוונגען געוואָרן אין זאָ-
מאַשטש איז, צווישן אַנדערע לידער פון דעם מין, אויפגעשריבן געוואָרן נאָך פרצעס פטירה
דורך זיינע פריינד ש ל מ ה א ש כ נ ז י און מ ר ד כ י ב ע כ ע ר, וואָס האָבן עס
צוגעשיקט צו יעקב דינעזאָן. צום ערשטן מאל איז „זאמאשטשער פאזשאנדיק“ פאַרעפנט-
לעכט געוואָרן דורך נחמן מייזל אין זיין בוך „פרץ“ (ווילנער פאַרלאַג פון ב. קלעצקין, 1931).
מען נעמט אָן, אז פרץ האָט דאָס ליד אָנגעשריבן פאַר דאָס יאָר 1874. אין „זאמאשטשער
פאזשאנדיק“ גיט ער אַ סאַטיריש קאַריקאַטור־בילד פון דער דעמאָליטיקער יידישער געזעל-
שאַפטלעכקייט אין זאמאשטש.

צעשניאטע שטענדערס און צעהאקטע בענק.
 זומער נוצט עס נאָר אויף קאַרטן,
 ווינטער נאָר אויף קארטאָפליעס בראָטן,
 און דערלעבן ביי דער שמשטע אַ שענק!
 מען קומט נישט מער נאָר פרעסן און זאַפן,
 ביישן פופקעס און טרינקען בראָנפן.
 אַ פייג האַווענען, און דערנען אַ קרענק-
 לאַמיר האַפן אויף דעבא,
 מען וועט אונדז מאַכן אַ נייעם גבאי,
 אַרויס די שענק מיטן גאַנצן טאַראַראַם,
 אויף מיכלס קבר וועט וואַקסן גראַז,
 אז שיניצקי וועט ווערן באַלעבאַם,
 דעמאָלט וועט פאזשאַנדיק זיין מן־הסתם.
 נאָר ווען דאָס וועט זיין ווייסט דער רוח,
 אפשר קומט אַמאָל משיח,
 דערווייל גייט אויף (?) אונדז פאַר דער כוח־הרב.

.3

פון דעם הקדש — אויף מיין וואָרט —
 איז נאָר אַ וועג אויפן הייליקן אָרט,
 דער לאַמער זלמן מאַכט די רפואות,
 דער רופא איז ביי זיך אַ גרויסער פריין.
 מען זאָגט: ברוך מרחם על הארץ
 און נישט: ברוך מרחם על הבריות.
 אַ סך פאָדאטקעס נאָר מען נעמט,
 די קראַנקע בלייבן אָן אַ העמר,
 עסן גיט מען קדחת און רביעית,
 אָן ראובנען און אָן שימחהן לאַמיר פאַרגעסן,
 לאַזן די קראַנקע האָבן צו עסן
 און דער רופא זאָל קיין פריין נישט זיין,
 און יונגע משגיחות, וואָס האָבן צייט,
 נישט קיין אַלטע פוילע לייט,
 דעמאָלט וועט אוודאי אַ פאזשאַנדיק זיין.
 נאָר ווען דאָס ווייט זיין, ווייסט דער רוח,
 אפשר קומט אַמאָל משיח,
 דערווייל קאָן קיין ערגער הקדש נישט זיין.

.4

אויף דעם גיט מיר נאָר אַ תקווה —
 זיבן יאָר בויעט מען אַ מיקווה,
 מען טוט נישט מער, נאָר מען רייסט און מען נעמט,
 דער שמקלער איז דער גאַנצער פירער,
 די „באק" — אַ מאַכער, דער רב — קאסירער,

צו די הוצאות איז גאר קיין גרונט.
 צי איז נישט גלייכער, פרעג איך אייך,
 א וואנע אום ווינטער און זומער א טיך,
 איידער די אלע נארישקייטן הערן?
 נאך אפשר אמאל איבער הונדערט יאָר,
 וועט דער עולם ווערן קלאָר,
 וועט מען דאָס אלץ נישט באַנערן.
 נאך ווען דאָס וועט זיין, ווייסט דער רוח,
 אפשר קומט אמאל משיח,
 דערווייל פירט מען אונדז ווי די בערן.

.5

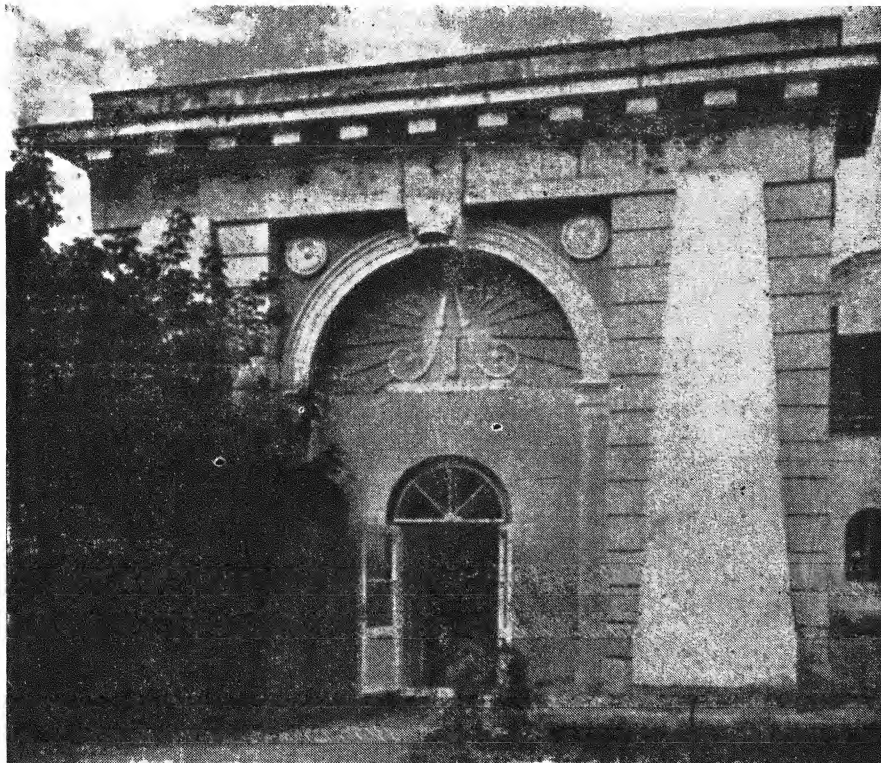
עס ווייסט דערפון שוין יעדער באַזונדער —
 מען מוז לערנען, דערציען קינדער,
 א שקאַלע דארף מען נייטיק, כ'לעבן,
 אלע שבתים און אלע יום־טובים,
 קומט נאך ארויף צום דאווענען אויבן,
 וועט איר הערן אלע פלענער געבן,
 נאך דער יום־טוב גייט אוועק,
 פון דער שקאַלע איז שוין אַן עק,
 ביז מ'וועט ווייטער יום־טוב דערלעבן.
 עס איז נישטאָ קיין אנדער ברירה,
 נאך צו וואַרטן אויף א גזירה,
 פון פעטערבורג א נייער אוקאַן,
 מען זאָל די עלטערן לערנען אליין,
 זאָל, שפעטער מוזן פאַרשטיין,
 אז מען מוז קינדער שיקן אין קלאַס,
 נאך ווען דאָס וועט זיין, ווייסט דער רוח,
 אפשר קומט אמאל משיח,
 דערווייל האַדעוועטס קינדער אין גאָס.

.6

אויף חסידים איז קיין הוואַראַמינא —
 זיי פאַרזאָרגן נאך די שכינה.
 אונדז נעמט דאָס גרינע טישל צו די צייט,
 פינף קאַרטן, קליידער, וואָס נאך געפעלט,
 זע'מער רייך און האָבן געלט
 אויף דורות (?) בעלער, אַטלעס און אויף זייד,
 אויף עפעס רעכטס, אז עס קומט דער פאַל,
 פאַר דער שטאַט לטובת הכלל:
 די הענט — אייזן, דאָס האַרץ ווערט אַ שטיין,
 מען קאָן נישט געבן, נישטאָ קיין דרייער,
 מען קאָן נישט טאָן, די צייט איז טייער,

פ נ ק ס - ז א מ א ש ט ש

דעריבער מוז צום גרונט אלעס גיין.
צי וועט זיין בעסער, ווייסט דער רוח,
אפשר קומט אמאל משיח,
דערווייל, ברידער, שטייען מיר גאנץ געמיין.

דער נייער לעמבערגער טויער („בראם“). באקאנט ווי דער „קאוואליער“.
נאָענט פון דעם הקדש.

דאס לעבן און שאפן פון י. ל. פריץ

(ביא-ביבליאגראפישע פרטים)

1852. 18טן מאי געבוירן אין זאמאשטש, ביי יהודה און רבקה (ריוועלע) פריץ. די מור-מער — רבקה — איז געבוירן אין זאמאשטש, איר מיידל-נאמען — לעווין. אין זאמאשטש האט פריץ געלעבט ביז ארום 1870-1871.
1855. אנגעהויבן לערנען חומש.
1858. אנגעהויבן לערנען גמרא.
1862. ארויסגעשיקט אין א דערבייאיק שמעטל — שעבערשיץ אויף צו לערנען אין דער פרעמד.
1867. ער באקומט א מעגלעכקייט צו ניצן א ביבליאטעק פון א שטאטישן (אין זא-מאשטש) משכיל, ווו ער לייענט און „שלינגט איין“ אן שיעור ביכער אין פאר-שיידענע שפראכן.
1869. גרייט זיך צו פארלאזן זאמאשטש, כדי צו פארן שטודירן אין ווילנע — צו-ליב דער קעגנערשאפט פון דער מאמען זיך אפגעזאגט דאס צו טאן.
1870. אדער 1871 חתונה-געהאט מיט שרה, די טאכטער פון דעם משכיל און העב-רעאישן שרייבער גבריאל יהודה ליכטענפעלד.
1871. עס ווערט געבוירן זיין זון יעקב — געשטארבן אין גאר יונגן עלטער.
1872. געבוירן געווארן זיין צווייטער זון — לייווער (לוציאן).
1873. צוליבן צעשמערטן שלום-בית לעבט ניט צוזאמען מיט דער פרוי; וווינט אין צויזמיר און אין אפט, ארבעט אין א ברויעריי.
1874. צונויפגעשמעלט א העפטל פון אייגענע פוילישע לידער. אין דער זעלבער צייט און אויך א פאר יאר שפעטער פארפאסט לידער אין יידיש, וואס זיינען פא-פולער געווען אין זאמאשטש און אומגעגנט. זיי זיינען געלייענט און געזונגען געווארן דורך די יונגעלייט. זיך געגרייט פאר א בוכהאלטער.
1875. זיך צעשיידט מיט זיין פרוי שרה, געלעבט א צייט אין ווארשע, געגעבן העב-רעאישע לעקציעס, זיך באקענט מיט די ווארשעווער משכילים-שרייבער. דעבוטירט אין העברעאישן זשורנאל „השחר“ (וויין, רעדאקטאר פריץ סמא-לענסקין) מיט א פאבל „השותפות“; „התנשמת והירח“ אין ג. י. ליכטענ-פעלדס ספר „תוספות להערבון“.
- לערנט זיך אויף אדוואקאט אין ווארשע.
1876. אדוואקאטן-עקזאמען. זיך געגנט מיט זיין פרוי — שרה — זיין זון לוציאן בלייבט מיט אים.

פארעפנטלעכט אין „השחר“ א ליד „חלוקת החכמות“ און „לי אומרים“; אין א. ב. גאטלאבערס „הבוקר אור“ א העברעאישע פאעמע „נגניאל“.

1877. ארויסגעגעבן צוזאמען מיט ג. י. ליכטענפעלד א זאמלונג העברעאישע לידער און פאעמעס „סיפורים כשיר ושירים ישנים“. פארעפנטלעכט אין „הבוקר אור“ א גרעסערע פאעמע „קידוש השם“.

הנקה

החוקר נאחט.

א.

גם א התהל החזקה. ~~התנחלה~~ ויתן חזקות וחרש העולם
בהרבה יצחו דול וחסור. חק החם פה והחיסור פה
אחריכאב: יאכשו. שש-לרניה יצא וחזקות לא לא נקה
עיר כי ערים - ~~נעשה קל הוא~~ ~~הענין~~
אפסיון גם שחוק לא גם -
הדול והחסור אשר קבש קבחת ישכח ~~ואתחזק~~
~~ואתחזק~~ ~~ישח~~ ~~החוקר~~ ~~החוקר~~ ~~החוקר~~ ~~החוקר~~
והצליח ומהענין ישחית ~~ישחית~~ ~~ישחית~~ ~~ישחית~~ ~~ישחית~~
אז החזקה גם העיר לא עיר פשח ~~העיר~~
תתחפשו ותשחנה בחון שחיד בחזקות ובהחית
חזק עץ הארץ יעבדו - ~~תחזקות~~
העיר והחזקה פה גם אגלות גם תיכפת.
תצחק -
עול, וחסור חסרה וגם לא פה הארץ ~~הארץ~~ -
חק פה. פה א. הארץ הנחש הסובב את חק
ואחרש אשר תחלת מלות ארץ ושש ירד ער
הוויכוח. פה בענין ידול והחסור, החסור
והגה חסור שח וצדקה לאו.
וחן הדול-חזר כי אשר יחשו ארץ קיחם בלחוד
גם כשחך ובעד החון היל לא יחיה גם פה
שש בלחוד.
החסור נחשו חלה ולא פה נחשק יחול. עיל

כתב־יד פון ערשטן זייטל פון פרצעס דערציילונג „הנקמה“ משמעות, אז דאס איז די ערשטע דערציילונג וואס פרץ האט בכלל אנגעשריבן.

- אפגעגעבן עקזאמען און אנגעהויבן צו פראקטיצירן אין זאמאשטש ווי א פרי-
וואט-אדוואקאט.
- אויגוסט-חודש זיך באקענט מיט העלענא (נחמה) רינגעלהיים פון לענטשנע,
ווערט פארקנסט און שרייבט איר אפטע לענגערע בריוו אין פויליש, רוסיש.
1878. 14טן פעברואר חתונה געהאט מיט העלענא, ארדנט זיך איין אין זאמאשטש
אויף גאנצע צען יאר ווי א דערפאלגרייכער אדוואקאט, מיט א מעטיקער קאני-
צעלאריע, וואס באשעפטיקט צייטנווייז עטלעכע מענטשן. פארט אפט ארויס
מיטן געריכט אין די דערבייאיקע שטעטלעך.
1879. ערשטע דערמונטערנדיקע נאטיין אין „השחר“ פון פריץ סמאלענסקיין וועגן
פרצעס העברעאישע לידער. ס'קומט אן איבעררייס פון עטלעכע יאר, פריץ
פארעפנטלעכט ניט קיין שום זאכן.
1886. נאך א הפסקה פון קנאפע 10 יאר באווייזט זיך אין נ. סאקאלאווס העברעאישן
„האסיף“ מיט א פאעמע „מנגינות הזמן“, דריי נאוועלן און א ליד; אין
„הצפירה“ מיט א דערציילונג „הציץ וגפגע“ (דער רעדאקטאר האט געקירצט,
איבערגעריסן און ווידער פארגעזעצט); „הקדיש“ אין „היום“.
1887. פארעפנטלעכט אין זאמלבוך „כנסת ישראל“ א פאעמע „לעלמה העבריה והיא
מתנכרה“. שרייבט אן דעם ערשטן וואריאנט פון „מאניש“.
- פארלירט, צוליב א מסירה, זיין רעכט צו פראקטיצירן ווי א פרייוואט-אדווא-
קאט, שטארק פארצווייפלט, בלייבט מיט דער פרוי און זון אן מיטלען צום
לעבן. זוכט א באשעפטיקונג.
- פירט אן — אין יידיש — אן אוינמשול פאר פועלים אין זאמאשטש.
1888. פארבינדט זיך שרעפטלעך מיט שלום-עליכם אין קיעוו, וואס קלייבט זיך
ארויסצוגעבן זאמלביכער „די יידישע ביבליאטעק“. שיקט אים זיין „מאניש“,
וואס ווערט געדרוקט, מיט אייניקע אויסבעסערונגען פון שלום-עליכם, אין
באנד 1. אין 2טן באנד ווערן געדרוקט „דער כעלמער מלמד“, „ווענוס און
שולמית“, „דער משוגענער בטלן“.
1889. פארט אריבער קיין ווארשע זיך איינצוארדענען. טרעט אויף מיט רעדעס אויף
העברעאיש.
1890. מאכט א ריזע אין טאמאשאווער פאנויאט מיט דער סאטאמישער עקספער-
דיציע. עס דערשיינט פרצעס א זאמלונג דערציילונגען „בעקענטע בילדער“
(„דער משולח“, „וואס הייסט נשמה“, „דער משוגענער בטלן“). מיט א פאר-
ווארט פון יעקב דינעזאן.
- 30טן דעצעמבער דערלאנגט א ביטע צו דער ווארשעווער גמינע מ'זאל אים
אננעמען ווי א באאמטן.
- „דער תענית“ און „דער קליינער וועקער“ (אזעס).
1891. 1טן יאנואר אנגעהויבן ארבעטן אין דער גמינע, ווו געארבעט קרוב צו 25 יאר.
ארויסגעגעבן צוויי זאמלביכער „יידישע ביבליאטעק“, ווו צווישן אנדערע גע-
דרוקט: 1 באנד: „אינעם פאסט-וואגאן“, „שלום-בית“, „ר' בערל“, „דער נייער
ניגון“; אייניקע לידער („דער נביא יחזקאל“, „דער בעל-עגלה“ א. א.); א נע-
קראלאג וועגן מיכל גארדאן א. א.; דעם גרויסן אריינפיר-ארטיקל „בילדונג“
א. א.; 2טער באנד: „האלמ'ס ס'מיל“, „מענדל בריינעס“, א קלעזמערס

• • •

(ג'טין . ח'ע)

וואס האט ער זיין קאפל זיין גיט וואס א זיין זיין,
וואס האט ער זיין קאפל זיין גיט וואס א זיין זיין?
גאנצע וועלט, אז, גאנצע געזעל-
שאפט האט געזען זיין!
זיין גאנצע פליגל, וואס האט זיין פאמיליע.
גאנצע דעביסטע, גאנצע שטאט,
(זיין קינד גאנצע חלילה, זיין גאנצע גאנצע)
אין פאמיליע - טאטע האט זיין האט געזען זיין!

[illegible]

— 484 —

ווערט באגייסטערט פון באראן הירשם ארגענטינער קאלאניזאציע-פראיעקטן, טראגט זיך ארום מיטן געדאנק צו עמיגרירן אין ארגענטינע. זיין אדרעס — לאנגע יארן — ווארשע, צעגלאנע 1, ווערט א צענטראלער פונקט פון דער יידישער ליטעראטור.

1892. פאעזיע (א זאמלונג לידער — „כסא שלמה“, „דעם לייבס לוויה“, קליינע גע- דיכטע).

פאעזיע, צווייטער העפט. „מאניש“ (באלאדע), מיט א צושריפט: „געדווקט אין „פאלקס-ביבליאטעק“, האט די באלאדע געליטן פון רעדאקטארס שער און פעדער, די געקערנקטע אייגנליכע האט מיך באווייגן זי איבערצושרייבן, און גוטע פריינט — איבערצודרוקן.“

„פארשטערטער שבת“ אין ה. עפעלבערגס „קאלענדאר“.

„האלמת“ (דערציילונג), א ביכל אין בן-אביגדורס „ספרי אגורה“.

א שארפע קריטיק פון שלום-עליכם אויף פרצן.

באקענט זיך מיט דוד פינסקין, וואס מאכט אים גאר נאענט צו דער אויפקו- מענדיקער יידישער ארבעטער-באוועגונג.

1893. „ווער עס וויל ניט, שמארבט ניט אויף כאליערע“ — א באזונדער ביכל.

אייניקע זאכן אין ה. עפעלבערגס „קאלענדאר“.

הייבט זיך אן צו באטייליקן אין די אמעריקאנער „ארבעטער צייטונג“ און „צוקונפט“. צווישן אנדערן דארט געדרוקט: „קליינע מעשיות פאר גרויסע קינדער“, „דאס גליק אין קעלער-שטוב“, „א יידענע“, „דאס שמריימל“.

די צייט פון דער כאלערע-עפידעמיע; באטייליקט זיך אקטיוו אין דעם קא- מיטעט צו באקעמפן די כאלערע.

1894. ארויסגעגעבן 10 „יוס-טוב-בלעטלעך“: לכבוד פסח, דער פייל און בויגן, גרינס

אויף שבועות, דער תענית, די טרייסט, דער שופר, הושענא, דאס חנוכה- ליכטל, שבת-אויבס, המן-טאש. צווישן אנדערע דארטן פארעפנטלעכט: „די רויז“, „די נאכט-וועכטער“ (ליד), „פונדאנען נעמט זיך: „ער שפילט פארן פיוול?“, „מקובלים“, „דער חלום“, „גם חנוכה“.

ארויסגעגעבן א זאמלבוך „ליטעראטור און לעבן“, ווו צווישן אנדערע געדרוקט: „אין קעלער שטוב“ (אין „ארבעטער-צייטונג“ האט עס געהייסן „דאס גליק אין א קעלער-שטוב“), „באנציע שווייג“, „הכנסת כלה“, „דאס שמריימל“, „קליינע מעשיות פאר גרויסע מענטשן“ (10 מעשהלעך) פארשיידענע לידער, אריינגעלע און איבערגעזעצטע. „נעילה“ אין מ. ספעקטארס „הויז-פריינט“, „יאסל ישיבה-בחור“ און „דאס ארעמע יינגל“ (א זאמלונג קליינע דערצי- לונגען, ווילנע).

אין ניו-יארקער „ארבעטער צייטונג“ אייניקע לידער און דערציילונגען.

1895. ארויסגעגעבן ווייטערדיקע 7 „יוס-טוב-בלעטלעך“: כל המירא; דער עומר,

ביכורים, תמוז, לשנה טובה, עונג שבת, חמשה-עשר (א פאר העפטלעך דער- שינען אין 1896), ווו צווישן אנדערע געדרוקט: „די נייטארין“, „דעם רבינס ציבוק“, „מעשהלעך פון דול-הויז“, „אז מען זאגט משוגע — גלויב“, „חתונה געהאט“, „ביי דעם פרעמדן חופה-קלייד“.

ארויסגעגעבן „זי יידישע ביבליאטעק“, באנד 3, ווו פארעפנטלעכט: „א כעס פון א יידענע“, „בשעת מגפה“, „דער פעטער שכנא און די מומע יאכנע“,

- א. א. — אייניקע פון די דערמאנטע זאכן אפגעדרוקט אין דער ניו-יאָרקער „צוקונפט“.
- ארויסגעגעבן די העברעאישע זאמלונג „החץ“ (פּייל) און א זאמלונג העברע-אישע ליבע-לידער „העוגב“.
1896. צוגעגרייט צום דרוק א זאמלונג „פאלקס לידער“ (42 לידער), דערלויבט דורך דער צענזור, אבער נישט פארעפנטלעכט.
- די נאָענטע פריינטשאפט מיט דינעזאנען, וואָס באַזעצט זיך אין דעם יאָר אין וואַרשע.
1897. „וועבער-ליבע“ (דערציילונג אין בריוו) אין ניו-יאָרקער „אָונט-בלאָט“; „ספורי יוחנן המלמד“, „מאן דיהוב חיי יהוב מזונא“ („הצפירה“).
- זיין זון לוציאָן פאַרט קיין בערלין שטודירן מאטעמאטיק.
1898. זעצט פאַר צו זאמלען פאלקס-לידער, פובליקירט אין וויןער דייטשישן זשורנאַל „אורקוועל“ 6 יידישע פאלקס-לידער מיט לאטיינישע אותיות, מיט דער-קלערונגען און אויסטייטשונגען.
- זיין פאָטער — יהודה פרץ — געבוירן 1825 אין לעווערמאָוו — שטארבט.
1899. הויבט אָן מיטארבעטן אין „יוד“, ווו ער פארעפנטלעכט „אייניקל שוהט“, „די פאַרשאלטענע ברוינע“, „קלאַין-געשיכטן“.
- אויגוסט-חודש ווערט ער אַרעסטירט (צוזאַמען מיט מ. ספּעקטאָר אויף אַן אומלעגאַלער פארזאמלונג), זיצט אָפּ אַ פאַר חדשים אין וואַרשעווער 10טן פאָויליאָן. אַרויס פון פעסטונג מער רעיוואָלוציאָנער פאַרהאַרטעוועט.
- אַנגעהויבן צו דערשיינען די העברעאישע „כתבים“ און „תּושיה“ (4 בענד) פאַרענדיקט אין 1901.

פרץ אין טורמע — 1899.
פאליצייאישע פאָטאָגראַפיע.

1900. פארעפנטלעכט אין „יוד“: „אויב ניט נאך העכער“, „אלמווארג“, „א שמועס“, „די פארשטויסענע“, „חסידיש“, „צווישן צוויי בערג“, „א גלגול פון א ניגון“, „הנרות הללו“.

ער באקומט אן ערנסטע הארץ-אמאקע.

1901. ל"ג בעומר, געפייערט אויף א גרויסארטיקן אופן זיין יובל (25 יאר פון זיין לימערעארישער טעטיקייט — גערעכנט פון זיינע ערשטע העברעאישע לי-דער אין 50טן געבורטס-טאג), ארויסגעגעבן דורך א גרופע פריינט א פולע אויסגאבע פון פרצעס „שריפטן“. באגייסטערטע ארטיקלען און אפשצאנגען אין יידישע און העברעאישע צייטשריפטן.

פארעפנטלעכט אין „יוד“: „בארג אראפ“, „א שניידערישער פורים“, „אויף א זומער-ווינונג“, „שכנא“, „דריי חופות (צוויי רויטע און איין שווארצע)“, „ער זכרוננו לברכה און זיינע מקורבים“.

פארעפנטלעכט „בריוו אויס ווארשע“ א"פ ישראל שווערגעמיט. פארענדיקט די העברעאישע אויסגאבע אין „תושיה“ (4 בענדער), תמונות, ציורים, ספורים.

אדאנק דעם פאראיאריקן הארץ-אנפאל און היי-אריקן יובל באקומט ער פון דער קהילה פיר וואכן אורלויב...

1902. אין „יוד“: „משנת חסידים“, „ר' שלמה און זיינע מעשהלעך“, „דער נדבן“, „ווי אזוי די וואלד-ישיבה איז במל געווארן“ (אן איבערגעארבעטער פרעמדער מאטיוו פון טשעכאוון). פארעפנטלעכט א"פ די ביהן און י. ל. צופעליג אי-בערויכטן „שמעט און שמעטלעך“ („יוד“) און „פון חודש צו חודש“ („די יידי-שע פאמיליע“).

1903. הייבט אן מיטצוארבעטן אין „פריינד“ (ערשטע טעגלעכע יידישע צייטונג אין רוסלאנד). פארעפנטלעכט דארט צווישן אנדערן זיינע ווייטערדיקע פאלקס-טימלעכע געשיכטן.

ס'ווערט ארויסגעגעבן דורך דעם „פריינד“ פרצעס א גרויסער באנד „שריפטן“ פארעפנטלעכט אין העברעאישן „השלח“, „חורבן בית צדיק“ — ערשטער וואריאנט פון „די גאלדענע קייט“.

געמאכט זיין ערשטע רייווע קיין אויסלאנד צו קורירן זיך.

אנגעהויבן זיין שמענדיקע מיטארבעטערשאפט אין העברעאישן „הצופה“ (ווארשע).

1904. באנייט די „יידישע ביבליאטעק“, ווי א חודש-זשורנאל, ארויס 6 נומערן. ווו צ. א. פארעפנטלעכט: „יעקב דינעוואן“ (כאראקטעריסטיק), „ספקות“ (ליד), „ר' נחמקעס מעשיות“ (7 קאפיטלען) א. א. „דער קונצנמאכער“, „ס'איז גוט“, „דער הינטישער סדר“ אין פעטערבורגער „דער פריינד“; „ס'ברענט“ (איינאקטער) אין „פריינד“; „די פיר אבנים טובות“ אין א. רייזענס זאמלבוך „פראגראם“.

ווערט איבערגעזעצט אין ענגליש דורך העלענא פראנק.

1905. רעוואלוציע-שטראם און פאגראמען-כוואליע — שרייבט א סעריע ארטיקלען „דער מאג“ וועגן אקטועלע ענינים — יידישע און אלגעמיינע פראבלעמען.

1906. אין אפריל אויפגעפירט פרצעס „דער נסיון“ (א דראמע אין 4 אקטן, א ווא-ריאנט פון „די גאלדענע קייט“) אין ווארשעווער יידישן טעאטער. באטייליקט

זיך אין דער יידישער טעאטער-סמודיע פון דוד הערמאן. אין „הומיר“ אויפ-
געפירט פרצעס „ס'ברענט“. פארבינדט זיך מיט אמעריקאנער יידישן טעא-
טער וועגן אויפפירן זיינע דראמאטישע שאפונגען. דערנענטערט זיך צום
יידישן טעאטער, שרייבט ארטיקלען און רעצענזיעס.
דערשיינען דריי ביכלעך דערציילונגען אין מינסקער פארלאג „קולטור“.

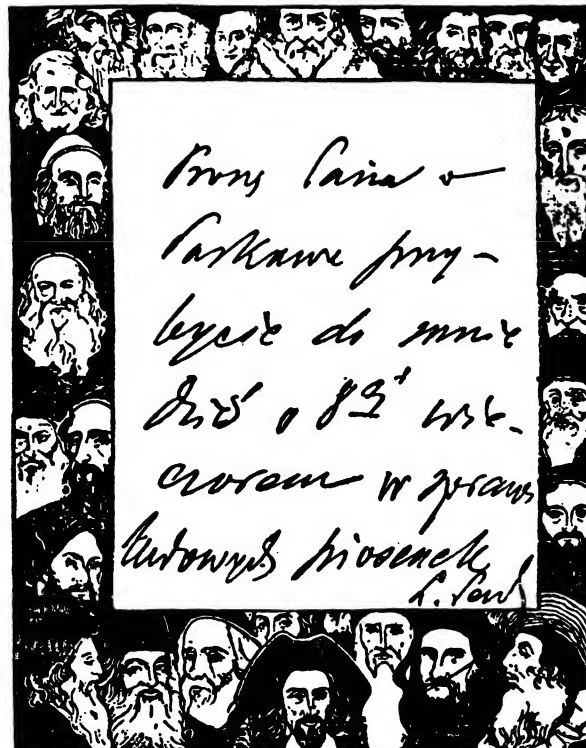
1907. פארענטלעכט ערשטן וואריאנט פון „ביינאכט אויפן אלטן מארק“ אין פאר-
זעצונגען אין ווארשעווער „ראסאנצייטונג“.

„די גאלדענע קייט“, א דראמע פון חסידישן לעבן, אין צוויי אקטן, אין ווייסן
פערז, אין זאמלבוך „די וועלט“, 1907, אויך אין „צוקונפט“.
אונטער זיין אנפירונג אויפגעפירט אין פלאצק זיינע איינאקטערס „ס'ברענט“,
„שוועסטער“, און פארפאסט „שאמפאניער“.

„שאמפאניער“ (איינאקטער) דערשיינען אין ניו-יארק.
באזוכט לעמבערג און קראקע.
גרויסע טעאטער-פארזאמלונג אין דער ווארשעווער פילהארמאניע — דריי
טויזנט צוהערער.

1908. פארעפענטליכט זיין „אין פאליש אויף דער קייט“ (אין „ליטערארישע מא-
נאטישריפטן“).

באטייליקט זיך אין דער טשערנאוויצער שפראך-קאנפערענץ (וויצע-פארזי-
גער).

פרעס א ברויזל: דאס פאקלעך-זאמלעך. י. י. ב. ב. ב.
וועגן זי: זאקס-לידער: זאמלונג.

צער), ווו ער טרעט אויף מיט רעפערעטן און באטייליקט זיך אין פארשיידענע אונטערנעמונגען אין א ריי שמעט אין גאליציע.

צוגעטרעטן ארויסצוגעבן „אלע ווערק" דורך ווארשעווער „פראגרעס" אין 10 בענה, פארענדיקט אין 1913. ב' 1 — פאלקסטימלעכע געשיכטן, ב' 2 — די צייט, ב' 3 — דראמען, ב' 4 — אדם וחיה, ב' 5 — חסידיש, ב' 6 — סקיצן און בילדער, ב' 7 — פאר קליין און גרויס, ב' 8 — אויפזאצן און פעליעטא-נען, ב' 9 — אלט און ני, ב' 10 — פון שמוכ אין גאס.

1909. אנגעהויבן ארויסצוגעבן „די יידישע וואכנשריפט" (דערשינען 4 נומערן), ווו פארעפנטלעכט זיין באווסטן ארטיקל וועגן יידיש און העברעאיש. קלייבט זיך צו פארן קיין אמעריקע צו ארגאניזירן א יידישע אויסגאבע פאר אלע לענדער. די רייזע גיט צושטאנד געקומען. ליקווידירט זיין היסטארישע דירה אויף צעגלאנע 1, ציט זיך אריבער אויף אלעיע יערצואלימסקיע 89.

1910. שאפט א געזעלשאפט צו בויען א יידיש טעאטער. נייער וואריאנט פון „מאניש" אין ה. עפעלבערגס „טעאטער-וועלט". ארויסגעגעבן די זאמליכער „יידיש" (צוויי בענד). באזוכט פארשיידענע שמעט מיט רעפערעטן. מריאומף-רייזע אין קיעוו. זיין ברודער חיים-יוסף ווערט דערהרגעט דורך פויערן. זיין ברודער יונה-יהושע און שוועסטער העסע גאלדשטיין — וווינען אין זיין געבורטשטאט זאמאשטש. הייבט אן די איבערזעצונגען פון די מגילות.

1911. ראמאן מיט דער „דאמע ביים מעער". פאלעמיק מיט דער ווארשעווער אסי-מילאציע.

1912. באזוכט ווילנע און אנדערע שמעט. זיך באטייליקט אקטיוו אין דער וואל-קאמפאניע צו דער פערטער „גאסדאר-סטווענע דומע", אויפגעטראטן אויף פארוואל-פארוואמלונגען, געדרוקט קעמ-פערישע ארטיקלען, געהאט אויסצושטיין פיל זארגן און אנפאלן. פארעפנטלעכט „כרת", „מאטל פרינץ", „אויף דער פרישער לופט" א. א. אין „פריינד" און אין „צוקונפט".

גיט אריבער (אויף ניט לאנג) „אין מיין ווינקעלע" פון „פריינד" באטייליקט זיך אין דעם קאמף בשעת דעם פויליש-יידישן באקאמ. שארפער קאנפליקט מיט זיין באלעבאס — די ווארשעווער קהילה — צוליב זיין מיטן זיך אין פאליטיק.

1913. דאס ליד זער לידער, שלמהם „שיר-השירים", פאריידישט, אין „צוקונפט". „דער פארטון", „א חלום פון א ליטווישן מלמד", אין „צוקונפט". אנגעהויבן צו פארעפנטלעכן „מינע זכרונות" אין ווילנער „יידישע וועלט". שיקט א באגייסטערטע באגריסונג צו דער „דזשואיש פאבליקיישאן סאסייע-טי" אין פילאדעלפיע, וואס האט אין 1906 ארויסגעגעבן אין ענגליש א באנד פארעם דערציילונגען (איבערזעצט פון העלענא פראנק). אויסגעקליבן אלס ערן-מיטגליד פון דער חברה „מפיצי השכלה". לעצטער וואריאנט פון „די גאלדענע קייט".

1914. פארעפנטלעכט די דרייאַקטיקע דראַמע „דער הויקער“ (אין „דאָס לעבן“).
 זיך באַגעגנט מיט שלום עליכם אין וואַרשע און זיך שטאַרק באַפריינדט מיט
 אים.
 מיטן אויסברוך פונעם וועלט-קריג, הויבן זיך אַן רדיפות און בלבולים אויף
 יידן.
 היימלאַזע יידן לויפן קיין וואַרשע. פריץ וואַרפֿט זיך אַריין אין הילפס-אַרבעט
 פאַר די היימלאַזע, העלפט גרינדן קינדער-היימען און שרייבט פאַר זיי קינד-
 דער-לידלעך.
 שענקט אַוועק טייערע שטוב-חפצים פאַר דער הילפס-אַקציע.
 זעצט איבער „קוהלת“.
 פאַרעפנטלעכט נייע צוויי קאפיטלען פון „מיינע זכרונות“.
 ריוועלע פריץ, פון דער היים לעווין, זיין מוטער, אַן אַפּשטאַמיקע פון גרויסן
 יחוס (פון ביאַלער רב), געבוירן 1828 — איז געשטאַרבן.

פּרעס אָן אימבאַקאַנט בילד פון אָנהייב 1900 יאָרן. שטייענדיק (פון רעכטס אויף לינקס):
 לוציאַן פריץ, י. ל. פריץ, שלום אַש. ליגנדיק: ה. ד. נאַמבערג.

1915. פארעפנטלעכט „נעילה און גיהנום“ (אין „יידישע וועלט“, ווילנע).
 דעם 3טן אפריל, שבת האלב 9 אינדערפרי, דעם דריטן טאג חול-המועד-פסח,
 פלוצלונג געשמארבן פון א הארץ-אטאקע.
 געשמארבן זיצנדיק ביים שרייבטיש. אויפן טיש איז געבליבן א בלאט פאפיר
 מיט די ערשטע שורות פון א קינדער-ליד:
 „שמילער, שמילער, דאנקען וויל ער...“
 אויף דער לוויה האבן זיך באטייליקט ביז 100 מייזנט מענטשן.

—::—

באמערקונג:

די דאזיקע ביאָביבליאָגראַפישע פרטים זיינען צונויפגעשטעלט געוואָרן אויפן
 סמך פון אַ ריי מקורות — זיכער זיינען זיי ניט אויסשעפנדיק, אָן ספק פעלט דאָ
 זייער פיל — עס איז אָבער געזאָרגט געוואָרן, אַז עס זאָלן ניט פעלן די הויפט-
 מאַמענטן פון י. ל. פרצעס לעבן און שאַפן.

שאַנאַלס אַ זייכענונג צו פרצעס פאַלקסטימלעכע געשיכטן

געשטארבן פרץ!*)

פרץ איז געשטארבן. ס'איז שרעקלעכער אומזין!
 ער איז דאך נאך גאר נישט אלט געווען. ער איז דאך געווען פול מיט קראפט
 און פייער. ער האט דאך געהאלטן אין מיטן אן אומרויאקער פילפארטיקער ארבעט.
 פרץ איז געשטארבן! אזוי ווייט איז געווען דער געדאנק פון טויט, ווען מען האט
 געקוקט אויף פרץ. אין דעם ענערגישן, נאך נישט גאנץ-גראען קאפ, אין די יינגלשע
 פראכטפולע אויגן, אין דעם גאנצן רייכן שפיל פונעם פנים איז געווען אזוי פיל יוגנט,
 לעבן, האפענונג, שטרעבונג, ליסט! פרץ — און טויט, פרץ — אין א קאלטער קבר!
 ס'איז שוידערלעכער אומזין!

אויף א יום-טוב פון יונגע ארבעטער אין ווילנע האט מען אמאל באגריסט פרץ.
 די גאנצע פארזאמלונג איז געווען ווי משוגע פאר שמחה. ער איז נאך געווען אויף
 די טרעפ, מען האט נאך ערשט געהערט, אז ער גייט, האט מען שוין אנגעהויבן
 שרייען ווי ווילדע: „פרץ, פרץ, פרץ!“ עס איז געווען איין איינציקער געשריי, ווי פון
 איין איבערפולטער ברוסט. אין א באגריסונגס-רעדע האט איינער במעות געזאגט, אז
 פרץ איז אלט פיר און זעכציק יאר. ווען פרץ האט נאכדעם געענטפערט, האט ער
 אנגעהויבן האלב אין שפאס:

— איך האב א טענה צום רעדנער. ער האט מיר געמאכט עלטער אויף צוויי
 יאר. אין מיין עלטער איז דאס גאר נישט אזא קלייניקייט. עס איז נאך דא אזוי פיל
 צו טאן, און דא קומט איינער און נעמט ביי מיר צו גאנצע צוויי יאר...
 אין די ווערטער איז געווען דער גאנצער פרץ. „ס'איז נאך דא אזוי פיל צו טאן...“
 אין אים האט געקאכט און געברויזט אזא רייכע וועלט. אזוי לעבעדיק געשפרודלט
 האט דער קוואל פון דער שאפונג. און אלע מאל נייערע, און אלע מאל רייכערע האר-
 רויזאנטן האבן זיך פאר די אויגן געעפנט. און ער האט געאיילט צו דערציילן אונדז
 אלעמען, וואס עס אנטפלעקט זיך פאר אים.

יונג איז ער געווען, אינדער פרץ, ווי א קרעפטיקער בוים, וואס האלט אין בליגן
 און פלוצלינג — דער אימזיניקער טויט...

געשטארבן פרץ. געשטארבן נישט גאר א דיכטער, א דראמאטורג, א ליריקער, א
 שאפער פון די פאלקסטומלעכע געשיכטן, א פאטער פון א נייער ריכטונג אין דער
 יידישער ליטעראטור; געשטארבן נישט גאר א דענקער און א פובליציסט און געזעל-
 שאפטלעכער מענטש, געשטארבן נישט גאר א בריליאנטענער פריינט — א הארצי-
 קער גאנצטער פריינט צו אונדז אלעמען, — געשטארבן א גאנצע וועלט. פרץ איז
 געווען מער איידער די סומע פון זיינע אלע אויפטוען אין א משך פון צענדליקער יארן.
 איר האט שטענדיק געפילט, אז ער איז רייכער, אז ער פארמאגט נאך גרעסערס און
 וויכטיקערס. איר האט שטענדיק געוויסט, אז וואס מער איר וועט זיך פארטיפן אין

*) דער דאזיקער ארטיקל פון מ. אלגין איז פארעפנטלעכט געווארן אין ניו-יארקער „פארוערטס“, דעם
 26טן אפריל 1915, בלייד ווי עס איז אין אמעריקע אנגעקומען די ידיעה פון פרצעס פטירה.

זיין וועלט, אײַן מער וועט איר געפינען, אלײַן גרעסערע אוצרות וועלן אויפלייכטן פאר אייערע אויגן.

און עס איז געווען א פרייד און א שמאלץ צו וואנדערן איבער אט דער גרויסער וועלט און צו זען אירע וואנדער.

געשמארכן פריץ. די יידן פון רוסלאנד וועלן זיין טויט באגעגענען מיט א הארץ-וויי. איין גרויסער טרויער איבער דעם איינעם טויטן וועט אויף א וויילע פארשמעלן דעם טרויער איבער טויזנטער קלענערע לעבנס, וואס קומען איצט אום. אין דעם חושך פונעם יידישן לעבן איז פארלאשן געווארן א גרויסער שמערן.

צי וועלן טרויערן די יידן אין אמעריקע? צי קענען זיי פרצן? צי ליבן זיי פרצן? צי איז ער צונויפגעוועכט מיט זייערע נשמות? צי רירט ער אן די אידלסטע סטרונעס פון זייער הארצן?

עס רוישט און עס הוישעט דאס יידישע ניו-יארק. עס גיסן זיך שמראמען מענטשן. פילן זיי א ווייטיק? ווייסן זיי, אז עס איז אוועקגעגאנגען א גרויסער מענטש ביי יידן? וועלן זיי קומען אהיים און דערציילן זייערע קינדער, אז היינט איז א בא-אונדערער מאג?

עס רוישט די שמאט, עס ברומט די גאס. האט דער שמערץ כאטש אויף איין דרגע פארמונקלט פאר איר דאס ליכט פון מאג?

געשמארכן פריץ.

עס איז אזוי שווער צו ריידן ביי אן אפענעם קבר. עס איז אזוי שמערצלעך צו דערציילן דאס, וואס יעדער ייד וואלט געדארפט לאנג וויסן און לאנג אריינגעמען ווי א הייליקע זאך אין זיין נשמה אין זיין קודש קדשים.

ווער איז פריץ? דאס איז דער מאן, וואס האט געהאלפן דעם יידישן פאלק צו בא-קומען מער אכטונג צו זיך אליין. דאס איז דער מאן, וואס האט אויפגעהויבן דאס יידישע פאלק אויף א העכערער שטופע פון מענטשלעכן לעבן.

ער האט דאס געטאן נישט דורך אגיטאציע, נישט דורך געזאנגען וועגן „אתה בחרתנו“. ער האט גענומען די ארעמע יידישע פאלקס-שפראך און האט געזאגט: איך באשאף פון דיר א כלי שלמה, א וואנדערבארן ווערקצייג אויסצודריקן אלע העכסטע און טרעפלעכסטע און הייליקסטע געפילן און געדאנקען און טרויערן און זוכענישן און מאטערנישן פון א היינטיקער מענטשלעכער נשמה. און אזוי איז געווארן. און די שפראך האט אנגעהויבן דופטן מיט בלומען און לויכטן מיט זונענשיין און קלינגען מיט טויזנטער טענער. און ער איז צוגעגאנגען צום אוצר פון דער פאלקס-נשמה און האט געזאגט: איך נעם ארויס פון דיר דאס טייערסטע און שענסטע, וואס עס ליגט אין דיר באהאלטן, און איך וועל עס איבערשמעלצן אין דעם פורעם פון מיין גייסט און וועל ווייזן דער וועלט, און זאל זי וויסן, וואס פאר אן אוצרות מיר פארמאגן. און אזוי איז געווען, און א גאנצע מחנה פון פאלקס-געשיכטן און פאלקס-לעגענדן פון פאלקס-טימלעכע דערציילונגען און פאלקס-דיכטונגען האבן אנגעפילט אונזער וועלט און האבן דערוועקט אונדזער וואנדער און אונדזער פרייד און אונדזער שמאלץ.

פריץ האט אונדז רייך געמאכט מיט דער רייכקייט פון אונדזער אייגן פאלק. און פריץ האט מער געטאן פארן יידישן פאלק איידער גאנצע דורות.

געשמארכן פריץ. געשמארכן א גרויסער ייד דער ייד האט זיך אבער נישט אפ-געצאמט פון דער ארומיקער וועלט. פריץ, דער יידישסטער פון אלע יידן, איז געווען דער מאדערנסטער אייראפעאישער מענטש פון אלע זיינע יונגע חברים. פריץ האט גענערט זיין קאפ פון דער אייראפעאישער קולטור און זיין הארץ — פון דער יידי-שער. האט זיך באקומען דאס שיינע און איידעלע און הארמאנישע, וואס באצווינגט אייך אין זיין שאפן. פריץ האט געמרוימט פון א פאלק, וואס לעכט זיין אייגענעם נישט-

צעבראכענעם קולטור-לעבן, אבער אין אט דעם לעבן האט ער איבערגעטראגן אל-
דאס בעסטע, וואס ער האט נאר געקאנט געפינען איבער דער גרויסער ברייטער
וועלט, אין אלע צייטן, זינט די מענטשן האבן אנגעהויבן שאפן דאס שיינע און דאס
גרויסע.

פריץ אליין איז געווען די גאלדענע קייט, וואס פארבינדט דאס יידישע פאלק
מיט דער גרויסער אלוועלטלעכער קולטור.

פריץ איז געשטארבן. די יידישע ארבעטער וועלן באגעגענען זיין טויט מיט בא-
זונדערן שמערץ. ווארום פרצעס הארין איז שטענדיק געווען מיט זיי, מיט די קעמ-
פער פאר פרויהייט. זיינע געדאנקען האבן פאר אים געמעגט אויפבויען מעאריעס,
וואס זיינען געווען פרעמד צו די ארבעטער, זיין נשמה האט אבער שטענדיק גע-
קלאפט אין טאקט מיט די קעמפנדיקע מאסן, וואס בויען א ליכטיקע צוקונפט. פריץ
האט נישט נאר מיט ווערטער, נישט נאר מיט גאלדענע לידער, נאר אויך מיט טאטן
געהאלפן דער יידישער ארבעטער-באוועגונג. ער איז געווען „אינדזער“ פריין אין דר
רייען פון די ארגאניזירטע ארבעטער.

געשטארבן פריץ. אבער נאר נישט ווייניק. נאר נישט קלאגן. נישט דערמיט קא-
נען מיר ערן דעם אנדענק פון פריץ. לעבן דארפן מיר — אזוי איז פרצעס צוואה, אזוי
איז געווען דער גייסט פון פרצעס ארבעט. לעבן — דאס הייסט קעמפן. דאס הייסט
בויען א ניי יידיש לעבן; דאס הייסט איבערפלאנצן צו אונדז אלדאס בעסטע, וואס
ליכט אין דער מענטשהייט. לעבן — דאס הייסט — ליבן דעם מענטשן, ליבן דעם
פארפאלגטן און פארשקלאפטן, העלפן אים דערפילן דעם מענטש אין זיך, אויסגלייכן
דעם רוקן און גיין פארווערטס צו ליכט, צו דער זון...

א קינסטלעריש פאסטקארטל איפן מאטיוו פון פרעס „זריי נייטארינס“, געצייכנט פון ז. האלדבערג.
ארויסגעגעבן פון פאלאג „הידרה“, ווארשע.

י. ל. פרצעס נאציאנאלע באדייטונג *

דער קאמיטעט פון יידישע שריפטשמעלער, וואס האט אראנזשירט דעם היינטיקן טרויער-אונט צו ערן דעם אנדענק פון דעם אומפארגעסלעכן י. ל. פריץ, האט מיר צוגעמיילט דעם כבוד — ארויפצולייגן דעם ערשטן קראנץ אויף דעם פרישן קבר, ארום וועלכן מיר האבן זיך איצט פארזאמלט אין גייסט.

איך האב געזאגט נעמען אויף זיך די אויפגאבע געבן אייך אין קורצע שמיריכן אן אלגעמיינע כאראקטעריסטיק פון פרצעס לעבן, שאפן און טאן, כדי זיין בילד זאל לעבעדיקער שטיין פאר אונדזערע אויגן, און כדי אונדז זאל קלארער ווערן דער גרויסער פארלוסט, וואס עס האט געטראפן אונדזער פאלק און אונדזער ליטעראטור מיט זיין אזוי-פרייטיקן אוועקגיין.

איך האב די אויפגאבע גענומען אויף זיך, האב אבער נישט בארעכנט, אז עס איז נאך גאר נישט געקומען די צייט, ווען אזא ארבעט זאל קאנען ווערן געטאן. דער סך-הכל פון פרצעס לעבן, פון זיין ליטערארישן שאפן און עפנטלעכן טאן קאן נאך נישט אונטערגעפירט ווערן, ווייל ערשט איצטער וועלן מיר, — די אלע, וואס אינעם טערעסירן זיך מיט דער אנטוויקלונג פון דער יידישער ליטעראטור און דעם גאנצן פון דער יידישער מאדערנער געשיכטע, — זיך נעמען ערנסטער צוקוקן צו דעם, וואס פריץ האט אונדז איבערגעלאזן בירושה און אפשטאן, וואס איז איר צייט-ווייליק און פארשווינדלעך און וואס אייביק און אומצעשמערבאר; וואס פריץ איז געווען נאך פאר זיין דור, און וואס ער איז געווארן פאר זיין פאלק און אפשר פאר דער גאנצער מענטשהייט.

אזא ארבעט איז נישט פון די לייכטע. צו פילזייטיק און פארשיידנארטיק איז פרצעס שאפן, מען זאל עס קאנען ארומנעמען מיט איין בליק. פרצעס גייסט איז געווען א ווינדערבארער ארגאניזם מיט הונדערטער שפיריקע נערוון, תמיד אנגע-צויגענע, תמיד וויברירנדיקע, יעדער נערוו מיט זיין אייגענעם טאן. וואס יענע הונדערטער נערוון האבן ארויסגעבראכט פון זיך, איז א סימפאניע פון טענער, פון וועלכע עס קלינגען אונדז אנטקעגן: די אלגעמיינע מענטשלעכע קאמפן פון זיין צייט, די ליידן, האפענונגען און דער נצחון-קאמף פון זיין יידישן פאלק, די בענקשאפט פון זיין דור, די פראבלעמען פון זיין קונסט, די אייביקע סודות-פילע שאלות פון דעם מענטשלעכן דענקען בכלל.

דאס אלץ פלעגן דארשטיק איינזאפן אין זיך די שפיריקע, תמיד וויברירנדיקע נערוון פון פרצעס נשמה און דאס אלץ האט באקומען ביי אים א באזונדער קלאנג-פארב, אן אייגענעם פריץ-טאן, דורכגייענדיק דורך זיין אייגנארטיקן שאפנדיקן גייסט.

(*) רעדע געהאלטן אין אפריל 1916 אויף דעם אוכרה-אונט אין קארנעגיא האל, ניו-יארק, צו די שלשים נאך פרצעס טויט. זי ווערט דא איבערגעדריקט, לויט דעם מאנוסקריפט, פון וועלכן דר. ח. זשיטלאווסקי האט בעלייענס. — דער.

פריץ דער דענקער, דער קינסטלער, דער ייד; פריץ דער ליריקער, דער דראמאטורג, דער באשאפער פון דער יידישער קורצער נאָוועלע; פריץ דער ראַמאַנטיקער, דער רעאַליסט, דער סימבאָליקער; פריץ דער רעליגיעזער מיסטיקער און דער אפי-קורסישער פרוי-גייסט; פריץ דער שטרייטער פאַר סאַציאַלער גערעכטיקייט, פאַר געוועלשאַפֿטלעכער דעמאָקראַטיע און פריץ — דער גייסטיקער אַריסטאָקראַט, דער העראַלד פון דעם העלדישן אינדיווידיום; פריץ דער קעמפער אַנטקעגן דער גרייכ-שער שיינקייט, און דער אַדוואָקאַט פון דעם פרייען גענוסדרייבן עולם-הזה; פריץ, דער רש"י אויפן חסידים; פריץ דער סאַטיריקער און דער לין; פריץ דער נביא און דער פאַנגען-טרעגער פון דער טראַגישער עטיק.

און וויפיל פרעסע זיינען דא, וועלכע איך האב נישט אויסגערעכנט! און ווי-פיל פרעסע וואלטן נאך דערבליקט דעם שיין פון דער וועלט, ווען דער טויט וואלט אים נישט אַוועקגערופן פון אונדז אזוי פרי! און אומעטום, אין אלע זיינע פאַרבנ-רייכע אויכגעשטאַלטונגען, איז ער פריץ, פריץ, פריץ, — א שאַרף-צוגעשפיצטע פייל, וואָס שניידט דורך די לופט מיט אַ האַסטיקן רעש און טרעפט כמעט תמיד אין ציל.

מען וועט מוזן פריער אויסשטודירן אלע איינצל-געשטאַלטן, אין וועלכע עס האט זיך אַנטפלעקט פאַר אונדז פרעסע גייסט, איידער מיר וועלן קאָנען צונויפ-וועבן זיי אין איין איינציקן האַרמאָנישן בילד, איידער מיר וועלן קאָנען אין יעדן פון זיי דערקענען דעם איינהייטלעכן תוך פון זיין נשמה, וואָס האט תמיד גע-שטרעבט צו גרויס און הויך, „און אפשר נאך העכער!“.

עס קאן דעריבער נישט זיין מיין אויפגאַבע אפילו צו פרובירן זיך געבן אַן אַל-געמיינע באַראַקטעריסטיק פון דעם פאַרשטאַרבנעם, כפרט נאך אזוי קורץ נאך זיין טויט, כפרט נאך אין דער קליינער, קורצער צייט, וואָס מיר קאן געגעבן ווערן פון דעם היינטיקן אָונט.

אנשטאט דעם וועל איך מיר נעמען די פרייהייט — צוציען אייער אויפמערק-זאַמקייט צו איין-איינציקן פונקט, וואָס קאן שוין איצטער אַרויסגעבראַכט ווערן מיט אַ געוויסן גראַד פון קלאַרקייט און זיכערקייט, — די נאַציאָנאַלע באַדייטונג פון פרעסע שאַפן. איך האב דא אין זינען נישט די מיינונגען זיינע וועגן דעם מהות פון אונדזער פאַלק, וועגן די קרעפטן, וואָס ווירקן אויף אים, וועגן דער „בלוטיקער שיינקייט“ פון זיין טראַגישן קאַמף אין גלות, וועגן דעם זין פון זיין פאַרגאַנגענהייט, וועגן דעם ווערט פון זיין געשיכטע פאַר דער גאַנצער מענטשהייט, זייען די אויפ-גאַבן, וואָס שטייען אים פאַר און די וועגן, ווי אזוי ער זאל זיי אויספירן.

מכוח די אלע ענינים האט פריץ צו פאַרשיידענע צייטן אַרויסגעזאָגט פאַרשייד-דענע געדאַנקען, אלע מאַל אינטערעסאַנטע, ווען אפילו נישט אלע מאַל אַכסאַלומ-ריכטיקע. איך מיינ דא מיט דער נאַציאָנאַלער באַדייטונג נישט דאס, וואָס פריץ האט געטראַכט וועגן דעם יידישן פאַלק, ווי אויך נישט די איינצלנע אַוצרות פון דער ירושה, וואָס ער האט איבערגעלאָזן זיין נאַציע, נאָר דאס, וואָס ער איז געוואָרן פאַר איר, וואָס ער האט פאַר איר אויפגעטאָן מיט זיין גאַנצן שאַפן, אפשר אַליין נישט וויסנדיק דעם ווערט פון זיין אויפטו. איך מיינ דא די באַדייטונג פרעסע פאַר אונדזער נאַציאָנאַלער עקזיסטענץ און אונדזער ווייטערדיקער פרייער אַנטוויקלונג, זיין ראל אין דער נאַציאָנאַלער דערוואַכונג פון אונדזער פאַלק. און ווען איך רעד דא וועגן פרעסע באַדייטונג פאַר אונדזער נאַציאָנאַלער עקזיסטענץ, מיינ איך דא נישט יענעם פאַליטישן און נאַציאָנאַלן קאַמף אונדזערן אַנטקעגן די בייזע ווייזן פון דער דרויסנדיקער אונדז פיינטלעכער וועלט, וואָס פאַרגינגען אונדז נישט דאס ביסל חיות. איך האב דא אין אויג אונדזער אינעווייניקסטן קאַמף, אונדזער ראַנגלען זיך מיט זיך אַליין, אונדזער אַנגעווייטיקטן דענקען מכוח דעם נאַציאָנאַל-יידישן

האמלעט-פראבלעם: זיין אדער נישט זיין אויף דער וועלט, עקזיסטירן ווי א פאלק? איך ווייס גאנץ גוט, אז מיר האבן שוין איצטער, א דאנק גאט, א היפשן יונגן דור, וואס פארשטייט שוין נישט, ווי אזוי מען קאן גאר אוועקשטעלן אזא שאלה. אויך פריץ האט דאס נישט פארשטאנען. ער איז לכתחילה געקומען צו אונדזער פאלק מיט אזוי פיל גלויבן אין זיינע לעבנס-קרעפטן, אז יענער האמלעט-פראבלעם האט, — אויב איך מאך קיין טעות נישט, — א ברעקל נישט אנגערירט זיין געמיט. אבער דער פאקט, וואס פריץ איז געווען פריי פון אים און וואס מיר האבן איצט מער א היפשן יונגן דור, אויף וועלכן דער נאציאנאלער יאוש האט לכתחילה נישט געהאט קיין שליטה, איז נאך נישט קיין באווייז, אז דער „זיין אדער נישט-זיין“ פראבלעם איז נישט געשטאנען אין דעם פאדערגרונט פון דעם יידישן עפנטלעכן געדאנק, אדער אז ער איז שוין איצטער אין גאנצן פארשוונדן געווארן פון דעם יידישן גייסטיקן האריוואנט.

די נאציאנאלע תמימות פון פרצעס נשמה, איר ריינקייט פון יעדער האמלעט-שטימונג בנוגע צו אונדזער נאציאנאלן קיום, איז געווען א זעלטענע אויסנאם אין יענער צייט, און דער היפשער יונגער דור, וואס פארשטייט איצטער נישט, ווי אזוי מען קאן גאר ארויפלאזן אויפן זין א ברעקל ספק אין די יידישע לעבנס-קרעפטן, ווי אזוי מען קאן זיך אפילו אויף א מאמענט ארומטראגן — לאז זיין מיט א שאטן פון א זעלבסטמערדערישן געדאנק, — אט דער לעבנס-לוסטיקער, לעבנס-זיכערער יידישער יונגער דור מוז אבער נישט פארגעסן, אז ער איז אריינגעטראטן אין לעבן שוין אין א צייט, וואס איז אנגעזאפט געווארן מיט יענער נאציאנאל-כאלעבנדיקער ווירקונג, וואס האט ארויסגעשטראלט פון פרצעס טעטיקייט און פון דער טעטי-קייט פון זיינע חברים.

עס איז געווען א שווערע צייט, א טראגישע צייט אין דער געשיכטע פון אונדזער פאלק אין רוסלאנד, ווען פריץ איז ארויסגעטראטן אויף זיין וועג ווי א יידי-שער ליטעראט. די פאגראמען פון די אכציקער יארן זיינען נאך-וואס איינגעשטילט געווארן, אבער דער אויפדער אין דער יידישער נשמה, וועלכן זיי האבן ארויסגע-בראכט, האט ערשט גענומען פונדערגברענגען זיך אלץ ווייטער, וואס מער. און די אלע פארפלאגטערטע יידישע פראגן האבן זיך צוגעפגעקנילט אין איין-איינציקן פינצטערן פראבלעם, וואס האט פארשטעלט יעדן קלארן אויסבליק אין דער צור-קונפט: זיין אדער נישט זיין? ווייטער שפינען דעם זעלבסטשטענדיקן פאדעם פון דעם יידישן געשיכטלעכן לעבן, אדער לאזן אים, ער זאל זיך ביסלעכווייז אריי-וועבן איז דעם געוועב פון דער פרעמדער געשיכטע און זיך אן א שום רעשט פאר-לירן אין איר?

איך וויל, איר זאלט מיך דא ריכטיק פארשטיין.

די גרויסע פראגע וועגן דעם נאציאנאלן קיום און דער אסימילאציע האט עק-זיסטירט נאך א סך פריער איידער די פאגראמען. אבער זי האט עקזיסטירט נישט אין דער פארם פון א האמלעט-פראבלעם. דאס איז געווען א פראגע מיט צוויי גאנץ-באשטימטע ענטפערס, וואס האבן געקעמפט איינער אנטקעגן דעם אנדערן. דער אלטער דור, דער נאציאנאל-דערצוגענער, דער פרומער און אפילו א גרויסער טייל פון דעם משכילישן, האבן זיך נישט געבראכן דעם קאפ אויף דער שאלה: זיין אדער נישט זיין? זיי האבן אויף איר פון אנהויב אן געהאט דעם קלארן, קרעפטיקן ענט-פער: זיין!

און דער פראגרעסיווער דור, וואס איז מיט אלע זיינע גערופן געווען צונויף-געוואקסן מיט דער אלגעמיינער פראגרעסיווער קולטור פון דעם לאנד, איז אויך נישט געווען אנגעקערענט פון דער סקעפטישער און פעסימיסטישער הלאה. אקט-

דאס אזוי שטאלן, אקוראט אזוי שארף, אקוראט אזוי קלאר און קרעפטיק ווי דער עלטערער דור, האט ער ארויסגעשריגן זיין ענטפער: נישט זיין!

ערשט די פאגראמען האבן ארויסגעריסן דעם זיכערן באדן פון אונטער די פיס. זיי האבן צעטומלט די מוחות סיי פון די נאציאנאליסטן, סיי פון די אסימילאטארן. דאס איז געווען די צייט, ווען דער ערץ-אסימילאטאר און רוסיפיקאטאר ל. לעוואנדא האט פלוצלינג דערשפירט, ווי אונטער זיינע פיס האט זיך אויפגעעפנט אן אפגרונט, וואס האט אינגאנצן איינגעשלונגען זיין אידעאל, ביי וועלכן ער האט אפגעארבעט א גאנץ לעבן; ווען שמעון פרוג האט געשריבן זיין פעליעטאן „דאך מאן“ (צוריק אהיים!), און א באווסטער פאליטישער עמיגרענט האט פון בערלין אויס אונטער דעם פסעוודאנים גרשון באדאנעס געשריבן אין „וואסכאד“ זיינע „זאפטיקן אטשעפענצא“ (נאטיצן פון אן אפגעשפאלטענעם), ווו ער האט גענומען אין דעם נאמען פון דער יידישער אינטעליגענץ זיך ווידער אויסבלייטן מיט די מתנות, וואס זי און די רוסישע אינטעליגענץ האבן פריער איינע דער אנדערער געשיקט. „נאט אייך אייער נעקראסאוו און גיט אונדז אוועק אנדער קארל מארקס!“

און דאס איז אויך געווען די צייט, ווען אין דער לופט פון דעם יידישן געזעל-שאפטלעכן באווסטזיין האבן נאך געקלונגען די טרויעריקע טענער פון י. ל. גאר-דאן: „למי אני עמל?“ יענעם י. ל. גארדאן, וואס האט אינאיינעם מיט א סך פון זיין דור געהאפט דורך דער העברעאישער ליטעראטור באשאפן א נייע פעסטונג פאר א פראגרעסיוון קיוויהלאוס.

„זיין?“ — האבן געטראכט די טרייע קינדער פון פאלק. „אבער ווי אזוי? ווו נעמט מען כוחות אריבערטראגן אזא עקזיסטענץ? איז אפשר טאקע גלייכער מאכן א בוך צו אנדער נאציאנאלן לעבן, צו אנדער אייביקן זיך מאטערן?“

„נישט זיין?“ — האבן געטראכט די אסימילאטארן. „אבער ווי אזוי? וואס טוט מען, אז די ערד נעמט אונדז נישט? אז זי שפייט אונדז ארויס צוריק?“

די צוויי ענטפערס האבן זיך פארוואנדלט אין צוויי פראגן. און פון זיי איז דער מאלט אויסגעוואקסן דער האמלעט-פראבלעם. און בעת די צוויי ריכטונגען, — די נאציאנאלע און די אסימילאטארישע, — האבן ביידע געקניפט זיך די באקן און גער-שמעלט די פארב, — די עקסטרעמע אסימילאטארן — די פארב פון דער באציא-לער רעוואלוציע, וואס וועט איינשלינגען אלע פעלקער און ממילא אויך אונדז, און די עקסטרעמע נאציאנאליסטן — די פארב פון ציון, פון דעם גלויבן אין דעם היי-ליקן לאנד, ווו אנדערע קרעפטן וועלן ווידער אויפברויען, ווי אין דער יוגנט, — איז דער יונגער דור פראגרעסיווע טוערס אומגעגאנגען מיט דעם גיפט פון דעם האמלעט-פראבלעם אין זיין ברוסט.

און נישט נאר דער יונגער דור. מען קאן געשיכטלעך באווייזן, אז דאס גאנ-צע יידישע פאלק איז אין זיין לעבן דעמאלט געשטאנען אויף דעם שידדוועג צווישן דעם „זיין“ און דעם „נישט-זיין“. די אסימילאציע, וואס מער זי האט פארלארן אין דער טעאריע, אליין מער האט זי זיך גענומען שטארקן אין דעם פראקטישן לעבן, אליין מער יונגע כוחות האט זי גענומען אפרייסן פון אנדער פאלק, אליין אפהענט-קער און ארעמער איז געווארן די יידישע היים.

וואלט אנדער פאלק שוין באמת געווען אלט און אפגעלעכט און אן אינעוויי-ניקסטע כוחות צו א ווייטערדיקן קאמף, דעמאלט וואלטן נישט געהאלפן די פייער-דיקע אויפרופן פון דער קליינער מחנה חובבי-ציון און די ערשטע העברעאישטן, וואס האבן אים געמינטערט פון זיין הייז-הער-פלעט, און געשלעפט אים מיט אלע כוחות ארויס פון דעם גלות-לעבן אין דער זעלבסטשטענדיקער פריי. אנדער פאלק וואלט

אויסגעגאנגען פון איבערמאסיקן בלוט-פארלוסט, וועלכע די אסימילאציע האט גע-
צאפט פון אים טאג-אויס, טאג-אין.

אבער אונדזער פאלק האט געלעבט, האט אפנים געהאט אין זיך א קוואל פון
שאפנדיקע, ברוינדיקע לעבנס-כוחות און ער האט פון זיך אליין אין זיין ארגאניזם
אויסגעארבעט א קעגן-גיפט צו דער אסימילאציע, א לעבנס-זאפט, וואס האט אפגע-
האלטן אדער שוואכער געמאכט דעם בלוט-אויסגוס און האט גענומען פארהיילן די
וונדן, וועלכע די אסימילאציע האט געריסן אין אים.

דער נייער לעבנס-זאפט, אויף וועלכן קיינער אדער כמעט קיינער האט זיך ניט
געריכט, און וועלכער האט שוין אנגעהויבן צו צירקולירן אין זיינע אדערן, פונא-
דערפירנדיק די הייל-קראפט איבערן גאנצן גוף — איז באשטאנען און באשטייט אין
דעם אויפבליען פון דער יידישער שפראך און אין דער באשאפונג פון דער יידי-
שער ליטעראטור.

א פאלק שאפט דורך זיינע בעסטע קינדער, און אויך די נייע הייל-קראפט זיינע
אנטקעגן דער אסימילאציע האט ער געלאזט ארויסברענגען דורך יענע בעסטע קי-
דער זיינע, וואס האבן אוועקגעלייגט דעם פונדאמענט פאר דער נייער יידישער
שפראך און פאר דער נייער יידישער ליטעראטור.

פרצעס באדייטונג פאר דער נאציאנאלער עקזיסטענץ פון אונדזער פאלק ליגט
שוין דעריבער אין דעם אליין, וואס ער איז געווען איינער פון די וויכטיקסטע בא-
שאפער פון דער יידישער ליטעראטור; וואס מיר קענען זיך נישט פארשטעלן די
יידישע ליטעראטור אן אים, ווי מיר קענען זיך נישט פארשטעלן זי אן מענדעלע
מוכר ספרים און אן שלום-עליכם. מיר קענען זיך דא נישט אריינלאזן אין א חקירה,
ווער פון אונדזערע דריי גרויסע קלאסיקער איז דער גרעסטער, אבער דאס מוזן מיר
לשם דעם היסטארישן אמת קאנסטאטירן, אז מענדעלע מוכר ספרים איז א לאנגע
צייט געווען נישט מער ווי אן אינטערעסאנטער עפיזאד. יא, אויב איר ווילט, א לי-
טערארישער אונזיקוס. ער וואלט ביי זיין גאנצער געניאלטיקע געבליבן א קוריאז,
ווען עס וואלט נישט געווען די ווייטערדיקע אנטוויקלונג פון דעם שאפן אין יידיש.
די עקזיסטענץ פון מענדעלעס שאפן האט נאך נישט קאווירט די עקזיסטענץ פון א
ליטעראטור. אויך שלום-עליכם וואלט געקאנט בלייבן אן עפיזאד, א רייכער, טרא-
פיש-רייכער אאזים אין א זאמדיקן מדבר, ווען עס וואלט זיך נישט אנגעהויבן מיט
פרצן א טראדיציע פון שאפן. דער אנהויב פון פרצעס שאפן זעט אויס, ווי א בארג-
וואסערל, וועלכער איז קאסקאדן-ארטיק געשפרונגען פון פעלו צו פעלו, און אומעטום
האט ער דורך זיין רוישן געוועקט פארשלאפענע שליסלען און קוואלן, וואס האבן
זיך פריידיק אפגערופן אויף זיין פריילינג-רוף און אין איינעם מיט אים זיך צונויפ-
געגאסן אין דעם איצטיקן מעכטיקן שטראם. פרצן האט דער געניוס פון אונדזער
פאלק געשענקט די זכיה, אז מיט זיין שאפן זאל זיין פארבונדן, — נישט דאס מעגלעך-
מאכן פון א יידישער ליטעראטור, — אין דעם כבוד טיילט ער זיך מיט מענדעלע מוכר
ספרים און שלום-עליכמען, — נאר די נישט-איבערגעריסנקייט, די קאנטינואיטעט
פון דער יידישער ליטעראטור, די פארוואנדלונג פון א שורה איינצלנע געניאלע עפי-
זאדן אין א פלוס פון אנטוויקלונג און לעבן, וואס גיט לעבן און אנטוויקלונג דעם
פאלק.

יא, די יידישע שפראך און די יידישע ליטעראטור זיינען די לעבנס-קראפט, וואס
פארהיט אונדז פון טויט; זיי זיינען חיינו ואורך ימינו, אונדזער לעבן און די קאנטי-
נואיטעט פון אונדזערע טעג, ווי א פאלק, און נישט ווי א רעליגיעזע סעקטע. ווי זאל
דען א פאלק אנדערש עקזיסטירן און קעמפן פאר זיין קיום, ווי זאל עס דען אנדערש
פירן אן אייגענעם היסטארישן לעבן, ווען עס איז צעשפרייט איבער דער גאנצער

ערד, ווען עס האט נישט קיין איין-איינציק ווינקעלע, וואס דאס פאלק זאל קענען אנהערן רופן זיין אייגנעם?

אויך קען מיר דא, ליידער, נישט אריינלאזן אין דער גאנצער טיף פון דעם פראג-בלעם, וועגן וועלכן עס איז אזוי פיל גערעדט געווארן אין דער לעצטער צייט. אבער א פאר ווערטער מוז איך זאגן וועגן דעם, ווייל אז נישט, וועט אונדז נישט קלאר זיין אין גאנצן דער ענין פון פרעגס נאציאנאלער באדייטונג.

אונדזער פאלק האט אפגעלעבט א צווייטוויזנט יאר אין גלות. וואס איז געווען די קראפט, וואס האט אים די גאנצע צייט אויפגעהאלטן ביים לעבן? מיר ווייסן איצט מער אלע דעם ענטפער אויף דער שאלה. די רעליגיע איז געווען דער קוואל פון זיין נאציאנאלן לעבן. דאס איז בלי ספק. אבער אין וואס איז געלעגן די לעבנס-קראפט פון דער רעליגיע? דאס רוב פון אונדז גלויבט, אז יענע לעבנס-קראפט איז געלעגן אין בא-שטימטע רעליגיעזע מיינונגען און געוויסע איבערנאטירלעכע נאציאנאלע האפענונג-גען אויף משיח און דעם ווונדערבארן אויסלייז פון גלות. דאס איז אויך געווען אמת. וואלטן נישט געווען יענע האפענונגען און גלויבונגען, וואלט זיך די רעליגיע נישט גע-קאנט האלטן. אבער נישט דורך זיי אליין האט זי צווייפגעשמידט די איינצלע טיילן פון פאלק צו איין ארגאניזם, נישט דורך זיי אליין האט זי געהאלטן יעדן יחיד אין די גרענעצן פון איין פאלקס-גאנצן. איר ווונדערבארע שוין-קראפט איז באשטאנען אין דעם, וואס דער גענויס פון אונדזער פאלק, — לאזט מיר אזוי אנרופן יענע האלב-אומבאוועסט-שאפנדיקע קאלעקטיוו-קראפט, וואס באהערשט אונדזער היסטאריש לעבן, — דער גענויס פון אונדזער פאלק האט פון דער רעליגיע אויסגעארבעט א באשטימטע ארט יידיש לעבן, יידישע זימן און מנהגים, יידישע קליידונג און צערע-מאניעס, וואס האבן ארומגענומען דעם יידן פון אלע זייטן, שארף ארויסגערוקט אים פון דער ארומיקער וועלט אזוי, אז ער האט געמוזט, ווילנדיק נישט-ווילנדיק, מיט יעדן אטעם, וואס ער האט געאטעמט. מיט יעדן פולס-שלאג פון זיין הארץ אפן ארויס-ווייזן פאר דער גאנצער וועלט זיין צוגעהערקייט צו דעם יידישן פאלק און זיין סאלידאריטעט מיט דעם יידישן היסטארישן גורל.

די רעליגיעזע גלויבונגען און האפענונגען, — ווער ווייס ווי טיף זיי האבן גע-לעבט אין דער נשמה פון די מאסן? אבער ווי ווייניק די נשמה פון די מאסן זאל זיך נישט האבן געשפייזט מיט זיי, זייער לעבן, יעדער שריט פון דעם לעבן איז געווען א ריין-יידישער, און דאס האט אויפגעהאלטן אונדזער עקזיסטענץ. דאס יידישע לעבן פון די מאסן איז געווען נישט ווייניקער וויכטיק און אפשר נאך א סך וויכטיקער, איידער דער גלויבן און דאס האפן פון דער אינטעליגענץ.

דער בעל-עגלה, וואס האט אין א טלית-און-תפילין געשמירט די רעדער, איז פון דעם נאציאנאלן שטאנדפונקט געווען א סך וויכטיקער און א בולטערער סימן פון נאציאנאלן זיין, איידער דער ווילנער גאון, וואס איז אין די זעלביקע טלית-און-תפילין געזעסן א גאנצן טאג און געלערנט תורה. אט פארוואס דער קלוגער ר' לוי-יצחק בערדיטשעווער האט אינסטינקטיוו אזוי אנגעקוואלן פון זיין הייס-געליבטן פאלק ישראל, ווען ער האט געהערט פון דעם בעל-עגלה, וואס שמירט די רעדער אין טלית-און-תפילין.

אבער די יידישע רעליגיע, — וואס עס זאל נישט זיין איר רעליגיעזע באדיי-טונג פאר דעם איינצלענעם גלויביקן יידן, — האט אין גאנצן פארלארן איר נאציאנאל-לע מאכט. ווי ביי יעדן פאלק, איז זי אריבער אין דעם רשות-יחיד, און זי האט שוין מער נישט קיין קראפט און קאן שוין מער קיין מאל נישט האבן די קראפט — צו באשטימען די שריט פון דעם יחידס לעבן. זי קאן שוין קיינעם נישט צווינגען צו פאלגן אירע געבאטן. און אפילו ביי די, וואס גלויבן אין איר איצטער, האט זי אויך

אויפגעהערט צו שפילן די ראל פון א נאציאנאלן סימן. זי איז אריין אינעווייניק אין הארצן. אין זיין דרויסנדיקער קולטור, אין שפראך און געדאנק קאן א גאנץ-פרומער ייד זיין אסימילירט, אין גאנצן אסימילירט מיט דער דרויסנדיקער פרעמדער סביבה, אין וועלכער ער לעבט. און אויב אלע יידן וואלטן אומעטום געווארן, ווי ער, — און די רעליגיעזע קאן דאס שוין מער נישט פארהיטן, — וואלטן מיר געהאט א רעלי- גיעזע סעקטע פון „איזראעליטן“, אבער עס וואלט שוין אפשר געווען א סוף צו דער עקזיסטענץ פון דעם יידישן פאלק, און אויב נישט צו דער עקזיסטענץ, וואס וואלט זיך אפשר אויפגעהאלטן אין פארמאנירטן צושטאנד, וואלט געווען א סוף צו דעם יידישן געשיכטלעכן לעבן, צו אונדזער נאציאנאלער פראגרעסיווער אנטוויקלונג.

עס איז פאר דעם גענום פון אונדזער פאלק ווידער אויסגעוואקסן די אויפגאבע: אויסארבעטן אזא דערהאלטונגס-קראפט, וואס זאל נישט שמערן דעם אריינדרינגען פון דער אייראפעאישער קולטור אין אונדזער לעבן, וואס זאל צובינדן יעדן איינעם צום פאלק, אלץ איינס, אין וואס ער גלויבט און אויף וואס ער האפט, — אויסארבעטן א באשטימטע לעבנס-ארט, וואס זאל זיך האלטן דורך איר אייגענער וואג, זאל זיך טראגן דורך איר אייגענעם אימפעט, זאל וואקסן א דאנק אירע אייגענע אינעוויי- ניקסטע זאפטן.

און אט די נייע נאציאנאלע דערהאלטונגס-קראפט איז געפונען געווארן, זאג איר, אין דער יידישער שפראך און אין דער יידישער ליטעראטור, וואס האלטן זיך שוין איצטער דורך זייער אייגענער וואג, טראגן זיך דורך זייער אייגענעם אימפעט און וואקסן א דאנק די אייגענע אינעווייניקסטע לעבנס-זאפטן. א ייד, וואס טראכט אין יידיש, רעדט יידיש און פילט אן זיין נשמה מיט די גייסטיקע פראדוקטן, וואס ווערן אויסגעארבעט אין דער יידישער שפראך און דער יידישער ליטעראטור, איז נאציא- נאל א סך מער צונויפגעבונדן מיט דער עקזיסטענץ פון זיין פאלק, איידער דער בעל- עגלה אין מלית-אוד-תפילין. עס איז פאר אים אות באות אמת, אז מיט יעדן אטעם, וואס ער אטעמט, מיט יעדן פולס-שלאג פון זיין הארצן מוז ער דעמאנסטרירן זיין צו- געהערקייט צו דעם יידישן פאלק און זיין סאלידאריטעט מיט דעם יידישן היסטא- רישן גורל.

ווי א יידישער ליטעראט, ווי איינער פון די וואס האבן באשאפן די יידישע לי- טערארישע שפראך און די יידישע ליטעראטור, ווי איינער פון די, וואס האבן זי בא- רייכערט מיט אזוי פיל אוצרות, וועלכע דארפן שפייזן די יידישע נשמה, איז פריץ אליין געווארן א טייל פון יענער היסטארישער קראפט, וואס האלט אונדז אויף ביים לעבן און העלפט אונדז אין אונדזער ווייטערדיקער היסטארישער אנטוויקלונג.

אבער נישט נאר מיט דעם אליין שעפט זיך אויס זיין נאציאנאלע באדייטונג. ווי שטארק עס זאל נישט זיין די אביעקטיווע נאציאנאל-דערהאלטנדיקע מאכט פון אן אייגענער רייכער ליטעראטור, — אין דעם פרט ווירקן אלע יידישע שריפטשמע- לער, וואס עס זאל נישט זיין דער אינהאלט פון זייער שרייבן, מער אדער ווייניקער נאציאנאל, — מוזן מיר דאך אונטערשיידן צווישן יענער ווירקונג אירער, וואס שטאמט פון דער יידישער שפראך, אין וועלכער זי ווערט באשאפן, און יענער דירעק- טער ווירקונג אירער, וואס איז פארבונדן מיט איר נאציאנאל-פראפאגאנדיסטישן ווערט.

די נאציאנאלע דערוואכונג ווערט דאך נישט געמאכט פון זיך אליין. ווי אלע היסטארישע דערשיינונגען, מוז זי געטראגן ווערן פון מענטשן, און נישט פון איינצל- גע, נאר פון א גאנצן דור... זי מוז פארקערפערט ווערן אין די געדאנקען און די גע- פילן פון דער צוקונפטס-רייכער, פאראויס-שטורעמענדיקער יוגנט. אט אין דער גע- וויינט און אויסבילדונג פון יענער יוגנט, וואס האט זיך ארומגעטראגן מיט דעם האט-

לעט-פראבלעם אין דער ברוסט, ליגט די גרויסע טאט פון דער יידישער ליטעראטור. פובליציסטן און קינסטלער מוזן דא שפילן א באזונדערס וויכטיקע ראל. דער פובליציסט דארף זיך קודם-כל ווענדן צו דער לאגיק, צו דעם פארשטאנד פון דעם לע-זער און צוהערער, דער קינסטלער דארף ווירקן אויפן געפיל. און אויף וויפיל געפיל איז כמעט אלע מאל שטארקער איידער שכל, אויף וויפיל דאס דענקען שטייט אלע מאל אונטער דער שליטה פון דעם פילן, אויף אזוי פיל איז די ראל פונעם נאציאנאלן קינסטלער אלע מאל באדייטנדיקער, איידער די ראל פון די פובליציסטן און די דע-קער. דער הייסער וונטש צו לעבן נאציאנאל, ווייטער שפינען דעם יידישן היס-טארישן פאדעם, ווערט געבוירן אין אונז פון דעם נאציאנאלן געפיל. דער נאציאנאל-לער געדאנק דערקלערט אונז נאר דעם „פארוואס“ און דעם „ווי אזוי“.

פריץ איז געווען א דענקער און א קינסטלער, און ביידע זיינע מעלות האט ער אוועקגעשטעלט אין דינסט פון דער נאציאנאלער ווידער-דערוואכונג. דער דענקער האט געווירקט דירעקט דורך דער פראפאגאנדע פון דעם נאציאנאלן געדאנק, דער קינסטלער — אויף אן אומוועג: דורך דאס מאלן פון דעם יידישן לעבן. אבער עס איז נאר קיין ערך נישטא, אויף וויפיל דער קינסטלערישער אומוועג האט געווירקט מי-פער און שטארקער פאר דעם פובליציסטישן גלייכן וועג.

פריץ איז געווען א גרויסער קינסטלער, און די גבורה פון יעדן גרויסן קינסטלער באשטייט אין דעם, וואס ער קאן דורך קלארע בילדער אויסברענגען אדער איינברע-נען אין אונזער הארצן לעבעדיק-וויברירנדיקע געפילן. פריץ האט געהאט יענע גבורה אין זיך אין זייער א חשובער מאס און אלע זיינע בולט-און שארף-געמאלטע בילדער האבן געוועקט אין די לעזער א קלארן און שארפן נאציאנאלן געפיל, וואס איז גראד אין זיינע צייטן און אויך נאך אין אונזערע צייטן אזוי נויטיק געווען און איז אזוי נויטיק פאר דעם יונגן האמלעטיזירנדיקן דור.

אין וואס איז באשטאנען יענער געפיל?

יענער נאציאנאלער געפיל איז אייגנטלעך באשטאנען נישט פון איין געפיל, נאר פון א גאנצער מחנה שטימונגען, אויפגעגונגען און ליידנשאפטן, וואס האבן סוף-כל-סוף ארויסגעקריסטאליזירט פון זיך דעם קלארן ווילן צו דעם נאציאנאלן זיין.

מיין פערזענלעכע דערפארונג, — אין מיר איז גראד אויסגעקומען צו שטיין נאענט אין לעבן צו יענעם דור, וואס האט, — איך האב קיין אנדער ווארט נישט פאר דעם ווי נאר: אויסגעווייטיקט אין דער נשמה די נאציאנאלע דערוואכונג. — מיין פערזענלעכע דערפארונג מיט יענעם דור האט מיך געלערנט, אז די אלע נייע שטימונגען, אויפגעגונגען און ליידנשאפטן, וואס האבן זיך גענומען רעגן אין זיין ברוסט, האבן זיך געגרופירט ארום פיר, קלאר-אויסגעשפראכענע געפילן, וואס האבן צוגעבונדן די נשמות פון דעם יונגן דור און רופן נאך עדהיום ארום די דאזיקע צובינדונג צו דעם געשיכטלעכן גורל פון אונזער פאלק.

דאס איז, ערשטנס, דער געפיל פון רחמנות און צער, וואס נעמט ארום דאס הארץ, ווען פאר איינעם אנטפלעקט זיך דער גאנצער תהום פון ליידן, אין וועלכן עס געפינט זיך אונדזער פאלק. דאס איז, צווייטנס, דער געפיל פון ליבע, פון פשוטער מענטשלעכער ליבע צו א געוויסן יידישן ארט מענטשן, וואס וואקסט אויס, ווען איי-נער שטעלט זיך אוועק די פראגע, מיט וועמען קאן ער לייכטער און נאטירלעכער צונויפגיסן זיין נשמה — מיט די יידן, וואס ער קען, אדער מיט די נישט-יידן, צווישן וועלכע ער לעבט? דאס איז, דריטנס, דער געפיל פון שטאלק, וואס באווייזט זיך דע-מאלט, ווען איינער מאכט זיך קלאר די אומגעהויערע שפערישע קראפט, וואס שטעקט אין אונדזער פאלק, די אומגעהויערע וויכטיקע ראל, וועלכע אונדזער פאלק האט געשפילט אין דער געשיכטע פון דער מענטשהייט און שפילט נאך עדהיום אויף

אלע פעלדער פון דער מענטשלעכער קולטור, און ווען ער דערשפירט פלוצלינג דעם קאנטראסט, וואס עקזיסטירט צווישן אונדזער נאציאנאלן ווערט פאר דער מענטש-הייט און אונדזער נאציאנאלער לאגע אין איר. פערמנס, איז דאס דער געפיל פון אחריות, ווען איינער איז שוין אזוי צונויפגעוואקסן מיט זיין פאלק, אז נישט נאר שטאלצירט ער מיט דעם, וואס פארדינט לויב, נישט נאר איז ער פערזענלעך טיף בא-ליידיקט פאר יעדן שמאץ און בזיון, וואס ווערן אונדז אנגעטאן אומפארדינטערהייט, נאר וואס זעט אויך די חסרונות פון זיין פאלק, זעט זיינע פעלערן און קרומע וועגן. און זיין הארץ ווערט פון דעם באגאסן מיט בלוט, און מיט יעדן אטאם זיינעם שפירט ער, אז דאס איז נישט נאר יענעם דאגה און יענעם שולד, נאר אז דאס איז מיין דאגה און מיין שולד, וועלכע איך דארף זען, זי זאל אראפגענומען ווערן פון אונדז. דאס איז יענער געפיל פון אחריות פאר דאס לעבן און דעם גאנצן מהות פונעם פאלק, וואס האט מיט אזא מאכט געקלונגען אין די שטראף-רייד פון די נביאים און איז ביאליקס „פון צער און צארן“.

די באשרענקטע צייט און די גרענעצן פון מיין היינטיקער אויפגאבע דערלויבן מיר נישט אפצושטעלן זיך לענגער אויף אט די נאציאנאלע געפילן, וואס האבן גע-שפילט אזא ראל אין דעם נאציאנאלן ווידער-דערוואכונגס-פראצעס פון אונדזער יוגנט! איך מוז גלייך איבערגיין צו יענעם, זייער מערקווירדיקן פונקט, וואס צוליב אים האב איך ארויפגעבראכט דעם גאנצן ענין.

עס איז באמת מערקווירדיק: ליינעט איר די ווערק פון אונדזערע גרויסע קלא-סיקער, פון מענדעלע מוכר ספרים, שלום-עליכם און י. ל. פרץ, און פרעגט איר זיך, וועלכן גרונט-טאן אין געפיל ברענגען זיי ארויס מיט זייערע בילדער פון דעם יידישן לעבן, — אזוי דוכט אייך אויס, אקוראט ווי זיי דריי וואלטן זיך צונויפגעערעדט אין איינעם און נאך א גוט אויסגעארבעטן פלאן פארטיילט די ארבעט צווישן זיך: „דו, מענדעלע, באווייז זיי אקארשט, ווו מיר האלטן אין דער וועלט, אין וואס פאר א שיי-נער מערכה עס געפינט זיך אונדזער פאלק, נישקשה! זאלן זיי אביסל א פיל טאן דעם טעם פון יענעם לעבן, וואס איז אויסגעפאלן אויף אונדזער חלק. און דו, שלום-עליכם, באווייז זיי דעם פשוטן יידישן בשר-ודם, דעם טאג-טעגלעכן מענטשעלע אונדזערן, ווי ער שטייט און גייט, מיט אלע זיינע העוויות און תנועות, מיט אלע זיינע חסר-נות און מעלות. לאמיר זען, צי וועלן זיי דערקענען אין אים זייער אייגן פלייש און בלוט. און דו, פרץ, הייב אביסל אויף דעם פרוכת, וואס פארשטעלט פאר זיי דאס גייסטיקע לעבן פון אונדזער פאלק. באווייז זיי, וואס פאר א ווונדערלעכע קרעפטן עס ברויזן אין אים, אדער האבן ערשט נישט לאנג אויפגעהערט צו ברויזן. אנטפלעק פאר זיי די אומענדלעכע הימלען, וואס הייבן זיך איבער אונדזער קאפ, און די גלענצנדיקע שטערן, וואס פינקלען אין זיי. לאמיר זען, ווי דאס וועט ריידן צו זייער געמיט“.

אין אמת, פארשטייט זיך, האבן די דריי קלאסיקער זיך נישט צונויפגעערעדט יעדער איינער האט געשאפן אויס דעם אינעווייניקסטן דראג פון זיין טאלאנט, אפ-שפיגלענדיק דעם אייגענעם כאראקטער און דעם כאראקטער פון זיין צייט, און האט אפשר נאר נישט א טראכט געטאן וועגן דער ווירקונג, וואס זיין שאפן וועט האבן אויף דעם פראצעס פון דער נאציאנאלער ווידער-באלעבונג, אויף דעם קאמף אנטקעגן דער אסימילאציע אין דעם געפיל פון דעם פראגרעסיוון דור.

יעדער איינער האט געטאן זיין זאך. אבער הינטער יעדן איינעם פון זיי איז געשטאנען די לעבנס-נויט פון דעם יידישן פאלק, ווי זי שטייט אלע מאל הינטער יעדן שאפער און טוער און פירט אומבאמערקט מיט זיין האנט. דער קלאסישער פערזאן פון אונדזער יידישער ליטעראטור איז געווען א פראטעסט אנטקעגן די אידייען פון דער ערשטער השכלה-צייט, וואס האט געפירט צו אסימילאציע.

די לעבנס-גויט פון דער ערשטער השכלה-צייט איז באשטאנען אין דער גויטוועג-דיקייט אריינצונעמען די יסודות פון דער פראגרעסיווער מענטשלעכער קולטור אין זיך, אין דער גויטוועג-דיקייט צו לויפן אין דער פרעמד נאך בילדונג און קולטור, אין דער גויטוועג-דיקייט אפצולייקענען די יסודות פון דעם אלטן יידישן לעבן. דאס האט ארויסגערופן די אידעאלן פון דער אסימילאציע, דאס אפלייקענען פון יעדן יידישן לעבן בכלל. די ערשטע העלדן פון דער השכלה-צייט האבן נישט געקאנט קוקן און דערש אויף דער אלטער וועלט, ד"ה אויף דעם גאנצן דעמאלטיקן פאלק, סיי דן נאך ווי אויף א מהנה פון „פינצטערלינגע“, „פאנאטיקער“ און „פארדארבענע נפשות“, און אויף דער קליינער צאל געבילדעטע, אויף די קעמפער און העלדן פון דער „אויפקלער רונג“. ווי אויף די איינציקע רעפרעזענטאנטן פון דעם מין מענטש, וואס מוז אנט-לויפן פון דער אייגענער היים, ביי אלע וועלן ווערן „מענטשן“. דערנאך איז אנגער-וואקסן די לעבנס-גויט, אז די אנטלאפענע אינטעליגענצן זאל זיך אומקערן אהיים און זאל צופאסן איר וויסן און קענען צו די אייגנטימלעכקייטן פון דעם יידישן פאלק. דאס יידישע פאלק, נישט קוקנדיק אויף די פארעלטערטע פארמען פון זיין לעבן, האט גע-מוזט ווידער רעהאביליטירט ווערן אין דעם עפנטלעכן פראגרעסיוון באוועגונג, און דער אינעווייניקסטער זין פון דעם קלאסישן פערזאן אין אונדזער יידישער ליטערא-טור האט געמוזט באשטיין אין דער רעהאביליטאציע פון דער אלטער, יידישער וועלט.

מענדעלע מוכר ספרים, שלום-עליכם און י. ל. פרין טוען דאס יעדער אויף זיין שטייגער, לויט די אינדיוידועלע אייגנשאפטן פון זייער כאראקטער און לויט די אומשטענדן פון דער צייט, אין וועלכער עס איז אנגעשטימט געווארן דער גרונט-טאן פון זייער טאלאנט.

מענדעלעס טאלאנט איז אויסגעשמידט געווארן אין א צייט, ווען דער קהל האט נאך געהערשט איבער די יידישע מנהגות, ווען די מאסן זיינען געווען פארטרונקען אין דעם זומפ פון אומוויסנהייט, אוממענטשלעכן דלות, אפגעלאזטקייט, אבסאלוטער פארפרעמדטקייט פון דער וועלט, און וועלכן עס איז מקור פאר א זיכערער בכבוד-קער פרנסה.

מענדעלע זעט, ווי לעכערלעך ס'איז צו פאדערן בילדונג, אויפקלערונג, מענטש-לעכע השגות פון א הויפן הונגעריקע און פארהלומטע. ער זעט די סאציאלע יסודות פון דעם יידישן לעבן און קריטיקירט די אידעאלן פון דער השכלה-צייט מיט דעם פשוטן זאגן: „עס גייט נישט קיין טאגן פאר דעם עסן“. נישט קיין פראטעסט, נישט קיין שטראף-רייד רופט אין אים ארויס די יידישע לאגע, נאר אומענדלעכן צער און רחמנות, און יענעם געפיל ברענגט ער אריין אין אונדזער הארצן.

שלום-עליכם טאלאנט ווערט אנגעשטימט אין אביסל א שפעטערער צייט. די ליבעראלע רעפארמען פון די 60קער און 70קער יארן הייבן אן אויסגלייכן אביסל דאס פארהויקערטע יידישע לעבן. דער קאמף פאר השכלה האט אויפגעהערט, אדער איז אפגעשוואכט געווארן; עלעמענטן פון רוסישער בילדונג דרינגען אריין אין באלעבא-טישע פרומע קרייזן; דער עקאנאמישער מעמד ווערט פארבעסערט; מען „מענטשלט“ זיך ביסלעכווייז אויס און אין דער צוקונפט ווינקט א רואיקע אנטוויקלונג. על כל פנים, קיין גרויסע פראבלעמען ווערן נאך נישט געשאפן. שלום-עליכם רעהאבילי-טירט די אלטע וועלט נישט דורך דעם, וואס ער ווערט איר מליץ-יושר, וואס ער שמעלט זיך איין פאר איר, — קיינער פון אינעווייניק פאלט אויף איר איצטער נישט אן. — נאר דורך דעם, וואס ער ווייזט אויף איר יידיש-מענטשלעכן כאראקטער, וואס ער ליבט זי, די מאסע, און איר אייגנארטיקן קולטורעלן לעבן. און אפגעפארטערטירט

אין די שטראלן פון זיין ליבע, רופן ארויס זיינע געשמאלטן די זעלביקע ליבע-געפילן אין אונדז.

אויף י. ל. פרצעס טאלאנט ליגט דער שטעמפל פון דעם סוף אכציקער יארן, ווען די גאנצע ביטערקייט פון דער פאגראמען-צייט איז שוין אריין אין אונדזערע אדערן, און דאס פראבלעם פון דער נאציאנאלער ווידער-דערוואכונג איז שוין אוועקגעשטעלט געווארן אין לעבן און געפאדערט א קלארע תשובה אויף דעם „זיין אדער נישט-זיין“... פארן רעהאביליטירט די אלטע וועלט, ד"ה, דאס גאנצע פאלק, אין איר גע-שיכטלעכן זיין, און ער טוט דאס דורך דעם, וואס ער פירט אונדז צו גראד צו דעם נאענטסטן פערלאד פון אונדזער געשיכטלעכן שאפן, צו דעם פערלאד פון חסידות, צו יענעם פערלאד, אויף וועלכן עס האבן אזוי שטארק געהאנגלט די פילן פון דער הש-כלהשער קריטיק. אריינגעלעבט זיך אין איר, אפגעפרישט איר העלדנהאפט גייס-טיקע גרויס און טיף, שפירט ער ווי זיין ברוסט ווערט פול מיט שטאלץ פאר די שאפנדיקע כוחות פון אונדזער פאלק, און דעם זעלביקן שטאלץ וועקט ער אומבא-ווסט אין אונדז, און צווינגט אונדז איינצובויגן אונדזער קאפ פאר דאס העלדנהאפ-טע אין אונדזער יידישער שאפנדיקער קראפט.

נעמט מען אריין מענדעלען אין הארצן, קאן מען נאך אזוי רחמנות און צער-בעלייחיים אריינפאלן אין דעם פעסימיסטישן יאוש; לאזט מען שלום-עליכמען ווירקן אויפן געפיל, ווערט פריילעכער אויפן הארצן, און די ליבע צום פאלק פירט צו אן אומקלארן בטחון. לאזט מען זיך אבער דורכגעזאפט ווערן פון פרצן, פון זיין גרויסן דרך-ארץ פאר דעם יידישן היסטארישן קאמף, פאר זיין גלוטיקער דארשט צו טאט און נצחון, איז דעמאלט ווערט אן אומגליק א טראכט צו טאן, אז אזא פאלק זאל פאר-שווינדן. אונדזער גאנץ וועזן רעוואלטירט אנטקעגן אזא געדנק, און יעדער טראפט בלוט אין אונדז ווערט אנגעצונדן מיט דעם זעלביקן גליענדיקן ווונטש, אויסצוקעמפן פאר אונדזער פאלק אזעלכע באדינגונגען פון לעבן, וואס זאלן מאכן, אז זיין קראפט זאל נישט צעפיצלט ווערן, נישט צעפולווערט ווערן איבער אלע שבועה ימים, נאר זאל זיך קאנען אנטאמלען אין אן איין-איינציקן, אייגענעם באסיין, וואס זאל, אין שטענדיקן אויסבלייט מיט די באסיינען פון אלע אנדערע פעלקער, אויסארבעטן נייע אוצרות פאר דעם מענטשלעכן פראגרעס. אין דערינען איז געלעגן די ספעציפישע באדייטונג פאר דעם וויכטיקסטן היסטארישן פראצעס אין דעם מאדערנעם לעבן פון אונדזער פאלק, פאר דעם פראצעס פון דער נאציאנאלער ווידער-דערוואכונג. חשובע פארזאמלונג! איך ווייס, אז מיט דעם ביסל, וואס איך האב דא געזאגט, האב איך ווייט נישט אויסגעשעפט אויך יענע ענגע טעמע: פרצעס נאציאנאלע בא-דייטונג, — וואס איך האב מיר אנגעמערקט. עס איז אבער פאר היינטיקן אונדז גע-נוג ווען מיר האבן זי בארירט נאר פון אויבנאויף, ווייל אויך דאס אליין קאן שוין בארעכטיקן אונדזער טיפן טרויער און צער, בעת מיר שטייען פאר זיין פרישן קבר. אבער, חשובע פארזאמלונג! טרויער און צער איז נישט דער איינציקער געפיל, וועלכן מיר לעבן איצטער דורך. מיר לעבן איצטער דורך א דערהויבענעם מאמענט, וואס ווערט געגעבן מיט דעם טויט פון יעדן אומשטערבלעך-גרויסן מאן, א מאמענט, ווען מיר פילן, אז נישט נאר איז עפעס וואס איז אונדז טייער אויף אייביק פאר-שוונדן, נאר אויך אז דורך דעם גופא האט עפעס וואס איז נאך מער טייער, שטאלץ אויפגעהויבן זיין קאפ, האט אריינגעבליקט אין דער אייביקייט און פאדערט זיין רעכט אויף אומשטערבלעכקייט. דאס איז א מאמענט, אין וועלכן דער טויט פון דעם גוף באגעגנט זיך מיט דער אומשטערבלעכקייט פון דעם גייסט אין דעם זכרון פון דעם פאלק, אין וועלכן אן אינדיווידועל לעבן גיסט זיך צונויף מיט דער מיסטעריע פון א גאנצן פאלקס שאפן.

אונדזער פרץ*

דאס איז ביי אונדז נישט קיין פראזע און נישט קיין בארימער. מיר מיינען נישט צו פארבאטן פרצן, אים ביי וועמען עס איז „רעקוויזירן“. מיר קאנסטאטירן בלויז א פאקט, מיר שמעלן פעסט דאס, וואס ס'איז אין דער ווירקלעכקייט. און א פאקט איז, אז פרץ האט זיך הארמאניש אריינגעפלאכטן אין דער יידישער ארבעטער-באוועגונג, ער איז געווארן דארט א שטיק לעבן, — אונדזער יום-טוב, אונדזער באגייסטערונג.

ווייל פרץ איז געווען דער ערשטער און איינציקער אין זיין צייט, וועלכער האט די יידישע ליטעראטור א מעכטיקן שטויס געגעבן פון דעם אלטן, פארשימלען געמוי-זעכץ. דרייט און שטורמערש האט ער זי ארויסגעריסן פון דעם קליינעם, ארעמען וועגעלע פון רב מענדעלען, פון שלום עליכמס באלעבאטיש-באשרענקטער כתרילעוו-קע. ער האט דער ערשטער ארויסגעפירט די יידישע ליטעראטור אויף די ברייטע אייראפעאישע שלאכטן פון מענטשן און וועלט-פראבלעמען און האט זי מיטן ריטם פון אונדזער צייט פארבונדן.

ווייל פרץ איז געווען דער ערשטער און איינציקער אין דער יידישער ליטעראטור, וועלכער האט דערפילט די פיין און נויט פון ארבעטער-לעבן. נישט די נויט פון גלופסק און קאבצאנסק, נישט די פיין פון דער צעשראקענער עדה מילכן, נאר די ארבעטער-נויט און די ארבעטער-פיין. ווייל פון זיינע ווערק האבן מיר צום ערשטן מאל דערהערט אויף יידיש אונדזער דורשט נאך יושר און אונדזער געשריי נאך דערליי-זונג.

ווייל פרץ איז געווען דער ערשטער און איינציקער אין דער יידישער ליטעראטור, וועלכער האט איר געגעבן אן אידיע, האט פאר איר געשאפן א ציל און זי דער-הויבן צו דער מדרגה פון א קולטור.

ווי הארמאניש די צייט האט זיי צוזאמענגעפארט. זיי, די בויער און שאפער פון דער מאטעריעלער קולטור די מענטשן, וואס נייען, הובלען און זעגן, מענטשן, וועלכע מען האט דעגראדירט צו דער מדרגה פון שלעפ-פערד און זיי בלויז פאר „הענט“ געמאכט און אים — דעם שטורמער און שעפער פון דער גייסטיקער קולטור, דעם דיכטער פון די „באנטישע שווייגס“, פון יוחננס די וואסער-טרעגערס, פון די סאטיע פישערס און אנדערע „שטומע נשמות“.

זיי האבן זיך אין זייער דראנג און באגער צו א ניי לעבן צוזאמענגעטראפן, זיך אויפן ווונק פארשטאנען און איינע די אנדערע אויף אייביק זיך באהעפט. פרץ איז געווארן דער אויפברויז, דער זונען-אויפגאנג, דער אויפגעוועקטער געמיט פון די יידישע ארבעטער-מאסן.

* דעם דאזיקן ארטיקל האט ב. מיכאלעוויטש פארעפנטלעכט אין דער אילוסטריטער פרץ-ביילאגע פון דער „פאלקסצייטונג“, וואס איז דערשינען צו דער צענטער יארצייט פון י. ל. פרץ, ווארשע, אפריל 1925.

יעדע שעפערישע צייט פלעכט צונויף די דערוואכטע מאסן מיט די שאפנדיקע פערזענלעכקייטן, — מעגן זיי זיך געפינען סאציאל אויף א ווייטן מהלך.

אזא שעפערישע צייט איז אויך געווען די 90סטע יארן פון פאריקן יארהונדערט. זיי האבן געבוירן, אין ווייטיק און שמערץ געבוירן דעם יידישן ארבעטער-קלאס. א גייעס קלאס מיט נייע אידעאלן, מיט שטאלצן באווסטזיין מיט שעפערישע אספיראציע. און דער געבורט פון דעם דאזיקן קלאס, זיינע שטרעבונגען און קאמפן, זיין העראישער געראנגל און פליגלדיקע אידעאלן האבן מעגלעך געמאכט דעם געבורט פון די דריי פערזענלעכקייטן: י. ל. פראן, וואלדימיר מעדעם און דעם ווילנער שוסטער, הירש לעקערט.

די אלע דריי, אויסערלעך אזוי פארשיידן, דריקן אויס מיט זיך די פילזייטיקייט און פילפארביקייט פון דעם נייגעבוירענעם שטאלצן, שעפערישן און הארמאנישן ייד-מענטש, ייד-קעמפער, ייד-סאציאליסט. פראן האט אריינגעבלאזן א נייע נשמה אין דער יידישער קולטור, דערמיט האט ער געעפנט דעם וועג פאר דער קולטורעלער דערווא-כונג פון די יידישע ארבעטער-מאסן, וועלכע האבן איבערגעריסן מיט דער יידישער מיטלעלטערלעכקייט, מיט דער בית-המדרש-קולטור, מיט די אלטע חלב-טריפנדיקע טראדיציעס. פראן האט די יידישע ארבעטער קולטורעל מחיה מתים געווען.

ער האט זיי אפגעצויגן פון דער טויטער, מעכאנישער אסימילאציע, ער האט זיי באפרייט פון דעם צוואנג נאכצוקומען אנדערע און ער האט פאר זיי געעפנט גרויסע מעגלעכקייטן פון אן אייגענעם נאציאנאלן מענטשלעכן קולטור-שאפן.

פריש און מוטיק קלינגען נאך היינט ביי אונדז די שטאלצע ווערטער פון פראן וועלכע ער האט געווארפן אויף דער טשערנאוויצער קאנפערענץ אין יאר 1908:

„יידיש איז אונדזער שפראך און אויף אונדזער שפראך ווילן מיר דורכלעבן און אונדזערע קולטור-גיטער באשאפן, אונדזער נשמה ווייטער וועקן, מיר ווילן קיינעם נישט דינען. פעלקער-לאקייט קענען קיין קולטור-גיטער נישט שאפן. זאל יידיש ווערן צווישן אלע וועלט-שפראכן א גלייכבארעכטיקטע שפראך. מיר ווילן האבן אונדזער זעלבסטשטענדיקן מאטיוו אין דער פעלקער-סימפאניע“.

און דעם דאזיקן מאטיוו האט פאר אונדז פראן אזוי שוין, אזוי פילזייטיק, אזוי מענטשלעך, אזוי שטורמיש-טרוימערש אויסגעזונגען אין זיין רייכן און שאפנדיקן לעבן.

און דער דאזיקער מאטיוו שפילט נאך ביי אונדז אין די נשמות 10 יאר נאך זיין טויט און ער וועט נישט פארשטימט ווערן. די רייכע אוצרות פון זיין גרויסן, הייסן הארץ זיינען צונויפגעזאמלט אין טויזנטער בענקענדיקע, זיך-רייסנדיקע הערצער.

אנגעצונדן מיט דעם גרויסן פראג-ליכט ברענען אונדזערע נשמות און ווערן נישט פארלאזן; דורכגענומען מיט זיין ברויזנדיקן ליד, זינגען אונדזערע הערצער.

און היינט, צו זיין 10טן יארצייט וויינען מיר נישט, טרויערן מיר נישט, ווייל מיר ווייסן: ער לעבט, ער לעבט, און ווירקט אין אונדז, ער, אונדזער פראן. אונדזער מע-לאדיע, אונדזער עקסטאז, אונדזער תחית-המתים!

דאס פרינציפאל

רעדע געהאלטן אויפן פייערלעכן צוזאמענקום פון קולטור־קאנגרעס אין ניו־יאָרק, דעם 19טן מאי 1951, צו דער פראַקלאַמירונג פון פרינציפאל — 1851-1951.

נאך משה העם איז יצחק לייבוש פרינציפאל אינגעס לייבן א ניי וואָרט. אויב די יידישע ליטעראַטור האָט איר וואָרט, וואָס האָט די ליטעראַטור אויפגעהויבן צו אַן אידעע, האָט דאָס וואָרט געזאָגט יצחק לייבוש פרינציפאל. — דער שטענדיקער רעדער, די אומרו, וואָס צעטרייסלט די פארזעסנקייט (ניט אומזיסט געפינט מען ביי פרינציפאל אלע ריכטונגען פון דער נייער יידישער ליטעראַטור), דער טאָטע פון דעם נייעם דערזאָגטן וואָרט, דער צומווייניקסטן באַרעדער־דיקער — דווקא ער איז געווען און איז דער „רבי“ פון די בית־מדרש־און שטיבל־באָרום, דער מדרש פון די שניידער־און שוסטער־געזעלן, פון די יידישע בערשטער און וועבער; דער פלאַם, וואָס האָט געצויגן צו זיך די צוריקגעקומענע צו יידישקייט, די וואָס האָבן זיך אַמאל געכאַפט, אַז ניט אייראָפּע פעלט אונדז, נאָר אַז יידן... יידיש פעלט אונדז, עברי פעלט אונדז — די אלע האָבן זיך געקליבן אַרום פרינציפאל, דעם פרינציפאל פון זאָמאַשטש, נאָר דעם פרינציפאל פון צפת, פון קארדאווע, פון אמסטערדאַם, פון פראַנק, פון דיסלדאָרף, פון ווילנע, פון קאַצק — דעם פרינציפאל, וואָס איז גרייט געווען אויפצורייסן די הונדערט־יעריקע פלאַסס, וואָס האָבן געהאַט פאַרשאַטן דעם יידישן געדאַנק, די יידישע נשמה.

די אויפגעריסענע קוואַלן האָבן אַ שלאַג געטאָן מיט אַזוי פיל ליכט, אַז דער יידישער מענטש איז פאַר אַ ווייל פאַרבליענדט געוואָרן, ניט געזען, ווי יצחק לייבוש פרינציפאל דעם יידישן געדאַנק דערפירט פון וועלטלעכקייט צו אַלגעמיינלעכקייט. פרינציפאל איז ניט געקומען צום בית־מדרש־באָרום מיט רחמנות, האָט ניט געהאַט קיין מיטלייד מיטן שניידער־געזעלן, מיט דעם צוריקגעקומענעם צו יידישקייט. דער באָרום, אַפילו דער געכאַפטער אין אַפיקורסות, האָט דורכגעלייגט פרינציפאל זיך געכאַפט, אַז פון ביאלער רבין, פון אַמשינאווער מקובל איז נישטאַ וואָס חוץ צו מאַכן. זיין אַרומיק לעבן, דעם באָרום, וואָס ער האָט אַליין אין זיך פרוכירט צו דער־שטיקן, דאָס לעבן האָט זיך מיט אַמאל באַפרייט אין אים, איז אים ליב געוואָרן. דער קריקגעקומענער פון דער פרעמד האָט זיך געכאַפט, אַז ביים פרעמדן פייער ווערן די יידישע נשמות פאַרברענט.

פון פרינציפאל האָט דער געזעלן זיך דערוואַסט, אַז זיין טאָטע, הער וואַסער־טרעגער, דער האַלץ־האַקער, דער בעל־מלאכה, זיי אלע קענן זיך פאַרגלייבן אין מענטשלעכ־קייט מיט די לומדים, מיט די גבירים, מיט די אויסשטודירטע אין דער פרעמד, וואָס זאָגן אַ דעה און פאַרנעמען די מזרח־וואַנט.

פרינציפאל האָט אַנטקעגנגעשטעלט דער לעבנס־קלוגשאַפט פון דער יידישער ליטעראַטור זיין אינטעלעקטועלע אינזואאציע, דווקא ער איז מיט אַמאל אַוועק אין גאַס, אין מאַרק. מיט דער פרייד פון אַן אייגענעם האָט ער אויפגעזוכט אין די פאַר־

זוארפענע יידישע ישובים, אלטע פארויגלמע געדאנקען, וואס זיינען געלעגן באהאלטן.
ער האט די פארויגלמע געדאנקען געעפנט אין מיטן מארק, גערופן אלעמען: דעם
בית-מדרש-בבאר, דעם ארבעטער, ס'גאנצע פאלק:

— קומט, יידן, טרינקען; אין חברותא איז היימלעכער צו טרינקען!
אין קיבוצים, אין פעלקער, אין געשיכטלעכע קאמעגאריעס — דארף מען זוכן
י. ל. פּרצן.

פּרץ איז פון די געציילטע דיכטער, וואס האבן אין יידישן לעבן געפונען א בא-
רעכטיקונג. אזא דיכטער איז געווען ר' יהודה הלוי. אזוינע דיכטער טראגן נים אין
זיך בלויז א וועלט. זיי טראגן אויך אחריות פאר דער וועלט. זייער וועלט איז נים
בלויז דערפארונג וואס דאס איז זעט, וואס דאס אויער הערט — ס'איז אויך נשמה
און אחריות.

יידישקייט, סאציאלע גערעכטיקייט איז ביי זיי א דראג צו ווערן איינס מיט
די פארגאנגענע דורות, מיט דער מענטשלעכער גאנצקייט, מיט דער אייביקייט.
דאס איז געווען דער וועג פון יצחק לייבוש פּרץ.

פּרץ איז געווען דער ערשטער יידישער קינסטלער ביי וועמען מען האט גע-
קענט עפעס לערנען. מען לערנט נאך ביי אים היינט און מען וועט לערנען. ווי זאגט
בעל-מחשבות: „פּרץ איז שטענדיק געווען אונדזער קאפ, אפילו דעמאלט, ווען ער
האט פראטעסטירט קעגן אלע אונדזערע פלענער און געדאנקען“.

אן פּרצן וואלטן מיר געהאט אן אנדערע ליטעראטור. אין פּרצס דרכים גייען
נאך ביזן היינטיקן טאג, יעדער אויף זיין שטייגער, די באדייטנדיקסטע יידישע שריי-
בער. מיר לעבן אין פּרצן און ער — אין אונדז. דורך אונדז באווייזט זיך פּרץ אין
זיין אמת ליכט, אין דעם ליכט פון יעדן דור באוונדער. און אויב מען גראבט זיך מי-
פער, זעט מען, אז אן פּרצן וואלטן מיר געהאט טאלאנטן, אבער קיין יידישע ליטע-
ראטור וואלטן מיר נים געהאט. און אז מען וועט אייך באווייזן מיט אותות ומופתים,
אז פּרצעס קינסטלערישער וועג איז נים ריין, ס'איז נים קיין זעמל-מעל, ס'איז מעל
געמישט מיט קלייען, זאלט איר אבער געדענקען, אז פון אזא מעל האבן נביאים
געבאקן ברויט, ווען זיי זיינען אוועק אין מדבר רעדן מיט גאט.

—:—

ס'ווערט הונדערט יאר, ווי יצחק לייבוש פּרץ איז געבוירן געווארן און זעקס און
דרייסיק יאר ווי ער איז אוועק פון אונדז, אוועק אין מיטן דער ארבעט, ווען ער האט
געהאלטן אין בויען א באנייטע יידישקייט, א יידישקייט וואס ווארצלט אין „קהל
ה'“, אין „עדת ה'“, וואס ווארצלט אין דעם ברית-סיני, אין די נביאים, אין דעם
עזרא-צוואמענקום, אין די תנאים, אין יהודה הלוי, דאס פּרץ-יאר, וואס מיר פרא-
קלאמירן היינט איז נים קיין מצבה. ווי זאגט די גמרא: „אין עושין נפשות לצדיקים,
דבריהן הן זכרונן“. דאס פּרץ-יאר דארף פאר אונדז זיין איינער פון די „עשרה
מאמרות“, דארף זיין ווארצייכען, אז מיר דארפן ממשיך זיין פּרצעס ארבעט, ווי ער
האט ממשיך געווען די ארבעט פון די פריערדיקע דורות.
און וואס האט פּרץ ממשיך געווען?

אזוינע יידן ווי יצחק לייבוש פּרץ, וואס האבן געטראגן אין זיך דעם טרויער און
דעם ווייטיק פון ירמיהו, די גוטסקייט פון א הלל, ס'פייער פון א ר' עקיבא, אזוינע
יידן האבן נים געקענט האבן קיין אכטונג פאר נאקעטער פארעם. אין יהודה הלוי,
אין פּרצן, האבן שטענדיק געקעמפט דער ייד מיטן נישט-ייד, וואס ציט זיין קינסטלע-
רישקייט פון געצנדינעריי, פון קריסטנטום.

פרץ, וואס איז אוועק פון אונדז אין אנהייב פון דער ערשטער וועלט-מלחמה, האט געפילט, אז ס'רוקט זיך אויף יידן א ביטערער גור. ער האט געוויסט, אז מיר זיינען קינדער פון א געיאגט און געמארדעוועט פאלק. דער שונא וויל אונדז אויס-רייסן מיטן ווארצל. בלויז דער אמת, דער מענטשלעכער אמת, קען אונדז ראטעווען. און פרץ, זיין גאנץ לעבן, איז געווען איין געשריי: „לאמיר אויסשמידן אין זיך אט דעם אמת, אט דעם כוח, לאמיר אליין דערפילן, אז צו זיין א ייד, א געפייניקטער, איז א פריוילעגייע“.

דער ביטערער גור האט זיך אראפגעלאזט אויף אונדז. ווי ביזע חלומות טראגן זיך פאר די אויגן — חורבן פוילן, חורבן ליטע, חורבן אוקראינע. און ווי מיר זאגן קדיש (און דאס יעדעס יאר), הייבט זיך פון די חורבות ס'ליכטיקע געשמאלט פון יצחק לייבוש פרץ. און ניט בלויז פון די חורבות. ס'רייסט זיך אויך פון אונדז, פון אונדזערע צעווייטיקטע הערצער, און אז מיר, אבליס, פרעגן איינער ביים אנדערן: — וואס דארף זיין די יידישע ליטעראטור?

— ענטפערט פרץ:

— זי דארף זיין די צונג און ס'געוויסן פון א געיאגט און געפייניקט פאלק. זי דארף זיין דער טויזנט-יעריקער רעזערוואר — ווו ס'איז דא גלויבן, ס'איז דא בטחון — די כוחות וואס לערנען אונדז, אונדזערע קינדער, אז צו זיין א ייד, א געפייניק-טער, איז א פריוילעגייע.

„וואס אין פידעלע שטעקט“, רעכטס: הילע געצייכנט פון בורלא; לינקס: צייכענונג פון יוד טוישנסקי.

צו דער יצחק לייבוש פרץ ביבליאגראפיע

ביכער און ביכלעך וועגן י. ל. פרץ

- אָלגין, מ. יצחק לייבוש פרץ. איקוף פארלאג, ניו-יארק, 1955, 46 ז"ל.
ביאָלאָסטיאָנקי, ב. י. י. ל. פרץ. צום פינף און צוואַנציקסטן יאַרצייט (1852-1915), ציקא, 1940, 24 ז"ל.
בערגמאַן, א. י. ל. פרץ. דערציילונגען און מעשות. צו-זאַמענגעשטעלט פון א. בערגמאַן, מיט אַן אַריינפיר פון א. גאַלדבערג. פאַרלאַג פון יידישע פראטערנאלן פאָלקס-אַרדן. ניו-יארק, 1945, 95 ז"ל.
בערגנער, יאָסל 59 אילוסטראציעס צו אלע פאָלקסטימ-לעכע געשיכטן פון יצחק לייבוש פרץ. אַריינפיר-וואָרט פון שמואל ניגער - י. י. סיגאַל. פאַרל. פון הערץ און עדעלשטיין, מאָנטרעאַל, 1950.
ברעסלער, וואָלף מאָניש. (נעכטן, היינט און מאָרגן). אַ מוזיקאַליש סצענישע פערעציאָדע אין 3 אַקטן און 12 בילדער, מיט אַ פראָלאָג. אַרויסגעגעבן פון אַ קאָמיטעט, בוּענאַס-אַיירעס, 1935, 72 ז"ל.
גראַפּשטיין, מלך מאה שנה י. ל. פרץ (תרי"ב-תשי"ב). לקט בעברית, אידית, ואנגלית. געדרוקט אין תל-אביב. יאָר ניט אָנגעגעבן. יידי-שער טעקסט, 57 ז"ל און ענגלישער 55 ז"ל.
דוא, קאָפּל יצחק לייבוש פרץ. 1טע טייל. פאַרלאַג
- „גראַשן-ביבליאָטעק“, וואַרשע, 1935, 64 ז"ל.
דוא, קאָפּל יצחק לייבוש פרץ. 2טע טייל. פאַרלאַג „גראַשן-ביבליאָטעק“, וואַרשע, 1935, 127-65 ז"ל.
דינער, פ. די וואַרצלען פון פּרצעס שאָפּן. (אַ פּרווּ פון אַ מאַרקסיסטישער באַלייכטונג). בונד אָן מאַסקע, וואַרשע 1934, 100 ז"ל. [לויט נחמן מייזלס אָנווייזונג].
וואַלדמאַן, מ. י. ל. פרץ. מיינע זכרונות. באַאַרבעט פאַר יוגנט. ביבליאָטעק „ב“. פאַר אונ-זערע קינדער. פאַרז, 1952, 80 ז"ל.
וואָלף, יוסף לייענענדיק פּרצן... אַרויסגעגעבן דורכן צענטראַל-פאַרבאַנד פון פוילישן יידן אין אַרגענטינע. ב. איירעס 1948, 99 ז"ל.
וואַקסער, מנשה דאָס לעבן פון אַ יידישן דיכטער [י. ל. פרץ]. סעפּאַראַטער אָפּדרוק. ביבליאָטעק פון ייוואַ. יידישער ינסשאַפּטלעכער אינס-טיטוט. פילאָלאָגישע סעקציע. ווילנע, 1939, 55 ז"ל.
זאַקוסקי, א. י. ל. פרץ. בוך-געמיינשאַפּט ביי דער יידישער ראַציאָנאַליסטישער געזעל-שאַפּט. ב. איירעס, 1942, 64 ז"ל.
זאַקס, מ. י. ל. פערעץ. צו זייַן 30טן יאַרצייט, ב. איירעס, 1946, 64 ז"ל.

זילבורג, משה

י. ל. פרץ. כאראקטער־שטריכן. פארלאג
"דער קוואל". ווין־ווארשע־לעמבערג [יאָר
ניט אָנגעגעבן], 102 ז"ז.

זילבערצווייג, זלמן און מעסמל, יעקב
י. ל. פרץ. (1852-1915). טעאטער העפֿ־
טן. ניו־יאָרק, 1946, שפאלטן 1898-
2076.

זשימלאָווסקי, דר. חיים

יצחק לייבוש פרץ. (ארטיקלען און רע־
דעס). איקוף פארלאג, נ.י., 1951, 48 ז"ז.

זשימניצקי, דר. ל.

י. ל. פרץ — פילאָזאָפיש און סאָציאַל.
אַרויסגעגעבן דורכן יידישן ליטעראַטור־
און זשורנאַליסטן פאַריין "ה. ד. נאָמ־
בערג" אין ב. איירעס, 1950, 160 ז"ז.

טרונק, י. י.

פּוילן. זכרונות און בילדער. פינפטער
בוך. פרץ. פארלאג "אונזער צייט", ניו־
יאָרק, 1949, 308 ז"ז.

יעפרויקין, זלמן

פון פרעס אוצר. (פרץ־אַנטאָלאָגיע). צו־
נויפגעשטעלט און פאַרטייטשט פון זלמן
יעפרויקין. אַרויסגעגעבן פון דעם ביל־
דונגסקאַמיטעט פון אַרבעטער־רינג. ניו־
יאָרק, 1952, 264 ז"ז.

ישורין, י[עפים].

זכרונות וועגן פרצן. א ביבליאָגראַפיע.
סעפּאַראַטער אָפּדרוק פון ייוואָ־בלעטער.
שריפט פון יידישע וויסנשאַפּטלעכן אינ־
סטיטוט. באַנד XXVIII, נומער 1, ניו־
יאָרק, 1946.

ישורין, י[עפים].

פאַרשערישע און ביאָגראַפישע אַרבעטן
וועגן פרצן (1951-1952) א ביבליאָגראַ־
פיע. סעפּאַראַטער אָפּדרוק פון ייוואָ־
בלעטער. שריפט פון יידישן וויסנשאַפּט־
לעכן אינסטיטוט. באַנד XXXVI, ניו־
יאָרק, 1952.

כץ, משה

יצחק לייבוש פרץ. קאָאָפּעראַטיווער
פאַלקס־פארלאג פון אינטערנאַציאָנאַלן
אַרבעטער־אַרדן. ניו־יאָרק, 1940, 36 ז"ז.

לעווין, דר. גרשון

פרץ. א ביסל זכרונות. פארלאג "יהודיה"
וואַרשע, 1919, 125 ז"ז.

לעווין, יעקב

י. ל. פרץ. אויסגעוויילטע שריפטן פאַר
יידישע שולן און היימען. מיט דער ביאָ־
גראַפיע פון פרצן און אַ ווערטערביכל
פון די שווערערע ווערטער. צוזאַמענגע־
שטעלט פון יעקב לעווין. היברו פאַבלי־
שינג קאַמפאַני, ניו־יאָרק, [יאָר ניט אָנגעגעבן].

מוקדוני, דר. א.

יצחק לייבוש פרץ און דאָס יידישע טע־
אַטער. איקוף פארלאג, ניו־יאָרק, 1949,
272 ז"ז.

מילנער, מ.

וואָקאַל־סיואטי. צען קינדער־לידער פון
י. ל. פרץ פאַר שטימע מיט פיאַנאָ. "קול־
טור־ליגע". קיעוו. מעלובע־פארלאג, קיעוו
1921.

מינקאו, נ. ב.

דינעזאַנס און פרצעס קאַרעספּאָנדענץ
מיט ח. אַלעקסאַנדראָוו. סעפּאַראַטער
וויסנשאַפּטלעכן אינסטיטוט. באַנד XXV,
אָפּדרוק פון ייוואָ. שריפט פון יידישן
1945.

מייזיל, נחמן

י. ל. פרץ. בריוו און רעדעס. געזאַמלט
און איבערגעזעצט מיט אַריינפירן און
באַמערקונגען פון נחמן מייזיל. ווילנער
פארלאג פון ב. קלעצקי, ווילנע, 1929,
302 ז"ז.

מייזיל, נחמן

פרץ. (לעבן און שאַפן). ערשטער באַנד.
מיט בילדער. ווילנער פארלאג פון ב.
קלעצקי, ווילנע, 1931, 240 ז"ז.

מייזיל, נחמן

בריוו און רעדעס פון י. ל. פרץ. צונויפ־
געקליבן און איבערגעזעצט מיט אַריינ־
פירן און דערקלערונגען פון נחמן מיי־
זיל. שער־בלאַט געצייכנט פון ברוך
אַראָנסאָן. איקוף. נ.י., 1944, 416 ז"ז.

מייזיל, נחמן

י. ל. פרץ. זיין לעבן און שאַפן. אַפ־

האנדלונגען און מאטעריאלן. איקוף פאר-
לאג. ניריארק, 1945, 368 זו".
מייזל, נחמן
יצחק לייבוש פרץ און זיין דור שרייבער.
איקוף-פארל. ניריארק, 1951, 404 זו".
מלאכי, א. ר.
מילואים צו "פרץ אין העברעאיש". א
ביבליאגראפיע. סעפאראטער אפדרוק פון
ייווא-בלעטער. שריפט פון יידישן וויסנ-
שאפטלעכן אינסטיטוט, באנד XXXVI,
ניריארק, 1952.
נאמבערג, ה. ד.
מענטשן און ווערק. י. ל. פרץ. פארלאג
"קולטור-ליגע", ווארשע 1930, 108 זו".
נאמבערג, ה. ד.
י. ל. פרץ. ארויסגעגעבן דורכן צענטראל
פארבאנד פון פוילישע יידן אין ארגענ-
טינע, בוענאס איירעס, 1946, 116 זו".
ניגער, ש.
י. ל. פרץ. זיין לעבן, זיין פירנדיקע פער-
זענלעכקייט און יידישע שריפטן, זיין
ווירקונג. ארגענטינער אפטייל פון אל-
וועלטלעכן יידישן קולטור-קאנגרעס. בור-
ענאס איירעס, ה'תשי"ב-1952, 568 זו".
ספארד, דוד
יצחק לייבוש פרץ (1852-1915). צענט-
ראלער קאמיטעט פון די יידן אין פוילן.
אפטיילונג פאר קולטור און פראפאגאנד-
דע. סעריע: צו הילף די יידישע קולטור-
טוער. 1. [מימיאגראפירטע אויסגאבע],
12 זו".
ענטיין, יואל
יצחק לייבוש פרץ. דער שענסטער טעמ-
פל-זייל פון דער נייער יידישער ליטע-
ראטור. ארויסגעגעבן פונעם יידיש-נא-
ציאנאלן ארבעטער פארבאנד, ניריארק,
1952, 64 זו".
עפשטיין, שכנא
י. ל. פרץ אלס סאציאלער דיכטער. אי-
דישער פערלאג פיר ליטעראטור און ווי-
סענשאפט. מאקס נ. מייזעל. ניריארק,
1916, 72 זו".
עריק, מאקס
קאנסטרוקציע-שטודיען. צו דער קאנסט-
רוקציע פון דער "גאלדענער קייט" פון

"ביינאכט אויפן אלטן מארק". באטראכ-
טונגען וועגן פאטאס. פארלאג "ארבע-
טער-היים". ווארשע, 1924, 68 זו".
פריץ-לאקס, ר.
ארום פרצן. (זכרונות און באטראכטונ-
גען). ארויסגעגעבן דורך די "ליטערארי-
שע בלעטער", ווארשע, 1935, 68 זו".
פייגענבלום, משה
י. ל. פרץ. דריי חסידישע דערציילונגען.
(געכתיבהט און געצייכנט) פארלאג
"יידובך" ביי דער געזעלשאפט פאר
יידיש-וועלטלעכע שולן אין ארגענטינע.
בוענאס איירעס, 1949, 10 זו".
פרידקין, א. און רייזען, ז.
פינף מגילות-אקדמות און חד גדיא. פאר-
יידישט פון י. ל. פרץ. צונויפגעשטעלט
מיט אלע וואריאנטן פון א. פרידקין און
ז. רייזען. ווילנער פארלאג פון ב. קלעצ-
קין. תרפ"ה-1925, 360 זו".
קאלניק, א.
א גילגול פון א ניגון. צוואנציק האלצ-
שניטן. אינספירירט פון דער חסידישער
געשיכטע פון י. ל. פרץ. פאריז, 1948.
קארנהענדלער, יחזקאל
ווהיין פירט אונדז י. ל. פרץ? פארלאג
"אויפגאנג". פאריז, 1930, 80 זו".
קוצענאג, יוסף (קוין)
קליין-פרץ. אנטאלאגיע פון י. ל. פרצס
ווערק. צוזאמענגעשטעלט און ארויסגע-
געבן פון יוסף קוצענאג (קוין). ניריארק,
1945, 128 זו".
ראזענצווייג, א.
דער ראדיקאלער פערלאג פון פערעצעס
שאפן. ("די יאנטעו-בלעטער"). טעקסט-
אויסוואל און ליטעראטור-היסטארישער
אריינפיר פון א. ראזענצווייג. מעלוכע-
פארלאג פאר די נאציאנאלע מינדער-
הייטן אין אוסר"ר. כארקאוו, 1934, קי-
עוו. 188 זו".
ראן, לייזער
די לעגענדע פרץ. צוזאמענגעשטעלט
דורך לייזער ראן. ארויסגעגעבן פון קול-
טור-ראט ביים יידישן צענטער. האווא-
נא. קובא, 1951-1952. [יידישער טעקסט
50 זו", שפאנישער טעקסט XXIV].

שאצקי, דר. יעקב

שווייד, מארק

פרציאנא. סעפאראטער אפדרוק פון ייווא
בלעטער. שריפט פון יידישן וויסנשאפט-
לעכן אינסטיטוט. באנד XXXVI. ניו-יאָרק
1952.

מיט פרצן. פארלאג "ווערבע", ניו-יאָרק.
1923, 47 ז"ז.
שווייד, מארק
טרייסט מיין פאלק. דאָס לעבן פון י. ל.
פרץ. פארלאג פרץ. נ.י. 1955, 308 ז"ז.

צייטונגען, זשורנאַלן, זאַמלביכער און אַנדערע פובליקאַציעס געווידמעט
י. ל. פרץ

אונזער שטימע, פאריז

נומ. 1324 ((1823), אפר. 28-29, 1591.
ספעציעלע ביילאגע צום 46טן יאַרצייט
פון י. ל. פרץ.

אונזער שטימע, פאריז

נומ. 1578 (2077). פעברואר 22, 1952.
[י. ל. פרץ נומער].

אילוסטרירטע פאלקס-שטימע, ווארשע
נומ. 84 (322). מאי 26, 1951. צום
100טן געבורטסטאג פון י. ל. פרץ.

אינקו, בוענאס איירעס

נומ. 32. אפריל 1945. געווידמעט דעם
דרייסיקסטן יאַרצייט פון י. ל. פערעץ.

אינקו, בוענאס איירעס

נומ. 94. יאנואר 1951. [י. ל. פערעץ-
נומער].

אינקו, בוענאס איירעס

נומ. 98-97. אפריל-מאי 1951 [י. ל. פער-
רעץ-נומער].

אינקו, בוענאס איירעס

נומ. 99. יוני-יולי 1951. [י. ל. פערעץ-
נומער].

ארבעטער-ווארט, פאריז

נומ. 15 (337). אפריל 14, 1950. [י.
ל. פרץ נומער].

ארגענטינער ביימעלעך, ב. איירעס

נומ. 47-46, מערץ-אפריל 1945. [י. ל.
פרץ-נומער. צו זיין 30טן יאַרצייט].

ארגענטינער ביימעלעך, ב. איירעס

נומ. 111. יולי 1950. [י. ל. פרץ נומער.
צו זיין 35טן יאַרצייט].

בלעטערנדיק פרצן... פאריז

פארלאג "אויפסניי", אייניקע אויסצוגן
צום הונדערטסטן געבוירנטאג פון גרוי-

סן שרייבער. 16 ז"ז.

גאלדענע קייט (די), תל-אביב

נומ. 10, 1951. פרץ-נומער.

דרום-אפריקע, יאָהאַנעסבורג

נומ. 11 (47), יולי 1952. [י. ל. פרץ נר-
מער].

האוואנער לעבן, האוואנא, קובא

נומ. 1737, מאי 17, 1932. [י. ל. פרץ
נומער].

דער חבר, ווילנע

נומ. 4 (34). אפריל 1933. [י. ל. פרץ
נומער].

הברשאפט, ווארשע

נומ. 13-12 (41-40). [י. ל. פרץ נר-
מער].

טינט און פערדער, טאראנטא

נומ. א. יאנואר 1949. [י. ל. פרץ נר-
מער].

יידישע קולטור, ניו-יאָרק

נומ. 4, אפריל 1940. [י. ל. פרץ נר-
מער].

יידישע קולטור, ניו-יאָרק

נומ. 4-3, מערץ-אפריל 1945. [י. ל.
פרץ. צו זיין 30טן יאַרצייט].

יידישע קולטור, ניו-יאָרק

נומ. 4, אפריל 1950. [י. ל. פרץ נר-
מער].

יידישע קולטור, ניו-יאָרק

נומ. 1, יאנואר 1951. [י. ל. פרץ נר-
מער].

יידישע קולטור, ניו-יאָרק

נומ. 3, מערץ 1951. [י. ל. פרץ נומער].

יידישע קולטור, ניו-יאָרק

נומ. 4, אפריל 1951. [י. ל. פרץ נומער].

פון 232 זייטן גייען אריין 3 באזונדער
אפגעדרוקטע העפטן און אנדערע ארטיקלעך
לעזאָפּשאַצונגען וועגן י. ל. פּרץ.

י. ל. פּרץ פאַר יונגט, ווילנע
א כרעסטאָמאַטיע פון י. ל. פּרץס ווערק.
צוזאַמענגעשטעלט פון א קאָמיסיע לע-
רער ביים צענטראַלן בילדונגס־קאָמיטעט
אין ווילנע. ווילנער פאַרלאַג פון ב. א.
קלעצקין, ווילנע, 1922, 184 + אַוּז ז״.

פון י. ל. פּרץס אוצר, ווילנע
כרעסטאָמאַטיע פאַר שול און היים. פאַר-
לאַג „צישאַ“, ווילנע, 1940, 256 ז״.
דער פּוילישער ייד, ריאָ דע זשאַניראַ
יאַנואַר 1952. [י. ל. פּרץ נומער].

י. ל. פּרץ העפּט, מאָנטרעאַל
אַרויסגעגעבן צו דער געלעגנהייט פון זיין
30טן יאַרצייט־אַוונט, זונטיק, דעם 20טן
מאי 1945, מאָנומענט נעשאַנאַל טעאַ-
טער, מאָנטרעאַל, 32 ז״.

י. ל. פּרץ
זאַמלבוך צום הונדערטסטן געבוירנטאָג.
פאַרלאַג „ידיש־בוך“, וואַרשע, 1951,
136 ז״.

פּרץ־סקווער־אַנדענק־בוך, ניו־יאָרק
אַרויסגעגעבן פון אַלוועלטלעכן יידישן
קולטור־קאָנגרעס, ניו־יאָרק, 1954. [אי-
דישער טעקסט 174 ז״ און ענגלישער
טעקסט 50 ז״].

פאַלקס־שטימע, וואַרשע
נומ. 84 (322), מאי 26, 1951. [י. ל.
פּרץ נומער].

פאַר אונזערע קינדער, פאַריז
נומ. 15-16, 1952. אין פּרץ־יאָר.
פאַרויס, מעקסוקע

נומ. 163 יאַנואַר 1952. [י. ל. פּרץ נר-
מער].

פּעדער (די), ניו־יאָרק
1945. [י. ל. פּרץ נומער].

פרייע אַרבעטער שטימע, ניו־יאָרק
נומ. 11 (2538), מאי 23, 1952. [י. ל.
פּרץ נומער].

צום אַנדענק פון י. ל. פּרץ, אַדעס
(צו זיין פינפֿיאַריקן יאַרצייט), אַרויסגע-
געבן דורך דער יידישער סעקציע ביים
גובנאַראַבראַז (גובערניאַלע פאַלקס־ביל-

יידישע קולטור, ניו־יאָרק
נומ. 4, אפר. 1951. [י. ל. פּרץ נומער,
צו זיין 40טן יאַרצייט].

יידישער קולטור־פאַראיינ א. נ.
פון ש. אַנ—סקי אין אַמסטערדאַם
פראַגראַם געווידמעט דעם 100יאַריקן גע-
בוירנטאָג פון י. ל. פּרץ. אויסגעפירט
דעם 20טן מאי 1951, אין אַמסטערדאַם.
8 ז״.

יידישע שריפטן, לאַדזש
נומ. 5-6, אפריל־מאי 1947, י. ל. פּרץ
צום 32טן יאַרצייט.

יווּאַ־בלעטער, ווילנע
ב. ווא, נומ. 3. אויגוסט־אקטאָבער 1937.
יצחק לייבוש פּרץ [העפט].

יווּאַ־בלעטער, ניו־יאָרק
באַנד XVIII, נומ. 1, האַרבסט 1946.
פּרץ־בוך.

ליטעראַרישע בלעטער, וואַרשע
נומ. 17-18 (61-260), אפריל 24, 1929.
[י. ל. פּרץ נומער, צום פערצנטן יאַר-
צייט].

ליטעראַרישער פאַרלאַג, ניו־יאָרק
1915. י. ל. פּרץ. א זאַמלבוך צו זיין אַנ-
דענקען. 126 ז״.

[לשון און לעבן], לאַנדאָן
נומ. 63, אפריל 1945. י. ל. פּרץס 30-
טער יאַרצייט.

לשון און לעבן, לאַנדאָן
נומ. 10-11 (העפט 2-141), אקט־נאו.
1951. [י. ל. פּרץ נומער].

דאָס נייע לעבן, וואַרשע
נומ. 41 (465), אפריל 7, 1950. [י. ל.
פּרץ נומער].

סאַוועטישע ליטעראַטור, קיעוו
נומ. 10, אקטאָבר 1940. [י. ל. פּרץ
נומער].

י. ל. פּרץ אין ליכט פון
יידישער קריטיק, ווילנע
פאַרלאַג „צישאַ“, 1940. העפט 1, העפט
2, העפט 3. [3 באזונדערע העפטן, 32
זייטן יעדערער].

י. ל. פּרץ אין ליכט פון
יידישער קריטיק, ווילנע
פאַרלאַג „צישאַ“, 1940. [אין דעם העפט

- דונג), אדעס, אפריל 1920, 32 ז"ז [לויט
נחמן מייזל אנווייזונגען].
צוקונפט, ניו-יאָרק
נומ. 4, באַנד 50, אפריל 1945. [י. ל.
פרץ נומער, צום 30טן יאָרצייט].
צוקונפט, ניו-יאָרק
נומ. 3, באַנד 57, מערץ 1952. [הונ-
דערט יאָר פרץ נומער].
צענטער יערלעכער קאנצערט
פון פאסיקער איקוף
געוויידמעט דעם 100 יאָריקן געבורטסטאָג
פון יצחק לייבוש פרץ. מאי 9, 1951.
קולטור און דערציאונג
[אַרבעטער-רינג], ניו-יאָרק
נומ. 4, באַנד 15, אפריל 1945. [י. ל.
פרץ נומער].
קולטור און דערציאונג
[אַרבעטער-רינג], ניו-יאָרק
נומ. 5, באַנד 15, מאי 1945. [י. ל. פרץ
נומער].
קולטור און דערציאונג
[אַרבעטער-רינג], ניו-יאָרק
נומ. 1, באַנד 23, יאנואַר 1953. [י. ל.
פרץ נומער].
קולטור-הויז און יידיש-וועלטלעכע
שול „י. ל. פרץ“
אויסגאבע צום 11טן אַניווערסאַר, יוני,
1951, וויזשאַ לינטש [אַרגעניטנע] —
[י. ל. פערעץ נומער].
- קולטור-ידיעות, פאריז
ארויסגעגעבן דורך דער אייראָפּעאישער
אַפטיילונג פון אַלוועלטלעכן יידישן קול-
טוריקאַנגרעס, פאריז, מערץ-אַפר. 1950.
[צום 35טן יאָרצייט פון י. ל. פרץ].
קינדער זשורנאַל, ניו-יאָרק
נומ. 2, באַנד 26, מאי 1945. [י. ל. פרץ
נומער, צום 30טן יאָרצייט].
קינדער זשורנאַל, ניו-יאָרק
נומ. 1, באַנד 33, יאנואַר 1952. [י. ל.
פרץ נומער].
קינדער צייטונג, ניו-יאָרק
יאנואַר-פּעברואַר, 1952, געוויידמעט דעם
הונדערט יאָריקן געבוירטסטאָג פון י. ל.
פרץ.
קעמפ קינדערלאַנד
זומער 1951. קינדער-לידער פון י. ל.
פרץ (1851-1951).
שול-ביבליאָטעק, בוענאַס איירעס
סעריע ד. ערשטער העפט. י. ל. פרץ.
ארויסגעגעבן פון דער צווישאַ און שלום
עליכם שולן, 1947, 32 ז"ז. צווייטער
העפט, בוענאַס איירעס 1947, 32 ז"ז.
„שטורמיש איז ער דורכגעפלוין...“
די יאָרן פון יצחק לייבוש פרץ. ראשי
פרקים פון אַ ביאָגראַפיע פאַר קליין און
גרויס. אַרויסגעגעבן פון דער יידישער
פאַלקס-ביבליאָטעק אין מאַנטרעאַל, צום
30טן פרץ-יאָרצייט, 1945, 16 ז"ז.

וועגן י. ל. פרץ אין פרעמדע שפראכן

Eliasberg, Alexander:

Jüdische Geschichten von Jiz-
chok Lejb Perez. Aus dem Jidi-
schen übertragen Von Alexan-
der Eliasberg. Im Insel - Verlag,
Lepzig.

Feinerman, Tehilla:

Yitschok Leibush Peretz. The
Three Canopies. Translated from
the Yiddish by Theilla Feiner-
man, Illustrations by Alice Horo-
disch. The Shoulson Press - Pub-
lishers. New York, 1948. 128
Pages.

Fine, Max:

The Three Gifts by I. L. Peretz.
With six original photos of the
stage version. London. Alliance
Press Limited. 16 Pages.
[Year of Publication not given]

Frank, Helena:

Stories and Pictures by Isaac
Loeb Perez. Translated from the
Yiddish, by Helena Frank. The
Jewish Publication Society of
America. Philadelphia, 1906.
First printing 1906. Reprinted
1936, 1943.

- Goodman, Henry:
Three Gifts and Other Stories. Translated and with an Appreciation of I. L. Peretz. Introduction by I. Goldberg. Book League Jewish Peoples Fraternal Order of The I. W. O. New York, 1947. 99 Pages.
- Goodman, Philip:
Isaac Loeb Peretz. A Source Book for Programming. Issued on The Occasion of the One Hundreth Anniversary of The Birth of Peretz. National Jewish Welfare Board, New York, 1951. 64 Pages.
- Guterman, N.:
J. L. Peretz. Contes Hassidiques. Traduit Et Preface par N. Guterman. Illustrations de Benn. Editions Grohar. Paris. 222 Pages. [Year of Publication not given]
- Liptzin, Sol.:
Peretz. Translated and Edited By Sol Liptzin. Yiddish Scientific Institute - Yivo, New York, 1947. 380 Pages.
- Margolis, Elly T.:
As Once We Were. Selections from the works of I. L. Peretz. Translated by Elly T. Margolis. Published by Peretz Translations Committee. Los Angeles, California 1951. 270 Pages.
- Mark, Yudel:
I. L. Peretz (1852-1915). His Life and Works. English - J. Noskowitz. Specially Published For The Peretz Centennial. By The Educational Departament of The Worksmen's Circle. New York, 1952. 32 Pages.
- Roback, A. A.:
I. L. Peretz. Psychologist of Literature. Sci-Art Publishers. Harvard Square. Cambridge, Mass. MCMXXXV. 457 Pages.
- Rollansky, Samuel:
I. L. Peretz. Y Su Inquietud Por La Argentina. Comité Pro Celebración Del "Año Peretz" En La Argentina. Buenos Aires. 1945. 30 Pages.
- Schmitz, Siegfeld:
Jizchok-Leib Perez. Aus Dieser und Jener Welt. Judische Geschichten. Deutsch von Siegfried Schmitz. Verlag - Josef Belf. Wien, 1919. 224 Seiten.
- Steinhardt, Jakob:
Jizchok-Leib Perez. Gleichnisse. Lithographien, Verlag Fur Jüdische Kunst und Kultur. Berlin, 1920. 90 Seiten.
- Steinhardt, Jacob:
Izchok-Leib Perez. Musikalische Novellen. Mit Fünf Original - Lithographien. Verlag Fur Jüdische Kunst und Kultur. Berlin, 1920. 64 Seiten.
- Straus, Ludwig:
Jizchak Leib Perez. Chassidische Erzählungen. Aus dem Jiddischen übertragen von Ludwig Strauss. Im Schocken Verlag, Berlin, 1936. 84 Seiten.
- Board of Jewish Education of Chicago: The One Hunderth Anniversary of the birth of J. L. Peretz.
- Israelita:
Num. X. Año III. La Habana. Mayo-Octubre 1952. Número Homenaje A I. L. Peretz Su Centenario.
- Jewish Education Committee of New York: Vol. VI, Nº 2, February 1952. I. L. Peretz. 18 P.
- Jewish Observer:
Vol. IV, Nº 1. London, Canada. December 1945. Peretz Memorial Issue.
- Judaica:
Nº 80-81. Buenos Aires, Febrero-Marzo 1940. Número de homenaje a I. L. Peretz con motivo del 25º aniversario de su desaparición.
- National Jewish Welfare Board: New York. Isaac Loeb Peretz. A Source Book for Programming.
- World Over:
Vol. 13, Nº 9. New York, Feb. 22, 1952. [I. L. Peretz Issue]

לואיס גראַס (המכונה „לייבעלע שליאָמקעס“)

יצחק לייבוש פּרץ און בעריש בעקערמאָן

צוויי זאמאַשטשער יידן — יצחק לייבוש פּרץ, און אַ צוקער־בעקער — שיקן זייערע לידער צו אַ גרויסן זאַמלבוך; פּרצס ליד ווערט נישט אָנגע־נומען און דעם בעקערס ווערט געדרוקט. — ווער איז געווען דער בע־קער? — מאַטעריאַל פאַרן צוקונפטיקן היסטאָריקער פון דער יידישער ליטעראַטור.

וויל און גוט איז דעם מענטש וואָס זוכט נישט אַמאָל צו זען זיין נאָמען געדרוקט; ביטער און פינצטער איז אַבער יענע מענטשן וועלכע וואַלטן געוואָלט זען זייערע נעמען אַרונטערגלאַנצן פון די שפּאַלטן פון צייטונגען און זשורנאַלן. צו יענע מענטשן איז מן־חסתם נישט פרעמד די „געשיכטע פון אינקוויזיציעס“: זיי ווייסן זיכער וואָס עס מיינט צו שיקן מאָנוסקריפטן און וואַרטן אויף אַן ענטפּער...; זיי איז זיכער באַקאנט אַזעלכע ענטפּערס ווי „מיר האָבן אייך שוין געענטפּערט אין ברייוואַסטן“; „שיקט־צו עפעס אַנדערש“, אָדער „נעמט זיך בעסער צו אַן אַנדער פּאַך, און לאָזט דאָס שרייבעריי צו פעאיקערע פון אייך“, וכדומה...

וואָלט איר אַבער געגלויבט אַז יצחק לייבוש פּרץ — דער שפּעטערדיקער קלאַסיקער און גאון — האָט אויך געדאַרפט מיטמאַכן אַזא „אינקוויזיציע“? און — דער עיקר — וואָלט איר געגלויבט אַז אַ זאמאַשטשער בעקער האָט אַריינגעשיקט אַ ליד אינעם זעלבן זאַמלבוך אין וועלכן פּרץ האָט געשיקט זיינס אַ ליד, און — דעם בעקערס ליד האָט מען געדרוקט, און פּרצס ליד האָט מען צוריקגעשיקט? עס איז אַבער אַ „פאַקט“, וואָס איז מיר איבערגעגעבן געוואָרן טאַקע פונעם זעלבן בעקער, און יעדער איינער קאָן זיין ליד געדרוקט אינעם זאַמלבוך, וועמענס נאָמען איך וועל שפּעטער דערמאָנען.

ווער איז געווען דער בעקער?

עס איז נישט נייטיק צו דערציילן ווער פּרץ איז געווען: הונדערטער ביכער, זשורנאַלן און אַרטיקלען זיינען געשריבן געוואָרן וועגן אים, און עס איז נאָך אַלץ נישט אויסגענוצט געוואָרן דער גאַנצער מאַטעריאַל. איך וואָלט נאָר געוואָלט מוסף זיין אַז אונדזער שטאַט זאמאַשטש האָט פיל בייגעטראָגן צו געבן דער יידישער וועלט אַזא גאון ווי יצחק לייבוש פּרץ — אַ חוץ פיל אַנדערע ווי ראָזע לוקסעמבורג, (געבוירן אין זאמאַשטש דעם 25סטן דעצעמבער 1870; דערהרגעט פון דייטשע אָפּ־צירן אין בערלין, און אַריינגעוואָרפן געוואָרן אין אַ קאַנאַל, אין 1918); פידל־ווירטוואַז בראַניסלאָוו הובערמאַן; אלכסנדר צעדערבוים, רעדאַקטאָר פון „קול מבשר“ און פון „המליץ“ (געבוירן אין זאמאַשטש אין 1816; געשטאָרבן אין סט. פעטערסבורג אין 1893); דער משכיל פייזל שיפער (1871-1890); חוקר בישראל יעקב רייפמאַן (1818-1894); העברעאישער מחבר דוד שיפמאַן (1818-1903); שלמה עמינגער (1800-1856);

פאלקלאריסט און הייסער ציוניסט דר. יצחק געליבטער; פישל געליבטער, בילדונגס-
דירעקטאר פון ארבעטער-רינג (געשטארבן אין ניו-יאָרק, אין 1935) און פיל אנדערע.
עס איז אויך אינטערעסאַנט וואָס אונדזער שטאַט זאמאַשטש איז אַמאָל גערופן גע-
וואָרן „קליין פאַריז“.

זאמאַשטש איז דאָס פּלאַץ וווּ דאָס וויגעלע פון אונדזער גאון איז געשטאַנען;
דער באָדן וווּ דער דיכטער האָט זיין ערשטן שריט געמאַכט; דער קוואַל פון וואַנען
פּרץ האָט געשעפּט דעם גרעסטן טייל שטאַף פאַר זיין שפּעטערדיקן „חסידים“, און
דאָס פּלאַץ וואָס איז נאָך משת ימי בראשית ווי צוגעגרייט געוואָרן פאַרן שפּעטער-
דיקן קלאַסיקער און פּראָפּעט... זאמאַשטש, מיט אירע אַרומיקע טיילעך, פּעלדער,
וועלדער און סעלדער; דער געבוי פון דער שטאַט גופא, מיט אירע כישופדיקע סעלדער
אינמיטן מאַרק; דער צויבער פון אירע „פאַטשענעס“, מיט די לאַבירינטין-פּיליאַרעס,
די שטיקלעך צעוואַרפּענע, צעברעקלטע און הינטערן שטאַט צעשפּרייטע, פון אַמאָל
גרויס-געוועזענע פּעסטונגען, מאַכט עפּעס אַזאָ ווונדערבאַרן איינדרוק... עפּעס ליגט אין
זיי סודי סודות... רזין דרוין...

מיר מעגן אפשר זאָגן מיט זיכערקייט, אַז ווען ניט דאָס דאָזיקע פּלאַץ, וואַלטן
מיר אפשר קיינמאָל ניט געהאַט דעם גרויסן פּרץ...

ווי געזאָגט, וועל איך זיך ניט אַפּשטעלן אויף פּרצן. איך וויל אָבער ענטפּערן
אויף דער פּראָגע וואָס איך האָב געשטעלט: „ווער איז דער בעקער?“ זיין נאָמען איז
געווען **בעריש בעקערמאַן** — אַ נאָמן וואָס טאָר ניט אויסגעלאָזט ווערן פונעם צו-
קונפּטיקן היסטאָריקער פון דער יידישער ליטעראַטור, ווי אויפן געביט פון בעלעט-
ריסטיק און פּאָעזיע, אַזוי אויך אויפן געביט פון דראַמע און אַפּערעטע.

בעריש בעקערמאַן האָט געהאַט דריי צונעמענישן ביי אונדז אין שטאַט: 1. „דער
שטאַט-אַפיקורס“; 2. „דער חזק-מאָכער“ און 3. „דער גרויסהאַלטער“. אויף וויפיל
זיינען די דאָזיקע נעמען געווען באַרעכטיקט? לאַמיר זען:

„דער שטאַט-אַפיקורס“ — דערפאַר, ווייל ער פלעגט זיך גאָלן די באָרד; ניט דאָ-
ווענען און בכלל ווייניק געהאַלטן פון „יידישע זאבאַבאַנעס“...

„דער חזק-מאָכער“ — ווייל ער פלעגט כסדר אַפּלאַכן פון די שטאַמישע אינס-
טימוציעס, פון די פירער, כלל-טווער, כלי-קודש און אנדערע גאָטס-סמראַפּטשעס צו
דערגרייכן זיין ציל, האָט ער אַפּגעדרוקט — אויף אייגענע הוצאות — זאמליכער
און בראַשורעס, וועלכע ער האָט אַליין רעדאַקטירט און אַרויסגעגעבן, אין וועלכע ער
פלעגט מאַכן חזק פון אַלין און אַלעמען. פון וואָס אַפּצולאָכן איז, ברוך-השם, געווען
גענוג...

אין זיין ערשטן זאמלבוך „דער יידישער שפיגל“ (וואַרשע, תרנ"ה), קיבעצט ער
אַריין די זאמאַשטשער שטאַט-באַלעבאַטים און אַפילו אין די מודעות פאַרפּעלט ער
ניט צו געבן אַ שטאַך עטלעכע אַנגעזעענע מענטשן.

אַט איז בלויז איין ביישפּיל ווי אַזוי ער האָט קאַריקאַטורירט אייניקע פאַר-
שווינען:

„ביי אונדז אין שטאַט — שרייבט ער דאָרט — געפינט זיך אַ גבאי, אַ נאָרי-
שער בעל-גאווה, מיט אַ גראַבן בויך; „אַ הייזעריקער חזן, מיט אַ קעלבל-שטימע“;
אַ „האַרבאַטע משורר מיט אַ שיקסע-קול“; פרומע חסידישע מוסרים, וואָס פאַטשן
מיט גרויס התלהבות די מזרח-וואַנט; אַ רב, אַ שוטה, לבנס אייניקל; אַ בלינדער
שמש, אַ גרויסער פלידערזאַק; אַ חברה-קדישא, לייטישע גראַבע יונגען; אַ מחנה
בטלנים הינטערן בית-המדרש-אויפן, אַזאָו...“

פארשטייט זיך, אז די אנגעגריפענע האָבן זיך געפונען באליידיקט: „אזא העזה פון אַ כלי-כוניק!“ צו אזא חוצפה זיינען זיי נישט געוויינט געווען, און זיי האָבן גענומען מאַכן יעלות און טאַקע אויך סטראָשונקעס...

בעקערמאַן האָט זיך אַבער נישט אָפּגעשראַקן פון אַזעלכע „פינצטערלינגע“: אַזוי שנעל ווי ער האָט אָנגעזאַמלט עטלעכע רובל, האָט ער אַרויסגעגעבן אַ קליין ביכעלע פון 20 זייטן (שוין מיט דער הילע) אונטערן נאָמען „ר' בצאל'קע מלמד“, און אויף דער הילע האָט ער אָפּגעדרוקט „עטליכע ווערטער צו מיינע שטאַדטלייט“, אין וועלכן ער האָט זיך באַנוצט מיטן אַנעקדאָט „ווער ס'איז דער נאַר, זאַל אַרויס פון באַד“, און האָט זיי געפרעגט: „ווער האָט אייך געהייסן זיך אָפרופן? מען האָט דאָך אייך נישט אָנגערופן ביי די נעמען, און ווען איר רופט זיך נישט אָן, וואָלט מען דאָך נישט געוואָלט אז איר זענט באַמט די נאַראַנים“...

באַזונדער דערמאָנט זיך מיר איצט זיין „ר' חיימ'ל דער וואַסערטרעגער“ — אַ רעאליסטישע שילדערונג וואָס האָט געמאַכט אַ באַזונדערן איינדרוק אויף מיר זכרון. זי איז דורכגעדרונגען מיט פאַעזיע און קונסט.

„דער גרויסהאַלטער“ — ווייל ער פלעגט ווירקלעך זיך האַלטן גרויס. זעלטן ווען האָט ער זיך געוויזן אין גאַס. אויב מען האָט אים שוין יאָ אַמאָל געזען, איז ער דאָן געאַנגען צום „דייטשן“ מנין. אַזוי האָט מען דאָס פלאַץ גערופן, ווייל דאָרט האָבן „געדאווענט“ אונדזערע „אַלראַיטניקעס“... באַוויזן האָט ער זיך אין אַ רייכן פוטער-נעם מאַנטל, מיט אַ ברייטן פוטערנעם קאַלנער און הוט. אויסגעזען האָט ער גיכער ווי אַ גרויסער רוסישער „קופיעץ“, איידער אַ ייד.

שרייבט דראַמאַטישע ווערק און אָפּערעטן

בעריש בעקערמאַן איז, ווי געזאָגט, געווען אַ בעקער פון „באַפּוצטע“ געבעקסן. פון זיין שווערער אַרבעט האָט ער געדאַרפט מפרנס זיין די פאַמיליע און לאָזן די קינדער לערנען, אז זיי זאָלן אויסוואַקסן מענטשן מיט בילדונג. פונדעסטוועגן האָט דאָס אים נישט אָפּגעהאַלטן פון איבערצולאָזן — אינמיטן העלן טאָג — דאָס טייג, דעם אויוון, און די צוויי אַרבעטער וואָס ער האָט באַשעפטיקט, זיך פאַרמאַכן אין זיין שלאָפֿצימער, און — שרייבן, שרייבן, און שרייבן... דערציילונגען, לידער, דראַמעס און אָפּערעטעס. אַ פאַר פון זיינע דראַמאַטישע ווערק האָט ער אַליין אויפגעפירט אין זאַמאַשטש. אַליין געשפילט אין זיי, מיט אַמאַטאָרישע כוחות, און אַנדערע זיינען אויפֿ-געפירט געוואָרן אין וואַרשע, אונטער זיין רעזשי.

דאָס איז אַליין גערעדט וועגן די דראַמאַטישע ווערק. וואָס טוט מען אַבער מיט די אָפּערעטעס? מען מוז דאָך האָבן מוזיק. פאַר בעקערמאַנען איז דאָס אַבער נישט געווען קיין פראַבלעם: ער האָט די מוזיק אַליין געשאַפֿן — אַ לאַ גאַלדפאַדן, ע"ה. מירן נאָמן האָט ער טאַקע נישט געקאָנט שרייבן, אָדער לייענען. אַבער אַ ייד גיט זיך אָן עצה: ער פלעגט זיך אַוועקזעצן לעבן זיין 14-יאָריקן משחלע, וועלכער האָט שוין דאָן געשפילט אויף אַ קלאַרנעט, און זינגען וואָס עס איז אים נאָר געקומען אין קאָפּ אַריין. משחלע האָט דאָס אַליין פאַרציכנט מיט נאָמן, און דאָן האָט ער דאָס איבערגעשפילט אויף זיין קלאַרנעט. בעקערמאַן פלעגט זיך איינהערן, מאַכן די אויסבעסערונגען: דאָ הייסן אויסמעקן, דאָרט צושטעלן, און — אייניקע ניגונים, וועלכע איך געדענק נאָך ער-היום — זיינען גאַרנישט געווען אַזוי שלעכט...

האָט זיך געמאַכט אז אַ טרופע פון „וואַנדערנדיקע שמערן“ האָט פאַרבלאַנדזשעט קיין זאַמאַשטש, איז מען גלייך פאַרפאַרן צו בעקערמאַנען, און בעקערמאַן פלעגט — רוקנדיק מיט דער לאַפּעטע די לעקאַכלעך אין אויוון — מאַכן מיט זיי רעפּעטיציעס:

איינזינגען לידער, אויסשפילן גאנצע סצענעס אא"וו. בעקערמאן האט שוין פארזארגט אונדזערע יידן — די ליבהאבער פון טעאטער — מיט פארשטעלונגען, און די ארימע „ארמיסטן" — מיט „כל טוב"...

א „קלייניקייט" דערמאנט זיך מיר: עס האט אויסגעבראכן א פייער אין מאגיס-טראט. בעקערמאן האט זיך דאן גראד געפונען אין דער געביידע, וועלכע איז געווען א זייער-הויכע, און עס איז ניט געווען קיין וועג ווי אזוי זיך צו ראטעווען, סיידן ארונטערצושפרינגען פון א פענצטער, וואס האט געמיינט א זיכערער טויט.

בעקערמאן שרעקט זיך ניט: ער דערטאפט ערגעץ א רעגנשירם, עפנט אים, און שפרינגט גלייך ארונטער... און — נסים מן השמים: עס האט אים גארניט געשאדט... פרעגט שוין ניט וואס עס האט זיך דאן אפגעטאן: גאנץ זאמאשטש איז געגאנגען כאדאראס: עפעס א קלייניקייט! „ער פליט דאך, ווי א נישט-גוטער, רחמנא יצילן!..."

דעם דאזיקן בעקער איז אמאל איינגעפאלן אזא געדאנק: דער פארשטאנדענער מרדכי ספעקטאָר האט אין יענער צייט ארויסגעגעבן זיינע בארימטע זאמליכער „הויז-פריינד". בעקערמאן האט זיך דערוואסט אז זיין יוגנט-חבר פרץ האט אוועקגע-שיקט א ליד צו ספעקטאָרן. פארוואס טאקע ניט אויספֿרוכירן אייגענע כוחות?

אומר ועושה: ער האט גלייך אנגעשריבן א ליד און אוועקגעשיקט צו ספעקטאָרן. עס איז לייכט זיך פארצושטעלן וואס דער דאזיקער בעקער — דער קליינשטעמלדי-קער דיכטער — האט דאן איבערגעלעבט!... דאס האט זיכער געמיינט אויסערגע-וויינלעכע גייסטיקע יסורים און אומגעדולדיקע דערווארטונגען...

עס זיינען אוועק עטלעכע וואכן, און — אט קומט דער בריווטרעגער און דער-לאנגט אים א קליינע פאסילקע, און א בריוו.

בעקערמאן עפנט דאס פעקל: א בוך. דער „הויז-פריינד", און אינעם בריוו שרייבט ספעקטאָר: „מיר דאנקען אייך פאר אייער ליד, וואס איר וועט געפינען געדרוקט אינעם בייגעלייגטן בוך. אלס אויסדרוק פון דאנקבארקייט, שיקן מיר אייך אן עק-זעמפליאר פון אונדזער „הויז-פריינד". שיקט-צו נאך עפעס".

דער שפעטער גרויס-און-בארימט געווארענער פרץ, האט אויך דערהאלטן א קא-פיע פונעם „הויז-פריינד", אבער מיט דער באמערקונג: „אייער ליד קאן, ליידער, נישט געדרוקט ווערן..."

דאס ליד פון בעריש בעקערמאן הייסט „דער וואכענדיקער חלום", און פארנעמט צוויי זייטן אין „הויז-פריינד". (1טער באנד, דערשינען אין 1888, און נאך 4 בענדער ביז 1896).

ווער איז דער טאטע פון דער דאזיקער פאסירונג?

די דאזיקע פאסירונג האט מיר איבערגעגעבן טאקע בעקערמאן אליין, איידער איך בין אפגעפארן פון זאמאשטש, סוף 1909. מיט יארן שפעטער, ווען ער איז גע-קומען קיין אמעריקע, האט ער זיך דורכגעשריבן מיט מיר פון ניו-יאָרק. איך האב אים דאן צוגעשיקט א קאפיע פונעם ארטיקל, וואס איך האב אפגעדרוקט — אין א פארקירצטער פארם — אין דער פילאדעלפיער „די אידישע וועלט", ווו איך בין דאן געווען א שטענדיקער מיטארבעטער, אונטער דער רעדאקציע פון משה קאטץ (ניט צו פארבייטן מיט מ. כץ, מיטארבעטער פון „די מארגן פרייהייט") און ער האט בא-שטעטיקט יעדעס ווארט. אליץ וואס ער האט געהאט אויסצוזעצן איז געווען: (איך ציטיר פון זיין בריוו, אין זיין ארמאגראפיע).

„דו האסט אביסל ניט לאגיש אויסגעטייטשט דעם נאָמען „בעקער“. דאָס וואָרט בעקער איז ניט אזוי אין דער סימפאטיע ווי אַנדערע מלאכות. און ווען מען זאָגט שוין בעקער, איז דאָס געמיינט אַ בעקער פון ברויט, ראָלס, חלות, אד"ג. אָבער איך טראָג ניט דעם נאָמען בלויז בעקער, נאָר „קייקבעקער“, אָדער „פענס־קייקבעקער“, אָדער גאָר אין דער הויכער מדרגה, קאָנדיטאָר. ווייל אַ גוטער קאָנדיטאָר קאָן דאָס זעלבע מאַכן פון שאַקאָלאַד, אָדער צוקער, וואָס אַ סקולפּטוריסט מאַכט פון שטיין, און איך באַזיץ דיזעלבע אייגנשאַפטן, ווייל איך האָב דאָס קאָנדיטאָרי געלערנט אין וואַרשע.“

דאָ האָב איך גלייך דערזען אונדזער בעקערמאַן דעם „גרויסהאַלטער“: עס איז אים ניט אָנגעשטאַנען מען זאָל אים רופן „בעקער“.

פאַר מיר איז אָבער תמיד געהאַנגען דער פראַגעצייכן: איז דאָס אמת? מיר דאַרפן געדענקען אז אין יענע יאָרן איז שוין פריץ ניט געווען קיין פנים חדשות. פריץ האָט שוין דאָן אַפילו געהאַט אַפגעדרוקט זיין מיסטערווערק „מאַניש“ אין שלום עליכמס „פאַלקס ביבליאָטעק“. טאָ ווי אזוי איז דאָס מעגלעך אז מרדכי ספּעקטאָר זאָל זיך אַפּאָגן צו דרוקן זיין (פּרעס) ליד?

אמת: אין יענער צייט (1888 ביז 1895) האָט פריץ געטראָגן אַ שטיקל שנאה צו ספּעקטאָרן. אָבער דאָס איז ניט געווען דערפאַר ווייל ספּעקטאָר זאָל זיך האָבן פאַר-זינדיקט קעגן פּרעס. עס איז געווען דערפאַר, ווייל ספּעקטאָר האָט דאָן באַהאַנדלט יעקב דינעוואָן (פּרעס נאָענטסטן פריינט) אויף אַ ניט-פריינטלעכן אופן, און דאָס האָט אַרויסגערופן די שנאה פון פּרעס צו מרדכי ספּעקטאָר.

האָב איך שמענדיק געזוכט אַ וועג ווי אזוי אויסצוגעפינען דעם אמת וועגן דעם דאָזיקן זייער-ערנסטן אינצידענט, און איך האָב זיך געווענדעט צו שמואל ניגער. זיין ענטפער איז געווען: „אוממעגלעך!“

מאָכט זיך אז איך בין אין מיאמי ביטש (לאַרידע) און איך באַזוך דעם באַ-רימטן קריטיקער דר. אלכסנדר מוקדוני (קאַפּעל). מיר האָבן פאַרבאָרעכט עטלעכע שעה און דר. מוקדוני האָט נאָכגעזוכט אין פאַרשידענע ביכער, זשורנאַלן און ציי-טונגען, און ער איז ענדלעך אַרויסגעקומען מיט זיין פּסק-דין: „יאָ — עס איז זייער מעגלעך!“

יאָ, — האָב איך געטראַכט — עס איז זייער מעגלעך. ווי איך האָב שוין פריער דערמאָנט, איז דאָן אָנגעגאַנגען אַ „ברוגז“ צווישן מרדכי ספּעקטאָר און י. ל. פריץ, און עס קאָן זייער מעגלעך זיין אז ספּעקטאָר זאָל דאָן געווען זיך וועלן „אַפּרעכענען“ מיט זיין „שונא“ — און ניט דרוקן זיין ליד...

פונדעסטוועגן עגבערט נאָך אַליץ די זעלבע פראַגע: ווער פון די פיר ליטעראַ-רישע פּוסקים איז גערעכט? פאַרשטייט זיך, אז איך נעם זיך ניט אונטער אַרויסצו-טראָגן דעם אורטייל איבער אַזאָ וויכטיקן ענין. איך לאָז דאָס איבער צו אונדזערע געשיכטע-שרייבער פון דער יידישער ליטעראַטור. איך וואָלט אָבער געוואָלט פאַר-נאָנצן דאָס בילד „בעריש בעקערמאַן“, און דאָ צוגעבן אז בעריש בעקערמאַן (איצט טויט) איז ניט געווען קיין הויך-געלערנטער: ער האָט פאַרמאָגט ווייניק בילדונג, און איז זיכער ניט געווען קיין מוזיקער. ער האָט אָבער פאַרמאָגט אַ נאַטירלעכן דראַנג צו שרייבן — דערציילונגען, לידער און פיעסן, צו וועלכע ער האָט אַליין פאַרפאַסט די מוזיק, מיט דער הילף פון זיינע יינגל משהלע.

בעקערמאַן האָט פיל געליטן ביי אונדז אין אַמעריקע. אין זיינע בריוו צו מיר האָט ער זיך געהאַלטן אין איין באַקלאָג, אז ער איז שוין מיד אַרומלויפנדיק צו די טעאָמע-מענדזשערס און רעדאַקטאָרס, און אז „אַלע טירן זיינען פאַר מיר פאַר-מאָכט“... מער וועגן דעם — שפּעטער.

בעקערמאנס זשורנאל און בראשורעס

איך האב אין מיין באזיץ דריי פון זיינע אויסגאבעס: „דער יודישער שפיגל“ (128 שפאלטן), וואס איז דערשינען אין ווארשע, אין דער דרוקעריי פון א: בוימרי-טער, דזשיקא 44, תרנ"ה (1894); „די גליקליכע הויזען“ — א, וואהרע ערצאהלונג (36 זייטן), די זעלבע דרוקעריי, סעפטעמבער 12 (1894) און „ר' בצלאל'קע מלמד“ — א, ווארשאָווער מעשה פון היינטיגען יאָהר“ (20 זייטן) 1895.

דער

יודישער שפיגל

אזאמאנג פון מערשענעס

הערשטע נומער

דזשענעראלע בעקערמאנ

ערשטעס העפט

ווארשא

דוק אט ליט. א. בוימריסער דוקא 44
תרנ"ה

ДЕРЪ ЮДЫШЕРЪ ШПИГЕЛЬ

т. е. Еврейское зеркало
соч. Б. Бенермана

Ташо-Литов. Ф. Бауриштер Дукка 44
ВАРШАВА 1895

Раба Бецалне Моламиндъ
т. е. Учитель Бецаллеса
Публикация
соч. Б. Бенермана

Ташо-Лит. Ф. Бауриштер Дукка 44
ВАРШАВА
1895

פרייז 10 קאפ. מיט פארמא 10 קאפ.

אזאמאנג פון מערשענעס
פון היינטיגען יאָהר נאמן

הערשטע נומער
דזשענעראלע בעקערמאנ

ווארשא

דוק א. בוימריסער דוקא 44
תרנ"ה

די שער-בלעטער פון בעקערמאנס זייט אויסגאבעס.

ווען איר לייענט איבער די דריי ווערק, זעט איר באלד אז די ארמאגראפיע, די פונקטואציע, סינטאקס און עטימאלאגיע איז ווייט ניט אויסגעהאלטן ליטעראריש און גראמאטיש. נעמען מיר אבער אין אכט די צייט, ווען זיי זיינען געשריבן געוואָרן, קאנען מיר אים זיכער מוחל זיין די אלע עכירות. ווער האָט דען אין יענער צייט געשריבן אנדערש, א חוץ אזעלכע קלאסיקער ווי שלום-עליכם און זיין גלייכן?

בלעטערן מיר „די געשיכטע פון דער יודישער ליטעראטור“, פון דר. מ. פינעס, אונטער דער רעדאקציע פון דעם בארימטן קריטיקער בעל-מחשבות (דר. ישראל עליאשעוו), וואס איז דערשינען אין פארלאג ב. שימין, ווארשע, 1911, זעען מיר אז מרדכי ספעקטאר „האָט קיין פרעמדע ליטעראטורן ניט געקענט“, און אז ער האָט זיך מער אָפגעגעבן מיט „דעם מין פאלקס-ראמאנען“, ווייל א דאנק זיי האָט ער געקאנט „פארמערן די אינטריגעס און אריינפירן שמענדיק נייע געשעענישן, פאר-

„... די ערשטע דריי יאהר האב איך גארנישט געקענט אין זינען האבען צו געהערט די פערדער אין האנד מחמת פרנסה האט מיר געפעהלט, און איך בין געווען גרין. און יעצט שוין האב איך אנגעהויבען איבערצושרייבען איינזייטיג מיינע פיעסען וועלכע איך האב מיטגעבראכט נאך פון יוראפ. און אז איך וועל האבען איבערגעשריבען זיי, דאן וועל איך אנהויבען אפצוגעבען זיך מיטן טעאטער. מיינע פיעסען זיינען פאלגענדע: „די אנוסים אין שפאניע“ (שוין געשפילט אין ווארשא); „די מערדערין“ (דראמא, געשפילט אין ווארשא); „שמשון הגבור“ (אפערעטע); „דבורה הנביאה“ (אפערעטע), און „יפתח הגלעדי“ (אפערעטע), און „פון קערקער אויפן טראהן“ (אפערעטע). אזוי ווי יעצט איז נישט די צייט פון פארקויפען קיין פיעסען, וועל איך נאך דעם זומער איבערווארטען.“

און ווייטער (אין זעלבן בריוו): „איך שיק דיר א ליד פאר „די יודישע וועלט“ און פרעג ביי דעם רעדאקטאר אויב ער איז בארייט מיר צו שיקען זיין צייטונג, וועל איך אים יעדע וואך צושיקן עפעס נייעס...“
אונטערגעשריבן: ב. בעקערמאן — 719 איסט 5טע סט., ניו-יארק.
אט אין זיין ליד:

דער פריהלינג

בעגרינט און בעלעבט האט דער פריהלינג די פעלדער
עס טרעלערט דער פייגעליגעזאנג אומעדות;
שוין אויפגעלעבט האבען די לאנקעס, די וועלדער,
די קנאספען, די ליליען, די רויז, און די בלום.

עס דזשומען ווי לויבעזאנג די שמעטערלינגען,
אויף ביימער די בלעטער, זיי סודען זיך שטיל,
און אלע געפליגעלטע טאנצען און שפרינגען,
דער פריהלינג האט אויפגעוואכט זיי מיט געפיהל.

און זעהט ווי די זאנגען די קעפלאך בייגען,
ווי הייליגע תפילות, ווי ברכו אין שוהל,
ווי זיי וואלטען וועלען דאס שטום איבערצייגען,
אז נאר זייער מיה איז פאר מענשליכען ציעל.

און עס פלאפלען די וואסערען שטיפעריש ווילד,
זיי שווענקען די ברעגעס וואס ליגען פארשלאפט.
און די זונע זי שפיגעלט אין וואסער זיך מילד,
זי שענקט איהרע ווארעמע שטראהלען פון קראפט.

א, שענק אונז אויך טהייערע פון דיינע שטראהלען!
מיט פריעדען פון פריהלינג בעלייכט אונזער וועלט,
גענוג שוין, גענוג שוין קרבנות געפאלען,
א, פריהלינג! מיין פריהלינג! דער שלום אונז פעהלט.

איך קאן זיך נישט דערמאנען וואס עס האט דאן פאסירט: האב איך איבערגע-
געבן דאס ליד צו מיין טייערן חבר משה קאטין, און ער האט דאס נישט געדרוקט;

אדער בין איך אליין ניט שמארק באגייסטערט געווארן פונעם ליד, און האב דאס אים ניט געגעבן.

זיין דראנג צו שרייבן האט אבער סיי-ווי-סיי אנגעהאלטן, און אט שרייבט ער מיר (אקטאבער 23, 1918): "... אויב דו קלייבסט זיך ארויסצוגעבן עפעס א גע-דוקטע זאך, איך ווער באלד א פארטנער צו דיר", און "... איך האב איבער הונד-דערט נייע ציוניסטישע לידער, א פופצן דעקלאמאציען. זייער פיל דערציילונגען, סקיצן און מאנאלאגן אד"גל. איך האב חשק געהאט ארויסצוגעבן א וואכנבלעטל, אונטער דעם נאמען „דער ציוניסטישער שטראל". נאר איינער איז קיינער. דא איז א מעריקע בין איך עלענד... און אזוי ווארט איך ביז משיח וועט קומען..." ווייטער, אין זעלבן בריוו: "... איך ווייס אויך און פיהל, אז דו, לייפעלע, וואלט געקאנט זיין דער גרעסטער גליק פאר מיר. נאר ווי אזוי קומט מען דער-צו?" און "... איך האב אפגענומען א גרוס אז דו האסט דארט געדאווענט ימים נוראים, מיר האט שמארק הנאה געטאן הערנדיק..." נאך דעם בריוו איז פארגעקומען א שטיקעלע הפסקה (פארוואס, געדענקט זיך מיר ניט איצט), און דעם 23סטן מאי 1924, באקלאגט ער זיך ווידער:

"... מיין שטענדיקע ארבעט לייגט מיר אוועק. מיך ציהט נאר צום זיצען. איך ליד ל"א ("ע" — ל. ג.) אויף א פוס."

ער פארגעסט אבער באלד וועגן זיין קראנקן פוס, און דערמאנט מיר ווידער אז "עס ליגן ביי מיר א 50 נייע ערצעהלונגען — א דאזען איינאקטערס — א 200 לידער — א 30 ביבלישע און היסטארישע דעקלאמאציען — אכט 4-אקטיקע אפערעטן — א 30 רעטענישן — עטליכע ראמאנען, און דאס אלעס רייסט זיך אין דער עפנטלעכקייט..."

אין איינעם פון מיינע בריוו, האב איך אים אויפמערקזאם געמאכט, אז אזוי ווי איך בין אנגעשמעלט אין „טאג", און קלייב זיך צו שרייבן וועגן אים, אויב ער האט עפעס וויכטיקן מאטעריאל, זאל ער עס מיר גלייך צושיקן. אט איז א קורצער ארטיקל, וואס ער האט דאן צוגעשיקט, און איז גאנץ אינטערעסאנט:

"מיין טהייערער לייבעלע! איך שיק דיר צו אביססל שטאף צו דעם אנדערן ארטיקל וואס דו האסט בדעה צו שרייבען וועגען מיר און יצחק לייבוש פריז. "איך מיט לייבעלע (אזוי האט מען פרצן גערופען קליינערהייט) האבען גע-לערענט אין איין חדר ווען מיר זיינען אלט געוועזען אין ערך פון 9 ביז 10 יאהר. מיר ביידע האבען געלעבט ווי צוויי טרייע ברידערלאך.

"מיר פלעגען פיעל מאל אויספרובירען די פעהיגקייטען איינער ביים אנדערען אין גראמען זאגען; ער פלעגט זאגען צבש"פ: שטיין, האב איך געמוזט געבען אלע ווערטער וואס גראמען זיך, ווי למשל: ציין, כריין, ביין, גיין, פיין, ריין, זיין, ניין, קיין, וויין, מיין, און קוים האב איך פארגעסען, און לייבעלע האט מיר דערמאנט נאך א גראם, ווי קליין, דאן האב איך באקומען דריי שנעל אין דער נאז אריין. "און איך האב אים פארגעבען אזא גראם-ווארט, און אזוי פלעגען מיר כסדר זיך גראמען און אנשנעלען זיך די נעזער..."

"נאר מיר פלעגען אבער אויך דערצעהלען זיך קאפ-מעשהלאך, ד"ה אויסגע-טראכטע מעשהס פון גולנים, פון פערכשופטע פאלאצען מיט שטיינער וואס פלעגען זיך מיט דעם הויפטמאנס באפעהל עפענען, ווי אויך פון א היטעלע וואס מען האט עס אנגעטהון איז מען גלייך געווארען א רואה ואנו נראה. די אלע מעשהלאך האבען מיר איבערגעגעבן פאר פיעל חדר יונגלעך, אזוי ערענסט, גלייך ווי מיר וואלטען אליין געווען דערביי.

„לייבעלעס יונגער כאראקטער איז ניט געווען אפצושאצן, נאך דאמאלס אלס צעהן יעהריגער יונגעל איז ער שוין באזעסען א הויכע מאס רחמנות, ער פלעגט מיך פרעגען פאר וואס מען ברענגט מיר קיינמאל ניט קיין „פאדווארעמעס“ אין חדר אריין? (אין די קליינע שטעטלאך פון רוסיש-פוילן ברענגט דער בעהעלפער פאר מיטאג-שטונדע, יעדער קינד עפס עסען אין חדר אריין — ב. ב.) און איך האב אים דערצעהלט, אז מיין טאטע איז געשטארבען, און מיין מאמע איז אין ווארשא, און איך בין דא ביי אן ארימע מומע וואס פארדינט 60 קאפיקעס א וואך מיט פעדערן פליקען, און אז לייבעלע האט אויסגעהערט מיין לאגע, פלעגט ער מיר שוין יעדען טאג אוועקגעבען מעהר ווי די העלפט פון זיין עסען, און פארנאכט פלעגט ער מיר בעזונדער ברענגען איינגעוויקעלט אין א פאפיער א טריקענעם מיט טאג פון אלעם גוטען, און ער פלעגט זיך מיט מיר אנדערזעצן אונטערן וואהל (אזא גראזיגער פלאץ) און דארט פלעגט ער מיט א שמייכלעל קוקען ווי איך עס מיט ביידע באקען...

„איינמאל, איז זיין מוטער רבהלע (ריוועלע, אדער רבקהלע — ל. ג.) צוגע- שטאנען צו אים, אז ער זאל איר זאגען וועמען ער טראגט אלע טאג ארויס אזא פעקעל מיט עסענווארג, און לייבעלע האט גאר אהן מורא א זאג געטאן: אז ער גיט דאס זיין ארימען חבר בערעלע זלאטיס (בעריש בעקערמאן, דער זון פון זלא- טע — ל. ג.) ער איז א יתום, ער האט נישט וואס צו עסען.

„הערענדיק פון איהר זינדעלע די רחמנות-ווערטער, האט זי איהם געהייסען אז ער זאל מיך ארויף ברענגען אין הויז, אז איך זאל בעשטענדיג עסען מיט ליי- בעלען צוזאמען, נאר איך אלס שעמעוודיג יונגעל האב דעם באזוך ניט אנגענומען, און טאקע די זעלבע וואך, האב איך זיך געזעגענט וויינענדיג מיט מיין חברל, ליי- בעלע, און איך האב איהם געזאגט אז מיינער א פעטער (א בעל-עגלה) נעמט מיך מיט נאך ווארשא, ווי איך וועל פאָהרען גאנצע צעהן טעג אויף א בריקע (א בויד- וואגען). א, דאס בין איך געפאָהרען זוכען מיין טרייע מוטער וואו זי געפינט זיך אין ווארשא, און ניט געפינענדיג מיין מוטער, האט זיך אנגעהויבען פאר מיר דער שרעקליכער נויט און הונגער.

„און לאנג, זייער לאנג, האב איך געטראגען דעם לאסט פון אן עלענדען היי- מאזען יתום, די שוועהרע ביטערע צייטען האבען זיך גערוקט ווייטער, און וויי- טער, ביז איך האב באקומען א פאָויעסטקע, אז איך דארף שוין שטעהן צום פריזיוו, „א, ווי שנעל מיינע יונגע יאהרען זיינען אנטלאפען מיט גארנישט, שוין אי- בערגעלאפען 10-12 יאהר און איך בין יעצט פערטיג אהיים צו פאָהרען שטעהען צום פריזיוו, און צו וועמען פאָהר איך יעצט? איך האב שוין קיינעם נישט דארט, אויסער מיין חבר לייבעלע פריץ. א, ווי שווער מיר וועט זיין יעצט צו דערקענען זיך מיט איהם! ער, ער, וואס מען האט מיר אלץ אנדערצעהלט, אז ער האט זיך אָ- געלערענט ביי אלע בעסטע גמרא מלמדים, נאכהער גיענדיגט גימנאזיע, געבילדעט געוואָרען, האט שוין א דיפלאם אויף יוריסט (לויטער)...

„און איך?... א, ווי דאס האָרץ וויינט אין מיר ווי דער שלעכטער שיקזאל האט מיך אויסגעמידען פון מיין יוגענדליכער שטרעבונג, מיט וואס פאר א לשון וועל איך יעצט ריידען צו מיין חבר לייבעלע? ער וועט דערקענען אז איך בין גראב, אומ- געבילדעט... לייבעלע מיין חבר איז אן אדוואקאט, און איך בין... א קייקעקער געוואָרען, אדער א קאנדיטאר וואס מאכט קינציגע סקולפטור, ארבייט פון טשא- קאלאד און פון צוקער, יא, אמת, א גאנץ פיינע מלאכה... נאר ניט דאס האב איך געהאפט צו פערוועהבען פאר מיינע געפיהלען...

„די בושה האט אין מיר אזוי שטארק אריינגעדונגען, אז איך האב בעשטימט

ביי זיך, גיט צו זעהן זיך מיט מיין חבר לייבעלע, ביז איך וועל איהם דעריאגען מיט אביסעל קענטעניס, און דאן וועל איך מיט איהם בריפליך זיך דורכשמועסען. און שטארק צופריעדען בין איך געווארען, אלס איך האב דערהערט אז יצחק לייבוש פרץ, איז ארויסגעפאהרען נאך ווארשא, און ער וועט דארט פערבלייבען אן אנגע- שטעלטער אין דער ווארשעווער יודישער קהילה, און דאן בין איך רהיג פערבלייבען אין מיין געבורטס שטעטל זאמישן ביז די צייט האט מיך פארפירט מיט מיין גאנצען הויזגעזינד אין דער גאלדענער מדינה אמעריקא.

„דראפענדיג זיך אויף דער לייטער פון בילדונג, בין איך ענדליך פערמאטערט געווארען, בין געבליבען אין דער האלבער לייטער זיצען אהן קראפט... ווייסט אויס אז אויף דער לייטער פון בילדונג דארף מען קלעטערען מיט יונגע פיסלאך, און דאן קען מען קומען צום העכסטען שטאפעל דא וואו ס'האט דערגרייכט מיין אומ- שטערבליכער חבר יצחק לייבוש פרץ.“

צום דאזיקן בריוו קומט א פוס-נאמע: „דו וועסט דאס מעגן אויסבעסערן לויט דיין געשמאק.“

איך וויל דא בלויז צוגעבן אז איך האב איבערגעגעבן זיין גאנצן מאטעריאל פונקט ווי ער האט געשריבן: מיט זיין ארטאגראפיע, פונקטואציע און שפראך.

מיר זעען פונעם דאזיקן מאטעריאל אז בעקערמאן שטעלט זיך אליין ארויס אין גיט קיין צושיינעם ליכט: ער גיט איבער סודות פון זיינע יינגלשע יארן און - דענקענדיק אז עס וועט אפשר גיט געדרוקט ווערן אין דער געשריבענער פארם, דערלויבט ער מיר דאס אויסצובעסערן „לויט דיין געשמאק“... דערמיט גיט ער אליין צו - אפילו אזוי שפעט ווי 1924 - ער איז נאך אלץ גיט ליטעראריש רייך. ווי מען קאן עס זען פון זיין ארטאגראפיע, סינטאקס און עטימאלאגיע...

בעקערמאן פארענטפערט זיך

איך האב ליידער גיט קיין קאפיעס פון די בריוו וואס איך האב אים געשריבן. אבער פון זיין בריוו געשריבן יוני, 1924, קאנען מיר זיך פארשטעלן אז איך האב אים מסתמא אויפטערקזאם געמאכט אויף דעם, און ער ענטפערט מיר:

„...איך בין אויסען יעצט דיך צו בערוהיגען אויף דיין פארוואנדערונג אויף דעם געביעט פון מיין שלעכטער ארטאגראפיע און פונקטואציעס. איך בין גראדע העכסט צופריעדען וואס דו, מיין פריינד, האסט פילייכט בעמערקט אין מיין שרייב- בען עטליכע פעהלער; נאר מיך פארדריסט אבער וואס דו זעלבסט האסט גישט פערשטאנען די אורזאכע דערפון, ווערענד איך האב דיר שוין בעפאר א האלבען סוד אויסגעזאגט, און ער האט צו מיר נאך א טענה אז איך האב „באדארפט אפ- ענטפערן מיט א מיטלייד טאהן“, און אז „איך האב זיך גיט געשעהמט פאר דיר ארויסצושרייבען אין מיינע זכרונות, אז איך האב געלערענט ביז 8, 9 יאהר אין א דרדיקן חדר, און נאכהער האט מיך די גרויסע שטאדט ווארשא פערשלונגען אונ- טער שווערע קעמפענדע אומשטענדען...“ און אז „דער ביטערער מזל פון עלענד און אנוויסענהייט האט מיך אזוי בעגלייט ביז דער חופה...“

בעקערמאן גיט זיך לייכט גיט אונטער

בעריש בעקערמאן האט שמענדיק געזוכט א וועג ווי אזוי זיך צו בילדן. ער האט גוט פארשטאנען אז אן בילדונג וועט ער ווייט גיט גרייכן. וואס-זשע האט ער

געטאן דערצו? לאמיר אים לאזן אליין דערציילן וועגן דעם. אינעם זעלבן בריוו דערציילט ער מיר אז:

„... איך האב גלייך צוגענומען א לעהרער צו מיין ערשטע, 5 יעהריגע טעכ-טערעל, עטעלע ע"ה, און ער האט איהר געלערנט שרייבען און לייענען יודיש, און דיוועלבע לעקציע האב איך, ניט בעמערקענדיג פון קיינעם, איינגעאיבט מיט אזא חשק, מיט אזא ברען, אז ביי מיר איז יעדער ווארט פון דעם לעהרער איינגעוועבט געווארען אין די נערווען פון מיין זכרון...”

נאך א טענה האט ער געהאט צו מיר (אלץ אין זעלבן בריוו), ער שרייבט:

„... איך האב דאס רעכט צו בעגעהן א פעהלער אמאל אין שרייבען. אבער דו טאהרסט דאס נישט, ווייל דיין קעפעל איז גענוג אנגעלערענט פון די בעסטע גמרא מלמדים און לעהרער. און איך — פון וועמען?”

פאר די וואס אינטערעסירן זיך מיט אונדזער יידישער ליטעראטור, וועט זיין אינטערעסאנט די עטלעכע דערקלערונגען (אלץ פון זעלבן בריוו) וועלכע זיינען מיר אליין אויך געווען פרעמד ביז דאן. צום ביישפיל:

א. „דער יודישער שפיגעל” איז אונטערגעגאנגען נאכן ערשטן נומער. דער 2טער נומער איז ניט דערשינען. פארוואס? ווייל „דער צווייטער נומער האט געזאלט הייסן „דער וועלט יתום”. ער איז אבער פארבליבן ביים צענזאר ווייל איך האב עפעס מליצהדיק גערעדט א ווארט וועגן צאר ניקאלאיקע...”

ב. באוואוסטערס ליד „מיין פריינדין” (געדורקט אין 1טן נומער פון „שפיגעל”), האט ער באקומען פון אמעריקע פון זיינעם א חבר „א געוועזענער דירעקטאר פון יודישן טעאטער, דוד טאנצמאן ע"ה.”

ג. אין זעלבן נומער האט ער אפגעדרוקט „א רוח אין זיין טאטען — א סאטי-רישע ערצעהלונג” פון איינעם א מ. קריוואנאג, וועלכער איז „געוועהן א סאל-דאט, א העברעער, וואס האט געדיענט אין זאמושין”.

ד. א ליד „ישראל איך ירושלים”, פון אלטער הערשקעס. ווער איז ער? דער-קלערט ער מיר אז דאס איז „דערזעלבער קריוואנאג, וועלכער האט געשריבען אונ-טער פערשיעדענע פסעוודאנימען”.

ה. איינער, א מענדעל מעסער, שרייבט דארט „א בריעה פון אמעריקא”, אין וועלכן ער גיט איבער גאנץ אינטערעסאנטן מאטעריאל וועגן די דאמאלסדיקע אי-מיגרנטן. שוין אין יענער צייט — מיט איבער 60 יאר צוריק — באקלאגט זיך דער שרייבער אויף די מאשינען וואס „ווארפן ארויס טויזנטער ארבעטער פון די שעפער, און זיי געהען ממש אויס פון הונגער”. ער דערציילט אויך גאנץ אינטערעסאנטע פאקטן וועגן דעם פלאן פון באראן הירש צו באזעצן יידן אין ארגענטינע. אבער ווער איז דער מענדעל מעסער? דערווייז איך זיך — טאקע פון זיין בריוו — אז ער איז דער „זוהן פון אברהם איינבינדער, פון זאמישמין, וועלכער וואהנט יעצט אין גיר-יארק”.

ו. א חוץ דעם וואס מיר האט שטארק אינטערעסירט צו וויסן ווער די שרייבער זיינען געווען, און פון וואנען זיי קומען צו אים, האט מיר אבער צום מערסטנס אינ-טריגירט צו וויסן ווי אזוי ער איז געקומען צו אב. קאהאן, וועלכער האט דארט (אין „שפיגעל”) גאנצע צוויי קאפיטלעך וועגן „די שפאנישע אינקוויזיציע”, מיט א „פאר-זעצונג פאלגט”. אויך דאס מאכט ער מיר קלאר, אז אב. קאהאנ'ס „די אינקוויזיציע”, מיט בילדער, האב איך באקומען פון א צייטונג. מיר שיינט „דער פארווערטס”. ווי אזוי, געדענק איך נישט.

איך גלויב אז בעקערמאן האט דא געמאכט א טעות: דער 1טער נומער „פאר-ווערטס" איז ארויסגעקומען דעם 22סטן אפריל 1897. זעלבסטפארשטענדלעך, אז בעקערמאן האט זיך נישט געקאנט באנוצן מיטן „פארווערטס" אין 1894.

בעקערמאן זוכט א שותף

אינעם זעלבן בריוו האט ער אויך איינגעשלאסן אן אנאנס פון „מארגן זשורנאל", אין וועלכן ער לאזט וויסן:

„פארטנער, אדער מענעדזשער פארלאנגט צו מאדערנע קאנצערטען, פון בלויז נייע ליטערארישע, נאך נישט געהערטע שאפונגען. יעדע וואך א נייע פראגראם. פאר פאסט און רעזשיסירט פון דעם עלטסטען ווארשעווער אקטיאר שר האופים. שרייבט „מארגן זשורנאל", באקס 1300.

צי עס איז עפעס געווארן דערפון, איז מיר ליידער נישט באקאנט. איין זאך איז זיכער: וואלט עפעס יא געווען מאטעריאלזירט געווארן, וואלט איך דאס זיכער געווען באמערקט אין די צייטונגען. עס באווייזט אבער אז ער האט נישט גערוט און שטענדיק געזוכט עפעס אויפצומאן מיט זיין שרייבעריי. נאך דעם דאזיקן לאנגן בריוו — אין וועלכע ער האט אויך איינגעשלאסן צוויי לידער, און מיך געבעטן זיי צו דרוקן אין „די אידישע וועלט", האט ער מיר געשיקט א קורצן בריוועלע, אין וועלכן ער האט אויך בייגעלייגט א קארטל פון „יאנגס געפ האוז", אין פארקסוויל, סאליווען קאונטי, נ. י., ווו ער האט אנגענומען א שטעלע אלס בעקער פארן זומער, און באלד נאכדעם — יולי 17, 1924 — איז מיר אנגעקומען א לענגערער בריוו פון ליבערטי, נ. י., אין וועלכן ער דערציילט מיר, צווישן אנדערן, אז:

„נאך פון יונגעלווייז אן האב איך אנגעהויבען פיהלען אז מיינע געדאנקען זיינען פערנומען מיט דער שאפונגסקראפט וואס מיר רופען מוזע. אדער ליטערא-טור...

„מיין ערשטער אידעאל איז געוועזען טעאטער און איך קען מיט רעכט זאגען אז איך בין פון די ערשטע פיאנערען וואס האבען מיט 50 יאהרען צוריק געגרינדעט דעם יודישען טעאטער. (איך האב אן ארטיקעל וועגען דעם „די זכרונות מיט 50 יאהרען צוריק פון יודישען טעאטער" — ב. ב.) נאך דער גוטער מזל האט מיר ליידער נישט געקענט צו הילף קומען איבער מיינע שלעכטע אומשטענדען וועלכע טרעפען זיך גאנץ אפט אין מענשליכען לעבען. אמת אז איך האב געזעהן דאן סוק סעס פון מיינע ערשטע צוויי פיעסען. נאך דאך אבער האט זיי געפעהלט דער מזל. ווייל מזל דארף מען האבען מעהר ווי טאלאנט.

„דא, אין אמעריקא איז פיל גרינגער צו פערקויפען א שלעכטע פיעסע פון א בעוואוסטען מחבר ווי די בעסטע פיעסע פון אן אונבעוואוסטען, און היינט דארף מען נאך פעסט בעלאדען זיין אויסצושטעהען דאס קיבעצען מאנכעס מאל פון דער חברה, און אזוי ווי איך האב שוין געהאט דאס געלעגענהייט צו הערען איינמאל פון א דירעקטאר אז ביבלישע און היסטארישע אפערעטען לוינט זיך נישט אויפצו-פיהרען ווייל די סצענעריס דארפען פיעל געלט קאסטען, און דעריבער בין איך שוין ביי מיר אזוי געפאלען אז מיר נעהמט שוין גאר קיין מוטה אז איך זאל זיך צו וועמען ווענדען. מזל דארף מען האבען ברודער גראס!

דערביי נישט ער מיר אן א פאקט אז „מיט דרייסיג יאהר צוריק איז ביי מיר בעשאפען געווארען מיין „שמשון הגבור", א ביבלישע אפערעטע אין 4 אקטען. מיט

געזאנג און טעניץ, און זי איז ביי אים אפגעליגן ארום 8 אדער 10 יאר, ביי „ויקס המלך חדש“ א נייער שרייבער און ער האט געמאכט א „שמשון הגיבור“, און מען האט אים געשפילט אין ווארשע עטלעכע יאר, און זיין פיעסע ליגט נאך אלץ ביי אים אין קאסטן און „רוהט זיך אים זיינע ביינער“. ער דערמאנט אויך אנדערע ביבלישע ווערק וועלכע ווארטן ביי „עס וועט קומען עפעס א משיח און זיי ארויף פיה-רען אויף דער ביהנע“.

דערפאר האט ער באשלאסן צו נעמען זיך פריער אויפצופירן איינע איינאק-טערס, לידער און דעקלאמאציעס. אבער דאס וועט ערשט זיין „נאך פֿיין סיואן אר-בייט“, און ווערן דער „דירעקטאר פון דער ווארשעווער קאנצערטען טרופע“. ער וועט שפילן — שרייבט ער — אין ניו-יארק, אין בראנזוויל, אין ברוקלין, אין די בראנקס א. א.

ער האט זיך אויך פארנומען צו ווענדן זיך צו מאַריס געסס, ווייל „צו אזעלכע אפערעטען דארף מען האבען א שווערען בייטעל און דאס האט קיין אנדערער ווי מאַריס געסט“.

און צום סוף פונעם בריוו שרייבט ער:

„דו זעהסט ווי איך האב דיר שוין ניט געוואלט שטעלען די טאטשקעס מיט די זאפטאיעס ווייל ס'איז מעהר ווי זיכער מעגליך אז איך שטעל זיי נישט אויפן ריכטיגען פלאץ, ווייל אין יענע צייטען, מיט 50 יאהר צוריק, ווען איך האב זיך געלערענט שרייבען אהן די הילף פון א לעהרער האט מען נאך גאר ווייניג גע-וואיסט פון די היינטיגע מאדערנע פונקטואציעס, און גלויב מיר פריינד אז מען קען אויפשרייבען א גוטע זאך נישט גראדע מיט א שעהנער פאנטענפען נאר מיט אן איינפאכען שרייבענטעל, און ווען מיינע טאטשקעס צום דרוק וועלען ניט גוט זיין וועט זיי דער זעצער פיקסען“.

נאך איין קורצן בריוול האב איך דערהאלטן פון אים, און דאס איז געווען דעם 15טן אקטאבער 1924. אין יענעם בריוו האט ער מיר איבערגעגעבן אז עס קומען אים אז „לעטערס פון מענעדזשערס“, און אז ער ווייסט נאך ניט וואס עס וועט ווערן דערפון (זיין אנאנס אין „מאָרגן זשורנאַל“).

נאך דעם דאזיקן קורצן בריוול, איז פארגעקומען א הפסקה ביי דעם 11טן אוי-גוסט, 1933. דאן האב איך דערהאלטן א בריוו פון אים, אין וועלכן ער האט מיר איינגעלאדן צו קומען צו אים אין הויז. ער האט זיך שוין געהאט ארויסגעקליבן פון דער 5טער גאס, און זיך אריינגעצויגן אין 565 וועסט 193טע גאס. ליידער געדענק איך איצט ניט צי איך בין געפארן צו אים אדער ניט. אבער שפעטער האב איך אפ-גענומען די טרויעריקע בשורה אז ער איז געשטארבן.

און אזוי איז פארלוירן געגאנגען נאך א זאמאשטשער טאלאנט וואס וואלט אפשר געווען געקאנט זיך אנטוויקלען, און ווערן נאך איינער פון די גרויסע מענטשן וואס זאמאשטש האט געגעבן דער וועלט.

* * *

ווי א צוגאב צו דער ביבליאגראפישער ארבעט פון לואיס גראס וועגן בע-ריש בעקערמאן, ברענגען מיר דעם ווייטערדיקן אויסצוג פון זלמן זיל-בערצווייגס „לעקסיקאן פון יידישן טעאטער“, וואס ער שרייבט וועגן בעריש בער-קערמאנען. (ניו-יארק, 1931, עמודים 195-197).

בעקערמאן בעריש

געבוירן בערך 1854 אין זאמאשטש, לובלי-
נער גוב., פוילן. פאטער — א צוקער-בעקער. גע-
לערנט אין חדר און יוערנדיק צו 10 יאָר א יתום,
פאָרט ב. קיין וואַרשע, וווּ ער גייט אַריין אַרבעטן
צו א צוקער-בעקער. אייניקע יאָר שפּעטער ווערט
ער אויך א מיטזינגער אין כאָר פון די „בראָדער
זינגער“, וועלכע טרעטן אַרויס אין גארטן פון
וואַלף ליטוואַקס הויף (פראַנטישקאנער 36), וווּ
עס געפינט זיך אויך די בעקעריי.

זי בעקערמאן גיט איבער, האָט זיך דאָס
„טעאָטער“ געפונען אויפן צווייטן הויף פון זעלבן
הויף, אין א גארטן. דאָס „טעאָטער“ איז באַשטאָ-
נען פון א הילצערנעם בנין, אין וועלכן מען האָט
ספּעציעל געמאַכט א קרומע גאַלערייע פון ברע-
טער. די סצענע: א גלייכע פלאַטפאָרם, אויף וועל-
כער עס פֿלעגט אַרויסטרעטן דער אַקטיאָר מיט
צוויי זינגער פון ביידע זייטן, בעת זי אַנדערע זינגער און אַקטיאָרן פלעגן זינגען פון
הינטער די „קוליסן“.

די טרופע איז באַשטאַנען פון די אַקטיאָרן אַהרן טאַגער (דער דירעקטאָר), קאַפּקע
דובינסקי, שמוליאַק, היימאַוויטש, מאַקס בלומענפעלד און פון די כאָריסטן (די שפּע-
טערדיקע אַקטיאָרן) בערל בערנשטיין, מאַקס גאַלדבערג, אברהם-יצחק טאַנצמאַן,
שליפּערשטיין און בעריש בעקערמאַן.

א בילעט האָט געקאָסט 5 קאָפּיקעס. יעדע וואָך האָט מען געשפּילט אַן אַנדער
פראָגראַם.

אויף וויפל בעקערמאַן געדענקט, איז אויפן וואַנט פון דרויסן פון „טעאָטער“ גע-
האַנגען א פראָגראַם מיט אזא אינהאַלט:

„איך שעם זיך אויסצוצאָגן“, געזונגען פון אַהרן טאַגער.

„ברכי נפשי“, געזונגען פון שמוליאַק.

„דער שפיגל מיטן זינגער“, געזונגען פון היימאַוויטש און אַהרן טאַגער.

„אז ישיר“, געזונגען פון מאַקס בלומענפעלד.

„די באָרד זאָל מיר זיין“, געזונגען פון היימאַוויטש.

„דער חסיד מיטן דייטש“, געזונגען פון שמוליאַק און טאַגער.

„פיר פאַר פאַרצעלייענע טעלער“, „די גבורי ישראל“, „די דריי טויבע“ און

„די שוועבעלעך“ — געשפּילט און געזונגען פון דער גאַנצער טרופע.

די פאַרשטעלונגען פלעגן זיין זייער גוט באַזוכט אזוי, אז באַלד איז דער פרייז
פון די בילעטן פאַרדאָפּלט געוואָרן. א קורצע צייט דערנאָך האָט די טרופע אויסגע-
פירט „שמענדריק“, שפּעטער „די באַכע מיטן אייניקל“, „די כישופמאַכערן“, „ביידע
קוני-לעמל“ און איז פון וואַלף ליטוואַקס גערטנדל אַריבערגעגאַנגען אין טעאָטער אויף
מוראַנאווער פלאַץ.

פון די „בראָדער זינגער“ גייט בעקערמאַן איבער צו גראַדנער, וועלכער שמעלט
צוזאַמען א טרופע (ישראל און אַניטאַ גראַדנער, בערל בערנשטיין, טאַנצמאַן, שלי-
פערשטיין, יוסף טויבערס, מאַקס גאַלדבערג) פאַר דער פראַוויניץ. דאָ טרעט אַרויס

בעקערמאן שוין אין ראָלן אונטערן פסעוודאָנים ב. בערקאוויטש. צוליב פאמיליע-
סיבות פארלאזט ער אַבער די טרופע און פאַרט צוריק קיין זאַמאַשטש, וווּ ער עפנט
א קאנדיטעריי, און שרייבט „אין פרייער צייט“ ראמאנען, דערציילונגען אד"גל.
בעקערמאן האָט, לויטן מוסטער פון „פּרעס בלעטלעך“, אַרויסגעגעבן „דער יודי-
שער שפּיגעל“, אַ זאַמלונג פון פערשיעדענעם, הערויסגעגעבען פון דובעריש הלוי בע-
קערמאן ערשטעס העפט, וואַרשא, תרנ"ה. דאָס העפט האָלט 64 זייטן צו 2 שפּאַלטן
16°, אונטער זיין אייגענעם נאָמען ווי אויך אונטער פסעוודאָנים ד"ר בואי בשלום,
שר האופים, בערקאוויטש און בן-בית דרוקט דאָרט בעקערמאן זיינע דערציילונגען,
לידער, וויצן, איבערזעצונגען און פעליעטאָנען. אַ יאָר שפּעטער האָט ב. בעקערמאן
אַרויסגעגעבן אַן ענלעכע זאַמלונג אונטערן נאָמען „בלומען צום יודישען שפּיעגעל“.
אויסער דעם האָט ער פאַרעפנטלעכט „ר' בצלאלקע מלמד“, אַ וואַרשעווער מעשה פון
היינטיגען יאָהר 1895, פערפאַסט פון דובעריש הלוי בעקערמאן, וואַרשא תרנ"ד (18
זייטן 16°) און „דיא גליקליכע הויזען, אַ וואַרע ערצאהלונג, פערפאַסט פון דובעריש
הלוי בעקערמאן אויס זאַמישטש. וואַרשא תרנ"ה" (32 זייטן 16°). אין צווייטן בוך
פון ספּעקטאָרס „דער הויז פריינד“ האָט בעקערמאן אויך פאַרעפנטלעכט אַ ליד „אַ
וואַכענדיקער הלום“ און אַנעקדאָטן.

אויף דער איניציאַטיוו פון קאַמינסקי, וועלכער קומט אין זאַמאַשטש שפּילן מיט
זיין טרופע, באַארבעט בעקערמאן אַן אייגענעם ראמאן אַלס פיעסע אונטערן נאָמען
„די פרומע ערדערין“, קאַמעדיע-דראַמע, וועלכע ווערט אייניקע יאָר אויפגעפירט אין
וואַרשע דורך די טרופעס פון קאַמינסקי און קאַמפאַניע. צוליב די שלעכטע געשעפטן
אין זאַמאַשטש פועלט אויך קאַמינסקי אַז בעקערמאן זאָל ביי אים אייניקע מאָל אויפ-
טרעטן אין זיין געשפּילטן גאָלדפאַדען-רעפערטואַר.

דעם 30סטן סעפטעמבער 190... איז אין וואַרשעווער מוראַנאווער טעאַטער אונ-
טער דער דירעקציע פון א. ג. קאַמפאַניע אַן אויפגעפירט געוואָרן בעקערמאן'ס היס-
טאָרישע אַפערעטע אין 4 אַקטן, 5 בילדער „די אַנסים אין שפּאַניע“.

1914 איז בעקערמאן געקומען אין אַמעריקע, וווּ ער איז באַשעפטיקט אַלס צו-
קער-בעקער. דעם 1טן נאוועמבער 1926 האָט בעקערמאן אַרויסגעגעבן דעם ערשטן
נומער פון „דער גרינער וועגווייזער“, מאָנאַטלעכער זשורנאַל, ערשטער נומער, אַרויס-
געגעבן פון ב. בעקערמאן. דער גאַנצער נומער איז אויסגעפילט פון בעקערמאן'ס חיבו-
רים. צווישן אַנדערע פאַרעפנטלעכט ער דאַרטן „מענדל און גענדל“ (אין טעאַטער-
פאַרם) און „די געגנטע כלה“, לעבנסבילד אין איין אַקט, פון דער גרינער וועגווייזער
(ניט פאַרענדיקט).

בעקערמאן האָט אין מאָנסקריפט „דבורה הנביאה“, ביבלישע אַפערעטע; „יפתח
הגלעדי“, ביבלישע אַפערעטע; „פון קערקער אויפן טראָן“, היסטאָרישע אַפערעטע;
„דער נייער גאָט“, היסטאָרישע אַפערעטע. די איינאַקטערס: „די צווייטע יהודית“, „די
משומדת“ און די איינאַקטיקע קאַמעדיעס: „מיין ערשטער חתן“, „אַ באַמבע ביים רבין
אויפן בוידעם“, „געביטענע ווייבער“, „אַ דיימאַנד-רינג“, „פישל וואַסערטרעגער“ און
„ליידים פוירסט“.

די אדלערין וואס איז ארויסגעפלוין פון זאמאשטש

זאמאשטש, אין צווייטן טייל פון פארגאנגענעם יארהונדערט!
א שטאט, א שטעטל, ווי צענדליקער אדער הונדערטער יידישע שטעטלעך, אין
אמאליקן, אין געוועזענעם רוסישן פוילן.
א שטאט ווי אלע שטעטלעך, נאך מיט אן אייגנטימלעכן כאראקטער, אייגנטימ-
לעכן אויסזען און מיט אייגענע חז-פינטלעך.

א שטאט מיט א ספעציעלער גאס פון ספרדישע יידן, וועלכע דער פאטראן פון
דער שטאט — יאן זאמאסיקי, — וועמענס נאמען עס טראגט די שטאט — האט
אראפגעבראכט אין יאר 1588, פון טערקיי, מיטן אויסדריקלעכן תנאי, אז קיינער
פון זיי טאר זיך נישט פארנעמען מיט דער „גוישקער“ מלאכה — שוסטעריי. א
שטאט מיט זעלטענע רענעסאנס-געביידעס און א שטאט, וואס האט געהאט איינע
פון די ערשטע דרוקערייען אין פוילן.

נעבן שטאט, פליסט זיך א געמיטלעך טייכל, וואס דינט, נישט בלויז צו גיין צו
תשליך, אדער צו קאנען זיך דארטן גטן — נאך איז אויך א קוואל פון אינספיראציע
פאר דיכטער און פארליכטע. נעבן שטעטל געפינען זיך וועלדער און וועלדלעך, וואס
שפארן אן אזש צו די בארימטע, לעגענדארע שעכערעשינער וועלדער. און הינטער
דער שטאט, געפינט זיך אויך די בארימטע זאמאשטשער פעסטונג, וואס האט אויס-
געהאלטן די באלאגערונגען פון די מאנגאלן, שוועדן, נאפאלעאנען, א. א. און וואס
האט געשפילט אזא גרויסע ראל אין פוילישן אויפשטאנד פון יאר 1863. נישט ווייט
פון פעסטונג, א פאלאץ, געבויט פון די אלטע זאמאסיקים און וואס איז פול מיט
געהיימענישפולקייטן.

די שטאט איז ניט ווייט פון דער דייטש-עסטרייכישער גרענעץ און די דייטשע
קולטור האט דא אזא שטארקע השפעה, ווי די פוילישע; געטע און שילער, זיינען
דא אזוי באקאנט צווישן דער אינטעליגענץ ווי אדאם מיצקעוויטש און ציפריאן
נארווד.

אזא שטאט און אומגענוגט ווירקט אויף דעם כאראקטער און שטימונג פון
מענטשן; אזא שטאט רעגט אן און איז מסוגל ארויסצוגעבן גרויסע און אינטערע-
סאנטע פערזענלעכקייטן.

וועלן מיר פון די דאזיקע אינטערעסאנטע פערזענלעכקייטן, פארצייענען בלויז
דריי: דער ערשטער האט זיך געקערט צו דעם עבר — צו דער פארגאנגנהייט. האט
דארטן געזוכט אוצרות און פערל און זיי אריינגעברענגט אין יידישן פאלקס-שאפן.
— שלמה עמינגער, איז געווען זיין נאמען.

און דער צווייטער, א צעשמורעמטער און ברויזנדיקער — גלייך ווי זיין נאמען
— פריץ, האט געפרווט אויפברעכן א פענצער אין יידישן לעבן, כדי אריינצוברענג-
ען אהין ליכטשטראלן פון דעמאלטיקן אייראפע.

און א דריטער — ריכטיקער, א דריטער, איז אוועק צו די אומות-העולם; האט

זיך ארומגעטראגן מיט א גרויסן טרוים, וועגן צעברעכן די גרענעצן צווישן פעלקער
און מאכן פון אלע פעלקער, איין גרויס דערהויבן פאלק; האט זיך אין דאזיקן טרוים
דערהויבן און מיטגעריסן מיט זיך גרויסע פעלקער-מאסן — אן אדלערן איז זי גע-
ווארן, ביז א בייזער צעשמערערישער גייסט, האט איר די פליגל ארומטערגעבראכן
און פארניכטעט.

— ראזא לוקסעמבורג, איז געווען איר נאמען.
און וועגן דער דאזיקער ווונדערלעכער אדלערן, וועגן דער שמורמישער ווונדער-
פליגל, וועלן מיר דא פרווון דערציילן.

(א) קינדהייט און יוגנט-יארן

כאטש, ארום דער פערזענלעכקייט פון ראזא לוקסעמבורג, איז געשאפן געווארן
א פארצווייגטע לימערטור אין פארשיידענע שפראכן, האט דאס אבער אלץ א שיי-
כות צו איר שפעטערדיקער געזעלשאפטלעכער טעטיקייט און הויפטזעכלעך צו איר
טראגישן טויט. פארטן אבער גאר ווייניג ביאגראפישער מאטעריאל וועגן איר אליין,
הויפטזעכלעך וועגן איר קינדהייט און יוגנט-פעריאד.

מען ווייס בלויז אז זי איז געבוירן געווארן אין יאר 1870, אין שטאט זאמאשטש און דערצויגן געווארן אין אן אויסערגעוויינלעך שטורמישער צייט און טאקע אט-די שטורמישע צייט, האט דאס איר ארויסגעריסן פון דעם שטילן, רואיקן, האלב-פאר-הלומטן זאמאשטש, אין עלטער פון פיר יאר און איר אריבערגעפירט אין רוישיקן, שטורמישן ווארשע און שפעטער איבער פארשיידענע הויפטשטעט פון אייראפע. ראזא לוקסעמבורג איז אויסגעקומען צו לעבן און צו ווירקן אין איינע פון די אינטערעסאנטסטע פערזאנן פון דער מענטשלעכער געשיכטע. אין א צייט ווען פעל-קער האבן דערוואכט, ווען אידיען און באוועגונגען זיינען אויפגעקומען און זיך אויסגעצייטיקט.

זי איז געבוירן געווארן אין צווייטן טייל פון ניינצנטן יארהונדערט, וואס וועט אריין אין דער מענטשלעכער געשיכטע, ווי אן איבערגאנג-עפאכע — גלייך ווי עס איז געווען אן איבערגאנג-עפאכע, דער סוף פון מיטלאלטער און דער אנהייב פון דער נייער צייט.

עס איז געווען די צייט פון אנהייב פון דער גרויסער אינדוסטריאליזאציע. אין דער צייט ווען „זיין מאיעסטעט די מאשין“, איז ארויפגעקומען אויף דער ארענע פון דער געזעלשאפט, האט אוועקגעלייגט א שמעמפל אויף אט דער געזעלשאפט און האט די געזעלשאפט געענדערט.

אויב אין די דרייסיקער יארן, איז גאך געווען אן אקטיווער ווידערשטאנד קעגן אויפקום פון דער דאמף-מאשין, א ווידערשטאנד וואס איז באקאנט אונטערן נאמען „די מאשינען-צעשמערער“ אין דייטשלאנד און די נעד-לודיסטישע באוועגונג אין ענגלאנד (אויך אין פוילישן לאדזש זיינען געמאכט געווארן פרווון פון צעברעכן די מאשינען). אינאין צווייטן טייל פון פארגאנגענעם יארהונדערט, שוין פאר אלעמען קלאר געווארן, אז עס איז אן אומזין זיך קעגנצושטעלן די אומפארמיידלעכע געזעצן פון פראגרעס. אנשטאט דעם איז אנטשטאנען דער געדאנק, אז נישט די מאשין איז דער שונא פון דעם מענטשן, נאר פארקערט, די מאשין דארף אויסגענוצט ווערן למכות דער מענטשהייט און למכות די ארבעטנדיקע קלאסן.

עס הייבט זיך אן צו שאפן די מאדערנע וויסנשאפטלעכע סאציאליסטישע בא-וועגונג.

די דאזיקע באוועגונג גייט אין א פארקערטער ריכטונג פון דער זון — גייט פון מערב קיין מזרח.

די אינדוסטריאליזאציע הייבט זיך אן אין ענגלאנד (די אור-פאטערס פון סאציאל-ליזם מיינען, אז ענגלאנד וועט זיין דאס ערשטע סאציאליסטישע לאנד) גייט דורך פראנקרייך און דייטשלאנד און דערגרייכט אויך צו די גרענעצן פון אמאליקן אפגע-שטאנענעם, האלב-פעאדאלן צארישן רוסלאנד און אין דער ערשטער ריי צו דעם דעמאלטיקן פוילן.

דעם אמאליקן פוילן איז אויסגעקומען צו שפילן גאר א וויכטיקע און אינטערע-סאנטע ראל אין דער געאגראפיע פון אייראפע; פוילן ליגט אויף דער גרענעץ צווישן מזרח און מערב; פוילן איז בארימט אין איר געשיכטע, אז דאס איז זי געווען דאס לאנד, וואס האט אפגעהאלטן דעם אוואנס פון די מאגנאלן, פון די טאמערן, פון די סערקן און פון אנדערע אזיאטישע און האלב-ווילדע שבטים און מלוכות.

אויך אויפן געביט פון אינדוסטריאליזאציע איז פוילן געשטאנען, א סך פארויס אין פארגלייך מיט דעם דעמאלטיקן רוסלאנד. פוילן, א צעברעקלטס און צעפערטלטס, צווישן דריי מלוכות, איז דאך געווען א סך מער פארגעשריטענער, ווי דאס מזרחדיקע רוסלאנד; פוילן איז אויפן דאזיקן געביט געשטאנען א סך גענטער צו מערב ווי צו מזרח. אין יאר 1874 פארמאגט דאס רוסישע פוילן מער ווי 19 פראצענט פון דער

דאמף-קראפט פון אמאליקן רוסלאנד און אין פוילן — הויפטזעכלעך אין לאדזש, פאביאניץ, זשירארדאוו און ווארשע, הייבן זיך אן שאפן ריזיקע פאבריקן, וואס בא-שעפטיקן טויזנטער ארבעטער.

אויך די פוילישע ארבעטער-באוועגונג איז געווען א סך עלטער און א סך מער פארגעשריטענער ווי די רוסישע. אויב אין רוסלאנד האט נאך ביז די שפעטע ניין-ציקער יארן, אנגעהאלטן די באוועגונג פון „נארעדנאיא וואליא“, וואס האט זיך גע-שטיצט הויפטזעכלעך אויפן מוזשיק און ערדלאזן פויער, איז אין פוילן שוין מיט יארן פריער געווען א סאציאליסטישע ארבעטער-באוועגונג. שוין אין יאר 1862 עק-זיסטירט אין פוילן א גרופע סאציאל-דעמאקראטן, וואס נעמט אן אנטייל אין דער גרינדונג פון ערשטן אינטערנאציאנאל און אין יאר 1881 שאפט זיך די ערשטע פוילישע סאציאליסטישע פארטיי, אונטערן נאמען דער ערשטער „פראלעטאריאט“.

די פארשיידענע פאלקס-באוועגונגען און רעוואלוציעס, וואס זיינען פארגעקומען אין אייראפע אין 19טן יארהונדערט, האבן געהאט אין פוילן א טיפן און שטארקן אפמאכונג; די טשאריסטישע באוועגונג אין ענגלאנד, די רעוואלוציעס פון יאר 1848 אין פראנקרייך און אין צענטראל-אייראפע, דער העראישער אויפשטאנד פון דער פא-ריזער קאמונע אין יאר 1871, האבן מעכטיק אפגעהילכט אויך אין פוילן, וואס האט אליין אויך דורכגעפירט צוויי אויפשטאנדן אין פארגאנגענעס יארהונדערט — דער אויפשטאנד פון יאר 1830 און פון 1863 — אויפשטאנדן, וואס זיינען בלוטיק אונ-טערדריקט געווארן דורך די צארישע קאזאקן, וואס האבן אבער ארויסגערופן טיפע אויפטרייסלונגען אין פוילישן פאלק.

אט-די אלע אויסגערעכנטע אויפטרייסלונגען און פארוואנדלונגען, האבן גע-בראכט א סך איינזוינער פון די דערפער אין די שטעטלעך און פון די קלענערע שטעטלעך אין די גרויסע שטעט, צו זוכן ארבעט און ברויט און האבן אויך געבראכט דער פאמיליע פון ראזא לוקסעמבורג פון דעם קליינעם זאמאשטש אין דער גרויסער ווארשע.

אויף וויפל עס איז באקאנט, איז ראזא לוקסעמבורגס פאטער, עדווארד לוקסעמ-בורג, געווען אן אויפגעקלערטער אסימילירטער ייד, וואס האט מיט יידישקייט קיין ספעציעלע שייכות ניט געהאט. אין זיין יוגנט האט ער געשטודירט אין די האנדלס-שולן פון בערלין און בראמבערג. עס איז אויך באקאנט אז עדווארד לוקסעמבורג האט א געוויסע צייט געלערנט אין דער ווארשעווער ראבינער-שול — כאטש אין לעבן איז ער געווען ווייט, סיי פון ראבינערטום און האט ווארשיינלעך אויך געהאט קנאפ מוזל אין מסחר... די מוטער פון ראזא לוקסעמבורג, לינא, איז געווען אן אינטע-ליגענטע, אויפגעקלערטע פרוי, וואס האט געהאט א געוואלדיקע ליבע צו דער ביכל און צום דייטשן דיכטער שילער — לויט ווי עס גיט איבער ראזא לוקסעמבורג אליין אין אירע בארימטע טורמע-בריוו.

א זיידע אירער, פון פאטערס צד, איז געווען איינער פון די אנגעזענסטע סוה-רים פון זאמאשטש, האט געהאנדלט מיט דאנציק, לייפציק א. א. אויסלענדישע שטעט. פון די זיידעס פון דער מוטערס צד, זיינען פאראן א ריי רבנים און ווארשיינלעך אויך דער בארימטער לעמבערגער גאון „פני יהושע“. זי האט אויך פארמאגט אן עלטער-פעטער, וואס האט גענומען אן אקטיוון אנטייל אין דער פוילישער אויפשטאנד-בא-וועגונג, פון יאר 1846 אין קראקע און האט צו יענער צייט ארויסגעלאזט אן אויפרוף „צו די קראקעווער יידישע בירגער“ — ווי עס זעט אויס, האט די גאונות און דער רעוואלט פון אירע זיידעס און פעטערס, באקומען ביי ראזא א גלענצנדיקע פאר-קערפערונג.

ראזא איז דאס יינגסטע קינד ביי אירע עלטערן — דאס יינגסטע און דאס פער-

אינסטע. דער לאטיינישער אויסדרוק אז א „געזונטע נשמה געפינט זיך אין א גע-
זונטן גוף“, האט זיך ביי ראזא לוקסעמבורג נישט באשטעטיקט; פון דער פריסטער
קינדהייט, ליידט זי פון פארשיידענע קראנקהייטן, פון איינער פון די דאזיקע קראנק-
הייטן, בלייבט זי הינקנדיק אויף איר גאנץ לעבן, אבער — ווי עס זאל האבן געזאגט
איר דעמאלטיקער דאקטער — „אויפן קאפ וועט זי שוין גארניט הינקען“...

מאקע צוליב איר קראנקהייט, הייבט זי אן צו גיין שפעט אין שולע אריין, אבער
נאך איידער זי גייט אין שולע לייענט זי, שרייבט און צייכנט א סך (צייכענען און
מאלן איז געווען אירע א ספעציעלע שוואכקייט), אירע ליבלינג-העלדן זיינען ספאר-
מאקוס, די ברידער גראקא און אנדערע קעמפער פאר גערעכטיקייט. שרייבן שרייבט
זי א מאג-בוך, ברוינעלעך צו דער מוטער אירער, צו אירע חברטעס, צו איר קאנא-
ריקל... זי איז ווארשיינלעך געווען א מייסטערין אויף ברוי-שרייבן, נישט בלויז אין
טורמע, נאר אויך אויף דער פריי און ניט בלויז אין איר רייפער עלטער, נאר אויך
אין איר קינדהייט.

אין דער שולע איז זי איינע פון די פעאיקסטע שילערניס, זי לערנט אין צווייטן
גראד און ווייט א סך מער ווי די שילערניס פון פינפטן גראד... די חברטעס אירע
רופן איר „גלאבוס“, צוליב דעם, ווייל זי טראגט די גאנצע וועלט אויף איר קאפ. די
רעאקציאנערע, רויספיקאטארישע לערער אירע האבן איר פיינט — נאר באוונדערן
אירע פעאיקייטן.

אין יענער צייט גרינדעט זיך די פויליש-סאציאליסטישע ארגאניזאציע „פראלע-
טאריאט“. אין שפיין פון דער דאזיקער ארגאניזאציע שטייען אזעלכע ווונדערלעכע
פערזאנען, ווי דער לעגענדארער לודוויק ווארינסקי — וואס קומט שפעטער אום אין
א צארישער טורמע, סטאניסלאוו מענדעלסאן, שמעון דיקשטיין — באקאנט אונטערן
פסעוודאנים יאן מלאט, און דער מחבר פון דער בארימטער בראשור „פון וואס איי-
נער לעבט“ און א גאנצע ריי אנדערע אינטערעסאנטע און ווונדערבארע געשמאלטן.
ראזא לוקסעמבורג איז אינגאנצן אלט 13 יאר ווען זי טרעט אריין אין איינעם
פון די קרייזלעך פון „פראלעטאריאט“ — לויט איר אויסזען, זעט זי אויס א סך
יינגער — עס גייט אבער ניט דורך קיין לאנגע צייט, ווי זי רופט אלעמענס אויפ-
מערקזאמקייט; מען דערקענט דעם פלי פון דער יונגער אדלערין!

די צארישע רעגירונג ווארפט זיך מיט א באזונדער גרויזאמקייט אויף דער „פרא-
לעטאריאט“-ארגאניזאציע. א גרויסער טייל פון אירע פירער קומען אום אויף די
תליות. א כוואליע פון פראוואקאציעס פארקאפט די ארגאניזאציע, כמעט אלע מיט-
גלידער ווערן ארעסטירט. ראזא שלאפט נישט אינדערהיים, דרוקט אויפרופן און
בראשורן, זעצט איבער אין פויליש קארל קאוסטסקי'ס בראשור „דאס פארטיילן פון די
רייכטימער אין דער צוקונפט" און איז יענער צייט באקומט זי א
באפעל פון דער איבערגעבליבענער פארטיי-פירונג, אז זי מוז פארלאזן פוילן, אוועק
אין דער שווייץ און איבערנעמען די פירערשאפט פון דער ארגאניזאציע.

בעת איר פארלאזן פוילן, בעת איר אנטלויפן איבער דער גרענעץ, ווערט זי
פארפאלגט פון די גרענעץ-וועכטער. דער באגלייטער אירער — א פויזנער שינדל-
דעקער, ווארפט איר אריבער אין א קלויסטער אריין. דארטן דערציילט ער דעם גלח,
אז ראזא האט בדעה איבערצוגיין צום קריסטלעכן גלויבן, דער גלח העלפט זיי זיך
ראטעווען און איבערשווארצן די גרענעץ...

ראזא לוקסעמבורג איז אלט געווען צוואנציק יאר, ווען זי טרעט אריבער די
גרענעץ פון פוילן און אויך די גרענעץ פון א נייער, שטורמישער וועלט.

(ב) אין דער גרויסער וועלט

אין זעלביקן יאר, ווען זי אנטלויפט פון פוילן, קומט זי אן אין דער שווייץ, וואס איז דאן געווען דער עיר-מקלט פון אלע פאליטיש-פארפאלגטע, זי טרעט דארטן אריין אין יורדישן פאקולטעט און ווערט א פליסיקע שילערין פון סאציאליסטישן פרא-פעסאר קאנראד שמידט — דער איינציקער סאציאליסטישער פראפעסאר אין יענער צייט. שפעטער, ווען קאנראד שמידט ווערט אן אנהענגער פון עדווארד בערנשטיין, פירט זיין געוועזענע שילערין קעגן אים א שארפן קאמף, ווי בכלל קעגן בערנשטיינע דעפארמירט.

אין ציריך באקענט זי זיך אויך מיט דעם, וואס איז שפעטער געווארן איר חבר און לעבנס-באגלייטער, מיט דעם סטודענט לעא יאגניכעס (באקאנט אויך אונטער די נעמען „מישקא“, „גראוואסקי“, א. א. — א זון פון רייכע יידישע עלטערן פון ווילנע, וואס איז דערווייטערט געווארן פון גימנאזיע צוליב זיין פאליטישער מעטיקייט. זיין גאנץ לעבן איז געווען געווינדמעט דער ארבעטער-באוועגונג. יעדע שעה וואס ער האט גיט געווינדמעט דער פארטיי-ארבעט, האט ער באטראכט ווי „געגנבעטע מינוטן.“) צוזאמען מיט לעא יאגניכעס און יוליוש מארבלעווסקי (יאן קארסקי), גרינדעט זי אין יאר 1893 די פוילישע סאציאל-דעמאקראטישע פארטיי, פון וועלכער זי איז ניט בלויז די גרינדערין — נאר צייטנווייז אויך די גאנצע פארטיי. די דאזיקע פארטיי, באקאנט אונטערן נאמען ס. ד. ק. פ. ל. — שפעטער די קאמוניסטישע פארטיי פון פוילן, פירט א שארפן קאמף קעגן דער צווייטער פוילישער סאציאליסטישער פארטיי פ.פ.ס., פאר איר נאציאנאליזם און סעפארעטיזם. דער דאזיקער קאמף ווערט געפירט דורך ראזא לוקסעמבורג אין נאמען פון עכטן מארקסיזם — נישט אומזיסט ווערט זי שפעטער באצייכנט אלס די „מוטער“ פון פוילישן מארקסיזם.

אירע ערשטע אויפטריטן אין דער עפנטלעכקייט האט זי געמאכט אין דעם לא-קאל פון די עסטרייכיש-דייטשע סאציאליסטן „איינמאכט“. אירע ערשטע אויפ-טריטן זיינען געווען ווייט פון צו זיין א דערפאלג; זי איז געווען שטארק גערווען און האט פשוט ניט געקאנט צוזאמענבינדן קיין ווערטער, האט זיך געפלאנצט און עס איז געווען שווער זיך פארצושטעלן, אז אין א קורצער צייט שפעטער וועט זי אויס-דאקסן, ווי א פרעכטיקע רעדנערין, וואס וועט מיטרייסן טויזנטער צוהערער.

אין יענער צייט רעדאגירט זי דעם ארגאן פון דער פוילישער ס.ד., „ספראווא רא-באטנימשא“ (די ארבעטער-זאך), גיט ארויס א ריי בראשורן אונטער פארשיידענע נעמען, וועגן ערשטן מאי און וועגן „דער אומאפהענגיקייט פון פוילן און די ארבע-טער-זאך“, ווו זי אנטוויקלט דעם געדאנק, אז „עס וועט קומען א מענטשלעכע פריי-הייט און נישט קיין פוילישע“. אין יאר 1896 דרוקט זי אפ איר ערשטן ארטיקל אין קאוססקים „נייע צייט“ וועגן סאציאל-פאטריאטיזם אין פוילן. אין זעלביקן יאר נעמט זי אויך אנטווייל אין צוזאמענפאר פון סאציאליסטישן אינטערנאציאנאל, וואס איז פאר-געקומען אין לאנדאן. דארט טרעט זי שארף ארויס קעגן פ.פ.ס.ישן דעלעגאט איגנאץ דאשינסקי און קעגן פ.פ.ס.ישן סעפארעטיזם, פארשאפט זיך א סך שונאים און אויך א סך אנהענגער.

אויף איר צוריקרייזע פון לאנדאן, פארברענגט זי עטלעכע חדשים אין פאריז. באקענט זיך מיט די פראנצויזישע סאציאליסטישע פירער, הויפטזעכלעך מיט זשול גער און זשאן זשאנעס, מיט וועמען זי איז אין א סך זאכן נישט מסכים. זי באווייזט דערט אבער זיין אראמארישן טאלאנט און זיין קאמף פארן שלום, פון וועלכן זי איז

זע ווייטער די ביאגראפישע פרטים וועגן לעוו יאגניכעס.

אויך א שטארקע אנהענגערין. אויפן קאנגרעס פון סאציאליסטישן אינטערנאציאנאל, וואס איז מיט פיר יאר שפעטער פארגעקומען אין פאריז, האלט זי טאקע דעם רעפערענט וועגן „שלוש פון די פעלקער, וועגן מיליטאריזם און פערמאנענטער ארמיי.“ בעת איר באזוך אין פאריז — און שפעטער אין אנדערע אייראפעאישע הויפט-שטעט — באזוכט זי אויך די פארשיידענע מוזעאומס, באקענט זיך מיט די קונסט-גאלעריעס, באזוכט דעם לווור און די קונסט-אויסשטעלונגען פון די אימפעריאליסטן. אין ראזא לוקסעמבורג האט געלעבט, ניט בלויז א גרויסע פאליטיקערין, נאר אויך א גרויסע קינסטלערין.

אין יאר 1897, נאכן אפגעבן איר אוניווערסיטעט-טעזע, וועגן „די אינדוסטריעלע אנטוויקלונג פון פוילן“, וואס ווערט באטראכט פון אלע פראפעסארן אלס גלענצנדיק ווערק — פארט זי אריבער קיין דייטשלאנד, כדי דארטן זיך צו באזעצן און אקטורירן. איר ציט קיין דייטשלאנד צוליב צוויי זאכן: ערשטנס, איז אין דייטשלאנד דער מאלט געווען די שטארקסטע ארבעטער-באוועגונג, און איר קענטשאפט פון דער דייטשער שפראך. כדי צו קאנען זיין טעטיק פאליטיש, מוז זי ווערן א דייטשע ביר-גערין, זי האט פיקטיוו חתונה, מיט א זון פון א דייטשן סאציאליסט און באקומט דעם נאמען „פרוי ליבעק“.

אין סעפטעמבער 1898 פירט זי אן מיטן סאציאליסטישן ארגאן אין דרעזדען און רוקט זיך וואס ווייטער אלץ מער ארויס אין די ערשטע רייע, אלס גלענצנדיקע רעד-גערין, גלענצנדיקע שרייבערין און אלס שארפע אומקאמפראמיסלעכע קעמפערין קעגן רעפארמיזם, וואס איז אין יענער צייט אויפגעקומען, מיט דער באקאנטער טעאריע פון עדווארד בערנשטיין וועגן רעוויזיאניזם. קעגן דער דאזיקער טעאריע שרייבט זי איר בארימט בוך „רעפארם אדער רעוואלוציע“.

דאזא לוקסעמבורג האט געהאט איר אייגענעם וועג און אייגענעם גאנג אין דער סאציאליסטישער באוועגונג. זי איז ארויסגעטראטן, נישט בלויז קעגן בערנשטיינען און שפעטער אויך קעגן קאומסקין, נאר אויך קעגן לענינען, מיט וועמען זי איז מיט א סך זאכן מסכים געווען, נאר מיט נאך מער זאכן נישט מסכים געווען. דאס זעלביקע קאן אויך געזאגט ווערן אין באצוג צו פלעכאנאוון, וועמען זי האט שטארק פארערט, אלס פאטער פון דער רוסישער סאציאל-דעמאקראטיע, נאר קעגן וועמען זי און נאך מער איר מאן לעא יאניכעס — האט אנגעפירט א פארביטערטן קאמף.

זי נעמט אן אקטיוון אנטוויקלונג אין דער טעטיקייט פון סאציאליסטישן אינטערנאציאנאל, ווו זי פארטרעט דעם סאמען לינקן פליגל, אינטערעסירט זיך מיט אלע געשעענישן, וואס קומען פאר אין דער פוילישער און רוסישער סאציאליסטישער באוועגונג און נעמט אויך אן אקטיוון אנטוויקלונג אין דער וואל-קאמפאניע פון די דייטשע סאציאל-ליסטן אין יאר 1903. פאר א שארפער רעדע, וואס זי האלט קעגן מיליטאריזם ווערט זי ארעסטירט — נאר שפעטער באגנעדיקט.

און אזוי, אין ענגן צוזאמענבונד מיט דייטשע ארבעטער און דייטשע סאציאליסטישע באוועגונג, דערגייען די ידיעות וועגן דער רעוואלוציע אין רוסלאנד פון יאר 1905 און ראזא לוקסעמבורג פארשטייט, אז זי מוז דארטן זיין.

דאס גאנצע, גרויסע רוסישע לאנד, איז ארומגעכאפט מיט א ברויזנדיקער רעוואלוציאנערער כוואליע; דאס גאנצע לאנד איז א גרויסער קאמף-פלאץ. אין פעטערבורג און אין לאדזש, אין באקו און אין ווארשע, אין אדעס און אין ריגע, ווערן אויפגע-שמעלט באריקאדן; עס טרעטן ארויס ארבעטער, סאלדאטן, מאטראסן, פויערס, סמו-דענטן — אלע רוסישע פעלקער און ראזא לוקסעמבורג געפינט זיך אויך דארטן. זי קומט אויף א פאלשן נאמען — אנה מאטשקא — און אונטער דעם דאזיקן נא-מען איז זי א צייט לאנג טעטיק, ביז דער רוסישער רעאקציע געלינגט צו דערשטיקן

די פאלקס-אויפשטאנדן און די בירגערין און אומשטאנד ווערט ארעסטירט און אריינגעווארפן אין א געוויינלעכער תפיסה, צוזאמען מיט געוויינלעכע פארברעכער און משוגעים.

אבער אין תפיסה זייענדיק, שרייבט זי אן דריי בראשורן, וועלכע ווערן ארויסגעשמוגלט און אפגעדרוקט. אין א געוויסן אונט פארבינדט מען איר די אויגן און מען פירט איר ארויס פון תפיסה-קאמער. זי מיינט, אז איר סוף איז געקומען און „איך האב זיך פארשעמט — האט זי זיך מודה געווען מיט יארן שפעטער — ווייל איך האב געפילט, אז איך בין בלאס געווארן“.

An den Pfaster-
Steinen interessieren mich die bunten
Farben: rotlich, bläulich, grün, grau.
Namentlich in dem lauen Winter,
der so sehr auf ein bisches Lebendiges
grün warten liess, haben meine
farbensuchenden Augen sich an den
Steinen ein wenig Buntheit in An-
spruch zu schaffen gesucht Und jetzt
im Sommer erst, da gab es zwischen
den Steinen soviel Eigenartiges und
Interessantes zu sehen!

פאקסמיליע פון ראזע לוקסעמבורגס תפיסה-בריוו

נאכן ארויסגיין פון טורמע, מאכט זי א קליינעם איבעררייס אין איר פאליטישער טעיקייט און פארט אוועק, צוזאמען מיט לואיזע קאומסקי, קיין איטאליע — אפצורוען אירע דערשימערטע נערוון.

אזעלכע קורצע אפרוען, אטעם-פויזעס, האט זי געמוזט האבן נאך אקטיווע טעטיקייט; אן אפרו איז פאר איר געווען די טורמע, א צווייטער אפרו, דאס אוועקפארן אין זוניקן איטאליע און אין יאר 1911 פארקאפט איר א ליידנשאפט צו מאלעריי. צו וועלכער זי האט נאך א שוואכקייט פון אירע קינדער-יארן.

עס איז שווער צו וויסן, פון וואנען איינגהאלדן האט איר שוואכע, קראנקע פרוי געקאנט אזוי פיל אויפטאן; זי האט פאקטיש "אנטיילגענומען אין דער פוילישער סאציאל-דעמאקראטיע, אין דער דייטשער און היינטיגער ארבעטער-באוועגונג, אין אינ-טערנאציאנאל. אומעטום איז זי געווען מיט ווארט און טאט, אומעטום ארויסגעטראטן און אומעטום געשריבן און דערביי באוויזן ארויסצוגעבן, אזעלכע וויכטיקע און קא-

פיטאלע ווערק, ווי דאס אויבנדערמאנטע „רעפארם און רעוואלוציע“ און איר נאך וויכטיקער ווערק „די אקאדעמאציע פון קאפיטאל“, וואס א סך האלטן פאר דאס סאמע וויכטיקסטע סאציאליסטישע בוך, נאך מארקס „דאס קאפיטאל“.

אזוי האט זיך געצויגן איר לעבן און טעטיקייט, ביז דער בלוטיקער וועלט-מלחמה פון יאר 1914.

ג) יידישע מאמענטן ביי ראזא לוקסעמבורג

דאס דאזיקע קאפיטל וועט זיין גאר א קורצ; ראזא לוקסעמבורג האט געהערט צו יענעם קלאס מענטשן, וואס קאנען נישט איינגעשלאסן ווערן אין די גרענעצן, אדער אין די ראמען פון א געוויסן פאלק. זי האט געטרוימט פון שאפן איין פאלק פון אלע פעלקער און האט זיך אפילו נישט באטראכט פאר קיין פוילישער — זי איז פאקטיש געווען דאס, וואס מען האט אמאל פארשטאנען ווי א קאסמאפאליטי אין בעסטן זין פון ווארט.

אויך די פאמיליע אירע — ווי מיר האבן שוין פריער באמערקט — האט נישט געהאט קיין שום דירעקטע שייכות צו יידן, כאטש זיי זיינען געקומען פון אזא עכט-יידישער סביבה, ווי עס האט אין יענער צייט געדארפט זיין די שטאט זאמאשטש. זיי זיינען געווען אסימילירט און העכסטנס האבן זיי זיך געקאנט באטראכטן ווי „פא-ליאקן פון משה-רבינוס גלויבן“.

די יידישע מאמענטן זיינען אבער געווען אומדירעקטע, זיינען געקומען פון דעם צווייטן צד. די אלע וואס האבן איר באקעמפט, האבן קיינמאל נישט פארגעסן צו דער-מאנען איר יידישן אפשטאם. אין דער הינזיכט איז כדאי איבערצוגעבן, וואס עס האט וועגן איר געשריבן, דער געוועזענער פוילישער ראדיקאל און פריידענקער און שפע-טערדיקער שווארץ-מאהניק אנדזשיי ניעמאיעווסקי.

אין זיין זשורנאל „מיסל ניעפאדליעגלא“ (אומאפהענגיקער געדאנק) שרייבט ער:

„די יידן העצן אונטער די ארבעטער צו מאכן דעם גאנצן סאציאליזם פאר א שונא פון פאטערלאנד... דאס, מיט וואס ראזא לוקסעמבורג און אירע אנהענגער — אט די יורשים פון די פריערדיקע שענקערס, — שפייזן די ארבעטער, האט אלע אייגנשאפטן פון ליטערארישער משקה... די טיילוולשע צעשטערונגס-ארבעט, וואס עס פירן די יידלעך-אויסווארפן, אונטער דער מאסקע פון פארטיידיקן די ארבעטער-דיקע קלאסן, שטעלט זיך אין דער אמתן אלס א ציל, אנצופילן די הערצער פון די ארבעטער מיט האס קעגן פוילן, צו איבערצייגן זיי, אז פוילן איז א מת, אויסצו-נוצן זיי סוף-כל-סוף פאר דער פארטיידיקונג פון די אינטערעסן פון דער יידישער קליין-בורזשוואזיע. דאס איז דערפאר, ווייל אלע יידן זיינען „אנטי-גויים“ און די לוקסעמבורגישע סאציאל-דעמאקראטן — ליידנשאפטלעכע שונאים פון פוילן...“

עס זיינען אבער אויך ביי איר געווען געוויסע פאזיטיווע יידישע מאמענטן. ווי עס גיט איבער-דזשאן מיל, (איינער פון די פראנערן פון „בונד“), אין זיין בוך „פא-נערן און בויער“, איז „ראזא לוקסעמבורג ארויסגעטראטן אין בערלינער „פאר-ווערטס“ אין שוין פון די יידישע ארבעטער-ארגאניזאציעס אין רוסלאנד און פוילן, קעגן די אנפאלן פון פ.פ.ס. און אפילו שפעטער, ווען דער „בונד“ איז שוין געווען א 3-4 יאר אלט און האט שוין ארויסגעוויזן, לויט איר מיינונג, סימנים פון דער כלומר-שמער, „נאציאנאליסטישער קראנקהייט“, האט זי ביי אים געבעטן, ער זאל אנשרייבן אן איבערבליק איבער דער יידישער סאציאליסטישער באוועגונג, פאר דעם פאפול-לעך-וויסנשאפטלעכן זשורנאל „פשיעגלאנד סאציאל-דעמאקראטישני“, וואס זי האט

דעמאלט רעדאגירט. אזוי ווי דזשאן האט די דאזיקע ארבעט נישט באוויזן צו מאכן. האט דאס א צווייטער אנגעשריבן. ווי עס גיט איבער דער זעליקער דזשאן מיל, אין אויבנדערמאנטן בוך, האט ראזא לוקסעמבורג, צוזאמען מיט איר מאן לעא יאגניקעס, ארויסגעגעבן די „פיר רע-דעס פון יידישע ארבעטער“ וואס זיינען געהאלטן געווארן דעם 1טן מאי 1892 אין ווילנע און וואס קאן באטראכט ווערן ווי דער אנהייב פון דער ארגאניזירטער יידי-שער ארבעטער-באוועגונג. — כאטש די ווילנער ארגאניזאציע איז נישט געווען צו-פרידן פון דעם אופן ווי אזוי די רעדעס זיינען איבערגעדרוקט געווארן. מער קיין יידישע מאמענטן, זיינען ביי ראזא לוקסעמבורג נישט באקאנט און איינגעטלעך האט מען מער נישט געקאנט דערווארטן.

(ד) אין די טורמעס און אויף דער פריי

נישט קיין אנדערער, ווי איר גרויסער צייט-און אידעען-חבר קארל ליבקענעכט, האט געשריבן אין זיינע בארימטע טורמע-בריוו, אז ער וואלט געוואלט צוויי מאל לעבן: איין מאל אין „אפרו“ אין טורמע, כדי צו באקענען זיך מיט געוויסע זאכן און דאס צווייטע מאל אויף דער פריי, כדי צו קאנען ווירקן און קעמפן. צום באדויערן, האט ער אפילו קיין איין גאנץ לעבן נישט דורכגעמאכט, נאר א מערדערישע קויל פון א רעאקציאנערן יונקער, האט זיין יונג לעבן פארענדיקט. דער גרעסטער טייל רעוואלוציאנערן לעבן פאקטיש א דאפלטן לעבן — אין טורמע און אויף דער פריי.

אויך ראזא לוקסעמבורג האט דורכגעמאכט אזא דאפלטן לעבן פון טורמע און פריי: אין יאר 1890 אנטלויפט זי פון פוילן, כדי נישט אריינצופאלן אין קיין צא-רישער טורמע. לויט א געוויסער ווערסיע — אונטערגעהאלטן פון ב. מארק, אין זיין ארבעט וועגן י. ל. פריין — זאל ראזא לוקסעמבורג האבן געזעסן אין פאוויאק, אין יאר 1899, צוזאמען מיט י. ל. פריין (די דאזיקע ווערסיע איז, לויט אונדזער מיינונג נישט קיין ריכטיקע. אין יענער צייט איז ראזא לוקסעמבורג געווען אין דער שווייץ). אין יאר 1903, ווערט זי ארעסטירט אין דייטשלאנד, צוליב אירער א שארפער וואל-רעדע. זי ווערט באפרייט אויפן סמך פון דער אמנעסטיע, וואס איז פראקלאמירט געווארן צו דער געלעגנהייט פון דער קרוינונג פון זאקסישן קעניג. ראזא לוקסעמבורג זאגט זיך אפ צו געניסן פון דער אמנעסטיע. אזוי אז מען ווארפט זי פשוט ארויס פון דער צעלע, ווו זי איז געווען.

אין חודש מערץ פון 1907, פארזוכט זי ווידער דעם טעם פון א צארישער טור-מע, וועגן וועלכן מיר האבן שוין פריער דערציילט.

אין יאר 1914, ווען די מלחמה-וואלקנס אויפן אייראפעאישן הימל פארשטארקן זיך, טרעט זי אקטיוו ארויס קעגן דער אנקומענדיקער מלחמה. אויף א ריי מיטינגען רופט זי די דייטשע ארבעטער און די דייטשע סאלדאטן, „נישט אויפצוהויבן זייער געווער קעגן אונדזערע פראנצויזישע ברידער.“ עס ווערט קעגן איר פארפירט א פראצעס און זי ווערט פארמישפט אויף 11 חדשים תפיסה קאנדיציאנעל.

די רעגירונג באמיט זיך צו פארפירן קעגן איר נאך א פראצעס, זי האט אין איר-רער א רעדע דערמאנט וועגן קערפערלעכע שטראפן אין דער דייטשער ארמיי. „זי האט באליידיקט דעם אפיצירן-קארפוס, די אונטער-אפיצירן און די סאלדאטן“ אבער 1013 קרבנות פון די דאזיקע קערפערלעכע שטראפן, מעלדן זיך אלס עדות און די רעגירונג ציט זיך צוריק.

און ווען עס ברעכט אויס די בלוטיקע מלחמה און דער גרעסטער טייל פון די

סאציאליסמן פון פארשיידענע לענדער ווערן אריינגעצויגן אין מלחמה-געווייבל. איז ראזא לוקסעמבורג פון די ווייניקע, וואס האלטן הויך די פאן פון קאמף קעגן דער מלחמה, העלפט צוזאמענרופן די צימערנאלדער קאנפערענץ און פירט אן אקטיווע אנטי-מלחמה-טעטיקייט.

אין מערץ פון 1915 ווערט זי פארשפארט אין טורמע, ווו זי פארבלייבט ביז פעברואר פון 1916. אבער פון דער תפיסה רעדאגירט זי, צוזאמען מיט פראנץ מער רינג, לעא יאגניקס א. א. די צייטשריפט „דער אינטערנאציאנאל“ און שרייבט אן איר בראשור וועגן „קרויס אין דער דייטשער סאציאל-דעמאקראטיע“.

נאך א קורצער צייט פון רעלאטיווער פרייהייט ווערט זי, אין יולי 1916, נאכא-מאל ארעסטירט, ויצט אין די תפיסות פון בערלין, וואנאקע און ברעסלוי — ויצט, ביז עס באפרייט איר די דייטשע רעוואלוציע און דער סוף פון דער מלחמה. טאקע פון אט די תפיסות, זיינען דאס פארבליבן אירע בארימטע „טורמע-בריוו“, אין וועלכע מען דערפילט די גרויסע נשמה, וואס עס האט פארמאגט די שרייבערין פון אזעלכע בריוו.

וואלט ראזא לוקסעמבורג אין איר לעבן גישט געשאפן עפעס אנדערש, ווי אירע בריוו פון טורמע, וואלט זי דערפאר אליין געדארפט געקרוינט ווערן ווי א גרויסע. צארטע, פילנדיקע, פאעטישע נשמה — מיט א גרויס מענטשלעך הארץ און מיט באמת פאעטישן טאלאנט.

עס איז געווען א צייט, ווען די טורמע-ווענט זיינען נאך ניט געווען אזוי שפיקנד ווי אין די לעצטע צייטן; מען האט נאך פון דארטן געקאנט עפעס שרייבן און עפעס דערציילן און ראזא לוקסעמבורג דערציילט דארטן א סך: דערציילט וועגן איר גרוי-סער ליבע צו קונסט, צו מוזיק, צו עכט-מענטשלעכער ליטעראטור, צו זינגענדיקע פייגל; שילדערט איר גרויס רחמנות צו א צעביסענעם זשוק, צו א געפאנגענעם רור-מענישן אקס, וואס איז א „באזיגמער“ און חלומט דארטן אויס, ווי אזוי זי וועט נאך דער בלוטיקער מלחמה, זיך אפרוען און אויסלעבן אויף דער אינדול קארטיקע, אא"וו. פון אירע אלע נביאותן אין אירע בריוו, האט זיך אבער בלויז באשטעטיקט דאס, וואס זי האט געשריבן, אז „זי האפט צו שטארבן אויף איר פאסטן; אין די גאסן שלאכטן אדער אין געפענגעניש“...

דעם נינטן נאוועמבער 1918, ברעכט אויס דער רעוואלוציאנערער שטורעם אי-בער בערלין און אנדערע שטעט פון דייטשלאנד. ווילהעלם דער צווייטער אנמלויפט קיין האלאנד. אין זעלביקן טאג ברעכן אויף די ברעסלויער ארבעטער די מויערן פון דער טורמע און באפרייען ראזא לוקסעמבורג און טראגן זי אויף די הענט, ביז צום פלאץ פון דער קאמערדאל.

דאס איז אבער ניט געווען אויף לאנג, ווייל אונטן האבן געלויערט די כוחות פון שלעכטס, האבן געלויערט אויפן לעבן פון די רעוואלוציאנערע פירער, ווי בכלל קעגן דער אויפקומענדיקער דייטשער רעפובליק. — — — — —

און אין א פער-שווארצער יאנאר-נאכט, האבן דייטשע רעאקציאנערע יונקערס — די זעלביקע, וואס האבן שפעטער געבראכט דעם הימלעריזם אין דייטשלאנד — פארבאט ראזא לוקסעמבורג, זי אויף א שוידערלעכן אופן דערמארדעט און דעם קערפער אירן אריינגעווארפן אין א שמוציקן קאנאל.

לאנג וועט אבער לעבן דער אנדענק פון דער שטאלצער און געוואגטער אדלערין, וואס איז ארויסגעפליגן פון דעם קליינעם שטעטלעך זאמאשטש, דורכגעפליגן די הימלען פון גאנץ אייראפע און איבערגעלאזט נאך זיך א ליכטיקן לייכט-צייכן.

ראזע לוקסעמבורגס מאן ל. יאגניכעס טישקא ביאגראפישע נאטיצן

מיר האבן פריער, אין דער ארבעט פון י. צו די קער וועגן ראזע לוקסעמבורג, דערמאנט איר מאן לעוו יאגניכעס טישקא. מיר ברענגען דא ווייטער א ריי ביאגראפישע דאטעס און פאקטן פון דעם דערמאנטן, וועמענס לעבנס-וועג און גורל זיינען זייער ענלעך איינער צום צווייטן. די דאזיקע פרטים נעמען מיר ארויס פון דער ארבעט פון דעם קדוש זלמן רייזען, אונטערן נאמען: "ל. יאגניכעס-טישקא אין דער באגייגען פון דער יידישער ארבעטער-בארגונג", וואס איז געווען געדרוקט אין די "יי ווא-בלעטער", ווילנע, באנד 1 נומער 5, 1 מאי 1931, זייטן 432-448.

זלמן רייזען האט זיין ארבעט באזירט אויף א ריי ביבליאגראפישע מקורים ווי אויף פערזענלעכע אַנפראגעס ביי יחידים; אין אונדזערע נאטיצן לאזן מיר אויס די אלע מקורים, מיר געבן נאר איבער די דאטעס און פאקטן.

— :: —

לייב יאגניכעס איז געבוירן געווארן אין ווילנע דעם 17טן יולי 1867 אין א ריי-כער יידישער פאמיליע.

פון זיינע אורעלמערן איז באקאנט דער זיידע זיינער פון פאטערס צד, יעקב בן יוסף יאגניכעס, א גרויסער גביר, א ייד א למדן און איינער פון די ראשי-הקהל אין ווילנע (אזוי, למשל, איז די באשטעטיקונג, וואס איז פון ווילנער קהל ארויסגע-געבן געווארן דעם לערער לעווין ליאנדאר) דעם 10טן אקטאבער 1823, געהתמעט פון די ראשי-הקהל מארגענשמערן, יאגניכעס, קאסעל און גערשאני.

געהאט האט יעקב יאגניכעס א גרויסע וואסערמיל אויף פאפלאוועס 1329 און פיר גרויסע הייפן. אין איינעם פון די דאזיקע הייפן אויף שאוולער גאס 1 (אמאל יעד-מאנסקי זאווליק), האט ער געגרינדעט א קלויז, וועלכע עקזיסטירט עד-היום (גע-מיינט אין יאר 1931. — רעד.), טאקע אונטערן נאמען יאגניכעס קלויז; אין דער צוואה זיינער האט ער באווארנט מיט א ספעציעלן פונקט, אז וואס עס זאל נישט גע-שען מיט דעם הויף, טאר די קלויז נישט בטל ווערן, און א דאנק דעם האט איינער פון די שפעטערע אייגנטימער פון דעם הויף, וועלכער האט געזוכט צו עקסמיסירן די קלויז, דעם פראצעס פארשפילט. אויף זיין פרומקייט זאגט אויך עדות דער פאקט, אז ער האט זיך נישט געלאזט פאטאגראפירן. געשטארבן איז ער אין יאר 1848, ביי זיך אויף דאטשע, אין דער צייט פון א כאלערע-איבערגאנג; איבעריקנס איז ער שוין געווען אלט איבער 80 יאר.

נאך זיין טויט איז זיין וואסערמיל אריבער צו זיין זון שמואל-גרשון, דעם פא-טער פון לייב יאגניכעס. ווי אלע קינדער פון יעקב בן יוסף, איז ער שוין געווען אן אויפגעקלערמער, אבער דאך זיך געפירט מיט יידישן שטאט, אזוי אז זיין זון לייב (דער יינגסטער אין דער משפחה) האט באקומען אזוינס, וואס קאן הייסן יידישע דערציאונג.

כלל איז פון זיינע קינדער-יארן ווייניק-באקאנט. כאראקטעריסטיש פאר דעם-קליינעם לייב איז דער פאלגנדיקער עפיזאד, וואס מ'דערציילט אין דער פאמיליע: איינמאל נאכמיטק איז אריין די דינסט און געמאלדן דער מאדאם יאגניכעס, אז אן ארעמאן בעט א נדבה. די יאגניכעס האט אפגעזאגט. דער 8-יעריקער לייבל האט

דעמאלט געפרעגט די מוטער, צי זי האט געגעסן היינט מיטיק, און אז זי האט אים
א פארהיידשע צוריקגעפרעגט, וואס וויל ער האבן, מ'האט דאך אקערשט אלע אפ-
געגעסן מיטיק, האט ער איר געפרעגט:

— און דער ארעמאן האט, קאן זיין, נאך היינט קיין מיטיק ניט געגעסן...
געלערנט האט לייב יאגניכעס אין דער ווילנער גימנאזיע, געווען א גרויסער שטי-
פער, אזוי אז איין מאל האט ער ארויסגעגעבן דעם קלאסן-זשורנאל און איבערגע-
מאכט די מיינונגען.

—::—

זלמן רייזען ברענגט זייער פיל אינטערעסאנטע פרטים וועגן דעם אנטהאלט פון
ל. יאגניכעס אין דעם אנהייב פון דער ארבעטער-באוועגונג אין ווילנע. די פאקטן נעמט
ער פון די זכרונות פון די דעמאלטיקע טוער, וואס זיינען געווען די פיאנערן סיי פון
דער יידישער ארבעטער-באוועגונג פון „בונד“, סיי פון דער אלגעמיינער סאציאליס-
טישער באוועגונג (צ. קאפעלאן-טימאפיי; אברהם גארדאן, „רעזומישק“; פאטי סרעד-
ניצקא-קרעמער; ארקאדי קרעמער; פעליקס קאן; מאקס האכדארף; ש. גאזשאנסקי-
לנו; ד"ר ש. פעסקין; מארכלעווסקי, און אנדערע).

פון די דאזיקע אלע אינפארמאציעס קומט ארויס דאס ווייטערדיקע בילד:
שוין אלס יונגער גימנאזיסט איז ליאזוקע, ווי ער האט דעמאלט געהייסן אין דעם
קרייז פון זיינע באקאנטע, געווען דורכגעדרונגען מיט רעוואלוציאנערע שטימונגען
און געפירט א סאציאל-רעוואלוציאנערע אגיאציע צווישן זיינע שול-חברים. כדי זיך
אינגאנצן קענען אפגעבן דער דאזיקער ארבעט, איז ער ארויסגעטראטן פון 4טן, 5טן
קלאס גימנאזיע.

די ערשטע קאנספיראטיווע קרייזלעך האט ער אנגעהויבן ארגאניזירן, ווייזט
אויס, ארום 1885. יאגניכעס האט אנגעהויבן זיין רעוואלוציאנערע טעטיקייט צווישן
די ערשטע יידישע ארבעטער-קרייזלעך, לויט איין ווערסיע טאקע ביי יידישע זאקנ-
מאכערינס, ל. יאגניכעס האט אבער ניט געצויגן צו יידישער ארבעט, ער איז שפעטער
אריבער צו ארבעט צווישן ניט-יידישן.

ל. יאגניכעס האט שוואך געקענט יידיש און זיין גאנצע באנעמונג איז געווען אן
אסימילירנדיקע — בעסער געזאגט, א קאסמאפאליטישע. אין דער צייט, וואס דער
רוב פון אלע זיינע מיטצייטלעך-פיאנערן זיינען געווען בעיקר אריינגעצויגן אין דער
יידיש-סאציאליסטישער בראשית-ארבעט, האט ער פאר דעם ניט געהאט קיין אינ-
טערעס.

ווען עס זיינען אויפגעקומען די ברייט-צעצווייגטע יידישע ארבעטער-גרופן,
שמרייך-קאסעס, די ערשטע גרופן פון יידישע סאציאל-דעמאקראטן, פון וועלכע עס
איז שפעטער אויפגעקומען דער „בונד“, איז שוין ל. יאגניכעס לאנג געווען מחוץ דער
יידישער סביבה, זיך געפונען אין אויסלאנד.

ל. יאגניכעס האט, ככדי צו האבן א צוטריט צו די ארבעטער אויף די פאבריקן,
אנגעהויבן זיך לערנען שלאסעריי. א געוויסע צייט אויך גראוירעריי. ער האט זיך
שפעטער אויך באקענט מיט רוסישע אפיצירן און ער האט צווישן זיי ארגאניזירט
א קרייזל.

דעם 14טן סעפטעמבער 1888 ווערט יאגניכעס ארעסטירט און אריינגעזעצט אין
„14טן נומער“ פון דער געוועזענער ווילנער ציטאדעל. דעם 21סטן נאוועמבער האט
מען אים ארויסגעלאזט אויף קאציע פון זיין מוטער, סאפיע יאגניכעס. דעם 11טן מאי
1889 איז ער ווידער אריינגעזעצט געווארן, און דעם 11טן סעפטעמבער ווערט ער
ארויסגעלאזן אונטער פאליציי-אויפזיכט ביזן 11טן סעפטעמבער 1890.

ער ווערט דאן אפגעגעבן פאר א סאלדאט (ער האט באדארפט זיך שטעלן צום פריוויו אין יאר 1888), אבער אלס פאליטיש פארדעכטיקטער, ניט זעענדיק די מעג- לעכקייט צו פירן א רעוואלוציאנערע ארבעט אין מיליטער, און אויס מורא צוליב זיין היציקן טעמפערעמענט. אריינצופאלן אין דיסציפלינארן באטאליאן, איז ער ביי- נאכט אנטלאפן פון „זאמלפונקט“ צו זיין ברודער, פאוועל יאגניכעס, און פון דארט קיין ווילקאמיר, צו זיינע קרובים, פון וואנען ער איז אנטלאפן קיין שווייץ.

נאך זיין אנטלויפן פון ווילנע רייסט זיך איבער די פארבינדונג פון ל. יאגניכעס מיט דער יידישער ארבעטער-באוועגונג. אין דער שווייץ ווערט ל. יאגניכעס (אונטערן פסעוודאנים גראַוואַסקי) באקאנט מיט ראָזע לוקסעמבורג און פארבינדט זיך מיט איר אויפן גאנצן לעבן אלס איר שטענדיקער מיטהעלפער און ראטגעבער.

קעגן „בונד“ איז יאגניכעס קיינמאל ניט ארויסגעטראטן, פארקערט, אין די ער- שטע שריט פון דער דאזיקער פארטיי איז ער געווען פארבונדן מיט איר, אבער בכלל גענומען, האט ער שוין ניט געהאט קיין ספעציעלן אינטערעס פאר דער ארגאניזיר- טער פארטיי פון דעם יידישן פראלעטאריאט; ער האט ניט געגלויבט אין דער זעלבסטשטענדיקער קראפט פון דער יידישער ארבעטער-באוועגונג. צוזאמען מיט ראָזע לוקסעמבורג איז ער געווען (1893) דער גרינדער און פירער, אונטערן פסעו- דאנים יאָן טישקא פון דער „סאציאל־דעמאָקראטישע פון קיניגרייך פוילן און ליטע“ (באקאנט דורך די ראשי־תיבות: ס.ד.ק.פ.ל.).

נאך דעם אויסברוך פון דער רוסישער רעוואלוציע (1905-1906) איז טישקא-יא- גניכעס, צוזאמען מיט ראָזע לוקסעמבורג, געקומען קיין ווארשע. זיי זיינען אבער באלד ארעסטירט געווארן און פארמישפט אויף קאטארגע. אים איז אבער געלונגען צו אנטלויפן פון דער מאקאטאווער תפיסה.

אויף דעם לאַנדאָנער צוזאמענפאר פון דער רוסלענדער סאציאל־דעמאָקראטי- שער ארבעטער-פארטיי איז טישקא אויסגעוויילט געווארן אין פרעזידיום אלס פאר- שטייער פון דער ס.ד.ק.פ.ל. (לענין — פון די באלשעוויקעס; מ. דאָן — פון די מענ- שעוויקעס; זו. מעדעם — פון „בונד“; אַזיס — פון די לעטן).

אין די יארן 1907-1913 האט יאגניכעס געארבעט אין דער פוילישער און רוסי- שער פארטיי. מיט דער צייט האט ער אויך אנגעהויבן שפילן א ראלע אין דער דיי- טשער לינקס־סאציאליסטישער באוועגונג. ער האט געהערט צו דער גרופע פון קארל ליבקנעכט, ראָזע לוקסעמבורג און פראַנץ מערינג, אין דעם ספארטאקס-בונד.

נאכן יאנואר-שטרייך פון 1918 אין דייטשלאנד איז ער ארעסטירט געווארן און איז באפרייט געווארן אין נאוועמבער 1918. אין יאנואר 1919 איז ער ווידער ארעס- טירט געווארן און אז ער איז אנטלאפן פון תפיסה, האבן שוין קארל ליבקנעכט און ראָזע לוקסעמבורג ניט געלעבט. ער איז דאן אריין אלס מיטעדאקטאר פון דער „ראַטע פאָהנע“ („רויטע פאָן“). אבער דעם 12טן מאַרץ 1919 איז ער ווידער ארעס- טירט געווארן. אין דעם אייגענעם טאג האט מען אים אויף א פארעמערשן אופן אומגעבראכט.

—::—

ווי ענדלעך זיי זיינען געווען אין זייער לעבן און אין זייער טעטיקייט; אין זייער קאמף און אין זייער אומקום: — ראָזע לוקסעמבורג און לייב יאגניכעס־גראַוואַסקי־ טישקא.

—::—

לסוף איז כדאי צוצוגעבן א ווייטערדיקן פרט.
די ערשטע מאַי-פיייערונג פון די יידישע אַרבעטער אין צאָרישן רוסלאַנד איז
פאַרגעקומען אין יאָר 1892 אין ווילנע. דאָן איז אויף א געהיימער מאַי-פאַרזאַמלונג
אין א וואַלד געהאלטן געוואָרן די באַרימטע פיר רעדעס פון יידישע אַרבעטער.
די רעדנער זיינען געווען:

פאַניע לעווידרעזניק, א שניידערין (איר מאַן איז געווען א לערער, עקיבא רעז-
ניק). זי איז געשטאַרבן אין יאָר 1896 אין בריסק.

יעלינע געלפאָנדרוסקי, אויך א שניידערין (איר מאַן איז שפּעטער געווען א
דאָקטער). זי האָט אין יאָר 1939 געווינט אין לענינגראַד. ביידע רעדעס זיינען גע-
האלטן געוואָרן אין רוסיש.

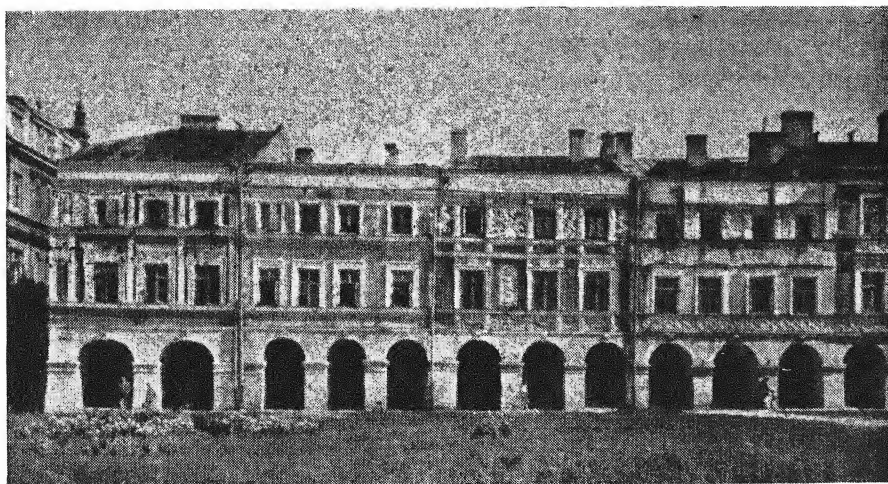
מאַטל מייזל, א יוועליר; ער האָט די רעדע געהאלטן אין יידיש. אין יאָר 1939
האָט ער געווינט אין ישראל.

ראובן גערשאַווסקי, "יאַקאָוו", א קאמאַשנשטעפער, וואָס איז שפּעטער געוואָרן
א ציינדאָקטער און אין יאָר 1939 געווינט אין ווילנע. ער האָט זיין רעדע געהאלטן
אין רוסיש.

די דאָזיקע פיר רעדעס, פון 1892, זיינען אין א יאָר שפּעטער דערשינען אין רו-
סיש אין זשענעוו, אין דער אויסלעגנדישער דרוקעריי פון דער „סאַציאַל-דעמאָקראַטי-
שער ביבליאָטעק".

ווי עס באַמערקט די רעדאַקציע פון דעם דריטן באַנד היסטאָרישע שריפטן פון
ייִוואָ (פאַריד-ווילנע 1939), וואָס איז געווינדמעט די יידישע סאַציאַליסטישע באַווע-
גונג ביז דער גרינדונג פון „בונד", איז דער מחבר פון דער הקדמה פון 25 זייטן צו
די דאָזיקע „רעדעס" געווען לעוו יאַגויכעס (גראַזאַווסקי מישקא), דער אַרויסגעבער
פון דער בראַשור. די רעדאַקציע גיט צו, אז דערביי האָט זיך אויך באַמייליקט ראָזע
לוקסעמבורג.

אין דערמאָנטן באַנד היסטאָרישע שריפטן פון ייִוואָ געפינען זיך די פיר רעדעס
איבערגעזעצט אין יידיש. אין משך פון די לאַנגע יאָרן זענען די „פיר רעדעס" גע-
וועזן פון דעם פאָפּולערסטן פראַפּאגאַנדע-מאַטעריאַל אין דער אומלעגאַלער רעוואַ-
לוציאָנערער באַוועגונג פון „בונד".

צפון-טײל פון די „פּאָטשינעס" אויפן „רינעק" (מאַרק) — אַרמיאַנסקע גאַס נומערן 24—30.

יחיאל גולדוואג, משה שליאם

די ציוניסטישע באוועגונג אין זאמאשטש

— א —

די ערשטע שפראצונגען פון ציוניזם אין זאמאשטש האבן זיך באוויזן אין די צייטן פון חיבת-ציון, אבער באזונדערע בולטע פארמען האט זי אנגענומען אין די צייטן פון פאליטישן ציוניזם.

די אנהענגער פון ציוניסטישן געדאנק האבן זיך אין יענע צייטן רעקרוטירט בעיקר צווישן די בית-המדרש-מתפללים. אין די צייטן פון דער צארישער הערשאפט אין פוילן איז די באוועגונג געווען אומלעגאל. דאך האט זיך געפילט אין אונדזער שטאט א ציוניסטישע בעטיקייט, וואס איז געקומען צום אויסדרוק אין פארשיידענע פארמען.

צו יענער צייט האבן באזוכט זאמאשטש פארשיידענע ציוניסטישע מסיפים. ווי הרב ניסענבוים, קוראטקא א"א, וועלכע האבן געוועקט צו פראקטישער טעטיקייט פארן ישוב-ארץ-ישראל. די ציוניסטישע ארבעט האט דאן געפונען איר אויסדרוק אין פארשפרייטן שקלים, אקציעס פון דער קאלאניאל-באנק און זאמלונג פון שפענדונגען פאר קרן-קימת-לישראל.

צווישן די עסקנים האבן זיך באזונדער דאן אויסגעצייכנט: ד"ר יצחק געליב-טער, אלקנה געליבטער, הערש האנדעלסמאן, יעקב-יוסף שניאורסאן, גדליה האפמאן — פון דער יוגנט; יצחק פרענקל, אהרן נאדלער, שמואל גרויסבוים, יהושע פרוכט-נארטן, עזריאל שאפיר, חיים-יוסף געבעט א"א.

פון יאר 1905 האט די באוועגונג אנגעהויבן אריינדרינגען אין יוגנט-קרייזן פון פארשיידענע שיכטן: ווי בית-המדרש-יוגנט, פאלקס-יוגנט און משכילים. זייער פיל האט דאן געווירקט צווישן דער יוגנט הערש-חיים געליבטער, וועלכער איז דאן צו-ריקגעקומען פון ארץ-ישראל אלס תלמיד פון דער העברעאישער גימנאזיע אין יפו. ס'איז דאן פארשטארקט געווארן די ארבעט פאר דער פארשפרייטונג פון דער העברעאישער שפראך און קולטור און ס'איז אין יאר 1909 געגרינדעט געווארן א געזעלשאפטלעכע העברעאישע שול, אונטערן נאמען „חדר מתוקן". אין דער שול זיינען די תלמידים דערצויגן געווארן אין גייסט פון דער באנייטער העברעאישער קולטור.

אין יאר 1914, מיטן מלחמה-אומשטאנד, האט זיך די טעטיקייט אפגעשטעלט, דער עיקר צוליבן פארלאזן פון פיל ציוניסטישע עסקנים די שטאט, וועלכע זיינען פארוואנדלט געווארן אן דער ברייט און טיף פון דער דעמאלטיקער רוסישער אימיגרע. (צווישן זיי איז אויך געווען דער עסקן הערש האנדעלסמאן, וועלכער איז שפעטער אקטיוו געווען אין דער באוועגונג אין רוסלאנד — בערדיטשעוו).

מיט דער עסטרייכישער אקופאציע פון דער שטאט, אין יאר 1915, האבן זיך אנטפלעקט מעגלעכקייטן פאר דער ארגאניזירונג פון א לעגאלער באוועגונג. ביי

הערש-חיים געליבטער אין דער דירה זיינען דאן פארגעקומען יוגנט-פארזאמלונגען מיטן ציל צו גרינדן א ציוניסטישע יוגנט-ארגאניזאציע.

פון ווארשע זיינען דאן אנגעקומען ידיעות וועגן דער אנטשטייאונג פון דער באוועגונג „צעירי ציון“ און די באוועגונג האט זיך דערווארבן פיל אנהענגער צווישן דער זאמאשטער יוגנט. מ'האט געדונגען א לאקאל און ס'איז פראקלאמירט גע- ווארן די אנטשטייאונג פון דער ארגאניזאציע „צעירי ציון“ אין זאמאשטש.

פוילן איז דאן געווען צעטיילט אין קרייזן, וועלכע האבן זיך געפונען אין דער דייטשער אדער עסטרייכישער אקופאציע. און צוליב דעם וואס אין די טיילן פון דער עסטרייכישער אקופאציע האט נישט עקזיסטירט קיין רעגולאציע פאר דער עקזיסט- טענץ פון „צעירי ציון“, איז די ארגאניזאציע אין זאמאשטש פארמעל אנגעשלאסן געווארן אין צענטער פון דער ציוניסטישער באוועגונג אין ווין. אונטערן נאמען „קדימה“, ווייל פון דארטן האט זי געקראגן די לעגאליזאציע הגם פראקטיש האט זי געצויגן די יניקה פון „צעירי ציון“ צענטער אין ווארשע.

דער צוזאמענשטעל פון ערשטן ועד פון „צעירי ציון“ אין זאמאשטש איז געווען פאלגנדיקער: צבי-חיים געליבטער, הערש געבעט, ישראל ראסעט, יחיאל גאלדוואג, שלמה ציפעל, שמעון פינקמאן, טויבע שמערן. רייזל גאלדבערג-ראסעט, שפרה לוי- ווינסאן-זעגן, נחמיה פילער א"א.

די ציוניסטישע ארגאניזאציע אין זאמאשטש אין יאר 1922. אין דער ערשטער ריי אין מיטן דער לערער שלום וויינער.

די ארגאניזאציע האט צו יענער צייט ארומגענומען די גרעסטע מערהייט פון דער יידישער יוגנט אין שטאט און איר פעטיקייט איז געווען א פארצווייגטע. מ'האט געזאמלט פאר קרן-קימת, פארשפרייט שקלים, געפירט א ברייטע פראפאגאנדע און

בעט, ס'זיינען געגרינדעט געווארן העברעאישע אונטערקורסן, ס'איז אנטשטאנען א דראמאטישער קרייז. מיט די קורסן און בכלל מיט דער ברייטער קולטורעלער מיט-טיקייט האבן אנגעפירט צבי-חיים געליבטער און דער לערער יוסף טשעסלער, וועלכער איז דאן געקומען פון פינסק.

די ארגאניזאציע אין זאמאשטש האט דאן געדינט אלס קרייז-קאמיטעט פאר די ארומיקע שטעטלעך. צבי-חיים געליבטער האט דאן באזוכט די ארומיקע שטעטלעך פון דער פראווינץ און מיט זיינע באגייסטערטע רעדעס אויפגעוועקט די יוגנט צו ציוניסטישער טעטיקייט. ס'איז דאן אנטשטאנען אין דער פראווינץ א גאנצע געץ פון ארגאניזאציעס אזוי, אז אין 1917 איז אפגעהאלטן געווארן אין זאמאשטש א קרייז-קאנפערענץ פון אלע ציוניסטישע ארגאניזאציעס אין דער סביבה. די „צעירי ציון“ ארגאניזאציע אין זאמאשטש האט דאן געעפנט אפטיילונגען אין די פארשטעט, ס'איז אנטשטאנען א סניף אויף דער ניישטאט, די אקטיוויסטן פון דעם סניף זיינען געווען: שמחה צוויין, יעקב פייגענבוים, לוי ראזענמאן, שמעון א"א.

די טעטיקייט צווישן דער יוגנט האט אויך באווינקט די בירגערלעכע קרייזן אין שטאט און אין יאר 1917 איז אנטשטאנען די ארגאניזאציע „מורח" אין אונדזער שטאט, צווישן אירע גרינדער: מרדכי-יוסף קראנפעלד, מרדכי וואגשאל, דוד קר-פערשטיין, ברוך סאבאל, ישראל ראזען א"א. מיט דער איניציאטיוו פון „מורח" איז אנטשטאנען א רעליגיעז-נאציאנאלע שולע „יבנה", אונטער דער לייטונג פון ה' אנשל סאבאל. די לערער זיינען געווען: וויטלין, וויינשטיין א"א. ביי דער שולע האבן אויך עקזיסטירט העברעאישע קורסן.

מיט דער באלפור-דעקלאראציע אין יאר 1917, האט זיך פארשטארקט די אר-בעט און דער ציוניסטישער איינפלוס האט זיך געלאזט מערקן אין אלע געזעלשאפט-לעכע אינסטיטוציעס אין שטאט. ווען ס'איז פראקלאמירט געווארן אין יאר 1918 די אקציע פאר „קרן הגאולה", איז דאס אויפגענומען געווארן מיט דער גרעסטער בא-גייסטערונג דורך דער מערהייט פון דער יידישער באפעלקערונג. ס'זיינען געזאמלט געווארן באדייטנדיקע סומעס געלט אין מזומנים ווי אויך טייערע קעגנשטאנדן. ציי-רונג, גאלד און זילבער און טייערע שטיינער.

אינמיטן יאר 1918 איז די ציוניסטישע ארגאניזאציע פונאנדירט געלאזט געווארן דורך די מאכט-ארגאנען פון דער עסמרייכישער אקופאציע, אונטערן חשד פון צו-זאמענארבעט מיט די ענגלענדער און דאן איז די ציוניסטישע ארגאניזאציע אויף א קורצער צייט אראפ אין אונטערגרונד, אבער איר טעטיקייט איז נישט איבערגעריסן געווארן און געפונען פארשיידענע וועגן פאר איר ארבעט.

אין דעם יאר מיט דעם אויפגעפגענען די רוסישע גרענעץ, זיינען צוריקגעקומען פיל יידישע מלחמה-פליטים אין שטאט, צווישן זיי יצחק פונט, וועלכער איז איבער-

נאילת הארץ התפיד של כל העם.

הועד של קרן-קימת-לישראל בזמושץ. קאמיטעט פון קרן-קימת-לישראל אין זאמאשטש.

סיר האבן די ערער אויך איינצולארן אויפן

בוה אנו סתכברים להוסיף את כבוד-ה על

נשה המחולות המרדציונלי טראדיציאנעלן טאנץ אונט

וואס קומט פאר שבת דעם 29/1 1927 9 איינער אונט
אין ואל פון שטאט-ראט.

הגער בשבת 29/1 1927 בשעה 9 בערב
באולם של מועצת העיר.

די טענץ אונטער דער אנפירונג פון ה' כ. עפשטיין.

הסתולות תחת הנהלת של מ. עפשטיין.

דער קאמיטעט

בברכת כבוד הועד.

איינגאנג 1.50 זל. נאר קען איינלאזונגען.
א ביליגער בופעס אויפן ארם.

ויכניסה 1.50 זל. רק בעד הוסגית.
המסערה כדל.

איינלאזונג-קארטל צו א טאנץ-אונט פון קרן קימת לישראל אין זאמאשטש אין יאר 1927.

געגאנגען נאך א געוויסער צייט ארבעטן אין די צענטראלע ארגאניזאציע פון דער באווע-
גונג אין ווארשע, ווי אויך אנדערע חברים פון דער יוגנט, וועלכע זיינען געווען בא-
איינפלוסט פון דער אידעאלאגיע פון דער „צעירי ציון“ באוועגונג, וועלכע האט זיך
אנטוויקלט אין די צייטן פון דער רעוואלוציע אין רוסלאנד: די גרופע אונטער דער
אנפירונג פון יצחק פונט האט פיל געהאלפן צו דער קריסטאליזירונג פון דעם ציו-
ניסטיש-סאציאליסטישן געדאנק אין דער ארגאניזאציע „צעירי ציון“ אין שטאט און
געפירט דעם אידעאלאגישן וויכוח מיט די קעגנער פון ציוניזם אין די ארבעטער-
קרייזן: „בונד“ און קאמוניסטן.

אין סוף יאר 1918, ווען די מאכט איז אריבער פון דער צעפאלענער עסמיריכיש-
אונגארישער מאנארכיע צו דער ניי-אנטשטאנענער פוילישער מלוכה, איז אנטשטא-
נען די געפאר פון אנטיידישע עקסצעסן מצד די אנטיסעמיטישע פוילישע עלעמענטן
האט זיך ארגאניזירט ביי די „צעירי ציון“ אן זאמאשטש א זעלבסטשטענדיגער-גרופע און
צו זייער רשות האט זיך געפונען א געוויסער קוואנטום געווער.

אין יאר 1920, בעת דער מלחמה פוילן-באלשעוויקעס, האט א קורצע צייט גע-
וויילט אין זאמאשטש דער אטאמאן פעטלורע, וואס אויף זיין געוויסן זיינען געווען
פיל יידישע קרבנות, וואס זיינען דערמארדעט געווארן דורך זיינע חיילות אין די
אוקראינישע שטעטלעך. ס'איז דאן פארגעקומען אין זאמאשטש א צוזאמענטרעף
צווישן אים און דעם הויפט-קאמאנדיר פון פוילישן מיליטער פילסודסקי, וועגן שליסן
אן אפמאך פון קעגנזייטיקער הילף צווישן פוילישן מיליטער און די אוקראינישע
קאזאקן. צווישן די חברים פון „צעירי ציון“ אין זאמאשטש איז רייף געווארן א בא-
שלוס וועגן שיסן דעם מערדער פעטלורע און נעמען נקמה פאר דעם אומשולדיק
פארגאסענעם יידישן בלוט. בכדי אויסצופירן דעם אטענטאט האט זיך פרייוויליק

בלימל-טאג פון זאמאשטשער „החלוץ“ ארגאניזאציע לטובת דעם „פאפ“ (פאלעסטינע ארבעטער-פאנד).

געמאלדן דער ח' אברהם הארץ. דער וועד פון „צעירי ציון“ האט נאך אן ערנסטער באהאנדלונג פון ענין — פארויסזעענדיק אז די פאלגן פון דעם אטענטאט קאנען ארויסרופן א פאגראם-כוואליע אויף דער יידישער באפעלקערונג, וועלכע איז אין יענער צייט פיל גערודפט געווארן דורך דער פוילישער מאכט, וועלכע האט הויב געווען די יידן אין סימפאטיע פאר די באלשעוויקעס — באשלאסן דאס אויספירן פון דעם אטענטאט אויפצוהאלטן.

אין יאר 1921 זיינען פארגעקומען די ערשטע דעמאקראטישע וואלן צום שטאט-ראט אין זאמאשטש. „צעירי ציון“ זיינען דאן דערשינען מיט א זעלבסטשטענדיקער ליסטע און געפירט אן אנטשלאסענעם קאמף מיט די קעגנער פון לינקס און רעכטס. צובראכן די פעסטונג פון אסימילאטארן און שתדלנים פון אלטן טיפ, וועלכע האבן ביז דאן רעפרעזענטירט דאס יידישע זאמאשטש: „צעירי ציון“ האט דאן דורכגעפירט דריי ראטמענער אין שטאט-ראט: הערש-חיים געליבטער, ישראל ראסעט און שמערן. צום ערשטן מאל זיינען געהערט געווארן צווישן זיי ווענט פון זאמאשטשער מאגיסטראט די שטאלצע ווערטער פון דער פראגראמאטישער דעקלאראציע פון „צעירי ציון“, וואס איז געלייענט געווארן דורך ישראל ראסעט, ארויסרופנדיק שטור-מישע פראטעסטן פון די אנטיסעמיטישע ענדעקישע ראטמענער. ס'זיינען געהערט געווארן פאדערונגען פון נאציאנאלע רעכט פאר דער יידישער מינדערהייט, ווי: שולן פאר די יידישע קינדער אין דער העברעאישער און יידישער שפראך; זעלבסטפאר-וואלטונג-אויטאנאמיע אין אינערלעכע ענינים פון די יידן אא"וו.

אויך אין דער פראפעסיאנעלער באוועגונג פון די יידישע ארבעטער האט די ארגאניזאציע „צעירי ציון“ געהאט א השפעה און ס'איז דורך איר געגרינדעט געווארן דער פראפעסיאנעלער פארטיי פון האנדלס-אנגעשטעלטע, וועלכע איז איינגאנגען געווען אונטער איר איינפלוס און געלייטעט געווארן דורך אירע חברים.

אין יענער צייט האט א גרויסן איינפלוס אויף דער ציוניסטישער יוגנט אין זאמאשטש געהאט די ארגאניזאציע „השומר הצעיר“, וועלכע האט ארויסגעגעבן פיל חלוצים אין דער דריטער עליה קיין ארץ-ישראל צווישן זייערע אקטיוויסטן: חנה פוקס, יוסף פוקס, מתתיהו וויינער, א"א.

אין יאר 1921 איז געגרינדעט געווארן אין זאמאשטש די ספארט-ארגאניזאציע „מכבי“, וועלכע האט דערפילט א וויכטיקע ראלע אין דער אנטוויקלונג פון ספארט צווישן דער יידישער יוגנט אין אונדזער שטאט אין פיל פון זייערע חברים זיינען געווען אקטיוו אויף פארשיידענע שטחים פון דער ציוניסטישער ארבעט. צווישן זייערע אקטיוויסטן: משה לוקסענבורג, שמחה געליבטער, יעקב בייטשמאן, א"א.

מיט דער עליה פון די אקטיוויסטן פון „צעירי ציון“ קיין ארץ-ישראל, איז אין א געוויסער מאס אפגעשוואכט געווארן די ציוניסטישע טעטיקייט, די צאל חברים פון „צעירי ציון“ איז געפאלן מיטן אפפלוס פון די עלעמענטן, וועלכע זיינען נישט געווען גענוג איינגעווארצלט אין דער באוועגונג און וועלכע זיינען צוגעשטאנען צו די יידן-שע ארבעטער-פארטייען, קעגנערישע צום ציוניזם, ווי „בונד“ און קאמוניסטן.

אין דער צייט איז אנטשטאנען דער געדאנק צווישן דער ציוניסטישער יוגנט אין שטאט צו גרינדן אן אפאליטישע ציוניסטישע יוגנט-ארגאניזאציע, וועמענס צילן זאלן זיין: פראקטישע ציוניסטישע ארבעט, ווי זאמלונגען פאר די ציוניסטישע פאנדן, פארשפרייטן שקלים און קולטור-ארבעט אין ציוניסטישן גייסט צווישן דער יוגנט. אין יאר 1921 איז געגרינדעט געווארן די ציוניסטישע יוגנט-ארגאניזאציע „ציונים צעירים“. צווישן אירע גרינדער: משה רובינשטיין, אברהם פעכער, שמואל שמא-ראק, בנימין ראזען א"א.

די ארגאניזאציע האט ארומגענומען די גאנצע ציוניסטישע יוגנט פון אלע שטרע-

מונגען און האט זיך אויסגעצייכנט מיט איר פראקטישער מעטיקייט אין דער גאנצער לענג פון ציוניסטישן פראנט אין אונדזער שטאט.

ביי איר איז געגרינדעט געווארן א העברעאישער קרייז „חובבי שפת עבר“, וועלכע האט געגרינדעט די ערשטע העברעאישע געזעלשאפטלעכע ביבליאטעק. די חברים פון דער ארגאניזאציע האבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער אקטיוויטעט. לטובת די ציוניסטישע פאנדן. אין דער ארגאניזאציע איז געווען מעטיק אין איינפלוסרייכער קרייז, וועלכער האט סימפאטיזירט מיטן געדאנק פון ארבעטנדיקן ארץ-ישראל אין אנטיילגענומען אין די זאמלונגען פאר דעם פאלעסטינע ארבעטער-פאנד (פ.א.פ.) און אויך פארשפרייט די אקציעס פון בנק הפועלים. צווישן דער גרופע זיינען אקטיוו געווען: לייב בראנדווין, מאטל לאסמיקוואן א"א.

די ערשטע גרופע פון דער ספארט-ארגאניזאציע „מכבי“ פון 1921. אין מיטן יעקב בייטשמאן.

אין יאר 1922, בעת די וואלן צום פוילישן סייס, האט דער פארזיצנדער פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע אין פוילן, יצחק גרינבוים, געגרינדעט דעם נאציאנאלי-טעמון-בלאק ווי א תשובה צו די צוגעשניטענע וואל-ארדינאציע דורך דעם אנטיסעמי-טישן גלח ענדעק לומאסלאווסקי, וועלכע האט געהאט דעם ציל צו פארקלענערן די רעפרעזענטאנטן פון די יידן און אנדערע נאציאנאלע מינדערהייטן אין דעמאלטיקן פוילן. דער בלאק פון די נאציאנאלע מינדערהייטן האט געשמעלט א וואל-ליסטע צווישן אנדערע אויך אין זאמאשטשער וואל-קרייז, וועלנדיק פארזיכערן א געהע-ריקע רעפרעזענטאנטן פאר די אונטערדריקטע נאציאנאלע מינדערהייטן.

דער געדאנק פון שטאלצן קאמף פאר גלייכבארעכטיקונג פון די יידישע ביר-גער אין פוילן האט געשלאגן ווארצלען צווישן דער יוגנט אין אונדזער שטאט און אים דערמוטיקט צו באזונדערער אקטיוויטעט. די חברים פון „ציונים צעירים“ האבן

זיך איבערגעגעבן דער דאזיקער וואל-ארבעט און געשטאנען אין דער שפיץ פון דער גאנצער וואל-קאמפאניי. די יוגנט איז אויך דערמוטיקט געווארן צו דער דאזיקער גאנצאנאלער ארבעט דורך דעם אלטימשיקן ציוניסטישן עסקן ד"ר יצחק געליכטער, וועלכער האט נישט געשפארט קיין מי און פינאנסיעלע מיטלען פאר דער דאזיקער אקציע.

די ליסטע פון די גאנצאנאלע מינדערהייטן אין זאמאשטער קרייז האט אפגע- האלטן א גרויסן נצחון, דורכפירנדיק צוויי דעפוטאטן צום פוילישן סייס: אן אוקראי- נער און דער צווייטער ד"ר יצחק שיפער.

אין יאר 1924 האבן זיך אנגעהויבן אויסקריסטאליזירן צווישן די חברים פון „צעירי ציון“ ניגונגען פאר פארטייאישער דיפערענצירונג, לויט די עקזיסטירנדיקע אידעאלאגיעס אין דער ציוניסטישער באוועגונג.

די ארגאניזאציע „צעירי ציון“ האט זיך דאן אויפגעלייזט און די מיטגלידער זיינען אוועק יעדער אין די פארטייען, וועלכע זיינען געווען זיי אידעאיש נאענט. אברהם פעכער, יעקב ניימארק א"א האבן געגרינדעט אן אפטיילונג פון דער ציוניסטיש-אציאליסטישער פארטיי „דרור“.

יוחנן מארגענשטערן (וועלכער איז שפעטער אריבער ארבעטן אין די צענטראל- לע אינסטאנצן פון דער באוועגונג) האט געגרינדעט א סניף פון „צעירי ציון“ (צ.ס.). דער לאקאל האט זיך געפונען אויף דער ניישטאט צווישן די אקטיוויסטן; גרשון צי- קער, לוי ראזענמאן, יצחק אונטראכט א"א.

מאיר גאלדהאר, שמואל העכטמאן, משה שליט א"א האבן געגרינדעט א סניף פון דער ציוניסטישער ארבעטס-פארטיי „התאחדות“.

שלמה וועליטשקער, יהודה קארנבלים, האבן געגרינדעט א סניף פון ציוניסטן- דעוויזאניסטן.

ס'איז אנטשטאנען אן אלגעמיינע ציוניסטישע ארגאניזאציע צווישן אירע אק- טיוויסטן: הערש-חיים געליכטער, שלום וויינער, ישראל ראסעט, מרדכי וואגשאל א"א. אין דער צייט האט די ארגאניזאציע „החלוץ“ באנייט איר ארבעט צווישן דער יוגנט אין שטאט, צווישן אירע אקטיוויסטן: יעקב ניימארק, מנחם זילבערשטיין, שמואל דולכער, מנחם זינגערמאן א"א. די ארגאניזאציע האט געפירט א פארצווייג- טע חכשרה-ארבעט פאר קולטורעלער און פיזישער צוגרייטונג פאר ארץ-ישראל און ארומגענומען ברייטע יוגנט-קרייזן. ביי דער ארגאניזאציע זיינען אנטשטאנען קרייזן, וועלכע האבן געלערנט די געשיכטע פון דער ציוניסטישער באוועגונג, ארבעטער- באוועגונג אין ארץ-ישראל, פראבלעמען פון דער „החלוץ“-באוועגונג און האבן זיך צוגעגרייט צו חלוצישע אויפגאבן אין ארץ-ישראל. זיי האבן געפלעגט דעם איבער- גאנג צו פראדוקטיווער פיזישער ארבעט, געגרינדעט גרופעס פאר האלץ-האקן אין א מצות-בעקעריי.

נאכן אנטאמלען א געהעריקן סכום פון די הכנסות פון די אויבנדערמאנטע אר- בעטן איז מען צוגעטראטן צו שאפן א לאנדווירטשאפטלעכע פערמע אויף דער ערד וואס איז איבערגעגעבן געווארן דורך אביגדור אינלענדער אויף ארענדע צו דער „החלוץ“ ארגאניזאציע אן שום אפצאלונגען. אויף די צוואנציק דונאס ערד אין דער סביבה פון זאמאשט, איז אנטשטאנען די לאנדווירטשאפטלעכע פערמע „אביגדור- דיה“, וועלכע האט צוגעגרייט חלוצים צו לאנדווירטשאפטלעכער ארבעט אין ארץ- ישראל. די פערמע האט נישט לאנג עקזיסטירט צוליב דער נישט-דערפארנקייט פון די חברים, וואס האבן אין איר געארבעט, ראנגלענדיק זיך מיט פינאנסיעלע שווע- ריקייטן פאר דער אויסהאלטונג פון דער גרופע חברים, וואס האבן אין איר געלעבט, האט זי זיך געמוזט ליקווידירן, אבער אין דער קורצער צייט פון איר עקזיסטענץ

האט זי געדינט אלס זאמלפונקט פאר דער יוגנט, וועלכע האט אלע שבת געשמראמט אהין און לעכהאפט דיסקוטירט די פראבלעמען, וואס זיינען פארבונדן מיט זייער צוקונפטיקער עליה קיין ארץ-ישראל.

אין יענער צייט האט זיך אויך געגרינדעט ביים „החלוץ“ די ארגאניזאציע „החלוץ הצעיר“, וועלכע האט געהאט דעם ציל צוצוגרייטן יוגנט-קאדערען אלס צו-קונפטיקע פארווירקלעכער פון חלוצישן געדאנק. צווישן די אקטיווסטן פון דער ארגאניזאציע האבן זיך אויסגעצייכנט: יהודה אייזענפעלד, חייקע פונט, רחל זובערמאן, משה הארנפעלד א"א.

מיט דער פאראייניקונג פון פועל-ציון (רעכטע) מיט צעירי ציון (צ.ס.), צו וועל-כע עס זיינען אויך צוגעשטאנען די „דרור“-חברים, איז געשאפן געווארן אין זא-מאשטש א שטארקע פארטיי פון פועל-ציון צ.ס., וועלכערס השפעה איז קענטיק געווען אין אלע געזעלשאפטלעכע אינסטיטוציעס אין שטאט. די פארטיי האט זיך באטייליקט אין אלע וואלן צום שטאט-ראט און יידישער קהילה. אירע פארשטייער אין די אינסטיטוציעס זיינען געווען: משה הערמאן, לוי ראזענמאן, משה צאלער (צום שטאט-ראט), מאיר פעקלער, יהודה וואגנער (קהילה). ביי דער פארטיי האט עקי-זיסטירט א שטארקע יוגנט-ארגאניזאציע „פרייהייט“, וועלכע האט געהאט גרויסע פארדינסטן ביים דערציען די יוגנט צו חלוצישע אויפגאבן. צווישן די אקטיווסטן פון „פרייהייט“ האבן זיך אויסגעצייכנט: ליפּע ערליך, ישראלציע גאלגראבער, ניסן וואגשאל א"א.

די ארגאניזאציע פון דער „פרייהייט“ אין זאמאשטש, פאטאגראפירט דעם 21סטן סעפטעמבער 1929, צו דער עליה פון זייערע אנפירער מנוח זילבערשטיין און שלום קרונק קיין ארץ-ישראל.

חברים פון „פועל-ציון“ אין זאמאשטש האבן ארויסגעגעבן דעם איינציקן וואכנ-בלאט אין דער יידישער שפראך „זאמאשטשער שטימע“. דער איניציאטאר און ער-שטער רעדאקטאר איז געווען יוחנן מארגענשטערן און שפעטער האט פארגעזעצט ביים ארויסגעבן די צייטונג לייבצי גאלדגראבער.

די פארטיי איז געווען אקטיוו אין דער ארבעט פאר די ציוניסטישע פאנדן און איר השפעה איז אויך קענטיק געווען אין דער פראפעסיאנעלער באוועגונג פון די

יידישע ארבעטער אין שטאט. ס'איז דורך איר געגרינדעט געווארן א פראפעסיאנע- לער פאראיין פון לעדער-ארבעטער, אונטער דער אנפירונג פון חבר יהודה וואגנער. די חברים פון פועל-ציון האבן געהאט גרויסע פארדינסטן פאר אויפשטעלן די ליגע פארן ארבעטנדיקן ארץ-ישראל אין שטאט, וועלכע האט ארומגענומען אויסער די מיטגלידער פון די ציוניסטיש-סאציאליסטישע פארטייען, אויך אומפארטייאישע סימ- פאטיקער פון געדאנק פון ארבעטנדן ארץ-ישראל. א באזונדערע אקטיוויטעט האבן אויף דעם שטח ארויסגעוויזן די ח"ח לייבצי גאלדגראבער און מאטל לאסטקוואן.

אין די יארן 1933-1938, האט די ליגע פארשפרייט מער פון 1000 שקלים אין שטאט און ביי דער וואלקאמפאניע צו די ציוניסטישע קאנגרעסן געהאט א פולקא- מען נצחון. ביי דער ליגע האט זיך אויך ארגאניזירט א ספארט-ארגאניזאציע, „הפועל“ וועלכע האט א חוץ דער פיזישער אויסבילדונג פון דער יוגנט געפירט א קולטורעלע טעטיקייט אין גייסט פון ארבעטנדיקן ארץ-ישראל.

דער סניף פון דער ציוניסטישער ארבעטס-פארטיי „התאחדות“, נאך זיין אנט- שטייאונג אין יאר 1924, האט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין אקטיוויטעט אויף אלע שטחים פון דער ציוניסטישער ארבעט. די פארטיי האט געגרינדעט דעם ערשטן פאלקס-אוניווערסיטעט אין שטאט, אין וועלכן ס'זיינען געלייענט געווארן פאפולע- רע רעפעראטן אויף אלגעמיינע און ציוניסטישע טעמעס, דורך די לערער פון דער יידישער גימנאזיע און העברעאישער פאלקס-שול „קדימה“. צווישן די רעפערענטן זיינען געווען: וואגמיסטער, וויינער, זידמאן, מאנהיים א"א. די רעפערענטן זיינען שטארק באזוכט געווארן און ארויסגערופן א גרויסן אינטערעס צווישן דער יוגנט. ביי דער פארטיי האט עקזיסטירט א פאלקס-חלוצישע יוגנט-ארגאניזאציע „גורדוניה“. הגם די „גורדוניה“ אין זאמאשטש האט אין די לעצטע יארן געליטן פון דער ארבעט פון קאמוניסטישע עלעמענטן, וועלכע זיינען אריינגעדונגען אין דער ארגאניזאציע,

די חלוצישע יוגנט-ארגאניזאציע „גורדוניה“ אין זאמאשטש. פאטאגראפירט דעם 15טן יאנואר 1931.

זיינען דאך א גרויסער טייל חברים פון דער ארגאניזאציע געגאנגען אויפן וועג פון חלוצישער פארווינקלעכונג. אין די לעצטע יארן האט די פארטיי געהאט צו פאר- צייכענען א ירידה אין דער צאל פון ארגאניזירטע חברים, וועלכע איז ארויסגערופן געווארן צוליב פארשיידענע סיבות, אבער תמיד האט די פארטיי געהאט א געטרייען קערן פון אקטיווע חברים אין אלע צווייגן פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע. די עסקנים פון דער פארטיי זיינען געווען אקטיוו אין דער ארבעט פאר די ציוניסטישע פאנדן, „החלוץ“ ארגאניזאציע און פיל מיטגעהאלפן צום אויפשטעלן און אנטוויקלונג פון דער העברעאישער פאלקס-שול „תרבות“ אין שטאט.

די וואלקאמפאניע צום פוילישן סיים אין די יארן 1928-1932, ווען די זעלבס- שטענדיקע ציוניסטישע ליסטע האט געהאט אויסצושטיין פיל נגישות פון דער רע- גירנדיקער פוילישער האלב-פאשיסטישער סאנאציע-פארטיי — ווען פיל ציוניסטישע עסקנים האבן אונטערן דרוק פון די אויבנדערמאנטע נגישות זיך צוריקגעצויגן — האבן די „התאחדות“ חברים אויסגעטראגן די גאנצע וואל-ארבעט מוטיק און אומ- דערשראקן אויף זייערע פלייצעס. כדאי צו דערמאנען א פאקט, ווען דער סטאראסטע האט אין יענע יארן איינגעלאדן צו זיך דעם אויבנדערמאנטן אלטיטשקן ציוניסטן עסקן ד"ר געליבטער און געפרוהט מיט פארשיידענע מיטלען ווירקן, אז ער זאל זיך צוריקציען פון דער וואל-ארבעט, האט ד"ר געליבטער שטאלן געענטפערט: — ווען דאס ארויסשטעלן די ציוניסטישע נאציאנאלע ליסטע לוינט נישט פאר דער הערשנ- דיקער מאכט, איז דאס געוויס גוט פאר דער יידישער באפעלקערונג און אונדזערע מעטיקייט-ליניעס קאנען זיך קיינמאל נישט אויסגלייכן.

ווען די רעפרעסיעס פון דער מאכט קעגן דער ציוניסטישער ליסטע האבן אנגע- נומען שארפע פארמען און ס'איז ווילקירלעך געפאלט געווארן די ציוניסטישע ליסטע צום סענאט, האבן די נאציאנאלע קרייזן אין שטאט דעמאנסטראטיוו געשטימט פאר דער געפאלטער ליסטע און דער אויבנדערמאנטער ד"ר געליבטער האט עפנטלעך אריינגעווארפן אין דער וואל-אורנע דאס צעטל פון דער געפאלטער נאציאנאלער ליס- טע (נישט געקוקט נאך געזעצלעך איז געווען פארבאטן צו שטימען פאר א געפאל- טער ליסטע).

דער ספארט-קלוב „הפועל“ פון די רעכטע פועליציון אין דער 1טער מאי-דעמאנסטראציע פון יאר 1935.

ביידע ציוניסטישע ארבעטער-פארטייען פועל-ציון צ.ס. און „התאחדות“ האָבן געהאט אַ בשותפותדיקן ארבעטס-פעלד אין „החלוץ“ און ליגט פארן ארבעטנדיקן ארץ-ישראל. אין יאָר 1938 זיינען ביידע פארטייען געגאנגען מיט אַ געמיינזאמעם ליסטע צום שטאַט-ראַט און דערוואָרבן דעם איינציקן ציוניסטישן מאַנדאַט אין שטאַט. די אלגעמיינע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, וועלכע איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1923, האָט זי האָט אָרגאַניזאַציעל נישט אַרומגענומען קיין גרויסע צאל חברים זיינען אירע עסקנים שמענדיק געשטאַנען אין דער שפיץ פון דער ציוניסטישער מע-טיקייט אין שטאַט, ווי אַקציעס פארן קרן-היסוד, קרן קימת און הילף פאר דער פארטיידיקונג פון די העברעאישע פאַלקס-שולן „קדימה“ און „תרבות“. אין יאָר 1929 איז די ארבעט פון דער אָרגאַניזאַציע פאַרשטאַרקט געוואָרן דורכן גרינדן די יוגנט-אָרגאַניזאַציע „הנוער הציוני“. צווישן אירע אַקטיוויטעטן האָבן זיך אויסגעצייכנט: שרה שלאַפראַק, אשר זענגען, שמואל בערגער א"א.

בעת די קרויסן, וועלכע פלעגן אויסברעכן אין ארץ-ישראל נאָך יעדער עליה, זענען אויך געפאלן די כוואליעס פון דער ציוניסטישער באַוועגונג צווישן דער יוגנט אין שטאַט, און בעת דעם אַפפלוס פון די קאָניוקטור-עלעמענטן פון די רייען פון די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס אין שטאַט, זיינען תמיד געבליבן יחידים פעלזנפעסט גע-טריי דער באַוועגונג און אויסגעטראָגן אויף זייערע פלייצעס דעם גאַנצן לאַסט פון דער ציוניסטישער ארבעט אין שטאַט.

די עסקנים האָבן זיך רעקרוטירט פון אלע ציוניסטישע פארטייען אין שטאַט פון זייערע אלע שטרעמונגען און ס'איז אַ חוב צו דערמאָנען מיט יראת-הכבוד די נעמען פון די עסקנים, וועלכע זיינען פאַרשניטן געוואָרן דורך די היטלערסטישע מערדער און נישט זוכה געווען צו זען די פאַרווירקלעכונג פון זייער אידעאַל — די אנטשטייאונג פון דער יידישער מדינה אין אונדזערע צייטן; ד"ר ראָזענבוש, מרדכי-יוסף קראַנפעלד, מרדכי וואַגשאל, ישראל ראַסעט, משה רובינשטיין, בנימין ראָזען, אהרן שלאַפראַק, יעקב גאַלדגראַבער, אהרן שמואל ניימאַרק, חיים דיקלער, דוד דאַל-בער, משה זאָבערמאַן, פרוי פוקס, שמואל לערמאַן, שמואל און לייבל שמואַרק, אב-רהם פעכער, גרשון צוקער, לייבשי גאַלדגראַבער, שיינדל העכטקאַפ און יוחנן מאַר-גענשטערן.

— ב —

די באַוועגונג פאַר עברית אין זאַמאַשטש

אין זאַמאַשטש זיינען תמיד, אין אלע צייטן, געווען פיל יידן ליבהאַבער פון עברית, וועלכע האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייערע ידיעות אין דער שפראַך און פיל מיטגעווירקט פאַר איר אויפבלי און פאַרשפרייטונג צווישן ברייטע קרייזן פון דער יידישער באַפעלקערונג.

ווי באַוואוסט, איז דער רעדאַקטאָר פון „המליץ“, צעדערבוים, געבוירן אין זא-מאַשטש, און י. ל. פּרץ האָט זיינע ערשטע שאַפונגען געשריבן אין העברעאיש.

זאַמאַשטש אַלס השכלה-שטאַט איז געווען באַקאַנט צווישן די יידן אין פוילן און די אויפשטייגנדיקע אין יענער צייט יידישע אינטעליגענץ איז על פי רוב אַרויס-געקומען פון די בית-המדרש-קרייזן, וועלכע האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייערע קענ-טענישן פון דער אַלטער העברעאישער ליטעראַטור און געטריי באַגלייט די ערשטע שריט פון דעם אויפבלי פון דער מאַדערנער העברעאישער ליטעראַטור.

ס'רעדט פאַר זיך אליין דער פאַקט, אַז נחום סאַקאַלאָו האָט אויסגעקליבן זא-

מאשמש אלס פאר דער דערציאונג און בילדונג פון זיין זון, וועלכן ער האט געשיקט לערנען אין דער זאמאשטשער רעגירונג-גימנאזיע, בכדי ער זאל קענען אין דער זעלביקער צייט לערנען עברית און יידישע וויסנשאפטן ביים באווסטן משכיל האדאק (וועלכער איז שפעטער אריבער קיין ווארשע און דארטן געווען דער אפיציעלער רעגירונג-צענזאר פאר דער העברעאישער און יידישער ליטעראטור).

אין דער שטאט האבן זיך שמענדיק געפונען יחידים, וועלכע האבן געגרינדעט מאדערנע חדרים, די זיינען געווען די מאדערנע מלמדים: גאדל, חיים בריסקער א"א, וועלכע האבן געלערנט מיט זייערע תלמידים תנ"ך, דיקדוק און יידישע געשיכטע. די דאזיקע חדרים זיינען געווען די ערשטע שוואלכן אין די באדינגונגען פון זייער צייט אריף דעם פראנט פון דער מאדערנער נאציאנאלער דערציאונג.

אין יאר 1909 איז געגרינדעט געווארן א געזעלשאפטלעכע שולע אונטערן נאמען "חדר מתוקן", וואס אין זיין פראגראם איז געווען: לערנען די שפראך לויט דער שיטה "עברית בעברית", יידישע וויסנשאפטן און אין א גרויסן טייל וועלטלעכע לימודים. צווישן די גרינדער פון דער שולע זיינען געווען: הערש האנדעלסמאן, שני-אורסאן, זושע פאלק א"א. די ערשטע לערער זיינען געווען: שלום וויינער, הערש-חיים געליבטער, אנשין, ראזענבלום, קלמן ענגעלשטיין א"א. די שולע האט געהאט פיל קעגנער פון די רעליגיעז-פאנאטישע קרייזן, וועלכע האבן דערקלערט א הייליקע מלחמה די "אפיקורסים". אבער די שולע האט זיך געהאלטן און אנטוויקלט, דער-ציענדיק דעם יינגן דור אריף די ווערטן פון דער באנייטער העברעאישער קולטור. מיטן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט-מלחמה אין יאר 1914, איז דער בית-ספר געשלאסן געווארן, ווייל די עסקנים, ווי אויך די לערער, צוזאמען מיט אנדערע מלכה-פליטים אין דער שטאט, זיינען פארוואגלט געווארן קיין רוסלאנד.

אין יאר 1916 זיינען געגרינדעט געווארן ביי דער "צעירי ציון" ארגאניזאציע העברעאישע אוונט-קורסן און אין יאר 1917 זיינען געשאפן געווארן העברעאישע אוונט-קורסן אויך ביי דער ארגאניזאציע "מזרחי". די לערער פון די קורסן זיינען געווען: יוסף טשעסלאר, געליבטער, וויטלין, וויינשטיין א"א.

אין יאר 1917 איז געגרינדעט געווארן דורך דער "מזרחי", אדאנק דער איניציאטיוו פון מרדכי-יוסף קראנפעלד, א נאציאנאל-רעליגיעזע שולע "יבנה", אין וועל-כער עס זיינען דערציאט געווארן פיל פון דער יידישער יוגנט אין אונדזער שטאט, אין גייסט פון דער טראדיציאנעלער און באנייטער העברעאישער קולטור. די דאזיקע שולע האט עקזיסטירט ביז דעם יאר 1923.

אין יאר 1918 איז צוריקגעקומען פון רוסלאנד שלום וויינער און מיט דער הילף פון דער "צעירי ציון" ארגאניזאציע איז געעפנט געווארן א העברעאישע פאלקס-שולע "קדימה", וועלכע האט דערציאט דעם יינגן יידישן דור אין וועלטלעכן וויסן. פיל פון די מיטגלידער פון די ציוניסטישע יוגנט-ארגאניזאציעס פון אלע שמרעמונ-גען האבן געקראגן זייער גייסטיקע צוגריימונג אין דער דאזיקער שולע. אין דער זעלבער צייט איז געפירט געווארן דורך די לערער פון די העברעאישע שולן אין קורסן א ברייט-פארצווייגטע קולטורעלע ארבעט. ס'זיינען איינגעארדנט געווארן פארשיידענע עפנטלעכע ארויסטריטן אין דער העברעאישער שפראך, ווי רעפערעטן, קעסטל-אונטן, ליטערארישע געריכטן, וועלכע האבן באאיינפלוסט די יוגנט צו דער דערנענטערונג צו די קוואלן פון דער העברעאישער שפראך און ליטעראטור.

אין יאר 1922 איז געגרינדעט געווארן אין אונדזער שטאט, דורך דער איניציאטיוו פון א יוגנט-קרייז ביי דער ארגאניזאציע "ציונים צעירים", דער פאראיין, אגודת חובבי שפת עבר, וועלכע האבן געעפנט די ערשטע געזעלשאפטלעכע העברעאישע ביבליאטעק אין אונדזער שטאט: צווישן די איניציאטארן: אברהם פעכער, בערל

איידלסבערג, מאטל לאסטיקזאן, אהרן קאפעלמאן א"א. די דאזיקע ביבליאטעק, גערשאפן דורך יונגעלייט אין עלטער פון 16-18 יאר, האט זיך אנטוויקלט פון יאר צו יאר און האט קאנצענטרירט ארום זיך די נאציאנאלע יוגנט, וועלכע האט געלעבט נאך דעם נייעם העברעאישן בוך און דארט געפונען איר גייסטיקע באפרידיקונג. די דאזיקע ביבליאטעק האט דערגרייכט דעם הויכפונקט פון איר אנטוויקלונג אין די יארן 1924-1926, ווען די נייע פארוואלטונג, אין צוזאמענשטעל פון די חברים: העכט-מאן, זילבערשטיין, שליאב, איילבוים, ראק, פעכער און מאנדעלבוים איז צוגעטראפן צו א פארשטארקטער אקטיווער טעטיקייט און באווייזן צו פארגרעסערן די צאל פון די ביכער ביז אריבער 1000. דאן איז אויך געלונגען צו באקומען די אפיציעלע לעגאליזאציע מצד דער מאכט, אונטערן נאמען „געזעלשאפטלעכע העברעאישע ביבליאטעק א"נ דוד פרישמאן". די לעגאליזאציע האט געשאפן מעגלעכקייטן פאר דער פארברייטערונג פון די פינאנסיעלע קוואלן פאר דער ביבליאטעק, ס'זיינען איינגעארדנט געווארן פארשיידענע אימפרעזעס, ווי: אונטן, בלימל-טעג, לאטעריעס און ס'זיינען אקטיוויזירט געווארן פיל פון דער ציוניסטישער יוגנט צו דער ארבעט פאר דער פארגרעסערונג פון די הכנסות פון דער ביבליאטעק. ס'זיינען דאן איינגעקויפט געווארן ביכער פון די לעצטע אויסגאבעס. אין לעזע-זאל פון דער ביבליאטעק האבן זיך געפונען אלע העברעאישע צייטשריפטן, וואכנבלעטער, חודש-אויסגאבן, זאמל-ביכער, ווי „השלוח", „התקופה" אא"וו. ביי דער ביבליאטעק האט זיך געשאפן א העברעאישער קרייז, וועלכער איז זיך צוזאמענגעקומען יעדע וואך אויף רעפעראטן און פרייע דיסקוסיעס אויף פארשיידענע טעמעס אין דער העברעאישער שפראך. צווישן די לעזער פון דער ביבליאטעק האבן זיך געפונען פיל משכילים, אפילו פון צווישן די קעגנער פון ציוניזם.

אין די לעצטע יארן איז איינגעשרומפן געווארן די צאל אקטיוויסטן ארום דער ביבליאטעק און ס'זיינען געפאלן די צאל לעזער, די פינאנסיעלע שוועריקייטן זיינען געווען גרויסע און די ביבליאטעק האט געוואנדערט פון דירה צו דירה ביז וואנען זי האט געפונען איר תיקון אין דעם נייעם בנין, וואס איז אויפגעשטעלט געווארן דורך דער „תרבות"-שולע אין אונדזער שטאט.

די שולע „קדימה" האט זיך אנטוויקלט פון יאר צו יאר, האט אנטהאלטן זיבן פולע קלאסן און האט באקומען רעגירונגס-רעכט.

פון יאר 1930 איז קענטיק געווען א געוויסע ירידה. די עלטערן זיינען פאר-כאפט געווארן פון געדאנק פון מכלומרשטן „תכלית" פאר זייערע קינדער און האבן אנגעהויבן מוותר זיין פון געבן א נאציאנאלע דערציאונג זייערע קינדער. שיקנדיק זיי אין פרעמדע שולן. א טייל פון די עלטערן האבן אנגעהויבן צו פאדערן דאס לער-נען פון א טייל קעגנשטאנדן אין דער פוילישער שפראך. די צאל פון די תלמידים איז געפאלן און די שולע האט זיך געראנגלט מיט גרויסע פינאנסיעלע שוועריקייטן. די שולע האט ווייטער עקזיסטירט נאר אדאנק די אנשטרענגונגען פון מנהל שלום וויינער און דער מיטהילף פון די ציוניסטישע עסקנים לייביש לעווין און מרדכי וואג-שאל. דער פאקט וואס די שולע האט געטראגן אן ארטיקן כאראקטער, נישט אנלע-גענדיק זיך אויף די צענטראלע אינסטאנצן פון דער העברעאישער באוועגונג אין פוילן, האט אויך געדינט אלס שטרויכלונג פאר דער אנטוויקלונג פון דער שולע אין די לעצטע יארן.

אין יאר 1936 האבן זיך קאנצענטרירט ארום דער שולע עסקנים פון די קרייזן אלג. ציוניסטישע ארגאניזאציע ווי אויך ציוניסטישע ארבעטס-פארטיי „התאחדות", וועלכע האבן אנגעשלאסן די שולע צו דער ברייטער נעץ פון די „תרבות"-שולן אין פוילן, די שולע, וואס האט לעצטנס געליטן פון מאנגל פון א באשטימטן קלארן לערן-

פראגראם און אויסגעשטאנען א דרוק מצד א טייל פון די עלטערן, וואס האבן גע-
וואלט פארקלענערן זיין העברעאישן כאראקטער, האט דאן אנגענומען דאס לערך-
פראגראם פון אלע „תרבות“-שולע און ארויסגעגאנגען אויפן ברייטן שלאך פון
שוונג און אנטוויקלונג.

צווישן די עסקנים, וועלכע האבן אוועקגעגעבן פיל פון זייער ענערגיע פאר דער
עקזיסטענץ פון דער העברעאישער שולע „תרבות“ אין אונדזער שטאט, אנהייבנדיק
פון יאר 1935, האבן זיך געפונען: מרדכי וואגשאל, אהרן שלאפראק, דוד דאלכער,
זימערמאן, שמואל בערגער, איתמר ערליך, אשר זענען, ברוך סאבאל, יוסף דיקלער,
יערוואלימסקא א"א. די לעצטע לייטער פון דער שולע זיינען געווען: רובינס, קאפלאן.
אויף דעם פלאץ פון דער יידישער קהילה אין זאמאשטש, ווו ס'איז אויפגעשטעלט
געווארן אדאנק דער נדבנות פון באווסטן נדבן יצחק מרגלית א בנין פאר דער יידי-
שער גימנאזיע (מיט דער פוילישער אונטערריכט-שפראך), איז אפגעטיילט געווארן
אדאנק דעם עקשנותדיקן קאמף פון די ציוניסטישע עסקנים אן ארט פאר דער „תר-
בות“-שולע אין יאר 1938, איז מען צוגעטראטן צו פארברייטערן דעם בנין און אויפ-
שטעלן נאך א שטאק צו דער געביידע, בכדי אריינצונעמען די נייע תלמידים, וואס
זיינען צוגעקומען פון יאר צו יאר צו דער „תרבות“-שולע אין אונדזער שטאט.
די בלוטיקע כוואליע, וואס איז אדורך אויף דעם פוילישן יידנטום, אנהייבנדיק
פון יאר 1939, האט צונישט-געמאכט די אנשטרענגונגען צו דער פארפולקאמונג פון
דעם בנין פאר דעם בית-ספר „תרבות“ אין זאמאשטש.

דאס רעליגיעזע לעבן פון אונדזער זאמאשטש

וועגן דער גרויסער ראלע פון אונדזער שטאט אין די גאר אלטע פארצייטיקע תקופות און אירע דעמאלטיקע גדולים אין תורה, מידות און חכמה, איז שוין פריער דערציילט געווארן. דאס ווייטערדיקע האט א שייכות צו דער לעצטער צייט, צו די לעצטע פאר דורות פון ערב-חורבן.

אין דער וועלט-בארימטער, מיט איר קולטור, זאמאשטש, האט אויך געווירקט דער רעליגיעזער סעקטאר אינעם יידישן לעבן און געשפילט א גאר וויכטיקע ראלע אין דעם לעבן פון דעם יידישן ציבור.

מיר האבן פארמאגט א גאר גרויסע צאל פון „חדרים“, מיט מלמדים. מען האט דארט געלערנט לויט די פארצייטיקע מעטאדעס. עס איז ביי אונדז אויך געווען א ישיבה, וואס האט פון איר מיט ארויסגעגעבן א סך לומדים און תלמידי-חכמים.

די ישיבה איז אנגעפירט געווארן פון דעם גרויסן גאון און רב הרב ר' יוסף-שלמה-שכתי הורוויץ זצ"ל און אויך דעם מורה-הוראה הרב ר' חיים גאלדשמיד זצ"ל וועלכע האבן אליין געזאגט פאר די תלמידים די „שיעורים“. חוץ זיי האבן אנדערע מלמדים תלמידי-חכמים געלערנט אין די פארשיידענע כיתות.

צוליב געוויסע סיבות איז די ישיבה אונטערגעגאנגען און א געוויסע צייט האט אין דער שטאט געפעלט אזא מוסד. פאר דער צווייטער וועלט-מלחמה האט זיך ווידער געשאפן א ישיבה. דער ראשי-ישיבה איז געווען א גרויסער גאון, א שוואגער פון דעם באוואוסטן גאון הרב רב אהרן קאטלער. אין דער ישיבה איז אויך געווען א קיך פאר די ארעמע תלמידים.

אין דער ישיבה האבן געלערנט העכער הונדערט בחורים.

עס זיינען ביי אונדז געווען א ריי פון בתי-תפילות, מנינים און שטיבלעך. איי-סער דער גרויסער שול איז אויך געווען א קליין שולכל פון קצבים און לעבן דער שול איז געווען א „קהל-שטיבל“, וועלכע האט זיך אויך גערופן „חברה-נושאים“-שול. ביי דער שול איז געווען דער גרויסער בית-המדרש, וואס האט געשמט מיט דער גרויסער ביבליאטעק פון ספרים, בעיקר שאלות-ותשובות. דארט האט געזשומעט ווי אין א בינשמאק ממש. דער קול-תורה האט דארטן קיינמאל נישט אויפגעהערט. סיי יידן לומדים, סיי סתם בעלי-בתישע יידן און אויך בעלי-מלאכות, וואס פלעגן נאך א שווערן ארבעטס-טאג זיך אפרייסן און געלאפן אין בית-המדרש אריינכאפן א בלאט גמרא.

מען האט שטענדיק געקענט טרעפן אין בית-המדרש איבער די גמרות אזעלכע יידן ווי ר' דוד מאנטאג, ר' משה נטעס, ר' יעקב פרענקל, וואלוויש מלמד, דעם חזן פון בית-המדרש מיט זיין אייניקל מענדל וועלמשער, איטשעלע ברומער, יוסף-יידל געליכטער מיטן זון בעריש, אבא דער הלליכעס, אליקום מלמד און אנדערע. די שמישים זיינען געווען באקאנטע נעמען. זיי האבן אין דעם דאזיקן סעקטאר געשפילט א גאר וויכטיקע ראלע — ווער האט נישט געקענט די נעמען פון ר' שלמה

דלות און ר' שלום מיטלפונקט, באקאנט ווי ר' שלום שמוקלער. אויך דארפן דער-מאנט ווערן די פריערדיקע שמש, נתנעלע, מיכל שמש (געווען י. ל. פרצם מלמד) א למדן און קאצקער חסיד.

עס איז געווען א מנין אין „לינת הצדק“. דארט זיינען בראש געשטאנען ר' בערל בלום, ר' יעקב-ברוך-מענדלס, ר' יעקב העכטקאפ.

אין קהילה-זאל איז געווען א שול פון „מזרחי“, ציונים און סתם בעלי-בתים. אין שפיץ זיינען דא געווען ר' בן-ציון לובלינער, ר' אלחנן איידלסבערג, ר' מרדכי-יוסף קראנפעלד.

די שולכלעך האט יעדע געהאט איר פירונג. אט איז געווען א קליין שולכל, ווו עס האבן געלערנט אלע לומדים דעם „דף יומי“ און ווו עס פלעגט געפיערט ווערן גרויס-ארטיק יעדער סיום פון א מסכתא, ווו דער מורה-הוראה ר' חיים גאלדשמיד זצ"ל פלעגט יעדעס מאל אפזינגען א פיינעם „הדרן“, דורכגעפלאכטן מיט פיל פילפולים און דרושים.

זיין אויפטו איז אויך געווען צו איינארדענען און אפריכטן א סדר פאר די יידי-שע זעלנער פון זאמאשטשער גארניזאן.

ער איז אויך געווען דער משגיח איבער די עירובין. אלע פרייטיק צו נאכטס פלעגט ער זיך ארויסלאזן איבער דער שטאט מיט ר' נח שוחט קאנטראלירן צי די עירובין זיינען נישט צעבראכן, צי עס איז נישט פאראן חסיד-שלום קיין חשש, אז מען זאל נישט טארן טראגן אום שבת.

געווען אויך ביי אונדז א קליין בית-מדרש, ווו עס איז געשטאנען אין דער שפיץ דער מלמד רב יצחק לובלינער. ער האט דארטן מתקן געווען, אז אלע נאכט פלעגט מען דארטן זאגן צען קאפיטל'ך תהילים צווישן מנחה און מעריב. מען האט אים טאקע גערופן „דער תהילים-ייד“. צווישן די איניציאטארן פון תהילים זאגן איז אויך געווען דער גרויסער נדבן ר' אליהו צווייליך. אין זעלביקן בית-המדרש איז פארגע-קומען אלע נאכט א שיעור גמרא פון „דף יומי“, געלייגט פון גרויסן תלמיד-חכם און ירא שמים רב שמערל ווארסלאוויצער.

די לעצטע צענדליקער יארן האט זאמאשטש געהאט די זכיה צו האבן ביי זיך דעם קיעלצער רבי זצ"ל. ער איז געווען באוואוסט מיט זיינע הארציקע תפילות און ניגונים. וועגן אים האט מען דערציילט מופתים, אכער דער עיקר איז געווען זיין התנהגות — די „טישן“ וואס ער פלעגט פראווען פאר הונדערטער חסידים.

די שניידערס האבן געהאט א שולכל. הויז דעם זיינען געווען א צאל מיט „שטיב-לעך“ — א גערער, א סאנדזער, א בעלזער, א ראדיזנער און א טריסקער. אין די אלע שטיבלעך האט מען פארבראכט אין תורה און חסידות. אומעסום לויט זייער פירונג און מנהגים — געפראוועט טישן, „הילולאס“, מלווה-מלכחם וכדומה.

אין יעדן קלויז האט עקזיסטירט א הכנסת-אורחים און א גמילות-חסד-קאסע. יעדער האט געהאט פאר וועמען אויסצוגיסן זיין ביטער הארץ.

יחידים, פרומע לייט האבן זיך ארויסגעוויזן ווי בעלי-מידות און פלעגן אליין ווערן „אינסטיטוציעס“.

אט איז ר' דוד-טעבל פוקס, דער קרפאניסטאווער מלמד. ביי אים אין שטיב איז געווען א מין היימישער „הכנסת-אורחים“. די מינדעסטע נאכט האבן ביי אים גענעכטיקט א צענדליק אורחים. וועלכער ייד עס איז נאר צו אים געקומען האט ער זיך געפילט ווי ביי זיך אין דער היים. ער האט נישט געמאכט קיין אונטערשייד פון זיינע „אורחים“. זיי האבן געקענט גיין אפגעריסן און פארווארלאזט. ביים קראס-ניסטאווער מלמד איז נישט געווען קיין שום אונטערשייד. יעדער ארימאן איז פון אים נישט אוועקגעפארן אן א פיינער נדבה ווי א צוגאב צום נאכטלעגער.

רב יוחנן וואלפיןפילד האט זיך געווידמעט דער מיקווה. ער האט דעם ענין פון מאכן איר היגענישער אוועקגעגעבן פיל צייט, כוח און מסירת-נפש ממש.
ר' אהרן געליכטער האט געהאט זיין אינסטיטוציע — דעם „מושב זקנים“, וואס עס האט בשעתו מיט זיין אייגן געלט אויפגעשטעלט ר' אליהו מאנדלמאן. געליכטער, ווי דער פארוואלטער פון דעם אנשטאלט, האט ארויסגעוויזן אן א שיעור קרבנות-גרייטקייט כדי צו קאנען אויסהאלטן די זעכציק זקנים און זקנות, אנטקעגנ-קומען אלע זייערע באדערפענישן.

ר' בן-ציון לובלינער האט אנגעפירט מיט דער „גמילת-חסד-קאסע“. יארנלאנג איז ער געווען דער עוסק אין דער דאזיקער אינסטיטוציע, וואס האט א סך אומפאר-מעגלעכע געהאלפן זיך שטעלן אויף די פיס.

מיין הארציקע אומפארגעסענע מוטער, הצדיקה הרבנית מרת איידל גאלדשמיד הי"ד — איר עובדה איז געווען „גיין איבער די הייזער“ — פלעגט זי אריינקומען אין א שטוב, האט מען שוין געוואוסט, אז דאס איז זיכער פאר א וויכטיקן ענין — מוהסתם ראטעווען א בכבודיקע משפחה, וואס מוז אנקומען צו מתן-בסתר; אפשר גאר פאר א קראנקן און נישט אויסגעשלאסן, אז עס איז גאר פאר „הכנסת כלה“ — מען פלעגט איר געבן מיט א ברייטער האנט און נישט געפרעגט פאר וועמען און אויף וואס. שטענדיק געהאט צייט פאר יענעם... מען האט איר טאקע גערופן „די מאמע פון זאמאשטש“.

עס דארפן דערמאנט ווערן אזעלכע יחידים ווי ר' שמואל רייזפעלד און ר' אב-רהם פעלטל, וועלכע פלעגן גיין זאמלען ברויט און חלה אלע פרייטיק-צונאכטס פאר נויטבאדערפטיקע, אלטע, קראנקע און עלנטע מענטשן — געזארגט, אז זיי זאלן האבן שבת-חלה און ברויט.

אט איז ר' משה הילף, וועלכער איז אליין געווען אן ארעמאן. אבער זיין פירונג איז געווען, אז ווען עס פלעגט קומען א רבי אדער סתם א בן-טובים, האט ער גע-דארפט ביי אים האבן סטאנציע. ביי אים האט דער אורח געהאט אלע באדערפענישן. עס איז אויך נישט געווען קיין שום דבר-טוב, אדער א ישיבה, פאר וועלכער ער זאל זיך נישט באשטייערן מיט דער פולער האנט.

ווער געדענקט נישט די צוויי זקנים ר' צבי-הירש ערליך און ר' חיים אינלעג-דער, וועלכע האבן זיך אלע זייערע יארן זיך עוסק געווען וועגן אויסהאלטן די זא-מאשטשער תלמוד-תורה, געזארגט פארן אויסצאלן רעגולער די מלמדים און לערערס זייער געהאלט. פלעגן ארומגיין איבער דער שטאט, געקראכן אויף די העכסטע שטאקן, בכדי אויפצוזאמלען דאס חודש-געלט פאר דער תלמוד-תורה.

צענדליקער און צענדליקער זיינען זיי געווען, די דאזיקע יחידים, יראי-שמים, וואס האבן אנג געטאן זייער הייליקע ארבעט אן פירסום, נישט געוואלט מען זאל זייערע נעמען וויסן. נישט געוואלט פאר זייערע מיצוות שוין אויף דער וועלט בא-קומען שכד דורך דעם וואס מען וועט זיי אפשר אפגעבן כבוד אויף דער וועלט.
די דאזיקע צדיקים תמימים, לומדים און יראי-שמים, האבן געטיילט דעם זעל-ביקן גורל פון אנדזער גאנצער זאמאשטשער עדה, פון אנדזערע זעקס מיליאן קדר-שים. זאל זייער אנדענק נישט פארגעסן ווערן פון צווישן אונדז.

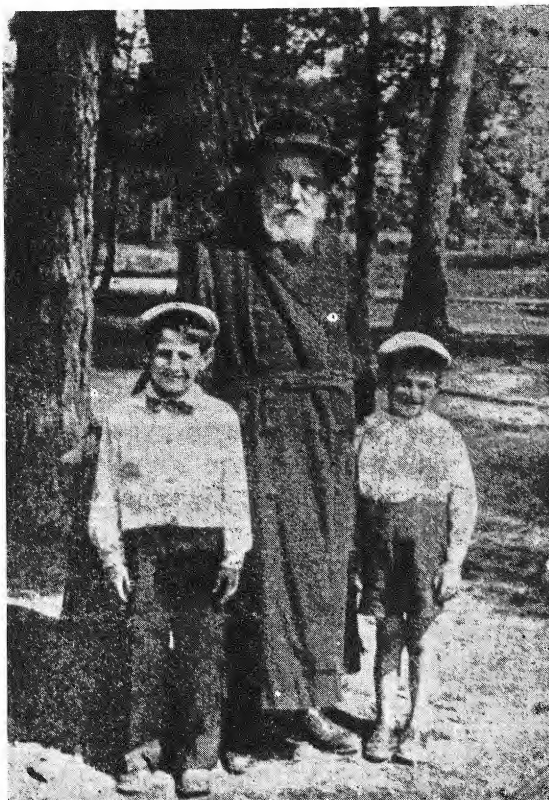
סגדר ראטישטיין (שיקאגא)

הרב הנאון ר' מרדכי הלוי שטערנפעלד

(דער לעצטער רב פון זאמאשטש-ניישטאט)

עס וואלט געווען אוממעגלעך פארצושטעלן א גרינטלעך בילד פון זאמאשטש, און ניט דערמאנען מיין זיידן, ר' מרדכי הלוי הורוויץ-שטערנפעלד זצ"ל, חשובער רב פון דער ניישטאט.

ווער האט געקענט די זאמאשטשער יידן בעסער ווי ער? זייערע פריידן און ליידן, זייער עקאנאמישן צושטאנד, זייערע פאמיליע-אנגעלעגנהייטן? ווער האט נאך אזוי שטארק געפילט און טיף פארשטאנען די פאראנטווארטלעכקייט צו קהל, און האט די פאראנטווארטלעכקייט געטראגן באהבה אויף זיינע פלייצעס? וועמעס שטוב, מער ווי דעם רבס, איז געווען כסדר אפן פאר יעדן איינעם, אן אויסנאם פון עקאנאמישן אדער סאציאלן שטאנד?

דער ניישטעטישער רב הרב מרדכי הלוי שטערנפעלד, פאטאגראפירט מיט זיינע צוויי אייניקלעך, קינדער פון זיין טאכטער צירעלע, בעת זיין געפינען זיך אויף „דאטשע“.

איך וואלט זיך וועלן אפשטעלן וועגן אן עפיואד, וואס האט זיך פארלאפן מיט א קורצער צייט צוריק אין שיקאגא, און וועלכער האט אויף מיר געמאכט א טיפן איינדרוק.

אין איינעם א טאג איז מיר אויסגעקומען צו זיין אין א יידישן דעליקאטעסן-געשעפט. כ'האב זיך צופעליק פאנאנדערגערעדט מיטן קרעמער. פון אונדזער גע-שפרעך האב איך זיך דערוואוסט אז מיין פריינט איז א רומענישער ייד.
— און פון וואנען קומט איר? — פרעגט מיך מיין פריינט.
— פון זאמאשטש, פוילן.

— פון זאמאשטש? מוזט איר דאך אוודאי קענען דעם ניישטאמישן רב, ר' מאטעלע?

זיין פראגע האט מיך זייער איבערראשט.
וואס פאר א שייכות האט א רומענישער ייד צום זאמאשטשער רב? און ער קען אים אזוי גוט, אז ער רופט אים ביים ערשטן נאמען?
אויף דעם האט מיר דער ייד געענטפערט, און איך וועל פרווון מאכן זיין לאנגע מעשה בקיצור:

מיט יארן און יארן צוריק, פאר דער ערשטער וועלט-מלחמה, האט מיין פריינט, זוי א רוסישער סאלדאט, געדינט אין זאמאשטש. ס'האבן דארט צוזאמען מיט אים געדינט א סך אנדערע יידישע סאלדאטן, דאס רוב פון זיי זיינען געקומען פון ווייטע מקומות: פון רומעניע, אוקראינע, רוסלאנד, א. א.

נאטירלעך, האבן זיך די יידישע סאלדאטן געפילט פרעמד און איינזאם. פלעגן זיי זיך צוזאמענקומען ביים רב אין שטוב. דעם רבס שטוב, דערציילט דער ייד, איז געווען א צווייטע היים. דארטן האט מען פארגעסן די צרות, דאס שווערע קאזארמע-לעבן; דארטן האט מען זיך געפילט היימיש.

א סך יארען זיינען פאראיבער, א סך זאכן זיינען זיך פארלאפן. מיין פריינט האט פיל מיטגעמאכט. אבער דער ייד פון רומעניע געדענקט נאך אלץ דעם ניישטא-מישן רב. ער רעדט פון אים, ניט סתם ווי וועגן א רב פון ארטאדאקסישן לאגער, נאר ווי פון א ליבן מענטש, א געטרייען פריינט...

מיין פריינטס דעראינערונגען האבן ביי מיר ארויסגערופן א מין בענקשאפט, א נאסטאלגיע. און אזוי ווי די שטימונג איז א נאסטאלגישע, שווימען ארויף אין זכרון דעראינערונגען פון דער ווייטער פארגאנגענהייט און פאר די אויגן לויפן פארביי בילדער פון אמאליקן זאמאשטש.

— :: —

אויף דער הרוביעשאווער גאס איז געשטאנען דאס הויז, אין וועלכן מיין זיידע האב געוויינט. אויסערלעך האט זיך דאס הויז ניט אויסגעצייכנט פיל אנדערש פון אנדערע זאמאשטשער הייזער. אינערלעך אבער, איז עס געווען אינגאנצן אנדערש. וואס עס האט אינערלעך אפגעטיילט מיין זיידנס הויז פון אנדערע הייזער, אין איר געגעבן א ספעציפישן כאראקטער, איז — מיין זיידנס בית-דין-שטוב.

איך וועל קיינמאל ניט פארגעסן מיין זיידנס בית-דין-שטוב. דעם גרויסן טיש, מיט די לאנגע בענק, אויבנאן ביים טיש, מיין זיידנס אנליין-שטול. אויפן טיש ביי דער אנליין-שטול, איז שטענדיק געלעגן א ספר. איך געדנק די גרויסע שענק מיט ספרים, און דעם ווייסן קאכל-אויזן.

אין קאלטע ווינטער-פרימארגנס, פלעגן זאמאשטשער ווייבער, מארק-זיצערנים, קומען אין מיין זיידנס שטוב. פון דעם קאכל-אויזן פלעגן זיי נעמען הייסע קוילן פאר

זייערע פייערמעס. ווען די קוילן אין די פייערמעס האבן זיך צעגליט, פלעגן די וויי-
בער צווארפן עטלעכע קארטאפל צום בראטן. דער פייערמאס איז געווען א מתנת
און ברכה. ער האט זיי געווארעמט זייערע קאלטע פיס, און גלייכצייטיק צוגעשטעלט
הייסע געבראטענע קארטאפל...

איך בין מודה: ביזן היינטיקן מאָג פארשטיי איך ניט, ווי פון די פייערמעס זיינען
ניט אנטשטאנען קיין שריפות... די ווייבער האבן אוודאי יעדן מאָג געמוזט בענטשן
בומל...

די מאַרק-זיצערנים זיינען געווען ווייבער מיט געשליפענע צינגער. זייערע צי-
נער פלעגן צונויפפירן א וואנט מיט א וואנט. זיי פלעגן זיצן אין מאַרק אונטערן
פרייען הימל און פארקויפן פארשיידענע פראדוקטן: פרוכטן, גרינווארג, בייגל און
פלעצלעך.

זאמאשטשער פלעצלעך האבן געשטמט ווייט און ברייט איבער דער געגנט. סיי
זיי זיינען געווען געשמאק, סיי זיי האבן מיט זיך פארגעשטעלט א שטיק דעמאָקרא-
טיע... אין דער פרי, נאָכן דאווענען, האט מען געגעסן א פלעצל, יונג און אלט, קליין
און גרויס, אַרעס און רייך, אלע אַן אויסנאָם. מען דערציילט אפילו, אַז דאָס גרעסטע
פלעצל האט געגעסן זאנוול דער וואַסערטרעגער, א ייד אַן אַרעמאָן. אויב דאָס זאָל
זיין אמת, איז דאָס אַ באַווייז אויף דעם דעמאָקראַטישן גייסט פון די זאמאשטשער
פלעצלעך...

אין ווינקל פון בית-דין-שטוב איז געשטאנען מיין זיידנס שטעקן. דאָס איז געווען
אַ שוואַרצער שטעקן מיט אַ ווייס ביינערנעם הענטל. אַרום דעם דאָזיקן שטעקן האט
זיך געוועכט אַ קינדערשע מעשה.

מיר, זאמאשטשער חדר-יינגלעך, פלעגן זיך דערציילן פארשיידענע מעשיות.
דאָס זיינען געווען מעשיות פון כישופמאכערס, רוחות, שדים, לצים און משחיתים.
עס זיינען אויך געווען מעשיות פון דעם אלטן זאמאשטשער בית-עולם.

צוועלף אַזויגער נאָך האַלבע נאכט, — דערציילט די מעשה, — קריכן די מתים
אַרויס פון זייערע קברים, כדי אַפצוטאָן שפיצלעך צו פשוטע פאַרבייגייער. זיי שלעפן
ביי די פאַלעס, רייסן ביי די אַרבל, שטעלן אונטער פילסעך און טוען-אַפּ אַנדערע
מינים שטיקלעך...

פאַנטאַסטישער פון אלע איז געווען די מעשה פון דער גרויסע ניישטאַטישער
שול. וועגן דעם ווערט דערציילט, אַז נאָך האַלבע נאכט פאַרזאַמלען זיך די מתים אין
דער גרויסער שול. זיי קומען איינגעהילט אין זייערע טליתים, און דאַרטן רופט מען
זיי אויף צו דער תורה...

ווען איך פלעג הערן אַט די דאָזיקע מעשה, פלעגט אויף מיר אַנפאַלן אַ פחד. די
איינצלע הייטן פון דער פאַנטאַסטישער מעשה געדענק איך ניט. איך געדענק נאָר, אַז
מיין זיידנס שטעקן האט דאָרט פאַרנומען גאָר אַ וויכטיק אַרט. — מיין זיידנס שטעקן
איז עס דער העלד פון דער געשיכטע.

— :: —

אין בית-דין-שטוב האט שטענדיק געשוויבלט און געריבלט מיט מענטשן. ס'איז
געווען וואָס צו זען און ס'איז געווען וואָס צו הערן. די מענטשן, זייער אויסזען, זייער
באַנעמען זיך, זייערע מלבושים, האבן מיט זיך פאַרגעשטעלט אַ גאַלעריע פון זא-
מאשטשער טיפן.

יידן זיינען געקומען צום רב מיט זייערע קאַנפליקטן. מ'איז געקומען האבן אַ
דין-תורה. רייכע סוחרים זיינען געקומען אויסגלייכן סיכסוכים. פאַלקסטימלעכע זא-

מאשמשער יידן זיינען געקומען מאנען צדק ומשפט, געזעץ און גערעכטיקייט. מען האט נישט גערופט ביז מען האט נישט אויסגעגלייכט אן עוולה. דא האט מען חתונה-געמאכט ארעמע כלות און באזארגט אלמנות און יתומים; באלעבאטן זיינען געקור-מען פרעגן עצות און ארעמע און געדריקטע — אויסגיסן זייער ביטער הארץ. דער אומגעהויערער מרחק, וועלכער האט אפגעטיילט פני-העיר פון „עמך“, איז דא פלוצ-צום פארשוונדן.

אבער נישט אלץ איז דא געווען ענינים פון עולם-הזה. עס פלעגן אריינקומען יידן למדנים, יידן וואס האבן געגראבן טיף אין די קליינע אותיות. זיי האבן כסדר גערעדט וועגן ערנסטע ענינים; פלעגן זיך אריינלאזן אין פשטלעך און רעדן וועגן מפרשים. יעדער זאג פון תנא אדער אן אמורא, יעדער תוספות איז ביי זיי געווען מיט גאלד גלייך. אויף געוויסע פון זיי האט מיין זיידע געזאגט, אז זיי האבן עילוושע קעפ. עס פלעגן אויך אריינקומען היינטוועלטליקע יידן. א סך פון זיי — מיין זיידנס געוועזענע תלמידים. אמאל זיינען זיי געווען פרומע בחורים און פלעגן לערנען מיט כוונה. שפעטער זיינען זיי פארקראכן אויף אנדערע דרכים און זיי זיינען געווארן „קאליע“...

—::—

איך וועל דא דערציילן א געשיכטע. זי איז א דאקומענט פון מענטשלעכער פאר-אנטווארטלעכקייט און מענטשלעכער פליכט.

קורץ נאכן אויסבראך פון דער ערשטער וועלט-מלחמה, האבן זאמאשמשער באלעבאטן באשלאסן צו פארלאזן די שטאט. דאס רוסישע מיליטער האט געליטן איין מפלה נאך דער צווייטער. די זיגריכע דייטשע ארמיען האבן זיך גערוקט אלץ נענטער און נענטער צו זאמאשמש. די שטאט איז געווען אין געפאר באשאסן צו ווערן פון דייטשע פאזיציעס. ס'איז נישט געבליבן קיין אנדער ברירה ווי צו אנטלויפן. דער עולם האט זיך געפאקט אין וועג. דאס רוב פון זיי פארמעגלעכע. א מוראדיקע בהלה האט ארומגעכאפט מענטשן. כאראקטעריסטיש פאר יענע טעג.

אט אין יענע טעג האט זיך מיין מאמע ע"ה געבעטן ביי איר פאטער, דעם רב, ער זאל פארלאזן זאמאשמש. דער רב האט איר געענטפערט:

— מאכטער מיינע, אזוי לאנג ווי ס'איז פארבליבן איין-איינציקער ארעמער ייד אין שטאט, וועל איך מיט אים בלייבן. מיטן לעצטן ארעמען ייד וועל איך פארלאזן די שטאט...

אזוי איז עס טאקע געשען. דער רב האט זיין שטאט נישט פארלאזט. ער איז גע-בליבן מיט זיין עדה ארעמע יידן...

—::—

ארעמע יידן האט די ניישטאט ברוך-השם געהאט מכל-המינים. עס זיינען געווען פערטל-ארעמעלייט, האלבע-ארעמעלייט און גאנצע אדער קיילעכדיקע ארעמעלייט. אט די קיילעכדיקע ארעמעלייט פלעגן נעבעך ארומגיין איבער די הייזער, צונויפ-קלייבן ברויט.

פאסירט אין איינעם א טאג, עס קומען צום רב עטלעכע באלעבאטן, יידן וועל-כע זיינען געווען ביי זיך תקיפים, מיט א טענה:

— ס'איז א סברא, אז די ארעמעלייט עסן נישט דאס ברויט. זיי פארקויפן דאס

צוזאמענגעקליבענע ברויט און מען האדעוועט מיט דעם ציגן, ס'איז א גרויסע עוולה
— האבן זיי געטענהט — דאס מאָר ניט דערלאזט ווערן...

דער רב האט זיי רואיק אויסגעהערט און ווען זיי זיינען פארטיק געווארן מיט
זייערע טענות, האט ער צו זיי געזאגט:

— הערט זיך איין, יידן. איז ביי אייך רעכטפארטיק אז מענטשן זאלן עסן ניט
מער ווי טרוקענע ברויט? מסתמא פארקויפן זיי א טייל פון דעם ברויט און קויפן
זיך א ציבעלע, א קארטאפלע. איז דאס חלילה אן עוולה? וואס ווילט איר האבן פון
זיי? וואס מאַנט איר ביי זיי? א חשבון? ...

—::—

אונדזערע מאמעס זיינען תמיד געווען פארנומען. ווער מיט הויז-ארבעט, ווער
מיט העלפן דעם טאטן אין דער פרנסה. יינגלעך זיינען געגאנגען אין חדר. אז עס
טרעפט, מ'דארף פרעגן א שאלה, שיקט מען ס'רוב א מיידעלע.

ווען א מיידעלע פלעגט קומען צום רב מיט א שאלה, און ס'האט אויסגעזען אז
מ'מוז פסקענען טריפה, האט זיך דער רב פארטראכט אויף א וויילע. ער האט זיך
צוגעבויגן צום מיידעלע, א גלעט-געטאן איר אין בעקעלע און שטיל א פרעג-געטאן:
— וועמענס ביסמו, מיידעלע?

אז ס'האט זיך ארויסגעוויזן אז דאס מיידעלע איז פון אן ארעמער שטוב, איז דער
רב געווארן א באצערמער. ער איז שטיין געבליבן פנים-אל-פנים פאר א שווערער
פראבלעם. ווי מעג מען דאס דערלאזן א ייד זאל חלילה עסן טרפות? און ווי האט
מען דאס א הארץ טריפה צו מאכן אן ארעמען יידנס מאלצייט?
אן ערנסטער ענין. ס'איז דא איבער וואס זיך צו פארטראכטן...

—::—

איינע פון דעם רבס וויכטיקסטע אייגנשאפטען איז געווען, וואס ער האט זיך
קיינמאל ניט אָפגעשטעלט פון זיין דער פשוטער, געטרייער מיטגליד פון קהל. קיין
זאך איז ניט געווען שווער און קיין ארבעט איז ניט געווען אונטער זיין כבוד צו מאַן.
פון פאדריכטן אן עירוב, ביז ארומגיין איבער גבירישע הייזער קלייבן געלט פאר
ארעמע און נויטבאדערפטיקע.

ער האט זיך געהאלטן באשיידן און פשוט אין זיין באציאונג צו מענטשן. און
טאקע אדאנק אט-דער אייגנשאפט האט ער זיך דערוואַרבן א זעלטן שיינעם נאמען
צווישן יידן, סיי פון דער ניישטאט און סיי פון דער אלטשטאט.

דעם רבס דריי מעלות: תורה, געדולד און שכל, האבן אים בארימט געמאכט
ווי א געניטן בורר. אט-די מעלה פון זיין דער געניטער בורר, האט אים גאנץ אפט
ארויסגענומען פון זיין בית-דין-שטוב און אים געפירט איבער פוילישע שטעט און
שמעלעך.

ווען דער רב פלעגט האלטן א דרשה, פלעגט דאס בית-הכנסת זיין איבערפולט.
קליין און גרויס זיינען אים געקומען הערן. זיינע דרשות זיינען תמיד געווען געווענדט
צום פאלקסמענטש. און טאקע אדאנק אט דער פאלקסטימלעכקייט, האט מען זיך
צוגעהערט צו אים מיט גרויס אכטונג און מיט אויסערגעוויינלעכן אינטערעס. זיינע
רייד פלעגן מאכן א טיפן איינדרוק אפילו אויף די, וועלכע זיינען געווען ווייט פון
רעליגיעזער יידישקייט.

אליין א טיף-רעליגיעזער מענטש, האט ער אויך גלייכצייטיק אָנערקענט יידיש-
וועלטלעכע פראבלעמען. דעריבער האט ער אָפּעלירט סיי צום אלטן און סיי צום
נייעם דור.

אין דעם בוך „זמושק׳ בגאונה וכשרה“, שרייבט יהואל גולדוואג: „...הרב בעיר החדשה מרדכי הלוי שטרנפלד זצ״ל, שהיה הרב היחידי שנשאר בזמושק׳ בתקופת הכיבוש הנאצי“ (זייט 237). אין זעלביקן בוך שרייבט שלמה שורצברג: „...הרב ר׳ מרדכי הלוי שטרנפלד-הורביץ ז״ל (נרצה בידי הפולנים בתחילת המלחמה)“ (זייט 274). פון די אויבנדערמאנטע אנגעגעבענע אויסצוגן איז צו זען, אז פונקט ווי אין די טעג פון דער ערשטער וועלט-מלחמה, איז ער אויך אין די טעג פון דער צווייטער וועלט-מלחמה, פארבליבן מיט זיין עדה יידן. ער איז אומגעקומען אין דעם חורבן זאמאשטש.

דער רב האט געהאט צוויי זין און פיר טעכטער. דער עלטערער זון, הרב ר׳ יוסף הלוי הורוויץ-שטרנפעלד, א תלמיד-חכם ומושלם במעלות, און דער יינגערער זון-מענדל, א געוועזנער אקטיווער מיטגליד פון „בונד“, געפינען זיך ביידע אין אַמע-ריקע. דעם רבס טעכטער: שרה, זעלדע און צירעלע ז״ל, זיינען אומגעקומען אין דעם גרויסן יידישן חורבן. זיין טאכטער הענעלע ז״ל (מיין מוטער) איז געשטארבן אין אַמעריקע, אין יאר 1953.

הרה״ג ר׳ מרדכי הלוי הורוויץ-שטרנפעלד, מגזע החוזה מלובלין, איז געזעסן קרוב צו פופציק יאר אויף דער כסא-הרבנות פון דער ניישטאט זאמאשטש. זיין לעבן איז געווען איין לאנגער וועג פון יידישקייט און ליכשאפט צום יידישן מענטשן. א לאנגער וועג פון מסירת-נפש, פון וועלכן ער איז אזוי טראגיש פארשניטן געוואָרן. מיט׳ן אומקום פון מיין זיידן איז אוועק א שטיק פון דעם אלטן יידישן לעבנס-שטייגער אין פוילן. א לעבנס-שטייגער רייך אין טראדיציע, רייך אין קולטור, וועל-כער האט עקזיסטירט הונדערטער יארן און איז פארשווונדן אויף אייביק.

מיט מיין זיידן איז אוועק דער לעצטער רב פון זאמאשטש.

זכר צדיק לברכה!

דער מורח׳טייל פון מארק (״רינעק״) מיט די „פאטשינעס“.

רעליגיעזע פעריאדישע אויסגאבעס אין זאמאשטש

מיר דערציילן אין א צווייט ארט וועגן דער „זאמאשטשער שטימע“, וואס איז אין משך פון עטלעכע יאר דערשינען אין זאמאשטש. מיר האבן פון דער דאזיקער וואכנשריפט אויך געבראכט די געזעלשאפטלעכע כראניק פון אונדזער יידישן לעבן. חוץ דער דאזיקער צייטונג זיינען נאך אין זאמאשטש דערשינען א ריי פעריאדישע אויסגאבעס פון רעליגיעזן כאראקטער. דאס זיינען: „הבאר“, „אונדזער גייסט“ און „זאמאשטשער ווארט“. מיר ברענגען היינטער א ריי אינפארמאציעס וועגן די דאזיקע אויסגאבעס אין די ראמען וואס מיר קענען אין אונדזער פנקס.

„הבאר“

די דאזיקע צייטשריפט איז געווען א רבנישער זשורנאל, וואס האט פארעפנט לעכט פארשיידענע שאלות-ותשובות, חידושים און פירושים, תנ"ך, תלמוד און אגדה דערע ספרים.

פון ערשטן נומער, וואס איז דערשינען אין יאר „ה' תברכנו“, וואס עס מיינט תרפ"ג (1923) איז צו זען, אז דער רעדאקטאר, וואס שרייבט זיך אונטער הק' צבי הירש פרידלינג, במהור"ר דוב בעריל זללה"ה מואמושטש ע"ה (עיר הדינה) יע"א האט עס פארטראכט ווי א צייטשריפט וואס זאל דערשיינען 4 מאל אין יאר.

ווי מיר זעען פון דעם אדרעס (זיך קלישע) איז דארטן געווען די רעדאקציע. געדרוקט האט זיך אבער דער „הבאר“ אין אנדערע ערטער, ווייל אין זאמאשטש איז נישט געווען קיין דרוקעריי, וואס זאל קענען זעצן און דרוקן די דאזיקע רבנישע דרוש- און פלפול-צייטשריפט.

דער נומער א' איז געדרוקט געווארן אין ווארשע ביי וואלמיסטער, נאלעווקי ד. דער נומער ב' האט זיך געזעצט אין דער דרוקעריי פון קראנענבערג אין בילגאריי, ווייטערדיקע האבן זיך שוין געדרוקט לויט די מאטריצן פון ר' בנימין ליבעסקינד, פון פיאטריקאוו.

פון זאמאשטש-ניישטאט איז דער רעדאקטאר אריבער קיין ביסקופין, ווו ער איז געווארן רב (פלעגט זיך שוין נאכדעם אונטערשרייבן הק' צבי הירש... מואמושין עיר הדינה ובעת אבד"ק ביסקובין והגליל). די רעדאקציע איז אבער אלץ געווען אין זאמאשטש.

אין דעם דאזיקן „הבאר“ האבן זיך באטייליקט רבנים פון אלע עקן וועלט -- נישט נאר פון פוילן.

די צווייטע צייטשריפט „אונדזער גייסט“, איז שוין געווען אין יידיש. מיר ברענגען דא די רעפראדוקציע פון דעם שער פון 3טן העפט, פון צווייטן יארגאנג תרפ"ט (1929). אלס רעדאקטאר ווערט אנגעגעבן ישראל דוב הכהן פירשמאן. דער פאקטישער איניציאטאר און באלעבאס פון דער דאזיקער צייטשריפט איז אויך געווען דער פריערדיקער ניישטעמישער און שפעטערדיקער ביסקופיצער רב צבי הירש פרידלינג. די נומערן 3 און 4 פון „אונדזער גייסט“ האבן זיך געדרוקט „בדפוס קראנענבערג

זפעלדהענדלער זאמאשטש". דער 5טער העפט (שוין אין יאר תר"ץ—1930) איז גע-
דרוקט געווארן אין לובלין אין דער נייער דרוקעריי „שלמון" פון ר' עוזר צוועקען.
הגם ביידע צייטשריפטן זיינען געווען זאמאשטשער, איז כמעט דארטן גארניט
פאראן פון ארטיקלן זאמאשטשער לעבן.
אין „הבאר" זיינען דא א פאר חידושים פון זאמאשטשער דיין חיים גולדשמיד.

עמ"י עש"ז

ספר
מאסף וקובץ רבני
„הבאר"

מן הבאר ההוא ישקו העדרים (בראשית כ"ט)

במאמרים באורים חדשים והערות ברך פר"ם. ברך דרוש ופלאר וברך משל
ומליצה על תנ"ך ואגרות חז"ל היקרים.
והדרשות שלמות לכל שבתות השנה ולכל המועדים ולכל עניני החיים ומאמרי חכמה
בינה ודעת ושירים ומליצות הנכתבים והנאמרים.
מאת מרן ורבנן גדולי גאון וצדיקי וחכמי הדור ככל חמשה חלקי התבל היו. וגם
מאלה הרבנים הגדולים והחכמים והסופרים אשר כבר לקחם ד' מאתנו לעורר
שפתי ישנים ולהקיץ נרדמים זי"ע ועכ"א אשר עוד לא ראו עד עתה אורים. שהי' לכל
המעין בהם מאורים. לזכרון לדור דורים.

ותוכן הענינים ושמות הכותבים מכרך הלזה מבואר בשער השני.

<p>נערך ויוצא לאור על ידי ארבע פעמים בשנה</p> <p>הק צבי הירש פרידלינג במנהיג דוב בערליץ זל"ה מואמנשטש ע"ה יע"א</p>	<p>בעה"מ. ר' כצנ"ל וס'. קיום העולם שערן בכתב יד השית יעורני לדוציאם בקרב לאור עולם</p>
--	--

נחשד. בהאי שתא באר הפרוה נדיבי עם' יפ"ק

<p>בהאי שתא</p> <p>גם ינאלנו מהגלותנו יפ"ק</p> <p>בהאי שתא</p> <p>בהטובו ובחסדו יבנה מקדשנו יפ"ק</p>		<p>בהאי שתא</p> <p>ויהזק במוב עבודתנו יפ"ק</p> <p>בהאי שתא</p> <p>ד' תברכנו יפ"ק</p>
--	---	--

Seifer „Habajer" czasopismo Religijny i Talmudystyczny
Redaktor i wydawca Rabin H. Friedling z Zamościu

הארדעם לפנות במכתבים. הומנות וכספים. ומדעות. להמערות. הבאר' דוא כות.
Rabin H. FRIEDLING (Dla Redakcja HABAJER) w ZAMOŚĆ z. Lub. (Polen)
skrzynka Pocztowa № 34

רעפראדוקציע פון דעם שער פון ערשטן נומער פון דעם „הבאר".

פון „אונזער גייסט“ (די נומערן 4, 5, 6, וואס מיר האבן פאר אונדז) איז אין נומ. 4 פארען א נעקראלאג-ארטיקל פון י. ר. פירשטמאן נאכן דערמאנען זאמאשטשער דייך ר' חיים גאלדשמיד.

אנדערש איז מיטן „זאמאשטשער ווארט“, וועגן וואס מיר שרייבן ווייטער.

<p>אדרעס פון רעד. און צעמיניסטראציע: Red. i Adm. „UNZER GAJST“ ZAMOŚĆ Z. Lub. (Polland) Skrz. Pocz. 161 P. K. O. 66,013</p>	<p>עמ"י — עש"ו</p> <h1 style="margin: 0;">אונזער גייסט</h1> <h2 style="margin: 0;">אָרגאַן פאַר חזוק הדת והאמונה</h2>	<p>אַבאַנאַמענטס פרייז: אין 5 גאנץ: א יאָר — 8 זל. א האלב יאָר — 4 „ אויסלאנד: א יאָר — 2 דאָלער א האלב יאָר — 1 „ אינגעלונדער: אין 2 זל. אויסלאנד — 50 סענט</p>
---	---	--

ענטהאַלט: דרוש, מוסר, ליטערארישע מאמרים, ערצעהלונגען, ביאגראפיעס, זיטען און איידעלע טהאטען פון די חז"ל, תורה-ווערטלעך, עפיזאדען, אנעקדאטען, אפאריזמען און געדאנקען.

צווייטער יאָהרגאנג שנת תרפ"ט לפ"ק	רעדאקטאָר: ישראל דוב הכהן פירשטמאן זאמאשטש	דריטער העפט חודש מנחם-אב
--------------------------------------	---	-----------------------------

אינהאלט:

<p>(ח) די מקוה — דער יסוד-הקיום פון אונזער פאלק —
שר איש
(ט) דער יודישער חורבן —
יחיאל פרידמאן
(י) דער עיקר זענען מעשים! —
י. ד. פירשטמאן
(יא) די בעדייטונג פון דער פרוי פאר דעם גייסט
פון מאן —
הרבנית יהודית פרידלינג
(יב) געדאנקען איבער די ברכות אינסטיטוציע —
שרה שענירער
(יג) צויבער-טויט —
יצחק פערלאָוו (שיר)
ערצעהלונגען:
(יד) דער תלמודישער כח —
לוי יצחק פרענקעל
(טו) רבנו יצחק שמעלקיס זצ"ל (ביאגראפיע)
(טז) זיטען און איידעלע טהאטען פון די חכמי התלמוד —
י. ד. פירשטמאן
(יז) תורה-ווערטלעך, אפאריזמען, אנעקדאטען —
רעד.</p> | <p>דרושים:
א) פאר בקור-חולים מוז מען אלצייגן אוועקאפפערן! —
הרב צבי יחזקאל מיכלאָוואָן
ב) דרוש וועגן קינדער ערציהונג —
הרב צבי הירש פרידלינג
ג) טויט און לעבן איז אָבערענגיג פון דער צונג —
הרב גדלי' סילווערסטאָן
ד) די 4-ערליי גאולות פון גלות מצרים —
הרב אשר זעליג קרעמער
ה) די ראָל פון דער פרוי אין דער יודישער געשיכטע —
הרב הירש מרגליות
ליטערארישע מאמרים:
ו) די מעכאניזם, ווילענסלאָזע מענשהייט —
הרב אהרן ראובן טשאַרגי
ז) די קינדערהייט — דער פונדאמענט פאר רעליגיעזער —
הרב שלמה מיש
ערציהונג</p> |
|---|--|

גייסט
רבנים, מטיפים,
אַרטאָד. שרייבער
און דענקער פון
גאָר דער וועלט.

„אונזער
ערשיינט פאַרלייפּיג
4 מאל יעהרליך
ביי דער מיט-
אַרבייטערשאַפט פון

שם ירעו זאב וטלה גדי ונמר, השקט ובטח שלום ושלוח יפריחו שם כהמ"ש
שם כל חץ נופת יטעם בדברי חמודות ובאמרי נועם.

וסדר בדאס קראנענבערג ופעלעהענדלער, זאמאשטש (פולניה)

WILK & PIENET WARSZAWA, SIPIKOWSKA 6

רעפראָדוקציע פון דער צייטשריפט „אונזער גייסט“.

„זאמאשטשער וואָרט“

פון יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין פּוילן איז אונדז צוגעשיקט געוואָרן אַ
מיקראָ-פּילם פון 9 זייטן, וווּ עס איז געווען אַ פּראָספּעקט פון אַ צייטונג „זאמאָש-
טשער וואָרט“ און 8 זייטן פון 2 נומערן פון דער דאָזיקער צייטונג: דער נומער 1,
וואָס איז דערשינען פרייטיק, דעם 11טן אַפּריל 1930, און דער נומער 2, פון פרייטיק
דעם 2טן מאי. צי עס זיינען דערשינען ווייטערדיקע נומערן פון דער צייטונג ווייסן
מיר נישט.

פּראָספּעקט פון „זאמאָשטשער וואָרט“.

מיר האבן געבראכט, פאר דער כאראקטעריסטיק פון דער דאזיקער זאמאשטשער צייטשריפט דעם פולן מעקסט פון פראספעקט.

הגם פון דעם פראספעקט איז נישט קלאר צי וועט די דאזיקע צייטונג זיין א פארמייאישע, צי וועט זי האבן וועלכע נישט איז פאלימישע באפארבונג, ווייזן די פארענענע צוויי נומערן, אז דאס איז געווען א צייטונג פון אגודת ישראל. מיר וועלן עס זען פון דער באשרייבונג פון די דאזיקע עקזעמפליארן, וואס מיר ברענגען ווייטער. ביידע נומערן האבן געהאט צו 4 זייטן.

אנגעגעבן איז, אז עס רעדאקטירט א קאלעגיע. דער אפיציעלער, פאר דער מאכט, רעדאקטאר, פיגורירט ב. פירשטמאן און ווי ארויסגעבער: ב. פערלמוטער. געדרוקט איז די צייטונג געווארן אין דער דרוקעריי פון די וויינשטיינע אין בעלם. מיט דעם דערקלערט זיך אויך וואס ביידע נומערן האבן (צו איין זייט, די זייט 4) א בעלעמער אפטיילונג.

אין דער מעלדונג פון דער רעדאקציע „צו אונדזערע לעזער!“, וואס עפנט דעם ערשטן נומער, זאגט זיך:

„מיר טרעטן צו ארויסצוגעבן ביי אונדז אין שטאט אן אייגענעם עפנטלעכן ארגאן. מיר ווייסן, אז גרויס און פאראנטווארטלעך איז די אויפגאבע וואס מיר נעמען אויף זיך, ארויסגעבן א צייטונג וואס דארף פארטרעטן די עפנטלעכע מיינונג. מיר פארהאפן אבער דאס מיר וועלן דערפילן אונדזער אויפגאבע בשלימות. דעריבער זיינען מיר זיכער, דאס די יידישע געזעלשאפט ביי אונדז אין שטאט וועט פארשטיין אפצושאצן ווי געהעריק אונדזער ארבעט און געבן אונדז די מעגלעכקייט צו עקזיסטירן. וואס שייך אונדזער ריכטונג פאסן מיר זי אויף אין 7 ווערטער: „אלץ וואס איז יידיש איז אונדז נאענט.“ די רעדאקציע.“

מען קען נישט זאגן, אז פון דער דאזיקער מעלדונג איז געווארן טאקע באמת קלאר די ריכטונג. אבער שוין דאס קעפל, די דאטע פון ביידע נומערן ווייזן די ריכטונג — די רעליגיעזע איינשמעלונג פון די ארויסגעבער. ביידע דאטעס הויבן זיך אן מיט א ב"ה (בעזרת השם). ווייטער:

זאמאשטש, פרייטאג פ' צו י"ג ניסן (חולין ק"ו); (דער נומער 1).
זאמאשטש, פרייטיק פ' תזמו"ב ד' אייר (חולין ק"ו); (דער נומער 2).
די רעדאקציע האט געוואלט געבן דעם דף-יומי, ליידער האט דער בחור הזעצער (אדער קארעקטאר) נישט געענדערט דעם „דף“ און געלאזן דעם זעלביקן „חולין ק"ו“ פאר ביידע נומערן.

דער פרייז פון ערשטן נומער איז געווען 25 גראשן, דער צווייטער האט שוין געקאסט ביליקער — 20 גראשן.

די אנאנסן פון 1טן נומער זיינען ערב-יומטובדיקע, עס איז דאך י"ג ניסן, ערב פסח. אבא פרידלינג רעקלאמירט זיינע אלערליי געבעקסן, שאקאלאדע, פארשידענע צוקערווארג און דעליקאטעסן. אלץ כשר לפסח.

ש. ד. פערשטענדיק מעלדעט, אז אויב איר ווילט האבן א פריילעכן און כשרן יום-טוב, דארפט איר קויפן זיין כשר לפסח. אגב זאגט ער אין אנאנס, אז זיין ווייז-געשעפט איז דער „עלמסטער יידישער וויין-געשעפט, וואס עקזיסטירט פון יאר 1836". עס הייסט, אז אין יאר 1836, וואלט דער דאזיקער געשעפט געדארפט פייערן זיין הונדערט-יעריקן יובל. צי איז עס טאקע געפייערט געווארן?

ל. ראזען מעלדעט אויך וועגן וויין אויף פסח. ער רופט אויס: ברענגט פסח פרייד

אין אייער שטוב". ער מעלדעט דערביי, אז זיין וויין, "כרמל" ווערט געבראכט. פון פאבריק זעלבסט" און איז פארזען מיטן הכשר פון ה"ג הצ' מקיעלץ שליט"א כעת בזאמושין. ער פארגעסט נישט צוצוגעבן, אז ביי אים באקומט מען עס צו קאנקור-רענקיפרייזן!

י. י. אייזנשטאט, אין זיין אנאנס וואס הייבט זיך אן מיט א שרייאיקן ושמחת בחגך! שלאגט פאר א גרויסן אויסוואל פון פארשידענע קאלאניאל סחורה ווי: צו-קער, טיי, ראזינקעס, קאקוס-פוטער פון די בעסטע פירמעס כשר לפסח, למחדרין מן המחדרין.

ערשטער נומער פון „זאמאשטשער ווארט“.

מ. ה. אשין פרעגט דעם עולם: „וויילט איר א ענגליש-טוב“ אויב יא, זאלן זיי קומען און איינהאנדלען ביי אים קאפעלושק, הימלען, וועש, נייעסטע מוסטערן מרא-וואט, שיד, גאלאנטעריע, גאבארדין, מאנטלען, מענטשקעס, שקארפעטן, זאקן אא”וו פארשטייט זיך „צו קאנקורענץ-פרייזן!“. זיין פירמע איז אויך אן אלטע, ער יחוסט זיך, אז זי עקזיסטירט פון 1903 אן.

עס איז אויך פאראן אן אנאנס (נישט קיין ספעציעל יום-טובדיקער) פון י. מ. כהן, ווו עס איז דא א גרויסער אויסוואל פון גאלד, זילבער, בריליאנטן, דימענטן, פלאטיר. ווי ער פארזיכערט איז זיין פירמע אן אלט-באקאנטע, וואס עקזיסטירט פון יאר 1892.

די ארטיקלען אין דער צייטונג:

אויסער דער מעלדונג „צו אונזערע לעזער!“ און די אנאנסן איז נאך פאראן א רופ „צו דער יידישער באפעלקערונג!“ אונטערנעשריבן א—ב. דער רופ באציט זיך צו דער גמילות-חסד קאסע, וואס עקזיסטירט שוין 5 יאר און וואס מען ווייזט לגבי איר ארויס א שוואכן אינטערעס. דער שרייבער ווענדעט זיך צו די יחידים, צו

דער קהילה, צו די יידישע פארשטייער אין שטאטראט מען זאל לייגן אכט און העלפן דער דאזיקער וויכטיקער אינסטיטוציע.

א צווייטער ארטיקעלע: „דער נייער יום-הדין“, וואס איז אונטערגעשריבן פון ב. לאנדוי, באהאנדלט דעם ענין פון די „שאצונג-קאמיסיעס“, וואס דארפן אויסמעסטן דעם שטייער פאר די סוחרים, קליינהענדלער און בעלי-מלאכות. ער ווענדעט זיך:

„... עס ליגט דעריבער א חוב אויף אלע מיטגלידער (פון דער שאצונג-קא-

מיסיע) נישט צו פארנאכלעסיקן די זיצונגען, קומען פינקטלעך, און דער עיקר —

פארטיידיקן מוטיק און ענערגיש די ארעמע און געדריקטע און זען, אז קיינער זאל

נישט באעוולט ווערן.“

די זייט 2 איז פארגנומען מיט דריי ארטיקלען אויף יום-טובדיקע, אויף פסחדיקע

מעמעס: לייב שמשעקאץ (ווארשע) — „כל דכפין ייתי וייכול!“; ג. פירשטמאן —

„די גייסטיקע באפרייאונג“; א. ל. פערל (ווארשע) — „בטחון“ (פאלקס-לעגענדע).

די זייט 3 איז פארגנומען מיט כראניק: „פון זאמאשטשער לעבן און אומגעגנט.“

פון דאנען וועלן מיר טאקע ארויסנעמען א ריי נאטיצן און ידיעות, וואס דערגאנגען

דאס בילד פון יידישן לעבן אין זאמאשטש אין דער צייט פון צווישן ביידע וועלט-

מלחמות.

* * *

די נאטיצן פון שטאטראט גיט איבער וועגן דעם ביודזשעט אויפן יאר 1930-

1931.

דער אלגעמיינער פרעלימינירטרער ביודזשעט באטרעפט העכער א מיליאן זלא-

טעס (1.110.699). יידישע סובסידיעס פארגנעמען די ווייטערדיקע פאזיציעס: יידישע

שולן (יידישע גימנאזיע „קדימה“, פרץ-שול) — 40.000 זלאטעס; מושב זקנים —

2.500 זל.; אכראנקע „טאז“ — 5.000 זל.; עס פיגורירט אויך א סומע פון 12.000 זל.

אויף זומער-קאלאניעס פאר קריסטלעכע און יידישע שול-יונגט; 10.500 זל. פאר

באשפייזונג פאר קריסטלעכע און יידישע ארעמע שול-יונגט; און 3.000 זל. אויף ביי-

כער און באקליידונג פאר ארעמע שול-יונגט, יידן און קריסטן.

* * *

עס אויך פאראן א באריכט פון דער גמילות-חסד קאסע אין זאמאשטש.

די קאסע עקזיסטירט פון מאי 1927. ביז 1טן יאנואר 1930 האט די קאסע ארויס-

געגעבן 2.204 הלוואות אויף דער סומע פון 144.455 זלאטעס. 80 פראצענט פון די

וואס האבן געליען האבן באקומען צו 100 זלאטעס. דער קאפיטאל מיט וועלכן די

קאסע דיספאזירט באטרעפט 25.968.50 זל. דערפון איז מען שולדיק דעם דזשאנט

13.586.50 זל. דער אייגענער קאפיטאל איז צוזאמענגעשטעלט געווארן פון איינמא-

ליקע שטיצע פון ארטיקע מנדבים 9.915 זל. און פון חודש-אפצאל 5.447 זלאטעס. די

גאנצע מעטיקייט פון דער ג"ח-קאסע איז קאנטראלירט געווארן דורך דער רעוויזי-

אגס-קאמיסיע וואס באשטייט פון די ה"ה קליינערמאן, קאהן, שליזאם. אין די לעצטע

3 חדשים, פון דעם 1טן יאנואר ביז דעם 1טן אפריל 1930 זיינען ארויסגעגעבן גע-

ווארן 274 הלוואות אויף דער סומע פון 22.710 זלאטעס.

* * *

עס איז אויך פאראן א נאטיצן וועגן א גרויסן פאליטישן פראצעס אין זאמאשטש.

עס ווערט איבערגעגעבן, אז מיטוואך דעם 2טן אפריל האט זיך אין זאמאשטשער

קרייזגערעכט אנגעהויבן א גרויסער פאליטישער פראצעס קעגן 23 מאן, וועלכע ווערן

באשולדיקט אין קאמוניסטישער מעטיקייט. אלס פארטיידיקער זיינען ארויסגעטראטן

די אדוואקאטן: שוויאנטקאוסקי, לובאוויטש, ציגעלמאן און נאך אייניקע פון זא-

מאשמש, ווי אויך 2 ווארשעווער אדוואקאטן. עס זיינען אויסגעהערט געווארן איבער הונדערט עדות, דארונטער אויך דער קראסניבראדער רב "שליט"א.

* * *

א גאר טשעקאווע געשיכטע ווערט דערציילט וועגן אן אינטערעסאנטן פראג צעם קעגן יידישע זשורנאליסטן פאר אויסטראכטן בילבולים אויפן קאמאראווער רב ז"ל. די דאזיקע געשיכטע, אן אמתער צייט-דאקומענט, איז כדאי איבערצוגעבן ווי זי איז באשריבן אין דער צייטונג:

„מיטוואך, דעם 2טן אפריל, האט זיך אין לעמבערג אנגעהויבן אן אינטערעסאנטער פראצעס קעגן אייניקע יידישע זשורנאליסטן פאר אויסטראכטן גידער-טרעכטיקע בילבולים אויפן קאמאראווער רב ז"ל, וואס האט דאן ארויסגערופן גרויס אויפרעגונג אין דער יידישער געזעלשאפט.

די געשיכטע דערפון איז פאלגנדע: מיט א יאר צוריק איז נפטר געווארן דער קאמאראווער רב הרה"ג ר' יחיא אלמליך גאלידער ג' ז"ל, איבער-לאזנדיק א צוואה, אז לאחר פטירתו זאל מען אים אראפזארגן פון בעט, כדי באם ער האט עובר געווען, חס ושלום, אויף וועלכעס עס איז עבירה, זאל עס זיין א כפרה. דאס צווייטע פארלאנגט ער מ'זאל אים לייגן לעבן זיין מוטער, וועלכע איז געווען א גרויסע צדיקת, כדי איר זכות זאל אים ביישטיין.

דאס האט אויסגענוצט דער ווארשעווער קארעספאנדענט פון ניו-יארקער „פאר-ווערטס“, נ. קופער (פסעוודאנים פון י. י. זינגער) שרייבנדיק נישט מער און נישט ווייניקער, אז דער נפטר האט איבערגעלאזט א צוואה, אין וועלכער ער זאל זיך האבן מתווה געווען אויף מוראדיקע חטאים און עפנטלעכע עבירות און דערפאר האט דער רב גוזר געווען מ'זאל אים קובר זיין הינטערן פלוט, נעבן די גרעסטע אויסווארפן.

די דאזיקע סענסאציע האבן איבערגעחזרט אייניקע יידישע צייטונגען אין פוילן, א. ראזנפעלד (באנטשע) אין „מאמענט“ ווי אויך אין „לאדזשער פאלקסבלאט“.

די קאמאראווער קהילה, באזונדערס די קינדער פון נפטר, האבן נישט געקענט אריבערגיין מיט שטילשווייגן אויף אזא אומדערהערטן בזיון-המת, און דער זון פון נפטר, וועלכער וווינט אין לעמבערג, האט אנגעקלאגט די שרייבער פון דער בילבול-געשיכטע אין געריכט.

אנגעקלאגט זיינען געווען: י. י. זינגער, א. ראזנפעלד (באנטשע), אויך דער שעה-רעדאקטאר פון „מאמענט“ — ה' צבי פרילוצקי.

דער פראצעס האט ארויסגערופן גרויס אויפזען אין די יידישע קרייזן, איבער-הויפט צווישן די זשורנאליסטן. די באשולדיקונג איז א גאנץ ערנסטע. אלס בא-ווייז דערצו ווייזט אויך, וואס די אנגעקלאגטע האבן אנגאזשירט אלס זייער פאר-טיידיקער דעם באקאנטן יידישן אדוואקאט ד"ר לייב לאנדאו.

דעסגלייכן וועט זיך דער פראצעס אפשפילן אין לאדזשער קרייז-געריכט קעגן דעם פאראנטווארטלעכן רעדאקטאר פון „לאדזשער פאלקסבלאט“, ה' קויפמאן.

* * *

אין דער דאזיקער אפטיילונג געפינט זיך אויך א נאטיין וועגן דעם, אז עס זיינען אנגעקומען 500 דאלער אויף פסח-שמיצע.

אין דער נאטיין ווערט דערציילט: צוגלייך מיט אלע יאר איז אויף ניו-יאך אנגע-קומען פון אונדזערע חשובע לאנדסלייט פון אמעריקע 500 דאלער אויף פסח-שמיצע, פאר דער ארעמער יידישער באפעלקערונג אין אונדזער שטאט. 250 דאלער פאר דער

אלטשטאט אויפן אדרעס פון דער קהילה און 250 פאר דער ניישטאט אויפן אדרעס פון ה' צימרינג.

* * *

אויף דער דאזיקער זייט (זייט 3) הייבט זיך אן א סעריע מיט מאנאגראפיעס אונטערן קעפל „פארצייטיקע גדולים פון זאמאשטש“. דער מחבר איז י. ב. דאווידזאן. דער מחבר ווייזט אן וועגן דער גרויסער צאל פון גרויסע לייט וואס זאמאשטש האט ארויסגעגעבן און ער האט זיך געשמעלט פאר א ציל צו דערציילן וועגן א טייל פון זיי. אין דעם נומער ברענגט ער וועגן דעם דובנער מגיד. מיר האבן שוין אין אונדזער פנקס פריער געבראכט די ביאגראפישע פרטים פון דער דאזיקער פערזענלעכקייט. פון דער דאזיקער ביאגראפיע וועלן מיר נאר ארויסנעמען דעם נוסח אויף דער מצבה, וואס די קהילה האט געשמעלט דעם דובנער מגיד. וואס געפינט זיך אין דאזיקן אר-טיקל. ווי דער מחבר דערציילט:

„אויף זיין מצבה האט די זאמאשטשער קהילה אויסגעדריקט לגבי אים די גרעס-טע פארערונג. זי לויטעט:

נפטר „טוב טבת“

שנת „יבא יעקב שלם“ לפ"ק

הרב הדרשן המפורסם

אשר שמעו הולך בכל המדינות

ליפניו לא היה ואחריו לא יקום כמהו איש אשר רוח אלקים דובר בו

מ"ו ר' יעקב מגיד מ"ו דפה בן מ"ו ר' זאב ז"ל.

די פערטע, לעצטע זייט, איז אפגעגעבן פאר דער „בעלעמער אפטיילונג“. אויף דער דאזיקער זייט געפינט זיך אויך א קארעספאנדענץ פון הרוביעשאוו. אויף דער זייט איז שוין בולט פאראן די ריכטונג פון דער צייטונג. צווישן די אנאנסן פון כע-לעם איז פאראן א באגריסונג פון „צעירי אגודת ישראל“ און די קארעספאנדענץ פון הרוביעשאוו רעדט וועגן דער „בית-יעקב“-שול.

—::—

דעם נומער צוויי פון „זאמאשטשער ווארט“ עפענען אויף דער ערשטער זייט צוויי ארטיקלען וואס האבן צו טאן מיט ריין אקטועלע ענינים און ווייזן שוין אויך אויף דער טענדענץ פון דער צייטונג.

דער ערשטער איז ב. פירשטמאן, אונטערן אלטערס-טיטל „הצילו בעוד מועד“ (ראטעוועט כל-זמן עם איז נאך צייט!). דער דאזיקער ארטיקל פארנעמט זיך דער-מיט וואס אין זאמאשטש איז נישטא קיין „חדר כללי“. עס וועט זיין גענוג צו ברענגן דעם אריינפיר כדי צו פארשטיין וועגן וואס דער אלטערס גייט:

„עס ציטערט די פעדער אין האנט. אנהייבנדיק שרייבן וועגן אזא אקטועלער

זאך ווי עס איז צו גרינדן ביי אונדז אין זאמאשטש א „חדר כללי“.

דער היינטיקער ביהזמנים, האט שוין דערפירט דערצו ווי אייניקע עלטערן האבן ממש מיט טרערן אין די אויגן געבעטן דעם שרייבער פון די שורות, איבער-צוגעבן אין אונדזער צייטונג דעם טרויעריקן מצב פון די יידישע קינדער, פון דעם „דור הצעיר“, וואס זוכט א מקום-תורה צוזאמען מיט די וועלטלעכע בילדונג און גייען ארום כצאן בלי רועה.

וולקאניש אויפגעברויזט ווערט דער צאן קעגן דעם „שלום עלי נפשי“, וואס הערשט ביי אונדז אין שטאט ביי די רעליגיעזע מנהיגים און כלל-טוער, וועלכע

קענען ראטעווען דעם דור הצעיר פון דער איצטיקער מגיפה רעה און טוען עס ניט...
 א מוראדיקער אומעט באהערשט דעם ערנסט-דענקנדיקן רעליגיעזן ייד, בעת
 ער זעט ווי זיינע אייגענע אידעען-ברידער, די „תמימ'דעה אנחנו“ קוקן זיך דורך
 די פארנעפלטע שפאקולן מיט אזא אכזריותדיקער פארביסנקייט צום געראנגל פון
 היינטיקן דור-הפלגה און ווילן נישט לעבעדיק אקטיוו ווערן לויט די פאקטישע
 כוחות כל-זמן דער קהילה-רודער איז נאך ביי זיי אין די הענט.
 דער אויספיר איז קלאר — מען דארף זיך נעמען צו שאפן א חדר.

* * *

דער צווייטער ארטיקל אויף דער דאזיקער זייט איז פון ב. לאנדוי און טראגט
 דעם טיטל: „א רוף צו מעשים“ און האט אן אונטער-קעפל: וועגן דעם ניי-געשאפע-
 נעם רעטונג-קאמיטעט ביי אונדז אין שטאט. עס איז כדאי א בליק מאַן, וואָס איז
 דאָס פאַר א „רעטונג-קאמיטעט“, וואָס וועט אונדז מאַקע באַווייזן א שטיקל בילד
 פון יידישן מאַטעריעלן מצב און געמיט אין יענער צייט. מיר וועלן פון דאָזיקן אר-
 טיקל ברענגען א פאַר אויסצוגן:

* * *

„די פאַררעמונג פון די יידישע מאַסן אין פוילן, גייט מיט פיל גרעסערע
 שריט ווי מיר האָבן זיך דאָס פאַרגעשטעלט. דאָס פאַרלירן דעם פרנסה-קוואַל פון
 די יידישע סוחרים, קליינהענדלער און האַנטווערקער, קומט פאַר שנעלער ווי מיר
 האָבן זיך דערויף געריכט. אַלע סטאַטיסטישע ציפערן-אויסרעכענונגען וועגן דער
 עקאָנאָמישער לאַגע פון פוילישן יידנטום, און אַלע מינים בקיאותן וועגן דעם מצב
 האָבן זיך אַרויסגעוויזן פאַר נישט ריכטיק, און מיר זיינען די עדות פון דער ווירט-
 שאַפטלעכער ירידה פון באַרג-אַראָפּ, וואָס מיר יידן לעבן אין פוילן.
 די סיבות ?

געוויס זיינען זיי פאַראַן און מסתמא ווערט עס גענוי געפירט פון אַ ראַפיניר-
 טער האַנט, געוויס זיינען פאַראַן פאַראינטערעסירטע מענטשן אין פוילן, וועלכע
 ווילן און שטרעבן צו דערפירן דעם עקאָנאָמישן מצב פון פוילישן יידנטום צו אַזא
 טרויעריקן צושטאַנד.

אויך ביי אונדז אין זאַמאַשטש האָט מען מיט עטלעכע וואָכן צוריק — הגם
 מיט גרויס פאַרשפּעטיקונג, אָבער ווי זאָגט מען, בעסער שפּעטער איידער קיינמאָל
 נישט — צונויפגערופן אַ פאַרזאַמלונג אין לאַקאַל פון דער יידישער גמיעע מיטן
 צוועק צו גרינדן אַזא רעטונג-קאמיטעט. מען האָט אויסגעקליבן, ווי דער שטייגער
 אויף אַלע יידישע אסיפות, — אַ קאָמיטעט פון העכער 15 פערזאָן און דער קאָ-
 מיטעט האָט פון זיך אויסגעקליבן אַ פרעזידיום און עס איז באַשלאָסן געוואָרן צו
 שאַפן אַ גרויסן קאָפיטאַל בכדי דערמיט צו קענען אַוועקשטעלן די אינסטיטוציע
 אויף אַ פעסטן יסוד.

פון דעמאָלט אָן איז פאַרבייגעגאַנגען העכער זעקס וואָכן און מען הערט ניט
 און מען זעט ניט עפּעס טאָן דערוועגן.

דער מחבר אַפעלירט און אַלאַרמירט, אַז מען זאָל זיך נעמען עפּעס מאַן, ווייל די
 לאַגע איז אַ גאָר שווערע. די אַרעמקייט און נויט איז ביז גאָר גרויס.

אויף דער זייט 2 פון דאָזיקן נומער געפינען זיך די ווייטערדיקע ארטיקלען און
 נאָמיצן:

„פאַרוואָס שווייגט איר?“, מיט אן אונטערקעפל: א רוף צו דער ניי-זאַמאַשטשער
 באַפעלקערונג. אין דעם דאָזיקן „רוף“ רעדט זיך וועגן דער גמילת-חסדים-קאָסע פון

ניישטאָט. מיר וועלן דעם דאָזיקן איבערגעבן, וואָס דערציילט וועגן דער געזעלשאַפֿט- לעכער אַטמאָספֿער אין דער דאָזיקער פֿאַרשטאַט פֿון ייִדישע האַרעפֿאַשניקעס און פֿון עמך.

„די גמילת־חסדים־קאָסע, וועלכע איז אין איצטיקן מאָמענט די נויטיקסטע אינ- סטיטוציע, — וועמענס צוועק עס איז צו לינדערן ווי ווייט מעגלעך די שרעקלעכע לאַגע פֿון קליינהענדלער און האַנטווערקער, בפרט אין אַזאַ אַרעמער שטאַט ווי ניי- זאַמאַשטש, — איז שוין אַ צייט פֿאַרכאַפט געוואָרן דורך 3-4 פֿערזאָן, וועלכע פֿירן די קאָסע אויף אייגענער אחריות, נישט רעכענענדיק זיך לגמרי מיט די מיינונגען פֿון די מיטגלידער. די היינטיקע היימישע פֿאַרוואַלטונג האָט ניט קוקנדיק אויף אַלע אויפֿפֿאַדערונגען פֿון די מיטגלידער, וועלכע ווילן זיך פֿאַראַינטערעסירן מיטן גורל פֿון דער דאָזיקער וויכטיקער אינסטיטוציע — צונויפֿגערופן אַן אַלגעמיינע פֿאַרזאַמ- לונג מען זאָל וויסן זייער טעטיקייט; אָבער ליידער זיינען שוין פֿאַרבייגעגאַנגען איי- ניקע יאָר זייט עס איז קיין אַלגעמיינע פֿאַרזאַמלונג נישט פֿאַרגעקומען. און אונדזער עולם־גולם לאַזט אַזוי אַרום זיך פֿירן ביי דער נאַז...“

די איינציקע פֿאַר שרייערס האָט מען אַריינגענומען אין דער פֿאַרוואַלטונג און מען מאַכט צוזאַמען אַ „לחיים“. אַזוי פֿירט זיך מיט די וויכטיקסטע אינסטיטוציעס, וואָס אַזש אַמעריקע האָט געפֿילט דעם חוש פֿאַר איר וויכטיקייט און האָט אויך אונדזער שטאַט מזכה געווען מיט דער „דזשאַינט־הלוואה“.

די הלוואה איז אָבער ליידער איבערגעגעבן געוואָרן אין אַזעלכע הענט, וואָס נוצן איר אויס פֿאַר זייערע אייגענע אינטערעסן, און אַ פֿאַרוואַלטונגס־מיטגליד באַ- קומט טאַקע פֿאַר זיין געטריישאַפֿט צום הער פֿרעזעס אַ גאָר פעטע הלוואה־לע, ווי אויך מאַטעריאַל צו זיכערן זיך אַ בענקל אין דער קהילה, שטאַטראַט און אַזוי ווייטער. עס וואַלט אָבער שוין צייט געווען, אַז דער טובת־הכלל זאָל שטיין העכער פֿון פֿערזענלעכע כיבודים און אַמביציעס. די וואָס ווילן שטיין ביים רודער פֿון אַ געזעלשאַפֿטלעכער אינסטיטוציע מוזן צום ערשטן לייסטן און טאָן פֿאַר דער גע- זעלשאַפֿט.

ווען מיר פֿאַרמאָגן אַזאַ פֿאַרוואַלטונג, וואַלט געווען אַ גרעסערע אונטערשטיי- צונג פֿון דער שטאַטישער באַפעלקערונג, במילא וואַלט דער דירעקטאָר פֿון „דזשאַינט“, ה' י צ ח ק ג י ט ע ר מ אַ נ מער אונטערשטיצט, ווי מיר זעען דעם ביישפּיל פֿון אַנדערע שטעט, וווּ מען באַקומט טאַפּלע הלוואות.

דעריבער דאַרפֿן אַלע ניי־שטאַטישע יידן זיך אַרגאַניזירן און פֿאַדערן צונויפֿ- צורופן אַן אַלגעמיינע פֿאַרזאַמלונג, וווּ מען וועט ווילן אַ טיכטיקע פֿאַרוואַלטונג, און במילא פֿראַטעסטירן קעגן די היינטיקע נישט־באַפֿולמעכטיקטע אפּוטרופּסים, וואָס סטראַשען ווען עס קומען פֿאַר וואַלן, אַז זיי וועלן מער דעם וואָס וועט פֿאַר זיי ניט שטימען קיין הלוואה ניט געבן, אויף וועלכן זיי זיינען באַגלויבט...

יעדער ערשטער מיטגליד מוז באַטראַכטן, דאָס נאָר אין פעסטער לייטונג איז אָפהענגיק די גאַנצע אַרבעט פֿון דער קאָסע, און אויך ערנסט באַטראַכטן צי די געוויילטע פֿאַרוואַלטונג וועט פֿאַרשטיין איר אחריות און אינטענסיוו אַרבעטן פֿאַר דער אַנטוויקלונג פֿון דער קאָסע, אַז וועלכער עס איז אָפהענגיק דער גורל פֿון פֿיל ייִדישע קליינהענדלער און האַנטווערקער.

אַנטער דעם דאָזיקן רוף איז אונטערגעשריבן ישר"ר כהן.

* * *

אַ נייטערדיקער אַרטיקל אויף דער זעלביקער זייט איז פֿון יחיאל פֿרידמאַן אונ- טערן נאָמען „אין שפּאַנענדע ערוואַרטונג“, וווּ עס רעדט זיך וועגן ווירטשאַפֿטלעכן קריזיס אין לאַנד.

אויף דער זעלביקער זייט איז אויך פאראן אן ארטיקל אונטערגעשריבן מיט די איניציאלן ב. ס. מ. וואס הייסט „דער פינאל פון דער אויספארשונגס-קאמיסיע“, ווו עס ווערט באהאנדלט די לאגע אין ישראל מיט דער בריטישער אויספארשונגס-קאמיסיע.

די זייט פארענדיקט זיך מיט א באריכט פון „א זיצונג פון דער קהילה“. פון דא-זיין באריכט דערוויסן מיר זיך:

„פאריקן שבת-צונאכטס, דעם 26סטן אפריל, איז פארגעקומען א געמיינזאמע זיצונג פון ראט און פארוואלטונג פון דער יידישער קהילה ביי אונדז אין שטאט. פרעזעס פון דער קהילה-פארוואלטונג ה. ש. גאלדשטיין עפנט די זיצונג, און עס ווערט פארגעלייענט דער סדרהיום: 1. פארגלייענען דעם פראטאקאל פון דער פריערדיקער זיצונג; 2. באהאנדלען דעם ביודזשעט אויפן יאר 1930; 3. אויסקלייבן א רעוויזאנס-קאמיסיע; 4. פרייע פארשלאגן. דערביי ווערט אריינגעטראגן א פארשלאג צו ענדערן דעם סדרהיום, אז צו ערשט זאל מען וויילן א רעוויזאנס-קאמיסיע און דערנאך באהאנדלען דעם ביודזשעט, וואס עס ווערט אנגענומען. נאכהער ווערט פארגעלייענט דער פראטאקאל און עס ווערט אויסגעקליבן א רעוויזאנס-קאמיסיע פון די ה"ה קארנפעלד, י. ש. עקאן, ל. רויט. אויפן פארשלאג פון האנטווערקער-פארשטייער ווערט באשלאסן צו קאאפטירן דעם ה' מערמערשטיין.

וועגן ביודזשעט אויפן יאר 1930 איז באשלאסן געווארן נישט צו וויילן קיין ביודזשעט-קאמיסיע, ווייל אזוי ארום וועט דארפן דויערן א לאנגע צייט ביז דער ביודזשעט וועט באשטעטיקט ווערן — נאך די פארוואלטונג זאל אויסארבעטן דעם ביודזשעט און אים צושטעלן צום ראט צו באשטעטיקן. צום סוף איז באהאנדלט געווארן די ביטע פון דער היגער שול, אויפצונעמען דעם חזן ה' משה רודניצקי, אלס זאמאשטשער שטאט-חזן. נאך א קורצער דיסקוסיע איז באשלאסן געווארן נאכצוקומען זייער בקשה אויפצונעמען אים אלס חזן, און באשטימט א פענסיע פון 200 גילדן א חודש. דערמיט האט זיך די זיצונג געשלאסן.“

* * *

אויף זייט 3, ווו עס געפינט זיך די אפטיילונג „פון זאמאשטשער לעבן און אומגעגנט“, איז באזונדער כאראקטעריסטיש דער באריכט וועגן „א האנטווערקער-מיר פונג וועגן דער קהילה-טעטיקייט“. מיר לייענען דארטן:

„פאריקן שבת, דעם 26סטן אפריל, איז פארגעקומען אין לאקאל פון דער היגער גמיע, א מיטינג פון די האנטווערקער ביי אונדז אין שטאט, וועגן דער טעטיקייט פון דער היגער קהילה. פארזיצער הער פוקס עפנט דעם מיטינג און דערטיילט דאס ווארט דעם ג. דאזאר ה' שעפס, וועלכער גיט איבער א באריכט פון זיין טעטיקייט אין דער פאריקער קהילה-פארוואלטונג, אויפווייזנדיק מיט פאקטן דאס זייענדיק אין דער קהילה-פארוואלטונג האט ער ווי געהערק פארטיידיקט די אינטערעסן פון האנטווערקערטום, אויך באטאנט ער דאס די האנטווערקער דארפן פאדערן צו פאר וועלטלעכן דער קהילה (?), נאך אים גיט אפ א באריכט ה' העכטקאפ פון זיין טעטיקייט אין דער איצטיקער קהילה-פארוואלטונג.

נאכהער באקומט דאס ווארט דער סעקרעטאר פון די האנטווערקער ה' מער-
מעלשטיין, ער רעדט זייער זאכלעך און מיט לאגישע ארגומענטן קריטיקירט ער
די טעטיקייט פון דער קהילה.

ער רעדט אויך ארום די טעטיקייט פון די יידישע קהילות אין פוילן, אג-
הייבנדיק פון „וועד ארבע הארצות“.

אינטערעסאנט צו באמערקן, דאס ווען הער מערמעלשטיין האט ארויסגע-
רעדט די תקופה פון „וועד ארבע הארצות“ האט א געוויסער האנטווערקער-פירער
געמאכט א צווישנרוף, דאס די קהילות האבן דעמאלט איבערגעגעבן ארעמע יידי-
שע קינדער צו מיליטער (א וואזשנער ידען אין יידישער היסטאריע). עס רעדט
נאך ה' וואגנער און טא פ, וועלכע קריטיקירן די טעטיקייט פון די האנט-
ווערקער-פארשטייער אין דער קהילה.

צום סוף באקומט דאס ווארט דער פרעזעס פון דער קהילה-פארוואלטונג ה'
גאלדשטיין, ענטפערנדיק אויף די פארווורפן פון אייניקע רעדנער דאס אין
דער היינטיקער קהילה געשעען מיסברויכן, שלאגט ער פאר דאס די פארוואלטע
זאלן אויסוויילן א קאמיסיע, וועלכע זאל רעווידירן די טעטיקייט פון דער גמינע.
אין רעזולטאט איז אויסגעוויילט געווארן א קאמיסיע פון די ה"ה: מערמעל-
שטיין, מיינבערג און שטענגל, וועלכע דארפן אין פארלויף פון א חודש צושטעלן
א באריכט. נאכן אנעמען אייניקע רעזאלוציעס ווערט דער מיטינג געשלאסן.

* * *

אויף דער זעלביקער זייט איז פאראן א ווייטערדיקע ביאגראפיע פון דער סע-
ריע „פארצייטיקע גדולים אין זאמאשטש“, וואס עס האט אנגעהויבן אין ערשטן
נומער י. ב. דאזיגסאן. דאס מאל איז עס דער אנהייב פון דער ביאגראפיע פון ר'
צבי הירש העלער.

וועגן אים איז שוין גענוי פאראן אין דער ארבעט פון יעקב דב מנדלבוים אין
אונזער פנקס, „ספרי רבני וחכמי זמננו“ (זייטן 221 און ווייטער) וועגן רבי צבי
הירש העלער זען די נומערן: 27, 28, 29, 58, 59, 76 פון דער דערמאנטער ארבעט.
אויף דער זייט 3 איז נאך אויך דא א קארעספאנדענץ פון טארניגראד.

די פערטע זייט איז אפגעגעבן פאר דער „בעלעמער אפטיילונג“.
ווי געזאגט — ווייסן מיר נישט, צי עס זיינען דערשינען ווייטערדיקע נומערן
פון דער דאזיקער אויסגאבע.

יעקב נעמן (גיימארק) — תל-אביב.

קאפיטלעך זכרונות

(זאמאשטש 1914 - 1923)

א היימלאזער

קורץ פארן ערשטן וועלט-קריג האבן מיינע עלטערן מיך אוועקגעשיקט אין דעם קליינעם שטעטל לאשמשעוו, הארט ביים רוסיש-עסטרייכישן גרענעץ, צום זיידן מיינעם ר' בערישל דער דיין. ס'האט געהייסן א פשרה צווישן מיין טאטן, וואס האט זיך אנגעהויבן אויסניכטערן פון דער פאנאטישער סביבה און אפגעבן מיינע עלטערע צוויי שוועסטער איידל און העלא אין „חדר-מתוקן", און דער מאמען, וועלכע האט געהאלטן פון אלעם „וואס דער טאטע און מאמע הייסט און אלע גוטע און פרומע לייט הייסן", וואס האבן געזען אין „חדר-מתוקן" אפיקורסות און אן אראפ פון דעם גומן וועג.

אין לאשמשעוו, דעם קליינעם שטעטלעך, ביים זיידן בעריש, האב איך עס בא-דארפט זיך דערציען אין א טראדיציאנעלער סביבה, אין אמתער יידישקייט און לערנען ביי מלמדים אין חדרים. אבי ניט אין אפיקורסישן זאמאשטש, אפשר וועל איך דאך זיין א ירא-שמים, א בן-תורה.

מיר האט די זאך דווקא אימפאנירט. די ריזע אין יענער צייט, דורך וועלדער, פעלדער, דערפער און טייכן, אויף אן אפענעם וואגן, זיצנדיק צווישן די פעק סחורות פון אהרן „שפילימער". מיין ערשט ארויספארן אויסער דער שטאט איז אויסגעפאלן נאך פסח, באלד נאך יום-טוב. דער וועג האט מיך אינגאנצן ארומגענומען, באצוי-בערט. לכתחילה האט מיך ניט געארט וואס איך פאר אוועק פון אזא ווארעמער היים. געלערנט אין חדר ביי א מלמד. אלץ איז געווען פאר מיר ניי. דאס סוכה-שטיבל מיטן פליגל-דאך, ווו דער זיידע פליגט זיצן און לערנען פון פרייען פארטאג ביז גאר שפעט ביינאכט. דאס שמאל לענגלעכדיק סוכהלע איז געווען איבערפולט מיט פאלי-צעם ספרים, וועלכע זיינען נאך פאר מיר, דעם אכט-יאריקן בחורל, געווען פרעמד. די באכע, א קליינינקע און דארינקע, האט געבראכט די פרנסה פון דעם מאנופאקטור-קרעמל אין מארק. א שטיל לעבן א גאנצענקע וואך אויסער דעם טאג פון יריד אין שטעטל. דעמאלט פלעגט עס זיך רודערן, אוקראינער פון די דערפער פלעגן ברענגען פארן מיט אלדאס. גוטס צו פארקויפן און קויפן פארשידענע שטאפן. אזוי זיינען גע-פלאסן וואכן.

תשעה-באב האט מיך דער זיידע מיטגענומען אויסמעסטן דעם בית-הקברית. די שטימונג איז געווען דעמאלט א געשפאנעטע. דאס איז געווען אין יאר 1914. די וועלט-קאטאסטראפע האט מען שוין געפילט אין דער לופט, הגם קיינער האט זיך ניט פארגעשטעלט ווי עס וועט אויסזען. אין „חדר" זיינען מיר שוין יענע טעג ניט גע-גאנגען, דערווארט עפעס אומבאוואוסט. זיינען מיר אייניקע יינגלעך געזעסן אויפן ברעג פון אויסגעטריקנען ריטשקעלע און געשניטן אין ווייך גלאנציקער שווארצער ערד מיט די קניפקעס היילן, הייזלעך און באק-אויוונס. ביז ס'איז פלוצים אנגעלאפן

די באבע אן אן אטעם, פארזארגט, אנגעכאפט מיך ביים האנט און געשלעפט מיך, געשלעפט און געקניפט מיך, ווייל כ'האב ניט געוואלט לאזן די ארבעט אין מיטן. — קום אהיים, שנעל, תכשיט, ס'איז מלחמה...

נאך איידער מיר האבן באוויזן אנצוקומען צום זיידנס הויז איז אריינגערעטן אין שטעטל רוסישע קאוואלעריע, באוואפנט פון קאפ ביז די פיס. „אויב דו וועסט ניט זיין א גוט קינד, וועלן דיר די קאזאקן אויף די פערד נעמען אויף דער פיקע"... און אין שטעטל האבן פאליטיקער געזאגט — און ווער ווי זיי איז באהאונט אין סטראמעניע — אז די רוסן טרעטן-אפ.

ביינאכט האט מען שוין קיין ליכט ניט אנגעצונדן אין די הייזער, מען איז אבער שוין אויך ניט געשלאפן. די איינוווינער האבן זיך געגרייט אין וועג אריין, עוקר זיין פון גרענעץ-שטעטל. דער פלומפ אין מיטן מארק האט ניט גערוט, יידן האבן, דער-שראקענע, אנגעגרייט וואסער און עסן, הפנים ס'קומען שווערע טעג. שאטנס מיט עמערס אין די הענט האבן ארומגעשלייכט אין ברייטן פינצטערן אויסגעליידיקטן מארק. ס'האט געשמועסט אז דאָ מוזן פארקומען גרויסע קאמפן צווישן די עסטריי-כער און רוסן און יידן טארן ניט בלייבן אויפן ארט.

פונווייטנס הערט מען אויפרייסן פון שראפנעלן און שיסערייען פון ביקסן. באַ-גינען, ווי נאָר ס'האט אנגעהויבן טאָגן, זיינען אלע אַרויס פון די הייזקעס; רעדלעך פון דריי, פיר און פינף; דערציילט איבערלעבענישן פון דער נאכט. יינגלעך האבן זיך אנגעבויגן צו דער ערד און דערלאנגט דאָס אייער „ווי די ערד ציטערט פון די שר-סערייען"...

גיט פאריבער דער מאַרגן אין שושקען זיך און זאָגן נביאות. פאראן חסידים פאר דעם צד און פאראן צד פון „אפרים-יאסל" (פראנץ יאָזעף, דער עסטרייכישער קיסר). שפעט נאכמיטיק רייסט זיך דאָס שטעטל אָפּ פלוצלינג פון די שטובן. יעדער כאַפט וואָס מען באווייזט נאָר: א קישן, א ציג, א קעבל, קויבערס מיט עסן „פת בסלים", ווער ווייט ווו מען וועט נעכטיקן...

אַרויסגעגאנגען זיינען אלע אָן אונטערשיד, יונג און אלט, נגידים און ביטערע אַרעמעלייט, אַפטימיסטן און פּעסימיסטן, חסידים פון קירה (*) און ווייניקע חסידים פון ניקאלאיקען (**). די ערשטע סטאַנציע איז געווען אין דאָרף פּטאַיעץ, האַרט ביים וועלדל, אויפן צווייטן זייט טייך „סטויטש, פּטאַיעצער גוים" מחסידי אומות העולם. אַבער די פּטאַיעצער זיינען אין דאָרף ניט געווען, זיי זיינען אַוועק אין די פעלדער, אויסגעגראָבן טיפּע גראָבנס און אויסבאהאַלטן זיך. די קליינע ריינע כאַטקעס האַבן זיך אויפגעטרייטלט ביי יעדן האַרמאַטן-שאַס. א צרה, א קלאַג, קהל פאַרבייסט די ליפּן, מיאוס דורכגעפאַלן, טראַכטן אלע. די לאַנגע שורה שטיבלעך זיינען אויסגעליי-דיקט, די פענצטער זיינען אַרויסגענומען פון די ראַמען, די שוויבן זאָלן ניט צעבראַכן ווערן. בלויז געציילטע פויערן זיינען געבליבן.

אין וועלדל, האַרט ביים דאָרף, האַבן די רוסישע זעלנער זיך פאַרגראָבן אין אַקאַ-פעס. אויפרייסן פון האַרמאַטן און ביקסן-שאַסן האַבן אויפגעטרייטלט די לופט. — „אַריינגעפאַלן אין סאַמע פייער, אין גיהנום ממש".

אז ס'האָבן נאָר אויפגעהערט די שיסערייען האַט די גאַנצע עדה היימלאָזע לאַש-טשעווער יידן זיך אויפגעהויבן פון דער ערד און זיך ווידער געלאָזן אין וועג אין דער ריכטונג פון הרוביעשאָוו.

(*) קיר"ה — ראשי-תיבות קיסר ירום הודו, א סינאנים פאר גאליציע.

(**) דעם רוסישן זעלבסטהערשער, דעם צאר ניקאָלאַי.

דער וועג האט זיך געצויגן אן אויפהער. יעדעס מאל האט א צווייטער פארחלשט. די היין איז נאך אלץ געווען א שווערע, און דער מארש איבער די זייטיקע שמעגלעך איז געווען שווער, קוים איבערצומראגן...

ארום צען אונט זיינען מיר אנגעקומען אין א גרויסן דארף, מידע און דורשטי-קע. פיל זיינען ניט דערגאנגען און געבליבן אויפן וועג. דא האבן מיר איבערגעגעבן-טיקט אין דער ארטיקער שולע. די ערשטע נאכט ווי היימלאזע.

צומארגנס, קרוב צו מיטק-צייט, זיינען מיר אנגעקומען אין הרוביעשאוו. מיר האבן געמיינט אז דא וועלן מיר ווי עס איז רוען. מיר האבן זיך געלאזט צו ר' יצחקל גיימארקס איינפאר-הוין. אבער די אנטווישונג איז געקומען גאנץ שנעל. אלץ איז גע-ווען פארמאכט, מיר און טויער. די יידישע באפעלקערונג איז אוועק קיין **דוביענקא, לובאמיל**; אנטלאפן פון פייער, פון טויט. מיר גייען ווייטער. די גרויסע בריק איבערן טייך בוג איז שוין אויפגעריסן, דאס רוסישע מיליטער ציט זיך צוריק. נאך גרויסע תהנונים האט מען אונדז דערלויבט דורכגיין דעם טייך איבער דער צייטווייליקער מיליטערישער בריק. ווי נאך מיר זיינען געקומען אויף דער צווייטער זייט האט דער זיידע געדונגען א שויעריש פורל. אזוי זיינען מיר אנגעקומען, נאך א לאנגן נאכגיין גאכן וואגן, ווייל די פערד האבן קוים געשלעפט אין די טיפע זאמדן, קיין לובאמיל. דא זיינען מיר געזעסן ביז איבער סוכות, ארומגעוואלגערט זיך אין פיל מקומות, אן מיטלען, עד יעבור זעם — ביז דער שטורעם וועט אריבער.

אין דער צייט האבן אויך זאמאשטשער יידן געהאלטן אז ס'איז געזינטער אפצו-טרעטן פון פראנט. דעם טעם פון עלילת-דם, ווען עס זיינען דערשאסן געווארן פערצן פון דער בעסטער יוגנט אין שטאט, האבן זיי ניט געקאנט פארגעסן. אין חודש אב 1914, ווען די עסטרייכער האבן זיך דערנענטערט צו דער שטאט, האבן זאמאשטשער יידן זיך געלאזן אין וועג, אין דער ריכטונג פון **איושביצע** — **לובלין**. מיין זיידע ר' בנימין הארענפעלד האט זיך פארעקשנט, ער גייט ניט, ער בלייבט ליבערשט אין דער היים: „אשרי יושבי ביתך“. די שליסל פון אונדזער צוקערלעך-פאבריק זיינען געבליבן ביז אים. די שענק זיינען געווען איבערפולט מיט סחורה. צו יענער צייט האט מען געארבעט מיט פולער פארע, ווייל מיר האבן געליפערט צוקערווארג צום פראנט. ווי נאך די עסטרייכער זיינען אריינגעטראטן אין שטאט האבן די איבערגע-בליבענע יידן אפגעאטעמט פריי, געעפנט די געשעפטן און דער פדיון איז געווען גרויס. סוחרים האבן געבעטן רחמים ביים זיידע ער זאל די פאבריק עפענען. ווי נאך ער האט געעפנט, זיינען ווי פון אונטער דער ערד אויסגעוואקסן קרעמערס, אריי-געריסן זיך אינעווייניק און אין א קורצער צייט אויסגעליידיקט די שענק...

נאך סוכות האבן מיר אלע אנגעהויבן צוריקקומען קיין זאמאשטש. ווי נאך מיר זיינען אנגעקומען אין שטאט אין מיטן דער נאכט, זיינען מיר געווען געצוונגען צו צעכטיקן פארן אריינגאנג אין דער אלטער שטאט, ווייל איר שטאט איז געווען אויסנאם-צושטאנד. אפליגנדיק א גאנצע נאכט ביים קברן אין שטיבל זיינען מיר גאנץ פרי אנגעקומען אהיים צו מיינע עלטערן.

די ערשטע וועלט-מלחמה (1914-1917)

כל-זמן דאס רוסישע מיליטער האט זיך גערוקט פארויס, אויפן גאליצישן פראנט. האבן זיך די זאמאשטשער יידן געשמעלט אויף די פיס. דער מסחר האט געבליט, די ליפערונגען פארן רוסישן מיליטער האבן געגעבן פרנסה בשפע.

צו דער זעלבער צייט זיינען אנגעקומען ביטערע בשורות איבער חורבן גאלי-ציע: טויט און אימקום, הרובע יידישע קהילות אין פוילן און גאליציע, טויזנטער

יידישע פליטים וואס זיינען אויסגעריסן געווארן פון זייערע היימען.
יידישע-יונגעלייט אין רוסיש-צארישן מיליטער האבן זיך אנגעטראפן אויפן
פראנט, בעת די ביטערע קאמפן פון פנים-אל-פנים מיט יידישע יידן פון דער עסט-
רייכישער זייט. מיטן אויסגעשריי „שמע ישראל“ זיינען אומגעקומען טויזנטער יידי-
שע סאלדאטן פון ביידע צדדים...

א קנאפ יאר האט די שטאט זאמאשטש ספעציעל פון קריג ניט געליטן, הגם עס
איז שווער געווען צו פארגעסן די טראגישע ערשטע צוויי חדשים, ווען ס'זיינען דער-
שאסן געווארן, צוליב אן עלילת-דם, 14 פון די בעסטע יונגעלייט אין שטאט און די
שרעקלעכע פאגראם-שטימונג צוליב אייניקע פוילישע פאטריאטן און שווא-ישראל.
פיל יוגנטלעכע און פאטערס פון קינדער זיינען מאביליזירט געווארן דורך די רוסן
און אוועקגעשיקט געווארן אויפן פראנט. פון צייט צו צייט האט א משפחה באקו-
מען צוגעשיקט די טרויעריקע ידיעה אז איר זון איז געפאלן אויפן פראנט.

בעת די רוסן האבן געפייערט דעם גרויסן נצחון אויפן פראנט ביי פשעמישל,
האבן די זאמאשטשער יידן גענומען א גרויסן אַנטייל. דער מרא-דאטרא הרב הא-
ראוויץ איז געגאנגען בראש פון א גרויסער יידישער דעלעגאציע פון פני, מיט א ספר-
תורה אין די הענט, פאר דעם פראוואסלאוונעם קלויסטער און געבראכט די בעסטע
וונטשן פון דער זאמאשטשער יידישער באפעלקערונג. פון דער צווייטער זייט פראנט
איז דער דאזיקער נצחון געווען באגלייט פון חורבן און אומקום.

דעם 15-טן אויגוסט 1915 האבן די דייטשע סאלדאטן אריינגעמארשירט אין
שטאט. פיל טעג פריער האבן די רוסן אנגעהויבן זיך עוואקואירן. די ארכיוון זיינען
אוועקגעפירט געווארן, די מאגאזינען פון אמוניציע און פראדוקטן האבן זיך אויס-
געליידיקט און וואס ס'איז ניט מעגלעך געווען ארויסצופירן איז אויפגעריסן געווארן
אין דער לופט. די משפחות פון רוסישע באאמטע זיינען אפגעפארן. פיל יידישע אַנ-
געזעענע משפחות זיינען אוועק אין רוסלאנד, מיטנעמענדיג וואס מען האט נאר
געקאנט. אויפגעלאדן זייער האב-אין-גוטס אויף פלאטפארמען, אוועק אין מינסקער
געגנט, אין קרים, און וואס ווייטער פון פראנט. אליין איז פארגליווערט געווארן, די
גאסן זיינען אויסגעליידיקט געווארן פון מענטשן, די געשעפטן פעסט געשלאסן.

די וואס זיינען דאך געבליבן אין שטאט, זיינען געווען שטארק געשפאנט. יעדער
שפאלט פון טויער אדער לאדן האט שטארק געצויגן אויף צו וויסן וואס עס טוט זיך
אין שטאט. פלוצים זיינען געקומען צופארן אויף ראווערן אייניקע דייטשע אויסשפי-
רע, מיר האבן זיי גאנץ קלאר געזען.

דעם אמת געזאגט, האבן די זאמאשטשער יידן אויסגעקוקט די מינוט אז די
דייטשן זאלן אריינקומען אין שטאט, ווייל וואס מערער די לאגע אויפן רוסיש-דייטשן
פראנט איז געווארן שווערער פאר די רוסן, האבן זיי שטארק פארפאלגט די יידן,
חושד געווען אין שפיאנאזש, פאראט, און טאקע אומגעבראכט פיל יידן דורך די
פעלד- און שטעל-געריכטן.

אין אייניקע שעה ארום האבן אנגעהויבן אריינמארשירן די דייטשן, שווערע אר-
מילעריע און פוסגייער. יידן האבן זיי אויפגענומען מיט ווארעמקייט, געשמאנעז אן
א זייט, דערלאנגט וואסער און אלץ וואס זיי האבן פארלאנגט.

ביי אונדז אין שטוב איז געווען ליהודים. א טאג פריער איז געבוירן געווארן
מיין יינגסטער ברודערל משה — בעת די סאמע הארמאטן-שאסן. די אקושארין האט
מיך צוגערופן צום בעט פון מיין מאמען און געזאגט צו מיר: „נו, יאנקעלע, וועסט
שוין מער נישט זיין א בן-יחיד“. האב איך אפגעענטפערט: „וואס איך וועל וועלן, וועל
איך מיין-ווייסי אויספירן“...

פיל דירות אין שטאט זיינען געשמאנען. אויסגעליידיקט, דייטשישע אפיצירן

זאָס זיינען געבליבן לאַגערן אין שטאָט, האָבן זיי איבערגענומען און אויב ס'איז ניט געווען גענוג, האָבן יידישע משפחות גערן אָפגעגעבן א צימער. צוליבן קריגס-צור-שטאַנד איז שווער געווען זיך צו באַוועגן. אַלץ איז געווען אָפגעשטאַרבן. ביסלעכ-ווייז האָט מען געפונען דעם וועג צום שטאַט-קאָמאנדאָנט; שיינע יונע פרויען איז דאָס באַקומען א „שיין“ געווען פיל לייכטער... מען האָט אָנגעהויבן האַנדלען, ברענ-גען פאַרשידענע סחורות, אין וועלכע מען איז געווען שטאַרק אויסגעהונגערט.

קורץ נאָך דעם, איז די שטאַט אַריבער אונטער עסטרייכישער הערשאַפט. די עסטרייכער זיינען געווען פיל ליבעראַלער און בפרט ווען ס'רוב לאַגער-מיליטער איז באַשטאַנען פון סאַלדאַטן, וואָס בלויז דער מונדיר האָט זיי געמאַכט פאַר סאַלדאַטן.

זומער 1916, איז אויסגעבראָכן א שרעקלעכע טיפוס-עפידעמיע; בויך און פלעק-טיפוס. ס'איז ניט געווען קיין משפחה, ווו ס'זאל ניט האָבן געווען א טיפוס-קראַנקער. פיל זיינען געשטאַרבן. ס'רוב קראַנקע זיינען ניט אָנגענומען געוואָרן אין קליינעם אַלגעמיינעם שפיטאַל. דאָקטוירים און מעדיקאַמענטן האָבן געפּעלט. חברה-קדישאַ איז געווען באַשעפטיקט, אַז אַפילו שבת פלעגט מען אויפלייגן די פאַרשטאַרבנע אויף א וואַגן און אַוועקפירן אויפן נייעם בית-הקברות. די שטימונג איז געווען א שווערע. קרוב א האלב יאָר האָט זיך פאַרצויגן די עפידעמיע.

זייער לאַנגזאַם האָט דאָס יידישע געזעלשאַפטלעכע לעבן אין שטאָט זיך אָנגע-הויבן נאָרמאַליזירן... די איבערגעבליבענע קינדער זיינען אונטערגעוואַקסן. יידישע יונגעלייט פון עסטרייכישן לאַגער-מיליטער האָבן זיך דערנענטערט צו די אַרטיקע. שבת און יום-טוב פלעגן די שולן, שטיבלעך און בתי-מדרשים זיך אָנפילן מיט יידישע סאַלדאַטן, צווישן זיי אויך פיל רעליגיעז-נאַציאָנאַלע אינטערעסאַנטע טיפן. זייענדיק אָפגעריסן גאַנצע יאָרן פון זייערע משפחות און סביבה, האָבן זיי זיך פאַרבענקט נאָך א וואַרעם היימישן ווינקל. אַט-די יידישע זעלנער האָבן זיך וואָס מער באַטייליקט אין דעם יידישן לעבן אין שטאָט. פיל יידישער פאַטריאַטיזם האָט אויפגעפלאַקערט אין אַט יענע צייטן. דער וועלט-קריג האָט זיך דערנענטערט צום סוף. פלעקער האָבן געקעמפט פאַר זייער זעלבסטשטענדיקייט און די גרויסע אימפעריעס האָבן אָנגעהויבן זיך פונאַנדערפאלן. כוואַליעס פון רעוואַלט און אויפברויז האָבן פאַרגאַסן רוסלאַנד, דייטשלאַנד א. א. וו.

לויט דער איניציאַטיוו פון אַרטיקע מוער און דער אָנרעגונג פון יידישע סאַלדאַטן, איז אַנטשטאַנען, אָנהויב 1917, די סקויטן-אַרגאַניזאַציע „השומר הצעיר“. ה' שלפּקא פון לעמבערג, אַליין א מיטגליד פון דער באַוועגונג, האָט עס געגרינדעט. די בעסטע אַרטיקע אידעאָליסטישע יוגנט האָט זיך אָנגעשלאָסן אין דער אַרגאַניזאַציע. קורץ נאָכדעם האָבן מיר זיך פאַרבונדן מיט דער צענטראַלע אין וואַרשע און לאַדזש. מען האָט אָנגעהויבן לערנען געשמאַק די העברעאישע שפראַך, מיט ספרדישן דיאַלעקט און --- גרייטן זיך צו עליה. צוביסלעך האָבן אָנגעהויבן באַזוכן קראַנגאַלד, שנהבי און אַנדערע. די העברעאישע סקויטן-לידער און מעלאָדיעס פון ארץ-ישראל האָבן פאַר-באַפּט די יידישע יוגנט אין שטאָט. צו די גרינדער האָבן געהערט חוה און יוסף פוקס, חוה פאַלק און אַנדערע.

אין דער זעלביקער צייט איז אַנטשטאַנען די „מזרחי“-אַרגאַניזאַציע, וועלכע האָט אַרומגענומען פיל רעליגיעזע יידן, טראַדיציאָנעלע יונגעלייט וואָס זיינען אַקטיוו גע-ווען אויף אַלע געביטן פון יידישן לעבן.

כ'וועל ניט פאַרגעסן די אַכסטראַקטע דיסקוסיע איבער דער פראַגע: „וואָס וועט זיין מיט דער באַן, אַז יידן וועלן באַקומען זעלבסטשטענדיקייט אין ארץ-ישראל?“ — באַלד האָבן זיי גערינדעט א העברעאישע רעליגיעזע פאַלקס-שולע „יבנה“, וועלכע האָט עקזיסטירט ביז 1920. דאָס איז געווען אין יענער צייט די איינציקע יידישע

מאדערנע שולע אין זאמאשטש. בראש פון דער „מזרחי“ מעטיקייט זיינען געשטאנען ב' מרדכי-יוסף קראנפעלד און ר' ברוך סאבאל. צווישן די לערער פון דער שולע זיינען געווען דער שרייבער גימלין (א ברודער פון ביכער-פארלאג-אייגנטימער גימלין, אין ווארשע), משיזש, פון לעמבערג, א יונגער דיכטער-אנפאנגער אין פויליש.

מיטן צוריקקומען פון יונגע באגייסטערטע כלל-טוער פון ברויזנדיקן רוסלאנד קיין זאמאשטש, איז אנשטאנען די „צעירי ציון“, וועלכע האט שפעטער זיך אויסגעקריס-טאליזירט אלס ציוניסטיש-סאציאליסטישע פארטיי. אין אנהייב האבן אנגעהערט צו זיי ר' צבי חיים געליבטער, יצחק פונט, צבי געכעט (אלע אין ישראל), ישראל ראסעט (אומגעקומען אין קרעמעניץ דורך די נאציס) און אנדערע.

דער „חדר מתוקן“, וואס האט עקזיסטירט פון 1908, איז אויפסניי געעפנט גע-ווארן. אנשטל סאבאל, דער גלענצנדיקער לערער פון ווארשע, איז געווען מעטיק. העב-רעאישע אונט-קורסן, אונטער דער אנפירונג פון פינסקער לערער יוסף משעסלער, זיינען אנשטאנען. פיל יוגנטלעכע פון שטאט האבן געהערט לעקציעס אויף אט-די קורסן. שפעטער איז ער באקאנט געווארן אלס יונגער העברעאישער שרייבער. דאס פאליטישע און געזעלשאפטלעכע לעבן אין שטאט האט דאן דורכגעמאכט איר פריילינג-עפאכע. דער קאמף צווישן די ציוניסטישע און ניט-ציוניסטישע שטרע-מונגען האט זיך פארשארפט.

דער „בונד“ האט ארגאניזירט די פראפעסיאנעלע פאראיינען און אנגעהויבן זיך ערנסט פארמעסטן קעגן דער גרויסער השפעה פון די ציוניסטישע יוגנט-ארגאניזא-ציעס אויף דער יידישער יוגנט.

דער רויטער אויפשטאנד

יאנואר 1918. א ווינטערדיקער שבת, „אז ישיר“ דיקער נאכמיטיק. די גאסן זיינען אויסגעבעט מיט א פעסט-ליגנדיקן שניי, אן אויסגעמרעטענער און האלט זיך גוט. די לופט — א טרוקענע, פראסטיקע. עלטערע כאפן דעמאלט דעם נאכמיטיק-שלאף, ממש עונג-שבת. ערשט דאן רעגולירט מען די מידקייט פון די זעקס גרויע מעג אין דער וואך.

אויף די הייף און אויף די גאסן פון שטאט שפילן זיך די קינדער און יוגנטלעכע, ווער אין באהעלטעניש, אנדערע ארגאניזירן זיך אין צוויי קעמפנדיקע צדדים, לויט אלע דינים ומשפטים פון מיליטער; אלט-שטאטישע קינדער קעגן בראווערדיקע יידי-שע קינדער; ניי-שטאטישע קעגן אלט-שטאטישע; מען כאפט געפאנגענע, מען פאר-שפארט זיי אין פינצטערע קאמערן ביז פארנאכט. דערווייל כאפן ביידע צדדים אכזריותדיקע קלעפ. שטיינער, שמעקנס, קוילן שניי דינען ווי אמוניציע און געווער... די בראווער-יינגען זיינען חוצפהדיק און פלינק און פארטרייבן זיי צוריק אין די מויערן פון אלט-שטאט. דער טאל פון משה קאוואל, וואס האט זיך געפונען צווישן דער אלט-שטאט און לובלינער פארשטאט, האט געדינט אלס גרענעץ-פונקט. אזוי האבן קינדער נאכגעמאכט די עלטערע און געפירט פארביטערטע קאמפן צווישן זיך.

אין אט אזא שבת נאכמיטיק רוקט זיך אן א גרופע באוואפנטע שקצים. א טייל פון זיי דערקענט מען גלייך: ארבעטער פון די מעל-מילן און „פארזאכעס“ פון די גרויסע גיטער ארום דער שטאט. בראש דער מארשירנדיקער גרופע איז געגאנגען ליי-ביש הענטעלע, א באקאנטער טיפ אין די זאמאשטשער ארבעטער-קרייזן. דער צונא-מען „הענטעלע“ האט ער באקומען, ווייל איין האנט איז ביי אים געוון א געליימטע, צוליב דער קינדער-קראנקהייט. די אנדערע, די שקצים, זיינען געווען אנגעטון אין ארבעטס-קליידער, ס'חייסט נארוואס אראפ פון דער ארבעט. אלע זיינען געווען בא-

וואפנט מיט ביקסן, רעוואלווערן און האנט-גראנאטן אריינגעשמעקט אין די גארטלען. לייביש הענטעלע האט אפטמאל אויסגעשריגן לאזונגען קעגן דער פוילישער רע-אקציאנערער מאכט, קעגן דעם שטאַט-קאמאנדאנט, וואס האט אנגעפירט מיט דער שטאַט אין נאמען פון דער פוילישער רעאקציאנערער רעגירונג אין ווארשע.

אנגעקומען זיינען זיי פון דער „לובלינער בראם“ (בראמא — טויער, א זכר פון דער אלטער בארימטער פעסטונג) אדער ערשטע-מארגאס, ווי מען האט זי שפעטער גערופן, געזאנגען דורך דעם מאגיסטראט-רינג, דורך די אזוי גערופענע סעדלעך, דורך דער דריטער מארגאס, אין דער ריכטונג פון „שלאס“, דער זאמעק פון די זאמאסיסקים, צו דער געביידע פון סטאראסטע, ווו עס איז געזעסן דער שטאַט-קאמאנדאנט.

קיינער האט זיי נישט געשמערט. קיינער האט זיך זיי נישט קעגנגעשמעלט. נאר די קינדער האבן אויס נייגעריקייט זיי באגלייט ביז צו דער געביידע פון סטאראסטע אויף דער אקאדעמישער גאס. קומענדיק צו דער געביידע פון סטאראסטע האט זיך מיט דער גרופע געטראפן נאך אייניקע צענדליק אויפשטענדלעך, וואס זיינען אנגעקומען פון דער צווייטער גאס. די אויסרופן קעגן דער רעגירונג זיינען געווארן שטארקער. זיי האבן געשאסן אין דער לופט און אין די פענצטער פון סטאראסטע. ווי נאר עס האבן זיך אנגעהויבן די שיסערייען, האבן מיר זיך צעלאפן ווי די מייז. פון די פענצטער האט מען צוריקגעשאסן. די באאמטע זיינען שוין דעמאלט נישט געווען, אויסער איי-ניקע, דערפאר איז נישט געווען שווער צו פארכאפן די געביידע.

די שטאַט איז פארנומען געווארן דורך די ארבעטער-גרופן, די רויטע אויפשטענד-לער. קורץ נאכדעם האט מען פארווערט ארויסצוגיין אין גאס. די שטימונג איז גע-ווארן א געדריקטע. נישט וויסנדיק ווי עס וועט אויסזען ווייטער. די שטאַט איז אפ-געשניטן געווארן פון דער געגנט, נישט מען קאן אריין און נישט ארויס. צומארגנס האט מען שוין די געשעפטן נישט געעפנט, די בעלי-מלאכות און ארבעטער זיינען נישט גע-זאנגען צו דער ארבעט. אלץ האט געווארט ווי דאס וועט זיך אויסשפילן. אפילו זוכן ברויט האט מען נישט געמאכט ארויס. אויף די גאסן האבן זיך ארומגעדרייט פאטרוילן: באוואפנטע אויפשטענדלער. איינצלע שיסערייען האבן אויפגעצייטערט פון צייט צו צייט די לופט.

פארנאכט זיינען די פאטרוילן פארשווונדן. א קלאנג איז ארויס, אז די רעכטע האבן אלערמירט נאך הילף און אז א סך פויליש מיליטער גייט אויף זאמאשטש. די יידישע איינוווינער האבן זיך אויסבאהאלטן. די נאכט פון זונטיק און מאנטיק איז געווען זייער אן אומרויאיקע, שיסערייען און אויפרייסן, געשרייען פון מענטשן וואס זיינען ארויסגעשלעפט געווארן פון די הייזער און די באהעלטענישן.

פארטאג האט דאס פוילישע רעגולערע מיליטער אנגעהויבן אטאקירן די שטאַט. פוילישע פרייוויליקע פון די „ענדעקעס“ האבן ארומגערינגלט די שטאַט. ארויסקוקנ-דיק פון פענצטער פון דאך, האבן איך געזען דעם פאטאגראף סטזשיושאווסקי מיט א געדיכטער גרופע אנדערע ציווילע פרייוויליקע פאליאקן רוקן זיך פארויס מיט די ביקסן אין די הענט.

אז פאדערעווסקיס מיליטער האט איבערגענומען די שטאַט, האבן די סאלדאטן באקומען פרייע הענט. דעם יידישן איינוווינער איז די זאך געווען באקאנט. דריי יידן זיינען דערשאסן געווארן. די פרוי פון איטשע-דוד שליאס, ווייל זי האט אויף א „פאר-דעכטיקן“ אופן ארויסגעקוקט פון פענצטער פון איר דירה אין „הייפל“, דער צייטונג-פארשפרייטער באקסער, איז ארויסגערופן געווארן פון זיין וווינונג פון פערטן גארן אין ר' חנא איידעלסבערגס הויז, מען האט אים אראפגענומען אין די קעלער-טרעפן און דערשאסן דורך א קויל אין קאפ. אים האט מען געמסרט אז ער האט פארקויפט קוילן די אויפשטענדלער. דעם נאמען פון דריטן אימגעקומענעם קאן איך זיך נישט דערמאנען.

אויסער דעם זיינען אויסגעליידיקט געווארן יידישע געשעפטן און אלס נקמה האט מען פארלאנגט א גרויסע סומע געלט. און אז דאס איז ניט געווען גענוג, האט מען אנגעפאנגען מאסן-ארעסטן, און וועלכער ס'איז אויספארשונג, ס'איז געווען גענוג אז א פאליצאנט זאל אנווייזן אז איינער איז שולדיק אין באטייליקן זיך אין אויפשטאנד, אז יענער זאל ארעסטירט ווערן.

לכתחילה זיינען ארעסטירט געווארן פיל יידישע כלל-טוער. שפעטער האט מען ארויסגעשלעפט פון די שטובן, אלט און יונג, פוילישע זשאנדארמען האבן געמאכט רעוויזיעס אין פיל יידישע הייזער, גערויבט דערכיי אלץ וואס איז זיי נאר געקומען צו דער האנט.

כ'וועל קיינמאל ניט פארגעסן דאס בילד: קינד און קייט זיינען מיר געלאפן זען דאס טרויעריקע בילד ווי אייניקע הונדערט אלטע און יונגע ארעסטאנטן, ארומגע-רינגלט דורך צענדליקער פוילישע קאוואלעריסטן אויף פערד, מיט די בלויע שווערדן אין די הענט, זיינען געטריבן געווארן אויפן וועג קיין לובלין. בראש פון דער גרופע געדענק איך באזונדערס דעם ערשט ניט לאנג פארשטארבענעם ר' מענדל פונם. דאס האבן זיי געוואלט באווייזן פאר דעם פוילישן איינוווינער, ווער עס זיינען די אויפ-שמענדלער. די אלע האט מען אויפגעזאמלט פון די הייזער און אויסגעליידיקט דעם צייטווייליקן ארעסט אונטערן מאגיסטראט, ווו מען האט זיי געהאלטן אייניקע טעג אין אומענטשלעכע באדינגונגען. נאך דער גרופע זיינען געגאנגען די פרויען, קינדער און משפחות פארצווייפלעט, געוויינט און מיט הארצרייסנדיקע געשרייען. די שומרים האבן אלע מאל ארויפגעריטן אויף די באגלייטערס און געפרוהט זיי צעטרייבן. אין אייניקע חדשים ארום האט מען ס'רוב ארעסטירטע ביסלעכווייז באפרייט, נאך פיל אויספארשונגען, וואס זיינען געווען באגלייט מיט עינויים.

די באַלשעוויסטישע אינוואזיע

זומער 1920. שווערע קאשמארנע טעג האבן דורכגעמאכט די יידן אין פוילן. פילסודסקין האט זיך פארוואלט א גרויס פוילן, פון באליטישן ים ביזן שווארצן ים, און איז ארויס אין קריג קעגן רויסן רוסלאנד. טראץ די שווערע צייטן וואס רוסלאנד האט דאן דורכגעמאכט, שרעקלעכן הונגער, אומאויפהערלעכע איבערפאלן פון די ווייס-גווארדייער, געשטיצט דורך ענגלאנד און אמעריקע, רואנירט צוליב די קאמפן אין די יארן פון ערשטן וועלט-קריג, האבן די בארוועסע רויט-ארמיער געשלאגן דאס ארגאניזירטע פוילישע מיליטער. ביז דעם טייך ווייסל זיינען זיי דערגאנגען, הארט ביי ווארשע.

מיטמאכנדיק אזעלכע ביטערע מפלות, האט די פוילישע רעגירונג גערודפט די יידישע באפעלקערונג און די כלל-טוערס און אונטערשיד. פיל טויזנטער יידן זיינען אינטערנירט געווארן אין ספעציעל איינגעארדנטע קאנצענטראציע-לאגערן. יידישע סאלדאטן אין פוילישן מיליטער זיינען אינטערנירט געווארן אין א באזונדערן לאגער אין יאבלאנע, לשם איזאלאציע. יידישע בחורים זיינען געשטעלט געווארן פאר פעלד-געריכטן פארן קלענסטן חשד און טויט-אורטיילן זיינען אויסגעפירט. געווארן אן שום ערנסטע סיבות.

אין זאמאשטש איז בלויז איין טעגלעכע צייטונג אנגעקומען, „דער ייד“, וואס די „אגודת-ישראל“ אין ווארשע האט ארויסגעגעבן אויף שלעכט קאלירט פאפיר. אנדערע צייטונגען זיינען אין אונדזערע קאנטן, וועלכע זיינען געווען נאנט צו דעם פראנט, געווען פארבאטן. אין שטאט איז געווען באוואוסט דער קוראז מיט ר' אימשע מאיר מאנזיס, וואס האט זיך געקאנט ענדיקן זייער טראגיש. דער לעצטער, אלס

עסקן פון דער „אגודה“ און פארשפרייטער פון דער דערמאנטער אגודישער צייטונג אין זאמאשטש, האט מעלעגראפיש פארלאנגט פון דער רעדאקציע פארגרעסערן די צאל אריינגעשיקטע צייטונגען. די פאדערונג האט ער געשריבן אין פויליש „וויס-לאמש סמא זשידווי“ (שיקט הונדערט „יידן“). דער אינהאלט פון דער מעלעגראמע האט ארויסגערופן א ביטערן פארדאכט קעגן איטשע-מאיר מאנזיס און זיינע מקור-בים, ווארום ווער ווייסט צו וואס ער רופט עס ארויס די „פארשטארקונג“. די גע-הייס-פאליציי האט באלד ארומגערינגלט דאס הויז ווו ער האט געווינט, ארעסטירט אים און נאך פיל מוער אין שטאט. נאר א דאנק דער שנעלער אינטערווענץ פון א באקאנטן פוילישן פאטריאט איז אויפגעקלערט געווארן די מיספארשטענדעניש.

דעם אמת געזאגט, האט א טייל פון דער יידישער באפעלקערונג געזען גערן דעם פארמארש פון רויטן מיליטער. פון דער ערשטער מינוט ווען פוילן איז בא-פרייט געווארן, האט די יידישע באפעלקערונג געליטן פון פאגראמען, גזירות און רדיפות.

אין די טעג ווען עס זיינען פארגעקומען גרויסע קאמפן צווישן ביידע ארמיען ביי די טויערן פון זאמאשטש, האט די יידישע באפעלקערונג אין שטאט און סביבה געלעבט אין גרויס שרעק. אין שטאט איז די מאכט געווען אין די הענט פון דער מיליץ, וואס איז אנטשטאנען א דאנק דער צוזאמענארבעט פון ס'רוב פארטייען. קיין געווער האט די מיליץ נישט באקומען. פינצטערע עלעמענטן האבן חשק געהאט אויפ-צועפענען יידישע געשעפטן און הייזער, רויבן און רואנירן וואס מ'קאן נישט מיט-שלעפן... בעת יידן זיינען געלעגן באהאלטן אין די קעלערס און בונקערס, האבן אונטערוועלטניקעס אנגעהויבן האקן שלעסער פון געשעפטן. זונטיק זיינען געקומען פויערים פון די דערפער און די גויעס מיט די גרויסע קויבערס און נאר א דאנק די מיליציאנטן האט זיך די זאך נישט איינגעגעבן און די גנבים און רויבערס האבן זיך אומגעקערט אין די ארומיקע דערפער.

פיל טראגישער איז געווען, בעת דאס מיליטער פון גענעראל בולאק-באלאכא-וויטש, פעטליורעס טרייסטער תלמיד און בארימטער פאגראמשישק, איז אריינגע-טרעטן אין שטאט. דער דאזיקער אוקראינישער גענעראל האט דעמאלט געקעמפט אויף דער זייט פון פוילן. זייענדיק אויסגעמאטערט פון וואכן-לאנגן לעבן אויף דעם פראנט, מיד און הונגעריק האבן זיי זיך גענויטיקט אין אלעס: עסן, אנטאן, משקאות און פרויען. אלע גאסן פון שטאט, אלע הויפן און פלעצער זיינען באזעצט געווארן פון די מיליטער-גרויסן פון בלוטיקן בולאק-באלאכא-וויטש. די פרנסים פון דער יידי-שער קהילה האבן אנגעהויבן קלאפן אין די טירן פון די פוילישע ארטיקע כלל-מוער, אבער אלע האבן זיך אויסבאהאלטן. די שפאנונג איז געווען א גוואלטיקע ווען די נאכט האט זיך אנגעהויבן אנרוקן.

דער דערווארטער פאגראם איז געהאנגען אין דער לופטן. די יידישע איינוווי-נער אין שטאט און ניישטאט האבן זיך געגרייט דערצו, יעדער אויף זיין שטייגער. מען האט באפעסטיקט די טויערן און טירן, מען האט זיך אויסבאהאלטן צוזאמען, מען האט צוגעגרייט אביסל געווער אויף צו פארטיידיקן זיך ווי עס איז. וועגן אן ארגאניזירטער זעלבסטשוץ איז נישט געווען קיין רייד, ווייל מ'איז געווען אין קריגס-צושטאנד און געווער האט מען נישט געמאכט האלטן.

אממערסטן האבן געליטן די יידן אויף ניישטאט. יידישע געשעפטן און ווייני-שענק זיינען אויפגעריסן און צערויבט געווארן, אייניקע הייזער זיינען אויפגעעפנט געווארן און יידישע פרויען האבן זיי פארגוואלטיקט. דאס מזל האט געשפילט אז א דאנק דעם וואס דאס פוילישע מיליטער האט אפגעשמויסן די רויט-ארמיער האבן די אוקראינישע באנדעס באקומען א באפעל אריבערצוגיין אין א נייעם פונקט.

די רדיפות קעגן דער יידישער באפעלקערונג האבן גיט אויפגעהערט אפילו ווען דער קריג האט זיך פארענדיקט. די פוילישע דעפענסיווע האט פארבאטן און גע- שטערט יעדן פרוי צו ארגאניזירן דאס יידישע לעבן אין שטאט. די אינטעליגענץ, און באזונדערס די ראדיקאלע, האט געפרוויט זיין טעטיק אבער די פאליציי האט גע- שטערט יעדע איניציאטיוו.

ארום דער י. ל. פּרץ-ביבליאטעק און לעזע-זאל, וואס האט זיך געפונען אינעם שענסטן לאקאל אין צענטער פון שטאט, אין הויז פון רייכן סוחר אינלענדער, האבן זיך קאנצענטרירט די בעסטע אקטיווע ארבעטער-יונגט אין שטאט. אונדזערע לאנדס- לייט אין אמעריקע האבן געזאגט פאר געלט-מיטלען און ביכער. פיל פיל ביכער האבן מיר דאן באקומען פון אונדזערע איבערגעגעבענע פריינט. די פאליציי האט געקוקט קרום אויף דעם דאזיקן ליכטיקן פונקט און חושד געווען אז אין דער דאזי- קער אינסטיטוציע פירט זיך אן אנטמי-מלוכהשע ארבעט. די געהיים-פאליציי האט אפט באזוכט די ביבליאטעק און בעת ס'איז פארגעקומען א באנקעט, איז די פאליציי געקומען, פארנומען אלעמען אין קאמיסאריאט, אויסגעפארשט צו וועלכן צוועק עס איז פארגעקומען דער באנקעט. אלע אנטוילנעמער זיינען פאררעגיסטרירט געווארן און שפעטער, בעת די גרויסע ארעסטן אין צוזאמענהאנג מיט דעם אויפרייס אין דער ציטאדעל אין ווארשע, האט די ליסטע געדינט אלס וועגווייזער און די אלע אנטוילנעמער זיינען פארהאלטן געווארן.

דער דאזיקער באזוך פון דער פאליציי האט זיך דעמאלט פארענדיקט מיט א שענדלעכן פאגראם אין דער ביבליאטעק. די זאלן זיינען דעמאלירט געווארן, די פאד- לאגעס זיינען אויפגעריסן געווארן, די ביכער, צווישן זיי זעלמענע עקזעמפלארן, זיינען צעריסן געווארן.

דער דעפוטאט ד"ר יצחק שיפער, דער באקאנטער היסטאריקער, האט קורץ נאכדעם דערלאנגט אן אויספירלעכע אינטערפעלאציע אין סיים און פארלאנגט א שטרענגע אויספארשונג און צו באשטראפן די שולדיקע.

אין תפיסה

15טן אקטאבער 1922, ווימאס, דער אזוי גערופענער „מיניסטער אנעס קרא- וואט“, איז געווען פרעמיער-מיניסטער אין פוילן. די ברייטע ארבעטער- און פאלקס- שיכטן האבן געלעבט אין די שווערסטע באדינגונגען. די פוילישע וואליטע האט נאכאנאנד פארלוירן איר ווערט. דאס געהאלט וואס דער ארבעטער האט אפגענומען ענדע מאנאט האט געהאט א פיל קלענערן ווערט ווי אין אנהויב חודש. עס זיינען אויסגעבראכן שטרייכן פון הונדערטער און טויזנטער באוואוסטזיניקע ארבעטער, אלס פראטעסט קעגן דער רעגירונג, וואס האט רעפרעזענטירט דאס זאמע פויערנטום און דעם רייכן קלאס אין פוילן.

אין פוילן איז געווען באקאנט דער צינישער ענטפער פון ווימאסן דער דעלעגא- ציע פון מלוכהשע אנגעשטעלטע, וואס האט זיך פארקלאגט פאר אים, אז דער לויז איז גיט גענוג און זייערע משפחות הונגען, בעת פיל פיל בירגער ווערן רייך פון ספעקולאציע: „טוט וואס איר ווילט, ווייל מארגן וועט זיין ערגער“...

קורץ נאכדעם האבן אויסגעבראכן אויפשטאנדן פון ארבעטער און מיליטער אין אייניקע ארבעטער-צענטערס און באזונדערס אין קראקע; ארבעטער האבן אויפגע- שטעלט באריקארדן אין די גאסן; זעלנער און אפיצירן זיינען אריבער אויף דער זייט פון די קעמפער. בעת די דאזיקע געשעענישן זיינען פיל אומגעקומען און פארוואנדעט געווארן. די רעגירונג האט זיך כלל גיט אפגעשראקן און אנשטאט צו זוכן אויסצו- בעסערן די לאגע, האט זי געענטפערט מיט רדיפות אויף ארבעטער-טוער.

שבת שמחת-תורה 1922, האט ווארשע אויפגעצייטערט פון א שרעקלעכן אויפ-
רייס. די „צימאדעל“, די אמוניציע-מאגאזינען, זיינען אויפגעריסן געווארן. צענדלי-
קער הרוגים און הונדערטער פארווונדעטע, רואנירמע הייזער. גאנץ פוילן איז דער-
שימערט געווארן. פרעמיער וויטאס האט גלייך פארארדנט מאכן רעוויזיעס אין אלע
שטעט אין לאנד און ארעסטירן אומעטום אלע פארדעכטיקע לינקע עלעמענטן. אין
זאמאשט האט די געהיים-פאליציי ניט געהאט קיין שווערע ארבעט, אלע אט די
„פארדעכטיקע“ זיינען געווען ביי איר פארשריבן. מוצאי-שמחת-תורה, שפעט ביינאכט
האט די פאליציי ארומגערינגלט פיל הייזער אין שטאט און געמאכט רעוויזיעס. 29
ארבעטער-טוער, מענער און פרויען, יידן, פאליאקן און אוקראינער, טוער פון די
פראפעסיאנעלע פאראיינען, פארוואלמונגס-מיטגלידער פון דער י. ל. פריז-ביבליאטעק,
טוער פון דעם נאציאנאליטעטן-בלאק צום סיים, שטאט-ראט-מיטגלידער זיינען אין אט
יענער נאכט ארעסטירט געווארן, 25 מענער, צווישן זיי איר, (דאן א זעכצן-יאריקער
בחור) און 4 פרויען, אין דעם מיין עלטסטע שוועסטער איידל. אונדזער משפחה איז,
אלזא, געווען שיין פארטראטן.

אט עפן איך מיין נאטיץ-ביכל און לייזן ווייניקע שורות פון יענע טעג, ווען מיר
זיינען געווען אין טורמע:

כמעט חצות. אלע, מיר קינדער און די עלטערן שלאפן שוין, מידע פון די יום-
טובדיקע טעג. איך שלאף הארט ביים פענצטער וואס גייט ארויס אין גרויסן הויף פון
ראטהויז, נעבן מיר, אויף א צווייטן בעט, שלאפט יוסף טשעסלער, דער באקאנטער און
שטאט העברעאישער לערער און שרייבער פון פינסק. אין שלאף הער איך א האסטיקן
קלאפן אין גרויסן מיט אייזן-געשמידטן ראטהויז-טויער. איך ליג ווי אין קאשמארנעס
שלאף, הויב זיך קוים אויף און בויג זיך אן און קוק ארויס פון פענצטער אין דער גע-
דיכטער פינצטערניש. דער הויז-וועכטער יאן קומט אראפ פון זיין ווייניג, שעלטנדיק
פון כעס וואס מען האט אים אויפגעוועקט אזוי שפעט. ער שליסט-אויף דעם טויער און
עפנט אים אויף בלויז איין העלפט און ווי נאך ער דערזעט די חשובע געסט, עפענט
ער שוין אויך די צווייטע העלפט טויער, ברייטלעך, באלעכאמיש. עס זיינען אריינגע-
ריטן רייטער-פאליציי, ער האט זיי גלייך אנגעוויזן ווו מיר וווינען. אראפגעשפרונגען
פון די פערד, אייניקע זיינען געבליבן אונטן, די איבעריקע זיינען גלייך ארויף צו אונדז
אויף די טרעפ. ווידער א שטארק חוצפהדיק קלאפן אין מיר. מיין טאטע האט א פאר-
ציטערטער גענומען עפענען די מיר. „מיר זיינען געקומען מאכן א רעוויזיע“ — האבן
זיי אנגעזאגט — און דעם טעם פון א רעוויזיע האבן מיר גוט געוואוסט ביי אנדערע
געלעגנהייטן.

שוין קרוב 3 פארטאג און זיי זוכן און נישטערן נאך אלץ. יעדן פאפיר, יעדע ציי-
טונג, יעדן קאנווערט, אלץ ווערט רעקוויזירט.

פארטאג, אז ס'האט אנגעהויבן גרויען, האט דער פאליציי-אפיציר מודיע געווען
אז מיין שוועסטער איידל און איך זיינען ארעסטירט. אין פאליציי-קאמיסאריאט איז
די פראצעדור געווען א קורצע. מיר זיינען אויפסניי אויסגעפרעגט געווארן און צע-
טיילט: מיך אין א גרויסער פינצטערער קאמער פון מענער-ארעסטאנטן און מיין שוועס-
טער — אין א קאמער פאר פרויען.

אונדזער קאמער איז געווען איבערפולט מיט ארעסטאנטן, מערסטנטייל פאלי-
טישע, וואס זיינען פארנומען געווארן אין משך פון דער פארגאנגענער נאכט. די אַני-
דערע זיינען געווען פארשידענע פארברעכער. איך בין געווען דער יינגסטער פון
אלע, קוים 16 יאר אלט. אייניקע האבן מיך גוט געקענט אלס טעטיקן אין דער פריז-
ביבליאטעק, ווי א פארשטייער פון דער שול-יוגנט. קורץ נאכדעם האט מען געבראכט
נאך אייניקע. בלויז חבר פידלער האט מען ניט אריינגעשיקט אזוי שנעל, אים האט

מען געפארשט לענגער, הגם מען האט אים גוט געקענט ביי פיל אנדערע געלעגנהייטן. סוף-סוף האט די פאליציי אויך אים אריינגעשטופט אין דער ענגער קאמער, די מיר האט זיך ברייט געעפנט און שנעל צוגעמאכט געווארן און ניט געוואלט הערן אונדזערע פראטעסטן קעגן די אוממענטשלעכע באדינגונגען. געווען מיט אונז פא-ליאקן וואס זיינען צוזאמען מיט אים געזעסן אין די צארישע טורמעס און פאר-שיקונגען.

פון פידלערן האבן מיר זיך דערוואסט, אז אין דער פרויען-צעלע זיצן נאך דריי פאליטישע, אויסער מיין שוועסטער און די איבעריקע זיינען גאסן-פרויען און אנדערע פארברעכערנס. איר קאנט זיך פארשטעלן אונדזער שטימונג, ווען מיר האבן דאס געהערט. די באדינגונגען אין קאמיסאריאט-ארעסט זיינען געווען שווערע. עסן האט מען ניט געגעבן. אין א קליין צימערל מיט א קליין הויך פענצטערל וואס איז ארויס אין הויף צו די אלגעמיינע באקוועמלעכקייטן. די גאנצע צייט זיינען מיר געווען גע-צוונגען צו שטיין, ווייל צום זיצן איז ניט געווען קיין פלאץ. די ווענט פייכטע. ביי יעדן מאל ווען ווער פון אונדזערע איז ארויסגערופן געווארן אויסגעפארשט צו ווערן, האט ער געבראכט ידיעות אין וואס מען באשולדיקט אונז אייגנטלעך. די ידיעות זיינען געווען קעגנזעצלעכע. מיר און הונגערדיק האבן מיר אנגעהויבן די צווייטע וואך-נאכט, ניט וויסנדיק וואס עס דערווארט אונז צומארגנס. טייל האבן געזאגט, אז מען פירט אונז קיין לובלין אין בארימטן ארעסט-פלאץ.

ערשט מאנטיק פרי, האט מען אונז אויף שנעל ארויסגענומען אויפן גרויסן הויף, אויסגערופן די נעמען פון אלע. 29 זיינען מיר געווען (22 יידן, 4 אוקראינער און 3 פאליאקן). אויסגעשטעלט אין דרייען. א גרויסע פאליציי-אפטיילונג האט אונז ארום-גערינגלט און באפוילן מארשירן פארויס. פון אונדזערע נאנטע האט קיינער ניט גע-וואסט, אז מיר וועלן אין דער שעה דורכגיין די שמאט. אזוי זיינען מיר אנגעקומען ביז דער טורמע הארט נאכן אזוי גערופענעם „בראדוואר“.

גליין! גליין! גליין! אין טיפן חלל פון לאנג-געוועלכטן תפיסה-קארידאר, הארט איבער די טרעפ, הענגט א באן-רעלס. שטייט דער אגיל-וואשמחדיקער וועכטער מיט די כימערע פארזשמורעטע אויגן מיטן העמערל אין האנט און קלאפט נאכאנאנד. אין אט-דעם מאמענט, בעת דעם פרימארגן-קלינגען, זיינען מיר, די נייע איינוווינער, אנגעקומען. פון אייניקע פענצטער האבן אונז באגריסט ווייסע טאשן-טיכלעך, קיין פנימער האבן מיר ניט געזען און בלויז די הענט וואס האבן טיכלעך געהאלטן, ווייל די טורמע-וועכטער האבן געדראט אז זיי וועלן שיסן אין די פענצטער. אזוי זיינען אלע געווען געשפאנט אין אט יענעם פרימארגן. אונדזער גרופע מענער האט בא-קומען א גרויסע קאמער. קורץ נאכדעם האט אונז באזוכט דער טורמע-נאטשאנליק. אייניקע פון אונדזערע זיינען אים געווען גוט באקאנט. אזוי שטייענדיק אויסגע-שמעלט, האט ער אונז פארגעלייענט דעם רעגלאמענט פאר די ארעסטירטע. אלס „סטאראסטע“ איז אויסגעקליבן געווארן חבר פידלער און אלס וויצע-סטאראסטע איז געקליבן געווארן דער געוועזענער אוקראינישער ריכטער (דער גורל האט געוואלט, אז אט-דער גוי איז אין די צייטן פון צאר געווען מיטגליד פון דער בוי-קאמיסיע פון דער טורמע). חבר פידלער האט אונז נאכדעם ווי דער נאטשאנליק איז אוועק, אג-געזאגט ווי זיך נוהג צו זיין אלס ארעסטאנטן, קעגן דער תפיסה-מאכט.

אונז האט געמאטערט דער געדאנק, אין וואס אייגנטלעך באשולדיקן אונז די הערשער... אין אייניקע טעג ארום האט זיך אנגעהויבן די אויספארשונג. איינציקווייז האט מען אונז ארויסגערופן, נאכדעם ניט אריינגעלאזט צוריק אונדזער קאמער. אלס יינגסטער פון אלע אנדערע ארעסטאנטן, האט מען מיך ספעציעל „שיין“ אויפ-גענומען. נאך איידער מען האט מיך גענומען פארשן, האט מען מיך „מכבד“ געווען.

נאכדעם האט מען מיך אויסגעפרעגט וועגן אייניקע אדרעסן און מענטשן. צום סוף, ווען איך האב געדענקט אז עס ענדיקט זיך דאס מאטעריאל, האבן מיך צוויי אויספאר-שער אויפגענוי גענומען מכבד זיין מיט קלעפ, הלמאי איך בין אזוי יונג און מיש זיך צופיל אין פאליטיק, הלמאי איך בין אזוי הוצפהדיק, הלמאי איך וויל גארנישט דער-ציילן פון חדר... פאקטיש האב איך נישט געהאט וואס צו דערציילן, ווייל איך בין דעמאלט געווען אידעאיש נאנט צו די ציוניסטיש-אציאליסטישע פארטייען און מיין גרויסער חטא איז באשטאנען דערין, וואס איך בין געווען פארמשפט אויף א חודש ארעסט צוליבן באטייליקן זיך אקטיוו ביי די וואלן צום פוילישן סיים פאר דעם נא-ציאנאליטעטן-בלאק, בעת דער קאנדידאט פון פועלי-ציון ד"ר יצחק שיפער האט פיגורירט אין בעלמער-זאמאשטשער וואל-ראיאן.

אויך האט די פאליציי נישט געקאנט פארגעסן מיין און מיין שוועסטער איידלס „חטא" אלס אקטיווע טוערס אין דער פריץ-ביבליאטעק, און בפרט נאכדעם ווי די פאליציי האט דעמאלירט די ביבליאטעק און ד"ר יצחק שיפער האט אריינגעטראגן א שארפן פראטעסט אין סיים, פארלאנגענדיג אז די פאליציי-אפיצירן וואס זיינען פאראנטווארטלעך פארן פאגראם אין א קולטור-אינסטיטוציע, זאלן באשטראפט ווערן...

קרוב דריי וואכן האט זיך געצויגן די אויספארשונג. פארשידענע קלאנגען, אז מיר ווערן באשולדיקט אין מלוכה-פאראט. אין דעמאלטיקן פוילן האט ער געמיינט איינגעזעצט צו ווערן אין תפיסה אויף אייניקע יארן. פלוצלינג איז געקומען די פארארדענונג אונדז צו באפרייען.

וועגן דער צעשטערונג פון דער י. ל. פריץ-ביבליאטעק אין זאמאשטש

אינטערפעלאציע פון סייס-דעפוטאט ד"ר י. שיפער א"א אין סיים

אין דער יידישער טאג-צייטונג „אונדזער פאלקסצייטונג" (ארגאן פון „בונד" פון 18טן אקטאבער (נומער 127) האט זיך באוויזן א קארעספאנדענץ פון זאמאשטש אונטערן קעפל: „פאליציי האט צעגראמירט דער פריץ-ביבליאטעק אין זאמאשטש". אין דער דאזיקער קארעספאנדענץ ווערט דערציילט:

מען שרייבט אונדז פון זאמאשטש: אין דער נאכט פון זונטיק אויף מאנטיק (דאס הייסט פון 14טן אויפן 15טן אקטאבער) האט די מלוכה-פאליציי, צוזאמען מיט געהיים-אגענטן דורכגעפירט א רעוויזיע אין לאקאל פון דער פריץ-ביבליאטעק. זיי האבן אראפגעריסן די צעראטעס פון די טישן, אראפגעריסן דעם לינאלעאום פון די פאלן, זיי האבן צעריסן ביז 5.000 ביכער אין דער יידישער, פוילישער און אנדערע שפראכן, אראפגעריסן פון די ווענט אין פארניכטעט די בילדער פון פריץ, מעדעס, מיצקעוויטש און אנדערע.

מיט איין ווארט — די ביבליאטעק האט אויסגעזען ווי נאך א ריכטיקן פאגראם. די מיטגלידער פון דער ביבליאטעק-פארוואלטונג האבן וועגן דעם גלייך מודיע געווען דעם סענאטאר ליבאוויטש (פון „ויוואלעניע"), וועלכער האט דאן געוויילט אין זאמאשטש, וועלכער איז אויפן אין לאקאל פון דער ביבליאטעק און האט פעסט-

געשטעלט דעם חורבן וואס עס האט דורכגעפירט די פאליציי. ער האט צוגעזאגט צו באשטעטיקן דאס וואס ער האט געזען ביי די געהעריקע מאכט-ארגאנען.

די ביבליאטעק האט געציילט העכער 7.000 ביכער; אין דעם 3.000 יידישע און אזוי פיל פוילישע.

נאך לאנגיעריגע באמאונגען איז געלונגען די יידישע ארבעטער און אינטעלי-גענץ פון זאמאשטש אויסצובויען אזא פרעכטיקע ביבליאטעק, וואס האט פארמאגט ביז 700 מיטגלידער.

די ביבליאטעק האט זיך גערעכנט פאר איינער פון די חשובסטע קולטור-אינס-טיטוציעס נישט נאר אין זאמאשטש, נאר פון דער גאנצער געגנט. און אין איין נאכט איז זי אויף א בארבארישן אויפן פארניכטעט געווארן.

אין דער זעלביקער נאכט זיינען אויך צעגראמירט געווארן די לאקאלן פון די פראפעסיאנעלע ארבעטער-פאריינען פון די שנייחער, לעדער-ארבעטער און בעקער. די ביכער און די פראטאקאלן, וואס האבן זיך דארטן געפונען, זיינען צעריסן געווארן. די מעבל צעבראכן.

מען האט ארעסטירט 30 פערזאן, יידן און קריסטן, און דעם סעקרעטאר פונעם אוקראינישן קלוב, ראטשניאק, און דעם מיטגליד פון דער פרוין-ביבליאטעק, ניימארק. נאכן איבערלייגען די דאזיקע קארעספאנדענץ (אין דער „פאלקסצייטונג“) האט זיך ד"ר שיפער פארשטענדיקט מיט זיינע וויילער אין זאמאשטש (שיפער איז גע-וויילט געווארן אין סיים פון זאמאשטשער וויילער), וועלכע האבן פולשטענדיק בא-שמעיקט דעם צושטאנד ווי ער איז פארגעשטעלט אין דער דערמאנטער קארעס-פאנדענץ.

דער באשריבענער וואנדאלזם פון די פאליציי-ארגאנען אין זאמאשטש האט ארויסגערופן א גרויסן אומרו אין דער שטאט, ווייל מען איז נישט זיכער צי עס וועלן נישט ווייטער פארקומען רעוויזיעס און ארעסטן און ווייטערדיקע אויפרודע-רונגען וואס וועלן שמערן די רו און ארדענונג אין דער שטאט.

אין שייכות מיט דעם אויבנדערמאנטן, פרעגן אן די אונטערגעשריבענע דעם חער מיניסטער:

(1) צי זיינען אים באקאנט די אויבנדערמאנטע אויסשרייטונגען פון די היטלער פון רו און ארדענונג אין זאמאשטש?

(2) אויב יא, צי איז ער גענויגט צוצוציען די שולדיקע צו א הארבער שטראף פון אחריות און אויך אלס טאן כדי צו פארגיטיקן פאר די פאראורזאכטע שאדנס?

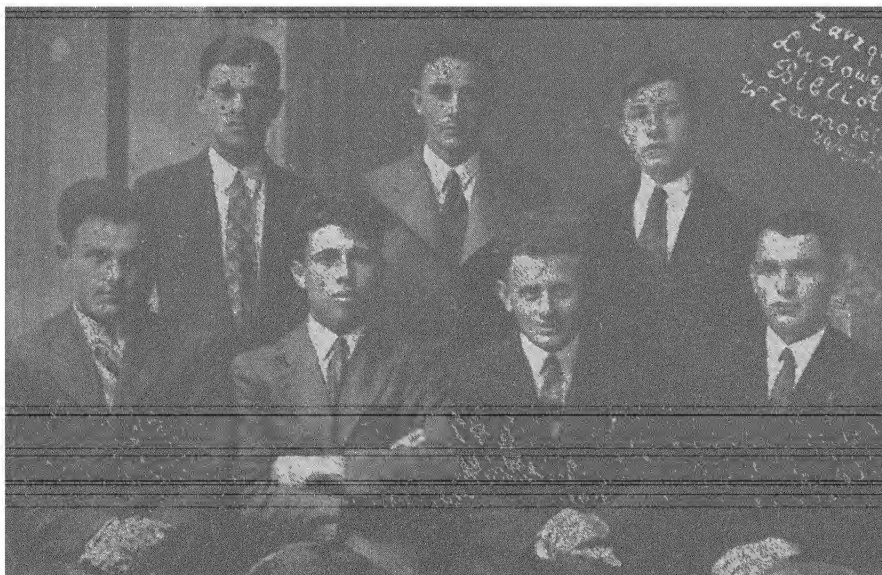
(איבערגעזעצט פון דער פויליש-יידישער טעגלעכער צייטונג „נאש-פזשעגלאנד“, ווארשע, מיטוואך 7 נאוועמבער 1923).

די ביבליאטעק אויפן נאמען פון ד"ר שלמה עטינגער אויף דער ניישטאט

אין יאר 1922 האט זיך צוזאמענגענומען א גרופע יוגנטלעכע פון דער ניישטאט און באשלאסן צו ווערן „אומאפהענגיק“, לכל הפחות אויפן קולטור-געביט, פון דער באלעבאטיש-גרויסהאלטערישער אלטשטאט.

באמת איז פאר דער יוגנט פון דער ניישטאט געווען שווער צו געניסן פון דער זייער גרויסער י. ל. פרץ ביבליאטעק און ליינע-זאל פון דער אלטשטאט. נישט נאר די ווייטקייט האט עס שווער געמאכט, זיך אויסקלייבן אין דער שטאט האט מען נישט געקענט סתם, אזוי. מען האט געדארפט זיך „איבערמאן“. געקומען פון דער ארבעט, געגעבן אן איבערבייס, זיך איבערגעמאן, איז שוין געווארן שפעט — עס איז נישט געבליבן קיין צייט פאר געניסן פון דעם גייסטיקן פארגעניגן, צו וועלכן די שטאטישע האבן געהאט אזוי נאענט...

די דאזיקע „רעוואלוציע“ האבן שוין דורכגעפירט: מ. ח. נירנבערג (היינט אין ישראל); יוחנן מארגענשטערן (אומגעקומען אין ווארשעווער געטא-אויפשטאנד);

די פארוואלטונג פון דער ניישטעטישער פאלקס-ביבליאטעק, אויסגעוויילט דעם 20סטן יולי 1933.

גרשון צוקער (אומגעקומען דורך די נאציס), נעכט ראק (היינט אין בוענאס-איירעס), זיסל וואגנער (היינט אין ישראל), יעקב צימרינג, שלמה גרובער. עס איז אויף דעם ערשטן צוזאמענקום באשלאסן געווארן צו עפענען א ביבליא-טעק און א לייען-זאל. א מאדעל האבן מיר געהאט — די י. ל. פריץ ביבליאטעק און לייען-זאל פון דער שטאט. די ערשטע ארבעט איז געווען זאמלען ביכער און ווערבירן מיטגלידער. עס איז ארויסגעלאזט געווארן א סעריע מיט „אבליגאציעס“ אויף געוויסע געלט-סומעס. דער קויפער פון אזא אבליגאציע האט אייגנטלעך אויסגעבארגט א געוויסע סומע געלט, וואס עס איז שפעטער אראפגעקענט געווארן פון זיין מיטגליד-אפצאל און לייען-געלט פון דער קינפטיקער ביבליאטעק. מען האט זיך אויך געוואנדן צום ארבעטער-רינג אין ניו-יארק און אויך פון דארטן איז אנגעקומען א ביישטייערונג פון בערך 100-150 דאלאר. פון די צונויפגעקליבענע מיטלען האבן מיר געדונגען א 3-צמיערדיקע דירה, אין צענטער פון דער ניישטאט. עס איז גערופן געווארן א גרינדונג-פארוואלטונג. אויף דער פארוואלטונג זיינען געווען אנוועזנד ביי הונדערט מאן, די ערשטע ווערבירטע מיטגלידער. אויף דער דאזיקער גרינדונג-פארוואלטונג איז געוויילט געווארן די ער-שטע פארוואלטונג פון ווייטערדיקע פערזאנען: מ. ה. נירנבערג — פארזיצער; שלמה גרובער — סעקרעטאר; פארוואלטונג-מיטגלידער: יוחנן מארגענשטערן, גרשון צו-קער, לוי ראזנמאן, זיסל וואגנער; רעוידיר-קאמיסע: ברוך רויזנער און דוד שטערן. די גרינדונג-פארוואלטונג האט באשלאסן, אז די ביבליאטעק און לייען-זאל דארף זיין אן אומפארטייאישער קולטור-צענטער פאר אלע שיכטן פון דער ניישטעטער באפעלקערונג. טאקע אדאנק דעם וואס מיר האבן אט דעם דאזיקן באשלוס פון דער

די פארוואלטונג פון דער ניישטעטער ביבליאטעק אין פון ד"ר שלמה עטינגער, אויסגעוויילט דעם 27טן יוני 1934.

גרינדונג-פארזאמלונג מקיים געווען, איז די ביבליאטעק אפגעהיט געווארן פון אונ-
טערגאנג.

די פוילישע אנטוויקעלישע מאכט האט נישט איין מאל געזוכט „פאליטישע“
מאטיוון צו האבן אן אויסרייד צו שליסן די דאזיקע איינציקע אלגעמיינע יידישע
אינסטיטוציע. צוליב אפהיטן די דאזיקע אומפארטייאוישקייט האבן מיר טאקע אויס-
געמיטן אן א שיעור סורפריזן.

זוכנדיק אן „אומפארטייאישן“ נאמען, האט די גרינדונג-פארזאמלונג באשלאסן
אנצורופן די ביבליאטעק אויפן נאמען פון ד"ר שלמה עמינגער. אגב — דאס איז גע-
ווען דער איינציקער פאל און פאקט, ווו זאמאשטש האט אויף אזא אופן פאראייביקט
דעם נאמען פון איר בארימטן בן-עיר.

די הכנסות פון דער ביבליאטעק זיינען אריינגעפלאסן פון ריין-קולטורעלע אונ-
טערגעמונגען ווי פארלעזונגען, רעפערעטן, ליטערארישע אונטן. נישט זעלטן פלעגן
צו אונדז קומען רעפערענטן פון ווארשע, באקאנטע פערזענלעכקייטן, וואס מיר פלעגן
אויסשרייבן דורך דער פארמיטלונג פון ווארשעווער ליטעראטן-פאראיין.

אין ערשטן פריי-אונט, וואס מיר האבן איינגעארדנט, אין יאר 1922, האבן
אנטיילגענומען: יונה-יהושע פריץ, א ברודער פון דיכטער, וועלכער האט גערעדט
אויף דער טעמע: „פריץ אלס דענקער“; דער ה' שמואל אשכנזי, א יוגנט-חבר פון
דיכטער, וועלכער האט איבערגעגעבן זיינע זכרונות פון דעם דיכטערס יוגנט און
ירחמיאל בראנדווין, וועלכער האט רעפערירט אויף דער טעמע „פריץ אלס קינסט-
לער“. אין קינסטלערישן טייל פון אונט איז אויסגעפירט געווארן פרעס „דריי
נייטארינס“.

ווען די ביבליאטעק איז שוין געווען אוועקגעשטעלט אויף פעסטע יסודות — זי
האט שוין פארמאגט א צאל פון 3.500 ביכער אין יידיש, העברעאיש און פויליש,
האבן מיר די אנפירונג איבערגעגעבן דער יינגערער גענעראציע.

נאך דעם ווי די פאליציי האט געשלאסן די ד"ר ש. עטינגער-ביבליאטעק איז זי איבערגענומען געווארן פון
„הפועל“. די פאטא איז פון 1939, בעת א נייטא פארזאמלונג פון רעכט צו לינקס: אברהם
שאפעל, שיינדל קליינער, בעריש שאצקאמער(?), יוסף ארקאטא.

איבערגעבנדיק די פירונג פון דער ביבליאטעק צו די יונגע, פלעגן אבער די גרינדער זיך באמיליקן אין דער טעטיקייט און פלעגן אריינגיין אין דער פארוואלטונג, זיך טוישן מיט די אמתן אין זיין אין א געוויסער הינזיכט אן אנווייזנדיקער פאך מאַר אין דער פירונג פון דער אינסטיטוציע.

חזן די פריערדיקע גרינדער דארפן דא דערמאנט ווערן יעקב פייגענבוים (היינט אין ישראל), שפעטער יהודה וואגנער (ישראל), לייבל ראזן (א געוויסע צייט סער קרעטאר), וואס האבן זייער פיל געהאלפן אין דער אנטוויקלונג און ווקס פון דער אינסטיטוציע.

די פוילישע רעאקציאנערע מאכט פלעגט אבער „האלטן אן אויף“ אויף דער אינסטיטוציע. זי האט זיך דאך געפונען אויף ניישטאט, אין „הארין“ פון דער יידישער הארעפאשנער מאסע, מוז דאך דארטן זיין „צעשמערערישע עלעמענטן“ און ערב דעם ערשטן מאי פלעגט די פאליציי האלטן פאר נויטיק, צוליב דער „עפנטלעכער רוי און ארדענונג“ צו ארעסטירן די פארוואלטונג פון דער ש. עטינגער ביבליאטעק. מען פלעגט זיי האלטן ביז איבער דער „געפאר“ — דאס הייסט ביז איבער דעם טאג פון 1טן מאי און זיי ארויסלאזן.

אזוי איז אויך אמאל ארעסטירט געווארן דער ה' נירנבערג, זייענדיק פארזיצער פון דער ביבליאטעק, ערב דעם 1טן מאי, ווי א „געפערלעכער“ עלעמענט. נאכן 1טן מאי איז ער, צוזאמען מיט אלע אנדערע פארוואלטונג-מיטגלידער, באפרייט געווארן. די ביבליאטעק האט אין דעם לעבן פון דער ניישטאט געשפילט א גאר וויכטיקע דעריצערישע ראלע.

סטאלער-ווארשטאט פון אליהו שווארצבערג (אליה מילעכס) אויף ניישטאט. דער ערשטער פון רעכטס איז יאסל גרינבוים („בורמיסטוש“) פון די אקטיוויסטן אויפן פראפעסיאנעלן געביט. דער רוב פון די דאזיקע יוגנט-לעכע סטאלארעס זיינען געווען פון די קאנסומענטן פון דער ד״ר שלמה עטינגער ביבליאטעק.

שבע פעכער-גארפינקל און משה גארפינקל

יידישע טעאטער-ליבהאָבערס און דראַמאַטישע קרייזן אין זאַמאַשטש

געשפילט יידיש טעאטער האָט מען אין זאַמאַשטש אָנגעהויבן גאָר פֿרי. אינ-
דער בן-ער, בעריש בעקערמאַן, איינער פון די פּיאַנערן-אַקטיאָרן פון יידיש טעא-
טער אין פּוילן (וועגן אים איז פאַראַן פריער אַ ספּעציעלע אַרבעט פון י. גראַס. --
דעם.) איז אויך געווען פון די ערשטע, וואָס האָט ביי אונדז רעזשיסירט און אָנגע-
פירט מיט דראַמאַטישע גרופּן.

פון די ערשטע זאַכן וואָס עס זיינען אונטער זיין רעזשי געשפילט געוואָרן, זיי-
נען געווען „הערצעלע מיוחס“, „מירעלע אפרת“. אין שפּיל האָבן זיך באַטייליקט,
אויסער בעריש בעקערמאַן און זיין טאָכטער זיסעלע, אויך משה סאַבאַל, חנה פּרעס-
אייזן, (משה פּיוסקערס טאָכטער), פרוי פערלמוטער (זי האָט געאַרבעט אין מאַגיס-
טראַט), סוכאַוואַלסקי, אברהמעלע פאַרעס און אַנדערע.

דאָס געהערט אָבער צו דער צייט, פון וועלכער מען דערציילט. וואָס מיר גע-
דענקען איז פון פאַר דער ערשטער וועלט-מלחמה, פאַרן יאָר 1914.

באַלאַאיקע-אַרקעסטער אין זאַמאַשטש, פּאַטאַגראַפֿירט דעם 1טן מאַי 1910. עס געפינען זיך אויף דער פּאַטאָ-
גראַפֿיע: פון רעכט צו לינקס זיצן: יעקל מערמעלשטיין, איטשעלע סאַבאַל, ס. מ. לעלעגאַנט (דער לערער),
דוד דאָרן, בערל סאַבאַל; עס שטייען: שמואל טאַטענגרעבער, משהלע בעקערמאַן, אליה קליגער.

פנקס זאמאשטש

פאר דער ערשטער וועלט-מלחמה האט זיך אין זאמאשטש געפונען א גרופע יידישע טעאטער-ליבהאטערס, וועלכע האבן געשפילט פארשיידענע פיעסן. די וועלכע מער געדענקען, זיינען: „די שחיטה“, „מירעל אפרת“ און „מיון ווייבס שוועסטער“. פון די יעניקע, וואס האבן דאן זיך באטייליקט אין די פארשטעלונגען, געדענקען מיר די ווייטערדיקע:

דענטיסם גרובער, כעמעק שער, ציפקע אדער-שער, זינקע שער, דוד עוויקייט און זיין פרוי, הערש געבעט, בראנטשע פריץ, נחום קארנגאלד, לייכטשע בראך און וואווע שערע, ווי אויך ליבער בארגענשטערן, יחנה סאנדאקערמאן א"א.

דער אויסברוך פון דער מלחמה אין יאר 1914 האט איבערגעריסן די דאזיקע טעטיקייט. אין 1917, ווען עס איז א ביסל געווארן לייכטער און עס האט זיך אָנגעהויבן א געזעלשאפטלעכע אקטיוויטעט אויף אנדערע געביטן, האט זיך אויך בא-ווירן דער אנהייב פון א נייער דראמאטיש-ארטיסטישער טעטיקייט.

כ' תמוז (משמעות צו דער יארצייט פון ד"ר הערצל) האט הערש-חיים געליב-מער דורכגעפירט א ליטעראריש-מוזיקאלישן אונט אין מאיר אדלערס טעאטער. אין פראגראם זיינען געווען געזאנג, דעקלאמאציעס און אנדערע פארוויילונגען.

בת-שבע פעכער האט דעקלאמירט ביאליקס „מתי מדבר“: מלכה בראנדווין

ZJEDNOUCIE SZKOL ZYDOWSKICH — ODDZIAŁ W ZAMOŚCIU.

PROGRAM

„MITKE GANEW“ (ZŁODZIEJ)

Sztuka lewa w 3 aktach z prologiem. Szołomia Asa:

wykonana przez

KOŁODRAMATYCZNE przy ORG. SZK.

dn. 21/IX 1925 r.

OSOBY:

Motik/Ganew	B. Zajdner
Slepyejb jego ojciec	Sz. G.
Złotk jego matka	Sz. Fecher
Efrain	M. G.
Bejry Majster	M. G.
„Sien Perla“ strażnik	N. K.
Szypca	G. K.
„Alt Tejrach“ katarzynarz	Sz. Gebel
Mer. zonglerka	G. Kahan
Kaniek katarzynarz	N. Korngold
Pan	M. Graber
Reb Majlach	M. Garlinkel
Hinda jego żona	Ch. Stengel
Chanle ich córka	R. Gresnan
Basia	Sz. G.
Zachlunianka	F. Fogel
Ruda	R. Korngold
Szłoma	...

Sulzer L. Nirensteif.

ANONIS: W próbach

WIELKA WYGRANA Szolom-Alechem

יידישע שול ארגאניזאציע — אסמבלינג אין זאמאשטש.

פראגראם

„מאטקע גאנעו“

אמאליק טעאטער אין 3 אקטן מיט א פראלוג פון שולמ אס.

ארימגעפירט דורכ'ן

דראמאטישן קרייז ביי דער שול אסמבלינג

דעם 21. IX. 1925.

פערזאנען:

מאטקע גאנעו	ב. זיידנער
בלעטער ליוב זיין מאטער	ש. ג.
זאטקע זיין מוטער	ש. פעכער
אפרים	מ. ג.
בעריש סיסטער	מ. ג.
בעריש אדלער-סאמאליק	נ. ק.
זשערינע	ג. ק.
אלפר תרח קאמארינאוו	ש. געבעט
סערי אדלסאן גייטער	ג. קהן
קאמאריק קאמארינאוו	ג. קארנגאלד
א ציילשטער פאן	מ. גראבער
ה' סלך	מ. גארלינקעל
הינדל זיין ווייב	ח. שטענגעל
חנאלע זייער מאכטער	ר. גרעסמאן
באסע	ש. ג.
זשאכלונקין	פ. פוגעל
רויזשע	ר. קארנגאלד
שלוה	...

סופלער ל. נירענשטיין.

ANONIS: מועדון העפטימס

דאס גרויסע געוויינט פון שולם-עליכם.

פראגראם פון דעם דראמאטישן קרייז פון דער „יישא" אין זאמאשטש, פון יוני 1925.

און נחום קארנגאלד האבן געוואלט א דעם. דער אונט איז אדורך מיט דערפאלג. די שטאט האט זיך א ביסל אמוזירט. די הכנסה איז געגאנגען פארן קרן-קימת ווינטער דעם זעלביקן יאר האט זיך געשאפן די ערשטע גרופע חלוצים. האבן זיי איינגעארדנט אן ארטיסטישן אונט. זיי האבן געשפילט גאלדפאדנס, די באבע מיטן אייניקל. הערש געבעט האט געשפילט פאר דער באבע און שבע פעכער דאס אייניקל. אברהם הארץ איז געווען דער חתן און יוסף סאבאל דער שדכן. עס איז געווען א גאר גרויסע הכנסה, וואס איז געגאנגען אויף עליה-צוועקן. עס האבן זיך דאן געקליבן חברים עולה צו זיין.

אין יאר 1918 האט זיך אין זאמאשטש געגרינדעט א „צעירי ציון“ ארגאניזאציע און צוזאמען מיט די חלוצים האט זיך געגרינדעט א דראמאטישער קרייז, וועלכער האט עקזיסטירט 20 יאר און משמה געווען דער זאמאשטשער באפעלקערונג. די ערשטע פיעסע, וואס דער דאזיקער דראמאטישער קרייז האט געשפילט איז געווען „דער דארפסיונג“ (יאנקל בילע). דער העברעאישער לערער, יוסף צעסלער, האט רעזיסירט און די פיעסע האט מען געשפילט עטלעכע מאל. די בילעטן זיינען פריער אויספארקויפט געווארן, נאך פאר די פארשטעלונגען. די צווייטע פיעסע איז געווען „די פוסטע קרעטשמע“, וואס איז אויך געשפילט געווארן עטלעכע מאל מיט גרויס דערפאלג און היפשע הכנסה. די דריטע פיעסע איז געווען ש. געליכטערס „גלות“, וואס איז געווען געדרוקט אין דעם העברעאישן זאמלבוך „התקופה“. מיר האבן די פיעסע אליין איבערגעזעצט און עטלעכע מאל געשפילט. דער אינהאלט פון דער פיעסע, די קאזאקישע פאגראמען אויף יידישע שטעטלעך, איז אויף לאנגע צייטן געבליבן אין זכרון פון אונדזער דע צושויערס.

אויך דער „בונד“ האט געהאט א דראמאטישן קרייז, וואס האט געגעבן א ריי פארשטעלונגען. איינע געדענק איך — פרץ הירשביינס „די נבלה“. פאר צוויי באזונדערע דראמאטישע קרייזן איז קיין פלאץ נישט געווען. מיט דעם פארשלאג פון פאראייניקונג איז געקומען חיים שפיזאייזן ע"ה און נחום קארנגאלד. אדאנק משה גארפינקל און בן-ציון זיידנער איז צושטאנד געקומען די פאר-אייניקונג פון ביידע דראמאטישע קרייזן, וואס האט נאכדעם געשפילט מיט גאר גרויס דערפאלג.

מער ווי צען יאר האט דער דאזיקער דראמאטישער קרייז געשפילט צוזאמען. די הכנסה איז געגאנגען פאר דער פרייזשולע פון דער „צי.ש.א.". די גרעסטע הוצאות פון דער שולע האט געדעקט די הכנסה פון דראמאטישן קרייז.

חיים שפיזאייזן פלעגט זיין די „ניאנקע“ ביי מיינע קינדער, ווען איך האב גע-מוזט גיין אויף פראבעס. אגב איז ער אויך געווען דער קאסירער און דער בילעטן-פארקויפער.

דער דאזיקער נייער דראמאטישער קרייז האט געשפילט די ווייטערדיקע פיעסן:

1. דער „דארפסיונג“ — פון ל. קאברין;
2. „גאט פון נקמה“ — פון שלום אש;
3. „גנבים“ — פון פ. בימקא;
4. „מאמקע גנב“ — פון שלום אש;
5. „דער שטומער“ — פון א. ווייטער;
6. „דער דיבוק“ — פון ש. אנסקי;
7. „דאס גרויסע געווינס“ — פון שלום עליכם;
8. „מענטשן“ — פון שלום עליכם;

9. „א דאקטאר“ — פון שלום עליכם;
10. „דער חתן“ — פון א. טונקעלער;
11. „זיבן געהאנגענע“ — פון ל. אנדריעווי;
12. „יא חתונה האבן — נישט חתונה האבן“ — פון טונקעלער. דער מחבר זאל ספעציעל קומען קיין זאמאשטש צו זיין אנוועזנד ביים שפילן די דאזיקע פיעסע.
13. „געוואלד, ווען שטארבט ער“ — א קאמעדיע פון חנא גאטעספעלד;
14. „גרינע פעלדער“ — פון פריץ הירשביין;
15. „דעם שמידס טעכטער“ — פון פריץ הירשביין.

מיר האבן אויך געהאט צוגעגרייט „יוסי פון יקרת“, א היסטארישע דראמע אין „מרים פון מגדל“. אבער דער סטארקסטע האט די דאזיקע זאכן נישט דערלויבט צו שפילן. ווייזט אויס, אז ער האט מורא געהאט, אז מען וועט אנרירן דער הייליקייט פון קריסטנטום.

אלץ וואס מיר האבן געשפילט איז געשטאנען אויף א הויכן ליטעראריש-קינסטל-לערישן ניווא. מיר האבן זיך באמיט ארויסצוברענגען די טיפן נאטירלעך, נישט אי-בערגעטריבן. אין יעדער פארשטעלונג האבן מיר אריינגעלייגט אן א שיעור ארבעט.

ידישע שול ארגאניזאציע — אפטיילונג אין זאמאשטש.

פראגראם

דער רבוב

א דראמאטישע לענדע אין 3 אקטן פון ש. אנסקי
אויסגעפירט דורכן
דראמאטישן קרייז ביי דער שול אפטיילונג
ה'תש"ו 6-11-1926

פערזאנען:

1. גראבער	2. בלומ	3. פיינליך	4. זיידער	5. סופסאן	6. קארנאל	7. פערלשטיין	8. ש. פערל	9. נעכט	10. סופסאן	11. קארנאל	12. ג. כהן	13. ש. נאמינקל	14. סנה	15. גראבער	16. מ. מיטעלשטיק	17. פיינליך	18. בודיק	19. קארנאל	20. ל. בראך
-----------	---------	------------	-----------	-----------	-----------	--------------	------------	---------	------------	------------	------------	----------------	---------	------------	------------------	-------------	-----------	------------	-------------

חסידים, אריבערלייט.

1. אקט אין גרויסן 3 אקט אין ביראפאלע.

רעזשיסער ש. מופסאן.

סופליער י. ב. הערצבערג.

דורך שטייט זאמאשטש.

ידישע שול ארגאניזאציע אין הרובעשאוו.

מעאטער 25/11 1927 **רוסאלקא**

פראגראם

„שווער צו זיין א ייד“

(דער בלוטיקער שפאט)

קאמעדיע אין 4 אקטן מיט א פראלאג אין עפילאג פון שלום עליכם
אויסגעפירט
דורכן דראמאטישן קרייז ביי דער י. ש. א. אין זאמאשטש.

פערזאנען:

1. זיידער	2. זיידער	3. קארנאל	4. ג. כהן	5. גראבער	6. פערלשטיין	7. קארנאל	8. ש. נאמינקל	9. ג. כהן	10. מ. מיטעלשטיק	11. פיינליך	12. בודיק	13. קארנאל	14. ל. בראך
-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	--------------	-----------	---------------	-----------	------------------	-------------	-----------	------------	-------------

רעזשיסער ב. זיידער.

סופליער ח. מילשטיין.

דורך שטייט זאמאשטש.

צוויי פראגראמען פון דראמאטישן קרייז פון דער „יישא“ אין זאמאשטש: רעכטס — פון יאר 1926; לינקס — פון יאר 1927, געשפילט אין הרובעשאוו.

פאר דער אנערקענונג פון אונדזער קרייז זאל דערמאנט ווערן, אז ווען פוילן איז אנטשטאנען, איז צו אונדז געקומען דער מאגיסטראט, אז מיר זאלן געבן א פארשטעלונג און די הכנסה זאל גיין פארן פוילישן מיליטער. געווען איז עס אין דער צייט, ווען די טרויעריק-בארימטע האלערמשיקעס האבן אנגעטאן די יידן ווילדע צרות, געשניטן בערד, געשלאגן, געהרגעט. זיך אפזאגן האט מען נישט געקענט און איר קאנט זיך פארשטעלן אונדזער שטימונג, אז מיר האבן געדארפט שפילן פאר אונדזערע פייניקער ימח-שמים...

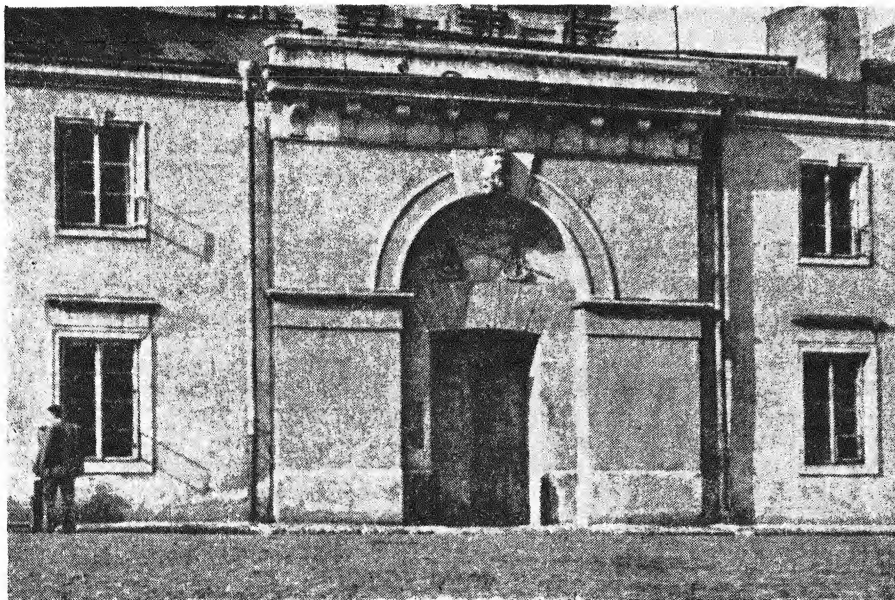
די מיטגלידער פון דראמאטישן קרייז, די יעניקע, וואס זיינען געבליבן לעבן, זיינען צעזויט און צעשפרייט איבער גאר דער וועלט. פון זיי געפינען זיך אין מדינת ישראל, פאראייניקטע שטאטן, ארגענטינע און מעקסיקע. לאמיר דא דערמאנען זייערע נעמען:

יוסף צעסלער, הערש געבעט, נחום קארנגאלד, משה גארפינקל, נעטל (קליסקע) יום-טוב, בן-ציון זיידנער, יעקל פעלדשטיין, לייבטשע בראך, שמואל אדער, שמואל געבעט, שלום טאפ, משה פריילעך, מאיר גראבער, גדליה מאנדעלבוים, וואווע שער (סצענאר-רעזשיסאר), רחל קארנגאלד, גיטל קאהאן, שבע פעכער-גארפינקל, ריקיל גראסמאן, ביילע וועקסלער, שרה אראנאוויטש (מלכה האבאסיס), געדאלע גאלדבערג, חוומשע פונט, מירל ראפאפארט, מלכה בראנדווין. עס האבן אויך גע-שפילט צוויי שוועסטער, ביילע און חיה שטיין, יתומות. זיי זיינען אוועקגעפארן אין אמעריקע. סופלארס זיינען געווען: לאזער נירנשטיין (דער קרומער), איטשע-מאיר הערצבערג, חנא מילשטיין. בינע-העלפערס: יהושע שטיין, יקותיאל צוויליך (קאווע), משה מיטלפונקט א"א.

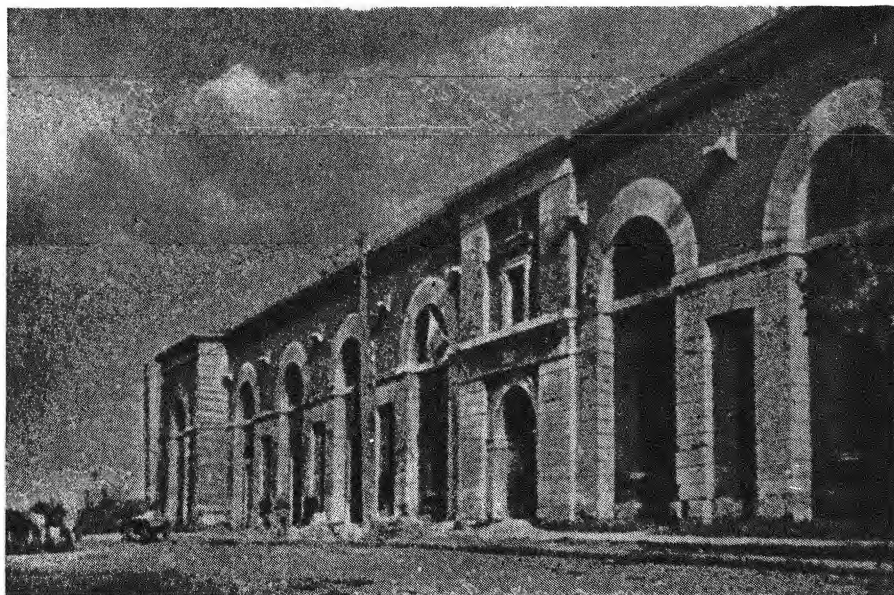

דער דראמאטישער קרייז ביי דער יידישער שול-ארגאניזאציע "יישא" אין זאמאשטש.

פנקס וואמאשטש

אמאליקע תפיסה אין דעם הינטערשטן טייל פון דעם ראטהויז.

טייל פון דער פעסטונג פון 19טן יארהונדערט.

פון געזעלשאפטלעכן לעבן אין זאמאשטש

די יידישע סאציאליסטישע באוועגונג אין זאמאשטש ביז דער
ערשטער וועלט-מלחמה

שוין אין סוף פון די ניינציקער יארן פון פריערדיקע יארהונדערט האט אין זא-
מאשטש זיך געפירט אן אונטערערדישע סאציאליסטישע אויפקלערונג-ארבעט. דאס
האבן געטאן סטודענטן פון אונדזער שטאט, וועלכע האבן געלערנט אין דער פרעמד
און פלעגן אויף די וואקאציעס קומען פון די אוניווערסיטעט-שטעט אהיים. זיי פלעגן
מיטברענגען די פארשיידענע אומלעגאלע פראפאגאנדע-מאטעריאלן פון דער אויפ-
געקומענער אין רוסלאנד סאציאליסטישער באוועגונג. אויף דינעם פאפיראס-פאפיר
געדרוקטע צייטונגען און בראשורן פלעגן גיין פון האנט צו האנט. אין זייערע אינ-
טימע חברים שמועסן האבן זיי דערציילט וועגן די פארשיידענע סאציאליסטישע
ריכטונגען, וואס עקזיסטירן אין רוסלאנד. קיין בולטע ארגאניזאציע האט זיך אבער
דאן נישט געשאפן.

עס האבן זיך אויך אנגעהויבן באווייזן די ווערק פון די יידישע שרייבערס אין
קלאסיקער, פריץ, מענדעלע, דינעזאן און אנדערע, אין וועמענס אינהאלט דער יינגער
יידישער ליינער האט שוין געקאנט געפינען געדאנקען ענלעכע צו דעם, וואס די
סאציאליסטישע פראפאגאנדיסטן האבן פארשפרייט.

ביי די ברידער בעכער האט דער שרייבער פון די דאזיקע שורות, אין די יארן
1900-1901, באקומען צו ליינען פון דעם מין ליטעראטור, וואס איז פריער דער-
מאנט געווארן.

די אומלעגאלע פראפאגאנדע-ליטעראטור פלעגט מיר באזארגן דער חבר פישל
געליבטער ע"ה.

דאס איז שוין געווען די צייט, ווען עס האט זיך אנגעהויבן צו אנטוויקלען אן
ארגאניזירטע טעטיקייט, עס ווערט פארלייגט דער יסוד פון דער בונדישער באווע-
גונג אין זאמאשטש. צו יענער צייט האט מען אין זאמאשטש פארענדיקט צו בויען
די געמיינע קאזארמעס פאר דעם רוסישן מיליטער. עס זיינער אנגעקומען פיל
יידישע ארבעטער: סמאלארעס, צעשלארעס, מאלערס, בלעכערס, שלאסערס און
אנדערע פון די ארומיקע שטעטלעך און דער עיקר אויך פון די ליטוויש-ווייסרוסישע
שטעטלעך, ווו עס איז שוין געווען אן ארגאניזירטע יידישע ארבעטער-באוועגונג אונ-
טער דער פירונג פון „בונד“. מיט דער הילף פון דער ארטיקער יידישער אינטעלי-
גענץ, וועלכע זיינען געווען די ערשטע פון דער באוועגונג, האבן זיך די ארבעטער
ארגאניזירט, געגרינדעט שטרייק-קאסעס.

אין דער שפיץ פון דער באוועגונג זיינען געשטאנען זיי חברים: ברידער אשכנז,
שוועסטער הובערמאן, פישל געליבטער, ירחמיאל בראנדווין און אנדערע, וואס זיי-
צען געווען די פירער פון דער ארבעט אונטער דער פאן פון „בונד“.

דער ערשטער שטריק איז געווען אין יאר 1903, פון די יידישע הימלאכער-ארבעטער.

סוף זומער 1905 איז אהיים געקומען פון מינסק, ווייס-רוסלאנד, דער שרייבער פון די דאזיקע שורות, וועלכער האט אנגעהויבן צו שאפן די ארגאניזאציע פון דער „ס.ס.“ (ראשי-כיות סיאניסטיש-סאציאליסטישע ארבעטער-ארגאניזאציע). ביי דאן איז דער „בונד“ געווען אן קאנקורענץ אויף דער יידישער ארבעטער-גאס אין זא-מאשט.

די ארבעט פון דער „ס.ס.“ איז באשטאנען אין פאנאדערטיילן ליטעראטור, פארשטייט זיך, ראשית אומלעגאלע: ביכלעך, בראשורן, אויפרופן; דורכפירן קרייזן, מאסווקעס, לעקציעס און מיר האבן, ווי דער „בונד“, געהאט אן אייגענע „בירושע“. אין דער יידישער ארבעטער-באוועגונג האט זיך אנגעהויבן א צייט פון קעגנ-זייטיקע אידעאישע דיסקוסיעס, דיספוטן וועגן די פראגראמען און א קאמף פאר דער השפעה אויף דער מאסע. דאס האט אבער נישט געשטערט אין דער צעווייגטער קאמף-טעטיקייט. עס קומען פאר כסדרדיקע שטריקן אין די באזונדערע פאכן פון די יידישע ארבעטער. עס ווערן אויסגעקעמפט בעסערע ארבעטס-באדינגונגען; העכערע לוינען; א קירצערע ארבעטס-טאג; אנערקענונג פון דער פראפעסיאנעלער ארגאניזא-ציע; השיבות פאר דעם יידישן ארבעטער, יוגנטלעכן און אזוי ווייטער.

עס קומען די טעג פון גרויסן אויפברויז אין גאנץ רוסלאנד, אין דעם רעוואלוציאנערן יאר פון 1905 און אונדזער זאמאשט, אירע יידישע ארבעטער, זיינען נישט מ'הצד. ווען עס זיינען, נאכן 17טן אקטאבער 1905, אין גאנץ רוסלאנד פארגעקומען די גרויסע דעמאנסטראציעס, איז אויך ביי אונדז פארגעקומען א געמיינזאמע דער-מאנסטראציע פון די יידישע און פוילישע סאציאליסטישע און רעוואלוציאנערע ארגאניזאציעס.

נאך דעם צארישן „פרייהייט-מאניפעסט“, ווען עס האט זיך אנגעהויבן אין רוס-לאנד די שווארצע כוואליע פון דעם פאליצייאישן מעראר, האט עס אויך נישט אויס-געמיטן אונדזער שטאט. דערשרעקנדיק זיך פאר דער אויסגעוואקסענער רעוואלוציאנערער באוועגונג, האט די רעאקציע אנגעהויבן „צוימען“ דער באוועגונג. עס ווערט פראקלאמירט דער אויסנאם-צושטאנד. ארעסטן, מעראר און אין אנדערע ער-טער אויך פאגראמען.

דעם דאזיקן צושטאנד נוצן אויס די זאמאשטשער בעלי-בתים און ווילן צונע-מען ביי זייערע ארבעטער די שוין אויסגעקעמפטע דערגרייכונגען. דאן ווערט דורך זיי ארגאניזירט, מיטן הסכם פון דער פאליציי, אן איבערפאל מיט שטעקנס אויף דער אינטעליגענץ, וואס האט זיך באטייליקט ביי דער ארגאניזירונג פון דער אר-טיקער יידישער ארבעטער-באוועגונג. דאס האט געדארפט זיין א פראוואקאציע, ארויסצורופן די ארבעטער צו א גאסן-קאמף, וואס וואלט פארלייכטערט דער צארי-שער פאליציי צו „אינטערווענירן“.

דער שרייבער פון די דאזיקע שורות איז געווען פון די ערשטע, וואס איז פון דער באנדע באפאלן געווארן. ווען די ידיעה פון דער פראוואקאציע איז צווישן די ארבעטער באקאנט געווארן. האבן זיי געוואלט ווארפן די ארבעט און ארויסגיין אין גאס! די אנפירערשאפט האט אבער גלייך זיך אריענטירט אין דער סיטואציע און בא-פוילן די ארבעטער זיך אפצוהאלטן דערפון און נישט דערלאזן צו בלוט-פארגיסונג און צו פראוואקאציע.

דער אנפאל איז נאכדעם דערגאנגען צום פרידנס-ריכטער און טייל פון די טייט-טערס האבן באקומען צו א חודש ארעסט. נישט געקוקט אויף דעם וואס צוליב דעם פארשטארקטן מעראר האבן א ריי

הברים בונדסטאט געמוזט פארלאזן די שטאט, איז די ארבעט נישט איבערגעריסן געווארן.

די „ס.ס.“ האט דאן ארויסגעלאזט איר ערשט העקטאגראפירט בלעטל, א ווא-רענונג צו די מייסטערס. א צווייט בלעטל האט די „ס.ס.“ ארויסגעלאזט צום יאר-טאג פון דעם בלוטיקן זונטיק, דעם 9טן יאנואר 1906. די אנפירער פון דער „ס.ס.“ זיינען געווען: חיים שפיזאייזן, איבע געליכטער (אלקנה געליכטערס טאכטער) און יעקב געליכטער.

אין גאנצן יאר 1906 זיינען פארגעקומען שטרייקן און קאמפן. ביי די שניידערס און שוסטערס, אנגעפירט דורך דעם „בונד“; ביי די בעקער און בערשטער — אנגע-פירט דורך דער „ס.ס.“.

סוף 1906 זיינען דורכגעפירט געווארן ארעסטן צווישן די טוער פון דער בא-וועגונג. עס זיינען ארעסטירט געווארן און פארשיקט אין סיביר די בונדישע טוער אשכנזי, אנדזשע הובערמאן און ירחמיאל בראנדווין. פישל געליכטער איז אוועק קיין אמעריקע. פון די „ס.ס.“ זיינען אוועק קיין ווארשע: שפיזאייזן און איטע גע-ליכטער.

די ארבעט האט זיך אבער נישט אפגעשטעלט. עס זיינען אויפגעקומען נייע טוערס, וואס האבן פארטראטן די אוועקגעגאנגענע.

א פראוואקאציע (דער ארויסגעבער איז געווען ליזער משה-שרהם, א ברודער פון אסתר משה-יעקלס ווייב), האט געבראכט צום ארעסט פון קאמיטעט. דער קא-לעקטיוו איז ארעסטירט געווארן און ארויסגעשיקט פון פוילן. צווישן זיי הערש פרוכטגארטן, וואס איז שפעטער געווען דער פירער פון „בונד“ אין כעלם און אומ-געקומען אין דעם ווארשעווער געטא און מענדל עפשטיין, דער זון פון ניישטעמישן רב, אן אקטיווער טוער פון „בונד“, היינט אין אמעריקע. די ארבעט האט זיך כמעט ווי אפגעשטעלט.

די איבערגעליבענע האבן אבער בשום אופן נישט געוואלט ליקווידירן זייער מעטיקייט, געזוכט אנדערע פארמען פון אנהאלטן די באוועגונג. האט מען לעגאל-זירט די שוין פאראנענע ביבליאטעק אויפן נאמען פון איינעם גדליה האפמאן (וועגן דער ביבליאטעק וועט נאך אויסקומען צו רעדן ביי פארשידענע אנדערע געלעגנ-הייטן). אבער דאס האט נישט באפרידיקט. מען האט געוואלט די ביבליאטעק פאר-וואנדלען אין א געזעלשאפטלעכער מיט א לייען-זאל. מען האט געפרוווט צו עפענען אן אפטיילונג פון דעם „הומיר“. האט זיך נישט איינגעגעבן. האט מען ארגאניזירט אן אפטיילונג פון דער ליטערארישער געזעלשאפט, וואס האט געהאט איר צענטראלע אין פעטערבורג. מיר האבן שוין געהאט די לעגאליזאציע, האט מען פארמאכט די צענטראלע פון דער געזעלשאפט און דערמיט אלע אפטיילונגען.

לסוף האבן די ארטיקע טוער לעגאליזירט א לאקאלן קולטור-פאראיין, מיט אן אייגענעם סטאטוט. די אנפירער פון דאזיקן פאראיין זיינען געווען: מרדכי בעכער, ב. פעדער. אונטערגעשריבן דעם סטאטוט האבן אויסער די שוין דערמאנטע אויך די בירגער: יונתן אייבעשיין, שנייערזאן, אשכנזי, י. י. פריץ און נאך אנדערע, אלץ אנגעזעענע מענטשן פון שטאט.

אין יאר 1911 קומען פון פארשיקונג אין פון דער פרעמד די ח"ח ירחמיאל בראנד-וויין, חיים שפיזאייזן און הערשל פרוכטגארטן, וועלכע טרעטן צו צו דער ארבעט פון דעם פאראיין און העלפן די ארגאניזאטארן.

אין יאר 1912, נאך לאנגע מאטערינשן, ווערט געהונגען דער לאנג-געחלומטער לאקאל. ווי עס איז איינגעארדנט געווארן די ביבליאטעק, וואס האט נאכן טויט פון י. ל. פריץ, באקומען דעם נאמען „י. ל. פריץ ביבליאטעק“.

די דאזיקע ביבליאטעק איז געווארן דער גייסטיקער צענטער פון יידישן מאַ-
דערנעם זאמאשטש; דער נייער בית-המדרש פאר דעם וועלטלעכן דור. ער האט פאר-
ביטן דער צעבראכענער ארבעטער-באוועגונג. דא האט זיך געזאמלט דאס ביסל,
וואס האבן זיך געראטעוועט פון טורמע, סיביר און פארוואגלונג און געבליבן טריי
זייערע אידעאלן.

דא האבן פארבראכט אלע בירגער, מיט די פארשיידנסטע וועלט-אנשוואונגען;
דא האט מען חבריש, ממש אידיליש, „געקעמפט“ צווישן זיך, דיסקוטירט, געפרוהט
פארטיידיקן יעדער זיין אמת.

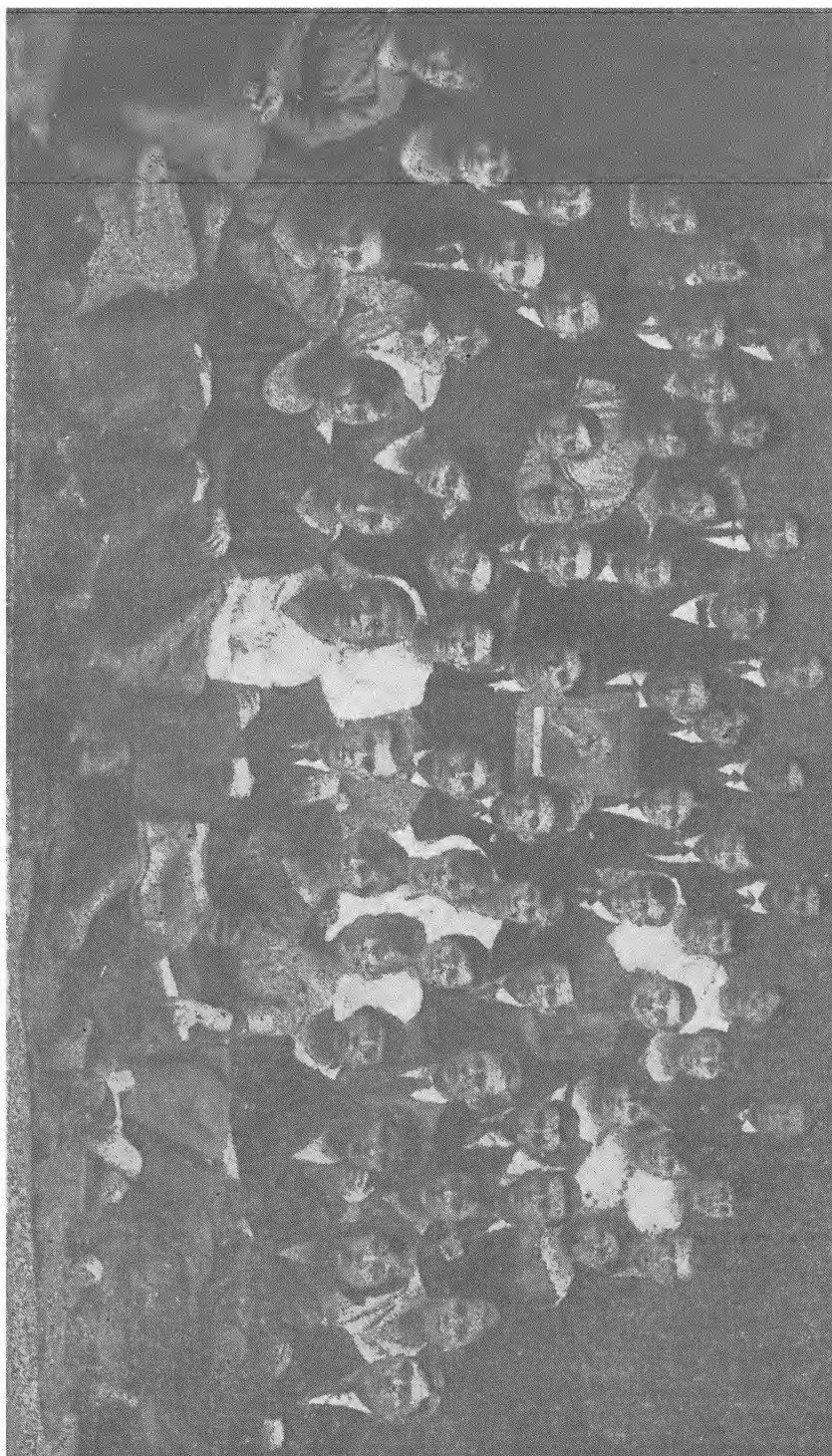
אזוי האט עס געדויערט ביז דעם יאר 1914, ביז דעם ערשטע וועלט-קריג.

די ערשטע גרויסע דעמאנסטראציע אין זאמאשטש אין יאר 1905

עס איז געווען נאכן 17טן אקטאבער 1905; נאך דעם טאג, ווען דער צאר-אימי-
פערצטער ניקאלאי דער צווייטער, האט געשענקט דעם פאלק א „קאנסטיטוציע“,
ארויסגעגעבן דעם דעקרעט וועגן דער „גאסדארסטווענער דומע“ (פארלאמענט). אי-
בער דער גרויסער צארישער אימפעריע איז אדורך א ריזיקע כוואליע פון מאניפעסט-
טאציעס. דער רעוואלוציאנערער לאגער האט עס באטראכט פאר זיינעם א נצחון
און געוואלט מיט די דאזיקע דעמאנסטראציעס פייערן זיין זיג. אויך זאמאשטש איז
נישט אפגעשטאנען פון די אנדערע שטעט פון לאנד, אויך דא איז פארגעקומען אזא
דעמאנסטראציע. די דעמאנסטראציע האבן איינגעארדנט די ארגאניזאציעס „בונד“
און פ.פ.ס. (די ארגאניזאציע פון „פ.ס.ס.“ האט נאך דאן נישט עקזיסטירט).

דער שרייבער פון די דאזיקע שורות איז געווען איינגעלאדן דורכן „בונד“ אויף
א פאר-באראטונג, וואס איז פארגעקומען אויפן אלטן צמענטאזש (קריסטלעכער בית-
עולם), וואס איז דער פלאץ, ווו מען האט אין די שפעטערדיקע יארן דורכגעפירט די
באנליניע קיין לודמיר. אויף דער דאזיקער באראטונג האבן זיך באטייליקט נפתלי
מרגלית, סאלעק אש, משה עפשטיין, שוועסטער און ברודער דזשובא און אנדערע.
עס איז באשלאסן געווארן דעם נאענטן פרייטיק דורכצופירן די דעמאנסטראציע. דער
זאמלפונקט איז באשטימט געווארן נעבן טייך (תשל"ך) הינטערן אינזשיניערינג-גארטן.
פרייטיק פרי האבן זיך אויפן באשטימטן פונקט פארוואמלט פיל ארבעטער, יידן
און פאליאקן. 10 אזויגער האט זיך דער צוג געריט מיט פענער און לידער איבער
דער גאנצער לובלינער גאס, שלאסגאס, ביזן קלויסטער און ארויף אויף דער שטאש-
צא גאס. איבערן וועג האבן גערעדט ס. אשכנזי, ארנאלד ערענרייך, משה גאלדשטיין
און אייניקע פאלאקן. ווען דער צוג איז צוגעקומען צום ראג פון דער „פאטשענע“,
הינטער קלאסאוווסקיס אפטייק, האט זי אנגעטראפן אויף א וואנט פון מיליטער מיט
אויסגעשטרעקטע ביקסן. סאלעק האט דאן אויסגעשטרעקט זיין ברוסט און געזאגט:
שיט!

דער עולם איז זיך פאנאדערגעגאנגען. ס. אשכנזי און נאך אייניקע זיינען פאר-
האלטן געווארן, אבער אין זעלביקן טאג באפרייט געווארן.
משה גאלדשטיין, וועלכער האט בעתן מארשירן פארביי דער גימנאזיע אראפ-
געווארפן דאס היטל פונעם קאפ פון א גימנאזיע-לערער, איז מיט עטלעכע טעג שפע-
טער ארעסטירט געווארן דורך דער זשאנדארמעריי און איז גלייך פארשיקט גע-
ווארן קיין סיביר. אויפן וועג האט אים אבער דערגרייכט די דעמאלטיקע פראקלא-
מירטע אמנעסטיע פון צאר און ער איז גלייך צוריקגעקומען.

טיל פון דעם אקטיוו און מיטגלידער פון די פראפעסאנעלע פארײנען אין זאמאזשטש, פאטאגראפירט אין יאר 1917.

„בונד“ און פראפעסיאנעלע באוועגונג אין זאמאשטש צווישן

ביידע וועלט-מלחמות 1939-1914

אין די לעצטע יארן פאר דער ערשטער וועלט-מלחמה איז די פאליטיש-רעווא-
לוציאנערע מעטיקייט, וואס איז ביי אונדז געווען צעצווייגט אין דער צייט פון דער
ערשטער רעוואלוציע אין רוסלאנד (1905 און שפעטער) שוין געווען דערשטיקט.
די גאנצע מעטיקייט פון דער דעמאקראטיש-פראגרעסיווער געזעלשאפטלעכקייט איז
געפירט געווארן ארום דער ביבליאטעק, ווו עס האבן זיך קאנצענטרירט די יעניקע,
וואס זיינען געווען אריינגעצויגן אין דער פריערדיקער רעוואלוציאנערער באוועגונג.
ערשט אין די יארן 1916-1917, בעת דער עסטרייכישער אקופאציע, האבן זיך
אנגעהויבן צו באווייזן נייע סימנים פון באניימער פאליטישער מעטיקייט; עס האבן
זיך אנגעהויבן שאפן פראפעסיאנעלע ארבעטער-ארגאניזאציעס לויט זייערע פאכן.
עס איז נאכדעם אויך געשאפן געווארן א ראט פון די פראפעסיאנעלע פאראייניגע.
קיין בולט פאליטישע מעטיקייט איז אבער נישט געפירט געווארן, הגם כראש פון
די פאראייניגען זיינען געשטאנען פריערדיקע אקטיווע טוער פון „בונד“ און אנדערע.
ערשט ווען פוילן ווערט זעלבסשטענדיק, הויבט זיך אן א לעבהאפטקע פאלי-
טישע מעטיקייט און א פארשטארקונג פון די פראפעסיאנעלע ארגאניזאציעס. אפטע
רעפעראטן, קעסטל-אונטן, טעאטער-פארשטעלונגען און אנדערע קולטור-אונטערנע-
מונגען, דאן קומען ארום אויף דער אויבערפלאך די פאליטישע יידישע ארגאניזא-
ציעס ווי דער „בונד“, „צעירי ציון“ א.א.

די באנייער פון דער בונדישער באוועגונג אין זאמאשטש זיינען געווען די חברים
איציק גאלדשטיין (חיינט אין רוסלאנד), ירחמיאל בראנדווין (אומגעקומען דורך די
נאציס אין מינעוויטשער געטא), מיכאשע לעווין (חיינט אין ניו-יארק), סאלעק לע-

גרופע אקטיוויסטן ביי דער „יישא“ פרץ-ביבליאטעק און „בונד“ אין זאמאשטש.

זיין (אומגעקומען אין רוסלאנד, בעת דעם בירגער-קריג נאך דער רעוואלוציע), חיים שטיק, מרדכי צוויליך, אביש שפיזאיוון (אלע 3 אומגעקומען דורך די היטלער-באנ-דימן), איטשע-לייב הערינג, שיע ביו (ביידע אין ניו-יארק), מענדל שניר א"א.

אונטער דער ווירקונג פון דער באַלשעוויסטישער איבערקערעניש אין רוסלאנד, האָט זיך אין רוסלענדישן „בונד“ געשאפן אַ פראַקציע, וואָס האָט געצויגן צום באַלשעוויזם, דער „קאָמבונד“. די דאָזיקע שטימונגען זיינען אויך אַריבערגעטראָגן געוואָרן קיין פּוילן, וווּ אין די ריינען פון „בונד“ איז אַנטשטאַנען אַזאַ פראַקציע, וועל-כע האָט זיך פאַרמירט ווי אַ „קאָמבונד“ און נאָכדעם אַריין אין דער קאָמוניסטישער פאַרטיי. אויך אין זאַמאַשטש איז פאַרגעקומען אַזאַ מין פראַצעס. אַ גרופּע אַרבע-טער, וואָס איז אַרויסגעטראָגן פון דער אַרטיקער בונדישער אַרגאַניזאַציע האָט גע-שאַפן פריער אַ „קאָמבונד“ און שפּעטער זיינען זיי עס געווען די, וואָס האָבן געגרינד-דעט די קאָמוניסטישע אַרגאַניזאַציע אין זאַמאַשטש.

מיטן דערנענטערן זיך, אין יאָר 1920, פון דער באַלשעוויסטישער אַרמיי קיין זאַמאַשטש, איז ביי אונדז פאַרגעקומען דער אַזוי גערופענער „רויטער אויפשטאַנד“. דאָס האָט אַריינגעצויגן אַ גרויסע צאָל יידישע ראַדיקאַל-געשטימטע עלעמענטן. נאָכן דורכפאַל פון דעם „אויפשטאַנד“, מוזן אַ ריי געוועזענע בונדיסטן פאַרלאָזן זאַמאַשטש — ווער קיין רוסלאנד, ווער קיין אַמעריקע.

דער „בונד“ ליידט שטאַרק פון דער שפּאַלטונג און פון די דאָזיקע שטימונגען. ער ווערט אַפּגעשוואַכט ראשית אין דער פראַפעסיאָנעלער באַוועגונג. די עלטערע אַרבעטער, וועלכע פלעגן זיין אונטער דער השפּעה פון „בונד“, ווערן „זעלבסטשטענ-דיק“, דער ווירטשאַפּטלעכער קריזיס צווינגט זיי צו ווערן „פאַר זיך“ — זיי פאַלן אַרויס פון די פראַפעסיאָנעלע אַרגאַניזאַציעס. דער אַקטיוו פון „בונד“ אין די פראַ-פעסיאָנעלע פאַראייניגן ווערט קלענער. די קאָמוניסטן באַקומען אַ ווירקונג אויף אַ ריי פראַפעסיאָנעלע פאַראייניגן. אין משך פון עטלעכע יאָר ביז 1923 ווערט דער איינפלוס פון „בונד“ אין מאַנכע פאַראייניגן עלימינירט אינגאַנצן. די אַנפירערשאַפט ליגט בעיקר אין יוגנטלעכע הענט, ראַדיקאַליזירטע נאָך דעם זיג פון דער באַלשע-וויסטישער רעוואַלוציע אין רוסלאנד.

אין יאָר 1923, נאָכן איבערווינדן אינעווייניק די „קאָמבונדישע“ שפּאַלטונג, הויבט זיך אַן אַ רענאַוירונג פון דער בונדישער מעטיקייט. אונטער דער ווירקונג פון דער חטע העלע אשכנזי, משה מיטלפונקט, מרדכי צוויליך, רחל קאַרנאָלד און דעם שרייבער פון די שורות, ווערט צוריק אויפגעבויט די בונדישע אַרגאַניזאַציע. און דער „בונד“ באַמיט זיך ווידער צו ווערן אַקטיוו אין דער פראַפעסיאָנעלער באַ-וועגונג.

וועגן גרויסע דערפאַלג אויפן דאָזיקן פראַנט קען אין די ערשטע יאָרן נישט גערעדט ווערן. דער הויפט-געוויכט ווערט פון דער בונדישער אַרגאַניזאַציע געלייגט אויף דער קולטור-געזעלשאַפּטלעכער מעטיקייט. אונטער דער ווירקונג פון „בונד“ אַנטשטייט די אַרטיקע אַפּטיילונג פון דער יידישער שול-אַרגאַניזאַציע, וואָס גרינד-דעט און פירט אַן אין משך פון יאָר דער זאַמאַשטשער י. ל. פּרץ-שול; די פּרץ-ביב-ליאָטעק, גייט אַריבער פון „האַנט צו האַנט“, אַבער געפינט זיך בעיקר אונטער דער אַנפירערשאַפט פון בונדיסטן און סימפּאַטיקער; עס שאַפט זיך אַ דראַמאַטישער קרייז, וואָס איז גאָר באַליבט אין שטאָט, וואָס העלפט די נאָענט-שטייענדיקע אַרגאַניזאַ-ציעס; עס גרינדעט זיך, מיט דער איניציאַטיוו פון „בונד“, דער האַנדלס-אַנגעשטעל-טער פאַראייניגן, דער טראַנספּאָרט-אַרבעטער פאַראייניגן, דער בעקער פאַראייניגן און דער סאַציאַליסטישער האַנטווערקער פאַראייניגן, וואָס שפּילט אַ גאָר אַנגעזעענע ראָלע אין

היגן לעבן; וואל-קאמפאניעס צום שטאט-ראט און קהילה, ווו די שטימען פאר דעם „בונד“ וואקסן פון איין מאל צום צווייטן וואל-גאנג.

עס אנטשטייט א יוגנט-בונד „צוקונפט“. די אנפירער זיינען: הערשל ארנשטיין, גרשון-הענער קופער, יעקב מאנדלבוים. עס קומען פאר אפטע רעפערעטן מיט געסט געבראכט פון דער פרעמד.

פאר דער שטימונג פון דער יידישער באפעלקערונג פון זאמאשטש ערב דעם חורבן, איז באראקטעריסטיש דער אויסגאנג פון די שטאט-ראט-וואלן אין יאר 1939.

פון די 24 ראטמענער אין שטאט-ראט, האט מען דאס מאל צוגעלאזט 6 יידישע, אדאנק דער ספעציפישער „וואל-געאגראפיע“, וואס מען האט צוגעשניטן, ווו די יידישע ראיאנען האבן באקומען ווייניקער פארשטייער און מען האט צו דער שטאט פאראייניקט א ריי דערפער... פריער פלעגן די יידן אין שטאט-ראט 12-13 ראטמענער. די אויסגעוויילטע 6 יידישע ראטמענער זיינען אלע געווען פון סאציאליסטישן לאגער.

ביי די דאזיקע וואלן האט דער „בונד“ געשלאסן א בלאק מיט די יידישע „ליג-קע“. געווען איז עס דאן, ווען דער קאמינטערן האט פאנאדערעגעלאזט דער פוילישער קאמוניסטישער פארטיי און די אנהענגער האבן זיך גרופירט ווי „אפאזיציעס“ אין די

קאמיטעט פון יוגנט-בונד „צוקונפט“ אין זאמאשטש פאר 1939.

פראפעסיאנעלע פאראיינען. צו די וואלן איז געגאנגען א בלאק פון „בונד“ און פראפ. פאראיינען. פון די 5 אויסגעוויילטע זיינען געווען 3 בונדיסטן און 2 פון די פראפע-סיאנעלע פאראיינען. דער 6טער אויסגעוויילטער ראטמאן איז געווען פון די רעכטע פועלי-ציון.

י. ל. פרץ אין זאמאשטש

עס איז געווען אקטאבער 1913, מען פלעגט די צייט ביי אונדז רופן „פריזיוו-צייט“, ווען מען פלעגט רופן די מיליטער-פליכטיקע יונגעלייט אין די מיליטערישע קאמיסיעס. פרץ איז געקומען קיין זאמאשטש אויף א באזוך צו זיין מוטער ריוועלע. דאנערשטיק אונט ווערן מיר, ביכליאטעק-טוער, געוואר, און פרץ איז אנגעק-מען. באלד ווערט דעלעגירט דער חבר ירחמיאל בראנדווין, וועמען פרץ קען שוין פון א פריערדיקן באזוך, זיך דערוויסן צו דער גאסט וואלט נישט געהאט קעגן דעם, און ער זאל פאר אונדז האלטן א פארלעזונג. י. ל. פרץ גיט באלד אויפן ארט זיין הסכמ. נישט געקוקט אויף דעם וואס עס איז געבליבן נאר איין קורצער פרייטיק צו לעגאליזירן די פארלעזונג, באמיט מען זיך דאס צו דערגרייכן. איגנאצי מרגלית, דער חשובער שטאט-בירגער איז זיך ממריה אין דער „פריזיוו-זאל“ און ווענדעט זיך צום פארוואלטונגס-שאלניק ער זאל מאכן אן אויסנאם און דערלויבן די פארלעזונג. דער לעצטער גיט די דערלויבעניש. עס איז פרייטיק — ווי איז מען מודיע דעם עולם? אבער אין משך פון גע-

דאס בילד איז פון דעם באזוך פון י. ל. פרץ אין זאמאשטש, וואס ווערט דא באשריבן. אין פראנט דאס „פויילישע הויז“.

ציילטע שעהן גרייט צו דער דרוקער שפער די פלאקאטן און זיי ווערן תיכף אויס-
געקלעפט איבער דער שטאט.

שבת בייטאג, דער קינא „אזא“, איז פולגעפאקט; יונג און אלט איז געקומען
הערן, צווישן עולם זיינען אויך געווען פיל חסידישע בחורים און יונגעלייט. י. ל. פריץ
האט דאן דערציילט א סעריע פון זיינע פאלקס-מעשיות, וואס זיינען נאך נישט גע-
ווען געדרוקט. פארשטייט זיך מיט געהעריקע אריינפירן און מוסר-השכלס, ווי ער
האט עס מייסערהאפט געקענט. דער עולם איז באגייסטערט.

אין אונט, שבת-צונאכט, איז אין הויז פון ד"ר י. געליבטער פארגעקומען א
„מלווה מלכה“ — א באנקעט לכבוד דעם גאסט. דאס איז געווארן איינגעארדנט
בשותפות פון די ביבליאטעק-טוער און דעם אייגנטימער פון דער דירה. ביז שפעט
אין דער נאכט האט מען פארבראכט. פאר דער גריסטער מערהייט איז עס געווען
דער געזעגענונג-אונט מיט י. ל. פריץ, וועמען זיי האבן שוין מער נישט געווען.

צום מארגנס, זונטיק פרי, פארן אפפארן, האט זיך פארזאמלט א גאר גרויסער
עולם ביים „פויגלשן הויז“, דא האט דער יוגנטליכער גימנאזיסט סטאך הובערמאן
פאטאגראפירט י. ל. פריץ מיט די באגלייטער. אויך די דאזיקע פאטאגראפיע איז
פון די לעצטע דאקומענטן פון פרעסע באזוך אין זיין היימישטאט.

די י. ל. פריץ-ביבליאטעק אין זאמאשטש

אויך האבן שוין דערמאנט וועגן דעם זיי אזוי די י. ל. פריץ-ביבליאטעק איז גע-
בוירן געווארן און איז געווארן דער זאמלפונקט פאר די יעניקע, וואס האבן באק-
מען זייער דערציאונג און בשעתו געווען אקטיוו אין דער ארבעטער-באוועגונג. עס
איז אבער נויטיק וועגן דער דאזיקער ליבלינג-אינסטיטוציע ברייטער דערציילן און
זאל עס בלייבן לזכרון עולם.

מיינע ווייטערדיקע שורות שרייב איך נאך יארן פון געזונד, אין דער הויכער
דייטשער שטאט שמעטשין, וואס געהערט איצט צו פוילן. איך בין נאך נישט „אויס-
געפאקט“ און שטיי ווייטער אין וועג. איך שרייב לויטן זכרון אין דעריבער איז מעג-
לעך, אז איך פארפעל עפעס, אדער שטעל איבער דאטעס. *

זאמאשטש האט, ווי באוואוסט, געשטאן אין דער ברייטער וועלט מיט אירע לומ-
דים און געלערנטע, אבער עס איז אויך געווען באוואוסט די גרויסע און זעלטענע
זאמלונגען פון ספרים און ביכער, וואס זאמאשטש האט פארמאגט — סיי געזעל-
שאפטלעכע, סיי פריוואטע.

די ספרים-זאמלונג פון גרויסן בית-המדרש אין דער אלטשטאט איז געווען א
שם-דבר אין דער רבנישער וועלט. מען פלעגט דערציילן, אז רבנים פלעגן פון דער
פרעמד אנפרעגן אין זאמאשטש, צי געפינט זיך נישט אמאל אין דעם בית-המדרש
דער אדער יענעם ספר, אזא אדער אנדערע שאלות-ותשובות, וואס זיי האבן עס
געמוזט האבן כדי צו באשיידן געוויסע ענינים.

חזון דער גרויסער ספרים-זאמלונג האט דער עולם משכילים, אויפגעקלערטע און
פרייע, וועמען די בית-המדרש ספרים האבן נישט באפרידיקט, געהאט אן ארט. ווי
זיי האבן געהאט א מעגלעכקייט צו קריגן דאס, וואס זיי געפעלט, וואס זיי געלוסטן.
— ביי דוד שיפמאן, וועלכער איז געווען אן אינהאבער פון א ביכער-האנדלונג, האט
מען געקאנט געפינען פון דעם מין, וואס דער עולם „דייטשן“ האט געזוכט. אגב איז
דער דאזיקער שיפמאן געווען דער קארעספאנדענט פון „המליץ“, ווי ער האט אין

* דעם ארטיקל האט ת. שפיזאייזן אנגעשריבן אין יאר 1950 אין שטעטשין.

צומער 21 פון „המליץ“, אין יאר 1878, אפגעדרוקט א גאָר ברייטע קאַרעספּאָנדענץ פון זאַמאַשטש אונטערן נאָמען „משא זמושץ“ (**).

א צווייטער אַרט פאַר דעם דאָזיקן מין ביכער איז געווען ביי גאָדל מלמד; אין זיין וווינונג איז עס געווען דער „פּוילישער מנין“. גערופן האָט מען דעם מנין צוויי, ווייל דאַרמאָ האָבן געדאוונט די „קורץ-געקליידעטע“. ביים דערמאָנטן גאָדל האָט זיך גע-פונען אַ ביבליאָטעק פון העברעאישע ביכער און זשורנאַלן („השחר“, „המליץ“ און אנדערע). פון דעם האָט טאַקע גענאָסן דער שרייבער פון די דאָזיקע שורות.

אין יענער צייט האָט זיך שוין אויך באַוווּן אַ נאָכפראַגע נאָך אַ יידיש ביכל. די דאָזיקע נאָכפראַגע האָט באַפרידיקט אין אַ געוויסער מאָל **בנימטשע פרוכטמאַן**, דער איינבינדער (היינט אין אַמעריקע). ביי אים פלעגט מען קאנען באַקומען פאַר עטלעכע גראַשן אַ ביכל אויסגעבאָרגט צום לייענען.

צום סוף פון די 90ער יאָרן פון פריערדיקן יאָרהונדערט איז שוין געווען אַן ערנסט, און געהיים, ביבליאָטעקל ביי די ברודער **מרדכי** און **יעמשע בעכער** (קאָ-קעס). צו דעם ביבליאָטעקל האָבן צוגעלייגט אַ האַנט די ערשטע רעוואָלוציאָנער-געשטימטע יידישע סטודענטן.

אַ שטיקל צייט האָט זיך ביים קאַסירער אין הויז, אויפן 3טן שטאַק, געעפנט אַ טיירזאַכל, וווּ מען האָט געקאנט לייענען אַ העברעאישע צייטונג (קיין יידישע זיינען נאָך דאָן נישט געווען) און שפילן אַ שאַך.

פאַרוואַלטער פון דעם איז געווען **שמואלקע גראַסבוים** (דוד וואָועס איידעם), דער פאַטער פון דעם שפּעטערדיקן בונדישן טוער ד"ר שאול גראַסבוים. דאַרמאָ בין איך אויך געווען אַן אַריינגייער, פאַרשטייט זיך אין געהיים. דאָס דאָזיקע טיירזאַכל,

פאַרוואַלטונג פון דער י. ל. פּרץ-ביבליאָטעק אין יאר 1922 איידער זי איז דורך דער פּאָליציי פאַגראַמירט גע-וואָרן. פון רעכטס צו לינקס שטייען: א. מילער, פ. טאַפ, ש. גאַלדשטיין, י. שיף, י. גאַרענקרויט, ע. ריכטמאַן; עס זיצן: י. בראַנדווין, י. מ. טאַפ, א. גיימאַרק, ל. פינקמאַן.

(** זע אין אינדזער פנקס די זייטן 64 און ווייטער.

וואס איז געווען א מין „קלוב“ איז משמעות געשאפן געווארן פון די ציוניסטן, וועלכע האבן זיך דאן אנגעהויבן ארגאניזירן.

די שפעטערדיקע יארן, דעם גאנצן ערשטן צענדליק פון היינטיקן יארהונדערט, איז די יוגנט געווען פאנאָממען מיט דער „רעוואלוציע“ — די פארשידענע באוועגונגען האבן צוגענומען זייער צייט און זייער אינטערעס. אין די ארגאניזאציעס האבן זיי זיך אויסגעלעבט און דארטן באקומען זייער לייען-שטאף.

ווי איך האב שוין פריער דערמאנט, האט די דורכגעפאלענע רעוואלוציע געבראכט צו דער גרינדונג פון אונדזער געזעלשאפט, וואס האט געהייסן „ביבליאטעק-לעזער-זאל“.

געווען איז עס מעגלעך, ווייל אונטערן סטאטוט זיינען געווען אונטערגעשריבן 10 פון די אנגעזעענסטע, אינטעליגענטע בירגער פון זאמאשטש: יונה-יהושע פריין; שמואל אשכנזי; יחזקאל אייבעשיין און שנייערזאן (די לעצטע צוויי איידעמס פון שמואל-לייביש לעווין). 1912 איז די פאקטישע גרינדונג-דאטע פון דער דאזיקער ביבליאטעק.

זאמאשטש איז געווען א שטאט מיט געשמאק. מען האט געדארפט די ביבליאטעק מעק איינפארדענען אזוי, אז זי זאל האבן דערפאלג, דאס מיינט, אז זי זאל געפעלן ווערן די זאמאשטשער מפונקים.

די „חשובי-העיר“ האבן טאקע אויסגעפועלט, נאך א יאר שתדלנות, דעם סטאטוט, אבער אנפירן מיט דער ביבליאטעק, אויספירן די נויטיקע ארבעטן, האבן אויף זיך גענומען די יוגנט, דעמאלט, כוחות. פון די אקטיווסטע וועל איך דערמאנען: ב. פעדער, מ. בעכער, י. בראנדווין, דוד כהן, דער שרייבער פון די שורות און פיל אנדערע.

עס איז אפגעדונגען געווארן א לאקאל פון 4 צימערן, וואס איז אויסגעמערבלירט געווארן מיט נייע מיטל, בענק און שטולן. פאר דעם לייען-זאל האט מען אויסגעשריבן רומישע, פוילישע, העברעאישע און יידישע צייטונגען און זשורנאלן. מען האט געעפנט די ביבליאטעק. עס האט יעדער געקאנט באקומען וואס ער האט געוואלט און דער דערפאלג איז געווען ממש א קאלאסאלער, איבערגעשטיגן אלע דער-ווארטונגען.

גלייך פון אנהייב האבן זיך אין דער ביבליאטעק פארשריבן העכער 300 מיטגלידער. דער בידזשעט איז געווען א געזיכערטער. טעטיק איז די ביבליאטעק געווען יעדן טאג פון 6 ביז 9 און ביז 11 דער לייען-זאל. דער דאזיקער פלאץ איז געווארן דער טרעף-פונקט פון דער גאנצער יידישער אינטעליגענטער און אויפגעקלערטער יוגנט. דא האט זיך אויך אנגעהויבן גרופירן דער באוועגונגסניקער טייל פון דער יידישער ארבעטערשאפט, וואס האט מיט יארן צוריק געשטעלט די ערשטע טריט אין דער רעוואלוציאנערער באוועגונג.

בעת דער עסטרייכישער אקופאציע (1915-1916) איז די ביבליאטעק אריבערגעטראגן געווארן אין הויז פון אביגדור אינלענדער אין דעם שטאט-צענטער.

וועגן דער צייט פון דער אקופאציע, ביז דאס יאר 1922 קאן איך נישט דערציילן, איך בין דאן געווען מחוץ זאמאשטש.

אין יאר 1922, אין דער צייט פון רעוואלוציאנערן אויפשוונג, האט די יידישע ארבעטערשאפט פון שטאט אויסגענוצט די ביבליאטעק ווי א טרעף-פונקט. דאס איז נישט געפעלן געווארן דער דעמאלטיקער פוילישער מאכט. אין יאר 1923 איז די ביבליאטעק דורך דער מאכט געשלאסן געווארן אן דאס רעכט פון אפעלאציע.

די ביכער און אינווענטאר איז איבערגעגעבן געווארן אין רשות פון דער אויסגעקליבענער ליקווידיר-קאמיסיע, וואס איז באשטאנען פון די ווייטערדיקע פערזאנען

גען: י. בראנדווין, ח. שטיד, דוד כהן, אליה ריכטמאן, ה. שפיזאיוון און אנדערע. די ליקווידיר-קאמיסיע האט גלייך גענומען זוכן אן אויסוועג, כדי צו קאנען די ביבליאטעק צוריק עפענען. אזוי ווי די אלטע ביבליאטעק-פארוואלטונג, וואס האט געארבעט אופן סמך פון דעם פריערדיקן סטאטוט האט נישט געקאנט אריינמראגן קיין אפעלאציע, האט מען אנגעגעבן א פרישן סטאטוט מיט נייע אונטערשריפטן פון עלטערע „לאיאלע“ בירגער. דער סטאטוט האט אין זיך אנטהאלטן א ריי בא-גרענעצונגען, וואס די מאכט האט פארלאנגט, למשל, אז א מיטגליד האט געקאנט זיין ערשט יענער, וואס האט 24 יאר.

נאך א יאר מאטערנישן און גרויסע הוצאות, האט אלץ די מאכט דעם סטאטוט נישט געוואלט באשטעטיקן. קיין שום אינמערווענצן האבן נישט געהאלפן. די „ליקווידיר-קאמיסיע“ איז געשטעלט געווארן פאר א זייער קרימישער לאגע. זי האט געדארפט צאלן דעם באלעכאס פון דער דירה פאר דער פארמאכטער ביב-ליאטעק... קיין שום הכנסה איז נישט געווען.

ווען אלע פרווון צו לעגאליזירן די ביבליאטעק אויפן סמך פון א לאקאלן סטא-טוט האבן נישט געבראכט קיין שום רעזולטאט, האט מען געזוכט אנדערע עצות. די ליקווידיר-קאמיסיע באשליסט צו לעגאליזירן די ביבליאטעק ווי אן אפטיילונג פון א צענטראלער אינסטיטוציע, וואס קאן, לויט אירע סטאטוטן, עפענען ביבליאטעקן, אין דער פראווינץ.

דער שרייבער פון די דאזיקע שורות איז דאן אוועקגעפארן קיין ווארשע צו געפינען אזא „צענטער“. די געזעלשאפט „קולטור-ליגע“ און „צישא“ האבן אין זייער סטאטוטן נישט געהאט קיין פונקט וועגן עפענען ביבליאטעקן אין דער פראווינץ. די געזעלשאפט „אונט-קורסן פאר ארבעטער“ האט יא געהאט רעכט דערצו, אבער זי האט געעפנט אירע אפטיילונגען דארטן, ווו זי האט געהאט אירע אנהענגער (די „גער-זעלשאפט אונט-קורסן“ איז געווען אונטער דער השפעה פון די פועלי-ציון — ליג-קע) און אז די דאזיקע זאלן טאקע אנפירן מיט דער ביבליאטעק. די דאזיקע באווע-גונג איז אין זאמאשטש נישט געווען.

מיר האבן זיך דאן געוואנדן, מיט א רעקאמענדאציע פון שרייבער לעא פינקעל-שטיין, צום סעקרעטער פון דער „פאלקס-בילדונג-ליגע“, וואס איז געשטאנען אונטער דער ווירקונג פון די פאלקסיסן (פרילוצקים אנהענגער), אז די דאזיקע „ליגע“ זאל איבערנעמען די ביבליאטעק און עס לעגאליזירן ווי איר אפטיילונג. די דאזיקע געזעל-שאפט האט געהאט רעכט צו עפענען ביבליאטעקן אין גאנץ פוילן.

נאך א ריי פארמאליטעטן, וואס האבן געדויערט עטלעכע חדשים, איז די ביב-ליאטעק ווידער געעפנט געווארן אין יאנואר 1926.

פארזיצער פון דער געזעלשאפט איז געווארן משה לעווין; פאראנטווארטלעכער ביבליאטעקאר פאר דער מאכט ב. פעפער. די ביבליאטעק האט ווידער אויפגעלעבט. מ'האט אריינגעשטעלט א ראדיא. די ביבליאטעק איז ווידער געווארן דער גייסטי-קער צענטער און אפרו-ארט פאר א גרויסן טייל, ספעציעל די יוגנט, פון דער שטאט. פאר דער מאכט איז געווען פאראנטווארטלעך די פארוואלטונג פון דער „פאלקס-בילדונג-ליגע“, אפטיילונג זאמאשטש מיט משה לעווין בראש. פאקטיש האט מיט דער ביבליאטעק אנגעפירט די פארוואלטונג פון דער „יידישער שול-ארגאניזאציע“ („יישא“). מען האט געדארפט פאר דער מאכט האבן א „דאפלטע בוכהאלטעריע“.

אין יאר 1931 (פרילינג-צייט) האט די מאכט געשלאסן די צענטראלע פון דער „פאלקס-בילדונג-ליגע“ און אלע אירע אפטיילונגען. אויך אונדזער ביבליאטעק איז פארחתמעט געווארן.

די „פאלקס-בילדונג-ליגע“, וואס איז געווען פארמעל ביי די פאלקסיסן, איז פאק-

מיש געווען א פיקציע. די פאלקסיסן האבן געהאט זייערע אנהענגער נאך אין גע-
ציילטע שטעט אין פוילן, ווו זיי האבן געהאט גרעסערע גרופן. עס איז אבער אין
פוילן געווען נישט איין זאמאשטשער פאל, ווו די מאכט האט נישט דערלויבט צו
עפענען א ביבליאטעק. אין דער לאגע האבן זיך געפונען א ריי שטעט מיט ארגא-
ניזאציעס פון „בונד“ אדער קאמוניסטישע גרופן, וואס מען פלעגט זיי נישט דער-
לויבן צו עפענען ביבליאטעקן. פלעגט מען קומען צו דער „פאלקס-בילדונג-ליגע“,
וועלכע פלעגט גערן העלפן עפענען אירע אפטיילונגען מיט דער אויסרעכענונג די
דאזיקע מיט דער צייט צו באווייזן... די פאלקסיסטישע באוועגונג האט אבער נישט
געהאט די מענטשן און אפאראט ארוםצונעמען און טאקע קאנטראלירן ווער און
וואס עס זיינען אירע אפטיילונגען. די פאליציי האט אבער קלאר געוואוסט, אז די
דאזיקע „צענטראלע“ איז דער „בליץ-אפלייטער“ פון אלע ביבליאטעקן, וואס די אר-
טיקע מאכט וויל זיי נישט האבן...

עס האט געדויערט עטלעכע חדשים ביז מען האט די ביבליאטעק צוריק גע-
עפנט. עס האט זיך ארויסגעוויזן, אז מען שטייט פאר אן אמתער קאטאסטראפע --
א ריווקער דעפיציט און הער אינלענדער האט געדראט מיט אן עקסמיסיע...
מען האט אנגעהויבן פירן א שווערן געראנגל פאר אויפהאלטן די ביבליאטעק.
אין א צייט ארום ווערט ווידער די ביבליאטעק געשלאסן. א יאר צייט דויערט
ביז זי ווערט צוריק געעפנט. דאס מאל שוין ווי אן אפטיילונג פון דער צענטראלע
פון דער „קולטור-ליגע“, וואס איז געשטאנען אונטער דער השפעה און פירונג פון
„בונד“. די נייע סטאטוטן פון דער „קולטור-ליגע“ האבן שוין יא פארויסגעזען דאס
עפענען ביבליאטעקן אין דער פראווינץ.

די ביבליאטעק איז אבער געווען איינגעטונקט אין חובות. מען איז געווען גע-
צוונגען אפצוגעבן איינעם פון די 4 צימערן דעם באלעבאס, אינלענדערן; צוליב דעם
ווערט דער לייענזאל ליקווידירט.

ווידער איז די ביבליאטעק דער גרויסער קולטור-צענטער פון אונדזער שטאט.
צוזאמען מיטן יידישן ישוב קומט אויך אים די יידישע ביבליאטעק, זי טיילט
דעם גורל פון אירע בויער, פריינט און לייענען.

* * *

הונד דער דאזיקער פריץ-ביבליאטעק האבן נאך אין דער שטאט עקזיסטירט א
ריי קלענערע ביבליאטעקן. אויף דער ניישטאט א ביבליאטעק און א לייענזאל. וואס
האט דורכגעמאכט א ריי פאזעס (וועגן דעם ווערט דערציילט באזונדער); עס האבן
די יידישע פראפעסיאנעלע פאראייניגען אין יאר 1926 געהאט א ביבליאטעק און
לייענזאל; אויך ביי די פועל-ציון (צ.ס.) איז געווען א ביבליאטעק.

די אנטשטייאונג פון דער יידיש-וועלטלעכער שול אויפן נאָמען
פון י. ל. פריץ אין זאמאשטש

אין דער צייט ווען די ארבעטער האבן זיך אנגעהויבן צו ארגאניזירן כדי צו
פארבעסערן זייער עקאנאמישן מצב און במילא אויך אנגעהויבן זיך אינטערעסירן
מיט געזעלשאפטלעך פאליטישע פראגן, האבן זיי דערפילט דעם מאנגל פון פשוטער,
עלעמענטארער בילדונג. זיי האבן דערזען, אז עס פעלט זיי א סך צו קענען שרייבן
און לייענען. צו קענען לייענען א בוך אדער א צייטונג.

דער ארבעטער, וואס איז אין דער מערהייט ארויסגעקומען פון דעם ארעמסטן
שיכט פון דער באפעלקערונג, האט מער ווי צו דער מדרגה פון א דרדקי-מלמד

נישט דערגאנגען. ער האט געלערנט אין א חדר (און דאס נישט פון דעם בעסמן סארט) פון וואנען ער האט ארויסגעטראגן די קענטשאפט פון א ביסל עברי, פון קע-נען עפעס דאוונען פון סידור. די מערהייט האט אפילו נישט געוואסט דעם פירוש-המילות.

די טוער פון דער יידישער ארבעטער-באוועגונג איז דעריבער אויסגעקומען מיט זייער עולם נישט נאר צו שמועסן וועגן פאליטישער עקאנאמיע און היסטארישן מאטעריאלים, מען האט מיט זיי געדארפט אנהייבן גאר פון פארנט, לערנען זיי לייט-נען און שרייבן. דעם שרייבער פון די דאזיקע שורות איז טאקע אויסגעקומען אויס-צופירן די ראלע פון א לערער.

אין יענער שטורמישער רעוואלוציאנערער צייט, בעת און נאך דעם רעוואלוציאנערן יאר 1905, זיינען אין פיל שמעט און שמעטלעך אנטשטאנען אוונט-קורסן (מייסטנס געהיימע) און אין טייל ערטער אויך יידישע טאגשולן פאר קינדער. אין לודמיר האט דער שרייבער פון די דאזיקע שורות גענומען אן אקטיוון אנטהאלטן בייס-עפענען אזא שול אין יאר 1908.

בעת דער ערשטער וועלט-מלחמה, ווען פוילן איז באפרייט געווארן פון דער צאריסטישער הערשאפט און שפעטער געווארן אומאפהענגיק, זיינען אין א ריי שמעט אנטשטאנען יידישע קינדערהיימען. שפעטער האט זיך געגרינדעט די צינג-טראלע יידישע שול-ארגאניזאציע, באקאנט מיט די ראשי-תיבות „צישא“, וואס האט נישט נאר ארומגענומען ארגאניזאציעל אלע יידיש-וועלטלעכע שול-אנשטאלטן, נאר טאקע צוגעטראטן צו פאראיינהייטלעכן זייער פראגראם און דעם כאראקטער פון די שולן, ווי אויך בייגעטראגן די מעגלעכע מאטעריעלע הילף פאר די אנגעשלאסע-נע שולן.

פון רעכטס צו לינקס: טע שורה, שטייענדיק: חיים שטיק, חיים שפיזאייזן, זלמן-גרשון געוויצמאן, מרדכי צויליך, דוד כהן, משה מיטלפונקט; 2טע שורה, זיצנדיק: לערערין איטע לאזאר, ירחמיאל בראנדווין, גדליה יאנאסגארטל, נעכע ראק, נחום קארגנאלד; לעצטע רייע, אויף דער ערד: מאיר שטערנפילד, רחלע מארגנשטערן.

אין יאר 1924 האט דער דיכטער מלך ראזוויטש באזוכט זאמאשטש. דורך זיין אינציאטיוו איז דאן געגרינדעט געווארן א גרופע פריינט פון דער יידיש-וועלטלעכער שול. די גרופע איז באשטאנען פון די ווייטערדיקע חברים: חיים שטיד, רחל קארנגאלד, חיים שפיזאייזן, גדליהו יאנאסגארטל, דוד כהן און אנדערע. די גרופע האט גלייך אנגעהויבן פירן א לעבעדיקע מעטיקייט, ווערברט פריינט, איינגעארדנט די ערשטע פארלעזונגען פון ד. ניימארק (אריה), ש. מענדעלסאן און אין עטלעכע מאנאטן ארום געעפנט אן אפטיילונג פון דער „צישא“ אין זאמאשטש.

אויף דער ערשטער אלגעמיינער פארזאמלונג איז געקומען דער דעמאלטיקער גענעראל-סעקרעטאר פון דער „צישא“, חבר יעקב פאט, וועלכער האט בעת יענעם באזוך געהאט א פארלעזונג אויף דער טעמע „הינטער די געוועלכן פון לעצטן האלבן יארהונדערט“. אויף דער דאזיקער פארזאמלונג איז אויסגעקליבן געווארן די ערשטע פארוואלטונג, וואס איז באשטאנען פון די חברים: גדליהו יאנאסגארטל, חיים שטיד, חיים שפיזאייזן, משה מיטלפונקט, ירחמיאל בראנדווין, רחל קארנגאלד, נעכע ראק, זלמן-גרשון געווערצמאן און דוד כהן. די פארוואלטונג האט זיך ענערגיש גענומען צו דער ארבעט און אין א גאר קורצער צייט איז די צאל מיטגלידער דערגאנגען ביז 200, וואס האבן געצאלט א רעגולערן מיטגליד-אפצאל.

די פארוואלטונג האט ארגאניזירט א דראמאטישן קרייז אונטער דער אנפירונג פון חבר בן-ציון זיידנער. דער דראמאטישער קרייז האט דורכגעפירט אפטע פאר-שטעלונגען (וועגן וואס עס ווערט באזונדער דערציילט). עס זיינען אויך איינגעארדנט געווארן אפטע רעפעראטן און פארלעזונגען מיט רעדנער פון דער פרעמד, בעיקר פון די מיטגלידער פון דעם יידישן ליטעראטור-פאראיין אין ווארשע. די אונטערנעמונגען האבן א חוץ גייסטיקן גענוס אויך אריינגעבראכט א געהעריקע הכנסה. אויף א קאנפערענץ פון א ריי „צישא“-אפטיילונגען אין ווארשע אין יאר 1926,

די י. ל. פרץ-שול אין זאמאשטש אין יאר 1927. אין מיטן פון רעכטס צו לינקס: לערערין איטע לאזאר, לערערין פערל וויין, פארוואלטער חיים שפיזאייזן.

איז באשלאסן געווארן, אז צום נייעם שול-יאר זאל מען עפענען שולן אין א דיי שטעט, צווישן זיי אויך אין זאמאשטש.

מיר האבן זיך גענומען צו רעאליזירן די דאזיקע רעקאמענדאציע. פון א ריי אר-טיקע אונטערנעמונגען בעיקר מיט אונדזער דראמאטישן קרייז און אויך אין די אר-טיקע שטעטלעך, איז געשאפן געווארן א פאנד כדי צו קאנען עפענען די שול.

אבער נישט אזוי לייכט איז אונדז אנגעקומען צו געפינען א לאקאל פאר דער שול. חוץ דעם וואס אין זאמאשטש איז שטענדיק געווען א מאנגל אין דירות, איז די שטאט געווען צעטיילט אויך דריי טיילן — אלטשטאט, ניישטאט און „בראדוואר“. געדארפט האט מען האבן אזא לאקאל, וואס זאל ליגן לכל-הפחות צווישן די צוויי וויכטיקסטע טיילן פון זאמאשטש — שטאט און ניישטאט, ווו עס האט געווינט די מערהייט פון דער יידישער באפעלקערונג. אזא לאקאל איז נישט געווען צו באק-מען. א לאקאל צוגעפאסט פאר א שולע האט מען ערשט געקאנט באקומען אין „ברא-דוואר“, אין דעם קלענסטן טייל פון זאמאשטש.

די דאזיקע שול איז געווען לגמרי נישט-צוטריטלעך פאר די ניישטאטישע קי-נדר, וואס האבן לויט זייער שטאנד און על-פי-שכל געדארפט זיין די געניסער פון דער יידיש-וועלטלעכער שול. אויך פאר די אלטשטאטישע קינדער איז עס געווען א ביסל צו ווייט. פון דעסט וועגן איז די שול באזוכט געווארן חוץ פון די „בראדוואר“-קינדער אויך פון פיל קינדער פון דער שטאט און אויך א ביסל פון דער ניישטאט. עס איז פארשטענדלעך, אז נאר אן אידעאישע באציאונג צו דער דאזיקער שול און טאקע מסירת-נפש פון די עלטערן האבן צוגעטראגן דערצו, אז די שול זאל פרא-גרעסירן.

די שול האט זיך גאר גוט אנטוויקלט און געווארן באליבט צווישן די ארבעט-דיקע יידישע פאלקסמענטשן. אין יעדן ווייטערדיקן יאר איז געעפנט געווארן א נייער, העכערער, קלאס.

די שולע האט אריינגעבראכט א ניי יידיש לעבן אין שטאט. עס זיינען פאר-געקומען אפטע קינדער-פארשטעלונגען, קינדער-פארוויילונגען און יום-טובים און עלטערן-פארוואמלונגען.

די גאנצע צייט האט די פארוואלטונג געטראכט און נישט רעזיגנירט פון דעם פלאן צו עפענען א צווייטע שול אויך אויף דער ניישטאט, ווו פאר דער יידיש-וועלט-לעכער שול איז געווען דער ריכטיקער רעזערוואר פון שילער און טאקע דער גע-העריקער געזעלשאפטלעכער קלימאט פאר אזא שול.

ערשט אין יאר 1930, נאך פיל מי און קאמף מיטן ניישטעטישן קלער, וועלכער האט פיל געשטערט, איז אזא שול געעפנט געווארן אויף דער ניישטאט.

לאמיר דא דערמאנען דעם אויסטערלישן פאקט, אז קיין שום יידישער באלע-באס, וועלכער האט געהאט א פאסיקע דירה פאר דער שול, האט נישט געוואלט פארדינגען זיין הויז פאר דער פאלקס-שול. איין אייגנטימער, א ייד, וואס האט שוין געהאט פארדונגען דעם לאקאל, האט אונטערן דרוק פון דעם פרום-פאנאטישן טייל פון ניישטאט חרטה געקריגן. לסוף איז געלונגען צו דינגען א לאקאל ביי א קריסט... צום גרויסן באדויערן האט די דאזיקע וויכטיקע אינסטיטוציע נאך 6 יאר עק-זיסטענץ זיך געמוזט שליסן צוליב מאנגל אין פינאנסן.

דער שטאטראט, וועלכער האט בעת דארט איז געווען א סאציאליסטישע מער-הייט, געהאט באשטימט סובסידיעס, האט שפעטער אויפגעהערט אויסצוצאלן די סובסידיעס. דער צענטער האט זיין שטיצע געקירצט און די הילף פון אמעריקע איז געווארן זעלמענער. אלע אונדזערע אלארם „ס.א.ס.“-רופן האבן נישט געהאלפן... צום סוף פון יאר 1931 האבן זיך ביידע שולן געשלאסן מיט א גרויסן דעפיציט.

לאמיר דא דערמאנען די יעניקע, וואס האבן מיטגעהאלפן צו דער שווערער אר-
בעט פון בויען און אויפהאלטן די דאזיקע וויכטיקע אינסטיטוציע. חוץ די פריער
דערמאנטע חברים זיינען עס געווען: מאיר שטערנפילד (שפעטער ראטמאן פון
„בונד“ אין שטאטראט); מרדכי צוויליך, נחום קארנגאלד, יאשע מענדעלסאן, מענדל
בלומענטאל (לערער פון דער יידיש-פאליטישער גימנאזיע) און צעשע ווייס. אלע זיינען
זיי קרבנות פון היטלעריזם.
אין משך פון דער צייט האבן געארבעט אין די שולן די ווייטערדיקע לערערס:

אין שוליאָר 1925/26 — סאַניע גערשוני און משה אלמאן (היינט אין גלאזגאָ,
ענגלאַנד);

אין שוליאָר 1926/27 — אימאָ לאַזאַר, פערל וויין;

אין שוליאָר 1927/28 — דינא רובינס, רבקה פראָפּיטקער, מלכה האַלין;

אין שוליאָר 1928/29 — ד. רובינס, ר. פראָפּיטקער און אסתר מענדעלסאן;

אין שוליאָר 1929/30 — ר. פראָפּיטקער, א. מענדעלסאן און ראובן ציפּקין;

אין שוליאָר 1930/31 — זיסל פופיסקא, ברומבערג און שאַפּירא.

מעגלעך, אז איך האב וועמען פון די פארוואלטונג-מיטגלידער און אויך לערער
דורכגעלאזט.

ביי דער שולע איז אייניקע יאר געווען אויך אן אונטערשול, ווו עס זיינען גע-
געבן געווארן קורסן פאר ארבעטער. געפירט האבן די קורסן די לערער אימאָ לא-
זאַר, דינא רובינס און די פארוואלטונג-מיטגלידער: ח. שפיזאייזן און י. בראנדווין.

די קלאסן 2 און 3 פון דער י. ל. פרץ-שול אין זאמאשטש אין יאר 1928. פון רעכטס צו לינקס זיצן: פארוואלט-
טונגס-מיטגליד משה מיטלפונקט; פארוואלטער חיים שפיזאייזן; לערערין: מלכה האַלין, דינא רובינס, רבקה
פראָפּיטקער; פארוואלטונגס-מיטגליד מרדכי צוויליך.

זאמאשטער לערער-קדושים

ווי א צוגאב צו דער ארבעט פון חיים שפיזאייזן ע"ה ברענגען מיר דא ווייטער די ביאגראפיעס פון די לערער, וואס האבן געארבעט אין דער זאמאשטער י. ל. פריי-שול, ארויסגענומען פון דעם „לערער יזכריאל", לזכרון די אומגעקומענע לערער און טוער פון די צישא-שולן אין פוילן. מיר וועלן זיך דא האלטן ביים סדר, ווי זיי זיינען געבראכט אין דער ארבעט פון חיים שפיזאייזן ע"ה.

* * *

לאזאר-מעלמאן אימקע — געבוירן אין א פרומער יידישער משפחה אין לובלי-נער געגנט (פיוסק—?) זייער יונג האט זי געענדיקט דעם לערער-סעמינאר פון צישא אין ווארשע. זי איז געווען א זייער פליסיקע לערערין, פול מיט גלויבן אין איר לע-רער-ארבעט, אלס מיסיע צו יידישע קינדער. די לעצטע יארן האט זי געלערנט אין לאדזש אין דער מעדעס-און מיכאלעוויטש-שול, אבער נאך ביז לאדזש האט זי גע-ארבעט אין עטלעכע צישא-שולן אויף דער פראווינץ (זאמאשטש, טשענסטאכאוו אין אנדערע).

אימקע לאזאר האט באלאנגט צום „בונד" און געטאן יעדע ארבעט וואס מען האט איר אנפארטרויט. זי האט אנגעפירט מיט „סקיפ"-ארבעט צווישן די קינדער. חסידישע גלויביקייט האט געשטראלט פון איר ביי יעדער טואונג. יעדע געזעלשאפט-לעכע ארבעט איז פאר איר געווען ווי א מין הייליקער אויפטו. אין דער געטא פון לאדזש און ווארשע איז זי געווען ביז גאר אקטיוו אין דער אונטערערדישער מע-טיקייט. זי האט פארנומען דעם אמט פון א „קוריער", וואס איז ארומגעפארן איבער דער פראווינץ.

אימקע לאזאר-מעלמאן ווערט א סך מאל דערמאנט אינעם בוך פון בערנארד גאלדשטיין, ער דערציילט וועגן איר:

„הברטע מעלמאן, א לערערין פון דער מעדעס-שול אין לאדזש במשך א סך יארן, איז די ערשטע געפארן פון ווארשע קיין לאדזש זיך צו באקענען מיט דער לאגע און איינשטעלן פארבינדונגען; איר איז אויסגעקומען צו האבן שארפן גע-שפרעכן מיטן פארזיצער פון לאדזשער „יודענראט", רומקאווסקין, וועגן ארויסגעבן שפיז-פראדוקטן פאר די קינדער פון די שולן; זי האט געעפנט די שול-לאקאלן, צו-נויפגערופן דעם פריערדיקן לערער-פערסאנאל און ארגאניזירט די באשפייז-אקציע ארום די שול-לאקאלן. זי איז אויך געפארן קיין מעזריטש, באזארגט אהין א גרעסע-רע סומע געלט-שטיצע און איינגעשטעלט דירעקטע פארבינדונגען. אין ווארשע איז זי געווען טעטיק אין דעם אומלעגאלן לערער-סעמינאר, אין „רויטן קרייץ"; זי האט אויך פארנומען דעם אמט פון א ראטא-אינספעקטאר ביים „דושיאנט". חברטע מעל-מאן איז אומגעקומען מיט איר 12 יאדיק קינד אין בונקער אויף גרויעצקע גאס, צו-זאמען מיט עמנואל רינגעלבלום און נאך 30 פערזאנן."

אימקע לאזאר-מעלמאן איז געווען אן אנגעזעענע לערערין אין דער שול-נעץ פון דער צישא, זי האט געלערנט אין די יינגערע קלאסן, געהאט א ווונדערבארן צו-גאנג צו די קינדער און געוועזען לייכט זייער סימפאטיש. זי האט באמת איר שול-ארבעט באטראכט ווי א הייליקייט.

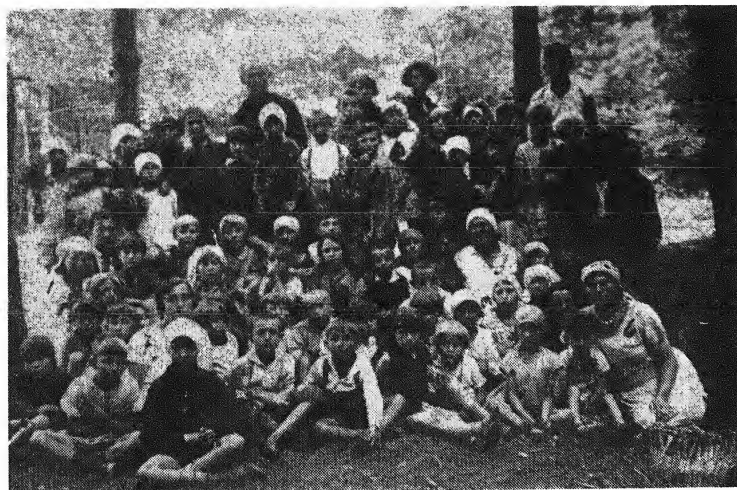
וויין פערל — זי איז געבוירן אין בריאנסק אין 1900. געלערנט זיך אין א העברעאישער פאלקס-שול און געענדיקט פערזאנאלישע קורסן. האט געארבעט אין די יידיש-וועלטלעכע פאלקס-שולן פון 1923 יאר. געארבעט אין **זאמאשטש**, סטרי, בריסק, קארטו-בערעזע און ווארשע. שטענדיק געפירט די ערשטע און צווייטע אפטיילונגען. אומגעקומען צוזאמען מיט איר מאן אין ווארשעווער געטא.

* * *

פראמיטקער רבקה — געבוירן אין ביאליסטאק אין 1905 ביי פראלעטארישע עלטערן. אין 1917 טרעט זי אריין אין דער ערשטער ביאליסטאקער יידיש-וועלטלעכער שול ("יונגט-פאראייניגט") און ענדיקט זי אין 1920 (דער צווייטער ארויסלאז פון דער שול). אין 1921 קומט זי אן אין ווילנער יידישן לערער-סעמינאר. זי געהערט צו דער גרופע יינגערע סעמינאריסטן פון ערשטן קורס. זי גיט זיך גוט אן עצה מיט אלע לימודים, זי צייכנט זיך אויס מיט איר גראדן שכל און מיט אן עקשנותדיקער אנט-שלאסנקייט דורכצוברעכן אלע שוועריקייטן. זי קריגט איר לערער-דיפלאם אין יא-נואר 1926, צוזאמען מיט די איבעריקע סעמינאריסטן פון ערשטן קורס.

זי הייבט אן ארבעטן אלס לערערין אין דער יידיש-וועלטלעכער שול. איר ערשטע ארבעט-פראקטיק איז אין **זאמאשטש**.

נאך עטלעכע יאר ארבעט אין שול באשליסט זי ווייטער צו לערנען. זי האט אינטערעס צו מאטעמאטיק און כעמיע. זי באשליסט פארצוועצן איר בילדונג אין ווילנער אוניווערסיטעט. אבער כדי צו אריינטרעטן אין אוניווערסיטעט מוז מען האבן א „מאטורע" פון פוילישער גימנאזיע. דאס איז נישט קיין גרויסע מניעה פאר רבקה פראמיטקער. זי רייסט איבער די ארבעט אין שול און טרעט אריין אין אכטן קלאס פון א פוילישער גימנאזיע אין ווילנע. איר אינטערעסירט נישט, וואס אלע אנדערע שילער פון קלאס זיינען יינגער פון איר און מיט גאר אן אנדער מענטאליטעט. זי האט פאר זיך איין ציל — זי דארף באקומען א „מאטורע", מוז זי צייטווייליק אויס-שטיין געוויסע „אומבאקוועמלעכקייטן". צום סוף לערניאר באקומט זי די „מאטורע". דער וועג צום אוניווערסיטעט איז איצט פאר איר אפן. אמת, זי האט איצט

וואלד-אויספלוג פון די תלמידים פון דער י. ל. פרץ-שול אין זאמאשטש
דעם 25סטן אפריל 1930 אין שיטאניצער וואלד.

פינאנציעלע שוועריקייטן, אבער דער ווידן צום לערנען זיך ווייטער איז שטארקער, און זי גיט זיך אן עצה אויך מיט דעם פראבלעם. אייף לעבנסמיטלען דארף רבקה פראפיטקער קיין סך נישט האבן, זי קאן אויסקומען מיט א מינימום, דער עיקר איז דער אפצאל פארן אוניווערסיטעט. א ביסל הילף וועט זי באקומען פון דער הירש, און דאס איבעריקע וועט זי פארדינען פון טיילווייזער ארבעט אין שול. אט אזוי ווערט איר פלאן צו שטודירן ווייטער רעאליזירט. אין 1934 טרעט רבקה פראפיט-קער אריין אויף דעם כעמיע-פאקולטעט פון ווילנער אוניווערסיטעט, און איינציטיק נעמט זי איבער די פולע ארבעט אין א צווייטן קלאס אין דער דבורה קופערשטיין-שול.

דער פוילישער שול-אינספעקטאר וויזיטירט רבקה פראפיטקערס קלאס אויף דער לעקציע פון פויליש. זי גייט ארויס פון דער וויזיטאציע געמוטיקט און געשטארקט: דער אינספעקטאר האט שטארק געלויבט איר ארבעט. ווען די וועלט-מלחמה ברעכט אויס, איז רבקה פראפיטקער אויפן דריטן קורס פון אוניווערסיטעט. ענדיקן איז איר שוין נישט באשערט געווען... רבקה פראפיטקער האט געהערט צום „בונד“. אין איינקלאנג מיט דער געזונט-טער גראדליניקייט, וואס איז אזוי כאראקטעריסטיש פאר רבקה פראפיטקער, איז זי זייער א דיסציפלינירטע און איבערגעגעבענע בונדיסטקע. זי גלויבט אין דער אידעע פון „בונד“ מיט ברען און פייער, זי פירט אן מיט „סקיפ“-גרופן. ווען די רויטע ארמיי פארנעמט ווילנע אין 1939, געפינט רבקה מער נישט קיין לופט צו אטעמען, זי פילט, אז זי קאן מער אין ווילנע נישט פארבלייבן, און זי קומט צוריק אין איר היימשיטאט ביאליסטאק. דא איז זי אומגעקומען אין דער צייט פון נעטא.

פ. מעלאמראוויטש.

* * *

ציפקין ראובן — אין לערן-יאָר 1940-1941, ווען די סאָויעטישע מאכט אין ווילנע האט געמאכט אן איבערשיכטונג פון די שולן, האט מען מיך איבערגעשיקט אין דער שול „מפיצי השכלה“, ווו ראובן ציפקין איז געווארן פארוואלטער. דאס איז גע-ווען א מענטש; באמת זעלטן ווען מען קאן טרעפן מיט אזוי פיל מעלות: א גלענצנדער פדאגאג און א ווונדערבארער חבר ביי דער ארבעט. ער האט פארמאגט זיל וויסן און א סך קולטור. דעם יאָר האבן אלע זיך געריסן צו געפעלן ווערן דער נייער מאכט, אבער ער האט צום ווייניקסטן געשלאגן אויף עפעקט, געטאן זיין באשיידענע ערנסטע אויפריכטיקע ארבעט, וועלכע האט געגעבן ווונדערבארע רעזולטאטן. ער איז נאך דאן געווען יונג, געהאט האט ער אין פערסאנאל פיל עלטערע לערער פון זיך און נאך פון אן אנדער שניט; דאך האט ער זיך ארויסגעוויזן נישט נאך א גלענ-צנדער דערציער פון די קינדער, נאך אויך פון די לערער — עס האט געהערשט הארמאניע ביי דער ארבעט — און נאך אדאנק דעם לערער ציפקינס טאקט.

דעם 6טן סעפטעמבער 1941 האט מען אונדז אריינגעטריבן אין געטא — אין די עטלעכע שמאלע געסלעך האט מען דאן צוזאמענגעפרעסט טויזנטער מענטשן. מען איז געלעגן אויף די הויפן איינע אויף די אנדערע, ווייל די דירות זיינען נאך דאן געווען פארשלאסן און פארשטעמפלט נאכן ארויסגאנג פון די דירות אין טאג פון דער באוואוסטער „פראוואקאציע“. אין א טאג ארום האט מען אויפגעריסן די ווייניגסטע און מען האט דארט אויף אן אמתן געווינט. אין ערשטן טאג פון געטא איז מיר גע-לונגען זיך אריינשפארן אונטער א דאך. די גרעסטע טייל איז געשטאנען א גאנצע נאכט אונטערן רעגן אויפן הויף. (דאס איז געווען אויף שטראסן-גאס 7). אין מיטן

נאכט האב איך דערהערט ווי דער לערער ציפקין בארואיקט זיין קליין טעכטערל (פייגעלע), וועלכע האט געוויינט. איך האב זיי אריינגענומען צו זיך אונטערן דאך — דאס הייסט ווידער זיך געטראפן.

אין געטא האט ער אין די שולן נישט געארבעט. ער פלעגט גיין ארבעטן אויפן ווילנער וואקזאל — ביים באן. ער האט געקריגן דעם „לעבנסשיין“ און אדאנק דעם זיך געראטעוועט פון אלע גזירות מיט זיין פרוי און קינד. איך פלעג אים זען אין געטא (איך האב די גאנצע צייט געארבעט אין געטא). איך בין געווען אין דער גר-פע, וועלכע האט אנגעהויבן רעגיסטרירן די ערשטע קינדער אין די געטא-שולן — פאר דער מאכט האבן זיי געהייסן „קינדער-פפלעגע נומער איינס“.

ביז דער ליקווידאציע פון ווילנער געטא איז דער לערער ציפקין געווען אין געטא. גענוי ביי וועלכע אומשטענדן ער איז אוועק פון געטא, וויס איך נישט. געהערט האב איך, אז ער איז געווען אין קלאגע (דער פארניכטונג-ארט פון די ווילנער יידן) צי ער איז אומגעקומען אין דעם לאגער צי אינעם וואנדערן — וויס איך נישט. ער איז געבליבן אין עסטלאנד, ווו עס געפינען זיך, אין ברידער-קברים, די שענסטע אין בעסטע זין פון ווילנע.

סימע ליגומסקי

* * *

ברומבערג-גאווענדא מרים (מארילא) — געבוירן אין לאדזש אין יאר 1980. אין 1914, מיטן אנפאנג פון דער ערשטער וועלט-מלחמה, איז די משפחה אריבערגעפארן קיין סוויענציע, לעבן ווילנע, די היימטאט פון איר פאטער אברהם-זאב ברומבערג. א ייד א סוחר און גלייכצייטיק א גרויסער געזעלשאפטלעכער עסקן, איז ער אין די יארן פון דער דייטשער אקופאציע געווען דער פירער פון דער סוויענציע-יידן-

ביים בראשית פון דער י. ל. פרץ-שול אין זאמאשטש אין יאר 1926.
אין מיטן די לערערין סאניע גערשוני.

שער קהילה, געשעצט און געאכטעט נישט נאך דורך יידן, נאך אויך פון דער נישט-יידישער באפעלקערונג.

די משפחה ברומבערג, ווי טראגיש-איראניש עס זאל נישט קלינגען אין אנבליק פון דער שוידערלעכער היטלער-עפאכע, איז אומגעבראכט געווארן דורך די באלשע-וויקעס: דער פאטער צוזאמען מיט 2 זיינע זין, שמעון און הענריק, זיינען אומגעבראכט געווארן דורך זיי דעם 2טן מאי 1919; מארילע און דער יינגסטער ברודער זיינען אומגעקומען אין רוסלאנד אין דער צייט פון דער צווייטער וועלט-מלחמה טיף אין סאוועטישן רוסלאנד. געבליבן ביים לעבן זיינען נאך צוויי פון די זעקס קינדער. מארילע ברומבערג האט איר ערשטע דערציאונג באקומען אין סוויענציען אין דער יידישער שול. זי האט פארענדיקט אן אכט-קלאסיקע גימנאזיע אין ווילנע און שפעטער גראדואירט אין אוניווערסיטעט אין ליטעראטור און געשיכטע. אין ווילנע האט מארילע ברומבערג שטענדיק אנגעהאלטן פארבינדונגען מיט די קרייזן פון יידישע לערער און נאכגעפאלגט מיט א ספעציעלן אינטערעס די אנטוויקלונג פון דעם יידיש-וועלטלעכן שולוועזן.

נאכן פארענדיקן דעם אוניווערסיטעט האט מארילע גענומען א ספעציעלן קורס און באקומען א דיפלאם פון א לערער פאר פאלקס-און מיטל-שולן. איר לערער-קאריערע האט זי אנגעהויבן אין סוויענציען. זי האט אויך געפאר-בעט אין דער צישא-שול אין זאמאשטש. אין דער יידישער גימנאזיע פון סאפיא מאר-קאוונא גורעוויטש אין ווילנע און אין אנפאנג פון דער צווייטער וועלט-מלחמה ווי-דער אין דער יידישער שול אין סוויענציען. א קורצע צייט האט זי געארבעט אין דער מעדעם-סאנאטאריע אין מיעדזשעשין, לעבן ווארשע.

פון נאטור א לעבעדיקע, רירעווידיקע און שטענדיק א פריילעך-זינגעווידיקע, האט זי פארמאגט אלע געגעבענע מעלות צו זיין נישט נאך א לערערין, נאך אויך א דער-ציערין און אמתער פריינט פון די קינדער, וועלכע האבן ממש געקלעפט צו איר און איר ליב געהאט ווי א שוועסטער און חברטע. זי האט זיך אויסערגעוויינלעך איינגעלעבט אין דער גאנצער אטמאספער פון דער סאנאטאריע.

אין אנהייב פון דער היטלער-מלחמה האט זיך מארילע מיט איר מאן שמואל גאווענדא, צוריק באזעצט אין סוויענציען, וואס איז געווען אקופירט דורך סאוועט-טישע מיליטער. דארטן האט זי געבוירן א קינד, און ווען די דייטשן האבן זיך דער-געענטערט צו סוויענציען, איז זי, מיט איר מאן און ניי-געבוירן קינד אויף אירע הענט — אוועק טיף אין רוסלאנד; דאס קינד איז אין טראגישע אומשטענדן אומ-געקומען אויפן וועג. זי אליין — נאך קנאפע דריי יאר פון וואגלעניש, פלאגעניש און יסורים, איז אומגעקומען פון א קראנקייט אין טאשקענט.

* * *

בלומענטאל מענדל (מיסקע) — יינגערער ברודער פון נחמן בלומענטאל, געבוירן דעם 14טן דעצעמבער 1899 אין בארשטשאו, געענדיקט די גימנאזיע אין סאנסיאל-וואוו — דערנאך אין אוניווערסיטעט אין לעמבערג (פילאסאפיע און מאטעמאטיק). פארבראכט א לענגערע צייט אין ווארשע, ווו זיך פארפולקאמט אין וויסן און אין פעדאגאגיק. געווען לערער אין יידיש-פאליטישע גימנאזיעס אין גראדנע און אין זא-מאשטש, ווו געפירט פון אייגענער איניציאטיוו, קרייזלעך פאר יידישער ליטעראטור, ווי אויך ארגאניזירט דראמאטישע סטודיעס פון די יינגערע און עלטערע שילערס; אויפגעפירט אין שטאטישן טעאטער אין זאמאשטש אינסצעניזירטע פאלקס-לדער און פראגעמנטן-סצענעס פון יידיש-דראמאטישע שאפונגען אין יידיש. א באגאבטער פארטרעטן-צייכער און באלל — און נוח לבריות, געקאנט ארומרינגלען ארום זיך

קרייזן פון אינטעליגענץ און פאלקס-מענטשן. געווען וויצע-פארזיצער פון דער פאר-וואלטונג פון דער יידישער שול-ארגאניזאציע אין זאמאשטש, ווו געארבעט פאר דער י. ל. פריץ-שול, נישט געקוקט אויף זיין אמט אין דער יידיש-פוילישער גימנאזיע. די לעבן-געמליבענע צישאטוער פון זאמאשטש רעדן וועגן אים ווי וועגן א לאמעד-וואונוניק, א געטרייען שול-און קולטור-טוער.

פאר דער היטלער-מלחמה האט מיסקע בלומענטאל געארבעט אונטער דער אויפ-זיכט פון יצחק גיטערמאן און ד"ר עמנואל רינגעלבלום אין „צע-קא-בע“, די הילף-צענטראלע פאר לייקאסעס ביים דזשאנאט אין ווארשע. ער האט פארעפנטלעכט אר-טיקלען אין די ביולעטינס פון „צע-קא-בע“, זיך באטייליקט אין די „ליטערארישע בלעטער“, א קורצע צייט אויך געארבעט אין דער מעדעם-סאנאטאריע.

אין די מלחמה-יארן 1939-1941, געארבעט אין דער סאוויעטישער שול-קוראטא-ריע אין לוצק (וואלין), געפירט די סטאטיסטישע אפטיילונג. זיך באטייליקט אין אר-גאנזירן הילף און זעלבסט-הילף בעת דער דייטשער אקופאציע. אומגעקומען, וואר-שיינלעך, דעם 22טן אקטאבער 1941, בעת דער ערשטער „אקציע“ אין לוצק.

* * *

גראסבוים שאול — געבוירן 1890 אין זאמאשטש. זיין פאטער שמואל איז גע-ווען א געלערנטער מאן, א פריידענקער, זיין פעטער, דער מוטערס ברודער, איז געווען פישל געליכטער, באקאנטער טוער אין ניו-יארק און דירעקטאר פון בילדונג-קאמיטעט פון ארבעטער-רינג. שאול גראסבוים האט באקומען א וועלטלעכע דער-ציאונג און בילדונג; יידישע לימודים האט ער געלערנט אין בריסק, פון וואנען דער פאטער האט געשטאמט. ש. גראסבוים איז אין זיינע יוגנטלעכע יארן מיטגעריסן גע-ווארן פונעם רעוואלוציאנערן שטראם, ער קומט אריין אין א נייער וועלט פון יידי-שער שפראך און ליטעראטור. עס דראט אים א פאליטישער פראצעס און נאך פאר דער ערשטער וועלט-מלחמה אנטלויפט ער קיין שווייץ, ווו ער פארקערט אין די קרייזן פון דער פאליטישער עמיגראציע. מיט גרויס אויסדויער און ענערגיע שטודירט ער מעדיצין אויפן בערנער אוניווערסיטעט. א פאר יאר נאך דער ערשטער וועלט-מלחמה קערט ער זיך אום קיין פוילן, באגלייט מיט דעם נאסטריפיקאציע-עקזאמען און באקומט די דערלויבעניש צו פראקטיצירן אין פוילן.

אין 1928-1930 איז ש. גראסבוים געווען דאקטאר אין דער מעדעם-סאנאטאריע לעבן ווארשע. א געוויסע צייט האט ער אויסגעפירט די פונקציעס פון סאנאטאריע-פארזאמלער. נאכן פארלאזן די מעדעם-סאנאטאריע האט ער פראקטיצירט א צייט אין גארוואלין (לעבן ווארשע), און שפעטער האט ער זיך באזעצט אין זאמאשטש. ער איז דא געווען געזשאפטלעך אקטיוו. געווען פארזיצער פון „טאז“ און אויסגע-קליבן געווארן אלס ראטמאן אין דער קהילה אויף דער ליסטע פון „בונד“.

אין אנהייב פון היטלער-קריג האט ד"ר גראסבוים, צוזאמען מיט א סך יידן, פארלאזט זאמאשטש און זיך באזעצט אין דער שטאט לודמיר (איבערן בוג). ווען די דייטשן האבן שפעטער פארנומען לודמיר איז ד"ר גראסבוים, צוזאמען מיט זיין פרוי, אומגעקומען בעתן ערשטן פאגראם אין סעפטעמבער 1942.

וועגן זיין ארבעט אין דער מעדעם-סאנאטאריע דערציילט ליובע קאנטאר-אוויטש-גילינסקי: „ד"ר גראסבוים איז געווען א באשיידענער, געוויסנהאפטער מענטש פון א הויכער עטיק. ער איז געבליבן געטריי זיינע יוגנטלעכע אידעאלן און פרינציפן ביזן לעצטן טאג פון זיין לעבן. אין איבערגעגעבנקייט און ליבשאפט פאר די קינדער האט ער הארמאניש מיטגעארבעט מיט דעם פערסאנאל פון דער מעדעם-סאנאטא-ריע. אלע האבן אים געאכטעט פאר זיינע איידעלע כאראקטער-שמייכל. אין זיין אר-בעט האט ער ארויסגעוויזן גרינטלעכע פאכמענערישע קוואליפיקאציעס און א סך געזעלשאפטלעכע אחריות“.

געזעלשאפטלעכע כראַניק פון זאמאַשטש

דער ווייטערדיקער איבערזיכט איז צונויפגעשטעלט געוואָרן אויפן סמך פון העכער 50 אויסשניטן פון „לובלינער טאָגבלאַט“ פאַר די יאָרן 1926 — 1928. אין דער דאָזיקער צייטשריפט פלעגן פון צייט צו צייט געדרוקט ווערן קאַרעספּאָנדענצן פון זאמאַשטש צוגעשיקטע פון יעקב ניימאַרק. אין דער רובריק „זאמאַשטשער לעבן“ אָדער „זאמאַשטשער ניים“ פלעגט דער קאַרעספּאָנדענט איבערגעבן אַ ריי געשעענישן אין זאמאַשטש. פון די דאָזיקע קאַרעספּאָנדענצן נעמען מיר טאָקע אַרויס ראשית-כל און בעיקר די געזעלשאפטלעכע ניים פון שטאָט. מיר האָבן ביים אויסוואל נישט געמאַכט קיין שום חילוק לגבי וועלכער נישט איז גרופע און ריכטונג. היות דער גרעסטער טייל פון די אויסשניטן האָבן אויף זיך נישט קיין דאטעס האָבן מיר זיי געלאָזן אָן וועלכע נישט איז באַמערקונגען. יעדנפאַלס באַציען זיי זיך, ווי מיר האָבן געזאָגט, צו די יאָרן 1926 — 1928.

מיר האָבן די ידיעות נישט געסדרט לויט ענינים, געביטן און געזעל-שאפטלעכע גרופן, זיי ווערן געבראַכט ווי זיי זיינען אין די צוגעשיקטע קאַרעספּאָנדענצן. צוליב פּעלן פון דאטעס אויף די אויסשניטן קאָן אויך געמאַלט זיין, אַז טייל פון די נאָמיצן זיינען נישט געגעבן אין כראַנאַ-לאַגישן סדר.

וועגן א י. ל. פּרין-גאס אין זאמאַשטש

מיר האָבן היינט אַ גרויסע מערהייט ראַטמענער אין זאמאַשטשער שטאָטראַט, וואָס דענקען מער אָדער ווייניקער ראדיקאַל, און האָבן פאַרשטענדעניש פאַר די קול-טורעלע באַדערפענישן פון דער יידישער באַפֿעלקערונג. אויב אַזוי איז שוין די העכ-סטע צייט אויפצוהייבן די פראַגע וועגן פאַראייביקן אויף אַ געוויסן אופן דעם נאָמען פון אונדזער גרויסן פאַלקס-דיכטער, דעם זאמאַשטשער בן-עיר י. ל. פּרין, וועלכער איז געבוירן געוואָרן און דערצויגן געוואָרן אין זאמאַשטש.

מיר האָבן אים פאַראייביקט ביז איצט דורך אַנרופן 3 קולטור-אינסטיטוציעס אויף זיין נאָמען. אָבער דאָס טוען דאָך אַ סך אַנדערע שטעט און שטעטלעך אין פוילן. מיר זאמאַשטשער, פּרצעס בן-עיר, דאַרפן זיך באַמיען, אַז מען זאָל אַנרופן איינע פון די שענסטע, דורך יידן באַוווינטע גאַסן, אין זאמאַשטש אויף י. ל. פּרצעס נאָמען. שוין צוויי חדשים ווי דער נייער שטאָטראַט איז געקומען צום וואָרט, נאָר די יידישע ראַטמענער האָבן ביז איצט גאָר פאַרגעסן דאָס צושטעלן אויפן טאָג-אַרדע-נונג. וואָרשע, די שטאָט וווּ פּרין האָט געשאַפן און געלעבט די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן האָט מיט אַ צייט צוריק געמאַכט אַ פאַרשלאָג וועגן אַנרופן אַ גאַס אויף זיין נאָמען, נאָר דאָס איז דורך דער ענדעקישער מערהייט אָפּגעוואָרפן געוואָרן. אַנדערש איז ביי אונדז אין זאמאַשטש וווּ מיר האָבן אַ זיכערע מערהייט: אויף 24 ראַטמענער

זיינען פאראן 12 יידן און זיכער וועט אויך די פ.פ.סישע פראקציע אונטערשטיצן דעם פארשלאג, אזוי אז עס וועט זיין מער ווי צוויי דריטל שטימען פארן פארשלאג. עס ליגט דעריבער א חוב אויף די יידישע ראטמענער און אונטערשייד פון גרופירונג, תיכף צוצוטערען און ענערגיש זען דורכצופירן אזא פארשלאג, ווייל עס איז שוין די העכסטע צייט.

(יעקב ניימארק, „לובלינער טאגבלאט“, נומער 230, אקטאבער 1926)

...אין שטאט שמועסט מען שטארק, אז די זאמאשטשער קהילה זאל בקרוב פא- נאנדערגעלאזט ווערן און עס וועט שוין נעמען אן עק צום כאאס וואס הערשט איצט אין דער גמיע.

...אין שטאט פילט מען שוין גאנץ שטארק די וואלן צו דער קראנקן-קאסע, וועל- כע קומען פאר דעם 19טן דעם מאנאט. מצד די ארבעטער ווערן איינגעארדנט מאסן- מיטינגען אויף וועלכע דער עולם דיסקוטירט זיך גאנץ געמיטלעך דורך. צו די וואלן גייען מיט באזונדערע ליסטעס „פועלי ציון“ (רעכטע), „בונד“, „התאחדות“ אונטערן נאמען פון א ציוניסטישן דעמאקראטישן בלאק, „פועלי אגודת ישראל“. דאקעגן מצד די ארבעטסגעבער (יידישע) איז ארויסגעשטעלט געווארן אן איינהייטלעכע ליסטע. ...די היגע יידישע קאעדוקאציע-גימנאזיע האט ענדלעך באקומען רעכט און במילא איז שוין פארשטענדלעך דאס זי וועט קענען ארויסגעבן מאטורע-צייגענישן אירע שילער. לכבוד אט דער שמחה ארדנט איין די גימנאזיע א גרויסע פארוויילונג אין גארטן פון דער גימנאזיע זונטיק דעם 12טן ד"מ, בייטאג און ביינאכט א טאג-אונט.

(„לובלינער טאגבלאט“, נומער 136, 14טן יוני 1927).

...אויף אן אלגעמיינער פארזאמלונג פון דער יידישער הומאניסטישער (קאעד- קאציע) גימנאזיע איז דער ראטמאן ה' געליכטער ארויסגעטראטן קעגן דעם אינגא- רירן די יידישע און יודאסטישע לימודים אין דער גימנאזיע און בכלל קעגן גייסט וואס עס הערשט דארט, א גייסט פון א טענדענציעזאסימילאטארישע דערציאונג, וואס עס געפעלט אנב שטארק דער שולמאכט. די גאנצע אחריות דערפאר האט ער ארויפגעווארפן אויפן דירעקטאר ה' יאקובאווסקי. די עלטערן האבן דאן באשלאסן אויפן נייעם שולאר צו פארברייטערן די יידישע לימודים און במילא מער לייגן אכט אויף דער נאציאנאלער דערציאונג פון די קינדער. דער דירעקטאר ה' יאקובאווסקי האט געצויגן די געהעריקע קאנסעקווענצן פון די באשלוסן און האט זיך אנגעגעבן אין דימיסיע. דאס קוראטאריס פון דער גימנאזיע האט די רעזיגנאציע אנגענומען. ...זונטיק זיינען פארגעקומען וואלן צום ציוניסטישן קאנגרעס. דער רעזולטאט איז געווען פאלגענדער: 25 שטימען האט באקומען דער ציוניסטיש-סאציאליסטישער בלאק; 16 שטימען „התאחדות“; 4 — „על המשמר“, 1 רעוויזאניסט. „מורחי“ און „עת לבנות“ — גארנישט.

...די אפטיילונג פון „לינת הצדק“ פון אלטשטאט האט באשלאסן אויפצובויען א פעניסיאנאט אין קראסניבראד. צו דעם צוועק אונטערהאנדלט מען שוין וועגן א פלאץ פאר דער געביידע וואס וועט זיך געפינען אין וואלד. דער פעניסיאנאט וועט זיין פאר ארעמע יידישע קראנקע און וועט צוגעגרייט ווערן שוין אויפן צווייטן זומער 1928. ...אויף דער לעצטער זיצונג פון שטאטראט איז אנגענומען געווארן צו פארצעלירן די שטאטישע פלעצער און צעטיילן זיי אין חלקים... אויף דער קליינער צאל פלעצער

זיינען שוין דא פיל רעפלעקטאנטן. אויך די פאלקסשול א"נ פון י. ל. פרץ ביי דער יידי-
שער שול-ארגאניזאציע באמיט זיך צו באקומען א פלאץ אויפצובויען א געביידע פאר
דער שולע.

...די היגע יידישע ארבעטערשאפט און אנגעשטעלטע האבן דאנערשטיק דער-
קלערט א פראטעסט-שטרייק אויף 3 שעה קעגן מייט-אורטייל איבער סאקא און וואנ-
זעמי.

...דער ראט פון די פראפעסיאנעלע פאריינען האט זיך געווענדט מיט א פאדע-
רונג צו דעם מאניסטראט וועגן אפטיילן א פלאץ פון די שטאטישע פלעצער אויפצו-
בויען א הויז פאר די פראפעסיאנעלע פאריינען.

(„לובלינער טאגבלאט“, 16טן אויגוסט 1927).

זומער האלב-קאלאניע פון „טאז“ אין זאמאשטש, אין יאר 1934.

...די היגע „טאז“-אפטיילונג איז פאקטיש די אקטיווסטע געזעלשאפט ביי אונדז
אין שטאט. אויפן זומער-סעזאן פון לויפנדיקן יאר האט זי געעפנט 2 קינדער-האלב-
קאלאניעס: איינע אויף ניישטאט און איינע אויף אלמשטאט. שוין די וואך ווערט
פארענדיקט דער ערשטער סעזאן און עס ווערן אהיימגעשיקט 65 קינדער פון ביידע
קאלאניעס און עס גייען אריין אויף זייער ארט 75 נייע קינדער...

...אין דארף דלוגי-קאנט ביי יוזעפאז האט די „טאז“-אפטיילונג געדונגען א ספע-
ציעלע געביידע, ווו עס איז איינגעארדנט געווארן א קינדער-קאלאניע פאר 28 קינ-
דער און געפינט זיך אונטער דער לייטונג פון פרוי וורשט. די קינדער ווערן 5 מאל
א טאג באשפייזט, אויך האט יעדעס קינד א באזונדער בעט צום שלאפן.

...10 לונגען-ליידנדע קינדער זיינען ארויסגעשיקט געווארן דורכן „טאז“ קיין
זוישנאווא-גורא (ביי לאדזש) אין סאנאטאריום פון לאדזשער „טאז“. צען קינדער זיי-
צען אוועקגעשיקט געווארן קיין אטוואצק.

...די היגע אפטיילונג האט בדעה אין קורצן צו עפענען אין שטאט א באראטונג-
שמעלע פאר שוואנגערע פרויען און א „טראפן-מילך“. ביידע אינסטיטוציעס זיינען
א נויטווענדיקייט פאר אונדזער שטאט.

...די זאמאשטשער חברה-קדישה האט א פנקס, וואס איז שוין אלט ביי צוויי
הונדערט יאר, און פון היסטאריש-עמנאנאציאנעלע שטאנדפונקט האט דער פנקס א קא-
לאסאלן ווערט. געהאלטן האט אים דער נישט-לאנג פארשטארבענער גבאי פון דער
חברה ה' עמער. באלד נאך זיין טויט איז דער פנקס נעלם געווארן און מען האט זיך
שוין געהאט מיט געווען. פלוצים דערווייט מען זיך אז די ה"ה י. גאלדגראבער און
י. וויינטרויב האבן דעם פנקס אפגעקויפט ביים פארשטארבענעם גבאים איידעם ה'
הילף פאר 200 גילדן וואס ער האט זיך געמאנט אלס חוב. די קהילה האט זיך דער-
ווייט פון דעם און האט צוגעשיקט א דראאונג-בריוו צו די דערמאנטע צוויי הערן זיי
זאלן דעם פנקס אפגעבן. די לעצטע האבן טאקע דעם פנקס אפגעגעבן נישט דער
קהילה (ווייל די דאזיקע געהערן צום צד שכנגד) נאר דעם הער מרגלית.

...דער היגער מאגיסטראט האט געעפנט א קינדער-קאלאניע אין קראסניבראד,
וואהין עס ווערן ארויסגעשיקט צו דערהאלונג די קינדער פון די היגע „פאושעכע“
שולן. פאריקן זונטיק זיינען טאקע אהין ארויסגעשיקט געווארן 28 יידישע קינדער.
...שבת דעם 28סטן יולי האט אונדזער שטאט באזוכט אין די אנגעלעגנהייט פון
„פאלעסטינא ארבעטער-פאנד“ דער אינזשיניער ה' רייס. 4 אזיגער נאכמיטאג איז
אין זאל פון שטאטראט פארגעקומען א פייערלעכער קבלת-פנים. עס האבן באגרייט
פארשטייער פון: פועל-ציון (ראטמאן מ. הערמאן); ווילטאס (פ. פ. ס.); באנקאיוסקי
(טור); צ. ח. געליבסקי (ציוניסטישע ארגאניזאציע); ב. ראזען (התאחדות); ש. ענ-
געל (לערער-פערסאנאל); אברהם פעכער (החלוץ); ב. דינערמאן („פרייהייט“). דער
נאכט האט רעפערירט אויף דער טעמע: „דער וועג פון יידישן ארבעטער ביים אויפ-
בוי פון ארץ-ישראל“. אויף צומארגנס איז פארגעקומען אן אקציע וואס האט געגעבן
באפרידיקנדיקע רעזולטאטן.

(„לובלינער טאגבלאט“, נומ' 194, 19טן אויגוסט 1928)

...שוין העכער צוויי וואכן ווי עס איז אויסגעבראכן א שארפער שטרייך פון מע-
נער און דאמען באקלייד-ארבעטער. די ארבעטער האבן געפאדערט הוספות אויפן
לוינ אין דער הויך פון 100, 75, 50 און 25 פראצענט. אין מיטן פון 24 יעה האבן די
ארבעטגעבער געדארפט געבן אן ענטפער, אין קעגנפאל האבן די ארבעטער פאר-
לאזט די ארבעט. אין אייניקע ווארשטאטן האט מען אריינגענומען שטרייך-ברעכערס.
עס זיינען דעריבער פארגעקומען סקאנדאלן אין אייניקע ווארשטאטן. די מאכט האט
זיך אנגעהויבן אריינמישן און ארעסטירט אייניקע ארבעטער-פירער פון וועלכע 2
זיצן עד-היום אין תפיסה. דער סטארעסמט האט פארגעלייגט זיין פארמיטלונג ביים
פארגלייכן און אפילו פארגעלייגט פון די גרעסערע ווארשטאטן אייגנטימער זיי זאלן
געבן די געפאדערטע הוספה. די פראפעסיאנעלע פאריינען האבן זיך אפגעזאגט פון
יעדער פארמיטלונג פון סטארעסמט. עס זיינען פארגעקומען אונטערדאנלונגען צווישן
ביידע צדדים, דערווייל אן רעזולטאט. מען האפט פארט, אז די ליקווידאציע פון
שטרייך, וואס האט ארויסגערופן אזויפיל ביזו בלוט וועט גאר אין די נאענטסטע טעג
פארקומען.

...די וואך פון יום-טוב ווערט פראקלאמירט דורכן „טאז“ אלס א פראפאגאנדע
און זאמלונג-וואך. עס וועלן פארקומען פארלעזונגען איבער א ריי מעדיצין-היגיינע-
שע פראגן. עס איז אויך איינגעלאדן געווארן דער באקאנטער ארבעטער-טוער ה'

מאלקין, וועלכער וועט האלטן א רעפערעט א. ד. ט. „פון די „צוועלף“ ביז די „וועלף“ (רעמען ראלאן).

...די וואך האט די היגע פ. פ. ס. ארגאניזאציע צוזאמענגערופן א קאנפערענץ פון די סאציאליסטישע פארטייען ווי „פועלי ציון“ (רעכטע), „בונד“ און אנדערע. עס איז ארומגעקערט געווארן די פראגע וועגן באיקאט אויף דער שאקאלאד-פירמע „פוקס“ פון ווארשע. עס איז באשלאסן געווארן דאס דורכצופירן אויך אין זאמאשטש. ...די ידיעה וועגן קומען צו אונדז אין שטאט יידישע ארטיסטן און נאך אועלכע זוי אידא קאמינסקא און זיגמונט טורקאוו מיט זייער אנסאמבל האט געמאכט א גוטן איינדרוק, ווארום שוין זייער לאנג ווי עס איז ביי אונדז נישט געווען א יידישע טרו-פע. כאטש זאמאשטש האט א גענוג גרויסן מעאטער און א יידישע מעאטער-פובלי-קום. מיידן דאך אויס יידישע ארטיסטן די שטאט. די סיבה איז פאר אונדז פשוט אומפארשטענדלעך.

(„לובלינער טאגבלאט“, נומער 230, 3טן אקטאבער 1928).

...דער היגער פארוואסער סיימיק האט אויף זיין לעצטער זיצונג פון 27סטן פארקין מאנאט באשלאסן צו סובסידירן די היגע אפטיילונג פון „טאז“ פאר איר טע-טיקייט אויפן געביט פון געזונט מאכן די יידישע באפעלקערונג. מיט 200 גילדן. דאס איז דאס ערשטע מאל, אז א יידישע געזעלשאפט בכלל, און „טאז“ בפרט, ווערט דורכן סיימיק סובסידירט.

...דער אנהייב פון דער „טאז“-וואך איז געמאכט געווארן מיט א רעפערעט פון ד"ר הערשנהארן (לובלין), אין שיינעם זאל פון שטאטראט א.ד.מ. „די געזונטהייט-פראבלעמען ביי יידן“. דער גרויסער זאל איז געווען איבערפולט מיט מאסן מענטשן פון אלע שיכטן פון דער יידישער באפעלקערונג, וועלכע זיינען געקומען הערן דעם רעפערעט פון אמאליקן זאמאשטשער דאקטער.

...פרייטיק אינדערפרי איז געקומען קיין זאמאשטש אויף דער איינלאדונג פון דער דעדאקציע „זאמאשטשער שטימע“, דער בארימטער דיכטער ז. סעגאלאוויטש. אין אונט האט דער דיכטער נאך דער ווארעמער באגריסונג פון ברודער פון פארשטאר-בענעם דיכטער י. ל. פריץ — יונה יהושע פריץ, געלייענט א רעפערעט אויף דער טעמע: „דער דיכטער, לעזער, קריטיקער“ און האט פארגעלייענט אייניקע פון זיינע לעצטע שאפונגען. מאסן-פארערער האבן אנגעפילט דעם זאל פון שטאטראט און בא-גלייט דעם דיכטער מיט הארציקע אוואציעס. בייטאג האט ער באזוכט אין באגליי-טונג פון אייניקע מיטארבעטער א גאנצע ריי היסטארישע מקומות, אלגעמיינע און יידישע, וואס האבן א שייכות צו פרצן און דער השכלה-עפאכע.

...דער שטריק פון די ארבעטער פון דאמען און מענער-שניידער אין זאמאשטש וואס האט אנגעהאלטן אזא לאנגע צייט איז פארענדיקט געווארן די וואך, די מייסטער האבן געגעבן א הוספה. אויך די צוויי ארבעטער-פירער פון די פראפעסיאנעלע פא-ריינען וועלכע זיינען ארעסטירט געווארן אלס פאראנטווארטלעכע אין די סקאנדאלן צווישן די ארבעטער און ארבעטגעבער זיינען באפרייט געווארן אונטער דער קויציע פון הונדערט גילדן פאר ביידע. אינטערעסאנט איז דאס, וואס דער פראקוראטאר האט געפאדערט אין אנהייב צען טויזנט גילדן.

(„לובלינער טאגבלאט“, נומער 239, 15טן אקטאבער 1928).

...די היגע בונדישע ארגאניזאציע האט דעלעגירט צו דער לווייה פון באליכטן אר-בעטער-פירער בייניש מיכאלעוויטש וואס איז געשטארבן אין ווארשע דעם בונדישן

לאווינק ה' ירחמיאל בראנדווין, ווי אויך אוועקגעשיקט א טרייסט-דעפעשע צום צ. ק.
...פאריקע וואך באלד נאכן ברודער-מאָרד אין דער קראסניסמאווער תפיסה. ווי
עס האט דערמאָרדעט דער פראַוואַקאטאָר האַכמאַן דעם קאָמוניסט זאַלצמאַן, איז
שפּעט אין אַזונט אַרויסגעהאַנגען געוואָרן טרויער-מעלדונגען איבער די גאַסן פון
שטאָט. היות די מעלדונגען זיינען נישט געווען לעגאַל האָט זיי די פאַרזיי אַראָפּגע-
ריסן. אַ פאַרזייאַנט האָט פאַרהאַלטן דעם דורכגייענדיקן יוגנטלעכן נ. גאַרפּינקעל
חושה זייענדיק אים אז ער האָט די פלאַקאטן אויפגעהאַנגען און איז זייערפאַר איי-
ניקע טעג אָפּגעהאַלטן געוואָרן אין תפיסה און עס איז קעגן אים געמאַכט געוואָרן
אַ פראַטאַקאָל.

...זונטיק און מאַנטיק קומט פאַר ביי אונדז אין שטאָט אַ קרייז-קאָנפערענץ פון
„קרן-קימת“. צו דעם צוועק קומען צו פאַרן די מיטגלידער פון דער אַרין-ישראל-דעלע-
גאַציע ה' מאיר האַזרחי און א. האַרצשפּעלד. עס ווערן געמאַכט גרויסע הכנות אייך
צו דער באַפאַרשטייענדיקער אַקציע פאַרן „קרן קימת“ ביי אונדז אין שטאָט.

(„לובלינער טאגבלאט“, נומ' 258, 6טן נאָוועמבער 1928).

פאריקע וואך איז אין זאַמאַשטש פאַרגעקומען אַ קרייז-באַראַטונג פון די „קרן-
קימת“ עסקנים... דער אַרטיקלער קאָמיטעט האָט אָנגענומען אַ קאָנטיינענט פון 8000
גילדן אויפן יאָר 1929.

...אין שייכות מיט דעם 10 יאָריקן יובל פון פּוילנס אומאַפהענגיקייט זיינען פאַר-
געקומען אַ ריי פייערונגען, אין וועלכע עס האָט זיך אויך באַטייליקט די יידישע באַ-
פעלקערונג. אין די געכעט-הייזער זיינען געפראַוועט געוואָרן גאַטעס-דינסטן לכבוד
דעם טאָג. אין שול איז פאַרגעקומען אַן אַפיציעלער גאַטעס-דינסט, ווי עס האָבן גע-
רעדט מעניני דיומא ה' י. פּרין און די רבנים. דער סטאַראַסטאַ איז ספּעציעל געקומען
אין שול אַרײַן.

...און פאַרגאַכט האָט מען געטיילט, פאַר אַרעמעלייט באַזונדער פאַר יידן, אַ כשרן
מיטאַג. די יידישע קהילה האָט געטיילט „באַנעס“ אויף קוילן און האַלץ דער יידישער
נישט-פאַרמעגלעכער באַפעלקערונג.

...אויף דער לעצטער זיצונג פון דעם ראַט און פאַרוואַלטונג פון דער קהילה איז
אָנגענומען געוואָרן אַ באַשלוס: איינצושרייבן דעם 10 יאָריקן יובל פון פּוילנס אומ-
אַפהענגיקייט אין „ספר הזהב“ פון „קרן קימת“ און שיקן באַגריסונג-טעלעגראַמעס
דעם פּרעזידענט מאַשטשיצקי און דעם מאַרשאַל פּילסודסקי, ווי אויך אַן אויפּרוּף צו
דער באַפעלקערונג איז אַרויסגעלאָזט געוואָרן.

...דער היגער רב בלום האָט אויף דער זיצונג פון דער קהילה פראַטעסטירט קעגן
באַשלוס צו שפּילן אויך די התקווה אין שול בעת דעם גאַטעס-דינסט. ער האָט געפאַ-
דערט זיין פראַטעסט זאַל כפּירוש ווערן פאַרפראַטאַקאַלירט.

(„לובלינער טאגבלאט“, נומער 267 — 1928).

...די געזעלשאַפט „לינת-הצדק“ איז שוין צוגעטראָטן צו דער אַקציע פון שאַפן
אַ פאַנד אויף אויפצובויען אַ סאַנאַטאָריום פאַר אַרעמע קראַנקע יידן אין קראַסני-
בראַד. שוין די ערשטע אַקציע איז געקרוינט געוואָרן מיט דערפאַלג. עס איז גע-
זאַמלט געוואָרן 1500 זאַמעס.

...אויך די זאַמאַשטשער לאַנדסלייט אין אַמעריקע האָבן נישט פאַרגעסן און
אַריינגעשיקט שטיצע פאַר אַרעמע אויף יום-טוב, אַ סומע פון 175 דאָלאַר, וואָס זיינען

צוזאמען מיט די ארטיקע געשאפענע געלטער צעטיילט געווארן צווישן דער ארעמער באפעלקערונג.

...די יידישע גמינע האט אויסגעארבעט א פארגרעסערטן ביודזשעט אויפן לויפן-דיקן יאר. דער ביודזשעט באטרעפט דאס מאל 30.000 זלאטעס אנשטאט ווי פאראיארן 12.000 זלאטעס.

...די יידישע זעלנער, וואס דינען אין די היגע פאלקן, האבן אויף זייער א פארזאמל-לונג מיט עטלעכע און אכציק שטימען קעגן 6 שטימען באשלאסן נישט צו געניסן פון דער ספעציעל פאר זיי איינגעארדנטער דורך דער גמינע יום-טובדיקער קיד. דער מאל-טייו זאל זיין וואס אין דעם פאל ווען זיי וואלטן יא גענאסן וואלטן זיי קיין אורלויבן נישט באקומען אהיימצופארן.

...צום צענדליקן יובילעאום פון „החלוץ“ האט די ארטיקע „החלוץ-ארגאניזאציע“ איינגעארדנט שבעי של פסח אין טעאטער „סטילאווי“ א גראנדיעזע פייערלעכע אקא-דעמיע. אויסער רעדעס און באגריסונגען פון ראטמאן צ. ה. געליכטער (ציוניסטישע פראקציעס אין שטאטראט און קהילה), מארגנשטערן (פועלי-ציון), רובינשטיין („התאחדות“) און יצחק פונט פון ווארשע, איז אויך געווען אן ארטיסטישער טייל. עס זיינען אויסגעפירט געווארן אינסצעניזאציעס פון די שאפונגען פון י. ל. פריץ, ה. ג. ביאליק און אויך א בארגעזאנג.

(1928)

...פאריקע וואך איז נאך א לאנגער הפסקה פארגעקומען א זיצונג פון דער קהילה... דערליידיקט געווארן דער קאנפליקט וועגן ענין שחיטה. באשלאסן געווארן זיך צו ווענדן צו דער מאכט אז זי זאל דעם הרב בלום באזייטיקן, ווייל ער באזיצט נישט די געהעריקע קוואליפיקאציעס... איינשטימיק איז אנגענומען געווארן א פרא-טעסט-דעזאלאציע קעגן די פאגראמען אין רומעניע.

...דער פלעגס פון שטאטראט האט באשטעטיקט כמעט דעם רוב פון די פאר-געשלאגענע דורך דער בילדונג-קאמיסיע נעמען-ענדערונג פון די גאסן. אפגעווארפן זיינען געווארן דער נאמען ראזא לוקסעמבורג. עס איז אויך באשטעטיקט געווארן דער נאמען פון א גאס אויפן נאמען פון י. ל. פריץ און א גאס אויפן נאמען פון דעם שעפער פון עספעראנטא, ד"ר זאמנהאף. דער יידישער ראטמאן עליאש עפשטיין איז אויסגעוויילט געווארן ווי דער רעפרעזענטאנט פון דעם זאמאשטשער שטאט-ראט אין דער וואל-קאמיסיע (צום סיים).

...די היגע לאנדסלייט פון אמעריקע האבן צוגעשיקט פאר דער יידישער שול-ארגאניזאציע 75 דאלאר פאר דער יידישער פאלקס-שול.

...די היגע פועלי-ציון (רעכטע) האבן איינגעארדנט אין זאל פון שטאטראט א פייערלעכע אקאדעמיע צום אנדענק פון זייער פירער בער באראכאוו. מיט רעדעס זיינען ארויסגעטראטן ה' הערמאן און ה' פילאשקא (ווארשע) ווי אויך קאזאנעצקי פון פ. פ. ס.

...דער מאגיסטראט האט לעצטנס געעפנט א קיד פאר ארבעטלאזע. די יידישע ארבעטלאזע וואס ווילן נישט צוליב ריטועלע טעמים געניסן פון דער קיד קענען באקומען פראדוקטן אין נאטור.

...די היגע יידישע הומאניסטישע גימנאזיע האט איינגעארדנט א חנוכה-פאר-שמעלונג. דער רוב נומערן זיינען געווען יידישע און העברעאישע. (צווישן דעם צוויי לידער: „מאי קא משמע לן“ און „אויפן פריפעטשאק ברענט א פייערל“) אינ-סצעניזירט דורכן פראפעסאר ה' בלומענטאל.

...דער 1טער מאי איז ביי אונדז אריבער נישט איבעריק רואיק. שוין דעם 30סטן אפריל ביינאכט האט די פאליציי אהיימגעיאגט דעם שפאצירנדיקן עולם און אויך אייניקע ארעסטירט. דער שטאטראט האט באשלאסן ארויסצוהענגען א רוימע פאן אויפן טורעם פון מאגיסטראט מיט אן אויפשריפט „זאל לעבן דער ערשטער מאי!“ אויך האט דער מאגיסטראט נישט אמטירט און בכלל אלע קאמונאלע אינסטיטוציעס זיינען דעם טאג געווען געשלאסן. מיט עטלעכע מעג פארן 1טן מאי זיינען פאר- געקומען אונטערהאנדלונגען צווישן פועלי ציון (רעכטע) פ. פ. ס. „בונד“ און פרא- פעסיאנעלע פאריינען וועגן א געמיינזאמען דעמאנסטראציע, אבער מען איז זיך פו- גאנדערגעגאנגען מיט גארנישט.

...עס זיינען פארגעקומען מאיאקאדעמיעס פון פ. פ. ס., פועלי-ציון.

...עס ווילט ביי אונדז אין שטאט דער באקאנטער ארטיסט פון העברעאישן טעאטער אין ארץ-ישראל ה' זיגמונט לעוו. ער טרעט אויף אייניקע אינטערעסאנטע רעציטאציע-אונטן.

...אין שטאט קאכט זיך שטארק מיטן נייעם רב וואס איז מיט עטלעכע טעג צוריק געקומען צו פארן צו פארגעמען דאס זאמאשטשער רבנות. אין שטאט הערשט א גרויסע מחלוקת ווייל עס זיינען דא דריי צדדים; דער צד פון פאדעמביצער רב בלום, וועלכער פארגעמט פאקטיש דאס כסא-הרבנות האט די קלענסטע צאל אג- הענגער, נאר עס איז געלונגען עטלעכע פארעקשנטע דאזארעס פון היגער גמינע דורכצופירן דעם קאנדידאט.

דאס באשטימען דעם רב איז פארגעקומען אויף א זיצונג ווו עס איז אפילו נישט געווען קיין קווארום און נישט קוקנדיק אויף די פראטעסטן פון אלע זייטן. סיי מצד די אגודהשע און ארטאדאקסישע דאזארעס, און סיי פון דער אפאזיציע וועלכע האבן אפילו זייער צייט געוואלט ווירקן ווענדנדיק זיך צום „באשטימטן“ רב מיט אן אפענעם בריוו. דאך האט זיך דער פאדעמביצער רב נישט געוואלט מאכן וויסנ- דיק און איז איצט געקומען צו פארן. די אפאזיציע האט זיך געווענדט צום סטא- ראסמע, וועגן דער אומגילטיקייט פון די וואלן, אבער אן רעזולטאט, במילא איז די פראגע אריבער זייער צייט צום העכסטן אדמיניסטראטיוון טריבונאל. דער פאר- טידיקער פון רב איז געווען דער בארימטער יידן-פרעסער, אדוואקאט כמורסקי. די ארגומענטאציע פון אדוואקאט וועגן דער הערשאפט פון ציוניסטן און קאמוניסטן אין שטאט, וועלכע ווילן בכלל נישט קיין רב האט ארויסגערופן גרויס אויפגענוג ביי אלע שיכטן פון דער יידישער באפעלקערונג. דער אדמיניסטראטיווער טריבו- נאל האט געפסקנט דאס דער רב דארף פארגעמען דאס רבנות און באקומט אויך פענסיע פאר דער גאנצער צייט זייט ער איז דורך דער גמינע באשטימט געווארן. שבת ווען דער רב האט צום ערשטן מאל געדאוונט אין שול איז אנוועזנד גע- ווען א פוזשאדאוניק (עלמסטער) פון דער פאליציי.

...דער שטאטראט האט אויף זיין לעצטער פלענאר-זיצונג אנגענומען א פרא- טעסט-רעוואלוציע קעגן ענדעקישן געזעץ-פראיעקט פון דער וואל-ארדינאציע צו די קאמונאלע אינסטיטוציע, וואס ווערט איצט באטראכט אין סיים. דער פארשלאג איז אריינגעטראגן געווארן דורכן ראטמאן ה' הערמאן און איז אנגענומען געווארן מיט א באדייטנדיקער מערהייט.

...אין בידזשעט פארן יאר 1927 איז ענדלעך געלונגען די יידישע ראטמענער

צו פארזיכערן פאלגנדע סומעס פאר יידישע אינסטיטוציעס: „מאז“ — 500 זלאטעס;
קינדערהיים ביים „מאז“ (וואס מען טרעט איצט צו צו בויען) — 3000 זלאטעס;
„לינת הצדק“ — 300 זלאטעס; „מושב זקנים“ — 2500 זלאטעס; א. א. י. (יידישע
אקאדעמיקער) — 300 זלאטעס; יידישע גימנאזיע — 700 זלאטעס; י. ל. פריץ-שול
ביי דער יידישער שול-ארגאניזאציע — 1500 זלאטעס; אוונט-קורסן ביי דער י. ש.
א. — 1000 זלאטעס; יידישע ביבליאטעק — 600 זלאטעס. עס איז אויך באשלאסן
געווארן צו עפענען אן אמבולאטאריום אויף דער ניישמאט, ווו עס וווינט די יידישע
ארעמערע באפעלקערונג. מען מוז צוגעבן, דאס נאך דער לעצטער סטאטיסטיק פון
שטאטישן אמבולאטאריום ווייזט זיך ארויס דאס העכער 2 דריטל פון די וואס גע-
ניסן פון דעם אמבולאטאריום זיינען יידן.

...די שול „קדימה“ האט זיך געווענדט צום שטאטראט מיט א ביטע וועגן א
סובסידיע. קעגן דעם איז ארויסגעטראטן דער ראטמאן הערמאן, אויפווייזנדיק דאס
די שולע רופט זיך פויליש-העברעאישע און נישט יידישע און יידיש ווערט דארט
בכלל גערודפט, דעריבער דארף איר דער שטאטראט בשום אופן נישט סובסידירן.

**

תלמידים און לערער פון דער יידישער גימנאזיע אין זאמאשטש (1937), שטייענדיק אויף די שטיגן
ביים אריינגאנג צום גימנאזיע-בנין, אן אייגענער קהילה-בנין.

...די היגע יידישע קאעדוקאציע-גימנאזיע האט היי-יאר געהאט דעם ערשטן
ארויסלאז. די מאטורע-עקזאמענעס האבן געגעבן פאלגענדיקע רעזולטאטן: דער
גאנצער קאמפלעט שילער וואס איז צוגעלאזט געווארן צו די מאטורע-עקזאמענעס
האט די עקזאמענעס אויסגעהאלטן, דאס זיינען די שילערינס: דיאמענט פריידע,
זאלצמאן חנה, ניסנבוים מרים און ערליך פערל, און דער שילער שאפירא משה.
...אין דעם מלוכה-גימנאזיום פאר פרויען אויפן נאמען פון מאריא קאנאפניצ-
קא האבן באקומען מאטורע די שילערינס: בארענשטיין ג., בראך ה., האלץ חנה,
פוקס ב., צימרינג ה., קילשטיין ב. מאנדעלבוים ע., שמערען ח.

...אין דעם מלוכהשן מענער-גומנאזיום אויפן נאמען פון יאן זאמאסיקי האבן באקומען מאטורע פאלגענדע שילער: גאלדאג בעריש, גאלדווארג ישראל, ווארמאן פנחס, מענדעלסאן יצחק, רוף ישראל.

**

...דער מאגיסטראט האט אנגענומען א באשלוס אנצורופן איינע פון די זאמאשטש-משער גאסן מיטן נאמען „י. ל. פרייגאס“, כדי אזוי ארום צו פאראייביקן איז זיין געבורטשטאט דעם נאמען פון גרויסן יידישן פאלקס-דיכטער י. ל. פריי.

...דער נייגעוויילטער מאגיסטראט אין זאמאשטש, וועלכער האט א לינקע מערהייט, האט אויף זיין לעצטער זיצונג באשלאסן צו געבן דער פאלקסשול וואס איז אן אפטיילונג פון דער שול-ארגאניזאציע אן איינמאליקע סובסידיע פון 900 זלאטעס און אריינשטעלן אין יערלעכן בודזשעט א באזונדערע סובסידיע פון 2500 זלאטעס. עס איז כדאי אונטערצושטרייכן, אז די יידישע פאלקסשול אין זאמאשטש אנטוויקלט זיך זייער גוט און האט אין שטאט א גוטן שם.

**

...אויף דער לעצטער זיצונג פון שטאטראט איז פארגעקומען אן אינטערעסאנטער אינצידענט צווישן „יודנפריינט“ ראטמאן אדווא. טשארנעצקי און ראטמאן ה. הערמאן (פועלי ציון, רעכטע), ביים פונקט פון טאג-ארדענונג וועגן די עפנטלעכע ארבעטן. אדווא. טשארנעצקי איז ארויסגעטראטן קעגן סאציאליסטישן מאגיסטראט און דעם אופן פון איבערגעבן עפנטלעכע ארבעט. ער איז נעמלעך ארויסגעטראטן קעגן די טאג-לוינען, פאלאנגט איבערגעבן די ארבעט אויף אקארד, און דערציילט. אז ער האט אליין געזען ווי א יידישער ארבעטער האט ארומשפאצירט מיט א לא-פעטע ערד 30 מריט אומזיסט און מ'שפילט זיך ביי דער ארבעט. דערויף איז ארויס-געטראטן דער ראטמאן הערמאן און אויפגעדעקט די אמתע כוונה פון דעם שטאט-פארזארגער וועמען עס איז גרויס אין די אויגן די יידישע ארבעטער וואס ארבעטן ביי די עפנטלעכע ארבעטן.

...ווי מען גיט מיר איבער פון די ארבעטער-פירער ארבעטן היינט ביי שטאט-שע עפנטלעכע ארבעטן ביז 33 פראצענט יידישע ארבעטער פון דער גאנצער צאל. פארהעלטנישמעסיק מיינט דאס א גענוג צופרידנשטעלנדיקע צאל. די באציאונגען צווישן די יידישע ארבעטער און פוילישע איז א גענוג פריינטלעכע.

...די פארוואלטונג פון דער יידישער שול-ארגאניזאציע האט באשלאסן אויפצו-בויען א בנין פאר דער שול. צו דעם צוועק וועט זי זיך ווענדן צום מאגיסטראט וועגן א פלאץ פאר דער געביידע. דאס געלט וואס עס נויטיקט זיך צו דעם צוועק רעכנט מען צו באקומען פון די אמעריקאנער לאנדסלייט. אויך „טאז“ האט בדעה אויפצו-בויען אן אייגענעם בנין פאר דער „קינדערהיים“, וואס זי האט בדעה צו גרינדן, א פלאץ וואס נויטיקט זיך וועט אפשר דער מאגיסטראט געבן. די סומע וואס מען דארף אויף אויפבויען געפינט זיך אין רשות פון היגן „טאז“ — דאס איז א סומע פון זעקס ביז זיבן טויזנט זלאטעס.

**

...זאמאשטש איז פון אייביק א שטאט מיט אריגינעלע איינפאלן, אויך דאס מאל זיינען די היגע ניישטעטער חסידים געפאלן אויף אן המצאה: עס האט זיי פארדראסן פארוואס די ניישטאטישע פאלקס-ביבליאטעק אויפן נאמען ש. עטינגער האט איינגעארדנט פרייטיק צונאכטס אן אונט, האבן זיי באשלאסן אז זיי זאלן זיך אלע פאר-

שרייבן אלס מיטגלידער פון דער ביבליאטעק, האפנדיק אז די יוגנט וועט נישט מעיז פנים זיין אין לכל-הפחות נישט מחלל שבת זיין בשעת זייער אנוועזנהייט אין דער ביבליאטעק. די פאלקס-ביבליאטעק האט אזוי ארום באקומען א גאר צאלרייכע גרופע לייענער.

עס איז דא געשאפן געווארן דורך דער איניציאטיוו פון „החלוץ“ און „פועלי ציון“ א פארבאנד פארן ארבעטנדיקן ארץ-ישראל. ביים היינטיקן טאג ציילט שוין דער פארבאנד העכער 100 מיטגלידער.

...דער היינציקער ראש-השנה איז אויך ביי אונז נישט אריבער אן געשעע-נישן. דער ערשטער טאג ראש-השנה האט אנגעווארפן א פחד אויף די יידישע איינ-וווינער פון פארשטאט „בראזואר“ צוליב אן עלילת-דם-העצע. אנגעהויבן האט זיך עס דערפון וואס באלד נאכמיטאג איז געקומען צום שוסטער, שמואל איילער, זייער א קריסטלעכער ארבעטער מיט א 6 יאריק שוועסטערל, איבערלאזנדיק עס שפילן אויף דעם הויף און אליין אריינגעגאנגען צום דערמאנטן שוסטער. ארויסקומענדיק האט ער דאס שוועסטערל נישט געטראפן. דער קריסט האט תיכף אויפגעהויבן א געוואלד און עס האט זיך אויפגעקליבן א המון קריסטן, וועלכע האבן געשריגן, אז יידן האבן דאס קינד באהאלטן צוליב ריטועלע צוועקן. עטלעכע פאליציאנטן מיט א פשאדאווניק בראש האבן געמאכט א רעוויזיע אין גאנצן הויף, דאס קינד איז נישט געפונען געווארן.

אויפן צווייטן טאג אינדערפרי מאכט זיך א „נס“ און א קריסטן פון א גאנעם דארף, וועלכע גייט דורך און הערט דאס מען זוכט א קינד, דערציילט אז נעכטן פאר-נאכט האט אהין פארבלאנדזשעט א קריסטלעך קינד וואס האט זיך טאקע ארויסגע-וויון, אז דאס איז דאס פארלוירענע קינד. די פאליציי האט גלייך באפרייט דעם שוס-טער און במילא איז אוועק די שרעק פאר ערנסטע אומרוען.

...אויף א פאריקער זיצונג פון שטאטראט האט מען באטראכט די ביטע פון אן אויטאמאביל-קאמוניקאציע-געזעלשאפט מען זאל איר געבן א קאנצעסיע אויף איינ-פירן אזא קאמוניקאציע ביי אונז אין שטאט און די פארשטעט. דער שטאטראט האט מיט א גרויסער מערהייט באשלאסן צו געבן דער דערמאנטער געזעלשאפט די קאנ-צעסיע. צוליב דעם באשלוס וועלן די דראזשקאזשעס וואס באשטייען נאר פון יידן זייער א סך לידן, ווייל די אויטאמאביל-קאמוניקאציע וועט מקפה פרנסה זיין ביז 50 יידישע ארעמע פאמיליעס. כאראקטעריסטיש איז אז אחוץ איין רעכטן פועלי-ציר-ניסט, א האנטווערקער און 3 קאמוניסטן זיינען אלע איבעריקע יידישע ראטמענער ארויסגעטראטן פאר געבן די קאנצעסיע.

דעם חודש ווערט דורך דער היגער „טאז“-אפטיילונג געעפנט צוויי האלבע קא-לאניעס אין שטאט און אויף דער ניישטאט. אין די האלב-קאלאניעס וועלן איינגע-ארדנט ווערן ארום 70 קינדער, ווו זיי וועלן באשפייזט ווערן דריי מאל טעגלעך און זיך געפינען אונטער דער השגחה פון פעדאגאגישע לייטערינס. אויך וועט ארויסגע-שיקט ווערן א גרויסע צאל קינדער קיין קומויר. גאר שוואכע קינדער וועלן ארויסגע-שיקט ווערן קיין אטוואצק און קיין דעמבינא.

זונטיק דעם ערשטן יולי איז אויף א ספעציעל צוגעגרייטן שטח גארטן ביים טאג-היים פאר קינדער ביים „טאז“, פארגעקומען א פייערלעכער סיום פון יאר. די קינ-דער האבן געוויזן פיל נומערן, אינסעניאציעס פון לידער אאז"וו.

וונטיק דעם 23סטן פארקן מאנאט איז אין דער יידישער גימנאזיע פארגעקומען א פייערונג לכבוד דעם ערשטן ארויסלאזן אויף דער פייערונג זיינען איינגעלאדן גע- ווארן פיל געסס און צווישן אנדערע אויך פארשטייער פון דער בילדונגס-מאכט, יידי- שע קולטור-אינסטיטוציעס א"א. אלע האבן באגריסט, דערנאך אויך דער דירעק- מאר פון דער מלוכהשער מענער-גימנאזיע ה' לעוויצקי, וועלכער האט געלויבט דעם הויכן פעדאגאגישן ניווא פון דער יידישער גימנאזיע.

**

— דער פארוואלמער איבער כראביע זאמאסקיס גיטער וואס געפינען זיך אין אונדזער געגנט האט צוגעשיקט דער היגער געזעלשאפט „ליגת הצדק" פאר דעם אויפבו פון סאנאטאריום פאר נישט-פארמעגלעכע יידישע קראנקע אין קאסניבראד א סומע פון 5000 (פינף טויזנט) גילדן.

— ענדלעך האט די וואַיעוודוואַ באשטעטיקט דעם באשלוס פון שטאטראט וועגן ענדערן די נעמען פון א ריי גאסן אין אונדזער שטאט אויף פאלגענדן אופן: א- שטאט בוזשניטשנא — י. ל. פריץ; יודן-גאס — ד"ר לודוויק זאמענהאף.

— דער ארטיסט-רעציטאטאר ה' זיגמונט לעוו האט ביי אונדז א גרויסן דערפאלג מיט זיינע גלעצנדיקע רעציטאציע-אווונטן. ביז 5 מאל איז ער ארויסגעטראטן מיט זיין רייכן רעפערטואר און איצט הייבט ער אן צו געבן א ריי מעאטער-פארשטע- לונגען. די ערשטע זאך וואס וועט אויסגעפירט ווערן איז ז. סעגאלאוויטשעס דראמע „די וואנט". די פרעמיערע איז פארגעקומען שבת דעם 2טן יוני.

— אויף ניי-זאמאשט איז מען נאך געוויינט צו באלעכאטעווען אויפן אלטן שטייגער. אזוי למשל עקזיסטירט דארט א „גמילות חסד"-קאסע, האבן די עסקנים צונויפגערופן אן אלגעמיינע באריכט-פארזאמלונג ערשט נאך 18 חדשים עקזיסטענץ. דאס קאמישטע דערביי איז געווען וואס דער קאסיר האט נישט אנגעגעבן קיין הר- צאה... אין קאסע-באריכט געפינט זיך לגמרי נישט די הוצאה...

— ביי אונדז אין שטאט עקזיסטירט א שאך-קלוב ביי דער „קולטור ליגע".

— דער ראטמאן אינזש. מאַניעק גאלדיטיין (ראדיקאל געשטימטער) וועלכער איז אריין אין שטאטראט דורכן יידיש-דעמאקראטישן בלאק האט אריינגעשיקט א רעזיגנאציע-בריוו מאטיווירנדיק זיין רעזיגנאציע מיט פערזענלעכע סיבות. אויף זיין ארט גייט אריין הערש צווירן פון ניי-זאמאשט.

**

— די אפאזיציע קעגן ערשט נישט לאנג געקומענעם רב, ה' בלוב, האט זיך די לעצטע טעג גאנץ שטארק פונאנדערגעפלאקערט. עס ווייזט זיך ארויס, אז די אפא- זיציע האט הינטער זיך די מערהייט פון שטאט און דעריבער וויל זי איצט דורך פארשיידענע פלענער אנטקעגנשטעלן זיך די עוולה וואס עס איז איר אפגעטאן גע- ווארן דורך דער מינדערהייט פון דער גמיע. שוין לאנג איז ביי אונדז אזא מחלוקת נישט געווען. עס איז נעמלעך ארויסגערוקט געווארן דער פלאן צו באשטימען דעם רבין ר' לייבעלע קעלצער, וועלכער וווינט שוין דא קנאפע צוויי יאר, אלס דעם רב פון שטאט „דע פאקטא". בלית-ברירה זאל דער נאמינירטער רב בלום זיין דער רב „דע-יורי", כלפי חוץ, ער וואלט אויך געפירט די ביכער פון „סטאן ציוויליז". דער רבי האט דער דעלעגאציע פון די „חשובע יידן" נאך נישט געגעבן קיין קלארע תשובה, אבער ווי עס איז פארויסצווען וועט ער יא אננעמען דעם כסא הרבנות. די אנהענגער פון הרב בלום שיקן נאכאנאנד דעלעגאציעס צום רבין ער זאל נישט א- נעמען די רבנות. דעם שבת פארן לייענען האבן זיך צוויפגעזאמלט די מתפללים פון

גערער אין שמיגראווער שטיבלעך און אויך פיל פון דער גרויסער שול, צוזאמען א 150 פערזאן אויפן שולהויף, זיך פארמירט אין א „דעמאנסטראציע“ און זיך געלאזט צו דער ווייניג פון רבין אויף דער לובלינער פארשטאט. מען האט קיינעם נישט אריינגעלאזט. עס איז קוים געלונגען א דעלעגאציע פון 3 יידן זיך אריינצובאקומען צום רבין וועמען זיי האבן געבעטן ער זאל „נישט צעשטערן דעם שלום“. ער האט זיי גע-ענטפערט, אז ער וויל אויך שלום. דאן זיינען די „דעמאנסטראנטן“ זיך צעגאנגען, נישט קוקנדיק אויף דעם וואס זיי זיינען געווען שטארק אויפגערעגט. די פאליציי האט אפילו צוזאמענגעשטעלט א פראטאקאל קעגן עטלעכע „דעמאנסטראנטן“.

— די ווענדונג פון דער קהילה-אפאזיציע צום סטאראסטא קעגן די וואלן פון דער קהילה-פארוואלטונג מיט ה' וואלפענפעלד בראש האט געהאלפן. ה' וואלפענפעלד איז אראפ אין דעמיסיע אלס פרעזעס. אויף זיין ארט וועט ווארשיינלעך באשטימט ווערן אלס פרעזעס יצחק מארגוליעס און אלס וויצע-פרעזעס ה' חנא איידעלסבערג.

— שבת האט דער היגער פאריין פון האנדלס- און ביורא-אנגעשטעלטע באקן-מען צוגעשיקט א מעלדונג פון סטאראסטא, אז די היגע אפטיילונג ווערט ליקווידירט, אויפן סמך פון דער ליקווידאציע פון דער צענטראלע אין ווארשע.

— מיט א מערהייט פון סך-הכל 3-2 שטימען האט דער שטאטראט באשטעטיקט דאס באזייטיקן די סטראגאנעס פון די „פאטשענים“, דאס הייסט פון די ערטער אויף וועלכע זיי שטייען שוין פיל יארן. דאקעגן איז באשלאסן געווארן אויפצושטעלן פאר די קנאפע 20 שטעלן ספעציעלע ביידלעך מחוץ דער שטאט. די פאראינטערעסירטע יידן זיינען שטארק אומצופרידן מיטן באשלוס פון שטאטראט.

— אויף דער זיצונג פון שטאטראט זיינען אויסגעוויילט געווארן אלס דעלע-גאטן פון זאמאשטש אויפן צוזאמענפאר פון די שטעט אין פוילן די הערן: בונדישער לאווינק בראנדווין ירחמיאל און דער פ.פ.ס.שער וויצע-בירגערמייסטער אפסטראוויסקי.

— דער היגער „טאז“ האט אויסגענוצט די טעג פון יום-טוב אויף פראפאגאנדע. דעם 11טן ד. מ. האט דער ליימער פון „טאז“ ה' שווערדשארף גערעדט אין ניי-זא-מאשטשער בית-מדרש א. ד. מ. „די אויפגאבן און אויפטוען פון „טאז“. דעם 12טן ד. מ. האט די פארזיצערין ד"ר ראזענבוש רעפערירט פאר 200 פרויען א. ד. מ.: „די היגיענע פון קינד און די באדייטונג פון קינדערהייט“. שבת דעם 15טן ד. מ. האט דער וויצע-פארזיצער ד"ר צינבערג רעפערירט אין דעם גרויסן בית-מדרש אויף אלטשטאט א. ד. מ.: „וואס גיט „טאז“ דער יידישער באפעלקערונג“ און ד"ר וועגמייסטער האט רעפערירט ביי אן איבערגעפולטן זאל פון מעאטער „סטילאווי“ א. ד. מ.: „די היגיענע פון קינד אין דעם פארשול-עלמער“. בקרוב וועט פארקומען די פייערלעכע דערעפער-נונג פון דער „קינדערהייט“ וועמענס לאקאלן עס ווערן רעמאנירט.

— פאריקע וואך האט דא געוויילט דער ה' ד"ר שיפער אין די ענינים פון די נאענטסטע סייס-וואלן און ארגאניזירט אן ארטיקן וואל-קאמיטעט.

— זונטיק איז פארגעקומען א ראיאן-קאנפערענץ פון דער יידישער סעקציע ביים נאציאנאליטעטן בלאק מיטן אנטווייל פון געוועזענעם דעפוטאט ד"ר פעלדמאן פון „מזרחי“ און אינזשיניער ה' א. פראוואלסקי פון „התאחדות“. צו דער קאנפערענץ זיינען געקומען דעלעגאטן פון פאלגנדיקע שטעטלעך: זוועזשיניעץ, טאמאשאוו, טארא-נאגראד, יוזעפאוו, לאשטשעוו, קאמאראוו, שעבערשין, חוץ זאמאשטש. לויט די בא-ריכטן פון די דעלעגאטן ווייזט זיך ארויס דאס אין דעם זאמאשטשער 27סטן וואל-ראיאן איז די באפעלקערונג גענויגט צו שטימען פארן נאציאנאליטעטן-בלאק. דעלע-

54445

יודען וועהלער!

זינטאג דעם 8 וועלטען ד. י. וועלען פארקומען
די וואהלען צום סיים!

אלע יודען ווענען מחויב צו געהען אין דעם מאג
וועהלען קאנדידאטען צום סיים!

אדער אלע וואס וועלן זיין אין די וועלטען דעמאלט שפעטער איין
דעם שטאטס-קאנסטיטוציאנעלן און דעמאקראטישן און דעמאקראטישן
און דעם שטאטס-קאנסטיטוציאנעלן און דעמאקראטישן און דעמאקראטישן

יודען בירגער!

אין אונזער שטאטס-קאנסטיטוציאנעלן און דעמאקראטישן און דעמאקראטישן
קאנדידאט צום סיים. דערנאך וועלן זיין אין די וועלטען דעמאלט שפעטער איין
דעם שטאטס-קאנסטיטוציאנעלן און דעמאקראטישן און דעמאקראטישן

ה' ווינצענטי קאציובא Wincenty Kociuba

זינטאג דעם 8 וועלטען ד. י. וועלען פארקומען
די וואהלען צום סיים!

אלע יודען ווענען מחויב צו געהען אין דעם מאג
וועהלען קאנדידאטען צום סיים!

אדער אלע וואס וועלן זיין אין די וועלטען דעמאלט שפעטער איין
דעם שטאטס-קאנסטיטוציאנעלן און דעמאקראטישן און דעמאקראטישן

יודען בירגער!

זינטאג דעם 8 וועלטען ד. י. וועלען פארקומען
די וואהלען צום סיים!

אלע יודען ווענען מחויב צו געהען אין דעם מאג
וועהלען קאנדידאטען צום סיים!

אדער אלע וואס וועלן זיין אין די וועלטען דעמאלט שפעטער איין
דעם שטאטס-קאנסטיטוציאנעלן און דעמאקראטישן און דעמאקראטישן

זינטאג דעם 8 וועלטען ד. י. וועלען פארקומען
די וואהלען צום סיים!

אלע יודען ווענען מחויב צו געהען אין דעם מאג
וועהלען קאנדידאטען צום סיים!

אדער אלע וואס וועלן זיין אין די וועלטען דעמאלט שפעטער איין
דעם שטאטס-קאנסטיטוציאנעלן און דעמאקראטישן און דעמאקראטישן

וואל-אויפרוף פון קראסניסטאוו-הרובישע-וועלטעמער קרייז צו די סיים-וואלן
אין דער „סאנאציע“ צייט. דער אויפרוף איז געדרוקט אין זאמאשטש.

גאטן פון עטלעכע שטעטלעך האבן אויפגעוויזן אויף דער נויטווענדיקייט ארויסצו-
שטעלן א צווייטע קאנדידאטור אנשטאט דעם ביז-איצטיקן דעפוטאט ד"ר שיפער.
די מאטיוון זיינען דאס ד"ר שיפער האט זיך נישט ווי געהערק אינטערעסירט מיט
זיין וואלקרייז און אפט אפילו נישט אינטערווענירט ווען עס איז נויטיק געווען. נאך
א רעפערעט פון דעפוטאט פערלדמאן איבערן נאציאנאליטעטן-פראבלעם זיינען א-
גענומען געווארן געהעריקע רעזאלוציעס. עס איז אויך אנגענומען געווארן א ווונטיש
דאס מאל זאל אין זאמאשטשער ראיאן קאנדידירן אויפן ערשטן ארט א יידישער
קאנדידאט און ערשט אויפן צווייטן ארט אן אוקראינער. דער מאטיוו — דאס די
אוקראינישע באפעלקערונג איז נישט איבעריק גינסטיק געשטימט למכות דעם בלאק.
דער „סעלראב" פירט א שטארקע אגיטאציע צווישן די אוקראינער קעגן בלאק. עס
איז אויסגעוויילט געווארן א ראיאן-צענטער מיטן זיצארט אין זאמאשטש. אין זא-
מאשטש וועט ווארשיינלעך דער נאציאנאלער בלאק נישט ארויסשטעלן א ספעציעלע
ליסטע, הגם מען האט פונאנדערגעהאנגען אויפן פון נאציאנאלן בלאק וועגן קאנ-
טראלירן די וויילער-רשימות. צום זאמאשטשער נאציאנאליטעטן-בלאק זיינען צוגע-
שטאנען די ציוניסטן, התאחדות, מזרחי, דער סוחרים-פאריין, האנטווערקער פאריין,
און פאלקסיסטן. א קליינהענדלער-פאריין איז אויך אלטשטאט נישט פאראן, דאקעגן
אויף ניי-זאמאשטש יא. די לעצטע האבן נאך נישט אנגענומען קיין שטעלונג.

— אין אונזער היגער יידישער גמינע איז לעבעדיק. איבערן קאפ פון דער היגער
באפעלקערונג רייסן זיך ארום צוויי צדדים און ביידנס טעטיקייט טרעטן אויף א
נישט-דערלאזבארן אופן די הייליקסטע פרינציפן פון דער אונדז געגעבענער רעכט
זעלבסט צו פארוואלטן איבער זיך. אין א צייט פון יאוש און אנטמוטיקטן גלויבן. אין
יאר 1923, האבן די זאמאשטשער יידן געוויילט די גמינע, וועלכע וויל נישט, טראץ
איר אומבאהאלפנקייט, אפטרעטן אירע מאנדאטן. קיין איין פאזיטיווע ארבעט איז
דורך איר נישט געמאכט געווארן. להיפוך — פיל שאדנס יא. מען האט אונדז מוכה
געווען מיט א רב, וועלכער געפעלט בשום אופן נישט דער שטאט. איצט האט דער
גמילע-ראט באשלאסן אז די שטאט נויטיקט זיך אין א געהילף-רב. דאס איז אנגענו-
מען געווארן מיט די שטימען פון דער „אפאזיציע". צוערשט האט מען זיך געקווענקלט
אין דער נויטיקייט פון א רב און ווען נישט דאס, וואס די מאכט פאדערט עס וואלט
ביזן היינטיקן טאג נישט געווען קיין רב אין זאמאשטש (אויף ניישטאט איז יא דא
א רב!) און איצט ווילט די אפאזיציע דורכפירן און אויב דער סטארעסטע וועט דאס
באשטעטיקן פאלט די לאסט פון נאך א רב אויף דער באפעלקערונג. אין דער זעלבי-
קער צייט ווען אלץ איז חרוב, ווען קיין שום קולטור-אינסטיטוציע באקומט נישט
קיין סובסידיע פון דער גמינע, ווען עס הערשט א געוואלדיקער כאאס אומעטום. דא-
נערשטיק איז פארגעקומען א זיצונג פון דעם ראט און געדויערט ביז 2 ביינאכט
און דער ערשטער פונקט פון טאג-ארדענונג איז פון ארט נישט גערירט געווארן.

— פאריקן שבת-צונאכט האט דער זאמאשטשער שטאטראט אפגעהאלטן א
זיצונג אויף וועלכער עס זיינען באהאנדלט געווארן א ריי יידישע פראגן. קודם-כל
סובסידיעס פאר יידישע קולטור-אינסטיטוציעס. קיין נארמאלער ביודזשעט איז נאך
נישט אויסגעארבעט. עס זיינען דערווייל באשטימט געווארן איינמאליקע סובסיד-
יעס פאר דער יידישער שול-ארגאניזאציע מיט איר שול אין אונטשול אויפן נאמען
פון י. ל. פריץ — 600 זלאטעס. די יידישע שטאטישע גרויסע ביבליאטעק (געווע-
זענע פריץ-ביבליאטעק) ביי דער פאלקס-בילדונג-ליגע — 300 זלאטעס; די ניישטא-
טישע ביבליאטעק א"נ י. ל. פריץ — 200 זלאטעס; די ביבליאטעק ביי די פראפע-

סיאנעלע קלאסן-פאררײַנען — 100 זלאָמעס. ווי פאר א קלענערער שטאָט זײַנען די דאָזיקע סומעס א באַווייז פון א גוטער באַציאונג צו די יידישע קולטור-אינסטיטוציעס. אן אנדערע באַציאונג האָט אַבער דער שטאָטראַט אַרויסגעוויזן צו דער העברעאישער ביבליאָטעק, וועלכע פארמאָגט 1000 ביכער און א גרעסערע צאל מיטגלידער. אַרום דער פראַגע איז פאָרגעקומען א דעבאַטע צווישן ציוניסטישן ראַט-מאַן געליכטער און דעם בונדישן ראַטמאַן בראַנדווין.

אויף דער זעלבער זיצונג איז באַטראַכט געוואָרן די ווענדונג פון דער יידישער גמינע צום שטאָטראַט אַז עס זאָל באַשטימט ווערן 1000 זלאָמעס אויף צו שמעלן א מצבה די 14 יידן וועלכע זײַנען אין יאָר 1914 דערשאַסן געוואָרן דורך אַ רוסישן קאָזאַק-אַפיציר בעת די יידן האָבן אויסגעפירט אַ בירגערלעכע פליכט. ביז היינט איז אויף זייער ברודער-קבר נישט פאָראַן קיין מצבה. די גמינע גיט 1000 זלאָמעס און בעט דעם שטאָטראַט אויך צו געבן אזא סומע. דער אַנטיסעמיטישער ראַטמאַן אדוואָקאַט טשאַרנעצקי איז אַרויסגעטראָטן קעגן דעם, טענהנדיק אַז עס וואָלט גע-ווען אַ „מאַראַלישער פאַרברעכן“ צו שמעלן אַ מצבה דערשאַסענע מענטשן. ביי דער פראַגע האָבן די יידישע ראַטמענער אָנגענומען אַ פול מויל מיט וואַסער און גע-שוויגן.

**

— די היגע דראַמ. סעקציע ביי דער יידישער שול-אַרגאַניזאַציע האָט געגעבן אין טעאָאָטער „סטילאָווי“ אַ פאַרשטעלונג פון „יוסי פון יוקרט“ פון סעקלער. די דראַ-מע ווערט ערשט געגעבן דאָס ערשטע מאל אין אייראָפּע. עס זײַנען אויך צוגע-גרייט געוואָרן געהעריקע דעקאָראַציעס. עס גרייט זיך שוין אַ צווייטע פאַרשטע-לונג.

— די „אַפּאָזייע“ האָט באַשטימט דעם רבי ר' לייבעלע קעלצער אַלס רב פון שטאָט און עס פירט זיך אַ קאַמף בעת מען דאַרף געבן חופּה וקידושין. סנדקאות אַזאָ"וו. ביידע צדדים קעמפן צווישן זיך. אין שטאָט האָט זיך געשאַפן אזא לאַגע: דער „המון“ איז מיטן רב און די „פּני“ איז מיטן רבין ר' לייבעלע קעלצער.

**

— זונטיק איז פאָרגעקומען אין די לאַקאַלן פון דער קינדערהיים די פייערלעכע דערעפּענונג פון דער דאָזיקער אינסטיטוציע. עס איז געווען אַ צונויפקום פון דער עליטע פון דער יידישער געזעלשאַפּט. ס'רוב זײַנען געקומען פרויען מיטגלידערינס פון „פרויען-קרייז“, וואָס עס איז ספּעציעל געגרינדעט געוואָרן בכדי צו זאָרגן פאַר דער פינאַנציעלער עקזיסטענץ פון קינדערהיים. אויף דער איינלאַדונג פון קאַמיטעט פון „טאָז“ זײַנען געקומען באַגריסונגען און פאַרשטייער פון געציילטע אינסטיטוציעס. אזוי זײַנען נישט געקומען קיין ענטפּערס פון סטאַראַסמע, קרייז-סיימיק, סוחרים-פאַריין, יידישע פינאַנץ-אינסטיטוציעס.

פינקטלעך צו דער באַשטימטער שעה האַלט אַ דערעפּענונג-וואָרט די אומדער-מידלעכע טוערין. די פאַרויצערין פון „טאָז“ ד"ר ראָזענבוש, וועלכע גיט איבער אין קורצן די פאַזן פון דער טעטיקייט פון „טאָז“ ביי אונדז אין שטאָט און די אַנט-שטייאונג פון געדאַנק צו שאַפן אזא אינסטיטוציע. זי גיט אויך איבער וועגן די פי-נאַנציעלע שוועריקייטן ביים גרינדן דעם קינדערהיים אַזאָ"וו. עס ווערן נאָכדעם אַי-בערגעלייענט באַגריסונג-טעלעגראַמעס פון דער צענטראַלע פון וואַרשע און פון דעם ראַיאָן-קאַמיטעט פון לובלין. עס קומט די ריי צו מינדלעכע באַגריסונגען. אין

נאמען פון מאגיסטראט, וויצע-פרעזידענט ה' אסטראווסקי. ער לויבט די איניציאטיוו-טארן און זאגט צו מצד דעם מאגיסטראט א סובסידיע פון 3000 זלאטעס א יאר ספעיעל פארן קינדערהיים.

אין נאמען פון „לינת הצדק“ באגריסט ישראל ראזען; דירעקטאר ה' ש. וויי-נער אין נאמען פון „קדימה“; ה' שפיזאייז אין נאמען פון ייטא; ה' י. בראנדווין (לאוויק); ער זאגט אז עס איז שוין צייט אז די קאמונאלע אינסטיטוציעס זיינען מחויב צו נעמען אונטער וויער פינאנציעלער השגחה אלע אינסטיטוציעס ווי אויך דעם יידישן שולוועזן. נישט די געזעלשאפט זאל ספעציעל דארפן טראגן דעם עול עס באגריסט אויך י. י. פריץ (דעם דיכטערס י. ל. פרצס א ברודער). דער ד"ר גע-ליכטער ענטפערט אויף די באגריסונגען און מען בעט די פארזאמלע זיך צו בא-שטייערן לטובת דער קינדערהיים. דער ענטפער איז געווען א גאנץ שיינער. אויפן ארט זיינען געזאמלט געווארן מזומנים קנאפע 700 זלאטעס. דער בודזשעט פון קינדערהיים באטרעפט 700 זלאטעס א חודש, אויף דעם גיט דער מאגיסטראט קנאפע 300. דאס איבעריקע וועט מוזן געשאפן ווערן פון אייגענע קוועלן און פון פארשי-דענע אונטערנעמונגען.

— דער פארלאג א. גיטלין אין ווארשע האט לעצטנס ארויסגעגעבן א בוך פון אינדזער באקאנטן בן-עיר י. פייערשטיין אונטערן נאמען „20 יאר נע-ונד“. די קרי-טיק רופט זיך איבעראל וויער גוט אפ איבער אט דעם אריגינעלן מעמארי-בוך. פיל העלדן פון אט דעם בוך לעבן נאך און דאס רופט טאקע ארויס א גרעסערן אינטער-רעס צו דעם בוך.

— די יידישע סוחרים און האנטווערקער זיינען היי-יאר אפגעשאצט געווארן צו באצאלן א פילפאכן אומזאץ-שטייער. דער היגער סוחרים-פאריוו האט געשיקט א דעלעגאציע קיין ווארשע אין די פערזאנען: ח. איידעלבערג, מ. קעזמאן, ד. זענגען, ש. טישבערג, מ. איידעלבערג, און ש. וואהל זיי זאלן אינטערווענירן וועגן די עוולות. וואס מען איז אין זאמאשטש באגאנגען קעגן די היגע סוחרים. די דעלע-גאציע האט דערלאנגט א מעמאראנדום אין מיניסטעריום און די היגע סוחרים זיצן און ווארטן. דערווייל קומט אן דער טערמין פון צאלן די ראטע. אין די סוחרישע קרייזן הערשט דעריבער א שטארקע פארביטערונג. טייל קרעמער וועלן אפילו אין דעם יאר, באין ברירה, מוזן ליקווידירן די קראמען. אינטערעסאנט איז, דאס די היגע פוילישע סוחרים האבן אויף וויערס א פארזאמלונג אנגענומען א באשלוס צו פראטעסטירן קעגן דעם וואס מען האט צו... ווייניק געשאצט די היגע יידישע סוחרים.

— די שולע „קדימה“ האט היי-יאר דאס ערשטע מאל ארויסגעלאזן א צאל פון 7 שילער, וועלכע האבן געענדיקט די 7 קלאסן פון דער שול. איצט איז שוין די שול א זיבן-קלאסיקע.

— אין צוזאמענהאנג מיטן פראקלאמירטן קאמפיין פארן ארבעטנדיקן ארץ-ישראל וועט דעם 28סטן קומען קיין זאמאשטש דער פארשטייער פון דער ארץ-ישר-ראלדיקער ארבעטערשאפט, מיטגליד פון וועלט-פארבאנד „פועלי ציון“ (פארייניקט מיט צ. ס.), מיטגליד פון צענטראל-קאמיטעט פון „אחדות העבודה“ אין ארץ-ישראל און ראט-מיטגליד פון דער אלגעמיינער יידישער ארבעטער-ארגאניזאציע אין יי-ראל ה' אינזשיניער רייס.

— אויפן צווייטן סעזאן איז דעם היגן „טאָז“ געלונגען איינצוארדענען די קראַנ-
קע און שוואַכע קינדער אויף פאַלגענדן אופן: 34 קינדער זיינען אַרױסגעשיקט גע-
וואָרן קיין זאַקליקאָוו; 3 קינדער קיין דרוסקעניק; 2 קינדער קיין אַטוואַצק און 40
קינדער אין דער היגער האַלב-קאַלאָניע.

האַלב־קאַלאָניע פון זאַמאַשטשער „טאָז“ פון יאָר 1927.

— די יידישע גימנאַזיע האָט שוין מיט מזל אַ נייעם דירעקטאָר פון לובלין ה' **אַלמערעוויטש** (א קריסט). דערווייל קען מען נישט פאַרויסזען וואָס פאַר אַ גייסט
עס וועט דאָרט הערשן. אַ געוויסן רושם האָט געמאַכט אויף די היגער רעליגיעזע
קרייזן דער פאַקט וואָס דער דירעקטאָר מיט דער פרוי האָבן באַגלייט די קינדער
אין שול אַריין בעת דער צערעמאָניע לכבוד דעם אָנהייב פון נייעם שוליאָר. די
גימנאַזיע האָט געעפנט ענדלעך דעם אַכטן קלאַס. די שולע „קדימה“ האָט אויך גע-
עפנט אַ נייעם קלאַס — דעם 6טן; די יידישע שול א"נ י. ל. פּרץ האָט הייַנאַר גע-
עפנט דעם דריטן קלאַס.

— דער זאַמאַשטשער שטאַטראַט האָט אויך אָנגענומען אַ פּראָטעסט־רעזאָ-
לוציע קעגן דער עקזעקוציע איבער סאַקא און וואַנצעטי.

— אויף דער לעצטער זיצונג פון שטאַטראַט איז אָנגענומען געוואָרן מיט אַ
גרויסער מערהייט אַ רעזאָלוציע „דאָס די שטאַט זאַמאַשטש פאַדערט אַ באַלדיקע
אַמנעסטיע פאַר די פּאָליטישע אַרעסטירטע אין פוילן“. די דאָזיקע רעזאָלוציע ווערט
אַפּגעשיקט צום יוסטיץ־מיניסטער. פאַר דער רעזאָלוציע האָבן געשטימט דער גאַנ-
צער סאַציאַליסטישער בלאָק, וועלכער באַשטייט פון 13 ראַטמענער יידן און קריסטן.
— דער היגער מאַגיסטראַט האָט פון דינסטיק דעם 21סטן ה"ח אָנגעהויבן
דורכקוקן די קאַסע־ביכער פון דער יידישער גמינע. דאָס איז געשען צוליב די קלאַנ-

גען וועגן מיסברויכן אין דער גמינע. ווי מען שמועסט זאל די רעוויזיע דויערן א לענגערע צייט.

— די איינציקע יידישע נאציאנאלע אינסטיטוציע וואס עקזיסטירט אויף ניי-שטאט (זאמאשטש) איז די פאלקס-ביבליאטעק א"נ שלמה עטינגער. די ביבליא-טעק איז געגרינדעט געווארן מיט 6 יאר צוריק און פארנעמט א גאר חשובן ארט. די מיטלען אויף צו פארגרעסערן און אויפהאלטן די ביבליאטעק באקומט זי פון די מיטגלידער און פון פארשידענע אונטערנעמונגען. אויך באקומט די ביבליאטעק א סובסידיע פון שטאטראט. די יידישע גמינע באשטייערט זיך נישט חס-וחלילה לטובת דעם מין אינסטיטוציעס. ביים היינטיקן טאג פארמאגט די ביבליאטעק 1300 יידישע ביכער, ביי 2000 פוילישע ווי אויך א צאל העברעאישע און רוסישע ביכער. די צאל מיטגלידער באטרעפט 250. צוזאמען מיט דער פייערונג לכבוד דעם זעקס-יארליכן יובל איז אויך אויסגעפאלן א חנוכת-הבית. העכער 1000 זלאטעס זיינען פארווענדט געווארן אויף צו מאכן א גרינטלעכן רעמאנט פון דער ביבליאטעק און לייענזאל און מען קען מיט אנערקענונג באשטעטיקן, אז די איינארדענונג און סדר וואס הערשט אין דער אינסטיטוציע איז פשוט צו באוונדערן. עס ליגט דערינען אי-בערגעגעבענע ארבעט פון געטרייע ארבעטער-הענט. די איצטיקע פייערונג איז אויסגעפאלן גאר יום-טובדיק. עס האבן באגריסט פארשטייער פון כמעט אלע יידי-שע אינסטיטוציעס און פארטייען.

— די שול-אקציע איז אויך ביי אונדז פראקלאמירט געווארן דורך דער ארטי-קער יידישער שול-ארגאניזאציע. עס ווערן פארשפרייט די לאטעריע-בילעטן און עס זיינען באשטייערעט געווארן א סך פריינט פון דער יידישער שול-באוועגונג. א מאסן-פארזאמלונג געווינדעט דער שול-באוועגונג איז ספעציעל איינגעארדנט גע-ווארן. עס זיינען ארויסגעטראטן די ה"ה ראטמענער הערמאן, פעכער און ניימארק.

— אויך די „החלוץ"-ארגאניזאציע פירט איצט אן אקציע. דערווייל איז איינ-געארדנט געווארן א בלימל-טאג לטובת דעם „קרן החלוץ" און דער רעזולטאט איז געווען אז עס איז געזאמלט געווארן א סומע פון קנאפע 150 זלאטעס.

— מיטוואך זיינען פארגעקומען אין קרייז-געריכט 2 פראצעסן קעגן 2 יידישע יונגעלייט וועלכע ווערן באשולדיקט אין קאמוניסטישער טעטיקייט. דער ערשטער דוד לעוויןסאן, וועלכער זיצט שוין א האלב יאר אין תפיסה איז, צוליבן מאנגל אין באווייזן, באפרייט געווארן. דער צווייטער לייבל זיידעל איז באשטראפט געווארן מיט 4 יאר תפיסה. ביידע באשולדיקטע האט פארטיידיקט דער פ. פ. הייזער טוער, אדוואקאט ה. שווייטקאווסקי.

— עס איז געגרינדעט געווארן א גמילות-חסד-קאסע אויף אלטשטאט. אזא עקזיסטירט שוין אויף ניישטאט. עס איז געפירט געווארן אן אקציע איבער דער שטאט און עס איז געלונגען צונויפצוזאמלען עטלעכע טויזנט זלאטעס. ווי אזוי יידי-שע אינסטיטוציעס באציען זיך צו יידיש איז באקאנט. אויך אונדזער גמילות-חסד-קאסע איז נישט הינטערשטעליק. די איינלאדונגען מיטן טאג-ארדענונג פון דער גרינדונג-פארזאמלונג זיינען פונאנדערגעשיקט געווארן נאר אויף פויליש אין דער צייט ווען דער רוב מנין ובנין מיטגלידער זיינען ווייט פון וועלן פירן זייערע גע-זעלשאפטלעכע אינטערעסן נישט אויף דער יידישער שפראך.

— שוין אייניקע יאר ווי ביי אונדז איז נישט מעטיק קיין יידישער ספארט-

פאריין. עס איז געווען א שיינע „מכבי“ ארגאניזאציע, וואס האט אפילו איינגע-
שאפט כלי-זמר פאר אן ארקעסטער. זיינען די אנפירנדיקע פערזאנען זיך צעפארן
און די ארגאניזאציע איז זיך צעפאלן. די לעצטע וואך האט א מיטגליד פון „מכבי“
ביי וועלכן עס האבן זיך געפונען די אינסטרומענטן פון ארקעסטער זיי איבערגעגעבן
דער יידישער גימנאזיע.

— זונטיק דעם 2טן איז אויפגעהאנגען געווארן אויף דער ניישטאט אויף דער
זשימסקי גאס א רויטע פאן. מען האט כאלד באמערקט און האלב צוועלף אין אוונט
איז די פאן ארונטערגענומען געווארן דורך דער פאליציי.

— די יידישע שול א"נ י. ל. פרץ ביי דער יי. ש. א. האט היי-יאר געעפנט א
פערטן קלאס, ווו עס וועט געלערנט ווערן אויך העברעאיש.

— די היגע פראפעסיאנעלע פאריינען האבן געקויפט א פארצעלע ביים מא-
גיסטראט אויף צו בויען א הויז פאר די פאריינען. די אמעריקאנער ארבעטער. זא-
מאשטשער לאנדסלייט, האבן אריינגעשיקט א גרעסערע סומע געלט צו דעם צוועק.

נאך-באמערקונג:

ווי מיר האבן ביים אריינפיר געזאגט זיינען די אלע נאמיצן, אויסצוג-
פון דער „לובלינער טאגעבלאט" פאר די יארן 1926 — 1928. דער ווא-
מאשטשער קארעספאנדענט איז געווען יעקב ניימארק. טייל קארעספאנ-
דענצן זיינען אונטערגעשריבן מיטן פולן נאמען, טייל מיט די איניציאלן
י. נק, אדער יוד נון, אנדערע אויך מיטן פסעוודאנים י. נקדימון.

יידישע קינדער פון זאמאשטש אין דער מלוכה-שול, 1938.

זאמאַשטשער שטימע

מיר האבן פריער געבראכט אויסצוגן פון קארעספאנדענצן פון זאמאשטש וואס זיינען געווען געדרוקט אין „לובלינער טאגבלאט“. די ווייטערדיקע אויסצוגן זיינען פון דער „זאמאשטשער שטימע“. די דאזיקע צייטונג איז דערשינען אין די יארן 1928 — 1939 מיט גרעסערע איבערייסן. אין אינדזער רשות זיינען פאראן די נומערן 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 פון יאר 1928, נומער (42) 20, פון 1938 און נומער (57) 11 פון 1939.

צוויי וועכנמדיכער נעזעלשאפטליכער ארגאן.

<p>דערטעס מעד בירען אין יאר 1973 „Zamosztor Sztyzm“ Zamość, Ormianska 6 פארשטייט זיך פון דער געזונט פון דער שטאט</p>	<p>אומגעפער 1973 זאמוצ, פלאטק 9-גו מארע</p>	<p>1928</p>	<p>אומגעפער 1973 זאמוצ, פלאטק 9-גו מארע</p>	<p>אומגעפער 1973 זאמוצ, פלאטק 9-גו מארע</p>
--	--	-------------	--	--

פז דער רעדאקציע.

[illegible]

אוינזער חוב.

[illegible]

משמעות אז עם איז צווישן די דאזיקע יארן געווען א גאר גרויסער איבעררייס. צווייל די ערשטע נומערן פון יאר 1928 ווערן באצייכנט ווי דער ערשטער יארגאנג און דער נומער (57) 11 פון 1939 איז באצייכנט ווי דער דריטער יארגאנג. פון די דאזיקע נומערן „זאמאשטשער שטימע" וועלן מיר אין דער אפטיילונג ארויסנעמען די נאטיצן, דאטן און פאקטן וואס האבן א שייכות צו דעם געזעלשאפט- לעבן לעבן פון זאמאשטשער קיבוץ ערב דעם חורבן. זיכער וועלן דא זיין בלויז, סיי צוליב דעם וואס עס פעלן א סך נומערן פון דער צייטונג און אויך צוליב דעם וואס די געגעבענע צייטונג איז געשטאנען אונטערן איינפלוס פון א ריכטונג, ריכט- קער פון די רעכטע פועלי-ציון. ווי עס האט זיך געפירט אין די אלטע היימען אז ווי מען איז זיך נוהג אויך היינט אין דעם יידישן וועלטל, פלעגט מען אפט נישט דער- זען וואס ביי יענעם טוט זיך. נישט געקוקט אויף דעם געפינען מיר אין די דאזיקע נומערן זייער אינטערעסאנטע ידיעות אויך פון דעם אלגעמיינעם יידישן לעבן פון זאמאשטש וואס מען דארף ארייננעמען כדי דאס פאראייביקן. איידער מיר גייען צו צו די נאטיצן פאדערט זיך א באשרייבונג פון דער ציי- טונג, כפרט, אז מיר האבן דעם ערשטן נומער.

די צייטונג האט, ווי מיר האבן שוין דערמאנט, געהייסן:

„זאמאשטשער שטימע“

און געהאט אן אונטערקעפל: „צוויי-וועכנטלעכער געזעלשאפטלעכער ארגאן“. דער נומער 1 איז דערשינען מיט דער דאטע: פרייטיק דעם 9טן מערץ 1928. דער אדרעס פאר בריוו און געלט איז געווען אָנגעגעבן אַרמיאנסקע 6. עס איז אָנגעוויזן געווען אז די רעדאקציע איז אָפן טעגלעך פון 7—9 אונט אויסער שבת. דער פארעמטאטלעכער רעדאקטאר פון דער צייטונג איז אָנגעגעבן מ. הער-מאן (ראטמאן פון די רעכטע פועלי ציון אין שטאטראט). רעדאגירט די צייטונג האט א קאלעגיום. געדרוקט האט זיך די צייטונג אין דער דרוקעריי פון די וויינשטיינע אין כעלם. אין די שפעטערדיקע נומערן איז דער אדרעס שוין געווען אָנגעגעבן פאסטקעסטל נומער 72. אויפן לעצטן נומער פון יאר 1939 וואס מיר האבן, איז שוין דער אדרעס פערעצא נומער 6 וווינונג 15. אין משך פון דער צייט איז די אַרמיאנסקע גאס געענדערט געווארן אויפן נאמען פון י. ל. פרינ גאס. אויך איז דער פארעמט-ווארטלעכער רעדאקטאר פון דעם נומער אן אנדערער — לייב גאלדנראבער. גע-דרוקט האבן זיך די ווייטערדיקע נומערן נאך אלץ אין כעלם. דער אינהאלט פון ערשטן נומער איז:

מ. הערמאן — אונדזער חוב; וויצע-בירגערמייסטער אַסטראָווסקי — וועגן דער זאמאשטשער שטאט-ווירטשאפט; יצחק געליבטער — וואס ווילן מיר?; א בן-אמיתי — שוין די העכסטע צייט; שמואל אשכנזי — אביגדור סימקס; ד"ר ראזנבוש-שפיגלגלאס — „טאז“ אין זאמאשטש; א לוסטיקער דלות — טאג-פערדן; ווייטער קומט כראניק „פון זאמאשטשער לעבן“ און א ריי קארעספאנדענציעס „פון דער סביבה“ — קראסניכראד און גראבאוועץ. פארשטייט זיך, אז עס פעלן נישט קיין האנדלס-אנאנסן, באגריסונגען און נעקראלאגן.

מיר וועלן מאכן אן אויסנאם פארן ערשטן נומער פון דער דאזיקער צייטונג און זיך אפשטעלן ברייטער אויף די ענינים וואס עס באהאנדלען די ארטיקלען. מ. הערמאן באשעפטיקט זיך מיט די אינסטיטוציעס פון דער זעלבסטפארווארט-טונג ווי דער שטאטראט און דער סיימיק. עס לוינט צו ברענגען א פאר גרעסערע אויסצוגן, וואס וועלן אילוסטרירן די פארהעלטענישן פון יענער צייט:

„...די יידישע געזעלשאפט איז ביז לעצטנס געוויינט געווען צו קוקן אויף די זעלבסטפארווארטונג-ארגאנען ווי: שטאטראט און סיימיק ווי אויף אינסטיטוציעס, וואס זיינען אָנגעוואָרפן געוואָרן פון „אויבן“ און זיינען בארופן נאָר צו נעמען שטייערן. צי עס קאן אויך די יידישע געזעלשאפט זען ממשותדיקע גענוסן פאר איר סאציאלער פארזארגונג און קולטורע-לער אנטוויקלונג? וועגן דעם האט די יידישע געזעלשאפט אפילו נישט געחלומט.

די גאנצע „טעטיקייט“ פון די יידישע בירגערלעכע פארשטייער האט זיך אין די דאזיקע אינסטיטוציעס נאָר באַגרעניצט מיט שתדלנות, אז די אַרױפגעלייגטע שטייערן זאָלן געמילדערט ווערן.

ערשט אין די שטאטראטן פון דער לויפנדיקער קאדענץ האבן די פארשטייער פון די יידישע פאליטישע פארטייען קלאר געמאכט דער יידישער געזעלשאפט דעם באגריף פון זעלבסט-פארוואלטונגען, אז אויך די יידישע געזעלשאפט פארוואלטעט דורך אירע פארשטייער מיט דער שטאט-ווירטשאפט בכלל און מיט די באזונדערע יידישע אינטערעסן בפרט.

און אויב מיר ריידן וועגן די אינטערעסן פון דער יידישער געזעלשאפט מיינען מיר נאר פאר איר ארימערן טייל, וואס איז ביים היינטיקן טאג דער רוב מנין ובנין פון אונדזער שטאט. דער שכל-הישר דיקטירט דעריבער צו פארייניקן זיך מיט די פארשטייער פון דער פוילישער ארעמער ארבעטנדיקער באפעלקערונג, כדי אזוי ארום בילדן א מערהייט אין שטאטראט, וואס זאל קענען זיין פעאיק צו לינדערן די נויט פון די ארע-
מע שיכטן.

אויף דעם געביט קען אונדזער זאמאשטשער שטאטראט אנווייזן אויף טיילווייזע דערגרייכונגען. די סיבה פארוואס נאר טיילווייזע, דערקלערט זיך דערמיט וואס די קאנסאלידירונג פון אלע סאציאליסטישע פראקציעס איז ביז איצט נישט געווען קיין פולקאמנע.

...אויף די סאציאליסטישע גרופירונגען ליגט דעריבער דער חוב איצט, סיי ביים אויסארבעטן דעם בודזשעט אויפן לויפנדיקן יאר. סיי ביים רעאליזירן אים. זען אז די אינטערעסן פון דער ארעמער יידישער באפעלקערונג זאלן ווערן באריקזיכטיקט.

דער יידישער ארבעטער דארף האבן רעכט אויף ארבעט ביי אלע אינטערנעמונגען, וואס דער מאגיסטראט פירט דורך; די יידיש-וועלטלעכע כע שול א"נ פון י. ל. פריץ דארף סובסידירט ווערן אויף אזא אופן, אז זי זאל זיין פארזיכערט פינאנציעל; די סובסידיעס פאר די ביבליאטעקן דארפן באדייטנד פארגרעסערט ווערן; די „טאז" געזעלשאפט, וואס האט אין משך פון דעם יאר אזוי פיל אויפגעטאן, מוז אומבאדינגט זיך טרעפן מיט דער אנערקענונג פון שטאטראט, וועמען זי פארטרעט אין א גרויסער מאס אויפן געביט פון סאציאלער פארזארגונג, דורך א באדייטנד פינאנציעלער אונטערשטיצונג; בכלל אלע פראגרעסיווע יידישע קולטור-רעלע און סאציאלע אינסטיטוציעס דארפן ווי געהעריק סובסידירט ווערן.

דאס וועט נאר דעמאלט דערגרייכט ווערן ווען מיר וועלן קומען אין פארשטענדיקונג מיט די פוילישע סאציאליסטן און זיי אויפקלערן אז דאס לינדערן די נויט אויך פון די יידישע מאסן דערנענטערט זיי צום ענדע-
ציל פון אלע סאציאליסטן — צום סאציאליזם.

און מיר ווילן האפן אז דאס קומען לעצטנס אין באריירונג פון פוילישע מיט יידישע ארבעטער וועט גורם זיין דאס קעגנזייטיקע געפינען פארשטענדיש פאר דער ארבעטערשאפט בכלל און פאר די ספעציפישע אינטערעסן פון דער יידישער ארבעטערשאפט בפרט.

דער דאזיקער ארטיקל איז א פועל-יוצא פון די כוחות-פארהעלטענישן אין דעם דעמאלטיקן שטאטראט, וואס האט געהאט א סאציאליסטישע מערהייט. און דעריבער איז אויך מעגלעך געווען וואס אין זעלביקן נומער געפינט זיך דער ארטיקל פון דעם וויצע-בירגערמייסטער פון שטאט, דעם פוילישן ארבעטער-טוער אַסמראָווסקי, וועגן דעם מצב פון דער שטאטישער ווירטשאפט, ווו ער ווייזט אן וועגן די טייטן און באדערפענישן וואס דער דאזיקער מאגיסטראט, וואס ווערט געפירט פון סאציאליסטן, דארף ליידן.

דער ארטיקל פון בראמית האט צו טאן מיט דער לאגע פון דער זאמאשטשער קהילה. פון א ריי נאטיצן וואס מיר האבן שוין פריער געבראכט און אין די ווייטער-דיקע איז צו זען, אז עס האבן אנגעהאלטן אומאויפהערלעכע מחלוקתן — „צדדים" און „אפאזיציעס" האבן צווישן זיך געקעמפט אין האבן שמארק פארזען די אייגנע

מלעכע טעטיקייט זייערע דער רוף פון בן אמתיון איז געווען: „ס'איז שוין די העכסטע צייט ס'זאל א סוף נעמען צום דאזיקן אומנאָרמאלן מצב...“.

פון דער געזעלשאפטלעכער כראַנק פון דעם נומער נעמען מיר אַרויס די וויי-טערדיקע פאקטן און דאטן:

— אויף דער זיצונג פון שטאַטראַט איז באַשלאָסן געוואָרן (אויפן פאַרשלאָג פון ראַטמאַן הערמאַן) אז פאַר די יידישע תלמידים פון פאַך-אָנונט-קורסן זאלן די לימודים זיין אין יידיש.

— א דאנק דער איניציאַטיוו פון ה' בן-ציון לובלינער איז אין זאַמאַשטש גע-עפנט געוואָרן א גמילות-חסד-קאסע וואָס גיט אַרויס אָנפראַגענטיקע הלוואות.

— אז דער 13טן פעברואַר איז פאַרגעקומען אַן אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג פון „טאָז“ מיט א באַריכט און וואָלן צו א פאַרוואַלטונג. דעם באַריכט האָט אָפגעגעבן י. בראַנדווין.

אין דער דיסקוסיע האָבן זיך באַטייליקט: ד"ר ראָזענבוש, ראַטמאַן הערמאַן, ראַטמאַן פּריץ, מאָרגנשטערן, סאַבאַל. מען האָט אויסגעדריקט אנערקענונג דער אָפ-טערענדיקער פאַרוואַלטונג. צו קיין נייע וואָלן איז נישט דערגאַנגען, ווייל ביי דעם פונקט איז אַנטשטאַנען א טומל. עס איז אָבער אין בלאַק אויסגעוויילט געוואָרן די אַלטי פאַרוואַלטונג. די פאַרזאַמלונג האָט אויך איינשטימיק אָנגענומען א רעזא-לוציע אין וועלכער זי פאָדערט אויף דער קהילה צו סובסידירן דעם „טאָז“.

— דעם 25סטן פעברואַר איז אין טעאַטער „סטילאָווי“ פאַרגעקומען א גרויסער קינדער יום-טוב אויסגעפירט פון די קינדער פון דער י. ל. פּרינ-טויל. די דאזיקע פייער-רינג האָט שטאַרק אויסגענומען.

— אין זאַמאַשטש עקזיסטירט שוין 5 חדשים א שאַך-קלוב. דעם 18טן פעברואַר איז פאַרגעקומען אַן אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג ווו עס איז אויסגעוויילט געוואָרן א נייע פאַרוואַלטונג אין ווייטערדיקן צוזאַמענשטעל: י. טעמפּעלדינער, לאַקס, מאַרקפּעלד, אַרנשטיין, שמוץ, פּרוכטגאַרטן און אַקערמאַן. קאנדידאַטן: פ. פּעקלער; רעוויזאָנס-קאמיסיע: י. שפּאַרער, הערשהאַרן, גראַסמאַן. דער קלוב איז אָנגעשלאָסן ביי דער „קולטור-ליגע“.

— העכער 600 אַרבעטער (יידישע) זיינען אָנגעשלאָסן אין 5 פאַריינען און זיי פירן זייער טעטיקייט אין אַן ענגן לאַקאַל. דאָרט געפינט זיך אויך א ביבליאָטעק וואָס ציילט 600 ביכער און צענדליקער לייענער. דער ראַט פון די פראַפעסיאָנעלע פאַריינען האָט טאַקע לעצטנס געקויפט א פאַרצעלע ביים מאַניכטראַט (פון 900 קוואַדראַט-מעטער) און טרעט צו אויפצושטעלן א בנין פאַר די פראַפעסיאָנעלע פאַריינען. די רעדאַקציע גלויבט, אז די דאזיקע אַקציע וועט אינטערעסירט ווערן פון דער פראַגרעסיווער יידישער געזעלשאַפט.

— עס איז אויסגעוויילט געוואָרן א נייער קאמיטעט פון דער „ליגע פאַרן אַרבעטנדיקן ארץ-ישראל“. עס איז געשאַפן געוואָרן א באַדייטנדיקער סכום פאַרן „פאַלעסטינע אַרבעטער פאָנד“ און צוזאַמען מיטן „החלוץ“ ווערט צוגעגרייט א „תל-חי-אַקאדעמיע“.

אין דעם נומער 3 פון דער „זאַמאַשטשער שטימע“ (דינסטיק דעם 10טן אפריל) זיינען פאַראַן די ווייטערדיקע אַרטיקלען:

שמואל אשכנזי — יצחק לייביש פּריץ (א בינמל זכרונות צו זיין 13טן יאַרצייט);

מ. הערמאַן — עטלעכע ווערטער וועגן דער קראַנק-קאסע אין זאַמאַשטש;

א. ייד — „צווישן צוויי בערג“ (א וואָרט וועגן רבי-רבי מחלוקת...)

י. י. פּריץ — זכרונות;

היימישע לידער, וואס פריץ האט פארפאסט אין זאמאשטש אין די יארן 87-88-1879.

ד"ר יצחק געליכטער — פרעסע קינדער-יארן (זכרונות);

פון דער כראניק פון „זאמאשטשער לעבן" דערוויסן מיר זיך:

— די פארוואלטונג פון דער יידישער שול-ארגאניזאציע אין זאמאשטש האט באשלאסן צו באנייען די שול-אקציע וואס איז איבערגעריסן געווארן צוליב די וואלן צום סיים. די פסח-וואך וועט אויסגענוצט ווערן דערצו. די שול-לאמערע וואס איז געווען באשטימט אויפן 15טן מארץ איז צוליב די וואלן צום סיים אפגעלייגט גע-ווארן אויפן 15טן מאי. עס זיינען נאך געבליבן 250 לאמערע-צעמלעך פון דער צאל 1050. דאנערשטיק דעם לעצטן טאג פסח, דעם 12טן אפריל, 1 נאכמיטאג וועט דורך דעם דראמאטישן קרייז פון דער יי. ש. א. אין טעאטער „סטילאוו" געשפילט ווערן די פרעמיערע „מרים פון מגדלה" פון דוד פינסקי. אין זעלביקן טאג אין אונט וועט פארקומען דער טראדיציאנעלער „פסח-באל" אין די לאקאלן פון שאך-קלוב (רינקע 3). עס ווערט אויך געמאלדן, אז ביי דער י. ל. פריץ-שול ווערט געעפנט א נייער צו-גרייטונג-קלאס פאר קינדער פון 6-7 יאר. שבת דעם 21סטן אפריל וועט פארקומען די אלגעמיינע פארזאמלונג מיט וואלן פון א פארוואלטונג.

— צוליבן נצחון פון דער ליסטע נומער 18 (נאציאנאליטעטן-בלאק) ביי די סיים-וואלן איז שבת דעם 24סטן פארגעקומען א „נצחון-באנקעט" אין שאך-קלוב. עס האבן גערעדט: ד"ר געליכטער, ש. וויינער, מ. רובינשטיין, ראזן, י. גאלדשטיין, מ. שליאס, י. שפאָרער א"א.

— די מיטגלידער פון דער ניי-זאמאשטשער פאלקס-ביבליאטעק א"נ פון ש. עטינגער האבן אויסגעוויילט א פארוואלטונג וואס באשטייט פון פארשטייער פון אלע פארטייען און ריכטונגען. עס זיינען איינגעקויפט געווארן צענדליקער נייע ביי-כער. עס איז אויסגעווערעמאטירט געווארן דער לאקאל.

— אין דער יוגנט-ארגאניזאציע „פרייהייט", ביי די רעכטע פועל-ציון, ווערט געפירט א לעבעדיקע טעטיקייט. פארלעזונגען, לעקציעס וועגן „פאליטישע עקא-נאמיע", געשיכטע פון דער יידישער ארבעטער-באוועגונג און אנדערע קומען פאר רעגלמעסיק.

— צום 10 יאָריקן יובל פון אלועלטלעכן „החלוץ" ווערט געגרייט א גרויסע פייערונג אין טעאטער „סטילאוו" דעם 11טן אפריל. עס וועט דארטן ארויסטרעטן צווישן אנדערע ה' בערדיטשעווסקי פון ווארשע.

— דער האנטווערקער-פאריין אין זאמאשטש ציילט 160 מיטגלידער. עס איז דורכגעפירט געווארן אן אקציע אין שייכות מיטן צענדליקער. ביים האנטווערקער-פאריין עקזיסטירט א שטיין-קאסע וואס גיט ארויס ארעמע האנטווערקער הליוואות אן פראצענט (ביז 50 גילדן). 90 משפחות האבן שוין באקומען הליוואות. ערב-פסח האט די פארוואלטונג דורכגעפירט ווי יעדעס יאר א מעות-חייטס-אקציע, וואס האט אריינגעבראכט איבער 1.200 גילדן. 82 פאמיליעס האבן באקומען שטיצע פון פאריין אויף יום-טוב.

— אין זאמאשטש עקזיסטירט נאך א צווייטער האנטווערקער-פאריין „דער סאציאליסטישער האנטווערקער-פארבאנד", וואס געפינט זיך אונטער דער השפעה פון „בונד". צווישן ביידע פאריינען קומט פאר א קאמף פאר דער השפעה איבער די האנטווערקער.

— די ניי-שטאטער גמילות-חסד-קאסע פירט א גאר פארצווייגטע טעטיקייט. אין יאר 1927 זיינען ארויסגעגעבן געווארן 891 הליוואות אויף א סומע פון 46 טויזנט זלאמעס. פון די הליוואות האבן גענאסן 280 פאמיליעס.

— דער יידישער פארשטייער פון דער שאצונג-קאמיסיע ביים „אוואשענד סקאר-
באווי" (פינאנץ-אמט) ה' בן-ציון לובלינער אינפארמירט, אז דער אומאן-שטייער
פארן יאר 1927 איז געהעכערט געווארן אויף 50 פראצענט.

פון אן אנאנס אין דעם נומער זעט מען, אז עס האט דאן עקזיסטירט א סוחר
רייכ-באנק אין זאמאשטש, וואס האט דערליידיקט אלע מינים באנק-אפערעציעס,
דיסקאנטירט קונדישע וועקסלען, אינקאסעס און אנגענומען פקדונות אויף די בעס-
טע באדינגונגען.

אין דעם נומער איז פאראן אן אויפרוף צו דער יידישער באפעלקערונג אין יא-
זאשטש בשייכות מיטן 10 יאריקן יובילעאום פון „החלוץ". אונטערן אויפרוף זיינען
אונטערגעשריבן די ווייטערדיקע פערזאנען פון דעם יובילעאום-קאמיטעט אין זא-
זאשטש: ש. בייטערמאן, ד"ר יצחק געליבטער, שלמה גאלדשטיין, צבי-חיים גע-
ליבטער, משה הערמאן, שמואל העכטמאן, שלום וויינער, פראפ. וואגמייסטער, מ.
זילבערשטיין, אינזש' ז. מאנהיים, י. מארגנשטערן, מ. עפשטיין, י. י. פריי, ד"ר מ.
צינבערג, מ. י. קארנפעלד, מ. קעזמאן, ד"ר ראזנבוש-שפיגלגלאס, י. ראסעט, מ. רו-
בינשטיין, י. ד. שליזס, שמואל-אליה שווערדשארף, משה שליזס, ב. שפארער.

**

דער נומער 4 „זאמאשטשער שטימע" איז פון פרייטיק דעם 27סטן אפריל. אר-
טיקלען זיינען אין אים פאראן:

אדוו. הענריק שוויאנמקאזוסקי (סיי-דעפוטאט פון זאמאשטשער קרייז, פ. פ.
ס.) — דער ערשטער מאן;
י. י. פריי — זכרונות;
רפאל — א חלום (קליינער פעליעטאן);
אדוו. מ. קלינקאוויטשין — צרות וואס מען פארשאפט זיך אליין.
פרייע טריבונע, נאטיצן.

פון געזעלשאפטלעכן לעבן וועלן מיר פארצייענען די ווייטערדיקע באריכטן,
דאסן און פאקטן:

— דער עטאט פון דער קהילה האט אין יאר 1926 באטראפן 12 טויזנט זלא-
טעס און מיט א יאר שפעטער 30 טויזנט (וועגן דער דאזיקער העכערונג א קריטי-
שע נאטיין).

— דער שטאטראט האט אויף זיין פלענום פון 18טן אפריל באשלאסן צו פייערן
דעם 1טן מאי און אלע באאמטע פון די קאמונאלע אינסטיטוציעס זיינען באפרייט
אין דעם טאג צו קומען צו דער ארבעט; אז עס זאלן ארויסגעהאנגען ווערן דורך
דעם מאגיסטראט אויפן זייגער-טורעם א דריטע פאן מיטן לאזונג „זאל לעבן דער
ערשטער מאי". דער פארשלאג פון די „רויטע", אז דער מאגיסטראט זאל ארויסלאזן
אן אויפרוף צו דער באפעלקערונג זי זאל זיך באטייליקן מאסנהאפט אין דער פייע-
רונג איז אפגעווארפן געווארן.

— דעם 11טן אפריל איז פארגעקומען אין „סטילאווי" די יובל-פייערונג פון
„החלוץ". עס זיינען געהאלטן געווארן רעדעס און עס איז געווען א רייכע ארטיס-
טישע פראגראם.

די סוחרים-באנק האט אנגעהויבן איר טעטיקייט אין מארץ 1927. די באנק האט
איצט 150 מיטגלידער. פאר די 9 חדשים פון איר עקזיסטענץ האט די באנק ארויס-
געוויין א ריווח פון 3.520 גילדן. אין באנק זיינען דא 200 אקציענערן מיט אן איי-
גענעם קאפיטאל פון 19 טויזנט גילדן.

— עס איז פארגעקומען אן אלגעמיינע פארזאמלונג פון דער „קאאפעראטיווער

באנק". די פארזאמלונג איז פארגעקומען אין לאקאל פון דער קהילה דעם 8טן אפריל. געקומען זיינען 122 מיטגלידער. פון קאסע-באריכט (אפגעגעבן ה' פעפער), איז צו זען אז די באנק האט אין יאר 1927 געמאכט אן אומזאץ פון 7.500.000 זלאטעס. זי האט ארויסגעגעבן 1460 הלוואות אויף א סומע פון 300.000 זלאטעס. כמעט אלע נעמערס זיינען קליינהענדלער און בעלי-מלאכות. אין משך פון יאר זיינען אריינגע-פלאסן אין באנק אויף אינקאסא 17 מיליאן זלאטעס אויף א סומע פון 2.200.000 זלאטעס.

— עס איז פארגעקומען די פארזאמלונג פון דער ניישטעטער „גמילות-חסד-קא-סע". פארזיצער פון דער פארזאמלונג איז געווען דער ניישטעטער רב. דעם קאסע-באריכט האט אפגעגעבן ה' טישבערג. די קאסע עקזיסטירט שוין 18 חדשים. זי ציילט 100 מיטגלידער. פון „דזשינט" האט די קאסע באקומען 7000 זלאטעס און 3000 זיינען געזאמלט געווארן צווישן די מיטגלידער. אין משך פון דער צייט האט די קאסע געמאכט אן אומזאץ פון 94.668 זלאטעס. פון די הלוואות האבן גענאסן 995 משפחות. אין דער נייער פארוואלטונג זיינען אויסגעוויילט געווארן: צוקער-יש-ראל, טישבערג שלום, מינץ שכנא, וואקס אביגדור, קאך יעקב, עלצטער גדליהו, ווערמוס יוסף, גרינער שבת, שיפער לייבל, רעוויזאנס-קאמיסיע: קופער אהרן, ראטפערל אברהם, איינזשטאל מענדל.

— שבת דעם 21סטן אפריל איז פארגעקומען די אלגעמיינע פארזאמלונג פון דער זאמאשטשער אפטיילונג פון דער יידישער שול-ארגאניזאציע. די פארזאמלונג איז פארגעקומען אין זאל פון שטאטראט. פארזיצער פון דער פארזאמלונג איז אויס-געוויילט געווארן ה' מאָפּ, דעם באריכט האט אפגעגעבן ה' שטיך. פון באריכט דער-וויסן מיר זיך א ריי אקטיוויטעטן — חוץ דער נארמאלער שול-טעטיקייט — אָוונט-קורסן, פאלקס-אניווערסיטעט. די פארוואלטונג האט געקויפט א פארצעלע ביים מאגיסטראט אויפצושטעלן אן אייגענע געביידע פאר דער שול. עס ווערט צום נייעם שול-יאר געגרייט א 4טער קלאס. אין דער דיסקוסיע האבן זיך באטייליקט: הער-מאָפּ, שפיזאיון. נאכן אויסדריקן צוטרוי דער אלטער פארוואלטונג איז אנגענומען געווארן דער ביודזשעט פארן נייעם יאר וואס זעט פארויס 950 זלאטעס א חודש. אין דער נייער פארוואלטונג זיינען אויסגעוויילט געווארן: ראטמאן י. בראנדווין, ה. שפיזאיון, ה. שטיך, מ. צווייליך, ר. מארגנשטערן, ז. געווערצמאן, מ. מיטלפונקט, ג. קארנגאלד, א. הובער, י. מענדלזאן, דענט' צ. ווייס, רעוויזאנס-קאמיסיע: ב. בע-כער, ח. מילשטיין, י. פעלדשטיין.

— עס ווערט געגרייט די שאפונג פון א קאאפעראטיווער בעקעריי.

אין דעם נומער איז סאראן א באלאנס פון דעם מעות-חיסים קאמיטעט און א דאנק פון דאזיקן קאמיטעט פאר די לאנדסלייט אין אמעריקע: י. שווארץ, י. שאצ-קאמער, ד. י. גערזאן, ל. וויינטרויב, ה. מילדינער, מ. רויזנבערג, ח. גיפער, מ. זייד-אין ש. האוואט, פאר זייערע לייסטונגען צו דער פסח-שטיצע (זע טאכעלע אויף דער צווייטער זייט).

* * *

דער נומער 5 „זאמאשטשער שטימע" איז פון פרייטיק דעם 18טן מאי 1926 און האט די ווייטערדיקע ארטיקלען:

מ. הערמאן — דער איינציקער אויסוועג;

מאיר — פון דער זייט;

י. מארגנשטערן — 20 יאר „נע ונד";

שמואל אשכנזי — ד"ר שלמה עטינגער;

פ. לאזאר (כעלם) — זאנוול בעל-עגלה;

רפאל — וואס איך האב געהערט און געזען.
פון דער אפטיילונג „פון זאמזשטשער לעבן“ וועלן מיר ארויסנעמען די וויי-
טערדיקע ידיעות פון דעם געזעלשאפטלעכן לעבן:
ראשית ווערט גאר גרויס פלאץ אפגעגעבן די פייערונג פון ערשטן מאי. עס
ווייזט זיך ארויס, אז:

„היינאך איז דער ארבעטער יום-טוב פון 1טן מאי נישט געפייערט
געווארן ביי אונדז מיט דער אימפאזאנטקייט ווי אין די פאריקע יארן.
ס'איז נישט צושטאנדגעקומען דער געמיינזאמער ערשטער-מאי-קאמי-
טעט פון אלע פארטייען און ארגאניזאציעס...“

לאזן מיר דורך די פאלעמיסטישע שטעלן, ווו מען ווארפט זיך קעגנזייטיק פאר,
ווער עס איז אין דעם שולדיק און מיר דערוויסן זיך פונדעסטוועגן, אז מען האט דעם
ארבעטער יום-טוב געפייערט אין א ברייטן פארנעם, הגם נישט געמיינזאם. מיר
וועלן איבערגעבן די אינפארמאציעס נאכן סדר ווי עס איז אין באריכט:
— דער ראיאן-קאמיטעט פון פ. פ. ס. (פוילישע סאציאליסטישע פארטיי) האט
גערופן זיינע מיטגלידער זיך צו פארזאמלען ביים לאקאל פון די פ. פ. ס. שישע פאריי-
גען (לובלינער פארשטאט) פון דארט זיינען זיי אנגעקומען אין געשלאסענע רייען
מיט די פארטיי-פענער צום מאגיסטראט, ווו עס איז אפגעהאלטן געווארן א מיטינג.
גערעדט האבן די חברים ציפ, שוויאנמקאווסקי, נאוואצקי, קאזאנעצקי, ווילטאס
און אנדערע. 6 אונט איז פארגעקומען אין זאל פון שטאטראט אן אקאדעמיע. ביי א
פול-געפאקטן זאל עפנט זיך די אקאדעמיע מיט געזאנג פון „טשערוואני שטאנדאר“
(„רויטע פאן“ — הימן פון דער פ. פ. ס.). ס'רעדט דאן דעפוטאט שוויאנמקאווסקי
וועגן דער געשיכטע פון סאציאליזם און קלאסן-קאמף, דער כאר זינגט פארשידענע
ארבעטער-לידער. ביים סוף טראגט אריין חבר שוויאנמקאווסקי א רעזאלוציע, אז
די פארזאמלע פראטעסטירן קעגן דער אומגערעכטער האנדלונג פון דער פאליציי

באריכט

פון מעות-חטים קאמיטעט אין זאמזשטש (אלט-שטאט).

הכנסה:		הוצאה:	
זל.	גר.	זל.	גר.
3653	40	צעטיילט 273 מקבלים	—
1553	—	אלגעמיינע האנטווערקער סאריין	400
25	—	כאלופניקעס	200
10	72	ארעסטאנטן-קיך	252
5.242	12	ס"ה	5.242

חיים גאלדשמיד מו"צ דפה ק"ק זאמזשטש.

פארויצער: בן-ציון לובלינער.

העשל אדאמאשעק, יצחק דוד שליאם, אלי' ליבוש שטראסבערג,
אליעזר צבי קארפער.

סעקרעטאר: אברהם גאלדשמיד.

קאסיר: ישראל ראסעט.

וואס האט צעטריבן די דעמאנסטראציע פון א טייל ארבעטער (זע וועגן דעם אין ווייטערדיקן באריכט) פון די קלאסן-פארייניקן. דער פארשלאג ווערט איינשטימיק אנגענומען.

— דער פארטיי-קאמיטעט פון „פועלי-ציון“ (פארייניקט מיט צ. ס.) האט גע-
הופן זיינע מיטגלידער צו פארזאמלען זיך אין לאקאל פון דער פארטיי. באלד אין
דער פרי האט פון פענצטער פון לאקאל געפלאטערט די פארטיי-פאן. די חברים פון
„פועלי ציון“ און „פרייהייט“ האבן זיך פארזאמלט אויפן ערשטן מיטינג אונטערן
פרייען הימל, נאך צוליב דעם וואס די מאכט האט דעם מיטינג נישט דערלויבט איז
דער מיטינג פארגעקומען אין לאקאל. עס האבן גערעדט די חברים הערמאן און
מארגנשטערן. 8 אונט איז פארגעקומען אן אקאדעמיע.

— די פראפעסיאנעלע פארייניקן (דער ראדיקאלער טייל, וואס איז נישט גע-
גאנגען מיט דער פ. פ. ס.) האבן גערופן זייערע מיטגלידער צו פארזאמלען זיך פאר
זייער לאקאל. צען אין דער פרי איז פארגעקומען ביי די פארייניקן א מיטינג, ווו עס
זיינען ארויסגעטראטן די חברים פלאשטשאק און סאוויצקי, וועגן דער באדייטונג
פון 1טן מאי. ווען דער לעצטער רעדנער האט אויפמערקזאם געמאכט וועגן דער
גרויסער פאליציאישער השגחה איז דער מיטינג דורך דער פאליציי אויפגעלייזט
און פונאנדערגעטריבן געווארן.

— דער „בונד“ האט אפגעהאלטן אן אקאדעמיע אין זאל פון שטאטראט, ווו
עס האבן גערעדט די חברים בראנדווין און אנדערע. די אקאדעמיע האט זיך פאר-
ענדיקט מיט פארשיידענע ארבעטער-לידער.

פון דעם קהילה-באריכט איז צו זען, אז דארטן האט מען זיך מתעסק געווען
מיט דער רבנים-מחלוקות; די צדדים פון די באזונדערע רבנים האבן געזוכט יושר.
מען האט באהאנדלט די פראגע פון דער הויך פון דער שכירות פון הרב בלום.

דעם 24סטן אפריל האט זיך אין לאקאל פון שטאטראט געעפנט א וואנדערנדי-
קע אויסשטעלונג פון אינדוסטרי און האנטווערקער-אויסארבעטונגען. דער זאמאש-
טשער יידישער האנטווערקער פאריין האט אויף דער דאזיקער אויסשטעלונג גע-
האט א באזונדערע אפטיילונג, ווו די יידישע האנטווערקער האבן אויסגעשטעלט
זייערע עקספאנאטן. ביי דער שליסונג פון דער אויסשטעלונג זיינען אויסגעטיילט
געווארן אויסצייכענונג-דיפלאמען. עס האבן באקומען אויסצייכענונגען די ווייטער-
דיקע יידישע האנטווערקער:

ה' בעריש פוטער א דיפלאם (צווישן 8) פאר טיילן פון מאשינען. ספעציעל
האט געמאכט א גוטן איינדרוק אן עקסצענטער צו א ניי-מאשין.

לויב-בריוו האבן באקומען די בלעכער-שותפים ספאדיקזיס (צווישן 11 פא-
ליאקן) פאר א קאפליצע.

דאנק-בריוו האבן באקומען דער יידישער האנטווערקער-פאריין פאר ארגאני-
זירן די אפטיילונג; ה' יעקב גוטהויט פאר א פאר שטיוול און שיד; פרוי פעשע שעפס
פאר אן אנדולירטן מוסטער-קאפ און ה' יהושע פוקס פאר א זומערדיקן מאנטל.
אינעם ארטיקן אלגעמיינעם קאמיטעט צו ארגאניזירן די אויסשטעלונג איז מצד
דעם יידישן האנטווערקער-פאריין געווען פארטראטן ה' הענאך ווערטער.

— מאנטיק דעם 30סטן אפריל איז אויך דער נישטאט פארגעקומען אן אלגעמיי-
נע פארזאמלונג פון די קליינהענדלער. געקומען זיינען ביז 50 מיטגלידער. אלס פאר-
זיצער איז אויסגעוויילט געווארן ה' הערש צווערן; אלס בייזיצער די ה"ה ל. זילבער-
בערג, י. פליג און ל. רויזנמאן. דעם קאסע-באריכט האט אפגעגעבן ה' שמחה צווערן;
וועגן די אויפגאבן פון קליינהענדלער האט רעפערירט ה' זיצער. עס זיינען אנגענומען
געווארן איינשטימיק די ווייטערדיקע רעזאלוציעס:

(1) די אלגעמיינע פארזאמלונג פאדערט אויף צו נאמינירן א פארשטייער פון די קליינהענדלער אין די שאצונג-קאמיסיעס פון אומזאץ- און איינקונפט-שטייערן;
 (2) א פארשטייער פון די קליינהענדלער זאל זיצן ביים באטראכטן די רעקארס;
 (3) די רעקארסן זאלן ווי אמשנעלסטן באטראכט ווערן בכדי די עקזעקוטארן זאל פריער נישט אפמאן „זייער ארבעט“...
 (4) די נייע פארוואלטונג זאל זיך באמיען דאס די טארגעס זאלן וואס גיכער איז בערגעטראגן ווערן נעבן דער ניישטאט.
 עס איז אויסגעוויילט געווארן א פארוואלטונג פון די פערזאנען: ה"ה ה. צווערן, ש. צווערן, ש. מיימאן, ל. זילבערבערג, ש. פלייג. קאנדידאטן: ה"ה ה. באכאט, י. וויימאן, מ. גארטלער. רעוויזאנס-קאמיסיע: י. רינד, א. פרידלינג און מ. לעווענפוב.
 עס איז אויך אויסגעוויילט געווארן א שידס-געריכט.
 — אין א נאטיץ „דער אומזאץ-שטייער רואנירט פיל יידישע סוחרים" ווערט געשילדערט דער גאר שווערער מצב פון די יידישע הענדלער צוליב די אומגעהויער גרויסע שטייערן. עס ווערט, למשל, אנגעגעבן, אז ארעמע קרעמער וואס זיינען אין פארגאנגענעם יאר געשטאנען פארצייכנט מיט 4 ביו 8 טויזנט זלאטעס, שטייען שטייען היינט פון 20 ביו 32 טויזנט זלאטעס.

דער זאמאשטשער סוחרים-פאריין האט געשיקט א דעלעגאציע קיין ווארשע צום האנדלס-מיניסטעריום מיט א געהעריקן מעמאראנדום. די דעלעגאציע איז בא- שטאנען פון די פערזאנען: ח. איידלסבערג, מ. קעזמאן, ד. זעגן, ש. טישבערג, מ. איידלסבערג און ש. וואל.

— פרייטיק און שבת, 4טן און 5טן מאי זיינען אין טעאטער „סטילאווי" פארגע- קומען רעציטאציע-אונטן פון ארטיסט זיגמונד לעוו. דער זעלביקער ארטיסט איז אויך אויפגעטראטן אין דער יידישער גימנאזיע און אין „קדימה".
 — אין דאזיקן נומער זיינען נאך פאראן צוויי קארעספאנדענציעס פון דער פרא- ווינג, פון טישעוויטץ און בילגאריי.

* * *

אין דעם נומער 6 „זאמאשטשער שטימע", פרייטיק 1 יולי 1928, זיינען פאראן ארטיקלען: דעפוטאט, אדוואקאט הענריק שוויאנטקאווסקי — דער וועג צו פארייני- קונג; ב. ר. — אייערע הענט האבן פארשוועכט זיין ליכטיקן אנדענק; יצחק זאלץ — נייע וועגן צו דער יידישער קונסט; א. ל. — פרייע טריבונע.
 פון דער ארטיקער געזעלשאפטלעכער כראניק וועלן מיר ארויסנעמען די וויי- טערדיקע פרטים:

— אויסערגעוויינלעכע אלגעמיינע פארזאמלונג פון פראפעסיאנעלן פאריין פון האנדלס- און ביורא-אנגעשטעלטע. די אלגעמיינע פארזאמלונג איז פארגעקומען שבת דעם 12טן מאי אין לאקאל פון די פראפעסיאנעלע פאריינען, ס'איז געווען אן אויסגעד- געוויינלעכע פארזאמלונג, כדי צו באטראכטן די פראגע פון יחזקאל ציטריק, וועלכער איז דורך א חברים-געריכט אויסגעשלאסן געווארן פון פאריין אויף 3 חדשים פאר באגנין א פאראט לגבי דער פראפעסיאנעלער באוועגונג. אין דער דיסקוסיע ארום ענין האבן זיך באטייליקט: לעווענזאן, מיטלפונקט, הערשזאן, זילבערשטיין, לאסטעק- זאן. עס איז אויסגעקליבן געווארן א צווייטער חברים-געריכט נאכאמאל דעם ענין צו באטראכטן. אין חברים-געריכט זיינען אריין: ישראל זעצער, מענדל זילבערשטיין, דוד לעווענזאן, מאטל לאסטעקזאן און אהרן גאלדשטיין. אויף דער זעלביקער פאר- זאמלונג איז באטראכט געווארן די פראגע פון אכט-שעהדיקן ארבעטס-טאג פאר די האנדלס-אנגעשטעלטע און עס איז באשלאסן געווארן אין דער פראגע זיך צו ווענדן צום ארבעטס-אינספעקטאר.

— אלגעמיינע פארוואלטונג פון לעדער-ארבעטער. די דאזיקע פארוואלטונג איז פארגעקומען אין לאקאל פון די פראפעסיאנעלע פאריינען. עס זיינען באהאנדלט גע- ווארן פאך-ענינים פארבונדן מיט סעזאן אין דער בראנזשע. דעם באריכט האט אפ- געגעבן ח' בער. ער דערקלערט צווישן אנדערע, אז צוליב דער פאליטישער ארבעט ווי די סייס-וואלן א"א האט די פארוואלטונג נישט דורכגעפירט קיין שום אקציעס און אויך נישט אויסגענוצט דעם פסחדיקן סעזאן דורכצופירן א לויף-אקציע. עס איז אויכ- געוויילט געווארן א פאריינס-פארוואלטונג.

אן אויפרוף פון דער פארוואלטונג פון זאמאשטשער אפטיילונג פון „טאז" און א גאר רייכע געזעלשאפטלעכע כראניק.

פון אויפרוף פון דער „טאז"-פארוואלטונג דערוויסן מיר זיך די ווייטערדיקע ציי- פערן וועגן די ערשטע 18 חדשים פון דער טעטיקייט פון „טאז" אין זאמאשטש. עס ווערט דארט געזאגט:

„...ס'איז אין משך פון די דאזיקע 18 חדשים געפירט געווארן אן ענער- גישע ארבעט אויפן געביט פון שול-היגענע; די עקזיסטערנדיקע 25 לער- אנשטאלטן (שולן און חדרים) זיינען געשטאנען אונטער א שמרענגער מ"י- דיציניש-היגענישער אויפזיכט פון אונדזער געזעלשאפט; אט איז די שפראך פון ציפערן:

אין משך פון דער צייט זיינען:

אונטערזוכט געווארן	7487	קינדער
אויסגעבאדן	2401	קינדער
געשוירן	334	קינדער
טראן האבן באקומען	349	קינדער
אויסגעהיילט פון פאווס	29	קינדער
אין קאלאניעס ארויסגעשיקט	149	קינדער

חוץ דעם איז געשאפן געווארן א קינדערהיים אין וועלכער עס געפינען א היים און דערציאונג צענדליקער קינדער פון דער יידישער ארעמקייט פון שטאט און ניישטאט..."

דער זין פון אויפרוף איז אז די געזעלשאפט זאל שטיצן דעם „טאז", מען זאל זייערן מיטגלידער און דער מיטגלידס-אפצאל איז 50 (פופציק גראַשן!) א חודש. — אויסערגעוויינלעכע פארוואלטונג פון שאך-קלוב. די פארוואלטונג איז פארגע- קומען שבת דעם 26סטן מאי אין אייגענעם לאקאל פון שאך-קלוב ביי דער „קולטור- ליגע". דער פארזיצער טעמפעלדינער עפנט די פארוואלטונג און היות עס איז א וואל- פארוואלטונג, איז געוויילט געווארן ווי פארזיצער פון דער געגעבענער פארוואלטונג שמואל שמאראגד. ער ווייזט אן, אז די איצטיקע פארוואלטונג איז גערופן געווארן אדאנק אן אויפפאדערונגס-בריוו פון 31 מיטגלידער, וועלכע האבן פארלאנגט א פאר- זאמלונג, ווייל זיי זיינען נישט צופרידן מיט דער באלעכאטישקייט פון דער פאר- וואלטונג, וועמען זיי ווארפן פאר פארשידענע אומאדענונגען. עס נעמען אנטויל אין דער דיסקוסיע די מיטגלידער ארענשטיין, שפאָרער, שפיוזאיוו, גראַסמאן, מאַרק- פעלד, אַקערמאן, טעמפעלדינער. מיט א מערהייט פון 21 שטימען ווערט אויסגעדריקט אומצוטרוי דער פריערדיקער פארוואלטונג. דורך געהיימער אפשטימונג איז געוויילט געווארן א נייע פארוואלטונג אין צוזאמענשטעל פון: שמואל שמאראגד, משה מאַרק- פעלד, מיכל צוקער, יעקב שפאָרער און ברוך אַקערמאן. אין דער רעוויזיאָנס-קאָמי- סיע זיינען אויסגעוויילט געווארן: משה שליאס, אליה ווינטרויב, יצחק זינגערמאן. — אין א נאטיץ „איינגעלייגט און חרוב געמאכט הייזער אויף דער ניישטאט", ווערט איבערגעגעבן דער ווייטערדיקער פאקט:

„די ניישטעטישע ארעמע באפעלקערונג לעבט אזוי אויך אין זייער שלעכטע באדינגונגען אויף די הרוביעשאוער און באמבע געסלעך. דחקות און נויט, הונגער און עלנט הערשט דארט אין די פארווארפענע הייזקעס. איז געקומען אין א שיינעם העלן פרימארגן די אדמיניסטראטיווע מאכט און מיט דער הילף פון פאליציי אראפגעריסן דעכער און איינגעלייגט הייזקעס ווו עס וווינען די ארעמסטע שיכטן פון די ניישטעטישע איינוווי- נער. ביי די פאמיליעס אנשל שאצקאמער, געצל שאצקאמער, הערש סליי- נער, פנחס גרינגער, צירל גרינגער, יואל שקלאר, ביילע קרעמער און ח' פאפיר האט מען אפגעריסן די דעכער און צעלייגט די פאדערהייזער. די איינוווינער בלייבנדיק אן א דאך איבערן קאפ, האבן נישט די מינדסטע מעגלעכקייטן צוריקצושטעלן דאס חרוב געמאכטע.“

— דער ראטמאן אינזשיניער ח' מאניעק גאלדשטיין האט דערלאנגט א רעזיג- נאציע אלס ראטמאן אין שטאטראט צוליב דעם וואס ער האט באקומען א פאסטן אין ווארשע. אויף זיין ארט גייט אריין דער ערשטער קאנדידאט פון דעם יידיש-דע- מאקראטישן בלאק ח' הערש צוויין פון ניישטאט.

— דעם 18טן מאי איז אין לאקאל פון סוחרים-פאריין פארגעקומען אן אלגע- מיינע פארזאמלונג פון דיזאמאשטישער סוחרים געווינדמעט דער פראגע וועגן דעם ארויפלייגן א צו הויכן אומזאץ-שטייער אויפן יאר 1927. ווי א פארזיצער פון דער פארזאמלונג איז אויסגעוויילט געווארן ח' אליהו עפשטיין. אין דער דיסקוסיע האבן זיך ארויסגעזאגט די הערן וואקס, קעזמאן און אנדערע. עס ווערט אנגעוויזן אויף דעם טרויעריקן מצב פון די סוחרים און בעיקר פון די קליינהענדלער, וועלכע ווערן רואנירט פון איין זייט פון דער גרויסער קאנקורענץ און מאנגל אין קרעדיט און פון דער צווייטער זייט פון דער שווערער שטייער-לאסט. עס איז באשלאסן געווארן צו שיקן פראטעסט-טעלעגראמעס אין פינאנץ-מיניסטעריום, יידישע „קאלא“ (דעפאר- טאטן-קלוב אין סיים) און צענטראלן סוחרים-פארבאנד וועגן א באדליקער אינטער- ווענץ. דער באריכט גיט צו אז אין דער זעלביקער צייט וואס מען האט אזוי שווער באלאסטעט די יידישע סוחרים מיט שווערע שטייערן האבן די פוילישע סוחרים פון זאמאשטש אויף א פארזאמלונג אנגענומען פראטעסט-רעזאלוציעס וואס די יידן ווערן היי-יאר אזוי ווייניק באשטייערט. צום סוף פון דער פארזאמלונג זיינען אויס- געקליבן געווארן פארשטייער פון די באזונדערע בראנזשעס ווי זאכקענער אין דער רעקורסן-קאמיסיע פון דעם שטייער-אמט.

— שבת דעם 14טן אפריל איז פארגעקומען די יערלעכע אלגעמיינע פארזאמ- לונג פון דער ניישטאטישער פאלקס-ביבליאטעק אויפן נאמען פון ד"ר שלמה עטינג- גער. צו דער פארזאמלונג איז געקומען א גרויסע צאל מיטגלידער, ביז 100. אלס פארזיצער איז אויסגעוויילט געווארן ח. גאלדבערג; אין פרעזידיום: י. מארגנשטערן, מערמלשטיין און שמחה שיפער. ח' מיטלפונקט האט אפגעגעבן דעם באריכט. אין משך פון יאר זיינען צוגעקויפט געווארן נייע 300 ביכער און עס איז דורכגעפירט געווארן א פיינער רעמאנט פון די ביבליאטעק-לאקאלן. אין משך פון יאר האט די חכנסה דערגרייכט 4416.40 גילדן און די הוצאה 4440.55 זלאטעס. עס האבן נאך דערגאנצט דעם באריכט ג. צוקער און ל. ראזען וועלכע שמרייבן אונטער, אז די צווישן-פארשטייאישע פארוואלטונג האט אינטענסיוו געארבעט און דריקן אויס זייער ווונטש, אז אויף ווייטער זאל אויך געוויילט ווערן אזא צוזאמענשטעל פון א פאר- וואלטונג. איינשטימיק איז אנגענומען געווארן א צוטרוי-וואסום דער אלטער פאר- וואלטונג. קיין נייע פארוואלטונג איז אין דעם טאג אבער נישט געוויילט געווארן, ווייל אין מיטן דער פארזאמלונג איז אריינגעקומען פאליציי און האט די פארזאמלונג

אויפגעלייזט. דעם צווייטן שבת, דעם 21סטן אפריל איז נאך לענגערע אונטער-האנדלונגען, קאנפערענצן און באראמונגען, געוויילט געווארן א צווישן-פארטייאישע פארוואלטונג פון די פאלגנדיקע מיטגלידער: גרשון צוקער, יאסל גרינבוים, יצחק רייזנ-צווייג, י. גרינער, משה מיטלפונקט. קאנדידאטן: יידל וואגנער, וואלף קארמוס, שמחה שיפער רעוויזאנס-קאמיסיע: פייגע רויזמאן, זלמן רויזבערג, שלמה שווארץ. אין דעם נומער זיינען נאך פאראן קארעספאנדענצן פון די ארומיקע שטעטלעך: איזביצע, קראסניבראד, לודמיר, אוסטילע. עס איז אויך פאראן א בריוו פון ישראל, פון א זאמאשטשער וואס שרייבט זיך אונטער „בן-שלום“. ארויסגעשיקט פון פתח-תקוה.

**

דער נומער 7 „זאמאשטשער שטימע" איז פון פרייטיק דעם 22סטן יוני 1928. ארטיקלען זיינען אין אים פאראן:
 מ. הערמאן — דער געבאט פון דער שעה;
 יב. — זאלן פאקטן ריידן;
 י. י. פריץ — זכרונות;
 י. מארגנשטערן — טרערן (פון מיין נאטיין-בוך);
 יעקב ניימארק — „די וואנט“;

פון דער יידישער געזעלשאפטלעכער טעטיקייט איז אין דעם נומער פאראן:
 — די זומער-אקציע פון „טאז" אין זאמאשטש האט זיך אנגעהויבן מיט עפענען 2 האלב-קאלאניעס אין שטאט און ניישטאט. אין די האלב-קאלאניעס זיינען איינגע-ארדנט 70 קינדער, ווו זיי ווערן 3 מאל אין טאג באשפייזט און געפינען זיך אונטערן אויפזיכט פון פעדאגאגישע לייטערנים. א גרעסערע צאל קינדער איז ארויסגעשיקט געווארן קיין קוזמיר. גאר שוואכע קינדער ווערן געשיקט קיין אמוואצק און טייל קיין דעמבינא. אין שייכות מיט דער „טאז-וואך" וואס די צענטראלע האט פראקלאמירט אין גאנצן לאנד וועט די דאזיקע אקציע אין זאמאשטש דורכגעפירט ווערן סוף דעם לויפנדיקן חודש. די פראגראם פון דער „טאז-וואך" איז אזא: שבת דעם 30סטן א פייערלעכע אקאדעמיע אין טעאטער „סטילאוו" מיט דער באטייליקונג פון א פאר-שטייער פון דער צענטראלע; זונטיק א גארטן-פארוויילונג; מאנטיק פייערלעכע דער-עפענונג פון די זומער-קאלאניעס; דינסטיק א רעפערעט אין דעם האנטווערקער-פאר-ריין; מיטוואך — פארקויפן פענצטער-אפצייכענונגען און ליטעראטור; דאנערשטיק בלימל-פארקויף איבער די גאסן; פרייטיק — צעטיילן פריזן פון קאנקורס-דיינקייט; אין אונט א מיטינג אין זאל פון שטאטראט מיט דער באטייליקונג פון פארשטייער פון צענטראל-קאמיטעט פון „טאז", ד"ר ש. הערשנהארן. די הכנסות פון דער געזונט-הייט-וואך איז באשטימט למינות די זומער-קאלאניעס.

— אין די זאמאשטשער מיטלשולן האבן היי-יאר באקומען מאטורע די פאלגנ-דיקע יידישע שילער און שילערנים: אין מלוכהשן פרויען-גימנאזיע אויפן נאמען פון „מאריא קאנאפניצקא": ג. בראנשטיין, ח. בראך, ח. האלץ, ע. מאנדלבוים, ב. פוקס, ח. צימערנינג, ב. קילשטיין, ח. שמערן. אין דער מלוכהשער מענער-גימנאזיע אויפן נא-מען „יאן זאמויסקי": ב. גאלדווארג, י. גאלדווארג, פ. ווארמאן, י. מענדעלסאן, ש. רוף. די יידישע קאעדוקאציע-גימנאזיע האט היי-יאר ארויסגעלאזט דאס ערשטע מאל פאל-גענדע מאטוריסטן: פ. דיאמאנט, ח. זאלצמאן, מ. ניסנבוים, פ. ערליך, מ. שאפירא.
 — אן אנאנס מעלדעט, אז די נאענטסטע טעג וועט פארקומען די יערלעכע אלי-געמיינע פארוואלטונג פון דער „גמילות-חסדים-קאסע" פון ניישטאט.

**

דער נומער 8 „זאמאשטער שטימע" איז פון 13טן יולי (פרייטיק) 1928. ארטיקל לען זיינען אין דאזיקן נומער פאראן:

י. מארגנשטערן — תחזקה ידי חבונים;

מ. זילבערשטיין — מיר וועלן נישט שווייגן!

יב. — זאלן פאקטן ריידן;

י. י. פריץ — זכרונות (המשך);

שמואל אשכנזי — מעשהלעך פון אמאל;

ד"ר יאנינא ענדערווינא — ד"ר לודוויק זאמענהאף.

פון געזעלשאפטלעכער ארטיקער כראניק:

— אין צוזאמענהאנג מיטן קאמפיין פארן ארבעטנדיקן ארץ ישראל וואס ווערט געפירט אין גאנץ פוילן וועט באזוכן דעם 28סטן יולי זאמאשט דער פארשטייער פון וועלט-פארבאנד פועל-ציון (פארייניקט מיט צ. ס.) אינזשיניער אנשל רייס. עס ווערן צוגעגרייט א ריי אונטערנעמונגען מיטן גאסט.

— דער מאגיסטראט האט באשלאסן אריבערצומראגן די „טארגעס" גענטער צו ניישטאט, כדי די דארטיקע באפעלקערונג זאל האבן חיונה. געפעלט עס נישט דעם סיימיק און ער האט אפגעווארפן דעם באשלוס פון שטאטראט. דער מאטיוו איז אז די חוירים וועלן אויף דעם ניי-איבערגעטראגענעם פלאץ שטערן מיט זייער קווי-משען דאס לערנען אין דער פאזשעכנער (אלגעמ.) שול וואס שטייט נעבן „מארגנ" גיט דערצו צו די צייטונג:

„ערשטנס איז נישט ריכטיק דאס די שולע שטייט „נאענט" נעבן פלאץ ווו מ'האט געפלאנט איבערצומראגן דעם מארק; צווייטנס איז צו באוונדערן ווי דער סיימיק זארגט פאר די קינדער פון דער שולע, וועלכע באשטייען אממיינסט פון די ארעמע יידישע איינוווינער, דאס חוירים-קוויטשעריי זאל זיי נישט שטערן אין לערנען, אין דער זעליקער צייט הערט אבער נישט דער סיימיק ווי די קינדער אהיימקומענדיק „צעקווי-טשען" זיך אויך ווען זיי געפינען נישט אין שטוב עפעס צו עסן..."

— זונטיק דעם 1טן יולי איז אין גארטן פון „קינדער-היים" ביים „טאז" פארנען-קומען דאס פייערלעכע שליסן פון שול-יאָר. עס איז געווען אן אויסגעפילטע רייכע פראגראם. די נאטיץ באריכטעט צווישן אנדערס:

„...די קינדער פון דער „היים", ארויסגענומענע פון צענדליקער ארע-מע פאמיליעס האבן אויסגעפירט פארשיידענע בילדער; דעקלאמאציעס און געזאנג, און עס פעלט פשוט ווערטער איבערצוגעבן ווי אזוי די 4-5 יאריקע משהלעך, שלמהלעך און חנהלעך האבן מיט געשמאק און האר-ציקייט אויסגעפירט פארשיידענע בילדלעך."

אנגעפירט מיט דער „היים" און מיט דער פארשטעלונג האט די פרעבליסטין פרוי וורשט.

— דעם 16טן יוני איז פארגעקומען א פאך-פארזאמלונג פון די שמעפער-אר-בעטער אין לאקאל פון די פראפעסיאנעלע פאריינען. פארזיצער איז געווען קאלט-פעלד. א באריכט האט אפגעגעבן מענדל גרינבוים. די מיטגלידער י. פוקס און הערש-אייכלבוים טראגן אריין די ווייטערדיקע פארשלאגן:

(1) צו שאפן א קאנטראל-קאמיסיע אפצוהייטן דעם אכט-שעהדיקן ארבעטס-טאג;

(2) שאפן דעזשורנעס אין פאריין, וועלכע זאלן אקטיוויזירן די מיטגלידער

(3) שאפן אן אינקאסענטן-קאמיסיע.
אלע דריי פארשלאגן ווערן איינשטימיק אנגענומען.
— צוויי באזונדערס גרעסערע מעלדונגען פון דער פארוואלטונג פון מוחרים-
פאריין און פון דער פארוואלטונג פון קליינהענדלער-פאריין צו זייערע מיטגלידער
וועגן אפהיטן דעם מערמין פון אויסקויפן האנדלס- און אינדוסטרי-פאטענטן.

**

דער נומער 9 איז פון פרייטיק דעם 3טן אויגוסט 1928.
עס זיינען אין אים פאראן די ווייטערדיקע ארטיקלען:
צו דער אויפמערקזאמקייט פון מאגיסטראט און ראטמענטער — פון מ. הערמאן
(וועגן שפיטאל-שטייער);
דער אויסוועג — פון י. מארגנשטערן. — וועגן אפהיטן היסטארישע אביעקטן
פון דער זאמאשטשער קהילה אין געגנט און שאפן א קרייז-קאמיטעט פון יידיש-
זוינסשאפטלעכן אינסטיטוט - יווא;
פאר די ארבעטער אין ארץ-ישראל — פון וו. לאצקי-בערמאנאלי. וועגן הילף פאר
דעם פאלעסטינע ארבעטער-פאנד.
נייעס פון דער עלעקטריציטעט-וועלט — פון ז. האבער;
„מאגטיק" פון משה קולבאק — קריטישע סקיצע פון סטוד. א. זעלאנקא;
קליינער פעליעטאן — פון חיים;
מעשהלעך פון אמאל — פון שמואל אשכנזי;
א בריוו פון לובלין — פון מ. צוקערמאן;
אין נומער איז פאראן די ווייטערדיקע נאטיק: פארוואס?

„און אז מיר האבן שוין ענדלעך טאקע דערלעבט מען זאל ענדערן די
נעמען פון די גאסן אויף די נעמען פרק, זאמענהאף, ערשטער מאי און אנ-
דערע, פרעגט זיך פארוואס רעאליזירט מען דאס נישט אין לעבן וואס שנע-
לער? א גאנצע ריי „פרינציפאלע" גאסן זיינען שוין באצייכנט מיט נייע
נעמען, באזארגט מיט לאמטערנעס, נאר אויף די דערמאנטע גאסן הענגען
נאך נישט קיין שילדלעך מיט די נייע-נעמען און ווי מ'וואלט אין זיי „נישט-
וויילנדיק פארגעסן".

עס פרעגט זיך דעריבער דעם מאגיסטראט, פארוואס?

נ. יאקובאוויטש."

פון דער כראניק:

— באזוך פון אינזשיניער אנשל רייז אין זאמאשטש, אין שליחות פון דעם קאמ-
פיין פארן ארבעטנדיקן ארץ-ישראל. שבת דעם 28סטן יולי איז פארגעקומען א קבלת-
פנים. באגריסט דעם גאסט האבן: מ. הערמאן (פועל-ציון), ווילמאס (פ.פ.ס.), אי-
באנקאווסקי (טור), צבי-חיים געליבטער (ציוניסטישע ארגאניזאציע), ב. ראזן („הת-
אחדות"), ש. ענגעל (לערער-פערסאנאל), א. פעכער (תחלוצי), ב. דינערמאן („פריי-
הייט"), גארטלער (קראסניבראדער פועל-ציון). דעם זעלביקן אונט איז אין זאל
פון שטאטראט פארגעקומען א ווערבירונג-פארוואלטונג פאר דער „ליגע" פארן אר-
בעטנדיקן א"י.

עס ווערט אויך איבערגעגעבן וועגן „א גילגול פון א פנקס" דאס ווייטערדיקע:

„די זאמאשטשער חברה-קדישא האט א פנקס, וואס איז שוין אלט ביי
א צוויי הונדערט יאר, פון היסטאריש-עטנאגראפישן שטאנדפונקט האט

דער פנקס א קאלאסאלן ווערט. געהאלטן האט אים דער נישט לאנג פאר-
שטארבענער גבאי ה' עמער. באלד נאך זיין טויט איז דער פנקס נעלם
געווארן, און מען האט זיך שוין געהאט מיאש געווען. פלוצים דערוויסם
מען זיך, אז די ה"ה יוסף גאלדגראבער און יוסף וויינמרויב האבן דעם
פנקס אפגעקויפט ביים גבאים איידעם ה' הילף פאר 200 גילדן, וואס ער
האט זיך געמאכט. עס איז אפילו שווער צו פארשטיין וואס די צוויי יא-
סעלעך האבן זיך אזוי שטארק גענויטיקט אין דעם פנקס פון דער חברה-
קדישא, נאר א קשיא אויף א מעשה!... אונדזער קהילה, געוואר ווערנדיק
אז מען צאלט פאר אזא חפץ מיט הונדערטער זלאטעס, האט גיך צוגע-
שיקט א דראנג-בריוו צו די יאסעלעך, זיי זאלן דעם פנקס אפגעבן. די
לעצטע, דערשרעקנדיק זיך פאר די דראנגען, האבן דעם פנקס איבער-
געגעבן דעם ה' מארגולים."

אין א נאטיץ: „פארן סאנאטאריום אין קראסניבראד", לייענען מיר:

„שבת דעם 21טן יולי, 4 אויגער נ"מ איז אין לאקאל פון „לינת-
הצדק" פארגעקומען א ברייטערע באראטונג וועגן צוטערטן בויען דאס
סאנאטאריום אין קראסניבראד. אין דער באראטונג האבן אנטייל גענו-
מען 20 איינגעלאדענע בירגער פון שטאט.
אלס פארזיצער פון דער באראטונג איז אויסגעקליבן געווארן ה. י.
מארגולים. עס איז אנגענומען געווארן דער פארשלאג פון ה' י. ראזן עס
זאל צוגעקאאפאטירט ווערן צום בוי-קאמיטעט וואס עס עקזיסטירט ביי
דער פארוואלטונג פון „לינת הצדק" א ריי מענטשן פון שטאט. אין בוי-
קאמיטעט זיינען אויסגעוויילט געווארן די ה"ה: א. אינלענדער, נ. גאר-
פינקל, י. מארגולים און ש. עפשטיין, וועלכע וועלן העלפן רעאליזירן דעם
פלאן פאר אויפשטעלן דעם סאנאטאריום פאר ארעמע קראנקע אין קראס-
ניבראד.

צו דעם ציל פארט אהין ארויס די אויבנדערמאנטע קאמיטעט צוזאמען
מיטן אינזשיניער ה' מארגולים, וועלכער וועט מאכן דעם פלאן פון דער
געביידע."

אין נומער איז נאך פאראן א רעפארטאזש פון רפאל: „א שפאציר איבער די
האלב-קאלאניע פון „טאז" און קארעספאנדענציעס פון דער סביבה — פון רייזויק
און אוסטילע.

**

נאך א לענגערן איבעררייס האבן מיר דעם נומער (42) 20 פון דער „זאמאש-
טשער שטימע" פון פרייטיק י"ב תשרי תרצ"ח — 7טן אקטאבער 1938. עס איז
געענדערט דער גראפישער אויסזען פון קאפ. דער אונטערקאפ איז דא נישט ווי אין
די פריערדיקע באשריבענע נומערן, „צווייזעכטלעכער געזעלשאפטלעכער ארגאן",
נאר „פראגרעסיבוע געזעלשאפטלעכע צייטונג". עס פעלן אונדז די אינצוווישן דער-
שינענע נומערן און מיר ווייסן דעריבער נישט ווען די דאזיקע ענדערונג איז איי-
געפירט געווארן. דער באראקטער פון דער צייטונג איז אויך אן אנדערער. אין דא-
זיקן נומער זיינען דא ארטיקלען:

אבסערוואטאר — אויף דער שוועל פון נייעם יאר;

איז מען בלעטערט די שמות (אן אינטערעסאנטער דאקומענט וועגן א מסירה אין יאר 1886);

לייב גאלדנראבער — פאטשענע-יידן (מיניאטור):

יעקב ניימארק, איינער פון די אקטיווע מיטארבעטער פון דער „זאמאשטשער שטימע" פון די פריער-באשריבענע נומערן, שרייבט שוין בריוו פון תל-אביב. מיר האבן געזאגט, אז דער באראקטער איז גאר אן אנדערער פון דער צייטונג — עס פעלט כמעט די יידישע געזעלשאפטלעכע בראניק. די אפטיילונג „וואס הערט זיך אין שטאט" איז לרוב אויסגעפילט מיט אפיציעלע מעלדונגען, מיט קרימינעלע ידיעות, וכדומה. היות פון דעם פערזאד האבן מיר גאר איין נומער איז ער נישט כא-ראקטעריסטיש פאר דער צייט. אין געגעבענעם נומער וואס איז א תשרי-נומער איז טאקע פאראן אין ארטיקל „אויף דער שוועל פון נייעם יאר" אן איבערזיכט וועגן יידישן לעבן אין זאמאשטש. עס איז דאס לעצטע יאר פון ערב-הורבן און דעריבער ברענגען מיר דעם דאזיקן ארטיקל ווי ער שטייט אין גייט. מיר באקומען א כמו-שפיגל פון דעם מצב פון יידישן זאמאשטש ערב דעם אומקום פון דער קהילה.

„ס'איז נישט פון די לייכטע זאכן צו מאכן א סך-הכל פונעם פארגאנגענעם יאר, פון יידיש לעבן אין זאמאשטש. אומעטום ווו מען טוט זיך גאר א דריי נעמט אן א שרעק. אפאטיע און פארגליווערטקייט איז געווארן דאס מעגלעכע שפייו אנדווערס. אבער מער פון אלעמען האט אנדז געטראפן דער

עקאנאמישער קריזיס

די פויפעריוורונג-אקציע, הגם שוין א מידע, האט נאך מער פארטיפט דעם יידישן עקאנאמישן קריזיס. אויף די פלייצעס פון דעם שוואכן, דורך שטייערן אויס-געמושטעטן קרעמער, האט מען אויפגעבויט א גרויסע צאל אוושעמיסטן (דאס בא-קאנטע ווערטל פון די פוילישע אנטיסעמיטישע פירער, אז מיט די יידן מעג מען פירן אן עקאנאמישע קאנקורענץ, אז דאס איז דערלויבט „אוושעם"), וואס האבן דורך געקויפט „אידעאליסטן", אינספירירט פיקעטן פאר די יידישע קראמען. אבער די פארניכטונג-אקציע איז דאס יאר געגאנגען נאך ווייטער. טרעפנדיק אפילו דעם יידישן האנטווערקער און סתם ארבעטס-מענטש. אזוי איז אויך געפאלן דער בא-שלוס — יידישע דראזשקאזשעס נישט אריינצולאזן אין די (מיליטערישע) קאשארן. אט דאס אלץ האט אן צווייפל פארטיפט דעם עקאנאמישן הורבן אנדווערס.

ש ט א ר א ט

כאטש מיר יידן מאכן אויס 50 פראצענט פון זאמאשטשער באפעלקערונג איז אנדווער אנזען אין שטאטראט א מינימאלער. איבער די בודזשעטן האבן מיר לגמרי נישט קיין השפעה. אנדווערע סובסידיעס ווערן אלץ מאגערער און ווייניקער. אויך היינטיקס יאר זיינען געשטראכן געווארן פאזיציעס פאר יידישע אינסטיטוציעס. אבער אנדווערע ראטמענער גייען אריבער איבער דעם אלעמען שטילשווייגנד, נישט פרווונדיק אפטמאל פראטעסטירן. אויב ס'איז יא געווען צו פארצייענען עפעס פאר זימיוועס, איז געווען דער „באקאנטער" מוזיקער ארויסטריט פון ראטמאן (מאיר) ש ט ע ר נ פ י נ ק ל (ראטמאן פון „בונד" וועלכער איז שארף ארויסגעטראטן קעגן דער רעגירונג-פראגראם פון עקסטרעמינאציע פון די יידן, זיין ארויסטריט האט אים געהאלטן ביים ברענגען אין דעם קאנצענטראציע-לאגער פון בערעזיץ). ווייטער לאזט זיך אלץ באצייכענען מיט איין ווארט ג א ר נ י ש ט.

ק ה י ל ה

דער מצב איז דער קהילה איז אויך גוט באקאנט דער יידישער געזעלשאפט. די אלטע נאמינאטן, וואס האבן דערפירט דער קהילה-ווירטשאפט צו פולשטענדיקן הורבן, האלטן מיט געוואלד די מאכט אין דער האנט, באאיינפלוסנדיק דארטן ווו מען דארף, מען זאל די צייט קהילה-אינסטאנצן נישט צולאזן צו קיין מעסיקייט. לא-מיר האפן, אז די אויפזיכטס-מאכט וועט זיך דאך ארומקוקן, אז אזא פארגליווערט-קייט קען דאך נישט אנהאלטן און די נייגעוויילטע קהילה וועט צוגעלאזט ווערן צו א פראדוקטיווער ארבעט.

אויב מיר האבן אויבן פארצייכנט א ירידה אין יידישן געזעלשאפטלעכן לעבן, מאַ זאל אונדז כאַטש דערלויבט זיין צו זאגן אז אויפן קולטור-געביט האבן מיר יא געהאט גרויסע דערגרייכונגען.

ש ו ל ן

די יידישע גימנאזיע, וואס האט מיט יארן צוריק דורכגעמאכט א שווערן קריזיס איז אביסל געקומען צו זיך. די יידישע געזעלשאפט האט ענדלעך אנגעהויבן צו פארשטיין די באדייטונג פון אן אייגענער מיטלשול. דאס האט אין א גרויסער מאס מיטגעוויקט, אז די יידישע גימנאזיע זאל גאר אין קורצן קענען באדינען אויך די ארומיקע פראווינצן.

אויך די „תרבות“־שול, הגם נאך גאר א יונגע האט שוין געשלאגן טיפע ווארצן-לען אינעם יידישן לעבן אין שטאט. די יידישע עלטערן שטרעבן צו געבן דאס קינד א נאציאנאלע דערציאונג. די „תרבות“־עסקנים שטרעבן אבער אויך די דאזיקע מעגלעכקייט צו שאפן. אזוי אז דורך די קאלעקטיווע אנשטרענגונגען פון די על-טערן און די „תרבות“־טוער ווערט אויפן דערציאונג-געביט א סך געטאן.

א באזונדערע אנערקענונג אויפן קולטור-געביט האט פארדינט דער „מאז“ מיט זיין „קינדערהיים“. זעכציק אַרעמע קינדערלעך פון נויט-ליידנדיקע עלטערן באקן-מען דארט דערציאונג און אויסהאלטונג אין פּרעכטיק לופטיקע צימערן פון אייגענעם בנין.

צו דעם דארף נאך צוגעגעבן ווערן, אז זייער גוט האט זיך אנטוויקלט די „ברע-נער“ ביבליאטעק, וואס באדינט מיט די נייסטע יידישע און פוילישע ביכער דעם יידישן לייענער-עולם.

ס'איז אויך צוריק באנייט געווארן די מעסיקייט פון דער פרין-ביבליאטעק. אבער אויפן געביט פון פארלעזונגען און יידיש טעאטער האבן מיר דאס יאר זייער פיל געליטן. קיין פארלעזונגען זיינען שוין דאס יאר לגמרי נישט פארגעקומען און יידיש טעאטער האט גרויסע שוועריקייטן מיט באקומען א דערלויבעניש צו שפילן אין זאמאשטש.

און ווי האט אויסגעזען די מעסיקייט פון די

ג ע ז ע ל ש א פ מ ל ע כ ע א י נ ס מ י ט ו צ י ע ס

אויפן ערשטן ארט איז נאטירלעך געגאנגען דער „מאז“ מיט א ברייטער פאר-צווייגטער באשפייזונגס-אַקציע וואס האט געדויערט 4 ווינטער-חדשים. נאכדעם איז אויך געקומען מיט א גרויסן פארנעם די זומער-אַקציע: קאלאניעס, האלב-קאלאניעס און אנדערע ארבעטן, וואס גייען אריין אין די ראמען פון דער „מאז“־מעסיקייט.

נאך איר האט היי-יאר, נאך א יאר גארנישט מאַן, באנייט זיין מעסיקייט דער „לינת הצדק“. א גרופע געזעלשאפטלעכע טוער האבן מיט ברען און איבערגעגעבן-קייט אנטוויקלט א גוטע ארבעט.

מען מוז ביי דער געלעגנהייט דאך אונטערשטרייכן, אז די „גמילות-חסדים“ קאסעס פון שטאט און ניישטאט פירן א פארשלאפענע טעטיקייט. אמת, די ארבעט גייט זיך, מען צעטיילט אביסל געלט, מען גיט עס צוריק אריין און מען טיילט ווידער... היינט צו טאג וואלטן די אינסטיטוציעס באדארפן אביסל מער באלעבט ווערן, שאפן א גרעסערע פאראינטערעסירונג ביי דער געזעלשאפט און בכלל די אזוי וויכטיקע אינסטיטוציעס פארגעזעלשאפטלעכן.

וועגן אנדערע אינסטיטוציעס ווילן מיר נישט ריידן, ווייל מיר קענען ליידער נישט זייער טעטיקייט אויב אזעלכע איז בכלל פאראן.

צו הילף דער היגער געזעלשאפטלעכער ארבעט איז געקומען דער פארייניקטער זאמאשטשער רעליעף און די פרויען־ארגאניזאציע „ליידים אקועלערי“ אין אמעריקע.

ביידע פארייניגן האבן זיך זייער ווארעם אפגערופן אויף דער זאמאשטשער גויט און געשיקט גאנצע געלט-סומעס פון וועלכע עס האט גענאסן די יידישע ארעמקייט. אבער די פארטיילונג פון די געלטער לויט דער פראפארץ פון דער טעטיקייט איז געווען ליידער א שלעכטע.

צום סוף פון דאזיקן איבערויכט איז נאך דא א גאר קורצער צוגאב וועגן „פאר-טייען אין ארגאניזאציעס“. מיר האבן שוין פריער, ביים אריינפיר וועגן דער „זאמאשטשער שטימע“ דערמאנט, אז די דאזיקע צייטונג איז געשטאנען אונטער דער אנפירונג פון פועל-ציון. במילא איז פארשטענדלעך וואס דער טייל פון באריכט איז אויסגעפילט אויסשליסלעך מיט דער טעטיקייט פון דער דאזיקער באוועגונג. בכלל איז גערעכט דער „אבסערוואטאר“, ווען ער האט באמערקט, אז וועגן „זאמאשטשער אינסטיטוציעס ווילן מיר נישט ריידן, ווייל מיר ווייסן ליידער נישט זייער טעטיקייט...“ עס איז פארשטענדלעך אזא לאגע און צוגאנג פון א פארטייאישער אויסגאבע. מיר האבן דעם עיקר פון דעם באריכט געבראכט, ווייל מיר געפינען דא א שילדערונג פון דעם ווירטשאפטלעכן און געזעלשאפטלעך-פאליטישן מצב פון דעם יידישן זאמאשטש.

ווידער א לענגערער איבערייס און מיר האבן א נומער „זאמאשטשער שטימע“ פון פרייטיק, כ"ב סיון תרצ"ט, דאס מיינט פון 9טן יולי 1939 (57) — 11 און שוין דאס לעצטע יאר פארן חורבן — דאס זיינען די לעצטע געדרוקטע גרוסן, וואס מיר האבן פון אונדזער שטאט.

אין דער מערהייט איז דער נומער געווידמעט די שטאטראט-וואלן אין זאמאשטש, וואס זיינען פארגעקומען אין מאי 1939.

דער לייט-ארטיקל געווידמעט די וואלן, דערציילט וועגן דער ספעציעלער „גע-אגראפיע“ וואס מען האט צוגעטראכט, כדי צו פארקלענערן די צאל יידישע פאר-טרעטער אין שטאטראט. פון די יידישע ליסטעס האבן באקומען מאנדאטן דער בלאק פון „בונד“ און די יידישע פראפעסיאנעלע פארייניגן האבן באקומען 4.000 שטימען און 5 מאנדאטן; די פועל-ציון-התאחדות 1869 שטימען און 1 מאנדאט. די יידיש-בירגערלעכע פארטייען האבן קיין שום פארטרעטערשאפט נישט באקומען.

אין דער אפטיילונג: „וואס הערט זיך אין זאמאשטש?“ איז פאראן א נאטיץ-באריכט וועגן רעזולטאט פון די וואלן, וואס מיר גיבן דא ווייטער איבער כמעט אינגאנצן:

„שבת דעם 7טן מאי האט די הויפט-וואל-קאמיסיע פלאקאטירט דעם ענדגילטיקן רעזולטאט פון די שטאטראט-וואלן. לויטן דאזיקן רעזולטאט

איז פון די נישט-יידישע וואל-קרייזן אריין אין שטאטראט 10 אדאנק-דעציע, 8 פ.פ.ס. דערביי איז כדאי צו באמערקן, אז אין די אויבנדער-מאנטע וואל-קרייזן האט מען מיט 300 אדער 400 שטימען באקומען א מאנדאט, דאן ווען אין די יידישע וואל-קרייזן איז גויטיק געווען א סך מער שטימען.

אין די 2 יידישע וואל-קרייזן איז אויסגעוויילט געווארן 1 ראטמאן — משה צאלער פון דער ליסטע „פועלי-ציון-התאחדות" און פראפעסיא-נעלע קלאסן-פאריינען און 5 ראטמענער פון דער ליסטע: פראפעסיאנעלע קלאסן-פאריינען און „בונד". פון דער אויבנדערמאנטער ליסטע זענען אריין אין שטאטראט מאיר שטערנפילד, הינדע קארנגאלד, ירחמיאל בראנדווין, בנימין גרינבוים און משה זיידל.

די (יידישע) בירגערלעכע ליסטעס, וועלכע זיינען געגאנגען געאיי-ניקט, האבן אין טאג פון די וואלן געטאנצט „סאלא". יעדער קאנדידאט האט געטיילט נאר זיינע וואל-צעמלען, זיי האבן אבער געליפן א פול-קאמען דורכפאל.

ס'איז כדאי צו באמערקן, אז דער „פועלי-ציון-התאחדות" ליסטע האט אין ביידע וואל-קרייזן געפעלט נאר א קליינע צאל שטימען צו בא-קומען נאך 2 מאנדאטן.

אין טאג פון די וואלן האט זיך ארויסגעוויזן, אז א נאר גרויסע צאל וויילער זיינען נישט געווען אריינגעצויגן אין דער וויילער-רשימה און אין איין וואל-קרייז האט די ליסטע פון פ.פ.ס. געהאט א גרויסע צאל געפאלטע שטימען.

אין דער זעלבער אפטיילונג פון דער שטאטישער כראניק איז אויך פאראן א באריכט וועגן דער פראטעסט-אקציע קעגן דעם ענגלישן „וויסבוך". פון באריכט איז צו זען, אז אויפן 22טן מאי האט געזאלט אלס פראטעסט געשלאסן ווערן די יידישע געשעפטן, אבער „צוליב אומאפהענגיקע סיבות זיינען די געשעפטן 2 ביימאג נישט געשלאסן געווארן". דער פראטעסט איז געקומען צום אויסדרוק דורך א גרוי-סער פאלקס-פארזאמלונג, וואס איז פארגעקומען אין דער גרויסער שול. דער באריכט רעכנט אויס די ווייטערדיקע רעדנער: דער שטאט-רב בלום, ישי-ראל ראטעם, מרדכי-יוסף קראנפעלד, יהושע ראפאפארט, לייב גאלדגראבער, משה שליח און יהודה וואגנער.

די פארזאמלונג איז געשלאסן געווארן מיט „תחזקנה" און ווידער „צוליב איס-אפהענגיקע סיבות" איז נישט אנגענומען געווארן קיין פראטעסט-רעזאלוציע. עס איז אויך פאראן א באריכט, אז אן ענלעכע פראטעסט-פארזאמלונג האט דורכגעפירט די יוגנט לויט דער איניציאטיוו פון די יוגנט-ארגאניזאציעס „פרייהייט" און „השומר הצעיר". עס זיינען דא ארויסגעטראטן: לייב גאלדגראבער, דער יוגנט-טוער א. ראזן און דער דעלעגירטער פון דער „תרבות" צענטראלע ה' ליפשיץ. פון דער יידישער געזעלשאפטלעכקייט ווערט נאך דערמאנט, אז די תרבות-געזעלשאפט האט פראקלאמירט אן אקציע אויפצובויען נאך א שטאק צום תרבות-בנין. די אקציע איז פראקלאמירט געווארן דורך דעם פארשטייער פון דער צענטראל-לע פון „תרבות" ה' ליפשיץ. עס ווערט איבערגעגעבן, אז די צענטראלע פון „תרבות" האט אויף דעם צוועק אסיגנירט 2.000 זלאטעס און די קהילה האט באשלאסן צו געבן אויף דעם 1.000 זלאטעס.

א משעקאווע אינפארמאציע ברענגט די דאזיקע אפטיילונג וועגן דער קהילה.

היות די דאזיקע נאטיין שפיגלט אפ א זייער וויכטיק ווינקל פון געוועזענעם יידישן געזעלשאפטלעכן לעבן וועלן מיר די דאזיקע ברענגען ווי זי שטייט און גייט:

„ארויסגעלייגט דעם קהילה-בודזשעט צום קאנטראלירן.

היינטיקע וואך האט די קהילה-פארוואלטונג ארויסגעלייגט דעם קהילה בודזשעט אויפן יאר 1939/40 צום קאנטראלירן. דער גלאבאלער בודזשעט האט אבער נישט ארויסגערופן קיין גרויסן אינטערעס, ווייל כמעט אלע הוצאות זיינען געמאכט געווארן אויף צו דעקן פארשיידענע פארלעגענע חובות, וואס זיינען א רעזולטאט פון דער טעטיקייט פון די פריערדיקע קהילה-קערפערשאפטן.

א גרויסן אינטערעס האט אבער ארויסגערופן דער עטאט, וואס כא-טרעפט איצט 536.30 זלאטעס און איז געהעכערט געווארן מיט 50 פרא-צענט לויט פארציאירן. פארשטייט זיך, אז אויך איצט פועלן נישט קיין פעלערן אין די אויסמעסטונגען, למשל 2 קרעמער פון דער זעלבער בראנ-זשע האט מען דעם שוואכערן געשמעלט 20 זלאטעס און דעם שטאר-קערן 10 זלאטעס. פארשטייט זיך, אז דאס איז געשען דערפאר, ווייל דער שטארקערער האט א צד אין שיסל, אזוי איז אויך געשען אין א רייע פאלן מיט גרעסערע עטאטן.

אזעלכע פאקטן האבן ארויסגערופן א שטורעם ביים עולם און מיט רעכט.

אין דאזיקן נומער איז נאך פאראן א רוף פון דער זאמאשטשער אפטיילונג פון „טאז" וועגן דער קאלאניע. דער רוף טראגט דעם שרייענדיקן אפעל געדענקט דעם קיום הדור!

עס פעלט אויך נישט אין נומער א פאר בלימעלעך פון דער אנטיסעמיטישער העצע, וואס אן ארטיק בלעטל „אמת" (משמעות „פראוודא") פירט. דאס מאל, אז יידן האבן ווינציק געגעבן אויף דער „לופט-שוין-הלואה". בסך-הכל האט דער גאנ-צער פאזיציע געגעבן 677.40 זלאטעס, דערפון די יידן „נישט מער" פון 146.080 זלאטעס...

פון דעם נומער וועלן מיר אויך ארויסנעמען א גאר קורצע נאטיין, הגם זי האט נישט קיין שייכות מיט דעם יידישן געזעלשאפטלעכן לעבן. אויף דער לעצטער זייט ליינענען מיר:

„שטראפבארע ארבעטס-פונקטן אין טישאָווע און ביאלאָבזשעג.

לויט דער פארארדענונג פון יוסטיץ-מיניסטער איז אין דער היגער געגנט געעפנט געווארן 2 שטראפבארע ארבעטס-פונקטן. איין ארבעטס-פונקט איז געעפנט געווארן אין זאמאשטשער פאזיציע אין ביאלאָבזשעג. אין די דאזיקע ארבעטס-פונקטן וועלן פאראורטיילטע אפזיצנדיקע זייער שטראף גלייכצייטיק ארבעטן.

די דאזיקע נאטיין פאדערט א קליינע אויפקלערונג. עס איז געווען די צייט ווען עס זיינען אריין אין דער מאדע „לאגערן" — קאנ-צענטראציע-לאגערן און „ארבעטס-לאגערן". פוילן האט געוואלט ווערן מיט לייזן גלייך און תחילת געשאפן איר ערשטן קאנצענטראציע-לאגער אין קארטוויבערשע. שפעטער, שוין ערב דעם נאציסן אנגריף, האט דאס יוסטיץ-מיניסטעריום אנגעהויבן רעאליזירן דאס צווייטע דערפינדונג: „ארבעטס-לאגערן". דאס זיינען די 2 „שטראפ-

בארע פונקטן, וועגן וועלכע עס דערציילט די „זאמאשטשער שטימע“. דער ביטער-רער גורל האט אבער געוואלט, אז טאקע אין די דאזיקע פונקטן, ספעציעל ביאלא-בזשעג, איז אין א יאר שפעטער געווען איינער פון די שרעקלעכסטע פייניקונגער-טער פאר אהין-געשיקטע יידן אין די ערשטע ארבעטס-לאגערן אין לובלינער געגנט.

מיט דעם פארענדיקן מיר אונדזער קאפיטל „געזעלשאפטלעכע כראניק“ פון דער קהילה זאמאשטש. אן ספק איז די כראניק נישט קיין פולע, ראשית ווייל זי איז א צופעליקע, ווייל זי איז א פראגעמאנארישע, ווייל זי איז אויך אפשר „סוביעקטיוו“ — זי קומט פון צייטונג מיט א געוויסער אידעאישער באפארבונג. אבער מיר זעען דארטן דעם ברייטן פארנעם, אלע פארבן וואס האבן געוויקט אין דעם יידישן „רעגנ-בויגן“ פון פוילן און אירע קהילות — וואס זיינען חרוב געווארן. זאלן די דאזיקע „באריכטן“, „נאטיצן“ און „כראניקעס“ דערגאנצן די יעניקע מאמענטן פון אונדזער קהילה, וואס זיינען צוליב די פארשידנסטע סיבות נישט נע-קומען אין זייער גאנצקייט צום אויסדרוק אין אונדזער פנקס.

די דאזיקע געזעלשאפטלעכע כראניק האבן מיר אילוסטרירט מיט א ריי דאקומענטן און בילדער וואס האבן א שייכות צו דער געגעבענער צייט און די דערמאנטע אינסטיטוציעס.

פארוואלטונג פון די יידישע האנדווערקער אין זאמאשטש, פסח 1938.

נײַשטאָט

(די געגנט פון יידישער פראצע און אומקום)

פאר דער גאנצער וועלט, דער אפיציעלער און יידישער, איז זאמאשטש געווען איין שטאָט — טאָקע אַ באַרימטע שטאָט. ביי דער ניט-יידישער וועלט מיט איר גרויסן פריזישן ייחוס, מיט איר נאָמען „דאָס פּוילישע פּאַדאָ“ און ביי יידן, צו ליב די גדולים אין תורה און חכמה; וואָס זיינען אַרויסגעקומען אָדער געוואָרן אין זאמאשטש. אין אונדזערע דורות, און אין לעצטן יארהונדערט ריכטיקער, איז זאמאשטש באַזונדער געוואָרן פאפולער ווי דער געבורטסארט פון דעם גרויסן יצחק לייבוש פריי.

דאָס איז געווען פאר דער וועלט. באמת אָבער איז זאמאשטש באַשטאָנען פון דריי, כמעט באַזונדערע, שטעט. באַזונדער מיט זייער אויסזען, אַנדערש מיט דער באַפעלקערונג, וואָס האָבן באַוווינט די דאָזיקע טיילן פון דער שטאָט, אַנדערש מיט זייערע אינערלעכע פירונגען און קעגנזייטיקע באַציאונגען — עס האָט געשאפן אַן איינדרוק ווי עס וואָלטן געווען דריי פרעמדע שטעט.

געהייסן האָבן די דאָזיקע דריי טיילן: אַלשטשטאָט, ניישטאָט און דער בראַוואָר. דאָס אייגנטלעכע זאמאשטש, די אפיציעלע הויפט עס, איז אין דער מערהייט באַשטאָנען פון געמיינערייטע איידן און צווייטשטאָקע הייזער; געווען אויך דרייטשטאָקע, אפילו פירשטאָקע, ווי די „פּוילישע קאָמיוניסטישע“ למשל. די הייזער זיינען געווען אויסגעפּוצט, באַצירט מיט אַרכיטעקטאָנישע אָרנאַמענטן. דאָ זיינען געווען די אפיציעלע שטאָטישע און מלוכהשע אינסטיטוציעס; די רעפּרעזענטאַטיווע געביידעס — די בענק, דאָס געריכט, דער קאָיאָנער ראַכניער... די שטענדיקע ריינע אויסגעפּוצטע ברוקירטע גאַסן האָבן אַלעמאַל געמאַכט אַן איינדרוק פון יום-טובדי-קייט, אַז אַט גרייט מען זיך עפּעס אויף געהויבענע געסט, אפשר גאַר אַ מיליטערישער פּאַראַד; דאָ איז אויך געווען דער פאַרוויילונגס-צענטער, טעאַטערן און קינאָ; דאָ האָבן זיך אויך געפונען די גרויסע געשעפטן, ביוראָען און האַנדלס-הייזער — דער דאָזיקער טייל האָט געהייסן די שטאָט, אָדער די אַלשטאָט.

נישטאָט, וואָס איז געווען אַפּגעטיילט בלויז אַנדערמאָלן קילאָמעטער, דורכן לעמבערגער וועג, איז געווען דער היפּוך פון דער אַלשטאָט. ניט געווען דאָרט קיין געמיינערייטע הייזער, וואָס זאָלן זיך אָנזען — די ניישטאָט איז געווען פאַרבויט, בעיקר מיט הילצערנע הייזער; די גאַסן, הויז דעם צענטער, ניט ברוקירט, בלאַטיקע, הגם זייער ברייטע. אויפן ערשטן בליק האָט אויסגעזען אַז עמין האָט עפּעס בכוונה צעפּערטלט דאָס ניישטעטל מיט אַזעלכע ברייטע גאַסן, אַז איין טייל זאָל זיין וואָס ווייטער פון צווייטן. פאַרמאָגט האָט ניישטאָט פיר מאַרקפלעצער, ריזיקע פּלעצער, וואָס האָבן אַ גאַנצע וואַך, הויז אין יאָריד-טאָג, געפּוסטעוועט און אַנגעוואָרפן אַן אומהיימלעכקייט, ניט געקוקט, וואָס דאָ האָט מען שוין יאָ געזען אַ געמיינערייטע הויז.

דער **בראָוואַר**, איז געווען אַפגעטיילט פון דער אַלשטאָט מיט אַ קאָרגן קילאָ-
מעטער אויף דעם **לובלינער** וועג. דאָס איז טאַקע געווען די איינציקע ברוקירטע גאַס,
וואָס האָט דעם „בראָוואַר“ פאַרכונדן מיט דער שטאָט. שפּעטער איז צוגעקומען נאָך
אַ ברוקירטע גאַס, וואָס האָט געפירט אין דער תּפּיסה אַרײַן, וואָס האָט זיך געפונען
אויפן וועג צום דאָרף יאַנאַוויצע. עס איז ביים פאַלק געווען אַ ווערטל: „מ'פירט אים
אויף דער יאַנאַוויצע“ — געמיינט אין תּפּיסה.

פאַרוואָס דער טייל פון זאַמאַשטש האָט געהייסן „בראָוואַר“, ווייס איך נישט,
משמעות, אַז דאָרטן איז אַמאל געווען אַ ברויעריי.

די דאָזיקע דריי טיילן פון זאַמאַשטש האָבן זיך נישט נאָר אונטערשיידעט מיט
זייער אויסערלעכער סטרוקטור, וואָס האָט זיך גלייך געוואָרפן אין די אויגן יעדן
וואָס איז געקומען קיין זאַמאַשטש; אויך די איינוווינער פון די באַזונדערע דריי טיילן
האָבן איינגעשטעלט צווישן זיך אַזעלכע באַציאונגען, ווי עס וואָלט זיך געהאַנדלט
וועגן דריי באַזונדערע שטעט.

בעיקר האָט זיך דאָס אָנגעזען אין דעם יידישן לעבן (ריכטיקער וואָלט געווען
צו זאָגן **אַנגעהערט**, ווייל קעגנזייטיקע מחלוקתן, אַרומרייסענישן, נישט זעלטן אויך
געשלעגן, האָבן צעטיילט די באַזונדערע טיילן פון דעם יידישן קיבוץ). גענומען האָט
זיך עס, וואָס אין אַלע קהל-ענינים האָט די אַלטשטאָט געהאַט די אויבערהאַנט.
אַלטשטאָט האָט פאַרנומען דעם אויבנאָן הן אין גייסטיקער אָנפירונג, הן אין רע-
פּרעזענטאַציע — ביים שיקן פאַרשטייער צו די שטאַטישע אָדער מלוכהשע אינס-
טאַנצן, ביים שיקן דעלעגאַטן אין אַנדערע קהילות און אַזוי ווייטער.

דער „בראָוואַר“ פלעגט נישט פּראָטעסטירן פאַר דעם, וואָס ער ווערט איגנאָרירט.
עס איז געווען כּמעט ווי „פאַרשטענדלעך“, ווייל דער דאָרטיקער יידישער קיבוץ איז
געווען קליין, האָט נישט געשאַפן זיינע אייגענע אינסטיטוציעס און האָט דעריבער נישט
געהאַט קיין פּרעטענזיעס.

בכלל האָט זיך דער „בראָוואַר“ געהאַלטן פאַר אַ טייל פון דער אַלטשטאָט, ספּע-
ציעל נאָכדעם ווען עס זיינען אויפגעבויט געוואָרן די גרויסע מיליטערישע קאָואַר-
מעס און עס זיינען דאָרטן געבליבן וויינען אַלערליי פּאָדריאַטשיקעס און מעקלערס.
אין „בראָוואַר“ האָבן געווינט אַלע רעגירונגס-באַאַמטע (אויך יידן) און די פּאָליציי-
פונקציאָנאַרן, מונדירטע און געהיימע.

ניישטאָט אָבער, האָט עס נישט געקענט און נישט געוואָלט פאַרטראָגן; ניישטאָט
פלעגט פּראָטעסטירן; ניישטאָט — הן מיט איר גרעסערער צאָל יידן, הן מיט דעם
באַזונדערן שיכט, וואָס איז דאָרט געווען — יידישע עמך, האָרעפּאַשניקעס, וואָס
האָבן געהאַט אויסגעבויט אַ ריי אינסטיטוציעס, האָבן זיך געפילט באַעוולט און באַ-
טראַכט, אַז אַלשטאָט ווייזט אַרויס צופיל תקיפות און אַליינהעשעריי.

פון נישט-צופרידנקייט און פּראָטעסטן איז מען אַריבער צו נאָך שאַרפערע און
קאָנקרעטערע מעשים, ביז עס איז דערגאַנגען דערצו, אַז ניישטאָט איז געוואָרן איג-
נאַנצן זעלבסטשטענדיק; זיך דערקלערט פאַר אַ באַזונדערע קהילה מיט אייגענע
כלי-קודש, אַפילו מיט אַן אייגענעם רב. מיט דער צייט איז אויך אויסגעבויט געוואָרן
אַן אייגענע באַד מיט אַ מיקווה. מיט איין וואָרט — ניישטאָט איז געוואָרן אַ שטעטל
ווי אַלע אַנדערע שטעטלעך אין פוילן, מיט אייגענע אינציאטיוועס, אייגענע רעפּרע-
זענטאַנצן.

אַלטשטאָט האָט געמוזט אויף דעם מסכים זיין, האָט אנערקענט די סיטואַציע.
אַמט, אין איין וויכטיקן פרט איז געווען אַ גאַנצקייט פון אַלע דריי טיילן, טאַקע די
וואָלן פון דער קהילה; דאָ האָט די אַלגעמיינ-מלוכהשע אַדמיניסטראַציע נישט אנער-
קענט די „אויטאָנאָמיע“ פון ניישטאָט. די קהילה איז געווען פאַר אַלע דריי טיילן.

אמת, אויך דעמאלט האט ניישטאט געהאט אירע אייגענע אינטערעסן, פלעגט אויך ארויסשטעלן אייגענע ליסטעס, אדער פלעגט זיך בלאקירן מיט אנדערע, וווּ עס זאלן זיין פארזיכערט די ניישטאטישע אינטערעסן. אויך דער בית-עולם איז געווען אן אלגעמיינער.

איידער מיר גייען ווייטער, לאמיר דערציילן די געשיכטע פון אמידער דאזיקער שטאטמיל.

פארוואס ניישטאט?

ווי מיר האבן שוין פריער, אין היסטארישן טייל, איבערגעגעבן, איז זאמאשטש לכתחילה אויפגעבויט געווארן ווי א פעסטונג-שטאט. ארום דער שטאט איז געווען א וואסער-קאנאל, וואס האט ארומגענומען די שטאט און דעם אריינפאר אין שטאט איז געווען דורך דריי בריקן, וואס האבן זיך פאראייניקט מיט דריי שטאטמיינער. זייערע נעמען זיינען געווען נאך די ריכטונגען, ווהיין די וועגן האבן געפירט: דער לעמבערגער טויער Brama Lwowska דער לובלינער טויער Brama Lubelska און דער שעבערשינער טויער Brama Szczepczyńska דער לעצטער האט זיך געפונען נעבן דער היינטיקער קאמיונישער קירכע, וואס איז איבערגעבויט געווארן פון דער פריערדי-קער פעסטונג-קירכע.

מיר, זאמאשטשער, האבן די טויערן גערופן מיטן נאמען „ברום". מיר פלעגן זאגן: די לעמבערגער ברום, לובלינער ברום, אא"וו.

ווי א פעסטונג-שטאט מיט מיליטער און באזאמטע איז זאמאשטש געווארן א גרויסער האנדלס-צענטער. די שטאט איז שטענדיק געווען פול מיט סוחרים — סיי פון די גרויסע שטעט, סיי פון די קליינע ארומיקע שטעטלעך, וואס פלעגן דא איינ-קויפן די סחורות פאר זייערע געוועלכער. אויסער דעם סוחרים-יארד פלעגן גאר אפט קומען פארשיידענע שררות, גרויסע מיליטערייט און אינספעקטארן אין שטאט אריין; זאמאשטש איז אויך געווען פול מיט פארשיידענע צושטעלערס פארן מילי-טער, מיט כלהמינים חזקה-האלטער פון דעם גראף זאמאסיקס גיטער; פארשיידענע מעקלערס און פאקטארן. אייניקע פון די דאזיקע פאקטארן זיינען שוין געבליבן לעולם-ועד מיט דעם דאזיקן צונאמען. ווער האט דען געוואסט דעם ריכטיקן נאמען פון איבעלע פאקטאר?

פלעג טאקע א גאנצן טאג זיך ציען קיין און פון זאמאשטש אריינפארנדיקע און ארויספארנדיקע קארעטעס און בריטשקעס, לאסטוועגענער און וועגענער מיט בוידן (מיר, זאמאשטשער, פלעגן זיי רופן בריקעס). דאס איז געווען ביז 9 אזייגער אין אונט. דאן פלעגט מען אויפהויבן די בריקן און עס פלעגן פארשלאסן ווערן די שטאט-טויערן. נאכן דורכקאנטראלירן זיי פלעגט מען איבערגעבן די שליסלען צום קאמענדאנט פון דער פעסטונג. ביז אויף צומארגנס פרי פלעגט קיינער, בוכשטעב-לעך, ניט קענען אריין אדער ארויס פון זאמאשטש. מען האט דערציילט, אז איין מאל האט עפעס א גרויסער מיליטערמאן, די „רעכטע, האנט" פון קיסר אליו, געמוזט נעכטיקן אין דרויסן (הינטער די פעסטונג-טויערן), ווייל ער איז אנגעקומען שוין נאך דעם ווי מען האט די טויערן געהאט פארמאכט.

אין רעזולטאט פון דער דאזיקער איינפירונג פלעגט זיך הינטער די שטאטמיינער נאכט-נאך-נאכט אנקלייבן א גרויסע צאל פארשפעטיקטע רייזנדיקע, און אויך פוס-גייער. עס פלעגט זייער אפט טרעפן, אז גאנצע קאראוואנעס מיט קארעטעס און בריקעס האבן געמוזט בלייבן איבער נאכט אונטערן אפגעשטעקטן הימל. ס'איז נאך געווען

איידער זאמאשטש האט געהאט די באן, איידער עס איז געווען א פרייער אריינפאר אין שטאט.

דאס האט אנגעהאלטן נאך לאנג ביז איינער א ייד, זיין נאמען געדענקט שוין קיינער נישט (אייניקע מיינען, אז דאס איז געווען איטשע וויגדערס אן עלטער-עלטער זיידע), האט באקומען א דערלויבעניש אויפצושטעלן אן אריינפאר-הויז, אן אכסניא, אנדערטהאלבן קילאמעטער פון דער פעסטונג. דאס איז געווען די דערלויבטע זאגע, וואס מען האט געקענט זיך בויען אפגערוקט פון דער פעסטונג. ער האט זיין אכסניא אויסגעבויט אויפן לעמבערגער טראקט און אלע פארן, בריטשקעס און בריקעס, וואס האבן נישט באוויזן אנצוקומען אין שטאט אריין פאר דעם שליסן פון די שטאט-טויערן, די אלע פארשפעטיקטע פלעגן גלייך פארפארן צום אריינפאר-הויז, ווו זיי האבן גע- האט פאר זיך נאכטלעגער און פלאץ פאר זייערע פערד און וועגענער. עס פלעגן אויסנוצן די דאזיקע באקוועמלעכקייט אויך אזעלכע, וואס האבן נישט געהאט קיין באשטימטע ערטער אין שטאט, ווו אריינצופארן, אדער וואס האבן געוואלט אריי- פארן אין שטאט אינדערפרי, אויסגערופע.

מיט דער צייט האט זיך ארויסגעוויזן, אז דער דאזיקער איינפאל האט א סך מעלות און דער שטראס צו דער דאזיקער אכסניא האט זיך געשמארקט און די איי- ציקע אכסניא האט שוין נישט געקענט אריינגעמען אזוי פיל געסט — בעלנים אויף אפרו און נאכלעגער. דאן איז אויפגעשטעלט געווארן נאך אן אריינפאר-הויז, קעגנ- איבער איטשע וויגדערס, דאס אריינפאר-הויז וואס האט שפעטער געהערט צו יידל קיניגס עלטערן. נאכדעם איז צוגעקומען א דריטס.

אזוי ווי די אריינפאר-הייזער זיינען נישט געווען סתם פאר דורכפארער, נאר פאר אזעלכע וואס קומען מיט פערד און וואגן, האט יעדער אכסניא געמוזט האבן א גאר פרייען און ברייטן פלאץ ארום זיך און דאס האט גורם געווען, וואס עס האט זיך ביסלעכווייז אויסגעבילדעט א ריזיקער פירעקיקער פלאץ, וואס האט צעפערטלט דעם שטח פון איין זייט לעמבערגער שאסיי און זיך פארענדיקט ביי דער בריק פון לעמבערגער טויער. עס האט פארנומען די צוויי קרייצפארעמדיקע גאסן, וואס איינע האט געפירט קיין הרוביעשאוו און די צווייטע צום טייכל ווילקע. שפעטער האבן די דאזיקע גאסן געהייסן באמבע-גאס און הרוביעשאווער גאס.

די דאזיקע אכסניות האבן באדינט נישט נאר די יעניקע וואס זיינען געקומען מיט דעם לעמבערגער וועג. אויך די פארשפעטיקטע אריינפארער פון לובלינער טראקט זיינען, אויסמיידנדיק די שטאט, געקומען צו דעם פונקט. עס האט זיך געשאפן דער אזוי גערופענער „וויקרענט“, וואס האט אויסגעמיטן דאס וואסער, וואס האט ארום- גערינגלט די אלשטאט; וואס האט זיך געצויגן פון לובלינער טויער ביז די אכסניות פון לעמבערגער וועג. דער „וויקרענט“ איז שפעטער אויסברוקירט געווארן, פון ביי- דע זייטן באזעצט מיט ביימער און די דאזיקע אלעע איז געווען פון די באליבטסטע שפאציר-ערטער פון דער יוגנט. פלעגט קומען א גאסט אין שטאט, האט מען אים אין דער דאזיקער אלעע געפירט. אויף איר האבן נישט איין מאל, נאך די שבתדיקע רעפערענטן, שפאצירט די רעפערענטן — ס'געדענקט זיך פריץ מארקיש, מלך רא- וויטש, יוסף אפאטאשו, דובער מאלקין א. א.

עס איז אויך פאראן א מיינונג, אז די זאמאסטיקס האבן ביים פארמירן זיך פון דעם דאזיקן וויינגעביט, פארטראכט, אז די דאזיקע פארשטאט זאל זיך בויען נאכן זעלבליקן פלאץ ווי די שטאט. ווי א באווייז זאל דינען דער פאקט, וואס די ערשטע אריינפאר-הייזער (די התחלה פון דעם דאזיקן יישוב) וואס זיינען אויפגעבויט גע- ווארן, האבן געהאט אין פראנט פאמשינעס — אמת, הילצערנע, מיט הילצערנע זיילן, אבער דאך פאמשינעס, ענלעך צו די פון דער שטאט ארום דעם ראטהויז. אייניקע

זיינען פארבליבן ביזן לעצמן נאצי-הורבן. מיר געדענקען זיי — די הילצערנע פאר-
משינעס, וואס האבן זיך געצויגן פון די הייזער פון זלמן פלוג ביז הערש פייער און
פון אימשע וויגדערס ביז אברהם מילעכס (מטאלער).

מיטן אויפקומען פון דעם פארבויטן האלב-קרייז („וויקרענט“) פונעם לובלינער
טויער ביז צו דער „וילקע“ (*) האט זיך די צאל פון אריינפאר-הייזער שטארק פאר-
מערט. עס זיינען שוין געווען פארבויט די פיר הויפט-פלעצער, און דאס רוב מיט
אריינפאר-הייזער, עס האט זיך שוין אנגעהויבן צו פארבויטן דער פלאץ נאענט ביי
דער פאסט-געביידע, וואס איז דאן געווען איינע פון די געציילטע געמויערטע הייזער.
מייל פון די געוועזענע אריינפאר-הייזער זיינען פארבליבן ביז מיין אוועקפארן
פון זאמאשטש אין יאר 1928, ווי דאס איז געווען די אכסניא פון משה פאשאוויטש,
אדער פאשעוויטש, ווו מ'פלעגט אנב קריגן דאס ריכטיקע ביסל „היימישע“ עסן.
ארום די אריינפאר-הייזער וואקסן אויס סתם ווויננען, פון בעל-מלאכות, הענדלער,
שמידן, סטעלמאכערס, רימערס, סקלאדעס פאר פאשע און בכלל אזעלכע, פאר ווע-
מען דאס באקומען דירות אין שטאט איז געווען שווער; עס קומען אויף ארום די
אריינפאר-הייזער פיל אנדערע פרנסות און עס ווערט די גאנצע געגנט גאר שנעל
פארבויט, מיט קליינע איינשטאטקע הילצערנע הייזער און עס ווערט גאר גיך א
מאנגל אין דירות — עס ווערט אן אויסכאפעניש אויף שטיבער.

צו דעם שנעלן וואקס פון דער דאזיקער פארשטאט האט אויך מיטגעוויקט,
וואס עס האט זיך איינגעשטעלט, אז די יארדן פלעגן פארקומען „אויף דער ווילקע“
ביים טייכל. פון די ארומיקע דערפער פלעגן די פויערים ברענגען זייערע פראדוקטן
און לעבעדיקן אינווענטאר צום פארקויפן. בעל-מלאכות, וואס פלעגן ארכעטן מאט-
דעט און סוחרים פלעגן ברענגען זייערע אויסארכעטונגען און סחורות צום פאר-
קויפן. פי-הענדלער און תבואה-סוחרים פלעגן קומען איינקויפן; פערד-הענדלער צו
פארקויפן, ביטן אדער איינקויפן פערד; יארדן וואס פאר אונדזער צייט פלעגן זיי
פארקומען יעדן דאנערשטיק, האבן צונויפגעבראכט גרויסן מאסן פון די ארומיקע
דערפער מיט זייערע ארטיקע רעגיאנעלע קאסטיומען און א געמיש פון די פארשיידנ-
סטע דיאלעקטן. זאמאשטש האט זיך געפונען אויף דער גרענעץ פון קאנגרעס-פוילן,
מערב-אוקראינע און גאליציע, ווו די באפעלקערונג איז געווען א געמישטע.
דאס אלץ האט א הייב געטאן דעם ארום, עס הייבן זיך אן אויסצובילדן נייע
גאסן, וואס גיבן צו דער ווילקע דעם אויסזען פון א שטאט און דאן באקומט זי דעם
נאמען Nowa Osada וואס יידן האבן עס אנגערופן ניישטאט.

נישטעטישע מערק

מאקע צוליב די גרויסע יארדן איז די ניישטאט געבויט געווארן אנדערש ווי די
מעהייט יידישע שטעטלעך פון פוילן. און עס איז כדאי דא איבערצוגעבן ווי אזוי
עס האבן זיך אנגעהויבן צו „פארבויטן“ די נייע גאסן; ווי אזוי עס האבן זיך אנגע-
הויבן צו פארמירן די באלעכאטס איבער די פלעצער.

ווי געזאגט, פלעגן די אפטע יארדן צוציען קיין זאמאשטש מאסן סוחרים פון
שטעט און שטעטלעך פון נאענט און ווייט. אין דער נאכט פארן יארדן פלעגן שוין
אנקומען די סוחרים, סיי פון דער אלטשטאט, סיי פון דער פרעמד, און פארכאפן א
פלאץ אויפצושטעלן א „שטעל“ — ביי אונדז האט עס אויך געהייסן א בודקע (א
סמראגאן). עס איז געגאנגען אין פארנעמען א „גוטן“ פלאץ, דאס האט געמיינט נעבן

(*) „וילקע“ איז געווען דער פריערדיקער נאמען פון דער געגנט.

די הויפטגאסן. פלעגט גאר אפט טרעפן, אז טייל פון די סוחרים פלעגן נאך קומען פארנאכט, פארנאכט א פלאץ און דארטן אפילו נעכטיקן ביז אין דער פרי. דאס פלעגט זיין פארבונדן מיט קריגערייען און אפילו מיט געשלעגעררייען.

אין יענער צייט איז אין ניישטאט אויך געווען אן אינסטיטוציע פון „נאד-סטראזשניקעס“. זייער אויפגאבע איז טאקע געווען ביים אפהיטן ארדענונג אין דעם „פארנעמען די פלעצער“, היטן אז עס זאלן אויסגעמיטן ווערן סקאנדאלן. אין זייערע פונקציעס איז אויך אריין די פליכט, אדער רעכט, צו רעווידירן די וועגענער און זען וואס מ'פירט אריין. מעגלעך, אז דאס איז געווען פארבונדן סיי מיט דער נאענטקייט פון דער גרענעץ, סיי מיט דעם וואס זאמאשטש איז געווען א פעסטונג-שטאט. מיר פלעגן פרווון אויסטייטשן דאס ווארט „נאד-סטראזשניק“ ווי א פארגרייזונג פון „נאכט-סטראזשניק“. צווישן די „נאד-סטראזשניקעס“ זיינען געווען יידן. פאר אונד-זערע יארן האט נאך געלעבט איינער מיטן נאמען „בערעלע נאד-סטראזשניק“, וועלכער האט זיך שוין לאנג מיט דער מלאכה ניט פארנומען.

האט זיך אנגעהויבן א פרשה מיט פראטעקציע, מיט אינטערווענצן, ווער עס האט געהאט א וועלכן ניט איז וועג האט געפרוויט ביי די זאמאסיקס, אדער ביי זייערע זשאנדצעס (אדמיניסטראטארן) אויסצופועלן א שטענדיקן פלאץ, וואס האט זיך פארוואנדלט אין א חזקה-פלאץ. האט שוין אזא איינער געמוזט וווינען אויף גיי-שטאט, ווייל אנדערש האט אזא חזקה ניט געגאלטן. (אזעלכע חזקות פלעגט מען שוין נאכדעם איבערגעבן אין נדן).

ביים פארבויען די פיר נייע גאסן האט מען געמוזט נעמען אין אכט, אז דאס זאל ניט שעדיקן די אריינפאר-הייזער און אויך ניט שמערן די פויערים וואס קומען צו די יארידן. יעדער אריינפאר-הויז האט פארמאגט צוויי ריזיקע טויערן — איינעם צום פראנט פון די פיר הויפטפלעצער און איינעם צום הינטערשטן טייל. דאס האט גורם געווען, אז ביים ווייטערדיקן פארבויען פון דער געגענט האבן זיך אויסגעבילדעט פיר קלענערע פלעצער. אויך די דאזיקע פלעגן אין א יאריד-טאג פול זיין מיט פויע-רישע וועגענער, אזעלכע וואס האבן ניט באוויזן צו באקומען אן ארט אויף די גרוי-סע פלעצער.

דאס זיינען די פיר גאסן, וואס האבן אויסגעבילדעט דעם וויכטיקסטן צענטער ארום די פלעצער:

צוויי האבן זיך געצויגן לענגאויס מיט דער הרוביעשאווער (ביי אונדז פלעגט מען זאגן ראבישוויער) גאס. איינע האט זיך אנגעהויבן אין צפון-זייט פון דער לעמ-בערגער גאס, ביים אריינפאר-הויז פון יאסעלע חנה-פייגעס, די שפעטערדיקע, וואס האט זיך פאראייניקט מיטן פלאץ נעבן דער פייערלעשער-שאפע (א גרויסער היל-צערנער בנין, ווו די פייערלעשער האבן געהאלטן זייערע מכשירים). און האט גע-שאפן די פארעם פון א דאלעד, קרייצנדיק די הרוביעשאווער גאס — דאס איז געווען דער שפעטערדיקער פערדמארק.

די צווייטע גאס האט זיך אנגעהויבן הינטער דעם אריינפאר-הויז, ווו חיים אהרן-לייבס (חיים צימרינג, אדער חיים רופא) האט געהאט זיין פריזיר-אנשטאלט און ציט זיך דורך לייבוש שיפערס בעקעריי ביז צום ווייסן מעכל, הארט נעבן דער שול און בית-מדרש — דער שפעטערדיקער חזיר-מארק. אויך דא האט זיך פארמירט א דא-לעד צו דער הרוביעשאווער גאס, נעבן אברעמעלע נאמעס.

די אנדערע צוויי גאסן זיינען געווען אויפן דרום-זייט פון לעמבערגער וועג. איינע האט זיך אנגעהויבן הינטער מאלישעווסקיס אריינפאר-הויז, נעבן אהרן גאלדעס, וואס ציט זיך הינטער מיטבערגס אייל-פאבריק ביז אברהם מאנזיס מיל און אייל-פאבריק, פארמירנדיק א דאלעד ביז צו דער באמבע-גאס ביים אריינפאר-הויז,

ווא עס האט געווינט דאווידל יונגעווער און יאנקל קלמנס (א זון פון קלמן דעם בלי-זמר) — דא איז געווען דער בהמות-מארק.

די צווייטע גאס פון דער זייט האט זיך אנגעהויבן פון לעמבערגער וועג הינטער אימישע וויגדערס אריינפאר-הויז. פון הינטער צווייטע אפטייך-סקלאד ביז צו דעם באדגעסל, פארקירעווענדיק זיך דורך מלך סטאלער צו דער באמבע-גאס און זיך פאר-ענדיקט הינטער דעם אריינפאר-הויז, וואס האט שפעטער געהערט צו הודלייבן דעם פאבריקאנט פון סאדע-וואסער.

האבנדיק פארן אויג די טאפאגראפיע פון דעם נייעם הינטערשטאטישן יישוב, זעט מען שוין זיין גאנצע פיזיאנאמיע; מיר האבן דא, אין דעם אויסזען און געבוי פון דער שטאט, זיין ווירטשאפטלעכן יסוד — די אריינפאר-הייזער; מיר זעען אויך דעם גאנצן בוי פון דער דאזיקער ניישטאט, צוגעפאסט צו די יארדן — דאס ניט וועלן האבן אין דער ייחוסדיקער און אויסגעפוצטער אלטשטאט דעם הארמידער, דעם טומל פון בהמות, פערד און חזירים; דעם געשריי פון די סוחרים און הענדלער; דעם גאנצן אומצוכט און מיסט וואס עס לאזט נאך זיך אזא יארד...

מיר זעען אויך, לויט די נעמען פון די באלעכאטיס פון די פארשיידענע באזיצער פון די הייזער, אונטערנעמונגען, אינסטיטוציעס, אז דא האט זיך יעדער געקענט — ניט געווען קיין מענטשן מיט ייחוסדיקע פאמיליע-נעמען. פון גרעסטן טייל האט מען גארנישט געוויסט זייערע פאמיליע-נעמען. מען האט זיי גערופן נאך זייער אויסזען (דער ווייסער מעכל), נאך זייערע משפחות (פון טאטן אדער מאמען), נאך זייערע מלאכות און אפילו גאר אפט מיט זייערע צונעמענישן.

אייגענער קהל-לעבן

עס איז א נייער יישוב, וואס איז אויפגעקומען פון א פאלקסטימלעכן מאסן-עלעמענט.

עס הייבט זיך אן ארויסצווייזן א ווילן צו אן אייגענעם קהל-לעבן. עס איז ווייט אין שטאט אריין צו גיין אין שול. מען וויל האבן אן אייגענעם בית-המדרש און אן אייגענעם רב. עס דויערן מחלוקות — מיר האבן וועגן זייער בראשית נאך געהערט אפלאנגען אין פארשיידענע לעגענדעס, דערציילונגען וואס גייען איבער פון מויל צו מויל אין משך פון דורות. אן ספק ווערן אין די דאזיקע דערציילונגען שטארק פארמישט די צייטן און די נעמען. לויט געוויסע דערציילונגען זיינען שוין פארגעקור מען אזעלכע מחלוקות, צווישן ניישטאט און אלטשטאט, ביז דעם מאמענט, ווען כמעט-ניצקי האט ארגאניזירט זיין קאזאק-אויפשטאנד, וואס איז פארבונדן מיט זיינע רציחות און אומברענגען יידישע קהילות פון פוילן, רוסלאנד, ליטע, אוקראינע און ארומיקע געגנטן.

נאך די דאזיקע בעל-פה איבערליפערונגען זאל שוין בימי כמעלניצקי אין דער ניישטאט האבן געווען א גאר אנזעענדיקע צאל יידן, וואס זיינען בעת דעם קאזאק-אנגריף אויף דער שטאט אנמלאפן פון זייערע הינטערשטאטישן וווינונגען אין דער פארפעסטיקטער שטאט. עס איז שווער וועגן דעם גענויער צו זאגן. איינס איז קלאר, אז שוין דאן האט זאמאשטש געהאט א גאר אנזעענדיקע צאל בנינים און איינ-וויינער מחוץ די גרענעצן פון אירע פעסטונג-מויערן און קאנאלן. ווי מיר האבן שוין אין איין ארט פריער דערמאנט, האט די אינספקציע פון זאמאשטש אין יאר 1591 דערציילט, אז עס זיינען דאן אין זאמאשטש געווען 217 הייזער, פון זיי 175 אינע-ווייניק פון דער שטאטישער פעסטונג און די איבעריקע אויף דער פערטיפערע. אן

ספך דארף א גאר היפשער טייל פון דער פערפערע (העכער 40 הייזער) גענעבן ווערן פאר דער ניישטאט, די גרעסטע פון די פארשטעט.

מיר ווייסן אויך, אז דער לעצטער אורבאניסטישער פלאן פון דער ניישטאט איז אויסגעארבעט געווארן אין יאר 1822. דאס מיינט אבער ניט, אז די פארבויאונג פון דער ניישטאט פון איר בראשית אן האט ניט געפרוווט גיין אויף דעם ביישפיל פון דער אלשטאט. אן א פלאן האט מען עס געפרוווט נאכמאכן.

לויט די דערמאנטע דערציילונגען האבן די יידישע איינוווינער בעת דעם כמעט-ניצקיי-מארש און זיין אנגריף-אויף זאמאשטש (וועגן דעם רעדן מיר באזונדער פריער — זע זייטן 175 178 און 229-230) אנמלאפן אין דער באפעסטיקטער שטאט. זיי זיינען צוריקגעקומען ערשט נאך דעם ווי כמעלניצקי איז צעשמעטערט געווארן. אבער זיי זיינען ניט געקומען אליין, צוזאמען מיט זיי האבן זיך אין דער ניישטאט באזעצט זייער א סך פליטים פון די דערפער און קלענערע שטעטלעך, וואס זיינען אנמלאפן פון כמעלניצקיס שחיטות אין דער פארפעסטיקטער זאמאשטש און אין זייערע פרי-ערדיקע ערטער ניט צוריקגעקומען. זיי איז שווער געווען צו בלייבן אין זאמאשטש; די ענגשאפט איז געווען זייער גרויס; דער מאנגל אין דירות געוואלדיק און נאר די פארמעגלעכע האבן געקענט זיך דערלויבן צו באזעצן אין שטאט גופא. דער ארע-מערער עלעמענט, וואס איז ניט געפארן צוריק אין די צעשטערטע דורך כמעלניצקיס באנדעם קהילות, האט זיך אריינגעצויגן אין דער ניישטאט. זיי האבן זיך באזעצט אין די הילצערנע הייזער. בכלל איז דאן די ניישטאט באשטאנען פון בלויז הילצערנע שטיבלעך.

דאן איז שוין ניישטאט באווינט אויך מיט א ניט-יידישער באפעלקערונג. דאס זיינען אזעלכע, וואס זיינען געקומען אין דער פארשטאט בעת כמעלניצקיס באלא-גערונג, געטראפן ליידיקע „פרייע“ דירות און זיי פארנומען. (ווי די געשיכטע חזרט זיך איבער...) ניישטאט איז שוין ניט קיין אויסשליסלעך יידישער געגנט. אבער ביז דעם חורבן (נאך איידער מען האט אין ניישטאט געמאכט דעם געטא פאר אלע זא-מאשטשער יידן) איז דער יידישער טייל פון ניישטאט געווען דער דאמינירנדיקער. שפעטער האט זיך ניישטאט אנגעהויבן אין שטח אויסברייטערן. נאכן דורכגע-פאלענעם פוילישן אויפשטאנד, ווען מען האט אנגעהויבן אין זאמאשטש איינקוואר-טירן מיליטער, האט מען אויך אין ניישטאט אויפגעבויט קאזארמעס אויף מארגא-ליסעם גיטער. מארגאליס גופא (וואס ווערט אפט דערמאנט אין די ארבעטן פון דאזיקן פנקס) איז טאקע געווען דער אונטערנעמער און אויספירער פון דער דאזי-קער בויאונג (מען דערציילט, אז פון דעם דאזיקן פאדריאד איז ער ארויס מיט א באנקראט).

די דאזיקע קאזארמעס זיינען געווען שפעטער באקאנט ווי חיים פאניסקערס הויף. א צווייטע קאזארמע, אויך אויף ניישטאט, איז אויפגעבויט געווארן אין איר משעלע העכטערס הייזער. שפעטער זיינען זיי באקאנט געווען ווי מלך סטאלערס הייזער.

עס האט זיך גאר גיך ארויסגעוויזן, אז אדאנק די יארידן, אדאנק דעם מיליטער און גרויסע בוי-באוועגונג און דאס צוקומען פון באפעלקערונג, האט פון דער ניי-שטאט געמאכט א גאר וויכטיקן מסחר-צענטער, וואס האט שטארק פארקאנקורירט דער שטאט. עס האבן אנגעהויבן איינדארן די עקאנאמישע פאזיציעס פון דער אלט-שטאט. מען האט אנגעהויבן טראכטן ווי אזוי צוריקצוברענגען דעם מסחר אין דער אלט-שטאט אריין. עס גייען דעלעגאציעס ווהין מען האט געדארפט און אויסגע-פועלט, אז מען זאל צענעמען די פעסטונג; אז מען זאל פון זאמאשטש אראפנעמען איר פעסטונג-סטאטוס און די שטאט זאל דערקלערט ווערן ווי אן אפענע שטאט.

דאס איז אייגנטלעך אויך געווען אין די אינטערעסן פון די מאַסקווער הערשער, וואָס האָבן ניט געוואָלט האָבן אין פּוילן קיין פּעסטונג-שטעט, וווּ די „מיאַטעזשיקעס“ זאָלן זיך קענען באַפּעסטיקן. ביזנעס צינגער האָבן דאָן גערעדט, אז דער כאַבאַר וואָס מען האָט באַצאָלט פאַר צענעמן די בריקן האָט באַטראָפּן מער וויפּיל עס האָט גע-קאָסט דאָס אויסבויען זיי...

זאַמאַשטש איז בכלל געוואָרן אויס מיליטערישער סטראַטעגישער פּונקט. ווי אַן אויסדרוק פון דער דאָזיקער ענדערונג איז געווען דער פּאַקט, וואָס אויפן טורעם פון דעם ראַטהויז איז שוין געשטאַנען אַ פייערלעשער אנשטאַט אַ סאַלדאַט. ער האָט מיט זיין טראַמפּייט שוין ניט געדאַרפּט אַנזאָגן וועגן דער דערנענטערונג פון אַ פיינט-לעכער אַרמיי, נאָר אַלאַרמירן וועגן אַ שריפה אין שטאַט גופּא, אָדער אין די נאָענט-ליגנדיקע דערפער און שטעטלעך.

עס איז אויפגעקומען אַ מין קאָנקורענץ, אַ ווירטשאַפּטלעכע, צווישן ביידע טיילן פון שטאַט. הגם אין דער צאָל פון דער יידישער באַפּעלקערונג איז ניישטאַט מיט קיין סך ניט אַפּגעשטאַנען פון דער אַלטשטאַט, איז דאָך די באַציאונג פון דער אַלטשטאַט לגבי דער ניישטאַט געבליבן אַ מינדערשעצנדיקע, ווי פון יחסנים צו מענטשן פון אַ נידעריקערער מדרגה.

מיט דער צייט האָט זיך שוין אויסגעאַרבעט אַזא מין שטייגער. ווען אַ ניישטע-טער ייד האָט געדאַרפּט גיין עפּעס דערליידיקן אין אַלטשטאַט אַן ענין — דאַרטן זיינען געווען אלע אַפּיציעלע שטאַטישע און מלוכהשע אַמטן — פלעגט ער זיך מוזן אַנטון יום-טובדיק. אַרויפציען די שבתדיקע קאַפּאַטע, אַפּפּוצן די שטייגער און פאַר-שטייט זיך אַנטאָן אַ ווייס העמד. און אז אַזא ניישטעטער פלעגט קומען אין אַלט-שטאַט (ביי אונדז פלעגט מען אויך זאָגן „גיין אין שטאַט אַרײַן“) פלעגן דאָן די שטאַטישע ווייסע חברהניקעס זיי נאָכשרייען: „ניישטעטער לעשניקעס“ (וואָלד-מענטשן). עס פלעגט דעריבער גאָר אַפּט אויסברעכן מלחמות פון די ווייסע חברה-ניקעס פון ביידע זאַמאַשטשעס, מען פלעגט זיך אויף אַן אמת שלאָגן.

בכלל, אז מיר, ניישטעטער חדר-יינגלעך, פלעגן זיך לאָזן אין שטאַט אַרײַן, שבת נאָכן עסן, פלעגן מיר גיין אין געשלאָסענע גרופּעס צוליב צוויי סיבות. ערשטנס איז די גאָס, וואָס האָט פאַרייניקט דער ניישטאַט מיט דער אַלטשטאַט, געווען באַוויינט פון 90 פּראָצענט קריסטן. עס איז ניט געווען די זיכערקייט אז עמיצן פון זיי זאָל ניט איינפאַלן צו פאַרטשעפּען אַ זשיד... אין אַ גרופּע וועלן מיר זיך ניט לאָזן. צווייטנס, טאָמער פאַלן אונדז אַן די אַלטשטאַטישע לאַבזעס, זאָלן מיר זיך קענען ווי געהעריק פאַרטיידיקן.

עס געדענקט זיך מיר, אז דעם ערשטן פאַטש וואָס איך האָב געקריגן (דאָכט זיך פון לייזער גאַנץ) איז געווען דערפאַר, וואָס איך בין אַ... ניישטעטער לעשניק און האָב חוצפה צו קומען אין די שטאַטישע סעלעך צו רייסן קאַשטאַנעס.

מיט דער צייט איז אויפגעקומען אַ שטילער האָס צווישן ביידע טיילן פון זא-מאַשטש. עס זיינען געווען אַזעלכע שטאַטישע יידן וואָס זיינען קיינמאַל ניט געווען אויף דער ניישטאַט; פאַר אַ שטאַטישן יחסן קומען אַהער האָט געהייסן עפּעס אַ מין אַראַפּלאָזן זיך פון אַ העכערן אַרט... אַט ניט כּדאי צו קריכן אַ צוויי קילאָמעטער כּדי אַנקוקן דאָס פאַרבלאַטיקטע ניישטעטל. אין אַן אויסנאַם-פאַל פלעגט מען זיך „דערגינדיקן“ — ווען מען האָט געדאַרפּט קומען צו אַ שמחה אָדער להבדיל אַן אומ-גליקספאַל ביי אַן אייגענעם אָדער אַ מחותן. דאָס האָבן אייגענע אָדער מחותנים אין ניישטאַט איז שוין אויך געווען אַ גענוגנדיקער פּגם...

דאָס האָט גורם געווען, אז ניישטאַט זאָל טראַכטן וועגן אויסבויען אַן אייגענעם געזעלשאַפּטלעכן לעבן. מען האָט ניט געדאַרפּט אויסטראַכטן, עס איז פון זיך אליין

געקומען אלץ אייגענע — אייגענע כלי-קודש, אייגענע קהל-לייט, אן אייגענער רב, אן אייגענע באד און מיקווה, אפילו אן אייגענע חברה-קדישא מיט אן אייגענער קא-סע. שפעטער זענען צוגעקומען נאך אנדערע זעלבשמענדיקע אינסטיטוציעס.

נאך עפעס איז געווען כאראקטעריסטיש: אויסער דער געזעלשאפטלעכער און רעליגיעזער מעטיקייט אין יידישן לעבן, וואס האט זיך שטארק אנגעזען אין אלע דערשיינונגען — ביז קריגערייען און געשלעגן — האט די קריסטלעכע באפעלקערונג ארויסגעוויזן א גלייכגילטיקייט צו איר ארטיקן געזעלשאפטלעכן לעבן, ווי האבן אפילו פאר זיך אין ניישטאט ניט אויסגעבויט קיין קלויסטערס אדער א קאפליצע. די איינציקע „פאטריאטן" פון דער „נאווה אסאדא" איז געווען די יידישע באפעלקער-רונג. ניישטאט איז דעריבער געווען א ריין יידישע שטאט און פארמאגט אלץ וואס אזא דארף, האבן, אויך שעכט-שטיבלעך, א גמיע, מיט אן ארעסטאהויז (מיר האבן עס גערופן די קאזע).

די קריסטן פלעגן קוקן מיט קינאה אויף זייערע יידישע שכנים, ווי זיי גייען שבת אזוי געמיטלעך אין שול אריין און ניט דארפן לויפן א צוויי קילאמעטער אין דער אלטשטאט, ווי זיי יעדן זונטיק אין דער קירכע אריין — סיי ווינטער אין די גרעסטע פרעסט, סיי זומער אין די ברענענדיקסטע היצן. דאס איינציקע וואס האט געדארפט זיין ווי א זכר פון א קירכע איז געווען דער גלאק, וואס איז געשטאנען אויף איינעם פון די פיר הויפטמערק. אבער דער דאזיקער גלאק האט ניט געדינט דעם קריסט-לעכן גאט, ער פלעגט קלינגען נאר בעת א שריפה אין ניישטאט אדער אין די נאענט-ליגנדיקע דערפער. אין אזא פאל פלעגן פיל אדער זעקס ווייסע חברהניקעס זיך אנהענגער אויף דער קייט פון גלאק און ער פלעגט זיך צעקלינגען מיט אזא מוראדיקן קלאנג, אז מען פלעגט שוין די נאכט ניט קענען איינשלאפן. די קריסטן, וואס האבן געוויינט אין ניישטאט און ארומיקע געסלעך פלעגן יא פון צייט צו צייט שיקן דע-לעגאציעס צום בירגערמייסטער אדער סטאראסטווא, אז מען זאל זיי אויסבויען עפעס אן ארט פאר זייערע תפילות, אבער עס איז דערפון גארנישט ארויסגעקומען. קיין אייגענע איינציאטיוו און ווילן האבן זיי ניט געהאט. ביז דעם חורבן איז ניי-שטאט געבליבן אן א קאסציאל אדער קאפליצע.

צוזאמען מיט דער שול און בית-המדרש האבן זיך אנגעהויבן צו בויען פארשיידענע קלענערע כתי-מדרשים (מען האט זיי אין ניישטאט גערופן שילעכלעך) ווי צום ביישפיל די שניידערשע שול, דאס קצבים-שילעכלעך. חוץ דעם האבן נאך עסיס-מירט פרייוואטע מנינים, ווו מען פלעגט דארטן דאוונען אין די שבתים און יום-טובים. אזעלכע זיינען געווען: אהרן-לייבס מנין; יצחק סטאלערס מנין. שפעטער האט דער זעלבער יצחק סטאלער אין זיינע הייזער איינגעארדנט די ישיבה.

די ישיבה איז געגרינדעט געווארן אין יאר 1915, בעת דער עסטרייכישער אקור-פאציע. די שטאטישע יחסנים האבן ניט געהאט קיין אנדער ברירה און פלעגן מוזן קומען אן ניישמעטל, אין דער ישיבה אריין. מען דארף דערביי צוגעבן, אז די שטע-טישע שיינע יידן האבן טאקע זייער א סך צוגעהאלפן, אז די ישיבה זאל האבן איר ערשטן קיום. ראש-הישיבה איז טאקע געווען דער ניישמעטישער הערשעלע פריד-לינג, שפעטערדיקער רב אין ביסקאפיצע, נעבן קראשניק, און דערנאך אין א ווארשע-ווער פארשטאט. דער הויפט-רבי איז געווען זיין ברודער ישראל-יחיאל פרידלינג, א היציקער קאפ, טאקע אנגעשטאפט נאר מיט תורה. די גאנצע אדמיניסטראציע און פיר-נאנטן איז איינגעשטאנען אין די שטעטישע הענט. דער ישיבה-גבאי אימ-שע-מאיר קאן (א גאלד-סוחר) פלעגט כמעט טאג-טעגלעך מוזן זיין אין ישיבה און זארגן פאר אלע פינאנסיעלע ענינים. אים צו הילף איז געשטאנען דער ניישמעטער איידעם פון אברהם מאנזיס, מענדעלע, און אויך דער זון פון א. מאנזיס — יאנקעלע מאנזיס. דאס

איז פאקטיש געווען דער מאטעריעלער אַנשפּאַר פון דער ישיבה. עס זיינען געווען נאָך זאמאַשטשער יידן, וואָס האָבן אויף פאַרשיידענע אופנים מיטגעהאַלפּן. זאָלן זיי מיר מוחל זיין, וואָס איך דערמאָן ניט זייערע נעמען — איך בין דאָן געווען אלט בסך-הכל עלף יאָר און עס געדענקט זיך שוין ניט אזוי גוט.

די ישיבה איז זייער גיך פאַפּולער געוואָרן און אין געציילטע חדשים איז זי אויסגעוואַקסן צו אַ גרויסן לערן-אַנשטאַלט מיט זעקס כיתות, וווּ עס האָבן געלערנט בערך צוויי הונדערט קינדער. עס איז אויך געווען אַ ספּעציעלע כיתה, וואָס האָט גע-הייסן „יורה דעה“. אין דער דאָזיקער כיתה האָט אויך געלערנט דער בלינדער שמואל, וואָס איז געווען אַן אמתער פענאַמען. ער האָט קיין צורת אות ניט געקענט (ער איז בלינד געוואָרן צו אַנדערטהאַלפּן יאָר). מען פלעגט צו אים קומען מיט אַן אַפענעם ספר און זאָגן: — שמואל, איך האָלט די מסכתא גיטין, דעם און דעם דף — פלעגט דער בלינדער שמואל אָנהייבן ווייטער לערנען פון דעם אַרט, וווּ דער פרעגער האָט אָנגערופן. (שפעטער געווען באַרימט ווי „דער בלינדער מגיד“).

לאַנג האָט די ישיבה ניט אָנגעהאַלטן. עס האָבן זיך אָנגעהויבן קריגערייען צווישן אַלטשטאַט און ניישטאַט און צום יאָר איז די ישיבה געשלאָסן געוואָרן. (מען האָט אויך געזאָגט, אז די סיבה איז געווען וואָס ס'איז געשטאַרבן יצחק סמאָלער און עס איז ניט געווען ווער עס זאָל אויפמונטערן אָדער אויסמוסרן די צדדים).

חזן דעם האָט ניישטאַט פאַרמאָגט אַ סך חסידים-שטיבלעך פון אַלערליי רבי-אישע הויפּן. צוליב דעם וואָס אין דער משכילישער אַלטשטאַט האָט מען קיין חסיד-דישן רבין ניט אַריינגעלאָזט, האָבן זיך די פאַרשיידענע חסידים באַמיט צו האָבן זייערע שטיבלעך אין דער ניישטאַט, וווּ זיי זאָלן פון קיינעם ניט געשטערמ ווערן. דאָס ניט אַריינלאָזן אַ חסידישן רבין האָט פעסט אָנגעהאַלטן ביזן יאָר 1926. דאָן האָט זיך אין זאמאַשטש באַזעצט אויף שמענדיק אַ רבי, אַן אייניקל אָדער זון פון קוזמירער רבין, אַבער דער האָט זיך אויך באַזעצט ניט אין דער שטאַט גופא, נאָר געמוזט וווינען אין בראַוואַר...

ווען חסידישע רביים פלעגן פאַרבייפאַרן זאמאַשטש, זיינען זיי איינגעשטאַנען נאָר אין דער ניישטאַט. דאָן האָט די ניישטאַט באַקומען נאָר אַן אַנדער אויסזען, שיר ניט ווי די דאָנערשטיקע יאָרדן, להבדיל. אויך איצט פלעגט ניישטאַט פול ווערן מיט געסט, סיי שטאַטישע יידן, סיי אָנגעפאַרענע פון די אַרומיקע שטעטלעך. שטעטישע יחסנים פלעגן נעבעך פרייטיק צונאכטס טאָפּטשען אין די ניישטעטער בלאַטעס; אַראָפּקומען אין זייערע שבתדיקע טראַכטן. טייל טאָקע צום רבין צום מיש און אַנ-דערע כדי „אַנצוקוקן“ דעם רבין, ווייל ביי זיי, אין אַלטשטאַט, איז זיי ניט אויסגע-קומען אַנצוקוקן אַ חסידישן רבין. ביי טייל איז עס געווען דאָס איינציקע מאָל, אָדער זעלטענע מאָל, ווען זיי פלעגן זען אויך די ניישטאַט, אָדער דאָס „ניישטעטל“, ווי טייל פלעגן עס גרינגשעצנדיק אַנרופן.

אַט דער מין שטייגער-לעבן האָט אין דער ניישטאַט אָנגעהאַלטן ביזן האַרט פאַרן „פינפטן“ יאָר (דאָס יאָר 1905, דער רעוואָלוציאָנערער שטורעם-יאָר אין דעם צאָרישן רוסלאַנד). דאָן האָט זיך זאמאַשטש בכלל אַ רודער געמאָן און אויך די נייע שטאַט האָט אָנגעהויבן אַביסל צו ענדערן איר פאַסיוויטעט און גלייכגילטיקייט צום אַרומיקן פּאָליטישן און עקאָנאָמישן קאָמף, וואָס איז דאָן געפירט געוואָרן.

די געשעענישן פון „פינפטן“ יאָר האָבן געבראַכט דערצו, וואָס טייל פון דער שטאַטישער יוגנט, באַטייליקטע אין דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג, האָבן געמוזט אַנטלויפן אין אויסלאַנד און אַדאָנק דער באַוועגונג האָבן זיך אָנגעהויבן צו פאַרווישן די אַנטאַגאָניזמען ביי דער אויפגעקלערטער יוגנט און פון דער ניישטאַט זיינען

ארויסגעוואקסן יונגע עלעמענטן, וואס האבן אנגעהויבן פארנעמען אנגעזעענע ער-
טער אין אקטיוון-געזעלשאפטלעכן לעבן פון זאמאשטש.
עס וואקסט ביי די שטאט-טאטעס די חשיבות פון ניישטאט, מען הויבט זיך אן
מיט דער ניישטאט צו פאראינטערעסירן און דאן זיינען אויסברוקירט געווארן דריי
פון די פיר הויפטפלעצער פון דער ניישטאט. עס איז אויסגעברוקט געווארן א צעמענט-
טענער בריק אויפן ארט פון דעם הילצערנעם, דארט ווו די שמוציקע אפלוף-וואסערן
פון אלע זייטן שטאט פלעגן זיך פאראייניקן און שוין אין א ברודיקן שטראם אריין-
געפלאסן אין דער ווילקע. איך מיינ דעם בריק נעבן אהרן-גאלדעס געשעפט פון איין
זייט און ישראל-מאירס שענק פון דער צווייטער זייט.
עס הויבט אויך אן צו קורסירן אן אויטאבוס-ליניע פון באזשאנס מעטאלורג-
שער פאבריק (טאקע אויף דער ניישטאט). הויבט שוין אן אויך ניישטאט צו קוקן
אויף זיך ווי אויף א כרך.

געזעלשאפטלעכע אקטיוויטעטן

ווען עס ברעכט אויס די מלחמה אין יאר 1914 הויבט מען שוין אן צו שמועסן
אין דער שטיל וועגן געוויסע יונגעלייט, וואס „לויפן“ אלע נאכט אין שטאט אריין
אויף אזעלכע צוזאמענקונפטן, וואס מען וויל זיי גאר פארן מויל ניט ברענגען —
דער עיקר די יונגעלייטלעך פון הרוביעשאווער געסל.

לאמיר ביי דער געלעגנהייט באמערקן, אז פון די פיר הויפטגאסן, וואס האבן
פארמירט דעם צענטער פון דער ניישטאט, דאס הייסט די לאנגע לעמבערגער גאס
(וואס מיר פלעגן זי צעטיילן אויף דעם „שטעטישן וועג“ און „צו דער פאטשט“) און
די צוויי קרייצארטיקע גאסן — די באמבע-גאס און די הרוביעשאווער גאס, האט
זיך די הרוביעשאווער געלאזט פון זיך אלעמאל הערן. דארט האט געווינט דער רב
יאנקעלע איטקעס און זינט איך געדענק הרב מרדכי הלוי הורוויץ, וואס איז אומגע-
קומען בעת דער נאצי-צייט דורך פוילישע כוליגאנעס.

אויך אלע אנפירערס פון די פארשיידענע חברות, רעליגיעזע מנהיגים און סתם
גאטס-קאזאקן (ווי מיר פלעגן רופן די שמארק קנאימדיקע פרומע יידן) האבן אויף
דער דאזיקער הרוביעשאווער גאס געווינט. פון דער צווייטער זייט האבן אויף דער
זעלבער גאס געווינט די אנפירער פון דער אינטערוועלט און סתם מוסרים, וואס
זיינען ניט איין מאל אויסגעניצט געווארן צו דעצידירן (מיט זייערע „שלאגנדיקע
ארגומענטן“) בעת רעליגיעזע מחלוקתן. אזא פאל איז געווען בעת דער גרויסער מחלוקה
פון בערעלע פרידלינג מיטן רב פון דער ניישטאט, וואס דערביי איז אויסגענוצט גע-
ווארן שמואל-יאסעלע מסור.

אויף דער הרוביעשאווער גאס האט אויך געווינט משה אבעלעס, וואס האט
געהאט א גאר גרויסע השפעה אויף דער יוגנט פון דער ניישטאט. אליין א גרויסער
קבצן, אבער זייער א לוסטיקער און האט פארמאגט א שלל מיט מעשיות. ער איז
אויך געווען דער ערשטער רעזשיסאר פון דער ניישטעטער יוגנט, וואס האט אויפ-
געפירט „מכירת יוסף“. אונטער זיין השפעה האבן א סך יוגנטלעכע אנגעהויבן לייע-
נען מעשה-ביכלעך און א גרויסער טייל פון די באטייליקטע אין דער „מכירת יוסף“-
שפיל זיינען נאכדעם געווארן געזשאפטלעכע פירער און טוער אין פארשיידענע
פארטייען. אין זיינע מעשיות, וואס ער פלעגט זייער שיין דערציילן, האט ער אויך
אריינגעפלאכטן פארשיידענע פאלקסלידער, וואס ער פלעגט זיי אויסזינגען און זיי
פלעגן נאכדעם ווערן פאפולער ביי דער ניישטעטער יוגנט.
אויף דער הרוביעשאווער גאס האט אויך געווינט משהלע סטרעכער (זילבער).

דער פאטער פון אונדזער לאנדסמאן און פריינט פון ניו-יאָרק, ישראל זילבער. מען האט אים גערופן דער זאמאשטשער הערשעלע אסטראפאליער (ניישמעטישע פלעגן זאגן עסטערפאליער...) כאטש איך האב אים נישט געקענט פערזענלעך, פלעגן מיר, יוגנט, נישט איין מאל זיך באנוצן מיט זיינע ווערטלעך און וויצן און נישט איין מאל לאכן פון זיינע שפיצלעך, וואס ער פלעגט אפטאן.

נישט איין קארגן גביר און היצקאפ פלעגט מען ווייך מאכן און אפקילן מיטן ניי-שמאטישן „עסטערפאליערס" א וויין אדער א הלצה.

אויף דער זעלביקער הרובישאווער גאס האט אויך געווינט שלמה שווארצ-בערג (שלמה הענטיע) מיט זיין מאדערנעם חדר, ווו אנשטאט „רבי" האט מען שוין גערופן „לערער"; ווו מען האט שוין געלערנט העברעאיש און אויך אביסל ליטעראטור; מען פלעגט אויך אויפפירן פארשיידענע סצענקעס בעת יידיש-נאציאנאלע יום-טובים.

אפילו ברוך לערער, דער איינציקער לערער, וואס איך געדענק אויף דער ניי-שמאט, האט אויך געווינט אויף דער הרובישאווער גאס; אויך די נישט-אפיציעלע לערער, ווי חיים לערער, חיה קופער און די שוין לעצטע יונגע פייגעלע (משה קאפיר-משערס, ווייל ער פלעגט מאכן קאפולעס צו שיד) ארענבוים (היינט אין ריא דע זשא-נעירא, בראזיל) האבן אויך געווינט אויף דער דאזיקער גאס.

דארטן האבן אויך געווינט די ערשטע משכילים און אויפגעקלערטע — דעם רבס זון מענדעלע הורוויץ-שטערנפעלד, משה שאפירא, אברהם-יידל קארנמאס (דער פאטער פון דעם שרייבער פון די דאזיקע שורות), דער שוין דערמאנטער שלמה שווארצבערג און אנדערע. דארטן האבן אויך געווינט די ערשטע ארבעטער-אינטעליגענץ, וואס זיינען שפעטער געווארן די פירער פון „בונד" — דאס זיינען פון די סאמע ערשטע, וואס איך געדענק זיי נישט פערזענלעך: ישראל זילבער, שפעטער חיים-לייב מילין, איטשע-לייב הערינג, שיע ביו, משה פריילעך. די יונגע בונדיסטן (שוין פון אונדזער דור) נעכע ראק, לייבל נאדל א"א.

און שפעטער (צווישן ביידע וועלט-מלחמות), ווען עס האט זיך געשאפן די רא-דיקאלע באוועגונג אויף דער ניישמאט, וואס א טייל פון זיי פארנעמען היינט אג-פירנדיקע אמתן אין פוילן און אין אנדערע לענדער, האבן כמעט אלע געווינט אויף דער הרובישאווער גאס. דער ערשטער ארגאניזירער פון אונדזערע קרייזן — שמחה ארבעספעלד, בניממשע גרינבוים; אין די שפעטערדיקע יארן מעכל און זישע האק-מאן, משהלע זאלצמאן, אהרן ארבעספעלד, דער שרייבער פון די דאזיקע שורות א"א.

און אויף דער זעלביקער יחוסדיקער גאס, פון וואנען עס איז אויסגעוואקסן א ריי דורות מיט געזעלשאפטלעכע טוער און קעמפער; גייסטיקע אנפירערס און אי-דעאליסטן, איז להבדיל, אויך געווען א נעסט פון דער אונטערוועלט. דעם אויבנאן האבן דא פארנומען די גנבים, וואס האבן געשטאן אין דער גאנצער געגנט. די ניי-שמעטער גנבים זיינען געווען א שם-דבר, זיי זיינען געווען מייסמטערהאפט ארגאני-זירט און געהאט אן אייגענעם גניבהשן פרעזידענט. זיי פלעגן זייערע גניבהשע סיכ-סוכים דערליידיקן ביי זייער פרעזעס, וועמענס פסק מען האט געמוזט רעספעקטירן — מיט גומן אדער מיט בייזן. אויב נחום גנב האט געזאגט אזוי, מוז מען פאלגן. נחום גנב איז געווען א ברודער פון אנשל שער, דעם אנערקענטן פירער פון דעם שניידער-ארבעטער-פאראיין און פון די אקטיווע טוער פון „בונד". ווען אנשל שער איז געשטארבן (אין יאר 1915) האט מען אין זאמאשטש דערקלערט א טרויערטאג און דער גאנצער פראלעטאריאט, פון אלע דריי טיילן פון זאמאשטש, האבן זיך בא-טייליקט אין דעם דעמאנסטראטיוון לוויה-צוג. א צווייטער ברודער נחומס, בושע, איז געווען א מיטגליד אין יוגנט-בונד „צוקונפט".

עם פלעגט אפט טרעפן, אז אויף דער הרוביעשאַווער גאס פלעגן אין איין און דער זעלבער צייט פארקומען אין צוויי ערטער דין-תורות: עם פלעגן זיצן ביים רב צעקריגטע צדדים, שותפים אדער פאר-פעלקער, מיט זייערע צדדים און כוררים. מען פלעגט ארויסלייגן פארן רב די טענות; מען האט געהערט געשרייען, ווי דער שטייגער איז — — — און ארויפצו, אויף דער זעליקער גאס, האט זיך געענדיקט א „דין-תורה“ ביי נחום גנב, אויך מיט זילזולים און גע-שרייען. ניט זעלמן האט זיך אזא „דין-תורה“ געענדיקט אויף דער גאס מיט מעסערס און שמעקנס. כאָנע וואַליק האט אפילו דערפונדן אן אייגענעם אופן ווי אזוי צו צוויי-גען צו רעספעקטירן דעם גניבהשן פסק-דין. ער פלעגט נעמען א ווייבערשע זאק, אריינלייגן אהין א האלב-קילאָדיקן געוויכט און דעם צווייטן עק געהאלטן אין האנט און געגעבן א „לעקציע“, ווי אזוי צו רעספעקטירן נחומס „פסק-דין“. דאס האט אלע מאל געווינקט...

אפילו דער „ארעמער לאד“, וואס איז געשאפן געווארן אין 1916, ווו מען האט געבאקט מצות פאר ארעמע אומזיסט און אפילו אפטמאל צוגעגעבן מעל, האט זיך געפונען אויף דער הרוביעשאַווער גאס. וועגן דעם וועט אויסקומען באזונדער צו דער-ציילן. („לאד“ הייסט ביי אונדז דער פלאץ, ווו עס פלעגט זיין א מצה-בעקעריי, וואס אין א סך ערטער הייסט עס „פאדריאד“).

ערשטע אַקופאַציע פון 1914

אזא מין שטייגער-לעבן האט אנגעהאלטן אויף דער ניישטאט ביז דעם אויסברוך פון דער ערשטער וועלט-מלחמה. די דאזיקע מלחמה האט פון זאמאשטש געמאכט א זייער וויכטיקן מיליטערישן פלאץ; עס איז געווען פון די סטראטעגישע דורכגאנג-פונקטן פארן מיליטער; אין די ארומיקע געדיכטע וועלדער שפילן זיך אפ בלוטיקע שלאכטן; אונדזער געגנט גייט אריבער פון האנט צו האנט; עס בייטן זיך די מאכטן ביז עס בלייבט אונטער דער עסטרייכישער מיליטערישער אַקופאַציע. (אין צווישן-צייט איז די שטאט צוריק אריבער צו די רוסן, וואס האבן דורכגעפירט א בלוטבאד, אבער וועגן דעם ווערט דערציילט באזונדער).

מיר, חדריינגלעך, ווערן אינגאנצן איבערגעלאזט אויף הפקר, מען גייט ניט אין חדר; די עלטערע ווערן „סוחרים“, מען האנדלט מיטן מיליטער און די ארעמקייט אין ניישטאט וואקסט פון טאג צו טאג.

אונטער דער עסטרייכישער אַקופאַציע הייבט זיך אן א ניי קאפיטל אינעם לעבן פון יידישן זאמאשטש, וואס האט אויך געהאט א גאר באזונדערע באדייטונג פאר דער ניישטאט.

צוזאמען מיטן עסטרייכישע מיליטער, וואס איז איינגעשטאנען אין זאמאשטש, האט זיך אויך געפונען א היפשע צאל יידישע זעלנער, וואס האבן אנגעהויבן אריינ-צוקומען אין יידישע הייזער. דאס איז געשען אויך אין ניישטאט, וואס האט צו יע-נער צייט פארלוירן זייער פיל פון איר יוגנט. אייניקע זיינען מאביליזירט געווארן אין דער רוסישער ארמיי; טייל זיינען אוועק, צוזאמען מיט זייערע עלטערן, אין טיף רוס-לאנד. עס זיינען געבליבן אדער עלטערע מענטשן, אדער גאר יונגמלעכע. די פאר-יונגעלייט וואס האבן געהאט א שטיקל נייגונג צו געזעלשאפטלעכער מעטיקייט האבן זיך אויסגעלעבט אין דער אלטשטאט, ווו אזא מעטיקייט איז געפירט געווארן. פלעגט מאַקע די ניישמעמער יוגנט, אין איר מערהייט, פארברענגען אין פריוואטע צוזא-מענקונפטן, ווו מען פלעגט טאנצן און שפעטער „שפילן אין פאנאן“ אדער „פלירט“ (אזעלכע אמוזיר-קארטלעך, וואס מען פלעגט שיקן איינע די צווייטע) אדער גאר

פראסט און פשוט שפילן אין קארטן. אבער נאך דעם אלעמען, נאכן גאנצן „פארהויי-
לונגס-פראגראם“, פלעגט מען זיך נעמען צו אנדערע זאכן אויך — מען פלעגט פא-
גאנדערוויקלען א דיסקוסיע, אין וועלכער ס'פלעגן זיך באטליקן די יידישע זעלנער
אויך און טאקע אנגעהויבן שמועסן וועגן פאליטיק. מען האט, צווישן אנדערע דער-
ציילט, אז אין שטאט האט זיך געגרינדעט א „טאניע קוכניע“ (ביליקע קיך) פאר
ארעמעלייט; אז דארט האט מען געשאפן אונט-קורסן, וווּ מען לערנט ביינאכט
שרייבן, אויך וועגן נאך אנדערע ענינים, וואס מען האט גערעדט אין דער שטיל, אז
אויך זאל ניט הערן.

הילפס-ארבעט

איינע אזא שטוב, וווּ עס פלעגן פארקומען אזעלכע צוזאמענקונפטן, איז געווען
ביי אונדזער שכנה שרה-גיטל, וואס האט געהאט 4 יונגע טעכטער און צוויי זין. איר
שטוב האט געדינט פאר אזעלכע צוזאמענקונפטן און דיסקוסיעס וועגן דער גרויסער
ארעמקייט וואס הערשט אין דער ניישטאט. דאן איז אויפגעהויבן געווארן דער גע-
דאנק וועגן שאפן א הילפס-חברה, וואס האט געהייסן „תומכי עניים“, וואס די טע-
טיקייט איז באשטאנען אין העלפן ארעמע מיט באזארגן פאר זיי א ביסל האלץ. עס
איז געדונגען געווארן א שפייכלער, וווּ מען פלעגט ברענגען דאס האלץ, עס דארטן
ציעזען און צעהאקן און ווער עס האט געבראכט א קוויטל פון דעם „תומכי עניים“-
קאמיטעט האט געקריגן א ביסל האלץ.

דער ווינטער 1917 איז געווען א זייער שווערער פאר דער ניישטעטער באפעל-
קערונג און דא דערנענטערט זיך פסח, עס דראט, אז א גרויסער טייל פון דער ניי-
שטעטער באפעלקערונג זאל בלייבן אן מצות. דאן באשליסט דער זעלביקער קאמי-
טעט, פון „תומכי עניים“, וואס איז אויסגעברייטערט געווארן אדאנק דער הילף פון
ניישטעטער רב הרב מרדכי הלוי הורוויץ, צו שאפן דעם „ארעמען לאד“.

דער גורל האט געוואלט, אז דער דאזיקער „לאד“ (מצה-בעקעריי) זאל זיך גע-
פינען פונקט קעגנאיבער אונדזער הויז, אין דער וויינינג, וואס האט געהערט צו משה
בעקער (משה אנטראכט). איך בין דאן קיין עלף יאר נאך ניט אלט געווען און האב
קיין דירעקטן אנטווייל ניט געקענט נעמען; דערפאר אבער האב איך זיך אויסגע-
לערנט צו פארטרעטן יעדע אפטיילונג — פון א מעל-שימער ביז א שיבער אפילו
(בייטאג פלעגן ארבעטן באצאלטע מענטשן, פלעגן זיי מיר איבערגעבן גערן צו פאר-
טרעטן זיי). איך פלעג אויך אויספילן אלע שליחות, ווי ארומגיין אין די סטאלערייען
זאמלען שטיקלעך שליוף-פאפיר און אויך שטיקלעך גלאז אויף צו רייניקן די וואל-
גער-העלצער. אויסער דעם פלעג איך גיין פאגאנדערטראגן די איינלאדונגען צו יוגנט-
לעכע זיי זאלן קומען מארגן אונט העלפן. פלעגן טאקע די אונטן אין דעם „ארעמען
לאד“ זיין פול מיט יוגנט, דארטן פלעגט מען אויסזינגען און אויסדעקלאמירן אלע
יידישע לידער, וואס פלעגן זיין פאפולער — די בונדישע „שבועה“ און די „התקווה“
— די באקאנטע לידער פון רייזענען, פון ווינטשעווסקין און ש. פרוגן. די ארבעט אין
„לאד“ האט געדויערט ביז 12 אויגער און דאן פלעגט מען גיין אפפירן די מיידלעך
אחים. די געזאנגען און דאס „אפפירן אהיים“ האט שטארק ניט געשמעקט די פרומע
גאטס-סטראפמשעס (ווי מיר האבן גערופן די עלטערע שטארק פאנאטישע יידן) און
מען איז אוועק צום רב מיט א טענה: — סטייטש, ווי דערלאזט ער עס? — זיי וועלן
גיין און אלץ צעברעכן... עס איז דאך א חילול-השם... אבער דער ניישטעטער רב,
א זייער קלוגער און באמת געלערנטער און טאלערנטער, האט זיי אפגעהאלטן. ער
פלעגט זיי אויפקלערן, אז די יוגנט טוט א גאר גרויסע מיצווה — ניט נאר וואס זי

באזארגט מיט מצות די ארעמע, נאך עס איז אויך זייער וויכטיק וואס די יונגע בחור-רים און מיידלעך פארנעמען זיך מיט אלגעמיינע, קהלשע ענינים, וואס מ'איז פאר-אינטערעסירט אין מעטיקייט לטובת הכלל. ער אליין פלעגט אריינקומען עטלעכע מאל אין טאג און פלעגט אכטונג-געבן, אז אלץ זאל זיין ווי דער דין פארלאנגט, אז עס זאל זיין כשר לפסח.

דער „לאד" איז געווען איינגעשטעלט ראשית, אז מען פלעגט אומזיסט באקן די מצות פאר יענע ניט-פארמעגלעכע, וואס פלעגן ברענגען זייער מעל. עס פלעגט אבער אויך טרעפן, אז מען פלעגט אנדערע דארפן געבן אויך מעל צום באקן. עס האבן זיך אין דעם „ארעמען לאד" אקטיוו באטייליקט און מיט זייער איבערגעכנ-קייט זיך אויסגעצייכנט: שימשון און יעקב פייגענבוים (היינט אין ישראל), מאמע-לע, פישעלע יאסלס, עובדיה באקסנבוים, ליבער מארגענשטערן, עלי און מענדל שרה-גיטלס (עלי און מענדל קרוק). זאלן מיר די אנדערע ניט נעמען פאר אומגוט וואס איך האב זייערע נעמען ניט דערמאנט, פשוט איך געדענק ניט.

די מעשה מיטן „ארעמען לאד" האט אנגערעגט די אלטשטאטישע אינטעליגענץ אנגעהויבן אן אויפקלערונג-ארבעט צווישן דער ניישמעטישער יוגנט. דאן האבן זיך אנגעהויבן אויסצובילדן די באזונדערע אידעאישע גרופן און עס האבן זיך אנגעהויבן צו גרינדן די פארשיידענע ארגאניזאציעס פון פארטייאישע ריכטונגען. אויף דער ניישמאט האט מען שוין אנגעהויבן דורכפירן אומלעגאלע קרייזלעך. דאס האט גע-דויערט ביזן יאר 1918, ווען עס הויבן אן צוריקצוקומען די אנטלאפענע און אויך פארשיקטע אין רוסלאנד. דאס גאנצע געזעלשאפטלעכע לעבן האט זיך א שטארקן קער געמאט אויף דער אלטשטאט, וווּ א גרויסער טייל פון דער יוגנט האט שוין בא-ווויזן צו באקומען ארבעט און אנגעהויבן צו פירן א לעגאלע מעטיקייט מיטן שאפן לעגאלע פאליטישע פארטייען. די פראפעסיאנעלע פאראייניגן האבן שוין א באזונ-דערן לאקאל און אויך די ביבליאטעק אויפן נאמען פון י. ל. פריץ (דעם נאמען האט זי באקומען שפעטער) האט געקריגן נייע מענטשן און אנגעהויבן א לעבשאפטליכע מעטיקייט.

ווידער איז די ניישמאט אויסגעליידיקט געווארן פון יעדער געזעלשאפטלעכער מעטיקייט, ביז עס איז געקומען פון רוסלאנד דעם בלינדן שילעמס וו, הענעך ויצער (הענעך ליידיקגייער), וואס איז שפעטער, נאכן עפענען די צארישע ארכיוון פון דער אבראנע, דעמאסטרירט געווארן ווי אן אנענט פון דער צארישער אבראנע. ער האט זיך אויף דער אלטשטאט מורא געהאט צו ווייזן. איז ער שוין אויף שמענדיק געבליבן וווינען אויף ניישמאט. אט דער הענעך האט אנגעהויבן צוגיפוזאמלען ארום זיך די ניישמעטער „פאטריאטן" און אנגעהויבן אן איניציאטיוו צו שאפן אויף דער ני-שמאט א ביבליאטעק. זייענדיק פאקטיש א גוטער ארגאניזאטאר האט ער אין א גאר קורצער צייט באוויזן צו פאראינטערעסירן א באדייטנדיקע צאל פון ניישמע-טישע און מען האט געדונגען א דירה און ס'איז געשאפן געווארן א גאר פיינע ביב-ליאטעק.

הענעך ויצער איז שפעטער פון דער אקטיווער ארבעט ביי דער ביבליאטעק, אויף דער פאדערונג פון דעם ארטיקן קאמיטעט פון „בונד", נאך שווערע ליידנשאפט-לעכע דיסקוסיעס, באזייטיקט געווארן.

דער קאמף פאר דער יוגנט

די פרייז פון אונדז, יוגנטלעכע, איז געווען גאר גרויס — ענדלעך וועלן מיר האבן אויף דער ניישמאט א ביבליאטעק; מיר וועלן ניט דארפן גיין אנדערמאלבן

קילאָמעטער, כדי צו בייטן א בוך. די מערהייט פון אונדז האָט געשטאַמט פון דער אַרעמקייט און איז געווען זייער שלעכט געקליידט און נאך ערגער באַשוכט. פאַר-שמענדלעך, אז מיר, די יוגנט, זיינען געווען די ערשטע זיך צו פאַרשרייבן אין דער ביבליאָטעק. איז אָבער געווען א צרה — אין הסכם מיט די סטאַטומן האָט א מינ-דעריעריקער ניט געקענט ווערן א מיטגליד אויף זיין אייגענעם נאָמען, נאָר געמוזט זיין פאַרשריבן אויף א נאָמען פון אַן עלטערן מיטגליד. אזוי ווי די מערסטע מיטגליד-דער פון דער ניישטעטישער ביבליאָטעק זיינען געווען באַלעבאַטישע יונגעלייט און ניט געוואָלט, אָדער מורא געהאט, צו האָבן צו טאָן מיט דער שלעפּרישער אַרעמ-קייט און די וואָס האָבן שוין יא באַשטאַנען דאָס צו טאָן, צו ווערן אפּוטרופּסירט פון יוגנטלעכע, האָבן שוין געהאט צו צוויי און דריי יוגנטלעכע, איז טאָקע א גרויסע צאל פון דער ניישטעטישער יוגנט געבליבן אויסער דער ביבליאָטעק.

דאָס האָט אזוי אָנגעהאלטן אומגעפער ביז די יאָרן 1920 — אָנהייב 1921, ווען עס האָבן, אין הסכם מיטן סאָוועטיש-פּוילישן שלום-אַפּמאַך, געדאַרפּט פאַרן קיין רוסלאַנד אלע רוסן, וואָס וווינען אין פּוילן און פון רוסלאַנד דאַרפן קומען אלע פאַ-ליאַקן. צווישן די לעצטע האָט זיך אויך געפונען די מאַכטער פון ניישטאַטישן רב מיט אירע צוויי יינגלעך סענדער און שייע (דער ערשטער, סענדער ראַטשטיין, גע-פינט זיך אין שיקאַגאָ) איז א מיטגליד פון אונדזער פּנס-קאָמיטעט און איז אין אונדזער פּנס פאַרטראַטן מיט אַן אַרבעט). זיי דערציילן די טרויעריקע ידיעה וועגן שרעקלעכן הונגער וואָס עס הערשט אין רוסלאַנד. עס קומען נאָכדעם פון רוסלאַנד גופא די פאַרצווייפלטע הילפּסרופן. דאָן האָט זיך די ניישטעטער יוגנט, ביי וועלכער עס איז פון די פריערדיקע פאלן געווען אויסגעאַרבעט דער געפיל פון הילף, א ריר געמאַן.

איך געדענק ווי אין א שבת האָט דער רב געהאַלטן א דרשה אין בית-המדרש,

אַ גרופע פון די ערשטע אַרגאַניזאַטאָרן פון דער ניישטעטישער אַרבעטנדיקער יוגנט. פון רעכטס צו לינקס: נחמיה עלצטער, ביירעך פריילעך (אַרגענטינע), זישע האַקמאַן (געשטאַרבן אין ראַטנפאַרבאַנד), משהלע זאַלצמאַן (געשטאַרבן אין ראַטנפאַרבאַנד).

זו ער האט געשילדערט די נויט פון די הונגער-ליידנדיקע ברידער; ער האט אפער-
לירט מען זאל אפשפארן פון דעם סאמע נייטיקסטן כדי צו העלפן לינדערן די נויט
פון די געשוואלענע קליינע קינדער. דאס האט שטארק געוויקט אויך אויף אונדז
יונגווארג און טאקע דעם זעלבן שבת נאכן עסן זיינען מיר זיך צונויפגעקומען א
גרופע פון 18 יאטן, וואס האבן באשלאסן צו שאפן א יוגנט-קאמיטעט פאר די הונ-
גער-ליידנדיקע אין רוסלאנד. אבער וואס טוט מען, אז מען זאל צו אונדז האבן
צוטרוי? האבן מיר באשלאסן, אז מיר שיקן א דעלעגאציע צום ניישטעמער רב.
באלד איז אויסגעוויילט געווארן א דעלעגאציע פון מעכל האקמאן, מענדל באריק,
וואלף קארנמאס און לייבל גרינער (דוכט מיר). מיר האבן פארגעלייגט דעם רב
אונדזער פלאן. דער רב האט געקענט אונדזערע עלטערן און חוין דעם איז ער זייער
עמאציאנירט געווארן פון אונדזער געדאנק צו שאפן אזא קאמיטעט און ער האט
אונדז באלד אנגעשריבן א באשטעטיקונג, צו אלע יידישע מאמעס, אז זיי זאלן זען,
אז זייערס א קינד זאל ניט פעלן אנטיילצונעמען אין דער גרויסער מיצווה, און זאל
ווערן א מיטגליד ביי אונדז. דאס האט טאקע געוויקט — אין געציילטע טעג האבן
מיר געהאט נאענט צו 200 מיטגלידער.

דאס האט אבער באלד געצויגן די אויפמערקזאמקייט פון די שוין דאן עקזיס-
טירנדיקע פאליטישע ריכטונגען אין דער יידישער זאמאשטש. יעדע פארטיי האט
געוואלט זיך פארבינדן מיט אונדז, געזוכט צו געווינען א טדי פאפולערע יוגנט-בא-
וועגונג פאר זיך. די ערשטע, וואס האט איינגעשטעלט א פארבינדונג מיט אונדז איז
געווען די ציוניסטישע פארטיי. מען האט אנגעהויבן רופן אלע שבת פארזאמלונגען,
זו עס פלעגן קומען רעפרירן וועגן פארשיידענע אספעקטן פון אונדזער באוועגונג
פארשיידענע פארשטייער. אפילו פון דער „אגודה" איז צו מיר געקומען מיין געווע-
זענער ראשי-השיבה הערשעלע פרידלינג. אז מיר זאלן זיך אנשליסן אין זייער בא-

א גרופע יוגנט, דאס רוב פון ניישטאט, וואס איז געווען אקטיוו ביי געזעלשאפטלעכע און פראפעסיאנעלע טע-
טיקייטן. פון רעכטס צו לינקס, אונטערשטע רייע: חיים בער, בערטשע קארנמאס, אהרן ארבעספעלד, מענדל
גרינבוים („פריידענקער"), מאטל גערוזאן („טאפטשאן"). צווייטע רייע: יעקב קויל, לאה קייטל, חנה בראנפנברע-
נער, משה ארבוך, דבורה קעניג. אונטערשטע רייע: יאסל גרינבוים („בורמיסטשט"), אברהמלע אייזמאן, מענדל
פינקמאן, יקותיאל שפענדל, יאסעלע בראנד.

וועגונג. אבער דער ערשטער וואס האט אונדז געהאט באאיינפלוסט איז געווען דער ניישטעמער ציוניסט גרשון צוקער, א זייער אינטעליגענטער און זאכלעכער. צו יענער צייט איז דער „בונד“ אין זאמאשטש געווען איינע פון די שטארקסטע ארגאניזאציעס — סיי פאליטיש, סיי ארגאניזאציעלע. קיין שום אנדערע פארטיי-ארגאניזאציע האט זיך מיטן „בונד“ ניט געקענט פארגלייכן סיי מיט דער צאל מיט-גלידער, סיי מיט דעם פארנעם פון דער טעטיקייט אויף אלע געביטן פון געזעלשאפט-לעבן לעבן — דער עיקר אויפן געביט פון דעם פראפעסיאנעלן (סינדיקאטן) לעבן. עס איז ניט געווען אין זאמאשטש קיין איין פארטיי, וואס זאל האבן אין אירע רייען אזוי פיל ארבעטער ווי דער „בונד“.

די טעטיקייט פון „בונד“ האט זיך שטארק אפגערופן אויף דער ניישטעמישער ארעמער באפעלקערונג און איבערהויפט אויף די ארבעטנדיקע מאסן. באזונדער איז די דאזיקע השפעה דאן געווען שטארק צוליב דעם פאקט, וואס אין דער אנפירונג פון „בונד“ האבן זיך געפונען פיל ניישטעמער, ווי חיים-לייב מילין, שיע בון, אי-טשע-לייב הערינג, משה פריילעך, משה מיטלפונקט, מיכאל קופערמאן, איטשע מאד-רער און אנדערע.

דער „בונד“ האט דעריבער אויך אנגעהויבן שיקן זיינע פארשטייער צו דער דאזיקער ניישטעמישער יוגנט.

דער דאזיקער פערזאן איז אבער געווען דער שווערסטער אין דער געשיכטע פון „בונד“ אין פוילן בכלל — עס האט זיך אנגעהויבן אין די רייען פון „בונד“ די שארפע דיסקוסיע וועגן דער אנגעהערדיקייט צום דריטן אינטערנאציאנאל; די דיס-קוסיעס האבן דערפירט צו דער שפאלטונג פון „בונד“ אין גאנצן לאנד, וואס עס האט ניט אויסגעמיטן אויך זאמאשטש; עס אנטשטייט דער „קאמבונד“.

אויב די דאזיקע שפאלטונג האט דער בונדישער פארטיי ניט פארשאפט קיין גאר גרויסע פארלוסטן, נאר א טייל פון די עלטערע חברים זיינען אוועק צום „קאמ-בונד“, וואס האט זיך אריינגעגאסן אין דער פוילישער קאמוניסטישער פארטיי. איז די בונדישע יוגנט-ארגאניזאציע, דער יוגנט-בונד „צוקונפט“, שטארק געטראפן גע-ווארן. זי איז אין שטאט געווארן א רעדוצירטע ארגאניזאציע; די מערהייט האט זיך אנגעשלאסן אין דער „קאמבונד“ — דאס האט געשאפן די לאגע, וואס האט דעם „בונד“ ניט מעגלעך געמאכט זיך צו פארנעמען מיטן ניישטעמישן געשאפענעם יוגנט-קאמיטעט.

דאקעגן האט דער „קאמבונד“ זיך זייער אפגעגעבן מיט אונדזער יוגנט און האט אנגעהאלטן א שטענדיקן קאנטאקט מיט אונדז. פריער איז געשיקט געווארן צו אונדז ישראל וואפניארסקי, נאכהער בינאמטשע גרינבוים און נאך שפעטער שמחה אר-בעספעלד, וואס איז שוין מיט אונדז געבליבן ביז ער איז אין יאר 1922 אוועק קיין רוסלאנד.

אויף די פארזאמלונגען פון דער ניישטעמישער יוגנט האבן זיך אנגעהויבן גאר שארפע דיסקוסיעס, אמתע פאליטישע שלאכטן. דער הויפטקאמף האט זיך געפירט צווישן דעם „קאמבונד“ און די ציוניסטן. די לעצטע שלאכט האט זיך אפגעשפילט אין א שבת ביימאג אין דער וווינונג פון הערש קארנמאס (דער זיידע פון שרייבער פון די דאזיקע שורות). צוליבן דער, וואס דער זיידע האט געהאט, האט ער פאר-מאגט א גרויסע דירה. די דאזיקע דירה איז געווען איבערפולט און מען איז נאך גע-שטאנען אויף דער גאס. פאר ניישטאט איז עס געווען א געשעעניש, וואס איז בא-וונדערט געווארן ווייל דער-און לערן-יינגלעך האבן שבת ביימאג געדארפט זיך שפילן אין טיטשקע פאלאנט אדער א מייטיע באקופ (א שפיל אזא מיט א באלעם) און דא גאר זיך צוזאמענגעקליבן ביי הערש וואטשאק (דעם זיידנס צונאמען) אין דער-

שמו. און דער עולם האט עפעס געהערט ריידן און ניט פארשטאנען וועגן וואס מען היצט זיך אזוי שמארק — מען רעדט זאכט זיך יידיש און פארט פארשטייט מען ניט קיין ווארט.

די הויפט-שלאכט איז דאן געפירט געווארן צווישן די חברים גרשון צוקער און ישראל וואפניארסקי. דער ציוניסטישער צד, זעענדיק, אז זיי פארלירן דעם איינפלוס, האבן געמאכט א רוף צו דער יוגנט, אז זיי זאלן זיך אויסשרייבן פון אונדז און בכלל נישט מיטארבעטן מיט אונדזער ניישטעטישן יוגנט-קאמיטעט. אזוי ווי די יוגנט איז דאן בכלל נישט געווען ריף פאר אזעלכע דיסקוסיעס און דערצו איז נאך צוגעקוקט מען דער פאקט וואס מיר זיינען ארויסגעפאלן פון אונטער דעם רבס איינפלוס, האט זיך די פארזאמלונג פארענדיקט דערמיט וואס דער רוב פון דער יוגנט איז אוועק. מיר זיינען געבליבן ביי א 60 יוגנטלעכע. שפעטער נאך איז פארגעקומען א ווייטערדיקע איבערגרופירונג און מיר זיינען געבליבן ביי 40, מער רייפערע, און מיר האבן אויסגעקליבן א נייע פארוואלטונג. זי איז באשטאנען פון די יוגנטלעכע: מעכל האקמאן, לייבל געווערין, משה זאלצמאן, נחמיה גלצמער, וואלף קארמאס, ברוך פריי-לעך און אהרן ארבעספעלד (זאלן מיר אנטשולדיקן יענע, אויב איך האב וועמען פאר-געסן צו דערמאנען).

א גרופע ניישטעטער יוגנט, אריינגעצויגענע אין דער באוועגונג. אין דער מיטלסטער רייע דער דריטער פון רעכטס צו לינקס איז משהלע ראפפארט, וואס איז שפעטער בעת דער נאצישער הערשאפט פארוואנדלט געווארן אין לעצטן ייד פון זאמאטשער געטא. זיין טראגישער סוף גענוי געשילדערט דורך מרדכי שטרינגלער.

מיר האבן אנגעהויבן אפהאלטן א סעריע לעקציעס מיט פארשטייער פון דעם „קאמבונד“. מיר זיינען אדורך א ציקל וועגן פאליטישע עקאנאמיע; משה טערמאנס „קולטור און דער ארבעטער-קלאס“, מארקס „דער קאמוניסטישער מאניפעסט“ און אנדערע. מיר האבן אויך קאלעקטיוו דורכגעלייענט א ריי פאפולער-וויסנשאפטלעכע ווערק וועגן ליטעראטור ווי י. דאברושינס „געדאנקענגאנג“.

צוליב דעם וואס ניט אלע מיטגלידער זיינען געשטאנען ענאויפן זעלביקן קולטור-און אנטוויקלונג-גרעד און ניט אלע האבן געקענט גלייך באנעמען די מעמעס און אויך, וואס אין פוילן האט מען שוין דאן אנגעהויבן צו פארפאלגן דעם „קאמבונד“, האבן מיר באשלאסן צו טיילן די ארגאניזאציע אין קעמערלעך. פריער צו 20, שפעטער צו 15 און נאך צולעצט צו 7 מאן.

בכדי צו קענען בעסער ארגאניזירן די ניישטעטישע יוגנטלעכע, וואס האבן זיך געוואלט אנשליסן אן אונדז, האבן מיר געשאפן א רעפערענטן-קרייז, ווו מיר האבן צוגעגרייט רעפערענטן, וואס זאלן קענען געשיקט ווערן צו אונדזערע קעמערלעך, וואס מיר האבן פארמאגט אין א גרעסערער צאל.

דאס „קעמערל“

באדינענדיק די גרופן האבן מיר זיך דערוואוסט, אז א גרויסער טייל פון די יוגנט-לעכע קענען בלויז לייענען געדרוקטע און ניט שרייבן. האבן מיר אנגעהויבן ארגאניזירן אונטקורסן. די ערשטע שוועריקייט איז באשטאנען אין א פאסיקער דירה. אונדזערע פינאנציעלע מעגלעכקייטן זיינען געווען מער ווי באשרענקטע. מיר האבן פאקטיש צוגעהונגערט און זיך געטיילט מיט א פאפיראס. האבן מיר באשלאסן אז מיר זאלן דערווייל אנהויבן ביי מיר אין „קעמערל“ (דאס איז געווען די באצייכע-נונג פאר מיין וווינונג, וואס איך האב זיך אויסגעריכטעט פון א קאמער, וואס האט א סך יארן געדינט ווי א דעפאזיט פון פארשיידענע סחורות). אז מען האט א נייע שטעטישן געזאגט: „איך גיי צו יואלן אין קעמערל“ האט ער שוין געוואוסט, אז ער גייט צו וואלף קארנמאס. („וואל“ איז געווען מיין פסעוודאנים).

דער גאנצער „סאלאן“ איז באשטאנען פון א צימערל, קארגע פיר מעטער די לענג און דריי מעטער די ברייט. מיר האבן באשלאסן, אז פאר דעם געלט וואס מיר וועלן צאלן דיר-הגעלט וועלן מיר קויפן העפטן און בלייערס. מיר האבן ניט געהאט קיין געלט בכדי צו קויפן א גרעסערן לאמפ, האבן מיר ביים חבר מעכל האקמאן אויפן בוידעם געפונען אן אלטן בליצלעמפ. מיר האבן אים פארריכט און דאס איז שוין געווען דער ערשטער סימן, אז דאס „קעמערל“ איז שוין ניט סתם א וווינונג, נאך עס שמעקט שוין מיט עפעס, מיט וואס האבן מיר נאך אליין ניט געוואוסט. אין געציילטע טעג האבן מיר שוין געהאט אזוי פיל שילערס וואס מיר האבן זיי פאר איין מאל ניט געקענט אריינגעמען אין „קעמערל“ און מיר זיינען געווען גער-צוונגען צו מאכן, פריער צוויי און שפעטער דריי, טורנעס. בכדי אויסצוניצן דעם פלאץ פון „קעמערל“ האבן מיר דעם טיש געמאכט (פון צוויי ברעטער) אויף דער גאנצער לענג פון צימער, און דאס בעטל זאל דינען פאר א באנק פון איין זייט, פון דער צווייטער זייט זאלן מיר מאכן מאכורעטקעס. די שילער וואס וועלן דארפן ניצן אויפן בעטל, וועלן דארפן אהין אריינגיין פון אונטער דעם טיש.

אזוי האט זיך אנגעהויבן אונדזער ערשטע „יידישע שול“ אויף דער ניישטאט. יעדער פון אונדז האט געמוזט עפעס שענקען פאר דער „שול“. ווער א בלייער, א ביכל, א ביסל נאפט פארן לאמפ איז אויך געווען א געשאנק. פארשטייט זיך, אז די זעלביקע חברים זיינען אויך געווען די לערערס. אין געציילטע מאנאטן האבן מיר

אויסגעלערנט עטלעכע צענדליק קינדער אַנשרייבן און איבערלייענען אַ יידיש ברייול-
כדאי צו דערמאָנען, אז פון די דאָזיקע שילערס זיינען נאָכדעם אַרויסגעקומען פירער
פון דער ניישטעטישער יוגנט, ווי למשל לייבל וואַליא (קאַלמלעלע שוסטערס), זעליג-
הערש דעם שוסטערס אַ זון, יידעלע דעם געלן בעקערס, וועלוועלע חיה-כייילעס און
אַנדערע, וואָס האָבן ביז אונדזער „שול“ ניט געקענט קיין צורה פון אַן אות.

די פאָפּולאַריטעט פון אונדזער שול איז אַזוי שנעל געוואָקסן אז אין געציילטע
חדשים זיינען מיר געשטאַנען פאַר אַ פראַבלעם, וווּ נעמט מען אַ פאַסיקע וווינונג
פאַר אונדזער שול. דאָס ערשטע וואָס מיר האָבן באַשלאָסן איז געווען אַנצוהויבן אַן
עפנטלעכע זאַמלונג פאַר אונדזער „שול“. אַ גרופע פון דער יוגנט האָט זיך אַרויסגע-
לאָזט איבער דער ניישטאַט און זיך געוואָנדן צו אַלע שיכטן פון דער באַפעלקערונג.
קיין גרויסע סומעס האָבן מיר אמת ניט באַקומען, יעדער האָט אַבער עפעס געשאַנ-
קען. ווער אַ בוך, ווער אַ פאַר העפטן, קליינע ביישטייערונגען. אַבער פון דעם איז
אַלץ ניט געווען אויף קיין וווינונג. מיר זיינען געווען געצוונגען צו בלייבן אינעם
„קעמערל“.

אַזוי ווי פון צווישן די געשענקטע ביכער זיינען געווען אַזעלכע, וואָס האָבן זיך
פאַר דער „שול“ ניט געפאַסט און אַזוי ווי אין דער ניישטעטישער ביבליאָטעק האָבן
יונגטלעכע ניט געקענט זיין קיין מיטגלידער (וועגן וואָס מיר האָבן שוין פריער דער-
מאָנט) האָבן מיר באַשלאָסן, אז מיר שאַפן אַ ביבליאָטעק צו באַדינען דער גרויסער
צאָל יונגטלעכע, וואָס קען נישט געהערן צו דער ביבליאָטעק.

אין געציילטע וואָכן איז ביי יואלן אין „קעמערל“, וווּ עס איז אַזוי אויך געווען
גענוג ענג, געעפנט געוואָרן אַ ביבליאָטעק.

סוף-כל-סוף מוזן מיר אַרויסנעמען די ביבליאָטעק. זי ווערט אַריבערגעפירט אין
דער דירה פון חבר אַהרן אַרבעספעלד. דאָרטן ווערן אויך די ביכער געביטן אין
טורנעס.

אין איר נייער וווינונג ווערט די ביבליאָטעק פאַרגרעסערט. עס קומען צו נייע
יונגטלעכע, וואָס ווילן לערנען און לייענען. מיר זעען זיך אויך אַרום, אז אונדזער
ביכער-סטאָק איז אַ נישטיקער. מען מוז שאַפן נייע ביכער. דאָס האָט געצוונגען
מיר זאָלן אַרויס צו אַ נייעם פאַרמעסט — אַנהייבן אַן עפנטלעכע אונטערנעמונג,
וואָס זאָל אונדז בכלל העלפן אַרויסצוגיין פון דעם „קעמערל“.

מיר אַרדענען איין אַ טאַג-אַוונט, טאַקע אויף דער ניישטאַט. מיר דינגען אַפּ די
שטוב פון חנה קלמנס און מיר שיקן פאַנאַנדער איינלאַדונגען. דאָס מאַל אויך צו אַלמ-
שטאַטישע חברים. און אַט איז געקומען דער שבת, וואָס האָט אונדז געדאַרפט אַדער
אַרויסשלאָגן פון אונדזערע פאַנטאַזיעס מיט די פאַרמעסטן אַדער טאַקע אונדז געבן
מוט און כוח — אַ מאַטעריעלן און מאַראַלישן דערפאַלג.

מיר האָבן עטלעכע נעכט פריער אַלץ צוגעגרייט, אַפילו די קלעזמער — יאַנקל
קאַלמעלעס (אַ ברודער פון דער באַלעבאַסטע פון „טאַנצזאַל“) האָבן מיר געהאט פון
פאַרויס באַצאָלט (אמת מיט געבאַרגט געלט). אז מיר האָבן זיך שבת-צו-נאַכט אַוועק-
געזעצט ביי דער טיר פון „טאַנצזאַל“ מיט די צוגעגרייטע בילעטן און אַנגעהויבן
וואַרטן אויף די געסט, האָבן מיר געטראַכט, אז מיר זיינען דורכגעפאַלן. מיר זעען
אַפילו ניט די פאַר מיידלעך, וואָס זיינען געווען באַשטימט ווי פאַרקויפערנים (אין
טורנעס) ביים „בופעט“ און ביי די געטראַנקען. מיר האָבן געמיינט, אז קיינער פון
די שטאַטישע וועט ניט קומען; און וועט עמעץ יאָ קומען, וווּ וועט ער וויסן צו קריכן
איבערן מאַרק און טרעפן צו לייב מאַליער (מאַנגעל) אַדער צו חנה קאַלמעלעס (וואָס
איז געווען מער פאַפּולער). מיר באַשליסן אז מיר זאָלן צעשטעלן יונגטלעכע אויפן
וועג וואָס פירט פון דער אַלמ-שטאַט — ביי דער אַפטייק און ביי דער גמינע, וואָס
זאָלן שוין די עווענטועלע געסט אַנווייזן די ריכטונג ווהיין צו גיין.

עם איז געווען ווינטער. אונדזערע יוגנטלעכע זיינען געווען שלעכט אנגעטאן. מען האט געדארפט ווארטן שעהן. אבער אז מען האט געבראכט די ערשטע פארלעך, גראד „אייגענע“ האט מען דאן באמערקט, אז אן די „קאנוואיען“, וואלט מען נישט געטראפן און אונדזערע יוגנטלעכע האבן זיך געלאזט ברענגען די געסט. האט ווער געבראכט עמעצן האט ער אויסגענוצט זיך א ביסל אנגעווארעמט און ווידער ארויס אויף „יאגד“ — פרעגן א פארבייגייענדיקן צי ער גייט אויף דער „זאבאווע“. ארויסגעוויזן האט זיך, אז מיר האבן גארנישט געוואסט ווי מיר זיינען פאפולער, אפילו אויף דער אלטשטאט. עס האבן זיך געפונען א סך בעלנים צו קומען אויף אזא מין ליטערארישן טאנצאווונט. דער דערפאלג איז געווען אן אומדערעווארטער, אן אמת איבערראשנדיקער. מיר האבן געמוזט בעטן ביי דער אייגנטימערין פון דעם „טאנצ-זאל“ זי זאל דערלויבן צו באנוצן דאס צווייטע צימער, וואס איז נישט געווען פארויס-געזען אין אונדזער אפמאך.

אונדזער ארטיסטישער דעביוט

אויף דעם ערשטן ליטערארישן טאנצאווונט האבן א טייל פון אונדזערע חברים געמאכט זייער ארטיסטישן דעביוט. אין סאמע מיטן פון די טאנצנדיקע פארלעך האט דער חבר מעכל האקמאן (היינט פאלקאוויק אין פוילן) אפגעשטעלט דאס שפילן און אין מיטן זאל אוועקגעשטעלט א בינע (א בענקל!) און דער שרייבער פון די דאזיקע שורות, מיט א פאר פארבלאטיקטע שטיוול (פון פירן די „געסט“ פון לעמבערגער הויפטוועג צום „טאנצזאל“) האט דעביוטירט מיט מאָרים ראָזנפעלדס א דעקלאמאציע „מיט מיין יינגעלע אין גאס“. דער דערפאלג איז געווען אן אומדערעווארטער. דאס האט שוין צוגעגעבן מוט די איבעריקע קינסטלער און באלד זיי-נען געקומען דעקלאמאציעס פון אהרן ארבעספעלד, לייבל געווערץ, משה זאלצמאן. אפילו אונדזער פירער מעכל האקמאן האט נישט אויסגעהאלטן און איז אויך ארויף אויף דער „בינע“ און האט געגעבן א דעקלאמירן וו. וועוואַרקעס „דאס מיידל“. פון דאן אן פלעגן מיר שוין ארויסטרעטן מיט דעקלאמאציעס אדער מיט עפעס פארלייענען אויף אונדזערע אונטערנעמונגען.

נאכן ליטערארישן טאנצאווונט, וואס האט אונדז איבערגעלאזט א היפשע סומע פארדינסט, האבן מיר באשלאסן אז מיר מוזן אומבאדינגט שאפן א גרעסערע וויי-נונג פאר אונדזער שול און ביבליאטעק. האבן מיר געדונגען די שטוב ביי מאלי עז-רעלעס (איר מאן, שמואל עזרעלעס, קומט דא אין גאנצן נישט אין באטראכט, ווייל ער האט נישט געהאט די דעה) און דארטן ווערט שוין איינגעארדנט סיי די שול און סיי די ביבליאטעק. דאס „קעמערל“ ווערט בלויז גענוצט אויף זיצונגען.

מיטן בייטן דעם אדרעס פון דער „שול“ האט זיך באדייטנדיק פארגרעסערט די צאל שילער און דערצו איז נאך צוגעקומען די פראבלעס פון לערער, ווייל מיר האבן געקענט ווי לערער פארטרעטן די ערשטע פאר חדשים...

אבער פאר אזא שטורמישער יוגנט איז דאן נישט געווען קיין שוועריקייטן. מיר האבן זיך געוואונדן צו דער לערערין הייה קופער נפתלי יאָעיטשניקס (אייזער-סוחרס) טאכטער (איר ברודער ליפע קופער געפינט זיך היינט אין ישראל) און צו דער יונגער לערערין פייגע אַרנבויס (פייגע משה קאָפיטשאַזש, היינט אין ריאָ דע זשאַנעיר-ראָ, פייגע שקלאָ, געהערט צו דעם סובֿיקאָמיטעט פון אונדזער פּונקס) און ביידע האבן אונדז צוגעזאגט צו געבן א שעה אין טאָג אין גאנצן אומזיסט, נאר מיטן באדינג, אז מיר זאלן איינארדענען ווי געהעריק טישן מיט בענק. מיר זיינען מסכים געווען. דא, אין דער נייער דירה, פלעגט נישט אוועק קיין איין שבת אדער פרייטיק-צונאכטס,

אז מיר זאלן ניט דורכפירן א קעסטל-אונט, א פארלעזונג אדער א שמועס מיט די יוגנטלעכע שילער, וואס זיינען שוין אויך געווען לייענער אין דער ביבליאטעק. לאנג האט אונדזער נייער פונקט ניט אנגעהאלטן. עס איז אונטערגעקומען די געשיכטע מיטן אויפרייס פון ווארשעווער ציטאדעל, ווען עס האט זיך אנגעהויבן א מעראר-און ארעסט-כוואליע איבער גאנץ פוילן. דער זון פון דער אייגנטימערין פון אונדזער „שול“ משה עזרעלעס (משה לאנגבוים), אן „אויפגעקלערטער“, אליין א לערער און א שרייבער פון פראשעניעס, האט אויפגעקלערט דער מוטער זיינער. אז זי וועט נאך פארשיקט ווערן אויף קאטארגע פאר פארדינגען אונדז די דירה. דערצו זיינען נאך צוגעקומען די מענות פון די שכנים, אז זי וועט איבער הונדערט יאר זיך פרגעלען אין גיהנום פאר אויפהאלטן ביי זיך אזעלכע לייט, וואס גלויבן ניט אין גאט, וואס רויכערן אום שבת... מיר האבן געקריגן אן עקסמיסיע און די ביבליא-טעק האבן מיר געמוזט דערווייל ארויפמאכן צו אונדז אויפן בוידעם. קיין אנדער צווייטונג האבן מיר ניט געקריגן.

צו יענער צייט איז ביי אונדז אין דער ארגאניזאציע געשען צוויי וויכטיקע געשעענישן. איינע איז געווען דאס, וואס מיטן גאנג פון אונדזער ארבעט האבן זיך אנגעהויבן צו באווייזן אין אונדזער גרופע, וואס איז בעיקר געווען א ניישמעטישע, יוגנטלעכע פון דער אלטשטאט. עס הייבט זיך אן אפצוהוישן דער אנטאגאניזם וואס האט געהערשט צווישן ניישמאט און שטאט. פון די ערשטע שטאטישע, וועלכע האבן אנגעהויבן מיט אונדז מיטצוארבעטן זיינען געווען: זעליג קארפ, מענדל פינק-מאן און פעסע צעלער (אלע דריי געפינען זיך היינט אין ארגענטינע), אברהמטשע פלוג (אברהמטשע קאפוש), חנה בראנפנברענער.

דאן קומט צו אין אונדזער ארגאניזאציע אויך דער פרויען-עלעמענט. ביז דאן זיינען אין דער ארגאניזאציע געווען נאר יינגלעך.

דער באקאנטער אין זאמאשטש מאדיסטקעס-ווארשטאט פון פייע באט. די אייגנטימערין מיט אירע ארבעטערנס. פון רעכטס צו לינקס, ערשטע רייע: פעסל, אסתר, גיטל קיניגער, רחלע גערוזאן. צווייטע רייע, זיצנדיק: פעשע-רייזל קליינער, פייע באט, טשיפע פריילעך.

די ערשטע מיידלעך וואס זיינען ביי אונדז געווען אקטיוו, זיינען: גיטל קינגער
(היינט אין פראנקרייך), משיפע פריילעך, משיפע קערבוס.

אין ארומיקע שטעטלעך

נאך א פאקט האט אונדז אפגעריסן פון אונדזער פריערדיקער מעטיקייט צווישן
דער ניישטעטישער יוגנט. מיר זיינען אריינגעצויגן געווארן אין דער אומלעגאלער
מעטיקייט פון די לינקע פראפעסיאנעלע פאריינען. זיי האבן אונדז געדארפט פאר א
ריי מעכנישע ארבעטן ווי קלעפן פלאקאטן און ארויסהענגען פענער אין די פרא-
לעטארישע יום-טובים ווי אויך בעת גרויסע פאליטישע פראצעסן, וואס זיינען, נאכן
אויפרייס פון ציטאדעל, גאר אפט פארגעקומען. מען האט אונדז אויך איבערגעגעבן
צו ארגאניזירן די יוגנט אין די ארומיקע שטעטלעך ווי: קאמארען, הרוביעשאוו,
בילגאריי, גראבאוועץ, איזשביצע, קראסניבראד און אנדערע.

פאר מיר איז באשטימט געווארן דער מורה-געבט פון זאמאשטש. דעם ערשטן
ארויספאר ווי אזא „ארגאניזאטאר“ האב איך געמאכט קיין מישעווצע, ווייל דארטן
האט מעכל האקמאן געהאט קרובים — דעם זיידן פון דער מוטערס צד און זייענ-
דיק בעתן לעצטן יום-טוב צוגאסט ביים זיידן האט ער שוין צוגעגרייט עמלעכע
יוגנטלעכע און איך האב עס געדארפט פארענדיקן און אוועקשטעלן א קעמערל, וואס
זאל ארגאניזירן דער עיקר די יוגנט.

דער ערשטער אדרעס צו וועמען איך האב געדארפט אנקומען איז געווען דאס
הויז פון לייב צוויליך (געשטארבן אין ארגענטינע), א זייער הארציקער יאט. נאכן
איבערגעמען מיין „פאראל“ (אזא געהיימען סימן, אז מען קען מיט מיר רעדן ארגא-
ניזאציע-ענינים) האט ער מיך אריינגעפירט צו זיי אין הויז, ווו איך בין פון די
איבעריקע משפחה-מיטגלידער אויפגענומען געווארן זייער ווארעם.

ווי איך האב זיך שפעטער איבערצייגט, איז דאס הויז פון שמחה צוויליך
שטענדיק געווען א גאסטפריינטלעכע. צוליב די דריי יונגע מעכטער פלעגט דארטן
שטענדיק זיין פול מיט יוגנט, וואס דאס אליין האט שוין צו יענער צייט אין א קליין
שטעטל געהייסן א געזעלשאפטלעכע שטוב. דאס האט זיך גאר שטארק אפגערופן
אויף דעם נאך דאן גאר יונגן לייבן און מיט דעם חותם פון גוטסקייט און גאסט-
פריינטלעכקייט און פשטות איז ער פארבליבן ביז זיין פרייצייטיקן טויט.

נאכן אפרוען זיך פון א האלבן מאג זיך שלעפן מער צופוס ווי מיט דער פור,
זייל דער וועג איז געווען א זאמדיקער, האט דערווייל לייב צוויליך שוין באוויזן
צונויפצורופן די איבעריקע יוגנט, צוזאמען א צוועלף אדער פופצן יוגנטלעכע. מיר
האבן שוין ביז גאר שפעט אין דער נאכט געהאט א שמועס (ערגעץ אויף א בוידעם-
שטיבל מיט שטארק פארהאנגענע פענצער). מיר האבן גערעדט וועגן די אופנים ווי
צו ארגאניזירן די יוגנט און אויך די אופנים וועגן רעארגאניזירן דעם פראפעסיאנעלן
פאריין אין מישעווצע. פון דער גרופע ווערט אויסגעוויילט אן אנפירונג מיט א פאר-
שטייער וואס זאל האבן די פארבינדונג מיט זאמאשטש. די זעלבע גרופע יוגנט
זוערט נאכדעם די שפעטערדיקע פירערין פון פראפעסיאנעלן פאריין און אויך פון
דער ביבליאטעק אין מישעווצע.

דער ערשטער צוזאמענשטעל פון דער מישעווצער אנפירונג איז געווען: לייב
אייטעל, גדליה באשיסמער, אפרים ראזענבוים (אין ארגענטינע), לייב צוויליך, הינדע
קליינער (ביידע לעצטע געשטארבן אין בוענאס-אירעס), משה שוויצער (געשטארבן
אין מאנטעווידעא), יוסף שמענגעל, פייוויש, משה אויפער, פייגע אויפער, מעכלע
שערער, שיינדל שוויצער, וואס זיינען אומגעקומען דורך די נאציס ימח-שמן.
אזוי פלעג איך פעריאדיש באזוכן מישעווצע און שוין געהאט מיין שטענדיקן

אדרעם ביי די צוויליכס, וואס האבן מיר ניט געקענט מוחל זיין פארוואס איך האב יענע נאכט מיט זיי זיך ניט געזעגנט. פאר דער טישעווער באפעלקערונג האט עס געהייסן, אז איך בין א קוזין פון לייבן און לויט דער באציאונג פון זיין גאנצער משפחה צו מיר איז עס געווען זיכער און פארשטענדלעך. מיט א טייל פון זיי בין איך שוין פארבליבן פערזענלעכע פריינט ביז דעם היינטיקן טאג. שוין זייענדיק אין ארגענטינע מיט לייב צוויליכס, פון 1929 ביז 1932, האבן מיר געלעבט ווי צוויי ברי-דער. דאס זעלביקע מיט אפרים ראזנבוים (יצחק שוחטס), וועמען מיינע קינדער רופן פעטער.

אויך די סתם טישעווער, וואס האבן ניט געהערט צו יענער גרופע, ווען זיי זיינען געקומען קיין ארגענטינע, רעדן מיט פיל בענקשאפט און רעספעקט וועגן די יעניקע פון דער ערשטער גרופע, וואס האבן אין זייער שטעטל אנגעפירט מיט דער ארבעטער- און יידישער קולטור-טעטיקייט. כדאי צו באמערקן, אז פון יענער גרופע זיינען ארויסגעקומען א טייל באטייליקטע אין דעם „באטוויין“-פאלק, וואס איז געווען בארימט בעת דעם שפאנישן בירגערקריג. מאנכע פון זיי געפינען זיך אין פוילן. ווי דאס זיינען משהלע קרעמפל און אברהם אייזען, וועלכע זיינען דארט אקטיוו טע-טיק געזעלשאפטלעך (זע שלום שטערנס באשרייבונג וועגן זיין נסיעה איבער פוילן אין אונדזער פנקס).

הויך טישעווער איז אין מיין רשות אויך געווען קאמאראוו. הגם קאמאראוו איז געווען העלפט וועג צו זאמאשטש, ווי טישעווער, איז אבער די פארבינדונג מיט זיי געווען א ביסל שווערער — דארט האבן מיר ניט געהאט קיין שום אדרעס צו וועמען צו פארן. אזא מעגלעכקייט האט זיך געשאפן פון די קאמאראווער גופא, זיי האבן דערצו געגעבן די איניציאטיוו. געשען איז עס אין א פסח (אדער אן אנדער יום-טוב) ווען צו איינעם פון אונדזער גרופע, צו חיים קעניגער (אומגעקומען אין דער פארטיזאנקע) איז געקומען זיינער א שוועסטערקינד, משה ציגל, וועלכער האט זיך אויך מיט מיר באקענט. ער האט מיר געמאכט פארווירפן פאר וואס מען אינמיט-רעסירט זיך מיט טישעווער יא און מיט קאמאראוו ניט.

נאך דער דאזיקער באקאנטשאפט איז אפגעשמועסט געווארן, אז גלייך דעם צווייטן שבת וועל איך צופארן קיין קאמאראוו און מען זאל מיר דארטן גאנץ פרי אפווארטן הינטערן שטאט, ווייל איך וועל דאך ניט אריינפארן אום שבת מיט א ראווער אין שטעטל אריין (ביי אונדז האט מען עס גערופן רייטוועגעלע).

פון פרייטיק אויף שבת, א שטיק פארטאג בין איך ארויסגעפארן און ארום 5 פארטאג בין איך טאקע אפגעווארט געווארן פון א גרופע יאטן מיט מיידלעך מיט בלימעלעך (עס האט געהייסן אז מען איז ארום אויף א מאיווקע) און מיין ביציק-לעט איז גלייך פארשוונדן אויפן בוידעם פון דעם קריסט, וואס האט געוויינט אויפן בית-עולם (קברות-גוי).

אויפן ארט האט מיך משה ציגל פארגעשטעלט פאר דער אוידיטאריע. צווישן דער גרופע האט זיך געווארפן אין די אויגן איינער מיט א פארקריפטן פוס, מיט א שווארצן קאפ און פייערדיקע אויגן. הגם אנגעשפארט אויף א קוליע איז ער דאך געווען א רירעוודיקער און א זאכלעכער — דאס איז געווען דער שניידער אביש שווארץ.

כאטש אין דער גרופע איז געווען א צוואנציק יינגלעך מיט מיידלעך, איז גלייך באשטימט געווארן, אז איך בין דער קוזין פון אביש שווארץ און אזוי בין איך פאר-בליבן ביי אבישן אין שטוב (הגם זייער אן ארעמע אבער דאך א ריינע) ביז צו מיין אוועקפארן. אלע מאל ווען מיר איז ווייטער אויסגעקומען צו זיין אין קאמאראוו בין איך שוין איינגעשטאנען ביי מיין „קוזין“ אביש שווארץ.

פון דער גרופע איז אויך אויסגעטיילט געווארן אן אנפירונג וואס זאל זיך שמעלן

אין דער שפיץ פון דער פראפעסיאנעלער באוועגונג און זאל ארגאניזירן די יוגנט אין קאמאראוו.

פון דער דעמאלטיקער גרופע איז מיר אין זכרון פארבליבן חוץ מיין „קוזין“ אויך נחום שפריץ (היינט אין ישראל). ער איז שוין ביזן לעצטן חורבן געבליבן דער אנפירער פון דער לינקער ארבעטער-באוועגונג, פריער טאקע אין קאמאראוו און שפעטער אין לעמבערג. ער איז אויך געווען דער פארשטייער צום זאמאשטשער קאמיטעט. די אנדערע וואס איך געדענק: משה ציגל, שפעטערדיקער פראפעסיאנעל-לער מוער (היינט אין ארגענטינע), טעלצע פיטער (היינט אין קאנאדע), אביש שווארץ און מלך שווארץ (ביידע אין ישראל) און די ווייטערדיקע וואס זיינען אומגעקומען דורך די נאצישע בעסטעס: חיה פוקס, מאטל ערליך, לאה קריידן, פירע גוטמאן און יעקב-לייב טראסמ.

עס איז דורך די זעלביקע איינגעשטעלט געווארן א געזעלשאפטלעך לעבן, וואס האט ארויסגערופן גרויס אנזען סיי אויף דער ארבעטנדיקער יוגנט, סיי אין דער שטעטלדיקער בכלל, אפילו אין די ציוניסטישע קרייזן. עס פלעגט אפט טרעפן, אז אין א שבת פלעגן פארקומען אין דער זעלבער צייט עטלעכע דיסקוסיע-אונטן.

אמשווערסטן איז מיר אנגעקומען צו ארגאניזירן א קעמערל אין טאמאשאוו-לובעלסק. דארטן האב איך גארניט געדארפט אויסבארגן קיין „קוזין“. דארטן האט געלעבט מיין יינגערער ברודער זלמן, ביי מיין מוטערס עלטערן. איך האב אין טאמאשאוו געהאט ריכטיקע פעטערס און מומעס און פונדעסטוועגן ניט געקענט אויספירן מיין שליחות. עס איז שוין אפילו געשטאנען די פראגע אויפצוגעבן דעם דא-זיין פונקט.

די סיבה איז געווען וואס אין טאמאשאוו, להיפוך צו די פריער-אויסגערעכנטע שטעטלעך, איז געווען אן ארגאניזירטע פראלעטארישע באוועגונג, אנגעפירט פון „בונד“. דארט איז ניט געווען די נייטיקייט צו שאפן א פראפעסיאנעלן פארטיי, ווייל אזא האט שוין דארטן עקזיסטירט. דער „בונד“ האט דארטן אנגעפירט מיט כמעט אלע פראגרעסיווע אינסטיטוציעס און איז דערפאר געווען באליבט ביי די ארעמע טיילן פון דער באפעלקערונג. אלע אונדזערע באמאונגען צו שאפן א רויטע פראק-ציע איז געווען אומזיסט.

ערשט אין יאר 1927 (אויב דער זכרון נארט מיך ניט אפ) ווען דער פירער פון „בונד“ בינש מיכאלעוויטש איז געווען אין זאמאשטש, איז דאן פון אלע ארומיקע שטעטלעך געקומען יוגנט און א סך עלטערע. געקומען זיינען זיי מערסטנס צופוס, ווייל די פורן וואס פלעגן צירקולירן פון די שטעטלעך קיין זאמאשטש זיינען ממש געווען איבערפולט. קיין אנדער קאמוניקאציע איז דאן ניט געווען און קיין באך ליניע אין א טייל שטעטלעך (טישעווצע, קאמאראוו, טאמאשאוו, גראבאוועץ) איז ניט געווען. דאן איז אויך געקומען א גרויסע גרופע פון טאמאשאוו. צווישן זיי איז געווען מיין ברודער זלמן און דער בלינדער יודעלע (יודעלע עלבוים). די אנגעקומענע יוגנטלעכע האבן גענעכטיקט ווער עס האט געקענט ביי די קרובים און באקאנטע. א טייל פון דער גרופע איז געבליבן אויף נאכטלעגער ביי מיר אין „קעמערל“ און דארט זיינען זיי „געניזוקט“ געווארן. צום צווייטן שבת בין איך שוין געווען אין טאמאשאוו און עס איז מיר געלונגען צו ארגאניזירן א רויטע פראקציע פון א 12 מאן פון ביידע געשלעכטער.

אזוי ווערט זאמאשטש דער צענטער וואס באדינט סיי מיט ליטעראטור און סיי מיט רעפערענטן די לינקע באוועגונג פון די ארומיקע שטעטלעך. דעם שרייבער פון די שורות איז אויסגעקומען זיך צו שלעפן גאנצע נעכט אויף לאסט-וועגענער (ווייל בייטאג האט מען זיך געשראקן פאר א בייז אויג) אין די ווייטערדיקע שטעטלעך

(חוץ די שוין פריער דערמאנטע): בילגאריי, איזשביצע, הרוביעשאוו, אוסטילוג, קראסניסטאוו, גראבאוויץ, קראסניבראד.
עס האט זיך אויסגעארבעט א גרופע פון אזוי גערופענע פארערס. ביי יעדער ריזע פלעגט מען מיטפירן אומלעגאלע (און האלב-לעגאלע) אויסגאבעס און אויפ-רופן. צו דער גרופע האבן געהערט אויפן ערשטן ארט מעכל האקמאן, יאסל גרינ-בוים, נחמיה עלצמער, משהלע זאלצמאן.

ניישטאטישע פרנסות *

כאראקטעריסטיש איז אויך געווען די ניישטאט מיט אירע ספעציפישע פאכן, וואס האבן אין דער אלטשטאט כמעט ניט עקזיסטירט.
אויפן ערשטן ארט קומען די באלעגאלעס. ביי אונדז אין זאמאשטש האט זיך דאס פאך געמיינט אין דריי קאמעגאריעס, וואס איינע פון זיי, די סאמע עלטסטע, וואס האט אמאל פארנומען אן אנגעזעענעם ארט אויף דער ניישטאט, האט מיט דער צייט אינגאנצן געהאט פארלוירן איר גלאנץ און בכלל געהאלטן ביים פארשווינדן.
די דאזיקע גרופן זיינען געווען: די ערשטע און סאמע עלצמט זיינען געווען די באלעגאלעס וואס האבן געפירט פאסאזשירן און סחורות פון איין שטאט אין דער צווייטער; די צווייטע זיינען געווען די „וואזשע-וואדעס“ און די דריטע גרופע זיינען געווען די דראזשקאזשעס.

די ערשטע — די באלעגאלעס, די באזיצערס פון די גרויסע וועגענער מיט בוידן (אדער ווי מיר האבן זיי אין זאמאשטש גערופן „בריקעס“), וואס זיינען געווען גע-שפאנט מיט דריי אדער פיר פערד אין דער ברייט, האבן פון גאר פריע צייטן פאר-נומען א גאר גרויסן ארט אויף דער ניישטאט. עס זיינען געווען גאנצע דינאסטיעס וואס האבן ארומגענומען צענדליקער משפחות, ווו די דאזיקע באשעפטיקונג איז ארי-בער פון דור צו דור. איך וועל פרווון ארויסברענגען א טייל פון זיי — די שוין שפע-טערדיקע, ארויסגעקומענע. פון די ערשטע דינאסטיעס האב איך נאר געהערט דער-ציילן, איך האב זיי פערזענלעך ניט געקענט.

נאך פאר מיין צייט עקזיסטירט אין זייער פולער פראכט משה פודים (משה פריי-לעכס זיידע), אביש באלעגאלע, אליה קלייד, ישראל קלייד (מיילעך סטאלערס פא-טער — שווארצבערג), משה דרעשלער, עזריאל מוין (גערשטנגרויפן), אברהם דריי-קאפ.

וועגן אייניקע פון זיי האט מען דערציילט, אז זיי פלעגן זיצן אין שולכל און לער-נען, די ארבעט פון לאדן און אויפלאדן האבן שוין געמאן זייערע מענטשן (אדער ווי מען האט זיי ביי אונדז גערופן, די „שמייסערס“). זיי פלעגן נאר אנגעמען די בא-שטעלונג, ביזמן די פערד (דאס הייסט פארקויפן די אלטע און איינקויפן אנדערע). זיי זיינען בכלל געווען א גאר אנגעזעענער צד אין ניישטאטישן קהל-לעבן.

פאר מיין צייט האבן נאך אויף דער ניישטאט זיך פארנומען מיט דער פרנסה צענדליקער משפחות. ווער אויף דער ניישטאט האט ניט געקענט די „טשלאוויקעס“ אבער ווער האט דען געוואסט, אז זייער פאמיליע-נאמען אין פערל? אפשר צען בריי-דער זיינען זיי געווען און אלע האבן זיי זיך פארנומען מיט פערד, בריקע אדער בויד. משהלע „טשלאוויקע“ — זיינע ברידער ראובן, ישראל, רפאל, חיים, אליה-הערש; ווייטער איז געווען די דינאסטיע — די „נוחס“: יעקעלע נוחם, שמואל-יעקב נוחם, אברהמעלע יעקב-נוחס. און ווער האט אויף דער ניישטאט ניט געקענט (איך וואלמ

(*) א ריי פרטים צום דאזיקן קאפיטל האט דערגאנצט משה פריי לעך.

געזאגט ניט מורא געהאט) פאר אברהם-יצחקן מיט זיינע פיר זין: מעכל, מאטיע, שמעל און אליה? דער פאטער אברהם-יצחק ווי איך האב אים געקענט (ער איז געווען אונדזער א שכן) א ייד שוין ווייט אין די זיבעציקער, פלעגט ער נאך מיט זיינע ריזיקע ברייטע הענט איינער אליין האלטן א פערד, ווען מען האט עס געדארפט דאס ערשטע מאל אונטערשמידן. וועגן אים דערציילט מען, אז ער האט געמאכט א סוף צו דער גרויסער קריגעריי אויף ניישטאט צווישן רב און רב בערעלע פרידלינג. (זע די באשרייבונג דערפון אין אנדערע ארבעטן אינעם פנקס). ער זאל האבן א פרייטיק צונאכטס ארויס אין גאס, אן אונטערגעהעצטער פון זיין מוטער (הענע פלאק), פונקט דאן ווען שמואל-יאסעלע האט זיך געקליבן מאכן דעם רב „שווארץ-שבת“ (ניט לאזן אים גיין אין שול אריין דאוונען, ווי ער האט עס שוין א פאר מאל געטאן). דאן איז אונטערגעקומען אברהם-יצחק און אים אריינגענומען אין זיינע הענט און א זאג געטאן: „הא, הונטאל“ (דאס איז געווען אברהם-יצחקס באליבט ווערטל) איך האב דיר געפאקט... פון אזא מין „ארומנעמען“ פון אברהם-יצחקס ידים האט שוין שמואל-יאסעלע אפגעלאזט, ער האט זיך געשעמט צו ווייזן אין גאס אז די מחלוקת האט אויפגעהערט.

ערשט שפעטער מיט יארן, ווען מען האט באנייט דאס נייע בית-הקברות (ביי אונז האט עס געהייסן ס'היליקע ארט) האט שמואל-יאסעלע עפנטלעך געבעטן דעם ניישטאטישן רב ער זאל אים מוחל זיין. דער רב האט געשוויגן. ערשט נאכן צווייטן מאל מחילה-בעטן האט דער רב, דערציילט מען, געענטפערט: איך בין דיר מוחל, גאט זאל דיר אויך מוחל זיין.

אט דער אברהם-יצחק האט נאך פאר מיין צייט געפירט אויף א גרויסן שטיי-גער זיינע געשעפטן. ער מיט זיינע זין האבן פארמאגט עטלעכע בוידן און עטלעכע „שמיסערס“ (בעיקר פון די ארומיגע שטעטלעך). ווען זיינע בוידן זיינען נאך געווען אין וועג האט מען שוין ביי אברהם-יצחקן אויפן הויף געלאדן אנדערע ריזיקע ווע-גענגער פול מיט פארשיידענע קאסטנס. ניט איין מאל פלעגן אויסברעכן קריגערייען מיט די פאסאזשירן, וואס פלעגן מיטפארן, אז זיי ווילן ניט פארן אויף אזוי פיל קאסטנס, אז זיי וועלן אנקומען „אן זייטן“, אבער ניט האבנדיק קיין ברירה פלעגן זיי ווארטשנדיקע ארויפקריכן אויפן וואגן און פארשווינדן אונטער דער בויד און פארנונקען ווערן צווישן די פארשיידענע פעק.

ערשט איצט, ווען אלע פארשווינען זיינען שוין געווען אין בויד, האט מען גע-הערט א דינגעניש:

— פעטער, רוקט זיך אביסל; איר האט זיך געזעצט אויף מיין פוס — און נאך אנדערע טענות.

אז אלץ איז געווען פארטיק, האט אברהם-יצחק געגעבן צום „שמיסער“ דעם לעצטע באפעל: — הונטאל, ריר שוין אמאל!

דאס זעליביקע האט זיך איבערגעחזרט ביי דעם צווייטן שכן, אמת אין א קלע-נערן מאסשטאב, ביי ראובעלע „משלאוויקע“.

דאס איז געווען א גאנצע וואך. שבת איז אלץ שטיל געווארן. דעמאלט פלעגן זיי זיך ארויסלאזן — מאטעס און זין — דינאסטיעסווייז, צוזאמען מיט די „שמיסערס“ מיט די אויסגעפוצטע שטיוועלעך און גיין צו זיך אין שולכל, וואס האט געהייסן „חברה תהילים“. א גאנצע וואך איז דאס דאזיקע שולכל געווען האלב-ליידיק. שבת אבער איז עס געווען געפאקט, מען פלעגט מוזן שטיין אין דער פאלוש פון דער גרוי-סער שול, ווו די דאזיקע „חברה-תהילים“ האט זיך געפונען.

די דאזיקע אלע „דינאסטיעס“ האבן אין זייער מערהייט געווינט אויף דער הרר-ביעשאווער גאס (ביי אונז „ראבישויווער“). זי איז טאקע געווען פארבויט אנדערש

ווי די איבעריקע ניישטעמער גאסן. די אנדערשקייט איז באשטאנען וואס די גרעס-טע צאל הייזער איז געווען געבויט מיט פארמאכטע, ארומגעצוימטע פירעקיקע פלע-צער (ביי אונדז „פאדוואדן“). פארבויט מיט ריזיקע שטאלן אדער שאפעס. אפילו אזעלכע באלעכאטים, וואס האבן מיטן דאזיקן פאך ניט געהאט צו טאן, האבן זייערע הייזער דא אויפגעבויט אויף אזא אופן ווי זאלן עס קענען פארדינגען פאר בא-לעגאלעס.

מיין זיידע, וואס איז אלע זיינע יארן געווען א מלמד, האט אויך אויפגעבויט אזא שטאל, וואס איז אלע יארן געווען פארדונגען — פריער צו יצחק שעדלעצער און שפעטער צו אונדזער שכן ראובעלע „משלאווינק“.

מיטן אויפקומען פון דער באן-ליניע (דער נאדווייטלאנסקע), וואס האט, לויט דעם צארישן פלאן, געדארפט אדורכגיין אויך פארביי זאמאשטש, האט זיך געענדערט אין דאזיקן באלעגאלע פאך. די פאדריאטשיקעס האבן דאן פארלאנגט כאבאר, אז מען זאל די ליניע פירן פארביי דער שטאט (עס זאל העלפן פאר פרנסה), האט מען אבער דעם כאבאר ניט געגעבן (מען זאגט, אז טייל באלעכאטים האט יא גע-וואלט געבן, אבער מען האט ניט דערלאזט) ווערט די באן געפירט נאר ביז ריוויץ (א פופציק קילאמעטער פון זאמאשטש) און די שטאט ווערט אויסגעמיטן.

וועגן דער דאזיקער מעשה מיט דער באן-ליניע איז שפעטער, אין יאר 1914, פארלאפן אזא מין געשיכטע. ווען די דייטשען זיינען אין יענעם יאר אריין אין זא-מאשטש, האבן זיי געהייסן מען זאל זיי פירן צו דער זאמאשטשער באן-סטאנציע. ווען מען האט זיי דערקלערט, אז אזא איז ניטא, האבן זיי ארויסגענומען די מילי-טערישע לאנד-קארטעס, וואס זיינען געמאכט געווארן לויט די אמאליקע בוי-פרא-יעקטן און געוויזן, אז עס איז יא פאראן אזא סטאנציע און מען נארט זיי אפ; אז זיי וועלן דערשיסן יעדן וואס וועט זיי ניט ווייזן דעם וועג צו דער באן-סטאנציע. ווען מען האט זיי אנגעהויבן אויפקלערן וועגן דער געשיכטע מיטן כאבאר, האבן זיי עס גיט געוואלט גלויבן און גענומען מיין זיידן פון דער מאמעס צד (אליין אן עסטריי-כער, וואס האט זיך געפונען גראד ביי אונדז צו גאסט) אלס משכן. אויב עס וועט זיך ארויסווייזן, אז עס איז יא פאראן א סטאנציע אין זאמאשטש וועט מען אים דער-שיסן. סוף-כל-סוף האבן זיך די דייטשן איבערצייגט, אז אזא באן-סטאנציע איז ניט בנמצא און דעם זיידן אפגעשיקט מיט א רעקאמענדאציע-בריוו פון רויטן קרייץ. די באן-סטאנציע איז ערשט טאקע אויפגעבויט געווארן אין יאר 1916, אונטער דער עסטרייכישער אקופאציע.

שוין ביים ערשטן בויפראיעקט פון דער באן-ליניע איז די מערכה פון די „בריקעס“ באלעגאלעס געפאלן. די יעניקע וואס זיינען געפארן אויף גאר ווייטע שטרעקעס זיי-גען געווארן איבעריק. און ווען מען האט אויסגעבויט די באן אין 1916 איז דער מין „בריקעס“ אדער בויידן רעדוצירט געווארן ביז א מינימום. די שטאלן האבן געפוס-טעוועט, די פערד אויספארקויפט. עס איז געווען ווייניק עסן פאר זיך ניט נאר פאר די פערד, וואס האבן גארניט געהאט וואס צו טאן.

א סך שטאלן האט מען אנגעהויבן איבערבויען אויף ווייניגערען. עס איז דאן בכלל געווען א גרויסער מאנגל אין דירות. דער ערשטער, איז דוכט זיך, געווען יאנקל קאך, וואס האט פון זיינע גרויסע שטאלן געמאכט ווייניגערען און אין איינער פון די דאזיקע דירות האט זיך באזעצט העשל מילכיקער, דער פאטער פון דעם שרייבער מרדכי (מאמעלע, ווי מען האט אים אין דער היים גערופן) שמריגלער.

נאכן יאר 1918, ווען עס עקזיסטירט שוין אין זאמאשטש א באן, גייט כמעט אונטער דעם מין באלעגאלע מיט די „בריקעס“ און בויידן און עס פארגרעסערט זיך די צווייטע קאמעגאריע דער „וואזשעוואדע“. דאס איז געווען אזא לייכטער לאסטוואגן

געשלעפט פון איין פערד. פארוואס דער דאזיקער מין האט געהייסן „וואזשע-וואדע“ קען איך מיר ניט אויפקלערן. די „וואזשע-וואדעס“ האבן געפירט משאות פון איין זאמאשטש אין צווייטן און פון צייט צו צייט אויך געמאכט נסיעות אין דארף אריין (דער עיקר אין דער שניטצייט, ווען די פויערס פלעגן זעלטענער קומען אין שטאט). אויף דער ניישטאט זיינען געווען א פאר צענדליק „וואזשע-וואדעס“. זייער צאל פלעגט זיך הייבן און פאלן. פלעגט אמאל ביי וועמען פון זיי „פאלן“ דאס פערד, פלעגט עס שוין זיין די סיבה, אז מ'האט זיך גענומען צו עפעס אנדערס — פשוט ניט געהאט קיין מעגלעכקייטן אפצוקויפן א צווייט פערד. איך געדענק אויך איינעם, וואס נאכן „פאלן“ פון זיין פערד האט ער אנגעהויבן שלעפן אליין א לאסט-וועגעלע. גערופן האט מען אים אביגדור מילאן.

די דריטע קאמעגאריע פון דעם שיכט איז געווען דער עולם דראזשקאזשעס. זיי האבן אמאל אין זאמאשטש פארנומען א גאר גרויסן ארט. די דאזיקע גרופע צווישן זיך איז אויך געווען איינגעטיילט אין דריי אפטיילונגען. פריער, ווען עס איז נאך אין זאמאשטש געווען די פעסטונג, איז אויך געווען א שיכט פון פאדריאטשיקעס, מעקלערס, פאקטארס „ערשטע גילדיע“ סוחרים, וואס האבן געהאט מסחרים און ענינים מיט די הויכע מיליטערייליט אדער מיט די זאמאסטיקס. די דאזיקע לייט פלעגן פארן אן ספעציעלע „ייחוסדקע“ דראזשקעס — א פארמאכטע און שווארץ-לאקירטע קארעטע מיט 4 פערד נאשפיץ. דער דראזשקאזש האט געדארפט זיין „לייטיש“ אג-געמאן — די פערד אויך פארפוצט, רעפרעזענטאבלע...

א צווייטער מין זיינען געווען די „ברייטשקעס“ — אזא קליינער אפענער וואגן, בלויז פאר צוויי פערד. זי האט געדינט פאר שנעלע רייזעס. בעיקר פלעגט מען זיי ניצן ווען מען האט געדארפט צופארן צו די נאענטע פריזישע הויפן. דער דריטער מין, וואס האט עקזיסטירט ביז דעם סוף פון אונדזער קהילה איז געווען די פשוטע דראזשקע, וואס האט באדינט דעם טראנספארט פון דער ניישטאט קיין אלטשטאט אדער „בראדוואר“ און צוריק. דער עיקר צו דער באן-סטאנציע ווען די צוגן פלעגן אנקומען און אוועקגיין. עטלעכע מאל א טאג פלעגט אזא דראזשקע „קורסירן“ הין און צוריק.

א גרויסער טייל פון די דראזשקאזשעס זיינען געווען פריערדיקע „שמייערס“ ביי די גרויסע באלעגאלעס פון די „בריקעס“. לאמיר דא אויסרעכענען א טייל: אב-רהם בייטשטאן, אברהם קעפע, יואל דראזשקאזש (יעקעלע נחם זון), מאמעס בייטש-מאן, וואס איז אויך געווען דער וועטערינאר, די אקערמאנס (שלום, אנשל, משה), די קריינדלס (משה און מאיר), די דינאסטיע פון די שטאפערס, אייזיק (פעפקע), זיידל און אנדערע. איך געדענק זיי א דריי צענדליק מינדעסטנס.

איך ווייס ניט צי פון דער ערשטער קאמעגאריע, פון די גרויסע באלעגאלעס פון די בוידן, האט ווער הוין די ניישטאטישע אויך געוויינט אין דער אלטשטאט, פון די לעצטע צוויי גרופעס: „וואזשע-וואדעס“ און דראזשקאזשעס האבן אלע געוויינט אין דער ניישטאט, הוין איינעם, שמואל האמבאל, וועלכער האט געוויינט אין „בראדוואר“. אגב ער איז געווען דער איינציקער וואס האט געהאט א דראזשקע מיט צוויי פערד. ער האט די לעצטע צייט טאקע געוויינט אויפן „בראדוואר“, אבער ער איז געווען אן אונדזעריקער, אפגעשטאמט פון דער ניישטאט.

בכלל האט די אלטשטאט ניט געוואלט האבן צו טאן מיט אזעלכע פרנסות, וואס קענען פארפלעקן דעם ייחוס און שמערן איר אויסגעפוצטן באלעבאטישן אויסזען. דער-ריבער איז אויף דער ניישטאט געווען א ריי פון אינדוסטריעס, וואס זיינען אין שטאט ניט געווען. דארטן איז געווען די גארבעריי פון יצחק צוקער (פריער געהערט צו אביגדור אירלענדערס שוואגער פיניע קופער), די גרויסע שאפע פון הנא איידלס-

בערג, ווו מען פלעגט צוגרייטן פעל; די גרויסע זייף און אייל-פאבריק פון אברהם מאנזיס, די אייל-פאבריק פון שלום טישבערג און שמואל שמאראק און א גאנצע ריי קלענערע פאבריקלעך פון ליכטציערס און זיפזידערס. דא אויף דער ניישטאט איז אויך געווען די ערשטע מיל געטריבן אויף דאמף (מען האט זי ביי אונז גערופן די „פארעווע מיל“), וואס האט געהערט צו לייביש קאהן. נאך דער ערשטער וועלט-מלחמה איז דארטן אויך געמאכט געווארן א פאבריק פון ציקאריע און מארמעלאד. לאמיר אויך דערמאנען די פאבריק פון קאכליעס (די קאפליארנע) פון מענדל אייזנ-שטאל. אמאל איז דארט געווען א פאבריק פון שוועבעלעך, וואס האט געהערט צו יהואל ריינערמאן, ווו עס האבן געארבעט מיידלעך פון דער ניישטעטישער ארעמ-קייט פאר דריי קאפיקעס א טאג.

אויך אויפן געביט פון דער באקליידונג-אינדוסטריע איז די ניישטאט געווען שטארק פארטראטן. דאס קאנפּעקציע-פאך (טאנדעט) האט דא געהאט א ריי גרע-סערע שניידערייען ווי פון מאטיע געץ, הערש פייער, אביגדור לאמפ און אנדערע. לאמיר לסוף צווישן אונדזערע ניישטעטישע פרנסות דערמאנען די גאר גרויסע צאל טרענגערס, וואס די מערהייט פון זיי האט טאקע געארבעט אין דער אלטשטאט און ביים באן.

פון דער ניישטאט האט זיך אויך רעקרוטירט א גאר אנגעזעענע צאל ארעמע-לייט (גייער איבער די הייזער).

דאס אלץ צוזאמען האט מיט זיך פארגעשטעלט דאס בילד פון אונדזער ניישטע-טער עולם, וואס האט זיך ווי מיר האבן שוין פריער דערמאנט שטארק אונטערשיידט פון דער אלטשטאט.

יא — דעם אונטערשייד האט אפגעשאפט די נאצי-בעסטיע. ניישטאט איז גע-ווארן דער לעצטער עטאפ פאר אלע דריי טיילן פון זאמאשטש. אהער האט מען גע-בראכט אלע ארטיקע יידן און די פון דער פרעמד, איידער מען האט זיי געפירט צו דער שחיטה. דא זיינען אויסגעגלייכט געווארן אלע שטאנדן, שיכטן און גרופן — איין-איינציקן ייחוס האבן זיי געהאט — די פארפאלגטע יידישע פאלקסמאסע. וועגן דעם ווערט דערציילט אין דעם קאפיטל פון חורבן.

אויפן בילד פון דעם דראמאטישן קרייז ביי דער יישא — זייט 607 — זיינען פאראן, פון רעכטס צו לינקס: בענציע ווידנער, יאנקל שפייזאייזן, רחל קארגנאלד, משה פריילעך, משה מיטלפונקט, י. מ. הערצבערג, מאיר אדלער; צווייטע ריי, זיצנדיק: מ. טופמאן, י. פעלדשטיין, שבע פעכער, נחום קארני-גאלד, מאיר גראבער; אונטערשטע שורה: צוויי שוועסטערס קאהן, משה גארפינקל.

ניי־זאמאשטשער טיפן און געשעענישן

שלמהלע בייכל

ווען איך הייב אן בלעטערן אין מיין זכרון דעם בוך פון טיפן פון מיין שטעטל, שטעלן זיך פאר מיר אויס אין א ריי בלערליי כאראקטערן: חסידישע, מתנגדישע, אזוי גערופענע פרייע, בעטלערס מכל המינים און סתם משיקאווע טיפן, וואס זיכער ניט איינער פון אונדזערע לאנדסלייט געדענקט זיי נאך. איך וועל דא פרווון ארויס-ברענגען פון דער פארגעסנקייט אועלכע געשטאלטן פון דער דערמאנטער גאלעריע, וואס איך מיינ, אז זייער באשרייבונג קען האבן, אויב ניט א גרויסן קולטור-היסטארישן רישן ווערט, איז זיכער א באדייטונג פאר אונדזער פנקס.

כדאי דא צו באמערקן, אז די טיפן געדענק איך בלויז ביי זייערע צונעמען. זאלן מיר דעריבער זייערע קרובים צי פריינד מוחל זיין, ווייל כ'מיינ ניט דא חלילה קיינעם פוגע בכבוד צו זיין. כ'מיינ, אז עס וועט ניט זיין קיין גוזמא אויב איך וועל זאגן, אז קיין איינער פון אונדז ווייסט ניט זייערע ריכטיקע פאמיליע-נעמען. און אפשר האבן זיי — די העלדן אליין — אויך ניט געוואסט גענוי.

בפאל איז עפעס געווען כמעט זיי א מנהג צו רופן ביי די צונעמען (דער עיקר אויף דער ניישטאט). די צונעמען זיינען געווען פון מערסטנס דריי קאטעגאריעס:

1. צונעמען פון עלטערן אדער אפילו פון ווייב, למשל: דוד שיעלעס, חיים אהרן לייבס, ברוך פייגעס (זיין ווייב האט געהויסן פייגע) אדער אין 3 דורות: מרדכי דוד שיעלעס.

2. צונעמען לויטן פאך אדער עלטערנס פאך: למשל: ברוך קאוואל, בעריש שלאסער, אליה סופר א"א.

3. צונעמען לויטן אויסזעהן, אדער פיזישן פעלער, למשל: דער לאנגער יוסף, דער שווארצער אברהם, דער לאמער אפרים, דער געלער מרדכי, דער בלינדער סופר (קיין נאמען אינגאנצן ניט גערופן).

שלמהלע בייכל, אזוי האבן, חדר-יינגלעך, אים גערופן. שלמהלע — היות זיי ער איז געווען קליין, קורץ געוויקסיק; בייכל — ווייל ער האט געבעך געהאט א גרויסן בויך. מעגלעך, אז אונדז, קינדער, האט זיך דעמאלט אזוי אויסגעזאכט, אז זיין בויך איז צו גרויס און ס'איז שוין א סיבה אפצולאזן פון אים. איך, הגם ניט קיין שלעכט דערצויגן קינד, פלעג טיילמאל נאכטאן מיינע חברים און חוזק מאכן פון קליינעם שלמהלען מיטן גרויסן בייכל.

איין מאל אבער האב איך זיך דערוואסט אזוינס וועגן דעם שלמהלען, וואס האט מיך באוויקט ניט נאר אויפצוהערן צו לאזן פון אים, נאר פארקערט — צי קוקן אויף אים מיט רעספעקט און גרויס דרך-אריץ, געמישט נאטירלעך מיט רחמנות. געשען איז דאס, ווען מיין פאטער, שלמה לערער, (אזוי האט מען גערופן מיין פאטער דעם מלמד), האט אין א הייסן שבת-נאכמיטיק דערציילט זיינע תלמידים די

וונדערלעכע געשיכטע פון שלמה קאנסקעוואלער, דעם זיידן פון שלמהלע בייכר — געווען אמאל א ייד א סוחר מיטן נאמען ר' שלמה קאנסקעוואלער (קיין „דיי- משישע“ נעמען זיינען נאך דעמאלט ניט געווען). דער שלמה איז געווען א קלוגער ייד און דעריבער האט ער מצליח געווען אין זיין מסחר, וואס איז באשטאנען פון האנדל מיט וועלדער. ער האט געהאנדלט מיט די רייכסטע פריצים און אין לויף פון יארן איז ער געווארן גאר רייך, א ייד אן עושר. זיין עשירות איז געוואקסן גיך און שלמה האט זיך באזעצט אין א פרעמטקן פאלאץ, אנגעשטעלט א סך דינערס און משרתים, און זיך געפירט מעשה גרויסער פריין.

יעדן פרימארגן, נאכן דאווענען, פלעגט ר' שלמה, וואס האט שוין דעמאלט גע- הייסן גאספאדין סאלאמאן, און פארמאגט כמעט דאס גאנצע אייגנטום פון קאנסקע- וואלע, ארויספארן אין זיין באזילבערמער קארעטע, געשפאנט אין זעקס פערד „נא- שפיץ“. ער פלעגט פארן באקוקן זיינע וועלדער, פלדער, גיטער און זען אויב אלץ איז אין ארדענונג: די ארבעט, די תבואה און אויב אלץ ווערט ווי געהעריק אפ- געהיט.

אזוי איז ער זיך נוהג געווען א לאנגע צייט, ביז איין מאל איז ער באגאנגען א גרויסע עוולה, וואס האט גורם געווען צו זיין גיכער ירידה.

געווען איז דאס אין א הארבסט-טאג. דער פרימארגן איז געווען א רעגנדיקער און די פוילישע וועגן (ניט ברוקירטע) — נאס און בלאטיק. אין אן אפענעם וואגן, געשפאנט אין אן אויסגעמאגערט פערדל, איז געפארן א רבי מיט עטלעכע מקורבים. צוליבן שלעכטן וועג האט דאס פערדל קוים געשלעפט דעם וואגן, און די יידן, דורכ- געוויקטע פון רעגן, מידע, האבן זיך געטויליגט איינער צום אנדערן און געברומט עפעס א ניגון. מיטאמאל איז פון הינטן אנגעפארן די קארעטע פון יידישן פריץ סא- לאמאן, און מיט א טראסק פארבייגעפארן דעם וואגן, אפשפריצנדיק מיט בלאטע דעם רבין מיט די חסידים.

דער רבי, פול מיט גרימאצארן, האט אויסגערופן:

— זאלסט מער ניט דערלעבן צו פארן אין א קארעטע!

גלייך פון דעם טאג אן האבן ר' שלמהס מסחרים אנגעהויבן גיין מיט דער פו- טער אראפ. ער האט פארלוירן א סך פון זיין פארמעגן, פארקויפט דעם פאלאץ כדי אפצוצאלן זיינע גרויסע חובות און צום סוף אויך — פארלוירן זיין זילבערנע קארעטע. ר' שלמהס זון איז שוין געווען א פשוטער, ניט רייכער ייד, וואס האט קוים געמאכט א לעבן. ער האט פארלאזט קאנסקעוואלע און זיך באזעצט אין זאמאשטש, אויף דער ניישטאט. זיין פרוי האט אים געבוירן א זון, וואס האט באקומען א נאמען נאכן זיידן — שלמהלע.

שלמהלעס מזל איז אבער געווען דער היפוך פון זיין זיידן, זיין גאנץ לעבן איז ער געווען אן אביון און געליטן צוליב עיון אבות...

„די יונגע בלום“

אין דער מיט פון די דרייסיקער יארן האט זאמאשטש פארמאגט א יוגנט, וואס האט זיך רעקרוטירט פון א נארמאל דערצויגענעם דור. דער רוב יוגנטלעכע, געבוי- רענע שוין נאכן ערשטן קריג, האבן באקומען א רעגולערע דערציונג אין חדר, שולע און טיילווייז אויך אין מיטלשולע. דאס יידישע קולטורעלע לעבן האט זיך אנטוויקלט גיך און ברייט, אדאנק דער נארמאלער און סטאבילער לאגע. די ציוניסטישע יוגנט- באוועגונג, ווי אויך די לינקע גרופירונגען, האבן אריינבאקומען אלץ מער און מער מיטגלידער.

די ביבליאטעקע אין לייזען-קרייזן האבן צוגעצויגן א גרויסע צאל לייזער און ביי-
כער זיינען אריינגעדונגען אין א סך שטיבער. ענדלעך איז געקומען דער מאמענט,
ווען זאמאשטש האט געקענט באנייען דאס ארויסגעבן אן אייגענעם וואכנבלאט —
„די זאמאשטשער שטימע“.

א גרופע יוגנטלעכע האט זיך אבער נישט באנוגנט מיט בלויז קולטורעל זיך אויס-
לעבן און בלייבן פאסיווע מיטווינקער אין קולטור-לעבן פון שטאט. זי האט באשלאסן
צו גרינדן אן אייגענעם קרייז פאר קולטור-טעטיקייט, וואס זאל מיט דער צייט אויך
אויסקריסטאליזירן אן אייגענע פלאטפארם, ווייט פון ענג פאליטישע ראמען די
גרינדער פון קרייז זיינען געווען: דער שרייבער פון די שורות — דאן א גימנאזיסט,
ישראל פערציגער (היינט אין רוסלאנד), א געשעפט-אנגעשטעלטער, אברהם פאק,
א שטעפער-ארבעטער (צוהעלפער ביים פאטער), יעקב חזנוואלד (פון קאמארעוו),
א געשעפט-אנגעשטעלטער, און יעקב שווארץ (א זון פון א שוחט), א זייגערמאכער.

ווי נאך דער קרייז איז געשאפן געווארן, האט מען אים א נאמען געגעבן „קרייז
פאר וויסן“, וואס קלינגט היינט אפשר אביסל נאיוו, אבער פאר יענער צייט פון אונד-
זער עלטער און אין יענע באדינגונגען, איז עס געווען אן אויפטון, וואס איז באוונ-
דערט געווארן דורך אנדערע.

די מיטגלידער פון קרייז האבן זיך תיכף גענומען זייער ערנסט צו דער זאך. צוויי
מאל א וואך זיינען פארגעקומען פארזאמלונגען, אויף וועלכע עס זיינען באהאנדלט
געווארן פראבלעמען פון פילפאכיקן כאראקטער, דהיינו: נאטור-וויסנשאפטלעכע,
ליטערארישע, סאציאלאגישע, פילאסאפישע, פאליטישע א"א. צו יעדער פארזאמלונג
האט אן אנדערער חבר צוגעגרייט א רעפערעט, וועלכער פלעגט ווערן דורכגעלייענט
הויך אויפן קול און דערנאך דיסקוטירט.

אלץ איז געווארן פראטאקאלירט דורכן סעקרעטאר און אפגעהיט אין א ספער-
ציעלן-ארכיוו.

ניך האט דער קרייז זיך פארגרעסערט אביסל און דעמאלט האבן די חברים בא-
שלאסן צו שאפן אן אייגענע טריבונע — ארויסגעבן א צייטשריפט.

דער ערשטער נומער האט געהאט 16 האנט-געשריבענע בויגן-זיימלעך און איז
געווען איינגעשטעלט לויטן מוסטער פון אן אמתער צייטונג ד"ה ס'איז געווען: א
ליטעראטיקל, כראניק פון דער וואך, ערנסטע ארטיקלען און אפילו א הומאריסטישע
ביילאגע א"נ „דער ליץ“ (אונטער דער רעדאקציע פון יעקב שווארץ). דער לעצטער
האט אויך אויסגעשניצט פון האלץ דעם נאמען פון דער צייטשריפט „די יונגע בלוז“,
וואס איז געווען אין רויטער טינט.

די ווייטערע עטלעכע נומערן זיינען געווען פול מיט אינטערעסאנטע ארבעטן,
געשריבן דורך מיטגלידער פון קרייז און קארעגירט דורך א ספעציעלן רעדאקציע-
קאלעגיום.

נאטירלעך, אז קיין סך קאפיעס זיינען נישט געמאכט געווארן, מחמת ס'איז נישט
לייכט אנגעקומען צו שרייבן מיט דער האנט אזוי פיל בויגנס. פונדעסטוועגן האבן א
חויז די מיטגלידער פון קרייז אויך עטלעכע אויסערלעכע פערזאנען באקומען די צייט-
שריפט. ווען מ. צאלער, מיטערעדאקטאר פון דער „זאמאשטשער שטימע“, האט צום
ערשטן מאל דערזען די שריפט, איז ער זייער נתפעל געווארן און צוגעזאגט זיך
משתדל צו זיין וועגן דערמעגלעכן אפצודרוקן די העפטן.

ליידער איז דאס נישט צושטאנד געקומען, ווייל נאך א געוויסער צייט פון טעטי-
קייט, האט זיך דער קרייז צוליב א געוויסער סיבה, נישט אפהענגיק פון די מיטגלי-
דער, געמוזט אויפלייזן און די צייטשריפט — שליסן.

די גרויסע שריפה אויף דער ניישטאט

איך גלייב, אז ס'איז נישט קיין איינער פון אונדזערע לאנדסלייט, וואס זאל האבן פארגעסן די מוראדיקע שריפה אויף דער ניישטאט, וואס האט אפגעווישט א גרויסן טייל פון יידישן צענטער אין שטעטל, איינשליסנדיק די שול, דאס בית-המדרש און כמעט אלע חסידישע שטיבלעך. אכציק הייזער זיינען אוועק מיטן פייער און, אחוץ דער שול, איז דוכט זיך קיין איינס נישט צוריק אויפגעבויט געווארן ביז דער מלחמה, וואס האט גורם געווען צו א צווייטער שריפה, וועלכע האט פארענדיקט דעם חורבן.

געווען איז עס אין א שיינעם פרימארגן, דעם 5טן מאי 1936. דער הימל איז געווען קלאר בלוי און די זון האט געווארעמט. א ווינטל האט געבלאזן דעם שטויב אויף די נישט ברוקירטע גאסן. די שעה איז געווען 10 אויגער און יעדער איז געווען פארנומען: ווער ביי דער ארבעט, ווער ביי דער ווירטשאפט און ווער אין שולע.

פלוצים צעפליפט זיך די סירענע פון דער שטאטישער עלעקטראסטאנציע מיט א מוראדיקן סיגנאל. אלע צימערן אויף, פארשטיינדיק אז ס'איז א סימן פון א שריפה. ס'ווערט א בהלה אין שטאט.

מענטשן ווארפן די ארבעט, פארמאכן די געוועלכן און לויפן לעשן דאס פייער, אדער ראטעווען פארמעגנס פון פריינד.

אלע האפן, אז ס'וועט נישט לאנג דויערן און דאס פייער וועט איינגעלאשן ווערן, היות ווי ס'איז אין מיטן העלן טאג, ווען אלע זיינען וואך. גיך אבער איבערצייגט מען זיך, אז מ'האט געהאט א טעות.

דאס פייער איז נישט אויף איין ארט, נאר ברעכט פלוצים אויס אין פארשיידענע ערטער מיטאמאל. קיינער פארשטייט נישט ווי ס'איז געשען און ווייסט אויך נישט ווו צו לעשן פריער. די סירענע פליפט, אבער די פייערלעשער קומען נישט. זיי אילן זיך נישט, מחמת זיי ווייסן שוין, אז דאס „ברענען די זשידעס“...

ווען זיי קומען שוין ענדלעך יא צוגיין, ווייזט זיך ארויס, אז זיי האבן „פארגעסן“ אָנצופילן די פעסער מיט וואסער...

זיי פארן צוריק צום טייך און ס'נעמט היידער לאנג ביז זיי קומען צוריק. דער עולם פארלירט דאס געדולד און מען שוט וואס מען קען. קיין סך אבער קען מען נישט טאן, ווייל דאס פייער צעשפרייט זיך מיט א מוראדיקער גיכקייט און שלעגט איין אלץ נייע הייזער. די הייזער, הילצערנע און טרוקענע פון דער באקנדיקער זון, ברע-נען גאר גיך. פון טייל ערטער שיסט דאס פייער ארויס צונגען פון פלאמען גלייך צום הימל צו. א סברא, אז אויף עטלעכע ערטער האבן שונאי ישראל אונטערגעגאסן בענ-זין, כדי צו פארניכטן דאס „קליינע מאסקווע“, ווי זיי האבן ציניש גערופן די יידישע געגנט...

א גאנצן טאג האט געברענט ארעם יידיש האב-און-גוטס און אין אונט נאך האבן געטליעט די קוילן.

פון יידישן צענטער איז געבליבן א פעלד מיט קוימענס, וואס האבן ביינאכט אויסגעווען ווי געשפענסטער, שרעקנדיק די יידישע איינוווינער פאר די קומענדיקע שריפות...

ליידער האבן אבער נישט קיין סך פון אונדז דעמאלט פארשטאנען די ווארענונג און נישט געקענט פארויסזען די שפעטערדיקע וועלט-שריפה, וואס וועט פארניכטן נישט נאר אונדזער פארמעגן, נאר אויך דעם גרעסטן טייל פון אונדזער פאלק, ביאלאגיש און גייסטיק.

פנקס זאנאשטש

**

טעג שפעטער זיינען ארומגעגאנגען קלאנגען, אז די שריפה איז געווארן צוגע-
גרייט דורכגעפירט דורך טונקעלע עלעמענטן, געדונגענע פון די ענדעקישע אנטיסע-
מיטן. זיי האבן אזויערנאך נקמה גענומען אן די „זשידעס“, וועלכע האבן געוואגט
צו פייערן אזוי גרויסמוטיק דעם ארבעטער יום-טוב, דעם 1טן מאי.

טייל יידן האבן אפילו צוגעגעבן, אז דאס איז געווען א ווונק פון דער צענטראל-
לער מאכט צו די זאמאשטשער גוים...

דער חורבן אין ניישטאט נאך דער שוידערלעכער שריפה. עס זיינען דאן פארברענט געווארן 69 הייזער. ביז
400 משפחות זיינען געבליבן אן א דאך איבערן קאפ. אין פאדערגרונט פון בילד זעט זיך דער סקעלעט פון דער
אפגעברענטער ניישטעטער שול. רעכטס דאס גאנץ געבליבענע הויז, וווּ ס'איז געווען דאס געשעפט פון פנחס
נאפטשאזש („דער רוסישער נאפטשאזש“).

אין יענע טעג

(צו דער 14טער יאָרצייט פון די זאמאַשטשער קרושים)

ג' אלול תרע"ד, א קורצע צייט נאכן אנהייבן זיך פון דער וועלט-מלחמה, ווען קיין זאמאַשטש פלעגן אריינמארשירן און ארויסמארשירן די עסטרייכישע חיילות און צארישע קאזאַקן, האט זאמאַשטש איבערגעלעבט א בלוטיקע שחיטה, בעת וועלכער עס זענען געפאלן 11 יידישע בירגער פון שטאט.

זאמאַשטש, געפינענדיק זיך נאָענט צו דער דעמאלטיקער רוסיש-עסטרייכישער גרעניץ, איז געווען אן ארט פון פורעניות, וואס האבן זיך דער עיקר אויסגעלאזן אויף יידישע קעפ. די מאכט איבער דער שטאט איז אלע מאל אריבער פון איין האנט אין דער צווייטער. פארשטענדלעך, אז ביי אזא אנגעגליטער אטמאספערע האבן זיך אלערליי פראוואקאציעס מצד פינצטערע עלעמענטן — גאסן-פרויען און אויסווארפן — קעגן די יידן זיך זייער איינגעגעבן. און געשען איז עס אין דעם „בארימטן“ דינס-טיק מיטאג-צייט, ווען עס האבן אפגעטראטן די עסטרייכער און אין שטאט זיינען אריין די רוסן. די דאזיקע פארשווינען האבן שוין אנגעהעצט דאס רוסישע מיליטער, בכן יידן האבן אויפגענומען בתשועות-חן די עסטרייכער. האט דאס מיליטער אנגעהויבן הרגענען און ראכירן. דערמאנדעט דעם זקן זאנוויל זענען וועלכער האט ארויסגעקוקט פון פענצטער. אויף נישטאט האט מען צוזאמענגענומען אויף א לוי-דיקן פלאץ עטלעכע הונדערט יידן און פאליצקן און זיי אויסגעשטעלט אין א ריי. קעגן זיי האט מען אנגעשטעלט הארמאטן און נאך אדאנק א געוויסן קאמאנדיר, פאנעלאוו, וועלכער איז אנגעקומען צום ארט, איז אויסגעמיטן געווארן די שרעק-לעכע הריגה.

די דאזיקע געשעענישן האבן באווייגן די כלל-טוער פון דער שטאט זיך צוזאמענצוקומען אין אזא סבנה אין מאגיסטראט אריין אויף א באראטונג, כדי אפצו-שמעלן דעם פאגראם. מען האט געהייסן די בעקער באקן ברויט פארן מיליטער און אייניקע יידן האבן דאס פארמיילט צווישן מיליטער. צווישן די דאזיקע יונגעלייט איז אויך געווען דעם פארשטארכענעם רבם זון, וועלכער איז שפעטער דערשאסן געווארן.

פון איין געביידע האט א זעלנער ארויסגעשאסן פון א פענצטער און פראווא-וואצירט, אז יידן שיסן אויפן מיליטער און אויפן אבאז.

עס איז אויסגעבראכן א גרויסע בהלה צווישן מיליטער און דער פירער פון דעם ווארשעווער 189טן פאלק, פולקאוויק זשולאבין, האט ארויסגעגעבן א באפעל צו שיסן...

יעדער האט אנגעהויבן אנטלויפן אין די הייזער און זיך באהאלטן. האט דאס שיכורע מיליטער אנגעהויבן זוכן און ארויסגעשלעפט פון א קעלער צען מענטשן, וועלכע זיינען אויסגעשטעלט געווארן אין א שורה און דער דערמאנטער מערדער זשולאבין האט געגעבן א באפעל זיי צו דערשיסן. פון דער שורה איז ארויסגעגאנגען

דעם רבם זון, ישעיהו הלוי הורוויץ (ווייסבראד), דעמאלט 18 יאר אלט און זיך גע-
ווענדעט צום פאלקאוויניק, פארוואס ער הייסט זיי דערשיסן. דער פאלקאוויניק האט
דאן א געשריי געמאכט: „מערזאוויצי!“ און געהייסן שיסן. א זאלץ, און אלע ליגן אויף
דער ערד. די זעלנער זיינען מיט זייער בלוטדארשטיקייט צוגעקומען צו די הרוגים
און זיי צעטראטן מיט די פיס און צעקלאפט מיט די קאלבעס פון די ביקסן, אז עס
איז שווער געווען צו דערקענען די טויטע.

די נעמען פון די דערשאסענע זיינען:

מאיר אלטבערג, 36 יאר אלט; ישראל הון, 34 יאר אלט; ישעיה הורוויץ (ווייס-
בראד), 18 יאר אלט; זיינוויל זעגען, 71 יאר; טעוועל פינקענבערג, 48 יאר; הערש
פינקענבערג, 18 יאר (זון); משה ערליך, 22 יאר; יצחק גוטהארץ, 40 יאר; דוד איי-
זענבערג, 17 יאר; און יצחק-דוד פאס, 21 יאר אלט.

דער דינסטיק פון יאר 1914 וועט לאנג נישט ארויס פון די מוחות פון דער זא-
מאשטשער עדה יידן.

ס'איז כדאי צוצוגעבן, אז ביז היינט איז אויף דעם ברודער-קבר פון די הרוגים-
קדושים נישטא קיין מצבה. עס איז דעריבער די העכסטע צייט די היגע קהילה זאל
געבן א קלער צו שטעלן א דענקמאל אירע שליחי-ציכור.

* * *

דער דאזיקער דערמאנונג-זעקראלאג איז געווען פארעפנטלעכט אין „לוב-
לינער טאגעבלאט“ נומער 201, פון דאנערשטיק כ"א אלול תרפ"ח, 6 סעפטעמבער
1928. דער שרייבער זאגט אן, אז דער דאזיקער דינסטיק פון די 10 הרוגים „וועט
לאנג נישט ארויס פון די מוחות פון די זאמאשטשער עדה יידן“. עס זיינען נאכדעם
געקומען די מיתות-משונות פון די טויזנטער יידן פון דער גאנצער עדה פון זא-
מאשטש, וואס האט פארבלאסט דער דאזיקער הריגה. מיר ברענגען אבער דעם גע-
קראלאג ווי ער איז בשעתו פארעפנטלעכט געווארן.

ווייטער ברענגען מיר אויך די גבית-עדות פון עקיבא שווארצבערגן וועגן זעל-
ביקן ענין. שווארצבערג, אן עדות און כמעט קרבן פון דאזיקן פאל, גיט צו א ריי
פרטים וואס עס פעלן אין דער דאזיקער דערמאנונג-נאטיץ.

דער פאגראם אין זאמאשטש אין 1914

ווען עס איז אויסגעבראכן די ערשטע וועלט-מלחמה, האט דאס עסטרייכישע מיליטער פארנומען זאמאשטש. אויפן צווייטן אדער דריטן טאג האבן זיי צוריק פאר-לאזט די שטאט. זיינען מיר, עטלעכע מאן פון דער ניישטאט געווען אויף דער אלט-שטאט, אויף דער שפעטערדיקער פערעצא גאס, קעגנאיבער דער טשיינע, ווו עס זיינען געשטאנען די דראזשקעס.

פלוצלינג האבן מיר דערהערט שיסן. האבן מיר זיך, עטלעכע חברים, צווישן זיי דוד יידע (יעקב אייזנבערג), איטשע-דוד אסתר העניעס (יצחק-דוד אס) און איך זיך געלאזט לויפן צו דער ניישטאט.

אויפן וועג האבן מיר אויך געטראפן טעוויל פינקענבערג (לייזער כראביעס) מיט זיין זון — הירש. ווען מיר זיינען געווען לעבן „הייפל“ האט אונדז פארהאלטן א גרופע פון רוסישע סאלדאטן און אונדז צוגעפירט צו א וואנט קעגנאיבער דאס פראנ-ציסקאנער הויז. אין דער צווייטער זייט איז געווען דער בנין פון דער סטראזש פא-זשאנע (פייערלעשער).

מען האט אונדז געהאלטן א שעה צייט און מיט נאהייקעס געשלאגן אזו פון אונדז פארלאנגט, אז מיר זאלן זיי זאגן, ווו עס זיינען די עסטרייכער. אין משך פון דער צייט האבן די סאלדאטן געבראכט נאך יידן און א קליינע צאל קריסטן. פאר-שטייט זיך, אז מיר האבן נישט געקענט זאגן ווו די עסטרייכער געפינען זיך.

האט דער קאמענדאנט זאלובין ארויסגעגעבן א באפעל צו די סאלדאטן, אז זיי זאלן אויף אונדז שיסן מיט זייערע מאשינען-געווער. ווען מיר האבן געזען ווי די סאלדאטן גרייטן זיך צום שיסן, האבן מיר אלע, וואס זיינען געשטאנען לעבן דער וואנט, זיך צוזאמענגעשטופט אין א ווינקל.

ווען עס זיינען געפאלן די ערשטע שאסן, זיינען מיר אלע אומגעפאלן אויף דער ערד. א טייל איז געווען טויט, א טייל איז נאר געווען פארווונדעט.

שמואל פינקענבערג האט געפרעגט זיין זון הערשל צי ער לעבט? האט דער זון געענטפערט — יא, טאטע. האט דאס דערהערט א רוסישער סאלדאט, האט ער גלייך געמאלדן דעם קאמענדאנט, אז צווישן די מענטשן געפינען זיך לעבעדיקע.

דער קאמענדאנט האט דאן ארויסגעגעבן א באפעל צו די סאלדאטן, אז זיי זאלן די לעבעדיקע דערשטעכן מיט די באגנעטן. איך בין אויך געווען פארווונדעט אין קארק. פון דער ווונד איז גערונען בלוט. איך בין געלעגן מיטן פנים אראפ. האבן די סאלדאטן מיך געשלעפט ביי די פיס אן ערך פון 5 מעטער און זיי האבן געמאלדן דעם קאמענדאנט, אז איך בין טויט. דאס זעלביקע האבן זיי געמאן מיט אלע מענטשן, וועלכע זיינען געלעגן אויף דער ערד. ווער עס האט נאר ארויסגעוויזן סימנים פון לעבן, האבן זיי אים דערשטעכן מיט די באגנעטן.

איד געדענק נאך היינט די נעמען פון די מענטשן, וואס זיינען דאן דערהרגעט געווארן. דאס זיינען: מאיר אלטבערג, ישראל הון, ישעיה הורוויץ (דער זון פון זא-מאשמשער רב), זיינוול זעגען, טוביה (טעוויל) פינקענבערג, הערש פינקענבערג, יצחק גומהערין, דוד אייזענבערג, יצחק-דוד פאס און נאך עטלעכע קריסטן, וועלכע זיינען געווען טויט.

איך בין געלעגן אן ערך א 2 שעה צייט. עס איז שוין געווען טונקל און איך האב דערהערט ווי ס'איז געקומען צופארן א קארעטע. איך האב באמערקט, אז אין דער קארעטע איז געווען אן אפיציר. ווען ער האט דערזען די ליגנדיקע מענטשן, האט ער ביים זעלנער, וואס האט אונדז געהיט, געפרעגט — וואס איז דאס? דער סאל-דאט האט געענטפערט, אז דער קאמענדאנט האט געהייסן דערשיסן די מענטשן.

דער אפיציר — געווען איז עס א גענעראל, זיין נאמען איז געווען פאגלאוו — האט געגעבן א געשריי, אז מען זאל תיכף ברענגען דעם קאמענדאנט. דער קאמענדאנט איז גלייך געקומען און אויף דער פראגע פון גענעראל, פארוואס ער האט די מענטשן דערשאסן, האט ער געענטפערט, אז דאס זיינען געווען שפיאנען.

צווישן די דערשאסענע זיינען געווען א סך מינדעריעריקע יינגלעך, איך אליין בין דאן אלט געווען 14 יאר, האט דער גענעראל געפרעגט — וואס, אזעלכע קינדער זיינען שפיאנען? און דער גענעראל האט באפוילן די סאלדאטן, אז מען זאל דעם קאמענדאנט אנטוואפענען און אים אוועקפירן.

נאכהער האט ער געהייסן רופן א סאניטאר און ווען ער איז געקומען, האט ער אים געהייסן זוכן צווישן די מענטשן, וואס ליגן אויף דער ערד, אפשר זיינען נאך דארטן פאראן אזעלכע, וואס מען קען אפראטעווען.

אז איך האב דאס דערהערט, האב איך זיך געגעבן א שמעל אויף און געזאגט, אז איך לעב. לעבן מיר האט זיך אויפגעשמעלט נאך א יינגל.

דער סאניטאר איז צוגעגאנגען צו משה ערליך, פון „היפל“, און פארהאמער-זועט דאס בלוט, וואס איז פון אים געפלאסן און מען האט אים אוועקגעפירט אהיים. אין 2 טעג ארום איז ער געשמארבן.

מיר און דעם צווייטן יינגל, וואס האט זיך אויפגעשמעלט, האט דער גענעראל געהייסן גיין אהיים. ווען דער גענעראל האט באמערקט, אז פון מיין האלדז רינט בלוט, האט ער מיר געזאגט, אז איך בין פארווונדעט און געהייסן דעם סאניטאר, אז ער זאל מיר באנדאזשירן די ווונד.

אין דער צייט, ווען דער סאניטאר האט זיך מיט מיר באשעפטיקט, איז געקומען צווייטן א זעלנער און האט געמאלדן דעם גענעראל, אז אויף ניישטאט, נאך דער קאפלארניע, שטייט די גאנצע ניישטעטישע יידישע באפעלקערונג גרייט צו ווערן דערשאסן.

דער גענעראל האט גארנישט געטראכט און אונדז געפרעגט ווו מיר וווינען. ווען מיר האבן געזאגט, אז מיר וווינען אויף דער ניישטאט, האט ער אונדז געהייסן זיך אריינזעצן אין דער קארעטע און אונדז צוגעפירט ביז צו דעם גלאק אויף דער נייר-שמאט, ווו מיר זיינען אראפגעגאנגען. דער גענעראל איז אוועקגעפארן אין דער ריכט-טונג פון דער קאפלארניע.

אויף דער ניישטאט האבן מיר נישט געזען קיין שום מענטשן. אונדזער הויז איז געווען פארקלאפט און איך האב נישט געהאט ביי וועמען צו פרעגן ווו עס זיינען די מענטשן. אין א האלבער שעה שפעטער זיינען געקומען צו לויפן מיינע עלטערן מיט מיינע שוועסטער און ברידער און דערציילט, אז מען האט ארויסגעפירט אלע יידן אויסצושיסן. עס זיינען שוין געווען צוגעגרייט עטלעכע מאשינען-געווער. נאר זיי האבן געהאט גליק, וואס אין דער לעצטער מינוט איז געקומען צופארן א גענעראל אין א קארעטע און האט זיי אלעמען באפרייט און זיי געהייסן גיין אין די הייזער. שבת, נאך דעם דאזיקן גרויסן נס, האט די גאנצע ניישטעטישע באפעלקערונג געבענטשט גומל.

(דערציילט פון עקיבא שווארצבערג. פראטאקאלירט פון יקותיאל צווייליך).
חיפה — מדינת ישראל.

יידיש לעבן אין לעצטן יארהונדערט אין זאמאשטש

דער „פינפטער" יאר אין זאמאשטש

איידער איך וועל באשרייבן די איבערקערעניש ביי אונדז, וואס איז פארגעקור-
מען ווי אן אפאלאנג פון דעם גרויסן געראנגל אין יענעם היסטארישן רעוואלוציא-
נערן יאר, דארף איך שילדערן דעם אלגעמיינעם אויסזען פון אונדזער יידישן קיבוץ
ערב דעם דאזיקן שטורמישן „פינפטן" יאר.

בכלל האט דאס יידישע לעבן געטראגן א רעליגיעזן כאראקטער, אלץ האט זיך
געדרייט ארום דעם שולחן. די וויכוחים האבן געהאט א שייכות צו השכלה, צווישן
חסידים און מתנגדים. אויכנאוף האט נאר געהאט די אויבערמאכט אויף דעם יידישן
קהל-לעבן די רעליגיעזע קהילה, אבער עס האבן זיך אנגעהויבן אריינצורייסן נייע
ווינטן, געבראכטע פון די יידישע גימנאזיסטן, וואס האבן געלערנט אין דער דעמאל-
טיקער רוסישער פראגנימאזיע. אויף וויפיל איך געדענק, זיינען די ערשטע גימנא-
זיסטן געווען אלענה געליכטערס קינדער, וועמען דער דירעקטאר האט צוגעזאגט,
אז מען וועט די קינדער נישט צווינגען צו שרייבן אום שבת, אבער די אנדערע לימוד-
דים וועלן זיי מוזן באזוכן סיי שבת און סיי אין די יידישע יוסטובים.

דער עקאנאמישער יסוד פון דעם יידישן קיבוץ איז געווען האנדל און מלאכה.
דער האנדל האט א סך גענאסן פון דער רוסישער פאליטיק, נישט צו פירן די באך-
ליניע נאענט צו דער עסטרייכישער גרענעץ. די נאענטסטע באן-סטאנציע, ריוויץ,
איז געווען אן ערך 50 קילאמעטער פון זאמאשטש. פון דאנען ביז דער גרענעץ איז
נאך געווען א גרויסער שטח, פארווייט מיט שטעטלעך און דערפער מיט א גרויסער
באפעלקערונג. זאמאשטש האט זיך אזוי ארום פארוואנדלט אין דעם אנגרא-לאגער,
וואס האט געליפערט סחורה פאר א גאר גרויסן קרייז. אן אויפהער זיינען געגאנגען
בוידן און וועגענער צווישן ריוויץ און זאמאשטש, א גאנצע וואך — אויסער שבת.
אויך דער פאסאזשיר-פארקער איז געגאנגען אויפן זעלביקן טראקט, קיין ריוויץ.
אנהויבנדיק פון ביליקע בוידן פאר פשוטע, ארעמע פאסאזשירן, דערנאך קאמט פאר
סוחרים ביז קארעטעס (וואס האבן געהערט צו די ברידער ריכטער) פאר גאר ריי-
כע לייט.

א וויכטיקער עקאנאמישער פאקטאר אין זאמאשטש איז געווען דאס רוסישע
מיליטער. עס זיינען ביי אונדז געשטאנען א פאלק פעכאמען; א פאלק קאזאקן, ריי-
טער און א באמערקע קאזאקן-ארמילעריע.

נאך האנדל איז מלאכה געווען א וויכטיקער ווירטשאפטלעכער פאקטאר אין
יידישן עקאנאמישן לעבן. די שטאט האט געהאט א גרויסע צאל בעלי-מלאכות, ווי:
שניידערס, שוסטערס, סטאליערס, בלעכערס, היטלמאכערס, בעקערס, שלאסערס און
א גאנצע ריי אנדערע מלאכות. א גרויסער טייל בעלי-מלאכות האבן געארבעט אליין,
אן פועלים. די גרעסטע צווישן זיי האבן געהאלטן „יונגען" (אזוי האט מען זיי גע-

רופן ביזן יאר 1905, ווען מען האט אנגעהויבן צו באנוצן דעם אויסדרוק ארבעטער). דעם מין „יונגען“ האט מען געקענט קריגן סיי אין דער שטאט סיי אין דער ניישטאט, מערסטנס זיינען עס אבער געווען אזעלכע, וואס זיינען געקומען פון די ארומיקע קליינע שטעטלעך.

אין אלגעמיין האט מען די בעלי-מלאכות געהאלטן פאר א נידעריקערער מדרגה ווי א באלעבאטישן יידן, וואס האט געהאלטן א קרעמל (אפילו דאס קלענסטע). א באלעבאטישער ייד וועט זיך מיט א בעל-מלאכה נישט משדך זיין. איר האט געקענט הערן פון אזא איינעם אזעלכע דיבורים: „איך בין נאך נישט אזוי געפאלן ביי זיך, איך זאל זיך משדך זיין מיט א בעל-מלאכה; א שניידער אדער א שוסטער!“.

די בעלי-מלאכות האבן זיך געמאכט אייגענע, באזונדערע שילכלעך און מנינים. צו דעם מין יידן האבן אויך געהערט די דאוונערס פון דאס קהל-שטיבל. דא האבן זיי צוגענומען מאנע מלמד, וואס האט ביי זיי געלערנט יעדע נאכט, צווישן מנחה און מעריב.

איך געדענק, ווי עס האט אמאל געזאגט א שטאט-באלעבאט, א מוחר: — ביי מיר זיינען אלע מענטשן גלייך; צו מיר, אז עס קומט אריין יענקעלע שניידער, גיב איך אים אויך די האנט (!).

און אויף וויפיל די בעלי-מלאכות זיינען געווען פון א נידעריקן שטאנד, זיינען די דינסטמיידלעך און די געזעלן, די „יונגען“, געווען נאך נידעריקער. אזוי ווייט, אז עס האט זיך ממש געגרענעצט מיט קנעכט-שאפט. אזא „יונג“ האבן די בעלי-מלאכות צוגענומען אויפן זמן — פון פסח ביז סוכות — אדער פארקערט. אזא יונג האט מען אריינגענומען אין שמוב מיט עסן און שלאפן און עפעס קליינגעלט נאכן זמן. געוויינ-לעך איז זיין געלעגער געווען א שעניק מיט שטרוי, וואס איז געלעגן אין הויז אויפן בוידעם, אדער אין א קאמער. ביינאכט האט ער אים אריינגענומען און אוועקגעלייגט אויפן פרעס-טיש, אדער פשוט אויף דער פאדלאגע. דאס עסן איז אויך געווען פון די ביליקע זאכן, וואס מען האט געקריגן אין דער יאטקע — דרובעס, קאפפלייש און אנדערע „מציאות“. ארבעטן האט אזא יונג געמוזט וויפיל דער מייסטער האט גע-זאגלט. מערסטנס פון פארטאג ביז שפעט אין דער נאכט, מיט אן איבעררייס — צו גיין אין שול אריין דאוונען מנחה-מעריב. צוריקקומענדיק פון שול האט מען אפ-געגעבן וועטשערע און זיך ווידער געזעצט צו דער ארבעט מיט א פרישן געזאנג, אויב דעם מייסטער האט נישט וויי געמאן דער קאפ.

איך געדענק, אז ביי ישראל-איטשע שניידער האבן געארבעט עטלעכע „יונגען“, האט מען זיי דערלאנגט ווארמעס, ווי דער שטייגער, עפעס ערגערס און פארן מייס-טער איז געשטאנען א יאכל מיט א שטיקל עוף און אז די מייסטראווע האט זיך עפעס אויסגעדרייט, האט א יונג אריינגעווארפן אין טעלער א הויפן זאלץ! די מייס-טראווע האט זיך געדארפט א סך פארענטפערן פארן מאן, פארוואס דאס עסן איז איבערגעזאלצן.

אויף וויפיל די ארבעט ביי די בעלי-מלאכות: שניידערס, שוסטערס, סטאליערס איז געווען שווער, איז נאך שווערער געווען ביי די בעקערס, ווייל ביי אנדערע מלא-כות האט נאך דער „יונג“ געהאט די נאכט פאר זיך. דער בעקער-יונג האט בכלל נישט געהאט קיין באשטימטע צייט צו שלאפן — איבערהויפט פון מיטוואך ביז פרייטיק פארנאכט, ווען מען האט פאררוקט די טשאלנטן. דער בעקער-יונג האט אין דער צייט „געכאפט א דרימל“ נאר שטייענדיק.

די דאזיקע באדינגונגען האבן ביי אונז אין זאמאשטש געשאפן א ספעציעלן שיכט פון ממש ליידיקגייטערס; דאס זיינען געווען יונגע מענטשן, וועלכע האבן ביזן פרייוו (ביזן שטעלן זיך צום מייסטער-דינסט), הגם זיי האבן געלעבט ביי זייערע

עלמערן אין הונגער, נישט געוואלט זיך „ארעפנידערן“ צום מצב פון א בעל-מלאכה. דער ווקס פון דער ארבעטער-באוועגונג אין רוסלאנד און פוילן, דער אנהייב פון דער ארגאניזאציע צו פארבעסערן די ארבעטס-און לעבנס-באדינגונגען פון די ארבעטער, האט דערגרייכט קיין זאמאשטש און עס איז אין דעם פרט געווארן אנדערש. דער אנהייב פון דער יידישער ארבעטער-באוועגונג ביי אונדז אין שטאט איז געקומען נישט פון די רייען פון די ארבעטער, נאר פון „אויבן“ — די ערשטע, וואס האבן זיך גענומען צו ארגאניזירן די „יונגען“ איז געווען די אינטעליגענץ. עס אז געקומען פון אן אוניווערזיטעט נפתלי מרגלית (אן אפשטאמיקער פון די זאמאש-טשער „ראטשילדס“!) צו אים זיינען צוגעשטאנען די אשכנזים, די גאלדשטיינס, די עפשטיינס, ירחמיאל בראנדווין, פישל געליבטער און פיל אנדערע און זיי האבן גע-גרינדעט דעם „בונד“.

א צווייטע גרופע האט געשאפן דער פארטיי „ס.ס.“. דער גרינדער איז געווען חיים שפיזאייזן, וועלכער איז געקומען פון מינסק. צו אים זיינען צוגעשטאנען איטע געליבטער (סטודענטן), פעטע ראזן (פריזירערין), יעקב געליבטער (גאלדשמיד), הירש געבעט (אנגעשטעלטער), בעריש פוטער (מעכאניק), יעקל גאלדהאר (שלא-סער), הענעך זיין (היטלמאכער), גדליה יאנאסגארטל (בעקער) און אנדערע. עס האט זיך ביי די דאזיקע פאליטישע ארגאניזאציעס אנגעהויבן א פראפע-סיאנעלע טעטיקייט. עס הייבן זיך אן שטרייקן פאר די מינימאלע בעסערע באדינ-גונגען. עס האבן זיך אויך אנגעהויבן דיסקוסיעס ארום די פראגראמען פון די ביידע פארטייען און אליין גרעסערע טיילן פון די אפגעשטאנענע פארוואנדלטע יונגען און בעל-מלאכות זיינען אריינגעצויגן געווארן אין דער באוועגונג.

אפטע פארזאמלונגען, מערסטנס אין בית-המדרש פרייטיק צו נאכט, און אויך אין אנדערע מנינים און שטיבלעך. פון צייט צו צייט אויך הינטערן שטאט, אונטערן פרייען הימל. איין מאל איז אזא פארזאמלונג פארגעקומען אין א ליידיק הויז אין „בראוואר“. נישט געקוקט וואס עס זיינען געשטאנען אונדזערע פאטרוילן און אנגע-זאגט, אז פאליציי קומט און דער גרעסטער טייל פון עולם איז זיך צעלאפן, האט די פאליציי באוויזן צו ארעסטירן 25 מאן, וואס מען האט געטראפן אויפן וועג פון „בראוואר“ צו דער שטאט. עס האט געקאסט עטלעכע רובל און מען האט אלעמען באפרייט.

ביי די „ס.ס.“ האט א גאר גרויסע ראָלע געשפילט בעריש פוטער, וועלכן מיר האבן פריער דערמאנט. זיין פאטער האט געהאט א שלאסער-ווארשטאט און א גי-סעריי, עס איז געווען א קליין שמוציק פאבריקל. דער דאזיקער פלאץ האט געדינט פאר דער „ס.ס.“ ווי א פארטיי-לאקאל, ווו עס פלעגן פארקומען קרייזלעך און ויצני-גען; דא איז אויך געווען א העקטאגראף, ווו די פארטיי האט געדרוקט אירע פרא-קלאמאציעס.

ביי די פארטייען האבן עקזיסטירט קורסן אויף לערנען לייענען און שרייבן. דאס האט געהאלפן גייסטיק אויפצוהויבן דער נייער באוועגונג. הוין דעם האט מען אויף די מאג-טעלעכע צוזאמענטרעפן געהאט א „בירושע“, א פלאץ, ווו די ארבעטער פלעגן שפאצירן און דארטן דערליידיקן די ענינים פון די ארגאניזאציעס. איך ווייס נישט צוליב וואס, אבער פריער איז די „בירושע“ געווען אויף א גאס נעבן קאשציעל און שפעטער איז זי אריבערגעטראגן געווארן אויף נעווסקי, פון דער שול ביז דער צערקווע.

דער ערשטער שטרייק איז געווען פון די בעקערס. דאס איז געווען א שווערער שטרייק, וואס האט זיך פארצויגן. מיטן שטרייק האט אנגעפירט די „ס.ס.“. די פאר-טיי איז אינגאנצן געווען פארטאן אין דאזיקן שטרייק. די גרעסטע בעקעריי איז

געווען ביי די „קאקעס“ (ברידער בעכער). אזוי ווי זיי זיינען געווען צוויי ברידער, האבן זיי אליין געכאקן און נישט געוואלט אננעמען קיין שום באדינגונגען. לסוף איז דער שטרייך געווארן געווארן.

דער צווייטער שטרייך (אויך אנגעפירט פון די „ס.ס.“) איז געווען ביי די משר-תים, ווי מען האט ביי אונדז גערופן די האנדלס-אנגעשטעלטע. אויך דער שטרייך איז געווען א שווערער. די פאדערונגען זיינען דא געווען, אז די געשעפטן זאלן זיין אפן נישט מער ווי 12 שעה. היות אין דער מערהייט געשעפטן האט מען געהאלטן פון 1 ביז 4 משרתים, איז דער שטרייך געווען א שווערער, אין די דאזיקע פאלן האבן די בעלי-בתים אליין דערליידיקט די ארבעט. דער שטרייך איז אויך געווארן געווארן.

ביי דעם שטרייך איז געשען א קוריאז אין אירלענדערס געשעפט, ווי עס האבן געארבעט 16 אנגעשטעלטע. דארטן האט מען איינגעפירט דעם 12-שעהדיקן אר-בעטסמאג שוין פריער. ווען עס האט זיך אנגעהויבן דער שטרייך זיינען געקומען די סוחרים צו אירלענדערן מיט א טענה, אז ער איז שולדיק אינעם שטרייך — ער האט צעלאזן די משרתים. האט ער פאררופן זיין פערסאנאל און זיי געמאלדן, אז ער שאפט אפ די 12 שעה ארבעטסצייט און ער וועט האלטן זיין געשעפט אפן ווי לאנג ער וועט וועלן. אויף דעם זיינען אלע אויפגעשטאנען און אזויק פון דער ארבעט. ווען ער האט אין עטלעכע טעג ארום גרופן זיינע אנגעשטעלטע, אז ער ציט צוריק זיין פאדערונג, האבן די ארבעטער ארויסגעשטעלט א פאדערונג פון 25 פראצענט א הוספה און טאקע געווארן.

דער דריטער שטרייך, אויך אנגעפירט פון „ס.ס.“ איז געווען דער סטאליער-שטרייך.

אבער דער גרעסטער שטרייך, וואס איז פארגעקומען אין יענער צייט איז נע-ווען מי די שניידער. די מייסטערס האבן זיך צוזאמענגעקליבן און געמאכט יד-אחת, אז מען וועט גארנישט נאכגעבן. מען האט די „יונגען“ נישט אריינגעלאזט נעכטיקן, די ארבעטער האבן נישט געהאט ווי צו שלאפן, נישט געהאט ווי צו עסן. דער דא-זיקער שטרייך איז אנגעפירט געווארן פון דעם „בונד“. מען האט גענומען זאמלען א שטרייך-פאנד. עס האבן זיך אין דער דאזיקער אקציע באטייליקט אלע ארבעטער פון שטאט. די מייסטערלעך האבן אנגעהויבן אליין צו ארבעטן. די יעניקע, וואס האבן געהאלטן 1 אדער 2 געוועלן, האבן זיך נאך געקענט אן עצה געבן — די גרעסערע האבן גארנישט געקענט טאן. חוץ דעם זיינען די בעלי-בתים צוגעוויינט געווען יעדן טאג, אין מיטן דער ארבעט, אראפצוגיין צו די „סעלעך“, ווי עס זיינען שמענדיק געשטאנען רעדלעך יידן און גערעדט „פאליטיק“; דערציילט זיך נייעס, אדער סתם געחזקט און זיך געוויצלט. דער שטרייך האט זיי געהאלטן צוגעשמידט צו די וואר-שטאטן... האבן די באלעבאטס באשלאסן צווישן זיך, אז שולדיק אין דעם שטרייך זיינען נישט די ארבעטער, נאר די אינטעליגענץ, וואס האט אנגערעדט די ארבעטער צו דער דאזיקער צרה. זיינען זיך גרופעס מייסטערס ארויס מיט שמעקנס אין די הענט און ווו זיי האבן געטראפן א פארטיי-מענטש, זיינען זיי אים באפאלן און אג-געבראכן די ביינער. צווישן די צעשלאגענע זיינען געווען ג. מרגלית, ה. שפיוואיין און אנדערע.

זעענדיק, אז די געשלעגן העלפן נישט, האבן די שניידערס באשלאסן צו מאכן א קאאפעראטיוו. עס האבן זיך צוזאמענגענומען עטלעכע און צוזאציק שניידערס ביים גראבן וואלוויש (ריכטמאן), וואס איז דעמאלט געווען פון די גרעסטע שניי-דערס און זיך גענומען צו דער ארבעט. אין אנהייב איז עס געגאנגען פריילעך — איינער האט געשניטן, א צווייטער האט געפאסט, אנדערע האבן גענייט, געפרעסט

— די ארבעט איז געגאנגען מיט געזאנג אין, ווי זיי האבן געמיינט, אויך מיט א נצחון. דאס האט אנגעהאלטן א 2 וואכן. עס האט זיך אנגעהויבן אן אינערלעכער קאמף קעגן דער „פירערשאפט“. יעדער האט געוואלט גיין צו זיינע פריערדיקע קונדן. עס האט זיך אנגעהויבן אן אינערלעכער שטרייט אין פאך-ענינים — איינעס איז נישט געפעלן יענעס „שניט“; א צווייטן איז נישט געפעלן יענעס „שטאך“. פריער האט די מחלוקת געטראגן דעם כאראקטער פון קריגערייען, מיט זידלערייען, מיט די געוויינלעכע „ברכות“ אין טאטנס-טאטן-אריין. ביז עס איז דערגאנגען צו דעם, אז מען האט אנגעהויבן ווארפן פרעס-קישלעך, ברעטלעך, שערן... עס איז געווארן פריילעך און איינציקווייז האט זיך יעדער מייסטער געלאזט זוכן זיינע „יונגען“ און האבן נאכגעגעבן אלץ וואס די לעצטע האבן געפאדערט!

**

א פאר עפיוואדן פון יענעם שמורמישן מאמענט:
א געוויסן טאג זיינען געקומען אויף דער „בירושע“ חברים פון דער ניישטאט און דערציילט, אז די גנבים, וואס האבן אלע געוויינט אויף דער ניישטאט האבן דער-קלערט, אז אויף דער ניישטאט זאל זיך נישט דערוועגן צו קומען קיין איין „שטריי-קער“ (מיטן נאמען „שטרייקער“ האט מען גערופן יעדן ארגאניזירטן און אויפגע-קלערטן), ווייל זיי וועלן אים „אפפעצן“. דאס האט ארויסגערופן א שטורעם און גלייך האבן זיך צוזאמענגענומען עטלעכע צענדליקער ארבעטער און אוועק אויף דער ניי-שטאט. דארטן האבן זיי דעמאנסטראטיוו ארומגעשפאצירט אין צענטער: פון שמערנס אפטייך ביז דער פאטשט. הין און צוריק. די גנבים האבן געכאפט א קלער וואס צו טאן. צום סוף זיינען זיי ארויס „כאפן א שמועס“, זיך דערווייטן וואס עס ווילן די „שטרייקערס“...

מיר האבן זיי אויפגעקלערט, אז גנבים זיינען נישט קיין פאך, אז דאס איז א פראדוקט פון דער קאפיטאליסטישער סיסטעם (!!!) און אויפן ארט האבן מיר גע-מאכט אן אפמאך, אז זיי דארפן פארלאזן דאס דאזיקע „פאך“. א טייל זיינען גע-ווארן בעלי-עגלות, א טייל שוסטערס, אייניקע זיינען אוועק קיין אמעריקע; אלע האבן זיך פארשריבן אויף קורסן צו לערנען לייענען און שרייבן. די מערהייט האט אויסגעהאלטן דעם דאזיקן עקזאמען, אנדערע זיינען אוועק צוריק צו זייער „פאך“. מער האבן זיי נישט געזוכט קיין פרעטענזיעס צו די „שטרייקערס“.

אן ענלעכע געשיכטע איז געשען מיט א גרופע קצבים פון „בראָוואַר“, אויך זיי האבן דערקלערט א קריג די „שטרייקערס“. אין דעם פאל זיינען מיר נישט געגאנגען אין „בראָוואַר“ — די קצבים זיינען געקומען צו אונדז אויף דער „בירושע“. זיי זיינען געווען באוואפנט מיט מעכערס אין די כאלעוועס און שטעקנס אין די הענט — דער-קלערט, אט זיינען מיר! אדרכא, טוט אונדז עפעס!... איך געדענק נישט ווי עס האט זיך אנגעהויבן, אבער עס איז באלד אויסגעבראכן א געשלעג לעבן יענטשעס געוועלכ. איך געדענק נאך, אז עס איז געקומען בעריש פוטער און שמחה לאסער (א לובלי-נער) און זיי האבן זיך אריינגעווארפן אין ראד, כדי צו ליקווידירן דעם אינצידענט. די קצבים האבן זיך אלע געווארפן אויף בערישן, אבער זיי זיינען געווען א קליינע מינדערהייט קעגן דער גרעסערער צאל פון די חברים אויף דער „בירושע“. אמת, נישט אלע האבן זיך אריינגעמישט אין געשלעג, און עס איז נישט געווען נויטיק, ווייל די דאזיקע „העלדישע“ יונגען האבן אריינגעכאפט גוט אנגעבראכן די ביינער, און זיך מער נישט געוויזן.

נאך די דאזיקע געשעענישן איז די ארבעט ווייטער געפירט געווארן אין דער שטיל. עס האבן געארבעט פארשידענע קרייזלעך און גרופעס פון ביידע פארטייען.

מען האט געפרווט אריבערציען איינע פון די אנדערע די אקטיווע טוערס. אויך מיר האט די אינטעליגענץ פון „בונד“ געוואלט געווינען, אבער איך האב שטארק גע- גלויבט אין דער פראגראם פון דער „ס.ס.“.

**

א גאר גרויסע געשעעניש אין יענער צייט איז געווען די דעמאנסטראציע, וואס איז איינגעארדנט געווארן נאך דעם מאניפעסט פון 17טן אקטאבער. עס האבן אונז- טער רויטע פענער דעמאנסטריט אלע יידישע ארבעטער פון דער שטאט צוזאמען מיט א גרעסערער צאל פוילישע ארבעטער פון די צעגעלניעס און בראווארן. די דע- מאנסטראציע האט זיך געצויגן פון דעם „בראוואר“-וועג, לעבן די 3 לאמטערניעס, דורך דער גימנאזיע און שלאס, פארביי דעם קאשציל אין דער ריכטונג צום „הייפל“. אלע זיינען געגאנגען אין געשלאסענע רייען און געזונגען רעוואלוציאנערע לידער. ווען די דעמאנסטראציע איז צוגעקומען נאענט צום הויז פון דארפסגייסער און ד"ר געליכטער איז אנטקעגן געקומען דער קרייז-נאטשאלניק טשערנעצקי מיט א קליי- נעם פאטרול פון סאלדאטן. ער האט אויפגעפאדערט, אז די דעמאנסטראנטן זאלן זיך רואיק פאנאנדערגיין. ער האט דערקלערט, אז די רעוואלוציע וועט דאך נישט אנט- שיידן ווערן אין זאמאשטש, נאר אין די גרויסע שטעט און וואס עס וועט ווערן אין גאנץ רוסלאנד וועט אויך ויין דא.

די דעמאנסטראציע האט זיך דא פארענדיקט. די גרויסע פארזאמלעטע מאסע האט אפגעזונגען א ריי רעוואלוציאנערע לידער. באזונדערס דערמאנט זיך מיר ליא- שע אלטבערג, וואס איז שוין געווען אן עלטערע פרוי. זי איז געשטאנען אין דער מיט און אנגעפירט מיטן געזאנג.

שפעטער האט מען זיך דערוואוסט, אז עס איז ארעסטירט געווארן א גרופע דע- מאנסטראנטן. די גאנצע מאסע האט זיך אוועקגעלאזט צו דער טורמע, וואס געפינט זיך הינטערן מאגיסטראט און פארלאנגט צו באפרייען די ארעסטירטע, אדער ארעס- טירן די גאנצע מאסע. נאך א האלבע שעה איז געקומען דער נאטשאלניק באפרייען די ארעסטירטע מיטן באדינג, מען זאל זיך פאנאנדערגיין. נאכן באפרייען די ארעס- טירטע האט מען הילכיק אפגעזונגען איינע פון די לידער און מען איז אוועק. נאך דעם שטורמישן „פינפטן“ יאר האט זיך די רעאקציע אין רוסלאנד גע- שטארקט. עס האט זיך איבער רוסלאנד פאנאנדערגעטראגן א כוואליע פון פאגרא- מען. אויך אין זאמאשטש איז די לופט געווען א שטיקנדיקע. עס האט זיך אנגעהויבן א גרויסע מאסן-עמיגרציע בעיקר קיין אמעריקע. דאס האט געגעבן א שטארקן קלאפ דער באוועגונג. די בעסטע טוערס האבן גענומען דעם וואנדער-שטעקן, אײַן שימערער און שימערער זיינען געווארן אונדזערע רייען.

רעדט מען וועגן יאר 1905 דארף מען אויך דערמאנען, אז דאן האט מען אין „בראוואר“ אנגעהויבן בויען מיליטערישע קאזארמעס. דאס איז געווען א גרויסע בוי-ארבעט, וואס די שטאט האט עס נאך נישט געזען. מען האט געבראכט פון רוס- לאנד א סך קריסטלעכע בוי-ארבעטער און א ביסל יידישע. די דאזיקע האבן א סך געהאלפן ביים אויפבויען פון דער בונדישער באוועגונג אין זאמאשטש.

עס איז אין שטאט געווארן א שטיקל עקאנאמישע אויפלעבונג. עס האט זיך אנגעהויבן א פאליטישע און קולטוריעלע מעטיקייט. עס זיינען אויך פארגעקומען א ריי עקאנאמישע שטרייכן ביי די פאדריאטשיקעס.

די רעאקציע-יארן האבן אלץ דערדריקט. עס האט זיך אראפגעלאזט א שווערע געדריקטע שטימונג, אבער די זכרונות פון יענעם שטורמישן פעריאד האט לאנג גע-

לעבט און געווינקט און עס געדענקען עס די אלע, וואס האבן די דאזיקע צייט מיט-געלעבט.

די ערשטע יידישע געזעלשאפטלעכע ביבליאטעק אין שטאט

איידער איך קום איבערצוגעבן וועגן דער גרינדונג פון דער ערשטער און איינציגער געזעלשאפטלעכער ביבליאטעק אין זאמאשטש, מוז איך גאר קורץ באמערקן וועגן דעם מצב פון דעם עלעמענט, וואס וואלט געדארפט זיין דער שעפער און בא-נוצער פון דער ביבליאטעק.

עס איז בכלל כמעט נישט געווען קיין לייענער צווישן קיין שום קרייז אין אונדזער שטאט. נישטא ווער עס זאל האבן אן אינטערעס אדער נויטווענדיקייט צו לייענען אין יידיש אדער העברעאיש. דער אלטער דור האט זיך אויסגעלעבט אין די ספרים פון די בתי-מדרשים און דער יונגער דור האט געלערנט אין הדר און שפע-טער אין בתי-המדרש. א גאר קליינער טייל פון דער יוגנט האט געלערנט אין דער רוסישער גימנאזיע און זיי האבן געלייענט רוסישע און פוילישע ביכער.

יידיש איז בכלל נישט פאררעכנט געווארן פאר א קולטור-שפראך, מען האט די שפראך גערופן „זשארגאן“ און דער שטודירנדיקער יוגנט איז נישט אנגעשטנאען צו רעדן אדער לייענען יידיש. די גרעסטע מערהייט פון דער יוגנט, וואס האט נישט געלערנט אין די „שקאלעס“ האבן נישט געקענט לייענען קיין פויליש אדער רוסיש, האט זיך אויסגעלעבט אין יידיש, אבער נישט געלייענט קיין יידישע ביכער — עס זיינען כמעט אזעלכע נישט געווען. טייל פלעגן כאפן א לייען די יידישע צייטונגען („פריינד“ און אנדערע) וואס פלעגן אין א קליינער צאל אריינקומען אין שטאט.

אין יענער צייט פלעגן אריינקומען אויף אן אופן, וואס איז היינט נישט בא-קאנט, א ביסל יידישע ביכער. עס פלעגן יידן ארומפארן איבער שטעט און שטעטלעך מיט כל-המינים סחורות פון יידישן רעליגיעזן באנוץ: סידורים, מחזורים, צאינה-וראינה, שבט-מוסר, אנדערע ספרים ווי אויך ציצית, תפילין און מזוזות. גערופן האט מען זיי פאקטערעגער. מיט די דאזיקע פעק פלעגן זיי וואנדערן פון שטאט צו שטאט. בעיקר פלעגן זיי קומען ערב די ימים-נוראים אדער אנדערע יום-טובים. זיי פלעגן זייערע סחורות פאנאנדערלייגן אין די בתי-מדרשים. צווישן די פארשידענע צרכי-קודש זיינען אויך געווען דברי-חול, וועלטלעכע ענינים, עפעס מעשה-ביכלעך.

די דאזיקע פאקטערעגער האבן אנגעהויבן מיטמראגן אנדערע מינים ביכלעך, וואס זיי פלעגן עס האלטן געהיים, נישט מישן עס מיט די הייליקע ספרים און גע-בעט-ביכער. די דאזיקע פאקטערעגער האבן צוגעוואונקען צו די יונגעלייט, אז זיי האבן פאר זיי ארטיקלעך, וואס ליגן נישט אויסגעלייגט אויבנאויף. די באהאלטענע טריף-פסול איז באשטאנען פון דערציילונגען און ראמאנען אין יידיש, פון שמ"ר, שייקעוויטש און אנדערע. די העלדן פון די דאזיקע שפאנענדיקע ראמאנען זיינען נישט געווען פון יידישן לעבן, עס זיינען דארטן באשריבן געווארן שרעקלעכע גע-שיכטעס וועגן מלכים, פרינצן און פרינצעסנים, גראפן און גולנים... אבער פאר דער דאזיקער סחורה זיינען געווען זייער ווייניק קונים, וואס וואלטן זיך געקענט דער-לויבן צו קויפן די דאזיקע ביכער.

צוהילף די יעניקע, וואס האבן געוואלט לייענען די דאזיקע מעשה-ביכלעך און ראמאנען איז געקומען דער איינציגער דוד פעכער. ער פלעגט ביי די פאקטערעגער איינהאנדלען די דאזיקע ביכער און שפעטער אויסבארגן זיי פאר עמלעכע גראשן אויסלייען-געלט. אין שטאט האבן זיך געשאפן פארשידענע גרופעס און קרייזלעך, וואס פלעגן לייענען די ביכלעך בשותפות און דאס בעיקר אין די שבתים. דער לייענ-

ארט איז געווען אין די סעדער, אדער לעבן טייך אויף די לאנקעס. איך געדענק ווי מיר פלעגן ליגן אזא גרופע אויף א בערגל לעבן דער צערקווע, איינער האט פארגע-לייענט און די איבעריקע האבן זיך צוגעהערט. מען האט איבערגעלייענט איין טייל און געשיקט א שליח צו דוד פעכער אויסצובייטן אויף א צווייטן טייל. מיר פלעגן אפליגן לאנגע שעהן ארומשוועבנדיק אין ווייטע פרעמדע וועלטן, אין פאלאצן, וועל-דער און עולם-התוהו.

אזוי האט עס געדויערט ביז עס איז אנגעקומען דאס יאר 1905 און עס האט זיך אנגעהויבן אן ארבעטער-באוועגונג צווישן אונדזער יידישער יוגנט, וועגן וואס איך האב פריער שוין איבערגעגעבן. די קולטור-מעטיקייט, די קורסן פאר לייע-נען און שרייבן און נאכדעם די פארשיידענע פארטייאישע ליטעראטור, בראשורן, פראקלאמאציעס, צייטונגען. די דאזיקע ליטעראטור איז געווען נאר אין יידיש. עס איז באשאפן געווארן א גרויסער קרייז פון יידיש-לייענער, וואס האט שוין פארלאנגט ליטעראטור אויף יידיש. פון דער צווייטער זייט האבן די יידישע שרייבער, זעענדיק, אז עס איז פאראן פאר וועמען, אנגעהויבן צו ליפערן דער דורשיקער יוגנט אזא לייען-מאטעריאל, אין וועלכן זי האט זיך גענויטיקט.

נאך דער טשערנאוויצער קאנפערענץ, אין יאר 1908, ווען יידיש איז פראקלא-מירט געווארן ווי א נאציאנאלע שפראך, האט זיך אין זאמאשטש געשאפן א בא-וועגונג פון יונגן דור, וואס האט זיך געשטעלט פאר א ציל צו פראפאגאנדירן יידיש, אז מען זאל רעדן און לייענען יידיש. מען פלעגט שוין איראניזירן פון די יעניקע, וועלכע האבן עפנטלעך גערעדט אויף פרעמדע שפראכן.

דאן זיינען שוין געווען צווישן דער יוגנט אזעלכע, וואס האבן פארמאגט איי-גענע ביבליאטעקלעך פון די בעסטע אויסגאבעס אין יידיש. איך געדענק נישט ווער עס איז געווען דער איניציאטאר, אז עס זאל געשאפן ווערן א געזעלשאפטלעכע יידי-שע ביבליאטעק, אדער אפשר איז די זאך ספאנטאן אויפגעקומען ביי עטלעכע. ווי עס זאל נישט זיין, די דאזיקע זאך איז צושטאנד געקומען אן א גרינדונג-פארזאמ-לונג. גדליה האפמאן האט אפגעטראטן א צימער פון זיין דירה, וואס האט זיך גע-פונען אויפן דריטן שטאק און יונגע פארלעך האבן זיך געלאזט איבער דער שטאט צו זאמלען ביכער און געלט. די מערהייט פון דער יוגנט האט זיך אין דער אקציע באטייליקט. אין א גאר קורצער צייט איז אויפגעקומען די ביבליאטעק, אמת אין א קליינעם צימער, מיט נישט קיין סך ביכער, אבער מיט א גרויסן קרייז ענטוויאס-טישע לייענער און פרייוויליקע מיטארבעטער, וואס האבן באטראכט זייער ארבעט ווי א מלאכת-הקודש.

פון דעם דאזיקן אנהייב איז אויפגעקומען די גרויסע, באקאנטע אין דער בריי-טער יידישער וועלט זאמאשטשער ביבליאטעק, וואס האט אין דער לעצטער צייט געהייסן די י. ל. פריץ ביבליאטעק. פון פריזאטן צימערל איז זי אריבער אין אן איי-גענעם גרויסן לאקאל. עס האט זיך אנגעהויבן א קאמף פאר דער הערשאפט אין איר פריער האבן פארוואלטעט אין דער ביבליאטעק די ארבעטער, אונטער דער אג-פירונג פון „בונד“; שפעטער איז די ביבליאטעק אריבער צו אנדערע. אין א געוויסן מאמענט האט די פוילישע פאליציי ארויפגעלייגט איר שווערע האנט אויף דער דאזיקער מיט מי און איבערגעגעבנקייט אויפגעבויעטער אינסטיטוציע. א לאנגע צייט איז די ביבליאטעק געווען פארשלאסן און וויסט.

די ערשטע גרופע „החלוץ“

די גרינדונג פון דער ערשטער גרופע פון „החלוץ“ איז אויסגעפאלן אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט-מלחמה — 1914 - 1917. גלייך נאכן אויסברוך פון דער

מלחמה איז אריין צו אונדז אין שטאט דאס עסטרייכישע מיליטער. אויף שנעל אבער אויך אויף קורץ, זיינען מיר אריבער פון ניקאלאים הענט צום קייזער פראנץ יאזעף. עס זיינען צוריק אריין די רוסן און עס האט זיך געגרינדעט א קבלת-פנים-קאמיטעט אויפצונעמען די צוריקגעקומענע רוסישע הערשערס. דער קאמיטעט האט צונויפגע-קליבן אין דער שטאט כל-טוב און האט אויפן מארק אויסגעשטעלט לאנגע טישן מיט עסנווארג, געטראנקען, סיגארעטן און זיסווארג, וואס מען האט געטיילט אן געלט די פארביימארשירנדיקע רוסישע סאלדאטן.

אויך די פאליאקן האבן אויפגענומען די צוריקגעקומענע רוסישע סאלדאטן, זיי האבן זיי דערציילט, אז די יידן האבן זיך געפרייט מיט די עסטרייכער, זיי, די יידן, האבן באטראכט די עסטרייכער פאר זייער משיח און אז אויך די עסטרייכער האבן זיך געפרייט מיט די יידן. אינעם רוסישן מיליטער האבן נישט געפעלט קיין כולי-גאנעם, שונא-ישראל.

א גרופע חלוצישע יוגנט. דער דריטער פון רעכטס אונטן משה שליאם.

אגב האט מען דערציילט, אז אין רוסישן מיליטער, וואס איז דאן אריין אין זא-מאשטש, האט זיך געפונען דער בארימטער כוליגאן פון בייליס-פראצעס מיטן נא-מען גאלובאו. ער האט געכאפט א גרופע פון 19 יידן און אוועקגעשטעלט זיי צו דער וואנט, וווּ אן אפטיילונג פון מיליטער האט זיי דערשאסן. צווישן די דערשאסענע איז געווען ישעיה דעם רבס, א בחור פון 18 יאר, ישראל האן, משה ערליך און א-דערע. די מערהייט פון די דערשאסענע איז געווען פון דעם קאמיטעט, וואס האט געמאכט דעם קבלת-פנים פאר די רוסישע סאלדאטן און דעריבער האבן זיי אין דא-זיקן געפערלעכן מאמענט זיך נישט באהאלטן. (וועגן דאזיקן פאל זיינען אי אונדזער פנס פארען א ריי פרטים).

נאך דעם דאזיקן פאל האבן זאמאשטשער יידן אנגעהויבן אנטלויפן קיין רוס-לאנד און האבן זיך קאנצענטרירט אין די שטעט פינסק, מינסק, בערדיטשעוו און

אנדערע ערטער. אין זאמאשטש גופא זיינען געבליבן א סך א קלענערע צאל יידן. ווען די עסטרייכער האבן דאס צווייטע מאל פארנומען זאמאשטש, האבן די יידן שוין נישט געקענט קומען צוריק, ווייל זיי האבן זיך געפונען ווייט הינטערן רוסישן פראנט.

איך אליין בין אנטלאפן פון דער רוסישער ארמיי און צוריק אין שטאט געקומען אין יאר 1917. געפונען האב איך דאן זאמאשטש א פארלאזענע. די הייזער האבן פון דער מלחמה נישט געליטן, אבער די יידישע איינוווינער זיינען ערגעץ ווו געווען ווי היימלאזע.

אין יענער צייט האבן מיר, עטלעכע צענדליק יוגנטלעכע, זיך פארזאמלט ביי הערש-חיים געליכטער אין דירה און מיר האבן געלייגט א גרונטשטיין פאר א געזעלשאפטלעכער טעטיקייט — מיר האבן געגרינדעט די „צעירי-ציון“.

די ארגאניזאציע האט אריינגעבראכט אין שטאט א לעבעדיקייט. איך געדענק די שבתים, ווען עס פלעגן פארקומען פארזאמלונגען; עס זיינען געשאפן געווארן אונט-קורסן פאר העברעאיש; קאנצערטן און פארוויילונגען. אין דער זעלביקער צייט האבן מיר געשאפן די ערשטע הלוצישע גרופע מיטן נאמען „חבר“. אונדזער ערשטע טעטיקייט איז געווען א קולטורעלע — מיר האבן געלערנט העברעאיש, גע-אגראפיע פון ארץ-ישראל, די געשיכטע פון ישוב אין ארץ-ישראל. אין דעם איז אונדז געקומען צו הילף הערש-חיים געליכטער, וואס איז פריער געווען אין ארץ-ישראל און געלערנט אין דער „הרצליה“-גימנאזיע אין יפו.

בכדי נישט צו קומען קיין ישראל מיט ליידיקע הענט, האבן מיר זיך גענומען לערנען ערד-ארבעט. אבער ווי אזוי לערנט מען ערד-ארבעט אין פוילן? מען האט געדארפט געפינען יידישע פויערים אדער יידישע ווירטשאפטן, וואס זאלן מסכים זיין אריינצונעמען אונדז אויף דער לער. צו דעם צוועק זיינען מיר ארומגעפארן אי-בער די דערפער ארום זאמאשטש, כעלם, מאמאשאוו, הרוביעשאוו און לובלין. מיר האבן טאקע געפונען יידישע פריצים, אבער זיי האבן אונדז נישט געוואלט אריי-נעמען, יעדער האט געהאט אן אנדער תירוץ.

נאך לאנגע פארענישן און זוכן האבן מיר סוף-כל-סוף געפונען א יידישע לאנד-ווירטשאפט לעבן איזשביצע. דאס איז געווען אין דארף שרעדני, ווו די ברידער קעז-מאן האבן געהאט א ווירטשאפט. עס איז געווען א מוסטערהאפטע לאנדווירטשאפט און עס איז געווען פון וואס זיך צו לערנען. אבער אויך זיי האבן נישט געעפנט פאר אונדז מיר און טויער. נאך לאנגע דינגענישן האבן זיי מסכים געווען אריינצונעמען 4 מאן פון אונדז. אונדזער גרופע איז באשטאנען פון 10 מאן און מיר האבן זיך נישט געוואלט צעטיילן. סוף-כל-סוף האבן זיי אונדז אריינגענומען און אונדז איבערגעגעבן א צימער פאר אלע 10 מאן, 9 בחורים און איין בחורה. א צימער א חורבה דלד על דלד. מיר האבן אריינגעלייגט אן א שיעור ארבעט ביז מיר האבן דעם צימער אויס-גערייניקט און מעגלעך געמאכט מען זאל אהין קענען אריינקומען. די ענגשאפט איז געווען מוראדיק. דער זעלביקער צימער האט געדינט פארן עס-צימער, פארן שלאפ-צימער און פאר דער קיך. מיר פלעגן באקומען רויע פראדוקטן און אליין געקאכט. שפעטער האבן מיר פון זיי אויך באקומען קליינגעלט אויף הוצאות.

דאס לעבן איז געווען א פריילעכס. יעדן טאג, נאך דער ארבעט אין פעלד, זיינען מיר געווען גליקלעך, עס האט זיך אונדזער געזאנג געטראגן איבער דעם גאנצן דארף. לכבוד שבת האט יעדער געקענט פארן אהיים, אבער זעלמן ווען מיר האבן עס געטאן. אזוי איז אריבער א יאר צייט פון אונדזער הכשרה, ביז עס איז אנגעקומען די ידיעה וועגן דער באלפור-דעקלאראציע און מיר, ווי אמתע פויערים, באשליסן אז עס איז די ריכטיקסטע צייט צו פארן קיין ארץ-ישראל און ווייזן וואס מיר קענען.

ערשט דאָ הייבט זיך אַן אונדזער פלאַגעניש. מיר האָבן געשיקט שליחים קיין וואַרשע, מודיע זיין וועגן אונדז. די צענטראַלע האָט אַבער געגעבן אַן אַנווייזונג: — זיצט אין זאַמאַשטש ביז מען וועט אייך רופן.

אין אַ שטיקל צייט אַרום דערגייט צו אונדז אַ קלאַנג, אַז פון לובלין פאַרט מען שוין. לויפן מיר קיין לובלין, דערוויסן מיר זיך, אַז לובלין האָט געהערט, אַז פון זא-מאַשטש פאַרט מען...

פון ארץ-ישראל פלעגט זיך צו אונדז דורכרייסן די צייטונג „הפועל-הצעיר“. מיר האָבן מיט דורשט אויסגעלייענט יעדע ידיעה. בעיקר האָט אונדז באַגייסטערט די שילדערונג וועגן דעם „השומר“ — דער היטער פון יידישן פארמעגן און כבוד עם דערגייט אַ ידיעה, אַז פון ווין קען מען פאַרן. נישט געקלערט קיין סך לאָזן מיר זיך אין וועג. מיר באַשליסן, אַז מיר מאַכן אַ קאלעקטיווע קאַסע, אַז קיינער קאָן פרוואַט גאַרנישט אויסגעבן. מיר שאַפן אַן אמתע קאַמונע. צוזאַמען פאַרן מיר און דערגרייכן ביז קראַקע. פונקט ברעכט אויס די מלחמה צווישן פוילן און טשעכע. מען קען די גרענעץ נישט אדורך און מיר פרווון דורך אַ צווייטן אַרט — דורך סאַס-נאַוויין. ווייזט זיך אַרויס, אַז אונדזער קאַפיטאַל איז צו ווייניק און מיר קומען צוריק קיין זאַמאַשטש.

הויבן מיר אַז זיך צו באַמיען וועגן אַ לעגאַלער נסיטה. צוויי מאָן, איך און יצחק בייטעל, זיינען מיר אַוועק צום סטאַראַסטאַ און בעטן אויסלענדישע פעסער — מיר ווילן פאַרן קיין פאַלעסטינע. דער סטאַראַסטאַ האָט זיך באַצויגן מיט סימפאַטיע צו דעם ענין — הלוואַי זאַלן אַלע יידן גיין קיין פאַלעסטינע! און אין אַ פאַר וואָכן אַרום זיינען פאַר אונדז אַנגעקומען פון וואַרשע די פאַספאַרטן.

דאַרפן מיר פאַרן קיין וואַרשע נאָך די וויזעס. זונטיק דאַרפן מיר פאַרן און שבת ברעכט ביי אונדז אויס דער „רויטער אויפשמאַנד“. עפעס אַ גרופע לעגיאַנערן האָבן זיך דערקלערט פאַר „רויטע“ און צוזאַמען מיט דער אַרטיקער אַרבעטערשאַפט איז דערקלערט געוואָרן זאַמאַשטש פאַר אַ רויטער שטאַט. אויפן מאַגיסטראַט איז אויפ-געהאַנגען אַ רויטע פאַן. 24 שעה האָט געדויערט די דאָזיקע רויטע הערשאַפט און אויף צומאַרגנס זיינען געקומען אַנדערע פוילישע לעגיאַנערן, „ווייסע“ און פאַרנו-מען די שטאַט. די „רויטע“ און „ווייסע“ לעגיאַנערן פאַרייניקן זיך און מען גייט זוכן די קאַמוניסטן — פאַרשטייט זיך, אַז דאָס זיינען די... יידן.

אַן אַבלאַווע איבער די יידישע הייזער, מען רויבט און מען אַרעסטירט. ביז 170 יידן זיינען דאָן פאַרשפאַרט געוואָרן אין תּפּיסה, צווישן זיי אויך איך.

צוויי וואָכן אינקוויזיטאָרישע פייניקונגען. אינטערווענצן אין די הויכע פענצ-טער, אין וואַרשע; טעלעגראַמעס פון די קרובים צו די יידישע סייס-דעפוטאַטן מיט יצחק גירנבוים בראש. דער סוף: עס קומט אַ קאַמיסיע פון וואַרשע און אַלע יידן ווערן באַפרייט.

פאַרן מיר ווייטער קיין וואַרשע. אויפן וועג, צווישן זאַמאַשטש און ריוויין, כאַפן זיך די פוילישע סאַלדאַטן, אַז עס איז צו ענג אין וואַגאָן און די שולדיקע אין דער ענגשאַפט זיינען מיר, די צוויי יידן, וואַרפט מען אונדז אַרויס פון באָן אין דעם שניי אַריין. קוים מיט צרות האָבן מיר זיך דערשלעפט קיין וואַרשע.

דאָ האָט אונדז דערוואַרט אַן אַנדער אַנטווישונג. דער פירער פון פאַלעסטינע-אַמט, ה' לעוויטע, האָט אונדז אויפגענומען מיט רוגז, מיט געשריי און קלאַפן אין טיש — קיינער וועט נישט פאַרן ביז עס וועט נישט קומען אַ באַפעל פון דער ציו-ניסטישער לייטונג אין לאַנדאַן!...

זיינען מיר אַוועק דירעקט צו די קאַנסולן און מיר האָבן טאַקע באַקומען די דורכפאַר-וויזעס ביים טשעכישן, עסטרייכישן און איטאַליענישן קאַנסול. עס האָט

פ נ ק ס ז א מ א ש ט ש

אונדז נאך געפעלט די ענגלישע וויזע. מיר זיינען אוועקגעפארן קיין ווין. דא האבן מיר זיך געדרייט ביז 4 חדשים, ביז מיר האבן באקומען די פראנצויזישע וויזע קיין ביירוט. דורך טריעסט, ווו מיר זיינען ארויף אויף אן איטאליענישער שלעפשיף, אן עסן און אן בעטן. נאך 15 טעג זיינען מיר אנגעקומען אין אלעקסאנדריע, עגיפטן, דא האבן מיר געמאכט א נייעם פרווה, אריין אין ענגלישן קאנסולאט און אן שווע-ריקויטן באקומען די אריינפאר-וויזע קיין יפו.

אין פארט פון יפו האבן מיר נאך געהאט א שטיקל שרעק. שפרינגענדיק אין די אראבישע לאדקעס איז דער חבר מיינער, יצחק בייטעל, אריינגעפאלן אין ים אריין. אבער אין א פאר מינוט ארום האט מען אים ארויסגעצויגן, א לעבעדיקן. אונדזער ציל איז דערגרייכט געווארן.

* * *

וויל איך ביים סוף פון דער דערמאנונג פון דעם בראשית פון דעם זאמאשטשער „החלוץ“ דערמאנען דעם אנדענק פון די מייערע חברים פון אונדזער ערשטער קבוצה, וועלכע לעבן שוין נישט.

שלמה רייבענשטיין, געשטארבן אין עין-חרוד;

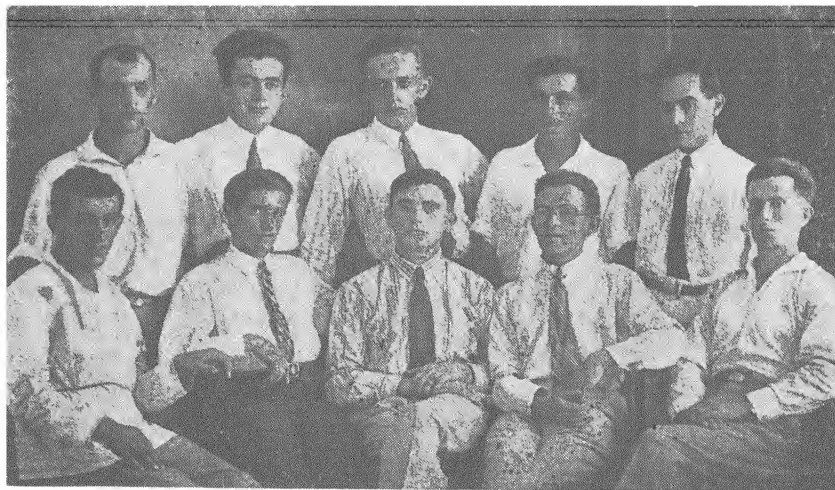
לוי ראפאפארט, געשטארבן אין ירושלים;

משה בוים, געשטארבן אין זאמאשטש;

יחושע רוז, אומגעקומען אין פוילן;

אברהם הארץ, דערהרגעט געווארן בעת א קאמאסטרעפּע מיט אן אויטא אין ישראל, אין יאר 1952.

מבור זייער אנדענק!

א גרופע זאמאשטשער עולים אין ישראל, פאטאגראפירט דעם 10טן אויגוסט 1927 אין חיפה.

די כלי-זמר אין זאמאשטש

א זעלטענע דערשיינונג זיינען געווען די כלי-זמר אין אונדזער שטאט. אלע האבן זיי געהערט צו איין משפחה — פון טאטן איז די דאזיקע פראפעסיע אריבער צו די זין און נאכדעם צו די אייניקלעך. גערופן האט מען זיי די בלומס, הגם זייער פאמיליען-נאמען איז געווען שניצער.

ווי אזוי ס'איז פון שניצער געווארן „בלום“, ווערט דערציילט אזא געשיכטע: אמאל איז געקומען פון פריץ א שליח צו רופן די כלי-זמר אויף א באל. דער פויער האט אנגעהויבן זיך נאכפרעגן, ווו עס וווינט דער כלי-זמר, האט עמעץ זיך אפגערופן, אז דאס מיינט ער זיכער בנימלע. פון בנימלע איז ביים פויער געווארן „בלום“ און אזוי איז עס אריבער אויף דור-דורות (*).

די „בלומס“ זיינען געווען פשוטע יידן און זייער מלאכה גוט געקענט. זיי פלעגן משמח זיין די מחותנים און געסט אויף אלע חתונות. איז געווען א חתונה ביי א רייכן יידן, איז געגאנגען שפילן די גאנצע קאפעליע; צו פשוטע, מיטלמעסיקע חתונות איז געקומען א טייל פון דער קאפעליע. ווען אין שטאט זיינען געווען עטלעכע חתונות אין איין טאג, האבן זיך אויך די אייניקלעך פאררעכנט פאר כלי-זמר. דאס דאזיקע קליינווארג האט טאקע נישט געקענט שפילן, אבער זיי האבן געהאלטן די „בלום“, מען זאל מיינען, אז זיי שפילן. וועגן דער דאזיקער פאמיליע האט עס י. ל. פריץ אנגעשריבן די ווונדערבארע דערציילונג וועגן דעם טויט פון כלי-זמר.

די כלי-זמר האבן געשפילט נישט נאר אויף חתונות. אויך ביי אנדערע געלעגנהייטן האט מען זיי גענומען. אזוי זיינען זיי געווען ביים אריינפירן א ספר-תורה אין שול אריין. די תורה פלעגט געטראגן ווערן אונטער א חופה און די קאפעליע איז געגאנגען פארויס און געשפילט. אין די טעג פון מלוכהשע צארישע יום-טובים, בעת דער קאראנאציע פון צאר, ווען עס פלעגט אין שול געמאכט ווערן דער מי-שברך, האט נאך דעם חזנם מי-שברך די קאפעליע אפגעשפילט דעם רוסישן הימן. קיין שום טעאטער-טרופע האט נישט געקענט פארשטעלן אן די כלי-זמר — סיי פראפעסיע-נעלע ארטיסטן, סיי אייגענע אמאטארן. דאס זעלביקע ביי טאנץ-אונטן, פארוויי-לונגען אדער אנדערע געלעגנהייטן. אויך די ארומיקע געגנט איז דורך זיי באדינט געווארן. דער עיקר פלעגן זיי שפילן אין די פריזישע הויפן, ווו עס פלעגן פארקומען אפטע בעלער. דא האבן זיי גוט פארדינט.

עס זיינען געקומען די צייטן פון דעם פוילישן יידן-באיקאט, האט עס אויך גע-טראפן אונדזערע „בלומס“. א געוויסער פאלאק, נאמיסלאווסקי, האט געגרינדעט א פויעריס-ארקעסטער, א מאדערנעס, און זיי האבן פארבאפט ביי די פריצים דעם ארט פון די „בלומס“. די כלי-זמר האבן זיך גענומען צו אנדערע זייטיקע פרנסות און אויך צום האנדל.

נאך עטלעכע יאר פון דעם באיקאט איז איין מאל פארגעקומען א גרויסער באל ביי א פריץ. די יונגע פריצים האבן איינגעלאדן נאמיסלאווסקי ארקעסטער. דער אלטער פריץ האט אבער געוואלט עס זאל זיין פריילעך ווי אמאל און ער האט איינגעלאדן די „בלומס“, זיי זאלן משמח זיין די געסט ווי זיי קאנען עס. ווען עס איז געקומען די נאכט פון באל, האט בנימלע גערופן זיינע זין און אנגעזאגט, אז מען דארף זיך גוט צוגרייטן צו דעם באל. ער האט פארווערט אלעמען פון זיין קאפעליע צו טרינקען אויפן באל — ניכטער זאל מען זיין. די זין האבן אים אויסגעפאלגט. א

(*) לויט אן אנדער נוסח זאל דער פויער האבן געזאגט, טאק, טאק בלומעלע, און די גאנצע קאפעליע האט געהייסן „די בלומעלעך“, יעדער פון איר איז געווען א „בלום“.

גאנצע נאכט האבן ביידע אַרקעסטערס געשפילט, איינער נאָכן צווייטן; די שיכורע געסט האָבן עס געדאַרפט זאָגן מבינות אויף דער מוזיק. פאַרטאָג האָט דער אַלטער פרייַן פאַרלאַנגט פון די „בלומס“ זיי זאָלן שפילן דאָס „קאַנאַריקל“. עס איז געווען איינע פון די קונסטווערק פון דער קאָפּעליע און דער פרייַן האָט עס שוין נישט איין מאל געהערט. די כלי-זמר-קאָפּעליע האָט דאָס מאל אויסגעשפילט דאָס „קאַנאַריקל“ ווי קיינמאל פריער. זייער שפילן האָט אַלעמען פאַרכאַפט. דער אַלטער פרייַן איז געווען גערירט ביז טרערן און אַלע געסט האָבן זיך אויפגעשטעלט און געפאַטשט בראַוואָ. נאָמיסלאָווסקי איז צוגעאָנגען און געדריקט די הענט פון די פאַרבאָיקאַטיר-טע יידישע כלי-זמר. בנימעלעס קאָפּעליע האָט פאַרלאָזט דעם באל מיט גרויס כּביר.

טויזנטער נשמה-ליכט

די משפּחה וועכטער איז געווען גוט באַקאַנט ביי אונדז אין שטאָט. אַלע, ווי זייער פאָטער, האָבן געהערט צו דער מעדיצינישער וועלט. דער ראש פון דער משפּחה, משה רופא, האָט דערפילט אַ וויכטיקע אויפגאַבע אין דער שטאָט. הגם ער האָט נישט געהאַט קיין דאָקטאָר-דיפּלאָם, ער איז געווען אַ פעלטשער, איז ער געווען באַוואָרפן מיט אַרבעט. אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט-מלחמה האָט זאָמאַשטש געהאַט צוויי יידישע דאָקטוירים (די געליבטערס) און צוויי קריסטלעכע דאָקטוירים. איז די גאַנצע באַפעלקערונג, פון שטאָט ווי פון דער סביבה, פויערס, געקומען צו משה רופא. משה רופא האָט אַלעמען באַדינט מיט איבערגעגעבנקייט. ביי אַרעמע האָט ער גענומען קליינגעלט און ביי גאָר פאַר-אַרעמסטע ממש גאַרנישט. געווען איז ער אַ פאַלקסמענטש, נישט נאָכגעגאַנגען דער „מאָדע“, זיך נישט אַסימילירט.

אַזוי ווי דער פאָטער, אַזוי איז אויך געווען די גאַנצע משפּחה. דער עלטסטער זון שלמה האָט פאַרענדיקט דעם אוניווערזיטעט. ווען ער איז אַמאל געקומען פון פּע-טערבורג אין אַ מיליטערישן אוניפּאַרס, מיט אַ הויכן ראַנג, האָט עס אין שטאָט גע-מאַכט אַ גאָר גרויסן רושם. ד"ר שלמה וועכטער איז געשטאַרבן אין ישראל, אין תל-אביב, אין יאָר 1953, וווּ ער האָט געאַרבעט אין דער קראַנקן-קאַסע פון דער הסתדרות. ער איז צווישן זיינע חברים און פאַציענטן געווען גאָר שטאַרק געשעצט. געירשנט דעם טאַטנס פלאץ האָט אַ צווייטער זון, איטשעלע. ווען איטשעלע האָט געענדיקט מעדיצין, האָט אים דער טאַטע אַ לאַנגע צייט מיטגענומען צו זיינע פאַציענטן. ווען משה רופא איז געשטאַרבן האָט איטשעלע איבערגענומען דעם פאַ-טערס קליענטעלע, וואָס איז געווען גאַנץ שטאַט און די סביבה. הגם אין שטאָט זיינען שוין געווען דאָקטוירים, זיינען די חולאים געקומען צו איטשעלע, וועלכער האָט פון טאַטן געירשנט די גוטע מידות פון פשוטקייט, האַרציקייט. אויך אין דעם פרט פון האַנאַראַר האָט ער זיך געפירט ווי זיין פאָטער, משה רופא.

אַ ווייטערדיקער זון איז געווען שמעון וועכטער. ער האָט געהאַט אַן אַפטייק-סקלאַד. איצט קאן מען דאָך שוין דערציילן — שמעון האָט צוגעגרייט די רפואות לויט די רעצעפּטן פון זיין ברודער איטשעלע. פאַר די קראַנקע איז עס געווען זייער באַקוועם און ביליקער. עס איז גאָר געווען „אומלעגאַל“ פאַר דער רעגירונג, ווייל שמעון האָט נישט געהאַט קיין דיפּלאָם פון פאַרמאַצעווטיק.

די קרוין פון דער משפּחה איז אַבער געווען ביילע די באַבע. זי איז געווען די אַקויערקע פון גאַנץ שטאָט און האָט געשטמט מיט אירע פאַר געבענטשטע הענט. זי האָט זיך גערעכנט פאַר דער באַבע פון דעם רוב קינדער אין דער שטאָט. שמענדיק האָט מען זי געטראָפן גיין צו די קימפּעטאַרינס; בייטאַג און ביינאַכט;

זומער און ווינטער. ווען זי פלעגט אריינקומען צו א קימפעטארי, האט זי געמוזט מאַן אלע ארבעטן, די עלעמענטארסטע צוגרייטונגען. אפט האט זי שוין ביי דער זעליקער פרוי אפגענומען פריער קינדער און מען האט איר נישט באצאלט פאר די פריערדיקע געבורטן. זי האט איר ארבעט געמאן שטיל און ענערגיש און דערביי נאך אויפגעמונטערט די פאמיליע.

„ביילע די באכע“ האט גענאסן פון א גאר טיפן עלטער, מען זאגט אריבער 100 יאר, זי האט געארבעט ביז עדושע, איר שנור, איטשעלעס ווייב, האט זי פארכיטן. אויף וויפיל ביילע די באכע איז געווען באליבט ביים עולם, באווייזט דער וויי-טערדיקער פאקט. ווען זי איז געשטארבן, זיינען געקומען אלע מאמעס און באבעס, ביי וועמען זי האט אפגענומען קינדער און אנגעצונדן נשמה-ליבט אין דעם צימער, וווּ זי איז געלעבט. עס איז שוין נישט געווען קיין ארט אין צימער, וווּ צו שטעלן ליכט, האט מען געשטעלט אין קארידאר, אין פאדער-צימער. פאר יעדעס קינד וואס ביילע די באכע האט געהאלפן קומען אויף דער וועלט, איז אנגעצונדן געווארן א ליכט. עס האבן געברענט טויזנטער ליכט. דאס איז געווען א בילד, וואס ווער עס האט עס געזען, וועט עס קיינמאל נישט פארגעסן.

תל-אביב, 1953.

אילוסטראציעס צו י. ל. פרעסעס ווערק

„א שמעק טאבאק“, געצייכנט יאָסל בערגנער (צפת), דער זון פון מלך ראזויטש.

ארטור קאלניקס אילוסטראציע צום „קונצנמאכער“.

זאמאשטשער קאלידאנקאפ

(טיפ, געשעענישן, אינסטיטוציעס פון אונדזער פארשניטענער היים)

די רופאים — פעלדשערס — אויף דער נייער שטאט

דעם ערשטן וואס איך געדענק פון מיינע קינדער-יארן האט געהייסן ר' שמואל רופא — האאז. זיין הויז, אן אייגנס, איז געווען פון פארנט באפוצט מיט צוויי גרויסע טאפאל-ביימער און א באנק צום זיצן. ווייטער, צום נישט גרויסן „פאדווער“ — הויף — האבן געפירט פארשידענע קאמערן און עס איז געשמאנען א געכוימען הילצערנע סוכה.

דער הויף איז געווען זומער-צייט פארזיט מיט אלערליי בלומען. זיין הויז ריין, ציכטיק, שטענדיק אויפגערוימט, נישט פארווארלאזט. געוויינט האט ער נישט ווייט פון לעמבערגער שאסיי — „אין יענעם שטאט-עק“.

ר' שמואל רופא איז געווען א ברייטפלייציקער, פון מיטעלן ווקס, מיט א שיי-נער, פאר מיין צייט שוין גרויער, בארד און א פאר קלוגע אויגן. כמעט שטענדיק מיט א שמיכל. זיין פאך — פעלדשעריי — האט ער געקענט אויסגעצייכנט, געווען איז ער אבער א ביסל א מאדנער, — כמעט קיינמאל נישט גערעדט.

אונדזער רב ז"ל האט אים פאר זיין שווייגן זייער געשעצט. אונדזער ר' שמואל — פלעגט דער רב זאגן — רעדט נישט, איז ערשטנס ברענגט ער זיך איין א סך, מי יודע וויפל שטותערייען, נארישקייטן מיר פליידערן אויס; צווייטנס — כ'מין א האלב לעבן פטרן מיר דאך מיטן רעדן, מ'זיצט און מען שמועסט — צו וואס מ'זיג עס אלץ?

ר' שמואל רופא פלעגט אלע טאג גיין אין בית-המדרש אריין דאווענען בציבור, קיין טאג נישט פארפעלט, בפרט שבת און יום-טובים. יעדן שבת נאכן דאווענען פלעגט ער מיטנעמען מיט זיך 4-5 אורחים צום עסן. אויך אין די וואכן-טעג פלעגט ער נע-מען געסט, אבער ווייניקער. זיין טלית-זעקל איז געווען אנגעפילט נישט נאר מיטן טלית און תפילין, נאר אויך מיט „חוק לישראל“, א „שערי ציון“ און אנדער ספרים, וואס ער פלעגט אין זיי אריינקוקן און זאגן. ער האט געהאט זיין „שיעור“. ווי ער איז נישט געווען פארנומען, האט ער געדארפט זיין שטענדיקן „שיעור“ אפזאגן.

א „פראקטיק“ האט ער געהאט א גרויסע — גוים און להבדיל יידן — גוים זיינען געווען מער און זיי האבן טאקע בעסער געצאלט — „אחא שמוליו“, — פלעגן די נישט-יידישע פאציענטן זאגן — דאברי לעקאזש — ראפע“.

זיין פירונג איז געווען אזא — אריינגעקומען צום חולה, גלייך אונטערן ארעם אריינגעלייגט דעם טערמאמעטער („מאגער“) אביסל געווארט, ארויסגענומען. איז געווען א ביסל היין, פלעגט ער ארויסריידן — „יא, ס'אי דא סחורה“, לייכט גע-שמיכלט, עפעס פארשריבן און אנגעזאגט: „נישט-קשה, מ' זיין געזונט, מ'עט זיין געזונט“. פלעגט זיך פארבינדן א שמועס: —

— ר' שמואל, פון וואנען נעמט עס זיך, כ'מיי?

— א נפקא מינה, ס'אי דא, און שוין.

קיינמאל האט ער נישט געקוקט וויפל מען גיט אים, נישט געציילט, נאר אראפ-געלאזט עס גלייך אין קעשענע אריין. א קוש געטאן די מזוזה און אוועק.

מיט יעדן אזא גאנג פלעגט ער דערליידיקן עטלעכע ווייטן. געהאלטן האט מען פון אים א וועלט — אהא! ר' שמואל, וואזשנע!

ווען ער איז געשטארבן, געדענק איך נישט; וויפל קינדער ער האט געהאט, ווייט איך נישט. איך האב נאר געקענט איין זון ווינעם ר' לייבוש האאז — פעלדשער לייב ביש ר' שמואל רופאס, אזוי האט מען אים גערופן. דער איז אויך געווען א גוטער און געניטער רופא, אבער ער האט שוין געהאט ווייניקער „פראקטיק" ווי זיין פאטער; עס איז אויפגעקומען א קאנקורענץ. געווען איז ער א מוטפל מיט קינדער — א גרוש. פון ערשטן ווייב האט ער געהאט 1 זון, אברהם, געווען א פרייזער.

אברהם האט התונה געהאט קיין גראבאוועיץ, נעבן זאמאשטש. אויך ווייניק פארדינט.

צו ר' לייבוש האאז פלעג איך אפט אריינקומען (טייל פון ווינע קינדער האבן געלערנט ביי מיר). ער איז געווען א געבוירענער אריסטאקראט. געווען א גרעסערער שמועסער ווי זיין פאטער. ער האט ליב געהאט אנטויקן — געהאט ביי זיך א קא-לעקציע פון זאלצמעסטלעך, גלעזלעך, בילדער, וכדומה. זיך געקאנט אביסל אויף קונסט און געזאמלט אנויכט-קארטן, סקולפטור, שניצערײען. אויך האט ער זיך „גער-קאכט" אין לידלעך בעיקר פאלקס-לידער. ווען ער איז געווען א גענטער (עטלעכע יאר), האט ער ביי זיך אין שטוב (ער האט געוויינט אין זיין פאטערס הויז) איינגע-ארדנט א מין „קלוב" פאר אינטעליגענץ. יוגנט פלעגט זיך צוזאמענקומען ביי אים, מ'האט געכאפט א „פרעפערענס"; מ'האט געזונגען צונערס און גאלדפאדנס לידער. ער האט מיר בשעתו געשענקט א העפט פארשריבן מיט לידער. די טישן פון זיין „קלוב" זיינען געווען באלייגט מיט כל-המינים קארטלעך און די צימערן פול מיט קונסט-ארטיקלען. כאזונדער אפגעשלאסן האט ער געהאט גרויסע קונסט-בילדער, וואס ער פלעגט ווייזן נאר מבינים.

ווי זיין טאטע, איז ער אויך געווען א מכנים-אורח (אמת, נישט אין אזא גרויסער מאס). פלעגט נעמען אן אורח אפטמאל אפילו אויף איבערנעכטיקן און פלעגט אים געבן עפעס קליינגעלט אין וועג אריין.

מיט זיין פרומקייט איז ער אויך געווען ענלעך צום פאטער. פלעגט יעדן טאג דאוונען בציבור, אויך מנחה און מעריב. א סך יארן איז ער אויך געווען גבאי אין בית-המדרש. געפירט די גבאות מיט א פעסטער האנט. געפירט א בוך פון הוצאות און הכנסות; פלעגט איינמאנען די נדרים, נדבות און פאר עליות. אלץ פארשריבן פינקטלעך און שטענדיק אפגעגעבן א קלארן דין-וחשבון.

דאס איז אונדזער (רעליגיעזער) קלוב, פלעגט ער טענהן. לויט זיין איינפיר, האט מען יעדן טאג בין מנחה למעריב געזאגט 10 קאפיטלעך תהילים. ער פלעגט יעדן טאג אין דער פרי, פארן דאוונען, פונקט ווי זיין פאטער, זאגן די „שערי ציון".

איינע פון ווינע עובדות איז געווען אויף יום-טובים לאזן וואשן די פאלן, טירן און פענצטער פון בית-המדרש און אמאל אויך קאלכן. געפירט די גבאות ביז דער ממשלה פון היטלערן ימח-שמו. ער, צוזאמען מיט זיין הויזגעזינד זיינען דורך די נאציס אומגעבראכט געווארן. ווער ווייט אפשר לעבט ווער פון זיין משפחה.

א ווייטערדיקער פעלדשער אויף דער נייער שטאט איז געווען רב אהרן-לייב צימרינג. דערציילט האט מען, אז זיין פאטער (אדער זיידע) איז געווען א קאנטא-ניסט אין דער צייט פון רוסישן צאר ניקאלאי דעם ערשטן, ער זאל האבן געדינט 25

יאר אין דער צארישער ארמיי. נאך זיינע 25 יאר מיליטער-דינסט האט ער זיך דער-
שלאגן קיין זאמאשטש און דא חתונה געהאט. הגם צו דער חתונה איז ער שוין נישט
געווען קיין יונגערמאנטיש (א יאר 50), האט ער געבראכט אויף דער וועלט א דור.
איינער פון זיי איז דאס טאקע דער פעלדשער אהרן-לייב.

אהרן-לייבס פאטער איז געווען זייער פרום, געהאלטן שבת און יום-טובים און
גערעדט מיט א הארטן רריש... אן אמתער ניקאלאיעווסקער. פלעגט אים וואס
פארדריסן, פלעגט ער שעלטן מיט דער ריכטיקער רוסישער דרייפאכער „ברכה“ ביו
— פרא... פרא... אדם-הראשונען אריין.

די רוסישע מאכט האט אים געגעבן א דריס-הרגל אין דעם שטאטישן שפיטאל
(„גאראדסקאע באליצא“), ווו ער האט געארבעט ווי א סאניטאר (משמעות אין מיי-
ליטער זיך דערביי באשעפטיקט) און האט געהאט פרנסה.

ער פלעגט מיטנעמען זיין זון אהרן-לייבן פאר דעם נושא-כלים. האט דער פא-
טער דעם זון „צוגעוויזן“ דאס פאך. אהרן-לייב האט זיך נאך אביסל צוגעלערנט לאטיין
און אנגעהויבן שרייבן רעצעפטן.

אהרן-לייב האט חתונה-געהאט, זיך געשטעלט צום פארהער און אויסגעהאלטן.
ער האט באקומען דעם טיטל „סטארשי פעלדשער“ און עס איז אים אויך דערלויבט
געווארן ארויסצוהענגען די דריי מעשענע טעלערס... ער האט באקומען א גאר גרוי-
סע פראקטיק. איך געדענק נאך גוט זיין שילד, די 3 מעשענע טעלערס.

די נייע פוילישע מאכט האט נישט אנערקענט זיין „דיפלאם“, געהייסן די טעלער
אראפנעמען. משמעות איז זיי נישט געפעלן געווארן זיין יידישעכקייט; זיין פראסט;
אביסל פארשמאלצעוועטן כאלאט; זיין יידישער הוט מיט דער „ברייטער דענקע“;
זיינע מעשענע אלטפרענקישע ברילן און דער עיקר זיין ברייטע שוין גרויע בארד.
ער האט פאר די נייע הערשער פון פוילן געהאט צו ווייניק בילדונג-צענו.

אהרן-לייב האט געהאט א מנהג — יעדן טאג אפזאגן גאנץ תהילים. וויפל ער
האט באוויזן דאס צו טאן אין בית-המדרש, האט ער אפגעזאגט. פלעגט פארקנייטשן
אין דעם ארט ווו ער האט איבערגעלאזן און שפעטער אין שטוב, נאכן אנבייסן, ביי
חולאים בעת וויזיטן, ווען ער פלעגט דארפן ווארטן אראפצונעמען די באנקעס, פלעגט
ער די אנדערע תהילים-קאפיטלען פארענדיקן.

זיין ספעציאליטעט איז טאקע געווען „באנקעס שטעלן“. ער איז געווען אן
אמתער מייסטער אין דעם. מען פלעגט זייער אפט זיך שרעקן... וואס וועט זיין נאך
120 יאר, ווער וועט שטעלן באנקעס?...

אין זיין טעקע, ווו עס זיינען געלעגן זיינע פעלדשערישע מכשירים, איז געלעגן
דער תהילים. אפגעשטעלט די באנקעס, זיך גענומען צום תהילים, אפילו אין א שטוב
פון א קריסטלעכן פאציענט. אז מען האט אים מפסיק געווען — צייט אראפנעמען
די באנקעס, האט ער רואיק איינגעשטילט: — באלד, באלד, מאמעלע, אדער טא-
טעלע, זונעלע, טעכטערל, מירן באלד אראפנעמען, ס'עט גוט זיין, גוט, ס'עט זיין
געזונט, זיין געזונט, אין דעם זכות, זיין געזונט. פארמאכט דעם תהילים, ווידער פאר-
קנייטשט די בלאט ווו ער האט איבערגעריסן, אראפגענומען די באנקעס, צונויפגע-
לייגט די כלים, א קוש געטאן די מוזה מיט א הויכן קוש און אוועק ווייטער —
פארענדיקן דעם תהילים...

א בארד האט ער געהאט א זעלטענע; געווען דעמאלט א סך אזעלכע בערד,
אבער מיט זיינער וואלט מען געקענט באטיילן א האלבע טויז יידן און יעדער וואלט
געהאט א שפאר בערדל... עס קאן זיין, אז דאס איז נישט געפעלן געווארן אונדזער
נייער פוילישער מאכט.

הערן א מגיד איז געווען ביי אים ס'חיות — ממש „קרעפלעך צו שטעלן“. נישט

איין מאל פלעגט ער ביים הערן א מגיד האָבן פולע אויגן מיט טרערן... געהאלטן זיך פאר א גאר פשוטן יידן. זיינס א ווערטל איז געווען: „איך אהרן-לייב גראַבער יונג זאג...“

א ריידער איז ער געווען א קנאַפער. ווען ער איז נאך דער ערשטער וועלט-מלחמה געשטאַרבן אלט און זאט אין יארן, האָבן אים אלע גאר שטאַרק באַטרויערט. זיין זון חיים אהרן-לייבס צימערניג איז געגאַנגען אין די פאך-ענינים אין דעם טאַטנס דרכים, געווען א פעלדשער און אויך א באַווסטער. געווען איז ער אַבער אַנ-דערש, סיי מיט זיין אויסזען, סיי מיט זיין פירונג, פון זיין טאַטן.

א נישט הויכער, א שלאַנקער און א גלוח, לחלוטין אַן א באַרד. להיפוך צום טאַטן, געווען א גאר גרויסער ריידער; א מויל אויף שרויפן, וואָס פלעגט זיך נישט צומאַכן. געקענט אַביסל לייענען און שרייבן לאַטיין, מערער פויליש און נישט שלעכט רומיש. ער פלעגט (אַפּטמאַל נישט געבעטענערהייט) מיטגיין מיט די גרויסע דאָק-טוירים צו חולאים, בעת ערנסטע פאלן.

חזן פעלדשעריי האָט ער געהאַט א „סאַלאַן“ צום „שערן און גאַלן“. א לאַנגע צייט דער איינציקער יידישער פּריווירער ביי אונדז. שפּעטער האָט די פּריווירעריי אוי-בערגענומען זיין עלטסטער זון, יאַנקל צימרינג, און ער האָט זיך געווידמעט נאָר פעלדשעריי.

אויך ער האָט געהאַט א גרויסע פּראַקטיק. מען האָט פון אים געהאלטן -- „חיים אהרן-לייבס ווייסט א סך“, פלעגן מענטשן זאָגן.

הגם א גלוח, פלעגט ער אַבער אַפּהייטן צו גיין דאָוונען, אַפילו מנחה און מעריב בציבור, אמת נישט אזוי אַפּט ווי זיין פאַטער. שבת פלעגט ער נישט שרייבן קיין רעצעפּטן, אַפילו ביי די נויטיקסטע פאַלן. בכלל האָבן די ניישטעמער רופאים קיין נער נישט געשריבן אום שבת. ער איז נישט געווען גאר פרום, חיים אהרן-לייבס, אַבער קיין חוטא איז ער אויך נישט געווען.

ביים דאָוונען פלעגט ער דעם חזן אונטערזאָגן, אויב יענער האָט געמאַכט א פער-לער. בעיקר פלעגט עס טרעפן אין אָונטן ביי מעריב, ווען עס פלעגט פאַרן עמוד זיך שמעלן עמיין א גאַסט — א „יאַרצייט“. ער פלעגט דעמאַלט דערמאָנען דעם „שיר המעלות“ פאר דער מעריבדיקער תפילה.

געהאַט האָט ער א טבע יעדן זאָגן „דו!“

— הער דו, פלעגט ער זיך אַפרופן צו א ווייבל, וואָס האָט אויסגעטאַן דעם שייטל (נאָך דער ערשטער וועלט-מלחמה), הער נאָר, דו! 14 מלכים האָבן זיך גע-שלאָגן, דו זאַלסט נישט טראָגן קיין שייטל?

— הער, נאָר, דו האָסט דאָך נישט אויף דעם רעצעפּט, — פלעגט ער זאָגן צו אַן אַרעמען פאַציענט, — און צום ווייזט נאָך צוגעבן קליינגעלט, כדי ער זאל קענען איינקויפן די פאַרשריבענע רפואות.

קינדער האָט ער זייער ליב געהאַט — מ'דאַרף ראַטעווען, הער, דו הערסט? א קינד, יידישע קינדער, דאַרפן לעבן, זיין געזונט! — דאָס איז געווען זיין שמענדי-קער דעוויוז.

ער האָט זיך באַמיט נאָכטאָן זיין „קאַלעגע-קאַנקורענט“, דאָס הייסט ר' לייבוש האַאָזן. ער האָט אים טאַקע בכלל פאַרקאַנקורירט. און א געלעגנהייט האָט זיך געשאַפן.

נעבן בית-המדרש האָט זיך געפונען א ליידיקער פלאץ, עטלעכע הונדערט קוואַ-דראַט מעטער. דער אייגנטימער איז געווען ר' מאיר הענעכס (שטאַכעל). ער פלעגט זיך שמענדיק קריגן מיט קהילה (און א קאַרגער איז ער געווען) איז ער זיך מיישב

און וויל דעם פלאץ פארקויפן. פאר ק"ן רובל (150) האט עס אפגעקויפט ר' לייביש האאז פארן בית-המדרש.

איז זיך מיישב חיים אהרן-לייבס, ער וועט שאפן א פארקאן ארום דעם דאזיקן פלאץ ער דארף ווערן ארומגעצוימט. אבער ווי אזוי? ער האט א פלאץ: פארקאן אין שטאט האלץ-סקלאדעס, פארקאן בעלי-מלאכות, סטאלארעס, וועט מען עפנטלעך לאזן אויפרופן הרב מורנו... שענקט צען מעטער ברעטער פארן בית-המדרש-פארקאן; און א ייד פאר כבוד וועט דאך גיין ביז ווער ווייס ווי ווייט. וועט שוין קיין מאנגל אין כבוד, דאס הייסט אין ברעטער, נישט זיין; דאס זעלביקע וועט מען מאכן מיט די בעלי-מלאכות: הרב מורנו דער און דער וועט צושלאגן צוויי מעטער ברעטער מיט זיינע טשוועקעס... הכלל, ער האט שוין דעם פארקאן.

חיים אהרן-לייבס פעלדשער האט זיך גענומען אויספילן זיין פלאץ. פון אנהייב איז די זאך געגאנגען גאר שוואך; עולם האט עס נישט גענומען ערנסט. אבער מען האט אנגעהויבן ברענגען ברעטער, אלטע, נייע, פון פארשידענער גרויס; די סטאף-לארעס האבן געארבעט און חיים אהרן-לייבס האט גובר געווען — עס איז געווארן א פארקאן!

האט עמיץ אונטערגערוקט אים א געדאנק — אז מען דארף דעם פארקאן „בא-נייען“, מאכן א חנוכה-הפלוט... און אויב א חנוכה-הפלוט דארף עס זיין טאקע מיט בלייזער...

און כך-הווא, אין א שיינעם פרימארגן איז די דאזיקע באנייאונג פארגעקומען און טאקע מיט מוזיק, מען האט גענומען קלמן שוסטערס קאפעליע. מען האט גע-מאכט א לחיים; מען האט געזונגען (דער עיקר טאקע חיים דער פעלדשער) דעם קאד-פיטל תהילים „מזמור שיר חנוכה הבית"... ווער עס האט געמאכט, געהווקט, אבער עס איז געווען א פארקאן און א פיינע יידישעלעכע שמחה.

פון דעמאלט אן איז געבליבן זיין נאמען „חיים פלוט".

דער שטענדיקער שטוב-פעלדשער ביי מיין פאטער און שפעטער ביי מיר איז געווען רב לייבוש האאז ע"ה. איין מאל, ווען מיין טעכטערל באשע, א קינד פון 7-6 חדשים איז עטלעכע מאל פארשלאפט געווארן, האבן מיר גערופן חיים צימערנינגן צום קינד. ער איז אריינגעקומען, האט אנגערופן א שוועבעלע, דערנענטערט עס צום קינדס אויגן און עס געפירט הין און צוריק. זיין דיאגנאז איז געווען, אז אויב ער מאכט נישט קיין טעות, איז דאס קינד אדער בלינדלעך, אדער אינגאנצן בלינד. מיט אויפריכטיקן באדויערן באטראכט דאס קינד און איז אוועק. די שכנים האבן דער-נאך געזאגט, אז ער, חיים פעלשער, האט געזאגט, אז דאס קינד וועט נישט לעבן. עטלעכע חדשים שפעטער, נאך שווערע ליידן, איז דאס קינד געשטארבן.

ביידע משפחות פון די „קאנקורענטן" פעלדשערס, פון רב לייבוש האאז און רב חיים צימערנינג, זיינען אומגעקומען דורך די נאציס. אויב עס האט זיך ווער פון זיי געראטעוועט, ווייס איך נישט.

אביסל טאפאגראפיע, געביידעס און פלעצער

פון דער ניישטאט זאמאשטש ביז דער אלטער שטאט, איז געווען גענוי צוויי וויארסט. דער ערשטער „אייזערנער וויארסט", מיט שווארץ-ווייסע פאסן געמאלט, איז געשטאנען איינגעמויערט לעבן יאבלאנסקיס הויז, קעגנאויבער משה פראשא-וויטשן, צום וועג וואו עס איז געווען די גרויסע זאמאשטשער פאסט מיט דעם ריזיקן שווארצן צוויי-קעפיקן רוסישן אדלער. לעצטנס איז דארטן געווען א פוילישע פאלקס-שול. דער צווייטער וויארסט, לויטן אויסזען ווי דער ערשטער, איז געווען לעבן א

קריסטלעך הויז כמעט ביים יידישן בית-החיים, צווישן דער אלטער און נייער שטאט. דער דריטער וויאָרט איז שוין געווען ביים אַנקום אויף דער אלטשטאט, ביי שעכער-שינער „בראָם“.

איינס פון מיינע גרעסטע פאָרגעניגנס (און נישט נאָר מיינע) אין מיינע קינדער-יאָרן, איז געווען דאָס גיין, שלייכן און שפּאַצירן אין „שטאָט אַרײַן“; אַרומגיין שעהן, אויסקוקן די וויסמאָוועס, „פאַטשענעס“, אינזשיניערן-סאַד, רייטשול אא"וו.

פאַרן אַרײַנגיין אין דער שטאָט, רעכטס, איז געווען די אַזוי גערופענע „צעלאַ לוקאַשינסקאַ“ אַ קאַמער, וואָס האָט זיך געפונען אין איינעם פון די לאנגע מויערן, וואָס זיינען שוין געווען באַוואַקסן מיט גראַס. דאָרטן זיינען געווען קליינע שמאַלע פענצערלעך, אָן איבערבלייבעניש פון דער געוועזענער פעסטונג. מיין באַבע ע"ה האָט מיר דערציילט, אַז זי געדענקט גוט ווען און ווי אַזוי מ'האַט די פעסטונג פאַ-נאַנדערגענומען. די „צעלאַ לוקאַשינסקאַ“ איז געווען אַ נאָמען נאָך דעם פּוילישן פּרייהייט-קעמפער לוקאַשינסקי, וועלכער זאָל האָבן 22 יאָר געזעסן אין דער דאָ-זיקער פעסטונג, וואָס האָט כּשעתו געדינט אויך פאַר אַ תּפּיסה. ווען איך האָב שפּע-טער געזען די רעסטאָרירטע „צעלע“, האָב איך נישט געקאנט באַנעמען ווי אַזוי אַ מענטש האָט דאָרטן געקאנט אויסהאַלטן. די גאַנצע „קאַמער“ איז כּסך-הכל גע-ווען בלוז די ברייטע פון איין מענטש. מען האָט נאָך דערציילט, אַז לוקאַשינסקי פלעגט דאָרטן עסן מיט די מיין פון איין שיסל (אַזוי באַפּריינדעט זיינען זיי געוואָרן). די זון פלעגט אַהין קיינמאַל נישט אַרײַנשיינען.

פון מיינע קינדער-יאָרן געדענק איך, אַז פאַרן אַרײַנגאַנג צום דאָזיקן אַרט זיינען געווען גאָר טיפּע טאַלן. דער גאַנצער פלאַץ איז געווען אַרומגעצוימט מיט קיילעכדי-קע קלעצער, כדי די דורכגייער זאָלן נישט אַרײַנפאַלן אין די טיפּע פּיל-מעטערדיקע גריבער. דערציילט האָט מען, אַז די דאָזיקע טאַלן און גריבער האָבן עס געדאַרפֿט דינען ווי אַ שוין קעגן דעם אַנגריף פון שונא. מען פלעגט זיי קענען אָנפילן מיט וואַ-סער און דאָס האָט געשטערט דעם שונא צו דעראַבערן די שטאָט. אַזוי האָט מען געמאַך, לויט די איבערגעליפערטע געשיכטעס, בעת דעם כּמעלניצק-אַנגריף איינס זאַמאַשטש.

בעת דער ערשטער וועלט-מלחמה און שוין שפּעטער, אין דער צייט פון פּוילנס אומאַפהענגיקייט, זיינען די קלעצער „פאַרענטשעס“ געוואָרן ליקווידירט. מען האָט די גריבער, טאַלן און מויערן ליקווידירט, אויסגעגלייכט — געמאַכט דאָרטן שפּאַציר-פלעצער; דאָס איז אויך אַרײַן אין דער פּראָגראַם פון שענער מאַכן די שטאָט.

איך געדענק, אַז ווען מען האָט ביים „פאַרשענערן“ די שטאָט, ליקווידירט די אַלמע רעשטן פון דער פּינ-טונג און בתּוכם אויך די „צעלאַ לוקאַשינסקאַ“ און אַנ-שטאָט דעם אויפגעהאנגען אַ בראַנדזענעם טאַוול פון לוקאַשינסקי, האָבן אַ סך פון די פּאַליאַקלן ביטער געוויינט.

פון דער רעכטער זייט פון דער „צעלאַ“ זיינען געווען גרויסע מויערן, אויך מיט גראַס באַוואַקסן אויפן דאָך. דאָ איז געשטאַנען דער זיבעטער רוסישער קאָזאַק-פּאַלק. אַ גרויס שילד אויף דער וואַנט מיט גאָלד-געליישטע אותיות אויף רוסיש האָבן דער-ציילט, אַז דאָס איז דער סטאַציאָנר-פונקט פון „זיבעטן דאָנער קאָזאַק-פּאַלק“. נאָך ווייטער, לינקס, ביים סאַמע אַרײַנפאַר, איז געשטאַנען אַן אומגעהויער גרויסע איין-שמאַקיקע געביידע — אַ מויער מיט געמויערטע ביישמידלעך, אַרײַנצוגן אויף עט-לעכע טרעפּן; אַן אַרומגעמויערטער גרויסער הויף און פון פאַרנט אַ שילד מיט אַן אויפשריפט: „דאָס צענטע רוסישע דאָנער קאָזאַק-פּאַלק“.

אַט די דאָזיקע צוויי פּאַלקן פון די דאָנסקע קאָזאַקן האָבן נישט איין צרה אַנ-געמאַן דער זאַמאַשטשער באַפעלקערונג (אויך קריסטלעכע). מען פלעגט אינעם-ער-

ווענירן אבער נישט אלעמאל האט עס געהאלפן. כאראקטעריסטיש — אויף דער ניישטאט פלעגן די „קאזאקן“ מורא האבן ארויסצוקומען. דארטן פלעגן זיי פון א דראזשקאזש, א שוסטער, אדער פון אנדערע, כאפן אנגעבראכן די ביינער, אויב זיי פלעגן פרווון א הוליע טאן. פלעגן זיי זיין איינער אדער עטלעכע — זיי פלעגן שטענדיק קריגן אונטערגעהאקט די זיימן...

היין די דאזיקע צוויי קאזאקן-פאלקן זיינען נאך אין זאמאשטש געשטאנען צוויי פוסגייער-פאלקן. די דאזיקע פיעכאטע-פאלקן זיינען געשטאנען אין קאזארמעס מהיין לעיר. איך געדענק אפילו איין גרויסע הילצערנע קאזארמע אויף דער ניישטאט, אין מיטן מארק גופא. די דאזיקע איז שפעטער געווארן דאס הויז פון מלך סמאלער (שווארצבערג).

די ליפערנאטן („פאדראטשיקעס“) פארן מיליטער פון היי, האבער, פלייש און דאס גלייכן, זיינען אלע מאל געווען יידן. די דאזיקע פאדראטשיקעס זיינען געווען די שתדלנים פון שטאט, אדאנק וויערע אינטערווענצן האבן די העכערע מיליטערישע פירער — גענעראלן און פאלקאוויקעס — נישט איין מאל פארהיטן די שטאט פון „געשעענישן“; זיי פלעגן וויערע „קינדער“ — די „רעביאטא“ האלטן אין צוים, נישט געלאזט זיי שטארק זיך ווילגיין.

א גאר באדייטנדיקער טייל פון דער באפעלקערונג — הענדלער און בעלי-מלאכות — האבן געהאט גאר פיינע פרנסה פון דעם מיליטער.

בעת דער פוילישער אומאפהענגיקייט זיינען די קאזארמעס פון 7טן דאנער קאזאקן-פאלק איבערגעמאכט געווארן פאר קאזארמעס פון דעם נייעם פוילישן מיליטער. די געביידע פון 10טן קאזאקן-פאלק איז איבערגעבויט געווארן פאר דעם גרויסן שטאטישן טעאטער „סטילאוו“.

דער אריינפאר אין שטאט איז געווארן שטארק פארברייטערט, פארשענערט. דער שטאטראט האט, כדי דער דאזיקער אריינפאר זאל זיין אינגאנצן מאדערן, איי-ראפעאיש, ביים אריינפאר אויסגעבויט א קיילעכדיקן עיגול, א סימעטרישע ראד און ארויסגעבן א באפעל, אז מען דארף ביים אריינפאר אין שטאט מאכן א האלב-רוגנדן דריי ארום דעם עיגול, רעכטס. די ארויספארער דארפן ארויספארן לינקס. א געוויסע צייט איז אפילו געשטאנען א פאליציאנט, וואס האט רעגולירט די באוועגונג און צוגעהיט, אז די דאזיקע פארארדענונג זאל אפגעהיט ווערן. אבער די פויערים פון ארום האבן נישט געהאלטן פון דער „רעפארם“ און זיך געפירט לויט די פריערדיקע טראדיציעס — אריינגעפארן און ארויסגעפארן ווי זיי האט זיך געגלוסט. דער געזעץ איז געווארן בטול ומבוטל; די אויסגעמויערטע ראד האט מען פאנאנדערגע-נומען, עס איז געווארן הפקר.

דער „וויסער מיכל“

אזוי האט געהייסן מיין פאטער יחיאלימיכל שווארצבערג הי"ד. ווען די נאציס ימח-שמן האבן אים דערשאסן, איז ער אלט געווען בערך 76 יאר. דאס דערשיסן אים צוזאמען מיט נאך טויזנטער יידן שבת, כ"ד ניסן (?) תש"ב איז כמעט אויספירלעך באשריבן אין מרדכי שטרינגלערס בוך „אין א פרעמדן דור“. סיי איך, סיי מיין פאטער, ווערן אין דער פאעמע (הגם נישט גאר פינקטלעך) דער-מאנט.

דער „וויסער מיכל“ איז אין זאמאשטש געווען א שם-דבר, ער איז א שטיק געשיכטע פון יידישן זאמאשטש...

גערופן האט מען אים דער „וויסער מיכל“, ווייל ער איז געווען העל-בלאגה,

ווייסע האָר און אַ קלאַר-ווייס פנים. אינגאנצן דער היפּוך פון מיין שוואַרץ-טונקער לער מאַמען ע"ה. זי איז געשטאַרבן אין יאָר 1929, 64 יאָר אַלט. געווען אַ בריה און אַ פרומע, אַבער קיין איין גוטן טאָג אין איר אומגלעקלעכן לעבן נישט געהאט... פלעגט זיך אַבער נישט קלאַגן.

מיין פאָטער האָט מען אויך אַ לאַנגע צייט גערופן „מיכל דער פראַשעניער-שריי-בער". אויפן טיש איז ביי אים שטענדיק געלעגן דער דיקער באַנד פון „סוואַד זאָ-קאָנאָוו" (די געזעצן פון צאָרישן רוסלאַנד), נאָפּאלעאָנס קאָדעקס אין רוסיש. ער האָט אויף אויסווייניק געוואָסט אַלע קאָפיטלען, פאַראַגראַפּן, פונקטן און אויסבעסערונגען פון די דאָזיקע געזעצן. פאַר אַ פראַשעניע האָט דער טאָטע גענומען פון 10 ביז 30 קאָפּיקעס, ווענדט זיך אָן דער קעשענע פון דעם קליענט.

געשריבן האָט ער „פראַשעניעס" פאַר יידן און נישט-יידן; מען פלעגט צו אים קומען פון אַרומיגע שטעטלעך און דערפֿער. אויך קאָנטראַקטן פלעגט ער שרייבן. געווען אַזעלכע, וואָס האָבן די דאָזיקע געוואָלט האָבן אין לשון-קודש, אַנדערע אין פּויליש אָדער רוסיש. ער האָט די דאָזיקע שפראַכן געקענט.

געווען אַ ייד אַ מלומד. געקענט גאָנץ תנ"ך ממש אויף אויסנווייניק. גער-דענקט אַ סך פירושים, אבן-עזרא, רד"ק און אַנדערע. געשמט טאָקע אין זאַמאַשטש און דער אומגעגנט ווי אַ באַרימטער אבן-עזרא-קענער. געהאט זיין גלייכן — בנגיע אבן-עזרא — בלויז אַ געוויסן פישל צעדערבוים. דער לעצטער איז ביים אויסברוך פון דער ערשטער וועלט-מלחמה באַגאָנגען זעלבסטמאָרד. דאָן האָט עס ביי אונדז אין זאַמאַשטש געמאַכט אַ שטאַרקן רושם. דער טאָטע האָט געהאט אינטערעס פאַר די ליטעראַטור-נייסן אין דער יידישער וועלט. געווען ביי אים גאנצע יאָרגענג „וואָס-כאָד" (די יידיש-רוסישע צייטשריפט) געבונדן.

געווען איז ער אויך אַ באַרימטער אין שטאָט שאַך-שפּילער; געקענט זיך אין מאַטעמאַטיק; זיך פאַרנומען מיט פילאָסאָפּישע גריבלענישן; „דודל וואָוועס" (גער-ליבטערס) קינדער און אַנדערע סטודענטן פון הויכשולן פלעגן אַרויסקומען פון אַלט-שטאָט אויף דער נייער שטאָט, כדי שמועסן מיטן טאָטן, פרעגן זייערע „שאלות-ותשובות".

צוויי מאל, געדענק איך, האָט ער געפראָוועט אַ סיום-הש"ס. די מאַמע האָט צוגעגרייט אַ סעודה; עס זיינען געקומען חסידים — ראָדזינער און אַנדערע — יאָג-קעלע פאַרביאָזש, זאָוויכאַסטער רב, דעם ניישטעמישן רבס איידעם, האָט זיך דער מאָלט שטאַרק מפלפל געווען מיטן טאָטן. מען האָט געבלעטערט זוהרס און אַנדערע קבלה-ספרים. מען האָט דעם טאָטן געהאַלטן פאַר אַ בעל-מקובל. אין די קבלה-ספרים פלעגט ער בעיקר מעיין זיין שפּעטער ביינאַכט אָדער אין די פאַרטאָגן. אויף זיין טיש האָבן זיך שטענדיק געפונען די ספרים „פתחי חכמה", „פרי עץ חיים" און אַנדערע פון רמח"ל (רבי משה חיים לוצאטו), פון דעם אריז"ל. און דערנעבן אויך דער „מורה נבוכים" פון רמב"ם און דער „כוזרי" פון רבי יהודה הלוי.

איך האָב געפרוּווט — שפּעטער, ווען איך בין עלטער געווען — נאָכמאַן דעם טאָטן, לערנען די דאָזיקע ספרים און, עס איז נישט געגאָנגען, קוים דעם „כוזרי" דורכגעקראַכן. אויך דעם „חובת הלבבות"; „בחינות עולם" — פון לעצטן בין איך עד-היום נתפעל.

מיין טאָטע האָט אויך אַ סך געלייענט פּרצן. געוואָלט אים פאַרשטיין גרינטלעך. און פלעגט גאָר אָפט זאָגן: — „אָן אפיקורס, ער גלויבט אין גאָרנישט"... ביז נאָכן ערשטן וועלט-קריג האָט דער טאָטע אין שטוב זייער ווייניק גערעדט, ממש אַ רענדל אַ וואָרט. ווען איך האָב אים אַ מאל אַ פרעג געמאַן: — „וואָס מיינט

י.ל. פרץ מיטן „דאס גלעזל“? — האט ער קוים באוויליקט ארויסצומורמלען — „הם... קלאר ער מיינט עס דעם אותו האיש“ (יעזום).

— „א גאונישער שרייבער, טאטע“, צי איך ווייטער דעם אנגעהויבענעם שמועס, א חידוש וואס די רעגירונג האט אים נישט פארשיקט אין די קייטן? — ענטפערט ער: — „בא, ווער הייסט דען פארשטיין? די „גאס“ פארשטייט נישט, ביי זיי איז עס א פשוטע מעשה...“

פון מיין שמועס מיטן טאטן האב איך געזען, אז ער פארשטייט גוט פרצן, אבער ער האלט, אז מען דארף אים נישט לייענען — אז לייענען קענען אפשר די יעניקע, וואס מיינען, אז דאס איז „א פשוטע מעשה“.

אין די 30ער יארן זאג איך א מאל צו אים — „טאטע, ווען איך האב העלפט פון דיין וויסן, וואלט איך א סך מער אויפגעטאן ווי דו“.

— „עט, נארישקייטן, זאגט ער, שטותים, וואלטסט געווען געבליבן ביי פרצן דעם כלבוניק און אויך אן אפיקורס“.

געווען איז עס אן אנדרייטונג אויף א געשעעניש פון יארצענדליקער צוריק. אין יאר 1911 און 1912 בין איך געווען אין ווארשע. געגאנגען צו י.ל. פרצן מיט מיינע כתבים, וואס איך האב דאן געשריבן — „שריפטן“ און „לידער“. באקומען ביי אים „סמיכה“. דאס זעלביקע האבן געטאן הלל צייטליך, ד"ר ג. לעווין און בפרט יעקב דינעזאן. זיך איבערגענומען דערמיט, שרייב איך מיין טאטן ער זאל מיר שיקן א רובל אדער אנדערטהאלבן א וואך און איך וועל זיך „האלטן“ אין ווארשע. א ביסל האב איך פארדינט פון לעקציעס. איז ער אויף דעם נישט באשטאנען. זיין דעמאל-טיקן מיין האט ער עס שפעטער ארויסגעזאגט — „וואלטסט געבליבן ביים כלבוניק...“

בין איך געקומען צוריק אהיים; געווארן א לערער. נאך דער חתונה — זעקס חדשים פאר דער ערשטער וועלט-מלחמה — געווארן א מלמד, כלומרשט א „מא-דערנער“. דאס האט אזוי אנגעהאלטן ביזן טאג פון צווייטן וועלט-קריג.

לאמיר אויך דערציילן, אז צו מיינע מלומדות האב איך זיך נאך פארנומען, נישט אפיציעל, כחשאי, מיט דיסקאנטע, געמסחרט מיט וועקסלען. פארמאגט היפש געלט, יעדנפאלס באדייטנדיק מער וויפל מען האט מיך געשאצט...

בעתן ערשטן וועלט-קריג איז דער טאטע מיט זיין גאנצן בני-בית: מאמע, עלי-טערע שוועסטער חיה, צוויי ברידער בחורים — דניאל און משה — אוועק קיין רוסלאנד. פון סוף 1914 (אדער אנהייב 1915) ביז סוף זומער 1918. געווען זיינען זיי אין מינסק, ווייסרוסלאנד.

געקומען זיינען זיי צוריק אלול-צייט. אן גוזמא, איך האב מיין פאטער נישט דערקענט. שטארק אפגעצערט, אנשטאט בלאנד, ווייס, גרוי. אן אנדער היטל און דער עיקר ער האט באקומען לשון — ער רעדט! ענטפערט אויף אלץ און ווי איך האב געפילט — גערעדט שוין א ביסל צופיל...

געקומען צוריק געבראכן, פאראביונט, האט ער זיך גענומען צו וואס עס האט זיך געלאזט. געווען א געוויסע צייט קאסירער ביי געליבטערן, א זאמאשטער, אין א ביר-ברויעריי אין יאנאווא-לובלינער. געארבעט פאר א הונדערטלויף. לסוף געווארן א מלמד...

זיין צופיל ריידן האט עס אים צום נייעם פאך געטריבן. אבער קיין מאל נישט פארלאזן די האפענונג, אז די וועלט וועט ווערן וועלט און ער וועט נאך ווידער זיין סוחר...

ער האט געשפארט גראשן צו גראשן און עס אריינגעלייגט אין א „זיכערן ארט“... צו רב חיים ראקן ז"ל... טאקע אויף היתר-עיסקא... ביז חיים ראק האט געמאכט אן „אנזעין“... און ווייטער האט ער אנגעהויבן חלומען... זיך פארטיפט אין זיינע קבלה-

ספרים אין די „עולמות“; „ספירות“; „יצירות“ — געזוכט דארטן אן ענטפער אויף זיין פארפלאנטערטן און געפייניקטן לעבן.

און אזוי, ווערנדיק א „ריידער“ האט ער געלאזט אין אונדזער זאמאשט א שפאר ביסל ווערטלעך — מאנכע ביזנעס, גאר שארפע. אבער עולם פלעגט עס איי-בערחזרן און עד-היום דערמאנט מען עס. אט איז א בינטל ווערטלעך זיינע:

א פריינט — אז איינער הערט אז דו האסט למשל פארדינט געלט און עס שטעכט אים נישט דורך און דורך, דער איז דיר שוין א גוטער פריינט;

אז מען לויבט איינעם: ער איז אזוינס און אזעלכעס — א בעל-צדקה, א מכניס-אורה, א צדיק-גמור. קען זיין, אז מען שאצט יענעם שטארק איבער. ער איז ווייט נישט אזעלכער. ווי עס זאל נישט זיין, נאר קיין ליידאק, קיין שלעכטער איז ער שוין זיכער נישט.

מען שענדט איינעם: ער איז אן אויסווארף, א חיה, א לאבוב, א באנדיט און אזוי ווייטער. עס קאן זיין, אז מען טרייבט שטארק איבער; ער איז אפשר גאר נישט גר-פערלעך ווי מען זאגט; יעדנפאלס קיין ארנטלעכער מענטש איז שוין יענער זיכער נישט;

איינער חנפהט מיך, לויבט מיך, זאגט מיר שבחים אין די אויגן. איך ווייס, אז דאס איז חניפה. עס געפעלט מיר זייער נישט. עס עקלט מיך — קיין פאטש דערפאר קען אים יענעם באיך-אופן נישט געבן;

איינער שעלט מיך, זידלט מיך, רעדט אויס אויף מיר אסור לדבר. ער בעט מיך נאכדעם איבער. קיין פריינט יעדנפאלס קען איך אים באיך-אופן דערפאר נישט זיין; אז איינער פרעגט דיך א קשיא ענטפער אים נישט קיין תירוץ — ווייל אויף יעדן תירוץ וועט יענער האבן ווידער 7 נייע קשיות;

עניויות דארף זיין עכטע, נישט געקוינסטלעך. קוים עפעס „געמאכטע“ עניויות, איז עס שוין דאס גראבע גאוונ;

איינער וואס איז א געלאסענער, נאר נישט קיין מוצלח, זאגן מענטשן: קיין ווונד-דער נישט, אז ער איז דאך א קריכער; ווי א פליג אין מאזש; פאזאליע א שטרוי; אן אומבאהאלפענער; איידער דאס רירט זיך; א שלימול; א טויגעניכטס; א בלייענער פויגל; לאנגזאם; ציילט די טריט; טויג צו גארנישט; אז מען איז פויל האט מען נישט אין מויל — און אזוי ווייטער.

אויף א לא יוצלח א גיבן זאגט מען: א פלאטערקאפ; א פליער, א דרייער, נו, ברעכט ער נ'קארק; אן אנשיקעניש; א בראך פון זיין ליבן נאמען; א כאליערע, אז נאר געשפרונגען; אז קיינמאל האט עס קיין צייט; אן איבערלייגונג; גלייכער א יישוב איידער א חרטה; וואס איז די יאגעניש?

אויף א מוצלח א געלאסענעם זאגן מענטשן: ווא דען? — אז ער איז געבוירן אין א הייבל; שמעקט די האנט 7 מאל אין קעשענע איידער ער נעמט ארויס א גראשן; זיינס ט'ניט פארפאלן ווערן; א חכם-מחוכם; דו זארג נישט פאר אים; ער שלאפט און זיינס וואקסט; ער טראכט גוט איידער ער טוט; נישט קיין בליסטאק; נישט קיין אויסברענגער;

איז יענער א מוצלח און א גיכער דערצו, זאגט מען: שפילסט זיך מיט אים? ער שטייט אויף, ווען גאט שלאפט נאך; דו טראכט און ער טוט; א מענטש א ברען; דו האסט א יישוב, ער האט שוין אפגעטאן; ביי אים ווערט פון בלאטע גאלד; עס טרעפט צו אים אין שטוב אריין; ברצות השם דרכי איש — און אזוי ווייטער.

מיט זיין פירונג; מיט זיינע ווערטלעך איז דער „וויסער מעכל“ געווען א שפיגל פון א גאנצן דור פון זאמאשט. צוזאמען מיט דער גאנצער עדה זאמאשט איז ער אומגעקומען דורך די הענט פון די טמאים — זיין אנדענק זאל נישט פארגעסן ווערן.

הרב הגאון ר' משהלע עפשטיין ע"ל

דער ראש פון דער פאמיליע עפשטיין אין זאמאשטש. איז געווען לאנגע יארן רב אויף דער ניישטאט. ער ווערט אויך דערמאנט ביי י. ל. פרצן. זיין נאמען האט געקלונגען ווייט און ברייט אין פוילן און אפילו ווייטער.

נאך פאר זיין לעבן איז רב משהלע עפשטיין געווען א שטיק לעגענדע און מען האט פון אים דערציילט ניסים ונפלאות. ער אליין פלעגט עס אפילו נישט וועלן פארנעמען און אלע זיינע „וונדער“ האט ער געפרווט דערקלערן על-פי דרך-הטבע, ווי פשוטע נאטירלעכע געשעענישן. יידן האבן אבער פארט נישט אויפגעהערט צו רעדן וועגן די ניסים. ליידער ווייט איך נישט פון אים קיין גענויערע ביאגראפישע פרטים.

מען דערציילט:

איין מאל איז אין זאמאשטש פארגעקומען א שווערע שאלה, זאמאשטשער קהל האט זיך נישט געקענט קיין עצה געבן און קהל האט אריבערגעשיקט א דעלעגאט ציע פון זאמאשטשער לומדים און חשובים קיין לעמבערג, פון דארטן ברענגען די תשובה אויף דער שאלה. דער לעמבערגער רב איז שטארק אויפגעבראכט געווארן און מיט פארדראס דעם זאמאשטשער קהל באפוילן: היתכן? הישמע כזאת? ווו איז דאס געהערט געווארן? איר האט ביי אייך אזא רב, א גאון, ווי רב משהלע עפשטיין שליט"א, שיקט איר גאר צו מיר פרעגן שאלות? פארט אהיים לשלום און ווי ער וועט אייך זאגן אזוי זאלט איר טאן.

א ווייטערדיקע געשיכטע, פארפלאכטן מיט א נס, ווערט דערציילט:

אין זאמאשטש איז אמאל געמאכט געווארן א בילבול און עס האט געהאלטן, אז מען זאל חס-ושלום אומברענגען עטלעכע אנגעזעענע יידן חשובים פון דער קהילה. עס האט געשמעקט מיט אמתע סכנות-נפשות.

האט מען געקלערט צו שיקן קיין פעטערבורג א דעלעגאציע מיט שתדלנים. האט זיך גראד געמאכט, אז עפעס איינער פון דער קייזערלעכער סוויטע, א גאר גרויסער מאן, איז געקומען קיין זאמאשטש. אפשר איז ער טאקע וועגן דאזיקן בילבול געקומען? איז געבליבן, אז די שענסטע און בעסטע פון דער קהילה זאמאשטש זאל אריינגיין מיט א דעלעגאציע צו אט דעם אדון-הגדול, בעטן ביי אים וועגן דעם דא-זיקן ענין. בראש פון דער דעלעגאציע איז געווען הרב ר' משהלע עפשטיין. ווען זיי זיינען צוגעקומען צו זיין טיר און דער דיושורנער איז אריין מעלדן וועגן דעם, האט דער שררה ארויסבאפוילן, אז די גאנצע „באליאסטערע“ וויל ער ביי זיך נישט האבן, זאלן זיי אריינשיקן נאר איינעם פון זיי, וועמען זיי ווילן. איז אריין דער רב ר' משהלע עפשטיין. אבער גאר גיך איז ער פון דארטן ארויסגעקומען שטארק צערודערט און טרויעריק.

— יידן, — האט ער געזאגט, — עס איז שלעכט; יידן, עס איז ביטער. מיר דארפן רחמים! דער אייבערשטער אין הימל זאל רחמנות האבן. אפילו אויסהערן מיך האט ער נישט געוואלט, דער רשע. מיך האט ער מבזה געווען און געהייסן מיר גיין! השם יתברך זאל העלפן!

דער גאסט פון פעטערבורג האט אפגעגעסן דעם גומן מיטיק; פארטרונקען מיט א גוט פלעשל וויין און באשטעלט איינעם א מאלער ער זאל אין עטלעכע שעה שפעטער קומען מאכן פון אים א בילד צוזאמען מיט די גדולים פון זאמאשטשער גארניזאן. שפעטער, ווען דער מאלער איז געקומען, האט מען געטראפן די טיר פאר-מאכט. האט מען געווארט ביז מען האט די טיר אויפגעבראכן. דער גאסט איז געלעגן

א מויטער אויפן געלעגער... גאנץ זאמאשמש האט געקאכט. — — — די גזירה איז בטל געווארן.

די יידן האבן דווקא דערפון געוואלט מאכן א נס. אבער רב משה'לע עפשטיין האט דאס דערקלערט פשוט, על-פי דרך הטבע — ער, דער רשע, האט זיך אנגע-פרעסן מיט אן איבעריקן ביסן און זיך נאך „אנגעזשלאקעט" מיט וויין און דערצו א ביסל סיעתא דשמיא און האט דעריבער איינגענומען א מיתה-משונה. עס איז פשוט נאטירלעך און גאר נישט קיין נס...

איד, דער שרייבער פון די דאזיקע שורות, האב גאר געקענט זיינע אייניקלעך. מען האט זיי אלע גערופן „די עפשטיינס".

איינער, אליה עפשטיין, זייער א רייכער ייד, האט שוין געווינט, (אלע עפ-שטיינס האבן געהאט אייגענע מויערן „קאמעניצעס" אויף דער אלטער שטאט); געהאט אן אייגענע צעגעלניע און ביר-ברויעריי מחוץ דער שטאט. געווען דאזער אין דער זאמאשמשער קהילה און א באוואוסטער כלל-טוער. פלעגט אפט ארויסקומען אויף דער ניישטאט צום הרב מרדכי הלוי הורוויץ-שטערנפעלד וועגן קהילה-און שטאט-ענינים. בעת דער לעצטער מלחמה איז ער געווען אויסבאהאלטן ביי קריסטן. באצאלט דערפאר, אזוי דערציילט מען, א פארמעגן, גאלד מזומן. ער האט אויסגע-זען ווי א נישט-ייד, מיט א קריסטלעך פנים און עכט פריציש-פוילישע וואנצעס. זיין פוילישע אויסשפראך איז אויך געווען פערפעקט.

זיין יינגערער ברודער משה עפשטיין (טאקע א נאמען נאך זיין זיידן), האט לאנג גע יארן פארנומען א גאר חשובן אמט אין זאמאשמשער מאגיסטראט. מען פלעגט זאגן „די עפשטיינס קענען א בעסערן פויליש ווי די עכטע פאליאקן". אויך משה האט געהאט א פויליש-שלאכעצקן אויסזען. ער איז פארבליבן אן אלטער בחור, קיינמאל נישט חתונה געהאט.

דער דריטער ברודער איז געווען שלמה עפשטיין. האט געהאט אן אייגן גע-שעפט, א „דראגעריע" — אן אפטייל-סקלאד אויף דער „פאטשענע" אין זאמאשמש, משמעות אין זיין אייגן הויז.

דער סוף פון די ברידער משה און שלמה עפשטיין ווייס איך נישט. אליה איז נאך דער צווייטער וועלט-מלחמה צוריק געקומען אין זאמאשמש, אבער לאנג דארטן נישט געבליבן, ער איז אריבער קיין לאדזש.

די „חברה-קדישא" ביי אונדז אויף דער ניישטאט פלעגט יאר-יערלעך אפהימן און דערמאנען דעם יארצייט פון רב משה'לעס פטירה — ב' אלול.

„דער קרומער יידעלע"

רעדט מען וועגן דער „חברה-קדישא", דארף מען דערמאנען איינעם פון אירע הויפט-העלדן, וואס איז געווען ביי אונדז פאפולער מיטן נאמען „דער קרומער יידעלע". פארוואס גראד דער „קרומער", ווייס איך נישט, ווייל געווען איז דער דאזיקער יהודה, א ייד א שניידער, נישט קיין יונגער, אבער דווקא א הויכער, א גלייכער, א פעסט-געבויעטער מיט זיכערע טריט. מיט א שיינער בארד, אן אמתער הדרת-פנים. געווען איז ער מן-הסתם, ווען איך געדענק אים, א יאר 70 אלט. א ווייסע בארד, ליכטיק-לעבעדיקע אויגן, רויטע בעקלעך און אפט „פארשאשעט" (שיכורלעך).

— הם... בראנפן — פלעגט ער זאגן — בראנפן „דערקאפט דאס הארץ"; „עס לויטערט ס'בלוט"; „בראנפן שטעלט דעם מאגן"; „מאכט אפעטיט". נאך אזעל-כע מעלות, פארוואס טאקע זאל ער נישט ליב האבן ס'גלעזל?

פאר דער „חברה-קדישא" פלעגט ער טאקע באזארגן דעם „טרונק". ווער דען איז געווען א בעסערער מבין ווי ער?

א היטל האט ער געמראגן שטענדיק, און גראד א גרויסע, מיט א פאר נומערן גרעסער ווי ער האט געדארפט. געגאנגען איז ער ארומגעגארטלט מיטן גארטל סיי אין דער וואכן, סיי אין די שבתים און יום-טובים, שטענדיק, בייטאג און ביינאכט.

געווען איז ער, ווי געזאגט, א שניידער, אבער איך געדענק נישט, אז ער זאל זיך מיט זיין מלאכה פארנעמען. דערפאר אבער איז זיין „ספעציאליטעט" געווען -- תכריכים-נייען. „דאס" האט שוין קיינער נישט באקומען, נישט געמארט דערצו זיך צורירן, עס אין זיין חזקה, ער, „דער קרומער יידעלע", האט עס געדארפט דורכ-פירן. און דעם פרייז האט ער געשטעלט. און געשטעלט האט ער די פרייזן על-פי-יושר און צדק. ביי א רייכן גענומען מער, ביי א קבצן -- ווייניקער, לויט זיין אפשטאם.

— רב יידל, פרעגט מען אים, פארוואס אזא גרויסן הומ?

— אזוי דארף מען.

— רב יידל, פארוואס שטענדיק אין א גארטל?

— אזוי דארף מען.

צו רב משחלעם יאָרצייט, ב' אלול, האט רב יידל אלץ פארזארגט. „חברה-קדי-שא" האט אים אלץ געטרויט; ער וועט שוין אלץ מאכן ווי עס באדארף צו זיין.

אונדז, חברה יונגעלייט, פלעגט ער צונויפזאמלען, אויסשטעלן גלייך אין א „רעדל" -- ער אין דער מיט און געגעבן א קאמאנדע:

— נו, חברה, מירן זינגען. הויך! רייסט פיסקעס! חברה יונגאטשעס! (איך האב

דאן געהאט א יאָר 8-9). אין ער פלעגט אנהייבן:

א.

וכל מאמינים --

גאט עלן מיר דינען.

מיר קענען דינען.

מיר וועלן דינען.

מיר מוזן דינען --

יא, לאַמיר דינען גאט, נאָר אַן צרות.

הבוחן ובודק גנוי נסתרות!

ג.

וכל מאמינים --

גאט עלן מיר דינען.

מיר קענען דינען.

מיר וועלן דינען.

מיר מוזן דינען --

יא, מיר וועלן דינען נישט ווי א גולם.

הדן יחידי לבאי עולם!

ב.

וכל מאמינים --

גאט עלן מיר דינען.

מיר קענען דינען.

מיר וועלן דינען.

מיר מוזן דינען --

יא, לאַמיר דינען גאט פון גרויס נחת.

הגואל ממות ופודה משחת!

ד.

וכל מאמינים --

גאט עלן מיר דינען.

מיר קענען דינען.

מיר וועלן דינען.

מיר מוזן דינען --

יא, מירן דינען גאט, ס'איז כדאי.

החותך חיים לכל חי!

איך געדענק עד-היום דעם ניגון; אט שטייט ער מיר פאר די אויגן און דיריגירט ווי א קאפעלמייסטער. געווען איז דער געזאנג צוקעס-זיס, עד-היום פיל איך די מתיקות דערפון.

הרב רב מרדכי הלוי ז"ל

אויף די שטעמפלען און התימהלעך פון אונדזער ניישטעטישן רב, רב מרדכי הלוי איז געווען אויסגעקריצט דער פולער נאמען זיינער: „מרדכי הלוי הורוויץ, המכונה שטערנפעלד, חונה פה ק"ק זאמאשטש חדשה". אונדזער רב האט זיך מיט געווען סיי צום לובלינער רב דעם „חזוה" (טייל זיינע אייניקלעך האט דער רב טאקע א נאמען געגעבן נאכן „חזוה" — יעקביצחק), סיי צום „אויזערנעם קאפ", דער בר-פלוגתא פון „חזוה", דער שארפער מתנגד רב עזריאל הורוויץ.

דאס הייז פון אונדזער רב (אין דער דירה פון מענדל האקמאן — „שטעשעלער") איז באשטאנען פון א פארטער-ווינונג, דריי צימערן מיט א קיך; הוין דעם א זייער היפּשן „בית-דין" צימער און א שטענדיקע, יערלעכע סוכה. אין דער פראנטיקער „בית-דין" שטוב (אין לשון פון פאלק „בעזין") זיינען געשטאנען הוין א טיש מיט בענק און בענקלעך, אויך שענק מיט ספרים. אזויפיל ספרים האב איך נאך נישט געזען, סייידן אין בית-המדרש. נישט נאך איך, ווער עס איז נאך אריינגעקומען, האט באוונדערט דער דאזיקער מערקווירדיקער ביבליאטעק, ווו עס זיינען געווען פון די עלטסטע שאלות-ותשובות אויך ספרי מחקר פון רשב"י, רשב"א, זייער א סך זעלטנ-קייטן. און מערקווירדיק — הגם אן א קאטאלאג, איז יעדער ספר געשטאנען אויף זיין ארט. וואס מען האט געזוכט, האט מען לייכט באקומען. עס האבן אים צוגע-שיקט זייערע חיבורים די היינטיקע מחברים. מחמת אונדזער רב איז געווען ווייט באקאנט, אויך אויסער די גרענעצן פון רוסלאנד און פוילן.

געווען איז ער א זעלטענער חכם, א פיקח הן אין הימל-זאכן, הן אין וועלט-לעכע ענינים. ער האט גערעדט א פיינעם רוסיש, דעם דאזיקן לשון אויך געלייענט און געשריבן. אבער אנשרייבן א פאר שורות אין אונדזער רב אנגעקומען גאר שווער לעך, אפילו א לשון-קודשדיק ברייטל אנשרייבן איז אים אנגעקומען נישט גרינג.

ווען י. ל. פרץ איז אין יאר 1894 ארומגעפארן אין טאמאשאווער קרייז, וואס ער האט באשריבן אין זיינע „ריזע-בילדער" האט ער באזוכט זאמאשטש, הגם די שטאט איז נישט געווען אין זיין פלאן, און ראשית אפגעשטאט א וויזט אונדזער רב, פון וועלכן ער האט גאר שטארק געהאלטן, ווען י. ל. פרץ פלעגט טרעפן זא-מאשטשער, פלעגט ער ראשית-כל זיך נאכפרעגן אויפן ניישטעטישן רב.

זיינע קינדער האב איך נישט אלע געקענט. ווען איך פלעג אריינקומען צו אים, האט ער שוין געהאט אויסגעגעבענע טעכטער פון דער ערשטער ווייב. זיין יינגערער זון, מענדל, מיון חבר, זייער א קלוגער און פעאיקער בחור, איז געווען אן אקטיווער בונדיסט. געהאט האט ער זייער א גוטן קאפ, אבער אויך, ווי זיין פא-טער, שווער אויף דער פעדער. מיר האבן א געוויסע צייט געלערנט ביים דעמאלט אין זאמאשטש באוואוסטן לערער רב חיים ראזנבלום פון בריסק. דער לערער פלעגט פון מענדלען אַנקוועלן: „א קלוגער, א ספריט, פארשטייט אלץ גוט, נאך דאס שרייבן א ביטערניש, איידער ער שרייבט אן א פערטל זייטל אין העפט, שרייבט אן א-דערער אן 4-3 זייטלעך".

מענדל איז, ווי געזאגט, אריינגעצויגן געווארן אין דער בונדישער באוועגונג, וואס ער איז איבערגעגעבן געווארן בלב ונפש, פארשטייט זיך אין געהיים — א קלייניקייט, דער בן-הרב... ווען עס איז אין א געוויסן מאמענט, אין דעם רעוואלוציע-יאָר 1905, געווען א געפאר, אז די געהיים-פאליציי זאל אנטדעקן די אומלעגאלע ביבליאטעק פון „בונד", האט מענדל די ביכער פון דער דאזיקער ביבליאטעק ארי-בערגעפירט צו אים אין שטוב און עס באהאלטן אויפן בוידעם. אין יענעם זומער האט די רוסישע זשאנדארמערע דורכגעפירט א רעוויזיע ביים רב אין שטוב און

טאקע מענדלען ארעסטירט. עס זיינען נאך דאן ארעסטירט געווארן אנדערע פון דער באוועגונג. זיי זיינען איינגעזעצט געווארן אין דער יאנאוויצער טורמע. ראש-השנה האב איך, צוזאמען מיטן רבס עלטערן זון, יאסעלע, און נאך א חבר אוועק איבער-געבן א „פעקל“ פאר מענדלען אין דער תפיסה, דארטן איז אונדז אויסגעקומען צו הערן פארשיידענע תרעומות, היתכן — א זון פון א רב א רעוואלוציאנער... נאך זיין באפרייאונג איז מענדל לאנג נישט געבליבן אין זאמאשטש, ער האט עמיגרירט קיין אמעריקע.

דער דערמאנטער זון פון רב, דער בכור יאסעלע, איז אויך געווען א גאר פעא-קער, א מושלם מיט אלע מעלות — שוין, קלוג און געלערנט, סיי אין תלמוד און פוסקים ווי אויך אין דער וועלטלעכער ליטעראטור. האט געשפילט פידל, געהאט פעאיקייטן צו האלץ-שניצערײען. ער איז עס געווען דער, וואס האט זיך פון די ערשטע באשעפטיקט ביים פארלייגן די עלעקטריע-נעץ אין זאמאשטש.

אין שטוב צו אונדזער רב פלעג איך אריינקומען, הגם נישט גאר אפט. יעדעס מאל איז אזא באזוך געווען א פארגעניגן און מען פלעגט זיך עפעס דערוויסן און לערנען. בכלל זיינען געווען א סך בעלנים אריינצוקומען צום רב, „פארברענגען צייט“. איך געדענק די ברידער ר' מרדכי און ר' חיים ראק; ר' יונה וואריס; ר' חיים-לייב בלוס; ר' זישע פינקלשטיין, ר' חנא איידלסבערג און פיל אנדערע.

האט דער ברויטערעגער, א קריסט, געהאט א ברויז, א טעלעגראמע און נישט געוואסט דעם ריכטיקן אדרעס, נישט געוואסט וועמען מען מיינט האט ער עס גע-בראכט צום רב — דער ראבין ווייס אלץ...

געווען אין זאמאשטש א מנהג (פון יענער צייט ווען זאמאשטש האט נאך נישט געהאט קיין דרוקעריי), אז ווען עס פלעגט קומען די צייט פון צאלן די שטייערן אין מאגיסטראט, אדער ביי „אויסערגעוויינלעכע“ פאלן ווי ווען עס איז ביי וועמען פארלוירן געגאנגען א קו, א הינטל וכדומה, האט דער בעל-האבידה אפגעצאלט דעם מאגיסטראט א געוויסן אפצאל און דער מאגיסטראט האט ארויסגעשיקט א מכריז-ומודיע, אן אויסרופער וועגן דאזיקן ענין. געווען איז עס א קליינער, נידעריקער גוי-טשיק, מיט א גרויסע פויק — שמענדיק איז די פויק געווען גרעסער פון פויקער --- און דער מאגיסטראט-גוי פלעגט גיין איבער די גאסן, גיין און פויקן. ווען עס האט זיך צונויפגעקליבן א גרופע מענטשן (על-פירוב זיינען די פארזאמלטע געווען קינ-דעם און סתם ליידיקגייט) פלעגט זיך דער פויקער אפשטעלן און אויף פויליש מכריז ומודיע זיין וועגן וואס עס גייט: וועגן דעם לעצטן טערמין פון די שטייער-צאלונגען, אדער וועגן דעם פארלארענעם קעגנשטאנד, אנגעבנדיק די סימנים פון דער אבידה און געבעטן עס אפצוברענגען אין מאגיסטראט. אמאל פלעגט מען דעם „ערלעכן“ געפינער צוזאגען עפעס א שכר. אפפארטינקנדיק זיך מיט דעם פויק-מארש איבער די גאסן, פלעגט דער פויקער נאך קומען צום רב און אים דעם ענין באזונדער מעלדן. אז ער זאל העלפן. און אפטמאל פלעגט טאקע דעם רבס הילף האבן מער פעולה ווי דעם פויקערס מודעות...

געווען איז אונדזער רב א גרויסער בעל-צדקה, זייער א גוטער, ממש א זעלשט-הייט. זיין שטוב איז שמענדיק געווען אפן פאר אורחים, פאר דורכגייער און היי-מישע. ער פלעגט די גבירים נישט זשאלעווען קיין מוסר-רייד וועגן זייער צדקה-געבן. זיינס א בארימט ווערטל איז געווען: „די גבירים גיבן צדקה מיטן מויל און קושן די תורה מיט דער האנט. געדארפט האט זיין פארקערט...“

ווען עס פלעגן בעלי-בתים ארויסגיין איבער די הייזער צונויפזאמלען נדבות, פלעגן זיי דאס געלט ברענגען צום רב, דארטן מאכן די חלוקה פאר די באדערפטיקע. פלעגט טרעפן. אז עס פלעגט אויספעלן — געווען מער נויטבאדערפטיקע ווי די גע-

שאפענע סומע, פלעגט דער רב „אויסבארגן“ פון זיין אייגענער קאסע. ער פלעגט אמאל דעם דאזיקן חוב „פארשרייבן“ אין א ביכל... אפגעגעבן האט מען עס אים קיינמאל נישט.

עס זיינען געווען ברייט באקאנט זיינע פיקחותדיקע ווערטלעך. טייל פון די ווערטלעך ביי י. ל. פרצן האב איך פון אים געהערט. ווער ביי וועמען עס האט גע- נאשט, קאן איך נישט גארנאמירן.

אט זיינען דעם רבס „פרצישע“ ווערטלעך:

„נעם א האק און שפאלט זיך אליין דעם קאפ“ (פון „אין חדר אריין שקצים“);

„נישט מין, אז די וועלט איז א קרעטשמע“;

„א ליכטל, אז עס ברענט אויס גייט עס נישט פארלארן, אין איך מיט מין שכל

יא?“

ער פלעגט זאגן:

א רב א בעל-גאווה איז טאקע נישט גוט, און נישט שיין; מען דארף אבער אויך וויסן די מאס פון עניוועל. ווי וועט עס אויסזען ווען דער רב וועט אנקלאפן אויף זיין פענצטער און אריינרופן דורכגייער: זיי זשע מוחל יאנקל טרעגער, אדער וואסער-טרעגער, זיי זיך מטריח קום אריין צו מיר, וועסט מיר העלפן פסקענען א שאלה, דאס איז נישט קיין עניוועל... א שאלה פסקענען געהער נאך צום רב און נישט צו יאנקל וואסערטרעגער...

מען זאגט געוויינלעך: „ער האט זי ליב סכנות“. עס איז פאלש — מחמת ער

האט גאר זיך ליב...

פאראן א סך פרומע לייט, וואס ווען נישט יענע וועלט (ווי ער וויל באקומען שכר) וואלטן זיי באשטאנען אז יעדער זאל שטארבן אויף דער וועלט פון הונגער...

ער האט נישט געקאנט פארטראגן די בלערליי פשטלעך, פארדרייענישן. קאזור-

איסטיק, וכדומה.

נחמן ראט, מין פאטערס שוואגער, האט געהאנדלט מיט מילכיגס, מיט היי און האבער, מיט דזשעגעכטס און סמאלע, געווען ווי דער שטייגער אן ארעמאן, א ממופל מיט קינדער. זיין פרוי דבורה, מין טאטנס שוועסטער, איז געווען א מוראדיק פרומע יידענע און פלעגט דעם רב פארדרייען דעם קאפ מיט „שאלות“, אפילו אזעלכע קליי-ניקייטן, וואס איז לכתחילה גאר קיין „שאלה“ נישט געווען. דער רב פלעגט איר אבער שטענדיק אויסהערן און געפסקנט „כשר“ אדער „טריף“. איין מאל באקוקט דער רב א „שאלה“ אין א גאנז און ער פסקנט „כשר“. זי, דבורה, האט גענומען די גאנז און איז געבליבן שטיין. פרעגט איר דער רב פארוואס שטייט זי. ענטפערט זי — לויט מיר דאכט... לויט איך מין... איז עפעס נישט רעכט... נישט גלייך... דער רב, שוין אביסל אויפגערעגט, האט איר שארף געזאגט: ביי מיר אלס רב איז פאראן „כשר“ אדער „טריף“. איך ווייס נישט פון אזעלכע זאכן ווי „נישט רעכט...“, „נישט גלייך...“

אין יאר 1920, ווען דער גענעראל בולאק-באלאכאוויטש, וואס איז געווען בא-קאנט מיט זיינע אנפאלן און מערדערייען אין יידישע שטעט און שטעטלעך, האט אפגעשטאט א וויזיט אין זאמאשטש, זיינען דאן אויף דער ניישטאט דערהרגעט גע-ווארן 6 יידן און א טייל זיינען שפעטער געשטארבן פון די ווונדן. דער רב האט זיי מספיד געווען אין בית-המדרש. געווען איז א קליינער עולם, ווייל עס איז געווען ממש א סכנה ארויסצוגיין פון די הייזער. ער האט אבער אויף דעם נישט געקוקט. בעתן הספד האט ער יאמערלעך געוויינט. צווישן אנדערן געזאגט: צווישן די אומ-געקומענע זיינען דא אזעלכע, וואס מען רופט זיי „פרייע“ — אלע זיינען זיי אבער

קדושים, קוים האט מען זיי אומגעבראכט ווייל זיי זיינען יידן, זיינען עס קדושים און בני עולם-הבא...

ער האט זיך בארימט געמאכט מיט זיין זארג פאר די יידישע סאלדאטן, וואס פלעגן דינען אין זאמאשטשער גארניזאן (פריער ביי דער צארישער צייט און שפעטער שוין אין דעם אומאפהענגיקן פוילן). ער פלעגט פועלן פאר די יידישע זעלנער און א שיעור פרייווילעגיעס, פרייע צייט אין די יום-טובים. זיין שטוב איז געווען שטענדיק פול אין די יום-טוב-טעג מיט יידישע זעלנער. ער איז זיי ממש געווען א פאטער. דא האבן זיי זיך צוזאמענגעקליבן, פארבראכט, געזונגען.

ער איז געשטאנען אין פארבינדונג נישט נאר מיט גדולי ישראל, רבנים און באונים, אויך מיט פארשטייער פון יידישן כלל, בארימטע אדוואקאטן ווי שלום-בערג, גרוזענבערג, ווינאווער, פראפעסאר מאנדעלשטאם פון קיעוו און אנדערע — פלעגן פאנאנדערשרייבן מיט אים וועגן יידישע געזעלשאפטלעכע ענינים.

ער איז אויך געווען באליבט ביי דער נישט-יידישער באפעלקערונג. ביי אונדז אויף דער ניישטאט איז געווען א קריסטין, א פאליאטשקע קאשקע, גערופן האט מען איר „די מאמע פון די גנבים“. גערעדט האט זי יידיש מיט אן עכט-יידישן אקצענט. זי פלעגט אפט ארבעטן אין יידישע הייזער, פלעגט זיי זאגן „מוסר“, געהייסן מאכן „ברכה“ און זאגן „מודה אני“ — „זאג ברכה — פלעגט זי טענהן — וועסט אויב-וואקסן א גוי“. איר ווערטל איז געווען באקאנט: „אונדזער רב, לעבן זאל ער, א צדיק גמור; 10 גוים מעגן זיין זיין כפרה...“ „קאשקע די גניבהשע מאמע“ האט אנגעפירט מיט דער גנבים-חברה, וואס מיר האבן עס געהאט לרוב. פלעגט זיי לויפערן אין דער פרעמד. למען-האמת — אויפן ארט האבן זיי ווייניק „געארבעט“.

די לעצטע יארן איז דער רב געווען גאר באליבט ביי אלעמען. מיט העכער 50 יאר צוריק האט ער אבער געהאט אויסצושטיין אן א שיעור שפיכת-דמים ציריב א צעפלאקערטער מחלוקת. איך געדענק עס נאך גאנץ גוט, הגם דאס איז געשען אין יאר 1903. די דאזיקע מחלוקת איז גענוי באשריבן אין דער „הצפירה“ פון תרס"ג. מען פלעגט דעם רב מכיין זיין, געדראגט, געמסר. עס איז דערגאנגען צו גאר מיאור-סע געשיכטעס. אפט פלעגט מען אים אויסהאקן די שויבן. מען פלעגט אים אריינשרייען פרייטיק-צונאכטס אין פענצטער אריין: „מאטעלע, דו וועסט אויסטאן דאס פומערנע היטל (שטריימל), א רוח אין דיין...“ און נאך אזעלכע פזמונות.

איך געדענק ווי איין מאל זיינען צו אונדז אריינגעקומען דריי מאן מיט א בויגן פאפיר, ווו פון אויבן איז געווען מיט קאליגראפישע אותיות אויף רוסיש אנגעשריבן, אז די אונטערגעשריבענע בעטן ביי דער מאכט, אז מען זאל דעם רב ארויסטרייבן פון שטאט. דער זיידע און דער טאטע האבן דעם „כתב“ אונטערגעשריבן אויס מורא. מען האט געקאנט זיין זיכער, אז אויב זיי וואלטן עס נישט געטאן, וואלט מען אריינגערוקט א מעסער אין זייט אדער אונטערגעצונדן די שטוב. איינעם פון די דריי חתימה-קלייבערס האב איך געקענט, א „פאסער“ פון גניבות, אן אונטערוועלטניק. איינעם א רייכן יונגמאן, וואס איז געווען פון דעם רבס צד, וואס האט געהאט אן אייגענע בריטשקע, האט מען אין דער צווייטער פסה-נאכט אפגעשטמט די פערד און די בריטשקע צעשניטן. דער דערמאנטער אונטערוועלטניק האט זיך נאך בארימט: „כא, כא, כא, י. ק—? פערדלעך האבן געגעסן מצה-שמורה, מיר האבן זיי געגעבן און עס-האט זיי פארשאדט...“ א צווייטן יידן, אויך פון רבס צד, האט מען פאר-שלעפט אין א הויז און מען האט פון אים אראפגענומען דעם גאלדענעם זיגער מיט א קייט. דערביי צוגעגעבן: „דאס האסטו דערווייל אן אדערויף“. די ארומיקע האט מען אנגעזאגט: „יאלד, טאמער וועט איר עמיצער וואגן צו רעדן איין ווארט, וועט

איר באלד אדער שפעטער ווערן א געקוילעטער... א דריטן האט מען מיט א האק-מעסער צעשפאלטן דעם קאפ.

ווי לאנג די מחלוקת האט געדויערט געדענק איך נישט. איך געדענק אבער דעם פינאל. זומער תרס"ג (1903) האט מען געזעצט א בית-דין פון דריי רבנים, איינער פון זיי איז געווען ר' נחום קראסניבראדער רב, דעם פריערדיקן ראדזינער רבינס ר' מרדכי-יוסף א שוואגער. די דין-תורה האט געדויערט עטלעכע טעג. בעת דער דין-תורה איז אין שטעטל געווען שטיל.

אינמערעסאנט צוצוגעבן, אז די הויפט-פירער פון דער מחלוקת קעגן רב זיינען א יאָר אדער צוויי נאך דער דין-תורה געשטארבן; גאָר יונג אַוועק פון דער וועלט. דער ראש-זראשון פון די קריג-פירער, א יונגערמאַן פון די 30ער, א יודע ספר און למדן, ער איז געשטארבן דער ערשטער. א צווייטער, א דראַזשקאָזש איז אויך באלד געשטארבן. איבערגעלאזט א פרוי מיט קליינע יתומים. דער רב האט זיך מיט די יתומים גאָר שטארק פאַרנומען. איינעם גענומען צו זיך צום טיש אויף די שבתים און אַמאָל אויך אין דער וואַכן, געגעבן א מלבוש און קליינגעלט. צו די לוויית פון זיינע קעגנער פלעגט ער שטענדיק גיין, נישט געוואוסט פון נקמה אדער כעס און ברוגז.

אומגעקומען איז דער רב אין דער צווייטער וועלט-מלחמה, בעת דער הערשאפט פון די נאציס. עס ווערן וועגן זיין אומקום דערציילט פאַרשיידענע נוסחאות, מען ווייס אבער, אז ער האט זיך געהאלטן מוטיק און ווירדיק.

אין נאמען פון דעם טוער פון „בונד“, ירחמיאל בראנדווין (אומגעקומען אין מאניעוויטשער געטא) ווערט דערציילט דער ווייטערדיקער פאקט:

גלייך אין די ערשטע טעג פון דער דייטש-פּוילישער מלחמה, אין סעפטעמבער 1939, איז זאמאַשטש באַמבארדירט געוואָרן און פון די באַמבעס איז אומגעקומען א צאָל יידן, צווישן זיי אויך דער ברודער פון ירחמיאל בראנדווין. צוליב די כסדר-דיקע אליאירמען וועגן די לופט-אַנגריפן האט די „חברה-קדישא“ נישט געאַרבעט און די הרוגים זיינען געבליבן ליגן א פאַר טעג און נישט געקומען צו קבר-ישראל. ערשט מיט צוויי טעג שפעטער האט די „חברה-קדישא“, אונטער דער אָנפירונג פון ניי-שטעטישן רב הרב מרדכי הורוויץ, צוגעטראָטן צו אויפֿרוימען די הרוגים. דערווייל איז צוגעפאלן די נאכט און די „חברה-קדישא“-לייט האָבן באַשלאָסן צו פאַרענדיקן מאַרגן די קבורה, ווייל עס איז געווען א סכנה גיין ביינאכט. דאָ האט דער רב הור-וויץ זיך געוואָנדן צו די „חברה-קדישא“-לייט בזה הלשון:

„רבנות, כל-זמן עס זיינען דאָ בעלי-בתים פון מיין שטאָט, וווּ איך בין רב שוין 50 יאָר, וואָס זיינען נישט געבראַכט געוואָרן צו קבר-ישראל, בין איך אויף אייך גוזר בגזירת הרב, אז קיינער זאָל דאָס אַרט נישט פאַרלאָזן, מעג די קבורה געדויערן אַ גאַנצע נאכט, וועט קיינער נישט אַוועקגיין אַהיים. מיר זיינען נישט זיכער, אז מאַרגן וועלן מיר קאנען קומען. און אין זכות וואָס מיר טוען דעם לעצטן חסד פאַר אונדזער רע טייערע קרבנות, וועלן מיר קומען בשלום אַהיים, ווייל שלוחי מצווה אינעם ניוזקין.“ זיינע ווערטער האָבן געוויקט, אַלע זיינען געבליבן און טאַקע דורכגעפירט די קבורה.

נישטאָ קיינער פון זאמאַשטש — פון אַלע אירע טיילן — וואָס איז געבליבן לעבן, וואָס זאָל נישט דערמאָנען דעם דאָזיקן ווונדערלעכן מענטשן מיט ליבע, דרך-ארץ און טרויער.

משה קאוואל (*)

זיין פאמיליע-נאמען איז געווען ציצמאן; אויף וויפל איך ווייס איז ער קיינמאל קיין שמיד (קאוואל) נישט געווען; איין זון זיינער, ברוך, וואס האט געהאט א הויז אויף דער ניישטאט, איז יא געווען א קאוואל.

אברהם-משה ציצמאן "קאוואל" און זיין פרוי פעסל ציצמאן. ביידע אומגעקומען בעת דער נאצישער אקופאציע. ער "גאטירלעך", זי בעת אן "אקציע".

וואס רב משה קאוואל איז געווען אין זיינע יונגע יארן איז מיר נישט באוואוסט, אבער זינט איך געדענק אים איז ער געווען א מלמד. מיט קינדער געלערנט פאר-שיידנס — פון אלף-בית ביז גמרא איינשליסלעך.

ער איז געווען א הויכער, א שלאנקער; געגאנגען גלייך, מיט א פעסטן, זיכערן טראט. געווען א צייט ווען ער איז געגאנגען אויף קוליעס, אבער נישט לאנג האט עס געדויערט, ער איז גאר גיך, "געקומען צו זיך" און ווידער געפירט זיין עסק — מלמדות, מיט א פעסטער און געניטער האנט.

ווען ער איז אנגעקומען צו מיר אלס געהילף אין מיין חדר, איז ער שוין גע-ווען ווייט אריבער די זעכציקער. עס איז געווען חול-המועד-סוכות תרפ"ד (1924), איך האב אים, "ארעפגענומען" פון א דארף, ווו ער האט געלערנט. ער האט דעם דארף געווארפן ווילנדיק דורכאויס זיין אין שטאט, צווישן מענטשן און יידן.

ער האט מיט מיר אויסגענומען א תנאי — אויב עס וועט אויסקומען און ער וועט פארפעלן טעג, נישט קאנען קומען לערנען — עס איז דאך ווינטער און ער איז אן עלטערער מענטש — זאל איך אים נישט אפרעכענען פאר די טעג; ער וועט קומען אלע טאג פאר 9 און אוועקגיין פאר 1 (פרייטיק פאר 11); פארן חודש ניסן, הגם מען לערנט א האלבן חודש, זאל איך אים באצאלן פאר א גאנצן חודש. איך בין אויף די תנאים באשטאנען. עס האט מיך שטארק אימפאנירט: ר' משה קאוואל איז מיין געהילף! נאר עס האט נישט לאנג אנגעהאלטן — נאר א פאר וואכן האט עס געדויערט. מען איז געקומען פון א דארף, באצאלט אים א פיל העכערן פרייז און רב משה איז אוועק צוריק אין דארף אריין.

די עטלעכע וואכן וואס ער איז געווען ביי מיר, האבן מיר צווישן זיך ווייניק גערעדט. ער איז געווען ווייט נישט קיין נארישער ייד, געקענט מענטשן און גוט געניט אין מילי דעלמא, אין וועלט-זאכן.

(*) זע די באמערקונג אויף זייט 758.

* * *

וואס איך ווייס צו דערציילן וועגן רב משה קאוואל איז דאס, וואס איך גע-
דענק און אויך פון די דערציילונגען וואס איך האב מיך אנגעהערט פון מיין זיידן
און אנדערע.

צו רב משה'ן האט געהערט דער טאל מיטן הילצערנעם הויז און שטאלן מיט
קאמערן ביי דער לובלינער „בראם" (טויער). ער איז געווען דער דריטער אדער
פערטער דור פון יענעם ערשטן תושב, וואס האט אפשר אויך געהייסן משה. יענער
איז טאקע געווען א קאוואל.

עס איז געווען נאך פאר דער חלוקה פון פוילן, איידער דאס לאנד איז צעטיילט
געווארן צווישן די דעמאלטיקע גרויסמאכטן — רוסלאנד, פרייסן און עסטרייך. אין
איינער א מלחמה-צייט איז דער אור-אור-זיידע פון משה קאוואל געווען דער איינ-
ציקער שמיד און איז געווען פארווארפן מיט ארבעט — אלעמאל איז עמיין אנדערש
געקומען און געבעטן אים אויסצופירן געוויסע ארבעטן פארן מיליטער.

אין א געוויסן פרימארגן, בעת דער קאוואל איז געשטאנען מיט זיינע 2 גע-
הילפן און געארבעט, איז אנגעלאפן איינער, זעט אויס פון די גאר גרויסע מיליטער-
לייט, מיט א געשריי:

— ייד, ראטעווע מיך, שנעל... באהאלט מיך, איך בין פארלוירן!...

דער שמיד איז פויל פון'ן בויגן געלאפן אין שטוב אריין, ארויסגעבראכט א פעקל
מיט אלטע קאוואלסקע פארשמוציקטע בגדים און האט באפוילן דעם אנגעקומענעם
ער זאל שנעל אראפ ווארפן זיינע קליידער און אנטאן די שמידערישע און זיך שטעלן
ביים בלאז-זאק. בליצשנעל האט עס יענער אויסגעפירט. ער שטייט שוין א פאר-
שמירטער ביים פייער, ער קלאפט שוין מיטן האמער. דער באלעבאס האט די מו-
ליטערישע קליידער אריינגעווארפן אין א דערבייאיק צימער, פארדעקט מיט מיסט
און קויט. דאס אלץ איז אפגעטאן געווארן כהרף-עין. אליין איז שוין דער שמיד גע-
שטאנען מיט זיין פרישן „געהילף" ביי דער ארבעט, ווי עס וואלט גארנישט געשען.
א קליינע וויילע שפעטער זיינען אנגעלאפן אנדערע מיליטערלייט, צעיאכמערט,
פארשוויצט מיט א געשריי:

— צו דיר איז אריין איינער אדער מער פון דעם שונאם לייט, געזוכט זיך בא-
האלטן, זאג שנעל ווו זיי זיינען. זאג, און גיך! אנט געמען מיר דיר גלייך דעם
קאפ אראפ!

— מיינע זייער חשובע הערשאפטן — זאגט דער קאוואל זייער אונטערטעניקסט
— איך האב דא קיינעם נישט געזען. פון גאנץ פרי שטיי איך דא מיט מיינע גע-
הילפן ביי דער ארבעט. שווער, זייער שווער קומט אונדז אן. קיינער וויל פון גאר-
נישט וויסן. יעדער פאלט אריין מיט דער מענה: מאכן שנעל, באלד! מיר שטייען דא
פון פריען פרימארגן און נישט איך און נישט קיין אנדערער האבן מיר דא נישט
געזען קיין פרעמדע. אדרכא, זוכט.

די אריינגעקומענע האבן זיך דא גוט ארומגעקוקט, געזוכט גוט אין הויף. אין
די קאמערן, שטאלן און שטוב, אין אלע ווינקעלעך, גארנישט געפונען און אוועק.
אין קורצן האט זיך די מלחמה געענדיקט. עס האט אויסגעזען, אז די גאנצע גע-
שיכטע איז פארגעסן געווארן. אבער אין א יאר ארום, אדער אפשר מער, זיינען צום
יידישן קאוואל אין זאמאשטש אנגעקומען פאפירן פון דער רעגירונג, אז ער זאל קו-
מען קיין ווארשע (אדער גאר קיין פייטערבארג!) דער ייד שרעקט זיך אפילו, אבער
ער פארט.

דארטן האט מען אים גוט אויפגענומען, אויסגעפרעגט אים אלץ גענוי, וועגן

יענער געשיכטע, פארשריבן און געהייסן אים פארן צוריק אהיים, קיין זאמאשטש. עס האט לאנג נישט געדויערט און צום קאוואל זיינען אראפגעקומען פאפירן פון דעם סאמע הויכן ארט, געשטעמפלט און געהתמעט אז דער גאנצער טאל, דער הויף, די קוזשניע, דאס הויז מיט די אלע קאמערן אין אלץ וואס עס געפינט זיך דארטן — אז דאס אלץ צוזאמען געהערט צו אים, דעם יידישן קאוואל, צו אים און צו זיינע קינדער און קינדס-קינדער, עד סוף כל הדורות.

דאס הויז אינעם טאל איז שוין אלט געווארן; דער דאך איז שוין געווען בא-וואקסן מיט גראז אזוי אויך אויף די אנדערע בנינים, אבער זיי האבן זיך געהאלטן. ווען דער שרייבער פון די שורות האט דאס הויז באזוכט, איז עס שוין געווען „אונטערגעלייגט“, אונטערגעהאלטן מיט קלעצער, העלצער, בעלקעס און אייזען. די פענצטער און טירן געלאמט, אונטערגעשפארט, שטארק „פּרוכניאָווע“, געשיט זיך, אבער זיך געהאלטן. געוויינט דארטן האט ר' משה קאוואל מיט א טאכטער און איי-דעם (ער איז געווען א שליפער) און קינדער. קיינער האט זיך נישט באקלאגט; טאקע נישט אין ארדענונג, עס פעלט א סך, אבער פארט אן אייגן ווינקל.

אויך האבן זיך געקליבן אים, רב משה, אויספרעגן פרטים, וועגן אים, וועגן דעם טאל, וועגן די געשיכטעס מיט דעם זיידן אדער עלטער-זיידן דעם שמיד. אבער אויך האבן נישט באוויזן. ער האט מיר געזאגט:

— איר וויסט, שלמה, אויך בין שוין העכער 100 זמנים מלמד (יעדער יאר צוויי זמנים); צווישן מיינע תלמידים זיינען געווען אביגדור אינלענדער (זאמאשטשער בא-וואסער גביר, א מיליאנער, ווי מען האט אים געשאצט) און אנדערע באוואוסטע גביר-רים (ער האט אנגערופן באקאנטע נעמען און דאן שוין גרויסע שטאט-באלעכאטיב) זיינען געווען סיי זיי, סיי זייערע קינדער און אפילו אייניקלעך, מיינע תלמידים, גע-לערנט ביי מיר. און וואס? דערקענען מיר גארנישט, פרעמד...

ווען פוילן איז געווארן א פרייע אומאפהענגיקע מלוכה — נאך דער ערשטער וועלט-מלחמה — מיט א 17-16 וואַיעוואַדסטוועס, מיט א סייס, שטאטראט, סיימי-קעס אא"וו, האט אונדזער שטאט זאמאשטש באקומען אויך א שטאטראט מיט 24 געוויילטע ראטמענער. וויפל די פאלאקן זאלן זיך נישט געווען דעמאלט קליגלען און אויפטאן — צושרייבן מאנכע נאענטע דערפער צו דער שטאט עס זאל אויסקומען א פוילישע מערהייט, פלעגן בעת די וואלן אויסגעקליבן ווערן 17-16 יידישע ראטמע-נער. נאך די יידן, כדי „נישט צו רייצן דעם פרוין“ פלעגן זיך פארגלייבן — האלב אויף האלב, 12 יידן און 12 פאלאקן. א סטאטאסטע איז אבער שטענדיק געווען א פאלאק.

וויקם מלך חדש. דער אנטיסעמיטיזם האט זיך שטארק צעוואקסן און עס איז אראפגעקומען א נייער סטאטאסטע, וואס האט אנגעהויבן דורכפירן די נייע אנשי-קעניש „אורבאניזם“.

עס האט כלומרשט געהייסן, אז מען גייט פארשענערן די שטאט — און ער איז ארויס מיט א קלוגן ווארט: „אז מען וויל פטור ווערן פון די חיות, האקט מען אויס דעם וואלד“. האט ער ראשית געהייסן אויסהאקן די קאשטאן-ביימלעך און די בענק — וועט מען פטור ווערן פון די זשידקעס די „וואלוטאזשעס“ — זיי וועלן נישט האבן ווו (אין די סעלעך) זיך צוזאמענצוקלייבן.

שפעטער האט ער געהייסן אראפנעמען אלע באלקאנען, וואס גייען ארויס צו די גאסן... און נאך א ריי „ציוויליזאטארישע“ אויפטוען, וואס האט אנג צוליב כמה וכמה ארטיקע באדינגונגען געטראפן די יידן.

געקומען א נייער סטאטאסטע, נייע גזירות ביז אין איינעם א טאג באשליסט די פוילישע פני — מאגיסטראט, שטאטראט און סטאטאסטע בראש — אז עס איז

נישט גלייך די גאנצע געשיכטע מיט משה קאוואלן. א יידישע פאמיליע ציצמאן, מינה קאוואל ומשפחתו, ויצן זיך ברייטלעך אויף דער פוילישער ערד; עסן פויליש ברויט; וווינען און פארנעמען אויפיל פלאץ און עס קאסט זיי נישט קיין גראשן געלט.. היתכן? ווו איז דאס געהערט געווארן?

גאר גיך איז געקומען צו משה קאוואל א פאפירל, א באפעל פון דער מאכט: משה ציצמאן, אלס פערזאן, דארף אפרייניקן דאס פלאץ און עס אפגעבן דער „שטאט" אלץ. דאס העכסטע וואס מען קאן פאר אים טאן איז מען וועט אים געבן א פארגיטיקונג, געלט-שטיצע.

משה קאוואל האט זיך געפונען שטארק דערשלאגן, אבער געשוויגן האט ער נישט, ער האט געשריבן, דערלאנגט פאפירן, אויפגעמישט די אלטע געשיכטע, די מעשה מיט זיין עלטער-עלטער-זיידן. משה האט לייכט זיך נישט אונטערגעגעבן. פאפירן אויף פאפירן; די שטאט האט פון איין זייט געפאדערט ער זאל „אפרייניקן" דעם טאל און ער האט געשיקט אדוואקאטן קיין לובלין, קיין ווארשע. דער ענין האט אנגעשפארט אין די העכסטע געריכטן.

דערווייל האט אנגעיאגט די צווייטע וועלט-מלחמה.

ווי אזוי איז משה קאוואל געשטארבן וויים איך נישט. איך געדענק נאר, אז מיט א 18-19 יאר צוריק, אין די דרייסיקער יארן, איז ער נאך געאנגען זיין פעסטן טראט און עולם פלעגט זיך וויצעלן, דער בלאך-המוות האט אן אים פארגעסן — ער איז שוין א הונדערטער... ביים ציילן זיינע יארן פלעגט מען שוין נישט צוגעבן „קיין עין הרע" — עס איז געווען נאטירלעך.

משה דיכטער

משה דיכטער (יידן האבן ארויסגערעדט דעכטער) האט געהאט זיין אייגן אייגן-שטאקיק הויז, א געמויערט פון רויטע ציגל, מיט רויטע דאכעווקעס, באלד פון פארנט, רעכטס נאכן „היפל". ביים הויז איז געווען א היפשער הויף מיט דירות, שטאלן, קאמערן. דאס שיינדל איז אבער געווען זיין „האטעל ווארשאווסקי" מיט נור מערן... משמעות, אז דאס איז געווען א ירושה-הויז. ער, משה דיכטער אליין, פלעגט אפט פארברענגען אויף דער גרויסער באנק פאר זיין הויז — אמאל מיט חברים און אפט איינער אליין.

ווען איך האב אים, אין מיינע קינדער-יארן, דאס ערשטע מאל דערזען, האט ער אויף מיר געמאכט א מאדנעם איינדרוק: ... א ייד, א רויטער, א געזונטער, א פעסטער, גייט ווי א קאזאק. א רויט פנים אינגאנצן ראזירט, שווארצע בלישמענע-דיקע אויגן, א רויטלעכע לעדערנע קורטקע, רויטע לעדערנע הויזן... א שטרויענער הוט מיט צוויי דאשקעס... (איך האב נישט געקאנט פארשטיין: צוויי דאשקעס? א ייד, און אזוי אנגעטאן) אין אפיצערסקע שטייגל מיט א שפיצרוט. איך האב דעמאלט געזאגט א בייטש, א בייטש-שטעקעלע אין האנט... אז ער איז א ייד האב איך גע-הערט פון מענטשן. צו מיינסטן פלעגט ער רעדן רוסיש, אבער איך האב אמאל אייך געהערט ווי ער רעדט מיט יידן יידיש.

מעשהלעך האט מען פון אים דערציילט אן א שיעור און גאר מאדנע, נישט צו פארשטיין. איך פלעג זיך אונטערגעגעבן צווישן עלטערע יידן און אויפכאפן זייער רע דערציילונגען וועגן אים און זיינע שמוקעס.

זיין נאמען **דיכטער** האט מען הינטער זיינע אויגן ווייניק באנוצט. ערשטנס, האט מען אים גערופן „משה קאזאק", „פאניאק", „קאצאפ", „משה גוי" און אנדערע

נעמען. וואס מיך האט דעמאלט צום מיינסטן געוונדערט איז דאס, וואס יידן האבן געשמעקט:

— הם, א מאדנע מעשה, משה פאניאק, קאצאפ, פרעסט טריפות, חזיר, ווייסט נישט פון קיין שבת, פון קיין יום-טוב און האט ליב יידן סכנות... —
איך האב עס נישט פארשטאנען און נאך מער איז מיר דער וונדער געווען, יידן האבן געזאגט: — משה קאזאק, משה גוי איז א... נאציאנאלער ייד... וואס איז דאס, א נאציאנאלער ייד, וואס עסט טריפות, חזיר, דאזונט נישט, נישט שבת און נישט יום-טוב, קומט נישט אין שול, נישט אין א בית-המדרש, און איז א נאציאנאלער ייד?... וואס איז דאס אזוינס, דער דאזיקער מין נאציאנאלער ייד?... איך האב אמאל געוואגט און זיך אונטערגעגעבעט און א פרעג געטאן וואס מען מיינט דאס. האב איך שוין געהאט אן אפיקומעניש: אוועק דו... אזא... וויל שוין איך וויסן. ס'צו פרי אלט ווערן... אוועק גיך... איך בין קוים אוועק א לעבעדיקער. אין מוח האט מיך געענגערט, וואס אזוינס קאן מען מיינען „א נאציאנאלער ייד?..."
קיין איבעריק רייכער איז ער נישט געווען. טאקע געהאט א שיינע חכמה פון זיין הויז און „האטעל" אבער געווען אויך א גרויסער בעל-הוצאה. „יענע לייט" — מאגיסטראט, מאכט, אפיצירן און אנדערע, — האט ער געזאגט, קאסטן אים מאג-יאנטקעס. א רובל — פלעגט ער זאגן — ביי מיר „נאפליעוואט" (איך שפיי אויף דעם). ער איז געזעסן אויף זיין באנק, ביי זיין הויז און עס גייט פארביי אן אלטער ייד, א בעטלער, א גייער איבער די הייזער. רופט אים צו דיכטער, הייסט אים זיך זעצן און פארפירט מיט אים א שמועס וועגן פארשיידענע ענינים, ביז ער קומט צו דער פראג-גע וויפל ער מאכט ביי זיין ארומגיין איבער די הייזער.
— כ'ווייס, ענטפערט דער ייד, אז אלע זאלן געבן מאך איך א 60-70 קאפיקעס, ווי א מאל.

משה נעמט ארויס א רובל אדער אנדערטהאלבן, דערלאנגט דעם ייד און זאגט: — הערט רב ייד, דא האט איר א רובל (אדער מער) און מארש, געגאנגען, ארויס פון דער שטאט. ביז איבעראיאר אין דער צייט זאל איך אייך פאר מיינע אויגן נישט זען! איר הערט, ארויס! היידא! געגאנגען. טאמער דערוועגט איר צו קומען אהער פארן יאר, וועט עס אייך טייער קאסטן.
דער ייד האט געדאנקט און איז אוועק א צופרידענער. אזוי פלעגט ער מאכן מיט א צווייטן, א דריטן. אמת נישט מיט אלע בעטלערס, און נישט אפט. ווען ער איז געשטארבן, געדענק איך נישט. קיין גאר גרויסער זקן איז ער נישט געווען.

אין מיינע קינדער-יארן האט מען דערציילט אזא מעשה (צי איז זי טאקע אמת, זויס איך נישט) איך געדענק, אז יידן פלעגן עס דערציילן און געקייכט פון געלעכ-טער ביים שילדערן און נאכמאכן ווי דאס איז געשען.
משה קאזאק, קאצאפ, האט אמאל געשיקט נאכן הויפט-גבאי פון דער זאמאש-משער הברה-קדישא, צוגעזאגט אים שיינע עטלעכע קערבלעך פאר דער חברה און אויך פאר אים, דעם גבאי גופא, ער זאל ארויסלאזן א קלאנג, אז ער, משה קאזאק, איז פלוצלינג געשטארבן. געבעטן מען זאל אים קומען „מאכן זיין רעכט". מען זאל דורכפירן די טהרה, ארומטראגן אים איבער די גאסן צום בית-עולם און פארויס זאל מען קלאפן מיט די פושקעס „צדקה תציל ממות". דאס האט אלץ געדארפט זיין בסוד. ער האט געוואלט וויסן וואס פאר א רושם עס וועט מאכן זיין טויט אויף די זא-מאשמשער מענטשן...

יוחנן מארגנשטערן

ווען ער איז אנגעקומען לערנען אין מיין חדר איז ער געווען אין 12טן יאר. זיין פאטער, ר' שלמה-חיים, א חסידישער יונגערמאן, א רייכער שניטקרעמער, האט מיר אנגעזאגט:

— מילא, נו, איך וויל דאך איר זענט א שטרענגער. קוקט אביסל אוועק. עס מעג זיין א ביסל ווייניקער... ער'ט קענען, קענען. ער האט אן אייזערנעם קאפ... קיין אייזערנעם קאפ האט ער נישט געהאט, קיין שטארקן ווילן צו לערנען אויך נישט. ער איז געווען א דורכשניטלעכער. איך האב געהאט בעסערע תלמידים. א קאפיטל ישעיה, למשל. אויף אויסנווייניק איז געווען ביי אים מיט מרורים. אנדערע יינגלעך האבן איבער דער וואך געמאכט 4-5 קאפיטלעך איידער ער קיים איינעם. דערפאר האט ער ליב געהאט צו לייענען, הגם געווען זייער יונג און זיכער נישט אלץ פארשטאנען וואס ער האט געלייענט.

איך קום, למשל, אין דער פרי פון דאווענען, די קינדער זיינען נאך נישטא אַלע. יוחנן שטייט מיט די פיס אויף דער באַנק און זוכט אין מיין היימישער ביבליאָטעק. די ביכער צעוואָרפן און האַלט משה סמאָזסקים אַ בוך אין די הענט.

— הא, — פרעג איך ביזלעך — וואס טוסטו דארטן?

ער קריכט אראפ פארויטלט — א, לערער — אזוי האט מען מיך גערופן — „די געלע הון“ איז אזוי שיין, אזוי שיין, פאָוואָליעט מיר לייענען.

— און קאפיטל ד' פון איוב קענסטו?

— מאַרגן, לערער, מאַרגן, ער'ך עס קענען, זיכער קענען, אינגאנצן, איר'ט זען. גיט מיר אַהיים דאָס ביכל...

— איכל דערציילן דיין מאַטן.

— ניין, ניין, לערער, מען דאַרף נישט דערציילן. איכל אויסלערנען אַלץ. „די געלע הון“ איז אזוי שיין. באַכא, די גויה מיטן געמבקעלע... און „לבן הארמיו“.

ווען איך האב עס איינמאל דערציילט זיין פאטער, האט ער מיר געענטפערט מיט א שמיכל:

— נו, שוין א דאגה האט איר. איר ווייסט דאך — היינטיקע קינדער. שוין, נו, א דאגה. וועט ער נישט זיין קיין רב...

דריי יאָר — 6 אדער 7 זמנים — האט ער געלערנט ביי מיר. שוין לאנג געווען א בר-מצווה-בחור. ער איז אריבער אין „חדר מתוקן“, „יבנה“, אויף דער אלטשטאט. פלעגט צו מיר קומען, נישט אפט, איך זאל אים ארויסהעלפן ביי די העברעאישע לעקציעס און תנ"ך.

געווען איז ער שוין א דערוואקסענער בחורל, א ברוינט מיט פער-שווארצע האַר און שיינע אויגן. שפעטער איז ער אריין אין דער פארטיי „צ.ס.“ (פועלי ציון רעכטע) געווארן דארטן זייער אַקטיוו. איך פלעג אים אַפט זען ווי ער טראַגט צייטונגען, ביכער אין די קעשענעס, שטאַרק פאַרהאַוועט, פאַרשמייעט, ווייניק צייט געהאַט. מיידלעך פלעגן אים נאַכקוקן, געזוכט זיין באַקאַנטשאַפט. ער האַט זיך אַבער, ווי איך האָב באַמערקט, זיך גאַרנישט געמאַכט דערפון.

שפעטער איז ער געווארן רעדאקטאר פון דער „זאמאשטשער שטימע“. נאכדעם אריבער קיין ווארשע, ארויסגערופן פון דעם צענטראלן קאמיטעט פון דער פועלי-ציון פארטיי. ער ווערט דארטן פון די ארומפארער איבער פוילן, האלטן רעפערעטן.

עס האט מיך אימפאנירט — מיין תלמיד יוחנן איז אזוי געשטיגן, איך האב א שטיקל חלק אין דעם... אין 1935 בין איך געווען אויף א באזוך אין ווארשע און בין אוועק אויף גענשא 14, ווו עס איז געווען דער זיצארט פון די צענטראלע אינסטאנצן

פון די פועל-ציון, געוואלט אים אויפזוכן. האט מען מיר דערציילט -- ער איז אין
בראצקער געגנט, פארט מיט רעפערטן.

שפעטער קומט ער פון צייט צו צייט קיין זאמאשטש; אין 1938, בעת די שטאט-
ראט-וואלן. ספעציעל געקומען, זיין שטאט דאך. יעדעס מאל געווען ביי מיר. גע-
טילט זיך מיט מיר, זיין לערער, וועגן זיינע עובדות, גערעדט אין פאליטיק, דיסקו-
טירט, געפרוהט איבערצייגן.

--- ביז... מען געפינט וועגן אים אין די זכרון-ביכער וועגן די קדושים און גבורים.
יא, יוחנן, דער לב-טוב, האט געפאסט צו דער דאזיקער ראלע, צו וועלכער ער
האט אויסגעפירט אין דער אונטערער, בעת דער נאציסער פינצטערער נאכט.
געשטארבן מיט א קדושה-טויט פון גבורה.
צד לי עליך תלמידי יוחנן!

* * *

צום קאפיטל „משה קאוואל" אין דער ארבעט פון שלמה שווארצבערג, האט דער
אייניקל פון משה קאוואל, אלעקסאנדער ציצמאן (כוענאס-איירעס) געגעבן די וויי-
טערדיקע אויפקלערונגען און הוספות:

דער ריכטיקער נאמען פון „משה קאוואל" איז געווען אברהם משה.
א שמיד איז געווען משה'ס שווער גדליה מעלדונג, וועלכער איז אנג געווען א פעטער
פון ד"ר יצחק געליבטער. יצחק געליבטערס מוטער איז געווען פון דער היים מעלדונג.
די געשיכטע מיט „ראטעווען א הויכן מיליטערמאן" ווערט טאקע דערציילט
וועגן משה קאוואלס פאטער און געשען איז עס אין ווארשלאוויק, וואס האט געהערט
צום גראף פאלימילע. מען פלעגט דערציילן, אז ווען דער פריץ פלעג גיין צו זיך
אין פאלאץ פלעגט דער גאנצער וועג זיין פארשאטן מיט צוקער (דער פריץ איז געווען
דער אייגנטימער פון א סך צוקער-פאבריקן אין דער געגנט) און דעם דאזיקן צוקער
פלעגט משה קאוואלס פאטער יוסף, וואס איז געווען דער הויף-שניידער, צונויפקלייבן
ווי א מתנה פאר זיך.

משה קאוואל איז אין דער יוגנט געווען א לערנער און זיין שווער, גדליה, האט
אים גענומען ווי אן איידעם אויף קעסט.

דער דערמאנטער גדליה האט געדינט אין דער צארישער ארמיי און דארטן זיך
אויסגעלערנט שמידעריי. ער איז געווען דער גארניזאן-שמיד פון די צארישע ארמיי-
טיילן, וואס זיינען געשטאנען אין זאמאשטש. פאר זיין גוטער ארבעט זאל ער טאקע
האבן באקומען דעם פלאץ און די געביידעס אין דעם מאל ביי דער פעסטונג.

די דערמאנטע געביידעס זיינען דורך דער שטאטישער מאכט, אלס „פארשענע-
רונג-אקציע" פון זאמאשטש, באזייטיקט געווארן א צוויי יאר פאר דעם אויסברוך
פון דער צווייטער וועלט-מלחמה.

געשטארבן איז ער אין דער צייט פון דער נאציסער אקופאציע און באוויזן צו
קומען צו קבר-ישראל. די פרוי זיינע, פעסל, איז אומגעקומען בעת איינע פון די הימ-
לערישטישע שחיטות פון זאמאשטשער עדה.

משה קעזמאן

אינסטיטוציעס און עסקנים אין זאמאשטש

די „לינת הצדק“

דער ציל פון „לינת הצדק“ איז געווען: געבן הילף קראנקע יידן, וואס מוזן אנטקומען צו פרעמדע; מען פלעגט צו זיי קומען נעכטיקן („לינות“), טיילן געלט-שטיצע; אומזיסטע מעדיצינישע הילף — סיי דאקטוירים-וויזיטן, סיי רפואות. עס איז גערעכנט געווארן א קאנטע אין די אפטייקן, ווו מען פלעגט אויף די צעטלען פון דער „לינת הצדק“ ארויסגעבן די נויטיקע מעדזקאמענטן און כלים.

Two LINAS-HACEDEK "Zamość.

„לינת-הצדק“ אין זאמישין.

דעם 18 יאנואר 1927

חמשה עשר בשבט

פראגראם

דער ווילדער מענש

לעבענס-בילד אין 5 אקטען פון . נאדדין.

פערזאנען:

שמואל לייבליך, א אלטער ווייזעהערער.	מ. ארלער
וועלדע, זיין 2 פרוי.	ש. לעדערקערמער
זיכאן	ס. ייטלף
אלכסנדר	ה. עלבזיס
לסק	ק. אייערווייס
ליזא	יב. לעדערקערמער
וולאדימיר וואראצייטשיק.	י. פארעם
שיפרה, ארינסט.	ח. שטענגעל
פיוויל גאלדשטיין	מ. קאסנער

סופליאר ש. לאקס.

דרוק שפער, זאמאשטש.

א „פראגראם“ פון א פארשטעלונג לטובת „לינת הצדק“.

אין לאקאל פון „לינת הצדק“ גופא איז אויך געווען א געוויסער רעזערוו מיט פארטיקע מעדיקאמענטן, פרעפארעטן און אינסטרומענטן, וואס מען פלעגט ארויס-געבן די באדערפטיקע.

אין לאקאל פון דער אינסטיטוציע איז שטענדיק געווען א דיושורנער, וועלכער האט שטענדיק געדינט די יעניקע וואס פלעגן קומען וועגן די ענינים פון קראנקע. די ארבעט פון די מיטגלידער איז געווען פארבונדן מיט מסירת-נפש און גע-פארן. עס פלעגט אויסקומען צו זיצן ביי גאר שווערע קראנקע, ביי חולאים מיט אג-שמעקנדיקע קרענק. עס זיינען געווען קראנקע, וואס האבן שוין פון לאנגער קרענק ממש געפוילט. מען האט זיי געמוזט וואשן, טוישן די וועש... די טויער האבן געטאן ארבעטן, וואס אפילו געדונגענע סאניטארן אדער קראנקן-שוועסטער פלעגן זיך אפ-זאגן דאס צו טאן.

דאס שאפן די געלט-מיטלען פאר דער „לינת-הצדק“ איז געווען זייער שווער. מען פלעגט מיט שוועריקייטן שאפן די נויטיקע פאנדן — דורך גיין איבער די הייזער אויפצומאנען דאס חודש-געלט, זאמלונגען אויף שמחות און בריתן און פון צייט צו צייט אויך פון ספעציעל-צוגעגרייטע אימפרעזעס. אויך פלעגט מען פאר דער אינס-טיטוציע נעמען „פּוֹרִים-געלטער“.

אלע פארוואלטונג-מיטגלידער געדענק איך נישט, א פאר דארף מען פורש בשם זיין. פארוואסער איז געווען בערל עסיגמאכער (אדער וויינמאכער) — ביי אים אין שטוב אין געטא, אויף דער ניישטאט, איז עס געווען דער מנין, וווּ מען פלעגט אלע טאג דאווענען. אויך דאס איז דאן געווען פארבונדן מיט סכנת-נפשות. שלמה דוד פערשטענדיק, עקיבא אייערווייס, משהיעקל שמערן, אליהו צוויליך.

די אינסטיטוציע איז געווען זייער חשוב און האט באקומען אויך א סובסידיע פון דער יידישער קהילה.

די יידיש-פוילישע גימנאזיע

אין א געוויסן פרייטיק צונאכטס איז געשטאנען א גרופע יידן, ווי געוויינלעך אין „סעדל“ און צווישן אנדערע איז געקומען צו רייד וועגן דער פוילישער גימנאז-זיע. טייל עלטערן האבן געטענהט — מען וואלט געשיקט די קינדער אין דער גימ-נאזיע, הערשט אבער דארטן א מין נישט-אפיציעלער „נומערוס קלאוזוס“ — אפן זאגט מען נישט, אז מען נעמט נישט צו קיין יידישע תלמידים, אבער מען מאכט שוין שוועריקייטן, אז עס איז נישט לייכט אהין אריינצוקומען.

דער ענין האט מיך דירעקט נישט אנגעגאנגען, ווייל מיינע ביידע שוועסטערס און אויך מיינ מאכטער האבן שוין געלערנט אין דער פוילישער גימנאזיע און איין שוועסטער האט געלערנט אין פוילישן סעמינאר. איך האב אבער ארויסגעפילט, אז מען קאן דא עפעס אויפטאן און זיך אפגערופן, אז עס וואלט געקאנט געגרינדעט ווערן א יידיש-פוילישע גימנאזיע. א לאקאל איז פאראן — די געביידע, וואס מען האט אמאל געבויט פאר א יידישן שפיטאל און זי געהער צו דער קהילה און מען זעט נישט פארויס, אז זי זאל ווערן פארענדיקט, עס זאל דארטן געשאפן ווערן א שפיטאל.

צווישן די דאזיקע מיטשמועסער זיינען אויך געווען מיינע פארטיי-חברים און גוטע שכנים שלמה פיין און משה גענזלער. זיי האבן אונטערגעכאפט דעם געדאנק, אבער וווּ נעמט מען אזויפיל געלט און דער עיקר וווּ נעמט מען די געהעריקע מענטשן וואס זאלן וועלן ווידמענען דעם ענין צייט און טאקע די געהעריקע פאך-כוחות, ספע-ציאליסטן אונצופירן מיט אזא אנשטאלט ווי דאס איז א גימנאזיע...

פאלט מיר איין צו זאגן: — גיט מיר נאך צוויי מענטשן וואס וועלן זיך די זאך איבערגעבן און עס וועט זיין א גימנאזיע פאר יידישע קינדער. פון און געזעלעך האבן זיך געמאלדן און מיר זיינען צוגעטרעטן צו רעאליזירן דעם פלאן.

דעם זעלביקן שבת האבן מיר זיך צונויפגעקומען א 30 מאן, גוטע באקאנטע. קיין מודעות האט מען שבת נישט געקענט שרייבן און קלעפן. מען האט אבער די פאראינטערעסירטע פארט צונויפגערופן. די פארזאמלונג איז פארגעקומען שבת נאך מיטאק אין לאקאל פון דער קהילה.

עס איז באשלאסן געווארן צו רופן דעם נאענטן שבת א צווייטע פארזאמלונג, שוין א ברייטערע. מען האט אויסגעקלעפט מודעות אין אלע דאווערסער און דעם צווייטן שבת האבן מיר שוין געהאט העכער 100 עלטערן, פאראינטערעסירטע אין אזא לערן-אנשטאלט.

די יורדישע בעלי-בתים פון דעם בנין, וואס האט געזאלט זיין א יידישער שפיר טאל זיינען געווען ד"ר יצחק געליבטער און אינגאצי מארגאליס. געליבטער האט גלייך מסכים געווען און ער האט אויך געגעבן א בריוו צו מארגאליס. הכלל, מיר האבן באקומען די דערלויבעניש צו באנוצן די געפלאנטע שפיטאל-געביידע פאר א גימנאזיע. מיר האבן געדארפט פארענדיקן דעם בנין. עס זיינען נאך געווען די ווענט און דער דאך.

מיר האבן פאר דער פארזאמלונג געבראכט דעם פראיעקט און אויך די דער-לויבעניש פון די יורדישע באלעבאטים פון דער געביידע. ארויסענדיקן די געביידע און מאכן איר צוגעפאסט פאר א גימנאזיע האט געפאדערט גרויסע סומען. אויפן ארט איז דורכגעפירט געווארן א באשטייערונג אין מזומן (מינימום 100 זלאטעס יעדער) און יעדער האט נאך געדארפט שרייבן וועקסלען. די התחלה איז געווען מיט ברען און איז אוועק מזלדיק.

מזומנים האבן מיר נאך געדארפט האבן פאר די בעל-מלאכות. פאר מאטעריאלן האבן מיר געזאלט מיט וועקסלען, מאנכע מאטעריאלן האבן מיר באקומען ווי מתנות פאר דער גימנאזיע. אזוי האבן מיר באקומען קאפלעס אויף די אויוונס ביי דיכטערן אין דער קאפלארניע (דארטן האט געארבעט ווי פארוואלטער מענדל אייזשטאל); די העלפט טירלעך און שיבערס האבן מיר באקומען ביי אהרן פעפער און יצחק פינק; שטולן האבן מיר באקומען ביי טוביה פוקס; שענק האבן א טייל באקומען ביי די זעגענס און ביי יעקל פלוג — אומעטום אן געלט. געוויסע קלייניקייטן האבן צוגע-טראגן אנדערע זאמאשטשער בעלי-בתים.

אויסגעפארטיקט דעם בנין, איז געקומען די ריי אויף אויסשטאטן אים מיט בענק, טאוועלען, קאבינעטן, לערן-מכשירים, מאפעס, פארשיידענע אינסטרומענטן און כלים, ספעציעל פאר די קאבינעטן פון נאטור-וויסנשאפט, פיזיק, כעמיע א"א. דאס האט שוין געדארפט מאכן א פאכמאן און עס איז אויפגעקומען די פראגע פון א דירעקטאר. איך בין דעלעגירט געווארן קיין ווארשע אויסצוגעפינען א געהעריקן דירעק-טאר-קאנדידאט.

דא זיינען שוין צו דער פארוואלטונג צוקאאפטירט געווארן בייטשע פעפער און משה עפשטיין.

פון ווארשע בין איך געקומען מיטן דירעקטאר בארנשטיין. ער האט זיך פאר-געשטעלט אויף א פארזאמלונג און האט אויסגענומען. ער האט דערקלערט, אז אויב מען וועט אים צושטעלן די נויטיקע געלט-מיטלען וועט זיין מעגלעך צום נייעם יאר עפענען 4 קלאסן. מיר האבן זיך דערצו פארפליכטעט. עס איז אנגאזשירט געווארן ווי א סעקרעטאר משה לעווין און צוויי קריסטן וואזשנעס. דער דירעקטאר פון דער פוילישער גימנאזיע, לעוויצקי, האט צוגעהאלפן צו בא-

קומען די דערלויבעניש און דער עיקר די באשטעטיקונג פון בארנשטיינען אלס די-
רעקטאר. לעוויצקי האט עס געטאן גערנוויליק, סיי צוליב דעם וואס עס איז טאקע
גווען א זייער פיינער מאן און אויך צוליב דעם, וואס ער ווערט פטור פון דער
„ידן-פראבלעם“ אין זיין גימנאזיע.

דער דירעקטאר האט געבראכט פון ווארשע דעם געהעריקן פערסאנאל. די קא-
מיטע פון שול-קוראטאריס האט באשטעטיקט דעם פערסאנאל, דעם בנין און די
גימנאזיע האט אנגעהויבן ארבעטן.

די תלמידים האבן נישט אלע געצאלט דעם געהעריקן שכל-לימוד, טייל ארימ-
רע האבן געצאלט א העלפט און ביי אנדערע האט מען גארנישט גענומען. מיר
זיינען נישט געווען גענוג באקאנט אין דעם ענין פון צוזאמענשטעלן דעם בודזשעט
און מיר זיינען גאר גיך אריינגעפאלן אין א גרויסן דעפיציט.

איך בין געפארן קיין לובלין כדי אין דער דארטיקער הומאניסטישער יידישער
גימנאזיע זיך דערוויסן געוויסע פרטים פון בידזשעטירן אונדזער גימנאזיע. אין דער
לובלינער גימנאזיע האט אין דער פארוואלטונג געארבעט אונדזער א בן-עיר יעקל
געליבטער. עס האט זיך ארויסגעוויזן, אז אונדזער לערעשאפט, מיטן דירעקטאר
בראש, האבן שטארק איבערגעזאלצן זייערע לוינען. מיר האבן געוואלט אויסגלייכן
די זאמאשטישער לוינען מיט די לובלינער. אזוי לייכט איז עס נישט געגאנגען — עס
איז געקומען צו א שטרייך פון דער לערערשאפט. מען האט זיך סוף-כל-סוף פאר-
גלייכן. די לוינען זיינען אביסל אויסגעגלייכט און רעדוצירט געווארן. די מאטעריעלע
לאגע איז געווארן אביסל בעסער.

די גימנאזיע האט זיך אנטוויקלט; עס זיינען צוגעקומען קלאסן ביז מיר האבן
געהאט שוין אן אייגענעם ארויסלאז. די ערשטע עקזאמענעס האט דורכגעפירט דער
דירעקטאר פון דער פוילישער גימנאזיע, לעוויצקי, טאקע אין דער פוילישער גימנא-
זיע. די צווייטע „מאטורע“ האט מען שוין ארויסגעגעבן אליין, אן פרעמדער אויפ-
זיכט.

די גימנאזיע האט באקומען גלייכע רעכט ווי די פויליש-מלוכהשע. זי האט גע-
האט א גוטן נאמען אין דעם קוראטאריס.
מיטאמאל איז אראפגעקומען א צרה.

אין דער לובלינער הומאניסטישער גימנאזיע האט זיך אריינבאקומען דער קא-
מוניזם. גראד זיינען עס געווען רייכע באלעבאטישע קינדער אין מען האט דארטן
אפגעשניטן נאר מיטן אויסשליסן זיי פון דער גימנאזיע. זיינען זיי געקומען קיין זא-
מאשטש און האבן עס אהער אויך פארשלאפט. איז געווארן א רעש און מען האט
געוואלט צונעמען די רעכט ביי דער יידישער גימנאזיע.

נאך גרויסע אינטערווענצן האט מען דאס רעכט נישט צוגענומען, אבער עס
איז געקומען א פאדערונג פון קוראטאריס, אז מען זאל פאר א קוראטאר אנגאזשירן
א קריסט. מען האט אויף דעם געמוזט איינשטימען.

די לאגע איז אבער געווארן ערגער. די רייכערע האבן אויפגעהערט צו שיקן די
קינדער אין דער גימנאזיע — געזוכט פאר זיי אנדערע קארירערס, אדער געשיקט
זיי צו שטודירן אין דער פרעמד. די געביטן ווהין מען האט געקאנט אריינקומען
שטודירן אין די אוניווערסיטעטן פון דער גימנאזיע איז געווען פילאסאפיע (בכדי צו
ווערן לערערס) אדער אדוואקאטור. פאר דעם רוב עלטערן איז דאס נישט געווען
קיין „תכלית“ — זיי האבן געוואלט מעדיצין, פארמאציע אדער פאליטעכניקום.
עס איז אריינגעקומען א קריזיס אין דער גימנאזיע.

איך בין געקומען מיט א פארשלאג צו פארוואנדלען די גימנאזיע אין א פאכשול.
אנגעוויזן, אז מען וואלט דערויף געקענט קריגן א סובסידיע פון „ארט“. אבער דאן

איז שוין געווען אין דער פארוואלטונג אינגאנצן מארגאליס, וועלכער האט די שול געשטיצט און ער האט נישט דערלאזט צו קיינע ענדערונגען. איך האב זיך דאן צוריקגעצויגן פון דער גימנאזיע-אקטיוויטעט. פון די דריי דערמאנטע גרינדער געפינט זיך נאך שלמה פיינ אין עפולה און משה גענזלער איז שוין א שוכן עפר.

סוחרים-פאריין און קליינהענדלער-פאריין

די אויפגאבע פון דעם סוחרים-פאריין איז געווען א פארשיידנארטיקע. די מע-טיקייט א גאר פארצווייגטע. מען פלעגט אויסגלייכן אין ענינים פון קאנקורענץ צווישן די סוחרים; א חברים-געריכט אין פאל פון סיכסוכים; אינטערווענצן אין די שטייער-אמטן ביי צו הויכע שטייער-אויסמעסטונגען; פארקלענערן די שטייערן אדער צעלייגן עס אויף קלענערע ראטעס. מען האט אויך געדארפט פירן א קולטור-גע-זעלשאפטלעכע טעטיקייט; שאפן א לאקאל, ווו מען זאל קאנען אריינקומען נאכן שליסן די געשעפטן; מען פלעגט דארפן פארן מיט געוויסע מיסיעס אין דער וואַיע-וואַדסטווע (לובלין) אדער גאר קיין ווארשע וועגן א ריי יורדישע ענינים פון דעם סוחרים-שטאנד.

אין דער פארוואלטונג זיינען געווען: אליהו עפשטיין (פארויצער); בן-ציון לובלי-נער (וויצע-פארויצער); מרדכי-יוסף קראנפעלד, חיים ברענער, בייטשע פעפער און איך — סעקרעטאר לייכל וועכטער. זיצונגען פלעגן פארקומען אלע זונטיק, שפעי-טער אלע דינסטיק.

אין דער ארבעט האבן מיר געהאט גענוג שוועריקייטן אויך אינערלעך-ארגאני-זאציאנעלע. דעם פארויצער איז שווער געווען צו קומען אין פאריין. ער איז געווען שטארק פארנומען מיט זיינע סך געשעפטן — אין קאפלארניע, אין צעגעלניע אדער אין סקלאד. רערצי פלעגט ער האבן א מנהג, אז ער פלעגט ארויס 5 פארטאג אויפן מארק אינצוקויפן אן אינדיק אדער א גאנז — ער פערזענלעך האט עס געמוזט איינ-קויפן... פלעגט ער זייער אפט אונטערדרעמלען בעת זיצונגען, אדער נישט האבן קיין קאפ ווען איך פלעג צו אים קומען מיט פאריינס-ענינים.

אמת — דעם שמעמפל און זיין אונטערשריפט פלעגט ער שמענדיק געבן, אפט נישט וויסנדיק אויף וואס; נישט לייגענדיק, וואס אין דעם אונטערגעשריבענעם דאקומענט שטייט געשריבן.

עס איז געווען א בלוז אין אונדזער ארגאניזאציע — דער פרעזעס האט דאך געדארפט זיין דער וואס האט געדארפט אינטערווענירן — אבער עס פלעגן טרעפן פאלן, וואס ער האט עס נישט געמאכט, אמת צוליב זיין פארנומענקייט. — איך בין פון דער פארוואלטונג ארויס.

עס האט זיך דערווייל געגרינדעט דער קליינהענדלער-פאריין. מאקע אפשר צו-ליב דעם וואס דער קליינער סוחר פלעגט נישט האבן קיין געהעריקן ארט אין דעם סוחרים-פאריין.

זיינען געקומען צו מיר שלמה-דוד פערשמענדיק און איטשע מאנזיס (פארוואל-טונג-מיטגלידער פון פאריין) איך זאל אריין ארבעטן צו זיי. סעקרעטאר איז דאן געווען וואַלף טוך.

ראשית האב איך אנגעפרעגט אין דער ציוניסטישער ארגאניזאציע, צי איך דארף

עם טאן. פון דארטן איז געקומען די תשובה — אדרבא, וואס מער אייגענע מענטשן דארפן פארנעמען אזעלכע פלעצער.

האב איך, לויט מיין שטייגער, זיך גענומען צו דער ארבעט. ראשית געטוישט דעם לאקאל. דער פריערדיקער לאקאל האט זיך געפונען אויף דער 8טער מאי גאס, ביים חיים וויינשטרויב, צווישן זיינע כעסן... דעם נייעם לאקאל האבן מיר גענומען ביי בייטשמאנען, 2 צימערן, אויסגעראמאנטירט, אריינגעשטעלט מעבל און אויפן ארט פון פריערדיקן סעקרעטאר אנגעזשירט הערש ראזנבערגס זון, וועלכער האט געהאט א ביורע פון ביטעס-שרייבן און אן אייגענע שרייב-מאשין. ער איז יעדן טאג, פון 6 ביז 9 געזעסן אין לאקאל און געגעבן די מיטגלידער די נויטיקע יורדישע עצות און געלט און געשריבן ביטעס פאר א מינימאלן אפצאל. יעדן אונט האט אן אנדערער פון דער פארוואלטונג געמוזט זיין אין לאקאל און אויפנעמען די אינטערעסאנטן. האט מען געדארפט אינטערוויערן אין א וועלכן נישט איז אמט, האט מען עם געמאכט גלייך אויף צומארגנס.

שפעטער איז דער סעקרעטאר, ראזנבערג, געפארן קיין ווארשע אויף א קורס אין דער צענטראלע פון קליינהענדלער-פאריין זיך צו פארפולקאמען אין די יורדישע ענינים פון די געזעצן וועגן שטייערן און אנהערע אדמיניסטראטיווע פאררעדענונגען אין קליינהענדל.

אין משך פון א קורצער צייט איז דער פאריין אויסגעוואקסן און געהאט 300 מיטגלידער.

אין יענער צייט איז דער ליימער פון דעם שטייערן-אמט געווען דער טאטער אשגריי, א בארימטער הויט-שינדער ביי שטייערן. מיר האבן זיך אבער ביי אים איינגעקויפט אין חן און אנדערע אינטערווענצן האבן געהאט די געהעריקע פעולה. אינטערווענצן, פארקלענערן אדער באפרייען פון שטייערן, פאנאנדערלייגן זיי אויף ראטעס; ארויסטרעטן קעגן שיקאנעס; פארשיידענע מעמאריאלן וועגן מצב פון די קליינהענדלער — דאס אלץ האט די פארוואלטונג געטאן. מיר האבן אויך אראפ-געבראכט דעם יוויסקאנסול פון דעם קליינהענדלער פאריין פון ווארשע, דעם אדווא-קאט עלקין, וועלכער האט אין דער אנוועזנהייט פון דעם דערמאנטן שטייער-בא-אמטן אשגריי און דעם פרעזעס פון פינאנס-אמט אין לובלין, געהאלטן א רעפערעט וועגן די ענינים פון שטייערן. דאס האט נאך מער געוויקט און מיר האבן זייער א כך געטאן כדי צו מילדערן דער שטייער-שרויף פון דער פארארעמטער קליינהענדלער-מאסע.

די מער ארעמערע, קלענערע סוחרים זיינען, אין רעזולטאט פון דער ארבעט, ארויס פון סוחרים-פאריין און אריין אין קליינהענדלער-פאריין.

שלמה דוד פערשטענדיק און זיין וויין-קעלער

שלמה דוד פערשטענדיק, א זון פון נחמיה פערשטענדיק, אן אייניקל פון הערש פערשטענדיק פון טוראבין, איז געווען א שם-דבר ווייט איבער די גרענעצן פון זא-מאשטש. עס איז געווען אן אוראלטע פירמע פון וויין, וואס איז געווען באקאנט אין גאנץ פוילן, סיי צווישן יידן סיי צווישן קריסטן.

שלמה-דוד פערשטענדיק האט זיין וויין-קעלער אריבערגעטראגן פון טוראבין קיין איזשביצע און שפעטער פון איזשביצע קיין זאמאשטש. לויטן ייחוס-בריוו פון דער פירמע איז זי געגרינדעט געווארן אין יאר 1836!

זיין וויין-געשעפט האט זיך געפונען אין הויז פון בעריש לוקסעמבורג אויף שטא-שיצא 33. דאס געשעפט איז באשטאנען פון אן אונטערערדישן וויין-קעלער און אן

אָפּענעם געשעפט פון אויבן. ער האָט באַדינט די גאַנצע געגנט מיט די טייערסטע וויינען און די פאַרשיידנסטע משקאות, אינלענדישע און אויסלענדישע. וויינען אויף קידוש און הבדלה און פסחדיקע צו ארבעי-כוסות. נישט קוקנדיק וואָס ער איז אַ ייד האָבן אלע גלחים, גייסטלעכע פון אלע אַמנות, ביי פערשטענדיקן געקויפט דעם וויין צו זייערע הייליקע צערעמאָניעס.

דער קעלער איז געווען איינגעאַרדנט מיט געניטער פאַרשטענדעניש פאַר אַזער-כע ענינים; געהאט אין זיך עפעס פון אַלטערטימלעכקייט, געמישט מיט מאָדערנער באַקוועמלעכקייט. עס זיינען דאָרט געשטאַנען פאַרשיידענע מינים פעסער און פלע-שער, אלע באַדעקט מיט שימל... און אין מיטן — אַ גיפסענע פיגור פון אַלטן הערש פערשטענדיק, שלמה-דודס זיידע... עס זיינען געווען כענק פון שוואַרצן דעמב, טישן פון זעלביקן סטיל און פאַרציטיקע לאַמטערנעס, אין וועלכע עס האָט געשיינט אַ פאַרטונקלט עלעקטריש ליכט.

ער האָט אין אַ געוויסן יאָר פאַרבעטן שפיגלגלאַסן (מאַן פון פרוי ד"ר ראָזענ-בוש) און ער, אַ מבין אין די דאָזיקע ענינים, האָט ווי געהעריק דעם קעלער אויסגע-שטאַט, אַז ער האָט איבערגעשטיגן, ווי מבנים האָבן גערעדט, דעם וועלט-באַרימטן קעלער פון פאַקיערן, אויף דער אַלטשטאַט אין וואַרשע.

שלמה-דוד פערשטענדיקס וויין-קעלער איז באַזוכט געוואָרן פון די גרעסטע פוי-לישע פערזענלעכקייטן, וואָס פלעגן דורכפאַרן זאַמאַשטש, אַדער זיך געפינען אין דער געגנט. פריצים און מיליטער-לייט; פאַליטיקער אַדער שרייבערס; אינלענדישע און אויסלענדישע. זיי פלעגן זיך אַריינכאַפן קיין זאַמאַשטש און קומען אין פערשטענ-דיקס וויין-קעלער, וואָס שמען הולך בכל האַרץ, וואָס דער שם פון אים איז געווען צעקלונגען אין גאָר דער וועלט.

און געוואַלט האָבן זיי, די דאָזיגע נייגעריקע הויכגעשטעלטע באַזוכערס, אַז נאָר ער, שלמה-דוד פערשטענדיק, זאָל זיי באַדינען... ער מיט זיין לאַנגער שוואַרצער קאַ-פאַטע, מיט זיין צעשפרייטער באַרד, מיט דער יאַרמעלקע אויפן קאַפּ האָט צו דער טונקלקייט פון קעלער נאָך מער צוגעגעבן אויסטערלישקייט... אין קעלער איז גי-שטאַנען אַ מאַשינקע, אויף איינעם פון די מאַסיווע דעמבענע טישן, וווּ ער האָט גי-פרעגלט מאַנדלען מיט זאַלץ און דערלאַנגט עס די געסט, אָנגעגאַסן זיי די כוסות פון די פאַרשיידענע כלים, אָפּהענגיק וואָס פאַר אַ וויין זיי האָבן געוואַלט... די געסט האָבן זיך צו אים באַצויגן מיט דרך-אַרץ, מיט אַן אמתן יראת-הכבוד. געווען אַזעלכע, אויסלענדער, וואָס האָבן צום ערשטן מאל בכלל געזען אַזאַ מיט טיפּ „באַדינער“ אין אַ וויין-קעלער.

און געווען איז ער אַ ייד מיט אַ ברייט האַרץ. אַ פשוטער ייד, אַ מיטגליד פון „אַגודת ישראל“ און גרייט אַלעמען צו העלפן, סיי יחידים, סיי דעם כלל. זיין וויין-קעלער טאַקע האָט אים אַריינגעבראַכט צו די „הויכע פענצטער“ און נישט איין מאל איז ער געווען דער שתדלן פאַר אַ יחיד אַדער רבים. נישט איין מאל איז ער, אויף אייגענע הוצאות, געפאַרן קיין לובלין אַדער אַפילו קיין וואַרשע כדי צו אָפּשרייבן אַ גזירה.

זיין האַנט און שופלאַד זיינען געווען אָפּן פאַר הילף און צדקה. ער פלעגט זיך נישט נאָכפרעגן פאַר וואָס און פאַר וועמען — כל הפושט יד, ווער עס שטרעקט אויס די האַנט, דער דאַרף קריגן.

ער פלעגט יעדן שבת טראָגן אַליין עפּן פאַר די יידישע אַרעסטירטע אין דער טורמע. געווען איז דער נאַטשאַלניק פון דער טורמע אַן אמתער שונא ישראל, אַ גי-וויסער רענקאָוועק. ער האָט אים אַבער איינגעכיסן. עס האָט אים געקאַסט אַ שיין ביסל גומע וויין-פלעשער...

געהאט האט ער אין טאכטער. תחילת איז אין זיין געשעפט געווען ווי א גע-
שעפט-פירער אשר העכטקאפף. ווען אשר האט חתונה געהאט, האט ער געבראכט
פון טארניגראד זיין ווייבס א שוועסטערס זון — בעריש.
בעריש, ווי א קרוב, האט אים א ביסל קרעמפירט — היתכן, ער פארנאכלעסיקט
דאס געשעפט, צופיל קהלשע ענינים, וכדומה... ער איז אבער פון זיין וועג נישט אראפ.
ער האט מיט זיין לייב און לעבן, מיט זיינע כוחות און געלט געדינט די אלע, וואס
האבן זיך גענויטיקט אין זיין הילף.
זיין סוף איז געווען דער זעלביקער ווי אלע אונדזערע טייערע. ער איז אומגע-
קומען מיט א קדושים-טויט.
בעריש מיט זיין טאכטער זיינען אוועקגעפארן קיין מערב-אוקראינע. מען האט
אים אין לעמבערג ארעסטירט און מען ווייס נישט וואס מיט אים איז געשען. זיין
טאכטער זאל האבן זיך געראטעוועט. נאך דער מלחמה האט מען זי געזען אין ניו-
דערשלעזיע.

דער יידישער שליאכציץ פון פלאסקיע — איגנאצי מארגאליס

זיכער ווערט אין פנקס דערמאנט די משפחה מארגאליס און אויך צווישן איר
איינער פון דעם לעצטן דור פון דער דאזיקער משפחה, איגנאצי, דער „פאלאק פון
משחם גלויבן“...
וועגן אים א פאר פרטים. מיר איז מיט אים אויסגעקומען צו האבן געשעפטן,
טאקע מסחר ממש.
געשעט אמאל א געשיכטע אזא: געווען ביי אונז א ייד א בעל-עגלה מיטן נאמען
איטשעלע קראסניבראדער. אן אביון. זיין מלאכה איז געווען וואס ער פלעגט זומער
פירן די דאטשניקעס קיין קראסניבראד; נאכדעם פירן אהין און צוריק ברויולעך;
באזארגן אויך קיין קראסניבראד פון זאמאשטש פראדוקטן פאר די דאזיקע דאטש-
ניקעס, וואס מען פלעגט נישט קריגן אויפן ארט.
'טרעפט און עס פאלט זיין פערדל. בעט ער מיר, איך זאל דורכרעדן מיט איגנא-
צין, אפשר וועט ער אים געבן א גמילת-חסד צו קויפן א פערד.
איך האב געוואלט דעם ענין שטארקער מאכן און צוזאמען מיט פיניע בעקער
(וואס האט געהאט אויף איגנאצין אן איינפלוס) און יקותיאל באט, געקומען צו אים
מיט דער בקשה.
וואס טוט ער? — קיין גמילת-חסד, זאגט ער, גיט ער נישט, ער האט אבער גע-
געבן א קוויטל צו זיין אדמיניסטראטאר אין פלאסקיע (דער דאזיקער דארף ווערט
דערמאנט אין דער ארבעט פון בארטים אין אונדזער פנקס, וועגן די ערשטע קאלא-
ניזאציע-ארבעט פון יידן אין זאמאסיקער ארדינאציע. — רעד.) דעם ייד מיט דער
ברייטער בארד, אז איטשעלע זאל קומען און זיך אויסקלייבן א פערד ווי ער אליין
וועט וועלן.
ער פלעגט פאר דער „אביגדוריה“ — די חלוצישע „הכשרה“ — הייסן נעמען
שטרוי און אנדערע פראדוקטן וואס מען האט נאך געדארפט.
דעם פארטפעל פון זיינע גמילות-חסדים וועקסלען האט ער אוועקגעגעבן — א
העלפט פאר דער „גמילת-חסד“ קאסע און די צווייטע העלפט — פאר דער יידישער
גימנאזיע.
ער איז געווען דער ערשטער אסימילאנט, וואס האט געגעבן 50 דאלער פארן
„קרן היסוד“. אונטערשרייבן א דעקלאראציע פארן „קרן היסוד“ האט ער אבער
נישט געוואלט — עס איז „קעגן זיינע פרינציפן“...

דאקומענטן פון הונגער און נויט

מיר ברענגען דא ווייטער 2 דאקומענטן, וואס גיבן א בולטן שפיגל פון דעם שווערן מצב, אין וועלכן עס האט זיך געפונען די יידישע ארעמקייט בפרט און בכלל די יידישע איינוווינער פון דער ניישטאט.
ביידע בריוו זיינען פון 1926. ביידע זיינען ווענדונגען צו די לאנדסלייט אין אמעריקע.

1. דער ערשטער איז פון א הילפס־קאמיטעט פון דער ניישטאט און
 2. דער צווייטער איז א רעקאמענדאציע פון צוויי פערזאן, משה פריילעך און יעקב־מאיר טאָפּף, וועלכע בעטן די אמעריקאנער צו שטיצן דעם „ליגת הצדק“.
- די דאקומענטן גיבן מיר ווי זיי גייען און שטייען, אין זייער שפראך, ענדערנדיק נאר די ארטאגראפיע.

**

דאקומענט איינס :

בעזר אלקי המערכה ד' יתרו תרפ"ו זאמושין ע"ה (געמיינט עיר חדשה, ניי־שטאט. — רעד.) דעם 3טן פעברואר 1926.

אל כבוד הראשים הנבחרים, נכבדים ויקרים, אשר יצא שמם בכל הערים, ד' יברך אתכם וישמור צאתכם ובואכם — כולם באחד מילידי עירנו זאמושין ע"ה וחונים בעת במדינות „א מ ע ר י ק ע“, „ניו־ארק“, „דיטרויט מיג“, „בראקלין“ ועוד כדומה.

אליכם טובי ישרי לב, אליכם אישים אקרא. שמעו עלינו וישמע אליכם ד', מרם יצמח כל שיח אדשה"מ באה"ר ואהבת עולם כמשפט.

טייערע ברידער אזוי ווי עס איז יעצט באוואוסט ביי יעדן איינציקן מענטש די יעצטיקע לאגע פון יידן אין פוילן בכלל, דאס הייסט אז דאס ארעמקייט האט זיך פארשפרייט אויף יעדן איינציקן מענטש רחמנא ליצלו, דאס פינצטערניש האט באַ־דעקט די ערד אלע וואלקנס האבן אויסגעגאסן דעם שטורעם מיט וואסער אויף אונדז יידן אין פוילן בכלל און אויף אונדזער שטאט זאמאשטש, ד"ה ניישטאט, בפרט.

מיר זיינען אלע געקומען אין דער טיפעניש פון וואסער און אלע כוואליעס יאגן אויף אונדז און אונדזער שיף האלט חלילה וחלילה אונטערצוגיין רחמנא ליצלו.

איר טייערע הארציקע ברידער מוזט וויסן אז די יעצטיקע לאגע ביי אונדז אין זאמאשטש ע"ה, דאס הייסט אין מצב פרנסה איז שווער טרויעריק און ביטער. אויב איר טייערע ברידער געדענקט אז מיט איינציקע יארן צוריק האבן מיר זיך געווענדיג דעם צו אייך נאך שטיצע פאר אונדזערע ארעמע און קראנקע ברידער אין זאמאשטש און איר האט אונדז דערלאנגט אייערע הענט און מיטגעהאלפן ווי ווייט איר האט געקענט, מיר געדענקען דאס זייער גוט. השם יתברך זאל דאס אייך אויך נישט פאר־געסן. אבער איר מוזט וויסן, א דאס איז נאך נישט קיין „טיפה מן הים“ (קיין טראפן פון ים). אמת אז די לאגע איז נישט געווען קיין ליכטיקע דעמאלט, בעת „תרועת

מלחמה". אבער דעמאלט איז געווען א פראגע פון פראדוקטן. מען האט נישט גע-
קענט אזוי גרינג באקומען קיין פראדוקטן אבער קיין „ארעמקייט" (אומעטום גע-
הערן די גענדונפסלעך צו די שרייבערס) ביי יידן איז נאך נישט געווען, דאס הייסט,
אז עס איז געווען ביי פיל מענטשן געלט. ליידער צום באדויערן איז די יעצטיקע
לאגע אין פוילן בכלל און אויף דער ניישטאט בפרט אזא דאס די ארעמקייט איז
אזוי גרויס רחמנא ליצלן, אז דאס פייער האט ארומגענומען אין אלע פיר זייטן ר"ל,
און מען ווייסט נישט ווער עס ברענט רחמנא ליצלן, דאס הייסט — די אלע מענטשן
וועלכע מען ווייסט גארנישט און עס דאכט זיך אז ער לעבט און קען עמיצן נאך העלפן,
דער וועלכער מענטש ברויך שוין נעמען שטיצע רחמנא ליצלן, איז דען דאס נישט
קיין פייער?

מיר מוזן זיך ווענדן צו אייך און שילדערן די לאגע אויף דער ניישטאט.
ביי אונדז אין דער נייער שטאט האבן ביז מיט אנדערס האלבן יאר צוריק זיך
יידן גאנץ געוויינלעך געלעבט — עס זיינען געווען נגידים און מיטעלע מענטשן און
ארעמע אויך. זיי זיינען אבער נישט געווען קיין מקבלים חלילה, נאר טאקע זיך
ספרנס געווען „מיגיע כפס" און בעלי-מלאכות האבן אוודאי און אוודאי נישט גע-
דארפט אנקומען חלילה צו קיינעם.

איצט, זינט אנדערסהאלבן יאר, האט די „זון" אנגעהויבן אונטערגיין און די
כמארע האט זיך פארשפרייט און עס איז געווארן פינצטער רחמנא ליצלן. מיר האבן
אפילו געמיינט, אז די כמארע איז נישט אויף לאנג און אין א קורצע צייט ארום
וועט די „זון" צוריק אויפשטיינען און עס וועט ווערן צוריק „ליכטיק". אבער אונדזער
האפענונג האט זיך אויסגעלאזט ביז איצט. און עס איז געווארן אלץ לער און וואס
מיר האבן מער געווארט איז די פינצטערניש געווארן גרעסער און דער עוויקער גאט
האט אויף אונדז דעם גאנצן צארן אויסגעגאסן רחמנא ליצלן. השם יתברך זאל זיך
שוין מרחם זיין אויף די יידן אין פוילן און אויף אונדז ניישטעטישן יידן בפרט.

איר מוזט וויסן טייערע און הארציקע ברידער אז מיר גייען שרייבן צו אייך
דעם בריוו ציטערן אונדז אינדזערע הענט גאנץ גוט און אינדזערע אלע איברים זיי-
נען גאנץ גוט צעבראכן. ווארעם ווי אזוי גייט מען שרייבן צו ברידער אזעלכע בשור-
רות — נאר מיר ווייסן גאנץ גוט פון לאנג און מיר הערן אויך היינט, אז איר דער-
לאנגט אייערע הענט און איר נעמט אן אלע מיטלען צו העלפן אייערע ברידער, וועב
עס שטרעקט נאר אויס די האנט. אלוא מוזן מיר אויך ווענדן זיך צו אייך און דער-
ציילן אונדזערע ביטערע הערצער, אזוי ווי איין ברודער דערציילט דעם צווייטן.

איר זאלט וויסן, אז ביי אונדז אין דער ניישטאט איז זייער שלעכט געווארן
אין דעם מצב פרנסה — דהיינו מיר זאלן וועלן אפשיידערן יעדן איינציקנס מצב
וואלטן נישט געסטוייעט אלע פעדערס און אלע טינטן פון דער וועלט. מיר מוזן אייך
נאר שילדערן בקיצור איר זאלט וויסן, אז כמעט אלע סוחרים זיינען אונטערגעגאנג-
גען רחמנא ליצלן. פיל געוועלכן זיינען געשלאסן, ווייל זיי האבן נישט אויף קיין
פאטענט. פיל סוחרים, וועלכע האבן געהאנדלט מיט וואלד, דארפן שטיצע פשוט
אויף ברויט רחמנא ליצלן. כמעט אלע בעלי-מלאכות גייען ארום ליידיק. אלע בעלי-
עגלות — ליידיק. אלע טרעגערס און אזוי ווייטער און ווייטער גייען ארום ווי אין
א יום-טוב אין גאס.

דאס געשריי און דעם געוואלד איז נישט מעגלעך צוצוהערן און צוצווען. מען
הערט נישט מער ווי: „ברויט", „ברויט", און פון דער צווייטער זייט הערט מען
ווייטער האלץ. ווייטער הערט מען, אז מען באדארף א דאקטער און „מעדיצין", ווייל
עס זיינען דא פיל קראנקע רחמנא ליצלן, וועלכע זיינען קראנק פאר „נויט" און פאר
„קעלט" — „אוי לאזנים שכך שומעות".

עס איז גארנישט צו באשרייבן דעם מצב ביי דער איצטיקער לאגערהמנא ליצלן. אלזא טייערע ברידער איז ביי אונדז באשלאסן געווארן, אז מיר זאלן זיך ווענדן צו אייך. קענען מיר דען פארהוילן און פארמיידן פון אייך אונדזערע שמערצן. מיר ווייסן גאנץ גוט אז איר נעמט אן אנטייל אין אונדזערע ליידן און איר פילט גאנץ גוט אונדזערע ליידן — אבוואל אז די קערפערס זיינען זייער ווייט איינער פון צווייטן אבער די „הערצער“ זיינען זייער נאענט און באהעפט מיט איין שטארקן קנאפ, וועל-כער וועט קיינמאל נישט אפגעריסן ווערן. און די שטארקסטע וואסערן וועלן נישט קענען פארלעשן דאס ליבשאפט וואס מיר האבן צו אייך און איר צו אונדז פון לאנג. מיר קענען דאס אייך זאגן אן „חניפה“ בעווייל מיר ווייסן און מיר הערן וואס איר טוט מיט יעדן איינציקן מענטשן און בפרט מיט אונדז, אייערע אייגענע ברידער, בעווייל דאס הייסט דאך „עניי-עירכם“ (די ארעמעלייט פון אייער שטאט).

מינט נישט אז מיר האבן נישט אנגענומען די שטרענגסטע מיטלען מיר זאלן אליין קענען עפעס העלפן אונדזערע ארעמע ברידער. מיר האבן זיך צונויפגענומען מיט איין הארץ און אזוי ווי איין מענטש און מיר האבן געמאכט „לינת-הצדק“ פאר קראנקע, וועמען מען זאל שטיצן מיט דאקטוירים און מיט מעדיצין און מיט מילך און אזוי ווייטער. גם האבן מיר געמאכט א „קיפה של צדקה“ מען זאל שטיצן ארע-מע מענטשן מיט ברויט און מיט האלץ און אזוי ווייטער. גם האבן מיר געשטארקט די „תלמוד-תורה“ מיט גרויסע מלמדים, מיט לערערס און אזוי ווייטער. מיר טוען זייער גענוג לפי כוחינו אבער דאס העלפט נישט בעווייל אזוי ווי מיר שטארקן זיך צו שטיצן שטארקט זיך אויך די „ארעמקייט“ רחמנא ליצלן. יעדן טאג קומט אלע מאל צו נאך שטיצע אזעלכער וואס האט ביז איצט אליין מיטגעהאלפן אנדערע. איצט ברויכן זיי אליין נעמען.

מיר קענען דאס נישט באשרייבן ווייל ווען איר זאלט וויסן ווער עס נויטיקט זיך אין שטיצע, וואלט איר אייך נישט געגלויבט, ווי מיר האבן אייך שוין פריער דערמאנט, אז דאס איז ווי א פייער רחמנא ליצלן — אט איז דער פייער אין איין זייט און אין א מינוט ארום איז ער אין א צווייטער זייט. בפרט ביי דער איצטיקער צייט — עס גייט „פסח“, צו וואס מען ברויך 10 טויזנטער זלאטעס און אלץ מיט אפאל און ווער ווייס „עד כמה תכבד העבודה“ — און ווי זאלן מיר זיך אן עצה געבן, השם יתברך זאל זיך מרחם זיין.

אלזא טייערע ברידער, דערוועקט אייערע הערצער און נעמט אייך אלע צונויף, קסטן כגדול, מיר מיינען יעדער איינציקער מענטש פון אייך, אן אויסנאם, מאכט אלע צוזאמען איין בלאק און זעט יעדער איינציקער מענטש זאל זיך נישט פארמיידן צו געבן א נדבה איש איש כפי כרך ד' אותו. און איר זאלט זאגן לאמיר העלפן אונדזערע ברידער און לאמיר צוהערן זייער געשריי און שיקט אריין תיבה דאס געלט, וועלכע איר וועט צונויפנעמען — טאקע „טעלעגראפיעניע“ אויף איין באנקס נאמען „היאס“, כדי עס זאל קענען אנקומען אין דער צייט. איר קענט אויך שיקן להרב דפת ר' מרדכי שטערנפעלד, אדער אויף משה אליעזר פרידלינגס אדרעס, אדער אויף א צווייטן נאמען פון די אונטערגעשריבענע. וועט דאס גלייך צעטיילט ווערן אין דער בעסטער ארדענונג. און בזכות הצדקה וועט איר געהאלפן ווערן בכלל ובפרט, און איר וועט ניצול ווערן מכל צרה וצוקה, און איר וועט געהאלפן ווערן בנדבה המשולשת — בני, חיי ומזוני.

וע'ד באנו על החתום יום ד' יתרו תרפ"ו זאמושין ע"ה (עיר חדשה) יע"א.

דאס זיינען אלע פארשטייער פון דער קאמיסיע:

משה רייזפעלד

משה אליעזר פרידלינג

צבי צווערין (ביי דער זייט א פויליש שטעמפל)

משה פרייס

ישראל צוקער

אלימלך שווארץ בערג

יונה ווארש

יוסף קאלישטיין

ברוך שוב (שוהט)

ממות מיטעלמאן — יעד שטיין אונטער דעם בריק אז די הילף איז זייער נויטיק.

(די לעצטע צושריפט איז משמעות געווען צוליב דעם, וואס דער דערמאנטער מיטעלמאן האט געהאט זיינע נאָענטע צווישן די טוער אין אמעריקאנער הילף-קאמיטעט און זיין „הסכם“ האט געדארפט צוגעבן וואָג דער ווענדונג — רעד.)

דאָקומענט צוויי:

צום זאמאשטשער רעליף-קאמיטעט אין ניו-יאָרק.

חברים און פריינד:

נישט די אויפגאבע איז פון דער פראַגרעסיווער פראַלעטארישער געזעלשאַפֿט-לעכער טייל (פון אונדזער שטאַט) צו שטיצן פילאַנטראָפישע אינסטיטוציעס ווי דער לינטיהצדק אין זאמאשטש.

אַבער ביי אונדז אין זאמאשטש שטעלט מיט זיך די אינסטיטוציע פאַר גאַנץ אנדערש! לויטן איינזען פון אונדז, פון אייך געוויילטע אויפן אַרט זאמאשטש משה פריילאך און יעקב מאיר מאַפּף, אין שייכות מיט דער היינטיקער קריזיס-צייט, זעט די זאך אויס אזוי:

פון דער קראַנק-קאַסע אין זאמאשטש קענען געניסן נאָר די אַרבעטער וואָס אַרבעטן, זיי באַקומען די מעדיצינישע הילף. אַבער אין דער קריזיס-צייט, ווען קיין אַרבעט איז נישטאָ, קאן מען פון דער קראַנק-קאַסע נישט געניסן. אויב ווער פון די אַרבעטער, וואָס האָט נישט קיין אַרבעט, ווערט אליין קראַנק אַדער ווער פון זיין משפּחה, איז זיין ערשטע מעדיצינישע שטיצע דער לינטיהצדק.

מיר מוזן זיך אויך רעכענען מיטן אַרטיקן האַנטווערקער, וואָס איז פאַראַרעמט. ווען נישט די דאָזיקע אומפאַרטייאישע אינסטיטוציע, וואָלטן די זאמאשטשער אַרע-מע פאַלקסמאַסן געבראַכט צופיל קרבנות.

די אויפגאבע פון דער לינטיהצדק איז, אז ווער פון אַלט-זאמאשטשער קומט נאָך מעדיצינישער הילף ווערט עס געגעבן ביז דעם געזונט ווערן. אין אויסערגע-וויינלעכע פאַלן, אויב עס טרעפט, אז מען דאַרף האַבן אַ גרעסערן דאָקטער פון דער פרעמד, ווערט עס דערליידיקט אויפן חשבון פון לינטיהצדק. דאָס זעלביקע אויב עמיץ מוז אַרויספאַרן מיטן קראַנקן אויף קוראציע — אָן אונטערשיד פון פערזאָן ווערט יעדער געשטיצט.

טראָץ דעם וואָס מיר אונטערגעשריבענע רעכענען זיך פון דעם פראַגרעסיווען, סאַציאַליסטישן טייל פון דער באַפעלקערונג, וואָס אונדזער אויפגאבע איז נישט אינ-טערצו-שטיצן קיין פילאַנטראָפישע אינסטיטוציעס, דאָך איינזענדיק די שרעקלעכע לאַגע אין דער פוילישער רעפּובליק בכלל און פון די יידישע פאַלקסמאַסן בפרט און גאָר באַזונדער די קראַנקע און צוקוקנדיק זיך צו דער מוסטערהאַפּטער אומפאַרטיי-אישער אַרבעט וואָס עס פירט דער אַלט-זאמאשטשער לינטיהצדק, זיינען מיר פאַר

דעם אז ביים היינטיקן מאמענט דארף מען די נויט-ליגדערנדיקע אינסטיטוציע אונ-
טערשטיצן!

און מיר פאדערן אייך אויף חברים און פריינד נישט גרינגשעצן די דערמאנטע
אינסטיטוציע, נאר זי שטיצן אויף וויפיל עס איז נאר מעגלעך.

מיר גיבן נאכאמאל צו — צו טייער וואלטן זאמאשטשער יידישע פאלקסמאסן
באצאלט ווען די דאזיקע אינסטיטוציע וואלט ביי אונדז נישט עקזיסטירט.

לאמיר אויך צוגעבן, אז אויב עס עקזיסטירט ביי אונדז אן אינסטיטוציע, וואס
רעכנט זיך נישט אין איר טעטיקייט מיט קיין שום אידיאישע מיינונג-פארשיידנ-
קייטן, נאר יעדער קראנקער זאמאשטשער ייד ווערט דורך דער דאזיקער אינסטי-
טוציע באזארגט מיט מעדיצינישע הילף און הונדערטער פערזאנען ווערן יעדן יאר
גערעטעוועט פון געפאר — ממש פון טויט לעבעדיק, איז דאס די דאזיקע אינסטי-
טוציע.

אויב ביי אייך חברים און פריינד זיינען פאראן פאנדן צו שטיצן פארשיידענע
זאמאשטשער געזעלשאפטלעכע אינסטיטוציעס, דארפט איר דעם אלט-זאמאשטשער
לינטיהצדק שמעלן אין דער ריי פון די ערשטע און אונדז מיטהעלפן איר דער אר-
בעט וואס ראטעוועט, פון קראנק מאכט זי געזונט, פון טויט לעבעדיק.
מיט חברים-גרוס:

משה פריילאך -- יעקב מאיר טאפף

זאמאשטש דעם 24 אפריל 1926.

* * *

די דאזיקע דאקומענטן פאדערן נישט קיין שום קאמענטארן. זיי זיינען צייט-
דאקומענטן און שטעלן אונדז פאר אן אמתן שפיגל פון דעם מצב פון דער פאר-
ארעמטער דורך דעם קריזיס יידישע פאלקסמאסע.

עס איז צו פארשטיין, אז די רעקאמענדאציע פון די צוויי, וואס זיינען פון
דעם „פראגרעסיוו-סאציאליסטישן“ לאגער האט מען געמוזט האבן, כדי צו באקו-
מען צוטרוי צו דעם וואס עס טוט זיך אין דער „אלטער היים“, בפרט אז די טוער
פון אמעריקאנער רעליף זיינען געווען טוער פון דער סאציאליסטישער, בעיקר
בונדישער באוועגונג אין זאמאשטש.

זאמאשטש ערב דעם חורבן

דאס יידישע זאמאשטש עקזיסטירט מער נישט. עס איז דעריבער פאר מיר פיינלעך צו דערמאנען מיין היימשיטאט. איך באמי זיך אפצורוקן פון זיך די בילדער פון אלטן זאמאשטש; אפילו דער אייגנארטיקער זאמאשטשער הומאָר רופט ביי מיר מער נישט אַרויס קיין שמייכל, נאָר גיכער אַ גרימאסע פון פאַרצווייפלונג. דער צופאַל האָט געוואָלט, איך זאל אין ניו-יאָרק באַגעגענען אַ לאַנדספּרוי, וואָס איז מיט יאָרן צוריק אַוועק פון זאמאשטש און וועלכע האָט באַהאַלטן אין זיך די ווייזע פון אונדזער היימשיטאט אין איר גאַנצער פרישקייט. איך האָב קיין האַרץ נישט געהאַט זי צו אַנטווישן דורך פאַרשטעלן פאַר איר דאָס בילד פון דעם נאָך-מלחמהדיקן זאמאשטש. האָב איך דעריבער זיך באַמיט, רעדנדיק מיט איר, אַרויס-צוברענגען אין מיין זכרון בלויז דאָס פאַרמלחמהדיקע זאמאשטש — דאָס זאמאשטש, מיט וועלכן יעדער איינוווינער איז אַזוי שטאַלץ געווען.

* * *

דער שיינער ראָטהויז אין סמיל פון איטאַליענישן רענעסאַנס, וואָס געפינט זיך אין צענטער שטאָט, מיט זיינע פיר גרינע סקווערן אין פראַנט; די הייזער מיט זייער-רע פראַפּאָרציאָנעלע פאַרמען, אונטערגעשפאַרט מיט „פאַטשענעס“, דער באַשיי-דענער בנין מיט זיינע האַרמאָנישע ליניעס; די אַקאַדעמיע, דער זאמאסיקס-פאַלאַץ, געבויט לויטן מוסטער פון וואַטיקאַן; דער הויך-געשטרעקטער גלאַקס-טורעם; די מויער, וואָס רינגלט אַרום די שטאָט, צוגעבנדיק זאמאשטש אַ ראַמאַנטישן חן און ענדלעך — די הינטערשטאַטישע פעלדער און לאַנקעס, וואָס שפּרייטן זיך אַזוי ווייט און ברייט, ווי נאָר דאָס אויג גרייכט. נישט קיין ווונדער, וואָס די איינוווינער פון זאמאשטש (אידן האָבן מיט זיך פאַרגעשטעלט די גרעסטע מערהייט פון דער באַ-פעלקערונג) זיינען געווען ענטוויאָסטן פון זייער שטאָט, האָבן גערעדט מיט באַ-גייסטערונג וועגן איר חן און זי אַנגערופן „קליין פאַריז“.

זאמאשטש האָט זיך נישט בלויז אויסגעצייכנט לגבי די אַנדערע שטעט פון לוב-לינער געגענט, מיט איר אויסערלעכן עסטעטישן אויסזען, נאָר אויך מיט איר אינער-לעכן גייסטיקן פנים, זאמאשטש איז געווען דער קולטור-צענטער פון דעם גאַנצן אַרום.

די זאמאשטשער האָבן געפילט אויף זיך אַ באַזונדערע אחריות שוין צוליב דעם פאַקט, וואָס אין זייער שטאָט איז געבוירן געוואָרן און האָט געשאַפן י. ל. פּריץ. דאָס גאַנצע יידישע זאמאשטש האָט זיך געפילט ווי אַ שותף צו דער יידישער ליטעראַ-טור. די ביבליאָטעק אויף פּרעס נאָמען האָט פאַרמאָגט אַן אוצר מיט יידישע און פויר-לישע ביכער, וועלכע זיינען כּסדר געגאַנגען פון האַנט צו האַנט. אין די לאַנגע וויי-טער-נעכט האָבן די באַלויכטענע פענצער פון דער פּריץ-ביבליאָטעק, וואָס זיינען

ארויסגעגאנגען אויפן ראטהויז-פלאץ, עדות געזאגט, אז זאמאשטש שלאפט נישט, אז זי טראכט, פילט און שטרעכט. זומער-צייט איז דער גרויסער באלקן פון דער ביבליאטעק פול געווען מיט יינגווארג, וואס האט היציק דיסקוטירט און זיך געזאמט פערט איבער פארשיידענע ליטערארישע און געזעלשאפטלעכע פראבלעמען.

די יידישע קולטור און ליטעראטור זיינען געווען די בשותפותדיקע פלאטפארם, ווו עס האבן זיך באגעגנט אלע שיכטן פון דער באפעלקערונג: די בירגערלעכע עלע-מענטן, די האנטווערקער, די ארבעטער, די שטודירנדיקע יוגנט. אלע פאליטישע ריכ-טונגען אין יידישן לעבן האבן געהאט אין זאמאשטש זייערע אנהענגער: ציוניסטן, ס.ס., פועלי-ציון, לינקע, פ.פ.ס. אבער די דאמינירנדיקע פארטיי אויף דער זאמאש-טשער גאס איז געווען דער „בונד“. האט ער דאך פארייניקט די אלעמענטשלעכע אי-דעאלן מיט די שטרעבונגען פאר אן אייגענער יידישער קולטור, וואס דאס האט אים בעסטן אפעלירט צו דער זאמאשטשער יידישער יוגנט.

די ערשטע רעוואלוציאנערע טעטיקייט אין 1905 האט אין זאמאשטש אונטער-גענומען א גרופע יידישע אינטעליגענטן אונטער דער פאן פון „בונד“. צו דער דאזי-קער קליינער אנפירער-גרופע האבן געהערט: נפתלי מרגלית, וועלכער איז דורך די דייטשן דערמארדעט געווארן אין אוזשביצע, בעת דער לעצטער מלחמה; ירחמיאל בראנדווין, וועלכער איז אויך אומגעקומען פון די הענט פון דייטשע מערדער אין וואדזימיר וואלינסקי; פישל געליבטער, וועלכער איז פאר דער לעצטער וועלט-מלחמה געשטארבן אין ניו-יארק, ווו ער איז געווען בילדונגס-דירעקטאר פון ארבעטער-רינג. א סך פון זיי לעבן אין פארשיידענע לענדער פון דער וועלט. די דאזיקע ערשטע גרופע האט טיף פארזיט אירע קערנער אויפן געזעלשאפטלעכן פעלד פון זאמאשטש אזוי, אז ביז דער לעצטער מינוט איז דער „בונד“ געבליבן די אמייסטן אקטיווע און דאמי-נירנדיקע פארטיי אין שטאט. ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט-מלחמה האט דער „בונד“ געהאט זיינע פארשטייער אין שטאט-ראט, וועלכע האבן מיט זייער אי-בערגעגעבענער ארבעט און מאראלישן אויטאריטעט אויסגעאיכט א שטארקן איינ-פלוס אויף דער טעטיקייט פון דער שטאט-פארוואלטונג.

איך דערמאן זיך א קליינעם, אבער כאראקטעריסטישן עפיזאד, וועלכער איז פארגעקומען קורץ פארן אויסברוך פון דער מלחמה:

די פוילישע רעאקציע האט זיך בשום אופן נישט געקענט צוגעוויינען צו דעם געדאנק, אז די פארשטייער פון די יידישע ארבעטער האבן די „חוצפה“ צו זאגן א דעה ווי מען זאל פירן די שטאטישע באלעבאטישקייט. זי האט זיך דעריבער מיט אלע מיטלען באמיט צו קאמפראמעטירן דעם בונדישן מאגיסטראט-מיטגליד (לאוו-ניק) ירחמיאל בראנדווין, באשולדיקנדיק אים אין כלומרשטע געלט-מאכנאציעס. מען האט אים ארעסטירט און קעגן אים פארפירט א פראצעס. א ראטמאן פון די ענדעקעס, גראד אן ערלעכער מענטש, איז ארויגעטראטן אויף א זיצונג פון שטאט-ראט אין פארטיידיקונג פון בונדישן לאווינק. מען דארף מודה זיין, האט ער געזאגט, אז אויב בראנדווין וואלט געווען נישט ערלעך, וואלט ער נישט איינגעריסן מיטן באנצן שטאט-ראט און וואלט נישט געקעמפט אזוי פארביסן. דער ארגומענט האט געקלונגען אין אלעמענס אויערן זייער איבערצייגנדיק. אין גיכן איז דער בילבול אויפ-געדעקט געווארן און דאס געריכט האט פאראורטיילט בראנדווין'נס באשולדיקער. א גרופע רעאקציאנער-אנטיסעמיטישע אינטריגאנטן.

איין אייגנשאפט פון די זאמאשטשער איז געווען באקאנט אין גאנץ פוילן, ווייל די געסט וואס פלעגן קומען אחוץ אויף רעפערעטן און מיטינגן האבן זי אמשטארקסטן באמערקט און וועגן דעם אומעטום גערעדט — די דאזיקע אייגנשאפט איז געווען: ענטוויאזם. נישט נאר צווישן דער יוגנט, נאר אויך צווישן אלטן דור האט מען אויף שריט און טריט געקענט טרעפן ענטוויאזסטן, בעלי-חלומות.

אין דערמאן זיך די פייערונג אין זאמאשטש לכבוד דעם צען-יאריקן יוביליי פון ירושלימער אוניווערזיטעט. אין די רעדעס האט מען געקענט הערן מענער, וואס זיי-נען כאראקטעריסטיש פאר יידן בכלל און פאר זאמאשטשער יידן בפרט. די רעדנערס האבן אונטערגעשטראכן, אז דער ירושלימער אוניווערזיטעט דארף זיין אן אויסדרוק פון מענטשלעכער אחדות, א צענטער פון גייסטיקן יידישן קאמפ קעגן אלע ביזע-כוחות פון דער וועלט. פונקט ווי די יידישע נביאים זיינען געווען די טרעגער פון אל-מענטשלעכע אידעאלן, אזוי דארפן די יידישע געלערנטע זיין די פארשפרייטער פון די נייע אלגעמיינ-מענטשלעכע אידיען.

זאמאשטש האט געהאט אמביציעס, וואס זיינען געווען אראדיציאנעל-יידישע און גלייכצייטיק אלמענטשלעכע.

אויף ווי ווייט די זאמאשטשער יידן האבן זיך געפילט פארבונדן מיט אלע גרויסע פראבלעמען פון דער וועלט, האט באוויזן זייער פיכערדיקער אינטערעס צו דעם ביר-גערקריג אין שפאניע אין יאר 1936. זיי האבן מיט רעכט אפגעשאצט, אז די שפאנישע טראגעדיע איז בלויז א פארשפיל צו א וועלט-טראגעדיע, פון וועלכער די יידן וועלן אממייסטן ליידן. די ווארשעווער צייטונגען זיינען ממש צעכאפט געווארן, באלד ווי זיי זיינען אנגעקומען אין שטאט; יעדע נייעס איז ליידנשאפטלעך דיסקוס-טירט געווארן. מיין פאטער איז דעמאלט געווען ערנסט קראנק. די שטוב איז געווען פול מיט מענטשן (אין זאמאשטש האט מען שטארק געהאלטן פון ביקור-חולים), אלע האבן גערעדט וועגן שפאניע און אויך מיין פאטער האט גענומען אן אקטיוון אנטהיל אין דער דיסקוסיע. ער האט זי פארגעסן זיינע שטארקע פיזישע יסורים, וועלכע האבן אים אויף קיין איין מינוט נישט אפגעלאזט. ערשט דאס באווייזן זיך פון דאקטאר (פישל געליכטערס שוועסטער-זון) האט די דיסקוסאנטן צריקגעבראכט צו דער ווירק-לעכקייט...

אזוי האבן זאמאשטשער יידן זיך געקענט איבערנעמען מיט אלגעמיינע פראגן, אזוי האבן זיי געקענט לעבן מיטן לעבן פון אלע מענטשן. זיי האבן פארמאגט די אייגנשאפט, וואס כאראקטעריזירט דאס שאפן פון זייער לאנדסמאן י. ל. פריץ — זיין א טייל פון דער מענטשהייט, נישט אויפהערנדיק צו זיין א ייד.

ו' העברעאישע שולע „קדימה“

דער ערשטער גרינדער פונעם חדר-מתוקן אין זאמאשטש איז געווען **צבי האנדעלסמאן ז"ל**.

ה. האנדעלסמאן, דער משכיל, אויפגעקלערטער און גוט-הארציקער, איז געווען דער יעניקער, וואס האט פאר זיין לעבן-אידעאל געמאכט צו פארשפרייטן וויסן צווישן דעם יידישן יונגן דור.

אין יאר 1903, נאך דעם 6טן ציוניסטישן קאנגרעס, וואס איז געווארן באקאנט מיט דעם „אונגאנדא“-קריזיס, האט זיך אנגעהויבן שאפן דער נייער טיפ פון די יידישע לערן-אנשטאלטן — דער „חדר מתוקן“ — רעפארמירטע חדרים. האנדעלסמאן באשליסט אזא מין חדר צו שאפן אין זאמאשטש. אבער ווי אזוי, וואס פאר א מין איז עס, ווי ווערט עס ארגאניזירט?

ער פארט קיין בערדיטשעוו, ווו עס האט שוין עקזיסטירט אזא „חדר מתוקן“. ער שטייט איין ביים דארטיקן קאזיאנעס ראבינער יעקב בערמאן. ער זוימט זיך א שטיקל צייט דארטן און קוקט זיך צו צום דרך פון דעם נייעם טיפ אנשטאלט. קומענדיק צוריק נעמט ער זיך, צוזאמען מיט זיינע פריינד: יונה-יהושע פריץ, חיים ברענער, זושע פאלק, יעקב וואלפיןפערל, מרדכי ברענער, אליה וויינריב און אנדערע צו רעאליזירן דעם ענין — גרינדן א „חדר מתוקן“.

די ערשטע זארג איז געווען וועגן לערער. דערווייט זיך ה. האנדעלסמאן וועגן א לערער, שלום וויינער, וועלכער וווינט אין הרוביעשאוו און וויל ארבעטן אין אזא אנשטאלט. ער ברענגט אים קיין זאמאשטש און האלט אים ביי זיך א געוויסע צייט. ער וויל אים בעסער דערקענען, זען זיין אויפפירונג, זיינע פעאיקייטן, זיין נאטור און קענטענישן. הערש האנדעלסמאן פלעגט זאגן: „איך מוז גוט קענען דעם קוואל פון וועלכן דער יונגער דור וועט שעפן די לערע...“

שלום וויינער איז אים געפעלט געווארן און עס איז מיט עטלעכע קינדער גע-עפנט געווארן דער „חדר מתוקן“ אונטערן נאמען „קדימה“.

פון די פרומע קרייזן האט זיך אנגעהויבן א געשריי — אז דער חדר „קדימה“ איז אנגעפירט פון אפיקורסים און די זאך איז דערגאנגען אזש צום בעלזער רבין. דער רבי האט ארויסגערופן צו זיך האנדעלסמאנען. ער איז געפארן צום בעלזער צוזאמען מיט חיים ברענער. דארטן האט דער רבי מיט זיי גערעדט א פאר שעה. ווען זיי זיינען געקומען איז דער „חדר מתוקן“ ווייטער געפירט געווארן. מען האט נאכדעם נאך צוגענומען א נייעם לערער אנשיין, וועלכער האט גע-לערנט די רוסישע שפראך.

„קדימה“ האט זיך געפירט מיט דער בעסטער ארדענונג ביז דעם אויסברוך פון דער ערשטער וועלט-מלחמה, 1914. הערש האנדעלסמאן, אן אייגנטימער פון א שניט-קראם, האט קיין איין טאג, כמעט, נישט פארפעלט צו באזוכן די שול, בפרט אין דער צייט פון די עקזאמענס.

ער איז געווען געצוונגען צו פארלאזן זאמאשטש און איז אוועק קיין רוסלאנד.

ער האט זיך שווער אנגעליטן ביז ער איז נפטר געווארן אין עלטער פון 57 יאר, אין יאר 1921, אין בערדיטשעוו.

„קדימה“ איז באנייט געווארן נאך דעם ווי די ערשטע מלחמה איז פארענדיקט געווארן. ווי א לערער איז אנגעקומען הערש-חיים געליכטער, וועלכער איז געקומען פון ארץ-ישראל. ער האט אנגעהויבן צו לערנען לויט דער סיסטעם פון עברית-בעברית. (אויך פאר מיידלעך).

„קדימה“ איז געווען פון די ערשטע שולן פון דעם טיפ אין פוילן — א רעפאר-מירטער חדר פון יינגלעך מיט מיידלעך צוזאמען.

אין די העכערע כיתות האט שלום וויינער געלערנט אויך תלמוד מיט רש"י און תוספות. ביי דער שול איז געווען א באר פון 30 קינדער.

דער אנשטאלט איז געווען באליבט אין דער שטאט, ספעציעל ביי יענע שיכטן, וואס האבן געוואלט געבן זייערע קינדער א מאדערנע דערציאונג, וואס איז באזירט אויף אונדזערע גייסטיקע אוצרות פון אמאל.

איך געדענק נאך גוט ווי אמאל האט י. ל. פריץ באזוכט די שול. פונקט האט מען דאן געלערנט די געשיכטע פון איינגעמען יריחו. ווען מען האט געקלונגען צו דער הפסקה, רופט זיך אפ פריץ צו די קינדער — ילדים נחמדים — הראו לי איך כבשו את יריחו. — טייערע קינדער, ווייזט מיר, ווי אזוי האט מען איינגענומען יריחו. די קינדער זיינען ארויס אויף דער גאס און האבן אימפראוויזירט די גאנצע געשיכטע. אויסגעטיילט צווישן זיך א יהושע בן נון, מיט כהנים, לוויים, אפילו א מיידל, וואס מען האט איר געמאכט פאר א רחב, האט מען „ארויסגערעכטעוועט“ פון דער איינגענומענער „יריחו“, וואס איז געווען א תבואה-שפיכלער אויפן הויף פון דער שול...

די שול איז פון יאר צו יאר געווארן גרעסער און איז דערגאנגען צו 7 אפטוי-לונגען.

צוזאמען מיט אונדזער גאנצער קהילה איז אויך געקומען א סוף צו דער „קדימה“.

צביהירש האנדעלסמאן

מחלוקת לשם שמים אין זאמאשטש

די חסידיש-מתנגדישע מחלוקת

זאמאשטש האט שוין געהאט איר טראדיציע פון השכלה, פון אויפקלערונג. נישט געקוקט וואס די שטאט ייחוסט זיך מיט א גרויסער צאל גדולים אין תורה און אפילו קבלה, איז די חסידישע באוועגונג דארטן געווען דיסקרימינירט — ממש נישט גע- האט קיין דריט-הרגל, און פריער פאר אלץ אין דער באלעבאטיש-לומדישער אלט- שטאט.

זאמאשטש איז כמעט געווען די איינציקע אויסגעשפראכן מתנגדישע שטאט אין גאנץ פוילן — גאר באזונדערס איז עס געווען א מין „אנטי-חסידישער“ אינדזל אין דעם לובלינער געגנט, ווו אלע שמעט און שמעטלעך זיינען געווען חסידישע, מען האט דארטן געדארפט זוכן א מתנגד מיט ליכט.

ניישטאט איז געווען אן אויסנאם — דארטן, צווישן דעם פשוטן עולם, עמך, פראסטע יידן, האבן זיך געפונען חסידים. דאס זיינען אבער אויך געווען לרוב אנ- געפארענע פון די ארומיקע שמעטלעך.

אין דעם גרויסן בית-המדרש, גערופן „לומדישער“, און אויך אין אלע שוללעך ארום דער גרויסער שול, האט מען געדאוונט נוסח אשכנז, הסתחילה עמיין זאל די תפילות פארשווערן מיט דעם חסידישן נוסח ספרד...

פלעגן קומען חסידים דאוונען אין דער גרויסער שול האבן זיי געוואלט, אז זיי מוזן זיך האלטן ביים אשכנז-נוסח. יעדע ענדערונג, אריינשמוגלען עפעס פון ספרד, האט געדראגט מיט ארויסווארפן פון דעם מקום-קדוש. אפילו אראפוארפן פון עמוד אין מיטן פון שמונה-עשרה.

ביז דער ערשטער וועלט-מלחמה האט קיין שום חסידישער רבי נישט איינגע- שמעלט צו קומען קיין זאמאשטש אויף א באזוך צו זיינע חסידים. געווען זיינען א ריי מיט חסידים-שטיבלעך: גערער, קאצקער, ראדינינער, טריסקער, בעלזער, קוזמיר- רער, וכדומה. די חסידים פלעגן באזוכן זייערע רביים ווען די דאזיקע פלעגן קומען אין די שכנותדיקע שמעט — קיין איזשביצע, טוראבין, שעכערשין, טאמאשאוו און אנדערע.

פלעגט יא זיך אריינכאפן א רבי, פלעגט ער איינשטיין אויף דער ניישטאט. נישט געקוקט אויף דער דאזיקער אנגעצויגנקייט, פלעגט אבער צווישן דעם חסידישן און מתנגדישן טייל הערשן שלום ושלוח. יעדער האט זיך ביי זיך געפירט זיין נוסח און דרך — צו קיין אפענע מחלוקת איז נישט געקומען. געווען שוין אין זאמאשטש אזא טראדיציע פון אידיילע — נאך פאר די ערשטע מחלוקת-צייטן צווישן חסידים און מתנגדים, וואס האט זיך אפגעשפיגלט צווישן ווילנע און קארלין. דא האט איינער דעם צווייטן עפנטלעך נישט אנגעריירט. דערביי דארף געזאגט ווערן, אז די חסידים זיינען דא בייגעשמאנען גרויסע נסיונות, ווייל זיי האבן שטארק געליטן

— זייערע מנהיגים, די רבנים, לאזט מען נישט אריין אין זייער שטאט. זיי האבן אבער אלץ געמאכט כדי נישט צו דערלאזן, אז דאס פייער פון מחלוקת זאל צעפלאצן קערט ווערן.

מען פלעגט טאקע טרעפן, סיי חסידים, סיי מתנגדים, אין געמיינזאמע אלגעמיינע אינסטיטוציעס, ראשית אין פילאנטראפישע און פון קעגנזייטיגער הילף. צו א גרויסער מחלוקת איז געקומען אין די יארן 1870-1889, וואס איז געווארן בארימט איבער די גרענעצן פון זאמאשטש. א מחלוקת צווישן חסידים און אויפגעקלערטע, וואס זיינען ארויס פון די מתנגדים בעיקר. אין דער דאזיקער מחלוקת איז געווען פארמישט י. ל. פריץ.

וועגן דער ראל פון דער השכלה-באוועגונג אין זאמאשטש איז באוואוסט. נאכדעם ווען עס האבן אנגעהויבן אנקומען גרויס פון דער ברייטער וועלט וועגן דעם פרילינג פון פרייען גייסט, האבן זיך געשאפן גרופעס אויפגעקלערטע, פארגעשריטענע, וואס האבן אנגעהויבן צו לערנען, פשוטע עלעמענטארע בילדונג מיט די ארעמע, אפגעשטאנענע טיילן פון דער יידישער סביבה. — פון פשוטער עברי איז מען אריבער צו תנ"ך, העברעאיש און יידישע געשיכטע.

אין דער דאזיקער אויפקלערונג-מעטיקייט האט א גאר אקטיוון אנטוויקלט גענומען י. ל. פריץ.

אנגעהויבן האט זיך מיט לערנען קאפיטלעך תנ"ך מיט פשוטע בעלי-מלאכות אדער זייערע פועלים. פריץ פלעגט יעדן שבת געבן לעקציעס יידן, וואס האבן א באנצע וואך שווער געהארעוועט.

דער בילדונג-קאמיטעט האט זיך אבער ארומגעזען, אז מען דארף חוץ די אויפ-קלערונג צווישן די עלטערע אנהויבן שאפן מאדערנע לערן-אנשטאלטן — אז עס זאלן געשאפן ווערן מאדערנע חדרים, ווו עס זאלן געלערנט ווערן חוץ, ווי ביז דאן, עברי און דאווענען, אויך תנ"ך, העברעאיש, יידישע געשיכטע און טאקע דורך גע-בילדעטע לערערס פעדאגאגן.

דא האט זיך אנגעהויבן די מחלוקת. פאר די עלטערע יידן, אז מען האט אויס-געטייטשט א פרשה חומש אדער א קאפיטל תנ"ך איז נישט געווען „געפערלעך“ — די „געפאר“ האט געדראגט, אז מען וועט דער יוגנט „אראפפירן“ פון וועג. דעם קאמף האבן אנגעהויבן נישט די ארטיקע, דא געבוירענע חסידים, נאר די אריינגעפארענע איידעם. זיי האבן אנגעהויבן אונטערהעצן שווער און שוויגער, אז פריץ מיט זיין חבריא פירן אראפ פון יידישן וועג די קינדער און טאקע אויך די על-טערע. מען האט אנגעהויבן שרעקן מיט שמד-הושלום; מען האט אפילו איבער-געגעבן, אז א טייל פון פרצעס תלמידים זיינען שוין געווארן מיסאנערן... און, פאר-שטייט זיך, אז מען האט שוין געזען די מגיפות און שווערע גזירות וואס עס וועט קומען אויף דער שטאט.

עס האט זיך אנגעהויבן אן אמתער קידוש-השם-קאמף — דאס פייער פון מחלוקת האט זיך צעפלאקערט.

אין די חסידישע שטיבלעך זיינען פארגעקומען פארזאמלונגען און מען האט אג-גענומען א באשלוס, אז ביז ראשי-השנה וועט מען גארנישט טאן — ערשט ראש-השנה וועט מען ווייזן די אפיקורסים... וואס מען וועט ווייזן, האט מען געהאלטן כבוד. דער פלאן פון דער חסידישער אקציע האט זיך ארויסגעוויזן שפעטער, טאקע אין ראש-השנה. אין דעם טאג זיינען אלע חסידישע שטיבלעך געווען געשלאסן, אלע חסידים זיינען געקומען דאווענען אין גרויסן בית-המדרש, ווו עס האבן געדאוונט די מתנגדים און פארשטייט זיך די „אפיקורסים“ מיט י. ל. פריץ בראש. ווען דער מתנגדישער חזן האט זיך געשטעלט צום עמוד און אנגעהויבן דאווע-

נען, איז לעבן אים אויסגעוואקסן א חסידישער יונגערמאן, מיט אן אטלאסענער קאפ-פאטע (דאס אליין איז שוין געווען א פראוואקאציע — אן אטלאסענע קאפאטע!...) מיט א ברייטן גארטל (ממש א חילול-הקודש!!) און גענומען דאווענען אויף א הויכן קול מיטן נוסח ספרד.

דער חזן הויבט אן די ערשטע תפילה „מזמור שיר חנוכה..." ווי עס איז לויט דעם נוסח אשכנז. שרייט אויס דער חסידישער יונגערמאנשיק מיט א העכערן קול: „הודו להשם..." ווי עס איז אין חסידישן נוסח ספרד...

אזוי האט זיך איבערגעחזרט ביי „קדושה" אין „קדיש" — דער חזן דאוונט לויטן אשכנז-נוסח און די חסידים רייסן זיך אריין מיט זייער ספרדישן נוסח...

אזא מין סקאנדאל, אזא חילול-הקודש האט מען נישט געקאנט פארשווייגן אין דאס פייער האט זיך צעפלאקערט — די רואיקע מתנגדים האט עס ארויסגעפירט פון גלייכגעוויכט; אבער די חסידים האבן פארלאנגט — כל-זמן מען וועט נישט מאכן א סוף מיט די מאדערנע חדרים וועלן זיי אין מתנגדישן בית-המדרש דאווענען נוסח ספרד...

דאס ערשטע פידל האבן ביי די חסידים געשפילט די קעסט-יונגעלייטלעך, גע-בראכטע פון דער פרעמד. די עלטערע ארטיקע חסידים האבן אבער געהאט א ריי ענינים, וואס האט זיי געבונדן מיט די מתנגדים — ראשית טאקע געשעפטלעך. זיי האבן נישט געהאט די דאזיקע שארפקייט ווי די יונגע און זיי האבן אונטערגענומען אן אקציע אפצושטעלן די קריג.

טייל, מיושבדיקע ווינען געפארן צו זייערע רביים און זיי אויפגעקלערט, אז עס דראט ממש א געפאר אויב מען וועט אנהאלטן די מחלוקת, ווייל די מתנגדים זיינען קרובים למלכות, קאן זיך אנהייבן א סדרה מיט מסירות און דאס קאן צו ווייט פאר-פירן.

אגב האט זיך פריץ געקליבן צו פארלאזן זאמאשטש און אריבערפארן קיין וואר-שע און עס איז כמעט ווי אפגעשאפט געווארן די הויפט-סיבה פון דער מחלוקת... געבליבן איז אבער, אז דער אלטער חדר בלייבט, אבער די אינטעליגענץ וועט גרינדן א מאדערנעם חדר. ווידער האבן די רביים אנגעזאגט זייערע אנהענגער, אז מען זאל אין גרויסן בית-המדרש פון יעדן חסידים-שטיבל אריינשיקן צו צוויי חסי-דישע יונגעלייט און דארטן דאווענען, דאס זאל זיין די סגולה, אז מען זאל דארטן צו ווייט נישט פארקריכן פון דרך-הישר. דער סוף איז געווען, אז די חסידישע יונגע-לייט האבן קנאפ-וואס אפגעהיט קעגן דער מתנגדישער געפאר, זיי אליין זיינען „גער-שטרויכלט געווארן"...

יעדנפאלס דער פייער פון יענער מחלוקת איז איינגעלאשן געווארן.

ווייס-בלויזע פושקעס און רבי מאיר בעל-הנס פושקעס...

פמור געווארן פון יענער מחלוקת איז באשערט געווען א נייער קריגס-אויסברוך. דאס מאל צוליב פושקעס...

אין 1896, גלייך ווי עס איז אויפגעקומען הערצלס אידעע פון פאליטישן ציוניזם, האט זיך אין זאמאשטש צווישן דער בית-המדרש-יונגט געשאפן א קרייז, וואס האט אנגעהויבן צו פראפאגאנדירן דעם ציוניסטישן געדאנק. די עלטערע חובבי-ציון האבן אריינגעצויגן די יונגט און צוויי מאל אין דער וואך פלעגן פארקומען רעפערעצן וועגן די ענינים פון ארץ-ישראל און ציוניזם.

אין 1902 איז אנגעקומען קיין זאמאשטש א בריוו פון „אדעסער קאמיטעט", וואס בראש פון אים איז געשטאנען מנחם-מענדל אוסישקין, ווי עס ווערט די ציו-

ניסטישע יוגנט פון זאמאשטש אויפגעפאדערט צו דערפילן דעם פארשלאג, וואס ד"ר הערמאן שאפירא האט פארגעשלאגן אויפן 2טן ציוניסטישן קאנגרעס — עס זאל געשאפן ווערן דער קרן-קימת-לישראל. די ערשטע עובדה איז געווען מען זאל פאר-שפרייטן אין די יידישע הייזער די קרן-קימת-פושקע.

מיר האבן די פראגע באהאנדלט אויף א ספעציעלער אפיסה פון דער יוגנט. מיר האבן געוויסט די שוועריקייטן פון אזא ארבעט און כדי צו זען ווי דאס וועט אויס-זען, איז אויף מיר, צוזאמען מיט מיין בית-המדרש-חבר דוד צעדערבוים ז"ל. געפאלן דער גורל, אז מיר זאלן זיין די ערשטע צו באזוכן די הייזער און זען וואס פאר אן אפקלאנג דאס וועט מאכן. געוויסט האבן מיר וואס צו זאגן — מען וועט פאר דעם געלט אויסקויפן אונדזער הייליקע ערד פון די אראבער, באזעצן יידן און אזוי ווייטער. אבער גאר שווער איז עס געווען דורכצופירן. מען האט אונדז, דער עיקר אין די פרומע, הסידישע הייזער, אויפגענומען נישט נאר קאלט, נאר טאקע קריגעריש. עס איז אויסגעקומען אויסצושטיין גרויסע באליידיקונגען פון די פאנאטישע עלע-מענטן, וואס האבן אין דער ווייב-בלויזער פושקע געזען א חילול און דערנידערונג פאר דער רבי-מאיר-בעל-הנס-פושקע...

מען דארף וויסן, אז די רבי-מאיר-בעל-הנס-פושקע איז געווען איינע פון די ווייב-טיקסטע פרומקייט-רעקוויזיטן אין דער יידישער שטוב, בפרט ביי דער יידישער פרוי — נישט נאר פאר ליכט-בענטשן; נישט נאר פאר גיין שלאפן; נישט נאר ביי יוב-טובים — שמענדיק איז די פושקע פון בעל-הנס געווען דער וועג צו הילף, צו רפואה — ביי אומגליקן, ביי קראנקייטן — שמענדיק פלעגט מען אהין אריינזארגן די פאר-גראשן צדקה. און דא קומען גאר יונגעלייט, וואס זיינען ווייט פון פרומקייט, און עפעס ריידן זיי וועגן ארץ-ישראל... מען האט אויף דעם געקוקט מיט חשד, מיט מורא און טאקע מיט קעגנערשאפט.

דאס זעלביקע האט זיך איבערגעהערט ערבי-יוס-כיפור, ווען מען פלעגט צווישן אלע „קערות“ אויך פרווון אזועקשטעלן א קערה פאר דעם קרן-קימת-לישראל. אין דער גרויסער שול, אין בית-המדרש און ארומיקע שולכלעך, ווו עס זיינען געווען מתנגדים איז עס נישט געווען שווער. אנדערש איז עס געווען אין די שטיבלעך ביי די חסידים, דארטן איז גאר קיין רייד נישט געווען.

* * *

געווען זיינען עס טאקע מחלוקת — אבער מחלוקת לשם-שמים, א קריג ווי בע-סער, ווי ריכטיקער צו דינען דעם פאלק, וואס פאר א דרך זאל ער זיך אויסקלייבן. דער גרויסער הורבן האט א סוף געמאכט צו די אלע „מחלוקתן“ — עס זיינען פאר-לענדט געווארן די פרומע און פרייע; די חסידים און מתנגדים; די וואס האבן גע-ווארפן אין דער בעל-הנס-פושקע אדער אין דער קק"ל-פושקע. אלע זיינען זיי אן רחמנות אריינגעווארפן געווארן אין דעם תהום פון די אכזריות, וואס עס האט זיי צוגעגרייט דער עמלק פון אונדזער דור — די נאציס ימח שמם וזכרם.

צען יאר יידישע ארבעטער-באוועגונג אין זאמאשטש

(1913 — 1923)

שוין לאנג זיינען פארגעסן געווארן די רעוואלוציאנערע קאמפן פון „פינפטן“ יאר; עס זיינען שוין כמעט נישט געבליבן קיין שפורן פון די אויסברוכן פון דער רעוואלוציע פון 1905, וואס האט ארומגעקאפט גאנץ רוסלאנד און נישט אויסגעמיטן דעם זאמאשטשער ראיאן, אונדזער שטאט ראשית-כל. טייל פון די געוועזענע אנטיילנעמער אין דער באוועגונג זיינען אנטוישט גע-ווארן; אנדערע זיינען דערשלאגן געווארן פון דער דורכגעפאלענער רעוואלוציע; מאנכע האבן זיך אפגערוקט אן א זייט צוליבן שטארקן טעראר פון דער צארישער מאכט. טייל פון די טוער איז געווען פארשיקט, געזעסן אין טורמעס. אנדערע זיינען אריבער אין פרעמדע שטעט אדער אנטלאפן אין אויסלאנד. אויבנאויפיק האט עס אויסגעזען, אז אליין האט זיך „בארוואקט“ — דער קרע-טער זיצט זיך אין זיין קרעמל און ווארט אויף זיין קונה; יארידן קומען פאר נאָר-מאל; אין די ווארשטאטן האט מען זיך צוריקגעקערט צו די אלטע „גוטע“ צייטן — מען האט געארבעט 14 און 16 שעה א טאג. אין דער שטיל האט מען אבער אונטערגעזונגען די ניגונים פון די גאר נישט לאנג געזונגענע לידער... מען האט אונטערגעברומט סטראפן פון דער בונדישער „שבועה“:

„ברידער און שוועסטער פון ארבעט און נויט...“

ווער עס האט אונטערגעזונגען אברהם רייזענס:

„הוליעט, הוליעט בייזע ווינטן...“

און מען האט געהלומט וועגן א בעסערן מארגן.

ווער עס האט געהאט אויף הוצאות איז געפארן קיין אמעריקע, מיט דער הא-פענונג פון דארטן קאנען העלפן צו פארגרינגערן די נויט אין דער היים. אויסגעליי-דיקט זיינען געווארן די יידישע הייזער, בפרט פון די ארבעטער- און בעל-מלאכות-משפחות.

קיין געזעלשאפטלעך לעבן האט בכלל שוין נישט עקזיסטירט, אפגערעדט א פרא-פעסיאנעלע באוועגונג. אן אומעט האט זיך אראפגעלאזט. דאס איינציקע „פארברענ-גען“ איז געווען מען פלעגט זיך טרעפן שבת אין פאליש פון דער שול; דארטן פלעגט מען זיך דורכשמועסן וועגן דער לאגע. דארטן פלעגן די ארבעטער, מיט בענקשאפט דערמאנען די צייטן פון נישט לאנג, וואס זיינען פארביי.

ארגאניזירן א געזעלשאפטלעכע באוועגונג איז נישט געווען מעגלעך — עס זיינען נישט געווען די געהעריקע אינטעליגענטע כוחות; עס האט אויך נאך אנגע-האלטן די צארישע טעראר-הערשאפט.

צו יענער צייט — עס רעדט זיך אין די יארן 1912-1913 — האט עקזיסטירט א ביבליאטעק אונטערן נאמען „אלגעמיינע געזעלשאפטלעכע ביבליאטעק און לעזע-“

זאל". די באלעכאטם איבער דער אינסטיטוציע זיינען געווען פון זאמאשטשער בא- לעכאטישן קליינבירגערלעכן, אמת אויפגעקלערטן, עולם. די ארבעטנדיקע מאסע איז אהין נישט געקומען צוליב צוויי סיבות: ערשטנס, דער לאנגער ארבעטס-טאג און צווייטנס — די פרעמדע סביבה.

די דאזיקע שטילקייט האט אנגעהאלטן ביז דעם אויסברוך פון דעם קריג אין 1914טן יאר.

דער קריג-אויסברוך האט דער עיקר געטראפן דער ארעמער באפעלקערונג. צו- ליב דער אלגעמיינער מאביליזאציע האט זיך גלייך אפגעשטעלט די ארבעט און דער האנדל. פארן אין דער פרעמד זוכן ארבעט איז געווען אוממעגלעך. אייניקע האבן געארבעט ביי עפנטלעכע ארבעטן. די מערהייט האט זיך ארומגעדרייט ארבעטסלאז. א חודש נאכן מלחמה-אויסברוך ווערט זאמאשטש אקופירט פון דער עסטרייכ- שער ארמיי. נאך א צענדליקער אקופאציע פארלאזן זיי די שטאט און עס קומען צוריק אריין די רוסן. עס קומט פאר א שענדלעכע פראוואקאציע, וואס פארענדיקט זיך מיט א בלוטבאד. (וועגן דעם ווערט באזונדער דערציילט אין אונדזער פנקס). זומער 1915 ווערט זאמאשטש פארנומען פון די דייטשן. באלד דערפילט מען די שווערע לאסט פון דער דייטשער אקופאציע. עס ווערט קאנפסקירט עסנווארג און מלבושים. די אקופאציע-מאכט דערלויבט נישט קיין שום צוזאמענקונפטן — מער ווי 3 פערזאן צוזאמען מיינט שוין א „פארזאמלונג“.

מיט עטלעכע חדשים שפעטער גייט זאמאשטש צוריק אריבער צו די עסטריי- כער און עס ווערט א ביסל לייכטער. דער האנדל הייבט זיך אן באוועגן — אמת, אנשטאט צו פארן נאך סחורה קיין ווארשע אדער לאדזש, פארן די סוחרים קיין קראקע, לעמבערג און אנדערע שטעט פון געוועזענעם עסטרייך. מען האט אנגעהויבן ארבעטן פארן מיליטער; עס האבן זיך געשאפן אויך אנ- דערע ארבעטן; דאס לעבן האט זיך אנגעהויבן נארמאליזירן. אין יענער צייט האט זיך דערוועקט ביי א ריי טוער, וואס זיינען פריער געווען אקטיוו אין דער באוועגונג פון 1905, דער ווילן צו טאן עפעס געזעלשאפטלעך.

אויף דער איניציאטיוו פון די חברים יעקב-מאיר טאפא, געצט שווארצבערג און לייווער יאנאסגארטל איז ווינטער 1916 גערופן געווארן א באראטונג פון ארבעטער פון פארשיידענע פאכן. געקומען זיינען ביי א 15 מאן. אייניקע פון זיי דערמאן איך זיך. דאס זיינען: יעקב-מאיר טאפא, געצט שווארצבערג, לייווער יאנאסגארטל, פנחס טאפא, איטשע-לייב הערינג, לייווער פינקמאן, יאנקל פערל, אהרן ראכמאן, לייווער דייטשגעוואנד א"א.

די באראטונג איז פארגעקומען אין דער בעקעריי פון גדליה יאנאסגארטל. נאך א געוויסן מיינונג-אויסטייט איז באשלאסן געווארן צו גרינדן אן „ארבעטער היים“, ווו עס זאלן זיך צוזאמענטרעפן אלע ארבעטער פון שטאט און ניישטאט. עס ווערט אנגענומען דער פארשלאג פון יעקב-מאיר טאפא זיך צו באראטן מיט ירחמיאל בראנדווין, אן אנגעזעענער טוער פון „בונד“ אין „פינפטן“ יאר, וועלכער איז גארנאט געקומען פון דער פארשיקונג אין סיביר.

ירחמיאל בראנדווין האט צוליב זיין שוואכן געזונט-צושטאנד זיך נישט גע- קאנט אנגאזשירן אין דער דאזיקער ארגאניזירונג פון די ארבעטער און ער האט איבערגעשיקט די דעלעגאציע צו איציק גאלדשטיינען און מיכאשע לעווינען — אויך פון די אקטיווע טוער אין דער רעוואלוציע-צייט פון 1905.

נאך אייניקע באראטונגען מיט די איבערגעגעבענע 2 חברים און ביי דער מיט- הילף פון סאלעק לעווי, איז טאקע געגרינדעט געווארן די ערשטע „ארבעטער היים“, וועלכע האט זיך איינגעארדנט אין א באקוועמער דירה אין האטעל „וויקטאריא“.

די ארבעטער פלעגן זיך צוזאמקומען און דיסקוטירן וועגן פארשיידענע פראגן און אויך באהאנדלען זייער עקאנאמישע לאגע.
נאך 15 טעג פון עקזיסטענץ פון דער „ארבעטער-היים“ אין א פרייטיק אונט, ווען עס איז געווען אין דער „ארבעטער-היים“ פארזאמלט א גרויסע צאל ארבעטער — בעת א רעפערעט פון איציק גאלדשטיין — זיינען געקומען 2 פאליציי-אגענטן און א סערושאנט און דערקלערט די „ארבעטער-היים“ פאר געשלאסן אין האבן פארמאכט דעם לאקאל... מען איז ווידער געבליבן אויף דער גאס.
שוין געפרווט זיך צוזאמענריידן, צוזאמענטרעפן, האבן די ארבעטער אנגעהויבן פארצוועצן זייערע צוזאמענטרעפן אין געהיים. דערצו האט א סך געהאלפן די בע-קעריי פון יידל בעקער און דער אלטער בית-עולם.
אויף די באראטונגען פלעגן באהאנדלט ווערן פארשיידענע אקטועלע פראגן. אנגעפירט האבן איציק גאלדשטיין און מיכטשע לעווין.
נאך גרויסע באמאונגען ביי דער מאכט איז דערלויבט געווארן ווידער צו עפע-נען די „ארבעטער-היים“, אבער שוין אין א צווייטער דירה.

פאראלטונג-מיטגלידער פון די יידישע פראפעסיאנעלע פארײַנען אין דער ערשטער העלפט פון די צוואנציקער יארן.

זאל דא דערמאנט ווערן דער פריינט לאזער נירנשטיין, א ציין-טעכניקער, וועל-כער האט דערלויבט אין זיין וווינונג איינצוצארדענען די „ארבעטער-היים“. עס פלעגן זיך דארטן טרעפן יידישע ארבעטער אן אונטערשייד פון ריכטונג — בונדיסטן, פועלי-ציוניסטן.

אין דער „ארבעטער-היים“ האט מען אויך געגרינדעט דעם ערשטן אלגעמיינעם פראפעסיאנעלן ארבעטער-פארײַן אין זאמאשטש, וואס איז אנגעפירט געווארן פון א פראפעסיאנעלן ראט. עס האבן עקזיסטירט באזונדערע פאך-סעקציעס, וועלכע האבן דורכגעפירט א ריי לויין-אקציעס אין דעם ערשטן שטריק פאר א 10-שעהדיקן ארבעטס-טאג. ביז דאן האט מען געארבעט 14-16 שעה א טאג.

אין „ארבעטער-היים“ האט זיך אויך געגרינדעט די ערשטע קולטור-קאמיטעי, זועלכע האט אגמירט די ארבעטער צו ווערן מיטגלידער אין דער שטאטישער ביבליאטעק און האט אויך איינגעארדנט ליטערארישע אונטערנעם.

דאן ווערט אויך אפיציעל באנייט די בונדישע טעטיקייט. עס גרינדעט זיך די ארטיקע בונדישע ארגאניזאציע אונטער דער אנפירונג און מיכטשע לעווין און אי-ציק גאלדשטיין. עס ווערט געשאפן א פרעסע-קאמיטעי, וועלכע פלעגט זיך פארנעמען מיט דער פארשפרייטונג פון דער בונדישער צייטונג „לעבנס-פראגן“ און אנדערע ברעאשורן. דערביי האט זיך באזונדער אויסגעצייכנט דער חבר לייזער דייטשגעוואנד. אזוי איז עס אנגעגאנגען ביז 1918.

עס קומען פאר וואלן צו דער ביבליאטעק און אין דער פארוואלטונג ווערן אויסגעוויילט אייניקע בונדיסטן און מיטגלידער פון דעם פראפעסיאנעלן ראט. אויף יעדער פארוואלטונג ווערט טאקע באשלאסן אנצורופן די ביבליאטעק אויפן נאמען פון זי. פריי.

די פארוואלטונג פון דער ביבליאטעק באשטייט דאן פון די חברים: מיכטשע לעווין, איציק גאלדשטיין, סאלעק לעווין, לייזער פינקמאן, יעקב-מאיר טאפא און ערן פארזיצער ווערט באשטימט דער חבר ירחמיאל בראנדווין.

נישט נאר מיט איר צאל ביכער — ביי 5.000 — איז די ביבליאטעק געווען די גרעסטע אין דער געגנט. מיר האבן דאן געהאט אין דער ביבליאטעק ביז 800 מיטגלידער. צווישן זיי אויך א צאל (נישט קיין גרויסע) פאליאקן, ווייל מיר האבן געהאט די נייסטע דערשיינונגען אויך פון דער פוילישער ליטעראטור.

צוזאמען מיט דעם פראפעסיאנעלן ראט פלעגט די ביבליאטעק אראפברענגען דעפערענטן פון ווארשע; איינארדענען עפנטלעכע פארלעזונגען אויף פאליטישע און ליטערארישע טעמעס. אויף דעם געבויט איז די ביבליאטעק געווען די איינציקע אין דער שטאט.

אין לעבן פון דער ביבליאטעק גופא; אין די פאריינען פלעגן פארקומען דיסקוסיעס; עס האבן זיך אנגעהויבן באווייזן די ערשטע קאמוניסטישע שטימונגען. די דאזיקע חברים האבן זיך ארגאניזירט ווי א פראקצע און געקעמפט פאר אנערקענונג. צו יענער צייט, עס איז געווען פאר דעם אויפקום פון „קאמבונד“, האבן זיך אלע פארייניגט געפונען אונטער דער כמעט אויסשליסלעכער השפעה פון „בונד“.

אויף דער דאזיקער צייט פאלט טאקע אויס די צייט פון דער פארפעסטיקונג פון דער פראפעסיאנעלער באוועגונג, פון אויסקעמפן די אנערקענונג פון דעם פאריין ביי די באלעבאטן, פאר בעסערע ארבעטס-באדינגונגען און העכערע לוינען.

איינע פון די געלונגענע אקציעס, אויף וועלכער עס איז כדאי גאר באזונדער זיך אפצושטעלן, איז געווען דער שטרייך פון די הויזדינערנס. ביז דאן האבן זיי געארבעט פון „זמן“ ביז „זמן“. זייער „פרייע“ צייט איז געווען אין א שבת נאכמיטיק. אדאנק דעם געוונענעם שטרייך האבן זיי געהאט דאס רעכט צו פארלאזן די ארבעט יעדן אונט אין א פעסטן מאנאטלעכן לויף.

ענדע 1918, ווען עס איז געשאפן געווארן די ערשטע פוילישע רעגירונג אונטער דער אנפירערשאפט פון מאראטשעווסקי (פ.מ.ס.) זיינען איינגעפירט געווארן א ריי סאציאלע רעפארמען און עס איז דעקלעטירט געווארן דער אכט-שעהדיקער ארבעטס-טאג.

דער פראפעסיאנעלער ראט האט באשטימט א מיטינג אין שטאטישן בית-המדרש, ווו עס איז פאר זאמאשטש פראקלאמירט געווארן דער אכט-שעהדיקער ארבעטס-טאג פאר אלע פאכן.

אין יענער צייט זיינען פארגעקומען די ערשטע וואלן צום זאמאשטשער שטאט-

ראט. צו די וואלן איז געגאנגען א פארייניקטער בלאק פון „בונד“ און דער פראפע-
סיאנעלער ראט. די דאזיקע ליסטע האט אריינגעשיקט אין שטאטראט 4 ראטמענער.
אין דער זעלביקער צייט איז אויך געגרינדעט געווארן די בונדישע יוגנט-ארג-
ניזאציע „צוקונפט“, וואס האט א סך געטאן פאר דער אנטוויקלונג פון דער יוגנט
און אריינציען די יוגנטלעכע אין די קאמף-אינטערעסן פון דער ארבעטערשאפט. זיי
האבן פארשפרייט די צייטשריפט פון דער „צוקונפט“ און א ריי אנדערע יוגנט-אויס-
גאבעס און בראשורן. צום אקטיוו פון דער דעמאלטיקער „צוקונפט“ האבן געהערט
די יוגנטלעכע: ישראל גארפינקל, דוד לעוויןסאן, חיהלע גרי, יהודית שאץ, שמה
ארבעספעלד, לייבל קופערמאן און אנדערע.
פון דער ארגאניזאציע פון „בונד“ זיינען ארויס א סך איניציאטיוועס פון קול-
טור-מעטיקייטן: לעקציעס, קאנצערטן, פארשטעלונגען, ליטערארישע אימפרעזעס. די
הכנסה איז געגאנגען אויסצוהאלטן די אינסטיטוציעס. אויך די איניציאטיוו צו שאפן
א דראמאטישן קרייז איז דאן געגעבן געווארן.
מיינע זכרונות פארענדיקן זיך מיטן יאר 1923. דאן האב איך פארלאזט זא-
מאשטש.

א גרופע פון יוגנט בונד „צוקונפט“ געזעגנט א חבר. פון רעכטס צו לינקס, אויבן: דוד ארבאך, משה צימער-
מאן, משה מיטלפונקט, חיה ארבאך, מיכל פייגנבוים, שוימע פאנג; זיצנדיק: פרץ גרינבוים, פאלעק גאלדהאר,
רייזל ספאדעק, משהלע גלאנץ, טויבע כאכאק, יידל סאפיאן, פנחס סאָרקעלע חזנס.

א חתונה אויף דעם בית הקברות

דאָס איז געווען אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט-מלחמה — 1915 אָדער 1916.

זאמאָשטש איז געווען אַקופירט דורכן עסטרייכישן מיליטער. ווי אומעטום, אונז-מער דער דייטש-עסטרייכישער אַקופאַציע, האָט געהערשט אַ גרויסער הונגער. אַלץ איז געווען צוגעטיילט לויט קארטן. מען האָט געלעבט אויסשליסליך פון קארטאַפּל. מיר דאַכט זיך, אַז דאָס לידל: „זונטיק בולבעס, מאַנטיק בולבעס, דינסטיק אין מיטוואָך בולבעס“, איז געבוירן געוואָרן אין יענער צייט. אפילו די בולבעס זיינען אויך נישט געווען צופיל. מענטשן האָבן געגעסן שאַלעכץ פון די קארטאַפּל, רויע בוראַקעס, פאַרשיידענע ערואַץ-מעל. די ריינקייט איז אויך נישט אַפּגעהיט געוואָרן, ווייל ס'איז אויך נישט געווען גענוג זייף. דערצו זיינען נאָך צוגעקומען די אלע הרוגים וועלכע זיינען נישט באַגראָבן געוואָרן אין צייט. אַ סך מענטשןלעכע אברים פלעגן זיך אַרומוואַלגערן אויף די פעלדער און קיינער האָט זיך אויף זיי נישט אומגעקוקט. אין אַ סך שטעט און שטעטלעך זיינען אויסגעבראַכן עפידעמיעס — מען האָט עס גערופן די כאַלערע. די עפידעמיע האָט פאַרשניטן זייער אַ סך לעבנס פון יונג און אלט.

איך געדענק ווי איין מאל, אין מיטן דער נאַכט, קלאַפּט מיין זיידע ביי אונז און מיר און שרייט אין איין אַטעם:
— קומט אַריין! קומט אַריין! גיבער! די מאַמע (געמיינט די באַבע, מיין מור-מערס מאַמע) איז אוועקגעפאלן...

מיינע עלטערן זיינען אויף גיך אַרויס פון די בעטן, געכאַפּט אויף זיך אַנצומאַן און גיך אַריין צום זיידן אין הויז. איך, אַ קינד פון אַכט יאָר, האָב זיך אויך אַנגעמאַן און ווען איך בין אַריינגעקומען צום זיידן אין שטוב, האָב איך געזען ווי מיין באַבע איז געלעגן אין בעט, נישט גערעדט, נישט געקרעכצט. מיין פאָטער האָט איר מיט בראַנפן געשמירט די הענט, די פיס. דער זיידע איז געזעסן, געזאָגט תהילים און געוויינט. מיט עטלעכע שעה שפעטער, דאָס מיינט אַרום פאַרטאָג, איז מיין באַבע פייגע געשטאַרבן.

מיט אַ טאָג שפעטער איז אויך געשטאַרבן מיינע אַ שוועסטער פון 7 יאָר, וועל-כע מיין טאָטע-מאָמע האָבן שטאַרק באַוויינט.

ביי אונז, אויף דער ניישטאַט, האָט מען אַנגעהויבן ריידן, אַז ס'איז נישטאַ קיין אַנדער ברירה ווי פראַווען אַ חתונה אויפן בית-עולם. עלעטרע מענטשן האָבן אַנגעוויזן מיט ראיות, אַז דאָ און דאָרט זיינען מיט אַ סך יאָרן צוריק אויך געווען אַזעלכע עפידעמיעס, און נאָך דער חופּה אויפן בית-עולם האָט עס אויפגעהערט. ווייבער האָבן זיך ענערגיש גענומען צו דער זאַך. מען האָט געזוכט אַ פאַסיקע פאַר, וואָס זאָל מסכים זיין צו אַזאַ חתונה, מען האָט אַנגערופן פאַרשיידענע נעמען, מען האָט אויסגערעכנט אלע אַרעמע אומשולדיקע, ביז מען האָט געפונען...

אין קומירער שטיבל איז געווען א שטומער שמש, מען האט נישט געוואסט פון וואנען ער איז געקומען; ווו ער איז געבוירן; ווי אלט ער איז. איינס האט מען יא געוואסט: פארוואס ער איז שטום. ער פלעגט ווייזן מיט די הענט, אז ווען ער איז געווען קליין, איז ער אראפגעפאלן פון א דאך.

געווען איז ער פון מיטעלן וואקס, מיט א שיין פירעקעדיק בלאנד בערדל. זומער און ווינטער האט ער געטראגן אן אלט צאגן כאלאטל. אבער יעדע זאך איז געווען ריין, פאריכט.

מיר יינגלעך האבן אים גערופן „דער שטומער פאצעט“. ער האט גערוימט דאס שטיבל יעדן טאג ביי 12 בייטאג. דערנאך פלעגט ער זיך ארויסכאפן איבער דער שטאט קלייבן נדבות.

בריע דער איינבינדער איז געווען א קבצן אין זיבן פאלעס. ער האט געלעבט פון איינבינדן ספרים, סידורים. אמאל פלעגט מען אים אויך געבן א בריוונשטעלער, פון וועלכן מען פלעגט זיך לערנען שרייבן יידישע בריוו.

אפילו פארן קריג האט ער דערפון קיין פרנסה נישט געהאט, אפילו נישט אויף בלויז ברויט מיט וואסער, בפרט אין מלחמה-צייט, ווען א סך חדרים זיינען געווען פארמאכט. וועמען איז געלעגן אין קאפ אז מען דארף איינבינדן די ספרים, אז מ'איז געווען ארומגערינגעלט מיט אזוי פיל צרות?

איך געדענק נישט גענוי וויפיל קינדער ער האט געהאט, נאר צוויי פון זיי האב איך געקענט, א יינגל משה און א מיידל גיטעלע. מען האט זי גערופן גיטעלע בריעס. זי איז צו יענער צייט אלט געווען 18 אדער 20 יאר, אויסגעזען אבער האט זי זי עטלעכע און דרייסיק יאר. זי איז געווען א נידעריקע, פון מיטעלן וואקס און זייער א צעוואקסענע אין דער ברייט. אנגעמאן איז זי געגאנגען אין דעם, וואס מען האט איר געשענקט. פארשטייט זיך, אז פון אזא הלכשה איז דער אויסזען אירער געווען א טרויעריקער, כאטש אויפן פנים איז זי נישט געווען קיין מיאוסע. איך טראכט איצט אז ווען זי וואלט געווען געלעבט אין בעסערע באדינגונגען און זי זאל געווען טראגן מער מענטשלעכע קליידער, וואלט זי אויסגעזען גאנץ שיין, און אפשר וואלט זי גאר געווען א שיינהייט.

גערעדט האט זי זייער געלאסן, פאמעלעך. אז זי האט אנגעהויבן א זאץ, פלעגט מען דארפן אונטערווארטן ביי זי האט אים פארענדיקט. זי פלעגט ארויסהעלפן אין די הייזער מיט פרשיידענע הויז-ארבעט. וואשן פאדלאגעס, ברענגען וואסער פון דעם גאנצן ברוינעס און גיין א שליחות.

זי האט קיינמאל נישט געבעטלט. אז מען פלעגט איר וועלן געבן עפעס סתם אזוי, נישט פאר ארבעט, פלעגט זי ענטפערן:

— א יך — וו'ל — נ'י ש'ט.

— פארוואס, גיטעלע?

— כ'ה א'ב — נ'אך — נ'י ש'ט — פ'א ר'ד'י נ'ט.

אז זי פלעגט אריינקומען אין א הויז, איז זי געבליבן שטיין ביים טיר אזוי לאנג ביז ווער פון שטוב האט זי באמערקט:

— וואס ווילסטו, גיטעלע?

— איר דארפט וואסער? וועל איך גיין ברענגען.

און די ניישטאט האט עס באשלאסן, אז גיטעלע מיטן שטומען שמש וועט זיין די ריכטיקע פאר פאר דעם צוועק.

אבער נישט אזוי לייכט איז עס צוגעגאנגען. מען האט אנגעהויבן ריידן מיט גיטעלען, האט זי דערפון נישט געוואלט הערן. איך געדענק, איין מאל אין אן אונט, זיינען זיך צוזאמענגעקומען ביי אונדז אין שטוב עטלעכע פרויען, וואס האבן גי-

וויינט בשכנות פון אונדז: יוכבד רויזענצווייג, די סופרקע, פייגע די מילכיקערן און די אלטע שוהמקע — די מומער פון חנא שוחט. מען האט גענומען איינשטעלן מיט גיטעלעך:

— טאקע אין דער אמת, ביסט שוין נישט קיין יינג מיידל. בלאנקעסט זיך ארום אין אלע הייזער. וואס איז? דיין ארעמער טאטע קאן דיר אויסהאלטן? און וואס וועט ווערן פון דיר טאקע אין דער אמת? אזא טייערער בחור, א שטילער, מען הערט נישט זיין שארף...

גיטעלע איז געשטאנען און אויסגעהערט די אלע טענות, נישט ענטפערנדיק קיין ווארט. אלע האבן געמיינט, אז זי איז מסכים. די פרויען האבן זיך אויפגעשטעלט אוועקצוגיין. דאס האט געזאלט מיינען, אז דער ענין איז דערליידיקט. אין דעם רופט זיך אן די שוהמקע:

— הא, גיטעלע, מירן אס ירצה השם מאכן א חתונה.

— איך וויל נישט קיין שטומען חתן! איך וויל א חתן ער זאל קענען ריידן גלייך מיט מיר...

— אט האסטו דיר א נייעם צימעס מיט געפילעכטס! — זיינען די ווייבער אויפ-געשפרונגען, ווי פון הייסע קוילן — זי שטייט נאך אין גרויסן! שטאט נעמט זיך אינטער זי אויסצוקליידן, אויסצושוכן, אריינשמעלן בעטן, געפעסן, אלץ וואס א בא-לעבאסטע דארף צו האבן, און זי שטייט גאר אין גרויסן — ריידן דארף זי מיט אים! וואס וועסטו מיט אים ריידן, גיטעלע? וועסטו אים דערציילן פון דיין טאטנס גליקן? די שיפן וואס ער האט ארומגיין אויף די ימען, וועסטו מיט אים ריידן דברי תורה, דברי חכמה? ריידן וועט זי מיט אים! אפילו מיט א ריידעוודיקן מאן, אז מען וויינט איז בעסער וואס ווייניקער מען רעדט. ובפרט נאך מיט א שטומען...

אין יענעם אונט האט מיר אויסגעזען, אז פון דעם שידוך וועט גארנישט ווערן.

די אויפגאבע צו ריידן מיטן חתן האבן גענומען אויף זיך באלעבאטס פון קויד-מירער, שטיבל, ווי דער שטייגער, א מאן צו א מאן.

אין אן אונט, נאך מנחה-מערב, ווען דער עולם צעגייט זיך און עס בלייבן איבער געציילטע מענטשן, וועלכע לערנען א פרק משניות, אנדערע א בלאט גמרא און אויך אזעלכע, וועלכע האבן ליב צו בטלן, מען שמועסט פאליטיק אדער מען דער-ציילט מעשות פון גוטע יידן, אין איינעם אזא אונט האט מען אוועקגענומען דעם שטומען אן א זייט, מען האט גענומען אויף שמוס-לשון אים ריידן דעם שידוך.

שוין געווען אזעלכע, וואס האבן געקענט מיט צייכנס מיט די הענט און אנדערע באוועגונגען ריידן צום שטומען ער זאל כמעט אלץ פארשטיין. ווען עס איז געקומען אויסצומאלן אים די תענוגי-חתונה, האט מען אונדז, מליינווארג, אוועקגעטריבן. פון דער ווייטנס האבן מיר געקאנט זען ווי ביים שטומען האבן די אויגן גענומען גלאנצן. ער האט גענומען קנאקן מיט דער צונג און הירושען ווי א יונג לאשעקל. ער האט אריינגעזעצט די האנט אין קעשענע און ארויסגענומען א קליין טארבעלע ארומגע-בונדן מיט א שטריקל און געוויזן, אז ער האט א סך געלט.

שפעטער האט ער גענומען אויסשטרעקן די הענט צו די מענטשן. דאס האט געדארפט מיינען: — ווען? ווען וועט עס זיין? דא איז עס צוגעגאנגען גרינגער, כאטש מען האט געהאט צו טון מיט א שטומען...

דער ווייבערישער טייל איז אויך נישט אפגעשטאנען, מען האט גענומען גיטע-לען בעסער באלוינען פאר איר ארבעט, אנשטאט א צעריסן קליידל מיט לעכער און לאטעס, האט מען איר געגעבן ריינע און פאריכטע קליידער; בעסערע שיך, אויך בעסערע שפייז, לויט די מלחמה-מעגלעכקייטן. און יעדן טאג פלעגן די ווייבער א פרעג מאן אזוי, זייטיק:

— וועסטו חתונה האבן מיטן שטומען?

גיטלעלע האט אפגעגעסן און זיך פאסמאקעוועט פון די טייערע מאכלים, און א פרעג געטון: — איר דארפט וואסער? זעט נאך, די פאדלאגע איז שוין אזוי ברודיק. דאס האט געזאלט זיין דער ענטפער אויף דער געשטעלטער פראגע.

דער ענין איז נישט געבליבן שטיין אויף אן ארט. ווייבער האבן זיך גענומען סודען איינע מיט דער צווייטער, ווען מען האט זיך באגעגנט האט מען גערעדט שטיל. עס האט אויסגעזען ווי מען נעמט אונטער א נייע אפענסיווע און מען וויל נישט, אז די געהיימעניש זאל דערגיין צום שונא...

ווי מען האט שפעטער דערציילט, איז עס געווען אן איינפאל פון א קלוגער פרוי. זי האט געזאגט: אויב עס קאן נישט זיין דורך קיין „גערעדטן שידוך“, זאל עס זיין „אויס ליבע“... מען דארף זען מיט אלע מעגלעכקייטן, אז זי זאל זיך אין אים פארליבן... נאך אלעמען איז ער דאך א מאן, א מענטש גלייך מיט אלע מענטשן... אלא ער קאן נישט ריידן? ליבע האט איר איינגען שפראך!...

מען האט גענומען שיקן גיטלעלען מיט שליחותן צום שטומען:

— גיי, טראג אריין דעם שטומען א ביסל עסן. דער שטומער איז נעכעך קראנק.

— וועסטו דארפן מארגן וואשן די פאדלאגע אין שטיבל, ער קאן נעכעך נאר-

נישט טאן...

די ערשטע טעג פלעגט מען איר עקסטערע באצאלן אין מזומן פאר אזא גאנג. שפעטער האט זי עס שוין נישט פארלאנגט. זי האט זיך ביסלעכווייז אנגעהויבן צו-געוויינען צו אים. ער פלעגט איר געבן געלט זי זאל אים גיין עפעס קויפן. ווען זי האט געבראכט די איינגעקויפטן זאכן, פלעגט ער נעמען דאס גאנצע פעקל און איר אוועקגעבן. זי האט זיך ביסלעכווייז אויסגעלערנט פארשטיין וואס ער וויל און זי האט אים אויך געענטפערט אויף שטום-לשון...

איין מאל א פרימארגן, איז זי אריינגעקומען צו אונדז, ווייל צו אונדז איז איר געווען אמאנענטסטן. מיר האבן געוויינט אנטקעגנאיבער דעם שטיבל. זי האט גע-בעטן א ביסל געקאכטע וואסער. זי דארף עס פארן שטומען.

— אזוי? פארן שטומען? — האט מיין מוטער געפרעגט מיט א געמאכטער אי-

ראניע.

— יא, פארן שטומען, — האט זי געענטפערט מיט א שטייכל — ער איז אזא

וויילער שטומער!

דאס האט געזאלט אויסדריקן, אז ער איז א וויילער מענטש.

די גוטע נייעס, פארשטייט זיך, האט זיך באלד צעטראגן איבער דער ניישטאט. עס איז איבערגעגאנגען ווי א בליץ, פון מויל צו מויל, פון הויז צו הויז, און מען האט זיך גענומען גרייטן צו דער חתונה.

מען האט אויף גיך צוזאמענגעשטעלט אן אויסשטייער פאר ביידן. מען האט אריינגעטראגן דעם שטומען א טאפטשאט, בענקלעך, טעפלעך, שיעלעך, גלעזער, אלץ איז געטאן געווארן כהרף-עין און מען האט באשטימט דעם טאג און די שעה פאר דער חופה.

אין טאג פון דער חופה האט מיין מאמע אנגעטאן א שבתדיק קליידל.

— מאמע, פארוואס טוסטו זיך עפעס אן היינט אזא קליידל, ס'איז דאך היינט

נישט שבת.

— איך גיי צו דער חופה.

— וואס פאר א חופה?

— גיטלעלע מיטן שטומען!

— כ'ויל מיטגיין.

— ניין! ס'איז נישט פאר קינדער. די חופה שטעלט מען אויפן הייליקן ארט!
 מיין מאמע, מיט נאך עטלעכע שכנים, זיינען אונזע. איך האב מיט מיין קינד-
 דערישן מוח גענומען אריינטראכטן אין דעם ענין. אין הארצן האב איך רחמנות
 געהאט אויף גיטעלעך. נישט גענוג מען גיט איר א שטומען התן, האט מען שוין
 נישט געפונען קיין אנדער ארט פאר דער חופה, נאר אויפן בית-עולם.
 מיט 2 שעה שפעטער האבן זיך די ווייבער אומגעקערט. די פנימער ביי זיי האבן
 געשיינט ווי ביי זיגער, וועלכע קערן זיך אום נאך א פארביטערטער און געווענענער
 שלאכט. איינע די אנדערע האבן זיך אפגעגעבן מזל-טוב. אבער דער מזל-טוב איז
 נישט געווען באגלייט מיט די זעלבע כרכות ווי ביי א נארמאלער חתונה, ווען מען
 וויינטשט דעם יונגן פארל זיי זאלן זיך עלטערן אין עושר און אין כבוד. מען האט
 אפילו זייערע נעמען נישט דערמאנט, נאר מזל-טוב, מיר זאלן שוין מער פון קיין
 צער נישט וויסן... זאל שוין די ערד פון היינט אן פארשלאסן ווערן אויף טויזנט
 שלעסער... דער מלאך-המוות זאל מער קיין שליטה נישט האבן, נישט איבער אונדז
 און נישט איבער אונדזערע אייגענע און א ישועה זאל קומען אויף כלל ישראל...
 מסדר קידושין איז געווען דער עסטרייכישער מיליטערישער ראבינער. אין זעל-
 ביקן טאג זיינען פארגעקומען א ריי לוויות, קרבנות פון דער „כאלערע“. אין די
 קברים האט מען אריינגעלייגט שלעסער — עס זאל זיין: „בלע המוות לנצח...“
 טאקע גלייך נאך דער חתונה (און מיט דער הילף פון שטרענגע דעזינפעקציעס.
 וואס זיינען דורכגעפירט געווארן דורך דער אקופאציע-מאכט) האט זיך די עפיד-
 מיע אפגעשטעלט.

א גרופע יוגנטלעכע פוטבאליסטן-אמאטארן מיטן אינסטרוקטאר בראנדווין.

די ציוניסטיש-רעוויזיאניסטישע באוועגונג אין זאמאשטש

צווישן אלע פארטייען און גרופעס, וואס האבן געווירקט אין יידישן זאמאשטש האט אויך פארנומען א געהעריקן ארט די ציוניסטיש-רעוויזיאניסטישע באוועגונג מיט אירע אפצווייגונגען.

אין יאר 1924 איז אנטשטאנען די יוגנט-ארגאניזאציע „השחר“, געגרינדעט דורך יהודה קארנבליט און וויעליטשקער.

אין יאר 1927 איז געשאפן געווארן די פארטיי „ברית הצהר“. די גרינדערס זיינען געווען יהודה קארנבליט, דוד בייטשמאן, שלמה שארף, יצחק קאלאך, מא-ניעק געליבטער, גיטל בארנשטיין, עלקע קארנבליט און אנדערע.

אין יאר 1928 איז געגרינדעט געווארן די יוגנט-ארגאניזאציע „מסדה“, וועלכע האט ארום זיך גרופירט אקאדעמישע און שול-יונגט. די גרינדער זיינען געווען: שיינדל העכטקאפף, רוזשקע הערמאן, מאניעק זעין, מאניע קעזמאן, בערעק איידלס-בערג, חיים שמוץ, לאניע גאלדצווייג און אנדערע.

אין יאר 1929 איז געגרינדעט געווארן די יוגנט-ארגאניזאציע „בית ר“, וואו עס האט זיך רעקרוטירט די פאלקס-שול-יונגט. צו דער ערשטער פארוואלטונג האבן גע-הערט: יהודה קארנבליט, שיינדל העכטקאפף, דוד בייטשמאן, רוזשקע הערמאן.

דער „בית ר“ האט געפירט א פארצווייגטע קולטור-ספארטלעכע טעטיקייט. צווישן אנדערע זיינען געווען אקטיוו: רוזע גלעזער, יעקב האפען, משה פעלדשטיין, העניעק באבאט, נחמיה פוטער, אברהם פערציקער, רוזשע קארנבליט, מיכאל קלעקס, יצחק זאבערמאן, צירל זימערמאן, צירל גוטהערץ, דוד גאלדבערג, שלמה זעין.

ביים „בית ר“ האט עקזיסטירט א ביבליאטעק פון העכער 1500 ביכער, וואס איז אנגעפירט געווארן דורך דוד גאלדבערג.

אין דער זעלביקער צייט איז אויך געשאפן געווארן א קאמיסיע פארן „קרן-תל חי“, וועלכער האט זיך געשמעלט פאר א ציל צו שאפן פאנדן פאר ארץ-ישראל.

אין 1932 איז געשאפן געווארן דער ספארט-קלוב „נורדיה“. די גרינדער זיינען געווען: דוד קלעקס, האלץ, ווייסמאן און אנדערע. עס האבן ביים קלוב עקזיסטירט סעקציעס פון: פוטבאָל, האנטבאָל, שאך, פינג-פאנג, פעכטן און אנדערע.

אין 1933 איז אנטשטאנען דער רעוויזיאניסטיש-פארבאנד „ברית החיל“. עס האבן זיך דא רעקרוטירט פשוטע הארעפאשנע פאלקס-מענטשן. דא זיינען געווען אקטיוו: יוסף בייטשמאן, העשד באבאד, מאגעל, ווייזער, באָל און אנדערע.

אין יאר 1935 איז אנטשטאנען די „נייע ציוניסטישע ארגאניזאציע“. צו דער דאזיקער ארגאניזאציע האבן געהערט גרופעס פון דיפלאמירטער אינטעליגענץ, ווי: אדוואקאט איידלסבערג, מאגיסטער אליהו וועלנער, מאגיסטער זיגמונד ריכטער, מאניע שארף, רוזשקע ריכטער.

אין זעלביקן יאר האט זיך אויך געשאפן די רעוויזיאניסטישע רעליגיעזע ארגאניזאציע „ברית ישורון“. צווישן אנדערע האבן צו איר געהערט: שלמה דוד פער-

שטענדיק, שמואל-יצחק קארנבליט, בערל בלום, משה דאלכער, פעלדשטיין, סני פוטער.

אויך האט עקזיסטירט א פרויען-פארבאנד אונטערן נאמען „וורף“. אדוואקאט בערעק איידלסבערג האט רעפּרעזענטירט דער רעוויזאניסטישער פארטיי אין דער קהלה און אין שטאטראט.

* * *

יהודה קארנבליט איז געווען דער גרינדער און גייסטיקער פירער פון דער רע-וויזאניסטישער באוועגונג אין זאמאשטש. געבוירן אין זאמאשטש אין יאר 1905, אין א פרום-חסידישער שטוב, האט ער באקומען א רעליגיעז-נאציאנאלע דערציאונג. ער איז אין זאמאשטש פון די אקטיווסטע טוער אין דער באוועגונג. העלפט צום אויפקומען פון אלע צווייג-ארגאניזאציעס פון דעם רעוויזאניזם. ער פירט אויך די ארבעט אין דעם ראיאן. פארט איבער שטעט און שטעטלעך און פירט פראפאגאנדע פארן רעוויזאניזם. ווען ער האלט ביי עליה זיין אין ישראל (נאך דעם ווי ער איז 10 יאר געווען טעטיק אין דער באוועגונג), איז די רעוויזאניסטישע פארטיי אין קעגנערשאפט צו דער ענגלישער פאליטיק אין ארץ-ישראל און ער שיקט צוריק דעם באשטימטן פאר אים רעסטיפיקאט, ווי א פראטעסט קעגן דער דאזיקער פאליטיק. בעת דער צווייטער וועלט-מלחמה ווערט ער פארוואַגלט קיין ראטנפארבאנד. נאכן פארענדיקן זיך פון דער מלחמה קערט ער זיך אום צוריק קיין פוילן אין יאר 1945. ער נעמט אן אקטיוון אנטויל אין דער נישט-לעגאלער רעוויזאניסטישער טעטיקייט. העלפט מיט דער „בריתח“, די נישט-לעגאלע ארגאניזאציע, וואס האט געהאלפן די עליה פון יידן קיין ישראל. די אנגעשטרענגטע טעטיקייט האט נאך מער אויסגעמאטערט זיין שוואכן ארגאניזם און ער פאלט אריין אין א קרענק, פון וועלכער ער גייט שוין נישט ארויס. אין חודש מערץ 1046 שטארבט ער אין קראקע, נישט'נענדיק, ווי זיין שטרעבונג, מדינת ישראל, איז געווארן פארווירקלעכט.

דער קן פון ברית-תרומפלדר „בית-ר“ אין זאמאשטש. פאטאגראפירט דעם 30סטן אקטאבער 1936.

דער זאמאשטשער לינת-הצדק

זאל מיר, איינעם פון די גרינדער און מיטארבעטער פון דער דאזיקער אינסטיטוציע, זיין דערלויבט צווישן דעם גרויסן זכרון-דענקמאל פאר אונדזערע טהורים און קדושים, דערמאנען די „לינת-הצדק“ — די אינסטיטוציע, וואס האט בלב ונפש געארבעט פאר דעם געזונט פון דער יידישער, ראשית נישט-פארמעגלעכער, באפעל-קערונג פון אונדזער זאמאשטש.

אט זע איך עס ווי איצט, ווען מיר, א גרופע עסקנים, האבן זיך, אין יאר 1919, אין א שטארק פראסטיקער נאכט, צוזאמענגעקליבן אין קליינעם קהל-שטיבל („קהל-שילכל“) מיט דער דעה צו שאפן די דאזיקע אינסטיטוציע.

די מלחמה-יארן, די אקופאציע, האט איבערגיין פון דער שטאט פון האנט צו האנט, פעמלירע און אנדערע שלעכט, האבן געשאפן א באדן פאר כלי-המינים קרענק, פאר עפידעמיעס. די עקאנאמיש-צעטרייסלע יידישע באפעלקערונג, אן אויסגעמא-טרעטע און אן אויסגעהונגערטע, איז געווען א גומער באדן פאר די כלי-המינים חולאתן, וואס האבן אנגענומען טאקע אן עפידעמיעסן כאראקטער.

אויף דער פארוואלטונג, געדענק איך, זיינען געווען — חוץ דעם שרייבער פון די דאזיקע שורות — נאך: בערל בלום, שמואל-איטשע קארנבליט, שמחה כהן, דוד גאנץ, יעקב העכטקאפ, שלמה-דוד פערשטענדיק, משה-יוסף בלעך, זעליק אקערמאן, אליהו צווייליך, תנחום זינגערמאן.

אפשר האב איך חלילה וועמען אויסגעלאזן, וועלן מיר די מייסטע און אומגע-קומענע מוחל זיין און די לעבעדיקע נישט פאראיבל האבן — נישט מיט כוונה האב איך זייערע נעמען דורכגעלאזט — שוין א סך יארן (און וועלכע יארן!) זיינען פאר-ביי — מען קאן פארגעסן.

די פארוואלטונג פון „לינת-הצדק“ האט זיך קאנסטיטואירט ווי ווייטער: פאר-זיצער — בערל בלום; וויצע-פארזיצער — עקיבא אייערווייס; סעקרעטאר — שמואל-איטשע קארנבליט; פארוואלטער — „גאספאדאזש“ — משה-יוסף בלעך; קאסירער — שלמה-דוד פערשטענדיק. פארוואלטונג-מיטגלידער: יעקב העכטקאפ, אליהו צווי-ליך, דוד גאנץ, זעליק אקערמאן, שמחה כהן, תנחום זינגערמאן.

אדוועקשטעלן און אנפירן מיט דער נייער ארגאניזאציע איז נישט גאר לייכט געווען. אלטשטאט אין זאמאשטש איז געווען געוויינט צו אינסטיטוציעס מיט פאר-נעם — און דא האבן מיר נישט געהאט, נישט קיין דערפארונג, נישט קיין געלט-מיטלען, נישט קיין צוגעגרייטע דאקטוירים, נישט קיין כלים פאר די חולאים און די באדערפענישן גאר גאר גרויסע...

אבער גלייך פון אנהייב האבן זיך אונדזערע מיינערע זאמאשטשער יידן ווארעם אפגערופן אויף אונדזער איניציאטיוו. מען האט זיך באשטייערט און ווייטער כסדר צוגעלייגט א ציגל צו א ציגל ביז די אינסטיטוציע „לינת-הצדק“ איז געווארן פון די וויכטיקסטע אין שטאט, מיט וואס מען האט זיך טאקע געקענט גרויסן. זי איז ארומ-

געריןגלט געווארן מיט א גאר גרויסער צאל מיטגלידער און געהאט א נאמען פון אן אינסטיטוציע, ווו עס קומט פאר אלץ מיט א סדר, אן וועלכע טונקעלע שאטן-זייטן. מיטן „לינת-הצדק" האבן מיטגעארבעט פיר דאקטוירים: געליבטער, ראזענבוש, צינבערג, באגוצקי, און צוויי פעלדשערס: איטשעלע וועכטער און בייטשמאן. מיר האבן אין „לינת-הצדק" פארמאגט א גאר גרויסן רעזערוו מיט נוי-כלים פאר קראנקע. און אין א נויטפאל האבן זיך מיט זיי גענוצט אויך פארמעגלעכע. די אינסטיטוציע איז געווארן אזוי פאפולער, אז עס איז כמעט נישט געווען קיין זאמאשטשער ייד, וואס איז נישט געווען קיין מיטגליד אין „לינת-הצדק" און דארטן געצאלט א שטענדיקן רעגולערן מיטגליד-אפצאל. „לינת-הצדק" האט געהאט געלט-הכנסות נישט נאר פון דעם מיטגליד-אפצאל. א דראמאטישער קרייז האט צוגעגרייט פארשטעלונגען; בלימל-טעג; סובסידיעס פון דער קהילה און בכלל שפענדונגען ביי פארשיידענע פאלן — אפטמאל אפילו פון אוי-סער זאמאשטש. דער גוטער נאמען פון זאמאשטשער „לינת הצדק" האט געעפנט די טירן (און קעשענעס) ביי די אלע צו וועמען די אינסטיטוציע האט זיך געוואנדן. עס איז טאקע אויסגעוואקסן אן „אייזערנער" קאפיטאל ביים „לינת-הצדק", וואס איז דערגאנגען צו 2000 גילדן (אדער גאר מער) — א זייער חשובע סומע פאר יענע צייטן. אויף איינער פון די פארוואלטונג-זיצונגען איז דעריבער באשלאסן געווארן אויף צובויען אין דעם שיינעם לופטיקן קראסניבראדער וואלד (א באוויסט דאטשע-ארט) א סאנאטאריע פאר זאמאשטשער קראנקע. עס איז טאקע איינגעקויפט געווארן ביי א וואלד-ראנד א שיין בערגיק און וואל-דיק פלאץ פאר 1000 גילדן און דער דאזיקער ענין איז בעסלעכטווייז, ביסלעכטווייז רע-אליזירט געווארן. איך האב פארלאזט זאמאשטש אין יאר 1928, אריבערגעפארן קיין ווארשע, איר בין שוין נישט געווען ביים רעאליזירן די דאזיקע גרויסע עובדה. אבער די סאנא-טאריע איז אויפגעבויט געווארן און זי איז געווארן א מוסטער פאר אנדערע הילף-אינסטיטוציעס פון דעם מין אין גאנץ פוילן.

זאמאשטשער מיטגלידער פון „לינת-הצדק" אויף א געזעצענונג-אונט פארן פארויצער פון דער חברה, ר' מרדכי'יוסף קראנפעלד, בעת זיין פארן באזוכן ארץ-ישראל אין יאר 1935.

ווייטערדיקע אינסטיטוציעס

די ווייטערדיקע נאטיצן האט אונדז צוגעשיקט חיים שפיזאייזן ע"ה, ווען מען האט אנגעהויבן זאמלען די מאטעריאלן צו „פנקס זאמאשטש“. די דאזיקע נאטיצן האבן געדארפט דורך אים נאך ברייטער דערגאנצט ווערן און מאנכע פון זיי האבן געדארפט דערגאנצן יענע ארבעטן וועגן די אינסטיטוציעס, וואס זיינען דורך אנדערע פארן פנקס געשריבן געווארן.

זאמאשטש א שטאט פון צדקה און הכנסת-אורחים

נאך אין די לעצטע יארן פון פריערדיקן יארהונדערט איז דורך דער איניציאטיוו פון רב הר' יוסף-שלמה-שכתי הלוי איינגעארדנט געווארן א כשרע קיך פאר די יידישע זעלנער פון דעם צארישן גארניזאן אין זאמאשטש. (אין יענע צייטן האט מען געהאלטן פאר א טראגעדיע פאר די יידישע זעלנער דאס עסן פון דעם אלגעמיינעם טריפהנעם סאלדאטסקן קעסל). די קיך איז געווען איינגעארדנט ביי רייזל די בעי דעריין. חוץ דעם האבן פיל פארמעגלעכע באלעבאטים פון שטאט גענומען יידישע זעלנער איבער דער גאנצער צייט פון זייער דינסט. לרוב זיינען עס געווען אין פאלן, ווען דער זעלנער איז געווען א קרוב, אדער עפעס פארבונדן מיט מסחר, וואס זיינען עלטערן האבן געפירט מיט דעם געגעבענעם זאמאשטשער באלעבאט. מאנכע בא- לעבאטים האבן געהאט זייערע שטענדיקע יידישע זעלנער אויף שבתים און יום-טובים. עס פלעגט נישט זעלמן געשען, אז אזא זעלנער איז שוין געבליבן א זאמאש-טשער איידעם.

ווען די פאלקן פלעגן זיין אין זאמאשטש אויף מאנעוורעס, דאס פלעגט אויס-פאלן אומגעפער אין די שבועות-טעג, געדענק איך, אז עס איז כמעט נישט געווען קיין איין יידישע שטוב, וואס זאל נישט האבן איר יום-טוב-אורח, א יידישן זעלנער. די דאזיקע אלטע טראדיציע פון די צארישע צייטן האט אנגעהאלטן ביז דער לעצטער צייט אויך ביי דער פוילישער אומאפהענגיקייט. עס איז שוין נישט געווען קיין שטענדיקע כשרע קיך פאר אלע זעלנער, מען פלעגט זיי אבער נעמען אויף די שבתים און יום-טובים און ספעציעל פלעגט פסח איינגעארדנט ווערן אלגעמיינע סדרים.

די מיטלען אויסצוהאלטע די פריער-דערמאנטע זעלנער-קיך האבן געשאפן די בית-המדרש-בחורים, וואס זיי פלעגן צונויפזאמלען פון א חודשלעכן אפצאל ביי די באלעבאטים פון שטאט.

אויך האבן די בית-המדרש-בחורים געהאט א קאסע (געזאמלט ביי די דאוונערס פון בית-המדרש און שול), פון וועלכער מען האט געשטיצט דורכפארער, מיט אן אנבייסן, א מיטאק און צייטנווייז אויך מיט הוצאות אין דער נאענטער שטאט.

דער מושב זקנים

אומגעפער צו יענער צייט פון דער גרינדונג פון דער זעלנער-קיך איז דורך דער איניציאטיוו פון מאטל מאנדלמארגאס אויפגעשטעלט געווארן א הויז אויפן מקוה-הויף פאר א מושב-זקנים, ווו עלטערע יידן און פרויען האבן באקומען א וויינפלאץ און א ביסל עסן און זיך אויסלעבן אין מנוחה דעם ווינטער פון זייער לעבן. דער מושב-זקנים האט עקזיסטירט ביזן חורבן. די לעצטע יארן האבן זיך פאר-נומען מיטן שאפן מיטלען פאר דעם מושב-זקנים אהרן דודל וואוועס געליכטער און זיין פרוי מרגלית.

די גרינדונג פון „לינת-הצדק“

אין א ריי ארבעטן ווערט דערציילט וועגן „לינת-הצדק“. די דאזיקע אינסטיטוט ציע ווערט אויך דערמאנט אין פנקס ביי אנדערע געלעגנהייטן. אומעטום רעדט זיך וועגן דער טעטיקייט פון דער אינסטיטוציע נאך דער ערשטער וועלט-מלחמה. די געזעלשאפט „לינת-הצדק“ איז אבער פאקטיש געגרינדעט געווארן אין יאר 1911. פריער איז געווען נישט אפיציעל א חברה „ביקור חולים“. די צילן פון דאן זיינען געווען די זעליביקע ווי אין די לעצטע יארן: רעצעפטן פאר ארעמע קראנקע; דאקטוירים און כלים; מילך און דערנערונג. באזונדער איז געלייגט געווארן אכט צו שיקן „לינות“ צו געפערלעך קראנקע, ווו די אייגענע משפחה-מיטגלידער זיינען שוין גע-ווען פארמאטערט פון דער פארצויגענער קרענק.

די גרינדער פון דער געזעלשאפט „לינת הצדק“ זיינען געווען: שמואל אשכנזי, זיין דאקטער סוכאוואלסקי, אלחנן איידלסבערג, בייטשע פעפער, חיים ברענער, חיים הובערמאן און אנדערע.

די ארבעט פון „לינת-הצדק“, וואס איז בעת דער ערשטער וועלט-מלחמה איבער-געריסן געווארן, איז באנייט געווארן אין דער צייט פון דער ערשטער ווייטערער אקו-פאציע. די געזעלשאפט האט עקזיסטירט ביז דעם חורבן.

גמילת-חסד-קאסע

פאר די לעצטע יארן פארן חורבן זיינען אין זאמאשטש געווען גמילת-חסד-קא-סעס סיי אין דער שטאט און סיי אין דער ניישטאט. די עלטסטע פון די קאסעס איז געגרינדעט געווארן ביים אנהייב פון היינטיקן יארהונדערט. די גרינדערס זיינען געווען: הירש האנדלסמאן, יעקב-יוסף שנייערסאן, ד"ר סוכאוואלסקי, יהונתן איי-בעשיץ, אליה מאנדלמארגאס און אנדערע. אין די לעצטע יארן האבן זיך באזונדערס מיט דער גמילת-חסד-קאסע אינטערעסירט און זי געשטיצט איגנאצי מארגוליעס און בן-ציון לובלינער.

„טאז“ אין זאמאשטש

די טעטיקייט פון „טאז“ איז אין אלגעמיין באקאנט, די געזעלשאפט פון אפ-היטן דאס געזונט פון דער יידישער באפעלקערונג. ראשית האט פון דער דאזיקער מיטיקייט גענאסן די נישט-פארמעגלעכע יידישע באפעלקערונג. אין זאמאשטש איז די טעטיקייט פון „טאז“ געווען גאר דערפאלגרייך. אין משך פון די 20 יאר פארן

חורבן האט דער „טאָז“ דערפילט איינע פון די דערהויבנסטע מיסיעס אין אונדזער שטאָט. יאָר־יערלעך זומער־קאלאָניעס פאר די נישט־פארמעגלעכע קינדער; ווינטער, באַשפייזונג אין אלע אָן אונטערשייד שולן; אַרויסשיקן קראַנקע קינדער אין סאַנאַטאָריע און אזוי ווייטער. דער זאַמאַשטשער „טאָז“ האָט אויסגעבויט אַן אייגן פּרעכ־טיק הויז פאר קינדער פון נישט־פארמעגלעכע עלטערן. די קינדער אין דער דאָזי־קער היים זיינען געווען פון אין דער פרי ביז 4 נאַכמיטאָק. זיי זיינען געווען אונטער דער אויפזיכט פון אַ לערערין און באַקומען עטלעכע מאָל אין טאָג באַשפייזונג. די גרינדער און אַקטיווע טוער פון „טאָז“ אין זאַמאַשטש זיינען געווען: פרוי ד״ר ראָזענבוש, פרוי ציגלמאַן, פרוי קליינערמאַן־מאַרגוליעס, סטעלי כהן, פרוי פון ד״ר צימבערג, אליהו עפשטיין און אנדערע. אין די לעצטע יאָרן האָבן אין דער טע־טיקייט פון „טאָז“ מיטגעהאַלפן ד״ר שאול גראַסבוים, פרוי גאַלדוואַג, פרוי דבורה שפּיזאָוויץ, יוסף לוקסעמבורג, שמחה צווירן. די לערערין־דערציערין פון דער קינ־דער־היים איז בעת דער גאַנצער צייט פון דער עקזיסטענץ געווען פרוי מרים ווורשט. מיטן אומקום פון די זאַמאַשטשער יידן זיינען אויך אונטערגעגאַנגען די פּרעכ־טיקע אינסטיטוציעס וואָס זיי האָבן אויפגעבויט.

ביים לייגן דעם גרונדשטיין צום „טאָז“־בנין אין זאַמאַשטש דעם 28סטן אַפּריל 1931. פון לינקס צו רעכטס: כרוי מעסער, שמואל־אליה שווערשאַפּט, הערש מעסער, ברוך סאַבאַל, לייבל (אַ סטאַלער פון ניישטאָט), משה הערמאַן, יונה־שיע פרץ (ברודער פון י. ל. פרץ), פרוי ד״ר וועגמייסטער מיטן קינד, פרוי ד״ר ראָזענבוש, אליה עפשטיין, ד״ר ווילמאַן (גענעראַל־סעקרעטאַר פון „טאָז“ אין פוילן) ד״ר צימבערג, פרוי קליינערמאַן (טאַכטער פון הערש־לייבוש מאַרגוליס), די לעצטע צוויי פרויען — געסט פון וואַרשע. חוץ פיר: סאַבאַל, עפשטיין, ד״ר ווילמאַן, ד״ר צימבערג, זיינען אלע אומגעקומען דורך די נאַציס.

זכרונות פון דער יוגנט

1926 — א שווערער קאלטער און רעגנדיקער ווינטער. אריבער דער יום-טוב-סעזאן און א מוראדיקע ארבעטסלאזיקייט האט ארומגעכאפט דער ארבעטערשאפט. פריער פאר אלץ דאס שניידער-פאך. די ערשטע קרבנות זיינען געווען די יוגנטלעכע. די עלטערע ארבעטער האבן נאך געהאט א פאר טעג אין וואך ארבעט, ביי מאנטי-לען און פוטערס (וואס זענען נויטווענדיק אין די קעלמין); די יוגנט, וואס איז אבער אין דער מערהייט געווען באשעפטיקט ביי הויזן און וועסטן, האט מען זיך אן זיי געקאנט באגיין — ווער האט עס אין דאזיקן קרויסי-יאָר גענייט אנצוגען? די יוגנט גופא איז געווען שוואך באקליידט און באשוכט — ווי עס זאגט זיך, „אלע שוסטער גייען באַרוועס“. צוגעהונגערט האט מען אויך. פון די גראַשנדיקע פארדינסטן, וואס מען האט געהאט בעת מען האט געארבעט, האט מען געדארפט אריינטראגן אין דעם שטוביקן כּיּודושעט צו די אַרעמע עלטערן. שווער איז געווען די לאַגע פון די דאזיקע 15-16 יאָריקע „פרנסה-געכערס“.

דורשט נאך וויסן

נישט נאר וועגן שטיקל ברויט האט דער יוגנטלעכער געטראכט. אמת, די דאָ-זיגע יוגנט איז דערצויגן געוואָרן אין דער שווערער צייט פון דער דייטשער אָקאָפּאציע פון די יאָרן 1915-1917. דאָן זיינען מיר געווען 9-10 יאָריקע קינדער. נויט און הונגער האט געפייניקט. נישט איינער פון אונדז האט נישט געהאט די מעגלעכ-קייט פון קענען גיין אין חדר אָדער אנדער לערן-אנשטאלט. דערצויגן אויפן גאס, אויף גאָסס באַראָט. די הונגערדיקע קינדער האבן אויף אלע אופנים געזוכט צו באַ-קומען אַ קארטאָפל, אַ מערן, אַן עפל. וועגן ברויט איז נישט געווען וואָס צו קלערן. פאַרווילדעט, אָפּגעשטאַנען און פאַרגרעכט וואָלטן מיר אויסגעוואַקסן ווען נישט די אַוונט-קורסן, וואָס זיינען ביים סוף פון דער אָקאָפּאציע געגרינדעט געוואָרן דורך דער בונדישער אָרגאַניזאַציע. די לערער זיינען געווען סאַלעק גאַלדשטיין, מיכטשע לע-ווין און חיים שטיק. מען האט דארטן סיי געלערנט. אונדז לייענען און שרייבן און אויך געגעבן אַ ביסל וואַרעמס.

דער דורשט נאך וויסן, דער השק צו לערנען איז ביי אונדז געבליבן. דאָס וואָס מיר האבן אַזוי פיל דורכגעליטן האט אונדז, יוגנטלעכע, געשטויסן צו מער וויסן, צו ברייטערע קענטשאַפטן. מיר זיינען געווען די וואָס האבן ממש געשלאנגען די ביכער פון דער ביבליאָטעק. מיר זיינען געווען די, וואָס האבן געזוכט זיך אויסלעבן אין דעם פראַפּעסיאָנעלן פאַריין — די אינסטיטוציע, וואָס האט געקעמפט פאַר אַ בעסערן לעבן פאַר אונדז.

פון אונדזערע מאַגערע פארדינסטן האבן מיר געמוזט נאך אַראָפּנעמען עפעס כדי צו באַצאלן פאַר דער ביבליאָטעק, כדי נישט בלייבן שולדיק דעם פראַפּעסיאָ-

נעלן פאריין. גאר אפט פלעגט טאקע די ביבליאטעק און פאריין זיין אויפן ערשטן ארט און שפעטער דער חלק פאר דעם פרנסה-בידודשעט.

די יוגנט איז טאקע געווען פון די וויכטיקסטע קאנסומענטן פון דער גרויסער און רייכער י. ל. פריץ-ביבליאטעק. דאס האט זי, די יוגנט, אויסגעפילט די צימערן פון דער ביבליאטעק און פון לייען-זאל. מען האט זיך קוים דערווארט אויף די נייע ביכער-טראנספארטן פון דער „קולטור-ליגע“ אדער פון אמעריקאנער פארלאגן.

עס דערמאנט זיך מיר, אז אמאל איז אנגעקומען א נייער ביכער-טראנספארט. עס האט געדארפט נעמען א 15-20 טעג ביז מען וואלט די ביכער באוויזן צו סאר-טירן, איינבינדן, קאטאלאגירן. אבער ווער קאן עס האבן געדולד אזוי לאנג צו ווארטן... האט מען געפונען א וועג צום ביבליאטעקאר, ער זאל ארויסגעבן דעם בוך ביז עס וועט אדורך די גאנצע פראצעדור. מען האט געמוזט געבן א דאפלטן „זאלאג“ און גלייך אויף מארגן צוריקברענגען דעם בוך... די דאזיקע „אומלעגאלע“ טראנז-זאקציעס זיינען געווען געהיים. און איבער נאכט פלעגט מען איינשלינגען מאקסיס גארקיס „די מוטער“, אנאטאל פראנס „טאזיס“, אדער קנוט האמסונס „הונגער“. קיין גרעסערן גליק איז נישט געווען ביים יוגנטלעכן — ער האט געהאט די זכיה צו האבן א נישט-נומערירטן בוך פון דער ביבליאטעק...

די ביבליאטעק האט פארביטן דער ארעמער קאלטער און הונגעריקער היים. מען איז געזעסן און געשטאנען אין אלע ווינקעלעך. אפטמאל גענומען א בוך און גלייך אויפן ארט, שטייענדיק, איבערגעלייגעט אים און ביים אוועקגיין — גענומען אהיים א צווייטן.

און די פרייטיק-צונאכטסן — די קעסטל-אונטן, לעקציעס, ליטערארישע משה-פטים — אומעטום איז די יוגנט געווען אויפן ערשטן פלאץ. זי איז נישט נאר געווען א שטומער צוהערער. אפטמאל זיך ארויסגעזאגט, רעאגירט, אריינגעווארפן אן איי-גענע מיינונג און באמערקונג. אט קומט פאר א „משפט“ איבער אפאטאשוס „פוי-לישע וועלדער“ — קומט אויס דער יוגנט, אז דער ריכטער-צוזאמענשטעל איז נישט קיין געהעריקער... און מען רעאגירט — די בירגערלעכע אינטעליגענץ קאן נישט זיין די ריכטיקע ריכטער וועגן די „וועלדער“...

מען האט געזוכט דער הונגעריקער און דערציאונגלאזער קינד היים צו פארגי-טיקן מיט מער וויסן, מיט מער קענטשאפטן. דעריאגן דאס, וואס מען האט פריער נישט געקענט דערגרייכן.

כאָר און קולטור-אונטערנעמונגען

אין א געוויסן טאג קומט אויף דער געדאנק צו שאפן א כאָר ביי די פראַפּע-סיאָנעלע פאריינען. צווישן אונדז איז געווען א יאט, אביגדור פּעלשטיין, וועלכער האט געהאט א זייער שיינע און אנגענעמע שטימע. ער פלעגט זיין פון די ערשטע און בעסטע משוררים ביים ניישטעטישן רב, וועלכער האט געהאט די חזקה צו דאוונען מוסף אין די ימים-נוראים. האבן מיר זיך צו אים געוואנדן ער זאל ארגאניזירן דעם כאָר. ער האט באקומען פון אונדז די פולמאכט צו ווערן דיריגענט פון אזא כאָר, ער זאל אויסקלייבן פון צווישן דער יוגנט די פאסיקע און פעאיקע זינגערס.

עס האט זיך אנגעהויבן אן אקציע פון „פראַבעס“ — די יוגנט איז אדורך אביג-דור פּעלשטיינס עקזאמען. גרויס איז געווען די פרייד ביי די „צוגענומענע“ אין כאָר און מיט טרערן אין די אויגן און פארדרוס אין הארצן האבן געמוזט פארלאזן דעם צימער די יעניקע, וועלכע אביגדור האט אויסבראקירט.

עס איז איינגעשטעלט געווארן א דיסציפלין. ווער עס לאזט דורך דריי מאל די

פראַכן, פאלט אַרויס. אַבער אַזעלכע האָבן זיך נישט געפונען. דער רעפערטואַר איז, פאַרשטייט זיך, געווען פון אַרבעטער- און קאַמף-לידער (עס איז דאָך אַ כאַר פון אַרבעטער-יונגט). מיט ציטער און האַרצקלאַפעניש האָט מען אָפּגעוואַרט דעם ער-שטן קאַנצערט.

באַשטימט איז געווען דער קאַנצערט אויף אַ שבת. אין פראַגראַם זיינען גע-ווען לידער און דעקלאַמאַציעס, אַלץ פון אַ צוגעקליבענעם קאַמפּס-רעפערטואַר. טייל לידער זענען ווי געהעריק סצעניש אילוסטרירט געוואָרן. דאָס ליד „אין דער קוזש-ניע“ איז טאַקע באַגלייט געוואָרן מיט אַזאַ אינסצעניזירונג — אַ קוזשניע, אַ קאַ-וואַדלע, אַ בלאַזזאָק און די זינגער זענען טאַקע געווען אָנגעטאָן ווי שמידערס. אב-רהם רייזנס „א, וואָס קלינגט איר קירכן-גלאָקן“ איז טאַקע באַגלייט געוואָרן מיט גלאָקן-געקלאַנג.

ווי געזאָגט, זיינען די לידער געווען דורכגעפלאַכטן מיט דעקלאַמאַציעס. נאָך דער ליד „אין דער קוזשניע“, האָט דער שרייבער פון די שורות דעקלאַמירט אַ ליד פון אַן אומבאַקאַנטן מחבר (דאָס ליד האָט ער געפונען אויף אַ קאַלענדאַר-בלעטל פון גיטלינס אַפרייס-קאַלענדאַר), וואָס הייבט זיך אָן מיט די ווייטערדיקע ווערטער:

„... עס קעמפן ווי העלדן די יונגע אַרמיען,
עס ווערט פאַרגאַסן אומשולדיק בלוט.
וואָס ווייטער אַלץ שטאַרקער,
אַלץ פעסטער די רייען.
וואָס נענטער דער זיג
אַלץ פעסטער דער מוט...“

דער זאַל איז געווען באַלאַגערט. אַרום די פענצטער און טירן מאַסן מענטשן, וועלכע האָבן זיך נישט געקענט אַריינבאַקומען אינעווייניק. אין מיטן פון דער אַק-ציע אויף דער סצענע קומען אַריין אונדזערע אַרדענונג-האַלטער מיט פאַרצווייפּל-טע פּנימער: — עס זיינען אָנגעקומען יוגנטלעכע דעלעגאַציעס פון די אַרומיקע שטעטלעך: שעבערשין, קאַמאַראַוו, טישעווצע און טאַמאַשאַוו-לובלינער. ווי לאַזט מען זיי נישט אַריין? געקומען זיינען זיי צופּוס... מען האָט געפונען אַן אויסוועג — מען האָט זיי דורך אַ הינטערטיר אַריינגעלאָזט און זיי איינגעאַרדנט אויף דער סצע-נע הינטער די קוליסן.

דער רושם פון ערשטן קאַנצערט איז געווען אַ געוואַלדיקער. מען האָט גע-שמועסט, אַז אין דעם שבת איז די שול געווען האַלב ליידיק... דער ערשטער עפנטלעכער אַרויסטריט פון דער אַרבעטער-יונגט — שניידער, סטאַלאַרעס, שוסטער — האָט איבערראַשט די איניציאַטאָרן גופא און מען הייבט אָן טראַכטן, אַז מען דאַרף מאַכן אַ ווייטערדיקן שריט — אַרגאַניזירן אַ דראַמאַ-טישן קרייז.

טעאַטער-פאַרשטעלונגען

לייבט צו זאָגן „דראַמאַטישער קרייז“. זיינען ווי זיינען. וועלכער יינגל אַדער מיידל האָט עס נישט קיין „שטימע“? ווער פון די שניידערנים האָט עס נישט געקענט אַזוי האַרציק אויסזינגען פרצעס „דריי נייטאַרינס“? אַדער וועלכער שוסטער-יינגל האָט עס נישט געקענט אברהם רייזנס „העמערל, העמערל קלאַפ...“ — אַבער שפּילן טע-אַטער?

די פאַרוואַלטונגן פון די פראַפעסיאָנעלע פאַריינען גופא האָבן זיך צו דעם פראַ-

יעקט באצויגן גאר סקעפטיש — וואס מיינען זיי, די יינגלעך, עס איז עפעס א פורים-שפיל?... אבער דער פארזיצער פון האט, חבר יעקב-מאיר טאפ האט אונדז אונטער-געהאלטן, געשטיצט אונדזער איניציאטיוו — אדרכא, חברה, פרווומ. האט מען ראשית געדארפט א רעזיסאנץ און א פיעסע וואס צו שפילן. מילא א פיעסע האט מען גיך געפונען — אין דער פראבלעם האט אונדז ארויסגעהאלפן וואל-ווישל קארנמאס. ער, וואלוויש, איז געווען א מאדים א לייענער, פלעגט אלץ איינ-שלינגען; פון פאעזיע ביז וויסנשאפטלעכע ווערק און פאליטישע עקאנאמיע. גראד האט ער געהאלטן אין לייענען א באנד פון פריץ הירשביינס דראמען. קומט ער און זאגט — מען וועט דארפן שטעלן „מרים“ — „מרים“? — מען קלייבט זיך צוזאמען, מען הייבט אן פארלייענען, יעקב-מאיר טאפ, אונדזער אפטרופס איז אויך דא און עס ווערט באשטעטיקט: „מרים“!

א גרופע יוגנטלעכע פון יענער צייט, פאטאגראפירט נאך א פארוויילונג-אונט.

אויך די צווייטע פראגע — רעזיסאנץ, ווערט געלייזט. עס ווייזט זיך ארויס, אז ביי אונדז אין זאמאשטיש איז גאר פאראן עפעס א רעזיסאנץ פון רעזיסאנץ-לאנד. ער האט שוין רעזיסירט ביי גרויסע ארטיסטן (ער האט אפילו, זאגט מען, באשטע-טיקונגען דערפון). דאס איז ליבער עמערס אן איידעם — עקיבא אייערווייס (היינט אין ישראל, האט אין אונדזער פנקס א פאר ארבעטן). הכלל, מען פארבעט אים. עס גייט צו אים אזויעק א דעלעגאציע (ער איז געווען א סוחר) און ער קומט גלייך, משמעות עס האט אים געצויגן צום אלטן „פאך“, און זיך גלייך גענומען צו דער ארבעט.

זיין ערשטער „עקזאמען“ איז באשטאנען פון 3 פראגעס:

1. צי האט ווער פון אונדז שוין אמאל „געשפילט מעאטער“?
2. צי ווייסן מיר, אז מען דארף ביים שפילן מעאטער האבן שטרענגע דיס-ציפלין?

3. צי וויסן מיר, אז א טעאטער-שטיק, וואס מען שפילט, דארף פריער „צענ-זורירט“ ווערן?

מיר האבן די פראגן גאר לייכט פארענטפערט: געשפילט האבן מיר קיינער נישט; וואס שויד דיסציפלין, קען ער זיך אויף אונדז פארלאזן און וועגן „צענזורירן“ די שטיק — איז מילא, אויב מען דארף, וועט מען; דער ראט פון די פראפעסיאנעלע פאריינען וועט עס שוין דערליידיקן.

מען דארף זיך פארשעלן דאס הארצקלאפעניש פון אונדז, יונגווארג. יעדער האט געוואלט שטיין אויף די בינע-ברעטער. אין „מרים“ האבן זיך געקענט באטייליקן נאר צען מאן. און יעדער האט געוואלט א „גרויסע ראלע“. אבער וואלוויש האט דער-קלערט: „יאטן, דיסציפלין!“ און מען האט דעם „פריינט רעזשיסאר“ איבערגעגעבן אין זיינע הענט דעם אויסוואל, קלייבט אויס דעם אנסאמבל.

ס'איז אזעק אן ארבעט. די וואס זיינען אנערקענט געווארן פון רעזשיסאר פאר פעאיק צו שפילן האבן רעפערטירט; די אנדערע האבן אליין געמאלן אפישן, געגרייט די בינע, דעקאראציעס, געשאפן דעם נויטיקן רעקוויזיט.

אין א שיינעם פרימארגן קומט פון לובלין, פון דער וואַיעוודסטווא צוריק די פיעסע מיט א גרויסער צרה — דער צענזאר האט אויסגעשטראכן דעם פערטן, לעצטן אקט פון „מרים“. מיר זענען געבליבן געפלעפט — וואס וועט זיין? ארויסגעשניטן דאס סאמע בעסטע!... אבער וואלוויש נעמט זיך נישט איבער — ער באוואיקט די „שווישפילער“. מען וועט שוין יא געבן דעם פערטן אקט פון „מרים“. — ווען? ווו?, ווי אזוי? דערווייל איז עס אין זיין מוח. עס וועט שוין זיין, שונאים אויף צעפיקעניש. מיר האבן זיך געגרייט צו דער גענעראל-פראבע. אפישן (מיטן האנט געמאכטע) זענען געהאנגען אויף אלע ראגן. די בילעטן זענען ממש צעכאפט געווארן. באשטער-לונגען זענען געקומען אויך פון די ארומיקע שטעטלעך.

איך וועל קיינמאל נישט פארגעסן דאס בילד, ווען מיר, יונגווארג — שניידער, סטאלער, שוסטער — זענען דערשינען פארן גרויסן עולם אין טעאטער „אזאז“, וואס איז געווען איבערפולט. דער טעאטער האט זיך געבראכן פון מענטשן.

מיר האבן נישט פארגעסן אן אונדזערע הארעפאשנע עלטערן. זיי זענען דאך די ריכטיקע מחותנים אויף דער שמחה. זיי זענען געזעסן און געקליבן נחת פון אונדז. בנעימותדיק האבן די טאטעס געגלעט זייערע בערד און די מאמעס געווישט א טרער פון די אויגן — — —

אויף מארגן האט זיך געמאן אין גאס אויף טיש און אויף בענק. און דער דער-פאלג האט גערופן, ווי עס זאגט זיך: „האסט געוונען, טא שפיל ווייטער“.

קומען אבער דער קליינער וואלוויש און בריינע גילדינער (היינט אין אמריקע) און זאגן — ניין, דערווייל שפילט מען נישט ווייטער ביז מען וועט אפצאלן א חוב... — מיר זענען שולדיק דעם עולם א חוב — דער פערטן אקט פון „מרים“, וואס דער צענזאר האט אויסגעשניטן...

זיי האבן שוין א פלאן — מען וועט מאכן א ליטעראריש-קינסטלערישן אונט און דארטן וועט מען צאלן דעם „חוב“.

א ליטעראריש-קינסטלערישער אונט

אין אונדזער ארבעט פאר דערציען און אויפקלערן דער יוגנט האבן די ליטע-ראריש-קינסטלערישע אונטן פארנומען א גאר אנזעעוודיקן ארט. זיי זענען פאר-געקומען פון צייט צו צייט. דא וויל איך דערציילן וועגן יענעם אונט, ווען מיר האבן באצאלט דעם „חוב“, דעם פערטן אקט פון „מרים“.

אין פראגראם פון דאזיקן אונט האט געדארפט זיין נישט נאר ליטעראטור און קונסט, נאר אויך א ביסל פארוויילונג. די מענה איז געווען — וואס? איז טאנץ נאר פאר די רייכע? און די ארבעטער-יונגט האט נישט קיין רעכט דערצו? האט מען פאר-קאטשעט די ארבל און מען האט געגרייט אן אונט, וואל זאל נישט פארשעמען די פריערדיקע טעאטער-פארשטעלונג.

אפגעהארעוועט מיטן צוגרייטן די פראגראם, ווייזט זיך ארויס, אז די ארבעט איז געווען אומזיסט. נישטא קיין סאלאן, אלע זיינען פארנומען, עס איז קארנאוואל-צייט. קומט צוגיין אונדזער פילאזאף מיט זיין הויכן שמערן, טיפע אויגן און שמענד-דיקער באדאכטקייט, אורן ארבעטספעלד, און מעלדעט — חברה, איך האב א זאל! — הייבט מען אן פרעגן: — ווו? — ענטפערט ער מיט א ביסל מורא, מען זאל פון אים נישט לאכן: — אין דער שאפע פון דער פאזשארנער קאמאנדע... נעבן דער שטא-טישער עלעקטראניק.

קיינעם איז דאס גארנישט איינגעפאלן. מיר אקצעפטירן דעם פלאן און א דע-לעגאציע איז אוועק צום נאטשאליניק פון די פייערלעשער. מיר האבן די פייערלעשער-שאפע גענומען פאר אונדזער אונט.

ווער עס האט נאר געהאט הענט האט זיך איינגעשפאנט אין דער ארבעט, ריין מאכן און דעקארירן דעם זאל. מען האט ארויסגעפירט די פעסלעך מיטן וואסער, די קישקעס און דעם גאנצן פייערלעשער קלאפערגעצייג. די סטאלער-יונגט האט זיך גענומען צו די נויטיקע סטאלערישע ארבעט, צופאסן דעם זאל מען זאל קענען טאנצן. געארבעט האט מען בינאכט, ווייל בייטאג האט מען געמוזט גיין צו דער פארדינסט-ארבעט.

דער דאזיקער אונט איז אדורך מיט דערפאלג. א פאר טעג פארן אונט האבן שוין אויסגעפעלט בילעטן. דער עולם איז אויך געווען א מאדנער, א סך נייע פנימער, וואס מ'האט זיי ביז איצט אויף אונדזערע אונטערנעמונגען נישט געזען.

א בופעט האט מען אויך צוגעגרייט פון כל-טוב. צווישן איין טאנץ צום צווייטן האט עולם גענומען אין מויל אריין. געטאנצט האט מען ווי יוגנט קען ביי דער בא-גלייטונג פון א גוטן ארקעסטער (אמת, נישט קיין סימפאנישער).

אז דער עולם האט זיך אביסל פארמאטערט פון טאנצן, האט זיך אנגעהויבן דער ליטערארישער טייל. דאס ערשטע בילד האט פארגעשטעלט א דעקאראציע-צימער מיט אורן ארבעטספעלד אלס רעדאקטאר. ער הייבט אן צו לייענען די דערהאלטענע „פאליטישע טעלעגראמעס“, וואס ווערן פון עולם אויפגענומען מיט הילכיקע געלעכ-טערס. עס גייען „פאליטישע קאמענטארן“ און „שפעטער „ארטיקע נייס“...

אן איבעררייס, עס ווערט צוגעגרייט א „לעכעדוקע פאסט“. יעדער קויפט פאר-מאכטע קאנווערטן „סקרעטלעך“ און מען שיקט בריוועלעך צו די אויסדערוויילטע. עס ווערט אריינגעטראגן א נייער הייטערער מאמענט.

נאך דער „פאסט“ טרעט ארויס אונדזער כאר מיט נייע לידער, וואס דער עולם נעמט אויף מיט אפלאדיסמענטן. דאן קומען פארשיידענע דעקלאמאציעס פון יוגנט-לעכע. דער עקסטאז איז אן א שיעור. אויך דער שרייבער פון די שורות איז ארויס-געטראטן מיט א דעקלאמאציע. גענומען, ווי די פריערדיקע, פון א קאלענדאר-בלעטל:

„... נישט אין טורמע פויל און שוואך; אין קאמף וועל איך שטארבן!

ווי עס זאל מיין הייס בלוט רויט די ערד באפארבן!

קיין וויינען ביי מיין טויט; נאר מוזיק וועט שאלן.

טאנצנדיק וועל איך גיין אין שלאכט. פארשיכורט וועל איך פאלן.

פאלן מיט דער שווערד אין האנט, פון דער ווילדער שחיטה,
איך וויל נישט אז קיין צדקה-פושקעס זאלן קלאפן ביי מיין מיטה..."

עס האט נישט געארט וואס אזעלכע טרויעריקע לידער וועגן טויט און מיטה
זיינען אריינגעמישט געווארן אין מיטן פון דעם מאנן און געזאנג — די יוגנט האט
דאס אויפגענומען מיט התלהבות.

ערשט שפעטער איז געקומען די אמראקציע. מען האט באצאלט דעם „חוב" —
מען האט געמאלדן, אז וואלוויש וועט רעזיסירן דעם פערטן אקט פון „מרים". שווער
זיך פארצושטעלן וואס דארטן האט זיך געטאן. די באגייסטערונג, דער ענטוויאזם,
א קלייניקייט, מיר האבן אפגעהאלטן אזא זיג! — דער צענזורירטער, געפערלעכער
אקט פון „מרים" האט באקומען א תיקון...
שפעטער ווייטער מענן, ווייטער פרייד ביז אין העלן פרימארגן אריין.

א טעאטער-טרופע מאכט ויברח...

ווען אונדזער רעזשיסאר, עקיבא אייערווייס, האט אונדז אויסגעפרעגט צי מיר
האבן געשפילט טעאטער, האבן מיר געענטפערט, אז ניין — קיינער איז נאך אויף
די בינע-ברעטער נישט ארויסגעטראטן. מיט טעאטער האבן מיר אבער יא געהאט
צו מאן און געשען איז עס טאקע מיט א יאר פריער, פאר דעם ווי מיר האבן גע-
שאפן אונדזער דראמאטישן קרייז.

אין א שיינעם פרימארגן (אין יאר 1925) קומט אראפ קיין זאמאשטש א גע-
שעפטירער פון א בארימטן יידישן ארטיסט און אפישירט אין די גאסן, אז אין דער
און דער דאטע וועט געשפילט ווערן די פיעלע „די רויטע קוקאזוקע" און „הינקע-
מאן".

א גרופע אקטיוויסטן פון דער יוגנט. פון רעכטס צו לינקס, שטייענדיקע: שמעון קופערמאן, בערטשע קארמוס,
בלומע פלויג, פ. שאץ, מענדל פינקמאן. זיצנדיק: חנה בראַנברענער, אַרן אַרבעספּעלד, פּעשע-רייזל קליינער.

די „רויטע קוקאווקע“ זאל מיט איר אינהאלט ארויסטרעטן קעגן ארבעטער-קאמף, קעגן אידעאלן, וואס אונזער יוגנט האט עס געהאלטן פאר הייליק. הכלל א דעלעגאציע פון די עלטערע באוועסטויניקע ארבעטער איז אוועק אין האטעל „וויק-טאריא“ (געווען זיינען אין דער דעלעגאציע: וויגדער רידער — א בעקער; איטשע מארער — א בעקער און יעקב-מאיר טאפ, א היטלמאכער, פארויצער פונעם ראט פון די פראפעסיאנעלע פאריינען). די דעלעגאציע האט געוואלט זיך פארשטענדיקן מיטן הויפט-ארטיסט (איך רוף נישט אן דעם נאמען, ער לעבט נאך און שפילט יידיש טעאטער אין דער וועלט). דער ארטיסט האט אבער נישט געפונען פאר נויטיק אויפ-צונעמען די דעלעגאציע און ארויסגעשיקט זיין געשעפטפירער ער זאל זען ווער איז די דעלעגאציע און פרעגן וואס זי פארלאנגט. ווען די חברים האבן אויפגעקלערט דעם געשעפט-פירער נאך וואס זיי זיינען געקומען, איז ער אוועק צום ארטיסט און עס איבערגעגעבן. דאן איז ארויס דער ארטיסט בכבודו ובעצמו, זיך נישט באגריסט אפילו מיט דער דעלעגאציע, נאר גלייך ארויס מיט א געשריי: — ארויס פון דאנען! ווייל איך וועל אייך באלד לאזן ארעסטירן... ממש ארויסגעיאגט די דעלעגאציע.

אז דאס איז באקאנט געווארן צווישן די ארבעטער, איז באשלאסן געווארן גלאטיק די דאזיקע באלידיקונג נישט דורכלאזן. עס איז ראשית דערקלערט געווארן א באיקאט אויף די ארטיסטן. מען האט באזוכט ממש יעדע שטוב און געשעפט און מען האט דערציילט די גאנצע געשיכטע. די שוסטער-יוגנט פון איר זייט האט עפעס צוגעטראכט...

אין אונט פאר דער פארשטעלונג האבן זיך פארן טעאטער-זאל ארומגעדרייט עטלעכע פאליציאנטן. דאס איז געווען א נייט ביי אונדז און טאמער איז עמיצער יא געקומען קויפן א בילעט, איז ער אין שרעק אוועק צוריק אהיים. די טרופע האט אנגעהויבן שפילן ביי א ליידיקן זאל. איין איינציקע משפחה איז געזעסן אין א לא-זשע — דאס איז געווען דער פאליציי-קאמנדאנט מיט ווייב און קינדער... אין מיטן אקט איז די פארשטעלונג איבערגעריסן געווארן, ווייל אויך דער קאמנדאנט איז אוועק אהיים.

די שוסטער-יונגען האבן דערווייל צעשניטן די רעדער פון דעם אַמניבוס... דער ארטיסט איז געלאפן צו דער פאליציי; מען האט געזוכט די „פארברעכער“. אבער זוך א ווינט אין פעלד. עס האט לאנג געדויערט ביז מען האט געבראכט רע-דער פון לובלין. אין שטאט האט מען פאר דעם דאזיקן צעשעדיקטן אַמניבוס נישט באקומען קיין רעדער. די יוגנט האט אנגעזאגט, אז ווער עס וועט צושטעלן רעדער פאר דער דאזיקער טעאטער-חברה, וועט האבן מיט זיי צו טאן... ביז די רעדער זיינען נישט געקומען פון לובלין, האט מען קיינעם פון דער טרופע נישט געזען אין גאס. פארטאג זיינען זיי בגניבה פון שטאט אנטלאפן. זייער דורכפאל איז זיי נאכ-געפארן א שטיק צייט אין פארשיידענע שטעט און שטעטלעך.

אין עטלעכע וואכן ארום, אין אן אונט, קומט אריין אין פראפעסיאנעלן פאריין א מענטש פון דער פרעמד. ער בעט אז ער וויל ריידן מיט עמיצן פון דער פארוואל-טונג, פון וועלכן נישט איז פאריין. ווען מען האט אים געפרעגט ווער ער איז און וואס ער וויל, האט ער אויפגעקלערט, אז ער איז א פארשטייער פון דער בארימטער יידישער טעאטער-טרופע פון ילוזש אדלער. ער וויל זיך מיט די יידישע ארבעטער-ארגאניזאציעס פארשטענדיקן וועגן די פיעסן וואס די טרופע וועט שטעלן. דערביי האט ער דערציילט, אז ער ווייס וואס עס איז געשען מיט דער פריערדיקער טרופע... אויף דער פראגע וואס פאר א פיעסן די טרופע האט בדעה צו שטעלן, האט ער אַנ-געגעבן צוויי: די „זיבן געהאנגענע“ פון אנדרעיעוון און „דער פאטער“ פון סמרינד-בערג. די ערשטע האט מען גלייך אקצעפטירט. וועגן דער צווייטער וועט מען געבן

תשובה. באקענענדיק זיך מיטן אינהאלט פון „פאטער“, זעענדיק אז זי איז נישט קיין ארבעטער-פיינטלעכע, האט מען באשטעטיקט אויך די צווייטע פיעסע. די טרור-פע האט אפגעשפילט עטלעכע פארשטעלונגען און אוועקגעפארן פון זאמאשטש מיט גרויסן מאטעריעלן און מאדאלישן דערפאלג.

אין דער יידישער טעאטער-וועלט האט זאמאשטש באקומען א ספעציעלן שם — מען האט זיך גערעכנט וואס צו שמעלן אין זאמאשטש.

בירגערלעכע יוגנט קומט צו אונדז

אונדזער אקטיוויטעט אויפן קולטור-אויפקלערערשן געביט האט אנגעהויבן צו אונדז דערנענטערן יחידים נישט פון ארבעטער-היימען. אידעאליסטישע יוגנטלעכע פון בירגערלעכע הייזער האבן אנגעהויבן זיך מיט אונדז פארבינדן און טאקע אנגע-הויבן שפילן א ראלע אין אונדזער יוגנט-טעטיקייט. איך וועל אנרופן פון זיי: ישראל גארפינקל (סראלקע מאצנער), דוד לעוונסאן (דוד „פענע“), ישראל וואפניארסקי, שלמהלע גערזאן (שלמהלע „טאפטשאן“), ברודער און שוועסטער ירחמיאל און ריי-וועלע גארטענקרויט.

ישראל גארפינקל איז געבוירן און דערצויגן געווארן אין א רייכער היים. דער פאטער א גרער חסיד, די מוטער א שטארק פרומע — א זייער שמרענג רעליגיעזע שטוב. ישראל איז געווען א שיינער בחור מיט א פאר שווארצע ציגיינער-אויגן און א שווארצע געטאקטן קאפ האר. ער איז געווען פיזיש גוט אנטוויקלט און א מאדנע גוטע הארציקייט האט פון אים אראפגעשיינט. ער פלעגט זיך פאר אונדז ווי פאר-ענטפערן וואס ער איז „צופעליק“ געבוירן געווארן ביי רייכע עלטערן און טוט גאר-נישט...

אפט פלעגט ער אונדז זאגן: — יא, מיינע טייערע חברים! איך וויל, אז איר האט מיך גערן, אבער ביי אייך אין הארצן טראכט איר געוויס — וואס ווילט איר איינער וואס הייסט ארבעט? וואס פילט ער, וואס עס מיינט נויט? צי ווילט ער וואס דאס מיינט קומען פון דער ארבעט אין א קאלטער שטוב, אן ארעמער, וואס איז בא-לויכטן מיט א קליין נאכט-לעמפעלע און די מאמע דערלאנגט אים א ביסל קאלט און מאגער עסן?...

ער פלעגט אפט באדויערן די טרעגער און באלעגאלעס אין גאס, וואס פלעגן שטיין גאנצע טעג ווארטן אויף א זלאטע פארדינסט און אפטמאל ליידקע אוועק-גיין אהיים.

— איך וויל, פלעגט ער זאגן, אז איר האט שוין א וועג אין לעבן, אן אידעאל; אייער שפילן טעאטער, אייער זינגען — אלץ האט דאך א ציל. ווען איר קומט פון דער ארבעט און לייגט זיך שלאפן, שלאפט איר רואיק. און איך וואס בין איך? — א פאראזיט, א גארנישט און האב פון אלעמען. צווישן אייך פיל איך זיך שטארקער, זיכערער...

עס האט נישט געדויערט לאנג פון יענע געשפרעכן. מיט קיינעם זיך נישט מיישב געווען איז ער אוועק, דער דאזיקער באלעבאטישער בחורל, און זיך אפגעזוכט אן ארבעט און גראד א שווערע, ווי מען פלעגט ביי אונדז זאגן „נישט פאר קיין יידן געדאכט“ — ער ווערט א ברונעם-מאכער, אן ארבעט וואס האט פארלאנגט א סך פיזישע כוחות.

ביי אונדז איז געווען אין שטאט אן אונטערנעמער פון ברונעמער מאגאריל האט ער געהייסן. ביי אים אין שטוב האט מען גערעדט פויליש אדער רוסיש (געווען דוכט זיך א רוסישער ייד). צום דאזיקן ברונעם-מאכער האט זיך סראלקע אנגעבאטן צו

ארבעטן. ווען דער ברונעם-מאכער האָט אים געזאָגט, אז דאָס איז אַ שווערע אַר-
בעט, נישט פאַר קיין יידן, האָט אים סראַלקע געענטפּערט: „יאַ יעסמעס מאַצני“
(איך בין אַ שטאַרקער) און מען האָט אים צו דער אַרבעט צוגענומען. פון דעמאָלט
אָן האָט ער ביי אונדז געהייסן „סראַלקע מאַצנער“.

ביי די עלטערן אין שטוב האָט זיך געטאָן חושך. מען האָט געוויינט, זיך גע-
בעטן ביי אים ער זאָל נישט פאַרשעמען זייער גרויסן ייחוס... אָבער עס האָט גאָר-
נישט געהאָלפּן.

— איך וויל ערלעך פאַרדינען מיין ברויט, האָט ער געטענהט, פאַרדינען מיט
מיין אַרבעט און שוויים. זיינס האָט ער אויסגעפירט.

„סראַלקע מאַצנער“ האָט זיך אַריינגעוואָרפּן אין דער געזעלשאַפטלעכער אַר-
בעט ווי אָן אויסגעהונגערטער צום עסן. עס איז נישט געווען קיין שום אַרבעט, וואָס
ער זאָל נישט שטיין אין איר שפיין. סיי לעגאַלע, סיי אומלעגאַלע. געווען אַ טייערער
יאַט, שווער אים צו פאַרגעסן.

אין אַ געוויסן טאָג האָט ער געמוזט אַנטלויפּן. פּאָליציי האָט אים אָנגעהויבן
זוכן. ער איז אין די יאָרן 1927-1928 אַוועק קיין ראַטנפאַרבאַנד. מען האָט פון אים
אין משך פון יאָרן נישט געהערט. ערשט נאָך דעם ווי נאָך דער צווייטער וועלט-
מלחמה זיינען אונדזערע זאַמאַשטשער שארית-הפליטהניקעס אָנגעהויבן צוריקפאַרן
קיין פּוילן, האָט אים איינער פון אונדזערע לאַנדסלייט, רינד, געטראָפּן.

אויף איינער אַ סטאַנציע אין אוזבעקיסטאַן, ווען עס איז דורכגעפאַרן אַן עשאַ-
לאַן מיט רעפּאָרטירטע, איז איינער אַ באַוואַקסענער אַרומגעלאָפּן איבער די וואַ-
גאָנעס און געזוכט זאַמאַשטשער. דער לאַנדסמאַן אונדזערער האָט זיך אָפּגערופּן,
אז ער איז פון זאַמאַשטש און געפרעגט ווער ער איז — יענער האָט אים געזאָגט,
אז דאָס איז ער „סראַלקע מאַצנער“. ער האָט איבערגעגעבן, אז ער איז דאָ אויף
פאַרשיקונג. ער בעט איבערגעבן גרוסן די זאַמאַשטשער.

אַ גרופּע יוגנט־אַקטיוויסטן. פון רעכטס צו לינקס, אויבן: ד. לעווינסאָן, שמחה אַרבעספעלד, לייבל קופּערמאַן;
זיצן: ישראל גאַרפּינקל, חיהלע גרי, לייזער פּינקמאַן, יהודית שאַץ, יעקב שפּיזאייזן.

דוד לעוויןסאן האט אויך געשטאמט פון א פיינער אבער ארעמער משפחה. ער איז געקומען צו אונדזער יוגנט-ארבעט מיט אידעאלזם און בענקשאפט. ער איז געווען ווונדערלעך שיין, הויך ווי א סאסנע מיט א בלאנדן קאפ האר. ער פלעגט שמענדיק זאגן, אז ביי אונדז פילט ער זיך ווי נייגעבוירן. די סביבה פון וואנען ער קומט איז אים אומדערטרעגלעך. דארטן איז נאך פוסטקייט און אומבאהאלפנקייט. צווישן אונדז פילט ער זיך אפ. דא איז ווי ער וואלט אין זיך איינגעזאפט פרישע לופט. ביי אייך, ארבעטער-יונגנט, פלעגט ער טענהן, איז פאראן אינהאלט אין לעבן, איר שאפט עפעס שענערס...

ער האט אויך געהאט א שוועסטער, לאהלע, זי איז געווען פון די שענסטע מיידלעך אין זאמאשטש. מען האט איר טאקע גערופן אונזער שולמית. זי האט גע-ארבעט ביי קעסטנבערגן אין דער בוכהאנדלונג.

דוד האט זיך אויך מיט ברען אריינגעווארפן אין דער אקטיווער טעטיקייט. אויך ער האט אין א געוויסן מאָס געמוזט אוועקגיין פון פוילן. עס האט אים געדראָט ארעס-מירט צו ווערן און ער איז אנטלאפן קיין פראנקרייך. ער איז אומגעקומען בעת דער נאציסער אָקופאציע אין פראנקרייך. אין יאָר 1941, ווען היטלער-דייטשלאנד האט באפאלן רוסלאנד, איז ער אוועק פרייוויליק קעמפן קעגן דייטשלאנד און געפאלן אויפן פראנט.

פראַלקע וואַפניאַרסקי — ער האט געשטאמט פון א סוחרישער פאמיליע. זיין פאטער איז געווען א האַלץ-סוחר. זיי האבן געהאט א גרויסן ברעטער-סקלאד אין „בראָוואַר“. ביי זיי אין שטוב האט מען זיך געפירט פריציש, אריסטאָקראַטיש.

דער פאטער, א מאָדערנער מענטש מיט א קמץ-בערדל, קורץ געקליידט, מיט א פאַר ברילן אויף דער נאָז, וואָס האט נאָכגעהאַנגען מיט א זיידן שוואַרץ שנירל ביי דער זייט. די מוטער זיינע א זייער שינע, שוין עלטערע פרוי, מיט א שיין פאַר-קאמפן קאפ גראַע האַר. אין שטוב האט מען גערעדט צווישן זיך פויליש. ווען ס'איז אבער אריינגעקומען א ייד איז מען באלד אריבער אויף מאמע-לשון.

זיי האבן געוווינט אין א זייער שינער וווינונג מיט שמענדיק געפוצטע פאדלאָ-געס. א פיאנע, וואָזאָנעס מיט בלומען האבן צוגעגעבן נאך מער עלעגאַנץ דער שטוב. אויף די ווענט גרויסע בילדער פון פוילישע און יידישע שרייבערס — צווישן זיי י. ל. פרץ, אדאם מיצקעוויטש און ביי די זייטן יוליוש סלאוואצקי און היינריך היינע. שמענדיק האט זייער שטוב אויסגעזען ווי בעת עפעס א יום-טוב.

ישראלקע האט זיך אין דער דאָזיקער שטוב נישט געפילט יום-טובדיק. שמענ-דיק איז עפעס א ביטערקייט געווען אויסגעגאסן אויף זיין בלייבן פנים. שמענדיק איז ער געווען פארחלומט און פארטראכט. א טבע האט ער געהאט — ער פלעגט אלעמען אויסהערן, זייער ווייניק גערעדט. שמענדיק נישט געוואלט פארפירן קיין דיסקוסיעס — נישט מיט אייגענע חברים, נישט מיט פרעמדע.

געווען איז ער שטארק אָנגעלייענט און דווקא מיט ערנסטער ליטעראטור. ער האט שמענדיק אין זיינע קעשענעס געהאט פארשיידענע בראַשורן. געווען א ביסל אַן אָפּגעלאָזענער, נישט ווי געוויינלעך די רייכע זינדלעך פון גבירים. ווען ער פלעגט אויף זיי קוקן, פלעגט ער א שפיי טאן און זאגן: — א בינטל פאַראַזיטן; וואַרטן, אַז דער טאַטע זאָל זיי ברענגען א רייכע בלח, וועלן חתונה האבן און ברענגען אויף דער וועלט אַזעלכע בראַימלעך ווי זיי זיינען...

גאָר אַנדערש האט ער זיך באַצויגן צו אונדז, ארבעטער-יינגלעך. ווען עמיץ פון אונדז האט נישט געקענט צעקליינען א זאץ פון וויסנשאפטלעכן סאָציאַליזם, אָדער פון מאַרקס „קאָפיטאַל“, פלעגן מיר זיך ווענדן צו אים. זיין פנים פלעגט דאָן באַקור-מען אַנדערע קאלירן און די אויגן פלעגן אויפליכטן. ער פלעגט אַרויפלייגן זיין האַנט

אויף אונדזערס אן אקסל און גייענדיק אזוי אין גאס אדער אין פארק פלעגט ער מיט ברען, מיט איבערצייגונג אונדז אויפקלערן דאס, וואס מיר האבן נישט פארשטאנען. מיר האבן געפילט אז מיר שטייען פאר א לעבעדיקער ענציקלאָפּעדיע. יעדער פון אונדז האט שמארק מקנא געווען דעם יאט, וואס ווייס אזוי פיל פון היסטאָרישן מאַטעריאַליזם. עס פלעגט זיך אויסדאכטן, אז מאַרקס „קאָפיטאַל“ קען ער אויף אויסנ-ווייניק. מיט וויפל ליבשאפט פלעגט ער אונדז צודריקן צו זיך, ווען ער פלעגט אונדז עפעס פרעגן און מיר האבן אים געוואלט וואס צו ענטפערן. ווי א קינד פלעגט ער זיך פרייען, ווען מיר האבן אים צוגעזאגט, אז יעדע שווערע פראגע, וואס מיר וועלן נישט פארשטייען, וועלן מיר אים פרעגן.

שלמהלע גערזאָן

וועגן שלמהלע גערזאָנען דארף מען ברייטער דערציילן, ער פארדינט א ספּע-ציעלן קאפיטל. זיין נאָמען גערזאָן האט זעלבן ווער געוואלט, מען האט אים בעסער געקענט מיט זיין פסעוודאָנים „טאָפּטשאַן“. ער איז אפשר געווען איינער פון די זעלבנסטע און אַריגינעלסטע טיפן פון אונדזער זאמאַשטש. איך וועל אים פרווון שילדערן ווי איך האב איך פון קינדווייז אן געקענט.

מיר האבן זיך באַקענט צו 12-14 יאָר. מיינע עלטערן האבן געדונגען א דירה ביי בייראָך טאָקער אין שטאָט (דאָס איז געווען אין 1916), מיר האבן פארלאזט די ניישטאָט. אין דער נייער דירה האבן שוין פון פריער געוויינט שלמהלעס עלטערן. ווען איך בין דאָס ערשטע מאל אַריינגעקומען צו שלמהלען אין שטוב האב איך געטראָפן זיין פאָטער קראַנק אין בעט. ווען איך האב שלמהלען געפרעגט פארוואָס ליגט זיין טאָטע, האט ער מיר געענטפערט, אז זיין פאָטער האט באַקומען א „קורצן פוס“ (געמיינט פשוט א פאַראַלליזש) און קען נישט אַרומגיין. דער קראַנקער פוס איז טאָקע געלעגן אויף א ברעט, אַנגעבונדן מיט אייזנזאָגל, וואס האבן דעם פוס „געצויגן“.

דער פאָטער זיינער איז געווען א שטרענג רעליגיעזער ייד, א גערער חסיד. עס פלעגן צו אים יעדן אָונט קומען יידן צו לערנען גמרא, משניות ביז שפּעט אין דער נאַכט. אויך די מוטער זיינע איז געווען א רעליגיעזע, אַבער א ביסל שוין א פרייערע. אפשר דערפאַר וואס די דאָזיקע דארע מאַמעלע זיינע איז געווען די פרנסה-געבערין. געוויינט האבן זיי אויף א בידעס-שטיבל, אַבער געווען איז ביי זיי זייער ריין, נישט געקוקט אויף דעם, וואס דער פאָטער איז געווען יאָרנלאַנג קראַנק. שלמהלע האט געהאט צוויי ברידערלעך, מאַמעלע און יחיאל. און א שוועס-טער רחלע. שמענדיק איז אין זייער שטוב געווען א ליבלעכע באַציאונג פון די קינדער צו די עלטערן. כאָטש דער פאָטער איז געווען קראַנק איז זיין וואָרט געווען א באַפעל.

די מוטער פלעגט האַנדלען מיט לייסטן צו מאַכן רעמלעך צו בילדער. מען קען זיך פאַרשמעלן אז קיין האַניק האט מען ביי זיי אין שטוב נישט געלעקט. עס איז אַריבער א יאָר נאָך אונדזער באַקאנטשאַפט און דער פאָטער איז גע-שטאַרבן. פאַר דער מוטער אליין איז געווען שווער אויסצוהאַלטן די פיר קינדער. מלמד-געלט, ווי נישט ווי זיי באַקליידן. אין שטוב דרייט זיך אַרום א „בחור“ פון 14 יאָר. מילא די אַנדערע זיינען נאָך קליין, אַבער שלמהלע מעג שוין אָנהייבן זאָרגן פאַר דער שטוב.

וואס טוט אזא מאַמע? זי נעמט אים פאַרן קינדערשן הענטל און פירט אים אַוועק צו א שניידער. זי בעט אים, אז ער זאָל „רחמנות האַבן“ אויפן קינד און

אים אויסלערנען דאס פאך שניידעריי. אבער שלמהלע האט געהאט זייער דארע פינ-
גער, עס איז נישט מעגלעך געווען פאר זיינע פינגער צוצופאסן א פינגערהוט...
דער קליינער שלמהלע פלעגט מיט אלע מיטלען זוכן געפעלן צו ווערן דעם מייס-

טער, דער מייסטראווע און אויך די ארבעטער.
אז שלמהלע פלעגט אפטראגן עפעס א מלבוש צו א קונה און פלעגט באקומען
„ביר-געלט“ האט ער זיך זייער געפרייט — היינט וועט ער עפעס קענען קויפן צום
עסן, ער וועט שוין קומען אהיים א זאטער און נישט דארפן אוועקנעמען פון דער
מאמען איר ביסן אדער פון די יינגערע קינדער...

דער דאזיקער שלמהלע מיט די דארע פינגערלעך און פלינקע אויגעלעך הייבט
זיך אן צוצוהערן ווי ארבעטער רעדן צווישן זיך, אז מען דארף זיך נישט לאזן אויס-
נוצן פון די מייסטערס; אז מען האט אפילו נישט קיין צייט צו ליינען א צייטונג,
פון א בוך איז שוין אפגערעדט. אז נאך 9-10 שעה ארבעט קומט מען אהיים טויט-
מיד...

שלמהלע הערט אויך וועגן דעם, אז די לערניינגלעך ווערן אויסגענוצט ווי דינסט-
מיידלעך, העלפן די באלעבאסטעס אין דער שטוב ביי פארשיידענע ארבעטן, אפילו
אויסגיסן א שמוציקע נאכט-כלי... ברענגען אן עמער וואסער ווען אויפן גאס קנאקט
דער פראסט.

שלמהלע הערט דאס אלץ. ער באשליסט אז ער וועט העלפן די יעניקע וואס
געפינען זיך אין נויט. און שלמהלע האט טאקע באוויזן וואס עס קאן, ווי אזוי צו
העלפן.

אין א געוויסן פרימארגן האט מען געבראכט פון הרוביעשאוו קיין זאמאשטש
א גרופע ארעסטירטע ארבעטער. מען האט זיי אפגעפירט גלייך אין טורמע אריין.
ווען די ארבעטער אין שטאט האבן זיך וועגן דעם דערוואסט, האבן זיי באשלאסן,
אז מען דארף די ארעסטירטע אריינטראגן הילף — עס איז דורכגעפירט געווארן
א זאמל-אקציע פון געלט און פראדוקטן. דערווייל ווערט באקאנט, אז דער רוב פון
די ארעסטירטע זיינען בעלי-משפחות און האבן איבערגעלאזט פרויען, קינדער און
קראנקע עלטערן. עס ווערט באשלאסן: דאס געלט שיקן די משפחות און די פרא-
דוקטן אין תפיסה.

שלמהלע הערט וועגן דער פראדוקטן-זאמלונג און אירע שוועריקייטן. נישט לאנג
געטראכט, מעלדעט ער זיך צום הילף-קאמיטעט, אז ער וועט העלפן אין דער פרא-
דוקטן-זאמלונג, אבער מיט א באדינג, ער וויל עס מאכן אליין, קיינער זאל אים נישט
העלפן. דער קאמיטעט האט עס באשטעטיקט אבער צוגעטיילט צוויי פערזאן, וואס
זאלן אויף אים האלטן אן אויג...

אין א געוויסן טאג איז שלמהלע אנגעקומען פון זיין היים מיט צוויי קוישן. מיר
זעען ווי ער יישובט זיך פון וואנען אנהייבן. ער האט געמאכט דעם ערשטן וויזיט
ביי גדליה יאנאסגארטל אין דער בעקעריי. פון דארטן איז ער ארויס מיט צוויי גרוי-
סע ברויטן. א צופרידענער פון ערשטן דערפאלג, פארנעמט ער זיך מיט די קוישן
צום קאלאניאל-געשעפט פון אברהם פרידמאן. עס געדויערט א וויילע און שלמהלע
טראגט שוין הויז די ברויט אין צווייטן קויש פארוויקלטע פעקלעך. ער שטייט וויי-
טער א וויילע, שפייט אן אין די הענט און איז אוועק צו די מאנזיס, וועלכע האבן
געהאט א גרויסן געשעפט און א פאבריק פון זיף און ליכט אויף דער ניישטאט, פון
דארט צו יידל בעקער... ער האט שוין פולע קוישן. מיר ווילן ארויסגיין פון דער
באהעלטעניש און אים העלפן. אבער ווי א וויכער איז ער אריינגעלאפן צו זיין קוויזן,
וואס האט געווינט קעגנאיבער די „קוקעס“ (אייגנטימער פון א בעקעריי) און פון
דארט ארויס מיט ליידיקע קוישן און טאקע אריין צו די „קוקעס“ און ארויס פון דארט

מיט ברויטן אין די הענט. אַט לויפט ער ווייטער, שניידט דורך די „סעלדעך“ און איז שוין אין דעם „ראַכאַמניק“ — די קאַפּעראַטיווע קראַם פון דער פּ.פּ.ס. (פּוילישע סאַציאַליסטישע פּאַרטיי).

מיר, זיינע „שפּיאַנען“, האָבן זיך אין אונדזער באַהעלטעניש פאַרשעמט. דער קליינער שלמהלע האָט מער אויפגעטאָן ווי דער גאַנצער קאָמיטעט מיט אַ טעכנישן אַפּאַראַט און קאָמיסיעס... און די טאַקטיק, גייט אומעטום, וווּ עס לאָזט זיך נאָר. מיר באַמערקן, אַז שלמהלע גייט אַרויס פון דער קאַפּעראַטיוו, קוקט זיך אַרום. וואָס זוכט ער? אַהא, עס פאַרט אַ ליידיקע דראָזשקע און ער גיט אַ פיף. ער נעמט די דראָזשקע צו דער קאַפּעראַטיווער קראַם און ער הייבט אָן פון דאָרטן צו טראָגן גרויסע פאַפּירענע פעק מיט פּראָדוקטן. פון דאָרטן פאַרט ער צו זיין קוויט, נעמען פון דאָרטן זיין פּריערדיקן „דעפּאָזיט“. עס איז אַ פּולע דראָזשקע מיט פּראָדוקטן. דאָ באַשליסן מיר זיך צו ווייזן פאַר אים, אַזוי נישט-ווילנדיק זאל עס אויסקומען. פּרעגן מיר אים וואָס ער פירט, ענטפערט ער, עפעס אַ ייד האָט אים געבעטן, אַז ער זאל די זאַכן אָפּפירן אין „בראַוואַר“. זאָגן מיר אים, אַז אַזוי ווי מיר זיינען אַרבעטלאָז וועלן מיר מיטפאַרן און אים העלפן אַראָפּנעמען די פעקלעך. זאָגט ער — ניין, דאָס נישט, דער ייד האָט מיט אים אויסגענומען, אַז ער אליין דאַרף עס אַוועקפירן, אַנ-דערש פאַרלירט ער דעם פאַרדינסט.

דערציילן אים, אַז מיר האָבן אַליץ געזען ווילן מיר נישט. בלייבט מיר גייען אַריין צו יעקב-מאיר טאַפן, ער האָט געוווינט אַמנעענטסטן, און זאַלבעדריט פאַרן מיר אים נאָך, זען וואָס עס וועט ווייטער זיין.

ווען מיר האָבן אים אָנגעיאָגט ביים טורמע-טויער, האָט ער ממש געציטערט פון אויפּרעגונג. ער האָט אונדז נישט געקאנט מוחל זיין דאָס נאַכשפּיאַנירן. עס האָט נישט געהאַלפן אונדזער פאַרזיכערן, אַז מיר ווילן נאָר אים העלפן. מיט אַ געשריי האָט ער אונדז פאַרטריבן. ער אליין וויל די זאַך דורכפירן. דער וועג פון טויער ביז דער טורמע-קאַנצלאַריע איז געווען ווייט. מיר ווילן אים העלפן טראָגן די פעק און ער האלט אין איין שרייען — אַוועק! דעם וועכטער איז עס געפֿעלן געוואָרן — זאַל ער, דער קליינער זשידעק, טראָגן אליין די פעק.

ער האָט אַליץ אַבער דורכגעפירט, אַרויס דער זיגער. גרויס מי האָט אונדז גע-קאָסט, אַז ער זאל מיט אונדז מיטפאַרן אין שטאַט אַריין. ער וויל, זאָגט ער, מיט קיין „שפּיאַנען“ נישט פאַרן. ערשט, אַז מיר האָבן אים פאַרזיכערט, אַז מיר וועלן זיך שמעלן צו אַ חברים-געריכט, האָט ער באַוויליקט אַריינצוגיין אין דער דראָזשקע. ביינאַכט האָט זיך אין פאַריין געקאָכט, אַליץ אַרום שלמהלען. ער האָט געליאָ-רעמט, געשריען, געטענהט: „אין פאַריין דרייען זיך אַרום שפּיאַנען“ — אַ חברים-געריכט זאל מען מאַכן, שוין היינט מוז עס געשען.

ער האָט נישט געוואלט דערציילן ווער עס זיינען די „שפּיאַנען“ — דעם געריכט וועט ער איבערגעבן.

מען האָט אים אַבער באַרואיקט. צום סוף איז געבליבן שלמהלע ווערט אונדזער באַשפּייזונג-מיניסטער, ער ווערט דער באַשפּייזער פון די פּאָליטישע אַרעסטירטע, און ביי דער אַרבעט האָט ער זיך אויסגעצייכנט.

איין מאל האָט מען אים אַרעסטירט מיט די קווישן פּראָדוקטן, בעת ער האָט געזאַמלט. מען האָט אים גענומען אויף אַ פאַרהער. מען האָט אים געפרעגט ווער עס שיקט אים זאַמלען. ענטפערט ער — מיין האַרץ שיקט מיך זאַמלען; מיין פאַרשטאַנד-בענער פאַמער האָט מיך געלערנט, אַז מען דאַרף העלפן יענעם וואָס געפינט זיך אין אַ נויט.

מען האָט אים געשלאָגן ביי דער אויספאַרשונג. עס האָט נישט געהאַלפן, ער

האָט געהאלטן אין איין טענהן — מיין האַרץ הייסט מיר. מען האָט געפרוווט מיט גומן אים איבערקויפן. עס האָט גאַרנישט געהאַלפן. מען האָט אים באַפֿרייט.

ער האָט זיין זאַמל-אַרבעט פון פראָדוקטן אזוי פערפֿעקציאָנירט, אז אין די היי-זער האָט מען אים שוין אַנטקעגנגעטראָגן. געווען באַלעבאָסטעס, וואָס בעתן איינ-קויפן פאַר זיך פראָדוקטן, האָבן זיי שוין געקויפט אַ באַזונדער פֿעקל פאַר שלמהלען. איין מאָל איז געשען מיט אים אזאָ געשיכטע. עס האָט זיך שוין איינגעשטעלט, אז יעדער באַלעגאַלע, אָדער דראַזשקע, וואָס האָט געטראָפן שלמהלען מיט זיינע קוישן, פלעגט אים אַרויפנעמען, צוגעפירט וווּ ער האָט געדאַרפט. איין מאָל שטעלט זיך אָפּ אַ דראַזשקע און בעט אים אַרויפגיין. שלמהלע וויל אַרויפגיין און זעט, אז דאַרטן זיצן שוין מענטשן. זאָגט ער זיך אָפּ. רופט זיך אָפּ דער דראַזשקאָש, אז די פאַסאָשירן ווילן פאַר אים מאַכן פלאַץ און עס וווייזט זיך אַרויס, אז די צוויי פאַ-סאָשירן זענען גאַר דער קאַמענדאַנט פון דער טורמע און אַ געהיים-אַגענט.

אַ מאַמענט האָט זיך שלמהלע געקווענקלט און דאָך אַריין. נאָך אַ פאַר מינוט שווייגן, האָט זיך אַנטוויקלט אַ שמועס צווישן דעם טורמע-קאַמענדאַנט און שלמה-לען. דער קאַמענדאַנט האָט אים געמוסט, הלמאי ער שלעפט זיך אַרום אין אַזעלכע קעלטן און רעגנס, ער קאָן נאָך קראַנק ווערן. צי וואָלט נישט געווען בעסער ער זאָל זיצן ביי דער אַרבעט אין דער וואַרעם, און אונטערזינגען אַ לידל...

שלמהלע האָט אים געפרעגט: — צי וועט מיר דער הער קאַמענדאַנט דערלויבן

אַ פראַגע. באַקומענדיק דעם הסכּם האָט ער זיך אָפּגערופן:

— דער הער קאַמענדאַנט האָט קינדער? און ווי טראַכט דער הער, ווען איינער

פון זיינע קינדער, אַ זון אָדער אַ טאָכטער, זאָלן אַרעסטירט ווערן ערגעץ אין אַ שטאַט, וווּ זיי האָבן נישט קיין קרובים, וואָלט דער הער קאַמענדאַנט די יעניקע, וואָס וואָלטן זיי געוואָלט העלפן, אויך געשיקט זינגען לידלעך? די פֿעקלעך וואָס איך טראָג דאַרפן אַפּשר נישט די אַרעסטירטע, זיי האָבן אין טורמע עסן און טרינקען, אָבער דאָס זיינען דאָך גרוסן פון דער פרייער וועלט. דו, הער קאַמענדאַנט, ביסט דאָך אַ רעליגיעזער. דו ווייסט דאָך וואָס די רעליגיע לערנט, אז מען דאַרף אַ ליידיג-דיקן העלפן מיטן גאַנצן האַרצן. מיין פאַטער האָט מיר די דאָזיקע ליבע געלערנט.

דער קאַמענדאַנט איז שלמהלען געבליבן שולדיק אַן ענטפֿער און דערווייל איז די קאָטש פאַרפאַרן ביז דער טורמע. דאָ איז געשען עפֿעס אויסערגעוויינלעכעס. דער קאַמענדאַנט האָט געהייסן שלמהלען בלייבן אין קאָטש און ער, צוזאַמען מיטן געהיים-אַגענט, האָבן אַריינגעטראָגן די קוישן מיט די פראָדוקטן פאַר די אַרעס-טירטע אין דער קאַנצעלאַריע פון דער טורמע. באַלד איז ער אַרויס מיט די ליידיקע קוישן און זיי איבערגעגעבן שלמהלען מיט די ווערטער: „פאַר מיט גאָט, מיין זון.“ ער האָט נאָך געוואָלט באַצאָלן דעם דראַזשקאָש, ער זאָל אָפּפירן שלמהלען אַהיים. אָבער דער דראַזשקאָש האָט זיך אָפּגעזאָגט נעמען דאָס געלט. ער האָט נאָר צוגע-געבן מיט אַ זיפּץ: הלוואַ וואָלטן אַלע מענטשן פאַרשטאַנען, אז מען דאַרף העלפן איינער דעם צווייטן, וואָלט קיין שלעכטס נישט געשען.

שלמהלע גערזאָן, וואָס אַלע האָבן אים געקענט מיטן נאָמען „טאַפּטשאַן“, האָט זיך סוף-כל-סוף געמוזט אָפּטראָגן פון זאַמאַשטש און שפּעטער פון פוילן. ער איז אַוועק קיין ראַטנפאַרבאַנד. מער האָט מען פון אים נישט געהערט.

ירחמיאל און ריוועלע גאַרטענקרויט האָבן ביידע אָפּגעשטאַמט פון פרום-באַלע-באַטישע הייזער. ריוועלע האָט פאַרענדיקט די פוילישע גימנאַזיע אין זאַמאַשטש. ביידע זיינען אַריינגעצויגן געוואָרן אין אונדזער יוגנט-קרייז און האָבן זייער פיל גע-לייטעט אויפן געביט פון אויפֿקלערונג.

באשפייזונג און קיך פאר אַרבעטלאָזע

איך האָב שוין דערמאָנט — אז אין 1926 איז געווען אַ שווערער, קריזיס און אַרבעטלאָזיקייט, כּפּרט ביי דער יוגנט. די יוגנט האָט נישט געהאט וואָס צו טאָן מיט אירע ליידיקע טעג. עס האָט געיאָגט פון די אַרעמע קאלטע הונגעריקע היימען און אין גאס איז געווען רעגנס און קעלט. האָט מען זיך געקליבן אין פּראָפעסיאָ-נעלן פאַריין.

דער פאַריין האָט זיך געפונען ביי דער פאַמיליע קופּער. פאַקטיש האָבן מיר אין דער דאָזיקער דירה געהאַט נאָר איין „וואָנט“ — די איבעריקע ווענט זיינען געווען פאַרנומען פון באַלעכאַס מיט זיינע מעבל. אזוי ווי די פאַמיליע איז שטענדיק געווען אין שטוב, האָט דאָרטן שטענדיק געברענגט אַן אייזערנע אווועלע. עס איז געווען וואַרעם, אַ מחיה... פלעגט חברה זיצן, ווער עס האָט געלייענט אַ צייטונג, אַ ביכל, אָדער דיסקוטירט.

רופט זיך אַפּ אַ יאָט: — אַך וואָלט איך איצט געגעסן אַ שטיקל ברויט מיט הערינג... רופט זיך אַפּ אַ צווייטער: — ווען איצט וואָלט גערעגנט מיט לאַקשן און בעבעלעך, וואָלט נאָך בעסער געווען... צווישן אונדז איז געווען שלמהלע „טאַפּטשאַן“. ערשט מיר כאַפּן זיך ער איז נישטאָ.

אין אַ וויילע אַרום קומט ער אַריין מיט פריש ברויט, עטלעכע הערינג, אַ בייטל צוקער און אַ פעקל ביי. — חברה, האָט ער אויסגערופן, — עסן! קיינער האָט זיך נישט גערירט פון אַרט. מען האָט נישט געוואוסט פון וואָנען עס שטאַמט די דאָזיקע מתנה. איך האָב אים אַרויסגערופן און געפרעגט צי גיט ער נישט אַפּ דאָס, וואָס ער האָט געזאמלט פאַר די אַרעסטירטע.

שלמהלע האָט זיך באַליידיקט פון דער פּראָגע. ווי פאַלט עס מיר נאָר איין? ער דערציילט מיר, אז דאָס ברויט שטאַמט פון די בעקער-אַרבעטער, זיי באַקומען יעדן טאָג אַ ברויט, האָט ער ביי זיי גענומען מעשר; די פּראָדוקטן זיינען טאַקע פון דעם רעזערוו פאַר די אַרעסטירטע. ער האָט פון דעם איצט אַן איבערפלוס, ווייל איצט געפינען זיך אין תּפּיסה צען מאָן און געקליבן האָט ער פאַר פינף-און-צוואַנציק (עס איז פאַרגעקומען אַ סעסיע פון קרייז-געריכט, וואָס האָט אַ טייל באַפּרייט). און ביי די געבערס מוז מען נעמען, ווייל אַנדערש וועלן זיי זיך אַפּגעוויינען פון געבן, ווען מען וועט ווייטער דאַרפן.

ער מיינט, אז מען וואָלט געקענט אָנהייבן אַן אַקציע „הילף פאַר אַרבעטלאָזע“. איך האָב דעם ענטפער אָנגענומען, זאָגנדיק, אז וועגן דער אַקציע וועט דאַרפן דער-צידירן דער ראַט פון די פּראָפעסיאָנעלע פאַריינען. דער עיקר מיר זיינען אַריין אין שטוב און חברה האָט זיך גענומען צום עסן. די באַלעכאַסטע האָט געגעבן אַ טשיי-ניק און פון דאָן איז איינגעפירט געוואָרן, מען האָט יעדן טאָג געקראָגן אין פאַריין אַ מאָלצייט: ברויט, הערינג און טיי...

אַ געוויסן פרימאַרגן, קומענדיק פון גאס, זע איך שלמהלען ביים מאַגיסטראַט, זוו ער האָט גערעדט מיטן לאָוויק פון „בונד“, ירחמיאל בראַנדווין. איך בין גע-ווען נייגעריק צו וויסן וועגן וואָס רעדט ער דאָרטן. ווען שלמהלע האָט מיך דער-זען האָט ער אויסגערופן אַ צופרידענער: — גוט וואָס דו ביסט דאָ, מיר האָבן באַ-קומען צוויי זעק מיט קאַרטאָפּל פון מאַגיסטראַט און אויך שטיין-קוילן צו האַלטן וואַרעם דעם פאַריינס-לאַקאַל. ער הייסט מיר וואַרטן אַ וויילע און ער איז אַרויף צו בראַנדווין און מאַגיסטראַט צו באַקומען דאָס קוויטל פאַר די קוילן און קאַרטאָפּל.

ארויסקומענדיק האט ער מיר געהייסן קריגן א באלעגאלע אפצופירן אין פאריין די קוילן און קארטאפל. אליין האט ער נאך אין גאס צו דערליידיקן.

ווען ער איז געקומען פון גאס, מיט א פאק אין די הענט, צעבייזערט ער זיך: — וואס, די קארטאפל זיינען נאך נישט אפגעשיילט? פרעגט מען אים — און אז זיי וועלן זיין אפגעשיילט? — וועט מען זען. ער פאקט אויף דעם פאק, עס געפינען זיך דארטן צוויי לעכערס, א פאטעלניע, צוויי פרישן ברויטן...

— פון היינט אן, חברה, איז אויס מיטן ברויט און הערינג. איצט וועלן מיר האבן געקעכטן. פראדוקטן האט ער שוין באקומען, קארטאפל פאראן, קוילן דאס-גלייכן פון דער עלעקטראניע, וואס איז געווען אנטקעגן — עס האט זיך געשאפן די פאריינס-קיך.

ווערט א פראבלעם — מען דארף האבן קיך-געשיר. די פאריינס-קיך איז גע-ווארן פאפולער, בעלנים זיינען צוגעקומען. אבער דא פאלט איין שלמהלען א פלאץ. ער רופט מיך — קום, מיר דארפן ערגעץ גיין. געווען איז א ביטערע קעלט עס האט זיך נישט געוואלט ארויס פון ווארימען פאריינס-לאקאל.

— קום, וועסט אויפן וועג וויסן וועגן וואס. אויפן וועג פרעגט ער מיך — דו קענסט זיך מיט דעם שטומען מאנעס? איטשע וואלטשאקס זון? און זיין שוועסטער, וואס וווינען אין „היפל“ (*) קענסטו? — געוויס קען איך זיי — האב איך געענט-פערט, אבער וואס האט עס מיט אונדז צו טאן?

דאן האט ער מיר אויפגעקלערט זיין פלאץ. אזוי ווי יעדן זומער האבן זיי פענ-סיאנען אין דאטשע-ארט אין קראסניבראד, האבן זיי דאך גרויסע טעפ, טעלער און לעפל. וויל ער דעם אלטן איטשע וואלטשאק פרעגן צי וועט ער עס נישט אויסבארגן פאר דער פאריינס-קיך. מיר וועלן צאלן ניץ-געלט...

איך בין פארווונדערט געווארן — ביסט מענוגע? צי ווייסטו וואס דאס מיינט, אזא קיך מיט געפעס? און ווו וועסטו נעמען פראדוקטן? מילא קארטאפל מיט לע-בער, איז נאך א האלבע צרה, אבער א קיך?...

האסט מורא איינשטעלן דיין דלות? — האט ער מיך געפרעגט. בלייב דא, איך וועל אליין אריינגיין.

שלמהלע איז אריין און איך האב זיך געשארט נאך אים. מיר האבן געטראפן איטשע וואלטשאקן אין טלית און תפילין. ווען ער האט אונדז באמערקט, פרעגט ער אונדז: — וואס זאגט איר עפעס גוטס? וואס פארלאנגט איר?

מיר האבן זיך געפילט א ביסל פארלוירן און איך האב אן מוט ארויסגעזאגט, מיר ווילן פון אייך א טובה, און חלילה נישט אומזיסט.

— אויב דאס איז א טובה, נעם איך נישט קיין געלט דערפאר, וואס פאר-לאנגט איר?

— פון אייך, רב איטשע, פארלאנגען מיר גארנישט, נאר פון אייערע קינדער,

(*) דאס „היפל“ איז געווען א שם-דבר אין זאמאשטש און דער אומגעגנט. עס איז געווען א גרויסע איינשטאקע געמיינע געביידע, וואס האט פארגומען א גאנצן קווארטאל. מען האט אין דאזיקן „היפל“ געקענט אריינפארן דורך צוויי ריזיקע טויערן. אינעווייניק איז געווען א ריזיקער הויף, ממש א פלאץ. ארום די ווענט אינעווייניק האט זיך געצויגן א הילצערנער גאנץ מיט טרעפ אין די הונדערטער דורות, אין ערשטן שטאק און אין די קעלערן. געווינט האבן דארטן הונדערטער משפחות, בעיקר פון דער יידישער ארעמקייט, ארבעטער, בעלי-מלאכות, אבער אויך קרעמערס. געווען פשוטע יידן און לומדים, חסידישע. געפונען האט זיך דאס „היפל“ קעגנאבער דעם קינא „סטילאח“, ביים אַנקום פון דער ניישטאט. געהאט אן אויסזען פון א „קאזיאנער“ געביידע, ענלעך צו די קאזארמעס, וואס זיינען געווען בשכנות. אפשר איז עס געווען א טייל פון דער פעסטונג? דער גאנצער איז משמעות א חוץ-גאנצער, וואס האט געדארפט אנטקעגנשטעלן דעם פריזישן פאלאץ פון „הויף“.

האט שלמהלע געענטפערט. אין דעם מאמענט איז אריין פון גאס מאנעס און זיין שוועסטער.

ווען ער האט דערהערט די טובה וואס מיר ווילן, אז מיר ווילן קאכן א געוויסע צייט עסן פאר ארבעטלאזע, בעטן מיר ביי זיי דאס געפעס אויסצובארגן, פארוואס מיר ווילן צאלן אפניץ-געלט.

דער „שטומער מאנעס" האט אויסגעשטעלט א פאר אויגן און פארווונדערט, מיט זיין היקעוואטער שטימע אויסגערופן:

— וואס, פון אייך אפניץ-געלד וועל איך נעמען?
ער אליין מיט דער שוועסטער וועלן נאך קומען קאכן. מיר דארפן נאר צוגרייטן וואס אין די טעפ אריינצולייגן...

מיר האבן אונדזערע אויערן נישט געגלויבט. שלמהלעס אפטימיזם האט מיך אויך אנגעשטעקט. מיר זיינען ארויס איבער דער שטאט. דער ערשטער וויזט איז געווען אין די יאטקעס. דער ערשטער געבער איז געווען שמואל-יאסל שייד, א טייערער ייד געווען. ווען מיר האבן אים דערקלערט, אז מיר דארפן האבן א ביסל ביינער פאר א זופ פאר ארבעטלאזע, האט ער גוטמוטיק אויסגערופן: — ביינער? זאלן עסן די הינט, און איר, קינדערלעך, וועט עסן פלייש. דאס זאגנדיק האט ער אפגעשניטן א שפאר ביסל פלייש און צוגעגעבן: עסט און זאל אייך זיין צו געזונט, אלע טאג זאלט איר קומען. ווי צו זיך האט ער אונטערגעברומט: „ביינער, גאר..."
ווארט, קינדער, — האט דער טייערער שמואל-יאסל געזאגט — איך וועל מיט אייך דורכגיין די יאטקעס. פון דארטן זיינען מיר אריין צו שמואל ניר און אזוי ווייטער, פון יאטקע צו יאטקע... פלייש איז געווען לרוב.

פון קאאפעראטיוו „ראבאטניק" האבן מיר באקומען ריין, בעבלעך, בויםל — דער לייטער פון קאאפעראטיוו, פידלער, האט אונדז אויך געהייסן קומען יעדן טאג. די ארבעטלאזע קיך איז געווארן גאר באקאנט מענטשן פון בירגערלעכן לאגער, וואס האבן מיטגעפילט די לידן פון דעם קרויז און האבן פרייוויליק געבראכט זייערע באשטייערונגען. עס געדענקט זיך מיר די נעמען פון די, וואס האבן זיך באזונדער אויסגעצייכנט: דער „לאמער סטאשעק", שבתזאן, וואלוויש ריכטמאנס און איידעם; לאזער נירנשטיין, א דענטיסט, רחלע מארגנשטערן (געהאט א גרויס נע-שעפט פון פאפיראסן) און נאך און נאך...

פרצל גנב טוט צדקה בסתר

„פרצל גנב" איז געווען א שם-דבר. געשטאמט האט ער פון גאר א פיינער מש-פחה, האט ער זיך אבער אריינגעדרייט אין דאזיקן „פאך".

איין מאל, ווען איך בין מיט שלמהלען געגאנגען צונויפזאמלען די פראדוקטן, שטעלט אונדז אפ נישט קיין אנדערער ווי „פרצל גנב" און ווענדעט זיך צו מיר אזוי: — אזוי ווי איך ווייס, יאטן, אז איר האט געשאפן א קיך פאר ארבעטלאזע, וויל איך אייך אויך מיט עפעס מיטהעלפן — און ער נעמט זיך צו דער קעשענע.

איך, ווי זיינער א חדר-חבר, האב אים שוין געדאנקט פאר זיין זשעסט און גער-זאגט, אז מיר זאמלען נישט קיין געלט, נאר פראדוקטן. מיר האבן שוין אונדזערע געבערס.

פרצל איז א ווילע געבליבן געפלעפט און געזאגט: — איך פארשטיי, איר ווילט נישט נעמען קיין געלט ביי א גנב, זייער גוט טוט איר — און איז אוועק.

מיך האט דער ענין א ביסל געפייניקט. אמת טאקע, דאס געלט האט געשטאמט פון גניבה, אבער זיין מין דערביי איז געווען ערלעך...

א געוויסן טאג פארפארט צום פאריין א דראזשקע און דער דראזשקאזש הייבט אן אריינמראגן פעק מיט שפייז און א זאך קארטאפל. די פעק זענען געווען ריזיק גרויס. ווען מיר האבן אים געפרעגט ווער האט עס געשיקט, האט ער געענטפערט. אז א מענטש האט אים געבעטן דאס אפצופירן און מער ווייט ער גארנישט. ווען מיר האבן אנגעהויבן צושטיין צום דראזשקאזש, זיך פאנאנדערפרעגן — ווער איז דער געבער: — א ייד, א קריסט? האט יענער געענטפערט: — וואס איז אייך די נפא-מינא? זאל עס אייך זיין צום געזונט.

ווען מיר האבן אויסגעפאקט די פעק זיינען מיר נאך מער פארווונדערט געווארן — קאשע, ריז, צוקער, צוויי בלעכענע פושקעס מיט בוימל... מיר האבן זיך געבראָן דעם קאפ — ווער קאן עס זיין אזא ברייטהארציקער געבער? א צווייט מאל פארפארט ווידער צום פאריינס-לאקאל דער זעלבער דראזשקאזש. ווידער הייבט ער אן אריינצומראגן פעק פאר אונדזער קיך. איך בין ארויס צום דראזשקאזש און געמאלדן — מיר האבן א באשלוס נישט אנצונעמען קיין מתנות פון אומבאקאנטע קוועלן.

דער דראזשקאזש איז געבליבן אין א פארלעגנהייט און דערקלערט אונדז: — דעם אמת טאר איך אייך נישט זאגן, נאר אז איר פאָדערט דווקא, זאג איך אייך: דאס איז „פרצל גנב"... ער האט מיך געוואָרנט, אז אויב איך וועל אים אויסגעבן, וועט ער אפסמען מיינע פערד...

מיר האבן דעם דראזשקאזש צוגעזאגט, אז מיר וועלן אים נישט אויסגעבן. מיר האבן אָבער געהאלטן פאר גויטיק אויסצודריקן פרצלען א דאנק פאר זיין מענטש-לעכער האנדלונג. מיר האבן אים אנגעשריבן א בריוו, אונטערגעשריבן „א גרופע יוגנטלעכע". דער גורל האט געוואָלט, אז איך זאל אים דעם בריוו איבערגעבן. איך וועל קיינמאל נישט פארגעסן דעם דאזיקן מאמענט. ווען איך האב פרצלען איבערגעגעבן דעם בריוו, האט ער זיך פאנאנדערגעוויינט ווי א קליין קינד... דאס האט גארנישט געפאסט צו זיין שטורמיש אַוואַנטוריסטיש לעבן. ווען ער האט זיך באַוואַקט, זאגט ער מיר:

— יא, דו ביסט אן ערלעכער יאט, און איך וואָס? א גנב... פארשעם מיינע על-טערן, מיינע ברידער. אַט זיינען מיר ביידע פון זעלביקן חדר אַרויס. דו האַסט זיך גענומען אויף אן ערלעכן וועג און איך בין געוואָרן א גנב-יונג... אן א היים, אן פריינד. די בעסטע יאָרן זיין איך אַפּ אין די טורמעס, קלעפּ באַגלייטן מיך כסדר... איך האָב אים געטרייסט: — פּרץ, ביסט נאָך יונג, קאַנסט זיך פון דאָזיקן לעבן אַרויסטרייסן...

פון „פרצל גנב" זיינען אנגעקומען גרוסן פון אונטער דער נאַצישער הערשאַפט. ער איז געוואָרן א באַשיצער פון די שקלאפן אין די נאַצישע פייניקונג-ערטער. פלעגט מען וועמען פייניקן, פלעגט א „קאפּא" זיך באַגלייטן בעסטאַליש צו די קרבנות, פלעגט מען אים סטראַשן, אז „פרצל" וועט זיך אַננעמען. נישט איין מאל האט טאקע „פרצל" אַרויסגעראַטעוועט זיינע פיינ-חברים פון איבעריקע קלעפּ און יסורים.

אונדזער קיך האט פראַגרעסירט. מיר האבן געהאַט אן איבערפלוס פון פראַ-דוקטן און מיר האבן אנגעהויבן שיקן מיטאַקן אַהיים צו קראַנקע און אַרעמע, וואָס האבן נישט געהאַט קיין וואַרעם געקעכטס אין די הייזער מיר האבן אויך איינגע-אַרדנט, אז די וואָס אַרבעטן אויפן גאַס — ראשית די טרעגערס און באַלעגאַלעס — זאָלן זיך אַריינכאַפּן אין קיך און זיך מחיה זיין מיט א ביסל וואַרעם געקעכץ.

עס פלעגט טאקע אַפט טרעפן, ווען טאַטע און זון פלעגן זיך דערכאַפּן דאָס האַרץ ביי א וואַרעם טעלער עס... דער פאריין האט פאַרביטן דער קאַלטער היים און פאַר-שטאַרקט די משפּחהדיקייט פון דער, צוליב נויט, צעריסענער משפּחה.

צום פרילינג, די אַרבעטלאָזיקייט איז קלענער געוואָרן, די נויט פאַרמינערט.
האַבן מיר די קיך ליקווידירט. מען האָט אַבער געדאַרפט די געשיר אָפגעבן דעם
„שטומען מאַנעם“...

* * *

יונגט-זכרונות פון איין יאָר כמעט — שמעלט מען זיך פאַר, אַז דאָס אַלץ איז
נישטאַ, נישטאַ די קעמפערישע יוגנט, נישטאַ די האַרציקע פאַלקס-מענטשן, נישטאַ
בכלל דער גאַנצער יידישער דור — נעמט אָן אַ גרויל...
זאָלן די דאָזיקע בלעטלעך זיין אַ מצבה פאַר יענע נאָמענלאָזע העלדן, וואָס האָבן
מיט זייער איבערגעגעבנקייט און פשטות אַרויסגעהויבן אונדזער טייערער זאַמאַשטש
וואָס וועט פון אונדז קיינמאָל נישט פאַרגעסן ווערן.

שלמה'לע גערזאָן („שאַפּטשאַן“)

דער סענסאציאנעלער פראצעס פון צוויי יידן אין זאמאשטש פאר „פארשווערן דעם צלם“ *

מיט א געוויסער צייט צוריק האבן מיר שוין געמעלדעט אין אונזער צייטונג די מעשה מיט דער באשולדיקונג קעגן א פאר זאמאשטשער יידישע יונגעלייט, אז אויף א מאסקו-באל האבן זיי דורך די מאסקעס, וואס זיי האבן געטראגן און די טיפן, וואס זיי האבן פארגעשטעלט אין די מאסקעס, פארשווערן דעם צלם. אויפן גרונט פון די דערקלערונגען פון א געהיים-אגענט, וואס האט געמאלדן די זאך דער מאכט ערשט צומארגנס נאכן מאסקו-באל, האט זיך די פראקוראטור פאראינטרעט-סירט מיט דער זאך און ס'איז פארפירט געווארן א פראצעס קעגן 3 יידישע יונגע-לייט. דער דאזיקער פראצעס איז פארגעקומען אין זאמאשטש אין קרויז-געריכט, דעם 24טן היינטיקן חודש.

אויף דער באשולדיקונג-באנק זיינען געזעסן יעקב וועקסלער, 25 יאר אלט, וויינט אין זאמאשטש, און יצחק ווירצבערגער, 21 יאר אלט, שטאמט פון נאדווארנא (גאליציע). דער דריטער באשולדיקטער, מענדל פרעמינגער, איז ביו איצט נישט אנטדעקט געווארן דורך דער מאכט.

דער באשולדיקונג-אקט האט געזאגט, אז די צוויי אָנגעקלאָגטע, צוזאמען מיט פרעמינגער, האבן אויף א יידישן מאסקו-באל אַקטיוו פארשווערן דעם הייליקן קרויץ, שפייגנדיק אויף אים עטלעכע מאל, די צוויי באשולדיקטע האבן געטראגן מאסקעס פון א „ליץ“ און א „טייזל“ און אטאקירט די פערזאן (פרעמינגער), וואס איז געגאנגען אָנגעטאן אין א קארדינאל-קאסטיוס. דער לעצטער האט זיך פאר-שטעלט מיטן צלם, וואס איז אים געהאנגען אויפן האלדז, און די ערשטע צוויי האבן אויף אים געשפיגן.

אלס עדות קעגן די אָנגעקלאָגטע איז אַרויסגעטראָטן דער פאליציאנט יאן מא-זור און ער האט געמענהט אזוי ווי די באשולדיקונג זאגט.

דאקעגן א זשאנדארם, וואס איז געווען אַרויסגערופן אלס הויפט-עדות פון דער באשולדיקונג, ווייל ער זאל האבן דער ערשטער באמערקט דעם פאקט פון פראפא-גירן דעם צלם, האט אין געריכט דערקלערט, אז ער האט נישט געזען, מען זאל האבן געשפיגן אויפן צלם, וואס די פערזאן אין דער קארדינאל-מאסקע האט געטראגן.

צווישן די עדות, וואס זיינען אַרויסגערופן געווארן מצד דער פארטיידיקונג, זיי-נען אויך געווען א סך קריסטן. די דאזיקע קריסטלעכע עדות, צווישן וועלכע עס האט זיך געפונען אויך איינער א לערער פון אן ארטיקער שולע, האבן קאמעגאריש דער-קלערט פארן געריכט, אז זיי האבן אין דער האלטונג פון די אָנגעקלאָגטע אויף דעם מאסקו-באל נישט געזען קיין שום באליידיקנדעם פארן צלם.

א פאר עדות מצד דער פארטיידיקונג האבן צווישן אנדערעס דערקלערט, אז

* די ווייטערדיקע כראניק נעמען מיר אַרויס פון דעם וואַרשעווער „היינט“, ווו דאס איז בשעתו געווען אָפּגעדרוקט. געשען איז עס אין די צוואנציקער יארן.

דער פאליציאנט מאזור, וואס אויף זיינע טענות בוים זיך די גאנצע באשולדיקונג. איז געווען דעמאלט אין זאל אין נישט קיין נישטערן צושטאנד.

אלס פארטיידיקער פון די אנגעלאגטע איז ארויסגעטראטן דער בארימטער ווארשעווער אדוואקאט הענריק עטינגער.

דער פראקוראָר האט געהאלטן א רעדע, אין וועלכער ער האט מליצהדיק גע- שילדערט דעם „אומדערהערטן פאקט פון פראפאגאנדע דעם הייליקן קרייז, דעם סימ- באַל און עמבלעם פון גאנצן קריסטנטום“, און ער האט געפאדערט צו באשטראפן די שולדיקע לויטן געהעריקן פונקט פון שטראף-קאדעקס (פראפאגאנדע פון קרייז) מיט דעם גאנצן חומר הדין. — דער פונקט (73) זעט פאר א שטראף פון 1 ביז 6 יאָר.

דער פארטיידיקער, אדוואקאט הענריק עטינגער, האט קודם-כל געשטעלט אין ספק די מעריטארישע זייט פון דער באשולדיקונג, דאס הייסט צי איז בכלל דער פאקט פון פראפאגאנדע געשען. נאָר — האט ער ווייטער געזאגט — ווען מען זאל אפילו מסכים זיין מיטן שטאנדפונקט פון פראקוראָר, אז אויף די עדות, וואס טענהן אז זיי האבן גארנישט געזען, קאן מען זיך נישט פארלאזן, ווייל עס איז דאך מעגלעך, אז אין פארלוף פון דער פינף-שעהדיקער פארוויילונג איז יא געשען עפעס אזעלכעס, וואס זיי האבן נישט דערווען — מוז מען אבער דורכום נעמען אין אכט, אז אלנפאלס איז דא נישט געווען קיין שום שלעכטע כוונה. דער פראקוראָר — זאגט אדוואקאט עטינגער — האט אין זיין רעדע אויסגעדריקט די מיינונג, אז די אנגעלאגטע קאנען נישט באטראכט ווערן פאר אומוויסנדיקע מענטשן, וואס זיינען באגאנגען זייער טאט צוליב פינצטערקייט. קעגן דער דאזיקער טענה פון פראקוראָר דארף אנגעוויזן ווערן, אז דער רוסישער מינאָר בשעתו האט אפילו בנוגע טאלסטאיען אנערקענט, אז ער איז באגאנגען זיינע ארויסטרעטונגען קעגן דער קירכע — „צוליב פינצטערקייט“. צולעצט מאכט אדוואקאט עטינגער אויפמערקזאם דערויף, אז עס איז בכלל א גרויסע פראגע, צי דער צלם איז געווען א געהייליקטער, ווייל בלויז בנוגע א געהיי- ליקטן (שוויינעצאני) צלם קאן זיין א רייד וועגן פראפאגאנדע, אנדערש — פארלירט די גאנצע באשולדיקונג אין פראפאגאנדע יעדן גרונט.

נאָך א קורצער באראטונג האט דאס געריכט ארויסגעטראגן א מאטיווירטן אור- טייל. אין די מאטיוון זאגט זיך ארויס דאס געריכט, אז דער פאקט פון שפייען אויפן צלם ווערט באטראכט אלס דערווייז. דאס געריכט שטעלט זיך אבער אויפן שטאנד- פונקט, אז דא איז נישט געווען קיין שלעכטער ווילן אדער א כוונה ארויסצורופן א פארדרום און די פראפאגאנדע איז געמאכט געווארן צוליב נארישקייט און פינצטער- קייט. דעריבער ווענדעט אן דאס געריכט די ווייטגייענדיקסטע מילדערנדיקע אומ- שמענדן און באשטראפט דעם אנגעלאגטן יעקב וועקסלער מיט 6 חדשים ארעסט און יצחק ווירצבערגער — מיט 5 חדשים ארעסט, און דער פרעווינציעלער ארעסט (די צייט, וואס זיי זיינען געזעסן ביזן פראצעס) ווערט זיי נישט פאררעכנט.

די פארמשפטע גיבן-אן אן אפעלאציע אויפן אורטייל.

דער אינטערעס פון דער זאמאשטשער יידישער באפעלקערונג איז געווען גע- וואלדיק גרויס. דער קליינער זאל, ווו דער פראצעס איז פארגעקומען, איז געווען אי- בערפולט און מאסן מענטשן האבן אפגעווארט אויף דער גאס ביי דער געריכט-גע- ביידע די פארעפנטלעכונג פונעם אורטייל.

פון אמאליקן זאמאשטשער לעבן

געווען א יידישע שטאט זאמאשטש, הונדערטער זיינען זיי געווען די יידישע שטעט, דוכט זיך ענלעך אלע איינע צו די צווייטע ווי מראפנס וואסער, אבער דאך האט יעדע שטאט געהאט אירע אייגענע „הן-פינטעלעך“ — זאמאשטש האט עס זיכער פארמאגט.

אין אונזער פנקס ווערט איבערגעגעבן די געשיכטע פון אונזער שטאט, פון איר פארגאנגענהייט, פון דעם ווייטן עבר ביז די לעצטע טעג. עס האט זיך אבער נישט געפירט קיין גענויער פנקס פון אלץ — עס קומט אויס פון זכרון ארויסהויבן מאנכע פרטים, וואס נאר דער אדער יענער זאמאשטשער געדענקט. זאל מיר דער-לויבט זיין אריינפלעכטן אין דער גרויסער געשיכטע פון אונזער טייערער און לי-בער היימאשטאט א קראנץ מיט זכרונות, א ביסל פון דעם וואס איך געדענק, פון מיין סביבה, פון מיין קרייז נאענטע, מיט וועלכע עס איז אויסגעקומען צו לעבן, קעמפן און שאפן.

ווי אזוי זאמאשטשער וואסערמערענער האבן דערקלערט א שטרייק

בעריש בעקערמאן איז געקומען קיין זאמאשטש אין די אכציקער יארן אלס איידעם פון מעכל איציקס, אדער מעכל טויטנערבער, א ייד א משכיל. בעריש און זיין איידעם האבן געהאט א לעקעך-בעקעריי. יענע צייטן איז נאך קיין יידיש געזעלשאפטלעך לעבן נישט געווען. בעריש בע-קערס זון, א האלבער טעאטראל, וואס האט אמאל געשפילט טעאטער און געלייענט א יידיש בוך, האט איינגעפירט ביי זיך אין דער בעקעריי אונטן, צו וועלכע עס זיינען געקומען ארבעטער, וועלכע פלעגן יעדן טאג באפרייט ווערן צו גיין דאוונען מנחה-מערב. פרייטיק ביינאכט פלעגן זיי פארברענגען ביי בערישן אין דער בע-קעריי, און ער פלעגט פאר זיי זינגען יידישע לידלעך פון טעאטער און פארלייענען פארשיידענע מעשה-ביכלעך. זיינע קינדער פלעגן אים צוהעלפן זינגען און זיין טאכ-טער זיסעלע, וואס איז שוין געגאנגען אין גימנאזיע, און דער זון משה, וואס פלעגט זיך לערנען מוזיק, פלעגט אויך צוהעלפן.

אזוי איז ביסלעכווייז די בעקעריי פארוואנדלט געווארן אין א געזעלשאפטלעכן קלוב פון דעמאלטיקע בעל-מלאכות, ווי: שוסטער, שניידער, היטלמאכער, סטאל-רעם, בעקערס און סתם יונגעלייט, ביז וואנען בעריש האט געגרינדעט דעם ערשטן דראמאטישן קרייז, וואס פלעגט פון צייט צו צייט אויפפירן פארשטעלונגען, מיט בערישן און מיט זיינע קינדער בראש. די איינקונפט איז געגאנגען אויף געזעלשאפט-לעכע צוועקן.

אין דער בעקעריי האט מען גענוצט מער וואסער ווי אין א פרייוואטער שטוב. די הארעפאשניקעס, די וואסער-מערענער, פלעגן שמענדיק ניכער וועלן טראגן ווא-

סער צו בערישן ווי ערגעץ אנדערש, ווייל ער פלעגט זיי בעסער באהאנדלען און נאך געבן א ביסל זיס געבעקס.

זאמאשטש איז געווען א רייכע שטאט מיט א פארצווייגטן האנדל, א סך האנט-ווערקער, שיינע הייזער, רייכע, פון 3 ביז 4 שטאק די הויך, און די וואסער-טרעגער פלעגן דארפן אהין ארויפטראגן וואסער. דאס איז געווען זייער פרנסה געבעך. אז ס'איז געקומען יום-טוב האבן אלע ארבעטער גערוט, חוץ די ארעמע וואסערטרעגער. זיי האבן געמוזט יום-טוב ארבעטן נאך מער ווי אין די וואכנטעג, ווייל דאן ווערט פארנוצט מער וואסער.

בעריש האט נישט געקאנט פארטראגן די עוולה און פלעגט שמענדיק טענהן מיט די וואסערטרעגער: פארוואס האלט איר נישט פון פסח ווי אלע יידן? ווי דער שטייגער לייגט שמענדיק איינער אפ אויפן צווייטן. ביז איין מאל, א שבת, האט בעריש צוזאמענגערופן צו זיך אלע וואסערטרעגער, אז זיי זאלן קומען באלד אין דער פרי, איידער זיי נעמען זיך צו דער ארבעט. ער האט זיי מכבד געווען מיט קאזוע און זיס געבעקס און נאך א לאנגער רעדע האט ער ביי זיי גענומען ס'ווארט, אז זיי וועלן מער יום-טוב נישט ארבעטן. ווער עס וועט נישט פאלגן, דער טאר מער צו אים קיין וואסער נישט טראגן. נאך מער, קיין איין בעקער וועט זיי נישט מער האלטן אלס וואסערטרעגער. און אז בעריש זאגט איז געזאגט.

די יידן זיינען אוועק אין שול צום דאוונען און באלד נאכן עסן האט בעריש פארבעטן די וואסערטרעגער צו זיך אויף ביר. אזוי האט ער זיי געהאלטן אונטער זיין אויפזיכט ביידע טעג יום-טוב. אין גאס איז געווארן א רעש, ווו נעמט מען וואסער פאר די גוטע יום-טובדיקע מאכלים? ס'איז נישט אויסצוהאלטן, מ'דארף אויף-שמעלן דעם סאמאזשטש און דער וואסערטרעגער קומט נישט.

אין די בת-ימדרשים האט מען זיך באלד דערוואסט אז עס איז בערישעס קאפ דערביי. פרומע יידן האבן גארנישט געקאנט ריידן, וועלטלעכע האבן אויך געמוזט מאכן א שווייג. און אזוי איז עס פארבליבן פון 1904, ווען עס האבן אין זאמאשטש די וואסערטרעגער דערקלערט דעם ערשטן שטריק און זייער אנפירער איז געווען בעריש בעקערמאן, דער טעאטראל.

די קאפעלמייסטערין

אלע זאמאשטשער, ביזן דריטן דור, ווייסן די פאסירונג פון בערך 50 יאר צוריק, די געשיכטע מיט דער „קאפעלמייסטערין“, וואס איז ווערט פארציכנט צו ווערן ווי א שטאלצע יידישקע, וואס האט אויסגעטראגן איר יידישקייט ביז דעם לעצטן לעבנס-אָטעם.

אין יאר 1908 איז געקומען פון קראסניסטאוו קיין זאמאשטש דער רוסישער „סיבירסקי-פאלק“, וואס האט זיך אריינגעצויגן אין די ניי-אויסגעבויטע קאזארמעס. די אפיצירן, פון אלע ראנגען, און זייערע פרויען, זיינען געווען צופרידן פון דעם דאזיקן בייט. קראסניסטאוו איז טאקע אין פארגלייך מיט זאמאשטש געווען א פראץ-וויניץ-שטעטל. די דאמען האבן ערשט דא דערווען שיינע געשעפטן, בפרט מאדע-מאגאזינען.

ביי עליאשבערג אין געשעפט, ווו איך האב דעמאלט געארבעט, זיינען די אפי-צירן-פרויען געווען אפטע געסט. דארט האט מען שוין געוואסט פון אלע זייערע רכילות און צווישן אנדערע, אז די קאפעלמייסטערין איז א יידישקע, אז זי היט אפ יידישקייט, בענטשט אלע פרייטיק ליכט און דאס גלייכן. דער מאן אירער, ווינאָקור, א געשמדטער, באהאנדלט איר זייער גוט. נישט איין מאל האט ער איר שוין גע-

בעטן זי זאל אננעמען דאס פראוואסלאוונע גלויבן, אבער זי זאגט זיך אפ. זעענדיק, אז עס העלפט אים נישט, האט ער אנגעהויבן ביסלעכווייז אפצושמדין די קינדער, מאַקע אן דעם וויסן פון דער פרוי.

ווען זי איז דאס לעצטע מאל פארגאנגען אין שוואנגערשאפט, האט זי געמאכט אן אומלעגאלן אבארט, נישט געוואלט צושטעלן דער פראוואסלאוויז נאך א נשמה... זי איז קראנק געווארן און עס האט געהאלטן מיט איר גאר שמאל.

דער מאן האט געזען מיט וואס דאס שמעקט, אז די פרוי שטארבט ווי א יידישקע און נישט וועלנדיק האבן צו טאן מיטן יידישן „קאהאל“, האט ער זיך באראטן מיט זיינע נאענטע און באשלאסן צו ברענגען דעם פאפ פון פאלק, דעם רוסישן גלח, וואס זאל אפשמדין די פרוי.

אבער די פרוי האט זיך געהאלטן פעסט און געבעטן ביים גלח זיין האנט און גענומען ביי אים א תקיעת-כף, אזוי צו זאגן, ער זאל שיקן רופן א יידישן רב, ווייל זי וויל זאגן ווידוי לויטן יידישן דין. זי וויל שטארבן ווי זי האט געלעבט, א יידישקע. אין דער מוזיקאנסקער קאמאנדע איז געווען א גרעסערע צאל יידן זעלנער. איז באלד געקומען א דעלעגאציע צו עליאשבערג און געשעפט און איבערגעגעבן די געשעעניש. באלד איז אראפגעפארן דער רב מיט אייניקע יידישע פארשטייער און געטאן דער פרוי איר לעצטן פארלאנג.

דעם זעלביקן טאג איז זי געשטארבן. געהאט האט זי א לוויה, וואס זאמאש-טשער האבן עס ווען נישט איז געווען. אלע יידישע צייטונגען האבן וועגן דעם גע-שריבן. די בילדער מיט די מויזנטער מענטשן באטייליקטע אין דער לוויה האט מען צעשיקט אין גאר דער וועלט, ראשית צו די זאמאשטשער אין אמעריקע. די מעשה איז דערגאנגען צו דער העכערער מאכט. פאליציי האט אנגעהויבן פארשן, מען האט אויפגעגראבן דעם קבר, געמאכט אן אויטאפסיע. די אקושערקע איז באשטראפט געווארן מיט אייניקע יאר טורמע.

דריי זיינען זיי געווען

די זאמאשטשער יידישע אינטעליגענץ, וואס האט אין אלע צייטן זיך געשטעלט צום דינסט פון דער געזעלשאפט, אן אונטערשייד פון פארטיי-אידעאלאגיע, האט אין יאר 1916-1917, נאך אן איבעררייס פון כמעט 12 יאר, זיך געשטעלט בראש פון דער יידישער ארבעטער-באוועגונג. זיי האבן זייערע פעאיקייטן, זייער וויסן, צייט און ענערגיע אוועקגעגעבן כדי צו לערנען און ארגאניזירן, אויפקלערן און אויסבילדן די פארוואכטע יידישע ארבעטער און איינצייטיק זיי העלפן צו ארגאניזירן זיך, כדי זיי זאלן קענען קעמפן פאר בעסערע לעבנס-באדינגונגען. דריי נעמען וועל איך דא אנורפן, דריי חברים, דריי ארגאניזאטארן און אנפירער פון „בונד“, וואס מיט זייער נאמען איז פארבונדן נישט נאר דער אנהייב, נאר אויך די ווייטערדיקע טעטיקייט און קאמפן פון די יידישע ארבעטער אין אונדזער שטאט. ארויסגעקומען זיינען זיי פון היימען נישט-פראלעטארישע. אפגעגעבן האבן זיי אבער זייער לעבן פאר דער ארבעטער-זאך.

אויפן ערשטן ארט רוקט זיך ארויס איציק גאלדשטיין. א שווארץ-הענעווידיקער, קלייד-געוויקסיק, מיט א שטארקן כאראקטער און גאר הייסן טעמפעראמענט. ער האט פארמאגט שטריכן און זיטן פון זיין פעטער י. ל. פריץ. הגם ער האט דאן גע-רעדט א גאר שוואכן יידיש און פלעגט מאַקע א ביסל צושטאמלען, איז ער געווען דער היכטיקער פירער אין דער היכטיקער צייט. מיט זיין בליק האט ער געקאנט אונטערצינדן א וועלט. ער איז געווען אן אמתער קוואל פון וויסן. דער צומרוי וואס

עס האבן צו אים געהאט די מאסן איז געווען אומבאגריפענע. האט מען געזאגט, אז דאס האט איציק אזוי געזאגט, איז מען געווען גרייט אויף אלץ צו טאן.

ווייטער זיינען געווען די צוויי ברידער מיכשע און סאלעק לעווין; פון דער חשובסטער יידישער אריסטאקראטישער און רעליגיעזער משפחה, אייניקלעך פון ר' שמואל-לייב לעווין. זייער פאטער, ליפעלע לעווין, שוין א ביסל א וועלטלעכער, האט מיט זיינע צוויי זין אליין געלערנט יידישע רעליגיעזע לימודים. די מוטער זייער-רע, פון א חשובער משפחה אין פיעטריקאו, אן אויפגעקלערטע, האט מיט זיי געלערנט. וועלטלעכע לימודים.

מיכשע איז געווען א הויכוואקסיקער, א זאכלעכער, אלץ ביי אים האט געמוזט זיין פלאנמעסיק און מיט א סדר. ער האט שוין געלערנט אין לאדזש צו זיין א טעק-סטיל-מייסטער. געקענט פון דער פראקטיק דאס ארבעטער-לעבן. אויפן געביט פון ארגאניזאציע געווען זייער זאכלעך. אלץ האט ביי אים ארויסגערופן רעספעקט ווי צו איינעם וואס מען קאן אים גלויבן און האט דעריבער גענאסן א גרויסן צוטרוי ווי א פירער.

סאלעק, מיכשעס יינגערער ברודער, איז געווען דער היפוך פון זיין ברודער. טאקע זייער געלערנט. קיינער ווי ער האט מיט די ארבעטער נישט געקאנט אפער-נען א קאפיטל פון מארקס „קאפיטאל“ — אבער שטארק נערוועז און שטורמיש. ער פלעגט קענען גיין וואכן א באוואקסענער, נישט נארמאל אנגעטאן. מיט איין מאל געקאנט זיך בווייזן אין גאס אן אויסגעפוצטער ביז דער לעצטער גראד.

אט דער דאזיקער דריילינג פון דער יידישער סאציאליסטישער אינטעליגענץ, האט גענומען א רויע מאסע פון הונדערטער אומבאוואוסטזיניקע ארבעטער פון צענד-ליקער פאכן און פארשיידענע סביבות — שוסטער, שניידער, סטאלער, בעקער, קאד-מאשנמאכער, היטלמאכער, וועש-נייטארינס, הויזדינערנס און אנדערע און פון זיי געמאכט באוואוסטזיניקע מענטשן. ממש ווונדער באווייזן אויפהויבנדיק זיי צו אַיז-הויכן גייסטיקן ניווא, ממש אומגלויבלעך. נעכטיקע האלבע אנאלפאבעטן האבן גע-נומען פארשטיין פראבלעמען פון פאליטיק, פון ליטעראטור און קונסט, אליין גע-ווארן אנפירער און ארגאניזירער פון אנדערע.

נישט לייכט איז דאס אנגעקומען. געהאט האבן זיי אבער, די דאזיקע דריי, אן אייגענע סיסטעם. נישט מיטאמאל, נאר ביסלעכווייז, שטופנווייז האבן זיי דאס דער-גרייכט. פריער האבן זיי ארום זיך ארגאניזירט א גרופע מער אנטוויקלטערע ארבע-טער, אזוי גערופענע „האלב-אינטעליגענטן“, ווי היים שטיק, אביש שפיזאיוון, מרדכי צוויליך, הערש ערליך און אנדערע. זיי האבן מיט דער דאזיקער גרופע דורכגעפירט א ריי צוגרייטונג-ארבעטן. מען וואלט עס היינט גערופן, געשאפן פון זיי א סעמינאר, ווו מען האט די דאזיקע ארבעטער גענומען לערנען ווי צו זיין ארגאניזאטאר. מיט דער דאזיקער גרופע האבן זיי אנגעהויבן דורכצופירן א ריי טעכנישע ארבעטן און שפעטער מיט זיי ארגאניזירט אונט-קורסן פאר ארבעטער (ראשית יוגנטלעכע).

דער דאזיקער דריילינג האט דורך דעם וועטעראן פון די ארגאניזירטע ארבע-טער פון יאר 1905, יעקב-מאיר טאפ, אנגעקניפט פארבינדונגען מיט איינצלע דעלע-גאטן פון יעדן פאך. פלאנמעסיק האבן זיי ארגאניזירט פאך נאך פאך, גרופע נאך גרופע. אן רעש, אן טומל, אבער אויף א יסוד. אז עס איז שוין געווען די דאזיקע באזע האט מען געדונגען א לאקאל. אויך דא האבן זיי זיך באמיט צו דערציען פון די אר-בעטער גופא די טוערס, די אקטיוויסטן. זיי האבן אוועקגעשטעלט אן אפאראט, ווע-מען זיי האבן כסדר געגעבן אנווייזונגען. זיי האבן אויף יעדער קלייניקייט אויפגע-פאסט, געלערנט, אנגעוויזן, סיסטעמאטיש צוגעגרייט די אנפירער פון דער באווע-גונג און זיך קיינמאל נישט ארויסגערוקט פון אויבנאן און נישט געגעבן צו פילן אז

זיי זיינען די „פירער“. אזוי האט זיך אויף א מוסטערהאפטן אופן ארגאניזירט די פראפעסיאנעלע באוועגונג — יעדער זאך באזונדער און אין יעדן פאך די פארשיידענע סעקציעס.

די דריי זיינען אומעטום געווען. נאך די ארבעט-שעהן האט מען געקענט טרעפן: איציק פירט א זיצונג מיט דעם שניידער-פאך; סאלעק ארגאניזירט די סטאלארעם צום שטריק; מיכטשע מאכט פלענער וועגן עפענען וואס פריער אונטערקורסן, וועגן א גרינטלעכער קולטור-טעטיקייט.

צום באזונדערן דעם געדולד, געמיט און די ענערגיע פון די דאזיקע דריי. נישט געווען ביי זיי קיין פרייע מינוט, נישט קיין רו-טאג. אין די מיטאק-שעהן האט מען זיי פארנומען מיט באראטונגען. אין די אונטן, זיצונגען און קאנפערענצן. שבת נאך מיטאק, ביי דער פארטיי, שבת צו נאכטס — זיצונגען אדער פארזאמלונגען. פריי-טיק צונאכטס — קעסטל-אונטן, לעקציעס.

די דריי האבן געהערט צו די ארגאניזאטארן פון „בונד“, אבער אין טאג-טעג-לעבן לעבן האבן זיי געטאן צוויי פונדאמענטאלע ארבעטן פאר דער גאנצער מאסע — די פראפעסיאנעלע באוועגונג, וואס האט ארומגענומען אלע יידישע ארבעטער, און אונטערשייד פון ריכטונג און דאס צווייטע — די קולטור-ארבעט, וואס איז אויך געווען פאר אלעמען.

פון רעכטס צו לינקס: יעקב און יצחק לעווין, איצק שפער און מיכטשע לעווין.

זיי האבן אויך איינגעשטעלט א מין „הויכשולע“. דער ציל איז געווען צוגרייטן טוערס פון דער ארבעטער-מאסע. יעדע וואך, מאנכעס מאל צוויי מאל אין דער וואך, פלעגן קומען 3, 4, אמאל אויך 7 מאן און מען האט געקנעלט מיט זיי פאליטישע עקא-נאמיע, געשיכטע פון סאציאליסטישע קאמפן, וועגן ליטעראטור און קונסט. נישט איינער האט דערנאך פארנומען גאר אנגעזעענע ערטער אין די פארשיידענע ריכ-טונגען אויף דער יידישער גאס.

זייער פארדינסט איז עס אויך געווען וואס די שטאטישע ביבליאטעק, די שפער טערדיקע י. ל. פרץ-ביבליאטעק, האט באקומען א גרויסן עלעמענט לייענער. דער לייענער-קרייז פון דער באלעבאטישער ספערע איז געווען א באגרענעצטער. ערשט די יידישע אויפגעקלערטע און ארגאניזירטע ארבעטער האבן צוגעשטלט מאסן לייע-נער פאר די ביכער, וואס זיינען שוין לאנג געלעגן אומבארירט.

צו די פארדינסטן פון די דריי געהערט די איניציאטיוו פון גרינדן א כאר, וואס איז אנגעפירט געווארן פון זינגער נאטע פישלזאן.
א באזונדער קאפיטל איז דער שטרייך פון דעם שוואכסטן און אפגעשטאנענסטן טייל פון דער ארבעטערשאפט אין יענער צייט — דער שטרייך פון די הויזדינערנס, וואס ווערט שוין אין א ריי ארבעטן אין אונדזער פנקס דערמאנט.

געסט אין זאמאשטיש צווישן ערשטן און צווייטן וועלט־קריג

ווארשע, די מעטראפאליע פון פוילן און פון די הונדערטער יידישע שטעט און שטעטלעך, פלעגט זיין אן אפטער גאסט אין דער פראווינץ. נישט געווען קיין שבת-יום-טוב, ווען די באנען פון ווארשע פלעגן נישט פאנאנדערפירן איבער די שטעט און שטעטלעך פון פוילן רעדנערס, ארטיסטן, זינגערס, פארטייטווערס, וואס פלעגן „פאר-שפרייטן ליכט“ אין דער „פינצטערער פראווינץ“...
עס פלעגט ווערן יום-טוב אין שטעטל. געסט פלעגן דערווארעמען, ממש אריינ-ברענגען פרייד און ליכט אין די פארהושכטע שטעטלעך.
זאמאשטיש איז געווען איינע פון די גאר גרעסטע אפגעמערנס פון דער דאזיקער אימפארטירטער ליכט און פרייד. זאמאשטיש האט אבער געהאט א געוויסע צוצי-אונגערקאפט פאר די טויער פון דער פרעמד. פון אנדערע שטעטלעך פלעגט מען זיך ביים „צענטער“ בעטן, לאנג בעטן ביז מען האט באוויליקט צו קומען. קיין זאמאשטיש איז מען גערן געפארן. מיר האבן געהאט א גאר פיינעם ייחוס-אבות — די שטאט פון עמינגער און פריץ — און טאקע א גאר גוטן ייחוס-עצמו, אן אוידיטאריע וואס האט געקאנט גאר פיינ אויפנעמען די געסט. אי גוט האנארירט אי זייער הארציק מכנים-אורח געווען די רעפערענטן, פרעלעגענטן, דעקלאמאטארס, זינגערס, ארטיסטן. אין משך פון די יארן נאך דער ערשטער וועלט-מלחמה, איז טאקע דורך זא-מאשטיש אדורך די גאנצע פלעיאדע פון די בעסטע פארשטייער פון יידישן ווארט און קונסט. איך וועל פרווון דערמאנען גאר קורץ די יעניקע, וועמענס באזוך ליגן נאך גאנץ גוט אין זכרון און רופן ארויס די ווארעמסטע זכרונות.

די ערשטע שוואלב איז ביי אונדז געווען דער חבר ליזער לעווין. ער האט גע-בראכט די ערשטע וויזיט-קארטע פון דעם „בונד“ דעם זאמאשטישער עולם, ראשית די יידישע ארבעטער און אינטעליגענץ. ער איז געווען פון די ערשטע באזוכער אין אונדזער שטאט. געווען איז עס, ווען דער ארגאן פון „בונד“, די „לעבנספראגן“ זיינען אריבער פון א וואכנצייטונג צו א טעגלעכע. די פארטיי האט געפירט א ברייטע פרא-פאגאנדע-אקציע. צעשיקט רעדנערס איבער די שטעט און שטעטלעך. צו אונדז האט דער צענטראל-קאמיטעט געשיקט ל. לעווין. א נידעריקער, נישט גאר קיין ברוי-טער, מיט קליינע ברילן. שטענדיק אראפנעמען זיי ווען ער פלעגט רעדן. אין פער-זענדלעכע שמועסן פלעגט רעדן שטיל, לאנגזאם, זיי געציילט יעדעס ווארט. האבן מיר ביי זיך געטראכט: — אט דער וועט עס רעדן אויף עפנטלעכע פארזאמלונגען? ער האט דאך גאר קיין „שטימע“ נישט! אבער ווען ער איז ארויף אויף דער טרי-בונע און באקומען דאס ווארט, האט ער זיך ארויסגעוויזן מיט זיין גרויסן טאלאנט ווי איינער פון די בעסטע טריבונען, וואס דער „בונד“ האט געהאט. ער איז שוין ווייטער געווען א גאר אפטער גאסט ביי אונדז — — —

און אויב דער „בונד“ האט געהאט אזא דערפאלג מיט איר ערשטן רעדנער, קענען נישט רוען די אנדערע. שטאט דערוויסט זיך, אז די פועל-ציון ברענגען אראפ דעם ד"ר ש. יודים. שוין דער דאקטער-טיטל האט אנגעזאגט, אז עס וועט זיין א גאר „געפערלעכער קאנקורענט“. און אזוי איז עס טאקע געווען. דער קלאנג האט זיך

באשטעטיקט, אין איינעם א שבת איז טאקע געקומען צו די פועל-ציון ד"ר ש. יור-
רים. דער טעאטער-זאל איז געווען איבערפולט. דער רעדנער, דאן א יונגערמאנטיק,
א באהנטער און האט שטארק אויסגענומען ביים שיינעם מין, האט מיט זיין ארויס-
טריט נישט פארשעמט, אויסגעהאלטן דעם „פארמעסט". די פועל-ציוניסטישע פיר-
רער מילשטיין, משה גארפינקל, מאיר אדלער, האבן נאכדעם גאר פיין באדאנקט
דעם „בונד", וואס האט אויסגעפילט דעם טעאטער-זאל. בכלל האט טאקע געהערשט
א גאר ווייטע טאלערענין אין אונדזער זאמאשטש, די מידה פון באיקאטירן דעם
רעזנער פון דער קעגנערשער גרופע איז כמעט נישט געווען.

אבער נישט נאר פארטייען האבן געבראכט זייערע רעדנער. א גאר גרויסער
און טאקע דעצידיירנדיקער פאקטאר איז געווען די י. ל. פריץ-ביבליאטעק, בפרט נאך
דעם ווי זי איז אריבער אונטער אנפירונג פון דער ארטיקער יידישער ארבעטער-
שאפט (וועגן דעם ווערט אין אנדערע ארבעטן גענויער באשריבן). אויפן ערשטן
פייער איז געקומען באַריס אייסוראָוויטש. מיר דוכט, אז אויף אונדז, זאמאשטשער,
האט ער אויסגעפרוווט זיינע ווונדערלעכע לעקציעס וועגן אינדיע... שוין מיט אכט
טעג פאר זיין קומען, גלייך ווי די אפישן האבן געמאלדן די טעמעס און טעזיס, זיי-
נען די בילעטן אויסגעכאפט געוואָרן. זיינע צוויי לעקציעס וועגן דעם „לאנד פון לע-
גענדארן מזרח", זיינען געלעגן לאנג אין זכרון פון עולם און חבר אייסוראָוויטש האט
די דאזיקע, זעלביקע, לעקציעס נישט איינמאל ביי אונדז איבערגעחזרט. געלאזט זיך
„אפרוען" א פאר יאר און ווידער געקומען מיט זיין אינדיע... און ווידער איז דער
עולם געגאנגען הערן די אינדישע ניסים-ונפלאות...

נישט אפגערומט זיך פון די אינדישע איינדרוקן, האבן שוין אפישן געמאלדן, אז
דאס זינגער-פארל רוט לעוויאָש און משה רודינאָו קומען אויף א קאנצערט, וואס עס
וועט זיי באגלייטן דער קאמפאָזיטאר מ. קאָהן. דער קאנצערט איז פארגעקומען אין
דעם שטאטישן קינא-זאל. האבן עס אונדזערע אַנטיסעמיטן נישט געקאנט פארטראגן
און אנשטאט שבת, ווי מען האט אפגערעדט, געגעבן דעם זאל אויף מאַנטיק, דערביי
האבן „געהיימע הענט" ארויסגענומען טיילן פון דער פיאַנע, כדי מען זאל איר נישט
קאנען באנוצן. צום צווייטן קאנצערט האט מען פראוואַצירט א שריפה, מען האט
אונטערגעצונדן אן אלטן פילם, דער שטיקנדיקער ריח האט טאקע געשמערט די
זינגער... אבער נישט קוקנדיק אויף דעם איז דער קינסטלער-באזוך געווען א גאר
גרויסער גייסטיקער און מאטעריעלער דערפאלג.

גערופן האט מען אים „דער באהעם פון בונד" — איך מיינ דא אונדזער ליכ-
הארציקן חבר א. ליטוואַק. געהאט האבן מיר מיט אים א פיין ביסל עגמת-נפש. ווער
פון די מוער אין די שטעט און שטעטלעך האט עס נישט איבערגעלעבט די הארץ-
ווייטיקן דערפון ווען א רעדנער איז נישט געקומען. אט איז שוין גרייט א זאל, גע-
קלעפט אפישן, פארקויפט בילעטן, עס גייט א דעלעגאציע צום באן און צום סוף...
דער גאסט איז נישטא. דער ווייטיק פאר זיך און די חרפה פאר די קעגנער... אזא
שטיקל עגמת-נפש האט אונדז אנגעמאכט אין יענעם ווינטער דער חבר ליטוואַק. עס
איז פרייטיק, ביינאכט קומט פאר די ערשטע לעקציע, אלץ איז גרייט, און ער איז
נישטא! אבער א פאר שעה שפעטער, עס ברענגט מיר אריין די חברטע העלא אש-
כנוי (היינט שעפנער) דעם חבר ליטוואַק א דערפריירענעם... עס ווייזט זיך ארויס,
אז אויף דער סטאציע זאוואדע, ווו מען דארף זיך איבערזעצן פון לובלין, האט דער
חבר ליטוואַק פארשפעטיקט דעם צוג און איז געבליבן דארטן שטעקן. האט ער גע-
כאפט א פויערים פורל און אריינגעפארן קיין זאמאשטש. מיר האבן אים קוים דער-
וואַרעמט; הייסע טיי און א זאמאשטשער פעדערן-איבערדעק האט אים געבראכט
צוריק צו דער „פארעם" און פאר אונדזער עגמת-נפש האבן מיר געהאט א צענפאכן

פארגעניגן פון זיינע צוויי לעקציעס: אין זאל פון שטאטראט פרייטיק צונאכטס, אויף דער טעמע „נייע וועגן אין דער יידישער ליטעראטור“. און שבת נאכמיטאג אויף דער טעמע „די קריטיק אין דער יידישער ליטעראטור“. עס האט איבערגעשטיגן אלע אונדזערע דערווארטונגען. „געהאלטן שבת“ האט ח' ליטוואק ביי י. י. פריץ, דעם ברודער פון י. ל. פריץ. שפעטער, ווען ח' ליטוואק איז שוין געקומען, ווי דער גאסט פון דער יידישער שול-ארגאניזאציע, אין יאר 1927, צו דעם צענטן יארצייט נאך פריץ, איז ער גלייך פארפארן צו דער פריץ-משפחה.

יענעם ווינטער האבן מיר פארענדיקט דעם ליטערארישן סעזאן מיט א לעקציע פון חבר ח. ש. קאזדאן. לאנג האט מען קאמענטירט די לעקציע פון דעם דאזיקן פרע-לעגענט, וואס האט מיט זיין האלב-רוסיש-ליטווישן אקצענט ממש באצויבערט דעם עולם.

די ציוניסטן האבן אויך נישט געשוויגן. אויב זיי פלעגן נישט ברענגען זייערע רעדנער אויף ליטערארישע טעמעס, פלעגן זיי אבער האבן פון זייערע בעסטע רעד-נערס בעת וואל-קאמפאניעס. צו דער וואל-קאמפאניע צום שטאטראט האט טאקע די ציוניסטישע ארגאניזאציע געבראכט דעם באווסטן שרייבער און טריבון **נאטאן שוואלבע**. ער איז געווען באליבט ביי זיינע אנהענגער, געשעצט פון אנדערע און רעספעקטירט אפילו פון די קעגנער. צו זיינע ארויסטריטן פלעגט מען גערן גיין — א קלייניקייט שוואלבע!

יידיש טעאטער האט געהאט אין זאמאשטש טרייע פריינט. יידישע טעאטער-טרופעס פלעגן ביי אונדז אויפגענומען ווערן אמת מלכותדיק און די מאמע פון יידישן טעאטער, **אסתר רחל קאמינסקי**, האט קיינמאל נישט פארפעלט צו זיין אין זאל-מאשטש בעת אירע טורנייען אין פוילן. ווען זי איז ביי אונדז געווען דאס לעצטע מאל אין יאר 1919, איז זי געקומען מיטן גאנצן אנסאמבל פון טעאטער „צענטראל“. פאר אירע פארערער איז עס געווען איינער פון די גרעסטע יום-טובים. עלטערע מענטשן האבן דערציילט, אז ווען אסתר-רחל איז געקומען דאס ערשטע מאל קיין זאל-מאשטש (געשפילט האט זי דעמאלט אין פאשינסקיס טעאטער, ווו עס איז שפע-טער געווען א רעסטאראן און צוקערניץ) האבן א סך פארזעצט די לייכטער, כדי צו קענען קויפן א בילעט.

דער קדוש ארטור זיגעלבוים איז ביי אונדז געווען א גאר אפטער גאסט. אייגנט-לעך האט זאמאשטש געהערט צו „זיין טעריטאריע“ — א געבוירענער אין קראס-ניסטאוו און שפעטער טעטיק אין כעלם, האט ער געהאלטן זאמאשטש פאר אן אייגן נאענט פלאץ. ער פלעגט קומען סיי אין פארטיי-שליחותן, סיי אין ענינים פון דער פראפעסיאנעלער באוועגונג. איינמאל איז ער געווען צוזאמען מיט **הערשל הימל-פארבן**. געווען איז עס ערב א פארטיי-צוזאמענפאר און זיי האבן פארטראטן צוויי באזונדערע פראקציעס אין „בונד“. חבר ארטור האט א געוויסן מאל איבערגעלאזט א גאר באזונדערן רושם מיט זיינעם א רעפערעט „דאס קינד, די שול און די מאסן“. לאנג האט מען דעם דאזיקן רעפערעט קאמענטירט.

חבר הערשל הימלפארב פלעגט בעיקר צו אונדז קומען אויף וואל-מיטינגען. געהאט האט ער ביי אונדז קעגנער פון פארשיידענע זייטן — סיי ציוניסטן, סיי קא-מוניסטן — מען פלעגט אים אבער גערן קומען הערן. ער פלעגט מיט זיינע ווערט-לעך, פארגלייכן און טאקע שיינער רעטאריק האבן א גאר גרויסן דערפאלג.

דערוויסן זיך זאמאשטשער קולטור-טוער, אז אין ווארשע געפינט זיך אויף זיין ריזע קיין ראטנפארבאנד דער דיכטער **ה. לייזויק**. וואס הייסט ער וועט זיין אין פוילן און נישט קומען קיין זאמאשטש? די י. ל. פריץ-ביליאטעק פארבינדט זיך מיט ווארשע. אונטערהאנדלונגען, קארעספאנדענץ — לייזויק קען קומען אין א וואכן-

טאג. זאל זיין א וואכן-טאג, מיר וועלן שוין מאכן יום-טוב אין דער וואכן. אזוי איז עס טאקע געווען. לאנג האט מען דעם דאזיקן ווונדערלעכן טאג מיט לייוויקן דער-מאנט און ער איז נישט פארגעסן געווארן. ער איז מיט אונדז געווען, גלייך געווארן היימיש. כפרט, אז ער האט דא געטראפן זיינע א בת-עיר — די חברטע רחל קארני-גאלד, וואס שטאמט פון זיין געבורט-שמעל אומאן. מ'האט מיט אים שפאצירט הינטערן שטאט, אויף די ערטער וואס זיינען פאראייביקט אין פרצעס ווערק; ער האט געהאט שמועסן מיט זיינע פילצאליקע פארערער. אין אונט, ביי א פול-גע-פאקטן זאל, האלט ער זיין רעפערעט וועגן דער נייער יידישער ליטעראטור און ער לייענט קאפיטלען פון „גולם“, פון „הינטערן שלאס“. זאמאשטש האט זיך געגרויסט, אין איר כראניק איז פארשריבן געווארן — ה. לייוויק, דער יידישער טרובאדאר פון אונדזער דור, איז געווען איר גאסט.

די ניישטעמישע ביבליאטעק אויפן נאמען פון דר ש. אנסקי האט אויך צוגע-ליינט ציגל צום קולטור-אויפבוי פון זאמאשטש. אויף איר אופן און מעגלעכקייט האט זי באשיינט אונדזער גייסטיק לעבן. אט שטייט נאך פאר מיינע אויגן דער שיי-נער פריץ מארקיש, וועלכער איז פון דער דאזיקער ביבליאטעק איינגעלאדן געווארן צו א רעפערעט. ער שטייט אויף דער בינע פון איבערפולטן זאל. זיין ווייסער פנים, מיט די פייערדיקן אויגן, באגייסטערן דעם עולם, וואס איז ממש פארבישופט. שוין, פראכטיק איז ער. נישט אומזיסט האט א קיבעצער זיך אויסגעדריקט — ער איז דער „ווייבערשער רבי“, די מערהייט אין זאל איז טאקע געווען דער שיינער מין...

די נייעס, אז עס קומט קיין זאמאשטש יוסף אפאטאשו, האט געהאט א גאר גרויסן אפקלאנג אויך אין דער פראווינץ. שכנותדיקע שטעטלעך — שעבערשינ, קראסניבראד און הרוביעשאוו האבן געשיקט צו אונדז דעלעגאציעס מען זאל „אויס-בארגן“ אפאטאשו, אז עס איז נישט קיין יושר, אז זאמאשטש זאל „פאר זיך אליין“ צונעמען דעם טייערן גאסט. וואס עפעס אין זאמאשטש מער ווי איין לעקציע? גיט אונדז אויך עפעס. מען האט זיך אבער געהאלטן גרויס — אפאטאשו איז פאר זא-מאשטש. אין זאל, ווו אפאטאשו האט געדארפט רעדן, האט מען געווען א זעלטע-נעם עולם, נישט דעם געוויינלעכן, וואס מען זעט נארמאל אין אזעלכע פאלן. סא-מעטענע היטעלעך, זיידענע היטעלעך, שווארצע קאפעליושן... אלע זיינען געקומען הערן דעם מחבר פון די „פוילישע וועלדער“. א סך פריער פון דער געמאלדענער שעה איז שוין דער זאל געווען באזעצט. מיר האבן אבער דורכגעלעבט אן אנטויר-זונג — אפאטאשו, דער מייסטער פון געשריבענעס ווארט, איז נישט געווען קיין רעדנער. בכלל האט ער זיין רעפערעט געלייענט פון פאפיר און דער עולם, וואס האט געווארט אויף עפעס א ניי ווארט, איז געבליבן קאלט... אפאטאשו האט געזאגט ביי אונדז האבן צוויי רעפערעטן. מיר האבן מורא געהאט, אז צום צווייטן וועט מען דערלייגן און מיר זיינען „אנטקעגנגעקומען“ דער ווענדונג פון הרוביעשאוו, נישט „פארכאפט“ אפאטאשו בלויז פאר זיך. דעם זעלבן אונט איז ער טאקע אפגעפארן קיין הרוביעשאוו. אבער מיר האבן נישט געהאט קיין חרטה אויפן באזוך. אויך אן דער געלונגענער רעדע איז אפאטאשוס באזוך געווען א שטאלץ פאר זאמאשטש.

אן אנדער מין אנטווישונג האבן מיר געהאט מיט שלום אשן. מיר האבן מיט אים געפירט אונטערהאנדלונגען וועגן קומען צו אונדז. מען האט אלץ ארומגעווענדט; דאטע, טעמע, האנאראר. ער האט אבער געשטעלט א באדינג, אז איידער מען מעל-דעט זיין קומען קיין זאמאשטש, דארף מען אים איינצאלן 200 דאלער (אין עפעק-טיווע דאלארן, נישט אין פוילישע זלאטעס). דאס האט פארדראסן, זאמאשטש האט זיך געפילט געטראפן. די פארלעזונג איז נישט צושטאנד געקומען. אויך דערפון איז זאמאשטש געווען שטאלץ. שלום אש איז טאקע שלום אש, אבער זאמאשטש לאזט

זיך נישט שטעלן אין דער מדרגה, וואס מען זאל זיך מיט איר אין פארויס פאר-
זיכערן...

אונזער ערשטע לערערין פון דער י. ל. פרינ-שול ביי דער יידישער שול-ארגא-
ניזאציע, רחלע גערשוני, האט זיך איינמאל איינגעשפארט — מען דארף ברענגען
יעקב פאטן (גערופן האט זי אים יאנקעלע). געווען איז זי א שטארק קאפריזנע, אונ-
דזער לערערין, און מען האט איר געמוזט נאכגעבן. איינמאלעך האט יעקב פאט גע-
בראכט דעם שליסל צו עפענען דער י. ל. פרינ-שול אין זאמאשטש. זיין דעמאלטיקער
רעפערענט „א האלב יארהונדערט יידישע ליטעראטור“ האט דעם עולם ממש באצוי-
בערט. פון דעמאלט אן האט שוין זאמאשטש נישט געווארט אז עמין זאל „קאפריז-
נע“ פארלאנגען, אז יעקב פאט זאל קומען. נישט געווען קיין סעזאן, ווען פאט זאל
נישט באזוכן אונזער שטאט מיט זיינע שיינע רעפערענטן.

קאן דען געמאלט זיין, אז דער וועלט-רייזנדער מלך ראזוויטש זאל אויסמיידן און
נישט אריינפארן צו אונדז? זיין ערשטער באזוך איז ביי אונדז גאר געווען א מין
„געשעפטלעכער“. ער איז געקומען מען זאל אין זאמאשטש מער פארשפרייטן די
„ליטערארישע בלעטער“ — מינדעסטנס נאך 50 נייע אבאנענטן דארפן געשאפן
ווערן — אנדערש קאן נישט זיין. און אז ראזוויטש איז אין שטאט טא ווי קאן מען
עס זיך פארשטעלן, אז ער זאל נישט האלטן קיין רעפערענט? טרעפט אבער א מיכשיל
— נישטא קיין דערלויבעניש. מען האט טאקע אנגעגעבן א ביטע; אריינגעשיקט צום
סטארעסטע אין דער צייט; אויב עס קומט נישט אין די לעצטע 48 שעה פאר דעם
רעפערענט קיין אפזאג, איז כשר וישר. אלץ גיט, אבער פאליציי דארף האבן „שווארץ
אויף ווייס“ די דערלויבעניש... און פונקט איז עס שבת, דער סטארעסטע-אמט איז
געשלאסן און דער זאל, אן איבערפולטער, צוזאמען מיטן רעדנער, ויצן און ווארטן...
ענדלעך, עפעס א פראטעקציע אין מיר האבן געהאט דעם גרויסן פארגעניגן צו הערן
סיי דעם רעפערענט, סיי פארלויבעניש פון זיינע ווערק וועגן דעם חרם אויף שפינאזאן.
עס האט נישט געקאנט אויסמיידן אונדזער זאמאשטש דער טאלאנטפולער שריי-
בער און רעדנער ברוך שעפנער, וועלכער איז אגב טאקע געווארן א כמעט בן-עיר
אונדזערער. זייער אפט איז ער געווען ביי אונדז מיט זיינע גייסטרייכע רעפערענטן.
זאמאשטש האט לאנגע יארן דערמאנט און איבערדערציילט זיין רעפערענט „צוועלף
וואכן שמוינגער-פסיכאז“.

ווארעם (און אפטמאל טאקע היים) פלעגט ווערן בעת א וואל-קאמפאניע. דאן
פלעגט יעדע גרופע און יעדע ריכטונג זיך ביי אונדז באווייזן מיט דאס שענסטע און
בעסטע וואס זי פארמאגט. מען האט אין דעם „צענטער“ געוואוסט — קיין זאמאשטש
דארף מען שיקן ערשטקלאסיקן מאטעריאל... א חזקה בעת וואל-קאמפאניעס האט
ביי אונדז געהאט דער ד"ר יצחק שיפער. ער איז טאקע אויסגעוויילט געווארן אין
אונדזער 27טן וואלקרייז, אויף דער ליסטע פון די נאציאנאלע מינדערהייטן. ער איז
ביי אונדז געווען זייער פאפולער. געווען איז אויך א שטיקל בן-עיר זיינער א קרוב,
לייביש שיפער, האט געווינט שוין לאנגע יארן אין זאמאשטש. מען איז געלאפן
אים הערן.

די לינקע האבן דאן אויך געבראכט זייערן א קאנאן, איינעם פון די בארימטע
רעדנער. עס איז געווען אין דער צייט, ווען זינאוויטש האט נאך פארנומען זיין פירנ-
דיקן ארט אין קאמיוניסטישן און דעם דאזיקן רעדנער האט מען צווישן זיך גערופן
„דער פוילישער זינאוויטש“ — זיין נאמען איז געווען יצחק גארדיין. ער האט טאקע
געהאט א מעכטיקע שטיב און א געשליפענע צונג.

א צווייט מאל האבן די זעלביקע לינקע געבראכט א ליטוואק, א שניידער —

קליין פאמיליע-נאמען האט מען נישט געוואסט — נאר „חבר יאקאוו“ ער האט אויך געהאט זיין פארדינטן דערפאלג ווי א רעדנער.

שלמה מענדעלסאן איז אין יענע יארן געווען א „פרייער פויגל“ — נישט גע-
הערט צו קיין שום ריכטונג, וואס זאל האבן אירע אנהענגער אין זאמאשטש. צום
„בונד“ איז ער ערשט שפעטער געקומען. ער האט אבער געהאט פארערער ביי אלע.
מען האט נישט געוואלט גלויבן — ער, הענריק ערליך — ער איז טאקע דא
אין זאמאשטש? געקומען איז ער, ווען ירחמיאל בראנדווין איז אויסגעוויילט גע-
ווארן אין שטאטראט ווי א לאוויניק. צוויי שעה פאר דעם געמאלדענעם טערמין איז
שוין דער זאל געווען איבערפולט. דער שטאטראט האט נאך אזא עולם נישט געווען.
קיין שום געזעלשאפטלעכער טוער פון זאמאשטש האט נאך אזוינס נישט איבערגע-
לעבט — אזא עולם, אזא שטימונג און אזא רעפערעט. זאמאשטשער, נישט נאר בונ-
דיסטן, האבן זיך געגרויסט — ביי אונדז איז געווען ה. ערליך.

האבן זיך פרומע יידן מתקנא געווען — זיי, די פרייע, וועלן ברענגען רעדנערס
און מיר וועלן שווייגן? און זיי האבן זיך געפרוהט רעוונשירן. אויף איינעם א שבת
האבן זיי געבראכט דעם סענאטאר הרב קאוואלסקין (פון וואלאצאוועק). קאוואלסקי
איז טאקע געווען א פוילישער נאמען, אבער א רעדנער איז ער געווען גראד אין
יידיש אן ערשטקלאסיקער.

דעם לעצטן גרום פון א גראנדיעזן באזוך אין זאמאשטש האב איך באקומען
שוין זייענדיק אין ארגענטינע. איך בין אזעקגעפארן אין יאר 1926 און דער גרום
איז געווען פון יאר 1927. עס איז דאן געקומען קיין זאמאשטש **בייניש מיכאלעוויטש**.
פון דעם באזוך האט מען מיר געשריבן. עס איז עפעס געווען קאלאסאל — זאמאשטש
האט נישט געדענקט, אז נישט נאר א יידישע, נאר אפילו א נישט-יידישע פערזענ-
לעכקייט זאל צוציען אזא עולם. מען איז געקומען פון אלע ארומיקע שטעט און
שטעטלעך. געקומען איז דאן מיכאלעוויטש צו א יובל-אקאדעמיע פון 30 יאר „בונד“.
דער דאזיקער באזוך איז געבליבן אין זאמאשטש ווי א היסטארישע דאטע.

א גרופע מיטגלידער פונעם פאריין פון האנדלס-אנגעשטעלטע אין זאמאשטש הארט פארן אויסברויך
פון דער צווייטער וועלט-מלחמה.

זכרונות פון אמאל

זאמאשטש איז נישט געווען קיין אינדוסטריעלע שטאט, זי האט אבער פאר-מאגט א גאר גרויס צאל יידישע ארבעטער באשעפטיקטע אין דער קליין-אינדוסט-ריע, אין האנטווערקערטום — שניידעריי, שוסטעריי, סטאלעריי, בעקעריי, שלאסע-ריי, זיינען געווען כמעט „יידישע" פאכן. צוזאמען מיט די בעלי-מלאכות איז דער הארעפאשנער עלעמענט געווען די גרעסטע מערהייט פון דער יידישער באפעלקער-רונג אין זאמאשטש. אויך דארף מען אהער צורעכענען די גאר באדייטנדיקע צאל יידישע האנדלס- און ביורא-אנגעשטעלטע, באשעפטיקטע ביי די סוחרים און אינ-דוסטריעלער. מען דארף אויך נעמען אין אכט די גרויסע צאל פון הויזדינערשאפט. פון די דאזיקע עלעמענטן איז אויפגעקומען די ארגאניזירטע יידישע ארבעטערשאפט אין אונדזער שטאט.

איך בין שוין פון מיין היימשטאט מער ווי 35 יאר. די ווייטערדיקע שורות וואלטן געווען פינקטלעכער און פארמאגט גענויערע פאקטן ווען איך האב אונטערן האנט די נויטיקע מאטעריאלן. איך שרייב עס פון זכרון און דעריבער קאן זיך דא אדער דארטן אריינכאפן אן אומפינקטלעכקייט, א נישט-ריכטיקע דאטע, א דורכ-געלאזטער נאמען.

מיינע זכרונות געהערן פון די יארן 1916-1917 און שפעטער.

דער אנהייב פון דער באניימער ארבעטער-באוועגונג אין די דאזיקע אקופאציע-יארן פון דער ערשטער וועלט-מלחמה האט אירע ווארצלען אין דער שטורמישער רעוואלוציאנערער צייט פון יאר 1905-1906. נישט קוקנדיק, וואס דער דעמאלטיקער אויפברויז איז אונטערדריקט געווארן, וואס כמעט אלע פירנדיקע מענטשן פון דער באוועגונג זיינען געווען אין די תפיסות און טייל פארשיקט קיין סיביר, איז אבער דער יסוד געבליבן. די פארזיימטע קערנער פון 1905 האבן צוריק אויפגעשפראצט מיט העכער 10 יאר שפעטער.

אין א שבת נאכמיטאק, אין א הייסן זומער-טאג איז פארגעקומען א באראטונג פון א זייער ענגן קרייז מענטשן אין דער בעקעריי פון גדליה יאנאסגארטל. הגם ער אליין איז געווען דער באלעבאס פון דער בעקעריי איז ער אבער געווען א נאענטער סימפאטיקער פון דער באוועגונג. צו דער דאזיקער פארזאמלונג איז ספעציעל אראפ-געקומען א פארשטייער פון צענטראל-קאמיטעט פון „בונד", אויב איך האב נישט קיין טעות איז עס געווען חבר עמנואל (נאוואגרודזקי).

דאן איז נישט נאר צוריק אויפגעשטעלט געווארן די בונדישע ארגאניזאציע. דאן איז אויפגעבויט געווארן די פראפעסיאנעלע באוועגונג, וואס איז אין יענער צייט געווען איין גאנצעס און האבן אויסגעפילט גאר גרויסע מעטיקייטן אין זא-מאשטש סיי אויפן עקאנאמישן ווי אויפן פאליטישן און קולטורעלן געביט. אויף א צוזאמענפאר פון לובלינער ראיאן איז אויף דער זאמאשטשער ארגאני-זאציע פון „בונד" ארויפגעלייגט געווארן די פליכט צו ארגאניזירן די ארומיקע שטעט-

לעך — שעבערשין, בילגאריי, טאמאשאוו און אנדערע. זאמאשטש ווערט אזוי דער צענטער פון דער בונדישער ארבעט אין דער געגנט.

אין דער זעלביקער צייט ארגאניזירט זיך בכלל דאס געזעלשאפטלעכע לעבן. עס אנטשטייט די ציוניסטישע באוועגונג אין אלע אירע פארשיידענע גרופן, צווישן וועלכע עס געפינט זיך די פועלי-ציון. עס הייבט זיך אן א קעגנזייטיקער פארטייאישער אי-דעאישער קאמף, וואס ברענגט אריין גרויס לעבעדיקייט אין זאמאשטש. מיטונגען, פארזאמלונגען, רעפערעטן. פארשטייט זיך, אז עס פעלן נישט קיין מאמענטן פון קעגנזייטיקע ארומרייסענישן ארום דער העגעמאניע אויף די מאסן. פון יענער צייט איז מיר געבליבן אין זכרון א וואל-קאמף בעת די שטאט-ראט-וואלן.

עס איז גערופן געווארן א וואל-מיטינג אין דער שול פון דער אלטער שטאט, ווו עס האבן געזאלט אויפטרעטן רעדנער, סיי ציוניסטן, סיי פון „בונד“. דער הויפט-רעדנער פון די ציוניסטן איז געווען הערש-חיים געליבטער. דער בונדישער רעדנער האט געזאלט זיין זאק. אבער בעת דער פארזאמלונג האט מען דעם בונדיסט נישט געגעבן דאס ווארט און די פארזאמלונג איז דורך די בונדיסטן אויפגעריסן געווארן. דער צווייטער מיטינג איז שוין אפגעהאלטן געווארן אין בית-המדרש פון דער ניישטאט, ארגאניזירט פון „בונד“. צו דעם מיטינג איז געקומען דער רעדאקטאר פון דער צייטונג פון יוגנט-בונד „צוקונפט“ (משמעות דער ח' נאטאן שאפראן). פאליציי האט זיך אריינגעמישט, עס איז געקומען צו א צעשמערונג און עס זיינען ארעסטירט געווארן א ריי מענטשן, צווישן זיי אויך דער שרייבער פון די דאזיקע שורות. דאן ארגאניזירט זיך דער יוגנט-בונד „צוקונפט“, וואס האבן אנגעהויבן א גאר אקטיווע בילדונג-און אויפקלערונג-ארבעט (געהאט א כאר, זיך באטייליקט אינעם דראמקרייז). איך בין זיכער, אז די דאזיקע מעטיקייט איז זיכער באשריבן אין ארבעטן פון אנדערע זאמאשטשער, וועל איך דא ווייטער איבערגעבן (וויפל מיין זכרון וועט מיר דערלויבן) די יעניקע ערשטע טוערס פון די פראפעסיאנעלע פאריינען, וועלכע זיינען אין זייער מערהייט, חוץ א קליינעם אויסנאם, געווען בונדיסטן. פון די מענער-און דאמען-שניידער איז די ערשטע פארזאמלונג געווען: געצל שווארצביר, יודל פלאץ, אנשל אייזנקאפ, גיטל גאנץ, שרה הערינג, יאסל קארפ, ליי-זער פינקמאן, יידל ספאדעק, שיע בין, הינדע קארפ און אנדערע. ביי די היטלמאכערס — יעקב-מאיר טאפ, פנחס טאפ, דער שרייבער פון די שורות און אנדערע.

פון די האנדלס-אנגעשטעלטע — נחום קארנגאלד און אנדערע. פון די סטאלארעס — מיכאל קופערמאן, זלמן גרשון גיווערצמאן, שלמה שווארץ און אנדערע. פון די קאמאשן-שטעפער און שוסטערס — לייזער דייטשגעוואנד, אפרים זיצער און אנדערע. פון די בעקער-ארבעטער — לייזער יאנאסגארטל, איטשע מארער, דער קליינער ארעלע און אנדערע.

פון די אלע פארשטייער איז אויסגעוויילט געווארן די צענטראלע קערפערשאפט פון אלע פאכן. די דאזיקע פארזאמלונג איז געווען א מין ארבעטער-ראט, וואס האט פארטראטן דער יידישער ארבעטער-באוועגונג, אנגעפירט מיט זייערע עקאנאמישע אקציעס און קולטור-מעטיקייט. א פאר קלייניקייטן פון א שטרייך ביי די מענער-שניידער. די קלענערע שניידער-באלעבאטים האבן שוין נאכגעגעבן די פאדערונגען. צוויי, גראד די גרעסטע בא-לעבאטים, משה-חיים גראסמאן און וואלוויש ריכטמאן, האבן זיך איינגעקשנט.

ביי משה-חיים האבן געארבעט אייניקע אפגעשטאנענע ארבעטער. זיי האבן דעם רוף צום שמרייך נישט געהערט. זיי זיינען אריין צו דער ארבעט. דאס איז געווען א שטערונג פאר דער אקציע. אין א געוויסן מאָס איז אריינגעקומען א דעלעגאט ציע פון פאריין אין דאזיקן ווארשטאט און באפוילן די ארבעטער צו לייגן די ארבעט. זעענדיק, אז די צוויי ברידער, די באלעבאטס גראסמאן, צעכייזערן זיך אויף דער דעלעגאציע און די ארבעטער רירן זיך נישט פון ארט, — האט די דעלעגאציע געטאן דאס וואס זי האט געהאלטן פאר נויטיק. ... ארבעטן האט מען שוין דארטן יעדנע פאלס מער נישט געקענט.

משה-חיים גראסמאן האט זעענדיק דעם חורבן געפאלן צו די פיס און געבעטן זיך, אז מען זאל אים לאזן צורו און ער האט די פאדערונג פון די ארבעטער אונטער-געשריבן.

ביי וואלוויש ריכטמאן זיינען גראד די ארבעטער ארויס אין שמרייך, עס איז גאר געבליבן איינער, יעקל בומערמאן (מען האט אים גערופן „דער פיוסקער“), וועלכער האט זיך איינגערעדט, אז ער וועט זיין אן איידעם ביי וואלוויש דעם „גראבן“ (אזוי האט מען גערופן דעם באלעבאטס) איז געבליבן ארבעטן. ביי וואלוויש האט מען נישט געקאנט „טאן דאס“ וואס מען האט געטאן ביי גראסמאנען, ווייל וואל-וויש האט געהאט גוטע פארבינדונגען מיט די שטאט-באלעבאטס. מען האט דעריבער אין א געוויסן אונט אפגעווארט דעם שמרייך-ברעכער און מען האט אים אזוי צערעכט געמאכט, אז ער האט שוין אויף מארגן פארזאגט צו גיין צו דער ארבעט... אין רעזולטאט פון דעם דאזיקן אקט זיינען ארעסטירט געווארן ארבעטער. צו יענער צייט איז דער בירגערמייסטער פון דער שטאט געווען א פעפעסאוויען, זאבען, און אדאנק אים זיינען אלע ארעסטירט באפרייט געווארן.

א גאר שווערע אקציע איז אויסגעקומען צו פירן ביים ארגאניזירן דעם שמרייך פון די הויזדינערנס. גראד די נישט גרויסע גבירים, אבער די נאענטע צו דער בא-וועגונג ליבעראלע הייזער (די בראנדוויינס, פראצעס, עפשטיינס) האבן גלייך נאכגערעכט די פארלאנגטע פאדערונגען. א קאמף האט מען געדארפט פירן קעגן די אינדערס, די ביבערס, די פונטס, די טעמפעלדינערס און אנדערע גאר רייכע יידן, וואס האבן נישט פארשטאנען די „חוצפה“ פון די דינסטמוידן... דער שמרייך איז אבער געלונגען.

אין די ווייטערדיקע יארן איז שווערער געווארן די עקאנאמישע לאגע אין דער שטאט (ווי בכלל אין גאנץ פוילן) און עס איז אויך געשטארקט געווארן די פאליטישע רעאקציע. עס האט זיך אנגעהויבן אן אויסוואנדערונג, פריער פון אלץ פון די ארבעטנדיקע עלעמענטן. פון דעם אקטיוו זיינען ארויסגערופן געווארן גאר וויכטיקע טוערס, זיי זיינען אוועק קיין אמעריקע אדער ארגענטינע, טייל קיין ווארשע. אבער אויך פונדערווייטנס האבן מיר געדענקט אן אונדזער היימ-שטאט בכלל און פון דער ארבעטער-באוועגונג בפרט. פון אמעריקע האבן מיר, א גרופע פון די געוועזענע טוער אין דער באוועגונג — מיכאל קופערמאן, שיע ביו, מיין ווייניקייט און אנדערע נישט אויפגעהערט אנצוהאלטן א קאנטאקט מיט זאמאשטש און העלפן די אינסטיטוציעס.

מיר האבן געשאפן געלט-מיטלען אויפצוהאלטן די י. ל. פריץ-שול, וואס איז אן געפירט געווארן פון חיים שפיואיוו; מיר האבן צוגעשיקט הילף פאר די פאליטישע ארעסטירטע; געשיקט געלט פאר די פראפעסיאנעלע פאריינען און פאר פארשיידענע אנדערע אינסטיטוציעס.

געוועזן א לעבן און פארשניטן געווארן

(זכרונות פון דער יוגנט-צייט אין זאמאשטש)

איך מיש אין מיינע זכרונות בילדער און געשטאלטן פון מיין היימ-שטאט — פון מיין געוועזענער און פארשניטענער זאמאשטש, פון אונדזער זאמאשטש. בלאט נאך בלאט עפענען זיך אין זכרון די פארגאנגענע יארן — די קינד-הייט אין שטוב; די יוגנט-צייט ביים לערנען; אין דער געזעלשאפטלעכער טעטיקייט.

פארמאכט די אויגן און זעסט דאס באקאנטע שטאט-בילד, ביים אנהייב פון דער אלטער שטאט, דער מאיעסטעט פון דער קופערנער „קאסקע“, דער דאך פון דער רוסישער צערקווע, וואס ווינקט צום צווייטן עק שטאט — צו די גאטליכע שפיץ פון דעם קאטוילישן קלויסטער און צווישן זיי, ווי א פארבינדלעך דער שטאט-זייגער אויפן מאגיסטראט-טורעם, וועלכער פלעגט רעגלמעסיק אויסקלינגען די שעה, דער-מאנען, אז די צייט גייט פארויס.

אט נעכטן איז מען שפאצירן געגאנגען אין די „סעדלעך“... מען פירט דיסקוסיעס אין די פינע אלעען פון פארק, וווּ פון איין זייט זיינען בערג און פון דער צווייטער דער בארימטער „סטאק-וואסער“...

און אט זיינען די בנינים, די רעפרעזענטאטיווע אפיציעלע געביידעס און די פינע הייזער, וואס זיינען אריינגעפלאכטן אין דער געשיכטע פון אלע געזעלשאפט-לעכע באוועגונגען פון אונדזערע צייטן.

דא האט געווינט יונה-ישיעה פריץ — דער ברודער פון י. ל. פריץ; זיין שוועס-טער העסעלע פריץ פון דעם הומ-געשעפט, איר זון איציק גאלדשטיין — א נאמען נאך זיין פעטער; אט דא האבן געווינט פראצעס חברים, אשכנזי, די געליבטערס, די צעדערבוים, די פעפערס — יעדער נאמען א מייל-שטיין אין דער געשיכטע נישט נאר פון זאמאשטש, נאר פון דער גאנצער יידישער מאדערנער געזעלשאפטלעכער באוועגונג. פון די דאזיקע משפחות זיינען עס ארויסגעקומען, סיי די גרינדער פון די ציוניסטישע באוועגונגען, סיי די וואס האבן אנגעהויבן פארשפרייטן דעם יידישן סאציאליסטישן געדאנק צווישן יידן — די אנפירער פון דעם „בונד“ אין „פינפטן“ יאר און אויך שפעטער אין אומאפהענגיקן פוילן.

בלאנדזשעסט אין געדאנק איבער די גאסן — אונדזערע גאסן — אט איז די קאלאסאלע פריץ-ביבלאטיעק — שטעלט זיך אפ נישט פאר די ווונדערלעכע „פא-טשענעס“, פאר די קינסטלערישע קארניזן, די סקלעפעניעס וואס דערמאנען דעם מיטל-אלטער — איך ווייס אבער — דא האבן געווינט די עפשטיינס, דארטן די מענ-דעלסאנס, ווייטער די שפיזנאייזנס...

אפשר מאכן א שפאציר צום אלטן בית-הקברות — דארטן ליגן פראצעס עלטערן; דא געפינט זיך דער דענקמאל אויפן קבר פון ד"ר שלמה עטינגער; גרויסע רבנים, באווסטע געלערנטע, חשובע לייט רוען דארטן...

און עס יאגט א צווייטער געדאנק — דאס אלץ איז דאך געווען, טאקע נעכטן געווען — אבער שוין מער נישטא... קיינער פון די דערמאנטע און זייערע קינדער וווינט שוין נישט אין די הייזער; די יענע וואס זיינען אוועק אין דער אייביקייט, „רוען“ שוין נישט אויף זייערע געלעגערס, אפילו דער זכרון נאך זיי, די מצבות זיי-נען שוין אויך מער נישטא...

און אפשר נאך א ווייטערן אויספלוג? — ביז דער ניישטאט, די געגנט פון יידי-שער פראצע, פון עמך מיט זייערע נויטן און קאמפן — אריינגיין אפשר אין דעם „ארימען לאד“ — אין דער קאלעקטיווער מצה-בעקעריי...

און איך דערנעבן מיך אין מיין היים, עס איז ערב-יוס-כיפור. דער טאטע האט געהאט א סך זאכן צו דערליידיקן — ווי יעדער ייד ערב דעם דאזיקן גרויסן טאג — געווען אויפן הייליקן ארט, געווען אין מרחץ און מען דארף באלד גיין צו תפילה-זכה, פארפאסטן זיך. און איך פיל ווי איך שטיי פאר דער יאר-יערלעכער צערעמא-ניע פון דעם טאטנס בענטשנדיקע הענט, איידער ער גייט אין דער שול אריין... די מאמע פארייניקט זיך אויך צו די דאזיקע ברכות — עס זאל קומען א גוט יאר פאר אלע יידן, פאר דער גארער וועלט...

גייען מיר ארויס באגלייטן די עלטערן און איך זע איצט ווי א גאנצע שטאט גייט, ציט זיך אהין, צו יענעם ארט, ווו עס זיינען אפן די שער-ירחמים, וואס דארפן אויפנעמען די געבעטן פון טאטע-מאמע, פון אלע יידן...

ווי זיינען געווען די שער-ירחמים, שפעטער? מיט יארן שפעטער, ווען מען האט די דאזיקע ערב-יוס-כיפור יידן, די תפילה-זכה יידן געפירט, געטריבן צום ביזן גור... אבער דאס איז געווען שפעטער — איצט בין איך דאך נאך אלץ אין דער וועלט פון זכרונות.

מיין שטוב, א היים א יידישעלעכע, ווו פרומקייט מיט גוטסקייט זיינען געווען געפארט. אדרכא, מיין מאמע פלעגט טענהן: פריער זיי גוט, וועסט שוין אויך זיין פרום. איך געדענק איר חוזה פון ביילע זלמעלע פליוגס, וועלכע פלעגט אננעמען די קליאמקע פון דער טיר מיטן פארטער, זיי זאלן נישט מאכן טריף די קילאמקע! ווייל די האנט האלט אפאל פלייש און אפאל מילכיקס...

דער שבתדיקער טאג איז ביי אונדז געווען דאס „פארהערעניש“. די מאמע האט שוין פארענדיקט לייענען די סדרה פון טייטש-חומש פאר די שבתות און געווארט אויף די מלמדים, וואס פלעגן ברענגען צו מיין טאטן די קינדער צום פארהערן. מיין פאטער האט ליב געהאט די קינדער שטעלן גאר קיצלדיקע פראגעס, זוכן זיי „כאפן“ ביי עפעס. פלעגט עס די מאמע נישט קענען ליידן, פלעגט זי ארויסהעלפן סיי די קינדער, סיי זייערע מלמדים.

אט איז נתן מלמד אדער וואלף ביק (ווייזט אויס, אז דעם דאזיקן נאמען האט ער באקומען, ווייל ער איז געווען א גרויסער, א גראבער מיט א געדיכטער שוואר-צער בארד). דאס זיינען געווען מלמדים פון חומש און חיבור. זיי האט די מאמע אליין צוגעהאלפן. שווערער אביסל איז געווען, ווען עס פלעגט קומען אייזיק אבעלעס אדער מרדכי-יוסף — גמרא-מלמדים. דא פלעגט זי זיך שטעלן הינטער דעם רבינס פלייצעס און מיט ווונקען געבעטן ביים טאטע „רחמים“ פאר די קינדער און זייערע מלמדים...

נאכדעם פלעגט זי טיילן שבת-אויבסט און די מלמדים פלעגן טרינקען „שבת-דיקן“ פיעקעליק-טיי און צוגעביסן די ספעציפישע זאמאשטשער געזאלצענע קיכלעך. יוגנט-יארן פארנעמען דעם פלאץ פון דער קינדעייט. עס איז שוין נאך דער ער-שטער מלחמה — 1917. פאגראמען — קאלטשאק, פעטלירא, באלאכאוויטש — פאגראמען אויף יידן און באלפור-דעקלאראציע. די ציוניסטן עפענען העברעאישע

קורסן. דאָן האָב איך מיט מיינע חברטעס שרה האַקמאַן, פייגעלע אַרענבוים און דריי מיידלעך געבילדעט אַ קרייז. אונדזער העברעאישער לערער איז דאָן געווען שלמה שוואַרצבערג. זיין לערנען ליגט נאָך עדיהיום אין זכרון.

עס וואַקסט דער דראַנג נאָך וויסן, דער ווילן עפעס טאָן. עס קומט אויף דער פאַרלאַנג צו זיין נוצלעך דער מענטשהייט, מיר זוכן אַן אופן ווי אזוי צו קענען רעאָ-ליזירן אונדזערע פאַרלאַנגען.

עס עפנט זיך אַ וועג פאַר מיר און אַנדערע פון יענעם דור. אין הייז פון יעקל אַרענבוים טרעפן זיך יוגנט, צווישן זיי געציל שוואַרצבערג און שיע בן. זיי האָבן מיר אַריינגעפירט אין דער בונדישער אָרגאַניזאַציע.

נייע געדאַנקען, נייע געפילן... ערשטער מאי 1919-1920... אויף דער וועלט בלאַזן נייע ווינטן, רעוואָלוציע אין רוסלאַנד, פוילן אומאַפהענגיק און מיר, יוגנט, זיינען שוין נישט עפעס אַ רויכער עלעמענט, מיר ווייסן שוין וועגן וואָס עס גייט דער-קאַמף. ניישטאַט איז אויפגעברויזט; פון אלע גאַסן און געסלעך, פון דער הרוביעשאַ-ווער גאַס, די לענגסטע אין דער ניישטאַט און אַרומיקע געסלעך, פון דער „באַמבע“ — גאַס, פון אומעטום ציט זיך די יוגנט — אלץ פאַרפלייצט דעם מאַרק, דעם צענטער, וואָס צעטיילט דער ניישטאַט אין פיר ווינקלען. עס מאַרשירט דער עולם — דער לויטערער טאָג שפילט צו; אַט גייען מיר פאַרבוי דער פאַסט-גאַס. דער עולם ווערט מערער; מיר זיינען שוין הינטער דעם שלאָס, אויפן פלאַץ פון קינאַ „לוקס“. עס פלאַטערן די פענער און עס שרייען אַראָפּ די לאַזונגען פאַר פרייהייט און רעכט... און אַט גייט אַנטקעגן די מאַניפעסטאַציע פון דער פוילישער סאַציאַליסטישער פאַר-טיי, פ.פ.ס., זי קומט פון די אלייען פון דער בראַוואַר-זייט. עס נויגן זיך די פענער — די פענער פון די יידישע מאַניפעסטאַנטן פון „בונד“ און פון די פוילישע... אינטער-נאַציאָנאַליזם — גלייכהייט, פרייהייט, ברידערלעכקייט...

צענדליקער יאָרן טיילן אָפּ פון יענער צייט און איך פיל נאָך אלץ דעם קלאַפן פון האַרין, דאָס זידן פון בלוט און דעם שטראָם פון עמאַציעס — — — עס דוכט זיך, אַז דאָס גיי איך איצט, היינט, אין דער דאָזיקער פריידיקער מאַניפעסטאַציע מיט לידער-געזאַנג און קאַמפס-לאַזונגען... אַט הער איך פון מאַגיסטראַט רעדן אונדזער חבר זאָק, פון הרוביעשאַוו... די וועלט געהערט אונדז!

און אַט זיינען מיר צוריק פון דער מאַניפעסטאַציע. אויפן מאַרק פון דער ניי-שטאַט דאַרף פאַרקומען דער שלום פון דער מאַניפעסטאַציע; עס דאַרף רעדן ליכער מאַרגנשטערן. עפעס אַ צווישנרוף, אַ פראָוואַקאַציע און עס ווערט אַ טומל. דער עולם איז זיך צעגאַנגען.

מיין פאַטער באַגעגנט מיך מיט חוץ-באַמערקונגען: — וואָס, פון אַ שאַס פון אַ קאַרעק זענט איר זיך צעלאָפן! — זיינע העלדן! אין זיינע ווערטער איז טאַקע דאָ איראַניע, אַבער אויך אַ באַציאונג פון חשי-בות — אַזא פאַראַד! צוגעגעבן האָט ער — ביי די נאַענטע וואָלן וועט ער נעמען די שטימצעמלעך ביי אלעמען, אַבער שטימען וועט ער פאַר ירחמיאל בראַנדוווינען, פאַרן „בונד“ הייסט עס.

יוגנט, שטורעם און דראַנג — קאַמף פאַר אידעען: אַלטע פראַגראַמען און נייע לאַזונגען. עס קאַכט זיך ביי אונדז. ראַטנפאַרבאַנד איז נאַענט, אַט קומט די רעוואָ-לוציע אויך צו אונדז. און עס קומען פאַר שאַרפע דיסקוסיעס — עס קומט אויף דער „קאַמבונד“.

עס שטייט נאָך עדיהיום פאַר מיינע אויגן אונדזער קדוש אַרמור זיגעלבוים, וועלכער האָט געפירט אַ דיסקוסיע מיט יידל פלאַצן, וועלכער האָט געאַרבעט אין

ווארשע. דער לעצטער איז געווען פון „קאמבונד“. אויף דער שניידער-פארזאמלונג האט דער „קאמבונד“ געוואונען. ווידער א נייער קאפיטל אין יידישן זאמאשטש.

טייל פון אונדזערע טוער גייען אוועק אין דער פרעמד — ווער קיין ראטנפאר-באנד, ווער קיין נארד-אמעריקע און אנדערע אין אנדערע שטעט.

עס הייבט זיך אן אן אינטענסיווע ארבעט אויפן קולטור-געביט; קאמף פאר קולטור-פאזיציעס. עס בלייבט אויף, הגם מיט א סך שמערענישן די י. ל. פריי-ביבליאטעק; עס גרינדעט זיך די יידישע שול-ארגאניזאציע, וואס שאפט א יידישע פאלקסשול; א דראמאטישער קרייז. אין דער ניישטאט גרינדעט זיך אן ארטיקע ביבליאטעק.

נעם איך בלעטערן די דאזיקע זכרונות-בלעטער זע איך ווי לעבעדיקע, מינע חברים און חברטעס — אט בין איך טאקע צווישן דער פארוואלטונג פון דער י.ש.א. איך זע זיי, די אקטיווע בויערס, דער עלטערער דור מיט די חברים שפוזאיוון, שטיק, יאנאסגארטל און די יינגערע רחלע מארגנשטערן, מאיר שמערנפינקל און איך בתוכם. ווו זיינען זיי היינט, די דאזיקע אומדערמידלעכע קולטור-בויער? איינצלע, טאקע ממש געצילטע זיינען על-פירנס געבליבן נאך דעם לעצטן חורבן.

אויך נישט קיין בעסערן גורל האבן געטיילט די יעניקע, וואס האבן אויפגע-בויט אויף דער ניישטאט די ביבליאטעק — חוץ מיר האבן צו דער איניציאטיוו-גרופע געהערט: פערל און שרהלע מארגנשטערן, יוחנן מארגנשטערן, משה-חיים גרינבערג, שמשון און יעקל פייגענבוים, שמחה צווירן, מיין שוועסטער און אנדערע. ווי אויף א פילס-טאשמע שוועבן דורך פארביי אונדזערע קעסטל-אונטן און דיסקוסיעס; אונדזערע פארשטעלונגען און שטודיר-קרייזן; די פולע לאקאלן פון דער ביבליאטעק און פראפעסיאנעלן פארזיין; די רייען נאך ביכער און צייטונגען...

און די גאלעריע פון רעדנער פון דער פרעמד — די פרייד פון אונדזער יוגנט ביים אויפנעמען די אלע וואס האבן אונז פון דער גרויסער וועלט געקומען באשיי-נען און בארייכערן אונדזער לעבן — פ. מארקיש און י. אפאטאש; ה. ליוויק און מלך ראזוויטש; יעקב פאט און ב. שעפנער...

איך האב איבערגעלאזט אונדזער זאמאשטש אין יאר 1928, אין א צייט, ווען דער געזעלשאפטלעכער לעבן איז געשטאנען אויף דער העכסטער מדרגה פון אקטיוויטעט.

אויף דעם געזעגענונג-אונט, וואס עס איז ביי דער געלעגנהייט דורכגעפירט געווארן אין דער ניישטאטישער ביבליאטעק זיינען געווען בונדיסמן, קאמוניסטן, פועל-ציוניסטן, סתם יוגנטלעכע — עס זיינען געווען אלע „קאלירן“, וואס האבן באשיינט אונדזער יוגנטלעכן ברויזנדיקן לעבן. ווי עס האט דאן אין דעם געזעגער-נונג-אלבאם אריינגעשריבן לייבל ראזן, דער סעקרעטאר פון דער ביבליאטעק:

„גרינע, רויטע, בלויע, געלע — מיטט אייך אלע צוזאמען;
אלע ברידער, אלע שוועסטער פון איין טאטן, פון איין מאמען“.

אין דער דאזיקער איבערפראזירונג פון י. ל. פראץ, האט ער געוואלט ברענגען צום אויסדרוק דער געמיינזאמקייט, וואס מיר האבן דאן געשאפן ארום אונדזער ביבליאטעק.

זאלן די דאזיקע זכרונות-ברעקלעך זיין א באשיידענער קראנץ אויף די אומבא-קאנטע קברים, ווו עס זיינען פארוואגלט געווארן די ביינער און די אשן פון די טייע-רע אומפארגעסלעכע — די בויערס פון א דור, וואס איז פארשניטן געווארן.

די פראַפעסיאָנעלע באַוועגונג

אויף דער נייַשטאַט

נאָכן ציטאָדעל-אויפֿרייס אין יאָר 1922, איז דאָס גאַנצע געזעלשאַפטלעכע לעבן געוואָרן אַפּגעשטאַרבן; די גרויסע פּרין-ביבליאָטעק איז פאַרגרעסערט געוואָרן; דער גרעסטער רוב פון די פאַרטייען און אינסטיטוציעס, דער עיקר יידישע, זיינען גע- שלאָסן געוואָרן; די פראַפעסיאָנעלע פאַראייניגן זיינען פאַרמאָכט געוואָרן. אַן אויס- נאָם איז געווען דער האַלץ-אַרבעטער-פאַראייניק, וואָס איז געווען אַנגעשלאָסן אַן דער קראַקעווער צענטראַלע, וואָס איז געווען אַנגעפירט פון דער פ.פ.ס. דער פאַראייניק איז נישט גערירט געוואָרן. אָבער ער האָט זיך געפונען אין דעם זעלביקן לאַקאַל פון די איבעריקע פאַראייניקן, האָט ער במילא נישט געקאָנט פירן קיין טעטיקייט. אַ גרויס- סער טייל פון די טוער פון די פאַראייניקן און פאַרטייען זיינען אַרעסטירט געוואָרן, אָדער מען האָט זיי אַרומגעזוכט.

דער מצב האָט לאַנג נישט געדויערט. נאָך דער אינטערפעלאַציע פון ד"ר יצחק שיפער, וועלכער איז געווען דעפוטאָט פון זאַמאַשטשער קרייז אין סייס, האָט מען פריער געעפנט די פּרין-ביבליאָטעק, נאָכדעם אויך די פאַרטייען און אַנדערע אינס- טיטוציעס. די פראַפעסיאָנעלע פאַראייניקן האָט מען אָבער אַזוי גיך נישט געקאָנט עפענען. פון איין זייט האָט לגבי די פאַראייניקן אַנגעהאלטן דער פאַליציאָישער וויל- קיר און שיקאַנעס און פון דער צווייטער זייט איז געווען שווער צו געפינען אַ פאַ- סיקן לאַקאַל פאַר די פאַראייניקן.

די דאָזיקע סיטואַציע האָבן אויסגענוצט די אונטערנעמער, וועלכע האָבן גע- פונען אַ שעת-הכּושר צו רייסן די לוינען און בכלל זיך אַפצורעכענען מיט די געווע- זענע „שטרייקערס“. דאָס האָט געצוונגען אַ גרויסן טייל פון די אַרבעטער און פראַ- פעסיאָנעלע טוער, פריער פאַר אַלץ, אַנצוהויבן אַרבעטן פאַר זיך. אַ טייל איז אַוועק- געפאַרן אין דער פרעמד, אין די גרעסערע שמעט און אַנדערע גאָר קיין אויסלאַנד. בפרט זיינען כמעט אַלע פאָכן געבליבן אַן עלטערע אַרבעטער, עס זיינען געווען ביי די אונטערנעמער באַשעפטיקט כמעט נאָר יוגנטלעכע. דער מצב פון דער יוגנט איז געוואָרן אַן אומדערטרעגלעכער, פון מאָג צו מאָג ערגער. עס האָט געדראָט צו פאַרלירן אַלע דערגרייכונגען, וואָס מען האָט פריער, נאָך לאַנגע חדשימדיקע שטרייקן אויסגעקעמפט.

ביי אַ טייל יוגנטלעכע איז אויפגעקומען דער געדאַנק וועגן צוריק עפענען די פאַראייניקן. עס האָבן זיך אַרויסגערוקט אַ ריי שוועריקייטן. ראשית האָט מען גע- דאַרפט האָבן אַ דערלויבעניש דורכצופירן אַן אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג. האָבן מיר זיך אַ גרופע יוגנטלעכע: דער שרייבער פון די שורות, צוזאַמען מיט די דעמאָלט יוגנט- לעכע מעכל האַקמאַן, איציק אויצער, ישראל קופער, דוד בידערמאַן, נחמיה קאַליב- שטיין, פייוול דראַנג („קוילעטש“), באַשלאָסן, היות אונדזער האַלץ-פאַראייניק איז אַפיציעל נישט געשלאָסן געוואָרן, זאָלן מיר בעסן אַ דערלויבעניש אויף אַ פאַך- פאַרזאַמלונג.

איז די צרה געווען וואס אונטערצושרייבן אזא ביטע האבן געקאנט נאך פוליע-ריקע און מיר זיינען דעמאלט געווען 16-17 יאריקע יונגווארג. די צווייטע שווערי-קייט איז געווען מיט א דירה — אין דער ביטע האט מען געדארפט אָנגעבן אַן אַדרעס, וווּ די פארוואלונג וועט פארקומען, ווי בכלל דער אדרעס, וווּ דער פאראיין געפינט זיך. אזוי ווי מיר אלע (חוץ איציק אויצערן) זיינען מיר געווען פון דער ניין שטאט, האבן מיר באשלאסן, אז דעם האלץ-פאראיין וועלן מיר איינארדענען אויף דער ניישטאט.

נאך גרויסע שוועריקייטן האבן מיר באקומען די דירה אויף א פארוואלונג פון די עלטערן פון ישראל קופער, דער זון פון נפתלי יאעטשניק. האבנדיק די דירה, זיינען מיר אוועק צום לעצטן סעקרעטאר פון האלץ-פאראיין, צו לייבל קופערמאן, וועלכער האט שוין דאן געארבעט פאר זיך בשותפות מיט זיין שוואגער לייבל קליין-נער, ער זאל אונדז אונטערשרייבן די ביטע צום ארבעטס-אינספעקטאר, כדי מיר זאלן קאנען דורכפירן די פארוואלונג. לייבל האט זיך אויסגעלאכט פון אונדז, „זמאר-קאטשעס“, וואס וועלן נישט קאנען פירן דעם פאראיין און האט אפילו נישט „גיי-וואלט איבערגעבן אונדז דעם שטעמפל און די „לעגאליזאציע“ (אפיציעלן דאקומענט) פון דעם האלץ-פאראיין.

נישט האבנדיק קיין ברירה זיינען מיר, א גרופע יוגנטלעכע, אוועק פערזענלעך צום ארבעטס-אינספעקטאר און פון אים באקומען די דערלויבעניש דורכצופירן די אלגעמיינע פארוואלונג, אפילו נישט מעלדנדיק דערפון דער פאליציי. צו דער אל-געמיינער פארוואלונג איז נישט געקומען קיין איין עלטערער האלץ-ארבעטער; עס האבן זיך אין איר באטייליקט נאך די יוגנטלעכע און די אויסדערוויילטע פארוואל-טונג איז טאקע באשטאנען פון אויסשליסלעך יוגנט: פארויצער איצעק אויצער, סע-קרעטאר וואַלף קארנמאס.

פארוואלונג פון האלץ-פאראיין אין זאמאשטש אין יאר 1927. פון רעכטס צו לינקס, שטייען: יאסל גרינבוים („בורמיסטש“), הערש זיסמילך, דוד בידערמאן; עס זיצן: יאסל שיפער (סעקרעטאר), וואלוויש קארנמאס (פארויצער) און אליה שאצקאמער (קאסיר).

ערשט איצט האָבן מיר דערפילט דעם מאַנגל פון אַ לאַקאַל פאַר דעם פאַראַיין, וווּ צו קאָנען פירן אונדזער טעטיקייט. ראשית האָט קיינער נישט געהאט קיין השק צו פאַרדינגען זיין הויז פאַר אַ פאַראַיין פון „שמרייַקערס“, און דערצו נאָך אײַף דער ניישטאַט.

מיר, ווי סטאַלאַרעס, האָבן מיר זיך אַבער דערוואַסט, אַז יעקב-משה וויינמאַכער האָט אָנגעהויבן איבערבויען אַן אַלט אַרייַנפאַר-הויז, וואָס ער האָט געהאט בירושה, איבערמאַכן עס אײַף ווייננגען און געבליבן שטעקן אין מיטן, ווייל עס האָט אים אויסגעפֿעלט געלט צו פאַרענדיקן, האָבן מיר באַשלאָסן אויסצונוצן די לאַגע. מיר זיינען געקומען צו אים מיטן פאַרשלאַג, אַז מיר וועלן אים העלפֿן אויסענדיקן דאָס גאַנצע הויז, מאַכן דאָרטן די נויטיקע סטאַלערישע אַרבעטן און דערפאַר זאָלן מיר האָבן דאָס רעכט אין משך פון 2 יאָר זיך צו באַנוצן מיטן הויז.

הכלל, מיר האָבן מיט אים אָפּגעשלאָסן אַן אָפּמאַך: מיר ענדיקן אַרויס די סטאַ-לערישע אַרבעט, אין משך פון 2 יאָר איז די דירה אונדזערע און ער האָט, מיט זיין משפּחה, דאָס רעכט צו קומען אַהין שלאָפֿן. די בעלי-בתים איבערן הויז אײַף די 2 יאָר זיינען מיר און האָבן דאָס רעכט צו אַרייַננעמען אַנדערע פאַראַיינען. אויך קאָ-נען מיר אין דער ווייננג דורכפירן אַלערליי אונטערנעמונגען ווי קאַנצערטן, פאַר-לעזונגען פאַר וועלכע מיר דאַרפֿן באַזונדער באַצאָלן אַ געוויסע סומע געלט פאַר רייניקן.

די דאָזיקע ידיעה האָט זיך גאָר שנעל פאַרשפּרייט איבער גאַנץ זאַמאַשטש. באלד דעם זעליבן אָונט האָבן מיר שוין אײַף ניישטאַט געהאַט אַ דעלעגאַציע פון די שניידערס, אַז זיי ווילן זיין ביי אונדז סובלאַקאַטאָרן; שפּעטער איז אויך געקו-מען אַ דעלעגאַציע פון דעם בעקער-פאַראַיין, וואָס האָט דאָן געהאַט אַ סך קאַנפליקטן מיט די בעקער-באַלעבאַס און האָבן זייער טעטיקייט (פונקט ווי די איבעריקע פאַר-איינען) געפירט אײַף דער גאַס. אײַך זיינען געקומען די לעדער-אַרבעטער און די האַנדלס-אַנגעשטעלטע און געדונגען ביי אונדז ערטער פאַר זייערע פאַראַיינס-כע-קרטאָריאַטן.

דאָס האָט אונדז דערמעגלעכט, אַז די געלט-זאַמלונג, וואָס מיר האָבן צווישן אונדז סטאַלאַרעס פּראַקלאַמירט פאַר דער דירה, זאָל האָבן אַ שנעלן דערפאַלג. אין משך פון געצויילטע טעג האָבן מיר שוין געהאַט אײַנגעקויפט דאָס נויטיקע געהילן פאַר פאַרענדיקן די ווייננג.

דאָ האָט זיך אַבער אַרויסגערוקט אַ נייע צרה — די מערהייט פון אונדזערע מיטגלידער, וואָס אויסער דעם וואָס זיי זיינען געווען יוגנטלעכע און נישט קיין קוואַ-ליפיצירטע אַרבעטער, זיינען נאָך דערצו אַלע געווען באַשעפטיקט ביי דער מעבל-סעקציע און האָבן אַפילו נישט געזען ווי מען מאַכט „ווייסע אַרבעט“ (מירן, פּענצ-טער, פאַדלאַגעס), דער אײַנציקער וואָס האָט געהאַט אַ שטיקל ידיעה, און אויך נישט צופיל, איז געווען דער שרייבער פון די דאָזיקע שורות. מיר האָבן אַבער באַ-שלאָסן צו טאָן וואָס עס לאָזט זיך אין צו קיין „הילף“ נישט אָנגעקומען.

דערביי דאַרף באַמערקט ווערן, אַז פאַר דער גאַנצער צייט האָט קיינער פֿין דער פריערדיקער פאַרוואַלטונג נישט געווען קיין בעלן אַרייַנצוקומען און אַ קוק געבן ווי עס אַרגאַניזירט זיך דער נייער האַלץ-פאַראַיין, וואָס זיי האָבן פאַר זיין אויפבו-אזוי פיל מי אַוועקגעגעבן און טאַקע מיט בלוט געצאָלט, בעת געשלעגן מיט שמרייַק-ברעכערס. אײַן אײַנציקער איז געווען אַן אויסנאַם — ער האָט אונדז אַרויסגעהאַלפֿן מיט עצות און אַפילו געצייג געליען (ווייל צו די „ווייסע אַרבעט“ האָט מען געדאַרפט אַנדערע מינים געצייג ווי צו מעבל). דאָס איז געווען אַביש שילדערגעמיין, וועלכער האָט לעצטנס געווינט אין בוענאַס-איירעס און דאָ געשטאַרבן.

עם דארף באמערקט ווערן, אז אלע סטאלארעס פון ניישטאט האבן פריוויליק פארלאזט זייער ארבעט און געקומען אונדז העלפן. אפילו מיין פערזענלעכער חבר, מעכל האקמאן, וואס האט געהאט א טבע אומעטום צו זיין דער פירער און דאמיניר רער, האט ביי דער ארבעט אויסגעפירט מיינע „באפעלן“ פונקט ווי ער וואלט גאר- נישט געווען מעכל האקמאן... צוגלייך מיט אלע יאטן האט ער געטראגן ברעטער, געהובלעוועט זיי פון פארטאג ביז גאר שפעט אין דער נאכט.

מיר האבן אלץ געטאן, כדי צו ווינטער זאלן מיר שוין האבן אונדזער לאקאל פארטיק. צו יום-טובים איז ער שוין טאקע געווען פארענדיקט און מיר האבן דורכ- געפירט א פייערלעכן חנוכה-חבית געקומען איז א גרויסער עולם, וואס האט נישט געקאנט אריין אין לאקאל און געשטאנען אויף דער גאס.

אדאנק דער עקזיסטענץ פון האלץ-פאראיין האבן זיך גענומען ארגאניזירן אלע איבעריקע פארמאכטע פאראיינען און גאר אינגיבן זיינען שוין אין אונדזער לאקאל אויך געווען די פאראיינען פון די שניידער, בעקער, לעדער, האנדלס-אנגעשטעלטע מיט אלע יוגנט-סעקציעס. דאס האט אויך מיטגעוויקט וואס צו אונדזער פאראיין האט זיך אנגעשלאסן דער איינציקער עלטערער סטאלער-ארבעטער פון דער פריער- דיקער פארוואלטונג, לייבל נודעל, וועלכער האט געארבעט ביי יענעם. אגב איז ער געווען דער איינציקער פוליעריקער מיטגליד פון אונדזער ניישטאטישן האלץ-ארבע- טער פאראיין.

אונדזער עקזיסטענץ און אקטיוויטעט האט געצוונגען דער געוועזענער פאר- וואלטונג אונדז איבערצוגעבן די „לעגאליזאציע“ פון דער קראקעווער צענטראלע און אויך דעם שמעמפל.

די צוויי יאר וואס דער פאראיין (ריכטיקער פאראיינען) האט זיך געפונען אויף דער ניישטאט, זיינען געווען די פרוכטבארסטע פאר דער יוגנט, וואס האט ביז דאן נישט געהאט ווהיין זיך אהינצוצאן. מען האט אויסגענוצט יעדן פרייטיק-צונאכטס פאר אונטערנעמונגען (קעסל-אונטן, ליטערארישע שמועסן, געזאנג-אונטן אדער

פארוואלטונג פון זאמאגשטשער האלץ-ארבעטער-פאראיין אין יאר 1930-1931.

פארלעזונגען). עס איז אויסגעקומען, אז די יוגנט וויל וואס מער אריינכאפן, דער-
יאגן דאס וואס מען האט פריער דורכגעלאזן.

אין משך פון די צוויי יאר האבן זיך די מיטגלידער פון די יוגנט-סעקציעס (דער
אקטיווסטער טייל פון די פאראייניגטן) אויסגעשולט אין שפעטער, ווען די פאראייניגטן
האבן זיך פאראייניקט אין דעם ראט פון די פראפעסיאנעלע קלאסן-פאראייניגן, זיי-
נען זיי שוין געווען די טוערס פון דער באוועגונג צוזאמען מיט די געוויילטע אלטע
טוער, וואס זיינען געבליבן ארבעטן ביי יענעם. די צאל פון די לעצטע איז געווען
גאר א קליינע.

בכלל איז ביז דאן געווען אזא לאגע אין דער ניישטאט, אז דער „באלעבאטי-
שער“ עולם האט נישט געוואלט האבן קיין שום געמיינזאמעם מיט די „פאראייניג-
לייט“, וואס האט אין דער מערהייט געשטאמט פון די ארעמערע שיכטן. ביי די
סטאלארעס איז די לאגע געווען א ביסל אנדערש. צוליב א ריי ספעציפישע סיבות זיי-
נען אין דעם פאך אויך אריין קינדער פון פארמעגלעכע, רייכערע היימען. זיי האבן
זיך גענומען לערנען סטאלעריי נישט צוליב נויט, נישט צוליב פארדינען אויף ברויט.
זייער נעמען זיך צו דער דאזיקער מלאכה איז געווען צוליב דער „עליה“ קיין ארץ-
ישראל. דא טאקע האבן זיי נישט געוואלט, נישט געדארפט ארבעטן, אבער פאר
ארץ-ישראל האט מען געדארפט האבן א פאך און בוי-פאכן זיינען דארטן געווען די
בעסטע. אבער די דאזיקע האבן נישט געוואלט האבן קיין מגע-ומשא מיט די „שלע-
פערשישע“ חברה פון דעם „לינקן“ סטאלער-פאראייניגן; זיי האבן, ווי עס האט גע-
הייסן, „נישט געהאט קיין אינטערעס פאר דער ארבעט פון „גלות“. פלעגט ווער פון
זיי צוליב א וועלכער נישט איז סיבה נישט אוועקפארן קיין ארץ-ישראל און געבליבן
ארבעטן אויפן ארט, איז ער אין פאראייניגט נישט געווען.

ערשט מיט אנדזער באווייזן זיך אויף דער ניישטאט, האט זיך די לאגע א
ביסל געענדערט. אנדזערע לוינ-אקציעס; די קאמפן פאר בעסערע ארבעט-באדינ-
גונגען און אויך אנדזער קולטור-טעטיקייט האט מיטגעוויקט, אז אויך דער טייל
סטאלארעס זאל זיך אנשליסן אין אנדזער פאראייניגן. דאס האט געבראכט דערצו, אז
דער סטאלער-פאראייניגן איז געווען דער איינציקער ביי אנדז, וואס האט געהאט אן
אפאזיציע פון „רעכטס“...

אויך אין אנדערע פאראייניגטן איז פארגעקומען אן אידעאישער קאמף פאר הי-
געמאנע. אומעטום זיינען פארגעקומען דיסקוסיעס, אבער אזוי צו זאגן צווישן די
פראלעטארישע פארטייען — צווישן „בונד“ און קאמוניסטן. ביים סטאלער-פאראייניגן
(אדער ווי ער האט געהייסן אין זאמאשטש: ביים האלץ-פאך), איז געווען אויך די
פראבלעם פון פארשיידענע ציוניסטישע גרופירונגען, וואס זיינען צווישן זיך געווען
פאראייניקט און געבילדעט א גאר היפשן פראצענט אין דעם פאראייניגן. אמת, קיין
אייגענע מערהייט האבן זיי נישט געקאנט שאפן, ווייל זיי האבן נישט געהאט די
מענטשן, וואס זאלן זיין פאפולער ביי די מיטגלידער און קאנען אנפירן מיטן פאד-
איינ, אבער אלעמאל האבן מיר געהאט אין דער פארוואלטונג זייערע פארשטייער,
וועלכע מען האט טאלערירט.

למען-האמת דארף מען פעסטשטעלן, אז צווישן זיי זיינען געווען זייער פעאיקע
מענטשן, וואס האבן אפטמאל אפגעשאצט אנדזער אויפטו און ארבעטסזאמקייט ביים
פאראייניגן, הגם אידעאיש זיינען זיי נישט געווען מסכים מיט אנדז און אין א סך
פראגן אנדז באקעמפט. כדאי צו דערמאנען מיין פערזענלעכן יוגנט-חברה דוד בידער-
מאן (דוד ישראל-מאירס), ביי אן אומגליק-פאל אומגעקומען זייענדיק אויף „הבשרה“.
אנדזערע ביידע טאטעס זיינען געווען גערער חסידים פון ניישטאט. א סך פערזאנן
איז ער מיט אנדז געשטאנען אין דער פארוואלטונג פון האלץ-פאראייניגן. יארנלאנג

פארטיידיקט זיין פארטיי-שטאנדפונקט. דער זעליביקער בידערמאן איז אבער נישט איינמאל געווען דער „פייערלעשער“, ווען א הייסע דיסקוסיע איז אוועק אויף צו-היציקע און שארפן דרכים.

עס איז אויך כדאי צו באמערקן, אז במשך פון דער גאנצער צייט וואס די פאר-איינען האבן זיך געפונען אויף דער ניישטאט, וואס האט געשטמט מיט איר אונטער-וועלט און שלעגערס, איז קיין איין מאל נישט פארגעקומען קיין געשלעגן בעת א דיסקוסיע, און דיסקוסיעס זיינען פארגעקומען גאר אפט — עס איז געווען אין דער צייט פון דער דריטער „עליה“.

אזוי האט עס אנגעהאלטן ביזן יאר 1926, ביז עס האט זיך פארענדיקט אונדזער אפמאך מיט יעקב-משה וויינמאכער (אגב דאס איז דער זעליביקער יעקב-משה, וואס ווערט אויך געשילדערט פון מ. שטריגלער, וועגן דעם געהיימען מנין, וואס עס איז ביי אים איינגעארדנט געווארן און וואס שלום ציבעלע האט אנטדעקט).

מיר האבן געמוזט פארלאזן די וויינמאכער און זוכן א נייעם אדרעס פאר אונדזערע פאראייניגטן. די פאראייניגטן צו יענער צייט זיינען געווען גוט ארגאניזירט, סיי דער האלץ-פאראייניג, סיי דער שניידער-פאראייניג (נאדלפאך), וואס איז געווען דער גרעס-טער אין שטאט און האט ארומגענומען אלע סעקציעס פון דעם פאך. די אנדערע פאראייניגטן זיינען אויך געשטאנען אויף א גוטן יסוד. מיר האבן באשלאסן, אז מיר גייען אריבער „צוריק אין שטאט אריין“ (אזוי האט מען זיך אויסגעדרוקט אויף דער ניישטאט).

דער „ראט“ פון די פראפעסיאנעלע קלאסן-פאראייניגן

ביים אריבערגיין אין דער אלטשטאט זיינען מיר פאקטיש געווען צוויי גוט-ארגאניזירטע פאראייניגן — נאדל און האלץ. שפעטער איז צוגעקומען דאס לעדער-פאך און כאלד איז אויך רעארגאניזירט געווארן דאס דערנערונג-פאך (דער בעקער-פאראייניג). כאטש די דירה, וואס מיר האבן געזונגען אויף דער אלטשטאט, ביי שימעלע קופער (שימעלע סאקסער), איז געווען נישט אזוי גוט און באקוועם, איז

פארוואלטונג פון האלץ-ארבעטער-פאריין אין זאמאשטש, פאטאגראפירט דעם 15טן מאי 1934.

שוין דארטן געווען איינגעריכטעט א לאנגער ביוראטיש, א שטאכעטן-וואנט (קרא-טעם) מיט פיר פענצטערלעך פאר די פיר פאראיינען. די פרויענדיקע יונגע פירער האבן שוין באקומען מער פראקטיק אין דער פראפעסיאנעלער ארבעט און עס ווערט געווארפן דער לאזונג פון ארגאניזירן אלע ארבעטער אין די פאראיינען. די דאזיקע אקציע איז איבערגעגעבן געווארן אן ארגאניזיר-קאמיסיע, וואס האט געהייסן אפי-ציעל „די ווירטשאפט-קאמיסיע“.

די דאזיקע „ווירטשאפט-קאמיסיע“ הויבט אן איר פראקטישע ארבעט ווען עס איז אויסגעבראכן דער אלגעמיינער האלץ-שמרייך און אין א קורצער צייט ארום אויך דער שמרייך ביים נאדלפאך. אין ביידע פאלן האט מען זיך גענייטיקט אין מא-טעריעלער הילף און די „ווירטשאפט-קאמיסיע“ האט די דאזיקע הילף-אקציע דורכ-געפירט. מען דארף פעסטשטעלן, אז די זאמאשטשער באפעלקערונג האט זיך דאן ברייט באשטייערט סיי מיט געלט-מיטלען, סיי מיט פראדוקטן פאר דער ארבעטער-קיך, וואס איז דאן בעת דעם נאדל-שמרייך געשאפן געווארן.

די דאזיקע צוויי גרויסע שמרייךן זיינען אדורך מיט א מוסטער-האפטער ארדע-נונג. ביז דאן פלעגט יעדער שמרייך זיין באגלייט מיט דערשיינונגען פון שמרייך-בדעכעריי און געשלעגן. די דאזיקע אלגעמיינע און סאלידארע שמרייךן האבן ארויס-גערופן רעספעקט אויך ביי יענעם טייל זאמאשטשער ארבעטער, וואס האבן ביז דאן נישט געוואלט האבן צו מאן מיט אזעלכע ענינים. דער עיקר איז דער אפרוה געווען ביי די האנדלס-אנגעשטעלטע, וואס האבן זיך אנגעהויבן ארגאניזירן. עס איז דער-נאנגען דערצו, אז עס איז כמעט נישט געווען קיין ארבעטער, וואס זאל האבן גע-בליבן כחויז דעם פאראיין.

די „ווירטשאפט-קאמיסיע“, וואס האט ארומגענומען אלע פאראיינען צוזאמען האט געהאט נאך א ציל, עס האט געדארפט געבן א לעגאלע מעגלעכקייט דערצו, אז טוער פון איין בראנזשע זאלן קאנען זיך באטייליקן אין דער ארבעט ביי די צוויי טע, ווי צום ביישפיל א שניידער ביי די סמאלערס, א לעדער-ארבעטער ביי די בע-קערס און אזוי ווייטער. דאס איז געווען נויטיק, ווייל ביי געוויסע פאכן האבן אויס-געפעלט טוערס פון געגעבענעם פאך און מען האט געמוזט אנקומען צו הילף פון די אנדערע פאראיינען. עס איז באשלאסן געווארן צו שאפן א „ראט“ ביי די שוין דאן פאראייניקטע פראפעסיאנעלע פאראיינען. דער ערשטער ראט איז באשטאנען פון די פאלגנדיקע חברים: דוד פידלער, ישראל זיצער, איטשע שיק, יעקב-מאיר טאפ, יעקב קויל, חיים בער, איטשע מארער, יעקב מיטלפונקט, אביש ספאדעק, אהרן מילער, יאסל גרינבוים, שלמה ארקאווא, איציק אויצער.

דער פאראיין פון די הויז-דינערנס

די ערשטע ארבעט פון דעם „ראט“ איז געווען צו העלפן ארגאניזירן יענע פאכן וואס האבן נישט קיין אייגענע מיטלען און אויך נישט קיין פראקטיק אויפן פראפע-סיאנעלן געביט. אויפן ערשטן ארט איז עס געווען דער הויז-דינערנס עלעמענט. א לאנגע צייט האט זיך דער דאזיקער פאראיין ארגאניזירט, אבער עס איז צוגעגאנגען שוואך. דער „ראט“ האט אויסגעטיילט א גרופע חברים, וואס האט געדארפט מיט-העלפן דער שוין עקזיסטירנדיקער פארוואלטונג פון די הויז-דינערנס. די צאל אריינ-געצויגענע מיטגלידער איז געווען א נישטיקע אין פארגלייך מיט דער צאל הויז-די-נערנס, וואס זאמאשטש האט פארמאגט. די אויסגעטיילטע חברים זיינען געווען: דוד לעווענזאן, מאיר זיצער, וואלף קארנמאס און יאסל גרינבוים (צונאמען „בור-מיטשזש“), ישראל גארפינקל.

בכלל איז עס געווען א גאר שווערע און גענוג קאמפליצירטע אויפגאבע. די מערהייט פון די הויז-דינערנס איז געווען א זייער אפגעשטאנענער עלעמענט, כמעט אלע האבן זיי געשטאמט פון די ארומיקע קליינע שטעטלעך. א גרויסע צאל פון זיי האבן געדינט ביי זייערע קרובים, וואס האבן זיי אוממענטשלעך אויסגענוצט, נישט געבנדיק זיי קיין פרייע מינוט פאר זיך. געווען נאך א מניעה. עס איז געווען זייער שווער אראפצונעמען א מיידל אויף א שמועס. מיר האבן געהאט שוין ארגאניזירטע א צוואנציק דינסט-מיידלעך, אבער מיר האבן זיי נישט געקאנט שיקן ריידן מיט די נישט-ארגאניזירטע, ווייל יענע האבן חושד געווען, אז די דאזיקע וויל גאר צונעמען ביי איר די שטעלע... די באלעבאסטעס האבן אויך אנגענומען די טאקטיק פון פאר-שווארצן אונדז דא ספנים, פון אנרעדן די מיידלעך, אז מען פארפירט זיי ערגעץ-וואו און צו אונדז האבן זיי געהאט טענות, אז עס איז נישט שיין וואס „קאמוניסטן“ נע-מען אויף ראנדקעס ארעמע דינסט-מיידלעך...

דאס ארגאניזירן דעם עלעמענט איז געווען אן א שיעור שווערער ווי ביי אלע אנדערע פאכן. דא פלעגט טרעפן, אז ווען א דינסט-מיידל האט שוין יא מסכים געווען צו געהערן צום פאראיין און די באלעבאסטע האט באקומען די ערשטע פאראיינס-אויפפאדערונג (אנערקענען דעם פאראיין און געבן דער דינסט-מיידל אן אפרוטאג) האט די באלעבאסטע גוט אויסגעוידלט דאס מיידל און איר גלייך אפגעוואגט. קיין שטריקן ווי אין אנדערע פאכן האבן דא נישט געקאנט העלפן. איז אזא מיידל אפגע-זאגט געווארן, האט עס געמיינט, אז מען האט פאר איר געמוזט שאפן נישט נאך עפן אין טרינקען, נאך אויך א נאכטלעגער. און ווער וועט עס נעמען א דינסט-מיידל, וואס איז אפגעוואגט געווארן פון א באלעבאסטע?...

מען דארף דעריבער באוונדערן די איבערגעגעבענע און ממש עקשנותדיקע טע-טיקייט פון דעם אקטיוו פון דעם הויז-דינערנס פאראיין, וואס איז באשטאנען פון די פאלגנדיקע טוערנס הויז-דינערנס: העניע גראס (היינט אין פראנקרייך), לאה קייטל, חיה בליי און אנדערע — אלע פון דער פרעמד, נישט קיין זאמאשטשער; מרים ראזנפלאץ; שפעטער זיינען צוגעקומען שיינדל קליינער, שרה מעל, אסתר האכמאן, געקומענע פון די רויטע פראקציעס מיט א ביסל פאליטישער צוגרייטונג.

נאך א קנאפן יאר איז אונדז געלונגען צו ארגאניזירן כמעט אלע הויז-דינערנס, וואס האבן שוין שפעטער אנטיילגענומען אין אלע טעטיקייטן פון געזעלשאפטלעכן לעבן — סיי אויפן פאליטישן, סיי אויפן עקאנאמישן.

דאס זעלביקע איז געשען מיט די קעמלאכער, וואס זיינען ביז דאן קיינמאל נישט געווען ארגאניזירט. אזוי ווי זיי האבן נישט געהאט דעם געהעריקן פראפע-סיאנעלן אקטיוו, האט מען זיי אנגעשלאסן ווי א סעקציע צום האלץ-פאראיין.

צוזאמען מיט דער אויסברייטערונג פון דער אלגעמיינער פראפעסיאנעלער בא-וועגונג ווערט אויך דער „ראט“ און זיין טעטיקייט פארשטארקט און ווערט גאר פאפולער אויף דער יידישער ארבעטער-גאס.

ב י ב ל י א ט ע ק ן

עס דערגייט דערצו, אז די פראפעסיאנעלע פאראיינען נעמען איבער די ג.ל. פריץ ביבליאטעק, וואס ווערט דאן פאררעכנט ווי איינע פון די גרעסטע אין פוילן. די ביבליאטעק ווערט פארפילפאכט אין באזוכער. סיי דער לייען-זאל, סיי דער מויש-זאל, איז שטענדיק איבערפולט מיט דער יידישער ארבעטער-יוגנט.

די ביבליאטעק האט אין יענער צייט געפירט א גאר לעבעדיקע טעטיקייט. פאר יענעם פעריאד האט דער ראט פון די פראפעסיאנעלע פאראיינען (די קאמיסיע, וואס

איז צוגעטיילט געווארן צו דער ביבליאטעק (אראפגעבראכט די דעמאלט-כאקאנטי פערזענלעכקייטן אויף רעפערעטן צו אונדז. איך געדענק, אז עס זיינען געקומען דאן קיין זאמאשטש, אויף דער פארבעטונג פון דער ביבליאטעק: י. אפאטאש, ה. ליי-וויק, ב. אייסוראווטש, פריץ מארקיש, מלך ראווטש (דאן נאך געהאט זיין בארד), דער טונקעלער, ז. סעגאלאווטש, דובער מאלקין און אנדערע. די אויסגעטיילטע קא-מיסיע צו דער ביבליאטעק זיינען געווען: איטשע שיף (דעם שוחטם זון), ירחמיאלקע גארטנקראט, אהרן מילער, יעקב-מאיר טאפ. ביבליאטעקאר איז געווען אביש ספא-דעק.

אין א געוויסן טאג האט פאליציי גערופן די פארוואלטונג פון דער ביבליאטעק און איר געהייסן די ביבליאטעק שליסן און אין משך פון א באשטימטער צייט (מיר דוכט א חודש), זאל גערופן ווערן א ליקווידיר-פארוואלטונג, וו עס זאלן זיין אנוועזנד נאר פוליאריקע מיטגלידער (נישט קיין יוגנט). אין דער אנוועזנהייט פון א פאלי-ציי-פונקציאנאר איז אויסגעוויילט געווארן א ליקווידיר-קאמיסיע. נאך עטלעכע טעג האט די ביבליאטעק אויפגעהערט צו עקזיסטירן.

מיט מאנאטן שפעטער האט מען אויף דער אינעטרווענץ פון א ריי אנגעזעענע שמאטישע בעלי-בתים, בראש מיט א ברודער פון י. ל. פריץ — יונה-שיע פריץ — איבערגעגעבן די ביבליאטעק אונטער זייער אפטרופסות, אז זיי זאלן צו זיך צו-קלייבן נאך וועמען, לויט זייער איינזען, אנצופירן מיט דער ביבליאטעק, אויף זייער פאראנטווארטלעכקייט.

היות זיי אליין האבן נישט געוואלט, אדער נישט געקאנט, אנפירן מיט דער ביבליאטעק, האבן זיי איר איבערגעגעבן צו דער ארגאניזאציע פון „בונד“, מיט ירחמיאל בראנדווין בראש. צו דער פארוואלטונג זיינען אויך צוגעשטאנען א ריי טוער פון דער ביבליאטעק-פארוואלטונג פון די פריערדיקע יארן.

א גרופע אקטיוויסטן פון דער יידישער פראפעסיאנעלער באוועגונג אין זאמאשטש אין די יארן 1926-1927. פון רעכטס צו לינקס, ערשטע ריי, שטייענדיקע: זעליג קארפ, יחיאל לאפער, לוטעק, אליה שאצקאמער („קאפ“), יאסל קינגער, יאנקעלע קויל. צווייטע ריי, זיצנדיקע: דוד לעווין, בנימטשע גרינבוים, לייזער גאנץ, אביש ספאדעק, יאסל גרינבוים („בורמיסטש“), אברהם

מען האט די ביבליאטעק געעפנט שוין נישט אויפן פריערדיקן נאמען י. ל. פרץ ביבליאטעק, וואס די פאליציי האט געשלעסן, נאך אויפן נאמען פון דער „צישא“ (צענטראלע יידישע שול-ארגאניזאציע). די אנהענגער פון די פראפעסיאנעלע פאר-איינען, די גאנץ-לינק-געשטימטע באפעלקערונג, האט ווי א פראטעסט קעגן ענדערן דעם נאמען, זיך נישט פארשריבן אין דער ביבליאטעק. לאמיר למען-האמת דערמאנען, אז אויך ביי דער נייער קאדענץ און נייער פאר-וואלטונג, האט די ביבליאטעק געפירט א לעבעדיקע טעטיקייט, אויסנוצנדיק די רחבותדיקע צוויי לאקאלן (טוישזאל און לייענזאל). עס זיינען פארגעקומען פארלע-זונגען, קעסטל-אונטן. די אוידיטאריע איז געווען פון דער שולע. אויך די „רויבע פראקציע“ פלעגט זיך אפט באטייליקן אין די קעסטל-אונטן. האבנדיק א פראקציע אין דער ביבליאטעק, האט מען געמוזט ווייזן די אנהענגער, אז מען פארמיידיקט די אייגענע שטאנדפונקטן. שפעטער האבן די פאראיינען געשאפן אן אייגענע ביבליא-טעק, וועגן וואס מיר וועלן דערציילן ווייטער.

ערשטער מאי 1926

צו דער גרויסער פאפולאריטעט פון „ראט“ ביי די פראפעסיאנעלע פאראיינען, דארף אויך צוגעשריבן ווערן דער פאקט, וואס אונדז איז געלונגען, אין יאר 1926, זיך צו פארשטענדיקן מיט דער פוילישער סאציאליסטישער פארטיי „פ.פ.ס.“ וועגן דורכפירן א געמיינזאמע מאי-מאניפעסטאציע און נאך לאנגע אונטערהאנדלונגען האבן מיר אזא מאניפעסטאציע דורכגעפירט. די פייערונג איז געווען אזוי אימפאזאנט, אז א לאנגע צייט נאך איר האט מען נישט אייפגעהערט צו דערמאנען דעם דאזיקן 1טן מאי. דאס איז געווען פאקטיש די גרעסטע מאי-פייערונג, וואס זאמאשטש האט גע-האט שוין גאנץ פרי האבן מאסן מענטשן אנגעהויבן שטראמען צום „בראדוואר“, צום לאקאל פון דער „פ.פ.ס.“, ווו די מאניפעסטאציע האט זיך געדארפט אנהויבן. דער מאג איז געווען א שיינער און דער עולם איז געקומען א סך פריער פון דער בא-שטימטער שעה; אויך מיר, די אנפירער, האבן זיך נישט געקאנט באהערשן און גע-קומען פאר דער צייט... געפעלט האט קיינער נישט פון די ארגאניזירטע אין אונ-דזערע פאראיינען.

דער צוג פון די מארשירנדיקע זאמאשטשער ארבעטער איז דאס מאל געווען גאר גרויס, עס האט ארויסגערופן אנערקענונג די געמיינזאמקייט פון די מארשירנ-דיקע יידישע און פוילישע ארבעטער. דער צוג איז שוין געווען ביים לובלינער טויער און אין „בראדוואר“ האבן זיך נאך אלץ פארמירט ווייטערדיקע רייען פון דעמאנס-טראנטן.

ווען מיר זיינען שוין געווען אין די „סעדלעך“, פארן ראטהויז, איז פארגעקומען דער טראדיציאנעלער מאי-מיטינג, אויף וועלכן עס זיינען ארויסגעטראטן פארשיי-דענע רעדנערס. נאך די רעדעס איז דער אקט געשלעסן געווארן. דער פארשטייער פון אונדזערע פראפעסיאנעלע פאראיינען האט פארגעלייגט, אז פון דאנען זאלן מיר פארזעצן דעם מארשרום ביז דעם לאקאל פון די פאראיינען. ווען דער צוג האט גע-רירט, איז מיט אונדז מיטגעגאנגען א גרויסער טייל פון די אנטיילנעמער, וואס האט אונדז באגלייט. מיר האבן אזוי מארשירט מיט אונדזער פאראיינספאן ביז דעם לא-קאל, ווו מיר האבן דעם מאניפעסטאציע-צוג אויסגעלייזט.

שטאַט-ראַט-וואַלן און אייגענע „פאַרצעלאַציע“

דער דערפאלג פון דער געמיינזאמער מאי-מאניפעסטאציע און דער דערפאלג אויפן פראפעסיאנעלן געביט, באזונדערס די ארגאניזירונג פון די הויז-דינערנס און דאס פולשטענדיקע ארגאניזירונג פון די האנדלס-אנגעשטעלטע, אן עלעמענט אן אפשטאמיקער פון קליינבירגערלעכע קרייזן, וואס האט געווייכט פון א פראפעסיא-נעלן פאראיין, בפרט, אז מען האט עס באצייכנט פאר א „קאמוניסטיש“ געשטימטן, האט נאך מער געהויבן דעם אויטאריטעט פון אונדזער „ראט“ אויף דער אלגעמיינער גאס. דאס האט געבראכט דערצו, וואס עס איז ביי אונדז געקומען דער געדאנק, אז צו די נאענטע שטאטראט-וואלן זאלן מיר גיין מיט אן אייגענער ליסטע. אונדזער ליסטע האט טאקע געהאט דערפאלג און אין שטאט-ראט אריינגעפירט פיר ראטמע-נער: דוד פידלער, איטשע בארער, ישראל זיצער, שלמה ראטמאן. בכלל האט דער שטאט-ראט געהאט א סאציאליסטישע מערהייט. אונדזערע ראטמענער האבן זייער פיל בייגעטראגן, אז אונדזער יידישע, פראפעסיאנעלע באוועגונג זאל קריגן אנזיין אויף דער, אזוי צו זאגן, אפיציעלער גאס. פון צווישן די אנדערע דערגרייכונגען דארף דערמאנט ווערן דער ווייטערדיקער: מיר האבן געפועלט, אז אויב אן ארבעטער איז געווען געצוונגען, צוליב ארבעטלאזיקייט, פארן זוכן ערגעץ ארבעט, האט ער בא-קומען פון מאגיסטראט א קוויטל און ער האט געקריגן א באבילעט מיט א הנהגה פון פופציק פראצענט. אויך האט יעדער געקאנט קריגן אן אומזיסט קוויטל אין דער שטאטישער באד.

ווען דער מאגיסטראט האט באשלאסן צו פארצעלירן די ערד-שטחים לעבן די לאזשענקעס, ביי דער נייער עלעקטרישער סטאנציע (אזוי גערופענער „משה בע-דערס סאד“), האט מען, אדאנק דער אינטערווענץ פון אונדזערע ראטמענער, ארויס-געטיילט א גאנץ היפשע פארצעלע פאר אונדזערע פראפעסיאנעלע פאראיינען, טאקע גישט ווייט פון אונדזער לאקאל. עס איז באלד אויסגעטיילט געווארן א בוי-קאמיסיע פון די פאלגנדיקע חברים: אליה ריכטמאן, וואלאף קארנמאס, יאסל גרינבוים און משה יידל בראנפנברענער, טשיפע פריילעך (קאסירערין)

מיר האבן באלד אנגעהויבן פלאנירן אוועקצושטעלן אן אייגענע היים פאר די פראפעסיאנעלע פאראיינען. די ערשטע ווענדונג אונדזערע צו די חברים לאנדסלייט אין אמעריקע, געוועזענע טוער פון דער פראפעסיאנעלער באוועגונג: איטשע-לייב הערינג, מיכאל קופערמאן און שיע בין. דער ענטפער איז געווען א פאזיטיווער. עס איז דערהאלטן געווארן די ערשטע סומע פון 200 דאלאר. דאס האט אונדז צוגעגעבן מוט און מיר זיינען גלייך צוגעטראטן צו פראקטישער ארבעט. מיר האבן אויך דורכ-געפירט א זאמל-אקציע אין זאמאשטש גופא און מיר האבן איינגעקויפט די ערשטע פארטיע מאטעריאלן.

מיר שטעלן אין געהיים א פארקן

ראשית האבן מיר געדארפט האבן מאטעריאלן כדי ארומצוצוימען אונדזער „פארצעלאַציע“ (אזוי איז געווען ביי אונדז פאפולער דער באקומענער פלאץ). די ער-שטע פארטיע געהילץ האבן מיר טאקע איינגעקויפט פארן פלוים. ווען מיר האבן אנגעהויבן ביי די האלץ-סוחרים איינהאנדלען דאס געהילץ, האט זיך ארויסגעוויזן, אז פארטיקע געהילץ וועט אונדז קאסטן צו טייער און מיר האבן באשלאסן צו קויפן סתם מאטעריאל און די מיטגלידער פון סטאלער-פאך וועלן עס שוין באארבעטן. מיר האבן טאקע איינגעקויפט די געהעריקע צאל קלעצער, געדונגען אן אייגענעם טעכ-

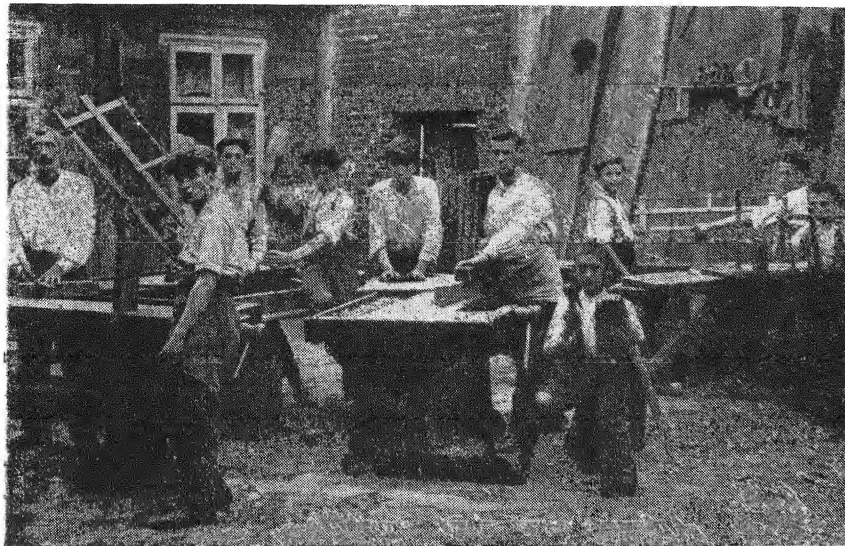
לער ארומצומעסן די קלעצער, וואס זאלן פארענדיקט ווערן מיט א שארפן שפיץ. די סטאלארעס וואס מיר האבן מאביליזירט האבן באארבעט די לייסטן, ארומגעהוהלע-וועט און צוגעגרייט די נויטיקע לענגען.

צוויי וואכן האט די ארבעט געדויערט. בלויז פיר מענטשן האבן אבער געוואלט ווי אזוי דאס פארטיקע געהילץ וועט קומען פון מיין זידנס הויף אויף דער ניישטאט, ווו מען האט דעם מאטעריאל באארבעט, ביז צום פלאץ ווו מען דארף עס האבן, אן ערך 2 קילאמעטער ווייט. ווען דאס „מאטעריאל“ איז שוין פארטיק געווען, האט מען אין א געוויסן פרייטיק צונאכטס שוין געמאלדן אלע מיטגלידער פון די פאר-איינען, אז שבת 6 פרי זאל מען זיך פארזאמלען אויף דער „פארצעלאציע“...

שבת פיר פארטאג איז דער זון פון אייגנטימער פון דער שטוב, ווו מיר האבן געהאט דעם לאקאל פון אינדזערע פראפעסיאנעלע פאראיינען, אפרים קופער (אפרים שימעלע סאקסערס) אריינגעפארן מיט זיין פערד און וואגן צו אונדז אין הויף אריין אזוי שטיל, אז מיר אליין האבן זיך געחידושט, וואס קיינער פון די שכנים האט זיך נישט איבערגעוועקט.

ווי נאר ער איז אריין בשלום אין הויף, וואס איז געווען א פארמאכטער און אין דרויסן האט מען נישט געווען וואס אינעווייניק טוט זיך, האבן מיר, א צען חברה, וואס האבן נאך אליין נישט פארשטאנען וואס דא וועט פארקומען, אנגעהויבן גיך, אן רעש אויפלאדן דאס געהילץ אויפן וואגן. ווען אליין איז שוין געווען פארטיק, האט זיך ארויסגעוויזן, אז עס איז א צו גרויסע משא פאר איין פערד... און קוים וועט דאס פערדל נישט קאנען ארויספירן די משא לכל-הפחות ביז איבער דער ניישטאט, זיי-נען מיר ממש פארלוירן... קלעפ וועט מען טאקע אריינכאפן, אבער ווער ווייס מיט וואס דאס וועט זיך פארענדיקן. מען דארף נעמען אין אכט, אז מיר האבן געווינט אויף דער בארימטער רובעשווער גאס, און מיר האבן געמוזט פארבייפארן דעם רבם הויז...

מען האט אבער נישט געקאנט קיין סך טראכטן; עס איז שוין באלד האלב זעקס,

סטאלער-ווארשטאט פון לייבוש פלוג („קאפוש“) אין אלטשטאט אין יאר 1727. ערשטער לינקס דער באלעבאס, צווייטער וואלף קארנמאס. די מערהייט פון זיי זיך באטייליקט אין אויפשטעלן דעם צוים ארום דער פארצעלאציע.

דער עולם קאן זיך אנהייבן אויפוועקן און דעמאלט איז אלץ פארלירן. מיר האבן ריזיקירט.

ווי נאך מיר זיינען ארויסגעפארן פון אונדזער הויף אויפן ברוקירטן שאסיי האט דאס ניישטעטל אויפגעצוימערט פון דער טראקסעריי אין דעם שבת-פרי. די קלא-פעריי איז נאך שטארקער געווען צוליבן גאלאפ, מיט וועלכן מען האט געטריבן דאס פערד אין דער ריכטונג פון לעמבערגער שאסיי.

איבערן גאנצן וועג האבן זיך געעפנט פענצטער און פארשלאפענע יידן און יידע-נעס האבן מיט חידוש צוגעקוקט אויף דער דאזיקער משונהדיקער סצענע, ווי עס ווערט געטריבן א באלאדענער פערד-און-וואגן באגלייט מיט א חברה יאטן און בראש הערש וואטשעקס „אנעק“ (אייניקל)... טייל זיינען ארויסגעלאזן אין אונטערוועש, אבער דער אויפגעהויבענער שטויב האט אונדז א ביסל פארשטעלט.

אין משך פון א האלבער שעה זיינען מיר קוים אטעמדיקע מיטן פארסאפעטן פערד געקומען צו דער „פארצעלאציע“, ווו עס האבן שוין געווארט העכער 150 יוגנטלעכע און עלטערע חברים, וואס האבן שוין געגראבן די גריבער פאר די קלע-צער, לויט דער אנווייזונג פון דעם געדונגענעם פוילישן טעסלער מיטששוק, וועל-כער האט זיך שפעטער, אין יאר 1929, ארויסגעוויזן פאר א פראוואקאטאר.

אין משך פון די שפעטערדיקע פרימארגן-שעהן, איידער שטאט האט זיך אויפ-געוועקט, האט כמעט די גאנצע מיטגלידערשאפט פון די פראפעסיאנעלע פאראייניגן געארבעט כדי אויפצושטעלן דעם פלויס ארום וויער „פארצעלאציע“.

די דאזיקע געשעעניש האט זיך בלייבן-שנעל פארשפרייט אין אלע דריי זא-מאטשעס. עס האט זיך אנגעהויבן א לויפעניש פון די מאמעס (די טאטעס זיינען נישט געקומען, אדער ווייל זיי האבן נישט געוואלט קומען זען די חרפת, אדער מען האט זיי נישט געלאזט גיין, כדי אויסצומיידן א געשלעג). מאמעס האבן געבעטן די קינדער, געפרוויט פועלן מען זאל אויפהערן צו מחלל שבת זיין. עס פלעגט אויך טרעפן, אז עס איז אנגעלאפן א צעהיצטער פאטער, וואס האט געטראכט, אז ער וועט זיין זון אדער טאכטער מיט כוח ארויסנעמען פון דער ארבעט. אבער קומענדיק אויפן פלאץ און זעענדיק אזא מחנה יונגען, האט ער זיך אפגעקילט און איז ארויס-גהיים...

וואס עס האט זיך נאכדעם געטאן אין די הייזער, איז נישט צום באשרייבן. מיר האבן דאן געהאלטן, אז מיר האבן אפגעהאלטן א גרויסן זיג און 3 בייטאג איז אין אונדזער לאקאל פון די פראפעסיאנעלע פאראייניגן אפגעצייכנט געווארן אויף א פייערלעכן אופן דאס פארענדיקן דעם פלויס. עס זיינען אויסגעטיילט געווארן צוויי פרעמיעס צו די צוויי פלייסיקסטע ארבעטער. איינער פון די פרעמירטע איז געווען לייביש גערשטנגרויפן, דעם נאמען פון צווייטן געדענק איך שוין נישט.

אויפקלערונג און קולטור-טעטיקייט

נאכן דערפאלגרייכן זומער אויפן פראפעסיאנעלן און אלגעמיינ-געוועלשאפטלעכן געביט האבן מיר אין הארבסט 1926 אנגעהויבן נאכאמאל אן אקציע צו פארווירק-לעכן אונדזער אלטן טרוים צו עפענען א ביבליאטעק ביי די פראפעסיאנעלע פאר-אייניגן. די קולטור-קאמיסיע האט זיך פארשטענדיקט מיט אונדזערע ראטמענער אין דעם שטאטראט, אז זיי זאלן אינטערווענירן וועגן א סובסידיע פאר דער קולטור-טעטיקייט פון די פאראייניגן. מיר האבן באקומען אן איינמאליקע סובסידיע, אמת א נישטיקע, סך-הכל 50 זלאטעס, אבער דאס האט אונדז געגעבן די אפיציעלע לע-גאליטעט אנצופירן מיט דער קולטור-אקציע.

עם איז אויסגעטיילט געווארן א ביבליאטעק-קאמיוניע פון די חברים: אביש ספאדעק, זעליק קארפ, יאסל גרינבוים („בורמיסטיש“). ווי די ערשטע באזע פאר דער פלאנירטער ביבליאטעק איז אריבערגעטראגן געווארן די יוגנט-ביבליאטעק, וואס איז שוין צוויי יאר געלעגן ביים שרייבער פון די שורות אויפן בוידעם. עס איז פרא-קלאמירט געווארן א זאמל-אקציע פון ביכער. אין א קורצער צייט איז אונדזער ביכ-ליאטעק בארייכערט געווארן מיט עטלעכע הונדערט יידישע ביכער און אויך א געווי-סע צאל פוילישע. אזוי ווי די צאל לייענער איז געווען גרעסער און כסדר געוואקסן, האבן מיר באשלאסן צום נאענטן ווינטער דורכפירן אונטערנעמונגען פאר שאפן א פאנד איינצוקויפן ביכער און אויסנוצנדיק די ערשטע סובסידיע פון שטאט-ראט האבן מיר זיך געשטעלט אין פארבינדונג מיט אלע יידישע פארלאגן. מיר האבן געצאלט אביסל אין מזומן און געגבן וועקסלען. פון אומעטום האבן מיר באקומען ביכער. ווידער האבן מיר, אדאנק אונדזערע ראטמענער, באקומען די מעגלעכקייט צו באקומען פארדונגען פון שטאט-ראט דעם ויצונגס-זאל („די רעסורסן“) פאר הנהגה-פרייזן. מיר האבן די דאזיקע פריווילעגיע אויסגענוצט און טאקע דורכגעפירט א גאנצע ריי ליטערארישע אוונטן, פארנוויילונגען, וואס האבן געהאט גרויס דערפאלג און אריינגעבראכט גאנץ היפשע סומעס פארן ביכער-פאנד. מיט דער צייט איז אונדזער ביבליאטעק גאר פאפולער געווארן. א טייל ביר-גערלעכע, אזוי גערופענע באלעכאטישע קינדער פלעגן זיך אויך אריינכאפן אין דער ביבליאטעק. דער ענגער זאל איז געווארן נאך ענגער. אבער נישט געקוקט אויף די ווייניקע באקוועמלעכקייטן איז ער שטענדיק געווען פול מיט יוגנט, אפילו אין די גרעסטע היצן. פאר איינעם, וואס איז דאס ערשטע מאל אריינגעקומען אין דעם לא-קאל, האט זיך אנטפלעקט א מאדנע בילד: — דינסטמיידלעך און סטודענטן האט ביי האנט ביים זוכן וואס צו לייענען, זיך נאכפרעגן אויף א ניי דערשינען בוך די קולטור-קאמיוניע האט מיט דער ברייטער האנט אויסגענוצט די לעגאליטעט-מעגלעכקייטן, וואס זי איז אפיציעל געשטאנען אין דער רשימה פון אינסטיטוציעס, וואס געניסן פון די סובסידיעס פון שטאט-ראט, און טאקע מיט א ברייטן פארניס דורכגעפירט רעפעראטן, קעסטל-אונטן און אנדערע ליטערארישע אונטערנעמונגען.

אונדזער באלעבאס קאן נישט רוען...

זאל מיר דערלויבט זיין צוצוגעבן א געוויסן פרט, וואס וועט דערגאנגן די סביבה און די באדינגונגען פון אונדזער דעמאלטיקער טעטיקייט. דער אייגנטימער פון דער וווינונג, ווו מיר האבן געדונגען דעם לאקאל פאר די פאראייניגטן, שמעון קופער (שימעלע סאקסער) איז געווען א ייד א הארעפאשניק, גע-האט א פערד און וואגן, געווען א „וואזשע-וואדא“. פרייטיק צונאכטס, נאך א וואך פון שווערער הארעוואניע, נאך דעם מרחץ און דער לייטישער פרייטיק-צונאכטיקער וועטשערע, האט ער זיך נישט געקאנט דערווארטן ביז מיר וועלן שוין פארענדיקן די אונטערנעמונג (ווי א כלל זיינען אונדזערע אונטערנעמונגען פארגעקומען אין די פרייטיק-צונאכטס). ער פלעגט לאנג קעמפן מיטן שלאף און סוף-כל-סוף עפעס א בור-משע טאן און אנהויבן זיך אויסטאן און אריינגיין אין בעט. קיין באזונדער שלאף-צימער איז אין דער דירה נישט געווען.

פלעגט נישט זעלטן טרעפן, אז אין מיטן פון א היציקער דיסקוסיע, ביי פאר-ענטפערן א געוויסע פראגע, פלעגט מען שוין הערן שימעלעס געשמאקן כראפצן אויף די העכסטע טענער. נישט איין מאל פלעגט זיך אים, אין שלאף, אויסדאכטן, אז עמין פון אונדז האט פאררויכערט, פלעגט ער אויפשפרינגען מיט א געשריי, אז ער

מוט זיך שוין אן און טרייבט אונדז אלעמען ארויס — ער וויל נישט קיין „כאלע-שבתניקעס“ (מחלל-שבתניקעס). עס איז גענוג ביי אים אין שטוב אן אַנשטופעניש פון מידן מיט יונגען... נישט פארענדקנדיק זיין מוסר פלעגט אים דער שלאָף ווידער באַהערשן און מיר האָבן ווידער געהערט שימעלעס כראַפֿען און די דיסקוסיעס זיי נען ווייטער געפירט געוואָרן...

קינסטלעריש-דראַמאַטישע אונטערנעמונגען

אויף אונדזערע גרויסע ליטעראַרישע פאַרוויילונגען פלעגן אַרויסטרעטן מיט דער ציטאַציעס, דעקלאַמאַציעס און לידער איינגענע חברים. איז געוואָרן ביי אונדז אַקטועל די פראַגע, אַז דער „ראַט“ זאָל שאַפֿן אַ כאַר ביי די פראַפעסיאָנעלע פאַראיינען. מיר האָבן זיך פאַרבונדן מיטן חבר וויגדער פעלדשטיין ער זאָל איבערנעמען די פראַקטישע אַרבעט און אויך זיין דער דיריגענט.

נאָר גיך פירן מיר דורך אונדזער ערשטן גרויסן קאָנצערט-פּרימאָרגן אין טעאַ-טער „אַאַזאַ“, וווּ אייניקע חברים זיינען אויפגעטראָטן מיט דעקלאַראַציעס.

עס ווערט רייף די פראַגע צו שאַפֿן אַ דראַמאַטישן קרייז. אויף דער נאָענטסטער זיצונג פון ראַט ווערט טאַקע אַזאַ באַשלוס אָנגענומען. עס ווערט צוגעטראָטן צונויפֿ-צושטעלן אַ דראַמאַטישן קאַלעקטיוו. עס ווערן דאָן דורכן „ראַט“ באַשטימט די פּאַלגנ-דיקע חברים: מאיר זיצער, מענדל מאַנגעל, בריינע גילדינער, כאַסקל שלאָק, טשיפע פריילעך, גיטל קיניגער, יאָסל קיניגער, יידל פינקלשטיין, לאַניע גליקלעך, וואָלף קאַרנמאַס. די דאָזיקע באַקומען אויך פּולמאַכטן צו פאַרהאַנדלען מיט אַ רעזשיסאָר. קיין צופיל מענטשן, וואָס זאָלן זיך פאַרנעמען מיט טעאַטער האָט דאָס יידישע זאַ-מאַשט נישט פאַרמאָגט. דער איינציקער, וואָס האָט באַמט געהאַט רעזשיסאָרישע פעאַקייטן איז געווען בענטשע זיידנער, איז ער אַבער געווען דער רעזשיסאָר פון דעם דראַמאַטישן קרייז ביי דער „י.ש.א.“ (זאַמאַשטשער אַפּטיילונג פון דער צענט-טראַלער יידישער שול-אַרגאַניזאַציע) און מיר האָבן אַפילו נישט געוואָגט אים פאַר-צולייגן, אַז ער זאָל ווערן אונדזער רעזשיסאָר. נאָך לאַנגע אונטערהאַנדלונגען האָבן מיר זיך פאַרבונדן מיט ה' עקיבא אייערווייס.

ער האָט מיט אונדז איינגערעפּעטירט „מרים“, פון פּרין הירשביין, וואָס ווערט אויפגעפירט אין טעאַטער „אַאַזאַ“. כאַטש מיר זיינען אַלע געווען אָנפאַנגער און כמעט אַלע „אַקטיאָרן“ האָבן דאָס ערשטע מאל אויפגעטראָטן אויף דער בינע, איז די פאַרשטעלונג אדורך מיט גרויס דערפאַלג. דאָס גיט אונדז צו מוט צו ווייטערדי-קע פאַרמעסטן.

פון דאָן אָן איז נישטאָ קיין איין טאַנץ-אַדער פאַרוויילונג-אַוונט, וואָס זאָל נישט דורכגעפלאַכטן ווערן מיט פאַרשיידענע אויפטריטן פון אונדזער דראַמאַטישן קרייז (סצענקעס, לידער, דעקלאַמאַציעס). דאָס פלעגט צוציען אַ גרויסע טייל פון דער יונ-גער אינטעליגענץ, וואָס פלעגט שוין אַליין קומען בעטן איינלאָדונגען צו די אַוונטן — אַן איינלאָדונגען האָט מען בכלל קיינעם נישט אַריינגעלאָזט.

די געלונגענע אונטערנעמונגען האָבן פאַפּולער געמאַכט די פאַראיינען און דאָס האָט געפירט דערצו, וואָס כאַטש מיר זיינען געשטאַנען אונטערן לינקען איינפלוס, האָט דאָך דער רעזשיסאָר פונעם דראַמאַטישן קרייז פון דער „י.ש.א.“, וואָס האָט געהערט צום „בונד“, איינגעשטימט זיך אויך צו פאַרבונדן מיט אונדז און איבער-נעמען די רעזשי פון דראַמקרייז ביי די פראַפעסיאָנעלע פאַראיינען.

לאַמיר דאָ אנערקענען, אַז אונטער דער רעזשי פון בענטשע זיידנער האָבן מיר ערשט באַקומען דעם ריכטיקן תיקון. מיר האָבן זיך פאַרנומען מיט אויפפירן מענ-

דעלעס „דער פרויוויו“; פריז הירשביינס „דער אינטעליגענט“ און אנדערע זאכן. בענ-
טשע ווידנער, וועלכער האט רעזשיסירט, האט טאויך גענומען א ראלע אין אנסאמבל.
דאס האט בכלל געהאלפן דערנענטערן און א ביסל דערווארעמען די קאלטע
באציאונגען וואס האבן געהערשט פון די פראפעסיאנעלע פאראייניגן צום „בונד“ און
פארקערט. עס איז דאן דערגאנגען אזוי ווייט, אז ווען דער דראמאטישער קרייז ביי
דער „י.ש.א.“ האט אויפגעפירט ה. גאטעספעלדס „געוואלט ווען שטארבט ער“ —
האט זיך גענויטיקט א פארגרעסערטער קאלעקטיוו, ווינען מיר איינגעלאדן געווארן
אנטייל צו נעמען און מיר האבן גערן די איינלאדונג אנגענומען. איך פערזענלעך האב
זיך דאן געפילט שטאלץ דערמיט, וואס זייער דראמקרייז לאזט אונז, „יונגע“, איין
מיר זאלן זיך באטייליקן. נישט איין זאמאשטישער, וועלכער האט אונז אין יענעם
אזונט געזען אין סאלאן, האט זיך געפרעגט: — וואס איז דא געשען? — מיר גייען
שוין אויפרייסן? — עס איז דאך נישט קיין מיטינג!... אבער נאך גרעסער איז גע-
ווארן דער ווונדער, ווען מען האט אונז געזען ווי אנטיילנעמער אין דער פארשטע-
לונג...

אונדזער דראמאטישער קרייז איז געווארן שטארק פאפולער און פון די אה-
מיקע שטעטלעך האט מען זיך געוואנדן צו אונז מיר זאלן קומען געבן פארשטי-
לונגען. ליידער האבן מיר די ווענדונגען נישט געקאנט אנסקעגנקומען, ווייל יעדער
פון די „אקטיארן“ איז אויסער זיין באשעפטיקונג געווען א פארוואלטונג-מיטגליד אין
דעם אדער יענעם פאראיין און דאס האט נישט דערלויבט מיר זאלן קאנען אוועקלאזן
אונדזערע אמתן. בלויז איין מאל זיינען מיר געווען אויף א פארשטעלונג מחוץ ווא-
מאשטש, אין דעם שטעטל קראסניבראד, א קוראט, ווי מיר האבן אויפגעפירט פריז
הירשביינס „דער אינטעליגענט“.

□ □ □ ZWIĄZEK ZAWODOWY □ □ □
PRACOWNIKÓW IGŁY W POLSCE
Oddział: *196 Zamość* № *...*

Sekcja *Łapników*

KSIĄŻECZKA CZŁONKOWSKA
№ *43*

Imię i nazwisko *Lejb. Leving.*

Adres *Zamość*

Przewodniczący *Si. B...*

Sekretarz *L. M...*

1926

DRUK LITENIEK ARSZTAWA 1926

□ □ □ פראפעסיאנעלער מיטגלידער □ □ □
נאדעל-אינדוסטרי-ארבייטער
אין דער שטאט רעזשיסירט
א.ש.א. 1926

סקעציע *משה יעקב לוי*

מיטגלידס-ביכער
№ *43*

פאמיליע און נאמען *Lejb. Leving.*

אדרעס *Zamość*

פארוואנדער *...*

סקעציע *...*

דעם 15/6 1926

דריט: דענערסטאדט, 26

פאקסימיליע פון א מיטגלידס-ביכל פון דעם נאדל-אינדוסטרי-ארבעטער אין זאמאשטש. דאס מיטגלידס-ביכל איז
פון יצחק מאיר הערינג, אונטערגעשריבן פון פארוואנדער שיע בין און סקעציע ליבער מארגנשטערן.

דער יוגנט-ראט

מיטן אויפקומען אלץ מער און מער איניציאטיוועס פון דעם „ראט“ פון די פראַ-פעסיאָנעלע קלאסן-פאַראייניקע, האָט זיך אָנגעהויבן פילן אַ גאָר גרויסער מאַנגל אין מענטשן מיט צוטרוי, וואָס זאָלן אויספירן די נויטיקע אַרבעטן. דאָן איז אַנטשטאַנען דער „יוגנט-ראט“, וואָס האָט זיך פאַרמירט אויפן זעלביקן אופן ווי דער עלטערער „ראט“ — פון יעדער יוגנט-סעקציע פון די פאַראייניקע, האָט מען אין דעם „יוגנט-ראט“ באַשטימט 2 פערזאָן. דער ערשטער „יוגנט-ראט“ איז באַשטאַנען, אויף ווי-פיל איך קאָן זיך דערמאַנען, פון די פאַלגנדיקע חברים: משהלע זאָלצמאַן, אהרן ער-בעספּעלד, מענדל פינקמאַן, נחמיה עלצמער, פייוול שאַץ, זישע האַקמאַן, מאַטל הירשזאָן, ישראלקע בוקאַוויטש, יאָסעלע בראַנד. (אויב איך האָב וועמען דורכגעלאָזן בעט אויך אַנטשולדיקונג, עס איז דאָך שוין אַ געשיכטע פון 30 יאָר צוריק).

דער „יוגנט-ראט“ האָט געהאַט זיינע צוויי פאַרשטייער, וואָס האָבן בייגעוויינט די זיצונגען פון עלטערן „ראט“. אויך פלעגט איין פאַרשטייער פון דעם „ראט“ ביי-וויינען די זיצונגען פון דעם „יוגנט-ראט“.

דער „יוגנט-ראט“ ברייטערט אויס זיין טעטיקייט-געביט. אויסער די קאָנקרעטע פראַפעסיאָנעלע טעטיקייט צווישן די יוגנטלעכע, פאַרטיידיקן זייערע אינטערעסן, ווערט אויפן „יוגנט-ראט“ אַרויפגעלייגט די פליכט פון זיין דער טעכנישער אויספיר-רער פון אלע נויטיקע טעכנישע אַרבעטן פון דעם „ראט“. וועגן איינער אַזא אַרבעט, פון ספּעציעלן כאַראַקטער דאַרף מען דערמאַנען.

אין יאָר 1927 האָט די פּוילישע פּאָליציי אָנגעהויבן אַ גרויסע פאַרפּאָלגונג-קאַמ-פאַניע קעגן די אַרבעטער-אָרגאַניזאַציעס, פראַפעסיאָנעלע פאַראייניקע און בפרט אַזעלכע, וואָס זי האָט חושד געווען אין לינקע סימפּאַטיעס (און וועלכע אַרבעטער-אָרגאַניזאַציע איז דאָס ביי דער פּוילישער פּאָליציי נישט געווען פאַררעכנט ווי אַ פאַרדעכטיקע אין קאָמוניסטישער טעטיקייט?). די שטעטלעך אַרום זאַמאַשטש האָבן געהאַט אויסצושטיין צרות מיט די כּסדרדיקע אָנפאַלן פון דער פּאָליציי אויף זייערע לאַקאַלן. די פּאָליציי האָט זיך דערבוי באַנוצט מיט אַ נידערטרעכטיקן שפיצל. עס פלעגן שוין אירע שליחים (פראַוואַקאַטאָרן, אַדער זיי אַליין) אונטערוואַרפן אין די לעגאַלע פאַראיינס-לאַקאַלן אומלעגאַלע קאָמוניסטישע ליטעראַטור און נאָכדעם קי-מען די דאָזיקע, דורך זיי אונטערגעוואַרפענע בלעטלעך, „געפינען“ און דאָס פלעגט זיין דער „באָווייז“ און דער מאַטיוו צו שליחן די אָרגאַניזאַציעס, אַרעסטירן די מוֹרד און צעברעכן די באַוועגונג.

מיר אין זאַמאַשטש האָבן זיך אויך געגרייט אויף דער מעגלעכקייט פון אַזעלכע פראַוואַקאַטאָרעס. האָבן מיר באַשלאָסן, אַז מיר לאָזן נישט איבער דעם לאַקאַל פון דעם פאַראיין אויף קיין איין מינוט פריי — די גאַנצע 24 שעה פון דעם מעת-לעת האָט זיך עמיין געמוזט געפינען אין לאַקאַל, כדי נישט געבן קיין מעגלעכקייט, אַז נישט-געבעטענע געסט זאָלן אונדז אונטערוואַרפן אַ טריפהנעם פעקל... די דאָזיקע אַרבעט איז איבערגעגעבן געוואָרן דעם „יוגנט-ראט“. עס איז איינגעשטעלט געוואָרן אַ שטענדיקער דיושור, עס האָט זיך אַן איבעררייט געפונען אין פאַראיין אַ פאָרל פון דער יוגנט, און אַ פאָרל פון די עלטערע, וואָס האָבן אָפּגעהיט דעם לאַקאַל פון וועלכע נישט איז „סורפּריוז“. דער „ראט“ פון די פאַראייניקע האָט שוין געוואַרגט, אַז דער פּאָליציי-באַאָמטער (פּזשאַדאָוויק) שעלינג, וואָס האָט פאַרשטאַנען יידיש און געהאַט די השגחה איבער די פאַראייניקע, זאָל וויסן, אַז אין זאַמאַשטש היט מען דעם לאַקאַל, אַז דאַרמ וועט מען אַזוי לייכט נישט קאנען דורכפירן די פראַוואַקאַט-טאַרישע שטיקלעך.

די יוגנט האט אויך באקומען פרעסטיזש ביי דער פראפעסיאנעלער טעטיקייט.
בעת פארשיידענע פראפעסיאנעלע אקציעס, שטרייקן, אונטערזאנדלונגען וועגן לויף
באדינגונגען און אנדערע פראגע, פלעגט שוין זיין אנוועזנד אויך א פארשטייער פון
די יוגנט-סעקציעס.

טייל מיטגלידער פון ערשטן „יוגנטראט“, פון רעכטס צו לינקס, שטייענדיק: שיעלע קראמפף, מאטעלע
גאלדהאר; זיצנדיק: מענדל פינקמאן, פייוול שאץ, מאטעלע גערוואן.

צווישן-געזעלשאפטלעכע באציאונגען

אין יענער צייט, די יארן 1927-1928, האט זיך אין די צווישן-פארטייאישע בא-
ציאונגען איינגעשטלט א מער-ליבעראלע באציאונג און עס האבן אויפגעהערט די
„הייסע“ דיסקוסיעס, וואס פלעגן זיך פריער ענדיקן מיט געשלעגן. אמת, מען האט
זיך נישט געזשאלעוועט קיין עפיטעמן ווי „רעאקציאנערן“, „סאציאל-פאשיסטן“, „גער-
לער סאציאלזם“, און נאך אזעלכע שיינע ווערטלעך. אבער קיין ארגאניזירטע אנט-
גריפן, מיט אויפרייסן יענעם א מיטינג אדער אונטערנעמונג, זיינען שוין נישט
פארגעקומען. איין איינציקן פאל געדענק איך פון יענער צייט, אן אינצידענט אן איינ-
צעלנעם און דערפאר איז כדאי אים צו דערמאנען.

אויף אונדזערן א מיטינג האט א קעגנער, הערש עלבוים, יאסעלע טאמאשא-
ווערס זון, געכאפט א פאטש פון אונדזער א יוגנטלעכן „פאטריאט“ (דוכט מיר, אז
יאשקע זיצער, א ברודער פון מאיר זיצער). דאס האט ארויסגערופן א גרויסן סקאנדל
דאל און נאכווייענישן. א לאנגע צייט האט מען וועגן דאזיקן ענין גערעדט. מען האט
לגבי דעם שלעגער אנגעווענדעט א דיסציפלינארע שטראף (אמת באשולדיקט האט
מען אין דעם אינצידענט אונדז...). אבער צו קיין ערנסטע אינצידענטן איז נישט
געקומען.

אין דער צייט האט מען מיך איינגעלאדן צו א ליטערארישן כושפט איבערן בוך
„אוראל אקאסמא“. מיר האבן נישט געגלויבט, אז א ציוניסטישע ארגאניזאציע זאל

איינלאדן א טוער פון די פראפעסיאנעלע פאראיינען צו אן עפנטלעכער אונטערנע-
מונג, א זאך וואס ביי דאן האט עס נישט פאסירט. אזוי ווי איך בין דאן געווען דער
סקרעטאר פון „ראט" פון די פראפעסיאנעלע פאראיינען, האב איך באשלאסן א-
צופרעגן ביי אייניקע פרעזידענט-מיטגלידער, ערשט נאך זייער הסכמ האב איך די
איינלאדונג אנגענומען. ווען דער פארזיצער פון געריכט, יודעלע וואגנער, האט גע-
דארפט אויסוויילן זיינע צוויי בייזיצערס (לאזניקעס), בין איך אויסגעוויילט גע-
ווארן צוזאמען מיט א חברטע, איר נאמען געדענק איך נישט.

אין דער זעלביקער צייט פאלט אויך אויס דער פאל, וואס איך האב שוין פריער
דערמאנט, ווען דער בונדישער דראמאטישער קרייז האט זיך געוואנדן צו מיר, אז
מיר זאלן אנטוילנעמען אין דער אויפפירונג פון „געוואלד ווען שטארבט ער", וואס
דער דאזיקער קרייז האט דורכגעפירט.

אזוי האט אונדזער זאמאשטשער פראפעסיאנעלע ארבעטער-באוועגונג דורכגע-
מאכט איר שענסטן בליאונג-פעריאד ביי די פילסודסקי „סאנאציע" האט אנגעהויבן
איינפירן די „נייע" ארדענונג אין פוילן, וואס עס האט נישט אויסגעמיטן אויך אינ-
דער זאמאשטשער ארבעטער-באוועגונג.

קיין אלגעמיינע פארזאמלונגען האט מען שוין נישט געקאנט אזוי גרינג דורכ-
פירן, ווייל... ווייל עס האבן אנגעהויבן צו „פלאצן" די סופיטן... די ווענט האבן זיך
אנגעהויבן „שאקלען"... עס האט געדראט די פארזאמלע סכנות-נפשות... די גע-
וויילטע שטאטראטן, ווו עס זיינען געווען קעגנער פון רעזשים, זיינען פאנאנדערגע-
לאזט געווארן און באשטימטע פון דער רעגירונג קאמיסארן האבן געבאלעבאטעוועט
ווי עס האט זיך זיי געגלוסט. רעוויזיעס ביי די טוער פון די פאראיינען, פארטייען
און ארגאניזאציעס איז געווארן אן אפטע דערשיינונג. האט ארעסטן זיינען נאך גע-
ווען זעלבן, אבער די באוועגונג איז געווארן געבראכן; האט האט גורם געווען. אז
א טייל טוער האבן זיך אנגעהויבן צוריקציען פון אקטיווער טעטיקייט.

דער ארעסט פון אפרים קופערשטיין

אויב די אלגעמיינע סיטואציע אין לאנד, וואס האט נישט אויסגעמיטן זאמאשטש
האט גורם געווען אן אלגעמיינע אפשוואכונג פון דער באוועגונג, איז ביי אונדז צו-
געקומען נאך א סיבה, וואס האט אונדז גאר שטארק צעטרייסלט. דאס איז געווען
אין יאר 1928, ווען די פאליציי האט ארעסטירט דעם חבר אפרים קופערשטיין, צו-
זאמען מיט בערטי קארנמאס (מיינ ברודער), דאן 14 יאר אלט.

מען האט זיי עטלעכע טעג געפייניקט אין די מיליטערישע קאזארמעס. אפרים
האט נישט אויסגעהאלטן און ער גיט ארויס דער פאליציי א ריי נעמען פון די פירער
פון דער ארטיקער פראפעסיאנעלער באוועגונג, וואס זיינען איינציטיק מיטגלידער
פון דער ארטיקער קאמוניסטישער ארגאניזאציע. מיר האבן זיך באצייטנס וועגן
דעם דערוואוסט און גלייך ווי אפרים איז ארויס פון דער מיליטערישער פאליציי, האט
שוין אויף אים געווארט א באשטימטע גרופע חברים, וואס האט געהאט די אויפ-
גאבע אויסצופארשן, צי עס איז אמת, וואס און וועמען ער האט פארשיט.

עס איז כדאי צו דערציילן ווי אזוי מיר האבן זיך וועגן דעם דערוואוסט. די כלה
פון אונדזער א פארוואלטונג-מיטגליד ביי דער ביבליאטעק פון די פראפעסיאנעלע
פאראיינען, אביש ספאדעק, האט געהאט א בודקע פון סאדע-וואסער מיט צווייטן
נישט ווייט פון די קאזארמעס, טאקע ביי דער טורמע. צווישן די שטאמגעסט זיינען
אויך געווען אלערליי אגענטן און געהייס-פאליציי, צווישן זיי אויך דער סקרעטאר.
אין יענעם פרימארגן איז דער סקרעטאר אריינגעקומען אין דער בודקע עפעס א

„טרונק מאן“. זייענדיק אינמיטן גלעול דערציילט ער זיך אזוי: — איר האט דארטן איז ארעסט א קליינעם זשידעקל איז ער א וווד (א העלד), ער האט געקריגן אזוי פיל „בייטשן“ און האט נישט געוונגען (דאס הייסט אויסגעגעבן). דאקעגן זיצט דארט א גרויסער זשידעק, האט ער נאך צוויי בייטשן גלייך אנגעהויבן זינגען... אזוי האבן מיר, דורך דער פאליציי גופא, גלייך זיך דערוואסט ווער עס געפינט זיך אויף דער ליסטע, וועגן וועמען מען האט „געוונגען“.

נאכן באפרייען אפרימען און בערמשיין, האבן מיר שוין אליין גענוי געוואסט. אפרים האט באשטעטיקט ווער עס איז פאראן אויף דער ליסטע, וואס ער האט אונטערגעשריבן. די דאזיקע געלינגט אוועקצופארן ווער אין אנדערע שטעט, ווער קיין אויסלאנד. עס געלינגט אונדז דעם מסור אליין אויך אוועקצושיקן קיין ווארשע, ווו ער ווערט געשטעלט פאר א חבדיש-גערעכט און מען שיקט אים אוועק קיין ראטנ-פארבאנד, ווו ער קריגט, דוכט זיך, 4 יאר תפיסה.

פון דעם דאזיקן דורכפאל ליידט אממערסטן דאס נאדל-פאך, וואס איז דער גרעסטער אין זאמאשטש. עס ווערט גלייך אויסגעוויילט א נייע פארוואלטונג פון די פאלגנדיקע חברים: שיקע פלאץ, ראובן אימערקאפ, אהרן ארבעספעלד (היינט אין בוענאס-איירעס) זישע האקמאן (געשטארבן אין סיביר, אין ראטנפארבאנד), יעקב-מאיר פאריס, מענדל פינקמאן (היינט אין ביענאס-איירעס) און אנדערע, וועמענס נע-מען איך געדענק נישט מער.

ביסלעכווייז געלינגט אונדז צו נארמאליזירן די ארבעט אין די פראפעסיאנעלע פאראייניגען. צו דער שטופע פון די פריערדיקע בלאונגס-יארן איז אבער נישט געקומען.

פאפולערער אויף דער ניישטאט
דאמען-שטיידער-ווארשטאט פון
פעסע-רייזל ראזנבערג. — פון
רעכטס צו לינקס, שטייענדיק:
באשע בערמאן, מאשעלע מעל,
רחל האפנוואסער, בינע ראזנ-
בערג. זיצנדיק: מלכה קאץ און
די מייסטערין פעסע-רייזל.

דער פעטליורע-פאגראם אין זאמאשטש

געוועזן איז עס אין א שבת-צונאכטס, עס איז פארגעקומען א רעפעטיציע פון אונדזער דראמאטישן קרייז, אנגעפירט דורך שלמה רייכענשטיין און יוחנן מארגנ-שמערן. פלוצים עפפֿט זיך די טיר און עס קומט אריין א יידישער זעלנער, וואס האט געדינט אין דעם העטמאן פעטליורעס ארמיי. ער גיט אונדז איבער בזה הלשון: — קינדער, זאגט אן פון שטוב צו שטוב, היינטיקע נאכט גרייטן זיך די פעט-ליורע-לייט דורכצופירן א פאגראם אויף דער ניישטאט.

מיר האבן איבערגריסן די רעפעטיציע און זיך צעטיילט אויף קליינע גרופעס און טאקע אוועק פון שול צו שול, פון שטוב צו שטוב און אין משך פון א האלבער שעה האט שוין אין דער ניישטאט געקאכט ווי אין א קעסל פון דער דאזיקער ניים. יעדער האט אנגעהויבן זוכן אן אופן ווי אזוי אויסצומיידן די געפאר, צוגעגרייט זיך אן ארט, ווו זיך אויסבאהאלטן און א טייל יידן האבן זיך גענומען צו אן אלט-יידישן מיטל — „אויסקויפן“ די גזירה... מען האט געשאפן געלט און א דעלעגאציע איז דערמיט אוועק צום קאמענדאנט פון דעם מיליטערישן גארניזאן. דאס געלט האט דער קאמענדאנט טאקע צוגענומען, אבער דעם פאגראם אפ-שמעלן האט ער נישט געקענט, אדער נישט געוואלט. בינאכט האבן פעטליוראוו-צעס, לויט דער אנווייזונג פון די ארטיקע פאלאקן, זיך ארויסגעלאזט אויף דער ניי-שטאט און אנגעהויבן זייער רויב-ארבעט. די פאלאקן זיינען טאקע געווען שותפים צו די יידישע גזירות.

ווען איך בין געקומען פון דער שטאט אהיים איז נאך געווען רואיק. אבער באלד האבן זיך אנגעהויבן הערן געוואלדן פון פארשיידענע ערטער. און אט צווישן די אלע הער איך אויך דעם געשריי פון מיין חברטע פרימטשע לוסטהויז: — יידן, ראטעוועט!

נאך דעם דאס געוויין פון די קליינע קינדער אין יענעם הויז. צו איר מוז איז אויף דער הייסער מינוט אנגעקומען א פוילישער גלח — דזוביע, וועלכער האט זיי ממש געראטעוועט. ווייטערדיקע געוואלדן האבן זיך געלאזט הערן פון אנטקעגן פון דער ביר-ברויע-ריי פון סאנע גארפינקל. דארטן האבן די פאגראמשיקעס דערהרגעט דעם באשעפ-טיקטן קאחן.

די געשרייען זיינען געווארן אליץ אפטער און שטארקער, זיי זיינען געקומען פון פארשיידענע זייטן. אויף דער הרוביעשאווער גאס, לעבן דער שול, איז שווער פאר-וונדעט געווארן א קצבטע מיט איר טאכטער. ביי איר האט מען פון מייל ארויסגע-ריסן די גאלדענע ציין. ביי מאנכע האט מען אפגעהאקט די פינגער, אויף וועלכע עס זיינען געווען גאלדענע רינגען.

מיר זיינען געזעסן שטיל אין אונדזער הויז, צוזאמען איז אויך געווען אונדזער א שכנס טאכטער, רוחמה ביילע דרייקאפס. פונקט אין דעם דאזיקן אנגעשטרענגטן מאמענט האט איר באפאלן א הוסט. זי האט זיך בשום אופן נישט געוואלט אייג-

האלטן. דער פחד איז ביי אונדז געווען גאר גרויס. מיין פאטער האט געהאלטן אין מיטן זאגן תהילים. אין דעם הערן מיר א קלאפן אין די לאדנס. דאס איז געווען אונז דוער שכן, א באנדער, א פאלאק, א שונא-ישראל, א באקאנטער שיכור. עס איז נישט געווען קיין ברירה און מיר האבן אים געעפנט.

ער האט אנגעקלאפט, ווייל ער האט געהערט רוחמהס הוסט. ער איז געווען שטארק פארווונדערט זעענדיק, אז מיר אלע זיינען אין שטוב, נישט אין א באהעל-מעניש. הכלל ער האט פארלאנגט, אז די 4 מיידלעך, וואס זיינען אין שטוב, זאלן מיט אים מיטגיין, ער וועט אונדז באהאלטן...

נישט מיט קיין לייכטן געמיט זיינען מיר מיט אים געגאנגען. עס האט נישט געהאט קיין זין זיך אפצוזאגן פון זיין הילף, הגם מען האט נישט געקאנט וויסן וואס ער וועט מיט אונדז מאכן. אבער מען האט געמוזט נאכגיין, שווייגן און מיטגיין, כדי נישט צוציען די אויפמערקזאמקייט פון די פעטלירע-פאגראמשיקעס.

מיר האבן זיך געזעגנט מיט אונדזערע עלטערן און מיט אים אזוועק. ער האט אונדז אריינגעפירט אין זיין קוזשניע, ווו עס איז געווען שטארק פארשטיקט, הייס. רוחמה האט ווידער אנגעהויבן הוסטן. דער שמיד איז געווארן אן אויפגעציטערטער. זי וועט מיט איר הוסט ברענגען די באנדיטן אהער...

האט ער אונדז ארויסגעפירט דורך א געהיימער טיר, אריינגעפירט אין גארטן און דארטן איז געווען א באהאלבענער קעלער. אין דאזיקן קעלער האט ער אונדז אריינגעפירט.

איך האב זיך געפונען אין א שוידערלעך-שווערער לאגע — רוחמהס הוסטן, די פאראנטווארטלעכקייט פאר די מיידלעך, וואס זיינען מיט אונדז, דער גורל פון מיינע עלטערן — אלץ האט געדריקט, געפייניקט.

וואס עס איז ווייטער געשען, ווייס איך נישט... אויף צומארגנס האב איך זיך אויפגעכאפט אין הויז פון באנדער. לעבן מיר איז געווען א דאקטער.

דער דאקטער האט מיר דערציילט די באמאונגען פון דעם קריסטלעכן באנדער, יועלכער האט זיך באמיט מיר צוריק צו ברענגען צום באווסטזיין אין יענער נאכט בין איך גרוי געווארן.

א חנוכה-אונט אין זאמאשטשער האנדווערקער-פאריין אין יאר 1937, מיטן אַנטייל פון בריציוו לובלינער, דאן פרעזעס פון דער קהילה.

יחידים פון אונדזער זאמאשטש

מיר האלטן ביים סוף פון אונדזער רומרייכער געשיכטע. אין די ביז איצטיקע זייטן פון פנקס געפינען זיך די קאפיטלען פון דער געשיכטע פון אונדזער טייערער היימזשטאט, פון איר בראשית, דורך אלע תקופות פון איר לעבן, שאפן און ראנגלען זיך פאר איר עקסיסטענץ ביז איר חורבן. אין משך פון די הונדערטער יארן, וואס די זאמאשטשער קהילה האט עקסיסטירט, האט זי אין יעדן דור געהאט בויערס און שאפערס, אזעלכע וואס האבן מיט זייער פערזענלעכקייט און מיט זייער ארבעט געהאלפן צום אויפבוי און אנטוויקלונג פון דער עדה און בארימט געמאכט זאמאשטש אין דער ברוי-טער וועלט. זייער פיל פון די דאזיקע יחידים ווערן דערמאנט אין די צענדליקער ארבעטן פון אונדזער פנקס ביז איצט. וועגן טייל פון די דאזיקע יחידים זיינען דא ספעציעלע עבייען, טייל זיינען אריינגענומען אין אלגעמינע ארבעטן.

אבער נאך גרעסער איז די צאל וואס איז נישט דערמאנט געווארן. געטאן איז עס נישט בכוונה — די רעדאקציע פון פנקס האט נישט פון אלעמען און נישט וועגן אלעמען באקומען די נייטיקע מאטעריאלן. אין די ווייטערדיקע זייטן קומט א גאנצע גאלעריע מיט יחידים, וועגן וועלכע עס זיינען דערהאלטן געווארן ידיעות. די דאזיקע גאלעריע איז א פארשיידנפארדיקע, עס שפיגלט זיך אין איר אפ דער רעגנבויגן פון די פיל פארבן, וואס האבן באשיינט אונדזער שטאט; יעדער איינער האט דא באקומען א פלאץ — און אלע פלעצער זיינען חשובע. נישטא אין דער אפטיילונג קיין באקדם ומאחר, נישט קיין בראגאגאישער סדר און נישט קיין גרופן-סעלעקציעס. עס האבן דערצו גורם געווען ראשית טעכנישע סיבות: פון טייל שפעטערדיקע טוערס האבן מיר געהאט די מאטעריאלן פריער און פון פריערע האבן מיר ערשט גאר שפעט באקומען. און אפשר איז גוט וואס עס איז נישטא אזא מין „ארדענונג“ אין דעם טייל פון די יחידים. יעדער איינער שטייט אין אונדזער ספריזכרון אויף אן ערן-פלאץ.

אין דער דאזיקער אפטיילונג זיינען פאראן סיי אזעלכע יחידים, וואס זיינען פון אונדזער וועלט אוועק בדרך כל האדום, געשטארבן מיט זייער נאטירלעכן טויט און אויך קדושים, אומגעקומענע פון די נאצישע טמאדריקע הענט.

אויך דערביי האבן מיר געהאט א מיין — זאלן זיך צונויפפלעכטן די דורות און תקופות פון אונדזער זאמאשטש, וואס איז מיט אלע אירע חוגי דערטער יארן געווארן איין איינציקע, איין גרויסע מאטריערין, ווי הייליק עס זיינען די אלע קהילות וואס זיינען פארשניטן געווארן פון די נאציס און זייערע שותפים, ימח שמו וזכרו.

מיר גיבן זיך אפ א חשובן, אז דער דאזיקער טייל איז ווייט נישט קיין פולער און אויסגעשעפטער. אבער דא אין נישט אונדזער שולד. אלע מאטעריאלן וואס זיינען געווען אין אונדזער רשות, זיינען אויסגענוצט געווארן.

די רעדאקציע

סילועטן פון טוערס

איך ברענג דא ווייטער א סעריע פון טיפן, טוער אין דער סאציאליסטישער בא-
וועגונג, אקטיווע קולטור-טוער, יידישע גייסט-מענטשן, פרייע, אויפגעקלערטע און
פרומע, מיט וואס אונדזער זאמאשטש איז געווען גענוג רייך. איך ברענג די נעמען,
וועלכע איך געדענק; אן ספק איז וויער צאל פיל גרעסער; אפשר דערמאנט זיי ווער
אנדערש אויף די בלעטער פון דאזיקן פנקס. איך נעם אויך אן, אז אויך פון די גע-
בראכטע ווייטער עפעלן א סך ידיעות, ראשית ביאגראפישע. אבער נישט געקוקט
אויף די אלע בלוזן, דארפן זיי זיין אין אונדזער פנקס לוכרן — זאלן זיי זיין א
ביישפיל לדורות וועגן דעם גייסטיקן רייכטום, פון אלע מינים, וואס מיר האבן פאר-
מאגט און דער לעצטער חורבן האט זיי פארטיליקט.

* * *

געווען ביי אונדז א ייד חיים הובערמאן. געהאט האט ער א זון לעאן און צוויי
טעכטער לאַניע און אנדזשע. אלע האבן שטודירט. זיי זיינען אריינגעצויגן געווארן
אין דער סאציאליסטישער באוועגונג נאך פאר דעם „פינפטן“ יאר. ביידע שוועסטער
זיינען אויך געווען פון די גרינדער פון דעם „בונד“ אין זאמאשטש. אנדזשע איז גע-
בליבן אין רוסלאנד מיט ס. אשכנזי, נאך דער ערשטער וועלט-מלחמה. לאַניע איז
געווען אין זאמאשטש און געארבעט אין שטאטישן שפיטאל ווי א פעלדשערין ביז
יאר 1939. זי איז אומגעקומען דורך די נאצישע רוצחים.

* * *

געווען ביי אונדז א ייד שמואל אשכנזי. ער איז געווען א למדן, א וויסנשאפט-
לער, א סאציאליסטיש-געשטימטער, אפילו מיט קאמוניסטישע נייגונגען. אלע קינד-
דער זיינען אריין אין דער סאציאליסטישער באוועגונג. געדאוונט אלע טאג. געווען
א מיטגליד פון פארשיידענע חברות. אויף דער עלטער געארבעט אלס קאסיר אין
פאלקס-באנק. אן אמתער פערל פון דער שטאט. נפטר געווארן אייניקע יאר פאר
דעם חורבן. ער איז געווען י. ל. פרצעס א יוגנט-חבר. שטענדיק געווען ערן-פארוי-
צער פון דער י. ל. פריי-ביבליאטעק.

* * *

יונהיהושיע פריץ — י. ל. פרצעס ברודער. א למדן, א שארפער קאפ, א וועלט-
לעך-געלערנטער; אפט געווען ראטמאן אין שטאטראט; באליבט ביי יידן און קריסטן
— אלע האבן זיך צו אים באצויגן מיט דרך-ארץ; א פריידענקער; אונטערגעשטיצט
אלע אינסטיטוציעס פון אלע פארטייען אין דער שטאט; פאר אלעמען אינטערווע-
נירט; קיינעם נישט אפגעזאגט; אן אמתער בריליאנט. נפטר געווארן הארט פאר דער
צווייטער וועלט-מלחמה.

* * *

העמיע גאלדשטיין — די שוועסטער פון י. ל. פריץ; א פרוי מיט פיל אינטעלי-
גענץ; זייער פארשרטילעך; אירע צוויי זין משה און יצחק שטודירט, געווען סאציאל-
ליסטן; זי האט געהאט אן אמת יידיש הארץ. פארמאגט א קאנפּעקציע-געשעפט. אירע
קונים געווען בלויז קריסטן און אלע אנגעשטעלט יידן. בעת דער צווייטער וועלט-
מלחמה שוין געווען אן עלטערע פרוי; אומגעבראכט געווארן אויף א בעסטיאלישן
אופן דורך די היטלער-חיות, אין שטוב אין געטא, בעת אן „אקציע“.

* * *

געווען ביי אונדז א ייד מיטן נאמען אליקום. זיין פאמיליע-נאמען האט מען נישט
געוואסט. יומם ולילה געזעסן אין בית-המדרש און געלערנט. שבת נישט גערעדט קיין
דברי-חול. געשפּיזט האט אים זיין פרוי די „נאפּטשארקע“ — זי פלעגט ארומטראגן
פארקויפן נאפט איבער די הייזער. קיינעם נישט געמוסרט. זיך נישט געמישט אין
קהל-ענינים.

* * *

ווער האט נישט געקענט דעם גארליצער חסיד **עזריאל באקסער** — א קליין,
דאך יידל, וואס האט געדאוונט אין בעלזער שטיבל? געשטאמט האט ער פון א
שטעטל נעבן קרעשאוו. געהאט א פרוי אן אשת-חייל, וואס האט געהאלטן א קא-
לאניאל-געשעפט. אין די רוסישע צייטן געהאנדלט מיט די אפיצירן. געווען ביי זיי
א חשוב. זיי האבן אים ליב געהאט און אדאנק דעם ארויסגענומען פון מיליטער-
דינסט א סך יידן. געווען שטארק פרום, אבער פאר זיך — קיינעם נישט געמוסרט;
אן איש-תם, נישט געזוכט קיין כבוד.

* * *

שמואל גראַסבוים, אדער ווי מען פלעגט אים רופן; שמואלקע דוידל וואוועס. א
ייד א בן-תורה; געהאט קבלה צו זיין א שוחט; געווען א חסיד און געווארן אן אפי-
קורס, א פריידענקער; אפן, אויפריכטיק און געטראגן לאנגע יידישע בגדים; אקטיוו
ביי געזעלשאפטלעכע ענינים, וואס האבן געהאט צו מאַן מיט בילדונג, אויפקלערונג,
דערציאונג. נישט געזוכט קיין כבוד; די קינדער געלערנט אין יידישן און אין וועלט-
לעבן גייסט.

* * *

געווען אין ער באקאנט ווי „אהרן דעפּטאַק“. זיין נאמען איז אבער געווען
אהרן גאלדגראַבער. א ייד א למדן. געווען שטארק אנגעלייענט און געלערנט. א זון
פון א דיין; לאנג געקליידעט; געווארן פריידענקעריש. זיין פרייקייט נישט באהאלטן
— זיך געמאכט א „קורץ רעקל“ און געווארן אן אפטער באזוכער פון דער י. ל. פריץ-
ביבליאטעק. איידער ער איז „קאליע געווארן“, געווען א גערער חסיד. ליב געהאט
זיך צו פארטשעפּען מיט זיינע געוועזענע חברים-חסידים. געווען א ווילער, א גוט-
הארציקער מענטש.

* * *

יעקב-מאיר מאַפּף. א זון פון א דרדקי-מלמד. א היטלמאכער. געארבעט שטענ-
דיק ביי יענעם. א באוואוסטניקער סאציאליסט, אריינגעטראָטן אין „בונד“ נאך אין
„פינפטן“ יאר. נאכן אנשטיין פון דער קאמוניסטישער באוועגונג געווען נייטראל. א
שטענדיקער פארויצער פון ארבעטער-פארזאמלונגען. א צייט געווען פארוואלטונג-

מיטגליד פון דער פריץ-ביבליאטעק. פארוואלטונג-מיטגליד פון די פראפעסיאנעלע פא-
ריינען. אומגעקומען דורך די היטלער-מערדערס.

* * *

חיים שטיד. — געבוירן ביי חסידישע עלטערן אין דער ענדע פון פאריזן יאר-
הונדערט. באקומען אן ארטאדאקסישע דערציאונג. צו 15 יאר הייבט ער אן צו לער-
נען שפראכן און לייענען ביכער. בעת דער עסטרייכישער אקופאציע טרעט ער אריין
אין די רייען פון „בונד“, ווו ער געהערט צו די אקטיווע טוער. ער איז נאכדעם פון
די גרינדער פון דער „י.ש.א.“ און ווערט איר פארזיצער. אויף די אונטער-קורסן פון
דער „י.ש.א.“ לערנט ער קולטור-געשיכטע. ער איז פון די אקטיווסטע ביים צוריק-
עפענען דער פארמאכטער פריץ-ביבליאטעק און שטיצט די ביבליאטעק מאטעריעל
נאכן אויסברוך פון דער לעצטער וועלט-מלחמה באזעצט ער זיך אין קרעמעניץ (ווא-
לין). דארטן ווערט ער דערמארדעט דורך די דייטש-אוקראינישע נאציס.

* * *

ישראל זיצער — א זון פון א קצב. זיך געלערנט און געווארן בוכהאלטער ביי
די ברידער מארקפעלד, נאכדעם אין דער מיל פון די ברידער כהן. געווען אן אומ-
פארטייאישער. ביי די וואלן אין שטאטראט האט ער קאנדידירט אויף דער ליסטע
פון די קאמוניסטן. געווארן ראטמאן. געווען ערלעך ביי גאר. זיך באמיט אויסצופירן
אלע אנווייזונגען, וואס די איניציאטארן פון דער ליסטע האבן געגעבן. צוליב דעם
פארלארן זיין פאסטן ביי די כהנא. נאכדעם פיל געליטן. אראפ פון זינען. שווער-גע-
ווען פאר זיין מוח אזא אויפגאבע. אומגעקומען דורך די נאצישע בעסטיעס.

* * *

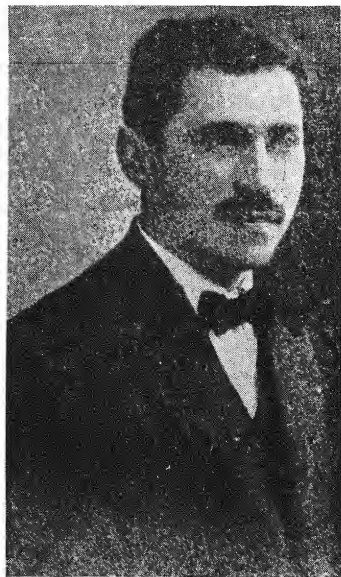
מאיר שמערנפיקל — איז געבוירן געווארן ביי חסידיש-אינטעליגענטן עלטערן,
אן אייניקל פון אהרן פעפער. חוץ טראדיציאנעלע בילדונג אויך באקומען וועלטלע-
כע. געענדיקט א פוילישע גימנאזיע. אין יאר 1923 טרעט ער אריין אין די רייען פון
„בונד“, און ווערט סעקרעטאר פון דער ארגאניזאציע. ער איז אויך דער סעקרעטאר
פון דער „י.ש.א.“-אפטיילונג אין זאמאשטש. אין די 30ער יארן ווערט ער ראטמאן
פון „בונד“ אינעם שטאטראט, ווו ער האט פארטיידיקט דעם כבוד און די אינטע-
רעסן פון די יידישע פאלקסמאסן. מיט שמערנפיקלען איז אין שטאטראט געשען אן
אינצידענט, וועלכער איז פון די געציילטע אין דער געשיכטע פון די פוילישע שטאט-
ראטן. אוף א געוויסער זיצונג פון שטאטראט איז אריינגעטראגן געווארן א „פאט-
ריאטישער“ פארשלאג פון די ענדעקעס, אז מען זאל דעם גענעראל פון דעם זאמאש-
טשער מיליטערישן גארניזאן געבן דעם טיטל „ערנבירגער פון זאמאשטש“. מאיר
שמערנפיקל איז ארויסגעטראטן קעגן דעם. ער האט עס מאטיווירט דערמיט, וואס
די שטאט דארף נישט געבן קיין ערן-בירגערשאפט פערזאנען וואס זייען האס צווישן
דער באפעלקערונג. דער דאזיקער גענעראל לאזט נישט ארויף אויפן פלאץ פון די
קאזארמעס קיין יידישע דראזשקעס. ער האט איינגעפירט, אז קריסטלעכע דראזשקא-
זשעס זאלן טראגן אויפן היטל א בלעכל מיט די ווערטער: Drozkarz Chrzescianski,
דאס הייסט: קריסטלעכער דראזשקאזש, כדי מען זאל נישט האבן קיין „טעות“. פאר
דער דאזיקער „העזה“ האט מען שמערנפיקלען אויסגעשלאסן פון שטאטראט אלס
ראטמאן. ער האט נאכן היטלער-אנפאל אויף פוילן אין יאר 1939 פארלאזט זא-
מאשטש. ער איז אומגעקומען אין ביאליסטאק דורך דער נאצישער בעסטיע.

* * *

לייבל זעק. — א פאנאטישער און איבערגעגעבענער קאמוניסט. ערלעך. דאָס האָט אָבער נישט געהאַלפֿן און ער איז געווען בעת דער מלחמה פאַרשיקט קיין סי-ביר. ער האָט כּסדר געטענהט, אז די אלע אומדערלאָזבאַרע זאַכן ווערן געמאַכט אַן דעם וויסן פֿון סטאַלינען. ער האָט געהאַלטן, אז מען דאַרף אויף אַ וועלכן נישט איז אופן זען, אז סטאַלין זאָל זיך וועגן דעם דערוויסן. איין מאָל, אין אַ זונטיק, איז ער אַוועק אין דער ראַיאָן-שטאָט, 50 קילאָמעטער פֿון דעם פאַרשיקונג-אַרט, און דאַרטן זיך געטראָפֿן מיט אַן אָפיציר פֿון דער רויטער אַרמיי און אים דערציילט „אַלץ וואָס ער ווייס" און געבעטן, אז מען זאָל עס איבערגעבן סטאַלינען. קומענדיק צוריק אין פּאַסיאַלעק האָט ער מיט פּרייד איבערגעחזרט: „עס וועט זיין גוט"; „סטאַלין וועט שוין אליין וויסן". נאָכן באַפֿרייען די פּוילישע בירגער פֿון די פּאַסיאַלקעס אויפֿן סבך פֿון דער אַמנעסטיע, איז ער געשטאַרבן.

* * *

ירחמיאל בראַנדווין — איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1887 ביי פאַרמעגלעכע עלטערן, „אויפֿגעקלערטע". ביז 13 יאָר באַזוכט ער ווי אלע יידישע קינדער אין יענע יאָרן די רעליגיעזע חדרים, אָבער אויך גלייכצייטיק די רוסישע פּאַלקסשול. צו 13 יאָר שיקן אים די עלטערן אין בריסק דליטא, וווּ ער לערנט אין „רעפּאַרמירטע" חדרים.

דאַרטן הויבט ער אַן לייענען ביכער. קומענדיק צוריק קיין זאַמאַשטש לערנט ער זיך ביי די סטודענטן סאַלעק אשכנזי און אַהרן פּרץ (דאָן שוין בונדיסטן) און גיט אַפּ עקזאַמען צום 4טן קלאַס גימנאַזיע. אונטער דער ווירקונג פֿון זיינע לערער ווערט ער אַ סאַציאַליסט און אין פּרי-לינג פֿון יאָר 1905 ווערט ער צוגעצויגן צו דער בונדישער באַוועגונג. ער בלייבט איר פירער ביז דער לעצטער צייט. צום סוף פֿון 1905 קומט ער צוריק קיין זאַמאַשטש און זעצט פאַר די אַרבעט אין דער רעוואָלוציאָנערער אַרבעטער-באַוועגונג. ער ווערט אַרעסטירט און נאָך 4 חדשים זיצן אין טורמע ווערט ער אויף דריי יאָר פאַרשיקט אין דער וואַלאַנדער גובערניע. דאַרטן ווערט ער גייסטיק קראַנק און נאָך אַנדערטהאַלבן יאָר פאַרשיקונג גיט זיך איין זיינע עלטערן אים צו-ריקצוברענגען אַהיים. קומענדיק צום געזונט גיט ער זיך ווידער אַפּ מיט געזעלשאַפטלעכער אַר-בעט. ער ווערט איינער פֿון די גרינדער פֿון דער

זאַמאַשטשער געזעלשאַפטלעכער ביבליאָטעק און לעזע-זאַל, וואָס איז שפּעטער באַ-רימט אונטערן נאָמען „י. ל. פּרץ-ביבליאָטעק און לעזע-זאַל". ווען פּוילן באַפֿרייט זיך פֿון צאַריזם, נאָך דער ערשטער וועלט-מלחמה, איז ער מעטיק אויפֿן פּראָפּעסיאָנעלן געביט און אויף דעם שול-געביט. ביים סוף פֿון די צוואַנציקער יאָרן ווערט ער אויס-געוויילט ווי אַ ראַטמאַן פֿון „בונד" אין שטאַטראַט און מיט די שטימען פֿון די ראַט-מענער פֿון דער פּוילישער סאַציאַליסטישער פּאַרטיי (פּ.אָ.פּ.) ווערט ער אויסגעוויילט אַלס לאָווינק. יידישע אַרבעטער און האַנטווערקער באַקומען אַדאַנק אים אַ צומירט צו אלע שטאַטישע אַרבעטן און אונטערנעמונגען. מוטיק און ענערגיש פאַרמידיקט ער די אינטערעסן פֿון אַרבעטער בכלל און דעם יידישן כּפרט. ביי פאַרשיידענע גע-

לעגנהייטן גרייפט ער עפנטלעך אן די דעמאלטיקע רעאקציעאנערע סאנאציע-מאכט (פילסודטיקעס) — די מאכט פון די בארימטע פאלקאווינקעס. דעם דעמאלטיקן סטארעסמע, א געוועזענער פאלקאווינק, ווערט בראנדוויין א דארן אין אויג. ער לאזט אים ארעסטירן כלומרשט פאר מאלווערזאציעס. ער ווערט אריינגעזעצט אין תפיסה, ווערט אבער באפרייט, ווייל דער פאלקאווינק האט נישט קיין באווייזן פאר זיינע באשולדיקונגען. צו די צווייטע שטאטראט-וואלן האט דער „בונד“ ווידער ארויס-געשטעלט בראנדוויינס קאנדידאטור. דער סטארעסמע האט אבער פארלייגט מעשים. גערופן צו זיך די פרוי בראנדוויין און ממש איר געדראגט, זי זאל צווינגען בראנד-וויינען רעזיגנירן. מיט א מערהייט האט די ארטיקע ארגאניזאציע פון „בונד“ אנט-קעגנגעקומען די ווענדונג פון בראנדוויינס פרוי. ער ווערט אבער אויסגעוויילט ווי דער ראטמאן פון „בונד“ אין דער קהילה. פארן פארנעמען זאמאשטש דורך די דייטשן אין יאר 1939, פארלאזט בראנדוויין זאמאשטש, ווהיין ער קומט שוין נישט צוריק. ער פארט פריער קיין לוצק. ווען ער דערווייט זיך, אז זיין פרוי און קינדער געפינען זיך אין לודמיר, קומט ער אהין. ער פארשרייבט זיך פרייוויליק צו פארן קיין ראטנ-פארבאנד. מען שיקט אים קיין וואלאגדא, ווו ער איז געווען פארשיקט בעת דער צארישער הערשאפט. ער באקומט דארטן נישט קיין באשעפטיקונג. ער פרווירט זיך איינארדענען אין מאסקווע, קיעוו, אבער אומזיסט. ער פאסט זיך נישט אריין. פון ראטנפארבאנד פארט ער צוריק קיין מערב-אוקראינע, קיין קאוועל. ער באקומט דאן פון דער מלוכהשער קאנטאר „לעס-פראס-כאז“ (האלין-אינדוסטריע) א פאסטן ביי זיין בראנזשע, ביי געהילן, אין דער שטאט מאניעוויטש, נישט ווייט פון קאוועל. דארטן קומט ער אים דורך די נאציס, צוזאמען מיט זיין פרוי און צוויי קינדער.

* * *

הירש פרוכטגארטן. — געבוירן אין זא-מאשטש אין יאר 1888, ביי חסידישע עלטערן. געלערנט און דערצויגן אין ארטאדאקסישע חדרים. באווינקט פון דער זאמאשטשער משכילי-שער לופט, האט ער אנגעהויבן לייענען און זיך לערנען שפראכן. אין יאר 1905-1906 ווערט ער אריינגעצויגן אין די רייען פון „יוגנט-בונד“. ווען די רעאקציע האט זיך פארשטארקט (1907-1908), ווען אלע פירער פון „בונד“ זיינען נישט געווען — ווער אין טורמע, ווער פארשיקט און ווער אנטלאפן — האט זיי הירש פארטראגן אין דער אנפירערשאפט. ער ווערט ארויסגעשיקט. אויף דער ארוישיקונג טרעפט ער א צווייטע בונדיסטין, פאלע באקסענבוים, מיט וועמען ער האט חתונה. ער קומט פון פארשיקונג און בא-זעצט זיך אין כעלם, ווו ער האט געארבעט ווי א בוכהאלטער און זיין פרוי האט געהאט א מאדע-סאלאן. ער איז ראטמאן פון „בונד“ אין כעלעמער שטאטראט. אין יאר 1935 באזעצט ער זיך מיט זיין פאמיליע אין ווארשע. אויך דא איז ער אקטיוו אין דער באוועגונג. גלייך מיט אלע ווארשעווער קומט ער אום, צוזאמען מיט זיין פרוי און 3 קינדער פון

די נאצי-רוזחנים. דער עלטסטער זון זיינער, משה, האט איבערגעלעבט די מלחמה און חורבן אין ראטנפארבאנד און געפינט זיך איצט אין מדינת ישראל.

* * *

העכטקאפ שיינדל. — געבוירן אין זאמאשטש, אין מאי 1911, אין אן ארבעטן-דיקער משפחה. דער פאטער איז געווען א בלעכער. די פרנסה אין שטוב איז געווען שווערלעך. די מוטער האט געמוזט עפענען א קראם פון קיכענשיר כדי מיטצוהעלפן אויסהאלטן די שטוב. שיינדל האט געלערנט פריער אין א העברעאישער פאלקסשול „קדימה“ און דערנאך אין א פוילשער מלוכה-גימנאזיע. זי האט זיך אויסגעצייכנט

אין די לימודים און אירע צייגענישן זיינען גע-ווען פון די בעסטע אין גימנאזיע, הגם עס האט דארט געהערשט אן אנטיסעמיטישער גייסט. צו 14-15 יאר, זייענדיק אין 5טן קלאס, האט זי אנט-געהייבן געבן לעקציעס און א סך נישט-ידישע שילער האבן זיך געווענדעט דווקא צו איר. איר פארדינסט איז געווען א גרויסער טייל פון דער פרנסה אין הויז. אין 1932 איז די משפחה ארי-בערגעפארן קיין ווארשע און זי האט פארגעזעצט אירע לימודים אין אוניווערסיטעט. זי האט גע-ענדיקט דעם יורדישן פאקולטעט און באשטימט געווארן אלס ריכטערין.

זייענדיק אין גימנאזיע אין איר היימ-שטאט, האט זי א קורצע צייט געהערט צו א רעוויזא-ניסטישער יוגנט - ארגאניזאציע „מסדה“, פון

וועלכער זי איז אוועק און אריבער צו דער אלגעמיינ-ציוניסטישער יוגנט-באוועגונג. קומענדיק אין ווארשע איז זי אריין אין „פרייהייט“ און אין ציוניסטיש-סאציאליס-טישן סטודענטן-פארבאנד (אויך אירע צוויי יינגערע ברידער זיינען געווען מיטגלי-דער פון דער ציוניסטיש-סאציאליסטישער באוועגונג), אין וועלכער זי איז געווען פון די אקטיווסטע חברים און אים געווידמעט א סך צייט. זי איז אויך געווען אקטיוו אין דער פועל-ציון (צ.ס.)-פארטיי, האט מיטגעארבעט אין דער לייטונג פון דער פרץ-ביבליאטעק, האט ארגאניזירט בילדונג-קרייזן פאר ארבעטער, אונטקורסן, זומער-קאלאניעס אא"וו. וואכזאם און גוט-ארגאניזירט, באליבט ביי אלע חברים. זי האט זיך אפגערופן אויף יעדער מאנונג פון דער באוועגונג.

מיט גרענעצלאזער איבערגעגעבנקייט איז זי פארבליבן אויף איר פאסטן אין די אונטערערד-צייטן. אומדערמידלעך און מיט גרויסן מוט האט זי אויסגעפילט. די געבאטן פון דער באוועגונג אין יעדן קריטישן מאמענט. זי איז געווען סעקרעטארין פון ווארשעווער פארטיי-קאמיטעט און איינע פון די אקטיווסטע אין דער ארגאניזא-ציע. האט געארבעט אלס לייטערין אין א פאלקסקיך, וועלכע איז גלייכצייטיק גע-ווען א טרעפפונקט פאר די חברים. זי האט פון דאס ניי ארגאניזירט דעם ציוניסטיש-סאציאליסטישן אקאדעמישן קרייז — צוזאמען מיט מאיר (מארק) מאיראוויטש און רות מאלניאק. ביי איר אין דער היים פלעגן פארקומען זיצונגען פון אונטערערדישן פארטיי-קאמיטעט. דעם 6טן סעפטעמבער 1942 איז זי ארעסטירט געווארן, און דעם 10טן איז זי אוועקגעפירט געווארן אין טויטלאגער טרעבלינקע. די באוועגונג האט געמאכט גרויסע באמיוונגען זי צו באפרייען, אבער זי האט נישט געוואלט פאר-לאזן איר מוטער, וועלכע איז ארויסגעשיקט געווארן צוזאמען מיט איר. איר נאמען

געפינט זיך אין דער ליסטע פון די „אויף זייער פאסטן געפאלענע אַנפירנדיקע חברים“, וועלכע ווערן דערמאנט אינעם בריוו פון דער פארטיי צום איחוד עולמי פועל-ציון (צ.ס.) התאחדות, פון 15טן נאוועמבער 1943.

(מלך ניישטאט — „חורבן און ווידערשטאנד פון די יידן אין ווארשע“
צווייטער טייל: די געפאלענע אויף דער וואך, זייטן 433-534. תל-אביב תש"ח —
1948).

* * *

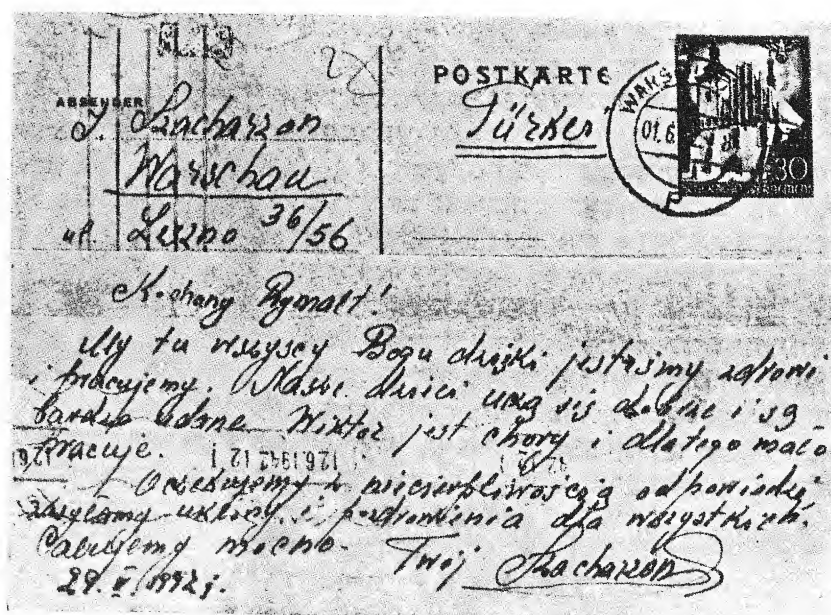
באַרגנשטערן יוחנן. — געבוירן ה'תרס"ה 1905 אין זאמאשטש. דער פאטער א פרומער ייד, א מאנאפאקטור-סוחר, האט אויך געהאט אן אינטערעס צו וועלטלעכע און נאציאנאלע ענינים. יוחנן האט געלערנט אין חדר און באזוכט 7 קלאסן פון דער ארטיקער פאלקס-שול. אויפגעוואקסן אין א פראגרעסיווער נאציאנאליסטישער אט-מאספער און איז איר טריי פארבליבן זיין גאנץ לעבן. נאך אין די יוגנט-יאָרן האט ער רעדאגירט די צייטונג „זאמאשטשער שטימע“. 1929 איז ער ארויסגערופן גע-ווארן דורך דער פועל-ציון (צ.ס.) פארטיי קיין ווארשע צו ווערן אינסטרוקטאר פונעם צענטראל-קאמיטעט. די דאזיקע אויפגאבע האט ער דערפילט, צייטנווייז אין נאמען פון דער ליגע פארן ארבעטנדיקן ארץ-ישראל און צייטנווייז אין נאמען פון דער פועל-ציון (צ.ס.) פארטיי. ער איז געווען צווישן די פאפולאריזאטארן פון די אידייען פון דער באוועגונג אין אלע געגנטן פון דער פוילישער מדינה. ער האט געהערט צו יעדעם טיפ פון פארטיי-פראקטיקער, וואס אויף זיי שטיצט זיך א מאסן-באוועגונג. ער האט געהאט א קאנטאקט מיט מאסן-חברים אין דער פראווינץ און ער איז געווען איינער פון די איר בערגעגעבענע און געטרייע הויפט-טוער במשך פון איבער צוויי צענדליק יאָר. נישט קיין סך חברים האבן אזוי-ווי ער באזוכט דאס גרויסע, פיל-ערטערדיקע פוילישע יידנטום פון איין עק מדינה ביזן אנדערן — צי דאס איז געווען מזרח-גאליציע אדער ווילנער געגנט, זא-גלעמביע אדער ביאליסטאקער סביבה. די חברים אויף די ערטער האבן אים תמיד אויפגענומען מיט צופרידנקייט. ער איז געווען א טאלאנטירטער רעדנער און אויך מיט זיין אויסערלעכער דערשיינונג האט ער דערווארבן סימפאטיע ביי די חברים. זיין פערזענלעכע נטיה איז געווען צו ליטערארישע טעמעס. אבער די באדערפענישן פון דער באוועגונג האבן אים געפירט אויף אנדערע וועגן. ער האט מיטגעארבעט אין דער וואכנצייטונג פון דער פארטיי „באפרייאונג-ארבעטער-שטימע“, און שפע-טער אין דער טאגצייטונג „דאס ווארט“ (אונטערן פסעוודאנים י. שחר). אין קליינע באשרייבונגען האט ער געשילדערט דאס פראווינץ-לעבן, געשטעמפלט העסלעכקייטן און געקעמפט פאר אויסבעסערונגען. ער האט באזוכט ארץ-ישראל און איז במשך עטלעכע וואכן ארומגעפארן איבערן לאנד און געלערנט די פראבלעמען און דערשיי-נונגען. פון דעמאלט אן האט ער געטרוימט וועגן באפרייען זיך פון דער פארטיי-אר-בעט אין פוילן, כדי ער זאל זיך קאנען באזעצן אין ארץ-ישראל.

אין די לעצטע פאר-מלחמה-יאָרן איז ער געווען צווישן די אקטיווע מיטגלידער אינעם צענטראלן קאמיטעט פון דער פארטיי און אין איר נאמען איז ער אויך געווען

מעטיק אינעם ביורא פון יידישן וועלט-קאנגרעס. הארט פארן מלחמה-אויסברוך איז ער באשטימט געווארן אלס סעקרעטאר פון דער ליגע פארן ארבעטנדיקן ארץ-ישראל אין פוילן. ער איז געווען א דעלעגאט פון דער פועלי-ציון (פ.צ.) פארטיי אויפן 21סטן ציוניסטישן קאנגרעס אין זשענעוו, און האט דארטן אפגעהאלטן א סך באראטונגען און שמועסן מיט די ארץ-ישראלדיקע חברים מכות דער פארשטייענדיקער מעטיקייט פון ארבעטנדיקן ארץ-ישראל אין פוילן אין דער נאענטער תקופה.

בעת דער דייטשער אָפּפאַציע איז ער אַרעסטירט געוואָרן און אַוועקגעשטאָק געוואָרן אין אַן אַרבעטס-לאַגער ביי לובלין. עס זיינען געמאַכט געוואָרן דערפאַלג-רייכע באַמיוואַנגען צו העלפֿן אים אַנטלויפֿן פֿון דאָרטן. ער האָט זיך אומגעקערט קיין וואַרשע און איז געווען צווישן יענע, וואָס אַרום זיי האָט זיך קאָנצענטרירט די אונטערערדישע טעטיקייט פֿון דער פּוילי-ציון (פּ.צ.) פּאַרטיי. אין די גרויסאַמע יאָרן האָט זיך ערשט אַנטפּלעקט מיטן גאַנצן כּוח זיין איבערגעגעבנקייט און געטריישאַפּט. ער איז געשטאַנען אין דער שפּין פֿון „יעאס“, געווען דער פּאַרשטייער פֿון דער באַ-וועגונג אין „דזשאַניט“, ער איז געווען איינער פֿון די, וואָס זייער אויפֿגאַבע איז גע-ווען אויפֿצוהאַלטן די פּאַרבינדונגען מיט אויסלאַנד און ביז אַ קורצער צייט פאַר זיין טויט האָבן מיר פֿון אים אַ סך ידיעות. ער איז געווען איינער פֿון די הויפּט-איניציאַ-טאָרן אין פרעזידיום-מיטגליד פֿון יידישן נאַציאָנאַלן קאָמיטעט. האָט געהערט צום שטאַב פֿון דער יידישער קאָמפּ-אַרגאַניזאַציע, — דער לייטער פֿון איר פינאַנץ-אַפּטיי-לונג. אין אַלע באַריכטן ווערט דערמאָנט זיין באַטייליקונג אין אַלע טעטיקייטן. לעצטנס האָט ער גערעכט אַלס בוי-אַרבעטער אין „קליינעס שאַפּ“ ביי שולץ. בשעת די הויפּט-שלאַכטן, אין אַפּריל 1943, איז ער געווען אין וואַרשעווער געטאָ. אין די ערשטע טעלעגראַמעס קיין אויסלאַנד וועגן געטאָ-אויפֿשטאַנד דערשיינט זיין נאָמען צווישן די געחטמעטע אין נאָמען פֿון יידישן נאַציאָנאַלן קאָמיטעט. דעם 29טן אַפּריל

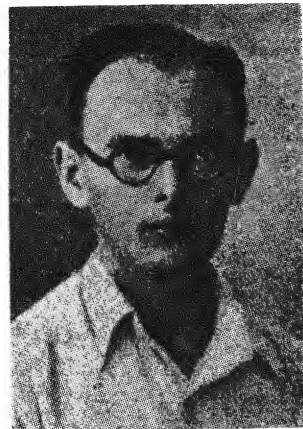
א פאסטקארטל פון יוחנן מאָרגענשטערן צו מלך גייסטאטן, דעם מחבר פון בוך „חורבן און אויפשטאַנד פון די יידן אין וואַרשע". דאָס פאסטקארטל איז אַרויס פון וואַרשע דעם 1טן יוני 1942 און געשיקט קיין קאָנס-טאנינאפאל. דער צוריקאדרעס שאכאַראָו, איז דער געוועזענער פּעטעוואַננים שוחר, פון וואָרגעשטערן.

איז ער געווען אין דער גרופע, וועלכע איז ארויסגעפירט געווארן דורך די קאנאלי-
זאציע-רערן אויף דער ארישער זייט. אן ערך 30 חברים פון דער באוועגונג זיינען
אויסבאהאלטן געווארן אינעם בונקער פון דער יידישער קאמף-ארגאניזאציע אויף
דער ארישער זייט, אויף אגראדאזע 29. דעם 6טן מאי האט די געסטאפא אנטדעקט
דעם בונקער און אלע געפונענע אריבערגעפירט אין דער ס.ס. קאמפנדאנטור. די
פרויען זיינען אוועקגעשיקט געווארן אין טויטלאגער פון מאידאנעק און די מענער
זיינען דערמארדעט געווארן אויפן ארט (צווישן זיי איז אויך געווען דער מיטגליד
פון דער פועלי-ציון (פ.צ.) פארטיי אין ווארשע, יהושע מאלעוואנטשיק, א מוטיקער
קעמפער פון דער יידישער קאמף-ארגאניזאציע, וועלכער איז געווען א באגאבטער
און טרייער מיטארבעטער פון איר שפיאנאזש-אפטיילונג). יוחנן מארגנשטרענג
מען געפינט זיך אין דער רשימה פון געפאלענע אין ווארשעווער געטא-קאמף, אין
דער קאמף-אפטיילונג פון פועלי-ציון (פ.צ.). פון זיין פארצווייגטער משפחה — א
פרוי, עלטערן, 4 שוועסטער און א ברודער, זיינען געבליבן ביים לעבן נאר זיין על-
טערע שוועסטער אסתר, וועלכע איז סוף 1947 געקומען קיין ארץ-ישראל און א
צווייטע שוועסטער, פערל, וועלכע איז אין 1940 אוועק קיין רוסלאנד.
(די נאטיץ ווי אויך די פאטאגראפיע און די קארטל זיינען פון מ. גייטמאסט
בוך וועגן קאמף און אומקום פון ווארשעווער געטא. ארויסגעגעבן אין תל-אביב,
תש"ח — 1948).

* * *

אברהם צבי ערליך (הערשקע) ז"ל

געבוירן דעם 13טן יאנואר 1918, איינער פון די
בעסטע פון דער הלוצישער שטודירנדיקער יוגנט, א
בלאסער און מאגערער, א שלאנקער מיטן איידעלן און
לאכנדיקן פנים, וועלכע זאגן עדות וועגן גוטתאראציקייט
און איבערגעגעבנקייט צום לעבנס-וועג וואס ער האט
אויסגעקליבן.

א שילער פון דער גימנאזיע ביי דער יידישער
קהילה אין זאמאשטש. דאס פראגראם פון די לימודים
אין דער דאזיקער גימנאזיע איז געווען א גענויע קאפי
פון דעם לערן-פראגראם אין די פוילישע רעגירונגס-גימ-
נאזיעס, די אונטעריכט-שפראך איז געווען פויליש, די
לימודים פון די יידישע קעגנשטאנדן זיינען געווען מא-
גערע, ווייל די פירער פון דער גימנאזיע זיינען געווען
פון די האלב-אסימילאטארישע קרייזן. נישט קיין וווי-
דער וואס ביי אזא דערציאונג איז דער געדאנק פון נאציאנאלער אויפלעבונג געווען
פרעמד דער מערהייט פון די שילער און צוליב דער אנטיסעמיטישער כוואליע, וואס
האט ארומגענומען די פוילישע לערן-יונגטן, האט די יידישע לערן-יונגטן געווענ-
דעם זייערע אויגן צו רעוואלוציאנערן געדאנק, וואס פון איר וועט ארויס די גאנצע
ישועה. די מערהייט פון די תלמידים האבן געהערט צום אסימילירנדיקן קרייז פון
די אזוי גערופענע „סאלאן-קאמוניסטן“, וועלכע זיינען געווען פרעמד דעם ציוניס-
טישן געדאנק.

הערשקע האט געהאט די העזה צו שווימען קעגן שטראם און זיין איבערגע-
געבנקייט צום ציוניסטיש-סאציאליסטישן געדאנק איז געווען אן א גרענעץ, ער איז

געווען שטארק טעטיק אין דער פראקטישער ציוניסטישער ארבעט, אין די זאמלונג-גען פאר קרן-קימת-לישראל.

באשאנקען מיט גרויסע פעאיקייטן איז ער געווען דער ערשטער שילער אין קלאס, דאס לערנען איז אים אנגעקומען און באזונדערע אנשטרענגונגען און ער האט געווידמעט זיין פרייע צייט אין די אונטן פאר קולטורעלער און דערציערישער ארבעט צווישן דער יוגנט. ספעציעל אין „פרייהייט-דרור“.

בעת די מאטורע-עקזאמענס, וועלכע זיינען געווען עקסטרנע (ווייל די יידישע גימנאזיע האט נישט געהאט די וועלכע רעכט ווי די רעגירונגס-גימנאזיעס) האט ער זיך באזונדערס אויסגעצייכנט און דער פארזיצער פון דער עקזאמיניר-קאמיסיע, א פאליאק, אן אנטיסעמיט. האט אים פארויסגעזאגט א גלענצנדיקע צוקונפט. זיינע על-טערן פון דעם „מיטללאזן“ מיטלשטאנד-קלאס, האבן נישט געהאט די נויטיקע מיטל-לען, ער זאל קענען פארזעצן זיינע לימודים און איז געווען געצוונגען צו פארנעמען זיך א גאנץ יאר מיט געבן לעקציעס, כדי אנצוזאמלען דעם נויטיקן סכום פאר דעם ווייטערדיקן שטודיום.

אויך אין אוניווערסיטעט איז ער געווען גאר טעטיק אין דעם אקאדעמישן קרייז פון „צ.ס.“, געווען איז עס אין דער צייט פון דעם ווילדן הוליען פון די ענדעקישע אנטיסעמיטישע סטודענטן און ווען זיי האבן פראקלאמירט „א מאג אן יידן“, האט זיין שטאלצע נאטור אים נישט געלאזט זיך אונטערגעבן, ער און נאך א חבר זיינען געקומען דעם טאג לערנען אין אוניווערסיטעט — ער האט דאן געכאפט אכזריות-דיקע קלעפ פון די סטודענטן פאראמשטשיקעס און איז א לענגערע צייט געלעגן קראנק.

אין הארבסט 1939, אנטלויפנדיק פון די נאציס, איז ער פארוואנדלט געווארן אין דעם סאציעטישן אינוואזיע-טייל פון פוילן און ער האט דאן געארבעט ווי א לערער פון מאטעמאטיק אין דער פאלקסשול סוויסלאטש (ביאליסטאקער קרייז) אין די 6טע און 7טע קלאסן. צוליב זיין שטרעבונג צו קומען קיין ארץ-ישראל האט ער זיך אפ-געזאגט צו נעמען א סאציעטישן פאס און דאן איז ער פארשיקט געווארן דורך דער ג.ק.וו.ד. אין די סיבירער וועלדער פון וואלאגדע. 15 חדשים האט ער פארבראכט אין לאגער ביי שווערער פיזישער ארבעט, שלעכטער באשפייזונג און פרייהייט-מאנגל. זיין געזונט איז דאן אונטערגעגראבן געווארן.

נאך דער אמנעסטיע פון די פוילישע בירגער, נאכן אנפאל פון די היטלעריסטן אויף סאציעטן-רוסלאנד, האט ער געוואנדערט קיין דרום-רוסלאנד אין די אוזבעקיס-טאנער סטעפעס, מיט א קלארן ציל אריבערצוגיין ביי דער ערשטער געלעגנהייט די גרעניצן און אנצוקומען אין לאנד. ס'איז פארביי א יאר פון פרישע וואנדערונגען, שווערער פיזישער ארבעט, מאנגל פון ברויט און א דאך איבערן קאפ — זיינע זע-לישע און פיזישע כוחות זיינען אונטערגעבראכן געווארן.

מיט דער מאביליזציע צו דעם פוילישן „אנדערס“-מיליטער, האבן די רוסן פלוצ-לינג אריבערגעפירט 400 יידן פליטים פון פוילן, וואס האבן זיך געפונען אין טור-קעסטאן, קיין טעהערעאן. נישט קוקנדיק אויף דער קעגנערשאפט פון די אנטיסעמי-טישע „אנדערס“-קרייזן, וועלכע האבן נישט געוואלט אננעמען קיין יידן אין פוילישן מיליטער. צווישן די פליטים האט זיך אויך געפונען הערשקע. אין טעהערעאן האט ער זיך פארבונדן מיטן ארץ-ישראל-אמט און אין יולי 1942 איז ער אנגעקומען אן ישראל.

אנקומענדיק אין לאנד אלס דערצויגענער פון „דרור“, האט ער זיך אנגעשלאסן אין קיבוץ „עין הים“, אין עתלית. דארטן האט ער געפונען זיין ברודער, וועלכער איז אים איבערגעבליבן פון דער גאנצער משפחה. זיין שוועסטער איז דערמארדעט

געוואָרן דורך די נאָציס, זיינע עלטערן, וועלכע זיינען געווען פליטים אין רוסלאַנד, זיינען דארטן געשטאַרבן.

אין קיבוץ איז ער געווען פיר יאָר, איז געווען אַקטיוו אויף אלע געביטן פון קיבוץ-לעבן און באַזונדערס אין דער „הגנה“. דאָס לעבן אין קיבוץ האָט אים פיל באַאיינפלוסט און דארטן האָבן זיך אַנטפלעקט זיינע אלע זעלישע און גייסטיקע כוחות. ער האָט דארטן חתונה-געהאַט און ס'איז אים געבוירן געוואָרן אַ טאָכטער. ס'איז געקומען אַ טאָג און ער האָט באַשלאָסן איבערצוגיין אין אַן אַנדערן קיבוץ. מ'האָט אים דאָס נישט דערמעגלעכט און ער איז געווען געצוונגען, נישט קונדיק אויף זיין ווידערווילן צום שטאַטישן לעבן, איבערצוגיין קיין כפר אתא. דארטן האָט ער געאַרבעט ווי אַ בוי-אַרבעטער און ער האָט זיך געגרייט פאַרצוזעצן זיין שטודיום אין חיפהער טעכניקום און צו זעטיקן זיין דורשט פאַר ווייטערדיקן לערנען.

דעם 30טן מאי 1948 האָט ער זיך מאַביליזירט אין צבא הגנה לישראל און איז אַריבערגעגאַנגען צו דער „גבעתי“ בריגאַדע. נישט קונדיק אויף זיין שוואַכ גע-זונט-צושטאַנד (אין די אויגן און פיס), האָט ער זיך אַפגעזאָגט צו אַרבעטן אין דער מיליטערישער פאַרוואַלטונג, ווי מ'האָט אים פאַרגעלייגט, נאָר ער האָט זיך געמאַלדן אויף די פאַדערשטע פאַזיציעס פון קאַמף. ער האָט זיך באַטייליקט אין אלע קאַמפן פאַר דער באַפרייאונג פון נגב.

אינעם קאַמף אין דער נאכט פון ט"ז תשרי תש"ט (19 אָקטאָבער 1948) אין דער אַקציע פון איינגעמען סוליקאַט, איז ער געפאלן. ער האָט געהאַט דעם גרויסן זכות צו זיין צווישן די עפענער פון דעם וועג צום נגב. זיין אַנדענק און דער אַנדענק פון זיינע חברים די גיבורים, וועלן קיינמאל דורכן יידישן פאלק נישט פאַרגעסן ווערן.

משה שליאם.

ישראל ראָסעט

ישראל ראָסעט איז געווען איינער פון די אַנ-געזעענסטע פערזענלעכקייטן פון דעם יידישן זאַמאַשטש.

ער איז געווען מיטגליד פון דעם ציוניסטישן פאַרבייראט אין פוילן און פאַרויצער פון דער זאַמאַשטשער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע. ראָס-טאָן איז שטאַטראַט און פאַרוואַלטונג-מיטגליד אין דער קהילה.

ער איז געווען אַ מוסטער פון אַן ערלעכן געזעלשאַפטלעכן עסקן, באַקאַנט מיט זיין אויפ-ריכטיקייט און איבערגעגעבנקייט. זאַמאַשטשער יידן געדענקען זייער גוט זיינע מוטיקע אַרויס-טריטן אין שטאַטראַט קעגן די אַנטיסעמיטישע ראַטמענער.

זייענדיק טעטיק אין פיל פילאַנטראָפישע אינסטיטוציעס, איז ער אליין געווען פון די ער-שטע און גרעסטע שפענדער, ווייזנדיק אזוי אַרום אַ ביישפיל פאַר אַנדערע.

ער איז אומגעקומען דורך די נאַצישע רוצ-חים אין יאָר 1942 אין קרעמעניץ (וואַלין). ווהיין ער איז אוועק ערב דער אַקופאַציע פון זאַמאַשטש דורך די הייבלעריסטן.

אשר זענען.

ר' משה'לע סטערנער-וילנער נ"ע

נר אלהים נשמת אדם — א געמלעך ליכט איז די מענטשלעכע נשמה. ברענט דאס ליכט, און עס לייכט מיט ליכטיקייט — כל-זמן דער מענטש לעבט. שטארבט דער מענטש, ווערט אויסגעלאזט די ליכטיקייט. אבער, בלויז דער „אור מקיף" ווערט אויסגעלאזט, דער „אור הוור" בלייבט מיט די לעבן-געבליבענע, און בירגערט זיך איין אין זכרון און שיינט ווי א נר-תמיד.

עס איז געווען אינעם יאר ערך 1908, מיין ווייניקייט איז דעמאלט געווען אן „אידעם אויף קעסט" ביים ניישטעמער זאמאשטער רב זכרנו לברכה. איך בין דעמאלט געווען בערך 20 יאר אלט. דורך מיין פענצטער פלעג איך זען יעדן טאג — און אפטמאל אייניקע מאל אין טאג — דורכגיין א יידן, ריין, שיין, ציכטיק אָנגע-טאָן, מיט א שוין באזילבערטער ריין צעקעמטער באַרד, מיט א פאטריאַרכאַלישן אויסזען, און מיט א גלייכן גאַנג, און בכלל אנדערש ווי דער דורכשניטלעכער ניי-שטאַטישער ייד. און אַט די אנדערשקייט האָט מיך אינטריגירט צו וועלן וויסן: ווער איז אַט דער ייד?

ס'איז געווען פּרילינג-צייט, אין די ספירח-טעג, צווישן פסח און שבועות, אין א פרימאָרגן. נישט ווייט פון אָפּענעם פענצטער, איז דער רב געזעסן און געלערנט — פאַרטיפּט אין אַן ענין, איך בין אויך געווען דעמאלט אין בית-דין שטוב — געדאַרפט „אַריינקוקן" אין א ספר, און איך הער:

— א גוט מאָרגן, רבי!

— א גוט יאר, משה'לע.

איך קוק זיך אַרום — ס'איז דער „אינטערעסאַנטער" ייד... איך פאַררוק זיך אין א ווינקל, אפשר באַדאַרף איך נישט הערן... און עטלעכע מינוטן שפעטער הער איך ווי דער רב זאָגט צו משה'לען:

— בנוגע דעם צווייטן ענין וועלן מיר ריידן אַן אנדערש מאל, ווייל איך וויל זיך נישט מבטל זיין פון לערנען.

און ר' משה'לע ענטפערט דעם רב געמיטלעך און מיט א שמייכל:

— רבי, ווען מיר האָבן אייך אויפגענומען אַלס רב, האָט איר שוין „גענוג גע-

קענט" און איר מעגט זיך שוין א ביסל מבטל זיין פון לערנען...

אַט דער ענטפער האָט מיך נאָך מער נייגעריק געמאַכט צו וויסן וויסן — ווער

איז ער, אַט דער ר' משה'לע?

דעם זעלבן טאָג איז אַריינגעקומען אין בית-דין-שטוב א שמש — ר' בערל פאַ-גאָדע — און ווען ר' בערל האָט שוין געהאַלטן ביים אוועקגיין, האָב איך אים אַריי-געבעטן צו זיך אין צימער, און אים מכבד געווען מיט א „לחיים", און אזוי ריידנדיק מיט ר' בערלען, האָב איך אים א פרעג געטאָן:

— ווער איז דער ר' משה'לע?

— א, איר מיינט אוודאי ר' משהלע סטרעכער — זיין פאמיליע-נאמען איז גאר זילבער.

— טא פארוואס רופט מען אים סטרעכער?

— א, דאס איז א גאנצע מעשה: אמאל איז גאר ר' משהלע געווען א לערער — געלערנט מיט קינדער. ער פלעגט אויך שרייבן פראשעניגעס אין סאנד אריין — ער איז נישט קיין אדוואקאט — נאר ער קען די מלאכה, און פאר ארעמעלייט פלעגט ער שרייבן אומזיסט, א ווילער מענטש, זייער א ווילער, און צום סוף גאר, האט ער אנגעהויבן ארבעטן אין א ציגעלניץ, ווו מען מאכט ציגל צו הייזער. ער פלעגט דארט אפסטערעכירן די ציגל זיי זאלן זיין גלאטיק, און דערפאר רופט מען אים ר' משהלע סטרעכער. אבער — זאגט ווייטער ר' בערל — ער איז אן „אויפגעקלער-מער“, ער איז נישט קיין חסיד, ער פארט נישט און גייט נישט צו קיין שום רבין, און, גלויבט מיר, אז אט דער ר' משהלע קען און ווייסט מער פון אנדערע פרומאקעס וואס האלטן זיך פאר גרויסע חסידים. ר' משהלע איז א קלוגער, פריילעכער מענטש, איר האט געדארפט הערן זיינע גלייכווערטלעך — זיי זיינען „מוק... א גאר וויי-לער מענטש“...

מיט א טאג שפעטער בין איך שוין געווען באקאנט מיט ר' משהלען פערזענלעך. ווי גייט דאס גלייכווארט: ווו ס'איז דא דער ווילן — דארט איז פאראן דער וועג. אמת, איך א 20 יאָריקער און ער א 60 יאָר, איז דאך דער אונטערשייד אין אונדזער עלטער נישט געווען קיין מחיצה פאר אונדזער פריינטשאפט. און גלייך, נאך אונדזער ערשטער באגעגעניש, זיינען מיר ביידע ווי פארשיכורט געווארן מיט קעגנזייטיקער ידידות. אונדזערע נעמען האבן זיך געביטן: אנשטאט ר' משהלע סטרעכער — פריינד זילבער; און אנשטאט ר' יאנקעלע דעם רבס — פריינד ראטענשטיין...

עס לאזט זיך נישט פארגעסן, ווי בעת אן אינטימען מאמענט אין א געשפרעך, ווען כ'האב געפרעגט מיין פריינד זילבער: ס'מיינט, ווי קומט דאס אז א ייד ווי איר זאל גאר ווערן א סטרעכער אין א ציגעלניץ? — און גלייך איז געקומען דער ענט-פער: — איך האלט שטארק פונעם מאמר אין „פרקי אבות“, וכל תורה שאין עמה מלאכה, סופה בטלה, וגוררת עון — תורה, וואס האט נישט צו זיך קיין ארבעט, מוז בטל ווערן און ברענגט נאך זיך זינד...

עס לאזט זיך אויך נישט פארגעסן איינער פון אונדזערע געשפרעכען, ווען מיין פריינד זילבער איז געווען כמעט ווי פארביטערט, אויף דעם אופן פון יידישער דער-ציאונג אין דעם גרעסטן טייל פון פוילן — דהיינו: מ'באקענט נישט די קינדער מיט יידישער געשיכטע און אפילו נישט מיט תנ"ך. מיט תורה איז נאך א האלבע צרה, ווייל מ'איז דאך „מעכיר סדרה“ יעדן שבת, אבער נביאים וכתובים, דאס ווערט כמעט אינגאנצן פארנאכלעסיקט און אויב א יינגל ווייסט בלויז עפעס פון נ"ך, איז דאס גאר אדאנק דער גמרא, אין וועלכער ער לערנט דעם „שנאמר...“ און דעם „מאי דכתיב...“ און דאס גיט דאך דעם יידישן בחורל א קנאפן באגריף וועגן אונדזערע נביאים, און אנשטאט באקענען א יינגל מיט ישעיהו, ירמיהו, עמוס, מיכה, זכריהו אא"וו, דרייט מען אים גאר א מוח מיט דער יוריספרודענץ פון „שור שנגח את הפרה“ אדער „הזהב קונה את הכסף“ אא"וו, וועלכעס מען וואלט געדארפט אנהויבן לערנען מיט א 15 יאָריקן, תלמיד...

איין מאל, זאג איך מיין פריינד זילבער: — צי ווייסט איר, אז אין ניי-זא-מאשטש האלט מען אייך פאר א „חפשי בדעות“? און פריידענקעריי גייט דאך האנט אין האנט מיט אפיקורסות!...

— יא, ענטפערט מיר מיין פריינד זילבער, איך ווייס דאס. און פארוואס זאל מען מיך נישט האלטן פאר קיין אפיקורס? אז מיינע קלעפ אין הארץ ביי „סלה לנ"י“

איז קוים וואס מען הערט זיי; מיין בויגן זיך ביי „מודים אנחנו לך“ — איז אפילו נישט אזוי טיף ווי ווען מען בויגט זיך פאר א פרייז; מיינע דריי שפאן ביי „עושה שלום במרומיו“, האבן קוים אפשר דריי איילן די לענג און מיין שפיי אויף דער פאך-לאגע ביי „ככל המונס“ איז קויב באמערקבאר, און דער עיקר: איך גיי נישט צו „תשליך...“ נ, איז אייך נאך א ווונדער וואס די ניישטאט האלט מיך פאר אן אפיקורס?...

מיין פריינד ר' משה זילבער נ"ע איז געווען א טאלאנטירטער דערציילער, עס איז געווען א נחת צו הערן אים ריידן דעטאלירט און רמזימדיק... ער איז אויך גע-ווען א פריידיקער זארגלאזער מענטש. ער האט נישט סובל געווען קיין פוסטע מיוחדים. ער האט ליב געהאט פאלקס-מענטשן בכלל און קולטורעלע מענטשן בפרט. ער האט נישט געמאסטן דעם מענטשן לויט דער גרויס פון זיין קראס אדער לויטן מסהר מיטן פרייז... ער האט געשטעלט דעם טראפ אויף קוואליטעט פון אינטעליגענץ, פון איידלקייט און ערלעכקייט. ער האט אויך פארמאגט א „חבה יתירה“ צום יידישן ארבעטער און פאלקס-מענטש.

איך דערמאן זיך, אין איינעם א פארנאכט, שקיעה-צייט, שטייען עטלעכע יידן און שמועסן ערנסט, און מיין אייער האט אויפגעכאפט: ר' משה'לע איז נעבעך זייער קראנק, ער איז מיטאמאל „איינגעפאלן“... דערהערנדיק דאס, בין איך געבליבן שטיין אין א טיפן עגמת-נפש. נ, יידן זיינען באלד אוועקגעגאנגען, מען דארף דאווענען מנחה. אגב, קומט מיר באלד אקעגן דער גבאי פון דער „חברה-קדישא“, יעקב קאך, און איך פרעג אים: — האט איר עפעס געהערט וועגן ר' משה'לע? — כ'בין דאך זיין שכן און כ'קום נארוואס פון דארט. ער איז נעבעך גוט קראנק, א חולה מסוכן... זאל אים גאט העלפן... אגב, האב איך באמערקט אויף יעקב קאכס געזיכט עפעס א מאדנע שמייכל, פרעג איך אים: — דאכט זיך מיר גאר, אז איר שמייכלט, היתכן? ענטפערט ער מיר: — אז כ'על אייך דערציילן, וועט איר אפשר אויך א שמויכל טאן. און ער דערציילט מיר בזה הלשון:

— איידער כ'בין אוועקגעגאנגען, רופט מיך צו ר' משה'לע, און מיט א שטימע קוים וואס מ'הערט, זאגט ער צו מיר: הער, יעקב, זאג דיין „חברה-קדישא“, אז ביי דער „טהרה“ זאלן זיי מיר נישט קראצן די פאדעשוועס, ווייל איך בין א קיצלדיקער און כ'וועל זיך נאך צעלאכן...

דאס זיין א „איידעם אויף קעסט“ איז געווען א כאמעט, נישט ווי פאר מיר אגב-געמאסטן... און אגב, האבן די מסחר-אומשטענדן געפאדערט צו קומען צוריק קיין לודמיר, און אזוי איז איבערגעריסן געווארן דער פאדעם צווישן מיר מיט פריינד זילבער — נשמתו עדן.

בכלל, איז מיין פריינד ר' משה'לע זילבער, געווען א פאלקס-מענטש און אן אינ-טעליגענט, אין וועמען עס האבן געדרימלט ווונדערבארע שעפערישע כוחות, אבער דעם ריכטיקן אויסדרוק פאר זיי האבן זיי אין דער ניישטאט נישט געפונען. ער איז געשטאנען מיט קעפ העכער פון זיין סביבה, העכער „משכמו ולמעלה“...

עס איז שוין באלד א האלבער יארהונדערט זינט כ'האב פארלאזט זאמאשטש און מיין פריינד ר' משה'לע זילבער, אט דעם שיינעם ליכטיקן חבר און פריינד, וועל איך קיינמאל נישט פארגעסן.

די פאמיליע מארגאנאליזאציע

מיט א האלבן יארהונדערט צוריק האבן אין זאמאשטש געלעבט צוויי ברידער מרגלית (מארגאליס), בעריש און הירש-לייב. ביידע רייכע, יידישעלעכע, „דייטש-גע-קליידעטע“, פארנומען זיך מיט ווילטעמייקייט, אויפגעהאלטן אין זייערע געשעפטן יידן לומדים, וואס האבן געהאט פרנסה בשפע.

די קינדער האבן אלע שטודירט און אוועק פון זאמאשטש. פון הערש-לייבן זיינען געבליבן וויינען אין זאמאשטש 3 זין און א טאכטער — קליינערמאן. אויך זי איז געווען באקאנט מיט איר ווילטעמייקייט. זיך אינטערעסירט מיטן „טאז“-קינדער-היים און געווען פרעזעס פון דער פארוואלטונג. געלעבט האט זי ביז עטלעכע יאר פאר דער היטלער-מלחמה. אירע א טאכטער איז אומגעקומען בעת דער היטלער-אקופאציע.

דער עלטסטער זון יעקב (גערופן צווישן זיך האט מען אים מאטעק) איז געווען אן אינזשיניער, געוויינט אין בוכארע, נאכדעם אין ווארשע און צום סוף אין זא-מאשטש, ווו ער איז געווען שטאט-אינזשיניער. געהאלטן זיך איינפאך און ליב גע-האט צו פארקערן מיט פאלקסמענטשן. זיין פרוי איז געווען א געוועזענע קעכין פון אונדזער שכנותדיק שטעטל קאמארע. אלע קאמארענער בעלי-עגלות, פערד-און פיר-הענדלער האבן געהאט צו אים א צוטריט; ער פלעגט אויסהערן זייערע מעשיות, געהאלפן זיי אין זייערע שוועריקייטן, געהאלפן מיט עצות און געלט. אין קהל-ענינים האט ער זיך נישט געמישט. גערעדט פשוט יידיש. ער איז אומגעקומען דורך די נאציס.

די צוויי אנדערע זין, נפתלי און איגנאצי, זיינען געווען סטודענטן אין פעטער-בורגער אוניווערסיטעט. אין די ניינציקער יארן פון פריערדיקן יארהונדערט, בעת סטודענטן-שמריקן אין דעם אוניווערסיטעט, זיינען זיי ארויסגעשיקט געווארן פון פעטערבורג און געקומען קיין זאמאשטש, ווו זיי זיינען שוין געבליבן, מיט קליינע איבעררייסן.

נפתלי איז געווען צווישן די גרינדער פון „בונד“ אין זאמאשטש. אויסגעצייכנט זיך מיט זיין שטילער אויפקלערערישער ארבעט צווישן דער יידישער ארבעטער-שאפט. זיך קונה-שם געווען מיט זיינע אומזיסטע לעקציעס פאר די אריינגעצויגענע אין דער באוועגונג. בעת דעם שטורעמדיקן „פינפטן יאר“, ווען עס זיינען פארגע-קומען ארעסטן צווישן די טוערס פון „בונד“, האט מען אים צווישן געגעבן פריער פון דער זשאנדארמערע (ווי די משפחה מרגלית האט געהאט באקאנטשאפט) און ער איז אנטלאפן קיין אויסלאנד, ווו ער איז געווען ביז דער ערשטער וועלט-מלחמה. בעת פוילנעס אומאפהענגיקייט, צוריק געלעבט אין זאמאשטש, חתונה געהאט מיט גוטשע עפשטיין (אויך א געוועזענע מיטגליד פון „בונד“ אין „פינפטן יאר“). די פרוי האט געפירט א רייכע באלעבאטישע שטוב. אבער נפתלי איז געבליבן ביי זיין בא-שיידנקייט; גערעדט יידיש; געטראגן זיין אפגעטראגענע סטודענטישע קורטקע; גע-האלפן אלע יידישע אינסטיטוציעס ווי די ביבליאטעק, פאלקסשול און אנדערע. ער איז אומגעקומען דורך די נאציס.

איגנאצי האט זיך געהאלטן אריסטאקראטיש. אייראפעאיש געקליידעט. זיך אינ-טערעסירט מיט שטאט-ענינים. א געוויסע צייט געווען פרעזעס פון דער יידישער קהילה. געגעבן זייער פיל אויף צדקה-זאכן; געווען פרעזעס פון דער גמילת-חסדים-

קאסע און איר פיל געהאלפן. געווען אין דער פארוואלטונג פון דער יידיש-פוילישער גימנאזיע און געשטיצט איר; ער האט געהאלפן אויסצומויערן דעם בנין פאר דער דאזיקער גימנאזיע. א פאר יאר פאר דער לעצטער וועלט-מלחמה איז די קהילה גע-ווען שולדיק דער קראנקן-קאסע. די קראנקן-קאסע האט געוואלט סעקוועסטירן פאר דעם דאזיקן חוב די גימנאזיע-געביידע. מען איז ארויף צו איגנאצין. ער איז שוין דאן געווען קראנק. ער האט, נאכן אויסהערן דעם ענין, ארויסגענומען די געפאדערטע סומע און געהייסן באצאלן.

מען דערציילט וועגן אים גאר אן א שיעור געשיכטעס פון זיינע אויפטוען און מעשים. איינע פון זיי איז אט די געשיכטע מיטן לובלינער דראזשקאזש. זייענדיק אין לובלין, איז ער געפארן אויף א דראזשקע און דער צופאל האט געוואלט, אז בעת דער דאזיקער נסיעה איז דאס פערד געפאלן. דער ייד, דער בעל-עגלה, האט פשוט אנגעהויבן וויינען פאר צער. דאן האט אים איגנאצין מרגלית דערלאנגט זיין ווייט-קארטע און געהייסן קומען צו אים קיין זאמאשטש. דער בעל-עגלה האט זיך אנגע-הויבן אין לובלין פאנאנדערפרעגן ווער איז דאס דער גאסט אין מען האט אים גע-הייסן פארן קיין זאמאשטש. אין זאמאשטש האט אים איגנאצין געשיקט קיין פלאס-קיע, אין דעם הויף מיט א קוויטל און געהייסן אז מען זאל דעם יידן ארויסגעבן א פערד, וואס וועט אים געפעלן ווערן... (זע אין משה קעזמאנס ארבעט א צווייטן נוסח פון דער „פערד“-געשיכטע).

די דאזיקע מרגליתעס זיינען עס די אפשטאמיקע פון יהושע מרגלית, וואס ווערן גאר אפט דערמאנט אין די פארשיידענע ארבעטן וועגן דעם פאריקן יארהונדערט אין זאמאשטש.

חיים שפיזאייזן

לאהקע בראך

עס ווערט באלד 15 יאר, זינט זי איז אומגעקומען, און דאס הארץ וויל נישט איינשטימען, אז לאה איז נישטא.

אזוי ווי אין א פילם שוועבן דורך די בילדער פון איר לעבן; א געזונטע, אן אויס-געגלייכטע, א שטאלצע, פון זינט אונדזערע ערשטע באגעגענישן אין זאמאשטש, ביים פארענדיקן די שולע. די ווונדערבארע צוזאמענשמעלצונג פון אויסערלעכער עלעגאנץ מיט אינערלעכער אינטעליגענץ אין איר פערזענלעכקייט. איר שיינע אויפ-פירונג, איר שטילקייט, האט מיך צוגעצויגן צו איר און מיר האבן זיך באפריינדעט.

שווער צו באגרייפן פון וואנען האט זי געשעפט די אינערלעכע שטילקייט אין איר נשמה, אין דער צייט, ווען דאס גאנצע יידישע לעבן האט געקאכט און געשטיר-רעמט? פון וואנען איז צו איר געקומען די ווונדערבארע הארמאניע, ווען אלץ ארום איז געווען פול מיט קעגנזאצן?

ווען עס איז אויסגעבראכן די מלחמה פון נאצי-דייטשלאנד קעגן פוילן, איז לאה געבליבן אין זאמאשטש. איך האב זיך מיט איר באגעגנט, ווען מיר האבן געגעבן ערשטע הילף פארוואונדעטע זעלנער. זי האט דערפילט איר אויפגאבע מיט ערנסטער שטילקייט, אין גאנצן פארטאן אין זיך.

איך וועל נישט פארגעסן די ערשטע באגעגעניש מיט לאה אין ווארשע, אין דער צייט, ווען מען האט שוין געהאט ליקווידירט דעם געטא אין זאמאשטש. איך האב זי דערקענט פון ווייטנס. איך בין געווען אליין אין א שווערער לאגע, איך בין געווען ווי אן „ארישע“ דינסט אין א גוייש הויז, וואס האט מיך גוט אויסגענוצט צו אלע ארבעטן. מיין קליידונג איז געווען געבענדיק. לאה, פארקערט, איז געווען שוין

געקליידט. איך בין געגאנגען גיכער, כדי כ'זאל קאנען מיט איר ריידן פון דער נאענט. לאה האט געפילט אז עמיצער גייט איר נאך. זי האט נישט געענדערט איר גאנג. מיר האבן זיך באגעגנט. מיר האבן ווייניק גערעדט, איך האב זי געפרעגט מיט וואס האלט זי זיך אויף. איך האב איר דערציילט מיין לאגע. זי האט מיר דערציילט אז מען קאן קריגן שטיצע פון „דזשאנט“. זי האט מיר דערציילט אז זי וווינט ביי א קריסטלעכער פאמיליע און ס'איז אויסגעשלאסן איך זאל זיך מיט איר טרעפן אין איר וווינונג אדער אין גאס. פונדעסטוועגן האבן מיר זיך געטראפן איין מאל אין חודש. צוזאמען מיט איר זיינען געקומען נאך זאמאשטשער מיידלעך. יעדע איינע פון זיי האט דערציילט איר בינאט צרות. אלע האבן געלעבט אויף „ארישע“ פאפירן. איין באל האב איך זי געטראפן און זי האט מיר דערציילט, אז מען שפירט איר נאך און זי האט גרויסע צרות. איר גוישע באלעבאסטע האט איר געהייסן ענדערן די האר פון קאפ און לאה האט געמיינט, אז אויך איר באלעבאסטע האט אן אנטויל אין דעם וואס מען פארשט איר נאך. מיט דעם האט זיך נאך נישט אלץ געענדיקט. איין טאג האט מען מיר איבער-געגעבן, אז לאה לעבט שוין נישט מער. מען איז אריינגעקומען דארט ווו זי האט געארבעט, מען האט זי ארויסגענומען און פון דעמאלט אן איז זי פארשווונדן. דאס איז געווען אן איידעלע פלאנצונג, א ווונדערבארע און זי האט מען ארויס-גערופן פון צווישן אונדז און זי איז אינגאנצן אלט געווען 22 יאר, ווען מען האט זי אומגעבראכט. איר געשמאלט וועט אייביק לעבן אין מיין זכרון.

שרה שלאפראק (יאנקע)

(איבערגעזעצט פון העברעאיש: צבי געבעט. תל-אביב, 1953).

ש'לום שמוקלאר

שמיים זיינען געווען בארימטע פאכלייט ביים באדינען קהל אין שטאט אין פארשיידענע פאלן; ביים דאווענען און לערנען אין שול און בית-המדרש; זיי האבן באדינט קהל ביי שמחות — ביי חתונות, בריתן, בר-מצוה און אנדערע געלעגנהייטן. פאר די אלע דינסט-ארבעטן האבן זיי געהאט דאס רעכט צו בעטן ביי די קרובים פון די בעלי-שמחה און איינגעלאדענע געסט א פאר גראשן, שטעלנדיק א טעלער און ארומגייענדיק ארום די טישן. נאך די אלע באלוינונגען און זאמלונגען איז דאס פאך פון שמיים געווען זייער שפל און די שמיים זיינען געווען גרויסע קבצנים, אנגעוויזן שמענדיק אויף דעם חסד פון קהל.

אזוי געדענק איך אין יענער צייט די שמש'ס אין שול יחזקאל און בערקע. ווען מען האט געזען יחזקאל שמש לויפן איבער דער גאס מיט א פאר קישעלעך אויסגעשטריקט אויף סאמעט, מיט א טישטוך (אויף פון סאמעט), האט מען שוין געוואוסט, אז ס'איז דא א ברית אין שטאט. אין יענער צייט, מיט 50 יאר צוריק, זיי-נען געמאכט געווארן די ברית אין שול. צו דעם צוועק איז געווען א ספעציעלער אליהו-הנביא-שטול, ווו מען האט באזעצט דעם סנדק און געיידישט דאס קינד. מזל-טוב! אז מען האט געזען יחזקאל שמש לויפן מיט די חופה-שטאנגען, האט מען געוואוסט אז ס'איז א חופה אויפן שול-הויף. אין יענער צייט זיינען כמעט אלע חופות געווען אויפן שול-הויף. עס זיינען געקומען חתן-כלה, מחותנים, אלע קרובים, געסט (געבעטענע און אומגעבעטענע) און קינדער. לסוף די כלי-זמר און דער רב.

נאך סידור-קידושין און קידוש פון רב, האבן כלי-זמר אויפגעשפילט פריילעך און די גאנצע פראצעסיע האט מארשירט פון שול-הויף צום חתונה-זאל. שפעטער זיינען געווען שבע-ברכות און נאך דעם „לאשטשינעס“ (1)

פון צייט צו צייט פלעגט אויך פארקומען פירן א ספר אין דער שול, „געפירט“ האט מען אנגער א חופה, מיט מוזיק און שמורקאצן, מיט געזאנג און טענין — ליהודים!

א שטיקל יום-טוב פאר דעריינגלעך איז אויך געווען א „גאליווקע“, א „פארד“ פאר דעם רוסישן צאר, ווען דער רב איז געקומען אין שול, דער חזן האט געזאגט א ספעציעלע תפילה, מוזיק האט געשפילט „באזשע צאריא כראני“ (היט גאט דעם צאר...) ס'איז געווען נאך א שטיקל שמחה — ווען דער רב איז געגאנגען באשווערן די יידישע זעלנער אויפן פלאץ פון ניישטאטישן וועג, ווו דער פאלק מיט זיינע קא-מאנדירן זיינען געשטאנען. נאכן רב איז נאכגעגאנגען שלום שמוקלאר מיט א קליין שאפקעלע, מיט א קליין ספר-תורהלע.

שמישים ביי אונדז זיינען געווען פאראורטיילט צו זיין שמענדיקע אביונים, און דער גרעסטער צווישן זיי איז טאקע געווען אונדזער שלום שמוקלאר. אויסער אלע זאכן איז ער געווען א גרויסער שליממזל. זייער א פראסטער ייד און קיינמאל נישט געפונען קיין אויסוועג צו זיין אומבאגאלפנקייט. ער איז געווען שמש אין בית-המדרש, דארט איז אויך געווען שמש נתנאל. דעם לעצטן האט מען געהאלטן פאר א בן-תורה און מען האט זיך באצויגן צו אים מיט כבוד. דער נתנאל, אז עס איז געקומען צווישן מנחה און מעריב, ווען דער עולם האט זיך געזעצט אין בית-המדרש לערנען, איז ער ארומגעגאנגען און געטיילט ליכט דעם עולם — יעדן לערנער א ליכט.

ער האט זיך אויך געמישט ביים טיילן עליות שבת און יום-טוב. שלום שמוק-לאר דאקעגן, האט געהייצט די הרובע (אויזן), האט געהיט עס זאל זיין וואסער אין פאס און אין האנטפאס; אראפגיטן דאס שאף וואס איז שמענדיק איבערגעגאנגען. ער האט שמענדיק באגלייט דעם רב, ווען ער איז געגאנגען וועגן שטאט-ענינים.

א וויכטיקע, חשובע ראלע האט שלום שמוקלאר געהאט אין די אכט טעג פון חנוכה. דאן האט ער יעדן אונט געבענטשט חנוכה-ליכט. חברה דעריינגען האבן געווארט אויף דעם מיט גרויס אומגעדולד. שמוקלאר איז גערופן געווארן דורך די גבאים צו גיין בענטשן חנוכה-ליכט און אז ער האט גענומען גיין צום עמוד אויפן קליינעם באקעמער, האבן חברה יינגלעך אנגעהויבן אין א כאר:

— ער גייט! ער גייט! ער גייט!!!

ביז ער איז צוגעקומען צום חנוכה-לאמפ. נאכהער האט ער גענומען לאדעווען דעם חנוכה-לאמפ.

— ער לאדעוועט! ער לאדעוועט! ער לאדעוועט!!!

— ער גיסט! ער גיסט! ער גיסט!!!

— ער צינדט! ער צינדט! ער צינדט!!!

און אז ער האט געענדיקט די ברכות, האבן די יינגען געשריגן:

— שמוקלאר! שמוקלאר! שמוקלאר!!!

שלום שמוקלאר, וואס איז נאך צו די אלע זאכן געווען שטארק קורצוויכטיק, האט צוריקגענידק פון עמוד צום אויוון פונדעסטוועגן געוואלט כאפן איינעם פון

(1) „לאשטשינעס“ — אין זאמאשטשער יידישן פאלקס-לשון האט געמיינט — דער גיין פון די כלי-זמר צו די מחותנים אין שטוב „אפשפילן“ א מזל-טוב פאר דער חופה און נאך דער חתונה אפפירן מיט מוזיק די חתן-כלה און וויכטיקע מחותנים אהיים. ביי גרויסע חתונות פלעגן די „לאשטשינעס“ ווערן ביז דעם שפעטן טאג אריין.

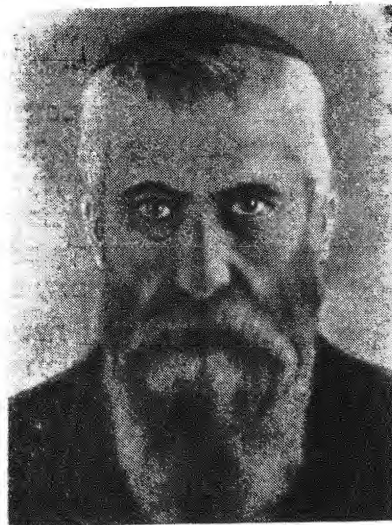
די יינגלעך און גוט אנדרייען די אויערן. זיי האבן דאס גוט געוואסט און אים אונ-
טערגעשטעלט א פיסל, צוליב וואס ער איז געפאלן און זיך אויסגעצויגן אויף דער
פאלאנע. האט ער שוין געכאפט איינעם פון דער חברה און אים געדרייט די אויערן
איז דאס, אויף להכעיס, געווען אן אלטער ייד, א זקן, וואס איז געבעך געווען אזוי
גרויס ווי א חדר-יינגל...

איז אים געבליבן צו ווארטן אויף איבעראר חנוכה צו דערלעבן און ווייטער
האבן דעם זעלבן כבוד, ווייטער בענטשן חנוכה-ליכט אין בית-המדרש הגדול אין
ק"ק זאמאשטש.

צבי גבת (תל-אביב)

ר' שמואל יצחק קארנבליט

צווישן די עסקנים, וועלכע האבן געווירקט
אין יידישן זאמאשטש, נאך דער ערשטער
וועלט-מלחמה, האט זיך ארויסגערוקט אויבן-אן
די געשטאלט פון מיין פאטער ר' שמואל-יצחק
בן אביגדור קארנבליט. ער איז געבוירן געווארן
אין יאר 1885 אין זאמאשטש, אין א חסידיש-
נגידישער משפחה. האט באקומען א זייער
שטרענג-רעליגיעזע דערציאונג. גאר פון דער
יוגנט זיינער ווערט ער אריינגעצויגן אין קהל-
שער, בעיקר רעליגיעזער מעטיקייט. לערנענדיק
אין בית-המדרש, בחורויין נאך, האט ער גע-
שאפן א „חברה שומרי הספר“.

נאך דער ערשטער וועלט-מלחמה, ווען הונ-
גער און קראנקייטן הערשן אין שטאט, איז ער
צווישן די יעניקע, וואס האבן געשאפן דעם „ליגת
הצדק“. נישט איין מאל פלעגן די גאר פרומע צו
אים קומען מיט טענות — היתכן, ווי דערלאזט

ער עס צו איינארדענען, למובת דער אינסטיטוציע, בעלער און טעאטער-פארשטער-
לונגען, ווו עס הערשט פריצות רחמנא-ליצלן. זיין ענטפער איז געווען: „זאלן יידן
זיין געזונט — אין א געזונטן יידן וועט זיין געזונטע יידישקייט“.

ביי דער אנטשטייאונג פון דער „אגודת ישראל“ ווערט ער פארזיצער, פריער
פון „צעירי אגודת ישראל“ און שפעטער טאקע פון „אגודת ישראל“ אין זאמאשטש.
ער ווידמעט זיך זייער א סך פאר דער „תלמוד-תורה“, זארגט פאר איר עקזיס-
טענץ און אויך פאר דעם אינהאלט פון דעם דארטיקן לימוד. ער זארגט פאר דער
שאפונג פון א קאמיסיע, וואס זאל זיך מיט די ענינים פארנעמען. ער האט געוואלט
פארוואנדלען די „תלמוד-תורה“ אין א רעליגיעזער פאך-שול. ער האט וועגן דעם גע-
פירט אונטערהאנדלונגען מיט דער געזעלשאפט „ארט“. די צווייטע וועלט-מלחמה
האט דעם דאזיקן פלאן זיינעם צעשמערט.

ווען די דייטשע הארדעס פארנעמען זאמאשטש, פארלאזט מיין פאטער, מיט
דער גאנצער משפחה, צוזאמען מיט א גאר גרויסער טייל פון די זאמאשטשער יידן
די שטאט, און גייען אריבער אויף דער סאוועטישער זייט. מען באזעצט זיך אין
קאוועל. אויך דארטן איז זיין שטוב געווען א מקום-מקלט פאר די זאמאשטשער.
נאכדעם ווערט די משפחה פארוואגלט קיין אוראל. אויך אין ווייטן אוראל. ביי

די שווערסטע באדינגונגען, איז מיין פאטער געווען א מוסטער פון רעליגיעזער אויס-
געהאלטנקייט און אפפערווייליקייט.

נאך דעם ווי עס איז פראקלאמירט געווארן די סאוויעטישע אמנעסטיע פאר די
געוועזענע פוילישע בירגער, פארט אריבער אונדזער משפחה קיין טורקעסטאן (קא-
זאכישע רעפובליק). עס איז געווען דאס יאר 1942, ווען די גרויזאמע טיפוס-עפידע-
מיע האט געשניטן איר בלוטיקן שניט פון די יידישע פליטים. טויטע האבן זיך גע-
וואלגערט איבער די גאסן און וועגן. ער ארגאניזירט דארטן א חברה-קדישא, וועלכע
גייט פון גאס צו גאס, פון חורבה צו חורבה, קלייבט אויף די מתים און ברענגט זיי
צו קבר ישראל.

ער שאפט אויך א הילף-קאמיטעט צו העלפן די הונגעריקע און קראנקע.
אין דער זעלביקער צייט ארגאניזירט ער דארטן אויך דאס רעליגיעזע לעבן. ער
שאפט א בית-הכנסת אונטער דער אנפירונג פון דעם דניעפראפעטראווסקער רב און
שפעטער פון דעם ביאלער רבין. מיין פאטער ווערט געווייר, אז מיט א 25 יאר צו-
דיק, האבן די יידן אין טורקעסטאן באהאלטן אויפן דארטיקן בית-הקברות, אין א
פארשטעטענס ברונעם, זייערע הייליקייטן. איז ער אין א פינצטערער ווינטער-נאכט,
אן קיינעם וויסן, אוועק אויפן בית-החיים, געפינט אויס דעם ברונעם און ברענגט
מיט פרייד 2 ספר-תורות און אנדערע ספרים, וואס ער שענקט אוועק דעם בית-הכנסת
וואס ער האט געשאפן.

זעענדיק די שוועריקייטן ביים אפהיטן שבתים און יום-טובים, ווייל עס פעלט א
יידישער לוח, שאפט ער אזא לוח — פשוט, ער שרייבט אן א לוח און צעטיילט עס
צווישן די יידן.

שמענדיק האט ער געטרייסט די באקאנטע — גאט וועט העלפן, מען וועט דער-
לעבן די מלה פון די היטלער-באנדיטן. מען וועט צוריק אויפבויען דאס יידישע
זאמאשטש.

אבער אט האט שוין די רויטע ארמיי באפרייט זאמאשטש פון די נאציס און
עס האבן אנגעהויבן אנקומען די פינצטערע איוב-בשורות פון פוילן בכלל און אונ-
דזער זאמאשטש בפרט.

מיין פאטער ווערט צוזאמענגעבראכן, צו זיין צער איז נישטא קיין ברעג — ער
גייט אוועק פון דער וועלט 14 טעג אין חודש חשוון. געקומען צו קבורה אין ווייטן
טורקעסטאן, אין דער סאוויעטישער קאזאכישער רעפובליק אין מיטל-אזיע.

דוד קארנבליט.

ר' שמואל רייזין

ווער האט עס נישט געקענט ביי אונדז אין זאמאשטש ר' שמואל רייזינען? —
דעם „טאטן פון די יידישע ארעסטאנטן“, דעם שטילן עסקן פאר פארבארגענע נויט-
באדערפטיקע?

שטיל און באשיידן, אן פאמפע און רעקלאמע, אן קיינעם הילף, איבערלאזנדיק
זיינע געשעפטן, פלעגט ער גיין פון שטוב צו שטוב, פון געשעפט צו געשעפט און
זאמלען א גראשן צו א גראשן, כדי צו באזארגן אויף שבת די יעניקע, וואס האבן
עס נישט.

און שבת, ווען אלע יידן פלעגן מיט זייערע משפחות זיצן ביי די געגרייטע
טישן, פלעגט ר' שמואל זיך ארויסלאזן מיט זיינע צוויי קינדער (א יינגלעל פון 9
יאר און א יינגלעל פון 6 יאר) מיט קוישן אין די הענט און קלייבן אין די הייזער
חלות פאר די יעניקע, וואס זיצן הינטער די קראמעס.

ווייט איז געווען דער וועג צו דער תפיסה — פלעגט ער אהין שלעפן זיינע קינד-דער, וועלכע פלעגן אים העלפן טראגן זיינע שווערע קווישן, כדי צו דערפרייען די הערצער פון די, וואס זיינען בארויבט געווארן פון פרייהייט און פון היימישע, מש-פחהדיקע, שבתדיקע מישן.

אומגעקומען איז ער אין לודמיר. אין משך פון א לאנגער צייט זיך אויסבאהאלטן אין א בונקער. איין מאל, געווען איז עס א פאר וואכן פאר דער באפרייאונג, האבן אים די נאציס באמערקט ארויסגייענדיק פון בונקער און דערשאסן. השם ינקום דמו.

דוד קארנבליט.

ישראל שיק

א ייד א למדן, געהאט א שארפן מוח, גוט געקענט לערנען. א תלמיד פון זאמאש-משער רב ר' יוסף-שלמה-שבתי הורוויץ ז"ל. גלייכצייטיק געקענט פערפעקט פויליש, רו-סיש, דייטש און העברעאיש.

נאך דער ערשטער וועלט-מלחמה געפאר-בעט אין מאגיסטראט אין דער רעגיסטראציע-ביורא. ער ווערט אפגעזאגט פון דער ארבעט, ווייל ער וויל נישט ארבעטן אום שבת.

שפעטער ווערט ער אן עקספעדיטאר ביי דער באן, ביי וואס ער איז באשעפטיקט ביז דעם חורבן.

געווען א מיטגליד פון דער רעוויזיאנא-קאמיסיע אין דער קהילה.

אומגעקומען דורך די נאצישע רוצחים אין יאר 1942, אין איזשביצע.

יקותיאל צווייליך.

ד"ר פיליפ ליובעלסקי

די ווייטערדיקע ביאגראפישע פרטים וועגן ד"ר פיליפ ליובעלסקי האט פאר-עפנטלעכט דער רעדאקטאר פון „המליץ“, אלכסנדר צעדערבוים, פסעוודאנים אר"ן. אין „המליץ“ נומער 7, 1879.

ד"ר ליובעלסקי איז מיר געווען באקאנט פון מיינע קינדער-יארן און זיין געשיכ-טע האב איך געהערט פון מיין מוטער עליה-השלום. ער איז געווען אין הויז פון מיין זיידן ר' נתן הכהן, א בעהעלפער און מלמד, ביי וועמען עס האבן זיך געלערנט מיין מאמע און מיין עלטערע שוועסטער. ווען מיין זיידע איז אוועק קיין בערלין, האט ער מיטגענומען דעם דאזיקן בעהעלפער מיט זיך. קומענדיק קיין בערלין, ווערט ער באאיינפלוסט פון דער השכלה-באוועגונג און ער האט זיך גענומען צו בילדונג. ער האט געבעטן דעם זיידן ער זאל אים דערלויבן צו בלייבן אין בערלין. דער זיידע האט עס געטאן, ער האט אים אפילו רעקאמענדירט צו א ריי ארטיקע חשובע לייט זיי זאלן אים שטיצן. ער האט טאקע פארענדיקט דעם מעדיצינישן פאקולטעט (איך גע-דענק נישט אין בערלין אדער אין ווין).

עס איז דאן געווען מלחמה צייט און ער איז געווארן דער שטאבס-דאקטער אין נאפאלעאנאס ארמיי. ווען די מלחמה האט זיך געענדיקט איז ער געקומען צוריק קיין זאמאשטש, ווו ער איז געווארן דער דאקטער אין דעם שפיטאל פארן פוילישן מיליטער. ער איז געשטיגן ביז דעם ראנג פון א מאיאר.

גלייך קומענדיק קיין זאמאשטש איז ער אוועק צו מיין מוטער (צעדערבוים), וועמען ער האט געדענקט מיטן ערשטן נאמען נאך איר ערשטן מאן ר' אברהם עדעל (דער זון פון דעם מגיד רב יודל פון סלאנים, דעם מחבר פון „אפיקי יהודה" *) און פארגעלייגט צו ווערן אונדזער שטוב-דאקטער אן געצאלט, ווייל ער איז געווען רייך און האט פון מיינע עלטערן נישט געוואלט נעמען קיין שום באלוינונג אין געלט. פון צייט צו צייט פלעגט מען אים געבן עפעס א מתנה.

ווען איך בין אין יאר 1856 געווען אין ווארשע, בין איך אוועק גען דעם דאקטער אויף וועמענס הענט איך בין דערצויגן געווארן, מען האט מיר געזאגט, אז ער האט זיך אהין איבערגעצויגן. ווי נאר איך האב געזאגט ווער איך בין, האט זיך דער זון אונגעקערט פון זיין שטול, ארומגענומען מיך, געקושט און טרערן האבן זיך בא-וויזן אין זיינע אויגן. ער האט אנגעהויבן זיך אויספרעגן וועגן דער געשיכטע פון מיינע עלטערן ביז זייער טויט. ער האט מיר באשווירן צו באזוכן אים פון מאל צו מאל, וואס איך האב טאקע געטאן. איך האב אים באזוכט אין די יארן 1857, 1869. די דאזיקע באזוכן האבן אים פארשאפט גרויס פארגעניגן.

אין דער צייטשריפט „איוראעליטא", וואס דערשיינט אין ווארשע, האב איך געפונען א נעקראלאג וועגן ד"ר לייבעלסקי. איך האב דארטן געפונען א ריי פרטים וואס איך האב וועגן אים נישט געוויסט. ער האט זיך באטייליקט אין א ריי מלחמות.

ער איז געווען אויסגעצייכנט מיט דעם ערן-ארדן: Officier de Legion d'honneur. ער האט אויך געהאט אן ערן-אויסצייכענונג פון דער פוילישער ארמיי. אין ווארשע האט ער געהאט א נאמען פאר א גאר גרויסן מעדיצינישן ספעץ און עס האבן זיך ביי אים געהיילט גרויסע לייט, מיליטערישע עלטסטע און אדעליקע. ער פלעגט אבער גיין אויך צו ארעמע קראנקע אין די הייזער, ווו ער האט געהיילט אומזיסט.

ער האט געלעבט ווי א ייד און מיט די ווערטער פון „שמע" אויף די ליפן איז ער געשטארבן.

לויטן באריכט פון דער „איוראעליטא" האבן נאך זיין לוייה געגאנגען טויזנטער מענטשן, וועלכע האבן פארפולט די גאסן, וואס האבן געפירט צום יידישן בית-עולם. עס זיינען דארטן געווען מענטשן פון דער וויסנשאפט און פארשטייער פון אלע ריכטונגען.

ער איז געבוירן געווארן אין יאר 1778 אין זאמאשטש — געשטארבן אין ווארשע אין פעברואר 1879.

אר"ז

פייוול הכהן געליבטער

דער פאטער פון פייוולען — צבי-הירש געליבטער, איז געווען אן אפצווייג פון א משפחה פון לומדים, שרייבער און פול מיט מעלות. זיינע יוגנט-יארן האט ער פארבראכט אין בית-המדרש, ווו ער האט געלערנט תלמוד און פוסקים, ווי אויך אריינגע-

(*) זע וועגן אים אין אונדזער פנקס — אין דער ארבעט פון דוב בער מאנדלבוים.

בליקט אין פארשיידענע פארצייטיקע מליצה- און חקירה-ספרים, וואס האבן זיך גע-
פונען אין בית-המדרש. עס האט זיך אין אים דערוועקט דער ווילן זיך צו פארפול-
קאמען אין וועלטלעכע וויסנשאפטן און ער האט אנגעהויבן באזוכן די שטוב פון
יוסף צעדערבוים (דער פאטער פון אלבסנדר צעדערבוים) ווו עס איז געווען אן
אמתער „בית ועד לחכמים“; דארטן פלעגן אריינקומען ר' שמשון בלאך, זיין ברודער
שלמה-וואלף און אנדערע. דארטן האט ער זיך באפריינדעט מיט יעקב אייכענבוים, א
ד"ר שלמה עטינגער, סג"ל (וואס איז אוועק קיין בראד), י. לעווין-וואלף און אנדער-
רע — חברים פון איין עלטער. דארטן האט ער אויך אנגעהויבן לערנען דייטש און
פאליש.

ער ווערט א מלמד און פון דעם ציט ער זיין פרנסה. ער איז אבער נישט געווען
דער טיפ מלמד פון אונזער צייט. ער האט ליב געהאט דעם לאגישן פשט פון דער
גמרא און נישט דעם שפינוועכס פון דעם פילפול. חוץ גמרא האט ער מיט זיינע
תלמידים געלערנט דעם תנ"ך מיט מענדעלסאנס „ביאור“ ווי אויך די כללים פון
דיקדוק. ער איז דעריבער געווען אנגענומען נאר צו עלטערן וואס האבן געהאט א
נייגונג צו דער השכלה און פארשטאנען איר וויכטיקייט — אזעלכע זיינען דעמאלט
געווען ווינציק.

עס האט לאנג נישט געדויערט און פאנאטיקער האבן אנגעהויבן אים צו רודפן,
זיי האבן געטענהט — ער איז „קאליע געווארן“, ער איז א משכיל, ער קוקט אריין
אין די „ספרים חיצוניים“ פון די „בערלינטיקער“, לערנט פרעמדע שפראכן, און
לייענט די פרעמדע ביכער... צוליב די דאזיקע רדיפות איז ער געצוונגען אפצושטעלן
דאס מלמדות און הייבט אן צו געבן לעקציעס („שעח“) אויף העברעאיש, דייטש,
פאליש און מאמעמאטיק. ער פלעגט אויך שרייבן בריוו און ביטעס אין דער לאנד-
שפראך.

ר' צבי-הירש האט געהאט דריי זין: פייוול, יעקב און שמחה און איין טאכטער.
אלע זיינען זיי געווען פעאיקע, אבער פייוול דער בעסטער צווישן זיי.
וואלט ער באקומען א ריכטיקע פעדאגאגישע דערציאונג, וואלט ער געקענט
מיט זיין טיפן פארשטאנד און זיינע ווונדערלעכע איינפאלן בארייכערן די וויסנ-
שאפט, באזונדער די מאמעמאטיק. זיין פאטער, וואס איז געווען פארנומען מיט געבן
„לעקציעס“ כדי גאר קארג שפייזן זיין משפחה, האט זיך נישט געקענט אפגעבן ווי
געחערק צו דערציען זיין זון. חוץ דעם האט זאמאשטש נישט געהאט אין יענער
ציט א פאלקסשול פאר יידישע קינדער. שיקן אין אן אלגעמיינע שול איז געווען
אוממעגלעך — דאס האט געשמעקט מיט רדיפות און אפילו מיט חרם.

אזוי האט פייוול פארבראכט זיינע בעסטע יארן מיט לערנען תלמוד און פוס-
קים. פריער ביי מלמדים אין חדרים און שפעטער צווישן די ווענט פון שטאטישן
בית-המדרש, ווו עס זיינען געווען ספרים לרוב: ש"ס, מפרשים, שאלות-ותשובות,
פירושים אויף תנ"ך און אויך פארשיידענע וויסנשאפטלעכע ספרים וועגן גאמעטריע
און טעכניק, אויך קבלה און מליצה.

דער יונגער פייוול האט אנגעהויבן אריינצובליקן און טאק שטודירן די דאזיקע
ביכער וואס האבן זיך געפונען אין בית-המדרש. ער האט געהאט דארטן די ספרים:
„כליל החשבון“, „מלאכת מחשבת“ און אנדערע. אין זיין נייגונג צו מאמעמאטיק און
געאמעטריע האט ער זיי ממש איינגעשלונגען.

איידער ער האט נאך באוויזן זיך צו פארפולקאמען אין וועלכן נישט איז גע-
בויט פון דער וויסנשאפט האט מען אים שוין פארשלייערט, און ווי דער שטייגער אין
יענע יארן אריבער אויף קעסט צו זיין שווער (א בעקער), נישט קיין רייכער מאן.
פייוול איז געצוונגען צו ווערן א קרעמער פון א שפייז-געוועלבל, ויצן דארטן

כדי צו ציען חיונה פאר זיין משפחה. אין דער פרייער צייט — אין קראם, אין שטוב אדער אין בית-המדרש, דער עיקר אין די נעכט, לערנט ער ווייטער. ער פארשטענדיקט זיך (אמת, אין געהיים) מיט די געציילטע געלערנטע וואס געפינען זיך דאן אין זאמאשטש. ער לערנט זיך אויס דייטש, פויליש און שפעטער אויך לאטיין און פראנצויזיש. ער געוויינט זיך אויך צו רעדן און שרייבן אויף זיי פערפעקט. נישט כדי צו מאכן דערפון א מיטל צו פארדינסט, נאר כדי צו קענען פארשטיין די ווערק וועגן מאטעמאטיק און געאמעטריע וואס זיינען געשריבן אין די דאזיקע שפראכן.

ער פארטיפט זיך פון אנהייב אין אקליוויסעס ווערק; ער לערנט שפעטער איי-לערס ווערק, וואלפס און אנדערע פון יענעם דור. ער איז ווי א ברונעס וואס פאר-לירט נישט קיין טראפן פון דעם וואס ער נעמט אין זיך אריין.

זייענדיק אפגעריסן פון מענטשן האט קיינער פון זיין סביבה אויף אים נישט געלייגט קיין אכט; קיינער האט נישט געוואלט, אז צווישן זיי געפינט זיך אזא בריי-ליאנט. פארקערט, מען פלעגט פון אים נישט זעלמן אפחזקן ווען מען האט געזען ווי די פאפירן וואס ער פלעגט איינוויקלען פוטער, האניק אדער פעפער זיינען פאר-שריבן מיט מאדנע רעכענונגען, ציפערן, היסבונות און געאמעטרישע פיגורן.

נישט-זיילנדיק איז אנטדעקט געווארן זיין גרויסע וויסנשאפט און מען האט אין שטאט וועגן אים אנגעהויבן רעדן ווי וועגן א גרויסן געלערנטן. אר"ז (אלעקסאנדער צעדערבוים) דערציילט אין זיינע זכרונות וועגן דעם צופאל וואס האט געפירט צו זיין אנטדעקונג אט וואס:

„א געוויסן מאל איז ער (אר"ז) מיט זיינע חברים געגאנגען שפאצירן צווישן די פעסטונג-מויערן, צו זיי האט זיך אויך פארייניקט פייוול געליבטער. ווען זיי האבן זיך דערנענטערט צו א נייעם באסטיאן, וואס מען האט געבויט, האט זיך פייוול פארהאלטן און באטראכטנדיק די ארבעט, האט ער זיך אפגערופן צום אויפוער וואס איז דארטן געווען (דער פאדריאמישק איז געווען ר' הירש קראסנאפאלסקי), אז לויט זיין אויסרעכענונג איז דא פאראן א טעות. ער האט אנגעוויזן מיטן פינגער אויף א געוויסן ארט. די ארומיקע האבן אנגעהויבן לאכן, אבער דער אויפוער האט עס אויף מארגן איבערגעגעבן דעם אינזשיניער ענגברעכט (אין דעם ראנג פון א פאלקאוויטש), דעם עלטסטן פון די בויער פון דער פעסטונג. ווי פארשעמט זיינען געבליבן די אפלאכערס, ווען זיי האבן דערזען, אז דער אינזשיניער האט געהייסן צעשמערן דאס, וואס עס איז שוין געווארן אויפגעבויט און איבערבויען לויט דעם זיי עס האט אנגעוויזן דער ייד געליבטער.“

צוליב זיין מצב און באדינגונגען, צייט און ארט, האט ער אליין און אויך קיינער האט אים נישט צוגעגעבן קוראזש צו לערנען גרינטלעך אין א הויכשול, די טעאריע און פראקטיק פון בוי און טעכניק. ער האט פארגעזעצט זיין טאג-טעגלעך לעבן, געזעסן אין זיין קרעמל, פארטיפט זיך אין ספרים און געלערנט לשמה.

פון דעסוועגן איז פארט עפעס געבליבן פון זיין וויסנשאפט פאר די נוצן פון אנדערע. ער האט זיך גענומען אויסצוגעפינען א נייע סיסטעם פאר די באוועגונגען פון א מעכאנישער מיל. וועגן דער דאזיקער דערפינדונג האט ער אמאל געשריבן צו צעדערבוים. אלעקסאנדער צעדערבוים האט נאכדעם אויך געהערט, אז פייוול גע-ליבטער האט געפונען א מענטשן אין ווארשע, וואס האט זיין דערפינדונג גענומען פארשפרייטן. ער האט דערפונדן נאך אנדערע מאשינען — צי ער האט עס באוויזן איינצופירן אין באנצונג איז נישט באקאנט.

אברהם לעאן, א געבוירענער אין זאמאשטש און שפעטער זיך באזעצט אין קע-שעניעו, פון יאר 1848 און ווייטער, האט געשריבן אין דער רוסישער צייטונג „ברא-ניקא וואסכאדא" (1888), אז א סך תלמידים דורשטיקע נאך וויסן פון דער יונגט

פלעגן קומען צו אים אין קראס און הערן זיינע רייד. אויך אין בית-המדרש פלעגט ער די בחורים פארענטפערן זייערע פראגן אין געאמעטריע און מאטעמאטיק. ער פלעגט אויך פאר פאראינטערעסירטע געבן לעקציעס פון ברוכצאל, מעכאניק, פיזיק. ער איז געשטאנען אין ברייזלעכער פארבינדונג מיט א ריי פראפעסארן וועגן שווערע רע פראגן אין טעאָרעטישער און פראקטישער מאטעמאטיק. עס פלעגן זיך צו אים ווענדן די אינזשיניערן, וועלכע האבן געארבעט אין דער פעסטונג וועגן הארבע שאלות אין זייערע ענינים. לויט די רייד פון אר"ז האט ער אנגעשריבן א בוך וועגן געאמעטריע אין העברעאיש. זיין ענינות האט אים אבער נישט דערלאזט ער זאל עס ארויסגעבן.

אר"ז גופא האט אלס 7 יאָריקער יונגל געלערנט ביים פאטער פון פייוול גע-ליכטער, צבי-הירש, אין יאָר תר"ב'ט האט אר"ז באזוכט זאמאשטש, האט ער זיך געטראפן מיט פ. געליכטער, וועלכער איז געווען עלטער פון אים מיט 10 יאָר זיי האבן פארבראכט אין קרוין פון זיינע שטאטישע פארערער.

ער איז געשטארבן אין עלטער פון 80 יאָר אין יאָר תרמ"ה, דעם 11טן מאָרץ פון 1888. (פון דעם נעקראלאג פון אר"ז, פארעפנטלעכט אין "המליץ" ג. 95, פון 1888).

בראָניש הובערמאן

דער גענויס פון מוזיק בראָניש הובערמאן איז א געבוירענער אין זאמאשטש. וועגן אים האבן עס די הו"ל געזאגט: „הזהרו בבני עניים שמחס תצא תורה" (זייט אפגעהיט מיט די קינדער פון ארעמעלייט, פון זיי וועט ארויסקומען די לערע). אויך זיין פאטער אין זיין יוגנט, הגם ער איז געבוירן געווארן אין א שטוב פון אן ארע-מאן, האט ארויסגעוויזן זייער גרויסע פעאיקייטן. ער איז געווען דער ערשטער וואס האט באזוכט די פיר-קלאסיקע מלוכהשע שול, ווען זי האט זיך אין יאָר 1872 גע-עפנט. די זאמאשטשער האבן אים נאכגערופן „צא טמא" (ארויס אומריינער) און האבן אויף אים געקוקט ווי אויף אַזא, וואס פארלאזט דעם גלויבן פון די עלטערן. דאס יונגל האט געמאכט גרויסע פארשריטן אין זיינע לימודים. צו להכעיס זיינע שונאים און נישט-פארגינער, נישט געקוקט אויף דעם הונגער און ארעמקייט, אין וועלכער ער האט זיך געפונען, האט ער פארענדיקט דאס שטודיום אין ווארשע. ער איז געווארן א לערער אין דער שטאט בענדין און איצט איז ער א דיכטער אין וואר-שע. ווייל איז דעם פאטער וואס האט דערצו זוכה געווען. וועגן זאמאשטש קאן מען זאגן דאס ווערטל: „איש ואיש יולד בה" (פארשיידענע ווערן דארט געבוירן).

דוד שיפמאן (אין "הצפירה" נומער 31, פון 1892)

ר' משה יהושע העשיל וואהל

וועגן דער פטירה פון אב-בית-דין אין זאמאשטש ר' משה יהושע העשיל וואהל (נפטר געווארן י"ג ניסן תרל"ג, 1873) האט דער שרייבער און פארשער יעקב רייפ-מאן פארעפנטלעכט אין דעם „המגיד" פון זעלביקן יאָר (נומ. 19) א ספעציעלן אר-טיקל אונטערן נאמען „קול נהי נשמע מזמושץ" (א שטים פון קלאג הערט זיך פון זאמאשטש).

דער נפטר, וועמען דער נאטיין-שרייבער האט געקענט פערזענלעך, איז געווען איינער פון די אינטערעסאנטסטע פערזענלעכקייטן. ער מיטולירט אים „הרב המאור הגדול החריף והשנון, המושל בכל מכמני דת ודין, הצדיק בדרכיו, החסיד במעשיו

ההנדע בשערים". ער איז געווען א זון פון דעם טוראבינער רב און ער אליין איז געווען א תלמיד פון דעם באקאנטן גאון רבי משולם-יעקב אורנשטיין דעם אב-בית-דין פון לעמבערג, דער מחבר פון ספר „ישועות יעקב“.

רויפמאן שילדערט אים ווי א מענטש מיט די גרעסטע מעלות, דער עיקר זיין גוטסקייט, פול מיט מידות. פלעגט זיין געלט פארטיילן פאר ארעמעלייט, געווען אן ענו כיו גאר. פארן טויט האט ער אנגעזאגט מען זאל נאך אים נישט מאכן קיין הספדים און אויף זיין מצבה זאל מען נישט אויסקריצן קיין שום טיטלען און לויבן. ער האט אפגעשטאמט פון גרויס ייחוס, פון א משפחה ווו תורה און גדולה איז געווען געפארט — די משפחה פון דעם לעגענדארן שאול וואהל, וואס וועגן אים ווערט דערציילט, אז ער איז געווען איין נאכט דער מלך פון פוילן.

מרדכי-יוסף קראנפעלד

עס באגלייט מיך כסדר דער ליבער געזיכט פון מיין פאטער; זיין גייסט שוועבט ארום פאר מיר שטענדיק און אומעטום; אט זע איך ביז היינט זיין ליבן שמייכל; זיינע פרוינטלעכע בליקן. אט גייט ער מיט זיין שטאלצקייט און דרייסנקייט — פול מיט זיכערקייט אין זיין לעבנס-וועג.

ער איז געבוירן געווארן אין יאר 1867 ביי א פשוטער פאמיליע. דערצווגן אין דער טונקל-קייט פון בית-המדרש-ווענט. איינגעזאפט די רי-חות פון פרומקייט. געפירט אויפן וועג פון טרא-דיציאנעלער יידישקייט. דורכגעדרונגען מיט די מנהגים פון אלטן דור, אבער אויך געקענט אויפ-נעמען און גערן געהערט די קלאנגען פון די נייע זמירות, וואס האבן זיך גענומען הערן אויף דער יידישער גאס.

ער איז געווען א פאלקס-מענטש און איבער-געניכענער כלל-מוער, וועלכער האט אויך גע-האט אן אפן אויער פאר ענינים פון יחיד — גע-האלפן מיט ראט און טאט, ווער עס האט זיין הילף אדער עצה געדארפט.

ער האט געגרינדעט א מאדערנע שול אויפן נאמען פון זיין טאכטער, וועלכע איז ארויסגעריסן געווארן פון דער וועלט אין אירע בליענדיקע יארן. ער האט געשטיצט די העברעאישע פאלקסשול „קדימה“ און אויך די יידישע גימנאזיע אין זאמאשטיש.

געווען א גרויסער פאטריאט פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע. געווען א גע-וויסע צייט פארזיצער פון דער יידישער קהילה.

זיין גרויסער וויכטיקער אויפטו איז געווען דאס ווידמענען זיך דער קאאפערא-טיווער באנק. געטאן אלץ כדי ארעמעלייט, געדריקטע, זאלן באקומען חלואות. פון דער רייכער סוחרישער באנק איז ער אבער געווען גאר ווייטלעך.

ווען עס איז אויסגעבראכן די צווייטע וועלט-מלחמה, האט ער גענומען דעם וואנדערשטעקן און אזעק מיטן שטראם פון די פליטים, געלאפן ווייט פון דער נא-צישער בעסטיע. זיך דערשלאגן קיין לעמבערג. און אויך דא נישט ארויסגעוויזן קיין-

סימנים פון געבראכטקייט. אויך אין דער פרעמד איז זיין שטוב געווען אן ארט, וווּ מוטלאזע זיינען געקומען נאך א ביסל טרייסט, וווּ פאראוישטע האבן געשעפט האט פענונג.

אויך אין ווייטן גלות-רוסלאנד האט ער געדענקט די אחריות פאר די נאענטע און מיט פרייד געפרוויט, לויט יענע מעגלעכקייטן, מקיים צו זיין די מצווה „ואחבת לרעך כמוך“. אונטער זיינע ברייטע און ווארעמע פליגלען האבן באקומען שוין און רעמונג א סך אומגליקלעכע יידן, מיט וועמען ער האט זיך מיטן לעצטן געטיילט. נאך א גרויסע שווערע קראנקייט האט ער אויסגעהויכט זיין נשמה צו 64 יאר. זאלן די שורות זיין א בונט בלומען אויף זיין קבר ווייט אין טיפן רוסלאנד.

שמחה הרריקראנפעלד (קרית עמל, ישראל).

שבתי הוללעש

וועגן דעם טויט פון איינעם פון די אָנגעזעצטע מיטגלידער פון די „בני ציון“

אין זאמאשטש, וועלכער איז געשטארבן אין עלטער פון 25 יאר, שבתי הוללעש, איז

דא אין דער „הצפירה“ נ. 84 פון 1901, דער ווייטערדיקער געקראלאג:

דער פארשטאנדער האט זייער א סך געמאט פאר דער אנטוויקלונג פון דעם ציוניסטישן געדאנק אין אונדזער שטאט. ער איז געווען פון די ערשטע גרינדער פון דעם פאראיין „בני ציון“ און איז צוליב זיין גרויסער ערלעכקייט און איבערגעגעבן-קייט אויסגעוויילט געווארן פארן קאסיר. דעם דאזיקן אמת האט ער אויסגעפירט מיט פארשטאנד און וויסן, ווייל זיין הארץ איז געווען פול מיט הייליקע געפילן צו זיין פאלק און האט אים געוואלט העלפן. ווען ער איז נאך געווען א קינד איז אים געשטארבן זיין פאטער און ער איז געבליבן מיט זיין מוטער אין ארעמקייט און נויט. פון דעמאלט ביז היינט האט ער געהאט א לעבן פול מיט פיין און נויט, וואס האט ממשיך אים דערדריקט. ער פלעגט זיך אבער נישט קלאגן אויף זיין ביטערן גורל, נאר ער פלעגט געפינען טרייסט אין זיין ציוניסטישער אידיע, וועלכער ער האט געדינט מיטן גאנצן הארצן און נשמה. נאר דא האט ער געזען די אפגענונג פון זיין פאלק און זיינע דערפאלגן אין דער צוקונפט. זיין ליבלינג-אידיע איז געווען די „קאלא-ניאל-באנק“, וואס איז געגרינדעט געווארן פארן אויפבויע פון דעם יישוב פון ארץ-ישראל. א פאר שעה פאר זיין טויט, ווען זיין שווערע קראנקייט האט זיך געשטארקט האט ער אָנגעזאגט זיין שוועסטער, זי זאל אויסלייזן זיינע אקציעס. ער האט זיך שטארק איבערגענומען מיט דעם מצב פון די ארבעטער אינעם הייליקן לאנד... ער איז דערצויגן געווארן אויפן שוים פון תורה און חכמה. דער ווילן צו וויסן איז ביי אים געווען גרויס. ער האט אבער, צוליב באקאנטע סיבות, נישט געקענט רעאליזירן זיין פארלאנג צו פארן אין דער פרעמד, כדי צו פארפולקאמען זיין וויסן.

די שרעקלעכע ידיעה וועגן דעם פארלוסט פון אזא טייערע נשמה האט געמאכט

אויפצומערקן אלע איינוווינער פון אונדזער שטאט. מאסנלייז האבן זיי באגלייט זיין מיטה אין זיין לעצטן וועג צו דער אייביקייט. א סך האבן פארגאסן טרערן.

דוד שיפמאן

ער איז געווען פון די לעצטע פון דעם אלטן דור פון די ערשטע משכילים אין פוילן. ער האט פאר זיין לעבן זייער א סך אויפגעטאן, זייער פיל געארבעט און זיך געמאכט. ער איז געווען א פריינד און ווי א ברודער צו די זאמאשטשער משכילים — מיט אר"ז, דעם רעדאקטאר פון „המליץ“, מיט יעקב אייכענבוים (אין „לוח

אחיאסף" פון יאר תרנ"ז האט ער אפגעדרוקט א ריי לידער פון י. אייכענבוים, וואס זיינען ביי אים געווען. ער איז געווען פון די תלמידים פון ר' יעקב רייפמאן. די געזעלשאפטלעכע סביבה ווו ער האט זיך געפונען, האט אויף אים גאר שטארק גע-וויירקט צום גוטן. ער האט געשמרעכט צו א געוויסן ציל אין לעבן און דער קרייז פון זיינע פריינד, וועלכע זיינען געווען שרייבערס האבן מיטגעוויירקט, אז ער זאל ווערן א העברעאישער שרייבער.

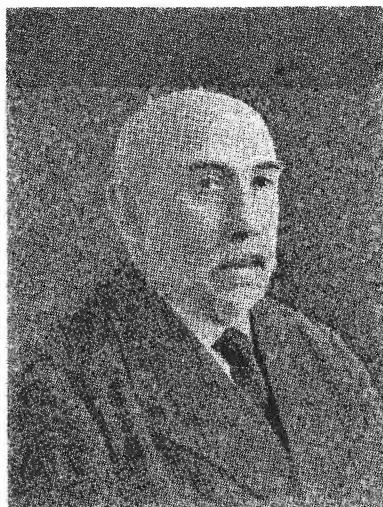
... פון דעם טאג ווי עס האט זיך געגרינדעט דער "המליץ" דורך אר"ז, אין די ערשטע יארע ווי אין די לעצטע, האט דוד שיפמאן זיך אין אים באטייליקט ווי א שמענדיקער מיטארבעטער, פלעגט א סך שרייבן מיט זיין אייגענעם נאמען און אמאל אויך אונטער א פסעוודאניש. ער האט גוט געקענט די העברעאישע שפראך, די אל-טע און די נייע ליטעראטור. אין די לעצטע יארן האט ער א סך זיך געמיט צו ברענ-גען אין ארדענונג זיינע ספרים, אויף וועלכע ער האט לאנגע יארן געארבעט. דאס זיינען א פירוש אויף דעם אבן עזרא און א קריטיק אויף אלע פירושים, וואס האבן דעם אבן עזרא פארטייטשט.

... די מאטעריעלע לאגע פון ד. שיפמאן איז געווען א גענוג גוטע. ער איז אויף די עלטערע יארן נישט געווען אין דעם זעלביקן טרויעריקן מצב ווי דער דיכטער נתן נטע שפירא, פון אפט וואס זיין מאגן איז געווען ליידיק, אבער געזונגען האט ער... אדער ווי יענע משכילים פון די געצעלטן פון דער תורה, ווו עס איז אפילו נישט געווען קיין בענקל צו זיצן. ד. שיפמאן איז שמענדיק געווען פריילעך און זאט. מיט זיין טויט (כ"ה שבט תרס"ג, 1903 — אין זאמאשטש) האט זאמאשטש געליטן א גרויסן פארלוסט, באזונדער די יוגנט, די זעלבסבילדנדיקע, פאר וועמען זיין שטוב איז געווען אפן, ווו ער פלעגט זיי פירן אויפן גוטן וועג און פלעגט זיי געבן ביכער און צייטשריפטן צום לייענען.

צבי בן רמליהו (העלים) — („המליץ", נומ. 49, 1903).

ד"ר יצחק געליבטער

געבוירן כ"ה סיון תרי"ב -- 13טער יוני 1852.
געשטארבן כ"ד אייר תרצ"א -- 11טער מאי
1931.

מיטן טויט פון ד"ר יצחק געליבטער איז אוועק אין דער אייביקייט איינער פון די לעצטע פון א תקופה, וואס איר אינערלעכע שיינקייט איז אויף איר אויסגעגאסן. די דאזיקע תקופה איז נאך צו אונדז זייער נאענט, אבער ווייזט אויס פארשוונדן און וועט שוין מער נישט צוריקקומען. דער פאר-שטארבענער איז נישט געווען קיין מענטש פון אונדזער דור, וואס איז פול מיט וואגל און וואג-דער, מיט תאוות און גלוסטן, מיט יאגענישן נאך פוסטקייטן אן א סוף. מיט ד"ר געליבטער איז אוועק אין קבר אפשר דער לעצטער פון די רא-מאנטיקער פון אלטן טיפ. ביז זיין לעצטן שריט אויף דער ערד איז ער געווען דער ראמאנטיקער, דער ליבלעכער צו מענטשן אין זיין פירונג און

אין זיינע מעשים.

מיט עטלעכע יאר צוריק האב איך דערקענט פערזענלעך דעם ד"ר יצחק גע-ליבטער, געלייגענט וועגן אים האב איך אבער שוין מיט יארן פריער. איך האב גע-לייגענט און געפונען וועגן אים אין די זכרונות פון י. ל. פריץ, ווו ער האט א סך עמר-דים געווידמעט צו זיינע טרייען יוגנט-פריינד „אל החבר החביב איציק..." דאן האב איך געטראכט, צי איז טאקע געליבטער געווען אזוי ווי עס האט אים געשילדערט פריץ דער קינסטלער? אדער אפשר האט אונדז פריץ געגעבן אן אידעאלאגישע גע-שטאלט, וואס ער האט א ביסל פארפיינערט לויט זיין גומן סטיל?

נאך דעם, ווען איך האב זיך פנים-אל-פנים געטראפן מיטן ד"ר געליבטער און מיר האבן לאנגע שעהן געשמועסט און עס האבן זיך געעפנט די נשמה-טויערן פון דעם דאזיקן „אלטן יונגמאן", האב איך געזען אן אנדער זאך: פריץ האט גארנישט איבערגעטריבן. ד"ר געליבטער איז אין דער אמתן געווען אזוי ווי עס האט אים באגריפן פריץ און אזא איז ער געבליבן ביז זיין טויט: א טרייער זון פון דער יידישער זאמאשטש, פון די טעג פון ד"ר שלמה עטינגער, יעקב רייפמאן, די ברידער שמשון און שלמה בלאך, צעדערבוים און אנדערע טוערס און שרייבערס פון דער דאזיקער שטאט, וואס זייערע נעמען לויכטן ווי די שטערן פון הימל אין די כראניק-ביכער פון אונדזער געשיכטע.

באמת, וונדערלעך איז געווען די יידישע זאמאשטש אין דער העלפט פון 19טן יארהונדערט, וואס אין אירע מויערן איז אויסגעוואקסן און זיך פאנאנדערגעבליט דער ד"ר יצחק געליבטער, דער יעניקער וואס אים איז באשערט געווען שפעטער צו ווערן א „משכיל" און א געזעלשאפטלעכער טוער. פריץ רופט אן די דאזיקע שטאט קליין-פאריזש" און גיט צו: „א שטאט מיט מתנגדים, מיט לויטערע געדאנקען, א יידישע קעניגרייך, וואס ווייס איר ווערט, די קלוגע און פארשטענדיקע". און זא-מאשטש איז טאקע קינמאל נישט געווען קיין רעליגיעז-פאנאמישע נעסט און ביז היינטיקן טאג שוועבט עפעס א באוונדער כישוף אויף די יידן פון דער דאזיקער שטאט.

נאר אין דער פיינער זאמאשטש, די רעזידענץ פון גראף זאמאסקי, ווו עס דער-הויבן זיך מיט זייער פראכט די הייזער מיט זייער רענעסאנס-ארכיטעקטאניק; די שטאט מיט איר גלאנץ פון איר מארק און די ספעציפישע פארבן — נאר אין אזא ארט וואס איז ארומגערינגלט מיט פרוכטבארע פעלדער האט געקענט געשאפן ווערן אזא טיפ ייד, וואס איז אין זיין גייסטיקער שלמות געשטאנען העכער ווי דער דורכ-שניטלעכער פוילישער ייד. דער יידישער מוח און דאס יידישע הארץ האבן זיך דא צוזאמענגעשמאלצן, געווארן איינס.

מען קאן זאגן, אז נאר דא, אויף דער זאמאשטשער ערד, האט געקענט אויס-וואקסן אזא טיפ ייד, וואס איז איינצייטיק סיי משכיל, סיי חסיד. אזוי זיינען זיי אלע געווען: ד"ר עטינגער, ד"ר וואלף-בער שיק, יעקב רייפמאן, פריץ און צום סוף ד"ר געליבטער, וועלכער איז נישט לאנג נפטר געווארן. דאס זיינען געווען חסידים און משכילים וואס זיינען צונויפגעשמאלצן געווארן צו א גאר הויכער מדרגה.

אט איז די געשיכטע פון דעם פאטער פון ד"ר געליבטער — ר' פייוול געליב-טער. עס גייען וועגן אים ארום די משונהדיקסטע לעגענדעס, מאנכע פון זיי זיינען פארציכנט אין פרצעס ספר הזכרונות. ער איז געווען א גרויסער גביר, געהאט א פארמעגן און גיטער; א משכיל וואס האט זיך פארטיפט אין דעם רמב"ם, „מורה נבוכים", וועלכער האט זיך צוגעהערט צו די טענער, וואל גייען ארויס פון דער פידל פון דער „הימלשער טאכטער" — די השכלה. אן „אפיקורס", אויף וועלכן מען זאגט אין שטאט, אז זיין יענע וועלט איז נישט ווערט קיין שאלעכץ פון קנאבל... און פון דעסוועגן איז ער א חסיד מיט אלע קלענסטע קלייניקייטן!

ווען ער איז געווען שוין א מענטש אין די יארן, פלעגט ער ארויספארן פון זא-
באשטש אויף זיינע ווייטע נסיעות א באהוועסער און זיינע שיד אנהענגען אויף א
שמעקל, אזוי ווי עס טוען די פויערים. א פויער א משכיל, מיט א הויכן מוח; א פויער
וואס פילט זיך ווי א טייל פון דער גאנצער באשעפעניש. ער פלעגט זאגן: „א ייד איז
מחויב צו קענען דעם רמב"ם און זיין געזונט ווי א פויער..."

אזא מין סארט מענטש איז געווען דער פאטער פון ד"ר געליבטער עליוהשלום.
זיין זון האט געירשנט זיין מוח און הארץ, דאס הארץ פון א פשוטן פויער, זיין קלוג-
שאפט און זיין געזונט. ער איז געווען פון די ערשטע יידישע יונגעלייט אין זא-
באשטש, וואס זיינען אריין אין דער גימנאזיע נאכן פארענדיקן דעם חזר און די
ישיבה. אין אן אנדער שטאט וואלט אזא מין זאך גורם געווען א „רעוואלוציע", און
אזא איינער, וואס וואלט געהאט די העזה דאס צו טאן, וואלט פארשטיינערט גע-
ווארן ווי א כופר בעיקר. אין זאבאשטש האט קיינער קיין מויל נישט געעפנט... אזוי
אנדערש און וונדערלעך איז עס געווען אין דער יידישער זאבאשטש. פארן דער-
ציילט: „ווען מיין פריינד איציקל (געמיינט ד"ר געליבטער) האט זיך פארשריבן
אין דער גימנאזיע, איז נישט פארגעקומען קיין שום אויפשטאנד קעגן דער השכלה.
„די הימלשע טאכטער" איז דא געבוירן געווארן אן געבורט-ווייזן."

אין יאר 1874, אומגעפער, איז געליבטער, נאך דעם ווי ער האט פארענדיקט די
גימנאזיע, געקומען קיין ווארשע. דא האט ער עטלעכע יאר געלערנט בעריצין אין
דער אוניווערסיטעט.

נאך דעם, ווען ער איז צוריקגעקומען אין זאבאשטש מיט א דאקטער-דיפלאם
אין האנט, האט ער אומגעפער 50 יאר געארבעט אין זיין שטאט ביי דער מעדיצין-
נישער פראקטיק. שמענדיק איז ער געווען גרייט צו אילן מיט הילף און אפגעבן די
בעסטע כוחות פאר די מענטשן. זיינע לאנדסלייט האבן זיך מיט אים גערימט און
ער איז געווען זייער טרייבט אין זייערע ליידן, און זייער העלפער אין ארעמקייט.
„אונדזער ד"ר געליבטער", פלעגט מען אים רופן. יא — אונדזער!

ער איז געווען זייער באשיידן אין לעבן; פלעגט שפארן א פרומה צו א פרומה,
פונקט ווי עס וואלט נישט געווען זיינס דער פארמעגן וואס ער האט אפגעשפארט
אין משך פון זיין לאנגן לעבן, פול אין פראצע. זיין געלט האט ער באשטימט פאר
א ציל... וואס פאר א ציל? פון אנהייב האט ער אליין נישט געוואסט. איין זאך איז
אים אבער יא קלאר געווען, אז זיין געלט געהערט נישט אים און נישט זיינע יורשים.
אויף דער עלטער איז דער ציל פאר אים קלאר געווארן. עס האבן זיך עפעס פאר-
שפרייט קלאנגען וועגן ארץ-ישראל, וואס בויט זיך אויף. די דאזיקע קלאנגען האבן
אויפן ד"ר געליבטער געמאכט א שטארקן רושם. — מען בויט דאס פאטערלאנד! א
יידישער פויער! — הייסט עס א משכיל און א פויער צוזאמען — אזוי ווי זיין טאטע
ר' פייוול! ער האט אלזא געפונען א ציל פאר זיין לעבן, זיין ארבעט איז נישט גע-
ווען אומזיסט.

צום דאזיקן הייליקן געדאנק אנערקענט זיך גלייך דער יידישער דאקטער פון
זאבאשטש. נאך פאר דער מלחמה (פון 1914) באשליסט ער אפצושרייבן זיין גאנצן
פארמעגן פאר דעם ציל פון בנין-הארץ. ווען עס גרינדעט זיך דער „קרן-היסוד" פארט
ד"ר געליבטער קיין ווארשע, נישט געקוקט וואס אזא וועג איז שווער פאר אזא
אלטן מאן ווי ער. אויף דער רייזע נעמט ער מיט אלע זיינע בוכהאלטעריע-ביכער,
ווי עס זיינען פארשריבן זיינע הכנסות סיי פון דער מעדיצינישער פראקטיק, סיי
פון דעם שיינעם הויז, וואס ער האט איינגעקויפט אין זיין געבורט-שטאט.
קומענדיק קיין ווארשע, דערשיינט ער פאר איינעם פון די באאמטע פון „קרן-

היסוד" און בעט מען זאל קאנטראלירן זיינע בוכהאלטערע-ביכער, כדי ער זאל קע-
נען איינצאלן דעם מעשר...

אזא איז געווען דער וועג פון דעם דאזיקן ווונדערלעכן מענטשן, אין זיין נשמה-
גאנצקייט, וועלכער האט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין גרויסער וויסנשאפט. ער האט
ליב געהאט דעם תנ"ך און דאס לאנד פון תנ"ך — ארץ-ישראל. "יאר-יערלעך פלעגט
ער אויסטיילן זיין שטייער און געבראכט זיין קרבן אויפן מזבח פון זיין גרויסער
ליבע. ער איז געווען א חסיד לויט אלע כללים און פרטים.

א סך גרויסע זאכן זיינען פארלאפן אין ארץ-ישראל. דער דערהויבענער געדאנק
וועגן וועלכן עס האט געהלומט דער באשיידענער דאקטער אין דער טיפעניש פון
זיין נשמה ווערט ביסלעכווייז פארווירקלעכט: אויפן הר-הצופים ווערט אויפגעבויט
א העברעאישע אוניווערסיטעט. אט-אט און עס ווערט פארווירקלעכט דער „מירוש-
לים תצא תורה", אז פון דארטן וועט די וויסנשאפט זיך פארשפרייטן אין אלע עקן
וועלט. איידער עס האבן זיך נאר געעפנט די טויערן פון דעם פארשונג-אינסטיטוט
אויפן הר-הצופים, האט שוין ד"ר געליבטער פון זיין אפגעשפארט געלט אנגעהויבן
קויפן יעדן יאר א מיקראסקאפ. יעדעס יאר האט ער געגעבן א נייעס אויסדרוק צו
זיינע בענקשאפטן וועגן דער פארווירקלעכונג פון זיין הויכן אידעאל. ווען עס איז
באקאנט געווארן אין דער יידישער וועלט די בשורה וועגן דער פייערונג פון דער
דערעפענונג פון דער אוניווערסיטעט אין ירושלים, קומט געליבטער קיין ווארשע צום
גרינדער און ערשטן פארזיצער פון דער „געזעלשאפט פריינד פון דער העברעאישער
אוניווערסיטעט אין ירושלים", צום אדוואקאט סטאווסקי און גיט אים איבער, אז
ער האט באשלאסן אפצושרייבן זיין גאנץ פארמעגן פאר דער העברעאישער אוני-
ווערסיטעט.

נאך דעם דאזיקן אויפטו האט זיך געליבטער דערפילט אין זיין יוגנט-קראפט, עס
דוכט זיך אים, אז ער איז צוריק א סטודענט — דאס מאל א סטודענט וואס ציט זיין
יניקה פון דעם וויסנשאפט-קוואל אויפן הר-הצופים. אלע זיינע בריוו וואס ער פלעגט
שיקט צו דער „געזעלשאפט פריינד פון דער העברעאישער אוניווערסיטעט" פלעגט
ער פארענדיקן „מיט דעם אוניווערסיטעט-גרוס".

באטראכט זיך נאך: ער טראגט אויף זיך, דער דאזיקער ווונדערלעכער מענטש,
א לאסט פון 70 יאר און מער אויף זיין שוין א ביסל איינגעהויקערטן קארק — זיין
גייסט איז אבער נאך יונג, פריש, ווי דער גייסט פון א יונגן סטודענט!

מען דארף דערמאנען, אז דער דאזיקער זאמאשטשער דאקטער האט זיך ארום-
געטראגן מיט נאך אן אידעאל, צו וועלכן ער האט זיך פארבונדן מיט אויסערנע-
וויינלעכער ליבע. ער איז געווען איינער פון די פארערער פון עספעראנטא און ער
פלעגט מיר זאגן: דער וועג וואס פירט צו די הערצער פון די מענטשן און צו אן איי-
ביקן שלום אויף דער וועלט — איז עספעראנטא. ער האט פולשטענדיק באהערשט
די דאזיקע שפראך און אויף עספעראנטא האט ער אנגעשריבן זיין ארבעט וועגן דער
דרינגלעכקייט אפצושאפן טויט-שטראף, וועגן דעם געדאנק פון שלום און ענלעכע.
ער איז געווען פון די באקאנטע עספעראנטיסטן אין פוילן און פלעגט פארן צו די
קאנגרעסן צו די פריינט פון עספעראנטא, באטראכטנדיק די דאזיקע פאר דער טריי-
בונע פון דער גאנצער מענטשהייט.

ווען מען האט געדארפט, האט געליבטער אויך געוואסט צו פארטיידיקן אין
קאמף דעם צדק און יושר. אין משך פון יארן איז ער געווען דער פארזיצער פון דער
יידישער קהילה אין זאמאשטש און פלעגט זיין דער פארטיידיקער פון יידן כלפי-
חוץ. קיינמאל וועט פון מיין זכרון נישט פארגעסן ווערן דאס בילד פון דאזיקן זקן,
ווען ער פלעגט מיט שוועריקייט ארויפקריכן אויף דער טריבונע בעת די סייס-וואלן?

אין יאר 1922 און שפעטער אין יאר 1928. ער פלעגט פראקלאמירן הויך און מיט באגייסטערונג דער יידישער נאציאנאלער פלאטפארם, געטאן דאס ווי א יונגער-מאנשיק.

אזוי איז ער געווען דער דאזיקער גוטער דאקטער — דער היילער פון קערפער און פון גייסט! אזא מענטש האט עס אונדז געגעבן זאמאשטש — די שטאט פון עמינגער, צעדערבוים און פרץ. דאס איז די זעלביקע זאמאשטש, ווו עס האבן בא-קומען שוין די יידן וואס זיינען ארויסגעטריבן געווארן פון שפאניע, וואס עס האט זיי פארבעטן דער גרויסער פוילישער גראף.

א גייסט-אדעליקער און א באשיידענער צוזאמען, א גומהארציקער, וועמענס גייסט עס איז פרובירט מיט פאלק ישראל. זכר צדיק לברכה.

ד"ר יצחק שיפער

(איבערגעזעצט פון דעם העברעאישן „זמושץ בגאונה ובשברה“)

אריה-לייב ניימאנאוויטש

וועגן איינעם פון די משכילים פון זאמאשטשער קרייז, אריה-לייב הכהן ניימאנאוויטש, וועלכער איז געשטארבן אין ווארשע אין יאר תרנ"ב (1892) געפינט זיך אין דער „הצפירה“, נומער 238, פון 1892, דער ווייטערדיקער נעקראלאג:

דעם צווייטן טאג ראש-השנה איז אויסגעגאנגען אין אונדזער שטאט הר' אריה לייב אנהיל הכהן ניימאנאוויטש, אין דער עלטער פון 59 יאר. ער איז געווען א משכיל און טריי זיין גייסט. ער איז געווען פון די געציילטע, וואס זיינען געשטאנען צווישן אלטן און נייעם דור. ער האט פערפעקט געשריבן לשון-קודש און האט גע-האט א גרויסע ידיעה אין רוסיש, דייטש און פויליש. געווען א מענטש א פריינט-לעכער און א ליבעלעכער אין דער געזעלשאפט. מיט יארן צוריק האט געשיינט זיין נחלה ווען ער איז געווען אן ערד-באזיצער אין דער געגנט פון זאמאשטש. ער איז געווען אן אונטערשטיצער פון געפאלענע בעת שווערע צייטן. ביז זיין לעצטן טאג האט ער געהאנדלט ערלעך און געווען א שוין מיט גוטע ראטן און השתדלותן פאר זיינע משפחה-מיטגלידער און בכלל פאר יעדער פארטרויערטער נשמה. זיינע בא-קאנטע האבן אים ליב געהאט און געשעצט און זיי האבן זיך אין מאסן צונויפגע-זאמלט צו טאן אים זיין לעצטן חסד.

נפתלי ניימאנאוויץ

פון דער רעדאקציע:

די משפחה ניימאנאוויטש, פון ארום זאמאשטש, אייגנטימער פון גיטער, ווערט א פאר מאל דערמאנט אין אונדזער פנקס. אין דער ארבעט פון י. בארטס (זייטן 376-413) ווערט הערשקא ניימאנאוויטש, פון זשדא-נאוו, דער יעניקער וואס צו אים דארפן זיך מעלדן די יידן וואס ווילן זיך באזעצן אויף ערד (יאר 1833); אין דער ארבעט פון ד"ר י. שאצקי „זאמאשטש און פרץ“ (זייטן 451-457) געפינט זיך אויך, אז הערשקא ניימאנאוויטש איז געווען פון די חשובסטע משכילים מעצענאטן (הערה 6 אויף זייט 453). אן ספק איז דער געשטארבענער אין יאר 1892, אין עלטער פון 59 יאר, אריה-לייב ניימאנאוויטש פון דער דאזיקער גזע, אפשר טאקע א זון פון דעם דאזיקן הערשקע.

יששכר בער פאלקענזאן

ער איז געבוירן געווארן אין זאמאשטש אין יאר 1746. אין דער יוגנט האט ער זיך פארנומען מיט מסחר און אזוי ארום געקומען אין פארבינדונג מיט דייטשלאנד.

זיין לידער-בוך אין דייטש: „געדעכטע איינגעס פאלנישען יודען“, וואס איז דער-שינען אין יאר 1771, האבן צוגעצויגן די אויפמערקזאמקייט פון די דיכטער געטע, הערצער און ווילאנד. אין דייטשלאנד פון יענער צייט איז ער באקאנט געווארן ווי א פאעט מיט גרויסע פעאיקייטן. אדאנק ר' ישראל זאמאשטש, זיין בן-עיר, איז ער צוגעשטאנען צום קרייז פון מענדלסאנען.

ער האט געלערנט מעדיצין אין דער אוניווערסיטעט פון האללע און קעניגס-בערג. ווען ער האט באקומען דעם טיטל דאקטאר מעדיצין, האט ער זיך אזוגעקערט קיין פוילן.

דורך די מיטגלידער פון זיין קהילה איז ער שטארק גערודפט געווארן צוליבן פארדאכט אז ער וועט זיך שמדן. ער האט זיך באשעפטיקט מיט מעדיצין אין הא-זענפאט (קורלאנד), פון וואנען ער איז אריבער קיין מאהילעוו, אויפן הניעפר. ער איז געשטארבן אין יאר 1817 אין האזענפאט.

* * *

באמערקונג פון דער רעדאקציע:

די פריערדיקע ביאגראפישע נאטיץ האבן מיר איבערגעזעצט פון „זמושץ בגאונה ובשברה“. דארטן איז די דאטע פון טויט אנגעגעבן פאלש. עס דארף זיין 1817, אין נישט 1781.

אין דער דאזיקער נאטיץ, ווי אין א ריי אנדערע ביאביבליאגראפישע מקורות ווערט אנגעגעבן, אז ער האט געליטן פון רדיפות פון זיינע מיטגלידער צוליבן חשד, אז ער וועט זיך שמדן.

אין דער יידיש-דייטשער „ענציקלאפעדיא יודאיקא“ פון פארלאג „אשכול“, באנד 6, בערלין 1930, ווערט אבער בפירוש געזאגט, אז ער האט אין יאר 1781 אנגענומען דעם גריכיש-ארטאדאקסישן גלויבן, אז בעתן שמד האט ער אנגענומען דעם נאמען „גאווריל גריגאריעוויטש“. אין זעליקן מקור ווערט אויך אנגעגעבן, אז אין יאר 1817 האט ער געארבעט ווי א דאקטער אין דעם מיליטערישן שפיטאל אין קאמענעץ-פאדאלסק.

אין אלע מקורות ווערט אנגעגעבן, אז יששכר בער פאלקענזאן איז געבוירן געווארן אין זאמאשטש. אנדערש איז עס אין דער שטודיע פון דעם קדוש ד"ר עמנואל רינגעלבלום. אין זיין ארבעט „רשימה פון יידישע דאקטוירים אין פוילן“ ווערט אנגעגעבן דער געבוירן-ארט פון י. ב. פאלקענזאן גאר סאלאנט אין זשמוד. אזוי געפינט זיך אין זיין דיסערטאציע-ארבעט, וואס ער האט דער-לאנגט אין יאר 1722 אין דער האללער אוניווערסיטעט, ווו ער האט באקומען זיין דאקטאר-טיטל.

אגב, אין דער דערמאנטער ארבעט פון ד"ר עמנואל רינגעלבלום ווערט אנגע-געבן וועגן א יידישן דאקטער פון זאמאשטש, שלמה קליין, וועלכער האט שטודירט מעדיצין אין פראנקפורט אויפן אדער אין יאר 1762. אויך איז געווען א ר' משה דאקטער פון זאמאשטש אין לובלין, וועלכער איז געשטארבן אין דעם יאר תקט"ו — 1806.

אויפער הערש

געבוירן אין יאר 1906 אין זאמאשטש, גער
שטאט פון אן ארעמער אבער באלעבאטיג
שער משפחה.

געווען זייער א פעאיקער. געענדיקט גיי-
נאזיט מיט די בעסטע אויסצייכענונגען און
שפעטער געענדיקט מעדיצין אויפן ווארשי-
ווער אוניווערסיטעט און געווארן דאקטער.
ער איז געווען א געטרויער און איבער-
געגעבענער בונדיסט. ער איז עמלעכע יאר
פארן לעצטן חורבן געווען דאקטער אין לוד-
מיר. כמעט אויף אלע יום-טובים פלעגט ער
קומען קיין זאמאשטש צו זיינע עלטערן. ער
פלעגט די דאזיקע באזוכן אויסנוצן און אפ-
האלטן פארלעזונגען פאר דער י. ל. פריי-
זאמטעק, יידישער שילד-ארגאניזאציע און גרו-
פעס-פארזאמלונגען מיט די בונדיסטן.

אין יאר 1942 איז ער דורך די היטלער-באנדיטן אומגעבראכט געווארן.

יקותיאל צווייליק.

אברהם גערסאן

ווען דו פלעגסט אריין אין דער יידישער באנק אין
זאמאשטש, האט דיין בליק באמערקט א בילד מיט א
פארשטענדלעכן און אנגענומענען געזיכט, וואס איז גע-
האנגען אויף דער וואנט, צווישן די אפיציעלע בילדער
פון די מלכה-מענער. איז עס געווען א פרעמדער און
האט ער געפרעגט ווער איז דאס — וואלט ער באקומען
די תשובה — דאס איז אברהם גערסאן, א זאמאשטשער
ייד, וואס זיין לעבן איז איינגענומען געווארן ווי א שיר-
נע לעגענדע אינעם לעבן פון דער זאמאשטשער יידי-
שער עדה.

אברהם איז געבוירן געווארן ביי ארעמע עלטערן.
זיין מוטער איז געווען די שפייזערין פון דער משפחה,
זי האט געהאט א וואלן-קרעמל אין דער „לאנגער פא-
טשענע“. לאנגע יארן האט די דאזיקע פרוי נישט גע-
האט קיין קינדער; די וואס פלעגן געבוירן ווערן פלעגן זיך פעלן. איז זי געפארן צו א
„גוטי יידן“, האט ער איר געזאגט — אז עס וועט געבוירן ווערן א יונגל, גיב אים א
נאמען פון תנ"ך, וועט ער האבן אריכט ימים. אזוי איז געשען.

אין זיינע קינדערישע יארן האט דער קליינער אברעמל ארויסגעוויזן גרויסע
פעאיקייטן אויפצונעמען וויסן. ער האט זיך נישט באנוגט מיט די לימודים פון חדר.
ער באשליסט אריינקומען אין דער שטאטישער גימנאזיע. אבער נישט לייכט איז
עס אנגעקומען. די פרומע יידן פון זאמאשטש האבן זייער קרום געקוקט אויף די,

וואס גייען אין דער גימנאזיע, זיי האבן געהאלטן, אז דאס איז א וועג וואס פירט צו שמד. שטילערהיים, אין געהיים, איז דער קליינער אברהם געגאנגען יעדן פרי-מארגן אין דער רוסישער גימנאזיע, וואס האט זיך געפונען אין דער געביידע פון דער פארציטיקער אקאדעמיע. ביי א באקאנטן, וואס האט געווינט נאענט פון דער גימנאזיע, פלעגט ער יעדן טאג טוישן זיינע יידיש-טראדיציאנעלע מלבושים און אנטאן די אויפארג-קליידונג פון דער גימנאזיע און פלעגט מיט אן איינגעהאלטענעם אטעם לויפן אין דער גימנאזיע, קיינער פון די באקאנטע זאל אים נישט באמערקן.

לאנג האט אברהם נישט געלערנט אין דער גימנאזיע. נאך צוויי יאר האט ער געמוזט איבעררייסן די לימודים, צוליב פינאנציעלע סיבות. אבער די דאזיקע צוויי יאר זיינען געווען גענוג כדי אוועקצולייגן א יסוד פאר אן אייגענער זעלבסשטענדי-קער בילדונג, א מער ארומגעמערדיקע און גרונטיקע. ער האט זיך געפלייסט אין זיין לערנען אפילו דאן, ווען אויף אים איז געפאלן דער יאך פון פרנסה פאר זיין משפחה, וואס איז פארגרעסערט געווארן.

ער האט זיך געשטעלט צום עקזאמען און באקומען דעם טיטל פון אדוואקאט. פון דאן אן איז ער געווארן דער פירשפרעכער פון זיינע ברידער לגבי דער אויסער-לעכער וועלט. ביי ארעמע האט ער קיין געלט פאר זיינע יורדישע עצות נישט גע-נומען. גאר גיך ווערט אברהם גערסאן באקאנט ווי אן אדוואקאט. אויך די אפיציע-על מאכט מוז אנערקענען זיינע אויסערגעוויינלעכע פעאיקייטן און אלס צייכן פון אנערקענונג באקומט ער דריי גילדענע מעדאלן.

דורכגעזאפט מיט אייראפעאישע בילדונג, אין שטענדיקן קאנטאקט מיט דער רוסישער און פוילישער אינטעליגענץ און אין די רעגירונג-קרייזן, איז ער פון דעסט-וועגן ווייט פון אסימילאציע. שטארקע בענד האבן אים פארייניקט צו זיין פאלק. ער איז געווען שטאלץ אויף זיין יידישקייט.

ביי א סך פון זיין דור איז ער געווען אנגענומען ווי אן אסימילאטאר צוליב זיין מאדערנער פירונג און פרייער האלטונג. ער האט העכער פון אלץ געשאצט דאס מענטשלעכע און דאס לעבן פון מענטש איז ביי אים געווען א הייליקייט.

א געוויסן מאל איז ער, גראד זייענדיק אין ווארשע, געווען אן עדות פון אן אנפאל פון אנטיסעמיטישע כוליאנעס אויף א יידישן דראשקאזש. דער פאליציאנט האט זיך געשטעלט אויפן זייט פון די אנפאלערס. אברהם גערסאן איז אוועק אין דער נאענטער פאליציי-אפטיילונג, כדי עדות זאגן פאר דער גערעכטיקייט. זיין עדות זאגן איז זיי נישט געפעלן געווארן -- „ווער ביסטו?“ האט מען אים געפרעגט. -- „א מענטש!“, איז געווען זיין שטאלצער ענטפער.

אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט-מלחמה, ווען זאמאשטיש האט זיך גע-פונען אונטער דער דייטשער אקופאציע, איז ער געווען דער שטאט-עלטסטער. גער-מאכט האבן זיי עס אויף א משונהדיקן אופן. די אקופאנטן האבן ארויסגעשיקט אין די גאסן שטאפעטן און זיי האבן געדארפט דעם ערשטן, וועמען זיי וועלן טרעפן, פרעגן: „ווער איז דער ערלעכסטער מענטש אין דער שטאט?“ איז פונקט געגעבן געווארן דער ענטפער: „אברהם גערסאן“. איז מען געקומען צו אים אין שטוב און פארגעלייגט צו זיין דער שטאט-עלטסטער. ער איז עס טאקע געווען פאר דער גאנצער צייט פון דער ערשטער דייטשער אקופאציע.

אין דער צייט פון דער פוילישער אומאפהענגיקייט איז זייער שנעל פארגעסן געווארן דער קאמף „פאר אונדזער און אויער פרייהייט“. די אנטיסעמיטישע הער-שער האבן געזוכט עצות ווי אזוי ארויסצושטויסן די יידן פו זאלע אנגעזעענע פאזי-ציעס. זיי האבן געפונען אן אויסרייד און עס איז ביי גערסאנען צוגענומען געווארן דאס רעכט ארויסצומרעטן אין די געריכטן. נישט געקוקט אויף דעם האט ער וויי-

מער זיך פארנומען מיט געבן הילף און ראט פאר די, וואס נויטיקן זיך אין דעם. ער איז געשטאנען אויף דער וואך פון דער גערעכטיקייט. מאסן פלעגן זיך ציען אין זיין קליינער ביורא, וואס האבן געזוכט עצות קעגן דעם אומרעכט וואס איז געוואקסן פון יאר צו יאר.

ער איז געווארן דער גרינדער פון דער יידישער באנק אין זאמאשטש, וואס האט זייער פיל אויפגעטאן לטובת די פאראינטערעסירטע אויך א סך יארן נאך זיין טויט. גרויס איז געווען דער טרויער אין שטאט בעת זיין טויט. זיין ארון איז אריינגעטראגן געווארן אין שולחויף, הגם ער איז געווען א פרייער. אויף זיין מצבה זיינען אויסגעקריצט געווארן די ווערטער:

„קשה לבקום ונוח לרצות —

ולנו היה למגן”

(שווער געווען אריינברענגען אים אין צארן, געווען לייכט זיך איבערצובעטן, און געווען איז ער פאר אונדז א באשיצער).

זיין גאנצע פערזענלעכקייט דריקט זיך טאקע אויס אין דעם דאזיקן זאץ. א גוט הארץ און חכמה — דאס זיינען געווען די בולמע שמריכן פון זיין כאראקטער.

אויף די דאזיקע איז טאקע געזאגט געווארן: „חבל על דאבדין ולא משתכחין” — א שאד זיינען די וואס ווערן פארלוירן און אזעלכע געפינען זיך מער נישט אפ.

שושנה הערמאן־ריכמאן.

* * *

שלמה (לאמע) לוקסענבורג

ער איז געווען פון די בעסטע ספארטלער צווישן אונדזער יוגנט. בעת דער ערשטער אויסזידלונג פון די זאמאשטשער יידן איז געשטאנען א גרופע געשטאפא און „עס-עס” אפיצירן, וועלכע האבן אנגעפירט מיט דער אקציע.

לאמע האט צו זיי אויפן קול אויסגעשריען:

— איר מנובלים, מערדער. איר האט סיי ווי דעם קריג פארשפילט און פאר יעדן יידן וועט מען 10 מאן דערשיסן!

אן „עס-עס” אפיציר איז צו אים צוגעגאנגען און אויפן ארט דערשאסן. אויף מארגן האט מען דאס אין געטא, אויף דער ניישטאט, דערציילט אויפן אויער. דער העלדישער טאט האט דאן געמאכט א גרויסן רושם.

רחל קארנגאלד

איז געווען פון די אינטערעסאנטסטע פרויען-טיפן אין אונזער שטאט. אקטיוו געווען אין „בונד“ איז זי אויך געווען באליבט און געאכט פון אלע קרייזן ביי אונדז אין שטאט. זי איז געווען פון די איניציאטארן פון אלע אקטיוויטעטן פון דער קול-טור-טעטיקייט ביי אונדז. זי איז צווישן דער איניציאטיוו-גרופע צו שאפן די אפי-טיילונג פון דער י.ש.א.; זי איז פון די ענערגישסטע אין דעם דראמאטישן קרייז ביי דער י.ש.א., ווו זי שפילט טאקע די הויפט-ראלעס. איר שטוב איז דער „הכנסת-אור-חיים“ פאר אלע קולטור-געסט --- א רעדנער, אן ארטיסט, די ערשטע אויפנאמע איז געווען ביי איר ביי א גלעזל טיי.

איר שטוב איז טאקע געווען א מין קלוב פאר דעם יידיש-טישן און דעמאקראטיש-געשטימטן טייל פון דער זאמאשטשער יידישער אינטעליגענץ — דא האט מען דיסקוטירט וועגן פאליטיק, ליטעראטור, טעאטער און מען פלעגט אויך זינגען יידישע פאלקס-לידער. איר מאן נחום האט אין זאמאשטש געשטמט פאר א גוטן זינגער.

ווען די רוסן האבן פארלאזט זאמאשטש און די דייטשען זיינען צום צווייטן מאל אריין אין שטאט, פארט זי אוועק קיין קרעמעניין — דארטן ווערט זי טאקע דורך די נאציס דערמארדעט.

יקותיאל צווייליך.

זאבערמאן עמנואל

(מאנזיס אייניקל). געבוירן דעם 25טן סעפטעמבער 1925 אין זאמאשטש. אין יאָר 1939, ווען די רויטע ארמיי פארלאזט זא-מאשטש, איז ער אוועק קיין ראטנפארבאנד. זייענדיק אין די ווייטע סאָוועטישע געגנטן דערווייט ער זיך וועגן גרויסן חורבן פון פוילישן יידנטום און ער באשליסט נקמה נעמען פארן אומשולדיק פארגאסענעם בלוט. אין יאָר 1943 מעלדעט ער זיך פרייוויליק אין דער פוילישער ארמיי, וואס האט זיך פארמירט אין ראטנפארבאנד. אין דער ארמיי האט ער דורכגעמאכט א קאמאנדירן-שולע. מיט דער ארמיי האט ער דורכגעמאכט א שווערן וועג פון קאמפן. ער האט זיך באטייליקט אין בא-פרייען זאמאשטש, כעלם, לובלין, ווארשע און אנדערע שטעט פון דייטשישן אָקופאנט. ביים פארסירן דעם טייך אדער אין שלעזיע, האט אים דעם 16טן אפריל 1945 געטראפן א קויל פון מערדערישן שונא. מען האט אים מיט מיליטערישן כבוד געבראכט צו קבורה אין נאָווא-רודא, אין נידערשלעזיע. פאר זיינע העלדישע אויפמווען בעת די קאמפן האט ער באקומען פיל אויסצייכענונגען.

פישל געליבטער

געבוירן ארום 1884 אין זאמאשטש — געשטארבן דעם 14טן דעצעמבער 1935, אין ניו-יאָרק.

זיינע פרומע עלטערן, וואָס האָבן אויפן זאמאשטשער מאַרק געהאַט אַ שענק, זיינען געווען אָנגעזען און באַליבט אין שטאָט ווי ערלעכע און גוט-האַרציקע מענטשן. פישל האָט געלערנט אין חדר. ווען ער איז אונטערגעוואָקסן, האָט ער זיך גענומען צו וועלטלעכע לימודים און געהאַט בדעה צו-גרייטן זיך צו מאטורע-עקזאמענעס ווי אַן עקסטערן.

אין אָנהייב פון היינטיקן יאָרהונדערט איז אין זאמאשטש געגרינדעט געוואָרן אַ בונדישע אָרגאַניזאַציע. פישל, נאָך אין אַ געהאָקטער קאַפּאַטע, איז געווען איינער פון די גרינדער און געוואָרן אַ אומדער-מידלעכער טוער. די פירער פון דער אָרגאַניזאַציע זיינען געווען אינטעליגענטן, קינדער פון די אָנגעזעענסטע פאַמיליעס. אַ לעבעדיקער און גוטמוטיקער בחור, האָט פישל געהאַט אַ השפּעה אויף דער פּאָלקסטימלעכער יוגנט. אַדאָנק אים האָט די שטרענג-קאָנספּיראַטיווע אָרגאַניזאַציע געפונען אַ וועג צו אַ ברייטערן עולם. אַ צונאָמען האָט ער דעמאָלט געהאַט — „פרויען זיינען אויך מענטשן“. דער מאָדנער צונאָמען האָט זיך גענומען פון דעם, וואָס ער פלעגט אָנהייבן זיינע רעדעס מיט די ווערטער: „חברים און חברות" — און דערביי צוגעבן מיט אַ טראַציקייט: „פרויען זיינען אויך מענטשן"...

אחוץ „ציווילער" אַרבעט, האָט די בונדישע אָרגאַניזאַציע זיך אויך פאַרנומען מיט „מיליטערישער" — מיט פירן פראַפאַגאַנדע צווישן די זעלנער פון זאמאשטשער גאַרניזאָן. צו דעם צוועק פלעגט מען פראָדוצירן אַרטיקלע אויפֿרופן, ביי וועלכע פישל איז געווען שטאַרק טעטיק.

אין רעוואָלוציאָנערן יאָר 1905 איז פאַרגעקומען די ערשטע עפנטלעכע סאַציאַל-ליסטישע דעמאָנסטראַציע אין זאמאשטש — אַ דעמאָנסטראַציע פון פּאָליאַקן און יידן, אָרגאַניזירט בשותפות דורך פ.פ.ס. און „בונד". די צאָרשע מאַכט האָט אויף דעם רעאַגירט מיט אַרעסטן. מ'האַט נאָך דעם אַרעסטירט אַ צאָל בונדישע טוער. פישל געליבטער, וואָס איז געווען זייער פאַפּולער אין שטאָט, האָט געמוזט אָגט-לויפן. ער איז שפּעטער געווען טעטיק אין דער בונדישער באַוועגונג פון לובלין, בעלם, בריסק און אַנדערע שטעט.

אין 1907 קומט ער קיין ניו-יאָרק. אין די ערשטע פאַר יאָר האָט ער געפירט אַ שווער לעבן פון אַ ניט-איינגעאָרדנטן אימיגראַנט. געטאָן פאַרשיידענע אַרבעטן, געוואָרן אויסגעריסן און געליטן נויט. אין 1910 באַזעצט זיך געליבטער אין פּיטס-בורג און באַקומט באַשעפּטיקונג ביי שווערער, שוואַרצער אַרבעט אין די פאַבריקן פון דער פירמע וועסטינגהאַוז.

צופעליק האט ער אין פאבריק זיך געטראפן מיט אינושעניער יוסף באסקין, אויך אן אקטיווער בונדיסט פון דער היים. ביידע פלעגן נאך דער ארבעט גיין צו פארזאמלונגען פון ארבעטער-רינג און פון דער סאציאליסטישער פארטיי. פון דער-מאלט אן האט צווישן אינושעניער און שווארץ-ארבעטער זיך איינגעשטעלט א שטארקע פריינטשאפט און א נאענטע צוזאמענארבעט אויף לאנגע יארן. ביידע זיינען שפעטער צוריקגעקומען קיין ניו-יארק. באסקין איז געווארן גענע-ראל-סעקרעטאר פון ארבעטער-רינג, געליבטער, וועלכער האט א שטיקל צייט גע-ארבעט אין האיאם, „פארווערטס" און „די צוקונפט" — האט אנגענומען א פאר-אנטווארטלעכן אמט אין ארבעטער-רינג און דא, אזוי ווי זיין פריינט באסקין, געבליבן ביזן סוף פון זיינע טעג.

נאך אין פיטסבורג איז געליבטער געווען טעטיק אין דער יידישער סאציאליס-טישער פעדעראציע און איז שפעטער געווארן איינער פון אירע אנגעזעענע מועד און געהערט צו איר צענטראלער אנפירערשאפט (עקזעקוטיוו). די באלשעוויסטישע איבערקערעניש אין רוסלאנד האט אויף אים געמאכט א שטארקן רושם און ער גע-פינט זיך צווישן די ערשטע, וואס האבן געפרווט פארזייען די קאמוניסטישע זריעה אויפן אמעריקאנער באדן. אין 1919 ווערט ער מיטערדאקטאר פון דער ניי-געשאפט-נער קאמוניסטישער צייטונג „דער קאמף" און באטייליקט זיך אין זעלבן יאר אין דער ערשטער שפאלטונג פון דער יידישער סאציאליסטישער פעדעראציע.

נאך א געוויסער צייט האט געליבטער איינגעזען זיין פאטאלן טעות און איז צוריקגעקומען צו דער סאציאליסטישער באוועגונג. ער טרעט אריין אין יידישן סא-ציאליסטישן פארבאנד און איז דארטן טעטיק ווי א מיטגליד פון רעדאקציע-קאלע-גיע פון דער צייטונג „דער וועקער" און ווי א מיטגליד פון נאציאנאלע עקזעקוטיוו-קאמיטעט.

בעת דער שפאלטונג פון דער סאציאליסטישער פארטיי פון פארבאנד, אין מיטן פון די דרייסיקער יארן, איז געליבטער געגאנגען צוזאמען מיט די מיליטאנטן (מער-הייט פון דער סאציאליסטישער פארטיי און מינדערהייט פון פארבאנד).

פון 1915 ביז 1926 האט געליבטער פארנומען דעם אמט פון עקזעקוטיוו-סעקרע-טאר פון ארבעטער-רינג און פון 1926 ביזן מיי 1935) איז ער געווען זיין בילדונגס-דירעקטאר. ער האט גרויסע פארדינסטן ביים פארפעסטיקן די יידישן שולע פון אר-בעטער-רינג. ווי א רעדאקטאר פון דער ארבעטער-רינג-פרעסע — „דער פריינד" און „אונזער שול" — האט ער פיל געשריבן און משפיע געווען. אז דער ארבעטער-ארדן זאל אויסברייטערן זיין טעטיקייט באזונדערס אויפן געביט פון קולטור.

ביז דער לעצטער רגע איז געליבטער פארבליבן א הייסער סאציאליסט מיט א שטארקן אינטערעס פארן ברייטן געזעלשאפטלעכן לעבן. אין אלע אקציעס פאר דער יידישער ארבעטערשאפט אויף יענער זייט ים איז געווען זיין אקטיווער אנטייל. די מרייהייט אן גרענעצן צום בונד, וואס ער האט מיטגעבראכט פון זאמאשטש, איז אים פארבליבן ביזן לעצטן אטעם.

(י. ש. ה. אין „דורות בונדיסטן", ניו-יארק 1956, ב' 1, ז"ז 445-447).

פיליפ געליבטער ביבליאגראפיע

געבליבענע צום צענטן יארהייט פון פיליפ געליבטער. דער פריינד, ניו-יארק, יאנואר-פערבואר 1946, זז" 7-8.

הערץ, י. ש.: די יידישע סאציאליסטישע פעדעראציע. די יידישע סאציאליסטישע בא-וועגונג אין אמעריקע. ניו-יארק 1954, זז" 144, 145.

ה ע ר ק, י. ש.: שפאלטונגען פון דער סאציאליסטישער באוועגונג. די יידישע סאציאליסטישע באוועגונג אין אמעריקע. ניו־יאָרק 1954, ז" 190.

ה ע ר ק, ש. י.: געבורט פון יידישע סאציאליסטישן פארבאנד. די יידישע סאציאליסטישע באוועגונג אין אמעריקע. ניו־יאָרק 1954, ז" 204.

ה ע ר ק, י. ש.: א שטורמישע צייט. די יידישע סאציאליסטישע באוועגונג אין אמעריקע. ניו־יאָרק 1954, ז" 281.

ה ע ר ק, י. ש.: א סך־הכל פון די ערשטע צען יאָר. די יידישע סאציאליסטישע באוועגונג אין אמעריקע. ניו־יאָרק 1954, ז" 304.

ה ע ר ק, י. ש.: שפאלטונג פון דער סאציאליסטישער פארטיי. די יידישע סאציאליסטישע באוועגונג אין אמעריקע. ניו־יאָרק 1954, ז" 319.

מ א י ר ס א ק, ה.: פיליפ געליבטער. צוקונפט, ניו־יאָרק יאנואר 1936, ז" 52.

נ י ג ע ר, ש.: פ. געליבטער — דער קולטור־מענטש. אונדזער שול, ניו־יאָרק, יאנואר 1936, ז" 8-9.

נ י ג ע ר, ש.: קאמף פאר אנערקענונג. אין קאמף פאר א נייער דערציאונג. ניו־יאָרק 1940, ז" 79, 80.

נ י ג ע ר, ש.: ווקס. אין קאמף פאר א נייער דערציאונג. ניו־יאָרק 1940, ז" 89, 94, 100.

נ י ג ע ר, ש.: פראגראם. אין קאמף פאר נייער דערציאונג. ניו־יאָרק 1940, ז" 123, 128.

נ י ג ע ר, ש.: אין און ארום דער ארבעטער־רינג שול. אין קאמף פאר א נייער דערציאונג. ניו־יאָרק 1940, ז" 166, 170, 182.

נ י ג ע ר, ש.: שולביכער, פעדאגאגישע זשורנאלן, קינדער־ליטעראטור. אין קאמף פאר א נייער דערציאונג. ניו־יאָרק 1940, ז" 190, 191.

נ י ג ע ר, ש.: אלטע קעגנער און נייע פריינד. אין קאמף פאר א נייער דערציאונג. ניו־יאָרק 1940, ז" 200, 207.

פ ר א נ ק, ד"ר ה ע ר מ א ק: דער היסטאריאגראף פון ארבעטער־רינג. א. ש. זאקס. קעמפער פאר פאלקס־אויפלעבונג. ניו־יאָרק 1945, ז" 294.

ר א ט ה מ א ק, ל.: חבל על דאבדין [פיליפ געליבטער]. דער פריינד, ניו־יאָרק יאנואר 1936, ז" 5-6.

פ ר י נ ד (דער), (ניו־יאָרק): יאנואר 1936, ז" 1. פיליפ געליבטער.

א ו נ ד ז ע ר ש ו ל, (מאנטעווידעא): — פעב. 1936, ז" 15. פיליפ געליבטער.

פ ר י נ ד (דער) (ניו־יאָרק): יאנואר 1937, צום ערשטן יאָרצייט פון פיליפ געליבטער. [לייטאטיקל].

יעפים ישרון

משפחה צוירליך

מיין פאטער האבן די זאמאשטשער יידן גערופן „אליה קאפ“, ווייל ער האט געשטא אין דער שטאט פאר א קלוגן יידן. געווען איז ער באליבט ביי אלע יידן און קריסטן.

געווען אקטיוו אין א ריי שטאטישע פילאנטראפישע אינסטיטוציעס און געזעלשאפטן פון קעגנזייטיקער הילף. זיך אבער נישט געמישט אין קהלשע ענינים. אין אן עת־צרה פלעגט מען צו אים קומען נאך אן עצה און אפטמאל טאקע נאך א גמילות־חסדל — טאקע ממש חסד, אן פראצענט. ביז דער לעצטער מינוט פון זיין לעבן געווען פול מיט כמחון, אפילו ביי די שווערסטע צייטן פון דער נאצישער אקופאציע.

געלעבט העכער א יאָר צייט אויף דער ניישטאט אין געמא. ביז דער „וועגנראט“ האט אים ארויסגעגעבן צו דער „געשטאפא“ און ער איז דערשאסן געווארן דורך די נאציס דעם 26סטן מאי 1942, אויף דעם שעבערשינער פלאץ נעבן דער „ראטונדע“.

מרדכי צוויליך

ווען מיין ברודער מרדכי איז געווארן בר-מצוה האט אים מיין פאטער אוועקגעשיקט קיין קאמארעוו, צו א באוועסטן למדן און שותם בנימין העלפמאן, ער זאל זיך דארטן לערנען. געקומען איז ער צוריק קיין זאמאשטש צו 20 יאָר. שוין געקומען א וועלט-לעכער, אן פאות. גלייך איז ער געווארן דער סעקרעטאר פון דער י.ל. פריי-ביבליאטעק. ער טרעט אריין אין „בונד“ און איז שפעטער מיטגליד פון דעם בונדישן קאמיטעט. ער איז אויך פארוואלטונג-מיטגליד פון דער זאמאשטשער אפטיילונג פון דער „י.ש.א.“. ביז דעם אויסברוך פון דער צווייטער וועלט-מלחמה איז ער פרייזויליקער סעקרעטאר פון דעם טראנס-פארט-פאריין אין זאמאשטש, וואס האט זיך געפונען אונטער דער השפעה פון „בונד“. ער איז אימגעקומען אין איזשביצע אין יאָר 1942.

חיים צוויליך

ברודער פון מרדכי צוויליך. ווי מרדכי האט ער געהערט צו די אקטיווע טוער פון „בונד“ אין זאמאשטש. נאך דער ליקווידירונג פון דעם זאמאשטשער געמא איז חיים אוועק קיין ווארשע אויף „ארישע“ פאפירן אויפן נאמען א געמא קאמאטאווס קי. אין ווארשע האט ער מיטגעארבעט אין דער אונטערערדישער באוועגונג פון „בונד“. דעם 5טן נאוועמבער 1943 איז ער ארויס פון זיין וווינונג מיט אומלעגאלער ליטעראטור. ער איז מער נישט צוריקגעקומען. וואס מיט אים איז געשען איז נישט באוועסט.

יקותיאל צוויליך

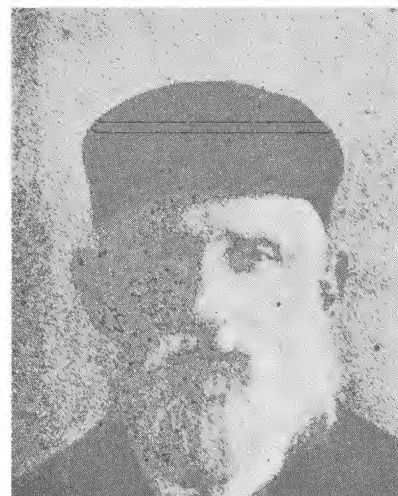
בן-ציון לובלינער — גע-
וויסע צייט געווען פארזיצער פון
דער יידישער קהילה אין זא-
מאשטש און אקטיווער געזעל-
שאפטלעכער טוער. אומגעקומען
איזשביצע (אדער פון דארטן
ארויסגעפירט קיין בעלזשעץ) אין
יאר 1942.

שלמה וואהל — איינער פון די בא-
קאנטע און געשעצטע כלל-טוער אין זא-
מאשטש. געקענט גוט לערנען און אויך
פויליש אין ווארט און שריפט. עטלעכע
יאר געווען לאוויק אין זאמאשטשער
מאגיסטראט. אומגעקומען דורך די נא-
צישע רוצחים אין לעמבערג דעם 5טן
נאוועמבער 1941.

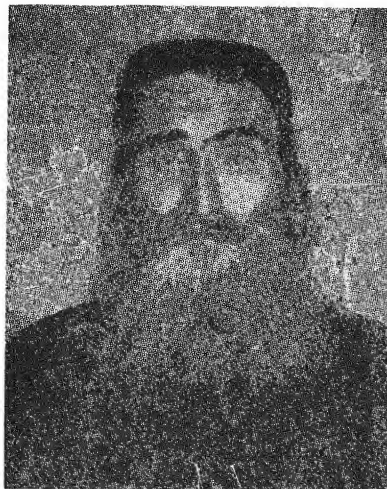

יאסל פינקמאן — ברודער פון
מענדל און לייזער. געפאלן אין יאר
1939 ביי דער פארטיידיקונג פון
ווארשע קעגן די היטלערישע חילות.

אהרן געליבטער — לאנגע יארן
געווען פארוואלטער פון מושב זקנים אין
זאמאשטש. אומגעקומען אין יאר 1942
אין בעלזשעץ.

הרב יוסף שלמה שבתי הורוויץ

מיר האבן שוין פריער, אין טייל ארבעטן, דער-
מאנט דעם רב י. ש. ש. הורוויץ, וועלכער האט
נישט נאר פארנומען דעם אמט פון מרא-דאתרא,
גאר אויך געווען דער אמטלעכער רב און ער איז
געווען דער גרינדער פון דער ישיבה „יגדיל תורה“
וואס איז געגרינדעט געווארן פאר דער ערשטער
וועלט-מלחמה.

הרב י. ש. ש. הורוויץ איז געבוירן געווארן אין
וילאדעווע אין יאר תרכ"א (1861). דארטן איז
געווען רב זיין פאטער רבי יהודה הלוי, אן אפ-
שטאמיקער פון גאר גרויסן יחוס, פון דעם לוב-
לינער „חזקה“ און פון „של"ה“.

ער איז אויפגענומען געווארן פאר רב אין זא-
מאשטש אין יאר תרמ"ט (1889), דאס הייסט צו
29 יאר.

ער איז נפטר געווארן דעם ערשטן טאג חנוכה תש"ג (לויט דער אינפארמאציע
פון זיין אייניקל יהודה הלוי הורוויץ, וואס איז פארעפנטלעכט אין „זמושין“ בגאונה
ובשכרה“).

שפער יונה

(ארום 1895—?) געבוירן אין זאמאשטש, לובלינער

געגנט. זיין פאטער, א ייד א למדן און א משכיל, א
שוועסטערקינד פון י. ל. פריין, איז געווען א וואלד-סוחר.
באקומען א יידישע דערציאונג, האט ער געענדיקט די
קאמערצשול, נאך דעם אויסבראך פון דער וועלט-מלחמה
זיך עוואקואירט מיט די עלטערן קיין קאטערינאסלאוו,
נאך דער רעוואלוציע צוריקגעקומען קיין פוילן, שמו-
דירט אין קראקעווער אוניווערזיטעט; 1920 געקומען
קיין ווילנע, ווו ער האט בשעת דער אזוי גערופענער
מיטלליטע פארנומען דעם אמט פון א רעפערענט פאר
יידישע ענינים ביי דער רעגירונג פון גענעראל זשעלי-
גאווסקי און געווען מיטארבעטער פון דעם טאגבלאט
„נייער מארגן“ 1921; שפעטער געווען לערער פון יידי-

שער און פוילישער ליטעראטור אין יידישע מיטלשולע פון ווילנע און ניי-סוועניצא;
פון צייט צו צייט זיך באטייליקט מיט ליטעראריש-קריטישע ארטיקלען אין פארשיי-
דענע אויסגאבעס פון ווילנע, ווי מ. שאליטס „לעבן“ ווילנער „טאג“ און אנד.; אליין
ארויסגעגעבן א 3 נומערן פון וואכנבלאט אינטערן טיטל „די וואך“; 1927 זיך באזעצט
אין לאדזש, ווו ער פארנעמט דעם אמט פון א רעפערענט פאר יידישע ענינים ביי
דער וואַיעוואַדשאפט. פון זיינע איבערוועגונגען זיינען אין בוכפארם ארויס: הענריק
סיענקעוויטשעס אין 3 טאמען „די משפחה פאלאניעצקי“ (פארלאג ח. בזשאז, וואר-
שע, 1926); ק. טעטמייערס ראמאנען „דער מלאך-המוות“ (פארלאג ב. קלעצקין,

(1925) און „אומקום“ (דער זעלבער פארלאג); וואצלאוו בערענטס ראמאן „פרוכנע“ (דער זעלבער פארלאג), פארעדייט „די געשיכטע פון א ליכט“ (דער זעלבער פאר-לאג); ראמען ראלאנס „קאליא ברעניאן“ (פארלאג „טאמאר“ פון יוסף קאמערמאן-בער, ווילנע, 1927); ליסאגארעס „די געשיכטע פון דער פארזינער קאמונע“ (דער זעלבער פארלאג); פ. קראפאטקינס „די געשיכטע פון דער פראנצויזישער רעוואלוציע“ (1 טאם; דער זעלבער פארלאג). האט אייך איבערגעזעצט פראגמענטן פון אדאם מיצקעוויטשעס עפאפע „פאן טאדעווע“ (געדרוקט אין „ווילנער טאג“ און אריין אין דער כרעסטאמאטיע פון ש. באסטאמסקי — ז. רייזען „דאס לעבעדיקע ווארט“ (לעצטע אויפלאגעס) און לידער פון מאדערנע פוילישע דיכטער. (זלמן רייזען — „לעקסיקאן פון דער יידישער ליטעראטור, פרעסע און פילאלאגיע“ — פערטער באנד, עמודים 871-872)

טוער אין דער פראפעסיאנעלער באוועגונג

זי ערשטע טוערינס צווישן דעם הויז-דינערינס פאריין; פון רעכט צו לינקס: מלכה שווארצבערג, (פון קאמאראוו) הענע גראס און לאה קייטל.

פון רעכטס צו לינק: בערטשע קארנ-מאס, פייגע האנדווערקער (די „בור-מיסטזשאווע) און יאנקעלע קויל.

אהרן-יוחנן טראוב — אקטי-ווער טוער פון „בונד“; קאנדידאט פון „בונד“ צו די וואלן פון דער קראנק-קאסע. אומגעקומען צוזאמען מיט זיין משפחה דורך די נאציס.

פישר געלערנטער — לאנגע
יארן געווען סעקרעטאר פון באקלייד-
פאריין.

משהלע זאלצמאן — אקטיווער
טוער און רעדנער. געשטארבן אין
ראטנפארבאנד.

ד"ר שאול גראסבום — פון
די באקאנטע טוער אין "בונד". זיין
ביאגראפיע געפינט זיך אין אונדזער
פנקס, זייט 632.

שיע הירשהארן — געוועזענער
קאסירער פון דער שטאטישער ביב-
ליאטעק א. נ. פון י. ל. פרץ; סעקרע-
טאר פון האנדלס- און ביורא-אנגע-
שטעלטע פאריין. אקטיווער טוער פון
"בונד". אומגעקומען דורך די נאציס.

אברהם הארץ

געבוירן אין זאמאשטש אין יאר 1901. ער איז געווען פון די ערשטע אין „השומר הצעיר“ און שפעטער אריבער צו די „צעירי-ציון“ און האט געהערט צו די פיאנערן פון דעם „החלוץ“ אין זאמאשטש אין יאר 1917. אין יאר 1920 האט די „צעירי-ציון“ ארגאניזאציע אין זאמאשטש באשלאסן צו דערהרגענען פעטלורא, ווען ער איז דאן געווען אין זאמאשטש. א. הארץ האט זיך אנגעגעבן פאר א פרייוויליקן דאס דורכצופירן. פעטלורא איז אבער געווען אין דער באגלייטונג פון פילסודסקין; איז דער אטענטאט אפגערופן געווארן מחמת דער מורא עס זאל נישט ארויסרופן אן אלגעמיינע אנטי-יידישע רעפרעסיע. אין יאר 1921 איז ער עולה קיין ארץ-ישראל. געווען טעטיק אין דער חנה און אין דער צווייטער וועלט-מלחמה טרעט ער אריין צוזאמען מיט זיין זון אין דער יידישער בריגאדע. אין א וועג-אקצידענט אויפן שאסיי עכו-צפת איז ער דעם 23סטן יוני אומגעקומען.

לאהקע בראך. איר
ביאגראפיע געפינט
זיך אין אונדזער
פנקס אויף די זייטן
874-873

חיים אהרן-לייבס (צימרינג) —
„דער רופא“. זע זייט 737
אין אונדזער פנקס. ארבעט פון
שלמה שווארצבערג.

פוער פון דער פראפעסיאנעלער באוועגונג

פון רעכטס צו לינקס, שטייענדיק: ש. פעלדשטיין, ש. טאפ, מענדלסאן, שיע קראמפ;
זיצנדיק: ישראלקע בוקאוויטש, מענדל פינקמאן, יעקב מאיר פארים.

אזוי איז זאמאשטש

פארשניטן געווארן...

....אני הגבר, איך בין דער מאן,
וואָס האָב זיך צוגעקוקט,
וואָס האָב געזען —

ווי מען האָט די קינדער מיינע,
מיינע פרויען,
מיינע יונגע און אלטע לייט

אין וועגענער געוואָרפן,
ווי שטיינער זיי אַריינגעשליידערט דאָרט,
ווי שפען,
און געשלאָגן זיי גאָר אָן רחמנות און גערעדט צו זיי פאַרשייט.

איך האָב פון פענצמער-שויב אַרויסגעקוקט, געזען די שלעגער —
איך האָב באַטראַכט די שלעגער און די געשלאָגענע באַטראַכט —
איך האָב פאַרבראַכן מיט די הענד... אַ שאַנד און שפּאַט,
מען האָט די יידן, אַך מיט יידן — מיינע יידן אומגעבראַכט!

ווי מיר, נישטאָ נישט קיינער שוין...
געווען אַ פּאַלק, געווען און שוין נישטאָ...
געווען אַ פּאַלק,
און געווען און שוין...
שוין אויס!

(פון יצחק קאצענעלסאָנס: „דאָס ליד פונעם אויסגעהרגעטן יידישן פּאַלק“).

ווי א סימבאלישע מצבה פאר זייערע אומגעבראכטע משפחות

האָבן זיך די פאָלגנדיקע לאַנדסלייט באַזונדער באַשטייערט מיט ספּעציעלע סומעס:

פון בויענאָס א י י ר ע ס :

שרה מילך דע אייזנבערג	הערש זיסמילך
שלמה גאָלדצווייג	הערש עלבוים
משה ווילדער	וואָלף קאַרנמאַס
יצחק שוואַרץ	

ישראל זילבער (ניו-יאָרק, פ"שטאָטן)	פיניע וויינטראַב (לאַ פּאַז, באַליוויע)
פייגע אַרענבוים דע שקלאָ (ריאָ דע זשאַנעיראַ)	מנשה עפּעלצווייג (לאַ פּאַז, באַליוויע)

דאָס בילד פון דער פריערדיקער זייט איז אַ רעפּראָ-
דוקציע פון דעם קינסטלער ב. ל י נ ק ע (פוילן).
דער קינסטלער האָט עס אָנגערופן „אל מלא רחמים“.
די גרתימירס זיינען איינגעמאַנטירט פון קינסטלער
גראַט .

די הוצאות פאר דער רעפּראָדוקציע
האָט געדעקט יחזקאל שלאָק ווי אַ
סימבאלישע מצבה נאָך זיין אומגעקור-
מענער משפּחה אין זאַמאַשטש.

חורבן זאמאשטש

מיר האלטן ביים לעצטן קאפיטל פון אונדזער פנקס — אייגנטלעך דער שקיעה-קאפיטל פון אונדזער היימזשטאט זאמאשטש.

מיר האבן אין די פריערדיקע קאפיטלעך, מיט א כראנאלאגישעמערלעכן סדר, גע'גאנגען אין די פוסטריט פון אונדזער פארשניטענער היים. געזען איר בראשית, מיט געמאכט איר וואקס, איר אנטוויקלונג; אריינגעבליקט אין אלע דורות, וואס האבן מיט זייער מי און שאפן, מיט זייער מוח און מאזאליעס צוגעטראגן סיי צו דער פעסטיקונג פון דער יידישער עדה, סיי צו דער וואקס פון דער שטאט גופא.

אין דער מאס פון דער מעגלעכקייט האבן מיר געפרוווט צו פאראייניקן דעם פארעכטיקן נעכטן פון אונדזער היימזשטאט — מיר האבן זיך באמיט ארויסצוברענגען אלץ און אלעמען, וואס האבן צוגעגעבן אונדזער שטאט איר פארב, איר אייגנארטיקייט צווישן די הונדערטער און הונדערטער יידישע קהילות אין פוילן.

מיט אלע מיטלעך, וואס מיר האבן געהאט אין אונדזער רשות, האבן מיר גע'פרוווט ארויסהייבן פון אונדזער דעם צייטישעמל און ארכיווישטויב די מאטעריאלן און דאקומענטן פון כמעט 500 יאר געשיכטע פון אונדזער שטאט, וואס איז פון די ערשטע יארן אן פון איר אויפקום געקניפט אין געבונדן מיט יידישן לעבן און שאפן.

די דאזיקע יארהונדערטער האבן יידן געלעבט אן אייגן לעבן אין דעם פריזיש-קאטוילישן זאמאשטש. אט וועגן דאזיקן אייגן לעבן האבן מיר זיך באמיט צו ברענגען אן אפגלאנק פון זייער געראנגל פאר זייער קיום און המשך. פארשידענע וועגן, פארשידענע שיטות אין יידישן לעבן האבן געזוכט דעם ריכטיקן דרך ווי די דאזיקע מיסיע צו דורכפירן. מיר האבן אליי געטאן, אז אלע שייטות אין אונדזער זאמאשטש זאלן אין דעם פנקס באקומען זייער תיקון.

יעדער האט אויף זיין אויפן און וועג געדינט דעם דאזיקן ציל — יעדער האט דא זיין קאפיטל, זיין ארט; די עובדות און דערגרייכונגען; אפטמאל אויך די מיכשולים און אנטוישונגען — אליי וואס האט געלעבט און איז פארשניטן געווארן דורך די היינטי-צייטיקע עמלקים, די נאציס און זייערע דינערס, האבן מיר געפרוווט שטעלן אן איי-ביקן דענקמאל.

האלטן מיר ביים סוף, ביים גרויזאמען, שוידערלעכן סוף.

אויך וועגן דעם דאזיקן קאפיטל האבן מיר געפרוווט צונויפקלייבן וואס מער מאט טעריאל, זאל קיין שום זאך נישט פארגעסן ווערן, זאלן אלע פיינען פון אונדזערע נאענטע בלייבן אויף אייביק אין פנקס און אין אונדזער פאלקס זכרון.

מיר האבן דאס געפרוווט דערגרייכן דורך געבן דאס ווארט די יעניקע וואס זיי נען אין דעם דאזיקן גהינום געווען — זאלן זיי דערציילן, זיי, די עדות פון די בעסטיא-לישע פארברעכנס.

מיר האבן אין דער דאזיקער אפטיילונג די חורבן־בראָניק פון די ערשטע טעג פון סעפטעמבער 1939 ווען נאצי־דייטשלאַנד איז אָנגעפאלן אויף פוילן.

מיר האבן דאָ די גילגולים פון אונדזער שטאָט פון 1939 ביז דעם אומקום פון אונדזער קהילה.

פון דעם ערשטן קרבן פון די ערשטע באַמבעס אין 1939 ביז דעם טראַגיש־בעס־טיאלישן מאָרד איבער דעם לעצטן יידן.

געטאָ, לאַגערן, „אקציעס“, „אויסוידלונגען“; נעיונד און פאַרטיזאַנקע; בונקערס און וועלדער; העלדישקייט און ווידערשטאַנד.

אלע די דאזיקע העראַשי־טראַגישע קאפיטלען האבן מיר אין דער ווייטערדיקער אפטיילונג.

זי ווערט דערגאַנצט מיט דער רשימה פון אונדזערע קדושים און מאַרטירער.

א סעריע מיט אויטענטישע דאָקומענטן און מאַטעריאַלן מאַכן דאָס בילד נאָך פֿר־לער, נאָך גאַנצער.

הייבן מיר אָן אונדזער איכה־טייל, אונדזער קלאַג און חורבן־אפטיילונג מיט דער צוואה וואָס איז אונדז אָנגעזאָגט געוואָרן:

זכור אשר עשה לך עמלק!

געדענק און פארגעס נישט קיינמאל דאָס וואָס די נאַצי־שע עמלקים האבן אונדזער פאַלק געטאָן..

דער אנהייב פון חורבן (*)

ערשטער סעפטעמבער 1939. דער טאג האט זיך געשמעלט א שיינער, א ריי-
גער, א ליכטיקער.

שוין באלד אין די פרימארגן-שעהן האט מען אויף די זאמאשטשער גאסן, אי-
בערהויפט אין די „סעדלעך“ אויפן רינקע געזען שטיין קופקעלעך מענטשן, נישט ווי
אין די נארמאלע טעג. פון אלעמענס ליפן האט זיך געטראגן די פראגע:

— וואס הערט זיך? וועט זיין מלחמה?

אויף אלעמענס פנימער איז געווען אויסגעגאסן א מרה-שחורה, ווי מען וואלט
פארויסגעפילט אז דער מלחמה-אויסברוך באטייט ראשית אן אומגליק פאר אונדז
יידן. מען האט געפילט, און יעדער איינער האט זיך אפגעגעבן א דין-וחשבון וואס די
מלחמה וועט אונדז ברענגען. יעדער האט אבער נאך געוואלט זיך טרייסטן, פאר-
טרייבן די טרויעריקע געדאנקען און אן „אפשר“ האט יעדן געמונטערט, — אפשר
וועט די וועלט נישט דערלאזן...

מיט א שוואכער האפענונג איז זיך דער עולם צעגאנגען ווער אין פאבריק, אין
ווארשטאט אדער געשעפט. די סוחרים זיינען נאך אליין געשטאנען מיט די שליסלען
פון זייערע געשעפטן אין די הענט, ווייטער געשמועסט, נישט יאגנדיק זיך צו עפע-
נען די קאמען. גלייך ווי די אינטואיציע וואלט זיי אנגעזאגט: „אייל זיך נישט, עס
איז שוין סיווי אליין פארלוירן“.

פון די קריסטלעכע גאסן האבן זיך אנגעהויבן באווייזן די באצאמטע, וועלכע
האבן זיך, גאר באזונדער גערוועזן געאילט אין די אמטן. פארבייגענדיק די „סעד-
לעך“ האבן זיי אויפמערקזאם געמאכט די דארטן שטייענדיקע יידן, זיי זאלן זיך
פאנאנדערגיין. די קרעמערס, מיט טרויעריקע הערצער און מיט ציטערדיקע הענט,
האבן געעפנט זייערע געשעפטן.

די קרעמערס האבן קוים באווייזן צו עפענען די געשעפטן און ווי געוויינלעך
געוואלט ברענגען אין ארדענונג די שוויינצטער, ווי עס האט זיך א שאט געטאן א
שטראם מיט מענטשן, וואס האבן געכאפט איינקויפן וואס עס האט זיך נאר געלאזט,
וואס עס איז געווען אויף די פאליצעס; סחורות, וואס אין נארמאלע צייטן האט עס
קיינער נישט געפאדערט און נישט געדארפט.

די קרעמערס האבן גלייך מיט זייער סוחרישן חוש דערשמעקט דעם ערשטן
סימפטאם פון מלחמה — דער לעצטער, אפשר איינציקער, פונק פון האפענונג איז
אויסגעלאשן געווארן.

(*) די דאזיקע ארבעט האט מ. שנוור אנגעהויבן צו שרייבן אין דעם לאגער אין דייטשלאנד נאך דער בא-
פרייאונג און איבערגעריסן צוליב זיין פלוצימדיקער קרענק און פטירה.

די סוחרים, נישט קענענדיק אנטקעגנקומען די פארלאנגען פון דער אנגעלאפענער, בעיקר פוילישער קונים-מאסע, איז אויסגעקומען צו הערן פון דעם חמון „אג-צוהערענישן“ — ווארט נאך, זשידעק, עס וועט קומען דער דייטש, וועט מען זיך מיט דיר שוין אפרעכענען...

א צווייטע שעה האט עס אזוי אנגעהאלטן. פלוצים האט זיך דערהערט דאס זשור-מען פון אעראפלאנען. דאס האט איבערגעריסן דאס בהלהדיקע לויפן אין די קרא-מען. סיי די מענטשן אויף די גאסן, סיי די וואס זיינען געווען אין די געוועלבער, זיינען ארויסגעלאפן און גענומען באטראכטן די שטאלענע „פייגל“, וואס האבן זיך באוויזן אויפן קלארן הימל, אזוי בלישטשענדיק און שימערירנדיק אין די זון-שטראלן. דער עולם איז געווען איבערצייגט, אז דאס זיינען פוילישע אעראפלאנען, „איי-גענע“, „אונדזערע“, האט מען פון אלע זייטן זיך אונטערגעזאגט, דאס מאכן „איי-דזערע מאנעווערעס“ — קיינער האט נישט געהאט קיין אונג, אז דאס זיינען דייטשע מחבלים, וואס וועלן אט באלד אנהייבן זייען טויט און חורבן...

נאך מיטיק האט שוין אבער דער עולם געוואוסט דעם אמת, דאס איז שוין איי-בערגעגעבן געווארן אין די אפיציעלע מעלדונגען — עס איז מלחמה, עס ווערט דער-קלערט א מאביליזאציע.

די שטימונג איז געבראכן געווארן. מען האט פארלאזן די גאסן. די געוועלבער זיינען געשלאסן געווארן — דער ברען ביי די קונים איז אראפגעפאלן; דער „חשק“ ביי די קרעמער צום פדיון איז נישט געווען קיין גרויסער. מען האט שוין געשפירט, אז עס קומט דער שטורעם פון פייער און בלוט.

אויפן צווייטן טאג, דעם 2טן סעפטעמבער, באלד פון די פרימארגן-שעהן, האבן זיך אנגעהויבן ציען, פון אלע זייטן און וועגן, מאסן מענטשן צו די מיליטערישע ווערבירונג-ביראען, צו דער „פ.ק.א.“, געקומען לויטן באפעל פון דער מאביליזא-ציע. אין די לאנגע רייען איז געווען צו זען זייער א סך יידן — גראד זיי זיינען דאס מאל געגאנגען גערנוויליק זיך מאביליזירן — די מלחמה איז מיטן דייטש, מיטן נא-צישן דייטשלאנד, אונדזער געמיינזאמער שונא.

דער מלחמה-פיבער און די פאניק האבן אנגעהויבן שטייגן. ווידער זיינען שוין געווען די קראמען פול, ווייטער האט מען אלץ „אויסגעכאפט“. א שעה דריי איז געווען „רואיק“.

די מיליטער-מאכט האט ארויסגעגעבן א פארארדענונג, אז אלע בירגער, מענער ביז 60 יאר, דארפן נעמען לאפאטעס און זיך שטעלן צו דער דיספאזיציע פון אינס-טרוקטארן, כדי צו גראבן „סכראנעס“, באשיצונג-גריבער קעגן די לופט-אטאקעס. אלע מענער און דער עיקר יידן, האבן זיך גלייך געשטעלט אויפן דאזיקן רוף. מען האט אנגעהויבן צו גראבן אומעטום „שוץ-גריבער“ — אין שטאט, אויף אלע פלע-צער און אויך אין די „סעדלעך“.

פלוצעם האבן אנגעהויבן פייפן די סירענעס, עס איז איבערגעריסן געווארן די „רואיקייט“ און א טויט-שטילקייט האט זיך אריינגעריסן. אויפן בלויען הימל-הארי-זאנט האבן זיך באוויזן ווייסע שטאלענע פייגל. אלע זיינען זיך צעלאפן באהאלטן, ווער אין הייזער, ווער אונטער די „פאטשענעס“. נישט אלע האבן אפילו באוויזן אראפצולויפן פון די אפענע גאסן ווי עס האט זיך דערהערט דאס קנאלן פון די ערשטע באמבעס.

די ערשטע באמבעס זיינען געווארפן געווארן אויפן „הייפל“, אן אלטמאדישע הויז, באוויינט מיט א פאר הונדערט יידישע איינוווינער. כאראקטעריסטיש פון אזוי פיל מיליטערישע אביעקטן און ווירטשאפטלעך-אנדוסטריעלע וויכטיקע פונקטן וואס זאמאשטש האט פארמאגט, האט די היטלערישע פארניכטונג-מאשין אויסגעקליבן

דעם ערשטן קרבן פאר אירע באמבעס דעם איינציקן אזוי געדיכט באוויינטן יידישן
הויז און צום גליק זיינען די באמבעס געפאלן א פאר צענדליק מעטער ווייט פון דעם
„היפל“.

נאכן פארשווינדן פון די שטאלענע משחיתים האט מען שוין געפונען דעם ערשטן
קרבן און טאקע א ייד — דאס איז געווען שלמה בראנדווין, דער ברודער פון דעם
בונדישן טוער ירחמיאל בראנדווין.

אין שטאט האט די ערשטע טויט-ידיעה געמאכט א דערשימערנדיקן איינדרוק
אויף אלע איינוווינער. ווער האט זיך אפגעגעבן א חשבון, אז עס וועלן קומען די
שפעטערדיקע בעסטיאלע מאַרדן מיט מיליאנען קרבנות?

אלע געוועלבער זיינען פארמאכט געוואָרן. יעדער איז זיך אוועק צו זיך אַהיים.
אויפן 3טן טאג פון דער מלחמה, דעם 3טן סעפטעמבער, האט זיך די באוועגונג
אויף די גאסע אנגעהויבן גאר אין די שפעטע שעה; מען האט די קראמען געעפנט
שפעטער ווי געוויינלעך; די ארבעטער זיינען אויך צו דער ארבעט געגאנגען מיט
א גרויסער פארשפעיטקונג. יעדער האט געהאט אנגעשמרענגט דעם געהער — צי
הערט מען נישט אמאל ווידער דעם געברום פון די מלאכי-חבלה.

דער האלבער טאג איז אדורך רואיק, די עפנטלעכע ארבעטן פון דער ציווילער
באפעלקערונג, ביים גראָבן די „סכראַנעס“ איז ווייטער אנגעגאנגען. אָבער באלד
נאָך מיטיק האט זיך דערהערט דאָס וואַיען פון די סירענעס — אַן אַנזאָג וועגן א
נייעם ווייזט פון מלאך-המוות און טאקע גלייך האט זיך דערהערט דאָס פלוצעמדיקע
קנאלן פון באַמבען-אויפרייסן.

אלע האבן זיך באהאלטן אין הייזער-קארידאָרן, אין די דורכגענג, וואָס האבן
געהאט די אלטע סקלעפעניעס ווי אין קאטאקאמבעס. מען האט געמיינט, אז דאָס
איז דאָס זיכערסטע אָרט — איבעריקנס קיין בעסערע באהעלטענישן זיינען נישט
געווען צוגעגרייט.

א האלבע שעה בערך האט געדויערט די באַמבארדירונג. תחילת האט מען גע-
טראַכט, אז דאָס באַמבארדירן די רוצחים דעם וואַקזאַל, אָדער די קאזארמעס, וואָס
געפינען זיך ביי א 2 קילאָמעטער פון דער שטאָט. עס האט זיך אָבער אַרויסגעוויזן,
אז דאָס מאל האבן די באַנדיטן אויסגעקליבן וויכטיקערע „מיליטערישע“ אָביעקטן
— זיי האבן באַוואָרפן מיט באַמבעס די ניישטאָט, די געדיכט-באוויינטע קוואַרטאַלן
מיט דער יידישער אַרעמקייט. די רעזולטאַטן — עטלעכע טויטע, א סך פארוואונדעטע,
צווישן זיי קינדער, און א גרויסע צאָל צעשמערטע יידישע הייזער.

אין אָונט איז שמילער געוואָרן פון די לופט-אַטאָקעס. אין די פארפינצטערטע
גאסן האבן זיך אנגעהויבן באַווייזן מענטשלעכע סילוועטן, וועלכע פלעגן שנעל דורכ-
לויפן די גאסן פון איין זייט צום צווייטן.

אין דעם אָונט איז אין דער הויז אויף אַרמיאָנסקע 19, וואָס מען האט גערופן
ברוך-מענדלס הויז, אין דער דירה פון יעקל ברוך-מענדלס, זיך צוזאַמענגעקליבן א
גרופע מענטשן, איך בתוכם. מען האט באהאנדלט די פראגע פון ברענגען צו קבר
ישראל די קרבנות פון די לופט-אַטאָקעס. מען האט גענומען גלייך צוגויפרופן די
חברה-קדישא און זיך אזוי אַרגאָניזירן, אז על כל צרה שלא תבוא, אין יעדן פאל
זאָל די חברה-קדישא זיין גרייט...

זאָל דאָ דערמאָנט ווערן, אז רב יעקל ברוך-מענדלס איז געווען דער ערשטער
וואָס האט אויף זיך גענומען די אינציאטיוו מקבר צו זיין די מתים. שוין דעם זעל-
ביקן אָונט איז ער אַרומגעלאָפן און געבראַכט נאָך עטלעכע מענטשן און מ'האט די
קרבנות מקבר געווען.

אויפן פערטן טאג — דעם 4טן סעפטעמבער — האבן זיך ביי אונדז אנגעהויבן

באוויזן די ערשטע פליטים פון ווייטערע מקומות ווי קאליש, טשענסטאכאוו, קיעדין און אנדערע שטעט, וואס זיינען געלעגן נענטער צו דער דייטשער גרענעץ. וואס ווייטער איז דער שטראם געווארן גרעסער — מיטן כאן און מיט אויטאס זיינען זיי געקומען פון אלע עקן מערב-פּוילן.

די מערהייט פון די ערשטע פליטים זיינען געווען יידישע אינטעליגענטן, פרא-פעסיאנעלע אינטעליגענטן און גאר א גרויסער טייל נישט פארמעגלעכע — אנטלא-פענע פון זייערע היימען ווי זיי שטייען און גייען.

די זאמאשטשער מיט זייער טראדיציאנעלער פריינטלעכקייט און הכנסת-אור-הים, האבן נישט געקוקט אויף די אייגענע געפארן, די סכנות פון לופט-אנגריפן, זיך גלייך גענומען צום איינארדענען די פליטים. די מער פארמעגלעכע האט מען בא-זארגט ביי פארשיידענע בירגער נאך צו שלאפן; פאר די נישט-פארמעגלעכע האט מען אויך באזארגט ערטער צום עסן. מיר האבן געפרווט לייכטער מאכן דעם גורל פון די פליטים, זאלן זיי זיך פילן היימיש. און אינטערעסאנט — גאר גיך, ממש אין משך פון שעהן זיינען זיי געווארן נאענטע אייגענע.

די פליטים האבן שוין איבערגעגעבן די ערשטע גרוסן פון די רויבערייען און רציחות פון די היטלערישע באנדעס אין די ערשטער, אין וועלכע זיי זיינען אריין. זיי האבן דערציילט ווי די נאצישע פליער פלעגן זיך אראפלאזן מיט די טויט-מאשינעס גאר נידעריק איבער דער אומבאוואפנטער פרידלעכער פליטים-מאסע אויף די וועגן און צווישן זיי ממש געזיט טויט, געשאסן פון מאשיין-געווער אויף פרויען און קינדער.

אזוי איז אדורך דער פערטער טאג. יעדער זאמאשטשער האט זיך באמיט איינ-צוארדענען ביי זיך אין שטוב עמיצן פון די פליטים. ווער עס האט געהאט עטלעכע צימערן האט זיך געמאכט ענגער, אפגעגעבן די פליטים די ליידיק-געמאכטע צימערן. אין דעם טאג איז ווידער געווען א באמבארדירונג — דאס מאל שוין אויף מיליטערישע פונקטן — באן-סטאנציע און קאמונאלע ווירטשאפטלעכע אביעקטן. אבער אויך איצט האבן זיי נישט פארגעסן די יידן. אויף דער ניישטאט האבן זיי אויך אראפגעווארפן צינד-באמבעס, וואס האבן ארויסגערופן שריפות און געבראכט פיל מענטשלעכע קרבנות.

דעם 5טן סעפטעמבער אין דער פרי האט זיך דערהערט א שטארקער זשומען פון אעראפלאנען און תיבה א קנאלעריי פון די באמבע-אויפרייסן. עס האט אלעמען ארויסגעצויגט פון די בעטן. געלאפן איז מען זיך אויסבאהאלטן אין „זיכערע" ער-טער — ווער אין קעלערס, גריבער און אנדערע באהעלטענישן — מיר זיינען געלאפן צו די „פאטשענעס", אונטער די אלטערטימלעכע סקלעפעניעס. אין הויז נומער 19 פון ארמיאנסקי, ווו דער דורכגאנג איז פון א סקלעפעניע-סיסטעם, האט זיך צונויפ-געקוועטשט אין קארידאר ביז 100 מענטשן — מענער, פרויען, קינדער, מאמעס מיט עופהלעך אויף די הענט. עטלעכע שעה איז מען אזוי געשטאנען צונויפגעקוועטשט. עס האט געהערשט א טויטע, מאוימדיקע, שטילקייט. אפילו די קליינע זויג-קינדער האבן נישט געפישטשעט.

צווישן דעם עולם איז אויך געווען דער שטאטישער רב מיט זיין פאמיליע. אן עלטערע פרוי האט זיך נישט געקאנט איינהאלטן און געפרעגט דעם רב: — פארוואס שיקט נישט דער רבנו-של-עולם א רעגן, וואלטן מיר דאך פטור געווארן פון דער באמבארדירונג.

דער רב האט לאנג נישט געטראכט און געענטפערט: — רעגן איז מזל-ברכה, ווען עס גיסט זיך מענטשלעך בלומ, וואס די ערד זאפט איין, קאן מען עס נישט מוכה זיין מיט דער ברכה פון רעגן... (דא רייסן זיך איבער די פארצייענענען פון מענדל שנור).

און אזוי איז עס צוגעגאנגען...

1.

איבער איזשביצע, לובלין און פיאסק — שוין לאנג
האט די בלוטיקע קאסע איר מענטשנסנאפעס'שניט געשניטן
בלויז זאמאשטש... די שטאט ביים ראנד —
מיט שוחד, מיט געוויין... האט'ס דערווייל געמיטן...

אומרויט איז מען סיווי... אז — יעדן שטאט! יעדן שטאט!
נאך לומדים יידן, וויסער און אדוואקאטן קלוגע —
פשטלען זיך, באווייזן קלאר, אז אין זאמאשטש גראד —
זיינען זיי נויטיק די יידן! אט האבן די מאכטהאבער די היגע —

ביז איצט דערפאר אפגעהאלטן: א פליפלאץ... א געביידע...
דערצו נאך „לא יחרץ“; עפעס דעם און עפעס יענעם
אין דערפאר א פארזיכערונג: „וועגן אויך איזט קיין ריידע“...
אי אנדערע שטעט? זאל די גאנצע וועלט אפילו ברענען!

דער פרעזעס פון יידנראט, א חשובער איינגייער פון „דארט“ —
ווייסט איינס: ואשלאח!... מתנות, יידן... מתנות!
אז ער זאגט — ווייסט ער דאך בעסער פארט:
גאלד! דאס בעסטע צו פארווישן ביזע כוונות...

ס'האט די סכנה א שוועב געטון איבער די קעפ
און געלאזט אין דער לופט איר ביזן אטעם
האט דאס הארץ איר נאכגעשפירט מיט הויכע קלעפ
און דערזען, אומעטוב, אין שרעק איר וואכן שאטן

ס'לאזן דער שכל און ווילן אויף טרויסטיהאקנס זיך פאנגען
און פארזינקען אין די נעצן פון ליגנען קרישטאל
נאך ס'הארץ איז שטענדיק מיט די דראענדיקע קלאנגען
כאטש עס ווייסט אליין נישט: טא וואס זאל מען טון?!

(*) פון זיין בוך „אין א פרעמדן דור“.

.2

אנגעפראפט א שטאט דא מיט מענטשן אלערליי —
געברענגט זיי צו שלעפן פון אלע עקן לאנד
און פארקירצט די יידנגאסן, ריי נאך א ריי
כאטש נעמט און דערשטיקט זיך אין ענגעניש ביינאנד — — —

נאך יידן וואקסן אריין איינער אינעם צווייטנס שטוב
מ'צאלט פאנטאזיעסומעס גוים פאר די שטאלן
מ'ווצלט זיך נאך: ווי געפעלט אייך מיין קלוב?
אין כסחין נאך: נאך ביי זיך נישט פאלן! — — —

מ'לאזט נאך קריסטן דארט זיך דרויען פריי ארום
די געטלעכע פון געטא — נאך אליין נישט ארומגעצוימט...
א גוי, א באקאנטער... אז ער קען נאך — קומט...
אין גייט אוועק צופרידן, הייטער-אויפגעצוימט...

ס'איז גוט אזוי פאר זיי וואס יידן דארפן עסן —
און ביי זיי איז מעל פאראן, גרויפן און קארטאפל...
— וואס טויג זיי געלט דען היינט — אינטער דייטשע שלעסער?
דאס צירונג פאר א ברויט! לאקירענע פאנטאפל...

פויערס פון די דערפער קומען אנגעלאדן —
ברויט און פונטן פוטער איז ביי זיי פאראן!
אין טאפן דערביי ס'מעכל... ווילן די שענסטע בגדים...
א מכין געווארן אויף סחורה, שנעל אזוי — סטעפאן!

ס'שמייכלען קאלט די וואנסעס מיט ביטרען פויערישונג;
פון זיינעטוועגן, מילא... ס'קען זיין דער פארטעפיאן...
און די פערד אין דרויסן הירזשען, פון מוחס:געווארענעם כשף
אין רייסן זיך צופרידן פון פויערישן געשפאן — — —

אין טאקע!... הערט און זאגט אליין:
ווער דארף דען היינט נאך שפילן, ווען פחד איז דא גרויס?
זאל אייוואן אוועקפירן דאס קלאוירענע געוויין —
אין זאל עס דארט פארקערענע דאס אויסגעצירטע חיון...

**

זיי קומען מיט דארפישע שליטנס —
זיי קומען און דארפן דא אליין...
פארקויף זיי דיינע שטאטישע זיטן
דאס לעבן באצאל זיי פאר זאלן...

די שטוב איז געטארבט מיט פאפירן
יעצט גיב זיי שפילען, דיוואנען...
ער וועט זיי אהיים שוין דערפירן —
די מלחמה — זי דינט דאך סטעפאנען — — —

ער וועט זיך באבלומען דעם דיל —
 באשפּיגלען די ליימיקע ווענט
 די מאַכטער וועט לערנען קלאַוויר
 און איידלען זיין פאַרפּום די הענט...

זאָלן יידישקעס קומען אין דאָרף —
 אויב מ'וועט זיי צום לעבן באַשערן
 אַקערן און זינקען אין מאָרף —
 די הענט זאָלן פאַרגרעכט ביי זיי ווערן...

דאָס געלט וועט ער פירן אין באַנק
 און קויפּן פאַר גראַשנס די הייזער
 פאַרוואַרפּן דעם דזשעגעבן-געשטאַנק
 און לערנען אין פאַנטאַסל זיך שפּרייזן — — —

נאָר — יידן זיינען אַלץ נאָך פאַראַנען!
 כאַטש ס'קלינגען די שמועות און קלינגען
 מוז מען די פּורלעך נאָך שפּאַנען
 און מאַכן פאַרמעגנס פון חונגער...

3.

שוין אַלץ דאָ געמאַכט גענוי, ווי אומעטום מסתמא
 אויפגעשטעלט פאַליצי, מיט געשרייירויטע היטלען...
 ס'קאָסט ביים „פאַן פרעזעס" אַ נישטיקליינע סומע
 אָדער פראַטעקציע... אין אַנדערע מיטלען...

עס וואַקסט אויס ווי שטעכעכץ אַ שטאַב דאָרט מיט ווערעם
 פאַליצי און באַאָמטע — „פאַר יודענראַט נויטיק"...
 פון שטעט אין דערווייטנס — געשמעקט שוין... געלערנט —
 און אַלץ איז געגרייט... קליפער און צייטיק...

באַשטעטיקט בפירוש אין דייטשע ביוראָען
 באַסטעמפלט מיט רויט פון געסטאַפּאַישן זיגל...
 שפּרייזן זיי אַרום מיט טעמפער הנאה
 וואָס אויף זיי איז פאַרשפּרייט דער האַנקנקרייץ-פּליגל

זיי נעמען שוין שוחד און טראָגן שוין שטעקנס
 קענען שוין שלאָגן און טרייבן פון דירות...
 זיי ווייסן וויאָזוי צו האַנדלען מיט שרעקן
 פאַרקויפּן אויף ברעקלעך און מאַכן עשירות — — —

אין אונטערוועלטלעכער, אין אַסימילאַנטישע היימען
 האָבן געטייעט די הערשאַפטס-חלומות
 און ס'האָבן דערפרייט זיך די צוויטיקע שליימען
 צו שטעלן זיך צום רוף פאַר שטעכיקע צווימען...

זיי גייען, עס דוכט זיך איבער די קעפּ
 זיי קוקן אויף מענטשן נאָר ווען זיי מוזן
 זיי שפּיגלען זיך דורשטיק אין די גלאַנציקע קנעפּ
 און שעפּן פון דאָרטן מאַכטיקע העזח...

און יידן זיי גייען, שטיל אין דער זייט —
 מען מיידט זיי אדער מ'האט פאר זיי גאר דרך-ארץ...
 „אמאל אויך דער פוקס — האט זיך זיין צייט“ —
 ראטעוועט א מאמר די ערע — — —

נאך אלץ נישט ארומגעצוימט דעם שטח
 ווו יידן דארפן פארקאסטנט ווערן —
 דרינגען מענטשן אז: מ'זעט דאך...
 דא האבן זיי א עסק, א שווערן...
 ס'איז דא די גרענעץ פון רוסלאנד נישט ווייט
 עס ציען און ציען קאלאנען...
 ס'ברענגען די שלאכטן, מ'דארף דעם שאסיי
 זיי וועלן דא פארמאכן נישט קאנען — — —
 מ'דינגט אפ די ראיות פון ווארשע און ווו...
 ס'איז נישט... עס איז נישט צום גלייכן!
 מ'וויל זיך מיט רייד פארשטארקן די רו —
 ווי דייטשן וואלטן געפרעגט נאכן שכל...
 עס קומט אויף אמאל אויך א געדאנק:
 אפן... דאס איז דאך נאך ערגער!...
 עס הייסט דאך — זיי מיינען גארנישט אויף לאנג — — —
 נאר ספיקות, זיי מוז מען דערווערגן...

4.

...און דארט, אין די שטאקוקע מויערן פון לובלין
 קריצן מיט כעס די פערערס, זינגען שרייבמאשינען: אויס דערמיט!
 ס'לויפן שוין פאפירן, האלבאפגעלאזן און פארטון:
 זאמאשטש! א פאפירן מעסער פארן קייזער-שניט — — —
 ס'שלאפן נאך טויזנטער אונטער די אונטערטעניקע דעבלעך פון געטא
 מ'וווינט נאך מיט ווייבער דארט און מ'שמויכלט צו מיידלעך נאך אזוי
 פון געוויינשאפט מעלה-גרהן סוחרים נאך: ברוטא... נעטא...
 און פארטאג, בנגבה, טאפט מען נאך א זעקל תבואה ביי א גוי...
 אין די ביוראס האט מען צייט און מ'גרייט זיך ווי צו א שלאכט;
 מ'זעט נישט פארווימען! דערווייל דארף מען אויספרעסן וואס מ'קען!
 דער דיקער מעדאל-שעה — נאר ער לאכט:
 — וואס, מיינט ליבע שטאטיידן אנטלויפן דען?
 נעמט מען דערווייל אויף גמינדעלעגאציעס: וואס קען עס שאטן?
 „זיי זאלן נאר קיין אנגסט נישט האבן!... אלץ איז ליגן! ליגן!“
 א געשיכטע — ווי טראפנס וואסער ענלעך — ביי אלע יודענראטן:
 המ'ם גזירות... נאר — א דאנק דעם פרעזעס: מ'האט זיי אפגעשריגן!

און אין די נעכט — אין קהילה — נאָר מ'שרייבט און מ'שרייבט: טאָמער...
א מעשה דיר... טאָמער מוז מען וועמען שיקן... איז — די שנאָרער!
קומען ווייבער... רייסן די האָר זיך אין משוגענעם געיאָמער...
שרייען... און קושן די הענט פון יעדן קהלס-פאָרער...

נאָר זיי — גזלנים קאלטע! מ'שווייגט אָדער מ'שטויסט אַוועק
א ליסטע פון „אָפגעהיטענע“ גרייט מען: צאָלערס... קאַנטריבוציע-געבער...
די האָבן נאָך מיט וואָס צו היילן זייער שרעק
און מ'קען פון זיי אַרויסנעמען די לונג מיט דער לעבער...

— זיי קען מען לאָזן אויף צולעצט! — פסקנט שלום ציבעלע במתינות...
א געוועזענער דאָרף-לויפער... יעצט פאַרבינדונגס-מאַן מיט „זיי“ —
און קהל? מ'האַט דען ביי עמעצן געפרעגט מבינות?
תקיף בלייבט תקיף — און א האָן טוט נישט קיין קריי...

און שלום קען ס'שטעטל! און די וועלט, האַלט ער, קען ער אויבעט:
— א יקרות וועט זיין... די קבצנים וועלן סייווי פון הונגער שטאַרבן...
און ער לאַכט פון גאַלדשטיינען, דעם בטלן וואָס איז פאַרמחט:
„גלויב מיר ס'אַנ'עברה זיך דעם אַפעטיט צו פאַרדאַרבן...“

און אויף דעם מילביקערס זון — ווען מ'דערציילט אים אויפן אויער:
— דער חבר-המאן קומט פון לאַגער... און וועט דאָס אַלץ פאַרשרייבן...
שמיכלט שלום אַזוי זיך... זיס און זייער:
— גיי שוין... ער וועט דאָ אַזוי לאַנג זיכער נישט אַנטרייבן...

...געלט! ווו האָט זיך אַזויפיל געלט דערנומען ביים עולם?
מ'פרעסט! מ'זויפט! און דערביי זיינען דאָ אַזויפיל הונגערדיקע רייען!
נאָך אַ ביסל זופ פון קעסל... אַ רייע קאַרטאָפל און אַ קילאָ קוילן
ווי די וועלט דאָ וואַלט זיך איינגעשפאַלטן אויף צווייען — — —

און דורך די פענצטער קוקן די ראַטניקעס אויף די רייען
און פליסטערן מיט זיכערקייט: נאָך אַ טאָג! נאָך אַ טאָג!
זיי שטייען די שנאָרער!? מילא, וואָס — זיי שטייען!
זיי פאָרן אַלע מיטן ערשטן צוג — — —

נאָר דאָרטן נעמט מען צו די ליסטעס פונעם פרעזעס
מיט אַ קילקייט, וואָס פאַרדעקט אַ געלעכטער;
אויב דו האָסט אויגן, קוק און לעז עס:
— אויך איר וועט גיין... מיט אייערע זין און טעכטער — — —

די לעצטע טעג אויף דער ניישטאט

דעם 1טן סעפטעמבער 1939, אין ערשטן טאג פון דעם מלחמה-אויסברוך, האט שוין דער ראדיא געמאלדן וועגן באמבארדירטע שטעט און פיל מענטשלעכע קרבנות. דעם זעלבן טאג האבן שוין די סירענעס אלארמירט וועגן דעם, אז מען זאל זיך באהאלטן, אז דעם שונאס אעראפלאנען דערנענטערן זיך צו דער שטאט. עטלעכע טעג זיינען אדורך בשלום. בכלל האט זיך אין שטאט אין די ערשטע טעג נישט געפילט קיין באזונדערע דענערווירונג און געשפאנטקייט. עטלעכע טעג נאכן מלחמה-אויסברוך האבן זיך אנגעהויבן באווייזן די ערשטע פליטים, אנטלאפענע פון די מערב-געביטן, נאענט ביי דער גרענעץ, ווו עס איז גער ווען דער מלחמה-פלאץ. מיט יעדן טאג איז דער פליטים-שטראם געוואקסן, אלע האבן זיך געריסן צו מזרח, צו דער רוסישער גרענעץ. אזוי זיינען אריבער די ערשטע צוויי וואכן אן קיין שום ספעציעלע פאלן אדער געשעענישן.

נישטאט ווערט באמבארדירט

עס איז געווען שבת דעם 16טן סעפטעמבער. דער טאג האט זיך געשטעלט א זוניקער און א ווארעמער. איך בין ארויס פון שטוב ארום אזויגער 9. די הרוביעשא-ווער גאס האט געהאט, ווי תמיד, איר נארמאלן אויסזען. מענטשן האבן שפאצירט. יידן זיינען געגאנגען צום דאווענען. נישט געווען צו דערקענען קיין באזונדערע סימנים פון דער גרויזאמער מלחמה, וואס האט שוין אנגעהאלטן 15 טעג. מען האט דערציילט, אז דער ראדיא זאל האבן איבערגעגעבן, אז די דייטשן וועלן מער נישט באמבארדירן קיין אפענע שטעט מיט א ציווילער באפעלקערונג; דאס זאל זיין לויט דער אויפפאדערונג פון רוסלאנד. עס האט זיך אונדז זייער גע-וואלט גלויבן אין דעם.

איך בין אריין צו מיין שכן און פריינד לייבל קארנמאס, ווו עס איז געווען א ראדיא. געפרעגט וואס הערט זיך — קיין באזונדערע נייע זיינען נישט געווען. איך בין ארויס אין צענטער שטאט. אויך דא איז די באוועגונג געווען א לעב-האפטע; די גאסן זיינען געווען פול מיט שפאצירנדיקע; די שטימונג א גאנץ מונטערע. איך האב זיך געטראפן מיט באקאנטע; מיר האבן שפאצירט אויפן שטעטישן וועג עס קומט אנטקעגן א באקאנטער — משה שווארצבערג (משה מעכעלעס). ער לייגט פאר צו גיין מיט אים צו ל. קארנמאס, אפשר וועט מען הערן אין ראדיא עפעס נייע. איך זאג אים אפ און ער געזעגנט זיך און גייט אליין.

דער זייגער איז שוין 11. יידן גייען שוין פון דאווענען. מען טראכט צו גיין אהיים עסן. ווען מיר געפינען זיך ביי דער אפטייק, ווערט פלוצים דער הימל פאר-וואלקנט... עס האט זיך באוויזן א כמארע מיט אעראפלאנען מיט א שטארקער זשור-מעריי, עס האט זיך געדוכט, אז זיי פליען ממש איבער די קעפ. איידער מיר אריענ-טירן זיך הערט מען שוין א שיסעריי. עס ווערט א מוראדיקע בהלה.

מיר לויפן אריין אין הויז פון באסקל הערצבערג (דער געלער באסקל). עס לויפט אויך אן א פוילישער אפיציר. ער איז איבערגעשראקן אויף טויט, קען קיין ווארט נישט אויסריידן. מיר הערן אלץ פרישע באמבע-אויפרייסן.

נאך א געוויסער צייט ווערט שטיל. מיר קוקן ארויס און דערזען ווי א געדיכטער רויך שפארט צום הימל. אויך פון דער זייט פון הרוביעשאווער גאס זעט זיך א געדיכטער רויך.

איך לויף אהיים. פאר שרעק און איבערקלערונגען וועגן די נאענטע טראגן נישט די פיס. דאס שטיקל וועג זעט אויס משונהדיק לאנג. איך קום צו דער הרוביעשא-ווער גאס. פון קארנמאסעס געסעלע טראגט מען ארויס א דערהרגעטע די מאכטער פון יידל שעכערשינער — שיינדל. שפעטער האט מען אויך איר פאטער, יידלעך, גע-פונען א פארברענטן, ליגנדיק אין געסל אונטער א ביימל. אין דעם זעלבן מאמענט, צוזאמען מיט זיי, איז אויך אומגעקומען, ארויסגייענדיק פון קארנמאסעס שטוב, דער פריער דערמאנטער משה שווארצבערג, דער זעלבער וואס האט מיך מיט א שעה צוריק גערופן צו קארנמאסן...

ביי מיר אין ווייניג האב איך קיינעם נישט געטראפן. די טירן אויפגעפראלט, די פענצטער צעבראכן. איך לויף ארויס פון שטוב — מען זעט נישט קיין מענטש. פון די שכנותדיקע הייזער שפארט ארויס א רויך. די ארומיקע הייזער ברענען. ענד-לעך דערווייט איך זיך, אז די מענטשן באהאלטן זיך אויפן פעלד, וואס איז נאך דער הרוביעשאווער גאס.

אויפן פעלד זיך איך אפ מיינע אייגענע. אלע זיצן מיט צעשראקענע געזיכטער, הילפלאז און פארלירן. קיינער ווייסט נישט וואס צו טאן, ווהין צו גיין. אלע האבן איבערגעלאזט זייערע שטיבער מיטן ביסל ארעמקייט אויף הפקר. מען איז אנטלאפן ווי מען איז געשטאנען. די הייזער שטייען און ווארטן, אז דאס פייער זאל זיי פארצערן. איך נעם מיין פרוי און מיר גייען שנעל צוריק צו דער ווייניג. די שטוב שטייט נאך גאנץ. איך גיי אריין אין שטוב און נעם ארויס א קינדער-וועגעלע. לייג ארויף דאס בעטציג, א ביסל מלבושים, א ביסל וועש און אנדערע נומיקע זאכן. מיר גייען צוריק אין פעלד צו די קינדער.

ווידער פליען אן אעראפלאנען. דער עולם באהאלט די קעפ אין דער ערד. דאס מאל איז אדורך בשלום — נישט געווען קיין קרבנות. זעט אויס, אז די פליער זיינען געקומען צוריק נאך א קוק-געבן, זען צי די שטיקל ארבעט זייערע איז געלונגען. ביסלעכווייז הייבט אן די זון זיך אראפזעצן. עס ווערט קיל. די נאכט רוקט זיך אן. עס שטעלט זיך הארב די פראגע — ווהין גייט מען איצט? די שטוב איז שוין פארברענט. די יעניקע, וועמענס הייזער עס זיינען גאנץ געבליבן האבן מורא צוריק-צוגיין אין זיי. איז געבליבן מען גייט אין די דערפער.

וועלכער ייד האט עס נישט געהאט קיין באקאנטן גוי אין די דערפער? וועט ער ביי אים בעטן שוין „עד יעבור זעם“ — ביז דער שטורעם וועט אריבער. די נאכט איז צוגעפאלן און דער עולם האט זיך געלאזט איבער די פעלדער צו די דערפער. איך האב זיך דערמאנט פון א באקאנטן גוי אין דארף באזשי דאר און מיר בא-שליסן אהין צו גיין.

איך האב דאס ביסל מטלטלים ארויפגעלייגט אויף מיין „וואגן“, נאך אהין אריינגעזעצט די קינדער און זיך געלאזט אין וועג.

די נאכט איז געווען א פינצטערע און א קילע. עס איז געווען סוף חודש אלול, אנהייב תשרי. דער וועג איז דעמאלט געווען זייער א שווערער. פיל פליטים, וואס האבן ביימאג מורא געהאט צו פארן אדער גיין צוליב די באמבארדירונגען, האבן איצט באלאגערט דעם וועג מיט פורן, אויטאס, מאטאציקלען און ראווערן, אפגע-

רעדט פון דער מאַסע פוסגייער. אזוי ווי קיין ליכט האָט מען נישט געטראָט האָבן, קאָן מען זיך שוין פאַרשטעלן ווי דער וועג האָט אויסגעזען. גייענדיק האָבן מיר זיך אָנגעשטויסן אויף אַ ייד אַ פליט פון גאליציע. שוין קנאַפּע צוויי וואָכן ווי ער איז אונטערוועגס. ער האָט שוין דורכגעמאַכט עטלעכע באַמבארדירונגען. אויך דאָ האָט עס אים פאַרכאַפּט. ער האָט דאָ איבערגעוואַרט ביז די נאַכט וועט צופאַלן און ער וועט זיך לאָזן אין וועג. זיין ציל איז די רוסישע גרענעץ. ער האָט אונדז אויך דערציילט, אז פון דער היינטיקער באַמבארדירונג זיינען אויף דער ניישטאַט אומגעקומען העכער 40 מענטשן. ענדלעך האָבן מיר דורכגעמאַכט די 8 קילאָמעטער און זיינען בשלום אָנגעקומען אין דאָרף.

אין דאָרף

דער פויער האָט אונדז אויפגענומען גאנץ פריינטלעך. מיר זיינען שוין ביי אים נישט געווען די ערשטע. ער האָט אונדז אַריינגעפירט אין אַ שפייכלער, וווּ עס זיי-גען שוין געווען צוויי פאַמיליעס. מען האָט אַריינגעבראַכט שטרוי און אויסגעכעט אַ געלעגער. צומאָרגנס אין דער פרי זיינען אָנגעקומען נאָך אייניקע פאַמיליעס און דער פויער האָט זיי אַלע אַריינגענומען. אויך איז אנדערע הייזער זיינען שוין געווען יידן. אזוי זיינען אדורך אייניקע טעג. עסן האָבן מיר געקויפט ביים פויער. מיר זיינען געווען אָפּגעריסן און נישט געוואָס וואָס עס טוט זיך אין זאַמאַשטש. אויפן דריטן טאָג, דינסטיק פרי, איז אַריינגעקומען אַ באַקאַנטער, שמחה גרינד-לער, ער איז געווען ביי אַ צווייטן פויער, און פאַרגעלייגט, ווער עס וויל גיין מיט אים קיין זאַמאַשטש. אזוי ווי איך האָב שוין פריער וועגן דעם געטראַכט, זיינען מיר ביידע אוועק.

מיר זיינען אָנגעקומען אויף דער ניישטאַט, אויף דער הרוביעשאַווער גאַס. די גאַס איז געלעגן אין רואינען, עס האָבן אַרויסגעשטאַרצט נאַקעטע שוואַרצע קויד-מענס. איינצלע מענטשן האָבן מיר באַגעגנט פאַראומערט און פאַרטרויערט. אויפן מאַרק איז נאָך געווען אַ שטיקל באַוועגונג. מענטשן זיינען אַרומגעגאַנגען מיט גע-בראַכענע הענט, מיט דער שאלה — וואָס דערוואַרט אונדז ווייטער? מיר זיינען געגאַנגען אויף דער אַלטער שטאַט. דאָ איז שוין דער אויסזען גע-ווען אַ ביסל אַן אנדערער. דאָ האָט זיך דער טרויער און די פאַרלירנקייט זיך אזוי נישט אָנגעזען ווי אויף דער ניישטאַט. איך רייד מיט באַקאַנטע און ווער געווייזט. אז אַלע אַמטן האָבן זיך שוין עוואַקואירט. די פאַליציי פאַרט באַלד אויך אַרויס און די שטאַט בלייבט אויף הפקר. מען גיט צו, אז דאָס וועט נישט זיין אויף לאַנג, ווייל היינט-מאָרגן וועלן מיר שוין דאָ זיכער האָבן די דייטשן.

אין שטאַט זיינען די געשעפטן אָפּן. די באַוועגונג איז נישט קיין גרויסע, מען דערקענט אז דער עולם איז פול מיט נערוועזיטעט און געשפאַנטסקייט. מיר נעמען זיך צוריק צו דער ניישטאַט. אויפן וועג באַגעגענען מיר אָנגעלאָדענע אויטאָס מיט פאַליציי, וואָס פאַרלאָזט די שטאַט.

אויף דער ניישטאַט איז טרויער און פאַרצווייפלונג, דאָ זעט מען שוין דעם חורבן פאַר די אויגן. פלוצים — אַ ווייטערדיקער לופט-אָנגריף, אַ געזשומעריי פון אַעראַפּלאַנען. מיר לויפן אַריין צו קאָוואַלסקין אין סאַד. לייגן זיך אונטער די ביי-טער. דאָרטן טרעפן מיר שוין אנדערע יידן. די ניישטאַט ווערט ווידער באַמבארדירט. ווען עס ווערט שטיל לאָזן מיר זיך צוריק אין דאָרף צו אנדערע משפחות, וואָס האָבן זיכער איבערגעטראַכט וועגן אונדזער גורל. גייענדיק אויף דער הרוביעשאַ-ווער גאַס דערווייטן מיר זיך, אז עס זיינען שוין ווידער פאַראַן טויטע און פאַרוואַנד-

דעמטע יידן. אויפן וועג צום דארף דערציילט מען אונדז, אז די דייטשע זיינען שוין נאך גאנצט.

אין דארף האבן מיר געפונען אלץ ווי פריער. אין דער לעפט האט מען אבער פארויסגעפילט, אז עפעס דארף געשען. עס איז ערב ראש-השנה. קומען זיך צונויף יידן און מען באשליסט צו דאווענען מנחה און מעריב בציבור. מען האט געפונען א דארפישע הייזקע א ליידקע און מען האט עס אפגערייניקט. די פרויען האבן א ביסל ארומגעוואשן. אריינגעשטעלט א טיש און עס איז שוין פארטיק אן ארט צום דא-ווענען.

דערווייל איז נאך פרי פאר די תפילות, זיצט מען אין דרויסן. ארום איז שטיל ווי ערב א שטורעם. פלוצים דערהערט זיך א שיסעריי פון נישט קיין ווייטן מרחק. ווידער שטיל און גלייך א פארשטארקטע שיסעריי, דאס מאל שוין פון הארמאטן. פון שרעק נעמען די מענטשן זיך צעלויפן.

עמין שרייט אויס: — יידן, קומט דאווענען!

דאס איז עקיבא דראזשקאזש (דעם לאמען מאמיעס), אלע לויפן אריין אינעם שטיבל, אויך די פרויען און קינדער. עקיבא נעמט א מחזור און שטעלט זיך ביים טיש און מען הייבט אן דאווענען. ס'ווערט א געוויינעריי פון די פרויען און א פאר-שטיקט שלוכצן פון די מענער. פון געוויין רייסט זיך ארויס דער קול פון דעם בעל-תפילה, עקיבא דראזשקאזש, „ובכן תן פחד“...

די שיסעריי ווערט אלעמאל שטארקער. די שויבן פון די פענצטער צימערן. עס דאכט זיך אז די ווענט טרייסלען זיך. דאס געוויין ווערט שטארקער, רייסנדיקער.

מען פארענדיקט די תפילות, עס איז א ביסל שטילער, דער עולם בארואיקט זיך א ביסל און מען ווינטשט זיך א „ישועה“.

מיט מורא גייט מען ארויס אויף דער גאס. עס איז שטיל. די פויערס זיינען אויסבאהאלטן אין די הייזער. ווען עס ווערט גוט טונקל, קומט ווער צולויפן מיט דער „בשורה“ — ער האט געזען א דייטש. נאכהער קומט שוין א צווייטער, אז צוויי דייטשן האבן אים געפרעגט אויפן וועג קיין זאמאשטש. הייסט עס, אז מיר האבן שוין די דייטשן.

אין שרעק און איבערטראכטונג גייט מען שלאפן. אין מיטן דער נאכט הערן מיר א שטארקע פארעריי פון טאנקען אויפן שאסיי וואס פירט קיין זאמאשטש. אויפן צווייטן טאג קומען זיך די יידן ווידער צוזאמען דאווענען — א ביסל שוין בארואיקט. מען ווייסט, די דייטשן זיינען אין זאמאשטש.

וואס זאל מען ווייטער טאן? אהיים גיין? האט מען מורא, ווער ווייסט ווי גי דייטשן וועלן זיך באציען צו די יידן. עס איז ראש-השנה, וועט מען די צוויי טעג איבערווארטן, בלייבן אין דארף.

פארנאכט קומט א פויער און גיט איבער, אז די דייטשן זיינען אויף דער גיי-שטאם. די הייזער זיינען ליידק. אין שטאט זעט מען קיין מענטשן נישט. אויך דעם צווייטן טאג האבן מיר די זעלביקע גרוסן. דערווייל איז דער „יום-טוב“ אדורך און מיר באשליסן צו גיין „אהיים“. אמת, נאך אייניקע משפחות, די אנדערע האבן נאך מורא.

מיר לייגן ארויף אונדזערע זאכן אויפן „וואגן“ און מיר לאזן זיך אין שטאט אריין. נישט מיטן נארמאלן וועג, נאר דורך די פעלדער. ביז הינטער דער שטאט איז אלץ אדורך בשלום. שוין פאר דער שטאט באווייזן זיך אערפלאנען. דאס מאל זיינען עס דוכט זיך געווען פוילישע. די דייטשן שיסן ארויף צו זיי. מיר לייגן זיך אויס אויף דער ערד. די אערפלאנען זיינען פארשוונדן. ארום אונדז געפינען מיר

א סך באמבע-שפליטערס. ערשט איצט זעען מיר אין וואס פאר א געפאר מיר זיינען געווען.

צוריק אין דער ניישטאט

מיט די פעלדער קומען מיר אן אויף דער אזוי גערופענער קאלאניע „אברא-מווקא“, וואס איז קעגנאיבער יקותיאל יוקאלעס. אזוי ווי מיר טרעפן לידיקע הייזער, גייען מיר אריין אין איין שטוב. פון די שכנים, וואס וויינען דערנעבן, דערווייטן מיר זיך, אז דערווייט איז ביז איצט שטיל, די דייטשן האבן נאך דערווייט גארנישט געטאן, די שרעק איז אבער גרויס. איך גיי ארויס אין גאס -- מען זעט נישט קיין לעבעדיקן נפש פון ציווילע. אויף די מארק-פלעצער שטייען אויסגעשטעלט דייטשע מאשינען און סאלדאטן פארען זי דארטן ארום ווי עס וואלט גארנישט געשען. די לידיקע גאסן ווארפן אן א שרעק און איך גיי שנעל אהיים.

פארנאכט קומען צו אין הויז נאך עטלעכע יידן, באקאנטע, וואס ווילן דא איז בערנעכטיקן. עס איז הינטער דער שטאט, מיינט מען אז דא איז זיכערער. מען לייגט זיך אין דער פינצטער, מען האט מורא אנצוצינדן ליכט. פיר מאן שלאפן מיר אונטערן טיש. ביינאכט -- מען קלאפט. עס זיינען דייטשע סאלדאטן, דריי מאן קומען זיי אריין, מיט געווער אויף די אקסלען. באלייכטן די שטוב און נעמען צו צוויי מאן. אויף מארגן דערווייטן מיר זיך, אז כמעט פון יעדער שטוב האבן זיי ארויסגענומען מענטשן. געהייסן האט עס, אז זיי נעמען צו ארבעט. מען האט די ארויסגענומענע ארומגעפירט א גאנצן טאג, אלעמען גוט צעשלאגן און אויף דער נאכט באפרייט.

עס איז א שבתדיקער טאג, דער צווייטער טאג מיט די דייטשן, דערווייט איז רואיק. איינציקווייז גייט מען ארויס אויף דער גאס, מען איז נייגערדיק. עס ווערט א שטיקל באוועגונג. מען זעט זיך ווידער מיט באקאנטע, מען גיט איבער די איבער-לעבענישן פון די לעצטע טעג.

ארום 11 אזיגער פאר מיטאג הייבט אן צו גיין פון דער אלטשטאט אויפן לעמבערגער שאסיי א מאטאריזירטע דייטשע קאלאניע. עס פארן פארביי פארשיידענע טיפן טאנקען און מאשינען. די מענטשן שמעלן זיך אויס פון ביידע זייטן טראטואר, ווי אמאל כעת א דעפילאדע דעם דריטן מאי. מען קוקט אויף דעם בייז ווונדער פון דער דייטשער טעכניק. אין משך פון צוויי שעה, אן איבעררייס, זיינען אדורך א סך הונדערטער דייטשע כלי-משחיתים אין דער מוסטערהאפטער ארדענונג. דער שבתדיקער טאג איז אדורך רואיק. ביינאכט איז מען ווידער געשלאפן מיט שרעק, טאמער קומען די מחבלים אויף א באזוך.

אין די שפעטערדיקע טעג האבן די דייטשן ווידער געכאפט מענטשן אויף ארבעט; אויב זיי האבן קיינעם נישט געטראפן אין די גאסן, האבן זיי געשלעפט פון די הייזער. דאן איז דורך די דייטשן דערשאסן געווארן דאס גייסטיק-קראנקע יינגל א ברודער פון ציפקע קערבוס.

דאס זיינען געווען די טעג צווישן ראש-השנה און יום-כיפור. מיט עסן און אנהערע לעבנסמיטל איז געווען שווערלעך. די בעקערס האבן כמעט נישט געבאקן, עס האט זיך טאקע געפילט א מאנגל אין ברויט.

יום-כיפור, באלד אין דער פרי, האט זיך פלוצים אנגעהויבן א העפטיקע שנייעריי. די דייטשן האבן אריבערגעשאסן איבער דער שטאט. זעט אויס, אז איז די נאענטסטע וועלדער זיינען נאך געווען גרופעס באוואפנטע פוילישע זעלנער, וואס האבן געשטעלט א ווידערשטאנד. די שיסעריי האט אנגעהאלטן ביז נאך מיטאג. שפעטער איז דורך דער הרוכיעשאווער גאס דורכגעפארן א מאטאריזירטע דייטשע

אפטיילונג אין דער ריכטונג צו די וועלדער. ווען זיי האבן זיך נאכדעם צוריקגע-
קערט, האבן זיי שוין געפירט געפאנגענע פוילישע זעלנער.

עס איז שמיל געווארן. פוילישע זעלנער האבן זיך נאכדעם אָומגעדרייט אי-
בער די גאסן. עס איז געווען אַ מענדענץ ביי-די דייטשן צו באַפרייען די געפאנגענע
פוילישע זעלנער. צווישן די דאָזיקע זיינען געווען אַ סך יידן, וואָס האָבן געדינט אין
מיליטער. מען האָט זיי געהאַלפֿן צו קריגן ציווילע קליידער און זיי האָבן זיך אי-
בערגעמאַן.

עס האָט זיך פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אז די דייטשן גייען אַרויס און עס קומען
די רוסן. גיך האָט זיך עס מאַקע באַשמעטיקט. מען האָט געזען ווי די דייטשן גרייטן
זיך אין וועג אַריין. אין אייניקע שעה אַרום האָט מען שוין קיין דייטש נישט געזען.
מען האָט פריי אַפּגעאַטעמט און אַן אינערלעכע פרייד האָט אַלעמען באַהערשט —
פּטור פון די דייטשן.

דערווייל איז אַבער די שטאָט געבליבן אויף הפּקר. דאָס האָבן אויסגענוצט
פוילישע אַנטיסעמיטישע עלעמענטן, אונטער דער אַנפירונג פון געוועזענע אַפיציר-
לעך פון די פריי-געלאָזענע געפאנגענע און זיך געגרייט איבערצונעמען די מאַכט
אין דער שטאָט. עס האָבן זיך גלייך באַוויזן באַוואָפּנטע גרופּעס פון פוילישע זעל-
נער גרייט זיך קעגנשמעלן דער רויטער אַרמיי, ווען זי וועט אַריין אין שטאָט. זיי
האָבן באַפוילן די בעקערס. זיי זאלן באַקן ברויט פאַר די פוילישע זעלנער. אין שטאָט
האָט זיך געפילט אַ פאַגראַם-שטימונג. איך געדענק נישט ווי דאָס איז געשען, די
באַנדע האָט רעזיגנירט פון איר ווידערשטאַנד און די שטאָט האָט אויסגעמיטן די
אָוואַנטורע.

עס קומט די רויטע אַרמיי

נאָך מיטאַק האָבן די וואָס האָבן געווינט הינטער דער שטאָט, געהערט דאָס
אַנקומען פון די סאָויעטישע מאַנקען. ווי פון אונטער דער ערד אויסגעוואַקסן, האָט
זיך באַוויזן אַ דעמאָנסטראַציע פון אַ צוויי הונדערט מאַן מיט אַ רויטער פאַן. אין
דער שפיץ פון דער דעמאָנסטראַציע איז געווען דער באַקאַנטער קאַמוניסט אין זא-
מאַשטש, יוזעף יאַנאַשעק. ווען עס זיינען אַנגעקומען די מאַנקען, איז אַרויס אַ מאַג-
קיסט און האָט באַגריסט די דעמאָנסטראַציע. נאָכן אויסרופן הוראַגעשרייען לכבוד
דער רויטער אַרמיי און פאַר סטאַלינען, האָט ער געבעטן דעם עולם מען זאל זיך
פאַנאַדערגיין. די מאַנקען האָבן זיך אויסגעשטעלט אויפן מאַרק-פלאַץ.

דערווייל האָט די יוגנט און אַנדערע אויסגענוצט די סיטואַציע און זיך געכאַפּט
צום געווער, וואָס די פוילישע סאַלדאַטן האָבן אַפּגעגעבן. מיט דער הסכמה פון די
סאָויעטישע מיליטער-לייט האָט די דאָזיקע באַוואָפּנטע גרופּע איבערגענומען די
מאַכט אין דער שטאָט. די אויפגאַבע פון די דאָזיקע איז געווען אַפּצוהיטן אז עס
זאל נישט געשען קיין פראַוואַקאַציע.

חברה האָט זיך אַרויסגעלאָזט, מעשה-העלדן, איבער דער שטאָט. האַפּערדיק
געבאַנגען איבער די גאַסן. וווּ מ'האָט באַגעגנט אַ פוילישן סאַלדאַט, האָט מען אים
רעווידירט, צי ער האָט נישט קיין געווער. אויב מען האָט ביי אים געפונען
וואָס נישט איז פון באַוואָפּענונג, האָט מען עס צוגענומען. אין אַוונט איז אַג-
געקומען אַן אַפטיילונג פון סאָויעטישע סאַלדאַטן, וואָס האָט פאַטרולירט איבער
דער שטאָט.

דעם אַנדערן טאָג איז געשאַפן געוואָרן אַן אַפיציעלע בירגער-מיליץ אַפּצוהיטן
די רואיקייט און זיכערקייט פון דער שטאָט. אין דער מיליץ האָט זיך יעדער געקענט

פארשרייבן. זי האט טאקע שוין אין די ערשטע פאר טעג געציילט אין די הונדערטער. באלד אין דער צווייטער נאכט איז געשען א טראגישער פארפאל. עס איז געווען אין מיטן דער נאכט, אין לאקאל פון דער מיליץ (אין דער געוועזענער גמניע פון דער ניישטאט). עס זיינען געוועסן אייניקע חברים — יעקל עלצטער, אהרן שאר און אנדערע. זיי האבן מאניפולירט מיט רעוואלוציערן. אין א געוויסן מאמענט האט דער רעוואלוציער, וואס עס האט געהאלטן אהרן שאר אויסגעשאסן און די קויל האט געטראפן עלצטערן אין הארץ. אין א פאר שעה שפעטער איז ער געשטארבן. דער דאזיקער טראגישער פאל האט געמאכט א רושם אין דער גאנצער שטאט. יעקל עלצטער איז געווען איינער פון די פעאיקסטע און אינטעליגענטסטע חברים. ער איז אלט געווען 26 יאר. ער האט געהאט א מיליטערישע לוויה. עס האט אים מספיד געווען א סאוויעטישער פאלקאוויק.

אין שטאט איז ווייטער געווען ווי אין די מלחמה-טעג. די געוועלכן זיינען געווען כמעט געשלאסן. קיין שום באזונדערע שטאטישע אמתן זיינען נישט געשאפן געווארן. אויסער די מיליץ איז גארנישט געווען. אזוי זיינען אדורך עטלעכע טעג. אויף דער אלטער שטאט, אין מאגיסטראט, איז געוועסן א מיליטערישע מאכט, דארט איז אויך געווען דער חבר זישע האקמאן (געשטארבן אין ראטנפארבאנד). זיין ארבעט דארטן איז יענע טעג איז מיר נישט באקאנט.

אין א פאר טעג שפעטער איז ארויס א קלאנג, וואס האט געמאכט אויפצוטרען די גאנצע יידישע באפעלקערונג. מען האט דערציילט, אז די סאוויעטישע ארמיי ציט זיך צוריק ביז איבער דעם בוג, אז די דייטשן זאלן צוריק פארנעמען זאמאשטש. דער געדאנק בלויז האט געמאכט אויפשוידערן. ווען מען האט זיך געוואנדן צו דער סאוויעטישער מאכט וועגן דעם, האט זי עס קאטעגאריש אפגעלייקנט. די קלאנגען האבן אבער נישט אויפגעהערט. אין א געוויסן מאמענט האט די אפיציעלע רוסישע מאכט וועגן דעם מודיע געווען. מען האט זיך נאכדעם דערוואוסט, אז אין יענע טעג איז אונטערגעשריבן געווארן אן אפמאך צווישן דייטשלאנד און רוסלאנד, אז די סאוויעטישע ארמיי פון לובלינער ראיאן דארף זיך אין א ריי ערטער צוריקציען ביז איבער דעם בוג.

מען קען זיך פארשטעלן דעם טרויער און די פארצווייפלונג, וואס עס האט ארומגעכאפט די יידן, דערוויסנדיק זיך, אז די דייטשן קומען צוריק. אמת, עס איז געגעבן געווארן די מעגלעכקייט יעדן, ווער עס האט עס געוואלט, זיך צו עוואקואירן מיט דער רויטער ארמיי.

עס איז דא, לויט מיין מיינונג, געמאכט געווארן א געוויסער פעלער. די מעגלעכקייט פון עוואקואציע האט געדארפט געמאכט ווערן ווי א באפעל, אז די יידישע באפעלקערונג זאל פארלאזן די שטאט. אויב די סאוויעטישע ארמיי האט עס נישט געקענט אפיציעל טאן, האבן עס געדארפט טאן די יידישע אנפירנדיקע חברים, זיי האבן געדארפט איבערגעבן דער יידישער באפעלקערונג, אז פאר זייער אייגענער זיכערקייט זאל מען פארלאזן די שטאט און גיין מיט די סאוויעטן. אזא אפיציעלע דערקלערונג איז נישט געקומען. זיינען טאקע א סך נישט געווען אנטשלאסן זיך צו עוואקואירן. בכלל איז דעמאלט געווען אן אמתער בילבול-המוחות. מען האט נישט געוואוסט ווי אזוי צו באשליסן.

איך געדענק די שמועסן וואס עס האבן זיך דאן געפירט. די פראגעס פון שכנים און באקאנטע, וועלכע האבן זיך געישובט וואס צו טאן. גרופעס זיינען געשטאנען אין גאס און הילפלאז דיסקוטירט וועגן דער סיטואציע. אט שטייט א גרופע יידן און צווישן זיי אונדזער רב, הרב מרדכי שטערנפעלד ז"ל. גלייך ווי אלע איז ער געווען הילפלאז. מיט טיפן צער און וויי האט ער באטראכט די שטאט, ווו ער איז הער

בער 50 יאר געזעסן אויף דעם כסא-רבנות. וואס קען ער טאן? פארלאזן די עדה?
און אט איז ביי דער מיליין — די מיליציאנערן שטייען. און ריידן צווישן זיך. אין
דעם מאמענט איז צוגעקומען מענדעלע גלעזער און מיט א געוויין אויסגערופן: —
זאגט איר, חברים, איר אלע אנטלויפט און די שטאט לאזט איר איבער אויף הפקר,
פארוואס זעט איר עפעס נישט צו טאן פאר דער שטאט?

וואס האבן אבער די מיליציאנטן, וואס האבן אויסגעפירט זייער אמת געצייל-
טע טעג, עפעס געקענט טאן. זיי זיינען בכלל געווען אין דער לאגע פון „אשר לא ידע
את יוסף". נישט זיי האבן געקענט די שטאט, נישט די שטאט האט זיי געקענט.

לסוף האבן אבער פארט מויזנמער יידן זיך עוואקואירט, פארלאזט די שטאט.
צום באדויערן זיינען אבער מויזנמער יידן איבערגעבליבן און געטיילט דעם טרויער-
דיקן גורל פון אלע יידן אין פוילן. די מיליין האט זיך עוואקואירט די לעצטע. איך
אליין האב זיך אויך עוואקואירט מיט דער מיליין. די פאמיליעס האט מען מיט א
טאג פריער אפגעשיקט מיט דער באן.

געווען איז עס שמחת-תורה, ווען מיר האבן פארלאזט די שטאט. גייענדיק צו
דער באן-סטאנציע, זייענדיק נעבן מאגיסטראט, האב איך געזאגט צום חבר, וואס
איז געגאנגען נעבן מיר: „לאמיר אנקוקן די שטאט, אפשר איז דאס צום לעצטן מאל".
אזוי איז עס טאקע געשען. מער האבן מיר שוין אונדזער זאמאשמש נישט געזען.

און אזוי האט א שבתדיקע עדה אזעקגעשפרייזט צו גאט... (*)

1.

אחרון של פסח. תש"ב. קנייטשן מחיידן ביי בערעלע וויינמאכער אין מנין די פסוקים מ'זוכט... איז קיין נייעס אין בלאט נישטא — זוכט מען אין תורה, אין רמזים: ר' וואל!... לויט ווי ס'שרייבט דער זאמאשטשער מקובל און טרייבער פון דבוקים וועט מען שוין ביי אים, אם ירצה השם, קיין שופר נישט בלאזן...

און דא איז ערשט פסח'ציט... און מ'זאגט... אוי, מ'זאגט דאך פארט! געקומען א יונגל פון פיאסק... בארפיש, אפגעריסן: ער האט געזען אליין! „בעלזשעק" — זאגט ער... און דערציילט אזעלכעס וואס קען אויפטרעיסלען א שטיין... נאר — יידן... טרייסט מען זיך און מ'שרייט אויף אים אן: וויסעך וואס דארט!

א משוגענער דארף מען דאך זיין אלעמען אזוי אויסצוהערן: וואס הייסט? נעמען מענטשן, שטעט גאנצע און — גלאט אזוי!... סתם זיך אזוי — — —

כאטש — פארטאג, ביים ערשטן אויפשפראכן פון יונגן טוי האבן העלמען אלע קרומע אדערן פון שטעטל באשטעלט מיט געווער...

פליק... פליק... ווי שווארצע ראבנפוסקעס וואלטן געפיקט דעם ווייסן מאג אין די גאלדן-שבתדיקע שלעפן זיינע... הא, וואס שיסט עפעס דא ארום? נאך איז רואיק דער טאטע... גיסט אפ די נעגל זיך פרום און דורכן פענצטער-שפאלט בליקט ער צום טויטן געסל-רוג

— „נורא!" ברומט ער אין שטוב אריין... ס'הייסט: גלאט איז עס נישט אזוי! אט לויפט א פארוויינט יונגעלע פארביי... א קינד רייסט זיך ערגעץ נאנט און פון דארט, דער גרעסערער גאס, ביים סאמע מארק-פראנט שרייט עפעס צעשוויבערט א האר-צעפלאשעטע פרוי — — —

בוך! בוך - בוך! שפאסן רויך-הילכעלעך איבער די הילצערנע דעכער און די געטא-שטיבלעך, מיט דער אייביקער הכנעה, בייגן זיך און בייגן און דער טאטע: מנע, אין מיטן שטאט צו קומען שיסן פייגל! כאטש דאס געשריי ארום ווערט אליין קלארער, העכער — — —

אהא! פאראלזירט עס אין קאפ... אין די פלוצים-דערשראקענע געהירן און אליין אויפאמאל רייסט זיך... שרייט... באהאלט זיך און קריכט ארויס: זאל עס דאס טאקע זיין? אדער אפשר איז אומזיסט די שרעק בלויז און אומזיסט איז דאס משוגענע ברעכן שויבן, פארהאקן טירן!...?

(*) זע באמערקונג זייט 911.

דערמט שוין דער טאטע אויס, אינמיטן זאגן פון סידור ארויס:
— מ'וועט נאך א אומגליק ברענגען חלילה מיט דער בהלה...
כאטש גאט ווייסט, וויאזוי ס'האט זיך צעפלאקערט די יללה
און ס'שארן דערשראקענע טריט זיך איבערן גאנצן הויז...

נאך שוין יאגט מען פונעם שכן... שוין לויפט מען פון ארום... יא, מ'טרייבט!
צום מארק-פלאץ... און אין דער מענגע אריין: טראך! טראך-טראך!
ס'דאכט זיך ווי ס'וואלט אויפגעטייעט דעם פיאסקער יינגס בארפסער לאך,
דער געפרוירענער, פון נעכטן: נאראנים! אויך מיר האבן נישט געגלייבט...

2.

מ'האט זיך שוין לאנג געזוכט צו באווארענען מיט עפעס:
געזוכט צו פארשרייבן זיך אויף ארבעט... האבן א שוין...
ווייל קלאנגען קומען קיינמאל נישט פון זיך אליין
און א ליגנט מוז אויך האבן אין וואס זיך אנצושטעפען...

ס'האט זיך א ווערטל אזא, פיניע פערל, דער פעסימוסט פון געטא:
פליגן מוזן האבן א מיסט פון וואס ארויסצוואקסן — — —
האט יעדער איינער שטיל אין זיך אפגעפסקנט:
מילא, פארפאלן... ס'איז שטענדיק בעסער ווען מ'האט ביי זיך א צעטל...

זיינען יידן אוועק שניידן טאָרף און אויסגראָבן קאנאלן
מ'האט זיך פארשריבן צום קוילן-טראָגן און קאזארמען-בוי...
געהיטן זיך, די דאטומס אויפן ביכל זאלן זיין גענוי
און בכלל זאל מען אין אַרדענונג זיין ביי זיי מיט אלעם — — —

כאטש — פיניע... אי אז ער א סקעפטיקער געוואָרן, פיניע!
— יידן! זאגט ער — לאמיר ליגנט זאָגן; מ'טאָר אים נישט געטרויען!
שרייט מען אָן אויף אים, מ'פארשטאָפט — ווען ער רעדט — ס'אויער...
כאטש מ'ווייסט אליין אז ער פארשטייט א ענין...

נאָר — שבת! געוואלט, ווי קען מען עס נעמען און גיין?
זוכט מען מיטלען דעם טאָג פון וואָך ארויסצודרייען
מ'קומט נישט... און מאַרגן קומען קלעפ... סתם אזוי געשרייען...
און אמאל שיקט מען דאָס ביכל — זאל עס דאָרטן זיין...

דער פאַראַרבעטער רוקט עס אַריין מיטן גאַנצן שטויס אין ביוראָ
און דער זעלנער סטעמפלט, חתמעט אין געאָיל —
די מענטשן ווערן דערווייל צו דער אַרבעט פאַרטיילט
און ס'ליגט אים נישט די צאָל גענוי אין זכרון...

אודאי קלאַפט דאָס האַרץ א גאַנצן טאָג און פלאַטערט
— וועט דאָס שפיל נישט אַדורכפאלן היינטיקס מאָל?
ס'קען אויך איבערן געטאָ א ווימל טון א דייטשע קאנטראָל...
נאָר איר זעט דאָך ווי ס'געלינגט ביז איצט לעת־עתה!...

אויך דער שבת איז געוואָרן איינגעשרימפן און געמאַגערט
א סך גאָסן האָט מען פון זיינע ציטער-פליגל אויסגעשניטן
א סך פון זיינע פריינט האָבן ווי א סכנה אים געמיטן...
אַבער ווי קען מען אין אזא צייט אויף אַמאָ דעם זיך קלאַנגן?!

ווי די יידן זיינע, מוז ער קורטשען זיך אין א ענגן שטיבל
און גענוג האָבן דעם שטילן ברום פאַר זיינעטוועגן — — —
און אויב זיין שבת-לויטער ווערט צעטרעטן אויף די וועגן
ווייסט ער-אַז מ'טאָר נישט האָבן אויף קיינעם קיין פאַראיבל...

מיט גאָט איז יעדן מגעיומשא שטרענג געוואָרן פאַרבאָטן
ווי די יידן האָט ער געלאָזט זיך פון אומעטום פאַרטרייבן...
ס'האָבן הילצערן געגאָפּט בלויז די אַרונ-קודשדיקע לייבן
ווען זעלנער-פערד האָבן די בית-המדרש שוועל באַטראָטן — — —

ס'האָבן שאַנדיק-רויט זיך געצונדן תורה-מאַנטל און פרוכת
ווי זיי וואָלטן וועלן א גאָס טון דאָ מיט בלוטן
נאָר ס'האָט גאָט אליין אָפּגעשוועבט מיט גוטן
און נישט א פרוזן געטון אפילו זיינע כוחות — — —

האָבן יריעות בלאַסיק-בלייך אין פסוקים זיך געוויקלט
און פאַרשעמט געריסן קריעה צופוסנס פון באַלעמער
און ס'האָט א פערד געהירושעט, נצחונדיק פון עמער
ווען די ערד האָט פרום געקנישט א תורה-דיקן שטיקל — — —

שפעטער זיינען דייטשן פון הויז צו הויז אַרומגעגאַנגען
און געזוכט טליתים, חומשים... תפילין און מוזות...
און זיי — ווי קינדער וואָס די מאַמע איז געוואָרן נאָקעטידיק-מבזזה
האָבן מיט קלייניג-טומדיק געוויין געלאָזט זיך פאַנגען...

א שטיקל צייט האָבן די שול-פענצמער אין רעגנדיקע טעג געטרערט
אַרויסגעשריגן דורך די שוויבן מיט די הייליק-געוועזענע פוסטן...
נאָר ס'האָט זיי באַגעטטיק איינגענומען די שטאַליקייט, די געמוזטע
און ס'האָט זיי איבערגעשריגן דער זעלנער-געהייל פון פערד...

שפעטער האָט דער יודענראַט זיך איבערגעטראָגן אַהין...
אין דער בית-המדרש-דיקער שטאַל, דער חרובער און וויסטער
האָט מען שטיל געקוילעט יידן... געזאַמלט זיי אויף ליסטעס
און די שול געהאַלטן גרייט — פאַר א ירושה-מאַגאַזין — — —

בייטאָג איז דאָרט געקומען געוויין און זיך רחמים-דיק געטוליעט —
געוואָלט אַנטרעפן געהער — ביים שטרייבן אויף א חודש...
נאָר די הערצער זיינען געוואָרן האַלץ — ווי אַן תורה דער אַרונ-קודש
און פאַרסמט געוואָרן פון נאָכט, וואָס מ'האָט בראַנפנדיק פאַרהוילעט — — —

האָבן יידן מיט תפילה אין האַרץ פון דאָרט שוין רעזיגנירט
און זיינען מיט גאָט אַוועק אין ווינקלען זיך באַהאַלטן
כאָטש שרייען האָט מען באַדאַרפט, די הימלען געזוכט צו שפּאַלטן
און נישט פאַרהעמערן די לאַדנס און האַרבן צו דער טיר — — —

ס'האט אויסגעזען אזוי, ווי מ'וואלט גאט פון די הימלען געשליידערט זיינע טראגעדיע האבן מחבלים פארנומען און אין דער שפיץ — סמאל... זיי האבן די ווייכע בלויע הימלען באפאנגערט מיט שווערן שטאל און אים געלאזט דארט צערן צוזאמען מיט זיין עדה...

נאך ס'האבן יידן אים אויפגענומען ווי א קעניג אין בעטלער-קליידער אים געגעבן ביי בערעלען אין חדר — וויפיל מ'קען — א ווינקל און אין שבתדיקן פרי האבן אויגן שבוועהדיק געפינקלט: זאל זיין וואס עס וויל — מיר ברעכן נישט דעם נדר — — —

ס'איז פיניע געקומען אהין — זיין גאל דארט אויסצושניטן און זיין שוואגער נחמיה — מיט די צדיק-אויגן פון סאמעט און ס'איז געווען דער ווייסער מעכל, א שמונימדיקער חקירה-מלמד וואס האט געזוכט ס'הארין פון דער וועלט — וואס מעסערס האבן אויסגעשניטן — — —

און יונתן כ"ק, דער חרף — דער אלטער גרויער עילוי וועלכער האט אמאל מיט דער סביבה אזוי געשאקלט און הערשט זשימנא-וואדא — א שוחד אין ווייסע זאקן וואס איז געווארן פארטריבן פון וואלצלאזוקער „תורה וגדולה“...

און יאסעלע קאלעכשטיין דער מטיף; א מויל וואס שיט מיט פערל און דער שומר פון פנקסים — דער אלטער חיים יאשע מיטן שמיכל פון א מזג-טוב וואס לעשט און איז נישט דערלאזן כאטש פון רויטן אויג קאפען טראכאמע-טרערן — — —

און נאך אזוי און נאך... יידן בייזע... שטילע... אנגעפראפט ביז פול דאס מויל פון קליינעם צימער און ס'האט גאט אמאליק אזוי אויפסניי געטאן א שימער און אוועק מיט א נדבחה-זאק ווו ס'האט געצאפלט די לעצטע תפילה — — —

און בערעלע וויינמאכער אליין... פון איבער שבעים א זון מיט א זויבער-ווייסער בארד, חויך אין בוימיק-גלייך... האט ער אין קול זיינעם דערהיטן די ווייך וואס האט זיך אין צייט-אנהייב דערשראקן...

געבליבן איז ער מיט א אייניקל נאך, א דערשראקן קרענקלעך מיידל מיט אויגן וואס האבן קרומלעך אנגעשטאכן אלץ, ווי א שפיזיקע בין און א פנים וואס האט דאס רויטסטע קליידל אפגעגאסן מיט סקעלעטישן גרין אפילו די אנגעפאסמעטע האר אויפן צוגעשארפטן שיידל — — —

נאך — קלוג געווען, די אסתר... כסדר געבעטן זיך: זיידע! וועסט זעה... זיי וועלן באמערקן... ס'גייען יידן אהער... אזויפיל... כ'ווייס נישט, זיידע... כ'האב עפעס אזא מאדנע פארגעפיל... נאך בערעלע... א מייסטער געווען אויף איבערריידן!

האָט ער איר געגלעט די צעוואָרפענע האָר, געוואָלט מיט די פינגער פאַרפלעכטן
א צאָפּ...

און ווייכער מאַכן די האָר־שפּיזן מיט די שטילע, גלעטיקע רייד:
אסתר... כ'דארף דיר נישט זאָגן אין וואָס מיר גייט...
און כ'ווייס נישט וואָס דו האָבסט זיך אַריינגעקלאָפּט אין קאָפּ — — —

מער ווי איין זיידע איז איר נישט געבליבן — איז זי געוואָרן רואיק...
געשטאַנען אין דרויסן און געהיטן ווען יידן האָבן געדאוונט
כאַטש די מחשבות האָבן אויפן הימל געמאַלן משונה־אימהדיקע כתבן
וואָס האָבן איר מורא כסדר אויפגעוועקט און אויפגעטליעט — — —

איז זי אַלעמאַל צוגעפאַלן און געהעמערט אין דער פאַרקייטלעכער טיר:
אַמאַל איז עס געווען ווען אַ זעלנער איז גראָד פאַרבליגעלאָפּן
אָדער אַ נייגעריקער גוי וועלכער האָט פאַרדעכטיקט, פאַרוואָס דאָ איז נישט אָפּן...
האָט זי אַריינגערוקט איר קול אין שפּאַלט: יידן! און ווי איז מיר!...

האָט אַ אימהדיקע שטיל אַלע העלדזער וואַרגיק אָנגעכאַפּט
טליתים האָבן שוידערדיק זיך געקנייטשט אין שטרייבן־שוואַרצע פאליעס
די פלינקערע האָבן באַהאַלטן אונטער דער באַנק דעם טלית
און די פענצטער מיט די לאַדנס אויסגעקלאָפּט...

נאָר ביסלעכווייז האָט מען זיך שוין צוגעוויינט צו אירע שרעקן
וידער איז מען געזעסן און געדאוונט... געשמעסט...
אַפילו אַמאַל אַ טרייב געטאָן פאַליטיק, געשפילט זיך אין נביאות...
און מיטגעפירט דעם גרויסן קאמף פון באַזיגן יעקען — — —

4.

אין יענעם שבת האָט קיינער גאָרנישט פאַרגעאַנט פון פריער...
פאַרטאָג האָט מען זיך אַריינגעשלייכט מיט טלית אונטער מאַנטל
ביז צום דאוונען אַ תהלימל געעפנט, געשמעסט מיט באַקאַנטע...
און אפילו אַ ברימזע מיטגעברענגט צו דער ערשטער עליה — — —

ס'האָבן געפֿעלט בלויז אַ טייל וואָס האָבן וווּ אַ קלאַנג פאַרנומען
באַקאַנטע פאַליצי געהאַט... יודענראַטניקעס פאַר פריינט;
האָט מען זיי פודותדיק געזאָגט בלויז: גייט נישט היינט...
נאָר אין דרענגעניש זעט מען דען ווער ס'איז יא, אָדער נישט געקומען!?!...

ציען זיך די תפילות... זאָרגן אפילו נישט וואָס הימלען וויינען פאַר זיי געשלאָסן...
שטויסן זיך אין לופט צוזאַמען... ברוגזן און בעסן זיך איבער...
גוט איז וואָס זיי רייסן הערצער אויף, וואַרעמען אויף די ליפן
און פאַר דער ווייטקייט פון זייער גרייכן — האָט קיינער נישט די מאַסן...

און — אסתר, ווי אַלעמאַל... קוקט אין די פאַרשלאָפענע אויגן פון דער גאס
זוכט און צאָפּלט אַרויס יעדער אומרוי־האַר פון דעמער...
נאָר שטיל וויינען די געסקעס, דרעמלען איין ווי לעמער
און די זון, אַ נישט־פאַרקעמטע, וואַרפט שטראַל־האַר אין שפּאַס...

נאָר ביים בית-המדרש פון אמאָל — אוי, אלע פּאָליציי!
זיי גייען דאָרט און לויפן... שפּרינגען אַהין און אַהער...
ס'פאַרפאַרט אַהין אַ טאַקסי... געסטאַפּאַ מיט געווער...
און ס'רודערט דאָרט אויף דער גערודער מיט באַפעלערש געשריי — — —

און ס'צעלויפן זיך מוראַשקעס, אין שטיוול... מיט רויטע קעפּ
צעקריכן איבער געמאַ, שטורמען וווּ אַ טויער — — —
קומט אַ געדאַנק מיט נעגל און טוט אין קאַפּ אַ בויער:
— וואָס איז געשען, וואָס? הער, ווי ס'זעצן די קלעפּ!

ס'האַט דער זיידע אָנגעזאָגט: קום נישט יעדע מינוט אונדז דאָ שטערן!
פאַרוואָרט זי די נייע זעאונג טיף אין זיך צוריק
כאַטש אַ מטורפער פיבער פרעסט שוין ווילד דעם בליק
און ס'לאַכט שוין אַריין אין אַ שויב דער קנאַל פון מאַשינגעווערן — — —

דאָס מאָל האָט זי נישט געקלאַפט, נישט געריסן די טיר פון קייטל...
די ציין האָבן זיך פאַרקלאַפט און דעם געשריי אין שטום פאַרקלאַמערט...
די פינגער האָבן בלויז אין חלשדיקן גראַבל געשטאַמלט
ווי אַ ווידערקול וואָס ווערט פאַרלוירן אין די ווייטן — — —

אַלץ האָט צעקראַכט אויפאַמאָל, ווי אַ לאַווע געצוימט אין פאַרטייע — — —
די שטילקייט האָט צעריסן דאָס מויל און אויפגעלאַכט ווי אַ צעווילדעטע חיה
אין נאָקעטן מויל פון דער גאָס האָבן צייניק צעשפּיזט זיך די ביקסן
און אויפן גאַלענעם פליך פון דער ערד האָבן מונדיריק צעגרינט זיך געוויקסן...
זיי האָבן פון אַרט זיך געריסן, געבלישטשעט מיט שטאַלענע קעפּ
געשפּרינגען דורך פענצטער אין דירות און נאָקעטע פון דאָרטן געשלעפט
פון אַ גאַנעק האָט אַ מענטש זיך געקוילערט און בלוטיק די שפורן באַפאַרבט
דער מאַנטל איז באַזונדער פאַרפלוין און קנויליק אויף דר'ערד זיך געגאַרבט...
אין דרויסן זיינען פּאָליציי שטראָם געלאָפן — מיטן דרייסיקסטן זילבער באַצאָלט
מיט מגן-דודס אין גלאַנציקער חרפה, ווי אַ הייליקפאַרשעמטער סימבאָל...

5.

ס'האַבן שטיוול דאָס שטאַרע מיידל פון טיר אַוועקגעשטאַרט
און אַ זעק געמאַן אין טירל — אַז ס'האַט אַ קרעכץ געמאַן
די שוועל מיט שטילן וויי האָט אַ קריץ געמאַן פאַרצאָגט
און דער ריגל האָט געשטייפט זיך — ווי מ'וואָלט אים דאָ גענאַרט — — —

און שטיל איז דאָרט געוואָרן — ווי וועלט וואָלט איינגעשטומט
און טויב־שטום דאָרט געלשונט מיט פּחד־בלייבע הענט
נאָר דער טירן-הילד האָט געעכאַט פון די בלאַמע ווענט
ווי ער וואָלט זיי דאָרטן שפּאַסיק נאָכגעקרוםט...

און פלוצים א שטיקל לעבן — מיט א מענטש פון פענצטער שפרינגט...
 ס'ברעכן זיך די ציצית-פינגער אין טלית-דיקן שלעפ —
 וואקסן אויף אין לעכער יארמעלקענע קעפ
 און פאלן אריין מיט יאמער אין גרוי-באחעלמטן רינג — — —
 האט טיר שוין נישט קיין ברירה און צעלאזט די יאשיהענט
 און שטויסט ארויס די עדה ווי א צעברעקלט מפיליקינד...
 די הייזער ארום פארטמען מיט געמאכטן בלינד
 ווי זיי וואלטן די עדה קיינמאל נישט געקענט — — —
 ס'פאלן קליינע שאסן, קלעפ באשווילן שארבנס —
 ס'ווארט אויף דער שבת-עדה דער ארומגעצוימטער מארק
 און ס'גאפט זיין שטעכיק מויל: ווי יודן זיינען שטארק!
 אלץ איז שוין צעבלוטקט און קיינער קען נישט שטארבן — — —

שפעטער האט איינער פון דער יידישער פאליציי דערציילט:
 די גרופע אין מארק אריין צו פירן — האט מען מיר צוגעטיילט...
 די ס.ס. איז ווייטער געלאפן איבער די הייזער, די בידעם
 ווי א יום-טוב אויף וועלכן ס'ווארטן לאנג די שדים
 אויפן מארק האבן זיך געוואלגערט די ערשטע, פריגעשאסענע...
 קינדערשע קעפלעך עטלעכע, מיט בלוט פארגאסענע.
 און אונטער די דראטן — די ערשטע, אנגעכאפטע מענגע...
 „ס'טאר נאך צוויי — קיין מינוט נישט דויערן לענגער!“
 אזוי איז דער באפעל געווען פון געסטאפאישע
 האט מען געכאפט אזוי... לויטן בלויזן, צופעליקן טרעה...
 דער פרעזעס האט אפילו די ליסטע זיינע צוגעגרייט;
 געוואלט מיר זאלן גיין זוכן... געווינען צייט...
 נאך יענער, מיט זיין הארטן געסטאפאישן שטייגער:
 „פיר טויזנט יידן — פונקט ביז צוויי אזויגער...“
 האסטו דאס, מיסטזאק, פארשטאנען?
 און איצט טראג זיך מיט דיינע כלבים אפ פון דאנעט...
 ...איז נישט מעגלעך געווען צו קלויבן, צו בראקירן...
 אונטערגעקומען א ייד — מוזטו צום פלאץ אים פירן...
 ס'קוקן אויגן פון אלע זייטן — און דו ביזט ערב דערפאר!
 נאך דאך האט וויי געטאן, געשניטן דאס הארץ;
 ווי און ווי ווען איר וואלט געווען דאס בילד!
 פארויס איז געגאנגען בערעלע — די בארד געגלעט זיך מילד
 ווי ער וואלט אליין דא געמאכט א שפאציר...
 (אסתרן האט מען פארגעסן אונטער דער געפראלטער טיר...)

און הערשל זשימנאוואָדאָ — גייט און איז מתפלל
און מאַפט מיט הענט דאָס גליק — דעם עטרה'דיקן טלית —
און ס'שטראַלן גאָר ביי אים די פאַרבלוטיקטע אויגן! — — —
דעם קאַפּ געהויבן גלייך — האָט ער אים פלוצים פאַרויס געבויגן...
ס'האַט פון פנים געטריפט אים בלוט — און טלית האָט עס רויט פאַרדייעט
בייגט זיך הערשל איין: נישט זיין היינט קיין צו ע...
און דעם ווייסן מעכלס גרוי האָט ווייטער קלוג געשוויגן
ווי ער וואַלט געחקרנט זיך, אויב דאָס אַליין דאָ איז נישט ליגנט...
בלויז דער ווייבער „עמד"־רבי, יאָסעלע קאַלעכשטיין
איז געוואָרן דער שליח־צבור פאַר אַלעמענס געוויין — — —

זאַמאַשטש - 1942; בוכענוואַלד, מאי 1945.

„אויסזידלונג" פון זאַמאַשטשער יידן אין בעלושעצער טויטן-לאַגער

דער אומקום פון די זאמאשטשער יידן

ווען די רוסן זיינען אוועק פון זאמאשטש (1939) איז די שטאט עטלעכע טעג געבליבן אן א מאכט — נישט קיין רוסן, נישט קיין דייטשן.

דער רוב פון די זאמאשטשער יידן זענען אוועק מיט די רוסן, געבליבן זיינען בעיקר עלטערע מענטשן. אין משך פון עטלעכע טעג האט מען אויף די גאסן נישט געזען קיין ייד. אלע זיינען געווען באהאלטן אין די הייזער.

אויף די גאסן האט מען אבער געזען א סך ארטיקע פאליאקן און פויערים פון די דערפער ארום זאמאשטש. מיט יעדן טאג זיינען זיי אלץ געווארן חוצפהדיקער — האבן אנגעהויבן אויפהאקן יידישע געשעפטן און אויסרויבן די סחורה. פלעגן זיי באמערקן א יידן, פלעגן זיי אים נאכלויפן און נאכשרייען: „גודלאו זשיד יעדו דא ראיו“ — געהייסן האט עס: ייד, פאר אין גן-עדן (געמיינט קיין רוסלאנד). זיי פלעגן אויך אנפאלן און שלאגן טייל יידן.

דורך טיין פענצטער האב איך געזען ווי א חברה צעוילדעוועטע פאליאקן זיי-נען באפאלן א פרעמדן יידן, וואס איז געגאנגען אין נייע שטייגל. זיי האבן אים אומ-געווארפן, געשלאגן און אראפגעצויגן די שטייגל. דער ייד האט זיך קוים ארויסגע-ריסן פון זייער הענט א לעבעדיקער, ער איז אוועקגעלאפן א בארוויסער.

אין אלע יידישע הייזער זיינען די טויערן געווען פארמאכט. פארנאכט פלעגט מען זיי עפענען אויף א האלבע שעה און די פרויען פלעגן ארויסטראגן דאס אומ-ריינע וואסער און אריינטראגן ריין וואסער. די ברונעמס זיינען א גאנצן טאג גע-שטאנען ליידיק; פארנאכט האט מען געזען א גרויסע ריי פון יידישע פרויען, וואס זיינען מיט פארשיידענע כלים געשטאנען ביי די ברונעמס נאך וואסער; יעדע איינע האט געוואלט וואס פריער אנגעמען דאס וואסער און אהיימגיין; א סך פרויען פלעגן לויפן צום בעקער, פארזארגן זיך א ברויט און שפעטער זיינען ווידער די טויערן פארהאקט געווארן.

א גאנצן טאג זיינען די יידן געלעגן באהאלטן אין די הייזער אויף די בוידעמס, ביינאכט פלעגט מען זיך שטילערהייט צונויפקומען אין איין שטוב און מען פלעגט רעדן „פאליטיק“. גערעדט האט מען, אז די גרענעץ פון רוסלאנד וועט זיין איזש-ביצע, אזוי האבן געוואלט די זאמאשטשער יידן...

אין יענער צייט איז אין זאל פון מאגיסטראט, אין די „רעסורסן“ פארגעקומען א פארזאמלונג פון די פאליאקן. די פאליאקן האבן זיך זייער געפרייט וואס די רוסן גייען אוועק און וואס די דייטשן קומען. זיי האבן ארומגערעדט דעם אופן ווי אזוי אויפצונעמען די דייטשן. א גרויסער טייל האט געהאלטן, אז מען דארף די דייטשן אויפנעמען „מיט ברויט און זאלץ“. דער אדוואקאט לעגישט האט געזאגט, אז מען דארף נישט אויפנעמען די דייטשן קאלעקטיוו, יעדער פאליאק קאן האנדלען אליין, ווי ער פארשטייט.

**

די דייטשן זיינען אנגעקומען קיין זאמאשטש פון שעבערשינער וועג. אויף דר טראסווארן זיינען געשטאנען א סך פאליצקן און געשריען: „ניער זשיע“ (זאל לעבן!). די דייטשן האבן גלייך באזעצט אלע רעגירונגס-הייזער. א שעה נאך זייער אריינגע-קומען זיינען זיי געגאנגען איבער די יידישע הייזער, אנגעפירט פון שילער פון דער „ראדא אפיקומשא“ (אויפזיכט-ראט, פון פארווארלאזטע קינדער). די שילער האבן אנגעוויזן ווו עס וווינען יידן.

די יידן האט מען גענומען צו דער ארבעט, פארנאכט פלעגן זיי צוריקקומען. טיילן פון זיי זיינען געווען צעממיתט דורך די דייטשן. טייל יידן זיינען גאר פון דער ארבעט געווען צופרידן, ווייל זיי פלעגן ברענגען אהיים, ווער א ברויט, ווער א פעקל פאפיראסן, אדער א פלאש בענזין. די ארבעט איז באשטאנען אין רוימען-הייזער אדער פוצן אויטאס. מען האט אויך געכאפט יונגע יידישע מיידלעך צו דער ארבעט. א סך פרויען האט מען געצוונגען אויסצומאן די אונטערוועש און דערמיט רייניקן די פענצטער און וואשן די פאדלאגעס.

אין זאמאשטש האבן זיך דאן געפונען א סך יידישע זעלנער פון דער פוילישער ארמיי. בעיקר זיינען דאס געווען אפשטאמיקע פון די געביטן, וואס זיינען געווארן פארנומען פון די רוסן און זיי האבן נישט געקענט קומען אין זייערע היימען. זיי זיי-גען געשלאפן אין דעם קליינעם שולעכל. זיי האבן פון שולעכל ארויסגעשטעלט די בענק אין פאליש און אין שולעכל אויסגעשפרייט שטרוי. ביים כאפן אויף דער אר-בעט זיינען זיי געווען די ערשטע קרבנות, ווייל זיי האבן נישט געהאט ווו זיך אויס-צובאהאלטן.

דאן האבן דריי יידן — זעליק אקערמאן, בערל דעקעל און יעקב-ברוך מענדלס-אונטערגענומען אן אקציע צונויפצוקלייבן די ווערטפולע זאכן פון די בתי-מדרשים. זיי זיינען געגאנגען אין אלע בתי-מדרשים, צוזאמענגענומען אלע ספרים און אנדערע ווערטפולע חפצים און דאס באהאלטן אין איין ארט.

**

צוויי מעג נאכן אריינמארש פון די דייטשן, האבן זיי אויסגעקלעפט א מעלדונג, אז אלע געשעפטן דארפן זיין אפן; אז די געשעפטן וואס וועלן זיין געשלאסן, איז א סימן, אז די אייגנטימער זיינען אוועק מיט די קאמוניסטן, וועט מען די געשעפטן עפענען און די סחורה קאנפסקירן.

אויפן צווייטן טאג איז טאקע ארומגעגאנגען דער דירעקטאר פון „ראלינק“ (קא-אפעראטיוו פון פוילישע לאנדווירטן) ווישניעווסקי, מיט צוויי געשטאפא-לייט אויך צוויי פוילישע ארבעטער און זיי האבן אויפגעהאקט די טירן פון יענע געשעפטן, וואס זיינען געווען פארמאכט און זיי האבן די סחורה צוגענומען. אין עטלעכע מעג שפע-טער האט מען אויך צוגענומען די סחורה פון יענע געשעפטן, וואס זענען געווען אפן. אין יענע מעג האט מעמיק גארפינקל מיט אליה עפשטיין ארויסגעשיקט בריוו מיט א רשימה פון עטלעכע דרייסיק נעמען פון זאמאשטשער יידן, וועגן קומען אין „לינת הצדק“, וועגן שאפן א „יודענראט“. די רשימה האט ארומגעטראגן א געווי-סער בראך. שפעטער איז זיין זון געווארן דער באדינער פון דעם „יודענראט“.

אויף דער ערשטער פארזאמלונג אין „לינת הצדק“ זיינען געווען די ווייטערדיקע זאמאשטשער יידן: מעמיק גארפינקל, אליה עפשטיין, שלום מישבערג, מאדעס ניר-קעלמבערג, בן-ציון לובלינער, איטשע-דוד שלאס, עזריאל שעפס, בערל דעקעל, שלום-טאפ, לייב אייזן, מאניעק כהן, אביגדור אינלענדער, ברוך פישלזאן, יהושע ראפא-

פארט, יהושע פוקס, שמעון בייטשטאם, ברוך ווילדער, לייב ראזן, אהרן שלאפראק, שלום ציבעלע, יאשע מענדעלסאן און איך מיט מיין ברודער חיים.

אין יענעם מאמענט האט נאך קיינער נישט געוואסט וואס פאר א כאראקטער עס וועט האבן דער „יודענראט“; אין וואס עס וועלן באשטיין זיינע פונקציעס. אנדערש וואלטן א סך פון די יידן געווען אנטלאפן קיין רוסלאנד. 12 מאן האט מען באשטימט אין דעם „יודענראט“ שפעטער איז דער באשטאנד פארגרעסערט גע-ווארן ביז 24 מאן.

דער „יודענראט“ האט באלד צוזאמענגעשטעלט א סטאטיסטיק וויפיל יידן עס געפינען זיך אין זאמאשטש. די ציילונג האט באוויזן, אז דאן האבן זיך אין זאמאשטש געפונען אן ערך פון צוויי טויזנט יידן.

נאכן אנטשטיין פון דעם „יודענראט“ האט די געשטאפא געהייסן מען זאל איר אריינטראגן א קאנטריבוציע פון הונדערט טויזנט זלאטעס.

אין משך פון דער צייט האבן די זאמאשטשער יידן געמוזט אריינטראגן דריי אזעלכע קאנטריבוציעס.

דער „יודענראט“ האט געמוזט צושטעלן דער געשטאפא און דער „עס-עס“ פאר-שיידענע זאכן, ווי קישנס, בעטן, שאפעס, פארהאנגען, דעקן, שטילן, האנטיכער און נאך זאכן. אויך פרויען-זאכן האט דער „יודענראט“ צוגעשטעלט ווי קליידער, בלוז-קעס און דאמען-וועש. די „עס-עס“ פלעגט שיקן די אומריינע וועש צום „יודענראט“ צום וואשן.

שפעטער האט דער „יודענראט“ באקומען א באפעל, אז ער דארף צושטעלן יעדן טאג 250 יידישע ארבעטער. האט דער „יודענראט“ געשאפן אן ארבעטס-אמט און צו אים צוגעטיילט זיי אנפירערס אהרן שלאפראק, עזריאל שעפס און מאדעס ניו-קעלסבערג.

צו יעדער יידישער משפחה האט דער „יודענראט“ צוגעשיקט א צעמל, אז דער ראש פון דער משפחה דארף אין משך פון דער וואך גיין איין טאג אדער צוויי טעג צו צוואנגס-ארבעט. די יעניקע וואס ווילן צו דער דאזיקער צוואנגס-ארבעט נישט גיין, דארפן איינצאלן אין דער קאסע פון „יודענראט“ 5 זלאטעס א טאג און דער „יודענראט“ וועט אויף זיין ארט שטעלן א צווייטן ארבעטער. דער „יודענראט“ האט געצאלט די ארבעטער, וואס ער האט געשיקט צו דער ארבעט 2 זלאטעס א טאג. די יעניקע, וואס זיינען געגאנגען ארבעטן צו דער „עס-עס“, האבן באקומען 4 זלאטעס א טאג — דאס איז געווען א מין „אנטשעדיקונג“ פאר די קלעפ, וואס זיי פלעגן דארטן באקומען. די ארבעטער, וואס האבן געארבעט ביי דער „עס-עס“ פלעגן אפט קומען אהיים צעשלאגענע.

די ארבעטער פלעגן זיך שטעלן 6.30 פרי לעבן מאגיסטראט. צום דאזיקן זאמל-פונקט פלעגן אויך קומען די אנפירערס פון דעם ארבעטס-אמט ביים „יודענראט“: עזריאל שעפס און אהרן שלאפראק. יעדן אינדערפרי פלעגן קומען פארשטייער פון דער געשטאפא „עס-עס“ און ווערמאכט און זיך ווענדן צו פארשטייער פון ארבעטס-אמט וועגן דער נויטיקער זיי צאל ארבעטער. שעפס מיט שלאפראק פלעגן פאנאנד-דערטיילן די ארבעטער צו די געהעריגע פונקטן נאך די דאזיקע פארלאנגען.

די יידן האבן, נישט געקוקט אויף דעם מין „ארגאניזאציע“ פון שיקן צו דער ארבעט, דאן געלעבט אין גרויס שרעק. געשראקן צו באווייזן זיך אין גאס. מען פלעגט יידן כאפן צו דער ארבעט, פייניקן אדער סתם שלאגן. א געוויסן טאג איז יאשע מענ-דעלזאן געשטאנען אויף דער פאמישעניע מיט צוויי וואלצלאווקער יידן, איז דורכגע-גאנגען דער באוואוסטער געשטאפא-מאן קאלב. ער האט זיי אלע דריי פארהאלטן און געהייסן גיין אין דער געשטאפא. דארטן האט יעדער איינער פון זיי באקומען צו 25

שמיץ אויף דעם נאקעמטן לייב... יאשע מענדעלזאן איז געלעגן עטלעכע וואכן קראנק. א צווייטער פאל איז געשען מיט משה-חיים פערל. ער איז געגאנגען אין דער פרי דאוונען. ווי ער איז געגאנגען מיטן טלית און תפילין, האבן אים צוויי „עס-עס“-לייט געטראפן ביים „הייפל“, האבן זיי אים פארנומען און ער איז פון יענעם טאג פארשוונדן געווארן.

דאס זעלביקע איז געשען מיט שמואל הייבער און בעניע קליסקע. מען האט זיי פארנומען און זיי זיינען פארשוונדן געווארן. קיינער האט נישט געוואוסט ווי אזוי און ווהין.

פונדעסטוועגן פלעגט מען זיך פארנאכט פון יעדן הויז ווער צוכאפן צום „יודענ-ראט“. דארטן פלעגן זיך צונויפקומען פארשיידענע מענטשן און מען פלעגט זיך דער-וויסן עפעס נייט... שפעטער פלעגט מען די נייט דערציילן פאר די יעניקע, וואס זיי-נען געלעגן באהאלטן אין די הייזער.

**

דאן איז אין כעלם דערשינען א צייטונג אין פויליש און דייטש. די צייטונג האט ממש אנגעווארפן אן אימה אויף די יידן, ווייל זי איז געווען אנגעפילט מיט די פינצ-טערסטע בילבולים אויף יידן.

אויף די זאמאשטשער גאסן באווייזן זיך מעלדונגען, אז אלע יידן — מענער אדער פרויען, פון 10 יאר אן און עלטער — מוזן אויף דער לינקער האנט טראגן א געלן מגן-דוד, ווער עס וועט זיך נישט צופאסן צו דער דאזיקער פארארדענונג, וועט שטרענג באשטראפט ווערן.

אין דער זעלביקער צייט הויבן אן אנצוקומען קיין זאמאשטש טראנספארטן מיט יידן. פריער פון וואלאצלאוועק, נאכדעם לאדזשער יידן, פון ווין און אנדערע ערטער. די פרעמדע יידן האבן זיך באזעצט אין די בתי-מדרשים, ווו מען האט געדאוונט. עס זיינען דאן אויך געווען א סך ליידיקע הייזער, פון יענע משפחות, וואס זיינען אוועק קיין רוסלאנד. די פרעמדע האבן ביסלעכווייז באזעצט די ליידיקע דירות. לעבן דעם „יודענראט“ איז געשטאנען א גרויסע פעלדקיך און מ'פלעגט קאכן זופ און קאווע פאר די פרעמדע יידן.

אין דעם קליינעם בית-המדרש האט מען געמאכט אן אמבולאטאריום. דארטן האט דיזשורירט דער וואלאצלאוועקער דאקטער פרידהאפער-מאנדעלמאן, מיט דער קראנקן-שוועסטער מאשא אויפנבאך.

דאס יאר 1939-1940 איז געווען זייער א קאלטער ווינטער. אלע פארנאכט פלעגט לעבן דער אמבולאטאריום שטיין א גרויסן ריי מיט מענטשן, וואס האבן געהאט אפ-געפרוירענע פינגער, נעז אדער וואס זיינען צעשלאגן געווארן ביי דער ארבעט פון די דייטשן. דארטן האבן זיי באקומען די ערשטע הילף.

מיט די יידן פון וואלאצלאוועק „טראנספארט“ איז געשען אזא פאל:

א סך וואלאצלאוועקער יידן האט מען געשיקט אין דעם שכנותדיקן שטעטל שע-בערשין. זיינען געקומען עטלעכע וואלאצלאוועקער יידן פון שעבערשין קיין זאמאשטש און זיך באמיט ביי מעמיק גארפינקלען ער זאל ריידן מיט דער דייטשער מאכט מען זאל זיי דערלויבן צו קומען קיין זאמאשטש. נאך 2 טעג האט זיי מעמיק גארפינקל געזאגט, אז ער האט גערעדט מיט דער געשטאפא און מיט די „עס-עס“ און זיי האבן געזאגט, אז זיי האבן נישט קעגן דעם, אז די וואלאצלאוועקער יידן, וועלכע געפינען זיך אין שעבערשין, זאלן קומען קיין זאמאשטש. האבן 18 וואלאצלאוועקער יידן מיט 1 פרוי געדונגען 3 שליטנס און געפארן פון שעבערשין קיין זאמאשטש. ווען די יידן זיינען דורכגעפארן דאס דארף יאנאוויצע (3 קילאמעטער פון זאמאשטש, דארטן

האט די „עס-עס“ געהאט די קאזשארן) זיינען די „עס-עס“ ארויס פון די קאזשארן און פארהאלטן די יידן.

די יידן פון שטאט האבן נישט געוואסט וואס עס איז געווארן מיט די דאזיקע וואלאצלאווקער יידן. אבער מיט א צייט שפעטער האבן די קריסטן, וואס האבן גע-וווינט אין יאנאוויצע, דערציילט, אז מען האט די יידן אויסגעטאן אינגאנצן נאקעט און מען האט אויף זיי געגאסן קאלט וואסער און זיי לאנג געהאלטן אויף דער קעלט און שפעטער האט מען זיי אלע אויסגעשטאן.

נאכדעם האט מען געמאלדן די יידן, אז זיי טארן זיך נישט באנוצן מיט קיין שום קאמוניקאציע-מיטלען און זיי טארן נישט ארויספארן פון דער שטאט. וועט מען טרעפן א זאמאשטשער יידן מחוץ דער שטאט, וועט מען אים דערשיסן.

אין „יודענראט“ פלעגן אפט קומען צוויי „עס-עס“-לייט נאך פארשיידענע זאכן, וואס דער „יודענראט“ זאל זיי געבן. איינער פון זיי האט געהייסן פינקאווסקי. דער דאזיקער פינקאווסקי איז געווען א הויכער אנגעפרעסענער דייטש. גערעדט האט ער מיט א גראבער באסאווער שטימע. ווען ער פלעגט שרייען (און שרייען פלעגט ער שטענדיק) האט זיך געדאכט, אז עמעץ שרייט ארויס פון א פאס. אלע יידן האבן פאר אים געציטערט. נישט נאר יידן האבן פאר אים מורא געהאט, אפילו קריסטן פלעגן אויפציטערן דערהערנדיק זיין נאמען.

פון די יידן, פאליאקן און די געפאנגענע רוסישע זעלנער, וואס מען האט אים-געבראכט אין זאמאשטש, האט דער דאזיקער באנדיט אליין דערשאסן ביי 80-90 פראצענט. ווען קינדער פלעגן וויינען און די מוטערס האבן א זאג געטאן „פינקאווס-קי גייט...“ האט דאס קינד אויפגעהערט צו וויינען און אנגעהויבן ציטערן...

די דאזיקע צוויי „עס-עס“-לייט פלעגן קומען אין „יודענראט“ שטענדיק מיט גאליקעס אין די הענט, וועמען זיי האבן געטראפן אויפן וועג, אדער אין „יודענ-ראט“, האבן זיי געשלאגן.

כדי צונויפצונעמען די אלע זאכן, וואס די געשטאפא און „עס-עס“ האבן געהייסן געבן, האט דער „יודענראט“ ארגאניזירט „שמארקע“ מיט אברהם מלכהלעס אין דער שפיץ. ווען דער „יודענראט“ האט באשטייערט די זאמאשטשער יידן מיט פארשייד-

זאמאשטשער יידן ביי נאזישער שקלאפן-ארבעט. פון רעכטס דער צווייטער איז אלעזר בוקאוויטש, א בערשטל-מאכער, דער דריטער יצחקל סטאלער פון בראוואר.

דענע שמייערן אדער ער האט געדארפט האבן פאר די דייטשן מעבל אדער וועט און ער פלעגט שיקן נאך דעם, פלעגט אפט טרעפן, אז טייל האבן געמענהאט: — פאר-וואס מוז איך דאס אלץ געבן? — פארוואס נעמט מען נישט ביי א צווייטן? — פאר-וואס גיבן נישט די מיטגלידער פון „יודענראט“ אליין? דאן האט מען געשיקט די „שטארקע“ מיט אברהם מלכהלעס (און שטענדיק איז ער געווען שיכור). ראשית פלעגט ער אריינזאגן אין דער עלטער-עלטער-מאמען אריין... און איידער דער ייד האט זיך נאך ארומגעקוקט, זיינען שוין די זאכן געווען אין דרויסן... אמבעסטן האבן זיי זיך געפילט, ווען זיי זיינען געקומען נעמען זאכן ביי עלטערע מענטשן, יאס זייערע קינדער זיינען אוועק מיט די רוסן...

א געוויסן טאג האט די געשטאפא ארעסטירט אברהם מלכהלעס. אין שטאט האט מען געזאגט, אז מ'האט אים אוועקגעפירט קיין לובלין און דארטן דערשאסן.

**

מיט די לאדזשער יידן איז אויך געקומען קיין זאמאשטש א געוויסער גאלדהא-סער. ער האט געהאט א זאמאשטשער פרוי פון דער ניישטאט. דער דאזיקער האט זיך פארבונדן מיט א געוויסן מעסינגער פון וואלאצלאוועק און די דאזיקע צוויי מאן זיינען עס געווארן די „פארבינדערס“ פון דעם „יודענראט“ מיט דעם דרויסן — דאס הייסט מיט די דייטשן.

מעסינגער פלעגט דערליידיקן פארשיידענע ענינים פון דעם „יודענראט“ מיט דער געשטאפא און גאלדהאמער פלעגט דערליידיקן פארשיידענע זאכן פון דעם „יודענראט“ מיט דער „עס-עס“. מיט גאלדהאמער פלעגט דער „יודענראט“ שיקן פאר-שיידענע זאכן פאר דער „עס-עס“. ער פלעגט אלץ אפטער קומען מיט פארשיידענע באשטעלונגען צום „יודענראט“.

די ערשטע צייט איז ער געווען נישט מער ווי א „פארבינדער“. שפעטער אבער פלעגט ער אלץ מער און מער אויסנוצן דעם „יודענראט“. ער פלעגט אלע מאל קומען מיט פארשיידענע מעשיות, אז די „עס-עס“ הייסט זיך געבן דאס אדער עפעס אנ-דערש, וואס עס האט זיך גארנישט אנגעהויבן. דער דאזיקער גאלדהאמער איז יע-ווארן רייך אויפן חשבון פון דעם „יודענראט“. ער פלעגט זיך יעדע וואך מאכן א נייעס אנצוג און זיך קויפן פארשיידענע ווערטפולע חפצים. ער האט ליב געהאט צו שיכורן. אפט פלעגט ער מיט אן אנדער מיטגליד פון „יודענראט“ קומען צו יאנקל-ברוך מענדלס און דארטן שיכורן. ער פלעגט אפט קומען אין „יודענראט“ שיכור און דארטן מאכן אוואנטורעס; פלעגט שרייען אויף די מיטגלידער פון „יודענראט“, אזוי אז אלע פלעגן אנמלויפן.

ער איז זייער „הויך“ געשטיגן. איין מאל איז דער מאיאר פון דער „עס-עס“ (פריין האט ער געהייסן) געריסן אויף א פערד איבער דער שטאט און גאלדהאמער איז אים נאכגעריסן אויף א צווייט פערד... דאס איז פאר אים געווען א גרויס כבוד און גרויס פרייד... נאך דעם פאל איז גאלדהאמער געווארן זייער שטארק ביי זיך און ער איז געקומען דעם צווייטן טאג אין „יודענראט“ און געשריען, אז מעמיק גאר-פינקל איז נישט קיין גוטער פרעזעס, ער וועט זיין א בעסערער פרעזעס... ביז אין א געוויסן טאג האט די געשטאפא דערשאסן גאלדהאמער, זיי זיינען אוועק צו אים אין ווייניג (ער האט געוויינט ביי טאדערס ניקעלסבערג) און צוגענומען אלע זיינע ווערטפולע זאכן.

אין שטאט האט מען געזאגט, אז מעמיק גארפינקל האט אים אונטערגעשטעלט א פוס... אזא סוף האט אויך געהאט מעסינגער.

**

אין שטאט האבן זיך יעדן טאג אנגעהויבן באווייזן אלץ מער זאמאשטשער יידן, וואס זיינען אוועק מיט די רוסן און געקומען צוריק. זיי האבן געשווארצט די גרע-נעין און זיינען צוריק געקומען קיין זאמאשטש. זיי האבן דערציילט וועגן דער לאגע אויף יענע געביטן; אז דארטן זיינען אנגעלאפן זייער א סך מענטשן פון די געביטן וואס זיינען פארנומען געווארן פון די דייטשן; אז דארטן לעבט מען אין שווערע בא-דינגונגען; מען שלאפט אין די בתים-מדרשים און די מענטשן לעבן דארטן אויף די גאסן א ציגיינער-לעבן; אז אלע געשעפטן זיינען געשלאסן און ליידק; אז כדי צו קריגן א ברויט מוז מען זיך אויפהויבן אין מיטן נאכט און פארקאפן אן ארט אין דער ריי ביי א בעקעריי; א סך פון די זיינען שוין געווען אין טיף רוסלאנד און גע-קומען צוריק. די דאזיקע האבן דערציילט, אז די וואס זיינען אוועק מיט די רוסן, זיי-נען גאר מקנא די יידן, וואס זיינען געבליבן אין זאמאשטש.

די גרענעץ מיט די רוסן איז נאך נישט געווען קיין שטארק אפגעשלאסענע, עס איז נאך געווען א מעגלעכקייט אריבערצייגן צו די רוסן. די דאזיקע ניסן וואס די געקומענע פון יענער זייט האבן דערציילט, האבן אפגעהאלטן די זאמאשטשער פון אנטלויפן.

די זאמאשטשער יידן האבן בכלל געהאלטן, אז דער דייטש קען לאנג דעם קריג נישט פירן; אז אין פרילינג וועט זיך אנהייבן דער קריג מיט פראנקרייך און דער דייטש וועט זיך איינברעכן.

אינטערעסאנט איז, אז דער „יודענראט“ פלעגט תיכף וויסן וועגן יעדן יידן, וואס איז געקומען צוריק פון רוסלאנד און ער פלעגט אים תיכף שיקן א צעטל אויף אר-בעט אדער איינצאלן 5 זלאטעס. די דאזיקע יידן זיינען געווען שטארק אנגעשראקן (חסד אין סימפאטיעס צו די רוסן) און דער „יודענראט“ פלעגט אויסנוצן די דאזיקע לאגע און זיי גאר אפט (עטלעכע מאל א וואך) צושיקן צעטלען צו גיין אויף דער „צוואנגס-ארבעט“...

**

דעם ערשטן ווינטער האבן א סך יידן אויסגעקויפט פאטענטן און די פרויען זיי-נען געזעסן אין די געשעפטן. די געשעפטן זיינען פאקטיש געווען ליידק, נאר אז עס פלעגט קומען א באקאנטער קריסט, פלעגט מען ארויסשלעפן א שטיקל סחורה פון א באהעלטעניש און עס פארקויפן. די קריסטן פלעגן צאלן מיט געלט אדער מיט פראדוקטן.

ווען די רוסן (אין אנהייב פון דער מלחמה, אין סעפטעמבער 1939) זיינען אוועק פון זאמאשטש, האבן זיי פארברענט אלע פאפירן פון דער קאסע-סקארבאווע. פונ-דעםטוועגן זענען די פוילישע עקזעקוטארן פון דעם שטייער-אמט געגאנגען איבער די יידישע געשעפטן און געמאנט די שטייער-חובות פאר די פארגאנגענע יארן. מען האט אויך צוזאמענגעקליבן אלע יידישע וועקסלען, וואס האבן זיך געפונען אין די פארשיידענע בענק און די יידן האבן עס געמוזט אויסקויפן. דאס געלט האבן איי-געקאסירט די דייטשן.

דער ערשטער ווינטער מיט די דייטשן איז געווען זייער א שווערער (ביים צווייטן האט מען זיך שוין צוגעוויינט...) און א קאלטער. באקומען קוילן איז געווען שווער. אין „סינדיקאט“ פלעגט מען פון צייט צו צייט פארקויפן א ביסל קוילן. תחילת פלעגן אויך יידן דארטן באקומען צו קויפן קוילן. אין א געוויסן טאג, עס איז געווען א ברענענדיקער פראסט, ווען עס איז געשטאנען א גרויסע ריי נאך קוילן,

צווישן די בעלנים איז געווען א קליינע גרופע יידן, איז ארויס דער דירעקטאר פון „סינדיקאט“, גארליצקי, און האט איידל געמאלדן, אז די יעניקע וואס מראגן געלע לאמעס אויף די ארעמס, וועלן קיין קוילן נישט באקומען. אז יידן האבן געוואלט באקומען א ביסל קוילן, האבן זיי געמוזט צאלן געזאלצענע פרייזן.

בכלל האבן די פוילישע סוחרים און קרעמער זיך געהאלטן פארריסן לגבי די יידן. זיי פלעגן נישט וועלן די יידן פארקויפן קיין סחורה; ביי יעדער געלעגנהייט באליידיקט און געזידלט; זיי פלעגן פארווארפן די יידן, אז די יידן האבן „ראזבראיעט“ (אנטוואפנט) דאס פוילישע מיליטער. די פוילישע פאליציי האט ארומגעזוכט די אלע יידן, וואס זיינען, בעת דער רוסישער הערשאפט אין זאמאשטש, געווען מיליציע-נערן. די דאזיקע פוילישע פאליציי האט ארומגעזוכט א געוויסן אליה ריכטמאן. אז זיי האבן אים נישט געקענט געפינען, ווייל ער איז אוועק מיט די רוסן, האט די פאליציי ארעסטירט זיין פאטער, דעם באוואוסטן שניידער וואלוויש ריכטמאן און אים אריינגעזעצט אין דער זאמאשטשער טורמע. אין שטאט זיינען ארומגעגאנגען פאר-שיידענע קלאנגען — טייל האבן געזאגט, אז מען האט אים דארטן דערשטאן, און טייל, אז ער איז געשטארבן פון די קלעפ.

**

עס איז ארויס א באפעל, אז די יידן דארפן אפגעבן ערע די דייטשע סאלדאטן, דאס הייסט, אז די יידן דארפן פאר יעדן דייטשישן סאלדאט אראפגעבען די הייט-לען. ווען יידן פלעגן גיין צו דער ארבעט אדער פון דער ארבעט, האבן זיי געמוזט גוט אכטונג געבן צי עס גייט נישט קיין דייטשער סאלדאט, כדי אים צו באגריסן. פלעגט מען פארזען דעם דייטש און אים נישט גריסן, האט מען באקומען געשלאגן. אין זאמאשטש איז געווען א הויכער אנגעפרעסענער געשטאפא-מאן פון דער וואלד-פאליציי. ער פלעגט שמענדיק ארומגיין אין גאס מיט א הונט און א נאהייקע אין דער האנט. דער דאזיקער האט זיך געמאכט אזא מין שפיל: ווען ער פלעגט דער-זען א יידן פון דער ווייטנס, האט ער זיך אויסגעדרייט מיט דער פלייצע צום ייד. דער ייד האט געמיינט, אז דער דייטש זעט אים נישט און דעריבער אים נישט בא-גריסט. דאן האט זיך דער געשטאפא-מאן איבערגעדרייט און צוגערופן דעם יידן און גענומען אים שלאגן מיט דער נאהייקע איבערן קאפ הלמאי ער האט נישט אויסגע-פירט דעם באפעל פון גריסן די דייטשן. דערפאר, אז א ייד פלעגט זען אין גאס א דייטש, ווען ער איז אפילו געווען איבערגעדרייט מיט דער פלייצע, האט ער אים „באגריסט“. עס זיינען אבער אויך געווען פארקערטע פאלן — ווען דייטשן פלעגן גאר שלאגן די יידן פאר באגריסן זיי. זייער מענה איז געווען: „דו פארפלוכטער יודע, ווארום הייבסטו דיין מיטצע פאר מיר, דו ביזסט מיין קאמערעד ...“

איינער פון דער דייטשער קרימינאל-פאליציי, מען האט אים גערופן מאיער. איז געווען באקאנט מיט זיינע ווילדע מערדערייען. שמענדיק האט ער אין זיינע שטייול געהאט אריינגעשטעקט א נאהייקע. זיין „ספעציאליטעט“ איז געווען גיין איבער די יידישע הייזער און זוכן סחורות — בעיקר האט אים אינטערעסירט לעדער. ער פלעגט די געפונענע סחורה צונעמען און די אייגנטימער געשלאגן מכות-רצח.

**

אויף פסח 1940 איז קיין זאמאשטש אנגעקומען א מראנספארט מיט מצות און מעדיקאמענטן פון דער שווייץ. אין דער זעלביקער צייט האבן זאמאשטשער עמלע-כע בעקערייען געכאפן מצות. די מצות מיט די מעדיקאמענטן פון דער שווייץ האט מען אפגעלייגט אין דער גרויסער שול. פאר פסח האט דער „יודענראט“ פאנאנדער-

געמיינט די מצות פאר די פרעמדע יידן און פאר די ארטיקע ארעמע יידן, גענומען האט מען א קליינעם אפצאל פאר די דאזיקע מצות. אין דער גרויסער שול זיינען געווען פארשידענע סחורות, וואס האבן געהערט צום „יודענראט“.

אין דער זעלביקער צייט, פאר פסח 1940, זיינען אין די דייטש-פאלישע צייטונגען געווען מעלדונגען, אז עס ווערן געשאפן ארבעטס-לאגערן, ווו יעדער ייד וועט מוזן ארבעטן.

דעם 4טן יוני 1940 האט דער „יודענראט“ צוגעשיקט מעלדונגען צו עטלעכע הונדערט יידן, אז זיי זאלן זיך שטעלן אויפצומארגנס, 6 אויגער פרי, אין די קא-שארן פון דער „עס-עס“ — אין יאנאוויצע. די יידן, וועלכע וועלן זיך נישט צושטעלן פינקטלעך, וועלן שטרענג באשטראפט ווערן. זאמאשטשער יידן האבן שוין געוואוסט וואס דאס מיינט „שטרענג באשטראפט ווערן“ און זיי האבן זיך טאקע צוגעשטעלט צום באשטימטן טערמין.

דער גרעסטער טייל פון זיי זיינען געווען ארעמע יידן. די דאזיקע יידן האט מען אוועקגעפירט אין דארף ביאלאבזעג, ביי וויסאקיע, צו צוואנגס-ארבעט. די ארבעט איז באשטאנען אין רעגולירן דעם דארטיקן טייך. זיי האבן געארבעט ביי שוידער-יעכע באדינגונגען. געשלאפן זיינען זיי אין באראקן אויף דער ערד. זיי זיינען געהיט געווארן פון פאלקס-דייטשן, דאס זיינען געווען שקצים, וואס די דייטשן האבן זיי געבראכט פון א דארף הינטער כעלם. זיי זיינען געווען געקליידט אין שווארצע א-ניפארמען און דערפאר האבן די יידן זיי גערופן די „שווארצע“. אנגעפירט מיט דער ארבעט האבן פאליאקן. צווישן די דאזיקע איז געווען איינער א ניישטעטישער, א באקאנטער גנב (איך האב פארגעסן זיין נאמען). דער דאזיקער האט די יידן דער-גאנצן די יארן און זיי געשלאגן. מען האט געארבעט ביי א כסדרדיקן הונגער. יעדן טאג האבן 8 מאן באקומען א ברויט פון 2 קילא, א ליטער וואסערדיקע זופ און א האלבן ליטער שווארצע קאווע (ער רעדט זיך אזוי „שווארצע קאווע“...). ביי דער דאזיקער שקלאפן-ארבעט זיינען דורך די „שווארצע“ דערשאפן געווארן עטלעכע יידן.

מיט עטלעכע טעג שפעטער האט דער „יודענראט“ ווידער ארויסגעשיקט צו 500 מאן מעלדונגען, אז זיי דארפן זיך שטעלן קיין יאנאוויצע, צו דער „עס-עס“ וועגן געשיקט צו ווערן אויף ארבעט. אלע 500 מאן האבן זיך צוגעשטעלט צו דער צייט, דאס איז געווען פרייטיק דעם 12טן יוני 1940, 7 אויגער אינדערפרי. פון דעם „יודענראט“ זיינען אויך געקומען מעמיק גארפינקל, עזריאל שעפס און יהושע פוקס. פון די 500 יידן האבן זיי אויסגעקליבן 150, וואס זיינען געבליבן ארבעטן אין יאנאוויצע אויפן ארט, ביי דער „עס-עס“, וואס האט דאן דארט געבויט א רייטער-האלע. די פארבליבענע 350 האט מען, אונטער דער שמירה פון קאמפאניע „עס-עס“-לייט אוועקגעפירט אין „קאוואלער“ — די קאשארן לעבן דעם קינא „סטילאווי“.

אויפן וועג האבן די „עס-עס“-לייט, וואס זיינען געווען באוואפנט מיט ביקסן און שמעקנס, געשלאגן די יידן מכות-רצח. אויך די פרויען און קינדער, וואס האבן באגלייט די מענער און טאטעס קיין יאנאוויצע, זיינען מערדערלעך געשלאגן גע-ווארן. לעבן דער באן-סטאנציע האבן זיי דערשאפן אברהם לערנער (וואס איז ביי אונז געווען באקאנט ווי אברעמל „פעטער“).

אין „קאוואלער“ האט די „עס-עס“ איבערגעגעבן די יידן צו אן „עס-עס“-מאן, וואס האט געהאט אונטער זיך 13 פאלקסדייטשן — „שווארצע“.

דארטן זיינען אויך געווען יידן פון אנדערע שכנותדיקע שטעטלעך. עס איז גע-ווען א מין ארבעטס-לאגער. די יידן האט מען גלייך אפגעשוירן די האר פון די קעפ-אין דער פארעם פון א זערא (0). די „שווארצע“ האבן יעדן טאג, 6 אין דער פרי, געפירט די יידן צו דער ארבעט און 3 נאכמיטאג פון דער ארבעט. די ארבעט איז בא-

שטאנען אין רעגולירן דעם זאמאשטשער טייך. די „שווארצע“ שומרים זיינען געווען באוואפנט מיט ביקסן און שמעקנס און פלעגן ביי יעדער געלעגנהייט שלאגן די יידן אן רחמנות. בעיקר האבן זיי געהאט הנאה פון שלאגן איבער די קעפ. ווען זיי פלעגן פירן די יידן צו און פון דער ארבעט, האבן זיי געהייסן זינגען, אויב נישט פלעגן זיי שלאגן. די יידן פלעגן אממייסטן זינגען די „התקוה“ און א לידל, וואס די דאזיקע ארבעטס-שקלאפן האבן אליין פארפאסט.

(דאס לידל ברענגען מיר אין פנקס אויף זייט 998).

אנגעפירט מיט דער ארבעט האבן פאליאקן. זיי פלעגן זיך באגיין מיט די יידן זייער שלעכט — שלאגן און באליידיקן, אפחזקן. עס דארף אבער, למען האמת, גע-זאגט ווערן, אז עס זיינען אויך געווען פאליאקן, וואס האבן זיך באצויגן מענטשלעך און האבן געפרוהט העלפן די יידן.

די יידן האבן באקומען יעדן טאג א ברויט פאר 8 מאן, א ליטער זופ (3 מאל אין וואך איז אין דער זופ געווען פערדפלייש) און א ליטער קאווע. עסן פון דער היים האט מען צו די ארעסטירטע נישט צוגעלאזן. דער קאמענדאנט האט אבער דער-לויבט, אז די משפחות קענען ברענגען פאר די ארעסטירטע צום טרינקען. דאס האבן אויסגענוצט די משפחות און פלעגן אין פלעשער אריינגעבן פארשיידענע זופן. גע-הייסן האט עס, אז דער ארעסטירטער באקומט טיי צום טרינקען.

די ערשטע צייט איז מען געשלאפן אויף הוילע ברעטער. שפעטער האט מען געבראכט שטרוי אויף וואס צו שלאפן. פון 7 אזויגער אונט ביז 5 פרי איז געווען שטרענג פארווערט ארויסצוגיין פון די קאשארן. יעדן טאג 5 אין דער פרי, איז אריינגעקומען א שווארצער און אויסגעשריען: „אויפשטיין!“ — יעדער האט געמוזט גלייך שטיין אויף די פיס. היות די יידן איז געווען פארווערט ביינאכט ארויסצוגיין, אפילו פאר די מענטשלעכע באדערפענישן, האבן א טייל יידן אנגעגרייט פלעשער און ביינאכט אין דעם זיך דערליידיקט. אין א געוויסן פרימארגן האט א „שווארצער“ ביים אויפוועקן די ארעסטירטע דערזען אזא פלאש מיט אומריינקייטן צווישן די שטרוי. אויף זיין באפעל, אז מען זאל אים זאגן וועמענס דאס איז, האט זיך קיינער נישט אפגערופן. ער איז צוגעגאנגען צום פענצטער און ארויפגערופן נאך צוויי „שווארצע“. זיי האבן אויסגעקליבן 10 יידן, זיי אויסגעשטעלט אן א זייט און זיי גע-הייסן אויסטרינקען די פלאש מיט דער אומריינקייט... צווישן די דאזיקע 10 יידן איז געווען א געוויסער הערש רינגלער, זיין פאטער האט געהייסן ברוך טעפער. ווען עס איז געקומען צו זיין ריי, האט ער די פלאש אראפגעלאזט און זי איז צעבראכן גע-ווארן. די „שווארצע“ זיינען אריין אין א רציחה און אים מוראדיק צעשלאגן. א צוויי-טער אויף זיין ארט וואלט עס זיכער נישט אויסגעהאלטן. דעם דאזיקן טאג איז ער שוין צו דער ארבעט נישט געגאנגען. אויף צומארגנס איז ער ארויס צו דער ארבעט.

די קרובים פון די ארעסטירטע פלעגן גיין אין „יודענראט“ און בעטן, אז מען זאל די יידן אין לאגער געבן מער ברויט. דאס ברויט פאר די דאזיקע צוואנגס-ארבע-טער איז געגאנגען אויפן חשבון פון „יודענראט“. אויך האט מען געהאט טענות צום „יודענראט“ פארוואס מען האלט די דאזיקע מענטשן פארשפאצט. די יידן האבן גע-האלטן, אז מען וואלט געקענט פועלן, אז די דאזיקע זאלן קענען קומען שלאפן אין זייערע הייזער און אין דער פרי ארויסגיין צו דער ארבעט. די דאזיקע ווענדונגען האבן נישט געגעבן קיין שום רעזולטאט.

דערווייל האט מען זיך דערוווסט, אז דער וואסער-אינספעקטאר, דאס הייסט דער דייטש, וואס האט געהאט צו זאגן איבער די ארבעטן פון רעגולירן דעם טייך, נייט פאר זיך און פאר זיין פרוי ביי יהושע פוקס. זיינען עמלעכע, וואס האבן גע-האט קרובים אין דעם דאזיקן ארבעטס-לאגער, אוועק צו יהושע פוקס, אז ער זאל

איבערריידן מיטן דייטש, ער זאל די מענטשן לאזן אויף ביינאכט אהיים און זיי וועלן אליין קומען אין דער פרי צו דער ארבעט. אין עטלעכע טעג ארום האט פוקס גע-מאלדן די יידן, אז ער האט גערעדט מיטן וואסער-אינספעקטאר און יענער הייסט זיך געבן עטלעכע מויזנט זלאטעס, וועט ער די יידן באפרייען. מען האט טאקע ביי די פארמעגלעכערע צונויפגעקליבן די סומע און עס איבערגעגעבן יהושע פוקס. מען האט די יידן באפרייט מיט דעם באדינג, אז זיי זאלן יעדן טאג אליין קומען צו דער ארבעט ביים טייך. די יידן זיינען אליין געקומען צו דער ארבעט און מען האט זיי אנגעהויבן צאלן 3 זלאטעס מיט 20 גראשן א טאג.

אזוי האט געדויערט 8 טעג. נאך די 8 טעג האט די דייטשע זשאנדארמערע, פאליציי און געשטאפא ארומגערינגלט די גאנצע שטאט און געגאנגען פון שטוב צו שטוב און ארעסטירט אלע יידישע מענער, אריינגעזעצט זיי אין אויטאס און זיי אוועקגעפירט צו דער „ראטונדע“. אין דער „ראטונדע“ האט מען די יידן געהאלטן עט-לעכע שעה. נאכדעם האט מען קאנטראלירט די ארבעטס-ביכלעך פון ארבעטס-אמט. אויף די ארבעטס-ביכלעך האבן זיי געלייגט א שמעמפל און געהייסן גיין צו דער ארבעט. אין דער רעטונדע זיינען אויך געווען עלטערע יידן, וואס זיינען צו דער אר-בעט נישט געגאנגען און במילא נישט געהאט קיין ארבעטס-ביכלעך, האט די געש-טאפא די דאזיקע אלטע יידן געלייגט דעם שמעמפל אויף די שמערנס. זיי האבן דער-ביי גאר שטארק געלאכט, ווי זיי וואלטן אפגעטאן ווער ווייס וואס פאר א גרויסע חכמה... אלע אנדערע יידן, וואס זיינען געווען, לויט זייער מיינונג פעאיק צו ארבעט און האבן נישט געהאט קיין ארבעטס-ביכלעך, האט מען זיי צוגעפירט צו דער באן און אפגעפירט קיין בעלושעץ.

אין בעלושעץ איז נאך דאן נישט געווען קיין גאד-אויזן. אהין האט מען גע-בראכט יידן פון א סך שמעטלעך פון פוילן. די ארבעט איז באשטאנען פון שיטן א בארג מיט זאמד. צו וואס מען דארף דעם דאזיקן בארג זאמד האט קיינער נישט געוואסט.

די יידן האבן דארט געלעבט אין שרעקלעכע באדינגונגען. געשלאפן זיינען זיי אין איין גרויסן אומריינעם באראק, די ווענט זיינען געווען פול מיט לייז און פליי. אג-געפירט מיט דעם לאגער האט די „עס-עס“, אונטער דער אגפירונג פון א מאיאר מיטן נאמען דאלף. דער דאזיקער דאלף איז געווען באוואוסט ווי א גרויסער באנדיט און סאדיסט. ער פלעגט ארומרייזן אויף א פערד מיט א רעוואלוער אין האנט און ווער עס איז אונטערגעקומען אונטער דער האנט, האט ער געשאסן. ער האט זייער א סך מענטשן דערשאסן. די יידן פון דעם לאגער האבן כמעט גארנישט באקומען צום עסן. פון צייט צו צייט פלעגן זאמאשטשער יידן ארויסשיקן א פור מיט עסן פאר זייערע נאענטע, וועלכע האבן זיך דארטן געפונען.

די שטאט איז געוואר געווארן, אז מעמיק גארפינקל האט באקומען א רעקא-מענדאציע-בריוו פון זאמאשטשער מאיאר פריין צום מאיאר דאלף אין בעלושעץ און אז וועמען מעמיק גארפינקל וויל, קען ער א טובה טאן און ארויסנעמען פון בעלושעץ. זיינען מענטשן אוועק צו אים ער זאל העלפן באפרייען זייערע נאענטע. מעמיק גאר-פינקל איז געווען א גרויסער בעל-גאווה, עס האט אים נישט געפאסט צו האבן צו טאן מיט די מענטשן און ער האט עס איבערגעגעבן די מיטגלידער פון דעם „יודענ-ראט“. פאר די דאזיקע האט זיך געעפנט א גוטער געשעפט. ווען מען איז געקומען בעטן, אז מען זאל ארויסנעמען עמעצן פון זיין משפחה, האבן די מיטגלידער פון „יוד-דענראט“ געהייסן זיך געבן געלט. זיי פלעגן נעמען פון 300 ביז 1000 זלאטעס פון א פערזאן. מען האט זיך געדארפט דינגען און וויינען, אז מען האט נישט מער און זיי פלעגן טאקע אראפלאזן פון פרייז. דאס געלט האבן זיי אוועקגעגעבן מעמיק גאר-

פינקלען. פארשטייט זיך, אז זיי האבן פאר זיך אראפגענומען א געוויסן פראצענט... אין שטאט האט מען געזאגט, אז די מיטגלידער פון „יודענראט“ האבן פון דעם געמאכט זייער א סך געלט. עס זיינען געווען א סך מענטשן, וואס האבן נישט געהאט קיין געלט צו באצאלן. אין בעלוזשען זיינען די דאזיקע מענטשן געווען ביז סוף נאך-וועמבער 1940. דעמאלט האט מען פאנאנדערגעלאזט דעם לאגער פון בעלוזשען און די יידן באפרייט. די באפרייטע זיינען געקומען קיין זאמאשטש צופוס. זיי זיינען גע-ווען שטארק פאראומרייניקט און עס האט לאנג געדויערט ביז מען האט זיי אפ-געוואשן...

די ערשטע סימנים פון א געטא

אין יענער צייט זיינען געקומען קיין זאמאשטש פאליצקן, וואס זיינען געווארן „פאלקס-דייטשן“. זייער צאל איז געווען א גרויסע און זיי האבן זיך געווענדעט צום לאנדראט, דאס הייסט צום סטאראסטא, מען זאל זיי געבן דירות צום וווינען. דער לאנדראט האט זיי געהייסן גיין איבער די יידישע הייזער און אויסקלייבן דירות. די פאלקס-דייטשן זיינען ארומגעגאנגען אין די יידישע הייזער און געזוכט דירות. פלעגט זיי א דירה געפעלן ווערן, האבן זיי געמאלדן דעם לאנדראט און דער לאנדראט האט באפוילן דעם יידן, אז ער דארף אין משך פון 24 שעה זיך ארויסציען פון דער דירה און איבערגעבן איר דעם פאלקסדייטש.

דאן האט מען אנגעהויבן צו רעדן אין שטאט, אז עס וועט זיין א געטא. טייל מענטשן האבן געזאגט, אז דער געטא וועט זיין אין דער אלטער שטאט — אז אויף די צוויי גאסע פערעצא און זאמענהאפא, וועלן יידן מעגן וווינען. טייל האבן געזאגט, אז דער געטא וועט זיין אויף דער ניישטאט. שפעטער האבן די מיטגלידער פון דעם „יודענראט“ איבערגעגעבן, אז דער געטא וועט זיין אויף דער ניישטאט.

פון אנהייב האבן די יידן נישט געוואלט גלויבן וועגן דעם, אז דער געטא וועט זיין אויף דער ניישטאט. ווען זיי האבן אבער געזען, אז די מיטגלידער פון „יודענ-ראט“ דינגען דירות אויף דער ניישטאט און ציען זיך טאקע אהין אריבער, איז די גאנצע שטאט געלאפן אויף דער ניישטאט און געדונגען דירות. טייל האבן געדונגען גאנצע דירות, טייל נאך קאמערס, טייל בוידעמס און א טייל געוועלכער, ווו זיי האבן געוויינט. אין דער אלשטאט זיינען נאך געבליבן וווינען א סך יידן.

צוויי טעג פאר פורים (1941) האט די דייטשע פאליציי ארומגערינגלט די אלט-שטאט און געגאנגען פון הויז צו הויז און געזוכט יידן. ווו זיי האבן געטראפן א ייד, האבן זיי אים פארהאלטן און אים צוגעפירט צום „סינדיקאט“. זיי האבן צונויפגע-קליבן עטלעכע הונדערט יידן און זיי אוועקגעפירט קיין קאמאראוו און זיי געמאלדן אז פון היינט אן בלייבן זיי וווינען אין קאמאראוו.

אין געטא אויף דער ניישטאט האבן געוויינט ביז 10-12 טויזנט יידן. זיי האבן דארטן געוויינט אין שוידערלעכער ענגשאפט און עס איז דארטן אויסגעבראכן אן עפידעמיע פון טיפוס. אין דעם סיימיק-שפיטאל האט מען נישט אריינגענומען קיין יידן און דער „יודענראט“ האט דעריבער געעפנט אויף דער ניישטאט א שפיטאל. דער שפיטאל איז באשטאנען פון בלויז בעטלעך, קיין שום מעדיצינישע איינריכ-טונגען זיינען נישט געווען. דער פארוואלטער פון שפיטאל איז געווען ד"ר ראזנמאן. די דאקטוירים, וואס האבן באזוכט דעם שפיטאל זיינען געווען: ד"ר ראזענבוש, ד"ר פרידהאפער און נאך צוויי פרעמדע דאקטוירים. קראנקן-שוועסטער אין געווען פר' הובערמאן (זי האט לאנגע יארן געארבעט אין דעם שפיטאל פון סיימיק), מאשע אוי-פענבאך און א לאדזשער מיידל.

א סך זאמאשטשער יידן זיינען געשטאָרבן פון טיפּום. עס זיינען אויך געווען אַזעלכע, וואָס האָבן נישט געגלויבט, אז מען וועט דעם דייטש באַזיגן און זיי האָבן זיך אליין גענומען דאָס לעבן.

אויף דעם ניישטעטישן וועג, לעבן ווענגער און לעבן דער אלטער פאָסט, אויף דער ניישטאָט, אויף דער הרוביעשאַווער גאָס, זיינען געווען גרויסע שילדן מיט אַ טויטנקאַפּ און אַן אויפשריפט: „אַכטונג, טיפּוס-געפּאַר. איינגאַנג פון ווערמאַכט — שטרענג פאַרבאָטן!“

אויף דער ניישטאָט אין געטאָ האָבן זיך די יידן געפילט פרייערער ווי אין דער אלטער שטאָט, ווייל מען האָט געזען נאָר יידן, מען האָט זיך געפילט צווישן איי-גענע. דער געטאָ איז נישט געווען קיין שטרענג פאַרמאַכטער. עס פלעגן קומען איי-צלנע פאַליאָקן אויף דער ניישטאָט און די יידן פלעגן מיט זיי האַנדלען — מען האָט זיי פאַרקויפט פאַרשיידענע שטוב-זאַכן און זיי האָבן פאַר דעם געגעבן פראַדוקטן.

יעדן פאַרנאָכט פלעגט מען אין דעם געטאָ, אין ניישטאָט, זען גרופּקעס יידן, וואָס פלעגן רעדן „פאַליטיק“. עס זיינען אַכער אויך געווען אַזעלכע, וואָס האָבן ליב געהאַט צו דערציילן „זכרונות“ — ווי אזוי מען האָט געלעבט פאַר דער מלחמה, וואָס מען האָט געגעסן... שטיין פלעגט מען ווי האָזן, מיט אַנגעשטעלטע אויערן, און זיך צוהערן צו יעדן שאַרף. טאָמער פאַרט אַן ווער פון דער געשטאַפּט אַדער „עס-עס“. מען האָט זיך צוגעהערט, פלעגט מען דערהערן אַ גערויש פון אַן אויטאָ, זיינען די גאָסן אָפּגעליידיקט געוואָרן ווי בעת אַן אַלאָרם פאַר אַ באַמבאַרדירונג. ווען די דיי-טשן פלעגן דורכפאַרן דעם געטאָ און טרעפן יידן, פלעגן זיי זיי שלאָגן מכות-לרעה אַדער כאַפּן אויף אַרבעט.

אויפן מאָל זיינען אין געטאָ אַריינגעפאַרן ביינאָכט 2 רייטער-פאַליציסטן און זיי-נען צופעליק אַריין צום בעקער און דאַרטן געטראָפּן צוויי פרעמדע יידן. זיי האָבן זיי געהייסן אַרויסגיין און אויפן מאַרק, וווּ די וועגן קרייצן זיך, האָבן זיי די יידן דערשאָסן. די דערשאַסענע זיינען אזוי געלעגן ביז 12 אַזויגער בייטאַג, ביז דער „יור-דענראַט“ האָט באַקומען אַ מעלדונג פון דער געשטאַפּט, אז מען זאָל די צוויי יידן אויפֿרוימען.

אין יענער צייט, משמעות פאַרבונדן מיט דער צוגרייטונג פון די דייטשע אַנצור-פאַלן אויף רוסלאַנד, האָבן אַ סך יידן אַנגעהויבן אַרבעטן ביים דייטשישן מיליטער. דאָס מיליטער האָט געהאַט פאַרשיידענע אַרבעטן. אין לאַבין האָט מען געבויט אַ פליפלאַץ; אין די טאָמאַשאַווער וועלדער האָט מען געפלאַסטערט וועגן; מען האָט אַנגעהויבן בויען אַ נייע באַן-ליניע קיין לובלין, וואָס זאָל אויסמיידן זאָוואַדאָ; אויך אין די קאַשארן האָט זיך געשאַפּן אַ סך אַרבעטן.

פאַרשטייט זיך, אז אַמערגסטן איז געווען צו אַרבעטן ביי דער „עס-עס“ און ריי-טער-פאַליציי. זיי פלעגן ביי דער אַרבעט שלאָגן און שטאַרק באַליידיקן די יידן; און אז זיי איז געפּעלן, פלעגן זיי אויך שיסן. די יידן האָבן בעסער געוואָלט אַרבעטן ביי דער דייטשער ווערמאַכט אַדער לופטוואַפּע — ווייל ביי זיי האָט מען זיך געקענט מיט עפּעס העלפּן, אַכער ווי און זיינד איז געווען צו די יידן, ווען דער דייטשער סאַל-דאָט, וואָס האָט אַנגעפירט מיט דער אַרבעט, האָט געקענט ריידן פּויליש...

יעדן טאָג, פון 6.30 ביז 7.30 אין דער פרי, איז דער ניישטעטישער וועג געווען פול מיט יידן, וואָס זיינען געגאַנגען צו דער אַרבעט. יעדער איינער איז געווען באַ-לאָדן מיט פעקלעך עסנוואַרג אונטער די אַרעמס. פאַרנאָכט, אַרום 4-5, האָט מען געזען די יידן גיין צוריק פון דער אַרבעט. ווער מיט אַ זעקעלע קאַרטאָפּל, ווער מיט אַ ביסל קוילן, אַ פעקל האַלין, ווער מיט אַ ברויט און ווער מיט אונטערגעהאַקטע זייטן...

אין לובלין איז דערשינען א פוילישע צייטונג — „גלאס לובעלסקי“. פאקטיש איז דאס געווען א דייטשע פראפאגאנדע-צייטונג אין פויליש. חוץ דער אגיטאציע, אז די פאליצאן זאל פארן ארבעטן אין דייטשלאנד, האט די צייטונג געבראכט די אפרי-ציעלע פראנט-קאמוניקאטן פון דער מלחמה.

הגם עס איז געווען פארווערט, אז יידן זאלן לייענען צייטונגען, פלעגט דער דא-זיקער „גלאס לובעלסקי“ אריינקומען צו די יידן. אן אלטער קריסט, א צייטונג-פאר-שפרייטער, פלעגט ברענגען די צייטונג אין דער ניישטאט. דער פרייז פון א צייטונג איז געווען 20 גראשן און די יידן האבן געצאלט 50 גראשן. פארשטייט זיך, אז גע-לייענט האט מען עס אין געהיים און נאר געציילטע האבן געהאט די צייטונג.

פון די קאמוניקאטן האבן שוין די יידן געוואוסט וואס אויסצוקלייבן. זיי האבן מאקע געלייענט די דייטשע נצחונות, אבער אויך געפונען וועלכע דייטשע שטעט זיינען פון דעם שונא באמבארדירט געווארן. יידן האבן אויסגעחשבוט וויפיל דיי-טשע שטעט, הייזער און מענטשן זיינען אומגעקומען. די ידיעות פלעגן איבערגעגעבן ווערן פון מויל צו אויער. אז מען פלעגט א יידן פרעגן: — וואס הערט זיך, פלעגט מען הערן די תשובה: — יידן, עס איז גוט...

אין זאמאשטש איז דאן ארומגעגאנגען אזא מין ווערטל: דריי זאכן אויף דער וועלט איז נישט צו פארשטיין: ערשטנס, דער דייטש האט איינגענומען פוילן, פאר-נומען פראנקרייך און פונדעסטוועגן שיקט ער א נאטע צו ענגלאנד, אז ער וויל שלום; צווייטנס, ענגלאנד האט אנגעווארן פוילן און אזא פארבינדעטן ווי פראנקרייך און דער דייטש וויל מיט איר שלום און זי וויל נאך נישט און דריטנס, דער דייטש האט צוגע-נומען ביי די יידן די פארמעגנס, זיי איינגעשפארט אין געמאס, זיי האבן נישט קיין רעכט, ארבעטן ביי די שווערסטע באדינגונגען, ווערן געיאגט און געפלאגט און אז מען פרעגט א יידן: — וואס הערט זיך? ענטפערט ער אייך — עס איז גוט...

* * *

דער „יודענראט" האט זיך געפונען אויף דער ניישטאט אין דער שול אויף דעם ערשטן שטאק. עס זיינען דארטן געשטאנען א סך מישן און ביי יעדן מיש איז גע-זעסן אן אנגעשטעלטער, וואס האט דערליידיקט די פארשיידענע ענינים, וואס האבן געהערט צום „יודענראט". אין א ווינקל איז געזעסן דער פרעזעס פון „יודענראט" מעמיק גארפינקל. ער איז פון איבעריקן עולם געווען אפגעטיילט מיט א שפאניש ווענטל. לעבן דעם ווענטל איז געשטאנען א פאליציאנט. ווען עמיצער האט געוואלט רעדן מיטן פרעזעס, האט ער געדארפט זיך ווענדן צום פאליציאנט. איבערגעבן אים ווער עס וויל רעדן און אין וואס פאר אן ענין. דער פאליציאנט האט עס איבערגע-געבן דעם פרעזעס. האט דער פרעזעס געהייסן אריינלאזן דעם מענטשן, האט דער פאליציאנט אריינגעלאזן, אויב נישט האט דער פאליציאנט געהייסן אהיימגיין.

צום „יודענראט" איז מען געקומען מיט פארשיידענע ענינים. אט איז צום ביי-שפיל געקומען א פרוי מיט א געוויין, אז מען האט איר געהעכערט דעם חודש-אפ-צאל און זי האט נישט פון וואנען צו צאלן; א צווייטע איז געקומען אפשרייען די גזירה וואס מען האט ביי איר צוגענומען די שאפע מיט די שטולן; ביי אנדערע האט מען צוגענומען די קישנס; א פרוי באקלאגט זיך, אז די פאליציאנטן שלעפן יעדן מאג צו דער ארבעט איז זון אדער מאכטער, הגם זיי זיינען קראנק און קענען נישט אר-בעטן. א טייל פון די פרויען פלעגן וויינען, א טייל האבן אין דער שטיל געשאלטן דעם „יודענראט".

די זאמאשטשער יידן וואָס האָבן געהערט צום „יודענראַט“

מעמיק גארפינקל (פרעזעס), אליה עפשטיין, שלום טישבערג, מאָדערע ניקעלס-בערג, ראָזנמאַן, עזריאל שעפּס, יולעק לובלינער, אימשיע-דוד שלאָס, שלום טאַפּ, לייב ראָזן, מאָניעק כהן, גאַלאַס, אַביגדור אינלענדער, יהושע ראָפּאָפּאָרט, יהושע פּוקס, לייב אייזן, ברוך ווילדער, אַדוואַקאַט גאַלדשטיין, שלום ציבעלע, מ. פעפּער, יעקב לעווין, גלאַס (אַ לאַדזשער), שמואל ראָזן, ברוך פישלזאָן (שפּעטער איז ער געוואָרן אַ פּאָליציאַנט). פאַקטיש האָט נאָר אַ קליינע גרופּע פון „יודענראַט“ געהאַט די דעה. די הויפּט-מאַכט איז געווען ביים פרעזעס.

די מיטגלידער פון „יודענראַט“ האָט מען שוין געקענט דערקענען פון דער וויי-טנס. ערשטנס זיינען זיי געגאַנגען אָנגעמאַן אין שיינע אַנציגער, שטענדיק אָפּגעראָ-זירט און שוין צוגעקאַמט, גלייך ווי זיי וואַלטן געגאַנגען צו אַ חתונה. אויף זייערע אַרעמבענדער, וואָס זיי האָבן געטראָגן אויף דער לינקער האַנט, איז געווען אויסגע-נייט מיט גילדערנע פעדים דער מגן-דוד און מיט לאַטיינישע שריפט דאָס וואָרט „יודענראַט“. אויך די אָנגעשטעלטע פון דעם „יודענראַט“ האָבן געטראָגן די זעלבע אַרעמבענדער מיטן אונטערשיד, וואָס ביי די מיטגלידער פון „יודענראַט“ איז נאָך געווען אויסגענייט אַ נומער (נומערן זיינען געווען פון 1 ביז 24). ביי די אָנגעשטעל-טע זיינען קיין נומערן נישט געווען.

די דייטשן האָבן איינגעפירט ברויט-קאַרטן. אַלע פויערס האָבן געמוזט אָפּגעבן זייערע פראָדוקטן צו די דייטשן און דאָך האָט מען אין דער ניישטאַט, אין געמאַ, אַלץ געקענט קויפּן — פאַרשטייט זיך, פאַר געזאַלצענע פרייזן. אין געמאַ איז געווען אַ פרוי גאַלדהאַמער. דאָס איז געווען די פרוי פון דעם גאַלדהאַמער, וואָס איז תחילת געווען דער „פאַרבינדער“ מיט דער געשטאַפּט און וועלכן די געשטאַפּט האָט נאָך דעם דערשאַסן. זי האָט ביי זיך אין הויז געהאַט אַ רעסטאָראַן. מען האָט דאַרמין באַ-קומען די בעסטע מיטיקן; געפרעגלט און געבראַטן פלייש; פיש און פאַרשיידענע געטראַנקען. צו איר פלעגן אַריינקומען די מיטגלידער פון „יודענראַט“ און אַנדערע „גרויסע לייט“ מיט זייערע געליבטע. כמעט יעדער פון די דאָזיקע לייט האָט געהאַט זיינע אַ „קאַכאַנקע“ (עס האָט געפאַסט צום מיטל). ביי איר אין שטוב האָבן זיך אָפּגעשפילט די ווילדסטע אַרגיעס. די שכנים, וועלכע האָבן געוויינט לעבן דער פרוי גאַלדהאַמער האָבן געוואָלט צו דערציילן וועגן די דאָזיקע אַלע מעשים... ביי איר אין רעסטאָראַן פלעגט דער „יודענראַט“ אַ סך מאל אָפהאַלטן זיצונגען.

אין זאמאשטש איז געווען אַ קראַקעווער פאַמיליע, אַ מוטער מיט צוויי טעכ-טער און איין זון. זיי האָבן געהייסן ליבערמאַן. איינע פון די טעכטער איז געווען די „פריינדיין“ פון מעמיק גארפינקל. די שטאַט פלעגט זי רופן „די בלאַנדע בעסטיע“. זי האָט געהאַט אַ גרויסע דעה אין „יודענראַט“. האָט עמעץ געוואַלט אַ טובה, אַדער נישט געקענט אויפן גלייכן וועג עפּעס אויפמאַן, פלעגט מען גיין צו איר אַהיים און זי האָט עס שוין געמאַכט. פאַרשטייט זיך, אַז מען פלעגט איר דערפאַר גוט באַצאָלן.

אַלע יידישע דראַזשקעס האָבן די פּאָליאַקן צוגענומען און אויף די דראַזשקעס איז געווען אַן אויפשריפט מיט רויטער פאַרב, „פאַר יידן פאַרבאַטן“. נאָר צוויי יידי-שע דראַזשקעס זיינען געווען צוגעטיילט דעם „יודענראַט“ און אויף זיי איז געווען אַן אויפשריפט „נאָר פאַר יידן“. אויף דראַזשקעס האָט מען געזען אַרומפאַרן דער פלגש פון מעמיק גארפינקל אַדער אַנדערע מיטגלידער פון „יודענראַט“, גאָר אָפט זיינען זיי אַרומגעפאַרן אין אַ שיכורן צושטאַנד.

עס איז די יידן געווען גאָר שמרענג פאַרווערט צו קומען אויף דער פאַסט. אין יענער צייט זיינען אָנגעקומען אַ סך בריוו פון וואַלאַלאַוועק פאַר די וואַלאַלאַוועקער

יידן, וואס מען האט אריבערגעפירט קיין זאמאשטש. אויך זיינען אנגעקומען בריוו פון די זאמאשטשער יידן, וועלכע זיינען אוועק קיין רוסלאנד. פון די רוסלענדער בריוו האבן די זאמאשטשער געהאט געמישטע געפילן — עס פלעגט זיי ארן און זיי פלעגן זיך פרייען. עס פלעגט זיי ארן — זייערע קינדער געפינען זיך אויף סיביר... פון דער צווייטער זייט האבן זיי זיך געפרייט — זאל זיין סיביר, דער עיקר אבי זיי לעבן און זיינען געוונט. דער „יודענראט“ האט דעריבער איינגעארדנט א פאסט-אפטיילונג. דארטן האט מען אפגעגעבן די בריוו. דער פארוואלטער פון דער פאסט איז געווען יאשע מענדעלזאן. דער בריוו-טרעגער, וואס פלעגט די בריוו אפמארשן אהיים. איז געווען משה האפמאן.

שפעטער, ווען עס איז אויסגעבראכן די מלחמה מיט רוסלאנד, האט מען די פאסט ליקווידירט און משה האפמאן איז געווארן א פאליציאנט ביים „יודענראט“.

די פאליציאנטן ביים זאמאשטשער „יודענראט“

דודעק גארפינקל, דוד ווייסמאן, בערל שווארצבירט, סטאך פליישמאן, שמחה פעלדשטיין, שלום ציבעלעס א זון, ברוך פישעלזאן, משה האפמאן, לייזער שולץ, אברהם ארצט און אליה עפשטיינס א זון.

די פאליציאנטן האבן געמארשן פאליצייאישע היטלען מיט א מגן-דוד און יעדער איינער האט געמארשן א גומענעס מאנטל מיט א פאסטק ארומגעוויקלט און מיט פאליצייאישע שטעקעלעך אין האנט. די אויפגאבע פון דער פאליציי איז געווען אויפ-צומאנען דעם חודש-אפצאל ביי די מענטשן, וועלכע האבן אליין נישט אריינגעמארשן דעם אפצאל אין „יודענראט“. זיי זיינען פון צייט צו צייט ארומגעגאנגען מיט א רשימה פון „יודענראט“ און צוזאמענגענומען ביי די מענטשן שאפעס, קישנס, דער-קעס, פארהאנגען און פארשיידענע שטובזאכן. זיי האבן אויך געוויסט פון די מענטשן וועלכע גייען נישט אויף קיין ארבעט. זיי פלעגן אלע מאל קומען צו זיי און זיי טרייבן צו דער ארבעט.

דער „יודענראט“ האט געמאלדן, אז עס איז שמרענג פארווערט, אז מענטשן זאלן זיך אין דער ניישטאט זאמלען אין איין שטוב. אבער מען האט אין געטא אויף דעם קיין גרויס אכט נישט געלייגט. יידן פלעגן זיך צוזאמענקומען און דאוונען בצי-בור. פלעגט קומען די פאליציי פארהאלטן די יידן און זיי האבן געמוזט צאלן שטראף. די יידן זיינען אבער געקומען צו אזא איינפאל — ווען זיי פלעגן וועלן דאוונען פלעגן זיי אוועקשמעלן פאר דער הויז קליינע יינגלעך אין דרויסן, וואס פלעגן אנוואגן אויב זיי האבן געזען גיין יידישע פאליציאנטן. די יידן פלעגן זיך דאן צעלויפן. די עלטערע יידן, וועלכע פלעגן נישט באווייזן צו אנטלויפן, האבן געמוזט צאלן שטראף. מיין פאטער, למשל, האט פאר דעם דאזיקע „פארברעכן“ באצאלט דריי מאל שטראף — צוויי מאל צו 10 זלאטעס און דעם דריטן מאל — 20 זלאטעס.

ווען דער דייטש איז, אין יאר 1941, באפאלן רוסלאנד און פארנומען לעמבערג, זיינען א סך יידן, וואס זיינען תחילת אוועק מיט די רוסן, דורך פארשיידענע הינטער-וועגן געקומען קיין זאמאשטש. אין א געוויסן טאג איז די יידישע פאליציי ארומגע-גאנגען מיט א רשימה און האבן צוזאמענגעקליבן 18 יידן. די פאליציי האט זיי גע-מאלדן, אז מען דארף זיי האבן אין „יודענראט“. געהאנדלט האט זיך עס אלץ וועגן פערזאנען, וואס זיינען טאקע געקומען פון לעמבערג, וואס די דייטשן האבן פארנומען. ווען די 18 זיינען געקומען אין „יודענראט“ האט מען טעלעפאניש געמאלדן דער

געשטאפא. די געשטאפא האט זיי צוגענומען אויף אן אויטא, מען האט זיי אוועקגע-
פירט צו דער „ראטונדע" און דארטן האט מען זיי אלע דערשטאן.

די משפחות פון די דערשטאפענע זיינען געקומען אין „יודענראט" מיט א געוויין
און געפרעגט פארוואס האט מען עס געטאן, האט זיך דער „יודענראט" פארענט-
פערט, אז זיי זיינען נישט שולדיק, אז א געוויסער ליזער שולץ האט איבערגעגעבן
דער געשטאפא די רשימה פון די דאזיקע מענטשן און די געשטאפא האט געצווונגען
דעם „יודענראט" צונויפצוקלייבן די דאזיקע מענטשן.

ליזער שולץ און א געוויסער געלער יונה פון „היפל", האבן אין געטא געשמט
פאר מוסרים.

פון צווישן די דערשטאפענע געדענק איך די נעמען: יחזקאל ציטרין, חיים פראנק,
זלמן אקערמאן, דארע שווארצביר, קיילע האלין, חיים מילין.

אין געטא האט זיך פארשפרייט א ידיעה, אז אין איזשביצע און אין נאך אין
אנדערע שטעטלעך האט מען „אויסגעזידלט" די יידן אין אן אומבאקאנטער ריכטונג.
ביי אונדז האט מען אנגעהויבן ריידן, אז אויך אין זאמאשטש דארף פארקומען אזא
„חתונה" (אין זאמאשטש האט מען אזא „אויסזידלונג" גערופן „חתונה"). האבן א
סך געהאלטן, אז עס איז בעסער צו ארבעטן ביי מיליטערישער ארבעט, ווייל בעת
אזא „אויסזידלונג", וועט מען די יעניקע וואס ארבעטן ביי מיליטער נישט ארויס-
שיקן. עס האבן דעריבער א סך יידן, וואס האבן ביז דאן נישט געארבעט ביי מילי-
טער אנגעהויבן זוכן וועגן ווי אזוי אריינבאקומען זיך אויף ארבעט אין מיליטערישע
ארבעטס-פלעצער.

אויף דעם „וויקרענט" איז געווען א לאגער, וואס האט געהערט צו דער דייטשער
לופטוואפע, ווו עס האבן געארבעט עטלעכע הונדערט יידן, די גרעסטע מערהייט פון
די שטעטלעך ארום זאמאשטש. האבן די זאמאשטשער יידן אנגעהויבן זוכן מיטלען
ווי אזוי אריינבאקומען זיך אויף ארבעט צו דער לופטוואפע.

בכלל איז געווען פארשפרייט דער געדאנק, אז עס איז אין אלגעמיין בעסער
אויב מען ארבעט. עס האבן אנגעהויבן זוכן ארבעט אויך יידישע פרויען. אויפן ניי-
שטעטישן וועג האט א פוילישע פרוי מאזעלעווסקא (די פרוי פון דאקטאר-אקוואר
מאזעלעווסקי) געהאט א גרינס-גארטן. זיינען יידישע פרויען צו איר געלאפן זי זאל זיי
צונעמען אויף ארבעט. אויף אירס א צעטלעך האט דער ארבעטסאמט ארויסגעגעבן
אן ארבעטס-ביכל. די דאזיקע פרוי האט אויסגענוצט די געלעגנהייט, זי האט געהאט
אומזיסטע ארבעטארינס און נאך זיך געהייסן צוצאלן פון 100 ביז 200 זלאטעס.

ביי די מאזעלעווסקיס אין הויז איז געווען דער יידישער ארבעטס-אמט. מיט
דעם ארבעטס-אמט האבן אנגעפירט אהרן שלאפראק און פישל גראסבוים. ביי דער
מיר איז תמיד געשטאנען א יידישער פאליציאנט. אויך דארטן זיינען געשטאנען
גרופקעס פרויען, וועלכע האבן געווארט, אז מען זאל זיי שיקן אויף ארבעט.

די ערשטע צייט פלעגן די יידישע פאליציאנטן דארפן ארומלויפן פארטאג אי-
בער די הייזער מיט רשימות אין די הענט און שלעפן מיט כוח די פרויען צום אר-
בעטס-אמט, פון וואנען מען האט זיי פאנאנדערגעשיקט אויף פארשיידענע ארבעטן.
אויך מענער פלעגט מען כאפן צו דער ארבעט. שפעטער אבער, ווען עס זיינען אנגע-
קומען די ידיעות וועגן די „חתונות" אין די ארומיקע שטעטלעך, איז מען אליין גע-
קומען צום ארבעטס-אמט און זיך געבעטן מען זאל שיקן אויף ארבעט.

עס זיינען געווען פאלן, ווען יידן, וואס האבן געארבעט ביי דייטשן, האבן זיך
באזארגט מיט קוויטלעך, אז זיי זיינען גומע ארבעטער און אז די דייטשן נויטיקן

זיך אין דער דאזיקער ארבעט פון די יידן. בכלל האבן יידן שמאָרק געגלויבט, אז אויב מען וועט ארבעטן, וועט מען נישט „אויסגעזידלט“ ווערן. עס פלעגט אבער אויך טרעפן, אז מען פלעגט שיקן אויף ארבעט און די ארבעטער זיינען שוין מער נישט געקומען צוריק.

שבת, דעם 11טן אפריל 1942 (דאס איז געווען צוויי טעג נאך פסח) האלב איינס ביימאג, האט די געשמאפא „עס-עס“, רייטער-פאליציי און דייטשע זשאנדארמערע ארומגערינגלט דעם גאנצן געמא און נישט געלאזט קיינעם ארויסגיין. עס איז צוגע- פארן אן אויטא מיט עטלעכע געשמאפא-מענער צום „יודענראט“. די יידישע פאלי- ציי האט צוזאמענגערופן אלע מיטגלידער פון „יודענראט“. די געשמאפא איז אין „יודענראט“ געווען א 10 - 11 מינוט. נאך דעם דאזיקן וויזוס זיינען די מיטגלידער פון „יודענראט“ און די פאליציי אוועק אין געמא איבער די הייזער און געהייסן אלע- מען ארויסצוגיין אויפן מארק. געגאנגען זענען צוויי מיטגלידער פון „יודענראט“ און 1 פאליציאנט. זיי האבן צווישן זיך צעטיילט דעם גאנצן געמא, כדי אלעמען צו בא- זוכן. הויז דעם זיינען 2 אנגעשמעלטע פון „יודענראט“, צוזאמען מיט א פאליציאנט ארומגעגאנגען מיט א רשימה און צונויפגעקליבן די משפחה-מיטגלידער פון דעם „יודענראט“ אין דער געביידע פון „יודענראט“. ביים טויער פון „יודענראט“ איז גע- שמאנען א מיטגליד פון „יודענראט“ מיט א פאליציאנט און אכטונג געגעבן, אז עס זאלן זיך אין דער געביידע נישט אריינכאפן קיין זייטיקע, וואס האבן נישט קיין שייכות צום „יודענראט“. די געשמאפא זאל האבן צוגעזאגט, אז מען וועט קיינעם פון דער דאזיקער קאמעגאריע איצט נישט נעמען.

איינס - האלב צוויי האבן אנגהויבן קומען מענטשן אויפן פלאץ. דער זאמלפונקט

דער צונויפגעטריבענער עולם צו דער „אויסזידלונג“.

איז געווען אויפן מארק, אין דער לינקער זייט, וווּ לעהמאן האָט געהאַט זיין רעס-טאָראָן. אויף דעם מאַרק זיינען געקומען גאַנצע משפּחות — מענער, פרויען און קינדער — און אויך משפּחות, וועמענס מענער עס זיינען געווען ביי דער אַרבעט.

געקומען איז מען אין די שבתדיקע מלבושים. כמעט אלע האָבן געטראָגן פעקלעך אויף די פלייצעס, וואָס יעדער האָט געקענט כאַפּן. עס זיינען געקומען יידן מיט קוויטלעך פון די דייטשע אַרבעטס-פלעצער, אַז זיי זיינען נויטיק צו דער אַרבעט. זיי זיינען געווען זיכער, אַז מיט אַזאָ קוויטל וועט מען זיי שיקן אַהיים. די געשמאַ-פּאַלייט פלעגן אַבער נעמען דאָס קוויטל און גלייך צערייסן און נאָך דעם בעל-דבר מכבד געווען מיט אַ נאָהייקע-קלאַפּ איבערן קאַפּ.

די צונויפגעזאַמלטע אויפן פּלאַץ זענען נישט איינגעשטאַנען אויף איין אָרט. זיי זיינען געווען שטאַרק דענערווירט. פלעגן זיך אַרומדרייען פון איין ווינקל צום צווייטן. די געשמאַפּאַ איז אַרומגעגאַנגען און האָט מיט נאָהייקעס געשלאָגן אויף רעכטס און לינקס און געהייסן די יידן בלייבן „רואיק“. מען האָט אָפּגעשאַצט, אַז אויפן פּלאַץ האָבן זיך געפונען העכער 3000 יידן.

6 אַזייגער פאַרנאַכט איז די געשמאַפּאַ אַרומגעלאָפּן איבער די הייזער מיט רע-וואָלוערן אין די הענט און וועמען זיי האָבן געטראָפּן אין די הייזער, האָבן זיי דער-שאַסן.

9 אַזייגער אין אַוונט האָט זיך אויסגעשטעלט אַ צוג, וואָס האָט זיך, פאַרמירט צו 5 אין אַ שורה, געלאָזט צום באָן. די דייטשן האָבן אַוועקגעוואָרפּן די שטעקנס און גענומען די ביקסן אין דער האַנט. זיי האָבן אָנגעהויבן שרייען, אונטעריאָגן צו גיין שנעלער. ווער עס איז אָפּגעשטאַנען האָבן זיי גלייך געשאַסן. די מענטשן, וואָס זיינען געגאַנגען צום לעצט זיינען טאַקע דערהרגעט געוואָרן.

די יידן האָט מען געטריבן צום „וויקערנט“, קעגנאיבער דער שקאַלע, דאַרפן זיינען געשטאַנען עטליכע און זרייסיק וואַגאַנעס, ווהיין מען האָט די יידן אַריינגעפאַקט. ביי דער באָן, ווען מען האָט די יידן אָנגעלאָדן אין די וואַגאַנעס, האָט זיך אַ געוויסער לוקסענבורג (מנשה גראַבערס אָן איידעם) אַוועקגעשטעלט און אויסגע-שריען צו די דייטשן: „איר, נידערטריכטיקע מערדערס, איר האָט סיי ווי סיי פאַר-שפּילט די מלחמה, פאַר יעדן יידן וואָס איר דערשיסט, וועט מען 10 דייטשן דער-שיסן...“ די דייטשן האָבן אים גלייך אויפן אָרט דערשאַסן.

מען האָט צווייטן געגעבן דעם בעל-עגלה עלעשבערג ער זאָל קומען מיט זיין פלאַטפאַרמע און מען האָט אלע טויטע, וואָס זיינען געלעגן אויף דעם וועג, וואָס פירט צו דער שקאַלע, צונויפגעקליבן און אַרויפגעלייגט אויף דער פלאַטפאַרמע. מען האָט די הרוגס צוגעפירט צו דער באָן און זיי אָנגעלאָדן אין די וואַגאַנעס צוזאַמען מיט די לעבעדיקע מענטשן.

דאָס אָנלאָדן די מענטשן האָט געדויערט אַ גאַנצע נאַכט. 4 אַזייגער פאַרטאָג איז דער דאָזיקער געשפּענסטער-צוג אָפּגעגאַנגען קיין בעלזשעין.

דער גאַנצער ניישטעטישער וועג איז געווען פאַרווייט מיט פעקלעך, וואָס די יידן האָבן אַוועקגעוואָרפּן בעת זייער פיינלעכן מאַרש. דער וועג איז אויך געווען פאַר-גאַסן מיט בלוט פון די דערהרגעטע. די יידישע פּאַליציי האָט צוזאַמענגעקליבן די פעקלעך און זיי צוגעפירט צום „יודענראַט“. דאָס בלוט האָט מען פאַרשאַטן מיט זאַמד.

אויפן צווייטן טאָג האָט מען ערשט דערוען וואָס פאַר אַ חורבן די דייטשן האָבן אָנגעמאַכט. אין אַ סך שטיבער זיינען געלעגן טויטע און לעבן זיי מענטשן, וואָס האָבן זיי באַוויינט. אין אַ סך הייזער זיינען געלעגן הרוגים, וואָס עס איז נישט גע-ווען ווער עס זאָל זיי באַוויינען, ווייל די איבעריקע פון דער משפּחה זיינען „אויס-

געזידלט" געווארן. בכלל האט די גאנצע שטאט געזאמערט. איך בין נישט בכוף צו באשרייבן ווי אזוי דאס געוויין האט אויסגעזען.

צווישן די טויטע, וואס זיינען געלעגן אין די הייזער, געדענק איך די ווייטער-דיקע זאמאשטשער יידן: יצחק שפיזאייזן, הערש מעסער, חיים באקסער, בערל דע-קעל מיט זיין גאנצער משפחה פון 5 נפשות.

12 אזויגער בייטאג איז ארומגעפארן עלעשבערג און די חברה-נושאים האבן אויף זיין פלאטפארמע צוזאמגענומען די דערשאסענע יידן און זיי ארויסגעפירט אויף דעם יידישן בית-עולם און מען האט זיי מקבר געווען אין א ברודער-קבר. ווען עס איז פארגעקומען די דאזיקע „אויסזידלונג" זיינען א סך געווען ביי דער ארבעט און ווען זיי זיינען געקומען אהיים האבן זיי שוין זייערע פרויען און קינדער נישט געטראפן. זיינען זיי געקומען צום „יודענראט" מיט א געוויין און געפרעגט: פארוואס האט איר אייערע ווייבער און קינדער נישט געהייסן אהינגיין אויף דעם פלאץ, נאר נאך אנדזערע פרויען און קינדער זענט איר געקומען...

הגם מען האט געוואסט, אז די יעניקע וואס מען האט „אויסגעזידלט" וועט מען שוין מער נישט זען, זיינען דאך געווען אזעלכע, וואס האבן נישט געגלויבט אין דעם. זיי האבן צונויפגעקליבן געלט און געגעבן די פוילישע באך-ארבעטער, אז זיי זאלן גענוי געווארן ווערן ווהיין מען האט די מענטשן אוועקגעפירט. עס האבן זיך געפירט גען אזעלכע, וואס האבן געזאגט, אז מען האט די יידן געפירט צו ארבעט אויף די דרום-ישיע געביטן. עס זענען געווען אזעלכע, וואס האבן געזאגט, אז די דאזיקע ידיעה זענען ארויסשיקן די יידן אויף ארבעט קיין רוסלאנד האט געשטאמט פון דעם „יודענראט", כדי נישט פארגרעסערן די פאניק אין שטאט.

זער „יודענראט" מיט זיינע פאליציאנטן. זיינען ארומגעגאנגען אין די הייזער פון די יידן, וואס מען האט ארויסגעפירט און צוגענומען אלע זייערע זאכן און עס אוועקגעפירט אין מאגאזין פון דעם „יודענראט". דער מאגאזינער איז געווען שמואל דאזן.

אין 2, אדער 3, וואכן ארום האט מען געבראכט קיין זאמאשטש טשעכישע יידן. די טשעכישע יידן האבן אלע גוט אויסגעזען. אלע זיינען געווען שיין געקליידט און געטראגן גוטע טשעכישע שיך. די זאמאשטשער יידן האבן זיך געהאלטן אין א געוויסן רעזערוו צו זיי. ריכטיקער די נייע, האבן זיך געהאלטן א ביסל פון דערוויי-טנס פון די זאמאשטשער יידן זיי האט אזוי נישט פארדראסן וואס מען האט זיי געבראכט קיין זאמאשטש, נאר פארוואס מען האט זיי צונויפגעמישט מיט די פוילישע יידן... זיי זיינען געווען אסימילירטע יידן — מיר האבן זיי גערופן יעקעס. א יסך פון זיי פלעגן גיין זונטיק אין קלויסמער דאוונען. זיי האט מען באזעצט אין די הייזער פון די יידן, וואס זיינען „אויסגעזידלט" געווארן. עטלעכע פון זיי זיינען גלייך געווארן פאליציאנטן ביים „יודענראט".

די וואס האבן זיך פארשטאנען אויף „פאליטיק" האבע געזאגט, אז מער וועט אין זאמאשטש שוין נישט זיין קיין „אויסזידלונג", ווייל זאמאשטש האט שוין גע-געבן איר קאנטינגענט.

**

דעם 17טן מאי 1942 האט זיך ביי דעם „יודענראט" באוויזן א באקאנטמאכונג אין דייטש און פויליש: „צו אלע עלטערע מענטשן" און עס זיינען געווען אויסגערעכנט די נעמען. די דאזיקע האבן געדארפט אין משך פון 2 טעג זיך מעלדן אין „יודענראט" מיטן צוועק אויסגעזידלט צו ווערן פון זאמאשטש. זיי דארפן מיטנע-

מען אויף 3 טעג עסן און אונטערזען. די עלטערע מענטשן, וואס וועלן זיך נישט צושטעלן צום טערמין, וועט מען „אויסזידלען זייערע קינדער“.

נאך דער דאזיקער באקאנטמאכונג איז צווישן די יידן אויסגעבראכן א שטארקע קעגנהאלט. יעדער איז געלאפן אין „יודענראט“, כדי צו בעטן, אז מען זאל זיינע עלטערן נישט „אויסזידלען“. האט מעמיק גארפינקל, עזריאל שעפס, שלום ציבעלע און אנדערע מיטגלידער פון „יודענראט“ געענטפערט די מענטשן: — „אויב איר ווילט נישט, אז מען זאל אייערע עלטערן אויסזידלען, טאג גייט איר“...

אין שייכות מיט דער דאזיקער גזירה האט יעדערער געמאכט אין זיין שטוב א באהעלטעניש, ווו מען האט די עלטערן באהאלטן. כדי צו האבן א באגריף וואס עס האט געהייסן אזא באהעלטעניש, איז כדאי צו דערציילן ווי זיי האבן אויסגעזען. ביי א סך זאמאשטשער יידן זיינען שוין פון פריער געווען פארשיידענע באהעלטענישן, נישט פאר מענטשן נאר פאר פארשיידענע שטובזאכן, ראשית די בעטגעוואנט, וואס מען האט פארהיט, אז די פאליציי זאל עס נישט צונעמען. אין הויז, ווו מיר האבן געווינט, האבן מיר געמאכט א פארמאסקירט שפאניש ווענטל מיט א גע-היימען טירל. הינטערן דאזיקן ווענטל זיינען געלעגן די פעק בעטגעוואנט. שפעטער האט מען נאך אונטער די פעק, אין דער פאדלאגע געמאכט א פארמאסקירט אריינגאנג. מען פלעגט דורך א שפארע אין דער פאדלאגע אויפהויבן א ברעט, וואס איז אונטן געווען אויסגעהוילט און האט אריינגעפירט אין א פינצטערן קעלער, ווו עס זיינען געשטאנען א סך פעסער פון הערינג. אין א ווינקל פון דאזיקן קעלער זיינען געשטאנען צוויי לידיקע פעסער, וואס אז מען פלעגט זיי אפרוקן איז געווען ווידער א פארמאסקירטער דורכגאנג, דורך וועלכן מען איז, אויף אלע פיר, אריינגעקראכן אין א צווייטן קעלער. אין דאזיקן קעלער האבן זיך אויסבאהאלטן מיינע עלטערן.

די יידישע פאליציי איז ארומגעגאנגען בייטאג און ביינאכט און געזוכט די אלע יידן, וואס האבן זיך געפונען אויף דער ליסטע צום „אויסזידלען“ און ווו זיי האבן די דאזיקע נישט געפונען האבן זיי ארעסטירט די קינדער. מיינע עלטערן האבן זיי גענומען זוכן עטלעכע מאל און ווען זיי האבן זיי נישט געפונען, האבן זיי ארעסטירט מיין ברודער מרדכי, אים געהאלטן צוויי טעג און א נאכט און געפרוווט אים צווינגען ער זאל דערציילן, ווו עס ליגט באהאלטן אונדזער פאטער. אדאנק מאמעלע שני-צער, וועלכער האט זיך שטארק באמיט ביים „יודענראט“, האט מען מיין ברודער באפרייט.

ווען די פאליציי האט יא געפונען אן עלטערן יידן, האבן זיי אים אוועקגעפירט אין „קאזע“ פון דעם „יודענראט“. די „קאזע“ האט זיך געפונען אין א געביידע, ווו עס איז פאר דער מלחמה געווען א סאדע-וואסער פאבריק און האט געהערט צו א געוויסן צוקער. די פענצטער פון דער „קאזע“ זיינען געווען פארהאקט מיט קראטן. אין דרויסן, ביי דער טיר, איז געווען אן אייזערנער פרענט. בייטאג איז די „קאזע“ געהיט געווארן פון איין פאליציאנט, ביינאכט פון צוויי.

דער „יודענראט“ און די פאליציי האבן זיך אבער פארלייגט גאר שטארק, כדי מיינע עלטערן צו געפינען און זיי האבן געגעבן איינעם פון אונדזערע שכנים א פרע-מיע ער זאל אויסזאגן וועגן דער באהעלטעניש. פאליציי איז געקומען און טאקע גע-פונען די באהעלטענע עלטערן. די שמחה אין „יודענראט“ איז געווען אין לשער.

ווען מיין ברודער חיים איז געקומען פון דער ארבעט איז ער גלייך אוועק אין „יודענראט“ זיך באמיען מען זאל די עלטערן באפרייען. דער פרעזעס מעמיק גאר-פינקל האט געלאזט דעם ברודער לאנג ווארטן און שפעטער אים זייער פיין אויפ-גענומען און אפילו געהייסן זיך זעצן. אויף די געבעטן און געוויינען פון מיין ברודער האט דער פרעזעס דערקלערט, אז ער קאן גארנישט טאן, ער קען די אלע על-

מערן נישט באפרייען, ער האט אבער אן עצה... איר זענט דאך, זאגט ער, אן איי-גענער, האב איך פאר אייך אן עצה: אין שטאט זיינען פאראן א סך עלטערע מענטשן וועמענס קינדער עס זיינען אוועק מיט די רוסן און זיי זיינען אליין. איר זענט דריי ברידער — גייט ארויס אין גאס און ברענגט מיר אנדערע 2 יידן, וועל איך אייערע עלטערן באפרייען. מיינ ברודער האט אים געענטפערט: ערשטנס, פארשטיי איך נישט פארוואס דארפט איר כאפן די אלטע יידן. די געשטאפא וויל זיי, זאל זי עס אליין טאן; צווייטנס, איר ווילט פון אונדז מאכן היצלעס פון מענטשן... דער פרעזעס מעמיק גארפינקל האט זיך שטארק אויפגערעגט און דערלאנגט דעם ברודער א שטארקן פאטש אין פנים און באגלייט מיט א זידלעריי: „פאשאל וואן, מי פארשי-ווי זשיד...“

די יידישע פאליציי האט מיר דערלויבט אריינצוגיין אויף 10 מינוט אין „קאזע“ זיך צו געזעגענען מיט מיינע עלטערן. אין דער „קאזע“ זיינען געווען מיין טאטע-מאמע, יעקב מענדעלזאן (ער האט אין אלטשטאט געהאט א געשעפט פון אייזן). א געוויסער שאצקאמער — א ניישטעמישער, פאר דער מלחמה געהאנדלט מיט עופות, א וולאצלאווקער ייד און א געוויסער נעמל — זיין פאטער האט מען גערופן לייזער-בער, ער פלעגט לעבן דער „טשיינע“ פארקויפן פאפיראסן. הגם דער דאזיקער נעמל איז נאך געווען יונג האט מען אים אריינגעפאקט צווישן די אלטע; זיין חטא איז באשטאנען אין דעם וואס ער איז געווען אן עלטער, שטארק ארעם און געטראגן אפגעריסענע קליידער... אין דער „קאזע“ זיינען אלע געזעסן און געוויינט. דער איינ-ציקער וואס האט נישט געוויינט איז געווען מיין טאטע. ער האט די יידן געטרייסט, ער האט צו זיי געמענהט, אז עס וועט נישט העלפן קיין וויינען, מן-הסתם איז עס א גאט-זאך... אבער ער האט זיך אויך איינגעבראכן און אנגעהויבן אליין שטארק צו וויינען.

אהרן פעפערס הויז איז געווען באזעצט דורך די דייטשן, ווו עס איז געווען די ארמט-קאמענדאטור. דארטן האבן געארבעט עטלעכע יידן און איך צווישן זיי. האב

מענער, פרויען און קינדער זענען געטריבן געווארן אין דעם טויטן-מארש.

איך זיך געווענדעט צו א געוויסן פעלדפעבל פון דער קאמענדאטור, רייך, וואס האט געהאט צו זאגן אין דער קאמענדאטור, ער זאל אינטערווענירן וועגן מיינע עלטערן. איך האב אים געגעבן טויזנט זלאמעס און א גאלדענעם רינג, אז ער זאל פועלן מען זאל באפרייען מיינע עלטערן. דער פעלדפעבל איז ארויסגעפארן מיט זיין ראווער אויף דער ניישטאט צום „יודענראט“, ווו ער איז געווען א האלבע שעה. נאך דעם ווייזט פון פעלדפעבל רייך האט דער „יודענראט“ באפרייט נאר מיין מוטער. גלייך איז מיין שוועגערין, העלענא שניצער, געגאנגען צו מעמיק גארפינקלען געוויינט און געבעטן צו באפרייען מיין פאטער. האט דער פרעזעס געגעבן א געשריי: — „גייט אהיים, אלע צוויליכס האבן שוין גענוג געפישט...“ דער „יודענראט“ און די פאליציי האבן אויפגעכאפט מעמיק גארפינקלס „חכמה“ און ווען אנדערע זיינען געקומען מיט ביטעס וועגן באפרייען די עלטערן, האבן זיי געהאט דעם זעלביקן ענטפער: „גייט אהיים, גענוג שוין גע...“

**

אין שטאט האט זיך פארשפרייט א ידיעה, אז עס גרייט זיך א נייע „אויסויד-לונג“. די יידן, וועלכע האבן געארבעט ביי דער באן האבן געזען, אז עס איז אנגעקומען א צוג מיט ליידקע וואגאנעס און פארקראטעוועטע פענצטערלעך. האבן יידן אנגעהויבן צו זוכן באהעלטענישן. אין דער אלטער שטאט, אין דער הויז פון חנן איידעלסבערג, האבן געוויינט יידישע האנטווערקער, וואס האבן געארבעט פאר די דייטשן. פון יעדן פאך איין האנטווערקער. האבן די דאזיקע יידן געבראכט אהין פון דער ניישטאט זייערע עלטערן. פארשטייט זיך, אז דאס איז געטאן געווארן אין געהיים פון דער יידישער פאליציי.

דאס זעלביקע האבן געטאן די יידן, וואס האבן געארבעט אין דער ארט-קאמענדאטור און האבן געהאט צו זאגן איבער דעם האטעל „וויקטאריא“. זיי האבן זייערע עלטערן געבראכט באהאלטן אויף איין טאג אין דאזיקן האטעל.

עזריאל שעפס איז געווארגעווארן דערפון, איז ער 12 ביינאכט געקומען מיט א דראזשקע צום האטעל „וויקטאריא“, מיט דעם באווייזטן געשטאפן-מערדער באל-מאן. שעפס איז געבליבן ביי דער דראזשקע און באלמאן איז ארויפגעקומען אויפן צווייטן שטאק מיט א נאחייקע אין דער האנט און ער האט מערדערלעך אנגעהויבן צו שלאגן אלע יידן, וואס האבן זיך דארט געפונען. דערביי געשריען, געזידלט — איר, וואנצן, שנעל גייט אויף דער ניישטאט אין געטא. איין וואלצלאווקער פרוי איז געבליבן ליגן א שטארק צעשלאגענע און פארבלומיקטע. די אנדערע זיינען קוים מיטן לעבן אנטלאפן.

דאס זעלביקע האט זיך איבערגעחזרט ביים האנטווערקער-הויז. אויך פון דארטן זיינען די באהאלטענע יידן ארויסגעיאגט געווארן מיט קלעפ. ארויסגעוויזן האט זיך, אז די אלע וואגאנען זיינען געווען צוגעגרייט פאר די יידן פון טישעווצע און קאמאראווע.

דעם 26טן מאי האט מען געבראכט די יידן פון טישעווצע און קאמאראווע צו פירן אויף פורן. ווען די פורן זיינען פארבייגעפארן דער ניישטאט זיינען א סך יידן אנטלאפן פון די פורן. איז געווארן א פאניק אין געטא. עס זיינען געקומען געשטאפן פאלייט און פון „עס-עס“ און געכאפט יידן פון גאס און געשלעפט צו דער באן. אין דעם זעלביקן טאג איז צוגעפארן עלעשבערג מיט זיין פלאטפארמע, באגלייט פון עטלעכע פאליצייאנטן, צו דער „קאזע“ און פון דארטן ארויסגענומען 16 יידן. מען האט די דאזיקע יידן פריער צוגעפירט צום „יודענראט“ און פון דארטן צו דער באן. די פאליצייאנטן, וואס האבן זיי באגלייט, זיינען געווען שמחה פעלדשטיין, סטאר

פליישמאן, אברהם ארצט און א פאליציאנט א טשעכישער ייד. ביי דער באן איז שמחה פערלשטיין צוגעגאנגען צו די „עס-עס“ און מיליטעריש זיך געמאלדן, סא-לומירט און ראפארטירט: איך האב די ערע צו מעלדן, מיר האבן געבראכט 16 יידן. אין דער זעלביקער צייט זיינען געקומען צוויי מיטגלידער פון „יודענראט“ און פון די וואגאנעס אויסגעקליבן אנדערע 16 יידן, וואס זיינען מיט דער זעלביקער פלאט-פארמע אוועקגעפירט געווארן צוריק אין געטא. פארשטייט זיך, אז פאר די דאזיקע „אויסגעקויפטע“ 16 יידן האבן די קרובים גאנץ גוט באצאלט און געגעבן „מתנות“. שפעטער איז די „עס-עס“ ארומגעגאנגען איבער די וואגאנעס און ארויסגעקליבן אלע אלטע יידן און זיי אוועקגעפירט לעבן דער „ראטונדע“ און, ביים געזאנג פון דאס באוואוסטע הארסט-וועסל-ליד, „ווען יידיש בלוט פון מעסער שפריצט...“ זיי דארט אלע דערשאסן.

צווישן די דערשאסענע יידן איז אויך געווען מין טייערער גומער טאטע. בא-קאנטע יידן האבן שפעטער געפרעגט דעם „יודענראט“: — און ווען איר וואלט נישט געבראכט די אלטע יידן צו דער באן, מיינט איר, אז די „חתונה“ וואלט געווען א מיאוסערע? ... האבן די מיטגלידער פון „יודענראט“ געענטפערט: — וואס ווילט איר? מיר האבן געגעבן אלטע יידן און געבראכט צוריק יונגע יידן...

**

נאך דער אויסזידלונג פון די אלטע יידן איז געווען שמיל ביו דעם 15טן יולי 1942. דעם 15טן יולי, 6 אויגער אין דער פרי, האט די געשטאפא, „עס-עס“ און די דייטשע פאליציי ווידער ארומגערינגלט דעם געטא. ווידער איז אן אויטא פון דער געשטאפא צוגעפארן צום „יודענראט“. דער „יודענראט“ מיט דער פאליציי האבן שוין נישט געארבעט מיט דער זעלביקער טעמפא ווי ביי די פריערדיקע „אויסזיד-לונגען“. דאס מאל האבן שוין די יידן געוואוסט ווי אזוי זיך בעסער צו באהאלטן. בעת דער „אויסזידלונג“ האט מען צוזאמענגעקליבן עטלעכע הונדערט יידן — דער גרעסטער טייל טשעכישע און קליינע קינדער.

אין זאמאשטש איז געווען א לאדזשער ייד, געהייסן האט ער יאנאסעוויטש. דער ייד איז פון דער געשטאפא געווען באשטימט צו זאמלען אלט-אייזן. ער האט געהאט אונטער זיך א גרופע און יעדן חודש האבן זיי צוגעשטעלט 2 וואגאן אייזן-ברוך. ווען עס איז פארגעקומען די ערשטע „אויסזידלונג“ האט די געשטאפא אים און אלע זיינע מענטשן, מיט זייערע משפחות, וואס זיינען שוין געשטאנען אויפן פלאץ ארויסגע-שיקט צו ווערן, באפוילן זיי זאלן גיין צוריק אין זייערע הייזער. ער איז צוליב דעם שטארק פאפולער געווארן אין געטא. קיין שום אנדער ארבעט-פלאץ האט נישט געהאט אזא מין רעכט. נאך דעם פאל זיינען א סך מענטשן געלאפן צו אים ער זאל זיי ארייננעמען אין זיין גרופע. ער האט אויסגענוצט די דאזיקע געלעגנהייט און זיך געהייסן געבן 800 - 1000 זלאטעס פון א מענטשן און דערפאר האט ער, בעת דער דווייטערדיקער אויסזידלונג, באקומען א באפעל פון דער געשטאפא, אז ער מיט זיינע מענטשן זאלן צוהעלפן צו דער „אויסזידלונג“. די גרעסטע טייל פון זיין גרופע האט זיך אויסבאהאלטן און מער צוריק נישט געקומען. אבער א קליינע צאל פון זיינע מענטשן האבן געבראכט קליינע קינדער צו דער „אויסזידלונג“.

צום זאמלפונקט, ווו מען האט צוגעפערט די יידן, כדי זיי אוועקשיקן צו די וואגאנעס, איז געקומען דער לאנדראט (סטאראסטא), דער בירגערמייסטער, זיפצער, מעמיק גארפינקל פון דעם „יודענראט“, עטלעכע פרויען פון דער געשטאפא און צוויי הויכע אפיצירן פון „עס-עס“ פון לובלין. זיי זיינען געשטאנען א 10 - 15 מינוט און אכטערווירט די יידן, וואס זיינען געשטאנען אויפן זאמלפונקט. נאכדעם האבן זיי

ארויסגענומען 2 ארעמע קינדער פון עולם, זיי פאטאגראפירט און דאן זיינען די „געסט“ אוועקגעפארן.

צו דער „אויסזידלונג“ האט מען אויך, צווישן אנדערע, געבראכט איטשע-דוד שלאס מיט זיין פרוי; שאיעלע הערנהוט; שרה ביימל (יאשע מענדעלסאנס פרוי) מיט איר מיידעלע; דעם אדוואקאט גאלדשטיין מיט זיין פרוי און קינד. אדוואקאט גאלדשטיין האט פון דערווייטנס באמערקט מעמיק גארפינקלעך. ער האט אים צוגערופן עטלעכע מאל: „מעמיק, ראטוי מניע“ (ראטעווע מיך). אבער מעמיק האט גארניט גע-ענטפערט. אין א געוויסן מאמענט האט זיך דער אדוואקאט גאלדשטיין מיט זיין פרוי אוועקגעזעצט אויף דער ערד. איז צו זיי צוגעגאנגען א געשטאפא-מאן מיט א נאהייקע אין דער האנט און זיי געשלאגן איבער די קעפ און געהייסן זיי זיך אויפשטעלן. האט דער אדוואקאט גאלדשטיין געענטפערט, אז ער ווייסט, אז מען פירט זיי צום טויט, קען מען זיי דא אויפן ארט דערשיסן — מיר וועלן זיך פון ארט נישט אויפהייבן, האט ער זיי דערקלערט. איז צוגעגאנגען צו זיי דער „עס-עס“-מאן פינקאווסקי און זיי געפרעגט: — איר ווילט מען זאל אייך דערשיסן? טא גייט צו דער וואנט. זיי האבן זיך אויפגעהויבן און צוגעגאנגען צו דער וואנט לעבן לעהמאנס רעסטאראן און דארטן האט ער זיי טאקע דערשלאסן. דער אדוואקאט גאלדשטיין מיטן קינד זיינען באלד געווען טויט. די פרוי גאלדשטיין האט נאך געלעבט, האט מען זי אריינגענומען אין יידישן שפיטאל. נאך צוויי טעג איז זי געשטארבן. די אלע מענטשן, וואס זיינען גע-ווען אויפן פלאץ, האט מען אוועקגעפירט צו דער באן, זיי אנגעלאדן אין וואגאנעס און אפגעפירט קיין בעלזשעץ.

דעם זעלביקן טאג איז געקומען אין „יודענראט“ א ניישטעמישער פאלאק (עס פארדריסט מיך זייער וואס איך האב פארגעסן זיין נאמען) און ער האט געמאלדן, אז די געשטאפא האט אויף זיין בוידעם דערשאסן צוויי יידן. דער „יודענראט“ האט גלייך געשיקט די חברה-נושאים זיי זאלן די צוויי יידן צונעמען. ארויסגעוויזן האט זיך, אז דאס זענען געווען יאנקל הערץ און זיין פרוי. יידן האבן שפעטער צווישן זיך גערעדט, אז דער פאלאק, וואס האט זיי באהאלטן ביי זיך אויפן בוידעם, האט עס טאקע געמאלדן דער געשטאפא, אז ביי אים אויפן בוידעם ליגן באהאלטן יידן...

ביי צערסקין אין הויז (קעגנאיבער דעם קלויסטער) איז געווען די ביורא פון דער געשטאפא. יעדער ייד אדער קריסט, וואס מען האט געבראכט אין דעם הויז איז שוין פון דארטן נישט ארויס קיין לעבעדיקער. פון צערסקים הויז האט מען געפירט צו דער „ראמונדע“ און דארטן דערשאסן.

איך האב שוין דערמאנט, אז ביי דעם „יודענראט“ איז געשטאנען א פעלקיך, וואו מען האט געטיילט ארעמע מענטשן זופ. איין מאל, אין א זונטיק, זיינען פאר דער קיך געשטאנען העכער 100 טשעכישע יידן מיט די עס-כלים אין די הענט, געווארט מען זאל זיי געבן די זופ. זיינען אנגעקומען 2 אדער 3 אויטאס מיט „עס-עס“-לייט (געזאגט האט מען, אז זיי זיינען געקומען פון לעמבערג) און צוגעפארן צום „יודענ-ראט“. זיי זיינען דארטן געווען עטלעכע מינוט און שפעטער ארויס צוזאמען מיט דער יידישער פאליציי און ארומגערינגלט די אלע יידן און זיי געהייסן אריינגיין אין די אויטאס. זיי זיינען אוועקגעפירט געווארן אין אן אומבאקאנטער ריכטונג. צווישן די העכער 100 יידן זיינען געווען 2 אדער 3 זאמאשטשער. פון זיי געדענק איך נאר נעמל יום-טוב (שלמה קליסקעס א זון). נאך דעם פאל האבן מענטשן אויסגעמיטן צו גיין אין „יודענראט“ נאך זופ.

נאך דער דאזיקער „אויסזידלונג“ זיינען ווידער די יידן געגאנגען צו דער אר-

בעט און ווייטער גערעדט „פאליטיק“. אין יענער צייט האט דעם גענערעל ראמערס ארמיי אין אפריקע באקומען א גאר שטארקן קלאפ. גלייכצייטיק האט מען גערעדט, אז די אליאירטע גרייטן זיך אין קורצן צו עפענען דעם צווייטן פראנט. יידן זיינען געווען פאראינטערעסירט, אז דער צווייטער פראנט זאל געעפנט ווערן וואס פריער; זיי האבן געהאפט, אז דעמאלט וועט דער דייטש זיין פארנומען מיט זיך און וועט אפלאזן די יידן.

אין געטא זיינען געווען דריי יידן, וועלכע פלעגן ברענגען גוטע ניס, „גוטע ניס“ האט געמיינט אזעלכע ידיעות, וואס שטאמען נישט פון די דייטשע קוועלן. מיט די דאזיקע ניס פלעגט מען זיך רעכענען.

די דריי זיינען געווען: קאפלאן, בייטשמאנס איידעם; מיין ברודער חיים און ישראל שעק.

קאפלאן האט ביי זיינעם א באקאנטן, א פאלקסדייטש, געהערט ענגלישע קא-מוניקאטן. מיין ברודער חיים האט געארבעט ביים באקאנטן זאמאשטשער אינזשע-ניער קראניץ און פלעגט פון צייט צו צייט הערן ענגלישע קאמוניקאטן אין דער פוי-לישער שפראך. ישראל שעקן האט א קריסט צוגעשטעלט א צייטונג אין דער רוסי-שער שפראך, וואס איז דערשינען אין בערלין און אויך דעם „שמירמער“, ווו עס פלעגט פארעפנטלעכן זיינע ארטיקלען דער נאצישער פראפאגאנדע-מיניסטער גע-בעלס. שעק פלעגט לייענען געבעלסעס ארטיקלען און צו יעדן זאץ צוגעבן אן אייגע-נעם פשט. ער פלעגט זאגן, אז מען דארף לייענען די לייטארטיקלען פון געבעלסן צווישן די שורות. פון די דאזיקע „צווישן-שורות“ האט ער דערקלערט, אז דער דייטש ליגט טיף אין דער ערד... בעיקר איז זונטיק געווען דער מאג פון די „ניס“.

אין א געוויסן זונטיק זיינען ביי אונדז אין שטוב געזעסן עטלעכע יידן און האבן געווארט אויף מיין ברודער חיים. זיי האבן, זאגן זיי, געהערט א ניס, אבער זיי ווילן עס פריער הערן פון חיימען, צי ער וועט עס באשטעטיקן. ווען מיין ברודער איז גע-קומען האט ער דערציילט: — יידן, איך האב פאר אייך זייער וויכטיקע ניס. די

פראגמענט פון דער „אויסזידלונג“, אין פאדערגרונט ליגן אומגעבראכטע קדושים.

זאך האט דער ענגלישער ספיקער, איידער ער פלעגט אנהייבן געבן די קאמוניקאטן, עטלעכע מאל איבערגעזאגט דעם זאץ: „האלא, האלא, דייטשלאנד — וווּ איז העס?“ אויך היינט האט ער אנגעהויבן מיט די דאזיקע ווערטער און גלייך צוגעגעבן. אז ער געפינט זיך אין ענגלאנד, אז ער איז געקומען צופליען בעטן שלום און די ענגלישע פאליציי האט אים גלייך ארעסטירט.

די יידן, וואס האבן געווארט אויף מיין ברודער, האבן זיך דערפרייט, ווייל אויך זיי האבן עס געהערט און געוואלט, אז דאס זאל פון היימען באשטעטיקט ווערן. דערווייל איז אריינגעקומען א וואלצלאווקער ייד און האט דערציילט: ער האט גע-רעדט מיט א מיטגליד פון „יודענראט“, וועלכער האט היינט געהערט א דייטשן קא-מוניקאט, אין וועלכן עס איז איבערגעגעבן געווארן, אז אין די לעצטע וואכן האט העס ארויסגעוויזן סימנים פון משוגעת און איצט איז ער אינגאנצן משוגע געווארן, ער האט געגנבעט אן אוויאן און איז אוועקגעפלוגן קיין ענגלאנד.

שעק האט זיך שטארק דענערווירט. הלוואי זאל שוין הימלער מיט אלע דייטשן משוגע ווערן, האט ער געזאגט, ווי העס איז נישט משוגע געווארן. הלוואי זאלו די מיטגלידער פון „יודענראט“ משוגע ווערן פאר ברענגען אזעלכע ניס, אז העס איז משוגע געווארן. די דייטשן שעמען זיך צו דערציילן, אז זיי האבן געשיקט העסן בעטן שלום. ער האט דערביי צוגעגבן — יידן, זארגט נישט, מיר וועלן נאך אן די דייטשן נקמה נעמען.

די געשטאפא-לייט, וואס זיינען ביי אונדז אין זאמאשטש בעיקר געווען בא-קאנט: באַלמאן, קאלב, לאנגענקעמפער און בערנארד. פאר זיי האט געצימערט די גאנצע שטאט. אממייסטן פלעגט אין געטא קומען באַלמאן. דער דאזיקער באַלמאן איז געווען א גרויסער באַנדיט און מערדער. ווען ער פלעגט קומען אין ניישטאט פלעגן זיך אלע יידן אויסבאהאלטן אין די הייזער. איין ייד פלעגט שוין אַנזאגן דעם צווייטן — גייט נישט אין גאס, באַלמאן איז דא אויף דער ניישטאט.

באַלמאן פלעגט בעת זיינע וויזיטן אין געטא לרוב זיצן אין הויז פון אביגדור אינלענדער. ער פלעגט זיצן א שעה אדער צוויי. ער האט ליב געהאט צו רעדן וועגן קונסט און ליטעראטור. ביי אביגדור אינלענדער אין צימער איז געווען א גאר גרוי-סע זאמלונג פון קונסט-הפצים. ווען ער פלעגט אוועקגיין, פלעגט ער שטענדיק מיט-נעמען עפעס א ווערטפולע זאך. איינמאל איז באַלמאן געקומען צו אביגדור אינלענדער, גערעדט מיט אים א לאנגע צייט און געהייסן אים ארויסגיין פון הויז, ביי דער מיר האט ער אים דערשאסן...

אין בראַווער האט געווינט א געוויסער איטשע שווארצביר. די זאמאשטשער יידן פלעגן אים רופן איטשע חזקאלעס. פון פאך איז ער געווען א קצב. אין דער צייט פון דער מלחמה האט ער געארבייט ביי א פאלקסדייטש אין א יאטקע אלס פלייש-העקער. ער האט גוט פארדינט און איז שטענדיק געווען א פריילעכער, פול מיט הוי-מאָר. דער פאלקסדייטש וווּ ער האט געארבעט איז געווען זייער צופרידן פון אים. נישט אזוי פון זיין אַרבעט ווי פון זיינע גלייכווערטלעך.

אין א געוויסן טאג זיינען געקומען 2 געשטאפא-לייט אין דער יאטקע וווּ ער האט געארבעט און געגעבן א געשריי: „שווארצביר היער!“ און אים גלייך מכבד געווען מיט עטלעכע נאהייקעס איבערן קאפ און געהייסן אים גיין מיט זיי. זיי האבן אים אפילו דאס ווייסע פארטוך, וואס ער האט געטראגן ביי דער אַרבעט, נישט גע-לאזט אויסטאן און אינעם ווייסן פארטוך האבן זיי אים געפירט אין דער ביורא פון דער געשטאפא.

דארטן האבן זיי אים געהאלטן עטלעכע שעה און שפעטער האבן זיי אים גע-
פירט צו דער „ראטונדע“ און אים דערשאסן...
אין שטאט האט מען געזאגט, אז דער פאלקס-דייטש איז באגאנגען מיסברויכן מיט
פלייש, וואס ער האט פארקויפט, האט ער זיך פאררופן אז ער איז נישט שולדיק,
נאר דער יודע שווארצביר, וואס ארבעט ביי אים...

**

איך האב שוין פריער דערציילט, אז אין שטאט, ביי חנן איידעלסבערג אין הויז
האבן געוויינט יידישע האנטווערקער, וועלכע האבן געארבעט פאר די „עס-עס“.
אין דעם הויז האט אויך געוויינט דער באוואוסטער זאמאשטשער שוסטער יעקב גוט-
הייט (יאנקל שמיגעל). ער האט געארבעט פאר דער געשטאפא שייך און שטיינר
ווי אויך פאר זייערע משפחות, וואס זיי פלעגן שיקן קיין דייטשלאנד. זיי פלעגן אים
פאר דער ארבעט גוט באצאלן און אפילו געבן מתנות. יעדן זונטיק פלעגט גוט-הייט
קומען אויף דער ניישטאט (זונטיק האבן א סך יידן נישט געארבעט און מען האט
זיך מער געקענט באוועגן אין דער גאס). ער פלעגט זיך צוזאמענרעפן מיט די זא-
מאשטשער שניידערס ווי שאיעלע פינקעלשטיין, חיים בלאנק, בן-ציון לובלינער, אי-
משעלע וועכטער און פנחס פלעשלער (פינקלשטיינס איידעם). ער פלעגט זיי דער-
ציילן נייט, וואס די געשטאפא האט גערעדט צווישן זיך ווען זיי פלעגן קומען ביי
אים אפנעמען די ארבעט און דערביי געמאכט א „קער“, דאס הייסט, ווען זיי האבן
גענומען פון דער פלאש בראנפן און צובייסעכען, וואס מען פלעגט פאר זיי אוועק-
שמעלן.

גוט-הייטס נייעס פלעגט מען נאכדעם איבערגעבן אין דער ניישטאט איינער
דעם אנדערן אויפן אויער. ישראל שעק פלעגט עס אנרופן „עם-נייעס“. איינמאל,
ביי אזא צוזאמענערע, האט גוט-הייט דערציילט, אז די געשטאפא-לייט באקומען
בריוו פון דייטשלאנד פון זייערע משפחות, אז דייטשלאנד ווערט שטארק באמבאר-
דירט פון די אמעריקאנער און אז אויף דעם רוסישן פראנט גייט זייער שלעכט. די
רוסן שמעלן א שטארקן ווידערשטאנד. די יידן האבן זיך זייער געפרייט פון די דא-
זיקע ידיעות און מען האט לכבוד דעם דאן אויסגעטרונקען א גאנצן ליטער בראנפן
און פארביסן מיט הערינג, אייער און בריוו. יעדער האט איינער דעם צווייטן אנג-
ווינשט, אז מען זאל איבערלעבן די מלחמה און נעמען נקמה אין דעם דייטשן.
שפעטער איז יאנקל גוט-הייט געגאנגען אויף דער „באמבע-גאס“ דערליידיקן אן
ענין. אויפן וועג האט אים פארטשעפעט א שייגעץ, מ'האט זיך צעווערטלט און דער
שייגעץ האט געגעבן יאנקלען מיט א שמעקן איבערן קאפ. יאנקל איז געפאלן און
געבליבן א טויטער אויפן ארט. אין א שעה-צוויי שפעטער איז געקומען אויף דער
ניישטאט דער באוואוסטער זאמאשטשער געשטאפא-מאן קאלב, מיט נאך איינעם, מיט
נאחייקעס אין די הענט. זיי האבן אפגעזוכט דעם שייגעץ, אים שטארק געשלאגן און
נאכער אים אומגעווארפן. ווען דער שייגעץ איז שוין געלעגן, האט אויף אים קאלב
געמאנצט, געשפרונגען אויפן בויד, אויפן האלדז און אויפן קאפ. די גאנצע צייט
האט ער געשריען, אז שלאגן און דערהרגענען יידן האבן א רעכט נאר די דייטשן,
אבער נישט דו, פוילישער שוויין... דער שייגעץ איז געבליבן ליגן א טויטער.

**

צו יענער צייט איז געקומען א באפעל, אז אלע יידן, וועלכע ארבעטן ביי דער
ווערמאכט, ווערן קאשארירט, דאס הייסט, אלע פארנאכט, נאך דער ארבעט, מארן
זיי נישט גיין אין געמא אויף דער ניישטאט, נאר זיי דארפן גיין אין די באראקן, וואס

מען האט אויפגעשטעלט אויף דעם שעכערשינער פלאץ, ביי דער „ראמונדע“. דארטן זיינען געשטאנען א סך באראקן און יעדע „פלאצוווקע" האט געהאט איר באראק. עס זיינען אויך געווען באראקן פאר פרויען. די וואס האבן געארבעט, האבן באקומען 3 זלאמעס מיט 20 גראשן פאר א טאג ארבעט. נאכן קאשארירן זיי, האט מען די אר-בעטער אנשטאט געלט געגעבן פראדוקטן. די יידן זיינען געשלאפן אין די באראקן דריי-פיר וואכן.

איינמאל, אין א געוויסן טאג, 6 צווייגער אין דער פרי, האט די געשטאפא און „עס-עס" ארומגערינגלט די באראקן, קאנטראלירט אלע יידן, וועלכע זיינען דארטן געווען. די גרעסטע טייל האבן זיי געהייסן גיין צוריק שלאפן אין געטא אויף דער ניישטאט און א קליינע צאל האבן זיי אפגעשיקט קיין איזשביצע.

אין דער זעלבער צייט איז ארויס דער באפעל, אז דער געטא אויף דער ניישטאט ווערט האלברירט, דאס הייסט, אז אלע יידן דארפן וווינען נאר אין דער רעכטער זייט. דער וועג פון זאמאשטש קיין טאמאשאוו איז געווען די גרענעץ. די יידן האט מען געגעבן צייט 3 טעג זיך אריבערצוציען. נאך די דאזיקע 3 טעג טאר זיך קיין שום ייד נישט געפינען אויף דער לינקער זייט פון געטא. די פאלאקן, וועלכע האבן געווינט אין די געסלעך פון דער רעכטער זייט געטא, האבן באקומען פון דער געשטאפא א באפעל, אז זיי מוזן תיכף פארלאזן זייערע וווינונגען. די וווינונגען דארף מען א-בערגעבן דעם „יודענראט". די אלע יידן פון דער לינקער זייט האבן פון „יודענראט" באקומען צוגעטיילט די פרייגעלאזענע פון די פאלאקן דירות פאר א געוויסן אפצאל. די ביורא פון „יודענראט" איז אריבער פון דער שול צו יאניצקין אין הויז אויפן ערשטן שטאק. אויפן צווייטן טאג, שוין אין דער נייער דירה, האט דער „יודענראט" ארויסגעקלעפט א מעלדונג, אז אלע אלטע יידן, וועלכע געפינען זיך אין געטא, דארפן זיך מעלדן אין „יודענראט", זיי ווערן אריבערגעפירט קיין איזשביצע. עס זיינען גע-ווען אזעלכע, וואס האבן געזאגט, אז אין די דייטשע צייטונגען איז געווען געמאלדן, אז איזשביצע בלייבט א יידן-שטאט, ווו יידן וועלן קענען וווינען. די אלטע יידן האבן נישט געגלויבט אין דער דאזיקער ידיעה, אז איזשביצע גייט ווערן א יידישע שטאט און האבן זיך צום „יודענראט" נישט געמאלדן, זיי האבן זיך אנגעהויבן אויסצובא-האלטן. די יידישע פאליציי איז ארומגעגאנגען איבער די הייזער און געזוכט אלטע יידן. וועמען זיי האבן געטראפן פון די זקנים, האבן זיי אוועקגעשיקט קיין איזשביצע. די יידן האבן שוין געזען און געפילט, אז עס קומען שווארצע טעג און דאך האט מען נאך געהאפט, אז אין דער לעצטער מינוט וועט קומען אן ענדערונג למובת די יידן.

אין דער זעלבער צייט איז ארומגעגאנגען דער געשטאפא-מאן לאנגענקעמפער מיט נאך איינעם פון דער געשטאפא איבער אלע ארבעטס-פלעצער ווו יידן האבן געארבעט. אומעטום ווו זיי זיינען געקומען, האבן זיי די יידן אויסגעשטעלט צו 2 אין א ריי. יעדער איינער וואס איז זיי געפעלן געווארן, האבן זיי פארשריבן זיין נאמען און געהייסן קומען אין ארבעטס-אמט און מיטברענגען א פאטאגראפיע.

אין 2 טעג ארום האט דער ארבעטס-אמט צוגענומען ביי די יידן וואס דער גע-שטאפא-מאן לאנגענקעמפער האט רעגיסטרירט זייערע נעמען, די אלטע ארבעטס-ביכלעך און ארויסגעגעבן נייע. די נייע ארבעטס-ביכלעך זיינען באשטאנען אין דעם וואס אויף דער ערשטער זייט איז געווען א גרויסער מגן-דוד און אין מיטן פון מגן דוד, דער בוכשטאב **ל**. אויף דער צווייטער זייט איז געווען דער נאמען און די פא-טאגראפיע פון דעם באזיצער פון ביכל און ווו ער ארבעט. אין געטא אויף דער

גיישטאט האט מען די דאזיקע ביכלעך גערופן די „יאט-קארטעס". די יידן, וועלכע האבן נישט באקומען די „יאט-קארטע" האבן מקנא געווען די יעניקע, וואס האבן אזא געהאט. מען האט אין געטא גערעדט, אז די יידן מיט די „יאט-קארטעס" וועט מען ביי די נאענטע „אויסוידלונגען" נישט נעמען. די זאמאשטשער יידן האבן דער-ריבער זיך באמיט, מיט געלט און דורך פראטעקציע, צו באקומען ביים ארכעטס-אמט אזעלכע קארטעס.

אין דער זעלביקער צייט, ווען די יידן זיינען געווען פארנומען מיטן באזארגן זיך מיט „יאט-קארטעס", האט פרייטיק, דעם 18טן אקטאבער 1942, 5 אזויגער פאר-מאג, די געשטאטא, רייטער-פאליציי און דייטשע זשאנדארמערע ארומגערינגלט דעם געטא און געגאנגען און שטוב צו שטוב און געהייסן די יידן ארויסגיין אויף דעם פלאץ. דער זאמלפונקט איז געווען אויפן פלאץ, ווו יאניצקי האט געהאט זיין קאלאניאל-געשעפט. א גרויסן טייל פון די יידן האבן די דייטשן באזוכט און צוגע-נומען אלץ וואס זיי האבן געהאט אין די קעשענעס און דערביי געשלאגן מיט די באהייקעס איבער די קעפ.

אויף דעם מארק, ווו די וועגן קרייצן זיך, איז געשטאנען א גרויסער אויטא. אויף וועלכן עס זיינען געשטאנען עטלעכע דייטשע זשאנדארמען מיט מאשינ-געווער אנגעצילטע מיט די לופעס צו די יידן, וועלכע זיינען געשטאנען אויפן פלאץ. פון די יידן אויפן פלאץ האט די גשטאפא אויסגעקליבן די מיטגלידער פון „יודענראט" און זיי אוועקגעשטעלט אן א זייט.

אויפן פלאץ איז געקומען דער קאמאנדאנט פון דער לופטוואפע, דער דייטש רא-פערט, און אויסגעקליבן 50 יידן צו דער ארבעט. בכלל זיינען אויפן פלאץ, נאך מיין אפשאצונג, געווען פון 3 ביז 5 טויזנט יידן.

די יידן האט מען אויסגעשטעלט צו 5 מאן אין א ריי און ארום 11 אדער 12 אזויגער איז געקומען דער באפעל צו מארשירן. די יידן האט מען געפירט דורך דעם „וויקענט" קיין איזשביצע. נאך יעדע עטלעכע רייען איז ביי ביידע זייטן פון צוג געגאנגען א דייטש מיט א ביקס אדער א נאהייקע אין דער האנט. דעם גאנצן וועג האט מען כסדר געהאלטן אין איין שרייען: — „אויפגיין!" — „מארשירן!". די גרעס-טע צאל קרבנות האבן געבראכט די לעצטע רייען, די אפגעשטאנענע, זיי האט מען אממערסטן געשלאגן און א סך פון זיי דערשאסן.

די אויסגעטיילטע אויף דער זייט מיטגלידער פון „יודענראט" זיינען אויף צו

די געיאגטע זאמאשטשער יידן צום טויטן-מארש.

מארגנס געקומען קיי איזשביצע מיט אן אויטא. נאך דער דאזיקער „אויסזידלונג“ האט עס געהייסן, אז זאמאשטש איז געבליבן יידנריין.

אויפן וועג קיין איזשביצע האט יעדע משפחה זיך באמיט צו גיין צוזאמען. מען האט זיך געהאלטן פאר די הענט. איז ווער אפגעשטאנען, האבן די משפחה-מיטגלידער אים געהאלפן, מיטגעשלעפט, כדי נישט צו בלייבן פון די לעצטע. די גרעסטע צאל געפאלענע קרבנות זיינען געווען אין דאָרף סטארי זאמאשטש, אויף דעם בארג וואָס פירט קיין איזשביצע: דאָ, ביים בארג-אָרויף, זענען אַ סך אפגעשטאנען, נע-פאלן פון די כוחות, דאָ האבן די דייטשן אַן רחמנות געשאַסן. וויפיל מענטשן מען האט אויף דעם וועג דערשאַסן, האט קיינער גענוי נישט געקענט זאגן. די יידן וואָס זיינען געגאנגען אין דעם צוג, האבן אפגעשאצט, אז עס זיינען דערהרגעט געוואָרן ביי 100 יידן.

קיין איזשביצע זיינען די יידן געקומען פארנאכט. אין איזשביצע זיינען שוין געווען אַ סך יידן פון טשעכאָסלאָוואַקיע און פון די שטעטלעך אַרום איזשביצע. אין יעדער שטוב, ווהין מען איז נאָר אַריינגעקומען, איז געווען פול מיט מענטשן און יעדער איינער איז געזעסן אויף זיין פעקל. אויך די גאסן זיינען געווען פול מיט מענטשן, וואָס זיינען געזעסן אויף זייערע פעקלעך און געשלאָפן... איזשביצע האט אויסגעזען ווי אַ באַן-סטאנציע, וווּ מענטשן וואַרטן אויף דעם צוג...

**

איבער איזשביצע האט געהאט די מאכט אַ געשטאַפּאַ-מאַן ענגעלס. ער האט געשטאַט אין דער גאַנצער געגנט ווי אַ גרויסער באַנדיט און סאַדיסט. ער פלעגט זיך אַרומרייטן אויף אַ פערד מיט אַ רעוואָלווער אין האַנט און וועמען ער האט גע-טראַפן אין גאס האט ער געשאַסן. ווען יידן פלעגן אים דערזען פון דער ווייטנמ, פלעגן זיי אַנטלויפן אין די הייזער.

די זאמאשטשער יידן, וואָס זיינען שוין געווען אין איזשביצע, האבן צווישן זיך גערעדט אז עס גרייט זיך דאָ אַן „אויסזידלונג“ און אז דער זאמאשטשער „יודענ-ראט“ האט געפועלט ביים דאזיקן געשטאַפּאַ-מאַן, אז מען זאל די זאמאשטשער נישט אַרויסשיקן. זיינען אַ סך זאמאשטשער געלאָפן צום „יודענראט“ און זיי איינגעצאלט געלט, אז זיי זאלן עס זיין צווישן די קאַנדידאַטן נישט אַרויסגעשיקט צו ווערן. מאַנטיק דעם 21טן אָקטאָבער, 5 אַזויגער אין דער פרי, איז אַנגעקומען פון זא-מאשטשער וועג אַן אויטא, וואָס האט זיך אפגעשטעלט אויפן באַרג, וווּ מען פאַרט אַרויס פון איזשביצע קיין קראַסניסטאַוו. פון דעם אויטא זיינען אַרויסגעשטיגן זעל-נער אַנגעטאַן אין שוואַרצע מלבושים און גערעדט האבן זיי נאָר רוסיש. מיט זיי זיינען געווען צוויי געשטאַפּאַ-לייט. זיי האבן געמאַכט אַ קייט, ווילד גשריען און זיך געלאָזט אויף דער שטאַט. געהאלטן האבן זיי די ביקסן ווי זיי וואַלטן געגאנגען אויף אַ מיליטערישער אַטאַקע אויף דער שטאַט.

אין איזשביצע ביי דער באַן האבן זיי די יידן באַזוכט און צוגענומען דאָס געלט. דער עיקר האבן זיי געזוכט זייגערלעך און שטייול. ווען זיי האבן געזען אַ יידן אין שטייול האבן זיי ראשית געמאַכט די טראַדיציאָנעלע רוסישע ברכה און געשריען דאָוואי סאַפּאַגני! (גיב די שטייול!). עס זיינען געווען ווייניק וואַגאַנעס פאַר אלע מענטשן, וואָס זיינען געשטאַנען אויפן פלאַץ, האבן זיי אַנגעהויבן ראשית אַנצולאָרן די פרויען. צווישן די פרויען איז אויך געווען מיין טייערע מאַמע און מיין שוועסטער בלומע און די אַנדערע מענטשן האבן זיי געהייסן גיין צוריק אַהיים. אויף די גאסן זיינען פאַרבליבן אַ סך טויטע. עטלעכע טעג האט געדויערט ביז מען האט די טויטע פון די גאסן אַפּגערוימט.

אין דער „אויסזידלונג" פון איזשביצע, ווי אין די שכנותדוקע שמעטלעך, האט גענומען א גאר אקטיוון אנטהיל די ארטיקע יידישע פאליציי, וואס איז בעיקר בא-שמאנען פון משעכשע יידן. זיי האבן זייער ארבעט אויסגעפירט מיט דער דייטשישער פינקטלעכקייט. זיי האבן דירעקט זיך באטייליקט אין דעם יאגן און פרייבן, גע-שריען צו די יידן זיי זאלן וואס שנעלער אריין אין די וואגאנען. עטלעכע מינוט, אבער, פארן שליסן די וואגאנען, האט דער געשמאפט-מאן ענגעלס געגעבן א באפעל דער פאליציי, אז זי זאל אויך אריין אין די וואגאנען...

**

נאך דער דאזיקער „אויסזידלונג" זיינען נאך אין איזשביצע פארבליבן עטלעכע טויזנט יידן. מען האט ווידער גערעדט וועגן א נייער „חתונה", וואס עס גרייט זיך. עס זיינען דעריבער א סך יידן אוועק אין די וועלדער און אנדער יידן האבן זיך גע-מאכט ארישע דאקומענטן. אין איזשביצע איז געווען א יידישער פאליציאנט, וועל-כער האט פאר 1000 זלאטעס אין משך פון 2 טעג געמאכט אן ארישן פאספארט מיט א פאטאגראפיע.

עס זיינען געווען אויך אזעלכע, וואס גיין אין די וועלדער האבן זיי נישט גע-קענט, זיי האבן נישט געוואלט איבערלאזן זייערע משפחות, די פרויען און קינדער. אויך האבן זיי געטענהט, אז די ארישע פאפירן וועלן זיי גארנישט העלפן צוליב זייער „אקצענט" אין פויליש. די דאזיקע האבן זיך איינגעשאפט דורות אין איזשביצע. פאר די דאזיקע דורות האט מען נומ באצאלט. אין איזשביצע האט געווינט א זאמאש-משער בעקער, שלום האנטווערקער, ער איז געווען א מיטגליד פון דעם איזשביצער „יודענראט" און ער האט עס צוגעטיילט די דורות. פאר א גומער דירה האט ער גענומען פון 500 ביז 1000 זלאטעס. א „גומע" דירה האט געהייסן אזא, ווו עס איז פאראן א באהעלטעניש, וואס קאן שיצן בעת אן „אויסזידלונג".

אויפן פלאץ נאך דער „אויסזידלונג". עס בלאנקט זיך ארום א פארווארלאזט קינד.

פון דער ערשטער איזשביצער „אויסזידלונג" ביז דער צווייטער, האט געדויערט 2 וואכן. ווידער איז געקומען אזא צאל וואגאנען, ווייטער זיינען אנגעקומען די רוב מישע „שווארצע". די צווייטע „אויסזידלונג" האט שוין געדויערט 2-3 טעג, ווייל די מענטשן האבן זיך שוין אנגעהויבן באהאלטן. די רוסן זיינען געגאנגען מיט קליינע שקאצימלעך און געזוכט יידן. זיי האבן צוזאמענגענומען עטלעכע טויזנט יידן און זיי פארלאזן אין וואגאנען און דער טראנספארט איז אוועק קיין בעלזשעץ.

אויפן צווייטן טאג האט מען געבראכט קיין איזשביצע די פוילישע פייערלע-שער פון די ארומיקע דערפער. זיי זיינען געקומען מיט די שפריצערס און מיט הא-מערס. זיי זיינען ארומגעגאנגען איבער די יידישע הייזער, קיינעם נישט אויסגעמיטן, געקלאפט אין די ווענט, אויפגעריסן פאדלאגעס. ווו זיי האבן דערפילט א ליידיקייט האבן זיי געמאכט א לאך און מיט די שפריצערס אריינגעלאזט וואסער. אזוי ארום פלעגן זיי פון די באהעלטענישן. ארויסגאן די יידן — זיי פלעגן ארויסלויפן נאמע, דערשראקענע, אויסגעבלייכטע. די פייערלעשער פלעגן זיי באפאלן מיט א ווילד גע-לעכטער, זיי געשלאגן, באזוכט אין די טאשן און אלץ ביי זיי צוגענומען. לסוף זיי אוועקגעפירט אין איזשביצער קינא.

צווישן די דאזיקע יידן זיינען אויך געווען: מיין ברודער מרדכי מיט הערש באט. אין קינא האט מען די יידן געהאלטן 6-8 טעג אן עסן און טרינקען, אפילו אויף די מענטשלעכע באדערפענישן נישט ארויסגעלאזט.

נאכדעם האט מען אויסגעקליבן א קליינע צאל יידן און זיי אוועקגעפירט אין אן ארבעטס-לאגער. אלע איבעריקע האט מען פון קינא ארויסגענומען גרופעסווייז, צו 30-40 מאן, און זיי געפירט אויפן יידישן בית-עולם אין איזשביצע און זיי דארטן דערשאסן.

אט דאס איז געווארן דער סך-הכל פון אונדזער זאמאשטש.

חיפה, דעם 10טן יוני 1953.

סילוועטן פון די זאמאשטשער „אויסזידלונגען".

אין טאג פון אומגערעכטן משפט... (*)

ה. לייבוויקן — א קליינער ווידוי-שפליטער

1.

שבת שלעפן די פערד שטענדיק טרויעריק דעם וואָגן
זיי זיינען אומצופרידן און קענען עס נישט דערזאָגן
שלעפן זיי און שטעלן זיך אָפּ... ווי וועלנדיק כאַפּן אַ ישובּ...

זיי זיינען שוין אין שטאַט געווען, די פערד, היינט...
עפעס האָט די גאָס אויסגעזען אומרואיק און פאַרוויינט...
נאָר מילא, וואָס האָבן פערד זיך דאָ אַריינצומישן?!...

און דאָך גיבן זיי זיך אַלעמאַל פלוצים אַ שטעל אָפּ
זיי דרייען אויס דעם אומעטיקן פערדישן קאָפּ
און די אויגן פרעגן עפעס דעם בהור אויפן וואָגן...

שפעטער ברומען זיי זיך ביידע איבער אין דער שטיל
גיבן האַסטיק דעם שווערן וואָגן אַ שטאַרקן צי
און נעמען לויפן אין דערשראָקענעם משוגע...

אויפן וואָגן האַלט דער פויער יאָנטאַשטשאַק די לייצעס פאַרקלערט
די שטילקייט פון שליאָך שרייט עפעס וואָס נאָר ער איינער הערט
בייטשט ער אין דער לופט אַריין — דאָס הערעניש צו פאַרטרייבן...

און מאַרדקע, זיין צוגעטיילטער, יידישער געהילף
זיצט אויף די קאַרן-זעק און שעפטשעט עפעס שטיל...
מילא, אַז אַ יידליק קען נאָך היינט אין גאָט זיך גלייבן! — — —

ער האָט אים גערן געקריגן שוין אַ צייט, דעם קליינעם
אַ יידליק — אַ „ראַכין“ געווען... אַרבעט מיט גוים אינאיינעם
און הערסט נישט קיינמאַל פון אים קיין זידל-וואָרט...

מיט עטלעכע חדשים צוריק האָט אים דער דייטשער אַפיציר געברענגט
האָט מען אים געברענגט די טריט... מיט אַלע מיטלען אים געקרענקט
געטריבן אים און נישט געלאָזט אים איינשטיין אויף אַ אָרט...

נאָר מאַרדקע האָט די שטיק זייערע פאַרביסן אַראָפּגעשלאָנגען
געענטפערט מיט אַ וואָרט אויף זייערע הונדערט
און שטיל געטאָן אַלץ וואָס מ'האָט געהייסן...

אפילו דאָס האָט אייל אויף זייער פייער צוגעגאָסן;

(*) זע באַמערקונג זייט 911.

דו רעדסט... שרייבסט... און ער שווייגט... האָט עס פאַרדראָסן!
נאָר ס'איז זיי שנעל נמאס געוואָרן דער עסק...

האָט מען ביסלעכווייז מיט אים צוזאַמען די סנאָפּעס געשניטן
און צוגעוויינט זיך צו זיין פאַרשטיקן אַנטאָן דאָס היטל
ווען ער דארף זיין גאָט אָפּגעבן דעם ליפּף־חוב — — —

אז געטראָגן האָט ער און געאַקערט ווי אַלע גענוי
און ווינטער גלייך ווי אַלע — באַמיסטיקט ס'פעלד מיט גנוי —
איז פאַרפאַלן! זאָל אַ ייד זיך דרייען אויפן הויף...

היינט מוזו יאָנטאַשטשאַק מיט מאָרדקען פירן ס'קאָרן אין מיל...
יאָנטאַשטשאַק ווייסט שוין עפעס... און ס'דריקט אַ פאַרגעפיל:
— מאָרדקע! דו ווייסט... איך וואָלט דיך נישט געראַטן...

נאָר מאָרדקע וויל היינט פאַרטיק ווערן פריער
מ'קען היינט שנעלער אָפּלאָרן אין מיל די זעק מיט תבואה
און זיך צוכאַפּן זען די שוועסטער, דעם טאַטן...

קנייטשט יאָנטאַשטשאַק מיט דעם פאַרשוואַרצטן שטערן:
מילא... איך זאָג — ווייס איך... נאָר אז ווילסט נישט הערן
איז פאַלג כאַטש איינס: נעם אַראָפּ דיין זשידאַוסקע צייכן!...

און אין מיטן האַקט ער עפעס זיינע ווערטער איבער
זיינע אויגן נעמען פאַרגעפלען אין אַ טרויעריק גרינעם פיבער
און די הענט זוכן אין דער לופט און קענען גאָר נישט דערגרייכן...

2.

אויפן וועג ציען זיך לאַנגע קאַלאַנען פון פּאָליציי און ס.ס.
קליינע שפּילקעס בייסן דעם בחור, מאַטלען, אין געזעס;
ווערן ציען זיי דאָס אַלע אַזוי אין שטורעם?!

דער פּויער קוקט זיי נאָך מיט שטומעם פאַרבאָרגענעם וויסן
ווי זיי וואָלטן דעם בליק זיינעם מיטן געאיייל זייערן מיטגערופן
און אין אויג געלאָזט אַ גרינעם, נאָגענדיקן וואָרעם — — —

אַ ביטערע פּויערל הינקט זיך פריילעך פאַרביי;
— העי, דו! וואָס קלערסטו אַזויפיל דאָ אַריין?
מ'מאַכט דאָך היינט חתונה אַלע, אַלע זשידעם! — — —

און ער זאָגט עס נישט מיט קיין שאַדנגיריקן האַם
און זיין פריילעכקייט האָט גאַרנישט פון קיין שפּאַס
ס'איז נאָר אַזאָ גאַר־זיכערקייט; אַט אַזוי איז עס!...

כאַפט יאָנטאַשטשאַק אַ זייטן־בליק אויף זיין שכן
בני וועמען דאָס פנים בלייבט... און די אויגן — אַרויסגעקראַכן...
און גלייבט אַליין נישט אז ער דערווידערט: וואָס בראַקסטו פאַר אַ ליגנס!
נאָר ס'גויעבל הינקט שוין ווייטער־צו אין שטאַט

און ס'חלומט שוין פון רויב זיין יעדן שפרינגער-טראַט —
טרייסלען בירדע זיך אויפן פורל איינגעשווינגן — —

גורא... איצט איז שוין גארנישט דא צו פארהוילן
צום הימל רויבערן ארויף דראַענדיקע קוילן
וואָס ווייזן אים ווער ס'האָט היינט איבער וועלט די מאַכט...

און פון יענער זייט וווּ יידן לעבן אַ צייט אין ציטער
טראַגט זיך אַ בייזער קנאַל ווי אַ אַנזאָג פון געוויטער
וואָס מעסט אויס די וועגן פון דער שלאַכט — —

הויכט דער גוי אָן צוערשט צו באַשיטן די ווונד מיט זאָלן:
— זעסטו, מאַרדקע, ווי דער השבון איז געוועזן פאַלש...
צומערשט האָט ער אייך, דער גאָט אייערער, אָפּגעזונדערט...

געמאַכט אייך פרעמד... פון אַלעמען אייך אָפּגעשיידט...
ס'זאָל קיינער אייער גליק נישט טיילן... נישט האָבן מיט אייך קיין מוטלייד...
און יעצט באַהאַלט ער אַליין זיינע ווונדער — —

ס'איז שוין אפילו איצט גארנישט אויסצוגלייכן
ס'וועט נישט העלפן קיין שום מענטשלעכער שכל
קענסט ניט זוכן אפילו קיין ברירה ווייל — דו האָסט נישט...

ב'וויל בלויז אַליין פאַרשטיין אייך, ב'וויל באַגרייפן:
ווי אזוי עקשנט איר זיך עס, צו אַלדע טייוול!
פאַרשטיי, מאַרדקע... אַ געטרייער גאָט — פאַרלאָזט נישט — —

ווי עס קומען שוין נישט מער צו מאַטלען אין מויל קיין רייד!
אַלץ אין קאָפּ האָט זיך מטורפדיק איבערגעדרייט
און אוועקגעשלעפט די געדאַנקען אין אַ קאַראַהאַד

און דאָ האָט אויפגעוואַכט אין פויער אַ באַגראַבענער פילאָזאָף...
ציט ער, ציט זיין פראַגע-קנויל אָן אַ סוף... אָן אַ סוף...
אזוי ווי ער וואָלט דאָ אָנגעטראָפן צום ויכוח דעם יידישן גאָט...

נאָר מאַרדקע שפרינגט שוין, צעטראָגן פון די זעק אַראָפּ:
— יאָניע... ב'בעט דיר... לאָז איצט אָפּ! לאָז עס אָפּ...
און ער פיבערט: טו אַ טובה... פאַר אין מיל — אַליין... — —

מאָטלס בליק פליט שוין מיט, מיט יענעם ווייטן רויך...
ביי יאָנען טאַטשעט אויף אַ השד אין מח
בעט ער זיך: נאַרישער! ווהיין? ווהיין ווילסטו דאָס גיין?!

נאָר יענעם האָט דער ווינט שוין אַריינגעזעצט פליגל אין די טריט
און ווי אַ זייטיק-פאַרגעסענע זאָג צום שניט
אים אוועקגעשלעפט צו דער גרינער זעלנער-קאָסע — —

האָבן די פערד אים נאָכגעקוקט בלויז מיט טעמפן באַדויער
און יאָנען האָט ס'האַרץ געברייט, פון אַ פרעמדן שטייניקן טרויער
און ס'האַט די בייטש אַ פאָך געמאַן צום הימל מיט פאַרדראָס...

די זון האט אתנן-זונה — א שאכטל כלומיקן רויט
שמירט זי זיך דאס פנים צו געפינען ביי וועמען חן...
מ'דוקט זיך אן די נאכט, וואס הייסט זי שטענדיק גיין —
שמירט זי זיך און שמירט די באשפרענקלטיגלע הויט...

דער בלויער תם, דער הימל, וויגט א וואלקנס וויג
און זעט נישט ווי מ'קאקעטירט זיין טאכטער רויט-באשמינקט
זי שמייכלט אפגעפארן און שענקט איר גאלד-גלי פלינק
יערן סאלדאט באזונדער וואס זויפט דאס בלוט פון זיג...

זי גייט מיט זיי אין לעבנער, שפרייזט פאר זיי פארויס
זי קלעטערט מיט אויף ביידעם, ווייזט באהעלטן-ווענט
און לאזט איר גאלדן לייב ווי א ליכט אין זייערע הענט —
וואס גייען רציחהדיק שט'רמען יידיש הויז נאך הויז — — —

ווי א שפיצל אויף די וועגן באטאפט זי יעדנס גאנג
און טראגט אונזעק צו אויגן יעדנס בלאסן שטריך
און שפיגלט זיך דערביי אין אירע וואלקן-ווייסע שייך
ווי זי וואלט געזוכט דערפאר א צירונג-שיינעם דאנק...

אט איז שוין די רייכע, אויסגעפוצטע אלטע שטאט!
פארבאטן געווארן פאר יידן מער צו וווינען דא

שטייט זי, די מיוחסע מיט אירע געשעפטן די פארצארישטע
שטייט און בלאזט פון זיך מיט די אפדעכלעך די פארנארישטע

אונטער וועלכע יידן האבן דא אויסגעחכמהט זייערע טעג...
היינט קוועלט זי, די זאמאס-קרייחסנטע מיטן לייכט-באקומענעם פארמעג

דערקענט נישט קיינעם מער... פוצט זיך מיט רויטע האקנקרייצן
און מיט אויסגעקומענעם דייטש שמייכלט זי אויס די שיינע רייצן

וואס יארהונדערטער האבן אירע שלעסער אנפארטרויט — — —
הנאה האט זי וואס מ'האט איר שיינעם רינג פארגויט!

די אויפגעגרינטע גערטנער שמייכלען גאסטיש און קאקעט
די ביימער אויפן וועג פארבייגן זיך צניעותדיק און נעט

ווי גרעפישע זונות וואס קומען פריש ארויס אין גאס — — —
זיי מאכן זיך טיבלעך ווען מ'טוט א שלאג א זעלנער-שפאס

און טרוימען ווייטער וועגן ראז-פארהאנגענע גאבארדינען...
נאך מ'האבן זיך באוויזן יידישע פנימער אין מיטן דערינען...

זיי לויפן יעצט ארום מיט סם אין די אויגן... זוכן... שארן זיך זייטיק...
מ'שטעלט זיך אפ ביי א הויז... קוקן און שמעכן עס מיט זייטיק...

ווי זיי וואלטן עס געוואלט אנשטעקן מיטן פחד פון זייער שטאם
 נאך די הייזער האבן שוין אנגענומען דעם געזעציק-פאליציאישן שטראם
 שווייגן זיי מיטן גרויעם פארב פון כמארע און הארץ-גערויבטן שלאס
 און חירושן זיך איבער: וואס איז עס פאר א חוצפה, וואס!
 זיי קומען זוכן דא א פארשטעק... אין זייער נעכטיקן פאדערשווי
 נישט ווי באלעכאטים מער... נאך ווי פון א פאסטקע לויפנדיקע מווי
 וואס דארף נישט מער ווי א לאך... באהאלטן פון מענטשנעם אייג — — —
 נאך מ'ויל דער סטרוזש נישט מער זיך חניפהדיק פארנויגן
 היינט קען ער בלויז פאר דיר פארהאקן דאס קליינע איינזטויערל
 און וונדערן זיך: וואס האבן יידן נאך צו שפעקולירן מיטן גורל?
 לויפט מען... ווי רעדלעך וואס האבן זיך אוועקגעקוילערט פון דער שרויף...
 מ'לויפט!... ווייסן יידן דען אויף אלטער שטאט ווהין מען לויפט! — — —

4

מ'דארף נישט אנקלאפן מער אין שטאט-טויער ווען מ'קומט אריין
 ס'האט סייזוי שוין אנגעשראקן די לופט א אויפגעהויבן געוויין
 און אלץ איז שוין צעטריוסלט פון דערשאטענעם הארמידער...
 נאך דייטשן טשעפען נישט אויפן וועג קיין לויפנדיקע יידן
 אפגעצוימט בלויז די געפראפטע געסלעך מיט זעלנער-ווענט און שטאל
 און פון דארט מוז היינט באקומען ווערן די נויטיקע צאל
 די אנדערע זאלן דערווייל אפקומען מיט שרעק פון געפלאגטע חיות
 און הונדערט מאל אזוי מיט א געלונגענעם אנטלויף זיך פרייען...
 ס'וועט קיינער פון זיי סייזוי פון דעם זיך ארויס נישט דרייען
 ווען די באשטימטע ציפער וועט פאדערן אים אריינצורייען!...
 גייט דערווייל דער בחור, מאטל, אין מ'פרעגט נישט קיין דאקומענטן
 כאטש פארביי יעדן זעלנער נארט דער געדאנק: ער דערקענט נישט!
 און ער דערקענט נישט — א סך אזעלכע, וואס לויפן דא ווי ער
 און טאפן ארום מיט פארשער-אויגן דאס געלאדענע געווער —
 וואס פארדייעט שוין אין קנאלן געסל-רויב נאך געסל
 זיי לאזן אפילו פארביי אים אין גרויסן שישער-קעסל
 פארלייגט אים א בלוטיקע בארד אינמיטן וועג דעם לויף
 אזוי ווי ער דארף באצאלן דעם ייד נאך דא א חוב
 און מ'דוכט זיך ווי עס שרייען זיינע צעטרעטן-טויטע הענט;
 זעסטו נישט די סכנה? דו משוגע-טויבער מענטש!
 נאך ס'האט מאטלען שוין איינגעלינגען זיין מטרעפער געדאנק
 שמויסט ער זיך מיט סיבער אינמיטן פויער-דראנג

די צעבלוטקטע הרוגים מיידט ער אויס אין היפער
און זויגט און קייט געשריי מיט שטומער צונג און ליפן...
ער גייט דען? דאס טראגט ער דאך וואס... און ס'שטויסט אים פארויס —
זוי אלע גוים ארום בארויבט ער יעדן הויז
און שטאפט זיין געדאנקען־טארבע מיט פארבלאנקטן געשריי
וואס זוכט נאך אליק א לעבן אין וועמענען ס'זאל צוריק אריין — — —

פאר זיי איז היינט א יום־טוב, פאר די שכנים
פון זיי וועט מען נישט א ריר טאן אט דא קיינעם
זיי שטייען אקעגנאיבער דעם דראַטי־געצוימטן פלאץ
מיט פרוילעכן און נייגעריקן צושייער־געשוואץ
און זעען צו, וועמען מ'האט דארט אליין געפאנגען...
מ'לערנט זיך פון די וואך־עפאלעטן די דייטשע ראנגען
און מ'קלערט אריין אויב ס'זעט נאך ווער פון יידן בלייבן...
אממיינסטן קאכן זיך די אויסגעפוצטע, קיילערשע ווייבער:
— ווי זיי האבן עס געציטערט איבער יעדן זאך! איבער א שיסל...
געבעטן זיך: פארקויפט! און זיי: מ'וועט נאך ווארמן אביסל...
זיי ס'וואלט ביי זיי א שטוב־קינד געוועזן...
נאך איצט וועט זיי דער דייטש אויסקערן מיט זיין בעזעם...
עמען דערזעט די שווארצע האר פון מאַטלען... זיינע ברילן...
און מ'ווינקט זיך איבער מיט בעסדיקן רציח־הוילן:
א יידל אוראי... טא וואסזשע דרייט ער דא זיך ארום?
א גוי ווייזט אן א זשאנדארם מיט א אליין־זאגנדיקן שמוס;
ס'זאל הייסן: אט איז נאך איינער... וואס געהער אהין...
נאך יענעם האט דער גרויסער טאג געמאכט שוין מיר
מאכט ער נאכלעסיק מיט דער האנט און זאגט:
מיר האבן זיי שוין היינט פאר אנדזער צאל גענוג —
און זיי וועלן ביי א צווייט מאל אויך נישט אנטרינען...
און פארוואָגלט צוריק אין זיין טעמפל, גארנישטיקלערנדיקן זינען.
שטויסט שוין מאַטל זיך ביז צו דער צווייטער זייט מאַרק
יעדער טריט איז שווערער ווי אַריבערצושפרייזן א באַרג
פון ווייטנס פינקלען אַזויפיל אויגן... אַזויפיל בליקן פול מיט ווידוי!
ס'איז אַ לעצטער בליק פון פיר טויזנט יידן —
וואָס געזעגענען זיך מיט איינעם, איינעם וואָס האָט די שרעק פאַרשפּעטיקט...
קנוילערט זיך זייער צוגעוואָרפענער געזעגן ווי געשוואָלענער ווייטיק

לייגט זיך אונטער יעדער טריט און לאזט נישט ווייטער שפרייזן
יעדער וויל געזען ווערן, וויל זיך פאר אים באווייזן
און זאל ער אים איינפלעכטן אין זיינע געבליבענע טעג אריין — — —
א פאליציאנט שטעלט זיך אָפּ אין מיטן איילעוודיקן גיין
און א באדייער, א שרעק קילט אין אים אָפּ זיין פארווונדערטן גאָרן:
— דו? זעט אויס, אַז ביזט משוגע גאָר געוואָרן!
שוין וואקסט אויס א צווייטער... מאַטל ליגט אין א פויסטן-קלאמער:
מ'דאַרף אים פארשפאָרן ערגעץ אין א קאמער...
זעסט נישט אַז דער יונג איז נישט ביים קלאָרן זינען?
און מאַטל ווייסט אפילו נישט וואָס עס נעמט דאָ וואַרעם רינען.
איבער זיינע בלוזגעוואָרענע באַקן — — —
קרעכצט בלוז שטיל דער בעסדיק-אַנגעכאַפטער נאָקן
און לאָזט זיך שלעפּן ווי א אומנויטיק שטיק ברודיק געוויין...
ס'זאָגן זיך אָפּ אפילו א קרייץ צו טאָן די ציין — — —

5.

א שפליטער פון יענעם מאַטל זיצט דאָ יעצט אין חדר
ער איז געקומען צוריק פון וואַנדער און די שורות זיינען ביידעם;
זיצט ער דאָ אָט יעצט און זאָגט פאַר מיר עדות:
ווי און ווידער ווי — צו זיין גרויסער מענטשלעכער שאַנד!
ער איז דאָך דאָן געבליבן ביי זיין קלאָרן פארשטאַנד!
משוגע? דאָס איז ער נישט געוואָרן
אפילו שפעטער-צו, נאָכן פאַרציען זיך פון יאָרן
אויך דעמאָלט איז ער געבליבן, ווי ווי אייזן-שטאַרק!
דער טאַטע מיט די שוועסטער זיינען געווען דאָן אויפן מאַרק
און זייער בלוט איז געווען באַשטעלט פאַר קליינע הנאה-גראַשנס
און אין אים איז געווען בלוז דער נשמה-פלאם פאַרלאָשן
ס'האָט דער צער נישט דערלאָנגט צו דער גאַנצער טיף פון א ברודער
אַז ס'זאל דאָרט אַלץ אין אים זיך טאָן א צעשוידערטן רודער
וואָס זאל אויפרייסן דעם מח מיט בראַזגיקע קראַכן
און אויפערן דעם גבורה-יאָוש פון א יונגל דאָן א שוואַכן;
וואָס זאל אַריינזאָרפן אים דאָן אין וועלטן איבערגעקערטע
ווי ס'לאָכן שוין דערשטיקטע מיט געיאָמער פון נישט-דערהערטע — — —
שעמט ער זיך ביז רויט וואָס ר'איז עס נישט געוואָרן
און ס'נוקמט זיך אין אים דער אייגענער זכרון — — —

**

זיבעציק זיינען געווען אין הויז — געבליבן זיינען צוויי...
 נאך פון אכט און זעכציק האָבן די ווענט פאַרהאַלטן דאָס געשריי
 געלאָזט עס שרייען אַרויס פון אַלע שטומע חפצים
 ווי יענע וואָלטן געוועזן גאָט און זיי — ירשעה־קרייצן...
 וואָס קען שוין העלפן דיר אַז וועסט ביינאַכט נישט שלאָפן
 אַז אויך צום וואָך די טיר איז געבליבן פאַר זיי אָפן
 גרעסט פאַרטאָג אַרויס — ס'איז אַ פוסטער נאָך אַלעם
 די ווענט שרייען אַלץ און דו ווערסט אין זיי פאַרפאַלן
 הערסטו אַז די קליינע זאָשקע, אַם דער בלאַנדער מלאך
 האָט נישט זוכה געווען צום אומענדלעכן מחלך
 ס'האָט אַ קויל זי שמום געמאַכט אין איר מוטערס שוים
 און ווי דער ערשטער קרבן — געהייליקט אונדזער הויז
 און מלכחלע מיט בריינען — צוויי שטילע מיידל־טויבן
 האָבן צעוונדיקט זיך די הענט מיט צעהאַקטן גלאַז פון שוויבן
 און שיען, דעם האָרעפאַשנע ייד, האָבן געלעקט ס'בלוט די שוועלן
 און פון זיינע טראָפנס שוים האָט די ערד געמאַכט זיך קרעלן...
 און שטוב אַזוי נאָך שטוב — יידן בלייבע, שטילע
 וואָס האָבן פאַרן גיין — נאָך גאָט געשענקט מחילה
 אין יעדן הויז אַזוי... ביז די צייט האָבן זיי פאַרשפּעטיקט
 איז זייער לייב געבליבן דאָרט... און מיט טויט די לופט געזעטיקט...
 פיר הונדערט אין שטאַט אַריין... צום מאַרק זיי נישט דערפירט
 אַ צייכן בלויז — פון בלוט, אַזא, האָט דיל און בעט באַשמירט...
 און די טויזנטער פון אונטערן צוים — באלד ביי די ערשטע טראָט
 האָט אַ קויל־האַגל מיט ציין פון פייער זיי באַשאַטן...
 און די גאַנצע לעמבערג־גאָס — ביז צו וואַגאַנעך־מילער
 איז געוואָרן אַ צעבלוטער קלאַץ אין האַנט פון מענטשן־קוילער...
 די זון איז געוואָרן רויט און מכלומרשט מיטגעגוססט
 נאָך אויף מאַרגן צוריק אַרויס און ווידער מיט לאַך געפויזעט...
 און הונדערטער מיט אַ געלעכערט האַרץ זיינען געבליבן אין רציחהם טאָש
 און די שטיינער האָבן געקוויקט זיך מיט אַ גאָוערדיקן בלוט־נאַש
 ס'האָט די לבנה ווייטער שפּאַצירט מיט אירע ממזרימלעך די שמערן
 בלויז די נאַכט האָט ווינטיק געקלאָגט מיט נישט־געוויינטע שוואַרצע סרען...

.6

פאַרטאָג איז דער געטאָ פוסט און בלאַטעס לייגן די מליתים
 וואָגנס — ווי גנבים ביינאַכט — זאַמלען צונויף די מתים

מ'פירט זיי אָנגעהויפט צו יענעם פּלאַץ פון קברים
די גאַנצע שטאָט זעט אויס ווי אַ גרויסער מטה-ארון

די פּאַליציי פּוצט אָפּ די ערד פון אירע רויטע ווונדן:
ביז אַכט אַזייגער פרי מוז יעדער שפור פאַרשוונדן!

שטייען יידן דאָ — ווי שאַנד-באַזיגטע פענער
און רייבן אויס דעם שפור — מ'זאָל דעם חורבן נישט דערקענען...

פון וואָגן טרייסלען הענט, פון גופים איינגעפרעסטע
גאָר ס'איז פאַר זיי צו שפּעט מיט וועמען זיך צו פאַרמעסטן

טרייסלען זיי זיך און שטאַרן אַרויס אין איינגעדעמפטן חלל
זייערע פינגער קנעטן נאָך אויס אַ בלייבע, לעצטע קללה

גאָר נעכטן האָט געטריבן דער דייטש — היינט איילן אונטער די וועגן...
בלייבט זייער קללה אין לופט — פון קיינעם נישט געזעגנט...

עס קומען אַרויס די מענטשן פון ביידעמס און פון לעכער
ס'האָט נעכטן פאַרזעטיקט דעם מאָרד — פילט מען היינט זיך זיכער...

ס'קומט אַרויס אַ פינק פון אַ ברענענדיקן קוימען
און אַ ייד לויפט זוכן מנין, צו חנפענען גאָט מיט „גומל“...

אין יודענראַט די ביוראָ אַרבעט פריש אויף פאַרע
און מענטשן באַלייגן פריש דעם געטאָ ווי אַ כמאָרע

ס'איז אַרבעט היינט פאַראַן — די טויטע צו באַגראָבן...
פאַרשרייבט מען הענט אויפּסניי — באַגרעכער דאַרף מען האָבן!

מ'דאַרף עפענען דעם פיסק פון ערד און מיט יידן אים פאַרשטאָפּן
געבן איר צו זויגן פון מלבושים די רויטע טראָפּנס...

און מ'קריגט אַ ברויט דערפאַר איבערצובעטן דעם קבורה-דייה...
גייען זיי... גייען יידן... פאַרדעקן דעם זכות פון מזבח

באַגראָבן די קדושה, דעם יאָמער... דעם זכר פון נעכטיקן טאָג...
און ס'הוידעט זיך מיט פאַרווורף אַ ברויטל אויפן וואָג — — —

.7

אַ גאַנצן טאָג גייט מאַטלען נאָך, אַ טריט, אַ נישט-געהערטער
ער וויל פאַרשטעלן פון אויג די בושע-געשלאָגענע ערטער

ער גייט... און פּלאַנטערט זיך אַריין אין די צערעוועטע געדאַנקען
ווי אַ קינד וויל ער אַ גלעט טאָג, פאַרשפילן מיט געשאַנקען...

ער בלאָזט דאָרט קיל אַרום אַלע צאָרן-פלאַמען
און לייגט זיי שלאָפן מיד, מיט רחמנות פון אַ מאַמען...

און שפּעטער ווען ער דערשפּירט די צייט פון מאַטלס פּוסטער שעה
שרייט ער אויס אַנטפלעקיק: און איך בין ווייטער דאָ!

— דאָ!?! צעכליפּעט זיך דער פרעמדער באַגלייטער־טראַט...
— ווי אַזוי ביזטו דען דאָ אַז דו ביזט — גאָט!?

— כ'בין דאָ אין איבערגעשניטענעם האַלדז, מיך ווערנן די אבליס־זעק!
קום איך דאָ מיטטראַגן דעם גרויסן שווייגן־פלעק

און אָפּקומען מיין מאַכטלאַזיקייט מיט אייך צוזאַמען — — —
מאַטלס מחשבות לאָזן זיך אָבער נישט שותפותדיק פאַרקאַמען

פלוישן זיי זיך צעשויערט מיט אומגעברענגטער שרעק:
— דו? אויב דו ביזט עס אפילו... טאָ גיי אַוועק!

נישטאָ דער פרייז — אין האַרץ דיך אויפצונעמען...
— גוט... אָבער בלייבן מוזטו דאָך מיט עמעצן... טאָ מיט וועמען?

ס'וועט דיר באַנגיק ווערן וועסטו בענקען נאָך מיר... בענקען!
דיין אויפברויז וועט ס'לעבן צוריק אָפּשווענקען

וועסט צוריק טראַגן דיינע אברים ווי שטיינער און דאָן... אין דאָן...
וואָס פאַר אַ ווערט האַסטו, אויב איך בין נישט פאַראַן!?

מיינסט אַז אַן מיר קענסטו הימלען האַבן? קייען ערד?
— גיי אַוועק יעצט! כ'בין נישט גרייט צום פאַרהער...

דו טאָרסט נישט זיין יעצט... נישט בלאַנקען אין מיין זינען
זייל אויב ביזטו עס — קענסטו פון משפט נישט אַנטרינען...

כ'וועל מוזן דיר אַ שווערד אַנטאָן און פאַרהאַסן דיך אין שעלטן
זיי נישט — אָדער רעגיר מיט דיינע וועלטן! — — —

ער לאַכט נישט מער גאָט און ער קען נישט מער פאַרשווייגן...
ער האָט דאָ פון זיין פּרילינג דעם לעצטן פון זיינע פייגל

זייל ער אים פאַרהאַלטן אויף די פוסטע, געפרוירענע דעכער
זייל ער אַריין זיך שטאַפּן אין די גרויסע ווונדן־לעכער:

היילן! היילן! היילן! — — —
נאָר ס'האַבן סמוך שוין אַריינגעברענגט די פייגל

און די גאַנצע וועלט מיט הימל איז אַ קויטיק שטיקל וואַטע
צוזאַמען מיט אלע געסער... פאַרלוירענע און געהאַטע...

בלייבט ער שטיין אַ ווייל און מאַטל שפּרייזט זיך ווייטער —
אַ אָפּגעריסענער פון זיך, אַ געשאַפלעטענער און צווייטער

אַ פינק חרטה לויפט אים נאָך, זייל אים צוריק דערגרייכן
נאָר די גרויל אַרום פאַרמעקט אויף שנעל איר צייכן — — —

אין יענער, דער צווייטער נאכט נאך, האט מאטל געגעסן ברויט — — —
 ס'האט נאך גרויליק-ביטערס, געפליקט פון אים די הויט
 געשריגן אין אים, באשפיוגן... דעם גופיקן מויל-געקיי —
 ס'איז אבער געווען די גסיסה, פון איינגעשטילטן ווי
 וואס האט צוימען זיך געלאזט, פון הונגעריקן מאנען...
 פארלאנגען זיינען צוריק ארויף, אויף פליישעדיקע טראנען,
 פאררענגט דאס גאנצע זען, אין א ענגן לאך פון פארגעס...
 באפעלן פון בלינדן כלוט האבן צוריק דעם גוף צעמרייסלט
 אים פארצויגן צוריק צו שלאף, צו טראכטן ווידער, ווידער...
 ווי אזוי מ'באקומט א ברויט, ווי אזוי מ'שטארקט די גלידער...

.פארין, יולי 1945.

זאמאשטשער יידן ווערן „טראנספארטירט“ צו פיינקונג. דאס בילד איז געפונען געווארן ביי א דייטש. אויף
 דער צווייטער זייט געפינט זיך די צושריפט: Totenmarsch im 1939, 4 Dezember.

זאַמאַשטשער אין קאַמף פאַרן לעבן בעת דער היטלעריסטישער אַקופאַציע

א באַזונדער קאָפיטל אין דער מאַרטירעלאַגיע פון זאַמאַשטשער יידן, האָבן אַרייַנגעשריבן טויזנטער אונדזערע לאַנדסלייט, וועלכע האָבן זיך, צוזאַמען מיט דער רויטער אַרמיי עוואַקואירט פון זאַמאַשטש, אַנטלויפנדיק פון די היטלער-רוצחים אויף די מערב-געביטן פון אוקראַינע, צו די סאָויעטן. ליידער איז אַ טייל פון זיי באַשערט געווען נאָכאַמאל אַרייַנצופאַלן אין דעם היטלערישן גיהנום, אין יוני 1941, ווען די נאַציסע באַרבאַרן האָבן איבערגעפאַלן רוסלאַנד. דאָס זיינען איבערלעבענישן פון דריי זאַמאַשטשער: בערל אייזנקאָפּף, מיין פרוי רוזע, פון דער היים פלעשלעך, און מיין פאָטער אַנשלאַ אייזנקאָפּף.

זאַמאַשטש אין די ערשטע צוויי וואָכן מלחמה

1 סעפטעמבער 1939.

עס איז אַ פרעכטיקער, אַ פוילישער גאַלדענער האַרבסט. זוי אַ דונער פון העלן הימל קומט די ידיעה פון פוילישן ראַדיאָ, אַז די דייטשן האָבן איבערגעפאַלן פוילן און מאַטאַריזירטע דייטשע פאַנצער-דיוויזיעס, לייכט איינברעכנדיק דעם ווידער-שטאַנד פון דער פוילישער אַרמיי, מאַרשירן אויף מזרח. דאָס פרידלעכע זאַמאַשטש ווערט אויפגעברויזט. עס מערקט זיך אַ גרויסע נערוועזיטעט און כהלה פון דער באַ-פעלקערונג. שוין אין די סאַמע ערשטע טעג זעט מען דורך זאַמאַשטש ציען מאַסן פליטים פון די מערבדיקע געביטן פון פוילן — זיי גיבן איבער טרויעריקע ידיעות פון זייערע חרוב געוואָרענע שמעט. די מערדערלעכע דייטשע אַוויאַציע זייט טויט איבער פוילישע שמעט און דער-פער.

זאַמאַשטש צייכנט זיך אויס מיט איר אויסערגעוויינלעכער גאַסמפריינטלעכקייט צו די אַנטלאָפּענע. ניט איין זאַמאַשטשער פאַמיליע טרעט-אַפ אירע נאַכטלעגערס די פליטים. עס באַווייזן זיך אויך איבער זאַמאַשטש דייטשע עראָפלאַנען, די ערשטע „שוואַלבן“, וואָס זאָגן-אָן דעם אַנקומענדיקן חורבן...

מיר וווינען דעמאלט אין האַמעל „וויקטאָריאַ“, וואָס איז אַ מקום-מקלט פאַר הונדערטער יידישע פליטים, וועלכע ביי יעדן לופט-אַנגריף זוכן זיי שוין אין די טיפּע מאַסיווע קעלערן. עס פאַלן פיל קרבנות פון די לופט-אַנגריפן — מערסטנס אויף דער ניישטאָט.

קיין גרויסע צאָל הייזער ווערט אין זאַמאַשטש ניט צעשטערט. טאַג-טעגלעך זעט מען, אין גרויס כהלה, אין אומאַרדענונג, אַנטלויפן דורך זאַמאַשטש הויכע פוילישע אַרמיי-אָפיצירן מיט זייערע פאַמיליעס. מ'פילט, אַז אַלץ איז אויף הפקר...

אין שטאט באווייזן זיך לאנגע רייען נאך ברויט און אנדערע פראדוקטן פון ערשטן נעברויך. זאמאשטש איז אין אונט אײנגעהילט אין פינצטערניש, ווי פארעלזירט. עס הענגט איבער אונדז א מורא, וואס ווערט נאך מער פארגרעסערט הערנדיק דורך ראדיא די טרויעריקע פראגמ-באריכטן. עס נעמט ניט קיין סך און ארויסקונדיק פארזיכטיק דורכן פענצטער זעען מיר אריינפארן צום זאמאשטשער מאגיסטראט די ערשטע שווערע דייטשע מאנקען, וועלכע שטעלן זיך אויס לענגאויס די געסלעך ארום דעם ראטהויז.

דאס איז געווען ערב-ראש-השנה, דעם 14טן סעפטעמבער 1981.

די דייטשן און סאוועטן אין זאמאשטש

דער פחד איז אין לשער. די דייטשן מיט באיאנעטן אין די הענט מארשירן איר בער זאמאשטשער גאסן. מיר זיצן באהאלטן אין די הייזער און הערן די ווילדע קולות פון די סאלדאטן. באלד הויכט זיך אן א ווילדע וואקסאנאליע. מען רויכט יידישע פארמענגס. דער בארימטער אויף גאנץ פוילן ווינקעלער פון שלמה דוד פער-שמענדיק, ווערט פולשטענדיק צערויכט. די אייזערנע זשאליוועס פון פיל געשעפטן ווערן צעהאקט — די סחורות צערויכט.

עס קומען אן פיל ארכעטנדיקע און שטודירנדיקע זאמאשטשער יוגנטלעכע, אנטלאפענע מערסטנמייל פון דער חרוב-געווארענער ווארשע. זיי דערציילן און שיל-דערן שוידערלעכע מעשים פון די נאציס — פון די וועגן, וואס זיינען פול מיט הרוגים און פון פארלאזענעם האב-און-גומס...

ביינאכט הערט מען א געדיכטע שימעריי. די קוילן שלאגן זיך אפ פון די ווענט. מיר ליגן אלע אויף דער ערד. אין דער פרי לעבן מיר איבער א גרויליקן פרימארגן. זוי ווילדע בעסמיעס פאלן אריין די דייטשן אין די שטיבער, מ'נעמט ארויס אלע מענער און מ'שטעלט זיי אויס אין דעם פירעקעדיקן הויף פון האטעל „וויקטאריא“, ארומגערינגלט פון דייטשן. א דייטשער אפיציר פארלאנגט ארויסצוגעבן די אלע, וועלכע האבן געשאסן אויף די דייטשן — דאס מוז געשען אין צען מינוט, ווען ניט ווערן מיר אלע דערשאסן אויפן ארט... דער יאמער און געוויין פון די פרויען איז ביז צום הימל. זיי געזעגנען זיך מיט די מענער...

עס שטעלט זיך ארויס א קראקעווער אדוואקאט און אין א פרעכטיקן דייטש-רעדט ער צום אפיצירס געוויסן — ער איז גרייט צו באצאלן מיט זיין אייגענעם קאפ אויב מ'וועט געפינען עמיצן, וואס זאל האבן געשאסן אויף די דייטשן. ווייזט אויס, אז דאס האט געהאלפן און מ'לאזט אונדז אלעמען אפ.

דאס זעלביקע איז איבערגעחזרט געווארן כמעט אין אלע הייזער אין שטאט-צענטער. ביי 900 יידן, א חוץ פאליאקן, ווערן פארשפארט אין די קאשארן פון ברא-וואר. עס פירט צו זיי עסן מיט וועגעלעך יענטל קאהען. נאך אייניקע סעג פון שווע-רע איבערלעבונגען און פייניקונגען ווערן אלע באפרייט.

די צעיושעטע נאציס טוען וואס זיי ווילן. מיר לעבן אין גרויס שרעק, אבער ווי א שמראל פון האפענונג אין אונדזער פארצווייפלונג קומט די ידיעה, אז די רויטע ארמיי מארשירט אויף די מזרח-געביטן פון פוילן.

די עלטערע דייטשן, וועלכע זיינען מער צוגעלאזן, האלטן אין איין מורמלען צו די יידן: אייערע קאמעראדן, די רוסן, קאמען גלייך. און מיר ווערן געוואר, אז די דעמאקראציע-ליניע צווישן די דייטשן און רוסן ווערט אפגעשטעלט ביים ווייסל. קיינער וויל עס פשוט ניט גלויבן. אבער נאך 13 מאג דייטשישן ווילקיר אין זא-מאשטש — פארלאזן זיי די שטאט.

זאמאשטש בלייבט אן א מאכט. עס ווערט געבילדעט א בירגער-מיליין, אין וועל-
כער עס געפינט זיך דער באוואוסטער זאמאשטשער אנטוועמט און ענדעק האנאר.
די פאליצאק האפן אז די פוילישע ארמיי וועט א ליאדע מינוט אריינמארשירן און
איבערנעמען די שטאט. אבער ווען די ערשטע רויטארמייאישע מאנקן באווייזן זיך
אויף דער ניישטאט, ווערט געשאפן א בירגער-מיליין, אנגעפירט פון דעם פראפעסאר
פון דער יידישער גימנאזיע, שנעלינג.

איך בין אן עדות ווי שנעלינג פארהאנדלט ביים ראטהויז מיט האנארין וועגן
איבערגעבן דאס געווער און אויפלייזן זייער מיליין. זיי שטעלן ניט קיין ווידער-
שטאנד. אחינר-בני-ישראל האבן געווער און צוזאמען מיט לינק-געשטימטע פאליצאקן
נעמען זיי איבער די שטאט.

נאך אזויפיל איבערגעלעבטן ביי די נאציס פון שרעק און דערנידעריקונגען נע-
מען די זאמאשטשער יידן אויף מיט גרויס פרייד די רויטע ארמיי. דער מאגיסטראט
איז באצירט מיט רויטע פענער. די זאמאשטשער יידישע יוגנט איז ספעציעל אקטיוו
ביים באגריסן און אויפנעמען די מארשירנדיקע אפטיילונגען פון דער סאָוועטישער
ארמיי. יידן מיט בערד זעט מען איצט אויף די זאמאשטשער גאסן רעדן מיט רויט-
ארמיער. אט זעט איר ווי דער זאמאשטשער טרעגער דוד כאלפן טאנצט א קאזאק
אין מיטן גאס מיט א גרופע רויטארמיער.

עס ווערט געשאפן א „רעווקאס“, אנגעפירט פון דריי זאמאשטשער יידן: האק-
מאן, גאלדווארג און שנעלינג. אין דער מיליין נעמען אנטווייל הונדערטער זאמאש-
טשער יוגנטלעכע.

עס פאסירט אויך א טראגישער צופאל, וועלכער פארדינט דערמאנט צו ווערן.
יעקל עלצטער קומט אום פון א קויל, וועלכע שיסט אים בעת זיין חבר האט מאג-
פולירט מיטן רעוואָלווער. טויזנטער זאמאשטשער באגלייטן צו דער אייביקער הו-
דעס באקאנטן זאמאשטשער אנטויפאשיסטן קעמפער. זיין ארון באצירט מיט בלו-
מען און באוואכט, ווערט אויסגעשטעלט אין דער יידישער י. ל. פּרין-ביבליאטעק,
ווי יעדער איינער קאן אים אפגעבן דעם לעצטן כבוד. הונדערטער בלומענקרעני-
ווערן געטראגן ביי דער לוויה און, צום ערשטן מאל אין דער געשיכטע פון זאמאש-
טשער יידן, געזעגנט אים א פארשטייער פון דער רויטער ארמיי.

קורץ זיינען די סאָוועטן געווען אין זאמאשטש, בסך-הכל ביי א צוויי וואכן.
עס ווערט באקאנט, אז די דעמאָקראַציע-ליניע וועט ניט זיין ווי פריער, די ווייסל,
נאָר דער טייך בוג, און אז די דייטשן דארפן ווידער פארנעמען זאמאשטש. דאס האט
נאטירלעך ארויסגערופן א פאניק צווישן דער זאמאשטשער יידישער באפעלקערונג,
וויסנדיק אז מ'דארף זיך לאזן אויף געזונד.

די עוואָקאציע

מיט א שווער געמיט האבן טויזנטער זאמאשטשער, פארזאמלט ארום דעם
ראטהויז, געהערט די באקאנטמאכונג (פריער איז עס אייניקע מאל אויפן זעלבן ארט
אפגעליקנט געווארן) פונעם פארשטייער פון דער רויטער ארמיי, אז זאמאשטש
דארף אריבערגיין צום דייטש. דערביי האט ער פארזיכערט, אז אלע וואס ווילן פאר-
לאזן די שטאט, וועלן באקומען צו זייער דיספאזיציע, לאסט-אויטאס, פרייע באן-
טראנספארטאציע א.א.וו.

למען האמת מוז צוגעגעבן ווערן, אז דאס איז פולשטענדיק אויסגעפירט געווארן.
א טרויעריק בילד האט מיט זיך פארגעשטעלט אין יענע טעג זאמאשטש. אר-
מעטום איז אנגעגאנגען א פאקעריי, א געוויינעריי. פאמיליעס האבן זיך צעטיילט. א

טייל איז געבליבן אין זאמאשטש און א טייל, מערסטנטייל מענער, האבן פארלאזט די שטאט מיט דער אויסרעכענונג, אז פרויען און קינדער וועלן די נאציס ניט משער-פען און אז נאך א געוויסער צייט וועט זיך די לאגע בייסן און זיי וועלן זיך ווידער פאראייניקן מיט זייערע געבליבענע נאענטסטע...

אויך, מיין פרוי און מיין פאטער האבן פארלאזט זאמאשטש דעם 2טן אקטאבער 1939, לאזנדיק זיך קיין לודמיר, וואס איז אויף יענער זייט בוג. די וועגן זיינען געווען פול מיט פורן, לאסטאויטאס, אנגעלאדענע מיט האב-און-גומס פון זאמאשטשער. אזוי ווי אויף צו-לחכעים האט זיך אויך דער הימל צעוויינט און האט צוגעשפילט צום אלגעמיינעם געמיט... טויזנטער זאמאשטשער זיינען גע-ווארן היימלאז...

די לודמירער גאסן זיינען געווען איבערגעפולט מיט „ביעזשענצעס“, ווי מ'האט אונדז גערופן, אזוי אויך די שול, די בתי-מדרשים, די קאשארן און אנדערע עפנט-לעכע געביידעס. צוליב דעם אויסערגעוויינלעכן אנגעלאאף האבן פילע ניט געהאט ווו איבערצונעכטיקן. לויט מיין אפשאצונג האט איבער 50 פראצענט פון דער יידי-שער באפעלקערונג פון זאמאשטש פארלאזט זייער היימשטאט.

עס דערמאנט זיך מיר א רעגנדיקער פרייטיק-צו-נאכטס, אומעטום לייכטן ארויס פון יידישע הייזער שבת-ליכט, וואס דערמאנען אזוי די זאמאשטשער היים און מיר זוכן ארום, טאפטשענדיק אין בלאטעס, א נאכטלעגער... מעגלעך אז מ'דארף עס צו-שרייבן דעם איבערנאטירלעכן צופלום פון מענטשן קיין לודמיר און אפשר אויך אנדערע אומשטענדן — אבער עס בלייבט א פאקט אז מיר, זאמאשטשער, האבן ניט געפילט מצד די לודמירער די גאסטפריינטלעכקייט, וואס מיר האבן אליין ארויס-געוויזן אין די ערשטע מלחמה-טעג צו פליטים, וואס האבן זיך אויפגעהאלטן אין זאמאשטש. כאראקטעריסטיש זיינען די ווערטלעך וואס פלעגן אין יענע צייטן קור-סירן: ווען א מוטער פלעגט זיין אין כעס אויף איר טאכטער, פלעגט זי זאגן, אז „אפילו א ביעזשענצען וועט דיר ניט נעמען“. אין א רעגנדיקן טאג פלעגט מען זאגן: „מ'איז אן עבירה א ביעזשענצען ארויסצוגאן אין גאס“, „אא"וו, אא"וו.

שוין אין די ערשטע וואכן קומען אן גרויליקע ידיעות פון יענער זייט בוג. מען דערווייטט זיך פון דעם טויטן-מארש כעלס-הרוביעשאוו. אונדזער לאנדסמאן מאיר פערשטענדיק שווארצט פון לודמיר די גרענעץ קיין זאמאשטש, אנהאלטנדיק א כסדר-דיקן קאנטאקט פון לודמיר מיט זאמאשטש. מ'ווערט געווייר פונעם דייטשן ווילקיר, נגישות, קאנטריבוציעס אא"וו.

אויך דא, אין לודמיר, איז דאס לעבן א געמאטערטס און זייער שווער. דאס צווייגט אונדזערע צאלרייכע לאנדסלייט צו פארשרייבן זיך פרייוויליק צו פארן אויף ארבעט אין טיף רוסלאנד.

אין אזוי גערופענע „טיעפלזשקעס“ (באהייצטע לאסט-וואגאנען) פארן הונדער-טער זאמאשטשער פאמיליעס אין די וואלאגדער וועלדער און אנדערע געביטן פון רוסלאנד. אבער ניט קענענדיק זיך צופאסן צו דער שווערער וואלד-ארבעט און דא-ר-טיקן לעבנס-שטייגער, קומען זיי אלע כמעט צוריק קיין מערב-אוקראינע און ווייס-רוסלאנד (הלוואי וואלטן זיי דארט געבליבן, וואלטן פיל מער איבערגעלעבט די מלחמה).

דאן קומט די בארימטע רייניקונג פון 28 יוני 1940, ווען אלע ביעזשענצעס ווערן פארשיקט אין די ווייטע מקומות פון רוסלאנד. אונדז געלינגט, פארקלאפט פון דרויסן אין א יאטקע, אויפן לודמירער מארק, צוצוקוקן זיך דורך דעם שליסל-לאך צו די ארעסטן און אזוי צום ביישפיל זעען מיר פארנעמען יידעלע וואגנער. מיר הערן פיל באקאנטע שטימען. דאס דויערט א פאר טעג — ענדלעך ווערן מיר אויך אנטדעקט.

דער שלאס פון דער יאטקע ווערט אויפגעריסן דורך סאוויעטישער מיליין, אבער צום גליק (און ווי איר וועט זען שפעטער, צום אומגליק) איז שוין דער לעצטער עשאלאן מיט הונדערטער זאמאשטשער, אוועק, און מיר ווערן באפרייט מיטן באדינג, אז מיר דארפן נעמען א סאוויעטישן פאספארט און פארלאזן לודמיר אין א ראדיוס פון הונדערט קילאמעטער פון גרענעץ-פאס.

ענלעך איז עס פארגעקומען מיט פיל אנדערע זאמאשטשער לאנדסלייט. צו זאמען מיט א גרופע זאמאשטשער פאמיליעס, צווישן אנדערע: פרימער, גענזלער, צימריק, פלעשלער, עדעלסבערג, קאפעלמאן, שניידערמאן, זיס, שטראסבערג, שערער, פומער, גערנשטנגרויפען, יאדער און פיל פיל אנדערע, באזעצן מיר זיך אין א קליין שטעטלע צווישן לוצק און ראווניק און דארט זיינען מיר ביזן אויסברוך פון דער דייטש-רוסישער מלחמה, אין יוני 1941.

די ליידן און אומקום פון זאמאשטשער אין לודמיר

ווי באוואוסט, איז שוין אין די ערשטע מלחמה-טעג כמעט גאנץ מערב-אוקראינע פארנומען געווארן דורך די נאציס און הונדערטער זאמאשטשער זיינען צוריק אריינגעפאלן אין די הענט פון די נאצי-מערדער.

לודמיר, א שטאט ביי דער גרענעץ, איז פארנומען געווארן באלד דעם ערשטן טאג. ווי בלוטדורשטיקע חיות פאלן אריין די ווילדע דייטשע הארדעס. עס הויבן זיך אן שחיטות אויף יידן, עס קומען אום פיל יידן, צווישן אנדערע דער ניישטעטי-שער באגערעכער. עס בושעוועט אן אומבאשרייבליכער מערדער. מ'כאפט יידן צו די ערגסטע ארבעטן, מ'ארבעט אויף די שאסעס, ביי רייניקן פערד, ביי רוימען די קאזארמעס; מ'לאדט באמבעס אויף לאסט-וואגאנען. דאס איז די ערגסטע ארבעט, ווייל דארט דראט דערשאסן צו ווערן אויפן ארט. צוויי יידן מוזן אונטער א האגל פון שטעקנס לאדן האלב-און איינמאניקע באמבעס. די ארבעט איז אונטער דער אויף-זיכט פון היטלערי-יונגט.

ווען אונדזער לאנדסמאן העשל קאליכשטיין, אן אויסגעמאטערטער, שטייט-אפ, הייסט מען אים, צוזאמען מיט נאך 6 יידן, אויסגראבן א גרוב. ער ווערט דארט דערשאסן און באגראבן אויפן ארט. מיין שוואגער יידל פלעשלער קומט אהיים פון דער ארבעט אזוי צעניזוקט, אז מ'מוז זיין צעשמיסענעס, צעקאליעטשעטן גוף אייני וויקלען אין נאסע ליילעכער.

ווען די געשמאפא קומט צו אונדזער לאנדסמאן שמוץ זוכן באהאלטענע סחורה און איינער פון די כוליגאנעס רעדט צו זיין פרוי ברוטאל, דערלאנגט זי אים א פאטש. זי ווערט פארנומען און קומט מער נישט צוריק.

פיל זאמאשטשער ארבעטן ביים אויסגראבן טארף. די ארבעט באזארגט זיי לומעק ריינער. מ'גייט אהין גערן ארבעטן בכדי אויסצומיידן געכאפט צו ווערן. עס פאנגען זיך אן די אזוי גערופענע „לאפאנקעס". די געשמאפא כאפט אלע מאל א 300-400 יידן און קיינער פון די געכאפטע קומט נישט צוריק... פון די ערשטע געכאפט צו ווערן זיינען אונדזערע לאנדסלייט מאיר צימריק און שבתי טוכשניידער.

אין אפריל 1942 ווערן אלע יידן פארשפארט אין צוויי געטאס. אין א „לעכער-דיקן" געטא און אין א „טויטן" געטא...

אין „לעכערדיקן" געטא זיינען אריין יידן מיט אויסווייזן אויף ארבעט און מען האט געגלויבט, אז זיי וועט מען נישט שטעפען. דאקעגן אין „טויטן" געטא איז מען געווען אויסגעשטעלט אויפן ערגסטן, ווייל דא זיינען אריין יידן אן ארבעטס-אויס-ווייזן.

יעדער האט מיט אלע מיטלען זיך באמיט צו וווינען אין „לעבעדיקן“ געמא. אין „לעבעדיקן“ געמא זיינען אריין אונדזערע לאנדסלייט: ישראל בעכער מיט דער פא-מיליע, די ראליניקס, די דאקטוירים גראסבוים און אויצער, משה מאנק, יוסף גאלד-גראבער, יוסף שארף.

מיר, הגם בעל-מלאכות, זיינען אריין אין „טויטן“ געמא, צו מאטש טעיגער מיט דער פאמיליע.

אין געמא טראגן מיר שוין אנשטאט דעם ארעמבאנד מיטן מנג-דויד, ווי ביז איצט, צוויי געלע לאטעס — איינע אויף די פלייצעס, די צווייטע אויפן ברוסט-קאסטן.

אין אויגוסט 1942, ווערן אלע יידן באשעפטיקט ביים גראבן כלומרשט א לופט-פעלד אין דארף פיאטידין, נעבן לודמיר. ביים גראבן דעם טיפן גרוב האבן די רא-פינירטע דייטשע רוצחים באנוצט וואסערואנגן, אז ער זאל זיין גלייך.

איך בין דעמאלט געווען קראנק אויף טיפוס און געלעגן אין געמא-שפיטאל. אבער פון דער נערוועזיטעט פון די דאקטוירים האב איך געדונגען, אז עס גרייט זיך עפעס. מיין פרוי און פאטער, ווי אויך די פאמיליע טעיגער, האבן זיך צוגעגרייט א באהעל-טעניש. די ווייבונג פון די טעיגערס איז געווען נאענט צום מארק, דארט איז געווען א מין שטאל פול מיט הינערשטייגן. אונטער איינער פון די שטייגן האט מען אויס-גערעבן א גרוב און דער אריינגאנג איז געווען דורך דעם טירל פון דער שטייג.

31סטן אויגוסט 1942 קומט מיין פרוי צולויפן מיט א געוויינ צום פענצטער פון שפיטאל און דערציילט מיר, אז דער געמא איז ארומגערינגלט געווארן פון אוקראי-נישער מיליץ און דייטשער זשאנדארמערע. איך בין דעמאלט געווען אויף אזוי פיל נאיוו, אז כ'האב געגלויבט, אז דעם שפיטאל וועט מען שאנעווען.

דעם 1טן סעפטעמבער 1942, פינף פארטאג, ליגנדיק אויף מיין קראנקבעט, דער-הער איך א ווילדן הורא-געשריי, געוואלדן פון מענטשן, עס ווערט א גרויסע סו-מאטאכע. איך זע ווי אלע קראנקן-שוועסטער לויפן אראפ אין דער שפיטאל-לאגא-ראטאריע. איך צי ארויף אויף זיך דעם קאץ און לויף נאך. אין לאבאראטאריע שטייט א קיך און דורך דעם טירל פון קיך שטופן זיך מענטשן אריין אין א פארמאסקירט קעמערל. איך טו אויך דאס זעלבע. אין קעמערל איז דא פלאץ פאר א צען מענטשן. אריין איז איבער 30. די היץ איז אומדערטרעגלעך.

אין א פינף מינוט שפעטער דערהערן מיר קולות פון צעיושעטער אוקראינער מיליץ, זיי נישטערן אומעטום. אט הערן מיר אייניקע שאסן אויף די אויבערשטע שטאקן און דעם אפלאנג פון די אראפגעווארפענע דורך די פענצטער דערשאסענע קראנקע. אונדז אנדעקט מען ניט. די היץ און דארשט אין קעמערל איז ניט איבער-צוטרעגן. קוים דערצויגן די נאכט גיי איך ארויס פון דער באהעלטעניש, לויף איבער צו א דערבייאיק הויז. דאס איז דאס הויז פון א לודמירער גביר, ראטנשטיין. אין שטוב וואלגערן זיך פוטערמאנלען און אנדערע חפצים. די ערשטע זאך איז אויס-ציען זיך אויף די זיידענע קאלדערעס.

אין דער שטילקייט פון דער נאכט דערהער איך טריט. דאס זיינען יידן פון טא-מאשאוו-לובעלסקי — פאמיליע ערליך מיט צוויי קליינע קינדער. זיי זאגן, אז זיי ווייסן פון א באהעלטעניש אין דעם הויז. מיר גרייטן אן וואסער און גייען אריין אין דער באהעלטעניש.

פופצן טעג נישטערט מען אומעטום. מיר הערן די גרויליקע מצענעס וואס שפילן זיך אפ אין דרויסן. מיר הערן ווי מאנאטדעקט דעם „סכראן“ אין שפיטאל, די קולות פון באקאנטע קראנקן-שוועסטער. מיר דערנערן זיך מיט פאמידארן וואס מיר רייסן ביינאכט אין גארטן.

אויפן פופצנטן טאג דערהערן מיר יידיש ריידן. דאס איז א גרופע באפרייטע יידן, וואס דארפן רייניקן די געטא... מיר דערוויסן זיך אז דער פאגראם איז אריבער. צום שבת פונעם לודמירער „יודענראט“ מוז געזאגט ווערן, אז זיי האבן זיך אפגעזאגט ארויסצוגעבן צו די מערדער יידן-קאנטינגענטן און אלס רעזולטאט דערפאר זיינען זיי אלע אומגעקומען (אין זאמאשטש איז עס ליידער געווען אנדערש — ב. א.). דאס איז געווען די ערשטע אקציע אין לודמיר, אין וועלכער עס קומען אום הונדערטער זאמאשטשער. דער „לעבעדיקער“ געטא איז פולשטענדיק ליקוידירט געווארן. עס קומען אום די זאמאשטשער דאקטוירים גראסבוים און אויצער. די ערשטע זאך וואס מיין ניצול געווארענע פרוי און פאטער טוען איז צו לויפן צום געטא-שפיטאל. א לובלינער מיידל, וואס ווייס וועגן מיר, דערציילט זיי וועגן מיין באהעל-טעניש און, איר קענט אייך פארשטעלן דאס באגעגעניש...

פיאמידין, דאס כלומרשטע לופטפעלד, איז א מאסנגרוב פון טויזנטער יידן, צווישן זיי הונדערטער זאמאשטשער. מ'האט דארט די קרבנות אויסגעטאן נאקעט און שיכטווייז אויסגעלייגט ווי הערינג און דערשאסן...

מאקאברישע סצענעס פלעגן זיך אפשפילן ביים ראנד פון קבר. עס פלעגן וועגן דעם דערציילן די צוריקגעקומענע מיט די קליידער פון די קדושים.

די מענטשלעכע פאנטאזיע איז גארניט אימאגאנאט זיך פארצושטעלן, וואס עס האט זיך אפגעטאן אין די פארשידענע בונקערס, ווו מענטשן האבן געמוזט איינהאלטן דעם אטעם, ניט געבן קיין הוסט, אדער נאס, ווייל מ'האט געקענט באצאלן דערפאר מיטן לעבן און אזעלכעס האט פאסירט אין הונדערטער פאלן. עס איז דער-גאנצען אזוי ווייט, אז אין א בונקער, ווו מ'האבן זיך געפונען 70-80 מענטשן מיט א יעריק אדער נאך יינגער וויג-קינד, האבן מאמעס דאס קינד אזוי צוגעהאלטן אז מ'איז דערשטיקט געווארן. מיר זיינען באקאנט צוויי אזעלכע פאלן.

אין אזא מין לאגע האט זיך געפונען אונדזער לאנדסמאן איטשע שניידערמאן, זיין פרוי איז געווען מלכה הודעס. ניט וועלנדיק דערשטיקן דאס קינד און בכדי ניט איינצורייסן מיט די מענטשן פונעם בונקער, זיינען זיי אין א געוויסן מאמענט ארויס פון דער באהעלטעניש און זאלבעדריט זיך איבערגעגעבן אין די באנדימישע הענט.

אונדזערס א לאנדסמאן, שמואל שמוץ, וויל מען שענקען דאס לעבן. ער דארף זיך נאר שיידן מיט זיין טעכטערל (שיין איז דאס געווען ווי א מלאכל). ער גייט ניט איין דערויף און גייט צוזאמען מיט איר צום טויט.

שמואליק מילשטיין און מענדל קרוק, ווי מ'גייט אונדז איבער, זיינען באגאנגען זעלבסטמארד דורך הענגען זיך.

נאך דעם ערשטן פאגראם ווערן אלע יידן קאנצענטרירט אויף א קלענערן שטח און מ'ריכט זיך יעדן מאמענט אויף א נייער „אקציע“. עס ווערן פונאנדערגעטיילט ארבעטס-אויסווייזן פאר בעלי-מלאכות. דאס מאל גליקט אונז אפ און מיר קריגן אויך אזא אויסווייז. איך ווין צוזאמען מיט די טעיגערס אויף ריבנע גאס. דאס הויז איז א אפגעברענטע חורבה. מיר האלטן שטענדיק פארווארפן אויפן קוימען פון הויז א שטריקן-לייטערל, אז אין א נויט-פאל זאלן מיר זיך קענען ארויפציען אויפן דאך. די טרעפ זיינען נאטירלעך געווען אפגעברענט.

אין יענע טעג האבן די דייטשן אנדעקט א גרויסן יידישן סקלאד מיט וויין און מורא האבנדיק אז דער וויין איז פארסמט, האבן זיי געכאפט פון געטא א גרופע יידן, צווישן אנדערע מיין פאטער און פייוול פעקלער. מ'האט זיי אלע פארשפארט אין ארעסט און געגעבן יעדן באזונדער א פערמל ליטער וויין צו טרינקען, צו זען ווי אזוי ער ווירקט. נאכן אפהאלטן זיי א פאר טעג און איבערצייגן זיך אז דער וויין איז גוט, האט מען אלע גוט צעשלאגן און באפרייט.

דעם 13טן נאוועמבער 1942 הייבט זיך אן דער צווייטער פאגראם. פארמאג ווערט דער געטא ארומגערינגלט מיט אוקראינישע מיליץ און עסעס-אפטיילונגען. אין געטא הערט מען אומבאשרייבלעכע געוואלדן, געשרייען, א יאמערן. מיר קלע- מערן ארויף אויף דעם דאך און באהאלטן זיך צווישן די קראקוועס. מיר הערן ווי א שטארקע גרופע ארום 100 יידן באמיען זיך צו דורכרייסן מיט א הורא-געשריי דעם רינג פון די אוקראינער און דייטשן. עס געלינגט זיי ליידער נישט און זיי ווערן צוריק- געשמויסן.

דאס מאל נישטערן די אוקראינער אויך אויף די דעכער — מען האקט די בלעכן און מיר ווערן אנמדעקט. מיט אויפגעהויבענע הענט גייען מיר אויפן דאך. דאס הויז איז ארומגערינגלט פון דייטשן מיט אויטאמאטישן געווער אין די הענט. נישט לאנג קלערנדיק ווערן מיר אראפגעשמויסן דורך די אוקראינער פונעם דאך. צום גליק איז עס אן איינשטאקיקע געביידע און מיר קומען אפ מיט גוט צעקלאפן זיך. מיט אויפגעהויבענע הענט פירט מען אונדז אין תפיסה אריין, וואס איז א זאמל- פונקט פון אלע געכאפטע יידן. פון דאנען ווערט מען מיט לאסט-אויטאס געפירט דעם לעצטן וועג קיין פיאמידן...

דא אנטפלעקט זיך פאר אונדז א גרויליק בילד. אין איין זייט שטייען מענער אפגעטיילט פון די פרויען און צווישן זיי ביידע ליגן פארווונדעטע און קראנקע. איך ווער אפגעטיילט פון מיין פרוי און אריינגעשטופט צווישן די מענער. עס קומט צו מיר צו אונדזער לאנדסמאן עלע בירקאן און זאגט מיר, אז אזוי ווי איך האב אן ארבעטס-אויסווייז, בין איך א געהאלפענער. ער פאררעדט זיך עפעס מיט די ברא- כעס און איך, אין צווישנצייט, נעם ארויס פון א בייטעלע מיין אויסווייז. איך האב ביי זיך מיין פרויס אויסווייז און על-פי-צופאל אויך מיין פאטערס. ער האט פונקט דעמאלט געארבעט אויסער דער געטא. אין דעם אויגנבליק רייסט מיר א לודמירער ארויס מיין פאטערס אויסווייז.

עלע בירקאן דערזעט דאס און שרייט-אויס: בערעק! ראטעווע מיך, גיב מיר דיין מאטנס אויסווייז! — עס איז אבער געווען צו-שפעט. יענער ייד שטייט שוין ביים געביטסקאמיסאר, וועלכער סעגרעגירט אים אויס צו א גרופע, וואס דארף באלד באפרייט ווערן.

מיט גרויס מי געלינגט מיר איבערצוגעבן מיין פרוי דעם אויסווייז. א צעשלא- גענע, א צעטראטעוועטע מיט די פיס פון דייטשער זשאנדארמערע, רייסט זי זיך צו צו אונדזער גרופע נאך אייניקע פריערדיקע נישט געלונגענע פארוואנדלונגן. עס שפילן זיך אפ גרויזאמע סצענעס וואס פארגליווערן ממש דאס בלוט אין די אדערן. אט רייסט זיך צו א מאמע א קינד, וועלכעס די זשאנדארמען ווארפן אוועק ווי א באל אין המון אריין. אט געזעגנט זיך אסתרל וואקס און איר טאכטער מיט מייטשע וואקס און ווען די אויסדערוויילטע גרופע ווערט ארויסגעפירט דורך דעם תפיסה-טויער הויבן זיך טויזנטער הענט צום הימל. מ'הערט אויסגעשרייען: — ראטעוועט אונדז! נעמט נקמה! פארגעסט אונדז נישט!

אין פאדערגרונט שטייען אונדזערע לאנדסלייט: פעשע גאלדהאר מיט אדאמא- שעקל, די בראכעס, עלי בירקאן און מייטשע וואקס. הארט נעבן אונדז פירט מען אריין אין תפיסה יאסל שארף. מיט דער טאכטער, שמואל ציטרין און גולע מעלער. די געבליבענע יידן ווערן פארזאמלט אין דער רויטער שולע אויף וואדאפאניע גאס צו סארטירן די קליידער און איבערגעבליבענע זאכן נאך די קדושים. די דייטשן שאפן אזוי גערופענע האנטווערקער-גענאסענשאפט. דער שטח ווו די יידן וווינען איז איצט גאר קליין. עס האבן רעכט צו וווינען דא נאר אזעלכע וואס האבן פאך-אויסווייזן. די אנדערע, „אומלעגאלע“, מוזן זיך אויסבאהאלטן.

עס געלינגט אונדז מיט לומעק ריינער אריבערצופירן פון פריערדיקן געמאכט די אויסבאהאלטענע אין א קעלער רחלע ראפעל. די צאל זאמאשטשער איז שוין דער-מאל א זייער קליינע. צווישן אנדערע שפעטער אומגעקומענע: עלי רוף (מאנגא), לייבל פעפער, לומעק ריינער, רחלע ראפעל, מעפקע הערצבערג, מאנזיס, יאסל ליכ-טענבערג, מיזעלס, שיע שטערנפיקל, נחום שטערן, סעגלמאנס, עטל ציטרין, סימע שטיינמערדער, ליכער מארגענשטערן און וועווי היט.

מענדל קאפלאש זון, דער אדוואקאט איינשטאל איז א שטיקל צייט געווען פאליציישעף. ער איז פארשוונדן געווארן פארלאזנדיק זיין אמט און עד-היום האט מען פון אים נישט קיין ידיעה. זיין פארטרעטער איז געווען לייבל פעלדשטיין. עס ארבעטן זאמאשטשער אין דער פאליציי (ארדנונגס-דינסט) אבער מען דארף נישט האבן קיין שלעכטן באגריף וועגן אזעלכע פאליציאנטן ווי יאסל ליכטנבערג. צי מעפקע הערצבערג, וועלכע באציען זיך דורכאויס מענטשלעך צו זייערע מיטמענטשן פון געמאכט. נישט איין מאל שטעלן זיי איין זייער לעבן העלפנדיק אויסבאהאלטן די „אומלעגאלע“. אזוי צ. ב. יאסל ליכטנבערג ווערט געצווינגען אראפצוגיין אין א קעלער-באהעלטעניש צו זען אויב ס'זיינען דארט נישט פאראן קיין „אומלעגאלע“. ער גייט אראפ אין קעלער. טרעפט א מיידל, וועלכע ער דעקט-צו מיט שמאטעס און ארויסקומענדיג צו די דייטשן זאגט ער, אז קיינער איז דארט נישט פאראן. זיי דראען אים, אז ער וועט דערשאסן ווערן אויב ס'וועט זיך ארויסווייזן אנדערש. ער האלט זיך ביי דאס זייניקע. מיט אנדערע יידישע פאליציאנטן איז עס ליידער, צום בא-דויערן, געווען אנדערש...

די דייטשן גייט עס מיט דער פומער אראפ... נאך סטאלינגראד הענגען די דייטשן ארויס שווארצע טרויערפענער. דער פראנט האלט זיך אין איין דערנענטערן. מ'פילט אז די שעה פון באפרייאונג איז נאענט. מיר הערן גענוי אלע ידיעות פון פראנט דורך ראדיא, וואס איז אינסטאלירט אין א קעלער. מיר קלערן פון ארגאניז-זירן א ווידערשטאנד-גרופע. עס איז שווער צו באקומען געווער. אונדזער לאנדסמאן לומעק ריינער באמיט זיך אנצוקניפן א קאנטאקט מיט די סאוועטישע פארטיזאנער דורך דעם פארבליבענעם סאוועטישן בוכהאלטער גויקין. ליידער גראסירן ארום לודמיר די אוקראינישע פאשיסטישע א.פ.א. (נאציאנאליסטן) און די פוילישע „א.ק.“. ביידע באקעמפן זיך קעגנזייטיק און יעדע באזונדערע גרופע הרגעט יידן...

יעדער כמעט פון אונדז האט צוגעגרייט א מלינה ביי קריסטן אויסער דעם געמאכט, אז אין א נויטפאל זאל מען האבן ווו צו לויפן. מיר האבן אזא מלינה ביי א פוילישער פרוי הווארטשיקאווא אויף שפיטאלנע גאס אין לודמיר.

אין יענע טעג קומען כסדר פאר אקציעס אויף „אומלעגאלע“. עס קומען אים אונדזערע לאנדסלייט: איטשע מיזעלס, די ברידער סעגעלמאן.

אין דער צייט איז אין גאנצן געמאכט באקאנט אלס געמאכטע אונדזער לאנדס-מאן ליכער מארגנשטערן (א ברודער פון יוחנן מארגנשטערן, דעם העלד פונעם וואר-שעווער געמאכט-אויפשטאנד). ער שרייבט אין גרעסטן טייל אויף געמאכטעס און דערקוויקט דעם עולם אין א פרייער שטילער צייט מיט זיינע שאפונגען. דאס זעלבע טוט אלס מוזיקער וועוועלע היט, קלמן קלעזמערס אן אייניקל.

דעם 13טן דעצעמבער 1943, פארטאג, ווערט דער געמאכט ארומגערינגלט מיט וואלפאטוועס. עס וועקט אונדז אויף א געדיכטע שיסעריי, אן אומבאשרייבליכער געפילדער און טומל. מיר באווייזן קוים אראפצוגיין אין אונדזער געמאכט-באהעלטע-ניש. דער אריינגאנג אין אונדזער בונקער איז דורכן לאך פונעם אפטרעט. דער קאסטן מיט אומריינקייט ווערט אוועקגערוקט אויף צוגעגרייטע שינעס. ווען מיר זיינען אין בונקער רוקן מיר אים צו צוריק.

אין דער נאכט פונעם 13טן אויף דעם 14טן דעצעמבער געלינגט אונדז א גרופע פון 10 יידן ארויסצובאקומען זיך פון געטא און קומען אן בשלום צו אונדזער מלינה. ווי מיר ווערן שפעטער געוואר אין אויך לומעק ריינער און רחלע ראפער ארויס פון געטא. רחלע ווערט אבער הארט ביי די געטא-דראטן דערשאסן. דאס זעלביקע פאסירט אויך מיט דער פרוי פון שמואליק בערגעלסאן ביים אריבערגיין דעם פאר-פרוירענעם טייך. די געכאפטע יידן פון געטא, צווישן זיי אלע אויבנדערמאנטע זא-מאשמשער, זיינען ארויסגעפירט געווארן קיין פאלעמיטש, א דארף נעבן לודמיר, דארט דערשאסן און פארברענט געווארן. ווי ס'דערציילן אונדז קריסטן פילט מען אין שטאט דעם גערוך פון די פארברענטע גופים.

די קריסטן האט פאר אונדז צוגעגרייט א בונקער. די אויסגעגראבענע גרוב איז אין איר גארטן, אויסגעשאלעוועט מיט ברעטער. ביי א בוים צווישן ברויכווארג, אלט איינזוארג, געפינט זיך א רער וואס פירט אין בונקער, מיר זאלן האבן אביסל לופט. דער אריינגאנג איז פון דער קריסטנים שטובס קעלער, וועלכער ווערט אין נויטפאל פארשיט מיט קארטאפלעס. ווער עס האט דאס ניט דורכגעמאכט איז ניט אימשטאנד צו באגרייפן די צרות, ליידן און נויט, וואס מיר האבן איבערגעלעבט זיצנדיק (ווייל שטיין האבן מיר ניט געקאנט) אין בונקער. עס ווייס פון אונדז נאר די קריסטן און אירע צוויי טעכטער, אפילו דער בעל-הבית פון הויז טאר פון אונדז ניט וויסן...

מיר טראכטן צו לויפן צו די פארטיזאנער, זאל זיין די „א.ק.“, וועלכע געפינען זיך אין א גרויסער צאל אין ביעלין, א דארף נעבן לודמיר. מיר ווערן אבער שטארק אנטוישט און פארצווייפלט, ווען מיר ווערן געוואר פון אונדזער קריסטן, אז די „א.ק.אוצעס“ האבן געשאפן א געטא פאר די געראטעוועטע און אנמלאפן צו זיי יידן. זיי פארענדיקן דאס וואס עס איז היטלערן הונדערט פראצענטים ניט געלונגען דורכ-צופירן. נעמלעך, פולשטענדיק אויסצוראטן די יידן.

עס קומען אום פון די פוילישע „א.ק.“-מערדער פיל יידן פון לודמיר און אומ-געגנט, צווישן זיי אונדזער לאנדסמאן לומעק ריינער. אין די נייגעשאפענע אים-שמענדן לאזט אונדז שוין ניט אונזער נאכעלע קריסטן זיך רירן פון ארט.

עס איז פעברואר 1944, דער פראנט איז שוין ביי לוצק. עס איז א קאלטער ווינ-טער-אונט. מיר גייען ארויס אויף א ווייל פון בונקער און זיצן אין א פארטונקלט צימערל.

מיר ווערן שטארק איבערראשט ווען מיר דערזעען דורך די פארהאנגענע שויבן אריינקומען יידן. דאס זיינען יידן פון אונגארן און טשעכיע, וועלכע זיינען באשעפ-טיקט אויף דער פראנט-ליניע ביי גראבן אקאפעס. אונדזער קריסטן שפרייט פאר זיי אויס היי און מאכט א נאכטלעגער. מיר בעטן אונדזער קריסטן זי זאל כאטש איינעם דערלויבן אריינצוקומען. זי וויל ניט, אבער דעם צווייטן טאג ווערט זי ווייכער. און איינער פון זיי, א יונגערמאן פון אונגארן, קומט אראפ צו אונדז אין בונקער. מיר צעוויינען זיך אלע. ער דערציילט אונדז אז אין שטאט האט ער אויף אן ענדלעכן אופן באזוכט אנדערע אויסבאהאלטענע יידן.

דאס טרעפן זיך מיטן אונגארישן ייד האבן מיר צו פארדאנקען אונדזער איבער-לעבן די מלחמה, ווי איר וועט שפעטער זען. מיר ווערן געווייר אז עס זיצט, צוזאמען מיט פינף יידישע דאקטוירים אין א בונקער, פייוול פעקלער. אונדזער לאגע איז דע-מאלט א זייער קרימישע, מיר הונגערן. די קריסטן האט פשוט ניט קיין מיטלען צו קויפן פאר אונדז שפייו. דער אונגארישער ייד טוט וואס ער קאן. ער באזארגט אונדז מיט ברויט, ליכט, ראזיר-מעסערלעך און דאס וויכטיקסטע. ער לאזט אונדז איבער הארט פאר זיין אפפארן, אן אדרעס ווו מיר קאנען זיך ווענדן אין א עת-צרה.

דורך זיין פארמיטלונג שיק איך א ס.א.ס-בריוול צו פייוול פעקלער און רחשע ראטענשטיין. א לודמירער פרוי (היינט אין אמעריקע) ברענגט אונדז פינאנציעלע הילף, איינשטעלנדיק איר לעבן (זי ווערט אויפן וועג געכאפט, ארעסטירט און מער-דערלעך צעשלאגן). מ'באפרייט זי אדאנק דער אינסערוועניז פון אירן א פריינד, וואס זאגט אויף איר עדות, אז זי איז א קריסטין.

אין מאי 1944 איז דער פראנט נים ווייט פון לודמיר. אונדזער קריסטין האט מורא, אז ביי דער עוואקואציע וואלט די דייטשן אלץ פארברענגען, קאנפסקירן און אין איילעניש טרייבן די באפעלקערונג, ווי אין אנדערע שטעט, מיט זיך. זי האט מורא פאר פארגאמען מצד די אוקראינער נאציאנאליסטן. זיי פלעגן אויסנוצן די הפקדיקע צייט און מאסאקירן די פאליצקן. די פאליצקן פלעגן ענטפערן מיט דעם זעלבן. ביינאכט פלעגן די הימלען זיין רוים פון ברענענדיקע פוילישע און אוקראינישע דערפער.

די גאס, וווּ מיר זיינען געווען באהאלטן האט געמורמלט, אז די הווארטשיקאווא מוז אויסבאהאלטן יידן, אורטיילנדיק פון די גרויסע טעפ וואס זי פלעגט קאכן א.א.וו. דאס אלץ האט געוויקט, אז זי האט אונדז פארלאזט, אנטלויפנדיק איבערן בוג אין טיף פוילן.

די סאוועטישע אוואיציע באמבירדירט לודמיר. מ'שפירט ממש די נאענטע בא-פרייאונג און דא זיינען מיר אויף הפקר. מיר זיינען געצוונגען צו פארלאזן דעם בונקער און אין מיטן העלן טאג זייענדיק אויסגעשטעלט דערשאסן צו ווערן.

מיר גייען צו די חורבות פון געטא אויף אן אדרעס וואס דער אונגארישער ייד האט אונדז געגעבן. מיר זיינען בלאס פון אזוי לאנג ליגן אונטער דער ערד. אונדזער בלאסקייט ווארפט זיך ממש אין די אויגן. אויפן ערשטן פייער גיי איך מיט מיין פרוי א צוואנציק טריט אונטער אונדז, פארשטעלט פאר א פויער מיט א לאפעטע איבער די אקסלען, ס'זאל הייסן, אז ער ארבעט ביי די אקאפעס, גייט אונדזער פא-טער. אין א געוויסן מאמענט קוקן מיר זיך אום און זעען ווי א עסעס-מאן פארהאלט אונדזער פאטער. „מיר זיינען פאחלוירן!“ רופט אויס מיין פרוי. עס דויערט אזוי א האלבע מינוט. מיר קוקן זיך ווידער אום, אונדזער פאטער גייט ווייטער. עס שטעלט זיך ארויס, אז דער עסעס-מאן האט עפעס געפרעגט מיין פאטער, ער, ווידער, האט אים געענטפערט שטאמלענדיק אויף פויליש. נים קענענדיק זיך פארשטענ-דיקן האט ער אים מיט א קלאפ אוועקגעטריבן...

אין די חורבות פונעם געטא האט אונדז אויפגענומען א סאוועטישע פרוי. וועגן איר האט אונדז דערציילט דער אונגארישער ייד. איר נאמען איז געווען קלארא און ווי ס'האט זיך ארויסגעשטעלט, איז זי געווען א יידישע. געלעבט ווי א מאראן צווישן גוים, אנטלאפן פון די ארומיקע אפגעברענטע דערפער. זי האט אונדז אראפגעלאזט אין א קעלער, אויסגעלייגט מיט ברעטער. אונטער די ברע-טער איז געווען וואסער. אויף די ברעטער איז געלעגן א לודמירער ייד. אויף אן ענלעכן אופן זיינען אריבערגעקומען די אנדערע יידן פון אונדזער פריערדיקן בונקער.

א טאג שפעטער האט די געשטאפא אנטדעקט אונדזער פריערדיקן בונקער, נאכגעיאגט אונדזער קריסטין און ווי מ'האט אונדז שפעטער אינפארמירט נאך דער באפרייאונג, איז זי, צוזאמען מיט אירע שוועסטער און טעכטער, דערשאסן געווארן.

דאס איז געווען א טיף פון א זעלטן גוטער און אנשטענדיקער פרוי, וועלכע מ'דארף פאררעכענען צו די חסידי אומות העולם. כמשך פון לאנגע פיינלעכע מאנאטן האט זי אויסבאהאלטן צען יידן און ארומגעגאנגען מיט אונדז ווי

ארום קליינטיקע קינדער... אין א צייט ווען ס'האט איר דערפאר געדראגט טייט-
שטראף. און כמעט ניט געקראגן באצאלט.

ביי קלאראן זיינען מיר געווען 6 וואכן. 6 וואכן אנגעלאדן מיט פיין, שרעק
און דערווארטונג. ארום לודמיר הערט מען א העפטיקע קאנאנאדע — די סאָווע-
טישע „קאמיושאַס" און „ווערע אַרטילעריע שפּילן א „סימפאָניע", וואָס איז פאַר
אונדז די שענסטע מוזיק וואָס אונדזערע אויערן האָבן ווען פאַרנומען...
דעם 20סטן יולי 1944 לויפט קלארא צו א פאַרסאָפּעטע צו אונדזער קעלער
און שרייט אויס אין רוסיש:

— „רעביאַטאַ! נאַשי יעסט! וויכאַדיטיע פאַזשאַלויסטאַ!" (קינדער, אונד-
זערע זיינען דאָ, גייט אַרויס).

מיר ווערן שאַקירט, מיר ווילן איר ניט גלויבן און בלייבן ווייטער אין קעלער.
עס נעמט נישט לאַנג און א גרופע סאָוועטישע מיליטערייט קומט צו אונדזער קע-
לער. מען טראָגט אונדז אַרויס אויף די הענט, מען האַלדזט זיך — די פרייד איז גרע-
נעצלאַז, ניט צום באַשרייבן...

די סאָוועטן פאַרזיכערן אונדז, אַז ווי עס זאָל זיך ניט מאַכן די סיטואַציע אויפן
פראַנט, וועלן זיי אונדז ניט פאַרלאָזן. עס האָבן זיך געראַטעוועט אייניקע זאַמאַש-
טשער יידן: פייוול פעקלער, יונה שאַצקאָמער, אברהם וואָקס מיט דער פרוי (רבקה-
לע די שניטערקע), בנימין שטערן, שמואלק בערגעלסאָן, רחלע די צוקערניטשקע.
דאָס איז דער סך-הכל פון הונדערטער זאַמאַשטשער אין לודמיר...

* * *

אין די זעלבע טעג ווערט אויך זאַמאַשטש באַפרייט. ליידער איז דאָ דער סך-הכל
נאָך טרויעריקער. בלויז 4 יידן האָבן זיך אָפּגעראַטעוועט אין זאַמאַשטש גופא.
נישט באלד קענען מיר צוריקפאַרן קיין זאַמאַשטש. ערשט אין פעברואַר 1945
ווערן מיר רעפּאָטריאירט קיין זאַמאַשטש. א פּורל מיט אונדזער אַרעמקייט פירט
אונדז איבער הרוביעשאַוו, מיאַנטשין, קיין זאַמאַשטש.

דער וועג איז א געפערלעכער. עס גראַסירן דאָ און הוליען פאַרשידענע באַנדעס
וואָס הרגענען יידן, סאָוועטן, רויבן ביי די פויערים. מ'הערט שיסערייען אין די אַר-
מיקע וועלדער. ענדלעך דערזעען מיר דעם שפיין פון זאַמאַשטשער מאַגיסטראַט.
דאָס רופט אַרויס טרערן — דערינערונגען פונעם פאַרשניטענעם זאַמאַשטשער יידישן
לעבן.

מיר קומען אַריין קיין זאַמאַשטש ווי אין א פרעמדער שטאָט. מיר באַגעגענען
גאָר פרעמדע מענטשן, וואָס וואָרפן אונדז צו פאַרהאַסטע בליקן, וואָס פרעגן:
איר לעבט נאָך?

די שטאָט האָט זיך אויסערלעך גאַרניט געבויטן. עס פעלן אויף טריט און שריט
די יידן, מ'זעט נישט אויף דער ניישטאָט קיין איין ייד אין די קרעמלעך. אויף די
געסלעך, אויפן מאַרק — דאָס זעלבע אין דער אַלטער שטאָט. די סוחרים אין די גע-
וועלבער זיינען פּאָליאַקן. די וווינונגס-לאַגע איז א שרעקלעכע פאַר די געבליבענע
יידן. אונדזער וווינונג אין האַטעל „וויקטאָריאַ" האַלט די פ.פ.ס. אין מיטן איבער-
בויען אין א קלוב. די צעהאָקטע ווענט שפּיגלען אָפּ אונדזער געמיט.

איך וואַנדערע איבער די זאַמאַשטשער גאַסן — דאָ וווּ יעדער שטיין איז מיר
אַזוי גוט באַקאַנט, וווּ אַלץ רופט אַרויס דערינערונגען, פיל איך מיך ווי א פרעמדער.
אַט איז שבת. איך כאַפּ זיך אַריין אין זאַמאַשטשער פאַרק. ער איז שענער ווי
געווען. די ביימער פונדערגעוואַקסן, דיקער. אונטער די ביימער די זעלבע בענק.
אין עס טויכט ביי מיר אויף ניט ווילנדיק די פראַגע:

— ווו ביסטו, טייערע זאמאשטשער יוגנט, מיט דיינע הייסע פאליטישע דיסקוסיעס, מיט דיין שטרעבן צו א בעסערער שענערער וועלט?

אט די בענק זיינען מיט א פאר יאר צוריק געווען פול מיט אייער געלעכטער און צארן. און איצט? איצט הערשט דא א שמילקייט פון א בית-עולם. אנטקעגנאיבער דעם ספארט-פלאץ שטייט א גרויסער שיינער מאנומענט מיט די נעמען פון א גרופע פוילישע מיליציאנטן געפאלענע אין קאמף קעגן די ג.ס.ז. (פוילישע פאשיסטן) און אייניקע קברים פון רויטארמיער. דאס אלעס איז ווי א גרויזאמער מעמענטא פון דעם וואס עס איז פארגעקומען.

איך אנטלויף פון דאנען צו די נייע הייזער, ווו די טראטוארן זיינען אויסגע-פלאסטערט מיט יידישע מצבות. אט איז די פארלאזטע געשענדעטע אלטע זא-מאשטשער שול — דאס איז דער זכר נאך דעם וואס האט געהייסן 400 יאר יידיש לעבן אין זאמאשטש.

אין זאמאשטש וווינען צו יענער צייט ביי א 200 יידן — דאס זיינען יידן הויפט-זעכלעך פון דער זאמאשטשער אומגעגנט. דער פירער פון דער קהילה איז אליה עפשטיין. די יידן לעבן דעמאלט אין פחד צוליב די אומרויאקע צייטן. עס פאלן פיל יידישע קרבנות אונטערוועגס און אין זאמאשטש גופא. עס ווערט דערשאסן א יידי-שער זעלנער, וועלכער דינט אין פוילישן מיליטער אין זאמאשטש.

דודל סאפיאן (רעכאלע) קומט אום ביי אויסערגעוויינלעכע אומשטענדן. דודל סאפיאן ווערט נאך דער מלחמה פארוואלטער פון באזשאנס מיל. אין א געוויסן מאָג ווערט ער איינגעלאדן דורך צוויי באאמטע פון פוילישן זיכערהייטס-דינסט מיטצו-פארן מיט זיי אין א דאראשקע. ווי ס'האט זיך שפעטער ארויסגעוויזן, האבן זיי אים ארעסטירט און שפעטער אויף א שוידערלעכן אופן פארפייניקט צום טויט. בכדי צו פארטושן זייער טאט האבן זיי ארעסטירט און אפגעפירט אין תפיסה א גרופע זא-מאשטשער יוגנטלעכע יידן און אויסגעטראכט א בילבל, אז זיי האבן כלומרשט פארקויפט געווער צו די „א.ק.“. עטלעכע וואָכן זיינען די יידן געזעסן אין תפיסה, צווישן זיי אויך יידל סאפיאן, א ברודער פון דערמאָרדעטן, מרדכי גאלדבערג (זיין ברודער כאָנע איז געווען אין ארגענטינע).

נאָך אן אינטערווענץ אין וואַרשע אין זיכערהייטס-מיניסטעריום זיינען זיי בא-פרייט געוואָרן. א קאמיסיע וואָס האָט דורכגעפירט די עקסהומאציע פון דודלס קער-פער האָט פעסטגעשטעלט, אז ער איז מאַסאַקרירט געוואָרן (אויסגעהאַקטע ציין, פיל ווונדן אויף פארשידענע טיילן פון קערפער).

דאָס וווינען ביי אַזעלכע אומשטענדן פון די יידן אין זאמאשטש איז געווען א צייטווייליקער. א טייל האָט געהאַלטן ביי פאַרקויפן זייערע הייזער; א טייל זאמאש-טשער זיינען געווען אָנגעקומענע פון רוסלאַנד. נאָכן זיין א טאָג—צוויי אין זא-מאשטש, האָבן זיי פאַרלאָזט די שטאָט פאַרנדיק קיין וואַרשע, לאָדזש און אין גרעסטן טייל אויף די ניי-דעראַבערמע פון די דייטשן מערב-געביטן ווי נידערשלעזיע, שטשע-טשין א.א.וו.

מיר זיינען געווען עטלעכע מאָנאַטן נאָך דער צווייטער וועלט-מלחמה אין זא-מאשטש. שפעטער אין לאָדזש און פון דאַרט, נאָך דעם קיעלצער פאַגראָם, ווו עט-לעכע פערציק יידן זיינען אַזוי דורך דעם צעיושעטן פוילישן המון מאַסאַקרירט גע-וואָרן, האָבן מיר אַריבערגעפאַרן קיין מערב-דייטשלאַנד; צוזאַמען געווען מיט הונ-דערטער זאמאשטשער געראטעוועטע אין רוסלאַנד אין די די-פילאָגערן און נאָכער אויסגעוואַנדערט קיין קאַנאַדע.

דער לעצטער ייד אין געטא (*)

...האט די פערער ס'לעצטע מאל א סקריפט געמאכט: יודענרייזן!
און נישט העלפן וועט מער ס'שוחרגעלט און דאס צוגעגעסענע געווייזן:
וואס מיינען זיי דען מיט זיך, די בעסערע יידן, יודנראט-לייט און פאליציי?
שוין! אלעס איז אוועקגעשיקט... נו, איז יעצט געקומען זייער ריי.
מ/האט זיי אויף צום לעצט געלאזט... שפיאנירן זאלן זיי... ליקווידירן!
די לעצטע איבערגעלאזטע יידנבעבעכעס צוזאמענצונעמען פארן האר
איז יעצט... יעצט קומט די לעצטע באצאלונג דערפאר:
זיי וועט מען די לעצטע קיין בעלושעץ פירן — — —
ס'לעצטע מאל גייט דער פאליציי-שעה און בלויז דער פינגער זיינער ווייזט:
„רו! רו! רו!“ פאר דער ריי אזוי שפרייזט ער און ער שפרייזט.
אזויפיל זיינען זיי און — ער... קליין זיינען די מעגלעכקייטן און באגרענעצט...
דאס געהילפס-זעלנערל זיינס איז מיר און פויל... טוט עס בלויז א גענעץ:
„ס'קען שוין זיין גענוג... „דארט“ האט מען געזאגט“ — —
אין א ווינקל ביים עק ריי, א געשמיקט מיידל קלאגט:
„הער שעה! פלייכט איך? ... איך! איך! איך!“
און דער פאטער אירער ביי דער זייט טרעט איר אויפן שיד:
„רעדסטו שוין — דערמאן א ווארט אויך וועגן דיין ליבן פאטער!“
נאך — ער... א דיקע מאסקע! שטייט זיך א פארשטארמער
בלויז די דיקע ליפן זייגן דעם גראבן שפיץ פון ציגאר...
...צו עמעצן א מקורב ענטפערט ער: „נו, עס איזט דאך קלאר
איר מוזט פארשווינדן און דערביי איז ניקס צו מאכן!“...
מ'זעט נאך אפילו יענעם לעצטע, חניפהדיקע אונטערלאבן:
„אין דאך... ווען דער שעה וואלט נאך איינמאל זיך באמיט!“...
אבער דא קאכט שוין יענער אויף ווי פון פייער קוילן געברייט:
„רעקזעקע איר! ווען איך זאגע: נישט! איז קיין צווייט ווארט נישטא!
...און פונדעםטוועגן שטייט די מאסע — מארגנדיקע סקעלעסן! —
יידן זענט איר און דערפון וועט אייך קיינער אין דער וועלט נישט רעטן!“
און מ'שמעסט צווישן זיך אז — גארנישט... א האפענונג איז נאך אלץ דא!

(*) זע באמערקונג זייט 911.

באשר... יעדן פנים-צוג שטודירט מען און מ'לערנט אראפ דערפון:
"ועסטו! ער איז אויסגעקענט! אים אליין קאסט עס ווייניק געזונט, קלערסטו?"

פונדערווייטנס לויפט עפעס א מונדיר... פארמוחט, פארטון:
הא! "...רעטן!" האט ער געזאגט! הערסט נישט אדער הערסטו!!!

א ציטער לויפט איבער דער ריי אריבער: א פאפיר... צו... אים... צום יעדן:
נישט ביי איינעם העמערט עס אין קאפ... בויערט עס אין שלעף:
דער אפשר וואס האט צו דער טאכטער געלאכט? אדער יענער פון ברילאנט?

ניסים, אויף גאלדיאנגעשמירטע רעלסן קענען אמאל דאך קומען!
שטיל — — טויט ארום... פארשעמט קלעפט יעדע צונג צום גומען —

אויסגעקערט שוין אלץ וואס מ'האט נאר געקענט... יעצט בלויז — ווארטן!
בלויז איינעם אן עקשן, א ייד א איינגעשפארטן —

קען מען נישט איינשטילן: מ'פאפיר איז זיכער פאר אים! פאר אים!
באלד אבער שלענגלט זיך אן עלעקטרישער ציטער אדורך... א שטיב:

"ראפאפארט מוישעק זאל ארויסטרעטן פון דער ריי!"
אין דער ריי שושקעט מען זיך: "נו יא... אים דארפן זיי..."

פון דער ריי ארויס שפארט זיך א פעסטער מענער-גרופ
נאך אים שלאגט אדורך די רייען א דינער פרויען-גרופ:

"משה!... אט בלייב איך דא... מיט די קינדער... געדענק!"
נאך — משה! שוין שרייט עס אין אים פון גליקלעכן טראומה-געשענק,

עפעס שרייט ער אין דער ריי אריין... ער וועט שוין זען, הייסט עס...
אז א פאפירל זאל אזא כשוף אפמאן איז... דער טייוול ווייסט עס!

טרויעריק קוקן צוויי פאר קינדער-אויגן ווי דער פאטער פארשווינדט
אין די געטא-געסלקעס, די געשטארבענע, אן א "זייט געזונט!" — — —

פונדערווייטנס שימערט נאך מ'לעצטע מאל די אייגענע גאס
איבער וועלכע מ'האט לייכטער זיך פארטראגן די בליקן פול מיט האס
פילנדיק אונטער זיך די שיצנדיקע ווענט פון הונדערטער יארן, "היים".
נאך גארנישט! וואס ווילסטו, מענטש, דען פון א שטיבל אויס ציגל און ליים,
ווען — הערצער... ווען — הענט! ווען אלץ טרייבט דיך, שטויסט און יאגט,
און ווען אפילו ביי דיר אין הארץ דארט ברענט עס און מ'נאגט —

...טוליעט דיין שטיבל שוין אנדערע צו די געטרייע ווענט,
און דו... גיי און פארעק! פאר "אהין" און ווער פארברענט! — — —

2.

שטויב... שטויב און ציגלברוד פון א שטאט... פון דורות!
מ'גייט שפאצירט... נישטערט ביי יעדן שטיין און בעמל.
ידישע ווענט — אויך די ידישע הייזקעס טרייבט'ן פון שמעמל,
מ'קומען פון די דערפער זיך צונויף די פויערן;

מ'רױסט די דעכער פון די פארשעמטע דירות,
מ'שלעפט די טישן, די ווענט, בענק און בעסן.
— אויס מיט דער געשיכטע פון יודנשטעט און געטאס!
פון יידישע הייזער־לעגענדן און קליינשטעמלדיק עשירות! — — —
און נישט איינמאל ווייסן די אָפּגעשוירענע געסלעך צו דערציילן
פון קעלערס... פון עלטער־זיידע־קעלערס! וווּ מ'האַט גאָלד געזוכט באַהאַלטן,
און געפינען האָט מען דאָרט — אַ ציטערדיקע... איינגעהילט אין פאַלטן —
אַ מיידל... וואָס האָט דעם גורל פון אַלע איריקע נישט געוואָלט טיילן...
וואָס? האָט זי געמיינט מ'עט זי נישט אַנטדעקן קינער?
וועט זי אויסהאַלטן אזוי אין קעלער נישט טאָרנדיק זיך אַרויסצוווייזן?
ווערנדיק פון הונגער פאַרפייניקט, צעפרעסן פון לייז?
ניין! איר, טרוקענע נשמות, וועט שוין קיינמאל דעם צויבער נישט וויסן
פון חרוב־געוואָרענע היימען! — — —

מיט רוגזע שפייט דער בעקער־קוימען זיין רויך אין דער נאכט אַריין,
זי אַ זאָטער נגיד וואָס רויבערט צעטראָגן זיין ציגאַר,
הער, די בעקעריי מוז געלאָזט ווערן אויף דער פולער פאַרע!
פאַרועצן די אַרבעט פון די יידן „ראַפּאַפּאַרט און קליין“.
דער איינציקער ייד אין שטאָט פאַרבליבן — טאָ זאָל ער לייסטן!
הונגערדיקע זינען די ס.ס.־קאַזאַרמען, און הונגערדיקע — שפייזט'ן!
און ס'איז פול מיט מעל־ברויט־און זעמל־טרוימען
יעדער שטעמלדיקער אַמאָל־נגידישער בעקער־קוימען...
משה... מאַשקאָ... מאָזעס... פאַר יעדן איינעם מוזטו אַנדערש הייסן.
פאַר „מאַשקאָ" מוזטו שמוגלען... פאַר „מאָזעס" מוזטו זיך פלייסן!
אין די נעכט קלאָפן פינגער אין די הינטערטירן; אין די שוויבן;
— מאַשקאָ, אַ ברויט פאַרקויף, ניט אַליץ באַהאַלט פאַר די שוואַבן!
און אַ זעקל מעל אַמאָל אַ שכן — אויף לינק מוז „מאַשקאָ" באַקן
און היטן זיך און ציטערן — „מאָזעס" זאָל נישט פאַקן.
און — משה... משה אַליין האָט אויך באַדערפענישן... זאָרגן.
אין אַ אונטערקעלער וווּ ליגט עמעץ נאָך פאַרבאָרגן,
און ס'האַרץ... ווייב און קינדער אַוועקגעלאָזט, און יעצט — — — אין יעצט
טראָגט ער אַוועק אַ ברויט אין קעלער — זעצט ס'האַרץ און זעצט...
נישט ווייט איז נאָך אַ יידנלאַגער דאָ,
כאַפט ער בנגבה זיך אַוועק אַהין אויף אַ שעה,
נאָר דער געסטאָפּאַ־שעף — אין וועמענס חסד ר'איז פאַרבליבן,
האַט אים איינמאל אַזוי זיך אין דער פרעסע אַריינגעריבן:
„יודע דרעקיקער! איך שפּריך מיט דיר, זויף שנאָפּס מיט דיר צוזאַמען,
און דו... ס'צייט דיר דאָך צו דיין אַלטן שטאָם.“

און נאך זאגט ער, דער הער שעף: „די יידן פון די לאגערן, די לעצטע,
 „די שלאסער און שאפערן אפילו, מיט די קאמבינעזן די פארשטעטע —
 „אויך זיי וועט גארנישט העלפן צו אנטרייבן — — —
 „זאל ער וויסן „מאזעס“: ביי זיי האט'ן יעדן אויסן זינען...
 „נאר ער — מאזעס — א אנדערער אזעלכער איז ער — ווי קיין יודע.
 „ער קומט אין קיין לאגער! זאל ער ווייטער... אין זיין בודע!...
 „ס'עט קיינער נישט וויסן — זאל ער זיכער זיין! — ער איז גערעכטעט!“
 — — — און ביינאכט — אין לאגער דארט — שושקעט מען זיך אין די ענגע בעטן:
 „מ'דארף זיך יעדן טאג אויף דער „חתונה“ ריכטן!
 און פון אנדערע לאגערן דערציילט'ן... אוי, ס'ארט באריכטן! — — —

3.

שטיל גראבלט א דערשראקענער נאגל אויף דער שוויב פון דער בעקערריי:
 ניין, קיינמאל קלאפט נישט דארט אזוי איינער פון „זיי“!
 ס'איז א בעטן זיך און א ווארענען; א וויינען און א רעטונגס-געשריי...
 א בייזער רעגן פאטשט די ליידיקע גאסן מיט זיין שטעקן-ווייגט,
 און אויף דער גאס איז אן עבירה ארויסצולאזן א הונט...
 ...איבערגעלאזט די גאנצע ארבעט אויף די שקצים דארט, די געהילפן זיינע,
 אין געקומען... אהיימגעקומען איז ער זיין מיט זיך אליין.
 א שטיבל ביי דער בעקערריי; געהייבט איז דער אויוון, און אין שטוב — א היץ.
 אליין... און דאך — ווי עמעץ וואלט אנגעקלאפט אין שוויב מיט א נאגלשפיץ.
 ווו ער גייט זאל דאס קלאפן אים באגלייטן... רופט עמעץ? זוכט ווער שוין?
 מיט מידע ברייט לאזט ער זיך צום פענצטער זען וואס ס'איז:
 בלאסע פינגער צאפלען אויף דער שוויב... באקאנטע פרויענפינגער אזוינע, —
 צאָרן... שרעק... נייגיר... אלץ מיט זיך ביי אים אים מיט שטוינען:
 הע, א פרויענפינגער! דער יונגער פרויעננאגל איז אין זיין הארץ א שפיוז...
 אן ווערטער פראלט ער אויף די טיר... בלינד נעמט זיין האנט אן א האנט,
 אין דער פינצטער שפירט ער אז די פינגער זיינען אים פון ערגעצווו באקאנט:
 ווער? ווער? ווער? — — —
 אלץ אין אים פלאמט פון נייגעריקייט און באגער. —
 ...קום! קום! ברומט עס אין אים צום טונקעלן וועגן אויף יעדן מין שפראך,
 און אלץ אין קאפ צעפלאמט זיך; געדאנקענגרענעצן פאלן איין אין קראך —
 „צביה!!! צעברילט ער זיך ביים ערשטן שוין פון ליכט,
 פונדאנעט קומסטו עס אזוי שפעט, אומגעריכט?“
 און זיין אמאליקן שותפס זיבאניעריקע טאכטער צעוויינט זיך אויף זיין ברומט
 זי וועט אים דא זיכער טרעפן — האט זי געוויסט;
 באהאלטן זיך אין וועלדער, אין קעלערס חרובע, פארלאזענע...
 געקאכט זיך מאכלים אזעלכע, אויף צווייגלעך, גרינע אזוינע, גראזענע,

און אַט שוין צוויי טעג ליגט זי אַזוי, באהאַלטן דאָ אין אַ לאָך,
 אַ לאַכן ברויט בלויז — און זי וועט היידער איבערהאַלטן ערגעצוו אַ וואָך —
 ...צבוח! שוין איז זי געוואָרן? אָדער דאָס געפיל פון אַ נאַנטער נאַנט,
 אַ פנים — נאַנט... יונג און אין ערשטן רייפן — — —
 און די נאַכט איז ביז און ברומיק; אין דער מאָן אין אים בויערט די שליוס;
 ער ווייסט: ער טאָר נישט! נאָך שטייט דער שאַטן פון אַלע — דער טויט,
 נאָר זי דאָ רויטלט זיך מיטן ערשטן פאַרלירענעם רויט;
 נעבן דער נאַכטס שוואַרצן, אַנצייניקן מויל אין ביים פלאַם פון קוימען —
 איז אַ מינוט לעבן אַ אייביקייט וואָס רופט! נישט צום פאַרווימען — — —

4

ביז קלאַפט עמעזן מיט דער חוצפה פון אַ האַר אין דער טיר:
 "ווער איזט דען דא היער?"
 — "פאַרשטעק זיך! שרייט אַלין אין אים צו איר.
 שוין קלאַפט אַ גאַנצער שטורעם ווען זי איז אין פאַרשטעק,
 נאָך פרעגלט זיך אין דער לופט איר אַטעם; וואַרעם איז פון איר די דעק.
 דורך דער אָפּענער טיר דרינגט דער שעה אַריין מיט זיין געהילף
 מיט אויגן גלאַנציקע ווי ביי ביזע, הונגעריקע וועלף:
 "זאָ מאַזעס! וויר האָבן דיין טיפן שלאָף געשטערט!"
 — וואָס? זאָל ער עטוואָס שוין האָבן דערזען, געהערט?
 "טרינקען! זאָל ער אַרויסגעבן וואָס צו טרינקען, דער יי ד!
 נאָר וואָס איז ער אַזוי דערשראָקן, בלייב און מיר?
 גאַרנישט, ער וועט מיטטרינקען מיט זיי און זיך אויפהייטערן עטוואָס...
 אינטערעסאַנט, לעצטנס זעט ער, מאַזעס, אויס אַזוי בלאַס, אַזוי בלאַס!"
 — מיינט ער עס ערנסט דער שעה, אָדער גלאַט אַזוי, אין שפּאַס?
 נאָר דער געהילף, דער אַבערלייטענאַנט, לאָזט נישט קלערן לאַנג:
 "וואָס דויערט עס אַזוי ביים ייד מיטן שייסלעכן געטראַנק?"
 זאָ... טרינקט ער מיט, מאַזעס... זאָל ער טאַקע ווייזן ווי אַזוי אַ ייד טרינקט!
 און נאָך עפעס... נאָך עפעס מוז ער זיי ווייזן... אומבאַדינגט!
 וואָס שטייט ער, וואָס? וווּ איז זי דאָס, די "ראַכעלאַ" פאַרשטעקט?
 מיט זיין "ראַכעלאַ!", מיט זיין "ראַכעלאַ", וואָס ער מאַכט אימער, זאָל ער —
 הע, אויסזוכן זי!! און ער — נאָקעט אויסציען זאָל ער זיך און אַן עק!"
 הא! וואָס שטייט ער אַזוי שטום דאָרט און גאַפּט פאַר שרעק?
 ווילד גרויפט שוין אַ האַנט צום אָרט וווּ דאָס מירדל ליגט.
 שפּאַסן זיי אין שכרות? אָדער זיינען זיי פאַרריקט?
 ...שוין שטייט זי אין מיטן שטוב... הענט רייסן פון איר ס'לעצטע העמד.
 אַאַרנדיק שרייט דעם שעפּס שטיב, ביז אַזוי און פרעמד:

„און אויך פון אים רייס אלץ אַרונטער... אַט אַזוי! אַט אַזוי!
און יעצט, מאַזעס, צייג מאל — — — נז, ווי געוויינלעך, מיט א פרוי! — — —

ע פ י ל א ג

אין א פארמאג האט ס. ס. פיר לאגעריידן אוועקגעפירט אהין.
נאך האט דער לעצטער פונק זיך געלאָשן אויפן קאמין
און ממזריש געבלינצלט אויף די צוויי צוזאמענגעפלאכטענע קערפערס אינדערמיט...

...שטיל האט יעדער פון די פיר דערשטיקט אין זיך דעם לעצטן זיפין
ביים אופהויבן צום טראָגן דעם צווייטן-אין גוף — — —
...און אין א ווינקל אויפן פעלד אין א בלייכער חלום-נאכט
האַבן דערשראָקענע יידן-הענט א קבר אויסגעפלאכט

פאר משה ראפאָפּאָרט און צביה איילבוים — די לעצטע זאמאָשטשער מאַראַנען
באהעפט און דורכגעשאָסן דורך די פאראייניקונגס-אַרגאַנען — — —

אין אפריל 1943

מענער און פרויען, זקנים און קינדער — אלע זענען געטריבן געוואָרן צו זייער לעצטן וועג.
פראַגמענט פון זאמאָשטשער „אויסזידלונג“.

אויף אַרִישֶׁ פֿאַפִּיר

די ווייטערדיקע באַשרייבונג נעמען מיר אַרויס פון אַ בריוו וואָס ר. ראָסעט האָט צוגעשיקט פון פאַריז דעם 26טן דעצעמבער 1945. ער איז געשריבן גאָר פֿריש נאָך די טראַגישע דורכלעבונגען. מיר האָבן דורכגעלאָזט פראַגמענטן פון דאָזיקן בריוו, וואָס ווערן שוין דערציילט אין אַנדערע זכרונות, גבית־עדות און מאַטעריאַלן.

... באַשרייבן מיינע איבערלעבונגען אין די זעקס בלוטיקע מלחמה־יאָרן, וואָלט געהייסן אַנשרייבן אַ בוך. איך וועל אָבער אין קורצן שטריכן אַנצייכענען דאָס אַל-געמיינע טרויעריקע בילד:

האַרט פֿאַר ראַש־השנה 1939 האָבן די דייטשן פֿאַרנומען זאַמאַשטש. ווי אזוי אונדזער יום־טוב האָט אויסגעזען קענט איר זיך פֿאַרשטעלן.

נאָך אייניקע טעג, אין וועלכע מיר האָבן קיין האָניק נישט געלעקט, טרעטן די דייטשן צוריק אָפּ און זייער אַרט פֿאַרנעמען די רוסן. די שמחה איז גרויס, נאָר ליי-דער נישט אויף לאַנג. נאָך אייניקע וואָכן ציען זיך די רוסן צוריק ביז צום טייך בוג און די באַנדיטן קומען צוריק.

א סך יידן אַנטלויפן מיט די רוסן, צווישן זיי אויך מיינ מאַן, ווייל די געזעל-שאַפטלעכע טוער ווינען די ערשטע פֿאַרשיקט צו ווערן אין די קאַנצענטראַציע-לאַגערן.

מיטן איבערנעמען די מאַכט דורך די דייטשן הייבן זיך אַן אונדזערע צרות. גלייך האָבן זיי צוזאַמענגערופן די יידישע גמיינע און צוקאַפּטירט זייטיקע מענטשן, צווישן זיי מעמעק גאַרפֿינקל אַלס פֿרעזעס.

נאָכן איינצאלן אַ גרויסן קאַנטריבוציע מוז מען יעדן טאָג צושטעלן יידן צו דער אַרבעט. אַ גרויסע צאָל יונגע מענטשן שיקט מען אין לאַגערן אויף שווערע אַרבעט, פון וואַנען זיי קומען קראַנק.

מען באַפעלט צו טראָגן די געלע לאַטע. נאָכהער ווערט זי פֿאַרביטן אויף אַ ווייסן אַרעמבאַנד מיט אַ בלויען מגן־דוד.

אין דער שטאַטישער שול ווערט איינגעאָרדנט ויפּצערס פֿאַבריק. פון אַלטן בית־עולם מאַכט מען אַ גרינוואַרג־גאַרטן; פון נייעס רייסט מען אויס אַלע מצבות און מען פֿלאַסטערט אַ טראַטואַר.

אַרעסטן און מערדערייען ווינען אַ טעגלעכע דערשיינונג. אויף אַזא אופן ווערט אומגעבראַכט וואָנע טויטענגריכער מיט זיין זון איצעק, לייב ראָזין און אַנדערע.

מען רעקוויזירט יידישע וויינונגען און מען נעמט צו דאָס מעכל. ווינטער 1941 גיבן די תּלנים אַרויס אַ באַפעל, אַז אַלע יידן מוזן פֿאַרלאָזן די אַלמאָשט מיטן אויסנאַם פון אַ קליינער צאָל האַנטווערקער, וועלכע בלייבן וויינען אין חנא איידלסבערגס הויז, ווי „נצלעכע יידן“.

מיר גייען אויף דער ניישטאט. עס אנטשטייט א יידישע פאליציי און א יידישע פאסט. די ענגשאפט איז גרויס. עס הערשט נויט, הונגער, קעלט און די פאלגן דער-פון זיינען עפידעמיע קראנקייטן וועלכע געמען צו א היפשע צאל מענטשן. אבער די קרבנות האבן דאס אמבעסטן. זיי האבן אויפגעהערט צו ליידן.

מיר זיינען נאך פריווילעגירט — מיר האבן א „גערומען“ שטח און מען קאן אין אים אריינקומען. נישט לאנג דויערט עס און מען טרייבט אונדז צוזאמען אויף איין זייט פון ניישטאט, ווו עס אנטשטייט אן אפענער געטא, אן דראטן, אבער א קריסט קאן נישט אריינקומען. עס ווערט א מאנגל אין לעבנסמיטל.

די יידן וואלטן אפשר נאך אלץ איבערגעטראגן, ווען נישט די מאדערנע שעכטהייזער, וועלכע אנטשטייען מיטן אויסברוך פון דעם רוסיש-דייטשן קריג.

אנפאנג ווינטער 1942 מוזן אלע פוילישע יידן אפגעבן זייערע פוטערס פאר דעם דייטשן מיליטער.

פורים דעם זעלביקן ווינטער קומט פאר די ערשטע גרויסע דעפארטאציע אין לובלין און א טאג נאך פסח געשעט דאס זעלביקע ביי אונדז. 2000 יידן ווערן פאר-שיקט קיין בעלזשען אין מויטנלאגער. א געוויסע צאל שיסט מען אויפן ארמ, צווישן זיי: חיים באקסער, בערל דעקל, העסיע גאלדשטיין, עלקע זעין, יאנקל הערץ מיט דער פרוי, יולעק גאלדשטיין מיט דער פרוי און קינד, אב. אינלענדער און אנדערע. פון דאן אן קומען פאר פעריאדישע דעפארטאציעס. מען לעבט אין פאנישער שרעק און דערווארטונג אויפן טויט יעדן טאג.

נאך פינף גרויזאמע דעפארטאציעס איז פארבליבן א נישטיקע צאל יידן און דאן מאכט מען אויך די ניישטאט יידנריין. מיר ווערן אלע פארטריבן קיין איזשביצע.

דער מארש אהינצו אונטער דער אויפזיכט פון די ס"ס באנדימן איז געפערלעך: עס איז נאך סוכות, א קעלט, שניי. די שוואכערע, וואס קענען אזוי שנעל נישט גיין, ווערן אן רחמנות דערשאסן. אזוי זיינען אומגעקומען אויפן וועג: זיאמא אינלענדער מיט איר 15 יאריקער טאכטער, פריידע ערליך, העניע גראסמאן א"א.

געקומען קיין איזשביצע האט יעדער מיט צרות זיך איינגעקווארטירט ווו ער האט געקענט דא הויבן זיך אן די זעלביקע פיינען — איין דעפארטאציע נאך דער צווייטער.

אין א געוויסן טאג דערוויסן מיר זיך, אז מעמעק גארפינקל איז אנטלאפן. בא-גרייפן מיר, אז עס קומט אונדזער ענדגילטיקע ליקוידאציע. דאן ראטעוועט זיך יעדער, ווער עס קען נאטירלעך.

איך בין ביי דער מיינונג, אז וויבאלד מיין מאן איז אין רוסלאנד, האב איך א האפענונג, אפשר וועל איך אים ווידער זען און איך פארשאף מיר ארישע פאפירן. דעם 4טן נאוועמבער 1942 אנטלויף איך פון איזשביצע אונטער דער דראנג דערקענט און דערשאסן צו ווערן. איך קום צו א באקאנטער משפחה אין ראדאם. נאך זעקס וואכן אין ראדאם דערוויסן איך זיך, אז מיין לאגע ווערט געפערלעך. די באקאנטע דערקלערט מיר, אז לענגער קען זי מיך נישט האלטן, ווייל אויך איר דראט טויט-שטראף פאר באהאלטן א יידן.

איך מוז אוועק — אבער וווהין? עלנט, איינזאם, אין א פרעמדער פיינטלעכער זעלט. צו וועמען זאל איך זיך ווענדן נאך הילף?

מיין באקאנטע קריסטין עצהט מיר צו גיין קיין טשענסטאכאוו. איך בין צוגעגרייט צום ערגסטן און גאנץ גלייכגילטיק שוין צו מיין ווייטער-דיקן גורל. נעם איך מיין פעקל און פאר.

געקומען קיין טשענסטאכאוו און נאך לאנגע זוכענישן געפונען א מעבלירט צי-

מער פאר א גענוג געזאלצענעם פרייז. דעם צימער באקום איך אבער מיט א באדינג — נאר איבערצונעכטיקן. ביימאג קאן איך אין שטוב נישט זיין.

וואו זאל איך זיך אהינטאן גאנצע טעג?

עס איז ווינטער, קאלט, אין איך מוז שפאצירן אויף די צוויי גאסן פון טשענס-טאכאוו, וואס דאס איז פארבונדן מיט געפארן דערקענט צו ווערן און כדי נישט צו ווערן פארדעכטיק.

שטעל איך זיך יעדן טאג אויף אן אנדער גאס אין די רייען נאך פלייש, צוקער, ווען די קעלט ווערט אומדערטרעגלעך גיי איך אויפן וואקזאל זיך ווארעמען, ווו עס דראט מיך יעדע מינוט, ביי דעם קלענסטן פארדאכט ארעסטירט און דערשאסן צו ווערן דורך די געשטאפא-אגענטן.

נאך צוויי וואכן מאטערניש דערקלערט מיר מיין ווירטיו, אז לענגער קאן זי מיך נישט האלטן, ווייל זי וויל פאר מיר נישט געבן איר קאפ. וואס טוט מען ווייטער?

איך האב שוין גענוג געהאט דאס הינמישע לעבן מיינס און באשלאסן צוריק צו גיין צו מיינע ברידער, די יידן, און זאל זיין וואס עס וויל. באשלאסן און דעם זעלביקן טאג, אונטער א דרייפאכער טויט-געפאר, זיך אריינגע-באקומען אין טשענסטאכאווער ארבעט-לאגער, וועלכער האט זיך געפונען ארומגע-צוימט מיט שמעכלדראט און באוואכט פון „עס-עס“-באנדיטן.

דאס לעבן אין לאגער איז א לאנגע קייט פון הונגער, נויט, קעלט און פיין. זעקס אזויגער פארטאג עפענען זיך די טויערן פון לאגער ארויסצולאזן די ארבעטער ווי א טשערעדע שאף, יעדער באצירט מיט א נומער, אונטער א שטרענגער וואך צו דער ארבעט. זעקס אזויגער אין אונז קומען מיר צוריק טויט-מידע פון דער ארבעט אין די אמוניציע-פאבריקן און די טויערן ווערן הינטער אונדז געשלאסן. ניין אזויגער גיט מען א ספעציעלן סיגנאל און דאס ליכט מוז פארלאשן ווערן ביז 5 פארטאג.

אבער אויך דאס דאזיקע הינמישע לעבן פארגינגען אונדז נישט די בלוט-הינט. איך האב זיך נישט באוויזן ארומצוקוקן און עס הייבן זיך אן די אלט-באקאנטע דער-פארטאציעס מיט זייערע שרעקלעכע באגלייט-דערשייננגען.

דער טויט געוועלטיקט אלמעכטיק. פורים 1943 האבן די תלנים ארויסגענומען די גאנצע אינטעליגענץ, מיטן אויסנאם פון אייניקע, ווערן אלע בעסטיאליש דער-מארדעט.

פינף חדשים האב איך אפגעפינצטערט אין לאגער. עס ווערט באקאנט, אז אין די נאנטסטע וואכן ווערט דער לאגער אויפגעלייזט; עס וועט זיין א סעלעקציע — די יינגערע ארבעטער וועט מען קאשארירן אין די פאבריקן און די עלטערע? שיקן אין די גאז-קאמערן און קרעמאטאריעס.

מען דארף זיך ארויסראטעווען. מיט דער הילף פון א באקאנטן פארשאף איך זיך ווידער ארישע פאפירן און אנטלויף פון לאגער צוריק אויף דער „ארישער" ווייט. דעם 22טן מאי 1943 ווער איך דעפארטירט, אלס קריסטין, קיין דייטשלאנד אויף ארבעט. איך קום קיין לאטרינגען, ווו איך ארבעט אין א דייטשער פערמע 40 חדשים שווערע קאטארגע-ארבעט. ענדלעך, דעם 1טן אויגוסט 1945, באפרייען מיך די אמעריקאנער און אויף מיין ווונטש שיקן זיי מיך קיין נאנסי און נאכהער קיין פארו, ווו איך געפין זיך ווייט 11 חדשים...

זאמאשטשער קאזערנירטע

מחבר — אומבאקאנט. זאמאשטש, 1940.

1.

אין שטאט זענען דא מענטשן, וועלכע זאגן,
אז מיר זענען נישט שלעכט אויס;
זאלן זיי קומען צו אונדז אין לאגער
זעט זיי פון שרעק די נשמה ארויס.
רעפריין: האפ, האפ, אט אזוי,
פליען די פליי אויפן שטרוי. (2 מאל)

2.

דער יידןראט זאגט אונדזערע עלטערן
אז מיר האבן גענוג ברויט;
זאלן זיי קומען צו אונדז אין לאגער
זעלן זיי בעטן אויף זיך דעם טויט.
רעפריין...

3.

מיר ארבעטן א גאנצן טאג
מיר ווערן געיאגט און געפלאגט;
יעדער מנוול וואס האט נאך א חשבת
הייסט אונדז זינגען און ער שלאגט.
רעפריין...

4.

ס'וואלט שוין געווען די העכסטע צייט
מיר זאלן ארבעטן ביי אונדז אין לאגער;
נאך בעסער וואלט געווען
ווען יאסקע (*) איז נישט אונדזער קאמענדאנט.
רעפריין...

איבערגעגעבן: יקותיאל צווייליך. (צ.ה.ק. — צענטראלע היסטארישע קאמיסיע 229).

* * *

דאס דאזיקע ליד איז פארעפנטלעכט אין דעם נומער 6 פון דער צייטשריפט פאר גע-
שיכטע פון יידישן לעבן בעתן נאצי־רעזשים „פון לעצטן חורבן“, וואס איז דערשינען אין
מינכען. די צייטונג (זייטן 77-78, אויגוסט 1947) ברענגט די ווייטערדיקע באמערקונג:
דאס ליד איז געזונגען געווארן פון א גרופע יוגנטלעכע, וואס זענען דורך דעם זאמאש-
טשער „יודענראט“ צוגעשטעלט געווארן אין א דארטיקער קאזארמע צום ארבעטן. מארשירנ-
דיק יעדן טאג צו דער ארבעט, אונטער א דייטשישער וואך, פלעגן זיי מוזן זינגען. דאס רוב
האבן זיי געזונגען דאס לידל מיט דער מעלאדיע פון „אויפן בוידעם ליגט דער דאך“.
ווי די היסטארישע קאמיסיע אין טרוינטשטיין, וואס האט דאס ליד צוגעשטעלט אין
צ.ה.ק. (צענטראלע היסטארישע קאמיסיע), קלערט אויף, האט דאס ליד געהאט נאך א 5טע
סטראפע, אבער דער איבערגעבער געדענקט זי שוין ניט. — רעד.

(*) יאסקע בוקאס א ניישטעטישער, געווען עפעס א פירער פון ארבעטס־לאגער.

בראניק פון דער נאציסער אקופאציע

אפגעשניטן פון דער דרויסנדיקער גרויסער וועלט, פלעגט זיך פון צייט צו צייט ארויסרייסן א ידיעה וועגן דעם שוידער פון דער נאציסער בעסטיאליטעט אויף די געביטן וואס זיינען אקופירט געווארן פון דער היטלער-ארמיי. דורך אונ-טערערדישע קאנאלן פלעגן אנקומען אין אויסלאנד פרטים פון מארדן, פון חיהשע שחיתות ווי אויך ידיעות וועגן ווידערשטאנד. די אונטערערדישע באוועגונג, וואס האט געקעמפט קעגן דעם נאציסן אקופאנט, פלעגט דורך פארשידענע קאנאלן (דורך קוריערן און ראדיא) איבערגעבן פרטים, פאקטן און געשעענישן, וואס די אפיציעלע דייטשע אינפארמאציע האט ניט דורכגעלאזט. פון די דאזיקע ידיעות פלעגט זיך טאקע די וועלט דערוויסן פון דעם רוב דייטשע אכזריות לגבי די אקופירטע לענדער און ראשית-כל וועגן דער אויסראטונג-אקציע פון די יידן. די ווייטערדיקע ידיעות נעמען מיר ארויס פון „אונדזער צייט“, דעם ארגאן פון דער אויסלענדישער רעפערענצ-ענטאנץ פון „בונד“ אין פוילן, וואס איז דערשינען אין ניו-יארק. אין דער דאזיקער צייטשריפט איז געווען א שטענדיקע רובריק „ידיעות פון פוילן“, וואס פלעגט געבראכט ווערן פרטים פון קאמף און ווידערשטאנד, פון חורבן און פארניכטונג. ידיעות פון הונדערטער יידישע שטעט און שטעטלעך; פון די לאגערן און פארניכטונג-ערטער. מיר ברענגען דא פון דעם דאזיקן מקור יענע ידיעות, וואס האבן א שייכות צו זאמאשטש און דער נאענטער סביבה. מיר האלטן זיך ביים סדר פון דער פאר-עפנטלעכונג.

-----::-----

„אונזער צייט“, נומער 5, (28) מאי 1943:

באוואפנטע קאמפן

אין געגנט פון קראסנאבראד, נישט ווייט פון זאמאשטש, זיינען במשך פון 12טן ביז 12טן פעברואר פארגעקומען באוואפנטע קאמפן צווישן דייטשן מיליטער און פוילישע אפטיילונגען. די קאמפן האבן זיך אנגעהויבן, ווען די דייטשן האבן גענו-מען זוכן פאליצקן, וואס האבן זיך אויסבאהאלטן, בעת מען האט זיי געוואלט דע-פארמירן קיין דייטשלאנד אויף ארבעט. די פאליצקן, מערסטנס פויערים, האבן אר-גאנצירט אפטיילונגען כדי זיך בעסער קעגנשמעלן די דייטשן. זיי האבן אויך צוגע-נומען דאס געווער, וואס איז געווען באהאלטן אין די פעלדער און האבן זיך געווענ-דעם נאך הילף צו דער געהיימער מיליטערישער ארגאניזאציע. צווישן די דייטשע און פאליצקן איז פארגעקומען א רעגולערע שלאכט. די דייטשן האבן געבראכט אן ערך 2000 זעלנער, עראפלאנען, טאנקען און ארטילעריע. אין צוזאמענשטויס האבן די דייטשן פארלוירן איבער 50 געהרגעטע און זייער פיל זיינען געווארן פארווונדעט.

אויס נקמה האבן די דייטשן פארברענט עטלעכע דערפער, פיל מענטשן זיינען דערשאסן געווארן און זייערע היימען האט מען אויסגעגלייכט מיט דער ערד. ווי עס ווייזט זיך ארויס, האבן די דייטשן מאסנווייז דעפארטירט די באפעלקער- רונג ניט נאר אויף צוואנגס-ארבעט קיין דייטשלאנד, נאר כדי אויפן ארט פון די פאליאקן צו באזעצן דייטשע קאלאניסטן. א טייל פון די קאלאניסטן זיינען שוין אנגעקומען און די אקציע פון די באוואפטע פוילישע אפטיילונגען איז געווען גע- ווענדעט אויך קעגן די פרעמדע דייטשע קאלאניסטן.

ק י נ ד ע ר

אין זאמאשטשער געגנט האט מען די פוילישע קינדער צוגענומען פון די עלטערן און זיי פונאנדערגעשיקט אין פארשידענע ערטער. קיין ווארשע איז אנגעקומען א מראנספארט קינדער אין א שרעקלעכן מצב. א סך האבן געהאט אפגעפרוירענע הענט און פיס, פיל זיינען געווען סתם קראנק. די קינדער האבן דערציילט, אז אלע וועלכע זיינען געווען עלטער פון 13 יאר האט מען אפגעשיקט אויף ארבעט קיין קראקע.

* * *

„אונזער צייט“, נומער 1 (36), יאנואר 1944.

טויט-גרוסן פון זאמאשטש

פון שטאקהאלם האבן מיר פון דער דארטיקער פ'פ'סישער פארשטייערשאפט געקראגן פאלגנדיקן באריכט:

אין יולי 1943 איז געקומען קיין שטאקהאלם א ייד פון פוילן (א צווייטער נאך דעם ייד באצקל ליטמאן, וועלכער איז פריער אנגעקומען אומלעגאל פון דייטשלאנד אויף א האלענדישער שיף). דער איצט-געקומענער הייסט פעווערין פריינט, סוחר פון זאמאשטש. פון אנהייב קריג, ביז הארבסט 1942, איז פריינט געווען אין זא- מאשטש. דאס איז א רייכער סוחר פון דער מאנאפאקטור-בראנזשע, א זון פון א טארטאק-אייגנטימער.

ווען מען האט איינגעפירט באזונדערע אפצייכנס פאר יידן, האט פריינט פאר 8.000 זלאטעס געקריגן פאפירן אויפן נאמען יאן וויסאצקי, און ער האט געהאט בא- וועגונג-פרייהייט אלס א פאליאק. ער דערציילט, אז זומער 1942 האבן צו די זא- מאשטשער יידן דערגרייכט שוידערלעכע קלאנגען וועגן די מארדן אין ווארשע. אין זאמאשטש האט (דאן?) ניט עקזיסטירט קיין געטא; עס איז בלויז געווען א יידנראט. מאמעריעל האט זיך די יידן געלעבט נישט שלעכט. די באציאונג פון די פאליאקן איז נישט געווען קיין פריינטלעכע. אין בעסטן פאל — א גלייכגילטיקע. מיט געלט האט מען פונדעסמוועגן פיל געקאנט אויפטאן. אזוי, למשל, האט פריינט פאר 12.000 זלאטעס געקראגן פאר זיין 19-יאריקער פרוי אן ארט אויף אויסצובאהאלטן זיך. דאס איז געווען זומער 1942, ווען מען האט אנגעהויבן צו ליקווידירן די זאמאשטשער יידן. די יידן האט מען ארויסגעיאגט פון די הייזער אויפן מארק, און פיל האט מען דערמארדעט באלד לעבן די הייזער. די איבעריקע האט מען אויסגעשטעלט אין קא- לומנעס און געפירט אין די וועלדער 8-10 קילאמעטער פון שטאט, ווו מען האט זיי אויסגעשאסן. פריינט דערציילט, אז אפטמאל פלעגט מען צווינגען דייטשע און טשע- כישע יידן צו העלפן ארויסיאגן די זאמאשטשער יידן פון די הייזער, און שפעטער האט זיי אליין געמראפן דער זעלביקער גורל.

אין מאל האט מען ארויסגעפירט פון זאמאשטש אויף אומברענגען 8.000 יידן, בעת זאמאשטש האט סך-הכל געהאט 17.000 יידן.

דאס באהעלטעניש פון פריינטס פרוי איז פאראטן געווארן; ווען ער איז אין מאל אהינצו געקומען, האט ער איר געטראפן א דערשאסענע. אין צימער האט זיך געפונען א חמון פון ארטיקע איינזוינער, וואס האבן צעכאפט די זאכן, וועלכע זיי-נען פארבליבן נאך דער דערמארדעטער. אויך פריינטס פאטער איז דערמארדעט געווארן דורך די דייטשן.

פריינט האט שפעטער פאר זיך אהיין געפונען אן ארט אויף אויסצובאהאלטן זיך, פאר וועלכן ער האט באצאלט 22 שטיק לייזונט פון ווידעווער מאנופאקטור, אין ווערט פון 500 זלאטעס א שטיק. דער באלעבאס פון דער וויוונג האט אים געהאלטן זעקס וואכן. מען האט אים גוט באהאנדלט, און ער פלעגט זיצן ביים טיש ווי א משפחה-מיטגליד. ווען אין זאמאשטש איז שוין גיט פארבליבן קיין איין ייד, האט דער באלעבאס אים געעצהט צו פארן קיין דייטשלאנד אויף ארבעט, ווייל ער האט מורא אים ווייטער צו האלטן ביי זיך. ער איז אוועקגעפארן; אין באן האט מען אים געכאפט און אריבערגעשיקט אויף ארבעט קיין האמבורג. נאך עטלעכע חדשים האט מען אים צוזאמען מיט אנדערע ארבעטער אפגעפירט קיין גארוועניע. אין אסלא האבן אים גארווענער געהאלפן שווארצן זיך קיין שוועדן. מען האט אים געפירט א טייל פון וועג אויף ראוווערן (ביציקלעטן), א טייל צופוס. 60 קילאמעטער פון דער שוועדישער גרענעץ האט ער אנגעטראפן א דייטשן פאטרויל. מען האט אויף אים געשאסן און פארווונדעט אין האנט. אים איז פונדעסטוועגן געלונגען צו אנטלויפן און ער איז אנגעקומען קיין שוועדן.

—::—

„אונזער צייט“, נומער 6 (41), יוני 1945.

געראטעוועטער ייד פון זאמאשטש דערציילט :

די געשיכטע, ווי אזוי די יידישע קהילה פון זאמאשטש איז אומגעבראכט גע-ווארן דורך די דייטשן, איז דערציילט געווארן דורך א ייד, וואס איז ערשט גיט לאנג צוריק אנגעקומען אין א נייטראל לאנד. ער איז געווען — דערציילט ער — דער לעצטער פון דער גאנצער קהילה, וועמען עס איז געלונגען זיך צו ראטעווען א לעבעדיקער פון זאמאשטש.

„אין משך פון צוויי יאר האבן די דייטשן דארט גיט איינגעארדנט קיין געטא. די יידן איז דערלויבט געווען צו וווינען אין זייערע הייזער, בלויז עטלעכע הייזער זיינען אפגערייניקט געווארן פאר דער דייטשער מאכט.

„זומער 1942 האט זיך אנגעהויבן די עקסטערמינאציע. אין חודש אויגוסט איז די יידן ארויסגעגעבן געווארן א באפעל צו פארלאזן זייערע הייזער און זיך פאר-זאמלען אין מארק. דארט זיינען געווען פארוואלט געשטאפאלייט, זעלנער און פאליציי. זיי האבן אנגעהויבן צו שיסן אויף דער מאסע יידן. א גרויסע צאל איז גע-הרגעט געווארן.

„בעת די שיעורי איז אנגעגאנגען אויפן מארק, האבן מיר אויך געקענט הערן שאסן פון יידישע הייזער, ווארום ווער עס איז דארטן פארבליבן איז אויפן ארט דערשאסן געווארן. שפעטער זיינען 8000 יידן אויספארמירט געווארן אין רייען און זיי האבן אפמארשירט אין וואלד, וואס געפינט זיך אן ערך 6 מייל פון שטאט. דארט

זיינען זיי אלע געווארן אויסגעשאסן מיט מאשין-געווער און באגראבן געווארן אין פריער-צוגעגרייטע קברים. זייערע קליידער זיינען ביי זיי אפגענומען געווארן פריער און אויפגעלאזן געווארן אין וואגאנען אוועקצופירן קיין דייטשלאנד. „תיכף נאך דעם האבן די דייטשן גענומען א צווייטן טייל יידן פון שטאט און אויפן זעלבן אופן אומגעבראכט“.

—::—

מיר האבן געבראכט די דאזיקע אינפארמאציעס פון די דריי נומערן „אונדזער צייט“ ווי זיי שטייען און גייען. טייל פון די דאזיקע ידיעות ווערן אויך דערציילט אין די זכרונות פון דער שארית-הפליטה, וואס ווערט געבראכט אין פנקס. די דאזיקע ידיעות, אנגעקומענע „אויף דער הייסער מינוט“, גלייך נאך די געשעע-נישן, באשטעטיקן נאכאמאל און נאכאמאל די פאקטן וואס די איבערגעבליבענע דערציילן.

די לעצטע צוויי כראניק-ידיעות זיינען כמעט אידענטיש און אפשר שטאמען זיי טאקע פון דעם זעלביקן מקור (סעווערין פריינט). אין דער צווייטער זיינען אבער פאראן נאך א פאר פרטים וואס פעלן אין דער ערשטער.

נאך דער „אויסזידלונג — דאס איז געבליבן פון דער יידישער קהילה זאמאשטש.

זאמאשטשער אין לודמירער געטא

דעם 22טן יולי 1941, 2 אויגער בייטאג, זיינען די דייטשן אריין קיין לודמיר און אויף מארגן דעם 23טן יולי האבן זיי ארויסגענומען פון קאוולער גאס 20 יידן און זיי דערשאסן, צווישן זיי זיינען געווען צוויי זאמאשטשער: שעפסל טובשניידער און אליה בירקאן.

דעם 3טן טאג פון זייער זיין האבן זיי אנגעהויבן כאפן אויף ארבעט, פרויען האבן זיי דאן נאך נישט געכאפט. איך בין געזעסן אין שטוב, זיינען אריינגעקומען דריי שמורמאנצעס און מיך אנגעהויבן שלאגן פארוואס איך זיין אין שטוב. מען האט מיך ארויסגעפירט צו א גרופע פון 200 יידן. נאכן אויסשמעלן אונדז צו 4 אין א ריי האט מען אונדז אוועקגעפירט אן ערך 3 קילאמעטער פון שטאט. אויפן גאנצן וועג געהאלטן אונדז אין איין שלאגן. די ארבעט איז באשטאנען אין לאדן געווער, וואס איז געווען אין אויטאס אין מיטן פעלד. ביי דער ארבעט האט מען ווידער גע-שלאגן.

נאך דער ארבעט האט מען אונדז ווידער אויסגעשמעלט אין רייען, ווייטער גע-שלאגן און געפירט צוריק אין שטאט אריין, אויפן וועג האט דאס שלעגערני נישט אויפגעהערט. פאר דער שטאט האט מען פאר אונדז געהאלטן א דרשה, אז מארגן וועלן זיי שוין צו דער ארבעט נישט כאפן, נאר מען זאל קומען אליין. ווער עס טראגט א בארד זאל זי אפשערן. פארן פאנאדערלאזן אונדז האט מען אונדז ווידער געשלאגן און מיר זיינען זיך צעלאפן.

די שטאט האט דערווען, אז די יידן לויפן, האבן זיי נישט געוואסט וואס עס איז געשען; אין גרויס שרעק האבן זיי אנגעהויבן פארמאכן די הייזער. מיר זיינען קוים לעבעדיקע דערלאפן צו די היימען.

לסוף איז געשאפן געווארן א „יודענראט“. דער „יודענראט“ האט צוגעשמעלט ארבעטער וויפל די געשמאפא האט פארלאנגט.

אין א געוויסן טאג האט דער „יודענראט“ באקומען א באפעל צוצושמעלן צו דער באן 100 מאן. ווי שמענדיק, האט דער „יודענראט“ דעם באפעל אויסגעפירט, צוגעשיקט די פארלאנגטע 100 יידן. צווישן די דאזיקע איז אויך געווען איין זא-מאשטשער, העשל קאליכשטיין (חיימס זון).

נאך דער ארבעט האט מען זיי געהייסן גיין אהיים, 10 מאן האט מען אבער פארהאלטן און מען האט זיי געהייסן גראבן א גרוב. ווען די גרוב איז שוין געווען פארטיק, האבן די דייטשן געגעבן א באפעל, אז די צען מענטשן זאלן אהין אריין-גיין און דארטן האט מען זיי געהייסן טאנצן און זינגען. אין מיטן דאזיקן טאנצן האט מען זיי דערשאסן. צווישן די דערשאסענע איז אויך געווען העשל קאליכשטיין. עמיץ איז געקומען צולויפן צום „יודענראט“ מיט א געשריי און דערציילט די שרעקלעכע פאסירונג, אז מען האט די 10 יידן דערשאסן. דער „יודענראט“ איז פון דעם אומגליק געווארן אויפגעציטערט. מען איז געלאפן צו דער באן. מען האט שוין

געפונען די גרוב פארשאטן. די דייטשן האבן „אויפגעקלערט“, אז די דאזיקע יידן האבן נישט געוואלט ארבעטן.

„דער „יודענראט“ האט גלייך אינטערווענירט מען זאל דערלויבן די דאזיקע 10 מאן מקבר זיין אויפן יידישן בית-הקברות. די אונטערהאנדלונגען האבן געדויערט צוויי טעג. מ'האט לסוף דערלויבט אויסצוגראבן די הרוגים און זיי אריבערפירן אויפן בית-הקברות. נאך מען האט געדארפט צוגרייטן 5 קאסעס (8 קאסעס פאר יעדע צוויי קדושים). ביים אריבערפירן די דערמארדעטע האט מען נאך דערלויבט 8 מאן מיטצוגיין אויפן בית-הקברות. פון זאמאשטשער זיינען געווען 2 אויפן בית-הקברות — איך און שווערשאף (לייבל שפיזאיווים איידעם). קאליכשטיינען האב איך שוין נישט דערקענט. נאך דעם סוועדער, וואס ער האט געטראגן אויף זיך, האב איך דערקענט, אז דאס איז ער.

דעם ערשטן אויגוסט 1942 איז די געשטאפא געקומען אין „יודענראט“ און האט געמאלדן, אז זי דארף אויף מארגן 1000 ארבעטער קיין פאמידן, דאס איז בערך 7 קילאמעטער פון דער שטאט, וווּ מען וועט דארפן ארבעטן ביים אויסבויען א פלי-פלאץ פאר אויפאנען. זיי דארפן אויך האבן צוויי אינזשיניערן, זיי זאלן קאנטראלירן די ארבעט.

די ארבעט איז באשטאנען אין גראבן א רייזיק גרוב. די גרוב האט געדארפט זיין פירקאנטיק און אין אלע ווינקלעך טרעפ, אריינצוגיין אין איר. די ערשטע עמ-לעכע טעג האט מען די דייטשן געלויבט, אז דאס איז טאקע א „לאמניסקא“ — א פליפלאץ. די מענטשן, וואס האבן דארט געארבעט, זיינען געווען צופרידן, ווייל יעדן טאג האט מען אהין געשיקט א קיך מיט גוטן עסן, אפילו מיט פלייש. ביים גיין אהיים פלעגן די ארבעטער נעמען די לאפאטעס צו זיך אהיים. די ארבעטער פלעגן שוין צומארגנס אליין גיין צו דער ארבעט און זיי זיינען באמת געווען צופרידן.

נאך א 15 טעג ארבעט האבן די ארבעטער אנגעהויבן צווישן זיך ריידן, אז עפעס געפעלט זיי נישט דער דאזיקער „פליפלאץ“, אז דאס גראבן זיי גאר פאר זיך און פאר אלע יידן פון לודמיר א קבר. דער חשד איז געווארן מיט יעדן טאג שטארקער. אבער עס איז נישט געווען קיין ברירה. מען איז געגאנגען צו דער ארבעט ווי פריער.

דעם טאג ווען מען האט פארענדיקט די ארבעט ביים „פליפלאץ“, האט מען אין לודמירער געטא אריינגעטריבן אלע יידן, וואס האבן געווינט אין די דערפער. דאן זיינען אויך געקומען די זאמאשטשער יאנקל און אביש גאלדגראבער. זיי האבן ביז דאן געווינט אין א דארף. זיי זיינען געפארן צו זייער ברודער יוסף גאלדגראבער. איך בין צו זיי אריינגעגאנגען און מיר האבן גערעדט וועגן דער טרויעריקער לאגע.

דעם דאזיקן פארנאכט, ווען די ארבעטער זיינען געקומען פון דער ארבעט, האבן זיי שוין געטראפן ביים געטא-טויער א וואך פון אוקראינער מיליציאנטן. זיי האבן געהייסן די יידן אוועקצולייגן די לאפעטעס פארן געטא-טויער און אליין אריין אין געטא. דאס איז געווען דעם 30טן אויגוסט 1942, זונטיק.

מיר האבן שוין געהאט א פארגעפיל, אז מארגן דארף עפעס געשען. מענטשן זיינען ארומגעלאפן ווי משוגע. מען האט געזוכט בונקערס. מיר זיינען צו דער „נייס“ נישט געווען צוגעגרייט. די יעניקע וואס האבן געפרווט שפרינגען איבער די דראטן פון דעם געטא-צוים האבן די אוקראינער געשאסן. ארום דעם געטא זיינען געווען ארומגעשטעלט אוקראינער אין לאסטאויטאס.

אויף מארגן, דעם 1טן סעפטעמבער 1942, האט זיך אנגעהויבן דער פאגראם. ווער עס האט געהאט א גוטן בונקער, דער האט זיך צייטווייליק געראטעוועט. דער פאגראם האט געדויערט 15 טעג. כמשך פון די דאזיקע טעג פלעגן זיי טעגלעך ארויס-פירן קיין פאמידן מאסן יידן. בסך-הכל זיינען דאן אויסגעשאסן געווארן בערך 18

טויזנט יידן פון די 22 טויזנט, וואס האבן זיך דאן געפונען אין לודמירער געטא. דעם 16טן סעפטעמבער 1942 האט דער געביט-קאמיסאר געשאפן א צווייטן „יודענראט“, ווייל דער ערשטער איז אויך אוועק מיט די 18 טויזנט, וואס זיינען געפירט געווארן צו דער שחיטה. דער געביט-קאמיסאר האט געמאלדן, אז דער „יודענראט“ זאל ווירקן אויף די יידן, וואס ליגן באהאלטן אין געטא אדער אויסערן געטא, זיי זאלן קומען אין געטא. עס וועט זיך אנהייבן א ניי לעבן, א נארמאלס. ווער עס איז געבליבן ביז היינט לעבן, וועט שוין לעבן בלייבן. איך בין אויך ארויס פון דעם בונקער צוזאמען מיט אנדערע.

דער „יודענראט“ האט געמאלדן, אז מען דארף גיין ריין אנגעטאן, אפגערא-זירט. מען האט געשאפן א קיך און מען האט געגעבן עסן. מען איז געגאנגען אר-בעטן און מען האט אנגעהויבן גלויבן, אז מען וועט אפשר טאקע בלייבן לעבן.

איך האב זיך דעמאלט געטראפן מיט אינדזערע לאנדסלייט גרשון אינלענדער און הערשיהיים בראך מיט זיין פרוי. זיי האבן מיר דערציילט פאלגנדעס, וואס זיי האבן דורכגעמאכט די 15 טעג אין א בונקער. בראך האט געקריגן היין און האט געשריען מען זאל אים ארויסלאזן פון בונקער. ער וויל זיך אנטרינקען. מען האט אים געפרווט געבן צו פארשמיין, אז מען כאפט, אז עס איז געפערלעך ארויסצוגיין. האט ער געטענהט, אז ער וויל פון גארנישט וויסן, אויב מען וועט אים נישט ארויס-לאזן וועט ער אנהייבן שרייען. אין בונקער זיינען דאן געווען א סך מענטשן. מען האט מורא געקריגן, אז ער קען חלילה אומברענגען אלעמען. האט אים זיין פרוי ארויסגעפירט פון בונקער און אריינגעפירט אין א שטוב. קיין ריין וואסער איז נישט געווען. עס איז געשטאנען אן עמער מיט ליים, פון אויבן וואסער. האט בראך אויס-געטרונקען דעם וואויקן וואסער. נאך דעם האט אים זיין פרוי געפירט צוריק אין בונקער, ווו זיי האבן דורכגעהאלטן די 15 טעג.

דער געביט-סעקרעטאר האט געהאט א סעקרעטארין (גערופן האט מען זי פרוי-ליין יינא ימח שמח). איר ליבלינג-אויפגאבע איז געווען צו דערהרגענען יידישע קינד-דער אן געווער. מען האט אריינגעגראבן אין דער ערד אן אייזערנע באך-שינע און די דאזיקע „פרוילין יינא“ פלעגט נעמען יידישע קינדער, ביז צוויי יאר, און אן דער שינע דערהרגעט.

דעם 13טן נאוועמבער 1942 האט זיך אנגעהויבן דער צווייטער פאגראם. דאן האט מען שוין די יידן געפירט צום אומברענגען אין אן אנדער ריכטונג. א דריי קי-לאמעטער פון דער שטאט. מען האט אהין אוועקגעפירט א צוויי טויזנט יידן. מען האט געזאגט, אז דארטן פלעגט מען זיי דערשיסן אין די מלבושים און נאכהער פאר-ברענט. גענוי וויים איך נישט.

דער צווייטער פאגראם האט זיך געצויגן א לענגערע צייט. אין געטא זיינען גע-בליבן נאר אזעלכע, וואס האבן געהאט „אויסווייזן“, אז זיי זיינען פאכמענער. איך בין נישט געווען קיין פאכמאן און דעריבער געלעגן אין בונקער. פון צייט צו צייט פלעג איך מיך ארויסכאפן אין מיטן דער נאכט, כדי צו געפינען עפעס לעבנסמיטל. אין געטא, אין די הייזער, איז געווען גענוג איבערגעלאזטע פראדוקטן. פון בונקער ביז דעם געטא איז געווען א קילאמעטער.

אין געטא איז געווען מאנאזיגער יאסל שארה, פון דער ניישטאט. ער פלעגט מיר געבן פראדוקטן וויפל איך האב נאר געקאנט פארטראגן. איך פלעג מוזן צוריק-גיין אין בונקער, ווייל אין געטא האבן געקאנט זיך געפינען נאר די יעניקע, וואס האבן די „ארבעטס-קארטעס“. פלעגט מען טרעפן אזא איינעם אן א קארטע, האט געדראגט געפאר. עס איז אויך ארויס א פארארדענונג, אז ווער פון געטא עס וועט

אריינלאזן א מענטש אן אן „ארבעטס-קארטע“, וועט דערשאסן ווערן. האבן טאקע די יידן פון געטא פארא געהאט און די דאזיקע נישט אריינגעלאזן.

איך מיט נחום שמעל זיינען מיר אזוי א פאר מאל געגאנגען נאך פראדוקטן. דעם 20טן פעברואר 1943 בין איך נאך אמאל געגאנגען אין געטא און מער שוין צוריק אין בונקער נישט געקומען. ווייל עס איז געווען אוממעגלעך דארט מער צו זיין. אין לודמירער געטא איז דאן געווען דער קאמענדאנט פון דער יידישער מיליץ לייבל פעלדשטיין. איך האב זיך מיט אים געטראפן אין געהיים און האב אים גע-פרעגט וואס זאל איך טאן — צוריקגיין אין בונקער אדער זיין אין געהיים אין געטא. האט ער מיר געזאגט, אויב איך האב א גוט ארט אין געטא, קיינער זאל מיר נישט זען, זאל איך בלייבן אין געטא. ער האט מיר אויך געזאגט, אז אויב איך האב עפעס א פראטעקציע צום פרעזעס פון „יודענראט“, אז ער זאל מיר שיקן אויף א וועלכער מ'איז ארבעט, וועל איך קריגן אן „ארבעטס-קארטע“. דער פרעזעס דארף אבער נישט וויסן, אז איך בין שוין אין געטא. עס זאל הייסן, אז איך געפין זיך מחוץ דעם געטא.

איך האב געקריגן אזא פראטעקציע. מען האט דעם פרעזעס דערציילט, אז איך געפין זיך אין א בונקער, ווו איך קאן שוין מער נישט אויסהאלטן. מען איז געגאנגען אינטערוויערן און נאך 3 וואכן האט ער געהייסן איך זאל קומען אין געטא און גיין אויף ארבעט. איך בין דעמאלט געווען גליקלעך, וואס איך האב דאס דערגרייכט — זיין אין געטא! נישט מער ליגן אין בונקער אין שמענדיקער שרעק. געהאט עסן און געווען „אויף דער פריי“!

אויף פסח האט מען געבאקן מצות לעגאל, מנהל איז געווען הערשל אדאמטשיקס איידעם (רוב).

חול-המועד פסח האט מען גענומען 20 מאן אין שטאט אריין צו דער ארבעט, איך בין אויך געווען צווישן זיי. די ארבעט איז באשטאנען ארויסצורייסן די מצבות פון יידישן בית-עולם און עס צעהאקן אויף קליינע שטיקלעך. די אוקראינער זיינען געקומען צופארן און דאס צוגענומען צו זייערע הייזער און דערפון געמאכט טרא-טוארן ביי זייערע שטיבער. די ארבעט האט געדויערט פינף טעג.

שפעטער האט מען גענומען א 300 מאן און זיי האבן געארבעט ביים צענעמען די ליידיקע הייזער, פון וואנען מען האט די יידן ארויסגעטריבן און פארניכטעט. געהייסן האט עס, אז אין די הייזער קען זיך נאך באהאלטן דער שונא. דער פראנט איז נאך געווען ווייט, דעם שונא האבן זיי שוין געזען — זיי האבן זיך געריכט אויף זייער מפלה.

דעם 12טן דעצעמבער 1943, געווען איז עס א זונטיק, איז געקומען דער געביט-קאמיסאר אין געטא אריין. זעלטן ווען ער פלעגט קומען. ער האט באטראכט דעם געטא, זיך ארומגעקוקט און קיינער האט נישט געוואוסט נאך וואס ער איז געקומען. געווען א וויילע און גלייך אדוועק. מען האט זיך אבער דערשראקן און מען איז גע-גאנגען צום פרעזעס פון דעם „יודענראט“ פרעגן וואס קאן דאס באדייטן. דער פרע-זעס האט געענטפערט, אז עס איז נישט קיין שום שלעכטס חלילה. ער איז איצט געקומען פון א ויצונג און אלץ איז אין „ארדענונג“. געהערט פון פרעזעס אזעלכע רייד, איז יעדער געגאנגען רואיק שלאפן. בסך-הכל זיינען מיר אין געטא דעמאלט געווען ביי א טויזנט מאן.

דעם 13טן דעצעמבער 1943 האט זיך אנגעהויבן דער לעצטער פאגראם. גאנץ פרי האבן זיך ארום דעם געטא ארומגעשטעלט געשטאפן און „עס-עס“ לייט און געשאסן אין דער לופט, כדי מען זאל זיך נישט צעלויפן. די פאניק איז אבער גע-ווארן א שרעקלעכע; מענטשן האבן גענומען לויפן ווו די אויגן האבן געטראגן.

איטשע שטערן (נחומס זון) איז געשפרונגען איבער די געטא-דראטן, האבן זיי אים דארטן דערשאסן. איך האב זיך געפונען א 300 מעטער פון מיין בונקער. אין געטא האט געקאכט ווי אין א קעסל. איך האב נאך געהאט א 150 מעטער צוצוגיין צו מיין בונקער. פאר מיר האבן די געשטאפא-לייט פארהאלטן עטלעכע יידן, אויך מיר האבן זיי צו זיך גערופן. איך האב זיך פארקערעוועט אין א צווייטער ריכטונג. איך בין בשלום אנגעקומען צו מיין בונקער. צוויי מעטער פון מיין בונקער האט נחום שטערן געהאט זיין בונקער. האט נחום גענומען עפענען דאס טירל פון בונקער און געוואלט אריינגיין, האבן עס די געשטאפא-באנדיטן באמערקט און אים אויפן ארט דערשאסן צוזאמען מיט זיין טאכטער **סאניע**.

מיט מיר צוזאמען אין בונקער זיינען געווען די זאמאשטשער משפחות **רייב פערל** און **בערגערזאן**. מיר זיינען אין בונקער געזעסן אכט טעג. מיר האבן מיר נישט געקאנט זיין, דער בונקער איז געווען צוויי מעטער אויף אנדערטהאלבן און געפונען האבן זיך דארטן צען פערזאן; קיין לעבנסמיטל האבן מיר נישט געהאט. איין קילאמעטער פון דעם געטא האבן מיר געהאט צוגעגרייט א צווייטן בונקער, האבן מיר באשלאסן זיך אריבערצוטראגן אהין. דער דאזיקער בונקער איז געווען ביי א פאליאק. מיר זיינען בשלום אנגעקומען צום צווייטן בונקער. פארשטייט זיך, אז דער פאליאק האט ביי אונדז גענומען גוט באצאלט. דער דאזיקער בונקער איז געווען 3 מעטער פון דעם פאליאקס קעלער. מיר זיינען דארטן אפגעזעסן אכט חדשים. נישט געוואוסט ווען עס איז טאג און ווען נאכט. צוויי מאל אין טאג פלעגט אונדז דער פאליאק געבן עסן. געלט האט ער גענומען גענוג.

ענדלעך האבן מיר דערלעבט און לודמיר איז פארנומען געווארן דורך די סאָ-וועטן. געווען איז עס דעם 22טן יולי 1944.

עס זיינען ארויס פון די לעכער, פון די בונקערס און באהעלטענישן ביז א 200 יידן, דערפון א 20 זאמאשטשער. דאס איז געבליבן פון די 22 טויזנט יידן, וואס האבן זיך געפונען אין דעם לודמירער געטא.

א דריי וואכן נאך דער באפרייאונג זיינען מיר ארויסגעפארן צום גרויסן ברוי-דער-קבר אין פאטידין, זען דעם פארניכטונג-ארט פון אונדזערע קדושים. נישט לייכט איז אונדז אנגעקומען אויסצוגעפינען דאס פלאץ, ווייל די ערד איז שוין געווען אויס-געגלייכט און האט אריינגעזאפט אין זיך דאס בלוט פון די טויזנטער קדושים. ענד-לעך האט א לאפעטע ארויפגעבראכט א כינמל האר... עס איז זיך פארצושטעלן וואס דעמאלט האט זיך אפגעטאן. מען האט געהלשט, ספאזמירט, די געוויינען זיינען גע-גאנגען עד לב השמים. מיר האבן דעם דאזיקן הייליקן ארט ארומגעצוימט מיט דראט. מען האט געזאגט א פאר קאפיטלעך תהלים, אפגעזאגט קדיש אין זיך געזעגנט מיט אונדזערע קדושים.

איטקע הערינג

דורך וועלדער און פארטיזאנקע

איבערלעבונג אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופאַציע *

גבית'עדות פון א י ט ק ע ה ע ר י נ ג, געבוירן אין ז א מ א ש ט ש אין יאָר 1924.

בילדונג: דריי קלאסן גימנאזיע.

די באשעפטיקונג פון פאטער: וואלד-בראקער.

זי האט פארלוירן די עלטערן און איין שוועסטער.

איך בין געבוירן געווארן אין לובלינער געגנט, אין זאמאשטש, אין יאָר 1942. מיינע עלטערן זיינען געווען מיטל-פארמעגלעך. איך האב באקומען אין שטוב א גוטע און זארגפעליקע דערציאונג. די זארג פון מיינע עלטערן איז געווען צו דערציען זייערע קינדער פאר ארנטלעכע און אנשטענדיקע מענטשן. מיין פאטער איז געווען א ציוניסט און האט פאר דער דאזיקער באוועגונג זייער פיל געטאן און זיך געלאזט קאסטרן. איך בין מיטן גאנצן הארצן געווען צוגעבונדן צו מיינע נאענטע און איך האב דאס זיי ביי יעדער געלעגנהייט געלאזט פילן. אזוי זיינען זיך געלאפן יארן אין דער ווארעמער היימישער נעסט, אין דער סביבה פון די געליבטע עלטערן און משפחה — ביז סעפטעמבער 1939.

דאן טאקע, ווען די פינצטערע כמארע האט זיך אראפגעלאזט איבער דער וועלט איז אויך צעשמעטערט גוועארן אונדזער, שטיל און רואיק, משפחה-לעבן. זייער וויי-טיקדיק איז געווען דאס געזעגענען זיך מיטן עלטסטן ברודער, וואס איז געווען דער ליבלינג פון דער משפחה. ער — פילנדיק זיך יונג און שטארק, האט ניט געקאנט שלום מאכן מיטן געדאנק צו בלייבן ביי די דייטשן און ניט קוקנדיק, וואס ער האט געמוזט זיך צעשיידן מיט די עלטערן, איז ער אוועק קיין רוסלאנד.

צוזאמען מיט אריינקומען פון די דייטשן, האט אנגעהויבן צו ווילדעווען א שטור-רעס און א הוראגאן איבער די יידן. כאפערייען, קלעפ, פייניקונגען און פארפאלגונג-גען אויף יעדן שריט. הגם די טעג זיינען געווען שרעקלעכע, זיינען זיי געלאפן שנעל — פארשנעלערט דורך דאס קלאפן פון הארצן. מיט אויפגעריסענע אויגן אין דער ווייט, האט מען שוין געוואלט זען דעם בעסערן מארגן. גלייך האבן זיך אין שטאט אנגעהויבן פראוואקאציעס און אין רעזולטאט זיינען אומגעקומען א סך צענדליקער אומשולדיקע יידן.

אין שטאט איז אנטשטאנען א „יודענראט“, וואס איז אויסגעוויילט געווארן דורך די דייטשן. פון אנהייב האט זיך אויסגעדאכט, אז די דאזיקע מענטשן זיינען נייטיק, כדי צו העלפן די ארעמע און די „איבערגעזידלטע“. יעדער (יידישער) איינ-וווינער פון דער שטאט האט זיך באמיט צו קומען מיט הילף די „איבערגעזידלטע“ — סיי מיט וווינונגען, סיי מיט פראדוקטן.

* גבית'עדות צוגעשיקט פון יידישן וויסנשאפטלעכן אינסטיטוט יווא אין גוריארק. איבערגעזעצט פון פוילישן אַריגינאַל.

דעם ביזן באראקטער פון „יודענראט“ האבן מיר דערקענט דעמאלט, ווען עס האבן זיך אנגעהויבן די באפערייען פון מענטשן, וואס זיינען געווען באשטימט אויף „שמעלין“. דאן האבן זיי פון די פארמעגלעכע גענומען געלט און די ארעמע געשיקט צום קאנטינענט.

בעת די דאזיקע באפערייען איז געלונגען מיינע עלטערן זיך צו באהאלטן אין וואלד, ווייל מיר האבן געהאט באקאנטשאפטן צווישן די פאליצאן, וועלכע האבן אונדז באצייטנס וועגן אלץ מודיע געווען.

ווי געזאגט — מיין פאטער איז געווען זייער אן ענערגישער און ער האט אויך פארויסגעזען דעם אומגליק וואס רוקט זיך אויף אונדזערע קעפ. ער האט דעריבער זיך צוזאמגעקערט מיט א וואלד-וועכטער, צו וועלכן ער האט געהאט צוטרון, אז ער זאל אויף יעדן פאל צוגרייטן א באהעלטעניש אין וואלד. מיר האבן אים אפגעגעבן אלע אונדזערע שטוביקע ווערט-זאכן.

אין הארבסט 1942, 5 פרי, האבן די געשמאפא-לייט ארומגערינגלט די שטאט און פארווערט אלעמען ארויסצוגיין פון דער שטאט. די איבערגעשראקענע מענטשן האבן זיך אויסבאהאלטן אין די שטוביקע באהעלטענישן, וואס זיינען געמאכט גע-ווארן אין יעדער יידישער שטוב.

איך, צוזאמען מיט דער גאנצער משפחה, האב ניט פארלוירן קיין איין מינוט און אריינגעשפרונגען אין א באהעלטעניש, וואס איז געווען צוגעגרייט פאר פופצן פערזאן. עס האבן זיך דאן אהין אריינגעשטופט ביז 40 מאן. אין דער דאזיקער ענג-שאפט זיינען מיר געזעסן 5 טעג, זיך טרייסטנדיק מיט דער האפענונג, אז די דאזיקע בוזאליע וועט אדורך און אפשר וועט מען אונדז ניט געפינען.

ווען מיר האבן דערהערט וואס עס טוט זיך אין שטאט און אז אויך דער גאנצער „יודענראט“ איז שוין צוגענומען געווארן, אז אן אונטערשייד און אן רחמנות ווערט געשאסן אויף קינדער און זקנים; מענער און פרויען; אז די גאסן זעען אויס ווי א בלוטיקער ים; אז מענטשן טרעטן איבער טויטע קערפערס און אז יעדע וויילע ווערן כסדר אנטדעקט די באהעלטענישן, פון וועלכע מען שלעפט ארויס די מענטשן צו דער שחיטה — דאן האבן מיר פארשטאנען, אז מיר זיינען פארלוירן.

אויף די גאסן זיינען אויסגעהאנגען געווארן פלאקאטן „יודענריין“. זייענדיק אין דער באהעלטעניש האבן מיר אין קאפ כסדר געשלאגן די געדאנ-קען ווי אזוי ארויסצוגיין פון דער דאזיקער סיטואציע — איך האב ניט געפונען קיין שום רעטונג. עס קאן זיין, אז ווען איך וואלט געווען עגאאיסטיש, וואלט איך זיך גערעטעוועט, ווארפנדיק זיך אין דעם לעבנס-ווירוואר איינע אליין. איך האב זיך אבער אריינגענומען אין געדאנק — לעבן און אונטערגיין צוזאמען מיט מיינע טייער-סטע. איך האב דערביי געווארט אויף דעם, וואס דער גורל וועט ברענגען.

אויפן זעקסטן טאג פון דער דאזיקער באפעריי, האבן זיך אין אונדזער שטוב אריינגעריסן, מיט געלעכטער און ליארעם, געשמאפא-לייט מיט ארטיקע פאליצאן. די הערצער פון די וואס האבן זיך געפונען אין דער באהעלטעניש זיינען געווען אפ-געשמאקט, אלע האבן מיר פארהאלטן דעם אטעם. און זיי האבן, ווי ווילדע חיות, זיך געווארפן צו זוכן באהעלטענע מענטשן. פלוצים האט איבער אינדזערע קעפ עפעס א זעץ-געטאן — דאס איז געווען דער סקריפ פון דער קאנאפע, וואס זיי האבן אפגערוקט, אונטער וועלכער עס איז געווען דער געהיימער אריינגאנג צו דער בא-העלטעניש. מיר האבן דערוען ליכט דורך די שפארונגעס (פון דער פאדלאגע) אונד-זערע הערצער האבן אנגעהויבן שלאגן ווי האמערס. אין געדאנק האט זיך שוין יע-דער געזעגנט מיטן לעבן.

איך וועל קיינמאל ניט פארגעסן ווי איך האב ביי דער ווייטיקדיק צוגעדריקטער

ברוסט דערפילט די טרערן פון מיין מוטער און דערהערט איר ליבע שטימע: „קינד מיין, לאמיר זיך געזעגענען מיטן לעבן, שטארב ווי אן אמתע יידישע טאכטער-שריי „שמע ישראל“.

אין דעם מאמענט איז דערהערט געווארן, פון דער הייך, א בייזער אויסרוף, וואס האט אין אונדזערע אויערן אפגעקלונגען ווי א דערלייזונג: „דא איז קיינער נישטא, קומט ערגעץ אנדערש“.

די הערצער ביי אלעמען האבן זיך צעווינגט, מיר האבן זיך דערפילט ווי אויפגעשטאנענע תחית-המתים. נאך דעם דאזיקן פאל האט מיין פאטער באשלאסן פאר יעדן פרייז ארויסצובאקומען זיך פון דאזיקן גיהנום.

ביינאכט האבן מיר צונויפגעקליבן די לעצטע כוחות און מיר האבן זיך אריינגעבאקומען אין דער ווייזונג. ניט געקוקט אויף די שווערע באדינגונגען און דער ריזיקע פונעם נעג, האבן מיר באשלאסן צו אנטלויפן.

די נאכט איז געווען א שיינע, א לבנהדיקע, ליכטיק ווי בייטאג. מיט פארהאקטן אטעם זיינען מיר געגאנגען דורך די גאסן, טרעטנדיק איבער טויטע קערפערס און אין קאלזשעס בלוט. ווען מיר זיינען שוין געווען ביים ראנד פון דער שטאט, האבן איבער אונדזערע קעפ אנגעהויבן פייפן קיילן. מיט פארהאקטן אטעם האבן מיר זיך גענומען יאגן פארויס און פארויס, ווי א וויכער וואס איז געטריבן פון עפעס אן רוח-מער ווי צוויי קילאמעטער זיינען מיר געלאפן אין אזא גאלאפ, מער האבן שוין דר כוחות ניט געטראגן. מיר האבן זיך אוועקגעזעצט שטיל ביים טייך, דערנאכפנדיק דעם אטעם מיט קאלטן וואסער. שטיל האבן מיר געדאנקט גאט פאר דער דאזיקער גרויסער מתנה — דאס קענען איבערלעבן די דאזיקע שוידערלעכע נאכט.

אונדזער ווייטערדיקער וועג האט טאקע געפירט אין יענעם וואלד, ווו דער פאטער האט צוגעגרייט די באהעלטעניש. מיר האבן זיך פארשטענדיקט מיטן וואלד-וועכטער, וועלכער האט אונדז באזארגט עסן און מיר האבן זיך באזעצט אין וואלד.

פון אנהייב האבן מיר געליטן נאר קעלט, ווייל עסן האבן מיר געבראכט פון דארף. יעדנפאלס זיינען מיר געווען גליקליך וואס אונדזערע אויערן הערן מער ניט דעם הימלערישן געשריי.

עס האבן זיך אבער געפונען מענטשן, וואס האבן אונדז מקנא געווען. אין איי-נער א נאכט זיינען אויף אונדז אנגעפאלן באנדיטן, וואס האבן אן רחמנות אלץ ביי אונדז צוגענומען — די מלבושים, וועש און געלט. מיר זיינען געווען געצוונגען צו ביים אונדזער וויינארט אין א צווייטן וואלד. די פארפאלגער זיינען אבער ווידער געקומען אויף אונדזערע שפורן, האבן אנטדעקט אונדזער צווייטע באהעלטעניש און ווידער אונדז בארויבט ביי דאס לעצטע. זיי האבן אונדז איבערגעלאזט נאקעט און בארוועס — אן מוט צום לעבן.

געווען איז עס ווינטער. אין גרעסטן פראסט בין איך אויפן שניי געגאנגען באר-וועס צו א פויער אין דארף, כדי צו בעטן עפעס הילף. מיר זיינען געווען שרעקלעך אויסגעמאטערט פון הונגער, ממש נאענט צום טויט.

ניט געקוקט אויף אלץ האבן מיר זיך געמיט אויסצוהאלטן; מיר האבן זיך געטרייסט מיט דער האפענונג, אז דער סוף פון אונדזערע צרות דערנענטערט זיך.

איין מאל איז געשען א פאטאלע זאך. ווען איך בין ניט געווען, האבן די „אקאו-צעס“ (*) ארומגערינגלט דעם וואלד און, ניט געבנדיק קיין צייט קיינעם צו אנט-

* A. K. זינען די ראשי-תיבות פון „ארמיה קראיווא“, א פויליש-נאציאנאליסטישע אומלעגאלע

מיליטערישע פארמאציע, אין וועלכער עס האבן זיך געפינען שטארק-אנטיסעמיטישע עלעמענטן.

לויפן, אלעמען אויסגעמארדעט. איך האב וועגן גארניט געוואסט, גייענדיק אהיים מיט גרויס פרייד, ווייל כ'האב מיט זיך געטראגן אביסל שפיין פאר מיינע נאענטסטע. טרויעריק איז מיר געווארן אויף דער נשמה, ווען אויף מיינע רופן האט זיך קיינער נישט אפגערופן. עס האט אין וואלד געהערשט א טויטע שטילקייט. ווי א משוגענע האב איך אנגעהויבן לויפן ארומצוזוכן די טייערע פאר מיר טויטע קערפערס — און כ'האב זיי געפונען נאך א גאנץ לאנגיקן ארומבלאנדזשען. מיט טרערן בין איך צו זיי צוגעפאלן, זיי זיינען נאך געווען ווארעם. מיין נשמה בונטעוועט זיך און איך פארליר דעם ווילן צום ווייטערדיקן קאמף פאר איבערווענדן די שוועריקייטן. אבער גראד אין דעם מאמענט, ווען איך האב פארלוירן אלע מיינע נאענטע, ווען כ'האט זיך געקאנט דאכטן, אז כ'האב נישט צו וואס צו לעבן, האט זיך ביי מיר ארויסגערופן א שטארקער פארלאנג און באשלוס — לעבן און נקמה-נעמען פאר דעם אימשולדיק פארגאסער-נעם בלוט.

אין דעם וואלד האבן זיך געפונען פארטיזאנישע גרופעס, וואס זיינען באשטאנען פון רוסישע געפאנגענע (אנטלאפענע), אביסל פאליאקן און גאר ווייניק יידן. איך טרעט אריין אין א רוסישן אטריאד, ווייל כ'האב אנגעהויבן פילן אן עקל צו די פאליאקן, צוליב דעם לעצטן קלאפ, וואס כ'האב פון זיי באקומען.

אונדזער ערשטע אויפגאבע איז געווען אריבערגיין דעם בוג קיין ווייסרוסלאנד, כדי זיך צו פאראייניקן מיט דער בריגאדע פון פינסק. איך האב אבער געבעטן הילף אין צייט, כדי כ'זאל קאנען באגראבן די טויטע קערפערס פון מיינע ליבע. מיט די אייגענע הענט העלף איך גראבן דעם קבר און מיט די אייגענע הענט פארשיט איך זייער אייביקן רוארט.

די גרופע וואס האט זיך אריבערגעקליבן איבערן בוג, איז באשטאנען פון 30 מאן. איך האב באקומען געווער — א ביקס און אמוניציע. דער וועג איז געווען זייער א שווערער און א געפערלעכער. אויף דער זייט פון בוג האבן נאך די „אקאוועס“ געמאכט אויף אונדז א לוייערונג און עס איז זיי געלונגען צו דערהרגענען איינעם פון אונדזער מענטשן.

דעם בוג זיינען מיר אדורך ביינאכט. דאס וואסער איז געווען זייער טיף, אבער ווייל מיר האבן געהאט א גוטן פירער און האבן גוט אויסגעפארשט דעם ארט פון דורכגאנג, זיינען מיר אריבער בשלום אויף דעם צווייטן ברעג.

מיר האבן נישט באוויזן אנצומאן די טרוקענע וועש ווי מיר האבן דערהערט דיי-טשישע געשרייען און ס'האבן אנגעהויבן פליען קוילן. ווידער איז געפאלן איין קרבן. די איבעריקע האט יעדער זיך צעלאפן ווו ער האט נאר געקענט. אזוי ווי דער וואלד איז געווען נאענט, האבן מיר זיך צו אים דערשלאגן און דארטן האט זיך אנגעהויבן אונזער ווייטערדיקער וואנדערוועג.

מיר פלעגן צופוס מאכן א טאג 30-40 קילאמעטער. די באפעלקערונג אין די דערפער האט אונדז אויפגענומען נישט גאר גערן, ווייל זיי זיינען לרוב געווען בא-ווינט פון אוקראינישע נאציאנאליסטן.

נישט ווייט פון בריסק זיינען מיר ווידער אריינגעפאלן אין פאסמקע, ווו מיר האבן פארלוירן דריי מאן.

נאך א חודש וואנדערן זיינען מיר ערשט אנגעקומען אין אן ארט בערך 40 קילאמעטער פון פינסק. די עלטסטע און אלע האבן אונדז אויפגענומען זייער גוט און האבן אונדז געגעבן די בעסטע מעגלעכקייטן, וואס כ'האט זיך דאן געקאנט ווינטשן.

מיר האבן געשאפן אן אפטיילונג מיטן נאמען **טשאפאיעווי**. דער קאמערנדאנט פון דער בריגאדע איז געווען א גרוזין, זייער א פייערע מענטש. ער האט נישט אנערקענט קיין שום ראמן-פארשיידנקייטן. די בריגאדע האט זיך צונויפגעשטעלט פון פינף אט-

ריאדן. יעדער אטריאד האט געהאט זיין קאמאנדיר און אייגענע עלטסטע. אומעטום האט געהערשט דיסציפלין אין ארדענונג. טייל פון די מיידלעך האבן זיך פארנומען מיט דער ווירטשאפט, אנדערע זיינען געווען זעלנער: זיינען געשטאנען אויף וואך, געאנען אויף קאמף-אויפגאבעס צוזאמען מיט די מענער.

איך בין געווען אין דעם צווייטן ווואך און צוזאמען מיט אים אויסגעפירט א ריי אויפגאבעס, וואס מען האט אויף אונדז ארויפגעלייגט. איך האב זיך באמיט צו זיין דרייט און זיך אן עצה געבן אין די פארשיידנסטע סיטואציעס — דעריבער האבן מיר אלע ליב געהאט.

ניט ווייט פון אונדז איז געווען א יידישער פארמיוואנען-אטריאד. ניט איין מאל איז זיי, לויט מיין אנרענונג, געגעבן געווארן הילף. ביי אונדז איז אלץ געווען איבער-גענוג, ווייל מיר פלעגן דעראבערן דערפער און שמעט פון די דייטשע.

פריילינג-צייט 1944 האבן די דייטשן אויף אונדז אנגעשיקט שפיאנען, וואס האבן זיך אנגעגעבן פאר א רויט-ארמייאישער ראזוועדקע און זיי האבן, אויסנוצנדיק אונדזער גאסטפריינטלעכקייט, אויסגעפארשט אונדזערע פאזיציעס. א פאר טעג שפעטער האט זיך אנגעהויבן א שרעקלעכע באמבארדירונג פון וואלד און מיר זיינען גע-צוואונגען געווען צו פארלאזן די פאלאצן, וואס מיר האבן מיט אייגענע הענט אויפ-געבויט.

דאס איז געווען פאר זיי ווייניק. די דייטשן האבן קאנצענטרירט גרויסע כוחות און מיר זיינען געצוואונגען אפצוטערען אונטער זייער דרוק. מיר זיינען אפגע-טראטן 20 קילאמעטער און די דייטשן האבן זיך גערוקט נאך אונדז. די ארטיקע בא-פעלקערונג האט אויסגעזען צו זיין פאררעטעריש.

פונקט אין דעם דאזיקן קריטישן מאמענט איז געקומען הילף. צוויי וואכן האבן מיר אויפגעהאלטן אונדזערע פאזיציעס — אונדזערע כוחות זיינען אבער ניט געווען קיין גלייכע. א גאנצן מאג זיינען מיר געלעגן אין די אקאפעס און די קוילן און גראנאטן פלעגן זיך אויפרייסן איבער אונדזערע קעפ.

ענדלעך איז געקומען די לאנג-דערווארטע שעה. די ערשטע אפטיילונגען פון דער סאוועטישער ארמיי. אונטער זייער דרוק האט זיך די דייטשע ארמיי געצויגן צוריק.

יוגנט אין זאמאשטער געטא: פון רעכטס צו לינקס: לאה, העלחל, פראדל און הערשל פעלץ. פאטאגראפירט דעם 2טן פעברואר 1941.

דעם 5טן מאי איז פארגעקומען דאס פונאנדערלאזן פון די פארטיזאנישע אטריאדן. פון די מיידלעך ווער עס האט געוואלט, האט געקענט אריבערגיין אין ציווילן לעבן. עס איז פארגעקומען א שיינע דעפילאדע. אלע האבן אפגעגעבן א סאלוט ווי א צייכן פון אייניקייט. מען האט אונדז ארויסגעגעבן באפולמעכטיקונגען, וואס בא-שמעטיקן אונדזער זיין אין דער פארטיזאנער-באוועגונג. איך האב באקומען א גוטע ארבעט אין קיעוו. איך האב דארטן באקומען הילף, ווייל יעדער האט זיך דארטן גע-רעכנט מיט אזעלכע מענטשן וואס האבן געבראכט ערע דעם פאטערלאנד. איצט בין איך צוריק אין פוילן, כדי ווידערמאל זיך קענען אויסוויינען אויפן קבר פון מיין משפחה.

צו דער דאזיקער באשרייבונג איז בייגעלייגט די קאפיא און איבערעזעצונג פון דער ווייטערדיקער באפולמעכטיקונג:

ב א פ ו ל מ ע כ ט י ק ו נ ג

ווייסרוסישער שטאב פון דער פארטיזאנען-באוועגונג.

ארויסגעגעבן דער חברטע ה ע ר י נ ג א י ט ק ע, די טאכטער פון יחיאל, אז זי איז ווירקלעך געווען אין דעם פארטיזאנער-אפטייל אויפן נאמען פון טשאפא-יעוו, פינסקער בריגאדע, פון יאנואר 1942 ביזן 5טן מאי 1945, אין באראקטער פון א געוויינלעכן זעלנער.

עס ווערן געבעטן אלע ארטיקע אמתן ארויסצווייזן הילף דער חברטע הערינג ביים איינארדענען זיך ביי ארבעט און וווינען. ווייסרוסישער שטאב פון דער פארטיזאנער-באוועגונג.

גענעראל-מאיר (סטרוזשקא) -- קיילעכדיקער שטעמפל.

געטא, שחיטות, וואלד, מיידאנעק

דערציילונג פון א געראטעוועטן פון זאמאשטש *

1. אין געטא פון זאמאשטש

די גאנצע יידישע באפעלקערונג פון זאמאשטש, א שיינע שטאט, וואס געפינט זיך א וועלכע 80 קילאמעטער פון לובלין, איז דורך א ריי דייטשע פארארדענונגען דערפירט געווארן צו א צושטאנד פון גרויסער נויט.

אין דעם לובלינער דיסטריקט, וואס איז געווען געדיכט באפעלקערט פון יידן, האבן זיך די דעפארטאציעס און די שחיטות אנגעהויבן פריער ווי אנדערשוו אין פוילן. מען ווייסט, אז די דאזיקע שרעקלעכע האנדלונגען האבן געדארפט דינען ווי א מוסמער, כדי אויסצופירן קאלעקטיווע מארדן.

מיין דערציילונג וועט זיין זייער לאנג, אויב איך וועל איבערגעבן וועגן אליין, וואס איז פארגעקומען אין געטא אין אונדזער שטאט. איך וועל דעריבער נאר רעדן וועגן מיין פאמיליע און וועגן מיר אליין. אונדזער גורל איז ניט געווען קיין טראגישער אויסנאם. מיינעמער יידישע פאמיליעס האבן מיטגעמאכט דעם זעלביקן מאר-טירער-וועג. איך בין אלט 20 יאר. בין אלט געווען 14 יאר, ווען דער קריג איז אויסגעבראכן. און קום 17 יאר אין 1942, ווען עס איז פארגעקומען די שחיטה. מיין פאטער איז געווען א שוסמער און מיין מוטער א שניידערין. אין אונדזער משפחה זיינען ניט געווען קיין רייכע לייט. שוין נאר יונג האט מען מיך אנגעהויבן צו לערנען א פאך. איך בין א מעכאניקער-שלאסער.

פון דער אקופאציע אן, ניט געקומט אויף מיינע יונגע יארן, בין איך געווען צו-זאמען מיט מיין פאטער באשעפטיקט ביי א זייער אויסמאטערנדיקער ארבעט. די דייטשן האבן אונטערגענומען אן ארבעט צו ענדערן דעם לויף פון א טייך (**). די יידן האבן געמוזט דערביי הארעווען פון אינדערפרי ביזן אונט. זומער אונטער א ברענענדיקער זון, ווינטער אין די בלאטעס און שניי. מיר האבן געגעסן, אבער תמיד געווען הונגעריק.

דער שטח פון אונדזער וואך, א פאליצא, מיטן נאמען לעאן שימאנאווסקי (וואס האט געהאט דעם ראנג פון א „פארארבעטער“) און זיינע אונטערגעארדנטע, האבן אונדז אומברחמנותדיק געשלאגן. א סך מענטשן זיינען געשמארבן פון דער דאזיקער שווערער ארבעט סיי צוליב דעם וואס זיי האבן געהונגערט און סיי צוליב די קלעפ, וואס זיי פלעגן באקומען.

(*) דער דאזיקער דאקומענט איז צוגעשיקט געווארן פון דעם יידישן וויסנשאפטלעכן אינסטיטוט ייווא, גיריאק; די דאזיקע גבית'עדות אין פראנצויזישן אריגינאל, איז אפגעגעבן געווארן אין פראנקרייך, משמעות אין יאר 1946-1947.

(**) אן ענלעכע ארבעט האבן די דייטשן דורכגעפירט נישט ווייט פון טשענסאקאוו אויך מיט דער הילף פון יידן.

2. די שחיטה פון 11טן אפריל 1942

דעם 11טן אפריל 1942, שבת, האבן זיך די עס-עס, די עס-דע (מענער פון דער געשטאפֿט) און די „רייטער פאליציי-אפטיילונג“ ווי א הארדע ווילדע באפאלן דעם יידישן קווארטאל אין זאמאשטש. דאס איז געווען א גרויסע איבעראשונג. א פאניק האט באזונדערס ארויסגערופן די „רייטער-פאליציי“. זיי האבן זיך א לאזגעטאן איבער די גאסן און מיט ווילדע קולות געשלאגן אויף רעכטס און לינקס. די טעראריזם באפעלקערונג האט געמיינט, אז דאס איז אן איבערפאל ווי די פריערדיקע, מיטן ציל צו רויבן. אבער ניין, די חיות זיינען געווען דאס מאל דור-שטיק נאך מענטשלעך בלוט.

די יידישע קהילה האט געציילט צען טויזנט נפשות. אין איין אויגנבליק, אן דער מעגלעכקייט זיך צו קאנען אפגעבן א השבון, וואס עס קומט פאר, איז שוין געלונגען צונויפצוזאמלען א מאסע פון דריי טויזנט פערזאנען, מענער, פרויען און קינדער, וואס מען האט געכאפט צופעליק אין די גאסן, און פון די שטיבער ארויס, און מען האט זיי שוין געטריבן צום וואקזאל, פון וואנען מען האט זיי דעפארטירט אין אן אומ-באקאנטער ריכטונג.

אין משך פון זומער 1942 ביזן חודש נאוועמבער, זיינען פארגעקומען פיר אי-בערפאלן אויפן געמא און איינער איז געווען שרעקלעכער פון צווייטן. דאס בילד, וואס די געמא האט יעדעס מאל נאך אזא איבערפאל מיט זיך פארגעשטעלט, האט די איבערגעבליבענע אין געמא דערפירט בוכשטעבלעך צו משוגעת. אומעטום געהרגע-טע: אין די גאסן, אין די הויף און אין די הויזער. פיצלעך קינדער, וואס מען האט אראפגעווארפן פון צווייטן און דריטן שטאק, זיינען געלעגן אויף די טראטווארן צו-שמעטערטע. די יידן אליין האבן געמוזט צוזאמעננעמען די טויטע און זיי קובר-זיין און דערנאך ווארפן אויף דער ריי אליין אומגעבראכט צו ווערן.

לאנגע קאנוואיען אין סחורה-וואגאנען זיינען אפגעגאנגען קיין בעלזשעין, אין דעם עקסטערמינאציע-לאגער, ווו טעגלעך זיינען אומגעקומען צען טויזנט מענער, פרויען און קינדער.

נאך דער זיבעטער און דער לעצטער דעפארטאציע, איז זאמאשטש דערקלערט געווארן „יודענריין“ — אפגערייניקט פון יידן. די לעצטע פון דער יידישער באפעל-קערונג זיינען פארטיקסווייז אפגעשיקט געווארן קיין **איוזשביצע**, ניט ווייט פון זא-מאשטש, אין דעם קאנצענטראציע-לאגער פאר די יידן, וואס האבן געלעבט אין צאל-רייכע קליינע שטעטלעך, ניט ווייט פון דער דאזיקער שטאט. אויך פון דאנען האט מען זיי שפעטער ארויסגעפירט קיין בעלזשעין אין די גאזקאמערן.

70 יידן זיינען נאך געבליבן אין זאמאשטש. די עס-עס איז צוגעטראטן צו ליקי-ווידירן דעם געמא. דאס בעסטע מעבל און מלבושים זיינען געווארן ארויסגעפירט פון זאמאשטש, ווארשיינלעך אין דער ריכטונג קיין דייטשלאנד. אזע אלטע זאכן זיינען געווארן צונויפגעזאמלט אין א מאגאזין אין „ווערטערפאסונג“ אויפן יידישן בית-עולם. פאליאקן אין פאלקס-דויטשן זיינען געקומען אפקויפן די זאכן פאר זייער נידעריקע פרייזן. די עס-עס האט איינגעסירט דאס געלט. געלט האט ניט קיין ריח...

בעת דער דאזיקער שרעקלעכער שחיטה האב איך פארלוירן מיין פאטער, מיין מוטער, מיין צוויי יינגערע שוועסטער, סאניע און העלע, און מיין קליינעם ברודער הירש. א דערשלאגענער און איינזאמער ווי א שטיין אויפן וועג, האב איך אויסגע-מיטן די פינפטע מאסאקרי, דורך דעם, וואס אין לעצטן מאמענט האב איך זיך אריינגע-באקומען אין אן אלט פארלאזן הויז. שטארבנדיק פון הונגער, האב איך זיך צוכאקו-

מען צו דער גרופע פון 70, וואס זיינען געבליבן לעבן אין זאמאשטש. זיי האבן מיך אויסבאהאלטן.

יעקב מייזעל, מיטן צונאמען „זאפאלקא“ (שוועבעלע), ווייל ער איז געווען זייער מאגער, און אנדערע, האבן מיר א סך געהאלפן.

א סך זיינען ארויס פון זייערע באהעלמענישן. געוויסע מענטשן זיינען צוריק-געקומען פון די וועלדער. עס האט זיך צוגערוקט דער ווינטער, און כדי צו געפינען א שוצפלאץ ביי אן אריער, האט מען געדארפט זיין א מיליאנער.

גאר גיך איז פון דער גרופע 70 געווארן 500 פערזאן. די עס-עס האט געהאלטן, אז מיר זיינען שוין דא צופיל. זיי האבן ארויסגעפירט 300 פערזאן קיין **לאבניא**, א וועלכע 12 קילאמעטער פון זאמאשטש, אין אן אלטער זענעריי.

משעכישע יידן האבן געארבעט א געוויסע צייט ביי אויפשטעלן באראקן. די ניי-געקומענע זיינען אבער נישט געבליבן לאנג אויפן פלאץ.

די תלנים אונדזערע זיינען געווען די ס״ס-אפיצירן: **לאנדקעמפער**, קאלב און **אייזלעבן**. די דאזיקע חיות זיינען געגאנגען קיין לאבניא מיט א גרופע פון 300 פער-זאן. זיי האבן צו זיי געזאגט: „גוט אונדז אוועק אייערע בריליאנטן און אלץ וואס איר האט מיט זיך, און איר וועט האבן א לייכטן טויט, אויב נישט...“

קיינער האט זיך נישט א ריר-געמאט, קיינער האט קיין ווארט נישט געזאגט. האבן די אפיצירן געגעבן א באפעל די סאלדאטן, אז זיי זאלן אנהויבן צו זוכן. די סאלדאטן האבן זיך א ווארף-געמאט אויף די יידן. ביי די פרויען האבן זיי אראפגעריסן די אוי-רינגלעך און זיי האבן ארויסגעשלעפט דאס ברויט פון די מלבושים אין דער האפע-נונג, אז זיי וועלן דארט געפינען גאלד-שטיקער, אדער פאפיר-געלט. א פאליאק האט זיך געפונען מיט א צוואנג און האט ארויסגעריסן די גאלדענע ציין ביי די וואס האבן זיי געהאט. ער האט דאס געמאט אויפן באפעל פון די ס״ס.

דערנאך האבן די מערדער צוגעפירט די גרופע צו דער זענעריי, דערנעבן פון א גרוב, וואס איז געווען ברייט, אבער נישט גענוג טיף, וואס האט געדארפט דינען פאר א קבר. א פוילישער עדות האט דערציילט, אז אלע זיינען געשטארבן מיט ווירדע. קיינער פון צווישן זיי האט נישט געשריגן און נישט געוויינט. מענער מיט זייערע פרויען האבן זיך אנגענומען פאר די הענט, זיך צעקושט און רואיק געבליבן שטיין פאר די מיטראיעטן. די קרבנות האט מען אויסגעלייגט איינציקווייז אין רייען, איי-נעם ביים צווייטן, און שפעטער אין איין רייע קרבנות איבער דער צווייטער. די מערדערס האבן צוגעשיט די קברים מיט עטלעכע לאפעמעס ערד און האבן זיך דער-ווייטערט, מיטנעמענדיק מיט זיך עטלעכע בריליאנטן און גאלדענע ציין, וואס זיי האבן געפונען.

3. די לעצטע יידן אין זאמאשטש

די לעצטע צוויי הונדערט יידן אין זאמאשטש זיינען געבראכט געווארען אויף צוואנג-ארבעט אין אן אמוניציע-פאבריק. אין דעם דאזיקן גיהנום האבן געארבעט נאך יידן און סאוועטישע קריגס-געפאנגענע. אין משך בלויז פון עטלעכע וואכן זיינען 40 פראצענט פון אונדזערע דארט אומגעקומען. דער עס-עס-מאן **רעספערט** איז גע-ווען דער שעף פון לאגער. יעדן מאג האט ער אליין, אין דער באגלייטונג פון אן-דערע עס-עס-לייט, אויסגעמארדעט דרייסיק, פערציק „העפטלינגע“, דערקלערנדיק זיי פאר „אומפעאיק“ צו דער ארבעט.

דער עס-עס **לאנדקעמפער** האט געפונען א יידיש יינגל פון 12 יאר, וואס האט

זיך געהאט באהאלטן אין לאגער. ער האט אים אריינגעפירט אין זיין ביורא און צו אים א געשרייגעטאן:

-- „לייג זיך אוועק, דו וועסט ווערן דערהרגעט“.

-- ניין, -- האט געענטפערט דאס קינד -- איך וועל מיך ניט לייגן. הרגע מיך אזוי ווי איך שטיי, אין שטערן, אין הארץ.

אן אויפגערעגטער, האט ער אים געגעבן א קאפע מיטן שטיוול. דערנאך האט ער אויסגעלאדן זיין רעוואלוער...

צי וועט מען געפינען דעם דאזיקן מערדער און אים באשטראפן? ווי אזוי איז עס אים געלונגען אויסצומיידן זיין שטראף? ווי אזוי קאן מען געפינען די אלע מער-דער פון די לאגערן, אין געטאס? זיי ווינען אזוי צאלרייך...

4. א פארטיזאנער

איך בין ניט געווען דער איינציקער יונגער יידישער מענטש, וואס האט געוואלט ווערן א פארטיזאנער, כדי צו קאנען נעמען נקמה אן די מערדער פון מיין פאמיליע. ווען די פאליצאן וואלטן אונדז געהאלפן, וואלטן מיר געקאנט שאפן גלענצנדיקע אפטיילונגען אין גאנץ פוילן, וואס איז אזוי רייך אין וועלדער און אין זומפן, צו וועלכע מען קאן ניט צוקומען, אבער ווי אזוי די פאליצאן האבן אונדז געהאלפן, וועגן דעם וועל איך נאך דערציילן וועגן א פאל מיט מיר אליין.

צען יוגנטלעכע צווישן אונדז, אלע יתומים, האבן מיר באשלאסן צו אנטלויפן פון קאנצענטראציע-לאגער, כדי זיך אריינצוקומען אין וואלד און דארט בילדן א קליינע אפטיילונג, וואס וואלט געהאנדלט אויף אייגענער איניציאטיוו, אדער וואלט זיך פאראייניקט מיט די פארטיזאנער. פארן פרייז פון גרויסער ריזיקע און קאלא-סאלע געפארן, איז אונדז געלונגען זיך צו שטעלן אין קאנטאקט מיט א פוילישן פויער. ער האט אונדז צוגעזאגט פאר א סומע פון 30 טויזנט זלאטעס צו געבן עט-לעכע ביקסן און אונדז אנווייזן דעם וועג צו דעם נאענטסטן וואלד, ווו מיר וואלטן זיך געקאנט אויסבאהאלטן.

מיר האבן אנגעגנבעט און זיך אנגעזאמלט בשותפות די דאזיקע סומע און זי איבערגעגעבן דעם פאליצא, און אין א נאכט איז דער וועכטער איבערגעקויפט גע-ווארן און מיר האבן זיך ארויסבאקומען פון לאגער. דער פויער האט אונדז געגעבן די ביקסן, אבער שפעטער, ווען מיר ווינען שוין אנגעקומען אין וואלד, האט זיך ארויס-געשטעלט, אז די ביקסן האבן געהאט א גאר קנאפן ווערט. נאך ערגער. די טיילן ווינען געווען פון אן אנדער קאליבער ווי די ביקסן. אין דער זעלביקער נאכט ווינען מיר געווארן אטאקירט פון א באנדע פויערים, וואס איז ווארשיינלעך אנגעשיקט געווארן פון אונדזער פויער, ווייל ער האט גאנץ גוט געווסט ווו עס געפינט זיך אונדז-זער באהעלטעניש. די באנדע האט אונדז געשלאגן, ביי אונדז צוגענומען דאס גאנצע געלט און אפילו אונדזערע מלבושים אויך. קוים מיט צרות איז אונדז געלונגען זיך צו ראטעווען. זיי האבן, פארשמענדלעך, אויך צוגענומען ביי אונדז די ביקסן, כדי זיי צו פארקויפן אנדערע יידן.

הונגעריקע און פארצווייפלעט, ווינען מיר א גאנצן טאג געבליבן אין וואלד, וויסנדיק אז אויף יעדן טריט און שריט לויערט אויף אונדז דער טויט.

די דייטשן האבן פארטיילט געווער צו באשטימטע פאליצאן. די דאזיקע פא-ליצאן ווינען געגאנגען איבער די דערפער און וועלדער, כדי דארט אויסצוזוכן אנט-לאפענע יידן. עס איז שוין אונדז גארניט עפעס אנדערש איבערגעבליבן, ווי צוריק צו זיין אין אונדזער תפיסה. פארביטערטע האבן מיר נאך געהאט אן אויסערגעוויי-ניש.

לעבן שאנס, כדי צו קאנען אריבערצוגיין די שטאכל-דראטן. אדאנק דער מיטהילף פון אונדזערע חברים אין אומגליק, איז אונדז געלונגען איבערצוקויפן א דייטש פון ביורא, וואס האט אונדז ווידער אריינגענומען אין לאגער אלס שקלאפן. עס האט אונדז בכך נישט געפעלט קיין גומער ווילן צו קעמפן קעגן די דייטשן, נאר די באדינגונגען זיינען, ליידער, פאר אונדז געווען אומגינסטיקע.

5. אין מאידאנעק

דעם 1טן יוני 1943 בין איך, צוזאמען מיט נאך 400 יידן, אפגעפירט געווארן קיין מאידאנעק.

צו וואס רעדן פון דעם ארט?

עס זיינען פאראן אומגליקן, אין וועלכע מיר זאגן זיך אפ צו גלויבן, ווייל מיר קאנען זיך זיי לחלוטין נישט פארשטעלן.

בעת איך האב בייגעוויינט די מאסאקרעס אויף די גאסן פון זאמאשטש און גע-זען די פוינקונגען אין צוואנגס-ארבעט-לאגער, האב איך ביי זיך געטראכט, אז איך האב שוין אלץ געזען. איך האב אבער נאך געדארפט איבערלעבן דאס שרעקלעכסטע אין מאידאנעק.

אנקומענדיק קיין מאידאנעק זיינען מיר נאך א זייער גענויער רעוויזיע, אריינגע-גענגען אין באראק נומער 19. בעת מיר גייען אהין אריין, האבן די עס-עס-לייט גראד געהאלטן ביים הענגען א סך פון די לאגערניקעס, מענטשן קראנקע — סקע-לעטן און שוין שטארבנדיקע.

צומארגנס בין איך געווען אן עדות פון אן אנדערן ספעקטקל.

אן עלעגאנטער עס-עס-אפיציר מיטן נאמען **רייכמאן**, האט זיך פארנומען מיט אן אפקלייב פון מענטשן, מיט זייער א רואיקן געמיט (מיט צוואנגענעלאסענע ציין) האט ער מיטן גרויסן פינגער געוויזן: „רעכטס, לינקס“, וואס דאס האט באדייט... שוין צום טויט, אדער דערווייל נאך נישט צום טויט. דאס מאל בין איך געשיקט גע-ווארן אויף רעכטס, אבער איך האב מיר נישט געמאכט קיין אילווייזעס, וואס עס דער-ווארט מיך שפעטער. די וואלקנס שווארצער רויך, וואס האבן זיך געטראגן פון די הויכע קומענס פון די קרעמאטאריעס, האבן מיך אומאויפהערלעך אין דעם דער-מאנט.

עס איז געווען זיכער, אז איך וועל אומקומען, אבער אויף וועלכן אופן, דאס האב איך נישט געוואסט. צי וועל איך ווערן געהאנגען פון דעם קאפא ווידערקא? — צי וועל איך ווערן דערשטיקט דורך דעם דערשטיקער אדער דערטרונקען ווערן אין דעם באסיין פון לאגער; אדער מען וועט מיך הרגענען בעת דער גימנאסטיק, אדער צעריסן ווערן פון ווילדע הינט? דער אויסוואל איז באמת א גאר רייכער, כדי אלץ אויסצורעכענען.

אנטלויפן פאר יעדן פרייז... עס זיינען פאראן אזוי פיל מעגלעכקייטן צו שטארבן אין יעדער צייט, אבער קיין איין מעגלעכקייט צו אנטלויפן. ווי אזוי ארויסצובאקן-מען זיך פון דעם קרייז פון די וועכטער פון די מערדערלעכע עס-עס. און דורך די דראטן, וואס זיינען אנגעלאדן מיט עלעקטרישן שטראם?

אין יולי 1943 זיינען געקומען די עס-עס, כדי ארויסצונעמען פון אונדזער לאגער טויזנט העפטלינגע פארן לאגער אין **סקארזשיסקא**, פאכמענער, קוואליפצירטע אר-בעטער, וואס וועלן ווערן פריי, גוט דערנערט און גוט געצאלט.

פארשטייט זיך, אז קיינער האט קיין ווארט נישט געגלייבט, אבער אלע האבן געוואלט אנטלויפן פון מאידאנעק. איך האב געהאט דאס גליק צו זיין צווישן אס-די

טויזנט. איך האב נאך פארוויכט דעם טעם פון „גן-עדן“ פון סקארזשיסקא און פון בוכענוואלד.

די וואס זיינען לעבן געבליבן פון די דאזיקע לאגערן, וועלן פון זייער זייט וועגן אלץ דערציילן, ווייל איך האלט, אז דאס איז די אויפגאבע פון די אלע, וואס האבן איבערגעלעבט די נאציסע לאגערן. איך האב געטון דאס מייניקע, דערציילנדיק וועגן די פארברעכנס, וואס די דייטשען זיינען באגאנגען אין אונדזער שטאט זאמאשטיש. פון די צען טויזנט זאמאשטישער יידן האב איך נאך ניט געמראפן קיין איין אפ-געראטעוועטן.

—:—

איצט זיינען שוין די דייטשן באזיגט. די פייניקונגען, די שחיטות זיינען שוין פארענדיקט. אבער ניט פאר אונדז, יידן. מיט צען יאר פריער, איידער היטלער האט דערקלערט א קריג דער וועלט, האט ער זי דערקלערט די יידן. ער האט זיי געפייניקט, פארניכטעט און געמארדעט און די וועלט, וואס האט דאס אלץ געזען, האט געשוויגן. נאך איצט שווייגט די וועלט. בעת אלע פעלקער באקומען צוריק זייער אומאפהענגיקייט, ווען די אלע טויזנטער פראנצויזן, האלענ-דער און רוסן, וואס האבן זיך פונקט אזוי ווי מיר געפונען אין די פארניכטונגס-לאגערן, קערן זיך צוריק אהיים, האבן מיר, די אפגעראטעוועטע פון פוילן, ניט ווהין צו גיין.

דאס רעאקציאנערע פוילן פון פאר דער מלחמה איז געווען פאר אונדז א שטיף-מוטער, די איצטיקע רעגירונג — א באמת דעמאקראטישע — איז גינסטיק פאר יידן, אבער דאס פעבל, ביז עס וועט צו אונדז ארויסווייזן א ביסל פארשמענדעניש און ליבע, וועלן נאך א סך וואסערן מוזן פארפליסן אונטער די בריקן. און מיר האבן ניט קיין צייט. מיר קאנען שוין לענגער ניט ווארטן. מיר ווילן אויך האבן אונדזער חלק פון א מענטשלעך לעבן. צי פארדינען מיר דאס ניט נאך אזוי פיל ליידן?

דוד מעקלער, פון זאמאשטיש (אלט 20 יאר).

הענאך נאבעל

דורך ויבן גהינומם (*)

וואַיעוואַדישע יידישע היסטאָרישע קאָמיסיע אין לובלין

דעם 19טן מאי 1946.

פראטאקאל

דערקלערונג

פון נאבעל הענדל געבוירן דעם 1טן נאוועמבער 1896 אין איזש-ביצע, געווינט פאר דער מלחמה אין איזשביצע, איצט אין לובלין, קאוואלסקא 4/2; פון פאך א גארבער, פולשטענדיק איינזאם. איצט אן אייגנטימער פון א פעל-קראם אין לובלין אויף קאוואלסקא 4.

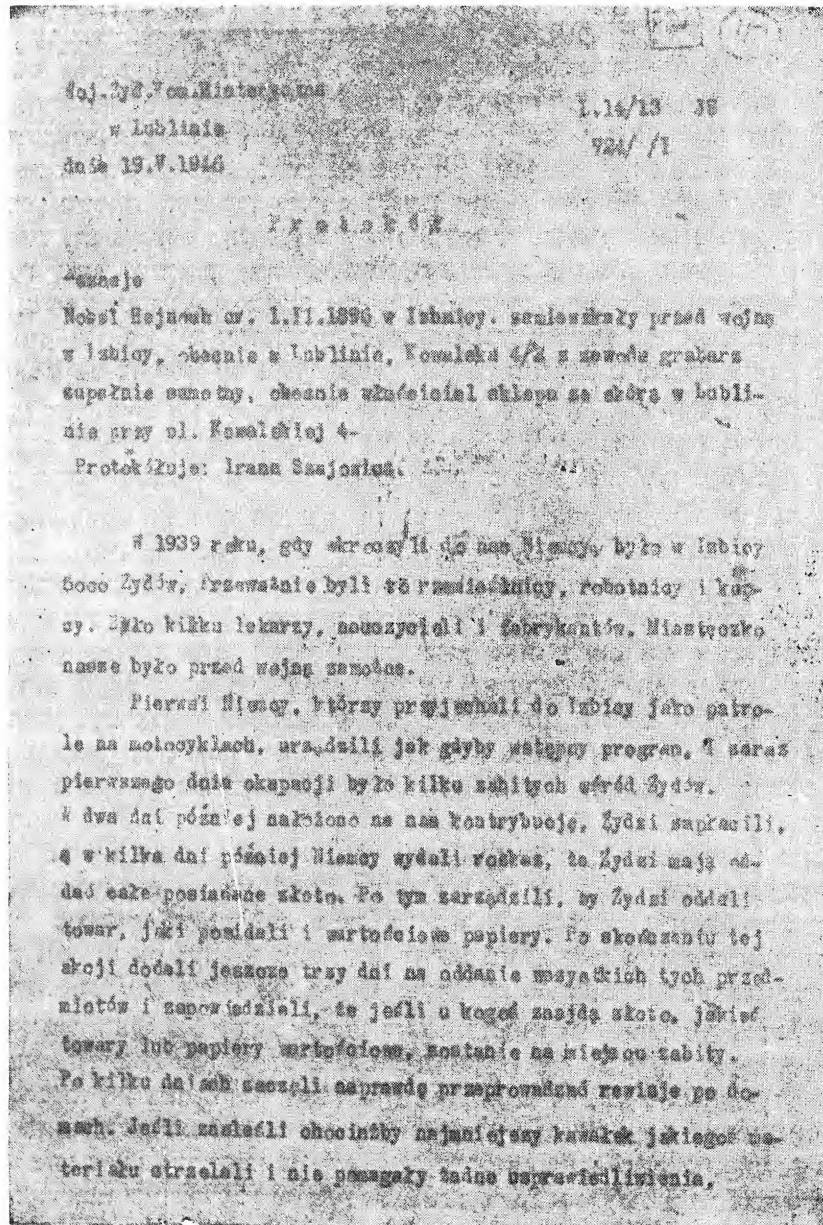
פראטאקאלירט: אירענע שאיאווטש.

אין 1939 יאר, ווען די דייטשן זיינען צו אונדז אריינגעקומען, זיינען אין איזש-ביצע געווען 6000 יידן; בעיקר זיינען דאס געווען האנטווערקער, ארבעטער און סוחרים. עס זיינען אויך געווען עטלעכע דאקטוירים, לערערס און פאבריקאנטן. פאר דער מלחמה איז אונדזער שטעטל געווען א פארמעגלעכס.

די ערשטע דייטשן, וואס זיינען געקומען צו פארן אין איזשביצע ווי פאטראלן אויף מאטאציקלען, האבן איינגעארדנט א כמו אריינפיר-פאגראם. שוין דעם ערשטן טאג פון דער אקופאציע זיינען געווען עטלעכע דערהרגעטע צווישן די יידן. אין צוויי טעג שפעטער האט מען אויף אונדז ארויפגעלייגט א קאנטריבוציע. די יידן האבן איינגעצאלט. אין עטלעכע טעג שפעטער האבן די דייטשן ארויסגעגעבן א באפעל, אז די יידן דארפן אפגעבן דאס גאלד, וואס זיי פארמאגן. נאך דעם האבן זיי פארארדנט, אז די יידן דארפן אפגעבן די סחורה וואס זיי האבן ווי אויך די ווערט-פאפירן. נאכן פארענדיקן די דאזיקע אקציע האבן זיי פארלענגערט דעם מערמין אויף נאך דריי טעג אפצוגעבן די דאזיקע אלע זאכן און אנגעזאגט: אויב זיי וועלן ביי וועמען געד פינען גאלד, סחורה אדער ווערט-פאפירן, וועלן די יעניקע אויפן ארט דערהרגעט ווערן. מיט עטלעכע טעג שפעטער האבן זיי טאקע אנגעהויבן דורכצופירן רעוויזיעס אין די הייזער. אויב זיי האבן ערגעצווגן געפונען דאס קלענסטע שטיקל סחורה האבן זיי געשאסן, עס האט ניט געהאלפן קיין שום פארענטפערן זיך, אז דאס זיינען שמאטקעס אד"גל. די רעוויזיעס האבן געדויערט עטלעכע חדשים, טאג און נאכט. זיי האבן אויך ארויסגעגעבן א באפעל, אז די יידן טארן ניט האבן קיין שום

(*) דער דאקומענט (אריגינאל אין פויליש) איז א גבית-עדות אויפגענומען אין דער וואַיעוואַדישער היסטאָרישער קאָמיסיע אין לובלין דעם 19טן מאי 1946. עס רעדט זיך בעיקר וועגן איזשביצע, אבער היות דער אומקום פון דער זאמאשטשער קהילה איז פארבונדן מיט דעם שוידערלעכן גירוש קיין איזשביצע, ברענגען מיר אים דא, אגב ער ווערט איצט (ווי די אנדערע פריערדיקע דאקומענטן) דעם ערשטע מאל פאר-עפנטלעכט. דער דאקומענט איז אינזי צוגעשיקט געווארן פון ייחא אין גור-ארק.

קראָם און טאָרן ניט פארלאזן די שטאָט. פאַר אַרױסגיין פון די גרענעצן פון שטאָט מינדסטנס אויף 20 צענטימעטער (? -- רעד.) האָט געדראָט טױט. עס איז אויך אַרױסגעגיבן געװאָרן 8 באַפֿעל, אונטער דער דראָנג פון טױטשטראָף, צו דער פּױלישער באַפֿעלקערונג, אַז זי טאָר ניט באַזאָרגן פאַר די ייִדן קיין שום לעבנסמיטל-פּראָדוקטן. איך פֿלעג זיך ביינאַכט אַרױסגנענען אויפן דאָרף און דאַרפן עפּעס אײַנ-

ערשטע זייטל פון פראטאקאל.

געקויפט צום עסן, אנדערש וואלטן מיינע קינדער (געהאט האב איך פיר) און מיינ
 פרוי געווען פארמשפט צום הונגערטויט. דאס זעלביקע האבן געמאן אויך אנדערע
 יידן. כמעט יעדע נאכט זיינען געפאלן קרבנות — עס פלעגט ווער ארויסגיין עפעס
 ברענגען דערנערונג און מ'האט אים שוין מער קיין לעבעדיקן ניט געזען. שפעטער
 איז טאקע דאס ארויסגיין (אפילו ביינאכט) פון שטאט געווארן אינגאנצן אוממעג-
 לעך — האט מ'יין זונעלע, וואס איז דאן אלט געווען 9 יאר און פלעגט פריער מיך
 באגלייטן אין די נאכט-עקספעדיציעס, אנגעהויבן ארויס אין דארף און ער איז גע-
 ווארן דער שפייזער פון אונדז אלעמען. כמעט אלע יידישע משפחות זיינען דאן אויף
 אזא אופן אויסגעהאלטן געווארן דורך זייערע קינדער, בעיקר דורך זייערע מיידלעך.
 אנהייב 1940 מ'ן יאר זיינען צו אונדז „איבערגעזידלט" געווארן די יידן פון דריי
 שטעט: קאלא, גלאוונא און קאליש. אין יעדער יידישער וווינונג האבן דאן געווינט
 א סך משפחות, עטלעכע צענדליק מענטשן. אין צימער ווו איך האב פריער געווינט
 מיט מ'יין משפחה, האט מען אונדז צוגעגעבן נאך 15 מאן, אין דעם קליינע קינדער-
 מען האט ניט געקענט באקומען קיין היי און אויך ניט מיט וואס צוצודעקן זיך —
 מען איז פשוט געשלאפן אויף דער הוילער ערד. עס איז ניט געווען מיט וואס צו
 הייצן, מ'האט געהונגערט און עס איז געווען אומריין. ס'איז אויסגעבראכן א טיפוס-
 עפידעמיע. ס'זיינען ניט געווען קיין מעדיקאמענטן, ווייל אין דער אפטייק האט מען
 ניט פארקויפט צו יידן. עס זיינען טעגלעך געווען ביז 100 טויטפאלן.

אין דער צייט פון די גרעסטע פרעסט, אין פעברואר, איז ארויס דער באפעל
 אפצוגעבן אלע פעלצן און פומערס. ווידער האבן זיך אנגעהויבן רעוויזיעס, אויב
 מ'האט דערביי געפונען אפילו קליינע שטיקלעך פומער, האט מען געשאסן.
 קאמענדאנט פון דער פאליציי איז געווען דער פריערדיקער פוילישער פאלי-
 ציאנט..... (אין אריגינאל פעלט דער נאמען. — רעד.) בירגערמייסטער איז געווען
 א פאלקס-דייטש שולץ, א הויכער, א דיקער בלאנדין. ער פלעגט זיך ברומאל איהר
 דיעקעווען איבער אונדז. עס איז דאן ארויס דער באפעל צו טראגן ווייסע ארעמבעג-
 דער מיט א מגן-דוד אויפן רעכטן ארעם. שולץ האט געהאט אזא אויסגעדערעסירטן
 הונט וואס פלעגט תיכף, ביים באפעל פון זיין באלעבאס, זיך ווארפן אויף מענטשן,
 וואס האבן געטראגן די ארעמבעגדער און זיי צערייסן. קיינעם איז ניט דערלויבט
 געווען צו קומען דעם קרבן מיט הילף. איין מאל האב איך אליין געזען ווי אויפן בא-
 פעל פון שולצן איז צעריסן געווארן א פרוי, וואס איז געגאנגען פון ברונעם מיט
 וואסער.

אין פרילינג פון דעם יאר איז קיין איזשביצע געקומען די געשטאפא און האט
 גלייך איינגעשטעלט א „יודענראט". בראש פון אים איז געווען שניידערמאסער און
 ווייטער: מילשטיין, זולבערגער, בראך, קליינער און אנדערע, וועמענס נעמען איך
 געדענק ניט. עס איז געשאפן געווארן א יידישע מיליין, וואס איז באשטאנען פון 40-
 יונגעלייט. אלע יידן, פון 14 יאר ביז 60, פרויען ביז 50, האט מען פאררעגיסטרירט.
 אין מאי האבן 500 יידן באקומען רופצעטלעך, אז זיי דארפן זיך צושטעלן אין
 „יודענראט" מיט א געוויסן סכום מלבושים און אז זיי וועלן ארויסגעשיקט ווערן
 אויף ארבעט. אין „יודענראט" האבן שוין אפגעווארט דייטשן וואס האבן זיי צוגע-
 נומען און אוועקגעפירט מיט אויטא-מאשינען קיין רודא, ביי כעלם, דארטן האט מען
 רעגולירט די טייכן. מיר האבן צו זיי ארויסגעשיקט פאליאקן (שליחים), וועלכע האבן
 אונדז געבראכט שוידערלעכע גרוסן. די מענטשן זיינען אומגעקומען ווי די פליגן; זיי
 זיינען געשלאגן און אויסגעהרגעט געווארן. אין הארבסט האט מען זיי אויסגע-
 קויפט פון די דייטשן. פון זיי איז געווען ביים לעבן בערך 30.
 אין יולי האב אויך איך, צוזאמען מיט נאך 1500 (500?) אין אריגינאל איז ניש-

קלאר. — רעד.) יידן, באקומען א רופצעטל. מיר האבן געזאלט געפירט ווערן קיין בעלוזשעץ. אין דער לעצטער מינוט בין איך אנטלאפן אין וואלד. יעדן צווייטן טאג פלעג איך ביינאכט קומען אהיים און בייטאג זיך אויסבאהאלטן אין וואלד. דאס האט געדויערט 3 חדשים. א געוויסן טאג, ווען איך האב זיך געקליבן צו גיין אהיים (פון וואלד) איז די שטאט געווען ארומגעשטעלט דורך דער דייטשער זשאנדארמעריי און איך, גארניט פארויספילנדיק, בין ארוינגעפאלן גלייך אין זייערע הענט. מ'האט מיך צעשלאגן און אוועקגעפירט אין ארעסט. ווען זיינען שוין דארטן געווען א סך יידן און אין משך פון דער נאכט האט מען אליין געבראכט נייע. עס איז געווען אזוי ענג, אז מיר זיינען כמעט דערשטיקט געווארן. די „אקציע“ האט דורכגעפירט דער עס-עס-מאן ענגעלס, וואס איז אין יענער צייט געווען דער קאמערדאנט פון איזש-ביצע, ער איז געווען פון מיטעלן ווקס, א בלאנדער, אומגעפער א 30 יאר אלט, א גרויזאמער תליון. זיין רעכט האנט איז געווען א פאלקסדייטש פון ביאלע-פאלאס, לודוויג, א יאר 30 אלט, א הויכער ברונטע.

אין דער פרי האט מען אונדז אויפגעלאדן אויף אויטאס. פאר דעם האט יעדער רער פון אונדז באקומען 10 קלעפ מיט גומענע שמעקנס — מ'האט אונדז אוועקגעפירט קיין בעלוזשעץ.

די אויטאס האבן זיך אפגעשטעלט פארן לאגער. שורות מיט עס-עס-לייט זיינען געשטאנען און אונדז האט מען געהייסן שנעל גיין. יעדער פון אונדז האט געקריגן געשלאגן פון די עס-עס-לייט פון ביידע זייטן פון דעם שפאלער. מ'האט אונדז ארוינגעצאגט אין א באראק. ארום איז געווען שטעכלדראט. מיר האבן געגראבן... (אין אריגינאל פעלט דער סוף פון זאץ. — רעד.) יעדן פרימארגן זיינען געווען טויטע קערפערס. עס זיינען געווען ספעציעלע בריגאדעס, וועמענס אויפגאבע עס איז גער-ווען צו זוכן די טויטע קערפערס אונטער די נארעס. א געוויסן טאג, ס'איז געווען עפעס א יום-טוב, האבן מיר געארבעט נאך ביז האלבן טאג. צווישן אונדז זיינען גער-ווען 4 זינגער (חזנים? — רעד.), האבן זיי אנגעהויבן זינגען. עפעס אן עס-עס-מאן האט דאס דערהערט און ער האט ארויסגעגעבן א באפעל, אז מ'זאל זינגען אויפן קול די לידער וואס ער האט געפאדערט. ווען זיי האבן פארענדיגט (זינגען) זיינען געקור-מען נאך דריי עס-עס-מענער און באפוילן צו ווייזן די זינגערס. מען האט זיי צוגע-שטעלט צום מויער און דערשאסן!!!

עס האט זיך אנגעהויבן דער הארבסט, עס איז געווען קאלט און עס האט גערעגנט. א געוויסן טאג האט אונדז ביי דער ארבעט באזוכט בארטעמשיקא. ער האט אונדז געהייסן אויסצומאן זיך נאקעט און אזוי ארבעטן. דער רעגן האט געשטאכן ווי מיט שפילקעס. אונדז איז שוין געווען אלצאיינס און ווען בארטעמשיקא איז אוועק האט יעדער פון אונדז ארויפגעווארפן אויף זיך עפעס (א מלבוש) וואס ער האט געהאט אונטערן האנט. ער האט זיך אבער באהאלטן און האט אונדז אכסערווירט, ווען ער האט באמערקט, אז מיר זיינען צוגעדעקט מיט די שמאטעס האט ער אנגע-הויבן צו אונדז צו שיסן. ער האט דערהרגעט 12 מאן.

א געוויסן אונט בין איך אנטלאפן. געגאנגען בין איך ביינאכט און בייטאג גער-שלאפן. איך האב אין דער פינצטערניש געבלאנדזשעט, אבער בין סוף-כל-סוף נאך צוויי טעג דערגאנגען ביז איזשביצע און געקומען אהיים. דא האב איך זיך דערווייט, אז די באדינגונגען האבן זיך נאך מער פארערגערט. יעדן פרימארגן פלעגן ענגעלס און לודוויק שיסן אויף יידן. אויב זיי האבן ניט געהאט א פאר צענדליק קרבנות האט זיי דער פרישטיק ניט געשמעקט. בייטאג פלעגט פייניקן ענגעלס און ביינאכט פלעגט שולץ מיט א באנדע פאלקסדייטשן רויבן און פארגוואלדיקן פרויען. די יידן האבן זיך אויסגעבויט באהעלטענישן און דארטן פלעגן זיי פארברענגען

די נעכט און ניט זעלטן אויך בייטאג. שולץ פלעגט קומען מיט זיין הונט און אויס-
נישטערן און אויב ער האט וועמען געפונען פלעגט ער דערהרגענען. טאג-טעגלעך
פלעגט מען אונדז כאפן אויף ארבעט. אזוי איז אריבער דער ווינטער און דער פריילינג.

נאכן אויסבראך פון דער מלחמה מיט רוסלאנד האט מען אנגעהויבן צו ברענג-
ען יידן פון דייטשלאנד, טשעכאסלאוואקיע, האלאנד און פון גאנץ פוילן. יעדער
טראנספארט איז געווען נומערירט און די יעניקע, וואס פלעגן קומען מיט א טראנס-
פארט האבן אויף דער לינקער זייט פון ברוסט געטראגן דעם נומער פון זייער
טראנספארט. מ'האט זיי אנגעזאגט, אז ווען עס וועט ארויס א באפעל, וועט דער
גאנצער טראנספארט זיך דארפן שטעלן. דערווייל האבן אלע געארבעט ביים רעגול-
לירן די טייכן. פרויען, קינדער און מענער.

טראנספארטן זיינען געקומען אן אויפהער. עס זיינען געווען טעג, ווען מ'האט
אויסגעפעלט וואסער אין ברונעס. די צאל פון יידישע פאליציאנטן איז פארגרעסערט
געווארן ביז 400, צווישן זיי זיינען געווען טשעכישע און דייטשישע יידן. יעדן טאג
פלעגן זיי דורכפירן 2 שעה איבונגען.

אין הארבסט 1941 איז פארגעקומען די ערשטע „אויסזידלונג“, בעת וועלכער
עס האבן זיך באטייליקט די דאזיקע פאליציאנטן. צונויפגעקליבן האט מען נאך די
ארטיקע יידן. עס האבן זיך געראטעוועט נאך די יעניקע, וואס זיינען אנטלאפן און
די יעניקע, וואס האבן באצייטנס זיך צוגעשפיליעט א געלן שטערן, אזא ווי עס האבן
געטראגן די אויסלענדישע יידן (אנשטאט דעם ארעמבאנד, וואס עס האבן געטראגן
די ארטיקע יידן). די אויפגעקליבענע (און ארויסגעשיקטע) זיינען פארשוונדן אן א
שפור. שפעטער האבן מיר זיך דערוואוסט, אז מ'האט זיי אוועקגעפירט קיין בעלזשעין.
וואו עס איז שוין דאן געווען דער טויטלאגער.

נאך דער דאזיקער „אקציע“ האבן אנגעהויבן מאסנווייז אנקומען טראנספארטן
מיט דייטשע, טשעכישע און האלענדישע יידן — מענער און פרויען, זייער ווייניק
קינדער. אין דער זעלבער צייט האט מען אנגעהויבן ארויסצושיקן טראנספארטן מיט
יידן — סיי איזשביצער, סיי פון פרעמדע — אין פארשיידענע לאגערן, ווי: סוראוו,
טארנאשין (ביי כעלם), ביאליבזשעג (ביי זאמאשטש). מיר האט מען צוגענומען ביי-
נאכט פון שטוב און אוועקגעשיקט קיין טארנאשין. אונדזער ארבעט איז באשטאנען
אין דעם, וואס מיר האבן געווארט ביי דער באן-סטאנציע (אונדזערע באראקן האבן
זיך געפונען ביי דער סטאנציע) ביז עס איז אנגעקומען א צוג מיט וואגאנען זאמד.
דער צוג פלעגט זיך ניט אפשטעלן נאך ער פלעגט פארלאנגזאמערן זיין לויף. מיר
פלעגן מוזן ארויפשפרינגען אויף די וואגאנען און אין זייער לויף אראפווארפן דאס
זאמד. אויב עמיץ איז ניט גענוג עלאסטיש ארויפגעשפרונגען (אויפן פארגנדיקן צוג)
אדער אויב עמיצנס ארבעט איז ניט געפעלן געווארן די אוקראינער, וואס האבן אויף
אונדז אכטונג געגעבן, האט מען דעם יעניקן אראפגעשליידערט אונטערן צוג. פאר
דער צייט וואס איך בין געווען אין דעם דאזיקן לאגער האב איך אליין געזען 64 יידן
וואס זיינען אויף דעם דאזיקן אופן דערהרגעט געווארן. דאס זיינען געווען בעיקר
אינטעליגענטע יידן פון דייטשלאנד און האלאנד, וואס זיינען ניט געווען צוגעוויינט
צו פיזישער ארבעט. דער צוג פלעגט אונדז אוועקפירן ביז א סטאנציע, וואס איז
געווען א 4-5 קילאמעטער ווייט, דארטן פלעגט ער זיך פארהאלטן. מיר פלעגן זיך
אומקערן צופוס און אויפן וועג גלייכצייטיק צעווארפן דעם זאמד, וואס מיר האבן
אין לויף פון צוג אראפגעשאטן. אזעלכע צוגן פלעגן אין דורכשניט זיין 6 אין משך
פון טאג. ניט איין מאל פלעגט מען אונדז אויפוועקן אין מיטן נאכט, אויב עס פלעגט
דאן אנגעקומען א צוג. נאכן צוריקקומען פון דער ארבעט פלעגן, כמעט יעדן אונט,

פארקומען שטראף-איבונגען (פאדני! פאוסטאן! — פאל! שמעל זיך אויף!); מיר פלעגן דארפן איינער דעם צווייטן דערלאנגען פעטש אין פנים אד"גל.

דער קאמענדאנט (פון לאגער) איז געווען א פאלקסדייטש פראנקאזאפסקי, פון בעלם. ער פלעגט פייניקן אוממענטשלעך. חוץ אים איז ווי א שעה איבער אלע לאגערן געווען אן עס-עס-מאן, וואס פלעגט אבער צו אונדז זעלמן אריינבליקן. שרעקלעך האבן מיר געליטן פון די אוקראינישע פאלקסדייטשן. בעיקר פלעגן זיי ליב האבן אזא מין „פארוויילונג": זיי פלעגן אויסזוכן עלטערע און דער עיקר שלימולדיקע יידן און פלעגן זיי בעתן לויפן פון צוג הייסן שפרינגען פון איין וואגאן אין צווייטן. אויף זעקס פלעגט איינעם געלינגען אריבערשפרינגען — די איבעריקע פלעגן אומקומען אונטער די רעדער פון צוג, פון וואס די אוקראינער פלעגן זיך פרייען.

ווען עס זיינען שוין אויסגעהרגעט געווארן די מערהייט יידן פון מיין טראנס-פארט (אין משך פון ניין וואכן), האט מען געבראכט נייע יידן. איך האב געזעהן, אז איך מוז אומקומען, אויב איך וועל לענגער בלייבן. האב איך באשלאסן זיך צו רא-טעווען דורך אנטלויפן. א געוויסן טאג איז מיר געלונגען אריינצוכאפן זיך אין א תבואה-פעלד. מ'האט מיך געזוכט, אבער ניט געפונען. איך בין צווישן דער תבואה געזעסן ביז נאכט און דאן אוועק קיין איזשביצע. אין שטוב האב איך שוין מיין פרוי ניט געפונען; מ'האט זי צוגענומען צוזאמען מיטן טעכטערל. די דריי קינדער וואס זיינען געבליבן, האב איך געפונען אין א שוידערלעכן מצב. אויף דער בקשה פון מיין עלטסטער 14 יאריקער טעכטערל, האב איך באקומען פון „ווערנראט" ארבעט ווי א קאנאל-ארבעטער און איך האב באקומען אן ארבעטס-באשטעטיקונג, וואס האט מיר געדארפט שיצן.

נאך צוויי וואכן, ווען מיר האבן געארבעט, איז פארפארן אן אויטא מיט עס-עס-לייט, מ'האט אונדז אלעמען אויפגעלאדן — איינעם וואס האט זיך באהאלטן אין קאנאל, האבן זיי דערשאסן אויפן ארט — און אוועקגעפירט קיין זאמאשטש אויפן פליפלאץ. דארטן האב איך געארבעט 4 חדשים. ספעציעל שלאגן האט מען טאקע אונדז ניט געשלאגן, אבער מיר האבן שטארק געהונגערט און שווער געארבעט. עס איז געווען הארבסט, עס האט גערעגנט און קיינער פון אונדז האט ניט געהאט קיין ווארעמע קליידונג. מיר פלעגן גיין צו דער ארבעט 7 קילאמעטער אין איין זייט און 7 צוריק. די דייטשן פלעגן פארן אויף ראווערן און מיר פלעגן מוזן אזוי שנעל גיין (ווי זיי זיינען געפארן). מענטשן זיינען אומגעקומען מאסנווייז. יעדן אינדערפרי פלעגט מען אונדז פרעגן, צי עמיץ איז קראנק. פלעגט זיך ווער מעלדן, האט מען אים צוגענומען און מיר האבן אים שוין מער ניט געזעהן. דער לאגער איז געהיט געווארן אויסשליסלעך פון דער מיליטער-מאכט. איך האב זיך געפילט זייער שוואך, אבער איך האב זיך ניט געמאלדן ווי א קראנקער, ווייל איך האב געוואסט וואס עס דערווארט מיר. איך האב קאמבינירט ווי אזוי צו אנטלויפן און ניט אומקומען.

א געוויסן אונט האט מען גערופן פרייוויליקע, וואס זאלן גיין איבערמראגן שטרוי. איך האב זיך געמאלדן מיט דער האפענונג, אז מיר וועט געלינגען צו אנט-לויפן און באמת ס'איז מיר געלונגען אין פעלד, אין דער פינצטערניש, נעלם צו ווערן. ווידער בין איך געקומען קיין איזשביצע. אין שטוב האב איך זיך באהאלטן אויפן בוידעס, נאר די קינדער האבן געוואסט, אז איך בין דא. מיין עלטערע טעכטערל פלעגט גיין אויף ארבעט אין באדינונג צו די בעסער-סיטואירטע דייטשישע יידן. זי פלעגט ברענגען האלץ פון וואלד — אזוי האט זי אויסגעהאלטן זיך, די שוועסטער-לעך און מיר.

די מיליציאנטן האבן מיך געפונען. איך בין אוועק אויף ארבעט צו דער באך-סאנציע אין איזשביצע. דאס איז שוין געווען אין 1942סטן יאר. אזוי איז אדורך א

לאנגע צייט. יעדן טאג זיינען געווען קרבנות. טאג-טעגלעך פלעגן דורכפארן יידן-טראנספארטן. דורך דער שטאט (איושביצע) זיינען אדורך 70.000 יידן. דעם 15טן אקטאבער 1942 האבן זיי (די דייטשן) איינגעארדנט אן „אקציע“. מיר האבן זיך אויף דעם געריכט און ווער עס איז געווען פארויסגענדיק איז אנט-לאפן אין די ארומיקע וועלדער. מ'האט דאן געכאפט ביי פינף טויזנט יידן. פריער האט מען זיי געהאלטן אויפן פלאץ און נאכדעם האט מען זיי דורך פעלדער, ניט מיטן שאסיי, כדי ס'זאל זיין שווערער, געטריבן צום וואקזאל. פון הינטן איז געגאנגען ענגעלס, נעבן אים האט געמוזט גיין דער פארויצער פון „יודענראט“. אויף זיין ארעסט האט ענגעלס אנגעשפארט זיין אויטאמאטיש געווער און אזוי געשאסן אין דער מאסע. ביים וואקזאל האבן שוין געווארט 50 וואגאנען. אין זיי האט מען אריינגע-פאקט די אומגליקלעכע קרבנות. עטלעכע הונדערט פערזאן האבן זיך ניט געקענט אריינבאקומען, הגם זיי זיינען געווען פול אנגעשטאפט. ענגעלס האט געהייסן די יעניקע, וואס זיינען געבליבן, אז זיי זאלן לויפן אהיים. דאן האבן די עס-עס-לייט אנגעהויבן אין צו שיסן. די מערהייט איז אומגעקומען. אין יענעם טאג זיינען אומגעבראכט געווארן 700 יידן, צוויי טעג האט מען די טויטע קערפערס געפירט (צו קבורה).

איך, מיט די קינדער, האב זיך אויסבאהאלטן אין וואלד. ווען די שיסעריי האט זיך איינגעשטילט האב איך זיך צוריקגעקערט אין שטעטל. נאך דעם איז אדורך א משך פון 10 טעג פון פולשטענדיקער רו. געווען איז עס אין אקטאבער (דעם 15טן) פון 1942.

אין דער דאזיקער רואיקער צייט האט מען צונויפגעטריבן די יידן פון די אר-מיקע דערפער אין פלאצוווקעס ווו זיי האבן געארבעט, אין שטאט אריין. דאס צו-נויפטרייבן האט געדוירעט ביז דעם ערשטן נאוועמבער.

דעם ערשטן נאוועמבער ביינאכט האבן די דייטשן און די אוקראינער ארומגע-רינגלט די שטאט. עס זיינען געקומען די יידישע מיליציאנטן און אנגעזאגט, אז די שטאט איז ארומגעשטעלט און עס וועט משמעות זיין עפעס נייס. 4 אזויגער פאר-טאג האט זיך אנגעהויבן די „אקציע“, א שיסעריי. די יידן האט מען צוזאמענגע-טריבן אויפן פלאץ, יעדערן האט מען אנגעזאגט ער זאל מיטנעמען באגאזש. אויפן פלאץ איז מען מיטן געפעק געזעסן 2 טעג און 2 נעכט און אין משך פון דער צייט האט מען אלץ צונויפגעטריבן מער און מער יידן. נאך דעם אלעמען האט מען גע-טריבן צום וואקזאל און דער באגאזש איז געבליבן ליגן אויפן פלאץ. די אלטע האט מען דערשאסן אויפן ארט און די יונגע האט מען אריינגעיאגט אין די וואגאנען. די „אקציע“ האט ווייטער געדויערט. עס איז אוועק איין צוג און מען האט נאך אלץ געבראכט צוטרייבן נייע גרופן יידן. אויפן פלאץ האט זיך געשאפן א גאנצער בארג מיט געפעק. מען האט פארלאדן א צווייטן טראנספארט. די בעסערע זאכן האבן צוגענומען די דייטשן און דעם רעשט האבן זיי אונטערגעצונדן.

א טייל יידן האבן געהאט גוטע באהעלטענישן, האבן זיי זיך אויסבאהאלטן. ס'איז געקומען א באפעל, אז מ'זאל פון אלע וווינונגען ארויסטראגן די מעבל אויפן פלאץ און נאכדעם דורכגיין (און דורכזוכן) די וווינונגען. מען האט אויפגעריסן די פארלאגעס. אויף אזא אופן האט מען אויפגעדעקט באהעלטענישן און מ'האט פון דארטן ארויסגעצויגן די באהעלטענע יידן.

אין שטאט איז געווען א ניט-טעטיקער קינאזאל, א גרויסער בנין. אהין האט מען אריינגעטריבן אלע יידן, וואס מ'האט ארויסגעשלעפט פון די באהעלטענישן. מ'האט אזוי אנגעשטאפט דעם קינאזאל, אז די מענטשן זיינען געשטאנען איינער אויפן צווייטן און מ'האט אלץ געהאלטן אין איין אריינשמופן נייע ווען ס'איז גע-

ווארן שטארק ענג און עס איז אנטשטאנען א גרויסער גוואלד און געשריין, האט איינער פון די געשטאפא-לייט געמאכט א שילד און עס אויפגעהאנגען ביים אריינגאנג: Hier liegen verriktten Juden (דא ליגן משוגענע יידן).

די ארדענונג האבן אפגעהיט די פוילישע פייערלעשער. זיי האבן גענומען צו הונדערט זלאטעס פאר א גלאז וואסער.

נאך דעם האט מען אויפן בית-עולם אנגעהויבן גראבן גריבער — 10 מעטער די לענג, 5 די ברייט און 3 מעטער די טיף. פארטייעווייז, צו 100 מאן, האט מען יידן ארויסגעפירט צום בית-עולם, געהייסן זיי זיך אויסמאן ביז די וועג. איבער די גריבער איז געלעגן א ברעט, אויף וועלכער מ'איז ארויפגעגאנגען צו 10 פערזאן. מ'האט געגעבן א זאלץ פון אויטאמאטישן געווער. אין גרוב זיינען אריינגעפאלן אויך אזעלכע, וואס זיינען געווען נאך לייכט פארווונדעט, זיי זיינען שפעטער צוגעדעקט געווארן מיט אנדערע קערפערס.

דאס איז געווען דער אנהייב פון דער „אקציע“. זי האט געדויערט במשך פון גאנצן חודש נאָוועמבער. עס זיינען דאן אומגעקומען 6-7 טויזנט, בעיקר טשעכישע און האַלענדישע, יידן.

ווען מ'האט, בעת דער „אקציע“ אויסגעפעלט וואגאנען, האט מען אין אָוונט צונויפגעטריבן 1000 פורלעך (פוערישע) און מ'האט (די יידן) ארויסגעפירט קיין טראַווינקי, וווּ מ'האט זיי פארלאדעוועט אין וואגאנען און אוועקגעפירט קיין סאַ-ביבאָר. די איבעריקע יידן זיינען אויסגעהרגעט געווארן אויפן בית-עולם.

די איבערגעבליבענע 400 מיליציאנטן און פון... (עס פעלט עפעס אן אויסדרוק אין אריגינאל. — רעד.) האט מען אוועקגעטריבן אויפן בית-עולם, וווּ זיי האבן אויסגעבראכן א גרוב און מ'האט זיי דארטן דערשאסן. מ'האט אויך געכאפט אין א בא-העלטעניש דעם רב שמחה.

אין דער שיסעריי אויפן בית-עולם האט גענומען אן אַנטייל ענגעלס, פאַלקס-דויטש זאמעס (?) לאנדאן און יוזעף גוט פון איזשביצע איז דערשאסן געווארן צו-זאמען מיט דער משפחה אויפן בית-עולם. (דער סוף פון דעם זאָן איז ניט פאר-שמענדלעך. — רעד.)

דעם 30טן נאָוועמבער האט מען אין איזשביצע אויסגעהאנגען פלאקאטן, אז די שטאט איז „יודענפריי“. איך האב זיך אויסכאהאלטן אין וואלד. אין דעצעמבער האבן מיר אין וואלד פארבלאנדזשעט, געווען זיינען מיר בערך 50 מאן, צוזאמען מיט אינדז זיינען געווען אויך פרויען און קינדער.

די דייטשן האבן אויסגעהאנגען פלאקאטן, אז איזשביצע וועט ווערן א „יודענ-שמאדט“, אז די יידן וואס וועלן ארבעטן פאר דער מלוכה וועלן האבן דאס רעכט דארטן צו וווינען און אז עס איז פארווערט צו שיסן אויף די יידן.

עס האט זיך אנגעהויבן דער ווינטער, פראסט, שניי, קיין באהעלטענישן זיינען ניט געווען, מיר האבן בכן ניט געהאט וואס צו פארלירן, ווייל סייזוי זיינען טאג-טעגלעך מענטשן אויסגעשטארבן. עס איז באשלאסן געווארן זיך אומצוקערן (קיין איזשביצע).

פון אנהייב האט מען ארויסגעשיקט 4 מאן, וואס זיינען אויסגעוויילט געווארן דורך א גורל, אויסצוקוקן, צווישן זיי אויך איך. די איבעריקע זיינען געבליבן אין וואלד אין זיך צוגעהערט וואס וועט מען מיט אונדז מאכן. ווען מיר זיינען געקומען אין שטאט האבן מיר געזען, אז אלע ווייניגנען זיינען צעהאפט. עס איז צו אונדז געקומען דער בירגערמייסטער שולין און געזאגט, אז עס איז פאראן א באפעל, וואס פארווערט צו שיסן אין יידן. ער וועט העלפן צו ברענגען אין ארדענונג די ווייניגנען. מיר האבן געגעבן צווישן אין וואלד און אין שטאט האבן זיך אנגעהויבן צונויפקר

מען די יידן אין א שוידערלעכן מצב, מיט אפגעפרוירענע הענט, אויערן אד"גל. ווען עס האבן זיך וועגן דעם דערוואס די יידן פון די ארומיקע וועלדער, האבן זיי זיך אלע צונויפגעקליבן אין איזשביצע. עס זיינען געקומען א סך קראנקע און... (אין אריגינאל פעלט דא א ווארט. — רעד.) מ'האט איינגעארדנט א שפיטאל און בלייך זיינען (אין אים) געווען 50 קראנקע, בעיקר אפגעפרוירענע. עס האט זיך געפונען א פעלשער, וועלכער האט אנגעהויבן היילן די קראנקע. שולץ איז געקומען און געזאגט, אז מיר זאלן שאפן א „יודענראט“, רעגיסטרירן די יידן, וועט ער אונדז ארויסגעבן ברויטקארטן. יעדער האט באקומען א רעגיסט-דיר-קארטע מיט א לויפנומער. מיין נומער איז געווען 200. ארויסגעגעבן האט מען עס דעם 20טן מארץ 1943.

נאך דעם איז געקומען שולץ און געראטן, אז מיר זאלן גיין ארבעטן אין.... (אין אריגינאל דורכגעלאזן. — רעד.) כדי צו באקומען אן ארבעטס-באשטעטיקונג, אן וועלכער עס קאן דראען שטראף ביים געכאפט ווערן. אין דער „קלינקערניע“ האט מען אונדז אלע ארויסגעגעבן מאשין-געשריבענע „אויסווייזן“, ווו עס איז אנ-געוויזן געווארן, אז דער באזיצער פון „אויסווייזן“ איז באשעפטיקט ביי א דרינגנד-דיקער ארבעט *Zur dringende Arbeiten, in Klonkenwerk eingestellt worden* האט מען פון זעקס ביז 6, אן לויט און עסן.

מיר האבן געטראגן צו 12 ציגל אויפן דריטן שטאק. א געוויסן מאל, אומגע-ריכט, זיינען געקומען דריי טאקסיס מיט עס-עס-לייט, זיי האבן ארומגערינגלט אונד-זערע הייזער, שיסנדיק גלייך אין די הייזער מיט מאשין-געווער און געווארפן גרא-צאטן, אזוי, אז זייער א סך הייזער זיינען איינגעפאלן. דעם גאנצן שפיטאל (די קראנ-קע) האט מען אויסגעהרגעט, א טייל איז אנמלאפן. א העלפט פון די יידן איז דאן אומגעקומען. ווידער זיינען מיר אנמלאפן אין וואלד.

מיר זיינען געווען אין וואלד דריי טעג ביי די גרעסטע פרעסט און גרויסן שניי. קיין שום געשעענישן זיינען ניט געווען, עס האט נאר געדריקט דער הונגער און קעלט. ניט האבנדיק גארניט וואס צו פארלירן האבן מיר זיך אומגעקערט אין שטאט. כדי מען זאל אונדז וואס פריער אויסענדיקן, ווייל די יעניקע, וואס זיינען אומגעקער-מען איז שוין געווען בעסער ווי אונדז.

מיר זיינען געקומען ביינאכט. שטילערהיים זיינען מיר אריין אין די הייזער. אלץ איז געווען אויסגערויבט, מיר האבן גארניט געטראפן. אין דער פרי האבן מיר מורא געהאט: ארויסצוגיין פון די וויינגען, אבער מיר זיינען פארט ארויס צו דער ארבעט. דער דירעקטאר איז ארויס און האט געזאגט, אז ער האט געטראכט, אז ער וועט שוין מער קיין יידן ניט זען, סיידן אויף פאטאגראפיעס.

מיר האבן ווייטער געארבעט אן באלוינונג. מיר האבן אפגעארבעט עטלעכע וואכן, ווידער זיינען צו אונדז אריינגעפאלן געשטאפא-לייט. געווען איז עס זונטיק און מיר זיינען געווען אין שטוב. זיי האבן צו אונדז געשאסן און ווידער אויסגע-הרגעט א העלפט פון די יידן. מיר זיינען אנמלאפן אין וואלד. אין וואלד איז געווען זייער שווער. שוידערלעכע פרעסט און שניי. מיר זיינען געווען ניט ווי געהעריג אנגעשאט, מיר האבן ניט געהאט וואס צו עסן. עס האבן אויסגעפעלט כוחות. מיר זיינען אוועק אין שטאט, כדי די דאזיקע פיינען זאלן זיך ענדיקן. ווידער האבן מיר געארבעט.

אזוי איז געווען ביז דעם 17טן אפריל 1943. אין דעם טאג, אויפן פרימארגן, האבן אונדז די דייטשן און אוקראינער ארומגערינגלט, זיי האבן אונדז געדארפט (ענדגילטיק) אויסענדיקן. אנמלויען איז געווען אוממעגלעך, צו יעדן וואס האט גע-

פרוומט אנטלויפן האָבן זיי געשאָסן. עס איז מיר געלונגען אַרױסצופאַלן אין עפעס אַ באַהעלטעניש, אין וועלכער עס איז שוין פֿון פֿריער געווען אַ פֿרוי מיט אַ קינד. דאָרטן בין איך געווען 3 טעג. אויפֿן דריטן טאָג האָט דאָס קינד אָנגעהויבן ווײַנען פֿון הונגער, מ'האָט אונדז דאָן אַנטדעקט. מ'האָט מיר, צוזאַמען מיט דער גאַנצער גרופֿן יידן, וואָס מ'האָט דאָרט געפֿונען, אַרױסגעפֿירט און געהייסן זיך אױסמאַן ביז די וועש. איך האָב באַוווּזן נאָר אַראָפּצונעמען די מאַרינאַרקע, ווי מ'האָט צו מיר גע-שאָסן. זיי (די שיסערס) זיינען געווען שיכור, און ווײַזט אױס, אַז זיי האָבן זיך שטאַרק געאײלט. איך בין געפֿאַלן. אויף מיר זיינען געפֿאַלן אַנדערע טױטע קער-פערס. נאָך אַ געוויסער צײַט בין איך געקומען צו זיך — ס'איז שוין געווען רואיק. איך האָב פֿאַרשטאַנען, אַז די מערדער זיינען אַוועק. איך האָב געפֿילט אַ ווײַטיק אין זײַט. עס איז מיר געלונגען זיך אױפֿצושטעלן, אַרום מיר זיינען געווען טױטע קערפערס. איך בין אָפּגעגאַנגען עטלעכע טריט, האָב איך דערהערט קרעכצן — נאָך אײַן פֿאַרווונדעטער. איך האָב אים אױפֿגעהויבן. אַ ווײַלע שפּעטער איז נאָך אײַנער געווען. זיי זיינען געווען שווער פֿאַרווונדעט. מיר האָבן ווי עס איז באַנדאָ-זשירט אונדזערע ווונדן. ווען מיר זיינען אַוועק אַ 100 טריט האָט אײַנער אױסגע-הויכט זײַן נשמה. מיר זיינען אַוועק ווײַטער זאַלבעצווײַט. מיר זיינען געגאַנגען אין וואַלד. צוויי טעג זיינען מיר אױבערגעזעסן אין די קוסטעס. מײַן חבר איז געשטאַרבן — כ'בין געבליבן אַלײַן. איך האָב געבלאָדזשעט 2 טעג. פֿילנדיק אַז עס קומט מײַן ענדע, בין איך אַוועק צו אַ באַקאַנטן פֿאַליאַק — יאַן מײַזאַלאַ, אין וואַלקע אַרלאַווס-קייע, און געבעטן ער זאל מיר אױפֿנעמען, און אױב ער וויל נישט, זאל ער מיר באַ-גראָבן, ווײַל איך פֿיל ווי איך שטאַרב, אַז כ'בין נאָענט צום טױט. ער האָט מיר אײַנגעאַרדנט אין זײַנע בנינים. ער האָט מײַן ווונד אױבערגעלייגט און האָט געגעבן צום עסן. דאָרטן בין איך געבליבן עטלעכע וואָכן. זײַן פֿרוי, אַבער, האָט זיך זײַער געבייזערט פֿאַרוואָס ער באַהאַלט מיר אױס און שטעלט אין געפֿאַר די גאַנצע משפּחה. ער האָט מיר דערבײַ אַוועקגעפֿירט אין וואַלד און האָט דאָרטן פֿאַר מיר אױסגעגראָבן אַ גרוב. ער האָט מיר געבראַכט עסן. איך בין כּסדר געזעסן אין גרוב, בײַמאָג נישט אַרױסגעגאַנגען, נאָר בײַנאַכט. עס איז מיר געווען זײַער שווער, דער עיקר ווײַטער-צײַט, אַבער אַדאָנק דער הילף פֿון דעם דערמאַנטן מײַזאַלאַ האָב איך אױסגעהאַלטן.

אַזוי האָב איך זיך דורכגעפֿיניקט ביז עס איז אַרײַן די רויע אַרמײַ.

ה. נאָבעל.

אירענאַ שאַיעוויטש (פֿראַטאַקולאַנטין).

געטא, מיידאנעק, סקאזשיסקא, בוכנוואלד, שליבען, טערעזענשטאט *

מינע זכרונות געמען ארום די צייט, ווען די „רויטע“ האבן פארלאזן זאמאשטש און די שטאט איז געווארן פארנומען דורך די נאציס — דאס מיינט אקטאבער 1939, ביז דער ענטגילטיקער ליקווידאציע פון זאמאשטשער יידישער קהילה און שפעטער מינע גילגולים דורך פארשיידענע נאצישע פייניקונג-ערמער.

דער געשאפענער, לויט דער פארענדענונג פון דער געשטאפא, „יודענראט“ איז באשטאנען פון: מעמק גארפינקל — פרעזעס; עזריאל שעפס און שלום מישבערג — וויצע-פרעזעס; מודעס ניקלמבערג — קאסירער; משה לעווין — סעקרעטאר; גא-ליס — אפראוויזאציע-לייטער; די איבעריקע מיטגלידער זיינען געווען: שלום ציבע-לע, אליהו עפשטיין, שלום מאפ, בייטשע פעפער, פישל לאנגבוים, ברוך פישלזאן, ברוך ווילדער, דודעק גארפינקל, שמואל ראזין, לייב ראזין, יעקב לעווין, מאלי קאן, בן-ציון לובלינער, לייב אייווען, איטשע-דוד שליזס, שמואל טויטענגרעבער און ד"ר ראזענמאן.

ווי אנגעשטעלטע אין „יודענראט“ האבן געארבעט: משה לעוויןס זון, פישל גראסמאן, אהרן שלאפראק, איסר ראזענמאן, מאיר מישבערג, פריילן שרה מישבערג, יאשע מענדעלזאן, יעקב שווארץ, מאטל שניצער, אנטשל מאלער, פרימטשע פעקלער, מאטל ווילנערס מאכטער, משה צימרינגס מאכטער.

דאס איז געווען א צייט פון פארשיידענע קאנטריבוציעס, שיקאנעס, רויבערייען. א „שטיקל צייט איז דער „פארבינדער“ מיט דער „עס-עס“ געווען א געוויסער גאלד-האמער פון ווארשע און איידעם פון נחמן מלמד פון ניישטאט, ער איז ביי זיי גע-ווען א יוצא-ונכנס.

אין 1940 (מארץ חודש) איז אין זאמאשטש, אין לוקאשינסקס קאזארמעס, קעגן-איבער דעם „הייפל“ געגרינדעט געווארן א צוואנגס-ארבעט-לאגער, ווו עס האבן גע-ארבעט ביי א 400 יידן. די געשטאפא, וואס האט געהאט דעם אויפזיכט אויפן לא-גער האט די מענטשן שטארק געפייניקט, זיך איזדיעקעוועט. דאן האט מען פון פאר-שיידענע שטעט פון פוילן געבראכט קיין זאמאשטש א פאר טויזנט יידן און מ'האט זיי איינגעקווארטירט צווישן די זאמאשטשער יידן. מיר האבן זיי אויפגענומען ווי אייגענע ברידער און זיך מיט זיי געמילט מיטן עסן און טרינקען.

דאן איז אויף דעם באפעל פון דער געשטאפא געגרינדעט געווארן ביים „יודענ-ראט“ א „פרידהאף-באדינונג“, א מין חברה-קדישא. די דאזיקע „באדינונג“ איז בא-שטאנען פון די פאלגנדיקע פערזאנען: שמואל-יעקב פלעשלער, איתמר פלעשלער,

* דאס איז געווען א גבית עדות, וואס עס האט ביי אבע פרידלינג אויפגענומען מענדל שנוור. אין דער דערציילונג פון א. פרידלינג חזון זיך איבער (בעיקר אין אנהייב) מאנכע שוין באקאנטע פרטים, אבער ווילב דער באנצקייט פון דער גבית עדות זיינען די דאזיקע פרטים נישט עלימינירט געווארן.

אבע פרידלינג, מאיר וויינמרויב, איטשע שווארץ, מרדכי ריכטער, זלמן אקערמאן. די אויפגאבע פון דער דאזיקער חברה-קדישא, אדער ווי מען האט זיי אפיציעל גערופן „פרידהאף-באדינונג" איז געווען תיכף אפצורוימען די הרוגים, וואס די בעס-טיעס האבן דערשאסן פון צייט צו צייט אויפן ארט.

אין חודש אפריל 1940 זיינען ארום זאמאשטש געשאפן געווארן א ריי ארבעט-לאגערן. פון אנהייב האט דער זאמאשטשער „יודענראט" ארויסגעשיקט אין די לאגערן 500 מאן, נאכדעם זיינען געשיקט געווארן נאך 800 יידן. זיי זיינען געשיקט געווארן אין די לאגערן פון בעלוזשען, נאריאל, ליפסק, ציעשאנאוו.

די זאמאשטשער יידן פלעגן יעדן שבת באזארגן שפייז פאר די ארבעטער אין די לאגערן.

אין חודש סעפטעמבער האט איטשע-דוד שליאס און שיע פוקס זיך באמיט ביי די „עס-עס" מען זאל דערלויבן די זאמאשטשער צוריקקומען אין שטאט. זייער ביטע איז טיילווייז באפרידיקט געווארן. בכלל זיינען אין אקטאבער 1940 די דאזיקע לאגערן ליקווידירט געווארן און אלע זאמאשטשער זיינען געקומען צוריק אין שטאט.

אין בעלוזשען איז דאן געזעסן א קאמיסיע פון לובלינער „יודענראט", וועלכע האט געפירט אן עוויידעניץ פון די פארשיקטע יידן אין די דארטיקע לאגערן.

אין יאנואר 1941 האט די געשטאפא באפוילן צו שאפן אין זאמאשטש אן „ארד-נונגס-דינסט", וואס איז דורך די יידן גערופן געווארן די „ידישע פאליציי".

אין דער ידישער פאליציי, וואס איז דורך דעם „יודענראט" געשאפן געווארן, זיינען אריין די ווייטערדיקע פערזאנען: דוד גארפינקל (קאמענדאנט), שלמה ראזען, אליה עפשטיינס זון, סטאך פליישמאן, בערל שווארצביר, דוד ווייסמאן, משה האפ-מאן, שלמה ראזנמאן (בראדוואר) און עטלעכע פון די פרעמדע יידן, געבראכטע קיין זאמאשטש. די אויפגאבע איז תחילת באשטאנען אין צושטעלן צו דער ארבעט די יעניקע, וואס זיינען נישט גערנוויליק אליין געגאנגען; העלפן אינקאסירן די געלטער פון די ארויפגעלייגטע קאנטריבוציעס; אכטונג געבן אויפן סאניטארן צושטאנד צווישן די יידן.

אין חודש מארץ 1941 איז ארויס דער טרויעריקער באפעל צו שאפן א געטא. די געטא איז באשאפן געווארן אויף דער ניישטאט. אלע יידן פון דער שטאט און פון „בראדוואר" האבן זיך אהין געדארפט אריינציען. צוליב דער גרויסער ענגשאפט האבן א פאר הונדערט יידן פארלאזט זאמאשטש און זיך באזעצט אין קאמאראוו. אין יענער צייט האט מען געבראכט פון פארשיידענע שטעט פון פוילן און פון טשעכיע ביי 5 טויזנט יידן און זיי אריינגעשטופט אין די געטאס פון זאמאשטש און פון דער נאענטער פראווינץ.

24 מעג אין חודש ניסן, צוויי מעג נאך פסח (סוף אפריל) איז געווען דער שוואר-צער שבת פון די זאמאשטשער יידן. איינס בייטאג האט די געשטאפא ארומגערינגלט די גאנצע געטא. „עס-עס" ווי אויך די פאליציי, האט ארויסגעיאגט די יידן פון די הייזער. מען האט זיי געזאגט, אז די וועלכע האבן ארבעט-קארטן וועט מען באלד אהוימשיקן און די אנדערע וועט מען שיקן אויף ארבעט. ביז האלב פינף איז א מאסע פון בערך 4000 מאן געשטאנען אויפן געטא-פלאץ. די געשטאפא האט זיי ארומגערינגלט און גענומען אפפירן צו דער באן-סטאנציע, וואס האט זיך געפיר-גען ביי דער „שקאלע". אויפן וועג האבן די מערדערס געשאסן אויף די יעניקע וואס זיינען נישט אזוי שנעל געגאנגען. ביז דער באן-סטאנציע זיינען שוין אויפן וועג גע-לעגן ביי 120 הרוגים.

די דאזיקע הרוגים האט די חברה-קדישא צונויפגעקליבן און זיי אפגעפירט אין

בית-המדרש. אין אונט האט די געשטאפא באפולן, אז מען זאל די קדושים צוריק-פירן צו דער באן-סטאנציע, ווו מען האט זיי אריינגעפאקט אין א וואגאן.

די רוצחים האבן דערקלערט, אז זיי דארפן פון זאמאשטש אוועקפירן פולע 28 וואגאנעס. 27 וואגאנעס זיינען געווען אנגעפולט מיט די לעבעדיקע יידן, מוזן זיי דערפילן דעם 28טן וואגאן אויך, דייטשע פינקטלעכקייט און ארדענונג...

די גאנצע אקציע האט געדויערט ביז 3 ביינאכט.

נאכדעם האט דער שטח פון דער געשטאפא צוזאמענגערופן דער גאנצער „פריד-האף-באדינונג" און פארארדנט זיי זאלן צונויפנעמען אלע הרוגים, וואס געפינען זיך אין די הייזער. דאס זאל געשען ביז 8 פרי. ער וועט גיין קאנטראלירן צי מען האט פינקטלעך אויסגעפילט זיין באפעל.

די חברה-קדישא איז ארומגעגאנגען איבער אלע הייזער פון געטא און צוזא-מענגעקליבן נאך 96 הרוגים — מענער, פרויען און קינדער. ביי בערל דעקל האט מען אין איין חדר געפונען 12 הרוגים. די אלע קדושים האט מען ביז 8 פרי אוועק-געפירט אויפן נייעם בית-הקברות און אוועקגעלייגט אין טהרה-שטיבל.

די קדושים זיינען דארט געלעגן ביז דינסטיק. דינסטיק איז געקומען די חברה-קדישא און אויך איטשע-דוד שליח און שמואל טויטענגרעכער. טויטענגרעכער האט קאנטראלירט די דאקומענטן, פארשריבן די נעמען. עס זיינען געמאכט געווארן באזונדערע ברידער-קברים — פאר זאמאשטשער און פרעמדע; באזונדער פאר מענער און באזונדער פאר פרויען.

ביז יוני איז געווען שטיל.

אין יוני איז פארגעקומען די צווייטע „אקציע". פארטאג האט זיך אין געטא אריינגעריסן געשטאפא און „עס-עס". מיט דער מיטהילף פון דער פאליציי זיינען געמאכט געווארן רעוויזיעס אין אלע הייזער פון געטא און ארויסגענומען אלע מענטשן וואס מען האט געטראפן — מענער, פרויען, קינדער, אויך האט מען אויף די גאסן געכאפט וועמען מען האט געטראפן. בסך-הכל האט מען דאן צוזאמענגעשלעפט ביי 2000 יידן.

די רעוויזיעס און כאפעריי האט געדויערט פון 4 פארטאג ביז 12 מיטאג-צייט. די געכאפטע יידן האט מען פארטריבן אין די שאפעס פון דער געשטאפא ביי דער באן. אלע עלטערע, קראנקע, פרויען וועלכע האבן נישט געקאנט מיטגיין אזוי שנעל נאכיאגן די געטריבענע, האבן די רוצחים דערשאסן אויפן וועג. די דערהרגעמטע האבן די באנדימן אריינגעווארפן אין גריבער און זיי פארשאטן. מען האט נישט געקאנט פעסטשמעלן די צאל פון די הרוגים.

די דאזיקע געכאפטע זיינען אין א טראנספארט אפגעשיקט געווארן קיין בעל-זשעץ.

עטלעכע מעג שפעטער איז געקומען דער באפעל צו פארקלענערן אויף א העלפט די געטא. מען האט ארויסגעטריבן די לעבנעגליבענע יידן פון דער רעכטער זייט ניישטאט אויף א קליינעם שטח אין דער לינקער זייט, ביי שלום טישבערגס הויז. אין אויגוסט איז ארויס דער באפעל, אז אלע מוזן גיין ארבעטן, אפילו קינדער פון 12 יאר אן. מען האט אלע ארבעטנדיקע ארויסגעגעבן די אזוי גערופענע קארטע „יאט", וואס האט באדייט יודע.

סוף אויגוסט 1942 איז פארגעקומען די דריטע „אקציע". ווידער זיינען די יידן געשלעפט געווארן פון די הייזער; ווידער הרוגים — ביז 1000 זיינען דאן אוועק מיט א טראנספארט.

צוויי וואכן שפעטער האט דער „יודנעראט" באקומען א באפעל, אז אלע על-סערע יידן זאלן זיך מעלדן, מען וועט זיי אפשיקן קיין איזשביצע, וואס וועט ווערן

א יידישע שטאט. יידן וועלן דארטן קאנען זיינען. א פאר הונדערט אלטע לייט זיי-
נען טאקע אוועקגעפארן קיין איזשביצע.

א פאר וואכן איז געווען שמיל, ביז סוכות. דאן איז געקומען די פערטע „אקציע“
וואס האט געמאכט זאמאשטש יידן.

דאן איז געקומען דער מוראדיקער גירוש פון די יידן קיין איזשביצע. מען האט
ארויסגעשלפעט פון די הייזער; געממיתם, געשאסן, געטריבן צופוס קיין איזשביצע.
אויפן וועג זיינען אומגעקומען אן א שיעור מענטשן. עס זיינען דערשאסן געווארן
סײ די וואס האבן נישט געקאנט אַניאָגן די געטריבענע, זיך אָפּגעשטעלט פון מיד-
קייט אָדער קראַנקייט, ווי אויך אַזעלכע, וועלכע האָבן געפרוּווט אַנטלויפן — צווישן
זיי זיינען געווען איטשעלע וועכטער 1), לאַהקע שעפּס און אַנדערע.

אין זאמאשטש זיינען געבליבן נאָר די יידן וואס האָבן געאַרבעט אין די לאַגערן.
אין לאַגער פון דער „לופטוואַפּע“ האָט זיך געפונען צווישן דער ניישטאט און
דער אלטשטאט ביי די „קאָניושניעס“ (פּערדשטאַלן פון מיליטער). געוועזן זיינען
דארטן ביז א 500 יידן.

נאָך אַ לאַגער איז געווען אויף דער יאָנאוויצע, אויפן שעכערשינער וועג —
דארטן האָבן אויך געאַרבעט ביי 500 יידן, צווישן זיי אַ קליינע צאל זאמאשטשער.
א 100 מאַן האָבן געאַרבעט אין טאַרטאַק ביי זיפּצערן.

אין א 2 וואָכן שפּעטער זיינען געקומען צולויפן א 20 זאמאשטשער יידן פון
איזשביצע און דערציילט, אז די אַהין צונויפגעטריבענע יידן פון די אַרומיקע שטעט-
לעך (ביי אַ צען טויזנט) זיינען אוועקגעפירט געוואָרן אין טראַנספּאָרטן קיין סאַ-
ביבאָר. אז אויך איזשביצע איז געוואָרן ריין פון יידן — די יידישע באַפֿעלקערונג
ליקווידירט.

שפּעטער האָט מען אַרויסגענומען פון די לאַגערן א 30 יידן און מען האָט זיי
געפירט אין געטאָ, וווּ זיי זיינען געגאַנגען פון שטוב צו שטוב און צונויפגעקליבן אלע
זאכן און חפּצים, וואָס זיינען געבליבן הפּקר נאָך די אַרויסגעטריבענע יידן. 3 חדשים
האָט געדויערט דאָס אַרומנישטערן פון די הייזער אין געטאָ. אין משך פון דער צייט
איז די געטאָ געווען אַרומגערינגלט פון דייטשן און מען האָט קיינעם אַהין נישט
צוגעלאָזט, אויסער די לאַגער-אַרבעטער, ביז מען האָט נישט אויסגעליידיקט די הייז-
זער ביזן לעצטן פּאַדעס. די אָנגעטריבענע זאכן האָבן די דייטשן צוגענומען פאַר זיך.
די מינדערווערטיקע חפּצים האָבן די דייטשן פאַרקויפט יעדן מאַרקטאָג אויפן מאַרק.
אַזוי האָט עס געדויערט ביז מאַרץ 1943. אין יענעם חודש האָט אָנגעהויבן צו
פאַנעווען אַן עפידעמיע אין די לאַגערן פון דער „לופטוואַפּע“. די דייטשן האָבן דאָן
אַרויסגענומען פון לאַגער ביי 100 יידן, קראַנקע און געזונטע, צווישן זיי עטלעכע
פרויען און מען האָט זיי אלע אוועקגעפירט צו דער „פּראָכאַזניע“ („ראַטונדע“) אין
זיי אויפן אַרט דערשאַסן.

צווישן די הרוגים האָבן זיך געפונען די ווייטערדיקע זאמאשטשער: שמעון מאַ-
לער, דער פּרייזער פון ריכטערן, שמואל עדעלסבערג, ישראל לאַנגבוים, בערל לאַנג-
בוים, משה ברומער — פייולס זון, חנא מיל, בנימין עלבוים א זון, אברהם בן
שלמה פיקאַרטיק, די איבעריקע אומבאַוואָסט. פּרויען: פּרוי שפּיזאיוו, שיע שאַ-
פּערס פּרוי מיט א קינד, שפּרינצע פייגענבוים, פּרוי עלבוים, פּריילן ראָזענמאַן, פּרוי
זילבערמאַן מיט א יינגל, פּרוי פּרידריך.

1) וועגן איטשעלע וועכטער ווערט דערציילט: ער איז געווען אַ פעלדשער און שטאַק באַליבט ביי די
פּויערים. אויפן וועג האָבן טאַקע פּויערים אים געהאַלט אַרויסראַטעווען. ער האָט אָבער דערקלערט — נר
חיל זיין צוזאַמען מיט אַלע יידן און טיילן זייער גורל.

א שטיקל צייט איז געווען רואיק. ווידער האט מען געארבעט אין די לאגערן ביז דעם 1טן מאי 1943. דעם 1טן מאי פארמאג 3 צווייגער, האט די געשמאפא ארומגע-רינגלט אלע דריי לאגערן פון זאמאשטש. אלע יידן פון די דאזיקן לאגערן, בערך 1000, האט מען צוזענגעבראכט אין לאגער פון דער „לופטוואפע“. מען האט די דאזיקע צונויפגעטריבענע ארויפגעלאדעוועט אויף אויטאס און אוועקגעפירט קיין מיידאנעק. אין לאגער פון דער „לופטוואפע“ האבן זיך באהאלטן 2 זאמאשטשער יידן — שלמה עלבוים, א בעקער פון „בראדוואר“ און חיים באכאט, פון דער ניישטאט — זיי זיינען דערשאסן געווארן אויפן ארט.

דעם טראנספארט קיין מיידאנעק האבן באגלייט „עס-עס-לייט“ און ליטווינער. אנקומענדיק קיין מיידאנעק האט מען אלעמען געהייסן זיך אויסמאן נאקעט און מען האט אלעמען געפירט אין באד אריין. נאך דער באד האט מען געגעבן אנטוואן אנדערע קליידער, צעריסענע שמאמעס און הילצערנע טרעפערס. אלע זאמאשטשער זיינען אריינגעטריבן געווארן אין דעם באראק נומער 19 — דעם אזוי גערופענעם „טויטן-באראק“, אויפן שטראס-פעלד נומער 3. 12 ביינאכט איז אין באראק אריינגעקומען א דייטשער „קאפא“ און געפרעגט ווער פון די מענטשן איז א „מוזעלמאן“, ס'הייסט קראנק. עס האבן זיך אנגעגעבן פאר קראנקע ביי 20 מאן (געמיינט, אז מען וועט זיי משמעות נעמען אין שפיטאל). די דאזיקע 20 האט מען אויסגעטיילט און אין דער אנוועזנהייט פון אלעמען האט מען זיי מיט א פאסיק דערשטיקט. דאס דערשטיקן די דאזיקע 20 יידן האט געדויערט ביי אינדערפרי.

אויף צומארגנס האט מען די איבעריקע צעטיילט אין פארשיידענע באראקן. אויפן דריטן טאג איז געשמארבן יאשע מענדעלזאן. מען האט געארבעט בערך א 3 חדשים, ביז אויגוסט 1943. אין אויגוסט 1943 איז געקומען א קאמיסיע פון דעם לאגער אין סקאזשיסקא אויסצוקלייבן א טראנספארט ארבעטער. עס זיינען אויסגעקליבן געווארן א 1000 מע-נער און א 500 פרויען. מען האט גענומען נאך דורכום געזונטע. האט עמיץ פון די זאס זיינען אדורך דער לוסטראציע געהאט עפעס א דעפעקט, איז ער גלייך אפגע-שיקט געווארן אין קרעמאטאריום. עס זיינען דאן אוועק אין קרעמאטאריום די פאלגנדיקע זאמאשטשער: שמשון פייגענבוים, העניעק וועכטער און אנדערע. די אוועקגעפירטע זיינען אוועק אין סקאזשיסקא אין אן אמוניציע-פאבריק. דאס איז געווען דער ערשטער טראנספארט פון מיידאנעק און סקאזשיסקא. דער מיידאנעק-לאגער האט אויסגעזען אזוי:

עס זיינען דארטן געווען פינף „פעלדער“ — 4 פאר מענער און איינער פאר פרויען. אויף יעדן „פעלד“ זיינען געווען 30 באראקן. דאס קרעמאטאריום איז געווען אויפן דריטן „פעלד“. דארטן איז אויך געווען דער באראק נומער 19, דער „טויטן-באראק“. איז ווער געווארן קראנק, האט מען אים אריבערגעפירט אין דעם 19טן באראק און פון דארטן אין קרעמאטאריום. געארבעט האט מען יעדן טאג 12 שעה ביי די שווערסטע ארבעטן. אויך די פרויען האבן געארבעט צו 12 שעה.

די קינדער ביז 10 יאר זיינען געווען אין א באזונדערן באראק. שפעטער איז אוועק קיין סקאזשיסקא נאך א טראנספארט, אויך פון 1000 מאן. אין סקאזשיסקא זיינען געווען דריי לאגערן: „ווערק א“, „ווערק בע“ און ווערק צע“. דער לאגער „ווערק צע“ איז געווען א שטראס-לאגער. נאכן ארבעטן עטלעכע טעג איז דאזיקן לאגער איז מען געווארן געל. געשלאגן האט מען אן א שיעור. איז

מען קראנק געווארן, האט מען אוועקגעפירט צום דערשיסן. יעדע אכט טעג פלעגט מען מאכן „סעלעקציעס“ — געזונט אונטערוואונג. וועמען מען האט געפונען קראנק איז געפירט געווארן צום דערשיסן.

צווישן די אויפזעך אין סקאזשיסקא איז געווען א סך יידישע פאליציי. אין לאגער האבן זיך געפונען א סך טויזנטער מענטשן.

אין סקאזשיסקא זיינען פון פייניקונגען און שווערער ארבעט געשטארבן די פאלגנדיקע זאמאשטשער: העשל לעמבערגער, יצחק מעקלער, פיניע ערליך, איסר גערשטנגרויפן, משה ראפער, פישל פערלמאן, זינגערמאן (א רימער), איתמר פלעש-לער, בערל ווערנער (אריהם א זון), יעקבל פייגענבוים, יעקל צימרינג און נאך א סך אנדערע.

אין סעפטעמבער 1943 איז קיין סקאזשיסקא אנגעקומען א ווייטערדיקער טראנס-פארט פון מיידאנעק. מענטשן פון דאזיקן טראנספארט האבן איבערגעגעבן, אז מען האט אין יענער צייט אריבערגעפירט פון מיידאנעק קיין זאמאשטש ביי 500 מאן, צווישן זיי א סך זאמאשטשער. מען האט דארטן געשאפן א מארמאלאד-פאבריק און זיי האבן דארטן געארבעט. זיי זאלן דארטן האבן געארבעט ביז די רויטע ארמיי האט זיך דערנענטערט צו זאמאשטש. ערב פארנעמען זאמאשטש דורך דער רויטער ארמיי האט מען זיי אלע דערשאסן ביי דער פראכאוניע.

איינער פון זיי האט זיך געראטעוועט — דאס איז לייבוש קאפושעס זון. אין סקאזשיסקא האבן מיר אפגעארבעט א 14 חדשים און נאכהער זיינען מיר איבערגעשיקט געווארן קיין בוכענוואלד. פון בוכענוואלד האט מען אונז געשיקט קיין שליבען, 60 קילאמעטער פון בוכענוואלד, אין א פאבריק פון אמוניציע. אין שליבען האבן מיר געארבעט 8 חדשים ביז די רויטע ארמיי האט זיך דער-נענטערט. דארטן זיינען געשטארבן עטלעכע זאמאשטשער: שלמה פלוג, ישראלעק שעקס און אנדערע.

פון שליבען האט מען א 5000 מאן אין וואגאנעס (צו 150 מאן אין א וואגאן) אוועקגעשיקט אין טשעכיע, אין טערעזענשטאט, 50 קילאמעטער פון פראג. די רייזע האט געדויערט ביי 15 טעג. אויפן וועג האט מען אונז נאך געגעבן א שטיקל טרוקן ברויט מיט א ביסל וואסער. אויף דער דאזיקער נסיעה זיינען אומ-געקומען א 2000 מאן. מיר זיינען געפארן צוזאמען מיט די טויטע.

קיין טערעזענשטאט זיינען מיר אנגעקומען אויסגעמאטערט און קראנק. אויף דער באן-סטאנציע האבן אונז אפגעווארט א סך יידן און אונז געגעבן באלדיקע הילף. די קראנקע זיינען אוועקגעפירט געווארן אין שפיטאל.

די געזונטע האבן די דארטיקע יידן אוועקגעפירט אין באד אריין און אונז זייער פון באגליידט. דאס איז געווען אין מארץ 1945.

דארטן זיינען מיר געווען ביז דער דייטשער קאפיטולאציע. עס האבן זיך דארטן געפונען ביי 37 טויזנט מאן — יידן, פאליאקן, טשעכן, רוסן.

מען האט אונז דערציילט, אז מען האט דא געגרייט א טויטן-פאבריק מיט א קרעמאטאריס. אויף אלע געביידעס איז געווען א רויטער קרייץ, כדי זיך צו שיצן קעגן לופט-אנגריפן. אין 3 טעג שפעטער, ווען עס קומט נישט די באפרייאונג פון דער געגנט, וואלט פארגעקומען די מאסן-עקזעקוציע. מיליטער-לייט פון דער רויטער אר-מיי האבן אונז אנגעוויזן דאס צוגעגרייטע עקזעקוציע-ארט. מען זאל אונז האבן טאקע געבראכט אהין כדי אונז צו פארניכטן.

אין מיידאנעק האט זיך, צוזאמען מיט מיר, אין 4טן בלאק, געפונען ד"ר י. שיפער. ער האט געארבעט אין בלאק. גאנצע טעג איז ער געוועסן און געשריבן. ער איז דארטן אומגעקומען.

פון זאמאשמשער, וועלכע האבן זיך גערעטעוועט פון די געמאס און לאגערן.
ווייס איך פאלגנדיקע:

אליה עפשטיין מיטן זון, מעמעק גארפינקל, דודעק גארפינקל, שמואל ראזען.
ברוך ווילדער, דוד לעווין, אימזשע קויפמאן (ניישטאט), יאנקל שאצקאמער (ניי-
שטאט), אברהם פעלדמאן (ניישטאט), יקותיאל צוויליך, אברהם וויינמרויב (ניי-
שטאט), אברהםמשע בויס, מאטל מארמאן (ניישטאט), יחיאל פרידריך, שמחה לעמ-
בערגער (ניישטאט), סאך פלישמאן, שמעון בייטשמאן, אפרים זיצער מיט דער
פאמיליע (ניישטאט), אימזשעלע ראדאשיצערס א זון, מאליע ליכטענבערג, יצחק זינ-
גער (ניישטאט), חיים שטיבעל (ניישטאט), שמואל ליטוואק (ניישטאט), געמל גרינ-
שפאן (ניישטאט), חתן דוד פלוג, ישראל ספאדעק (ניישטאט), מלכה זיצער, סאליע
צימרינג (ניישטאט), אברהםמשע פלג מיט זיין פרוי (קאפוש), מרדכי שטריגלער
(ניישטאט), ישכר סאבאל, לייביש סאבאל, א זון, 2 יינגלעך פון משה שאצקאמער,
ציצמאן — אן אייניקל פון ר' משה קאוואל, טעפיד, משה-יעקל אסאווסקי, אברהם
ווינאווער (יעקל ווינאווערס א זון), וואגנער, נתן ארכוך (ניישטאט), יעקל האקער
(לייבעלע סאנענסאן), משה פערל — בן יאקל, דודמשע שפאער (ניישטאט), אבע
פרידלינג. עס זיינען געווען נאך אנדערע, אבער איך געדענק זיי נישט.

די „ראטונדע“, דער פארייניגטנס-פלאץ פון הונדערטער קדושים.

מ. ברוסטין-בערנשטיין

גירושים און פארניכטונג פון די יידן אין זאמאשטשער קרייז

(דאטעס, פאקטן, טאבעלעס)

די ווייטערדיקע ארבעט באשטייט בעיקר פון פראגמענטן פון דער ארבעט פון ט. ברוסטין-בערנשטיין, וואס איז פארעפנטלעכט געווארן אין דעם העפט נומער 21 פון דריטן באנד (יאנואר-יוני 1950) פון „בלעטער פאר געשיכטע“, וואס ווערט ארויסגעגעבן אין ווארשע (ווי א פערטל-יארשריפט פון יידישן היסטארישן אינסטיטוט אין פוילן).

די ארבעט פון ט. ברוסטין-בערנשטיין איז איינגעטיילט אין צוויי קאפיטלען:

1. — גירושים, ווי אן עטאפ פון דער דייטשער פארניכטונג-פאליטיק לגבי דער יידישער באפעלקערונג.

2. — גירושים און פארניכטונג פון די יידישע ישובים אין לובלינער דיסטריקט אין ליכט פון ציפערן און דאטן.

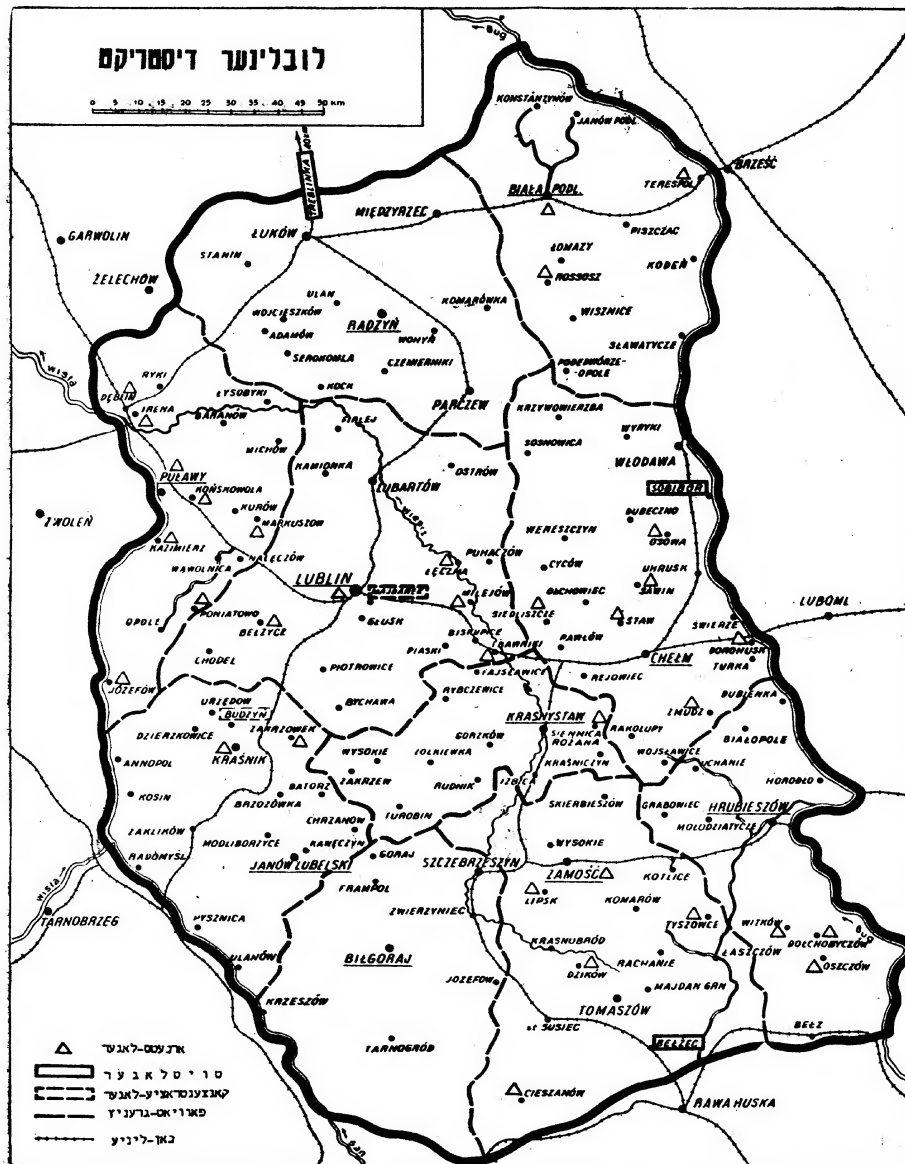
פון דער דאזיקער גרינטלעכער פארשאַרבעט נעמען מיר ארויס פראגמענטן פון ערשטן קאפיטל, וואס זיינען וויכטיק צו באליכטן בכלל די דאזיקע פראגע און זיינען אומבאדינגט נויטיק ווי אן אריינפיר און אויפקלערונג צו די געבראכטע ביי אונדז טאבעלעס, וואס האבן א שייכות נאר צו דעם זאמאשטשער קרייז. אין דער ארבעט זיינען פאראן טאבעלעס וואס באציען זיך צו:

1. קרייז לובלין שטאט; 2. קרייז ביאלא-פאדלאסק; 3. קרייז בילגאריי; 4. קרייז כעלם; 5. קרייז הרוביעשאוו; 6. קרייז יאנאו-לובעלסק; 7. קרייז קראסני-טאו; 8. קרייז לובלין; 9. קרייז פולאו; 10. קרייז ראדזין. דעם צווייטן קאפיטל גיבן מיר אינגאנצן.

מיר ברענגען אויך א מאפע פון לובלינער דיסטריקט מיט די געוועזענע אין דאזיקן קרייז נאצישע פיין און פארניכטונג-ערטער, ווי: ארבעטס-לאגערן; טויט-לאגערן; קאנצענטראציע-לאגערן. דער ביטערער גורל האט דאך געוואלט, אז אויף דער טעריטאריע פון דאזיקן קרייז זיינען געווען, חוץ צענדליקער נאצישע „אנ-שטאלטן“, דריי פון די שוידערלעכסטע הימלערישטישע טויט-פאבריקן: מיי-דא-נעק, סאביבאר און בעלזשעץ. דער לעצטער, גרויזאמסטער פון זיי, טאקע בשכנות פון זאמאשטש.

ביים ברענגען די פראגמענטן פון ט. ברוסטין-בערנשטיינס ארבעט לאזן מיר דורך די אלע אפשיק-אנווייזן און הערות; אלע באמערקונגען און פאררופונגען אויף מקורות.

באטראכטנדיק דאס פראבלעם פון די גירושים פון דער יידישער באפעלקערונג אין לובלינער דיסטריקט אין דער צייט פון דער היטלערישער אקופאציע איז גייטיק אנצווייזן אויף דעם שייכות צווישן די דאזיקע צוואנגהאפטקע עמיגראציע-באוועגונגען און די היטלערישע פלענער צו פארטיליקן די יידישע באפעלקערונג. דאס באקענען זיך מיט די דאזיקע פלענער וועט דערמעגלעכן צו פארשטיין די סיבות פון די היטלערישע „אומזידלונגס-“ און „איינזידלונגס-אקציעס“. ניט אויסשעפן-דיק דא די דאזיקע טעמע, ווילן מיר ווייטער לענקן די אויפמערקזאמקייט פונעם לייע-נער אויף דעם פלאן פון לובלינער יידן-רעזערוואט. אויף דעם פלאן אריבערצוטראגן-פארטירן די יידן קיין מאדאגאסקאר און ענדלעך אויף דעם פלאן פון דער אזוי גע-רופענער „עוואקואציע“ פון יידן קיין מזרח.

ארבעטס-טויט-און קאנצענטראציע-לאגערן אין לובלינער דיסטריקט.

בעת דעם צווייטן וועלט-קריג 1939-1945 איז אויסגעמארדעט געווארן אין איי-ראפע 6 מיליאן יידן, פון וועלכע 4 מיליאן זיינען אומגעקומען אין די טויט-לאגערן. אין זיין רעדע, וואס היטלער האט געהאלטן אין יאנואר 1939, האט ער פארויס-געזאגט די פארניכטונג פון יידן. מיט דעם רעאליזירן אין דער פראקטיק די „לייזונג פון דער יידן-פראגע“ האט דער רייכסמארשאל גערינג באאויפטראגט דעם 27סטן יאנואר 1939 ריינהארד היידריכ, דעם „שעף פון „רייכסזוכערהייטס-האופטאמט“. אונטער היידריכס לייזונג איז אנטשטאנען אן עמיגראציע-ענטראלע פאר יידן, וואס האט געזאלט פארשטארקן און צוהיילן די יידישע עמיגראציע פון רייך, עסטרייך און דעם פראטעקטאראט. לגבי דער יידישער באפעלקערונג האט מען שוין דעמאלט אנגעווענדעט סיסטעמאטישע רדיפות ווי קאנפישקאציע פון פארמעגן, ארעסטן און איינזעצן אין קאנצענטראציע-לאגערן.

נאכן אויסברוך פון דער מלחמה מיט פוילן איז דאס יידישע פראבלעם שארף אוועקגעשמעלט געווארן אויפן סדר-היום. נאך פארן פארענדיקן די מלחמה-אפעראציעס אין פוילן האט היידריך דעם 21סטן סעפטעמבער 1939 ארויסגעשיקט צו אלע שעפן פון די איינזאץ-גרופן פון דער זיכערהייטס-פאליציי אויף די אקופירטע געביטן גענוי אינסטרוקציעס מכות באהאנדלען די יידישע באפעלקערונג. דערביי ווערט דורכגעפירט א פונאנדערגרענעצונג צווישן דעם „ענדציל“ און די עטאפן, וועלכע מוזן פריער רעאליזירט ווערן, בכדי צו דערגרייכן דעם ענדגילטיקן ציל.

היידריכס אינסטרוקציעס רעקאמענדירן צו קאנצענטרירן די יידישע באפעלקערונג אין שטעט, וואס ליגן אויף די קאמוניקאציע-שליאכטן; די דאזיקע אינסטרוקציעס פארמולירן די אויפגאבעס פון די יודנראטן, די צילן פון דער ווירטשאפטס-פאליטיק לגבי דער יידישער באפעלקערונג און בארירן די פראגע פון באזייטיקן די יידישע באפעלקערונג פון די געביטן, וואס זיינען איינגעגלידערט געווארן אין רייך.

דער אויסברוך פון דער מלחמה האט גלייכצייטיק גורם געווען א שטארקע מי-גראציע-באוועגונג אויף די פוילישע געביטן. נאך פאר דעם סוף פון דער סעפטעמבער-בער-קאמפאניע, בעת עס האלטן נאך אן די מלחמה-אפעראציעס, גייט א מעכטיקע כוואליע פליטים, דער עיקר פון מערב-פוילן אויף מזרח, וואס זוכן א מקום-מקלט אין די גרעסערע שטעט, בעיקר אין ווארשע.

עס זיינען כבן פארגעקומען געוויסע ענדערונגען אין דער טעריטאריעלער פארטיי-לונג פון דער יידישער באפעלקערונג. נאכדעם ווי עס האבן זיך פארענדיקט די מלחמה-אפעראציעס (סוף סעפטעמבער) ביז דעצעמבער 1939, איז ווייטער פארגעקומען אן אפפלוס פון דער יידישער באפעלקערונג פון די אקופירטע געביטן אויף די שטחים וועלכע עס האט פארנומען די ראטן-ארמיי, און אין אנדערע לענדער. א גרויסער טייל איז פארבליבן אויף די נייע ערשער, רעזיגנירנדיק פון צוריקקערן אין די היימען.

אין שייכות מיט דעם פלאן צו באזייטיקן די יידן פון דעם דייטשן „לעבנס-רום“ האט די היטלערישטישע מאכט באשלאסן צו שאפן אין דער גענעראל-גובערניע אין לובלינער דיסטריקט א „זידלונגס-געביט“, וואס זי האט באצייכנט ווי א „רעזער-וואט“ פאר יידן. ער האט געזאלט אריינעמען יידן פון אייראפע, ווי אויך פון די פוילישע שטחים, וואס זיינען פאראייניקט געווארן מיטן רייך.

אין אקטאבער 1939 האט די יידישע קהילה אין ווין באקומען א באפעל צו צו-שמעלן וועכנטלעך 1000 יידן פארן „רעזערוואט“. שוין דעם 20סטן אקטאבער 1939 איז אפגעגאנגען דער ערשטער טראנספארט מיט ווינער יידן אין דער ריכטונג פון דער גענעראל-גובערניע. במשך אקטאבער זיינען אין דער גענעראל-גובערניע אנגע-קומען 1.672 ווינער יידן. אין די לעצטע חדשים פון 1939 האט מען דעפארטירט א פאר טויזנט יידן פון טשעכיע, א געוויסער טייל פון זיי האט געזאלט דערנאך ארי-

בער די גרענעץ פון ראטנפארבאנד און זאל זיך האבן גערעטעוועט. אויפן סמך פון הימלערס פארארדענונג פון 30סטן אקטאבער 1939, האט אין דער גענעראל-גובער-ניע געשטראמט א כוואליע פון יידישע גולים פון די אינקארפארירטע פוילישע שטחים. די פארטריבענע פון קאליש, קויל, לאדזש, סוואלק, סערעצק, נאשעלסק און פון אג-דערע שטעט פון מערב-און צפון-פוילן. האבן זיך צעשפרייט אין כמעט אלע שטעט און שטעלעך פון דער גענעראל-גובערניע.

אין לובלינער געגנט האט מען אין פעברואר 1940 געבראכט איבער 1000 יידן פון שטעטשין. דערביי איז געפאלן א גרויסע צאל קרבנות.

די ברייט-פארמאסטענע דעפארטאציע אין דער גענעראל-גובערניע האט זיך גע-זאלט ערשט אנהייבן. מ'האט געמלעך פארויסגעזען דאס אנקומען פון 400.000 יידן, אנהייבנדיק פון 1טן מאי 1940. נאך די דערפארונגען מיט די ערשטע טראנספארטן זיינען די שוועריקייטן פונאנדערצוטוילן די מענטשן-מאסע ניט בלויז אין לובלינער געגנט, נאר אפילו אין דער גענעראל-גובערניע געווען זייער גרויס.

דער גענעראל-גובערנאטאר פראנק האט אנגעהויבן מאכן באמאונגען ביי די דע-צידירנדיקע פאקטארן אין דער ריכטונג פון פארווארפן דעם דאזיקן פלאן. גלייכציל-טיק האט דער רעפערט פאר יידישע ענינים אין דעם אפטייל „אינגערע פערזאנלעכע, בעפעלקערונגס-וועזן אונד פירזארגע" אין דער גענעראל-גובערניע, האבנדיק ידיעות וועגן דער פראיעקטירטער דעפארטאציע פון אויסלענדישע יידן אין דער גענעראל-גובערניע פונאנדערגעשיקט דעם 6טן אפריל 1940 צו אלע דיסטריקט-גובערנאטארן א ריי פראגן, כדי זיך צו אריענטירן אין די מעגלעכקייטן צו געפינען א פאסיקן שטח פאר דעם יידישן „זידלונגס-געביט". די גובערנאטארן האבן געדארפט ענטפערן אויף די ווייטערדיקע פראגן:

1. אין וועלכע פארוואטן וווינען צומערסטן יידן און וואס פארא פראצענט בילדן זיי אין פארהעלטעניש צו דער ארטיקער באפעלקערונג;

2. וואסערע שטחים האבן צום ווינציקסטן א ווערט לויט דער קוואליטעט פון דעם באדן;

3. וואס פארא שטחים זיינען צום ווינציקסטן באוויינט און פארוואס? צי זיינען די דאזיקע שטחים פאסיק פאר א ריין-יידישער קאלאניע?

די גובערנאטארן האט מען רעקאמענדירט אויסצוארבעטן פארשלאגן בנוגע דער פונאנדערטוילונג, באשעפטיקונג און צייטווייליקע מעגלעכקייטן פון איינארדענען די איבערוואנדערער אין די לאגערן.

נישט געקוקט אויף די צוגריימונגען, איז די פראיעקטירטע מאסן-דעפארטאציע נישט צושטאנדגעקומען. דעם 23סטן מערץ 1940 האט גערינג ארויסגעגעבן א בא-פעל אפצושטעלן יעטוועדע עוואקואציע פון דער באפעלקערונג. אויפן סמך פון די צומיטלעכע מקורים איז שווער-פעסטצושטעלן צי דאס איז געשען אונטערן דרוק פון פראגן. ווארשיינלעך איז די השערה, אז אין שייכות מיט דער פלאנירטער דיי-משער עקספאנסיע אין מערב-איראפע (נארוועגיע, בעלגיע, האלאנד, לוקסעמבורג) אין אפריל, מאי 1940 און מיט די הכנות צו דער פראנצויזישער קאמפאניע, האט מען געהאלטן פאר ניט צוועקמעסיק צו אבסארבירן דעם טראנספארט מיט יידן-דעפאר-טאציעס.

אין דעם צייט-אפשינט פון דער פראנצויזישער קאמפאניע, וואס האט זיך אנגע-הויבן דעם 10טן מאי און קורץ נאך איר פארענדיקונג, אין די חדשים יולי-אויגוסט פון דעם יאר, האבן זיך די הימלעריסטן באנוצט מיט דער „קאנצעפציע" צו „לייזן" די יידן-פראגן דורך אויסוואנדערונג פון די אייראפעאישע יידן אין די קאלאניעס, באוויינטע דורך קאלירטע פעלקער...

... וועגן פלאן צו דעפארטירן די יידן אויף דער פראנצויזישער אינדול מאדא-גאסקאר, וואס פראנקרייך וועט אפטרעטן דעם דייטשן רייך אויפן סמך פון שלום-אפמאך, איז אויך א רייד אין דער קארעספאנדענץ פון די היטלעריסטישע דיפלא-מאטן. אין די דאזיקע קרייזן האט מען נאך אזוי שפעט ווי אין אויגוסט 1940 גענו-מען אין אכט און צוואנציגסטן יולי פון דער יידן-פראגע.

עס איז שווער איצט פעסטצושטעלן, צי ווארפנדיק דעם פראיעקט וועגן מאדא-גאסקאר, האט הימלער באמת געטראכט מכות זיין רעאליזירונג. מעגלעך, אז דאס איז געווען א באקוועמער פאראוואן פאר פולער יידן-פארטיליקונג אין דער צייט, ווען מ'האט נאך נישט געקאנט אנטפלעקן דעם אייגנטלעכן אויסראטונגס-פלאן. איינס קאן מען זיכער פעסטשטעלן: מ'האט אפילו גיט אנגעהויבן קיין טעכנישע הכנות צום ארויסשיקן די יידן אויף מאדאגאסקאר. פארקערט --- סוף זומער 1940 ווערט שוין דער נאמען מאדאגאסקאר אינגאנצן נישט דערמאנט. גאר שנעל האט פראנק שלום געמאכט מיטן געדאנק, אז אויסלענדישע יידן וועלן דעפארטירט ווערן אין דער גע-נעראל-גובערניע. דער באפעל צו עוואקואירן די יידן קיין מזרח איז ארויסגעגעבן געווארן פריי-הארבסט 1940, אין דער צייט, ווען עס איז שוין געווען פעסטגעשטעלט דער מערמין פון אן אנפאל אויפן ראטנפארבאנד...

... דעם 31סטן יולי 1941 האט גערינג באאויפטראגט היידריכן מיט דער אויפ-גאבע צו מאכן אלע ארגאניזאציענעלע און פינאנציעלע הכנות צו דער ענדגילטיקער „לייזונג“ פון דער יידישער פראגע אין שטח פון די דייטשע איינפלוסן אין אייראפע. גלייכצייטיק האט היידריך אויך באקומען א באפעל איבערצושיקן גערינגע אין א קורצער צייט א גענויען פלאן וועגן די ארגאניזאציענעלע, מאטעריעלע און פראקטישע מיטלען, וואס זיינען נויטווענדיק פאר דער געוונטשטער „לייזונג“ פון דעם יידישן פראבלעם. מיט אנדערע ווערטער --- היידריך האט באקומען דעם אויפטראג אויסצו-ארבעטן א פלאן פונדערצובויען די איינריכטונגען פון מאסנהאפטקער מענטשן-פארניכטונג, ווי אויך פון דעפארטירן די יידן פון פארשידענע לענדער אין די דא-זיקע ערטער.

דער היטלעריזם איז צוגעטראטן צו רעאליזירן זיין ענדגילטיקן ציל, צו דער אויסראטונג פון יידן אין אייראפע. דער גענעראל-גובערנאטאר פראנק האט אויך א זיצונג פון דער רעגירונג, דעם 9טן סעפטעמבער 1941 אזוי אינפארמירט די אנוועזנ-דיקע וועגן יידישע ענינים:

„די יידן מוזן פארשווינדן! זיי מוזן זיך פונדאנען ארויסטראגן. איך האב אנגע-קניפט אונטערהאנדלונגען מכות ארויסשטויסן זיי קיין מזרח. אין יאנואר וועט אין בערלין פארקומען וועגן דעם א קאנפערענץ, אויף וועלכער מיר וועלן ארויסשיקן דעם מלוכה-סעקרעטאר ביהלער. די קאנפערענץ דארף פארקומען אין רייכסזיכערקייטס-הויפטאמט ביים ס"ס-אויבערגרופנפירער היידריך. יעדנפאלס וועט פארקומען א גרויסע יידן-וואנדערונג. אבער וואס זאל מיט די יידן געשען? צי מיינט איר, אז מען וועט זיי באזעצן אין אסטלאנד, אדער אין רייכסקאמיסאריאט (אוקראינע) אין די זידלונגס-דערפער? אין בערלין האט מען אנדז געזאגט: נאך וואס מאכט מען די אלע אנשטעלן? מיר קאנען מיט זיי גארניט מאכן אין אסטלאנד און אין רייכסקאמיסא-ריאט, ליקוידירט זיי אליין.“

פראנק דריקט זיך שוין דא אויס אפן: די צוויי און האלב מיליאן יידן דארף מען ליקוידירן. עס אינטערעסירט אים נאר די פארניכטונגס-מעכניק. און אט זיינען זיינע ווייטערדיקע באטראכטונגען: „מיר קאנען זיי נישט צעשיסן, מיר קאנען זיי נישט אויסמען, מיר וועלן אבער מוזן אונטערנעמען אזעלכע מאסמיטלען וואס זאלן אויף וואסער עס איז אופן דערפירן צו זייער פארניכטונג.“ די דאזיקע מאסמיטלען זיינען היינט אלגעמיינ באקאנט, דאס זיינען די גאז-קאמערן און קרעמאטאריעס.

פאר די יידן אין „ווארמעלאנד“, וועלכע מ'האט באשלאסן נישט צו ברענגען אין דער גענעראל-גובערניע, נאר פארניכטן אויפן ארט, איז אויסגעבויט געווארן א לא-גער אין כעלמנא, ביי קויל, וועלכער האט אנגעהויבן צו פונקציאנירן דעם 8טן דעצעמבער 1941. אין דעם דאזיקן פארניכטונגס-לאגער האט געפונען זייער טויט דער איבערוויגנדיקער רוב פון דער יידישער באפעלקערונג אין דער דאזיקער פראווינץ, ווי אויך די 20.000 יידן פון פראג, ווין, בערלין, קעלן און אנדערע דייטשע שטעט, וואס זיינען אין דער צייט 17טן אקטאבער און 4טן נאוועמבער איבערגעזידלט גע-ווארן קיין לאדזש.

די אין סעפטעמבער 1941 אנגעזאגטע קאנפערענץ אין רייכסזיכערהייטס-הויפט אמת, איז פארגעקומען אין יאנואר 1942 און האט געהאט פאר א ציל די קאארדיר-נאציע פון אלע פאקטארן, וואס זיינען ביכולת צוצוגרייטן די פארניכטונג פון די אייראפעאישע יידן אין די טויט-לאגערן.

היילריך האט באקאנט די אנוועזנדיקע מיט דעם צאל-צושטאנד פון די יידן אין אלע אייראפעאישע לענדער, ניט אויסשליסנדיק ענגלאנד און שווייץ. לויט זיינע דא-טעס האט אייראפע געציילט 11 מיליאן יידן...

... סוף אקטאבער 1941 האט מען אנגעהויבן אין בעלזשעץ דעם בוי פון ערשטן פארניכטונגס-לאגער אין דער גענעראל-גובערניע און סוף פעברואר 1942 איז ער גע-ווען פארטיק. אין גאנג איז ער געלאזט געווארן אין דער העלפט מערץ. תחילת האט מען געשיקט קיין בעלזשעץ יידן פון לובלינער דיסטריקט, שפעטער בעיקר פון די צוויי דרום-דיסטריקטן: קראקעווער און דיסטריקט גאליציע. אין מאי איז געלאזט געווארן אין גאנג דער פארניכטונגס-לאגער אין סאביבאר, און אין יולי — אין טרעבלינקע.

פון מערץ 1942 האבן אנגעהויבן אנצוקומען טראנספארטן מיט אויסלענדישע יידן. מ'האט זיי פונאדערגעטיילט אין מקומות לענגאויס דעם באן-ליניע דעמבליך-רעיאוויעץ-בעלזשעץ.

די דייטשע אדמיניסטראציע אין לובלינער דיסטריקט האט אין הסכם מיט דעם באפולמעכטיקטן פון ס.ס. און פאליציי-פירער פעסטגעשטעלט, אז אין דער מאס ווי מ'וועט „איינזידלען“ יידן פון אויסלאנד, זאל ווערן „אויסגעזידלט“ אן אנטשפרעכנ-דיקע צאל ארטיקע יידן. די פאליציי-ארגאנען האבן רעקאמענדירט „אויסצוזידלען“ קודם-כל דעם ניט ארבעטס-פעאיקן עלעמענט. אין דער גענעראל-גובערניע האט זיך די פארניכטונגס-אקציע פון דער יידישער באפעלקערונג אנגעהויבן אין מערץ 1942 און ביז נאוועמבער איז דער איבערוויגנדיקער רוב פון דער יידישער באפעלקערונג שוין געווען אויסגעראטן...

— 2 —

גירושים און פארניכטונג פון די יידישע ישובים אין לובלינער דיסטריקט אין ליכט פון ציפערן און דאטעס

די הימלעריסטישע אקופאציע האט אראפגעשווענקט פון דער אויבערפלאך אלע יידישע ישובים אין פוילן.

אין די ראמען פון די פארשונגען איבער דער געשיכטע פון יידן אונטער דער הימלעריסטישער אקופאציע, איז דער יידישער היסטארישער אינסטיטוט צוגעמארטן סטאטיסטיש צו באארבעטן אין פארם פון טאבעלן דאס פראבלעם פון אומקום פון די פוילישע יידן אין די הונדערטער שטעט און שטעטלעך.

אין שייכות דערמיט איז קודם כל געווען נייטיק פעסטצושטעלן דעם צושטאנד פון דער יידישער באפעלקערונג אין יעטועדן פארניכטעטן ישוב.

היות כמעט אין אלע יידישע ישובים האט זיך דער צאלשטאנד פון דער יידי-שער באפעלקערונג שטארק געענדערט אין פארגלייך מיט דעם פאר-מלחמהדיקן, איז נויטווענדיק צו נעמען אין באטראכט ביידע פעריאדן. דער דאזיקער אונטערשיד אין דעם צאלשטאנד פון דער יידישער באפעלקערונג אין די באזונדערע ישובים איז אנטשטאנען נים בלויז מחמת די וואנדערונגען אין פעריאד פון די מלחמה-אפערע-ציעס, צוליבן מאסנהאפטליכן אנטלויפן אויפן שטח פון ראטנפארבאנד, ספארעדישע „אקציעס“ און הויכער שטארביקייט, נאר בעיקר צוליב די „אויסזידלונגען“, אדער איינזידלונגען פון דער יידישער באפעלקערונג, וועלכע דער היטלעריסטישער אק-פאנט האט דורכגעפירט מיט צוואנג. אין געוויסע מקומות איז פארגעקומען א קאנ-צענטראציע פון דער יידישער באפעלקערונג, אין אנדערע — פארקערט — האט מען די יידן טיילווייז, אדער אינגאנצן, דעפארטירט אין אנדערע ערטער.

אין דעם דאזיקן כלומרשטן כאאס איז אבער געווען א פלאנמעסיקייט: אלע צוואנג-מיראציע-באוועגונגען, דאס הייסט — גירושים פון דער יידישער באפעלקער-ונג אין דער צייט פון דער אקופאציע, זיינען געשטאנען אין שייכות מיט די אק-טועלע קאנצעפציעס פון דער אזוי גערופענער „לייזונג“ פון דעם יידן-פראבלעם, זיי-נען געווען בדרך-כלל א רעאליזירונג פון די שייכותדיקע עטאפן אינעם פראצעס פון דער „ענדלעזונג“, דאס הייסט פון דער פיזישער אויסראטונג פון דער יידישער בא-פעלקערונג. עס האט זיך בכן ארויסגעוויזן פאר נייטיק איינצושליסן אין דער טא-בעלע אויך די שייכותדיקע רובריקעס. וואס אנטהאלטן געגעבענע וועגן דער „אומ-זידלונג“ און „איינזידלונג“, וועלכע זיינען פארגעקומען פאר און אפט אלס צוגריי-טונג צו דער פארניכטונג-אקציע.

נישט תמיד אבער לאזט זיך אויפן סמך פון די פאראנענע מקורים ציפערמעסיק אויפכאפן די געגעבענע גירושים-באוועגונג, טיילמאל קאן מען נאר לפי ערך פעסט-שטעלן די צאל מענטשן, וואס מ'האט געצוונגען צו ענדערן זייער ביו-איזמיקן וווינ-ארט, טיילמאל מוז מען ככלל רעזיגנירן פון אנגעבן קאנקרעטע ציפערן. אויך וואס שייך די פארניכטונג-אקציעס מוזן מיר, צוליב מאנגל אין מקורים, טיילמאל רעזיג-נירן פון אנגעבן אפילו לפי-ערכדיקע דאטעס.

היות ווי מיט דער אויסראטונג פון דער יידישער באפעלקערונג האבן זיך פאר-נומען די לאקאלע, פאליציאישע און אדמיניסטראטיווע ארגאנען, האט זיך ארויס-געוויזן פאר צוועקמעסיק איינצוהאלטן אין די טאבעלן די אקופאנטישע אדמיניסטרא-טיווע פונאנדערטיילונג פון געגעבענעם דיסטריקט. אין יעדן דיסטריקט זיינען דער-ריבער אויסגעטיילט געווארן די קרייז-הויפטמאנשאפטן, וואס אנטשפערעכן מער-וויי-ניקער אונדזערע פארויאטן, אבער בדרך-כלל איז א קרייז געווען גרעסער פון א פארויאט.

דער לובלינער דיסטריקט, איינגעטיילט אין צען „קרייז-האופטמאנשאפטן“, האט ארומגענומען 14 פארויאטן פון דער אמאליקער לובלינער וואיעוואדשאפט. די איבע-ריקע 4 פארויאטן פון דער געוועזענער לובלינער וואיעוואדשאפט זיינען געווארן פאראייניקט צום ווארשעווער דיסטריקט.

אין דעם לובלינער דיסטריקט זיינען אריין די פארויאטן: ביאלא-פאדלאסקא, בילגאריי, כעלעס, הרוביעשאוו, יאנוו, קראסניסטאוו, לובלין, דער גרעסטער טייל פון לוקאווער פארויאט, פולאוו, ראדזין, מאמאשאוו, וולאדאווע, ווי אויך א ווינציקע-צאל געמיינדעס פון דער געוועזענער לעמבערגער וואיעוואדשאפט: לובאטשוו (גר-ע-)

מיינדע טשעשאנווו), ניסקא (געמיינדע אולאנאו), ראזארוסקא (געמיינדע בעל-זשעץ), סאקאל (געמיינדע בעלז) און טארנאבזשעג.

איבערגיינדיק איצט צו רעפערירן דעם אינהאלט פון די באזונדערע רובריקעס אין אונזערע טאבעלעס, ווילן מיר אונטערשטרייכן, אז פאר די ערשטע צוויי רוב-ריקעס האבן מיר בעיקר געשעפט מאטעריאלן פון די צוויי אקטן-קאמפלעקסן — „דזשאַינט“ און „יידישע סאַציאַלע אליינהילף“ (י. ס. א.). אין לובלינער דיסטריקט האבן זיך געפונען הונדערט און עטלעכע צענדליק יידישע ישובים, אין וועלכע עס האבן אין דער צייט פון דער אַקופאַציע געהאט קאנטאקטן דער „דזשאַינט“ און די צענטראַלע פון דער „יידישער סאַציאַלער אליינהילף“ אין קראַקע.

כדי פעסטצושטעלן די סטאַטיסטישע דאַטעס פון פאַרן יאָר 1939 האבן מיר זיך באַנוצט מיט די חודשלעכע באַריכטן פאַר דער צענטראַלע פון „יידישע סאַציאַלער אליינהילף“ אין קראַקע. די באַריכטן האָט מען צונויפגעשטעלט אויף געדרוקטע פאַרמולאָרן, וואָס האבן אַנטהאַלטן אין ערשטן פונקט אַ פראָגע וועגן דער צאַל יידן פאַרן קריג. די דאָזיקע ציפערן האבן מיר אין טייל פאלן פאַרגליכן מיט די סטאַטיסטישע אַנגאַבעס, וואָס די סטאַטסטוועס האבן אַריינגעשיקט דעם אינסטיטוט אין די יאָרן 1948 - 1949.

דער צאַלשטאַנד פון דער יידישער באַפעלקערונג ענדערט זיך אין די באזונדערע ישובים פון חודש צו חודש. תחילת 1940, בעת די ערשטע פליטים-כוואליע האָט פאַרגאַסן די גענעראַל-גובערניע, האָט דער „דזשאַינט“ געמאַכט באַמייאונגען צונויפצוזאַמלען מאַטעריאַלן וועגן דער צאַל פליטים פון יעדן באזונדערן מקום. אויף די אַנקעטעס, וועלכע דער „דזשאַינט“ האָט פונאַנדערגעשיקט צו די יודנראַטן, זיינען אַבער אַנגעקומען ניט קיין פינקטלעכע תשובות, היות די פליטים-מאַסע האָט זיך געפונען אין אַ לאַבילן צושטאַנד, דאָס הייסט אין צושטאַנד פון כסדרדיקער וואַנדערונג און אַ געוויסער טייל פון זיי האָט בכלל אויסגעמיטן די רעגיסטראַציע, נישט ווילנדיק פיגורירן צווישן די מקבילים. די סיבה פון דער דאָזיקער פּלוקטאָציע פון אַרט צו אַרט דערקלערט אַ „דזשאַינט“-באַריכט אויף אַזא אופן: „די פליטים, ווערנדיק צונויפגע-קוועטשט ערגעץ-וואו אין אַן אַרעם חרוב געוואָרן שטעטל, אַן שום אויסזיכטן צו קאנען זיך דאַרט איינאַרדענען, וואַנדערן אָפּט אויס אין די שכנותדיקע שטעטלעך, ווו זיי האָפן צו געפינען אַ שטיקל מעגלעכקייט צו דערהאַלטן זייער עקזיסטענץ“.

אין דער העלפט פּעברואַר 1941 איז אַריין אין קראַפּט די פאַראַרדענונג פון לובלינער גובערנאַטאָר צערנער וועגן באַגרענעצן דאָס וווינערעכט פון דער יידישער באַפעלקערונג, וואָס האָט זיך אויסגעדריקט אין דעם פאַרבאָט צו פאַרלאָזן דאָס ביז איצטיקע וווינאַרט.

די מעגלעכקייטן פון אַ לעגאַלער אויסוואַנדערונג זיינען דערפירט געוואָרן צו אַ מינימום. אין דער אַנגערופענער צייט האבן אין דעם לובלינער דיסטריקט געווינט פון 250.000 ביז 300.000 יידן.

סוף מערץ, אַדער תחילת אַפריל 1941 האָט ד"ר אַלטען, דער ראַטגעבער מצד דער „יידישער סאַציאַלער אליינהילף“ ביים שעף פון לובלינער דיסטריקט, פונאַנדער-געשיקט צו אַלע אָפּטיילונגען פון דער יידישער סאַציאַלער אליינהילף אַ ספּעציעלן פּרעגבויגן מכוח דער אַרגאַניזאַציע פון דער סאַציאַלער הילף. דער צונויפגעזאַמל-טער אויספירלעכער סטאַטיסטישער מאַטעריאַל דערלויבט פעסטצושטעלן די צאַל יידן אין די באזונדערע „קרייז-האַפּטמאַנשאַפּטן“, ווי אויך אויף די ערטער. אונטן ברענגען מיר אַ רשימה פון דער צאַל יידן, אין די „קרייז-האַפּטמאַנשאַפּטן“ פון לוב-לינער דיסטריקט אין די יאָרן 1941, 1942, אויפן סמך פון אַלטענס אַנקעטע פון מערץ-

אפריל 1941, ווי אויך פונעם מאטעריאל פון דער ייס"א אויפן 1טן יולי 1942סטן יאר. נאך פריער ווילן מיר באמערקן, אז די אונטערשידן אין דעם צאלשטאנד פון דער יידישער באפעלקערונג אין די „קרייז-האפטמאנשאפטן“ לובלין, פולאוו און ראדזין זיינען אנטשטאנען ניט בלויז צוליב די „אייך-און אויסזידלונגען“, נאך אויך צוליב דער ענדערונג פון די גרענעצן צווישן די דאזיקע פאָוואָסן. אין אויגוסט 1941 איז א טייל פון ראדזינער „קרייז-האפטמאנשאפט“ פאראייניקט געווארן מיט די „קרייז-האפטמאנשאפטן“ לובלין און פולאוו. דהיינו דער שטח פון געוועזענעם לובלין בארטאווער פאָוואָס מיט די שטעט לובארטאוו, פירליי, קאמיאנקא און אסטראוו איז אויסגעטיילט געווארן פון „קרייז-האפטמאנשאפט“ ראדזין און איינגעלידערט גע-ווארן אין „קרייז-האפטמאנשאפט“ לובלין-לאנד. דאקעגן די דארפס-געמיינדעס וועל-קן, מיכאוו און ליסאביק, זיינען פאראייניקט געווארן מיטן קרייז פולאוו.

קרייז היפטמאנ-שאפט	צאלשטאנד אין מערץ-אפריל 1941	צאלשטאנד אויף דעם 1. 7. 1942
ביאלא-פאָדלאסקא	17.674 (תושבים 12.132 + 5.542 צוגעוואנדערטע)	14.500 (קרוב 5.000 צוגעוואנדערטע)
בילגאראי	12.250 (3.069 + 9.181)	13.500
כעלם	28.197 (3.669 + 24.528)	20.955 (3.437)
הרובעשיוו	9.793 (1.279 + 8.514)	4.650
יאנוו-ליבעלסק	18.081 (4.713 + 13.368)	17.243 (1.735)
קראסניסטאוו	16.586 (5.187 + 11.399)	8.435 (3.569)
לובלין	17.222 (3.866 + 13.356)	23.800 (10.500)
קובלען (שטאט)	45.000 (6.000 + 39.000)	4.000 אין מיידאן טאטארסקי
פולאוו (קרייז)	20.601 (5.213 + 15.388)	26.000
ראדזין	47.986 (12.998 + 34.988)	42.239 (14.431)
זאמאשטש	15.221 (3.709 + 11.512)	9.000 (3.500)
	248.611 (55.245 + 193.366)	184.322

די אויבנגעבראכטע סך-הכלדיקע ציפערן דארף מען באמראכטן פאר נידעריקע-רע פון דעם פאקטישן צושטאנד, היות אין דעם מאטעריאל פון אלמענס אנקעטע פעלן ציפערן פאר געוויסע שטעט, למשל: קוזמיר, קאנסקאוואלא, באראנאוו. חוץ דעם איז משמעות אויך די יידישע באפעלקערונג, וואס האט געוויינט צעווארפן אין די דערפער און האט דעריבער ניט געהאט אנגעגעבן קיין קאנטאקט מיט דער ייס"א, ניט ארומגעכאפט געווארן דורך אט דער אנקעטע.

דורכקוקנדיק אין די רובריקעס דעם צאלשטאנד פון דער יידישער באפעלקער-ונג אין די באזונדערע מקומות און פארגלייכנדיק די פאר-מלחמהדיקע ציפערן מיט די ציפערן פון דער צייט פון דער אקופאציע, וועלן מיר אין טייל ערטער באמערקן א קאטאסטראפאלע ירידה פון דער באפעלקערונג-צאל אין דער צייט פון דער אקו-פאציע. אין אנדערע דאקעגן ס'רוב — א צווייטק. א ירידה פון דער באפעלקערונג-צאל איז פארגעקומען אין די ערטער, וואס זיינען באמבארדירט און חרוב געווארן בעת דער סעפטעמבער-קאמפאניע 1939 (למשל פראמפאל, בילגאריי, קראסנאבראד און אנדערע).

בדרך-כלל איז די צאל פון דער יידישער באפעלקערונג באדייטנדיק געוואקסן אין כמעט אלע ישובים, ניט געקוקט אויף דעם, וואס טויזנטער יידן האבן אין הארבסט 1939 פארלאזט זייערע היימען און זיך געראטעוועט אויף די שטחים, וועלכע זיינען באפרייט געווארן דורך דעם ראטנפארבאנד. אין א טייל שמעטלעך האט די צאל פליטים און גולים איבערגעשטיגן די צאל ארטיקע איינוווינער (אין טוראבין, למשל, פון 1.400 — א ווקס ביז 3.300, בעלוזשיצע — פון 2.100 ביז 4.854).

מען דארף באמערקן, אז ניט יעדער צווייטער, אדער פאלן פון דעם צאלשטאנד געפינט זיין אויסמיטשונג אין די שייכותדיקע רובריקעס פון דער טאבעלע, היות ביט אלע באוועגונגען פון דער יידישער באפעלקערונג אין דיסטריקט לאזן זיך פעסט-שמעלן אויפן סמך פון די פארענעטע מקורים. חוץ דעם איז ניט גענומען געווארן אין אכט די ירידה פון דעם צאלשטאנד מחמת שטארביקייט, דערשיסונגען, ארויסשיקונג-גען אין די ארבעטס-לאגערן, ענדערונגען פון ווינארט (אומלעגאל, אדער אויף פא-סירשיינען) א. א. וו.

דורכקוקנדיק די טאבעלע נומער X, באמערקן מיר אין די לעצטע חדשים פון 1939 א גירוש פון דער יידישער באפעלקערונג פון לובארטאוו און ראדווין. שפעטער איז די פארענדענונג וועגן גירוש אנולירט געווארן און א טייל פון דער באפעלקערונג האט זיך אומגעקערט אהיים.

פולאוו איז געווען די ערשטע שטאט אין לובלינער דיסטריקט, פונדאנען מען האט די יידן נאך אין דעצעמבער 1939 ארויסגעטריבן אין פארשידענע שמעטלעך אין לובלינער געגנט. מ'האט אפילו ניט איבערגעלאזט קיין יידישע ארבעטער ביי ארבעטן אפצורוימען די שטאט. ערשט שפעטער, ווען מען האט דערפילט א דוחק אין ארבעטס-כוחות, האט מען געבראכט קיין פולאוו עטלעכע צענדליק יידן, פאר וועלכע מ'האט געשאפן א לאגער אויפן ארט.

דעם גירוש פון יידן פון לובלין און פון א פאר גרעסערע שטעט האט מען דורכגעפירט אין די חדשים פעברואר-מאי 1941, בשעת מען האט אין לובלינער געגנט קאנצענטרירט דאס דייטשע מיליטער פארן אנפאל אויפן ראטנפארבאנד.

אין פעברואר 1941 האט מען א טייל יידן פון קראשניק, וואס איז געווען איבער-פולט מיט דייטש מיליטער, ארויסגעטריבן קיין ראדאמישל, טזשידינק און קאשין. איבער 10.000 לובלינער יידן האט מען אין די חדשים מערץ-אפריל 1941 פונדאנער-געווארפן אין די שטעט און שמעטלעך פון דיסטריקט, דעם רעשט האט מען פאר-מאכט אין א געטא. די מקומות, ווהין מ'האט פארטריבן די יידישע באפעלקערונג, האבן די אדמיניסטראטיווע ארגאנען פעסטגעשמעלט אין הסכם מיט דער מיליטערי-שער מאכט.

אין אפריל האט מען 800 יידן פארטריבן פון בילגאריי קיין גאריי און איבער 600 פון זאמאשטש קיין קאמאראוו און קראסנאבראד, אין מאי איז פארנעקומען דער גירוש פון איבער 1.000 קראסניסמאווער יידן אין פארשידענע געמיינדעס פון דעם פאָוואָט.

אנאליזירנדיק די רובריקעס פון די „איינזידלונגען“, קאן מען אין לובלינער געגנט פעסטשמעלן דריי „איינזידלונגס“-כוואליעס פון מחוץ דער גענעראל-גובערניע, וואס שטייט אין שייכות מיט דער רעאליזאציע פון דער אזוי גערופענער „לייוונג“ פון דער יידן-פראגע אין אייראפעאישן מאסשטאב. די ערשטע כוואליע פאלט אויס אויף די לעצטע חדשים פון 1939 און די ערשטע חדשים פון 1940, דאס הייסט אויף דעם פערטן, ווען מ'האט אנגענומען די קאנצעפציע פון איינארדענען א יידישן „רעזערו-וואט“ אין לובלינער געגנט. אין דעם דאזיקן פערטן זיינען דארט אהין פארטריבן געווארן די יידן פון סעראצק, סוואלסק, נאוויגראד, קאליש, לאדזש, שערעדז, זגערזש,

קויל, קאנין און פון א גאנצער ריי אנדערע שמעט, וואס זיינען געווען איינגעגלידערט אין דייטשן רייך. אין פעברואר 1940 איז אנגעקומען דער שטשטינער טראנספארט. עס האט זיך אויפן סך פון די מקורים ניט געלאזט פעסטשטעלן, ווי עס האבן זיך באזעצט די יידן, וואס זיינען סוף 1939 אנגעקומען פון ווין.

די צווייטע „איינזידלונגס-כוואליע פאלט אויס אויף פון סוף 1940 ביז מערץ 1941, דאס הייסט אויף דעם פערטן, ווען ס'איז שוין געפאלן דער באשלוס ארויס-צושיקן די אייראפעישע יידן קיין מזרח.

אין דעצעמבער 1940 האט מען ארויסגעטריבן אין דער גענעראל-גובערניע א טייל יידן פון מלאווע און אומגעגנט (קרייז „ציעכענאו“). פריער האט מען זיי גע-האלטן א פאר וואכן אין א לאגער אין דזשאלדאווע. געקומען זיינען זיי אין א שרעק-לעכן מעמד, אן באגאזש און אן מיטלען צום לעבן. מען האט זיי פונאנדערגעווארפן אין ביאלא-פאלאסקא, ווישניצא (ביאלער פאזיט), אין קאמיאנקא (לובלינער), מיכאו (פולאווער), טשעמיערניקי און לוקאו (ראדזינער). א קליינע טייל פון די מלאווער יידן האט מען אין יאנואר 1941 באזעצט אין סאסנאוויצע, ביי פארטשעוו.

אין מערץ 1941 איז אנגעקומען א טראנספארט מיט 1.100 פארטריבענע פון קאנינער פאזיט (ווארטעגאו), א טייל האט מען אראפגעלאזט אויף דער סטאציע אויזשביצע, די איבעריקע אויף דער סטאציע יוזעפאו ביי בילגאריי. היות די יידישע קהילות אין די דאזיקע שטעטלעך זיינען ניט געווען אימסטאנד זיך צו פארנעמען מיטן גורל פון די אויסגעווארצלעטע, האבן די לעצטע געזוכט א מקום-מקלט אין די דערפער אינעם גאנצן קרייז. אין די חדשים פעברואר-מערץ 1941 זיינען פון ווין עוואקואירט געווארן 5.000 יידן, וועלכע מען האט פונאנדערגעטיילט צווישן די קהילות אין מאדליבאזשיין, פישניין (יאנאווער פאזיט) און אפאלע (פולאווער). קרוב 200 ווינער יידן (איבער 100 פון אפאלע) האט זיך איינגעגעבן אומלעגאל צו-ריקצוקומען קיין ווין, אבער מ'האט זיי דארט אויסגעזוכט און ארעסטירט. זיי האבן דעמאלט דערקלערט, אז זיי ווילן בעסער זיצן אין דער ווינער תפיסה, איידער זיך אומקערן אין דער גענעראל-גובערניע, אבער די „צענטראלשטעללע פיר אויסוואנד-דערונג" אין ווין האט פונדעסטוועגן באשלאסן זיי צוריקצושיקן אין דער גענעראל-גובערניע.

אין דעצעמבער 1940 איז אנגעקומען א טראנספארט פון 5.000 יידן פון קראקע, ווייטערדיקע טראנספארטן פון קראקע זיינען אנגעקומען אין די חדשים מערץ און נאוועמבער 1941 אין שייכות מיט דער „ענטידונגס-אקציע אין קראקע.

די דריטע „איינזידלונגס-כוואליע האט געבראכט אין מערץ 1942 אין לובלינער דיסטריקט די יידן פון מיעלעין און צווישן מערץ און יוני 1942 צענדליקער טויזנטער סלאוואקישע, טשעכישע, דייטשע און עסטרייכישע יידן.

די חכנות צו באזייטיקן די 4.500 יידן פון מיעלעין און אומגעגנט האבן זיך א-געהויבן אין יאנואר 1942, די „אקציע" איז פארגעקומען דעם 9טן מערץ, דעם 11טן און 15טן מערץ זיינען אוועק פון מיעלעין צוויי טראנספארטן. יונגע, ארבעטס-פעאי-קע מענער זיינען אפגעטיילט געווארן פון זייערע משפחות און אפגעשיקט געווארן אויף ארבעט.

דעם ערשטן טראנספארט האט מען פונאנדערגעווארפן אין די געמאס פון מעז-רייטש, וואלאווע, סאסנאוויצע און אין די פארלאזטע הייזער פון טשעשאנוו. דעם צווייטן טראנספארט האט מען אין זאמאשטש צעטיילט אויף צוויי חלקים, איינער איז אפגעשיקט געווארן אין הרוביעשאווער פאזיט (בעלז, דוביענקא), דעם צווייטן האט מען אראפגעלאזט אויף דער סטאציע סזשיין, פונאווענע ער איז אנגעקומען אינגיכן קיין בעלושעין — צום אומקום.

די הימלערישטישע פאליציי-מאכט האט זיך צוזאמען מיט די אדמיניסטראטיווע ארגאניזאציע פארנומען אין מערץ 1942 מיט אויסזוכן ערמער, ווו מען זאל קאנען אויס-לאדעווען 60.000 אויסלענדישע יידן. מ'האט געזאגט אויסקלייבן מקומות, וואס ליגן ביי דער באגלייגער דעמבליך-טראווינק, און דעמבליך-רעיאוויקע-בעלזשען. וויפל אויס-לענדישע יידן זיינען אנגעקומען אין לובלינער דיסטריקט, איז שווער פעסטצושטעלן. א טייל טראנספארטן זיינען געלענקט געווארן דירעקט אין די פארניכטונגס-לאגערן סאביבור, בעלזשען, אדער אין קאנצענטראציע-לאגער מיידאנעק.

לויטן חשבון פון „רייכזיכערהייטס-הויפטמאכט“, וואס האט אין יאנואר 1942 גע-פלאנט די פארניכטונג פון 11 מיליאן אייראפעאישע יידן, איז אויסגעפאלן אויף דייטשלאנד 131.800, אויף עסטרייך 43.700, אויפן טשעכישן פראטעקטאראט 74.000, אויף סלאוואקיע 88.000. סך-הכל איז אויף די אנגערופענע פיר לענדער אויסגעפאלן 340.000 יידן.

די אויסלענדישע דעפארטירטע יידן זיינען פריילינג 1942 פונדערגעשיקט גע-ווארן אין מקומות, וואס ליגן נאענט צו די באגלייגערס, וועלכע פירן צו די פארניכ-טונגס-לאגערן בעלזשען און סאביבור. אין פיאסקי איז איינגעארדנט געווארן א גרויסער זאמלפונקט פאר די יידן פון רייך. אין מערץ 1942 האט מען די יידן פון אויסלענדישע טראנספארטן אראפגעלאזט אין איזשביץ, קראשנימשיץ, גאזשקווי (קראשנימסאווער פאזיציע), אין אפריל — אין איזשביץ און קראשנימשיץ, ווי אויך אין רעיאוויקע, שעדלישטישע, וולאדאווע, אסטראווי, פיאסקי, אין מאי — אין רעיא-וויקע, בעלזשען, קראשנימסאווי, אסטראווי, בעלזשען, דעמבליץ, קאנסקע-וואלע, אפאלע, ריקי, לוקאווי, מעזריטש, זאמאשטש און קאמאראווע און אין יוני — אין קאנסקע-וואלע. אין דער מאס, וואס עס פלעגן אנקומען אין לובלינער געגנט די אויסלענדישע טראנספארטן, פלעגן פארקומען „אויסזידלונגן“ פון די ארטיקע געמאס.

העפלע, דער פארשטייער פון „איינזאץ-ריינהארד“, האט דעם 16טן מערץ 1942 דערקלערט דעם רעפערענט פאר יידישע ענינים אין דעם אפטייל „בעפעלקערונגס-וועזען אונד פירזארגע“ פון לובלינער דיסטריקט, אז ער איז איממשטאנד אנצונעמען אויף דער סטאציע בעלזשען טעגלעך 4-5 טראנספארטן צו 1.000 מאן, פארזיכערנ-דיק אים ציגיש, אז „די דאזיקע יידן וועלן דורך די גרענעץ און שוין קיינמאל זיך נישט אומקערן אין דער גענעראל-גובערניע“.

צומארגנס, דעם 17טן מערץ, האבן די הימלערישטישע הענקער אנגעהויבן זייער תלינישע ארבעט אין דער גענעראל-גובערניע פון דער „אויסזידלונג“ קיין בעלזשען די יידן פון לובלין. די דאזיקע אקציע האט געדויערט א גאנצן חודש און לסוף זיינען א פאר טויזנט לעבנגעבליבענע יידן אריבערגעפירט געווארן אין א געטא אין מיידאן-טאטארסקי, ביי לובלין. סוף מערץ האט מען „אויסגעזידלט“ אלע יידן פון קוזמיר ביי דער ווייסל, געבליבן איז נאר א קליינער לאגער פאר די יידישע ארבעטער, וואס האבן געארבעט אין דער שטיינהאקעריי.

אין מערץ זיינען אויך „אויסגעזידלט“ געווארן 3.400 יידן פון פיאסקי, ווהיץ מ'האט תחילת אפריל געבראכט קרוב 4.200 יידן פון רייך און פראטעקטאראט. אין דעם זעלבן חודש איז דארט פארגעקומען א צווייטע „אויסזידלונג“. גלייכצייטיק האט מען „איינגעזידלט“ קרוב 1.000 יידן פון פראטעקטאראט. דאס זעלבע האט זיך אי-בערגעחזרט אין איזשביצע: אין מערץ האט מען דארט „אויסגעזידלט“ 2.200 יידן און אויף זייער ארט האט מען געבראכט צוויי טראנספארטן פון פראטעקטאראט; אין אפריל איז פארגעקומען די צווייטע „אויסזידלונג“, נאכדעם זיינען קיין איזשביצע אנגעקומען דריי טראנספארטן פון רייך, איין טראנספארט פון ווין, צוזאמען — קרוב 7.000 יידן.

די „אויסזידלונגס-אקציעס“ זיינען אין לובלינער דיסטריקט פארגעקומען אן אי-בעררייז ביז נאָוועמבער 1942. די גאָדקאמערן פון בעלזשעץ, סאביבאר, טרעבלינקע האָבן איינגעשלאנגען כסדר אלץ פרישע קרבנות.

צווישן 6טן און 12טן מאי 1942 זיינען אומגעבראכט געוואָרן 16.822 יידן בלויז פון פולאנער פאָוואָט. גלייכצייטיק מיט דער „אויסזידלונג“ פלעגן פאָרקומען „אָקציעס“, דאָס הייסט מען האָט אויפן אָרט דערשאָסן קראַנקע, זקנים, וואָס זיינען ניט געווען בכוח מיטצומאַכן דעם וועג, ווי אויך די אַרויסגעשלעפטע פון די באַהעלטע-נישן. עס זיינען געווען פאָלן, ווען אנשטאָט דער אַרויסשיקונג אין טויט-לאַגער האָט מען די ליקווידאַציע דורכגעפירט אויפן אָרט דורך מאַסנאַפטיקע דערשיסונגען. אין יוועפאָו, למשל, האָט מען אין יולי 1942 דערשאָסן הינטער דער שטאָט 1.500 יידן, אין לאַמאָזי (פאָוואָט ביאַלא-פאָדלאַסקא) האָט מען אין אויגוסט 1942 אויסגעמאַר-דעט אין הינטערשטאָטישן וואַלד אלע אַרטיקע יידן אין דער צאָל פון 1.700 נפשות. דאָס קאָנצענטרירן אין גרעסערע געטאָס די יידן, וואָס האָבן געוווינט אין די דאָרפישע ישובים, פלעגט פאָרקומען קורץ פאר דער „אויסזידלונגס-אָקציע“ אין די דאָזיקע געטאָס.

אזוי, למשל, האָט מען אין ביאַלע-פאָדלאַסקער פאָוואָט דערלויבט די יידן צו פארבלייבן אויף זייערע ערטרע נאָר ביז סוף סעפטעמבער 1942, נאָך דער דאָטע האָבן אלע געמוזט זיך אַריבערטראָגן קיין מעזריטש. אַנהייבנדיק פון תחילת אָקטאָ-בער, פלעגן פון מעזריטש אָפגיין טאָג-טעגלעך טראַנספאָרטן אין די פאָרניכטונגס-לאַגערן. אין דעם זעלביקן חודש איז די יידישע באַפעלקערונג פון די אַרומיגע ישובים קאָנצענטרירט געוואָרן אין די שטעט לובאַרמאָוו, לוקאָוו, וואַלאָווע, קראַשניק, זא-קליקאָוו, כמעט דירעקט פאר דער „אויסזידלונגס-אָקציע“ אין די דאָזיקע שטעט. די פאָרניכטונגס-אָקציע איז אין חודש אָקטאָבער געפירט געוואָרן זייער אינ-טענסיוו. תחילת נאָוועמבער האָט מען שוין פארטיליקט די לעצטע יידישע ישובים אין לובלינער דיסטריקט.

אינצווישן אָבער, דעם 28סטן אָקטאָבער 1942, איז פאָרעפנטלעכט געוואָרן אַ פאָלצייאישע פאָראָרדענונג, אונטערגעשריבן דורך דעם העכערן ס.ס. און פאָלציי-פירער אין דער גענעראַל-גובערניע, קריגער, „וועגן שאַפן יידישע וווינבעצירקן אין די קרייזן וואַרשע און לובלין“. די פאָראָרדענונג האָט אַנטהאַלטן אַ רשימה פון די שטעט און געמיינדעס פון לובלינער דיסטריקט, ווי עס ווערן געשאַפן יידישע וווינ-בעצירקן, דהיינו: לוקאָוו, פארטשיעוו, מעזריטש, וואַלאָווע, קאַנסקע-וואַלע, פיאַסקי, זאָקליקאָוו און איזשביצע.

אין דעם צווייטן פאָראָגראַף פון דער פאָראָרדענונג ווערט פעסטגעשטעלט דער מערמין --- ביזן 30סטן נאָוועמבער 1942 - - ביז וועלכן אלע יידן אין די קרייזן וואַר-שע און לובלין מוזן זיך אויסקלייבן אַ ווינאַרט אין די יידישע וווינבעצירקן. די פאָראָרדענונג איז ניט חל געווען אויף יידן באַשעפטיקטע אין דער קריגס-און וואַפן-אנדוסטריע, וואָס געפינען זיך אין פאָרמאַכטע לאַגערן. פאָרן עובר זיין אויף דער פאָר-אָרדענונג איז געווען פאָרויסגעזען טויט-שטראַף. מיט טויט-שטראַף האָט זי אויך געדראָט יעדן, וואָס וועט בכיוון אויסבאהאַלטן אַ ייד מחוץ דעם געטאָ.

די דאָזיקע פאָראָרדענונג, וואָס איז אויסן געווען צו שאַפן זיכערקייט-אילוועס, האָט פשוט געדינט פאר אַ נעץ צו פאַנגען די צעשפרייטע רעשטלעך פון די יידן, וואָס האָבן זיך אַרויסגעראַטעוועט פון דער שחיטה. דער לעבנס-דויער פון די דאָזיקע „יידישע וווינבעצירקן“ איז געווען זייער אַ קורצער. עס איז כדאי אונטערצו-שמייכן, אז פון די אַכט שטעט, וואָס זיינען אויסגעריכנט אין דער פאָראָרדענונג פון 28סטן אָקטאָבער, זיינען דריי שטעט: פארטשיעוו, קאַנסקע-וואַלע און זאָקליקאָוו

טאבעלע 11 קרייז זאמאשטש Kreishauptmannschaft Zamość

נר.	ארט	צאל יידן		
		סארן קריג	1941	1942
1	לאשצאוו Łaszczów		- 350 (340 ארטיקע + 10 צוגעקומענע) **	
2	קאמאראוו Komarów		- 2258 (1628 + 630) **	(1723-1.VII)
3	קראסנאבראד Krasnobród	1750 (* 1907)	- 977 (720 + 257) **	V - 706
4	טאמאשאוו לובעלסקי Tomaszów Lubelski		- 1450 (1335 + 115) **	I - 1450
5	טישאווע (טישעוויץ) Tyszowce	3800	- 1780 (1690 + 90) ** IX - 2090	IV - 2050 VI - 1090
6	וויסאקע Wysokie		- 221 (169 + 52) ** XI - 240	
7	זאמאשטש Zamość	12000	- 7500 (5000 + 2500) **	II - 7500 (134056-12.VI)
8	טשעשאנאוו Cieszanów			- 1300 (817-25.II)
9	יארטשעוו Jarczów		- 128 (124 + 4) **	
10	געה. קאמליצע Kotlice		- 140 **	
11	מיידאן גורני Majdan Górny		- 162 (132 + 30) **	
12	ראכאניע Rachanie		- 173 (168 + 5) **	
13	סקערביעשוו Skierbieszów		- 82 (66 + 16) **	

הערות

- (1) רינג. ארכ. 1265
- (2) יא"ס 167
- (3) „דזשאנט” 95, יא"ס 167
- (4) רינג. ארכ. 471
- (5) פרעגבוין P/22
- (6) יא"ס 186, דער לעצטער בריוו פון קראסנאבראד צום פרעזידיום פון יי"א איז פון 22.IX.1942, דער בריוו פון פרעזידיום פון יי"א פון 26.X.1942 איז שוין אין קראסנאבראד נישט צוגעשטעלט געווארן צוליב דער „אויסדילונג” (7) כ"י פון שטעט 94, יא"ס 218, 439

טאבעלע פון „אקציעס”, „אויסדילונגען” און פארניכטונג פון די יידן אין זאמאשטשער קרייז. המשך פון דער טאבעלע אויף די ווייטערדיקע זייטן.

פ נ ק ס ז א מ א ש ט ש

אייןזידלונג		איבערזידלונג
1941	1939 XII—X	1941
200— פון לאדזש, קויל, וואלאזלאוועק, שערפך, גלאזנע (2)	IV—5. 400 פון זאמאשטש (3)	
	IV—8. 248 פון זאמאשטש (וואלאזלאוועק און לאדזשער איינגעזידלטע) (6)	
	— פון לובלין	
	סוף XII—צוריק פון לאנער האסטינגאן	אנהויב XI — אלע אין לאנער האסטינגאן (11)
V—78 פון טשענסטאכאוו (11)	XII—15. 175 פון קויל (14) XII— פון וואלאזלאוועק (14)	IV—5. 400 קיין קאמארנא (16) IV—8. 248 קיין קראסנא-בראד (לאדזשער און וואלאזלאוועק איינגעזידלטע) (6)

- (8) פרעגבוין P/19, אויסגעמארדעט אויפן אָרט קרוב 100 יידן
 (9) רינג. אָרכ. 471, 1265, יאר'ס — סטאטיסטישע מאטעריאלן
 (10) ג"ע 4333, 2926
 (11) יאר'ס 439
 (12) יאר'ס 43, דער בריוו פון 11.III איז שוין נישט דערגאנגען צום אָדערסטאט קיין וויסאקע
 (13) כ"י פון שטעט 57א, ז' 228
 (14) „דושאינט", 311
 (15) כ"י פון שטעט 57א, יאר'ס 439. עס זיינען אָנגעקומען 3 טראַנספּאָרטן

שוין צום 1טן דעצעמבער געווען „יידנריין". אין אָקטאָבער און אָנהויב נאוועמבער זיינען די דאָזיקע געמאָס פולשטענדיק אומגעבראכט געוואָרן. אויפן שטח פון לובלינער דיסטריקט האָבן נאָך דעם 1טן דעצעמבער 1942 עקזיסטירט פינף געמאָס (פּיאַסקי, וואלאַדאָויע, אויזשביצע, לוקאָוו, מעזריטש). זיי זיינען ליקוודירט געוואָרן על-פּיר-רוב פּרילינג 1943, דהיינו — אין פעברואַר, אָדער מערין דאָס געמאָס פון פּיאַסקי

„אויסזידלונג“ און פאָרניכטונג		
	1942	1942
1	27.V - קיין בעלושעץ ⁽¹⁾	
2	23.V - קיין בעלושעץ ⁽²⁾ X - מאָסן דערשיטונגען ⁽³⁾ (2 - XI)	2.V - 729 פון פראָטעקטאָ- ראַט טשעכיע און מערן ⁽²⁾
3	IX אָדער X - ⁽⁶⁾	
4	25.II - 817 קיין טשעשאַנוו ⁽⁷⁾ 7 - ⁽⁸⁾	
5	25.V - 580 אָדער 800 קיין בעלושעץ ⁽⁹⁾ X - ⁽¹⁰⁾	
6	III (פאָרן 11-טן) - ⁽¹²⁾	
7	11.IV - 3000 קיין בעלושעץ ⁽¹⁷⁾ 27.V - קיין בעלושעץ ⁽¹⁸⁾ 11.VIII - 500 ביו, 600 קיין בעלושעץ ⁽¹⁹⁾ X - קרוב 400 קיין בעלושעץ ⁽¹⁹⁾ 16 אָדער 18.X - קרוב 400 קיין איזש- ביצע ⁽²⁰⁾ עס איז געבליבן דער לאַגער אָנהויב 1943- דער לאַגער קיין מידאָ- נעק ⁽²¹⁾	1-3.V - 2100 פון רייך און פראָטעקטאָראַט ⁽¹⁵⁾
8	IV אָדער V - ⁽²⁴⁾	25.II - 817 פון טאַמאַשאַוו ⁽²²⁾ 16.III - קרוב 500 פון מיזלעץ ⁽²³⁾
9	ועס פעלן ידיעות	
10	ועס פעלן ידיעות	
11	ועס פעלן ידיעות	
12	ועס פעלן ידיעות	
13	XI - *	

- (16) „דזשאַנט“ 95, יאָר 167
(17) רינג. אָרכ. 1133, 1265, יאָר 439
(18) „ „ 472, מעמואַרן 122
(19) מעמואַרן 122
(20) „ „ און 81, ג"ע 4605
(21) ג"ע 4605
(22) כ"י פון שטעט 94
(23) „ „ 50
(24) יאָר 45. דער לעצטער בריוו פון טשעשאַנוו איז פון 5.IV.1942

קי; אין אפריל-מאי — אלע איבעריקע. אין מאי 1943 האָט מען אויסגעזידלט כמעט אלע יידן פון מעזריטש און דאָס געטאָ האָט אָפּיציעל אויפגעהערט צו עקזיסטירן. די לעצטע „אָקציע“ אין מעזריטש איז פאָרגעקומען אין יולי 1943.
די ביים לעבן געבליבענע יידישע אַרבעט-כוחות אין די צאלרייכע לאַגערן און אַרבעטס-פלעצער האָט מען באַשעפטיקט ביי מעלאַראַציע-אַרבעטן אין די לאַגער-גיטער און די טאָרף-גראַבנס, יידישע בעלי-מלאכות — אין וואַרשטאָט, וואָס האָבן פראָדוצירט פאַר די באַדערפענישן פון דער רייכמווער. אין מעזריטשער געטאָ, וווּ עס

זיינען געווען ווארשטאטן מיט 900 קוואליפיצירטע בערשמער, האט דער דייטשער טרויהענדער פון די דאזיקע בערשמער-ווארשטאטן פארלאנגט אוועקצושטעלן אויף דער צייט פון דער „אקציע“ א וואך פון פייערלעשער, כדי צו שיצן זיינע יידישע ארבעטער...

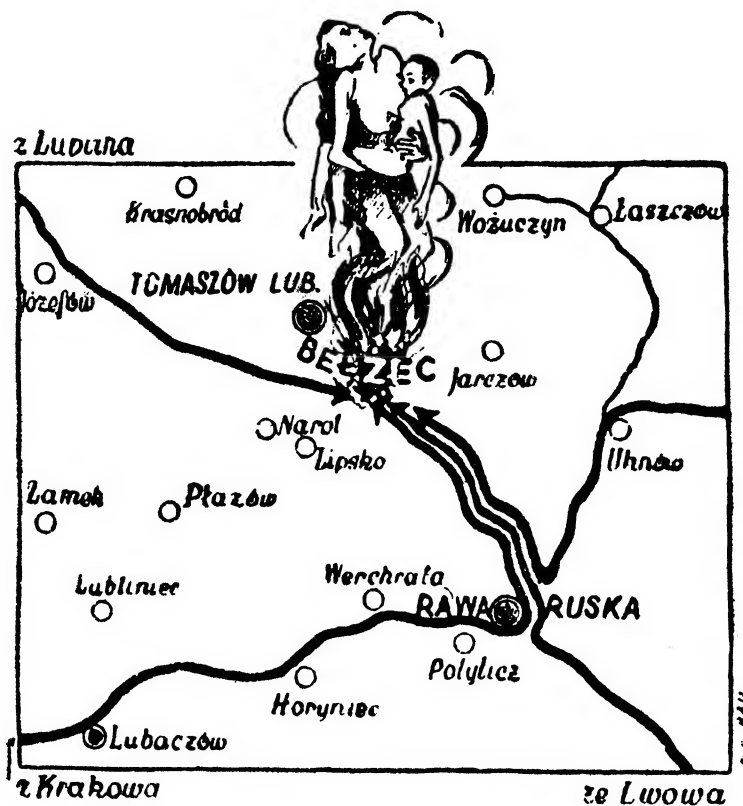
אבער אויך די דאזיקע ארבעט-פלעצער און יידישע ארבעט-לאגערן זיינען, מיט קליינע אויסנאמען, ליקווידירט געווארן אין יאר 1943. די ליקווידאציע פון די יידישע ארבעט-כוחות איז פארגעקומען אין אזא סדר: די יידישע ארבעטער אויף די ארבעט-פלעצער אין כעלם זיינען דערשאסן געווארן דעם 31סטן מערץ 1943, סוף אפריל האט מען אויפגעלייזט די ארבעט-לאגערן אין לענמשנע און וולאדאוו, פון רעיאוויען האט מען א טייל ארבעטער ארויסגעשיקט קיין מאידאנעק. די לאגערניקעס פון בעלזשיצע האט מען אין מאי אפגעשיקט קיין בודזין (מאידאנעק-פיליע), פון איין דעמבלינער לאגער האט מען אלע ארויסגעשיקט קיין פאניאטאוו, אין יולי האט מען איבערטראנספארטירט קיין מאידאנעק די רעשטלעך יידישע ארבעטער פון רע-יאוויען. 200 פערזאנן, באשעפטיקטע אין הרוביעשאוו ביים סארטירן זאכן פון יידי-שער אפשטאמונג, זיינען אין יולי, אדער סעפטעמבער 1943, אפגעשיקט געווארן קיין בודזין.

אין די ערשטע טעג פון נאוועמבער 1943 איז אין מאידאנעק פארגעקומען א גרויסע שחיטה איבער 18.000 יידן, צווישן זיי די יידישע ארבעטער פון צוויי לובלי-נער לאגערן אויף ליפאווע-גאס און אויפן פלי-האפן (פלאגע און לעשקעוויטש), גלייכ-צייטיק זיינען אומגעבראכט געווארן די יידן אין די לאגערן פאניאטאוו און טראוונק. ביז צום 22סטן יולי 1944, דאס הייסט ביזן טאג פון באפרייען דעם לובלינער דיסטריקט פון דער דייטשער אקופאציע, זיינען סך-הכל געווען מעטיק צוויי יידישע ארבעט-לאגערן אין דעמבלין און קראשניק. אין דער לעצטער מינוט האט די לאגער-מאנשאפט באוויזן צו עוואקואירן א טייל לאגערניסטן אין דער מערב-ריכטונג.

דער נאצישער טויט־קאמבינאט אין בעלזשעץ

די הימלערישע מאַרדטאקטיק איז געווען אזוי אַרגאַניזירט אז די קרבנות זאָלן נישט ווײַסן וועגן זייער ביטערן גורל; מ'פלעגט מיט אלע מיטלען פרווון, ביזן סאַמע סוף, איינשלעפּערן די אומגליקלעכע קרבנות, זיי זאָלן נישט ווײַסן, אז דאָס פירט מען זיי צום אומקום.

אַן ספּק האָבן עס די נאַציס געטאָן נישט צוליב „הומאַניטאַרע“ צילן — די קרבנות זאָלן זיך ווײַניקער פייניקן. דער אמתער זין פון דער טאַקטיק איז געווען — דורך שאַפן די אילוזיע, אז דאָס פאַרט מען „אויף אַרבעט“, אז דאָס איז אַ פשוטע „איבער־זידלונג“, צונישט מאַכן די פרווון פון מעגלעכן רעוואָלט און ווידערשטאַנד. פון דאָ גען נעמט זיך דער איינגעשטעלטער, כמעט אין אלע לאַגערן, „צערעמאָניאַל“ — פון

געאָגראַפישע לאַגע פון דעם טויט־לאַגער בעלזשעץ.

אויסטאן זיך בלומרשט צום „באדן זיך“; פון דער אינסטרוקציע גלייבלייגן די מלכר-שים, כדי זיי שפעטער קענען לייכט געפינען; פון מאכן סימנים אויף די פעקלעך מ'זאל זיי נאך דער באד ניט פארטוישן און די אנדערע פארזיכט-מיטלען, כדי דער עולם זאל זיך ניט באפן, וואס מ'האט מיט אים בדעה צו טאן.

ניט געקוקט אויף דעם האבן זיך די ידיעות און פאקטן, אפילו גענויע שילדע-רונגען, וועגן די היטלערישע טויטלאגערן פארשפרייט צווישן די יידן אין די געטאס און ארבעטס-לאגערן. אנטלאפענע פון „טראנספארטן“; על-פי-נפס אנטרונגענע פון די פארגיכטונגס-ערטער; קריסטן פון שכנות-דיקע דערפער; באן-ארבעטער, וואס האבן זיך געכאפט וואס עס געשעט מיט זייער „לאדונג“ -- זיי אלע האבן פאפולער גע-מאכט די גיהנום פון אוישוויץ, טרעבלינקע, מיידאנעק, סאביבאר און בעלזשעץ.

שוין אין דער אקופאציע-צייט איז בעלזשעץ געווען א שרעקווארט. הגם מען האט ניט געוויסט גענוי דעם פארנעם פון דאזיקן טויט-קאמבינאט, איז זיין גרויל-קער שם געווען פארשפרייט צווישן די פארשפארטע יידן אין די געטאס און אר-בעטס-לאגערן בכלל און פון דעם לובלינער געגנט בפרט.

די ווייטערדיקע מאטעריאלן זיינען צוזאמענגעשטעלט געווארן אויפן סמך פון א ריי דאקומענטן און גבית-עדות, צעווייט און צעשפרייט אין פארשיידענע זאמ-לונגען און ראשית-כל פון די ווייטערדיקע אויסגאבעס:

1. Dokumenty i Materialy, Tom I Obozy.

2. Rudolf Reder — Belzec.

די ערשטע אויסגאבע זיינען דאקומענטן און מאטעריאלן וועגן די נאצישע לא-גערן אין פוילן, וואס זיינען באארבעט געווארן פון מגר' ג. בלומענטאל און זיינען ארויסגעגעבן געווארן דורך דער צענטראלער היסטארישער קאמיסיע ביים צענט-ראל-קאמיטעט פון די פוילישע יידן, אין לאדזש אין יאר 1946. די צווייטע ארבעט איז די באשרייבונג פון רודאלף רעדער וועגן בעלזשעץ, פון וואנען ער איז אנטלאפן. זיין ארבעט וועט ווייטער ברייטער ציטירט ווערן. די דאזיקע באשרייבונג איז דער-שינען ווי אן אויסגאבע פון וואיעוואדישער יידישער היסטארישער קאמיסיע אין קראקע אין יאר 1946.

די דאזיקע פאקטן וואס מיר ברענגען ווייטער, ווערן כמעט צום ערשטן מאל פארעפנטלעכט אין יידיש. אין בעלזשעץ איז אומגעקומען דער רוב מנין ובנין פון גאנצן זאמאשטשער קרייז און ראשית טאקע די זאמאשטשער יידן וועגן וואס עס דערציילן א ריי גבית-עדות און אנדערע מאטעריאלן פון אונדזער פנקס. סיי צוליב דעם טעם, סיי צוליב דער געאגראפישער לאגע (בעלזשעץ האט אדמיניסטראטיוו געהערט צו זאמאשטש) האבן מיר געהאלטן פאר ריכטיק דא צו ברענגען די וויי-טערדיקע פאקטן.

-----::-----

אייגנטלעך זיינען אין בעלזשעץ געווען, אין פארשיידענע צייטן, צוויי באזונדע-רע לאגערן: — דער ערשטער אן ארבעטס-לאגער, וואס איז אנטשטאנען אין דער ערשטער העלפט פון 1940. מיר דערציילן וועגן דאזיקן לאגער אין א ריי ארבעטן פון פנקס. דעם 14טן אויגוסט 1940 זיינען אין דאזיקן בעלזשעצער ארבעטס-לאגער געווען העכער צען טויזנט יידן פון דער גענעראל-גובערניע. דער דאזיקער לאגער-קאמפלעקס האט געהאט די ווייטערדיקע 6 פונקטן: בעלזשעץ-הויף; בעלזשעץ-מיל; בעלזשעץ-באר-רעפא; צישאנאל, ליפסקא און פלאשאוו.

דאן איז דורך דער דייטשישער מאכט באשאפן געווארן אזא מין „גרעמיום

פאר די ענינים פון לאגער אין בעלזשעץ". דער דאזיקער „גרעמיום" האט זיך גע-
וואנדן צו 57 „יודענראטן" וועגן באזארגן הילף פאר די לאגערניקעס. מען דארף פון
דעם פארשטיין, אז מ'האט זיך געוואנדן צו די „יודענראטן" פון יענע שטעט, פון
וואנען עס זיינען געווען לאגערניקעס. אפגערופן האבן זיך נאר 9 „יודענראטן". דעם
20 אויגוסט 1940 איז דער דאזיקער „גרעמיום" פארוואנדלט געווארן (דורך די דיי-
טשן פארשטייט זיך) אין א „הילפס-קאמיטעט".

דער דאזיקער ארבעטס-לאגער האט עקזיסטירט א געוויסע צייט און נאכדעם
איז ער פונדערגעלאזן געווארן. ווען גענוי דאס איז געשען איז ניט באקאנט,
משמעות אין נאוועמבער 1940. טייל דייטשע אמטן האבן אפילו ניט געווסט וואס
ס'איז מיטן דאזיקן לאגער געשען, ווו עס זיינען אהינגעקומען זיינע „אינזאסען". עס
וועט זיין זייער כאראקטעריסטיש צו ברענגען דעם בריוו וואס עס שרייבט די אפי-
ציעלע אפטיילונג „אינגערע פערוואלטונג בעפעלקערונגס וועזען אונד פירזארגע".
דער בריוו איז געשריבן דעם 21סטן אקטאבער 1940 און אדרעסירט צו דער „רעגיר-
ונג דעם גענעראל גווערנעמענט" אין קראקע, צו די הענט פון ד"ר פעהל, דעם
לייטער פון דער „אפטיילונג פיר פירזארגע".

דער בריוו אין אן ענטפער אויף דער אנפראגע וועגן: „אויפלעזונג פון דער יודעני-
לאגער אין בעלזשעץ אונד די פערזאנען מיטשטענדע". דער בריוו איז פון אזא אינ-
האלט וואס פארדינט געבראכט צו ווערן אינגאנצן.

„צו אייער אנפראגע צי דער יידן-לאגער אין בעלזשעץ ווערט אויפגעלייזט
אדער איז שוין אויפגעלייזט געווארן, טייל איך אייך מיט, אז ליידער איז מיר
ניט געלונגען אין איצטיקן אויגנבליק וועגן דעם צו קריגן אן ענדגילטיקע קלאר-
קייט. אן און פאר זיך, האט דער ארבעטס-איינזאץ פון די יידן די אפטיילונג יודען
די זאך אין אירע הענט. ביי דער אנטשפערעכנדיקער דערקונדיקונג ביי דעם אנפי-
רער פון דער דאזיקער אפטיילונג האט ער מיר דערקלערט, אז אין רעזולטאט פון
דעם מאנגל פון צוזאמענארבעט מיט דעם עס-עס בריגאדע-פירער גלאבאטש-
ניק איז ניט מעגלעך צו געבן אן אויסשעפנדיקע אינפארמאציע.

די יידן פון דעם לאגער אין בעלזשעץ, וואס זאל זיך האבן אויפגעלייזט, זיי-
נען אריבער צו דער פארווענדונג צו ארבעט אין די ראמען פון א ט א ט א - פ ר א -
גראם. עס זאלן האבן די יידן וואס שטאמען פון ווארשע און ראדאם צוריקגע-
פארן אין זייערע היימען. די „יודענראטן" זיינען אפילו גרייט זייערע ראסנגע-
נאסן אליין ברענגען אהיים. אבער וועגן דער דורכפירונג דערפון שוועבט א גע-
היימעניספולע אומקלארקייט, ווייל די קארעקטע מיטארבעט פון די ארגאנען פון
דער עס-עס און די פאליציי-פירער איז אין דער פראקטיק ניט צו דערגרייכן. דער
איצטיקער פאקטישער מצב איז אזא, וואס עס זיינען פארויסגעזען 8 צוגן צום
אפטראנספארטירן. צוויי צוגן זיינען אין צווישנצייט שוין אפגעפארן. איין צוג איז
געפארן קיין הרוביעשאוו מיט 920 יידן. ער איז געווען באגלייט פון 9 עס-עס-
מענער אדער זעלבשוצמענער. אנגעקומען אויפן ארט זיינען פון די דאזיקע 920
פערזאן נאר בערך 500. ווו עס זיינען אהינגעקומען די איבעריקע 400 איז נאך
ניט באקאנט. אזא גרויסע צאל קאן דאך ניט זיין אז זיי זאלן דערשאסן ווערן. איך
האב געהערט דעם חשד, אז עס קאן זיין, אז זיי האבן זיך פאר געלט אויסגעקויפט
(און פון טראנספארט פארשוונדן). אבער איך שטרייך אונטער, אז דאס איז ניט
מער ווי א השערה. דער צווייטער צוג מיט בערך 900 יידן איז געפארן קיין רא-
דאם. דערביי וואלט ניט שווער געווען מיטצונעמען די 300 - 400 ראדאמער יידן
ארויסצושיקן, איז אבער זייער ווונטש ניט אנטקעגנגעקומען און מיט דעם טראנס-

פארט (קיין ראדאם) זיינען געפארן נאך 16 ראדאמער. עס וועלן זיך ווארשיינלעך איצט אין ראדאם געפינען א גרעסערע צאל לובלינער יידן און זיי וועט שווער זיין פון דארטן צו קומען קיין לובלין. דער שטורעמבאנפירער דאליף האט זיך אפגע- זאגט פון דאזיקן צוג ארויסצונעמען די לובלינער יידן.

ביי דעם צושטאנדגעקומענעם שמועס איז דער דאזיקער מצב צווישן דעם ארבעטס-איינזאץ פון די יידן מיט די פאראנענע מיספארהעלטעניסן צו די עס-עס און פאליציי-פירער דער כאראקטעריסטישער אויסדרוק "צירק" באנוצט געווארן, א ווארט וואס מען דארף דערצו גארנישט צוצוגעבן...".

עד כאן דער בריוו. ווי עס זאל ניט זיין ווערט קלאר, אז עס האט זיך פארעג- דיקט די עקזיסטענץ פון דעם יידישן ארבעטס-לאגער.

אין הארבסט 1941 האט זיך אין בעלוזשען אנגעהויבן בויען א נייער סודותפ- דער לאגער. ארום אים איז אנגעשאטן געווארן א זאמרוואל, אויף וועלכן מען האט איינגעשטעלט אפגעזעגטע סאסנעס אזוי געדיכט, אז מ'זאל גארנישט זען. צום פלאץ אינעווייניק האט מען אריינגעפירט א אפצווייג-ליניע פון דער כאנליניע.

אין דאזיקן לאגער האבן, אין פרילינג 1942, אנגעהויבן קומען טראנספארטן, ראשית פון דעם דיסטריקט "גאליציע". שפעטער שוין אויך פון גאנץ פוילן און אפילו פון מערב-איראפע. דער ציל פון די דאזיקע יידישע טראנספארטן איז געווען קלאר - זיי זיינען געפירט געווארן צום אומקום. בעלוזשען איז געווען דער פלאץ פון ווא- נען יידן וועלן שוין צוריק ניט קומען.

זאל דא געבראכט ווערן אן אויסצוג פון אן אפיציעלן דייטשן דאקומענט פון דער דאטע 17טן מארץ 1942. (*) עס איז אן אומדעקער ראפארט, אין וועלכן מיר ליינענען צווישן אנדערע:

"מיטן הויפטשטורמפירער העפלע האב איך מאנטיק דעם 16טן מארץ 1942 געהאט א שמועס, געווען איז 17.30 אזויגער. אין לויף פון דאזיקן שמועס איז דאס ווייטערדיקע פון הויפטשטורעמפירער העפלע דערקלערט געווארן:

1. עס וואלט געווען צוועקמעסיק די יידן-טראנספארטן, וואס וועלן קומען אין לובלינער דיסטריקט שוין אויף דער אנגאנג-סטאנציע זיי פארטיילן אויף "אר- בעטס-איינזאצפאקע" און ניט פעאיקע צו דער ארבעט...".

2. די ניט איינזאצפאקע יידן קומען קיין בעלוזשען, וואס איז די ווייטסטע גרענעץ-סטאנציע פון זאמאשטשער קרייז.

3. הויפטשטורעמפירער העפלע איז פאר דעם, אז מ'זאל אויסבויען א גרויסן לאגער, ווו ס'זאלן די איינזאצפאקע יידן לויט זייערע פאכן אויפגענומען ווערן אין קארטאטעק און פון דארטן זאלן זיי געשיקט ווערן אויף ארבעט פון וואנען מ'וועט פאדעדן.

4. פיאסקי (פיוסק) וועט פון פוילישע יידן פריי געמאכט ווערן און וועט ווערן דער זאמלפונקט פאר די יידן וואס וועלן קומען פון רייך.

5. טראווינקי וועט פארלויפיק ניט באזעצט ווערן מיט יידן.

6. העפלע פרעגט, ווו ווארט אויף דער שטרעקע פון דעבלין-טראווינקי גע- קאנט זיין אן ארט, ווו מ'זאל אויסלאדן 60.000 יידן. וועגן די איצט פון אונז

(*) איבערזעצט פון דייטשישן אריגנאל, וואס איז פארעפנטלעכט, אויף די זייטן 33-32 אין דעם באנד: Dokumenty i Materiały do dziejów okupacji niemieckiej w Polsce, Tom II "Akcje i Wyszedenia" czesc 1.

זייטן 33-32. אויסגאבע פון דער צענטראלער היסטארישער קאמיסיע אין פוילן, לאדזש 1946.

געשיקטע יידן-טראנספארטן דערקלערט העפלע אז פון די 500 אנגעקומענע אין סוסינץ יידן זאלן גיין קיין בעלזשעץ...

לסוף דערקלערט ער אז ער קאן טעגלעך אויפנעמען 4-5 טראנספארטן צו 1.000 יידן מיט דער ציל-סטאנציע ב ע ל ז ש ע ק. די דאזיקע יידן גייען איבער די גרענעץ און וועלן מער נישט צוריקקומען אין דער גענעראל-גובערניע.

וואס עס איז געשען מיט די דאזיקע יידן-טראנספארטן, דורך וואס פאר א "גרע-נעץ" זיי זיינען אריבער און פארוואס זיי זיינען, "נישט צוריקגעקומען" אין דער גענע-ראל-גובערניע, וועלן מיר זיך דערוויסן פון רודאלף רעדער, איינער וואס איז געווען אין גיהנום בעלזשעץ און פון דארט ארויס א לעבעדיקער.

אין דעם באנד פון די דאקומענטן און מאטעריאלן וועגן די לאגערן, וואס מיר האבן שוין פריער דערמאנט, געפינען מיר א זייער קורצע דערקלערונג וואס עס האט אפגעגעבן דער דערמאנטער רודאלף רעדער. זיין דערקלערונג איז דער דאקומענט נומער 93 פון דאזיקן באנד (זייטן 221-224).

די דאזיקע דערקלערונג, וואס איז פראטאקאלירט געווארן דורך דער פראטא-קולאנטין מאלעצקע אין דער קראקעווער אפטיילונג פון דער צענטראלער יידי-שער היסטארישער קאמיסיע, אנטהאלט א זייער קורצן איבערבליק וועגן דעם טויט-קאמבינאט אין בעלזשעץ. ברייטער דערציילט דער זעלביקער רודאלף רעדער אין דער בראשור מיטן נאמען Belzec ארויסגעגעבן אין קראקע אין יאר 1946.

רודאלף רעדער איז געבוירן געווארן דעם 4טן אפריל 1981 אין דעמביצע, א זייף-פאבריקאנט, געוויינט אין לעמבערג אויף דער גאס פאזנאנסקע נומער 7. אין לאגער איז ער געווען פון 17טן אויגוסט 1942 ביז סוף נאוועמבער 1942. אט וואס ער דערציילט:

... מיר זיינען געפארן ווייטער (עס רעדט זיך וועגן דעם טראנספארט, "אויס-געזידלטע" פון מיעלעץ—רעד.). קיינער האט זיך נישט אפגערופן מיט קיין איין ווארט. אונדז איז געווען קלאר, אז מיר פארן צום טויט, אז עס איז פאר אונדז נישטא קיין שום רעטונג; מיר זיינען געווען אפאטיש, עס האט זיך נישט געהערט קיין שום קרעכץ. מיר אלע האבן געטראכט וועגן איין איינציקע זאך: ווי אנטלויפן; אבער עס איז נישט געווען קיין שום מעגלעכקייט. דער וואגאן, אין וועלכן מיר זיינען געפארן, איז געווען אין גאנצן א נייער, דאס פענצטערל איז געווען אזא שמאלס, אז איך האב זיך דורך אים נישט געקענט אדורכשטופן. אין אנדערע וואגאנען האט מען משמעות זיכער גע-קאנט ארויסהאקן די טיר, ווייל יעדע מינוט האבן מיר געהערט שיסערייען צו אנט-לויפנדיקע. קיינער האט צו קיינעם גארנישט גערעדט; קיינער האט נישט געמיינט די כלופענדיקע פון געוויין פרויען; קיינער האט נישט געשמערט די קינדער צו העשען. אלע האבן מיר געוואלט: מיר פארן אויף א זיכערן טויט. מיר האבן זיך געוואונטשן, אז דאס זאל זיך שוין ענדיקן. אפשר האט זיך ווער געראטעוועט, איך ווייס נישט... אנטלויפן האט מען נאר געקענט פרובירן פון צוג.

ארום האלבן טאג איז דער צוג אנגעקומען צו דער סטאנציע בעלזשעץ. דאס איז געווען א קליין סטאנציעלע. ארום זיינען געשטאנען הייזקעס. אין די דאזיקע הייזקעס האבן געוויינט די געשמאפא-לייט.

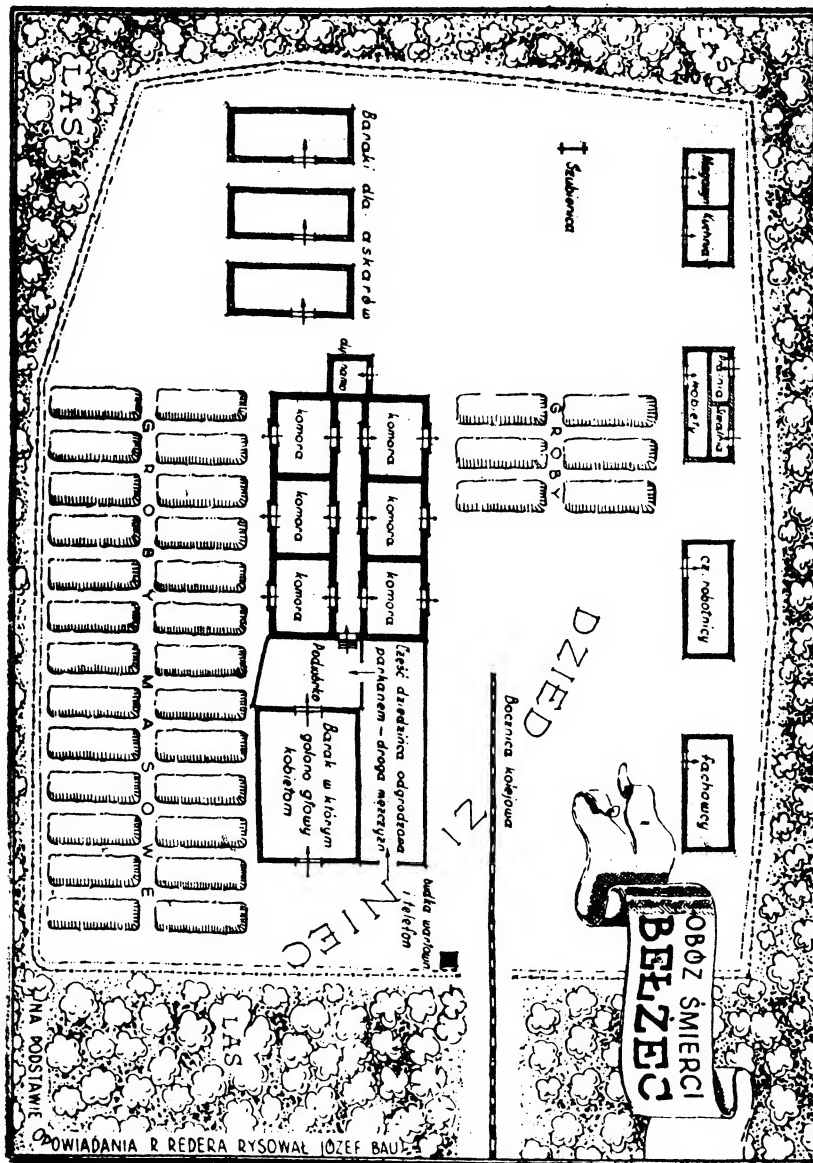
בעלזשעץ ליגט אויף דער ליניע לובלין-טאמאשאווא-ליוב. פון ראווע-רוסקע איז עס ווייט 15 קילאמעטער.

אויף דער סטאנציע בעלזשעץ האט מען דעם צוג צוריקגעפירט פון דעם הויפט-וועג און אריינגעשמופט אויף א זייטיקער ליניע-אפצווייג, וואס האט זיך נאך גע-צויגן א קילאמעטער וועג גלייך אין דעם טויער פון דעם טויטלאגער. נעבן דער

סטאנציע האבן איך געווינט די אוקראינער באן-ארבעטער און עס איז דארט אויך געווען דער קלוינער בנין פון דער פאסט. אין בעלושעין איז אויף דער מאשין (לא-קאמאטיוו) ארויפגעקומען אן אלטער דייטש מיט דיקע שווארצע וואנצעס, — איך ווייס נישט ווי ער האט געהייסן, אבער איך וואלט אים גלייך דערקענט — און אויס-געזען האט ער ווי א תליון; דער דאזיקער האט איבערגענומען די קאמאנדע איבערן צוג און ער האט אים אריינגעפירט הארט ביז דעם לאגער. דער וועג צום לאגער האט געדויערט צוויי מינוט. אין משך פון די גאנצע פיר חדשים האב איך שטענדיק געזען דעם זעלביקן באנדיט.

דער ווייטיקער באנאפצווייג איז געלאפן דורך פעלדער. פון ביידע זייטן איז

דער פלאץ פון דעם טויט-לאגער אין בעלושעין לויט דער דעצעלינג פון רעדער. געצייכנט יודקא מאי.

געווען א פולשטענדיקער פרייער שטח, אן קיין שום פארבויאונג. דער דייטש וואס האט אריינגעפירט דעם צוג אין לאגער, איז אראפ פון דער מאשין און האט „גע-האלפן“ (אויסלאדן דעם צוג.) שלאגנדיק, שרייענדיג האט ער די מענטשן ארויסגע-טריבן פון צוג. אליין פלעגט ער אריינגיין אין יעדן וואגאן און קאנטראלירט צי ס'איז דארטן קיינער נישט געבליבן. ער האט וועגן אליין געוואלט, ווען דער צוג איז שוין געווען א ליידיקער און א קאנטראלירטער האט ער מיט א פענדל געגעבן א צייכן און ער האט אים ארויסגעפירט פון דעם לאגער.

דער דאזיקער גאנצער שטח פון בעלזשעין איז געווען פארנומען פון דער עס-עס. קיינעם איז נישט דערלויבט געווארן זיך דארטן צו באווייזן. צו פארבלאנדזשעטע צי-ויליסטן האט מען געשאסן. דער צוג פלעגט אריינפארן אויף א פלאץ וואס האט געהאט בערך א קילאמעטער אין דער לענג און אין דער ברייט; ער איז געווען ארומגעצוימט מיט שטעכלדראט און מיט אייזערנע נעצן אנגעלייגטע איינע אויף די צווייטע הויך א 2 מעטער. די דראטן זיינען נישט געווען עלעקטריזירט.

אויפן פלאץ איז מען אריינגעפארן דורך א ברייטן טויער פון האלץ, וואס איז געווען באדעקט מיט שטעכלדראט. ביים טויער איז געשטאנען א ביידל, ווו ס'איז געזעסן א וואך ביי א טעלעפאן. פארן ביידל זיינען געשטאנען עס-עס-לייט מיט הינט ווען דער צוג איז אריינגעפארן דורכן טויער האט דער וועכטער דעם טויער פארמאכט און איז אריין אין ביידל. אין דעם מאמענט איז פארגעקומען דאס „אי-בערנעמען דעם צוג.“ עטלעכע צענדליק עס-עס-לייט פלעגן עפענן די וואגאנען מיט דעם געשריי: „לאז.“ מיט בייטשן און מיט ביקסן-קאלכעס האבן זיי ארויסגעטריבן די מענטשן פון די וואגאנען. די וואגאנען האבן געהאט די טירן העכער א מעטער פון דער ערד. די ארויסגעיאגטע מיט די בייטשן האבן געמוזט ארויסשפרינגען — אלע, אלטע און יונגע. מען האט זיך צעבראכן די הענט און די פיס, מ'האט געמוזט ארויסשפרינגען אויף דער ערד. קינדער האבן זיך צעמויקט, אלע זיינען געפאלן, ברודיקע, אויסגעשעפטע, דערשראקענע.

נעבן די עס-עס-לייט האבן געהאט דינסט די אזוי גערופענע „צוגספירער“. דאס זיינען געווען יידישע אויפזעער פון דער שטענדיקער טויט-בריאדע אין דעם לאגער. זיי זיינען געווען אנגעטאן געוויינלעך אן די לאגער-צייכנס.

די קראנקע, אלטע און קליינע קינדער און אויך די יעניקע וואס האבן נישט געקענט גיין מיט די אייגענע כוחות, האט מען געלייגט אויף טראג-בעטלעך און מ'האט זיי אוועקגעזעצט ביים ברעג פון אויסגעגראכענע ריזיקע גריבער. דארטן האט זיי דער געשטאפא-מאן אורמאן, א ספעציאליסט אויסצוהרגענען אלטע לייט און קינדער, צו זיי געשאסן. ער איז געווען א הויכער, א פיינער ברונעט מיט נאר מאלע געזיכט-שטריכן. ער האט געוויינט, ווי די אנדערע, אין בעלזשעין ביי דער באך סטאנציע, אין א הייזקע — אזוי ווי די אנדערע — אן א משפחה און אן פרויען.

גאנץ פרי פלעגט ער קומען אין לאגער, ער איז דארטן געבליבן א גאנצן טאג און אפגענומען די טויט-טראנספארטן. תיכף, נאכן אויסלאדן די קרבנות פון דעם צוג, פלעגט מען זיי צוזאמענקלייבן אויפן לאגער-פלאץ, וואס איז געווען ארומגע-רינגלט מיט באוואפנטע „א ס ק א ר ע ס“ (*) און דא האט א ו ר מ א ז גע-האלטן א רעדע. עס איז געווען א טויט-שטילקייט. ער איז געשטאנען נאענט פון דער מאסע. יעדער האט געוואלט הערן; א פלוצימדיקע האפענונג איז ביי אונז

(*) אזוי האבן געהייסן די געוועזענע סאָוועטישע זעלנער וואס זענען אריבער צו די דייטשן. ד"ר בלומענ-טאל ברענגט דאס ווארט אין זיין ארבעט „ווערטער און ווערטלעך פון דער חורבן-תקופה“ („יידישע שפראך“, יולייסעפטעמבער 1956, ניו-יארק) און גיט צו: „דער נאמען שטאמט פון די דייטשן; מען האט אזוי גערופן די קאלאניאלע ארמיי אין די דייטשע קאלאניעס אין אפריקע.“ — רעד.

אויפגעקומען — — — „אויב מ'רעדט צו אונדז, וועלן מיר אפשר בלייבן לעבן. אפשר וועט זיין א וועלכע ניט איז ארבעט, אפשר...“

אורמאן האט גערעדט זייער קורץ און דייטלעך. — „איר גייט איצט זיך באדן, נאכדעם וועט איר ווערן געשיקט צו ארבעט“. דאס אליין. אלע האבן זיך געטרייט, זיינען געווען גליקלעך, וואס זיי גייען פארט צו ארבעט. מ'האט געפאשט בראווא.

איך געדענק די דאזיקע ווערטער זיינען, וואס זיינען איבערגעחזרט געווארן מאגיסעגלעך, דאס רוב דריי מאל א טאג, אין משך פון 4 חדשים וואס איך בין דארטן געווען. דאס איז געווען א מינוט פון האפענונג און אלוויעס. די מענטשן האבן אויף א ווייל לייכט אפגעאמעמט. עס איז געווען אן אבסאלוטער רו. אין שטילקייט איז די גאנצע מאסע געגאנגען ווייטער — די מענער גלייך, לענגאויס דעם פלאץ צו דעם בנין, אויף וועלכן עס איז מיט גרויסע אותיות געווען אויפגעשריבן:

Bade und Inhalationsraume (באד און אינהאלאציע-צויםערן).

די פרויען זיינען געאנגען א וועלכע 20 מעטער ווייטער, צו א גרויסן באראק, די לענג פון 30 מעטער אויף 15 די ברייט. אין דאזיקן באראק האט מען די פרויען און מיידלעך אפגעשוירן די האר. זיי זיינען אריין ניט וויסנדיק נאך וואס מען פירט זיי אהין. עס איז נאך אליין געווען א צייט פון רו און שטילקייט.

שפעטער האב איך שוין געוואסט, אז אין דעם מאמענט ווען מ'האט זיי געגעבן די הילצערנע טאבארעטקעס און זיי אויסגעשטעלט אין דער ברייט פון באראק און מ'האט זיי, לויט א ריי זיך געהייסן אויסזעצן און 8 יידישע פרויורערס, שווייגנדיקע, ווי א קבר, אויטאמאטן, האבן זיך דערנענטערט זיי אפצושערן די האר מיט מאשינ-קעס הארט ביז דער הויט, אין דעם מאמענט איז דערגאנגען צו זייער באוואוסטזיין דער גאנצער אמת און קיינער פון די פרויען און אויך פון די מענער האט שוין אין ווייטערדיקן וועג צו די קאמערן ניט געהאט קיין צווייפל וואס עס דערווארט זיי.

אלע, הויך די עטלעכע מענער, וואס מ'האט אויסגעקליבן ווי פאכלייט וואס זיי גען דארטן געווען נייטיק — אלע, סיי די יונגע, סיי די אלטע, קינדער און פרויען — זיינען געגאנגען אויף א זיכערן טויט. מיידלעך מיט לאנגע האר האט מען געטריבן צום אפשערן די האר. די קליינע מיידלעך מיט קורצע האר זיינען געגאנגען צוזאמען מיט די מאנסבילן גלייך אין קאמער אריין.

פלוצים — אין דעם איבערגאנג פון האפענונג צו דער לעצטער פארצווייפלונג — זיינען אויפגעקומען געוואלדן, געשרייען. פיל פרויען האבן באקומען משוגעת-אטאקעס. אבער א סך פרויען זיינען געאנגען צום טויט קאלטבלוטיק, בעיקר די יונגע מיידלעך. אין אונדזער טראנספארט זיינען געווען טויזנטער אינטעליגענטן.

איך בין געשטאנען פון דער זייט, אויפן פלאץ, צוזאמען מיט א גרופע וואס איז געבליבן צו גראבן גריבער און איך האב זיך צוגעקוקט צו מיינע ברידער, שוועס-טער, באקאנטע און פריינט, געטריבענע צום טויט. פון דעם מאמענט ווען מ'האט די פרויען געטריבן נאקעמען, אפגעשוירענע, מיט בייטשן ווי פי צו דער שחיטה, ניט ציילנדיק — גיכער, גיכער — זיינען שוין די מענער אויסגעקומען אין די קאמערן. דאס שערן די פרויען האט געדויערט בערך 2 שעה, אזוי לאנג האבן אייך געדויערט די צוגרייטונגען צום מארד און דער מארד גופא.

א פאר צענדליק עס-עס-לייט האבן מיט בייטשן און באגנעטן-שפיצן געיאגט די פרויען ביז די בנינים פון די קאמערן דורך די דריי טרעפלעך, וואס האט געפירט צו א פאדערהויז, און די „אסקארעס" האבן אפגעציילט צו 750 אין יעדער קאמער. די פרויען וואס האבן זיך אפגעזאגט צו גיין האבן די „אסקארעס" מיט די באגנעטן

דורכגעשטאכן די מענטשלעכע קערפערס, עס האט זיך פון זיי געגאסן בלוט... איך האב געהערט ווי עס פאררוקן זיך די מירן, קרעכצן און געשרייען; איך האב געהערט די הארצרייסנדיקע רופן אין פויליש, אין יידיש; דעם געבעט פון פרויען און קינדער, וואס האט געמאכט פריין דאס בלוט אין די אדערן. שפעטער — א שוידערלעכן אלגעמיינעם געשריי...

דאס האט געדויערט 15 מינוט — 20 מינוט האט די מאשין געארבעט. נאך 20 מינוט איז געווארן שטיל. די „אסקארעס“ האבן פונאנדערגערוקט די מירן פון דער אויסנווייניקסטער זייט און איך, צוזאמען מיט אנדערע ארבעטער, אזוי ווי איך, וואס זיינען געבליבן פון די פריערדיגע טראנספארטן, אן קיין שום אפצייכענונגען און טאטואירונגען, האבן אנגעהויבן די ארבעט.

מיר האבן געשלעפט די טויטע קערפערס פון אט נישט לאנג לעבעדיקע מענטשן; מיר האבן זיי געשלעפט, מיט דער הילף פון לעדערנע פאסקעס, צו די צוגעגרייטע מאסן-גריבער און אן ארקעסטער האט דערביי געשפילט, געשפילט פון פרימארגן ביז אין אונט...

—:—

נאך א געוויסער צייט האב איך שוין גוט געוואוסט דעם געכט פון לאגער. ער איז געווען אין מיטן פון א יונגע סאסנע-וועלדל. די באוואלדערונג איז געווען געדריכט און כדי נאך מער צו פארמיידן דאס דורכרייסן זיך פון ליכט האט מען צו די ביימער צוגעבונדן אנדערע (אפגעהאקטע) ביימער, און אזוי ארום טאפלט געדיכט געמאכט די באוואלדערונג ארום דעם ארט ווו עס זיינען געווען די קאמערן. הינטער זיי (די ביימער) איז געווען א זאמדיקער וועג, דורך וועלכן מ'האט געשלעפט די קערפערס. די דייטשע האבן אויף דעם פארצויגן א דאך געמאכט פון גלאזן דראט, אויף וועלכע זיי האבן אויסגעלייגט גרינס. עס איז זיי געגאנגען צו פארזיכערן דעם שטח פון אבסערוואציעס פון אוואנען.

פון דעם טויער איז מען אריינגעקומען אויף א גרויסן פלאץ. אויפן פלאץ איז געשטאנען א גרויסער באראק, אין וועלכן מ'האט געשוירן די פרויען. ביים באראק איז געווען א קליין הייפל, וואס איז געווען ארומגעצוימט מיט א געדיכטן צוים פון ברעטער, אן דער מינדסטער שפארונג, 3 מעטער די הויך. דער דאזיגער פארקאן, געמאכט פון גרויסע ברעטער האט געפירט דירעקט ביז די קאמערן. אזוי ארום האט קיינער נישט געוואוסט וואס עס טוט זיך הינטער דעם פלוים.

די געביידע, אין וועלכער עס האבן זיך געפונען די קאמערן, איז געווען נישט קיין הויכע, א לאנגע און א ברייטע, פון גרויען בעטאן. זי האט געהאט א פלאכן דאך געדעקט מיט פאפ און איבער אים א צווייטן דאך מיט א נעץ, וואס איז געווען פאר-דעקט מיט גרינס. פון הייפל האבן צו איר געפירט דריי טרעפ, א מעטער די ברייט, אן פארענטשעס. פון פארנט פון בנין איז געווען א גרויסער וואואן מיט פארשיידנ-קאלירדיקע בלומען. אויפן וואנט איז געווען אנגעשריבן לעזבאר און דייטלעך:

Bade und Inhalationsraume.

מיט די טרעפ איז מען אריין אין א פינצטערן קארידאר, ברייט א האלבן מעטער דערפאר זייער א לאנגער. ער איז געווען א ליידיקער — פיר בעטאנענע ווענט. פון קארידאר האבן פון ביידע זייטן — רעכטס און לינקס — געפירט מירן אין די קאמערן. די מירן, הילצערנע, א מעטער די ברייט, האבן זיך פונאנדערגערוקט

מיט דער הילף פון א הילצערן הענטל. די קאמערן זיינען געווען פולשטענדיק פינצ-טערע, אן פענצטער, אינגאנצן ליידיק. אין יעדער קאמער האט מען נאר געזען א קיילעכדיקע עפענונג גרויס ווי אן עלעקטרישער קאנטאקט. די ווענט און פאדלאגע פון די קאמערן זיינען געווען פון בעטאן. דער קארידאר און די קאמערן זיינען געווען נידעריקע ווי געוויינלעכע ווינונג-צימערן — זיי האבן געהאט נישט מער ווי א צוויי מעטער די הויך. אויף דער אנטקעגנדיקער זייט פון יעדער קאמער זיינען אין די ווענט אויך געווען טירן וואס פלעגן זיך פונאנדעררוקן, די ברייט צו 2 מעטער, דורך וועלכע ס'פלעגן ארויסגעווארפן ווערן די טויטע קערפערס, נאכן פארגאזן זיי.

פון דרויסן פון דעם בנין איז געווען א צוגעבויטער טייל, אפשר נישט מער ווי 2 מעטער אויף צוויי מעטער, ווו עס האט זיך געפונען די „כאשין“, דער מאטאר איז געטריבן געווארן מיט בענזין. די קאמערן זיינען געווען אנדערטהאלבן מעטער הע-כער פון דעם ערדפלאך, די ראמפע און די מיר איז געווען אויף דער זעלבער פלאך פון דער קאמער, פון וואנען מ'האט ארויסגעווארפן די טויטע קערפערס אויף דער קיר.

אין לאגער האבן זיך געפונען צוויי באראקן פאר דער טויט-ברוגאדע; איינער פאר די אלגעמיינע ארבעטער, דער צווייטער פאר די אזוי גערופענע פאבלייט. יעדער באראק האט אריינגענומען 250 ארבעטער. די נארעם זיינען געווען צוויי-שטאקיקע. ביידע באראקן זיינען געווען ענלעכע. די נארעם זיינען געווען הילע ברעטער און א קליין קרום ברעטל פאר דעם צוקאפנס. נישט ווייט פון די באראקן איז געווען די קיך, ווייטער דער מאגאזין, די אדמיניסטראציע, די וועשעריי, דער ניווארשטאט און צום סוף די עלעגאנטע באראקן פאר די „אסקארעס“.

פון איין זייט פון דעם בנין מיט די גאז-קאמערן זיינען געווען פולע און ליידיקע מאסן-קברים. איך האב געזען א גאנצע ריי שוין פולע גריבער פארשאטענע הויך מיט זאמל. נאך א געוויסער צייט פלעגט (דער זאמדיקער בארג) אראפפאלן און ווערן פלאכער. שטענדיק האט געמוזט זיין איין ליידיקע גרוב, אין רעזערוו...

-----:-----

פון אויגוסט ביז סוף נאוועמבער 1942 מן יאר בין איך געווען אין דעם טויט-לאגער — דאס איז געווען די צייט פון דעם גרעסטן מאסן-פארגאזונג פון די יידן.

עס האבן מיר דערציילט די ווייניקע פיין-חברים, די ווינציקע וועמען ס'איז גע-לונגען לענגער אויסצוהאלטן, אז אין דער דאזיקער צייט איז געווען די גרעסטע צאל פון טויט-טראנספארטן. זיי זיינען געקומען טעגלעך, אן איבעררייס, דאס רוב דריי מאל א טאג. יעדער צוג האט געציילט 50 וואגאנען, אין וועלכע עס זיינען געווען צו 100 פערזאן. ווען עס פלעגט א צוג קומען ביינאכט, פלעגן די קרבנות ווארטן אין די פארמאכטע וואגאנען ביז 6 אזויגער פרי. דורכשניטלעך פלעגט א טאג געטויט ווערן צען טויזנט מאן.

עס פלעגט טרעפן, אז עס פלעגן קומען גרעסערע טראנספארטן און אויך אפטער. מ'האט געבראכט יידן פון אומעטום — און נאר יידן. קיין אנדער טראנספארט איז קיינמאל נישט געווען בעלזשעין האט געדינט נאר פאר דער יידן-אויסראטונג. די יידן פון די וואגאנען האבן אויסגעלאדן געשמאפא-לייט, „אסקארן“ און „צוגפירער“; א פאר טריט ווייטער, אויפן פלאץ ביים אויסטאן זיך, זיינען שוין אויך געווען יידי-שע ארבעטער, — פליסמערנדיק האבן זיי געפרעגט: פון וואנען זענט איר? און מיט דעם זעלבן פליסמער האט מען זיי געענטפערט: פון לעמבערג, פון קראקע, פון

זאמאשטש, פון וויעליטשקע, יאסלע, טארנאוו, און אזוי ווייטער איך האב עס גע-
זען טאג נאך טאג, דריי מאל אין טאג.

מיט יעדן טראנספארט איז געשען ווי מיט דעם וואס האט מיר געבראכט. מען
האט געהייסן זיך אויסמאן, די זאכן איבערלאזן אויפן פלאץ; שטענדיק האט פאר-
פירעריש גערעדט אירמאן און שטענדיק דאס זעלביקע. שטענדיק האבן זיך די
מענטשן געפרייט אין דער דאזיקער מינוט; איך האב געזען דעם זעלבן פונק פון
האפענונג אין די אויגן פון די מענטשן. די האפענונג, אז זיי גייען צו ארבעט. אבער
א ווילע שפעטער — מ'האט אפגעריסן די קליינווארג פון די מאמעס; אלטע און
קראנקע האט מען געווארפן אויף טראגבעטלעך; מענער און קליינע מיידלעך האט
מען מיט ביקסן-קאלבעס דורך דער ארומגעצוימטער סטעזשקע געטריבן ווייטער
און ווייטער גלייך אין די קאמערן; די נאקעטע פרויען האט מען אויך ברוטאל גע-
טריבן אין צווייטן באראק, ווו מ'האט זיי אפגעשוירן די האר. איך האב פינקטלעך
געוואוסט אין וועלכן מאמענט עס האבן אלע פארשטאנען וואס עס דערווארט זיי. און
די שרעק, פארצווייפלונג, געשרייען און שוידערלעכע קרעכצן האבן זיך צונויפגע-
מישט מיט די מענער פון דעם ארקעסטער. די מענער, געשמאכענע דורך באגנעטן,
זיינען די ערשטע געטריבן געווארן אין די גאז-קאמערן. 750 מאן אפגעציילט דורך
די „אסקארן" אין יעדער קאמער. און איידער עס זיינען אנגעפולט געווארן אלע 6
קאמערן האבן שוין די מענטשן אין דער ערשטער קאמער זיך שוין געפייניקט 2
שעה. ערשט ווען אלע זעקס קאמערן זיינען געווען ענג אנגעשטופט מיט מענטשן,
אז מ'האט מיט שוועריקייטן קוים די טירן פארמאכט, האט מען געלאזט די (גאז-)
מאשין אין באוועגונג.

די מאשין איז געווען א גרויסע, אנדערטהאלבן מעטער אויף א מעטער; דאס
איז געווען א מאטאר און רעדער. דער מאטאר האט געברומט מיט גרעסערע צייט-
אפשיטן, ער איז געגאנגען זייער שנעל, אזוי שנעל, אז מ'האט ניט געקענט בא-
מערקן די שפריכעס פון די רעדער. די מאשין האט געארבעט 20 מינוט אויפן זיי-
גער. נאך צוואנציק מינוט האט מען זי אפגעשטעלט. גלייך האט מען געעפנט די
טירן פון די קאמערן פון דער דרויסנדיקער זייט, וואס האבן געפירט צו א ראמפע
און מ'האט ארויסגעווארפן אויף דער ערד די טויטע קערפערס; עס איז אנטשטאנען
א ריזיקער פון עטלעכע מעטער קערפער-בארג. די „אסקארעס", ביים עפענען די
טירן, האבן ניט אפגעהיט קיין שום פארויכט-מיטלען, מיר האבן אויך ניט געהערט
קיין שום ריח, מיר האבן אויך קיינמאל ניט געזען קיין שום גאז-באלאנען ווי אויך
קיין שום צומישונגען (כעמישע) וואס מ'זאל אריינשיטן, — איך האב נאר געזען
בענזין-קאנען. בענזין איז פארנוצט געווארן טעגלעך 80-100 ליטער. ביי דער מאשין
זיינען געווען באשעפטיקט צוויי „אסקארן". אבער ווען ס'איז איין מאל קאליע גע-
ווארן די מאשין האט מען אויך מיך גערופן, ווייל זיי האבן מיך אנגערופן „דער
אפענקינסטלער"; איך האב די מאשין באקוקט און געזען גלעזערנע רערלעך, וואס
זיינען געווען פאראייניקט מיט די רערן, וואס האבן געפירט צו יעדער קאמער.

מיר זיינען געווען ביי דער מיינונג, אז די מאשין ארבעט אויס א הויכן דרוק,
אדער רופט ארויס א לופט-ליידיקייט, אדער די בענזין פראדוצירט א קוילן-שמאק
וואס דערהרגעט די מענטשן. דאס רופן וועגן הילף, די געשרייען, די פארצווייפלע
קרעכצן פון די פארמאכטע און געשמיקטע אין די קאמערן האבן געדויערט 10-15
מינוט; פריער שוידערלעך הויך, שפעטער זיינען די קרעכצן שטילער געווארן ביז
עס איז צום סוף אלץ שטיל געווארן. איך האב געהערט פארצווייפלע געשרייען און
רופן אין פארשיידענע שפראכן, ווייל עס זיינען דארטן געווען ניט נאר פוילישע יידן,
עס זיינען אויך געווען טראנספארטן מיט אויסלענדישע יידן. צווישן די פרעמדע

טראנספארטן זיינען בעיקר געווען יידן פון פראנקרייך, פון האלאנד, גריכנלאנד און אפילו פון נארוועגן. איך געדענק ניט קיין טראנספארט פון דייטשן יידן. עס זיינען אבער געווען טשעכישע יידן. זיי זיינען געקומען אין די זעלביקע וואגאנען ווי די פוילישע יידן-טראנספארטן, אבער מיט באגאזש, גוט צוגעגרייטע צו דער נסיעה און מיט פראוויאנט. אונזערע טראנספארטן זיינען געווען פול מיט פרויען און קינדער. די טראנספארטן פון די פרעמדע יידן זיינען אין רוב באשטאנען פון מענער, זייער ווייניק קינדער. משמעות, אז די עלטערן האבן זיי געקענט איבערלאזן ביי זייערע לאנדסלייט און זיי אפהיטן פון דעם גרויזאמען גורל. די יידן פון די פרעמדע לענדער זיינען געקומען קיין בעלושעין מיט דער אבסאלוטער אומוויסנהייט, זיי זיינען געווען זיכער, אז ס'ווארט אויף זיי ארכעט. זיי זיינען געווען זייער אנשטענדיק אנגעטאן און זייער גוט צוגעגרייט צו דער נסיעה. די באציאונג פון די דייטשע באנדיטן צו די דאזיקע מענטשן איז געווען די זעלביקע ווי צו די יידן פון אונזערע טראנספארטן. זיי זיינען אומגעקומען מיט דעם זעלביקן מארד-סיסטעם, מיט דער זעלביקער גרויזאמ-קייט און פארצווייפלונג.

פאר מיין זיין אין לאגער האט געקאנט זיין, אז הונדערט טויזנט אויסלענדישע יידן זיינען דורך אים אדורך; אלע זיינען זיי געווארן פארגאזט.

ווען די „אסקארעס“ האבן נאך דער 20 מינוטנדיקער דערשטיקונג פונאנדער-גערוקט די שטייף פאררוקטע טירן, זיינען די טויטע קערפערס געווען אין א שטייענ-דיקער פאזיציע; די פנימער ווי אין שלאף; ניט-פארענדערטע, ניט בלוי, בלוט דא און דארט פון די ווונדן, צעשטאכענע דורך די באנגעטן פון די „אסקארן“; די ליפן עטוואס געעפנט; די הענט איינגעקארטשעט; אפט צוגעדריקט ביי די לונגען. די נאענט-שטייענדיקע קערפערס זיינען ארויסגעפאלן ווי ליאלקעס דורך די ברייט-צעעפנטע טירן.

—:—

אלע פרויען זיינען אפגעשוירן געווארן פארן דערמארדן זיי. מ'האט זיי אריינגעטריבן אין באראק. די איבעריקע האבן געווארט פארן באראק אויף זייער ריי — נאקעט, בארוועט, אפילו אין ווינטער אויפן שניי. א געוויין און א פארצווייפלונג האט געהערשט צווישן די פרויען. אין דער מינוט האבן זיך אנגעהויבן די געשרייען און גוואלדן. די מוטערס האבן צו זיך צוגעדריקט די קינדער, זיי זיינען פשוט אראפ פון זינען. דאס הארץ האט מיר יעדער מאל געשניטן, מ'האט ניט געקענט פארטראגן דאס בילד. די גרופע פון די אפגעשוירענע פרויען איז געטריבן געווארן ווייטער און אנדערע האבן געטראטן אויף די האר פון פארשיידענעם קאליר, וואס איז געווען אויסגעשפרייט ווי א פוכיקער דינאן אויף דער גאנצער פאדלאגע פון דעם ריווקן באראק.

ווען אלע פרויען פון טראנספארט זיינען שוין געווען אפגעשוירן, האבן 4 אר-בעטער, מיט 4 בעזימער, געמאכטע פון ליפע, צונויפגעקערט און אויפגעשארט די האר אין א ריווקן, פארשיידנפארביקע בארג, אין מיטן פון באראק. מיט די הענט האבן זיי דאס אנגעפאקט אין זעק און אפגעגעבן אין מאגאזין.

דער מאגאזין פאר די האר, וועט און זאכן פון די קרבנות פון די גאז-קאמערן, האט זיך געפונען אין א באזונדערן קליינעם באראק; ער האט געהאט אפשר 7 אויף 8 מעטער. דארטן האט מען צונויפגעזאמלט די זאכן און די האר אין משך פון 10 טעג. נאך די דאזיקע 10 טעג האט מען זיי אנגעלאדן אין ספעציעלע זעק, די האר

באזונדער און די זאכן באזונדער, ס'פלעגט פארפארן א סחורה-צוג און צוגענומען דעם דאזיקן רויב.

מענטשן וואס האבן געארבעט אין ביורא האבן דערציילט, אז די האר זיינען געשיקט געווארן קיין בודאפעשט. איבערהויפט האט איין ייד, פון סודעטן-לאנד, אדוואקאט שרייבער, א מיטארבעטער פון דער ביורא, איבערגעגעבן די דאזיקע איי-פארמאציעס. ער איז געווען א גאנץ ארנטלעכער מענטש. אירמאן האט אים צוגע-זאגט, אז ווען ער וועט פארן אויף אורלויב וועט ער אים מיטנעמען. א געוויסן מאל איז אירמאן געפארן אויף א קורצן אורלויב. איך האב געהערט ווי שרייבער פרעגט אים: „נעמען זי מיך מיט?“ און אירמאן האט אים געענטפערט: „נאך נישט.“ אויף אזא אופן האט ער אים גענארט און שרייבער איז זיכער אומגעקומען צוזאמען מיט אלעמען. דער זעליקער (שרייבער) האט מיר דערציילט, אז יעדע עטלעכע טעג ווערט ארויסגעשיקט א גאנצער וואגאן מיט האר, אדרעסירט קיין בודאפעשט. חוץ די האר האבן די דייטשן אפגעשיקט פולע קוישן מיט גאלדענע ציין.

אויפן וועג פון די גאז-קאמערן צו די גריבער, דאס הייסט א שטח פון עטלעכע הונדערט מעטער, זיינען געשטאנען עטלעכע דענטיסטן מיט צווענגלעך און פאר-האלטן יעדן געשלעפטן קערפער; זיי האבן געעפנט דעם מויל פון טויט, אריינגע-קוקט און ארויסגעצויגן די גאלד-ציינער און עס אריינגעווארפן אין קויש. דענטיסטן זיינען געווען 8. דאס זיינען בכלל געווען יונגע מענטשן, איבערגעלאזענע פון די טראנספארטן, וואס האבן געדארפט אויספירן די דאזיקע פונקציע. איינעם פון זיי האב איך געקענט נענטער, ער האט געהייסן צוקער, אן אפשטאמיקער פון רושע-שאוו. די דענטיסטן האבן פארנומען א באזונדערן קליינעם באראק, צוזאמען מיטן דאקטער און אפטייקער. פארנאכט פלעגן זיי ברענגען די פולע קוישן מיט די גאלד-דענע ציין אין באראק און דארטן פלעגט מען אפטיילן דאס גאלד און מ'פלעגט עס איבערשמעלצן אין גאלד-שטאבעס. עס האט זיי געהיט דער געשטאפא-מאן שמידט און ער פלעגט שלאגן, ווען די ארבעט איז געגאנגען צו לאנגזאם: איין טראנספארט האט געמוזט פארטיק ווערן אין צוויי שעה. די איבערגעשטאלצענע גאלד-שטאבעס האבן געהאט איין סענטימעטער די גרעב, א האלבן די ברייט און 20 סענטימעטער די לענג.

יעדן טאג פלעגט מען פון מאגאזין ארויסנעמען די ווערטפולע זאכן, געלט, דא-לארן. די עס-עס-לייט אליין פלעגן דאס צונויפקלייבן און עס אריינטאן אין וואלזעס, וואס אן ארבעטער פלעגט אוועקטראגן קיין בעלזשעץ, אין דער קאמענדאטור. איי-נער פון די געשטאפא-לייט איז געגאנגען פארויס און די וואלזעס האבן געטראגן יידישע ארבעטער. פון דער באן-סטאנציע בעלזשעץ איז עס ניט געווען ווייט. 20 מינוט גאנג.

דער לאגער אין בעלזשעץ, דאס הייסט דער גיהנום אין בעלזשעץ, איז געלעגן אונטער דער אויפזיכט פון דער דאזיקער קאמענדאטור. די יידן וואס האבן געארבעט אין דער אדמיניסטראציע האבן דערציילט, אז דער גאנצער טראנספארט פון גאלד, קאסמבארע חפצים און געלט זיינען געשיקט געווארן קיין לובלין, ווו עס האט זיך געפונען די הויפט-קאמענדאטור, צו וועמען עס האט אויך געהערט די קאמענדאטור פון לאגער אין בעלזשעץ. די צעריסענע מלבושים פון די אומגליקלעכע יידישע קרבנות האבן צוגענומען די ארבעטער און עס אפגעטראגן אין מאגאזין, דארטן זיינען געווען צען ארבעטער, וועלכע האבן געמוזט אויפטרענען יעדן מלבוש-שטיק זייער פינקט-לער, אונטער דער אויפזיכט און בייטש פון עס-עס-לייט, וועלכע האבן צווישן זיך צעטיילט די געפונענע געלט. צו דער דאזיקער קאנטראל זיינען אויך געווען צוגע-טיילט ספעציעלע עס-עס-לייט און שטענדיק די זעליקע. די יידישע ארבעטער, וואס

זיינען געווען באשעפטיקט ביים סארטירן די זאכן און ביי זייער אויפטערנען האבן פאר זיך גארנישט געקענט נעמען און זיי האבן אויך נישט געוואלט. וואס האט אונדז געקענט אנגיין דאס געפונענע געלט אדער קאסטבארקייטן? מיר האבן גארנישט געקענט קויפן, מיר האבן אויך נישט געהאט קיין שום האפענונג צו דערהאלטן זיך ביים לעבן. קיינער פון אונדז האט נישט געלייבט אין קיין ניסים. יעדער ארבעטער איז געווארן דורכגעזוכט זייער גענוי, אבער שטענדיק האבן מיר געטראטן איבער צע-ווארפענע דאלארן, וועלכע מ'האט נישט באמערקט; מיר האבן זיי אפילו נישט אויפגע-הויבן. עס האט נישט געהאט קיין זין, אזוי צי אזוי, מ'האט פון דעם נישט געהאט קיין נוצן. א געוויסן מאל האט איין שוסטער זיך גענומען 5 דאלאר בכוונה און אפן. מען האט אים מיטן זון דערשאסן. ער איז געגאנגען צום טויט א צופרידענער, ער האט געוואלט, אז דאס זאל זיך שוין ענדיקן. דער טויט איז געווען זיכער, מאַ צו וואס זיך לענגער פייניקן... די דאלארן אין בעלוזשעין האבן אונדז געדינט כדי אונדז לייכטער מאַכען דאס שטארבן.

—————::—————

איך האב געהערט צו דער שטענדיקער טויט-ברייגאדע. געווען זיינען מיר אלע צוזאמען פינף הונדערט, נאָר „פאכמענער“ זיינען געווען צוויי הונדערט פופציק, אבער אויך פון די דאזיקע האבן צוויי הונדערט געארבעט ביי ארבעטן, וואס האבן נישט געדארפט האבן קיין ספעציאליסטן: ביים גראבן די גריבער און שלעפן די טויטע. מיר האבן געגראבן ריזיקע קאנאוועס און מאסן-קברים און מיר האבן אהין גע-שלעפט די טויטע קערפערס. אויך די ריכטיקע פאכלייט האבן, נאָכן פארענדיקן זייער פאך-ארבעט, געמוזט אין דעם זיך באטייליקן. געגראבן האבן מיר מיט רידלען, עס איז אויך געווען א מאשין, וואס האט געלאדעוועט און ארויסגעצויגן די זאמד. די מאשין האט ארויסגעווארפן דאס זאמד ביים ברעג פון גרוב, פלעגט זיך באשאפן א בארג מיט זאמד, מיט וועלכן מען פלעגט פארדעקן דעם אנגעפילטן קבר מיט קער-פערס.

ביי די מאסן-קברים זיינען שטענדיק געווען באשעפטיקט בערך 450 מאן. דאס אויסגראבן איין מאסן-קבר האט געדויערט א וואך צייט: דאס שרעקלעכסטע פאר מיר איז געווען דאס, וואס מ'האט געהייסן לייגן העכער פון דעם שוין פולן גרוב און צושיטן מיט זאמד; די שווארצע געדיכטע בלוט-מאסע פלעגט זיך ארויסבאקומען פון די קברים און פלעגט ווי א ים פארגיסן דעם גאנצן אויבערפלאך. מיר פלעגן דארפן דורכגיין פון איין ברעג קבר צום צווייטן, כדי צוצוקומען צו א צווייטן מאסן-קבר. אונדזערע פיס האבן געמאכטשעט אין דעם בלוט פון אונדזערע ברידער; מיר האבן געטראטן אויף הויפנס פון קערפערס און דאס איז געווען דאס ערגסטע, דאס שוין דערלעכסטע.

ביי דער ארבעט האט אונדז געהיט דער באנדיט שמידט, ער האט געשלאגן, געשמויסן. אויב עמיץ האט נישט געארבעט — לויט זיין מיינונג — גענוג שנעל, האט ער אים געהייסן זיך לייגן, און געגעבן אים 25 שמיץ מיט א שפיצרוט. ער האט אים (דעם קרבן) געהייסן ציילן און אויב יענער האט זיך טועה געווען, האט ער אנשטאט 25 באקומען 50 שמיץ. דער געקאטעוועטער מענטש האט נישט געקענט אויסהאלטן די 50 קלעפ; דער קרבן פלעגט זיך קוים דערשלעפן צום באראק און אויף צומארגנס אויסגעגאנגען. דאס פלעגט זיך איבערהערן א פאר מאל אין מאָג.

מעגלעך האט מען אויך דערשאסן פון דרייסיק ביז פערציק ארבעטער. ווי א כלל פלעגט דער דאקטער אנגעבן א צעמל פון די אויסגעמאטערטע; אדער דער אזוי

גערופענער „אבערצוגפירער“, דער הויפט-אויפזעצער פון די ארעסטירטע (פלעגט דערלאנגען) א רשימה פון „פארברעכערס“ (וואס דארפן דערשאסן ווערן); אזוי אז יעדן מאָג זאלן אומקומען דרייסיק, פערציק ארעסטירטע.

יעדן מאָג פלעגט די דאזיקע ליסטע דערגאנצט ווערן מיט אזא (נייער) צאל אויסגעקליבענע פון די עטלעכע טראנספארטן, וואס פלעגן קומען טעגלעך. אין דער ביורא פון דער אדמיניסטראציע איז נאך געפירט געווארן אן עווידענץ — פריער-דיקע און נייע ארבעטער — און מ'האט אויסגעחשכונט, אז די צאל פון די ארעס-טירטע זאל שטענדיק זיין פינף הונדערט. די עווידענץ פון דער צאל קרבנות פון די טראנספארטן האט מען ניט געפירט.

מיר האבן, למשל, געוואוסט, אז די יידן האבן געבויט דעם דאזיקן לאגער און איינגעשטעלט די טויט-מאשין. קיין איינער פון דער בריגאדע איז שוין ניט געווען. עס איז געווען א נס אויב איינער פון די, וואס האבן געארבעט אין בעלזשעץ, האבן אויסגעהאלטן דורך פינף אדער זעקס חדשים.

מיט דער מאשין האבן אנגעפירט צוויי „אסקארן“-באנדיטן, שטענדיק די זעל-ביקע. איך האב זיי (ביים אנקומען אין לאגער) געטראפן ביי דער ארבעט און איך האב זיי דארטן ביי דער דאזיקער ארבעט איבערגעלאזן. די יידישע ארבעטער האבן מיט זיי ניט געהאט קיין שום קאנטאקט, דאס גלייכן מיט קיין שום אנדער „אסקאר“. ווען מענטשן פון א טראנספארט האבן געבעטן א ביסל וואסער, האבן די „אסקארן“ געשאסן צו די יידישע ארבעטער, פאר דערלאנגען זיי וואסער.

חוץ גראבן די גריבער איז די אויפגאבע פון דער טויט-בריגאדע געווען ארויס-צושלעפן די קערפערס פון די קאמערן, ווארפן זיי אויף א הויכן שטויס, און שפער טער עס שלעפן צו די גריבער. דער באָדן איז געווען א זאמדיקער. איין קערפער האבן געדארפט שלעפן צוויי ארבעטער. מיר האבן געהאט לעדערנע פאסקעס מיט ספראנש-קעס, וואס מיר פלעגן פארטשעפן אויף די הענט פון טויטן. דער קאפ פלעגט זיך אפט אריינשניידן אין דעם זאמד און מיר האבן געשלעפט... די קערפערס פון קליי-נע קינדער האט מען אונדז געהייסן צו צוויי פארווארפן אויף די אקסלען און אזוי אוועקטראגן. ווען מיר האבן געשלעפט די קערפערס האבן מיר איבערגעריסן דאס גראבן די גריבער. ווען מיר האבן געגראבן די גריבער האבן מיר געוואוסט, אז אין די קאמערן שטיקן זיך טויזנטער אונדזערע ברידער.

אזוי האבן מיר געמוזט ארבעטן פון פרי ביז עס איז טונקל געווארן. דער בין-השמשות האט פארענדיקט דעם ארבעטסמאָג, ווייל די דאזיקע „ארבעט“ איז פאר-געקומען נאך פאר טאגליכט.

שוין האלב 4 אזויגער פארטאג האט דער „אסקאר-פאסטן“, וועלכער פלעגט ארומגיין ארום באראק ביינאכט, געהאקט אין טיר און געשריען: „אוף העראוס!“ איידער מיר האבן נאך געהאט די מעגלעכקייט אויפצושטיין פלעגט אריינפאלן דער באנדיט שמידט און מיט א שפיצרוט ארויסגעיאגט פון באראק. מיר זיינען ארויס-געלאפן מיט איין שוך אין האנט אדער בארוועס. בכלל פלעגן מיר זיך ניט אויסמאן (צום שלאָפן), מיר פלעגן זיך אפילו לייגן אין די שייך, ווייל אין דער פרי פלעגן מיר ניט באווייזן זיך אנצוטאן.

אין דער פרי איז נאך געווען פינצטער ווען מ'האט אונדז געוועקט; לייכטן איז געווען פארווערט. שמידט איז געלאפן איבערן באראק און געשלאגן אויף לינקס און אויף רעכטס. מיר זיינען אויפגעשטאנען אזוי אומגליקלעך, אויסגעמאטערט ביז דער לעצטער מאס, ווי בעת מיר האבן זיך געלייגט שלאָפן. מיר האבן באקומען צו איין דינער דעקע; האבן מיר מיט דעם געקענט זיך צודעקן, אדער אונטערלייגן אויף דער גארע.

אין מאגאזין האט מען פאר אונדז אויסגעקליבן אלטע, אויסגעריכענע שמא-
טעס. אין אונט איז געווען באלייכטונג א האלבע שעה; שפעטער איז עס אויסגע-
לאשן געווארן. דער „אבערצוגספירער" האט זיך ארומגעדרייט אין באראק מיט א
בייטש און האט ניט דערלויבט צו רעדן; מיר האבן צווישן זיך גערעדט אין דער
שמיל. ווען עמיץ האט נאך א זיפין געמאטן האט ער געקריגן אין פנים אריין.
די בריגאדע איז באשטאנען בעיקר פון מענטשן, ביי וועלכע עס זיינען געווען
פארגאזט זייערע פרויען, קינדער, עלטערן — א סך האבן ארויסבאקומען מלית און
תפילין פון מאגאזין און ווען מען האט פארריגלט אויף נאכט דעם באראק האבן מיר
געהערט אויף די נארעס דעם מורמל פון קדיש. מיר האבן אפגעזאגט די תפילה נאך
די מויטע. שפעטער איז געווארן שמיל. מיר האבן זיך ניט געקלאגט. מיר זיינען
געווען אינגאנצן רעזיגנירט. אפשר האבן די 15 „צוגפירערס" נאך געהאט אילד-
זיעס — מיר ניט.

מיר האבן זיך אלע באוועגט ווי מענטשן וואס האבן שוין ניט קיין ווילן. מיר
זיינען געווען איין מאסע. איך ווייס א פאר נעמען, אבער ווייניק. עס איז געווען אן
באזייטונג; וואס ווער עס איז געווען און ווי ער האט געהייסן. איך ווייס עס איז
געווען א יונגער דאקטער פון הינטער פושעמישל, ער האט געהייסן יאקובאוויטש.
איך האב געקענט דעם מוחר שליטעל פון קראקע און זיין זון. דעם טשעכישן יידן
עלכאנען, וועלכער זאל האבן געהאט א געשעפט פון ראווערן, דעם קוכער גאלד-
שמידט, באקאנט פון דעם קארלסבאדער רעסטאראן „ברידער האניצקא". קיינער
האט זיך ניט אינטערעסירט מיטן צווייטן, מעכאניש האבן מיר דורכגעפירט דאס
דאזיקע שרעקלעכע לעבן.

12 אזייגער פלעגן מיר באקומען מיטיק — מיר פלעגן דורכגיין פארביי צוויי
פענצטערלעך: ביי איינעם האבן מיר באקומען א טעפל, ביים צווייטן א האלכן לר-
טער פענצאק-זופ; דאס הייסט, וואסער, אמאל מיט א קארטאפל. פאר מיטיק האבן
מיר געדארפט זינגען לידער — פאר דער קאווע, פארנאכט האבן מיר אויך געמוזט זיג-
גען. אין דער זעלביקער צייט האט מען פון די קאמערן געהערט די זיפצן פון די
געשטיקטע, דער ארקעסטער האט געשפילט, אנטקעגן דער קיך איז געשטאנען א
הויכע תליה...

—:—

דאס לעבן פון די עס-עס-לייט אין בעלוזשעין און אין טויט-לאגער גופא איז געווען
אן דעם אנטהייל פון פרויען. אלע ארבעטן האבן אויסגעפירט די מענער. אזוי איז עס
געווען ביז אקטאבער.

אין אקטאבער איז געקומען פון זאמאשטש א טראנספארט מיט טשעכישע
פרויען. דאס זיינען געווען עטלעכע צענדליק פרויען, וועמענס מענער עס האבן גע-
ארבעט אין דער „טויט-בריגאדע". עס איז געקומען א באשלוס, אז פון דעם דאזיקן
טראנספארט זאל מען פארהאלטן עטלעכע פרויען. 40 האט מען באשטימט אויף
ארבעט אין קיך, אין דער וועשעריי און אין ניי-ווארשטאט. עס איז זיי געווען פאר-
ווערט זיך צו זען מיט די מענער. איך ווייס ניט וואס מיט זיי איז געשען. זיכער האבן
זיי געטיילט דעם גורל פון אלעמען.

דאס זיינען געווען פרויען פון דער אינטעליגענץ. זיי זיינען געקומען צו פארן
מיט באגאזש. איינצלע פון זיי האבן אפילו געהאט צו שטיקלעך פומער. זיי האבן
אונדז געגעבן וואס זיי האבן געהאט. און זיי האבן געהאלפן אויב עמיץ האט גע-

ארבעט אין דער קיך, אדער אין דער נאענטקייט פון דער קיך. זיי האבן געוויינט אין א באזונדערן קליינעם באראק, זיי האבן געהאט איבער זיך א „צוגספירערין“. ביי דער ארבעט האבן זיי געזען (איך האב אומעטום פארריכט די אויוונס און האב זיך ארומגעדרייט איבערן גאנצן לאגער) ווי די דאזיקע פרויען האבן צווישן זיך גערעדט. זיי זיינען ניט געווארן אזוי געקאממענט ווי מיר. זייער ארבעט האט זיך פארענדיקט מיט דער דעמערונג, זיי האבן זיך אויסגעשטעלט פארווייז נאך זוף און קאווע. מען האט זיי, ווי ביי אונדז, ניט צוגענומען זייערע קליידער, מען האט זיי ניט געגעבן קיין „פאסיאקעס“ (די לאגער-מלבושים מיט פאסן). עס האט ניט געלוינט אויף אזא קורצער צייט איינצופירן אן איינהייטלעכע אוניפארם.

גלייך פון די וואגאנעס, אנגעטאן און מיט ניט קיין אפגעשוירענעם קאפ האט מען זיי געשיקט אין די ארבעטס-ווארשטאטן און אין קיך. דורך די פענצטער פון דער קיך און ניי-ווארשטאט האבן זיי טעגלעך זיך צוגעקוקט צו די אנגעקומענע טויט-טראנספארטן.

דער טויט-לאגער האט טאג אין טאג געאמעט מיט מאסן-מארג. געווען איז יעדער טאג א קייט פון מאסן-מורא און מאסן-מארג. אבער חוץ דעם זיינען געווען באזונדערע פאלן פון פערזענלעכן קאמעווען. איך האב איבערגעלעבט און געזען אויך דאס. אין בעלזשעץ איז קיינמאל ניט געווען קיין אפעל. מען האט עס ניט געדארפט. גרויזאמע פארשטעלונגען זיינען פארגעקומען אן א קאלעקטיוון אנוואג. איך מוז דערציילן וועגן דעם טראנספארט פון זאמאשטש. געווען איז עס ארום דעם 15טן נאוועמבער. עס איז שוין געווען קאלט, שניי און בלאטע זיינען געלעגן אויף דער ערד. אין אזא זאווערובע איז אנגעקומען, ווי איינער פון א סך, א גרויסער טראנספארט פון זאמאשטש. אין דעם טראנספארט איז געווען דער גאנצער „יודעני-ראט“. ווען אלע זיינען שוין געשטאנען נאקעט, לויט דער געוויינלעכער ריי פון די געשעענישן, האט מען געטריבן די מענער אין קאמערן און די פרויען אין באראק אפצושערן די האר. דעם פרעזעס פון „יודענראט“ (*) האט מען געהייסן בלייבן אויפן פלאץ.

די „אסקארן“ האבן אוועקגעטריבן דעם טראנספארט צום אומברענגען, און א גאנצע גרופע פון עס-עס-לייט האט זיך ארומגעשטעלט ארום דעם פרעזעס פון דעם „יודענראט“. איך ווייס ניט ווי ער האט געהייסן, איך האב געזען א יונגן מענטשן אין די מיטעלע יארן, א בלייבן ווי א טויטער און אינגאנצן א רואיקער.

די עס-עס-לייט האבן באפוילן דעם ארקעסטער זיך אריבערטראגן אויפן פלאץ און ווארטן די באפעלן. דער ארקעסטער, וואס איז באשטאנען פון 6 מוזיקאנטן, האט געוויינלעך געשפילט אויף דעם שטח צווישן די גאז-קאמערן און די מאסע-גריבער. ער האט געשפילט אן אויפהער אויף אינסטרומענטן, וואס זיינען געבליבן נאך די דערמארדעטע. איך האב דאן געארבעט נאענט ביי א וועלכע מויערער-ארבעט און איך האב זיי אלעמען געזען. די עס-עס-לייט האבן געהייסן דעם ארקעסטער צו שפילן די מעלאדיע:

(*) דאס איז מ'הסתם געווען עמיץ אנדערש פון „יודענראט“, ווייל דער פרעזעס לעבט. זע די דער-קלערונג פון מעמיק גארפינקעל אין אונזער פנס.

„עם געהט אללעס פאריבער,
עם געהט אללעס דערביי“.

„דריי ליליען, קאמט איין רייטער
געפאהרען, בריכט דריי ליניען“.

זיי האבן געשפילט אויף פידלען, פלייטן און הארמאניעס. עס האט געדויערט א געוויסע צייט. נאכדעם האבן זיי דעם פרעזעס פון דעם זאמאשטשער „יודענראט“ אוועקגעשטעלט ביי דער וואנט און אים געשלאגן ביו בלוט מיט שפיצרוטן, מיט בלייענע עקן — ראשית-כל איבערן קאפ און אין פנים. עס האבן געקאממענעט: איר-מאן, דער גראבער געשטאפא-מאן — שווארץ, שמידט און עטלעכע „אסקארן“.

דעם קרבן האט מען געהייסן טאנצן און שפרינגען צווישן קלעפ און מוזיק. נאך עטלעכע שעה האט מען אים געבראכט א פערטל ברויט און מיט קלעפ אים גע-צוונגען עס צו עסן. ער איז געשטאנען א באגאסענער מיט בלוט א גלייכגילטיקער, אן ערנסטער, איך האב פון אים נישט געהערט קיין איין קרעכץ. זיבן שעה האט גע-דויערט די פייניקונג פון דעם דאזיקן מענטשן. די עס-עס-לייט זיינען געשטאנען און געלאכט: Das ist ein hochere Person, President des Judenrats. האבן זיי הויך און כוליאנאניש געלאכט. ערשט זעקס אזויגער אין אונט האט אים דער געשטאפא-מאן שמידט אוועקגעיאגט צום גרוב, אויסגעשאסן צו אים אין קאפ און אריינגעשטופט אים אויפן בארג פון די פארגאזטע קערפערס.

עס זיינען געווען נאך אנדערע ספעציעלע געשעענישן. נישט לאנג נאך מיין קור-מען אין בעלוזשעין האט מען צווישן אנדערע, פון איין טראנספארט, איך ווייס נישט פון וועלכער שטאט (נישט שטענדיק האט מען געוויסט פון וואנען דער טראנספארט איז געקומען) פארהאלטן א יונגמשקן יינגל. ער איז געווען א מוסטער פון געזונט, כוח און יוגנט. ער האט אונדז פארווונדערט מיט זיין געמיטלעכקייט. ער האט זיך ארומגעקוקט און האט א פרעג-געטאן כמעט פריילעך:

— צי האט שוין פון דאנען זיך עמיין ארויסגעכאפט?

דאס איז גענוג געווען. איינער פון די דייטשן האט דאס דערהערט און מ'האט דעם כמעט נאך קינד פארפייניקט צום טויט. מ'האט אים אויסגעטאן, אויפגעהאנגען אויף דער תליה מיטן קאפ אראפ; ער איז געהאנגען דריי שעה. ער איז געווען א שטארקער און האט נאך אליין געלעבט. מ'האט אים אראפגענומען (פון דער תליה), ארויפגעלייגט אויפן זאמד און מיט שטעקלעך געשטופט אים זאמד אין האלדז. ער איז אויסגעגאנגען.

עס פלעגט טרעפן, אז עס זיינען געקומען טראנספארטן גרעסערע ווי געוויינ-לעך. עס איז געשען, אז אַנשטאָט 50 וואגאנען זיינען געקומען 60 און נאך מער. נישט לאנג פאר מיין אנטלויפן, אין נאָוועמבער, האט מען פון אזא איבערפולטן טראנס-פארט געדארפט איבערלאזן 100 מאן, שוין נאקעטע, צו דער ארבעט פון גראבן גרי-בער, ווייל די געשטאפא-לייט האבן אויסגעזעכנט, אז די שטענדיקע בריגאדע וועט נישט באווייזן אין אזא קורצער צייט אריינלייגן אזוי פיל פארסמטע אין די גריבער. מען האט איבערגעלאזן נאך יונגע בחורים. אין משך פון א גאנצן טאג האבן זיי געשלעפט די קערפערס צו די גריבער, געטריבן מיט בייטשן, מ'האט זיי נישט געגעבן קיין טראפן וואסער, נאקעט אין שניי און קעלט — אין אונט האט זיי דער באנדיט שמידט אוועקגעפירט צום גרוב און זיי געשאסן מיט א בראונינג. פאר א טייל פון זיי האבן אויסגעפעלט קוילן, האט ער מיטן הענטל פון דוּשאַנאן דערהרגעט איינעם

נאָכן צווייטן. איך האָב ניט געהערט קיין קרעכצן, איך האָב נאָר געזען, ווי זיי האָבן זיך באַמיט, אין דער ריי פון דעם טויט, זיין פריער, איינער פאַר דעם צווייטן. אומבאַהאַלפּענע שפּליטערן פון העבן און יוגנט.

—:—

דער גאַנצער לאַגער איז געווען אונטער דער וואַך פון באַוואַפּנטע „אַסקאַר“ קארדאַנען און עטליכע צענדליק עס-עס-לייט. אַבער אַקטיווע (פון עס-עס-לייט) זיי גען געווען געציילטע. אייניקע פון זיי האָבן זיך אויף יעדן שריט אַרויסגעוויזן מיט זייער גרויזאַמקייט — ממש בעסטיעס. נאָר אייניקע פון זיי האָבן געמחית און גע-שלאָגן „אויף קאַלט“, אַנדערע האָבן געהרגעט מיט הנאה; דער פּרצוף זייערער האַט געשמייכלט. איך האָב געזען ווי זיי זיינען געווען גליקלעך, בשעת זיי האָבן געקוקט אויף די נאַקעטע מיט באַגנעטן צעשטאַכענע מענטשן, וואָס זיינען געטריבן געוואָרן אין די קאַמערן.

מיט פאַרגעניגן האָבן זיי געקוקט אויף די פאַרצווייפלטע און רעזיגנירטע שאַטנע, בעיקר פון די יוגנע מענטשן.

מיר האָבן געוואוסט, אז אין דעם שענסטן שטיבל ביי דער באַן-סטאַנציע אין בעלוזשעין וווינט דער הויפט-קאָמענדאַנט פון דעם לאַגער. דאָס איז געווען אַן אַבער-שטורעמפירער, וועמענס נאָמען איך קען זיך ניט דערמאָנען, הגם שטענדיק באַמי איך מיר דעם דאָזיקן נאָמען אַרויסציען פון מיין זכרון; עס איז געווען אַ קורצער נאָמען. ער פלעגט זייער זעלטן קומען אין לאַגער. ער פלעגט אַראָפּקומען נאָר ביי עפעס אַ געשעעניש. דאָס איז געווען אַ באַנדיט אַ הויכער, אַ מגושמדיקער, עפעס עלטער פון 40 יאָר מיט אַן אַרדינערן פּרצוף — אזוי זעט מן-הסתם אויס אַ געבוירע-נער באַנדיט. עס איז געווען ממש אַ חיה.

אַ געוויסן מאָל איז די טויט-מאַשין קאַליע געוואָרן. באַקומענדיק די ידיעה וועגן דעם איז ער געקומען, ער האָט געהייסן די מאַשין פאַרריכטן און ניט אַרויסגעלאָזן די מענטשן פון די פאַרשטיקטע קאַמערן: — זאָלן זיי זיך שטיקן און אויסגיין נאָך אַ פאַר שעה. ער האָט זיך געוואָרפן פון רציחה, ער האָט געריטשעט און ממש אין גאַנצן זיך געטרייטלט. הגם ער פלעגט זיך זעלטן באַווייזן איז ער געווען אַ גע-שפענסט פאַר די עס-עס-לייט. ער האָט געוויינט אליין מיט אַן אַרדינאַנס, אַן „אַס-קאַר“, וועלכער האָט אים באַדינט. יעדן טאָג פלעגט דער „אַסקאַר“ אים ברענגען די ראַפּאַרטן.

דער הויפט-קאָמענדאַנט און אַ סך געשטאַפּט-לייט האָבן ניט געהאט קיין שמענ-דיקן קאנטאַקט מיטן לאַגער. זיי האָבן געהאט אַן אייגענעם רעסטאָראַן און קוכער, געבראַכט פון דייטשלאַנד, וועלכער האָט געקאכט פאַר אלע דייטשן. קיינמאָל איז צו זיי קיינער פון די משפחות ניט געקומען; קיינער פון זיי האָט ניט געוויינט מיט קיין פרויען. זיי האָבן געהאַדעוועט סטאַדעס מיט גענדז און קאַטשקעס. מענטשן האָבן דערציילט, אז אויף פּרילינג פלעגט מען זיי צושיקן גאַנצע קווישן מיט טשע-רעשניעס. קאסטנעס מיט בראַנפן און וויין פלעגט מען ברענגען יעדן טאָג.

איך האָב דאָרטן פאַרריכט דעם אויוון. עס זיינען דאָרטן געווען צוויי יוגנע יידישע מיידלעך צו פליקן די גענדז, זיי האָבן מיר צוגעוואָרפן אַ ציבעלע און עפעס אַ בוראַק. איך האָב אויך געזען אַ דאַרפיש מיידל, וואָס האָט דאָרטן געאַרבעט. אוי-סער דעם זיינען דאָרטן געווען נאָר אַרדינאַנסן.

יעדן זונטיק אין אַוונט האָבן זיי געבראַכט דעם אַרקעסטער און זיי האָבן איי-געאַרדנט אַ שיכרות-הוליאַנקע. ס'פלעגן זיך דאָרטן פאַרזאַמלען נאָר די געשטאַפּט-

לייט, זיי האבן געפרעסן און געוויפן. די מוזיקאנטן האט מען צוגעווארפן די רעשט-
לעך פון דעם עסן.

ווען דער קאמענדאנט פלעגט זיך באווייזן אין לאגער אויף א פאר מינוט, פלעג
איך זען ווי די געשטאפא-לייט און די „אסקארן“ פלעגן ממש ציטערן פון שרעק.
הויז אים האבן געבאלעבאטעוועט מיט די געשטאפא-לייט, געהאט דעם אויפ-
זיכט און אנגעפירט מיט דער גאנצער מערדעריי — פיר אנדערע באנדיטן. שווער
זיך פארצושטעלן גרעסערע רוצחים.

איינער פון זיי, פרייטץ אירמאן, א פערזאן פון קרוב 30 יאָר, א שטאכספירער,
איז געווען דער ווירטשאפטלעכער באזארגער פון לאגער; ער איז געווען א ספעציעל-
ליסט צו דערשיסן די אלטע לייט און קינדער. ער פלעגט אויספירן אלע גרויזאמסטע
מאָרדן מיט שטיינערנער רואיקייט, פלעגט זיך פארהאלטן געהיימעניספול און שוויי-
גנדיק. יעדן טאָג (ביים אנקומען פון די טראנספארטן) פלעגט ער דאס רעדן צו די
קרבנות. אז זיי גייען „אין באַד און צו אַרבעט“. דאָס איז געווען א סקרופולאָזער
פאַרברעכער.

אנדערש האט אויסגעפירט זיינע גרויזאמקייטן דער אַבערשאַפירער פייקס
ריינהאלד. ער זאל האבן געשטאמט פון גאבלאָנין ביי ניססע. ער איז געווען, ווי מען
האט איבערגעגעבן, א חתונה-געהאַטער, א פאטער פון צוויי קינדער. ער האט גע-
האט אן אינטעליגענטן אופן פון ריידן. גערעדט האט ער שנעל. ווען עמין האט אים
גלייך ניט פארשטאנען האט ער געשלאָגן, געשריען מיט ווילדע קולות ווי א משוגע-
נער. ווען ער האט א געוויסן מאל געהייסן מאלן די קיך און געטאן האט עס א
יידישער דאָקטער פון כעמיע, וועלכער איז גראד געשטאנען אויפן סאַמע שפיץ פון
לייטער, אונטער סאַמע סופיט, האט אים פייקס געהייסן יעדע וויילע אַראָפּגיין פון
לייטער, ער האט אים געשלאָגן מיט א שפיצרוט איבערן פנים, אזוי אז יענער איז
געווען באַגאַסן מיט בלוט און געשוואָלן. אזוי האט ער אויסגעפירט זיין אַרבעט.
פייקס האט געמאַכט דעם איינדרוק פון א ניט-נאַרמאַלן. ער פלעגט שפילן אויף א
פידל. ער פלעגט הייסן דעם אַרקעסטער צו שפילן איין און די זעלבע מעלאָדיע נאָ-
כאַנאַנד ביז חלשות-פאַלן: „גוראַלו משי צי ניע זשאָל?“ (א באַקאַנט פויליש באַרג-
לידל). ער פלעגט די מענטשן הייסן זינגען, טאַנצן — פלעגט זיך אַנשפילן מיט זיי
און קאממעווען. עס איז געווען ממש א משוגענע כעסמיע.

איך ווייס ניט ווער פון זיי איז געווען מער רוצח און גרויזאם — צי דער דער-
מאַנטער פייקס, אָדער דער גראַבער, געפאַקטער שוואַרצער מערדער שוואַרץ (גער-
שטאַמט פון טיפן רייך). ער האט קאנטראָלירט די „אסקארן“, צי זיי זיינען גענוג
בעסמיאָליש לגבי אונדז און צי זיי קאממעווען גענוג שטאַרק. ער האט אויף אונדז
אַכטונג געגעבן בעת מיר האבן געגראָבן די גריבער, דאָס הייסט, ער האט ניט גע-
געבן קיין רגע זיך אַפצורוען. מיט געשרייען, מיטן בייטש האט ער געטריבן צו די
קאמערן, ווו עס האבן שוין געווארט כערג מיט טויטע, אויף זייער ווייטערדיקן וועג
צו די גריבער. ער האט פאַרטריבן אונדז אַהין און אַליין איז ער ווידער געלאָפן צו
די גריבער. ביים ראַנד פון די גריבער האבן געווארט, מיט צעמישטע בליקן און
טעמפ אַריינגעקוקט אין דער טיפּעניש — קינדער, אלטע, קראַנקע. זיי האבן גע-
ווארט אויפן טויט. מען האט זיי דערלויבט גענוג זיך אַנצוקוקן אויף די טויטע קער-
פערס, אויפן בלוט און אין זיך אַריינזאָפן דעם גערוך פון פוילעניש, כדי א וויילע
שפעטער אַליין אומקומען פון די שאַסן פון דעם בלוטיקן אירמאַן. שוואַרץ האט
שטענדיק אַלעמען געשלאָגן. מען האט ניט געטאַרט פאַרשטעלן דאָס פנים ביים באַ-
קומען די שטיין. — „הענדע אַב!“ (נעם צו די הענט!) האט ער גערימשעט און ער
האט זיך מיט הנאה איזדיעקעוועט.

נאך מער האט געקליבן פארגעניגן מיט זיין בעסטיאלישער מיסיע א יונגער פאדקס-דייטש **שמירט העני**, ווארשיינלעך א לאטיש. ער האט מאדנע גערעדט דייטש, אנשטאט א סמך פלעגט ער אויסריידן א מית (ניט „וואס“ נאר „וואס“). מיט די „אסקארן“ האט ער גערעדט אויף רוסיש. ער האט ניט געוואלט אויף קיין שום מאג פארלאזן דעם לאגער. א פלינקער, א שנעלער, א מאגערער, שמענדיק א שי-כורער, פלעגט ער פון 4 פארטאג ביז ביינאכט ארומלויפן איבערן גאנצן לאגער; פלעגט קאמערען, מיט באדאכטקייט פלעגט ער זיך צוקוקן צו די פייניקונגען פון די קרבנות און פלעגט הנאה האבן פון דעם דאזיקן בילד. — דאס איז די ערגסטע חיה — פלעגן די ארעסטירטע צווישן זיך פליסטערן און פלעגן גלייך צוגעבן: — „אלע זיינען זיי די ערגסטע“. דארטן, ווו מ'האט אמערגסטן געפייניקט מענטשן — דארטן איז ער שמענדיק געווען דער ערשטער. ער איז שמענדיק געווען ביים אריינשרייבן די אומגליקלעכע קרבנות אין די קאמערן, ער פלעגט זיך צוהערן צום דורכגעמערקטן געשריי פון די פרויען, וואס פלעגט זיך ארויסרייסן פון די קאשמאר-קאמערן. — ער איז געווען די „נשמה“ פון לאגער, דער אממערסטן פארדארבענער, שוידערלעכער און כלומדורשטיקער.

מיט הנאה פלעגט ער זיך צוקוקן צו די אויסגעמוטשעטע ביז די לעצטע גרע-נעצן, אויסגעלאשענע פנימער פון די (ארבעטער), וואס פלעגן זיך צוריקקערן ביי נאכט אין באראק. יעדן האט ער געמוזט איינטיילן, מיטן גאנצן כוח, מיט דער שפיץ-רום איבערן קאפ. ווען עמיצן פון אונדז פלעגט געלינגען אויסצומיידן, פלעגט ער אים נאכיאגן און געמוזט אים קאמערען.

די דאזיקע געשטאפא-לייט און אנדערע, קלענערע, וואס פלעגן זיך ניט ארויס-ווייזן — זיינען געווען אמתע מאנסטערן. קיינער איז פון זיי אפילו אויף איין רגע ניט געווען מענטשלעך.

פון 7 פרי ביז פינצטער האבן זיי געקאמערעט אויף פארשיידענע אופנים טויזנט-טער מענטשן. אין אונט פלעגן זיי זיך אומקערן צו זייערע היימען ביי דער כאך-סטאנציע. די „אסקארן“ האבן געפירט די נאכט-וואכטעס ביי מאשינען-געווער. ביי מאג פלעגן די טויט-טראנספארטן אויפנעמען, מיט „פארד“, די געשטאפא-לייט.

דער גרעסטער יום-טוב פון די דאזיקע חיות איז געווען דער ווייזט פון הימלערן. געווען איז עס אין מיטן אקטאבער. פון סאמע פרימארגן האבן מיר געזען ווי עס דרייען זיך ארום געהיימעניספול די געשטאפא-פארברעכער. אין דעם מאג האט די גאנצע פראצעדור פון אויסמארדן טויזנטער מענטשן געדויערט קירצער. אלץ איז צוגעקומען שנעלער. אירמאן האט אנגעזאגט:

“Es kommt eine hoehere Person, muss Ordnung sein”

(עס קומט א הויכע פערזענלעכקייט מוז דעריבער זיין ארדענונג). ער האט ניט גע-זאגט ווער, אבער אלע האבן געוואוסט, ווייל די „אסקארן“ האבן וועגן דעם זיך גע-שושקעט אין דער שטיל.

ארום דריי אזויגער בייטאג איז געקומען הימלער מיטן גענעראל-מאיר קאמצי-מאן, דעם הויפט-מערדער פון לעמבערג און דער סביבה, מיטן אדיוואטאט און א צענד-ליק געשטאפא-לייט. אירמאן און אנדערע האבן אריינגעפירט די געסט אין די (גאז)-קאמערן, פון וואנען עס זיינען פונקט דאן ארויסגעפאלן די קערפערס און ארויסגע-ווארפן געווארן אויפן הויכן בארג פון יונגע מענטשן, גאר קליינע, קינדער. די ארעס-טירטע האבן געשלעפט די קערפערס. הימלער האט געקוקט, זיך צוגעקוקט א האל-בע שעה און אוועקגעפארן. איך האב געזען די פרייד און די דערהויבענע שטימונג פון די געשטאפא-לייט, איך האב געזען ווי ווייט זיי זיינען געווען צופרידן, ווי זיי האבן געלאכט. איך האב געהערט ווי זיי האבן גערעדט וועגן אוואנסן.

—:—

איך קען ניט באשרייבן אין וואס פאר א שטימונג מיר האבן געלעבט, מיר די ארעסטירטע און צום טויט פארמשפטע, און וואס מיר האבן געפילט הערנדיק טאג-טעגלעך די געשרייען און געבעטן פון די זיך שטיקנדיקע מענטשן, דאס רופן פון די קינדער. דריי מאל אין טאג האבן מיר געזען טויזנטער מענטשן, וואס זיינען נאענט צו פארלירן די געדאנקען. אויך מיר זיינען געווען נאענט פון משוגעת. מיר האבן זיך באוועגט טאג נאך טאג אליין ניט וויסנדיק ווי אזוי. מיר האבן קיין איין מינוט ניט געהאט קיין שום אילוועס (אז מיר וועלן בלייבן לעבן). מיר פלעגן יעדן טאג צו ביסלעך שטארבן, צוזאמען מיט אלע טראנספארטן, וואס פלעגן א קורצע מינוט נאך דורכלעבן די פיין פון אנטוישונג.

אפאטיש און רעזיגנירט, פעלגן מיר אפילו ניט פילן קיין הונגער און קעלט; יעדער האט געווארט אויף זיין ריי; ער האט געוויסט, אז ער וועט אומקומען און אומ-מענטשלעך געפייניקט ווערן. נאר ווען איך האב דערהערט ווי די קינדער האבן

געשרייען: Mamusi! ja przeciez bylem grzeczny! Ciemno! Ciemno!

(מאמעשי! איך האב זיך דאך גוט אויפגעפירט! פינצטער! פינצטער!)

פלעגט אונדז דאס הארץ צעריסן ווערן אויף שטיקער. אבער שפעטער האבן מיר ווידער אויפגעהערט עפעס צו פילן.

סוף נאוועמבער זיינען שוין געווען 4 חדשים פון מיין אומווארשיינלעכן זיין אין דעם בעלזשעצער גיהנום. דער מערדער אירמאן האט מיר א געוויסן פרימארגן א-געזאגט, אז אין לאגער איז נייטיק בלעך, א סך בלעך. איך בין דאן געווען געשוואלן און בלוי, מאטעריע איז גערונען פון די ווונדן. דער געשטאפא-מאן שמידט האט מיך צעקאטעוועט מיט א שמעקן פון ביידע זייטן פנים. מיט א גיפטיקן שמייכלעלע האט מיר אירמאן אנגעזאגט, אז איך וועל פארן, אונטער א באגלייטונג, קיין לעמבערג נאך בלעך: — „זאלסט ניכט דורכגעהען!“ (האט ער מיר געווארנט).

איך בין געפארן אויף אן אויטא מיט 4 געשטאפא-לייט און א היטער, אין לעט-בערג. נאך א גאנצן טאג פון לאדעווען די בלעך, בין איך געבליבן אין אויטא אונטער דער שמירה פון איין באנדיט — די איבעריקע זיינען אוועק זיך ווילן. איך בין געזעסן א פאר שעה גארניט טראכטנדיק און אן באוועגונג. צופעליק האב איך בא-מערקט, אז מיין שומר איז איינגעשלאפן און כראפעט. אויטאמאטיש, ניט פאר-טראכטנדיק זיך א וויילע, האב איך זיך אראפגערוקט פון אויטא; דער רוצח איז געשלאפן. איך האב זיך אוועקגעשמעלט אויפן טראטוואר, איך האב זיך געמאכט, אז איך גראבל זיך עפעס ביים בלעך, פאמעלעך האב איך זיך ארויסגערוקט, אויף דער לעגיאנאוויגאס איז געווען א גרויסע באוועגונג. איך האב אראפגערוקט דאס היטל מיפער; דאס ליכט אויף די גאסן איז געווען פארטונקלט, קיינער האט מיך ניט גע-זען. איך האב געדענקט, ווו עס האט געוויינט א פוילישע פרוי, מיין באלעבאסטע, איך בין צו איר אוועק. זי האט מיך באהאלטן. צוואנציק חדשים האט זי מיר געהיילט מיינע ווונדן אויפן גאנצן קערפער. ניט נאר די ווונדן. עס האבן מיך כסדר פאר-פאלגט די בילדער פון די איבערגעלעבטע גרויזאמקייטן. אין חלום און אויף דער וואר האב איך געהערט די קרעכצן פון די געפייניקטע קרבנות; דאס רופן פון די קינדער; דעם רויש פון מאטאר. איך האב ניט געקענט ארויסרייסן פון מיינע רעיי-נות די פארברעכערישע פרצופים פון יעדן געשטאפא-מאן. איך האב דורכגעהאלטן ביז דעם מאמענט פון דער באפרייאונג.

יעקב שווארץ

באשולדיקונגס־רעדע אין דאכאָ

געהאלטן פון אונדזער בן-עיר יעקב שווארץ, וועלכער איז אַרויסגעטראָטן ווי
אַן עדות אין קריגספאַרברעכער-פּראָצעס אין דאכאָ, 7טן מאָרץ 1946

הויכער געריכט!

אין נאָמען פון די זעקס און אַ האַלבן מיליאָן אומגעקומענע יידישע קרבנות און
אין נאָמען פון די נאָך לעבן-געבליבענע שארית-הפליטה, האב איך גענומען אויף זיך
די טרויעריקע אַכער הייליקע פליכט, אויסצודריקן אונדזער שטאַנדפונקט וועגן די
הענקער פון אונדזער פאָלק.

גרויס, און אומגעהויער פורכטבאַר זיינען די מינוטן מיינע און בכלל די טעג
פון דעם הייליקן פּראָצעס, וואָס עס איז ביי מיר דאָס גרעסטע געשעעניש אין אונז-
דזער בלוטיקער מאַרטירער-געשיכטע.

גרויס — דערפאַר, וואָס איך האָב דערלעבט מיט מיינע אייגענע אויגן צו זען די
ווידערגעבורט פון דער גערעכטיקייט, אין דעם אַוואָנגאַרד פון דער מענטשלעכקייט;
און פורכטבאַר — דערפאַר, וואָס אויף מיר גראַדע, אָן איבערגעבליבענעם, טאַטאַל
צעבראַכענעם שוואַכלינג, איז געפאלן די ריזיקע פליכט צו זיין דער אַנקלאָג-עדות
פאַר מיליאָנען אומשולדיקע נפשות, וועלכע זיינען ברוטאַל געשאַכטן און געשענ-
דעט געוואָרן דורך די נאַצישע מערדער-הענט.

הייליקער געריכט!

איך בין אַ ייד, און אַ ייד געבוירן, און דאָס איז געווען מיין איינציק פאַרברעכן.
דאָס איז געווען די איינציקע סיבה פאַרוואָס מען האָט מיך געפייניקט, געקוועלט,
געשענדעט, געשאַכטן און געקוילעט. נאָר פאַר דער איינציקער זינד האָב איך פּיזיש
און גייסטיק געבלוטיקט און מיך געראַנגלט זעקס 6 יאָרן אין דעם נאַצישן גיהנום.
זייל מיר זיינען יידן, זיינען מיר מאַסנווייז אומגעקומען!

זעלבסטפאַרשטענדלעך, וועל איך מיך אַריינפאַסן אין די ראַמען פון „יורדישע
גרענעצן“ פרעציו צו ענטפערן אויב איך האָב דעם אַדער יענעם (מערדער) מיט מיר
נע „אייגענע אויגן“ געזען מאַרדן... אַכער, זייט וויסן, איר פאַרטרעטער פון גערעכ-
טיקייט און רעכט. איך באַשולדיק אין נאָמען פון אַלע פאַרניכטעטע יידישע נפשות
נישט נאָר די דאָזיקע אָנגעקלאַגטע קאַניכאַלן, אויך די גאַנצע „עס-עס“ און אַנדערע
היענעס, וועלכע האָבן זיך געבאַדן אין אונדזער בלוט און האָבן גערויבט אונדזער
גוטס — די אַלע וועלכע האָבן גענוי ווי די דאָזיקע דירעקט אַדער אומדירעקט גע-
נומען אַנטייל אין דעם גרעסטן פאַגראַם פון אַלע צייטן, איבער אונדז. דערביי האָבן
זיי נאָך געשעפט אַ סאַדיסטישע, מעפיסטאַפּעלישע צופרידנקייט.

הגם מיר זיינען שטענדיק פון אונדזערע פיינט פאַרגעוואָרפן געוואָרן ווי „נקמה-
זוכער“, וועט איר, מענטשן פון גערעכטיקייט, אַמבעסטן וויסן, אַז מיר זיינען דאָס

נישט, אז מיר זיינען עס קיינמאל נישט געווען! אין קעגנטייל, מיר יידן זיינען גער-
ווען די ערשטע, וואס האבן דער מענטשהיים געגעבן די הייליקע צען געבאט (עשרת-
הדברות), וואס גילטן נאך ביז היינט ווי דער יסוד פון גערעכטיקייט און וועלן אזוי
אייביק גילטן!

אבער דא האנדלט זיך גארנישט וועגן ראכע-געפילן. מיר האסן די ראכע! מיר
פארזאכטן זי. דא האנדלט זיך וועגן צוויי-פייסיקע געשפענסטער, קרעטטורן! מער-
דער פון מיינע הארציקע קליינע שוועסטערלעך! פון מיין טאטע-מאמע! פון מיין
פאלק און פון אלע פרייהייט-ליבנדיקע מענטשן!

און ווייל די קאניבאלן זיינען געווען און זיינען דער ווארצל פון מיין אומהייל-
בארער טראגעדיע און פון דעם וועלט-קאטאקליזם, איז פאר מיר גאנץ גלייך, וואס
פאר א פארברעכער „נומער“ דער אנגעקלאגטער טראגט אצינד, אדער אונטער וואס
פאר א דעקאמנטל דער פרייער נאצי באוועגט זיך נאך אויף דער גאס.

דער וועלכער האט דעם טויטן-קאפ געטראגן איז געווען דער טייוול אליין!
מיין הארץ האט ליידער געבלוטקט אין יענעם טאג, ווען איך האב געהערט די
פראגע, וואס מען האט געשטעלט דעם אמעריקאנער עדות. צווישן אנדערע איז ער
געפרעגט געווארן:

— „וואס וואלט געשען מיט יענעם וואכמאן, וועלכער וואלט דעם העפטלינג,
וואס געפינט זיך ביים צוים נישט דערשאסן?“
דער ענטפער פון עדות איז געווען:

„מען וואלט דעם דאזיקן אריינגעזעצט אין בונקער, אדער מיט אן אנדער
שמראף באשטראפט.“

מיין ענטפער איז אבער אזא: אזא פאל האט נאך קיינמאל נישט פאסירט! איך
האב יעדנפאלס אזא מין פאל נאך נישט דורכגעלעבט! זינט איך האב די נאציס דער-
קענט, האב איך נאך פון זיי נישט געשפירט, נישט געהערט, נישט געזען קיין שום
עלעמענטארסטע מענטשלעכע געפילן.

דער, וועלכער האט נאך די אוניפארם פון „עס-עס“ געטראגן, האט נאר געוואלט
די געלעגנהייט אונדז צו מארדן. ווער שמעסט נאך ווען ער איז געווארן א וואכמאן
אין א קאנצענטראציע-לאגער. דארטן האט ער שוין גאר פרייע הענט באקומען אי-
בער די לעבנס פון די העפלינגע בכלל און איבער אונדזערע יידישע בפרט. דא האט
ער זיך געפילט ווי א פיש אין וואסער. דא האט ער נישט נאר געקענט אויסלאזן
זיינע חיהשע אינסטינקטן, נאר צוגעפארדינט פאר יעדן „ביים פלוקט“ דערשאסענעם
10 סיגארעטן, אדער א מעדאל!

די פאסטנס באטראכט איך אלס שותפים, ווי מיטמערדער פון די אומגעקומענע
מענטשן. דאס זיינען געווען די זיילן, דער באדן אויף וועלכע דער גאנצער מערדער-
אפאראט האט זיך געהאלטן! נישט אמת, אז זיי האבן געבעך געמוזט! דאס איז
געווען א באנדע אויסגעשולטע באנדיטן צו וועמען די הויפט-באנדיטן האבן געהאט
דעם פולסטן צוטרוי! אויף זיי האט הימלער זיך גאנץ רואיק געקאנט פארלאזן!

ווער האט די טויזנטער געמאט אין מזרח פארניכטעט?

ווער האט אומגעבראכט דאס יידישע פאלק?

ווער האט אונדז „ביים פלוקט דערשאסן“?

ווער האט, ביי די לאגער-וואקואציעס, די העפטלינגע אויסגעמארדעט?

ווער האט פון די פופציק טויזנט מארשירנדיקע קיין מאטהאווען העפטלינגע
ביז 60 פראצענט אויפן וועג אויסגעהרגעט?

ווער האט די וועגן אייראפעס מיט אונדזער העפטלינג-כלום געוואשן?

אלץ די פאסטן! „די אומשולדיק געצווונגענע וואכלייט“...

און איצט אונדזער גורל, דער בלוטיקער גורל פון אונדז יידן אין די מאטחאן-זענס, דאכאום, בוכנוואלדס און אנדערע. מיר האבן דאך דרייפאך ערגער געליטן ווי אנדערע העפטלינגע!

ערשטנס, זיינען מיר דאך באלד איינגעליפערט געווארן מיט די בוכשטאבן R. U. דאס הייסט „ריקערט אינערווייניגשט“ — דער דאזיקער דארף נישט צוריקקומען! ...

צווייטנס, זיינען מיר דאך געווען אנטערגעווארפן די ווילגארע קאפריזן פון די בלוטדורשטיקע קאפאס און בלאקענעלסטע, וואס האבן מיט אונדז געמאכט וואס זיי האבן נאר געוואלט! וועלכע האבן באקומען קאמפלימענטן און אויסצייכענונגען פאר יעדן צעשמעטערטן יידישן קאפ!

און דריטנס — דאס ערגסטע פון ערגסטן. די „סעלעקציעס“, דאס מוראדיקע בויערן אין קאפ, אז איך בין צו יעדער צייט, צו יעדער מינוט א קאנדידאט אין קרע-מאטאריזם אריין. דאס האט דאך אונדז אזוי מאראליש דערשלאגן, אז מיר זיינען פאר דער צייט פארקריפלט געווארן!

און די קאניבאל-דאקטוירים, ווי די קרעפטבאכס, יאכסמס און זייער גלייכן. עס זיינען דאך פאר אונדזערע אויגן ארויסגעריסן געווארן די שענסטע און בליענדיקסטע פון אונדזער יוגנט — יינגלעך און מיידלעך, — וועלכע זיינען מיטן פולן באווסטזיין אדער אין די כסדר ברענענדיקע אויוונס געגאנגען אדער אין די מארד-פאבריקן, דעם אזוי גערופענעם „רעוויור“! אדער גאר אזעלכע „מעדיקערס“, וועלכע האבן איבער אונדז דורכגעפירט פארשיידענע מארד-עקספערימענטן, ווי איבער קרוליקעס.

דעריבער איז מיין שלום-ווארט:

הויך און הייליק געריכט!

זאל דאס הייליקע רעכט פון אייערע מענטשלעכע הערצער טריאומפירן!

זאלן די מאסן-מערדער, וואס זיינען אויף דער באשולדיקונג-באנק און די וואס דרייען זיך ארום אויף דער פריי, וויסן:

אז — די וועלט איז נישט הפקר!

אז — די וועלט איז נישט קיין קרעטשמע!

אז — פון טרערן ווערן טייכן, פון טייכן — ימים, פון ימים א מכול, וואס נעמט נקמה פאר אלע מערדערייען!

זאלן זיי וויסן: אז פרייהייט און רעכט איז פון גאט געגעבן געווארן; אז קיין מענטש האט נישט קיין רעכט דעם צווייטן צו שענדן! און יעדע פארלעצונג פון דעם ווערט פארענדיקט אויף דער תליה!

אין נאמען פון אלע אומגעקומענע יידישע נפשות; אין נאמען פון אלע פאר-ניכטעטע פרייהייט-ליבנדיקע מענטשן; אין נאמען פון גערעכטיקייט, פאדער איך קאמעגאריש:

א מיט-אורטייל איבער די אנגעקלאגטע הענקערס!

יזכור

דער הייליקער קהילה זאמאשטש, וואס איז דורך דער נאצישער בעסטיע, מיט אירע משרתים, פארטיליקט געווארן; ווו עס זענען אירע יידן פארפייניקט, געשענדעט און אומגעבראכט געווארן אין די „אקציעס" — די מאסן-שחיטות און „אויס-יידלונגען" אין די ווייטערדיקע טעג:
שבת, דעם 11טן אפריל 1942, צוויי טעג נאך פסח — קיין בעלזשעץ;
27 מאי 1942 — קיין בעלזשעץ;
15 יולי 1942 — קיין בעלזשעץ;
11טער אויגוסט 1942 — קיין בעלזשעץ;
אנהייב סעפטעמבער 1942 — קיין בעלזשעץ;
15-17 אקטאבער 1942 — טויטן-מארש קיין איזשביצע.

יזכור

די טייערע און צארטע נשמות פון אנדזערע מאטעס און מאמעס, ברידער און שוועסטער, פרויען און קינדער, וועמענס שעפערשע לעבנס זענען אפגעהאקט געווארן און זייערע נשמות מאנען נקמה פון זייערע מערדער און פייניקער;

יזכור

די הייליקע יידישע קינדערלעך, וועלכע זענען געשטאבן געווארן אין די וויגע-לעך, וועמענס גאלדענע קעפעלעך זענען צעפלעט געווארן מיט האלץ-דובינעס, וועלכע זענען פאר די אויגן פון זייערע עלטערן פארפייניקט געווארן;

יזכור

אנדזערע טייערע הארציקע יידן פון אלשטאט, ניישטאט און בראוואר, וואס זע-נען צונויפגעשטיקטע אין געטא, טאגטעגלעך דורכגעגאנגען יסורי-גהינום און שפע-טער ביי די „אקציעס" געשענדעט און געפייניקט געווארן;

יזכור

אנדזערע קדושים, וואס די נאצישע הויפט-מערדער, די געשטאפא, האט צעשאסן ביי דער „ראטו ע";

יזכור

די אלע קראנקע, שוואכע, זקנים, פרויען און קינדער, וועלכע האבן נישט גע-קענט נאכלויפן די געיאגטע צום טויט און זענען „אויפן ארט" דערשאסן געווארן;

יזכור

די קדושים, וואס זענען אומגעבראכט געווארן דורך די נאציס ביים שוידערלעכן „מארש" קיין איזשביצע, וועמענס דורכגעשאסענע קערפערס האבן רויט געמאכט דעם דאזיקן לאנג וועג;

י ז ב ו ר

אונדזערע טייערסטע מענער, פרויען און קינדער, וואָס זענען אין די טויזנטער פארפייניקט, דערשטיקט, פארשטמט געוואָרן אין די גאז־קאמערן פון טויט־פאבריק אין: **ב ע ל ז ש ע י**;

י ז ב ו ר

די געפאלענע אין וועלדער און פעלדער, אימגעבראכטע פון נאצישע קוילן, אָדער פון פאררעטערישע הענט;

י ז ב ו ר

די אויסגעגאנגענע פון הונגער און קעלט אין זייערע באהעלטענישן אין די בונד־קערס און פעלדער אין זיך נישט געקענט דערוואַרען אויף דער באפרייאונג;

י ז ב ו ר

די פארפייניקטע אין די היטלערישע טויט־לאגערן: מיידאנעק, סאביבאר, טרעבלינקע און אוישוויץ;

י ז ב ו ר

די אונטערן לאסט פון שקלאפ־ארבעט אויסגעגאנגענע אין די נאצישע לאגערן — **ט ר א ו ו נ י ק י, ס ק א ז ש י ס ק א, ב ו ב ע ג ו א ל ד** און אנדערע;

י ז ב ו ר

די אומגעבראכטע זאמאשטשער אין העכער 30 אנדערע געטאס, ווו עס האָט זי דערגרייכט די האנט פון די היטלערישע הענקער;

י ז ב ו ר

אלע געזונדניקעס; אלע פליטים און פארוואַגלטע פון אונדזער שטאָט, וואָס זענען צוליב דעם נאצישן פארברעכן ארויסגעריסן געוואָרן פון זייערע היימען און אין זייער וואַגל־לעבן אויסגעהויכט די נשמות;

י ז ב ו ר

די אלע וואָס מיר ווייסן פון זייער אומקום און די יעניקע וואָס מיר ווייסן נישט ווען, ווו און ווי אזוי זיי זענען אומגעקומען;

י ז ב ו ר

די באקאנטע און אומבאקאנטע; די דערמאנטע און פארגעסענע;

י ז ב ו ר

די שוכנדיגער, די אלע וואָס זענען אוועק אין דער אייביקייט מיט זייער נאטור־לעבן טויט און געקומען ווי עס פירט זיך צו קברי־שראל, און זייער רופלאַץ איז נאכ־דעם דורך די וואַנדאלן צעשטערט געוואָרן; זייערע מצבות אויסגעריסן געוואָרן; צע־בראָכן און מיט זיי געפלאַסטערט די זאמאשטשער גאסן;

י ז ב ו ר

אלע טייערע ערטער פון אונדזער זאמאשטש, וואָס זענען דורך אונדזערע עלי־טערן געהייליקט געוואָרן מיט זייער לערנען און עבודה; מיט זייער בלוט און שווייס; מיט זייער ענערגיע און פראצע און זענען דורך די ברוינע עמלקים געשענדעט און פאראומרייניקט געוואָרן;

י ז כ ו ר

די זעקס מיליאן אונדזערע פארפייניקטע ברידער און שוועסטער.

זאלן די גמיינדעס און אונדזערע קדושים וטהורים אוועקרויבן פון זייערע הענט-
קער די רוב בייטאג און דעם שלאף ביינאכט!

זאלן די שאטנעס פון אונדזערע מארטירער אייביק און אומעטום פארפאלגן זייערע
פייניקערס!

זאלן די הייליקע נשמות פון אונדזערע קדושים שטענדיק שוועבן פאר אונדזערע
אויגן, שטענדיק לעבן אין אונדזער זכרון, שטענדיק אונז דערמאנען און דער היילי-
קער צוואה:

זכור אשר עשה לך עמלק!

געדענק און פארגעס נישט דאס אומגליק וואס דער נאציזם האט געבראכט אונ-
דזער פאלק!

אונדזערע קדושים און מארטירער

א.

אפעלבויס ברוך — „אקציע“ זאמאשטש
אפעלבויס אברהם — בעלזשעץ
אפעלבויס שרה-לאה — בעלזשעץ
אבערפערשט משה — בעלזשעץ
אבערפערשט חנה — בעלזשעץ
אבערפערשט שרה — בעלזשעץ
אבערפערשט ברוך — בעלזשעץ
אבערפערשט דוד — לאדזש
אבערפערשט שלמה — לאדזש
אבערפערשט בערל — לאדזש
אבערפערשט אברהם — בעלזשעץ
אבערפערשט רחל — בעלזשעץ
אקערמאן זעליג — בעלזשעץ
אקערמאן זלמן — „ראטונדע“
אקערמאן ברוך — לודמיר
אקערמאן דבורה — לודמיר
אקערמאן יהושע — בעלזשעץ
אקערמאן שיינדל — בעלזשעץ
אקערמאן אברהם — בעלזשעץ
אקערמאן זיסל — בעלזשעץ
אדלער מאיר — ראווניע
אדלער חוה — ראווניע
אדלער אהרן — ראווניע

אדלער בערל — בעלזשעץ
אדלער רבקה — בעלזשעץ
אדלער גיטל — בעלזשעץ
אינלענדער אביגדור — „אקציע“ זאמאשטש
אינלענדער רבקה — געשטארבן לעמבערג
אינלענדער זשוסע — „מארש“ איזשביצע
אינלענדער מאַניק — וואָלד קראָסנאָבראָד
אינלענדער סאַלעק — ראַטנפּאַרבאַנד
אינלענדער אַמציאָ — „מאַרש“ איזשביצע
אלבערט מאַטשיק — „אקציע“ זאמאשטש
אייזענבערג יעקב — דאָרף שיטאַניעץ
אייזענבערג שרה — בעלזשעץ
אייזענבערג יעקב — ?
אייזענבערג נח — ?
אייזענבערג דבורה — ?
אייזענבערג סימע — ?
אווירך מרדכי — ראטנפארבאנד
אווירך פריידע — ראטנפארבאנד
אווירך נעשע — ראטנפארבאנד
ארבוב נפתלי — בעלזשעץ
ארבוב טעמע — בעלזשעץ
ארבוב רבקה — בעלזשעץ
ארבוב הענע — בעלזשעץ
ארבוב מרים — בעלזשעץ

איידעלסבערג עטל — לודמיר
 איידעלסבערג מרים — לודמיר
 איידעלסבערג אסתר — לודמיר
 איידעלסבערג לייביש — בעלזשעץ
 איידעלסבערג חווה — בעלזשעץ
 איידעלסבערג פייגע — בעלזשעץ
 איידעלסבערג בערל — ?
 איידעלסבערג שמואל — מאַרש איזשביצע
 אייון לייב — בעלזשעץ
 אייון שיינדל — בעלזשעץ
 אייון קינד — „מאַרש“ איזשביצע
 אַקסמאַן אברהם — לודמיר
 אַלערהאַנד איציק — געטאָ וואַרשע
 אויצער הערש — לודמיר
 אויצער רבקה — לודמיר
 אויצער שלמה — לודמיר
 אויצער הערש — קאָווקאַז
 אויצער שרה — קאָווקאַז
 אויצער קינד — קאָווקאַז
 אייזענשטאַט יעקבֿ־ישראל — בעלזשעץ
 אייזענשטאַט צפורה — בעלזשעץ
 אייזענשטאַט מענדל — בעלזשעץ
 אַרבעספעלד יחזקאל — בעלזשעץ
 אַרבעספעלד רבקה — בעלזשעץ
 אַרבעספעלד הערש — קלעוואַן
 אַרבעספעלד חנה — קלעוואַן
 אַרבעספעלד מאָטל — קלעוואַן
 אַרבעספעלד שמחה — כאַרקאָוו באַבֿי־אַר
 אַרבעספעלד חיה — כאַרקאָוו באַבֿי־אַר
 אַרבעספעלד לייבל — כאַרקאָוו באַבֿי־אַר
 אַרבעספעלד מרים — כאַרקאָוו באַבֿי־אַר
 אַרבעספעלד יוסף — „ראַטונדע“
 אַרבעספעלד לאה — „ראַטונדע“
 אַרבעספעלד משה־יאַנקל — „ראַטונדע“
 אַרצט הערש — לאַדזש
 אייזענשטיין שמחה — בעלזשעץ
 אייזענשטיין שלמה — בעלזשעץ
 איינהאַרן שייע — לוצק
 איינהאַרן ביילע — לוצק
 איינהאַרן קינד — לוצק
 אייזענפעלד יהושע — לודמיר
 אייזענפעלד פייגע — לודמיר
 אייזענפעלד, 2 קינדער — לודמיר

אַרבוך יעקב — בעלזשעץ
 אַרבוך בעריש — „אַקציע“ זאַמאַשטש
 אַרבוך חנה — „אַקציע“ זאַמאַשטש
 אַרבוך שמואל — „אַקציע“ זאַמאַשטש
 אַרבוך מאַניע — קאָוועל
 אַרבוך גרשון — ראַטנפאַרבאַנד
 אַדער הערש — איזשביצע
 אַדער חנה — איזשביצע
 קינדער — איזשביצע
 אַרנשטיין צירל — בעלזשעץ
 אַרנשטיין לייב — בעלזשעץ
 אַרנשטיין סערקע — בעלזשעץ
 אַרנשטיין בוטשע — „מאַרש“ איזשביצע
 אַרנשטיין רייזעלע — „מאַרש“ איזשביצע
 אַרנשטיין איטשע — „מאַרש“ איזשביצע
 אַרנשטיין אהרן — „מאַרש“ איזשביצע
 אַדאַמטשוק הערשל — לודמיר
 אַדאַמטשוק פייגע — לודמיר
 אַדאַמטשוק טעמע — לודמיר
 אַדאַמטשוק יוסף — לודמיר
 אַדאַמטשוק גרשון — לודמיר
 אַדאַמטשוק שרה — לודמיר
 אַדאַמטשוק חיים — לודמיר
 אונטראַכט שלמה — בעלזשעץ
 אונטראַכט רבקה — בעלזשעץ
 אונטראַכט יחזקאל — לאַדזש
 אונטראַכט פערל — לאַדזש
 אונטראַכט זלמן — לאַדזש
 אונטראַכט פישל — לאַדזש
 אייל אליעזר — בעלזשעץ
 אייל יוכבד — בעלזשעץ
 אייל רחל — בעלזשעץ
 אייל צירל — בעלזשעץ
 אייל אברהם — ראַטנפאַרבאַנד
 אייזענקאַפּף שרה — בעלזשעץ
 אייזענקאַפּף לוי — בעלזשעץ
 אייזענקאַפּף לייזער — בעלזשעץ
 איידעלסבערג הענעך — לודמיר
 איידעלסבערג רחל — לודמיר
 איידעלסבערג העלע — לודמיר
 איידעלסבערג מלכה — לודמיר
 איידעלסבערג רייזל — לודמיר
 איידעלסבערג טויבע — לודמיר
 איידעלסבערג בעריש — לודמיר
 איידעלסבערג חווה — לודמיר

- באקסער אסתר — בעלזשעץ
 באקסער פעסל — מיידאנעק
 באקסער חנהלע — געשטארבן זאמאשטש
 באקסער חיים — „אקציע“ זאמאשטש
 באבאד שלום — בעלזשעץ
 באבאד שרה — בעלזשעץ
 באבאד יהושע־העשל — „אקציע“ זאמאשטש
 באבאד חיים — לאגער „לופטוואפע“
 באבאד רחל — בעלזשעץ
 באבאד ישעיה — בעלזשעץ
 באבאד רבקה — בעלזשעץ
 באבאד בערל — מיידאנעק
 בארט אהרן — „אקציע“ זאמאשטש
 בארט הינדע — בעלזשעץ
 בארענשטיין פייגעלע — בעלזשעץ
 בארענשטיין שלום — אוסטילוג
 בארענשטיין שרה — אוסטילוג
 בארענשטיין מאטל — ?
 בארענשטיין מלכה — ?
 בארענשטיין רייזל — ?
 בלייווייס וואלף — געשטארבן זאמאשטש
 בלייווייס חיה — בעלזשעץ
 בלייווייס רבקה — בעלזשעץ
 בלייווייס פייגע — בעלזשעץ
 בלייווייס נפתלי — בעלזשעץ
 בוך פנחס — קאמאראוו
 בוך סימע — קאמאראוו
 בוך רבקה — וואלין
 בוך אסתר — וואלין
 בוך לייב — קאמאראוו
 בוך פריידע — קאמאראוו
 בוך יאסל — קאמאראוו
 בוך יידל — בעלזשעץ
 בוך יהודית — בעלזשעץ
 בורשטיין משה — פארטיזאנער
 בורשטיין לאה — פארטיזאנער
 בורשטיין שרה — פארטיזאנער
 בורשטיין חיים — בעלזשעץ
 בורשטיין פעסל — בעלזשעץ
 בורשטיין חיה — בעלזשעץ
 בורשטיין יואל — בעלזשעץ
 בורשטיין שלום — בעלזשעץ
 בורשטיין חיים — בעלזשעץ
 בורשטיין חנה — בעלזשעץ
 בורשטיין חיה — בעלזשעץ
 בורשטיין סימע — לודמיר
 בורשטיין הערש — לודמיר
 בורשטיין יוסף — פוילישע ארמיי
 בראנעס אהרן — בעלזשעץ
 בראנעס מלכה — בעלזשעץ
 בראנעס חיים — בעלזשעץ
 בוים גוטשע — בעלזשעץ
 בוים שמואל — איזשביצע
 בוים פייטשע — איזשביצע
 בוים שמחה — ראטנפארבאנד
 בוים הענע — ?
 בוים הערצקע — ?
 בוים משה — בעלזשעץ
 בוים יעקב — פארטיזאנער
 בוים מאשע — בעלזשעץ
 ברומער פיוול — בעלזשעץ
 ברומער פייגל — בעלזשעץ
 ברומער משה — „ראטונדע“
 ברומער אסתר — בעלזשעץ
 בערלאנט לייב־דוד — „אקציע“ זאמאשטש
 בערלאנט זלאטע — בעלזשעץ
 בערלאנט חיים־הערש — מיידאנעק
 בערלאנט מרדכי — מיידאנעק
 ברילאנט יחזקאל — שעבערשין
 ברילאנט הינדע — שעבערשין
 ברילאנט פיניע — שעבערשין
 ברילאנט שלמה — שעבערשין
 ברילאנט דבורה — שעבערשין
 ברילאנט איטשע־לייב — שעבערשין
 בערגער פנחס — בעלזשעץ
 בערגער חוה — בעלזשעץ
 בערגער פינקל — בעלזשעץ
 בערגער יצחק — בעלזשעץ
 בערגער עטקע — בעלזשעץ
 בערגער לייב — בעלזשעץ
 בראך הערש — לודמיר
 בראך אסתר — לודמיר
 בראך יאנקל — לודמיר
 בראך לייזער — בעלזשעץ
 בראך מרים — בעלזשעץ
 בראך אנשל — „אקציע“ זאמאשטש
 בראך לייבטשע — בעלזשעץ
 בראך ברכה — בעלזשעץ
 בראך לאה — ווארשע

- בראך צביה — ווארשע
 בעקערמאן אברהם־משה — בעלושעץ
 בעקערמאן רבקה — בעלושעץ
 בעקערמאן רייזל — בעלושעץ
 בעקערמאן האדעס — בעלושעץ
 בערגשטיין דניאל — ווארשע
 בערגשטיין בנימין — ווארשע
 בערגשטיין הערשל — ווארשע
 בערגשטיין חייטשע — ווארשע
 בערגשטיין חנטשע — ווארשע
 בראמבערג פייגע — בעלושעץ
 בראמבערג הערש — בעלושעץ
 בייטשמאן יצחק — בעלושעץ
 בייטשמאן רבקה — בעלושעץ
 בייטשמאן אברהם — בעלושעץ
 בייטשמאן דוד — ?
 בייטשמאן פערל — ?
 בייטשמאן יוסף — ?
 בייטשמאן חנהלע — בעלושעץ
 בייטשמאן יאסקע — לעמבערג
 בראנפענברענער משה־ידל — ראוונע
 בראנפענברענער שיינדל — ראוונע
 בראנפענברענער ראדע — ראוונע
 בראנפענברענער עטל — ראוונע
 בראנפענברענער יאסל — ראוונע
 בעכער רייזל — בעלושעץ
 בעכער לייב — בעלושעץ
 בעכער רחל — בעלושעץ
 בעכער איסר — בעלושעץ
 בעכער לייביש — בעלושעץ
 בעכער רייזל — בעלושעץ
 בעכער דבורה — בעלושעץ
 בעכער משה — ווארשע
 בעכער פנחס — ווארשע
 בעכער יענטע — ווארשע
 בעכער מלכה — ווארשע
 בערענצווייג בערל — ראטנפארבאנד
 בערענצווייג רחל — „אקציע“ זאמאשטש
 בערענצווייג זאב — לודמיר
 בערענצווייג יעקב — לודמיר
 בערענצווייג יעקב — בעלושעץ
 בערענצווייג וואלף — בעלושעץ
 בראנשטיין פריידע — בעלושעץ
 בערענפעלד אברהם — בעלושעץ
 בערענפעלד וואלף — בעלושעץ
- בעריט זונדל — בעלושעץ
 בעריט הענע — בעלושעץ
 בעריט אברהם — בעלושעץ
 בעריט חיים — בעלושעץ
 בעריט לאה — בעלושעץ
 בערגערזאן אהרן — איזשביצע
 בערגערזאן לאה — בעלושעץ
 בערגערזאן קינד — בעלושעץ
 ברענער יהושע — לעמבערג
 ברענער הערש — בעלושעץ
 ברענער שפרה — בעלושעץ
 ברענער שאשע — בעלושעץ
 ברענער יצחק — בעלושעץ
 ברענער שמעון — בעלושעץ
 בער בן־ציון — אוקראינע
 בער העלע — אוקראינע
 בער שיינדל — אוקראינע
 בוקאוויטש לאזער — בעלושעץ
 בוקאוויטש אסתר — בעלושעץ
 בוקאוויטש ישראל — בעלושעץ
 בוקאוויטש טעמע — בעלושעץ
 בוקאוויטש משה — לעמבערג
 בוקאוויטש חיה — בעלושעץ
 בוקאוויטש יאסל — בעלושעץ
 בוקאוויטש רחל — בעלושעץ
 בארעק יצחק — כאדאראו
 בארעק לאה — כאדאראו
 בארעק לייב — כאדאראו
 בארעק גיטל — ?
 באַריק שלום — ראוונע
 באַריק כעלע — ראוונע
 בורג אסתר — ראטנפארבאנד
 בורג משה — פארטיזאנער
 בורג חנה — פארטיזאנער
 בורג נחמיה — פארטיזאנער
 בורג רבקה — פארטיזאנער
 בורג מלכה — ראטנפארבאנד
 בורג ישראל — ראטנפארבאנד
 בורג חיה — ראטנפארבאנד
 ביינוואל יהושע — בעלושעץ
 ביינוואל חנטשע — בעלושעץ
 ביינוואל יוסף — בעלושעץ
 באַדענשטיין דוד — בעלושעץ
 באַדענשטיין רייזל — בעלושעץ
 באַדענשטיין ברוך — בעלושעץ

בראנדוויין משה — בעלזשעץ
 באַט שרה — געשטאַרבן זאַמאַשטש
 באַט הערש — איזשביצע
 באַט פייגע — בעלזשעץ
 בלאַנק חיים — סקאַזשיסקאַ
 בלאַנק חנה־רחל — בעלזשעץ
 בלאַנק שיינדל — בעלזשעץ
 בירקאַן יודל — לודמיר
 בירקאַן חיה־לע — לודמיר
 בירקאַן אליה — לודמיר
 בירקאַן רחל — לודמיר
 בירקאַן פייגעלע — לודמיר
 באַראַק שרה־לאה — „אַקציע“ זאַמאַשטש
 באַראַק אברהם — ?
 באַראַק פייגע — ?
 באַראַק שיינדעלע — ?
 באַראַק ירחמיאל — ?
 באַראַק שלמה — ?
 באַראַק טויבעלע — ?
 בערלגסאַן פרוי פון שמואל — לודמיר

גראַסמאַן משה־חיים — בעלזשעץ
 גראַסמאַן הענע — בעלזשעץ
 גראַסמאַן רבקה — בעלזשעץ
 גראַסמאַן מאלע — בעלזשעץ
 גראַסמאַן ריקל — בעלזשעץ
 גראַסמאַן יצחק — בעלזשעץ
 גראַסמאַן לייביש — בעלזשעץ
 גראַסמאַן ריקל — בעלזשעץ
 גראַסמאַן אליהו — בעלזשעץ
 גרובמאַן מלכה — בעלזשעץ
 גרובמאַן יאַנקל — בעלזשעץ
 גרובמאַן איטע — בעלזשעץ
 גרובמאַן ליזע — בעלזשעץ
 גרובמאַן הערש — בעלזשעץ
 גרובמאַן סימע — בעלזשעץ
 גרובמאַן יצחק — בעלזשעץ
 גרובמאַן דינה — בעלזשעץ
 גרובמאַן לייזער — בעלזשעץ
 גרובמאַן פאַלע — בעלזשעץ
 גאַלדשטיין יידל — בעלזשעץ
 גאַלדשטיין פייגע — בעלזשעץ
 גאַלדשטיין גוטשע — בעלזשעץ
 גאַלדשטיין חנהטשע — בעלזשעץ

באַדענשטיין משה — בעלזשעץ
 באַדענשטיין לייב — בעלזשעץ
 בלאַנדער איטשע — לאשטשעוו
 בלאַנדער רעכל — לאשטשעוו
 בלאַנדער שרה — לודמיר
 בלאַנדער מאַטל — לודמיר
 בלאַנדער פייגע — לודמיר
 בלאַנדער ברכה — לודמיר
 בלוזער יצחק — בעלזשעץ
 בלוזער צביה — בעלזשעץ
 באַרעצקאַ פאַלע — לעמבערג
 בלום שלמה־הערש — בעלזשעץ
 בלום מינדל — בעלזשעץ
 בלום בערל — „אַקציע“ זאַמאַשטש
 בלאַך משה־יוסף — לודמיר
 ברי שאַשע — בעלזשעץ
 ברי בעריש — בעלזשעץ
 בראַנד עזריאל — הרוביעשאַוו
 בראַנד פערל — הרוביעשאַוו
 בראַנד לאַלע — הרוביעשאַוו
 בראַנד רות — הרוביעשאַוו
 בראַנדעל ישראל — ?
 בראַנדעל האַדעס — ?
 בראַנדוויין ירחמיאל — מאַניעוויטש
 בראַנדוויין פאַלע — מאַניעוויטש
 בראַנדוויין יצחק — מאַניעוויטש
 בראַנדוויין חיה — מאַניעוויטש
 בראַנדוויין שלמה — דורך אַ באַמבע
 בראַנדוויין הינדע — בעלזשעץ
 בראַנדוויין שמואל — וואַרשע
 בראַנדוויין יענטע — לודמיר
 בראַנדוויין שרה — לודמיר
 בראַנדוויין יקותיאל — בעלזשעץ
 בראַנדוויין רבקה — בעלזשעץ
 בראַנדוויין טויבע — בעלזשעץ
 בראַנדוויין חיים — פאַרטיזאַנער
 בראַנדוויין דבורה — בעלזשעץ
 בראַנדוויין הערש — בעלזשעץ
 בראַנדוויין אַניוטע — בעלזשעץ
 בראַנדוויין חיה — בעלזשעץ
 בראַנדוויין רייזל — בעלזשעץ
 בראַנדוויין רחל — בעלזשעץ
 בראַנדוויין הענע — בעלזשעץ
 בראַנדוויין אריש — לודמיר
 בראַנדוויין מלכה — לודמיר

גערזאן ברוך — ווארשע
 גוטהייט יעקב — „אקציע“ זאמאשטש
 גוטהייט רחל — בעלזשעץ
 גוטהייט מרדכי — בעלזשעץ
 גוטהייט מלכה — בעלזשעץ
 גאלדווארג משה-דוד — לובלין
 גאלדווארג יוסף — בעלזשעץ
 גאלדווארג איידל — בעלזשעץ
 גאלדווארג בערנארד — מאידאנעק
 גאלדווארג מיכאל — פארטיידיקן ווארשע
 גאלדווארג פאלעק — בעלזשעץ
 גאלדמאן שמואל-גדליה — בעלזשעץ
 גאלדמאן פייגע — בעלזשעץ
 גאלדמאן הענעך — בעלזשעץ
 גאלדמאן צפורה — בעלזשעץ
 גאלדמאן רחל — בעלזשעץ
 גאלדבערג נאטע — בעלזשעץ
 גאלדבערג מלכה — בעלזשעץ
 גאלדבערג דוד — בעלזשעץ
 גאלדבערג שרה — בעלזשעץ
 גאלדבערג חיים-עזריאל — בעלזשעץ
 גאלדבערג אליהו-אלף — בעלזשעץ
 גאלדבערג בנימין — בעלזשעץ
 גאלדבערג אברהם — בעלזשעץ
 גאלדבערג מלכה — בעלזשעץ
 גאלדבערג בנימין — בעלזשעץ
 גאלדבערג ביילע — בעלזשעץ
 גאלדבערג לייביש — בעלזשעץ
 גארפינקל פרימעט — קרעמעניץ
 גארפינקל חיה — בעלזשעץ
 גארפינקל נאטע — בעלזשעץ
 גארפינקל מרים — בעלזשעץ
 גראסער שרהלע — בעלזשעץ
 גאנץ לייב — „אקציע“ זאמאשטש
 גאנץ מלכה — בעלזשעץ
 גאנץ יונה — פארטיוואנער
 גאנץ הענע — דארף שיטאניעץ
 גרינבערג צירל — בעלזשעץ
 גרינבערג חנה — בעלזשעץ
 גאמולקא כאנקע — לודמיר
 גרינער הערשל — בעלזשעץ
 גרינער פעסל — בעלזשעץ
 גרינער שיינדל — מיידאנעק
 גרינער יאסל — לודמיר
 גרינער חנא — בעלזשעץ

גאלדשטיין שמואל — לעמבערג
 גאלדשטיין איידל — בעלזשעץ
 גאלדשטיין מאשע-אסתר — „מארש“
 איזשביצע
 גאלדשטיין שלמה — לודמיר
 גאלדשטיין איטע — לודמיר
 גאלדשטיין חנה — לודמיר
 גאלדשטיין איציק — לודמיר
 גאלדשטיין אסתר — לודמיר
 גאלדשטיין שלמה — ראטנפארבאנד
 גאלדשטיין חיה — לעמבערג
 גאלדשטיין טויבע — לעמבערג
 גאלדשטיין סימע — לעמבערג
 גאלדשטיין ראניע — לעמבערג
 גאלדשטיין העניע — לעמבערג
 גאלדשטיין לאה — לעמבערג
 גאלדשטיין אברהם — לעמבערג
 גאלדשטיין אסתר — לעמבערג
 גאלדשטיין העסעלע — „אקציע“ זאמאשטש
 גאלדשטיין יולעק — „אקציע“ זאמאשטש
 גאלדשטיין ניוניע — „אקציע“ זאמאשטש
 גאלדשטיין רחל — „אקציע“ זאמאשטש
 גאלדשטיין שמריהו — לודמיר
 גאלדשטיין שרה — לודמיר
 גאלדשטיין יידל — ?
 גאלדשטיין פרימעט — ?
 גאלדשטיין אלטער — ?
 גאלדשטיין שרה — ?
 גאלד חיים מעכל — „אקציע“ זאמאשטש
 גאלד ברכה — סיביר
 גענזלער משה — לודמיר
 גענזלער פערל — לודמיר
 גענזלער העניע — לודמיר
 גענזלער מרים — לודמיר
 גענזלער דבורה — לודמיר
 גענזלער גוטשע — לודמיר
 גענזלער יצחק — לודמיר
 גענזלער אסתר — לודמיר
 גייער בנימין — ווארשע
 גייער רישע — ווארשע
 גייער מיעטעק — ווארשע
 גייער דארע — ווארשע
 גערזאן חיים — בעלזשעץ
 גערזאן אסתר — בעלזשעץ
 גערזאן רבקה — ראטנפארבאנד

גרינגלער ברכה — בעלזשעץ
 גרינער פעסל — בעלזשעץ
 גרינער בערל — בעלזשעץ
 גרינער זלאטע — בעלזשעץ
 גרינער וואלוויש — בעלזשעץ
 גרינער רבקה — בעלזשעץ
 גרינער פייגע — בעלזשעץ
 גרינער יעקב — בעלזשעץ
 גרינער לייב — בעלזשעץ
 גרינער מרדכי — ?
 גרינער צביה — ?
 גרינער בריינע — ?
 גרינער מינע — ?
 גרינער חיים — ?
 גאלדגראבער יצחק — לעמבערג
 גאלדגראבער לעאן — לעמבערג
 גאלדגראבער ישראל — לעמבערג
 גאלדגראבער נעמי — ראווניע
 גאלדגראבער סאניע — ראווניע
 גאלדגראבער אברהם — ראווניע
 גאלדגראבער רבקה — ראווניע
 גאלדגראבער אסתר — ראווניע
 גאלדגראבער אהרן — ראווניע
 גאלדגראבער לעאן — ראווניע
 גאלדגראבער יעקב — לודמיר
 גאלדגראבער חיה־יוכבד — בעלזשעץ
 גאלדגראבער רבקה־גוטע —
 „אקציע“ זאמאשטש
 גאלדגראבער שלמה — בעלזשעץ
 גאלדגראבער יוסף — לעמבערג
 גאלדגראבער אהרן — בעלזשעץ
 געליבטער בעריש — בעלזשעץ
 געליבטער פיניע — לודמיר
 געליבטער שמחה — רויטע ארמיי
 געליבטער אהרן — בעלזשעץ
 געליבטער מרגלית — בעלזשעץ
 גערשנגראפן משה — בעלזשעץ
 גערשנגראפן רייזל — בעלזשעץ
 גערשנגראפן יצחק — בעלזשעץ
 גערשנגראפן מאניע — בעלזשעץ
 גערשנגראפן לייביש — בעלזשעץ
 גערשנגראפן רחל — בעלזשעץ
 גערשנגראפן איסר — סקאזשיסקא
 גרינגלער שרה־איטע — בעלזשעץ
 גרינגלער בערל — בעלזשעץ

גרינגלער אליעזר — בעלזשעץ
 געלערנטער גדליה — בעלזשעץ
 געלערנטער חיה־אסתר — בעלזשעץ
 גראד מאיר — בעלזשעץ
 גראד צילע — בעלזשעץ
 גראד מאליע — בעלזשעץ
 געווערץ גיטל — „אקציע“ זאמאשטש
 געווערץ גאלדע — בעלזשעץ
 גאלדשמידט חיה — „אקציע“ זאמאשטש
 גאלדשמידט יחיאל — פארטיזאנער
 גאלדשמידט משה — בעלזשעץ
 גאלדשמידט ריווע — בעלזשעץ
 גאלדשמידט יוסף — לודמיר
 גאלדשמידט יוכבד — לודמיר
 גאלדשמידט אייזל — בעלזשעץ
 גאלדשמידט חווה — בעלזשעץ
 גאלדשמידט איטשע — בעלזשעץ
 גאלדשמידט גיטל — בעלזשעץ
 גאלדשמידט הערש — בעלזשעץ
 גאלדשמידט גאלדע — בעלזשעץ
 גאלדשמידט חיים — בעלזשעץ
 גאלס אברהם — בעלזשעץ
 גאלס (קאהאן) פעלע — בעלזשעץ
 גראסבוים שפרה — לודמיר
 גראסבוים כאנקע — לודמיר
 גראסבוים מרים — לודמיר
 גראסבוים שאול — לודמיר
 גראסבוים יולי — לודמיר
 גראסבוים פישל — לודמיר
 גראסבוים העניע — לודמיר
 גרי שרה — בעלזשעץ
 גרי וועלוול — בעלזשעץ
 גרי בעריש — בעלזשעץ
 גרי הערש — קראסנאָו־אָלסק
 גלעזער שושנה — ?
 גלעזער איידל — „אקציע“ זאמאשטש
 גלעזער חיים — „אקציע“ זאמאשטש
 גלעזער נחמיה — „אקציע“ זאמאשטש
 גלעזער שלמה־לע — „אקציע“ זאמאשטש
 גלעזער יאסעלע — „אקציע“ זאמאשטש
 גאלדפעדער משה — בעלזשעץ
 גאלדפעדער רחל — בעלזשעץ
 גאלדפעדער משה — בעלזשעץ
 גאלדפעדער העניע — בעלזשעץ
 גאלדפעדער פאניע — לודמיר

ד.

העכטקאפף שמואל — זאמאשטש
העכטקאפף שרה — זאמאשטש
העכטקאפף משהלע — כאדאראו
העכטקאפף הערש — כאדאראו
העכטקאפף שיינדל — כאדאראו
העכטקאפף יעקב — ווארשע
העכטקאפף האדעס — ווארשע
העכטקאפף אברהם — ווארשע
העכטקאפף לייבל — ווארשע
העכטקאפף שיינדל — ווארשע
העלפמאן ביילע — טישאוויעץ
העלפמאן יעקב — בעלזשעץ
העלפמאן אסתר — בעלזשעץ
העלפמאן מאשע — בעלזשעץ
העלפמאן סימע — בעלזשעץ
העלפמאן ריווע — ראטנפארבאגד
הערוואן ישראל — בעלזשעץ
הערוואן שרה — בעלזשעץ
הערוואן שאול — בעלזשעץ
הערוואן טעמע — בעלזשעץ
הערוואן משה — בעלזשעץ
הערוואן גיטל — בעלזשעץ
האלץ אנטשל — לעמבערג
האלץ מירל — לעמבערג
האלץ יעקב — בעלזשעץ
האלץ לאה — בעלזשעץ
האלץ קיילע — „ראטונדע“
האלץ חנה — בעלזשעץ
האלץ מירע — בעלזשעץ
האלץ משה — לעמבערג
האלץ רחל — לעמבערג
האלץ רבקה — לעמבערג
האלץ מלכה — לעמבערג
האלץ ניווע — לעמבערג
האלץ אנשל — לעמבערג
האלץ צעשע — לעמבערג
האלץ מאטל — ?
האלץ חנה — ?
האלץ יוסף — בעלזשעץ
האלץ אנשל — לוצק
האלץ בראנטשע — לוצק
האלץ קינד — לוצק
האלץ ירחמיאל — ?
האלץ פעשע — ?

גאלדפעדער פייגע — לודמיר

גרובער מרדכי — ?

גרובער וואלוויש — לאדזש

גרובער פייגע — לאדזש

גלאנץ נפתלי — „אקציע“ זאמאשטש

גלאנץ גיטל — „אקציע“ זאמאשטש

גלאנץ יאנקעלע — „אקציע“ זאמאשטש

גאלדצווייג שמואל — ?

גאלדצווייג הינדע — ?

גאלדצווייג מאניק — ?

גאלדצווייג קובא — ?

גאלדצווייג עטל — ?

גערינג טויבע — ראווונע

גערינג חיה — ראווונע

ד.

דאלכער משה — בעלזשעץ

דאלכער טויבע — בעלזשעץ

דאלכער דארע — בעלזשעץ

דאלכער פאלע — בעלזשעץ

דאלכער דוד — לודמיר

דאלכער עטל — לודמיר

דאלכער יאנקל — לודמיר

דאלכער חיים — לודמיר

דאלכער מאלע — לודמיר

דאלכער איטקע — לודמיר

דאלכער הענער — לודמיר

דיקער שמואל — ?

דיקער מינדל — לעמבערג

דיקער משה — ?

דיקער דארע — ?

דיקער שמואל — בעלזשעץ

דיקער עטל — בעלזשעץ

דיקלער חיים — בעלזשעץ

דיקלער ריווע — בעלזשעץ

דיקלער פייגע — בעלזשעץ

דיקלער משה — בעלזשעץ

דיקלער צפורה — בעלזשעץ

דראנג יודל — בעלזשעץ

דראנג ראזע — בעלזשעץ

דארן שמואל — ליטע

דעקל בערל — „אקציע“ זאמאשטש

דעקל טשארגע — „אקציע“ זאמאשטש

דארפסגייער בעניע — בעלזשעץ

האַקער שרה־ריווע — קלעוואן	האַלץ יאָסקע — ?
האַקער גדליה — קלעוואן	האַלץ מענדל — ?
האַמערשטאַק ליפּע — בעלזשעץ	האַלץ דוד — ?
האַמערשטאַק שרה — בעלזשעץ	האַלץ גיטל — ?
האַמערשטאַק שמואל — בעלזשעץ	האַרץ משה — לעמבערג
האַמערשטאַק חנה — בעלזשעץ	האַרץ רבקה — לעמבערג
האַראָוויץ שמואל — בעלזשעץ	האַרץ יוסף — לעמבערג
האַראָוויץ חיה — בעלזשעץ	האַרץ כאַסיע — לעמבערג
האַראָוויץ בעריש — זדאָלבוואָוו	האַרץ אברהם — לעמבערג
האַראָוויץ פעפקע — בעלזשעץ	האַרץ לייזער — לעמבערג
האַראָוויץ שיינדל — בעלזשעץ	האַרץ שמואל — לעמבערג
האַראָוויץ שרה — בעלזשעץ	האַרץ מאַלע — לעמבערג
האַראָוויץ עטל — בעלזשעץ	האַרץ נעשע — לעמבערג
האַראָוויץ ליובע — בעלזשעץ	האַרץ שלום — לעמבערג
האַראָוויץ יחיאל — בעלזשעץ	האַרץ יצחק — לעמבערג
האַראָוויץ חיה — בעלזשעץ	הערץ לייביש — בעלזשעץ
האַראָוויץ מלכה — בעלזשעץ	הערץ פערל — בעלזשעץ
האַראָוויץ ביילע — בעלזשעץ	הערץ אליהו — בעלזשעץ
האַראָוויץ משה — בעלזשעץ	הערץ יאָנקל — „אַקציע“ זאַמאַשטש
האַראָוויץ רבקה — בעלזשעץ	הערץ פרוי — „אַקציע“ זאַמאַשטש
האַראָוויץ יחזקאל — בעלזשעץ	הערצבערג איטשע־מאיר — ראָדאָם
האַראָוויץ פראַדל — בעלזשעץ	הערצבערג שלמה — טראָווינק
האַראָוויץ מאַניעק — בעלזשעץ	הערצבערג איטע — טראָווינק
האַראָוויץ יחיאל — בעלזשעץ	הערצבערג יעקב — לודמיר
האַראָוויץ שמואל — בעלזשעץ	הערצבערג מלכה — לודמיר
הערנהוט יעקב — זאַמאַשטש	הערצבערג משה־נתן — לודמיר
הערנהוט אייזל — ראָדאָם	הערצבערג טעווקע — לודמיר
הערנהוט מאַקס — ראָדאָם	הערצבערג רבקה — לודמיר
הערנהוט שיעלע — בעלזשעץ	הערמאַן משה — קאָוועל
הערנהוט בערעלע — בעלזשעץ	הערמאַן באַשע — קאָוועל
הוט יעקב — בעלזשעץ	הערינג יחיאל — פאַרטיזאַנער
הוט לאה — בעלזשעץ	הערינג פרוי — פאַרטיזאַנער
הוט חנה — בעלזשעץ	האַנטווערקער נחום — בעלזשעץ
הוט וועלוול — לודמיר	האַנטווערקער פרץ — בעלזשעץ
הוט יודל — בעלזשעץ	האַנטווערקער שלום — בעלזשעץ
הוט פייגע־אַסתר — בעלזשעץ	האַנטווערקער יוסף — בעלזשעץ
הוט יוסף — בעלזשעץ	האַנטווערקער מינטשע — בעלזשעץ
הוט קלמן — בעלזשעץ	האַנטווערקער חנה — בעלזשעץ
הוט מלכה — בעלזשעץ	האַרטשטיין לוי — בעלזשעץ
הירשהאָרן לייב — לודמיר	האַרטשטיין לאה — בעלזשעץ
הירשהאָרן דבורה — לודמיר	העללער יענטע — בעלזשעץ
הירשהאָרן אליעזר — בעלזשעץ	העללער יעקעלע — בעלזשעץ
הירשהאָרן רייזל — בעלזשעץ	העללער מאַלע — בעלזשעץ
הירשהאָרן שמואל־הערש — בעלזשעץ	האַקער אברהם — קלעוואן
הירשהאָרן יודל — בעלזשעץ	האַקער חנה — קלעוואן

הירשהארן יהושע — לודמיר
הירשהארן ביילע — לודמיר
הילף יצחק — לעמבערג
הילף ביילע — לעמבערג
הילף אברהם — לעמבערג
הילף יידל — לעמבערג
הילף רחל — לעמבערג
הילף מרדכי — לעמבערג
הילף פיניע — לעמבערג
הילף ליבער — לעמבערג
הילף פערל — לעמבערג
הייבער שמואל — זאמאשטש
הייבער זעלדע — בעלזשעץ
הייבער שלמה — בעלזשעץ
הייבער יהודה — ווארשע
הייבער יעקב — ווארשע
הובעל שלמה — לודמיר
הובעל חיהלע — לודמיר
הובעל בינע — לודמיר
הובעל יחזקאל — לודמיר
הובערמאן לאה — בעלזשעץ
הארנפעלד הערש — בעלזשעץ
הארנפעלד חיה — בעלזשעץ
האפמאן משה — בעלזשעץ
הארפין שמעון ?
הארפין בראנע ?
הארפין פעשע ?
הארפין מרדכי ?
הארפין פייגעלע ?
האש יצחק ?
האש טויבע ?
האש חיים־הערש ?
האש רחל ?
העכטמאן פעשע ?
העכטמאן אברהם ?
העכטמאן הערש ?
העכטמאן מנשה ?
העכטמאן אביגדור ?
הארן טביה ?
האלענדער לאה ?
האקמאן זישע — ראטנפארבאנד

.11

וואהל שלמה — לעמבערג
וואהל פייגע — לעמבערג

וואהל דוד — מיידאנעק
וואהל עווא — לובלין
וואהל ברוך — לעמבערג
וואלקין שמואל — וואלקאוויסק
וואלקין פערל — וואלקאוויסק
וואלקין שרה — וואלקאוויסק
ווינאווער יעקב — בעלזשעץ
ווינאווער רייזעלע — בעלזשעץ
ווינאווער דארע — בעלזשעץ
ווינאווער צעשע — בעלזשעץ
וואלפנפעלד יוחנן — קאמאראוו
וואלפנפעלד שרה־ביילע — קאמאראוו
וואלפנפעלד יאנקל — בעלזשעץ
וואלפנפעלד שלמה — בעלזשעץ
וואלפנפעלד רויזע — בעלזשעץ
וואלפנפעלד טויבע — בעלזשעץ
וואמזער שלמה — בעלזשעץ
וואמזער פעשע — בעלזשעץ
וואמזער גרשון — בעלזשעץ
וואמזער פייגע — בעלזשעץ
וועקסלער שייזעלע — געשטארבן זאמאשטש
וועקסלער פערל — בעלזשעץ
וועקסלער בינע — בעלזשעץ
וועקסלער דבורה — בעלזשעץ
וועקסלער אברהם — בעלזשעץ
וועקסלער פייגע — לעמבערג
וויינטרויב אייזיק — לעמבערג
וויינטרויב פריידע — לעמבערג
וויינטרויב הענע — לעמבערג
וויינטרויב אברהם — לעמבערג
וויינטרויב חיים — לעמבערג
וויינטרויב אפרים — לעמבערג
וויינטרויב לייזער — ראטנפארבאנד
וויינטרויב רבקה — פילעדעף
וויינטרויב יעקב — פילעדעף
וויינטרויב משה — פילעדעף
וויינטרויב בעניע — פילעדעף
וויינטרויב קיילע — פילעדעף
וויינטרויב רחל — בעלזשעץ
וויינטרויב אליה — מיידאנעק
וויינטרויב חנה — בעלזשעץ
וויינטרויב שיינדל — נאווע־ווייליקע
וויינטרויב שלום־בער — ביאליסטאק
וויינטרויב פייגע — בעלזשעץ
וויינטרויב פערעלע — בעלזשעץ

ווערט דאשעלע --- בעלזשעץ	וויינטרויב טויבע --- בעלזשעץ
ווערמוט יוסף --- בעלזשעץ	וויינטרויב ברוך --- בעלזשעץ
ווערמוט פערל --- בעלזשעץ	וויינטרויב פריידעלע --- בעלזשעץ
ווערמוט בעניע --- „אקציע“ זאמאשטש	וויינטרויב ליבע --- לודמיר
ווערמוט שמואל --- בעלזשעץ	וויינטרויב בנימין --- ריוזנאי
ווערטמאן גיטל --- ?	וויינטרויב שיינע־שיינדל --- איזשביצע
ווערטמאן משה --- ?	וויינבערג ישראל --- בעלזשעץ
ווערטמאן הערש --- ?	וויינבערג גיטל --- בעלזשעץ
ווערטמאן פריידע --- ?	וויינבלאט דוד --- בעלזשעץ
ווערטמאן ביילע --- ?	וויינבלאט פערל --- בעלזשעץ
ווערטמאן מלכה --- ?	וויינבלאט פייגע --- בעלזשעץ
ווערטמאן שיינע --- ?	וויינבלאט אייזיק --- בעלזשעץ
ווערטמאן וואלף --- ?	וויינבלאט חנינא --- בעלזשעץ
ווערטמאן אברהם --- בעלזשעץ	וויינבלאט משה־יעקב --- ראטנפארבאנד
ווערטמאן פעשע --- בעלזשעץ	וויינבלאט אבוש --- ראטנפארבאנד
ווערטמאן בעריש --- בעלזשעץ	וויינבלאט הערש --- בעלזשעץ
ווערטמאן ביילע --- בעלזשעץ	וויינבלאט אסתר --- בעלזשעץ
ווערטמאן מינדל --- בעלזשעץ	וויינבלאט שלמה --- בעלזשעץ
ווערטמאן מלכה --- בעלזשעץ	וויינבלאט חיה --- בעלזשעץ
וואגנער אליעזר --- בעלזשעץ	וויינבלאט טויבע־רחל --- פון א באַמבע
וואגנער עטעלע --- בעלזשעץ	וויינבלאט זלמן --- בעלזשעץ
וואגנער הינדע --- בעלזשעץ	וויינריב אליה --- ?
וואגנער איבא --- בעלזשעץ	ווייסטוך יצחק --- בעלזשעץ
וואגנער מנחם־מענדל --- בעלזשעץ	ווייסטוך פייגל --- ווארשע
וואגנער יענטע --- געשטארבן זאמאשטש	ווייסטוך מרדכי --- ווארשע
ווארט ישראל --- בעלזשעץ	ווייסטוך צעשע --- ווארשע
ווארט סימע --- בעלזשעץ	ווייסטוך יאסל --- ווארשע
ווארט צבי --- בעלזשעץ	ווילדער דוד --- געשטארבן זאמאשטש
ווארט יצחק --- בעלזשעץ	וועכטער איטשעלע ---
ווארט יעקב --- בעלזשעץ	וועכטער „מארש“ איזשביצע
וואגשאל מאטל --- סאָביבאָר	וועכטער אסתר --- בעלזשעץ
וואגשאל לאה --- סאָביבאָר	וועכטער שמעון --- געשטארבן זאמאשטש
וואגשאל חיים --- סאָביבאָר	וועכטער פאליע --- בעלזשעץ
וואגשאל יאָסעלע --- סאָביבאָר	וועכטער הענעך --- ראטנפארבאנד
וואַקס מרדכי --- בעלזשעץ	וועכטער מאניע --- ראטנפארבאנד
וואַקס מינדל --- בעלזשעץ	וועכטער מאניעק --- ראטנפארבאנד
וואַקס טויבע --- בעלזשעץ	וועכטער שמואל --- ראטנפארבאנד
וואַקס מאיר --- לודמיר	וועכטער העניעק --- מיידאנעק
וואַקס טויבע --- לודמיר	וועכטער צפורה --- בעלזשעץ
וואַקס יוחנן --- לודמיר	וועכטער זיגמונד --- ראָוונע
וואַקס רחל --- לודמיר	וועכטער טאשע --- ראָוונע
וואַקס משה --- בעלזשעץ	וועכטער נח --- רויטע אַרמיי
וואַקס אסתר --- בעלזשעץ	ווערט לייב --- „אקציע“ זאמאשטש
וואַקס טויבע --- בעלזשעץ	ווערט זאַשע --- בעלזשעץ
וואַסערטרעגער זלאַטע --- וואַרשע	ווערט יצחק --- בעלזשעץ

זילבערמאן נעכע — ?
 זילבערמאן שרה — ?
 זילבערמאן עוזר — ?
 זילבערמאן יידל — ?
 זימערמאן לייבוש — בעלזשעץ
 זימערמאן רבקה — בעלזשעץ
 זימערמאן שעפטל — בעלזשעץ
 זימערמאן יחזקאל — בעלזשעץ
 זימערמאן בריינטשע — בעלזשעץ
 זימערמאן חנה — בעלזשעץ
 זאבערמאן יעקב — „אקציע“ זאמאשטש
 זאבערמאן גיטעלע — בעלזשעץ
 זאבערמאן פאלינא — בעלזשעץ
 זאבערמאן חיים — בעלזשעץ
 זאבערמאן יעקב — דערשאסן זאמאשטש
 זאבערמאן פיניע — מיידאנעק
 זאבערמאן אברהם — בעלזשעץ
 זאבערמאן עמנואל — פוילישע ארמיי
 זאבערמאן יאנקעלע — בעלזשעץ
 זאבערמאן דינה — בעלזשעץ
 זאבערמאן משה — בעלזשעץ
 זאבערמאן אסתר — בעלזשעץ
 זאבערמאן גיטעלע — בעלזשעץ
 זאבערמאן יחיאל — בעלזשעץ
 זאבערמאן חיה-גיטל — בעלזשעץ
 זילבער בנימין — בעלזשעץ
 זילבער הערש — בעלזשעץ
 זילבער שלמה — בעלזשעץ
 זילבער רייזל — בעלזשעץ
 זילבער שמואל — בעלזשעץ
 זילבער אברהם — בעלזשעץ
 זילבער יעקב — בעלזשעץ
 זילבער הינדע — בעלזשעץ
 זילבער לייב — בעלזשעץ
 זילבער צלובה — בעלזשעץ
 זיצער נחמן — בעלזשעץ
 זיצער טויבעלע — בעלזשעץ
 זיצער חנה — בעלזשעץ
 זיצער אברהם — מיידאנעק
 זיסמילך יהושע — בעלזשעץ
 זיסמילך פייגע — בעלזשעץ
 זעקסער עדא — לאדזש
 זעקסער יענטעלע — לאדזש
 זעקסער אהרן-דוד — לאדזש
 זיסמילך לייביש — בעלזשעץ

זואסערטרעגער פרימעט — ווארשע
 זואסערטרעגער פייגע-דאבע — ווארשע
 זואסערטרעגער הערש — ווארשע
 זואסערטרעגער שיינדעלע — ווארשע
 זואלער שמואל — בעלזשעץ
 זואלער ביילע — בעלזשעץ
 זואלער ישראל — בעלזשעץ
 זואקסמאן יוסף — רויטע ארמיי
 זואקסמאן פישל — רויטע ארמיי
 זואקסמאן משהל — רויטע ארמיי
 זואקסמאן שלמה — רויטע ארמיי
 זוערנער בערל — סקאזשיסקא
 זוינמאכער בערעלע — „אקציע“ זאמאשטש
 זיין טאכטער אסתרל — „אקציע“ זאמאשטש

ז.

זעץ לייביש — סיביר
 זעץ לאה — בעלזשעץ
 זעץ חנינה — בעלזשעץ
 זעץ יעקב — בעלזשעץ
 זעץ משה — בעלזשעץ
 זעץ עלקע — בעלזשעץ
 זעץ שלמה — סארנע
 זעץ רחל — בעלזשעץ
 זעץ אברהם — מיידאנעק
 זעץ שמואל — מיידאנעק
 זעץ חיה — מיידאנעק
 זעץ עטל — מיידאנעק
 זעץ ביילע — מיידאנעק
 זעץ מלכה — פון א באמבע
 זיידנער חיה — בעלזשעץ
 זיידנער פנחס — בעלזשעץ
 זיידנער ביילע — ווארשע
 זיידנער בענציע — בעלזשעץ
 זיידנער גיטל — בעלזשעץ
 זיידנער פנחס — בעלזשעץ
 זיידנער יחזקאל — בעלזשעץ
 זיידנער חנה — בעלזשעץ
 זיידנער שלמה יהודה — בעלזשעץ
 זיידנער בנימין — בעלזשעץ
 זיידנער שרה — בעלזשעץ
 זילבערבערג לייבל — איזשביצע
 זילבערבערג שרה — איזשביצע
 זילבערבערג מאטל — איזשביצע
 זילבערמאן עמנואל — ?

זיסמילך מרדכי — בעלזשעץ
 זיסמילך אברהם־איסר — סקאזשיסקא
 זיסמילך יוכבד — ?
 זיסמילך קינדער — ?
 זינגערמאן משה — בעלזשעץ
 זינגערמאן זלאטע־אסתר — בעלזשעץ
 זינגערמאן יהונתן — בעלזשעץ
 זינגערמאן לאה — בעלזשעץ
 זינגערמאן יהושע — בעלזשעץ
 זינגערמאן גיטל — בעלזשעץ
 זינגערמאן יצחק — ראדאם
 זינגערמאן פרוי — ראדאם
 זינגערמאן קינד — ראדאם
 זינגערמאן יהושע — קאזשיטשע ביי ראווונע
 זינגערמאן באשע — קאזשיטשע ביי ראווונע
 זינגערמאן פנחס — לודמיר
 זינגערמאן פעשע — לודמיר
 זינגערמאן שלום — קאזשיטשע ביי ראווונע
 זינגערמאן ביילע — " " "
 זינגערמאן אברהם — " " "
 זינגערמאן איטע — " " "
 זינגערמאן (רימער) — סקאזשיסקא
 זיידוועבער לייבוש — בעלזשעץ
 זיידוועבער מירל — בעלזשעץ
 זיידוועבער יצחק — בעלזשעץ
 זיידוועבער ישראל — בעלזשעץ
 זיידוועבער ברוך — בעלזשעץ
 זיידוועבער מירע — בעלזשעץ
 זיידוועבער אברהם — בעלזשעץ
 זיידפאדעם יצחק — בעלזשעץ
 זיידפאדעם גאלדע — בעלזשעץ
 זיידפאדעם שרה־מאלע — בעלזשעץ
 זיידפאדעם לאה — בעלזשעץ
 זיידפאדעם דבורה — בעלזשעץ
 זיידפאדעם רעכל — בעלזשעץ
 זיידעל אברהם — קאמאראו
 זיידעל מרים — קאמאראו
 זיידעל שפרינצע — "אקציע" זאמאשטש
 זיידעל חנה — בעלזשעץ
 זעגן קלמן — בעלזשעץ
 זעגן אסתר — בעלזשעץ
 זעגן דוד — בעלזשעץ
 זעגן משה — סיביר
 זיס פייוול — בעלזשעץ
 זיס חנה — בעלזשעץ

זיס אפרים — בעלזשעץ
 זינגער שלמה — לעמבערג
 זאלצמאן דוד — ווארשע
 זיפצער פון טארטאק — "ראטונדע"

ט

טאטענגרעבער וואווע —
 "אקציע" זאמאשטש
 טאטענגרעבער שמואל — בעלזשעץ
 טאטענגרעבער איטשע —
 "אקציע" זאמאשטש
 טאטענגרעבער אהרן — ווארשע
 טאטענגרעבער קובא — ווארשע
 טאטענגרעבער אברהם — בעלזשעץ
 טאטענגרעבער בלומטשע — בעלזשעץ
 טאטענגרעבער דבורה — בעלזשעץ
 טאטענגרעבער בריינע — בעלזשעץ
 טאפף שלום — בעלזשעץ
 טאפף רחל — בעלזשעץ
 טאפף יחזקאל — בעלזשעץ
 טאפף חייאלע — בעלזשעץ
 טאפף יעקב־מאיר — לודמיר
 טאפף יהושע — "רעטאנדע"
 טאפף פעשע — "רעטאנדע"
 טאפף יחזקאל — "רעטאנדע"
 טאפף רבקה — ?
 טאפף הענטשע — ?
 טאפף מלכה — ?
 טרוק נחמן — בעלזשעץ
 טרוק מלכה — בעלזשעץ
 טרוק שרה — בעלזשעץ
 טוכשניידער שעפסל — לודמיר
 טוכשניידער חייה — וואלין
 טוכשניידער פייגעלע — וואלין
 טרעגער יעקב — בעלזשעץ
 טרעגער ליובע — בעלזשעץ
 טרעגער מירעלע — בעלזשעץ
 טרעגער שמואל — בעלזשעץ
 טרויב יוחנן — לוצק
 טרויב בלומע — לוצק
 טרויב משה — לוצק
 טרויב יוכבד — לוצק
 טרויב שרהלע — לוצק
 טישבערג שלום — בעלזשעץ
 טישבערג פרימעט — בעלזשעץ

טישבערג רייזל — בעלזשעץ
טישבערג שרה — בעלזשעץ
טישבערג אברהם — בעלזשעץ

יונגמאן נאטע — בעלזשעץ
יונגמאן רייזעלע — רייזעץ
יונגמאן מרים — רייזעץ
יונגמאן גרשון הענעך — מיידאנעק
יונגמאן יודל — יוזעפאוו
יונגמאן משה — לובלין
יאָנאַסגאַרטל רייזל — בעלזשעץ
יאָנאַסגאַרטל מלך — סיביר
יאָקובשטאַט יוסף — סיביר
יאָקובשטאַט יעקב — סיביר
יאָקובשטאַט עלקע — סיביר
יאָקובשטאַט רבקה — סיביר
יאָקובשטאַט חיה — סיביר
יערוואָלימסקי חנה — ?
יערוואָלימסקי צביה — ?

כ

כמיעלאַזש העניע — ?
כמיעלאַזש פראַניע — ?
כמיעלאַזש רחל — ?
כמיעלאַזש מרדכי — ?
כמיעלאַזש חנה — ?
כמיעלאַזש שיינדל — ?
כמיעלאַזש פריידע — ?
כמיעלאַזש אהרן — ?

5

לובלינער בן-ציון — בעלזשעץ
לובלינער ברכה — בעלזשעץ
לובלינער פעלע — בעלזשעץ
לובלינער יולעק — בעלזשעץ
לובלינער אלעז — בעלזשעץ
לוקסענבורג בעריש — בעלזשעץ
לוקסענבורג רוזשע — בעלזשעץ
לוקסענבורג שרה — לעמבערג
לוקסענבורג שלמה —

דערשאַסן ביים טראַנספּאָרט
לוקסענבורג חנה — „אַקציע“ זאַמאַשטש
לוקסענבורג יאדושע — בעלזשעץ
לוקסענבורג אַמי — בעלזשעץ
לוקסענבורג ריטא — בעלזשעץ
לוקסענבורג רוזא — ראַטנפאַרבאַנד

לוקסענבורג אייזיק — וואַרשע
לוקסענבורג פעלע — וואַרשע
לוקסענבורג טעוועק — וואַרשע
לוקסענבורג וולאָדאַש — וואַרשע
לערנער שמואל — בעלזשעץ
לערנער חיה — בעלזשעץ
לערנער אסתר — בעלזשעץ
לערנער בלומע — לודמיר
לערנער שמואל — לודמיר
לערנער ישראל — לודמיר
לערנער יעקב — לומדיר
לערנער אברהם — „ראַטונדע“
לערנער מאלע — בעלזשעץ
לערנער בייראך — לעמבערג
לערנער שרה — לעמבערג
לערנער בערל — לעמבערג
לערנער הענעך — ?
לערנער חיה — ?
לערנער פישל — ?
לערנער פאלע — ?
לערנער שייקע — ?
לוסטיוגאָן שרה — ?
לוסטיוגאָן גיטל — ?
לוסטיוגאָן משה — ?
לוסטיוגאָן רבקה — ?
לוסטיוגאָן ביילע — ?
לוסטיוגאָן סימע — ?
לאַגערבוים שמואל — בעלזשעץ
לאַגערבוים פעסל — בעלזשעץ
לאַגערבוים חיה — בעלזשעץ
לאַגערבוים אהרן — בעלזשעץ
לאַגערבוים פיניע — בעלזשעץ
לאַנגבוים ישראל — „ראַטונדע“
לאַנגבוים בערל — „ראַטונדע“
לעווינזאָן אשר — וואַרשע
לעווינזאָן שרה — וואַרשע
לעווינזאָן אברהם — וואַרשע
לעווינזאָן דוד — טרעבלינקע
לעווינזאָן בינע — בעלזשעץ
לעדערמאַן מרדכי — בעלזשעץ
לעדערמאַן רבקה — בעלזשעץ
לעדערמאַן מיכאל — לעמבערג
לעווין אריה — בעלזשעץ
לעווין אסתר — בעלזשעץ
לעווין חנה — בעלזשעץ

לעווין משה — בעלזשעץ
 לעווין יענטע — בעלזשעץ
 לעווין יעקב — בעלזשעץ
 לעווין שלמה־הערש — בעלזשעץ
 לעווקאוויטש מינדל — בעלזשעץ
 לעווקאוויטש קיילע — בעלזשעץ
 לעווקאוויטש רעכל — בעלזשעץ
 לאק מענדל — בעלזשעץ
 לעמבערגער דאָראַטאָ — אוישוויץ
 לעמבערגער הערשל — סקאזשיסקא
 לעמבערגער פייגע — איזשביצע
 לעמבערגער שיינדל — מיידאָנעק
 לעוואַנט אליה־דוד — ?
 לעוואַנט פייגע — ?
 לעוואַנט יאקל — דאָרף ביאָלאָוואָלאָ
 לעוואַנט יוכבד — ?
 לעוואַנט חיים־ראובן — ?
 ליסטוויז משה — ביי דער גרענעץ
 ליסטוויז פייגע — הרוביעשאָוו
 ליסטוויז אָהרן — הרוביעשאָוו
 ליכטענבערג יאַסל — לודמיר
 ליבל שמעון — לודמיר
 ליבל בלומע — לודמיר
 ליבל משה — לודמיר
 ליבל חנה — לודמיר
 ליבל חיים — לודמיר
 ליבל שיינדל — לודמיר
 ליבל פריידע — לודמיר
 ליבער אָהרן — „אַקציע“ זאַמאַשטש
 ליבער מענדל — „אַקציע“ זאַמאַשטש
 ליבער בערטאָ — „אַקציע“ זאַמאַשטש
 ליבער וואָלף־יהודה — „אַקציע“ זאַמאַשטש
 ליבער רויזע — „אַקציע“ זאַמאַשטש
 ליבער לייב — „אַקציע“ זאַמאַשטש
 ליבער בנימין — „אַקציע“ זאַמאַשטש
 ליבער שרה־לאה — ?
 ליבער משה — ?
 לופט ראובן — לעמבערג
 לופט בריינע — לעמבערג
 לופט אברהם — מיליטער
 לעמפל בונם — בעלזשעץ
 לעמפל מאָטל — בעלזשעץ
 לעמפל שבע — בעלזשעץ
 לעמפל חנה — בעלזשעץ
 לעמפל יעקב — בעלזשעץ

מ.

מילשטיין חנן — קרעמעניץ
 מילשטיין גיטל — קרעמעניץ
 מילשטיין אברהם — קרעמעניץ
 מילשטיין שמואל — לודמיר
 מילשטיין שיינדל — לודמיר
 מילשטיין יאַנקל — לודמיר
 מענדעלזאָן יעקב „אַקציע“ זאַמאַשטש
 מענדעלזאָן הינדע — בעלזשעץ
 מענדעלזאָן אברהם — לעמבערג
 מענדעלזאָן נוישע — לעמבערג
 מענדעלזאָן הענעך — לודמיר
 מענדעלזאָן יענטע — לודמיר
 מענדעלזאָן זיסל — וואַרשע
 מענדעלזאָן רחל — וואַרשע
 מענדעלזאָן דוד — „רעטאַנדע“
 מענדעלזאָן חנה — „רעטאַנדע“
 מענדעלזאָן יידל — לודמיר
 מענדעלזאָן משה — לודמיר

- מענדעלזאן פייזל — בעלזשעץ
זיין פרוי — בעלזשעץ
מענדעלזאן חיה — לעמבערג
מענדעלזאן יאשע — מייראנעק
מענדעלזאן שרה — בעלזשעץ
מענדעלזאן אגושא — בעלזשעץ
מענדעלזאן משה — לעמבערג
מענדעלזאן סימע — לעמבערג
מענדעלזאן אסתר — לעמבערג
מענדעלזאן מרדכי — לעמבערג
מענדעלזאן הענע — לודמיר
מענדעלזאן נינא — לעמבערג
מענדעלזאן חיים — איזשביצע
מענדעלזאן גיטל — איזשביצע
מענדעלזאן אברהם — ווארשע
מענדעלזאן אייזל — פאלטאווע
מענדעלזאן פנחס — קרים
מענדעלזאן שמעלקע — בעלזשעץ
מענדעלזאן הינדע — בעלזשעץ
מענדעלזאן רבקה — בעלזשעץ
מענדעלזאן יוסף — בעלזשעץ
מענדעלזאן זעלדע — בעלזשעץ
מענדעלזאן רבקה — בעלזשעץ
מענדעלזאן עטל — בעלזשעץ
מענדעלזאן איציק — בעלזשעץ
מענדעלזאן חנהלע — לודמיר
מענדעלזאן פייגעלע — בעלזשעץ
מעסער הירש — „ראטונדע“
מעסער רייזל — בעלזשעץ
מעסער יהושע — בעלזשעץ
מעסער חנה — בעלזשעץ
מעסער משה — בעלזשעץ
מעסער גרשון — ?
מעסער חיה — ?
מעסער מאשע — ?
מאנדעלבוים גדליה — בעלזשעץ
מאנדעלבוים ריקל — בעלזשעץ
מאנדעלבוים יעקב — לעמבערג
מאנדעלבוים עטקע — לעמבערג
מאנדעלבוים לוי — בעלזשעץ
מארגוליס מרדכי — „אקציע“ זאמאשטש
מארגוליס נפתלי — ?
מארקפעלד משה — לודמיר
מארקפעלד חיה — לודמיר
מאליער שאול — בעלזשעץ
- מאליער רעגינע — בעלזשעץ
מאליער רות — בעלזשעץ
מאליער אנטשל — בעלזשעץ
מאליער שפרינצע — בעלזשעץ
מאליער שמעון — „ראטונדע“
מאליער לאה — בעלזשעץ
מארגנשטערן יוכבד — בעלזשעץ
מארגנשטערן גדליה — בעלזשעץ
מארגנשטערן ציפע — בעלזשעץ
מארגנשטערן רחלע — ביאליסטאק
מארגנשטערן חיהלע — ביאליסטאק
מארגנשטערן שיינדל — ביאליסטאק
מארגנשטערן דבורה — ?
מארגנשטערן יוחנן — ווארשע
מארגנשטערן שרהלע — ווארשע
מארגנשטערן פערעלע — ווארשע
מארגנשטערן יועם — ווארשע
מארגנשטערן חיים — בעלזשעץ
מארגנשטערן הינדע — בעלזשעץ
מארגנשטערן בעניע — בעלזשעץ
מארגנשטערן שרה — בעלזשעץ
מארגנשטערן דבורה — בעלזשעץ
מארגנשטערן חיים-שלמה — לודמיר
מארגנשטערן ליבער — לודמיר
מארגנשטערן רבקה — לודמיר
מאנטאג הערש-בער — בעלזשעץ
מאנטאג שרהלע — בעלזשעץ
מאנטאג חיה — בעלזשעץ
מאנטאג פראדעלע — בעלזשעץ
מאנטאג איטע — בעלזשעץ
מערזעל פייזל — בעלזשעץ
מערזעל שיינדל — בעלזשעץ
מעקלער מרדכי — „אקציע“ זאמאשטש
מעקלער הענע — בעלזשעץ
מעקלער בעריש — בעלזשעץ
מעקלער מלכה — בעלזשעץ
מעקלער רחל — בעלזשעץ
מעקלער מאלע — בעלזשעץ
מעקלער משה — בעלזשעץ
מעקלער פייגע — בעלזשעץ
מעקלער פישל — בעלזשעץ
מעקלער שיינדל — געשטארבן איטאליע
מעקלער סאניע — „אקציע“ זאמאשטש
מעקלער העלע — „אקציע“ זאמאשטש
מעקלער הירש — „אקציע“ זאמאשטש

מייזלס גיטל — בעלוזשעץ
 מייזלס אלקנה — בעלוזשעץ
 מייזלס איטשע — לודמיר
 מייזלס פסח — ?
 מייל לאה — בעלוזשעץ
 מייל חנון — „ראָטונדע“
 מייל רייזל — בעלוזשעץ
 מייל רחל — בעלוזשעץ
 מייל צירל — בעלוזשעץ
 מאַנגעל מענדל — לאָדזש
 מאַנגעל לייבעלע — לאָדזש
 מאַנגעל אסתר פייגע — לעמבערג
 מאַנגעל ליינעלע — לעמבערג
 מאַנזיס איטשע — בעלוזשעץ
 מאַנזיס איסר — בעלוזשעץ
 מאַנזיס חווה — לעמבערג
 מאַנזיס נחמיה — לעמבערג
 מאַנזיס לייבל — לעמבערג
 מאַנזיס מינדל — בעלוזשעץ
 מאַנזיס יעקב־משה — בעלוזשעץ
 מאַנזיס שפּרינצע — בעלוזשעץ
 מאַנזיס גיטעלע — ?
 מאַנזיס לייב — בעלוזשעץ
 מאַנזיס יחיאל — בעלוזשעץ
 מאַנזיס עטל — לעמבערג
 מאַנזיס איציק — לעמבערג
 מינץ שכנא — בעלוזשעץ
 מינץ בריינע — בעלוזשעץ
 מאַגריל חיה — ?
 מאַגריל חיים — מיידאָנעק
 מילץ הערש — בעלוזשעץ
 מילץ יידל — בעלוזשעץ
 מילץ בעריש — בעלוזשעץ
 מילץ חיים — בעלוזשעץ
 מילץ לאָזער — האַמבורג
 מילץ יעקל — ראָוונע
 מילץ גיטל — ראָוונע
 מילץ ישראל — ראָוונע
 מילץ הערש — ראָוונע
 מילץ חיים־לייב —

געשפרונגען פון טויט-עשאלאן
 מילך היה-רחל — ?
 מילך ישראל — פון א באַמבע
 מילך שרה — ?
 מילך הערש — ?

מעקלער משה-מענדל — בעלושעץ
 מעקלער דבורה — בעלושעץ
 מעקלער ברכה — בעלושעץ
 מעקלער אברהם — בעלושעץ
 מעקלער פרומטשע — בעלושעץ
 מעקלער יצחק — סקאזשיסקא
 מיטלפונקט משה — לעמבערג
 מיטלפונקט רחל — לעמבערג
 מאַנדעלסבערג לייביש — בעלושעץ
 מאַנדעלסבערג רחל — בעלושעץ
 מאַנדעלסבערג גיטל — בעלושעץ
 מאַנדעלסבערג חנה — בעלושעץ
 מאַנדעלסבערג יצחק — בעלושעץ
 מאַסקאַל יעקב — בעלושעץ
 מאַסקאַל יוכבד — בעלושעץ
 מאַסקאַל אסתר — בעלושעץ
 מאַסקאַל פעסל — בעלושעץ
 מאַסקאַל אהרן — בעלושעץ
 מאַסקאַל משה — פראַנט סטאַלינגראַד
 מאַסקאַל לייב — בעלושעץ
 מאַסקאַל מרדכי — לעמבערג
 מאַסקאַל מרים — לעמבערג
 מאַסקאַל זלמן — לעמבערג
 מאַסקאַל באַשע — לעמבערג
 מאַסקאַל בן-ציון — לעמבערג
 מאַסקאַל מינטשע-רחל — לעמבערג
 מאַסקאַל שבתי — ראַטנפאָרבאָנד
 מיאָדאָוויק חיה — בעלושעץ
 מילדוואַרם זישע — ?
 מערמעלשטיין מרדכי — לודמיר
 מערמעלשטיין אסתר — לודמיר
 מערמעלשטיין לענין — לודמיר
 מערמעלשטיין יהושע — בעלושעץ
 מיטעלמאַן אהרן — בעלושעץ
 מיטעלמאַן רחל — בעלושעץ
 מיטעלמאַן שפּרינצע — בעלושעץ
 מיטעלמאַן הירש — לודמיר
 מיטעלמאַן לאה — לודמיר
 מיטעלמאַן גיטל — לודמיר
 מיטעלמאַן אברהם — ?
 מיטעלמאַן יצחק — וואַרשע
 מיכעלזאָן פייגעיִזעלדע — בעלושעץ
 מיכעלזאָן חיה-ביילע — בעלושעץ
 מיזלס אברהם — בעלושעץ
 מיזלס רחל — בעלושעץ

סאַבאַל דוד-זעליג — געשטאַרבן זאַמאַשטש
 סאַבאַל חנה — געשטאַרבן זאַמאַשטש
 סאַבאַל פינקל — געשטאַרבן זאַמאַשטש
 סאַבאַל תמרל — בעלזשעץ
 סאַבאַל לייביש — קאַמאַראָוו
 סאַפּיאָן יעקב — סקאַזשיסקאַ
 סאַפּיאָן פעלע — בעלזשעץ
 סאַפּיאָן עמנואל — בעלזשעץ
 סאַפּיאָן רות — בעלזשעץ
 סאַפּיאָן דוד — נאָך דער באַפֿרייאַונג
 סעגעלמאַן, ברידער — לודמיר
 ספּאָדעק יודל — מיידאַנעק
 ספּאָדעק יהודית — „אַקציע“ זאַמאַשטש
 ספּאָדעק פעסל — בעלזשעץ
 ספּאָדעק שרה-רבקה — בעלזשעץ
 ספּאָדעק מלכה — בעלזשעץ
 ספּאָדעק ליובע — בעלזשעץ
 ספּאָדעק לאה — בעלזשעץ
 ספּאָדעק שלמה — דערשאַסן זאַמאַשטש
 ספּאָדעק לייביש — בעלזשעץ
 ספּאָדעק חווה — בעלזשעץ
 ספּאָדעק וואָלוויש — בעלזשעץ
 ספּאָדעק זלאָטע — בעלזשעץ
 ספּאָדעק יוסף — בעלזשעץ
 ספּאָדעק אייזיק — בעלזשעץ
 ספּאָדעק אַהרן — בעלזשעץ
 ספּאָדעק מרים — בעלזשעץ
 ספּאָדעק יידל — בעלזשעץ
 ספּאָדעק מלכה — בעלזשעץ
 ספּאָדעק חנטשע — בעלזשעץ
 ספּאָדעק דוד — בעלזשעץ
 ספּאָדעק יידל — בעלזשעץ
 ספּאָדעק יהודית — בעלזשעץ
 ספּאָדעק וואָלף — ראַטנפאַרבאַנד
 ספּאָדעק ביילע — בעלזשעץ
 ספּאָדעק גאַלדע — בעלזשעץ
 ספּאָדעק יהושע — בעלזשעץ
 ספּאָדעק חנה — בעלזשעץ
 סאַקס זיסקינד — בעלזשעץ
 סאַקס מרים — בעלזשעץ
 סאַקס רבקה — בעלזשעץ
 סאַקס פיניע — בעלזשעץ
 סאַקס איטשע — בעלזשעץ
 סידעל עטל — רייזוויץ
 סידעל פערל — רייזוויץ

מילץ ראכטשע — ?
 מילץ מנשה — ?
 מילץ חיים — „ראַטונדע“
 מעלצמאַן ישראל — קרעמעניץ
 מעלמאַן רבקה — קרעמעניץ
 מאַנדל הענעד — בעלזשעץ
 מעלער גוליע — לודמיר
 מילדנער יידל — פון אַ באַמבע
 מילדנער שיינדל — פון אַ באַמבע

נ.

ניימאַרק אהרן-שמואל — בעלזשעץ
 ניימאַרק רייזל — בעלזשעץ
 נירענבערג רבקה — בעלזשעץ
 נירענבערג פייגע — בעלזשעץ
 נירענבערג דוד — בעלזשעץ
 ניר שמעון — בעלזשעץ
 ניר שבע — בעלזשעץ
 ניר שרה — בעלזשעץ
 ניר מאַטל — בעלזשעץ
 ניר יוסף — בעלזשעץ
 ניר נעכע — בעלזשעץ
 נעטל משה — געשטאַרבן זאַמאַשטש
 נעטל חנה — בעלזשעץ
 נעטל יום-טוב — לעמבערג
 נעטל גיטל — „ראַטונדע“
 נעטל חנן — סקאַזשיסקאַ
 ניעמעץ קלמן — לעמבערג
 ניעמעץ עטל — לעמבערג
 ניעמעץ בתיה — לעמבערג
 ניעמעץ פייזל — ?
 ניעמעץ אסתר — ?
 ניעמעץ פריידע — ?
 נעצמאַן אַריש — ראַטנפאַרבאַנד
 נודל משה — ראַטנפאַרבאַנד
 נודל גיטל — ראַטנפאַרבאַנד
 נודל חנה — ראַטנפאַרבאַנד
 נודל חיה — ראַטנפאַרבאַנד
 נודל בינע — ראַטנפאַרבאַנד
 נירענשטיין לאזער — וואַרשע
 ניקעלסבערג טאַדעס — בעלזשעץ

ם.

סאַבאַל קלמן — „אַקציע“ זאַמאַשטש
 סאַבאַל רייזל — בעלזשעץ

סידעל רבקה — רייוויץ
סידעל הענע — רייוויץ
סאכאטשעווסקי צביה — דובנע

ע

עוויגקייט דוד — בעלזשעץ
עוויגקייט זיסל — בעלזשעץ
עוויגקייט לאלע — בעלזשעץ
עוויגקייט הענעך — ראטנפארבאנד
עוויגקייט גדליה — בעלזשעץ
עוויגקייט שיינדל — בעלזשעץ
עקוס לייב — בעלזשעץ
עקוס פייגע — בעלזשעץ
עקוס נחמיה — בעלזשעץ
עקוס חיה — בעלזשעץ
עלסטער חנן — בעלזשעץ
עלסטער איטקע — בעלזשעץ
עלסטער יעקל — אקצידענט רויטע מיליץ
ערליך צביה — ?
ערליך הערץ — ?
ערליך חנינא — בעלזשעץ
ערליך פרידע — בעלזשעץ
ערליך ליפע — בעלזשעץ
ערליך אסתר — בעלזשעץ
ערליך הירש — סיביר
ערליך מאלי — בעלזשעץ
ערליך מירל — בעלזשעץ
ערליך יוסף — סיביר
ערליך ריווע — סיביר
ערליך חנה-פערל — וואלקאוויסק
ערליך חנה — בעלזשעץ
ערליך פנחס — סקאזשיסקא
ערליך לייזער — בעלזשעץ
ערליך שיינדל — בעלזשעץ
ערליך דבורה — בעלזשעץ
ערליך פייגע — בעלזשעץ
ערליך טויבע — בעלזשעץ
עלבוים הערש — אוקראינע
עלבוים ביילקע — אוקראינע
עלבוים עטל — אוקראינע
עלבוים שלמה-הערש — בעלזשעץ
עלבוים גרשון — בעלזשעץ
עלבוים פרימטשע — בעלזשעץ
עלבוים פראדל — בעלזשעץ
עלבוים ישעיה — בעלזשעץ

עלבוים הערש — בעלזשעץ
עלבוים פייגע — בעלזשעץ
עלבוים יאסעלע — בעלזשעץ
עלבוים אסתרל — בעלזשעץ
עלבוים איידל — לאדזש
עלבוים הערשל — לאדזש
עלבוים נחום — לאדזש
עלבוים באשעלע — לאדזש
עלבוים שלמה — לאגער „לופטוואפע“
עלבוים צביה — „לעצטער קרבן“
עלבוים בנימינס זון — „ראטונדע“
ענגעלשטיין זאב — לודמיר
ענגעלשטיין וואלף — ?
ענגעלשטיין לאה — ?
ענגעלשטיין פייגע-ליובע — ?
ענגעלשטיין חווה — ?
ענגעלשטיין בראנדל — ?
ענגעלשטיין פרימעט — ?
עדעלמאן אהרן — בעלזשעץ
עדעלמאן בראניע — בעלזשעץ
עדעלמאן מאיר — לעמבערג
עדעלמאן סימע — בעלזשעץ
עדעלמאן הערש — בעלזשעץ
עדעלמאן יעקב — בעלזשעץ
עדעלבערג שמואל — „ראטונדע“
עפראס מרדכי — ?
עפראס פרומקע — בעלזשעץ
עפראס יעפים — ראטנפארבאנד

פ

פאמפעט פישל — בעלזשעץ
פאמפעט גיטל — בעלזשעץ
פאמפעט רוסקע — בעלזשעץ
פאפיער נתן — ראטנפארבאנד
פאפיער פרימטשע — ראטנפארבאנד
פאפיער מלכה — ראטנפארבאנד
פאפיער גיטל — ראטנפארבאנד
פאפיער לאה — ראטנפארבאנד
פאפיער שמואל — ראטנפארבאנד
פאך הערש — בעלזשעץ
פאך צירל — בעלזשעץ
פאך שלום — בעלזשעץ
פאך אברהם — בעלזשעץ
פערצוק — סאלע — בעלזשעץ
פערצוק — מאריש — „אקציע“ זאמאשטש

פעקלער יעקב — „אקציע“ זאמאשטש
פיקארטישק אברהם (שלמה?) — „ראטונדע“

פ.

פערשטענדיק שלמה־דוד — בעלזשעץ
פערשטענדיק חיה — בעלזשעץ
פערשטענדיק ברכה — געשט. זאמאשטש
פערשטענדיק חיים — בעלזשעץ
פערשטענדיק גיטל — בעלזשעץ
פערשטענדיק שרה — בעלזשעץ
פלעשלער שמואל־יאנקל — בעלזשעץ
פלעשלער חנה־שיינדל — בעלזשעץ
פלעשלער חווה — בעלזשעץ
פלעשלער הירש — בעלזשעץ
פלעשלער פייגע — בעלזשעץ
פלעשלער פנחס — „אקציע“ זאמאשטש
פלעשלער רבקה — בעלזשעץ
פלעשלער וועלוול — בעלזשעץ
פלעשלער נאניע — בעלזשעץ
פלעשלער ראכטשע — בעלזשעץ
פלעשלער דבורה — לודמיר
פלעשלער יידל — לודמיר
פלעשלער מינדל — לודמיר
פלעשלער שאול — בעלזשעץ
פלעשלער בינע — בעלזשעץ
פלעשלער איתמר — סקאזשיסקא
פעלדשטיין איטשע — בעלזשעץ
פעלדשטיין לייבל — לודמיר
פעלדשטיין חנה — בעלזשעץ
פעלדשטיין פייגע — סיביר
פעלדשטיין אברהם — לודמיר
פעלדשטיין יקותיאל — בעלזשעץ
פעלדשטיין עטל — בעלזשעץ
פעלדשטיין הענעך — ראטנפארבאנד
פעלדשטיין מאטל — ראטנפארבאנד
פעלדשטיין אסתר — ראטנפארבאנד
פעלדשטיין פייגע — לעמבערג
פעלדשטיין צפורה — לעמבערג
פעלדשטיין יהושע — בעלזשעץ
פעלדשטיין גאלדע — בעלזשעץ
פעלדמאן שבע — לודמיר
פעלדמאן משה — לודמיר
פעלדמאן אהרן — לודמיר
פעלדמאן אהרן־וואלף — בעלזשעץ
פעלדמאן עלקע — בעלזשעץ

פינטשאק לאה — ?
פעלץ שמואל — איזשביצע
פעלץ חנה — איזשביצע
פעלץ לאה — איזשביצע
פעלץ פראדל — איזשביצע
פעלץ וואלף — איזשביצע
פעלץ הערש — איזשביצע
פרץ יולעק־יהודה — לודמיר
פוטער סיני — בעלזשעץ
פוטער פריידע — בעלזשעץ
פוטער גיטל — בעלזשעץ
פוטער בערל — בעלזשעץ
פוטער דבורה — בעלזשעץ
פוטער מרים — בעלזשעץ
פוטער שלמה — בעלזשעץ
פוטער חיים — בעלזשעץ
פוטער אסתר — בעלזשעץ
פוטער דבורה — בעלזשעץ
פוטער פייגע — בעלזשעץ
פוטער בעריש — בעלזשעץ
פוטער יואל — בעלזשעץ
פוטער רבקה — בעלזשעץ
פוטער לייביש — ?
פערל משה־חיים — „אקציע“ זאמאשטש
פערל פייגע — בעלזשעץ
פערל לייב — בעלזשעץ
פערל מרים — בעלזשעץ
פערל ישראל — בעלזשעץ
פערל פנחס — בעלזשעץ
פערל שיינדל — בעלזשעץ
פערל ישראל — בעלזשעץ
פערל שרה — לעמבערג
פערל שלמה — לעמבערג
פערל לאזער — לעמבערג
פערלמוטער טוביה — ביאליסטאק
פערלמוטער שפרה — בעלזשעץ
פערלמוטער ראזאליע — בעלזשעץ
פערלמוטער לודוויקא — „אקציע“ זאמאשטש
פערלמוטער סטעלא — „אקציע“ זאמאשטש
פערלמוטער יחזקאל — לעמבערג
פערלמוטער רחל — לעמבערג
פעקלער שמואל — בעלזשעץ
פעקלער חנה־רחל — בעלזשעץ
פעקלער מאלע — „אקציע“ זאמאשטש
פעקלער אליה — „אקציע“ זאמאשטש

- פעלדמאן הערש בעלזשעץ
פעלדמאן פישל — סקאזשיסקא
פלוג אברהם — בעלזשעץ
פלוג פייגע — בעלזשעץ
פלוג רחל — בעלזשעץ
פלוג שרה — בעלזשעץ
פלוג שרה — בעלזשעץ
פלוג איטע — בעלזשעץ
פלוג שלמה — בוכענוואלד
פלוג צעשע — בעלזשעץ
פלוג ניושע — בעלזשעץ
פלוג מירע — בעלזשעץ
פלוג יוסף — בעלזשעץ
פלוג שפרה — בעלזשעץ
פלוג אברהם — בעלזשעץ
פלוג מרדכי — „אקציע“ זאמאשטש
פלוג געצל — בעלזשעץ
פלוג הינדע — בעלזשעץ
פלוג לייב — בעלזשעץ
פלוג שרה — בעלזשעץ
פלוג יהושע — בעלזשעץ
פלוג ראניע — בעלזשעץ
פלוג פייגע — בעלזשעץ
פלוג מאטל — בעלזשעץ
פלוג יאסל — איזשביצע
פלוג חיה — איזשביצע
פלוג רבקה — איזשביצע
פלוג וועלוול — איזשביצע
פלוג דאבע — איזשביצע
פלוג יוסף — איזשביצע
פלוג לאה — איזשביצע
פלוג דבורה — בעלזשעץ
פלוג טויבע — בעלזשעץ
פאס אנשל — בעלזשעץ
פאס שרה — בעלזשעץ
פאס גיטל — בעלזשעץ
פאס מינדל — בעלזשעץ
פאס אברהם — בעלזשעץ
פאס חנהלע — בעלזשעץ
פאס משה — „אקציע“ זאמאשטש
פאס חנטשע — בעלזשעץ
פאס מאליע — בעלזשעץ
פאס יענטע — בעלזשעץ
פאלעק שלום — לודמיר
פאלעק לייב — לודמיר
- פאלעק הענטשע — לודמיר
פאלעק העסי — לודמיר
פאלעק מלכה — לודמיר
פינקעלשטיין אייזיק — בעלזשעץ
פינקעלשטיין זישע — בעלזשעץ
פינקעלשטיין חנה — בעלזשעץ
פינקעלשטיין מרדכי — בעלזשעץ
פינקעלשטיין לאה — בעלזשעץ
פינקעלשטיין וואלף — קאמאראוו
פינקעלשטיין מלכה — קאמאראוו
פינקעלשטיין יהושע — „אקצ.“ זאמאשטש
פינקעלשטיין איטע — בעלזשעץ
פינקעלשטיין יעקב — בעלזשעץ
פינקענבערג מרדכי — לודמיר
פינקענבערג ליובע — מיידאנעק
פינקענבערג חיה — ?
פינקענבערג בראנטשע — ?
פינקענבערג בנימין — אוישוויץ
פינקענבערג שולמית — אוישוויץ
פיימאן יוסף — אוישוויץ
פריימאן שרה — אוישוויץ
פריימאן פיניע — אוישוויץ
פריימאן הערש — אוישוויץ
פריימאן חנן — אוישוויץ
פריימאן פייגע — אוישוויץ
פריימאן חנן — אוישוויץ
פריימאן חיה — אוישוויץ
פריימאן הירש — אוישוויץ
פרישמאן אסתר — אוישוויץ
פרישמאן הערש — ?
פרישמאן שרה — ?
פייפער צביה — בעלזשעץ
פייפער מלכה — בעלזשעץ
פייפער יוסף — בעלזשעץ
פייפער משה — בעלזשעץ
פייפער דאָרע — בעלזשעץ
פרייד משה — „אקציע“
פרייד גרינע — בעלזשעץ
פרייד עלקע — בעלזשעץ
פרייד לייזער — לאָגער ?
פרייד איטע — לאָגער ?
פרייד דאָבע — לאָגער ?
פרייד בעריש — בעלזשעץ
פרייד ביילע — בעלזשעץ

- פרידלינג ישראל-יחיאל — בעלזשעץ
 פרידלינג רחל-לאה — בעלזשעץ
 פרידלינג שרהלע — בעלזשעץ
 פרידלינג בערל — בעלזשעץ
 פרידלינג קנדל — בעלזשעץ
 פרידלינג שלמה — בעלזשעץ
 פרידלינג גרינע — בעלזשעץ
 פרידלינג בלומע — בעלזשעץ
 פרידלינג חנהלע — בעלזשעץ
 פרידלינג יידעלע — בעלזשעץ
 פרידלינג בערעלע — בעלזשעץ
 פרידלינג מאַטעלע — בעלזשעץ
 פרידלינג הערשעלע — בעלזשעץ
 פרידלינג פישל — ?
 פרידלינג מאכלע — ?
 פרידלינג סימע — ?
 פרידמאן חיה — קאוועל
 פרידמאן רבקה — ווארשע
 פרידמאן חיים — קאוועל
 פרידמאן איציק — קאוועל
 פרידמאן יעקב — קאוועל
 פרידמאן טעמע — קאוועל
 פראנק חיים — „ראַטונדע“
 פערשטמאן ישראל — בעלזשעץ
 פערשטמאן רבקה — בעלזשעץ
 פערשטמאן אברהם-חיים — בעלזשעץ
 פערשטמאן חיה-פריידע — בעלזשעץ
 פישעלזאן נאטע — קאוועל
 פישעלזאן שרה — קאוועל
 פישעלזאן רחל — קאוועל
 פישעלזאן סאלעק — קאוועל
 פישעלזאן יהודה — געשטאַרבן זאַמאַשטש
 פישעלזאן פערל — ווארשע.
 פישעלזאן ישראל — „אַקציע“ זאַמאַשטש
 פישעלזאן ברוך — „אַקציע“ זאַמאַשטש
 פוקס פייוול — קאַמאַראָוו
 פוקס פראַדל — קאַמאַראָוו
 פוקס מאיר — ראַטנפאַרבאַנד
 פוקס חנה — ראַטנפאַרבאַנד
 פוקס שרהלע — ראַטנפאַרבאַנד
 פוקס משהלע — ראַטנפאַרבאַנד
 פוקס טוביה — קאַמאַראָוו
 פוקס פייגע — קאַמאַראָוו
 פוקס מרדכי-הערש — ראַטנפאַרבאַנד
 פוקס טוביה — ?
- פרייד לייב — רויטע אַרמיי
 פרייד מאַשעלע — קאוועל
 פרייד ישראל — קאוועל
 פרייד זעליג — קאוועל
 פרייד שלמה — בעלזשעץ
 פרייד מלכה — בעלזשעץ
 פרייד הינדע — בעלזשעץ
 פרייד יחיאל — בעלזשעץ
 פרייד קיילע — בעלזשעץ
 פרייד רבקה — בעלזשעץ
 פרייד רחל — בעלזשעץ
 פרידריך אברהם — לובלין
 פרידריך מלכה — בעלזשעץ
 פרידריך לאה — בעלזשעץ
 פאַנג חיים — מיידאַנעק
 פאַנג שאַשע — מיידאַנעק
 פאַנג ליבע — ?
 פאַנג רבקה — ?
 פאַנג שמואל — סאַביבאָר
 פאַנג סענדער — אוישוויץ
 פאַנג מאַניע — ?
 פריד יידל — בעלזשעץ
 פריד סאַניע — בעלזשעץ
 פריד ישראל — בעלזשעץ
 פריד רבקה — בעלזשעץ
 פריד חיים — בעלזשעץ
 פריד פראַדל — בעלזשעץ
 פרענקעל לייב — הרוביעשאָוו
 פרענקעל טעמע — הרוביעשאָוו
 פרענקעל ברכה — הרוביעשאָוו
 פרענקעל יחיאל — ראַטנפאַרבאַנד
 פרענקעל יצחק — ראַטנפאַרבאַנד
 פרידלינג הינדע — בעלזשעץ
 פרידלינג נחמיה — בעלזשעץ
 פרידלינג צבי — בעלזשעץ
 פרידלינג ביילע — בעלזשעץ
 פרידלינג מאַלע — בעלזשעץ
 פרידלינג חיהלע — בעלזשעץ
 פרידלינג צבי — בעלזשעץ
 פרידלינג פריידע — בעלזשעץ
 פרידלינג אברהם — בעלזשעץ
 פרידלינג צבי-הירש — בעלזשעץ
 פרידלינג יהודית — בעלזשעץ
 פרידלינג חיה-פריידע — בעלזשעץ
 פרידלינג אסתר — בעלזשעץ

פוקס מערעטע — ?

פוקס אסתר — ?

פוקס יהושע — בעלזשעץ

פוקס הענדל — בעלזשעץ

פייגענבוים שמשון — מיידאנעק

פייגענבוים שפרינצע — „ראטונדע“

פייגענבוים יעקב — סקאזשיסקא

פייגענבוים מלכה — ?

פישל פישל — בעלזשעץ

פישל שרהלע — בעלזשעץ

פישל יעקב — בעלזשעץ

פינגער סערקע — בעלזשעץ

פינגער יצחק — בעלזשעץ

פינקמאן יעקב — מיידאנעק

פינקמאן חיהלע — מיידאנעק

פינקמאן משה — ווארשע

פינקמאן רבקה — ווארשע

פינקמאן טעמע — בעלזשעץ

פינקמאן זעלדע — בעלזשעץ

פינקמאן יאסל — פון א באמבע

פינקמאן מאניעק — געטא

פינק פישל — בעלזשעץ

פינק חיה — בעלזשעץ

פינק יאסל — בעלזשעץ

פינק לייזער — לודמיר

פינק זישע — לודמיר

פעדער יחיאל — בעלזשעץ

פעדער חיה'שרה — לעמבערג

פעדער שלמה — לעמבערג

פעפער שיינדל — בעלזשעץ

פעפער שמעון — בעלזשעץ

פעפער אהרן — בעלזשעץ

פעפער ברוך — געשטארבן זאמאשטש

פעפער לייבל — לודמיר

פעכער אברהם — ?

פורער מאיר — בעלזשעץ

פורער מאלע — בעלזשעץ

פורער אברהם — בעלזשעץ

פורער קאפל — בעלזשעץ

פורער מלכה — בעלזשעץ

פורער חומע — בעלזשעץ

פירשט מרים — כעלם

פירשט רחל — בעלזשעץ

פליישמאן משה — בעלזשעץ

פליישמאן דאבע — בעלזשעץ

פליישמאן פייגע — בעלזשעץ

פרידריך פרוי, קינד — „ראטונדע“

פראנק חיים — „ראטונדע“

צ.

צוויליך אליהו — „ראטונדע“

צוויליך רייזל — בעלזשעץ

צוויליך חיים — ווארשע

צוויליך אסתר — געשטארבן זאמאשטש

צוויליך בלומע — בעלזשעץ

צוויליך מרדכי — איזשביצע

צוויליך העניע — בעלזשעץ

צעדערבוים פערל — בעלזשעץ

צעדערבוים גאלדע — בעלזשעץ

צעדערבוים בעריש — בעלזשעץ

צעדערבוים אסתר — בעלזשעץ

צעדערבוים מאטל — בעלזשעץ

צעדערבוים ראניעלע — בעלזשעץ

ציצמאן אברהם־משה — געשט. זאמאשטש

ציצמאן פעסל — „אקציע“ זאמאשטש

ציצמאן ברוך — בעלזשעץ

ציצמאן רייזל — בעלזשעץ

ציצמאן פערל — בעלזשעץ

ציצמאן חווה — בעלזשעץ

ציצמאן חיים — לודמיר

ציצמאן פרימעט — לודמיר

ציצמאן יעקב — מיידאנעק

ציצמאן חווה — בעלזשעץ

ציצמאן דוד — ?

ציטרין אסתר — בעלזשעץ

ציטרין יחזקאל — „ראטונדע“

ציטרין מאיר — בעלזשעץ

ציטרין ליובע — בעלזשעץ

ציטרין מאטל — בעלזשעץ

ציטרין באשע — בעלזשעץ

ציטרין מרדכי־ערש — בעלזשעץ

ציטרין פייגע — בעלזשעץ

ציטרין עטל — לודמיר

ציטרין מאיר — ?

ציטרין חיים — ?

ציפל איטע־לאה — בעלזשעץ

ציפל באשע — בעלזשעץ

צימרינג יעקב — סקאזשיסקא

צימרינג העניע — בעלזשעץ

צימרינג אהרן — מיידאנעק

קאהן טארדזשיק — בעלזשעץ
קאהן הערשל — בעלזשעץ
קאהן טאשע — ?
קאהן עריק — ?
קאהאן גיטל — ?
קאהאן אברהם — ?
קאהן איטשע מאיר — בעלזשעץ
קאהן ציפע — בעלזשעץ
קאהן שמחה — בעלזשעץ
קאהן שרה — ?
קאהן לייב — לודמיר
קאהן פיניע — לודמיר
קאהן יענטע — לודמיר
קאהן משה — קרעמעניץ
קאהן לייזער יהושע — בעלזשעץ
קאהן שרהלע — בעלזשעץ
קאפעלמאן יעקב — לודמיר
קאפעלמאן לאניע — לודמיר
קאפעלמאן חנה — בעלזשעץ
קאליכשטיין הערשל — לודמיר
קאליכשטיין יוסף — בעלזשעץ
קאליכשטיין פייגע — בעלזשעץ
קארנגאלד נחום — קרעמעניץ
קארנגאלד רחל — קרעמעניץ
קארנפעלד מרדכי־יוסף — געשט. לעמבערג
קארנפעלד צבי — בעלזשעץ
קארנפעלד שרה — בעלזשעץ
קאצקער חיים — בעלזשעץ
קאצקער בלומע — בעלזשעץ
קאצקער פשע — בעלזשעץ
קאצקער ציפע — בעלזשעץ
קאץ אברהם — בעלזשעץ
קאץ ליובע — בעלזשעץ
קאץ זאב — ווארשע
קאץ יונתן — „אקציע“ זאמאשטש
קאץ מינטשע — בעלזשעץ
קאץ אנטשל — בעלזשעץ
קאץ שבע — בעלזשעץ
קאץ יודל — בעלזשעץ
קאץ לאה — בעלזשעץ
קאץ יעקב — בעלזשעץ
קאץ הערשל — קרעמעניץ
קאץ שרה — קרעמעניץ
קאסנער פאלעק — ווארשע
קאסנער אסתר — בעלזשעץ

צימרינג משה — ?
צימרינג רחל — בעלזשעץ
צאלער מאַניעק — לעמבערג
צאלער מעני — לעמבערג
צאלער אריה — לעמבערג
צעלער דוד — בעלזשעץ
צעלער ביילע — בעלזשעץ
צעלער מאיר — בעלזשעץ
צווירן שמואל — לודמיר
צווירן פרימעט — לודמיר
צווירן חיים — ביי דער גרענעץ
צווירן טויבע — לודמיר
צוקערמאן עקיבא — בעלזשעץ
צוקערמאן חיים — בעלזשעץ
צוקערמאן יוסף — בעלזשעץ
צוקערמאן עזריאל — בעלזשעץ
צוקער יצחק — בעלזשעץ
צוקער עטל — בעלזשעץ
צוקער מיכל — לודמיר
צוקער לאה — לודמיר
צוקער יהודית — לודמיר
צוקער יעקב — לודמיר
צוקער אהרן — לודמיד
צוקער ישראל — דערשאסן זאמאשטש
צוקער וואלף — דערשאסן זאמאשטש
ציגעלמאן הענריק — לעמבערג
ציגעלמאן פרוי — לעמבערג

ק.

קאהן משה — קרעמעניץ
קאהן שרה — בעלזשעץ
קאהן פייגע — קרעמעניץ
קאהן חיה — קרעמעניץ
קאהן רחל — ווארשע
קאהן רבקה — קרעמעניץ
קאהן דוד — קרעמעניץ
קאהן מינדל — לובלין
קאהן גיטל — לובלין
קאהן הענער — בעלזשעץ
קאהן סטעני — בעלזשעץ
קאהן מענדל — בעלזשעץ
קאהן סטעלע — בעלזשעץ
קאהן מאַרצעל — בעלזשעץ
קאהן מילע — בעלזשעץ
קאהן גוטע — בעלזשעץ

- קאסנער מאטילדע — מיידאנעק
קאסנער מינע — בעלזשעץ
קאסנער אדם — ווארשע
קאסנער שרה-ראזע — לעמבערג
קאסנער הערש — בעלזשעץ
קאסנער חווה — בעלזשעץ
קאסנער שרה — בעלזשעץ
קאסנער רייצע — ווארשע
קאסנער שרהלע — בעלזשעץ
קארב הערש — בעלזשעץ
קארב רבקה — בעלזשעץ
קארב חנה — בעלזשעץ
קארב פייגע — ווארשע
קארב משה — בעלזשעץ
קארב טויבע־לאה — בעלזשעץ
קארב דוד — לעמבערג
קארב פייגע — לעמבערג
קארפ ישיעה — ?
קארפ האָדעס — ?
קארפ מרדכי — ?
קארפ לייזער — ?
קארפ אביש — קראַסניסטאָוו
קארפ הענטשע — קראַסניסטאָוו
קארפ חיים — קראַסניסטאָוו
קארפ סימעלע — קראַסניסטאָוו
קאמין יעקב — סאַרנע
קאמין רייזל — סאַרנע
קאמין פריידע רחל — בערדיטשעוו
קעסטענבערג איטשע־מאיר — ראַטנפאַרב.
קעסטענבערג איטע — ראַטנפאַרבאַנד
קעלנער משה — בעלזשעץ
קעלנער חנה — בעלזשעץ
קעלנער איטע — בעלזשעץ
קעלנער יוסף — בעלזשעץ
קעלנער סימע — בעלזשעץ
קעלנער שרהלע — בעלזשעץ
קעלנער געניע — בעלזשעץ
קעלנער מאַניע — בעלזשעץ
קעלנער רחל — בעלזשעץ
קעסלער מאיר — סוכאַוואָליע
קעסלער פייגע — סוכאַוואָליע
קעסלער זעליג־הערש — סוכאַוואָליע
קעסעל גיטל — בעלזשעץ
קעסעל מרדכי־לייביש — בעלזשעץ
קעסעל אברהם — בעלזשעץ
- קעסעל דוד — בעלזשעץ
קעסעל יוסף — בעלזשעץ
קעסעל דינה — בעלזשעץ
קעסעל האָדעס — בעלזשעץ
קעסעל אסתר — בעלזשעץ
קעסעל יצחק — בעלזשעץ
קעסעל שלמה — בעלזשעץ
קעניג לייב — בעלזשעץ
קעניג רויזע — בעלזשעץ
קעניג מענדל — בעלזשעץ
קענג בלומע — בעלזשעץ
קעניג אסתר־ביילע — בעלזשעץ
קעניגער משה — איזשביצע
קעניגער ביילע — בעלזשעץ
קעניגער חיים — לודמיר
קיניג יעקב — בעלזשעץ
קיניג שרה — בעלזשעץ
קיניג פרימטשע — בעלזשעץ
קיניג לייבל — בעלזשעץ
קיניג יצחק — בעלזשעץ
קליגער גאָלדע — בעלזשעץ
קליגער מלכה — בעלזשעץ
קליגער שרה — בעלזשעץ
קליגער גאָלדע — בעלזשעץ
קליגער ניאניע — בעלזשעץ
קליגער מינע — בעלזשעץ
קליגער וואָלף — בעלזשעץ
קליגער דבורה — בעלזשעץ
קליגער רישע — בעלזשעץ
קליגער אברהם — בעלזשעץ
קליגער שמעון — לודמיר
קליגער ראכטשע — לודמיר
קליגער רישע — ביאַליסטאָק
קליגער מאַלע — ביאַליסטאָק
קלינגער סאַלקע — בעלזשעץ
קלינגעל שייע — בעלזשעץ
קלינגעל רייזל — בעלזשעץ
קלינגעל לאהלע — בעלזשעץ
קלינגעל לייב — בעלזשעץ
קלינגעל זעלדע — בעלזשעץ
קלינגעל משה־בצלאל — בעלזשעץ
קלינגעל הינדע — בעלזשעץ
קלינגעל גאָלדע־מלכה — בעלזשעץ
קלינגעל בונם — בעלזשעץ
קלינגעל מלכהלע — בעלזשעץ

קרוק חווה — לודמיר
קאזאָווסקי חיים — ?
קילשטיין אליה — ?
קילשטיין טויבע — ?
קאַרנבליט שמואל-יצחק — טורקעסטאָן
קירש בן-ציון — בעלזשעץ
קירש שרה — בעלזשעץ
קאַרנמאַס זלמן — בעלזשעץ
קאַרנמאַס פרוי — בעלזשעץ
קאַרנמאַס בערטשע — לעמבערג
קאַרנמאַס חנה שרה — לעמבערג
קאַרנמאַס שיינדל-יודעס — לעמבערג
קאָפּעל ראובן — טישאָויעץ
קאָפּעל ליבע — טישאָויעץ
זייערע קינדער — טישאָויעץ
קאָפּעל לייזער — טישאָויעץ
קאָפּעל חנה — טישאָויעץ

ר.

ראַט ישראל — בעלזשעץ
ראַט איידעלע — בעלזשעץ
ראַט שימעק — בעלזשעץ
ראַש אברהם — בעלזשעץ
ראַש עטל — בעלזשעץ
ראַש חיים — בעלזשעץ
ראַש שמואל — בעלזשעץ
ראַש יאָסל — ?
ראַש שמחה — כעלם
ראַלניק אברהם — לודמיר
ראַלניק ברכה — לודמיר
ראַלניק מייזלעך — לודמיר
ראַלניק ליפּע — לודמיר
ראַלניק מאָטעלע — לודמיר
ראַלניק לאה — לודמיר
ראַלניק רבקהלע — לודמיר
ראָסעט ישראל — קרעמעניץ
ראַכמאַן לייביש — בעלזשעץ
ראַכמאַן פערל — בעלזשעץ
ראַכמאַן שלום — בעלזשעץ
ראַכמאַן מרדכי — בעלזשעץ
ראַכמאַן שרה — בעלזשעץ
ראַזמאַן אברהם — בעלזשעץ
ראַזמאַן מלכה — בעלזשעץ
ראַזמאַן צביה — בעלזשעץ
ראַזמאַן שמואל — בעלזשעץ

קלינגעל הערש — בעלזשעץ
קלינגעל שיינדעלע — בעלזשעץ
קלינגעל אברהם — בעלזשעץ
קלינגעל מאָניע — בעלזשעץ
קלינגעל גרשון — בעלזשעץ
קעלמאַנאָוויטש גרשון — לעמבערג
קעלמאַנאָוויטש מינטשע — לעמבערג
קעלמאַנאָוויטש באַלעק — לעמבערג
קאַרפּער לייזער-הערש — קאָוועל
קאַרפּער רויזע — קאָוועל
קאַרפּער בריינדל — קאָוועל
קאַרפּער מינע — קאָוועל
קליין חיים — בעלזשעץ
קליין געניע — בעלזשעץ
קליין סערקע — בעלזשעץ
קליין אליה — בעלזשעץ
קליין רעכל — בעלזשעץ
קליין משה — ?
קליין חיה-לאה — ?
קליין שיע — ?
קליין שרה — ?
קליין 2 קינדער — ?
קליין שיינדל — קלעוואָן
קליינמאַן חנה — „אַקציע“ זאַמאַשטש
קליינער שמעון — ראָטנפאַרבאַנד
קליינער ישעיה — בעלזשעץ
קליינער אייזיק — בעלזשעץ
קאַרן צפורה — בעלזשעץ
קאַרן משה — בעלזשעץ
קאַרן דוד — בעלזשעץ
קופּפּער אַנטשל — בעלזשעץ
קופּפּער איטשע — בעלזשעץ
קופּפּער רייזל — בעלזשעץ
קופּפּער האָדעס — בעלזשעץ
קופּפּער שיינדל — בעלזשעץ
קופּפּער אברהם — בעלזשעץ
קופּפּער העניע — בעלזשעץ
קופּפּער פריידע — בעלזשעץ
קופּפּער לאה — בעלזשעץ
קופּפּער בערל — בעלזשעץ
קופּפּער דוד — בעלזשעץ
קופּפּער שרהלע — בעלזשעץ
קרוק ישראל — לודמיר
קרוק גיטל — לודמיר
קרוק מענדל — לודמיר

- רינגלער גרשון — בעלזשעץ
 רינגלער דבורה — בעלזשעץ
 רינגלער דוד — בעלזשעץ
 רינגלער ליובע — בעלזשעץ
 רינגלער הערש — בעלזשעץ
 רינגלער העניע — בעלזשעץ
 רינגלער ברוך — בעלזשעץ
 רינגלער לייב — בעלזשעץ
 רינגלער באשע — בעלזשעץ
 רינגלער משה — בעלזשעץ
 רינגלער ברוך — בעלזשעץ
 רינגלער חנהלע — בעלזשעץ
 ראָזן לייב — „אקציע“ זאמאַשטש
 ראָזן לאה — בעלזשעץ
 ראָזן יולעק — וואַרשע
 ראָזן פערל — מיידאַנעק
 ראָזן כאַנטשע — בעלזשעץ
 ראָזן אַריה — בעלזשעץ
 ראָזן ישראל — ?
 ראָזן פייגע — ?
 ראָזן חנה — ?
 ראָזן בנימין — ?
 ראָזן אירמוש — ?
 ראָזן אברהם — ?
 ראָזן ברכה — ?
 ריינמאַן יעקב־קאַפל — בעלזשעץ
 ריינמאַן עטל — בעלזשעץ
 ריינמאַן חווה — בעלזשעץ
 ריינמאַן גיטל — בעלזשעץ
 ריינמאַן שלום — בעלזשעץ
 רייכמאַן דוד — בעלזשעץ
 רייכמאַן שרה — בעלזשעץ
 רייכמאַן יצחק — בעלזשעץ
 רייכמאַן חיים — בעלזשעץ
 רייכמאַן ראָזע — בעלזשעץ
 רייזפּעלד משה — „אקציע“ זאמאַשטש
 רייזפּעלד שמואל — לודמיר
 ראָזענפּעלד ישראל — בעלזשעץ
 ראָזענפּעלד איטעלע — בעלזשעץ
 ראָזענפּעלד שרהלע — בעלזשעץ
 ראָזענפּעלד חנהלע — ?
 ראָזענפּעלד בן־ציון — ?
 ראָזענפּעלד מלכה — ?
 ראָזענפּעלד רחל — ?
 ראָזענפּעלד מאָטל — ?
 ראָזענפּעלד העשל — ?
 ראָזענפּעלד בנימין — לודמיר
 ראָז העניע — בעלזשעץ
 ראָק יצחק־לייזער — לודמיר
 ראָק אסתרל — לודמיר
 קינדער ראָק — לודמיר
 ראָק מרדכי — געשטאַרבן זאמאַשטש
 ראָק שרה — געשטאַרבן זאמאַשטש
 ראָק חיים — איזשביצע
 ראָק לאהלע — איזשביצע
 ראָק שרהלע — איזשביצע
 רעזניק משה — קרעמעניץ
 ראָזענבערג ליובע — קאָוונע
 ראָזענבערג רחל — קאָוונע
 ראָזענבערג דבורה — קאָוונע
 ראָזענבערג ישראל־אליה — בעלזשעץ
 ראָזענבערג לאה — בעלזשעץ
 ראָזענבערג אַלטע — בעלזשעץ
 ראָזענבערג יעקב — בעלזשעץ
 ראָזענבערג נחמיה — בעלזשעץ
 ראָזענבערג הערש — לעמבערג
 ראָזענבערג מלכה — לעמבערג
 ראָזענבערג יוסף — לעמבערג
 ראָזענבערג גרשון — ?
 ראָזענבערג פייגע — ?
 ריכטמאַן אברהם — לעמבערג
 ריכטמאַן רייזל — „אקציע“ זאמאַשטש
 ריכטמאַן אידע — בעלזשעץ
 ריכטמאַן רבקה — בעלזשעץ
 ריכטמאַן וואַלוויש — „אקציע“ זאמאַשטש
 ריכטמאַן מינדל — בעלזשעץ
 ראַכטמאַן ישראל — לודמיר
 ראַכטמאַן פראַדל — לודמיר
 ראַפּאַפּאַרט משה — „דער לעצטער ייד“
 ראַפּאַפּאַרט יהושע — בעלזשעץ
 רענטנער איטשע־מאיר — בעלזשעץ
 רענטנער מרים — בעלזשעץ
 רענטנער שמואל — מיידאַנעק
 ריינער בנימין — לודמיר
 ריינער הלל — לודמיר
 ריינער לוטעק — פאַרטיזאַנער
 ריבאַק שלום — לודמיר
 ריבאַק פייגע — לודמיר
 ראָזנבוש־שפיגלגלאַס — איזשביצע
 רייזנער שמחה — לודמיר

רייזנער עטל — לודמיר
 רענער יהושע — בעלזשעץ
 רובינשטיין לייב — בעלזשעץ
 רובינשטיין שרה — בעלזשעץ
 רובינשטיין משה — בעלזשעץ
 רובינשטיין עלקע — בעלזשעץ
 רובינשטיין קינד — בעלזשעץ
 רייף בענציע — ?
 רייף שיינדל — אַליק - וואָלין
 רייף מאַנעס — ביים גרענעץ
 רייף שמשון — מיידאָנעק
 רויזנער ברוך — ?
 רויזנער צפורה — ?
 ראָזנצווייג ביילע — ?
 ראָזנצווייג יוסף — ?
 ראָזנצווייג לאה — ?
 ראָזנצווייג שייקע — ?
 ראָזנצווייג ישראל — ?
 ראָזנצווייג יוכבד — ?
 ראָזנצווייג יצחק — ?
 ראָפּעלט טויבע — איזשביצע
 ראָפּעלט משה — איזשביצע
 ראָפּעל משה — סקאָזשיסקאָ
 ראָפּעל רחל — לודמיר
 רוף אליה — לודמיר
 ראָנד שרה — ?
 ראָנזהאַלץ מלכה — איזשביצע

ש

שאַרף לייב-בער — בעלזשעץ
 שאַרף שרה — בעלזשעץ
 שאַרף יוסף — בעלזשעץ
 שאַרף דבורה — בעלזשעץ
 שאַרף אליעזר — בעלזשעץ
 שאַרף יוסף — בעלזשעץ
 שאַרף מרים — בעלזשעץ
 שאַרף מלכה — בעלזשעץ
 שאַרף פייגע — בעלזשעץ
 שאַרף וועלוול — בעלזשעץ
 שאַרף משה — בעלזשעץ
 שאַרף ביילע — בעלזשעץ
 שאַרף יודל — בעלזשעץ
 שאַרף חיים — בעלזשעץ
 שאַרף ביילע — בעלזשעץ
 שאַרף שלמה — בעלזשעץ

שאַרף יוכבד — בעלזשעץ
 שאַרף חיים — בעלזשעץ
 שאַרף אברהם — בעלזשעץ
 שאַרף יהושע — בעלזשעץ
 שאַרף ביילע — בעלזשעץ
 שאַרף משהלע — בעלזשעץ
 שאַרף שלמה — בעלזשעץ
 שאַרף חנה — בעלזשעץ
 שאַצקאָמער שלמה — לובלין
 שאַצקאָמער רבקה — לובלין
 שאַצקאָמער לאה — לובלין
 שאַצקאָמער גיטל — בעלזשעץ
 שאַצקאָמער אליעזר — בעלזשעץ
 שאַצקאָמער רחל — בעלזשעץ
 שאַצקאָמער שרה-רבקה — פינסקער געגנט
 שאַצקאָמער מינדל — פינסקער געגנט
 שאַצקאָמער יעקב — פינסקער געגנט
 שוואַרצבערג דניאל — שעבערשין
 שוואַרצבערג לאה — שעבערשין
 שוואַרצבערג גיטל — שעבערשין
 שוואַרצבערג בנימין — שעבערשין
 שוואַרצבערג משה — לוצק
 שוואַרצבערג איטע — איזשביצע
 אירע 2 קינדער — איזשביצע
 שוואַרצבערג פרימעט — לוצק
 שוואַרצבערג שרה — בעלזשעץ
 שוואַרצבערג תנחום — בעלזשעץ
 שוואַרצבערג יענטע — בעלזשעץ
 שוואַרצבערג מאַטל — בעלזשעץ
 שוואַרצבערג יצחק — בעלזשעץ
 שוואַרצבערג יאַנקל — בעלזשעץ
 שוואַרצבערג חיה — בעלזשעץ
 שוואַרצבערג שבתי — בעלזשעץ
 שוואַרצבערג חנה — בעלזשעץ
 שוואַרצבערג דבורה — בעלזשעץ
 שוואַרצבערג רחלע — בעלזשעץ
 שוואַרצבערג העניע — בעלזשעץ
 שוואַרצבערג שרה — בעלזשעץ
 שוואַרצבערג אברהם — בעלזשעץ
 שוואַרצבערג ישראל — בעלזשעץ
 שוואַרצבערג מילקע — בעלזשעץ
 שוואַרצבערג ליזע — בעלזשעץ
 שוואַרצבערג אלימלך — בעלזשעץ
 שוואַרצבערג פרימעט — בעלזשעץ
 שוואַרצבערג מיכל — בעלזשעץ

- שוואַרצבערג יחיא־מיכל — בעלזשעץ
שוואַרצבערג שרה־איטע — ראַטנפאַרבאַנד
שוואַרצבערג משה — פון אַ באַמבע
שוואַרצביר איטשע — „ראַטונדע“
שוואַרצביר ראָזע — בעלזשעץ
שוואַרצביר פייגע — „אַקציע“ זאַמאַשטש
שוואַרצביר בערל — בעלזשעץ
שוואַרצביר חיהלע — ראַטנפאַרבאַנד
שוואַרצביר שלמה — לודמיר
שוואַרצביר חיה — לודמיר
שוואַרצביר טויבע — לודמיר
שוואַרצביר יחזקאל — לודמיר
שוואַרצביר דאָרע — „ראַטונדע“
שווערטשאַף שמואל־אליה — וואַרשע
שווערטשאַף העטי — וואַרשע
שטודן בנימין — בעלזשעץ
שטודן נחמה — בעלזשעץ
שטודן צביה — בעלזשעץ
שטודן פייגע — בעלזשעץ
שטודן עטל — בעלזשעץ
שטודן מאָטל — בעלזשעץ
שטודן גדליה — בעלזשעץ
שטערן פריידעלע — בעלזשעץ
שטערן פנחס — בעלזשעץ
שטערן איטשעלע — בעלזשעץ
שטערן נחום — לודמיר
שטערן הענטשע — לודמיר
שטערן איטשע — לודמיר
שטערן סאַניע — לודמיר
שטערן יאַנקל — לודמיר
שטערן משה־יאַנקל — בעלזשעץ
שטערן אסתר — בעלזשעץ
שטערן חנה — בעלזשעץ
שטערן דינה — בעלזשעץ
שטערן עקיבא — קאָוועל
שטערן פעסל — קאָוועל
שטערן הדסה — ?
שטערן דוד — בעלזשעץ
שטערן מענדל — בעלזשעץ
שטערן זלאָטע — בעלזשעץ
שטיין שמערל — לאַשטשעוו
שטיבל אברהם — ?
שטיבל שבע — ?
שטערנפֿינקל מאיר — ביאַליסטאָק
שטערנפֿינקל שייע — לודמיר
- שטענגעל שלמה — בעלזשעץ
שטענגעל חנה — בעלזשעץ
שטאַרך מעכל — בעלזשעץ
שטאַרך יהודית — בעלזשעץ
שטיינמערדער חנה — געשטאַרבן
שטיינמערדער סימע — לודמיר
שטיינמערדער פעשע — בעלזשעץ
שטיינמערדער מלכה — בעלזשעץ
שטיינמערדער יצחק — בעלזשעץ
שטיך חיים — קרעמעניץ
שטיך פעשע — קרעמעניץ
שטיך אלחנן — בעלזשעץ
שטיך מלכה — בעלזשעץ
שטאַקאָמער אַהרן — לודמיר
שטאַקאָמער אסתר — לודמיר
שטאַקאָמער סימע — לודמיר
שטאַקאָמער פייגע — לודמיר
שטאַקאָמער רבקה — לודמיר
שטאַקער יוסף־הירש — בעלזשעץ
שטאַקער מלכהלע — בעלזשעץ
שטאַקער רייזעלע — בעלזשעץ
שטראַסבערג חיים — לודמיר
שטראַסבערג גיטל — לודמיר
שלאָם שפּרינצע — בעלזשעץ
שלאָם פאַניע — בעלזשעץ
שלאָם יצחק־דוד — בעלזשעץ
שלאָם פראָדעלע — בעלזשעץ
שלאָפּראָק מאָטל — בעלזשעץ
שלאָפּראָק משה — בעלזשעץ
שלאָפּראָק שמואל — בעלזשעץ
שלאָפּראָק אַהרן — בעלזשעץ
שלאָפּראָק אייגע — בעלזשעץ
שלאָק יהושע — בעלזשעץ
שלאָק רבקה — בעלזשעץ
שלאָק גדליה — בעלזשעץ
שלאָק איטשע — בעלזשעץ
שלאָק פריידע — בעלזשעץ
שלאָק גיטל — לודמיר
שלאָק משה־יעקב — פוילישע אַרמיי
שלאָק מרדכי — לודמיר
שלאָק פרוי — לודמיר
שלאָק קינדער — לודמיר
שלאָק גדליה — לודמיר
שלאָק טויבע — שעבערשין
שלאָק משהלע — שעבערשין

שניצער מאטלע — בעלזשעץ	שלאק אברהמעלע — שעבערשין
שניצער אברהם — בעלזשעץ	שלאק שרה־רבקה — לודמיר
שניצער צביה — בעלזשעץ	איר מאן און קינדער — לודמיר
שניצער איידל — בעלזשעץ	שמוץ מיכעלע — בעלזשעץ
שניצער אהרן — בעלזשעץ	שמוץ שלמה — בעלזשעץ
שניצער הערש — בעלזשעץ	שמוץ שרה — בעלזשעץ
שניצער רבקה — בעלזשעץ	שמוץ משה — בעלזשעץ
שניצער יצחק — כעלם	שמוץ בערל — בעלזשעץ
שניצער חנה — כעלם	שמוץ שמחה — בעלזשעץ
שניצער לייביש — בעלזשעץ	שמוץ רחל — בעלזשעץ
שניצער רחל — בעלזשעץ	שמוץ שמואל — לודמיר
שניצער יצחק — בעלזשעץ	שמוץ טאכטער — לודמיר
שניצער לאה — בעלזשעץ	שניידער אהרן — לאדזש
שניצער יעקב — בעלזשעץ	שניידער שרה — לאדזש
שניצער מרדכי — בעלזשעץ	שניידער מענדל — לאדזש
שניצער פישל — הרוביעשאָוו	שניידער שלמה־עקיבא — לאדזש
שניצער ברכה — הרוביעשאָוו	שניידערשער הערש — בעלזשעץ
שניצער איטשע — בעלזשעץ	שניידערשער שמואל־דוד — בעלזשעץ
שעק ישראל — בעלזשעץ	שניידערשער שיינדל — בעלזשעץ
שעק מרים — בעלזשעץ	שניידערשער פייגע — בעלזשעץ
שעק פייגע — בעלזשעץ	שניידערשער לייב — בעלזשעץ
שעק יעקב — בוכענוואָלד	שניידערשער ראָזע — בעלזשעץ
שעק רבקה — בעלזשעץ	שניידערשער לייב — בעלזשעץ
שעק שלמה — בעלזשעץ	שניידערמאן קריינדל — בעלזשעץ
שעק סאלטשע — בעלזשעץ	שניידערמאן פנחס — בעלזשעץ
שעק חיים־טעוויל — בעלזשעץ	שניידערמאן חנה — בעלזשעץ
שעק הירש — לאדזש	שניידערמאן איטשע — לודמיר
שעק לאה — לאדזש	שניידערמאן מלכה — לודמיר
שעכטמאן לייב — לעמבערג	שניידערמאן קינד — לודמיר
שעכטמאן פייגע — בעלזשעץ	שנור מענדל — געשט. אין חיפה, ישראל
שעכטמאן יוסף — בעלזשעץ	שנור איטע — קרעמעניץ
שעפס יודל — ראטנפארבאָנד	שנור רחל — ראטנפארבאָנד
שעפס פערל — ראטנפארבאָנד	שנור מאיר — קרעמעניץ
שעפס יונה — ראטנפארבאָנד	שנור שיינדל — קרעמעניץ
שעפס פעשע — בעלזשעץ	שניצער אליעזר — בעלזשעץ
שעפס דוד — בעלזשעץ	שניצער יהודית — בעלזשעץ
שעפס לאה — „מאַרש“ איזשביצע	שניצער מררכי — באָראַנעוויטש
שעפס בלומע — בעלזשעץ	שניצער טעמע — באָראַנעוויטש
שפער חווה — בעלזשעץ	שניצער רבקה — באָראַנעוויטש
שפער סענדער — פארטיוואָנער	שניצער רחל — באָראַנעוויטש
שפער סאַניע — ביאליסטאָק	שניצער לייזער — אוקראַינע
שפאַרער טאשקע — בעלזשעץ	שניצער ראניע — אוקראַינע
שפאַרער הינדע — בעלזשעץ	שניצער זלמן — אוקראַינע
שפאַרער פייגע — בעלזשעץ	שניצער וועלוול — אוקראַינע
שפאַרער שרה — בעלזשעץ	שניצער אסתר־מלכה — בעלזשעץ

שערער פרימטשע — בעלזשעץ	שערער מתתיהו — לודמיר
שאַפּיראַ משה — איזשביצע	שמאַראַגד לייב — לודמיר
שאַפּיראַ פייגעלע — איזשביצע	שמאַראַגד שמואל — לודמיר
שאַפּיראַ שלמה — לעמבערג	שמאַראַגד זלאַטע — בעלזשעץ
שאַפּיראַ מענדל — לעמבערג	שמאַראַגד ישראל — בעלזשעץ
שאַפּיראַ חנהלע — לעמבערג	שמאַראַגד דאַבע — בעלזשעץ
שאַפּיראַ מאלע — וואַרשע	שפּיגלגלאַס איגנאַצי — געשט. זאַמאַשטש
שאַפּיראַ שלמה — לעמבערג	שטערנבליץ שלום — לוצק
שאַפּיראַ לאה — לעמבערג	שטערנבליץ מאליע — לוצק
שפּיזאַייזן אביש — ביאַליסטאָק	שטערנבליץ רפאל — לוצק
שפּיזאַייזן יעקב — ביאַליסטאָק	שטערנבליץ שלמה — לוצק
שפּיזאַייזן רחל — ביאַליסטאָק	שטיינער וואַלף — בעלזשעץ
שפּיזאַייזן יצחק — „אַקציע“ זאַמאַשטש	שטיינער חיה — בעלזשעץ
שפּיזאַייזן חווה — בעלזשעץ	שטיינער נחמה — ?
שפּיזאַייזן רחל — בעלזשעץ	שטיינער פראַדל — ?
שפּיזאַייזן יהושע — בעלזשעץ	(איידעם רפאל) — ?
שפּיזאַייזן פעלע — בעלזשעץ	שטריגלער הערשל — ?
שפּיזאַייזן מלכה — בעלזשעץ	שייד שמואל־יוסף — בעלזשעץ
שפּיזאַייזן חנה — בעלזשעץ	שייד חיה — בעלזשעץ
שפּיזאַייזן אַהרן — בעלזשעץ	שייד דאַרע — בעלזשעץ
שפּיזאַייזן חנה־הינדע — בעלזשעץ	שייד פייגע — בעלזשעץ
שפּילזינגער מאַניש — בעלזשעץ	שפונער שפרה — בעלזשעץ
שפּילזינגער נחמה — בעלזשעץ	שיפער ליבע — „אַקציע“ זאַמאַשטש
שפּילזינגער הערש — בעלזשעץ	שיפער שמחה — בעלזשעץ
שוואַרץ יוסף — קרעמעניץ	שיפער זלאַטע — בעלזשעץ
שוואַרץ שיינדל — קרעמעניץ	שיפער חיים — בעלזשעץ
שוואַרץ חווה — קרעמעניץ	שיפער רבקה — בעלזשעץ
שוואַרץ חנה — קרעמעניץ	שטיינקאַלער נעכע — ?
שוך עטל — בעלזשעץ	שטיינקאַלער לייבע — ?
שוך אסתר — באַראַנעוויטש	שטיינקאַלער שיינדעלע — ?
שוך וואַלף — וואַרשע	שליט אברהם־בעריש — ?
שוך זיסל — וואַרשע	שליט חיים — ?
שוך לאה — וואַרשע	שליט איטע — ?
שולמאַן בנימין — בעלזשעץ	שליט זלמן — ?
שבתזאָן מאַקס — וואַרשע	שליט טביה — ?
שבתזאָן שפרה — וואַרשע	שטוכיל גאַלדע — ?
שבתזאָן יענטע — וואַרשע	שטוכיל ליבע — ?
שערער אַהרן — בעלזשעץ	שטוכיל ירחמיאל — ?
שערער יהודית — בעלזשעץ	שאַפּער פרוי, קינד — „ראַטונדע“
שערער הערש — בעלזשעץ	שוואַרץ יוסף — ראַטונפאַרבאַנד
שערער באַשע — לודמיר	שוואַרץ מענדל — „אַקציע“ זאַמאַשטש
שערער שיינדל — לודמיר	שוואַרץ חנה — „אַקציע“ זאַמאַשטש
שערער אברהם — לודמיר	שוואַרץ מאלע — „אַקציע“ זאַמאַשטש
שערער קיילע — לודמיר	שוואַרץ כייקע — „אַקציע“ זאַמאַשטש
שערער מרים — לודמיר	שוואַרץ איטעלע — „אַקציע“ זאַמאַשטש

שוואַרץ יאָקל — ווילנע	שוואַרץ יקותיאל — „אַקציע“ זאַמאַשטש
שוואַרץ הערש — ווילנע	שוואַרץ יוטע — בעלזשעץ
שוואַרץ יידל — ווילנע	שוואַרץ עטל — בעלזשעץ
שוואַרץ שלמה — לובלין	שוואַרץ יאַשע — אַליק - וואָלין
שוואַרץ גיטל — לובלין	שוואַרץ שיינדל — אַליק - וואָלין
שוואַרץ יידעלע — לובלין	שוואַרץ חנה — אַליק - וואָלין

אונדזער קדושים-רשימה

מיר האָבן דאָ געבראַכט די רשימה פון אונדזערע זאַמאַשטשער קדושים, פון די יעניקע וואָס זענען אומגעקומען אין פשוטסטן זין פון וואָרט על קידוש-השם! די רשימה אַנטהאַלט בערך 3.000 נעמען. זיכער איז עס נישט די פולע צאָל פון די וואָס זענען אומגעבראַכט געוואָרן דורך די נאַציסע מערדער און זייערע משרתים, די ״סישע באַנדעס אוקראַינער, ליטווינער און אַרטיקע קאַלאַבאָראַציאָניסטן פאַליאַקן. די רשימה איז צוזאַמענגעשטעלט געוואָרן דורך די יעניקע וואָס זענען לעבן-גע-בליבן; דורך די יעניקע וואָס האָבן זיך געפונען אין ראַטנפאַרבאַנד; פון די וואָס זענען אַרויס פון די וועלדער; פון די וואָס האָבן געלעבט אויף „אַרישע פאַפירן“ אָדער פון די על פי נס געראַטעוועטע פון די נאַציסע שקלאַפן-לאַגערן אָדער טויט-פאַבריקן. דאָס זענען געווען איינצלע געראַטעוועטע פון גאַנצע משפחות. זיי האָבן געוואוסט וועמען צו דערמאָנען. גרעסער איז אָבער די צאָל פון די יעניקע משפחות וואָס פון זיי איז נישט געבליבן קיין איין איינציקער עדות, וואָס זאָל זיי דערמאָנען.

אויך פון די שארית-הפליטה האָבן נישט אַלע פאַרשטאַנען די גרויסע וויכטיקייט פון לאָזן אַ זכר פון די קדושים דורך פאַראייביקן זייער נאָמען אין אונדזער פּנקס. דער פּנקס-קאָמיטעט האָט כסדר געמאַנט און געפאַדערט; ווהיין די פאַרבינדונג-גען זענען נאָר דערגאַנגען האָט דער קאָמיטעט צוגעשיקט די ספּעציעלע בויגנס צו פאַרצייכענען די קדושים. דאָס וואָס די רשימה איז נישט קיין פולע גייט נישט אויפן חשבון פון די אַרויסגעבער פון פּנקס.

מיר גיבן זיך אויך אַפּ אַ חשבון, אַז עס קאָן אין דער קדושים-רשימה זיך געפינען אַזעלכער וואָס לעבט גראַד; וואָס זיינע נאָענטע האָבן ביז היינט נישט געוואוסט, ווי ער איז און אַנגענומען אַז ער איז אומגעקומען. שוין האַבנדיק די רשימה גרייט צום דרוקן איז אונדז טאַקע אויסגעקומען אַ פאַר נעמען אַרויסצונעמען. אין דעם פאַל איז דאָ שוין קיינער נישט שולדיק — דאָס איז אַ רעזולטאַט פון דעם קאַטאַקליזם, וואָס עס האָט דורכגעמאַכט אונדזער דור. וואָס משפחות זענען צעריסן געוואָרן און צעשטויבט גע-וואָרן איבער אַלע זיבן ימים.

וועלן מיר דאָ, וווּ מיר דערמאָנען די יעניקע פון די קדושים, וואָס מיר ווייסן זייער-רע נעמען אויך זאָגן אונדזער יזכור-וואָרט פאַר די טויזנטער אומבאַוואוסטע, פאַר די טויזנטער נאָך וועמען עס איז נישט געבליבן קיין איין משפחה-גליד, וואָס זאָל אַפּ-היטן דעם זכר נאָך זיי.

אין דער דאָזיקער רשימה ווערן געבראַכט נאָר די נעמען פון די פאַרפייניקטע, און ווי אַזוי זיי זענען אומגעקומען. אויך דאָ קאָנען זיין טעותים. אויך דאָ האָט געקענט געשען, אַז דער וואָס איז פאַררעכנט ווי אַן אומגעבראַכטער אין בעלזשעץ איז נאָר

ערגעין ווו אנדערש פארפייניקט געווארן. די פרטים האבן אנגעגעבן זייערע נאענטע און דער טעות איז נישט אנדזערער. אבער ווי, ווו און ווען זיי זענען אומגעקומען, געהערן זיי אלע צו די אויף אייביק אין אנדזער זכרון געהייליקטע קדושים און מחרים. אין די רשימות, וואס די לאנדסלייט האבן געדארפט אויספילן זענען געווען א ריי רובריקעס, צווישן אנדערע אויך וועגן דער באשעפטיקונג און עלטער פון דעם אומגעבראכטן. ליידער איז עס געווען אוממעגלעך צו באקומען גענויע ידיעות וועגן אלעמען און דעריבער האבן מיר די דאזיקע פרטים אויסגעלאזן.

קוקט מען זיך צו די ערטער, ווו אנדזערע נאענטע זענען פארפייניקט גע- ווארן זעט מען, אז מיט אנדזער זאמאשטשער יידיש בלוט איז באשפריצט יעדעס ווינקל, ווו די נאציס האבן געשאכטן, געברענט, פארגאזט אין פארפייניקט די זעקס מיליאן ברידער און שוועסטער אנדזערע.

אנדזערע קדושים פארנעמען ראשית דעם גרעסטן און ערשטן ארט אין אנדזער שכנותדיקן בעלזשעץ, אין דעם טויטן-קאמבינאט, וואס האט אומגעבראכט מיליאנען. אנדזערע זאמאשטשער טאטעס און מאמעס, ברידער און שוועסטער, פרויען און קינדער זענען פארפייניקט געווארן אין: **מיידאנעק, סאביבאר, טרעבלינקע, אוישוויץ** — אין די דאזיקע 5 טויט-פאבריקן האבן מיר געגעבן אנדזער בלוט-צושטייער. מיר האבן אנדזערע קרבנות אין די שקלאפן-לאגערן: **טראזניק, סקאזשיסקא** און **בוכעניואלד**.

דער רוב פון אנדזערע קרבנות זענען טאקע אומגעבראכט געווארן אין די טויט-לאגערן (ראשית בעלזשעץ) אבער גרויס איז געווען די צאל פון די דערשאסענע בעת די „אקציעס“, ווען עס זענען פארגעקומען די בעסטיאלישע „אויסזידלונגען“, דאס באפן און שיקן די טראנספארטן קיין בעלזשעץ.

א גרויסע צאל האט צוגענומען די „ראטונדע“, דער געוועזענער פולווער-לאגער פון דער פעסטונג אין זאמאשטש. דא זענען דורך עקזעקוציעס פון דער געשטאפּט אומגעבראכט געווארן א סך צענדליקער פון אנדזערע נאענטסטע.

בלוטיק איז געווען דער „**איזשביצער מאַרש**“ — ווען מען האט דער זאמאשטשער עדה געטריבן צופוס קיין איזשביצע, פון וואנען מען האט זיי ווייטער אויף אן אומ- מענטשלעכן אופן געפירט קיין בעלזשעץ.

אנדזער בלוט-שטייער האבן מיר געגעבן אין דער **פארטיזאנעק** — אין פארשי-דענע ערטער, צווישן פעלדער און וועלדער ליגן צעווייט און צעשפרייט די קערפערס פון אנדזערע העלדישע פארטיזאנער, די אומגעקומענע אין קאמף אדער אומגעבראכ-טע דורך פאררעטערישע קוילן.

אין 35 אנדערע ערטער, נאענטע און ווייטע, ווהיין עס זענען מגולגל געווארן די פליטים פון אנדזער שטאט, זענען צעווייט און צעשפרייט זייערע קברים, אין דער מערהייט אומבאקאנטע. לאמיר דא אויסרעכענען די ערטער, ווו עס רוען די ביינער פון אנדזערע פארפייניקטע. לאמיר דא די דאזיקע פונקטן דערמאנען (נאכן א"ב): **אוסטילוג, באראנעוויטש, ביאליסטאק, ביאלאווואלא, דובנע, הרוביעשאוו, האמבורג, ווארשע, וואלקאוויסק, זדאבנאוו, טישעוועזע, בארקאוו (באבריא), בעלם, באדא-ראוו, לאדזש, לודמיר, לעמבערג, לוצק, לאשטשעוו, מאניעוויטש, נייזויליוקע, סארנע, סוכאוואלע, פאלטאווע, קריב, קאדישטשע ביי ראוונע, קאוועלי-וואלי, קרעמעניץ, קא-מאראוו, קלעווא, ראוונע, ראדאם, ריוויץ, שעבערשיין, שיטאניעץ.**

אויף א בעסטיאלישן אופן זענען זיי דארטן דורך די נאצישע מערדערס אומגע-בראכט געווארן און זייערע פארפייניקטע קערפערס זענען געקומען צו זייער „אייבי-קער רוי“ אין ברידער-קברים, וואס אפטמאל זענען זיי פון די קרבנות גופא צוגעגרייט געווארן.

אויף א פערפירן אופן האבן די מערדער נאכדעם געפרוהט פארווישן די שפורן פון זייערע פארברעכנס און מען האט פארעקערט די דאזיקע פלעצער. זאל די דאזיקע רשימה זיין די געמיינזאמע מצבה אויף זייערע אומבאקאנטע קברים.

אויך געפינען מיר אין דער רשימה די נעמען וואס זענען אוועק אין דער אייבי-קייט אויף זייער נע-ונדוועג, ווי פליטים פארוואגלטע אין ווייטן ראטנפארבאנד. אויך די דאזיקע זענען, אויב נישט דירעקט איז זיכער אומדירעקט, קרבנות פון דעם נא-צישן פארברעכן. דאס האט דאך דער היטלערישער אנגריף אויף פוילן די דאזיקע פון זייערע היימען ארויסגעטריבן. אויך זיי פארדינען אריינצונעמען צו ווערן אין דער רשימה פון קדושים וטהורים. אויך אויף זייערע קברים וועט קיינער נישט קומען צו זייערע יארצייטן און קיינער וועט זיי נישט דערמאנען. זאל אונדזער יזכור אויך ארומ-נעמען די דאזיקע נע-ונדניקעס, וואס זייערע אויסגעמאטערטע גופים האבן נישט דער-לעבט צו זען די מפלה פון נאציזם.

די דאזיקע נעמען וואס געפינען זיך אין אונדזער קדושים-רשימה, און די פיל מויזונטער, וואס פעלן אין איר, וועלן אויף אייביק אפגעהיט ווערן אין אונדזער זכרון. זיי וועלן דערמאנען די פיין וואס עס האט פארשאפט אונדזער פאלק דער עמלק פון אונדזער דור, היטלער און זיינע אלע פארבינדעטע און דינער; זייער אנדענק וועט אויך מאנען ביי דער וועלט, אז קיינמאל זאל זיך אזא פארברעכן נישט איבערחזרן; אז קיינמאל זאל אזא בלוטבאד נישט געשען.

וועט דאס דערגרייכט ווערן, וועט עס אפשר זיין א שטיקל תיקון פאר דעם גרויסן בלוט-קרבן וואס מיר האבן געבראכט.

אייביק געדענקען, אייביק דערמאנען און אייביק מאנען — דאס באפעלט אונדז דער לעצטער רוף פון אונדזערע קדושים וטהורים.

אונדזער טרויער-טאג — 24סטער ניסן

אויפן ערשטן צוזאמענפאר פון די זאמאשטשער שארית-הפליטה אין דייטשלאנד, דעם 14טן דעצעמבער 1946, איז צווישן אנדערע באשלאסן געווארן איינצושטעלן א **טרויער-טאג** נאך דעם חורבן-זאמאשטש.

דער דאזיקער צוזאמענפאר האט אויסגעקליבן דעם טאג פון 24סטן ניסן. דאס איז געווען שבת דער 11טער אפריל 1942, וואס איז אריין אין די בלוטיקע בלעטער פון אונדזער חורבן ווי דער **שווארצער שבת**.

אנפרינגנדיק א ריי אונדזערע לאנדסלייט-גרופן האבן זיי מסכים געווען, אז עס זאל פאר אונדז זאמאשטשער אומעטום בלייבן לעולס-ועד דער דאזיקער טרויער-טאג. נישט אומעטום, און נישט שמענדיק קאן מען פונקט אין דאזיקן טאג דורכפירן

די געהעריקע טרויער-פארזאמלונגען. מיר רעקאמענדירן אבער:

(1) אין דעם דאזיקן טאג זאלן אין אלע הייזער פון די זאמאשטשער אנגעצונדן ווערן 6 יזכור-ליכט פאר דעם הייליקן אנדענק פון אונדזערע מארטירער און די 6 מי-ליאן אומגעבראכטע יידן דורך די נאציס און זייערע מיטהעלפער;

(2) אין דער וואך פון נאך פסח, יאר יערלעך, דורכפירן א טרויער-פארזאמלונג, ווו עס זאל צווישן אנדערע איבערגעלייגעט ווערן אונדזער יזכור.

דאקומענטן און מאטעריאלן

נאך דעם ווי מיר האָבן געבראכט די זכרונות און גבית-עדות פון די יעניקע וואָס זיינען דורכגעגאנגען דעם נאציסן קאָשמאָרי-גחינום; נאָך די פאַרשונג-אַרבעטן וועגן דער היטלערשער בעסטיאליטעט, האָבן מיר געהאלטן פאַר וויכטיק און ריכטיק צו ברענגען אַ ריי דאָקומענטן, וואָס דערגאנגען נאָך מער, נאָך בולטער די דאָזיקע פינצי-טערע צייט.

עס ווערן אין דער דאָזיקער אָפטיילונג געבראכט 8 דאָקומענטן.

דער דאָקומענט נומער 1 — די דערקלערונג פון דעם פאַרזיצער פון זאַמאַשטשער „יודענראַט“, מעמיק גאַרפּינקיעל — איז אונדז צוגעשיקט געוואָרן פון דעם אַרכיוו פון יידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט — ייוואָ אין ניו-יאָרק. וועגן דעם דאָזיקן דאָקומענט שרייבן מיר באַזונדער אין דעם אַריינפיר צו אים.

די דאָקומענטן פון 2 ביז 8 זיינען אונדז צוגעשיקט געוואָרן פון דעם יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין וואַרשע.

מיר האָבן די דאָזיקע דאָקומענטן געבראכט אָן וועלכע נישט איז קאָמענטאַרן, אויסמיטשונגען און באַמערקונגען.

די דאָזיקע דאָקומענטן זיינען מאַקע די בעסטע אילוסטראַציעס צו די געבראכטע חורבן-זכרונות און חורבן-פאַרשונג אין אונדזער פריער-דיקער אָפטיילונג.

דאקומענט נומער 1

דער פארזיצער פון „יודענראט“ דערציילט...

די ווייטערדיקע פרטימדיקע דערקלערונג האט אנגעשריבן מייערשיץ לאו גארפיינקיל. ער האט זי פארענדיקט, ווי מיר זעען פון סוף פון דער ארבעט, אין דעצעמבער 1947.

די דאזיקע גאר ברייטע באשרייבונג, 46 זייטן מאשין-שריפט-זייטלעך אין פויליש און א צוגאב 6 זייטן וועגן דעם „יידישן הילפס-קאמיטעט“, איז אונדז צוגעשיקט געווארן פון דעם ארכיוו פון יידישן וויסנשאפטלעכן אינסטיטוט — ייווא אין ניויארק.

וועגן דער פערזאן פון דעם געוועזענעם „יודענראט“-פארזיצער מ. גארפיינקיל, זיינען פאראן א גאנצע ריי באשרייבונגען פון געוועזענע איינוווינער אין זאמאשטשער געטא און, נאכן דורכגיין פארשיידענע עינויים אין לאגערן און אנדערע פיינקונגערטער, געבליבן לעבן. מיר גיבן זיך אפ א חשבון, אז ווי א גע-וועזענער פארזיצער פון „יודענראט“ האט מ. גארפיינקיל זיין באריכט א היפש ביסל צוגעפיינערט, בפרט צו יענע פרטים, וואס האבן דירעקט א שייכות צו דער טעטיקייט פון „יודענראט“ בכלל און זיין ראָלע אין אים בפרט.

דער באריכט האט אבער אן א שיעור וויכטיקע דאטן און פאקטן פון דער צייט פון דער נאצישער הערשאפט אין זאמאשטש; וועגן דעם אלגעמיינעם מצב פון דעם דארטיקן יידישן קיבוץ און די באדינגונגען פון זייער לעבן. מיר האבן פאר זיך א גאר בולט בילד פון דעם עינויים-וועג פון דער זאמאשטשער קהילה ביז איר פארשניטן ווערן. מיר גיבן דעם באריכט ווערטלעך, ווי ער איז געשריבן, גאר-ניט געקירצט.

דאס וואס מעמיק גארפיינקיל פארשווייגט אין זיין באריכט דערגאנצן שוין די עדות וואס האבן אויף אזא אדער אנדער אופן איבערגעלעבט. זייערע באשריי-בונגען געפינען זיך אין אנדערע ערטער פון דאזיקן פנקס.

—::—

גארפיינקיל מייערשיץ לאו.

געבוירן 11טן מאי 1898 אין זאמאשטש.

אדוואקאט.

אין דער צייט פון דער (דייטשער) אקופאציע, פארזיצער פון יידישן הילפס-קאמי-טעט אין זאמאשטשער פאליאט פון 13 דעצעמבער 1939. אויך פארזיצער פון „יודענ-ראט“ אין זאמאשטש פון פעברואר 1940.
אן אלמן — די פרוי איז אומגעקומען אין אשוויענטש'ס דעם 24סטן יאנואר 1944.

—::—

1043

Garfinkel Mieczysław
ur. 11.V.1898 roku
w Zamościu
adwokat

w czasie okupacji przewodniczący Komitetu Pomocy Żydom
na powiat zamojski od 13.III.1939r. oraz przewodniczący
Rady Żydowskiej w Zamościu od lutego 1940r.
Wdowiec - żona zginęła w Oświęcimiu 24.I.1944 r.

Miasto Zamość liczyło na dzień 1 września 1939 roku
około 12.000 Żydów. Skład ludności odpowiadał mniej
wielkośći ludności żydowskiej, typowemu powiatowemu miastu polskiemu. Między innymi mieszkało
w Zamościu kilkadziesiąt osób inteligencji żydowskiej: lekarzy, adwokatów, nauczycieli/ w mieście istniało
gimnazjum żydowskie/ kilku większych kapców i przemysłowców, dość znaczna ilość rzemieślników żydowskich,
a najwięcej drobnych handlarzy, t.j. „luftmenschów” i niewielka ilość proletariatu miejskiego.

Zamość został zajęty przez Niemców 13 września 1939r.
w środę. Zajęcie zostało poprzedzone dwoma bombardowaniami
powietrznymi w czasie których zrzucono niewielką ilość bomb
burzących, znaczną zaś zapalających. Bomby padły na dzielnicę zamieszkałą przez ubogą ludność żydowską
i pociągnęły za sobą około 500 ofiar wśród Żydów.

Pierwszy pobyt Niemców trwał do 26 września 1939r.,
w którym to dniu na skutek porozumienia z Z.S.B.R. Niemcy
odstąpili pod Lublin, oddając miasto Rosjanom. Ten okres pobytu
Niemców w Zamościu nie zaznaczył się specjalną akcją antyżydowską.
Niemcy ograniczyli się do wzięcia większej ilości zakładników
zarówno Polaków jak i Żydów, razem około 1.500 osób

זאמאשטש האט דעם 1טן סעפטעמבער 1939 געציילט בערך 12.000 יידן. דער צוזאמענשטעל פון דער יידישער באפעלקערונג איז געווען, מער-ווייניקער, אזא ווי אין א געוויינלעכער פוילישער פאווואט-שטאט. אין זאמאשטש האבן זיך געפונען עטלעכע צענדליק יידישע אינטעלעקטואלן: מעדיקער, אדוואקאטן, לערער (אין דער שטאט איז געווען א יידישע גימנאזיע), עס זיינען געווען עטלעכע גרויסע סוחרים און אינדוסטריעלער, א גאר אנגעזעענע צאל יידישע האנדלערקער; — דער רוב איז אבער געווען א קליינהענדלער-עלעמענט, אזוי גערופענע „לופט-מענטשן“, עס איז אויך געווען א ניט גרויסע צאל פראלעטאריע.

זאמאשטש איז פארנומען געווארן דורך די דייטשן מיטוואך דעם 13 סעפטעמבער 1939. איידער די דייטשן זיינען אריין אין שטאט זיינען געווען צוויי לופט-אנגריפן, בעת וועלכע עס זיינען געווארפן געווארן ניט קיין 30 אויפרס-באמבעס, אבער א גאר גרויסע צאל צינד-באמבעס. די באמבעס זיינען געפאלן אין דער געגנט וואס איז געווען באוויינט דורך דער יידישער ארעמקייט. עס זיינען דאן געווען ביז 500 קרבנות צווישן דער יידישער באפעלקערונג.

די דייטשן זיינען דאן געווען אין זאמאשטש ביז דעם 26טן סעפטעמבער 1939. אין יענעם טאג האבן זיי, אויפן סמך פון דער פארשטענדיקונג מיט דעם ראטנפאר-באנד, זיך צוריקגעצויגן ביז הינטער לובלין. זאמאשטש איז אריבער צו די רוסן. די דאזיקע צייט (ערשטע אקופאציע פון די נאציס) האט זיך ניט אוסגעטיילט מיט קיין שום באזונדערע אנטי-יידישע אקציעס. די דייטשן האבן זיך באמיט צו נעמען א גרויסע צאל ערבניקעס, פאליאקן ווי יידן, צוזאמען אן ערך 1500 מאן. די ערבניקעס זיינען געפייניקט און געשלאגן געווארן, זיי זיינען אבער אלע לעבן געבליבן. מיטן אריינקומען פון די רוסן האבן די יידן פרייער אפגעאטעמט. אבער שוין אין סוף פון סעפטעמבער איז באוויינט געווארן, אז די רוסן ציען זיך צוריק ביז איבערן בוג, און אז זאמאשטש וועט צוריק אריבערגיין צו די דייטשן.

די דאזיקע ידיעה האט ארויסגערופן א גרויסע פאנישע שטימונג ביי דער יידישער באפעלקערונג. אויספילנדיק די שפעטערדיקע אומגליקן האבן זיך די יידן מאסנ-ווייז אנגעהויבן גרייטן אוועקצוגיין פון דער שטאט צוזאמען מיט די רוסן, בפרט אז דאס סאוועטישע מיליטער האט גערן מיטגעהאלפן די יעניקע וואס האבן געוואלט פארלאזן זאמאשטש, געבנדיק זיי טראנספארט-מיטלען. אומגעפער א זיבן-אכט טויזנט יידן האבן דאן צוזאמען מיט די רוסן פארלאזט זאמאשטש. ליידער האט זיך די מערהייט פון זיי פארהאלטן אויף די געביטן פון דער אזוי גערופענער מערב-אוקראינע און שפעטער, ווען ס'איז אין יאר 1941 אויסגעבראכן די מלחמה (צווישן דייטשלאנד און דעם ראטנפארבאנד) און די געגנטן זיינען פארנומען געווארן דורך די דייטשן, האבן זיי געטיילט דעם זעליקן גורל פון דער ארטיקער יידישער באפעלקערונג. פון די דאזיקע 7000-8000 יידן האט זיך געראטעוועט א קליינער טייל, נאר די יעניקע וואס האבן, פרייוויליג אדער דורך צוואנג, זיך געפונען אין די ווייטע געגנטן פון דעם ראטנפארבאנד.

צום צווייטן מאל זיינען די דייטשן אריין אין זאמאשטש דעם 7טן אקטאבער 1939. אין שטאט איז געבליבן אומגעפער א דריטל פון דער יידישער באפעלקערונג. די דאזיקע יידן האבן דורכגעלעבט מוראדיקע שרעקן, ריכטנדיק זיך אויף עקסצעסן מצד דער אונטערוועלט, וואס האבן געזאלט, און געקענט, פארקומען אין דער איבער-נאנג-צייט פון איין מאכט צו דער צווייטער. מען האט איבערגעגעבן פון פארשידענע קרייזן, אז עס גרייט זיך „עפעס“ קעגן די יידן; אז מ'וועט זיך מיט זיי אפערעכענען צוליב זייער אנטלויפן מיט די „סאוועטן“. די לאגע איז געווען גאר שלעכט אויך צוליב דעם פאקט, וואס דער שטאטראט האט קאטעגאריש אפגעווארפן דעם פארשלאג

פון פארשידענע יידישע קרייזן, אז מ'זאל אויף דער איבערגאנג-צייט שאפן א געמיש-טע פויליש-יידישע בירגער-מיליץ. דער שטאטראט האט (זיין אפזאג) מאטיווירט מיט דעם, וואס די דייטשן, וואס דארפן פארנעמען די שטאט, וועלן אויפנעמען דעם פאקט ניט גאר גערן. צום גליק האט זיך די מורא ארויסגעוויזן פאר פאלש און דאס איבערגיין פון דער שטאט פון די סאוועטישע הענט אין די דייטשע, איז פארגעקן-מען אין רואיקייט. פונדעסטוועגן האבן שוין די יידן, פון דעם ערשטן מאמענט אן גענומען פילן וואס עס מיינט צו זיין אונטער דער דייטשער אקופאציע.

תיכף נאכן פארנעמען די שטאט האט זיך אנגעהויבן דאס כאפן יידן צו אר-בעט. די דאזיקע כאפעניש האט געטראגן א מאסן-כאראקטער און אויף א ניט-גאנציק אופן, אזוי אז די יידן האבן זיך ניט באוויזן אויף די גאסן און זיך אויס-באהאלטן אין די הייזער. אין דער זעלבער צייט האט זיך אנגעהויבן דאס פאגרא-מירן פון יידישע געשעפטן. געטאן האבן עס דייטשע סאלדאטן — אנגעוויזן וועלכע געשעפטן עס זיינען יידישע האט די פוילישע יונגווארג, וואס האט די דאזיקע גע-לעגנהייט אויסגענוצט פאר זייערע רויב-צוועקן. ניט זעענדיק קיין יידן אויף די גאסן האבן די דייטשע זעלנער אנגעהויבן אריינרייסן זיך אין די יידישע הייזער און פלעגן ארויסשלעפן די יידן צו פארשידענע ארבעטן אדער זיי צו באדינען. די געשאפענע לאגע האט ארויסגערוקט דעם געדאנק ביי א טייל געוועזענע מיטגלידער פון דער יידישער קהילה, מען זאל זיך ווענדן צום (דייטשן) מיליטערישן קאמאנדאנט פון דער שטאט מיטן פארשלאג וועגן נארמאליזירן די דאזיקע באציאונגען. עס איז גע-בליבן דערביי, אז די יידישע קהילה האט זיך פארפליכטעט צוצושטעלן די נייטיקע צאל ארבעטס-כוחות — געהאנדלט האט זיך עס וועגן עטלעכע צענדליק יידישע ארבעטער — אונטערן באדינג, עס זאל אויפהערן די סאלדאטישע כאפעניש. עס איז אויך דערגרייכט געווארן, אז ס'איז ארויס א פארבאט צו ראכירן די יידישע געשעפטן.

נאך א געוויסער צייט, אומגעפער אין אנהייב נאוועמבער 1930, איז געקומען קיין זאמאשטש די דייטשע ציווילע מאכט און די געשטאפא. קורץ נאך דעם זיינען 8 יידן, צווישן זיי אויך איך, ווי איינער פון די איבערגעבליבענע אין שטאט יידישע אינטעלעקטואלן, ארויסגערופן געווארן צום בירגערמייסטער פון שטאט, וועלכער האט אונדז דערקלערט, אז לויט דעם באפעל פון דער געשטאפא דארפן מיר עס זיין דער עלטסטן-ראט פון די יידן אין זאמאשטש.

דער דאזיקער עלטסטן-ראט דארף, פאר דער דייטשער מאכט, רעפרעזענטירן די יידישע אינטערעסן און ראשית-כל אכטונג-געבן, אז די יידן זאלן אויספילן אלע פארארדענונגען און באפעלן וואס די דייטשע מאכט וועט ארויסגעבן. אלע בקשות און די פרווון מיינע זיך דערפון ארויסצודרייען האבן ניט געהאלפן.

אזוי ארום האבן מיר אנגעהויבן אונדזער אמטירונג אין דער הויז פון דער יידי-שער קהילה. אויסער די פליכט טאג-טעגלעך צו באזארגן (פאר די דייטשן) יידישע ארבעטער, וואס זייער צאל איז כסדר געוואקסן, דערגרייכנדיק די ציפער פון 500-600 ארבעטער טעגלעך, האט מען פון אונדז אנגעהויבן צו פארלאנגען אלץ נייע און נייע שטייערן.

ראשית איז געקומען דער אפיציעלער בריוו פון דעם מיליטערישן קאמאנדאנט מאיאר הארם, מיט דער פאדערונג איינצוצאלן אים אויפן האנט צען טויזנט זלאטעס ווי א טיילווייזע דעקונג פון די פארלוסטן וואס עס האט גורם געווען די מלחמה, וואס איז פראוואצירט געווארן דורך די יידן. ליידער איז דער דאזיקער בריוו, וואס איז געווען אויפגעהיט צווישן אנדערע דאקומענטן אין דעם קהילה-בנין, פארלוירן גע-גאנגען. די דאזיגע סומע האט דער עלטסטן-ראט צונויפגעקליבן צווישן זיך גופא ביי

דער מיטהילף פון עטלעכע אנדערע פארמעגלעכע יידן, ניט ארויפלייגנדיק די דאזיקע לאסט אויף דער איבעריקער יידישער באפעלקערונג.

אין עטלעכע טעג שפעטער האט מען אונדז ארויסגערופן צום דייטשן סטאראס-טא, א געוויסן ווייכענענמאיער, א געבוירענער אין שמוטגארט. דער דאזיקער טיפ האט נאך דעם ווי ער האט אונדז גוט אויסגעזידלט מיט די ערגסטע ווערטער און אנשרייענדיק אויף אונדז צום סוף פארלאנגט, אז מיר זאלן איינצאלן אין קאסע פון דער זאמאשטשער שטאט-פארוואלטונג די סומע פון 75 טויזנט זלאטעס. ווי איך האב זיך שפעטער דערוואוסט, איז דער דאזיקער געדאנק אונטערגעטראגן געווארן (צו די דייטשן) דורך דעם דעמאלטיקן בירגערמייסטער פון דער שטאט מיכאל וואסאווסקי. די דאזיקע סומע האט עס געדארפט גיין אויף הילף פאר פוילישע רעפארטראנטן, וואס זיינען מאסנווייז דורכגעגאנגען דורך זאמאשטש. די דאזיקע רעפארטראנטן זיינען פון דער סאוועטישער זאנע אריבער צו דער דייטשער. די דאזיקע סומע זיינען מיר געווען געצוונגען צונויפצוזאמלען צווישן די ברייטסטע קרייזן פון דער יידישער באפעלקערונג. די דאזיקע סומע, כמעט אין גאנצן (73 טויזנט זלאטעס) האב איך פערזענלעך איינגעצאלט אין דער מאגיסטראט-קאסע פון זאמאשטש, ווו כ'האב בא-קומען א קוויטונג.

חזן דעם האט מען פון אונדז כסדר געפאדערט פארשיידענע איינריכטונגען, אויך אנדערע לאקאלן, וואס זיינען באשטימט געווען פאר די דייטשע אמטן, פאר דייטשע אפיצירן. די דאזיקע לאקאלן האבן מיר נאך געדארפט אויסשטאטן מיט בעטן, בעטציג, וועש, מעבל אא"וו.

א 2-3 טעג נאכן איינצאלן אין מאגיסטראט די פריער-דערמאנטע סומע האט מען אונדז צום ערשטן מאל גערופן אין דער געשטאפא.

דער שטאפ פון דער געשטאפא איז דאן געווען דער שטורמאן-פירער בלאק, פון ווין. נאכן אריבערטראגן אים פון זאמאשטש איז ער געווארן שטאפ פון דער געשטאפא אין באריסלאוו.

דער דערמאנטער בלאק האט אין דער אנוועזנהייט פון דעם איבערזעצער, א געוויסן בערנארדט (אן אפשטאמיקער פון שלעזיע) אונדז איבערגעליענט א גאנצע מגילה מיט יידישע חטאים און פארברעכנס — די גרעסטע באשולדיקונג איז געווען, אז דאס האבן מיר יידן ארויסגערופן די מלחמה. נאך דעם האט ער אונדז געגעבן אונטערצושרייבן א פארטיקן פראטאקאל, ווו עס ווערט פעסטגעשטעלט די „גומע באציאונג" פון די דייטשע מאכטהאבער צו די זאמאשטשער יידן און ווו עס ווערט פעסטגעשטעלט, אז די יידן פון זאמאשטש האבן ביז איצט קיין שום קאנטריבוציע ניט איינגעצאלט.

פארענדיקט דעם דאזיקן אזוי צו זאגן אפיציעלן טייל פון דער אוידיענין און נאכן ארויסבאקומען פון אונדז מיט צוואנג די אונטערשריפטן, האט ער דערקלערט: „הערט אויפמערקזאם וואס איך וועל אייך זאגן צום סוף און דאס איז נאך וויכטיקער (ווי דער דורך אייך אונטערגעשריבענער פראטאקאל). איר, יידן, מוזט אויס-פילן אלץ וואס מיר וועלן פארלאנגען; צושטעלן אונדז אלץ וואס מיר וועלן פאדערן און איר וועט אזוי לאנג לעבן ביז אונדז וועט זיין גוט."

אין דער צייט האט זיך די באפעלקערונג פון דער שטאט פארגרעסערט, ווייל פון די ארומיקע שטעטלעך און דערפער האבן אנגעהויבן מאסנווייז אנצוקומען יידן אין זאמאשטש. דארטן איז די לאגע נאך ערגער געווען. שוין אין דער צייט איידער עס האבן זיך אנגעהויבן צו ארגאניזירן צענטראליזירטע געטאס, האבן די גרעסערע יידישע צענטערן, ווי מאגנעט, צו זיך צוגעצויגן די יידישע באפעלקערונג וואס איז געווען צעזויט און צעשפרייט איבער די קליינע ישובים. אין פארבינדונג מיט דעם

איז דאן ארויסגעשוואמען די פראבלעם פון באשעפטיקן און פארזארגן א גרויסע צאל פון דער יידישער ארעמקייט. די דאזיקע מענטשן האבן באקומען באשעפטיקונג ביי די דייטשע ארבעטן, דערביי איז פון דער ערשטער מינוט אן געווארן איינגעשטעלט, אז די יידישע קהילה האט פאר דער דאזיקער ארבעט געצאלט. די געלט-מיטלען אויף דעם האבן מיר באקומען אויפן פאלגנדיקן אופן. מיר האבן איינגעפירט אן אר-בעט-צוואנג פאר דער גאנצער יידישער באפעלקערונג פון 14 ביז 60 יאר אן אונ-טערשייד פון געשלעכט — 2 טעג אין דער וואך. די בעסער-סיטואציע יידן, די הענדלער אדער אזעלכע וואס האבן זיך פארנומען מיט זייערע פאך-ארבעטן, האבן געקאנט אין דער קהילה-קאסע איינצאלן אזא סומע ווי עס באטרעפט דער טאג-לויז פאר אן ארבעטער. מיט דעם דאזיקן (אויסקויף)-געלט האבן מיר געצאלט די יעניקע יידישע ארבעטער וואס האבן זיך, ניט האבנדיק קיין אנדערע הכנסה-קוואלן, גערן געמאלדן מעגלעך צו די דייטשן ארבעטן.

די דייטשן האבן פאר דער ארבעט גארניט געצאלט. מיט דער צייט האבן זיך אויסקריסטאליזירט געוויסע ארבעט-פלאצוווקעס, ווו די יידן האבן גערן געארבעט, בעיקר ביי דער „ווערמאכט" (מיליטער-טרופן). דארטן זיינען געווען פארהעלטע-נישמעסיק א מער מענטשלעכע באהאנדלונג און אויך פלעגט מען דארטן פון צייט צו צייט באקומען עפעס קלענערע שפייז-מתנות.

דער נאכפאלגער פון פריער-דערמאנטן מיליטערישן קאמאנדאנט הארם איז גע-ווארן קאפיטאן פאל וואגנער, אן עלטערער מאן, א פאבריקאנט פון כעמניץ, א רואיקער מענטש און פארהעלטענישמעסיק אנשטענדיק. עס איז מיט אים אפגע-מאכט געווארן, אז יעדן טאג פלעגן די דייטשע מיליטערישע פלאצוווקעס, וואס האבן געדארפט ארבעטער אים צושטעלן די נייטיקע רשימות. ער פלעגט די דאזיקע ליס-טעם צושיקן צו דער קהילה. מיט דעם פאנאנדערפירן די ארבעטער-גרופן האבן זיך פארנומען זיינע צוויי אונטער-אפיצירן ווי אויך דער מיטגליד פון דעם „עלמסן ראט" עזריאל שעפס, א שניידער פון פאך, א פארמלחמהדיקער געזעלשאפטלעכער טוער. דאס (פונאנדערפירן צו דער ארבעט) פלעגט פארקומען יעדן טאג 6 אזויגער פרי פאר דער געביידע פון דער „ארטסקאמענדאטור". פון דער דאזיקער צייט אן האבן די יידן שוין געקענט רואיק זיך באווייזן אין שטאט, זיך פארנעמען מיט זייערע פאר-דינסט-באשעפטיקונגען, ווייל ס'האבן אויפגעהערט די באפערייען.

דער דאזיקער מצב האט געדויערט ביז מאי 1940, ווען דעם ענין פון ארבעטס-באזארגונג און ארבעטס-פארטיילונג פון די יידישע ארבעטער האט איבערגענומען די ארטיקע אפטיילונג פון דער ס"ס מיט איר לייטער, דעם שטורמבאנפירער מאיאָר פריטץ בראש:

אין סוף נאוועמבער, אדער אנהייב דעצעמבער 1939, האט די געשטאפּא אין זאמאשטש פארארדנט, אז די גאנצע יידישע באפעלקערונג, פון 12 יאר אן און וויי-טער, זאל אנטאן אויף דעם רעכטן ארעם א באנד פון געלער פארב מיט א מגן-דוד פון בלויזער פארב. די ארעמבענדער האבן געדארפט האבן 10 סענטימעטער די ברייט. מיט עטלעכע וואכן שפעטער האט מען די דאזיקע פארארדענונג געענדערט — די ארעמבענדער האבן געדארפט זיין ווייסע.

מיטן אנטאן די ארעמבענדער האט זיך אנגעהויבן א נייע צרה: די דייטשן פלעגן פארטשעפען די יידן אין די גאסן און זיי שלאגן אונטערן אויסרייד, אז זיי האבן פאר זיי ניט ווי געהעריק, אדער צו שפעט, אראפגענומען די היטלען. צוזאמען מיטן צוואנג פון טראגן די ארעמבענדער איז אויך ארויס א פארארדענונג, אז די יידן דארפן אראפ-נעמען די היטלען פאר יעדן דייטש. די פארארדענונג פון אראפנעמען די היטלען איז, אדאנק די גאר שטארקע באמאונגען פון דעם „עלמסן-ראט", נאך אפגעהאלטענע

בארטמאנגען מיט דעם לאנדראט — דעם דייטשישן סטארטסטא און די געשטאפט, וועלכע זיינען לכתחילה געווען קעגן אנולירן די פאררעדענע, אראפגענומען גע- ווארן דורך דעם מיליטערישן קאמאנדאנט וואגנער.

אנהייב דעצעמבער 1939 בין איך ארויסגערופן געווארן צום דייטשן סטארט- מא, וועלכער האט מיר דערקלערט, אז קיין זאמאשטש דארף אנקומען א טראנס- פארט יידן וואס ווערט איבערגעזידלט פון ווארטענא (*). אין שייכות דערמיט האט ער געפאדערט פון מיר צו שאפן א הילפס-קאמיטעט, וואס זאל זיך פארנעמען מיטן איינארדענען די דאזיקע מענטשן. ער האט צו מיר געשיקט דעם ארטיקלן שעה פון דער נ. ב. פ. — (נאציאנאל-סאציאליסטישע פאלקסוואהלפארט) — א געוויסן פאר- טיילאיש-מונדירטן שולטיץ. דער דאזיקער האט מיר דערקלערט, אז דער הילפס-קאמי- טעט וואס וועט זיך שאפן, וועט אים מוזן זיין אונטערגעארדנט; אז איך וועל מוזן אים צושטעלן חודשלעכע באריכטן פון דער טעטיקייט. אויף מיין פאדערונג און ביטע האט ער מיר צוגעזאגט הילף אין דאזיקן ענין. און פאקטיש האט ער אונדז ראשית- כל באזארגט א פעלדקיך. איך האב באטראכט, אז די ערשטע אויפגאבע דארף זיין איינצוארדענען א באשפייזונקט פאר די וואס וועלן אנקומען.

דעם 18טן דעצעמבער 1939 בינאכט, האב איך באקומען פון דעם דייטשן סטא- ראסטע א מעלדונג, אז מארגן קומט אן דער טראנספארט מיט יידן פון וואלאצלאוועק. צוזאמען מיטן ארגאניזירטן הילפס-קאמיטעט זיינען מיר שוין פארטאג געווען ביים וואקזאל, ווו עס איז טאקע גלייך אנגעקומען, אין פארמאכטע משא-וואגאנעס, דער יידן-טראנספארט. דאס זיינען טאקע געווען יידן פון וואלאצלאוועק אין א צאל פון 500 פערזאן, וואס זיינען א וואך צייט בערך געווען אין וועג אן וועלכער עס איז דער- נערונג מען האט געדארפט תיכף צומערעטן אויסצולאדעווען די דאזיקע מענטשן פון די וואגאנעס, געבן זיי עפעס דערנערונג און ראשית-כל וואסער צום טרינקען וואס זיי האבן נישט געהאט אין משך פון דעם גאנצן וועג.

די אנוועזנדע אויפן וואקזאל דייטשע מאכט-ארגאנען האבן אונדז נישט דערלויבט צו העלפן די געקומענע, זיי האבן אפילו לכתחילה נישט געוואלט אונדז צולאזן צו די וואגאנעס.

ווי עס האט זיך שפעטער ארויסגעוויזן האט דער סטארטסטא בכלל נישט גע- וואלט אננעמען דעם דאזיקן יידן-טראנספארט אין (זיין) שטאט און געהאט בדעה אפצושיקן אים צו דער רוסישער גרעניץ, כדי מיט געוואלט אריבערווארפן די דא- זיקע יידן אויף יענער זייט.

נאך שטארקע באמיואונגען איז אונדז געלונגען „ארויסצובאקומען“ די פרויען, קינדער און זקנים. פון די געזונטע מענער — בערך 150 — איז ארגאניזירט געווארן דער ערשטער אין זאמאשטש יידישער לאגער. מ'האט די דאזיקע מאנסלייט איי- געארדנט אין דער סינאגאגע, ווו זיי זיינען געווען אונטער א וואך פון „ס-ס“.

נאכן איינלאקירן די פרויען און קינדער אין פרייע הייזער, וואס זיינען געבליבן נאך יידן, האבן מיר גענומען ארגאניזירן הילף פאר דעם דאזיקן ערשטן לאגער. די מענער זיינען געבליבן אין דער פארמאכטער סינאגאגע בערך 4 וואכן. ווידער איז אונדז, נאך לאנגע השתדלותן, געלונגען די דאזיקע צו באפרייען, אבער מיטן תנאי, אז זיי זאלן נישט בלייבן אין זאמאשטש, נאר זיך באזעצן אין דעם שכנותדיקן שטעטל **שעברעשיץ**, 20 קילאמעטער פון זאמאשטש.

איך האב פערזענלעך די דאזיקע מענטשן אפגעפירט, דעם 15טן יאנואר 1940,

(*) די געגנט ארום לאדזש, ביי דער טייך ווארטא.

אויפן ארט. איך האב זיי געבעטן, אז עטלעכע טעג לכל-הפחות זאלן זיי זיך ניט בא-ווייזן אין זאמאשטש, ווייל לויט דעם פארוויזאג פון די דייטשן דראט זיי דערפאר דערשאסן צו ווערן. איך האב צוגעגעבן, אז דא האבן זיי דאך מינדעסטנס די מעגלעכ-קייט פון פריי זיך צו באוועגן, דערשלאגן זיך קיין ווארשע אדער אין אנדערע שטעט. אלע מיינע באמאנענע צו פרווון באווייזן די דייטשן אויף דעם אכסורד פון דער פארארדענונג פאנאנדערצוטיילן די פאמיליעס, די פרויען און קינדער פון זייערע מע-נער און פאטערס, האבן ניט געהאט קיין דערפאלג. דער פארבאט פון זייער אויפ-האלטן זיך אין זאמאשטש איז געווען א קאטעגארישער.

ניט קוקנדיק אויף דעם, אגב ווי עס איז געווען פאראויסצווען, האבן די יידן גלייך אויף צומארגן נאכן אפפירן זיי קיין שעברעשין, (וואו כ'האב אויך ארגאניזירט אן ארטיקן הילפס-קאמיטעט) אנגעהויבן זיך אריינצוגעבען קיין זאמאשטש.

דער וועג פון שעברעשין קיין זאמאשטש האט געפירט פארביי די קאזארמעס, וואו ס'זיינען געשטאנען אפטיילונגען פון דער „ס.ס.", וואס האבן זיך געפונען אונטער דער אנפירונג פון אויבנדערמאנטן פרייטן. מען דארף באמערקן, אז דער דאזיקער פארשוין איז א געוויסע צייט שפעטער, געווארן דער קאמאנדאנט פון אַשוויענטשים.

באמערקנדיק די דורכשלייכנדיקע אויפן וועג יידן האבן די ס"סאָוועס געכאפט 17 פון זיי און האבן זיי, נאך עטלעכע טעג פון בעסטיאלישע טאָרטורן, אויסגע-הרגעט. ווי עס איז מיר געלונגען שפעטער זיך צו דערוויסן, האט מען די דאזיקע מענטשן אויסגעטאן נאָקעט ביי א 30 גראדיקן פראסט; מ'האט זיי באַגאַסן מיט קאלטע וואסער, שאַפנדיק פון זיי אייז-סלופעס. אזוי האט מען זיי פארפרוין צום טויט. צווישן די דאזיקע פארפייניקטע זיינען געווען, ווי איך קאן זיך דערמאנען די ווייטערדיקע יידן פון וואַלאַלאָוועק: בער טשאַרני, א מיל-אייגנטימער; בלאַם, פראַש-קיער, א סוחר; א סטופאַ, א יונגערמאַן, א סטודענט, זון פון א גימנאזיע-לערער.

ניט רעכענענדיק די פריערדיקע שיקאנעס און די פאלן פון פארשווונדן ווערן פון איינצלענע יידן אן וועלכן שפור, איז דער דאזיקער פאל געוועזן דער ערשטער טראַגישער אויפטרייסל, וואס די זאמאשטשער יידן האבן דורכגעלעבט.

דער יידישער ראַיאָן און זיין אַדמיניסטראַציע

ווי איך האב שוין דערמאנט, האבן די דייטשן גלייך נאך זייער פארנעמען די שטאט באשטימט אן אזוי גערופענעם „עלטסטן-ראט" פון 8 פערזאן. צו דעם דא-זיקן ראט זיינען, חוץ מיר, געווארן באשטימט:

עזריאל שעפּס, א שניידער, אן אלטער געזעלשאפטלעכער טוער, מיטגליד פון דער פארוואלטונג פון דער קהילה;
אליהו עפשטיין, א סוחר;
וויקטאָר אינלענדער, א סוחר;
סטאַניסלאָו הערנהוט, אן אייגנטימער פון א דרוקעריי;
שלום טישבערג, אן אלטער געזעלשאפטלעכער טוער, א סוחר;
שמואל קאהאַן, אן אינדוסטריעלער.

אין דער דאזיקער צייט בין איך געווען בעיקר פארנומען מיטן ארגאניזירן דעם הילפס-קאמיטעט און אנפירן מיט זיין טעטיקייט, וואס האט זיך בעיקר פארנומען מיט איינארדענען און העלפן די כסדר אנגעקומענע איבערזידלונג-טראנספארטן, יידן פון קאַלאָ, קאַניָ, וואַלאַלאָוועק, ווי אויך יידן פון ווארשע און לאדזש, וואס האבן גע-זוכט א רואיקערן פלאץ. אין זאמאשטש האט מען נאך דאן ניט געפילט קיין מאנגל

אין דירות און די אפראוויזאציע-דאגע האט זיך מיט קיין סך ניט געענדערט ווי פאר דער מלחמה.

אומגעפער אין יאנואר 1940, איז אויפן באפעל פון דער דייטשער מאכט געווארן צו דער עקזיסטענץ דער אזוי גערופענער „יודענראט“, וואס איז פארויסגע-זען אין די פארארדענונגען פון דעם גובערנאטאר פראנק. די דאזיקע פארארדענונג איז ערשט דאן אנגעקומען קיין זאמאשטש.

אויסנוצנדיק די ניט-קלארקייט פון די פונקטן פון דער דאזיקער פארארדענונג, ווו עס זאגט זיך, אז אין שטעט וואס פארמאגן „מער ווי צען טויזנט איינוווינער“, אבער עס זאגט זיך ניט צי דאס מיינט מען נאר יידישע אדער די אלגעמיינע בא-פעלקערונג, דארף דער „יודענראט“ באשטיין פון 24 פערזאן, האט זיך דער זאמאש-טשער „יודענראט“ ארגאניזירט אין דעם באשטאנד פון 24 מיטגלידער.

איך האב זיך דאן געפונען אין ווארשע אין שייכות מיט אן אינטערווענץ ביים „דזשאנט“ וועגן א סובסידיע פארן הילפס-קאמיטעט. ווען איך בין געקומען צוריק האט מען מיר געמאלדן, אז איך בין פון דעם „יודענראט“ איינשטימיק אויסגעקליבן געווארן פאר זיין פארויצער. אלע מיינע באמאונגען אראפצווארפן פון מיר די דא-זיקע פליכט האבן ניט געגעבן קיין פאזיטיוון רעזולטאט. אלע „יודענראט“-מיטגלי-דער האבן פון מיר פארלאנגט איך זאל אננעמען דעם אמט פון פארויצער. איך בין אויך ארויסגערופן געווארן פון בירגערמייסטער און יענער האט, לויטן באפעל פון סטארעסא, מיך אויפגעפאדערט אנצונעמען דעם פארויצער-אמט אין „יודענראט“. ניט איבעררייסנדיק די לויפנדיקע ארבעט האבן מיר אנגעהויבן צו ארגאניזירן די אינערלעכע ארגאניזאציע פון דער ניי-פראיעקטירטער אינסטיטוציע. פארלויפיק זיינען ארגאניזירט געווארן די אפטיילונגען:

- I — עוידענץ פון דער באפעלקערונג;
- II — ציוויל-אמט;
- III — פינאנץ-אפטיילונג;
- IV — ארבעטס-אפטיילונג;
- V — אפראוויזאציע-אפטיילונג.

שפעטער, ביי דער אנטוויקלונג פון אונדזערע אויפגאבעס, זיינען נאך געשאפן געווארן די ווייטערדיקע אפטיילונגען:

- VI — אפטיילונג פון זארג פאר די לאגערן;
- VII — פאמטשט;
- VIII — שטייערן-אפטיילונג.

אין שייכות מיט דעם באדייטנדיקן וואקס פון דער יידישער באפעלקערונג, דורך די פריער דערמאנטע פאקטן פון צופלוס פון דער פרעמד, איז דורכגעפירט געווארן א צענו און עס איז איינגעארדנט געווארן א קארטאמעקע. דער צענו האט באוויזן, אז אין אויגוסט 1940 האבן אין זאמאשטש זיך געפונען בערך 8.000 יידן. אזוי ווי אין גיכן איז ארויס דער פארבאט פון קאמוניקירן זיך פון די יידן מיט די אריער און אז ס'איז פארווערט די יידן צו קומען אין קיין שום אמט, דייטשע אדער פוילישע, האבן מיר אנגעהויבן צו פירן אייגענע ביכער פון ציווילן אמט. מיר האבן געפירט די רעגיסטראציע פון טויטפאלן און געבורטן; ארויסגעגעבן באשטע-טיקונגען פון חתונות ווי אויך צייטווייליקע פערסאנאל-דאקומענטן.

בראש פון באפעלקערונגס-אמט איז געשטאנען דער אדוואקאט יוליאן גאלד-שטיין, א שוועסטערקינד פון י. ל. פריי.

היין דעם זיינען מיר געווען געוואונגען צו דערליידיקן דורך אייגענע באאמטע אלע יידישע ענינים אין די אלגעמיינע אמטן, בעיקר די שטייער- און פאטענט-ענינים. די אפראוויזאציע-אידיליע האט ביי אונדז זיך לאנג ניט געהאלטן. גאר גיך האבן די דייטשן איינגעפירט די קארטן-סיסטעם פאר דער גאנצער באפעלקערונג, דערביי איז פאר דער יידישער באפעלקערונג צוגעטיילט געווארן די קלענסטע דער-נערונג-נארמע. די אפראוויזאציע פון דער יידישער באפעלקערונג איז ארגאניזירט געווארן אויף אזא אופן, וואס דער „יודענראט“ האט צו זיין דיספאזיציע באקומען דעם גאנצן סכום פון שפיט-פראדוקטן פאר דער יידישער באפעלקערונג און ער האט צווישן די יידן, אויך אויף אן אייגענעם קארטן-סיסטעם, די פראדוקטן צעטיילט.

די אפראוויזאציע-אפטיילונג, בראש פון וועלכער עס איז געשטאנען שלום טיש-בערג און אדאם גאליס, מיטגלידער פון ראט, האט מיט דער צייט געהאט אלץ מער און מער ארבעט און האט, אדאנק געוויסע אומשטענדן, וועגן וואס ס'וועט שפעטער אויסקומען צו דערמאנען, אפגעשפילט א וויכטיקע ראל ביז דעם סוף פון דער עקזיסטענץ פון יידישן קיבוץ אין זאמאשטש.

ביז דעם 1טן מאי 1941 האבן די יידן פארנומען זייערע אלטע וווינונגען אין דער גאנצער שטאט, ניט רעכענענדיק די ספאראדישע פאלן פון ארויסווארפן יידן פון באזונדערע דירות, דער עיקר די בעסערע, וואס עס פלעגן צונעמען דייטשן אדער אויך פאליצאן, ווי א פארגיטקונג פאר זייערע דירות, וואס די דייטשן האבן ביי זיי צוגענומען.

אנהייב אפריל 1941 איז אויפגעפאדערט געווארן דער „יודענראט“, אז אלע יידן, אן אונטערשייד, זאלן פארלאזן די דירות אין דער אלטשטאט און זאלן זיך אריבער-טראגן אין ניישטאט.

דער לעצטער טאג פון דעם גירוש איז געווען באשטימט אויף דעם 1טן מאי 1941. עטלעכע טעג נאכן ארויסגעבן די דאזיקע פארארדענונג האבן די דייטשן גע-מאלדן, אז איך און אויך אנדערע מיטגלידער פון „יודענראט“, וואס איך וועל בא-שטימען, וועלן קענען בלייבן וווינען אין דער אלטשטאט אין צוויי ספעציעל דערצו באשטימטע הייזער אויף דער זאמענהאף-גאס. אין די דאזיקע הייזער האבן אויך גע-דארפט וווינען יענע יידישע האנטווערקער וואס האבן דאן געארבעט אויסשליסלעך פאר די דייטשע ציווילע אמטן און מיליטער, בעיקר פאר דער געשטאפא. דארטן האט אויך געדארפט וווינען א גרופע יונגע יידישע בחורים און מיידלעך, וואס זיינען געווען באשעפטיקט ביי פארשיידענע דינסט-ארבעטן ביי דער געשטאפא, שוין-פאלי-ציי און ארטס-קאמערענדאטור.

איך האב דערקלערט, אז ניט איך און ניט קיינער פון די ראט-מיטגלידער וועלן אין שטאט ניט בלייבן, ווייל אונדזער פליכט איז צו זיין צוזאמען מיט דער גאנצער יידישער באפעלקערונג. איך האב גלייכצייטיק, ווי דער פארזיצער פון דעם ראט, ארויסגעגעבן די געהעריקע פארארדענונגען בשייכות מיט דעם איבערטראגן זיך אין דער ניישטאט.

מיר האבן זיך אריבערגעצויגן נאך פאר דעם ערשטן מאי אין דער ניישטאט. די טייל פון די אויבנדערמאנטע האנטווערקער און באדינער איז געבליבן אין שטאט.

סוף אפריל, ווען אין דער אלטשטאט איז נאך געווען א טייל פון דער יידישער באפעלקערונג, האט מען פלוצים געמאלדן דעם „יודענראט“, אז די פארארדענונג פון אריבערטראגן די יידן איז צוריקגעצויגן געווארן און אז יענע יידן וואס האבן ביז דאן

זיך ניט אריבערגעצויגן, קענען ווייטער רואיק און זיכער בלייבן וווינען אין אלט-שטאט. האבנדיק א פארגעפיל, אז דאס איז זיכער א טריק, האב איך צוגעזאגט דאס אריבערפירן די איבערגעבליבענע יידן פון שטאט אין דער ניישטאט.

און באמת — דעם 1טן מאי, 5 פארמאג, בין איך אויפגעוועקט געווארן. דער גאנצער „יודענראט" איז אויפגעפאדערט געווארן זיך צו שטעלן אין שטאט.

די ניישטאט, ווהיין די יידן האבן זיך אריבערגעצויגן, איז א פארשטאט וואס ליגט ביי דעם לעמבערגער שאסיי, בערך א צוויי קילאמעטער פון דער שטאט, וואס איז געווען פארבויט בעיקר מיט קליינע, הילצערנע, הייזער, א טייל פון זיי זיינען גע-ווען מיט גערמלעך. אין דער צייט פון דעם אריבערציען זיך זיינען די בעסערע הייזער געווען פארנומען דורך פאליצאן. פאר אונדז, יידן, זיינען געבליבן די חורבות און די ערגסטע כאלופעס, וואס זיינען פארבליבן נאך די יידן וואס זיינען (עמלעכע מויזנט) בשעתם אוועק פון זאמאשטש מיט דער סאוועטישער ארמיי. נעמענדיק אין אכט, אז די דאזיקע הייזער זיינען געבליבן נאך דער יידישער ארעמקייט, וואס האט ביז 1939 געלעבט אין די ערגסטע ווייניג-און סאניטאר-היגענישע באדינגונגען, וועט פארשמענדלעך ווערן ווי גרויס ס'איז געווען די פראבלעם פון איינלאקירן דארטן די יידן פון דער אלטשטאט.

די ווייניג-אפטיילונג, וואס איז טאקע דערביי געשאפן געווארן, כדי צו ארגאניזירן די דאזיקע „איבערוידלונג", האט אלץ געמאכט כדי אפצוהיטן ווי ווייט מעגלעך א יושרדיקע דירות-צוטיילונג. עס איז אויסגעקומען איינצוארדענען די יידן אויך אין די געשעפט-לאקאלן און אין די געוועזענע פאבריק-האלעס. וואסער-לייטונג און קא-נאליזאציע זיינען דארטן ניט געווען. וואסער האט מען גענומען פון עפנטלעכע ברו-נעמער.

שפעטער, ווען א טייל פון דער פוילישער באפעלקערונג האט זיך אריבערגע-טראגן פון דער ניישטאט אין דער אלטשטאט, אויסנוצנדיק דאס פריי ווערן פון די דארטיקע יידישע דירות, איז אביסל לייכטער געווארן. די דירות-נויט האט זיך אבער שטארק פארערגערט מיטן אנקומען פון די ערשטע יידן-טראנספארטן פון אויסלאנד. ליידער האבן די שטופנווייזע ליקווידאציעס, די אזוי גערופענע „אויסזידלונגען", וואס האבן זיך אנגעהויבן אין אפריל 1942, „לייכטער געמאכט" די צייטווייליק-אי-בערגעבליבענע; זייער דירות-מצב איז בעסער געווארן.

הגם פון אנהייב אן האט פארפליכטעט דער פארבאט פון יידישע באציאונגען מיט אריער און ס'איז פארווערט געווען דאס פארהאלטן זיך צוזאמען ווי אויך דער קעגנזייטיקער האנדל, איז דאס אבער געווען אוממעגלעך דורכצופירן ביי דעם פאקט, וואס מ'האט צוזאמען געוויינט אין איין קווארטאל. דער דאזיקער פארבאט האט געמוזט בלייבן ניט מער ווי א פשוט פאפירל.

די באציאונג פון דער ארטיקער פוילישער באפעלקערונג, וואס איז פון לאנג געווען צוויפגעלעכט מיט די יידן, איז בכלל געווען א צופרידנסטעלנדיקער, הגם עס זיינען געווען צאלרייכע אפנויגן פון דעם אדער יענעם צד. ליידער קאן מען ניט פאר-דעקן, אז די פאקטן פון פיינטלעכער באציאונג צו די יידן, ווי אויך בפירושע צוזא-מענארבעט מיט די דייטשן אין די פארפאלגונג-אקציעס לגבי די יידן, זיינען געווען מערער ווי די פאלן פון אן-אינטערעסנדיקער און אפפערווייליקער הילף פאר די יידן. דער אפזאג צו העלפן די אומגליקלעכע יידן האט מען פארענטפערט מיטן שאבלאך תירוץ — מורא פאר רעפרעסיעס מצד די דייטשן. עס האט זיך געווארפן אין די אויגן, אז די פוילישע באפעלקערונג איז פארלאקט געווארן מצד דער דייטשער פרא-פאגאנדע, אז זיי, די אריער, וועלן געניסן פון די איבערגעבליבענע יידישע פארמעגנס, פון יידיש האב-און-גוטס, דארף מען באמערקן, אז ספעציעל גענייגט צו דער דאזיקער

פראפאגאנדע און האבן געווארט אויף דעם דאזיקן פעטן ביסן, זיינען געווען די פא-ליאקן, וואס מען האט אריבערגעפירט פון דעם אזוי גערופענעם ווארטענאָו.

ווען איך האב זיך, ערב דעם גירוש, אפגעשטעלט אויפן גורל פון די שולן און אנדערע יידישע עפנטלעכע געביידעס, וואס האבן זיך געפונען אויפן שטח פון דער אלטשטאט, וואס וואלטן גלייך נאך אונדזער פארלאזן די שטאט זיכער צעשטערט און פארניכטעט געווארן, בין איך געקומען צו א געוויסן געדאנק. איך האב זיך פאר-בונדן מיט א געוויסן זיגמונט ציפסער, אן ארטיקן אינדוסטריעלער (ווי איך האב זיך נאכדעם איבערצייגט, האט ער בלא יודעים אין דער צייט פון דער אקופאציע גע-האלפן פאליאקן און יידן) און ער האט אין דער סינאגאגע און אין אלע אנדערע יידי-שע עפנטלעכע געביידעס איינגעארדנט מעבל-סטאלערייען: אדאנק דעם זיינען די דאזיקע געביידעס אפגעראטעוועט געווארן פון אונטערצינדונג און צעשטערונג, ווי עס איז געווען דער גורל זייערער אין אלע אנדערע שטעט פון פוילן, צווישן אנדערע אין ווארשע און אין לובלין. אזוי ארום האבן די געביידעס פון גאר גרויסער מאטעריע-לער ווערט און אנדערע אויך פון באזונדערן קולטור-אנדענק און היסטארישער וויכ-טיקייט, ווי די אלטע שול אין דער שטאט, וואס גרייכט אין איר עלטער צום בראשית פון זאמאשטש, געבליבן גאנץ ביזן היינטיקן טאג.

אויסער דער גרויסער סינאגאגע זיינען גאנץ געבליבן די מקווה, דער מושב-זקנים, די גימנאזיע און אנדערע.

אגב-אורחא דארף דערמאנט ווערן, אז אין דער דאזיקער פירמע, וועמענס פאר-וואלטונג עס האט זיך געפונען אין דער געביידע פון דער געוועזענער יידישער קהילה, זיינען געווען באשעפטיקט א ריי יידן, וואס אדאנק דעם האבן זיי נאך לאנג געלעבט, שוין נאכדעם ווי דער יידישער קיבוץ אין זאמאשטש איז פארשניטן געווארן.

איך קום צוריק צו דעם 1טן מאי 1941, 5 פארטאג.

עס האט זיך ארויסגעוויזן, אז אין דער אלטשטאט זיינען געווען מאביליזירט אלע באאמטע פון דער שטאט-פארוואלטונג, די פייערלעשער ווי אויך א געוויסע צאל פון דער דייטשישער און אויך פוילישער אזוי גערופענער „גראנאטאווער“ פאליציי. ווי מען האט מיר דערקלערט, וועלן אלע יידן וואס האבן זיך נישט אריבערגעטראגן ביז דעם טערמין אין דער ניישטאט, ארויסגעיאגט ווערן קיין קאמאראוו, א שטעטל 20 קילאמעטער פון זאמאשטש.

די צונויפגעקליבענע באאמטע און פאליציי זיינען איינגעטיילט געווארן אין גרופעס צו 3-4 פערזאן און מ'האט זיי באפוילן דורכצוזוכן די גאנצע שטאט און ארויסיאגן די געפונענע יידן אויפן „רינעק“, פון וואנען מ'האט זיי טאקע גלייך גע-טריבן ווייטער.

אנגעפירט מיט דער דאזיקער אקציע, וואס האט אויך דעם גאנצן טריק ארגא-ניזירט, האט דער רעפערענט פון דעם סטארעסטא, קאראל פאסס, געבוירן אין נאננע, אסנאבריק.

אדאנק אונדזער פארדאכט און ענערגישער אקציע ביים אריבערפירן די יידן אין דער ניישטאט, האט די דאזיקע פראוואקאציע, אין איר גאנצער גרויס, זיך נישט איינגעניעבן. כסך-הכל האט מען אין דער שטאט אויפגעזוכט בערך 250 יידן און נישט קיין טויזנטער, ווי די דייטשן האבן זיך געריכט. צוליב דעם דאזיקן דורכפאל איז פאסס געווען שטארק אויפגערייצט און האט מיר געמאכט ביטערע פארווורפן. מיט עטלעכע טעג שפעטער האט דער זעליקער פאסס, ביי דעם אנטויל פון עטלעכע געשטאפא-לייט און פאליציי, צונויפגעזאמלט אין דער ניישטאט עטלעכע הונדערט יידן און זיי פארטריבן אין דעם שכנותדיקן שטעטל קראסנאבראד. דערביי האט ער עטליכע גלייך אויפן ארט אייגנהענטיק דערשאסן.

פון מאי 1941 ביי דעם 1טן נאוועמבער 1942 האבן די יידן אין ניישטאט געוויינט צוזאמען מיט די אריער, וואס זיינען דארטן פארבליבן. פון אנהייב זיינען ניט געווען קיין שום באגרענעצונגען אין דעם באוועגן זיך פון די יידן אין דער אלטשטאט. שפעטער איז אבער אזא פארבאט ארויסגעגעבן געווארן. דער דאזיקער פארבאט האט פאקטיש געטראגן נאר א סימבאלישן כאראקטער, ווייל א גאר באדייטנדיקע צאל יידן האט געארבעט אויפן שטח פון דער אלטשטאט, ווי אויך אין פארשיידענע וויכטיקע פלאצוווקעס מחוץ דער שטאט. די דאזיקע אלע פערזאנען האבן געהאט דאס רעכט, אויפן סמך פון א פארשטענדיקונג פון אינו מיט די דייטשן, זיך צו בא-וועגן פריי איבער זאמאשט מיט א דערלויבעניש, וואס איז ארויסגעגעבן געווארן פון דעם „יודענראט“.

ערשט דעם 1טן נאוועמבער 1942 איז די גאר שטארק פארקלענערטע יידישע באפעלקערונג דורך ליקווידאציעס און „אויסזידלונגען“, אויפגעפאדערט געווארן זיך אריבערצוטראגן אין איין טייל פון דער ניישטאט, פון וואנען עס זיינען פריער בא-ווייטקט געווארן די אריער. עס איז, אזוי ארום, געשאפן געווארן א טיפיש יידישער קווארטאל, דאן נאך אויך ניט קיין אפגעשלאסענעס און פארמאכטן. דאן האבן מיר, כדי אויסצומיידן אן ענדגילטיקע ליקווידאציע פון אונדזער ישוב, ווי דאס איז געשען מיט די שכנותדיקע שטעטלעך, באמיט זיך איבערצוכווען אונדזער ישוב אין דער פארעם פון א „יידן-לאגער“. די דאזיקע באמיוואנגען זיינען געמאכט געווארן אין פארשטענדיקונג מיט די ארטיקע דייטשע מאכט-ארגאנען. די צאל פון די גאנץ-געבליבענע יידן איז שוין דאן דערגאנגען צו קוים 4000.

דער פלאן איז באשטאנען אין דעם, אז די ארטיקע מאכט-ארגאנען זאלן מודיע זיין די העכערע אינסטאנצן, אז די יידישע קהילה אין זאמאשט האט אויפגעהערט צו עקזיסטירן און אז עס איז פארבליבן נאר אן ארבעטס-לאגער. מיר האבן אפילו צו דעם צוועק צוגעגרייט א שילד מיט דער אויפשריפט „יודען-ארבעטס-לאגער נומער 1, זאמאשט“.

ליידער האט זיך דער דאזיקער פלאן ניט איינגעגעבן, ווייל אין דעם טאג פון 16-טן אקטאבער 1942 איז פארגעקומען דער ענדגילטיקער גירוש פון די זאמאשט-שטער יידן קיין איזשביצע און זייער דארטיקע ליקווידאציע.

די יידישע פאליציי

אויף דער גרענעץ פון 1941טן און 1942טן יאר האט די ארטיקע געשטאפא פאר-לאנגט פון דעם „יודענראט“ עס זאל געשאפן ווערן א יידישער „ארדענונגס-דינסט“, וואס איז פאפולער אנגערופן געווארן ווי די יידישע פאליציי.

א לאנגע צייט האבן מיר זיך קעגנגעשטעלט אויסצופירן די דאזיקע אויפגאבע; מיר האבן ניט געזען קיין שום נויטווענדיקייט אין אזא אינסטיטוציע. אבער אויפן פארלאנג פון דער געשטאפא זיינען מיר געווען געצוואנגען אזא „ארדענונגס-דינסט“ צו שאפן. לכתחילה איז זי באשטאנען פון 10 פערזאנען. עס זיינען אהין גערופן גע-ווארן בעיקר יידן — געוועזענע זעלנער פון דער פוילישער ארמיי, וואס זיינען צו-ריקגעקומען פון דער דייטשער געפאנגענשאפט, מענטשן אינטעליגענטע, סטודענטן, עווענטועלע אביטוריענטן פון גימנאזיע. טייל פון זיי האבן אפגעשטאמט פון די מזרח-געביטן, וואס זיינען דאן געווען באזעצט מיט דער סאוועטישער ארמיי, און האבן ניט געהאט קיין מעגלעכקייט זיך צו דערשלאגן צו זייערע היימען.

כדי זיך צו פארזיכערן קעגן וועלכע ניט איז מיסברויכן מצד די דאזיקע פונק-ציאנארן האבן זיי באקומען העכערע פענסיעס און דערנערונג-צוטיילונגען, וואס האט

זיי פארזיכערט א געהעריקע עקזיסטענץ. עס איז אויך איינגעשמעלט געווארן א שטרענגער רעזשים און אן ענגע אונטערארדענונג פון דער פאליציי צום „יודענראט“ וואס האט זייער גענוי אכטונג געגעבן, אז עס זאל נישט פארקומען קיין דירעקטער קאנטאקט פון דער יידישער פאליציי מיט דער געשמאפא און דער פוילישער „גרא-נאטאווער“ פאליציי.

מען האט פון אונדז עטלעכע מאל פארלאנגט, אז מיר זאלן פארגרעסערן דעם קאדער פון דער „ארדנונגסדינסט“. אבער אונטערן אויסרייד אז עס פעלן אונדז אנט-שפערענדיק-קוואליפיקאציעס כוחות האבן מיר זיך דערפון ארויסגעדרייט. ערשט ווען עס זיינען אנגעקומען די ערשטע טראנספארטן מיט די „איבערגע-זידלעך“ יידן פון דייטשלאנד און טשעכאסלאוואקיע, אין סוף אפריל און אנהייב מאי 1942, האבן מיר פארגרעסערט די מיטגלידער פון דער „ארדנונגסדינסט“ ביז 16 מאן, צוגעבנדיק צו די פריערדיקע עטלעכע יידן פון טשעכיע און דייטשלאנד. די מאקסימאלע צאל מיטגלידער פון דער פאליציי האט דערגרייכט 20 פערזאנן. די דא-זיקע צאל איז דערצויגן געווארן אויפן קאמפאגאציע פארלאנג פון דער לובלינער געשמאפא אין אויגוסט 1942. דאן איז פארגעקומען דאס כסדרדיקע ארויספירן, דורך דער געשמאפא, די יידן פון ניישטאט אין די גאזקאמערן פון בעלזשעץ. די געשמא-פא איז דאן געווען שטארק אויפגערעגט צוליב דעם רעזולטאט פון דער דורכגעפיר-טער דורך איר אקציע. עס איז איר געלונגען בסך-הכל צו „כאפן“ 300 יידן. די שולד פאר דעם נישט-איינגעגעבענעם יאגד האט זי צוגעשריבן צו דעם, וואס די יידישע פאליציי פון זאמאשטש האט זיך אין דעם נישט באטייליקט.

דער קאמענדאנט פון דער „ארדנונגסדינסט“ אין מאי 1942 איז געווען באשטימט דורך דעם ראט אלווין ליפמאן, א דייטשער ייד פון דארטמונד, א געוועזענער אבער-לוימענאנט פון דער דייטשער ארמיי פון פארן יאר 1918. ער איז געווען א פליער פון ריכטסהאפענס עסקאדערע; פערזענלעך באקאנט מיט גערינגן און גענעראל ליעט (?), א מענטש וואס האט געהאט כמעט אלע העכסטע דייטשע מיליטערישע אויסצייכע-נונגען און אייגנהענטיקע דאנק-בריוו פון הינדענבורג און מאקענזען.

ער איז געווען דער קאמענדאנט פון דעם יידן-טראנספארט, וואס איז „אויסגע-זידלט“ געווארן פון דארטמונד. די דאזיקע פערזאנן האט באוויזן צו האלטן אונדזער „ארדנונגסדינסט“ אין דער געהעריקער הויך פון יעדן שטאנדפונקט. מיט זיין הילף האבן מיר דערפאלגרייך זיך פארטייליקט פון דעם פרוו אריינצופירן אין די רייען פון דער פאליציי פראוואקאטארן מצד דער געשמאפא. ערשט צום סאמע סוף האט זיך אין די רייען פון אונדזער פאליציי געפונען איין איינציקער פראוואקאטאר. אין משך פון דער גאנצער צייט פון דער עקזיסטענץ פון דער פאליציי איז מצד דער בא-פעלקערונג נישט ארויסגעטראגן געווארן קעגן איר קיין שום אנקלאגעס.

דער געהילף פון ליפמאנען איז געווען א טשעכישער ייד, אויך אן אפיציר, זיין נאמען געדענק איך איצט נישט.

די פינאנציעלע פראבלעמען פון דעם „יודענראט“

פון דעם אנהייב פון זיין עקזיסטענץ האט דער „יודענראט“ זיך געראנגלט מיט ערנסטע פינאנציעלע שוועריקייטן. דער אנגענומענער ביים אנהייב פרינציפ צו צאלן פאר דער ארבעט ביי די דייטשן האט גורם געווען ריזיקע הוצאות, בפרט ווען די צאל באשעפטיקטע איז כסדר געוואקסן. אפילו נאך דעם ווען דער ראט האט איי-געפירט דעם אלגעמיינעם ארבעטס-פליכט איז דער לויין פאר דער ארבעט ביי די דייטשן געווען דער איינציקער עקזיסטענץ-מקור פון הונדערטער יידן בפרט פון

די פרעמדע. אויף דעם אופן האָט אויך די סאַציאַלע הילף געפונען איר אייגנמלעכן אויסדרוק.

אויך האָבן די קאָנטריבוציעס איינגעשלונגען ריזיקע סומעס. נאָך די ערשטע 2 קאָנטריבוציעס אין דער הייך פון צען טויזנט און 75 טויזנט זלאָטעס איז פאַרלאַנגט געוואָרן אַ דריטע פאַר דער אַרטיקער אָפטיילונג פון דער „ס"ס" אין דער הייך פון 150 טויזנט זלאָטעס.

די דאָזיקע פּאָדערונג האָט אַרויסגעשטעלט אין יאָר 1940 (גלייך נאָך דער בעס-מיאלישער אויסמאַרדונג פון די 17 וואַלאַלאַווקער יידן, וואָס מיר האָבן שוין פריער דערציילט) אַ געוויסער הערמאַן גאַלדהאַמער, וואָס איז קיינעם אין זאַמאַשטש ניט געווען באַקאַנט. דער דאָזיקער טיפּ האָט זיך פאַרגעשטעלט ווי דער כלומרשטער פאַרבינדונגס-מאַן פון דער אַרטיקער „ס"ס" און ספּעציעל פון איר לייטער, דעם מאַ-יאָר פרייטץ. ווי עס האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן, איז דאָס געווען אַ ביאָליסטאַ-קער ייד, אַ קצב, אַ פאַרשוין מיט אַ פינצטערער פאַרגאַנגנהייט, צווישן אַנדערע אויך אַ מיסאַנער. ער האָט אַזוי לויפיק באַהערשט די דייטשע שפּראַך (ער האָט זיך אַ געוויסע צייט געפונען אין דייטשלאַנד, ווי אַ וואַנדערנדיקער פּוילישענדלער) וואָס האָט ער איז געווען אַן אַנאַלפאַבעס, איז ער אָנגעגאַנגען ביז אַ געוויסער צייט פאַר אַ דייטש. אין דער אָפטיילונג פון דער „ס"ס" האָט ער זיך אָנגעגעבן פאַר אַ שליח פון דעם „יודענראַט" אין זאַמאַשטש.

וועלנדיק געפּעלן ווערן דער „ס"ס" און באַקומען זייער סימפּאַטיע, האָט ער אויס-געקלערט אַלץ נייע און נייע פּאָדערונגען, מיט וועלכע ער איז צו אונדז געקומען. גאַלדהאַמער האָט זיך אויך לעגטימירט מיט עפּעס אַ באַפולמעכטיקונג פון אַ דייטשן גענעראַל, וואָס האָט באַשטעטיקט, אַז ער האָט געהאַפּט די דייטשן בעת דער באַלאַגערונג פון וואַרשע. דער דאָזיקער אויסוואַרף האָט אַ לאַנגע צייט גראַסירט אין זאַמאַשטש, אָנמאַכנדיק די יידן גרויסע שאַדנס.

זיין געשיכטע האָט זיך פאַרענדיקט דערמיט, וואָס ער איז פון דעם לייטער פון דער „ס"ס" איבערגעגעבן געוואָרן דער געשמאַפּ, וואָס האָט אים ליקווידירט. געשען איז דאָס אַ קורצע צייט נאָך דעם ווען דער „יודענראַט" האָט, ניט קע-גענדיק נאָכקומען די כסדרדיקע נייע פּאָדערונגען, זיך געשטעלט אין דירעקטן קאָנ-טאַקט מיט דעם פריער-דערמאָנטן פרייטץ, און דערביי באַלויבטן די מעשה גאַלד-האַמער. די סומע פון 160.000 זלאָטעס האָט דער ראַט אָבער געדאַרפט איינצאַלן. צונויפגעזאַמלט געוואָרן איז די סומע צווישן דער יידישער באַפּעלקערונג.

אַ גאָר וואַגיקע לאַסט איז פאַר דעם ראַט געווען די הוצאות וואָס ער האָט געהאַט אין פאַרבינדונג מיט דער אַרויפגעצוואַנגענער פליכט איינצואַרדענען וווינונגען פאַר די דייטשן.

די גרעסטע פינאַנציעלע פּלאַג פון דעם ראַט איז געווען די דרינגלעכקייט צו געפינען דעקונג פאַר די כסדר וואַקסנדיקע הוצאות פאַרבונדן מיט שוחד, מתנות און אַנדערע אויסגאַבעס פאַר די פאַרשיידענע שררות; פאַר די גרעסערע און קלע-נערע געשמאַפּ-לייט; דייטשע פּאָליציאַנטן; זשאַנדאַרמען אַדער באַאמטע.

ווי עס האָט זיך גאָר שנעל אַרויסגעוויזן, איז דאָס געווען די איינציקע באַזע אויף וועלכער מען האָט געקענט איינשמעלן קעגנזייטיקע באַציאונגען; דער איינצי-קער וועג אויסצוקויפן זיך און האָבן אַ פאַרהעלטענישמעסיקע רול.

צום אומגליק האָבן די סומעס געהאַלטן אין איין וואַקסן, אַזוי אַז די פּאָליציע פאַר דעם מין אויסגאַבעס האָבן אין חודשלעכן בודזשעט פון דעם „יודענראַט" דער-גרייכט צו דער סומע פון 150.000—200.000 זלאָטעס. צונויפקלייבן אַזא סומע צווישן דער יידישער באַפּעלקערונג איז געווען אוממעגלעך. די נאַרמאַלע איינקונפטן פון

דעם חודשלעכן אפצאל האבן אריינגעטראגן בערך אכט ביז צען טויזנט זלאטעס; קוים גענוג בכדי צו דעקן די לוינען פון דעם ראט-פערסאנאל און די קאנצעלאריע-אויסגאבעס.

עס איז געקומען א נויטווענדיקייט ארומקוקן זיך וועגן נייע קוואלן פון אויסער-ארדענטלעכע הכנסות.

דער ראט האט בכלל געהאט נאך אנדערע הוצאות. ער האט כסדר געמוזט דעקן די דעפיציטן פון דעם הילפס-קאמיטעט, וואס האט אנגעפירט מיט א פעלד-קיך; אויסגעהאלטן א יידישן שפיטאל; אנדערע אינסטיטוציעס — דאס האט געפאדערט בערך 30.000 זלאטעס מאנאטלעך. דער קוואל דערצו האט דער „יודענראט“ געפונען אין די ריזיקע פארדינסטן פון די יידישע סוחרים און בעקערס, וואס האבן באשפייזט (אויף שווארץ) דער יידישער באפעלקערונג, פאר וועמען די צוגעטיילטע פון די דייטשן שפייז-טארמעס איז געווען צווייניק. גאר אינגיכן איז כמעט די גאנצע איינ-קונפט פון די פינף בעקערייען, איין יאטקע און עטלעכע פארטיילונג-קראמען אריינגע-פאלן אין דער קאסע פון ראט.

אין דער צייט איז אונדז געלונגען אנצוקניפן א נאענטן קאנטראקט מיט דעם ווירשאפטלעכן רעסארט פון דעם דייטשישן סטארקסטאט, וואס איז אגב ניט געווען גאר לייכט, ווייל די מערהייט פון די סטארקסטאט-באאמטע האבן זיך רעקרוטירט פון די „איבערגעזידלטע“ פאנאנטישקעס, וואס האבן באווסטזיניק ניט צוגעלאזן אונדזערע פארשטייער צום ריכטיקן אפראוויזאציע-רעפערענט. זיי אליין האבן דורך דעם געצויגן ניט קיין קליינע נוצן פאר זיך. עס האט זיך אונדז איינגעגעבן, אמת פאר א שמענדיקן אפצאל, ריכטיגער געזאגט, פאר שוחד; אויסצועלימינירן דעם איינפלוס פון די באאמטע ווי אויך פון דער (פאלישער) שטאט-פארוואלטונג, און אין רעזולטאט האבן מיר אנגעהויבן באקומען באדייטנדיק גרעסערע ווי פריער צוטיילונגען.

געשען איז עס אויף אזא אופן: יעדן חודש פלעגן מיר דערלאנגען א באריכט מיטן צוזאמענשטעל פון דער יידישער באפעלקערונג. מיר פלעגן די צאל פיקטיוו פארגרעסערן אויף 2-3 מאל ווי עס איז געווען אין דער אמת. חוץ דעם פלעגן מיר אויך באקומען צוטיילונגען פאר די יידן אין די לאגערן ארום זאמאשטש. און אויך די דאזיקע רשימות זיינען געווען פאלשע. מיר האבן עס געמאכט אין פארשטענדי-קונג (בשותפות) מיט די לייטערס פון די דאזיקע לאגערן. זיי האבן דערפאר באקו-מען גאנץ פיין באפרידיקט. דער אפראוויזאציע-רעפערענט פון דעם סטארקסטאט, דער אזוי גערופענער „קרייזרעפערענט פיר ערנעהרונג“ האט אויך באקומען זייער פעטע „מתנות“. ער האט פארווערט קאטעגאריש דעם שטאטראט, און אנדערע זיינע קאנ-טראלן, זיך אריינצומישן אין די אפראוויזאציע-ענינים פון דער יידישער באפעלקע-רונג — דאס איז זייער א פערזענלעכער ענין.

אין רעזולטאט דערפון האבן אנגעהויבן אריינפאלן אין דער קאסע פון דעם „יוד-דענראט“, אזוי ווי פריער אין די פרייוואטע סוחרישע הענט, אנזעעוודיקע געלט-סומעס און דאס האט מעגלעך געמאכט דעם „יודענראט“ פינאנציעל אויסצוהאלטן ביז דער ליקוידאציע פון יידישן קיבוץ. דער ראט האט געקענט דעקן אלע אויסער-ארדענטלעכע אויסגאבן ניט אנקומענדיק צו באלעסטיקן דער יידישער באפעלקע-רונג. דער ראט האט אויך געהאט געוויסע געלט-רעזערוון פאר אומגערעכטע און פלוצימדיקע הוצאות.

איך מוז דא ברענגען א כאראקטעריסטישן פרט וואס איז זייער באלערנדיק פאר אונדזער פסיכיק. אין די דאזיקע אויסערגעוויינלעך שווערע צייטן פון דער ערגס-טער אקופאציע און אוממענטשלעכן אנט-יידישן טעראר, האבן מיר געהאט אין זינען און געזארגט וועגן יידישע צוקונפטיקע ענינים. אין דער צייט האבן מיר באזיין

אויסצוצאלן א חוב פון דער היפאטעק פון פאר דער מלחמה, וואס ס'איז שולדיק געווען די יידישע גימנאזיע. עטלעכע צענדליק טויזנט זלאטעס, וואס די דאזיקע גימנאזיע איז געווען שולדיק דער געזעלשאפט פאר סאציאלער פארזיכערונג ("אוביער-פיעטשאלינא") זיינען איינגעצאלט געווארן און דער חוב איז אפגעמעקט געווארן. א צווייטן היפאטעק-חוב האבן מיר ליידער ניט געקענט דעקן. דאס באזוייזט דעם אפטימיזם מיט וועלכן עס האט געלעבט דאן, אין די שווערסטע צייטן, אונדזער פאלקס-ציבור.

ביים פארענדיקן דעם דאזיקן קאפיטל דארף מען צוגעבן, אז אממערסטן האט אונדז געקאסט דער בנין וואס איז אויפגעבויט געווארן מיט די הענט פון יידישע ארבעטער, ביי דער מיטהילף פון ביי-מאטעריאלן, געגעבענע ווי א „מתנה" פון די יידישע סוחרים און אינדוסטריעלער פאר דער „ס"ס". געווען איז עס א געביידעס-קאמפלעט, פאר דער פריער-דערמאנטער ס"ס-אפטיילונג, אין וועמענס שפיץ עס איז געשטאנען פרייטץ. דער בוי פון דער געביידע האט איינגעשלונגען כערך אַנדערט-האלבן מיליאן זלאטעס.

דער פולער נאמען פון דער דאזיקער אפטיילונג איז געווען: „ערשטער שווארצן פון דער ערשטער ס"ס טאדמענקאפפרייטעריי-עגמענט".

נאכן אויסבויען די ריזיקע פערד-שטאלן, מיט א דאך-געדעקטן רייטפעלד און א וועטערינאר-שפיטאל, איז דער נאמען פון דער דאזיקער אפטיילונג געענדערט גע-ווארן אויף: „העהעריי ס"ס רייט אונד פארהשולע".

דער דייטשער סטארטאטא, דער קרייז-האפטמאן ווייבענמאיער, אן אפשטאם-קער פון שטוטגארט, האט אונדז אפגעקאסט כערך 300.000 זלאטעס. גאר גרויסע סומעס, וואס איצט קאן איך גענוי זייער גרויס ניט אנרופן, האבן איינגעשלונגען די קעשענעס פון דער געשטאפן אין מושך פון די דריי יאר. זיי האבן פון אונדז געשלעפט וויפל זיי האבן גאר געקאנט.

דער פאקט, וואס דער יידישער קווארטאל איז ביז דער לעצטער מינוט ניט גע-ווען קיין פארמאכטער, לאזט זיך דערקלערן דערמיט, וואס: ערשטנס האט דער „יו-דענראט" פאר דעם זייער טייער באצאלט מיט צאלרייכע „מתנות" און צווייטנס, וואס א גאר גרויסע צאל יידן פון דעם דאזיקן קווארטאל האבן געארבעט אויפן גרויסן שטח פון דער שטאט און האבן געדארפט כסדר אריין און ארויסגיין.

דער לעצטער פאקט איז געווען איינע פון אונדזערע אפזע-טענות ביי די אי-כערזונדיקע פרווון פון פארשידענע פאקטארן וואס האבן פארלאנגט, אז מען זאל אונדזער יידישן קווארטאל ארומצוימען און אפשליסן.

עס דערמאנט זיך מיר איין פאל אזא, ווען ס'איז געווען גאר שווער זיך קעגן-צושטעלן דער דראנג פון ארומצוימען און אפשליסן אונדזער קווארטאל. געווען איז עס סוף סעפטעמבער 1941. צווישן די יידן איז אויסגעבראכן אן עפידעמיע פון פלעק-טיפוס. אויף דער צוזאמענגערופענער אין שייכות מיט דעם באדאמט מיט די דיי-טשע מאכט-ארגאנען, ווו אויך איך, ווי דער פארויצער פון „יודענראט" בין געווען פאררופן, (מיט מיין פארטרעטער שעפס), האבן מיר געמוזט גאר שווער קעמפן פאר איינהאלטן דעם ביז-איצטיקן כאראקטער פון אונדזער קווארטאל קעגן דעם שטאנד-פונקט פון דעם פארוואלטונג דאקטער, וועלכער איז געווען פאר דעם, אז מען זאל אונדזער וויין-שטח ארומצוימען און אפשליסן.

מיר האבן זיך פון פארויס פארזיכערט א באדן (דורך באקאנטע אופנים) און אונטערשטיצונג פון דעם סאניטארן רעפערענט און דעם מיליטערישן קאמערדאנט, איז אונדז געלונגען דאן זיך צו פארטיידיקן קעגן דעם איינשליסן אונדז און דאס שאפן א געטא.

דער ענין האט זיך פארענדיקט דערמיט, וואס אויף אלע אריינפארן און וועגן, וואס האבן געפירט דורך דעם יידישן וויינגעביט, זיינען, אויפן חשבון פון דעם „יודענ-ראט“, אויף הויכע סלופעס אויפגעקלאפט געווארן פלאקאטן, אויף וועלכע ס'איז גע-ווען אויסגעמאלן א טויטנקאפ מיט קנאכן און אן אויפשריפט: „פלעקסיבער, איינטי-ריט פערבאטן; נור דורכפאהרער אהנע אויפגעמאלט“.

די דאזיקע פלאקאטן האבן אונדז גאר געבראכט אומגערעכט גרויס נוצן, ווייל די דאזיקע פלאקאטן האבן געמאכט א סוף צו די פארשיידענע „וויזיזן“ מיט רויב-צילן פון פארשיידענע דייטשן, זשאנדארמען און אנדערע ס"ס-לייט. איך קאן נישט אויסמיינן און נישט דערמאנען די ראָלע, וואָס עס האָט געשפּילט, ביים ראַטעווען די פינאַנציעלע לאַגע פון דעם ראַט, דער אַפּראַוויזאַציע-רעפּערענט ביים סטאַראַסטאַ האַנס רעבּקע. הגם ער האָט עס געטאָן נישט אָן אינטערעס, איז ער אָבער אונדז שטענדיק געגאנגען אויף דער האַנט. הגם ער איז אַפיציעל געווען אַ הימלעריסט, האָט ער געהאַט אַ פּאָזיטיווע באַציאונג צו די יידן. אַדאָנק אים האָבן מיר געהאַט די מעגלעכקייט צו העלפן אונדזערע ברידער אין די אַרבעטס-לאַגערן; זיי האָבן באַקומען אַ פּילפאַך-גרעסערע פּראָדוקטן-צוטיילונג ווי עס איז זיי געווען אַפיציעל באַשטימט.

דעם 16טן אָקטאָבער 1942, ווען עס איז נאָך די פּריערדיקע טיילווייזע ליקוויר-דאַציעס פאַרגעקומען דער גירוש קיין איזשביצע און דערמיט די פּולשטענדיקע ליק-ווידאַציע פון זאַמאַשטשער יידישן ישוב, זיינען אין די לאַגערן פון דעם „יודענראַט“ געבליבן עטלעכע הונדערט מעטער ווייצענע מעל, אַ גרעסערע צאָל ראַזאַוואַנע מעל, עטלעכע טויזנט מעטער קארטאָפּל (הגם די צוטיילונג-אַקציע איז נאָך נישט געווען פאַרענדיגט) און אנדערע שפּייזערעזערונ ווי אַ געוויסע צאָל מאַנע-קאַשע און אַנ-דערע ווערטפולע פּראָדוקטן, וואָס עס האָבן מיט זיך מיטגעבראַכט די דייטשע יידן מיט זייער טראַנספּאָרט. מיט די דאָזיקע ווערטפולע פּראָדוקטן האָבן מיר געבאַלע-באַטעוועט זייער שאַפּראַם — זיי זיינען אַרויסגעגעבן געוואָרן נאָר פאַר קינדער, קראַנקע און רעקאַנוואַלענטן.

אין דער קאַסע פון דעם ראַט איז אין יענער צייט געווען עטלעכע צענדליק טויזנט זלאָטעס, וואָס איז קאַנפּיסקירט געוואָרן דורך דער געשטאַפּט. אין לעצטן מאָמענט פון דער ליקווידאַציע פון דעם יידישן ישוב אין זאַמאַשטש זיינען מיר געווען צוגעגרייט און אַרגאַניזירט איבערצוהאַלטן דעם אַנקומענדיקן וויי-טער 1942 - 1943, וואָס האָט געדאַרפּט, לויט אונדזערע פאַרשטעלונגען, זיין דער לעצטער ווינטער פון פאַרשקלאָפּונג פאַר די יידן, וואָס וואַלטן געבליבן ביים לעבן.

—::—

אין מאַרץ 1942 האָבן מיר זיך דערוואַסט, אַז אין דעם שכנותדיקן שטעטל איזשביצע איז אַנגעקומען אַ טראַנספּאָרט מיט טשעכישע יידן און אַז גאַר בקרוב דאַרפן מיר זיך ריכטן, אַז זיי זאָלן אַנקומען קיין זאַמאַשטש' מיר זיינען געווען גרייט זיי אויפצונעמען. דעם 30טן אַפּריל ביינאַכט האָבן מיר באַקומען אַ ידיעה, אַז דער טראַנספּאָרט דערנענטערט זיך צו דער שטאָט. כמעט דער גאַנצער ראַט מיט די באַ-אַמטע זיינען געווען ביים וואַקזאַל.

אין מיטן נאַכט איז אַנגעקומען דער צוג מיט טויזנטער יידן טשעכישע און סלאַ-וואַקישע, פון לאַגער אין טערעזיענשטאָט. נאָכן אויסלאָדעווען זיי פון די וואַגאָנעס האָבן מיר זיי אַלעמען אוועקגעפירט אין אונדזער קוואַרטאַל, וואָס איז געווען ווייט עטלעכע קילאָמעטער פון דעם וואַקזאַל.

אלטע און קראנקע האָבן מיר געפירט אויף פורלעך. די מענטשן זיינען געווען שרעק-
לעך אויסגעמאטערט פון דעם לאנגן וועג.

די צווייטע נאכט איז אנגעקומען נאך א טראנספארט, אויך מיט יידן פון טע-
רעזיענשטאט, מיט א צאל פון 1000 פערזאנען. נאך צוויי נעכט איז אנגעקומען דער
דריטער און לעצטער טראנספארט פון אויסלענדישע יידן, אויך 1000 פערזאנען, פון
דארטמונד און וועסטפאלן.

אזוי ווי דאס איז שוין געווען נאך דער ערשטער ליקווידאציע-אקציע פון דעם
11טן אפריל, ווען מ'האט צוגענומען קיין בעלזשעץ אין די אויוונגס אריין העכער
3000 יידן, האָבן מיר די דאזיקע יידן פון די טראנספארטן געקאנט איינאררענען
צווישן אונדז.

די דאזיקע אויסלענדישע יידן האָבן זיך ניט אָפגעגעבן קיין חשבון פון אונדזער
סיטואציע און פון די באדינגונגען וואָס הערשן אין פוילן. זייער באגאזש איז געווען
זייער גרויס און דאָס האָט עדות געוואָלט וועגן זייער פארמעגלעכקייט. חוץ דעם האָט
זיך ארויסגעוויזן, אז יעדער טראנספארט זייערער האָט נאך געהאט א 2-3 וואגא-
נעס מיט דעם גרעסטן באגאזש און שפייז-פראדוקטן. די דאזיקע וואגאנעס זיינען
אבער געבליבן אין לובלין, ווו עס האָט זיך געפונען דער טרויעריק-באקאנטער גלאַז-
באַצניק מיט זיין צענטראלע. די דאזיקע וואגאנעס זיינען געוואָרן אָפגעטיילט פון
דעם טראנספארט און קיין זאמאשטש ניט אנגעקומען. נאך פון איין דייטשן טראנס-
פארט, פון דארטמונד, וואָס איז געפירט געוואָרן פון דעם אונדז שוין באקאנטן ליפ-
מאן, איז אדאנק זיין פערזענלעכער ענערגיע און ווידערשטאנד אין לובלין, איז דער
שפייז-וואגאן אנגעקומען קיין זאמאשטש.

ווי ווייט די דאזיקע מענטשן האָבן זיך ניט אָפגעגעבן קיין חשבון פון דער לאגע
באווייזט דער פאקט, אז די גרעסטע פרעטענזיעס און מענות האָבן זיי געהאט צום
ראט, פארוואָס מיר זיינען ניט בכוח אָפצונעמען ביי גלאַבאַצניקן אין דער געשטאַפּט
זייער פארלורענעם באגאזש.

יעדער פון זיי האָט זיך געשטופט מיט זיין באגאזש-נומער אין האנט און קא-
טעגאריש געפאדערט תיכף אים צו באַזאָרגן זיין באגאזש.

די נאָווייטעט פון טייל פון זיי איז דערגאנגען אזוי ווייט, אז זיי האָבן אונדז
געדראָט מיט מאטעריעלער פאראנטוואָרטלעכקייט צוליב דעם.

ליידער זיינען זיי גאר שנעל ווייטיקלעך געקומען צו דער איבערצייגונג ווהיין
אין צוליב וואָס זיי זיינען געבראכט געוואָרן.

גראד די יידן פון דייטשלאנד, פון דארטמונד, זיינען געווען מיט די בעסטע גע-
דאנקען און פול מיט אַפטימיוס. זיי זיינען געווען איבערצייגט, אז זיי פאָרן ווי פיא-
נערן אויפן מזרח אויף אַרבעט. די מערהייט פון זיי האָט מיט זיך געבראכט די אַר-
בעטס-געצייג, טייל אויך מוזיק-אינסטרומענטן.

אין דעם האָבן זיי איבערצייגט די עוואַקואציע-באדינגונגען אין דארטמונד. דער
דארטמונדער שטאטראט האָט זיי צוגעטיילט אלס לעבנסמיטל-קוואַטע, אזא ווי פאר
די דייטשע בירגער, אויף א לענגערער צייט פון פארויס, ניט אויסשליסנדיק ווייסע
מעל, מאַנע קאַשע, צוקער, קאנדענסירטע מילך פאר קינדער און אנדערע פראדוקטן.

מיטן טראנספארט פון די טשעכישע יידן איז אנגעקומען צווישן אנדערע דער
פראַפּעסאָר כירורג יוסף וויינינגער פון ווין, א שוועסטערקינד פון בארימטן אַטמאָ-
וויינינגער; דער דאָצענט פון פראגער אוניווערזיטעט זיגמונט שענהאָף מיט דער
פּרוי און זון; דער דאָצענט בענאַ עפשטיין, לארינגאַלאָג פון פראג; ד"ר מאָרצי
מיטעלמאַן, רעדאַקציע-מיטגליד פון א באַקאַנטער דעמאָקראטישער צייטשריפט אין
פראג און א 30 אנדערע אינטעליגענטן, סוחרים און אינדוסטריעלער.

די דאזיקע אינטעליגענץ איז דורך אונדז גלייך אריינגעצויגן געווארן אין געזעל-שאפטלעכער ארבעט. די דאקטוירים זיינען גלייך צוגעצויגן געווארן צו דער ארבעט אין דעם יידישן שפיטאל, וועמען זיי האבן זיך זייער גוט צוגעדינט. די אויסלענדישע יידן האבן געטיילט דעם גורל פון זייערע זאמאשטשער ברי-דער. נישט זייענדיק צוגעגרייט צו די נייע באדינגונגען זיינען זיי כמעט אלע אויב-געקומען.

ווי עס איז ביז איצט באוואוסט, האט זיך געראטעוועט ד"ר מ. מיטעלמאן, פון וועלכן כ'האב ניט לאנג באקומען א גרוס פון פראג. דער פלאן און די באדינגונגען פון זיין אנטלויפן פון זאמאשטש פאר דער לעצטער ליקווידאציע פון דעם יידישן ישוב איז געווען צוזאמען מיט מיר פארטראכט. אן ספק פיל איך אן אויסגערעגוויינלעכע פרייד, וואס אונדזער פלאן האט זיך איינגעגעבן.

בכדי צו העלפן די אויסלענדישע יידן און שיצן זיי קעגן יעדער אויסנוצונג טייל-ווייז אויך מצד זייערע אייגענע ברידער, וואס האבן ביי זיי אפגעקויפט פאר חוזה-פרייזן זייערע ווערטפולע זאכן, אפטמאל צאלנדיק זיי מיט ארויסגעצויגענע פון אומ-לויף באנקנאטן, האט דער „יודענראט“ ארגאניזירט א ספעציעלע ביורא קויפנדיק, לויט די מארק-פרייזן, די ווערטזאכן אדער אנדערע שיינע קלייניקייטן — קונסט-קעגנשטאנדן. די דאזיקע זאכן זיינען דעם ראט שמענדיק נייטיק געווען פאר די „מתנות“ (שוחד)-אקציע.

ביז די דאזיקע יידן האבן זיך איינגעארדנט ביי ארבעט, איז דער אויספארקויף פון די קעגנשטאנדן געווען זייער איינציקער הבנסה-מקור. צוזאמען מיט די ארויס-געגעבענע צוויי מאל אין טאג הייסע עסן פון דער קאמיטעט-קיך איז דאס געווען דער יסוד פון זייער עקזיסטענץ.

מען דארף פארצייענען, אז גאר שנעל האט די מערהייט פון די דאזיקע יידן באקומען ארבעט. עס האט זיי אין דעם געהאלפן זייער קענטשאפט פון פרעמדע שפראכן און די מוסטערהאפטע דיסציפלין וואס זיי האבן פארמאגט. ווען ניט די מאסן-ליקווידאציעס, וואו זיי האבן פארהעלטענישמעסיק א גרעסערע צאל קרבנות געבראכט ווי די אנדערע יידן, וואלטן זיי אן ספק דורכגעהאלטן דעם דאזיקן צייט-שמורעס.

יידישע ארבעט אין די לאגערן

ווי מיר האבן שוין פריער דערמאנט, האט זיך פון דעם ערשטן מאמענט ווי די דייטשן האבן פארנומען די שטאט, אנגעהויבן א ניט-ארגאניזירטע כאפעריי פון יידן אויף די גאסן צו ארבעט און צו פערזענלעכער באדינונג פון דייטשן. יעדער דייטשער אפטייל, יעדער דייטשער אמט און אויך יעדער דייטש פאר זיך, האבן געהאלטן ווי פאר א חוב אויסצונוצן די יידן פאר אלע ארבעטן און באדינונגען: פוצן די שטיוול, וואשן די אויטאס, האקן האלץ, אויסלאדעווען וואגאנעס, אויפרוימען די ביוראען און אמטן; אויספירן פארשיידענע פעלד-ארבעטן, בוי-ארבעטן, בלעכעריי-מעטיקייט — אלץ זיינען געווען געצוונגען די יידן צו טאן. די דאזיקע כאפערייען האבן אויפ-געהערט אדאנק די באמיואונגען פון דעם „יודענראט“, ווען זיי זיינען פארביטן גע-ווארן דורך דער ארגאניזירטער דורכן ראט טעגלעכער באזארגונג מיט באשטימטע צאלן ארבעטער. די דאזיקע צאל איז כסדר געוואקסן.

אין יוני 1940, אין איינעם א שבת, איז ארויסגעגעבן געווארן א באפעל, אז די גאנצע יידישע באפעלקערונג, די מאנסלייט, פון 14 ביז 60 יאר דארף זיך שמעלן אין דעם פלאץ פון די ס"ס-קאזארמעס, צוויי קילאמעטער פון דער שטאט, אין דער גע-

וועזענער אגריקולטור-שול אין יאנאוויצע. דאס איז פארגעקומען א מעדיצינישע אינספעקציע פון אלע אנוועזנדיקע, דורכגעפירט פון אונזערע צוויי דאקטוירים פרידהאפער און ראזענמאן, פון וועלכע דער לעצטער איז געווען א מיטגליד פון דעם „יודענראט" און דער ערשטער — דאקטער פון דעם הילפס-קאמיטעט.

מיר זיינען שוין דאן געווען אין דירעקטע באציאונגען מיט דעם לייטער (פון ס"ס) פרייט, אדאנק וואס דער דאזיקער מעדיצינישער איבערקוק איז פארגעקומען אונטער דער אויפזיכט פון די ס"ס-דאקטוירים, איז פארגעקומען אין פולשטענדיקער רואיקייט. דאן זיינען באשטימט געווארן צו ארבעטן 500 יונגע מענער, וואס זיינען איינגעשטעלט געווארן אין צוויי גלייכע גרופעס. איין גרופע איז אפגעפירט געווארן אין דעם ישוב וויסאקיע בארטאמיטשע, א 20 קילאמעטער ווייט פון שטאט, ווהיין עס זיינען נאכדעם געבראכט געווארן עטלעכע הונדערט יידן פון די ארומיקע שטעט-לעך פון פאליאט: איזשביצע, קראסנאבראד, קאמארעוו, מאמאשאוו. דארטן איז גע-שאפן געווארן אן ארבעטס-לאגער וואס האט דורכגעפירט מעלאריאציע-ארבעטן אויף די ארומיקע שטחים פון די פעלדער און לאנקעס. דער דאזיקער לאגער איז געווען די-רעקט אונטערגעארדנט דעם אזוי גערופענעם „וואסערווירטשאפטסאמט" אין זא-מאשטש, בראש פון וועלכען עס איז געשטאנען דער דייטשער אינזשעניער שטראקע. דער לאגער האט זיך געפונען אין צוויי שייערן אין מיטן פעלד, געדיכט ארומ-געצוימט מיט דראט, וואס איז נאך געהיט געווארן דורך די „שווארצע" (פאלקס-דייטשן) — ארטיקע און פון דער פרעמד געבראכטע — וואס פלעגן טראגן שווארצע מונדירן. דער רעזשים אין לאגער איז פון אנהייב אן געווען זייער א שארפער. די ארבעט איז געווען איבער די כוחות; עס זיינען ניט דערלאזן געווארן די שפיזי-פעק-לעך, וואס די משפחות פלעגן צושיקן; די כלומרשטע אדער פאקטישע פרווון צו אנט-לויפן האבן זיך פארענדיקט מיט דערשיסן; דאס שלאגן די ארבעטער איז געווען א מאג-טעגלעכע דערשיינונג.

תיכף נאכן ארגאניזירן דעם דאזיקן לאגער, האט דער „יודענראט" פון זיך אויס-געטיילט א קאמיטעט פון הילף פאר די לאגערן. אין פארשטענדיקונג מיט די „יודענ-ראטן" פון די אנדערע ארומיקע שטעט, פון וואנען מען האט צונויפגעטריבן יידן אין דאזיקן לאגער, האבן מיר אנגעהויבן זוכן קאנטאקטן מיט דעם הער שטראקע און זיינע געהילפן, ווי אויך מיט די שומרים פון לאגער, די פאלקס-דייטשן. אין גאר א קורצער צייט, אנוועזנדיק די אלטע, פארצייטיקע יידישע מיטלען, וואס האבן שוין ניט איין מאל אין דער יידישער געשיכטע לייכטער געמאכט דעם גורל פון די פאר-פאלגטע יידן, האבן מיר דערגרייכט צום „געוויסן" פון הער שטראקע און זיינע העל-פערס. דער רעזשים פון לאגער איז פון דער צייט אן באדייטנדיק פארלייכטערט גע-ווארן. מען האט דערלויבט צו באזארגן צוגאב-באשפייזונג, אויך מעדיצינישע הילף. מיר האבן גורם געווען, אז עס זאלן פארקלענערט ווערען די צו-הויכע ארבעטס-אקארדן און עס האט אויפגעהערט דאס שלאגן און די שיסערייען.

דער לאגער האט אין די באדינגונגען זיך געהאלטן ביזן סוף 1940. אין שייכות מיטן פארענדיקן די ארבעטן אויפן דאזיקן שטח און דאס איבערטראגן די ארבעטן אויף אנדערע שטחים, וואס ליגן הארט ביי זאמאשטש, איז דער לאגער אויפגעלייזט געווארן און די יידן זיינען באפרייט געווארן.

דערמיט אייגנטלעך איז אונדז, אדאנק שטארקע באמאונגען, געלונגען צו אר-גאניזירן דאס אויספילן די ארבעטס-פליכט פאר די דייטשן אויפן יסוד פון פרייוו-ליקע אנמעלדונגען און ארגאניזירט דורך דעם ארבעטסאמט (פון „יודענראט"). עס איז דורכגעפירט געווארן דער פרינציפ פון באלייגונג פאר דער דאזיקער ארבעט און אז די ארבעטנדיקע זאלן זיין אונטער דער אויפזיכט פון ציווילע וועכטער, עווענטועל

פון יידישע פאר-ארבעטער. עס איז אונדז אויך געלונגען, ביי דער פאזיטיווער אונ-
טערשטיצונג פון הער שמראקע, וועלכער איז שמענדיק געווען „געשמירט“, צו בא-
קומען פאר די באשעפטיקטע אין לאגער שמענדיקע דערנערונג-צומיילונגען.

די דאזיקע ענדערונגען האבן געבראכט דערצו, אז מ'האט אנגעהויבן באטראכטן
די ארבעט ביי די מעלאריאציעס פאר די בעסטע און עס זיינען דערביי באשעפטיקט
געווען עטלעכע הונדערט יידישע פרויען און מיידלעך און נאך א קליינע צאל מענער.
די דאזיקע ארבעט האט געדויערט ביז דער לעצטער ענדגילטיקער ליקווידאציע פון
די זאמאשטשער יידן אין אקטאבער 1942 און עס זיינען דערביי ניט פארנאמירט
געווארן קיין שום עקסצעסן.

זייער שווער איז געווען דער ערשמער פעריאד פון דעם אפגעשלאסענעם לאגער,
בפרט געפערלעך איז געווען דער מאמענט, ווען אין אים האבן זיך באוויזן עטלעכע
פאלן פון פלעק-טיפוס. די אזוי גערופענע „שווארצע“ האבן רעאגירט אויף אזא אופן,
וואס זיי האבן דערשאסן יעדן איינעם, וואס ביי זיי איז אויסגעקומען א פארדאכט,
אז ער ווייזט ארויס קראנקהייט-סימפטאמען.

די יידן אין לאגער האבן זיך קעגן דעם געשיצט וואס זיי פלעגן מיטנעמען צו
דער ארבעט אויך די קראנקע, שלעפנדיק זיי מיט זיך, אפילו בעת יענע האבן געהאט
40 גראד היץ. עטלעכע מאל איז אונדז געלונגען ביי דער הילף פון אונטערגעקויפטע
וועכטער, ארויסצוגעבענען שווער-קראנקע פון דעם לאגער און זיי איינצוארדענען אין
(יידישן שפיטאל). ארויסגעפירט האט מען זיי צוגעדעקטע אין די פורן מיט שפיין.
א גרויסע הילף האט דערביי ארויסגעוויזן ד"ר פרידהאפער און זיינע צוויי סאניטא-
רינס, וואס האבן געארבעט אומדערמידלעך פאר דעם וויל פון די יידן.

די צווייטע טייל פון די צונויפגעטריבענע צו דער אינספעקציע יידן, צו וועלכע
מען האט פארייניקט עטלעכע הונדערט יידן פון די שכנותדיקע קאמאראווע, מיר
שעוועצ און שעבערשיו, זיינען אפגעשיקט געווארן אין שפעטער טרויעריק-בארימטן
פארניכטונג-לאגער בעלזשעץ.

בעלזשעץ איז דאן געווען ביי דער רוסיש-דייטשער גרענעץ, 44 קילאמעטער
ווייט פון זאמאשטש. דארטן האבן די דייטשן אנגעהויבן בויען, לענגאויס דער גרע-
נעץ, א לאנגן און טיפן שוץ-גראבן קעגן טאנקען.

דער יידישער לאגער אין בעלזשעץ איז געווען פונאנדערגעלייגט אויף א שטח
פון א פאר צענדליק קילאמעטער אין עטלעכע פונקטן, מיט א צענטראלע אין בעל-
זשעץ. ער האט געציילט בערך 15 טויזנט יידן. די מערהייט פון זיי זיינען געווען יידן
פון לובלין, בערך א 2000 פון ווארשע, א ביסל פון ראדאם און די איבעריקע פון די
פארשיידענע ערטער אין דער לובלינער וואיעוואדשאפט.

פון זאמאשטשער און די ארומיקע מקומות זיינען געווען בערך 500 יידן.

דער קאמענדאנט און אנפירער פון דעם לאגער איז געווען דער באקאנטער אין
לובלינער וואיעוואדשאפט שטורמאנפירער דאלפס. אנרופן אים חיה אין דער צורה
פון מענטש וואלט עס געמיינט א שווערע באליידיקונג לגבי די חיות.

די באדינגונגען אין לאגער זיינען געווען שווערע, ממש שוידערלעכע. ארבעט
איבער די כוחות; די דערנערונג שלעכט; שלאגן און סאדיסטיש פייניקן אויף יעדן
טראט. דעם דאזיקן לאגער האבן אויך באוואכט די „שווארצע“. זייער שמענדיקע
באשעפטיקונג איז געווען שיסן צו די יידן וואס מ'האט געפירט צו און פון דער
ארבעט.

אונדזער אפטיילונג פון הילף פאר די לאגערן, בראש פון וועלכער עס זיינען דאן
געווען ברוך ווילדער, אביש פרידלינג, אויך ראפאפארט, האבן שמעלנדיק אין געפאר
זייער לעבן, ווייל דאס איז געווען דורך דאלפסן שמרענג פארווערט, געפירט פורן

מיט שפייו קיין בעלזשעין און דארטן אויף פארשיידענע אופנים זיך באמיט דאס אריבערצווארפן צו די אומגליקלעכע מענטשן.

אויך פון אנדערע שטעטלעך האבן די יידן צוגעפירט שפייו. דאלפס פלעגט פון צייט צו צייט אויפן שטח פון בעלזשעין איינארדענען פאסט-קעס, כדי אויסצוגעפינען דעם דאזיקן „שמוגל". די געכאפטע יידן פלעגט ער אדער אריינזעצן אין זיין לאגער אדער שלאגן ביז טויט.

ערשט מיט דער צייט, אדאנק אונדזערע באמיואונגען ביי דער העכערער מאכט אין לובלין, האט דאלפס דערלויבט די ארגאניזירונג פון א מין יידישן לאגער-ראט, וועמענס אויפגאבע עס האט געדארפט זיין: באשפייזונג פון די לאגער-מענטשן און הילף פאר זיי. צו דעם דאזיקן ראט זיינען באשטימט געווארן עטלעכע באפרייטע, צו דעם ציל, מענטשן פון לאגער — בעיקר פון לובלין, ווייל זיי זיינען געווען די מער-הייט פון די לאגער-מענטשן.

זייענדיק בעת דער ארגאניזירונג פון דעם דאזיקן לאגער-ראט אין לובלין, האב איך פון דעם לאגער ארויסבאקומען א געוויסן יעקב גלאטט, א יונגמאן פון לאדזש, וועלכער איז ניט לאנג פאר דעם אנטלאפן פון לאדזשער געטא קיין זאמאשטש, און דא אריינגעפאלן אין לאגער. גלאטט האט ארויסגעוויזן אויסערגעוויינלעך ארגאניזאציע פארשיע פאקטאן און אין א גאר קורצער צייט האט ער ארגאניזירט און זייער געשיקט אנגעפירט מיט דער גאנצער אפראוויזאציע פון די צאלרייכע לאגערן אויפן שטח פון בעלזשעין.

שפעטער, ווען אונדז איז געלונגען צו באפרייען (ביי אומשטענדן וואס ס'וועט אויסקומען שפעטער צו דערציילן) פון בעלזשעין א גרופע פון בערך 500 יידן פון זא-מאשטש און אנדערע ארומיקע שטעטלעך, האט זיך גלאטט זייער שטארק צוגעדינט ביים אפראוויזירן די שפעטער ארגאניזירטע לאגערן אין זאמאשטש.

ווי עס זיינען נאר אנגעקומען קיין זאמאשטש, צו די משפחות פון די פארשיקטע קיין בעלזשעין, די ידיעות וועגן זייער שוידערלעכער לאגע, האבן מיר אנגעהויבן באמיואונגען זיי ארויסצוקריגן פון דארטן. די דאזיקע באמיואונגען האבן מיר אנגעהויבן ביי דער מיטהילף פון דעם מאיאר פריטין, וועלכער איז שוין דאן געווען גענוג באקליידט און בארייכערט מיט יידישן האב-און-גוטס. נאך עטלעכע וואכן באמיואונג-גען איז אונדז, אדאנק א „מתנה" פון 40.000 זלאטעס, וואס עס האט גענומען דער דאן שוין בארימטער ס"ס-גענעראל גלאבאצניק, פון לובלין, דורך דער פארמיטלונג פון פריטין, צו באפרייען אונדזערע מענטשן.

מעכניש איז עס דורכגעפירט געווארן אויף אזא אופן: פריטין האט געבראכט פון לובלין די נאמענטלעכע רשימה פון יידן, אונטערגעשריבן פון גלאבאצניק. די רשימה האט געהאט העכער 200 נעמען פון זאמאשטשער יידן. ער איז נאך די דא-זיקע יידן, אין זיין אויטא, אין באגלייטונג פון דריי מיטגלידער פון ראט, געפארן קיין בעלזשעין. פארשטייט זיך, אז אנשטאט 200 מאן, האט מען געבראכט קיין זאמאשטש העכער 400 פערזאן, מיטנעמענדיק אויך אזעלכע, וואס האבן אפגעשטאמט פון די שכנותדיקע שטעטלעך: איזשביצע, קראסניסטאוו, זשולקעווע, קאמארעווע און אנדערע. געווען איז עס שוין אין מיט יוני 1940.

דער בעלזשעצער לאגער האט אנגעהאלטן דעם גאנצן ווינטער און ביז דעם אג-הייב 1941 און האט גורם געווען דעם אומקום פון נאך א סך קרבנות. אויפן פלאץ, ווו עס איז אנגעהויבן געווארן דער בוי פון דעם שוין-גראבן איז אין יאר 1942 אויפגעבויט געווארן דער באקאנטער בעלזשעצער טויטלאגער פאר יידן. צום ערשטן מאל האבן זיך עס דארטן, אויף דער פוילישער טעריטאריע, געפירט

נען די גאוקאמערן און דער שוין-גראבן האט געדינט פאר מאסן-קברים פון די קרבנות. פון אנהייב האט מען נאך די קערפערס ניט פארברענט.

פון פריילינג 1940 האט דער פריער-דערמאנטער פריטץ, אויפן שטח פון זיינע קאזארמעס, באשעפטיקט בערך 150 יידן ביי פארשיידענע ארבעטן.

נאך דעם פריער-באשריבענעם מעדיצינישן איבערקוק, אין חודש יוני, אויף דעם פלאץ פאר די ס"ס-קאזארמעס, און דאס ארויסשיקן די יידן קיין בעלזשעץ און ווי-סאקיע בארטאמיטשע, האט פריטץ פארגרעסערט די צאל יידן וואס זיינען געווען באשעפטיקט ביי אים.

די דאזיקע יידן האבן געווינט אין זייערע הייזער (אויף ניישטאט) און פלעגן יעדן פרימארגן, ווי אן ארגאניזירטע גרופע, צוזאמען מיט זייער עלטסטן בראש, זיך מעלדן צו דער ארבעט.

מיר האבן פאר זיי אויפן ארט איינגעארדנט א קיך, פראדוקטן פלעגט מען בא-קומען פון דער אפראוויזאציע-אפטיילונג (פון שטאטראט?), אויפן סמך פון אן אנ-מעלדונג פון פריטצן. היות ער האט אנגעגעבן די צאל ארבעטער שטארק פארגרע-סערט (2-3 מאל מער ווי אין דער ווירקלעכקייט), האבן מיר געקענט ארגאניזירן א געהעריקע דערנערונג פון די ארבעטער און אויך געהאט א מעגלעכקייט נאכצוגעבן די פארשיידענע פארלאנגען פון פריטצן און זיינע משרתים.

וועלנדיק פארהיטן זיך אין זיין אפטיילונג פון גיין אויפן פראנט, איז דער מא-יאר פריטץ געקומען אויפן איינפאל אנצוהייבן בויען אויף דעם שטח פון זיינע קא-זארמעס אין יאנאוויצע א קאמפלעקס פון געביידעס פאר א ריימישולע. ער האט אויף דעם באקומען א דערלויבעניש פון דער העכערער מאכט, נאך דעם ווי ער האט צוגעשטעלט די גענויע פלענער --- אנגעבנדיק אז ער וועט עס אויסבויען אויסשליס-לעך אויפן חשבון פון יידישער ארבעט און יידישן קאפיטאל.

געמאן האט ער עס, פארשטענדלעך, מיט דער פארשטענדליקונג פון דעם „יודענ-ראט“, וועמען ער האט צוגעזאגט, אז ווען זיין פלאן וועט פארווירקלעכט ווערן, וועט קיין שום ייד פון זאמאשטש ניט ארויסגעשיקט ווערן אין קיין שום לאגער; אז עס וועט אויך ניט זיין קיין ארט פאר אנטי-יידישע עקסצעסן; אז די זייטשע זעלנער אין זאמאשטש וועלן זיך לגבי די יידן זיך באציען אנשטענדיק.

ווען מען נעמט אין אכט, אז דאס וואָט גערעדט אן אנפירער פון א ס"ס-אפטייל-לונג, איז פארשטענדלעך וואָס פאר א באדייטונג דאס האט געהאט פאר די ארטיקע יידן. נאך מער: דאס איז פארגעקומען אין דער עפאכע פון בעלזשעץ. וועלנדיק אויס-מידן נייע ארויסשיקונגען פון די יידן אין די פארשיידענע לאגערן, האט דער „יודענ-ראט“ איינגעשטימט צו די דאזיקע פלענער.

אזוי ארום האט זיך אנגעהויבן בויען דער געביידע-קאמפלעקס אין יאנאוויצע. באשטאנען איז ער פון ריזיקע פער-שטאלן, א וועטערינאר-שפיטאל, א געדעקטער ריימפלאץ און קאזארמעס. די געביידעס האבן געדארפט זיין פארזען מיט די מא-דערנסטע איינריכטונגען; אין דעם וועטערינאר-שפיטאל האבן די ווענט געדארפט זיין געדעקט מיט קאפלעס, ביי די זשלאכעס האבן געדארפט זיין שפיגלען פאר די פערד. דער גאנצער שטח ארום האט געדארפט זיין אויסגעפלאסטערט.

צי דער ארבעט האבן זיך געשטעלט עטלעכע הונדערט יידן --- געהילפן און פאמעינער: סטאליארעס, טשעסלארעס, בלעכערס, קאנאליזאציע-ארבעטער (אלין האט געדארפט זיין קאנאליזירט). היין מויערער פאליאקן, וואס זיינען אויך געצאלט געווארן פון דעם ראט, זיינען אלע אנדערע ארבעטער געווען יידן.

די פליכט צו באזארגן בוי-מאטעריאלן האט דער „יודענראט“ ארויפגעלייגט אויף עטלעכע פארמעגלעכע יידן אינדיווידועל. אויך די ציגל, אין דער צאל פון הע-

בער א האלבן מיליאן, האבן געדארפט צושטעלן די יידן - איינגטימער פון די ארד-
מיקע ציגלערייען. זיי האבן אויך באזארגט די קאפלעס. בלעך און איין האבן בא-
זארגט די יידישע אייזן-געשעפטן. צעמענט האבן באזארגט אנדערע יידן און אזוי
ווייטער. פאר אנדערע סחורות, וואס עס האט איינגעקויפט די ס"ס האט געצאלט
דער „יודענראט“.

די יידן, אויף וועלכע עס איז ארויפגעלייגט געווארן די פליכט צו באזארגן די
מאטעריאלן, האבן זייערע התחייבותן דערליידיקט פינקטלעך און גערן, פילנדיק די
פליכט פון סאלידאריטעט. אנדערע האבן עס געמאטן מיטן באווסטזיין, אז עס וועט
סיינדיג גאר גיך קומען א מאמענט ווען מ'וועט די געשעפטן „אריערווירן“, בפרט, אז
מצד די אריישע קאנקורענטן זיינען שוין געפירט געווארן באמאונגען צו פארשנע-
לערן די „אריאריזאציע“ פון די יידישע געשעפטן.

די יידן האבן זיך אפגעגעבן א חשבון, אז ס'איז בעסער, אז זייער פארמעגן, וואס
איז אנגעקליבן געווארן דורך דורותדיקער מי, זאל איבערגעגעבן ווערן דעם „יודענ-
ראט“ איידער ער זאל נאכדעם אריינפאלן צו די דאזיקע מענטשלעכע היענעס.

און באמת - נישט לאנג האט מען געדארפט ווארטן ביז די יידישע געשעפטן און
אונטערנעמונגען זיינען איבערגענומען געווארן פון די פאלקס-דייטשן און אנדערע
אריער.

די ארבעטן ביים בויען דעם דאזיקן קאמפלעקס האבן געדויערט ביזן סוף פון
דער עקזיסטענץ פון דעם יידישן קיבוץ אין זאמאשטש. דער בוי פון די דאזיקע מא-
דערנע זאמאשטשער פיראמידעס איז נישט פארענדיקט געווארן. הגם פריטין האט אויך
נאכדעם ווי מ'האט פאריאגט די זאמאשטשער יידן קיין אוזשביצע, ארויסגענומען
פון דארטן עטלעכע הונדערט יידן און זיי צוריקגעבראכט קיין יאנאוויצע.

די דאזיקע געביידע שטייט אין זאמאשטש עד-היום. און איך מוין, אז קיינער
קאן נישט אפזאגן די רעכט פון די יידן אויף איר, ווייל מיט יידישער פראצע, מיט
יידיש געלט און זייערע מאטעריאלן איז עס אויפגעבויט געווארן.

נאכאמאל שטרייך איך אונטער, אז די יידישע ארבעטער, די באשעפטיקטע ביי
דעם בוי, זיינען אין משך פון דער גאנצער צייט פאר זייער ארבעט באלוינט געווארן
דורכן „יודענראט“, אין הסכם מיט דער אנגענומענער סיסטעם, וואס איז גענוי אפגע-
היט געווארן, צו באצאלן פאר אלע ארבעטן אויסגעפירטע פאר די דייטשן.

אויך זי ספארצדישע ארבעטן, וואס זיינען אויסגעפירט געווארן דורך די יידן,
וואס זיינען צופעליק פארהאלטן געווארן אויף דער גאס, פלעגן באצאלט ווערן דורכן
ראט, לויט די צוגעשטעלטע פון די דאזיקע יידן רעכענונגען.

די יאנאוויצער געשיכטע איז אין איר ארט פאקטיש געווען א יידישער ארבעטס-
לאגער, וואס איז אין פרילינג 1942 פארמעל אנערקענט געווארן. געווען איז עס אין
פועל-יוצא וואס די ארבעטן זיינען אויסגעוואקסן און פריטין האט פארלאנגט אלץ
מער און מער ארבעטער. ווען ער האט א געוויסן מאל געפאדערט מ'זאל אים צו-
שטעלן נאך עטלעכע הונדערט ארבעטער, האט מען דאס נישט געקאנט דערפילן. עס
זיינען מער נישט געווען קיין ארבעטער צווישן די זאמאשטשער יידן, אויך האבן די
פינאנציעלע רעסורסן נישט געסטייעט צו דעקן די אויסגאבן, וואס זיינען מיט דעם
געווען פארבונדן.

אין דער צייט זיינען אנגעקומען קיין אוזשביצע די ערשטע טראנספארטן פון די
משעכישע יידן און פריטין האט געבראכט 200 פון זיי צו ארבעטן אין יאנאוויצע. זיי
זיינען דארטן געבליבן איינגעשלאסן אין די קאזארמעס, דערביי האט, פארשטייט
זיך, דער „יודענראט“ איבערגענומען די זארג פאר זייערע סאניטארע און אפראווי-
זאציע-אנגעלעגנהייטן.

ווען עס האבן זיך אנגעהויבן, אויפן שטח פון זאמאשטש, די ליקווידאציע-אקציעס, האבן אויך די זאמאשטשער יידן, וואס האבן געארבעט אין יאנאוויע, דארטן גע- בליבן וווינען, כדי אזוי ארום זיך צו שיצן פון די כאפערייען.

דער פירער פון דער משעכישער גרופע איז געווען **יעזשי באש**, פון פראג, א שוועסטערקינד פון **וויקטאר באש**, פון פאריז. צווישן די משעכישע יידן זיינען געווען אדוואקאטן, דאקטוירים, א גרויסע גרופע אינטעלעקטואלן.

דער אזוי גערופענער פלאצמייסטער און שפעטער דער קאמענדאנט פון לאגער איז געווען דער ס"ס-מאן **האנס פיענקאווסקי**, א הונט-ארבעטער פון אבערהאוזען אין וועסטפאלן. געווען איז עס א סאדיסט, א שיכור און א גנב. אויך די דאזיקע עפישטען קאנען נאך אלץ ניט כאראקטעריזירן גענוג דעם דאזיקן אויסווארף. נאך די פונקט- לעכע באפעלן פון זיין שעף פרייטן (וועלכער האט געהאנדלט ראשית אין זיין איי- גענעם אינטרעסעס) ווי אויך די „מתנות" און שוחד מצד דעם „יודענראט" האבן גע- האמעוועט די דאזיקע בעסטיע זי זאל ניט אויסלאזן אירע ווילדע אינסטינקטן לגבי די שוצלאזע יידן.

צום סוף פון יאר 1942, אונטערגעווארעמט פון די אנטי-יידישע אקציעס, וואס האבן זיך כסדר איבערגעחזרט, איז ער באגאנגען א מאַרד-אקט איבער עטלעכע צענדליק יידן. איך וועל וועגן דעם דערציילן אין דעם קאפיטל, ווו עס וועט זיך רעדן וועגן דער ליקווידאציע פון די זאמאשטשער יידן.

איך וויל דא אבער דערמאנען דעם פארברעכן, וואס איז דורכגעפירט געווארן איבער די סאָוועטישע געפאנגענע.

איידער עס זיינען אריינגעפירט געווארן די משעכישע יידן פון איזשביצע, וועגן וואס עס איז פריער דערציילט געווארן, כדי צו פארגרעסערן די צאל פון די ארבעטס- שקלאפן, האט פרייטן פארלאנגט, ביים סוף פון יאר 1941, עטלעכע הונדערט סאָווע- טישע געפאנגענע. די דאזיקע זיינען געבראכט געווארן טעגלעך פון דעם גרויסן לא- גער פון עטלעכע צענדליק טויזנט סאָוועטישע געפאנגענע, וואס האבן זיך געפונען אין זאמאשטש. דער זעלביקער פיענקאווסקי האט באוויזן אין משך פון איין וואך, מיט די אייגענע הענט, צו דערשיסן א 250 געפאנגענע. ער האט דערפון געמאכט א גאנצע שפיל. ער פלעגט, אונטער עפעס אן אויסרייד, איינעם פון די געפאנגענע דער- שיסן פאר די אויגן פון די ארבעטער. נאכדעם האט ער גערופן צוויי אנדערע זיי זאלן אויסגראבן א גרוב פאר דעם דערשאסענעם. דאן האט ער די צוויי דערשאסן און ווידער גערופן אנדערע 4, זיי זאלן גראבן קברים פאר די צוויי און זיי באהאלטן. די פיר זיינען נאכדעם דורך אים אויך דערשאסן געווארן און אזוי ווייטער. אויף אזא אופן האט ער אין משך פון א וואך צייט דערשאסן בערך 250 געפאנגענע סאָוועטי- שע זעלנער. ווען איך האב זיך וועגן דעם דערוואוסט, בין איך אזויק צום קאמענדאנט פון דעם געפאנגען-לאגער אין זאמאשטש (געקענט האב איך אים, ווייל ער האט זיך אמאל מיט געוויסע פאדערונגען געווענדעט צום „יודענראט") און אים איבערגעגעבן וועגן דעם. דער רעזולטאט איז געווען דער, וואס מער האט מען שוין קיין געפאנ- גענע ניט געשיקט צו דער ארבעט און פיענקאווסקי איז געשטעלט געווארן פאר א געריכט פון די ס"ס און ער האט באקומען 7 טעג קאזארמע-ארעסט.

פון ערב-פריילינג 1941טן יאר, אין שייכות מיט דער צוגרייטונג פון די דייטשן צום אַנגריף אויף רוסלאנד, האבן זיי אנגעהויבן, אויפן שטח פון זאמאשטש, און דער נאענטער סביבה, צו בויען סקלאדעס, אונטערגעדישע שוצקעלערן פאר בעניין און עטלעכע גרויסע פליפלעצער.

דאן האט זיך באזעצט אין זאמאשטש א מיליטערישער שטאב און אן אפטייל פון דער לופט-ארמיי, וואס האט אנגעפירט מיט די דאזיקע ארבעטן.

די דאזיקע ארבעטן זיינען אויף א ווירטשאפטלעכן אופן געפירט געווארן פון בעיקר טשעכישע, בוי-פירמעס (צום ביישפיל רודאלף פיסעק) און אייניקע פוילישע. די „לופטוואפע“ האט דאן געפאדערט פון דעם „יודענראט“, דורך דער פארמיטלונג פון דעם (דייטשישן) „ארבייטס-אמט“, א וואס מעגלעך גרעסערע צאל ארבעטער. די ארבעט פון די צוגעשטעלטע יידישע ארבעטער דורכן „ארבייטס-אמט“, וועלכע האט באשאפן א ספעציעלע אפטיילונג, די אזוי גערופענע „יודענאיינזאצשטעללע“, איז דאן שוין געווען א באליינטע. אויף אזא אופן איז אנטשטאנען דער לאגער פון דער „לופט-וואפע“, אין וועלכן עס האבן זיך געפונען עטלעכע הונדערט יידן וואס זיינען צוגע-טיילט געווארן דורכן „ארבייטס-אמט“ פון א ריי ארומיקע שמעטלעך, ווי אויך פון זאמאשטשער יידן, וועלכע האבן זיך געמאלדן פרייוויליק.

דער דאזיקער לאגער איז געווען פון דעם טיפ **אפענע** — די ארבעטער האבן באקומען באליינט, די דערנערונג האט באזארגט דער „יודענראט“ דורך איר אפ-טיילונג פון הילף פאר לאגערן.

אלע ענינים פון דאזיקן לאגער האבן פאקטיש אנגעפירט דער פריער שוין דער-מאנטער **גלאטט** און **ברוך ווילדער**.

פון דער מיט פון די ארבעטער איז געשאפן געווארן א ביורא, וואס האט אויס-גערעכנט און אויסגעצאלט די ארבעטער וואס עס האט זיי געקומט. די דאזיקע ביורא האט אויך געפירט זייער עווידענץ.

דער דאזיקער לאגער האט נאך עקזיסטירט אויך נאך דער ליקווידאציע פון דער יידישער עדה אין זאמאשטש. די „לופטוואפע“ האט נאכן גירוש פון אלע זאמאש-טשער יידן קיין איזשביצע, ארויסגעקריגן א דערלויבעניש צוריקצוברענגען קיין זא-מאשטש אירע ארבעטער.

דאס זעלביקע האט אויך געטון דער לאגער פון ס"ס.

פון דעם איז צו זען, אז ווען די מיליטערישע פאקטארן איז געגאנגען אין זייער אינטערעס האבן זיי שמענדיק געקענט אפראטעווען גרעסערע אדער קלענערע גר-פן יידן, קעגן די העכערע פארלאנגען און באפעלן פון יענע פאקטארן, וואס האבן געפאדערט די פולשטענדיקע ליקווידאציע פון די יידן. ליידער זיינער אזעלכע פאלן געווען זייער זעלטן.

דעריבער זיינען מיר ביי דער מיינונג, אז די העכערע איינסן, יעדנפאלס די מאס-געבנדיקע ווארטזאגער פון דער ווערמאכט (די שטאבן און די פירער פון איינצלנע מיליטערישע איינסן) זיינען פאראנטווארטלעך פאר דער אויסמארדונג פון די יידן אויף זייערע געביטן, פונקט ווי די דירעקט-באטייליקטע און אויספירער פון די דא-זיקע מארדן, ווי די געשטאפאווזעס און די אזוי גערופענע פארניכטונג-קאמאנדאס.

דער דייטשער לייטער מצד דער „לופטוואפע“ צום דאזיקן לאגער, איז געווען א געוויסער **וואלטער רויפערט**, א געבוירענער אין אפאלען, שלעזיע. פון אנהייב, אין רעזולטאט פון די שמענדיקע „מתנות“ און הכנסות, האט ער זיך פארהאלטן פאר-העלטענישמעסיק באפרידיקנדיק, ניט רעכענענדיק פארשיידענע קלענערע שיקאנעס און דאס שלאגן די ארבעטער. מיט דער מאס ווי עס האבן זיך פארשטארקט די ליק-ווידאציע-אקציעס פון די יידן אין זאמאשטש, האט ער אנגעהויבן אקטיוו זיך צו באטייליקן אין מארדן יידן.

פון צווישן זיינע ארבעטער האט ער מיט די אייגענע הענט, אין משך פון א קורצער צייט, אויסגעשאסן עטלעכע צענדליק פערזאן. געהייסן האט עס, אז זיי זיינען בלומרשט קראנק אויף טיפוס, אדער זיי זיינען בכלל אפגעשוואכט.

חזן דעם (די דערמאנטע לאגערן) האבן א סך יידן — מענער און פרויען — גע-

ארבעט אויף פארשיידענע דייטשע פלאצוווקעס, מיליטערישע און ציווילע. זיי זיינען דארטן צוגעטיילט געווארן דורך דעם „ארבייטס-אמט“.

די טעטיקייט פארבונדן מיטן באשעפטיקן די יידן האבן אנגעפירט אין נאמען פון „יודענראט“ צוויי באאמטע: פישל גראסבוים, א מיטגליד פון „בונד“ און אהרן שלאפראק, א ציוניסט. זיי האבן די גאנצע צייט געארבעט מיט אויסערגעוויינלעכער זעלבסטאפפערונג און אויף א גאר אנזעענדיקן אופן האבן זיי גורם געווען צו גאר-מאליזירן די דאזיקע פראבלעם.

די יידן, וואס פלעגן זיך לכתחילה זייער ניט גערן מעלדן צו דער ארבעט, האבן זיך נאכדעם, כדי טאקע צו פארדינען און אויך צו לעגאליזירן (בארעכטיקן) זייער עקזיסטענץ אין די אויגן פון די דייטשן, האבן זיך אנגעהויבן מאסנווייז מעלדן צו דער ארבעט. די דאזיקע דערשיינונג איז נאך מער געשטארקט געווארן אין דער צייט ווען מ'האבן זיך געמערט די ליקווידאציע-אקציעס פון די יידן, וואס האבן אין די ער-שטע צייטן ארומגענומען די ניט-פראדוקטיווע עלעמענטן (אין פרינציפ) ווי אויך די זקנים, פרויען און קינדער.

ביים סוף פון דער עקזיסטענץ פון דער יידישער עדה אין זאמאשטש זיינען 70 פראצענט פון דער יידישער באפעלקערונג געווען באשעפטיקט אויף פארשיידענע ארבעטס-פלאצוווקעס. אויך קינדער, יינגער פון 14 יאר, האבן מיר ארויסגעגעבן פאלשע באשעפטיקונגען, אז זיי זיינען עלטער, כדי זיי ערגעץ-ווי באשעפטיקן דורך דער פארמיטלונג פון דעם „ארבייטס-אמט“, און אזוי ארום זיי לכל-הפחות א שטיקל צייט אפצוראטעווען פון ליקווידאציע.

—:—

ווי אומעטום, האט זיך אויך אין זאמאשטש, גלייך פון אנהייב ווי די שטאט איז פארנומען געווארן, זיך אנגעהויבן די פארפאלגונג פון די יידן. שלאגן, פייניקן, כאפן צו ארבעט, רויבן די געשעפטן און דירות, פאדערונגען אז יידן זאלן אראפנעמען די היטלען פאר יעדן דייטש — דאס איז געווען א מאג-טעגלעכע דערשיינונג אין זא-מאשטש, פון דעם מאמענט ווען עס האט זיך באוויזן די געשטאפא, ווי זי האט גע-האט איר צענטראלע פאר עטלעכע פאווויאטן.

שוין פון אנהייב פון זייער זיין, האט מען זייער אפט א נעם-געטאן צופעליק-גייענדיקע אין גאס יידן אין דער געביידע פון דער געשטאפא, ווי מ'האט זיי געקא-טעוועט און געפייניקט אויף אן אוממענטשלעכן אופן און אן וועלכע ניט איז סיבות. עס זיינען געווען פאלן, ווען צוגענומענע אויף אזא שטייגער, זיינען שוין בכלל צוריק ניט געקומען. ווי עס האט זיך שפעטער ארויסגעוויזן, האבן די דאזיקע מענטשן ניט געקאנט אויסהאלטן די פייניקונגען און אומגעקומען אינמיטן פון די טארטורן.

א געוויסן מאל, געווען איז עס נאך אין ווינטער 1939, האבן די געשטאפא-לייט אנגעטראפן אויף א גרופע קינדער, וואס האבן געלערנט אין א בית-המדרש. מען האט אלע תלמידים צוגענומען, קיינער פון זיי איז ניט צוריקגעקומען.

דער ערשטער פון די גרעסטע אכזריות-ארויסטריטן איז געווען דער, וואס מיר האבן שוין פריער דערמאנט, דער בעסטיאלישער מארד פון די 17 וואלאצלאווקער יידן, וואס איז געשען אין מיטן פון יאנואר 1940 אין יאנאוויצע, דעם זיצארט פון די ס"ס.

מ'דארף באמערקן, אז אלע מיינע באמיואנגען אויסצומיידן די דאזיקע פאלן, האבן ניט געבראכט קיין שום רעזולטאט. די ציווילע דייטשע מאכט-ארגאנען, אפילו די זשאנדערמיע און באקאנטע אפיצירן, צו וועמען איך האב זיך אין דעם ענין גע-

ווענדעט, האבן זיך אפגעזאגט צו מאכן וועלכע ניט איז אינטערוועניז. זיי האבן פונאנדערגעפירט מיט די הענט, געבנדיק צו פארשטיין, אז קעגן דער אלמעכטיקער געשטאפא און ס"ס קען קיינער גארניט פועלן.

נאכדעם ווי עס זיינען אנגעבונדן געווארן די קאנטאקטן צווישן דעם „יודענראט" מיט די דייטשן און נאך דעם אנווענדן די סיטעם פון געבן אלץ מער און מער לא-פוווקע (שוחד) האבן די דאזיקע ספארדישע מערהערייען און די פאקטן פון פאר-שווינדן פון מענטשן אויפגעהערט אויף א שטיקל צייט.

צום סוף פון 1941טן יאר האט זיך דער טעראר פארשטארקט, דאן ווען די פאר-אייניקטע שטאטן זיינען צוגעשטאנען צום קריג.

אין דעצעמבער 1941 האט דער „יודענראט" באקומען פון דער געשטאפא א באפעל, אז אלע יידן דארפן אין משך פון עטלעכע טעג, שפעטסטנס ביז דעם 1טן יאנואר 1942, אוועקגעבן אלע זייערע פוטערס, אן וועלכן אונטערשייד. געווען איז עס די צייט ווען הינטער מאסקווע האבן זיך אנגעהויבן די דייטשע מפלות. מיט דער הילף פון די יידישע פוטערס האבן די דייטשן געוואלט ראטעווען זייער ארמיי, וואס איז אומגעקומען אין די אומענדלעכע רוסישע סטעפס.

נאכן פארענדיקן די דאזיקע אקציע, בעת וועלכער די בעסטע מענער און דא-מען-פוטערס זיינען דורך די געשטאפא-לייט, אפיצירן פון דער דייטשער קאמענדא-טור און דייטשע ציווילע באאמטע פאר זיי פערזענלעך צוגענומען געווארן, ווי אויך פאר זייערע משפחות (ניט געקוקט אויף דעם דאס עס זאל האבן געווען א פערזענ-לעכער באפעל פון היטלערן וואס האט געדראט מיט טויט-שטראף פאר צונעמען די פוטערס פארן אייגענעם נוצן), האבן פארשיידענע געשטאפא-לייט דורכגעפירט ספע-ציעלע קאנטראלעס אויף די גאסן און יידישע הייזער און אויב זיי האבן ווי ניט איז געפונען א וועלכן ניט איז מלבוש וואס האט געהאט עפעס א שטיקל פוטער, האבן זיי דערהרגעט אויפן ארט. ביי דער דאזיקער אקציע איז פאר אזא מין „פארברעכן" דאן אומגעקומען א ריי פערזאנען, צווישן אנדערע א געוויסער בורשטיין פון ווארשע.

אין מיטן מארץ 1942 האבן מיר באקומען אלערמירנדיקע ידיעות פון לובלין, אז דארטן האבן זיך אנגעהויבן מאסן „אויסזידלונגען" פון די יידן וואס האבן זיך שוין געפונען אין דארטיקן געטא. די דאזיקע ידיעה איז געווען נאך שוידערלעך דערמיט, וואס מען האט איבערגעגעבן דעם אופן ווי די דאזיקע „אויסזידלונג" קומט פאר. מען האט איבערגעגעבן, אז די מענטשן זיינען פארלאדן געווארן אין משאיות-אגאנעס און אז מ'האט זיי אפגעשיקט קיין זאמאשטש. פון דארטן האט מען אנדזו טאקע אנגע-פרעגט וועגן גורל פון די אפגעטראנספארטירטע, צי עס זיינען אנגעקומען די טראנס-פארטן פון לובלין אין זאמאשטש. ליידער האבן מיר די דאזיקע אנפרעגערס ניט געקאנט געבן קיין שום בארואיקנדיקע תשובה, ווייל קיין שום טראנספארט איז קיין זאמאשטש ניט געקומען.

אין רעזולטאט פון די דאזיקע ידיעות האבן מיר אנגעהויבן נאכפארשן און דער-גיין וואס ס'איז דא געשען. אין עטלעכע טעג ארום איז אנדזו געלונגען פעסטצו-שטעלן, אז די דאזיקע טראנספארטן זיינען דורך דער סמאנציע זאוואדא (8 קילא-מעטער פון זאמאשטש) אוועקגעפירט געווארן קיין בעלזשעץ.

מיר האבן אויך גאר אינגיכן, מיט דער הילף פון די יידן פון די נאענטע שטעט-לעך טאמאשאוו, קראסנאבראד און אנדערע, געקאנט פעסטשטעלן, אז אויף דער סמאנציע בעלזשעץ, אין יענעם ארט, ווו ס'איז אין יאר 1940 געווען דער שוין פריער-דערמאנטער יידן-לאגער און ווו מ'האט אנגעהויבן בויען דעם פארטיידיקונג-גראבן קעגן מאנקען ביי דער גרענעץ, איז אין א קליינעם וועלדל אויסגעבויט געווארן א ריי

הילצערנע באראקעס; עס איז דארט צוגעפירט געווארן א זייטיקע באן-ליניע-אפ-צווייג און אלץ איז אפגעצוימט מיט א געדיכטע דראט-פארצוימונג.

ווייטער איז פעסטגעשטעלט געווארן, אז די געבראכטע פון לובלין יידן ווערן דארט אויסגעלאזן און די ליידיקע וואגאנעס קערן זיך תיכף אום צוריק קיין לובלין, כדי צו ברענגען נייע קרבנות.

דאס זיינען געווען די ערשטע אויסענמישע ידיעות וועגן בעלזשעץ, די ערשטע באשטעטיקונג פון דער עקזיסטענץ פון דארטיקן טויטלאגער, וואס איז ספעציעל אויסגעבויט געווארן פאר יידן.

איך וועל זיך דא נישט אפשטעלן ברייטער אויף די לובלינער געשעענישן. מיר האבן אבער געוואוסט, אז מ'האט פון לובלין ארויסגעפירט בערך פערציק טויזנט יידן. די איבערגעבליבענע האט מען דארטן איינגעפאקט אין דעם קלענערן געמא אין דער געגנט מיידאניע מאטארסקיע, וואס האט זיך געפונען קעגן דעם (טרויעריק)-בארימטן מיידאנעק.

וואס עס האט זיך אפגעמאן אין בעלזשעץ און ווי אזוי (עס זיינען אומגעבראכט געווארן די יידן) האבן מיר זיך ערשט דערוואוסט אין סוף מארץ. עס איז זיך נישט שווער פארצושטעלן די מורא וואס עס האט אונדז אין זאמאשטש ארומגעכאפט, מיר האבן זיך אויף דעם געריכט און געווארט אויף אונדזער ריי. מיר האבן אנגעהויבן ענערגישע באמיוונגען ביי די ארטיקע מאכטהאבער, מיר האבן דאן זיך נאך איינגערעדט, אז עס קאן אונדז עפעס העלפן, אז מיר זאלן אויסמיידין דעם גורל פון די לובלינער יידן.

ליידער.

דעם 11טן אפריל 1942, שבת 2 אזויגער בייטאג, איז אונדזער יידישער ווייך קווארטאל געווארן ארומגערינגלט מיט א געדיכטן קארדאן פון פאליציי און דייטשע זשאנדארמערע. איך בין דאן געווען אין שטאט, מחוץ דעם דאזיקן טייל. ווי איך האב זיך נאך דערוואוסט וועגן דעם, האב איך תיכף-ומיד זיך געאיילט אויפן ארט. אן קיין שום שטערונגען בין איך אריינגעלאזן געווארן; כ'האב אבער באמערקט, אז קיינעם פון דעם קווארטאל לאזט מען נישט ארויס.

נאך קורץ נאכדעם איז אין לאקאל פון דעם „יודענראט" געקומען די גאנצע זאמאשטשער געשטאפא, מיט דעם דעמאלטיקן האפטשטורעמבאנפירער, קאפיטאן שובערט, בראש ווי אויך דער רעפערנט פאר יידישע ענינים ביים דייטשישן סטא-ראסטא אסקאר רייכווייץ, אן אפשטאמיקער פון בערלין.

דער „יודענראט", אין זיין פולן צוזאמענשטעל, האט געדארפט אויסהערן. אז 2500 יידן מוזן „אויסגעזידלט" ווערן קיין מזרח. זיי קאנען און דארפן מיט זיך מיט-נעמען זייער גאנץ געלט און ווערטזאכן און חוץ דעם קאן יעדע פערזאן נאך מיט-נעמען מיט זיך נאך 15 קילאגראם באגאזש.

די דאזיקע מענטשן דארפן זיך אין משך פון איין שעה צושטעלן אויפן פלאץ ווו עס האט געדארפט, לויט דער דערקלערונג פון דעם געשטאפא-שעף, פארקומען א סעלעקציע. מיר האבן שוין פארשטאנען אין וואס עס האנדלט זיך.

תיכף, נאכן איבערלייענען דעם דאזיקן באפעל, האט די פאליציי און די זשאנדארמערע, וואס האבן ארומגערינגלט דעם יידישן געגנט, אנגעהויבן ענגער מאכן דעם קרייז און געטריבן אלע יידן צום מארק.

די געשטאפא-לייט זיינען דערווייל געגאנגען איבער די הייזער, פון וואנען עס האבן זיך אין קורצן אנגעהויבן צו הערן אפקלאנגען פון שאסן.

אין משך פון א קארגער שעה איז דער פלאץ געווען איבערפולט מיט דער יידי-שער באפעלקערונג, אן אונטערשייד פון געשלעכט און פון עלטער. געטריבן פון די

דייטשן, האבן זיך פון אלע ריכטונגען געצויגן גרופן וואס האבן מיט זיך געשלעפט זייער „פארמעגן“ אין פעקלעך, בעיקר בעמגעוואנט. איינגערעדט האט מען זיך, אז מ'וועט נאר אריבערגעפירט ווערן אין א צווייטער שטאט.

ווען איך האב געזען, אז דער פלאץ איז איבערפולט, האב איך אנגעהויבן בעטן דעם געשמאצטן-שעף, אז ער זאל אפהאלטן דאס טרייבן די יידן, ווייל די נויטיקע צאל פון 2500 מאן איז שוין זיכער פאראן.

אין א געהעריקן מאמענט, אויסנוצנדיק זיין גוטן הומאר פון אזא גוט איינגעגע-בענער אקציע, האב איך אים אריינגערוקט אין האנט אריין א בריליאנטענעם פינגערל, וואס כ'האב שוין פון פריער געהאט צוגעגרייט.

דאן האט ער ארויסגעגעבן א באפעל אפצושטעלן די אקציע. צוזאמען מיט די געפינענדיקע זיך מיט מיר מיטגלידער פון „יודענראט“ בין איך דאן דורכגעלאפן די גאנצע יידישע געגנט, איבערחזרנדיק דעם באפעל פון דעם געשמאצטן-שעף פאר די באזונדערע געשמאצטלייט און פאליציאנטן, וועלכע האבן מיט ניט קיין גרויסן חשק דערלויבט די געיאגטע קרבנות זיי זאלן זיך צוריק אומקערן אין זייערע הייזער. די פרייד פון די וואס זיינען געבליבן אין זייערע הייזער איז געווען אזוי גרויס ווי דער צווייפל פון די יעניקע וואס זיינען געשמאצטן אויפן פלאץ ארומגערינגלט מיט דעם ענגן קארדאן פון די דייטשן.

די דאזיקע מענטשן האט מען אפגעהאלטן אויפן פלאץ ביז 8 אזויגער ביינאכט ניט דערלויבנדיק זיי צו דורכלאזן א שטיקל ברויט אדער אביסל וואסער.

ווי עס האט זיך ארויסגעוויזן, איז דער (טרויעריק) בארימטער צוג זיי ארויס-צופירן געווען באשטעלט אויף אין אונט און איז געווען צוגעשטעלט ניט ווייט פון אנדזער (יידישן) ווין-קווארטאל.

אין משך פון די דאזיקע עטלעכע שעה האב איך זיך באמיט מיט אלע אופנים ארויסצושלעפן וואס מער מענטשן פון דער דאזיקער מאסע, וואס זיינען געווען בא-שטימט צום טויט. עס איז מיר דאן געלונגען ארויסצוראטעווען בערך א 400-500 מאן, אונטער פארשיידענע אויסריידן, אז דאס זיינען נייטיקע פאכלייט אד"גל.

קיין שום סעלעקציע, קיין שום מעדיצינישע אונטערזוכונג איז ניט פארגעק-מען; מ'האט אויך ניט קאנטראלירט קיין שום דאקומענטן. אין אונט האט מען אלע-מען אויסגעשטעלט צו פיר אין א ריי און מ'האט זיי געטריבן צום באן.

זיך ריכטנדיק וועגן דער מעגלעכקייט פון אנטלויפן, אויסנוצנדיק די פינצטער-ניש, איז די וואך געגאנגען גאר געדיכט ביי ביידע זייטן פון דעם צוג און די גאנצע צייט געשאסן אין המון. די מענטשן זיינען בכלל געגאנגען רואיק — אן געשריי און אן געוויין.

ביינאכט, נאכן אפפירן דעם עולם צום באן, ווו זיי זיינען אריינגעפאקט געווארן צו 150 מאן אין א וואגאן, האבן די דייטשן אונדז ארויסגעגעבן א באפעל, אז מיר זאלן צונויפקלייבן פון וועג די הרוגים און די יענע וואס ליגן אויפן שאסיי און זיי צוזאמען — לעבעדיקע און טויטע — פארלאדעווען אויף וועגענער. אויפן שטח פון איין קילאמעטער — פון יידישן ווין-קווארטאל ביז דער באן-ראמפע — האבן מיר צונויפקלייבן ביז 150 הרוגים.

אויסערדעם האבן מיר געמוזט, בהסכם מיט א באפעל פון דער געשמאצטן, א גאנ-צע נאכט אפשוואשן די פלעקן פון בלוט אויף דעם שאסיי און עס פארשיטן מיט זאמד, כדי אויף צומארגנס זאלן ניט בלייבן קיין שפור.

אין די ווייטונגען האבן מיר אויפן צווייטן טאג געפונען 89 הרוגים, וואס זיינען באגראבן געווארן אין צוויי ברודער-קברים אויפן יידישן בית-עולם. צווישן די דערהרגעטע אין יענעם טאג איז געווען העסיש גאלדשטיין, די שוועס-

מער פון י. ל. פריץ, א 70 יאָריקע זקנה, וואָס האָט, ווי עס געבן איבער עדי־ראיה, ווען דער געשטאָפּפּאָן איז געקומען אין איר וווינונג און איר באַפּוילן צו גיין מיט אים אויפן פּלאַץ, אים דערקלערט, ניט אויפהייבנדיק זיך פון שטול, אז זי בעט אים ער זאל זי דא, אויפן אַרט, דערשיסן, ווייל אין ערגעץ האָט זי ניט בדעה זיך צו רירן. כמעט אויף דעם זעלביקן אופן איז פונקט מיט 4 חדשים שפעטער אומגעקומען, דעם 11טן אויגוסט 1942, איר זון, אדוואָקאט יוליאַן גאַלדשטיין, מיט דער פרוי און קינד.

די דאָזיקע אַקציע האָט דאָן ניט אָנגערירט קיינעם פון דעם „יודענראַט“ און זיינע באַצאָממע. אַבער די דייטשע פּאָליצייאַנטן פון אַן אַפּטיילונג, וואָס האָט זיך אַפּר־ציעל אויסגעציינט מיט איר אכזריות, ניט צופרידענע מיט דעם וואָס זיי האָט זיך אויסגעדאַכט אז עס איז מיר געלונגען צו פרי איינצושטילן די „אַקציע“, האָבן באַ־שלאָסן מיך אַפּצורוימען דורך זייער אייגענער האַנט. ביינאַכט, אין דער צייט ווען מ'האָט אַפּגעוואָשן דעם שאַסיי (פון די כלוט־פלעקן) איז איינער פון זיי צוגעפאַרן צו מיר אויף אַ ראָווער און פאַרלאַנגט איך זאל מיט אים גיין אין „יודענראַט“, כדי דערליידיקן עפעס אַן ענין. עפעס אַ מאָדנער פאַרגעפיל האָט מיר געגעבן אַ שטויס צו אַנטלויפן, וואָס עס איז מיר אין דער נאַכט־פינצטערניש געלונגען. איך האָב זיך ביז אין דער פרי אויסבאהאַלטן.

אויף צומאָרגנס, האָבן מיר די יידישע אַרבעטער דערציילט, אז זיי האָבן אונז־טערגעחערט אַ שמועס פון די דייטשן וועגן דעם, ווי אזוי זיי איז ניט געלונגען מיך צו פאַרענדיקן צוליב מיין אַנטלויפן און זיי האָבן צוגעזאָגט דאָס צו מאַכן ביי אַ נאַענטער געלעגנהייט.

נאָכן צוזאַמענשטעלן אַ נייעם צענט פון דער באַפעלקערונג איז פעסטגעשטעלט געווען, אז די דאָזיקע אַקציע האָט געקאָסט 3000 מענטשן. די מערהייט קרבנות איז געווען פרויען; קינדער פון 14 יאָר זיינען געווען 700, די איבעריקע זיינען געווען מענער. דאָס ווערט אויסגעטייטשט דערמיט, וואָס די מערהייט פון די מענער זיינען דאָן געווען ביי דער אַרבעט.

בעת דער אַקציע האָב איך געהערט ווי אין אַ געוויסן מאָמענט האָט זיך דער שעף פון דער געשטאָפּפּאָ, זיך ווענדנדיק צו די אַרום אים שטייענדיקע דייניטאָרן, וואָס זיינען געקומען זיך צוצוקוקן צו דעם כילד, זיך אַפּגערופן, אז די דאָזיקע אַקציע וועט דערלויבן צו דערנערן אַ קליינע דייטשע שטאָט. פון דאָנען וואָלט מען געדאַרפט אַרויסדרינגען, אז די דייטשן האָבע געפרווט אויפצוקלערן טייל פון זייער אייגענעם עולם, אז אויסמאַרדנדיק די יידן, פאַרניכטן זיי אומנייטיקע קאַנסומענטן — „עסערס“ — און אזוי אַרום האָבן זיי געפרווט אין די אויגן פון די אייגענע רעכטפערטיקן די דאָזיקע אַקציעס מיטן מאַנגל פון שפּיוז.

די פאַרצווייפּלונג פון אונדז און פון די געבליבענע משפחות פון די וואָס מ'האָט צוגענומען, האָט ניט געהאט קיין גרענעץ, מיר האָבן אַבער קיין שום עצה ניט גע־האט. די וואָס זיינען געבליבן ביים לעבן, די מענער, ברידער און משפחות, האָבן זיך געטרייט מיט דער האַפענונג, אז די אומגליקלעכע זיינען אַרויסגעפירט געוואָרן ער־געין אויף מזרח און פלעגן כסדר קומען מיט בקשות, אז מיר זאלן אויסגעפינען זייער נייעם ווויז־אָדרעס, כדי צוצושיקן זיי שפּיוז־פעקלעך און כגדים.

צווישן די קרבנות פון די אַרויסגעשיקטע קיין בעלוזשעץ האָט זיך אויך געפונען די פרוי פון דעם „אויסגעוידלטן“ פון וואָלאָלאָוועק וואַלשטיין, וועלכער איז געווען אַ מיטגליד פון דעם הילפס־קאָמיטעט און בעת דער „אַקציע“ האָט ער זיך געפונען ביי זיין אַרבעט ביים באַן. צוזאַמען מיט דער פרוי האָט מען ביי אים צוגענומען זיין 18 יאָריקע טאָכטער און 13 יאָריקן זון.

מאנטיק פרי, דעם 13טן אפריל, איז דער דאזיקער יינגל געקומען צולויפן צום „יודענראט“ און דערציילט דאס ווייטערדיקע:

דער וועג אין די אנגעפראפטע אויף א שוידערלעכן אופן וואגאנעם האט ביי בעלזשעץ, וואס איז ווייט פון זאמאשטש 44 קילאמעטער, זיך געצויגן א גאנצע נאכט. זונטיק פרי האט מען זיי צוגעפירט צום ארט.

נאכדעם ווי מ'האט זיי אויסגעלאדן האט מען זיי אויסגעשמעלט צו פיר איז א ריי --- מענער באזונדער און פרויען באזונדער. עפעס אן אפיציר האט צו זיי גע- האלטן א רעדע, אז זיי ווערן אריבערגעפירט קיין מזרח און דעריבער דארפן זיי דורכגיין א באד און א דעזינפעקציע. מען האט געפאדערט אויפצולייגן פינקטלעך די קליידער און אפצונעבן די ווערטזאכן, נאכדעם האט מען זיי אריינגעיאגט אין א באראק. אים איז דאן געלונגען זיך צו פארבאהאלטן אין דעם אלגעמיינעם בית הכסא, ווו ער איז אין דעם אפפאל-לאך געווען ביז נאכט. נאכדעם איז ער אנטלאפן פון לא- גער און זיך באהאלטן ביי די אין שכנות ווייניגערדיקע ציגיינער, וועלכע האבן אים געהאלפן און געוויזן דעם וועג קיין זאמאשטש.

ער האט דערציילט, אז נאכדעם ווי די מענטשן זיינען אריין אין די באראקעס האט ער זיי שוין שפעטער קיינעם ניט געזען. ער האט אבער נאך עטלעכע צענדליק מינוט באמערקט ווי אין אנדערע באראקעס האבן זיך געעפנט די טירן, וואס גייען ארויס צו דער באן-ראמפע און ס"ס-לייט און עטלעכע צענדליק יונגע יידן, ווייזט אויס צוגעקליבענע, האבן אנגעהויבן ארויסצופירן אויף וואגאנעטקעס נאקעטע קערפערס. דאס איז געווען די ערשטע ידיעה פון אן עדר-ראיה פון די בעלזשעצער גרויל- טאטן. דער דאזיקער יינגל איז צוזאמען מיט זיין פאטער נאך א שטיקל צייט געווען אין זאמאשטש און איז אומגעקומען בעת איינער פון די ווייטערדיקע „אקציעס“.

דער לעצטער פונק פון האפענונג, וואס האט נאך געמליעט צווישן א טייל פון די אומגליקלעכע, איז דאן פולשטענדיק אויסגעלאשן געווארן. עס זיינען שוין ניט געווען קיין שום אילוזיעס וועגן דעם וואס עס איז בעלזשעץ.

די דירות פון די דאזיקע ערשטע אומגליקלעכע קרבנות זיינען נאכדעם פארנו- מען געווארן דורך די צוגעטיילטע אונדז אויסלענדישע יידן, וואס זיינען צו אונדז געקומען, ווי מיר האבן שוין פריער דערציילט, סוף אפריל און אנהייב מאי.

דעם 28טן אפריל 1942 איז פארגעקומען אין זאמאשטש, אייגנטלעך אזוי ווי אין אנדערע שטעט אויפן שטח פון דער אזוי גערופענער גענעראל-גובערניע, די אקציע פון ליקווידירן די קאמוניסטן. דעם דאזיקן טאג האבן א פאר געשמאפא-לייט, מיטן יענע פון דער יידישער אפטיילונג ראבערט קאלב בראש, זיך געמאלדן אין „יודענ- ראט“, אז מ'זאל זיי אנווייזן די אדרעסן פון בערך 30 יידן, וועמענס נעמען זיי האבן שוין געהאט צוגעגרייט אויף א רשימה. ווי עס האט זיך ארויסגעוויזן, איז די רשימה געווען פון יידן, וואס זיינען געווען נאטירט פאר דער מלחמה, ווי מעטיק אין דער קאמוניסטישער באוועגונג. די נעמען זיינען אויפגעגעבן געווארן דורך דער איצט- קער „גראנאטאווער“ פאליציי. עס איז געווען קלאר, אז כמעט קיינער פון זיי זיינען אין דעם מאמענט ניט געווען אין זאמאשטש, און די וואס זיינען יא געווען, האבן זיך באוויזן צו באהאלטן, ווען די פאליציי האט נאטירט זייערע אדרעסן. ביי די דאזיקע באדינגונגען האט די געשמאפא געכאפט א ריי פערזאנען מיט עטלעכע פאמיליע- נעמען; אין א פאר פאלן האט מען צוגענומען די טאטעס פאר די זין (צווישן אנדערע האבן זיי צוגענומען דעם מיטגליד פון „יודענראט“ לייב ראזען, וועמענס ווין עס האט בשעתו זיך באטייליקט אין דער פאליטישער טעטיקייט און איז אין יענער צייט געווען ווייט פון די פוילישע גרענעצן).

וועלנדיק דווקא האבן א קאמפלעט פון 30 פערזאן, האבן זיי די פעלנדיקע 10

סתם געכאפט אויפן גאס צופעליקע דורכגייער, ניט פרעגנדיק אפילו זייערע פאמילי-ליענעמען. מען האט אזוי ארום געשאפן א קאמפלעט פון 30 מאן און מ'האט זיי אוועקגעפירט אין דער „ראמונדע“ און יענעם טאג זיי דערהרגעט און דארטן אויך באגראבן.

די „ראמונדע“ איז אן אלטער פארט פון דער זאמאשטשער פעסטונג נאך פון גאר אלטע צייטן, פאר דער פוילישער צעטיילונג. דעם דאזיגן פארט האבן עס די דייטשן אויסגענוצט פאר א גרויסער תפיסה פאר ספעציעלע צוועקן. דאס איז א רי-זיקע געביידע, בערך אנדערטהאלבן קילאמעטער ווייט פון שטאט, גראבע מויערן, אן ערד-אנשיט ארום מיט קליינע פענצמערלעך און שיש-פאזיציעס. די מערהייט מארדן איבער פאליצקן פון דעם געהיימען געשטאפא-געריכט און אנדערע, איז אויס-געפירט געווארן אויפן שטח פון דער „ראמונדע“ און די קרבנות זיינען דארטן בא-גראבן געווארן.

איצט, נאך דער באפרייאונג פון דער שטאט, האט מען דארטן געפונען מאסן-קברים און א סך אש פון פארברענטע קערפערס. ווי א פלאץ פון גרויסע יידישע פארניכטונגען איז די „ראמונדע“ ניט גענוצט געווארן, מיטן אויסנאם פון דער אקציע פון 28טן אפריל 1942 און די ליקווידאציע פון די יידן, וואס האבן געארבעט ביי דער געשטאפא; זיי זיינען אין דער געשטאפא נאך געווען באשעפטיקט ביז דעם 16טן אקטאבער 1942.

די ווייטערדיקע „אויסזידלונג“ איז פארגעקומען אין סוף מאי. דאן זיינען אוועק דריי טראנספארטן, בעיקר די אויסלענדישע יידן, פון דייטשלאנד און טשעכיע, ווייל די זאמאשטשער יידן האבן זיך שוין פאר דער צייט אויסגעלערנט די קונץ פון גוט אויסבאהאלטן זיך. אומעטום זיינען געמאכט געווארן באהעלמענישן. האבנדיק אויך פארבינדונג מיט די באן-ארבעטער, האבן זיי שוין אונז אינפארמירט ווען עס פאר-מירן זיך צוגן, האבן שוין די יידן געהאט צייט און מעגלעכקייט זיך ארויסצודרייען פון אן „אקציע“. ניט לאזנדיק זיך פון איר פארבאטן, פלעגן זיי בלייבן אויף די אר-בעטס-פלעצער אדער זיך אויסבאהאלטן אין די צוגעגרייטע באהעלמענישן אדער אין פעלד אין דער תבואה. עס פלעגט דעריבער די דייטשן אין שפעטערדיקע אקציעס קיינמאל ניט געלינגען צו כאפן מער ווי א 300 - 400 פערזאן. דאס האט זיי געבראכט צו צערייזטקייט. זיי האבן געפאדערט פון דעם זאמאשטשער „וידענראט“, ער זאל נעמען אנטויל, אויפן ביישפיל פון אנדערע שטעט, אין די אקציעס, מיט דער הילף פון זיינע באאמטע און ארדענונג-דינסט. מיר זיינען אבער קיינמאל אויף דעם ניט איינגעגאנגען, אנגעבנדיק ווי א מאטיוו דעם גאר נישטיקן באשטאנד פון אונדזערע ארדענונג-דינסט (דער מאקסימום-באשטאנד פון אונדזער אזוי גערופענער „יידישער פאליציי“ איז געווען 15-20 פערזאן).

איין מאל האט די געשטאפא גענומען צו הילף דורכצופירן די „אקציע“ אין זא-מאשטש, די יידישע פאליציי פון איזשביצע, ווי זי איז געווען ארגאניזירט אין א גרעסערער צאל פון טשעכישע און דייטשע יידן (העכער 100 מאן). אבער אויך דאן האט זיך די אקציע ניט איינגעגעבן, ווייל אויך וועגן אים זיינען מיר פריער גע-ווארנט געווארן.

די ווייטערדיקע, לויט דער ריי, „אקציע“ איז פארגעקומען דעם 11טן אויגוסט 1942. צו הילף דער געשטאפא אין זאמאשטש זיינען געקומען געשטאפא-לייט פון לובלין. די „אקציע“ האט דורכגעפירט א געשטאפא-מאן פון לובלין געטיק, פון ריווקן וווקס, אין דעם ראנג פון אבערשטורעמפירער. די צערייזטע געשטאפא-לייט, וועלכ-דיק אנפילן דעם טראנספארט פון די צוגעשטעלטע וואגאנעס, זיינען אוועק אין אלע ארבעטס-לאגערן און, ניט אויסמיידנדיק די מיליטערישע ארבעטס-פלאצוווקס אין

זאמאשטש, און פון יעדן לאגער אויסגעקליבן צו עטלעכע צענדליק פערזאן. צום ערשטע מאל האט מען דאן אויך גענומען פון צווישן די מיטגלידער פון „יודענראט“ (6-5 מיטגלידער) און א געוויסע צאל באזאממען, צוזאמען מיט זייערע משפחות, וואס פלעגן זיך בעת יעדער אקציע דארטן, אין דער געביידע פון „יודענראט“, זיך אויס- באהאלטן.

דער געשטאפא-מאן געטץ איז געווען ווילד צוליב דעם דורכפאל פון דער „אק- ציע“ און ער האט מיר געמאכט פארווורפן, אז די יידן מידן אויס די „איבערזידלונג“ און מעלדן זיך ניט פרייוויליק; ער האט אין זיין אויפגעבראכטקייט פארגעווארפן, אז צוליב דעם וואס צווישן די יידן דרייען זיך ארום קלאנגען וועגן „כלומרשטע“ מארדן איבער זיי. ווען איך האב אים דערקלערט, אז מיר זיינען אויסגעצייכנט אינפארמירט וועגן דעם, וואס עס קומט פאר אין בעלזשעץ און מ'דארף דעריבער זיך ניט ווונדערן אויף אונדזער האנדלונג, האט ער מיר דערקלערט, אז דעם נאענטסטן מאל וועל איך האבן די געלעגנהייט פערזענלעך דארטן צו זיין און זיך איבערצייגן אז דאס אלץ איז נאר „גרויל-פראפאגאנדע“.

מיר איז געלונגען צו פארבעסערן זיין הומאר מיטן איבערגעבן אים 30 טויזנט זלאטעס, א קילא קאווע, א קילא טיי און א לעדערנע טעטשקע, ווהיין עס איז אלץ זייער עלעגאנט אריינגעפאקט געווארן.

ער האט דאן די „אקציע“ אפגעשטעלט, באפרידיקנדיק זיך מיט א 500-600 קרבנות. ביים געזעגענען זיך האט ער נאכאמאל צוגעזאגט, אז ער פערזענלעך וועט שוין צוהיטן, אז איך זאל ביים קומענדיקן מאל פארן קיין בעלזשעץ און זיך איבערצייגן וואס עס טוט זיך דארטן.

די דאזיקע „אקציע“ האט מיט זיך אויך געבראכט בערך 70 קרבנות וואס זיינען אויפן ארט דערשאסן געווארן דורך די געשטאפא-לייט. די דאזיקע קרבנות זיינען דורך אונדז אויף צומארגן באגראבן געווארן אין א מאסן-קבר אויפן יידישן בית-עולם. דאן איז אומגעקומען דער אדוואקאט גאלדשטיין מיט זיין פרוי און מאכטער, ווען שטייענדיק צווישן המון האט ער זיך אפגעזאגט ארויסצוגיין צום פארלאנדן זיך. ער איז דערהרגעט געווארן דורך דעם ס"ס-מאן האנס פיענקאווסקי, דער פריער דער- מאנטער לאגער-פירער פון דעם יאנאוויצער לאגער. דער אדוואקאט און דאס קינד זיינען דערהרגעט געווארן גלייך אויפן ארט. די פרוי, דאקטער, רעגיסטראנט גאלדשטיין, איז געווארן שווער פארווונדעט אין קאפ. זי האט פארלוירן די ראיה און זי האט זיך נאך קרוב א וואך צייט געמאכט אין אונדזער שפיטאל.

דאן זיינען אומגעקומען אויך די קינדער פון דעם יידישן זשורנאליסט פון משה- כיע, יאגש, צוזאמען מיט זייער באבע, די מאכטער פון א געוועזענע רב פון בער- דיטשעוו (דעם פאמיליע-נאמען געדענק איך ניט). די מוטער פון די קינדער איז דאן געווען ביי דער ארבעט און ווען זי איז געקומען אהיים האט זי געפונען די קערפערס פון איר מוטער און די צוויי זינעלעך. זיי האט דערשאסן אין שטוב דער געשטאפא- מאן שמידט.

אנהייב סעפטעמבער 1942 איז ווידער דורכגעפירט געווארן א „אקציע“ מיט דעם זעלביקן מער-ווייניקער רעזולטאט — דאס הייסט עס זיינען געכאפט און ארויס- געשיקט געווארן קיין בעלזשעץ בערך 400 פערזאן.

ביז יענער צייט, רעכענענדיק אז חער איינציקער מיטל זיך צו ראטעווען פון דעם שוידערלעכן טויט אין בעלזשעץ איז צו ארבעטן אויף א וועלכער ניט איז דיי- משער פלאצווקע, איז שוין כמעט די גאנצע יידישע באפעלקערונג געווען אריינגע- צויגן אין ארבעט.

מיר האבן דאן זיך באמיט איבערצוצייגן דער געשטאפא אין דעם, אז די יידן

וואס זיינען געבליבן ביים לעבן ארבעטן און עס איז דאן אנטשטאנען דער פראיעקט איבערפארמירן אונדזער ישוב אין איין גרויסן ארבעטס-לאגער. די ארטיקע געשטאפא, ווי אויך דער קרייזהאפוטמאן און אנדערע דייטשע פאק-מאן, וואס זיינען געווען שטארק פאראינטערעסירט אין דער עקזיסטענץ פון די ארטיקע יידן, ווייל זיי זיינען גאנץ פעט באצאלט געווארן פון דעם „יודענראט“, האבן אזוי צו זאגן דעם דאזיקן פלאן אקצעפטירט. דאן איז מען צוגעטראטן דורכצופירן די אקציע ארויסצוגעבן די איבערגעבליבענע יידן די אזוי גערופענע לעבנס-קארטן, די קארטן ¹ די דאזיקע אקציע האט געדויערט פון האלב סעפטעמבער און איז געווען געבונדן מיט אן איבערקוק פון אלע ביים לעבן געבליבענע יידן. דער איבער-קוק איז פארגעקומען אין דער יידישער אפטיילונג פון דייטשישן ארבעטס-אמט, אין דער אנוועזנהייט פון די מיטגלידער פון דעם „יודענראט“, א דאקטער און בא-אמטע פון דעם ארבעטס-אמט. דעם איבערקוק האט דורכגעפירט און קוואליפצירט צום באקומען די קארטן ² דער געשטאפא-מאן לאנגענקאמפער, דער פארטרע-טער פון דעם שעף פון דער יידישער אפטיילונג ביי דער געשטאפא אין זאמאשטש. אין דער זעלביקער צייט האט מען געבראכט סלופעס און שטעכעדיקן דראט מיטן ציל ארויסצוצוימען דעם פלאץ פון דעם צוקונפטיקן לאגער. עס איז אויך צו-גערייט געווארן א שילד מיטן אויפשריפט: „יודענארכייטסלאגער זאמאשטש נומער 1“. די דייטשישע ציווילע מאכט האט געדארפט פעסטשטעלן, אז דער יידישער ישוב פון זאמאשטש איז שוין ליקווידירט.

די דאזיקע אקציע איז ניט דערפירט געווארן ביזן סוף, ווייל דאס מאל איז גאר פלוצים, דעם 16טן אקטאבער 1942, פארמאג, אונדזער ווויין-קווארטאל, וואס איז שוין געווען גאר איינגעשרומפן אבער נאך אלץ ניט אפגעצוימט, און געווען באוויינט שוין אויסשליסלעך פון יידן, געווארן ארומגערינגלט דורך א געדיכטן קארדאן פון דער דייטשער פאליציי, זשאנדארמערע און געשטאפא, און העס באטאליאן פון מא-טאריזירטער זשאנדארמערע, וואס איז געבראכט געווארן פון ווארשע.

אלע אן אונטערשיד איינוווינער פון דעם ווויין-קווארטאל זיינען ארויסגעטריבן געווארן אויפן פלאץ. מ'האט זיי ניט געגעבן קיין פאר מינוט צייט און מעגלעכקייט עפעס וואס מיטצונעמען פון די זאכן. זיי זיינען איינגעשטעלט געווארן אין שורות צו 5 מאן און אין א שנעלן מארש געטריבן געווארן קיין איזשביצע, וואס ליגט א 21 קילאמעטער פון זאמאשטש.

איך נעם אן, אז צוליב דעם וואס די פריערדיקע עטלעכע „אקציעס“ אויפן ארט האבן ניט געגעבן דעם געהעריקן רעזולטאט, איז באשלאסן געווארן ארויסצוטרייבן אלע יידן קיין איזשביצע, ווו אויף א פרעמדן באדן, אן באהעלטענישן און אן דער מעגלעכקייט צו פארטיידיקן אויף די ארבעטס-פלעצער, וועט זיין לייכטער זיי צו ליקווידירן.

די יידישע באפעלקערונג פון זאמאשטש האט נאך דאן אויסגעמאכט בערך 4000 מאן. פארן אפמארש האט די געשטאפא אויסגעקליבן פון דער מאסע א פאר צענדליק יונגע יידן — מענער און פרויען — וואס האבן ביי זיי געארבעט ווי באדינער, זיי פארלאדן אויף א משא-אויטא און זיי אוועקגעפירט צו דער בארימטער „ראטונדע“ און דארטן דערשאסן.

חויף דעם האט מען פון צווישן דער מאסע ארויסגענומען עטלעכע מיטגלידער פון דעם „יודענראט“, א דאקטער און א פאר האנטווערקער, וואס האבן שטענדיק פאר זיי געארבעט אויפן חשבון און קאסטן פון דעם ראט. אין דער צאל פון די פאר-האלטענע אונטער א וואך בין איך אויך געווען צוזאמען מיט דער משפחה. אלע איבעריקע האט מען געטריבן, ווי איך האב שוין פריער באמערקט, קיין

איזשביצע. אויף די וועגן האט מען נישט געזשאלעוועט קיין שאסן אין דער מאסע, אין רעזולטאט פון וועלכע עס זיינען אויפן וועג געבליבן עטלעכע צענדליק הרוגים. זיי זיינען באגראבן געווארן פון די ארומיקע פויערים אין די ראווין ביים וועג און אויף די פעלדער און וועלכן נישט איז שפור פון זיי.

קיין איזשביצע האט מען דאן אויך געטריבן די רעשטלעך פון די יידישע קהילות פון די ארומיגע שטעטלעך, ווי קראסניסטאוו, טוראבין, זשולקיעווקע, שעבערשין און אנדערע.

די דאזיקע מענטשן זיינען אין איזשביצע געווען צונויפגעקנוילט אונטערן פרייען הימל, אונטער א רעגן. נאר א קליינע טייל האט געקענט געפינען א דאך איבערן קאפ ביי די ארטיקע יידן. אזוי זיינען זיי געהאלטן געווארן ביז מאנטאג, ווען אומגעפער א העלפט פון אלע יידן וואס האבן זיך געפונען אין איזשביצע, צוזאמען מיט ארטיקע, איז געווארן פארלאדעוועט אין וואגאנעס און אפגעשיקט געווארן --- טייל קיין בעלזשעץ, טייל קיין סאביבאר.

געשען איז עס מאנטיק דעם 19טן אקטאבער 1942.

מיט דער „אקציע“ האט אנגעפירט דער געשטאפא-מאן ענגעלס, איינער פון די ערגסטע סאדיסטן, ביי דער מיטהילף פון עטלעכע הונדערט אוקראינער; ער פערזענלעך האט די גאנצע צייט געשאסן פון א האנט-מאשיין-געווער אין דער מאסע און גורם געווען אויפן ארט דעם טויט פון בערך 400 יידן.

די איבעריקע זיינען מיט צוויי וואכן שפעטער, אויך אין א מאנטאג, דעם 2טן נאוועמבער 1942, כמעט אלע אן אונטערשייד ארויסגעפירט געווארן קיין סאביבאר, בעלזשעץ און מאיראנעק.

א גרעסערע צאל איז דערהרגעט געווארן אויפן ארט. נאר עטלעכע הונדערט פערזאנן האבן זיך באהאלטן אין די פעלדער און אין די ארומיקע וועלדער. געשען איז עס אין דער זעלביקער צייט ווען אין ווארשע, און אין אלע גרעסערע שטעט פון דער אזוי גערופענער „גענעראל-גיבערניע“, זיינען געהאנגען קאלאסאלע פלאקאטן פון דער דייטשער רעגירונג, אז אויפן שטח פון דער גענעראל-גיבערניע שאפן זיך עטלעכע געמאס, ווהיין עס דארפן צונויפגעקליבן ווערן אלע יידן און ווו עס ווערט זיי גארנאמירט זיכערקייט.

דער אויפרוף איז געווען געווענדט צו אלע יידן, וואס באהאלטן זיך אויס, אז זיי זאלן זיך ווענדן אין די דאזיקע געמאס פרייוויליק, ווי אויך צו די פאליצאן מיט דער דראונג פון טויט פאר געבן שוין די באהאלטענע יידן.

איינער פון די ערמער, ווהיין די יידן האבן זיך געדארפט זאמלען, און ווו עס האט זיי כלומרשט גארניש געדראעט, איז טאקע געווען **איזשביצע**.

ווען איך בין שוין דאן געווען אין ווארשע, ווו איך האב זיך אויסבאהאלטן אויף אזוי גערופענע ארישע פאפירן, האב איך פערזענלעך געלייענט אזא מעלדונג.

אויפן סמך פון דעם האבן ווארשיינלעך עטלעכע הונדערט יידן, צעשפרייטע אין דער געגנט פון איזשביצע, נישט קענענדיק געפינען קיין אנדער רעטונג, זיך געמאלדן קיין איזשביצע. דארטן האט זיי דער פריער דערמאנטער **ענגעלס**, שוין גענוג אנגע-זעטיקט מיט יידיש כלום, פאר זיי איינגעארדנט א קליינעם געמא. יענע פאר הונדערט יידן האבן דארטן, פארהעלטענישמעסיק אין רואיקייט, אויסגעהאלטן ביז פרי-לינג 1943. אין א געוויסן מאָג זיינען זיי דארטן אלע אויסגעמארדעט געווארן.

אין דער אקציע פון 2טן נאוועמבער 1942 האבן אויסער די געשטאפא-לייט און אוקראינער, אויך אנטהאלטענע די פוילישע פרייוויליקע פייערלעשער פון איזשבי-צע און ארומיקע הערפער. אן ספק האבן זיי עס געמאט אויפן באפעל און דורך צוואנג פון די דייטשן. אבער מען טאר נישט פארשווייגן דעם פאקט, אז ליידער האט א גרויסע

טייל פייערלעשער צו אייפערק אויסגעפילט זייער פליכט ביים אויסזוכן מיט די פייערלעשער-מכשירים אלע יידישע באהעלטענישן און קעלערס. אלע ווינקעלעך און קעמערלעך, ווו די אומגליקלעכע האבן זיך געקאנט אויסבאהאלטן, האבן זיי אויס-געזוכט, זיי פון דארטן ארויסגעשלעפט און זיי געטריבן אונטער די דייטשע און אר-קראנישע קוילן.

אין דערווארטונג אויף וואגאנעס זיינען די יידן צוזאמענגעקליבן און געהאלטן געווארן דריי טעג אין דעם זאל פון דעם שטאטישן קינא און ביי די פייערלעשער. ווי עס האבן מיר נאכדעם דערציילט די געציילטע גערעכענונגען פון טויט, זיינען ניט זעלטן געווען פאלן, ווען ביי די צום טויט פארהלשטע און דורשטיקע מענטשן האבן די ארטיקע „אביוואלעטעס“ (שטאט-בירגער) געפאדערט פאר א פלעשל וואסער 500 זלאטעס.

אין דעם דאזיקן טראנספארט, וואס איז אוועק פון איזשביצע קיין בעלזשען, זיינען אויך צווישן אנדערע געווען די נאך דאן לעבעדיקע מיטגלידער פון „יודענ-ראט“, זייערע משפחות מיט דעם וויצעפרעזידענט פון „יודענראט“ עזריאל שעפס בראש.

אויף אזא אופן האט פארענדיקט איר עקזיסטענץ די עטלעכע הונדערטיאריקע אלמע, צאלמעסיקע און רייכע מיט קולטור-און געשיכטע-טראדיציעס יידישע קהילה פון זאמאשטש.

אין איצטיקן מאמענט (דעצעמבער 1947) ציילט זאמאשטש 5 (פינף) יידישע איינוווינער — 4 מענער און 1 פרוי.

דער הילפס-קאמיטעט

דער הילפס-קאמיטעט איז געשאפן געווארן אין דער ערשטער העלפט פון הודש דעצעמבער 1939 אונטערן נאמען „יידישער הילפס-קאמיטעט“ און זיין ערשטע אויף-גאבע איז געווען צו שאפן הילף מיטן אנגעזאגטן דאן טראנספארט פון די „איבער-געזידלטע“ יידן פון וואלאצלאוועק, וואס איז אנגעקומען דעם 18טן דעצעמבער 1939.

נאך פארשיידענע ענדערונגען, צוזאמען מיט דער ענדערונג פון זיין נאמען, איז דער הילפס-קאמיטעט געווארן א טייל פון דער אלגעמיינער הילפס-ארגאניזאציע פון די יידן, וואס איז געווען טעטיק אין דער „גענעראל-גובערניע“ אונטערן נאמען „יידישע סאציאלע זעלבסטהילף“. פריער האט די ארגאניזאציע היערארכיש געהערט צום רייכס גענעראל-גובערנאטאר-אמט און מיט דער צייט איז זי אויסגעטיילט גע-ווארן ווי א באזונדערע יורדישע ארגאניזאציע-איינס.

דער הילפס-קאמיטעט האט געדארפט זיך באשעפטיקן, אויסער מיט די „אויס-געזידלטע“ פון וואלאצלאוועק, אויך מיט א גרויסער צאל פליטים פון די ארומיקע שמעטלעך און דערפער ווי אויך פליטים פון ווארשע, לאדזש און אנדערע שטעט, וואס זיינען אין רעזולטאט פון דעם מלחמה-שמורעס פארווארפן געווארן קיין זא-מאשטש.

די ערשטע טעטיקייט פון קאמיטעט איז געווען דאס ארגאניזירן פון א פאלקס-קיך, וואס איז געווען טעטיק פון איר גרינדונג, דעם 18טן דעצעמבער 1939, ביז דעם 16טן אקטאבער 1942. די דאזיקע קיך האט ארויסגעגעבן צוויי מאל אין טאג ווא-רעמע עסנס, בעיקר אן געלט, אדער פאר א גאר קליינעם אפצאל אין דער הויך פון 10 ביז 15 גראשן. די מיטלען אויסצוהאלטן די קיך האט אין גרעסטן טייל געדעקט די גאנצע צייט פון זיין עקזיסטענץ, דער „יודענראט“.

אין דער ערשטער צייט איז דער קאמיטעט פינאנציעל אונטערשטיצט געווארן

פון דעם „רושאַינט“ און שפעטער פון דער צענטראַלע פון דער „יידישער סאָציאַלער זעלבסטהילף“, וואָס האָט זיך געפונען אין קראָקע. די דאָזיקע בייזע אינסטיטוציעס האָבן אַבער אַרויסגעוויזן אַ זייער קליינע הילף.

ביים אָנהייב פון זיין טעטיקייט האָט דער הילפס-קאָמיטעט אויך איינגעארדנט אַן אַמבולאַטאָריום, בראַש פון וועלכן ס'איז געשטאַנען דער דאָקטער גדליה פריד-האַפערס, אַ פליט פון פּילאָוו.

דער קאָמיטעט איז אָנגעפירט געוואָרן פון מיר, מיין פאַרטרעטער משה לעווין און שפעטער איז אויך קאָאָפּטירט געוואָרן אַ געוויסער וואָלשטיין, פון וואָלצלאָוועק. שוין ניט רעדנדיק דערפון, אַז די הילף פון די צענטראַלע יידישע הילפס-אינסטיטוציעס פון וואַרשע און קראָקע זיינען געווען נישטיקע, האָט מען נאָך פאַר יעדן גראַשן געדאַרפט קעמפן, פאַרן פערזענלעך נאָך דעם קיין וואַרשע, פאַרלירן צייט אויף וואַרטענישן און אויך אויסגעבן געלט אויף הוצאות.

ווי עס איז מיר געלונגען דאָן צו אַבסערווירן איז די גאַנצע פראָוויניץ דורך די צענטראַלע אינסטיטוציעס באַהאַנדלט געוואָרן שטימפּוטעריש, סיי אין דער פראַגע ביי געלט-צוטיילונגען ווי אויך ביים אַרויסגעבן שפּיזן און מלבושים, וואָס זיינען אין דער ערשטער צייט גראַד אין גרויסע סכומים געקומען פון אויסלאַנד פאַר די יידן אין פּוילן.

גאָר שנעל האָבן מיר זיך אַריענטירט, אַז מיר קאָנען ניט רעכענען אויף הילף פון דרויסן און מיר מוזן זיך פינאַנציעל שטיצן אויף אונדזער אייגענער זעלבסטהילף-אינסטיטוציע, געבויט אויף אַרטיקע פאַקטאָרן. אַדאָנק דעם וואָס בראַש פון הילפס-קאָמיטעט זיינען געשטאַנען די זעלביקע פערזאָנען ווי אין „יודענראַט“ איז אונדז געלונגען צו פירן די אַרבעט פון הילפס-קאָמיטעט אַן איבעררייסן און אויך אויסצורייטערן זיין טעטיקייט.

מיטן לויף פון דער צייט, אין שייכות מיט דעם אויסברוך פון דער טיפּוס-עפּי-דעמיע אין אונדזער ווייך-קוואַרטאַל, האָבן מיר אַרגאַניזירט אַן עפידעמיען שפיטאַל אויף 60-70 בעטלעך. נאָכן איבערקומען די טיפּוס-עפידעמיע איז דער דאָזיקער שפיטאַל איבערגעבויט געוואָרן אויף אַן אַלגעמיינעם מיט פאַרשיידענע אָפּטיילונגן גען, ווייל אין דער דאָזיקער צייט האָט שוין דער שטאַטישער שפיטאַל ניט אָנגענו-מען קיין יידישע קראַנקע. די צאָל קראַנקע יידן ווי אויך פון די וואָס האָבן געליטן פון פאַרשיידענע צופאַלן אויף די אַרבעטס-פלאַצוווקעס, איז געווען גרויס; ניט שטענדיק האָט מען זיך געקאַנט באַנוגענען מיט בלוז אַמבולאַטאָרישער הילף. אין שפּיר-טאַל האָבן געאַרבעט אַלע יידישע דאָקטוירים פון זאַמאַשטש ווי אויך אַ ריי גאָר אַנגעזענע יידישע דאָקטוירים פון צווישן די „איבערגעזידלטע“ פון טשעכיע און פון דייטשלאַנד. צווישן אַנדערע האָט דאָרטן געאַרבעט דער באַרימטער באַקטעריאָלאָג און דערמאַטאָלאָג דאַצענט ד"ר זיגמונט שטענהאַף פון פראַג, ווי אויך דער כירורג ד"ר יוסף וויינינגער פון ווין.

דער קאָמיטעט האָט אויך איינגעארדנט אַ פרעבלשול פאַר קינדער, וואָס עס האָבן אָנגעפירט ערנעסטינאַ קאַהאַן און עוזאַ צימרינג, אַ לערערין פון פאָך און אַנדערע. די דאָזיקע פרעבלשול איז געווען פאַרבונדן מיט באַשפּייזונג פון די קינדער און איז געווען אַ גאָר וויכטיקע אינסטיטוציע. זי האָט ליידער פונקציאָנירט נאָר ביזן 11טן אפריל 1942 (די דאָטע פון דער ערשטער „אויסזידלונג“ קיין בעלזשעין). מיר האָבן געמוזט דאָן ליקווידירן די פרעבלשול און די קינדער אויסבאַהאַלטן, ווייל ווי באַקאַנט זיינען קינדער און זקנים געווען די ערשטע קרבנות פון יעדער „אַקציע“. מיר האָבן זיך באַמיט פון אָנהייב אַן צו עפענען אַ וועלכע ניט איז שול פאַר דער יידישער יוגנט, זיך שטיצנדיק אויף דער עקזיסטירנדיקער אין דער „גענעראַל-גובער-“

ניע" פאררעדענאנג, וואס דערלויבן אזוי צו זאגן יידישע שולן. אבער אויף דער ביטע וואס מיר האבן דערלאנגט אין דעם געהעריקן אמת, האבן מיר קיין שום תשובה נישט באקומען. אנדערע, באקאנטע, „באמיואנגען" האבן צו קיין שום רעזולטאט נישט געבראכט.

היות קיינעם פון די יידן איז אין אנהייב פון דער אקופאציע נישט געקומען אין קאפ די שווארצסטע פארשמעלונגען וואס עס דערווארט אונדז, האבן מיר געפרוהט אויסנוצן די דאזיקע צייט פאר דער יוגנט, וואס איז אן לימודים קאליע געווארן און געקאנט אראפגיין פון גלייכן וועג. מיר האבן ארגאניזירט א קורס פון צושיידן און נייען פאר מיידלעך. די קורסן זיינען אנגעפירט געווארן פון בערטע מאנדעלמאט, פון זאמאשטש, ביי דער פאכמענישער מיטהילף פון די ארטיקע פאכלייט און אויך פליטים פון קראקע. די קורסן האבן זיך פון אנהייב זייער דערפאלגרייך אנטוויקלט ביז דער ערשטער „אקציע"; זיי האבן אויך שפעטער עקזיסטירט אזוי לאנג, ביז עס איז געווען א האפענונג, אז עס וועט עפעס בלייבן א וועלכער נישט איז ישוב אין זאמאשטש.

נאכן אנקומען פון דעם ערשטן טראנספארט פון די טשעכישע יידן, סוף 1942, האט מען אויף די דאזיקע קורסן אנגעהויבן אויסצוארבעטן פארשיידענע קונסט-ווערמאכן. צווישן די טשעכישע פרויען זיינען געווען עטלעכע אבסאלווענטקעס פון דער הויכשול פון ארטיסטישער אינדוסטריע.

אין פארבינדונג דערמיט וויל איך דא אויפמערקזאם מאכן אויף דעם אומשטאנד ווי אזוי סאליד און מיט גוטן גלויבן עס האבן די טשעכישע און דייטשע יידן זיך צוגעגרייט צו זייער „איבערזידלונג" קיין מזרח און דארטן אנצוהויבן א ניי לעבן. די מערהייט פון זיי, בעיקר די יוגנט, זיינען ביי זיי, איידער זיי זיינען אריבערגע-פירט געווארן קיין פוילן, אויף די ערטער דורכגעגאנגען פארשידענע צוגריי-טונג-קורסן און כמעט יעדער פון זיי האט געהאט א וועלכן נישט איז פאך; האט זיך אויסגעלערנט עפעס א מלאכה, וואס ער האט אין א קלענערער אדער גרעסערער מאס באהערשט און וואס האט אים פארזיכערט פארדינסט-מעגלעכקייטן פון אייגענער ארבעט, נישט דארפנדיק אנקומען צו הילף פון דער ארטיקער יידישער באפעלקערונג.

איינע פון די הויכטיקסטע דערגרייכונגען פון הילפס-קאמיטעט איז געווען דאס ארגאניזירן א באד אין דער ניישטאט, ווהיין די יידן זיינען אריבערגעפירט געווארן פון דעם 1טן מאי 1941. די דאזיקע באד איז געווען א לעבנסנויט. די 8-10 מיוזנט קעפיקע יידישע באפעלקערונג איז אריינגעשטויסן געווארן אין א קליינעם שטח ביי די ערגסטע באדינגונגען, אן די פרימיטיווסטע היגיענישע פאדערונגען. אויפן גאנצן שטח איז נישט געווען קיין איין קאנאלאזירטע דירה, קיין שום באד-צימער. אין א האלב-חרובן בנין, כמעט מיט גארניט, נאר דורך קרבנות-פולער ארבעט פון אונדזערע האנטווערקער (פאסס, מאגאריל און אנדערע). אויך איז אונדז געלונגען, ממש אין דער לעצטער מינוט איידער מ'האט אריבערגעפירט די יידן אין דער ניישטאט, אויס-מאנטירן און „ארויסגנבענען" פון דער מקווה, וואס האט זיך געפונען אויפן שטח פון דער אלטשטאט, א ביסל רערן, עטלעכע וואנעס און איינארדענונגען. דאס אלץ האט אונדז געהאלפן איינצוארדענען א באד, ווו עס זיינען געווען קאלטע און ווארעמע שפריצן און עטלעכע וואנעס. ביי דער באד האבן מיר אויך איינגעארדנט אן אנט-לויזונג-אפטייל, וואס האט געהאט א דעזינפעקציע-קעסל. אן דעם וואלטן מיר נישט געווען אומשטאנד צו באקעמפן די עפידעמיע פון דעם פלעק-טיפוס. די פליכט אפ-צוהיטן ריינקייט איז געווען זייער א שטרענגע. קיין שום ייד האט נישט געקאנט בא-קומען זיין שפיז-קארטע פון „יודעראט" אן צושטעלן א באווייז פון דורכגעגאנגע-נער איין מאל אין וואך א באד און א דעזינפעקציע פון די מלבושים.

דער ביודזשעט פון דעם הילפס-קאמיטעט און זיינע אלע אפטיילן האט אויסגע-
מאכט בערך 60-70 מיליאנע זאלטעס א חודש, וואס ביי יענעם געלט-ווערט און פרייזן
(א קילאגראם ברויט אין 1940 האט געקאסט 40 גראשן און אין 1942 -- 1 זאלטע 15
גראשן) איז געווען זייער גרויס. די אונטערשטיצונגען פון „דזשאנט“ און פון דער
„ידישער סאציאלער זעלבסט-הילף“ האבן אין יארשניט אויסגעמאכט 3-5 מיליאנע
זאלטעס א חודש. נאך איין איינציקן מאל, אין פעברואר 1940, האב איך באקומען פון
„דזשאנט“ אין ווארשע די סומע פון 16 מיליאנע זאלטעס. געשען איז עס אדאנק דער
אונטערשטיצונג פון די דעמאלטיקע אינספעקטארן פון „דזשאנט“ ד"ר שאַלמאן
און גאלדפארב, וואס האבן באזוכט זאמאשטש און זיך באקענט מיט די מאסמיטלען,
ווי בכלל מיטן גאנצן פארנעם פון דער דורכגעפירטער ארבעט פון דער הילפס-קא-
מיטעט אין זאמאשטש. די דאזיקע הערן האבן אונדז שפעטער, ביי יעדער געלעגנ-
הייט, זייער ווארעם אונטערשטיצט, זיי האבן אבער נישט געקאנט איבערברעכן דעם
איינגעשטעלטע אומוויילן פון דער העכערער מאכט צו דער פראווינץ.
אויף פסח 1940 האבן מיר באקומען א גרעסערע צאל מצות אין משא-וואגאנעס
מיטן ציל צו פארטיילן עס צווישן דער יידישער באפעלקערונג פון די דריי פארוואסן:
זאמאשטש, קראכניסלאוו און טאמאשאוו.

שפעטער פלעגן מיר, פון צייט צו צייט, באקומען פון די יידישע צענטראלע אינ-
סטיטוציעס קליינע סכומים מיט קליידונג, שפייד-פראדוקטן און מעדיקאמענטן.
די בוכהאלטעריע פון דעם הילפס-קאמיטעט איז געפירט געווארן זייער פינקט-
לעך און מיר האבן געהאט א גענויען בוך פון מאגאזין מיט אויסגעוויזענע פאזיציעס
פון אלע באקומענע פראדוקטן אד"גל. אויך האבן מיר געהאט קאפיעס פון די קבלות
פון די ארויסגעגעבן דורך אונדז יעדעס מאל אונטערשטיצונגען. דעריבער זיינען מיר
געווען זייער פארוואנדערט ווען א געוויסן טאג, צום סוף פון יאר 1941 אדער אנהייב
1942, איז אונז צוגעשיקט געווארן פון דער „צענטראלער הילפס-ארגאניזאציע“ פאר-
מולארן מיט פאזיציעס פון פראדוקטן און מלבושים, וואס מיר זאלן האבן באקומען.
די סכומים זיינען געווען שטארק גרעסער ווי די וואס מיר האבן באמת דערהאלטן
אין משך פון דער גאנצער צייט. אויך זיינען דארטן געווען זאכן און פראדוקטן וואס
מ'האט אונדז בכלל נישט געגעבן. אונטערן אויסרייד, אז עס זיינען פארלוירן געגאנג-
גען די אריגינעלע קוויטונגען, וואס זיינען ארויסגעשיקט געווארן אין אמעריקע, כעסן
זיי אונדז מיר זאלן אונטערשרייבן די דאזיקע קוויטונגען האבן
אבסאלוט נישט געשטימט מיט אונדזערע, האב איך אפגעזאגט אונטערשרייבן די
צוגעשיקטע פארמולארן. איך האב דאקעגן געפאדערט אן אויפקלערונג וועגן דער
דאזיקער שרייבעריי דאזיקער דיפערענץ און פארלאנגט מ'זאל אנווייזן ווער עס האט באמת
באקומען די דאזיקע מלבושים, שפייד-פראדוקטן און מעדיקאמענטן, וואס זיינען פאר-
שריבן אויף אונדזער קאנטא. קיין שום תשובה האב איך נישט באקומען. דאס כאראק-
טעריזירט בולט די באציאונג פון די צענטראלע יידישע אינסטיטוציעס צו די הילפס-
קאמיטעטן אין דער פראווינץ און צו דער יידישער באפעלקערונג וואס האט זיך גע-
פונען אונטער זייער שוין.

יעדן חודש פלעגן צוגעשטעלט ווערן באלאנסן און באריכטן פון דער טעטיקייט
פון דעם הילפס-קאמיטעט צו דער אפטיילונג פאר די נאציאנאלע מינדערהייטן ביים
דייטשישן סטארטאטא און צו די צענטראלע יידישע אינסטיטוציעס.

פראדוקטן פאר דער פאלקסקיך האבן מיר באקומען אין באשטימטע סכומים,
מער-ווייניקער א העלפט דערפון וואס מיר האבן געדארפט, פון דעם אפראוויזאציע-
אפטייל פון דייטשישן סטארטאטא. מיטן רעפערענט פון דעם דאזיקן אפטייל זיינען
מיר אריין אין „האנדלס“-באציאונגען און וועלכער פלעגט פאר די סיסטעמאטישע

אויסערגעוויינלעכע „פארגיטיקונגען“, וואס ער פלעגט באקומען, גיין אונדז אויפן האנט.

איך מוז אונטערשטרייכן, אז אונדזער טעטיקייט איז, אן וועלכן נישט איז אינ-טערעס, אונטערגעשטיצט געווארן פון די אפראוויזאציע-רעפערענטן פון דער שטאט-פארוואלטונג.

אדאנק אזא מין „צוזאמענשפיל“ פון אלע אייגנטלעכע פאקטארן, האט אונדזער פאלקסקיך פונקציאנירט אן איבעררייס ביז דעם לעצטן גירוש פון די זאמאשטשער יידן קיין איזשביצע, ארויסגעכנדיק דעם לעצטן מאלצייט נאך אין אוונט דעם 15טן אקטאבער, דאס הייסט פשוט ערב דעם גירוש.

זי באדייטונג פון דער פאלקסקיך איז געווען גאר גרויס ביים אנהייב פון איר עקזיסטענץ און איז שפעטער, בעת דעם אנהייב פון די ליקווידאציע-אקציעס, נאך מער געוואקסן. עס זיינען כסדר אליין מער און מער געבליבן איינזאמע מענער, ביי וועמען מ'האט צוגענומען די משפחות, פרויען. די דאזיקע מענער, וואס האבן שוין דאן אלע, אן אונטערשייד געארבעט אויף די דייטשע ארבעטס-פלאצוווקעס, געווען פארשטענדלעך פארמשפט צו געניסן פון דער פאלקסקיך. דעריבער איז אויך גע-שטיגן די צאל פון די ארויסגעגעבענע יעדעס מאל מאלצייטן. פון אנהייב איז די דאזיקע צאל געווען 500 — ביים סוף איז זי דערגאנגען צו דעם סכום פון 2,500 ביז 3,000 מאלצייטן.

די גאנצע אויבנדערמאנטע טעטיקייט פון הילפס-קאמיטעט אין זאמאשטש איז איבערגעריסן געווארן פלוצלינג דעם 16טן אקטאבער 1942, צוזאמען מיטן גירוש פון די זאמאשטשער יידן קיין איזשביצע.

אלע אקטן, דאקומענטן ווי אויך ביכער פון דעם קאמיטעט, האבן געטיילט דעם זעלביקן גורל פון דעם גאנצן מאטעריאל, וואס האט געהאט א שייכות צו דער טע-טיקייט פון אלע יידישע אינסטיטוציעס אין זאמאשטש. די דייטשן האבן דאס אליין צוגענומען און משמעות פארניכטעט.

דער „יודענראט“ שאפט אן „ארבעטס־קאמפאניע“

עס איז א מודעה, אין דייטש און אין פויליש, ארויסגעגעבן אין זאמאשטש, דעם 26טן אפריל 1940, אונטערגעשריבן פון דעם פאָרזיצער פון יודענראט אין זאמאשטש, מ. גארפֿינקל און דעם לייטער פון דעם אַרבעטס־קאמפאניע־ניע א. ש.ע.ס. די דאָזיקע „בעקאנטמאכונג“ איז באשטעטיקט געוואָרן פון דעם קרייז־האָפטמאַן אין אַמט ראָדאָרף.

אין דער באקאנטמאכונג ווערט געזאָגט: „דערמיט איז מען מודיע דער יידישער באפעלקערונג פון זאמאשטש, אז לויט דער פאררעדענונג פון די דייטשע מאכט־ארגאניזאציען איז ביים יודענראט אין זאמאשטש געשאפן געוואָרן אן אַרבעטס־קאמפאניע. אלע פערזאנען וואס וועלן באקומען אן אויפפאדערונג צו אַרבעט זיינען מחויב זיך צו שטעלן פינקטלעך, צו דער באשטימטער שעה, אויף דעם זאמלפונקט (כ״י דער אַרט־קאמנדאטור) און גענוי אויספילן אלע פאררעדענונגען פון דער מאכט און די אנפירער פון די באזונדערע אַרבעטס־גרופן. די רשימה פון די יעניקע פערזאנען וואס וועלן זיך ניט מעלדן צו דער אַרבעט, אָדער וואס וועלן באגיין א וועלכע ניט איז סובאָרדינאציע, וועט יעדן טאג צוגע־שטעלט ווערן צו די מאכט־ארגאניזאציען מיטן ציל פון שטרענגער באשטראפונג.“

BEKANNTMACHUNG.

Der jüdischen Bevölkerung wird hiermit zur Kenntnis gebracht, dass auf Anordnung der Deutschen Behörden, beim Judenrat in Zamosć eine ARBEITERSKOMPAGNIE geschaffen wurde.

Alle Personen, welche eine Aufforderung zur Arbeit erhalten, sind verpflichtet pünktlich zur festgesetzten Stunde am Sammelplatz (vor der Ortskommandantur) zu erscheinen und allen Anordnungen der Behörden sowie der einzelnen Arbeitsgruppenführer genau Folge zu leisten.

Ein Verzeichnis derjenigen Personen, welche zur Arbeit nicht erschienen sind oder sich eine Subordinationsverletzung schuldig gemacht haben, wird täglich zwecks strenger Bestrafung den Behörden zur Kenntnis gebracht.

Stamm des Judenrates in Zamosć
(-) M. Garfinkel
Leiter der Arbeits-Kompagnie
(-) A. Szeps

Zamosć, den 26. April 1940.

OGŁOSZENIE.

Niniejszym zawiadamia się ludność żydowską m. Zamosć o poleceniu Władz Niemieckich powstała obrona przy Żydowskiej w Zamosću KOMPANIA PRACY.

Wszyscy otrzymujący wezwania do pracy winni stawić się punktualnie o wyznaczonej godzinie na miejscu zbiórki [przed Komendą Placu] i ściśle wykonywać wszystkie zarządzenia Władz i kierowników poszczególnych grup roboczych.

Lista osób, które się nie zgłoszą do pracy lub tei okażą jakąkolwiek niesubordynację, będzie codziennie podawana do wiadomości Władz celem surowego ukarania.

Przewodniczący Rady Żyd. w Zamosću
(-) M. Garfinkel
Kierownik Kompanii Pracy
(-) A. Szeps

Zamosć, dnia 26 kwietnia 1940.

דאָקומענט נומער 3

צוואַנגס-אינספּעקציע אין דער „עס-עס“

באקאנטמאַכונג אַרויסגעגעבן דעם 13טן אויגוסט 1940. די באקאנטמאַכונג אין פויליש און אין דייטש איז פון דעם זאַמאַשטשער יודענראַט. דער אינהאַלט פון דאָזיקן דאָקומענט איז אין ווערטלעכער איבערזעצונג:

„ באקאנטמאַכונג

מיטוואָך דעם 14טן אויגוסט 1940, מוזן אַלע יידן פון דער שטאָט זאַמאַשטש אין על-טער פון 16 ביז 55 יאָר, אָן אויסנאַם, און אומאַפהענגיק ווער וווּ עס אַרבעט, זיך שטעלן צו אַן אינספּעקציע אין יאַנאַוויצע, דעם זיצאַרט פון דער פּ"ס, 6 אַזויגער פּרי. דער יודענראַט שמרייכט נאָכאַמאל אונטער, אַז זיך שטעלן דאַרפן אַלע אַן אונטער-שייד און ער פאַדערט אויף דאָס צו טאָן. די וואָס וועלן דעם דאָזיקן באַפעל פון דעם שעף פון דער פּ"ס ניט אויספאַלגן, וועלן צוגעצויגן ווערן צו שמרענגער שטראַף פאַר זיך ווי אויך פאַר זייערע משפּחות. קיין שום אַרבעט אָדער באַשעפטיקונג באַפרייט קיינעם ניט פון זיך שטעלן צו דעם דאָזיקן איבערקוק. מען דאַרף מיטנעמען די פּערזענלעכע דאָקומענטן און מעדיצינישע דאָקטער-באַשמעטיקונג.

זאַמאַשטש, דעם 13 אויגוסט 1940."

ODPIS.

B E K A N N T M A C H U N G .
~~XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX~~

Am Mittwoch den 14. August 1940 müssen sämtliche Juden
 der Stadt Zamosc im Alter von 16 bis 55 Jahren

ohne jede Ausnahme

und unabhängig von der Betätigung sich zwecks Generalüberlicht
 in Janowice, dem Sitz der SS, um 6 Uhr früh stellen.

Der Judenrat unterstreicht nochmals, dass zur Gestellung jeder
 Jude verpflichtet ist und fordert alle hierzu auf.

Die Nichtbefolgung dieses Befehls des Chefs der SS wird
 strengste Strafen sowohl für die Tausigen als auch ihre Familien
 zur Folge haben.

Keine Arbeit und keine Beschäftigung befreit von Gestellungs-
 zwang. Personalakzise und Arztzeugnisse sind mitzubringen.

O B W I E Z C Z E N I E .
~~XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX~~

Dnia 14. sierpnia 1940 w środę wszyscy Żydzi miasta Zamościa
 od 16 do 55 lat, niezależnie od tego gdzie i kto pracuje,

bez żadnego wyjątku

musi stawić się do przeglądu w Janowiecach, siedzibie SS,
 o godz. 6-ej rano .

Judenrat jeszcze raz podkreśla, że stawić się muszą wszyscy
 bez wyjątku i wzywa do tego.

Nieuwzględnienie tego rozkazu Dowódcy SS pociąga za sobą
 surowe kary dla tych, co się uchyla oraz dla ich rodzin.

Żadna praca oraz żadne zajęcie nie zwalnia od obowiązku
 stawiennictwa.

Dokumenty osobiste i świadectwa lekarskie należy przynieść
 ze sobą.

Zamość, dn. 13. sierpnia 1940

דאקומענט נומער 4

דער „יודענראט“ מאַנט אויף שטייערן

באַקאַנטמאַכונג אין דייטש און אין פויליש אַרויסגעגעבן אין אויגוסט 1940 פון דעם יודענראט אין זאַמאַשטש. דער דאָקומענט טראָגט דעם שטעמפל פון יו-דענראַט אין זאַמאַשטש. דער אינהאַלט פון דאָקומענט אין יידישער איבערזעצונג:

„ באקאנטמאַכונג

די פאָלגנדע פּערזאָנען, וואָס זיינען הינמערשטעליק מיטן איינצאלן זייערע שטייערן, ווערן אויפגעפאָדערט די דאָזיקע שטייערן תיכף איינצוצאלן, שפעטסטנס ביזן 30טן אויגוסט 1940, 12 אָזייגער, אין יודענראט.

נאָכן אָפּפליסן פון דאָזיקן טערמין וועט די רשימה פון די פּערזאָנען מיט פאַר-לעגענע שטייערן איבערגעגעבן ווערן די דייטשע מאַכט-אַרגאַנען.

200 זלאָטעס	עדעלסבערג יאנקל	120 זלאָטעס	שטאב מענדל
70 "	פישמאַן הערש	190 "	שאַרף יוסף-חיים
95 "	פרייד שלמה	150 "	מאָפּף שלום
80 "	פינקשטיין מרדכי	85 "	וויטלין סאַלאַמאָן
130 "	פינק און זין	75 "	ווילדער ברוך
120 "	פּעפּערקיען שרה	3475 "	רובינזאָנאווא
245 "	גאַלדמאַן יאָנקל	340 "	פּעלין שמואל
250 "	גאַלדמאַן גדליה	440 "	פאַמפּער פישל
100 "	גאַלדגראַבעראָוואַ ח.	150 "	נעמצמאַן שלמה
180 "	גאַלדשטיין יודקא	150 "	שערער חיה
135 "	גרינבאָם הערש	230 "	פּרילינג חנה
50 "	גרינער פייגע	150 "	קאַץ דוד-לייב
200 "	האַרפּין מאָטל	255 "	קופּערשטיין איצעק
140 "	הערץ יאָנקל	155 "	קאַפּעלמאַן חנה
150 "	אינלענדער וו.	700 "	שוואַרץ עמל
190 "	קליגער וואָלף	130 "	פּראַטקין חיה
220 "	לאָק מענדל	100 "	זאַבערמאַן מאַשקא
70 "	מעסער הערש	150 "	זיסמילך שיע
110 "	ניימאַרק שיע	75 "	באַקסער אסתר
100 "	שעק שרה	300 "	פּוקס מאָביאַש

רונדיקער שטעמפל פון יודענראט אין דייטש און אין פויליש

B e k a n n t m a c h u n g .

30 VIII 1940

Nachstehende Personen werden hiermit aufgefordert, die Rückstände an Abgaben sofort, spätestens bis Freitag den 30. VIII. 1940 12 Uhr Mittag beim Judenrat einzuzahlen.

Nach diesem Termin wird die Liste der Rückständigen den Deutschen Behörden vorgelegt werden.

----- o O o -----

Następujące osoby zalegają w opłatach i zotają niniejszym wezwan do wpłacenia niżej wspomnianych kwot do Rady Żydowskiej do piątku, dn 30. VIII. 1940 godz. 12-ej.

Po upływie tego terminu, lista zalegających zostanie przedłożona odnośnym władzom Niemieckim.

Edelberg Jankiel	Zł. 200.-	Szarf Josef-Chaim	Zł. 190.-
Fiszman Herz	" 70.-	Topf Szulim	" 180.-
Frajd Szlama	" 95.-	Wittlin Salomon	" 85.-
Finkstajn Mordko	" 80.-	Wilder Moruch	" 75.-
Pink i Synowie	" 130.-	Rubinsonowa	" 3475.-
Peferkichen Suwa	" 120.-	Pelc Szmul	" 340.-
Goldman Jankiel	" 245.-	Pomper Fiszel	" 440.-
Goldman Edala	" 250.-	Necman Szloma	" 150.-
Goldgraberowa Ch.	" 100.-	Szerer Chaja	" 150.-
Goldstajn Judko	" 180.-	Fridling Chana	" 230.-
Grinbaum Herz	" 135.-	Kac Dawid-Lejb	" 150.-
Griner Rajga	" 50.-	Kupferstajn Isiek	" 255.-
Harfin Motel	" 200.-	Kopelman Chana	" 155.-
Herz Jankiel	" 140.-	Szara Stla	" 700.-
Inlender	" 150.-	Fratkin Chaja	" 130.-
Kliger Olif	" 190.-	Zoberman Moyszko	" 100.-
Lak Mendel	" 220.-	Zymilch Szyja	" 150.-
Messer Herz	" 70.-	Bokser Btera	" 75.-
Najmark Szyja	" 110.-	Ruk Tobiasz	" 300.-
Szek Sara	" 100.-		
Sztub Mendel	" 120.-		

דאָקומענט נומער 5

וואַרנונג אפצוהיטן די פאליציי־שעה

מודעה נאָר אין דער פוילישער שפראך, אַרויסגעגעבן אין זאַמאַשטש פון יו־דענראַט דעם 27טן נאָוועמבער 1940. אויפן דאָקומענט דער קיילעכדיקער שטעמפל פון זאַמאַשטשער יודענראַט. דער אינהאַלט אין יידישער איבערזעצונג:

„מודעה

אין שייכות מיט דעם וואָס לעצטנס חזרן זיך כסדר איבער פאלן וואָס עס ווערן פאַר־האַלטן יידן, מענער און פרויען, אָן די (יידישע) ארעמבענדער און דאָס אויך נאָך דער פאליציי־שעה, דאָס הייסט נאָך 19 אַזויגער, מאַכט דער יודענראַט אויפמערקזאַם דער יידישער באַפעלקערונג אויף די שווערע שטראַפן, וואָס עס דראָען פאַר עובר זיין די אויבנדערמאָנטע פאַראַרדענונגען, וואָס גרייכן ביז 2 יאָר תּפֿיסה באַזונדער איז מודיע דער יודענראַט, אַז די ווייטער אויסגעקענטע פערזאָנען:

1. הירשבערג געלא	6. גאַלדבערג דוד
2. הירשבערג רעגיןא	7. קאהן יענטע
3. מילכמאַן ראָזא	8. נאַכבאַר מאיר
4. ליפשיץ ש.	9. העלבערן קאָיא (חיה-)
5. בלאַדי אידא	10. ראָטמאַן פּרידא.

זיינען נעכטן, דעם 26טן נאָוועמבער ה"י אַרעסטירט געוואָרן צוליב זיין אויפן גאָס נאָך דער פאליציי־שעה און ערשט נאָך דער אינטערוועניז פון יודענראַט און דאָס איינצאלן 200 זלאָמעס שטראַפּ זיינען זיי, 21.30 אַזויגער, באַפרייט געוואָרן. איבער־בענדיק דאָס אויבנדערמאָנטע צו דער עפנטלעכקייט דערקלערט דער יודענראַט, אַז מער וועט ער אין אַזעלכע פאלן ניט אינטערווענירן, און די יעניקע פערזאָנען וואָס וועלן להבא עובר זיין אויף די אויבנדערמאָנטע פאַראַרדענונגען (דאָס הייסט טראַגן ארמ־בענדער און ניט זיין אין די גאַסן נאָך דער פאליציי־שעה) וועלן איבערגעלאָזן ווערן זייער אייגענעם גורל.

גלייכצייטיק פאַרווערט דער יודענראַט, אויפן סמך פון אַן אַנווייזונג פון דער מאַכט, דאָס זאַמלען זיך אַן אַ צוועק אויפן פלאַץ פאַר דער גמינע־געביידע און אויך דאָס אַרומדרייען זיך איבער די גאַסן (בעיקר פון דער יוגנט פון ביידע געשלעכטער). אין באַצוג צו די ווידערשפעניקע וועלן אָנגעווענדעט ווערן די שאַרפּסטע שטראַפּן, איינשליסלעך דאָס איבערשיקן זיי תּיכּף אין די אַרבעטס־לאַגערן, ווייל דער יודענראַט גייט אַרויס פון דער הנחה, אַז אין דער זעלבער צייט ווען אלע יידן אַר־בעטן, געהערן די דאָזיקע יחידים וואָס דרייען זיך איבער די גאַסן צו די יעניקע וואָס דרייען זיך אַרויס פון דעם אַלגעמיינעם אַרבעט־פּליכט פאַר די יידן. זיי וועלן געפּי־נען אַ בעסער פאַרווענדונג פאַר זיך אין די צוואַנגס־אַרבעט־לאַגערן.

זאַמאַשטש, דעם 27טן נאָוועמבער 1940.

רונדיקער שטעמפל פון יודענראַט אין דייטש און אין פויליש.

O g ł o s z e n i e .

W związku z powtarzającymi się w ostatnich czasach wypadkami zatrzymania Żydów i Żydówek bez opasek o godz. policyjnej t.j. po 19-ej, Rada Żydowska zwraca uwagę ludności Żydowskiej na ciężkie kary, grożące za powyższe przekroczenia, które mogą dojść do 2-ech lat więzienia .-

W szczególności Rada Żydowska podaje do wiadomości, że niżej wymienione osoby :

1. Hirsberg Gella
2. Hirsberg Regina
3. Milchman Rosa
4. Lipewitz Sch.
5. Blei Ida
6. Goldberg Dawid
7. Kahn Jente
8. Nachbar Meier
9. Halbern Kaja
10. Rotman Frieda

zostali wczoraj dnia 26.II.br. za przebywanie na ulicy po godz. policyjnej / 19-ata / aresztowani i dopiero na skutek interwencji Rady Żydowskiej i zaplaceniu 200 zł. grzywny, zostali o godz. 21.30 zwolnieni. Podając o powyższym do wiadomości, Rada Żydowska oświadcza, że więcej w podobnych sprawach interweniować nie będzie i osoby, wykraczające przeciw wspomnianym przepisom / t.j. obowiązek noszenia opasek i zakaz przebywania na ulicy po godz. policyjnej / poniosą one własną odpowiedzialność .-

Jednocześnie Rada Żydowska na skutek polecenia Władz, zakazuje bezcelowego gromadzenia się na placu przed Gaiłą jako też wstępowania się po ulicach / zwłaszcza młodzieży obłąkałej / .-

Względem opornych będą zastosowane najcięższe represje włącznie z natychmiastowym przekazaniem do Obozu Pracy, gdyż Rada Żydowska wychodzi z założenia, że w czasie gdy wszyscy Żydzi pracują, osobnicy spacerujący po ulicach należą do niechylających się od powszechnego obowiązku pracy dla Żydów, lepiej zastanowienie dla siebie znaleźć w przymusowych obozach pracy .-

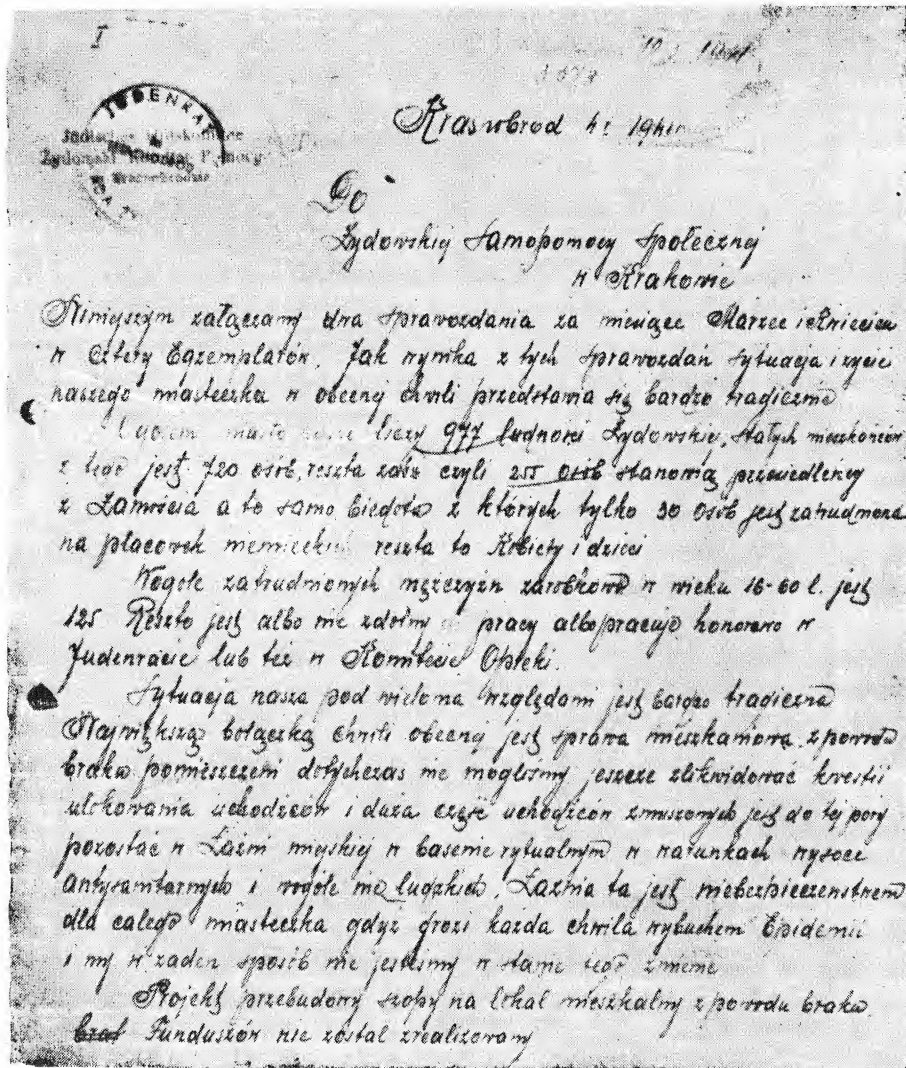
Wydruk dnia 27. II. 1940

קראסנאבראד בעט הילף

בריוו פון קראסנאבראדער יודענראט און יידישן הילפס-קאמיטעט — צו דער יידישער סאציאלער זעלבסטהילף אין קראקע. דער בריוו איז דאטירט דעם 5טן מאי 1941, צוויי זייטן, געשריבן אין פויליש. אין קראקע אין דער זעלבסטהילף ארגאניזאציע איז דער בריוו אריינגעקומען, ווי עס איז צו זען פון שטעמפל, דעם 10טן מאי 1941 אונטערן נומער 3373. הגם דער בריוו איז פון דעם שכנותדיקן קראסנאבראד, ברענגען מיר אים דא, ווייל אין אים זיינען פאראן ענינים, וואס האבן א שייכות צו זאמאשטש. די איבערזעצונג אין יידיש זאגט:

קראסנאבראד, דעם 4טן מאי 1941.

צו דער יידישער סאציאלער זעלבסטהילף אין קראקע.

דערביי לייגן מיר ביי צוויי באריכטן פאר די חדשים מארץ און אפריל אין פיר עקזעמפליארן. ווי עס דרינגט פון די דאזיקע באריכטן, איז דער מצב און דאס לעבן פון אונדזער שטעטל אין דעם איצטיקן מאמענט זייער טראגיש.

בכלל ציילט אונדזער שטאט 977 יידן, דערפון זיינען 720 פריערדיקע איינוווי-
נער, די איבעריקע, וואס מיינט 255 פערזאנען, זיינען איבערגעזידלטע פון זאמאשטש,
און דאס דער עיקר די ארעמקייט, פון וועלכע נאר 30 פערזאנען זיינען באשעפטיקט
אויף דייטשע פלאצוווקעס — דאס רעשט זיינען פרויען און קינדער.

בכלל זיינען פאראן לויט-באשעפטיקטע מענער, צווישן 16 און 60 יאר, 125 פער-
זאן. די איבעריקע זיינען אדער אומפעאיקע צו דער ארבעט אדער ארבעטן האנא-
ראווא (!!!) אין יודענראט אדער אין דעם הילפס-קאמיטעט.

II

Dzisiaj mi mój dajcie się nam nie znaki bogażka, jest sprawa ludziona
próbie polona ludności mi posiada Obumia bielemy lub ubron : lego
pewnie miła mi może udarai się do pracy i są szczerem Komitetowi
Opieki który mi już n stanie pomóc

Wielka miżniemia małe a n naciągano cięci oras pomocy
Lekarstwo n mi mój miżniemia Hapam absorbujcie nasze mastecko i mi
ma zadnych widoków na zmianę na lepsze. wielka pomocy okazana
nam przez Ląd Samopomocy Społ. do tej pory okazało się mi naciągano
Ktoś daje się nie znaki brak chleba Ktoś a naciągano chleba dla cięci

Naciągano naszym mi ma mój miżniemia Lekarstwo
a za każdą miżniemia a Lekarstwo miżniemia miżniemia płaci chleba mi
mam i więcej

Mierzym się to miżniemia da miła Panom dokładny obraz naszego
życia i naszego bogażka. Głównie przed wrogiem ponajmniej mierzym się w N.
Panom starają się nam wielkimi miżniemią pomóc n przeciwmy
bomiem nasze ludności nasze zdania już na bieżąco naciągano i
brak miżniemia naciągano.

Wierzący ponajmniej stwierdzić może Pan. Kom. Samop.
Społ. n Lamiów który dokładni obrazem już z naszą bieżącą
Sytuacją

L. Samopomocy Społ.

Przy okazji prosimy o naciągano nam miżniemią do sprawowania
miżniemią z cięci Komitetu Opieki

אונדזער מצב איז אויסערגעוויינלעך מראגיש. דער אנגעווייטיקטער פונקט פון איצטיקן מאמענט איז די ווינונג-פראגע. צוליב דאס פעלן פון דירות האבן מיר ביו איצט ניט געקאנט ליקווידירן די ווינונג-נויט פון די פליטים. א גרויסער טייל פון די פליטים זיינען נאך אלץ געצוונגען צו ווינען אין דער שטאטישער באד און אין דער מקווה אין אויסערגעוויינלעך שווערע אנטויסאניטארע, פשוט אוממענטשלעכע בא-דינגונגען. די דאזיקע באד איז א געפאר פאר דער גאנצער באפעלקערונג, ווייל יעדע מינוט דראט אויסצוברעכן אן עפידעמיע און מיר קאנען בשום אופן ניט ענדערן דעם דאזיקן מצב.

דער פראיעקט איבערצובויען דער שאפע (פון דער פייערלעשער-קאמאנדע ?) אויף ווין-לאקאלן האט זיך ניט געלאזט רעאליזירן צוליבן פעלן פון פאנדן. די צווייטע ווייטיקדיקע פראבלעם, וואס לאזט זיך אונז שטארק פילן איז דער ענין פון קליידונג. כמעט א העלפט פון דער באפעלקערונג האט ניט קיין שוץ, וועט אדער קליידער. דאס איז אויך גורם, אז זיי קענען ניט ארויס צו דער ארבעט און זיי זיינען א לאסט פאר דעם הילפס-קאמיטעט, וואס איז ניט בכוח זיי צו העלפן. די פראבלעם פון דערנערונג בכלל און בפרט פאר קינדער ווי אויך די מעדיצי-נישע הילף מאכט זארגן ניט ווייניקער, ווי די פריערדיקע ענינים, אונדזער שטעטל און עס איז נישטא קיין שום אויסקוק אויף ענדערונגען צום בעסערן. די גאנצע הילף וואס איז אונז פון דער יידישער סאציאלער זעלבסטהילף ביו איצט ארויסגעגעבן געווארן, איז ווייט ניט גענוגנדיק. עס לאזט זיך גאר שטארק פילן דער מאנגל אין מילך, קאשע און אפילו ברויט פאר די קינדער.

אין אונדזער שטעטל איז בכלל נישטא קיין יידישער דאקטער און פאר יעדן ווייזט פון דעם שטאטישן דאקטער מוזן מיר צאלן, הגם מיר האבן ניט פון וואנען. מיר גלויבן, אז דאס אלץ וועט אייך געבן א גענוי בילד פון אונדזער לעבן און אונדזערע אנגעווייטיקטע פראבלעמען. נעמענדיג אין אכט דאס אויבנדערמאנטע, גלויבן מיר, אז איר, חשובע הערן, וועט זיך באמיען מיט אלע מעגלעכקייטן אונז צו העלפן. אין קעגנפאל ווערט אונדזער באפעלקערונג אויסגעשטעלט אויף א האפענונגס-לאזער וועגעטאציע און אן קיין שום מעגלעכקייט איבערצוהאלטן. די ריכטיקייט פון דעם אויבנגעבראכטן קאן באשטעטיקן דער פארוואסאווער הילפס-קאמיטעט פון זאמאשטש, וועלכער איז גוט באקענט מיט אונדזער האפענונגס-לאזער סיטואציע.

מיט דרך-ארץ —

(אונטערשריפטן און די שטעמפלען פון יודענראט
און הילפס-קאמיטעט אין קראסנאבראד).

ביי דער געלעגנהייט בעטן מיר צוצושיקן אונז פארמולארן פאר די חודש-בא-ריכטן פון דער טעטיקייט פון הילפס-קאמיטעט.

„יידישע סאציאלע זעלבסטהילף

יידישער הילפס-קאמיטעט פאר דעם פארווארט זאמאשטש.

גר' 76/42

זאמאשטש, דעם 7טן מאי 1942.

צו דער יידישער סאציאלער זעלבסטהילף — פרעזידיום — אין קראקע.

מיט דעם זיינען מיר אייך מודיע, אז אין דעם טאג פון 11טן אפריל 1942 זיינען פון זאמאשטש אויסגעזידלט געווארן 3.000 יידן. אין דעם טאג פון 30טן אפריל ה.י. איז אבער אנגעקומען דער ערשטער טראנספארט מיט עוואקואירטע יידן פון דעם פראמעקטאראט אין דער צאל פון בערך 1.000 פערזאנן; די ווייטערדיקע מעג — דעם 2טן און 3טן מאי ה.י. זיינען געקומען נאך צוויי טראנספארטן — פון דעם איז איינער געווען פון 1.000 פערזאנן פון פראמעקטאראט און דער צווייטער, מיט 800 פערזאנן, פון וועסטפאלן (דארטמונד) אין דער אומגעגנט.

פון דער אלגעמיינער צאל 2.800 פערזאנן זיינען 2.100 פארבליבן אין זאמאשטש און בערך 700 פערזאנן האט מען אריבערגעפירט אין דעם ישוב קאמאראוו פון אונד-זער פארווארט. די איבערגעזידלטע פון זאמאשטש זיינען אין זייער מערהייט איינגע-ארדנט געווארן קאלעקטיוו אין באראקן.

מיר האבן תיבה געלאזט אין גאנג צו צווייטע קיך און פון דעם ערשטן מאמענט פון דעם אנקום פון די טראנספארטן געפינען זיך די איבערגעזידלטע אונטער אונד-זער אויפזיכט. אויף אונדז, ווי אויך אויפן יודענראט, לאסט מען די פליכט פון דעקן אלע הוצאות פון אויסהאלטן און איינארדענען די דאזיקע פערזאנען.

נעמענדיק אין אכט, אז נאך דער איבערזידלונג אין דעם טאג פון 11טן אפריל 1942 בערך 40 פראצענט פון אונדזער באפעלקערונג איז געבליבן אין זאמאשטש בערך 4.000 פון דער פריערדיקער באפעלקערונג, וואס באשטייט אויסשליסלעך פון ארבעטער (ווייל איבערגעבליבן זיינען דאן אין שטאט נאר די, וואס האבן זיך פאק-טיש געפונען ביי דער ארבעט), זיינען די אויבנדערמאנטע אויפגאבעס איבער אונד-זערע כוחות און מעגלעכקייטן. מיר בעטן הילף פון יעדן שטאנדפונקט, און נעמלעך: געלט, קליידונג, (די אויסגעזידלטע זיינען געקומען דאס רוב אן באגאזש) און סאנר טארע הילף אין דער פארעם פון מעדיקאמענטן (דאקטוירים האבן מיר גענוג פון צווישן די אנגעקומענע).

מיט דרך-ארץ —

פארויזנדער (אונטערשריפט ניט ליענבאר).“

„איבערזידלטע“ פון טערעזיענשטאט מאנען זייער געפעק

בריוו (אין דייטש) ארויסגעשיקט פון קאמארעו דעם 9טן מאי 1942, צו דעם קרייזהאפטמאן (דייטשישן?) אין נאמען פון די אין קאמארעו איינגעזידלטע „פראטעקטאראט-יודען“. זיכער איז דער בריוו געשריבן געווארן פון א דייטשן ייד, אדער פון א דייטש גופא. אויפן בריוו איז פאראן דער שטעמפל פון אריינגעפלאגט סענע בריוו פון קראקעווער „סאציאלער זעלבסטהילף“, נומער 8826, אריינגעפלאסן דעם 15טן מאי 1942. דער זאמאשטשער „האפטמאן“, אדער אנדער אינסטאנץ, האט משמעות דעם דאזיקן בריוו פון די קאמארעווער איבערגעזידלטע איבערגע-שיקט קיין קראקע. אין בריוו זאגט זיך:

„צו דעם קרייזהאפטמאן — אין זאמאשטש.

די אין קאמארעו וווינענדיקע פערזאנען, וואס זיינען דעם ערשטן מאי פון זא-מאשטש מיטן יודענטראנספארט אנגעקומען, דערלויבן זיך מיט דער ווייטערדיקער ביטע צו ווענדן:

דער טראנספארט איז אין זאמאשטש צעטיילט געווארן, אזוי אז א קליינער טייל איז אין זאמאשטש געבליבן און אזוי ארום צוגעלאזן געווארן צו ארבעטן, בעת 729 יידן זיינען געווען געצווינגען זיך באזעצן אין קאמארעו. דער דאזיקער יידן-טראנס-פארט איז געקומען פון געטא טערעזיענשטאט און האט זיין גאנצן באגאזש אין 3 וואגאנעס מיטגעפירט, וואס איז מיט דער דערלויבעניש, אונטער דער אויפזיכט פון דער טערעזיענשטאטער קאמענדאטור, צוזאמען מיטן טראנספארט געפירט געווארן. דער דאזיקער באגאזש אנטהאלט דעם איינציקן פארמעג פון די געטא-אויסווארע פון דעם טראנספארט און באשטייט פון די נויטווענדיקע שלאף-קעגנשטאנדן און קליי-דער-שטיק, ווי אויך עסנווארג, וואס זיינען אגב בעת דער געטא-אויסווארע גענוי דורכ-געזוכט געווארן. די דאזיקע זאכן זיינען די איינציקע וואס די איבערגעזידלטע פאר-מאגן. בפרט די קינדער, וואס האבן אויף זיך געהאט נאר די וועש און קליידער, וואס זיי האבן געטראגן בעת דער איבערזידלונג.

מיר בעטן בכן ארויסצוגעבן א פארארדענונג צו דער באן-פארטאלטונג, אז די געפעק וואס געפינען זיך אויף דער באן-סטאנציע זאמאשטש זאל איבערגעגעבן ווערן דעם דארטיקן יודענראט.

קאמארעו, דעם 9טן מאי 1942.

פאר די אין קאמארעו איינגעזידלטע פראטעקטאראט-יידן.

אונטערשריפט ניט-לייענבאר.

זאמאשטשער שארית-הפליטה

מיר האבן שוין ביי פריערדיקע קאפיטלעך נישט איין מאל אונטערגעשטרעבן, אז זאמאשטש געהערט צו יענע „גליקלעכע“ קהילות פון פוילן, וואס פארמאגט א גרעסער רע שארית-הפליטה.

נאך דעם נאציאנאלן מיליטערישן צוזאמענבראך הייבן אן צו קומען קיין זאמאשטש די רעשטלעך פון דער צעבראכענער שיה, יחידים, וואס האבן זיך ארויסגערעטעוועט פון דעם נאציאנאלן פריערדיקן מכול.

עס קומען די יעניקע, וואס האבן אין 1939 פארלאזט זאמאשטש צוזאמען מיט דער רויטער ארמיי, ווען די שטאט איז לויטן דעם דייטש-רוסישן אפמאך אריבער צו די דייטשן. פון די טיפע און ווייטע סאזיעטישע געגנטן זיינען זיי געקומען קיין זאמאשטש מיט דער האפענונג אפשר וועלן זיי געפינען וועמען פון זייערע נאענטסטע.

עס זיינען געקומען די יעניקע וואס האבן זיך אויסגעהאלטן אין וועלדער און בונקערס; די וואס האבן אויף „ארישע פאפירן“ געפירט א מאראנע-לעבן. אויך זיי האבן געמיינט, אולי, אפשר האט זיך ווער, פונקט ווי זיי, ערגעץ-וואו געראטעוועט די דאזיקע קאשמאריאן.

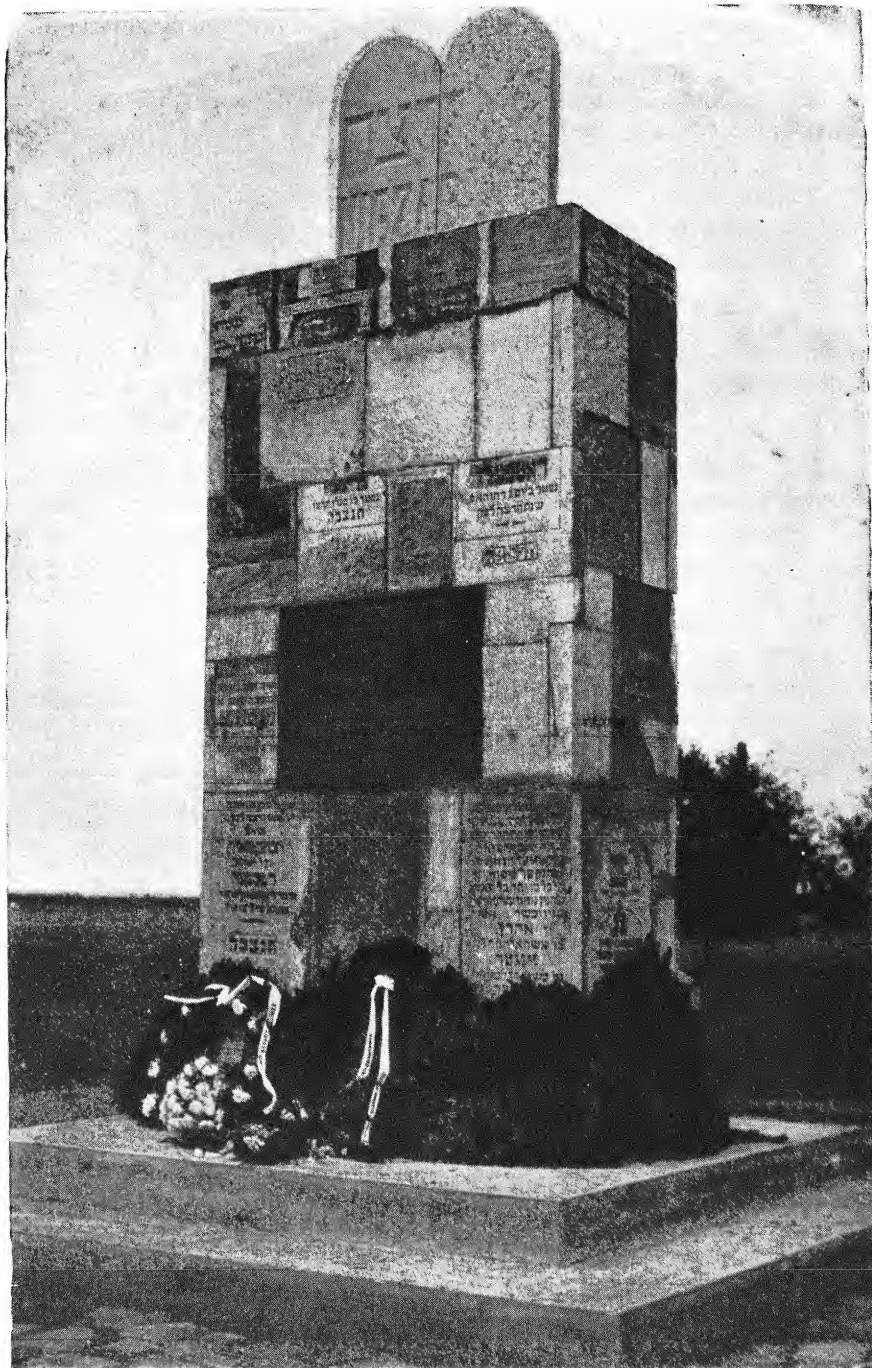
עס זיינען אויך געקומען די יעניקע וואס האבן אויסגעהאלטן די פייד-יאָרן אין די נאצישע שקלאפן-לאגערן; געקומען א בליק טאן אויף זייער הייב, זען וואס און ווער עס איז געבליבן פון די אייגענע; זיך דערוויסן זייער גורל.

די דאזיקע אפטיילונג — געווידמעט דער שארית-הפליטה — פאקטיש די לעצט-טע פון אונדזער פנקס — איז טאקע דער סוף-פסוק, דער לעצטער אקארד פון אונדזער טייערער היימ-שטאט.

אויך דא האבן דאס ווארט די יעניקע וואס זיינען נאך די יאָרן פון געיונד, פון שרעק און פייו, געקומען אין זייער „היים“ און געמראפן דארטן דאס וואס זיי האבן געפונען — ווי און וויסט...

זיי, די דאזיקע רעשטן פון נישט-דערקוילעטן פאלק, האבן דא דאס ווארט. אויך זייערע דערציילונגען, זייערע שילדערונגען גיבן מיר אן שום ענדערונגען, אן קאמענטי-טארן און אויסטייטשונגען.

אויך דא האבן מיר אויסגענוצט דעם גאנצן מאטעריאל וואס מיר האבן געהאט צו אונדזער דיספאזיציע. יעדער וואס האט געהאט וואס צו דערציילן האט באקומען די דאזיקע מעגלעכקייט.

דער דענקמאל וואס די שארית-הפליטה האט געשטעלט אויפן יידישן בית-עולם ביים קבר פון
די עקסהומירטע יידישע קדושים. דער דענקמאל איז פון שטיקער געשענדעטע צעבראכענע
מצבות. וועגן דעם גענויער אין די ווייטערדיקע קאפיטלען פון דער דאזיקער אפטיילונג.

די קאמיטעט פון דער זאמאשטשער שארית-הפליטה אין פוילן אין די יארן 1945-1950

(פון באריכטן פון חיים שפיזאייזן ע"ה)

ווי נאך זאמאשטש איז באפרייט געווארן פון דער היטלעריסטישער אקופאציע, איז אויפן אדרעס פון אליה עפשטיין, וועלכער האט איבערגעלעבט דער אקופאציע-צייט אין א באהעלטעניש, אנגעקומען אן אנפראגע פון די זאמאשטשער לאנד-לייט פון ניו-יאָרק, מיט דער אונטערשריפט פון ישראל זילבער, וועגן דער לאגע פון זאמאשטש און אירע יידן.

דער בריוו איז געלעגן אן אן ענטפער. ערשט ווען עס האט זיך אומגעקערט פון די דייטשע לאגערן דער לאנדסמאן יקותיאל צוויליך, וועלכער האט זיך פארבונדן מיט זאמאשטשער הילף-קאמיטעט אין ניו-יאָרק איז איינגעשטעלט געווארן א קאמיטעט. עס האבן זיך אויך אנגעהויבן קאנטאקטן מיט די אפגעראטעוועטע זאמאשטשער, וועלכע האבן זיך אפגעפונען און געקומען פון פארשיידענע ערטער.

א קורצע צייט נאך דער ערשטער פארבינדונג האט דער זאמאשטשער קאמיטעט דערהאלטן פון ניו-יאָרק די ערשטע שטיצע פון 150 דאלער. דער קאמיטעט האט געדונגען א לאקאל, וואס האט געדארפט זיין א נאכטלעך-גער-פונקט פאר די צוגעפארענע זאמאשטשער, מען האט זיי אויך געגעבן צו ביסלעך שטיצע.

דער קאמיטעט איז באשטאנען פון: אליה עפשטיין, שמעון בייטשמאן, יקותיאל צוויליך, שלמה בוך און אנדערע. דאס איז געווען אין סוף 1945 און אנהייב 1946.

פריילינג 1946, ווען עס האבן אנגעהויבן קומען מיט די רעפארטיראציע-עשאלא-נען די מלחמה-פליטים און פארשיקטע פון ראטנפארבאנד, האבן מיט זיי אנגעהויבן קומען מאסנווייז זאמאשטשער. גראד איז דער גורל געווען אזא, וואס צווישן די צוריקגעקומענע איז פארהעלטנישמעסיק די צאל זאמאשטשער געווען א באדייטנדיקע. א סך זאמאשטשער האבן בשעתו, אין יאר 1939, ווען זאמאשטש איז אויף „א פרידלעכן אופן“ אריבער צו די דייטשן געקענט זיך עוואקואירן מיט דער רויטער ארמיי און טייל זיינען אזעק אין טיף רוסלאנד, זיך ווערבירט צו ארבעט אין פארשיידענע פאבריקן און אונטערנעמונגען.

די רעפארטיראציע-עשאלאנען זיינען געגאנגען קיין נידער-שלעזיע, די א"ג ניי-דעראבערטע פוילישע געגנטן, וואס האבן געהערט צו דייטשלאנד. אין א סך שמעט און שמעטלעך פון די דאזיקע געביטן האבן זיך אנגעהויבן צוזאמענערעפן זאמאשטשער. כמעט יעדער עשאלאן האט זיי געבראכט. עס האבן זיך אנגעקליבן גאר בא-דייטנדיקע גרופעס פון זאמאשטשער אין די שמעט פון אבער-און נידער-שלעזיע, אין לאדזש און אין שמעטשין, די געוועזענע דייטשע פארט-שטאט. יעדער האט געוואלט וויסן פרטים פון זיינע נאענטע, ווער עס לעבט; ווער האט

זיך אפגעראטעוועט; ווו ווער עס געפינט זיך. עס האט זיך בכן געשאפן א נויטוועג-דיקייט פון א פארשטענדליכע-גענוער, וואס זאל געבן אינפארמאציעס, וואס זאל די משפחות פארבינדן און מאַכען וואס זאל קאנען געבן די ערשטע עצות און הילף. אומעטום האבן זיך ארגאניזירט קאמיטעטן פון די געוועזענע זאמאשטער. אין שטעטשין האט דער קאמיטעט זיך קאנסטיטואירט אין מאי 1946 און ער איז בא-שטאנען פון די ווייטערדיקע לאנדסלייט: מענדל שנוור ע"ה (געשטארבן נאך זיין עזרה זיין אין ישראל, אין חיפה), חיים שפיזאיוו (געשטארבן אין ת"א), יוסף שיפער, משה שליאם א"א. אין שטעטשין האבן זיך דאן פאררעגיסטרירט ביי 1,000 זאמאש-טשער. א צעמל פון די רעגיסטרירטע איז גלייך איבערגעשיקט געווארן קיין ניו-יאָרק. דער צעמל איז אפגעדרוקט געווארן אין א צייטונג. אדאנק דער דאזיקער מעלדונג האבן זיך אפגערופן און אפגעזוכט פיל קרובים און פריינט. דער אמעריקאנער הילף-קאמיטעט האט אפט צוגעשיקט שטיצע צו די קאמי-טעטן פון די זאמאשטשער אין שטעטשין, לאדזש, ווארשע (געוועזענע ברעסלאוו), וואס איז צעטיילט געווארן צווישן די לאנדסלייט. אין נאוועמבער 1947 איז דורך דעם צענטראלן יידישן קאמיטעט אין ווארשע איינגעארדנט געווארן א צוזאמענפאר פון אלע זאמאשטשער קאמיטעטן פון פוילן אין דער הויפטשטאט פון נידערשליעזיע — אין ווארשע. עס זיינען זיך צונויפגע-פארן ביי 30 דעלעגאטן פון פארשיידענע שטעט.

15 דעלעגאטן פונעם צוזאמענפאר פון זאמאשטשער לאנדסלייט-גרופן, פארגעקומען זעס 10-טן נאוועמבער 1947 אין ווארשע. משה זיידעל (שטעטשין); אהרן-מרדכי הערצבערג (לאדזש); חיים שפיזאיוו (שטעטשין); ה. סוכאטשעווסקי (לובלין); משה קעזמאן (ווארשע); לייבל ווערטער (ניעמטשע); יוסף שיפער (שטעטשין); אליה רעכטמאן (ווארשע); חיים אונטרעכט, שלמה פאנג, אהרן מילער (אלע 3 ליגניצע); מאטל קאץ (ווארשע); איילבירט פון בראווער און גרינגלער שמחה (שווייניצע).

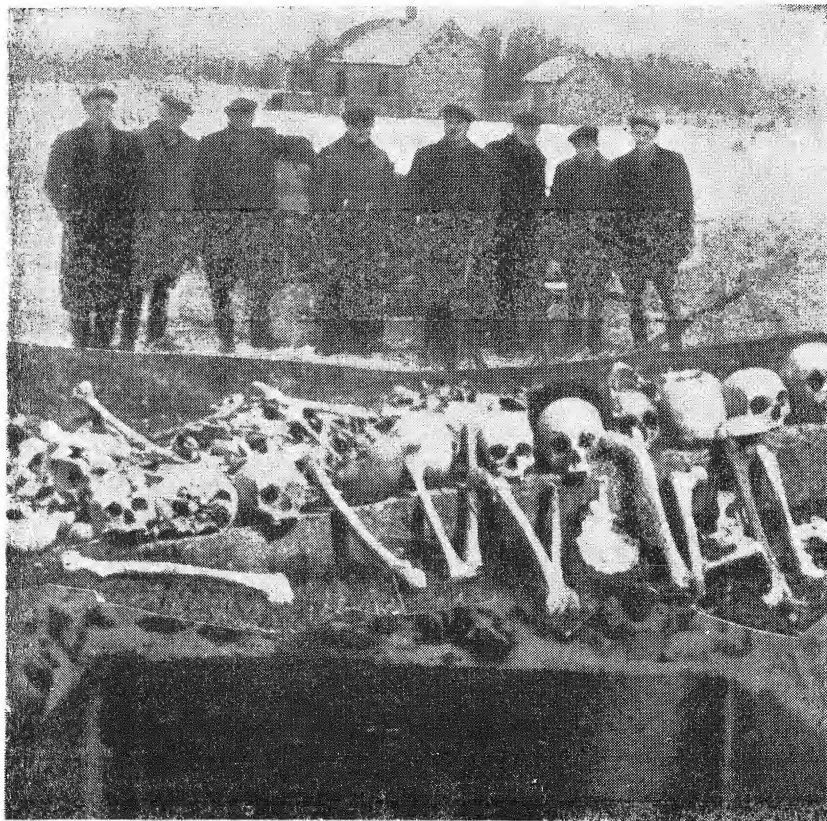
נאך די באריכטן און א דיסקוסיע וועגן דער ווייטערדיקער טעטיקייט איז איינ-שטימיק באשלאסן געווארן: די ווייטערדיקע טעטיקייט דארף דער עיקר זיך ווידמען אדורכצופירן א ברייטע עקסחומאציע — ברענגען צו קבר ישראל די צעזייטע און צעשפרייטע אין דער איי-גענום קדושים, וועלכע זיינען באגראבן אין פארשיידענע ערטער אין און ארום דער

שטאט. צונויפזאמלען אלע מצבות פון ביידע זאמאשטשער בית-עולםס, וואס זיינען פון זיי ארויסגעריסן געווארן און מיט וועלכע עס זיינען ברוקירט א רוי גאסן פון זאמאשטש. פון די דאזיקע געשענדעטע מצבות אויפשטעלן א מאנומענט. ברענגען אין ארדענונג דעם בית-הקברות.

עס איז אויסגעקליבן געווארן א צענטראלער זאמאשטשער קאמיטעט פון די שארית-הפליטה, וואס זיינען פאראן אין פוילן. עס איז באשטימט געווארן, אז דער אויספיר-ארגאן וועט זיך געפינען אין שמעטשין, ווו עס געפינט זיך דער פארזיצער חיים שפיוואייזן, דער קאסיר משה זיידעל און דער געהילף-סקרעטאר יוסף שיפער. אויף אונדזער רוף האבן זיך זייער ווארעם אפגערופן די זאמאשטשער פון ניו-יארק מיט די לאנדסלייט ישראל זילבער און איזי הערמאן בראש און פון בוענאס-איירעס די לאנדסלייט מיט וואלף קארנמאס, קאסאי און ציצמאן בראש.

אדאנק דער דערהאלטענער שטיצע איז אין יאנואר 1949 דורכגעפירט געווארן די עקסהומאציע. 96 קדושים זיינען געבראכט געווארן צו קבר ישראל. אן ספק איז די צאל פון קדושים געווען א גרעסערע. מען האט אבער עקסהומירט די יעניקע, וואס מ'האט געוואסט, ווו די רוצחים האבן זיי אומגעבראכט.

די שווערע טעכנישע ארבעט איז אויסגעפירט געווארן אונטער דער אנפירונג פונעם דעלעגאט און מיטגליד פון זאמאשטשער צענטראל-קאמיטעט יוסף שיפער.

די עקסהומאציע פון די זאמאשטשער קדושים. צווישן די באטייליקטע: אנשל צימרינג, מאיר מאלערס אייניקל פון שטאט (לובלין); שמעון בייטשמאן, יוסף שיפער (שטעטשין), שלמה בוך, פנחס, כאסקל שמש זון (ווארשלאח); לוי גרינגלער קצב.

אין זומער 1950 זיינען די מצבות צונויפגעזאמלט געווארן אויפן בית-הקברות און ס'איז אויפגעשטעלט געווארן א מאנומענט און ס'איז מיט די צונויפגעקליבענע מצבות אויך ארומגעצוימט געווארן דער ברודער-קבר.

די מעכנישע ארבעט איז דורכגעפירט געווארן דורכן דעלעגירטן פון זאמאש-משער קאמיטעט, דער לאנדסמאן שיע שטיין.

עס דארף געזאגט ווערן, אז עס איז די צעזייטע אין די „נייע“ געביטן זאמאש-משער שווער געווען דירעקט צו זיין ביי טייל ארבעטן פון ברענגען אין ארדענונג די מצבות און ביים שטעלן דעם דענקמאל. שטעטשין, ווו עס האבן זיך געפונען גרע-סערע גרופעס לאנדסלייט, געפינט זיך אויף דער צווייטער זייט פון פוילן. גאר לייכט זיינען די נסיעות נישט געווען. די נענטערע זאמאשמשער (סיי פון זאמאשמש גופא, סיי פון לובלין) האבן זיך מיט דעם ווייניקער פארנומען.

דעם 10טן סעפטעמבער 1950 איז פארגעקומען די אנטהילונג פון דעם דענקמאל, וואס איז טאקע צוזאמענגעשטעלט פון די געשענדעטע מצבות. ער געפינט זיך אויפן בית-הקברות, נישט ווייט פון דעם ברודער-קבר פון די עקסהומירטע יידישע קדושים, געבראכט פון די ארומיקע דערפער, פעלדער און וועלדער.

עס זיינען צו דער אנטהילונג געקומען זאמאשמשער יידן, שארית-הפליטהניקעס, וואס האבן דאן געוויינט אין ווארשע, לובלין, שטעטשין, דזשערוזשאניו, ווארשע, און אנדערע פונקטן.

דער דענקמאל איז אנטהילט געווארן ביי דער אנוועזנהייט פון א ריי צענטראלע און ארטיקע אינסטיטוציעס. דער זאמאשמשער לאנד-קאמיטעט איז שוין נישט גע-ווען פארטראטן. די פאליטישע סימאציע אין פוילן האט שוין דאן נישט דערלויבט די עקזיסטענץ פון אזעלכע פאראייניקונגען און ארגאניזאציעס.

ביי דער אנטהילונג האבן גערעדט פארשטייער פון לובלינער יידישן וואיעווא-דישן קאמיטעט. מ. אדלער; פון דעם זאמאשמשער קרייז-קאמיטעט פון דער פויל-שער פאראייניקטער ארבעטער-פארטיי — זשאלינסקי; פון דעם צענטראל-קאמיטעט פון די יידן אין פוילן און פון יידישן היסטארישן אינסטיטוט — ו. ה. איזוואן. עס זיינען געלייגט געווארן קרענץ פון א ריי ארגאניזאציעס און פאריינען.

דער מאנומענט איז פראיעקטירט געווארן דורכן ארכיטעקט אינזשיניער אדאם קלימעק, ביי דער נאענטער מיטהילף און אנווייזונגען פון יהושע שטיין, וועלכער איז געווען בשעתו דעלעגירט געווארן פון זאמאשמשער קאמיטעט וועגן דאזיקן ענין.

די זאמאשמשער שארית-הפליטה-ארגאניזאציע, האט אין משך פון קארגע פינף יאר אויסגעפירט א זייער וויכטיקע און פאזיטיווע ארבעט. טאקע ווייל די צאל פון אונדזערע לאנדסלייט איז געווען אין פארגלייך מיט אנדערע שטעט פיל גרעסער, האט זיך געפאדערט פיל הילף. אויך האט דער קאמיטעט געשפילט א וויכטיקע ראלע ביים פארייניקן די צעריסענע און אין פארשיידענע זייטן צעשיידטע משפחות. עס זיינען געווען פאלן, וואס עס האבן זיך אפגעפונען משפחה-מיטגלידער, וואס האבן זיך שוין געהאלטן קעגנזייטיק פאר אומגעקומענע. די זאמאשמשער קאמיטעטן זיינען געווען אדרעסן-טישן פאר אלע צעווארפענע און פאריאנטע דורך דעם חורבן לאנדסלייט.

נישט נאר פאר זאמאשמשער, אויך שארית-הפליטהניקעס פון די ארומיקע שטעט-לעך האבן זיך געטוילעט צו די זאמאשמשער. זייער אפט זיינען עס טאקע געווען אזעלכע, וואס האבן געהאט קרובישע, משפחה-פארבינדונגען מיט זאמאשמש.

פון 1950 איז שוין די עקזיסטענץ פון דעם זאמאשמשער פאריין נישט געווען מעגלעך און אויך נישט נויטיק.

זאמאשטש נאכן חורבן

צוזאמען מיט א גרויסער גרופע פוילישע, אונגארישע, טשעכישע און דייטשע יידן זיינען מיר, א גרופע זאמאשטשער, באפרייט געווארן אין טערעזענשטאט דעם 10טן מאי 1945. ווען די רוסישע זעלנער האבן פארנומען די געגענט פון דעם דאזיקן גרויסן געטא-צענטער.

עטלעכע טעג נאך אונדזער באפרייאונג זיינען דערגאנגען קיין טערעזענשטאט ידיעות, אז די פאליצאן באגייען זיך זייער שלעכט מיט די יידן וואס זיינען געבליבן לעבן — אז זיי האבן שוין באוויזן צו דערהרגענען א סך פון די יידן, וואס זיינען געבליבן לעבן נאך די נאצישע שחיטות, אז אין די אונט-שעהן מארן יידן זיך נישט ווייזן אין די גאסן.

נאך צוויי וואכן פון אונדזער באפרייאונג זיינען געקומען קיין טערעזענשטאט צוויי מאן פון פוילן, וועלכע האבן זיך פארגעשטעלט, אז זיי זיינען געשיקט פון דער נייער פוילישער צייטזווייליקער פאלקס-רעגירונג. זיי זיינען ארויסגעטראטן מיט רע-דעס און האבן דערקלערט, אז דער לאגער טערעזענשטאט ווערט ליקווידירט און מיר מוזן פארלאזן די שטאט. זיי האבן גערופן די יידן צוריקצוקומען קיין פוילן און צוריק אויפבויען דאס נייע פאלקס-פוילן. זיי האבן אונדז דערציילט, אז פון צייט צו צייט ווערן טאקע געמאכט אנפאלן פון דער „א.ק.“ (ארמיע קראיאַווא) אויף יידן, אבער דאס ווערט שטארק באקעמפט פון דער פוילישער פאלקס-רעגירונג.

זיי האבן אונדז געעצהט, אז די יידן זאלן פארן אויף די געוועזענע דייטשע גע-ביטן, וואס זיינען איצט פון פוילן צוריק דעראבערט געווארן. דארטן ווארטן אויף אונדז הייזער און געוועלכער פון די דייטשן, וועלכע מען האט פאראגט פון פוילן. די יידן קענען זיך דארטן באזעצן.

מיר, די גרופע זאמאשטשער, האבן באשלאסן צו פארן קיין זאמאשטש, הנם מיר האבן שוין געוואסט, אז מיר האבן מער קיינעם נישט אין זאמאשטש. יעדער האט ביי זיך געטראכט, ווער ווייסט, אפשר?... אפשר וועט מען פארט עמיצן טרעפן פון דער משפחה אין זאמאשטש.

אין א געוויסן טאג איז אפגעגאנגען א טראנספארט מיט יידן פון טערעזענשטאט קיין פוילן. דער טראנספארט איז געגאנגען קיין קראקע און ווען דער טראנספארט מיט די יידן איז אנגעקומען קיין פוילן, זיינען מיר, די גרופע זאמאשטשער, אראפ פון צוג און מיר זיינען מיט א צווייטן צוג געפארן קיין לאדזש.

אין לאדזש זיינען מיר צוגעפארן צום יידישן קאמיטעט. אויף דעם הויף, ווו עס האט זיך געפונען דער יידישער קאמיטעט, זיינען שוין געווען א סך יידן פון פאר-שיידענע קאצעט-לאגערן און אויף אלע וועגט זיינען געווען אנגעשריבן פיל נעמען פון יידן, וועלכע זוכן זייערע קרובים. מיר האבן זיך געוואנדן צום יידישן קאמיטעט נאך דער ערשטער שטיצע. יעדער האט באקומען צו 75 זלאטעס.

דעם צווייטן טאג זיינען מיר געפארן מיט דער באן קיין זאמאשטש. אין זא-

מאשמש זיינען מיר אנגעקומען 3 אויגער נאכמיטיק. דעם ערשטן צייכן פון דער מלחמה האבן מיר געזען ווי די כאן-סטאציע איז צעשעדיקט — עס איז נאך געדליבן דער פונדאמענט. דאקעגן די שטאט, די הייזער, האבן גארנישט געליטן — אלץ איז געבליבן גאנץ.

די שטאט האט אויסגעזען ווי שבת נאכמיטיק אין די אמאליקע צייטן. די גאסן ליידיק. מיר האבן נישט געוואסט ווהין מיר האבן אריינצוגיין. זיינען מיר געבליבן שטיין אין דעם ווינקל, ווו די טרעגערס פלעגן שטיין. מיר זיינען אזוי געשטאנען העכער א שעה, ביז עמיץ פון די פאליצאן האט אנגעזאגט די יידן, וואס זיינען שוין געווען אין זאמאשטש, אז עס זיינען געקומען נאך יידן. זיינען עטלעכע יידן צו אונדז ארויס. די יידן האבן זיך זייער דערפרייט מיט אונדז און יעדער האט גענומען איינעם פון אונדז צו זיך. מיך האט גענומען צו זיך יוסף (יאסעלע) שפיוזמאן. גלייך האט מען אונדז אנגעזאגט, אז עס איז גלייכער, אז מיר זאלן אין די אוונטן נישט ארויס-הרייען זיך אין די גאסן...

כמעט אלע געשעפטן זיינען געווען אפן. צווישן זיי א סך רעסטאראנען, ביר-שענקען. די סוחרים פון די געשעפטן זיינען אלע פאליצאן, א חוץ צוויי געשעפטן, וועלכע האבן געהערט צו יידן — אליה עפשטיינס אפטיק און פינקס אייזנגעשעפט.

די איינציקע באוועגונג אין האנדל איז געווען אויפן מארק, ווו עס פלעגן פאר דער מלחמה שטיין די פורן. דער מארק איז געווען אויסגעשטעלט מיט שמעלן און סטראגאנעס מיט פארשיידענע סחורות — פון א פעטרישקע ביז דעם בעסטן דיי-משישן אנצוג האט מען געקראגן צו קויפן. די גרעסטע טייל פון די סוחרים פון די שמעלן און סטראגאנעס זיינען באשטאנען פון כאן-ארבעטער, סטרוזשעס און געדווענע פראסמיטומקעס. די דאזיקע „סוחרים“ פלעגן אלע מאל פארן אין די געוועזענע דייטשע שטעט, וואס פוילן האט זיי צוריקדעראבערט, און פון דארטן ברענגען פֿעק מיט פארשיידענע סחורות און זיי פארקויפן אויפן מארק.

אין אלע יידישע הייזער וווינען פאליצאן — א גרויסע טייל פון זיי זיינען פון די מזרח-קרעסן. אלע שיין איינגעארדנט, אין אלע שטובן ווו איך בין געקומען, האבן זיך געווארפן אין די אויגן א סך קישנס...

די ערשטע פראגע פון יעדן באקאנטן פאליצאן איז געווען:

— פאן זישיע? (Pan zyje?) דו לעבסט נאך?

און גלייכצייטיק מיר דערציילט, אז ער האט אפגעראטעוועט א ייד. אלע פאליצאן זיינען געווען זייער האפערדיק און פריילעך. יעדער פון זיי האט מיר געזאגט, זאלן נאך די רוסיש אוועק פון פוילן, וועלן מיר שוין בויען א ניי און שיין פוילן... (אין יענער צייט האבן די פאליצאן געגלויבט און געהאפט, אז די רוסיש גיין אט שנעל אוועק פון פוילן).

אין אביגדור אינלענדערס הויז האט זיך געפונען דער סטאראסטא מיט אלע זיינע אמטן. ביי דעם אלעיאזש אין הויז געפינט זיך דער פוילישער מושב-זקנים (Dom starców). פון שנורס הויז האט דער זאמאשטשער מאגיסטראט געמאכט א מוזעאום; איך בין געווען אין דער שול. די שול זעט אויס ווי נאך א פאגראם. נישט קיין בענק און נישט קיין לייכטער; עס וואלגערן זיך ארום שטיקער ברעמער און אייזנס; אין מיטן שול, ווו עס איז געשטאנען דער באלעמער איז געווען א טיפע גרוב, זעט אויס, אז דארטן האט מען געזוכט יידישע אוצרות...

דער גרויסער בית-המדרש איז געווען פארמאכט. פון דער גאס זעט מען אבער ווי די פענצער מיט די וויטרינעס זיינען ארויסגעריסן.

אין דעם שטיבל ווו עס האט געווינט דער שמש פון בית-המדרש (דלות) און אויך אין קליינעם בית-המדרש וווינען פאליצאן. אין דעם קליינעם בית-המדרש,

הו עס איז געשטאנען דער ארון-קודש מיט די ספר-תורות העגנט א צלם מיט „היי-ליקע בילדער“...

אויף דעם שולחניף, ווו עס האט געווינט שמואל דיקער, איז היינט א רעסטא-ראן. יעדן אונט הערט מען פון דארטן שיכורע קולות.

דעם צווייטן טאג בין איך געגאנגען אויפן בית-עולם. פריער בין איך געווען אויפן אלטן בית-עולם. ווען מען קומט אהין, מאכט עס דעם איינדרוק ווי איינעם וואלט מען אפגעשטארן די האר פון קאפ. א ליידיקער פלאץ, אן מצבות. עס איז נישט נע-בליבן קיין שום סימן פון געוועזענעם בית-עולם. אויך די וואנט וואס האט זיך גע-גרענעצט מיט דעם „נאליז“ איז געווען אוועקגענומען.

שפעטער בין איך געגאנגען אויף דעם נייעם בית-עולם. אדאנק דעם וואס איך האב דערקענט דאס טהרה-שטיבל האב איך געטראפן אז דאס איז דער פלאץ פון בית-עולם. אין טהרה-שטיבל וווינט דער פוילישער באגרייכער. אויך דא זיינען נישט געבליבן קיין שום סימנים פון דעם בית-עולם. נישט קיין גדר, נישט קיין מצבות. אויף דעם דאזיקן בית-עולם האב איך שוין געטראפן דריי פרישע יידישע קברים (בערג-לעך מיט אנגעשריבענע שילדלעך אויף יידיש). דאס זיינען פרישע קרבנות, אזעלכע וואס אונדזערע פוילישע „גוטע פריינט“ האבן שוין באוויזן צו דערהרגענען נאך דער מלחמה...

מיט עטלעכע טעג שפעטער איז מיר אויסגעקומען צו זיין אויף די נייע גאסן — קרישנינסקיעגא, לעבן גארפינקלס הויז — האב איך דארטן געזען ווי דער גאנצער טראטואר איז געווען געפלאסטערט מיט די מצבות פון אונדזער בית-עולם. מיט די אותיות ארויף. בין איך געשטאנען א לאנגע צייט און געלייענט די נעמען פון די מצבות.

אויך האב שפעטער גערעדט מיט דעם יידישן קאמיטעט, וועלכער האט זיך גע-פונען אין זאמאשטש. אויך האב זיי אויפמערקזאם געמאכט אויף דעם בויז, אז די מצבות זאלן אזוי געשענדעט ווערן.

מיט עטלעכע טעג שפעטער האט דער קאמיטעט באשטעלט א פלאטפארמע מיט 2 פוילישע ארבעטער און מיך. מיר האבן צוזאמענגענומען עטלעכע פלאטפארמעס מיט מצבות און זיי אוועקגעפירט אויף דעם אלטן בית-עולם. דעם צווייטן טאג האט אליה עפשטיין אונדז געמאלדן, אז ער האט נישט קיין געלט אויף דעם צוועק און די ארבעט איז אפגעשטעלט געווארן.

מיט א פאר יאר שפעטער, אדאנק דעם וואס אונדזער לאנדסמאנשאפט אין אמע-ריקע האט אריינגעשיקט געלט, האט מען צוזאמענגענומען די אלע מצבות, פון וואנען עס איז געווען מעגלעך פון די גאסן און פון זיי געשטעלט א שיינעם דענקמאל אויפן נייעם בית-עולם.

עטלעכע מאל איז מיר אויסגעקומען צו זיין אויף דער נייעשטאט. די ניישטאט האט שטארק געליטן פון דער מלחמה און הורבן. עס פעלן אויפן מארק (רינעק) א סך הייזער. אויף דער הרוביעשאווער גאס — פון ביידע זייטן — זיינען נאר געבליבן איין אדער צוויי שטיבער. ווי א זכר, אז עס האבן דארט געווינט יידן אויף דער ניישטאט איז פאראן דער פונדאמענט פון דער שול... אין די גאסן און אויף דעם מארק זעט מען נישט קיין מענטש. אויף דעם פלאץ קעגנאייבער יאניצקין זיצן עט-לעכע פוילישע סוחרים מיט קאסטנס און פארקויפן גרינס און פרוכט.

דערפאר קומען דא פאר יעדן דאנערשטיק גרויסע יארדן. עס קומען זיך צונויף זייער פיל פויערים פון די דערפער. עס ווערט אזוי ענג, אז עס איז שווער דורכצו-גיין דעם מארק. אויף די יארדן באקומט מען אלץ צו קויפן. אין זאמאשטש האב איך דאן געטראפן עטלעכע צענדליק יידן. א טייל איז גע-
— 1181 —

קומען פון די וועלדער; א טייל האט געלעבט אויף „ארישע פאפירן“; א טייל איז געווען באפרייטע פון דעם טשענסטאכאווער לאגער „האסאג“ און אויך אזעלכע, וואס זיינען געקומען מיט דער רויטער ארמיי פון רוסלאנד און שוין געבליבן אין זאמאשטש. די אלע יידן האבן געווינט אויף דער אלטשטאט. זיי האבן געווינט אויף איין פוס. קיינער פון זיי האט נישט געטראכט צו בלייבן אין זאמאשטש. יעדער איינער איז געקומען אויף אזוי לאנג ביז ער האט פארקויפט זיין הויז אדער זיין נחלה און גלייך אוועקגעפארן.

צווישן די יידן וואס איך האב געטראפן אין זאמאשטש, זיינען אויך געווען יידן פון די ארומיקע שטעטלעך, ווייל זיי האבן מורא געהאט אריינצופארן און זיין אין די דאזיקע שטעטלעך. ווען א פאליצאק פון די דאזיקע שטעטלעך האט געוואלט אפ-קויפן ביים יידן זיין הויז אין שטעטל, איז דער פאליצאק געקומען קיין זאמאשטש. אין זאמאשטש איז אפגעשלאסן געווארן די טראנזאקציע.

א שעבערשינער ייד האט מיר דערציילט:

ער איז געפארן קיין שעבערשין. זיינען אים נאכגעלאפן קליינע שקצימלעך און געשריען זשיד Zyd און נאכגעווארפן שטיינער. ער האט געהאט גליק, וואס אויפן מארק איז געשטאנען אן אויטא מיט צוויי רוסישע זעלנער. ער האט זיי געבעטן און זיי האבן אים מיטגענומען קיין זאמאשטש.

אין יענער צייט האבן אנגעהויבן קומען די טראנספארטן מיט די רעפארטיר-טע פוילישע יידן פון רוסלאנד. צווישן זיי זיינען געווען א סך זאמאשטשער יידן. זיי זיינען געקומען זייער ארעם. אלע מאל איז געקומען א צווייטער ייד קיין זאמאשטש און פארקויפט זיין נחלה און איז צוריק אוועקגעפארן. די פאליצאק האבן אויסגע-נצט דעם מצב, אין וועלכן די יידן האבן זיך דאן געפונען און אפגעקויפט די יידישע הייזער כמעט פאר אומזיסט.

די ערשטע בריוו זיינען געקומען קיין זאמאשטש פון אונדזערע אמעריקאנער לאנדסלייט. זיי האבן זיך אנגעפרעגט וועגן דעם גורל פון די זאמאשטשער יידן און גלייכצייטיק אריינגעשיקט 150 דאלער. דער קאמיטעט האט דאס געלט פאנאנדער-געטיילט צווישן אלע זאמאשטשער.

עס זיינען אויך געקומען בריוו און פעקלעך מיט מלבושים פון אונדזערע זא-מאשטשער אין ארץ-ישראל.

די יידן האבן זיך אין זאמאשטש גרופירט לעבן דער שול, ווו ליבער עמער האט אמאל געהאט זיין רעסטאראן. אז די פאליצאק האבן געוואלט עפעס קויפן ביי די יידן, האבן זיי געוואסט צו קומען צו דער שול.

פון צייט צו צייט פלעגן פוילישע דראזשקאזשעס באפאלן די יידן, באליידיקן זיי און שלאגן. די יידן האבן נישט געהאט קיין ברירה און זיינען פון דער שול אוועק און זיך אנגעהויבן גרופירן קעגנאיבער דעם מאגיסטראט, לעבן ראנס געשעפט. אויך אהער פלעגן זיי קומען און אלעמאל באפאלן צוויי פוילישע פורמאנעס. זיי זיינען געפארן אויף א פלאטפארמע און ווען זיי זיינען פארבייגעפארן ווו די יידן זיינען גע-שטאנען, האבן זיי געלאזט שטיין אין דער זייט דער פלאטפארמע און מיט א בייטש זיינען זיי צו צו די יידן און זיי געזידלט און געשלאגן. די יידן, ווען זיי פלעגן פונ-דערווייטנס דערזען, אז עס פארן די כוליגאנעס, פלעגן זיי אנמלויען.

איין מאל בין איך געשטאנען מיט א גרופע יידן און מיר האבן זיך דערציילט וועגן אונדזערע איבערלעבענישן אין דער צייט פון דער מלחמה. זיינען אנגעפארן די כו-ליגאנעס. די יידן זיינען אנמלאפן, נאר איך בין געבליבן שטיין. די צוויי כוליגאנעס זיינען צו צו מיר, געזידלט און געשלאגן מיט דער בייטש ביז זיי האבן צעבראכן די בייטש. איך בין גלייך אוועק אין דער פאליציי און דאס געמאלדן און איך האב אויס-

געטאן מיין העמד און געוווּן די צייכנס וואָס די כולגאנעס האָבן מיר געמאַכט אויף מיין פלייצע. די פאליציי האָט גלייך אַרעסטירט די כולגאנעס און זיי געהאלטן צוויי טעג און זיי באַפֿרייט.

אין דער זעלבער צייט איז פאָרגעקומען דער קיעלצער פאָגראַם. איך גלויב, אַז טאָקע צוליב דעם איז אַראָפּגעקומען קיין זאַמאַשטש אַ פּוילישער קאַפיטאַן און ער האָט עטלעכע יידן אַרויסגערופן אין מאַגיסטראַט און זיי אויסגעפרעגט פאַרשיידענע פרטים פון דעם געשלעג.

מיט עטלעכע טעג שפּעטער האָט די פּאָליציי נאָכאַמאַל אַרעסטירט די צוויי כולגאנעס און אויך עטלעכע פּוילישע סוחרים. עס האָט זיך אַרויסגעוווּן, אַז די אַלע איבערפאלן זיינען אַרגאַניזירט געוואָרן פון די פּוילישע סוחרים.

אַ טאָג פאַר מיין אָפּפאַרן פון זאַמאַשטש האָט מען מיך גערופן צום אויספאַר-שונג-ריכטער וועגן דעם ענין און מיך אויסגעפרעגט פאַרשיידענע איינצלהייטן פון דעם אנפאַל.

זיי האָבן מיר געזאָגט, אַז אין קורצן וועלן די כולגאנעס האָבן אַ משפּט.

וואָס פאַר אַן אורטייל דאַס געריכט האָט אַרויסגעגעבן האָב איך נישט קיין אַנאָנג, ווייל איך האָב פאַרלאָזט זאַמאַשטש און מער שוין אין זאַמאַשטש נישט געווען.

עקסהומאַציע פון זאַמאַשטשער קדושים, 16 יאַנואַר 1949. צווישן די באַטייליקטע: שלמה בוך (וואַצלאַוו); אַנשע צימרינג (לובלין); יוסף שיפער (שטעטשין); לוי גרינגלער (שטעטשין); שמעון בייטשמאַן (זאַמאַשטש).

זאמאשטש אן יידן

דריי וואכן נאך מיין צוריקקומען פון רוסלאנד, וווּ כ'האב פארבראכט די מלחמה-יארן — קיין פוילן. דער עשאלאן פון רעפארטיראנטן האט אונדז געבראכט אין שטער-טשין, א פארט-שטאט ביים באלטישן ים, וואס איז נאך דער מלחמה צוקאפטירט געווארן צו דער פוילישער מלוכה. כ'האב געפילט א באדערפעניש צו באזוכן מיין געבורטשטאט זאמאשטש, וואס איך האב פארלאזט בעת דער הימלעריסטישער אינ-וואזיע אין אקטאבער 1939.

די בלוטיקע טראגעדיע פון דעם גאנצן פוילישן יידנטום און בתוכם אונדזער שטאט זאמאשטש, איז מיר שוין געווען באוואוסט נאך אין רוסלאנד, אבער דאך, גרייטנדיק זיך צו פארלאזן פוילן, האב איך געפילט א חוב צו באזוכן אונדזער שטאט; צו זען מיט די אייגענע אויגן די חרובע יידישע קהילה, און אפשר וועל איך געפירן נען א געדעכעניש פון מיינע טייערע נאענטע?

דעם 10טן מאי 1946 זיינען מיר אנגעקומען (איך און יוסף דיקלער) אין שטאט. ס'איז געווען אן ערב-שבתדיקער טאג און דאס הארץ האט אונדז באלד א מיאכקע געגעבן. די גאסן זיינען ליידיק, ווי אויסגעשטארבן, ארום די „סעדלעך“ — ליידיק. וווּ איז אהינגעקומען די לעבעדיקייט אין דעם דאזיקן טייל שטאט? שמענדיק פלעגן זיך אויף דעם ארט זאמלען רעדלעך מענטשן, די עלטערע האבן געהאנדלט און די יונגט פלעגט דא אפהאלטן פייערדיקע דיסקוסיעס וועגן פארשיידענע פראבלעמען.

מיר גייען פארביי די געשעפטן, וועלכע זיינען אמאל געווען 90 פראצענט אין יידישע הענט און איצט — אלע פארנומען דורך קריסטן. מיר גייען אדורך די אלייען, די גאסן. די שטאט, איז גאנץ, די גאסן און הייזער ווי געווען, אבער די יידן זיינען נישטא.

מיר גייען ווי די אבליים, די פנימער פארפינצטערט, מיר זוכן א ייד וווּ מיר זאלן קאנען אונדזער ערשטן פוס אריינשמעלן און אט זעען מיר פונדערווייטנס צוויי פרויען, דאכט זיך אז ס'זיינען יידישע. מיר דערנענטערן זיך און זעען פריידעלע פינק, וועלכע איז דורך א נס ניצול געווארן פון די הימלעריסטישע הענט און איר טאכטער וועלכע איז ערשט נישט לאנג געקומען פון רוסלאנד.

פון זיי דערווייטן מיר זיך, אז איצט קומט פאר א פארזאמלונג פון זאמאשטשער יידן אויף דער גאס באזיליאנסקא 61 (פונטס הויז) אין דער דירה פון יאקל שאצקא-מער פון דער ניישטאט (וועלכער איז אויך על פי נס ניצול געווארן).

מיט קלאפנדיקע הערצער גייען מיר צו דער פארזאמלונג. — וועמען וועלן מיר דארטן טרעפן? וואס פאר א ענינים וועלן דארטן באהאנדלט ווערן?

מיר טרעפן דארטן פארזאמלט א 30 יידן — רעשמלעך פון פארשניטענע מש-פחות, שאטנס פון מענטשן, נישטא צווישן זיי קיינער, וואס האט זיך באזעצט אדער געקומען זיך באזעצן אין שטאט. אלע זיינען געקומען אין איילעניש צו ליקווידירן זייערע ירושה-אנגעלעגנהייטן און — אנטלויפן פון דאנען.

נאך דריי יידן פירן נאך דא זייערע געשעפטן: אליה עפשטיין — זיין אפטייך-סקלאד, מיט וועלכער ער וויל זיך נישט צעשיידן; פריידעלע פינק — דאס איינז-געשעפט און שמואל ראזען — זיין ביר-האנדל.

ווי לאנג וועלן זיי זיך נאך דא קאנען האלטן, איז אומבאוואוסט, דאס ארט שטופט אוועק די יידן פון דאנען, זיי קאנען דא נישט לעבן, דאס בלוט פון די טראגיש-אומ-געקומענע קרבנות שרייט פון דער ערד.

מיר גייען ווי אין א האלוצינאציע, אפילו וויינען קאנען מיר שוין נישט; אונדז-רע אויגן זיינען שוין לאנג פון טרערן אויסגעטריקנט.

אויף דער פארזאמלונג ווערט דערמאנט, אז מיט א יאר צוריק זיינען נאך דא געווען 300 יידן, צווישן זיי א 30 יידן על-פירנס געראטעוועטע פון אכזריותדיקן טויט און די רעשט, וועלכע זיינען צוריקגעקומען פון רוסלאנד. אבער קיינער פון זיי קאן דא נישט בלייבן א לענגערע צייט. אמת, ס'איז איצט שטיל אין שטאט, מ'הערט דא נישט וועגן אנפאלן אויף יידן, אבער דאך קאנען זיך נישט יידן דא געבוירענע און דערצויגענע אין דער שטאט פריש זיך דא באזעצן, פונקט ווי מען קאן נישט א לענגערע צייט זיין אויף א בית-הקברות.

אויף דער פארזאמלונג ווערט אויסגעקליבן א קאמיטעט פון די יידן, וועלכע גע-פינען זיך איצט אין זאמאשטש. אין פראגראם פון קאמיטעט:

(1) הילף פאר די צוריקקערנדיקע, אפילו ווען זיי קומען קיין זאמאשטש אויף א קורצער צייט.

(2) דאס שאפן א לאקאל פאר די צוריקקערנדיקע, ווו זיי זאלן האבן דעם ערשטן שריט אוועקצושטעלן, קומענדיק אין שטאט. מען באמערקט, אז איצט וועלן קומען יידן קיין זאמאשטש, פארשטייט זיך, צייטווייליק, צו ליקווידירן די פארמעגן-ענינים פון זייערע אומגעקומענע קרובים און אן צווייפל וועלן זיי נישט האבן קיין ווינקל ווו א נאכט איבערנעכטיקן בעת זייער זיין אין שטאט. דעם לאקאל דארף מען רעמאנ-טירן, אויסמעכלירן, אריינשטעלן בעטן, אא"וו.

יא, זייער א באשיידן פראגראם פאר א יידישן קאמיטעט, וועלכער דארף רע-פרעזענטירן א קהילה, וועלכע איז אמאל געווען א עיר ואם בישראל!...

אלס אזעלכער, וואס איז ערשט נישט לאנג געקומען און האט נישט קיין שום בא-גריף וואס דא איז פארגעקומען — פרעג איך:

— צי גייט נישט אריין אין טעטיקייט-פלאן פון קאמיטעט אפצוהיטן דאס פאר-מעגן פון דער חרובער קהילה, מיט אלע אירע מאטעריעלע און גייסטיקע איצרות? צי איז געבליבן דער פונקט פון דער יידישער קהילה?

און ווו זיינען די ספרים יקרי-המציאות, מיט זייער היסטארישן ווערט, וועלכע האבן זיך געפונען אין געוועזענעם בית-המדרש?

ווו זיינען די דאקומענטן, פראטאקאל-ביכער, רשימות פון די יידישע ביבליא-טעקן, שולן, פארטייען, ארגאניזאציעס, קולטורעלע און פילאנטראפישע אינסטיטו-ציעס?

אויף דעם באקום איך אן ענטפער, אז ס'איז נישט געווען קיין מעגלעכקייט זיי אפצוהיטן — ווייל ס'איז פון זיי קיין זכר נישט געבליבן. די געביידעס פון דער יידי-שער קהילה — א טייל חרובע און די רעשט פארנומען דורך פוילישע אינסטיטו-ציעס, באנקן און שולן — דאס פארמעגן פון יידישן פרט און כלל אין שטאט זיינען דורך פרעמדע צוגערויבט געווארן.

אויף צומארגנס אינדערפרי האבן מיר זיך געקאנט איבערצייגן אין דער ווירק-לעכקייט פון באקומענעם אויף דער פארזאמלונג בילד, מיט אונדזערע אייגענע אויגן. אינצווישן פאלט צו די נאכט, מיר גייען אויף די גאסן פון זאמאשטש און קוקן

זיך צו צו די באליכטענע פענצמער — קיין זכר, קיין איבערבלייבעניש פון דעם בא-
רימטן יידישן שבת — מ'זעט נישט די שבת-לייכטער, וועלכע ס'האבן געבענמשט
יידישע מוטערס אין די יידישע הייזער, נישטא שוין די שבת-יום-טובדיקע יידן, וועל-
כע ס'האט אזוי שוין געמאלט י.ל. פרץ. מיר גייען טרויעריקע אויף די חורבות פון א
יידיש לעבן, וועלכעס איז געווען דא טיף איינגעווארצלט און וועלכע ביזע ווינטן
און חיות-רעות אין געשמאלט פון מענטשן האבן זיי מיטן ווארצל אויסגעריסן...
ווי געיאגמע לויפן מיר איבער די גאסן און איילן זיך אין שטוב. ה' אליה עפ-
שטיין, וואס וויינט אין בייטשמאנס דירה, צוזאמען מיט בייטשמאנס בכור, שמעון,
האבן אונדז איינגעלאדן דארטן צו נעכטיקן.

א לענגערע צייט שמועסן מיר נאך מיט אליה עפשטיין — וועלכער דערציילט
אונדז זיינע איבערלעבונגען אין דער צייט פון דער בלוטיקער דייטשער אינוואזיע.
מיר הערן א בילד פון בלוט און טרערן, ביז טיף אין דער נאכט אריין. ס'איז קלאר,
אז נאך אזעלכע ביטערע איינדרוקן אין משך פון טאג, איז אונדזער שלאף פאר-
וואגלט אין דער ערשטער נאכט פון אונדזער ווין אין זאמאשטש, נאך אן אפוועזנ-
הייט פון גאנצע 7 טרויעריקע יאר. מיר זעען פאר אונדזערע אויגן די קאשמאר-
בילדער פון וואנדאלזיס און בארברישקייט איבער אונדזערע נאענטע און טייערע,
אויסגעפירט אין צוואנציקסטן יארהונדערט אין דער אזוי גערופענער „פראגרעס“-
עפאכע, דורך דעם „קולטורעלן“ דייטשן פאלק — צי איז פאראן א נקמה פאר דעם?
אינדערפרי גייען מיר אין „הייפל“, אין דעם הויז ווו כ'בין געבוירן און דער-
צווייג געווארן. וויפיל זכרונות טייערע זיינען פארבונדן מיט דעם דאזיקן הויז, א הויז
פון 60 יידישע משפחות, מיט א שפרודליק יידיש לעבן, אלץ איז דארטן געווען,
אפילו אן אייגן בית-תפילה, דאס חסידישע „טריסקער שטיבל“, ווו מיר פלעגן נעכט
פארברענגען איבער די ספרים מיט דער אלטער יידישער חכמה, ווו מיר האבן אויס-
געלעכט א פולשטענדיק יידיש לעבן מיט זיינע לידן און פריידן...

מיר גייען אריין אין אונדזער דירה, ווו כ'בין געבוירן געווארן און ווו כ'האב
איבערגעלאזט מיינע נאענטע, ווען איך האב זיך געלאזט אויף דעם וואנדער-וועג.
כ'שמועס מיט דעם שוסטער, דעם גוי, וואס וויינט אין דער דירה, אפשר איז
געבליבן אין דער דירה א צייכן, א סימן פון אונדזערע טייערע און נאענטע, אפשר א
בילד, א שריפטלעכער דאקומענט, אן אדרעס?

נישטא קיין שום זאך. ער איז נישט דער ערשטער לאקאטאר אין דער דירה.
די לאקאטארן האבן זיך פיל מאל געביטן און ער האט קיין שום זאך נישט געפונען.
אזוי גייען מיר איבער אייניקע דירות אין „הייפל“ און מיר געפינען נישט קיין
שום זכר. אויפן גרויסן הויף שפילן זיך קינדער. — ווו זיינען אהינגעקומען די יידישע
קינדער, פון וועלכע דער הויף פלעגט שטענדיק פול זיין פון זייער הילכיקן געלעכ-
טער און לוסטיקע שיפלערייען?...

מיר גייען אריין אין דער זאמאשטשער שול. עס איז אינגאנצן איין גרויסע
חורבה. די פענצמער אויסגעבראכן און פארקלאפט מיט ברעטער, די טירן פאר-
קלאפט מיט טשוועקעס — דאס איז דאס אויסזען פון דער זאמאשטשער שול, מיט
איר בארימטער ארכיטעקטור, מיר קענען אפילו נישט אריינגיין אהין...

מיר גייען צום אלטן יידישן בית-עולם — פארבליבן איז בלויז דער פלוים, די
מצבות זיינען נישטא, דאס פעלד איז פארעקערט, בהמות פאשען זיך אויפן גראז...
אזוי זעט אויס אויך דאס נייע בית-עלמין.

שפעטער האבן מיר געפונען א טייל פון די מצבות, מ'האט מיט זיי ברוקירט
די טראטוארן אויף די נייע גאסן, לעבן גארפינקלס הויז, ווי אויך אין שלאס, לעבן

די געריכט-געביידעס, מ'האט זיי פארגאסן מיט צעמענט — און ווען דער צעמענט שווענקט זיך אָפּ, אנטפלעקן זיך די יידישע אותיות אויף די מצבות...

די באַרבאַרן! אפילו די טויטע האָבן זיי נישט געשאַנעוועט און קיין רו געגעבן! ווי אזוי מ'האט פאַרניכטעט די יידן, די פאַרשיידענע אכזריותדיקע פאַרניכט-טונג-אופנים, די „אויסזידלונגען“ און די פאַרניכטונג-לאַגען, וועגן דעם איז דאָ דאָס עדות-זאָגן פון די, וואָס האָבן דאָס דורכגעלעבט — וועלכע האָבן מיט די אייגענע איוונג געזען דעם בלוטיקן צוג פון די היטלעריסטן אין זאַמאַשטש — וועגן דעם וועל איך נישט שרייבן. גענוג אז פון מיין גאַנצער משפּחה איז קיין איין לעבעדיקער נישט פאַרבליבן!

די פאַר טעג, וואָס מיר זיינען געווען אין „זאַמאַשטש אָן יידן“, האָבן מיר פון דאָס ניי איבערגעלעבט דעם קאַשמאַר פון די בלוטיקע יאָרן.

מיר זיינען אוועקגעפאַרן מיטן באַשלוס וואָס גיכער צו פאַרלאָזן די בלוטיקע פּוילישע ערד, וווּ די איינגעבוירענע באַפעלקערונג, וועלכע האָט געלעבט צוזאַמען מיט די יידן הונדערטער יאָרן, האָט אין זיין גרעסטער מערהייט, מיט אַ רואיק גע-וויסן מיטגעהאַלפן דורכצופירן די מאַסן-מאָרדן און בלוטיקע פאַרניכטונג פון דער יידישער באַפעלקערונג.

זכור תזכור אשר עשה לך עמלק! קיינמאָל וועלן זייערע גרוילטאטן נישט פאַר-עסן ווערן!

יצחק לייבוש פריץ אויף די זאמאשטשער גאסן

א.

ווינטער פארנאכט, צווישן שטיכער מיט שויבן
וואס בלאסן, שפאנט יצחק לייבוש פריץ
אויף די זאמאשטשער גאסן.

אין איינגעשטילטן מארקגעווימל
פלעמלט א לאמטערן, און פינטלט צום הימל
אנגעשאטן מיט זילבערנע שטערן.

אויפן הויכן טירעם-זייגער שאטענען די ווייזער,
און זיין ברומענדיק קול וועקט אין מארקטאל
די קילע, קעלערדיקע קראמען
מיט די נידעריקע געמויערטע הייזער.

שאטנס לויפן דורך די טונקעלע הויפן.
יידן פארטראכט און פארטרויערט איילן
פארביי דער חרובער פעסטונג מויער,
וואס שרעקט מיט די פארמאכיקטע, קרישלענדיקע זייגן.

א פארשפעטיקטער פויערט קנאלט
מיט דער בייטש און יאגט
צום אייזערנעם מויער.

אין בית-מדרש, אין שטיבלעך,
וואו די טרייסט איז טיף און אפן,
זיינען יידן אצינד אנטלאפן
פון מארקטאל, פון שרייען און שעלטן,
פון שווערן פרנסה-עול, פון ווינטיקע קעלטן.

די חלבנע ליכט צאנקען און צישן.
און זקנים, זיפצנדיק-פרום
מעשות פון פארצייטן,
זיי האלטן אין איין מישן
ארום די לאנגע, צעקארבטע טישן.
און אויגן לויטערן זיך, און טיף

איז דער גלויבן : אז גאט
היט יעדן ייד און ער וועט
פון פינצטערן גלות ארויסהויבן.

אויס מאַרק, אויס ווימלען.
זיי שוועבן אַצינד אין ליכטיקע וועלטן
און עס זיינען די הימלען —
זייערע בלויע געצעלטן.

פאַרשלאָסן ברויך און טויער.
אָוועקגעשוואַמען שרעק און פויער.
געסלעך טונקלען און שטומען.
און איבער אָפענע גמרות,
יידן מיט צעוויינטלעכע בערד
ניגונען און ברומען
אומעטיק, פאַרקלערט.

דאָס פנים בלענדט.
שאַטנע, ווי בייטשן
פלעכטן זיך אויף די ווענט.
יידן ניגונען און זוכן
אין ספרים קלוגע, קלאַרע טייטשן.

און ביז נאכטיקער שפעט
דאָס געבראַכענע געמיט
פון יעדן ייד רעדט דורך
מעשה און משל, דורך שכל און סברה,
דורך אַ פרשה חומש מיט רש"י,
אַ פרק משניות, אַ בלאַט גמרא.

און יוחנן וואַסערטרעגערס הויכער, פאַרטראַכטער שאַט
שפּאַנט אויף דער וואַנט
אין ברייטן, לאַנגן טלית־קטן.

שטיל און האַרציק ער ברומט אַ זמר,
און עס קוויקט דאָס קאלטע וואַסער
פון זיין טיפן, האַלצערנעם עמער.

און די דראַטווע־ציער און נאָרל־נייער,
די רימערס און דאָרפסגלייכער
זיצן ביים אויוון, אַרום טישן
מיט פיס סקריפענדיק און קרום
און רעדן צו גאט דורך תהילים־ניגון,
נאָגנדיק אין פרום.

ב.

ברומענדיקע זיגער: גלאַקן
האַלטן אין איין ציילן
די שעהן פון יצחק לייבוש פרצם בלאַנדזשען
צווישן געדרייטע דורכגענג, ווי דורך
טונקעלע, פאַרציטיקע היילן.

פאַמעלעך, פאַרטראַכט זיין גאַנג.
אַ שטיבל אַרעם און ענג,
ווי פון דורות ברענגט
דאָס בענקענדיקע געזאַנג.

נאָר אַט, אויף אַ גליטשיקער שוועל
אַ פרוי שרייט און שעלט.
פּרץ בלייבט שטיין און
עס ציט אים צו אַ יאָמעלעך געוויין
פון אַ יינגל אויסגעדאַרט און קליין,
וואָס שוידערט אין קעלט
און בליפעט אויס, אַז דאָס
טרייבט אים די ביזע שטיפמאַמע
פון טאַטנס הויז.

דאָס יינגל יאָמערט :
די הייזער: גייער דערלאַנגען מיר קלעפּ,
ווען איך קאָרטשע זיך הינטערן אויוון,
אויף די נידעריקע, אויסגעוואַרעמטע טרעפּ.
זומער, שלאָף איך אַט דאָ ביים פלוט
און דער טאַטע אליין אַ הונגעריקער
וואַרפט מיר, דורכן פענצטער, אינדערפרי
אַ שטיקל ראָזעווע ברויט.

פרצם פנים מיט צער פאַרצויגן,
און ער ווישט די טרערן פון יינגלס
הונגעריקע אויגן.

פּרץ נעמט אים פאַרן האַנט,
און דאָס יינגל אין די ברייטע,
צערסענע שיך שפּאַנט
אַ פריילעכער אויף דער ווייסער,
שנייאיקער ציך.

דאָס יינגל אין דער גאַרקוך
ווערט זאָט און פאַרדרימלט
אין די שיך, אין צערסענעם בלאַט.

שטיל אין הויז.
דאָס יינגל זעט אין חלום

זילבערנער טוי טריפט
פון א בעכערדיקער רויז.

די ברוק איז אויפגעהויבן, פארשלאסן.
די שויבן מיט שמערנשיין פארגאסן.
דאס יינגל שמייכלט און זיס
איז אין חלום דער
קילער טוי פון דער בעכערדיקער רויז
ביז די נאכט לעשט זיך אויס און
פרימארגן-זון בלענדט אויף
אויפן טורעמדיקן הויז — — —

ג.

אין די זומערדיקע זונען
אפן דער אייזער טויער.
די הונען יאגן
די יידן צו דער פעסטונג-טויער.

דער נאצי-רוצח
מיט די שארפע שפיצן
פון שפיז און פלאם
פארטיליקט ביזן
ווארצל דעם שטאם.

נישטא שוין קיינער.
אויפן בית-הקברות
ברענען יידישע ביינער.
נאכט.

אין גאסן שטיינערדיק, שטום
דער טורעם-זייגער ברומט.
אין דער ליידיקער שטאט,
פארפלאנטערט אין צוימענדראט
שפאנט יצחק לייבוש פריץ
צו פארבלוטטיקטער וואנט.

שטיינערנע געוועלדן, טונקעלע גאסן,
טיפע, געדרייטע הייפן,
נאך מען זעט נישט מער
קיין יידן לויפן.

נאכט.

ווינטן וואיען, ווארפן איין פלויטן און
שיילן פון די טרוקענע קאלעבן
די פארסאזשעטע הויטן.

אויף פארבלוטטיקטע שליאכן,
וואס שטרעקן זיך אויף
ווייטע, וויסטע מיילן קיין קאמארעוו,

טישעוויין, לאשטשעוו, שעבערשין
ביז די קאלכאויוונג אין לובלין.

און אויפן שטאטישן שליאך
פון מצבה־שטיינער און ציגל,
קלעמערט די נאכט, און
דער ווינטערדיקער שאטן
בלעמערט שמה'ס און הוידעט
א קינדערישן וויגל פארטשעפעט
אויף פארזשאווערטע דראָטן.

און הענט שטארן ארויס
פון די יידיקברים אויף פעלדער,
הינטער ביימער, הינטער בריקן
אין וואלדיקע ווענט.

און צווישן אש און פראך
שפאנט יצחק לייבוש פריץ
איין אליין אין חרובן לאנד
און יאמערט זיין געוויין
אויפן אימהדיקן בראך.

פריץ בלאנדזשעט צווישן חרובן און דארן
און עס ברענט אין זיין הארץ פון
נקמה דער צארן :
גערמאנער הער, אויסגעטריקנט אין
דיין הארץ איז די מענטשלעכע טרער.
אזוי זאל ווערן דיין לאנד
טרוקן, וויסט און לער.
און פארן ברענען יידיש געביין,
שטיין זאל ווערן פון דיין היים.

נאצישער שעכטער,
זאלסט מער נישט הערן דאס פריילעכע
פלאפלען פון קינדער אין וויגן.
און אויסגעראטן זאלן ווערן
דיינע שטאמען, פאר דיין סמען,
און פאר דיין שפאטן, ווען אין
די גאז־פלאמען האבן געשריגן
טאטעס, מאמעס, זין און טעכטער.

יצחק לייבוש פריץ יאמערט
און שפאנט צו דער פארבלוטיקטער וואנט.
די לידיקע, שטיינערדיקע שטאט
נאכטיק, דערשראקן און שמום.
דער שטורעם־זייגער
לאנג און טרויעריק
האמערט און ברומט

זאמאשטש 1945

ווען איך בין אין הארבסט פון 1945 געפארן זען מיין זאמאשטש, האב איך גע-
וואסט, אז קיין קרובים, פריינד און באקאנטע וועל איך דארט ניט טרעפן. איך האב
געפילט א טיפע באדערפעניש ווידער צו זען מיין היימזשטאט. איך האב געטראכט:
אפשר... איבעריקנס, איך האב געוואלט ווידער איינזאמעמען די זאמאשטשער לופט,
דערפילן עפעס נאענטס, אייגנס.

דער צוג אויפן וועג פון ווארשע קיין לובלין איז געווען געפאקט. ניט באלויכט,
קאלט. פול מיט זעק און מיט נייע פוילישע נאך-מלחמה-הענדלער, וואס זיינען גע-
זעסן ביזנעס, אנגעכמורעטע איינער אויפן אנדערן.

אין לובלין האט דער צוג זיך אויסגעליידיקט. אין וואגאן איז בלויז געבליבן
א חוץ מיר — א יונגערמאן. מיר האבן קיין ווארט צווישן זיך ניט אויסגערעדט.
מיר האט זיך ניט געוואלט רעדן וועגן מיין זאמאשטש מיט א פרעמדן פאליאק,
וויסנדיק פון פארויס, אז ניט ער וועט מיך פארשטיין און ניט ער וועט מיך וועלן
פארשטיין. דער צוג האט זיך פויל געשלעפט, אפשטעלנדיק זיך אויף פוסטע, טויטע
סטאציעס. מיט א קלאפנדיק הארץ האב איך געווארט אויף דער סטאנציע טראוור-
ניקי. דאס איז געווען דאס ארט, ווו עס זיינען אומגעבראכט געווארן די יידישע אר-
בעטער פון שולצס פאבריק אין ווארשעווער געטא, די מענטשן, מיט וועלכע דער
גורל האט מיך געהאט אויף א שטיק צייט פארבונדן — פון יולי 1942 ביז פעברואר
1943 — ווען איך האב צוזאמען מיט זיי געארבעט.

טראוורניקי...

איך בין אראפ פון צוג און געפרעגט דעם אויפזעער פון דער סטאציע, ווו עס
איז דא געווען דער „ארבעטס-לאגער“ (טויטן-לאגער) פון שולצס פאבריק. ער האט
אויף מיר געווארפן א פארדעכטיקן בליק און אנגעמענדיק, זעט אויס, מיך פאר א
פוילישע, זיך אפגערופן מיט פארווונדערונג:

— אבער דארטן זיינען דאך געווען בלויז יידן!

אין דעם מאמענט האט עמעצער מיך אנגערירט ביי דער האנט. איך האב זיך
אויסגעדרייט און דערזען נעבן זיך דעם יונגמאן פון וואגאן. ער האט מיך געבעטן
איך זאל צוריק אריין אין צוג, ווייל איך קען בלייבן אליין אויף דער סטאציע און
דארפן ווארטן א מעת-לעת אויפן נאענטסטן צוג. ווען מיר זיינען שוין געזעסן צוריק
אין וואגאן האט דער יונגערמאן זיך צו מיר אפגערופן:

— עס איז געפערלעך דא צו בלייבן. די באפעלקערונג איז פיינטלעך געשטימט
צו יידן.

וועלכע יידן? — די וואס זיינען ניטא? האב איך א טראכט געטאן — און פאר
וואס גייט עס דעם יונגמאן אזוי שמארק דערין מיך צו ווארענען?

באלד בין איך געווייר געווארן, אז ער איז אליין א ייד און אז ער און זיין פא-
מיליע האבן ביזן אויסבראך פון דער מלחמה געוויינט אין זאמאשטש. ער האט גע-

וואס ווער איך בין. אויך איך האב א ביסל שפעטער זיך דערמאנט, אז איך האב אים אמאל געזען, ער איז אלס שילער געווען א קאלעגע פון די יונגע פרזעס. ער האט זיך גרעאטעוועט, איז אנטלאפן קיין ווארשע און האט דארט חתונה געהאט מיט דער טאכטער פון די פאליאקן, וועלכע האבן אים אויסבאהאלטן ביי זיך אין חוץ. ווען ער האט גענומען „שלוש“ אין קאשטשאל, האט ער זיך דערפילט גליקלעך — ער האט געראטעוועט זיין לעבן. צי איז ער אויך איצט גליקלעך? — איך האב אים דאס ניט געוואלט פרעגן, אבער פון זיין שווייגן און פון זיין טרויער האב איך דערפילט, אז ער טראכט איצט וועגן זאמאשטש, צו וועלכן דער צוג האט אים איצט געפירט, וועגן זיין חרובער יידישער היים און וועגן די מאדנע וועגן פון גורל...

שווייגנדיקע זיינען מיר געזעסן אין וואגאן, ווען דער צוג האט זיך אפגעשטעלט אין זאמאשטש. עס איז געווען א פארנעפלטער פרימארגן. די סמאנציע איז געלעגן איינגעהילט אין א טיפער שטילקייט. קיין איין דראזשקע זעט מען ניט. מיר גייען ביידע צופוס אין שטאט אריין. און ווידער גייט אונדז אנטקעגן א שטילקייט, א טיפער, אן „אומבאוועגלעכע“; א שטילקייט, וואס מען קען, דאכט זיך, מיט דער האנט אנטאפן. די הייזער, די גאסן, דער שטאטפלאץ מיטן ראטהויז אין דער מיט — אלץ שטייט ווי פריער, אבער עס איז ווי פארגליווערט. זאמאשטש האט אויסערלעך גאר-ניט געליטן ניט פון די קריגס-אפערעציעס און ניט בעת די „אקציעס“, אבער די טויטע שטילקייט, וואס איך האב געטראפן, איז געווען אזוי דערשימערנדיק, אזוי שטיקנדיק, אז מ'האט זיך אויסגעדוכט, ווי די לופט וואלט פון דאנען אויסגעדעמפט געווארן.

צוקומענדיק צום ראטהויז, האט דער יונגערמאן זיך מיט מיר געזעגנט. ער איז געקומען קיין זאמאשטש מיט עפעס אן אפיציעלער שליחות און האט נאך דעם זעל-ביקן טאג געדארפט צוריקפארן קיין ווארשע. ער האט מיר ניט געזאגט ווי ער הייסט איצט, אלס פאליאק, ער האט זיך מיט קיינעם ניט געוואלט טרעפן. עס איז געווען קלאר, אז ער האט ניט געהאט קיין חשק זיך אומצוקערן צו דעם וואס איז געווען. ער האט איבערגעריסן מיט דער פארגאנגענהייט. ער האט מיט איר געמוזט איבער-רייסן. איך, דאקעגן, האב זיך אין איר געוואלט טובלען.

איך האב זיך א שטיק צייט ארומגעדרייט איבער די גאסן און געסלעך; האב אריינגעקוקט אין די טויערן פון הייזער, וואס זיינען מיר אזוי גוט געווען באקאנט; בין דורכגעגאנגען אהין און צוריק דורך די „פאטשענעס“ — אן אומעט האט פון אומעטום צו מיר ארויסגעקוקט. איך האב באגעגנט אומבאקאנטע מענטשן, וואס האבן אויסגעזען ווי שאטנס — איך האב זיך דערפילט, ווי איך וואלט געווען דער איינציקער לעבעדיקער מענטש אויף א בית-עולם.

קיינער האט מיך ניט אפגעשטעלט, אויך איך האב זיך ביי קיינעם ניט פאר-האלטן. נאך א שטיקל צייט האט זיך מיר אנגעהויבן אויסדאכטן, אז איך אליין בין ניט מער ווי א שאטן.

איך בין אוועק אין דער ריכטונג פון מארק. דארט האט אן אלטער פאליאק, וואס האט געפירט א קו, זיך צו מיר דערנענטערט.

— די פאני איז די טאכטער פון אלטן אשכנזי?

צי ער האט זיך דערפרייט, וואס ער האט דערזען א באקאנטע יידישע טאכטער אדער ער האט זיך געוונדערט, וואס אזא זאך האט געקענט געשען? — פון זיין פנים האב איך דעם ענטפער בשום אופן ניט געקענט אראפלייענען. איך בין אוועק ווייטער.

דעם זעלביקן טאג האב איך זיך דערוואסט, אז אין זאמאשטש געפינט זיך אפשר א מנין יידן. עטלעכע, וואס זיינען געווען אויסבאהאלטן אויף דער ארישער

זייט, אייניקע צוריקגעקומענע פון רוסלאנד און א פאר יידן פון די ארומיקע שטעט-
לעך. דאס דאזיקע הייפעלע יידן, אפגעזונדערטע, ארומגערינגלט פון אלגעמיינער
גלייכגילטיקייט, האט געווארט אויף עפעס א נס: עס מוז עפעס געשען, מען מוז
ווארטן. זיי מוזן דאך ערגעץ זיין, די זאמאשטשער יידן, די אלע אייגענע, וואס האבן
געלעבט, געארבעט, געהאנדלט, געפרייט זיך, געטרויערט! ... זיי וועלן זיך אומ-
קערן, זיי מוזן זיך אומקערן! ...

און אפשר זיינען זיי געשמאכט? — איך בין אוועק אויפן בית-עולם. דער פאר-
קאן איז געווען אראפגעריסן. קיין שום מצבה האב איך נישט געטראפן. דאס פעלד
איז פול געווען מיט גריבער. איך האב אפילו נישט געקענט דערקענען די קברים פון
מיינע נאענטע. איך האב בלויז געזען פון איין זייט עטלעכע פרישע בערגלעך. א
ידישער יונגערמאן, אליין דורך א נס אפגעראטעוועט, וואס האט מיך באגלייט
אויפן בית-עולם, האט מיר דערציילט, אז הינטער די בערגלעך ליגן באגראבן העסע
גאלדשטיין (י. ל. פרצס שוועסטער), וועלכע די דייטשן האבן דערשאסן אין בעט,
ווי זיי איז געלעגן א קראנקע; איר זון, וועלכער האט, בעת דער סעלעקציע, זיך אנט-
קעגנגעשטעלט די דייטשן; זיין פרוי און זיין קינד. די קבורה האבן דורכגעפירט די
פאר זאמאשטשער יידן, וואס זיינען איבערגעבליבן נאך דער „אקציע“. די דאזיקע
נאך פרישע בערגלעך זיינען געווען דער איינציקער איבערגעבליבענער סימן פון דער
זאמאשטשער קהילה פון די נאצישע צייטן.

איך בין אוועק אויפן אלטן בית-עולם, וואס האט זיך געפונען צווישן זאמאשטש
און ניישטאט. אנשטאט דעם בית-עולם, האב איך אבער פאר זיך דערזען א גרויסן
צעמענטירטן פלאץ, גלאטיק ווי א שפיגל. דאס האבן, ווער איך געווייר, די דייטשן
פארוואנדלט דעם אלטן יידישן בית-עולם אין א פלאץ פאר זייערע לאסט-אויטאס.
איך בין צוריק אוועק אין שטאט און דארט האב איך געזען נייע גאסן, אויסגע-
בויטע צווישן דער שטאט און דעם אינזשעניערן-גארטן, וועלכע זיינען אויסגעפלאס-
טערט מיט די מצבות פון ביידע בית-עולמס.

ווידער האב איך זיך געבלאנקט איבער דער שטאט. איך בין אדורך די פריי-
גאס אין דער ריכטונג פון דער שול, וואס איז דורך די דייטשן געשענדעט געווארן —
די פענצטער אויסגעהאקט, די מירן — פארקלאפט. (די באמאונגען פון דעם הייפל
יידן צוריק צו ברענגען די שול אין ארדענונג האבן אנגעטראפן אויף שוועריקייטן
מצד דער שטאטישער אדמיניסטראציע).

איך האב פונדעסטוועגן נאך אלץ נישט געוואלט אויפגעבן מיינע האפענונגען צו
געפינען עפעס מער שפורן פון נעכטיקן זאמאשטש. אויף א מאמענט האט זיך מיר
אויסגעדוכט, אז אט געפין איך זיי. דאס איז געווען, ווען איך בין פארבייגעגאנגען
דעם קינא-טעאטער, וואס האט זיך געפונען אין בנין פון געוועזענעם פראנטישישקא-
נער קלויסטער. דארט איז דאך שטענדיק געווען פול מיט יידישער יוגנט, האב איך
געטראכט. איך האב געקויפט א בילעט, נישט קוקנדיק אפילו אויפן אפיזש, וואס מען
שפילט, און בין אריין. עס איז געווען קאלט. איך האב זיך ארומגעקוקט. כמעט אלע
פלעצער זיינען געווען ליידיק. קוים א צוויי צענדליק מענטשן זיינען געווען אין דעם
ריזיקן זאל. ארום און ארום — א ליידיקייט, א וויסטע קעלט, א מרה-שהורה. א
צעשראקענע בין איך ארויס.

עס איז צוגעפאלן די נאכט. איך בין אוועק איבערנעכטיקן צו איינעם פון די
איבערגעבליבענע יידן. מיר זיינען דארט געווען דריי. מיר האבן זיך געקענט פון
אמאליקע צייטן. עס האט זיך אויסגעדוכט, אז מיר האבן זיך א סך צו דערציילן.
אבער די פארשטוממע שטאט, די שטילקייט, וואס איז אומעמוס געהאנגען, האט
אונדז פארשלאסן די מיילער. מיר זיינען געזעסן און געשוויגן, יעדער פארוואנקען אין

דער פארגאנגענהייט. צו וואס רעדן? דער פאקט איז דער איינציקער און אומ-
באשטרייטבארער — יידן זיינען אין זאמאשטש מער נישטא.

* * *

איך האב באשלאסן באלד אויף צומארגנס, אין דער פרי, צו פארלאזן זאמאשטש.
מען האט מיר געעצהט, אז איך זאל ביז לובלין פארן ניט מיט דער באן, נאר מיט א
לאסט-אויטא. אזוי איז גיכער און זיכערער. צוויי יידן האבן מיך צוגעפירט צו א
זייטיק געסל נעבן ראטהויז און דארט זיך מיט מיר געזעגנט. קיינער האט ניט גע-
דארפט וויסן, ווער איך בין און וואס עס פארבינדט מיך מיט זאמאשטש... איך האב
פארלאזט זאמאשטש אזויגער ניין אין דער פרי. עס איז געווען א קאלטער, טרוקע-
נער פרימארגן. די שטאט האט אויסגעזען ווי איינגעהילט אין טרויער. ווען דער
לאסט-אויטא האט זיך פארקירעוועט אין דער ריכטונג פון לובלינער שאסיי, האב
איך געווארפן א לעצטן בליק אויף די „פאטשענעס“, אויף דעם שיינעם בנין פון
קאשטשאל, אויפן גלאקן-טורעם, אויף דער געביידע פון דער שטאטישער גימנאזיע,
אויפן נייעם שטאט-גארטן. מיר זיינען ארויס אויפן שאסיי — פאר די אויגן זיינען
פארביי דער שפיטאל, די לובלינער פארשטאט, די תפיסה, די קאזארמעס. נאכדעם
האט זיך אנגעהויבן פלאכלאנד און שמילע פארטראכטע בערג.

איך בין נאך מיט די געדאנקען געווען אין זאמאשטש, ווען דער שאפער האט
אויסגערופן: איזשביצע! איך האב דערזען ניט קיין שטאט, נאר חורבות. די
ארויסגעשטארצטע, פארקוילטע ווענט האבן אויסגעזען, ווי פארגליווערטע שטיקער
שוידער. דא האט מען דערשאסן און פארברענט צוזאמען מיט די איזשביצער יידן
א טייל פון דער זאמאשטשער יידישער באפעלקערונג.

דאס איז געווען דאס לעצטע בילד, וואס איז מיר אויף אייביק געבליבן אין
זכרון פון מיין נאך-מלחמהדיקן באזוך אין מיין היימשטאט זאמאשטש.

די זאמאשטשער „ראטונדע“

„... און ער, וואָס האָט ער דערמיט געמיינט?

דער, וואָס האָט אייך אויסדערוויילט.

איז עס געווען זיין שטראָף?

האָבן אים ווונדער פאַרפעלט?

פאַרוואָס זאָגט ער נישט האַלט! ...

אַט די דאָזיקע ווערטער פון דעם ליץ אין י. ל. פרצעס „בינאַכט אויפן אַלטן מאַרק“ האָבן זיך איינגעגעבערט אין מיין מוח ווען איך בין אין חודש מאַרץ 1946, שוין אַ יאָר נאָך דער באַפֿרייאַונג, געשמאַנען אינעווייניק אין „האַרץ“ פון דער זא-מאַשטשער „ראטונדע“.

איך האָב פאַר מיר געזען אַ היפּשן באַרג פון האַלב-פאַרבֿרענטע מענטשן-קער-פערס -- צוגעשמאַליעטע ביינער, קעפּ, פים אַפּגעריסענע אין שטיוול, הענט-קנאַכן אין אַרבל... אַט זיינען זיי נאָך פֿריש, די קרבנות פון די חיהשע רציחות. עס האָט זיך נאָך געשפּירט דער משאַד פון דעם רויך. אַט אין ווינקל ליגן נאָך שורות פון האַלץ, האַלב-צוגעברענטע. באַלקנס אויף באַלקנס און שטיקער לייב, נישט דערברענטע, צווישן זיי...

מען האָט די רוצחים, ווי עס זעט אויס, געשמערט אין מיטן פון זייער קאַניכאַ-לישן מאַלצייט...

מיר, זאמאשטשער, קאנען גוט דער „ראטונדע“. די אַלטע געביידע וואָס שמאַכט נאָך פון דעם קאַמפלעקס פון דער געוועזענער פעסטונג, וואָס האָט געדינט פאַר אַ פולווער-מאַגאַזין, זי האָט אויך געהייסן די „פּראַכאַווינע“. גראַכע רויטע צינלנע ווענט, אָן אַ דאַך.

דא, אין דער „ראטונדע“, קעגנאיבער דעם באַנהויף, איז געווען אַ גומער פאַר-שאַנצונג-פונקט. אַמאָליגע צייטן, ווען דער ציטאָדעל איז געווען אַ טייל פון דער פאַרפעסטיקונג אַרום זאמאשטש, זיינען נאָך דא געווען טיפּע קאַנאַוועס, וואָס מען האָט געקענט אָנפילן מיט וואַסער, כדי נאָך מער באַשווערן דעם צומירט פון שונא, וואָס וואַלט געוואַלט אָנגרייפן.

אַט דעם פּלאַץ האָבן עס די נאַציס אויסגעקליבן, כדי צו דורכפירן זייערע ספּאַ-ראַדישע און סיסטעמאַטישע מאַרד-אַקטן. אויסגעגראָבן אינמיטן אַ גרוב און דאַרטן איינגעאַרדנט אַ פרימיטיוון קרעמאַטאָריום. דערשאַסן דעם קרבן און גלייך אויפן אָרט אים פאַרבֿרענט.

ווער איז נאָר אַהין אַריין איז שוין פון דאַרטן נישט אַרויס. אַזוי האָבן הונדער-טער און טויזנטער מיטגענומען מיט זיך דעם סוד פון זייער לעצטן וועג...

דעם פרימיטיוון קרעמאַטאָריום, וואָס זיי האָבן דאַרטן איינגעאַרדנט, האָבן די פאַרבֿרעכער נישט געקענט צעשמערן, נישט באַוויזן צו פאַרווישן זיינע שפורן. ווייזט

אויס, אז די דאזיקע „העלדן“, וואס האבן ארויסגעוויזן אזויפיל „גבורות“ קעגן דער פארפייניקטער, אויסגעהונגערטער און באשפאגערטער יידישער מאסע, האט געמוזט נאך שנעל אפציען און איבערלאזן די שפורן פון זייער בעסטיאליטעט.

די „ראטונדע“ איז נישט געווען דער איינציקער פארניכטונג-ארט פון אונדזערע 14 טויזנט תושבים פון זאמאשטש און די פיל טויזנטער יידן, וואס זיינען אין זא-מאשטש געבראכט געווארן פון אלע וועלט-טוילן. די מערהייט פון אונדזער עדה איז אומגעקומען אין די פארשיידענע פארניכטונג-פלעצער — ראשית אין דער טויט-פאבריק בעלזשעץ, אין מיידאנעק, אין די מארשן קיין איזשביצע און אנדערע ערטער. אינעם קרעמאטאריום פון דער „ראטונדע“ האט זיך אויך צונויפגעמישט דאס בלוט און די ביינער פון נישט-ייידן, אומגעבראכטע פון די נאציס.

דער עיקר: די „ראטונדע“ איז געבליבן אין זאמאשטש, דא איז עס ווי אן עדות פון דעם גרויל; עס איז א שטענדיקער באווייז פון דער בעסטיאלישער רציחה פון די ברוינע הארדעס.

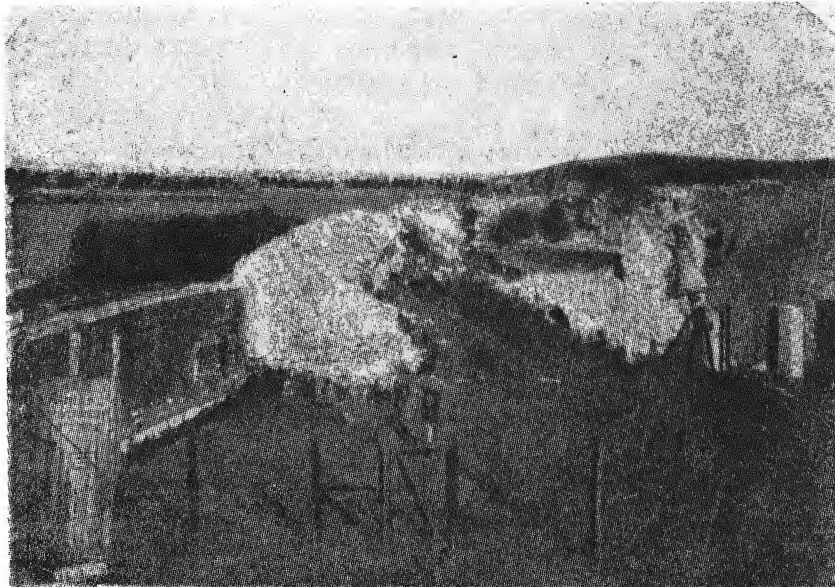
ארום דער „ראטונדע“ איז בעת מיין באזוך געווען פול מיט קברים, לרוב מן-הסתם נאך סימבאלישע, אויף צלמימלעך זיינען געווען אנגעשריבן אדער אויסגע-קריצט די נעמען פון די וואס זיינען דא פארפייניקט געווארן.

אויף די רויטע „ראטונדע“-ציגל האב איך אויך געפונען אנגעשריבן אין יידיש און אין פויליש, א סך נעמען פון יידישע קרבנות...

עס איז פרילינג, פוילישער גילדערנער פרילינג, מארץ 1946. עס טראגט זיך פון די ארומיקע פעלדער און וועלדער דער אנזאג פון אויפבליי, אין די געלעכערטע ווענט פון דער „ראטונדע“ בויען פייגל זייערע נעסטן...

און מיר, צעפייניקטע, רעשטלעך פון א געוועזענער עדה, שטייען און זאפן אין זיך אריין דעם גערוד פון געברענטע פלייש, גערויכערטע ביינער, און נישט דאס פייגל-געזאנג דערגיט צו אונדזערע אויערן — דאס הערן מיר דעם געיאמער פון די פארפייניקטע.

זאל זי נישט פארווישט ווערן די „ראטונדע“ — זאל זי בלייבן אויף אייביקע אייביקייט א דענקמאל וואס זאל דערמאנען און מאנען.

די „ראטונדע“ — דער פלאץ פון די מערדערישע עקזעקוציעס.

זאמאשטש די שטאט פון י. ל. פרץ *

...פאר דעם מבול, וואס איז געקומען אויפן פוילישן יידנטום, האבן דא געלעבט זעכצן טויזנט יידן, בעלי-מלאכות און סוחרים, ארבעטער און קרעמער און א גרויסע יידישע אינטעליגענץ. אין דער פעסטונג-שטאט זיינען געווען נאך צוויי פעסטונגען. וואס האבן אויפן לעבן פון די יידן געהאט א פיל גרעסערע השפעה, ווי די חומרידיקע מויערן און פארטן וואס האבן ארומגעצאמט זאמאשטש: חסידות און השכלה.

איז דא געווען א רייך יידיש לעבן. ווארום פונקט ווי אין אלע שטעט האבן אויך יידן אין זאמאשטש געהלומט וועגן בעסערע וועלט, וועגן גאולה. און די יוגנט האט מקריב געווען איר לעבן פאר דער בעסערער וועלט, וואס איז פאר איר נישט גע-קומען.

זאמאשטש האט פארמאגט א גרויסע סאציאליסטישע באוועגונג: די קאמפן צווישן בונד, פועלי-ציון און די קאמוניסטן זיינען דא געווען אזעלכע הייסע, אזעל-כע פארביסענע, פונקט ווי אויף זיי וואלט אויסגעפאלן דער גורל צו בויען די „נייע“ וועלט, ווי זיי וואלטן געווען דער יסוד פון סאציאליזם... אפשר זיינען זיי טאקע גע-ווען דער יסוד? אפשר זיינען זיי גערעכט געווען?

דאס שיינע זאמאשטש מאכט איצט דעם איינדרוק פון א טעאטער, ווו מ'האט אויף דער סצענע אויסגעשטעלט די דעקאראציעס פון אן אלטערטימלעכער שטאט, מיטן אלטן מארק און מאלערישע הייזער, אבער דאס פובליקום איז נישט געקומען און די אקטיארן האבן נישט פאר וועמען זיך צו ווייזן...

האלב אויסגעליידיקט איז זאמאשטש. אין דער נייער שטאט, וואס יידן האבן אויסגעבויט פאר דער מלחמה א קילאמעטער ווייטער פון צענטער, וווינען היינט צוויי יידישע משפחות אן קינדער, צוויי פאר-פעלקער. דאס איז אלץ, וואס איז גע-בליבן פון דער רייכער יידישער קהילה.

ווען איך בין געשטאנען ביי דער שול אויף דער פרץ-גאס (דער נאמען איז פאר-בליבן אפילו איבער די צייטן פון דער דייטשער אקופאציע) איז צו מיר צוגעקומען א פאליצא אין מיליטערישע קליידער און פרעגט מיר בזה הלשון:

— וואס זוכט איר דא, הער פראפעסאר?

— איך קוק אויף אט דעם בנין און איך ווייס נישט, וואס דאס איז — ענטפער איך אים.

— דער הער פראפעסאר פארנעמט זיך זיכער מיט פארשן אלטע בנינים? — פרעגט ער נייגערדיק און איך באשלים, נישט ארויספירן אים פון מעות.

— יא, — זאג איך, — איך פארש אלטערטימלעכקייטן און איך בין נייגערדיק צו וויסן, וואס פאר א בנין דאס איז.

(*) דעם דאזיקן רעפארטאזש האט מ. צאנין פארעפנטלעכט נאך זיין באזוך אין פוילן, אין יאר 1948. פון זיין סעריע „איבער חרובע יידישע קהילות אין פוילן“ נעמען מיר ארויס פראגענטן פון דעם קאפיטל, וואס האט א שייכות צו אונזער פארשניטענער שטאט.

— דאס איז, — זאגט ער, — די אלטע שול. דא האבן די יידן געהאט באהאלטן אלע זייערע זילבערנע מכשירים און כלים פון אלע שולן אין זאמאשטש. קום אריין אט דא — ווייזט ער מיר אן אויף דעם פאליש — וועסטו זען עפעס.

און איך זע א טיפן גרוב מיט אן ארומבוואונג פון א טונעל. אונטן איז דער טונעל א גרוימער און אין דער פינצטער זעט מען נישט ויין סוף. מיין אינפארמאטאר קלערט מיר אויף, אז אט דער טונעל איז געבויט פאר די צייטן, ווען דא האבן גע- קיניגט די זאמאסיסקים און ער ציט זיך אויף א מרחק פון א סך קילאמעטערס, ביז דער שטאט קראסנאסטאוו. די יידן האבן אויסגענוצט, וואס די שול איז געווען גע- בויט איבערן טונעל, האבן זיי זיך דערגראבן צו אים און דארט באהאלטן די ספרים- תורות און דאס זילבערווארג פון די שולן. די דייטשן האבן פון דער שול געמאכט א מאנאזין אויף תבואה, אבער דאס פאלק אין זאמאשטש האט געוואלט וועגן דעם, אז דארט זיינען באהאלטן אוצרות. ערשט ווען די דייטשן זיינען אוועק פון דער שטאט און די רוסישע ארמיי האט נאך די שטאט נישט געהאט פארנומען, האט זיך דאס פאלק א לאז געטאן צו דער שול און מיט קילאפן און לאפעטעס דערגראבן זיך צו די קאסטנס. פון פרייען אונט ביז אויפצומארגנס באגינען האט מען געגראבן. די לעגענדע וועגן די באגראבענע אוצרות, וואס האט יארן לאנג נישט געלאזט ווען די זאמאשטשער אביוואטעלעס, איז איצט געווארן אן אמת.

און נאך עפעס זאגט מיר מיין אינפארמאטאר: די שולן גופא אין גאנץ זאמאשטש האט מען אויסגערויבט אין דעם טאג, ווען מ'האט די יידן אריינגעטריבן אין א געטא — אין דער נייער שטאט אויסער די פעסטונג-ווענט, דארט, ווו יידן האבן פאר דער מילחמה א גאנץ שטאט-פערטל אויסגעבויט. מען האט די שולן אזוי בארויבט, אז קיין נאגל אין דער וואנט איז נישט געבליבן.

אין דער אלטער שול ליגט נאך דער סקעלעט פון א ריזיקן מעטאל-זשיראנדאל, וואס די רויבער האבן נישט געקאנט ארויסטראגן. אויפן בוידעם פון דער שול ליגן בערג מיט ספרים, וואס די רויבער האבן אראפגעריסן פון זיי די לעדערנע אייג- בונדן... דעם אינהאלט פון ספרים דארפן זיי נישט, פון דעם קען מען אין אזעלכע פינצטערע צייטן קיין געלט נישט מאכן. נישט מער, ווען די באלעבאסטעס פון די ארומיקע הייזער דארפן אביסל פאפיר צו באקוועמלעכקייטס-צוועקן, שיקן זיי ארויף א קינד אויפן בוידעם נאך א ספר...

איצט וועט שוין קיינער נישט פרעגן הלמאי זיינען די זאמאשטשער יידן גע- בליבן אליין בעת זייער גרויס אומגליק? הלמאי האט זיך אין זאמאשטש נישט גע- פונען קיינער, וואס זאל אויסשטרעקן א האנט און שענקען א טרייסט-ווארט?

די צוויי יידישע פאר-פעלקער, וואס וווינען איצט אין זאמאשטש, געפינען זיך נישט אין דער אייגנטלעכער שטאט, נאר אין דעם נייעם שטאט-פערטל אויסער די ציטאדעל-מויערן. זאמאשטש איז פולקאם יידן-ריין. אבער א סימן, אז דא האט זיך אפגעשפילט א קאכעדיק יידיש לעבן, וועט איר דאך געפינען אויף די אויסערלעכע ווענט פון דער שול. איר וועט דא געפינען א גרויסן אויפגעמאלענעם אויפרוף מיט יידישע אותיות:

„האנטווערקער, סוחרים און בעלי-מלאכות! שטימט פאר דער ליסטע נומער

8! —

דאס איז געווען דער לעצטער אויפרוף און די לעצטע וואלן פון א דורות-לאנג יידיש לעבן.

די זאמאשטשער יידן האט מען אנגעהויבן אויסשעכטן דעם עלפטן אפריל 1942, ווען דער ס.י.ס. מערדער קאלב האט געפאדערט ביי גארפינקלען, דעם פרעזעס פון ייזנראט, ער זאל אים געבן דריי טויזנט יידן. ער האט געגעבן. פון דעמאלט-אן זיי-

נען פארגעקומען יעדן הודש „אויסזידלונגען“ אין דעם 16טן אקטאבער 1942 האט די זאמאשטשער קהילה אויפגעהערט עקזיסטירן.
אבער אין 1947 איז נאך די יידישע טראגעדיע אין זאמאשטש נישט געווען פארענדיקט.

אין יאר 1947 האב איך אויף א זאמאשטשער גאס איבערגעלייענט די מצבות, וואס דינען פאר שטאט-טראטווארן: זאמאשטשער בירגער טרעטן איבער די מצבות פון שרה טארבינער, פון מאזשיביצקי, לוקסענבערג און צענדליקער אנדערע. וואס זייערע נעמען איז שוין איצט שווער צו לייענען. די מצבות געפינען זיך אויף זעס טראטוואר, ווו עס שטייט דאס הויז פון דעם דערמאנטן גארפינקל. מיט מצבות איז אויך אויסגעפלאסטערט די גאס ביים בנין פון קרייזגעריכט. דארט, ווו עס ווערט איצט געמאכט די מאס פון גערעכטיקייט. דער שאסיי אויף „פאניענסקע“ גאס איז אויף צוויי קילאמעטער אויסברוקירט מיט יידישע מצבות.

אויפן אלטן יידישן בית-עולם האט מען צונויפגעזאמלט די בייגער פון פיל הונדערטער קברים און זיי עפנטלעך פארברענט. די יידישע זידעס האבן נישט אויסגעמיטן דעם גורל פון זייערע אייניקלעך און אור-אייניקלעך, וועלכע זיינען פארברענט געווארן אין בעלזשעץ און אין מיידאנעק — אויך זייערע בייגער האט מען געברענט אויף א שייטערהויפן.

נישט בעסער איז אויסגעפאלן דער גורל פונעם נייעם בית-עולם. די מערהייט קברים איז צעראיעט און מען ווייסט נישט מער צי דאס זיינען קברים אדער סתם לעכער אין דער ערד. מער ווי א פערטל פונעם בית-עולם-שטח דאט מען פאר-אקערט און פארזעצט קארטאפל. גראד, ווען איך בין געווען, האבן פויערטעס אבי געהויבן אויסקאפען די ערשטע קארטאפל פון די קברים פון דער יידישער קהילה אין זאמאשטש.

די פריין-ביבליאטעק דינט איצט אויף ביוראען און דאס בית-מדרש, ווו פריין האט געלערנט — איז א פשוטע וויין-דירה פאר א פויער, וואס האט באשלאסן צו ווערן א קולטורעלער שטאט-מענטש.

בלעטער פון א ריזע איבער פוילן

— 1 —

א זאמדיקער וועג ציט זיך קיין מאידאנעק. ארום א באגרינטע וועלט פון פעל-דער און לאנקעס. פיר טרעטן מיר איצט אויף דעם דאזיקן וועג, אין הייסן תמוז. צוויי חברים פון מיין היימ-שטעל, משה קרעמפל, אברהם אייזן און דער לערער פייזל פריד (אמאל געווען דער רעדאקטאר פון דער „כעלעמער שטימע" און פון מינע ערשטע רעדאקטארן), אן אינטעליגענטער, יידיש-פראגרעסיווער מענטש. ער איז א געלערנטער מער מענטש, וואס קאן עטלעכע שפראכן, א גרויסער חסיד און געטרייער לייענער פון דער יידישער ליטעראטור. איך געדענק פייזל פריד פון כעלס פון פאר דער מל-חמה: דער „פארפוצטער פייזל", פלעגט מען אים רופן. עס שטייט פאר מינע אויגן זיין בילד-שיינע פרוי. איצט שלעפט ער זיך אויפן זאמדיקן וועג. ער איז געעלטערט, גרוי און געקנייטשט פון יסורים. ער אטעמט שווער. אבער ער הערט ניט אויף צו רעדן, דאס רעדט זיין צער. זיין פרוי און זיין טאכטער זיינען פארברענט געווארן אין מאידאנעק. מען האט געפירט זיין פרוי אין גאז-אויזן, האט די טאכטער אויסגע-קליבן צו שטארבן מיט דער מאמע, איידער צו בלייבן לעבן. שלייכט מיט אונדז פייזל פריד. ער הויקערט זיך, כאטש אינדרויסן איז חמימה, וואס שלאגט, ווי מיט הייסע צעפאכעטע ריטער.

פייזל פריד האלט אין איין רעדן און ארויסווארפן א גאנצן שטראם פון קללות. וועמען שעלט ניט פייזל פריד? אלץ און אלעמען. א לעסטערונג, ווי מען זאל האגלען מיט ציגל אויפן קאפ. נאך איטלעכן צארנדיקן און ווייטיקדיקן אויסברוך פארענדיקט ער: „איך בין שוין צוגעוויינט דא צו גיין, צו דעם אלעמען. מיך ארט עס גארנישט, אז עס ארט מיך ניט, איר הערט, חבר שטערן!" דערביי גלאנצן זיינע אויגן און פייכטן.

זאמדיקט זיך דער וועג. אט איז דער ליידנס-וועג פון אונדזער פאלק. טאג און נאכט, הונגעריקע, שטומע, צעוונדיקטע האט מען דא געיאגט אונדזערע ברידער און שוועסטער צום קאלך-אויזן. ארום עלעקטריפירטע פארקנס, וועכטער-טורעמלעך אין אלע זייטן. א פליג האט, דאכט זיך, פונדאנען ניט געקאנט ארויסראטשקען זיך. אויפן וועג — א שטארקן שאר מיטן פוס, און עס שטארט ארויס א האנט-ביין, א צער-לעכערטער שארבן, צעפוילטע שטיקער פון מענטשלעכער הלבשה. אין גריבער ביי-נער פון יידן, וואס זיינען דערשאסן געווארן, בעת די רויטע ארמיי האט זיך גערוקט שוין פארויס, האבן זיי אין איילעניש דערשאסן רעשטלעך יידן און זיי געווארפן אין די גריבער. איבערן גרוב שטייט די תליה פון דער חיה רעה, דעם נאצי-מערדער, דעם עלצטן פון מאידאנעק, וואס די פוילישע רעגירונג האט געכאפט און אים אויפגע-האנגען. „כן יאבדו!" — מורמלען די ליפן נקמהדיק — אבער, וואס פאר א טרייסט און נקמה קאן דאס זיין אין אזא אומבאשרייבלעך אומגליק!

ניט ווייט פון ברען-אויזן (איינעם האבן די נאצי-באנדיטן באוויזן אויפצורייסן) שארן ארבעטער צונויף דאס אש, דאס שארית פון צוויי מיליאן קדושים, און שמעלן אויף א דענקמאל, א בארג אש פון מענטשלעכן געבייט. א גרויל? ! מען קאן דאס גארנישט שילדערן. דאס הארין פאלט איין פון ווייטיק און שוידער. עס ווילט זיך לויפן און שרייען. יא, ברילן ווי א פארווונדיקטער לייב אין וואלד. א בארג פון שיד, ווער האט שוין פון די בערג שיד ניט געהערט דערציילן? אבער בעת מען שטייט אליין פארן אנגעהויפטן בארג פון העכער אכט הונדערט טויזנט שיד און שיכלעך פון יידן און יידישע קינדער פון פארשידענע מדינות, דעמאלט ציטערט די ערד אונטער די פיס. א סך שיכלעך שימלען שוין. מען סארטירט זיי, מען לייגט זיי אויף דער זון. אז מען נעמט א קינדעריש שיכל אין דער האנט, רעגענען די טרערן אויפן שימל, און עס דאכט זיך אז די ווארעמקייט פון א קינדעריש פיסל שלאגט נאך פון זיין טרימל. שיד, שיד, מענערישע, פרויאישע, בלערליי לעדער און פאסאנען. אזוי מיט קליידער, מיט די נומערירטע לאגער-בגדים, באציפערט און באבוכשטאכט, אלץ-דינג לויט דעם מערדערלעכן סדר, ווען נאצי-דייטשלאנד איז ארויס אויף רציחה און גאזאזאז.

בערשטלעך, מעסערלעך, ברילן, ציין-בערשטלעך פון פארשידענע פירמע-מארקעס. מכשירים, וואס יידן האבן געפירט מיט זיך פון די ווייטסטע מקומות פארקוילט צו ווערן אין מאידאנעק. אויף די ווענט פון איינעם אזא קאמער, בילדער פון יידישע קינדער פון טאטעס און מאמעס פון איינעם א רב, ווייס און געדיכט באבערדיקט, מיט צוויי ברענענדיקע, באצערטע אויגן, וואס לעכערן דורך דאס הארין. דורך די בילדער שוידערט מען דורך די עינייז פון אונזערע שוועסטער אין ברידער ביז זיי זיינען אריינגעשליידערט געווארן אין די גאז-קאמערן. קינדער זעען אויס ווי עופעלעך. אזוי קוואר און דאר זיינען זיי געווארן פון הונגער. א מיידל פון עטלעכע און צוואנציק זעט אויס, ווי א קינד. יונגעלייט ווי זקנים. אזוי האבן די וואלד-חיות פון פאשיוס געפייניקט אונזער פאלק.

די היין איז אין לשער. די זון איז אליין א באק-אויזן. אבער מען שטייט פאר-גליווערט, מען ציטערט, ווי א פראסט וואלט דורכגענאדלט דאס לייב. קאמערן עפע-נען זיך. די מאטע-אפטיילונגען. די באד-צימערן, האבן די אכזרים זיי א נאמען גע-געבן. פון די באד-צימערן עטלעכע טרים, און די פיס זעצן זיך ארונטער. איין געפיל בויערט זיך איין, אראפזינקען, בלייבן ליגן אזוי אין א גאז-קאמער און יאמערן קיינ-מאל ניט אויפצוהערן. אבער דער קוואל פון געוויין איז אויסגעטריקנט. אלץ איז אזוי גרוילהאפטטיק. אן אכזריות וואס מען קאן בשום אופן ניט באגרייפן מיטן געוויינלעכן, פשוט-מענטשלעכן פארשטאנד. איר זענט ניט בכוח צו באנעמען דעם קליינעם שטח פון גאז-קאמער, וואס קאן אריינגעמען א הונדערט מענטשן, און אריינגעשטויסן האט מען 400! פון סופיט האט מען געגאסן קאכעדיק וואסער און געשאמן א האגל פון אזא קיילעכדיקן גאז, ווי קיילעך אדער ארבעטלעך.

ווינד און וויי איז אונדז! מיט א גרינגערן טויט זיינען געשטארבן די, אויף וועל-כע מען האט אט-די גאז-ארבעטלעך געהאגלט. מען האט אבער אויך געסמט מיט גע-וויינלעכן קוילן-גאז.

די רשעים האבן זיך געוואלט לאזן ווילגליין, האבן זיי געוואלט זען, ווי יידן קאר-טשען זיך אין שרעקלעכע יסורים. וואס-לענגער די פיינלעכע גסיסה, אלץ מער הנאה האט דער נאצי-אכזר. א פייער-הרובע, לעכער ארום די ווענט, דער גאז זאל ארויס. דער טשאד פון קוילנגאז האט געדויערט העכער א שעה צייט. מענטשן האבן צו-נויפגעקנוילטע שטייענדיקערהייט, פון ווייטיק דורכגעביסן דאס אייגענע לייב. פון דער אנדערער זייט, ביי א פענצמערל, איז געזעסן אן „עס-עס“ אפיציר, צוגעקוקט

זיך, ווי מענטשן קארטשען זיך, ווערן צונויפגעקוועטשט, צונויפגעקלאמערט, איין שטיק, לויזע מאסע-מענטשן-פלייש, וואס מען האט דערנאכדעם אפגעטיילט דורך ארויפגיין וואסער.

אונדאז האבן מיר וועגן דעם געלייענט און געהערט דערציילן פון די געציילטע, על-פנים ניצול-געווארענע. אבער שטיין אליין אין דעם גאז-קאמער, און די ווענט געמען גליען, כאטש די הרובע איז אפן און קאלט. אלע טויט-אנגסטן שלאגן ארויס, גלייכצייטיק ווערט מען דורכגעדרונגען מיט אזא ברענענדיקן האס צום נאצי און צום נאציזם, אז אין ווייטיק, אין דעם שוידער שווערט מען צו דערפילן די הייליקע שלי-חות צו קעמפן קעגן פאשיזם אומעטום, אן אויפהער.

אלע אפטיילונגען פון גיהנום האט די מענטשלעכע פאנטאזיע באוויזן זיך אויס-צומאלן, מען קאן אבער נישט דורכגיין די שרעקנס-בילדער פון מאידאנעק. די גאז-קאמערן, די קאלד-אויזונס, וווּ מען האט געפערטלט מענטשלעכע גופים און זיי אפ-געבראטן. דערצו דאס קאכליעווע-טישל מיט לויפנדיק, שפריצנדיק וואסער. ווי א מזבח זעט אט-דאס טישל אויס. דא האט מען צעשניטן מענטשן, אויב מען האט נאר חויש געווען, אז זיי האבן איינגעשלאנגען גאלדווארג.

ווער קאן פארגעסן דעם פלומפ, מיטן וואסער-בעקן ארום, אין וועלכן א יידישער קאפא (דאכט זיך, א לעמבערגער יידישער רוצח) פלעגט איטלעכן פארנאכט אנטאפן א ייד מיט א בארד, אים איבערדרייען מיטן פנים אראפ, אים האלטן אזוי לאנג אין וואסער, ביז דער ייד פלעגט אויסגיין. וואס לענגער דער ייד האט געדריגעט מיט די פיס, אלץ העכער האבן די נאצישע רוצחים זיך געוויילט און געלאכט.

כדי צו חזקן פון קאצעטניקעס האט מען זיך זיי געהייסן אפגעבן מיט סקולפ-טור. האבן מענטשן אויסגעקנעט פיגורן, ווי קליינע קינדער, און מען האט זיי אריינגעשטעלט אין אזעלכע גלאזן. ליגט שוין אין דער „קונסט" אזא חזק, אזא רשעות, אויף וועלכער נאר דער נאצישער מענטשן-פרעסער האט אין זיין פינצטערן מוח גע-קאנט צוטראכטן.

מאידאנעק איז דאס פייער-גיהנום פון אונדזער טראגעדיע. דער סוף וווּ איז? וווּ האט זיך די חיה-רעה אפגעשטעלט? אין ערגעץ נישט! אבער דער סך-הכל פון מאידאנעק, אשוויענטשים, טרעבלינקע דערזעט מען בעת מען נידערט אין די שמעט און שמעטלעך אין פוילן, אן יידן, אן איין יידיש נפש. שטעלט זיך אליין פאר דאס שוידער-בילד צו פארן פון לובלין אן ביז זאמאשטש מיטן אויטאבוס און קיין איין ייד גייט נישט פארביי.

— 2 —

עס איז א שמילער, קילער פרימארגן. די שייבלעך פון די קליינע, פויערישע כא-טעס זיינען נאך באהויכט און בלאלעך. א פויערטע טראגט א קאן מילך, א בארוועסע מיט א שאל אויף די פלייצעס קנעט זי דאס ליימיקע שטעגל. ווהיין טראגט זי די מילך? אין שמעטל די יידן פארקויפן? דער אויטאבוס לויפט אויפן טראקט. בא-קאנטע, היימישע יידישע שמעטלעך שווינדן דורך: פיוסק, איזשביצע, קראסניסטאוו און נאך און נאך. אין איזשביצע שטארן ווענט פון דער הרובער שול. די זון צעשניידט זיך דעם האלדז אויפן צעטראסקעטן שוויבן-גלאז. די זון בלוטיקט אין מארגן-אויף-שיין. געוועזענע געטא-פלעצער און לאגערן-יארידן און מארקן. מען האנדלט, מען טוישט פערד, מען פארקויפט, מען קלאפט אויף די דלאניעס, אבער קיין איין ייד.

די שמעטלעך זיינען אזוי פרעמד און ליידיק. אין דעם טאג האט די זון געבויערט די וואלקנס, און כסדר געבלוטיקט אויפן הימל-ברעג ביז א רעגן האט אנגעהויבן

פלויצן. דער מוז ברענט, ווי שפילען וואלטן דארטן געגליט. אלע אדערן זיינען אבי געצויגן ביז צום פלאצן. מיינע חברים פארשטעלן זיך מיט די הענט דאס פנים, כדי די מיטפארנדיקע פאליצקן וואלן זייערע טרערן ניט זען. עס פעלט מיר אויס לופט. איך צערקן די שויבן, איך שטעק ארויס דעם קאפ. רעגנדיקער ווינט בייטשט מיין געזיכט. איך פיל, עס שלאגט מיר א היין, איך פיכער פון דער וויסטער מראה ארום, איך פיל אבער ניט די ווינטיקע שלאגנדיקע רעגן-טריט אויף מיין קאפ. ווו זיינען די יידן? איז עס א וויסטער חלום? „חברים מיינע,“ ווילט זיך מיר א געשריי טאן, — ווינט ניט. עס איז בלויז אן אויסדאכטעניש. די יידן זיינען ניט אנטרוועקן, זיי פארן ניט ארויס אויף יארדן אין שלאק-רעגנס...

אין אזא געמיט-צושטאנד זיינען מיר אנגעקומען קיין זאמאשטש. מיר גייען ארום די גערטנדלעך אין פיר-עקיקן מארק. די שטאט איז גאנץ, די מלחמה האט מיטן פלאם די הייזער ניט פארשלאנגען. פון אלע פיר זייטן די געוויינלעכע פאטשע-נעס, הינטער די שטיין-געוועלבונגען מונקלט. ווו מיינע קרובים האבן געוויינט הענגט אינדרויסן א יעזוסל אין בלוט-פארב, מיט א דארף-קרוין אויפן קאפ.

אמאל אונטער די מונקעלע געוועלכן, אין באגארטנען פירעקיקן מארק האט גע-ליארעמט מיט יידן-מוחרים, יידישע באלעגאלעס פון טישעוויץ, קאמארעוו, שעברע-שין פלעגן קומען אהער מיט געוועלכניקעס. אן אינטעליגענטע, קעמפערישע יידישע ארבעטער-ווגנט האט זאמאשטש געהאט. אט איז די בארימטע זאמאשטשער ביב-ליאטעק, און אקעגן דאס ראטהוויז מיטן טורעם-זייגער. איצט ניטא קיין געדראנג דא ארום. די מיעשטשאנעס האבן זיך אריינגעכאפט אין די יידישע הייזער און קראמען. די פויערן פון ארום זיינען געווארן די קונים און גלייכצייטיק די פארקויפער צו די מיעשטשאנעס. מיר דאכט זיך כסדר, אז עס שווינדן פארביי טילועטן, אבער ניט קיין מענטשן. ווי איז דאס מעגלעך צו נעמען אזא זאמאשטש און אויסהוילן זי פון יידן? מיינע טרוימערשסטע יוגנט-יארן זיינען אריינגעלייגט געווארן אין אט-די שטילע, מונקעלע געסלעך און ליקן. אזא קלעמענדיקער ווייטיק, אזש מען קאן קיין געשריי ניט ארויסיאמערן. און אויב אפילו יא, פאר וועמען יאמערן? פאר די מיעשטשאנעס, וועלכע האבן זיך געבאדן אין יידיש בלוט און זיינען רייך געווארן פון אונדזער אומגליק? אבער, די נקמה וועט גענומען ווערן, א חשבון פירט די נייע פוילישע פאלקס-רעגירונג מיט די פאגראמאשטיקעס, מיט די וואס וואגן מיט א צופרידן ביט-רען שמויכעלע א זאג טאן: „אז נאם זיידקאוו ניעמא“ (ביי אונדז זיינען קיין יידע-לעך נישטא).

מיר גייען נישט, נאר מיר אוילן זיך, ווי מיר וואלטן געזוכט און געווארט צו געפינען א געבוירענעם זאמאשטשער יידן. אבער פלוצלינג נעמט זיך מיר דאכטן, ווי פון א ליקל שפאנט ארויס י. ל. פריין. איינגעהויקערט, פארגרויט, די אויגן מיט טרערן פארלאפן, די פאלעס פון זיין פעלערניג פאכן, ווי שאטנדיקע פליגל פון דער ווינט-מיל. ער שפאנט אליין און זיינע ליפן ציטערן. דער טורעם-זייגער קלינגט. דאס גע-קלאנג צעפיצלט זיך, גלייך עמיצער וואלט א מעשענע פאן א שליידער געטאן אין ציפער-בלאט-פנים פון זייגער. דער גאנצער מארק דרייט זיך מיט מיר. ווו בין איך ערגעץ פארווארפן געווארן? זעט, שטרעק איך אויס מיין האנט, ווי איך וואלט אויס, דעם דורכשאטנדיקן טילועט געוואלט אנבאפן. זעט, מורמל איך אין שרעס צו מיינע חברים: צום זייגער-טורעם שפאנט פריין! אט האט ער אנגעכאפט די שטאלע-נע וויזערס. ער האמערט אויף זיי און יאמערלעך שרייט ער: ווו זיינען מיינע יידן? ווו איז יוחנן וואסער-טרעגער? ווו זיינען די לאשטשעווער מקובלים?

מיינע חברים שמעלן זיך אפ. באדעכלען מיט זייערע הענט דאס פנים און וויי-

נען. און גאט האט די זון ווידער ארויסגעצויגן פון זיין פומער-פאס... און זי געלאזט פלאקערן אויף אונדזערע קעפ.

יאר-ד-טאג איז היינט אין זאמאשטש. היינטער דער געוועזענער פעסטונג-מויער גייט אן דער האנדל. מיר קוקן צום יאר-ד-פלאץ און מיר פארקערעווען דורך דעם פעס-טונג-קארדאז צו דער נייער שטאט. אט פון דאנען האט מען עס געפירט די יידן קיין בעלזשעץ פארברענט צו ווערן. מיר קריגן א פאטאגראפיש בילד, געפונען ביי א טויטן נאצי-היצל, וואס שטעלט פאר די זאמאשטשער יידן אויף דעם ארט פון וועלכן זיי ווערן געטריבן אויפן טויט-וועג. גרויס און קליין צונויפגעשורחט, א הדרת-פנים דיקער זקן מיט א צעפלאטערטער בארד מיטן טלית-און-תפילין-זאק אונטערן ארעם בראש פון דער עדה. דאס בילדל איז אזוי קליין, אז מיר דערקענען קיינעם נישט.

צווישן דער אלטער און נייער שטאט איז ווי געווען. אלע הייזער גאנץ, נאך אביסל פארבויט און פארמויערט. אויפן וועג לייגט מען א נייעם ציגל-שאסיי. נאך איין זאך — דער וועג געדויערט צו לאנג. מיר האבן שוין געדארפט זיין ביים בית-הקברות, אבער מיר שטייען נאך ביי א פרעכטיקן פארק מיט שטיינערנע בענק, וואס סער שפריצט אויפן גראז. קינדער הוידען זיך. א ווייס-געטוקנט שטיבל שטייט אפן, דורכגעזונקט. ווו איז דאס הייליקע ארט? אבער אויפן פערד-מארק דערוויסן מיר זיך שוין אלץ. מיט די פנימער ארויף ליגן איינגעטעסעט מצבות מיט די „פה נמנמס“, מיט די באקאנטע מצבה-נוסחאות, וואס דערציילן די שבחים פון די שוכני עפר: איש תם וישר... האשה הצנועה מרת בת...

די נאציס האבן צעאקערט דעם בית-החיים, מיט די מצבות געפלאסטערט די בלאטעס און אצינדערט איז שוין דא א פארק צום שפילן זיך. אזוי איז נעלם געווארן אפילו דער זכר פון דער קהילה קדושה זאמאשטש. א פרוי פארקויפט בלומען, א מיידל פארקויפט ליאדע (אייזקרעם).

מיר האבן צוריקגעאיילט צו דער אלטער שטאט און מיר האבן זיך דערוויסט, אז איין ייד איז דא אין זאמאשטש, — דער יידישער אפטייקער עפשטיין. מיר זיינען אריין אין דער אפטייק. ער האט זיך אפגעפארטיקט מיט א פאר קונים, איבערגעגעבן דאס לייזעכץ צו א צווייטן יידן, זיינעם א געהילף, וואס ארבעט שוין מיט אים כמה וכמה יארן. דער אלטער אפטייקער עפשטיין איז געווען באקאנט פאר אן אסי-מילירטן יידן, א בעל-תקוה. הייסט עס, מיר האבן צו טאן מיט איינעם פון די אמתע ראשי העם (לייען: רשעי-העם). איך האב דעריבער פארשטאנען, אז ער איז געווען א יידנראטלער. און ער האט עס מיר גלייך באשטעטיקט. אויף מיין שאלה: ווי אזוי זענט איר ניצול געווארן? האט ער געברייטט א מעשה נורא, ווי אזוי ער איז געווען אין יידנראט די ערשטע צייט, דערנאך, אז מען האט געפאדערט ליפערן יידן צום טויט, איז ער געווארן א צדיק גמור...

— 3 —

דער אויטאבוס מאלט די זאמאן אויפן שליאך צווישן זאמאשטש און מיין היים-שטעטל טישעוויץ. איך בין פארוואנקען אין די אייגענע שווערע איבערלעבענישן פון מאג. י. ל. פּרץ — דער גרויסער ייד און דיכטער רומ נישט אין ווארשע מער. ווי אזוי קאן ער ליגן רואיק אויף זיין געלעגער, צווישן זיינע בעסטע פריינט דינעזאן און אנסקי, בעת מען האט אויסגעקוילעט זיינע ברידער-יידן? י. ל. פּרץ איז פארפיי-ניקט געווארן מיט אימלעכן ייד באזונדער אויפן וועג קיין בעלזשעץ. מיט אימלעכער עדה יידן איז ער מיטגעגאנגען...

ס'איז תשעה-באב פארנאכט. דער אויטאבוס לויפט אויף דער פארשטאט, שוין

אריבער די לאנגע בריק, שוין נאכן הויף, שוין דורכגעטרייסלט דאס צווייטע בריקל ביים אנהייב שטעטל, אבער ווו איז די שטאט? גלייך בלייבן מיר אין דער צווייטער זייט שטעטל ביים פאסטארונק (פאליצי-סטאנציע). ווו איז דאס שטעטל אנטרו-נען? ווו זיינען מיר ערגעץ פארפארן? עס נעמט שטיקן אין האלדז. דער דורשט ברענט מיר, ווי איך וואלט געבלאנדזשעט ערגעץ אין א מדבר. ניטא קיין שטעטל.

עס איז פארברענט געווארן פון די אפטרעטנדיקע פאליאקן אין סעפטעמבער 1939. אין טישעוויץ איז געווען א לאגער. קיין זכר פון קיין הויז. איך קאן נישט געפירן נען דאס ארט, ווו אונדזער ירושה-הויז איז געשטאנען. קיין געדעכעניש פון א שטאט, קיין וואנט, קיימער, קיין פונדאמענטן, בלויז לעכער און גריבער באדארנטע, פון וועלכע עס שרייען ארויס שווארצע, בייזע וואראנעס. ווער האט דאס אזוי פארנויסט דאס שטעטל? די פאליאקן, אונדזערע שכנים פון הונדערטער יארן, זיי האבן גע-משאטעוועט אויף דער יידישער ארעמקייט צו רויבן. זיי, וועלכע האבן געשאסן אויף אפטרעטנדיקע רויטארמיער, זיי וועלכע ווילן אונטערמינעווען די נייע פאלקס-רע-גירונג מיטן ווילדן, אונטערגעהעצטן געשריי אין לובלין: „דייטשע נאס באגא, גיט אונדז גאט!“ אט-די זיינען דאס, וואס האבן געהאלפן מארדן די יידן. זיי האבן גע-זוכט און גענישטערט גאלד און געלט פון יידן אין די ווענט, אין די פונדאמענטן. זיי האבן אלץ צעטראגן, צוגערויבט און צעגריבער, און איבערגעלאזט בלינדע גריבער באוואקסענע מיט שטעכיק ווילד-גראז.

דער הימל ברענט. די זון א בלוטיקע ראד, וואס דרייט זיך און פון ציגל-טרעפ גיסט זיך דאס בלוט אויף דער וויסמעניש. די קראצען הויבן זיך אויף מיט א דער-שראקן קראקען; זיי פילן זיך אין די ברענענדיקע וון-שטראלן.

וואס פאר א טאג איז היינט? תשעה-באב? אבער איך הער גאר ערב-שבת-די-קע געזאנג פון שיר-השירים. אט דא איז, דאכט זיך, געשטאנען דאס הוסאטינער שטיבל, דער בית-מדרש, די שול מיט די געמעלן פון חצוצרות, די שכמים מיט דגלים, דער משכן, די וואנדערנדיקע יידן אין מדבר, דער לויטן, וואס האלט דעם עק אין מויל, ווארום בעת ער נעמט אים ארויס קערט זיך איבער די וועלט, און גייט צוריק צו לער און ווייסט. דער הימל-דאך אין דער שקיעה פלאקערט איבער אונדזערע קעפ, אט לאזט ער זיך אראפ, און די פלאמען רינגלען אונדז ארום. מיר שפאנען אין א וועלט וואס שרייט אין פלאמען און ווערט נישט פארברענט. וויסמעניש! א הייסער שטויב ווירבלט. שווארצע ראבן קראקען, שפרינגען איבער די גראבנס. אן אלטע גויע וואס רעדט יידיש ברעכט מיט די הענט: „איך דערקען אייך נישט, אבער אייערע עלטערן האב איך געקענט. מאמעלעך! גאט אין הימל! מיין מאן, מיין בענעדיקן, געדענקסטו? אים האבן די גזלנים אויך דערהרגעט.“

דער פוילישער אדוואקאט פון שטעטל יערעמטשוק מיט זיין פרוי (וואס האט אמאל מיידלזייט געלעבט אין דעטראיט) פירן אונדז ארום. ער אליין איז געווען פינף יאר אין אשוויענטיש. זי דערציילט מיר אין ענגליש געוויסע פרטים פון דער שחיטה. א סך יידן ליגן אויף די לאנקעס, אין די פעלדער. מיר קומען צום טייכל, וואס האט געפירט צו דער פאשע. אמאל איז דא געווען די באד, דער הקדש. א ברייט און לוי-פיק וואסער האט זיך געדרייט צווישן די גערטנער און ווערבס. איצטער איז דאס וואסער אויסגעטריקנט. גריין-זומפיקער ליילעך פארצויגן אויף וואסער-קאלוושעס. מיר שפרייזן בלויז אריבער. זעסט אין אט די קאלוושעס, פון דאנען איז שעהנווייז גע-פלאסן דאס בלוט פון די דערשאסענע און דורכגעשטאכענע יידן. צוויי מאל זיינען פארגעקומען די גרויסע ליקוידאציע-שחיטות: די ערשטע, שבועות 1942 און די צווייטע און לעצטע 2 וואכן נאך ימים-נוראים. אט דא הינטערן גארטן פון קרויס און בוריקעס ליגן דאס ס'רוב געקוילעטע טישעוויצער צוזאמען מיט משעכאסלאוואקישע

יידן. אַמ־דאָ אין בית-הכסא-גרוֹב האָט מען געשאַכטן און נאָך זשיפענדיקע האָט מען זיי אַריינגעוואָרפֿן און פאַרקלאַפּט מיט ברעטער.

איך רייס-אויף אַ ברעט: אָפּגעשאַבענע גופים, צעבראַכענע שאַרבנס. איך פאַל אויפֿן שטעכיקן דאַרן. בלוז מיינע ליפֿן שרפֿהן פֿון דורשט. דאָס זון-ראָד בלוטיקט אויפֿן ליפֿאָוויצער וואַלד. מיר דאַכט זיך, עס איז דאָס צעטראַסקעטע ראָד פֿון דער פאַרברענטער מיל. דאָס ראָד פֿלאַמט. בלוט רוישט און שווימט אויף די שניידנדיקע פליגל. איך וויין ניט, נאָר דער ווייטיק, ווי עמעצער זאָל האַלטן אָן אָנגעגליט אייזן קעגן מיינע טונקלענדיקע אויגן. איך ווער פאַרבלענדט.

די פֿרוי דערציילט און וויינט: „איך בין אליין געווען קראַנק. ביי מיר האָט זיך אויפֿגעהאַלטן אַ יידיש מיידל. שוין און גוט איז זי געווען ווי אַ מלאַך. זי איז געקור-מען און זיך געבעטן איך זאָל זי באַהאַלטן. אָבער וווּ האָט מען אין דעם פאַרברענטן שמעטל געקאָנט עמיצן באַהאַלטן? און די מעשטשאַנעס - די פּאַליאָקן און די אוקראַינער האָבן צוגעהאַלפֿן די נאַציס. דאָס איז געווען דאָס גרויליקסטע. פּוילישע שכנים פירן די יידן-שכנים צום טויט. איך האָב זיך מיטן מיידל געזעגנט, און ווי זי איז פֿון מיין שטוב אַרויס האָט מען זי גענומען שלעפֿן ביי אירע גאַלדענע צעפֿ, און ביי דעם סטויג-היי דערשטאַכן צוזאַמען מיט אירע עלטערן, שוועסטערלעך און בריי-דערלעך. זעסט, אַט דאָס קאַמערל? אַט דאָ פֿלעגט מען פאַרשפּאַרן די פאַרוינדיקטע.“ איך בין אַרויס צו דער לאַנקע. די לבנה איז אַרויס און געזילבערט צווישן די אויפֿגעהאַקטע שאַרבנס. שאַרעס וואַראַנעס האָבן געשריגן אויף די טאַפּאַלן. איך האָב געמיינט איך וועל משוגע ווערן. איך הער דאָס אַלץ און איך בין שטום.

איך וויל וויינען, נאָר דער קוואַל פֿון טרערן איז פאַרטריקנט געוואָרן. איך וויל שרייען, נאָר דאָס געשריי קאָן זיך ניט אַרויסרייסן. עס איז שמיל, עס נאַכטיקט אויף דער לאַנקע. פֿון הינטערן סטויג-היי אויף דער פאַשע רוקט זיך אַרויס אַ פאַסטויד-יונג און פייפט אָן אומעטיקן ניגון. די הילצערנע צערקווע איז אַלט און געזונקען. דער ריח פֿון געשניטענעם היי פאַרשמעקט די לאַנקע. מיר שפּרייזן צוריק, עס נעמט טונקלען. מיר לאָזן זיך צום הויפּישן סאָד, צום אַלטן בית-הקברות. אָבער מיר טרעטן אויף צונויפֿגערוקטע מצבה-שטיינער. אָפּגעריבענע אותיות. אָבער דאָך אַ געבליבע-נע שורה דאָ און דאַרטן: „מעשה בשני אחים“, הנפטר בקש שלא יכתבו אחריו שום שבח“, „פה נטמן צנא מלא ספרא“. דאָס בית-הקברות צעאָקערט. אַ גאַרטן פֿון אַלער-ליי גרינסן. אַ גימנאַזיע איז אויפֿגעבויט געוואָרן דאַרטן וווּ עס איז געווען דער טויער. מיין זיידנס קבר, מיין עלטערן ברודערס מצבה-שטיין אָנגעשפּאַרט אויף אַן אויסגע-הוילטן בוים — קיין שפור געבליבן פֿון גרויסן הייליקן אַרט, וווּ, לויט דער לעגענדע, האָט גערוט משיח בן-יוסף. יידן האָבן עטלעכע איילן פֿון זיין קבר געטראָטן אין די זאַקן און געוואָרפֿן קוויטלעך צום אַרעמען חים. וואָס איז געווען אַ נסתר. די נאַציס האָבן דאָס פעלד צעאָקערט. דאָס לעבן און טויט פאַרשוועכט.

די פינצטערניש זינקט איבער אונדז. אין טיפֿן ווייטיק געדענק איך, אַז עס איז היינט תשעה-באָב ביינאַכט. אין קאָן זיך אָבער בשום אופן ניט דערמאָנען דעם טרויעריקן ניגון פֿון „איכה“, כאַטש איך מאַל זיך אויס די יידן אין די זאַקן, אויף די איבערגעדרייטע בענק. ניט צווישן חורבות גיי איך. אַלץ איז פאַרטיליקט געוואָרן. פאַרוואָס שריי איך ניט? מיר זיינען ווי געליימט. עס ווערט פינצטער. אַ געדיכטע פינצטערניש דעקט צו די וויסמעניש.

דער דאַרשט ברענט. איך לאָז זיך צו דעם ברונעם. אָבער בעת איך האַלט שוין אין אַרופּציען דעם הילצערנעם עמער, וואַקסט אויס הינטער מיר אַ ברייטפלייציקער פּויער. ער כאַפּט אָן דעם שעפֿ און גיסט צוריק אַריין דאָס וואַסער. „איידער מען טרינקט דאָס וואַסער מוז מען עס פריער אויפֿזידן. דאָס וואַסער איז ניט ריין. אַמאָל,

ווען עס זיינען געווען יידן איז געווען א פלומפ. היינט זיינען נישטא קיין יידן, קיין שטעטל, קיין פלומפ. טויט ארום. מיין נאמען איז קאלמוק, דער פאסטארונעק אויפן צווייטן גארן געהערט צו מיר. דו ביסט, הייסט עס, דער זשעזשעניקס זון?" (דעם שוואטס זון). יא, ענטפער איך. — „ווייסטו אפשר ווי אזוי און ווען מיינע קרובים זיינען אומגעקומען?" נו, קראצט ער זיך און קרעכצט, — ווו ווייסטו שוין אליין. אבער ווי אזוי, דאס קאן איך דיר שוין ניט זאגן. בעסער דו ווייסט ניט. זעסט, אט דארטן הינטער די שטאלן ליגן אויך יידן. מיט דראנגען האט מען צעשפאלטן די קעפ פון די אנטלויפנדיקע צום ליפאוויער וואלד. ווער האט דאס געטון? און אז דו וועסט וויסן, וועט דיר שוין גרינגער ווערן?

איך קאן ניט איינשלאפן... מיר דאכט זיך, אז די פינצטערניש שוימט און גיסט זיך, ווי וואסער-כוואליעס איבער מיר. איך בין אפגעגאסן מיט א הייס-קאלטן שווייס, און פון מיינע אויגן גיסן גיט זיך די טרערן. דער ווייטיק רייסט אויף, דער טרערן-קוואל אויפגעבראכן. איך גראב-אין מיין קאפ אין שטרוי-זאק און איך כליפע. מיינע חברים דרימלען און קרעכצן. זיי כליפען אזוי אין דרימל. פלוצלינג, מיין איך, אז עס איז שבת. שבת-ליכט פינטלען אין שטעטל. אבער לאנג פלעמלען ניט די ליכט. זיי לעשן זיך אויס. איך פרוהו אין דער פינצטערניש, מיט פארמאכטע אויגן זיי ווידער אג-צינדן. זאלן זיי ווידער שיינען און ציטערן דורך די שויבן. אבער איך קאן בשום אופן מער ניט זען דאס בילד פון א פרייטיק-צו-נאכטס מיט אנגעצונדענע, פינטלדיקע שבת-ליכט. זיי האבן זיך אויסגעלאשן. אויך די יידן, ווי ברענענדיקע שבת-ליכט זיינען אינמיטן פארלאשן געווארן.

אויף צומארגנס אין דער פרי מיטן לויפנדיקן אויטאבוס פארשווינדט דאס וויס-טעניש פון מיין הייס-שטעטל. אויפן באדארנטן מאסן-קבר ציטערט דער זילבערנער טוי. ווידער שפארן די טרערן פון די אויגן. מיר ווייסן, אז אזוי וועלן זיי ליגן אינ-מיטן פאשע-פעלד, אן א מצבה-שטיין. קיין ייד וועט אהער מער ניט קומען זיי בא-וויינען. מיר זיינען אפשר די לעצטע, וועלכע האבן אין טרויער-ווייטיק באטרערט זייערע גריבער. מיר ווייסן אויך, אז דאס, וואס איז געשען צו מיין הייס-שטעטל טישע-וויין, קאמאראוו, און זאמאשטש, האט אויך געטראפן צו אלע, אלע יידישע שטעט און שטעטלעך אין פוילן.

דורכגעבויערט איז דאס גאנצע געביין מיטן בראך. איך צער און צארן, איך בייל צונויף מיינע פויסטן: „וזכרת את אשר עשה לך נאצי-עמלק!" שטייט-אויף, זייט זיך נוקם אין די פארטיליקער פון אונדזער פאלק, אין די פאשיסטישע חיות-רעות אומעטום!

זאמאשטשער שארית הפליטה אין דייטשלאנד

מיר ברענגען דא ווייטער א ריי מאטעריאלן פון לעבן און טעטיקייט פון דער זאמאשטשער שארית הפליטה אין די דייטשע דייפֿילאגערן. אויך נאך דעם חורבן, נאך די יארן פון פיין, נויט און געוונד איז די געמיינזאמקייט און הילף־גרייטקייט פון אונדזערע זאמאשטשער נישט פארשוונדן. די פשוטע באריכטן רעדן פאר זיך.

זאמאשטשער יידן ארגאניזירן זיך

(באריכט אין דער צייטונג „אויפגאנג“, דערשינען אין מינכען — יידיש מיט לאטיינישע אותיות)

שבת דעם 14טן דעצעמבער 1946 איז אין לאגער וואלדשטאדט, ביי פאקינג, פארגעקומען דער ערשטער צוזאמענפאר פון די זאמאשטשער לאנדסלייט אין דער אמעריקאנער זאנע (פון דייטשלאנד).

אין צוזאמענפאר האבן גענומען אַנמיי 180 לאנדסלייט.

דעם צוזאמענפאר עפנט דער ח' נפתלי האלפערן, וועלכער לאדט איין אין פרעזידיום 10 לאנדסלייט און באגריסט די פארזאמלע, אונטערשרייבנדיק די נויטווענד־דיקייט פון ברידערלעכער הילף.

דאס ווארט באקומט ח' יקותיאל צויליך, וועלכער גיט אין קורצע ווערטער איר בער די געשיכטע פון טראגישן אומקום פון זאמאשטשער יידנטום. דער חזן אפעל ווייס מאכט די אזכרה פאר די קדושי זאמאשטש. די אזכרה ווערט באגלייט מיט געוויין פון אלע אָנוועזנדיקע.

נאך דער אזכרה באקומט דאס ווארט דער מיטגליד פון ארגאניזיר־קאמיטעט אין וויצע־פארזיצער פון דער לאגער־פארוואלטונג אין וואלדשטאדט, ח' משה גארפינקל, וועלכער באמאנט אויך וועגן דער נויטווענד־דיקייט פון ארגאניזירן אלע לאנדסלייט אין דער אמעריקאנער זאנע; וועגן שמענדיקער פארבינדונג מיט די ברידער אין נאָרד אמעריקע, ארץ־ישראל און אנדערע לענדער.

עס ווערט אויסגעוויילט א קאמיטעט אין פאלגנדיקן באשטאנד:

פארזיצער: משה גארפינקל — וואלדשטאדט;

וויצע־פארזיצער: ישראל גראסמאן — באד זאלצשלירף;

סעקרעטאר: ישראל גארפינקל — וואלדשטאדט;

מיטגלידער: יקותיאל צויליך — מינכען; לייב קארנמאס — וועצלאר; זלמן רא-

זענבערג — שלופפינג.

אין דער רעוויזיאַנס־קאמיסיע זיינען געווארן געוויילט פאלגנדיקע פערזאנען:

פארזיצער: יוסף דיקלער — פערנוואלד; בערל אייזנאָפּף — באד־רייכענטאל; יעקב אייל — וואלדשטאדט.

אין ערד־געריכט זיינען געוויילט געווארן: פארזיצער: דוד ריכטמאן — וועצ-

לאר; משה גארפינקל — באמבערג; הערש גוס — באד־זאלצשלירף.

- אויף דער פארזאמלונג זיינען אנגענומען געווארן פאלגנדיקע רעזאָלוציעס:
1. די לאנדסמאנשאפט שליסט זיך אן אין דער פעדעראציע פון פוילישע יידן, מינכען, אירסמאנינגערשטראסע 54;
 2. עס ווערט באשלאסן צו שאפן א היסטארישע קאמיסיע, וועלכע זאל זאמלען אלע דאקומענטן וועגן דעם אומקום פון זאמאשטשער יידנטום;
 3. דער צוזאמענפאר באשליסט צו באשטימען אלס יאָרצייט פון די אומגעקור מענע זאמאשטשער יידן 24 מאַי אין חודש ניסן;
 4. דער צוזאמענפאר באשטימט צו שאפן אן איינמאליקן פאָנד אין דער פארעם פון א פרייוויליקער באשטייערונג אויף ארגאניזאציעלע און הילף-צוועקן;
 5. דער צוזאמענפאר, נאכן אויסהערן דעם באריכט פון די לעבן-געבליבענע זאָ-מאשטשער לאַנדסלייט, די ח"ח צוויליך און צוקערמאן, וועגן דער שענדלעכער ראָל

ACHTUNG Zamoscer Landslajt

Kow Daled Nison Tow Szien Ches 3 Mai 1948
kumt for in lager

WECLAR A FAJERLICHE HAZKORE

noch di zamoscer kedojszim welche zenen umge-
kumen ojf Kidesz Haszem durch di hitlerische rocchim.

Ale zamoscer wern gebejtn cu kumen dem togkajn
WECLAR bichdej opcugeben kowid unzere brider
un szwester.

Zamoscer Komitet in der USA-Zone
Dajczland

A. Un 2802 3. 48 220

פלאַקאַט אין יידיש מיט לאטיינישע אותיות פון זאמאשטשער קאמיטעט אין דער אמעריקאנער זאָנע
וועגן דעם הוכרה-אַקט אין יאָר 1948 אין וועזלאָר.

פון זאמאשטשער „יודענראט“ און זיינע יוצר-משרתים, שטעמפלט ווי אמשארפסאן די עקלהאפטע פאררעטער פון זאמאשטשער יידנטום:
 1. מעמעק גארפינקל; 2. עזריאל שעפס; 3. שלום טישבערג; 4. שלום גערטלער (ציבעלע); 5. מאדעס ניקעלסבערג; 6. שמחה פעלדשטיין; 7. שלום טאפף; 8. ליי-זער שולץ.
 עס איז אויך פעסטגעשטעלט געווארן, אז די ערשטע אויסזידלונג פון זאמאש-משער יידן איז פארגעקומען א טאג נאך פסח 1942 און די לעצטע אויסזידלונג איז פארגעקומען דעם 15טן אקטאבער 1942.
 מיט געזאגט פון „התקווה“ איז דער צוזאמענפאר געשלאסן געווארן.

באריכט פונעם צוזאמענפאר פון דער זאמאשטשער לאנדסמאנשאפט ביי דער פעדעראציע פון פוילישע יידן (אין דער אמעריקאנער זאנע) אין לאגער וואלדשטאט — פאקינג

דעם 14טן אפריל (24 טאג אין ניסן) 9 אזייגער אונט, איז אין לאגער וואלד-שטאט, ביי פאקינג, פארגעקומען א אזכרה נאך די זאמאשטשער קדושים, אויף וועל-כער עס האבן אנטייל גענומען 460 זאמאשטשער לאנדסלייט.
 אין נאמען פון קאמיטעט פון זאמאשטשער לאנדסמאנשאפט עפנט דעם צוזא-מענפאר דער סעקרעטאר נפתלי האלפערן און נאכן איינלאדן אין פרעזידיום פאר-שטייער פון פארשיידענע לאגערן, ווערן באערט די זאמאשטשער קדושים מיט א מינוט שטילשווייגן.
 דאס איינלייטונגס-ווארט באקומט דער פארזיצער פון זאמאשטשער קאמיטעט משה גארפינקל און אין קורץ-געפאסטע ווערטער גיט ער איבער אן איבערבליק פון לעבן און שאפן פון זאמאשטשער יידנטום.
 דאן ריכט אפ דער קאנטאר זעליק קניאמעק א אזכרה, וואס עס מאכט א שטארקע איינדרוק אויף די אנוועזנדיקע.

פרעזידיום פון הזכרה-אקט אין די-פילאגער וועצלאר (דייטשלאנד), פארגעקומען אין יאר 1948.

אויף דעם צווייטן טאג, 9 צווייגער פרי, קומט פאר דער המשך פון דעם צוזא-
ימענפאר.

1. עס ווערט אויסגעוויילט אן ערדגערעכט פון 7 חברים צום אויספארשן און
באהאנדלען די פראגן פון דעם זאמאשטשער יודענראט אין געטא-פאליציי;

2. נאך דעם גיט איבער דער סעקרעטאר נפתלי האלפערן א באריכט פון דער
טעטיקייט פון דער זאמאשטשער לאנדסמאנשאפט;

3. א קאסי-באריכט גיט איבער דער קאסירער ישראל גארפינקל;

4. אין דער צייט פון די דעכאטן ווערן אין א באזונדערן צימער אויסגעהערט
דורכן ערדגערעכט 15 עדות, וועלכע האבן געלעבט אין זאמאשטשער געטא, וועגן
דער טעטיקייט אין זאמאשטשער יודענראט, ברודר ווילדער, און אין דער געטא-פאר-
ליציי סטאך פליישמאן, אויף וועלכע עס איז געפאלן א באשולדיקונג, און וועלכע זיי-
נען געווען אויף דעם צוזאמענפאר.

5. זעקס צווייגער נאך מיטאק ווערט פארענדיקט די אויספארשונג און נאך א
בארעטונג פון דעם ערדגערעכט ווערט ארויסגעגעבן דער פסק, וועלכער ווערט פאר-
געלייגט צום אפראכירן.

6. נאך דעם טרעט מען צו צום אויסוויילן א צווייטן קאמיטעט, רעזיוואנס-קא-
מיטעט און ערדגערעכט. אבער נאכן ארויסזאגן זיך איינשטימיק דורך דער פארזאמל-
ונג, פארבלייבן אלע 3 אינסטאנצן אין דעם זעלביקן באשטאנד.

דאס שלום-ווארט באקומט דער וויצע-פארזיצער ישראל גראסמאן, וועלכער דריקט
אויס א דאנק די חברים פון לאגער וואלזשטאדט-פאקינג, וועלכע האבן אזוי פרייע-
טיק איינגעארדנט די אוכרת.

מיט „התקווה“ ווערט דער צוזאמענפאר געשלעסן.

פ ר א ט א ק א ל

פון דער ויצונג פון דער אויספארשונג-קאמיטעט ביים זאמאשטשער קאמיטעט,
אין אנטווייל פון ערדגערעכט פון די ח"ח הערש גוס, משה גארפינקל, דוד רויטמאן

גרופע זאמאשטשער אין דיי-פילאגער וועצלאר (דייטשלאנד) אין יאר 1948.

און די צוגעוויילטע חברים, 1. שלמה אייזענבערג, 2. יידל סאכאל, 3. יהודה ראק, 4. אשר העכטקאפף, וועלכע איז פארגעקומען אין לאגער וואלדשטאדט-פאקינג דעם 15טן אפריל 1947.

אלס פארזיצער פון דער אויספארשונג-קאמיסיע איז איינשטימיק אויסגעוויילט געווארן דער ח' דוד ריכטמאן, אלס סעקרעטארן די ח"ח אשר העכטקאפף און שלמה אייזענבערג.

עס ווערט באשטעטיקט ארויסצורופן אלע לעבנס-געבליבענע פון אונטער דער דייטשער אקופאציע, אויסצופרעגן אויף וועמען עס פאלט נאך א חשד פון ניט ער-לעכע האנדלונג לגבי די זאמאשטשער יידן.

עס זיינען פארהערט געווארן 15 עדות, וועלכע יעדנס (דערקלערונגען) איז שריפט-לעך פראטאקאלירט געווארן, אויך קאנפראנטאציעס מיט די באשולדיקטע:

ברוך ווילדערס און סטאך פליישמאנס אייגענע דערקלערונגען זיינען פארצייכנט געווארן. נאכן פארהער פון די עדות איז די קאמיסיע געקומען צום פאלגנדיקן בא-שלוס און פארצולייגן פאר דער אלגעמיינער פארזאמלונג צו אפראכירן:

וועגן ברוך ווילדער איז איינשטימיק געענטפערט געווארן אויף די פראגן, וועל-כע זיינען געשמעלט געווארן דורך דער קאמיסיע:

(1) צי קאן מען פארגלייכן ברוך ווילדער מיט די איבעריקע פון דעם „יודענראט“ צום ביישפיל מיט מעמעק גארפינקל, טישבערג, שעפס, שלום ציבאלע? — ענט-פער: נ י י !

(2) צי איז ברוך ווילדער שולדיק ער זאל ווערן אויסגעשלאסן פון דער יידישער געזעלשאפט? (ענטפער) — נ י י !

3. דאך ברוך ווילדער, זייענדיק א מיטגליד פון „יודענראט“, וויסנדיק פון דער שעדלעכער טעטיקייט פון יודענראט און נישט רעזיגנירנדיק פון דעם אמת, קען ער נישט אויספירן קיין לייטנדיקע געזעלשאפטלעכע ארבעט.

וועגן פליישמאן סטאך (לאופער), וועלכער האט געארבעט אין דער פאליציי

יזכור-אקט פון די זאמאשטשער אין לאגער שטייער ביי לינג (עסטרייך), אחרון של פסח תש"ז, 1947.

פ נ ק ס ז א מ א ש ט ש

אונטער דער אקופאציע, איז פעסטגעשטעלט געווארן, אז ער האט אויסגעפירט די ארבעט צוזאמען מיט די איבעריקע פאליציי, וועלכע דארף פאראורטיילט ווערן. נעמענדיק אין אכט זיין מינדעריעריקייט פון יענער צייט, וועלכע האט געקאנט באאיינפלוסט ווערן פון עלטערע, קען ער נישט פאראנטווארטלעך זיין פאר זיינע טאטן.

אויסער די אויבנדערמאנטע פערזאנען איז קיין שום באשולדיקונג נישט איינגעפלאסן.

פאר דער ריכטיקייט פון אריגינאל, סעקרעטאר — האלפערן.

וואלדשטאט דעם 15 אפריל 1947.

* * *

די לעצטע צוויי דאקומענטן (באריכט און פראטאקאל) זיינען צוגעשיקט געווארן צום זאמאשטשער קאמיטעט אין נירנאָרק. זיי זיינען באגלייט מיטן ווייטערדיקן בריוול:

קאמיטעט פון זאמאשטשער לאַנדסמאנשאַפט
אין דער אום זאָנע אין וואלדשטאט—פאָקיןג

צום זאמאשטשער קאמיטעט אין נירנאָרק:

ביילייגנדיק דעם באריכט פון אונדזער צוזאמענפאר, ווי אויך דעם אורטייל פון ערנגעריכט און פאטאגראפיעס פון דער אזכרה, בעטן מיר אויך ווי ווייט מעגלעך שנעל אונדז צו שרייבן ענטפער.

מיר ווונדערן זיך, וואס איר האט ביז איצט נישט געשריבן צו אונדז קיין בריוול. אין דער נאענטסטער צייט וועלן מיר אויך אריינשיקן גענויע רשימות פון אלע לעבן געבליבענע זאמאשטשער לאַנדסלויט פון דער אמעריקאנער זאָנע, וועלכע זיינען ביי אונדז רעגיסטרירט איבער טויזנט.

אין דערווארטונג פון אויך שנעלן ענטפער, צייכענען מיר מיט אכטונג:

פארויזער — גארפינקל.

סעקרעטאר — האלפערן.

וואלדשטאט דעם 22סטן אפריל 1947.

* * *

אלע דאקומענטן זיינען אין יידיש מיט לאטיינישע שריפט.

דער שטעמפל פון די זאמאשטשער
שארית הפליטה אין לאגער וואלד-
שטאט פאָקיןג.

חיים שפיואייזן

אין אונדזער פנקס געפינט זיך א גאר גרויסע צאל ארבעטן פון חיים שפיואייזענען. טייל פון זיי, בעיקר דאס וואס האט א שייכות צו זיינע זכרונות וועגן דער געזעלשאפטלעכער באוועגונג אין זאמאשטש איז שוין במילא זיין אויטאביא-גראפיע.

געבוירן אין יאר 1885, בערך, איז ער פון זיין יוגנט אן געווען אקטיוו געזעלשאפטלעך, דער עיקר אין דער יידישער סאציאליסטישער באוועגונג — פריער אין דער „ס"ס" און נאכדעם אין „בונד", ווו ער האט אן איבערייט געהערט הער 40 יאר.

זיין עיקר-טעטיקייט אין די לעצטע יארן פאר דער צווייטער וועלט-מלחמה איז געווען געווייטער מעט דער שול-און קולטור-ארבעט. ער איז פון די אקטיווסטע אין דער ארטיקער אפטיילונג פון דער יידישער שול-ארגאניזאציע און פארוואלטער פון דער י. ל. פריץ-שול. ער איז פון די וואס שטייען די גאנצע צייט ביי דער י. ל. פריץ-ביבליאטעק.

בעת דער צווייטער וועלט-מלחמה געפינט ער זיך אין ראטנפארבאנד — פריער אין די קאלטע מקומות און שפעטער נאך דער שיקארסקי-אמנעסטיע וווינט ער איז לענינאבאד, טאדזשיקיסטאן.

ווען פוילן ווערט באפרייט פון די נאצישע אקופאנטן, קומט ער צוריק מיט די רעפארמאירטע. ער וווינט אין שטעטשין און גיט זיך אפ מיט ארגאניזירן די זא-מאשטשער שארית-הפליטה. ער איז די נשמה פון דער דאזיקער ארבעט. דורך זיינע הענט גייט די גאנצע פארבינדונג און הילף.

נישט געקוקט וואס די שארית-הפליטה איז באשטאנען פון פארשידענע געזעל-שאפטלעכע ריכטונגען האט ער, דער בונדיסט, גענאסן פון אלעמענס צוטרוי און גע-ווען געאכטעט.

פון פוילן פארט ער אריבער קיין ישראל. דארטן איז ער אויך בראש פון די זא-מאשטשער שארית-הפליטה און איז פון די איניציאטארן ארויסצוגעבן א פנקס זא-מאשטש. ער איז דער פארבינדער מיט די אמעריקאנער לאנדסלייט וואס האבן גע-האלפן ארויסצוגעבן דעם דערשינענעם אין ישראל זאמאשטשער יזכור-בוך „זמושין" בגאונה ובשכרה.

ער איז פון די סטימולירנדיקע ביים אנהייבן דאס ארויסגעבן פון אונדזער פנקס. זיינע ארבעטן, זיינע מאטעריאלן זענען מאקע אין אונדזער פנקס אויסגענוצט געווארן. נישט געווען אים באשערט צו זען די פרוכט פון זיין שטרעבונג — אויפשטעלן א יזכור-מאנומענט פאר אונדזער געליבטער היימסטאט — זאמאשטש.

די זאמאשטשער האבן אין אים פארלארן איינעם פון אירע איבערגעגעבנסטע עסקנים. און אונדזער פנקס איינעם פון די, וואס זענען מיט לייב און לעבן געווען אריינגעטאן אין דער צוגרייטונג פון דעם דאזיקן ספר.

הגם ער איז נישט געווען אונטער דער נאצישער לאפע, הגם ווייט פון די היט-לערישע רציחות איז ער אבער אויך א קרבן פון דעם קאטאקליזם פון אונדזער דור. כבוד זיין אנדענק!

זאמאשטשער אין דער וועלט

מיר האלטן שוין ביים לעצטן קאפיטל פון אונזער פנקס.

מיר האבן אין אונזער ספריזכרון געמאכט א גאָר לאנגן שפאציר.

מיר זיינען מיטגעגאנגען מיט אונזערע אור-אורי-עלטערן; די יעניקע וואס האבן מיט הונדערטער יאָרן צוריק געלייגט דעם בראשית פון דער קהילה-קדושה און אויך בייגעוויינט די לעצטע שעה פון די גסיסה-קראמפן פון די קדושים פון זאמאשטש.

מיר זיינען מיטגעגאנגען אין אַלע צייטן און אין אַלע ערטער. אויף אַלע גאסן און הויפן; אויף אַלע וועגן און שטעגן; אין אַלע שולן און קלובן; אין אַלע ערטער פון תורה און חכמה; אין אַלע פלע-צער פון מי און פראצע.

מיר האבן מיטגעלעבט די פריידן און די ליידן פון די דאָזיקע יאָר-הונדערטער. מיטגעטאנצט אויף די שמחות פון דער אַלטשטאַט, ניישטאַט און בראַוואַר; מיר האבן זיך אויך באטייליקט אין די לוויה-צוגן — צום נייעם און אַלטן בית-עולם.

מיר האבן אויך באגלייט אונזערע אומפארגעסלעכע בעת זייער לעצטן וועג...

דעם דאָזיקן לאנגן וועג פון דורות האבן מיטגעמאכט אַלע זאמאש-טשער, אומעטום ווהין דער גורל פון צייט אָדער דער וואַנדל פון יאָרן האט זיי פארטראָגן.

צעזייט און צעשפרייט זיינען די זאמאשטשער זין און טעכטער אייבער אַלע וועלט-טיילן. דורך פארשידענע וועגן און אומשטאַנדן זיינען זיי אַהין פארוואַגלט געוואָרן. זיי האבן דאָרטן נייע היימען געבויט; דורות אויפגעשטעלט; אָבער זייער היימ-שטאַט נישט פארגעסן.

דער דאָזיקער אַפטייל איז טאקע געווינדמעט די דאָזיקע קינדער פון זאמאשטש, די צעשפרייטע איבער אַלע קאָנטינענטן. זאָלן זיי נישט פעלן אין אונזער „פנקס זאמאשטש“.

זיי קענען דאָך נישט פעלן — דאָס האבן זיי דאָך טאקע רעאליזירט דעם דאָזיקן אויפטו.

זאמאשטשער לאנדסלייט

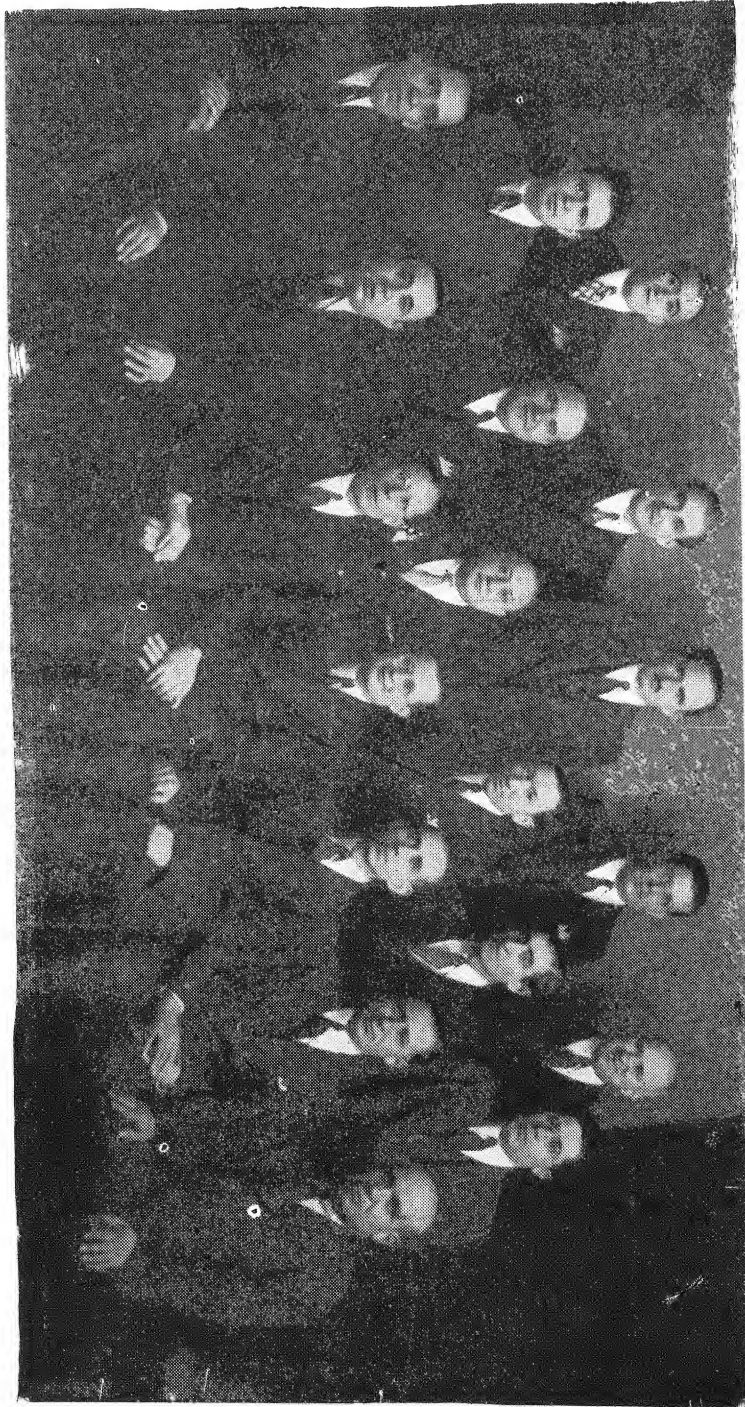
(זייער לעבן און ווירקונג אין די פארייניקטע שטאטן)

די אויסוואנדערונג פון זאמאשטשער יידן קיין אמעריקע האט זיך אנגעהויבן א סך שפעטער ווי פון אנדערע פוילישע און רוסישע שטעט. דער דאזיקער פאקט האט זיכער גאר א סך צו טאן מיט דער ספעציפישער מענטאליטעט פון דעם זאמאשטשער ייד. קודם-כל האבן די יידן פון זאמאשטש בדרך-כלל זיך נישט געיאגט נאך קיין וויי-טע און גאלדענע גליקן אין דער פרעמד. די שטאט, ווי באקאנט, איז געווען אן איי-דעלע, א קולטורעלע און אויך אירע אויסערלעכע שיינקייטן — האט געשמעקט מיט אייראפעאישן צויכער — האבן צוגעהאלטן דעם ייד צו זיין היים.

דאס יידישע זאמאשטש האט זיך געיוחסט מיט איר היסטארישן עבר. יעדער איינער האט זיך געהאט זיין אייגענע „גאלדענע קייט" און עס האט זיך טאקע נישט געגלוסט זיך אוועקצולאזן אין אזא ווייטער וועלט, ווו דער „יוחס ליגט אויפן בית הקברות" און מען ווייסט נישט ווער איז ווער... אויסער דעם האט יעדער זאמאשטשער ייד געהאט א ביסל וועלט-דערפארונג, אויך צוליב דער געאגראפישער פאזיציע פון דער שטאט — און דערפאר האבן א סך יידן געהאט זייער קלוג-סקעפטישן בליק וועגן די גרויסע גליקן, פון וועלכע מען דערציילט זיך אזוי פיל אן. די אייגענע שטאט מיט אירע זכרונות האט אים מאגנעטיש צוגעהאלטן, בעת דאס מיסטישע אמערי-קע איז אזוי ווייט...

ווען האבן די ערשטע יידן פארלאזט זאמאשטש אויפן וועג קיין אמעריקע? איך נעם זיך נישט אונטער דאס פעסטצושטעלן, אויף א וויסנשאפטלעכן וועג, מיט דער גאנצער פינקטלעכקייט. לויט מיין השערה האט דאס געמוזט זיין אנהייב נייעציקער יארן פונעם פארגאנגענעם יארהונדערט. על פי רוב האבן זיך אוועקגע-לאזט, ווי מען זאגט עס, „וואנדערן איבער ימים" מענטשן פון מיטעלן עלטער. היות ווי אין אייראפע האט מען בעיקר געהערט דעם נאמען „ניר-יארק" האבן זיך די דאזיקע ערשטע זאמאשטשער אראפגעלאזט אין ניר-יארק און, ווי דער שטייגער איז, זיך באזעצט אין דער יידישער געגנט פון איסט סייד. די סיבות דערצו זיינען גוט באקאנט פון דער יידישער עמיגראציע בכלל: אויב מען האט זיך שוין ארויס-געלאזט פון דער היים — זאל מען כאטש אין דעם ווייטן אמעריקע זיין צווישן יידן... ערשט מיט דער פארגרעסערטער עמיגראציע האבן זיך אונדזערע לאנדסלייט גענומען צעשפרייטן איבער דער גאנצער לענג און ברייט פון זייער נייער היים. מען האט שוין גענומען הערן וועגן זאמאשטשער לאנדסלייט, וואס זיינען צעווארפן אי-בער פארשיידענע שטעט פון אמעריקע — אויך גאר טיף אין לאנד. אבער די גרעס-טע מערהייט האט זיך פארט פארליבט אין ניר-יארק.

דער פראצעס פון איינבירגערונג ביי אונדזערע לאנדסלייט האט אויסגעזען נישט אנדערש, ווי פון דער יידישער עמיגראציע בכלל: דאס קאפיטל פון שוויץ-שעפער

די טעטיקע, בשעתם, מיטגלידער פון דעם ברענטש 57 אָרבעטער רינג. — זון רעכטס צו לינקס, זיצנדיק ערשטע ריי: אליה ראכמאן, מ. אבערפערשט, יאסל העקער, ישראל זילבער, א. אַרבעטספּעלד, י. ביי, שטייטענדיק: איוו הערמאַן, א. שארף, י. פלוג, בראדווייז, מ. שפינדל, דריטע ריי: ש. סילדער, באדוויין, פרץ האקמאן, דוש. פאקס, טש. ריינער.

און די שווערע איבערשיכטונג האט נישט אויסגעמיטן אויך אונדזערע עמיגרענטן. נאך עס האט זיך פארט געבענקט צו עפעס העכערס, ווי דער סאמע נאקעמער קאמף פאר דער עקזיסטענץ. ווי נאך מען האט זיך באוויזן עטוואס איינצוארדענען, האבן טייל זאמאשטשער גענומען ערנסט טראכטן וועגן אן ארגאניזירט לעבן אין די רא-מען פון א לאנדסמאנשאפט. דאס האלטן זיך צוזאמען האט געדארפט פארטרעטן אין א געוויסער מאס די היים, נאך וועלכער עס האט זיך אזוי שטארק געבענקט. דאס איז פשוט געווארן א גייסטיקע נויטווענדיקייט. דאס טרעפן זיך מיט היימישע און דאס אויסלעבן זיך אין אייגענעם קרייז האט געקענט לינדערן די איינזאמקייט ביי די לאנדסלייט, וואס זיינען שוין ביסלעכווייז צעווארפן געווארן איבער דעם גרויסן נוי-יארק.

דער ערשטער פרוו צו ארגאניזירן אן אייגענעם פאריין איז געמאכט געווארן אין יאר 1906. די זאמאשטשער ארגאניזאציע, וואס איז דאן געגרינדעט געווארן, האט באקומען דעם לאנגן נאמען „אינדעפענדענט זאמאשטשער ארדינאצקער קראנקן אונטערשטיצונג פאריין“. שפעטער האט זיך דער פאריין איבער-ארגאניזירט אין דעם איצטיקן „זאמאשטשער ביקור-חולים“.

די שפעטערדיקע עמיגראציע-כוואליע איז שוין באשטאנען פון גאר אן אנדערן עלעמענט. עס האבן שוין אנגעהויבן קומען יונגע מענטשן מיט א באשטימטער וועלט-אנשיאונג און מיט באשטימטע באפרייאונגס-אידעאלן. על-פירוב האבן זיי געהערט צום „בונד“, וועלכער איז דאן געווען שטארק פאפולער אין אונדזער שטאט און גאר שטארק באוויקט די יוגנט. דער דאזיקער פרישער עלעמענט האט זיך שוין מער נישט געקענט אריינפאסן אין דעם ענגן קרייז פונעם נארוואס דערמאנטן פאריין. ער האט נישט געקאנט באפרידיקן זייערע גייסטיקע באדערפענישן.

סוף 1906 איז דערפאר געלייגט געווארן דער יסוד פאר א נייעם פאריין מיטן נאמען „זאמאשטשער יאנג מענס פראגרעסיווער אונטערשטיצונגס-פאריין“. מיט זיין גרינדונג האט זיך אנגעהויבן א נייע טעטיקייט צווישן אונדזערע לאנדסלייט. זאלן דא דערמאנט ווערן די נעמען פון יענע ערשטע גרינדער און טוער ווי: פריץ האקמאן, ה. שווארצבערג, עוזר שאצקאמער, טש. אומראכט, דזש. קרוק, אב. שארף, א. אר-בעספעלד, פישל וויינשטיין, ס. באסיאן און פיל אנדערע.

די דאזיקע פיאנערן האבן געשאפן אן אינסטיטוציע אין געזעלשאפטלעכן לעבן פון אונדזערע לאנדסלייט, וואס לעבט און ווירקט ביזן היינטיקן טאג אונטער אן אנדער נאמען.

דער דאזיקער יונגער פאריין האט אין יענער צייט אנגעפירט א פארצווייגטע טעטיקייט פון קעגנזייטיקער הילף פאר זיינע מיטגלידער. ער האט אויך גאר א סך געשטיצט די אינסטיטוציעס פון דער אלטער היים. זיין איינפלוס האט זיך פארגרע-סערט פון טאג צו טאג. און ער האט אויך געהאט א גרויסע השפעה אויף די ני-געקומענע לאנדסלייט. מיטן-עסן קומט דער אפעטיט — און צוזאמען מיטן ווקס פון די טעטיקייטן האבן די מער-פראגרעסיווע מיטגלידער דערשפירט, אז עפעס פעלט נאך. זיי האבן איינגעזען, אז דער פאריין, ווי א סעפאראטע אינסטיטוציע, קען נישט טאן די געהעריקע ארבעט צו וועלכער זיי שטרעבן. א סך פון די טעטיקע מיטגלידער האבן זיך ארומגעטראגן מיטן געדאנק, ווי אזוי אריינצופירן דעם פאריין אין דער ברייט-פארצווייגטער ארבעטער-באוועגונג.

אין א גינסטיקן מאמענט האט דער טעטיקער (ביזן היינטיקן טאג) מיטגליד יאסל העקער פארגעשלאגן, אז דער פאריין זאל זיך אנשליסן אינעם „ארבעטער-רינג“ און ווערן א טייל פון דער גרויסער און ארגאניזירטער ארבעטער-משפחה. עס האט אים באלד אונטערגעשטיצט אונדזער לאנדסמאן אהרן דייטש און נאך א ריי

טעטיקע מיטגלידער. עס האט זיך באלד אנטוויקלט א דיסקוסיע פאר און קעגן. ווי עס ווייזט אויס, האט דא אויך געמוזט שפילן א ראל אונדזער לאנדסמאן פישל גע-ליכטער, וועלכער איז אין יענער צייט געווען געהילף-עקערמאן פונעם ארבע-טער-רינג.

נאך א ריי דעכאטן האט זיך דער פאריין ענדלעך, אין יאר 1919, אָנגעשלאָסן אין דעם גרויסן און ברייט-פארצווייגטן אַרדן „ארבעטער-רינג“. מיט דער אָנשלי-סונג איז דער פאריין פארוואנדלט געווארן אין א ברענטש מיטן נאמען „יאָנס מענס זאמאשטשער פראָגרעסיוו ברענטש נומער 375“. דעם קרעדיט פארן דורכפירן די דאזיקע אָנשליסונג מוז מען אויך געבן די דערמאנטע פריין האקמאן, שאצקאמער, א. ארבעטפֿעלד און נאך פיל אנדערע טוער.

נאכן אָנשליסן זיך אינעם „ארבעטער-רינג“ — וועלכער האט אפטיילונגען כמעט אין יעדער אמעריקאנער שטאט און שטעטל, ווי אויך אין קאנאדע — האט דער ברענטש באקומען די מעגלעכקייט צו שטעלן זיך אין קאנטאקט מיט אונדזערע לאַנדסלייט, אויסער ניו-יאָרק. דאס האט אונדז דערמעגלעכט צו טאן בשותפות אונ-דזער הילפס-אַרבעט פאר דער אלטער היים אין דער ערשטער וועלט-מלחמה און פאר אונדזערע לעבנגעליבענע לאַנדסלייט נאך דער צווייטער וועלט-שריפה... עס דארף דא אונטערגעשטראכן ווערן, אז אונדזער ברענטש האט נישט בלויז געשטיצט מלחמה-געלימטענע. ער האט אויך געשטיצט מיט א ברייטער האנט די קינ-דער-שולע אויפן נאמען פון י. ל. פריין, די ביבליאטעק, לייקאסע און אנדערע אינס-טיטוציעס פון אונדזער היימ-שטאט.

א באַזונדער קאפיטל איז די גרויסע הילפס-אַרבעט פונעם ברענטש אין די ראמען פון פארייניקטן הילפס-קאמיטעט, וועלכער האט געטאן ווונדערלעכע ארבעט נאכן דעצטן פאלקס-אומגליק. זאלן דא דערמאנט ווערן בלויז עטלעכע אומדערמידלעכע טוער: דער פארויצער ה. שוואַרץ, סעקרעטאר יצחק לייב הערמאן, שלמה לובלינער, דזש. הערמאן און פיל אנדערע.

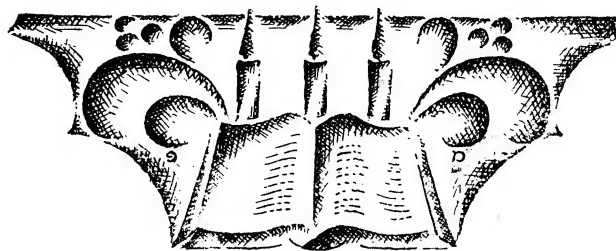
אונדזער בילד וואלט נישט געווען קיין פולס, ווען מיר זאלן דא נישט איבער-געבן כאַטש א קליינעם טייל טעטיקייטן פון דעם „ברענטש נומער 375 ארבעטער-רינג“ אין די לעצטע צענדליקער יאָרן:

דער ברענטש פירט א ברייט-פארצווייגטע קולטור-טעטיקייט, אראנזשירט לעך-ציעס איבער ליטעראַרישע און צייטלעכע פראגן פון באקאנטע לעקטאָרן; ער העלפט מיט אַרויסצוגעבן ביכער און זשורנאַלן; ער שטיצט קולטורעלע אַרגאַניזאַציעס און הילף-אינסטיטוציעס — בעיקר די פון ארבעטער-רינג וכדומה.

ביים היינטיקן טאג פארייניקט דער ברענטש ארום זיך בערך דריי הונדערט משפחות. ביי 95 פראצענט פון דער מיטגלידערשאפט זיינען זאמאשטשער געבויר-ענע. ביי דער אַנפירערשאפט פונעם ברענטש שטייען ביים היינטיקן טאג די גוט-באקאנטע פריינד: י. העקער, ש. טייך, דזש. פאקס, מ. אַבערפערשט, פינקלער, דזש. ספאָדעק, סאַל סילווער, אהרן קרוק און נאך אנדערע, איבערגעגעבענע עסקנים.

מיר האבן נישט קיין גענויע סטאטיסטיק וויפיל אונדזערע לאַנדסלייט עס האבן זיך באַזעצט אין די פארייניקטע שטאַטן. מען איז זיך משער, אז עס געפינען זיך דא בערך דריי טויזנט זאמאשטשער משפחות. מער ווי א העלפט וווינען אין ניו-יאָרק און די אנדערע זיינען צעשפרייט איבערן גאַנצן לאַנד. גרעסערע זאמאשטשער קאָלאָניעס געפינען זיך אין אַזעלכע שטעט ווי שיקאַגאָ, דעטראַיט, פילאַדעלפיע, א. אַנד. א צאל לאַנדסלייט געפינען זיך אויך אין מאַנטרעאַל, קאַנאַדע. אין די דאזיקע שטעט זיינען אונדזערע לאַנדסלייט אַרגאַניזירט אין קליינע, אַבער ווירקנדיקע לאַנדס-מאַנשאַפטן.

א לענגערע צייט האט „ברענטש 375" פארייניקט ארום זיך די גרעסטע צאל פון אונדזערע לאנדסלייט, וואס געפינען זיך אין ניריארק און דער אומגעגנט. נאך דעם אויפקום פון דער קאמוניסטישער באוועגונג איז די ארבעטערשאפט אין אמעריקע געשפאלטן געווארן. דאס האט זיך אויסגעוויקלט אויך אויף אונדזער ברענטש. א טייל פון אונדזערע טעטיקע ביזנעסער האבן זיך אפגעשפאלטן און אוועק צום קאמוניסטישן „אינטערנאציאנאלן ארבעטער ארדן", ווו זיי האבן זיך ארגאניזירט אונטערן נאמען „י. ל. פרייז ברענטש נומער 75 א.ג.א." אין דער לעצטער צייט האט זיך דער „אינטערנאציאנאלער ארדן" געמוזט רעכטלעך אויפלייזן אין אמעריקע. א טייל פון די אמאליקע לאנדסלייט, וואס זיינען אוועק אהין, זוכן איצט ווידער א וועג צו אונדזער ברענטש. אייניקע זיינען שוין צוריקגעקומען פון זייער לאנגן וועג צו זייער אלט-אויסגעפרווסטער און ווארעמער היים. אויך די אנדערע וועלן זיכער צוריקקומען, וויבאלד זיי וועלן זיך נאך וועלן אויסלעבן אין דער היימישער סביבה. אונדזער אלט-יידישע שטאט זאמאשטש איז שוין פארשוונדן פון דער יידישער מאפע, אבער די געבליבענע לאנדסלייט אין אמעריקע באמיען זיך ווי ווייט מעגלעך אויפצוהאלטן אין זכרון זאמאשטשער זכרונות, זאמאשטש פארגאנגענהייט און איר גרויסן ביישטייער צו דער אלגעמיינ-יידישער קולטור, וואס וועלן נישט דערלאזן, אז מיר זאלן זי פארגעסן. די טראדיציע פון זאמאשטש ווערט אויפגעהיט, ווי ווייט עס איז נאך מעגלעך אין דער גרויסער וועלט פון די פארייניקטע שטאטן.

אנטשטייאונג און אנטוויקלונג פון זאמאשטשער פראגרעסיוו ברענטש 375 ארבעטער-רינג

אין יענע יארן איז דאס אימיגראנטן-לעבן נאך נישט געווען ארגאניזירט אין פאראייניגן אדער לאנדסמאנשאפטן.

דער עלנט, דער אומעט פון נייעס עמיגראנט האט געדריקט דאס געמיט, ס'איז דעריבער געווען פארשטענדלעך, אז צווישן די ניי-אריבערגעקומענע זאל וואקסן דער באגער זיך צו ארגאניזירן אין „סאסייעטיס“, און „לאנדסמאנשאפטן“, מיט דעם צוועק צו באזארגן אים אין פאל פון קראנקייט, ארבעטלאזיקייט און נויט.

פארשיידן זיינען געווען די וועגן און מיטלען כדי דאס צו דערגרייכן. די רעלי-גיעזגעשטימטע האבן געבויט שולן ווו זיי האבן שבת און יום-טוב געדאוונט; די באלעכאטישע יידן האבן געגרינדעט „סאסייעטיס“, ווו זיי האבן זייער געזעלשאפט-לעבנקייט געפירט, די ראדיקאלע עמיגראנטן האבן געזוכט זייער ארט, ווו זיי זאלן קאנען פארועצן די אידעאלן, וואס זיי האבן מיטגעבראכט פון דער אלטער היים.

אין אנהייב פון דעם יארהונדערט האט זיך אויך אנגעהויבן צו ארגאניזירן דאס לעבן פון די זאמאשטשער לאנדסלייט. אין חודש סעפטעמבער, מוצאי ראש-השנה, אין יאר 1906, איז געגרינדעט געווארן די זאמאשטשער „סאסייעטי“ אונטערן נא-מען „זאמאשטשער פראגרעסיוו יאנג מענס בענעוואלענט אסאסיאיישאן“. די גרינדונג איז פארגעקומען ביי היים שווארצבערג אין הויז 290 דילענסי סטריט, ניו-יארק. געגרינדעט איז די סאסייעטי געווארן פון פאלגנדיקע זאמאשטשער: היים שווארצבערג, מאיר שווארצבערג, פריץ האקמאן, איזי שאצקאמער, סעם שווארץ, איזי שווארץ, אברהם ראזען, פישל וויינשטיין, סעם האפענוואסער, מאקס ראפעלד, אברהם שארף, יאסל מייער און שמואל-יאסל באסיאר.

באזאמטע זיינען געווען: אברהם שארף (פרעזידענט) מאיר בראון (וויצע-פרעזידענט), מאקס ראפעלד (סעקרעטאר), דאקטאר פאר דער סאסייעטי — מ. בערנפעל. די סאסייעטי איז געוואקסן אין איר צאל מיטגלידער. דער אימיגראנטן-שטראם האט געהאלטן אין איין ברענגען אלץ מער און מער זאמאשטשער. צווישן די מער היינטוועלטליקע אימיגראנטן, הויפטזאכלעך צווישן דער יוגנט, איז אנטשטאנען א באוועגונג זיך אנצושליסן אין דעם ארבעטער-רינג. דאס לעבן, דער אידעאלאזם און די טעטיקייטן אין די רייען פון ארבעטער-רינג האט זיי אימפאנירט. דער רעזולטאט איז געווען, אז א גרויסע צאל זאמאשטשער לאנדסלייט אין דער שטאט ניו-יארק, האבן זיך קאלעקטיוו אנגעשלאסן אינעם ארבעטער-רינג, אונטערן נאמען „זאמאש-טשער פראגרעסיוו ברענטש 375 ארבעטער-רינג“.

איינגעשווירן איז דער ברענטש געווארן דעם 11טן יולי 1919. אירע ערשטע באזאמטע זיינען געווען: פריץ האקמאן (פינאנץ-סעקרעטאר), אהרן דייטש (פראטא-קאל-סעקרעטאר); אברהם ארבעספעלד (קאסיר) איזי שאצקאמער (האספיטעלער).

אן אינטענסיווע און אימפעטפולע באוועגונג האט זיך אנגעהויבן אין ברענטש, די מיטגלידערשאפט איז געוואקסן אלץ גרעסער אין צאל, די מעטיקייטן און פארשיידענע אקטיוויטעטן האבן מיט יוגנטלעכן ברען אריינגעבראכט א ניי לעבן, נייע געדאנקען, נייע באגריפן.

אפיציעל איז דער ברענטש געגרינדעט געווארן דעם 11טן יולי 1919, ווי א טייל פון ארבעטער-רינג האט ער, זעלבסטפארשטענדלעך, איינגעשלאסן אין זיין מעטיקייט די אלע ארבעטן, וואס דער ארבעטער-רינג האט אנגעצייכנט פאר די ברענטשעס און האט געגעבן די מיטגלידער די אלע פריווילעגיעס, צו וועלכע זיי זיינען בארעכטיקט.

אונדזער ברענטש האט זיך נישט באנוגנט בלויז מיט דעם וואס דער ארבעטער-רינג גיט, מיר האבן אויך איינגעפירט אייגענע לאקאלע אויפטוען: **שמיצע, פאליטישע מעטיקייט און הילף פאר זאמאשטש.** — מיט א ברייטער האנט שמיצט דער ברענטש אלע געזעלשאפטלעכע, פילאנטראפישע און קולטורעלע אינסטיטוציעס אין אמעריקע און ביז דער צווייטער וועלט-מלחמה — אויך די אינסטיטוציעס אין דער אלטער היים.

ביי די מיטגלידער אין ברענטש שפיגלט זיך אפ דאס גאנצע לעבן פון יידישן קיבוץ דא אין לאנד, פון פארשיידענע טיילן פון אונזער יידיש לעבן אין אמעריקע קומען צו אונדז און ווענדונגען און די וויכטיקסטע פון זיי קריגן אונדזער פולסטע שמיצע.

אין די יארן פון מלחמות, הונגער און נויט אין אייראפע, האבן מיר שטענדיק אויסגעשטרעקט א ברידערלעכע האנט צו אלע, וואס האבן אונדז געבעטן הילף. ווען דער פאזשע און נאציזם האבן גענומען אויסשפרייטן זייערע שווארצע פליגל איבער דער וועלט און ס'האט זיך אנגעהויבן דער געראנגל מיט די כוחות פון נאציזם און פאזשע, האבן מיר, ווי א טייל פון ארבעטער-רינג, געשמיצט די אונטערערדישע באוועגונגען, וואס האבן מיט מסירת-נפש געקעמפט קעגן די רעדאקציערע כוחות.

מעטיקייט בעת די מלחמות. — מיטן אריינטריט פון אמעריקע אין דער ערשטער וועלט-מלחמה, האבן מיר זיך געשמעלט אין גאנצן צו דינסט פון אונדזער לאנד. א צאל פון אונדזערע מיטגלידער זיינען געגאנגען אין מיליטערי-דינסט צו פארטיידיקן אונדזער לאנד. נאכן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט-מלחמה זיינען שוין די קינדער פון אונדזערע מיטגלידער אוועק אין דער אמעריקאנער ארמיי צו באשיצן אונדז קעגן היטלערן, ימח שמו.

מיר זיינען געשטאנען מיט זיי אין פארבינדונג, מיר האבן זיי געשיקט פעקלעך און געמאכט זיי פילן, אז מיר געדענקען און בענקען נאך זיי. מיר האבן אנגעפירט א קאמפיין צו קויפן מלחמה-באנאס. אונדזער ברענטש האט אויך געקויפט פאר עטלעכע טויזנט דאלאר מלחמה-באנאס.

נאכדעם ווי מיר האבן געוואונען די מלחמה און דער פאזשע און נאציזם זיינען באזיגט געווארן, האט זיך פאר אונדז אנשטעלט דער גרויסער חורבן פון אונדזער פאלק, מיט זיינע זעקס מיליאן קדושים... פונקט ווי אלע לאנדסמאנשאפטן האבן אויך מיר, זאמאשטשער, זיך אריינגעווארפן אין דער ארבעט פון העלפן דער שארית-הפליטה.

עס איז ווינטשנסווערט צו דערמאנען ביי דער געלעגנהייט דאס שיקן פעקלעך שפייז און קליידער פאר די לעבנעגליבענע, ווי איבערגעגעבן און מיט אמתז אי-דעאליזם אונדזערע מיטגלידער האבן, אונטער דער פירערשאפט פון פריינד דזשעק הורמאן, אזוי אומדערמידלעך געארבעט ביים זאמלען קליידער און שיקן שפייז-

פּעקלעך אין די קאַנצענטראַציע-לאַגערן, ווען און וווּ נאָר אַ זאַמאַשטשער לאַנדסמאַן האָט געבעטן הילף, איז אים די זעלבע גלייך געגעבן געוואָרן.

דערביי איז כדאי צו באַמערקן, אז דער זאַמאַשטשער הילף-קאָמיטעט איז גער-ווען טעטיק פון יאָר 1918, ווען ער האָט זיך געגרינדעט, ביז נאָכן חורבן זאַמאַשטש. די וויכטיקסטע פירער פון הילף-קאָמיטעט זיינען געווען: פון ברענטש: דזשאָ העקער, אייז הערמאַן, י. סילבער, דזשעק הערמאַן, יודל ספאָדעק, שלמה לובלינער, אהרן דייטש, אהרן קראָג און פיל אנדערע. פון דער זאַמאַשטשער „סאַטייעטי“: אייז שוואַרץ, יאָסל ספאָדעק און פיל אנדערע.

די אַנטישטיאָונג פון מדינת ישראל. — אויך אויף דעם געביט האָט אונדזער ברענטש געטאָן וויכטיקע קאָנסטרוקטיווע אַרבעט. מיר האָבן דורכגעפירט ישראל-אָוונטן. אונדזערע ברענטש-מיטגלידער האָבן געקויפט פאַר אַרום צען טויזנט דאלאַר ישראל-באַנאַס; דער ברענטש איז אָנגעשלאָסן אין דער אַרבעטער-דינג-דיווויזיע, וואָס אַרבעט לטובת מדינת ישראל.

היים פאַר אַלטע אַרבעטער-דינג מיטגלידער. — אונדזער ברענטש איז אויך אַנ-געשלאָסן אין דער נייער אינסטיטוציע פון דעם אַרבעטער-דינג. דאָס איז די היים פאַר אַלטע מיטגלידער, מיט אונדזער שטענדיקן ברענטש-פאַרטרעטער, פריינד סאַל סילווער. אונטער דער אויפזיכט פונעם ברענטש, האָט ער און פריינד שמעון טייך, מיט נאָך עטלעכע ברענטש-מיטגלידער אָנגעפירט אַן אינטענסיוון און דערפאַלגרייכן קאַמפיין צו שאַפן געלט פאַר דער דאָזיקער הומאַניטאַרער אינסטיטוציע.

אונדזער קולטורעלע טעטיקייט. — ס'איז דאָך אַלעמען זיכער באַקאַנט דאָס ווערטל: „לאַ על הַלחם לבדו יחיה האדם“ — נישט מיט ברויט אַליין קאָן אַ מענטש לעבן. די אַלע טעטיקייטן וואָלטן נישט געווען גענוג, ווען מיר פאַרבינדן נישט אונ-דזער הילפס-אַרבעט מיט קולטורעלער אויפקלערונג-אַרבעט.

פאַרשיידענע פראָבלעמען קומען אויף פון צייט צו צייט. אונדזער ברענטש נעמט אַ שטעלונג צו די אַלע פראָבלעמען. מיר פילן, אז אונדזערע מיטגלידער דאַרפן זיין גענוי באַקאַנט און האָבן אַ קלאָרן באַגריף וועגן אַליין, וואָס קומט פאַר אין דער וועלט. מיר פלעגן איינאַרדענען פון צייט צו צייט לעקציעס, מאַסנמיטינגען און אנדערע אונ-טערנעמונגען, ביי וועלכע מיר פלעגן די אויפקלערונג-אַרבעט פאַנאַנדערוויקלען. די אַרבעט ווערט פאַרגעזעצט. אזוי אַרום האָבן אונדזערע מיטגלידער אַ מעגלעכקייט צו זיין באַקאַנט מיט די אַלגעמיינע און לאַקאַלע פראָגן און קאַנען אויף דעם באַ-וווסטזיניק רעאַגירן. פון צייט צו צייט אַרדענען מיר אויך איין פאַרוויילונג-אַקטן, ביי וועלכע די מיטגלידער פאַרברענגען פריילעכע אָוונטן.

די פירער פון ברענטש. — עס וואָלט געווען אַן עוולאָ פון אונדז ווען מיר זאָלן נישט דערמאָנען די באַאמטע און אַקטיווע טוער פון ברענטש. זיי זיינען דאָך די, וואָס האָבן די אַלע יאָרן געטראָגן די לאַסט פון בויען, אויפהאַלטן און אַנטוויקלען דעם ברענטש און דערפירן צו דער שטופע, אויף וועלכער ער שטייט היינט.

די איצטיקע טוער פון ברענטש. — די באַאמטע זענען: גרשון זיסמאַן (פינאַנץ-סעקרעטאַר), יודל ספאָדעק (פראָטאָקאָל-סעקרעטאַר), משה אַבערפערשט (קאַסיר), יעקב זוינשטיין (בראַנקס און מאַנהעטען שפיטעלער); אברהם געטלער (ברוקלין און קווינס שפיטעלער).

איצטיקער עקזעקוטיוו-קאָמיטעט: י. פאַקס (פאַרזיצער), י. העקער, י. בראַנד-וויין, ס. סילווער, י. לובלינער, מ. פינקלער, ש. טייך, י. עדעלמאַן, א. קראָג.

עס וואָלט אַבער געווען נישט גערעכט פון אונדזער זייט נישט צו דערמאָנען די אַלע אַקטיווע טוער פון ברענטש, וואָס האָבן מיט אונדז צוזאַמען אַלע יאָרן די אַר-בעט געטאָן, אַזעלכע זיינען די פריינד:

דזשא העקער, אהרן קראג, איזי בראנדווין, יודל ספאדעק, משה שיף (געוועזענער פינאנץ-עקערמאן), שלמה לובלינער, שמעון טייך, דזשעק הוירמאן, אברהם ארבעספעלד, געוועזענער פינאנץ-עקערמאן, ישראל סילבער, דזשעק פאקס, אייב געמלער, הערי שפינדעל, געוועזענער פראטאקאל-עקערמאן, דזשעק וויינשטיין, שלמה שיף, די ברידער שאפעל, דזשא בון, געוועזענער שפיטעלער און פיל אנדערע. אויך מאָרן נישט פארגעסן ווערן די אלע אַקטיווע טוער און גרינדער, וועלכע זיינען שוין היינט אָפגעשיידט פון אונדז, אָבער זייערע נעמען וועלן פון אונדז קיינמאל נישט פארגעסן ווערן. זייער אנדענק וועט אייביק בלייבן. זי זיינען: פֿרץ האָק-מאָן, אברהם שאַרף, י. פינקענבערג, מאַקס סאַפּיאָן, ס. נאַכמאַוו, גרשון הורדאַווין און פיל אנדערע ע"ה.

דער ברענטש האָט אויך צו פארצייענען די גוטע אַרבעט פון אַרגאַניזירן אַ „יאָנג סוירקל לינג ברענטש". דאָס זיינען קינדער פון אונדזערע ברענטש-מיטגלידער. אונדזערע פרויען. — מיר דערמאָנען מיט שמאַלץ אונדזער פרויען-קלוב. זיי האָבן באַוווּזן אין פאַרלויף פון זייער עקזיסטענץ צו מאָן גוטע אַרבעט סיי אין די רייען פון ברענטש, סיי אויסער זיינע רייען. זייערע אונטערנעמונגען זיינען אלעמאל קאָנסטרוקטיווע, צוועקמעסיק און מיט איבערגעבנקייט. עס איז יום-טובדיק ביי זיי-ערע אונטערנעמונגען. ביי דער גרויסער מיטגלידערשאַפט איז דאָס שוין געוואָרן אַ טראַדיציע אָנוועזנד צו זיין ביי זייערע פורים-פֿייערונגען, חנוכה-יום-טובים, לעק-ציעס, ליטעראַרישע אָונטן און קאָנצערטן. דער פרויען-קלוב שטיצט מיט אַ ברייטער האַנט די אינסטיטוציעס, וועלכע דער אַלגעמיינער אַרבעטער-רינג שטיצט. זיי האַלטן אויך אויס אַ מלחמה-יתום אין פאַרזי. די באַאָמטע פון פרויען-קלוב איצט זיינען: סאַלי קראַג, רחל ספּאָדעק, גאַלדע לייפער, דזשעני אַבערפערשט, בעסי בראַנדווין, פאָלי נאַכמאַוו און גאַסי הוירמאַן.

קאָמפּיין פאַר נייע מיטגלידער. — מיר פירן אויך אַן אַ שמענדיקן אַקטיוון קאָמפּיין פאַר נייע מיטגלידער פאַר אונדזער ברענטש. ווען עס איז לעצטענס געגעבן גע-וואָרן אין אַלגעמיין די פילע פרויילעגעס צו די געראַטעוועטע פון דעם וועלט-הורבן וועלכע געפינען זיך איצט אין די פאַראייניקטע שטאַטען, אַז זיי זאָלען זיך אַנשליסן אין אַרבעטער-רינג, איז אויך אונדזער זאַמאַשטשער ברענטש 375 פאַרגרעסערט גע-וואָרן מיט אַ צאָל יונגע מענער און פרויען.

אונדזער אידעאָליזם. — מיר שליסן מיט דעם, אויב איר ווילט וויסן וואָס עס מיינט ברידערליכע הילף; אויב איר ווילט וויסן וואָס עס מיינט טיפּע אינערלעכע פריינדשאַפט; אויב איר ווילט קריגן אַ באַגריף ווי אַזוי הונדערטער מענטשן קאָנען פאַראייניקט ווערן אין איין אינטימער פריינטלעכער משפּחה, קאָנען מיר אויך מיט שמאַלץ זאָגן: אַז דאָס מיינט אַרבעטער-רינג.

די נישט-מיטגלידער פון אַרבעטער-רינג קאָנען זיך ווונדערן און טראַכטן: וואָס איז די טרייב-קראַפט פון אַרבעטער-רינג און פון זאַמאַשטשער ברענטש? — אויף דעם קאָנען מיר אייך ענטפערן: די טרייב-קראַפט פון אַרבעטער-רינג און פון זאַמאַשטשער ברענטש איז — דער אידעאָליזם פון זיינע מיטגלידער.

פארבאנד פריינט פון זאמאשטש, פילאדעלפיע

מיר באגרייבן אלע לאנדסלייט בכל מקום שהם בכלל, און פון ארגענטינע בפרט,
פאר דער ריזיקער אונטערנעמונג ארויסצוגעבן דעם „זוכור-בוך“ פון אונדזער שטאט,
וועלכע האט ארויסגעגעבן אזויפיל גדולים אויף אלע געביטן, און מיר ווינטשן אייך
גרויס הצלחה.

זאל דער „זוכור-בוך“ פארבלייבן אלס אייביקע מצבה פאר אלע קדושים, וואס
זענען געפאלן קרבנות דורך די מערדערישע הענט פון די נאצישע הענקערס, ימח
שמן, לכל הדורות!

מיר שליסן זיך אן אין די אלע וואס זאגן יתגדל ויתקדש, און — תחינו נשמתם
צדורות בצדור החיים וינחלו על משכבם בשלום.

דער קאמיטעט: פעני איידעלסבערג, לואיס מען, לואיס גראס.
באאמטע: וויליאם מארקאוויטש, פארויצער; אהרן שטארקמאן, וויצע-פארויצער;
ביישטייערער: פעני איידעלסבערג, דזשא באים, טשארלס בארלאס, לואיס גראס,
דזשא האמבורג, אייב וויינגארטן, וויליאם מארקאוויטש, לואיס מען, סעם
סילווערמאן, אנשל קעניג, פריץ קעניג, אהרן שטארקמאן, יעקב שטארקמאן,
ניימען שניידער.

א. שווארצבערג אין ב. אייזענקאפ

די גרינדונג פון דער זאמאשטשער לאנדסמאנשאפט אין מאנטרעאל (קאנאדע)

נאך דער מלחמה האט די שארית-הפליטה פון זאמאשטשער יידישן ישוב פאר-
לאזט אייראפע און זיך געלאזט מעבר לים. דער רוב פון זיי איז עולה געווען קיין
ארץ-ישראל און דארט זיך ארגאניזירט אין א גרויסער לאנדסמאנשאפט מיט צוויי
צענטערן: תל-אביב און חיפה.
א צווייטער טייל פון זיי האט זיך באזעצט אין די פארייניקטע שטאטן (דער
עיקר אין ניו-יארק) און א קלענערער שטראם איז אוועק מער צו צפון פון אמערי-
קאנער קאנטינענט — קיין קאנאדע.
דא האבן זיך קאנצענטרירט אין דער שטאט מאנטרעאל איבער פערציק פאמי-
ליעס פון זאמאשטשער אפשטאם, מערסטנס געקומען פון דייטשלאנד.

ערשטע אזכרה אין מאנטרעאל צום 12טן יאָרצייט, אַחרון של פסח תשי"ד.
אויבן דאָס פרעזידיום, אונטן די פארזאמלטע.

היות דארטן, אין די לאגערן, פלעגן יאר-יערלעך פארקומען אזכרות און אנדערע צוזאמענקונפטן, דעריבער האבן א סך פון די לאנדסלייט אויך דא, אין נייעם לאנד, געטראכט וועגן ארגאניזירן אזעלכע צוזאמענטרעפן און אפשר אפילו א שטענדיקע קערפערשאפט.

דער געדאנק איז אבער געבליבן אין די „וויקעלעך“ ביז א קליינע גרופע האט גענומען די איניציאטיוו אין די הענט.

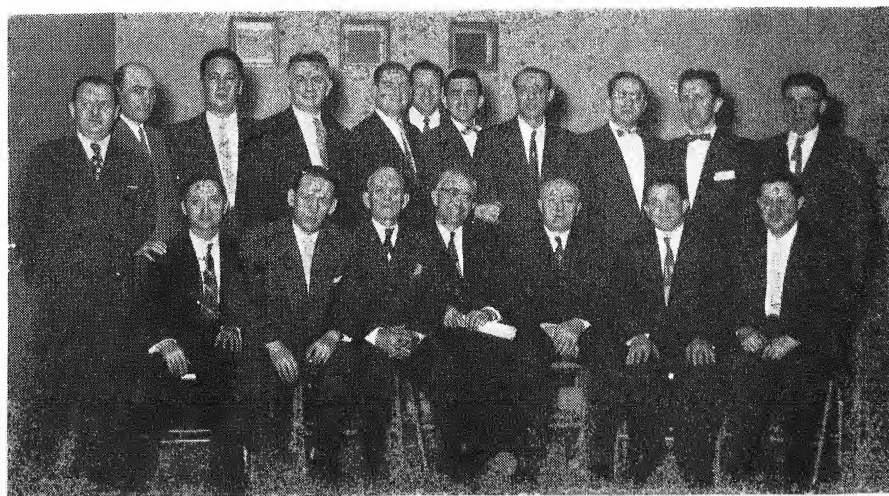
זונטיק, דעם 4טן אקטאבער 1953, זיינען זיך צוזאמענגעקומען אין הויז פון פרוי בלומע שטול (א געוועזענע איינוווינערין פון דער ניישטאט) פאלגנדיקע פריינד:

- (1) בלומע שטול (אן עלטערע איינוווינערין אין קאנאדע).
- (2) מאטל שטיינער (א סטאליער, געקומען פון דייטשלאנד).
- (3) חנן קראניץ (אן ארבעטער, געקומען פון לאגערן).
- (4) אנשל אייזענקאפ (א שניידער, געקומען פון לודמירער געטא).
- (5) בערל אייזענקאפ (א שניידער, געקומען פון לודמירער געטא).
- (6) אברהם שווארצבערג (א לערער, געקומען פון פאריז).
- (7) מאטל רייז-דרעשער (אן ארבעטער, געקומען פון דייטשלאנד).
- (8) קובא גרי (א בוכהאלטער, געקומען פון פוילן).
- (9) דוד שארף (א סוחר, געקומען פון פוילן).
- (10) מענדל פערעל (א שערער, געקומען פון דייטשלאנד).

נאך קורצע מיינונג-אויסשוישונגען איז אנגענומען געווארן איינשטימיק, אז מען זאל גרינדן א שטענדיקע קערפערשאפט אונטערן נאמען „לאנדסמאנשאפט פון זא-מאשטשער אין מאנטרעאל“. די צילן פון דער ארגאניזאציע ווערן פארמולירט אין פאלגנדיקן אופן:

א. די לאנדסמאנשאפט וועט דערנענטערן, באפריינדן און צוזאמענבינדן די רעשטלעך פון אונדזער ישוב.

ב. די לאנדסמאנשאפט וועט ברענגען טרייסט און דערמוטיקונג צום אויסדויער נאכן גרויליקן אומגליק, וואס האט געטראפן אונדז אלעמען, אין רעזולטאט פון דעם לעצטן חורבן.

א גרופע זאמאשטשער אין מאנטרעאל אויף א פורים-פייערונג, תשט"ז 1956.

ג. די לאנדסמאנשאפט וועט דורכפירן יערלעכע אוכרות, וואס וועלן דינען ווי תפילות פאר די נשמות פון די קדושים און ווי א דערמאנונג פאר די לעבנגעליכענע ממשיך צו זיין דאס איבערגעריסענע אויף דער פוילישער ערד, יידישע לעבן.
ד. די לאנדסמאנשאפט זאל מיט דער צייט אויך ווערן אן אינסטיטוציע פאר סאציאלער הילף לטובת אונדזערע לאנדסלייט דא אויפן ארט און בעיקר אין מדינת-ישראל.

ה. די לאנדסמאנשאפט זאל אויך פירן א קולטורעלע טעטיקייט, דהיינו: יום-טוב מסיבות, רעפערעטן, פארוויילונגען און אויך זאמלען מאטעריאל פאר א ביולע-טין, אדער אפשר א יזכור-בוך. (מיר האבן נאך דעמאלט נישט געוואסט וועגן דעם ארגענטינער פנקס).

פרעזידיום פון צווייטן אוכרה-אקט אין מאנטרעאל אין יאר תשט"ז — 1956.

עס ווערט באשטימט צו ברענגען דעם פראגראם פאר אן עפנטלעכער פארזאמ-לונג פון אלע לאנדסלייט, וואס זאל אויך הייסן ווי אן אפיציעלע גרינדונג פון דער לאנדסמאנשאפט.

די ערשטע אלגעמיינע עפנטלעכע פארזאמלונג פון אונדזערע לאנדסלייט איז פארגעקומען אין זאל פון היגן ארבעטער-רינג, זונטיק, דעם 29טן נאוועמבער 1953. בייגעווען זיינען פערציק פערזאן.

דעם פארויזן האט געפירט פר' מ. שטיינער און אלע 10 מיטגלידער פון דעם גרינדונג-קאמיטעט זיינען געזעסן אין פרעזידיום. אויך ד"ר צינבערג, אונדזער חשובער תושב, איז אנוועזנדיק געווען אויף דער היסטארישער פארזאמלונג, און ער האט זיך געטיילט מיט זכרונות פון זיין אמאליקער טעטיקייט אין זאמאשטשער „סאז". זיינע דערינערונגען האבן געטראגן דעם כאראקטער פון א מין באערונג פון דער זאמאש-טשער אינטעליגענץ בכלל און פון יידישע דאקטוירים אין זאמאשטש בפרט.

פר' מ. שטיינער האט אונטערגעשטראכן די גרויסקייט פון אונדזער היימטשאט אויף דער מאפע פון יידישן פוילן, און האט גערופן „ווייטער צו ציען די קייט פון בליענדיקן זאמאשטשער ישוב".

פר' אייזענקאפ האט געבראכט ראיות פון אנדערע זאמאשטשער לאנדסמאנ-שאפטן אויף דער גארער וועלט און האט אפעלירט: אנצוקניפן קאנטאקט מיט די דאזיקע שוין עקזיסטירנדיקע ארגאניזאציעס.

אלע אנוועזנדיקע האבן זייער ווארעם באגריסט די איניציאטיוו פון גרינדן א

לאנדסמאנשאפט און זיי האבן אויסגעוויילט א קאמיטעט, אין וועלכן עס זיינען אריין
כמעט אלע איניציאטארן פון דעם פלאן.
פארזיצער — מאטל שטיינער;
ערן-פארזיצער — ד"ר צינבערג;
וויצע-פארזיצער — בערל אייזענקאפ;
סעקרעטאר — אברהם שווארצבערג;
קאסירער — דוד שארף.
אין עקזעקוטיוו זיינען אריין די פריינד: מאטל רייז-דרישער, חנן קראנץ (היינט
אין ניו-יארק), יצחק זינגערמאן און פרוי גרי.
אזוי איז געלייגט געווארן דער יסוד פאר דער זאמאשטשער לאנדסמאנשאפט
אין מאנטרעאל, קאנאדע.

אזכרה-אקט צום 14טן יארצייט נאך די זאמאשטשער שחיטות. דער אקט איז פארגעקומען אין דער מאנטרעאלער
יידישער פאלקס-ביבליאטעק. אין הינטערגרונט אן אויסשטעלונג פון יידישע חורבן-ליטעראטור.

אלגעמיינער באריכט פון אונדזער טעטיקייט

געטריי די באשלוסן פון דער גרינדונגס-פארוואלונג, קומט יעדן יאר פאר אן
אזכרה צום אנדענק פון אונדזערע קדושים. אלע לאנדסלייט מיט זייערע פאמיליעס
קומען אפגעבן כבוד אונדזערע געפאלענע ברידער און שוועסטער.
ביי פאסיקע געלעגנהייטן קומען פאר פארשיידענע צוזאמענטרעפן פון לאנדס-
לייט, דהיינו: טיי-אוונטן, יום-טוב-מסיבות, בעלער אא"וו.
די הכנסות פון די האזיקע צוזאמענקונפטן ווערן פארווענדעט פאר ווילטעטיקע
צוועקן, א שטייגער: סאציאלע הילף פאר לאנדסלייט, מתנות פאר מיטגלידער און
פינאנציעלע סובסידיעס פאר קולטור-געזעלשאפטלעכע צילן.
דער קאמיטעט קומט זיך צוזאמען פון צייט צו צייט אויסצוארבעטן פלענער פון
טעטיקייט און צו קאארדינירן די ארבעט.

לעצמנס באמיען מיר זיך צוצוציען צו אונדז אויך די לאנדסלייט פון די קלענערע שטעטלעך ארום זאמאשטש. די שעכערשינער ארבעטן מיט מיט אונדז אין געוויסע אונטערנעמונגען און די טאמאשאווער האבן זיך שוין פארייניקט מיט אונדז. מיר האפן אז אויך אנדערע שטעטלעך, ווי מישעוויץ, בילגארי א"א וועלן זיך אויך אנט- שליסן אין אונדזער לאנדסמאנשאפט.

אויף דער איניציאטיוו פון פרוי רויזע רייף האט זיך געגרינדעט א פרויען-סעק- ציע ביי דער לאנדסמאנשאפט. אין די ווינטער-חדשים טרעפן זיך די פרויען כמעט יעדע וואך און נעמען אונטער פארשיידענע געזעלשאפטלעכע אקציעס, פארלייב- טערנדיק דעם עול פון דער לאנדסמאנשאפט.

צוליב דעם וווקס פון אונדזער לאנדסמאנשאפט האבן מיר אויסגעברייטערט און אויך רעארגאניזירט דעם קאמיטעט, פאלגנדיק:

פארזיצער איז י. זינגערמאן; וויצע-פארזיצער — אייזענקאפ; סעקרעטאר — א. שווארצבערג; קאסיר — ד. שארף. נייע מיטגלידער צוקאפאטירטע: ה. קעלנער (מא- מאשאוו), בארענפעלד (זאמאשטש), מ. רייף (זאמאשטש).

א גרופע פרויען, זאמאשטשער לאנדסלייט, אויף א פאריינס יום-טוב אין מאנטרעאל.

יעקב נעמן (נימאדק)

פארבאנד פון זאמאשטשער לאנדסלייט אין ישראל

פארווארט

בדאי עס זאל דערמאנט ווערן אז ביי דער ערשטער וועלט-מלחמה האבן בלויז יחידים געמאכט א פארוואנד עולה צו זיין קיין ארץ-ישראל. דער ערשטער איז עס געווען ר' הערש חיים געליבטער, דער באקאנטער ציונים-טישער כלל-טווער. דאס איז געווען אין יאר 1908. אלס יונגער עולה האט ער גע-פרוהט איינארדענען זיך אין לאנד און נאך צוליב געזונט-צושטאנד האט ער דאן געמוזט זיך אומקערן קיין פוילן. א קורצע צייט האט ער געלערנט אין דער באקאנטער גימנאזיע „הרצליה“. אין יאר 1933 האט ער זיך אומגעקערט אין לאנד. (זיין עלטערער זון, משה, ארבעט זייט דער אנטשטייאונג פון דער מדינה אויף וויכטיקע פאסטנס אין ישראלדיקן אויסערן-מיניסטעריום. לעצטנס אין דער פארוואנד-ישראל-אמבאסאדע. דער יונגערער זון אלקנה איז א טיכטיקער זשורנאליסט און איז א פאר-שטייער פון דער ארבעטער טאג-צייטונג „דבר“ אין פראנקרייך).

אין יאר 1913 איז געקומען אין ארץ-ישראל גרשון חנוך (ראטפעלד), א זון פון שוהם אויף דער ניישטאט. אלס לאנד-ארבעטער האט ער אין די ערשטע יארן מיט-געמאכט די שווערסטע באדינגונגען, צוזאמען מיט אנדערע הונדערטער יידישע אר-בעטער פון דער צווייטער הערצלישער עליה. שפעטער-צו איז גרשון חנוך באקאנט געווארן אלס זשורנאליסט און טעאטער-טווער. רעדאגירט פארשיידענע פערזאנליכע אויסגאבן אין דער העברעישער שפראך און אין די לעצטע יארן געווען מיטערדאך-טאך אין דער וויכטיקער „כנסת“ (פארלאג פון דער סוכנות). נפטר געווארן דעם 15טן יאנואר 1956 און געבראכט צו קבורה אין ירושלים.

באלד נאכן ערשטן וועלט-קריג האט זיך אין זאמאשטש ארגאניזירט די ערשטע חלוצים-גרופע ביי „צעירי ציון“ און „השומר הצעיר“. העכער צען יונגעלייט און בחורים פון דער גרופע זיינען אוועק אויף הכשרה אלס ארגאניזירטע גרופע, וואס האט זיך גערופן „חביב“ אויפן נאמען פון הערש חיים געליבטער, וואס איז געווען צו יענער צייט זייער פאפולער ביי די ערשטע חלוצים. נאך פיל שוועריקייטן זיינען די ערשטע צוויי -- הערש געבעט און יצחק בייטעל -- עולה געווען קיין ארץ-ישראל. דאס איז געווען זומער 1920. שפעטער-צו זיינען עולה געווען די אנדערע חלוצים פון דער גרופע, שלמה רייכענשטיין, מילשטיין, אברהם הארץ ז"ל (אומגעקומען בעת א פארפאל אונטערוועגס ביי טראגישע אומשטענדן אין יאר 1953). שלמה רייכענ-שטיין, אדער ווי מיר האבן אים גערופן אין זאמאשטש שלמה „דייטש“, איז אלע יארן געזעסן אין עין-חרוד, פארעפנטלעכט פיל דערציילונגען איבערן נייעם לעבן אין דער לאנדווירטשאפטלעכער קאמונע. הגם ער איז אריינגעוואקסן און איינגע-שלאנגען געווארן אין דער נייער ארץ-ישראלדיקער ווירקלעכקייט, האט ער קיינמאל נישט פארגעסן זאמאשטש, ווו ער איז אויפגעוואקסן געווארן און געטרוימט וועגן א

שענער לעבן אין ארץ-ישראל. אין יאר 1944, נאך א שווערער אפערעציע, האט ער אויסגעהויכט די נשמה אין עמק-שפיטאל, זייענדיק אין די בעסטע שפערדישע יארן, פול מיט ליטערארישע פלענער, וועלכע ער האט ליידער נישט פארווירקלעכט.

אין יאר 1922 איז געקומען אין א"י מתתיהו וויינער (היינט שלם), צוזאמען מיט נאך חלוצים פון „השומר הצעיר“. מתתיהו האט זיך באקאנט געמאכט אין לאנד און אין אויסלאנד אלס דיכטער פון פאסטמוכער-לידער און אויך מחבר פון פיל אריגינעלע מעלאדיעס און באראלן מיט אלט-נייע מאטיוון. זייענדיק א לענגערע צייט א פאסטויד פון שאף אין קיבוץ בית אלפא (איצט אין קיבוץ רמת יוחנן) האט ער געשאפן די שענסטע מאטיוון, וועלכע האבן זיך באליבט געמאכט ביי דער א"י-יונגנט.

אין די יארן 1924 זענען אנגעקומען אין לאנד אויך עולים פון מיטלשטאנד. א שטארקער גרופע זאמאשטשער יידן באטייליקט זיך דאן אלס גרינדער פון דער שטאט עפולה אין עמק-יזרעאל אין 1925. צווישן זיי זיינען געווען די באקאנטע מש-פחות שטאנג, פיין, אייזנבערג, אייזנפעלד.

פיל צענדליקער חלוצים און שומרים פון זאמאשטש זיינען שוין דאן געווען אין לאנד און באטייליקט זיך אין אלע ארבעטן, געבויט שאסייען, הייזער, געארבעט אין פאבריקן, געווען פארבונדן מיט דער גאנצער אנטוויקלונג פון לאנד. שפעטער-צו, אין יאר 1926, בעתן גרויסן קריזיס און ארבעטלאזיקייט פארלאזן א טייל דאס לאנד און קערן זיך אום אין פוילן, אנטוישטע און צעבראכן, ווייל זיי האבן נישט געהאט צו וואס זיך אומקערן.

אין 1929 באנייט זיך די עליה. צענדליקער חלוצים זיינען עולה נאך די גרויסע בלוטיקע געשעענישן דארט. באטייליקט זיך אין גרינדן נייע ישובים. אין 1932 קומען צענדליקער אלס טוריסטן כדי צו בלייבן אין לאנד און אויך אויף פארשיידענע אנ-דערע אומלעגאלע וועגן, אויך אויף דער בארימטער שיף „וועלאס“, וואס האט דריי חדשים נאכאנאנד זיך געדרייט ארום די ברעגעס פון לאנד און מען האט פון איר נישט אראפגעלאזט אן אויג, זיינען געווען אייניקע לאנדסלייט און זיי האבן זייערם דערגרייכט. הארט פארן צווייטן וועלט-קריג זיינען פיל געקומען מיט די אומלעגאלע שיפן ביי די שווערסטע באדינגונגען. זינט 1945 האט ישראל אויפגענומען פיל חוג-דערמער פון דער שארית-הפליטה: פון די געטאס, פון די וועלדער מיט די פארמיזא-נישע גרופן, פון די טראגישע פארניכטונג-לאגערן אין דייטשלאנד, קינדער וועלכע האבן זיך אויסבאהאלטן ביי גויים שכנים, אין קלויסטערס, פאריתומט, אן עלטערן און היימען, פון די פארשיקונג-לאגערן אין סיביר און אנדערע ווייטע מקומות אין סאוועט-רוסלאנד.

אונדזערע לאנדסלייט, וואס זיינען געווען אלס שליחים אין די לאגערן, אדער פרייוויליקע אין דער יידישער בריגאדע אין דער וועלט-קריג האבן געטאן אלץ אויס-צוגעפינען די איבערגעבליבענע יחידים און געבראכט זיי קיין ארץ-ישראל, וווּ פיל פון זיי האבן דא געפונען א באנייטע היים און געבויט אויפסניי א לעבן.

די גרינדונג פון פארבאנד

בלויז אייניקע טעג, נאכדעם ווי די צווייטע וועלט-מלחמה איז פארענדיקט גע-ווארן, דעם 6טן מאי 1945, האבן אין תל-אביב זיך פארזאמלט אנדערטהאלבן מנינים לאנדסלייט און געגרינדעט דעם פארבאנד.

אלס הויפט-צילן האבן מיר זיך געשטעלט:

- א. געבן מאטעריעלע הילף אלע לאנדסלייט, וואס וועלן אנקומען אין לאנד;
- ב. העלפן איינארדענען זיי ביי ארבעט און עקזיסטענץ, דירות אא"וו;
- ג. שיקן דרינגענדע הילף אונדזער שארית-הפליטה אין אלע לענדער אויף דער

גארער וועלט (באזונדערס אין דייטשלאנד, עסטרייך, טשעכיע, פוילן, רוס-לאנד, כינע, ציפּרוס און אנדערע);

ד. העלפן פארבינדן צווישן די לעבנגעבליבענע דורך בריוו, ביולעטינען; ה. ארויסגעבן א יזכור-בוך איבער דער אויסגעשאכטענער קהילה זאמאשטש. אלס קאמיטעט-מיטגלידער זיינען געוויילט געווארן: מאיר זאנעל — פארזיצער, טוביה בורגער, חנה שטערן, יעקב פייגנבוים, שושנה האן און יעקב נעמן — סעקרעטאר.

צום ענדע פון יאר זיינען אויסגעוויילט געווארן אין קאמיטעט אויסער די אויבן-דערמאנטע אויך הערש געבעט, יוסף דארן, אבא ספאדיק-אחרוני און אהרן דאלכער. כמעט ס'רוב קאמיטעט-מיטגלידער זיינען געווען אקטיוו און באטייליקט זיך אין אלע אונטערנעמונגען און אויך ביים ארגאניזירן די לאנדסלייט אין אנדערע מקומות אויסער תל-אביב, ווי חיפה, ירושלים, ראשון לציון, רחובות, חדרה און עפולה. אוי-סער חיפה איז די ארבעט אין אלע אנדערע ישובים שנעל אפגעשוואכט געווארן, ווייל עס האבן געפעלט עקשנים, וואס זאלן אנפירן מיט דער ארבעט. תל-אביב האט אין פארלוירן פון אלע יארן אויסגעטראגן די עיקר ארבעט און געדינט אלס מוסטער פאר חיפה.

אונדזער טעטיקייט

1. פעקלעך

העכער הונדערט פעקלעך בגדים, וועט, שומווארג, רפואות און שפיז האבן מיר געשיקט קיין סאוועט-רוסלאנד, פוילן, טשעכיע, פראנקרייך, עסטרייך. אויך האבן מיר געשיקט א 60 פעקלעך צייטונגען, אילוסטרירטע וואכנבלעטער און קינדער-צייטונגען.

2. אויפן ציפּרוס-אינדזל אין די יארן 1946-1947

אין די אינטערנירונג-לאגערן וווּ די ענגלישע מאכט האט פארזעצט די אומלע-גאלע עולים, האבן זיך געפונען א קנאפע הונדערט אונדזערע לאנדסלייט צווישן פיל מיוזנטער יידן פון דער גארער וועלט. ביי אוממענטשלעכע באדינונגען איז אויסגע-קומען, אז זיי זאלן דארט ויצן לאנגע חדשים אין זאגאר העכער א יאר. אונדזערע לאנדסלייט האבן זיך ארגאניזירט, געקליבן א קאמיטעט, וועלכער האט זיך געשטעלט אין פארבינדונג מיט דעם ישראל-קאמיטעט. פריינט יוסף (יאשע) סאכאל איז געווען פארזיצער און יוסף דיקלער סעקרעטאר.

פריינט יצחק פונט און זיין פרוי חיה האבן באזוכט אונדזערע לאנדסלייט אויפן אינדזל און אפגעבן זיי גרוסן פון אונדז און צוריק איבערגעגעבן אונדז אן אויספיר-לעבן באריכט איבער זייער לאגע.

מיר האבן ארגאניזירט ספעציעלע הילף פאר זיי און איבערגעשיקט מזומנים, קליידער, קאלדרעס, וועט, לערנביכער און צייטונגען. אזוי ארום האבן מיר אין א געוויסער מאס געהאלפן זיי איבערטראגן די שווערע צייט.

3. אונדזער פארבינדונג מיט זאמאשטש

ווי נאך זאמאשטש איז באפרייט געווארן, זיינען הונדערטער פון די לעבנגעבלי-בענע געלאפן באזוכן די שטאט. אפשר איז עמעץ געבליבן, אפשר קאן מען נאך עמוואס

אפראטעווען. ארום 400 מאן האבן זיך דאן אזוי ארום אפגעשטעלט זיך אין שטאט. זיי האבן ארגאניזירט א הילף-קאמיטעט, זיי האבן איינגעארדנט א מקום אויף צו געכטיקן און אינפארמציע. קורץ נאכדעם, ווי נאך מען האט זיך דערוואסט דעם ביי-טערן אמת איז מען זיך צעלאפן איבער דער גארער וועלט. אין שטאט גופא זיינען געבליבן בלויז 4-5 יידן, צווישן זיי אליהו עפשטיין, בייטשמאן און נאך. אויך קיין זאמאשטש האבן מיר געשיקט אייניקע צענדליק קילא וועשצייג.

4. אונדזער קשר מיט דער שארית-הפליטה

אין 1946-1947 זיינען מיר געשטאנען אין פארבינדונג מיט אייניקע גרופן און זייערע קאמיטעטן. אין שפיין פון זיי זיינען געשטאנען באקאנטע אונדז כלל-טוער און אויך יונגע כוחות, וואס זיינען אויסגעוואקסן אין די לעצטע יארן. אין לאדזש זיינען דעמאלט געווען א 80 לאנדסלייט, אין בעלארוס איז געווען דער צענטער פון אונדזערע פוילישע גרופן. דאקעגן אין וואלדשטאט (א גרויסער לאגער פון פליטים אין דער אמעריקאנער זאנע) זיינען א געוויסע צייט געווען ביז עטלעכע הונדערט לאנדס-לייט. דאס איז געווען דער ארגאניזירטסטער פלאץ מיט א שטארקע קאמיטעט, וועלכער האט אפילו זיך פארנומען מיט משפטן אייניקע „יודענראטניקעס“, וואס האבן זיך געוואלט רעהאביליטירן.

אונדזערע בחורים פון ישראל, וואס זיינען געווען אין דער יידישער בריגאדע און האבן שפעטער-צו זיך פארנומען מיט ארגאניזירן די אזוי גערופענע „עליה ב'“ (די אומלעגאלע עליה) האבן צוגעהאלפן איינשטעלן די פארבינדונגען.

5. אונדזער פארבינדונג מיטן אמעריקאנער ברענטש

אונדזער פארבינדונג מיט אמעריקע האט זיך אנגעפאנגען בעת פריינט איזי הערמאן איז געווען סעקרעטאר פון ברענטש. שפעטער-צו, אז די לייטונג פון ברענטש איז אריבער אין די הענט פון פריינט ישראל זילבער, איז דער קשר נישט אפגע-שוואכט געווארן, אומגעקערט, פריינט זילבער האט זיך גענומען די מי און אין אונ-פאנג יוני 1950 געקומען אויף א באזוך אין ישראל. אין פארלויף פון זיין דריי-וואכע-דיקן באזוך האט ער באוויזן זיך צו באטייליקן אויף פארזאמלונגען פון אונדזערע גרופן און זיך אויך באטייליקט אין די יוצונגען פון קאמיטעט אין תל-אביב. פאקטיש איז ער געווען דער איינציקער פון אונדזערע אקטיווע טוער אין אמעריקע, וואס האט אונדז באזוכט. מעגלעך, אז פיל מיספארשטענדענישן צווישן אונדז מיט אמעריקע און אין א געוויסער מאל אומצוטרוי זיינען באזייטיקט געווארן אדאנק דעם אומ-מיטלכארן קאנטאקט. פריינט זילבער האט זיך איבערצייגט, זעענדיק אונדזער פאר-צווייגטע ארבעט פאר די פיל הונדערטער נייע עולים-לאנדסלייט און די ערנסטע הכנות פארן ארויסגעבן אונדזער בוך.

אין משך פון דער צייט האבן אונדז באזוכט פיל לאנדסלייט פון אמעריקע און נישט דווקא פון די אקטיווסטע, וועלכע האבן זיך פאראינטערעסירט מיט אונדזער ארבעט און נאכדעם נישט ווייניק געהאלפן. אזוי למשל מוז באצייכנט ווערן דער באזוך פון פייוול הארנפעלד פון ניו-דזשערסי, פון יוסף באקסנבוים (היינט שוין א תושב אין ישראל) אין די יארן 1947 און 1948. אין יאר 1951 האט אונדז באזוכט פריינט עובדיה באקסנבוים, בעת ער האט זיך באטייליקט אין ציוניסטישן קאנגרעס אין ירושלים.

אויך האט פריינט יצחק פונט געהאלפן שטארקן די פארבינדונגען בעת זיין לעבן-

גערן באזוך אין אמעריקע. אויך פריינט זאגל און זיין פרוי אסתר זאגל האבן אַנ- געקניפט פארבינדונגען מיט לאַנדסלייט אין אַנדערע שטעט אין אמעריקע. קרוב טויזנט דאלאר האבן מיר באקומען פון אמעריקע אלס ביישטייערונג פאר אונדזער פארצווייגטער ארבעט, שוין אריינגערעכנט די שפענדן פון אונדזערע פריינט פון אמעריקע, בעת זיי האבן באזוכט ישראל. אויסער דעם האבן מיר באקומען דרוק- פאפיר אין ווערט פון 650 דאלאר, אריינגערעכענענדיק די אויסגאבן וואס זיינען געווען ביים שיקן מיט דער שיף.

מיר מוזן דא באצייכענען באזונדערס די צייט, ווען פריינט פאקס איז געשטאנען מיט אונדז אין פארבינדונג אלס פארזיצער פון פארייניקטן ברענטש אין ניו-יאָרק. פאר אונדז זיינען די דאזיקע עטלעכע יאר געווען פון די שווערסטע. באזונדערס, בעת מיר האבן ארויסגעגעבן אונדזער יזכור-בוך. פריינט פאקס האט פיל פארשטאנען אונדזערע צוועקן.

6. פארבינדונג מיט ארגענטינער לאַנדסלייט

זייט ניין יאר שטייען מיר אין פארבינדונג מיט אונדזער קאמיטעט אין בוענאס איירעס. די איינציקע פראגע, וואס האט אינטערעסירט אונדזערע ארגענטינער פריינט איז געווען דאס ארויסגעבן א זאמלבוך געווידמעט דער יידישער זאמאשטש אויף יידיש. אין דער דאזיקער אַגעלעגנהייט האבן זיי באקומען די מאקסימאלע הילף פון אונדז.

7. פארבינדונג מיט יחידים

מיר וועלן נישט איבערשרייבן אויב מיר שרייבן, אז הונדערטער זיינען אינפאר- מירט געוואָרן דורך אונדז איבערן גורל פון זייערע קרובים, חברים און פריינט, בא- קומען אדרעסן און דאס ביזן היינטיקן טאָג. נאך די לעצטע טעג באקומען מיר בריוו פון דער יידישער אַגענץ אין ירושלים, וועלכע בעטן אדרעסן פון קרובים אין לאַנד, וועלכע ווערן געזוכט דורך נאָענטע אין אַנדערע לענדער. אין פארלוירן פון קנאפע צוויי יאר זיינען דערשינען זעקס ביולעטינען (4 אין סטענסיל און 2 געדרוקטע) אין וועלכע מיר האבן פארעפנטלעכט בריוו, אדרעסן, אינפארמאציע איבער מענטשן, וואס זענען אומגעקומען אא"וו.

8. הלוואות פאר נייע עולים

פיל צענדליקער עולים האבן באקומען פון אונדזער קאסע הלוואות אויף איינצו- אַרדענען זיך באלד ווי נאך זיי זיינען אַנגעקומען אין לאַנד. ליידער האבן נאך ווייניקע געפונען פאר נייטיק צוריקגעבן און דערפאר זיינען גרעסערע סומעס ארויס פון אומזאץ. ס'רוב אַנגעקומענע האבן זיך איינגעאַרדנט ביי אַרבעט אדאנק דער הילף פון אונדזער אַקטיוו.

9. לאַנד-צוזאַמענפאַרן

דער ערשטער שבת נאך פסח איז באשטימט געוואָרן דורך אונדזער פאַרבאַנד אין לאַנד אלס יאַרצייט נאך די זאַמאַשטשער קדושים. אין דעם טאָג האבן די נאצים דורכגעפירט די ערשטע „אַקציע“ איבער די זאַמאַשטשער יידן. אין 1942 האבן די דייטשע רוצחים אַנגעהויבן מאַרדן די יידישע באַפעלקערונג אין זאַמאַשטש. יעדן יאַר אין דערמאָנטן טאָג קומען זיך צוזאַמען אלע לאַנדסלייט

אין תל-אביב אויף אן אנדענק-פארזאמלונג. זייט 5 יאר קומט פאר אויך אין חיפה אן אנדענק-פארזאמלונג פאר דער צפון-טייל פון לאנד.

10. דאָס יזכריבוך „זמושין בגאונה ובשברה“

אָקטאָבער 1952 איז דערשינען אונדזער בוך „זמושין בגאונה ובשברה“, קרוב 400 זייטן דרוק, 80 בילדער און 89 אַרבעטן גרעסערע און קירצערע און צווישן אַנ-דערע אויך אַרבעטן פון באַקאַנטע וויסנשאַפֿטלער. דאָס בוך איז דערשינען 1200 עקזעמפּלאַרן אין העברעיש.

קרוב 900 עקזעמפּלאַרן האָבן מיר באַוווּזן פאַרשפּרייטן און נישט נאָר צווישן אונדזערע לאַנדסלייט. 4100 לירות ישראליות האָט אונדז געקאָסט דאָס אַרויסגעבן דאָס בוך און מיר האָבן פיל געאַרבעט ביז מיר האָבן געדעקט אַלע הוצאות, וואָס מיר האָבן געהאַט.

די ישראל-פרעסע און אויך אייניקע צייטונגען אין אַמעריקע האָבן דעם בוך גע-ווידמעט פיל אויפּמערקזאַמקייט און אַפּשאַצונג.

די פריינט אבא אהרונני (ספאדיק), צבי געבעט, טובה בורגער, א. שטאנג און מאיר זאגל אין ישראל און עובדיה באקסנבוים, חיים בענדיטוביץ, ישראל זילבער און י. פאקס (פארייניקטע שטאטן) האָבן געהאַלפּן, יעדער אויף זיין אופן צום דער-שיינען פון בוך.

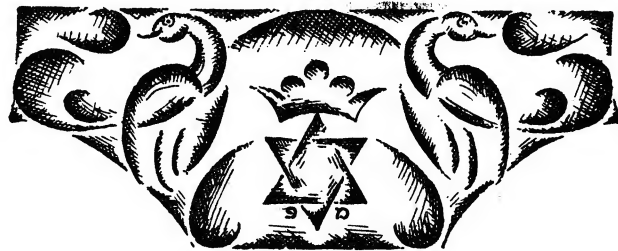
אונדזער ברענטש אין ניו-יאָרק האָט געשפּענדעט דאָס פאַפּיר פאַר דעם צוועק פון דרוקן דאָס בוך.

דאָס בוך איז רעדאַגירט געוואָרן דורך דעם שרייבער משה תמרי.

שלוסי־וואָרט

דער דאָזיקער באַריכט פאַרנעמט זיך פאַקטיש מיט דער מעטיקייט פון קאַמיר-מעט אין תל-אביב במשך 10 יאָר, בערך ביז 1955. אין דאָזיקן יאָר האָט זיך דער אונטן אונטערגעשריבענער צוריקגעצויגן פון דער אַקטיווער באַטייליקונג אין קאַמיר-מעט נאָך אַזאָ שווערער תקופה פון מאַקסימאַלער אַקטיוויטעט. אין קאַמיטעט זיינען געקליבן געוואָרן אויך אייניקע נייע טוער. די יזכר-צוזאַמענפאַרן קומען פאַר ווי אין די פריערדיקע יאָרן. אויך עקזיסטירט אַ פאַנד פאַר קאַנסטרוקטיווע הלואות פאַר נייע עולים.

אין די גאָר לעצטע וואָכן האָט זיך באַנייט די עליה פון פוילן און צענדליקער פון דער שארית-הפליטה קומען איצט אין לאַנד.

באריכט פון דער טעטיקייט פון די זאמאשטשער לאנדסלייט אין חיפה און אין דער סביבה

חיפה, איז די גרעסטע פארט-שטאט אין ישראל, די ערשטע שטאט, ווי דער נייער עולה מאכט זיינע ערשטע טריט אויף דעם ישראל-באדן. צווישן זיי זיינען פאראן פיל זאמאשטשער.

לויט אונזערע ציפערן געפינען זיך אין חיפה און אין דער סביבה מער ווי 300 זאמאשטשער משפחות, וועלכע ציילן זיך ביי די 1.000 נפשות, כן ירבו.

די זאמאשטשער וווינען אין חיפה און אין דער פערפעריע, ווי קרית-חיים, קרית-מוצקין, קרית-ביאליק, קרית-שמואל. גב-ים אא"וו און אויך אין די שטעט לעבן חיפה, עפולה, עכו.

זאמאשטשער געפינען זיך אויף אין די קיבוצים ארום חיפה, ווי אין עין-חרוד, תל-יוסף, עין-כרמל, אופק, די באשעפטיקונג פון די זאמאשטשער איז א פילפארביקע, ווי לאנדווירטשאפטלעכע ארבעטער, פאבריק-ארבעטער, שווארצע ארבעטער, בעלי-מלאכות, באצאמטע, און א מינימאלע צאל סוחרים — איבערהויפט אין קליינזאנדל.

די נייע זאמאשטשער עולים, וועלכע קומען אין לאנד, ווערן ווארעם אויפגענוגן מען פון די פריערדיקע שוין איינגעזעסענע זאמאשטשער עולים, מיט אן עצה, מיט

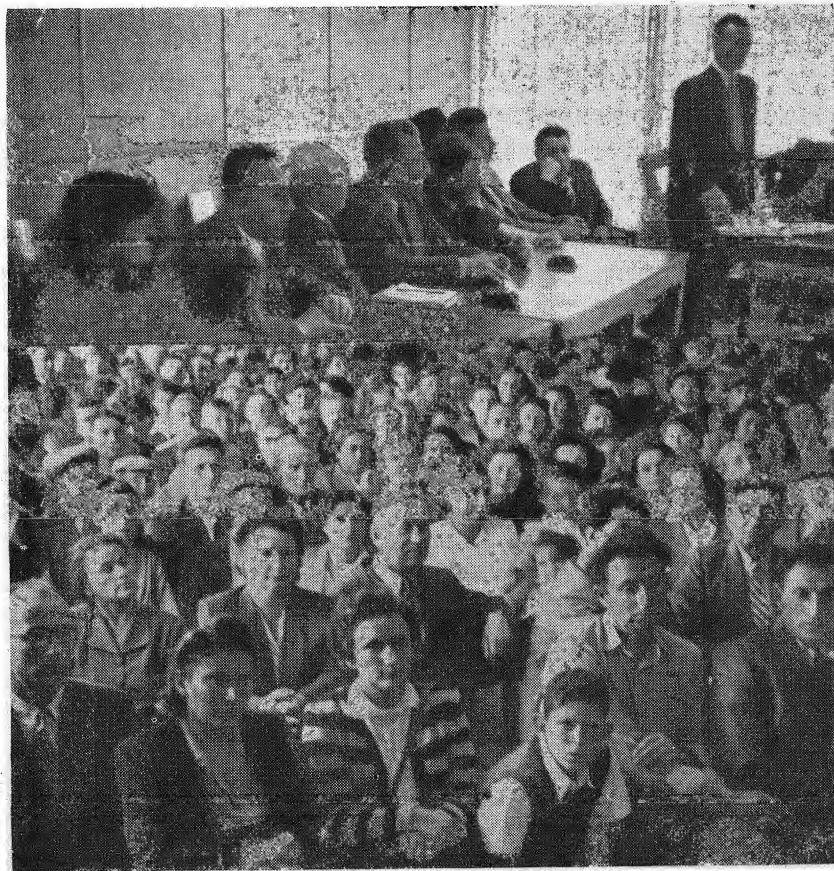
דער צווייטער לאנד-צוזאמענפאר פון זאמאשטשער לאנדסלייט אין מדינת ישראל, פסח 1947.

הילף ביי קריגן א דירה, ארבעט, אויך מיט א הלוואהלע (פארשטייט זיך, ווען ס'איז דא געלט אין דער קאסע).

פון די פראטאקאלן, וואס מיר האבן געפונען, ווייסן מיר פון א זאמאשטשער קאמיטעט, וואס איז אויסגעוויילט געווארן אין יאר 1947, אין באשטאנד פון אט די פאלגנדיקע זאמאשטשער: ישראל דאליכעס, פארזיצער; צבי קופערשטיין, סעקרעטאר; מנחם זינגערמאן, קאסיר; קאמיטעט-מיטגלידער: ליבער וואקס, יוסף בארעצקי, זלמן שארף, הינדע בראך, גלאסבערג, יעקב באקסער און יהודה הורוויץ.

נאך דער גרויסער עליה, וואס איז געקומען אין לאנד נאך דעם ווי עס איז אנטישטאנען די יידישע מדינה, פון דער שארית-הפליטה אין דייטשלאנד און אויך אין פוילן, האט מען אויף א אזכרה אין יאר 1951 אויסגעוויילט א נייעם זאמאשטשער קאמיטעט, מיט חיים שפיזאיוון ע"ה אלס פארזיצער.

ווען חיים שפיזאיוון איז געשטארבן, איז אויסגעוויילט געווארן אלס פארזיצער פון זאמאשטשער קאמיטעט משה שלאס; סעקרעטאר יקותיל צוויליך; קאסיר מנחם זינגערמאן; קאמיטעט-מיטגלידער: יוסף לוקסענבורג, יוסף סאבאל, שמעון פעלד-

פארזאמלונג פון זאמאשטשער אין מדינת ישראל. ח' צוויליך גיט איבער דעם באריכט פון דעם אומקום פון זאמאשטשער יידן.

שטיין, שלמה לעמבערגער, מינה שידער (ראלניק) גימל אקערמאן (גרוסער) יוסף דיקלער, לייב קאלאך און זלמן ראזענבערג.

די ארבעט פון קאמיטעט באשטייט אין איינארדענען יעדן יאר, 4 מעג נאך פסח, א אזכרה נאך אונזערע זאמאשטשער קדושים, ווו עס קומען זיך צוזאמען כמעט אלע זאמאשטשער פון חיפה און פון דער סביבה. דער קאמיטעט מאכט פון צייט צו צייט א פארוויילונג-אונט, ווו מען לאדט איין אן ארטיסט און מען פאר-ברענגט ביז האלבע נאכט, דערמאנענדיק זאמאשטש.

די זאמאשטשער אין חיפה און אין דער סביבה, האבן זיך אויך באשטייערט מיט 400 פונט פאר דעם פנקס זאמאשטש, וואס איז ארויסגעגעבן געווארן אין תל-אביב, די 400 פונט האט דער קאמיטעט אין יענער צייט איבערגעגעבן דעם קובץ-קאמיטעט אין תל-אביב.

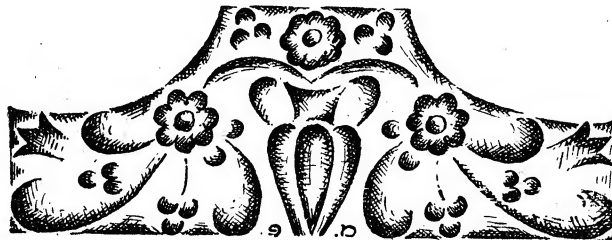
מיטן פארשטארקטן שטראם פון דער נייער עליה פון פוילן, האט דער חיפהר קאמיטעט געשמעלט פאר אן אויפגאבע צו שאפן א גמילת-חסדים-קאסע, וועכנדיק די טראדיציע פון דער אלטער זאמאשטשער קהילה. די גמילת-חסד-קאסע הייסט: „קופת גמילות חסדים לזכר קדושי זמושין בחיפה“.

דער קאמיטעט האט געזאמלט ביי די זאמאשטשער אין חיפה און אין דער סביבה פאר דער גמילת-חסד-קאסע 780 פונט. מיר האבן אויך באקומען 100 דאלאר פון די זאמאשטשער לאנדסלייט אין דעטראיט.

ביז דעם היינטיקן טאג האט דער קאמיטעט ארויסגעגעבן 12 הלוואות. יעדע הלוואה באשטייט פון 100 פונט צו צאלן יעדן חודש 5 פונט.

אין נאמען פון זאמאשטשער קאמיטעט אין חיפה:

פארזיצער — משה שלם; סעקרעטאר — יקותיאל צוויליך.

די זאַמאַשטשער אין אַרגענטינע

ווען עס האָט זיך, אין סוף פון פאַריקן יאָרהונדערט און אין אָנהייב פון היינטיקן יאָרהונדערט, אָנגעהויבן דער גרויסער עמיגראַציע-שטראָם פון מזרח-אייראָפּע, האָט זיך דאָן אָנגעהויבן אויך אַן אויסוואַנדערונג פון זאַמאַשטש. דער הויפט-שטראָם איז געגאַנגען קיין נאָרד-אַמעריקע, אין די פאַרייניקטע שטאַטן. הונדערטער זאַמאַש-משער האָבן דאָן אויסגעוואַנדערט, ווער צוליב עקאָנאָמישע סיבות, ווער פאַר דער געפאַר פון פּאָליטישע רדיפות נאָך דער דורכגעפאלענער ערשטער רוסישער רעוואַלוציע.

ערשט מיט יאָרצענדליקער שפעטער האָט אויך דרום-אַמעריקע, ראשית-כל אַרגענטינע, אָנגעהויבן צוציען צו זיך אַ געוויסע צאָל עמיגראַנטן, צווישן זיי אויך אונז דערער לאַנדסלייט זאַמאַשטשער. זייער צאָל איז געווען אַ נישטיקע, פון יענע איבער-וואַנדערער איז כמעט קיין שפור נישט געבליבן. די יחידים זיינען דאָ פאַרלאָרן גע-גאַנגען נישט אויסבויענדיק קיין שום לאַנדסלייט-פאַרייניקונג.

באַדייטנדיקער איז געוואָרן די צאָל זאַמאַשטשער וואָס זיינען געפאַרן קיין אַרגענטינע נאָכן אַנטשטיין פון דער פּוילישער מלוכה, נאָך דער ערשטער וועלט-מלחמה. צווישן די יאָרן 1920-1930 האָט זיך אָנגעהויבן אַן אַנזעעוודיקע איינוואַנ-דערונג פון פּוילישע יידן קיין אַרגענטינע און ווידער צווישן זיי זאַמאַשטשער.

געטריבן צו אויסוואַנדערונג פון דער נייער פּוילישער מדינה האָט די נויט, די שווערע עקאָנאָמישע לאַגע און די פּאָליטישע סיטואַציע אין לאַנד. דאָס פאַרן קיין אַרגענטינע איז געווען אַ לית-כרידה-אויסוועג. נישט געווען קיין אַנדער אָרט וווּהיין צו פאַרן און אַהער איז געווען לייכטער אַריינצוקומען.

מאַנכע וואָס האָבן געהאַט בדעה צו פאַרן קיין נאָרד-אַמעריקע האָבן עס געטאָן דורך אַרגענטינע. די דעמאָליטיקע געזעצן, וואָס האָבן באַשווערט דאָס אַריינקומען קיין נאָרד-אַמעריקע האָבן אַבער פאַרויסגעזען, אַז ווען עמיץ געפינט זיך צוויי יאָר אין אַרגענטינע האָט ער אַ מעגלעכקייט אַריינצוקומען קיין נאָרד-אַמעריקע. איז מען געפאַרן „אויף צוויי יאָר“ קיין אַרגענטינע, כדי נאָכדעם אַריינקריגן זיך אין די פאַריי-ניקטע שטאַטן. פון די דאָזיקע „צייטווייליקע“ האָט זיך עס טאַקע אָנגעהויבן די זאַמאַשטשער קאָלאָניע אין אַרגענטינע.

איינער פון די ערשטע, וואָס זיינען פון זאַמאַשטש אַהער געקומען „אַפּצוויצן צוויי יאָר“ איז געווען יונה אינטראָב (יונה שמערל בעקערס). געקומען אַהער, כדי „נאָך די צוויי יאָר“ אוועק אין די פאַרייניקטע שטאַטן. ער האָט דאָ אַבער נישט גע-קענט ויצן סתם ליידיק, דערווייל געגרינדעט אַ בעקעריי און שוין פאַרבליבן ביז זיין טויט. נאָך מער, ער האָט אַהער אַראָפּגעבראַכט זיינע עלטערן און זיינע פיר שוועס-טערס, וואָס די עלטסטע האָט חתונה געהאַט מיט איינעם פון די אַקטיווע געזעל-שאַפּטלעכע טוערס, דעם מיטגרינדער פון פּויליש-יידישן פאַרבאַנד און איר ערשטער סעקרעטאַר לייביש ווייסבלאַט. די ייגנטלעכע שוועסטער האָט חתונה געהאַט מיט מרדכי

מייער־אויטש (א טשענסטאכאווער), וואס האט זיך איינגעגלידערט אין אונדזער לאנדסלייט פאריין, איינער פון די פאריינס-גרינדער און איצט רעדאקציע-מיטגליד פון פנקס זאמאשטש.

שפעטער איז געקומען קיין ארגענטינע (אויך מיט דער כוונה פון דאנען ווייטער פארן קיין נארד אמעריקע) יהודה־לייב מעסער און נאך שפעטער זיינע ברידער וואלוויש און נתן. יהודה־לייב איז טאקע געלונגען צו פארן קיין ניו־יארק, די ברידער וואלוויש און נתן זיינען שוין דא פארבליבן.

אנדערע זאמאשטשער, שפעטער געקומענע, האבן, אליין נישט פארויסגעצויגן, מיט זייער ארבעט און איניציאטיוו ביים אויפנעמען די נייגעקומענע, געלייגט דעם גרונטשטיין פאר דער שפעטערדיקער לאנדסלייט-ארגאניזאציע פון די זאמאשטשער. צוויי נעמען וועלן מיר דערמאנען:

אויפן ערשטן ארט איז עס געווען פינע שלייען און איר מאן (הגם ער איז נישט געווען קיין זאמאשטשער). זייער שטוב איז געווען דער ערשטער אדרעס, ווהיין א גייער זאמאשטשער עמיגרנט האט זיך געמאלדן. קומענדיק אין לאנד, אן א שפראך, מערסטנס אן א פאך, אין א פרעמדער סביבה, האט ער ביי די שלייענס געפונען אן אמתע היים. טייל האבן זייער איינלעבן זיך אין דער נייער היים אָנגעהויבן דערמיט, וואס זיי האבן זיך טאקע אָנגעשטעלט ביי לייבל שלייען פאר מאלערס. לייבל האט זיך פארנומען מיט פארריכטן און אויסמאלן הייזער. ער האט שמענדיק געהאט א געוויסע צאל ארבעטער. די זאמאשטשער האט ער שמענדיק אָנגאזשירט צו די דא-זיקע ארבעטן. געגעבן זיי די ערשטע מעגלעכקייטן פון פארדינסט.

שפעטער איז צוגעקומען הערשל ווילדער. עס געדענקט זיך, אז ווען א זאמאשטשער האט זיך געקליבן צו פארן קיין ארגענטינע, האט ער צווישן די אנדערע וויכטיקע זאכן און דאקומענטן נישט געדארפט פארגעסן צו נעמען הערשל ווילדערס אדרעס, וואס איז גאר גוט צונויגן געקומען ביים אנקומען אין לאנד אריין. כאטש ווילדער האט געוויינט ווייט פון צענטער, פלעגן די נייגעקומענע אים שמענדיק אים-געפינען און מען פלעגט אין זיין שטוב שמענדיק טרעפן די פרישגעקומענע „גרינע“. דא האבן זיי באקומען די ערשטע אָנווייזונגען און אינפארמאציעס פון דעם גייעס לעבן — דא איז זיי געוויזן געווארן די ערשטע טריט, געגעבן געווארן די ערשטע הילף אין ראט און טאט.

נאכדעם איז צוגעקומען יאָסל קארפ, נאך שפעטער משה פריילעך. זיי האבן שוין געוויינט אין צענטער.

בין דאס יאר 1928 איז נישט געווען קיין שום ארגאניזאציעלע פארבינדונג צווישן די לאנדסלייט; מען פלעגט זיך טרעפן, שמועסן, אָפּנעמען גרוסן פון די נייגעקומענע וועגן די קרובים אין דער היים. ווער עס האט געדארפט הילף האט באקומען. דאס איז אָבער געווען א צופעליקע, א נישט-ארגאניזירטע און נישט-פלאַגירטע טעטיקייט.

דאן, אין יאר 1928, איז געמאכט געווארן דער ערשטער פרוו צו שאפן א לאנדסלייט-פאריין. דער געשאפענער פאריין האט געהייסן: „זאמאשטשטאמאשאוו־הרר ביעשאַווער לאנדסלייט פאריין און אומגעגנט“. פון די זאמאשטשער, וואס האבן געהאלפן גרינדן דעם פאריין דארפן דערמאנט ווערן: הערשל ווילדער, משה ווילדער, משה פריילעך, נעכע ראָק (היינט שוואַרץ), לייזער פינקמאן, שמעל קארפ, יאָסל אייל, הערש עלבוים, יונה אינטראָב און אנדערע.

אין יאר 1929 ווערט ביים פאריין געשאפן א לייקאסע, וואס פלעגט ארויסגעבן הלואות בין 150 פעזעס (פאר יענע צייטן א גאר היפשע סומע). נישט איין מיטגליד איז אדאנק די דאזיקע באשיידענע הלואות געגעבן געווארן די מעגלעכקייט אראפ־

צוברענגען זייערע משפחות. לאנג האט דער פאריין און לייקאסע נישט עקזיסטירט. נאכן איינגלידערן זיך פון אונדזער פאריין אין יאר 1929 אין פויליש-יידישן פארבאנד הייבן זיך אן דיסקוסיעס, ארומרייסענישן און ביידע — דער פאריין און די לייקאסע גייען אונטער.

אויך אין די ווייטערדיקע יארן — פון 1930 ביז 1946 — פלעגט געגעבן ווערן הילף די לאנדסלייט, וועלכע האבן זיך אין דעם גענייטיקט. דאס איז אבער געווען אויף א ספאראדישן, נישט ארגאניזירטן אופן. מען פלעגט אין יעדן געגעבענעם פאל אונטערנעמען אן אקציע, זיך ארויסלאזן פשוט איבער די הייזער און זען שאפן די נייטיקע הילף.

ערשט מיטן יאר 1946 הייבט זיך אן די נייע ארגאניזירונג און אויפקום פון דעם פאריין.

* * *

עס האט זיך פארענדיקט די בלוטיקע צווייטע וועלט-מלחמה. עס הייבן אן אנ-צוקומען די ידיעות פון אונדזערע היימען. איין ידיעה שוידערלעכער פון דער צווייטער. יעדער וויל וויסן וועגן זיינע איבערגעלאזענע קרובים אין דער היים. עס ווערן ארויסגערופן צום לעבן די פארשיידענע לאנדסלייט-ארגאניזאציעס, וואס האבן איצט א פילפאכע אויפגאבע — זיין די יעניקע, וואס באקומען די ידיעות פון די לעבן-גע-בליבענע. דער „אדרעסן-טיש“, וואס האט גענומען אויסגעפינען און פארבינדן די משפחות; עס עפנט זיך אויך די מעגלעכקייט פון הילף פאר דער שארית-הפליטה. עס הייבט זיך אן א גרויסע אקטיוויטעט, סיי ביי די צענטראלע לאנדסלייט-ארגא-ניזאציעס, סיי ביי די באזונדערע פאריינען פון די פוילישע שטעט און שטעטלעך. נישט געווען קיין טאג ווען פון די יידישע מעגלעכע צייטונגען זאלן נישט זיין קיין רוף צו די באזונדערע לאנדסלייט זיי זאלן, אין די אינטערעסן פון זייערע נאענט-מע, זיך מעלדן. אזוי האט מען גערופן די קאמאראווער, די שעבערשינער, די מי-שעווצער, די הרוביעשאווער. זאמאשטש האט מען נאך נישט געזען. ערשט אין איי-נעם א שבת האט זיך באוויזן א רוף, אז די זאמאשטשער זאלן קומען אין לאקאל פון דער פערדעראציע פון די לאנדסלייט-פאריינען.

די פראקלאמירונג-פארזאמלונג פון זאמאשטשער לאנדסלייט-פאריין אין בוענאס איירעס — 14 יולי 1946.

אין דעם דאזיקן טאג, שבת דעם 29 יוני 1946 איז טאקע אויף וועלאסקא 1165, פארגעקומען דער ערשטער צוזאמענקום פון זאמאשטשער. עס האט זיך ארויסגע-
וויזן אז די וואס האבן גערופן די זאמאשטשער, זיינען געווען משה ווילדער און עוזר
מיטלפונקט. א פארשטייער פון דער פעדעראציע עפנט די באראטונג, קלערט אויף
די וויכטיקייט פון ארגאניזירן דעם פאריין, די דרינגענדיקע אויפגאבעס און נאכן
אריינפיר-ווארט לאזט ער איבער פאר אונדז פארצוועצן די ארבעט.

עס ווערט דאן אויסגעוויילט א פארזיצער, דער פר' וואַלף קארנמאס. דער אויס-
געוויילטער פארזיצער פארבעט משה ווילדערן פארן סעקרעטאר און מען איז צוגע-
טראטן אויסצוארבעטן א פראגראם פאר דער ווייטערדיקער טעטיקייט. אויף דער
דאזיקער פארזאמלונג ווערט ארומגערעדט די הויפט-פראגראם פון דער טעטיקייט —
הילף פאר אונדזער שארית-הפליטה נאך די נאצישע שחיטות.

גלייך אויפן ארט ווערט דורכגעפירט א זאמלונג פארן הילפס-קאמפין.
היות אויף דער דאזיקער פארזאמלונג זיינען ווייט נישט געווען די אלע, וואס
וואלטן געדארפט געהערן צום נייגעשאפענעם פאריין, ווערט באשלאסן אז מען וויילט
א פראוויזארישע אנפירונג, וואס זאל צונויפירן א פארזאמלונג פון אלע זאמאשטשער
אין דער פראוויזארישער פארזאמלונג זענען אויסגעוויילט געווארן:

וואַלף קארנמאס (פארזיצער);

מאקס מיעראוויטש (וויצע-פארזיצער);

משה ווילדער (סעקרעטאר);

יצחק בוים (פרא-סעקרעטאר);

מעכל ראש (קאסירער);

עוזר מיטלפונקט (עוזר דער שמואל הערשעליכעס — פרא-קאסירער).
ווי וואקאלן: אהרן ערבעספעלד, אברהם שייד, זכריה קאסאי (אלטין א פלאצ-
קער, מאן פון פייגע וויינטרויב), הערשל ווילדער, ישראלקע ניר, קופערשטיין, לייבל
שלייען.

רעוידיר-קאמיסיע: יעקב שאצקאמער, שיע אייזנבערג.

די ערשטע ארבעט איז געווען, וואס מיר האבן אויסגעטיילט פארלעד, וואס האבן
געדארפט באזוכן אלע לאנדסלייט אין זיי פארבעטן אויף א טיי, וואס מיר האבן בא-
שלאסן איינצוארדענען, ווו עס זאל זיין די פראקלאמירונג פון אונדזער פאריין. עס
איז אויך באשלאסן געווארן, אז דער פאריין וועט הייסן: „זאמאשטשער לאנדסלייט-
פאריין און אומגעגנט אין ארגענטינע“.

דעם 14 יולי 1946 איז געפייערט געווארן די גרינדונג פון אונדזער פאריין. דער
טיי איז באזוכט געווארן פון א גרויסער צאל זאמאשטשער. דא ווערט אויך דורכ-
געפירט די ערשטע גרויסע זאמלונג פאר דער הילף-אקציע. די געשאפענע סומע האט
דערלויבט צו טראכטן וועגן ארויסשיקן א געהעריקע הילף אונדזערע זאמאשטשער,
וואס זיינען נאך די טרויעריקע צייטן געבליבן לעבן.

דעם זעלביקן אונט האט זיך צוזאמענגערעדט א גרופע יוגנטלעכע, קינדער פון
אונדזערע זאמאשטשער, און באשלאסן מיטצוהעלפן די עלטערן אין דער הייליקער
ארבעט פון הילף פאר זייערע לעבנגעבליבענע זיידעס, באבעס, מומעס, פעטערס. אין
א צווייטן צימער אין דער פעדעראציע איז פארגעקומען א באראטונג פון דער יוגנט,
וואו עס ווערט באשלאסן צו שאפן א יוגנט-קאמיסיע ביים זאמאשטשער לאנדסלייט-
פאריין.

עס איז באשלאסן געווארן צו רופן אן אלגעמיינע פארזאמלונג פון דער יוגנט,
וואו די דאזיקע פראגע צו באהאנדלען. אין אויגוסט 1946 איז טאקע פארגעקומען די
יוגנט-פארזאמלונג. דער פארזיצער פון פאריין, וואַלף קארנמאס, קלערט אויף די

יוגנטלעכע וועגן דעם לעבן פון דער יוגנט אין פוילן ביז דער צווייטער וועלט-מלחמה, וועגן דעם שוידערלעכן היטלער-חורבן, ווי אזוי די נאציס האבן אומגעבראכט די מיליאנען יידן, צווישן וועלכע עס געפינען זיך מיינטימער זאמאשטשער, זייערע נא-ענטע, קרובים.

די יוגנט באשליסט זיך אנצושליסן אין דער הילף-ארבעט פון פאריין. עס ווערט אויסגעוויילט א פארוואלטונג פון דער יוגנט, וואס באשטייט פון די ווייטערדיקע קינדער פון די זאמאשטשער:

יעקב מיינראוויטש (פארויצער); אידא מיטלפונקט (וויצע-פארויצער); לייבל ווייסמאן (סקרעטאר); פייגע קארפ (אקט-סקרעטאר); ראזע הארפן (קאמירער). וואקאלן: שמעון מיטלפונקט, שלום פריילעך, לעאן רובין, פייגע מזלס; רעוידיר-קא-מיסע: פרידא אייזנבערג און פעדער.

א לענגערע צייט האט די יוגנט-קאמיסיע אקטיוו מיטגעארבעט מיט דער פא-

די ערשטע יוגנט-קאמיסיע ביים זאמאשטשער לאנדסלייט-פאריין.

ריינס-פארוואלטונג און טאקע צוגעהאלפן, דורך פארשיידענע אונטערנעמונגען, צו פארשמארקן די לאנדסלייט-ארגאניזאציע.

אבער די דאזיקע יוגנט-קאמיסיע האט לאנג נישט עקזיסטירט. עס האבן זיך אנגעהויבן אינערלעכע דיסקוסיעס וועגן פאליטיש-געזעלשאפטלעכע פראגן. פארשיידענע פארטייען און גרופירונגען האבן געוואלט באווייזן דעם יוגנט-קרייז און דאס האט געבראכט דערצו וואס ער האט אויפגעהערט צו עקזיסטירן.

* * *

די ערשטע אלגעמיינע פארוואלטונג איז פארגעקומען דעם 13 אקטאבער 1946. עס איז דאן אויסגעוויילט געווארן די ערשטע לעגאלע פארוואלטונג אין דעם וויי-טערדיקן צוזאמענשטעל:

וואָלף קארנמאָס (פאַרזיצער); עוזר מיטלפונקט (וויצע-פאַרזיצער); משה וויל-דער (סעקרעטאַר); יצחק סאַבאַל (פראָ-סעקרעטאַר); זכריה קאַסאַי (אַקטן-סעקרעטאַר); דוד פינגערנאָט (קאַסירער) — ער איז אליין אַ רייזע, מאָן פון גאַלדע אַבער-פערשט); איטשע שוואַרץ (פראָ-קאַסירער).

וואָקאַלן: אַלעקסאַנדער ציצמאַן, מעכל ראַש, מאָקס מיינערטאָוויטש, אַהרן ערבּעס-פּעלד, אַהרן-שמעון זיידוועבער. רעוויזיר-קאַמיסיע: בראַנדווין, לייזער פינקמאַן און שמערל קאַרב.

אויף דער זעלביקער פאַרזאַמלונג ווערט אויך באַשלאָסן, אַז מיר שליסן זיך אָן דעם „צענטראַלן הילפּסיקאַמיטעט“, אַז אונדזער הילף זאָל דורך דער דאָזיקער אַר-גאַניזאַציע געשיקט ווערן. דאָן האָבן מיר אַוועקגעשיקט עטלעכע קאַסטנס מיט מל-בושים. מיר האָבן נאָכדעם באַקומען זייער פיל דאַנקבאַרע פון אונדזערע זאַמאַשטשער לעבנעגליכענע. די באַריכטן האָבן אויך איבערגעגעבן, אַז די זאַכן זיינען אויף אַ ריכטיקן אופן פאַרטיילט געוואָרן. אויך האָבן מיר פאַר דעם פּעריאָד אַרויסגעשיקט אַ סעריע מיט אינדיווידועלע פּעקלעך און אויך שטיצע אין מזומנים.

* * *

די צווייטע פאַרוואַלטונג איז אויסגעוויילט געוואָרן אויף דער אַלגעמיינער פאַר-זאַמלונג דעם 7טן מאי 1947. עס זיינען דאָן אין דער פאַרוואַלטונג אויסגעוויילט גע-וואָרן: וואָלף קארנמאָס (פאַרזיצער); שייַע אייזנבערג (וויצע-פאַרזיצער); יצחק סאַבאַל (סעקרעטאַר); אַהרן ערבּעספּעלד (פראָ-סעקרעטאַר); דוד פינגערנאָט (קאַסירער); אַלעקסאַנדער ציצמאַן (פראָ-קאַסירער); זכריה קאַסאַי (אַקטן-סעקרעטאַר). וואָקאַלן: אַהרן-שמעון זיידוועבער, מעכל ראַש, איטשע שוואַרץ, יצחק בוים. רעוויזיר-קאַמיסיע: משה פריילעך, שמערל קאַרב.

אויף דער זעלביקער פאַרזאַמלונג ווערט אויך אויסגעוויילט אַ פרויען-קאַמיסיע, וואָס זאָל העלפּן אין דער אַרבעט, ספּעציעל אין העלפּן שאַפּן די מאַטעריעלע פאַנדן.

די פרויען-קאַמיסיע ביים זאַמאַשטשער לאַנדסלייט-פאַרין אין בוענאָס איירעס.

כדי קענען אנטקעגנקומען די ווענדונגען פון אונדזערע לאנדסלייט. עס איז אויך דאן געווען א ווענדונג פון די שארית-הפליטה פון זאמאשטש, אז מען זאל זיי העלפן אין צונויפזאמלען די צעזייטע קרבנות אויף די וועגן, אויף די פעלדער ארום זאמאשטש, כדי מען זאל זיי קענען ברענגען צו קבר ישראל.

אין דער פרויען-קאמיסיע זיינען געוויילט געווארן:

פיניע שלייען, לייטשע בויס, סאפיא ציצמאן, בראנע עלבירט, נעכע שווארץ, שרה אייזענבערג, גאלדע פינגערט, קיילע פעלדשטיין, הענע מייעראוויטש, שרה ראש און גיטל איילען.

די פרויען-קאמיסיע האט טאקע אין גאר א גרויסער מאס געהאלפן צו שאפן די געפאדערטע פאנדן. א ריי גאר געלונגענע אונטערנעמונגען, צווישן זיי קינא-פאר-שמעלונגען, האבן אריינגעבראכט א גאר באדייטנדיקע סומע, וואס איז אפגעשיקט געווארן קיין זאמאשטש און איז טאקע פארווענדט געווארן פאר דער עקסטרומאציע פון אונדזערע קדושים.

אין יוני 1947 ווערט באשטימט צו פאראייביקן אונדזער זאמאשטש מיט א קינס-טלעריש בילד, וואס זאל דינען ווי א זכרון-סימבאל. דער דאזיקער באשלוס ווערט רעאליזירט. דאס בילד האט געצייכנט דער קינסטלער משה פייגענבלום. זיין גע-צייכנט בילד איז געווארן דער שמענדיקער עמבלעם פון אונדזער פאריין.

* * *

די דריטע פארוואלטונג ווערט אויסגעוויילט אויף דער אלגעמיינער פארזאמלונג פון 9טן מאי 1948. עס ווערן דאן אויסגעוויילט:

וואלף קארנמאס (פארויצער); שיע אייזנבערג (וויצע-פארויצער); קובא ציצמאן (סקרעטאר); לייטשע בויס (פרא-סקרעטאר); זכריה קאסאי (אקטן-סקרעטאר); דוד פינגערט (קאסירער); אלעקסאנדער ציצמאן (פרא-קאסירער). וואקאלן: יוסף איילען, אברהם שייד, מעכל ראש, אהרן-שמעון זיידוועבער, יצחק בויס.

רעוידיר-קאמיסיע: משה ווילדער, הערשל ווילדער, דוד איילבירט.

* * *

דעם 23טן אפריל 1949 ווערט אויסגעוויילט די פערטע פארוואלטונג איז דעם ווייטערדיקן צוזאמענשטעל:

אלעקסאנדער ציצמאן (פארויצער); וואלף קארנמאס (וויצע-פארויצער); זכריה

די פארוואלטונג פון זאמאשטשער לאנדסלייט-פאריין אין בוענאס איירעס אין יאר 1948.

קאסאי (סערקעטאר) פרוי סאפיא ציצמאן (אקטן-סערקעטאר); שיע אייזנבערג (קא-סירער); אהרן ערבעספעלד (פרא-קאסירער).

וואקאלן: מאקס מייעראוויטש, משה לוקסענבורג, אהרן-שמעון זיידעבערג, חיים הארן, דוד איילבירט. עם ווערן אויך קאאפטירט די פרויען: נעכע שווארץ, שרה אייזנבערג, בראנע איילבירט.

רעווידיר-קאמיסיע: אביש שילדערגעמין, משה פריילעך.

די פינפטע פארוואלטונג איז געוויילט געווארן אויף דער אלגעמיינער פארזאמלונג פון 29סטן אפריל 1950. עם זיינען דאן אין דער פארוואלטונג אויסגעוויילט גע-ווארן:

וואלף קארנמאס (פארזיצער); מאקס מייעראוויטש (וויצע-פארזיצער); זכריה קאסאי (סערקעטאר); אהרן ערבעספעלד (פרא-סערקעטאר); שיע אייזנבערג (קא-סירער); אלעקסאנדער ציצמאן (פרא-קאסירער).
וואקאלן: אברהם שייד, שלמה גאלדצווייג, הערשל ווילדער, לייבל רינד, יונה פעלדשטיין. רעוויזיאנס-קאמיסיע: שמעל קארב, יאסל קארפ.

די זעקסטע פארוואלטונג איז געוויילט געווארן אויף דער אלגעמיינער פארזאמלונג פון 6טן אקטאבער 1951. זי איז באשטאנען פון די ווייטערדיקע מיטגלידער:
וואלף קארנמאס (פארזיצער); מאקס מייעראוויטש (וויצע-פארזיצער); זכריה קאסאי (סערקעטאר); יצחק סאבאל (פרא-סערקעטאר); שיע אייזנבערג (קא-סירער); אלעקסאנדער ציצמאן (פרא-קאסירער).

וואקאלן: אהרן ערבעספעלד, קובא ציצמאן, שלמה גאלדצווייג, אהרן-שמעון זייד-וועבער. רעווידיר-קאמיסיע: סאפיא ציצמאן, לייטשע בויס.
אין חודש אויגוסט פון דעם יאר האבן מיר באשלאסן צוצוטערען ארויסצוגעבן דעם פנקס זאמאשמש. וועגן דעם דאזיקן ענין געפינען זיך די באריכטן אין א ריי אנדערע ערטער פון אינזער פנקס.

אין דעם זעלבן יאר איז אויך באנייט געווארן די פרויען-קאמיסיע. עם ווערן דאן אויסגעוויילט פאלגענדע פרויען:

שרה אייזענבערג, הענע מייעראוויטש, נעכע שווארץ, גיטל איילן, סאפיא ציצ-מאן, בראנע איילבירט, גאלדע פינגערומ, חנה שייד, לייטשע בויס, ליבע ווייסבלאט, גיטל גאלדצווייג און קיילע פעלדשטיין.

די זיבעטע פארוואלטונג ווערט אויסגעוויילט אויף דער אלגעמיינער פארזאמלונג פון דעם 18טן יולי 1952. עם ווערן אויסגעוויילט:

שלמה גאלדצווייג (פארזיצער); וואלף קארנמאס (וויצע-פארזיצער); זכריה קא-סאי (סערקעטאר); אהרן ערבעספעלד (פרא-סערקעטאר); מאקס מייעראוויטש (קא-סירער); קובא ציצמאן (פרא-קאסירער); וואקאלן: שיע אייזנבערג, ישראל ניר, נתן לעפקאוויטש, יצחק בויס, אלעקסאנדער ציצמאן, יונה פעלדשטיין.
רעווידיר-קאמיסיע: סאפיא ציצמאן און יעקב שאצקאמער.

די אכטע פארוואלטונג ווערט אויסגעוויילט אויף דער אלגעמיינער פארזאמלונג פון 8טן אויגוסט 1953. עם ווערן אויסגעוויילט:

וואלף קארנמאס (פארזיצער); אלעקסאנדער ציצמאן (וויצע-פארזיצער); זכריה קאסאי (סערקעטאר); אהרן ערבעספעלד (פרא-סערקעטאר); שלמה גאלדצווייג (קא-סירער); איטשע שווארץ (פרא-קאסירער).
וואקאלן: שיע אייזנבערג; מאקס מייעראוויטש, חיים הארן, ישראל ניר, לייבל דינד. רעווידיר-קאמיסיע: יצחק בויס, נתן לעפקאוויטש.

די ניינטע אלגעמיינע פארזאמלונג פון 1טן אויגוסט אין יאר 1954 האט אויסגע-
וויילט די ווייטערדיקע פארזאמלונג:
וואָלף קארנמאָס (פאָרויצער); שיע אייזנבערג (וויצע-פאָרויצער); זכריה קאָסאָי
(סעקרעטאר); איטשע שוואַרץ (קאָסירער); יצחק בוים (פראָ-קאָסירער).
וואָקאלן: מאָקס מייעראָוויטש, אהרן ערבספעלד, אלעקסאַנדער ציצמאָן, יחזקאל
שלך. רעוויזיר-קאָמיטע: שלמה גאַלדצווייג, מעכל ראָש.

דעם 20טן אויגוסט 1955 איז פאָרגעקומען אַן אלגעמיינע פארזאמלונג, וואָס האָט
באַשלאָסן אויסצודריקן צוטרוי דער אַמטירנדיקער פארזאמלונג און נישט איבער-
וויילן קיין אנדערע ביז נאָך דעם דערשיינען פון פּנקס.
עס זיינען קאָאָפּטירט געוואָרן צו דער דערמאָנטער פארזאמלונג: קובא ציצמאָן
ווי פראָ-סעקרעטאר און מאיר ליעבער ווי אַ וואָקאל.
די דאָזיקע פארזאמלונג אַמטירט ביז דעם היינטיקן טאָג.

דער פאָרזאמלונג האָט אין משך פון דער גאַנצער צייט זייער פיל זיך געווידמעט דער
ברידערלעכער הילף פאר די לאַנדסלייט וואָס האָבן זיך אין דעם גענייטיקט. הילף
בעת קראַנקייט אָדער אנדערע אומגליק-פאַלן; הילף ביים איינאַרדענען זיך; דאָס איז
געגעבן געוואָרן סיי אין דער פאַרם פון הילף נישט אומצוקערן, סיי אין דער פאַרם פון
הלוואות. נישט געווען קיין שום ווענדונג פון דעם כאַראַקטער וואָס דער פאָרזאמלונג זאָל
נישט אינטערווענירן און העלפן מיט די מעגלעכקייטן וואָס ער האָט געקענט.

אין משך פון די אלע יאָרן האָט דער פאָרזאמלונג אָפּגעהיט דעם יזכור-טאָג נאָך אַזוי-
דערע קדושים. עס פלעגט יאָר-יערלעך דורכגעפירט ווערן אַ טרויער-פארזאמלונג,
וואָס ווערן געהאַלטן הספדים און עס איז אויך פאַראַן אַ רעליגיעזער טייל, דורכ-
געפירט פון אַ חזן.

די פארזאמלונג פון לאַנדסלייט-פאָרזאמלונג פון די זאַמאַשטשער אין בוענאָס איירעס אין יאר 1949.

פ נ ק ס ז א מ א ש ט ש

דער פאריין האט אויך לזכרון אונדזער פארשנימענער שמאט אפגעדעקט א פלאקע אויפן מאָנומענט פון די 6 מיליאָן קדושים, אויפן מאַבלאדא בית-עולם. (דעם 27טן נאוועמבער 1949).

דער פאריין נעמט אויך אַנטייל, מיט מאַטעריעלער הילף, פאַר קולטורעלע און פילאַנטראָפישע אינסטיטוציעס ווי: יידישער שפיטאַל, „איקוּף“, יידישער פאַלקס-טעאַטער „איפט“, שול און דערציאונג-אינסטיטוציעס, יידישער וויסנשאַפּטלעכער אינסטיטוט — ייוואָ און אַנדערע.

הוץ פאַרשיידענע אונטערנעמונגען, קולטור-אַקטן, פייערלעכע צוזאַמענערעפן, פירט דורך די לעצטע יאָרן דער פאריין פייערונגען צום אַניווערסאַר פון אויפקום פון מדינת ישראל.

די לעצטע יאָרן איז די הויפטזאַרג פון דעם פאריין געווען דאָס רעאליזירן דאָס דערשיינען פון „פּנקס זאַמאַשטש“. הגם אַ ספּעציעלע קאָמיטע האָט געהאַט פאַר אַ ציל דאָס צו טאָן, איז דער גאַנצער פאריין אַריינגעצויגן געוואָרן אין דער דאָזיקער אַרבעט. נישט געווען קיין איין צוזאַמענערעפן — געזעלשאַפּטלעכע אָונטן, אַדער פריוואַטע שמחות — וווּ מען האָט נישט געשאַפן ביישטייערונגען פאַרן פאַנד פון פּנקס.

וועגן דאָזיקן טייל פון אונדזער אַרבעט איז שוין פריער ברייטער גערעדט גע-וואָרן ביי אַ צווייטער געלעגנהייט.

די אַקטועלע פאַרוואַלטונג צוזאַמען מיט דער פרייען-קאָמיטע פון זאַמאַשטשער לאַנדסלייט-פאריין אין ב. איירעס.

אונדזערע פארשטאנדענע פארוואלטונג מיטגלידער

חיים-הערש ווילדער
געשטארבן 10 סעפטעמבער 1950

ירוחם יוד פֿינגערש
געשטארבן 18 יולי 1948

לייביש שלייען
געשטארבן 28 יוני 1947

אַביש שילדערגעמיינ
געשטארבן 25 נאוועמבער 1956

חיים נתן לעווקאוויטש
געשטארבן 19 פעברואר 1956

צענטראלער קאמיטעט פון „פנקס זאמאשטש“

רעדאקציע, טעכנישע קאמיסיע און פינאנסיקאמיסיע, כוענאם איירעם

אהרן ערעספעלד

אלעקסאנדער ציצמאן

וואַלף קאַרנמאַס

מרדכי וו. בערנשטיין

יצחק בוים

קובא ציצמאן

זכריה קאַסאַי

מאיר ליעבער

שיע אייזנבערג

שלמה גאַלדצווייג

מאַקס מייעראַוויטש

מיכל ראָש

יחזקאל שלאק

יצחק שוואַרץ

סוב-קאמיטעט פארייניקטע שטאטן — ניו-יאָרק

בעריש מאנדעלבוים

יעקב פאקס

יצחק-לייב הערמאן

ישראל זילבער

שלמה לובלינער

יוסף העקער

העלא אשכנזי-שעפער

משה אבערפערשט

אייב גערטלער

מעקס פינקלער

פנקס זאמאשטש

פארייניקטע שטאמן: באזונדערע שטעט

יצחק פינקלשטיין
(דעטראיט)

סענדער ראָטשטיין
(שיקאַגאָ)

לואיס גראפ
(פילאדעלפיע)

סוב־קאמיטעט קאנאדע: מאנטרעאל

יצחק זינגערמאַן

מאַטל רייז־דרעשער

אברהם שוואַרצבערג

בערל אייזנקראַנץ

דוד שאַרף

פנקס זאמאשטש

סוב-קאמיסיע בראזיל

אוריז שמק
(סאן-פאולא)

ראובן דראנג
(סאן-פאולא)

פייגע אָרענבויטשקלאָ
(ריאָ דע זשאַנעיראָ)

אויסטראליע

סוב-קאמיסיע באַליוויע

יודל ליכטמאן
(מעלבאָרן)

פיניע וויינצראָב
(לאַ-פּאַז)

מנשה עפלצווייג
(לאַ-פּאַז)

דער וועד פון די זאמאשטשער לאנדסלייט אין חיפה. — פון רעכטס אויף לינקס, זיצן: שמעון שעלדשטיין, מנחם זינגערמאן, משל שלום, יקותיאל צויליך, זלמן ראזענבערג, יוסף לוקסעמבורג; עס שטייען: שלמה לעמבערגער, לייב קאלאך, גיטל גראַסער-אַקערמאן, יוסף דיקלער.

**פאַרוואַלטונג פון דעם זאַמאַשטש-מאַשאַוו-הרוביע-שאַווער לאַנדסלייט פאַרזיין פון
יאָר 1930, אָנגעשלאָסן אין דעם ייִדיש-פּוילישן פאַרבאַנד אין אַרגענטינע**

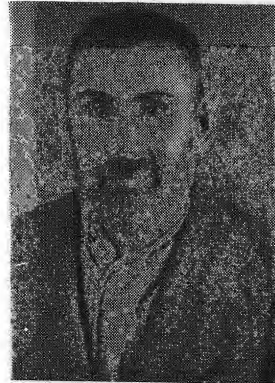

פון רעכטס צו לינקס, זיצן: משה פרייליך, מרדכי ווייסמאַן, נעכט ראָק-שוואַרץ, הערש עלבויס, יעקב ענגעלס-
בערג, יוסף וואַנגער, זיינחיל קריגשער; שטייען: משה פעדער און בעריש פוטער.

שלמה לייב שווארצבערג ז"ל

געב' אין זאמאשטש אין יאר 1891 (תרס"א)
געשט' אין מגדאל (א"י) דעם 1טן אקט' 1957 (יום ו' לאלול ה'תשי"ח)

ווען עס איז שוין געווען אפגעדרוקט דער פנקס איז אַנ-
געקומען די טרויעריקע ידיעה וועגן דעם טויט פון ש. ל.
שווארצבערג, איינעם פון אונדזערע אקטיווע פנקס-מיט-
ארבעטער. מיר ברענגען דא ווייטער די ביאגראפישע
פרטים, צוגעשיקט פון זיין זון אברהם שווארצבערג.

**

ש. ל. שווארצבערג, באקאנט אין זאמאשטש ביים נאמען
שלמה דער לערער. איז געווען א זאמאשטשער מדור דו-
רות. עמלעכע מענטשן האבן געדענקט זיין זיידן מענדל מי-
לער און אפילו זיין עלטער-זיידן שלמה חקרן, וואס האט
געמאכט פלענער ווי צו פאראייניקן די ניישטאט מיט דער אלטשטאט, אין איין גאנצ-
קייט.

גוט באקאנט, אפילו פאר דעם יונגערן דור, איז געווען שלמהס פאטער — דער
ווייטער מעכל. א ייד א תלמיד-חכם און א בקי סיי אין מיסטישער קבלה, סיי אין מא-
דערנער אסטראנאמיע, האט ער (ווי שפעטער זיין זון שלמה) דערצויגן אין אים דעם
געפארטן גייסט א ריי דורות יוגנט, וואס זיינען געקומען צו אים לערנען העכערע
לימודים.

שלמה איז געגאנגען אין זיין פאטערס דרכים, אבער אביסל מער פארגעשריטן.
די קבלה האט ער פארביטן מיט תנ"ך און מאדערנער העברעאישער ליטעראטור און
די אסטראנאמישע ספעקולאציעס — מיט מאטעמאטיק, געאגראפיע און גראמאטיק.
אין דעם-א גייסט האט ער דערצויגן א סך דורות קינדער פון נאך-עבריי-פערזאן
ביז גמרא-קלאס.

דעריבער טאקע האט מען אים גערופן לערער און נישט רבי, ווייל ער האט פון
זיין חדר געמאכט א האלב-מאדערנע שולע, א מין חדר מתוקן.
ער איז געווען שמרענג צו קינדער, אבער ווי א גוטער פעדאגאג האט ער די
שמרענגקייט געפארט מיט ליבשאפט. כמעט נישט געווען דער פאל, ווען א תלמיד
זאל שפעטער, נאכן אונטערוואקסן, נישט דערמאנען אים מיט רעספעקט און מיט
ליבשאפט. א סך פון די דאזיקע פלעגן לאנגע יארן שפעטער קומען צו אים אויף א
וויזיט, זיך שוואל עצה זיין, ארויסהעלפן אין עפעס, אדער סתם קומען שמועסן פון
תורה און פון חכמה. א סך תלמידים זיינען געווען פון צווייטן דור צו לערנען ביי
שלמה לערער.

אויך מיט דער דערציאונג פון עלטערע האט זיך שלמה שווארצבערג אפגעגעבן.

ער איז געווען א מיטגרינדער פון דער ניי-שטאטישער ביכליאטעק (אליין מנדב גע-
ווען א סך ביכער) און א שטענדיקער אקטיווער מיטגליד דארטן. זייענדיק אליין א
מיטארבעטער פון א ריי שריפטן (ווארשעווער „עקספרעס“, „מאמענט“, „אינויך“
א.א.ה.) האט ער געוואלט ארויסהייבן זאמאשטש אויף דער שעפערדישער ארענע און צו
דעם צוועק האט ער ארגאניזירט ביי זיך אין הויז אזוי גערופענע „שעפערדישע אונטן“.
א צענדליק יוגנטלעכע פלעגן זיך צוזאמענקומען אין געוויסע שבת-צו-נאכטסן און
לייענען זייערע שאפונגען אין שריפט און דיסקוטירן דערביי. מ'פלעגט אויך פארלייע-
נען פון די קלאסיקער און זינגען פאלקסלידער.

נאענט פארן קריג האט שלמה שווארצבערג געוויילט דעם עולם אויף דאטשע
(קראסניבראד) און אויך אין די קלענערע ישובים (שעברעשין, זווערזינעץ) מיט רע-
ציטאציעס פון די קלאסיקער און פון אייגענע שאפונגען.

די מלחמה-יארן האט ער פארבראכט מיט זיין פאמיליע אין סאוועטן-פארבראנד,
זייענדיק אן אינוואליד נאך פון ערשטן קריג, האט ער נישט געקענט ארבעטן אין די
לאגערן און דעריבער געליטן א סך.

אין 1943 האט ער פארלוירן זיין פרוי שרה-איטע און אין 1946 — זיך אומגע-
קערט קיין פוילן מיט זיין קראנקן זון נחמיה.

צעבראכן פון וואגלעניש און פלאגן זיך, קען ער שוין קיין שולע נישט פירן. בא-
נוגנט ער זיך מיטן געבן א שווער אין א שול פאר עלטערע מתפללים. ער איז ממשיך
די עבודה אויך שפעטער, ווען ער איז עולה קיין ארץ-ישראל (1949).

ווי נאך ער דערוויסט זיך וועגן צוגרייטן א פנקס לזכר זאמאשטש, נעמט ער זיך
באלד אקטיוו צו דער ארבעט און שיקט צו א מאסע ארטיקלען, שילדערונגען, טיפן-
באשרייבונגען א.א.וו. קודם שרייבט ער זיי אין העברעאיש (פארן ערשטן יזכור-בוך)
און דערנאך אין יידיש — פארן ארגענטינער פנקס.

גלייכצייטיק איז ער אויך אין קאנטאקט מיטן ייווא אין ניו-יארק, און ער בא-
זארגט זיי מיט א סך לאקאלע אויסדרוקן פון זאמאשטש און אומגעגנט, וואס וועלן
אריין אין גרויסן יידישן ווערטערבוך.

הגם מ'קומט אים אן שווער אזא ארבעט, שטייט ער דאך נישט אפ און שיקט
צו קארעספאנדענצן צו כמעט אלע יידישע צייטונגען אין ארץ-ישראל און פון צייט
צו צייט שרייבט ער אן א חסידישע מעשה.

די לעצטע יארן פון זיין לעבן האט ער געארבעט סיסטעמאטיש איבער מעמווארן,
האפנדיק צו דערלעבן אפצודרוקן א בוך זכרונות, וואס דאס וואלט אויך געווען טייל-
ווייז א מין פנקס פאר זאמאשטש און א קולטור-היסטאריש ווערק פאר דער יידישער
ליטעראטור.

די ארבעט איז אבער איבערגעריסן געווארן דורכן אומברחמנותדיקן טויט...
ער איז נפטר געווארן דינסטיק, ו' אלול תשי"ח לפ"ק, אין מגידאל בית-חולים,
נאך א יאר שווערע ליידן.

לאמיר אים נישט פארגעסן!

א.ש.

פנקס זאמאשטש

די ווייטערדיקע שורות ווערן געשריבן, ווען דער רוב פון דעם דאזיקן יזכור-ספר איז שוין פארטיק פון אונטער דער דרוק-פרעס. פאר די אויגן ליגן שוין די העכער 1200 אפגעדרוקטע זייטן פון דער זכרון-מצבה, וואס די זאמאשטשער צעזייטע און צעשפרייטע שארית-הפליטה האט געשטעלט זייער פארשניטענע היימשטאט.

איך האב דערביי דעם זעלביקן געפיל ווי א בארגיקלעטערער, וואס האט דער-גרייכט דעם אנגעצייכנטן, אין דער הויך אין די הימלען שטארטשענדיקן, פעלדן. פון אויבן קוקט ער אראפ און זעט אלע שוועריקייטן וואס ער האט בייגעקומען, כדי דעם דאזיקן בארגשפיץ „דער אבערן“.

מיט אמתן דחילו ורחימו, מיט גרויסע וואקלענישן האב איך זיך דעצידירט אונ-טערצונעמען די דאזיקע עובדה — רעדאגירן דעם „פנקס זאמאשטש“.

נישט ווייל עס איז מיר, חס ושלום, די דאזיקע ארבעט נישט אנגעשטאנען, אדרבא, עס האט מיך גאר שטארק געלאקט דער פארשלאג. די פארבאהאלטן זיינען געווען:

— עס איז אזא פאראנטווארטלעכע ארבעט, א קלייניקייט זאמאשטש!

— ווער ווייס צי וועט געלינגען צונויפצוזאמלען דעם געהעריקן מאטעריאל, וואס זאל זיין די ווירדיקע מצבה נאך דער בארימטער עיר ואם בישראל.

איך וויל נישט רעדן אין די דאזיקע שורות וועגן זאמאשטש — דאס געפינט זיך אין פנקס. איך האב אבער געוואלט, אז אט די דאזיקע אדמורי דיי ש ע שטאט האט אן א שיעור וויכטיקע עובדות; יעדע תקופה און יעדע שיטה אין יידישן לעבן האט זיך אין זאמאשטש אפגעשפיגלט מיט א באזונדערן חן.

יעדער דור און זיינע פראבלעמען; יעדע תקופה מיט אירע אידעען — אלע זיינען דערגאנגען קיין זאמאשטש און פון דאנען ארויסגעשיינט.

יידיש רעליגיעזער לעבן; יידיש נאציאנאלע שטרעבונגען; השכלה; יידישע סא-ציאליסטישע און רעוואלוציאנערע באוועגונג — אלע פארבן פון דעם יידישן רעגנבו-גן האבן דאך שימערירט אין זאמאשטש.

צי וועט מען זיין ביכולת אפשפיגלען די דאזיקע פארשניטענע פראכט-בילדער אין דעם זכרון-בוך?

דער בוך איז געגרייט געווארן ווייט פון דער „טעריטאריע“, וואס ווערט אין אים באהאנדלט. ווייט פון די מעגלעך-פאראנענע ארכיוון. און דארטן איז קיינער נימא וואס וואלט געקענט דינען מיט ראט און טאט...

צעזייט און צעשפרייט, אין הונדערטער ערטער זיינען פאראן ברעקלעך און שטיקלעך פון יידישן „וואס געווען“ אין זאמאשטש. צי וועט מען קענען צונויפקלייבן די דאזיקע וויכטיקע ציגל, כדי זיי אויסצונוצן צום בנין פון „פנקס זאמאשטש“

פאר די אויגן האב איך אויך געהאט די דערפארונג פון א גאר גרויסער צאל יזכור-ביכער. און עס האט זיך געוואלט, אז עס זאל אזוי נישט זיין ביי דעם „פנקס זאמאשטש“.

ביי טייל פון די דאזיקע פנקסים האט דאמינירט דער ה ו ר ב נ — עס איז געווען נאָר אַ מגילת-איכה. עס האָט געפעלט דאָס בילד פון דעם עבר, פון דעם ווייטן און נאָענטן נעכטן.

טייל זיינען געווען נאָר „זכרונות" פון דער אלטער היים; גאָר פיינע נאָסטאל-גיעיאויסגוטן. עס איז אָבער נישט אויסגענוצט געוואָרן אפילו די גאָר באַקאנטע פרטים פון דער אַרטיקלער געשיכטע.

אַ געוויסע צאָל פון די דאזיקע ביכער האָבן בכלל, אין דער מינדסטער מאָס אפילו, נישט דערפילט די גוטע כוונות פון די אַרויסגעבער. — זיי זיינען געוואָרן אפאָ-לאַגעטיקאויסגאכעס פאַר דער אָדער יענער דיכטונג; מען האָט נאָר די „אייגענע" אַרויסגעהויבן...

איז טאָקע געהאַנגען דער גאָר וואָגיקער פראַגע-צייכן:

— צי וועט געלונגען אויסצומיידן די דאזיקע אלע בלויון אין דעם „פ נ ק ס

ז א מ א ש ט ש"?

אויב איך האָב, נישט געקוקט אויף אלע באַוואָרענישן, זיך דעציירט זיך צו מתעסק זיין מיט דער רעדאקציע פון „פ נ ק ס ז א מ א ש ט ש", זיינען אין דעם „שולדיק" אַ ריי פאַקטאָרן.

עס האָט מיך ראשית איבערראשט די עקשנות און דער פיכער פון די היגע זא-מאָשטשער, זייער ברען און באַגייסטערונג (נישט אַפּשטעלנדיק זיך אויף די גרעסטע שוועריקייטן) כדי צו האָבן אַ פ נ ק ס, אַ מ צ ב ה אויף דורדורות, נישט סתם אַ יזכור-בוך.

ביי די ערשטע באַרירונגען מיטן מאַטעריאַל האָב איך דערזען דעם שלל פון דאָ-קומענטן, פון ידיעות, פון דאטן און פאַקטן, וואָס ליגן „פאַרפּרוירן" אונטער דעם גע-דיכטן אַרכיוו און צייט-שטויב און כ'האָב געטראַכט: אויב נישט אַ י צ מ, אויב דאָס וועט נישט טאָן דער איצטיקער דור, וועט עס שוין קיינער נישט טאָן. איך בין אַריינגעצויגן געוואָרן אין דער שיכרות פון דעם זאַמאַשטשער נעכטן.

לסוף — איך האָב געהאַט, נאָך פון אלטע גוטע צייטן, אַ „שוואַכקייט" צו זא-מאָשטש.

אין די יאָרן ווען איך בין געווען אַ רייזדער, אין געזעלשאַפטלעכער שליחות אי-בער פוילן, איז זאַמאַשטש געווען איינע פון מיינע אכסניות פאַר אַרומיקע שטעט און שטעטלעך. פאַר טאַמאַשאָוו, קאַמאַראָוו, קראַסנאַבראַד, יוזעפּאָוו, בילגאָריי, טי-שעוואַצ, קראַסניסמאַוו, איזשביצע, טורבין, לאַשטשעוו, יעוונעוו און נאָך אַנדערע. שטענדיק האָט מיר זאַמאַשטש געגעבן אַ „דאָך איבערן קאַפּ".

איינמאָל האָט מיך אפילו די פּאָליציי צווישן קאַמאַראָוו און זאַמאַשטש „אונטער-געכאַפט". עס איז זיי נישט געפֿעלן געוואָרן מיין שווערער „קאַמיוואַיאַזשאַנסקער" טשעמאַדאַן, וווּ זיי האָבן געפונען „טריפהנע" סחורה — פראַפּאָגאַנדע-מאַטעריאַל פאַר דער „פּאָלקסצייטונג".

עס ליגט פאַר די ליינער דער „פ נ ק ס ז א מ א ש ט ש". איך דאַרף אים נישט פאַרשטעלן, נישט רעפערירן אָדער רעצענזירן — דער ספר רעדט פאַר זיך אליין. פונדעסטוועגן דאַרף מען מאַכן אַ גאָר קורצן סך-הכל.

עס קומט מיר אויס, אַז עס פֿעלט נישט אין דאזיקן פנקס קיין שום תקופה פון יידישן לעבן, שאפן און בויען. עס זיינען אין אים אַפּגעשפיגלט אלע באַרג-אַרויפן און באַרג-אַראָפן פון דעם העראַישן וועג פון פוילישן יידנטום.

אלע י א ר ה ו נ ד ע ר ט ע ר; אלע ש א ט י ר ו נ ג ע ו; אלע ג ע ר

דאס גלען; אלע פאלאנגען און שטרענגען קומען צום אויסדרוק אין דעם דאזיקן ספריזכרונות.

מען דארף פארשטיין, אז נישט געקוקט וואס אין די דאזיקע העכער 1200 זייטן איז צונויפגעקליבן געווארן א שלל מיט אומגעווענע געשיכטע-אוצרות, קען מען נאך דא אדער דארטן אנווייזן, אז נישט אלץ איז אויסגענוצט געווארן. עס וועט זיין ריכטיק די דאזיקע באמערקונג. אבער נישט פון אומעטום האט מען געקענט באקומען די מאטעריאלן. ווידער זיינען דאך דאס דברים שאין להם שיעור, עס האט נישט קיין גרענעץ.

עס איז אונדז געלונגען דעם דאזיקן מאטעריאל צונויפצוקלייבן נאך אדאנק דער ווונדערלעכער קאאפעראציע פון די לאנדסלייט-דארגאניזאציעס. פון אומעטום, ווו עס געפינען זיך זאמאשטשער, וועלכע האבן מיט יארן צוריק פארלאזן זייער היים, אדער זיינען פון דער שארית-הפליטה פון דעם לעצטן חורבן, האבן מיר באקומען די נייטיקע ידיעות.

אומעטום האבן זיך ארויסגערוקט יחידים-ענטוויאסטן, וואס האבן פארלייכטערט די ארבעט פון דער רעדאקציע. איך דוף נישט אן קיין נעמען, כדי נישט שטיין פארן נסיון עמעצן דורכצולאזן. אזעלכע טרייע מסירת-נפשדיקע טעטיקייט האבן ארויסגע-זויגן ראשית די טוערס פון בוענאס איירעס. זיי זיינען אויך דא אין די פארייניקטע שטאטן, אין ישראל, אין קאנאדע, אין אויסטראליע, אין בראזיל און באליוויע.

אויב מיר דערמאנען נישט קיין יחידים, איז אבער אונדזער חוב אויסצודריקן א דאנק די אינסטיטוציעס, וואס האבן ארויסגעוויזן פארשטענדעניש פאר אונדזער פנקס. ראשית דער יידישער וויסנשאפטלעכער אינסטיטוט — יי וואלף איין ניו-יארק, וואס האט צוגעשיקט א ריי מיט דאקומענטן, פא-טאגראפיעס, רעפראדוקציעס און דער יידישער היסטארישער איני-סטיטוט אין ווארשע, וואס האט אונדז (אין א מיקראפילם) צוגעשיקט א סעריע מיט וויכטיקע מאטעריאלן.

מיר, די גאנצע רעדאקציע-קאמיסיע, קאן איצט פון דעם הויכן בארגשפיץ גוט באטראכטן דעם דורכגעמאכטן וועג.

עס איז געווען א שווערער וועג; א וועג מיט אן א שיעור מכשולים. א קליינע נישט-פארויכטיקייט און עס האט געדראגט, אז מיר זאלן פארלירן די ריכטונג. עס איז אייגנטלעך מיטן "פנקס זאמאשטש" טאקע פארלאפן כמעט אזוי ווי מיט בארגיקלעטערער. אט הייבן זיי אן דעם גאנג בארג-ארויף און זיי דוכט זיך, אז דער שפיץ איז אט גאר נאענט, ממש מיטן האנט צו דערגרייכן... אבער וואס העכער מען שטאפלט, אלץ ווייטער קומט אויס דער ציל. נישט איין בארגיקלעטער-דער האלט טאקע נישט אויס דעם עקזאמען.

אזוי איז געשען מיטן "פנקס זאמאשטש". געווען מאמענטן, וואס מען האט שוין געהאלטן ביי "פארלירן דעם געדולד". לאנג האט זיך געדויערט פון דעם פארטראכטן דעם פראיעקט ביז ער איז רעאליזירט געווארן. אנגעוויבן האט מען מיטן פלאן פון א 400 זייטן און ארויסגעקומען איז פארדרייפאכט!

מען וואלט ביי אן אנדער פאל זיכער באנוצט דאס ווערטל "הזורעים בדמעה, ברנה יקצורו" — די וואס זייען מיט טרערן, שניידן מיט געזאנג...

ביי אונדזער פאל איז דער "שניט" ווייט באגלייט צו ווערן מיט געזאנג... פון ערשטן בלעטל ביזן לעצטן איז דאך "פנקס זאמאשטש" איין גרויסער ווייגעשריי. פון יעדער שורה טריפט ממש בלוט; יעדער קאפיטל איז דאך

א נייער אקט פון רייסן קריעה. עס איז דאך דער ספר הזכרונות פון פ א ר ש נ י ר
ט ע נ ע יארהונדערטער.

אן ספק איז טרויער געווען דער לייט-מאטיוו פון שאפן דעם פנקס; זיכער האט
דער ווילן צו פאראייביקן אנדערע קדושים אונדז געשמויסן צו די גרויסע אַנשטערעני-
גהנגען מיט וועלכע עס איז פארבונדן די דערשיינונג פון פנקס.

אבער נישט פארגעסנדיק אויף איין סעקונדע דעם צער און טרויער; נישט אַרויס-
לאַזנדיק פון אנדערע מחשבות די געפילן פון פיין און ווייטיק, באַגלייט אונדז נאך
א געפיל:

מיר האָבן אין אַ געוויסן זין אויסגעפילט די צוואה פון די קדושים ומהורים. אפשר
ברענגען מיר מיטן אַרויסגעבן דעם פנקס אַ געוויסן תיקון די פאַרשניטענע דורך דער
היטלערשער אזכריות יידישע יארהונדערטער.

אויב עס האָבן די עמלקים אָפגעמעקט דעם זכר פון אנדערע נאָענטע און טייער-
רע; אויב זייערע משרתים האָבן געפרווט אויסרייסן יעדן שפור פון אנדער לעבן,
שאפן און קאַמף — וועט עס אָבער אויף אייביק בלייבן לעבן אין דער פאַרם פון אונז
דזער „פ נ ק ס ז א מ א ש ט ש“.

נישט נאָר פאַר דער פאַרטיליקטער עדה פון זאַמאַשטש וועט דער דאָזיקער פנקס
זיין דער ד ע ר מ אַ נ ע ר און דער מ אַ נ ע ר.

אין זאַמאַשטש שפיגלט זיך אַפּ דאָס גאַנצע פוילישע יידנטום — קאָרגע 400 יאָר
יידיש לעבן אין זאַמאַשטש איז אַ וויכטיקער רינג פון דער גרויסער יחוסדיקער קייט
פון פוילישן יידנטום.

אין דער זיכערקייט, אַז די אַרויסגעבער האָבן געוואָלט, געפרווט און זיך באַמיט
די דאָזיקע כוונות דורכפירן אין לעבן, גיט די רעדאַקציע איבער דעם דאָזיקן ספר-
דענקמאַל אין די הענט פון די טרייע זין פון זאַמאַשטשער קהילה, וואָס וועלן וויסן
ווי טייער האַלטן און אָפהיטן אויף אייביקע אייביקייטן דעם הייליקן אַנדענק פון
זייער העראַישן נעכטן, וואָס וועט שטענדיק לעבן אין זכרון פון פאָלק.

רשימה פון בילדער און רעפראדוקציעס פון דאקומענטן

- זייט 16 — אינערלעכער אויסזען פון דער גרויסער שול אין אדטשטאט.
- זייט 18 — די ישובים ארום זאמאשטש אין 17טן יארהונדערט.
- זייט 19 — דער גרינדער פון זאמאשטש יאן זאמאסקי.
- זייט 19 — די פלאקע אויף יאן זאמאסקיס קבר אין דער קאלעגיאטע.
- זייט 20 — די געאגראפישע לאגע פון זאמאשטש.
- זייט 21 — זאמאשטש לויט א צייכענונג אין אן אויסגאבע פון קעלן אין יאר 1618.
- זייט 22 — דער פלאן פון זאמאשטש פון יאר 1939.
- זייט 23 — דער אלגעמיינער בליק אויף זאמאשטש מיטן ראטהויז אין מיטן.
- זייט 25 — די לאנגע „פאטשינעס“, ארמיאנסקע גאס נומער 30.
- זייט 26 — פראגמענט פון „רינעק סאלני“.
- זייט 27 — פיר פארשידענע טויערן אויפן רינעק.
- זייט 28 — אריינגאנג אין די „פאטשינעס“ פון דער „ברוקאוואנער גאס“.
- זייט 30 — אויסבליק אויף זאמאשטש פון לופטפלי.
- זייט 33 — די „פאטשינעס“ ביי דער „ברוקאוואנער גאס“.
- זייט 35 — רעכטער ארויפגאנג צום מאגיסטראט.
- זייט 37 — דרום-טייל פון רינעק.
- זייט 40 — מאפע פון א טייל פון דער טעריטאריע פון „וועד ארבע ארצות“.
- זייט 68 — דעם „קאסירערס הויז“ אויפן רינעק.
- זייט 71 — קארניז אויף א הויז זאמענהאפא 1.
- זייט 72 — דער אינעווייניקסטער טויער פון „קאסירערס הויז“.
- זייט 87 — פראגמענט פון דער ארכיטעקטאנישער דעקאראציע אויף א הויז פון ארמיאנסקע.
- זייט 88-89 — רעפראדוקציע פון דער זאמאשטשער פריווילעגיע פון 1588.
- זייט 94 — ארכיטעקטאנישע באפוצונגען פון הייזער אויף ארמיאנסקע און שטאשיצא.
- זייט 95 — די גרויסע שול אין אלטשטאט, אויסבליק פון צפון-זייט.
- זייט 96 — צוויי פלענער פון דער גרויסער שול.
- זייט 97 — דער אינעווייניק פון דער שול מיט דער קינסטלערישער בימה.
- זייט 98 — דער דורכשניט-פלאן פון דער שול.
- זייט 99 — די ארגאמענטן פון דעם סופיט אין שול.
- זייט 100 — דער אריינגאנג אין שול פון פאליש.
- זייט 101 — דער פלאן פון דעם פארטאל פון פאליש.
- זייט 102 — צוויי מוסטערן פון זאמאשטשער בוי-ארגאמענטיק.
- זייט 105 — שער-בלאט פון פנקס פון דער זאמאשטשער „חברה קדישה גמולת חסדים“.
- זייט 107 — א בלאט פון די תקנות פון פנקס פון יאר תמ"ז (1687).
- זייט 174 — פראגמענט פון „רינעק“.
- זייט 202 — די זאמאשטשער „אקאדעמיע“, לעצטנס די פוילישע גימנאזיע.
- זייט 218 — שער-בלאט פון זלמן סאבאלס ביכל משלים „זווגים אדער די ווכחים“.
- זייט 220 — פראגמענט פון די „פאטשינעס“.
- זייט 237 — שער-בלאט פון ספר „אפיקי יהודה“.
- זייט 245 — שער-בלאט פון ספר „הלכות עולם“.
- זייט 252 — שער-בלאט פון ספר „יד אבי שלום“.
- זייט 255 — שער-בלאט פון ספר „לקח טוב“.
- זייט 259 — שער-בלאט פון ספר „מנחת זכרון“.
- זייט 274 — שער-בלאט פון ספר „ערוגת הבושם“.
- זייט 279 — שער-בלאט פון ספר „קול יעקב“.
- זייט 292 — בילד פון הרב צבי הירש בישקא.
- זייט 317 — בילד פון ד"ר שלמה עטינגער.
- זייט 323 — בילד פון יעקב אייכענבוים, געצייכנט פון עטינגערן.
- זייט 337 — א פרענומעריר-קוויטל מיט עטינגערס אייגנהענטיקער חתימה.

פנקס זאמאשטש

- זייט 340 — עטינגערס מצבה אויפן זאמאשטשער בית-עולם.
- זייט 352 — שער-בלאט פון „גורן אטד“.
- זייט 414 — בילד פון אלעקסאנדער צעדערבוים.
- זייט 420 — רעפראדוקציע פון „קול מבשר“.
- זייט 439 — פאקסימיליע פון אייכענבוים א פריינטשאפט-דעדיקאציע.
- זייט 447 — בילד פון יהודה בראנדווין.
- זייט 448 — רעפראדוקציע פון רייפמאנס א רעקאמענדאציע-בריוו.
- זייט 449 — עמבלעם פון זאמאשטשער „לפאריין אין ארגענטינע“.
- זייט 456 — צוויי זאמאשטשער טיפן: „כאצקל באטשאן“ דער וואסערטרעגער און „שיינ-דעלע די גראמען-זאגערקע“.
- זייט 457 — די געוועזענע פראנצישקאנער קירכע, ווו עס איז שפעטער געווען דער קינא „סטילאווי“.
- זייט 458 — פראגמענט פון דער געוועזענער פעסטונג „לעבן קאזאצקע טייכל“.
- זייט 458 — די נייע לובלינער בראם (טויער).
- זייט 476 — דער זאמאשטשער פארק, אויפן ארט פון דער צעשטערטער פעסטונג.
- זייט 476 — פראגמענט פון צעשטערטן פארפעסטיקונג-גארטל „ביים סטאק“.
- זייט 480 — דער „קאוואליער“, נייער לעמבערגער „טויער“ (בראם).
- זייט 482 — רעפראדוקציע פון ערשטן זייטל פון כתב-יד פון פרעס „הנקמה“ — זיין ערשטע דערציילונג.
- זייט 484 — כתב-יד פון פרעס ליד „די געשמיסענע אמת“.
- זייט 486 — פרעסע בילד פון דער טורמע 1899.
- זייט 488 — פרעסע א בריוו וועגן פאלקלאר ביי יידן, געשריבן אין פויליש.
- זייט 490 — בילד: לוציאן פרץ, י. ל. פרץ, שלום אש, ה. ד. נאמבערג.
- זייט 491 — שאגאלס א צייכענונג צו פרעס פאלקסטימלעכע געשיכטן.
- זייט 494 — קינסטלעריש פאסטקארטל אויפן מאטיוו פון פרעס „דריי נייטארינס“.
- זייט 510 — צייכענונגען פון בורלא און טושינסקי צו פרעס „וואס אין פידעלע שטעקט“.
- זייט 523 — צוויי שער-בלעטער צו בעריש בעקערמאנס אויסגאבעס.
- זייט 554 — פאקסימיליע פון ב. בעקערמאנס „די גליקלעכע הויזן“ און פון זיינעם א בריוו צו לואיס גראס.
- זייט 532 — בילד פון בעריש בעקערמאן.
- זייט 535 — בילד פון ראזא לוקסעמבורג.
- זייט 541 — פאקסימיליע פון ראזא לוקסעמבורגס א תפיסה-בריוו.
- זייט 548 — צפון-טייל פון די „פאטשינעס“.
- זייט 550 — די ציוניסטישע ארגאניזאציע אין יאר 1922.
- זייט 551 — איינלאדונג-קארטל צו א טאנץ-אונט פון קרן קימת לישראל, 1927.
- זייט 552 — בלימל-טאג פון זאמאשטשער „החלוץ“ פארן פאלעסטינע ארבעטער-פאנד.
- זייט 554 — ערשטע גרופע פון דער ספארט-ארגאניזאציע „מכבי“, 1921.
- זייט 556 — די ארגאניזאציע „פרייהייט“, 1929.
- זייט 557 — די חלוצישע יוגנט-ארגאניזאציע „גורדוניה“, 1931.
- זייט 558 — דער ספארט-קלוב „הפועל“, פון די רעכטע פועל-ציון, אין דער 1טער מאי-דעמאנסטראציע, 1935.
- זייט 562 — רעפראדוקציע פון א פלוג-בלעטל צו א יזכור-אקאדעמיע פון „החלוץ“.
- זייט 566 — דער ניישטעטער רב הרב מרדכי הלוי שטערנפעלד מיט צוויי אייניקלעך.
- זייט 571 — דער מזרח-טייל פון „רינעק“.
- זייט 572 — רעפראדוקציע פון רבנישן זשורנאל „הבאר“.
- זייט 574 — רעפראדוקציע פון דער צייטשריפט „אונדזער גייסט“.
- זייט 575 — פראספעקט פון „זאמאשטשער ווארט“.
- זייט 577 — רעפראדוקציע פון ערשטן נומער „זאמאשטשער ווארט“.
- זייט 599 — פארוואלטונג פון דער ניישטעטישער ביבליאטעק, 1923.
- זייט 600 — פארוואלטונג פון ניישטעטישער ביבליאטעק א „ד“ר שלמה עטינגער“, 1934.
- זייט 601 — א גרופע אין דער ניישטעטישער ביבליאטעק, 1939.
- זייט 602 — סטאלער-ווארשטאט פון אליה שווארצבערג.
- זייט 603 — באלאליקע-ארקעסטער אין יאר 1910.
- זייט 604 — רעפראדוקציעס פון א פראגראם פון דראם. קרייז פון דער „יישא“, 1925.

- זייט 606 — אנדערע 2 פראגראמען פון דעם "יישא" דראם. קרייז, 1926, 1927.
- זייט 607 — דער דראמאטישער קרייז פון דער "יישא".
- זייט 608 — אמאליקע תפיסה אין דעם הינטערשטן טייל פון ראטהוין.
- זייט 608 — טייל פון דער פעסטונג אין 19טן יארהונדערט.
- זייט 613 — אקטיוו און מיטגלידער פון די פראפ. פראיינען אין זאמאשטש, 1917.
- זייט 614 — גרופע אקטיוויסטן פון "בונד" און "יישא".
- זייט 616 — קאמיטעט פון יוגנט-בונד "צוקונפט" פאר 1939.
- זייט 617 — פרץ אין זאמאשטש, פאר דער ערשטער וועלט-מלחמה.
- זייט 619 — פארוואלטונג פון דער י. ל. פרייבליאטעק, 1922.
- זייט 623 — פארוואלטונג פון דער יידישער שול-ארגאניזאציע, 1926.
- זייט 624 — תלמידים און לערער פון דער י. ל. פריי-שול, 1927.
- זייט 626 — די קלאסן 2 און 3 פון דער י. ל. פריי-שול, 1928.
- זייט 628 — וואלד-אויספלוג פון די תלמידים פון דער י. ל. פריי-שול, 1930.
- זייט 630 — תלמידים און לערער פון דער י. ל. פריי-שול, 1926.
- זייט 635 — זומער-האלב-קאלאניע פון "טאז", 1934.
- זייט 641 — תלמידים און לערער פון דער יידישער גימנאזיע, 1937.
- זייט 646 — רעפראדוקציע פון א וואל-אויפרוף צו די סייס-וואלן.
- זייט 650 — האלב-קאלאניע פון "טאז", 1927.
- זייט 652 — יידישע קינדער פון דער מלוכה-שול, 1938.
- זייט 653 — פאקסמיליע פון ערשטן נומער "זאמאשטשער שטימע".
- זייט 674 — פארזאמלונג פון יידישן האנטווערקער-פאריין, 1938.
- זייט 691 — ערשטע ארגאניזאטארן פון דער ניישטעטישער ארבעטער-יוגנט.
- זייט 692 — גרופע יוגנט פון ניישטאט, אקטיווע טוער אין געזעלשאפטלעכן לעבן.
- זייט 694 — גרופע ניישטעטישע יוגנט.
- זייט 698 — מאדיסטקעס-ווארשטאט פון פייע באט, אייגנטימערין און ארבעטערינס.
- זייט 711 — די ניישטאט נאך דער גרויסער שריפה, מאי 1936.
- זייט 724 — גרופע חלוצישע יוגנט.
- זייט 727 — גרופע זאמאשטשער עולים אין ישראל, 1927.
- זייט 730 — צוויי אילוסטראציעס צו פרצעס ווערק: ארטור קאלניקס צום "קונצנמאכער" און יאסל בערגערס צו "א שמעק טאבאק".
- זייט 749 — אברהם-משה ציצמאן ("משה קאוואל") און זיין פרוי פעסל.
- זייט 756 — "פראגראם" פון א פארשטעלונג לטובת "לינת הצדק".
- זייט 773 — בילד פון צבי-הירש האנדעלסמאן.
- זייט 780 — פארוואלטונג-מיטגלידער פון די יידישע פראפעסיאנעלע פאריינען, אין די צוואנציקער יארן.
- זייט 782 — גרופע פון יוגנט-בונד "צוקונפט".
- זייט 787 — גרופע יידישע פוטבאליסטן-אמאטארן.
- זייט 789 — קן פון ברית טרומפלדור "ביתר", 1926.
- זייט 791 — מיטגלידער פון "לינת הצדק", 1935, בעת א געזעגענונג-מסיבה.
- זייט 794 — גרונטשטיין-לייגונג פון בנין פארן "טאז", 1931.
- זייט 798 — גרופע יוגנטלעכע נאך א פארוויילונג.
- זייט 801 — גרופע אקטיוויסטן פון דער יוגנט.
- זייט 804 — גרופע יוגנטלעכע טוער.
- זייט 814 — שלמהלע גערזאן "טאפטשאן".
- זייט 821 — גרופע טוער בעת דער ערשטער דייטשער אקופאציע.
- זייט 827 — גרופע מיטגלידער פון האנדלס-אנגעשטעלטן פאריין.
- זייט 836 — פארוואלטונג פון האלץ-ארבעטער-פאריין, 1927.
- זייט 838 — פארוואלטונג פון האלץ-ארבעטער-פאריין, 1930.
- זייט 840 — פארוואלטונג פון האלץ-ארבעטער-פאריין, 1934.
- זייט 843 — גרופע אקטיוויסטן פון די פראפעסיאנעלע פאריינען, 1926-1927.
- זייט 846 — סטאלער-ווארשטאט פון לייבוש פלוג ("קאפוש"), 1927.
- זייט 850 — רעפראדוקציע פון א מיטגליד-ביכל פון שניידער-ארבעטער-פאריין.
- זייט 852 — ערשטער "יוגנט-ראט" ביי די פראפעסיאנעלע פאריינען.
- זייט 854 — דאמען-שניידער-ווארשטאט פון פעשע-רייזל ראזנבערג.

- זייט 856 — חנוכה-אונט אין האנטווערקער-פאריין, 1937.
 זייט 861 — ירחמיאל בראנדווין.
 זייט 862 — הערש פרוכטגארטן.
 זייט 863 — שיינדל העכטקאפ.
 זייט 864 — יוחנן מארגנשטערן.
 זייט 865 — פאקסמיליע פון יוחנן מארגנשטערנס א קארטל בעת דער נאצישער אקופאציע.
 זייט 866 — אברהם צבי ערליך (הערשקע).
 זייט 868 — ישראל ראסעט.
 זייט 876 — ר' שמואל-יצחק קארנבליט.
 זייט 878 — ישראל שעק.
 זייט 883 — מרדכי יוסף קראנפעלד.
 זייט 885 — ד"ר יצחק געליבטער.
 זייט 891 — אויצער הערש, גערסאן אברהם.
 זייט 893 — שלמה (לאמע) לוקסענבורג.
 זייט 894 — זאבערמאן עמנואל.
 זייט 895 — פישל געליבטער.
 זייט 898 — מרדכי און חיים צווייליך.
 זייט 899 — שלמה וואהל, בן-ציון לובלינער, אהרן געליבטער, יאסל פינקמאן.
 זייט 900 — הרב יוסף שבתי הורוויץ, שפער יונה.
 זייט 901 — גרופן טוער אין דער פראפעסיאנעלער באוועגונג.
 זייט 902 — משהלע זאלצמאן, פישל געלערנטער, שיע הירשהארן, ד"ר שאול גראסבוים.
 זייט 903 — אברהם הארץ, חיים אהרן-לייבס (צימרינג "דער רופא"), לאהקע בראך.
 זייט 904 — גרופע טוער אין דער פראפעסיאנעלער באוועגונג.
 זייט 931 — "אויסזידלונג" קיין בעלזשעצער טויטן-לאגער.
 זייט 936 — זאמאשטשער יידן ביי נאצישער שקלאפן-ארבעט.
 זייט 949 — דער צונויפגעטריבענער עולם צו דער "אויסזידלונג".
 זייט 953 — מענער, פרויען און קינדער צום טויטן-מארש.
 זייט 957 — פראגמענט פון דער "אויסזידלונג".
 זייט 961 — די געיאגטע יידן צום טויטן-מארש;
 זייט 963 — אויפן פלאץ נאך דער "אויסזידלונג".
 זייט 964 — סילועטן פון דער "אויסזידלונג".
 זייט 975 — "טראנספארט" פון זאמאשטשער יידן.
 זייט 994 — מענער, פרויען און קינדער אויפן לעצטן וועג.
 זייט 1002 — נאך דער "אויסזידלונג".
 זייט 1012 — יוגנט אין געטא.
 זייט 1021 — רעפראדוקציע פון פראטאקאל פון הענאך נאעל (ערשטע זייט).
 זייט 1036 — די "ראטונדע".
 זייט 1038 — מאפע: ארבעט, טויט און קאנצענטראציע-לאגערן אין לובלינער דיסטריקט.
 זייט 1054 — געאגראפישע לאגע פון דעם טויטן-לאגער בעלזשעץ.
 זייט 1059 — דער פלאן פון דעם טויטן-לאגער אין בעלזשעץ.
 זייט 1118 — פאטאסטאט פון דאקומענט נומער 1 (ערשטע זייט).
 זייט 1159 — פאטאסטאט פון דאקומענט נומער 2.
 זייט 1161 — פאטאסטאט פון דאקומענט נומער 3.
 זייט 1163 — פאטאסטאט פון דאקומענט נומער 4.
 זייט 1165 — פאטאסטאט פון דאקומענט נומער 5.
 זייט 1166-1167 — פאטאסטאט פון דאקומענט נומער 6.
 זייט 1169 — פאטאסטאט פון דאקומענט נומער 7.
 זייט 1172 — פאטאסטאט פון דאקומענט נומער 8.
 זייט 1174 — דענקמאל פון צעשטערטע מצבות אויפן קבר פון די עקסהומירטע קדושים.
 זייט 1176 — דעלעגאטן צום צוזאמענפאר פון די זאמאשטשער שארית-הפליטה אין ווארש.
 זייט 1177 — עקסהומאציע פון די זאמאשטשער קדושים.
 זייט 1183 — די ארונות מיט די עקסהומירטע קדושים, 1949.
 זייט 1198 — די "ראטונדע".

פנקס זאמאשטש

- זייט 1212 — פרעזידיום פון הזכרה-אקט אין לאגער וועצלאר, 1948.
- זייט 1211 — הזכרה-פלאקאט אין די-פילאגער וועצלאר, 1948.
- זייט 1213 — גרופע זאמאשטשער אין די-פילאגער וועצלאר, 1948.
- זייט 1214 — יזכור-אקט אין לאגער שטייער ביי לינק, 1947.
- זייט 1215 — שטעמפל פון זאמאשטשער שארית-הפליטה אין לאגער וואלדשטאט-פאקנינג.
- זייט 1216 — חיים שפיזאיון.
- זייט 1219 — טעטיקע מיטגלידער אין ברענטש 375 ארבעטער-רינג.
- זייט 1228 — ערשטע הזכרה אין מאנטרעאל צום 12טן יארצייט נאך חורבן-זאמאשטש.
- זייט 1229 — גרופע זאמאשטשער אין מאנטרעאל אויף א פורים-פייערונג.
- זייט 1230 — פרעזידיום פון צווייטן אזכרה-אקט אין מאנטרעאל.
- זייט 1231 — הזכרה-אקט צום 14טן יארצייט נאך די זאמאשטשער שחיטות, אין מאנטרעאל.
- זייט 1232 — גרופע פרויען זאמאשטשער לאנדסלייט אין מאנטרעאל.
- זייט 1239 — צווייטער לאנד-צוזאמענפאר פון זאמאשטשער לאנדסלייט אין מדינת ישראל, פסח 1947.
- זייט 1240 — פארזאמלונג פון זאמאשטשער אין מדינת ישראל, באריכט פון י. צויליך וועגן דעם אומקום פון זאמאשטשער יידן.
- זייט 1244 — פראקלאמירונג-פארזאמלונג פון זאמאשטשער לאנדסלייט-פאריין אין בוע-נאס איירעס.
- זייט 1246 — ערשטע יוגנט-קאמיסיע ביים זאמאשטשער ל"ל-פאריין אין בוענאס איירעס.
- זייט 1247 — די פרויען-קאמיסיע ביים זאמאשטשער ל"ל-פאריין אין בוענאס איירעס.
- זייט 1248 — די פארוואלטונג פון זאמאשטשער ל"ל-פאריין אין בוענאס איירעס, 1948.
- זייט 1250 — די פארוואלטונג פון זאמאשטשער ל"ל-פאריין אין בוענאס איירעס, 1949.
- זייט 1251 — די אקטועלע פארוואלטונג צוזאמען מיט דער פרויען-קאמיסיע פון זאמאש-טשער ל"ל-פאריין אין בוענאס איירעס.
- זייט 1252 — די געשטארבענע פארוואלטונג-מיטגלידער פון זאמאשטשער ל"ל-פאריין אין בוענאס איירעס.
- זייט 1523א"ו — צענטראל-קאמיטעט פון דעם "פנקס זאמאשטש".

באמערקטע דרוק-פעלערן

זייט	שורה	פאראן	דארף זיין
20	10	1980	1580
24	4	1940	1640
71	לעצטע		זאמענהאפא
77	39,26		יוסף נשיא
79	40	דיך	די
80	5	מיש	מיט
154	43	כגון	כבן
173	44	דערהייבנקיישן	דערהייבנקייטן
177	36	א פשערה	א פשרה
180	24	דולה	גדולה
216	5	דיך	די
222	5	איי	איז
252	25		טיב גיטין
318	27	פארנעם	פרנס
379	33	סטוקטור	סטרוקטור
386	38	חדקים	חלקים
387	23	רכן	רייכן
411	1	שפחה	משפחה
418	לעצטע	דערין	רעדין
440	14	1988	1888
444	34	ניין	גייסן
454	9	וודישן	יידישן
462	8	טאנץ	טאץ
465	19	בילנדע	הלינדע
470	10	לא ירחץ	לא יחרץ
473	43	פופשקע	פושקע
522	24	(לאָרידע)	(פלאָרידע)
565	36	שכד	שכר
568	27	פילסעך	פיסלעך
577	11	מענטשקעס	הענטשקעס
588	9	שואי	שונאי
603	3	י. גראַס	ל. גראַס
609	25	זיינער	זיינען
610	5	ביבות	תיבות

זייט	שורה	פאראן	דארף זיין
619	9	מאל	מאס
625	8	אויך	אויף
631	לעצטע	און	אן
648	22	„אפאזייע“	„אפאזיציע“
668	32	דריטע	רויטע
684	21	אָנהענגער	אָנהענגען
688	42	אויסגעלבעט	אויסגעלעבט
689	3	באטליקן	באטייליקן
726	43	גירנבוים	גרינבוים
736	4	אַריינצוגן	אַריינצוגיין
743	44	צוקעס־זיס	צוקער־זיס
759	2	וואָס עס	וואָס ער
770	2	באלקן	באלקאן
789	14	רעסטיפיקאַט	סערטיפיקאַט
780	21	1046	1946
800	4	וואָל	וואָס
812	20	יאַנקעס	יאַטקעס
813	2	אַ זאך	אַ זאק
844	לעצטע	אויסגעלייזט	אויפגעלייזט
847	10	אַרויסגעלאָזן	אַרויסגעלאָפן
850	לעצטע	יצחק מאיר	יצחק לייב
880	38	טאָק	טאָקע
882	29	דיכטער	ריכטער
920	7	דרעווייל	דערווייל
985	22	אַנטלאָפן	אַנטלאָפענע
1012	11	דייטשע	דייטשן
1120	24	1930	1939
1134	25	שאַפּראָזאַם	שאַפּאַראָזאַם
1145	5	סיטעם	סיסטעם
902		אונטער בילד פון פישל גער	
		ליבטער ניט סעקרעטאַר	נאַר טו ער

Este libro se terminó
de imprimir el día 16
de octubre de 1957,
en los Talleres Gráfi-
cos JULIO KAUFMAN,
S.R.L., Av. Corrien-
tes 1976, Bs. Aires,
República Argentina.

IMPRESO EN LA ARGENTINA — PRINTED IN ARGENTINE

PINKOS ZAMOSC

IN MEMORIAM

*Dedicated with reverence to the sacred memory of the
Jewish Community of Zamosc*

**Published by the
COMMITTEE FOR PINKOS ZAMOSC
Buenos Aires
1957**

PINCOS ZAMOSC

LIBRO RECORDATORIO DE ZAMOSC

*En Memoria de los Judíos Masacrados
en Nuestra Ciudad Natal*

15º ANIVERSARIO

1942 - 1957

**Editado por el
COMITE PRO EDICION DEL
LIBRO RECORDATORIO DE ZAMOSC**

Buenos Aires, 1957

218

Bernstein
* PXV
(Zamasc)
1957

